De Tijdspiegel. Jaargang 20

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 20. D.A. Thieme, Arnhem 1863

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008186301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

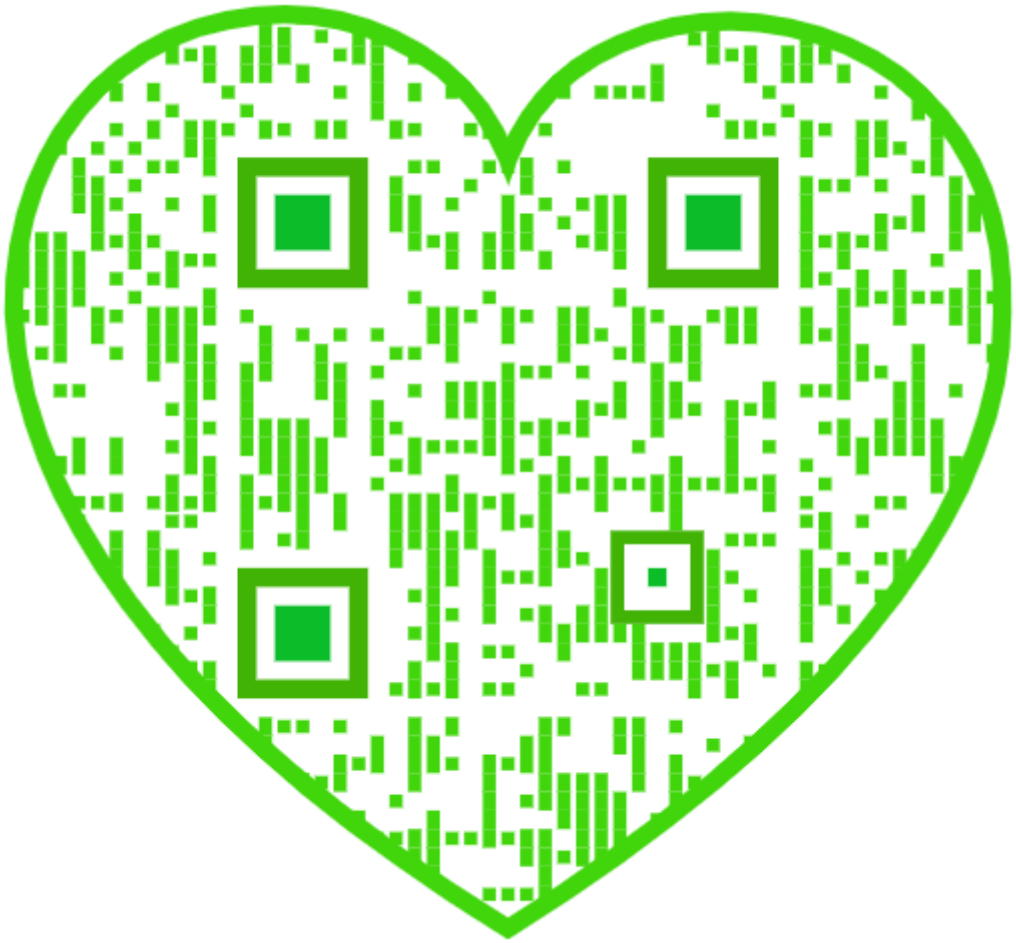

[Eerste deel]

Saturnus aan de Nederlandsche maagd.
1 januarij 1863.

Neen, ge hebt het nog zoo kwaad niet, maar ge zijt een beetje verwend, kleine ondeugd. Onder uw familie zijn er genoeg, die wel met u ruilen wilden: daar hebt ge Francisca, die wandelende tafelschel met haar monstreuse crinoline en 't aardige, kokette kopje er boven op, ze zou er wat voor geven, als ze t'huis haar mondje zoo vrij roeren mogt als gij, blonde babbelaarster, die zeggen en schrijven kunt wat ge wilt - zoo lang ge geen marketentster zijt natuurlijk, dan verbiedt het de krijgstucht. Gij graast in de millioenen, terwijl nicht Austria in haar veelkleurigen japon altijd maar weêr bij u haar huishoudgeld moet leenen: de rente komt zoo zoetjes binnen, he? maar denk eens aan 't kapitaal. Italia met haar vurige zwarte kijkers lijdt nog steeds aan dezelfde hardnekkige hoofdpijn, en de *tinctura diplomatica* van doctor Louis wil maar niet baten. Jufvrouw Hellas gaf haar *cavalier* den bons, maar wacht nog altijd op een ander: bij haar jaren ook - dan pleegt de concurrentie niet sterk te zijn. Zuster Germania voelt de koorts van het *droit divin* door haar leden woelen, en de quinine van het democratismus bedreigt haar met suizing in 't hoofd zonder de koorts te verdrijven. Brittannia is al zoo dikwijls op leelijke kuren betrapt, dat men ook door haar molligste handschoentje heen haar nageltjes meent te voelen; conversatie heeft ze naauwelijks meer, en t' huis spelen haar ondeugende bengels zoo dol *garottage*, dat ze er congestie van krijgt. Het meisje, dat een jaar of wat, ook al niet in de beste harmonie, met u zamen woonde, zit met haar huiskapellaan geschoren. Als de slimmert u soms weêr vriendelijk toelacht, voorzigtig, kind, ga bij hem nooit ter biecht. Bij uw overzeesche familie plukharen de zusjes nog maar altijd door, omdat de blondine niet velen kan dat de brunet gemak heeft van haar zwarte meid: heel veel voordeel schijnen ze er in te zien, als ze haar eigen glazen inslaan.

Kijk eens in den spiegel des tijds, knorrige jufvrouw, zie daar de portretten van uw heele familie eens, en 't humeurtje zal wel opklaren. Heusch, ge hebt het nog zoo kwaad niet: Jan Rap houdt zijn mond, en Jan Salie voert niet meer den hoogsten toon in uw keuken. Uw

huismeester is nog flink, al werd hij er niet jonger op, en hij wordt waarlijk minder taai: voor uw teekenmeester zelfs kan hij nu een paar dubbeltjes missen. Praten kan de administrateur van uw buitenplaats wel niet best; maar hij meent het goed met de boeren; luister naar hem, als hij u aan 't verstand wil brengen, dat ze daar toch ook menschen zijn en nog een andere bestemming hebben dan te zwoegen hun leven lang om u een lekkere kop koffij te bezorgen. Uw lijfhuzaar moet de knevels niet zoo opstrijken en den sabel wat minder laten kletteren; men lacht den bullebak uit, die in uw keuken voor blankofficier spelen wil. Hun ziel hebben uw dienaars u niet verhuurd.

Als grijze en voorzigtige raadslieden u waarschuwen, denk aan Salomo's zoon, meidlief, maar vergeet ook niet, dat die oude wijzen zwegen, zoolang zij met den vader van Salomo's zoon brasten van het zweet en bloed des volks, waarvoor straks hun harten o! zoo warm kloppen.

Hoor en wederhoor, maar bedenk, dat er iets kostelijker is dan de kostelijke rijkdaalders. - Een goede conscientie wil ook wat zeggen, kind.

Goten en waterleidingen gaat ge verbeteren, kamers doorslaan om meer ruimte te krijgen, nieuwe paden aanleggen in uw tuin: 't is wel. Maar er is beter.

Huisselijk moet ge blijven, maar nooit vergeten, dat er nog wat anders te doen valt dan trappen schuren en zuurkool inmaken: den geest ontwikkelen, den smaak zuiveren, uw kennis verrijken, uw hart vormen, regt en geregtigheid oefenen tegenover groot en klein, deugd en vaderlandsliefde wat minder beredevoeren en wat meer beoefenen - 't geeft wel niet veel in de kas, maar 't geeft iets anders. En dan - 't klinkt wel wat ouderwetsch, maar 't moet er toch uit: een beetje, al is 't maar een heel klein beetje - religie. Ziet ge, 't is althans goed voor uw dienstboden, en misschien voor u zelve ook nog wel, b.v. als er eens kwade dagen komen.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

De oorsprong van het Mattheus-evangelie.

Études critiques sur l'Évangile selon St. Matthieu, par A. Réville, Doct. en Théol. et Pasteur de l'Église Wallonne de Rotterdam. Ouvrage couronné par la Société de la Haye, pour la Défense de la Religion chrétienne. Leide, D. Noothoven van Goor, libraire éditeur, 1862.

Is ons eerste evangelie echt?

Zoo niet - wie is er dan de schrijver van?

Indien hij bronnen heeft gebruikt, welke zijn die?

Wanneer heeft hij zijn geschrift vervaardigd?

Niet waar, lezers! dat zijn voor elken Christen hoogstbelangrijke vragen; vragen, die niet altijd op dezelfde wijze zijn beantwoord.

In 't algemeen hebben gemeenteleden daaromtrent, gelijk aangaande 't ontstaan en de verzameling der bijbelboeken in 't algemeen, dikwijls niet zeer heldere voorstellingen.

Wanneer - denkt gij - is door de Kerk vastgesteld welke boeken moeten beschouwd worden als uitmakende het N.T. (om ons slechts tot deze te bepalen), of, zoo als het wetenschappelijk wordt uitgedrukt, wanneer is de kanon van het N.T. vastgesteld? Gij meent misschien dat dit reeds ten tijde van de schrijvers dier boeken, of ten minste kort na hen, d.i. naar uw oordeel, nog vóór het einde der eerste eeuw na Christus heeft plaats gegrepen. De geschiedenis leert ons echter, dat dit niet vóór de 4de eeuw is geschied, namelijk op het concilie van Laodicea c. 360, op dat van Hippo 393 en dat van Carthago 397; waarbij het onze opmerking verdient, dat de laatstgenoemde vergadering nog den brief aan de Hebreën van de niet betwijfelde brieven van Paulus onderscheidde, en eerst 22 jaren later de Synode terzelfder plaatse gehouden zonder eenige onderscheiding van 14 brieven van Paulus gewag maakt.

Zoo lang heeft het geduurd eer de Kerk tot zekerheid meende gekomen te zijn aan-

gaande de vraag: welke boeken moeten in den kanon van het N.T. worden opgenomen?

En vóór dien tijd?

In de 3de eeuw leefde de beroemde Kerkvader Origenes (gest. 254), wiens streven was de onzekerheid omtrent 't geen in den kanon behoort te doen ophouden; terwijl de maatstaf, waarnaar hij bij de beantwoording der vraag of een boek al dan niet als echt en kanonisch moest worden beschouwd, te werk ging, niet de innerlijke gesteldheid (de inhoud) er van was, maar alleen het al of niet verbreid en erkend zijn daarvan in de Kerk. Diezelfde geleerde, die zich zoo veel moeite heeft gegeven, om tot zekerheid in dezen te komen, zag zich genoodzaakt onderscheid te maken tusschen schriften, die algemeen aangenomen en die betwijfeld werden. Welke rekende hij tot de laatsten? Den brief aan de Hebreën, omtrent welken hij meent dat de gedachten van Paulus, de uitdrukking en zamenstelling van een ander zijn; verder 5 algemeene zendbrieven (dien van Jakobus, den 2den van Petrus, den 2den en 3den van Johannes, dien van Judas); terwijl hij omtrent meer dan één boek, dat in onze verzameling van de Schriften des N.T. niet is opgenomen, en dat hij als *zeer nuttig* en *door God ingegeven* beschouwt (b.v. den brief van Barnabas, dien van Clemens Rom., den Herder van Hermas, ja zelfs! het boek de Prediking van Petrus genaamd) wat de kanoniciteit betreft, nog in 't onzekere verkeert.

Tot de volgende eeuw behoort de niet minder bekende Kerkvader Eusebius (van Cesarea, gest. 340). Met Origenes van hetzelfde beginsel bij zijne kritiek uitgaande, onderscheidde ook hij tusschen algemeen erkende schriften, en boeken die betwijfeld werden; maar verdeelde de laatsten weder in twee klassen, te weten in die, waaromtrent nog twijfel kan worden gekoesterd en die, welke ontegenzeggelijk als onecht te beschouwen zijn. Welke rangschikte hij onder deze twee soorten? Even als Origenes is hij onzeker wat de echtheid betreft van den brief aan de Hebreën (zoo laat hij zich ten minste ergens uit, hoewel 't op eene andere plaats, omdat hij daar zwijgt van dien brief, onzeker is) en de 5 algemeene zendbrieven door Origenes voor onzeker verklaard. Als ontwijfelbaar onecht beschouwde hij de Openbaring van Johannes, zoo ten minste op ééne plaats, waar hij echter bijvoegt: *als men wil;* terwijl hij elders dat boek onder de algemeen erkenden rangschikt, doch ook hier met de bijvoeging: *als men wil.*

Wij zouden hier nog meer kunnen bijvoegen; b.v. dat wij vóór de kerkelijke vaststelling van den kanon, in 't westen den brief aan de Hebreën, in 't oosten de Openbaring van Johannes voortdurend bestreden vinden; dat de geleerdste Kerkvader Hieronymus (gest. 420) in den tijd, waarin de sluiting van den kanon tot stand kwam, nog vermeldt dat de 2de brief van Petrus, die van Jakobus, Judas en de 2de en 3de van Johannes vrij algemeen verworpen werden; dat.... maar genoeg om te doen zien, dat reeds in de oude Christelijke Kerk groote onzekerheid en verschil bestaan heeft omtrent de vaststelling der kanonische boeken als zoodanig.

Nog zijn de gevoelens omtrent de echtheid dier boeken uiteenloopend.

Eene bijdrage tot juister kennis en waardering van een dier boeken, ons eerste evangelie, zal dus wel allen welkom zijn.

Wie, die 't voor 't eerst verneemt, zou er zich niet over verblijden, dat een man als Dr. Révile, wiens geleerdheid, genialiteit en religieusiteit bekend zijn, daaromtrent zijne beschouwing heeft medegedeeld.

Ook wij verheugden ons zeer, toen wij vernamen, dat zijn werk, aan het hoofd dezes vermeld - welks uitgave reeds lang met groot verlangen werd te gemoet gezien, de pers verlaten had.

't Liet zich toch verwachten, dat die hoogstgewigtige quaesties, waarvan wij in den aanvang dezes spraken, daarin zouden behandeld worden.

En nu gij kennis met dit boek hebt gemaakt, durft gij verklaren, dat gij u met zijne resultaten kunt vereenigen?

De lezers zullen ons antwoord op die vraag vernemen, nu wij - voldoende aan 't verzoek der redactie van dit tijdschrift - van Réville's werk een zoo veel wij 't noodig achten volledig verslag gaan geven.

De Schrijver verdeelt zijn boek (dat eene beantwoording behelst eener door het Haagsche Genootschap uitgeschreven prijsvraag, betreffende de verhouding van ons evangelie van Mattheus tot de Logia van Papias, bij Eusebius vermeld, en de regels, naar welke men de vroegere en latere bestanddeelen in dat evangelie heeft te onderscheiden) in zeven hoofdstukken.

Het *eerste* Hoofdstuk begint met de aandacht te vestigen op het *hooge gewigt* van dit eerste boek des N.T., vooral daarin bestaande dat het, wat de woorden van Jezus betreft, die het bevat, het karakter van echtheid en frischheid draagt (§ 1). Hierop spreekt Réville over den stijl en toont daaruit aan, dat het in zijnen tegenwoordigen vorm *van ééne hand afkomstig is:* (van het begin tot het einde ontmoeten wij eigenaardigheden wat stijl, spreekwijzen, uitdrukkingen aangaat (§ 2). Vervolgens wijst hij op het *doel*, waarmede het is vervaardigd, hetwelk volgens hem tweeledig is: zijn hoofddoel was alles te verhalen wat hij wist van de geschiedenis van Jezus en dat naar tijdsorde; zijn nevendoel: hij Christen uit de Joden wilde het geloof der lezers van zijn geschrift in Jezus als den Christus versterken (§ 3).

In plaats van den inhoud, ook zelfs in 't kort, weêr te geven van 't geen nu onmiddellijk volgt (§ 4) - 't geen wij voor ons doel niet behoeven te bespreken - willen wij hier mededeelen wat de Schrijver betreffende de geslachtslijst in het eerste Hoofdstuk van Mattheüs opmerkt. Wij vinden daar namelijk, zoo als hij doet uitkomen, onder al de overige mannen-namen, vier namen van vrouwen, te weten die van Thamar (vers 3), Rachab (vers 5), Ruth (vers 5), Bathseba (vers 6; er staat de vrouw van Uria). De Schrijver vraagt nu of dit alleen het gevolg is van de historische vermaardheid dier vrouwen? Maar hoe dan - vraagt hij verder - te verklaren de afwezigheid van andere namen, die in de geschiedenis van het O.T. veel beroemder zijn: Sarah, Rebecca, Lea? De evangelist, zoo meent Réville, heeft, met het oog op de geboorte van Jezus, hierdoor, in welbekende en onwederlegbare voorbeelden, willen aanwijzen, dat in de geschiedenis van het volk Gods, de beschikkingen der Voorzienigheid door treffende afwijkingen van den gewonen regel zijn gekenmerkt en dat men derhalve niet te overhaast de geboorte van Jezus naar den eersten indruk, dien zij geeft, moet beoordeelen. Dit was, voegt Réville er

bij, een rabbijnsch denkbeeld, dat een zeer natuurlijk gevolg was van 't geloof aan de letterlijke ingeving van de gewijde boeken.

Kan dit bewijs strekken voor het joodsche karakter van dit evangelie, een ander - opdat we ook dit hier bijvoegen - vindt de Schrijver in de symmetrie, die, volgens den evangelist (zie Hoofdstuk I:17), in de 3 deelen van zijne geslachtslijst is op te merken. Wij vinden hier, volgens Réville, weder een joodsch begrip. Men zag namelijk in die overeenkomst van getallen 't bewijs van eene beschikking der Voorzienigheid, of van een verborgen zin. Met groote willekeur wisten de Rabbijnen de werkelijkheid aan hun streven om soortgelijke overeenkomsten te verkrijgen op te offeren. En hiervan levert ook de geslachtslijst van den eersten evangelist eene proeve. Men verkrijgt namelijk die drievoudige reeks van 14 geslachten niet, of men moet, 1°. tweemalen Jechonia rekenen als *verwekt ten tijde der wegvoering* naar Babel (vers 11) en als *verwekker na die wegvoering* (vers 12), en 2°. meer dan éénen naam (Achazia, Joas, Amazias, Jojakim) in de 2de en waarschijnlijk ook in de 3de reeks weglaten. In het algemeen - zegt Réville - is dit geheele fragment geheel joodsch. Het denkbeeld dat Rachab, de waardin van Jericho, de moeder is van Boas, is ontleend aan eene rabbijnsche overlevering en klaarblijkelijk onvereenigbaar met de geschiedenis. De titel: geslachtsboek van Jezus Christus (vers 1) komt overeen met de opschriften, die wij Genesis 5:1 aantreffen; terwijl Genesis ook een gelijk getal geslachten van Adam tot Noach en van Noach tot Abraham telt.

De Schrijver spreekt vervolgens over de *aanhalingen uit het O.T.*, die in ons eerste evangelie voorkomen (§ 5), en toont daaruit aan, dat de auteur in staat was niet alleen grieksche, maar ook hebreeuwsche bronnen te gebruiken; 'twelk hieruit blijkt, dat hij zich, naar gelang zijn doel dit eischt, nu eens van den hebreeuwschen tekst, dan van de grieksche vertaling bedient, of ook van beiden afwijkt, zoo zijn plan dit medebrengt.

Eindelijk handelt hij in dit Hoofdstuk (§ 6) over *de echtheid* van ons eerste evangelie.

Die echtheid wordt door hem ontkend.

Hij brengt zijne bezwaren tot 5 punten.

1. Ons tegenwoordig Mattheüs-Evangelie mist een streng historisch karakter, dat het toch van het begin tot het einde zou moeten dragen, zoo het van een ooggetuige afkomstig was. Er worden integendeel bestanddeelen in gevonden, die eenigermate mythisch of legendarisch klinken. Indien het Mattheüs, den Apostel van Jezus, tot auteur had, moest het minder sporen van mythen en legenden vertoonen, dan die van Markus en Lukas, terwijl het bepaald in dat opzigt beneden deze staat en dat bepaald in vele verhalen, welke aan dit evangelie eigen zijn. Hiertoe behooren de berigten aangaande Jezus' geboorte en kindschheid (I, II), van de verzoeking in de woestijn (IV:1-11), van Petrus' wandelen op de zee (XIV:28-31), van het wonder met den stater (XVII:24-27), van de boodschap der vrouw van Pilatus, van het scheuren des voorhangsels in den tempel, van de opwrekking der heiligen bij Jezus' dood (XXVII:19, 51, 52, 53), van de wacht bij Jezus' graf (XXVII:62-66, XXVIII:11-15). Een schrijver, die tijdgenoot was van Jezus, getuige van zijn leven, zijnen dood, zijne

opstanding, zou in zijne evangelische berigten geenszins zulke verhalen, die min of meer tot het gebied van legende of mythe behooren, hebben opgenomen. Er moet tusschen het oorspronkelijke feit en het verhaal een tijd zijn geweest lang genoeg om den straalkrans, die door 't tijdsverloop gevlochten werd, zoo de voorwerpen door de verbeelding te laten kleuren. Werpt men hier tegen in, dat dit bezwaar louter subjectief is, de Schrijver vraagt hoe men over dergelijke verhalen zou oordeelen, indien men ze in een ongewijd boek aantrof; terwijl hij bovendien opmerkt, dat juist een der krachtigste bewijzen van de nieuwere apologetiek in het verschil bestaat, hetwelk is op te merken tusschen onze kanonische boeken en de apocryfen, als zijnde de eersten zuiver en eenvoudig, de laatsten het tegenovergestelde; en dat wij dus ook verpligt zijn dienzelfden maatstaf te bezigen, bij de onderscheiding tusschen het overige gedeelte van het eerste evangelie en die gedeelten, welke hier zijn aangehaald.

2. Ook vindt men in dit evangelie nergens blijken, dat een oogetuige hier verhaalt. Markus overtreft in dit opzigt onzen auteur. Zelfs het verhaal van de roeping van Mattheüs (IX:9) is van dien aard, dat men, zoo de traditie ons niet met dien eigennaam had bekend gemaakt, nooit zou vermoed hebben, dat de schrijver hier zijne eigene geschiedenis verhaalt. Wat hij ons mededeelt aangaande de *ezelin* en het veulen (XXI:2), dat (te weten dat hier eene ezelin bij tegenwoordig was) men te vergeefs bij de drie andere evangelisten zoekt, is door den eersten evangelist met het doel medegedeeld om het feit zooveel mogelijk overeen te brengen met de profetie van Zacharias, die hij aanhaalt. Mag dit - vraagt Réville - wat iets onschuldigs en verklaarbaar is, als men den tijd en den geest van dit evangelie in aanmerking neemt, ook met dien naam bestempeld worden, indien dit berigt van een ooggetuige afkomstig is? Laat het zich denken - zoo gaat hij voort - dat een auteur als Mattheüs, die geleefd heeft toen de feiten, die hij verhaalt, zijn voorgevallen, zich van uitdrukkingen als *tot heden toe* (XXVII:8), *tot op den dag van heden* (XXVIII:15) en dat wel met het doel, waarmede zij hier voorkomen, zal bediend hebben? Is niet de uitdrukking, die wij op de laatste plaats ontmoeten, *bij de Joden*, ten hoogste onwaarschijnlijk in de pen van een apostel, die in Palestina schreef vóór de verwoesting van Jeruzalem? Vgl. Openb. II:9. Verbiedt ook niet het getuigenis van Paulus, 1 Cor. XV:5-7 aangaande de verschijningen van den Opgewekte, dat zoo oud en zoo naauwkeurig is, om onder het getal van de twaalve een schrijver te rangschikken, die slechts *ééne* van die verschijningen kent (vgl. XXVI:32 met XXVIII:10, 16)? En dat nog wel bij een auteur, die in ernst beweert, dat hij een chronologisch verhaal geeft van Jezus' leven; terwijl hij wat de tijdsorde betreft - juist het tegendeel van hetgeen zich liet verwachten - beneden Lukas en Markus staat, ten minste niet boven hen.

3. Hier komen bij de twee voorstellingen, die wij in het eerste evangelie aantreffen:
en van de wederkomst van Jezus,
en van den werkkring der Apostelen.

a. Wat het 1ste betreft.

De geheele Apostolische Kerk heeft geloofd aan de *zeer nabijzijnde* wederkomst des Heeren in eene zigtbare en vleeschelijke gedaante. Echter men kan een toenemend

verschil in die verwachtingen opmerken. Terwijl de schrijvers vóór de verwoesting van Jeruzalem haar voorstellen als zeer digt op handen, of ten minste niet ver verwijderd (zie de Openbaring en de brieven van Paulus), ontmoeten wij bij de jongere schrijvers, zoo als van het evangelie van Lukas, of den brief van Judas, het gevoelen dat die wederkomst niet juist zóó ras zal plaats vinden, als men zich had voorgesteld. Welnu! in ons evangelie kan men twee voorstellingen aangaande deze zaak ontdekken. Volgens X:23 zal de komst des Heeren plaats grijpen nog vóór de jongeren in de steden van Israël het evangelie zouden verkondigd hebben; maar volgens XXIV:9, 14; XXVIII:18 zal zij veel later voorvallen. Laat het zich nu denken, dat een schrijver op het einde van de eerste eeuw, die verschillende bronnen heeft vereenigd, deze twee voorstellingen tegelijk in zijn werk heeft kunnen opnemen, 't zij dit verschil hem ontsnapte, 't zij dat hij meende het door eenige verklaring te kunnen vereffenen, - 't is niet geloofelijk, dat zij uit ééne en dezelfde oorspronkelijke gedachte zijn gevloeid en tot het tijdstip behooren, waarop de Apostel Mattheüs kan geschreven hebben, en dat een tijdgenoot dat verschil niet zou hebben opgemerkt.

b. Wat het 2de aangaat.

Een soortgelijk verschil is op te merken in betrekking tot den werkkring van de 12 Apostelen. Uit Galat. II:7-9 blijkt, dat de twaalve, wier vertegenwoordiger Petrus was, nog tegen 't jaar 55 meenden, dat hunne apostolische zending Palestina en 't volk van Israël in den eigenlijken zin van 't woord tot bijzonder terrein voor hunne werkzaamheid had en dat zij volstrekt niet de Christelijke Kerk tot het joodsche volk beperkten, maar de wettigheid van Paulus' arbeid en leer erkenden. Zij beschouwden echter hunne taak als bepaald tot hunne landgenooten. Welnu, op dezelfde wijze beschouwt het eerste evangelie de zending der twaalve X:5, 6, 23. Eene andere voorstelling treffen wij echter aan XXVIII:19. Dit onderscheid zou niet onopgemerkt zijn gebleven door een schrijver als Apostel Mattheüs.

4. Een ander bezwaar acht de Schrijver gelegen te zijn in het verschil, dat in meer dan één opzigt tusschen het evangelie van Johannes en het eerste bestaat. Réville wil niet gewagen van het verschil tusschen Matth. IV:12 en Joh. III:24, waar hij een geheugenfeil ziet; maar merkt:

a. Vooreerst op, dat Jezus, volgens het vierde evangelie zijn openbaar leven deels in Galilea, deels in Judea heeft doorgebragt, zoodat Hij vóór zijne laatste reis, die met zijn dood eindigde, ten minste driemaal Jeruzalem heeft bezocht en daar zeer gewigtige werkzaamheden volvoerd (vgl. Joh. II:12, V:1, VII:10); dat hij volgens het eerste evangelie slechts *eenmaal* te Jeruzalem geweest en daar gekruisigd zou zijn, weinige dagen na zijne aankomst uit Galilea en dat dus Galilea uitsluitend het tooneel van zijn openbaar leven was vóór zijne éénige reize naar de tempelstad (vgl. III:13; IV:1, 12, 23; VIII:5, 28; IX:1, 35; XIII:1, 54; XIV:13, 34; XV:1, 21, 29, 39; XVI:5, 13; XVII:22; XIX:1; XX:17). Later (p. 191) wijst hij op XXI:10. Nu moet men wel bedenken, dat hier aan geene gedwongene of voorbedachte uitlating te denken is. Alleen blijkt er duidelijk uit dat de Schrijver van het eerste evangelie

niet wist dat Jezus Galilea heeft verlaten voor hij zich begaf naar Jeruzalem.

b. Ook komen de twee Evangelisten zelfs niet overeen wat betreft Jezus' sterfdag. Volgens het vierde evangelie toch is Jezus gekruisigd op den morgen van den 14^{den} Nisan, den dag, welks avond, naar de voorschriften der wet, gebruikt werd voor den paaschmaaltijd (vgl. Joh. XIII:1, 28; XVIII:28; XIX:14, 31, 42). Het eerste evangelie daarentegen vermeldt dat Jezus, nadat Hij door zijne discipelen het Pascha had laten gereed maken (XXVI:2, 19), zich met zijne jongeren aan tafel zette en het Pascha at (vers 30 'nadat zij den lofzang gezongen hadden'), zoodat Jezus, volgens dit evangelie is gekruisigd niet op den 14^{den}, maar op den 15^{den} Nisan.

c. Zonder te willen gewag maken van het verschil betrekkelijk den tijd, waarop de tempel door Jezus is gezuiverd, wat volgens Johannes in 't begin, volgens Mattheüs op het eind van Jezus' openbaar leven zou hebben plaats gehad, merkt Réville voorts op, dat de eerste Evangelist de éénige verschijning van den opgewekten Heer aan zijne discipelen, die hij kent, tot Galilea bepaalt (XXVIII:7, 10, 16), terwijl het vierde evangelie twee andere verhaalt te Jeruzalem voorgevallen.

Nu vraagt Réville, of de getuigenis van het vierde evangelie boven die van het eerste moet gesteld worden, zoodat dit laatste niet onmiddellijk het werk kan zijn van een ooggetuige, zoo als de overlevering verzekert? Hij aarzelt niet deze vraag toestemmend te beantwoorden. Immers - zegt hij - reeds *a priori* laat zich dit vermoeden. Het is toch oneindig waarschijnlijker dat Jezus geregeld de godsdienst-wet van zijn land zal hebben in achtgenomen door Jeruzalem op de voorgeschreven tijden te bezoeken, dan dat Hij die zoo openlijk zou hebben overtreden - veel waarschijnlijker dat Hij pogingen in 't werk zal hebben gesteld, om de inwoners van Jeruzalem voor zijne zaak te winnen, dan dat Hij zijne werkzaamheid zou hebben beperkt tot Galilea, waar Hij niets beslissends voor zijne natie kon uitwerken - veel waarschijnlijker dat de kruisiging plaats heeft gehad op den morgen van den 14^{den} Nisan, vóór 't plegtig feest, dan op den 15^{den}, waarop al het gewone werk streng was verboden. A priori moet men zich dus voor het 4de evangelie verklaren.

Hier komt nu bij dat wij in de drie eerste evangeliën, vooral in het eerste, proeven vinden van de historische realiteit, zoo als zij in het vierde evangelie is beschreven. Zoo heeft 't woord van Jezus tot Jeruzalem gerigt, 't welk wij Matth. XXIII:37 vinden, geen zin, indien Jezus niet meermalen de hoofdstad heeft bezocht (vgl. ook IV:25, XXVII:57). In de geschiedenis van het lijden pleit alles eerder voor het vierde evangelie, dan voor het eerste. Jezus verlaat Jeruzalem na den paaschmaaltijd (XXVI:30); ofschoon de joodsche voorschriften het tegendeel vorderden. Het Sanhedrin houdt vergadering en gaat naar den landvoogd als op een gewonen dag (XXVI:27). Simon van Cyrene *kwam van het veld*, toen hij Jezus op zijn weg naar Golgotha ontmoette, zegt Mark. XV:21, die hier met het eerste evangelie zeer overeenkomt en op dezelfde bronnen wijst. Jezus vrienden zorgen voor zijne begrafenis zonder te vreezen, dat zij de heilige rust van den 15^{den} Nisan zullen schenden (XXVII:57-61). Onze evangelist zelf (vers 62) noemt dezen dag der krui-

siging *de voorbereiding*, even als Joh. XIX:14, 31, 42. Eindelijk, terwijl Paulus indirect de opgave van het vierde evangelie schijnt te bevestigen (1 Cor. V:7) in dezen zin, dat de woorden: *ons Pascha is geslagt*, *Christus* een veel natuurlijker beteekenis hebben, ingeval Jezus gestorven is op den dag, waarop het paaschlam werd geslagt, terwijl hetzelfde geheimzinnige verband ten grondslag ligt aan den naam *lam* door de Openbaring aan Christus gegeven, getuigt bovendien de talmudische overlevering dat Jezus den 14^{den} Nisan is gestorven. De Gemara van Babylon toch zegt '*dat Jezus volgens de overlevering op den avond van het Pascha is opgehangen.*'

5. Eindelijk beroept Réville zich op de overeenkomst, die er tusschen het eerste evangelie en de twee volgende bestaat, en van dien aard is, dat onvermijdelijk een van deze drie onderstellingen moeten aangenomen worden:

of het eerste Evangelie heeft gestrekt tot bron voor de twee anderen;

of de twee anderen, of een van beiden tot bron voor het eerste;

of alle drie hebben dezelfde bronnen gebruikt.

Nu kan men, ingeval het eerste evangelie door Mattheüs den Apostel is te boek gesteld, toch slechts de eerste van deze hypothesen aannemen - men stelt zich toch geen Apostel voor letterlijk copiërende een geschrift, dat uit de tweede hand afkomstig is, om gebeurtenissen te verhalen, waaraan hij zelf heeft deel genomen en waarin hij wel het hoogste belang stelde. Maar ook de eerste hypothese laat zich niet vereenigen met het denkbeeld: een Apostel heeft het eerste evangelie geschreven. Want hoe zouden Markus en Lukas zoo regtstreeks en zoo vaak de getuigenissen van een ooggetuige en een onmiddellijken Apostel van Jezus hebben durven tegenspreken en Markus in 't bijzonder het hebben kunnen verbeteren?

Op deze gronden ontkent Dr. Réville de echtheid van ons tegenwoordig evangelie van Mattheüs.

Het is nu echter de vraag of hij daartoe regt had en of *al* de bewijzen door hem aangeroerd proefhoudend zijn.

Natuurlijk kan het ons doel niet zijn hier eene uitvoerige, veel minder eene volledige kritiek op zijn arbeid te leveren: de aard van dit tijdschrift, de weinige ruimte, waarover we hier te beschikken hebben, gedoogen dat niet; en dat zal wel niet de begeerte der redactie zijn geweest, toen zij ons uitnoodigde van Réville's werk verslag te geven. Maar toch - en hoewel wij gaarne hulde willen doen aan al het goede en schoone, hetwelk dit gedeelte van zijn boek bevat - gevoelen wij ons gedrongen hier eenige bedenkingen bescheiden in het midden te brengen.

Wat n°. 1 betreft, Réville geeft zelf toe, dat men tegen dit zijn bezwaar zal inbrengen, dat het subjectief is. Wij behoeven daarom wel niet de aanmerking te maken, dat het bewijs ontleend aan het min of meer mythisch of legendarisch karakter van de wonderverhalen bij Mattheüs tegen de echtheid van het eerste evangelie, geenszins geldt wanneer men zich op het standpunt van hen verplaatst, die als werkelijk voorgevallen aannemen wat hij als grenzende aan mythe of legende beschouwt. Maar - zonder dat wij hier eenigzins partij willen trekken

voor de wonderverhalen - wij vragen hier of de Schrijver wel regt had, om, met het oog op het verschil, dat, volgens hem, bestaat tusschen de wonderverhalen bij Markus en Lukas en die, welke wij bij Mattheüs alleen ontmoeten (zoo als b.v. de berigten van Jezus' geboorte en kindschheid I, II), te eischen, dat men hier denzelfden maatstaf zal bezigen, die bij de beoordeeling der apocryfe litteratuur wordt aangewend (zie hierboven blz. 7)? Is dan het onderscheid tusschen de wonderverhalen, die wij in het eerste evangelie alleen aantreffen en tusschen die, welke wij bij Markus en Lukas ontmoeten, ook naar de voorstelling van Réville wel zoo groot als het verschil is tusschen de apocryfen en de evangeliën? Indien de vrees voor te groote uitvoerigheid ons niet weêrhield, wij zouden hier eenige proeven aan de apocryfe litteratuur ontleend aanhalen. Voor Dr. Réville is het niet noodig en hij zal ons toestemmen dat de apocryfen aan Jezus zelfs toeschrijven wat *onzedelijk* is. Maar daarom geven wij ook in bedenking of dat verschil tusschen de apocryfen en onze evangeliën niet te groot is om te mogen vragen: zullen we niet denzelfden maatstaf bezigen? En - wat we vooral vragen - bestaat er zelfs wel een belangrijk karakteristiek verschil? De eerste Evangelist deelt ons Jezus' buitengewone geboorte mede (Hoofdstuk I); maar Markus evenzeer, als hij, Jezus' opstanding (Hoofdstuk XVI): welk onderscheid (als wonderverhalen) bestaat er tusschen deze berigten? Welk verschil - om niet meer te noemen - tusschen het verhaal dier opstanding bij Markus en de opwekking der heiligen bij Mattheüs? Later (blz. 136) merkt Réville op, dat, gelijk Markus er van houdt de wondervolle zijde van het wonder te doen uitkomen, hij evenzeer er naar streeft om aan de wonderverhalen hun vreemdsoortig en geheel onverklaarbaar karakter te ontnemen, opdat hij, zonder het wondervolle te laten varen, de deur open zou kunnen laten voor eene overeenstemming met den gewonen loop der natuur; en dat wij dit in het eerste evangelie te vergeefs zoeken. Maar ook hier geven we in bedenking of dit wel iets bewijst voor hen, die het wonder als werkelijk feit aannemen. Dr. Réville ziet hierin een bewijs voor den hoogeren ouderdom en de meerdere nabijheid van het tweede evangelie aan de feiten, die het verhaalt; maar, op het standpunt van hen, die aan wonderen gelooven en ze juist om hun wondervol en vreemdsoortig karakter voor noodzakelijk verklaren, zou kunnen gezegd worden: dat zou mij integendeel juist een bewijs zijn voor den hoogeren ouderdom en de echtheid van het eerste evangelie. De Schrijver, zelf ooggetuige van die wonderen, heeft niets aan het wondervol en onverklaarbaar karakter willen ontnemen. En wat Lukas betreft, is er wel eenig verschil in den zin, waarin Réville het bedoelt, tusschen het berigt aangaande Jezus' geboorte bij hem (vgl. Hoofdstuk I:35, 37) en dat in het eerste Evangelie?

Wat n°. 2 aangaat, wij geven in bedenking, of ook niet veel van 't geen hij hier zegt subjectief is. Hij beweert dat de wijze, waarop Mattheüs zijne roeping zou mededeelen, volstrekt geen ooggetuige verraadt, daar dit berigt zoo onpersoonlijk mogelijk is: men zou echter kunnen antwoorden: juist dit is mij een bewijs voor de echtheid: want de schrijver heeft uit bescheidenheid en in nederigheid des harten zijn eigen persoon zoo

weinig mogelijk op den voorgrond geplaatst. Réville zegt: dat de eerste evangelist bij het verhaal van Jezus' intogt in Jeruzalem *eene ezelin* heeft gevoegd, en dat hij dit heeft gedaan, om de profetie van Zacharia hiermede in overeenstemming te brengen; men zou kunnen antwoorden: juist dit is een bewijs dat wij hier het verhaal van een ooggetuige voor ons hebben: Mattheüs heeft hier alleen volkomen getrouw het gebeurde weêrgegeven. Hoe! zou daar niet werkelijk de ezelin bij tegenwoordig zijn geweest? Zou men dan het veulen zonder de moeder hebben kunnen voortkrijgen? Dat 1 Cor. XV:5-7 geen bezwaar behoeft te zijn, zal hopen we blijken uit hetgeen wij hieronder zullen zeggen.

Wij hebben ook aanmerking op n°. 4. Volgens den eersten evangelist zou Jezus tot aan zijnen laatsten togt naar Jeruzalem in Galilea hebben getoefd en er slechts *eene* verschijning aldaar van Hem, na zijne opstanding, hebben plaats gegrepen; terwijl dit in strijd zou zijn met het vierde Evangelie en (wat betreft de bijzonderheid dat Jezus vóór zijne laatste reis naar de tempelstad aldaar niet zou zijn geweest) met de getuigenis van het eerste evangelie op de aangehaalde plaats. Dit bewijs moet wel in het oog van Dr. Réville te meer kracht bezitten, omdat hij in het voorgaande (§ 3) z.i. had aangewezen dat het *hoofddoel*, waarmede dit evangelie is opgesteld, was: *alles* te verhalen, wat hij wist van Jezus' leven en dat wel naar *tijdsorde.* Maar.... heeft Réville dit werkelijk bewezen? 't Is ons niet gebleken. Hij voert als grond aan, dat wij zoo dikwijls in dit evangelie de uitdrukkingen *zie, en zie* (b.v. I:20, III:9) aantreffen en dat wij er *tijdsbepalingen* in ontmoeten; er komen namelijk herhaaldelijk de uitdrukkingen voor: *van die ure aan* (b.v. IX:22), *te dier ure* (b.v. X:19), *te dier tijd* (b.v. I:25), *te dien dage* of *in die dagen* (b.v. XIII:1, III:1), *en het geschiedde toen* (b.v. VII:28), *van daar* (b.v. IX:27); en ja! dit bewijst dat de auteur naar (eenige) tijdsorde heeft willen schrijven, maar ook dat dit zijn *hoofd*doel was? Ja! Dr. Réville beweert op grond hiervan dat de schrijver van dit evangelie evenzeer dit heeft willen doen, als hij, naar zijn oordeel, een zooveel mogelijk volledig berigt van Jezus' leven heeft willen geven en dat dit zijn *hoofd*doel was. Mag dit echter op grond daarvan beweerd worden? Hoe, het *hoofd*doel van den eersten evangelist zou geweest zijn, om *al* wat hem bekend was van Jezus' leven naar eene juiste tijdsorde te berigten? Maar hoe dat in harmonie te brengen met 't geen Réville later zelf zegt: b.v. (bl. 198) dat de auteur om de redenen (de logia) van Jezus (hij bedoelt hier de vier eerste groepen), die een der bestanddeelen van dit werk uitmaken, heeft willen groeperen wat hij betrekkelijk de geschiedenis in die bron vond, welke hij den oudsten of eersten Markus noemt, en dat hij dit historisch gedeelte heeft opgenomen voor zoo ver hij 't voor de mededeeling dier redenen noodig had; (blz. 203) dat de schrijver met opzet heeft weggelaten Markus I:35-39; (blz. 206) dat dezelfde auteur aan de redenen (de logia) de overige bronnen heeft ondergeschikt en niet aarzelt om den oudsten Markus grootelijks te wijzigen in het belang van het werk van Mattheüs.

Het schijnt ook dat Dr. Réville zelf heeft gevoeld, dat zijne argumenten niet afdoende waren. Immers aan het slot van de genoemde § zegt hij eenvoudig dat het eerste evangelie is: *eene geschie-*

denis van Jezus, *bevattende een apologetisch Joodsch-Christelijk onderwijs*, en waar hij blz. 196 spreekt van het doel van den evangelist, bezigt hij wederom eenvoudig de uitdrukking: *geschiedenis van Jezus.*

Valt nu de kracht van dit argument weg en kan het niet bewezen worden, dat het *hoofddoel*, ja! niet eens dat het het doel was van den eersten Evangelist *alles* te verhalen wat hij wist van Jezus' geschiedenis en dat naar eene juiste tijdsorde, dan verliest o.i. ook het bewijs aan de bijzonderheid ontleend, dat volgens het eerste evangelie Jezus slechts aan het eind van zijn leven te Jeruzalem heeft getoefd en alleen in Galilea is verschenen, alle kracht. Men kan immers hiertegen inbrengen: Mattheüs heeft alleen willen berigten wat met Jezus in Galilea is voorgevallen, uitgezonderd de geschiedenis van zijn lijden en sterven. En evenzeer als de eerste evangelist betreffende Jezus' verschijningen onvolledig is, kan het berigt van den 4^{den} onhistorisch zijn; om niet te zeggen, dat de auteur van het eerste evangelie, getrouw aan zijn doel, om, met uitzondering van Jezus' lijden en sterven, slechts te berigten wat in Galilea was geschied, alleen heeft medegedeeld wat *daar* na Jezus' herrijzenis is gebeurd.

Dr. Réville wijst ook op het verschil betreffende Jezus' sterfdag en het al of niet eten van het Pascha door den Heer in het eerste en het vierde evangelie.

Wij moeten toestemmen, dat er tusschen deze evangeliën in deze opzigten strijd bestaat. In een onzer Vaderlandsche tijdschriften (Godgeleerde Bijdragen, 1862, n°. 9) heeft de heer G.W. Stemler trachten te betoogen, dat die strijd niet bewezen is. Wij willen gaarne van deze gelegenheid gebruik maken om hulde te bewijzen aan de wetenschappelijkheid (men vergeve ons dit woord), aan den critischen blik, waarvan de heer Stemler bij vernieuwing in zijn opstel, dat wij hier bedoelen, zoo vele bewijzen heeft gegeven - maar wij moeten bekennen, dat hij ons op dit punt niet overtuigd heeft. Hij zegt, dat de eerste Evangelist alleen mededeelt, dat Jezus op den dag, waarop Hij zijne jongeren uitzond om 't pascha te bereiden, des avonds, maaltijd met hen gehouden heeft, en dat niet wordt gezegd, dat die maaltijd de *paaschmaaltijd* zou geweest zijn. Goed zoo. Maar welke was die dag? De eerste Evangelist zegt: *op den eersten dag van het ongezuurde brood* (XXVI:17), wat bij Markus aldus wordt bepaald: op den dag van het ongezuurde brood, *wanneer men het pascha slagtte* (XIV:12), waarmede men vergelijke Lukas (XXII:7). Welke dag was dat anders dan de 14de Nisan? En mij dunkt eene onbevooroordeelde lezing van Matth. XXVI:17-20 zal doen zien dat de eerste Evangelist zonder twijfel van een *paaschmaaltijd* spreekt (wat ook geldt van Mark. XIV:12-17; Luk. XXII:7-14). Of hoe, als eerst wordt gezegd: en de leerlingen - *maakten het pascha gereed* (Matth. XXVI:19) en dan hierop onmiddellijk volgt: toen het nu avond was geworden, zat Hij aan met de twaalf leerlingen, wie kan dan aan een *anderen* maaltijd dan aan den *paaschmaaltijd* denken? De Evangelist is anders zeer onduidelijk geweest en had er dan wel mogen bijvoegen dat hij niet den paaschmaaltijd bedoelde. En dat ten minste Lukas zeker aan zulk een maaltijd heeft gedacht, blijkt uit XXII:15 (en Hij zeide tot hen: ik heb grootelijks verlangd *dit pascha met u te eten*, voor dat ik lijd).

Heeft dan nu Dr. Réville regt om (op grond van den onmiskenbaren strijd, die er tusschen het eerste en het vierde evangelie bestaat) te zeggen: dus kan het eerste evangelie niet van Mattheüs, den Apostel, zijn?

Ook dit niet. Want 1° is het de vraag: wie juist heeft verhaald, de eerste, of de vierde Evangelist? Dr. Réville toont bekend te zijn met het bewijs tegen de echtheid van het vierde Evangelie getrokken uit den Pascha-strijd tusschen Klein-Azië en Rome ('t blijkt op pag. 326); maar mogt hij zich vergenoegen, om het beroep op dien strijd af te wijzen, met - 'tgeen hij daar doet - te verwijzen naar Weitzel en Scholten? Wij vragen dit te meer, daar voor twee jaren hier te lande eene dissertatie over dien strijd is in 't licht verschenen en 't resultaat daar medegedeeld was: dat een bezwaar daaruit voortvloeiende tegen de echtheid van het vierde Evangelie blijft bestaan (wij bedoelen: Dr. A.H.C. van Leeuwen, specimen, de sacris Paschalibus, in Eccl. Christ, sec. 2° et 3°). Leert die strijd dat het vierde evangelie niet als echt moet beschouwd worden; dan vervalt ook het argument van Dr. Réville. Wij hadden daarom wel gewenscht, dat hij op dit punt uitvoeriger was geweest, en wij vragen hem, of Dr. Hilgenfeld in zijn werk, waarop wij later terugkomen, niet regt had te klagen, dat de Schrijver alleen gewag heeft gemaakt van hetgeen tegen hem is geschreven, maar niet van hetgeen hij verder heeft ontwikkeld (verg. Hilgenfeld, Der Kanon enz. bl. 218 in de noot).

Maar, zal Réville antwoorden, bevat dan het eerste evangelie zelf niet bewijzen, dat Jezus niet op den 15^{den} Nisan, maar op den dag, aan welks avond eerst het paaschfeest aanving is gestorven? Dat is echter de vraag. Réville herinnert dat Jezus na den maaltijd buiten Jeruzalem ging. Maar de wet eischte toch wel niet, dat men den geheelen nacht in Jeruzalem bleef, en de traditie, volgens welke het treden buiten de heilige stad ongeoorloofd was, schijnt niet algemeen in achtgenomen te zijn. (vgl. den Comment. van Meijer op Matth. XXVI:30). Ook merkt hij op dat het Sanhedrin zitting hield, en naar den Stadhouder ging op den eersten Paaschdag; maar is het bewezen, dat dit als ongeoorloofd werd beschouwd? Was het niet de gewoonte bij de Joden de doodstraf op de hooge feesten te voltrekken? Meenden zij ook niet dat dit in overeenstemming was met Deut. XVII:13? En berigt niet de Mischna Tract. Sanhedrin c. 1014: '(de) misdadiger - wordt gebragt naar Jeruzalem voor het hoogste gerigt, en daar houdt men hem in bewaring tot een feest, en op het feest wordt hij gedood'? Nu, was dit geoorloofd, waarom dan dat andere niet? (vgl. ook Matth. XXVI:5: 'niet op het feest,' hetgeen ten bewijze strekt, dat anderen bij wier teregtstelling geen vrees voor oproer bestond wel op het feest gedood werden). Mogt iemand worden gedood op het feest, dan ook wel begraven. Ik zie daarom ook geen bezwaar in het berigt, Matth. XXVII:57, 61. Mark. XV:21 bewijst niet: 1^{e}. omdat wij dit bij Markus vinden en 2^{e}. omdat het niet uitgemaakt is, dat Simon op het veld *gearbeid* had. Eindelijk wat betreft de uitdrukking *de voorbereiding* (XXVII:62): het is waar, het vierde evangelie noemt ook dien dag de voorbereiding, maar, terwijl de eerste Evangelist alleen spreekt van *de voorbereiding*, zonder iets meer, zegt de vierde: voorbereiding *tot het Pascha*

(XIX:14), en de eerste zal alleen voorbereiding *voor den Sabbath* bedoeld en dus niet op dezelfde voorbereiding als de laatste 't oog gehad hebben.

Wat n°. 5 van Réville's bezwaren tegen de echtheid van het eerste evangelie aangaat - wij zouden hier onze bevreemding daarover kunnen te kennen geven, dat de Schrijver geen melding heeft gemaakt van nog eene hypothese die men ook heeft aangewend, om de overeenstemming van de drie eerste evangelisten te verklaren (die van Gieseler). Daar zij ons echter gansch onaannemelijk voorkomt en wij 't ook niet in 't belang achten van de lezers van dit tijdschrift hen daarmede bekend te maken, willen wij dit ons recenserend gedeelte besluiten.

Wij doen het met de verklaring, dat, al mogen de bezwaren door Réville ingebragt tegen de echtheid van ons eerste Evangelie, die wij nader besproken hebben, niet gelden, hij toch o.i. regt had, om op grond van het overige, door hem daartegen aangevoerd, die echtheid te ontkennen.

Indien echter ons eerste evangelie in zijnen tegenwoordigen vorm niet van den man, wiens naam het draagt, afkomstig is, door wien is het dan geschreven, wanneer is het opgesteld, welke bronnen heeft de schrijver gebruikt?

Aan de beantwoording van deze hoogstbelangrijke vragen heeft de Schrijver het verdere en dat wel het grootste gedeelte van zijn werk gewijd.

Het II^{de} Hoofdstuk begint met het onderzoek: wat de overlevering aangaande het eerste evangelie getuigt. De Schrijver wijst hier aan, dat, te beginnen met Hieronymus (331-420), behalve door dezen Kerkvader, door Chrysostomus (340-407), Epiphanius (320-403), Cyrillus van Jeruzalem (gest. 386), Gregorius van Nazianze (gest. 390), Eusebius (c. 324), Origenes (185-202), de geheele Syrische Kerk, Pantenus (c. 180), Irenaeus (gest. c. 200) en derhalve, van het eind der tweede eeuw af, eenstemmig wordt getuigd, dat de Apostel Mattheüs zijn evangelie heeft geschreven in het hebreeuwsch voor de Hebreën.

Hierdoor komen we echter niet verder. Want de bezwaren tegen de echtheid ingebragt blijven bestaan. Bovendien, indien ons tegenwoordig evangelie van Mattheüs was, dan zou 't een vertaling uit het hebreeuwsch moeten zijn. Maar 't is duidelijk dat het dit niet kan wezen.

Er bestaat toch tusschen het eerste en het tweede evangelie een zoo groote gelijkheid, dat ze vaak letterlijk overeenkomen (Réville wijst dit aan door eene vergelijking in 't werk te stellen tusschen Lukas, Markus en Mattheüs), en dat nog wel, ofschoon de grieksche taal door haren rijkdom zulk eene overvloedige gelegenheid aanbood tot het bezigen van andere vormen. Nu moet toch, indien beiden dezelfde bron hebben gebruikt (wat Réville alleen durft aannemen om de overeenkomst te verklaren) die bron eene grieksche zijn geweest. Het eerste evangelie kan geen hebreeuwsche bron hebben gebezigd voor datgene wat het met Markus gemeen heeft.

Ook blijkt het tegendeel uit de aanhalingen aan het O.T. ontleend, die juist hare kracht ontleenen aan den tekst van de grieksche vertaling des O.V., zoodat die toch in de genoemde bron niet in het hebreeuwsch heeft kunnen vervat zijn.

En dan, indien ons tegenwoordig eerste

evangelie eene vertaling uit het hebreeuwsch was, dan zou de heilige geest niet, zooals hij werkelijk in Hoofdstuk I voorkomt, als de *vader*, maar als de *moeder* of *zuster* van Jezus verschijnen. Immers het grieksche woord door *geest* vertolkt in ons tegenwoordig eerste evangelie, zou dan eene verklaring zijn van het hebreeuwsche woord roeach, en dat is niet *mannelijk* maar *vrouwelijk.* Dit wordt bevestigd door de bijzonderheid, dat, volgens Hieronymus en Origenes in een evangelie der Hebreën de h. geest niet als de vader, maar als de moeder van Jezus voorkomt. Hieronymus toch getuigt dat in dat evangelie de woorden werden aangetroffen: 'mijne moeder (hier wordt Jezus sprekend ingevoerd) de h. geest heeft mij bij een mijner haren genomen', waarop, volgens Origenes, volgde: 'en heeft mij op den grooten berg Thabor gebragt.'

Maar hoe nu? De kerkelijke overlevering getuigt ook eenstemmig sedert het eind der 2de eeuw, - ja! reeds in het jaar 170 (Apollinaris) vinden wij die getuigenis, - dat ons tegenwoordig grieksch evangelie van Mattheüs is. En die overlevering kan toch wel niet bloot op een caprice rusten en moet hare oorzaak van bestaan hebben.

Ten einde nu dit raadsel op te lossen, merkt Réville op, dat hij de overlevering nog niet heeft uitgeput en dat wij nog ouder getuigenis bezitten dan de genoemde.

In de eerste helft van de 2de eeuw leefde namelijk te Hierapolis, in Klein-Azië, een bisschop Papias geheeten, een man, wiens getuigenis van hoog gewigt is.

Hij verzekert nu, volgens de mededeeling van Eusebius, dat Mattheüs in de hebreeuwsche taal de redenen van Jezus (de logia) heeft bijeenverzameld.

Verder tracht Réville aan te toonen, dat wij onder die logia hebben te verstaan spreuken, of grondstellingen, of redenen des Heeren, waarbij echter geheel buiten gesloten moet worden het denkbeeld van daden of gebeurtenissen. Ook beijvert hij zich de geloofwaardigheid van dit getuigenis van Papias ontwijfelbaar te maken.

Derhalve, volgens Réville, heeft Mattheüs alleen eene verzameling van redenen of gezegden van Jezus, zonder bijvoeging van daden of gebeurtenissen uit het leven des Heeren, te boek gesteld, en, het is duidelijk, ons tegenwoordig eerste evangelie kan niet dat werk zijn, waarvan Papias spreekt; want dit bevat ook geschiedenis.

En toch, volgens Réville, de overlevering getuigt sedert het eind der 2de eeuw, dat ons grieksch evangelie van Mattheüs afkomstig is.

Dit laat zich echter, naar het oordeel van Réville, zeer goed met Papias' getuigenis in harmonie brengen: want wij vinden in ons tegenwoordig evangelie van Mattheüs o.a. die redenen van Jezus (die logia), door Mattheüs, volgens Papias, bijeenverzameld; terwijl z.i. om deze reden dit evangelie naar Mattheüs genoemd is.

Vraagt men nu: waar zijn die redenen van Jezus (die logia) te vinden? Volgens Réville bevat ons evangelie van Mattheüs 7 reeksen of groepen van zulke redenen, over welke groepen hij handelt in het III Hoofdstuk.

Deze groepen zijn niet chronologisch, maar slechts door den innerlijken zamenhang van gedachten onderling verbonden. Één hoofdidée loopt door allen heên. Het is dat van het koningrijk der hemelen.

Immers die groepen zijn:

1. De bergrede, Matth. V:3-VII:27

(de wetgeving van het koningrijk der hemelen);
2. De lastbrieven der Apostelen, Matth. IX:37-38; X:5-42 (de uitbreiding van het koningrijk der hemelen);
3. Het booze geslacht, Matth. XI:7-30; XII:25-37, 39-45 (de verdediging van het koningrijk der hemelen);
4. De gelijkenissen, Matth. XIII:12, 16, 17; 24-52 (de beschrijving van het koningrijk der hemelen);
5. De voorrang in het koningrijk, Matth. XVIII; XX:1-15; XXI:28-32; XXII:1-14 (de hierarchie of de innerlijke verhoudingen van het koningrijk der hemelen);
6. De strafredenen, Matth. XXIII (gerigt tegen de schuldige vijanden van het koningrijk der hemelen);
7. De laatste dingen (de eschatologie), Matth. XXIV, XXV (de besliste vestiging van het koningrijk der hemelen [de parousie van den koning].

Die logia maken één geheel uit. Worden zij plegtig geopend met de zaligsprekingen der bergrede, zonder eenige toepassing op bepaalde omstandigheden, zij eindigen met de beschrijving van het algemeene laatste oordeel (XXV:31-46). Voorts wordt ieder hunner met dezelfde of gelijksoortige formule besloten. Zoo vinden wij aan het eind van de 1ste, 5de en 7de groep of reeks de woorden: *en het geschiedde toen Jezus deze woorden geeindigd had* (VII:28; XIX:1; XXVI:1). Die formule is gewijzigd naar het verhaal, dat de reeks volgt aan het slot van de 2de, 3de en 4de serie (XI:1; XII:46; XIII:53). Eene uitzondering schijnt te maken de 6de groep; maar om eene bijzondere reden (de plegtigheid dier ure) had de schrijver de groep reeds ingeleid met de woorden: toen sprak Jezus tot de scharen en tot zijne leerlingen, zeggende (XXIII:1). Bovenal moet hier worden opgemerkt, dat na de laatste groep de gewone formule met het woord *al* is vermeerderd (XXVI:1: en het geschiedde, toen Jezus *al* deze woorden geeindigd had), als om aan te wijzen, dat men aan 't eind is gekomen van de eigenlijk gezegde redenen des Heeren.

Dat nu die logia werkelijk van Mattheüs afkomstig zijn, hiervoor pleit niet alleen de getuigenis van Papias, die zoo oud is, maar ook de stempel der oudheid, dien zij dragen, hunne joodsch-christelijke kleur, de schoonheid en oorspronkelijkheid van Jezus' woorden, als ook dit dat Mattheüs een tollenaar was en van zulk een zich het best liet verwachten, dat hij van de twaalve, het eerst een zoodanig boek zou vervaardigen; terwijl de auteur vaak op zijnen vorigen toestand den blik slaat, of ten minste de woorden van Jezus, die van tollenaren gewagen, hem dikwijls in het geheugen komen (vgl. V:46; XI:19; XXI:31, 32). Vooral blijkt dit uit de 5de en de 4de serie. Hier immers is sprake van den voorrang in het koningrijk, van den pligt der nederigheid, van de verpligting om de *kleinen* niet te ergeren. De oude tollenaar moet vaak als Apostel verwijtingen hooren, die zijn vroeger bedrijf van de zijde der regtzinnige Joden hem op den hals haalde. En gelijk het geheele XVIII Hoofdstuk (voor zoo ver het volgens Réville logia van Mattheüs bevat) een roepstem is om zich te verootmoedigen, zich te vernederen, te vergeven, toonen de gelijkenissen, die er betrekking op hebben, 1o. dat de laatsten van het rijk zullen behandeld worden als de eersten (gelijkenis van de arbeiders op verschillende uren), 2o. dat de boetvaardige tollenaren de verharde oudsten zullen voor-

gaan (de gelijkenis van de twee zonen), 3°. dat de ter bruiloft van het rijk genoodigden die van de straatwegen komen zich slechts hebben te kleeden, maar *noodzakelijk* het bruiloftskleed moeten aandoen om niet buiten gesloten te worden. De keuze der logia verraadt het verbrijzeld gemoed van een Apostel, die zijne toevlugt en verdediging zoekt in 't woord des Heeren: *gekomen om te zoeken wat verloren is.* Ook komen, volgens Réville, de gedeelten der logia, die een streng zedelijke kleur dragen, met het karakter van Mattheüs, voor zoover wij 't kennen, overeen.

Vraagt men nu: wanneer heeft Mattheüs ten naaste bij de logia bijeenverzameld? Dr. Réville is van oordeel, dat dit werk is vervaardigd vóór den oorlog met de Romeinen, die in de logia noch is aangewezen, noch ondersteld; vóór de Openbaring, wier auteur in de gebeurtenissen van die dagen voorboden ziet van de komst des Heeren en de nadering daarvan bepaald aankondigt; terwijl zij volgens de logia, hoewel nabij, geheel onvoorzien zal plaats grijpen. Voorts in een' tijd, waarin het goed was de waarschuwingen van Jezus tegen de *valsche profeten* (VII:15, XXIV:11) te herinneren ('tgeen wijst op de periode 44-58); waarin de evangelisatie van Israël nog niet voltooid was (X:23) en waarin de twaalve, overeenkomstig 'tgeen we in den brief aan de Galaten lezen, hunne werkzaamheid nog bij voorkeur tot Palestina beperkten. Ook moet die vervaardiging niet hebben plaats gegrepen vóór de brieven van Paulus; daar deze er anders wel gebruik van zou gemaakt hebben; terwijl wij, volgens Réville, wel in de Openbaring en den brief van Jakobus sporen aantreffen van bekendheid met deze logia, maar niet in de schriften van den Apostel der Heidenen.

De logia zullen dus opgesteld zijn: ongeveer in het jaar 60 na Christus.

Hiermede is echter nog slechts de oorsprong en zamenstelling van een *gedeelte* van ons tegenwoordig Evangelie van Mattheüs verklaard. Ieder weet dat het grootste gedeelte, hetwelk overblijft *geschiedkundig* is.

Hoe is dit in het eerste evangelie gekomen?

Dr. Réville begint, ter beantwoording dezer vraag (Hoofdstuk IV), met de opmerking, dat dit historisch gedeelte bijna geheel wordt teruggevonden in de evangeliën van Markus en Lukas. Vervolgens wijst hij aan dat de schrijver van ons eerste evangelie noch gebruikt noch gekend heeft dat van Lukas. Hij heeft toch niet aan dit evangelie de groote redenen van Jezus ontleend; terwijl de verhalen van Jezus' afkomst, van zijne geboorte en jongelingsjaren blijkbaar geput zijn uit bronnen, die uiteenloopen; de eene evangelist zou dan den ander formeel hebben genegeerd. Er wordt ook zoo veel bij Mattheüs vergeefs gezocht wat wij bij Lukas aantreffen, en dat hij zou hebben opgenomen, zoo 't hem bekend ware geweest, (zie b.v. de opwekking te Naïn, 't bezoek bij Zacheüs: Luk. VII:11-17; 36-50; XIX:1-10).

Meer verwant is het historisch gedeelte van ons Mattheüs-evangelie aan dat van Markus. Zij hebben geen van beiden Lukas IX:51-XVIII:14 gekend, maar wel beiden Matth. XIV:22-XVI:12 (vgl. Mark. XI:45-VIII:21), 't geen wij bij Lukas vruchteloos zoeken. Wanneer men de logia en de verhalen van Jezus' geboorte en opstanding uit ons

tegenwoordig evangelie ligt, dan blijft, tot op zeer weinig na, het evangelie van Markus over. Ook blijkt het dat de groepen van redenen en de historische berigten, die wij bij Mattheüs alleen vinden, gevlochten zijn in een tekst, die wat de eersten betreft in Markus wordt terug gevonden, wat de laatsten aangaat gewoonlijk met dien van Markus parallel is (bijv. Matth. XIV:28-32*a*, dat wij alleen bij Mattheüs vinden, is geplaatst tusschen den tekst, dien wij bij Markus terug vinden, vgl. vs. 27 en 32*b* met Mark. VI:50*b*, 51*a*). Verder wordt vaak bij Mattheüs in 't historisch berigt 't O.T. op dezelfde wijze aangehaald als in 't evangelie van Markus. Na Matth. XII:22 en Mark. III:21 komen zij wat chronologie en opvolging der feiten betreft, als ook de titels der pericopen volkomen overeen. En zoo groot is door geheel Mattheüs heên (wat het historisch gedeelte aangaat) de overeenkomst met Markus, dat, zoo niet dogmatische beweegredenen 't verhinderd hadden, niemand ooit zou getwijfeld hebben aan de naauwe betrekking, die tusschen beiden bestaat.

Nu kan die verhouding slechts verklaard worden, indien we aannemen *of* dat Markus ons eerste evangelie gekend en er den inhoud van 't zijne bijna geheel uit heeft geput, *of* dat Mattheüs het tweede evangelie gekend en daaraan zijne gelijkluidende verhalen heeft ontleend, *of* wel dat deze twee beiden dezelfde bron hebben gebezigd.

Het *tweede evangelie* is echter niet geschreven *naar het eerste.* Men heeft Markus wel den epitomator (verkorter) van Mattheüs genoemd, maar Markus is vaak uitvoeriger. Ook vinden wij blijken te over dat het tweede evangelie ouder is (om slechts iets uit de veelvuldige bewijzen hier aangevoerd te noemen: Matth. XII:4 is correctie van Mark. II:26). In het eerste evangelie worden te midden van de berigten, welke met die van Markus gelijkluidend zijn, uitleggingen, ophelderingen, gevolgtrekkingen uit het door beiden verhaalde gevonden. De wonderverhalen bij Markus missen veel meer het karakter van het wondervolle (zie hierboven in welken zin dit bedoeld is. Een voorbeeld is Mark. V:8); terwijl Markus buiten dit alles zoo veel heeft wat naar het leven is geteekend en 't welk aan dit evangelie een geheel eigenaardig karakter geeft.

Maar ook het *eerste evangelie* is niet opgesteld *naar het tweede.* Mattheüs heeft op zijne beurt vaak het kenmerk van hooger ouderdom en oorspronkelijkheid. Markus verklaart en heldert vaak den gemeenschappelijken tekst op om dien duidelijker te maken; de gesprekken over de laatste dingen bij de twee evangelisten vertoonen bij Markus meer het doel om den dag van de komst des Heeren te verschuiven; waaruit blijkt dat Markus van lateren tijd dagteekent.

Derhalve blijft alleen deze hypothese over: de *beide evangeliën* hebben uit *eene gemeenschappelijke bron* geput.

Welke is die bron?

Zij moet - zijns inziens - geen aanspraak hebben gemaakt op, of aan haar moet niet zijn toegekend eene streng chronologische orde. Ook moet zij kort zijn geweest en in genoegzaam gelijke verhouding onderwijs en historie bevat hebben. Hare verschillende deelen moeten meer door de overeenkomst in onderwerp dan door hunne historische dagteekening verbonden en aldus verdeeld zijn geweest: 1°. Jezus' werkzaamheid en de doop van Johannes, 2°. de verzoeking in de woestijn; 3°. de werk-

zaamheid van Jezus in Galilea en omliggende plaatsen, 4°. de reis naar Jeruzalem, 5°. de zegepralende intogt, de tempelreiniging, de twistredenen met de heerschende partijen, 6°. het lijden en de opstanding. Verder moet die bron min of meer direct tot den Apostel Petrus in betrekking bebben gestaan, of m.a.w. 't moet een *petrinisch* evangelie zijn geweest.

Dit evangelie, die bron, is, volgens Réville, geen ander dan dat evangelie, waarvan ook door de overlevering gewag wordt gemaakt.

Papias spreekt er ook van en getuigt er van: dat Markus, de uitlegger van Petrus geworden, zooveel als hij zich herinnerde naauwkeurig, maar zonder orde, de gezegden en daden van Christus (naar de prediking van Petrus) heeft te boek gesteld.

Die bron wordt door Réville de oudste of eerste Markus, de Prôto-Markus genoemd.

Aan dien Prôto-Markus (wij zullen hem zoo van nu aan kortheidshalve noemen) heeft Markus zich veel nader gehouden dan de eerste evangelist.

Hieruit laat zich ook verklaren, waarom de Kerk aan het tweede evangelie den titel heeft gegeven, dien het draagt.

Vraagt men: van waar dan het verschil tusschen beiden, daar zij toch uit dezelfde bron hebben geput? Réville verklaart dit verschijnsel door de opmerking dat de eerste evangelist *uit het geheugen* den Prôto-Markus heeft nageschreven; terwijl de tweede dien meer heeft gecopiëerd.

Allerlei eigenaardigheden doen vermoeden, dat de schrijver van het eerste evangelie in het hebreeuwsch heeft gedacht en onthouden de verhalen in 't grieksch van den tweede. Hieruit laat zich ook verklaren de eenheid van stijl, welke ons eerste evangelie van het begin tot het einde kenmerkt; 't verschijnsel dat het eerste evangelie die kleine bewijzen van oorspronkelijkheid en van een onmiddellijken ooggetuige mist, die Markus kenmerken; alsmede het vergeten en verwarren van eenige bijzonderheden, die bij Markus worden aangetroffen; terwijl dat vergeten juist zamen valt met het naschrijven van eene serie van logia.

Wanneer is die Prôto-Markus opgesteld?

Naar het gevoelen van Réville, sluit de getuigenis van Papias in zich, dat Petrus was gestorven, toen hij werd geschreven; terwijl de kerkelijke overlevering den dood van Petrus op 66 of 67 onder Nero stelt. Maar men weet hoe onzeker zij is. Daarom vindt hij zekerder aanwijzing in den Prôto-Markus zelf, zoo als men dien kan weêrgeven door de vergelijking van de twee eerste evangeliën. Vooral kunnen de redenen, die de laatste dingen betreffen licht verspreiden, en daar de redactie van Matth. XXIV, volgens zijn oordeel, 't meest het kenmerk draagt van de oudere te zijn, kan deze als basis worden genomen (behoudens natuurlijk die gedeelten, welke tot de logia behooren).

Daarin worden voorvallen vermeld, die 't naast aan de komst des Heeren zouden voorafgaan en die kort na de verwoesting van Jeruzalem hebben plaats gegrepen. Omstreeks dezen tijd - in een tijd, waarin men er zich reeds over verwonderde, dat de parousie niet zoo terstond na die gebeurtenis had plaats gegrepen en waarin men nogtans geloofde, dat zij terstond na de verkorte verdrukking (Matth. XXIV:29, 22) zou plaats vinden - moet de vervaardiging geschied zijn.

Dit wijst op een tijdstip omstreeks het jaar 75.

Nu moet men zich echter de zamenstelling van ons tegenwoordig evangelie

niet zoo voorstellen, als of de schrijver 't geen hij uit de twee bronnen, waarvan gesproken is, geput heeft, maar zoo naast elkander heeft geplaatst. Integendeel, hij heeft gedeelten van de logia in 't historisch verhaal ingelascht (b.v. Matth. VIII:11, 12), passages uit den Prôto-Markus tusschen de logia opgenomen (b.v. Matth. X:17-22). Ook vinden wij bij Mattheüs gedeelten, die niet in den Prôto-Markus werden gevonden, maar wel in onzen Markus (hiertoe brengt Réville VIII:5-10, 13; XI:2-6; XXVIII:9, 10) worden aangetroffen.

Maar ook hiermede is nog niet *volledig* aangewezen, hoe ons eerste evangelie is ontstaan en zamengesteld. Wat aan die twee bronnen, die aangewezen zijn, is ontleend, maakt nog maar een gedeelte uit van den inhoud van ons tegenwoordig evangelie van Mattheüs.

Een derde bron vindt Dr. Réville in de *mondelinge overlevering*.

Aan hare beschouwing is Hoofdstuk V gewijd.

Hij brengt tot haar 31 passages, vervat in Hoofdstuk I; II; III:14, 15; IV:2-11; VIII:19-22 (?); IX:13; XII:7, 5, 11, 12, 22, 23; XIV:28-31; XVI:17-19; XVII:24-27; XVIII:16-18, 21; XIX:11-12; XXI:10, 11, 14-16; XXVI:25, 50*a*, 52, 53; XXVII:3-10, 19, 25, 51*b*-53, 62-66; XXVIII:11-15.

Opmerkelijk is hierbij, zegt Réville, dat hier juist de meeste verhalen voorkomen, die volgens hem beletten om aan te nemen, dat een ooggetuige dit evangelie heeft geschreven en die geen strikt historisch karakter dragen. Ook dit, dat, terwijl juist overal een groote éénheid van stijl door geheel het evangelie heerscht, juist dit gedeelte zich van het overige onderscheidt door bijzondere uitdrukkingen, die ten minste aanwijzen, dat de Redacteur minder dan elders gebonden aan zijne bronnen, die hij naschreef, er meer den stempel van zijne eigenaardigheid op heeft gedrukt. En dan ook nog dit, dat - terwijl de aanhalingen uit het O.T. doen zien, dat de schrijver (overeenkomstig zijn apologetisch doel) of de grieksche vertaling of den hebreeuwschen tekst heeft gebezigd; in de logia minder aanhalingen dan *toespelingen* op het O.T. worden gevonden; en in den Prôto-Markus de aanhalingen gewoonlijk *groote overeenkomst* hebben met de *grieksche vertaling* des O.V. - in dat gedeelte, hetwelk aan de traditie is ontleend de *overeenkomst* met de LXX *volkomen* is.

Na deze opmerkingen handelt de Schrijver over ieder van deze gedeelten der overlevering afzonderlijk en komt dan tot het resultaat, dat die overlevering was een Joodsch-christelijke, universalistische (?!), petrinische, galilesche; terwijl hij nog aan het slot van dit hoofdstuk opmerkt, dat het veel moeijelijker is eene wezenlijke onderscheiding aan te wijzen tusschen de *traditie* en het *door den Redacteur bijgevoegde*, dan tusschen dit laatste en de overige fragmenten, die aan reeds geschreven bronnen zijn ontleend, en dat dit verschil zelfs tot op een zekere hoogte verdwijnt, zoodra wij namelijk van de stof, die de in omloop zijnde traditie den evangelist kon verschaffen, tot den voor altijd vasten vorm overgaan, dien de auteur haar heeft gegeven.

Wat de dagteekening der traditie betreft: zij vloeit in een met die waarop het boek is vervaardigd.

Het VI Hoofdstuk handelt over die vervaardiging.

Uit het bovenstaande is zeker reeds duidelijk geworden, dat volgens Réville, de schrijver de logia van Mattheüs tusschen den inhoud van den Prôto-Markus (natuurlijk voor zoo ver hij dien overnam) en wat hij aan de traditie ontleende heeft ingevlochten.

Dit is nu nog vermeerderd met 't geen de auteur er uit zich zelven heeft bijgevoegd. Later zegt hij dat de gegevens der traditie zich door hun *verhalend*, zijne eigene opmerkingen of bijvoegingen zich door haar *uitleggend* karakter onderscheiden (blz. 253).

Wij behoeven niet meer te spreken over het doel, waarmede de auteur zijn boek vervaardigde - maar wij willen hier opmerken, dat, volgens Réville, onze twee eerste evangeliën van Matth. XIV:15 en Mark. VI:35 af, met een of twee uitzonderingen, eene vrij gelijke chronologie volgen. Hier kon de auteur gemakkelijk de groepen van redenen (logia) tusschen het verhaal (aan den Prôto-Markus ontleend) invoegen, zonder er de volgorde van te verbreken. Maar geheel anders is het vóór Matth. XIV:15. Hier heeft de Redacteur rondom ieder van de 4 reeksen van redenen of logia, die wij hier aantreffen, zijne historische stof gegroepeerd naar gelang hij ze behoefde, om de gegeven serie in te leiden, of m.a w. *hij heeft hier 't historische gedeelte*, *'t welk de Prôto-Markus opleverde*, *gerangschikt naar het plan van de vier eerste reeksen der logia.*

Overigens is de schrijver, volgens Réville, bij de zamenstelling van zijn boek met naauwgezetheid te werk gegaan; hij heeft de historie niet willen vervalschen, om een dogmatisch of kerkelijk belang. Alleen heeft hij ligte wijzigingen gebragt in de reeds geschreven bronnen, 't zij om de liefde van Jezus en diens medelijden met zijn volk te meer te doen uitkomen, 't zij om zijne verhalen meer in harmonie te brengen met de profetiën, die hij vervuld achtte in de geschiedenis des Heeren.

Maar *door wien* - vraagt ge - en *waar ter plaatse* en *wanneer* is ons eerste evangelie volgens Réville geschreven?

Op grond van het vaak rabbijnsche karakter van dit boek, 't gebruik door den auteur gemaakt van twee bronnen, waarvan de eene een hebreeuwsche was, en waarvan elke in betrekking stond tot een Apostel uit Palestina, het galileesch karakter der overlevering, door hem geraadpleegd, besluit hij dat het is vervaardigd in Palestina of op eene plaats daarvan niet ver verwijderd.

De schrijver is een Christen uit de Joden geweest, met tweevoudig bewustzijn: dat van Jood en dat van Christen, zonder dat men kan zeggen, dat het eene het andere volkomen heeft doordrongen of vernietigd.

Hij zal behoord hebben tot de christelijke vlugtelingen ten tijde van den Romeinschen oorlog en moet gezocht worden in de streken over de Jordaan. Daar schoot het Joodsch-Christendom het gemakkelijkst wortelen. Daar henen vlugtten de Christenen uit Galilea en Jeruzalem. Daar vinden wij een Joodsch-Christendom, noch joodsch, noch christelijk alleen, maar beiden te gelijk. En dit is het standpunt van het eerste evangelie, dat joodsch is in zijne bewijzen, in zijne logica, in den uiterlijken vorm van zijne godsvrucht; zeer beslist universalistisch (?!), maar dat de zending tot de

volken beschouwde als het erfdeel der twaalve en de bijzondere zending van Paulus meende te moeten eerbiedigen; dat geloofde aan de wondervolle geboorte van den Messias; vijandig gezind was tegen de Wetgeleerden en Farizeën, 's volks autoriteiten op het gebied der godsdienst; heterogene bestanddeelen te zamen voegde, zonder poging om ze in harmonie te brengen (b.v. de afkomst van David en de geboorte uit den heiligen geest; de veroordeeling van het volk en de bijzondere bestemming van den Messias ten zijnen behoeve (I:21; XXVII:25), de zending der twaalve beperkt tot Palestina (X:5, 23) en het bevel om de wereld te evangeliseren (XXXIII:19)).

Dit evangelie is een vrucht van het Joodsch-Christendom, hetwelk op weg is om zich te ontwikkelen tot een Christendom, dat algemeen en anti-Joodsch is.

Men zou zich het best in Dekapolis, naar den kant van Batanea, of te Pella, de vervaardiging van dit evangelie voorstellen. Voor dit gevoelen vindt Réville ook steun in drie plaatsen van dit evangelie. Hoofdstuk III:5 heeft de evangelist ingevoegd de gansche *omstreek der Jordaan*, wat wij bij Markus (I:5) missen. Réville vraagt of dit niet uit plaatselijk belang is geschied? Hoofdstuk IV:25 is eene verkorting (volgens de gewoonte van den schrijver) van Mark. III:7, 8, maar hier is bijgevoegd Dekapolis (wat niet bij Markus gevonden wordt); Hoofdstuk XIX:1 heeft de evangelist van twee landschappen bij Markus (X:1): *Judea* en *de overzijde der Jordaan* (zoo moet toch gelezen worden volgens Réville) één gemaakt (*Judea over de Jordaan*).

Wat eindelijk het tijdstip betreft, waarop dit evangelie is te boek gesteld, 't spreekt van zelf dat dit na 60, waarop de logia, na 75, waarop de Prôto-Markus zal vervaardigd zijn, moet gesteld worden. Réville meent dat aan 80-90 moet worden gedacht. Hiertoe nopen hem het karakter der traditie, die de schrijver heeft opgenomen, het gezigtsbedrog dat wij er in aantreffen en dat aan een verwijderd tijdsmoment doet denken, de ontwikkeling van het Joodsch christendom, dat nog niet met het Paulinisme in aanraking is gekomen. Ook beroept hij zich op de getuigenissen, die hij in de homiliën van Clemens (150-160), de schriften van Just. Martyr (gest. c. 166), de brieven van Ignatius (c. 160-170) en in dien van Barnabas meent te vinden, als bewijzen dat ons evangelie vóór deze heeft bestaan.

In het laatste Hoofdstuk VII handhaaft de Schrijver, na een zeer kort verslag van de resultaten door hem verkregen, de regten der kritiek, en wijst hij aan hoe deze, op de regte wijze beoefend, niet nadeelig kan zijn voor het christendom, en dat ook zijn arbeid, in plaats van schadelijk, daaraan bevorderlijk mag beschouwd worden.

Hierop volgt eene tabel, meer dan 60 bladzijden beslaande, waarin hij in verschillende kolommen aanwijst, wat in het eerste evangelie geput is uit de logia, wat uit den Prôto-Markus, wat uit de traditie, en wat van den Redacteur is, met bijvoeging van de gelijkluidende plaatsen uit het O. en N.T., terwijl met nog eenige aanteekeningen het werk wordt besloten.

Op dat nu de lezers een zooveel mogelijk juiste voorstelling van Réville's ontle-

ding van het eerste evangelie mogen erlangen, willen wij nu, bij wijze van proeve, doen zien, hoe, volgens zijn gevoelen, een gedeelte er van is zamengesteld. Wij kiezen Matth. IX:37-XI:1. IX:37*a* (toen zeide hij - discipelen) is van den Redacteur; 37*b* en 38 uit de logia (van Mattheüs); X:1a uit den Prôto-Markus; 1*b* van den Redacteur; 2*a* van den Redacteur; 2*b*-4 (uitgezonderd de woorden: de tollenaar, die van den Redacteur zijn) uit den Prôto-Markus; vers 5 ten deele uit de logia, ten deele van den Redacteur, vers 6-16 uit de logia; vers 17-22 uit den Prôto-Markus; vers 23-42 uit de logia; XI:1 van den Redacteur.

Uit dit voor zooveel wij 't noodzakelijk achtten volledig verslag van den inhoud der Études van Réville, is het dunkt ons voldoende gebleken, dat de Schrijver met de meeste naauwkeurigheid zijne taak heeft trachten te volvoeren. Wie heeft geen respect voor zulk een reuzenarbeid, voor zooveel geduld en moed, voor zulk een wetenschappelijken zin als dit werk doet kennen. Indien de vrees voor te groote uitvoerigheid ons niet weêrhield, wij zouden misschien aanwijzen, dat we in dit werk wat betreft de ontleding in logia, in den Prôto-Markus, in de traditie, en in het bijgevoegde van den auteur geene oorspronkelijke voorstelling aantreffen; ofschoon het in zeker opzigt niet noodzakelijk zou zijn; daar de Schrijver zelf in zijne voorrede de gulhartige concessie doet: cependant je ne prétends pas à l'honneur d'invention. Je la considère plûtot comme le point d'arrivée naturel auquel devaient aboutir les recherches antérieures sur le même sujet. Credner, MM Reuss et Koestlin sont les auteurs qui m'ont le plus fourni de lumières etc. Maar toch vragen wij - daar dan toch de uitwerking van dat thema, als wij 't zoo mogen noemen, de gedetailleerde opgave wat van 't begin tot het einde van dit evangelie tot die en die bron is te brengen en wat van den auteur zelven is - of er niet veel vernuft toe behoort, om zulk een arbeid te leveren?

Maar is die ontleding ook meer vernuftig dan waar (ingeniosior quam verior)?

Wij voor ons kunnen niet anders dan die vraag toestemmend beantwoorden. Wij kunnen ons geenszins vereenigen met deze resultaten van den geleerden en genialen Schrijver.

Hij zal zelf toestemmen dat zijn oordeel: dit gedeelte behoort tot deze, dat tot die bron, dit is van den auteur zelven, louter subjectief is. Trouwens in zijne voorrede hooren wij hem getuigen: ‘Je suis bien plus certain d'avoir désigné en gros les quatre facteurs dont la combinaison constitue notre premier évangelie, que d'avoir sur tous les points de détail réussi à appliquer la règle de décomposition qui en doit résulter,’ nu zouden wij hier, van de onderstelling uitgaande, dat ons eerste evangelie uit die bestanddeelen bestaat, onze bezwaren tegen het rangschikken van de verschillende gedeelten onder een van deze rubrieken kunnen inbrengen; maar waartoe zal het noodig zijn; daar wij met de *wijze zelve waarop* hij het evangelie *ontleed* heeft ons niet kunnen vereenigen.

Hierover derhalve nog een enkel woord.

a. Dr. Réville meent dat het eerste evangelie voor een gedeelte bevat redenen (logia) van Jezus door Mattheüs in het hebreeuwsch geschreven.

Maar op welke gronden rust zijn gevoelen?

Dat Mattheüs in het hebreeuwsch heeft geschreven blijkt, z.i., uit de getuige-

nis der Kerkvaders, van Irenaeus af tot Hieronymus. Nu heeft het ons verwonderd, dat hij niet heeft trachten te weêrleggen de bezwaren door Dr. J.P.N. Land in de Godgel. Bijdragen 1859 n°. 9 daartegen ingebragt, dat (blz. 735 verv.) men op grond van die getuigenissen zulk een hebreeuwsch evangelie aanneemt. Mij dunkt na 't geen door Dr. Land en onlangs in N°. 10 van diezelfde Godgel. Bijdragen door den heer G.W. Stemler is aangetoond in zijne vooral wat het 2de gedeelte betreft uitmuntende recensie, mag ik beweren, dat die getuigenissen volstrekt niet bewijzen, dat Mattheüs in 't hebreeuwsch heeft geschreven. Met regt hebben zij opgemerkt, dat die kerkvaders, eenvoudig Papias' getuigenis aangaande zulk een hebreeuwsch evangelie hebben overgenomen. Hieronymus, wiens getuigenis misschien nog het meest zou kunnen gelden, spreekt er zelf elders onzeker over; zooals blijkt uit 't geen Réville zelf van Hieronymus aanhaalt (blz. 44).

Maar dan de getuigenis van Papias?

Maar heeft Papias dan werkelijk getuigd, dat Mattheüs in het hebreeuwsch logia heeft geschreven in de beteekenis, waarin Dr. Réville het meent? Deze laatste zegt dat dit blijkt uit het woord logia zelf; daar dit beteekent redenen zonder bijgevoegde geschiedenis, in onderscheiding van het woord logoi; maar hij heeft geenszins bewezen dat dit de beteekenis van logia is. Wel beroept hij zich op 'tgeen Papias zelf aangaande zijn eigen werk bij Eusebius zegt. Welnu, laat ik hier kort den inhoud van 'tgeen we bij Eusebius aldaar aantreffen weêrgeven, opdat de lezers zelven oordeelen. Eusebius zegt eerst dat Papias vijf boeken heeft geschreven met het opschrift de verklaring, (of is het ook aangaande de verklaring?) van de logia des Heeren en dat Papias zelf zegt, dat hij al wat hij van de presbyters had geleerd en onthouden *met uitleggingen* (van wie?) *ter neêr had gesteld*, nadat hij zich wel verzekerd had aangaande de waarheid daarvan; want dat hij geen behagen schepte in hen die veel zeiden, maar in hen die de waarheid zeiden, en dat indien soms iemand kwam, die met de presbyters verkeerd had, hij onderzoek deed naar de woorden (logoi) van de presbyters, wat Andreas, Petrus, Philippus, Thomas, Jakobus, Johannes, Mattheüs zeide, of een van de leerlingen van Jezus, wat Aristion en de presbyter Johannes, de leerlingen des Heeren. Na hierop te hebben laten volgen dat Papias onderscheid maakt tusschen twee Johannessen (den Evangelist en den Presbyter) en dat hij (Papias) gezegden der Apostelen heeft ontvangen van degenen, die hen gevolgd zijn, deelt hij verder mede dat Papias sommige wondervolle voorvallen en nog andere vreemde dingen, als ook *nieuwe parabelen* en *leeringen* van Jezus en vrij fabelachtige dingen (duizendjarig rijk) verhaalt, als ook dat hij in zijn boek andere verhalen *van de redenen* (logoi) *des Heeren* van Aristion en overleveringen van Johannes den Presbyter heeft.

Hierop nu, vooral op het door ons onderstreepte, beroept Réville zich en beweert dat uit hetgeen Eusebius hier zegt van het werk van Papias blijkt dat logia die beteekenis heeft. Want Eusebius zegt eerst dat Papias heeft willen schrijven een *uitlegging van de logia des Heeren.* Papias zelf geeft als doel op: *met verklaringen*, terneêr te schrijven *de logia* die zijn werk bevat. En hoe worden nu die logia beschreven door hem en Eusebius? 't zijn *leeringen* en *parabelen, ver-*

halen van de *redenen* (logoi) des Heeren. Maar Dr. Réville vergeet hierbij op te merken dat onmiddellijk aan *parabelen* en *leeringen* voorafgaat: wondervolle *voorvallen;* en dat Papias, zoo Réville's uitlegging doorging, waar hij spreekt van de *verhalen van de* redenen des Heeren, niet 't woord logoi maar logia zou gebruikt hebben.

Dr. Réville heeft nog een ander bewijs. Hij beroept zich ook op 't geen Eusebius verder laat volgen: 't geen aangaande Markus wordt gezegd. Maar de heer Stemler heeft o.i. duidelijk aangewezen, dat ook dit bewijs niet doorgaat. 't Zij ons vergund kortheidshalve naar hem te verwijzen.

En aangenomen dat Papias heeft getuigd wat Réville hem laat zeggen, mogen wij 't op *zijne* verzekering aannemen? Réville meent dat Papias het van Johannes den presbyter heeft vernomen 't geen hij aangaande Mattheüs getuigt. Maar dat zegt Eusebius niet. Wel waar hij Papias getuigenis aangaande Markus mededeelt spreekt hij van den presbyter; maar hier niet. En ja! wel zegt Eusebius dat Papias den presbyter Johannes heeft gehoord - maar dit is in strijd met hetgeen wij hier boven Papias zelven hebben hooren getuigen.

Maar zou men nu kunnen zeggen: heeft dan Dr. Réville niet overtuigend bewezen, dat er 7 groepen van redenen in 't eerste evangelie vervat zijn? Volgen ze elkander niet geleidelijk; terwijl ze door één hoofddenkbeeld verbonden zijn? Onderscheiden zij zich niet door dezelfde of soortgelijke formule (en het geschiedde als Jezus deze woorden gesproken had), en de laatste serie wordt zij niet besloten met de woorden: e.h.g. als J. al deze w.g.h. (XXVI:1)?

Wij merken hier tegen op, dat, indien er zulke groepen van logia, als Réville bedoelt, hadden bestaan, dan de volgorde wel o.i. eene andere zou zijn geweest, dat dan de 4de en de 5de op de 1ste zouden gevolgd zijn. En 2°. wat die formule betreft, dat we eene dergelijke formule ook ontmoeten, waar de evangelist historie mededeelt: I:22; XXI:4; XXVI:56, om niet op IX:10 te wijzen. En wat dat woordje *alles* aangaat, dat we zouden kunnen vragen of niet uit I:22 (XXI:4 is 't onzeker), XXVI:56 blijkt, dat we aan dit *alles* geen bewijskracht mogen ontleenen?

b. Dr. Réville zegt dat de Prôto-Markus ook een der bronnen van ons eerste evangelie is geweest.

Hij beroept zich ook hier op het getuigenis van Papias bij Eusebius aangaande Markus: dat deze (een evangelie) heeft geschreven naar de prediking van Petrus. Maar we vragen ook hier, aangenomen dat daaruit zou volgen, dat onze evangelist, volgens Papias, een evangelie van Markus als bron heeft gebruikt, wat bewijs, dat dit getuigenis genoegzaam betrouwbaar is? Ik moet hier opmerken, dat Eusebius dat berigt al zeer vreemd opgeeft. Eerst zegt hij dat hij *betreffende Markus* de overlevering zal vermelden die *door Aristion en den Presbyter* is geleverd, en dan, zonder op Aristion terug te komen, zegt hij alleen: dit zeide *de Presbyter*, en als hij dan heeft gerefereerd wat de Presbyter zeide, laat hij volgen (onmiddellijk daarop): dit wordt *door Papias* gezegd betreffende Markus.

Ik moet hier vooral bijvoegen: dat dezelfde Eusebius, die Clemens Alex. laat getuigen, dat Petrus het evangelie van Markus met zijn gezag heeft *bekrachtigd* (lib. II: c. 15), elders (lib. VI: c 14) in hetzelfde boek mededeelt, dat Petrus het *noch heeft af-*, *noch goedgekeurd.* En is het waar wat Réville beweert, dat Eusebius op de boven aangehaalde plaats ge-

tuigt dat Markus zijn evangelie heeft geschreven *na den dood van Petrus*, dan is hij ook in dit opzigt met zich zelf in strijd, daar hij, zooals wij hebben gezien, elders verzekert dat dit *bij het leven van Petrus* is geschied; gelijk dit laatste ook in disharmonie is met de verzekering van Irenaeus, die (adv. haer III:1) zegt dat dit Evangelie *na Petrus' dood* is vervaardigd. Wie ziet hier niet uit hoe onkritisch Eusebius was?

Eindelijk vragen wij (om niet te herhalen wat door hem is opgemerkt, betreffende de eenheid van stijl door geheel het eerste evangelie, die wel bewijst dat de auteur niet een hebreeuwsche *en* grieksche bron heeft gebezigd) met den heer Stemler: hoe, indien de eerste en de tweede evangelist dezelfde bron (den Prôto-Markus) hebben gebruikt, het groote verschil te verklaren is, dat, bij alle overeenkomst overigens, tusschen die twee evangeliën bestaat?

Dr. Réville antwoordt: De eerste Evangelist heeft die bron *uit het geheugen* weêrgegeven - maar wie kan aan deze conjectuur zijne toestemming schenken? (Waarom niet ondersteld op zijn standpunt, dat de eerste en tweede Evangelist niet *dezelfde* redactie van den Prôto-Markus hebben gebruikt?)

't Bevreemdt ons dan ook niet, dat Dr. Hilgenfeld, wiens beschouwing van het eerste evangelie Réville heeft trachten te weêrleggen, daartegen op nieuw is opgekomen. In zijn onlangs verschenen, reeds van het jaartal 1863 voorziene, boek: der Kanon und die Kritik des N.T. etc. bespreekt hij aan het slot Réville's arbeid (pag. 213 enz.). Het is eigenlijk geen weêrlegging of recensie (daartoe is wat Dr. Hilgenfeld zegt ook te weinig) en ik meen er ook uit te hebben mogen opmaken, dat Dr. Hilgenfeld zich niet eens de moeite heeft willen geven om het boek van Réville geheel te lezen, zoodat hij dan ook, indien ik goed heb gezien, Réville tot de logia laat brengen, wat deze aan den Prôto-Markus heeft toegekend.

En welk is het gevoelen van Dr. Hilgenfeld aangaande het eerste evangelie?

Ik zou wel lust hebben hier eenigzins breedvoerig de voorstelling van het eerste evangelie bij de Tübinger Godgeleerden, waartoe Dr. Hilgenfeld behoort, te vermelden - maar ik mag niet meer van het geduld der lezers vergen. Derhalve alleen dit nog. Dr. Hilgenfeld gaat uit, bij zijne beschouwing van ons eerste evangelie, gelijk bij die der evangeliën in 't algemeen, van hetzelfde beginsel reeds door Bauer op den voorgrond geplaatst, namelijk dat er onderscheiden moet worden, tusschen het oorspronkelijk Apostolische (Joodsch-Christendom) en het Paulinisme, en dat evangelie is naar zijn oordeel het oorspronkelijkste, hetwelk het meest het karakter draagt van het oorspronkelijk Apostolische (Joodsch-Christendom). Dien maatstaf bezigende acht hij dat ons eerste evangelie het oorspronkelijkste is. Het is z.i. een apostolisch streng joodsch-christelijk en anti-paulinisch geschrift, dat van het zesde tiental jaren der eerste eeuw dagteekent; echter in zijn tegenwoordigen vorm een vrijere omwerking van het oorspronkelijke evangelie. Dit evangelie heeft, volgens hem, tot bron gestrekt voor het tweede, en dit met het eerste voor het derde (vgl. Hilgenfeld, blz. 172, e 11).

Geeft gij aan Hilgenfeld's gevoelen de voorkeur boven dat van Réville? of kunt gij u met geen van beiden vereenigen?

Daar wij ons genoodzaakt zien ons verslag te besluiten, is dit slechts ons antwoord: wij voor ons gelooven, dat de debatten over het eerste evangelie, evenzeer als die over de andere evangeliën en over het evangelie in 't algemeen nog lang niet gesloten zijn.

Zwartsluis.

H.E. STENFERT KROESE.

Moderne stemmen.

Bibliotheek van Moderne Theologie, verzameld door J.H. Maronier, Predikant te Leiden. Eerste deel Tweede aflevering, 2de gedeelte, derde en vierde afl. en Tweede deel: Eerste aflevering. Te 's Hertogenbosch, bij G.H. van der Schuijt. 1862.
De voorlezingen van Ds. A.T. Reitsma, Pred. te Groningen, over de Moderne Theologie, beantwoord door Dr. L.H. Slotemaker, Pred. te Hoorn. Utrecht, J. Greven, 1862.

I. In het Julij-nummer van onzen *Tijdspiegel* werd met ingenomenheid de aandacht gevestigd op deze Bibliotheek van Moderne Theologie, en de eerste aflevering met het eerste gedeelte der tweede aangekondigd. De heer Maronier gaat voort met onder ons, in voortreffelijke vertaling, opstellen en verhandelingen te verspreiden van schrijvers, die zich niet bedienen van onze moedertaal. Wij zeggen niet van buitenlandsche schrijvers, omdat de vertaalde opstellen van Dr. Réville de schoonste sieraden van deze Bibliotheek zijn, en wij niet gaarne door minder juist gekozen bewoording het voorregt zouden schijnen te vergeten, dat Réville onder onze vaderlandsche godgeleerden behoort. Wie in de gelegenheid is om Réville's opstellen en verhandelingen in diens moedertaal te lezen, hij zal zich het genot, dat de lezing van verwonderlijk schoon en kristalhelder Fransch verschaft, niet ligt ontzeggen. Maar gewoonlijk plaatst Réville zijne opstellen in Fransche Maandschriften, die niet zoo gemakkelijk in ieders handen komen; en, verzamelde hij er eens eenige in een afzonderlijk boekdeel, de tijd tot dat een dergelijke nieuwe bundel komen kan duurt te lang voor wie dezen vertegenwoordiger van hedendaagsche theologische wetenschap en smaak hebben leeren waarderen. En Maronier geeft van dat geacheveerde Fransch eene vertaling, die niet alleen den zin van het oorspronkelijke teruggeeft maar ook den schoonen vorm er van terugkaatst. Reeds alléén om hetgeen wij hier van Réville vinden: eene verhandeling over ‘het Bovennatuurlijke’ (naar aanleiding eener oratie van Prof. Bois te Montauban, waarin het supranaturalisme verdedigd werd) en een opstel ‘de Legende aan den oevers van den Rhijn,’ verdient deze Bibliotheek een goede plaats onder de boeken, waarmede diegenen hun geest en gemoed verkwikken en vormen, wier ontwikkeling aan een voordragt der christelijke godsdienst zooals de Moderne Theologie geeft behoefte heeft en sympathie schenkt. Behalve het genoemde vinden

wij hier nog een opstel van Réville over Parker en een van Rénan over Channing; beiden eene proeve gevende van het oog, waarmede de hedendaagsche christelijke beschaving belangrijke persoonlijkheden beziet en beoordeelt. Eindelijk wordt ons hier nog een briefwisseling gegeven tusschen Tholück, den man der gematigde Orthodoxie, en Hirzel, een Zwitzersch predikant en geestverwant van H. Lang, van wien ook nog een opstel voorkomt over ‘de wonderen van het Nieuwe Testament.’ Vooral die brief van Hirzel is een afdruk van christelijken ernst en bezielde overtuiging. Met aandrang bevelen wij deze onderneming van den heer Maronier aan. In de Academie-stad Leiden zal hem niet ligt iets voortreffelijks, dat de buitenlandsche pers oplevert ontgaan, en de plaats die hij zelf onder de Moderne Theologanten inneemt is de waarborg voor een goede keuze. Wij wenschen de lezers van *de Tijdspiegel* nu en dan op hetgeen deze Bibliotheek verder bevatten zal opmerkzaam te maken, en eindigen met de herinnering dat afzonderlijke afleverin gen tegen 20 cts. per vel verkrijgbaar zijn.

II. Het was wel te verwachten, dat de voorlezingen, die de Groningsche predikant Reitsma over de Moderne Theologie gehouden en daarna in het Tijdschrift ‘Waarheid in Liefde’ heeft doen opnemen, grooten opgang zouden maken. Wie aan wonderen gelooven in den zin van gebeurtenissen en handelingen, wier geaardheid en oorsprong met de geaardheid en den oorsprong van hetgeen op het gebied van natuur en geest anders altijd geschiedt, niet overeenstemmen, zij mogen zeggen, dat de stelling ‘wonderen zijn onmogelijk’ hun niet aangaat en de in hunne schatting geschiedkundig gestaafde werkelijkheid van dergelijke gebeurtenissen en handelingen hun genoeg is: toch blijven zij bewust of onbewust verlangende uitzien naar een bewijs dat wonderen kunnen geschieden en geschied zijn, hetwelk op andere gronden steunt dan op die berigten van de bijbelsche geschiedenis. En dat verwondert ons niet. In alle gelooven ligt subjectieve overtuiging opgesloten; en 's menschen geest kan niet eene overtuiging omtrent het een of ander bezitten tenzij op een redelijken grond, dat is op een grondslag die, zoo hij in zijne bestanddeelen ontleed wordt, blijkt te bestaan of voortgevloeid te zijn uit begrippen en oordeelen die voor ontwijfelbaar juist worden gehouden en het subjectieve waarheidsgevoel bevredigen. Indien het waar was, dat de overtuiging van de echtheid der bijbelboeken en de geschiedkundige zekerheid hunner berigten, omdat zij van die en zulke schrijvers afkomstig zijn, alléén de werkelijke grond was van iemands geloof aan wonderen, dan zou die grond hem determineren in de keus van het wapen, waarmede hij den twijfel aan de werkelijkheid van wonderen in den genoemden zin poogt af te weren. Want aan hetgeen voor ons een vaste overtuiging is schrijven wij in dien zin een objectieve waarde toe, dat wij hare vestiging in anderen niet onmogelijk achten en maar alleen verhinderd door onjuiste oordeelen, door een verkeerde methode van onderzoek, enz. Waarom hebben de tegenstanders der moderne rigting niet eenparig gezegd, dat zij eene verdediging van de wonderen als Reitsma poogt te geven niet begeeren; waarom niet gezegd tot iederen geestverwant: principiis obsta, wacht u voor de huldiging van onjuiste beginsels; Reitsma geeft het bolwerk, dat de geloofwaardigheid der Bijbelschrijvers voldoende is,

onverschillig welke de aard is der verhaalde gebeurtenissen, onvoorzigtig prijs; hij volgt in de gedeelten zijner voorlezingen, die bestemd zijn om op de tegenpartij den diepsten indruk te maken, de methode der moderne rigting: - waarom de tegenstanders der moderne rigting dit niet gezegd hebben? Omdat men, zonder zich bewust te wezen van hetgeen men doet, zelf, bij de bepaling van de geloofwaardigheid der Bijbelschrijvers, mede in aanmerking neemt de geaardheid van de gebeurtenissen die verhaald worden. En waarom is nu het verhaal van eene gebeurtenis, die voor een wonder moet gehouden worden, voor iemand geen hindepaal om des schrijvers berigt voor geloofwaardig te houden? Omdat uit het geheel zijner denkbeelden over Gods werkzaamheid in de schepping, over den natuurzamenhang en zijne wetten, over de wijze waarop de menschheid in het bezit is gekomen van den schat harer godsdienstige en zedelijke inzigten: omdat uit dat alles voor hem de overtuiging voortvloeit, dat wonderen mogelijk zijn. Doch zoodra iemand die aan de werkelijkheid van gebeurtenissen gelooft, die zonder verstoring van den natuurzamenhang, zooals wij dien kennen, niet geschied kunnen zijn, nu onder den invloed komt van denkbeelden over Gods werkzaamheid in de schepping, over den natuurzamenhang en over de wijze waarop de menschheid zich het bezit verwerft van godsdienstige en zedelijke waarheid, waarbij voor dergelijke wonderen geen plaats, ja ook geen raison d'être meer gevonden wordt, dan begint zijne overtuiging, dat wonderen mogelijk zijn behoefte aan nieuwe steunsels te hebben.

Zoo is het een psychologisch volkomen verklaarbaar verschijnsel, dat de voorlezingen van Ds. Reitsma met zoo groote toejuiching door de tegenstanders der moderne rigting ontvangen zijn geworden. In die toejuiching mag een onwillekeurige hulde worden gezien van de stelling der moderne rigting, of liever een empirisch bewijs van de waarheid der stelling, dat het geheel onzer wereldbeschouwing, het geheel van onze, door ervaring en daarop gebouwd bespiegelend nadenken gevestigde en ontwikkelde, overtuigingen omtrent de zinnelijke en bovenzinnelijke dingen en dier ouderlingen zamenhang, de onvermijdelijke toetssteen is, waarbij de gehalte van geloofwaardigheid die een of ander historisch berigt zal verdienen beproefd bevonden moet worden, om, in overeenstemming met de wetten van ons zieleleven, in ons mogelijk te kunnen maken de waarneming van dat psychische verschijnsel hetwelk wij noemen ‘wezenlijk vaste overtuiging.’

Dr. Slotemaker heeft met onmiskenbaar talent de onhoudbaarheid, die Reitsma's betoogen ter verdediging van wonderen en hunne mogelijkheid in de schatting der moderne rigting moeten bezitten, in 't licht gesteld. In het Tijdschrift ‘Nieuw en Oud’ werd voor eenige maanden hetzelfde reeds gedaan door ‘Agricola.’ Het is wel goed, dat geantwoord werd op eene polemiek als van Reitsma, die zich zoowel door humaniteit onderscheidt als door een uitstekend gebruik van al het talent, hetwelk op het standpunt dat hij vertegenwoordigt gevonden kan worden. Maar wie zal overigens de debatten over de mogelijkheid of de onmogelijkheid van wonderen niet moede worden? Er knaagt heden ten dage aan het geloof dat wonderen in den eigenlijken zin des woords geschieden kunnen of geschied kunnen zijn, en dus ook aan de traditionele verouderde theorie van historische

kritiek, een worm, die dat geloof meer en meer ondermijnt. Die worm is de volstrekte nuttelоosheid van het wonderbegrip, als een bestanddeel van het geheel der christelijke overtuiging omtrent den weg der zaligheid. ‘De droefheid naar God werkt eene onberouwelijke bekeering tot zaligheid;’ dat is, vertolkt in de taal der christelijke psychologie: uit de ware verhouding van de zelfbewuste ziel tot hare zonden en zondigheid vloeit voort, onder den invloed van den geest van Christus, die uit de Evangeliën blijkt en in de christelijke gemeente van den beginne tot heden leeft, eene zielsgesteldheid, die in de verschijnselen van haar inwendig leven en in de gehalte en rigting, die zij geeft aan 's menschen bestaan en gedrag, beantwoordt aan hetgeen de Christen is en geniet en verwachten mag volgens het wel begrepen onderwijs van Jezus en de Apostelen. En dit alles, waaronder wij ook bedoelen de regtstreeksche inwerking van den levenden God op onze ziel, geschiedt, overeenkomstig de eigenaardige wetten van het zieleleven, volgens den onverbroken zamenhang van oorzaak en gevolg. Die nuttelоosheid van het wonderbegrip maakt de terzijdestelling er van gemakkelijk, zoodra wij in onze theorie van de physische en psychische verschijnselen uit het heelal, die wij kunnen waarnemen, geen plaats voor dat begrip meer vinden. Maar zoolang onze wereldbeschouwing het wonderbegrip, in den ouden hier bedoelden zin des woords, nog toelaat, blijve het behouden; want het schaadt niet in eene ontwikkeling en heiliging van het zieleleven, welke daarom wezenlijk christelijk is, omdat zij met de ware verhouding van de zelfbewuste ziel tot hare zonden en hare zondigheid begint. In de omschrijving en de tinten van de voorstellingen en begrippen, die ook de meest wijsgeerig gevormde Christen bezigt, om aan de onvervreemdbare gemoedelijke schatten, die hij zich in den strijd des christelijken levens verwierf, het kleed der zelfbewustheid te geven, blijft nog altijd onvermijdelijk zóó veel, hetwelk aan den invloed van de fantasie op de werkzaamheid der rede herinnert, dat wij niet te onbepaald en vooral niet woest moeten aandringen op de verwijdering van het wonderbegrip uit de gedachtenreeksen van hen, die er in hunne wereldbeschouwing nog ruime plaats voor kunnen vinden. Het koningrijk Gods is niet spijs of drank - ook niet de eene of andere wereldbeschouwing en theorie van historische kritiek - maar regtvaardigheid en vrede en blijdschap door den heiligen Geest.

F.W.B. VAN BELL.

A. Nov. 1862.

Een boek uit en voor een overgangsperiode.

Handleiding bij het Catechisatie-onderwijs voor leerlîngen en onderwijzers. Onder goedkeuring en mede werking van de Predikanten der Ned. Herv. gemeente van Leyden opgesteld, ten gebruike bij de Leydsche vraagboekjes. Leyden, bij Noothoven van Goor.

Uit het toevoegsel tot den titel blijkt, dat wij hier een werk ontvangen, waarover meer dan twee theologische oogen gegaan zijn, waaraan meer dan ééne theologische hand is geslagen, moge ook ééne het bewerkt, anderen daaraan medegewerkt hebben. Er is besproken, men heeft goedgekeurd, zich vereenigd. - Een aangenaam verschijnsel op theologisch gebied, dat tegenwoordig op zoo velerlei paden bewandeld - in zoo velerlei dwarse en tegenovergestelde rigtingen doorkruist wordt, waar het *quot capita tot sensus* [haast hadden we *census*, censuur, geschreven] zoo zeer wordt bevestigd. - 'Men kan zich dus met elkander vereenigen ook' - zouden we bijna gezegd hebben, en op wat andere wijze dan die der Roomschen of sommige (?) kerkelijk-Orthodoxen, bij wie men niet *zich* vereenigt, maar die vereeniging eene meer passive, eene zamenbinding van buiten, geen eenigheid des geestes wordt. - Hoe was dat mogelijk?

Het boek beantwoordt die vraag voor een goed deel. Men heeft daarin de dogmatiek niet uitpluizenderwijze behandeld, het kerkelijk systeem, zoo als het te eenigen tijde werd afgemeten, afgepast en geijkt, beschouwd als een phase van de ontwikkeling der ééne en eeuwige waarheid, gepoogd zich op een zuiver bijbelsch en evangelisch standpunt te plaatsen [Voorrede voor het derde stukje] en geene rigting bepaald gehuldigd. - Men [natuurlijk een geheel andere *men*] zal daarbij van beginselloosheid, kleurloosheid, verwatering, plooijen, marchandéren spreken, men zal de Gereformeerde Kerk in gevaar rekenen, verlangen dat de Consuls mogen toezien, dat de Staat geen schade lijde, - men zal elders van omzigtigheid en een mal midden praten [natuurlijk weder een ander *men*], onwetenschappelijkheid verwijten; - gelukkig wie zich, als aan zoo vele dingen, ook daaraan niet al te veel stoort! - Eere dien predikanten, die, wanneer ook misschien sommigen het werk op enkele punten wat al te behoudend, sommigen het wat ruim liberaal keurden, toch in de gematigde uitdrukkingen en geest er van zich konden vereenigen! Wij houden van de waarheid bovenal, doch wáár blijft voor ons ook dit, dat die waarheid niet door allen uit hetzelfde gezigtspunt kán worden beschouwd, dat wij ons niet vermeten te beweren, dat ons gezigtspunt overal het regte is, dat eene andere eerlijke overtuiging als zoodanig iets heiligs voor ons moet hebben; wij erkennen, onzer beperktheid en hun goed regt gedachtig, neutraal terrein, overal waar het niet op de hoofdzaak aankomt. De regte vroomheid zit nu eenmaal niet in de dogmatiek, welke ook, maar in het hart, en vindt haar uitdrukking niet in eenig formulier of

systeem, maar in het leven. De Handleiding zou er voor ons geen haar minder - wel wat meer waard om worden, als zij mogelijk geen der leden (?) van de Redactie, en geen der onderscheiden godgeleerden die geraadpleegd zijn [voorr. voor het derde stukje] in alle deelen en op alle punten had behaagd. Hun heeft de groote vraag voor den geest gezweefd, die tegenwoordig in onze dagen van geloofsstrijd te veel wordt vergeten: - Waarin kunnen en mogen wij ons vereenigen?

Het valt ons niet dikwijls te beurt om naar hartelust over godsdienstige vraagpunten te kunnen praten, disputeren, expectoreren; doch onze moderne en onze meer behoudende vrienden mogen het ons vergeven, dat wij zulk discours wel eens met eene *arrière-pensée* hebben gevoerd, waarvoor wij evenwel nu en dan uitkwamen. Die stille gedachte was deze, dat zij, wanneer hun de vraag was voorgelegd: - 'wat dunkt u *after all* van den Christus, meer als mensch of meer als God beschouwd, met - of zonder wonderen, welke regten op u kent gij hem toe?' - elkander digter zouden genaderd wezen dan zij zelven vermoedden. - Zien zij in Hem meer God, dan meer gezag; zien zij in Hem meer mensch, dan meer verdienste. In elk geval Hij de hoogste, wiens wijsheid ons licht, wiens trouw aan God en roeping ons ten voorbeeld is, wiens liefde Hem regt geeft op al onze dankbare wedermin, de weg, de waarheid en het leven, onze leidsman, leeraar en verlosser.

En als zoodanig wordt Hij ons naar zijne verschijning, persoon en werk ook hier voorgesteld met eenvoud en klaarheid en pieteit, laat ons er bijvoegen: met beleid. - Na eene zeer korte Inleiding over het Onderwijs in de godsdienst, wordt uit den Inhoud des Bijbels aanleiding genomen om achtereenvolgens de Bijbelsche Geschiedenis [die van het O.T. in het eerste, die van het N. Testament en de Kerkelijke Geschiedenis in het tweede], de christelijke geloofsleer in het derde, en de zedeleer in het vierde stukje te behandelen, - terwijl in een aanhangsel de H. Schrift, het Kerkbestuur, onze voorregten en verpligtingen als Protestanten, Bijbelverspreiding en Zendingszaak worden besproken. Misschien ligt wat in onze schatting eene fout is, aan het Leydsche vraagboekje, dat bij deze Handleiding is gevolgd; doch wij zouden het meer ordelijk en rationeel hebben gekeurd, indien men althans de beschouwingen over den Bijbel in de Inleiding had behandeld. Daarin toch straalt eene meer moderne zienswijze door, die op de voorstelling van sommige feiten, die later ter spraak zijn gekomen en tegenspraak gewekt hebben, van invloed had kunnen zijn. Wij denken aan het scheppingsverhaal, de paradijsgeschiedenis, den vóóraartsvaderlijken tijd ezv. Nu heeft het somwijlen iets van het oprigten van een gebouw, waaronder men later de fondamenten wil stellen: eene operatie, die het gevaar medebrengt, dat er somwijlen verzakking, spleet en breuk ontstaat, en die bij ons de bedenking wekte, of men, vooral in het geschiedkundig gedeelte, niet misschien wat al te behoudend is geweest. De voorstelling van het een en ander wat wij boven aanstipten is in den Bijbel diep en heerlijk genoeg, om te doen eerbiedigen en gelooven, al ziet men daarin niet bepaald letterlijke geschiedenis. De letter is toch ook in

deze Handleiding niet ten volle ontzien. Het eigen onderzoek, het zelfdenken wordt meermalen dringend en krachtig aangeprezen. Wij achten het ook raadzamer sommige buitenwerken prijs te geven, die tegen de beproeving minder bestand zijn, juist ter krachtiger verdediging der hoofdveste. Men weet soms niet, door welke gaatjes en openingen de geest der twijfelzucht binnensluipt, en dan misschien *das Kind met dem Bade wird ausgeschüttet.*

In de Geschiedenis van het N.T. viel zoo ons oog op 'de H. Geest daalde op Jezus onder het zigtbaar teeken eener duif,' - op den duivel bij de verzoekingsgeschiedenis, terwijl er elders ook geen oog werd geslagen op de joodsche voorstellingen en begrippen in dezen. - Dat de verloren zoon 'erfgenaam' werd gesteld, lezen wij in de gelijkenis niet. De vader zegt zelfs tot den oudsten zoon: 'al het mijne is het uwe' - hetgeen ons een wenk is aangaande het noode volkomen herstel van het kwaad dat wij over ons lieten heerschen en begingen. Ook in het rijk der genade blijft het 'wat de mensch zaait dat zal hij oogsten' van kracht. - Over Jezus' rein en heilig leven is goed gesproken: zijn karakter blijft nog altijd het heldere, klare water, waarin de olifant zich kan baden en waarin de mug niet verdrinkt, een drangreden tot geloof aan het Woord, tot geloof in Hem en aan de eeuwige regten van de waarheid en het goede, waar het '*dafür solte man sich rädern lassen*, meer dan door de subtiliteiten van alle theologie ons aan het hart wordt gelegd. - De christelijke zedeleer wordt van het standpunt beschouwd en behandeld, waarop het 'de wet is door Mozes gegeven, genade en waarheid is ons door Jezus Christus geworden,' ons stelt - als de leer van de pligten der liefde jegens God, den naaste en ons zelven.

En zoo mag het in deze Handleiding er vrij niet op zijn toegelegd om iets nieuws te zeggen, daarin is veel goeds gezegd. Wij keuren haar een voor het oogmerk, waartoe zij werd bestemd, uitnemend boek. Om het als een godsdienstig huisboek te gebruiken, zouden wij den raad geven om, bij de keus van wat men daaruit wil voorlezen, zich te laten leiden door hetgeen er in kring of gezin voorvalt, ten einde daarbij te pas komende lessen te geven, op opwekkende of waarschuwende voorbeelden te wijzen. Wij zouden aan zulk gebruik de voorkeur geven boven eene bepaald en geregeld doorloopende lektuur van het werk. Dit doet men beter voor zich zelf.

Ziende op onze dagen en de beweging der geesten in deze, hebben wij het boek genoemd 'een werk uit - en voor een overgangsperiode.' Dat zijn eigenlijk alle tijden in de geschiedenis der menschheid. Toch beschouwen wij den onze als een *annus climactericus* in die geschiedenis, vooral op theologisch gebied. - Werwaarts moet het heen? Wij vertrouwen, dat het niet zal zijn naar een dier punten, werwaarts de uiterste rigtingen wijzen. Men zal van overdrijving en eenzijdigheid terugkomen, elders zal men erkennen, dat er schatten verborgen zijn ook in het Woord, maar die opdieping en bewerking vorderen, als wanneer de menschengeest zich deze inderdaad zal assimiléren, in zich opnemen, om er een nieuw en verhoogd leven uit te ontleenen, blijve de aarde en de menschheid daarop de *asymptote* der

betere toekomst. In deze rigting beweegt zich ook de Handleiding. Daarin wordt veel gezegd wat deze strekking heeft, nergens iets gezegd wat daartegen indruischt. Er wordt niet enkel over de liefde, maar ook met liefde gesproken. En deze is de grootste.

CHONIA.

Napleiters.

Aan den Jurist, Ambtenaar van het Openbaar Ministerie, in zake Moderne Theologie. Pleidooi buiten regten, door Tyrus. Te Nijmegen, bij H.C.A. Thieme, 1862.
Open brief van een Jurist aan Ds. Gunning, over een pleidooi van Tyrus. Te Nijmegen, bij H.C.A. Thieme, 1862.

Vinet, sprekende over de toekomst van het Christendom, zegt ergens: ‘La condition normale du Christianisme n'est ni absolument dans le trouble, ni absolument dans la paix: il n'a pas proprement besoin de paix. Dieu la lui donne, pour le retremper, il lui faut du trouble et de la tempête.

Overtuigd van de waarheid dier stelling, mogen WIJ in den zin zoo als de Jurist pag. 13 heeft aangegeven, de beweging, die er in onze dagen heerscht op christelijk-godsdienstig en godgeleerd gebied, als een verblijdend teeken des tijds aanmerken. Zelfs over de polemiek, het onmiddellijk gevolg dier beweging, verblijden wij ons. Ze is nuttig en noodzakelijk. Maar wat noodig noch nuttig is, en de polemiek dikwijls schadelijk maakt, 't is die beleefde hatelijkheid, die verbeten bitterheid en liefdeloosheid, die in vele schriften heerscht, zelfs in dezulke, die overigens van gemoedelijke tirades overvloeijen; 't zijn die personaliteiten, die wel verbitteren maar niet verbeteren, wel treffen maar nooit overtuigen.

Voor een kalme polemiek schijnen velen nog niet rijp. Velen - want er zijn er, die een zeer gunstige uitzondering maken. Indien iemand er aan twijfelt, hij leze de brochures van Tyrus en den Jurist.

Waarlijk, zóó te strijden, ook al leidt het tot geen resultaat, verbitteren kan het nooit, integendeel 't brengt de strijdenden nader tot elkander; 't boezemt wederkeerig eerbied in.

't Is een genoegen zulke geschriften aan te kondigen, zelfs al heeft men enkele bezwaren in 't midden te brengen, en dat hebben wij. Zoo hinderde ons in 't geschrift van den Jurist, blijkbaar een man van veel smaak, die uitweiding over zijn vrees voor onbekwaamheid om in de zaak in questie te strijden; dat beroep op zijn dilettantisme - te meer, omdat die vrij ernstige betuiging eindigt met het scherp ironische woord: ‘Gij kunt dan zelf zien of ik waarlijk gelijk heb, dan of ik mij door gemis aan geregelde Theologische opleiding, dictaten, examens voor hoog wijze, onpartijdige Provinciale

kerkbesturen, enz. aan verregaande onwetenschappelijkheid schuldig maak.'

Diergelijke bezwaren hebben wij niet tegen 't geschrift van Tyrus. Van heeler harte der moderne rigting toegedaan, verheugden wij ons dat een Modern Theoloog op zoo humane wijze zijn stem verhief tegen 'tgeen door Mr. C. in zijn pleidooi voor de gedaagde Firma (Mod. Theol.) gezegd werd.

Non tali auxilio non defensoribus istis, zouden wij uitroepen, als wij een advocaat voor de Moderne Theologie moesten kiezen. Hare verdediging ware beter aan Tyrus toevertrouwd - al zijn wij het niet met hem eens omtrent de beteekenis van *Moderne Theologie* - vooral wanneer wij op *den geschiedkundigen oorsprong* van dien naam letten, maar wel dat de naam *modern* nooit een kwaden dunk kan geven, en zeer te regt beweert Tyrus dat de natuurwetenschap *niet* de hoogste autoriteit of eigenlijke zegsman der Moderne Theologie mag genoemd worden.

Veel toch heeft die rigting te danken aan de natuurwetenschap, maar zeker meer aan haar methode om tot kennis der waarheid te komen dan wel aan haar resultaten. - Niet minder juist is de opmerking, dat het geheel iets anders is *met iemand in overeenstemming te zijn* dan *iemand* als *dienaresse*, als *kweekeling*, als *ondergeschikte* BLINDELINGS te volgen.

Het drieledig bezwaar dat door den Jurist in zijn *pleidooijen etc.* tegen de Moderne Theologie was ingebragt: *dat zij*, *of althans sommigen die tot haar behooren niets doen dan afbreken;*

dat zij hoogmoedig is en de noodzakelijkheid der verlossing van zonde schijnt te vergeten;

dat hare anthropologie als spiritualistisch gebrekkig is, *omdat zij vergeet dat tot het menschelijk wezen wel degelijk ook het ligchaam behoort:*

die drie bezwaren weerlegt Tyrus onzes inziens juist door te herinneren; dat het onbekookte afbreken van sommige Moderne Theologen der Moderne Theologie niet kan geweten worden, dat de Moderne Theologie wel degelijk opbouwt, wat de waarachtige godsdienst aangaat, maar slechts datgene afbreekt wat met *de godsdienst* naar hare overtuiging niets gemeen heeft; dat zij de wonderen ongenegen is, omdat zij God lief heeft, maar dat zij nogthans het vasthouden aan dat wonderbare als behoorende tot de godsdienst, waardeert, als ziende daarin een uiting van het geloof in datzelfde Opperwezen in Wien ook zij gelooft.

Aangaande het 2de bezwaar merkt Tyrus op, dat de noodzakelijkheid der verlossing van de zonde *niet* wordt ontkend, maar wel dat het buitenmenschelijke als zoodanig daartoe op ons van invloed zou kunnen zijn. Wat aangaat de laatste grieve, de wonderlijke aanklagt van spiritualisme, vraagt Tyrus, en 't is geen onbillijke vraag, naar bewijzen uit de geschriften van Moderne Theologen, waaruit blijkt dat zij vergeten, 'dat de mensch niet is enkel eene in het ligchaam beslotene rede, of een, ziel genoemd complex van redelijke en zedelijke vermogens, die alleen blijft als het ligchaam, de "morsche stutte," wegvalt.' Tevens spreekt hij het uit dat de Moderne Theologie wel degelijk blijft vasthouden aan een leven van den geheelen mensch na het einde van de tegenwoordige eerste phase, in een meer volmaakten staat; terwijl hij beweert dat de aard van dien staat door de uitdrukkingen: *nieuw geestelijk ligchaam* en dier gelijke volstrekt niet wordt opgehelderd

Met weinige woorden wijst Tyrus ver-

volgens op het onbeteekenende van dien voornamen bluf door Auberlen en ook door den advocaat der eischeresse gebruikt: als ware die Moderne Theologie, een in Duitschland reeds lang versleten rigting; betuigt hij daarna zijn gevoel van geestverwantschap met den schrijver der *pleidooijen*, al durft hij met hem niet spreken van eene *verachtelijke* materialistische school; omdat dit niet is in den geest zijner godsdienst, en omdat geen denkwijze verachtelijk is; en legt het, naar wij meenen, zoo waarachtige, getuigenis af: dat de Moderne Theologie van allen wil leeren; dat zij een vrijheid voorstaat, die maar ééne restrictie heeft, namelijk de vrijheid van anderen.

Ten slotte waagt hij het den sluijer der toekomst op te ligten en voorziet den tijd, waarin het zal uitkomen dat de kracht der Moderne Theologie bestaat in het godsdienstig leven, dat voor de waarheid strijdt en lijdt, en niet schroomt te verklaren dat de menschheid, al kan noch God, noch geest, noch onsterfelijkheid getast en bewezen worden, naar het edelste dat in haar boezem woont, zich verheft boven het stof en uitroept tot God die leeft.

Dat de Jurist niet zweeg en even humaan antwoordde op die gepaste verdediging der Moderne Theologie, verwonderde ons niet, maar wel dat zijn woord eigenlijk gerigt was aan Ds. Gunning en hij dezen beleefdelijk opdroeg om den strijd over de eenzelvigheid van het bovennatuurlijke en den geest als de eigenlijke cardo quaestionis over te nemen. Wij hebben allen eerbied voor dien geachten leeraar; wij danken hem menige voortreffelijke gedachte; maar de gave der helderheid zochten wij bij hem veelal te vergeefs, en dat is wel een eerst vereischte om een diergelijke moeijelijke questie met eenige vrucht te behandelen.

Maar al roept de Jurist Ds. Gunnings hulpe in, hij legt hem toch zijn *plan de campagne* uit en trekt tegelijk tegen Tyrus te velde. Hij strijdt met de edelste wapenen, op de meest humane wijze. - Onze sympathie voor hem vermeerderde bij de lezing. Wij roemen - - doch hij behoeft onzen lof niet.

Volgens den Jurist is de groote fout van Tyrus [de Moderne Theologie], dat hij de eenzelvigheid van bovennatuurlijk en geestelijk niet inziet; van daar zijn *begripsverwarring* in zijn schrijven, van daar zijne verwerping van het bovennatuurlijke, van het wonder, in de godsdienst in 't algemeen, in de feiten van het christendom, in de Schrift die daarvan getuigt, in den persoon van Christus, in de opstanding uit de dooden; die eenzelvigheid tracht de Jurist aan te toonen. Hij wijst aan dat er in den mensch zelf iets is dat boven de *natuur* van den mensch gaat, - zijn geest, - *het bovennatuurlijk instinkt der vrijheid waardoor hij zich kan verheffen boven den nooddwang der natuur. Hiermede is de identiteit van bovennatuurlijk en geest voldingend bewezen. De aanwezigheid van dit vermogen in den mensch is een wonder* - ja *het wonder*, *dat van hier uit aan elk wonder zijn reden van bestaan en zijne verklaring geeft.*

Een wonder is dan ook volgens den Jurist een *zigtbaar teeken van de heerschappij van den geest over de stof*, *zeer natuurlijk voor den geest*, *wijl ze tot zijne natuur behooren.*

Begripsverwarring, die de Jurist bij Tyrus meent te bespeuren, hebben wij niet opgemerkt, maar zeker heeft Tyrus een

ander begrip van natuur met betrekking tot den mensch, dan de Jurist.

Wij gelooven dat Tyrus den Jurist moet toeroepen: gij verwart bovennatuurlijk met bovenzinnelijk; dat is, als wij wèl zien, de hoofdfout in 't geschrift van den Jurist.

Gaarne geven wij toe, dat 't geen wij *geest* noemen in den mensch, - waarover door den Jurist veel voortreffelijks wordt gezegd - bovenzinnelijk is, dat die geest is onderscheiden *van*, en verheven *boven* het zinnelijke in den mensch, ja geroepen om dat zinnelijke te beheerschen en zich boven den nooddwang der zinnelijkheid te verheffen; - maar *bovennatuurlijk* is de geest en het geestelijke bij den mensch in geenen deele. Juist datgene wat wij gewoon zijn geest te noemen, behoort tot de menschelijke *natuur*, ja eerst dáárdoor is hij mensch. Noemen wij in 't algemeen *natuur*, de onbezielde schepping, als wij van de natuur van eenig wezen spreken, hebben wij daarbij 't oog op *al* 't geen hem in zijn soort kenmerkt. Het bepaald karakteristieke in den mensch is juist zijn geest, die alzoo tot zijn *natuur* behoort. Van al wat geestelijk is, en 't allereerst van den afflatus divinus, willen wij dan ook wel weten, maar niet in den zin van iets *bovennatuurlijks*, omdat de geest behoort tot de menschelijke natuur, en de openbaring Gods door des menschen geest en dus *niet* op *bovennatuurlijke* wijze geschiedt.

Met bevreemding merkten wij verder op, dat de Jurist verstand, gevoel en wil tot de vermogens brengt, die aan het ligchamelijk organisme van den mensch, even als aan die van het dier, slechts met gradueel verschil, zijn verbonden; - welligt zal Tyrus met ons beweren dat niet gevoel *in 't algemeen*, waaronder ook schoonheids-, zedelijk- en godsdienstig gevoel moet gerangschikt worden, maar alleen *zenuwgevoel* tot de vermogens van 't ligchamelijk organisme te brengen is; dat er onderscheid moet gemaakt worden tusschen *begeer*- en *wil*vermogen, dat het eerste aan het ligchamelijk organisme is verbonden, 't laatste daarentegen een faculteit des geestes is; welligt zal hij met ons vragen: hoe kan de geest ooit bij u zijn de *gezondheid des verstands*, wanneer *het verstand* tot de vermogens van het ligchamelijk organisme behoort?

Juist omdat de geest tot *de natuur* van den mensch behoort - al zien wij ook bij veel menschen onderdrukking van dien geest door overheersching van 't dierlijke in hem - kan er, zien wij wèl, van geen eenzelvigheid van bovennatuurlijk en geestelijk sprake wezen. In die overtuiging staande is er in de godsdienst, die 't wezen van den mensch uitmaakt, geen plaats voor 't bovennatuurlijke, wel voor 't geestelijke.

Wil men nu de aanwezigheid van dat vermogen in den mensch, waardoor hij zich kan verheffen boven den nooddwang zijner *zinlijke* natuur, een wonder noemen, omdat wij *'t hoe* niet kunnen verklaren, wij hebben er vrede mede.

Wij gelooven niet dat de Moderne Theologie bezwaar zou hebben tegen het wonder in dien zin, maar bezwaar heeft ze en blijft ze houden tegen de zoogenaamde wonderen des O. en N.T.; in de eerste plaats, om aan te nemen dat ze geschied zijn, want ze zijn niet meer waarneembaar, ze gebeuren niet meer; ja ze zijn in strijd met de Godsopenbaring, zoo als *wij* die kunnen waarnemen in de natuur - ook in de natuur des menschen; en wat betreft de berigten dat ze gebeurd zijn - verder dan waarschijnlijkheid kan de geschiedkundige wetenschap, vooral wanneer het een

zoo ver verwijderden tijd betreft, het niet brengen; er is gebrek aan getuigen om het ad evidentiam juris te brengen, dat ze werkelijk zijn geschied.

Maar aangenomen zelfs dat sommige hadden plaats gegrepen, wat hebben ze dan nog met de godsdienst te maken? - ‘bewijzen voor het bestaan van het rijk des geestes, teekenen van de suprematie van den geest over 't stof,’ roept ons de Jurist toe. Wij zouden er vrede mede kunnen hebben, wanneer het doen van wonderen en teekenen, in eenig verband stond met de godsdienstige ontwikkeling van den mensch, en men te meer en te grooter teekenen deed, naarmate de heerschappij van den geest in ons toenam. Wij ervaren echter niets daarvan, en wij begrijpen niet hoe de Jurist, op zijn standpunt van schriftbeschouwing, in wonderen *teekenen van die suprematie* kan zien, zoo lang er nog plaatsen zijn als Marcus 13:22, waar aan valsche Christussen en valsche profeten het vermogen van teekenen en wonderen te doen, wordt toegekend.

Bewijzen van het bestaan van het rijk des geestes. Wij moeten eerlijk erkennen, dat wij geen *bewijs* kunnen zien *van het bestaan van een rijk* des geestes, in 't weêr boven komen drijven van een ijzeren bijl, in 't spreken van een ezel, zelfs niet in 't weêr levend worden van een lijk.

Wij meenen waarlijk dat wij onredelijk en dus ongodsdienstig zouden handelen, wanneer wij het spreken van een ezel en het stilstaan van de zon tegenover de natuurwetenschap wilden regtvaardigen, door den natuurkundige toe te roepen: ‘deze dingen behooren tot ons gebied, tot het gebied des geestes, die aan de natuur en hare wetten niet gebonden is.’

Suprematie van den geest over 't stof. Dan ziet het er in onze dagen allerbedroevendst uit met die suprematie - want wij vernemen niet meer van wonderen zoo als in 't Oude en Nieuwe Verbond geboekt staan (behalve in de R.K. Kerk), en aan de vruchten toch moet men den boom kennen.

Doch wij zouden te veel plaats innemen met ons verslag over genoemde stukjes - stof om te bespreken is er in de brochure van den Jurist nog genoeg. Boekdeelen zou men er over kunnen vullen. Met vreugde lazen wij zijne instemming met Tyrus, ‘dat genezende kracht slechts gelegen is in 't gelijksoortige,’ als ook zijn uitnoodiging aan Tyrus, om zamen een kruistogt te ondernemen tegen allen die zeggen, dat, ‘de verlosser iets *anders* dan *mensch* moet zijn.’

Die ze nog niet mogt gelezen hebben schaffe ze zich aan. Zoo de lezer al niet door een van beiden overtuigd wordt, hij zal er gewis uit kunnen leeren, hoe men bij groot verschil van gevoelen christelijk kan strijden. Namen alle polemici er een voorbeeld aan; ieder Christen zou er zich over verblijden.

F-X.

P.S. Een kort schrijven van Ds. Gunning aan den Jurist doet ons zien dat Ds. Gunning de taak hem door den Jurist opgedragen, niet zal aanvaarden. - Moge de Jurist die taak nu zelf volbrengen.

Natuurkunde.

Spijs, gezonden en zieken aangeboden.

Het boek van den gezonden en van den zieken mensch, naar Dr. C.E. Bock, Hoogleeraar te Leîpzig; voor ons land bewerkt door Dr. N.B. Donkersloot, geneesheer aan het krankzinnigengesticht te Dordrecht. Met 38 houtsneê-figuren. Amsterdam, D.B. Centen, 1862.
Onze gezondheid. Wat wij moeten weten en doen om te leven overeenkomstig de inrigting en (de?) wetten der menschelijke bewerktuiging. Nederlandsche bewerking van Das Buch der Gesundheit, van Dr. D.G.M. Schreber, Schrijver van de Aerztliche Zimmer-Gymnastik, enz. enz., door Dr. A. Drielsma, praktiserend geneesheer te Zwolle. Zwolle, van Hoogstraten en Gorter, 1862.

Was het noodig, zal men welligt vragen, om aan het vrij groote aantal grootere en kleinere geschriften over gezondheidsleer, weder nieuwe toe te voegen, vooral sedert een afzonderlijk tijdschrift maandelijks de meest belangrijke onderwerpen, die tot deze wetenschap behooren, behandelt? Zonder over de meerdere of mindere noodzakelijkheid daarvan te willen twisten, zijn wij toch de meening toegedaan, dat, ook bij het bestaan van goede werken over een of ander vak van wetenschap, de uitgave van nieuwe is toe te juichen, mits ook deze inderdaad goed zijn. Verschillende wijze van behandeling, verschil in stijl en redeneertrant, de bijvoeging van zaken, in vroegere geschriften niet vermeld, meerdere beknoptheid of uitgebreidheid, de individualiteit der schrijvers, zijn zoovele oorzaken, waardoor tusschen werken over hetzelfde onderwerp een hemelsbreed verschil ontstaat, zelfs al zijn ze beide in hunnen aard goed te noemen. Hetzelfde onderwerp in verschillenden vorm gegoten kan den lezer op nieuw boeijen, en het is zoo noodig dat de kennis der gezondheidsleer meer en meer doordringe, niet slechts in de hoofden, maar vooral ook in het leven van het volk, dat elk goed en bevattelijk geschrift, dat de kennis, waaraan zoo groote behoefte is, kan vermeerderen, met luide toejuiching verdient begroet te worden. Niet voor allen is de behoefte hetzelfde. Voor de minder beschaafden zijn volksvoorlezingen en kleinere geschriften, zooals de Vriend van Armen en Rijken er verspreidt, de meest geschikte middelen om datgene aan te wijzen, waardoor de gezondheid kan behouden en bevorderd worden; voor de jeugd zijn leesboeken, bepaaldelijk voor

de hoogste klasse der scholen geschikt, het meest aan te prijzen, terwijl men voor meer beschaafden in meerdere bijzonderheden behoort te treden en de gegevene voorschriften met redenen behoort te omkleeden, opdat de lezer zelf de waarde dier voorschriften leere schatten en begrijpen.

De beide werkjes, die wij hier bij de lezers van dit tijdschrift wenschen in te leiden zijn blijkbaar voor het meer beschaafde publiek geschreven en hebben, hoezeer verschillend van omvang, veel met elkander gemeen. Beide zijn het vruchten van Duitschen bodem, geschreven door mannen, die zich door geschriften over gezondheidsleer een welverdienden roem hebben verworven. Het eene zoowel als het andere vangt aan met eene beschrijving van het menschelijke ligchaam en van de voornaamste levensverrigtingen om daaruit de leefregelen, die wij te volgen hebben, af te leiden. Beide schrijvers eindelijk laten daarop leefregelen voor zieken volgen. En toch is er bij deze gelijkvormigheid een groot verschil in de wijze van behandeling. Behalve dat het werk van Böck, van hetwelk wij nog slechts vier van de zes afleveringen, waaruit het zal zijn zamengesteld, ontvingen, veel uitvoeriger is, zijn er ook essentieële punten van verschil in de behandeling, waaromtrent wij het een en ander wenschen op te merken.

Het werk van Prof. Böck heeft dit voor boven dat van Schreber, dat de beschrijving van het menschelijk ligchaam door houtsneêfiguren is verduidelijkt, die, zoo ze al geene hooge kunstwaarde hebben, de verdienste bezitten van eene duidelijke voorstelling der deelen te geven. Wij achten het een groot gebrek in het boekje van Schreber dat dit hulpmiddel daarin gemist wordt. Men stelle zich een weetgierigen lezer voor, die in Schreber's werk de beschrijving van het hart en van den bloedsomloop leest. ‘Het hart ligt in een vliezigen zak, het *hartezakje*, besloten, met zijne breedste vlakte achter het borstbeen op de hoogte van de uiteinden der kraakbeenderen van de 3de en 4de rib van de regterzijde en is met zijne stompe punt scheef naar beneden naar de kraakbeenderen van de 5de en 6de rib der linkerzijde gerigt.’ Hier begint de lezer, die nooit een hart gezien heeft en zich dus van ‘de breedste vlakte’ en ‘de stompe punt’ geene voorstelling kan maken, te gapen en slaat de verdere beschrijving van het ligchaam gemakshalve over. Geheel anders gaat het den lezer van Böck. Twee afbeeldingen van het hart geven hem reeds dadelijk eene voorstelling van den vorm van dit orgaan, van hetwelk alle deelen met letters zijn aangeduid en nevens de afbeelding verklaard. Hij begrijpt nu hetgeen hij leest en gaat met klimmende belangstelling voort zich in de geheimen van den bloedsomloop te verdiepen, waarbij weder eene schematische afbeelding van deze verrigting, zijn voorstellingsvermogen uitstekend te hulp komt.

Nog een ander bezwaar hebben wij tegen Schreber's boek in te brengen, dat het namelijk slechts een zeer beperkten kring van lezers kan hebben. Het is noch voor vrouwen, noch voor jonge lieden eene geschikte lectuur. Wij gelooven niet dat men ons van pruderie zal kunnen beschuldigen, wanneer wij voorstellingen als die op blz. 42-46 en 181-191 in een werk voor het groote publiek bestemd, zeer ongeschikt, ja gevaarlijk achten. Van dit boek kan niet gezegd worden:

La mère en permettra la lecture à sa fille.

Het doet ons inderdaad leed dat wij om gemelde redenen geene vrijheid vinden dit werkje, dat overigens in zijn geheel zoo goed is en zoo vol is van gezonde denkbeelden, zoo algemeen aan te prijzen als het overigens verdienen zoude. Het zijn juist jongere menschen, die aan geschriften over gezondheidsleer de grootste behoefte hebben en voor hen wordt het werk door de aangeduide en enkele andere bladzijden ten eenemale ongeschikt. Böck heeft deze fout vermeden en een degelijken en nuttigen arbeid geleverd, waarop geene aanmerkingen van belang zouden te maken zijn, indien hij zich tot den gezonden mensch had bepaald. Zijn *boek van den zieken mensch; behandeling van het zieke ligchaam*, hoe goed ook geschreven, achten wij zeer geschikt om zijne lezers tot hypochondristen te maken. Wij slaan in de 4de aflevering blz. 117 op en lezen daar: 'bij hoofdpijn moet men in de eerste plaats onderzoeken, waar de zitplaats is van het die pijn veroorzakende gebrek, want deze kan zijn in en onder het schedeldeksel (de huid van het hoofd), aan of in de schedelbeenderen en hunne holten (voorhoofds-, zeefbeen-, wiggebeens-, en slaapbeensholte), alsmede in het binnenste des schedels, in de verschillende organen der schedelholte (voornamelijk in de hersenvliezen en hersenen). De patient is slechts zeer zelden in staat, door den aard zijner gewaarwordingen het orgaan op te geven, welks lijden de pijn veroorzaakt; gewoonlijk doet het geheele hoofd zeer. Heeft echter de arts, door een naauwkeurig onderzoek, het pijnlijk orgaan werkelijk ontdekt, hetwelk hem helaas! niet dikwijls gelukt, dan moet hij altijd nog eerst den aard van het lijden trachten op te sporen, hetgeen vaak met veel zwarigheden gepaard, ja somtijds volstrekt onmogelijk is.'

Waarlijk, de lezer van het boek van den zieken mensch is wel te beklagen als hij hoofdpijn krijgt. Wat zal hij beginnen? Böck heeft hem geleerd dat er weinig kans is dat zijn arts het orgaan zal ontdekken waarin de pijn zit en dat, al heeft hij dit ontdekt, de patient toch weinig gebaat zal zijn, want het is immers met vele zwarigheden gepaard, ja somtijds volstrekt onmogelijk den aard van het lijden op te sporen, en hoe moeijelijk, ja onmogelijk zal dan niet de genezing zijn? Zijn hoofdpijn is inmiddels door die gedachte niet beter geworden en hij tracht nu zelf na te gaan of de pijn in of onder zijn schedeldeksel zit; waarschijnlijk komt hij tot de slotsom dat hij onder het schedeldeksel zoeken moet. Maar daar zitten immers de hersenen en hersenvliezen? Gelukkig zoo de vrees hem geen werkelijke hersenkoorts op het lijf jaagt. In elk geval betwijfelen wij of zijn hoofdpijn spoedig bedaren zal na de lectuur.

Het mag bevreemding wekken dat Dr. Donkersloot, die aan het hoofd staat van een gesticht voor krankzinnigen en vertrouwd is met zielsziekten, niet heeft ingezien dat het tweede gedeelte van het werk van Böck voor leeken weggestopt behoorde te worden, in plaats van het door eene vertaling onder onze landgenooten te verspreiden. Eene uiterst verderfelijke halfweterij wordt er door bevorderd, die het vele goede en nuttige dat in het eerste gedeelte bevat is, grootendeels bederft. In dit opzigt is weder Schrebers werk ver te verkiezen. In eenige beknopte hoofdstukken spreekt hij over

de waarde der diëet in ziekten over het algemeen, geeft hij zeer nuttige beschouwingen over het genezen zonder een geneesheer en in het bijzonder over het gebruik der volks- en geheime middelen en ten slotte leert hij hoe men in dringende gevallen vóór de komst van den geneesheer behoort te handelen.

De vertaling van beide werkjes is vloeijend; wij hebben echter Dr. Donkersloot betrapt op germanismen als: verwezing voor verrotting, verduwing voor vertering, ganzenhuid voor kippenvel; ook vonden wij bloedligchaam*t*jes voor bloedligchaam*p*jes. Doch dit ontneemt niets aan de innerlijke waarde van het boek, waarvan het eerste gedeelte aan allen, die hunne gezondheid op prijs stellen, zij aanbevolen.

Van Schrebers werk zouden wij eene nieuwe en goedkoopere uitgaaf, gezuiverd van de aangeduide plaatsen en voorzien van de noodige afbeeldingen gaarne als eene welkome verschijning begroeten. Zoo als het nu is mist het op sommige plaatsen de voornaamste vereischten van populaire lectuur, namelijk duidelijkheid en de geschiktheid voor hen, die er vooral behoefte aan hebben.

Eene poging tot verzoening van, zoo als men meent, strijdige belangen.

De gezondheidsleer toegepast op de fabrieknijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen; door Dr. S. S^{r}. Coronel, stads-geneesheer te Amsterdam. Haarlem, de Erven Loosjes. 1861.

Men zou meenen dat Hygieia, de vriendelijke Godin der gezondheid, nimmer in strijd kon geraken met andere belangen der menschheid, wier grootste schat zij met liefderijke zorg bewaakt en die haar dus steeds in hooge eere behoorde te houden, in plaats van haar te veronachtzamen, of zelfs met schimp en smaad te bejegenen. En toch leert de ondervinding helaas, maar al te zeer, dat die goede genius niet zelden hardnekkig wordt afgewezen en bestreden omdat men haar niet kent en zelfs geene pogingen aanwendt om haar te leeren kennen. Zonden tegen de gezondheidsleer worden door de meeste menschen dag aan dag begaan, omdat zij zich de moeite niet geven om te leeren, wat hun nuttig en schadelijk is, en het kan dus geene verwondering baren dat de gezondheid van anderen nog minder wordt geteld, vooral wanneer men meent dat het acht geven daarop in strijd is met eigenbelang en als winstderving moet beschouwd worden.

Zoodanige strijd is het, die door de fabrieksnijverheid gevoerd wordt tegen de gezondheidsleer tot groot nadeel voor den fabriekant zoowel als voor zijne arbeiders. Betrekkelijk menigvuldig zijn de gevallen waarin de arbeider onmiddellijk het offer wordt van schadelijken fabrieksarbeid, ten gevolge van het verzuimen van gepaste voorzorgsmaatregelen. Maar nog menigvuldiger zijn de voorbeelden

van ziekte, zedelijk en ligchamelijk verval van geheele bevolkingen van fabrieksarbeiders, doordien de fabriekanten niet schromen leven en gezondheid der werkbijen, die voor hen de honig des levens bereiden, aan hunne winzucht op te offeren. Niet op alle fabriekanten is het gezegde van toepassing; er zijn gelukkig uitzonderingen op den regel en gaarne nemen wij aan dat de overige veelal uit onwetendheid zondigen. Waren zij doordrongen van de hoegrootheid van het kwaad dat de weinige zorg voor hunne arbeiders sticht en begrepen zij daarbij dat voldoende zorg voor deze niet nadeelig is voor hen zelven, maar zelfs voordeel aanbrengt, dan voorzeker zouden zij anders handelen en de belangen van hunne onderhoorigen in overeenstemming weten te brengen met de hunne. Want er bestaat inderdaad geen strijd tusschen gezondheidsleer en fabrieksnijverheid; die strijd is slechts schijnbaar en wijkt voor een onbevooroordeeld onderzoek.

Deze of dergelijke overwegingen waren het, die Dr. Coronel aanspoorden tot het onderzoek, waarvan hij de resultaten heeft nedergelegd in het boek, dat wij hier (wel wat laat) aankondigen. Dat die taak goed aan hem was toevertrouwd, had de Schrijver reeds vroeger getoond in zijn ‘Middelburg voorheen en thans,’ een werk dat teregt door bevoegde beoordeelaars werd geprezen. Hij heeft ons ook thans een degelijken en nuttigen arbeid geleverd, die behartigd verdient te worden door allen, wien het welzijn der fabrieksarbeiders ter harte gaat. De titel belooft echter meer dan van den Schrijver redelijkerwijs te vergen was; een handboek toch, waarin geleerd wordt, hoe de gezondheidsleer op de fabrieksnijverheid behoort te worden toegepast, zoude talrijke bijzonderheden moeten bevatten, die hier gemist worden en ook niet in het plan van het werk lagen. Wij vinden er een historisch overzigt van het ontstaan der fabrieksnijverheid, van de nadeelen, die daaruit voor de arbeidende klasse voortvloeiden, van de middelen waardoor men in andere landen, vooral in Engeland en Frankrijk die nadeelen tracht te bestrijden en van hetgeen in ons vaderland in het belang der arbeiders gedaan wordt. Als eene proeve van de wijze waarop men een onderzoek naar den toestand der fabrieksarbeiders zou behooren in te stellen geeft de Schrijver in het tweede gedeelte de resultaten van zijn onderzoek naar den zedelijken, verstandelijken en ligchamelijken toestand der Calicot-fabriekarbeiders in Zeeland en besluit met het aangeven der middelen, die, zijns inziens, aanmerkelijke verbetering in de bestaande gebreken zouden aanbrengen.

Het onderwerp is met vlijt bearbeid; de Schrijver geeft in een aangenamen en bevattelijken stijl een duidelijk beeld van den toestand der fabrieksarbeiders in verschillende landen en bespreekt de belangrijkste vraagstukken, die zich omtrent de stoffelijke, zedelijke en intellectuele belangen van den arbeider, in verband met zijne dagelijksche bezigheden in de fabrieken, voordoen. Hij doet het met warmte en doordrongen van het gewigt zijner taak. De tusschenkomst der Regering ter bescherming van de fabrieksarbeiders wordt door hem noodig geacht, en dringend aanbevolen. Hoe moeijelijk het ook moge zijn om met juistheid te bepalen hoever die inmenging der Regering in bijzondere belangen gaan mag, deelen wij toch geheel het gevoelen van

Dr. Coronel dat er misbruiken zijn welke de Regering bevoegd, ja verpligt is, te weren door bepalingen, die, zonder de fabrieksnijverheid te belemmeren, de arbeiders-bevolking voor schade aan leven en gezondheid vrijwaren. Men zal hier het juiste midden moeten weten te houden tusschen het laissez-faire dat tot dusver gehuldigd werd en het te veel reglementeren, dat of op niets zou uitloopen, of onze nijverheid aan knellende banden leggen en onze fabriekanten zou verhinderen om de concurrentie met den vreemdeling vol te houden. De Regering moet weten wat zij wil en wat zij kan, maar dan ook streng toezien dat de gemaakte bepalingen worden nagekomen. Maar om daartoe te geraken wordt grondige kennis vereischt van onzen fabrieksarbeid en van den toestand der arbeidende bevolking, in den geest als door Dr. Coronel is aangegeven. Wij ontveinzen ons volstrekt de moeijelijkheid niet van dat veelomvattend onderzoek, maar gelooven dat het niet onmogelijk zal zijn de noodige kennis te verzamelen, vooral wanneer daartoe de hand kan geleend worden door het geneeskundig staatstoezigt, zoo als het in de thans bij de Tweede Kamer aanhangige wetsontwerpen is voorgesteld. Het zoude ons te ver leiden indien wij in bijzonderheden wilden treden over dit onderwerp en eindigen deze aankondiging door het werk van Dr. Coronel nogmaals met aandrang aan te bevelen aan hen, voor wie hij het bestemde, maar vooral aan de industriëlen zelven, die zoo veel kunnen bijdragen tot verbetering van het lot van hunne arbeiders.

Letterkunde.

Aanteekeningen op een nuttig boek.

Handleiding tot de kennis der algemeene geschiedenis, ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de koninklijke militaire akademie wenschen voor te bereiden, door Lodewijk Mulder, kapitein der infanterie. Eerste deel. Oude geschiedenis en geschiedenis der middeleeuwen. Te Arnhem, bij D.A. Thieme, 1862.

Bij al de handleidingen en handboeken, welke er voor het beoefenen der algemeene geschiedenis reeds verschenen zijn, zou het overbodig kunnen schijnen dat er telkens weder nieuwe uitkwamen, ware het niet dat de gehalte en de inhoud der meesten weinig aan de verwachting voldoen, en ze meestal even spoedig verworpen als opgenomen worden, wanneer men ze goed heeft leeren kennen, en ze in de praktijk bewijzen niet geschikt te zijn voor het gebruik. Zulks is echter het geval niet met het werkje, waarvan ik hierboven den titel afschreef; het voldoet aan hetgeen een schooljongen noodig heeft om zich een weinig op de hoogte te stellen van hetgeen de wereldgeschiedenis belangrijks oplevert; het is beknopt en toch weêr niet al te kort en daardoor te droog; het is duidelijk en bevattelijk, terwijl over het algemeen de indeeling zoodanig is, dat men geleidelijk van het eene tijdvak tot het andere gevoerd, en de gang der gedachte gemakkelijk geleid wordt. Ik verheug mij, en gewis velen met mij, over het verschijnen van eene handleiding bewerkt door den bekwamen schrijver van *Jan Faessen* en den bewerker van het *Journaal van Anthonis Duyck*, omdat men gerust van die hand iets goeds verwachten kan. Bij het gebruik viel het boek niet tegen, en aanvankelijk reeds zie ik er de beste vruchten van bij het onderwijs. Ik bladerde het echter vrij naauwkeurig door en maakte hier en daar aanteekeningen, welke vooreerst bewijzen kunnen dat ik het met aandacht deed en ten anderen dat ik belang stelde in het boek, hetwelk ik spoedig hoop door een tweede deel, en weldra zelfs door een' tweeden verbeterden druk gevolgd te zien. Mogelijk zijn die aanteekeningen in het oog van velen te talrijk, om een goed oordeel over het werk te blijven uitspreken, mogelijk dragen sommige den schijn van in al te veel bijzonderheden te willen afdalen, te minutieus te willen zijn; doch daarop is slechts

dit antwoord te geven, dat er bij een werk van dien omvang en waaraan zulke moeijelijkheden verbonden zijn als aan het zamenstellen en schrijven eener algemeene geschiedenis, zeer gemakkelijk menig foutje uit de pen vloeit, en bij correctie aan het oog ontsnapt, hetwelk men als het te laat is gaarne had willen verbeteren, dat het getal van aanmerkingen daarom nog op den inhoud van het boek niets afwijst als men slechts eerst belieft na te gaan van welken aard die aanmerkingen zijn en dat men juist zulke aanmerkingen maken mag op een werk, bij welks inhoud juistheid en naauwkeurigheid zoozeer te pas komen. De geleerde schrijver zelf houdt het mij gewis ten goede dat ik alles mededeel wat mij bij het onderwijs in zijn boek trof, het is, ik verzeker het hem, geene vitzucht, doch slechts belangstelling in zijn werk, hetwelk zoovele goede hoedanigheden bezit, doch dat bij eene tweede uitgave zeker nog veel winnen kan en moet.

Beschouwt men den titel dan vindt men daarop de woorden, ‘ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de koninklijke militaire akademie wenschen voor te bereiden;’ die woorden stuiten, vooral na de aanprijzing, die onlangs van wege de regering ten opzigte van het werk des kapiteins gegeven werd; hetzelfde, ongeveer althans, vindt men ook op de tallooze drukken van het voortreffelijke werkje van den hoogleeraar Bosscha; was het boekje niet zóó goed geweest als het werkelijk was, dan zou het toch zijn' weg wel gevonden hebben, want... de onderwijzers meenden dat zij hunne aspiranten niet anders door het examen konden brengen dan door ze ‘Bosscha in te pompen,’ zooals menigeen zich uitdrukte; het was als het ware een praerogatief schenken aan den uitgever toen een der leeraren van de Akademie een handboek schreef en dit blijkens den titel slechts voor aspiranten van Breda bestemde; en nu verkeert men weêr in hetzelfde geval: een officier schrijft eene handleiding tot de kennis der algemeene geschiedenis, zonder evenwel op dit oogenblik eene der leerstoelen aan de militaire Akademie te bekleeden, het gouvernement prijst zijn boek aan; dit is genoeg om het met honderde exemplaren door het geheele land te doen verspreiden op de scholen, waar men ‘jongens voor Breda klaar maakt.’ Ik heb er niets tegen dat men daarvoor een voortreffelijk boek gebruikt, doch juist door zulke woorden op een' titel, als waarop ik het oog heb, en door de aanprijzing van de regering *dwingt* men onderwijzers als het ware zich aan dat boek te houden. Men moge daar al tegen inbrengen dat ieder onderwijzer in dat opzigt vrij is, en het er niet op aankomt, waaruit zijne leerlingen onderwezen worden, als het maar goed is; doch men weet wel hoe of dat gaat, men houdt zich liefst, zoo niet altijd, aan de boeken door de Akademie of de regering voorgeschreven, en de een wordt dra boven den ander bevoordeeld, hetgeen, om het eens triviaal uit te drukken, op zijn minst genomen de bijzondere industrie tegenwerken is, en mag de regering dat doen?

Nog iets, altijd op den titel: ik lees daar ‘oude geschiedenis en geschiedenis der middeleeuwen’ - zou het niet beter zijn geweest ‘oude en middeleeuwsche geschiedenis’ te schrijven, ter vermijding van het laatste woord, dat anders tweemaal achter elkander voorkomt.

Ik wil, hetgeen ik hier en daar heb aangeteekend, in de volgorde der bladzijden mededeelen, opdat het overzigt

des te gemakkelijker zij, al komen die opmerkingen daardoor schijnbaar ook wat door elkander te staan.

Op blz. 1 wordt ‘de algemeene geschiedenis een aaneengeschakeld verhaal’ genoemd ‘van de lotgevallen, welke de *beschaafde* natiën hebben ondergaan.’ Waarom juist alléén *beschaafde*, worden derhalve alle *onbeschaafde* uitgesloten? mij dunkt als men de geschiedenis zeer uitvoerig behandelt mogen de inboorlingen van Afrika en Nieuw-Holland en andere streken, waar de Europeanen meer en meer binnendringen, niet vergeten worden; hunne lotgevallen, en die van zoovele andere woeste en onbeschaafde volken behooren toch ook tot de geschiedenis? Die historie zal vast wel niet zeer leerzaam of noodzakelijk zijn voor het regt begrip der wereldgebeurtenissen, doch wij wijzen hier alleen op de gegeven bepaling, en vragen of zij strikt genomen wel juist is.

Blz. 6. Confucius wordt gezegd omstreeks 480 geleefd te hebben; hij leefde van 551 tot 479, het opgegeven jaartal is juist één vóór zijn dood, er moest dus liever ‘omstreeks 500’ gelezen worden.

‘Omtrent twee en een halve eeuw v. Chr. bouwde... Tsjing-Wang... den grooten muur,’ is niet zeer juist. Het geschiedde iets later: in 213 werd er eerst een aanvang mede gemaakt, blijkens de aanteekening dat er juist in dat jaar een komeet in China verscheen.

Blz. 10. De naam ‘Phenicië’ is hier en in het vervolg altijd verkeerd gespeld, zoo ook blz. 24, enz. Cresus,blz. 27 Beotië; deze woorden moeten blijkens de afleiding met OE worden gespeld, dus Phoenicië, Croesus, Boeotië, zooals Euboea blz. 49 reeds geschreven was. Over het algemeen is er met het spellen der namen zeer willekeurig te werk gegaan, en zou dit in het vervolg bij eene gewenschte tweede uitgave verbetering behoeven, bv. overal komen namen voor als *E*gypte, *E*thiopië, Jud*e*a, Ptolem*e*us, *E*neas, enz. en toch vind ik op andere plaatsen weder *Ae*gina, *Ae*geïsche zee, *Ae*tolië, Plat*ae*a: zoo springt het in het oog dat er nu eens *C*orinthe, La*c*onië, *C*onstantijn, enz. geschreven wordt, en men op andere plaatsen wederom Atti*k*a, Ar*k*adië, *K*reta, E*k*batana, *K*onstantinopel, enz. leest. Bij het schrijven van dergelijke namen moet men juist zijn; hetzij men den gelatiniseerden, hetzij men den oorspronkelijken vorm volgen wil, men mag daar niet van afwijken, en willekeurig er mede omspringen; en er wordt hier al zeer zonderling mede omgegaan, als ik b.v. vind dat op blz. 56 de juiste Grieksche schrijfwijze gevolgd is in *Aigospotamos*.

Hetgeen op blz. 12 gezegd wordt dat men geene zamenhangende geschiedenis van Aegypte zou kunnen geven, die verder dan tot de achtste eeuw vóór onze jaartelling opklimt, is eenigzins onjuist, men behoeft daarvoor de werken van Champollion, Bunsen en Lepsius slechts op te slaan. Eveneens zouden deze drie, en voornamelijk de beide laatsten bij dit gedeelte (de Aegyptische geschiedenis) meer geraadpleegd moeten zijn; behalve de jaartallen, die evenwel in het geheel niet met die van genoemde geleerden overeenkomen, is altijd nog de oude Herodoteïsche manier gevolgd, en deze is reeds lang bewezen niet de volkomen juiste te zijn; de namen der koningen zijn anders, en de feiten ook, en wat de jaren aangaat: bij den leeftijd van Menes moeten nog zes eeuwen worden bijgevoegd, de grootste pyramide (en niet p*i*ramide zoo als overal geschreven wordt) is gebouwd

tusschen 3209 en 3053, de heerschappij der Hyksos werd ruim eene eeuw vroeger vernietigd, Sesostris leefde van 1392 tot 1326, Sabako van 734 tot 685, enz.

Blz. 14. ‘De Egyptenaren aanbaden’ enz. Dit is weder voor later tijd, doch onder de eerste dynastiën aanbaden de Aegyptenaren Ptah, die zijn' hoofdtempel te Memphis had; hij was de voorstelling der kosmogonie, evenzoo Set, die als hoofdgod op de Delta werd vereerd, terwijl in de derde plaats eerst Ra, de zonnegod, kwam, wiens eeredienst te Heliopolis plaats vond.

Blz. 15, h*y*roglyphen moet zijn: h*ië*roglyphen.

Blz. 17. Er wordt als eenigzins twijfelachtig opgegeven dat de Phoeniciërs Afrika zouden omgezeild zijn, doch dit is bewezen waar, en aan geen' twijfel meer onderhevig.

In plaats van Rhod*e*s schrijve men Rhod*u*s.

Volgens de errata moest achter de geschiedenis van Dido worden ingevoegd (880 v. Chr.); dit moet zijn (814 v. Chr.)

Blz. 21. De jaartallen achter de namen der Joodsche koningen zijn vrij onzeker; echter geeft Bunsen diegene op, welke schijnbaar het naast aan de waarheid komen, namelijk Saul (1080-1058), David (1058-1017) en Salomo (1017-979).

Blz. 22. Juda ging te gronde in 586.

Blz. 23. ‘Omstreeks 600 v. Chr. sloot Cyaxares een verbond met Nabopolassar’; dit is vast eene drukfout in plaats van 606. zie blz. 10.

Blz. 24. Cyrus stichtte in plaats van het Medische een Perzisch rijk in 558 v. Chr.

Op blz. 27 leze men Pelopo*nn*esus en Laced*ae*mon.

Op blz. 30 staat dat Theseus de stad Athene stelde onder bescherming van Minerva; hier had liever de Grieksche naam der godin moeten behouden zijn, om des te sterker het verband te doen uitkomen, hetwelk tusschen haar en den naam der stad bestond; evenzoo wordt de naam Herakles op blz. 33 vereischt in plaats van Hercules.

Blz. 31 leze men I*l*ium en Diomed*e*s.

Blz. 33. Zouden de bijvoegsels ‘(tegenwoordig straat van Konstantinopel)’ en ‘(thans Konstantinopel, de hoofdstad van Turkije)’ wel noodig zijn geweest?

Blz. 44, hier en overal elders moet: t*y*ran worden geschreven. De definitie van tyrannen als ‘*heerschers*, die op onregtvaardige wijze aan het hoofd der regering gekomen waren’, is eenigzins onjuist als men haar vergelijkt met de overbekende bepaling van Nepos in zijn leven van Miltiades, cap. 8.

Blz. 45. Hier is eenigermate onnaauwkeurig voorgesteld, dat het ostracismus op vastgestelde tijden plaats had. Uit de oude schrijvers blijkt het, dat de prytanen jaarlijks op een' bepaalden tijd aan het volk in de vergadering vroegen of zij van het schervenregt gebruik wilden maken, doch het is volstrekt niet zeker, dat dit altijd plaats vond. De uitoefening van dit regt had waarschijnlijk dus niet ieder jaar, maar dan alleen plaats als het Atheensche volk dit noodig vond.

Blz. 47. Miltiades werd niet veroordeeld om eene mislukte onderneming tegen *de eilanden*, welke de Perzen bezet hadden, doch omdat hij in zijne expeditie tegen Paros alléén niet geslaagd was.

Blz. 48. Darius rustte zich niet *terstond* tot een' togt tegen Griekenland toe; hij werd door den opstand van de Aegyptenaren daarin tot aan zijn' dood, en zijn opvolger nog een paar jaren verhinderd.

Blz. 50. Waarom wordt hier nergens Aristides genoemd, die bij de slagen van Salamis en Plataea zulk eene rol speelde? Eveneens had ik op blz. 52 gaarne van den slag aan den Eurymedon in 469, op blz. 53 van Apelles en op blz. 54 van Hippokrates melding zien gemaakt.

Blz. 54. De vrede van Nicias kwam in 421 v. Chr. tot stand.

Op blz. 56 had er gevoegelijk de beroemde slag bij de Arginussen bijgevoegd kunnen zijn.

De naam van Trasybulus op blz. 57 en volgende, moet blijkens de afleiding van het woord Thrasybulus geschreven worden.

Blz. 61. De Spartanen veroverden de Kadmea in 382.

Blz. 62. De vrede tusschen Sparta en Athene werd onder het archontaat van Phrasiklides gesloten, dus in 371; evenzoo (blz. 63) de algemeene vrede in 361.

Blz. 64. De Phocensische krijg brak in 357 uit, toen de Phocensers tijdens het archontaat van Agathokles den Delphischen tempel bezetten.

Blz. 65. Philippus werd in Februarij 338 tot opperbevelhebber der Grieken benoemd. Het geschiedde nog terwijl Lysimachus archont was, en deze trad in den zomer van dat jaar af.

Blz. 67. Bij den naam van Arbela had tusschen twee haakjes die van Gaugamela gevoegd moeten zijn, omdat het genoegzaam bekend is, dat de slag meer den naam van dat dorp, dan van genoemde stad dragen moet.

Blz. 69. Voor Archidaeus moet Aridaeus of Arrhidaeus gelezen worden.

Blz. 71. Pyrrhus wordt gezegd in een gevecht tegen Antigonus gesneuveld te zijn; dit zou doen denken aan een' veldslag of eene schermutseling, en in zoo verre is het onnaauwkeurig. Pyrrhus werd gedood bij gelegenheid dat hij, 's nachts onverwacht in Argos binnen gedrongen zijnde, door de overmagt van vijanden daartoe genoodzaakt, de stad ontruimen moest; de vijand, die hem binnen de stad aanviel, was Aristippus, daarin ondersteund door den onlangs aangerukten Areus, koning van Sparta. Antigonus zelf lag buiten de stad in hinderlaag, om Pyrrhus bij zijn verdrijven uit Argos op te vangen, maar aangezien de koning van Epirus reeds binnen de poorten gedood werd, nam de Macedonische vorst aan het gevecht geen deel; een in de poort neêrgestorte olifant belette zoowel Pyrrhus om de stad te verlaten, als Antigonus om er binnen te rukken.

Blz. 74. Ptolemaeus II regeerde van 283 tot 247 en zijn opvolger tot 222.

Ik geloof niet dat men te veel eischt, wanneer men het verlangen uitdrukt het begin der Romeinsche geschiedenis eenigzins anders behandeld te zien, dan hier plaats heeft. Er is wel is waar reeds eenige verbetering in te bespeuren in vergelijking van andere boeken, doch sedert in den laatsten tijd de kritiek, vooral van Niebuhr en Mommsen, zooveel gedaan heeft tot opheldering der historie van Rome, kan men zich van eene menigte fabelen ontslagen achten en zich op meer geschiedkundig terrein bewegen. Waarom b.v. zich te houden aan het stichtingsjaar van Rome, in plaats van het te vermelden als het tijdstip der uitbreiding? Waarom die historie van Romulus als naamgever der stad, iets hetwelk reeds lang bewezen is bezijden te waarheid te zijn? Waarom..... doch waartoe meer, nu men mij mogelijk tegen kan werpen, dat er nog geene geregelde Romeinsche geschiedenis van die

eerste tijden kan worden zamengesteld, omdat alles zoo onzeker is; ik geef het toe, doch moet men zich daarom alléén dan nog altijd aan de oude fabels blijven hechten? Mogelijk zal deze zaak ook nog wel eens veranderen en breekt spoedig het tijdstip aan, dat men in eene geschiedenis geene fabelen meer behoeft te mengen. Het was, dunkt mij, in dit handboek nuttig geweest als er reeds hier en daar op de door de kritiek ontsluijerde waarheden gewezen was.

Als wij hetgeen in de geschiedenis van den heer Mulder voorkomt, beschouwen, dan valt het oog op hetgeen aan den voet van blz. 78 van de verhouding tusschen Plebejers en Patriciërs gezegd wordt; hierbij vooral dienden de beide bovengenoemde schrijvers eens geraadpleegd te worden, omdat zij het ontstaan dier standen geheel toeschrijven aan den aard der verschillende stammen, welke Rome in den beginne bevolkten (Ramnes, Tities en Luceres).

Blz. 84. Porsenna is geen koning *der* Etruscers, want hierdoor zou men alligt geneigd zijn hem als hoofd van het gansche volk van dien naam te beschouwen, maar *van* Etruscers, namelijk van de stad Clusium.

Blz. 85. ‘Porsenna trad in onderhandeling, en hoezeer de Romeinen hem een gedeelte van hun grondgebied moesten afstaan en hunne wapenen overleveren, bleef Rome behouden.’ Even goed als hier de oude fabel van het vol vreeze aftrekken des Clusijnschen konings is achterwege gelaten, evenzoo had zulks ook in den beginne met andere sagen kunnen geschieden. Tegen het zeggen van Livius in is in deze zaak later genoegzaam uit Tacitus bewezen dat ‘de stad zich overgaf”, en uit Plinius ‘dat de Romeinen geen ander ijzer mogten gebruiken dan wat zij voor den landbouw noodig hadden.’

Op dezelfde bladzijde moest de slag aan het meer Regillus er worden bijgevoegd; deze werd volgens Livius en Plinius waarschijnlijk in Julij 496 geleverd, Tarquinius week naar Cumae en stierf volgens Dionysius daar nog in hetzelfde jaar.

Blz. 86. ‘Alle ambtenaren in het leger en in de stad waren geheel en al aan hem onderworpen.’ Dit is zóó te begrijpen, dat alle ambtenaren en krijgsbevelhebbers beschouwd werden als buiten betrekking te zijn zoolang de Dictator het bestuur in handen had; hij regelde alles alleen.

Blz. 87. ‘Hun aantal was in den beginne op vijf bepaald, doch groeide later tot tien aan.’ Er werden in den beginne waarschijnlijk *twee* volkstribunen aangesteld; ‘darüber sind eigentlich alle Angaben einig’ zegt Niebuhr, terwijl het getal waarschijnlijk tot twintig en niet tot tien aangroeide, opdat zooals dezelfde schrijver meent, elke tribus van het volk een hoofd hebben zou.

Blz. 88. ‘Die ganze Erzählung von Coriolan müsse ausserhalb der Geschichte bleiben; die Sage habe hier in ihrem ganzen Umfange die historische Ueberlieferung so erstickt, dass kaum die stelle, die sie einnahm, entdekt werden mag’. Niebuhr.

Blz. 89. ‘Er werden drie senatoren naar Griekenland gezonden.’ Hoogst onzeker; geen der Grieksche schrijvers uit dien bloeitijd der Grieksche letterkunde maakt er ergens eenige melding van, en het feit zou op zich zelf toch te merkwaardig geweest zijn om geheel vergeten te worden. De tienmannen hebben hunne wetten mogelijk geschoeid op de leest van die der Zuid-Italiaansche staten: dit land

werd Groot-Griekenland genoemd; van daar mogelijk de vergissing dat er drie gezanten, die door Livius en Dionysius met name genoemd worden, naar Graecia (in plaats van naar Magna Graecia) werden gezonden.

Bl. 91. Brennus is geen eigennaam; het is bij de Galliërs hetzelfde wat Pharao bij de Aegyptenaren is. De slag aan de Allia had waarschijnlijk reeds in 390 plaats; Camillus toch was het jaar daarop consul en hij werd dit ongeveer één jaar na den slag, want de Galliërs hielden volgens Polybius Rome zeven maanden bezet, en de slag werd geleverd omstreeks Junij of Julij. De koning der Galliërs werd met het goud uit de tempels afgekocht; het op blz. 92 voorkomende verhaal van Camillus' overwinning is daarom ook reeds lang bewezen onwaar te zijn, hetgeen des te eer daaruit blijkt dat Marius toen hij in 103 v. Chr. in Gallië tegen de Teutonen optrok, het zoo berucht geworden Tolosaansche goud vond, hetwelk de Galliërs in vroeger tijd mede uit Rome hadden gevoerd.

Blz. 97. Agrigentum werd in 262 v. Chr. ingenomen door de consuls L. Postumius en Q. Mamilius, die er 7 maanden voor hadden gelegen.

Op blz. 98 geloof ik, dat met een enkel woord wel van den slag bij de Aegatische eilanden gesproken had mogen worden, omdat deze toch voor het einde van den krijg en den vrede beslissend was.

Blz. 103. Op gezag van Nepos vlugtte Hannibal in 196 naar Antiochus.

Blz. 104. Hier en overal moet geschreven worden Cynocephalae zonder *s*.

Blz. 105. De vermelding van den krijg tegen Perseus, en van den slag bij Pydna had hier eene plaats kunnen vinden.

Blz. 111. Onder het consulaat van Calpurnius Bestia werd de oorlog aan Jugurtha verklaard, dit was dus in 111 v. Chr.

Blz. 112. Tijdens het vierde consulaat van Marius, in 102 v. Chr., sloeg hij de Teutonen bij Aquae Sextiae, terwijl 30 Julij van het volgende jaar de Cimbren op de Campi Baudii door zijn' ambtgenoot, Q. Lutatius Catulus, verslagen werden. Het oproer, waarvan onder aan deze zelfde bladzijde gesproken wordt, viel voor op het einde van het jaar 91 v. Chr. en begon met den moord van den proconsul Servilius te Asculum.

Blz. 116. De moord van Sertorius had te Osca in 72 v. Chr. plaats, en de slavenopstand begon, onder het consulaat van M. Lucullus en C. Cassius in 73 v. Chr.

Blz. 117. Pompeius overwon de zeeroovers in *drie* maanden. ‘De oorlog werd derhalve... in niet meer dan drie maanden ten einde gebragt’ zegt Plutarchus in zijn leven van Pompeius, hetwelk evenzoo nog uit andere bronnen te bewijzen is.

Blz. 121. Caesar had binnen *acht* jaar het geheele land der Galliërs aan de Romeinsche heerschappij onderworpen. Hij begon den krijg in Mei 58 en eindigde dien in het voorjaar 50 v. Chr.

Blz. 129. Drusus deed slechts *vier* veldtogten; den eersten in 12 v. Chr. tegen de Sigambren; den tweeden in 11 tegen de Cheruscen, Tenkteren en Chatten, den derden in 10 tegen de Kelten en Chatten, en den vierden in 9 tegen hetzelfde volk.

Blz. 133. In plaats van *Coliseum* moet er *Colosseum* geschreven worden. Het eerste is meer overeenkomstig de Italiaansche verbastering van de laatste tijden, nu men *Coliseo* zegt.

Blz. 135. De naam der bedolven stad is Herculanum, niet Herculaneum.

Blz. 138. Heliogabalus wordt hier de vierde keizer na Commodus genoemd; dit is onjuist, want hij was eigenlijk de zevende. Na Commodus, die op den laatsten dag van het jaar 192 vermoord werd, volgde eerst voor korten tijd Pertinax; van 28 Maart tot 1 Junij 193 regeerde Julianus, die als hoogstbiedende het rijk van de Praetorianen gekocht had; na hem regeerde Septimius Severus tot 211, op wien zijne beide zonen Geta (tot 211) en Caracalla of Bassianus (tot 217) volgden. Caracalla's opvolger was voor den tijd van ongeveer een jaar keizer Macrinus, en na hem komt eerst Heliogabalus op den troon.

Blz. 139. Odena*th*us in plaats van Odena*t*us, en op de volgende blz. pr*ae*fecturen en pr*ae*fecten.

Blz. 142. Achter de woorden ‘waarin Valens sneuvelde en zijn leger bijna geheel vernietigd werd’ moet het jaartal (378) worden bijgevoegd.

Blz. 144. De Vandalen staken in 429 naar Afrika over.

Blz. 145. In plaats van Valentianus zal hier wel Valentinianus gelezen moeten worden. Verder dunkt mij kon er de naam van Theodorik, koning der Westgothen, wel tusschen zijn gevoegd, omdat deze met Aëtius het meest tot het behalen der overwinning bijdroeg. Op deze zelfde bladzijde wordt Atti*l*a en Atti*ll*a gelezen.

Blz. 146. ‘Nog negen keizers’ enz. Eigenlijk slechts acht, namelijk Avitus 455-457, Maiorianus - 461, Severus - 465, Anthemius - 472, Olybrius - 472, Glycerius - 474, Julius Nepos - 475 en Romulus Augustulus - 475. Wil men er bepaald negen vinden dan moet er waarschijnlijk de regering van den Oosterschen keizer Leo worden tusschen geschoven, die na den dood van Severus weinige weken ook als Westersch keizer erkend werd.

Blz. 147. Het verwondert mij zeer dat de heer Mulder bij het verdeelen der middeleeuwen in tijdvakken het eerste niet liever met Karel den Groote (800) heeft doen eindigen. Vooreerst is nu de verdeeling wel wat ongelijk daar het eerste tijdvak een dubbel aantal eeuwen bevat als de beide laatsten te zamen, en ten anderen is hetgeen Karel de Groote voor de beschaving van zijn rijk en voor de uitbreiding van het Christendom en van zijne magt gedaan heeft merkwaardig genoeg om met hem een tijdvak te eindigen en een nieuw te beginnen.

Blz. 149. Duidelijker zou het hier geweest zijn als er gezegd was dat ‘de Friezen zich langs de zeekust van *Sluis* tot aan de grenzen van Denemarken uitbreidden.’ Als zuidgrens van Friesland wordt reeds in de oudste charters opgegeven het riviertje het Swin bij Sluis; daarenboven vind ik nergens vermeld dat Antwerpen in Friesland, wel dat het in Toxandria, later in Lotharingen lag.

Blz. 154. De benaming van Steenachtig Arabië is onjuist; de naam Petraeïsch mag men zóó niet vertalen, omdat dit noordelijk deel van Arabië zoo heette naar de hoofdstad Petra; deze droeg wel dien naam naar de rotsen, waarin het grootendeels was uitgehouwen, zooals de overblijfselen nog aantoonen, doch het bragt dien vertaalden naam niet over op het landschap; met betrekking tot dit werd Petra geheel als eigennaam beschouwd.

Blz. 155. ‘Een zwarte steen, die te Mekka bewaard werd, en volgens eene

overlevering van Adam afkomstig was.' Deze voorstelling is een weinig onnaauwkeurig. De Kaäba was oorspronkelijk een klein vierkant steenen gebouw in de hoofdmoskee door de Engelen op het voorbeeld van Gods troon gebouwd; dit werd door Adam vernieuwd, doch met hem in den hemel opgenomen. Toen Seth een ander Kaäba gebouwd had, verdween dit met den zondvloed, totdat Abraham eindelijk het gedeeltelijk nu nog bestaande oprigtte; in den muur van dit gebouwtje treft men een' zwarten steen aan, welken de Engel Gabriël aan Abraham bragt toen deze met den bouw bezig was; oorspronkelijk was die steen wit, doch door de vele tranen, welke de Engel over de zonden der menschen stortte, werd hij geheel zwart.

Blz. 158. Omar I veroverde in 642 Aegypte; hij liet juist geen geheel nieuw kanaal van den Nijl naar de Roode Zee graven, om Arabië in tijd van hongersnood van koren te voorzien, maar verbeterde slechts dien waterweg, welke reeds onder de oude Aegyptische koningen was aangelegd.

Blz. 159. De Sueven werden in 585 aan de Gothische heerschappij onderworpen.

Onder aan blz. 163 is het koningrijk Leon vergeten; dit was in 1037 wel schat pligtig aan Kastilië geworden, doch nog niet geheel daarbij ingelijfd.

Blz. 175. 'Een hunner vorsten, Rollo of Rolf genaamd, scheepte zich in het laatste gedeelte der negende eeuw met vele zijner manschappen naar Frankrijk in, en stichtte daar op de westkust het hertogdom Normandië.' Liever zou ik lezen, dat Rollo zich in 't laatste der negende eeuw (876) naar Frankrijk had ingescheept om zich daar neêr te zetten, waardoor in het begin der volgende eeuw (911), na een verdrag met koning Karel den Eenvoudige, het hertogdom Normandië ontstond.

Onder aan blz. 180 en boven aan 181 zoude het misschien niet ondoelmatig of overbodig geweest zijn de beide bloedige overwinningen op de Hongaren te vermelden, namelijk die bij Merseburg in 933, en die bij Lechfeld in 955.

Midden op blz. 183 moet er K*a*rinthië voor K*o*rinthie gelezen worden.

Op blz. 187 komt een paar malen Aba*s*iden voor; men schrijft dit liever met eene dubbele *s*, evenals het later dikwijls voorkomende woord Pruisen; vooral is zulks het geval met dit laatste, afgeleid als het is van Po-russen.

De tweede afdeeling (blz. 188 vlgg.) is uitmuntend bewerkt; door het overzigt van den toestand der staten van Europa bij den aanvang van den eersten, en later bij het begin van den derden kruistogt, kan de leerling zich gemakkelijk voorstellen hoe de kruistogten zulke gevolgen konden en moesten hebben en welken invloed zij op de beschaving, den maatschappelijken toestand en de ontwikkeling der verschillende rijken uitoefenden. De Schrijver heeft op dit gedeelte zich bijzonder toegelegd; niemand zal dan ook het boek onvoldaan uit de handen leggen na het doorlezen van dit stuk. Hier en daar zoude men kleine toevoegingen kunnen verlangen, b.v. op blz. 195 den naam van Bohemund van Tarente, en de aanneming door Godfried van Bouillon van den titel van *beschermer* van het Heilige graf, op blz. 201 den strijd tusschen Frederik Barbarossa en zijnen magtigen en lastigen tegenstander Hendrik den Leeuw. (Op den laatsten regel dierzelfde bladzijde leze men liever *genista*); op blz. 202 den naam van Eleonore van Aquitanië, de ver-

stooten vrouw van Lodewijk VII, met vermelding van den door haar teruggenomen bruidschat, als aanleiding tot den krijg tusschen Frankrijk en Engeland; op blz. 205 eene verklaring van den persoon van Tancredo, die hier als reeds bekend, doch tot nog toe geheel onvermeld, voorkomt, en de bijvoeging van den hertog Philips van Zwaben, die als tegenkeizer met Otto IV tien jaren lang krijg voerde. Het is echter gemakkelijk te zeggen wat er nog meer bij had kunnen gevoegd worden, gemakkelijker voorwaar dan op te geven wat de Schrijver er had moeten uitlaten, omdat het hoogst moeijelijk is eene gelijkmatige beknoptheid te bewaren en niet te veel over enkele punten uit te weiden of andere over het hoofd te zien. Kortom deze afdeeling over de kruistogten is zeker een van de best bewerkte stukken.

Op blz. 218 wordt vermeld, dat het Schotsche koningshuis in 1290 uitstierf, en Eduard van den daardoor ontstanen tweespalt gebruik maakte om het rijk als leen aan de Engelsche kroon te brengen. Dit is wat het jaartal aangaat slechts gedeeltelijk waar. Alexander III van Schotland, de laatste afstammeling uit het huis van Kenneth, viel in 1286 bij Kinhorn van het paard en stierf aan de gevolgen van dien val, doch eerst vier jaren daarna brak de eigenlijke krijg over de opvolging uit, nadat men in Schotland eerst gedurende eenigen tijd de maagd van Noorwegen, Margaretha, als koningin erkend had.

Blz. 228. Reeds Boleslaw III liet zich in 1025 den koninklijken titel geven. Bij de geschiedenis der Hongaren zou het goed zijn geweest iets in te voegen omtrent Stephanus den Heilige en Andreas II, den schenker van den Gouden Bul.

Blz. 229. Karel Robert beklom in 1308 den troon van Hongarijë.

Blz. 233. ‘Hoewel in Holland geene vrouwen mogten opvolgen.’ Dit is onwaar. Bij Kluit (*Historia critica*, II, pag. 861) komt reeds een giftbrief van 19 Junij 1282 voor, door keizer Rudolf van Habsburg aan Floris V gegeven, waarbij deze de vergunning verkrijgt, om indien hij zonder mannelijke nakomelingen stierf, zijne dochter te doen opvolgen. Ruim eene halve eeuw reeds vóór Margaretha werd dus Holland een spilleleen. ‘De beleening’ door keizer Lodewijk V aan genoemde gravin geschonken ‘was dan ook niet de oorzaak van den bekenden Hoekschen en Kabeljaauwschen oorlog’, maar wel, zooals bekend is, de nalatigheid van Willem in het betalen der door zijne moeder bepaalde som, en de eisch van den zoon dat zijne moeder hem den grafelijken titel zou afstaan. Hiervan was trouwens het gevolg, dat de Kabeljaauwsche partij, hoewel ten onregte, beweerde dat Margaretha geen regt op de regering gehad had.

Op blz. 255 is waarschijnlijk de naam van Bosworth op den elfden regel v.o. vergeten.

Op blz. 269 moet staan dat het stamhuis der Piasten in Polen in 1370 uitstierf; Kasimir III overleed namelijk in dat jaar en niet in 1360.

In de voorrede zegt de heer M., dat het hem verkieslijker is voorgekomen een lijstje voor de uitspraak van eenige namen achteraan te voegen, omdat het telkens herhalen van die aanduiding der uitspraak in den tekst iets vermoeijends heeft. Hij vergeve het mij in meening daaromtrent met hem te verschillen; de ondervinding heeft mij geleerd, dat de leerling bijna nooit zal gaan zoeken in een afzonderlijk

lijstje naar de uitspraak, wel daarentegen de onderwijzer, als hij de accentuatie nog niet kent; wil men het geheel aan den laatste overlaten om den leerlingen de juiste uitspraak te leeren, ik zou er vrede mede hebben als alle onderwijzers zelve daarin geheel zeker te werk gingen, doch het gemis van de kennis der oude talen is daarin gewis bij velen een groot struikelblok; daarom zoude ik altijd de accentuatie liever in den tekst zelven invoegen, opdat men nimmer zoude kunnen falen; daarbij behoort dan echter eene naauwlettende correctie. Het lijstje van den heer M. laat hier en daar nog wel iets te wenschen over; zoo leze men:

Aga□thocles, voor Agathocle□s.
Aristi□des, voor Ari□stides.
Cerea□lis, voor Cereolis.
He□gemonie, voor Hegemonie.
Lacedae□mon, voor Lacedemon□.
Ma□ndane, voor Manda□ne
Ni□nive, voor Ninive□.
Sassani□den, voor Sassa□niden.
So□lon, voor Solo□n.

Het accent bij het laatste en bij het eerst opgegeven woord was goed volgens de Grieksche spelling, doch voldoet niet bij de Hollandsche uitspraak. Als deze Grieksche accentuatie doorging, moester ook gestaan hebben Cleo□menes.

Schrijffouten zijn weder B*e*o□tië, *G*amby□ses, Ch*e*ron□ea, Col*i*□seum, Cynos*c*e□phalae, *E*ne□as, Eub*e*□a, Pelopo*n*e□sus, Plat*e*□a, Ptolem*e*□us en *T*rasybu□lus. Enkele namen zouden er ook tusschen gevoegd moeten worden als: Iudae□a, Pharsa□lus, Theodo□sius, Va□lens, enz. Zijn de woorden *hegemonie* en *veto* eigennamen? Wanneer er andere woorden tusschen werden gevoegd was het woord *asylum* (blz. 77) niet mogen vergeten worden.

Ook kwamen enkele onnaauwkeurigheden in taal of stijl voor, welke evenwel zeker grootendeels aan den drukker of aan het haastige corrigeren moeten worden toegeschreven. Zoo b.v. viel het oog op blz. 18. '*Nadat* Perzië *daarna*.... was veroverd'; blz. 28, reg. 9 v.o. *overblijfsels*, en blz. 34, reg. 8 v.o. *overblijfselen*; blz. 30, reg. 16 v.o. lees: *hare*, als slaande dit woord op *daden*; blz. 31 'waar de straat der Dardanellen in den Archipel *valt*'; kan men dit laatste woord wel van eene zeestraat gebruiken? Blz. 35, reg. 12 v.b. lees: '*den* wedloop, het *rennen te paard*' en twee regels lager: '*dat* voor de hoogste eer gehouden werd'; blz. 71, reg. 4 v.b. leze men: 'meer land*waarts in* gelegen; blz. 82, reg. 4 v.b. lees: 'en met de wapenen *van dezen* te strijden; blz. 101, reg. 6 v.b. lees: verachtelijk*en*, en reg. 16 v.b. schrijve men liever 'de vroegere voorzigtige wijze van oorlog voeren'; blz. 111, reg. 15 v.b. 'groo*te* veldheerstalen*ten*' liever in het meervoud; blz. 223, reg. 5 v.b. 'de loop der gebeurtenissen... leidd*e*'; blz. 262, reg. 9 v.b. waar men eerder verwachten zou te lezen: 'die in 1474 haren broeder in de regering voor dat rijk *opvolgde*'; blz. 265, reg. 4 v.o. 'voetvolk, dat.... zamengesteld was *uit* de krachtigste jongelingen *uit* de overwonnen volken', en mogelijk nog enkele feilen meer, die echter niets op de waarde van het boek afdingen.

Ik zeide het in den beginne, de menigte aanmerkingen moet niet beschouwd worden als een bewijs van geringschatting of afkeuring, integendeel, juist het meerdere

belang, hetwelk ik in het werk van den schrijver der *Handleiding tot de kennis der Vaderlandsche geschiedenis* stelde, deed mij besluiten deze aanteekeningen

op verzoek van de redaktie van '*de Tijdspiegel*' mede te deelen, in de hoop dat de kundige Schrijver er bij een' spoedig verschijnenden tweeden druk gebruik van kunne maken. Als het succes, hetwelk hij met zijn boek hebben zal, niet zoo boven allen twijfel verheven was, zou ik hem gaarne den besten uitslag daarvan toewenschen, altijd als mijn wensch iets af zou doen, tot het welslagen van zijn werk.

Zutfen.

Dr. W.J.A. HUBERTS.

Bijdrage tot de kennis onzer koloniën.

Schetsen uit het oorlogsleven in Ned. Indië. De Lampongs in 1856, door den majoor A.W.P. Weitzel. Te Gorinchem, bij J. Noorduyn en Zoon. 1862.

Tot de kennis eener Kolonie, waar het zwaard iets meer dan een uniformstuk is en gedurig flikkert om rust en vrede te bewaren, waar het militair element derhalve geen ondergeschikte rol vervult, maar krachtig medewerkt tot regeling en instandhouding der maatschappelijke inrigtingen, zijn populaire schetsen uit het oorlogsleven van het hoogste belang.

De Majoor Weitzel kan aanspraak maken op de erkentelijkheid van allen, die in het belang van het moederland zich toeleggen om meer kennis van de Koloniën te verkrijgen. Hij heeft in een aangenamen vorm en met veel talent een populaire beschrijving gegeven van een militaire expeditie die hij zelf bijwoonde, en wij voelen ons tot den aangenamen pligt gedrongen hem openlijk dank te zeggen. De belangrijkheid der schetsen is des te grooter omdat, voor zoover ons bekend is, tot nu toe niemand hem hierin is voorgegaan; en ofschoon wij hier en daar onnaauwkeurigheden hebben gevonden en van zienswijze verschillen, bevelen wij de lezing met warmte aan.

De volgende regelen bevatten eenige aanteekeningen, die belangstellende lezers kunnen vergelijken met den tekst of met hunne eigene beoordeelingen. Zij hebben de strekking om een stap nader tot de waarheid te geraken; geenszins om te fitten of af te keuren *quand même.*

Pag. 7. Sedert het jaar 1816, vermeen ik, dat in- en uitvoer in de Lampongs zijn vrij geweest en het ten huidigen dage nog zijn. Natuurlijk vinden de Lampongers daarom niemand te Telok-Betong, om regten te ontvangen die niet verschuldigd zijn.

De aanwezigheid van zeeroovers in dit gedeelte der Lampongs behoort tot de zeldzaamheden. Schrijver zegt: 'dat de inwoners gedwongen waren te *heulen* met de zeeroovers.' Er is nimmer sprake geweest van heulen met de zeeroovers; deze trachtten steeds gevangenen te maken, en bij het naderen van een verdacht vaartuig gebeurde het meermalen dat de geheele bevolking van de digtst bij gelegen Kampongs de vlugt in het gebergte nam.

Op pag. 9 staat 'dat Radin Intan en zijne nakomelingen zich zonder eenigen grond op erfelijke regten beroepen.' Die

erfelijke regten evenwel berustten op dezelfde gronden als die der overige margahoofden. Het is waar, de marga Negara Batoe was na afloop eener expeditie in de eerste helft dezer eeuw opgeheven; maar de Indische regering wist zeer goed dat die opheffing slechts een formaliteit was, zoo lang er geen vaste bezetting achter bleef om haar gezag te handhaven; het mag daarom vreemd genoemd worden dat het Gouvernement in zijne proclamatiën en o.a. ook bij de afkondiging van den staat van oorlog, een marga noemt die het vroeger had opgeheven, en eindelijk bij de regeling van het bestuur in de Lampongs een civiel en militair gezag aanstelt voor de marga's Radja Bassa, Waay-Orang, Dantaran, en Negara-Batoe, zonder de herstelling van de laatste marga te doen voorafgaan. Het komt mij voor, dat hierin een voldoend bewijs ligt, dat de regering zelve aan die vroegere opheffing weinig waarde toekende.

Op pag. 24 wordt den legerkommandant lof toegezwaaid voor zijne goede zorgen. Wij willen hiervan niets afdingen, doch merken op dat het bezoek aan boord van ieder transportvaartuig geen overtuiging kan geven dat alles in orde is. Gewoonlijk zijn, en ook bij deze gelegenheid waren, de schepen opgepropt met troepen; deze ontvangen de reglementair bepaalde voeding bij inscheping. Voor een korten overtogt als die van Batavia naar de Lampongs, waren inderdaad ook zoovele voorzorgen niet te nemen.

Volgens regel 8 van pag. 28 zou Hadji Ismaël een broeder zijn van pangerang Semporna Djaja Poetie. Wij hebben altijd gehoord dat genoemde personen niet slechts geen verwanten maar ook zelfs geen vrienden waren. Hadji Ismaël was een broeder van den regent van Telok-Betong.

De voorstelling van den omtrek der Kampongs is onjuist. Alle kampongs zijn door prachtige rijstvelden omringd, soms wel eens door een weinig houtgewas daarvan gescheiden, doch meer dan voldoende om in de behoefte der bevolking te voorzien. In de laatste maanden die de expeditie van 1856 voorafgingen, waren deze rijstvelden verwaarloosd en met het in Indië zoo welig opschietende onkruid overdekt. Misschien mag dit toenmaals tot een dwaalbegrip geleid hebben.

Pag. 35. Zeker, zeer zonderling. Men weet niet of er bamboe wast in een land, zoo te zeggen aan de poorten van Batavia gelegen; een land waarvan reeds een opname bestond; terwijl de officier die deze opname deed, als stafofficier bij de expeditie geplaatst was; hoogst zonderling, bijna onverantwoordelijk.

Pag. 50 en 51. Er is iets onbegrijpelijks in dit gedeelte van het verhaal. Een vijandelijke sterkte te laten verkennen door alle officieren van den staf der expeditie, en die daardoor bloot te stellen aan een hinderlaag, aan het vuur of de lansspitsen van een verborgen vijand, zou een bepaalde taktische fout zijn. In dit geval zou het doelmatig geweest zijn, de verkenning te doen verrigten door één officier met een geleide van eenige soldaten.

Insgelijks komt het ons vreemd voor, dat de bevelhebber (zie pag. 68) niet wist, dat er bij iedere kompagnie vier soldatenvrouwen waren medegegaan. Wij houden het er bepaald voor, dat hij zelf daartoe de toestemming gaf, gelijk het bij schier iedere expeditie geschiedt.

‘Er moge ergens in de wereld, op even moeijelijk terrein oorlog gevoerd

zijn, maar op moeijelijker dan dit, stellig niet.' Lees pag. 100. Wij willen gaarne aannemen dat deze regels met overtuiging neêrgeschreven zijn; het is zoo natuurlijk, onwillekeurig datgene voor het gewigtigste en moeijelijkste te houden, wat wij zelven ondervonden en in staat zijn te beoordeelen. Schrijver veroorloove ons evenwel ook de getuigenis in overweging te nemen van andere officieren en soldaten, die vroeger op Bali bij de omtrekking van Djagaraga waren, thans de Lampongsche expeditie en later de Timorsche mede maakten. Zij beweren dat de beklimming van den Radja Bassa, bij de andere togten vergeleken, *kinderwerk* was, en de latere marschen naar de Sikampong-districten, en van Telok-Betong naar de Semangka-baai, niet vermoeijender waren. -

Pag. 101. Radin Intan is niet zelf te Galah Tanat geweest; het werd slechts door twintig man verdedigd. De bezetting heeft dit later zelve bekend; zij had bij de verdediging slechts één doode verloren. -

'De verpleging van zieken is aan boord beter dan zij ergens hier aan wal zou kunnen zijn' staat op pag. 129 als een axioma. Vraagt evenwel eens aan een geblesseerde of aan een zwaren zieke, of hij liever aan boord van een ziekenschip is, hoe uitmuntend ook ingerigt, dat voor twee ankers ligt te dansen, dan in een bamboe-hospitaal aan wal. Gij zult een ander antwoord krijgen. De middelen om zulk een tijdelijk hospitaal te bouwen waren daar; men had immers bamboe medegenomen. 't Is overigens duidelijk uit het relaas van den Schrijver als hij zijn overtogf aan boord van den 'President Plate' beschrijft. Wie zou verkiezen in zulk een hut verpleegd te worden, vooral als die nog in onder- en bovenkooi is verdeeld! -

Pag. 143. De uitvoering van Radin Intan had kunnen gewettigd worden, indien men niet van plan was het land in bezit te nemen; want dan zou Radin Intan zich vreesselijk gewroken hebben op ieder die, uit vrees voor onze troepen, hem niet had durven ondersteunen. Thans echter was het ergste wat kon gebeuren, dat Raden Intan zich door de vlugt redde over de Palembangsche grenzen, dan wel door zich naar Lingga te begeven, waar hij onbekend en vergeten zijn leven had kunnen eindigen. -

Pag. 153. Tot dusverre is de Schrijver zich zelf gelijk gebleven met niets anders te beschrijven dan hetgeen hij tijdens de expeditie gezien of vernomen had, zonder te vermelden welke veranderingen door het later ingesteld Europeesche bestuur in die toestanden zijn gebragt. Bij de beschrijving van het pandelingschap wijkt hij evenwel daarvan af, en schildert een toestand zoo als die door het Europeesche bestuur is geregeld.

Een pandeling, hetzij door djoedjoer (bruidschat), hetzij door schulden in tijdelijke slavernij geraakt, bleef pandeling totdat hij de aanvankelijke som in haar geheel kon afbetalen. Daar hij niets voor zich zelf verdienen kon, maar steeds voor zijn heer en meester moest arbeiden, bleef hij niet alleen zijn geheele leven pandeling, maar werden het na zijn dood ook zijne kinderen voor dezelfde som.

Later, toen alle pandelingen geregistreerd werden en de tijd bepaald, welken zij tegen vastgestelde voeding en zakgeld hun schuldeischer zouden moeten dienen, kwamen er o.a. afstammelingen van Bantammers voor, die pandeling waren

voor een som van *vier gulden*, door hun grootvader geleend om zijn overtogt van Bantam naar de Lampongs te kunnen betalen.

Pag. 163. Ongelukkige officieren van het Indische leger, die reeds in zoo grooten getale als beschavers der Indische bevolking in nieuw onderworpen districten hebt moeten achterblijven, gij allen zijt dus in menschelijk gevoel en zachtheid van zeden achteruitgegaan, of wel gij zijt meer dan menschen!

Pag. 165. De bevolking *kon* wel meer patjols te voorschijn brengen, maar *wilde* het niet. Ieder huisgezin had zijn patjol, maar men hield die verborgen.

Daar de Schrijver van ploegen spreekt had hij er kunnen bijvoegen dat zij er thans reeds lang zijn ingevoerd. -

Z.

Steenen des aanstoots.

Een steen des aanstoots of het godsdienstig leven in Nederland, door A.J.C. Kremer, 3 deelen. Te Schiedam, bij H.A.M. Roelants. 1862.

Wanneer de letterkunde geen hoogere roeping had, dan een spiegelbeeld te leveren van al de stroomen, die den tijd bewegen, dan zoude de Nederlandsche letterkunde in het midden der 19de eeuw het ideaal vrij nabij zijn. In overeenstemming met den materiëelen geest onzer dagen, vonden allerlei letterkundige voortbrengselen bijval, die op geen andere verdienste mochten bogen. Het waren photographiën, waarin de uitdrukking des levens werd gemist. Alsof het bloot copiëren der levensverschijnselen genoeg ware, werden ons in den naam van kunst allerlei produkten opgedrongen, die meer voor de warme deelneming der schrijvers in den strijd des tijds, dan voor hunne aesthetische ontwikkeling getuigden. De kunst werd als een wapen gebezigd, om andere meeningen te bestrijden en eigen denkbeelden te verspreiden.

Dat de keuze van dit wapen op zich zelve niet af te keuren is, is duidelijk: mits de arbeid voldoe aan de eischen, die aan elk kunstwerk worden gesteld. Dat in dit opzicht veel blijvends in de laatste jaren is geleverd, zouden we niet durven beweren. De meeste voortbrengselen zijn dagvlinders geworden. Opmerkelijk is het - en hiermede besluit ik eene opmerking, die weinigen naar den zin zal zijn - dat de eerste virtuosen in zulke dagen zich afwenden van het tegenwoordige, en de kennis, die zij uit de hartstochtelijke twisten opgaren, als een sleutel bezigen, die hen het verledene ontsluit. Na de Aprilbeweging schreef Schimmel zijn ‘eersten dag eens nieuwen levens.’

Als een vrucht van hetzelfde streven, dat we opmerkten, mogen we den roman van den heer Kremer beschouwen. Belooft hij op den titel ons een tafereel te leveren van ‘het godsdienstig leven in

Nederland', elders verzekert hij ons, dat hij geen strijdschrift (III. 316) schreef: den romantischen vorm koos hij om gelezen te worden.

Ter wille van het doel zelf, dat Kremer zich voorstelde, ware te wenschen geweest, dat hij dezen vorm niet had gekozen. Plooit het ruim en luchtig gewaad zich nog wel, om, als ware 't met den mantel der liefde, de gebreken der voorgestane meening te verbergen, het is volkomen ongeschikt om aan alle opvattingen recht te laten wedervaren. Wordt de romantische vorm als wapen gekozen, om den tegenstander te treffen, dan is de keuze te verdedigen, mits er een eerlijk gebruik van worde gemaakt. Maar volstrekt niet, als het eenige doel des schrijvers is, zijne lezers op de hoogte te stellen van den godsdienstigen strijd zijns tijds. Tot deze uiteenzetting wordt eene billijkheid vereischt in het blootleggen der gronden, waarop de verschillende meeningen rusten, en van het goede, dat in elke gevonden wordt, die door den schrijver van den roman niet kan worden betracht. Een roman kan nooit een juiste en ware expositie behelzen van verschillende godsdienstige stelsels. Deze kan in geen anderen vorm geleverd worden, dan in dien van het populair wetenschappelijk betoog. Immers, noch door breedte van teekening, noch door diepte van beschouwing kan de romanschrijver, zoo hij ten minste zijne lezers niet opzettelijk wil vervelen, aan de eischen beantwoorden, die aan den geschiedschrijver gesteld worden. Want, geschiedschrijver wordt hij, die de godsdienstige meeningen wil teekenen, welke in zijn eigen tijd de harten beroeren en de hoofden bezighouden. Geschiedschrijver, omdat hij de religieuse worstelingen van zijne tijdgenooten schetst, om hen zelve tot helderder bewustzijn van den strijd in hunne harten te brengen.

'Doch ik wilde geen wetenschappelijke uiteenzetting der godsdienstige stelsels geven, maar slechts het godsdienstig *leven* teekenen', antwoordt wellicht de heer Kremer.

In dat geval heeft hij zijn doel zonderling gemist. Want er is van geen enkele kerkelijke richting of godsdienstige gezindheid sprake, of Kremer leert ons hunne gevoelens kennen. Beurtelings vertellen ons de heeren en dames, soms niet zonder declamatie, de gevoelens der Groningers, der Jansenisten, van Prof. Opzoomer, der Dageraadskijkers, enz. enz. Van het godsdienstig leven is zelden sprake. Bij verreweg de minderheid der hier opgevoerde personen wordt het verband aangewezen, dat tusschen hunne godsdienstige overtuiging en hun leven en lotgevallen bestaat. Waarom zijn de Verboom's Jansenist? Waarom moet Sophie Luren Mennoniete zijn? In de plaats dat de Schrijver den invloed ons teekende, dien de godsdienstige belijdenis der personen uitoefende op hun levensbeschouwing, op hun opvatting van kunst, letterkunde, gelijk dit bij den Katholiek zoo sterk het geval is: in de plaats, dat de Schrijver ons aanwees, hoe de religie invloed heeft op de inzichten en de karakters harer belijders en daardoor op hunne lotgevallen, discht hij ons allerlei betoogen op, die noch de verdienste van nieuwheid, noch die van juistheid hebben. Wij betwijfelen bijv. zeer, of een modern Theoloog de teekening zijner denkbeelden door Kremer voor juist zal erkennen. Had Kremer ons dien invloed der godsdienstige overtuiging op het leven, d.i. het godsdienstig leven geteekend, hij had een stout

en een nuttig werk gedaan. Thans is, uit dit oogpunt beschouwd, zijn werk zonder eenige waarde. Want, om bij dezelfde voorbeelden te blijven, welk verband is er tusschen de lotgevallen van de Verbooms, van Dorer, van de Lange, van Sophie Luren enz. en hunne religie?

Hoe hard deze beschuldiging ook klinke, habemus reum confitentem: wij hebben het bewijs in handen, dat de Schrijver zelf ons geeft. Het is hem niet te doen om 'het godsdienstig leven' te schilderen. 'Ik zal in een romantisch kleed den invloed trachten te schilderen, welken sectegeest in Nederland op daden hebben kan, en al te vaak heeft.' Dezen leelijken zin schrijft de auteur op een der eersten van de 1200 bladzijden, die hij ons schonk (I. 83).

Zoolang er onderscheid zal bestaan tusschen sektegeest en godsdienstig leven, zal de laatste verklaring des Schrijvers in strijd zijn met den titel.

Den invloed van den sektegeest tracht de Schrijver dus te teekenen. Doch van welke sekte is hier sprake? De verschillende gezindheden, en de verschillende partijen in de gezindheden zal hij wel niet allen sekten noemen. Of zoo hij het doet, met welk recht? De inhoud van zijn werk bewijst dat recht niet.

Kremer's Steen des aanstoots is een partijschrift, of zoo men het modewoord wil, een *tendenz*schrift. Die *Tendenz* is niets anders, dan het werken der Jezuiten te teekenen. Pater Salme, al staat hij op den achtergrond, speelt eigentlijk de hoofdrol. Waar Salme de eerste draden legt, vangt het verhaal aan; waar ze afgesponnen zijn, eindigt de Schrijver. Vandaar de cursief gedrukte verzekeringen: *wij zijn in staat met naam en toenaam kinderen te noemen van Protestantsche ouders*, *hier in de Nederlanden wonende*, *die door Roomsche dienstboden niet alleen gedoopt zijn*, *maar zelfs heimelijk in het Roomsche geloof onderwezen en doordrongen met de fanatiekste gehechtheid aan de Pauselijke kerk* (I. 263): en de plechtige verklaring, elders (II. 135) tot verdediging zijner verhalen gegeven: 'wanneer men onbarmhartigheid, valschheid, ontrouw, wreedheid en andere ondeugden, te veel om op te noemen hier toegeschreven ziet aan lieden van het Roomsche geloof, dan wachtte men zich wel dit toe te schrijven aan haat tegen de Roomschen. De Schrijver legt de plegtige verklaring af, dat *hij niemand haat;* dat *al de door hem opgevoerde personen*, zonder *eenige uitzondering hoegenaamd*, *slechts in zijne verbeelding geleefd hebben*, *dat hij niemand heeft willen aan de kaak stellen of schilderen*, maar tevens, dat hij zich aan geen de minste overdrijving schuldig maakt: *ieder feit in dit boek voorkomende is op historische waarheid gegrond en binnen het tijdvak der laatste twintig jaren geschied*, *gelijk door het getuigenis van nog levende personen kan bevestigd worden.*'

We zullen geen moeite doen om aan te toonen, hoe de beide - door den Schrijver zelven kursief gedrukte - verklaringen met elkander in strijd zijn. Want niet te kwetsen personen, wier handelingen, zij het ook in een romantisch kleed, worden medegedeeld, zal wel dan alleen denkbaar zijn, wanneer die personen - dood zijn. Doch alles is in de laatste twintig jaren geschied!*). Dat de Schrijver hen niet met naam en toenaam heeft

*) Dit herinnert aan de onbescheidenheid van de schrijfster van: *hoe grooter licht*, *hoe grooter schaduw*, die niet terugschrikte om eene gebeurtenis, waarvan de hoofdpersonen nog niet allen overleden waren, in een roman te vertellen.

aangeduid, baat weinig: voor de personen zelven blijft de wonde even pijnlijk. Het zal bovendien wel anderen als mij gaan, die, tijdgenoot van den heer Kremer aan de Utrechtsche Akademie, menige neus meen te herkennen: en al moet ik er tevens bijvoegen, dat de inkleeding het groote publiek, met veel omstandigheden onbekend, de herkenning moeijelijk maakt, wat baat dit in de oogen van hen, die hier in een roman sommigen hunner daden zien geteekend en dikwerf uit zeer onzuivere beginselen verklaard? Of meent de heer Kremer waarlijk, dat zijne tijdgenooten niet begrijpen, aan wien hij dacht, toen hij Anslo, de Lange, freule Constance, ja Doler zelven teekende? Doch al vergissen we ons, het verzwijgen der namen bij het vermelden der daden neemt het kwetsende volstrekt niet weg.

Doch keeren we terug tot het *tendenz*schrift. ‘De steen des aanstoots’ is tegen het Roomsche geloof en tegen de Roomsche geestelijkheid gericht. Als Protestant gevoelen we geen de minste sympathie noch voor het Roomsche geloof, noch voor de Roomsche geestelijkheid, maar dit verhindert ons niet tegen Kremer's wijze van bestrijding te protesteren. Zij voldoet noch aan de eischen der kunst, noch aan de eischen der moraliteit.

De vertegenwoordiger van den Roomschen leeraarsstand is Pater Salme. Salme is, platweg gezegd, een schurk, die allen, die naar hem luisteren en hem volgen, tot schurken maakt, Anslo, Loraine enz. Zijn levensregel is deze (II. 49): die het doel wil, moet de middelen willen, dat staat vast en als men langs een klinkerweg niet tot zijn doel komen kan, welnu, dan loopt men des noods door den modder: de hoofdzaak van alles is: bereik uw doel. Hoe? dat doet er niet toe, bereik het en zoo gij het bereikt hebt, zal niemand de vlekken opmerken, die de vuile baan (!) op uwe kleederen achterliet; gij zult een groot man zijn, uwe grootheid zal al het kleingeestige in de schaduw stellen; de pracht van uwen glans zal alle donkere stippen overschitteren.’ Zonderling genoeg volgt hierop onmiddellijk: ‘daarenboven (?!) wie voor de eer der kerk werkt, moet beginnen zijne eigene eer niet te zoeken.’

Vreemder verwarring van begrippen dan in deze woorden uitblinkt, is moeijelijk te vinden. Het eigentlijk beginsel, dat al de daden en het woelen der Roomsche geestelijkheid beheerscht, wordt met een ‘daarenboven’ geannexeerd. Zoo weinig heeft de Schrijver het Katholicisme begrepen. En gelijk het beginsel, heeft hij ook den invloed niet begrepen. Salme onderwerpt de personen, die hij zich onderwerpen wil, door zich van hunne onreine lusten te bedienen. Het opwekken en bevredigen der zinnelijkheid is zijn hoofdwapen. Waarlijk! het bewijst weinig nadenken, wanneer men zich den invloed der Katholieke geestelijkheid alleen langs dezen weg verklaart. Kremer haalt ergens Pierson's geschriften aan: van diens ‘Pastory in den Vreemde’ had hij in dit opzicht veel kunnen leeren. Onder meer, ook dit: dat de Roomsche geestelijkheid vrij wat gevaarlijker wapenen tot hare beschikking heeft dan Kremer schijnt te vermoeden. Dat er Salme's zijn, zal wel niemand erkennen: maar zulk een alledaagschen schurk, in wiens karakter volstrekt niets groot is, maar alles even klein en laag, moest Kremer, uit het oogpunt der kunst, niet hebben uitgelezen. Ter wille der waarheid had hij evenmin het recht zulk een ellendeling, op wiens zedelijk leven hij nog ten slotte een

smet werpt (III. 308), als de type der Roomsche geestelijkheid voor te stellen.

Doch in welk verband staat deze anti-Katholieke strekking van den roman tot de godsdienstige partijen, wier meeningen hier, breedsprakig genoeg, medegedeeld worden? In geen het minste. Kremer heeft toch nergens de verhouding van de verschillende meeningen tot het Katholicisme doen uitkomen, behalve bij zijne teekening van het Irvingianisme, waar het wel niet verzwegen kon worden. Hoe verre of hoe nabij de richtingen, die hier worden opgevoerd, tot het Katholicisme staan, vernemen we niet. En dit was een hoofdvereischte, zoo zijn werk de eenheid zou bezitten, die elke kunstarbeid niet ontberen mag. Het schijnt, dat de Schrijver maar al te goed begreep, dat de tijden van den 'Juif Errant' voorbij zijn en daarom zijn' Steen des aanstoots den noodigen opgang wilde verzekeren, door er een uiteenzetting van de strijdige meeningen op godsdienstig gebied in op te nemen. Dat hij hierdoor zich den dank van de gezindheden en partijen heeft verworven, gelooven we niet. Daarvoor is zijn oordeel te scherp, zijn teekening vaak te belagchelijk.

Of wat zal de Israëliet zeggen van aardigheden, die hij hier nopens zijne geloofsgenooten vindt opgenomen? (III. 311). Een Joodsch koopman failleert en dien ten gevolge krijgt een der personen, in den roman optredende, eene rekening voor een zijden kleed, dat hij twee jaar vroeger van dien koopman ten geschenke had ontvangen.

'Ha, ha, ha, lachten de vrienden, dat is de fijnste Jodenstreek, die ik ooit gehoord heb.'

Zulke trekken teekenen volgens den Schrijver 'het godsdienstig leven'!

Elders wordt de leer van den bekrompen Orthodoxe, die nog dweept met 'den Bijbel en den Heidelbergschen catechismus en dien van Hellenbroek of al wat op of volgens de Dordsche Synode voorgesteld is,' kortaf 'het nieuwe phariseïsme'(II. 83) geheeten: en dienovereenkomstig de personen als phariseën geteekend!

Is Kremer's Steen des aanstoots geen teekening van het godsdienstig leven, maar een partijschrift, waarin alle eenheid der deelen wordt gemist en de godsdienstige meeningen van gezindheden of kerkelijke partijen slechts zijn opgenomen, of om het boek een bijval te doen vinden, waarop het bij eene bloot anti-katholieke strekking niet hopen mocht, of om de lezers te amuseren, ook uit het oogpunt van karakterteekening verdient de roman geene aanbeveling.

'Ieder *feit* in dit boek voorkomende is op historische waarheid gegrond en binnen het tijdvak der laatste twintig jaren geschiedzegt de Schrijver, en wij gelooven het gaarne. De *feiten* zijn geschied en Kremer heeft ze zien geschieden: hij heeft de *feiten* onthouden en deelt ze hier mede, terwijl hij de namen en acteurs voor het groote publiek onkenbaar maakt. Zijn geheugen is opgevuld met voorvallen: 't zijn allen reminiscensen van zijn studentenleven enz. die we hier vinden. Alleen de zamenkoppeling, de inkleeding is van hem.

Of zulk een handelwijze den kunstenaar verraadt, betwijfelen we. Wij meenden tot dusver, dat de groote kracht en tevens de groote rijkdom van den romanschrijver, gelijk van elk waarachtig kunstenaar op letterkundig gebied, gelegen is in zijn menschenkennis. Als een Dickens, een Bulwer de maatschap-

pij beschrijft, dan geeft hij waarheid, maar kopieert niet de werkelijkheid. Hij heeft den mensch leeren kennen, den mensch in de verschillende schakeeringen des karakters, in de verschillende toestanden, waarin de maatschappij hem plaatst. Die toestanden, die reeks van verschillende voorvallen, lotswisselingen enz. die het menschelijk leven vormen, zijn in zijne handen niet anders dan de grondstof voor de vormen, waarin hij zijne denkbeelden hult. Hij gebruikt ze, getrouw blijvende aan de vaste wetten, die ook in de opvolging der levenstoestanden en ervaringen zijn waar te nemen, om den mensch, het menschelijk karakter, den invloed, dien de buitenwereld, het leven uitoefent op den mensch, en dien deze van zijne zijde op die buitenwereld heeft, in het licht te stellen. De waarheid der teekening, de juistheid der fijne trekken, die het karakter van den stand kenmerken, niet het *werkelijk* gebeurd zijn der *feiten* deed tot den Schrijver van de Pastory van Mastland het verwijt richten, dat hij personen geschetst had. Kremer daarentegen zoekt zijn kracht in de werkelijkheid der feiten. Als had hij de voorvallen, die hem zelven betroffen, of die hij om zich zag geschieden, naauwlettend opgeteekend, rijgt hij in zijn 'Steen des aanstoots' werkelijk gebeurde feiten aaneen, zonder ergens het bewijs te leveren, dat het waarnemen van zoo veel als hij zag zijne menschenkennis aan diepte heeft doen winnen.

Er is eene episode in dezen roman, die zoo karakteristiek is voor het gebruik dat Kremer van zijne 'feiten' maakt, dat we ze niet onbesproken willen laten. Doler, een student in de medicijnen, moet zijn doktoraal examen doen, doch ziet de bij alle examens voorkomende hindernissen onverwachts met eene van zeer bijzonderen aard vermeerderd. Hij wordt bij den dekaan der faculteit ontboden, die hem in naam zijner ambtgenooten mededeelt, dat zij bezwaar maken hem tot het examen toe te laten, omdat hij, naar zij vernomen hadden, doch later blijkt een logen te zijn, een maitres met een kind had.

Zonder in een enkel opzicht eenige medische fakulteit, welke ook ter wereld, ten aanzien van hare waardeering der zedelijkheid gering te schatten, mogen we zulk een voorstelling diep belagchelijk noemen. Een medische faculteit zou op grond van zulk een zaak een kandidaat de toelating tot het examen weigeren! Het zou Kremer moeijelijk vallen een 'feit', met dit analoog, mede te deelen. De eenige faculteit, die op zulke gronden tot een dergelijken maatregel en te recht zou overgaan, kan natuurlijk niet anders dan de theologische zijn. De heer Kremer herinnerde zich iets dergelijks, bij eene theologische faculteit voorgevallen, en, uit angstvalligheid om geene 'personen' te teekenen, bracht hij het 'feit' over bij een andere fakulteit, zonder te beseffen, dat het juist door deze verwisseling alle beteekenis verloor. Ja, zelfs zoo weinig gevoelde hij dit, dat hij in vollen ernst, als vreesde hij den toorn der medische faculteit te Utrecht, in een naschrift verzekert: 'niet bij de medische faculteit te Utrecht is dit voorgevallen, wel bij een ander college.'

Waarlijk, het was wel noodig!

Zoo onhandig springt Kremer met zijne 'feiten' om. Is het te verwonderen, dat de karakterteekening alle fijnheid mist, en aan de grootste gebreken mank gaat?

Een paar proeven uit de talloos velen, die aan te voeren zijn.

Een der helden van het verhaal heeft

een onzinnige en dikwijls vrij vervelende manie voor aanhalingen. Op dit oogenblik nu, dat deze persoon, de heer de Lange, tot de ontdekking komt, dat het meisje, door hem voor zijn dochter gehouden, vroeger een ergerlijk levensgedrag hield, wijst hij den vriend, die hem dit bericht brengt, terecht met een aanhaling van 30 regels uit den - Barbier de Seville! Dit kostelijk citaat moet strekken om het vreesselijke van den laster te teekenen. Waarlijk! de vader, die op zulk een oogenblik, waarin, naar zijne meening, de eer zijner dochter wordt belasterd, niet uitbarst in verontwaardiging, verdiende door Kremer niet zoo hoog gesteld. Drift zou hier volkomen in overeenstemming met het karakter van de Lange geweest zijn, die elders op een bloot vermoeden de eerlijkheid van zijn vriend betwijfelt en hem op vrij hatelijke wijze behandelt (II. 543). Doch, de zaak wordt nog schooner. Later, als de twijfel zekerheid wordt, als de Lange moet gelooven, wat hij in den aanvang betwijfeld heeft, en hem het wangedrag zijner dochter maar al te duidelijk is geworden, valt de krachtige man flaauw en klaagt, door eene aderlating tot zijn bewustheid gebracht, met de woorden, door Sophokles aan Oedipus in den mond gelegd en door Kremer vertaald:

Wee mij, wee mij
Waar heen ga ik
Ik verlorene
Zoon des jammers!
Ach mijn stemme
Doet me gruwen
Schrikt me zelven,
Waar in vrede
Slingert mij mijn noodlot heen
Smaad en leed verzeld mijn schreen!

Nacht omzweeft mij,
Zwart omgeeft mij
Donder woede....
Dubble smarte
Grieft mij 't harte,
Slag op slagen
Treffen woedend
Hart en hoofd!
Al wat besloten was.
Heb ik bedreven;
O dat knaagt mij
Eeuwig, hier! hier!

(III. 198),

Welk een psychologische misgreep! Wat holle declamatie! Een vader, die de oneer zijner dochter heeft te beweenen, die in haar wangedrag de straf voor zijn eigen, vroeger onzedelijk leven ziet; een vader als de Lange, die als het toonbeeld van zelfbeheersching in 't gewone leven ons geteekend wordt, zal in zulk een oogenblik niet in stomme smart verzinken, maar aanhalingen doen van twintig regels lang uit den Oedipus van Sophokles! Alsof in zulke oogenblikken, waarin alles onder de voeten wegzinkt, niet het karakter zich in de meest schijnbare inconsequentie openbaart!

Dit volkomen gemis van karakterkennis staat in verband met den lagen maatstaf van zedelijkheid, dien de Schrijver bezigt. Een katholijk student, Loraine geheeten, heeft meerendeels door zeer onzuivere middelen een protestantsch meisje van adelijke familie aan zich weten te hechten. Herhaalde malen komt hij met haar zamen in een bekend rendez-vous en van de publiciteit, die deze geheime zamenkomsten met zijne goedkeuring verkrijgen, tracht hij gebruik te maken om haar vader tot het geven zijner toestemming te dwingen. Doch er is een ernstig beletsel: de door hem verleide is verloofd aan een edelman, die hem tot een duel uitdaagt. Het duel weet hij van zich af te schuiven: en daarna den vader en den

broeder van freule Constance - zoo heette de dame - geheel voor zich te winnen door hunne schulden te betalen. Dezen vader, dien Kremer zelf eenige bladzijden later voorstelt als zijn dochter *voor geld verkoopende*, noemt hij 'een edel mensch', wien we 'onze achting niet onthouden' kunnen, 'al betreuren wij dat hij niet meer verstand heeft!(!)' (III. 225, vgl. 239).

Indien deze baron 'een edel mensch' moet heeten, is het epitheton gemakkelijk verkregen, tenzij voor de zoogenaamd hoogere standen een andere maatstaf van zedelijkheid gelde, dan voor de lagere standen der maatschappij. Overigens, zal de protestantsche adel weinig ingenomen zijn met zijn vertegenwoordiger in den 'Steen des aanstoots', dezen niets waardigen baron, die zijn fortuin verkwist om zijn 'fatsoen' te houden en zijn zoon en dochter tot een goed huwelijk te brengen, en eindelijk de laatste maar overgeeft, hoeveel het zijn trots ook koste, aan een ellendeling, die haar geluk heeft verwoest en haar voor *f* 30,000 koopt! Waarlijk, het was al te duur!

Doch misschien mag deze fout den schrijver niet zeer zwaar worden aangerekend, omdat hij door alles toont vreemdeling te zijn in het leven der hoogere standen. Gelijk zoo velen, tracht ook de heer Kremer toestanden te teekenen, die hem vreemd zijn en die hij niet anders dan uit de boeken kent. Elke bladzijde van dit boek bewijst het: wie zich de verhalen aangaande de familie Visconti herinnert weet het. Een enkele trek zij voldoende.

De student Anslo wordt bij de oudadelijke en Katholieke familie geïntroduceerd. Zie hier, hoe Kremer den opgang van den jongen man teekent:

'Glimlagchend hoorde men hem aan als hij sprak, zonder dat hij iets van belang zeide, en steeds lieten zijne gezegden eenen aangenamen indruk achter. De beide grafelijke Jonkvrouwen, en de oude gravin, die nog zoo gaarne aan de gesprekken van jeugdige personen deelnam, werden, om het zoo eens te noemen, betooverd door de schitterende talenten van den jongen man. Voor elk van haar had hij een aangenaam gezegde, een bloemruiker van woorden. Nu eens in het Italiaansch, dan eens in het Fransch sprekende, toonde hij zich in den geest der beide talen niet minder thuis dan in uitspraak en vlugge wendingen.

Mijn waarde mijnheer Anslo', zeide de oude gravin, 'gij zijt de aangenaamste jonge man die (n) ik in langen tijd gezien heb. Gij zult ons, hoop ik, dikwijls komen bezoeken' (!!).

'Mevrouw de gravin!' antwoordde Anslo. 'De drie gratieën van nabij te mogen bewonderen en in hare gesprekken te mogen deelen, is het grootste geluk dat ik ooit durfde hopen: maar de hoop dat u mij de vrijheid zoude geven meer dan eens dat geluk de genieten, had ik nooit durven koesteren' (?!).

'Comme il est gentil' - zeide de gravin, die zich door den aanhef van Anslo 'de drie gratieën' niet weinig gestreeld gevoelde - met een allerinnemendst glimlachje, 'o monsieur l'abbé', vervolgde zij, zich tot Salme wendende, 'comme vous avez bien fait de me présenter ce monsieur Anslo, c'est la perle des jeunes gens, je l'aime beaucoup, c'est un byou!' - (II. 194).

Zoo spreekt men tegenwoordig in de hoogere standen - volgens Kremer. Het geesteloos gesprek, op gelijke wijze voortgezet, eindigt:

'Toen men eindelijk scheidde, en de

drie gasten van den graaf afscheid namen, bood de gravin hem hare hand; tot groote verbazing van Loraine boog Anslo eene knie voor de edele dame en daar zij hem de rugzijde (!) harer hand had aangeboden, drukte hij met het grootste betoon van eerbied zijne lippen op haren handschoen, dien zij een weinig te voren had aangetrokken. Hij deed dit met een bevalligheid als ware hij opgevoed *geweest* aan het hof van Louis (sic!) XIV.' - (II. 198).

Zoo scheidt men tegenwoordig in de hoogere standen - volgens Kremer. De gastvrouw trekt hare handschoenen aan om de 'rugzijde harer hand' den vertrekkenden gast aan te bieden, de galante buigt de knie en kust ze.... ja, aan het hof van Louis (!) XIV!!!

Het behoeft geen betoog, dat een Schrijver, die zulke dolheden ter goeder trouw voor eene teekening van het leven der hoogere standen geeft, dat leven volstrekt niet kent. Trouwens, Kremer toont overal veel beter in het burgerlijk leven thuis te zijn: de schildering bijv. der Douwinga's behoort tot de goede partijen van zijn boek.

Jammer, dat de 'goede' partijen zoo weinig talrijk zijn. Want, behalve de gebreken, die we reeds in den 'Steen des aanstoots' opmerkten, zijn er anderen, die we onvermeld laten. Doch eene hoofdgrieve, die we nog tegen den Schrijver en zijn werk hebben, mogen we niet verzwijgen. Het zal het laatste, maar niet het minst gewichtige verwijt zijn.

De heer Kremer, die door zijne levensomstandigheden veel gezien heeft van het woelen der katholieke partij, wilde in een Hollandschen Juif Errant tegen hunne aanslagen waarschuwen. Doch hij wist te goed, hoe weinig populair in onze letterkunde zulk soort van geschriften, en tevens hoe bijzonder geliefd alle boeken en boekjes zijn, waarin theologische zaken worden behandeld en de strijdende meeningen besproken, om niet een weinig aan den smaak des publieks toe te geven. Vandaar dat zijn anti-Jezuitische roman eene uiteenzetting bevat van de verschillende dogmatische stelsels, in onze dagen gangbaar. Alle personen, die hier voorkomen, staan met den strijd onzer dagen in verband of bemoeijen zich met de religieuse zaken. Kremer zelf bleef niet achterwege. Aan het einde van zijn werk legde hij eene schuldbekentenis en geloofsbelijdenis af, die, zoo ze niet ten doel had hem en zijn werk interessant te maken, gerust achterwege had kunnen blijven. Zou het nu van zulk een schilder van 'het godsdienstig leven' niet mogen gevorderd worden, dat hij het zedelijk gevoel zijner lezers niet nutteloos kwetse?

En toch heeft hij dit gedaan. Men denke slechts aan de ruwe tooneelen bij Schrabbs (II. 491), aan de onkiesche historie van den minnedrank, aan het ergerlijk verhaal van Anna's vrijerij, aan de geheele episode van Schrabb's reis met de platte aardigheden, bovenal aan het rendez-vous, aan de avondwandelingen op den Singel enz. Het kan den Schrijver niet redden, zich op de werkelijkheid 'dezer feiten' te beroepen. We weten allen, dat dergelijke zaken geschieden, maar we walgen van den soi-disant kunstenaar, die de horreurs van de fransche romanliteratuur in onze letterkunde zoekt te vervangen door de horreurs van het studentenleven! Al deze dingen geschieden: het is zoo. Maar wat rechtigt u ze ons nog eens voor oogen te stellen? Als kunstenaar moogt ge zulke onschoone

zaken niet opnemen. Als kunstenaar moet ge idealiseren, zonder aan de waarheid ontrouw te worden.

Het bewijst een groote armoede aan vinding en tevens een zeer onreine verbeelding, als een romanschrijver telkenmale, als een oplossing te verklaren of een overgang voor te bereiden is, tot het schetsen van zulke tooneelen de toevlucht neemt. Maar de heer Kremer verlustigt zich in zulke zaken, en zelfs daar, waar de gang van 't verhaal niet tot verontschuldiging zou kunnen worden ingeroepen, vermeit hij zich in het schrijven van geheel overbodige dubbelzinnigheden (I. 72; II. 389; III. 158, 162, enz.). Bij zulke ergerlijkheden zinken de geestelooze meidenpraatjes, de verregaande ruwheid van toon, de tallooze lafheden en onkieschheden, die in deze 1200 bladzijden gevonden worden, als van geen het minste gewicht weg.

Voorzeker: de kunst heeft niet de bevordering der zedelijkheid ten doel; maar wee hem, die het schoone in strijd acht met het goede. Wat Kremer toch wel van Lessing (I. 83) mag hebben geleerd?

Trekken we ons oordeel zamen. Het geheugen heeft de stof tot dit boek geleverd en Kremer is geen meester geweest van zijn ‘feiten.’ Hij heeft toestanden onthouden, maar geen karakters geteekend. Kremer is een photograaf, en geen kunstenaar, omdat hij het leven uitsluitend zoekt in de openbaringen des materiëelen en zinnelijken levens en niet in het leven des geestes, dat uit het bezielde oog u tegenstraalt. Door zijn photographische naauwkeurigheid trekt hij een oogenblik de opmerkzaamheid, maar door het welgevallen, waarmede hij zich in onreinheden baadt en de uitvoerigheid, waarmede hij ze teekent, doet hij walgen.

Walging is, ondanks het religieuse gebabbel in het boek en in de narede, de hoofdindruk, dien deze ‘Steen des aanstoots’ maakt. Ieder lezer voelt zich gekwetst.

Het is te hopen, dat de indruk een andere zij, wanneer de heer Kremer weder, gelijk hij toezegt, voor het publiek zal optreden. We hopen tevens, dat zijn voorraad van ‘feiten’ dan uitgeput zij, en zijn nieuwe arbeid bewijze, dat hij iets begrijpt van het woord des dichters: het hart moet in den hemel zijn, zal 't oog iets goddelijks zien.

G.

GEORGE ELIUS.

Vertalingen en herdrukken.

Olivia, een verhaal uit het Engelsch van Miss Mulock, Schrijfster van ‘John Halifax’, ‘Leven om Leven’, ‘Het hoofd des huisgezins’, enz. Te Sneek, bij Van Druten en Bleeker. 1861.

Het betrekkelijk gering aantal vrouwen, dat uitmunt op het gebied van wetenschap en kunst, schijnt het gevoelen te regtvaardigen, dat de man meer vatbaarheid voor studie, meer ontvankelijkheid voor kunst bezit dan de vrouw. En toch, zoolang de opvoeding van beiden ongelijk is, zoolang de man zóóveel vooruit

heeft boven de vrouw, waardoor zijn studielust en kunstzin worden opgewekt en aangevuurd, is het onmogelijk de juistheid van dit gevoelen aan te toonen. Reeds als kind geniet de man voorregten, die een blijvenden invloed op zijn ontwikkeling uitoefenen. Wie kent niet het naauw verband dat er tusschen ligchaam en geest bestaat? En terwijl de knaap nu in de frissche buitenlucht zijn krachten ontwikkelt door vrolijke spelen en gezonde ligchaamsoefening, geeft men het meisje een breikous in de hand, of zoo men haar de lucht al doet genieten, is het onder het opzigt der gouvernante, die haar kinderlijke uitgelatenheid bestraft en haar reeds vroeg leert *een mensch* d.w.z. een modepop te zijn. Terwijl de geest van den knaap met krachtig en degelijk voedsel wordt gespijzigd, en men hem in de gelegenheid stelt om zijn kennis te vermeerderen, vult men de hersenen van het vrouwelijk kind met nietigheden op; een oppervlakkige kennis is voor haar voldoende; behalve in datgene waarmede zij als volwassen schoonheid in de wereld zal kunnen schitteren, wordt haar opvoeding meestal verwaarloosd. 't Is dan ook geen wonder, dat zij zoo nietig, zoo kleingeestig, zoo zwak, zoo afhankelijk blijft, - geen wonder, dat de man haar in geestontwikkeling zóó ver overtreft en vaak met zulk een minachting op haar nederziet! - En toch, niettegenstaande het lagere standpunt dat de vrouw feitelijk inneemt, is haar invloed veel grooter dan haar standpunt gedoogt. De geschiedenis getuigt het. Er moet dus in de vrouwelijke natuur iets groots, iets krachtigs verborgen liggen, als zij niettegenstaande haar lager standpunt zooveel magt kan uitoefenen, en 't is onzes inziens volstrekt nog niet bewezen dat zij bij gelijke omstandigheden niet minstens met den man gelijk zou staan.

Ook Miss Mulock schijnt die meening toegedaan, al deelt zij het gevoelen van velen, dat de man van wege zijn standpunt over de vrouw mag heerschen; al zwaait zij hem, als tot de *edeler kunne* behoorende, lof, en dikwijls onverdienden lof toe.

Zij schetst ons in Olivia het beeld eener vrouw, die op het gebied der kunst niet beneden de mannen behoeft gesteld te worden, evenmin als op het gebied van morele en geestelijke ontwikkeling. Olivia is mismaakt en daarom verstooten, bespot door de wereld. Olivia's ziel smacht naar de liefde, naar de sympathie die haar ontzegd is. Maar zij schikt zich in haar lot en zoekt vergoeding voor haar leed in de kunst. Olivia wordt kunstenares. Zij neemt toe in vastheid van karakter, in helderheid van verstand. Door haar godsdienst gesterkt, trotseert zij moedig 's levens stormen. Rijk aan liefde wordt zij een vertroostende engel voor haar moeder, verspreidt zegen om zich heen, oefent een weldadigen invloed uit op al die haar naderen, gelukt het haar zelfs den ongeloovigen Harold Gwyne tot God terug te brengen. Zulk een vrouw wordt de mismaakte Olivia Rothesay. Haar reine, trouwe en heilige liefde voor Harold Gwyne boezemt sympathie in, en zijn er ook al lezers, die zich verwonderen over de wederliefde van Harold Gwyne voor onze romanheldin, wij begrijpen zijn toegenegenheid. Immers hij had het ondervonden, hoe spoedig een zinnelijke hartstogt, door uiterlijk schoon opgewekt, verkoelt, hoe weinig daarvan overblijft. Was het wonder, dat hij daarna meer door ziels- dan door ligchaamsschoon werd aangetrokken?

Gaarne brengen wij der verdienstelijke Schrijfster onze hulde voor haar zoo meesterlijk voltooiden arbeid, doch wij mogen ook onze aanmerkingen niet achterwege laten. Hoe toch is het mogelijk, dat Miss Mulock, die Olivia in een paar jaar tijds tot kunstenares vormt, van zulk een stelling kan uitgaan als wij b.v. op pag. 209 aantreffen, waar ze zegt: ‘'t Is een erkend feit dat geen vrouw ooit groot was in schilderkunst, dichtkunst of muzijk!’ Hoe aanmoedigend! Gelukkig is de letterkunde er nog buiten. - Pag. 209. ‘Zij kan onmogelijk een kunstenares worden - een groot kunstenares!’ - Eilieve en Olivia dan? voldoet ze niet in korten tijd haar moeijelijken leermeester Michaël Vanbrugh? verwerft ze niet de goedkeuring van het publiek dat hare schilderijen koopt, ja, verkiest boven die haars meesters? - Derhalve wordt Olivia, wat volgens Miss Mulock geen vrouw worden kan - hoe natuurlijk! - Ook betwijfelen wij of de kunst bij Miss Mulock wel hoog staat aangeschreven. Als Olivia te vergeefs naar mannenliefde heeft uitgezien, want daar smacht zij eigenlijk 't meest naar, wijdt zij zich der kunst... - arme kunst! Miss Mulock beschouwt u als een pisaller! Ook Michaël Vanburgh wijdt zich der kunst, omdat hij zich zoo leelijk vindt! edele drijfveer! Waarlijk als er geen hooger drangreden ware dan deze, zou het personeel der kunstenaars er al zeer afzigtelijk uitzien en was de kunst niets meer dan een remedie tegen de liefde, 't is plezierig! Hadden wij gedacht met eenige voortreffelijke exemplaren van de *edeler kunne* (?) te zullen kennis maken, bitter werden wij hierin teleurgesteld. De premier amoureux is Harold Gwyne, een predikant die geen syllabe gelooft van al hetgeen hij op den preêkstoel vertelt en zich uit louter wanhoop over dit bedrog aan een zinnelijken hartstogt verslaaft.... 't is wat moois! Verder, Lyle Derment, een onnoozele, dweepachtige jongen, ook nog in zijn smachttijd, en eindelijk Augus Ratheray, de vader van Olivia, - hoe verschoonend Miss Mulock hem ook behandelt, hoe zij ook tracht zijn verkeerd gedrag aan de vrouw te wijten - een overspeler! Is 't ook een persiflage, die door Miss Mulock nieuw uitgezochte benaming van edeler kunne?

Ook vinden wij enkele trekken in Olivia's karakter voor een meisje van zestien jaar wat overdreven. Zij kan de klok niet hooren luiden of zij denkt aan 't huwelijk en wordt weemoedig! - zij kan geen paar verloofden zien of zij wordt allerakeligst, omdat zij ook niet verloofd is, - doch als alle naar mannen smachtende meisjes zóó eindigen als Olivia, hebben wij er vrede mede. Niettegenstaande die gebreken (la critique est aisée), raden wij de lectuur van dezen roman zeer aan. De vertaling laat hier en daar iets te wenschen over. De uitgevers Van Druten en Bleeker handhaven door de keurige uitvoering hun wèlgevestigden roem.

C..... NE.

Mengelwerk.

Een bijdrage tot kenschetsing van Bilderdijk*).

Goethe, zegt men, vindt in menig opzigt een pendant in Willem Bilderdijk, den Nederlandschen dichter, die acht jaren na Goethe's geboorte d.i. in 1756 het licht zag en ongeveer gelijktijdig met den duitschen dichter overleed.

De publieke opinie heeft zich omtrent hem nog niet gevestigd. Of zou het voor eene opinie mogen gelden, dat de natie ten zijnen opzigte nog zoo weinig belangstelling heeft getoond. Dit toch wordt beweerd en de beweering vindt welligt geen geheel bevredigende wederlegging in de anders verblijdende omstandigheid, dat honderde naamteekeningen de schoone en volledige uitgaaf van Bilderdijks werken zoo krachtig hebben ondersteund. Want men heeft die uitgaaf aangekocht, ja, ook opengesneden? misschien; ook gelezen? wie zal het beslissen.

En deden wij eens een ontdekkingstocht naar de leesvergaderingen onzer verschillende letterkundige maatschappijen, hoe goed wij naar de bijdragen luisterden, slechts zelden zouden wij een gedicht van Bilderdijk hooren voordragen. Ja, onze ontdekkingstocht zou droevig kunnen eindigen op kransen en kransjes van grooten en kleinen, waar Tollens ja en Helmers maar juist niet Bilderdijk de onderwerpen levert, waaraan de krachten der welsprekendheid worden geoefend en beproefd. Bewijzen, dunkt mij, te over om de uitspraak te wettigen dat ons volk voor den Amsterdamschen dichter nog weinig belangstelling gevoelt.

Maar die uitspraak is in den mond van sommigen niets minder dan een aanklagt tegen het publiek. Dit gebrek aan belangstelling is miskenning van den dichter en het is de pligt van elk, zoo verzekeren zij, van elk die in het openbaar het woord mag voeren, bij tijd en wijle de stem te verheffen voor den grooten onbekende, voor den Messias onzer taal en poëzy, die door zijn volk verworpen werd. Uit Bilderdijk's graf gaat volgens hen een luide aanklagt op tegen een verbasterd geslacht, dat kniebuigend voor Shakespere, wierookend aan Goethe, hoofdknikkend

*) Dit opstel werd geschreven, eer mijn vriend B. Huët zijne belangrijke opstellen over hetzelfde onderwerp in den *Spectator* gaf.

voor Longfellow, door het euvel van een grilligen smaak alleen in uitheemsche lettervruchten behagen schept, maar geen hart heeft overgehouden voor hollandsche kunst. Hebt gij het vernomen, lezer? Van ondankbaarheid, van miskenning zijn wij beschuldigd. Welnu, laat het dit aanvankelijk bij u uitwerken, dat het in uw oog mijn voornemen regtvaardigt om een, zij het ook geringe, bijdrage te leveren tot regte beoordeeling van den zanger, die de eer heeft gehad van door vriend noch vijand ooit met koelheid te worden bejegend en die door den nakomeling in geen geval vergeten mag worden.

Onpartijdigheid dient aan deze beoordeeling eigen te zijn. Maar wat is onpartijdigheid? Ons daaromtrent eerst te verstaan is welligt, vooral bij een onderwerp als het tegenwoordige, niet overbodig.

En wat zou onpartijdigheid anders zijn, dan die gezindheid, die ons tot billijke waardering in staat stelt. Nu wordt niemand daartoe in staat gesteld, dan op voorwaarde van deze twee gaven te bezitten de gave der bewondering en de gave der kritiek. De eerste niet minder dan de laatste, maar de eerste vooral niet zonder de laatste. Hoe? bewondering en kritiek? Maar zij sluiten elkander uit. Inderdaad, dat meent men vrij algemeen. En vrij algemeen ook niet zonder reden. Immers beteekent bewondering bij velen zooveel als een soort van goedige verbazing, opgewekt door alles, waarvan men den indruk ontvangt dat het onze eigene krachten te boven gaat. En kritiek? Over haar durft men bijna niet spreken. Zij staat in zulk een kwaad gerucht. Zij is in het geheel geen ongerepte; zij heeft - zegt men - zij heeft geen hart meer, maar wel een kil ontleedmes altijd bij de hand, waarmede zij eerst alle bloemen afmaait, die tot hiertoe ons hart verkwikten en daarna het leven zelf aantast. Treurig misverstand, treurige scheiding van hetgeen steeds vereenigd behoorde te blijven. Bewondering en kritiek! ze zijn als het ware twee vijandige godinnen geworden, die elk hare afzonderlijke schare van aanbidders telt. Wie de eene dient wil van de andere niet hooren. Daardoor zijn er - en beide lijden aan een betreurenswaardige eenzijdigheid - daardoor zijn er uitsluitend bewonderende en uitsluitend kritiseerende naturen ontstaan. De eerste zijn doodsbang voor de laatsten, die, zeggen zij, hun genot gestadig vergallen. En zulk een zoogenaamde kritikus! Ziet, norsch of met een schamper lachjen om den mond wandelt hij het lieve leven door. Hij vindt niets mooi. Hij heeft zichzelf verboden iets mooi te vinden. Al is hij getroffen, hij mag het niet zijn; al is hij tot schreijen toe aangedaan, zijn rolletje moet gespeeld worden, want hij is een kritikus. Het goede volkje moge bewonderen en wierooken: hij kritiseert - waardoor zou hij zich ook anders van gewone menschen onderscheiden! Zoo is de vermeende en inderdaad ongerijmde tweespalt tusschen bewondering en kritiek in de wereld gekomen, waaraan hoe eer hoe beter een eind moet worden gemaakt. Vijandig staat de kritiek niet tegenover bewondering maar alleen tegenover dweeperij. Waar een voorwerp niet gekend maar vergood wordt, waar een bijgeloovige vereering op overlevering berustend elk verstandig nader onderzoek als impieus veroordeelt, waar onberedeneerde vooringenomenheid de onmiskenbare schaduwzijde van het aangebedene vergeet op te merken, daar treedt de kritiek ja, zoo men wil, onbarmhartig tusschen beide en bewijst daarmede, wel soms ongevraagd maar niet

minder wezenlijk, ieder een dienst. Werd dit meer algemeen erkend, de onzinnige beschuldiging, als tastte de kritiek de heiligste en dierbaarste goederen der menschheid aan, zou zeker achterwege blijven. Stelt u gerust, hetgeen de menscheid waarlijk als schoon en heilig vereert, is onvernietigbaar. De kritiek kan het standpunt veranderen, waarvan de bewondering moet uitgaan; de beweegredenen wijzigen, die de bewondering hebben gaande gemaakt, de bewondering zelve weg te nemen, daartoe is zij niet in staat. Doch wat spreek ik, als zou zij het zelfs kunnen wenschen. Hoe? wie de edele gave der kritiek bezit, zou hij daarom willen missen het onbeschrijfelijk genot dat in verstandige bewondering gelegen is? Bewondering toch is niets anders dan een lager gestemde vorm der aanbidding en wie geeft niet toe, dat aanbidding de hoogste zaligheid is van den geest? - Zoo is dan minachting van de gave der bewondering vooral niet minder ongerijmd dan afkeer van de kritiek. Immers spreekt geen kwaad van de kritiek; niemand kan of wil buiten haar leven. De provinciaal, die met open mond staat aan te gapen al wat zijn oog in de hoofdstad ontmoet, is immers niemands ideaal. Buitendien: het tegenstribbelen baat niet. Hoe stevig de boeijen ook zijn, waarin gij de kritiek kluisteren wilt, sterker dan Simson verbreekt zij de hechtste banden. Een conventioneele smaak moge een tijd lang het waarachtig schoon miskennen en de middelmatigheid vergulden, ook in dit opzigt wordt Schillers diepzinnig woord bevestigd: die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Als een ongenoode gast treedt de kritiek vroeg of laat weder binnen en laat zich evenwel niet ter deure uitzetten, maar stelt de wet en doet zich gehoorzamen. En als zij in haar regt hersteld is, als hare uitspraken weder geëerbiedigd en hare vonnissen uitgevoerd worden, dan begint, niet de kinderachtige en overspannen, maar de regte bewondering te leven, dan ontwaakt de verstandige en daardoor juist alleen duurzame geestdrift en in den tempel der vereering geurt weder de ongemengde wierook.

Hebben wij alzoo kritiek ter dege onderscheiden van allen lagen en onedelen vitlust dan kunnen wij ook ten opzigte van Bilderdijk met eenig zelfvertrouwen te werk gaan. Eenig zelfvertrouwen, zeg ik, want bij de beoordeeling van een man als Bilderdijk kan het zoo heel groot niet zijn. Bilderdijk is een bij uitnemendheid oorspronkelijke geest. Van Bilderdijk kan eigenlijk niets anders gezegd worden, dan dat hij Bilderdijk was. Hij heeft de eer gehad van een wereld- en levensbeschouwing te bezitten, die bijna zijn naam verdient te dragen. En ten zijnen opzigte moet dus in al zijn gewigt gehandhaafd worden de eisch, dien men in het algemeen aan de kritiek behoort te stellen, een eisch dien Renan in zijn artikel over Guizot zoo geestig heeft uitgedrukt als hij zegt: ‘on aurait pu lui demander de ne pas être mais il eût été difficile de lui demander d'être autrement qu'il ne fût.’ Nu wordt het, vooral in ons bezadigd vaderland, iemand gewoonlijk niet tot aanbeveling gerekend, als hij een persoonlijkheid durft te zijn. Ik zal niet zeggen, dat een oorspronkelijkheid de alledaagschheid der meesten veroordeelt en dat de meesten dit gevoelen, maar ik kan niet nalaten, zij het ook met een enkel woord, mij tegen de onregtvaardigheid te verzetten, die men pleegt, zoodra men zich het regt aanmatigt van een ander te verbieden datgene te zijn, wat hij nu

eenmaal wil zijn. Laat ons toch geen geestelijke kleedermakers worden. Deze laatsten mogen een onbeperkt gezag hebben, dat hun toelaat, ons allen een snit van kleederdragt op te leggen, zoodat de dichter naar het uitwendige niet meer van den welgekleeden huisknecht te onderscheiden is; op het gebied des geestes zal ik wel mijn eigen vorm mogen kiezen; ja, wat meer is, ik geloof dat wij allen den hemel zeer dankbaar moeten zijn, als wij hier nog iets anders te zien krijgen dan een fraaijen modepop. En, om tot onzen auteur weder te keeren, mijn geweten zou meer gerustgesteld zijn als ik Bilderdijk eerlijk plaatste, ware het ook in een museum van rariteiten, dan wanneer ik hem op allerlei wijze trachtte te fatsoeneeren, zoolang tot dat hij in staat was voor het vensterglas van een haarsnijderswinkel uitmuntend te prijken. Was Bilderdijk een bij uitnemendheid oorspronkelijke geest, geen wonder dan, dat hij vurige aanhangers telde en nog telt en wonder evenmin, dat deze zijne vurige aanhangers zich sterk ergeren aan de weinige populariteit, waarop Bilderdijks persoonlijkheid en poëzy roemen mogen. Onverzettelijk is dan ook hunne overtuiging, dat de impopulariteit van Bilderdijk ten onzent alleen aan de vooroordeelen onzer natie moet geweten worden; vooroordeelen die ligt tot een drietal terug te brengen zijn. Ik wensch de driedubbele aanklagt, die hieruit ontstaat, voor een oogenblik te toetsen aan de eischen der billijkheid, te meer daar ik geneigd ben te gelooven, dat er het een en ander op af te dingen valt. Bilderdijk, zoo beweert men, was een regtzinnig hervormd Christen en het vooroordeel, dat bij velen tegen kerkelijke regtzinnigheid bestaat, wreekt zich op den dichter, die de heldhaftige tolk van de regtzinnigheid geweest is. Ik wil niet beslissen, in hoeverre deze beschuldiging de tijdgenooten van Bilderdijk met regt kan treffen; het nageslacht, dunkt mij, kan haar ontkomen. Want is er wel een tweede voorbeeld van in de geschiedenis dat men geweigerd heeft, een dichter te waardeeren en te loven, alleen, uit hoofde van zijne godsdienstige overtuigingen. Onder onze meest geliefde dichters zijn er immers, die zeer verschillende godsdienstige gevoelens koesteren, waar uit genoegzaam blijkt, dat wij een dichter niet om, maar vaak in weerwil van zijne godsdienstige gevoelens hulde en ingenomenheid plegen te betoonen. Wie onzer zou gaarne geacht willen worden, juist de godsdienstige overtuigingen te deelen van den dichter zijner keuze? Onvergetelijk is ons het lied der Glocke maar knielen wij daarom voor geen anderen God dan het *Schicksal*. Heinrich Heine's *Ihr Engel schützet die arme Mathilde* sleept ons mede; sluiten wij daarom onzen borst niet voor zijn scepticisme. Wie laat zich niet treffen door het verheven schoon, dat zangen als ‘Wachter wat is er van den nacht’ of ‘de slag bij Nieuwpoort’ kenmerkt, al deelt men 's dichters ingenomenheid niet geheel met de synode van Dordrecht en hare geloofsregels. Het schijnt dus dat hij, die de weinige populariteit van Bilderdijk verklaren wil uit het algemeen vooroordeel tegen sterk gekleurde kerkelijke regtzinnigheid, zich de taak te gemakkelijk maakt. Ik geloof dat geheel onafhankelijk van zijn godgeleerd stelsel een dichter zich bemind kan maken, zoodra hij zekere voorwaarden vervult.

Evenwel, die het voor Bilderdijk opnemen zijn niet uit het veld geslagen. Het zij dan geen kerkelijk of godsdienstig vooroordeel, datons den dichter onze hulde

doet onthouden, het is ons kleingeestig behagen scheppen in het medevertrappen van hetgeen eens aan het algemeen ongenoegen is prijs gegeven. Bilderdijk, zoo gaat men voort, is de martelaar geworden van zijne overtuigingen. Voor Oranje en de Hervormde Kerk stond hij pal. Dit beviel niet, dies raakte hij in ongenade en nu vindt oud en jong er vermaak in om op den beklaagbaren dichter af te geven, die den stroom der publieke opinie tegen zich had; nu roemt men het liefst, hetgeen hij het scherpst plag af te keuren. Deze beschuldiging verraadt vernuftige vinding maar verraadt zij evenzeer zielkundige ervaring? Bilderdijk zij een martelaar geweest, ligt het dan niet in den natuurlijken loop der zaken, dat er ten gunste van den martelaar bij het nageslacht een reactie komt. Is ooit iemand gevallen als slagtoffer van zijne overtuigingen of van de lage driften der menigte, zoo hij b u i t e n d i e n althans van eenige beteekenis was, die niet later voor het oog van een onpartijdig nageslacht verschenen is met den blinkenden aureool van een heilige omstraald? Is het daarenboven onze 19de eeuw niet eigen, de vonnissen van het voorgeslacht gaarne te verbreken. Wat doet, één voorbeeld uit velen, wat doet de Kerk van Engeland de nagedachtenis van Karel I jaarlijks vieren? Toch wel niet zijne persoonlijke verdiensten, immers alleen de omstandigheid, dat hij op een schavot het leven liet. Het is juist met den bijl van den scherpregter, dat martelaarskroonen worden gebeiteld. Wat zal het dan zijn, als men niet slechts een martelaar is geweest in den gewonen zin des woords, maar een miskend genie. De smart adelt en de adeldom der smart, door wien wordt hij niet geëerbiedigd?

Nog wijst men ons op een derde vooroordeel. Onze hoogere standen zijn niet ingenomen met de Hollandsche taal. Wie, onder ons kent zijn taal? zoo vraagt men verwijtend; verfranscht, verduitscht, verengelscht, hoe zoudt gij hem in eere kunnen houden, die uw taal heeft herschapen en al hare schatten ten toon heeft gespreid? Tegen deze beschuldiging valt welligt weinig in te brengen. Een man van naam heeft nog niet lang geleden geklaagd over Hollands slecht onderwezene natie, en zouden wij in dit opzigt inderdaad zoo diep zijn gezonken, zou het reeds zoover met onze taalverbastering zijn gekomen, dat wij Bilderdijk's taalkundige verdiensten niet meer kunnen waardeeren. Maar toch, bevoegde autoriteiten op dit gebied hebben getoond, dat Hollandsche geleerden Bilderdijk in dit opzigt niet miskennen, en wordt hetgeen zij ons hieromtrent mededeelen niet gaarne door ons geloofd? Laat ons ook thans bewijzen dat wij het gelooven en daartoe eene schoone bladzijde overnemen uit da Costa's feestrede, bij gelegenheid van Bilderdijk's jubilé gehouden, een bladzijde, die reeds vroeger diepen indruk op ons maakte, daar zij ons het alvermogen van Bilderdijk's taal heeft afgemaald met verwen, die men zeker nog eens gaarne wil zien schitteren. De bedoelde plaats, op zich zelve een meesterstuk van stijl, luidt aldus:

'Voorzeker, indien bij iemand, zoo is bij Bilderdijk de kracht en kunst der poëzy een soort van stoute en diepe krijgskunst geweest. Dat was zij bij hem naar den hem aangeboren oorlogshaftigen aard; dat is zij bij hem in schier geheel hare strekking en wezen; dat toont zij zich, al ware het slechts in dien onbeschrijfelijk schoonen en *savanten* versbouw, waarin

hij zich in alle zijne werken een zoo bewonderenswaardigen meester heeft getoond. Ja bestudeer hem, gij Vaderlandsche jeugd, bestudeer hem wel ter dege, dien Cesar over legerbenden eener eigene vaderlandsche poëzy! hoe hij zijne legioenen zamenstelt en voltallig maakt uit de kern en keur uwer taalbevolking, oud en jong! hoe hij ze organiseert, hoe hij ze disciplineert, hoe hij met ze manoeuvreert, die oude trouwe garde zijner welbeproefde Alexandrijnen, die schitterende ruiterij van zijn allerlei trippel- en zangmaat en rijm! Hoe hij aan het hoofd van deze zijne dichterlijke benden, met schijnbaar kleine middelen groote plannen volbrengt; of het waar, met hen stroomen doorwaadt, engten doorstreeft, steilten en bergen overtrekt; straks, op den dag der bataille, vol van stouten maar te gelijk alles en altijd berekenenden moed, in breede liniën zijne krijgsmagt ontwikkelt, in buigende kolommen ze laat oprukken, om, eindelijk, met den donder van Ode en Dithyrambe, van Epos en Hymne, elken wederstand te vernietigen, den grond met zijne menigten te overdekken, alle de gevaarlijkste positiën te bezetten, en op de glorierijk vermeesterde hoogten de vereenigde banieren te planten van Christelijke waarheid en Nederlandsche kunst.'

Zijn wij vooral na deze laatste aanhaling niet geregtigd het gewigt der gehoorde beschuldigingen iets minder hoog aan te schrijven? Mogen wij ons wel ontslagen rekenen van een dieper onderzoek naar de oorzaak der weinige sympathie die over het algemeen voor Bilderdijk's verzen heerscht? Laat mij u hiertoe op het volgende opmerkzaam mogen maken. Een dichter wordt bij zijn volk bemind, eigenlijk slechts om een reden. Zijn volk zal hem liefhebben als hij in verstaanbare, edele en vloeijende taal teruggeeft hetgeen in het hart des volks leeft. Van alle onze aandoeningen en gewaarwordingen moet hij de getrouwe tolk zijn. Met de juistheid van het genie moeten zijne woorden zoo gekozen en daardoor van dien aard zijn, dat niemand er aan denkt, naar betere woorden te zoeken ter uitdrukking van hetgeen in zijn gemoed pleegt om te gaan. Geen meesterschap over de taal, geen savante versbouw, geen grootsche epiek verzekeren den dichter onze sympathie. *Hij* zegge wat in *ons* leeft, dan eerst wordt hij onze dichter. Hoezeer men nu ook geneigd zij om Bilderdijks superioriteit op het gebied der dichtkunst te erkennen, toch moet het, naar ik meen, toegegeven worden, dat hij het eenvoudig en natuurlijk gevoel des harten slechts zelden weet uit te drukken, altans het niet op die wijze weêrgeeft, die ons in onze negentiende eeuw aangenaam en smaakvol voorkomt. Ongetwijfeld, juist door Bilderdijk is de letterkundige smaak van ons volk zeer ontwikkeld en verbeterd. De nog levende dichters, die aan Bilderdijk het meeste danken, hebben ons heden ten dage aan zangen gewend, die ons geheel bedorven hebben bijvoorbeeld voor de hollandsche verzen der vorige eeuw. 't Is dus welligt omdat wij op Bilderdijks schouders staan, dat wij ons niet altijd meer vinden kunnen in hetgeen hem toelachte, ja, dat wij hier en daar op iets stijfs, iets burgermanachtigs (in Duitschland zou men zeggen iets filisterhafts) stooten, waar wij juist de vloeijende en medeslepende taal van den dichter hadden verwacht.

Leest o.a. zijne minnedichten, of liever laat ze u voorlezen, door een verstandigen en kieschen vriend. Behelzen ze een

overgrooten schat, waaruit de dweepende jongeling slechts voor het grijpen heeft om een tal van diep gevoelde liederen te vinden? Ik reken mij inderdaad gaarne onder de opregte bewonderaars van Bilderdijks genie maar het valt mij toch moeijelijk op de laatste vraag een bevestigend antwoord te geven. Zou het hart, dat waarlijk bemint niet nog eenigzins anders spreken, dan bijvoorbeeld in het volgende versje van Bilderdijk aan Odilde geschiedt.

O gevoel, kunt gij 't gevoelen!
Wat mijn teedre ziel al lijdt,
Welk een angst haar al bestrijdt;
Daar zij met het rustloos woelen
Zich van d'onverdraagbren kluister, die haar ophoudt, niet bevrijdt.

Dierbre, 'k heb dit licht zien dagen.
Treurig daagde 't, want ik zag
In uw oogen geenen dag;
'k Zie het reeds ter kimme jagen,
Daar het licht, waardoor ik leve, mij niet eens bestralen mag.

Dierbre, zult ge 't mij vergeven?
Kunt gij 't? laat uw hart het toe
Dat ik (Hemel! hoe te moê!)
Aan mijn schrijfdisch vast blijf kleven,
En met oog en mond en boezem u geen nieuwe hulde toe.

U van 't naar u trekkend harte
't Blakende offer niet te biên;
Niet te zuchten aan uw kniên.
Van zoo wreed een boezemsmarte
Is in 't snerpendst van de wanhoop zelfs geen schaduw ooit gezien.

Zal dan (wreedsten der ellenden)
Zal de dag zijn gloênde raân
Op de breede hemelbaan
Naar een andre wereld zenden.

Ziet, bij die gloênde raân, de breede hemelbaan en de andere wereld gevoelen wij ons, als wij beminnen, minder te huis. En laat de dichter straks volgen:

Mij verwijten, dierbre schoone!
Ach, aanbidt mijn ziel u niet.

dan zou men in onze 19de eeuw willen staande houden, dat overdragtelijk gesproken, het jongelingshart nog wel eens een schoone aanbidden mag, maar dat het minder nieuw is, haar dit opzettelijk mede te deelen. En bleef het nog bij deze mededeeling, maar neen de dichter berigt van zijn hart, dat:

't Zucht, het kwijnt, het brandt, het hijgt.

Ach, alle deze werkwoorden hadden achterwege kunnen blijven. Heeft uw hart lief, dat is de vraag, waarop hier alles aankomt. En met den besten wil ter wereld wil onze twijfel hieromtrent nog vooreerst niet wijken. Ook niet door de volgende plegtige toespraak aan Odilde:

Ontvang, beminnelijkste aller schoonen,
Eens teedren minnaars teedren groet,
Ontvang in flaauwgestemde tonen
Een teeder zuchtjen, vol van gloed.

Zegge: een teeder zuchtjen vol van gloed.
Ja, ik kan mij zelfs niet gewonnen geven voor een verzekering als deze:

Mag ik mijn heil in de oogen lezen,
Waaraan zich 't lot mijns levens hecht,
Dan doet mij Leeuw noch kreeftstar vreezen,
Hoe ze ook mijn bleek gestarnt' bevecht.
Gij overheerschter van mijn zinnen,
Godes, mijns levens schikgodin,
Wat kan ik anders dan beminnen,
Wat anders denken dan de min.

De min is hier gedacht, ja maar gevoeld? Misschien blijkt het uit de volgende regels:

Genoeg dan. - Doch zoo 't hevigst blaken
Zijn indruk oefent op 't papier,
Ge ontfangt, o voorwerp van mijn haken
Een brief, geheel van vlam en vier.

Hier maakt de dichter het te bont en moeten wij het waarlijk opnemen voor de schoone van zijn lied, die men toch, als men niets tegen haar heeft, niet gaarne den onvoegzamen naam ziet geven van: ‘voorwerp van mijn haken.’

Het is duidelijk, dat hier die losheid en bevalligheid ontbreekt die het voorname, zoo niet eenige sieraad is der erotische poëzy. Ik wensch inderdaad Goethe niet ten koste van Bilderdijk te bewonderen, maar dat de Duitscher het minnedicht beter heeft gevat dan de Hollandsche dichter, ook zonder partijdige voorliefde voor den eerste, kan men het veilig beweeren.

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur,
Wie glänzt die Sonne,
Wie lacht die Flur.

Es dringen Blüthen
Aus jedem Zweig;
Und tausend Stimmen
Aus dem Gesträuch.

Und Freude und Wonne
Aus jeder Brust!
O Erd, o Sonne!
O Glück, o Lust.

O Liebe, o Liebe,
So golden schön;
Wie Morgenwolken
Auf jenen Höhn.

Du segnest herrlich
Das frische Feld;
Im Blüthendampfe
Die volle Welt.

O Mädchen, Mädchen
Wie lieb ich dich,
Wie blickt dein Auge.
Wie liebst die mich.

So liebt die Lerche
Gesang und Luft
Und Morgenblumen
Den Himmelsduft.

Ik heb getracht dit schoone liedje in onze taal over te zetten. Is het mij gelukt?

Vertaling.

Hoe heerlijk schittert
Het al in 't rond,
Hoe blinkt het zonlicht,
Hoe lacht de grond!
De bloezems dringen
Uit iederen knop;

Uit alle twijgen
Gaan liederen op.
En vreugde en wellust
Uit iedere borst,
Vervult van liefde
En levensdorst.
O welkom, liefde!
Uw pareldrop.
Als 't morgenwolkje
Op gindschen top,
Zoo spreidt gij zegen,
Daar waar gij daalt,
Waar ge op uw nektar,
Ons hart onthaalt.
O meisken, meisken
Hoe min ik u!
Hoe blinkt uw ooglijn,
Hoe mint gij nu!
Zoo mint de leeuwrik
Zijn vrolijk lied,
Zoo minnen bloemen
Den daauwdrop niet.

Hetzelfde gemis van natuurlijkheid, dat Bilderdijk als erotisch dichter aankleeft heeft, meen ik, evenzeer uitgewerkt, dat hij op menig ander gebied der dichtkunst niet altijd vrij bleef van gezwollenheid en overdrijving. Aantrekkelijk is het voorzeker, met een dichter mede te lijden. De smart van Bilderdijk, de smart van een gekrenkt genie, van een door de middelmatigheid soms gelasterde oorspronkelijkheid, de smart van een die door vele ligchaamspijnen gekweld is geworden, ja wien, zij het ook gedeeltelijk door eigen schuld, soms het noodigste tot het levensonderhoud ontbrak, o! die smart

mede te gevoelen, daartoe drijft ons hart ons als van zelf. Maar vragen wij nu of Bilderdijk ons dit medegevoel eenigzins gemakkelijk maakt, of hij ons in dit opzigt eenigzins te gemoet komt dan durven wij naauwlijks te antwoorden. Wij miskennen Bilderdijk's lijden niet. Men is geen genie in deze wereld om rijk en verrijkt te zijn en geens dings gebrek te hebben. Integendeel: als het hart diep gevoelt, eischt het veel en moet het dus veel ontbeeren. Holen hebben de vosjes en nesten de vogeltjes van den hemel, maar een mensch, die waarlijk een mensch mag heeten, hij heeft zoo zelden waar hij het hoofd kan nederleggen. Zal de indruk hiervan aan anderen worden medegedeeld, dan moeten de woorden die men gebruikt zich vooral door groote soberheid en ingetogenheid kenmerken. Dat nu is bij Bilderdijk niet altijd het geval. Wij denken hier bijvoorbeeld aan het afscheid, dat hij in 1806 van zijn vaderland nam, en dat hem de volgende verzen op de lippen legt:

Ik zwerf de kreits des aardrijks rond,
Ik moet bij woeste Roxelanen,
En waar de zon geen schijnsel zendt,
Mijn kindren voeden met mijn tranen,
In ballingschap die nimmer endt.

Dit is reeds sterk genoeg maar wat volgt nu?

Ik moet bij ongastvrije Geten,
Kozak en Parter en Sarmaat
De dorre paardenschonken eten,
Die gier en schakal overlaat.

Hier is natuurlijk de goede smaak beleedigd en daardoor juist ons medelijden belemmerd, dat zeker niet vrijër wordt als Bilderdijk u op zijn 52sten jaardag met deze strophe tegenkomt:

'k Zie dan, na een jaar vol weenen,
't Haatlijk daglicht weêr verschenen,
Dat mij op den misthoop smeet,
Dien het menschdom Wareld heet.

Na zulke regels staan wij tegenover den dichter eenigzins met ons figuur verlegen. Wij durven hem naauwelijks de hand onzer deelneming reiken. Hij mogt ook ons eens toeroepen, hetgeen hij nog in 1810 drukken liet:

Neen, ik zal in deze streken,
'k Onderschrijf dien wreeden doem,
Kunst noch wetenschappen kweken
Voor den vaderlandschen roem.
Neen, die adem van de winden,
Die mijn asch verstrooijen zal,
Zal de vruchten ook verslinden
Bij des boomtjens droeven val.

Juicht nu monsters, juicht verdelgers,
Die der zielen moord verstaat.
Meer dan menschenbloedverzwelgers
Duivelaartig duivelzaad!
Ja gij hebt uw Heidengoden

Meer dan Christenbloed geacht.
Grijnst van blijdschap, helsche snoden!
De afgrond met u grijnst en lacht.
Maar betreurt, o echte braven,
Ja, betreurt de filomeel
Die uw bosschen oorsprong gaven,
Die ze streelde door haar keel.

Het duitsche spreekwoord: In der Masze ist die Kraft, zouden wij Bilderdijk van tijd tot tijd willen voorleggen, indien wij namelijk bij hem met een duitsch citaat voor den dag durfden komen. Was het eenmaal geschied, wij zouden ons verder verstouten, en zijne ooren met een fransch zinnetje willen plagen ontleend aan Gustave Planche, die aan Prosper Merimée toekent hetgeen wij niet even volmondig aan Bilderdijk kunnen toekennen: ‘Il n'a jamais perdu de vue la prédilection de nos grands écrivains pour la simplicité, leur aversion pour l'exubérance. Il a toujours - o! die

les mag in ons vaderland wel gehoord worden - il a toujours traité la parole comme la très humble servante de la pensée et n'a pas cherché dans le frottement ou dans le son des mots le moyen d'éblouir la foule.'

't Zou mij niet verwonderen dat Bilderdijk als lyrisch dichter het meest in den weg heeft gestaan een te levendige verbeelding en een te groote gemakkelijkheid van versificatie. La parole la très humble servante de la pensée, 't dienstmeisje welligt, maar bij Bilderdijk zeker niet het nederig dienstmeisje. Integendeel hij heeft haar opgesierd en opgetooid tot ze niet meer een dienstmaagd maar een koninginne geleek; en de taal wordt hier zulk een prachtige koninginne, dat de gedachte er niet door gediend wordt maar er geheel achter verdwijnt. M. a.w. de vorm treedt hier veel te veel op den voorgrond en wordt daardoor buitensporig. Maar welligt is dit alleen het geval zoodra hij een onderwerp bezingt, dat hem eenige aanleiding kan geven om aan zijne vele tegenstanders te denken.

Ontwijken wij dus die onderwerpen en plaatsen wij Bilderdijk tegenover Prof. Siegenbeek? tegenover een duitsche kagchel? - elk van beide, gelijk men weet 's dichters cauchemar - neen, plaatsen wij hem tegenover een zuigeling. Als het kind de poezele armen naar hem uitstrekt, zal zachtheid en liefelijkheid in des dichters gemoed nederdalen. Als een malsche regen na een vreesselijk onweder zoo zal zijn lied bij een zuigeling ruischen en onder het harde pantser van den strijder zullen wij een aandoenlijk en aangedaan vaderhart voelen kloppen. Hoort! het wichtjen klemmend tegen den onrustigen boezem, beschrijft hij eerst zijne diepe ellende; daarna deelt hij zijn kind mede, dat gewone menschen zich op deze aarde zoo gelukkig, zoo te huis gevoelen; en hierop volgt dan deze toespraak, die inderdaad karakteristiek mag heeten. Het zijn vragen, die hij tot den zuigeling rigt:

> Waarom vind ik in de distels ook die roos en laauwer niet;
> Waarom trap ik dat met voeten, daar een ander heil in ziet,
> Waarom kwetst mijn oor het krassen van een ongestemde veêl,
> Waarom is mij 't uilenknappen 't orglen niet van filomeel?
> Waarom kaauw ik met den buffel niet op d'uitgedorschten halm,
> Waarom neem ik dorre heistruik voor geen frissche maagdepalm?
> Waarom wil ik meê niet prijken op dat groote marktgesticht,
> In 't geleende lappenkapjen bij dat heldre pekkranslicht?
> Waarom meê geen pillen venten, waar men zich den dood aan slikt,
> Hier met de eerloosheid van vrienden, daar met zelflof opgeschikt?
> Waarom schuw ik in dit dolhuis dol te zijn in daad of schijn,
> En mijzelven te verachten om van elk geacht te zijn?
> Waarom moet ik immer roeijen tegen stroom en wind en vloed,
> En geen andren schat waardeeren dan de vrijheid van 't gemoed?

En op deze vragen geeft de dichter dit antwoord:

> Waarom dan? - Helaas, wat vraag ik, wat bedenk ik, ijdele dwaas!
> Waarom pikt of haan of doffer op geen stinkend paardenaas?
> 'k Keer tot u mijn dierbaar wichtjen, dat ik diep in 't harte droeg!

't Is goed dat de dichter het ons herinnert.

Onze kleine proefstaaltjes doen u reeds begrijpen wat wij bedoelen en waar wij heen willen. Wij kunnen op verzen als

de aangehaalde gerust den vinger leggen zonder Bilderdijk te kort te doen. Zijn poëzy, vergeleken bij hetgeen de kunst van verzenmaken was voor en na zijn tijd, mag reeds in menig opzigt een groote vooruitgang heeten op het gebied van smaak, 't is ruim zoozeer tot onze eigene aesthetische oefening, dat wij ook bij een groot dichter niet vergeten op te merken, wat er in ons oog niet door kan. Diep aandoenlijk is de aanhef van een lied op den dood van zijn jongste zoontje, maar al spoedig hooren wij dat hij land bij land doorkruissen moet om ‘heel de aarde te overspreiden met de lijkjens van zijn kroost.’

Wie merkt niet dat deze laatste regel weder te vergaat! Vooral de uitdrukking van smart eischt groote teederheid, zulk eene teederheid vinden wij bijv. in het volgende versje van Heine. De dichter ziet terug op een leven, dat aan het reine moederoog best verborgen bleef. Sints hij van de moederlijke knieën week, heeft de hartstogt der liefde hem voortgedreven op allerlei paden, langs allerlei wegen, waarvan het einde niets anders is dan een smartelijk naberouw. Thans komt hij tot bezinning en schrijft een gedicht dat tot opschrift draagt: aan mijne moeder.

Ik ben gewoon 't hoofd fier omhoog te dragen.
Mijn geest zal ook niet ligt voor iemand wijken.
Een vorst mag mij gerust in de oogen kijken.
'k Heb nooit voor vorsten de oogen neêrgeslagen.
Maar, moeder, hoe ook niets mij doe vertsagen,
Hoe onverwinbaar ook mijn moed moog blijken,
En hoe onrustig ik ook mijn hart voel jagen,
Kon ik in 't moedcrnest mijn vleuglen nederstrijken
Hoe zou uw zachte geest mijn geest bedwingen.
Mij overvalt de erinnering van de daden
Die 't jonglingshoofd met schaamte en schuld beladen,
En ach! uw oog in tranen deden baden.
In blinde drift heb 'k u weleer verlaten.
Wie zou zich over 't jonglingshart erbarmen?
'k Wou aan een ander hart mijn hart verwarmen.
Van liefdevol de Liefde zelf omarmen.
Als 't droeve weeskind, doolde ik langs de straten
En bedelde om wat liefde - 't pijnlijk kermen
Vond bij een koude wereld geen ontfermen.
Niets had zij voor uw kind dan ijskoud haten.
En, liefde bedelend, bleef ik verder zwerven
En verder, hoe 't uw kind het kranke hart ook griefde.
Toen keerde ik weêr. 'k Mogt in uw armen zinken
En moeder! wat ik in uwe oogen toen zag blinken
Dat was de zoete, lang gezochte liefde!

(Junge Leiden.)

Wij behoeven evenwel niet enkel aan Heine het voorbeeld te ontleenen van een diep gevoeld lied. Bilderdijk zelf laat ons niet altijd verlegen. Of vindt hij niet den weg tot ons hart in de volgende zesregelige stance:

Blij verkregen, droef verloren,
Voor het graf alleen geboren,
Dierbaar lijkjen, dat hier rust
Ga, wat zou mijn boezem prangen!
'k Heb op uw verbleekte wangen

Een der Engelen gekust.

Ik geloof dat de overdrijving, die Bilderdijk in alles, in alle genres van poëzy éénig noemt den dichter veel kwaad doet. Zij brengt gemakkelijk een reactie ten zijnen nadeele voort, die in hare miskenning van den dichter al ligt evenzeer te ver gaat. Om een billijke waardeering van Bilderdijk te geven, moet men datgene uitmonsteren waarin zijne eigenaardige verdienste niet gezocht kan worden.

Dit kan zijn wezenlijken roem niet schaden. Bilderdijk is rijk genoeg. Hij heeft niet te pronken met geleende veêren. Ik wil eenige zijner eigene veêrtjes laten zien, ontleend aan hetgeen hij ons ten beste gaf op het gebied van ballade, ode en epos.

Nog ééne opmerking vooraf. Ook in die gedichten, die onze sympathie niet

kunnen wegdragen heerscht een verdienste, die Bilderdijk bijna nooit ontzegd kan worden. Facile princeps, buiten twijfel de eerste, is onze dichter als versificateur. Als men eenige minder welluidende woordverbindingen uitzondert en hem een onmatig gebruik vergeeft van de uitroepingen: ‘Maar neen! ja o ja;’ evenzeer als enkele zinledige herhalingen zoo als: ‘laat o laat’ en ‘laat ja laat’; behoudens deze uitzonderingen, zeg ik, zal men in alle verzen van Bilderdijk de gemakkelijkheid en het welluidende zoowel als het gespierde der versificatie moeten bewonderen. Moeielijk zal men bij hem op een matten regel stooten. Wel helpt dit onze beweering staven dat in de lyrische poëzy waar gevoel onmisbaar is, want zoo een weelderige, vaak prachtige versificatie een gedicht konden goedmaken, waarlijk het zou bij Bilderdijk het geval moeten zijn. Slaat zijn bundels op, overal zult gij verrast werden door zijn krachtigen versbouw en zijn welluidenden zang. Als ik tot staving van dit oordeel de rij van Bilderdijk's balladen naga, ben ik wel eenigzins verlegen met het doen eener keuze. Ik zou de fraaisten hier willen overnemen. Elius bijvoorbeeld, maar dit gedicht is slechts schoon in zijn geheel, en in zijn geheel weder te lang om hier een plaats te vinden. Voor 't Roosjen zoowel als voor den Ridder Sox koester ik een zekere voorliefde, maar die deze beide gedichten lazen, begrijpen waarom ik ze niet citeeren kan. De ballade getiteld: de vloek is te algemeen bekend, dan dat wij aan hare mededeeling hier de gegevene ruimte zouden besteden. Assenede is metterdaad zeer dichterlijk van opvatting, St. Albaan zeer vloeiend van gang en van zang. Wat zullen wij kiezen? Wij zouden kunnen beginnen met de fabel, die, zeer gemakkelijk geversificeerd, uitstekend de soort van scherts vertegenwoordigt, waarin Bilderdijk behagen schepte. Men kan haar vinden D. I, blz. 421. In hetzelfde genre is de Koekoek en de Nachtegaal, D. I, blz. 438.

Bilderdijk zal zelf aan deze versjes weinig waarde gehecht hebben; daarom staat het ons wel vrij te zeggen, dat wij hem niet bij voorkeur op het gebied van luimige poëzy ontmoeten. De dichter was meer melancholicus dan humorist. Het harlekijnskapje past hem minder dan de in den vorm van een tulband om het hoofd gewonden doek. Ik geef daarom onder zijne fabelen en vertellingen eerder de voorkeur aan ‘de Lelie en de Daauwdrop’, D. I, blz. 459.

In de romancen en balladen zoek ik insgelijks een tweetal uit, dat zeer aandoenlijk van toon en strekking is. De eerste is getiteld Eduard D. I, blz. 164; de tweede draagt ten opschrift Graaf Floris de IV^{de}.

Graaf Floris IV, D. I, blz. 196 is èn om den inhoud èn om den vorm zeer schoon. Bij dergelijke vaderlandsche onderwerpen is Bilderdijk in al zijn kracht.

Van de balladen en romancen, rigten wij onze aandacht op de oden en de vaderlandsche en politieke zangen. Door welk een rijkdom van kleuren schittert niet het gedicht getiteld ‘Morgenstond’ D. VIII, blz. 188.

Bijzonder innemend komt mij het versje voor, dat Bilderdijk eens op zijn ouden Rhijnwijn heeft gemaakt. In het betoon onzer weldaden steekt zeker niet altijd zooveel poëzy; zie D. VIII, blz. 207.

Zoo wordt de dichter gekend aan het poëtiseeren van de gewone voorvallen van het dagelijksche leven, evenzeer als aan den moed waarmede hij de verheven-

ste stof tot het onderwerp weet te maken van zijn lied.

Dat Bilderdijk waarlijk niet behoefde op te zien tegen het nemen van een zeer hooge vlugt, bewijst, zoo het nog bewijs noodig had, de verhevene Dithyrambe op de Orde van het heelal D. VIII, blz. 307; en 's Konings komst op den troon, D. IX, blz. 66.

Met het uitkiezen van de schoone oden van Bilderdijk kan men eerder een aanvang dan een einde maken. Het kost moeite de ode aan Napoleon, 't fort Bath hernomen of den slotzang van des dichters afscheid aan de Hollandsche maatschappij stilzwijgend voorbij te gaan. De onverbiddelijke tijd sleept ons voort en sleurt ons tot in den 4^{den} zang van het onafgewerkte Epos, waaraan wij een fragment kunnen ontleenen, dat meer dan eenig ander geschikt is om zonder eenige nadere inleiding te worden gelezen. Men vindt het: D. II, blz 405, 'De nacht daalt middelerwijl.'

Na zulke verzen mag men veilig beweeren, dat Bilderdijk, groot als beschrijvend dichter en zelden geëvenaard als versificateur, niet van de overdrijving zijner aanbidders zijn blijvenden roem behoeft te wachten. Bilderdijk deert het niet zoo men het kaf uit zijn koorn schudt, en menig dichter mogt wenschen zooveel koorn te hebben als noodig is om zooveel kaf te bergen. Al is hij dan niet de dichter, wiens naam op de dankbare lippen van een geheel volk blijft leven, de dichter van den Elius, van Ridder Sox, van 's Konings komst op den troon, van het waarachtige Goed, de dichter van Elpine zal wel, zoolang de Hollandsche taal blijft leven, door ieder man van studie en smaak gerekend worden, tot die weinige uitverkorenen van ons geslacht, die met den eernaam prijken van 't genie.

Dit leert ons evenwel niet veel. Onbevredigd zou de lezer blijven zoo wij althans geen poging waagden, om te verklaren, hoe Bilderdijk, in zoovele opzigten zoo rijk, zoo arm, zoo magteloos komt, waar het geldt een snaar te doen trillen van ons gemoed.

Ieder kan niet alles. Neen! voorzeker; maar uit deze onbetwistbare stelling blijkt volstrekt niet, waarom juist een groot dichter, zoo menigmaal hij zijne subjectiviteit doet spreken, ons zoo weinig aantrekt. De objectieve verzen van den Nederlandschen zanger zijn vaak onovertroffen schoon, zijne subjectieve verzen, ik zal niet te veel zeggen, maar wie ze eens gelezen heeft, leest ze niet weder over. De verklaring van dit verschijnsel meenen wij te vinden juist in hetgeen Bilderdijk van Goethe kenmerkend onderscheidt. Om op dit onderscheid het volle licht te doen vallen, zij ons vooraf een algemeene beschouwing vergund, die de zaak wat hooger ophaalt. Het is bekend, dat men het menschelijk geslacht pleegt te verdeelen in verschillende volkenrassen en het zal niemand ontgaan zijn dat alle niet dezelfde eigenschappen bezitten.

Evenzeer als ieder individu zich door een eigenaardig karakter onderscheidt, zoo is ook het karakter van menig volkenras scherp geteekend. Bepaaldelijk stelt men dikwijls tegenover elkander het karakter der Westersche of Japhetische volken - men ontleent dezen naam aan Noach's zoon Japhet - en het karakter van sommige Oostersche of Semietische volken, wier oorsprong van Noach's an-

deren zoon Sem wordt afgeleid. Elk dezer twee volkenrassen heeft zijn vertegenwoordiger. De grieksche geest heeft in de oudheid het krachtigst het karakter van het Japhetische ras vertoond, terwijl het vooral de Hebreeuwen of Joden zijn, die ons de eigenaardigheid van het Semietisch ras doen kennen. Elk dezer rassen - men kan het duidelijk waarnemen - heeft een afzonderlijke beschouwing over wijsbegeerte, godsdienst en beschaving. De grieksche geest streeft bijvoorbeeld naar kosmopolitisme, naar verbroedering der volken, naar eene algemeene godsdienst, naar eene algemeene beschaving. Bij dezen karaktertrek is philosophie een noodzakelijk vereischte; steeds toenemende tolerantie een noodzakelijk gevolg. Overeenkomstig deze beschouwingswijze, wordt de gouden eeuw der toekomst hier voor een goed deel verwacht van onderwijs en opvoeding, van een verlichte denkwijze in het godsdienstige niet minder dan van de vorderingen der wetenschap. Welnu, *tegenover* deze eigenaardigheid der Westersche of Japhetische volken staat het karakter van die volken, die men Semietische volken heeft genoemd. Hier vindt gij, in de plaats van kosmopolitisme of algemeene verbroedering der volken, integendeel een zeer bekrompen en in zich zelf besloten, nationaal particularisme. In plaats van een algemeene, een nationale godsdienst, waaraan de volken geen deel mogen hebben; in plaats van eene algemeene beschaving ontmoet gij hier afkeer, beslisten afkeer van staatkundige ontwikkeling en organisatie, van beoefening der wetenschap en der wijsbegeerte, afkeer zelfs van alle kunst. Tolerantie jegens anders denkenden; eerbied voor anderer overtuiging, liefde voor de vrijheid van denken? neen het omgekeerde, het tegenovergestelde eischte de Semiet van zichzelven en van zijn God. God is zijn God alleen en de heidenen zijn Gods vijanden, die eerlang verdelgd zullen worden. Een zeer klein aantal van uitverkorenen staat tegenover een vervloekte wereld, die alleen bestemd is om met verbazing en beschaming de zegepraal van Gods uitverkorenen te aanschouwen. Bij hun tegenwoordig lijden en bij de zekerheid der overwinning hebben dan ook twee gevoelens sterk de overhand: een onbeschrijfelijke weemoed en een ongeduldige wraakgierigheid. Wil men den Semietischen geest in een oogenblik leeren kennen, men heeft dan slechts die psalmen van David op te slaan, die gewoonlijk vloekpsalmen worden genoemd. Ziehier een enkele proeve, zij is aan den 102^{den} en 109^{den} psalm ontleend. Eerst de uitdrukking van den diepsten weemoed:

‘Een gebed des verdrukten als hij overstelpt is, en zijne klagt uitstort voor het aangezigt des Heeren. Mijne dagen zijn vergaan als rook, en mijne gebeenten zijn uitgebrand als een haard: Mijn hart is geslagen en verdroogd als gras, zoodat ik vergeten heb mijn brood te eten. Mijn gebeente kleeft aan mijn vleesch van wege de stem mijns zuchtens, ik ben een roerdomp der woestijn gelijk geworden, ik ben geworden als een steenuil der wildernissen.’

En nu de uitdrukking van de schrikkelijkste wraakzucht: ‘De goddeloozen hebben hun mond tegen mij opgedaan, zij hebben met mij gesproken met een valsche tong. Zij hebben mij kwaad voor goed opgelegd en haat voor mijne liefde.’

Nu volgt deze imprecatie:

‘Stel een goddeloozen voor hem en de satan sta aan zijne regterhand. Als hij gerigt wordt, zoo ga hij schuldig uit en zijn gebed zij tot zonde. Dat zijne dagen

weinig zijn; een ander neme zijn ambt. Dat zijne kinderen weezen worden, en zijne vrouw weduwe. Dat zijne kinderen omzwerven en bedelen en de nooddruft uit hunne verwoeste plaatsen zoeken. Dat hij niemand hebbe, die weldadigheid over hem uitstrekke en dat er niemand zij die zijn weezen genadig zij. Dat zijne nakomelingen uitgeroeid werden; hun naam worde uitgedelgd in het andere geslacht. De ongeregtigheid zijner vaderen worde gedacht bij den Heer, en de zonde zijner moeder worde niet uitgedelgd. Dat zij gedurig voor den Heer zijn en Hij roeije hunne gedachtenis uit van de aarde.'

Doch genoeg reeds om zekere karaktertrekken van den Semietischen, bepaaldelijk van den Hebreeuwschen geest te leeren kennen. En waarom heb ik hier aan het onderscheiden karakter der beide groote volkenrassen herinnerd? Heinrich Heine zegt ergens: alle Menschen sind entweder Juden oder Griechen; entweder Menschen mit ascetischen, bildfeindlichen, vergeistigungssuchtigen Trieben, oder Menschen von lebensheiterem, entfaltungsstolzem und realistischem Wesen.' Wij willen in het midden laten, of dit van alle menschen geldt, maar zeker geldt het van Goethe en Bilderdijk. Kan soms een individu het karakter uitdrukken der geheele familie waartoe hij behoort, soms ziet men ook de eigenaardigheden van een geheel volkenras in één individu verpersoonlijkt. Vergunt mij nu in Goethe in vele opzigten den vertegenwoordiger der Japhetische of Grieksche, in Bilderdijk den vertegenwoordiger in vele opzigten der Semietische of Joodsche wereldbeschouwing te zien en dit laatste vol te houden, hetzij dan waarheid of niet, dat Bilderdijk, gelijk hij beweerde, van Oostersche afkomst was.

Beider uitgangspunt is van den aanvang af geheel verschillend, schoon beider ontwikkeling en, hierom zijn ze pendanten, uit het eenmaal gekozen uitgangspunt even consequent is geweest. Letten wij op de volgende bijzonderheden. Doet slechts een greep in 't volle menschenleven, waar gij 't grijpt, 't is altijd intressant, zoo luidde Goethe's leus en raad. En waarom? Omdat Goethe zich in zijne eeuw, in het tijdvak waarin hij leefde, geheel op zijn plaats gevoelde. De rigting waarin de tijd zich bewoog was zijn rigting, de geest des tijds zijn geest en zijn geest de geest des tijds. Maar Bilderdijk! Herinnert gij u wat in den nacht tusschen den 7^{den} en 8sten September van het jaar 1756 gebeurde voor het huis op de Westermarkt te Amsterdam, op het oogenblik dat Bilderdijk geboren werd. Het jongske was even zes- of achttien uren oud toen door een hoop opgeruid volk al de buitenvensterglazen der ouderlijke woning werden ingeslagen, de kamer niet uitgezonderd, waarin voor moeder en kind een rustiger nacht te gemoet was gezien. Het straatrumoer werd toegeschreven aan een hatelijken grap van zekeren losbol, die met de familie Bilderdijk in onmin verkeerde. Die gebeurtenis werd symbolisch voor het geheele inwendige leven van den dichter. Met Goethe het leven zoo bijzonder interessant te vinden, er een greep in te doen, hij denkt er niet aan. 'Welk belang ik nemen kon in de aarde,' zoo luidt een regel waarbij Bilderdijk de volgende aanteekening voegde: 'Ik erken dat deze vraag mijn vroege kindschheid reeds bezig hield en ontrustte; 't geen ik in de zamenleving zag omgaan, kwam mij zoo onbeduidend voor, dat ik een afschrik had van er eenmaal in te moeten deelen.' Van nu aan schijnt het dan

ook als hadden Bilderdijk en Goethe eene overeenkomst aangegaan om elkander lijnregt tegen te spreken:

Had Goethe gezongen:

> Wundert euch, ihr Freunde, nicht
> Wie ich mich gebärde.
> Wirklich ist es allerliebst
> Auf der lieben Erde.
> Darum schwör ich feierlich,
> Und ohn' alle Fährde,
> Dasz ich mich nicht freventlich
> Wegbegeben werde.

Bilderdijk zong in zijne ‘Geboortebestemming:

> Wat nu? 'k moest uitgaan: Uit? Ik uitgaan? Ik! neen nimmer.
> Ik voel me alleen te krank, bij menschen tienmaal slimmer.
> Neen in mijn kamer staat mij 't denken vrij voor 't minst.
> Wat ik mijzelv' onttrek met mijm'ren acht ik winst.
> 'k Wil menschen weldoen ja, maar onder menschen leven.
> Het eerste is Christenpligt, door 't hart mij voor geschreven;
> Maar 't laatste een kwelling, die te wreed waar en waartoe?
> Ik ken de menschen reeds uit boeken, 'k ben ze moê.

Op het einde zijns levens, bij het herdenken van zijn jeugd riep Goethe:

> So gieb mir auch die Zeiten wieder.
> Da ich noch selbst im Werden war.
> Da sich ein Quell gedrängter Lieder
> Ununterbrochen neu gebahr.
>
> Gieb ungebändigt jene Triebe
> Das tiefe schmerzenvolle Glück
> Des Hasses Kraft, die Macht der Liebe
> Gieb meine Jugend mir zurück.

Bij het herdenken van zijn jeugd riep Bilderdijk:

> Herinn'ring die, onvatbaar door de daad,
> De poging voedt en nimmer rusten laat,
> 't Verlangend oog naar rugwaart heen doet wenden
> En elke hoop in 't onvermogen enden:
> Ziedaar den staat van zwakken ouderdom.
> Neen, 'k vraag mijn jeugd van de Almacht niet weêrom.
> Ik heb genoeg aan 't eens doorworsteld lijden,
> En wensch geen keer der weggevloden tijden.

Luidde Goethe's verklaring:

> Uns hat ein Gott gesegnet
> Mit freiem Lebensblick;
> Und alles was begegnet
> Erneuert unser Glück.
>
> Mit jedem Schritt wird weiter

Die rasche Lebensbahn.
Und heiter, immer heiter
Steigt unser Blick heran.

Bij het einde zijns levens zingt Bilderdijk:

Verkort mij (is 't uw wil) deze uiterste oogenblikken
Dees wereld is me een walg, ik heb genoeg geleefd.

Ismaël, ziedaar dus de naam, die Bilderdijk in alle opzigten toekomt. Zijn hand was tegen allen, en de hand van allen tegen hem.

Welligt komt deze rigting van zijn persoonlijkheid nergens sterker uit dan in zijn godsdienstige poëzy, en in die verzen, die hij aan de wijsbegeerte heeft gewijd. Dat Bilderdijk een innig Christen is geweest, verzekeren ons velen zijner vrienden. Toch staat men verwonderd over den schralen oogst van troost en bemoediging, die uit zijne religieuse gedichten op te halen is. Men zou er althans verwonderd van staan, ware het niet veeleer vergund in zijne godsdienstige poëzy een nieuw bewijs te zien, dat Bilderdijk veel meer de hebreeuwsche dan de eigenlijk gezegd christelijke wereldbeschouwing vertegenwoordigt. Het treft ons toch reeds terstond, dat Bilderdijk hen, die van hem in geloofsovertuiging verschillen,

't liefst onder den algemeenen naam van hel en wereld begrijpt, waarvan hij o.a. zegt, dat zij zaâmverbonden op hem aanrukken. Bij afwisseling en voorkeur wordt de mensch hier aangesproken als een ontzinde, een ontzinde sterveling, als een onzalige of een rampzalige, die dan ook in den regel niet vatten kan, wat den dichter zooveel kracht en moed geeft. Hierom ontvangt de ontzinde sterveling de verzekering:

> Wij, wij strijden, waar wij strijden,
> In des Hoogsten mogendheid.
> Van den God, dien wij belijden,
> Met zijn Engel begeleid.
>
> Grijns' zijn boorden uitgestegen,
> De afgrond ons afgrijsslijk aan:
> Druische ons hel en wereld tegen,
> Ons is 't, immer pal te staan.

Gelijk hel en wereld op deze wijze telkens wederkeeren en soms versterkt worden door den afgrond in persoon, zoo schijnt het voorts, dat het vooral des dichters godsdienstige indrukken zijn, die hem zeker behagen doen scheppen in akelige en ijzingwekkende voorstellingen. Den wereldling wordt o.a. toegeroepen:

> O leg uw zelfwaan af, want de afgrond
> Spart zich open ter alverzwelging.

Een gedicht, getiteld poëzy, wordt met deze bede besloten:

> Schenk o schenk hun die U looven,
> Dropplen uit uw hemelwel.
> Dat zij 't aardsch geknars verdooven
> En het vloekgejoel der Hel.

In een lied aan de Godheid vinden wij deze toespraak aan den twijfelaar of scepticus:

> Wie, wie dondert in die wolken,
> Wie, wie bruischt in 't stormgetij?
> Wie verheft de waterbergen
> Die des Hemels hoogte tergen?
> Spreek verblinde twijflarij!
> Maar gij zwijgt - de storm en donder
> Lucht omhoog en zee van onder
> Roepen 't U al brullend toe
> Loochen de Almacht vrij vermetel
> Van heur zetel
> Schokt zij 't aardrijk met heur roê.

Ik voor mij moet ernstig vreezen, dat de scepticus der negentiende eeuw noch door het tergen van de waterbergen noch door het brullend roepen van den donder tot het geloof zal worden gebragt. Zou een zachte troost die zijn gemoed wist te treffen niet iets meer kunnen uitrigten, vooral als daarbij uitkwam, dat de dichter eenigzins van dezelfde wereldbeschouwing uitgaat, die ook de ongeloovige koestert. Maar zulk een overeenkomst treedt volstrekt niet aan het licht. De ongeloovige d.i. hij die de regtzinnige waarheid niet belijdt, is tevens een ontzinde die op alle punten dwaalt; Bilderdijk zou er bijvoegen, zelfs in physieke zaken. Voorzeker, de verdediging en

aanprijzing der christelijke waarheid is ook van den dichterlijken kant in al hare kracht. De verhevene poëzy van het Christendom te doen gevoelen, het moet een der middelen zijn om menig koud en hard gemoed te verteederen en voor de goede zaak te winnen. Maar zal die poëzy des Christendoms tot haar regt komen, dan moet zij althans beginnen met zich te wenden tot hetgeen er oorspronkelijk godsdienstigs en edels leeft in den mensch. Voor dit algemeen menschelijke op het gebied der godsdienst had Bilderdijk niet altijd een geopend oog. Het uitverkoren geslacht der geloovigen stond bij hem te scherp tegenover de heidenen, dan dat er van eenig aanrakingspunt tusschen beide sprake kon zijn. Op het algemeen menschelijk verlangen naar liefde, naar deugd en onster-

felijkheid wordt niet gewezen. Neen, de dichter ziet o.a. in een gedicht, getiteld de Onchristen, in den ongeloovige weder niets dan een rampzalige wien hij, vreemd genoeg, liefde meent te kunnen inboezemen voor een voorstelling van God als de volgende:

> Gods wraak zal eens zich doen gevoelen,
> Uw zelfroem zal geen gloed verkoelen,
> Door dolle hoovaardij getergd.
> Geen zee, die 't vloekmerk af zal spoelen,
> Geen afgrond zelfs, die U verbergt.

Maar hoe men ook over de aangehaalde verzen moge oordeelen, het hebreeuwsche type dat Bilderdijk vertegenwoordigt herkent men vooral hier aan: onder al de daden Gods geene die den dichter zoo sterk aantrekt, geene die zoo krachtig in zijne verzen beschreven wordt als Gods wraak. Soms schijnt hij er zich reeds als bij voorbaat in te verheugen, dat alle zijne tegenstanders, die immers ook Gods vijanden zijn, het onderspit zullen delven en hun straf zullen ondervinden. 't Is vooral opmerkelijk, dat juist dit uitzigt zijn moed staande houdt. Aan de standvastigheid wijdde de dichter een lied. Edele doch moeielijke deugd, vooral als het de handhaving van beginselen geldt. Er is zooveel dat den moed verzwakt, dat, naar mijn inzien, op godsdienstig gebied niets in staat is, dien moed te doen leven, dan het blijde uitzigt, door het Evangelie ons geopend. Aan Bilderdijk kwam dit niet zoo voor. Meent niet dat zijne standvastigheid gevoed wordt door eenig liefelijk einddoel, waarvoor het wel de moeite waard is, te dulden ente lijden. Neen, kalmte, zoo zingt hij, kalmte is hem in 't hart gestort om af te wachten wat? - 't ontzachelijk uur, waarop de Heiland als langgetergde wreker naderen zal in verteerend vuur om 't geen hem wederstreve, te plettren met zijn oog. En dat oogenblik is zoo weinig liefelijk om te aanschouwen dat hij 't in een ander vers getiteld zondelast aldus nader omschrijft:

> Maar hoe die redding af te wijzen,
> De leden slepend door dit zand?
> Door eigen poging op te rijzen
> Bij 't spartlen in den duivlenband.
> Dat wilt gij? Ja vaart voort, ontzinden!
> 't Beslissend uur genaakt alreeds.
> Haast zult gij 't loon diens hoogmoeds vinden,
> Daar de eeuwen zich in 't niet verslinden,
> In d'ijzren neep des wroegingbeets.

De geest die deze schildering bezielt spreekt ten volle uit een ander gedicht, dat niets minder bezingt dan des Heilands zegepraal. Welaan, dichter, meld ons de overwinning van den Vredevorst!

> Van wraak verhit zal hij zijn dorst bekoelen,
> Met stroomen bloeds, die om zijn voeten spoelen,
> En heffen 't hoofd, bij 's afgronds kermend joelen,
> Met d' onvergangbren worm in 't krimpend ingewand.

Herkent gij hier des Heilands zegepraal!

Dit, wij mogen het staande houden, kenmerkt den grondtoon van Bilderdijk's godsdienstige poëzy. Wij willen evenwel niet doof zijn voor de zachtere toonen, die van zijn snaar zijn gevloeid. Wij herinneren ons immers dat welluidende:

Geen zorgen
Voor 't morgen,
Beveel het aan God.
Wees heden
Te vreden
En dank voor uw lot.

Zie d'uchtend
Niet zuchtend
Maar blij te gemoet.
De pijnen
Verdwijnen,
De kommer verzoet.

Wien roeren niet verzen als dezen, ontleend van een lied getiteld: Jezus Christus.

Aardrijk, kus uw Redders voeten,
Bloei van rozen onder Hem.
Laat, wat ademt, Hem begroeten!
Hij, hij kwam uw misdaad boeten,
Liefde roept zijn hemelstem!
Liefde wil Hij, liefde draagt Hij.
Liefde, niets dan liefde vraagt Hij.
Liefdes Bronaâr is uit Hem.

Waren enkel zulke toonen van 's dichters lier gevloeid, wij hadden ons zeker naauwer aan hem verwant gevoeld. Althans zoo wij daarenboven door zijne overige verzen de zekerheid hadden gehad, dat Bilderdijk jegens de algemeene ontwikkeling en beschaving zijner eeuw met eenige welwillendheid bezield was geweest. Maar neen, zijn tijd niet begrijpende en door zijn tijd niet begrepen, gebruikte hij veelal zijne poëzy om een luide klagt aan te heffen tegen de eeuw; een klagt, die weldra een aanklagt werd van de verderfelijke rigting, waarin de eeuw volgens hem zich bewoog. Hier zijn eenige beschuldigingen waarmede de dichter zijner gade op haar verjaardag verwelkomt: Ten verjaardage mijner Egade:

Ja, de vorst zijn stamhuis waardig,
Is rechtvaardig,
En hij leest mij in 't gemoed.
Maar zou 't giftig slangenbroed
Zich niet om zijn zetel wringen.
In Zijn kabinetten dringen
Zich niet kronkelen voor zijn voet?

Die mij, toen ik kennis spreiden
Nut verbreiden,
't Vaderland vereeren mogt,
Zouden die mij niet bestoken,
Kwijnend en van kracht verbroken,
Bij mijn laatsten ademtocht.

Zou mij 't heilloos helgebroedsel
't Laatste voedsel
Niet verpesten door zijn gif?
Ja, ontging mijn stervend rif
't Grimmen, biezen en bezwadderen
Van die menschgedaantige adderen
Op den doodschen kerkhofklif?

Wien ook 't uitzicht anders schijne,
Dit is 't mijne,
Dit het eenig, dat ons wacht
Na een plicht, zoo zuur betracht.

Dat helgebroedsel - dus kwalificeerde hij, gelijk wij zagen, het meerendeel zijner tijdgenooten - dat helgebroedsel mogt de waarlijk goede en brave menschen niet eens prijzen. Het moest van hun nagedachtenis afblijven.

Gaat, zoo roept hij hun toe:

Gaat, vorstbestrijders, gaat afvallig wangeslacht,
Dat vaderland beroert en plicht en recht verkracht;
Draaft met uw duizenden verwaat'nen en misleiden
In dronken woede voort, met gift en moord te spreiden.
Roemt, roemt uw Borgers, roemt uw Kinkers en dat soort,
Dat uwer waardig van de Fichtsche Heltoorts gloort;
Verwaten misteelt, dat God zelf in 't aanzicht lastert,
Uit apen voortgebroed, tot apen weêr verbasterd.
Maar roemt geen Kemper. Neen, mijn dichtlier was hem waard
Hij was mijn vriend. Verstomt, en rust' hij zacht in de aard.

En waarom moest men zich met zulke onverlaten als Borger, van der Palm en tutti quanti te vrede stellen. Omdat de eeuw in zijn oog onbegrijpelijk dwaas en verbasterd was. Hij meldt het ons in 1822,

Dees diep bedorven eeuw, van God en eer vervallen,
Stelt prijs op flikkerglans en ledig klaterschallen,
En d'opgeblazen vorsch is 't wonder van de poel.
Maar 't geen mijn boezem treft, ja 't innig zielsgevoel
Is dat men zich alom, bij 't walglijk vorschenkwaken,
Der sluimring overgeeft in plaats van op te waken,
Ja, goedschiks zamenschoolt bij 't laffe slootgebroed,
En meêkwaakt of verstomt, wanneer men spreken moet.
Is alles, alles dan in dees onlijdbre dagen
Verkikkerd in 't Heelal en met den vloek geslagen?...

En later:

Daar is geen taal, daar is geen rede meer.
Met godsdienst, zeedlijkheid en taal- en denkvermogen,
Is 't menschlijke aan den mensch, de mensch zich zelv' onttogen.
't Is Fransche denkvorm, 't is het Engelsch wanverstand
En 't Duitsche waangevoel (met waanzin in verband)
Die 't Hollandsch aâmend hart bestelpen en verstikken,
En met bedwelmend gif (zoo 't heeten moet) verkwikken.

Zijne tijdgenooten bij kikkers te vergelijken kwam hem bijzonder gepast voor, vooral als hij dacht aan zekere woordvoerders van de wijsheid der eeuw, ik bedoel de recensenten. Hij apostropheert ze op de volgende wijze:

Dat maandgebroedsel, dat met half gewassen tanden,
Den wandlaar op zijn weg baldadig aan durft randen,
En naar de kuiten schiet; die bul en bulhondstroep,
Met blaffen, buld'ren, brand en moord en weêgeroep
De lucht doorgalmend, dat een grijsaard op zijn dagen
Van 't nieuwe modekind, geen wet behoeft te vragen,
Maar op den ouden trant, wien 't lief moog zijn of leed,
Zijn hoed en rok nog draagt gelijk zijn grootvaâr deed.
En, spijt den voorhoofdplooi van al de nieuwe Katoos,
Den Bijbel wijzer houdt dan vijf en twintig Platoos,
- - - - - - - - - - -
Maar 'k heb het tegen u, volmakend ras van apen
Quatales niet; och neen, gij moogt gerust gaan slapen.
Maar 't dommer nog dan dom Recensieschrijvrendom,
Dat d'algemeenen leer- en rechterstoel beklom,
Gij kwakend kikkrengrom uit Neêrlands moddersloot
Van waar toch komt u 't recht, ik zeg niet om te kwaken,
K waakt u te barsten! maar om zwadder uit te braken,
Op wie 't ook zij....

Zonder eenig voorbehoud wordt dan ook al hetgeen filosofie en verlichting heet als gewetenloosheid en goddeloosheid aan de kaak gesteld:

Slechts Jood en philosoof blijft roerloos, blijft verhard, gevoelloos blind en doof.
Doch neen de Jood keert weer; zijn boezem wordt bewogen.
De filosoof alleen heeft voor geen waarheid oogen.
Zijn paddengloriezucht is 't domblind ongeloof.
Godslastring is zijne Eer, zijn waarheid duivlenlogen.
En 't kroost, bij 't addrengif dier wijsheid opgetogen,
Valt argloos aan de Hel ten roof.

En wilt gij vernemen wat de filosofen uitrigten op dit benedenrond.

Dus klinkt de toon der vrijheidsstanders,
Dier warelddwingende Alexanders,
Dier nieuwgebakken Nederlanders,
Van d' echten aart.
Aan fransche moord en godsdienstlasteren,
Aan Duitsch verstand en taalverbasteren,
Erkent men 't bloed der Simiasteren
Hun oorsprong waard.
Triomf dan, edel kroost der apen!

Tot 's werelds onderricht geschapen!
Dat niemand langer voort laat slapen
In d' ouden soes.
Triomf, o Helden der verlichting!
In 't Heil der nieuwe statenstichting.
't Heelal erkent u zijn verplichting,
A vous, A vous!

Eindelijk wordt in een vers getiteld: de wijsbegeerte dezer eeuw, die wijsbegeerte aldus met den bittersten spot nader toegelicht.

Weg met de ouderwetsche deugd! -
Vrijheid, eigen wet en reden
Ja, de hoogste wet is vreugd,
En de vrijheid recht vertreden,
Loopt in 't jaagpad aan de lijn,
Menschen, dat heet vrij te zijn.

Maar de duivel, die u rijdt
Hijgend lastbeest! - Welk gekozel,
Die is lang zijn aanzijn kwijt;
Niemand meer is thans onnoozel.
En, zoo God nu slechts verdwijn.
Zal ons rijk volkomen zijn.

En hij zal het. Waarom niet?
Immers God is louter goedheid.
En wil niemand ooit verdriet;

Loutere kokinjezoetheid.
Ook zijn wij Hem veel te fijn
God zal weldra niet meer zijn.

Maar het kloppertje in 't gemoed,
Dat zich nu en dan laat hooren! -
Wel, dat was een domme bloed
Die zich van dat ding liet storen.
't Mocht een Klopjen of Bagijn
Maar het kan geen Wijsgeer zijn.

Wellust is de ware God,
Die een regt heeft op ons leven.
De eerste plicht is lustgenot,
En in d' arm der vreugd te zweven;
o Hij rust op zacht satijn,
Die een filosoof wil zijn.

Maar als alles ons verlaat,
Vreugd en leed ons heeft begeven?
Zonder toevlucht, troost of raad....?
Zoo verlaten wij ons leven.
Zelfmoord in een medicijn
O! daar kan geen beter zijn.

Daar is wisse rust in 't graf.
Deze weg staat altijd open.
En hij schrikt geen wijsgeer af,
Die niet vreezen kan of hopen.
Hiermeê sluiten wij 't gordijn.
Moge er slechts geen namaals zijn.

Na deze aanhalingen eischt men zeker niet dat ik naauwkeurig den graad van sympathie bepale die Bilderdijk toedroeg aan hetgeen wij gewoon zijn: moderne beschaving en ontwikkeling te noemen. Maar - vraagt men welligt - verdient dit opgemerkt te worden? Aan onaangename, hatelijke menschen ontbreekt het immers niet, waarom in den dichter als een zekere bijzonderheid voorgesteld, dat hij er één van was? Omdat deze onaangename, deze hatelijke niet met alle hatelijken op eene lijn staat. Zijn haat heeft zulke grootsche dichterlijke evenredigheden aangenomen, dat ik niet aarzel, daarin voor een deel het geniale te zien van zijn persoonlijkheid. Is er geene genialiteit, in het volstandig vertegenwoordigen en als in zijn persoon resumeeren van een gantsche wereldbeschouwing vooral als die wereldbeschouwing met de algemeen heerschende in blakenden strijd is? Het genie van den haat was zijn deel. Want welk gevoel ook in zijn verzen vruchteloos moge gezocht worden, welke snaren in ons gemoed hij ook buiten staat zij te doen trillen, daar is een gevoel, dat hij in al zijne diepten kent, in al zijne schakeeringen weêrgeeft, in al zijn vertakkingen vervolgt; één gevoel, dat den politikus, den taalkenner, den dichter nooit begeeft; dat bij hem opwelt, hetzij een zuigeling onderwerp is van zijn lied, hetzij aan de godheid zijn zang worde gewijd; één gevoel, dat den krachtigen jongeling reeds bezielt, dat ziekte en lijden niet verdooft, ja, dat in de verglommen oogen van den afgeleefden grijsaard nog schittert en dat gevoel is haat.

Haat, tegen wien? tegen wat? Niet, althans niet meer dan dit bij iemand anders het geval kan zijn, tegen dezen of genen. Men verzekert zelfs, dat Bilderdijk uitnemend zieken kon oppassen; velen van die hem persoonlijk kenden, noemen hem bij voorkeur een beminnelijk man en prijzen zijn vriendelijkheid hemelhoog. Ik denk er dus niet aan, de beminnelijkheid van zijn karakter eenigzins in verdenking te brengen; maar met vrijmoedigheid houd ik staande, dat hij op het gebied des geestes met echt semietischen haat haatte de geheele ontwikkeling der moderne tijden en dat op ieder gebied. Een Oostersch Despoot was zijn ideaal, van daar zijne voorliefde voor Napoleon. De monarchie zijn afgod. Westersche beschaving en wijsbegeerte, Westersch humanitarisme en levenslust, deze dingen kon hij niet dul-

den. De geest des tijds met zijn gelijkheid, vrijheid en broederschap was hem een gruwel. Daarom was de eeuw hem vreemd en van daar de ontzachelijke weemoed van den man wien het leven een walg was. Zijne meeste gedichten, voor zoover ze ons zijn inwendig leven doen kennen, zijn vloekpsalmen. Zijn godsdienst is een deelen met Jahve van den buit der tegenpartijders. Zijn uitzigt een profetisch zich verblijden in de verdelging der volken, bij welke verdelging Gods uitverkorene Bilderdijk alleen een beter lot te wachten heeft, dat met hem deelen zullen allen, die hier op aarde weldadigheid hebben gedaan aan het huis Bilderdijks. Hij gevoelt zich alleen met zijn God. God bestaat alleen voor hem en de zijnen. God zou zijn wreker zijn, gelijk hij op zijn beurt geroepen was om Gods zaak te verdedigen. En Bilderdijks grootste ongeluk is zeker wel hierin gelegen, dat hij, in plaats van te leven in de 18de en 19de eeuw, zijne dagen niet gesleten heeft onder eene Idumeesche tent, waar al zijn Semietische trots, zijn geest van uitsluiting en zijn kolossaal egoïsme niet onmogelijk als even zooveel onbedwingbare brandstof ontploft zouden zijn in een of ander grootsch poëem gelijk wij er een bezitten in de weeklagten van Jeremia of in het boek Job. Denkt u Job of eenig ander Oosterling van zijn stempel, genoodzaakt zich te voegen in onze industriëele, kosmopolitische, philosophische eeuw, of genoodzaakt verzen te maken op een zuigeling, en gij kunt u eenigzins voorstellen, hoe weinig Bilderdijk zich onder ons te huis moest gevoelen.

Van Bilderdijk eischen wij niet dat hij anders geweest ware dan hij geweest is. Nogtans vloeit uit de beschouwing van zijne persoonlijkheid een dubbele waarschuwing voort, waarmede ik eindig.

Gevoelt u te huis in de eeuw, waarin gij leeft, dan eerst zult gij waarlijk gelukkig niet alleen, maar ook dan eerst zult gij waarlijk nuttig kunnen zijn. Wat heeft Bilderdijk uitgerigt met zijn reusachtig verzet tegen den geest des tijds? Niets. Al de magt die bekwaamheid en geleerdheid, die meesterschap over de taal, die veerkracht van karakter, die volharding en standvastigheid; al de magt, die een stoet van uitstekende en invloedrijke leerlingen iemand geven kunnen, al die magt heeft Bilderdijk bezeten en met al die magt is hij opgekomen tegen de 19de eeuw. Nogtans de 19de eeuw is die zij is en de geest des tijds heeft zich aan hem niet gestoord.

Wilt gij uw leven dan goed besteden, zoo verbeuzelt het niet met wanhopige blikken achterwaarts te slaan; heeft het heden nog niets dan doornen voor u, het grijs en uitgeput verleden draagt evenmin bloemen in den schoot. Al is het u hier niet alles naar den zin, zit nooit moedeloos neder! Werkt, verbetert, vaart voort! Zoo gij het weigert, wij zullen het doen zonder u, want - en gaarne maakt ik de woorden van Bungener tot de mijne - La marée des idées n'est pas une marée qui va et qui vient. Lorsqu'une fois elle a commencé à monter, elle monte, monte toujours. Dieu seul pourrait l'arrêter, encore ne le pourrait il qu'en arrêtant, qu'en brisant l'intelligence. Lamentable miracle, que Dieu ne fera jamais!

Mijn tweede en laatste opmerking is deze:

Al wat groot is, is eenzijdig, de waarheid van onze beschouwing van Bilderdijk heeft deze uitspraak weder bevestigd. Voor een deel, wij zagen het, heeft Bilderdijks

grootheid in zijne eenzijdigheid bestaan. Welnu, is men niet verpligt, evenzeer op Goethe's eenzijdigheid de aandacht te vestigen? Inderdaad, Goethe ging bijna op in het Heden, voor het Jenseits had hij weinig hart. Bilderdijk smachtte naar het Jenseits en was voor het Heden dikwerf blind. Wel ons, dat wij tusschen de beide rigtingen, door deze twee groote geesten vertegenwoordigd, niet hebben te kiezen. Daar is een derde, daar is een hooger standpunt. Zoekt het niet bij den Griek, zoekt het niet bij den Jood*); zoekt het bij den Germaan, bij den Christen, neen zoekt het bij hem, naar wien de Christen zich noemt, en wiens geest de Grieksche en Joodsche wereldbeschouwing daardoor verzoent, dat hij ons leert ook het treurigste Heden met dankbaren moed goed te vinden, ook het onvolmaaktste Heden met werkzame en zelfverloochenende liefde te verbeteren en voorts op een toekomst het oog te rigten, die een onwrikbaar geloof in Gods liefde zeker regt geeft te verbeiden, die evenwel onze stoutste verwachting nog te boven zal gaan.

Een heel kinderachtige vertelling, *Uit den mond eener oude van dagen opgeteekend door* Louise.

Och, die eerwaardige oude dag! hoe schoon zijn die zilveren lokken, die sidderende hand, die gebogen gestalte, wat poëzy ligt daarin, wat.... Hm, - ja, schoon, en poëtisch, en heerlijk! - dat wil zeggen, zoo lang hij en wij daar aan de twee uiterste grenzen tegenover elkander staan, met een heel lang, o zoo lang leven tusschen ons, en de voorstelling ook maar van de mogelijkheid van zelf oud te kunnen worden ons in een schaterend gelach doet uitbarsten. Eerwaardig! och, oude tobber, hoe diep gevoelt ge de bittere ironie, die in dien titel voor u ligt opgesloten! Eere! o zeker ze wordt u ruimschoots betoond waar ge ten bezoek u aanmeldt! hoe hartelijk reikt u elk ten welkom de hand, bij wien ge uw intrek neemt, om hem nooit, o nooit weêr in dit leven te verlaten! wel foei, wie zou ooit uw gelaat leelijk of stroef of somber noemen, als ge daar uit de nevelen der toekomst te voorschijn treedt, om het menschenkind van aangezigt tot aangezigt te ontmoeten; wie zou er ooit aan denken om door allerlei kunstgrepen u nog een poosje de deur voor den neus digt te houden, als ge toch al zoo vaak hebt aangeklopt; en nu ge u niet meer laat buiten sluiten, oude snaak, maar met

*) Behoeft het uitdrukkelijk gezegd te worden, dat in dit opstel niet van onze Israëlitische tijdgenooten maar van den geest der Hebreeuwen sprake is, zooals die voor drie duizend jaar zich openbaarde?

uw stramme leden toch door een kiertje zijt binnen geslopen, o hoe trotsch is men daar op uw aankomst, wat allerliefste receptie! och neen, nooit wordt ge in het kleinste hoekje weg gestopt, dat toch maar niemand u bemerken zal; ge wordt terstond aan vrienden en bekenden gepresenteerd als een lieve welkome gast, en uw naam wordt luide en bij herhaling genoemd, dat toch niemand zich in uw persoon vergissen zal.

Arme oude dag! eerwaardig, gij!.... en toch, van waar komt u die smaad, die daar kleeft op uw bestaan? Vervult ge dan de roeping niet u door den Schepper aangewezen, dat ge zoo geschuwd wordt en verloochend, en terug gedrongen en ontvlugt? Immers niet tot een engel der wrake werdt ge bestemd, niet tot een plaag voor den armen mensch, om hem de vreugde en den vrede en den zonneschijn zijns levens te rooven? gij die toch de krone zijn moest van zijn bestaan! Maar ik geloof, ge zijt een weinig *rancuneus*, ge verstaat dat woord immers wel, oude Heer? Natuurlijk, dat behoort zoo; een modetoilet om de verflenste leden en modewoordjes op de verkleurde lippen, dat is de geest des tijds; *enfin*, dan dient ge ook meê te doen; nu ja, maar ge waart *rancuneus*, dacht ik, zeg, is het zoo niet? als men niets ter uwer ontvangst heeft in gereedheid gebragt, geen enkele poging om het u aangenaam en gemakkelijk te maken, maar men uw aanstaande komst zich ontveinst, ofschoon ge door tal van boden toch reeds voor lang belet deedt vragen, niet waar, ge zijt dan wel wat korzelig en slecht geluimd? en als ge daar als een dief in den nacht ter woning binnen sluipt waar ge misschien plegtstatig uw intocht dacht te houden, 't is dan wel uit spijt of ergernis, dat ge zoo'n legio van kwelduiveltjes meê binnen sluikt om het arme ligchaam en de nog armer ziel te plagen en te sarren, tot dat ge er zoo ellendige schepsels van gemaakt hebt, als wij ze te vaak ontmoeten onder de ouden van dagen; lastig, onaangenaam, een plaag voor zich zelven en voor die hen omringen. En dat is dan uw werk: foei, foei hoe boos; gij, die toch zoo vriendelijk kunt zijn en zoo goed. Ja, 't is voorwaar geen wonder, pruttelt ge, waar men zoo wederregtelijk wordt behandeld, waar men zich alles ziet onthouden waarop men zoo ten volle aanspraak had, zie, dat is tergend, dat is wel een prikkel tot toorn. Ge hebt gelijk, oude, uw eischen waren niet onbillijk, want hebt ge niet uw voorloopers voor u uitgezonden, wier roeping het was te arbeiden voor u. Ging daar niet 's levens Lentetijd vooraan, de jeugdige vriendelijke engel Gods, vol van moed en levenslust, toegerust met al de krachten om den akker des geestes te bearbeiden, om te zaaijen en te beplanten. En hem volgde zijn broeder, de nog krachtiger Zomer, vol van koestering en gloed, om aan het uitgestrooide zaad wasdom te geven en het te doen rijpen en den akker zuiver te houden van onkruid, opdat straks de Herfst den sikkel in de gerijpte aren zou kunnen slaan, om te verzamelen en op te tassen en de voorraadschuren op te vullen, dat er toch overvloed en vervulling zijn zou, als gij zoudt naderen. Neen, gij zijt niet bestemd en toegerust, om den arbeid en de vermoeijenis van de hitte des daags te verduren, gij door den Schepper geroepen, om de rustige kalmte van den avond te genieten, om van den verzamelden voorraad u te voeden, en als een getrouw rentmeester er van meê te deelen aan

allen die rondom u zijn, aan de krachtige, jeugdige arbeiders, die dan het zaad uit *uwe* schuren zouden nemen en het uitstrooijen, wijd en zijd, opdat het vruchten zou voortbrengen, lang, lang nog nadat gij van de aarde waart verdwenen. Zie, dát is uw roeping, dát uw werkkring, dát uw genot: en is het dan wonder, dat ge u wreekt, wanneer gij aan uw roeping niet kunt beantwoorden, uw taak niet volbrengen, 't u toekomend genot niet smaken moogt? Och, elke dwang aan de natuur gepleegd draagt de kiem der wrake in zich. En is 't geen geweld aan haar, dat men u wil persen in vormen, die slechts pasten aan uw jeugdiger broeders; geen geweld, dat men strijdt en worstelt tegen u, dat men u lasten op de zwakke schouders wil tassen die door uw voorgangers gedragen moesten zijn, maar waaronder gij neêrzinkt; dat men u gebrek laat lijden, arme die u thans ellendig en naakt en beroofd gevoelt; neen, geen wonder is het, dat ge als pijniger daar optreedt, ongelukkige ouderdom, die de opvolger moet zijn van een misbruikte jeugd, van een verbeuzelden, van een vermoorden zomertijd des levens, - och, men was ook zoo wreed tegen u. Niet altijd zijt gij die on vriendelijke verschijning, dat afschrikkend spooksel. Gij kunt er bij wijle zoo vriendelijk uitzien, er kan zoo innige vrede, zoo veel kalme vreugde van uw gelaat afstralen, dat we 't wel moeten gelooven dat ge toch zoo'n echte ongeluksbode niet zijt. Maar zou dan ook de Alverzorger, die in de behoeften van al zijn schepselen heeft voorzien, hem alléén hebben uitgesloten, hem, den moegesloofden tobber? Zie hoe hem daar het vermogen ontzinkt om te genieten in het tegenwoordige, om zich te vermeijen in de toekomst; de buitenwereld verliest allengs haar prikkel om hem als weleer te schokken, te roeren en aan te trekken; de zinnen zijn te verstompt om scherp waar te nemen wat hem omringt, en als vlugge boodschappers dat over te brengen aan de ziel, en de ziel - och, zij schijnt het maar noode op te nemen en flaauw te gevoelen, wat zoo spaarzaam tot haar wordt gebragt. Maar daar schijnt een nieuw vermogen die wegstervenden te vervangen: 't wordt thans een leven in 't weleer, een genieten van hetgeen is geweest. Dat is de wereld van den oude van dagen: dat is zijn genot, zijn paradijs, zoo maar niet de engel der wroeging het vlammend zwaard heeft uitgetogen, om hem het ingaan te beletten. En of dat genot zoet is voor hem, of het hem schadeloos stelt voor wat hij heeft moeten afstaan? Zie, 'k herinner mij, hoe ik nog als kind aan de kniën stond van mijn goeden grootvader, uur op uur, om met gretigheid te luisteren naar zijn verhalen uit het lang verleden. Nog zie ik hem, den zilverlokkige, hoe dan 't glansloos oog weêr straalde, hoe daar weêr opgewektheid sprak en levensfrischheid uit de ontplooide trekken van 't gelaat, uit den toon van de stem, uit den gullen lach, uit het wegpinken van den traan. Er was weêr gevoel, weêr leven, weêr bezieling in dat oude afgesleten ligchaam; 'k verbeeldde mij eerst dat het slechts ter wille van *mij* was, dat grootvader zoo mooi en zoo prettig vertellen kon; maar 'k bemerkte toch allengs dat de oude man soms alles om zich heen, tot zelfs zijn aandachtige toehoordster, daarbij vergat; en als ik tot hem opzag en hem staarde in 't verjongd gelaat, er was geen twijfel of hij gelukkig was, of hij werkelijk genoot. 'k Meende toen dat het een gave was, mijn lief oudje boven an-

deren verleend, maar later leerde ik het als een vermogen kennen, den ouderdom algemeen eigen. En nu ik zelf daar sta aan den eindpaal van mijn reisweg, o nu weet ik 't, want ik heb 't ervaren, hoe vriendelijk een weldaad het is, uit de hand des Scheppers, dat terugdroomen in de dagen der jeugd, dat inleven in die wereld van weleer, 't is een weldaad, waarvoor de oude van dagen den liefdevollen Gever niet genoeg kan danken: 't is de prikkel, die hem voor indommelen bewaart, 't is een krachtige olie, die het versleten raderwerk dat zoo roestig wordt, en zoo stram, weêr veerkracht geeft en nog voor algeheelen stilstand bewaart, o 't is zijn troost, zijn vreugde, zijn zaligheid. Zie, als ik daar zoo stillekens neêrzit, en 't stoffelijk oog zich van die wereld buiten mij heeft afgekeerd, dan ontplooit de verbeelding wat haar nog van haar wieken rest, en ik beweeg mij weêr in de wereld van 't weleer, van 't lang, lang verleden meestal. De gedaanten veler lieven, zoo'n tal van jaren door mijn oog niet meer aanschouwd, staan daar weêr voor mij, bloeijend en in al haar eigenaardigheid. En 't zijn geen schaduwbeelden, die daar als nevelen mij voorbij zweven. 't Is een diorama, helder en frisch, dat zijn tafereelen breed en uitvoerig gepenseeld ontrolt en den toeschouwer verplaatst in die voorgetooverde oorden. 't Is een tooverlantaarn die haar figuren en groepen met levendige tinten op den spiegel van mijn zielsoog afdrukt. 't Is toch vreemd, hoe de uitersten des levens elkaâr naderen en raken en als te zamen vloeijen. De kindschheid en de ouderdom! Wat ligt er niet in tusschen die beiden. En daar op het midden van dien weg, op den top van den levensberg, is het begin geheel uit het gezigt geraakt, de gedachte er aan schier verdwenen, maar daar keeren ze terug aan 't eind, met verjongde kracht; al de gewaarwordingen, indrukken, neigingen die eenmaal woonden in het kinderlijk gemoed, ze worden door het oude, afgesleten hart weêr gevoeld, de *ideale* tooverlantaarn is nu mijn lust, de *werkelijke* was 't genot mijner jeugdige jaren. Wat voerde zoo'n tooverlantaarn-partij mijn vreugde toen ten top. O zeker, de miniatuur-wereld van nu zou zich met zoo onbeduidend genot niet meer kunnen tevreden stellen; maar wij kinderen van den ouden stempel wisten nog niet beter en het denkbeeld zelfs van kinder-dinés en kinder-bals en kinder-recepties sluimerde toen nog in den schoot der toekomst. Maar van wat we niet kenden voelden we ook het gemis niet, en gelukkig waren we in hetgeen we bezaten. En onze pret was ook zoo verwerpelijk niet. Die Laurens met zijn tooverlantaarn, de held onzer winter-idealen, er was toch zoo iets eigenaardigs, zoo iets, - och lach me maar uit, kinderen der verlichting, zoo iets *interessants* aan hem. 'k Bedoel niet dien Laurens van later tijd, den opvolger, bah, dat was maar een nadruk, daar hadden wij die aan wat beters gewoon waren wel hoog de neusjes voor opgetrokken, maar ik spreek van den echten, den Provençaal, den *émigré*, de spruit welligt van oud adellijk Frankenbloed, van een vervallen riddergeslacht, och, wie weet misschien wel van een verarmde, een ongelukkig geworden markiezen- of graven-familie! *Enfin*, 't deed er niet toe, markies of niet, hij was toch *tout à fait Français.* Dat *air* van wat u aan iets *gracieus*, aan iets levendigs en, en.... kortom, van wat u aan den Franschman herinnert, springt

u terstond bij hem in 't oog ondanks het Amsterdamsche Jordaanleven, dat hem meer dan veertig jaren in zijn schoot heeft opgenomen. Hoe eigenaardig ziet hij er uit, niet waar, met zijn rok van hemelsblaauwe stof, hofmodèl van voor de revolutie, zoo als hij zelf verklaart. Wat staan die beenen van echt Fransch fatsoen nog regt en vlug, als waren ze de *entre-chats* nog niet verleerd; en dan 't gepoederd pruikje, waarvan hij den staart zoo sierlijk heen en weêr weet te slingeren; 't is immers een costuum als uitgevonden om de welgemaaktheid van onzen zeventiger te doen uitkomen. Kunt ge 't nog niet toestemmen? Och ge spraakt wel anders, hadt ge hem maar eens gezien op een onzer *soirées*, als hij zich daar aan 't hoofd stelt om den feestmarsch te openen, waarvoor hij ons eerst twee aan twee heeft gerangschikt. Met opgerigten hoofde, 't gelaat in den plooi, de viool op den schouder geleund, de voeten in positie. Zie, zoo. We zien allen met eerbied tot hem op en zijn trotsch op hem, zoo als hij het op ons is. En wel mogt hij dat ook. Zie maar eens wat aanvallig groepje, waarvan hij thans de aanvoerder is. Wat liefelijke kindergestalten, met stralende oogen en lagchende mondjes. Een tal kleine feeën van zeven of acht jaar. Ze zijn vrolijk en gelukkig zoo als slechts kinderen het kunnen zijn. Zelfs het spooksel van geboorte- of geldtrots mogt het nog niet gelukken dien kring binnen te sluipen. Zie het blonde kopje met die groote heldere kijkers, dat 's mijn nichtje Clara. Haar papa is een der voornaamste kooplui van de stad. Ze woont in een prachtig huis. En 't lieve brunetje naast haar, dat ze zoo teeder omvat, en dat zoo vertrouwelijk tegen haar aanleunt, och, dat keert straks tot een nederig kruidenierswinkeltje terug, maar o 't is zoo'n lief vriendelijk schepseltje. Daar is er toch één die zoo wat verschovelinge lijkt, 't kost haar althans vrij wat moeite om zich tot dans of speelnoot aan een harer makkertjes op te dringen. En dit is het éénig kind eener schatrijke weduwe, en altijd is ze 't mooist gekleed. Maar 't is een snibbig, valsch ding, dat altijd kwaad stookt en voor niemand wat over heeft. Ba, geen van ons kan haar uitstaan. 't Is ook alleen op uitdrukkelijk verlangen van sommige ouders, dat ze somtijds op onze feesten wordt genoodigd, anders lieten we haar stellig t'huis. - Merkt ge 't wel op hoe daar de geest Gods zich reeds openbaart in die kinderen? Hoe trekt het liefelijke en goede en reine hen aan, wat stoot het schandelijke en lage hen af. 't Is de godsstem die daar spreekt in hen. Mogt ze maar door de opvoeders worden verstaan, mogt maar het teedere plantje uit goddelijk zaad gekiemd, gekweekt worden en verzorgd, mogt... Och, foei, dat begint waarlijk op een predikatie te lijken, en we hadden nu op een voorstelling van de tooverlantaarn gerekend. Hadt gij? Wel dat verblijdt mij. 'k Heb juist uw sympathie daarvoor noodig. Ziet ge, als mijn predikatie was afgeloopen, had ik juist plan u ter bijwoning van zulk een feest beleefdelijk uit te noodigen. Een verjaarfeest ter mijner eere voor vijftig jaren aan ons huis gegeven. Een echte tooverlantaarn-partij; de vertooning overgenomen door mijn terugroepende verbeeldingskracht, zeggen de geleerden, geloof ik. En 'k was wel een weinigje bang voor een beleefde weigering. Die kinderwereld, zeker er is wel van te leeren; maar amusant? Hm, voor een oud mensch misschien; maar mijn jeugdige vrienden,

ziet ge, daar vreesde ik voor. 't Is ook zoo dood eenvoudig, al wat op die kinderen betrekking heeft. Maar ge weigert niet? O 'k ben er verrukt over. Alzoo, mijn vrienden, geeft wel acht.

Er is feest in ons huis, dat ziet ge, al had ik het ook niet vooraf aangekondigd. 't Is de pronkkamer, die voor ons ontsloten is. En dan al die ontstoken waslichten op de kroon die daar met haar glazen bellen, schitterend als dauwdruppelen in den ochtendgloed, zoo statig uit het midden van het plafond afdaalt, ge begrijpt dat 's geen alledaagsche vertooning bij ons, evenmin als die massief zilveren kandelaars met hun zachte wasvlammetjes daar op die penant-tafeltjes van veelkleurig marmer, honderdvoud teruggekaatst door de kolossale spiegels er boven, daar net tegenover elkaâr. 't Is goed ook dat er wat veel verlichting is aangebragt, 't zou er bij avond anders somber genoeg uitzien in dat vertrek met zijn mahoniehouten paneelen en beschotten, met zijn behangsel van donkerkleurig tapijt, tafereelen uit de Heilige Schrift voorstellende. Dat kunststuk zou bij wat schemerachtig licht anders bijzonder geschikt zijn, om een kinderlijke verbeelding te doen ontstellen. De physiognomiën dier oosterlingen spreken wat sterk, en de tinten zijn wat hard, misschien is het wel een oostersche gloed. Toch zoudt ge mij moeten toestemmen dat het gelaat van dien Saul, zoo als hij daar David tracht aan den wand te spietsen, u met ontzetting vervult, en Judith, de volschoone, met die glinsterende oogen en.... daar schijnt de dame voornemens zich van wat naderbij te doen bewonderen, want statig komt ze een eind voorwaarts, maar zie, ze verandert van plan en draait zijwaarts af, tot ze geheel uit mijn oog verdwijnt, en in het geopend vak, van waar nog zoo even de bloeddorstige schoone u tegenstaarde, vertoont zich een andere gedaante, maar bevalliger en meer welkom, o duizendmaal meer. ‘Lieve, beste Nans, 'k feliciteer je, en nog vele, vele jaren na deze, hoor,’ fluisterde ze mij vriendelijk toe, nadat de deur met de oosterlinge er op weêr met een smak op haar plaats was teruggekomen. De armen die mij thans liefkozend houden omvat, behooren mijn nichtje Claar toe, maar nu vier jaren ouder, dan toen we daar straks ter loops kennis met haar maakten. ‘Tante lief, 'k feliciteer u ook met Nans,’ en de kleine feeën-gestalte vloog een dame in de armen die daar met hare triomphant-satijnen japon, violet-kleurfond met witte ranken, gegarneerd met echte *point d' Alençon*, een vrij deftige figuur maakte. Welligt zoudt ge er mijn stemmige moeder niet eens in hebben herkend, als ze u nooit anders onder de oogen was gekomen, dan in de ordinaire japon van zwart levantien, en de eeuvoudige muts, al was ze ook van de kostbaarste kant, in plaats van dit gekuifde zwierige kapsel, waarop de kleine muts zoo kunstig met diamanten spelden is vastgehecht. Wel mogt ze zich ook heden met den feestdos tooijen. De geboortedag harer éénige en 't feest ter harer eere was 't dubbel waard, meende zij althans. ‘Dank je, Claarlief, je zult er nog lang getuige van zijn, hoop ik, en ook dat Nans en jij mekaâr als zusters zult blijven liefhebben, zoo als tot nu toe,’ klonk het van moeders lippen. ‘Veel geluk, Nans,’ ‘'k feliciteer je wel,’ ‘ik ook, ik ook,’ klonk het rondom ons, want de barre Judith moest telkens wij-

ken om een heel troepje feestelingen toegang te verschaffen, dat nu met haar zegenwenschen beladen op ons losstormde. ‘Maar waar blijft Lena toch, Claar?’ vroeg moeder die een oogenblik verwonderd had rondgezien. ‘Was je zoo ongeduldig,’ ging ze glimlagchend voort, ‘dat je alléén maar vooruit kwaamt?’ ‘Och neen, tante, weet u,’ en het stemmetje van Claar werd wat fluisterend, ‘weet u, pa heeft haar opgesloten, hij wil volstrekt niet dat ze gaan zal.’

‘Hé, je pa, maar die bemoeit zich immers van zen leven met jelui uitgaan niet’, kwam ik met eenige drift tusschen beide: de naam van Lena had mijn aandacht getrokken. De zachte blos van Claar verhoogde zich eenigzins, en eenige oogenblikken tuurde ze strak op de punten harer lichtkleurige schoentjes. ‘Ja tante, weet u’, begon ze ten antwoord op den vorschenden blik mijner moeder: ‘die Leen kan ook zoo heel naar wezen, dat weet Nans ook wel, niet waar?’ en ze sloeg haar groote blaauwe oogen vriendelijk vragend tot mij op. ‘Nu, weet u, Betje had ons gekapt, voor het eten nog, en mijn krullen waren zoo netjes, o veel mooijer dan nu’, en ze schudde eens even met de blonde lokken, die toch nog zoo keurig waren. ‘Maar Leen, och, u weet wat akelig haar die heeft, en er was maar geen krul in te krijgen, hoe Betje ook haar best had gedaan. En toen we nu beneden kwamen in de eetkamer, zat pa daar toevallig al aan tafel, je weet wel, Nans, pa komt anders nooit vroeger dan dat er al opgedaan is, maar nu was hij er al. En hij riep me bij zich en noemde me zijn prinsesje, en kuste me, en zeî dat ik zulke beeldige krullen had, en...’ ‘Maar hoe ging het nu met Lena?’ viel moeder in, die zeker zag dat Claar, bij het vermelden van pa's lofspraak, al eens in den spiegel had gegluurd en haar eigen bevallig figuurtje met welbehagen beschouwde. ‘Ja weet u’, en de heldere kijkers werden neêrgeslagen, ‘pa keek toevallig om, en Lena was achter hem gekropen, precies in het hoekje achter hem, misschien wel omdat hij haar dan niet zien zou; maar toen pa haar daar nu zag, begon hij vreesselijk te lagchen, en hij trok haar midden in de kamer, omdat ze niet wilde komen toen hij haar riep, misschien wel omdat hij haar zijn Goudsbloemetje had genoemd, weet u, dat zegt pa altijd tegen Leen om haar roode haar.’ Claar hield even op en zag ons beide aan, zeker om te weten of dat ons nu duidelijk was. Moeder knikte zwijgend. ‘Nu,’ ging ze voort, ‘ik zag wel dat zij erg boos werd toen pa haar aan 't haar trok, dat toch al zoo steil en zoo regt hing, en aan ma vroeg, of we nu al in den aspergie-tijd waren. Ma moest er ook erg om lagchen, en Karel die er ook bij was, nu dat kunt u begrijpen.’ - ‘Maar daarom werd Lena nu toch door pa niet opgesloten,’ zeî moeder die volstrekt niet lagchen moest, maar zeer ernstig keek. - ‘Neen’, en 't mondje van Claar, dat ook al een lagchenden trek had gekregen, trok weêr in de plooi: ‘maar Leen was heel boos, ze wilde niet eten, en ze huilde ook, want ik zag dat de tranen vóór haar op tafel vielen, maar ze durfde toch geen woord zeggen, want ze is bang voor pa, omdat hij zoo ijsselijk driftig kan worden, dat weet u wel, dan is ma ook bang, want ze zeî laatst nog tegen me toen pa ook zoo boos was: “toe Claar, pa wordt op jou toch nooit boos, zeg jij eens...” - “Maar nu Lena?” vroeg moeder, die wel niet nieuwsgierig scheen, welke boodschap Claar toen was

opgedragen. - “Och, tante, toen pa de kamer pas uit was, sloop ze stil achter me, en haalde op eens al mijn krullen door de war, en ze trok me zoo vreesselijk aan men haren, dat ik gillen moest van pijn, en ze wou niet loslaten toen ma er bij kwam ook, maar het duurde net zoo lang tot ik er uitzag of de poes men krullen door mekaâr had gekrabd,” ze keek heel droevig bij die vreesselijke herinnering. - “Gelukkig, Claar, dat het nog weêr in orde is gekomen,” zeî ik.

- “Ja”, en de blik helderde weêr op, “maar Betje zeî ook: als er uit de natuur niet zooveel krul in zat, dan was er waarlijk geen raad op geweest.”

- “Zoo, en toen Lena?” vroeg moeder weêr, die al eens had omgekeken toen ze onze Laurens had hooren binnenkomen, en nu misschien bang was, dat de geschiedenis van Leen in den steek zou blijven.

- “Ja tante, en toen, - en toen...” de woorden schenen er bij Claar nu niet goed uit te willen. “En toen ging Claar bij pa om Leen te verklappen,” vulde moeder aan, en toen sloot pa Leen op, is 't is niet zoo?’ - ‘Ja, maar 't was ook heel slecht van háár,’ pruttelde 't ding, en 't mondje plooide zich zoo droevig alsof ze waarlijk thans zelve wou gaan schreijen.

- ‘Ja zeker, was 't slecht van Leen, dat ze zich zoo boos maakte, maar 't was vooral dwaas van haar, dat ze zooveel waarde hechtte aan zulke onbeduidende dingen als de kleur of het krullen van 't haar. Maar van Claar’ - en moeders stem klonk zoo zacht en droevig, 't leek niets op knorren - ‘van Claar had ik gehoopt, dat ze een beleediging zou kunnen vergeven, daar heb ik me in bedrogen: - dat spijt me, - o dat spijt me zoo.’

- ‘Och tante, 't spijt me nu zelve ook.’ En de waterlanders kwamen nu waarlijk voor den dag: ‘wezentlijk....’

- ‘En wat zeg je van me kippen,’ préludeerde daar de viool van Laurens. ‘Pergodine, pergodine, toe Claar,’ en een vrolijk troepje vloog op ons toe. Spoedig was Claar afgekust, de traantjes heimelijk gedroogd en - daar vloog ze meê in de rei der jubelenden. Wat ziet ze er beelderig uit in haar gazen kleedje met blaauwe linten, 't Madonna-kopje, zegt haar pa altijd. En 't is geen wonder ook, ze is om te stelen. Jammer maar, dat ze wat ijdel wordt, had moeder laatst tot oom gezegd. Maar oom meende dat mooije meisjes wel een beetje nuffig mogen wezen, dat staat haar zoo allerliefst. Hij had moeder toen op den rug geklopt, en er hartelijk om gelagchen; oom werd ook nooit heel boos op moeder, als ze iets zeî of vroeg dat hem niet beviel, mogelijk wel omdat het haar eigen broêr was, toch had tante daar wel eens een humeurtje om getoond. Maar als men van zeker iemand spreekt is hij meestal kort bij, en zie, de bleeke dame die daar nu juist binnenkomt - de groote menschen vereerden toen ook onze feesten met hun tegenwoordigheid - dat is tante zelve. Dáár die, met den japon van blaauw satijn met gele bouquetten, die met den zwarte dat 's maar een oude nicht. Maar och zie nu toch eens, dat kleine schrale meisje dat daar achter tante zoo schuw komt binnensluipen, dat 's waarlijk - Lena, zou oom dan toch....

- ‘Nans, spreek jij Leen eens gaauw aan, en dans dan straks eens met haar,’ fluisterde moeders stem achter mij. Leen was niet heel spraakzaam, gelukkig ging daar weêr spoedig de viool: ‘Mijnheer

van Son die brave kapitein,' en arm in arm sloten we ons aan den trein aan, heel achter aan, Lena kroop altijd achter af. 'k Moet toch eens even zien hoe het met Lena's kapsel is gegaan, dacht ik onder 't marcheren, en gluurde eens op zij, wij waren nu precies midden in de kamer onder de kroon, maar waarlijk haar hoofdje glom daar in den lichtglans toch ook precies als een goudsbloem in den zonneschijn, en dan een haar, zoo stoppelig en sluik. Ze is toch ook regt leelijk, dacht ik toen ik eens weêr van haar naar Claar had gezien die daar met stralende oogen, lagchend en jubelend voorthuppelde, dáár in de voorste rei, vlak achter onzen vriend Laurens, en Lena, ze zag zoo zuur, haar oogen, zoo wat grijsachtig groen, waren nu rood en gezwollen er bij, en dan dat geel bleek van het mager gezigtje. Leen was altijd zoo'n sukkeltje geweest, daarom was ze zeker zoo klein en schraal: wel een hoofd kleiner dan Claar en ze was toch maar één jaar jonger, net een jaar.'

- 'Hoor eens Leen, zeg me nu eens hoe je er toch uitgekomen ben,' begon ik weêr toen de marsch was geeindigd, en de paren zich tot groepjes vormden die praatten en lachten en langzaam de zaal rondwandelden; Lena en ik waren arm in arm dien stroom gevolgd tot we ons aan het eind van de kamer in een hoekje hadden neêrgezet, dáár vlak bij het raam, bijna door de ruime plooijen van de zware damasten gordijnen ingehuld. 'Heb je je pa excuus gevraagd, Leen?'

- 'Excuus!' Ze hief plotseling het hoofd op, als schrikte ze van dat woord. 'En pa had *mij* geplaagd en uitgelagchen, en zou ik excuus vragen! 't Was immers slecht van *pa*? Excuus, neen Nans, dat had ik niet gedaan, al was ik ook dood gegaan.' Er sprak zooveel bitterheid uit haar stem, ze beefde en 'k zag hoe ze met geweld de tranen van ergernis weêrhield, 'och Nans', vervolgde ze, na eenigen tijd waarin we beide gezwegen hadden - 'k wist waarlijk niet wat ik er op moest antwoorden - ''k wou dat ik maar dood was, dan zou ik niet meer zoo geplaagd worden en altijd achter de bank geschoven, dan was ik den hemel.'

- 'Ja maar Leen, weet je dat nu wel zoo zeker, je bent toch ook wel eens ondeugend, en dan kom je er toch niet in.'

Lena glimlachte even, alsof ze zich over mijn onnoozelheid verwonderde.

- 'Ja, daar was ik vroeger ook wel eens bang voor', zeî ze 'maar weet je, toen verleden jaar Henritje gestorven was, toen zeiden ze allemaal dat hij nu gelukkig was, en dat hij bij onzen lieven Heer was, in den hemel: nu en Henri kon soms geducht ondeugend wezen, dat weet je toch ook nog wel. En daarom was ik er toen ook niet meer bang voor. O en ik heb nu al zoo dikwijls gebeden, dat God me toch ook maar wou laten sterven en in den hemel laten komen, maar ik ben bang, dat Hij ook niet van me houdt, anders zou Hij het toch wel doen, vindt je 't ook niet, Nans?'

- 'Ja, maar moeder zegt, dat de menschen wel eens iets bidden, dat niet goed voor hen is, en daarom zal dat met kinderen ook wel gebeuren', concludeerde ik zeer logisch.

- 'Zoo, maar 'k begrijp toch niet, waarom het niet goed zou zijn', peinsde Leen, streek zich met de hand over het voorhoofd en bleef toen in gedachten verzonken sprakeloos zitten.

- 'Maar Leen, hoe ben je er dan

uit gekomen?' vroeg ik na eenigen tijd, met kleine-meisjesachtige nieuwsgierigheid: was ik grooter en ouder geweest, dan had ik het zeker niet gedaan, o dan was ik die lastige kwaal al lang te boven.

Lena zag me even aan als kwam ze pas uit den droom. 'Ja, dat 's waar'; zeî ze, 'hoor Nans, als je me heusch belooft, er tegen niemand van te spreken, dan zal ik 't je vertellen.'

- 'Heusch niet.'

- 'Nu, weet je, ik was eerst in een hoekje op men knieën gevallen,' begon ze fluisterend en nog digter hulden we ons in onze damasten drapering. 'En 'k had weêr gebeden, o wel een half uur lang, of onze lieve Heer 't nu toch als je blieft wou doen, maar toen 't alweêr niet gebeurde' - en ze zuchtte diep - 'toen stond ik maar op, maar 't was pikdonker geworden in dien tijd, en ik vind het toch niet prettig in 't donker, jij wel, Nans?'

- 'Neen, prettig niet, maar 'k ben toch niets bang.'

- 'Bang? abah neen', en Leen zette een heel voornaam gezigt, 'maar... maar... ik wou toch liever niet langer er in blijven zoo alleen, weet je', en 't gefluister werd nog zachter: ''t was net of ik 't booze gezigt van pa uit al die donkere boeken naar me zag kijken en of 'k dan zijn hand naar me zag grijpen. Gek, he? maar 't was toch precies of 't waar was, en daar was ik bang voor. Maar nu hoorde ik pa toch waarlijk het huis uitgaan, en toen begon ik hard tegen de deur te kloppen en te stompen net zoo lang tot ma boven kwam, en toen vroeg ik heel vriendelijk of 'k asjeblieft naar beneden mogt.'

- 'Zoo, en mogt je toen dadelijk?'

- 'Wel neen, maar toen zeî ik aan ma, dat ik dan aan pa zou vertellen dat Karel alle weken zooveel zakgeld van haar krijgt, als hij het zijne heeft versnoept.'

- 'Hé Leen, dat was toch brutaal van je tegen je ma!'

- 'Maar 't was immers waar.'

- 'En wat zeî je ma?'

- 'Wel eerst dat ik jokte, maar ik wist het veel te zeker. 'k Had zelf gehoord dat hij 't aan Frans van Hees vertelde toen ze zamen uit school kwamen, en dat zeî ik ook tegen ma.'

- 'En mogt je toen?'

- 'Ja, ze zeî dat ik een kwaad nest was, maar dat ik maar gaauw naar Betje moest gaan, om me aan te kleeden, en dat ma me meê zou nemen hier na toe, maar dat ik er dan ook geen woord van spreken moest, en dat....'

- 'Madeleine, Madeleine!' klonk het daar eensklaps aan de andere zijde van de kamer. We zagen beiden naar dien kant heen, zonder groote verrassing echter. We kenden de beteekenis van dien naam. 't Was twee à drie jaar omstreeks geleden, dat men op al de kinderfeesten die door de tegenwoordigheid van Laurens werden opgeluisterd, tegen half zeven of zeven uur een slank meisje van twaalf à dertien jaar kon zien binnensluipen. Ze droeg een houten kistje onder den arm, dat haar terstond door den tooverlantaarnman werd afgenomen. Dat meisje was zijn kleindochter, en in het kistje de machine die de tooverwereld moest te voorschijn roepen. Sommigen onzer zeiden, dat grootpapa ondanks zijn Fransche beenen en militaire houding, toch wat knikkend in de knieën was, en het kistje niet meer zoo ver kon dragen. De man woonde aan het uiterst endje van de stad. Maar anderen meenden dat Madeleine tot adsistentie kwam

bij de vocale uitvoering van de voorstelling. Zeker is 't dat de stem van den ouden man wat beverig was geworden, en na den avond dat die ongeroepen trillingen door eenigen der ondeugendsten onzer waren nagebootst, natuurlijk met luiden bijval, was Madeleine verschenen. Ze had dan ook een stem als een klok zoo helder en zoo doordringend, en altijd was ze, boven ons allen uit, te hooren. Als de voorstelling was afgeloopen sloop ze stil in een hoekje en bleef daar zitten tot grootvader met haar naar huis ging, dat nooit later dan negen uur gebeurde. De voorbereidende werkzaamheden waren al afgeloopen. Het groote witte kleed tegen het donkere behangsel uitgespannen, de kaarsen op kroon en kandelaars gebluscht, tot op een paar na: zelfs voor het vuur dat ginds in den open haard zoo hel flikkert, is een scherm gezet. 't Moet duister zijn: duisternis is het vereischte element om toovergestalten te voorschijn te roepen. We zijn allen in rijen achter elkaâr geschaard: de kleintjes vooraan, dan de groote en daar achter weêr de heele groote menschen, die ook gekomen waren om te zien. Twee tantes, de oude nicht, dan nog een mevrouw die naast ons woonde met haar dochter van twijfelachtigen ouderdom, en moeder.

Onze Laurens is een vriend van orde, hij begint met het begin, altijd de paradijsgeschiedenis vooraan. Daar staat Adam onder de wilde dieren en geeft ze namen. Zie, de leeuw staat daar aan zijn knieën, hij streelt hem de manen, de tijger ligt uitgestrekt aan zijn voet. Hoe vreemd toch, hij, de zwakke, schier hulpelooze mensch, heerschappij voerend over de ruwe kracht. Maar hij alléén ook heeft de gestalte omhoog gerigt, hij slaat den blik naar boven, al die anderen zien omlaag naar de stof der aarde. Ze betreden denzelfden grond, maar het oog heeft een ander doel voor zich. Zij geheel dier, hij maar half, en half engel. Stof en geest. Och Adam, verzuim het toch niet den blik naar boven gerigt te houden, ge mogt naar omlaag ziende op al dat dierlijke beneden u, u zelven ligt dier wanen als zij, en 't vergeten dat ge ook engel zijt. Daar is hem een hulpe gegeven. Eva verschijnt; maar met Eva ook de slang, natuurlijk: ze zijn in de voorstelling onafscheidelijk; arme Eva, waarom koos die listige slang ook u zwakke juist tot haar prooi? Adam ware ligt niet bezweken voor de verzoeking, 't sterke mannenhart ware wel bestand gebleven tegen de zonde der begeerlijkheid. Maar nu! Arme Eva, wat looden wigt van zonden en ellenden rust daar op uw schouderen, nu ge den erfvijand des menschen, den leugenaar van den beginne, den toegang opendet tot uw hart, en met het uwe ook tot dat van al uw nakroost. Och die erfzonde, die erfzonde! hoe rein waren we anders allen nog. Ziet daar staat de Cherub met het vlammende zwaard, en ze vlugtten beide uit hun paradijs, om het nooit weêr te zien, zij niet, en hun kinderen niet, want nog altijd slaaft en zwoegt de arme mensch, en wroet het stof voor zijn voeten om en los, om toch den sleutel weêr te vinden die hem het verloren Eden zal ontsluiten; maar hij weet het niet, dat het door engelenarmen is opgeheven dáár boven hem. Als hij het maar niet vergat dat de mensch 't hoofd en den blik omhoog gerigt moet houden, hij zou het ontdekken daar in den hemel boven hem en 't zou neêrdalen op zijn bede, tot in het binnenste van zijn eigen hart. Hemel en aarde vloeijen dan immers tot één...

‘*Marlbourough s'en va-t-en guerre*,’ klinkt daar het zuivere stemmetje van Madeleine, en 't koor valt in.

Daar stapt de heldhaftige Brit, door een stoet van ridders en knapen gevolgd, allen gewapend met zwaarden en degens en ander leelijk moordtuig om daar verre den broeder te gaan moorden, die hem nimmer leed deed en dien ze nog nooit zagen. Och, dat 's nu weêr de dierennatuur *pur sang*, dat regt der sterken.

- ‘Nans-lief, 'k heb je nog niet eens gefeliciteerd’, lispt daar achter me de stem van oude nicht. 'k Was even opgestaan, omdat het kleintje daar voor me zoo groot was dat ik haar niet over het hoofd kon zien. 'k Had toen met een ook eens achterom gegluurd, vlak achter me, waar ik tante, de tante in blaauw satijn, al zoo lang de vertooning had geduurd met oude nicht in druk gefluister had gehoord. Door dat omzien nu was de aandacht der matrone zeker op mijn persoontje en van daar op de aanleiding van het feest gevallen. De poezele hand van nicht had de mijne gevat, en mij langs den stoel heen, waarvan ik was opgestaan, zachtjes naar zich toe getrokken. ‘'s Heeren dierbare zegen, kind, naar ligchaam en ziel, hoor,’ en 't zegel op den wensch werd me op de lippen gedrukt. Toen drukte ze mij een paar malen de hand, zonder die weêr los te laten, lachte mij eens toe, en zeî toen half tot zich zelve, half tot tante die naast haar zat: ‘Ja, ja kinderen zijn toch een zegen des Heeren.’

- ‘Dat zeg je wèl, nicht,’ antwoordde tante, die 't woord maar als tot haar gerigt had opgenomen, ‘maar 'k zeg toch altijd, die 't lief er niet van heeft, heeft er ook het leed niet van. En op de moeder komt het toch maar aan. De mans, och, die kunnen met de kinderen niet omgaan. Den boel op stelten zetten ja, en een huis vol leven, dat je haast geen raad er op weet, om het maar weêr tot bedaren te krijgen.’ Ze hield even op, maar oude nicht wist zeker geen beter antwoord op haar betoog, dan een paar malen met het hoofd te knikken, de oude maagd was ook een mensch zonder ondervinding. ‘Daar is nu men Karel, o een beste jongen, een moedersgek,’ nam tante 't woord weêr op, ze was duchtig op haar praatstoel ‘maar een baasje, hoor, je moet maar bij de hand zijn of hij zou je de baas worden. Daar hadt ge maandag morgen,’ en tante trok haar stoel nog wat digter aan dien van nicht, en nicht drukte liefkozend mijn hand, altijd nog in de hare geklemd, nog wat vaster aan haar zwart zijden boezem, ik kon volstrekt niet weg komen, al had ik 't ook gewild, maar 't speet me niet heel erg. 'k Zou dan met één eens hooren wat Karel weêr had uitgevoerd. O 't was zoo'n nare jongen.

- ‘Nu, weet je, 'k was even naar boven geweest,’ begon tante weêr, ‘en toen ik nu weêr in de kamer zou gaan waar Karel en Claar zamen zaten te leeren, Leen was er niet bij, dat kind is altijd zoo eenzelvig, nu, maar toen hoorde ik ze heel hard zamen praten en lagchen. Nu, je begrijpt, een moeder moet op alles letten, vooral waar 't een jongen betreft. Meisjes komen van zelf te regt, zeî mijn moeder altijd, en ze heeft dan ook nooit veel moeite gehad met mij en mijn zuster.’ Tante hield even op met spreken en zag nicht eens aan als verwachtte ze, dat deze iets zeggen zou, maar ze zeî niets. ‘Nu dan’, ging tante weêr voort, ik luisterde eens een oogenblik of wat, waar de pret over was en 'k hoorde Karel toen precies zeggen: ‘wel, dat komt omdat je

zoo'n domme meid bent, Claar, om zoo'n bagatel hoef je nooit verlegen te wezen. Weet je wat ik doe', en nu begon hij te fluisteren, zoodat ik mijn oor tegen de reet van de deur moest aanleggen: 'als pa mij zondags kerkgeld geeft, dan, weet je, 't dubbeltje en 't stuivertje in *mijn* zak', en 'k hoorde hem op het zakje van zijn buis slaan, o 't is zoo'n kluchtige jongen 'en die daar hengelt in de kerk krijgt een knoop of een grifje er in.' En nu begonnen ze allebeî te schateren van lagchen, alsof er nooit een end aan komen zou. Daarom deed ik de deur maar open en kwam binnen en zeî dat ik alles gehoord had. En toen was 't 'lieve moesje' voor en na, en me om den hals vliegen en kussen geen gebrek, - 'wat zal je nu met zoo'n jongen, o 't is een slimme vogel, zeg ik', en tante schudde eens met het hoofd, maar 'k zag toch ook dat ze glimlachte.

- 'Wel, wel, maar dat 's toch erg, nicht,' zuchtte de oude dame, die mij nog immer gevangen hield, 'het armengeld! - dat is den Heer bestelen.'

- 'Kom, kom, wat denkt een jongen daaraan, je moet altoos begrijpen, dat het nog maar een kind is, en geen oud mensch', en tante's stem klonk wat vinniger, ze fronste de wenkbraauwen. 'Maar je hebt nooit met kinderen omgegaan, nicht, 't is daarom geen wonder als je geen begrip van opvoeding hebt en er niet over kunt oordeelen. Maar 'k heb er daarom toch mijn afkeuring aan gegeven', ging tante na een poosje zwijgens, en wat kalmer voort. 'Ik zeî hem, dat hij heel ondeugend was en dat, als het ooit weêr gebeurde, ik het dadelijk aan zijn pa zou zeggen, weet je, daar is hij zoo bang als de dood voor.'

De oude nicht, die nooit met kinderen had omgegaan, was zeker bang zich weêr aan een misgreep schuldig te maken, want ze bleef zwijgen, maar 'k meende dat ik haar voelde zuchten. We staarden nu alle drie eenigen tijd voor ons uit naar den muur waar onze Laurens nog altijd zijn schimmenwereld ons bleef voortooveren, maar ook die tooverwereld scheen het bekoorlijke der nieuwheid voor haar toeschouwers verloren te hebben, want ik bemerkte dat ze zelfs den gedachtenloop van tante niet vermogt te breken. ''t Is maar een dreigement, dat begrijp je', vatte ze na een poos den draad van haar discours weêr op. 'Zoo als ik daar straks zeî, de zorg der opvoeding komt heel alléén op mij neêr. Mijn man bemoeit zich zelven niet met de kinderen; en gebeurt het een enkele keer, dat hij iets ziet of hoort dat hem niet aanstaat, zooals van middag met Lena, dan maakt hij zich zoo ontzettend driftig en gaat zoo te werk, dat ik er nog een uur daarna van zit te beven. En weet je, ik ben zenuwachtig van gestel en daarbij ik houd er van, vrede in huis te bewaren. Zalig de vreedzamen, denk ik altijd, daarom schik ik maar in en getroost me maar om alles alléén te dragen en te besturen, maar 't is een zorg, hoor, en zonder ondervinding en geduld....' Daar stoof plotseling geheel het kleine publiek op, als een troep opgestooten patrijzen. De vertooning was geëindigd, stoelen, stoven en tabouretten, alles werd om en door elkaâr geworpen, men had haast. De aandacht was al te lang op één punt gevestigd geweest, ieder haakte naar afwisseling. 'k Was door al die beweging natuurlijk ook uit mijn gevangenis ontslagen. Maar 'k nam nog geen deel aan al dat rumoer, 'k dacht nog na over

wat 'k daar had gehoord. Tante leek het niet zoo erg te vinden. Ze had er om gelagchen, en 't is nog maar een kind, had zij gezegd. Een kind! hm, hij is toch dertien jaar. En dan, moeder zeî altijd, wacht je voor den eersten stap, kleine oorzaken hebben groote gevolgen en....

- 'Kom, wat sta jij daar te droomen, Nans', lachte Clara's stem daar naast me, 'laten we de pergodine nog eens dansen.' Claar was dol op de pergodine, maar ze kon die ook zoo beeldig dansen, wel 't mooist van ons allen; dood jammer dat de menuets uit de mode zijn, had oom laatst gezegd, dat was net zoo iets voor Claar.

- 'Wel, ik zou nu liever tot besluit nog eens een spelletje doen', kwam daar de stem van moeder tusschen beiden, ze zwierf wel meer zoo om ons heen. ''t Is nu al kwart voor negen, als je nu nog danst, kom je zoo heel warm in de lucht, en kijk eens, vader Laurens is nog niet eens klaar met inpakken.' En moeder wees op het tweetal dat daar nog bezig was om de tooverwereld weêr binnen haar gestelde perken te doen verdwijnen Dat werk vereischte zorg en omzigtigheid. Het rijk van het schaduwachtige en wonderbare is broos, een krachtige greep verbreekt het zoo ligt. En onze oude vriend leek wel moê en warm ook, hij wischte althans gedurig het gelaat met zijn zakdoek af, ik zag het nu wel, maar hoe hadden we daaraan ook kunnen denken, we waren immers maar kinderen. 'Blindemannetje bij voorbeeld', had moeder gezegd, hé ja, dat was goed, blindemannetje. Claar moest wel voor de meerderheid onderdoen, maar ze keek toch zuur. Wij hadden een dolle pret met blindemannetje; dat het over een kwartier al gedaan zou zijn, we dachten daar niet om. Kinderen leven geheel in het tegenwoordige. Twee of drie onzer hadden reeds in het rijk der duisternis rondgewaard, thans was Lena gegrepen, 't was haar beurt. De blinddoek wordt voorgelegd. Daar barst Claar in lagchen uit. 'O, neen maar zie ons Goudsbloemetje eens, wat komt die neus er kluchtig onder uitkijken,' en ze gilt het weêr uit; 't was waar, de lange spitse neus van Leen maakte daar al een heel gek figuur. De lachlust is aanstekend, en Claar werd trouw geaccompagneerd. Leen sprak niet, maar ik zag wel hoe boos ze werd. Haar oogen waren onder den doek verborgen, maar haar gelaat werd aschkleurig, en de bleek geworden lippen trilden. Ze kon haar woede meesterlijk verbergen, als ze wilde - ze had ook wel gelegenheid gehad zich daarin te oefenen - ze deed als hoorde ze niets. Maar 't duurde slechts een oogenblik, toen vloog Claar op haar zuster toe en trok haar zacht bij de mouw, Claar had altijd zoo snel berouw. 'Leen,' fluisterde ze met haar vriendelijkste stem, 'je ben toch niet boos, wel? 'k meende 't niet, laat ik je afzoenen. Maar Lena draait snel het hoofd om tot die achter haar staat. 'Kom, is 't nu nog niet klaar, dat vastknoopen duurt lang.' Ja, 't is precies in orde. Zie zoo, driemaal rondgedraaid. Daar gaat ze heen tastend en rondgrijpend. Maar Lena wijkt wat ver ter zijde uit, geheel buiten den kring die zich rondom haar gevormd heeft, maar we laten haar stil gaan, en leggen den vinger op de lippen, en sluipen haar op de teenen na, dat ze ons toch niet bemerkt. Daar is ze waarlijk tot het hoekje genaderd, waar na volbragten arbeid Madeleine zich weêr heeft teruggetrokken. Moeder had haar juist een stukje gebak doen presenteren

door Betje, tantes kindermeid, die van avond gekomen was, om meê te bedienen. Grootvader had op dien anderen stoel daar kort bij haar gezeten, maar hij was nu net opgestaan, om zijn viool in den zak te doen, 't was negen geslagen buiten. Dat was het klokje van gehoorzaamheid. Daar vliegt een kleine wildzang stoutmoedig vooruit, geeft Leen een klein zetje en, - daar zit ze op de knieën van Madeleine. Madeleine ziet wel een beetje verlegen, maar ze lacht toch en kijkt ons met haar groote donkere oogen vragend aan, als wist ze niet hoe zich te houden. Maar we wenken haar allen toe, stil te blijven zitten, en ze verroert zich niet. ‘Hé, wie ben je toch?’ roept Leen, en tast achter om en woelt met de vingers in de donkere glanzige lokken, ‘alweêr die krullen,’ - en ze trekt zoo onzacht daaraan, dat Madeleine een heel benaauwd gezigt zet en op de vingers bijt om maar niet hard op te schreeuwen. ‘Neen, 't is Claar niet, het haar is veel te lang,’ spreekt ze als tot zich zelve. ‘Maar wie is het dan,’ vervolgt ze, en van het gelaat en hoofd daalt ze nu af naar de armen. Ze heeft één der mouwen van het merinossen kleedje gevat en wrijft die een oogenblikje tusschen duim en vinger heen en weêr. Dat kleedje van donkerbruin merinos stond Madeleine heel goed; maar Madeleine had een fraai regelmatig gezigt, en daarbij staat immers alles goed. Lena echter voelde slechts het grove ruwe merinos tusschen de vingeren. 't Is een groot verschil voorzeker bij de fijne doorzigtige stofjes waarmeê *wij* zijn omhuld. Ze schijnt te schrikken. Afkeer, ontzetting bijna teekent zich in haar trekken. Eensklaps rijst ze op en rukt zich met geweld den blinddoek van de oogen.

‘Bah!’ zegt ze, ‘Madeleine!’ en met een rilling schier keert ze zich van haar af. ‘'t Is valsch van jeluî,’ gaat ze voort, zich tot ons keerend. ‘En van jou, Claar, vind ik het heel slecht en van Nans ook, je weet toch wel dat mama 't volstrekt niet hebben wil, dat wij met zulke gemeene meisjes omgaan.’ Leen schijnt heel boos, ze spreekt driftig en scherp en werpt het hoofd trotsch in den nek, zoo als ze het maar zelden doet. 't Is raar: ze mag Madeleine anders wel lijden. 't Is ook zoo'n goed bescheiden meisje. Lena was zeker nog uit haar humeur

‘Ba! hoe vies,’ vervolgt ze, ‘zoo'n smerige jurk,’ en ze schudt haar kleedje, al om zich van de smetstof te zuiveren. Nog éénmaal ziet ze om naar Madeleine, trekt den neus op, draait toen het hoofd snel weêr om, en lacht als ware er niets gebeurd. Het arme meisje daar achter was bij dien aanval opgestaan, een gloeijenD rood had de gewone bleeke kleur vervangen, ze opende de lippen om te spreken, daar treedt de oude man haar ter zijde. Blikken en gebaren gebieden haar te zwijgen. Zacht neemt hij thans haar arm, brengt dien ouder den zijne, schuift het kistje onder den anderen, groet op zijn gewone beleefde manier, met den ouden lieftalligen glimlach regts en links, en verwijdert zich met Madeleine precies als altijd. Daar op den drempel blijven ze nog even staan, moeder die de oude nicht had uitgeleide gedaan, keert juist terug en ze ontmoeten elkander daar. Hoe hoffelijk spreekt hij haar nog eenige woorden toe. Ik kan ze niet verstaan, maar hij glimlacht vriendelijk als altijd. Nu zijn ze verdwenen. Hoe vreemd, waarom belet hij het beleedigde meisje, dat ze zich verdedigt? waarom zet hij zelf Lena niet op haar plaats, zij had het zoo geducht

verdiend. Maar net te doen als ware er niets gebeurd! 't was gek van den ouden man, heel gek! - onnoozele, die daar nog droomde, dat niet meer het regt van den sterke en de ruwe magt des stofs bij ons ten troon zat. Och die middeleeuwsche geest, die geest der oude wereld, hij is nog niet onder ons verdwenen. De vormen verschillen maar wat. Laat ze spreken, dat mishandelde meisje, de oude die daar vertrapt wordt in zijn kind. Maar dat 's immers onbetamelijk en brutaal en onbeschoft; sprak hij, 't sober stuk broods werd hem ligt uit den mond gestooten; hem benadeelen in 't schraal bestaan, dat deed het stellig, och zwijg maar arme! wat u daar treft op dat kinderfeest, zie 't geschiedt alom in de groote maatschappij als in die kleine. Nog immer rust de voet des magtigen op den nek van den zwakke. 't Is de leenheer niet meer die daar heerscht, en de vasal en de lijfeigenen die daar bukken en krimpen onder 't juk. 't Is de gelukkige thans, wien 't mogt ten deel vallen zich op te wringen tot waar hij 't gouden kalf onder zijn bereik heeft. Ziet hem zich daaraan opheffen en vastklemmen, en vertreden wat daar onder hem is. En de vertrapte? Hij ziet naar omhoog en kromt zich en glimlacht en huichelt, hij ziet naar omlaag, om ook te vertreden, om al den venijnigen wrok die daar binnen in hem is, over die nog lager zijn uit te spuwen. Arme menschenwereld! Hoe woedt nog het dier in u. Wat staat daar uw engel, met droevig gelaat, de wieken gebonden, in 't aangezigt geslagen, en verwond!

Zie, hij weent, hij weent over u, hij weent over de arme kinderzielen, waaruit het Godszaad, dat reeds kiemde, met baldadige hand wordt uitgerukt, waarin de woekerplant des onkruids is geënt, om....

Nu ja, maar ze waren dan verdwenen de oude man en het jonge meisje en... ja, ze zijn verdwenen en, en... en met hen ook de beelden mijner tooverwereld; zie, een nevel is opgerezen, en heeft ze verduisterd. De kleuren vloeijen in één. Het glaasje wordt weggetrokken: ‘om dan de heeren en dames voor deze keer vriendelijk te bedanken,’ zegt onze Laurens, en met een beleefde buiging en een onveranderlijken glimlach voegt hij er bij: ‘*au plaisir de vous revoir.*’

Suum cuique.

‘Ik geloof, dat geen staatshuishoudkundige mij zal tegenspreken, als ik beweer dat een soldaat toch een improductieve arbeider is,’ verklaarde onlangs een afgevaardigde des Nederlandschen volks.

‘Is een volksvertegenwoordiger productiever dan een soldaat?’ vroeg een wakker krijgsman.

Naïve vraag! Welk Nederlandsch soldaat heeft ooit zooveel nonsens geproduceerd als door dien afgevaardigde daar aan de markt gebragt werd?

De markt kon overvoerd worden, vreesde kolonel Blanken, wien 't wat begint te duizelen op de hoogte, waartoe de fortuin hem heeft opgetild, en elk soldaat, die

wat produceren zou, bedreigde hij met zijn ongenade. Kolonel Blanken stelle zich gerust: laat Knoop en Stieltjes, Mulder en van Rees, Weitzel en Gerlach gerust produceren, minister noch afgevaardigde heeft hun concurrentie te duchten.

Edel bloed werd in West-Indië vergoten: van waar ontleent men het regt om in naam van Nederland dat kostelijk bloed te verspillen aan een menschenjagt?

Het ministerie, dat kunst geen regeringszaak acht, en toch aan de kunst een aalmoes van vierduizend gulden toe werpt - dat de liberale vlag in top voert en Neêrlands wakkerste mannen laat brutaliseren, omdat ze hun wetenschap niet onder de krijgstucht en de drukpers niet onder een sergeant-drilmeester hebben gesteld - dat scheiding van Kerk en Staat in zijn banier voert, en daarom aan 't eene Kerkgenootschap een landsgebouw voor zijn synodale vergadering weigert, maar toch de teedere gevoeligheid van een ander streelt door een kostbaar, minder dan nutteloos, gezantschap te *Rome*, - dat ministerie toone zelf eenig vertrouwen in zijn beginsel te stellen, zoo 't wil, dat de natie op dat beginsel zal steunen.

Brievenbus.

I.
Een Herculische brief.

Weledele Heer en Vriend!

Et tu quoque, *Brute!* - Naauwelijks was mij heden morgen deze uitroep ontvallen, of mijne vrouw, anders het zachtzinnigste schepsel ter wereld, wierp mij een - ja, het woord moet er maar uit - een woedenden blik toe. Ik haastte mij dus haar gerust te stellen. ‘'t Is Latijn, lieve! dat ik spreek, en geen Fransch, anders kondet ge u welligt door dat laatste woord beleedigd achten. Brutus! hebt ge nooit van hem gehoord? dien Vaderlander, dien vrijheidsvriend! ik dacht aan hem, toen gij dien man daar noemdet, natuurlijk, naar de leer der contrasten; en dan zoo'n Latijnsche spreuk, weet ge, 't is een reminiscenz uit Vossius....’

Gij bemerkt, Mijnheer! uit dit vrij verwarde antwoord, dat ik niet weinig onthutst was door den grimmigen blik uit dat oog, waar anders niet dan lonkjes en lachjes uit stralen, in welks hoeken ik vroeger minnegoodjes zag zitten gluren, en in welks onpeilbare diepte ik nu nog pleeg te staren om in dien bekoorlijken spiegel de gedachten der schoone ziel te lezen. - En... 't is duidelijk dat ik nog niet geheel en al van den eersten schrik bekomen ben; anders had ik u reeds lang moeten mededeelen wat toch aanleiding gegeven had tot dien - ik moet het nu zelf zeggen - vrij onbetamelijken uitroep...

Weet dan, dat bij het ontbijt, terwijl ik de boterhammen voor de kinderen snijd, of het jongste pap voêr, mijn lieve vrouwtje de gewoonte heeft, met vaardige hand naar de Haarlemsche courant te grijpen om dien met al den plegtigen ernst, die bij dien ouden Vaderlander voegt, te lezen Deze courant *neemt* zij altijd het eerst; het

is waar dat ik haar al de overigen ook het eerst geef, maar dit doe ik vrijwillig, want ik ben toch heer en meester in mijn huis, maar op den Haarlemmer beweert zij regt te hebben; het is waarschijnlijk een *jus dominii* of liever *dominae* dat zij vindiceert, omdat die goede opregte in de wandeling de dames-courant geheeten wordt. Doch hoe dit zij, zij kan niet nalaten mij somtijds, als de kinderen niet te veel leven maken, fragmenten van hare lectuur mede te deelen, die dan meestal ingeleid worden door phrases als deze: 'weet ge wie dood is?' (Natuurlijk weet ik het niet, en het zou haar bitter tegenvallen indien ik het wist) of 'kun jij je Pietje N. of Grietje X. nog voorstellen.' (Natuurlijk kan ik dat altijd, 't zou haar te veel grieven, als ik het niet kon.) Zoo was zij heden morgen tot het politiek nieuws genaderd, want dit volgt op de trouw-, geboorte- en sterflijsten, en deelde mij, met zeker genoegen, het berigt mede uit Parijs, dat men opgemerkt heeft, 'dat de Keizer oud wordt en meer dan ooit behoefte gevoelt aan het gezelschap der Keizerin, haar raad in alles volgt en niet buiten haar kan, zoo als dit ook in vele burger-huishoudingen plaats heeft enz.'

Hierop volgde nu mijn uitroep: *Et tu quoque*, *Brute!* en de... verbaasde blik van mijn wijfje. Wat ik tot mijne verontschuldiging sprak of liever uitstotterde, heb ik u reeds gezegd. Ik had evenwel tegenwoordigheid van geest genoeg om haar het woordje *quoque* niet uit te leggen, en vervolgde mijne rede liever zachtjes, dan onnoodig ergernis te geven. *Et tu quoque*, *Brute!* Zoo sprak ik dan tot mij zelven, en gij ook grootmagtige Keizer, wiens wil geëerbiedigd wordt niet alleen door 36 millioen gelukkige Franschen, maar die uw magt doet gevoelen in Afrika en Amerika, in Mexico en Cochin-china, gij doorluchtige gebieder, voor wien de wereld siddert, en wien stervende papegaaijen, door uwe eigene keizerlijke hand geveld en voor uwe keizerlijke voeten nedervallende, nog toeroepen: *Vive l'Empereur!*[*)] en gij ook moet u bukken onder dien scepter, die in zooveel burger-huishoudingen wordt gezwaaid, en gij ook voelt den druk van den magtigen pantoffel! Hercules ligt aan de voeten van Omphale, en speelt met den draad van haar spinrokken. - Hoe is het toch mogelijk, zoo vervolgde ik (steeds stilletjes), dat zoo vele mannen zulk een juk zoo gewillig dragen, hoe kan men zoo laag en zoo dom tevens zijn? Den hemel zij dank, dat ik eene uitzondering maak, en dat ik ten minste heer en meester ben in mijn eigen huis!

Ik voelde medelijden, Mijnheer! met de arme stakkers en zon op middelen om hen te helpen. Eerst wilde ik naar den geest der eeuw, die alle kwalen door maatschappijën wil genezen, een anti-onder-de-plak-zitting-maatschappij oprigten! maar dit kon ter ooren komen van mijne vrouw, en zij kon zich verbeelden dat ik meende niet vrij te zijn (ongerijmd denkbeeld, maar men kan niet te voorzigtig zijn). Ik wil dus liever aan de ongelukkige slagtoffers van het pantoffel-regiment eenige wenken geven en hun zeggen hoe ik het aangelegd heb om altijd baas te blijven. En ik werp dit mijn schrijven in uw brievenbus, omdat ik wel weet dat mijn vrouw nooit een oog wil slaan in *de Tijdspiegel*, dat goddelooze tijdschrift, waarin zooveel Moderne Theologie voorkomt!

Mijne wenken zullen minder in getal zijn dan gij wel denkt, en gij behoeft niet bevreesd te zijn voor eene *longa historia.* Om altijd meester in huis te zijn en te blijven, daartoe behoort slechts een vaste, een onverzettelijke wil, de wil namelijk om alles te vermijden, wat den huiselijken vrede kan storen. Ik heb er mij van het begin af aan op toegelegd om het karakter van mijne vrouw te bestuderen, hare

*) Zie Handelsblad van 20 December 1862.

neigingen en begeerten te leeren kennen, en ik heb het thans zoo ver gebragt, dat ik in hare oogen kan lezen wat zij wil, en uit hare

minste gebaren kan opmaken wat haar mishaagt. En daar zij eene voortreffelijke vrouw is, behalve eenige kleine gebreken (ik durf dit wel zeggen, want ik ben *zeker*, dat zij *de Tijdspiegel* niet leest), is het mij niet moeijelijk geweest, mijn karakter naar het hare te vormen, en mijne neigingen en begeerten te doen overeenstemmen met de hare. Zoo *kan* er nu geen oneenigheid meer plaats hebben in mijn huis; zoo kan mijne vrouw niet regeren, want ik wil niet anders dan wat zij wil; haar wil geschiedt wel altijd, maar niet omdat het *haar* wil, maar omdat het *mijn* wil is, en ik ben onbeperkt heer en meester in mijn huis: ik heersch als koning, wel als constitutioneel koning, en mijne vrouw is 2de en 1ste kamer te gelijk, maar toch als koning, en... dat zegt veel in den tegenwoordigen democratischen tijd. Zoo drink ik nu 's morgens geen bittertje meer, ga niet meer 's avonds naar de societeit, laat mijne oude vrienden loopen en onthaal de vriendinnen van mijne vrouw. Zoo ben ik lid geworden van een aantal genootschappen, als tractaat-genootschap, hulp-, vrouwen-, kinderen- en grijsaardszendeling-genootschap enz., enz., enz., en ga niet anders dan bij regtzinnige of ten minste supranaturalistische Dominé's ter kerk. Maar ik doe dat niet om mijn vrouw te believen, het zou in hare ziel niet op kunnen komen om iets te eischen dat met mijne overtuiging streed, maar omdat ik het zoo *wil*, en nu eenmaal voorgenomen heb, wat het ook koste, baas te blijven in mijn huis.

En dus, arme onder-de-plak-zitters! volgt mijn voorbeeld, en maakt u mijne lessen ten nutte. En als ik nu nog het woord mogt voeren tot den Brutus of Anti-brutus met wien ik begonnen ben, dan zou ik hem zeggen: Waardste keizer! vergeef mij deze familiariteit, maar als getrouwde mannen loopen wij in hetzelfde gareel - ik weet niet hoe gij het vroeger gemaakt hebt met Miss Hamilton of met zoovele anderen, maar nu gij eene echte vrouw hebt, een Spaansch, Heidinnetje had ik haast gezegd, maar ik meen, devootje, zorg nu toch in 's hemels naam, dat gij niet onder de plak komt. Bestudeer ook het karakter en de neigingen uwer keizerin en vorm u naar haar. Wil Eugenietje den Paus handhaven en met Prelaten en Kardinalen coquetteren, welnu! word nog ultramontaanscher dan zij! Wil zij heilige reliquiën dragen en zich sieren met een ooghaar van de H. Theresia, welnu, zorg dat gij een been van den H. Onuphrius om uw hals krijgt! Begeert zij driemaal daags van toilet te veranderen en het geld der gelukkige onderdanen in weelde te verspillen, eilieve! ga bij uw vriend Rothschild leeren wat weelde is, en hoe men in weinige uren een paar millioenen kan verteren! Dan zult gij zien, hoe spoedig uw wil zal triomferen, en dan zult gij ook in uw huis onbeperkt Souverein zijn, en men zal ten minste van u evenmin als van mij kunnen zeggen, wat onze Focke Simonsz. beweerde altijd en overal waar te zijn: de vrouw is de baas!

Mijnheer! ik moet eindigen, want ik weet dat gij mij niet veel plaats kunt afstaan. Ik geloof dat gij ook het regt van vertalen der stukken in *de Tijdspiegel* aan u reserveert. Mogt er dus soms van wege Napoleon III aanzoek bij u komen om dezen brief in het Fransch te doen overbrengen, dan heb ik slechts één verzoek, namelijk, dat gij die taak opdraagt aan den dagbladschrijver, die aan Frankrijk berigt, dat men in Holland de landengte van Provence wil doorgraven.

En nu.... *Vive le Roi!* dat ben *ik* in mijn huis! Moogt gij het ook zijn, en alle goede mannen!

UEd. Dw. Dienaar en Vriend, Q.N.

P.S. Ik behoef u niet te recommanderen om mijn naam geheim te houden. Het mogt mijn vrouw eens ter ooren komen!

t.o. 112

WIE BIEDT ER EEN' MAN VOOR EEN KROON?

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Een teeken des tijds, dat wedersproken zal worden.

Neêrlands kansel. Preekbundels. No. 1. Tiental leerredenen van Dr. L. Proes, predikant te Leeuwarden. Met photographisch portret. Te Arnhem, bij D.A. Thieme. 1862.

Wanneer het geschieden zal, dat uw zoon u, na afloop van dit kritische en kritieke tijdsgewricht op godsdienstig gebied, vragen zal: 'hoe werd er toen door de verschillende hoofdrigtingen in onze Protestantsche Kerk gepreekt?' zoo zult gij tot hem zeggen:....

Wat zult gij dan zeggen?

Ik voor mij - hier durf ik niet anders dan in mijn eigen naam spreken, hoewel het mij niet verwonderen zou dat mijne medearbeiders aan 'Neêrlands kansel' er ook zoo over denken - ik voor mij vond het een zeer gelukkig, uit den toestand des tijds gegrepen plan van den heer D.A. Thieme, om onder een algemeenen titel een reeks van bijzondere preekbundels uit te geven, door predikanten van verschillende rigting vervaardigd. Dat plan vond ik den uitgever van '*de Tijdspiegel*' volkomen waardig. 'Neêrlands kansel' moet dienen tot een tijdspiegel, die vaksgewijze afkaatst wat tot antwoord dient op de bovengestelde vraag van een zoon aan zijn vader. Dat hier de heerschende hoofdrigtingen in onze Protestantsche Kerk - het verklaarde orthodoxisme kan zich naar mijn inzien niet meer onder de *hoofd*rigtingen doen gelden - vertegenwoordigd worden, blijkt duidelijk uit de namen der bekende medearbeiders; en dat ze goed vertegenwoordigd worden - mijzelven er nu buiten gerekend, om dit zeer natuurlijk aan het oordeel van anderen over te laten - blijkt wederom uit die namen, die in alphabetische volgorde aldus gerangschikt staan: Dr. E. Laurillard, predikant te Amsterdam; Dr. L.S.P. Meijboom, dito; Dr. A. Pierson, predidikant te Rotterdam; Dr. L. Proes, predikant te Leeuwarden; Alb. van Toorenenbergen, predikant te Groningen; H.L. Vinke, predikant te Rotterdam. Dat

te midden dier namen ook de mijne voorkomt, kan niet anders dan mij tot groote eer verstrekken. Omdat ik mij, om genoemde reden, met het plan van den Uitgever geheel kon vereenigen, heb ik hem, op zijne uitnoodiging, ook een tiental preken van mijne hand toegezegd, zonder dat ik wist wie dat met mij zouden doen.

Zoo verschijnt 'Neêrlands kansel' als een teeken des tijds, als een teeken van het meer eigenaardige belang der dingen die in onzen tijd op onze kerkelijke kansels verkondigd worden: - maar een teeken dat wedersproken zal worden. Mij dunkt, dit geschiedt nu reeds hier en daar. Mij dunkt ik hoor reeds hier en daar fluisteren: 'hoe kon de Uitgever op zulk een plan komen? Dat moet zeker mislukken; want de tijd der preken is voorbij. Wie leest ze nog?' Van deze bedenking, waarvan ik durf zeggen, dat ze niet in mijne verbeelding bestaat, houden wij aanteekening, en vragen: 'hoe komt het, dat de tijd der preken - dit zoo zijnde - voorbij is? Ligt dat ook aan de preken zelve, dat zij door het een en ander niet aan den heerschenden smaak des tijds beantwoorden; of aan het formaat, waarin zij worden uitgegeven, dat soms reeds weêrzin wekkend voor het oog kan zijn? 'Wie leest nog preken?' wordt er gezegd. Wij kunnen hier natuurlijk geen statistiek van prekenlezers geven: maar dit weten wij, dat er nog preken en preekbundels het licht zien, die grooten aftrek vinden, en daardoor bewijzen, dat er nog menschen genoeg zijn, die ze willen lezen. 'Wie leest nog preken?' - Wij vinden deze bedenking niet zeer doordacht. Lees gij ze niet, die zoo denkt en spreekt: maar moet er daarom voor goed een einde gemaakt worden aan den preekhandel, al is de vraag niet zoo groot meer als vroeger, en al wordt de markt van tijd tot tijd nog overvoerd? Zoo iemand in de volgende eeuw of later een geschiedenis der vaderlandsche predikkunde tot op zijn tijd zal willen schrijven, moet dan het laatste gedeelte der negentiende eeuw hem volstrekt in verlegenheid brengen, omdat er sedert dien tijd geen vaderlandsche preekliteratuur meer verschenen is? 'Wie leest nog preken?....' er is geen predikant, die niet, de een meer, de ander minder, zijn persoonlijken aanhang, zijn bijzondere vrienden en volgelingen heeft, en onder dezen zijn er altijd genoeg, die gaarne een preekbundel van hem bezitten, hetzij dan om der preken, hetzij om des prekers wil. Dat zal de heer Thieme ook wel ondervinden, bij zijne uitgave van 'Neêrlands kansel' - te meer, nu zulk een zamenhangende reeks van afzonderlijke (ook afzonderlijk verkrijgbare) preekbundels zich uitnemend aanbeveelt om eenmaal het antwoord te geven op de vraag; hoe er in dat kritische en kritieke tijdsgewricht door de verschillende hoofdrigtingen in onze Hervormde Kerk gepreekt is?

'Uitgaande van de zekerheid, dat een lezend publiek, hetwelk aan smaak en beschaving een godsdienstigen zin verbindt, voortdurend belang blijft stellen in den aankoop en het bezit van stichtelijke boeken, twijfelde hij (de Uitgever) geenszins, of ook een en andere bundel leerredenen ligtelijk hunnen weg, tot vele Christelijke huisgezinnen vinden zouden, indien slechts, onder meer behoeften van den tegenwoordigen tijd, ook aan dezen eisch werd voldaan, dat het voorgestelde doel zonder geldelijk bezwaar bereikt kan worden.' Zoo schrijft Dr.

Proes in het voorberigt voor zijn tiental, en het laatste bepaald met het oog op de *f* 1,50, die elk tiental, d.i. elke bundel afzonderlijk, kost. In den naam en zeker uit het hart van al zijn medearbeiders schrijft dezelfde een bladzijde later: 'Indien er in dien titel (Neêrlands kansel) voor het oog van sommigen een schijn van aanmatiging mogt liggen, als of de bedoelde preken ten proeve moesten dienen van de hoogte, waartoe de Nederlandsche kanselarbeid gestegen is, dan zal ik, die den eersten bundel geef, ook de eerste zijn, om mede namens mijne ambtsbroederen te verklaren, dat wij een dergelijke mogelijke verdenking van ijdelheid verre van ons zouden werpen, en ook den druk van dien titel, welks vinding aan den Uitgever behoort, geenszins zouden toegelaten hebben, bijaldien wij zoodanige opvatting, als in ernst gemeend, moesten onderstellen. Men gelieve er derhalve geene andere strekking aan toe te kennen, dan de bedoeling, om den aard en inhoud dezer uitgave, tegen over de rij van andere geschriften, onder één en hetzelfde hoofd te openbaren.'

De eerste, onlangs in 1862 verschenen, bundel is van Dr. L. Proes, predikant te Leeuwarden. Hij gaat de overigen voor, maar wenscht dit alleen geweten te hebben aan den langeren duur zijner evangeliebediening - een tijdvak van drie-en-dertig jaren. Nu, zulk een voorganger behoeft zich geen der overigen te schamen; wij volgen hem gaarne, ieder op zijn beurt.

Tot welke rigting behoort Dr. Proes?... 'Foei, verslaggever, welk een vraag, en dat van iemand die zelf predikant is! Wat gaat der gemeente de rigting van den prediker aan, indien hij haar maar wat stichtelijks op haren weg door het leven weet mede te geven? Wat heeft zij met al die rigtingen der heeren theologen noodig?' - Mijn lieve vriend, deze aanmerking klinkt in theorie redelijk genoeg; in zoover hebt gij gelijk, geen enkele theologische rigting zal de gemeente naar hare behoefte zalig maken. Maar in de praktijk staat het vast, dat de rigting des predikers van den grootsten invloed is op alles wat zijne prediking betreft; want vergeet niet, dat zoowel zijne rigting als zijne prediking met zijne persoonlijkheid in verband staat: daar ontmoeten beiden elkander, en vandaar gaan beiden in elkanders gezelschap de wereld in. En dit zoo zijnde, en 'Neêrland's kansel' bestemd zijnde tot een tijdspiegel, waarin zich de tegenwoordige hoofdrigtingen van Neêrland's protestantsche predikers weêrkaatsen, zoo vragen wij met reden: tot welke rigting behoort Dr. Proes?

Onder de liberalen in de Protestantsche Kerk bestaat een legioen, aanzienlijk genoeg om indruk te maken, en waardig genoeg om eerbied in te boezemen, die men soms in een ander legioen van dezelfde linie de liberalen van dertig jaar geleden noemt. Hoe zij historisch ontstaan zijn, doet thans niet ter zake. Op deze vraag zal men het antwoord duidelijk genoeg kunnen vinden in Sepp's bekende *Pragmatische geschiedenis der Theologie hier te lande.* Maar dien naam dragen zij hoofdzakelijk, om hen te onderscheiden van de liberalen dezer eeuw, van de zoogenoemde Modernen. Zij vormen een legioen op zichzelf, zoowel buiten de Groningers als buiten de Modernen, ofschoon zij in denkbeelden met genen veel punten van aanraking hebben. Hun vorming is in den grond der zaak exegetisch, maar dan beheerscht door het gezond verstand, of liever gezegd, door de lo-

gica der menschelijke rede. Hun dogmatiek bouwen zij exegetisch op, gegrond op alle dergelijke Bijbelteksten, die een godsdienstigen inhoud bevatten, en deze teksten dan zoo verklaard, dat zij een goeden redelijken zin voor onzen tijd opleveren. Hun standpunt is het traditionele standpunt der eeuw, het supranaturalisme, dat bij hen ook al weder zamenhangt met hun exegese, die hen een daarmeê overeenkomend standpunt bij de Bijbelschrijvers doet kennen. Overeenkomstig hun standpunt en hun exegetische vorming zijn zij, als predikers, bepaald uitleggers van Gods woord, zoo als dit in de Schrift is nedergelegd. Den inhoud der tekstwoorden ontwikkelen en beredeneren zij met het oog op de idée van het christelijk geloofsleven, zoo als zij die exegetisch uit de Schrift hebben opgemaakt. Den zin dier woorden duidelijk te maken voor de rede en aan de rede ter behartiging aan te bevelen, hierin bestaat hun eigenaardige preekwijze, en in de synthetisch-analytische methode hun eigenaardige spreekvorm.

Wij geven hier geen kritiek, maar alleen een overzigt, zoodat wij ons tot zeer algemeene trekken moeten bepalen. Trouwens in die algemeene trekken meenen wij de rigting van Dr. Proes geteekend te hebben. En, is dit zoo, dan heeft zij in hem een uitnemend bekwamen vertegenwoordiger, gelijk zijn tiental in ‘Neêrland's kansel’ daarvan ten bewijze strekt.

Mij dunkt, dit tiental zal grooten aftrek vinden bij des Schrijvers Leeuwardsche vrienden en volgelingen, en bij allen, die van zijne rigting zijn; terwijl ook de overigen er nog veel uit kunnen leeren. Ter dienste onzer lezers vermelden wij de onderwerpen, die er behandeld worden.

I. De geestelijke natuur en de geestelijke aanbidding van God, naar Joh. 4:24.

II. De aardsche Godsvereering in het licht der Hemelsche, naar Openb. 21:22.

III. De verootmoediging van David, naar 2 Sam. 12:1-14.

IV. Noodelooze zorgen, naar Marc. 16:3, 4.

V. Jezus Christus, het voorwerp en de stichter des geloofs, naar Joh. 11:35-38.

VI. Paulus, een toonbeeld van Christelijken moed, naar Hand. 21:13.

VII. Gemeenzaamheid met den dood, een kenmerk van levenswijsheid, naar Pred. 7:2.

VIII. De overmagt der zonde, naar Matth. 12:43-45.

IX. De Goddelijke openbaring in de Natuur en in de Schrift, naar Psalm 19.

X. De Christelijke verwachting van een hooger leven, naar 2 Cor 5:1-5.

Mogen wij op deze titels een aanmerking maken, dan vinden wij N^{o}. V ‘het voorwerp en de stichter des geloofs’ te tweeslachtig, om geen schade aan de behandeling van het onderwerp te doen. En N°. VIII ‘de overmagt der zonde’ te algemeen voor dien zeer bepaalden inhoud van den tekst. Ook kwam het ons uit een exegetisch oogpunt vreemd voor, in een preek over een tekst uit het vierde Evangelie, over *het eeuwig leven* in een localen zin te hooren spreken (zie blz. 92). - De gang der preken is rustig; de stijl edel, soms sierlijk; de voorstelling over het geheel kristalhelder.

Een kleine, broederlijke afrekening moeten wij met den Schrijver houden, naar aanleiding van zijne preek, N°. IV, over ‘noodelooze zorgen.’ - Waartoe in de inleiding die tamelijk bittere uitval

tegen degenen die niet gelooven, dat Jezus werkelijk ligchamelijk is opgestaan? En dat bij een prediker, die in zijn voorberigt verklaart, anderen niet te willen veroordeelen, en de christelijke lezers en lezeressen opwekt, om, bij verschil van inzigt op godsdienstig gebied, aan de gemoedelijke trouw en naauwgezetheid gedachtig te blijven, waarmede iedere prediker van Christus, die niet zichzelven zoekt, zijne innige overtuiging tracht te vestigen, en den heiligen ernst te eerbiedigen, die hem bij het onderzoek der waarheid geleidt! Als nu nog maar de gronden voor dien uitval van eenigzins bijzonderen aard waren. Maar het is weêr de oude redenering, dat, zoo men die ligchamelijke opstanding niet wil gelooven, men dan de vestiging des christendoms uit zinsbegoocheling moet kunnen verklaren; en dat, als men van legenden wil spreken, de schrijver (sic) van legenden zulke bijzonderheden, als van vrouwen, die naar den hof gaan en van daar terugkeeren; discipelen die onwetend en ongeloovig zijn; apostelen, die zich tegelijk op weg begeven enz., niet kiest, om er de aandacht zijner lezers meê te boeijen. De Modernen erkennen wel, dat de Apostelen aan de ligchamelijke opstanding van Jezus geloofd hebben, en uit dat geloof kracht en moed voor hunne prediking geput, maar zij weigeren nu maar eenmaal halsstarig te gelooven, dat het wezenlijke geheim der vestiging van het christendom in dat zinnelijke teeken moet gezocht worden. Men vergelijke slechts Joh. 16:7-11, ook Hoofdst. 6:68, Matth. 11:28. En als een eenigzins letterkundig gevormde hoort spreken van een *schrijver* van legenden, en zeggen, dat de legende zich van haar hoofdpersoon niet laat afleiden tot bijkomende bijzonderheden, dan moet hij vragen: of dat ernst is, en, zoo ja, of men dan wel van den oorsprong en het karakter der legende kennis draagt? - Wat doet die geheele inleiding bij een preek over ‘noodelooze zorgen’? Het is, bij dat onderwerp, te verwonderen, dat de auteur niet bedacht, of hij zich misschien ook noodeloos bezorgd maakte over de tegenwoordige lotgevallen van het geloof aan Jezus' ligchamelijke opstanding.

Toch eere aan Dr. Proes over de wijze waarop hij zijne rigting vertegenwoordigt. Moge ieder ander medearbeider het maar zoo doen, als hij het hun heeft voorgedaan.

Leiden.

W. SCHEFFER.

Een bezwaar tegen de moderne theologie weerlegd.

Aan het slot zijner aankondiging der voorlezingen van den heer Reitsma over de Moderne Theologie (Gids, October 1862) maakt de heer Winkler Prins zijn lezers opmerkzaam op hetgeen hij noemt ‘het zonderlinge feit, dat zoowel de Moderne als de niet Moderne Theologen (de natuurkunde*) te hulp roepen om

*) Vermoedelijk zijn het deze beide hier boven tusschen twee haakjes geplaatste woorden, welke in den tekst zijner aankondiging uitgevallen zijn.

hunne stellingen te staven.' Het zonderlinge van dit feit schijnt zijns inziens daarin te bestaan dat dit beroep op de natuurkunde in beide genoemde godgeleerde rigtingen geheel ijdel is. 'De natuurkunde,' zoo schrijft hij een weinig verder, 'weigert dus hare hulp zoowel aan de Moderne als aan de niet Moderne Theologen.' Zijne afdoende kritiek op den vermelden arbeid van den heer Reitsma bewijst overvloedig dat dit ten aanzien der laatstgenoemde theologen met regt gezegd is; maar of nu ook de Moderne Theologen in zijne uitspraak moeten berusten, daaraan zou met goeden grond kunnen getwijfeld worden.

In dezer voege worden zij door den heer Winkler Prins t.a.p. teregt gewezen: 'Maar ook de Moderne Theologen beroepen zich op de natuurkunde. Ze zeggen: De onverklaarbare gebeurtenissen, die in het Nieuwe Testament geboekt zijn, kunnen niet waar wezen, want zij zijn in strijd met de wetten der natuur. De natuurkundige voegt hun toe: Het is zoo, die zoogenaamde wonderen zijn niet te verklaren uit de *bekende* wetten der natuur, maar hieruit volgt nog geenszins, dat zij onwaar zijn, want wij houden er ons van overtuigd, dat wij op verre na niet *alle* wetten der natuur doorgrond hebben. Wat ons nu zonderling en onverklaarbaar voorkomt, zal misschien een later geslacht zeer natuurlijk en eenvoudig vinden.'

Deze teregtwijzing schijnt voor de Moderne Theologen vrij bedenkelijk te zijn. Welligt zal hun nu worden tegengeworpen: 'Ziet hier een natuurkundige, die u verbiedt in de kritiek der Bijbelsche wonderverhalen u op de onverbrekelijke natuurwetten te beroepen; een natuurkundige, die het niet onmogelijk acht dat die verhalen, hoewel ze met natuurwetten strijdige feiten vermelden, later zullen blijken geloofwaardig te zijn. Zwijgt ons dus verder van uwe zoogenaamde objectieve kritiek, die zich bezig houdt met het onderzoek naar den aard der vermelde gebeurtenissen. Laat de slotsommen der hedendaagsche natuurwetenschap er buiten, en vraagt voortaan alleen of de verhalers de waarheid konden weten en wilden zeggen'[*)].

Gelukkig zullen de Moderne Theologen zich daarvan niets behoeven aan te trekken om de eenvoudige reden dat de heer Winkler Prins zich blijkbaar van hunne kritische methode een verkeerde voorstelling gemaakt heeft en dat de mogelijkheid van het bestaan van nu nog onbekende wetten den geschiedvorscher niet behoeft te verhinderen om met behulp der natuurwetenschap zich tegen de geloofwaardigheid der Bijbelsche wonderverhalen te verzetten.

Beide punten ga ik kortelijk toelichten: 1°. Volgens den heer Winkler Prins nemen de Moderne Theologen bij hunne kritiek der Bijbelsche wonderverhalen volstrekt niet in aanmerking dat de daarin vermelde vooralsnog onverklaarbare gebeurtenissen door later te ontdekken wetten zeer wel zouden kunnen verklaard worden. Zij heeten die verha-

*) Dat dit vermoeden alles behalve ongegrond is moge blijken uit de navolgende opmerking van den redacteur der Kerkelijke Courant (van 1 Nov. j.l.): 'De slotsom van het artikel van Ds. W.P. is deze, dat noch de Moderne Theologen noch hunne tegenstanders in de natuurwetenschap eene bondgenoote kunnen vinden voor hetgeen zij als hunne overtuiging vasthouden en verdedigen. Wij achten die slotsom daarom vooral merkwaardig, omdat het beroep op de natuurwetenschap in den laatsten tijd zoo dikwijls is gebruikt als - men houde ons dat woord ten goede - als 'dooddoender.'

len te verwerpen alleen omdat het daarin vermelde met de bekende natuurwetten in strijd is.

Zonderling dat de heer W.P. zich niet beter op de hoogte gebragt heeft van de kritische methode der Moderne Theologie. Reeds in het jaar 1851 schreef de hoogleeraar Opzoomer, wiens historisch kritische beginselen door de Moderne Theologen gevolgd zijn, in den tweeden druk van zijn Handboek der Logica blz. 22: 'De mensch verwerpt elk verhaal van een gebeurtenis, die met bekende natuurwetten in strijd is, *en waarvoor hij krachtens zijne ervaring geen tegenwerkende oorzaak in de natuur zelve kan aannemen of vermoeden*, *waaruit zij te verklaren is.*' De cursief gedrukte woorden duiden genoegzaam aan, dat hij het mogelijk bestaan van nu nog onbekende wetten, die de werking der bekende zouden kunnen wijzigen, niet loochende en bij de kritiek der wonderverhalen niet over het hoofd zag. Wel voegt de hoogleeraar er aan toe dat van dien regel der wetenschap voor sommige verhalen op geloofsgronden wordt afgeweken, b.v. door de Protestanten voor de Bijbelsche wonderverhalen, door de Roomsch Katholieken bovendien voor de legenden hunner Kerk; maar dit doet hier niets ter zake, want hier is van een wetenschappelijke beschouwing der wonderverhalen sprake, en daargelaten voor een oogenblik dat de hoogleeraar ook het regt om op geloofsgronden van dien regel af te wijken ontkent[*)], is het aan geen twijfel onderhevig dat de Moderne Theologen van eene dusgenaamde geloovige (d.i. hier onwetenschappelijke) kritiek afkeerig zijn.

Wat nu in het bovenvermelde Handboek der Logica slechts was aangestipt, dat vinden wij uitvoerig toegelicht terug in Opzoomer's 'De waarheid en hare kenbronnen,' in de verhandeling welke Zekerheid en waarschijnlijkheid ten titel voert. Een werk, welks eerste druk reeds in 1859 verscheen. En dat de Moderne Theologie genoemden kritischen regel werkelijk heeft overgenomen blijkt o.a. overtuigend uit den strijd dien Dr. Pierson daarover met Dr. Doedes gevoerd heeft in de Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie, 1859. Tweede deel, tweede stuk.

Uit het aangehaalde blijkt dat de Moderne Theologen hunnen kritischen maatstaf met het oog op de Bijbelsche wonderverhalen nog anders omschrijven dan door den heer W.P. wordt beweerd en dat zij daarbij evenmin als de genoemde geleerde voorbij zien dat de werking eener algemeene wet door een tegenwerkende oorzaak kan gewijzigd en vernietigd worden; zoodat hun op dit punt door een natuurkundige de les niet behoefde te worden gelezen.

2°. Het blijft evenwel de vraag, of de overweging dat bij onverklaarbare feiten tegenwerkende oorzaken misschien in het spel zijn den geschiedvorscher verbiedt om de Bijbelsche wonderverhalen op gronden aan de natuurwetenschap ontleend voor ongeloofwaardig te houden. De heer W.P. laat zich daarover niet uit. Hij beweert niets anders dan dat men geen regt heeft om bij verhalen van vooralsnog onverklaarbare gebeurtenissen de mogelijkheid van onbekende wetten, die ze zouden kunnen verklaren, over het hoofd te zien, en dat wie dus te werk gaat, door de natuurkunde wordt in den steek gelaten; wat de Moderne

*) De waarheid en hare kenbronnen, tweede druk, bladz. 125.

Theologie, wij deden het opmerken, volmaakt met hem eens is.

De heer W.P. heeft dus volstrekt niet beweerd*) dat bij de kritiek der Bijbelsche wonderverhalen de natuurwetenschap in het geheel niet te hulp zou mogen worden geroepen. Daar hij louter uit een natuurkundig oogpunt de voorlezingen van Ds. Reitsma had te beoordeelen, lag het niet op zijn weg om een volledige aanwijzing te geven van het gebruik dat de geschiedvorscher in zijn historische kritiek mag maken van de slotsommen der natuurwetenschap. Hij waarschuwt slechts tegen een misbruik, 't welk hij (schoon ten onregte) meent dat door de Moderne Theologen gepleegd wordt. Maar uit zijn hier hoogst natuurlijk zwijgen over het regte gebruik in den vollen omvang mag niet worden afgeleid dat hij zich zou scharen aan de zij dergenen, die de geloofwaardigheid van een berigt in 't minst niet bedreigd achten door het onverklaarbare der berigte gebeurtenis.

Hoe het zij, schoon de Moderne Theologie niet verzuimt zich door de natuurwetenschap te laten onderrigten dat gebeurtenissen, die met bekende wetten in strijd zijn, uit nog onbekende welligt zouden kunnen verklaard worden, zij acht zich daardoor niet van elk verder onderzoek naar de natuurlijkheid van vermelde onverklaarbare gebeurtenissen afgeschrikt. Zij wil meer weten dan die abstracte mogelijkheid. Om harentwille alleen het berigt eener met bekende wetten strijdige gebeurtenis niet ongeloofwaardig te houden komt haar onwetenschappelijk voor. Zij vraagt daarom, of er eenige grond bestaat om de werking eener tegenwerkende oorzaak in een gegeven geval te vermoeden of aan te nemen. Meer dan mogelijkheid, waarschijnlijkheid verlangt zij. En dit te regt. Een voorbeeld moge het bewijzen.

Ons wordt in het N.T. berigt dat Jezus vijfduizend menschen heeft gespijzigd met vijf brooden en twee visschen. Duidelijk wordt op den voorgrond gesteld dat Jezus zelf ‘de twee visschen voor allen deelde,’ dat al de vijfduizend menschen met die weinige brooden en visschen, onder de handen van Jezus vermenigvuldigd, verzadigd werden en er nog heel wat overschoot*). Zal nu hier de onmiskenbare strijd reeds met de wet, dat eene hoeveelheid vermindert naar mate men er gedeelten aan ontneemt, aan de geloofwaardigheid van dit verhaal hoegenaamd geen afbreuk mogen doen; alleen omdat misschien eene nu nog onbekende wet deze tegenstrijdigheid later zou kunnen oplossen? Zal men niet onwillekeurig en met regt vragen, of wij hier niet met een wet te doen hebben, wier werking door geen onbekende wet (of tegenwerkende oorzaak) zou kunnen vernietigd worden, zonder dat die wet zelve werkelijk en niet in schijn verbroken werd? Hoewel vijfduizend menschen van vijf brooden en twee visschen eten en daarmeê verzadigd worden, schieten er nog twaalf korven met stukken brood en visschen over. Hoewel dus onophoudelijk van die vijf brooden en twee visschen wordt afgenomen, vermenigvuldigen zij zich tot een ontzettende massa. Verzuimen wij niet nogmaals op te merken dat Jezus gezegd wordt o.a. die *twee* visschen en geen meerdere tot verzadigings toe aan die vijfduizend te hebben uitgedeeld, dat dus het verhaal ons wil doen gelooven (in de onderstelling dat

*) Gelijk hem wordt toegedicht, zie Kerk. Ct. t.a.p.

*) Markus 6:41 vlg.

ieder man b.v. een halven visch heeft gegeten) dat 2-2500 geen minus maar een plus oplevert, geen tekort maar een te veel (denk aan de 12 korven).

Moeten wij ook hier vasthouden aan de mogelijkheid dat er een onbekende wet in het spel is, dan zou het er eene moeten zijn die een aftrekking maakt tot een optelling, die dus de grondslagen der cijferkunst omverwerpt, en de bovengenoemde wet dat eene hoeveelheid vermindert naar mate men er gedeelten aan ontneemt, werkelijk verbreekt.

Aangezien wel geen natuurkundige het bestaan eener onbekende wet zal willen onderstellen die eene bekende werkelijk opheft, met haar in den vollen zin onvereenigbaar is - zoo geeft de natuurwetenschap het regt om bij het gemelde wonderverhaal het bestaan van onbekende wetten, die het berigte feit zouden kunnen verklaren, *uit te sluiten* en te verklaren: 'Wat daar berigt wordt geschied te zijn is *onmogelijk!*' Hier althans reikt de natuurkunde der Moderne Theologie de hand. -

Maar ook bij zulke wonderverhalen die de mogelijkheid eener verklaring door middel van onbekende wetten niet zoo beslist uitsluiten, als boven ons voorkwam het geval te zijn, zal de geschiedvorscher het regt hebben naar meer dan louter mogelijkheid te onderzoeken.

Nemen wij het verhaal van Jezus opstanding tot toelichtend voorbeeld. Hier van tweëen één. Of Jezus was schijndood of werkelijk gestorven. Het verhaal wil uitdrukkelijk dat wij het laatste gelooven. Ook heeft de Moderne Theologie, en zulks op gronden aan de natuurwetenschap ontleend, de hypothese van schijndood verworpen[*)]. Hier hebben wij dus te doen met een feit, dat, als het gebeurd is, met de bekende wetten, volgens welke een waarlijk gestorven ligchaam tot ontbinding overgaat, in nog altijd onverzoenlijken strijd staat. Mogen wij daarin geen overwegend bezwaar tegen de geloofwaardigheid van het verhaal zien, reeds omdat hier misschien een onbekende wet kan gewerkt hebben, die de werking der bekende zoodanig zal hebben gewijzigd dat het gestorven ligchaam van Jezus moest herleven? Hebben wij het regt niet ook te onderzoeken of er wel grond is tot het vermoeden dat juist hier die onbekende wet werkelijk alzoo hare kracht uitoefende? Stel dat een natuurkundige ons dit regt ontzegt, wij zouden hem willen vragen waarom hij door die mogelijkheid niet afgeschrikt wordt van zijne dooden te begraven? Antwoordde hij dat hij zich eerst van het werkelijk gestorven zijn zijner betrekkingen verzekerde; wij

*) Of de historische kritiek hier gebaat wordt door de zonderlinge meening, nu onlangs door den heer Ottema in zijn open brief aan Ds. Reitsma voorgedragen, zal wel aan gegronden twijfel onderhevig zijn. Volgens hem, is 'de schijndood ook een dood, een trap van het sterven' (blz. 32 t.a.p.) 'een geheel ophouden van alle levensfunctien en dus een soort van dood, waarvan men de beteekenis niet moet afmeten naar het daarvoor in onze taal zoo ongelukkig gekozen woord' (bl. 35).
'Jezus is werkelijk gestorven (bl. 38) maar opgewekt in dien afzonderlijken toestand, die er is tusschen het oogenblik van sterven en dat van den aanvang der ontbinding (bl. 39).'
Hoe de heer Ottema te weten gekomen is, dat er zulk een toestand na het sterven bij den mensch intreedt, een toestand, waarvan hij verzekert, dat daarin het ligchaam nog voor herleven vatbaar kan zijn, en dat Jezus vóór het einde van dat tusschentijdperk zich zelf heeft opgewekt; hij zegt het ons niet. De aanhaling van Ps. 16 in Hand. 2:27 zal daarvan toch moeijelijk ten bewijze kunnen dienen.
Tot dat hij het ons zegt zal het onnoodig zijn van deze kritische bijdrage tot de kritiek op het opstandingsverhaal meer notitie te nemen. -

zouden hem doen opmerken dat die zekerheid hier toch maar alleen op de kennis van bekende wetten steunt, dat dus de mogelijkheid niet kan ontkend worden dat onbekende wetten na verloop van tijd den gestorvene weêr in 't leven zouden kunnen terugroepen. Alsnu zou hij gedrongen zijn te erkennen of dat hij gewetenloos te werk ging door ondanks die mogelijkheid zijn dooden te begraven, of - en hij zal dit laatste wel kiezen - dat die mogelijkheid hoegenaamd geen invloed op hem behoefde te hebben, omdat hij in de gegeven gevallen geen gegrond vermoeden, geenerlei aanwijzing had van eenige onbekende wet die de bekende der ontbinding juist hier zou tegenwerken. Welnu, is dit de stelregel, dien de natuurkundige met een goed geweten en zonder zijne wetenschap te verloochenen, bij het begraven zijner dooden volgt; begraaft hij ze ondanks de meer gemelde mogelijkheid, zoo er geen gegrond vermoeden ontstaat dat die mogelijkheid werkelijkheid zal worden, dan geeft hij den geschiedvorscher een op de natuurkunde gegrond regt om te verklaren: ‘Ik ga voort met aan verhalen van doodenopwekkingen geloof te weigeren, wanneer niets daarin mij op het vermoeden brengt van onbekende wetten, welke die alsnog onverklaarbare gebeurtenissen zouden kunnen verklaren. En de Moderne Theoloog mag nu met toestemming van den natuurkundige deze algemeene stelling op het verhaal van Jezus opstanding toepassen, daarvan beweren: ‘het is niet gebeurd,’ omdat men in dat verhaal naar het spoor van zulk eene in de natuur liggende onbekende tegenwerkende oorzaak vruchteloos zoekt. -

Uit het bovenstaande moge genoegzaam blijken dat het bezwaar, door den heer W.P. tegen de Moderne Theologie ingebragt, van geringe beteekenis is.

Ten *eerste* zagen wij dat hij den regel, dien de Moderne Theologie in hare kritiek der Bijbelsche wonderverhalen volgt, niet volledig heeft medegedeeld. Ons bleek dat zij geenszins verzuimt in rekening te brengen dat feiten, welke met bekende wetten in strijd zijn, uit onbekende wetten zouden kunnen verklaard worden.

Ten *andere* dat die mogelijkheid zonder meer de geloofwaardigheid dier verhalen hoegenaamd niet versterkt, en een nader onderzoek naar de waarschijnlijkheid van het bestaan zulker verklarende onbekende wetten volstrekt niet overbodig maakt. Dat zulk een onderzoek, bij het licht der natuurwetenschap ingesteld, ons leert eensdeels dat er in den Bijbel feiten verhaald worden die door geen onbekende wetten zouden kunnen verklaard worden, zonder dat daarmeê te gelijker tijd bekende wetten werkelijk werden opgeheven; verhalen alzoo waarbij zelfs de mogelijkheid eener nog verborgene wijzigende tegenwerking wordt uitgesloten (b.v. het verhaal der wonderdadige spijziging).

Anderdeels dat men, zonder de lessen der natuurkunde in den wind te slaan, aan een wonderverhaal geloof mag weigeren, indien het in gebreke blijft eenigen grond aan te wijzen tot het vermoeden dat juist hier die tot verklaring vereischte onbekende wetten gewerkt hebben, (b.v. het verhaal van Jezus opstanding). Wederom is het dus hier dat de natuurkunde de geloofwaardigheid van zulke verhalen in den weg staat.

Een en ander moge reeds duidelijk hebben aangetoond, hoezeer de heer W.

P. ten onregte beweert: ‘De natuurkunde weigert dus hare hulp..... aan de Moderne Theologen.’

Ook in andere opzigten dan boven bedoeld en omschreven is moet deze bewering weêrsproken worden; want:

Ten *derde* heeft de heer W.P. in zijn opstel bewezen dat de natuurkunde de Moderne Theologen krachtig bijstaat in de bestrijding der niet Moderne Theologen, zooals zij door den heer Reitsma vertegenwoordigd worden. Immers ook de Moderne Theologie heeft verklaard op grond der natuurwetenschap afkeerig te zijn om natuurverschijnselen met behulp van een godsbegrip te verklaren.

Ten *vierde* verdient het nog opmerking hier van een natuurkundige te hooren dat hij gereed staat de Bijbelsche wonderverhalen voor geloofwaardig te houden (wat den aard der berigte gebeurtenissen aangaat; van de zoogenaamde subjectieve kritiek is hier geen sprake), doch alleen op voorwaarde dat nu nog onbekende wetten ze zullen verklaren; m.a.w. op voorwaarde dat ‘die zoogenaamde wonderen’ zullen blijken natuurlijk zich te hebben toegedragen. Daarom noemt hij ze ‘zoogenaamde wonderen.’ De natuurkunde veroordeelt dus het aannemen van boven- of buiten- of tegennatuurlijk veroorzaakte gebeurtenissen. Ook hier vindt de Moderne Theologie in genoemde wetenschap hare bondgenoote. En hoe aldus aan de wonderverhalen des Bijbels het dogmatisch gewigt geheel wordt ontnomen, daar dit zijn zwaartepunt vindt in de aanneming van een bovennatuurlijk goddelijk ingrijpen, behoeft geen betoog.

Is het nog noodig *ten vijfde* te herinneren, dat als de heer W.P. zijn opstel besluit met deze verklaring: ‘de verwachting der Theologie, dat zij (de nuchtere ervaringsleer) tot haar opklimmen zal in de gewesten der bespiegeling, (is) eene ongerijmdheid,’ hij dit niet wel van de Moderne Theologie kan gezegd hebben?

Zoo min als de natuurkunde wil de Moderne Theologie noch in hare historische kritiek noch elders zich in de armen werpen eener ijle en aan de werkelijkheid ontvoerende bespiegeling. De feiten van het natuur- en menschenleven zoekt zij denkend te beschouwen, in hun onderling verband te verstaan en, zonder die werkelijkheid te willen verwringen naar metafysische begrippen, in den geest van Jezus en op zijn voetspoor de grondslagen te leggen eener godsdienst, die aan echt menschelijke behoeften van het godsdienstig gemoed volle bevrediging aanbiedt.

Hoorn, Nov. 1862.

L.H. SLOTEMAKER.

Een huis- en handboek - een hoofd- en hartboek!

Beknopte geschiedenis van het Protestantisme. Een huis- en handboek door M.A. Perk, Pred. te Dordrecht. Met eene voorrede van den Hoogleeraar B. ter Haar. Dordrecht, P.K. Braat. 1861.

Geschiedenis schrijven - of men die der wereld of van een grooter of kleiner van haar deelen, die der Kerk, van een harer genootschappen of eene harer gemeenten ter hand neme - is gansch geene ligte zaak. Er zijn ten aanzien van inhoud en vorm beiden aan den schrijver eischen, waaraan hij zonder een veelomvattend onderzoek, scherp oordeel en levendig vernuft, om nu maar niet meer te noemen, niet kan voldoen. En schijnt het bij den eersten opslag van het oog gemakkelijker eene beknopte, dan eene meer uitvoerige geschiedenis van eenige inrigting van wereldlijken of kerkelijken aard te geven, bij de proefneming ondervindt men het tegendeel. Hagchelijker is hier, voor zooveel den inhoud betreft, de keuze van hetgeen al of niet behoort behandeld te worden, en levert, voor zooveel den vorm aangaat, de ordening der bijzonderheden, die men aanroert, grooter bezwaar, zekere armoede van stijl is ter naauwernood te ontgaan.

De heer Perk, voor de moeijelijke taak niet terugdeinzende, heeft de beknopte geschiedenis van het Protestantisme in dezer voege gegeven, dat hij op eene inleiding twee boeken volgen laat, waarvan het eene het tijdvak behelst, dat ligt tusschen den aanvang der Hervorming en hare vestiging in de meeste landen van Europa (1517-1648), het andere dat, hetwelk verliep van de vestiging der Hervorming in de meeste landen van Europa tot op onzen tijd (1648-1860), en tot het eerste brengt, niet alleen de Hervorming in Duitschland, in Zwitserland en in de andere landen van Europa, maar daarna ook, zoowel den tegenstand, dien zij na hare voorloopige vestiging ondervond en de gevaren, waarmede zij te kampen had, als den inwendigen toestand der Protestantsche Kerk, tot het laatste achtereenvolgens wat hem van den uitwendigen en inwendigen toestand van het Protestantisme der vermelding waardig scheen.

Bij het doorlezen van zijn boek heeft het mijne aandacht getrokken, dat er sommige dingen niet in besproken zijn, die mij voorkomen in eene, zij het dan ook beknopte geschiedenis van het Protestantisme niet geheel gemist te mogen worden. Daar is b.v. het Protestantisme in aanraking met de Russische Kerk, de Grieksch-Russische namelijk Is die aanraking er ooit geweest? Ongetwijfeld. Ik ga er een en ander van mededeelen:

Het Protestantisme heeft van zijne voorstanders aan haar verloren. Ik wil niet beslissen, in hoeverre het overeenkomstig de waarheid geweest is, toen men, eenige jaren geleden, hoog opgaf van de pogingen der Russische regering om Protestanten te bewegen, dat zij zich bij de staatskerk voegden - pogingen, die met eenen goeden uitslag zouden zijn bekroond geworden; ik wil mij ook niet wagen aan een onderzoek naar hetgeen tijdens de regering van Czaar Peter I diens bevel, volgens hetwelk aan anders-

denkenden, die de Grieksche godsdienst omhelsden, gedurende drie jaren vrijdom van belasting moest gegeven worden en de vrijheid, voor zooveel zij als lijfeigenen in Siberië leefden (Herrman, *Gesch. des Russischen Staates*, B. IV S. 360) mag uitgewerkt hebben, maar ik bepaal mij tot hetgeen geschiedkundige zekerheid heeft en spreek van eenen man, die met kennis van zaken en uit vrije beweging de Protestantsche Kerk verliet om zich bij de Grieksch-Russische te voegen, Adam Zernikof namelijk. Te Koningsbergen ten jare 1652 geboren, ontving hij dáár het eerste onderwijs en hoorde er later aan de universiteit de hoogleeraren Dreier en Zedler. Twijfel ten aanzien van zijn Luthersch geloof ontstond en nam toe, nadat hij eene belijdenis der oostersche Kerk gelezen had. Hij kwam daardoor tot het besluit om de studie der godgeleerdheid vaarwel te zeggen en zich aan die der regtsgeleerdheid te geven. Met dit doel begaf hij zich naar Jena. Daar verstoken van de gelegenheid, die hij eenigen tijd gehad had om de strijdschriften der oostersche en westersche Kerken te lezen, vertrok hij naar Oxford, opdat hij daar bij de Bodleyaansche boekerij aan zijne weetgierigheid mogt kunnen voldoen. Hij las er met de meeste volharding en den grootsten ijver en vond, zóó erkende hij, overal de waarheid aan de zijde der oostersche Kerk. In zijne zienswijze bragten voortgezette nasporingen te Cambridge en te Londen geene verandering, zoo min als zijn verblijf te Parijs, Lyon, Turin, Milaan enz. zulks deed. Eindelijk gaf hij aan den aartsbisschop van Tschernigow, Lazarus Baranowitsch, zijnen wensch te kennen om als lid der Grieksch-Russische Kerk aangenomen te worden. Aan dien wensch gaf Baranowitsch gehoor, en een geschrift, gerigt tegen sommige stellingen der Luthersche Kerk, was Zernikofs afscheid van het Protestantisme.

Mogt men meenen, dat ik niet in staat zou zijn bij den naam van Zernikof eenen tweeden van eenige bekendheid te voegen, die vroeger op de lijst der Protestantsche, later op die der Grieksch-Russische kerkleden voorkwam, men zou zich vergissen. Ten bewijze noem ik alleen den archimandriet van het Kiewergrottenklooster Innocentius Gizel († 1684), die uit Hervormde ouders geboren en in de leer der Hervormde Kerk onderwezen, te Kiew tot de Grieksch-Russische Kerk overging.

Verloor het Protestantisme van de zijnen aan de Grieksch-Russische Kerk, het heeft ook van den anderen kant onder hare leden bijval gevonden. Ik laat mij hier niet leiden door hetgeen de hoogleeraar Kist in zijne *Redevoering over de Grieksche Kerk* (vert. van Ds. H.M.C. van Oosterzee) bladz. 59 gezegd heeft: ‘ten aanzien van het kerkelijk leerbegrip heeft het merkwaardig verschijnsel plaats, dat betere denkbeelden, van lieverlede door het Protestantisme opgewekt, steeds veld winnen’, maar door hetgeen bij Roedakof (*istoria christianskoi prawoslarnoi dzerkwi* bl. 154 vlgg), als behoorende tot den strijd der Grieksch-Russische Kerk met de Hervorming, wordt medegedeeld. Zóó berigt hij: ‘de toenadering van Rusland tot het westen opende voor de begrippen van Luther en Calvijn den weg naar de Russische Kerk. Zoo werd een strelitzen-arts, die de geneeskunde bij de Duitschers geleerd had, door het Kalvinisme vergiftigd en verspreidde openlijk lasteringen tegen de heilige eucha-

ristie, de relikiën, de kerkelijke voorschriften en de plegtigheden der regtgeloovige Kerk. Vele strelitzen en ook vele eenvoudigen uit het volk werden door hem verleid. Stefaan Jaworski veroordeelde, na naauwkeurig onderzoek der zaak, de meeningen der ketters op eene kerkvergadering (1714) en gaf zelfs de schuldigen aan den wereldlijken regter over. Ter verdere bestrijding der dwalingen, die zich vertoond hadden, schreef hij zijn vermaard werk: *Rots des geloofs*, waarin hij volledig en helder al de leerstellingen ontwikkelde, in welke de Protestanten verschillen van de regtgeloovige Kerk.

Meer invloed dan het Kalvinisme had op de gemoederen der Russen het Kwakerianisme, een der uitspruitsels van het Protestantisme. Het werd voor het eerst in Rusland gebragt tijdens de minderjarigheid van Peter den grooten door eenen Duitscher Koelman, die in de vlagen zijner voorgewende ingeving zich zelven eenen profeet en door den geest gedrevene noemde en zijne leer - eene openbaring. Koelman werd na regterlijk onderzocht te zijn, te Moskou verbrand. Zijne leer hield zich evenwel staande en verbreidde zich ten jare 1740 naar Klein-Rusland en het departement Jekatherinoslaw. De Kwakers droegen in Rusland den naam van Doechoborzen. Als hunnen inwendigen leeraar en hoogepriester Christus alleen erkennende, verwerpen zij de noodzakelijkheid der H. Schrift, der sacramenten, des priesterdoms en aller aardsche magten. Krijgsdienst en eedzweren worden bij hen voor misdadig gehouden. Uit de sekte der Doechoborzen zijn die der Molokanen en Skoptzofs ontstaan. De eersten onderscheiden zich daardoor van de Doechoborzen, dat zij eerbied voor de H. Schrift hebben, de geheimenis der H. Drieëenheid gelooven en de christelijke feesten waarnemen. De laatsten hebben als onderscheidend kenmerk de besnijdenis, welke zij den vuurdoop noemen. Bovendien gelooven zij, dat Christus niet gestorven is maar onder verschillende gedaanten de aarde doorwandelt. Met zijne laatste verschijning ten oordeel over allen begint het rijk der Skoptzofs.

Er ware ook hier wel iets meer te geven, maar ik heb mij voorgenomen ook hieraan nog te herinneren, dat het Protestantisme niet onbeproefd heeft gelaten eene vereeniging met de Grieksch-Russische Kerk in het leven te roepen, en dat deze onder hare leden meer dan éénen bestrijder van het Protestantisme geteld heeft.

Voor zooveel het eerste aangaat, herinner ik alleen, hoe tijdens de regering van Czaar Peter I, nadat de Sorbonne op haar voorstel tot vereeniging der Grieksche en Roomsche Kerken een antwoord van de hand van Prokopowitsch ontvangen had, Engelsche godgeleerden zich tot de H. synode wendden en onder overlegging van hunne aanmerkingen op het zooeven genoemde antwoord, der Sorbonne gegeven, eene vereeniging van de Grieksch-Russische Kerk met de Engelsche voorsloegen (Roedakof t.a.p. bladz: 145), en wat de laatsten betreft noem ik, behalve Jaworski, den Schrijver der *Verklaring ter wederlegging van Luther uit de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds* (*islodsjenie otwietno ot Bodsjestwenniech Pisanii Starago Zawieta i Nowia Blagodati na Ljoeteri* - van Andreas Sawinowitsch?) en Theophylactus Lopatinski (tegen *de Luthersche en Kalvinistische ketterij - na Eresi Ljoeteranskiai Kalwinskia*).

Ik geloof mijne bevreemding ten aanzien van des Schrijvers stilzwijgen voor zooveel het Protestantisme in aanraking met de Grieksch-Russische Kerk betreft, door het bovenstaande geregtvaardigd te hebben. Om voorts niet de beschuldiging uit te lokken, dat ik over het hoofd zag, hoe hij bladz: 330 van Rusland spreekt, als waar 'reeds in de 18de eeuw te Archangel, Petersburg, Kroonstad en Moskou gemeenten gevestigd waren, die zich mogten verheugen in het voortdurend en ongestoord genot der haar toegestane voorregten', doe ik, daarlatende of niet de gedachte aan ongeveer 500,000 Protestanten, die tot Ruslands bevolking behooren (*Nordisk. Convers. Lexicon* art. *Russiske Kirke*), benevens de lezing van Gargons *Hist. berigt aangaande de Hollandsche Gereformeerde Kerken in Rusland* (in het *Nieuw Archief voor kerk. geschiedenis inzonderheid van Nederland door* Kist en Royaards. D. I, bladz: 1 vlgg.) tot iets meer uitvoerigs en tot iets gewijzigds zouden geleid hebben, opmerken, dat het gegevene niets behelst wat van belang is voor de verhouging der beide groote afdeelingen van de Christelijke Kerk.

Mij is bij het doorlezen van Perks werk ook in het oog gevallen eene groote onevenredigheid in de behandeling van de verschillende onderwerpen, die hij te bespreken had.

Aan het tijdvak, dat loopt van den aanvang der Hervorming tot hare vestiging in de meeste landen van Europa (1517-1648), wijdt hij ongeveer *drie honderd*, aan dat, hetwelk ligt tusschen de vestiging der Hervorming in de meeste landen van Europa en onzen tijd (1648-1860) slechts *honderd* bladzijden. Ik ben bereid te erkennen, dat het eerste tijdvak rijker is aan treffende gebeurtenissen dan het laatste; doch daar tegenover staat, dat het laatste vooral bij hen voor wie de 'Beknopte geschiedenis' bestemd is, veel minder bekend is dan het eerste.

Dit meer wat het geheel betreft; om enkele bijzonderheden te noemen, het zij zoo, dat een man als Bullinger zijne plaats in eene geschiedenis van het Protestantisme volkomen waard zij, of het eene goede verhouding heeten moge voor hetgeen ten zijnen aanzien wetenswaardigs te zeggen is een viertal bladzijden af te staan en aan de Zweedsche Petersens niet veel meer dan zoovele regels, dit meen ik te mogen betwijfelen. Ik spreek nu van Laurens, den aartsbisschop alleen. Gustaaf Wasa moge met het volste regt de Hervormer van Zweden genoemd worden, aan den lauwerkrans, dien hij als zoodanig zich om de slapen wond, zou ongetwijfeld menig blad ontbroken hebben, indien de vrijmoedige, scherpzinnige, geleerde, godvruchtige Lars hem niet ter zijde gestaan hadde. Als men dezen jongeren der Petersens zich voorstelt in de verschillende oogenblikken van zijn leven, nu gevormd en bewaard voor zijne grootsche bestemming, straks optredende als bestrijder van bijgeloof en dwaling - nu gesmaad en vervolgd, straks geprezen en vereerd - nu door vrijgevigheid ten aanzien van hen, die op de wetenschappen zich toelegden, straks door eigen pennevruchten voor velen den weg tot kennis openende - nu strijdende tegen het Interim, straks aan het grootvorstelijk hof te Moskou met den Griekschen patriarch overeenkomstig den wensch van den grootvorst over de godsdienst zamensprekende - nu tegen Beur-

raeus optredende, straks koning Erik vermanende en waarschuwende of tegen Ofreg het gebruik van wijn bij het avondmaal verdedigende - nu de bisdommen van het rijk bezoekende, straks de overblijfselen van het bijgeloof vernietigende - nu de Jezuiten tegenstaande, straks voor de zaak des evangelies ijverende nog in de stervensure, als men in die oogenblikken, om nu van andere niet minder gewigtige, te zwijgen, hem zich voorstelt, dan gevoelt men, hoe hij, zoo niet minder dan Bullinger, evenmin als deze aan hen, die belang stellen in de geschiedenis van het Protestantisme, onbekend mag zijn.

Ik heb van Zweden geschreven; het brengt mij onwillekeurig op iets anders. Van bijeenkomsten sprekende (bladz. 376 vlgg.) vermeldt de Schrijver den kerkedag in Duitschland; den Skandinavischen kerkdag, ten jare 1857 het eerst te Koppenhagen gehouden, schoon in meer dan één opzigt hoogstbelangrijk (*Handelingen v.d. Skandinavischen kerkdag* door F. Hammerich) laat hij ongenoemd - aan de Darbysten geeft hij, den inwendigen toestand der Protestantsche Kerken schetsende, eene ruime plaats, aan de Zweedsche lezers (läsare) - of laat zich dit regtvaardigen door de opmerking, dat zij geen zelfstandig genootschap uitmaken? - aan de Schewikarne in Zweden, die zich wel van de publieke Kerk scheidden en dientengevolge tot ballingschap veroordeeld, ter naauwernood het ontgingen, dat zij hun vaderland verlaten moesten, staat hij niet alleen zulk eene plaats niet af; maar voor hen heeft hij in het geheel geene plaats.

Ten aanzien van den inhoud der ‘Beknopte geschiedenis’ wil ik nog slechts dit ééne zeggen, dat mij bij het doorlezen er van is voorgekomen wat mij dunkt niet juist te zijn. Eene bijzonderheid wil ik slechts noemen:

Waar de Schrijver handelt over het bestuur der gemeente, zegt hij bladz. 253 het volgende: ‘streng was het toezigt op de zuiverheid van zeden. De leeraren vermaanden en bestraften een ieder, zonder onderscheid des persoons, wanneer daartoe aanleiding bestond. En daar men volkomen overtuigd was, dat dit tot hunne roeping behoorde, weigerde niemand om zich daaraan te onderwerpen. Ieder verdroeg het gewillig, zonder de minste verbittering of toorn’. De oorspronkelijke bescheiden onzer Nederlandsch-Hervormde gemeenten, die ik zag - en ik heb er velen gezien uit verschillende oorden des lands - hebben mij wel overtuigd, dat hare leeraren ijverig bestraften, dikwijls dan en daar, wanneer en waar het beter zou geweest zijn, zoo zij het niet gedaan hadden, maar van de gewillige verdraagzaamheid, zonder de minste verbittering of toorn van de zijde der bestraften heb ik zelden, van ligtgeraaktheid en verzet menigmalen de sporen aangetroffen. Dat de leeraren, waar zij bestraffen wilden, niet toegelaten en waar zij, toegelaten, bestraften, met bitsheid en met smaad bejegend werden, dat heb ik van de tien- negenmalen opgeschreven gevonden. En ontmoet heb ik de gevallen, dat waar de gemeente bijeen was om plegtig den ban te hooren uitspreken over dezen of genen hardnekkige uit haar midden, hij, wien de plegtigheid gold, in den kring der aanwezigen zich bevond en met het uitdeelen van paskwillen zich onledig hield. Zou ook wel de kerkelijke tucht zoo geheel in onbruik geraakt zijn, indien de

gemeente haar gewaardeerd had, zooals de Schrijver wil doen gelooven?

Laat mij ook iets van den vorm van Perks werk zeggen!

Wat de hoogleeraar Ter Haar in het Voorberigt zegt: ‘dat hij, zoo hij vroeger van het plan des Schrijvers en den inhoud van het geschrevene kennis gedragen had, enkele aanmerkingen geenszins zou hebben terug gehouden,’ dat mag gezegd zijn met het oog op den inhoud alleen, het zou ook gezegd kunnen zijn met het oog op stijl en taal. Mij ten minste behaagt noch eene godsdienst, die *gesticht*, noch een doel, dat *vervuld* werd (bladz. 2). *Zij hebben de baan gebroken* (bladz. 16) acht ik niet toe te laten, zoolang wij in goed Hollandsch zeggen kunnen: *den weg gebaand.* Het *aanbreken* eener toekomst (bladz. 20) zal men met mij verwerpelijk vinden en een zinbouw als deze: ‘Martijn Luther, de man die in Gods hand het middel wezen zou, om, zelf na langen tijd tot helder inzigt van de waarheid gekomen, veler oogen te openen’ evenmin als ik fraai heeten.

Indien ik geen belang gesteld hadde in de pennevrucht des Schrijvers, ik zou mij niet gezet hebben tot het schrijven van zoovele regelen, als ik op het papier zettede. Men leide uit de aanmerkingen, die ik gemaakt heb, niet af, dat mijn oordeel er over ongunstig is. Het heeft niet in mijn plan gelegen die gevolgtrekking uit hetgeen ik schreef uit te lokken. Evenzeer als ik overtuigd ben, dat de Schrijver bij meer bronnenstudie en eene meer langdurige overweging van hetgeen de bronnen geven, in sommige opzigten meer en in andere iets beters zou gegeven hebben, evenzeer ben ik bereid te verklaren, dat zijn ‘huis- en handboek’ waarde heeft, en te wenschen, dat het niet slechts dien naam drage, maar voor velen zij wat die naam aanduidt. Ik heb lang genoeg in de gemeente verkeerd om te weten, aan hoeveel bezwaar het onderhevig is hare leden bekend te doen worden met de dingen van het Protestantisme, maar ook lang genoeg om in te zien, hoe nadeelig het is, in meer dan één opzigt nadeelig, dat te dezen aanzien onbekendheid bestaat. Zie ik niet geheel mis, dan heeft het werk, dat ik besprak, veel wat het met genoegen zal doen lezen, maar ook veel, wat bij den lezer den Protestantschen geest met al zijne weldadige vruchten kan doen rijpen. Het zij den Schrijver belooning voor zijne inspanning, dat hij op loffelijke wijze heeft medegewerkt aan den bloei van het Protestantisme, van het Christendom!

F.A.E.P.R.E.

Letterkunde.

Een ruim en rijk veld. - het regte gezigtspunt?

Le Génie des Cirilisstions, per J.P. Trottet. Péris et Genève, J. Cherbuliez, - et à la Haye chez M.J. Visser, 1862. 2 T.

De titel van het werk dat wij aankondigen moge, zoo noodig, ter verschooning strekken voor het bespreken daarvan in ons tijdschrift, dat in den regel zich bepaalt tot hetgeen in ons land het licht ziet, in zijn taal wordt overgebragt. En het is niet alleen de naam van een der uitgevers op den titel, noch die des auteurs, die als in der tijd predikant in den Haag, tot ons land in naauwer betrekking stond, die ons van onze gewoonte deed afwijken, ook niet de inzending ter beoordeeling. - Het onderwerp, ook de wijze waarop het wordt behandeld, maken het werk de aandacht waardig. Talrijke en verrassende ontdekkingen, oude geschriften die aan - of waarin het licht werd gebragt, beoefening van talen die geen talen meer zijn, nasporingen die de steenen deden spreken, zij werden als het heimelijk woord dat ons luider en luider werd toegefluisterd; de klank welken ons oor opving werd duidelijker, de geest van lang vervlogen, vergeten tijden ging voorbij zoo velen als op zijne verschijning wachtten, en nam meer en meer de gedaante aan van een beeld, dat zich aan onze oogen vertoonde, - legde het ook zijn sluijer niet af. - Egypte, Indië, Babylon, Ninive, Persepolis, Amerika, worden nieuwe of op nieuw bewerkte mijnen; metaal en rots begonnen klanken te stamelen, op wier duidelijk verstand men wacht. - Zal het ons geen belangstelling inboezemen? - Meer dan ons eigen kleine verleden. - Immers, dat alles voert ons, indien al niet aan bakermat en wieg, dan toch in den kinderleeftijd van ons geslacht. Waar een Layard en Botta, Wilson en anderen graven, een Welcker, Bunsen, Ewald en Renan bearbeiden, de gangen van een Selden en Munster volgend, waar een Weber en Max Mulder met dezen ordenen en schikken, daar nemen we gaarne en dankbaar aan wat zij ons openbaren omtrent den gang dien de menschheid is gegaan, omtrent den weg dien zij bewandeld heeft, moge ook menig dogmatist en man des behouds angstig de oude palen zien verzetten, de oude perken zien vervallen.

En niettemin is het werk niet gedaan, de taak niet voleindigd, wanneer men dat alles met den mensch en den menschengeest niet in nader verband ziet gebragt, als de vraag niet beantwoord is, hoe hij op de begrippen kwam, waarvan die *restes* getuigen, hoe hij zich daarin schikte en bevond, wat hij in dien toestand werd, wat die toestand voor hem werd, hoe die werd gewijzigd en welke ontwikkelingsphasen hij doorliep. Dat wij daar bezwaarlijk met het begin kunnen beginnen is, dunkt ons, klaar. - Het bewustzijn is van later dagteekening dan het zijn. De geschiedenis reikt evenmin aan dat begin, als onze eigene heugenis zich tot onzen vroegsten kinderleeftijd uitstrekt. Een groot physioloog, over het ontstaan van ons geslacht en de wijze van dat ontstaan sprekende, zegt, dat de slotsom zich in weinige woorden laat opgeven: - '*Wir wissen nichts davon.*' - In het geloof spreken wij gaarne: 'uit God, van wien en tot wien alle dingen zijn!' - doch de wijze hoé zijne scheppingsmagt dit bewerkte, blijft voor ons, als het ontstaan van alle leven, een te dieper geheim, naarmate dat leven zich op een hooger trap en in rijker ontwikkeling vertoont.

Doch niet enkel op die wording, ook op den voortgang in dien vóórhistorischen tijd rust een duister, dat niet is op te heffen. Er moet tijd verloopen, alvorens de mensch *denkend in seine Brust* grijpt, en hij volgorde en verband van de dingen waarneemt, alvorens hij bij al zijne afhankelijkheid God erkent, alvorens hij zoekt en tast of hij Dien, die zich in alles en ook in zijn geest zich uitdrukt, mogt voelen en vinden. Te regt zegt Trottet [Introd. XXIV]: '*La formation des langues, des races et des peuples, et les luttes qu'elle provoqua, le flux et le reflux continuel des sociétés primitives et les orages qui les agitèrent, vont naturellement se perdre dans la nuit des origines.*

En wie zich in dien nacht verplaatsten, wat droomen hebben zij gedroomd, wat vizioenen gezien! Getuigen de vroegste overleveringen der oude volken, de hypothesen van latere natuur- en geschiedkundigen, waarbij de majestueuze idylle, in het O.T. ons overgeleverd, zoo gunstig afsteekt! - Eene ware en treffende voorstelling, naar onze en veler schatting, van de begrippen, waarop een als instinctmatige religieusiteit de mensch en voerde. Voeden wij dan toch eenige bedenking om de godsdienst onbepaald als het wezen des menschen te beschouwen; gaarne erkennen wij haar als tot dat wezen behoorende, dán de bloesem en vrucht der regte humaniteit in hare kiem reeds gegeven; mogen er ook aan onze natuur andere zijden zijn, die kunnen praeponderéren en dien godsdienstigen aanleg onderdrukken. Wijst alles op Aziës bevoorregte streken als het oord, waar het menschdom zijn bestaan ontving; de mildheid dier streken, het zachte klima, de vriendelijke natuur met zoo veel verheffends en prachtigs, die levende, zigtbare *hymne,* kón den mensch opvoeren tot éénen en dan vriendelijken God, mogt aanvankelijk ook de voorstelling van Dezen bij den mensch meer het werk der intuitie dan wel der bepaalde reflectie zijn, en die voorstelling zich ook weldra, bij het waarnemen van de verscheidenheid en van den strijd in die natuur en bij de wijziging der betrekkingen des levens, in eene veelheid oplossen en tot eene vereering van die Natuur worden, welke de in het Oosten vooral werkzame en levendige verbeelding verpersoonlijkte.

Dit wordt door Trottet behandeld in zijne *Epoque anteshistorique*, waarin hij onder de hoofdstukken *la famille Patriarchale*, *la ville-Empire*, en *les Peuplades qui sont restées en dehors du courant de l'histoire humaine* een blik laat werpen op de godsdienst, de wording der staten, hunne verschillende regeringsvormen, zooveel daarvoor stof was. - Onzes inziens heeft hij hier wat kras geëncadreerd en stelselmatig gemaakt tot verwringens toe. Bekend is het, dat velen niet alleen de minder bekende, maar ook de zekerder feiten in bepaalde vormen meenen te kunnen passen, dat zij de formules willen vaststellen, waaronder alle verschijnsels op het gebied der geschiedenis kunnen gebragt worden, soms met vergeten van wat Trottet te regt zegt, T. II, pag. 2: - *Il est une logique des choses, qui trompe les calculs de l'homme* - iets, waartoe Hegel vooral aanleiding geeft. Ofschoon nu ook in die geschiedenis zekere gang is waar te nemen, en vooral de zoogenoemde algemeene wetten [doch die dan ook wel zeer algemeen zijn] dikwerf kunnen worden toegepast, nemen wij de vrijheid, om daarbij het: *Es gibt ja mancherlei, wovon nicht träumt die* "*Träumerinn*, *Philosophey*" - toe te passen. Toen men de dubbelsterren niet ontdekt had, hield men het er voor, dat alle zonnestelsels naar of als het onze waren geformeerd. Van dien kant komt ons de rijke realiteit voor als het bewegelijke water, waarin de mensch zijne drie- of vierhoeken of cirkels drukt, of ze daarop drijven laat. Als hulpmiddelen mogen soms zulke formules hare dienst doen; het is raadzaam in het oog te houden, dat de rijkere wereld der geesten op wier *Treiben und Weben* wij in de geschiedenis het oog slaan, zich aan ons *Mach- und Fachwerk* minder stoort.

In dezen schijnt de Schrijver, hoewel hij in 't algemeen zich *au fait* toont van de zaken, niet altijd van de laatste ontdekkingen en oplossingen gebruik te hebben gemaakt, b.v. wat Egypte betreft. Soms is hij, gelijk dit den Franschen nog al eigen is, wat spoedig tot zekerheid gekomen en met zijn stelsel gereed. Van dien kant ook diepte Herder, in zijne Ideën zur Philos. der Gesch. der Menschheit, de zaken wat meer op, kon hij ook verre weg niet dien rijkdom van historisch apparaat medebrengen, die in onze dagen te dienste staat. - Trottet wist het, doch liet het slechts niet genoeg tot zijn regt komen. Hij zelf zegt p. 303, eene plaats van Ritter aanhalende: - "*Le ciel et la terre paraissent en harmonie avec le développement religieux; le pays qui lui sert de berceau en fut le temple naturel, et le merveilleux sanctuaire.*"

Afgezien daarvan dat de Schrijver die natuur en de daaruit voortvloeijende levenswijze der menschen, met den invloed welken zij uitoefenen, wat veel op den achtergrond liet treden, en dat hij als gemodereerd Hegeliaan zich toch een weinig in abstractiën verloor, zoodat wij hem nu en dan een: *On peut faire plus d'une hypothèse* (blz. 202) hadden willen toeroepen, hem soms op eene of andere *explication beaucoup trop ingénieuse pour cadrer avec les faits* (blz. 264) hadden willen wijzen, geven wij gaarne de getuigenis, dat de heer Trottet hier een schat van belezenheid ten toon spreidt, die ons inderdaad bewondering afdwong. - Na in het eerste hoofddeel op China, dat op den eersten trap bleef staan, op Arabieren en Scythen, met hunne sterredienst, op de godsdiensten in Babel,

Assyrië en die der Phoeniciërs de aandacht te hebben gevestigd, beschouwt hij die Aziatische volken, wier bestaan als eene ontwikkeling kan worden aangemerkt, bij wie de patriarchale en priesterheerschappij eene staatsheerschappij [men verschoone de schijnbare pleonasme] is geworden, de godsdiensten in Indië, Egypte, Persië. - Het *in seinen Göttern malet sich der Mensch*, het *den Mensch schuff Gott nach seinem Bilde*, met den invloed dien land- en luchtstreek op karakter en voorstellingen moest uitoefenen, waardoor zijne godsdienstige begrippen zoo zeer werden gewijzigd, is, gelijk wij reeds zeiden, minder in het oog gehouden dan door Herder, die misschien zelfs wel zeer met het begin begon, toen hij zijne vermoedens aangaande plaats en rang, welke onze aarde in de rei der planeten innam, liet voorafgaan. - Hier en daar maken eenmaal opgevatte dogmatische begrippen den Schrijver wat eenzijdig. Wij zijn het niet eens met het "*primos in orbe Deos fecit timor;*" doch om alle godsdienst zoo een *rencontre sublime de l'homme déchu avec Dieu* (blz. 101) te noemen, wil er bij ons niet in. Mag dit er zich dra onder gemengd hebben, juister komt het ons voor, als hij een weinig vroeger zegt: "*la religion coulait de ses lèvres comme un hymne ou une prière.*" Dat is ook meer in overeenstemming met Rom. I:19-20 en H. II:14, met het "zoeken en tasten, of zij Hem ook voelen en vinden mogten." - Edoch *quis magnus erit nobis Apollo*, die in den schemerschijn, die eerst over het verre verleden van Indië, het land der fabelen en gedrochten, der weelderige fantazie en van de diepe opvatting verrijst, het regte licht laat opgaan? Wie heeft en voert het zwaard des geestes, dat daar doordringt, tot dat het ziel en geest, ook merg en been zal scheiden? - In plaats van het "zien dat zij naakt waren en het zich verbergen voor God," ontmoeten wij in de waarschijnlijk oudste stukken der Indische godsdienstige poëzy veeleer koene contemplatie en een stout vertrouwen, - mogt men zich daar misschien niet verheffen tot een krachtig en levendig geloof aan eenen Schepper en Heer van allen, en nog minder zich daaraan houden. Wat de godsdienst daar en elders, vroeger en later, ook onder de handen van eene priesterschap wérd? Men kon er velerwege een klaagzang van zingen. Dan wordt het

> Opfer fallen hier,
> Weder Lamm noch Stier;
> Aber Menschenöpfer, -
> Unerhört.

alleen een akelig uiterlijk symptoom, van treurige innerlijke krankheid getuigend. Vreeselijk is verblinding, onderdrukking en geweld, in naam dier godsdienst gepleegd, welke die godsdienst gebood en heiligde. - En hoe veel waars en schoons en goeds ook weder, niet alleen bij den gemoedelijken Indiër, die misschien zijn Siwa uit de ruwere Noordelijke streken kreeg, maar ook bij het Zendvolk en zijn Zoroaster, ja bij Confucius, in wiens keizerlijk despotisch patriarchaat de Chinees versteende, - bij den lang geheel onder het juk der priesterschap gevangen Egyptenaar met zijn somberen ernst!

De Schrijver beschouwt de ontwikkeling van het religieuse beginsel onder de zoo even genoemde volken, uitgenomen de Chinezen, in het tweede hoofddeel "*Les Civilisations progressives dont le principe revêt un caractère extérieur.*" Rijk is hier de stof, die over het geheel uitvoerig en naauwkeurig wordt behandeld. De

heer Trottet heeft zich zijne taak niet ligt gemaakt en deelt bijna *omne scibile* mede, soms ook wat nog minder zeker is en nog niet zoo uitgemaakt. Had hij op blz. 180 de betrekking tusschen Brahma en Çiva wat Hegeliaansch voorgesteld, op blz. 204 en volgg. komt hij onzes inziens tot eene eenvoudiger en natuurlijker verklaring. Nu en dan ontmoeten wij eene meer vernuftige dan bepaald ware aanmerking, b.v. op blz. 225, waar de parallel weinig streek houdt. Het Buddhisme in zijne betrekkelijke reinheid en latere ontaarding is goed voorgesteld, zoo ook de godsdienst der Egyptenaren (*le Dieu Seth*) in hare verschillende ontwikkelingsphasen. Doch nog beter zijn de Persen beschouwd, al is ook de wording van den Despoot gereeder te verklaren uit den aard des menschen, en al vinden we ook in zijne voorstelling van den Perzischen geest als den protestantschen nog al wat fransche combinatiezucht. Anders zouden we zulk een parallel eerder bij onze Germaansche broeders verwachten.

De Phrygiërs en hunne stamgenooten, de Pelasgers, met hunne ruwe godsdienstvormen, banen den overgang tot de Grieken en tot de derde klasse der oude Staten, de republikeinsche.

Op blz. 3 van het tweede deel wordt de Grieksche geest, in tegenoverstelling van dien in het Oosten, goed voorgesteld. Trouwens, welk een verschil! de laauwe adem van het Oosten, Egyptes weêrlicht en. Hellas heldere hemel, de grond mild voor niet te zwaren arbeid, eene natuur die bij liefelijkheid hare grootschheid heeft, de zee uitlokkend tot togt en strijd. Aanleg en neiging roepen den Griek tot kunst, die in hem haar vereerder zal vinden. - In hunne godenleer steekt, naar ons inzien, wat meer wijsbegeerte en die leer heeft een wat dieper zin, dan dien Trottet daaraan toekent, blz. 6. Ook oordeelde onze Limburg-Brouwer daarover wat gunstiger, verklaarde hij hen ook te regt voor *avides de fables.* - De stempel der menschheid staat, gelijk wij weten, wat zeer diep op hunne goden ingeprent. Niet enkel de waarheid, ook het heilige en goede wordt aan het schoone ten offer gebragt, hoe hoog ook sommige zedelijke naturen zich in hunne uren van inspiratie mogten verheffen. In de geheimenissen kent men reinigingen en verzoeningen, die voor ons meer bewijzen zijn van een ontwaakt zedelijk gevoel, dan dat wij b.v. in *Jacchos* en de verwachtingen van dezen gevoed, eene *transformation* en *une confuse prophétie de Jésus-Christ* vinden, blz. 31. - Van welken aard het verband was tusschen de Arische stammen en de Egyptenaren en de Grieken is misschien niet uit te maken. Trottet heeft er welligt te veel aan toegeschreven (blz. 53), moge ook de natuurgodsdienst, de verdeeling in *phylai* in het oude Athene verwantschap verraden, waarop ook de overlevering aangaande Cecrops en Danaüs en Cadmus en Pelops wijst. Het voornaamste beginsel van het nationaal leven der Grieken lag wel in den eigenaardigen Griekschen geest. Onder den invloed van dezen week de natuurdienst voor de Olympische goden en de heroën, en in de epische poëzy werden die goden meer en meer vermenschelijkt. Bouwkundigen rigtten voor die goden tempelen op, en deden ook tot andere oogmerken stichtingen verrijzen, die aan de eischen der schoonheid voldeden. De gewrochten hunner beeldhouwers beantwoordden aan het ideaal, dat zich, scheppend, boven de werkelijkheíd verhief, gelijk men in Indië en Egypte slechts het kolossale had voortge-

bragt en de plastiek tot het gedrochtelijke was vervallen. - Toch bleven de Goden jaloersch op hun gezag, wel mede juist omdat zij alzoo binnen den kring van het menschelijke waren getrokken, en als zoodanig toornig op degenen, die in hunne magt en regten schenen te grijpen. Zoo boette Prometheus de koenheid van zijn ondernemen. Wij hebben in Aeschylus' meesterstuk waarvan deze de hoofdpersoon is, niet, gelijk de heer Trottet, den vertegenwoordiger kunnen zien van het Pelasgisch godendom, maar hebben het meer als een Schicksalstragoedie beschouwd, die in den geest van het "*victrix causa Diïs placuit, at victa Catoni.*" was geschreven. Trottet ziet daarin, hoewel hij later, op blz. 191 een juister blik op Aeschylus werpt, weder een *vaticinium Messianum;* ons is het er wel een *post eventum* daartoe gemaakt en zeer in de verte, dus - geen. - Dan zou men toch ook moeten zeggen, dat de geheele mythe van Kronos en Zeus een vaticinium mogt heeten, en daarin zou men, ook gelijk die mythe in Aeschylus' Prometheus wordt verhaald, (v. 105 en volgg.) ten minste even vele en ruim zoo praegnante tegenstellingen kunnen aanwijzen. Met evenveel regt zou men bij de Eleusinische geheimenissen (blz. 106) denken aan de vrijmetselarij. - Met naauwkeurigheid zijn deze en andere geheimenissen onder de Grieken hier behandeld; de wenken en toespelingen zijn niet altijd zoo gelukkig Ook de beschouwing der grieksche wijsbegeerte verdient lof. Dat de Schrijver ook heldere en ruime blikken op de zaken kon werpen, getuige niet enkel het slot van zijn verslag van deze en bijzonder van de Alexandrijnsche philosophie, maar ook wat hij later zegt aangaande de grieksche kunst. Met zijne uitspraken aangaande Sophokles stal hij ons hart. - En dienzelfden lof kennen wij volgaarne toe aan de afdeelingen, waarin hij *les Sociétés Grecques* behandelt. Niet minder is zijne beschouwing van Rome's toestanden, waarin hij even juist als fraai het verschil laat uitkomen tusschen het grieksche en 't romeinsche volksleven, den griekschen en den romeinschen burger. Op blz. 287 spreekt hij zoo, dat wij het gaarne eens zouden hooren voorlezen in een gezelschap van Franschen onzer dagen. Wij mogten de gezigten daarbij wel eens zien. *L' Etat Romain* - zegt hij - *s'était transformé en une vaste machine politique. Dépouillé de tout caractère national, n'ayant plus de racines dans le peuple, on le voyait, spectre prodigieux, couvrir de son ombre les nations*, *dont il épuisait la dernière goutte de vie. L'antiquité admirait l'organisation savante et compliquée de cet empire hiérarchique, soutenu par une nation de fonctionnaires*, *qui, composant, avec les soldats, les seuls vrais citoyens, formaient un peuple à part dans le peuple.*' - Mogten zij niet genoeg hebben, op blz. 316 was hun nog een dessert bewaard. Trouwens die geheele schets van het Romeinsche rijk onder de Keizers en in zijn verval mag op menige plek een huiveringwekkend *de te fabula narratur* heeten.

De Hebreën, *le peuple prêtre, pontife et prophète*, komen het laatst in aanmerking. De leidingen Gods met dat volk worden beschouwd als in den vorm van *théophanie*, *promesse* en *confiance.* De Schrijver wil in den Schepper en zijn Woord en de Wijsheid een zeker dualisme zien, gelijk hij dit ook daarin erkent, dat Hij, die het leven geeft, den mensch den adem ontneemt. - Wij houden het er voor, dat bij hen, Hij die het licht formeert en de duisternis schept, die den

menschen vuur en water, goed en kwaad, dood en leven heeft voorgesteld, niettemin de éénige Heer blijft; het 'Ik ben, die ik ben, Jahve,' stond vast bij den waren Israëller, mogten ook latere philosophemen eene dergelijke schifting uitspinnen en onderscheid maken tusschen God *an sich*, en den zich openbarenden. - Zij staan aan het hoofd der Semitische stammen, bij wie het geloof in één God tot hooge oudheid opklimt, terwijl ons voor de vroegste toestanden genoegzaam zekere bescheiden ontbreken. Was Melchizedek monotheïst? hoe was het met het geloof van Nahor? - Zoo valt er ook op wat hij aanvoert als Messiaansche voorspellingen vrij wat af te dingen, mogen ook de latere Joden deze in de hier aangevoerde en in nog veel meer plaatsen hebben gevonden. Goed wijst hij op de ontwikkeling van het godsbegrip, dat aanvankelijk in kiem werd gegeven, onder Israël, al toonde het zinnelijk volk zich dikwerf weinig daarvan doordrongen, en al moest het later, juist door het verlies van de tempeldienst, genoopt worden om zich aan de wet en het gebod te houden.

Als een tweede hoofdstuk van het derde hoofddeel behandelt de heer Trottet *les Rapports naturels entre les civilisations humaines et la configuration des lieux qui leur ont servi de théâtre.* - Wij willen op die indeeling geen aanmerking maken, doch hadden dit liever als toevoegsel gegeven, gelijk hij als noot gaf bij het eerste deel '*La cause première de la formation des races.*' - Reeds herinnerden wij, dat wij land- en luchtstreek gaarne als een der factoren in de geschiedenis der volken in rekening gebragt zien. Maar aan de andere zijde schrijve men daaraan, vooral wanneer het volk reeds in zekere ontwikkeling deelt, niet te veel toe. Wat waren en werden in onderscheidene tijden de Spanjaarden, de Italianen, de Grieken, de Turken op denzelfden bodem? Wat was Karthago en Noord-Afrika, en wat werd het? Volgaarne stemmen wij daarom toe wat de heer Trottet schrijft: - '*Force est bien de le reconnaître; quel que soit l'attrait des objets extérieurs qui sollicitent l'individu*, *ce n'est que par l'éveil de ses besoins spirituels, par l'éclosion des germes vivants déposés dans son âme, par l'exercice de ses puissances morales, qu'il peut s'élever à une haute culture, et agrandir le cercle de son influence.*'

Onze aankondiging van het werk is ten einde. Wij haalden daaruit de eene en andere plaats aan, ook om onze lezers in de gelegenheid te stellen om te oordeelen over den stijl, die het onderwerp waardig blijft. Aan eene rijke belezenheid paarde de Schrijver een indringenden blik en helder oordeel, aan den vluggen geest des Franschmans of Zwitsers de grondigheid van den Duitscher. Zijn werk ademt zedelijken ernst en hooge ingenomenheid met de heilige waarheid, terwijl zijne godsdienst niet de bekrompene was, die het goede elders te vinden miskende. - Wij zijn hem dankbaar voor veel wat wij daaruit leerden.

Aan het slot van zijne *Introduction* zegt hij: - *J'ajoute que, si les circonstances m'engagent à livrer maintenant au public la partie de mon ouvrage relative a l'antiquité, celle qui a pour objet la civilisation moderne ne tardera pas à paraître.*

De Schrijver zal dat werk niet in het licht zenden. Onze aankondiging was genoegzaam gereed, toen wij het berigt ontvingen, dat voor hem, die hier licht over het verleden poogde te ontsteken, zoo wij vertrouwen en hopen, hooger licht is opgegaan en hij voor het gelooven tot

het aanschouwen kwam. - Mogt zijn arbeid voor den druk gereed wezen of gemaakt kunnen worden, wij rekenden dat de uitgave eene winst voor ons beschaafd publiek, eene daad van pieteit van zijne nageblevenen zou wezen. - Wij beloofden ons daarvan een werk, dat Ammons Fortbildung des Christenthums zur Weltreligion verre achter zich zou laten.

CHONIA.

Een onderhoudend boek over eene zaak zoo oud als de wereld.

Hoe 't in de wereld gaat! door T. van Westrheene, Wz. 2 deelen. Guldens-editie. Arnhem, D.A. Thieme. 1862.

Hoe 't in de wereld gaat - ik heb er lang en dikwijls over gedacht en ik niet alleen, velen met mij en beter dan ik, maar wie er zijne gedachten over gaan liet, kwam altijd tot de overtuiging dat wij 't niet wisten.

't Is waarlijk een belangwekkend raadsel. Een mijner bekenden, dien de discretie mij verbiedt te noemen, maar wiens bijnaam ik zonder onbescheiden te zijn kan mededeelen, een mijner vrienden, *la chronique scandaleuse*, weet uit onzen tijd en onze omgeving zooveel verhalen op te disschen, die allen historisch waar zijn, dat wij om strijd uitroepen: is het mogelijk dat het zóó in de wereld gaat! Nu eens is het de geschiedenis van den armen dagbladcorrespondent, die voorheen eene buitenplaats bezat. Dan van den millionnair, die zijn koetsier geen loon geeft, omdat het loon wel uit de haver te vinden is. Soms van den voormaligen bladschrijver, die aan de verpleegden in 't oude-mannenhuis de grieksche grondteksten van het Nieuwe Testament wil verklaren, of van den ambtenaar, die zijn chef uitdaagde als deze hem geen lotsverbetering bezorgde. Ik noem er vier: hij kent er vier honderd, die allen even waar en even onbegrijpelijk tevens zijn, en ons hoofdschuddend doen zeggen: is het mogelijk dat het zóó in de wereld gaat.

Maar ook dan, wanneer men niet op die anomaliën maar op den gewonen loop van zaken een blik werpt; als men te doen heeft met dagbladcorrespondenten, millionairs, verpleegden en ambtenaars, die aan hunne type beantwoorden, is er nog menige zaak op te merken, die ons verrast en, zoo wij ze al kennen, ons blijft bevreemden. Ja, 't is juist de gewone loop der dingen, die ons het raadselachtigst voorkomt, en die voor den auteur van onze dagen eene onuitputtelijke bron oplevert voor zijne romans of novellen, die ons belang inboezemen juist omdat hij ze gegrepen heeft uit die raadselachtige wereld rondom ons.

De tijd is voorbij, dat men mannen zonder gebreken, vrouwen weergaloos in schoonheid en deugd tot zijne hoofdper-

sonen nam, om ze in aanraking te brengen met mannen die niets dan ondeugden en vrouwen die niets dan een verdorven hart bezitten. Die tijd is voorbij en gelukkig! wij ontmoeten nu ook in onze boeken menschen van vleesch en been, van gelijke beweging als wij, en die zoo als we zeiden juist daarom onze aandacht dubbel trekken, ja soms meer dan de auteur wel verwacht heeft, omdat we er niet alleen typen, maar portretten in zien, omdat wij er de af kaatsing in herkennen èn van de wereld rondom ons èn van hen, die de hoofdrol vervulden in een drama, waarin wij mede optraden. Dat geeft een eigenaardig genot. De meest fantastische schepping van den kunstenaar is ons vaak niet zooveel waard als de figuur, waaraan wij een naam kunnen verbinden, al is die naam ook niet dezelfde als die welken de auteur haar - zelf in zijn binnenst gaf. Wij verlangen portretten en hoe meer gelijkend zij zijn, zooveel te hooger staat bij ons hij die ze ontwierp, zooveel te zekerder is hij van de belangstelling en de sympathie van den lezer. Als hij ons een koning of een minister geeft, wenschen wij geen koning of minister der fantasie, maar een wiens naam wij kunnen invullen. Wij verlangen niet alleen menschen, werkelijk bestaande menschen, maar ook menschen, die wij kennen, en zoo de schrijver ze in andere toestanden plaatst, wij kunnen ons die toestanden ligt denken, als ons de personen maar bekend zijn.

Is het een bewijs voor het materialisme van onzen tijd of wel een bewijs van onze innige belangstelling in de vraag: hoe het inde wereld gaat? Wij gelooven beiden, want het een hangt naauw te zamen met het ander. Onze eeuw toch houdt niet van wonderen, ook niet van die onschuldige wonder-menschen, die de auteur schept, omdat onze eeuw zich vooral den mensch en de menschelijke maatschappij tot het onderwerp harer studie heeft gemaakt. Nu moge men niet in elken roman, die verschijnt, terstond nazoeken of daaruit ook licht voor die studie opgaat, of er ook stelsels in besproken worden; genoeg dat men zoozeer gewoon is geworden aan de rigting zijner eeuw, dat men een persoon, die *geen* mensch is, de aandacht niet waardig acht, want de hoofdzaak is hoe de menschen werkelijk zijn en hoe de wereld werkelijk is.

Van Westrheene heeft er ons een blik in laten werpen in de laatst verschenen deeltjes der Guldens-Editie. Het is lang geleden, dat wij iets van zijne hand lazen, althans iets, waarvan hij openlijk het vaderschap erkende - of zou willen erkennen. Vier of vijf jaar geleden nam hij afscheid van ons, en 't was met een opregt leedgevoel dat wij 't van hem vernamen: ‘voortaan moet ge op mij niet meer rekenen.’ Als een moderne Albrecht Beyling werd hij levend begraven in de journalistiek, en wat hij geschreven had over kunst behoorde met zijne beide romans en een reeks van novellen tot een afgesloten tijdperk van zijn letterkundig leven: wij meenden dat we hem voor altijd hadden verloren - maar, zoo als het in de wereld gaat - onze vrees bleek ijdel, en wij zien van Westrheene weder optreden, met nieuwe kracht en nog meer talent.

Hij is bij tijds uit de begraafplaats opgedolven, en heeft weder onder onze letterkundigen de plaats ingenomen, die hij vroeger bekleedde. Even als de officier, die eenige jaren in Indië doorbrengt, heeft hij weder rang genomen tusschen hen, die vroeger met hem dienden. Zijn

eerste arbeid toont dat hij de dienst niet heeft vergeten: zijn ‘hoe het in de wereld gaat,’ is een werk, dat hem eer aan doet.

Herinnert ge u die laatste voorstelling in het paardenspel? Het was stampvol, en wij zelven kwamen reeds voor de derde maal: een zamenloop van omstandigheden was daar oorzaak van. De sprong door den hoepel en het paard dat een zakdoek opgraaft boezemden ons dan ook geen belangstelling meer in; ook de aardigheden van den clown kenden wij, maar dat was nog het éénige wat ons bezig hield en toen hij weêr een van die kluchtige toeren had uitgevoerd en onder 't luid gelach van het publiek het perk verliet, vroeg ik mij zelven af: hoe zou die man te huis wezen? wat is hij en wat was hij? Ik doe die vraag onwillekeurig als het een clown geldt; want ik heb achting voor een goeden clown. Ik rangschik hem gaarne onder de kunstenaars, bijna zou ik zeggen onder de geniën, want van de tien duizend menschen is er zeker ter naauwernood één, die het talent bezit om clown te zijn. Als een knaap zijn gezond verstand heeft, kunt gij ambtenaar, dokter, officier, predikant, notaris, advokaat of wat gij wilt van hem maken; maar om paillas te zijn is er originaliteit noodig en die is waarlijk niet zoo algemeen. Men moge zeggen, dat het beneden de waardigheid van een mensch is, zichzelven belagchelijk te maken - elk onzer vergeet dat op zijne beurt, en bovendien zijn wij dan toch geen honderdste deel zoo aardig als een clown; - en in den regel verachtelijk er bij.

Hoe dit zij, een clown boezemt mij belangstelling in, en mij niet alleen: ook de schrijver van ‘hoe 't in de wereld gaat,’ voelt iets voor die kategorie van medemenschen. Ook hij heeft zich, de voorstelling in een paardenspel bijwowonende, afgevraagd: wie is die man, en wat was hij? en daaraan hebben wij de goed geschetste type te danken van hem, die als hoofdpersoon optreedt in het boeijende tafereel, waarmede de roman aanvangt. Jammer maar - althans voor hen, die als wij de clowns liefhebben - dat wij William Dufour slechts zijne slotacte zien spelen en hem verder onder de gewone menschen teruggekeerd vinden.

Even zoo Victorine, zijne vrouw, de voormalige danseuse, die na een leven vol afwisseling en afdwaling, thans, vergeten, hare dagen slijt met den vroegeren clown.

Zoo men bij sommige werken wel eens klaagt dat het zoo spoedig uit is - hier zou men eer regt hebben tot de opmerking dat het jammer is dat er niet wat meer voorafgaat.

Daarin ligt evenwel geenszins een verwijt aan den auteur, dat hij zijn roman te laat heeft aangevangen. Eene meer aanschouwelijke voorstelling van hetgeen vroeger plaats vond had integendeel welligt kwaad gedaan aan het geheel. En waarlijk wij vinden nog personen en toestanden genoeg om die kleine bedenking op den achtergrond te dringen.

Zoo staat naast William Dufour, den clown van beroep, ‘de achtenswaardige’ man, de man van fortuin, de liberale, kunstbeschermende celibatair, die elks vertrouwen geniet, daar hij te rijk is om in verzoeking gebragt te worden; de man, die volop de wereld genoten heeft, maar toch nog niet met haar heeft gebroken, en door zijne ervaring en zijn leeftijd ook nog onder de jongelui populair is.

De persoon van Jan Bakker is zeker

een der best geslaagde, een der natuurlijkste, der meest ware typen, die van Westrheene uit de zamenleving in zijn boek heeft overgebragt. Zoo het leven van den clown meer in onze verbeelding bestond, Jan Bakkers geschiedenis leeft, zouden we bijna zeggen, in onze herinnering. Zijne bezoeken bij Anna en het gansche net dat hij om haar spant zijn even natuurlijk voorgesteld als ze verachtelijk en waar - helaas! - tevens zijn. Met de ontmaskering van den ellendeling loopen we minder hoog - waarschijnlijk omdat we die voorzien hadden.

Van de twee beoefenaars der kunst, Louis Dufour en Verbeek, geven wij als karakteristieke persoonlijkheid verreweg de voorkeur aan den laatsten. Maar in het kader van den auteur kwam dezen slechts eene ondergeschikte rol toe. Dat spijt ons; te meer omdat de enkele malen, dat van Westrheene hem op voert - vooral in zijn bezoek bij Bakker - die Verbeek zoo meesterlijk is geschetst en zoo geheel de type vertegenwoordigt van een genus dat wij zoo vaak om ons aantreffen: het genus der miskende kunstenaars, welke ondanks die miskenning, kracht vinden in hun eigen talent.

Wat Louis Dufour aangaat, met hem hebben wij het minste op, omdat - ik vraag er bescheiden vergiffenis voor aan den lezer en den Schrijver tevens - omdat hij mij te braaf is.

Ik geef echter toe, dat het met den aard der intrigue niet zou overeenkomen, dat Louis Dufour in *al* zijne daden en woorden wordt opgevoerd; hij *moet* goed zijn, en dat is hij. Maar van de andere zijde is het dan ook den lezer niet kwalijk te nemen, dat hij voor dien ‘altijd braven’ man niet de belangstelling gevoelt, die hem, bijvoorbeeld, diens broeder William inboezemt. Zoo wij er de oorzaak van mogten willen nasporen, dan is die gemakkelijk te vinden. William is een man, zoo als er zijn; Louis een zoo als er moesten zijn.

Datzelfde bezwaar, hoewel niet in dezelfde mate, hebben wij tegen Anna. Maar van de feilloosheid van deze maken wij volstrekt geen grief. Op eene vrouw moet in den roman, zoowel als in onze zamenleving, geen vlek rusten. Van de vrouw van Caesar mag zelfs geen kwaad gedacht worden. Van Westrheene heeft dan ook zijne Anna Dufour geschilderd met al die lieve en innemende hoedanigheden, die wij zoo gaarne in de vrouw denken, en die men algemeen in de maatschappij haar toeschrijft. Ook in dat opzigt beantwoordt zijn boek aan den titel. Het drietal dames, Anna, mevrouw de Torre en Victorine, geeft de drie nuances van de vrouw: de vrouw die de wereld niet kent, zij, die er in leeft en de zonzijde er van geniet en zij die er in geleefd heeft en slechts de schaduwzijde heeft leeren kennen. Vooral mevrouw de Torre is goed getroffen en haar kalm, echt vrouwelijk, rein karakter vormt een sterk contrast met de hartstogtelijke echtgenoote van William Dufour.

Wij zwegen nog van de Torre, den voornamen vermogenden man, met al de vooroordeelen aan zijn stand eigen, maar die toch zijn loyale inborst niet hebben bedorven, en van de de Wits, den ouden koopman van fortuin, den handelsman boven alles, en zijn zoon, die, ofschoon den handelsgeest van zijn vader deelende, toch ook nog gevoel en liefde heeft voor hetgeen daar buiten staat, en waaromtrent de oude heer de minachting aan den dag legt, die den koopman kenmerkt.

Oom Sampje, de spion en broeder van Bakker, en Lena diens huishoudster vormen met Verbeek den achtergrond, en even als ten opzigte van dezen, doet het ons ook ten hunnen aanzien leed, dat wij niet wat nader met hen kennis maken. Maar de twee deelen zouden dan ligtelijk tot drie zijn uitgedijd en ongetwijfeld hadden wij dan wederom andere figuren in de schaduw gezien, die wij ook weder verlicht zouden wenschen. Ergens moet de kring eindigen. En wij hebben hier een kring. De Schrijver heeft zijne personen gekozen en zijn drama gedacht, en elk bekleedt er de rol in, die hem toebehoort en voldoet om dat geheele drama volledig op te voeren. Geen hunner is overbodig, maar er is ook niemand te kort. Niemand is voor een oogenblik er bij moeten gehaald worden, om straks weder te worden losgelaten en vergeten. Er is eenheid in, de eenheid die bewijst dat van Westrheene gedacht heeft vóór hij zich aan 't werk zette en zijn bepaald plan had. Toch is het geen tendenz-roman. Verre van daar. Van Westrheene is te verstandig om een roman te willen bezigen tot betoog van deze of gene lievelingsstelling; evenmin als de geschiedenis onzer zamenleving, *bewijst* dit werk iets. Hij heeft een intrigue gedacht om gelegenheid te hebben zijne personen te doen handelen, en door hunne daden en de toestanden, waarin zij geplaatst zijn, eene schets te geven ‘hoe het in de wereld gaat.’ Daarin is hij volkomen geslaagd....

Maar zijn er dan geene feilen in dat werk?

Nu treedt de kritiek op. Er zijn feilen in, zeer zeker, zoo als er feilen zijn in elk boek, in al wat gemaakt en geschreven wordt.

Ik mag echter den lezer het genot niet ontnemen zelf die te ontdekken. Want dat *is* een genot.

Er zijn zelfs drukfouten in! Ik lees blz.... helaas mijn lijstje van drukfouten is verloren! Ik erken dat daardoor mijne beschouwing hoogst onvolledig wordt, al waren het ook maar zeer enkele. Ook het genot van die ontdekking moet ik dus aan den lezer overlaten.

Maar hoe zal de Schrijver nu kennis dragen, zoowel van de drukfouten als van andere feilen?

Wat de eerste betreft, zoo hij ze al niet zelf ontdekt heeft - en welk auteur is niet bij het eerste openslaan van zijn gedrukt werk op een ‘stomme’ fout gestuit - ik geloof niet dat Van Westrheene er iets aan verliest al meende hij dat er geen in zijn boek gebleven waren. En wat die andere aangaat, ik heb hem openhartig medegedeeld, dat ik hier en daar iets aantrof wat mij minder beviel Wij waren het volkomen eens. Als de lezer diezelfde opmerking omtrent dezelfde passages maken mogt, dan mag hij dus de aangename gedachte koesteren, dat de auteur het ook met hem eens is. Maakt hij die opmerkingen niet, zooveel te beter voor hem: de indruk dat ‘hoe 't in de wereld gaat’ een onderhoudend, goed gedacht en goed geslaagd werk is, zal dan zooveel te sterker bij hem zijn.

G.K.

Verba valent usu.

Radicalisme. Een geschiedstudie, voorgedragen in het Leesmuseum te Utrecht en elders, door Dr. J. van Vloten, Hoogleeraar te Deventer, Utrecht, L.E. Bosch en Zoon. 1862.

De Hoogl. van Vloten had ergens Willem van Oranje een radikaal genoemd. Dit had ergernis gegeven. Daarom schreef hij deze geschiedstudie en droeg ze te Utrecht en elders voor.

Het recht om Willem van Oranje met dien naam te betitelen, bewijst de Schrijver langs dezen weg. Radikaal is, volgens de grammatikale beteekenis, ‘wat den wortel der dingen raakt, wat tot hun grond zelfs doordringt.’ Radikaal moet dus heeten, ‘wie tot den wortel, den grond, het wezen, de waarheid der zaken doordringt, om ze - kwaad of goed - zich en anderen onverholen bloot te leggen, en - al naar zijn bevinding - zijn maatregelen te nemen, zijn eigen werkzaamheid in te richten.’ Dit hebben Willem van Oranje, Luther en anderen gedaan en daarom zijn zij radikalen te noemen. Juist het gemis aan dit radikalisme is de fout van Calvijn en de oorzaak van het verval der republiek geweest.

Het betoog is zeker zeer eenvoudig; maar mag daarom nog niet afdoende heeten. De Hoogl. heeft zijn recht om Willem van Oranje radikaal te noemen zoeken te bewijzen door de grammatikale beteekenis in het licht te stellen. We gelooven dat dit woord, even als elke politieke uitdrukking, eene geschiedenis heeft en in onze dagen juist niet in den streng grammatikalen zin wordt gebezigd. Deze historische wijziging in de beteekenis had de Hoogleeraar, geloof ik, in het oog moeten houden. In het gewone leven wordt radikaal in een ongunstige beteekenis gebruikt. Had Dr. van Vloten deze zijns inziens verkeerde beschouwingswijze bestreden en tegenover haar de ware opvatting uiteengezet en gehandhaafd, hij zou zijne lezers meer overtuigd hebben van zijn redit, om Oranje een radikaal te heeten, dan thans het geval is.

Als een proeve welke wijzigingen zulke onbepaalde namen ondergaan, kan de bijdrage strekken, die Dr. van Vloten aan deze rede heeft toegevoegd. Handelende over den oorsprong van den Keezennaam, wijst Dr. van Vloten zelf hier aan, hoe een scheldnaam oorspronkelijk aan de eene partij gegeven later op de tegenovergestelde werd toegepast.

Engelsche onder-onsjens.

Lays of Hearth and Home bij E.D.G. Amsterdam, C.M. van Gogh. 1862.

Ik heb ze lief, die onbekende E.D.G.; zij moet een beminnelijke vrouw zijn, dat geloof ik stellig, al kan ik niet in alle opzigten haar wereldbeschouwing deelen. Uit haar verzen spreekt een warm, gevoelvol hart: wie zij is weet ik niet, maar ik heb haar leeren kennen als een liefderijke dochter, een hartelijke zuster, een trouwe vriendin, een teedere gade. Verreweg het meerendeel van de versjes, welke zij ons aanbiedt, behoort tot de klasse, die wij thans zonder vrees van niet verstaan te worden, gerust de Onder-Onsjens mogen noemen. Zij bewegen zich hoofdzakelijk binnen den naauwen familiekring, enkele vertalingen en navolgingen uitgezonderd. De dichteres heeft een gezegende ouderlijke woning gehad, een moeder die zij met haar gansche hart liefhad, en na een lang en smartelijk lijden verloor; zij is een gelukkige echtgenoote geworden:

> Since thou hast left me, Mother dear!
> My heart has formed new ties,
> .....
> .....
> A manly arm sustains my steps,
> A true heart beats for me (blz. 73)

en heeft beurtelings moederweelde gekend en moedersmart.

Wanneer Emanuel Geibel gelijk heeft in zijn definitie van de lyrische poëzy:

> Das ist des Lyrikers Kunst aussprechen was allen gemein ist,
> Wie er 's im tiefsten Gemüth neu und besonders erschuf,
> Oder dem Eignesten auch solch allverständliches Gepräge
> Leih'n, dass jeglicher drin staunend sich selber erkennt.

zou ik gelooven dat onze dichteres vooral uitmuntend aan den tweeden eisch heeft voldaan. Nieuwe, verrassende, stoute gedachten zal men te vergeefs bij haar zoeken, maar men heeft geen regt er zich over te beklagen. De bescheiden gestelde voorrede licht allen terstond in omtrent den aard en het gehalte der dichterlijke ontboezemingen:

‘Jam well aware that they can, critically speaking, boast of no poetic merit and only be of value to those kindred spirits, that may have thrilled to the same emotions, and may find in these verses an echo of their own feelings and impressions. If a glance into my little book can brighten an houre of weariness or soothe a moment of suffering; if but one fainting heart can find in its pages a word of comfort or encouragement, then indeed will my aim be attained.’

Die wensch zal niet onvervuld blijven: geen moeder, die ooit een kind heeft verloren en andermaal een dierbaar pand zich ziet toevertrouwd, zal zonder diepe, maar blijmoedige aandoening het versje kunnen lezen, getiteld: ‘My darling’. 't Is mijn verlangen aan de lezers van *de Tijdspiegel* een gunstigen indruk te geven van de Engelsche Onder-Onsjens, en niemand zal het wraken wanneer ik om hen te overtuigen kies wat mij in het bundeltje het meest heeft aangetrokken.

My Darling.

My beautiful! my darling!
My sweetest joy on earth,
Sent, 'midst our tears and sadness,
As a bright ray of gladness
To cheer our lonely hearth!
How welcome was thy coming
Wished for as flowers and light,
As water in the desert
Or as the stars at night.
Oh, raptures ne'er forgotten,
When, after hours of pain,
Mine infant's accents thrilled me
As joy returned again!
I clasped thee wildly, wildly
My babe! in close embrace;
But oh! what pangs came o'er me
While gazing on thy face!

Was I haunted, oh! my darling!
By the memories of yore?
Or had a beauteous vision,
From its little grave arisen
To be mine Own once more?
That little form lamented,
So early called away,
Borne to its last lone dwelling
One warm bright summer-day;
Oh! wat it now returning,
With its features small and fair,
With its blue eyes full of meaning,
Its threads of sunny hair?

How I loved thee, oh! my darling!
When I realized the joy,
That the little face beforme me
Would faithfully restore me
The image of my boy!
And more than form or feature
Have I found back in thee,
For thy little baby doings
Spoke all of him to me.
Thou art a gift of Heaven,
A flower upon his grave,
From hopeless human sorrow
Our aching hearts to save!

There's nought like thee, my darling!
In this wide world of ours,
Nought for my hopes to cling to,
Nought for my heart to sing to,
In its exulting hours!
No voice like thine to soothe me
With its sweet thrilling sound,
No eyes like thine to cheer me
And make all glad around.

Upon my couch of sickness,
   I thank thee, oh mine Own!
For all thine artless fondness,
   Thy love so early shown.

Were I to lose thee, darling!
   How would my bosom swell,
With the anguish of its yearning,
For the blessing ne'er returning
   Within our home to dwell.
Life's hopes would all be blighted,
   And the music in the air,
Would change its notes of gladness
   To wailings of despair!
But oh! may He who gave me
   This clinging human heart,
Spare me thy love's sweet sunshine
   Until from Earth I part!

Ik heb gekozen wat mij het eenvoudigst, het natuurlijkst scheen; onder het opschrift: ‘My Flowers’ blz. 63 intusschen wordt hetzelfde moederlijk gevoel geschilderd: ik wil mijn oordeel niemand opdringen en noodig alle belangstellenden tot vergelijking uit.

Een aanprijzende aankondiging zonder schaduw kan niet anders dan eenzijdig zijn. Geen menschenwerk waarop niet de stempel der menschelijke onvolmaaktheid gedrukt staat. Hoewel ik er geenszins een geheim van maak, dat de Lays of Home and Hearth over 't geheel genomen op mij een goeden indruk hebben gemaakt, ben ik niet blind voor wat ze in mijn oogen ontsiert. Verscheiden van de versjes zijn alledaagsch, onbeduidend en konden zonder eenig nadeel voor het boek er uitgelaten zijn; daartoe reken ik een en ander, ten eerste, een lang afscheidslied aan het verloopen, een welkomstgroet aan het nieuwe jaar, waarin men, en is het wonder, te vergeefs naar één nieuwe gedachte zal zoeken. Maar er is nog meer: de lyrische

poëzy is bij uitnemendheid subjectief: hebben wij, dank de sterk uitgedrukte subjectiviteit van mevrouw G., een blik in haar hart kunnen werpen, hebben wij haar als dochter, vrouw, moeder, vriendin kunnen prijzen, wij weten door die zelfde subjectiviteit welks geestes kind zij is, en daar is het met onze sympathie gedaan. Opgevoed als ze moet geweest zijn in een atmosfeer van regtzinnigheid en mystiek, heeft zij niet kunnen nalaten daarvan de duidelijkste bewijzen in haar verzen te geven.

Kan het met een anderen naam dan dien van ziekelijk mysticisme betiteld worden, wanneer aldus op den kinderlijken leeftijd wordt gewezen?

> Oh! thou who from thy infant years dieds learn thy God to love,
> Whose little heart with childlike tru thruft Saviours words received,
> And *early o'er its many sins in secret deeply grieved*,
> Weeping - *while thy sweet infant head on Jesus' breast was laid* -
> *That so much unremitting love so ill should be repaid!*

Denken we daarbij niet met een glimlach aan Bilderdijks vroegrijpe ontwikkeling, die toen ‘een dubbele, neen, drie halve zonnebanden zijn leven afgeperkt’ hadden, kennis maakte met Cats, dien hij twaalf maanden later dankt voor de gansch nieuwe wereldbeschouwing, welke de lezing van diens werken hem had gegeven?

Niet minder hinderlijk is de gedurige vermelding van engelenstemmen en engelenverschijningen, ja eenmaal zelfs in een overigens niet onverdienstelijk versje ‘To the Bereaved’ worden wij vergast op ongelukkige strijders hier beneden met vlerkjes die, als een kiekentje in het ei, door het aardsche omhulsel zoeken door te dringen:

> ‘Ye heavy-laden, bending b'neath the anguishn
> Of Earth's humanity
> Whose suffering hearts in ceaselers cravings languish
> To be released and free;
> *With fluttering wings against the boundaries beating*
> *Of this frail tent of clay.*’

Wij noemden het vers, in weêrwil van dezen wansmaak, verdienstelijk omdat hier evenmin als elders het mysticisme de dichteres verleidt tot een lijdelijk verzinken in zich zelf, tot een ontkenning van de werkelijkheid, neen, geheel de opwekking aan ‘the Bereaved’ getuigt van een gezond geloof, van een krachtigen geest.

Nog een ander punt waarin wij van de onbekende verschillen is dat, blijkens enkele harer gedichten, zij de leer is toegedaan, dat de beproevingen ons hier treffen om ons langzamerhand van al de aardsche banden los te maken, dat de dood ons onze dierbaren ontneemt, omdat wij ze te zeer beminden. Mijns inziens moet liefde voor vrouw en kinderen, de trouwe vervulling van onze pligten jegens betrekkingen en vrienden, juist gunstig werken op onze ontwikkeling, juist mede helpen om ons meer aan onze bestemming te doen beantwoorden.

v. D.

Een paar volksalmanakken.

Volks-Almanak ter verspreiding van waarheid en deugd, voor de Katholieken van Nederland, voor het jaar onzes Heeren 1863. Zesde Jaargang. Te Groningen, bij P. van Zweeden.

Ten zesden male verscheen het Jaarboekje voor de Katholieken van Nederland, die in hun strijd tegen de Jezuiten en nieuw-Roomschen en om hunne geestesrigting de belangstelling ook der Protestanten verdienen. Wie hunne geestesrigting wil leeren kennen, zal zijn verlangen bevredigd zien in dezen Volks-Almanak, en alzoo bemerken, dat zij lijnregt tegenover die der Jezuiten staat, maar toch in 't geheel niet Protestantsch mag genoemd worden. Het is zeker te verklaren, uit den bijzonderen toestand, waarin deze Katholieken verkeeren, dat meest alle stukken in dezen Almanak voorkomende, van polemischen aard en strekking zijn, en zeer weinig of niets geven uit het leven en voor het leven, en dus meer op het oog hebben de verspreiding van waarheid dan van deugd. Intusschen zijn de onderwerpen, die behandeld worden, belangrijk te noemen. In het eerste opstel: *over het gebruik der moedertaal in de Roomsch-Katholieke Kerk* wordt met ronde woorden het nut en de wenschelijkheid ja de noodzakelijkheid betoogd van het gebruik der moedertaal bij de openbare eeredienst, en het uitsluitend gebruik der Latijnsche taal bestreden. ‘Laat,’ zoo lezen wij, ‘laat de millioenen in Italië, Spanje, Portugal, Frankrijk, Duitschland, Groot-Brittanje, Nederland in hunne taal de oude hymnen vertolkt vinden en gemeenschappelijk zingen. Dat zal eene heerlijke eenheid zijn. Dezelfde gedachten en gewaarwordingen worden dan bij al de scharen opgewekt. God, die een Geest is en in geest en in waarheid wil worden aangebeden, zal alzoo eerst regt verheerlijkt worden. Och, of de Paus en de Bisschoppen der aarde eens met de gedachten aan den H. Petrus en de andere Apostelen op het eerste Pinksterfeest begrepen, dat, even als toen, ook nu de Kerk zal worden uitgebreid, niet door strijden voor wereldlijk gezag, maar door het verbreiden van Gods groote daden in de verschillende talen der volken.’ - Een volgend opstel beantwoordt de vraag: *welke verwachting geven ons de tegenwoordige gebeurtenissen in Kerk en Staat?* en na in den tegenwoordigen treurigen toestand de vervulling te hebben gezien van eene profetie van Ezechiël, en van de voorspellingen van Christus zelven, waarschuwt het tegen de rigting van onzen tijd, die, met voorbijzien van onbedriegelijk gezag, de rede, het verstand der menschen houdt voor de ontdekster en beoordeelares van al wat waarheid is; waarschuwt tegen dien zoogenaamden geest van verlichting, waardoor er weinig geloof meer op aarde gevonden wordt; waarschuwt tegen de alle maat te buiten gaande vereering der H. Maagd Maria, ze afgoderij noemende. - Verder bestrijdt het de onbeperkte magt van den Paus, en zijne ‘weêrgalooze onbeschaamdheid’ in het vaststellen van het leerstuk van de onbevlekte ontvangenis van Maria, en niet minder de vergadering der Bisschoppen

te Rome op het Pinksterfeest van het vorige jaar. - Aan deze laatste vergadering is nog een afzonderlijk opstel toegewijd, gevolgd van een stuk uit het Fransch vertaald, in welke beide hooge klagten worden aangeheven over het bijgeloof, den wereldzin in de Kerk doorgedrongen, en over de verwaarloozing hunner roeping door de Bisschoppen, terwijl heil en redding verwacht worden van eene te beleggen Kerkvergadering, zooals deze behoort te zijn. - Zonderling, dat men nog niet door de geschiedenis geleerd heeft om van Kerkvergaderingen geen heil en vrede te verwachten! - Minder vreemd is dit evenwel op het standpunt der Oud-Katholieken in Nederland, blijkens het con amore gestelde stukje: *het Concilie van Utrecht in* 1763 (13-21 *September*) *na eene eeuw herdacht*, waarin eene geschiedenis van dat merkwaardige concilie, de bijval en goedkeuring van zijne besluiten en de listen der Jezuiten om die besluiten te doen veroordeelen, worden medegedeeld, als bewijzen voor de onvergefelijke verkrachting van de waarheid en der geregtigheid door de nieuw-Roomschen. - Maar zeker, het merkwaardigste opstel in dezen Almanak is getiteld: *de Kerk en de geschiedenis*. Daarin heerscht een andere geest, en worden beginselen uitgesproken, die, als zij bijval en goedkeuring vinden bij de Oud-Katholieken, dezen een belangrijke plaats verzekeren en een grooten invloed zullen doen uitoefenen op de Roomsch-Katholieke Kerk. - De redactie van den Almanak heeft het gewigt er van gevoeld en is eenigzins huiverig geweest met het opnemen van dit stukje, uitdrukkelijk verklarende: ‘dat zij, zonder zich verantwoordelijk te stellen, gemeend heeft aan deze bijdrage van een geloofsgenoot geen plaats te mogen weigeren.’ - Het denkbeeld van den Schrijver is: De leer van Jezus Christus, als openbaring bevattende de eeuwige waarheid is onveranderlijk, even zoo de Kerk als de bewaarster en voortplantster van die leer, maar in hare uiterlijke verschijning in de maatschappij is de Kerk veranderlijk, en moet zij veranderen in beginselen, inrigting, vormen. Dewijl de Kerk dit laatste niet toegeeft, is er strijd tusschen haar en de hedendaagsche maatschappij, een strijd, die zich tot drie punten laat terug brengen: ‘De maatschappij wil zich natuurlijk en volgens haren aanleg vrij ontwikkelen; de Kerk daarentegen haar langs kunstmatigen weg terug voeren tot een vroegeren toestand. De maatschappij veroordeelt iedere absolute alleenheerschappij en verwerpt als tegennatuurlijk het gedwongen coelibaat: de Kerk stelt hare heerschappij daar tegenover als van Godswege ingesteld. Onze maatschappij eindelijk kan zich niet meer vereenigen met vormen, die hunnen zin door het lange tijdsverloop verloren hebben en evenmin met het gebruik eener taal, die zij niet verstaat; juist om hunnen ouderdom wordt het een en ander door de Kerk gehandhaafd.’ - Deze punten worden nu nader ontwikkeld en brengen den Schrijver tot gewigtige gevolgtrekkingen. - Wij verblijden ons de lezers van *de Tijdspiegel* op zulk een vertoog te kunnen wijzen, als een teeken des tijds, als de dageraad van een nieuwen morgen, als de verschijning van een profeet in de Katholieke Kerk, profeterende: ‘Ceremonieël en taal, vruchten van den tijd, zijn nu dood: maar de mummiën worden nog zorgvuldig bewaard en velen meenen er nog leven in te vinden tot groot nadeel voor de

godsdienst, die door dit doode hulsel bijna onkenbaar geworden is. Maar ook hier zal de tijd regt doen en wegvoeren wat hij vroeger gebragt heeft.' - Mogen meer dergelijke stemmen opgaan uit den boezem der Katholieke Kerk en weêrklank vinden in veler harte, opdat die Kerk beantwoorde aan hare roeping en dan haar magt en veelzijdigen invloed gebruike tot bevordering van de komst van het Godsrijk op aarde.

H.G.

Nieuwe Friesche Volks-AImanak voor het jaar 1863. Elfde Jaargang. Te Leeuwarden, bij H. Kuipers.

Met een enkel woord willen wij dezen Almanak aankondigen en mogen dit doen met een woord van lof. De nieuwe redacteur Dr. J.G. Ottema, als zoodanig opgetreden in de plaats van den overleden T.R. Dijkstra, aan wiens nagedachtenis gepaste hulde wordt gebragt, heeft getoond voor zijne taak berekend te zijn en den wensch te wettigen, dat hij voor langen tijd de zorg voor de zamenstelling van dit boeksken op zich moge nemen. - De stukken die er in voorkomen, behooren in een Friesch Jaarboekje te huis en hebben betrekking op den vroegeren en lateren toestand van Friesland. J.J. Bruinsma gaf eene geologische beschouwing van het ROODE KLIF, W. Eekhoff mededeelingen omtrent: *Oude Friesche schaatsen; Voorheen en thans. Het voormalig kruidmagazijn te Leeuwarden*, waarbij eene plaat, en *de betrekking van de Jufvrouwen Wolff en Deken tot Friesland.* Van den redacteur zelven ontvingen we mededeeling omtrent: *Marten van IJlst*, uit wiens fragmenten in vorigen jaargang reeds eenige bijzonderheden door hem waren ontleend; als bladvulling: *Leeuwarden vóór* 260 *jaren*, en eenige *Noordfriesche vertellingen van Ch. Johansen*, vertaald; A. Wassenbergh heeft op nieuw als bijdrage geleverd eene verzameling van *Friesche spreekwoorden.* Doch genoeg om te doen zien, dat de inhoud van dezen Almanak belangrijk genoeg is, om te wenschen, dat het den bekwamen redacteur niet aan lust en medewerking moge ontbreken, om zijne, niet altijd gemakkelijke, taak voort te zetten.

Natuurlijk, dat in ons oog niet alle stukken even belangrijk zijn, maar, al is het, dat wij toch in 't algemeen verklaren ze allen met meer of minder genoegen te hebben gelezen, wij kunnen niet nalaten onze hooge ingenomenheid te betuigen met de Noordfriesche vertellingen door Christiaan Johansen, als proeve van taal geplaatst in zijne Grammatika, getiteld: die Nordfriesische Sprache (Kiel 1862). Zij zijn van Föhringer en Amrumer oorsprong. - 'Wij deelen ze meê,' zegt de vertaler, 'deels om hiermede de aandacht op die spraakkunst te vestigen, deels omdat zulke vertelsels, die onder het volk in omloop zijn en uit den mond des volks worden opgevangen, bijdragen bevatten tot de kennis van de zeden en het karakter des volks.' - Wij zijn het hiermede volkomen eens, en kunnen daarom den wensch niet onderdrukken, dat wij liever vertellingen uit het eigenlijk Friesland, dan die der Noordfriezen uit Föhr en Amrum hadden ontvangen. Een 'Gabe scroar redivivus' zouden wij met blijdschap begroeten. Doch wij mogen niet ondankbaar zijn voor het gegevene, en willen, ook om den lust tot nadere kennismaking met de 'vertellingen van den ouden Bezembinder Jens Drefsen' op te wekken, er eene als proeve mededeelen:... 'Wat

was er dan met dien koning gebeurd, van wien de oude dominé verhaalde?'

'Dat geeft weêr een historietje; de oude dominé zaliger verhaalde: Een zeer booze koning had een vromen biechtvader. En die koning beoorloogde zijn nabuur op eene onregtvaardige wijze. Jaar uit jaar in was het oorlog en telkens weêr oorlog, en jammer en ellende is het gevolg van den oorlog, gelijk van zelfs spreekt. De vrome biechtvader had als een echte Nathan en Johannes de dooper zijnen koning vaak voorgehouden, hoezeer hij zich tegen den Heer bezondigde en welke verantwoording hij op zich laadde. Doch alles was te vergeefs. Toen moest een droom te hulp komen. Maar droomen komen niet van zelfs. Want de Schrift zegt: in den droom bij nacht opent hij het oor der menschen en verschrikt ze. Zoo was het dan ook een droom, die den boozen koning tot bezinning bragt. Toen hij namelijk in zekeren nacht op zijne koninklijke legerstede rustte, trad eene hooge gestalte in zijn vertrek, raakte hem aan en voerde hem in een dat, gelijk dit, waar vele groote harde steenen lagen. In het midden van het dat was een water; zie zoo, sprak de geleider des konings, daar zijn steenen en daar is water. Ik gebied u deze steenen in dit water week te maken, en - wee u! als het niet geschied is, wanneer ik terugkom. Terwijl de groote gedaante zoo sprak, was zijn gelaat verhelderd en prijkte een stralenkrans op zijn hoofd. Daarop was hij verdwenen, en de koning begon de steenen in het water te wentelen om ze week te maken, want eene nooit te voren gekende vrees dreef hem aan. Maar wat hij ook arbeidde en hoe hij zich afsloofde, de steenen wilden niet week worden.

De koning wordt wakker, bevindt zich badende in zijn zweet, maar ziet weldra, dat alles slechts een droom geweest is. Hij staat op, wapent zich op zijne booze manier met oorlogzuchtige gedachten en verstaalt zijn hart. Hij zoekt zijn droom te vergeten, doch het wil hem niet gelukken. Toen laat hij zijn biechtvader roepen, verhaalt hem den droom en verlangt even als wijlen Pharao in Egypte, dat hij hem er de uitlegging van geeft. De biechtvader antwoordt even als Joseph: God toont den koning, wat hij voor heeft; en dit is de beteekenis van den droom: Het groote water, dat zijn de tranen van weduwen en weezen, van armen en ellendigen, over wie de oorlog jammer en ellende gebragt heeft. De harde steenen zijn het verharde hart des konings, dat door zoo vele tranen nog niet vermurwd is. En wie de hooge persoon is met den stralenkrans, die den koning nagaat, dat moge de koning zelf zeggen.

Zoo had de biechtvader gesproken. Daarop was de koning in zijne binnenkamer gegaan, en in de binnenkamer zijns harten moet het heimelijk woord hem duidelijk geworden zijn. Genoeg, hij was als een ander mensch, als een overwonnene er uitgekomen, had den vrede gesloten, en de tranen zijns volks gedroogd. Zie, zoo heeft de Heer de harten der koningen in zijne hand en leidt ze als waterbeken.'

En hiermede nemen wij van dezen Almanak afscheid, dien wij in een volgend jaar weder hopen te ontmoeten.

H.G.

Vertalingen en herdrukken.

Christiaan en Julia, door Maria Nathusius. Uit het Hoogduitsch door J.J. Swiers, predikant te Havelte. Te Groningen, bij M. Smit. 1860.

Dat bij het verbreken van het zinnelijk leven des menschen, ook niet tevens zijn geestesleven voor deze aarde is geëindigd, is eene opmerking die zich bij een blik rondom ons in de wereld aan ons opdringt. De geest des voorgeslachts werkt nog na eeuwen in de nakomelingschap voort, en de ouderen leven nog in hunne kinderen, als reeds jaren lang hun stof in de winden is verstrooid. Uit elke levensverrigting neemt die magt van het geestesleven haar uitgangpunt. Uit handel en wandel, uit het gesproken en uit het geschreven woord. Het is ook de geest eener afgestorvene naar het zinnelijke leven dien wij in de bladen van het boven aangekondigde boekske ontmoeten. Maria Nathusius, naar den vleesche heeft zij opgehouden te bestaan, maar haar geest leeft, leeft ook nog op deze aarde, leeft ook onder ons, nu zoo menig geschrift waarin ze de kern haars geestes had weggelegd, zich in Nederlandsch gewaad ook tot ons een weg heeft gebaand. En dat de invloed dien zij uitoefent een goede is, wie zou het betwijfelen, die haar reinen kinderlijken godsdienstzin heeft leeren kennen, en haar warm liefdevol hart. En diezelfde zin en datzelfde hart ademen u tegen uit de bladeren van de ‘Christiaan en Julia.’ Zij stelt de beoefening van het goede daarin voor, als de éénige ware bron van geluk, wanneer zij haren oorsprong neemt uit liefde tot dat goede, tot God en het goddelijke. Er is in die deugdsbetrachting dan ook niets kouds of stroefs, maar ze vloeit uit eene blijmoedige ziel, die vrede heeft gevonden met God en met zich zelve. Er is in hare voorstelling van het goede, iets dat aantrekt en inneemt. Zulk een begrip van de godsdienst is, meenen wij, wel echt christelijk, eene zoodanige opvatting van het leven wel de ware. Toch mag de waardering van dat vele goede en de eerbied voor de ontslapene ons niet beletten om ook het min gunstige dat we opmerkten aan te wijzen. Een der hoofddenkbeelden der schrijfster in dit boekske, was het in 't licht stellen van het schoone en zalige, dat uit het volkomen vertrouwen op God voortvloeit. In de voorstelling en ontwikkeling nu van dit denkbeeld is zij, naar onze meening, niet juist geweest.

In haar verhaal toch wordt dat vertrouwen steeds bekroond door de vervulling van aardsche wenschen, door uitredding, door afwending van gevreesde onheilen op ongedachte wijze veelal. Zulk een voorstelling moet, dunkt ons, eene verkeerde rigting geven aan het geloofsvertrouwen. Wie met het oog op zoodanige uitkomsten zijn vertrouwen op God vestigt, moet meestal wel bedrogen uitkomen. Het christelijk vertrouwen is iets hoogers, meenen wij. Dat wankelt niet, is ook teleurstelling en onthouding zijn deel, ook niet, al stort het gebouw zijner aardsche hoop in één. De Christen houdt vast aan zijn Vader, ook als Hij zich in wolken hult en in duisternis, hij klemt zich aan de Vaderhand, ook waar die hem pijnlijke wonden slaat; want hij weet het, de liefde Gods openbaart zich wel

het allersterkst in teleurstelling en smarten, omdat ondanks, neen, omdat door dat lijden zijn opvoeding tot kind van God moet worden voltooid. Toch herhalen wij het éénmaal gezegde, dat wij veel, zeer veel goeds en christelijks in de ‘Christiaan en Julia’ hebben gevonden. De vorm van het verhaal is lief, soms boeijend, schoon hij eenvoudig is tot aan het kinderlijke toe. Alzoo durven we de lezing van het boekske in gemoede aanbevelen, met den wensch dat de erfmaking door de vrome afgestorvene daarin neêrgelegd, door veler harten zal worden aanvaard, en in die harten den lust en het verlangen zal aanprikkelen, om door strijd en door oefening een bron van geestelijk leven in zich te doen ontspringen, die nog zal vloeijen en zich zal blijven uitstorten, lang nadat hun zinnelijke mensch reeds van de aarde zal zijn verdwenen.

L.

Marianne Fulckoner of sterren in de duisternis. Uit het Engelsch door Nannette. Met een plaat. Utrecht, Kemink en zoon. 1862.

Bijbelverguizing! - Hoe vaak zweeft in onze dagen dit woord op veler lippen, nu men er eindelijk toe gekomen is, om het regt van onderzoek toe te passen ook op de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds. ‘Weg met de kritiek, die ons ontnemen wil wat jaren en eeuwen lang voor waarheid heeft gegolden! Onderzoek naar de echtheid en ongeschondenheid van alle andere oude boeken, maar tast den bijbel niet aan!’

Zoo roepen velen, en een ieder die het waagt de wetten en regten der kritiek toe te passen op den bijbel wordt menigmaal als een *bijbelverguizer* gebrandmerkt. Dat is onbillijk. Is werkelijk de bijbel een uit den hemel gevallen boek, dan zal de kritiek dit niet onwaar kunnen maken; al wat waar is kan den toets der kritiek wel doorstaan.

Bijbelverguizing! ja, ze bestaat; men treft ze aan bij hen, die uit de hoogte, zonder kritiek, den geheelen inhoud des bijbels verklaren voor een zamenraapsel van verzinselen; die ter naauwernood willen erkennen, dat er goede zedelijke beginselen in worden aangegeven, die er alle geschiedkundige waarde aan willen ontzeggen en er zeer weinig waarde aan hechten op godsdienstig gebied: ja, die dat kostelijke boek tot mikpunt kiezen van laffe spotternijen en geestelooze geestigheden. Maar wat heeft tot die bijbelverguizing aanleiding gegeven? 't Is juist de bijbelvergoding waaraan men zich de eeuwen door heeft schuldig gemaakt. Bijbelverguizing is door gebrek aan kritiek in 't leven geroepen. Zij, wier gezond verstand zich verzette, niet tegen de onbegrijpelijkheden, maar tegen de ongerijmdheden, die hun als waarheden werden opgedrongen; die niet wilden hooren van sprekende slangen en ezels en van een draaijende zon en drijvend ijzer; die evenmin geloof konden hechten aan staters met goudstukken, scheppingen van gebakken visch en brood en een weder levend geworden lijk; of de onfeilbaarheid der Schrift niet wilden aannemen op grond van het cirkelbewijs, ‘het is waar omdat het in den bijbel staat, want die is Gods woord, en dat de bijbel Gods woord is, dat is waar omdat het staat in den bijbel,’ - als ketters werden ze veroordeeld!

‘Ge *moet* dat gelooven of gij zijt geen Christen!’ zoo sprak de Kerk, en 't gevolg er van was, dat velen den grootschen bijbel en met dien bijbel het christendom

verwierpen. Aan de andere zijde bevooroordeeld, wilden zij de godsdienstige waarheid niet afscheiden van den vorm waarin die hun was overgeleverd, en met den vorm verwierpen ze het christendom. Dit onmiskenbaar treurig verschijnsel was dikwijls het gevolg van bijbelvergoding. En toch zien wij nog vaak schrijvers en schrijfsters optreden, die hunne gaven aanwenden om een dusdanige bijbelvergoding in de hand te werken. Dit is helaas! ook het geval met de anonyme schrijfster van den roman 'Marianne Fulckoner.' Het geheele boek getuigt er van hoe die schrijfster den ganschen bijbel, van Gen. 1 tot Openb. 22, voor onmiddellijk van God ingegeven houdt. Naar de begrippen van den tijd waarin de schrijvers leefden vraagt ze niet, over allegorie of dichterlijke inkleeding denkt ze niet; een geheel letterlijke opvatting staat ze voor. Zoo spreekt ze b.v. van zeeën in den hemel, pag. 112:

'Oom Francis, zeide Marianne na eenig stilzwijgen. Één vers in de Openbaringen spijt me.'

'Welk vers?'

'Dat vers van: Daar zal geen zee meer zijn. De zee is te mooi om te vergaan.'

'Ge vergeet de glazen zee,' zeide Gerald. 'De glazen zee vermengd met vuur, die in den hemel is.'

'En de zee kristal gelijk,' voegde de heer Granger er hij, 'rondom welken de verlosten staan, om Hem te aanbidden die leeft in alle eeuwigheid.'

'Daar dacht ik niet aan,' zeide Marianne met een verheugd gezigt. 'Nu, ik ben blij dat er een zee in den hemel zal zijn.'

Wonderlijke uitwerking kent de schrijfster toe aan 't scheppingsverhaal. Hoeveel schoons het dan ook op zich zelf moge bevatten, of er iemand mede tot het geloof aan den bijbel terug gebragt kan worden, wij betwijfelen het; en toch de vader van Marianne geraakt er toe. Op pag. 47 wordt een atheïst in de war gebragt door de enkele aanhaling van Gen. 1 vers 1. Kunnen wij ons met haar letterlijke schriftverklaring op bijbelvergoding gegrond niet vereenigen, evenmin met haar dogmatiek. Wij hebben geen vrede met een God die nu eens gelast vijanden te verdelgen, dàn weder vijanden lief te hebben; een vader die het bloed van een onschuldige behoeft om genade te bewijzen aan zijne kinderen. En wilt gij nog een proefje? Op pag. 227 lezen wij:

'Leest u dikwijls in den bijbel, jufvrouw Marianne?'

'Alle dagen,' hernam het kind.

'Ik lees er ook alle dagen in,' zeide hij. 'Ik weet dat het een genoegen moet zijn, maar ik kan er dat niet in vinden.'

'De heer Prynne zweeg plotseling; nog nooit was hij zóó voor zijn gevoelen uitgekomen.

Als we maar altijd door aan den Heer Jezus denken,' zeide Marianne beschroomd, 'dan zullen we er veel meer van houden.'

'De heer Prynne had nog nooit aan die manier van bijbellezen gedacht. Hij vond het wel de moeite waard die eens te beproeven.

Maar jufvrouw Marianne, zeide hij, als ik vragen mag, hoe zoudt ge nu dit hoofdstuk lezen op de manier waarvan ge spreekt?'

'Hij wees met zijn vinger op de bladzijde van den grooten familiebijbel waarin hij gelezen had. Hij lag open bij 2 Kronijken 21, dat de geschiedenis van Da-

vid's volkstelling, en de daarop gevolgde pestilentie behelst. Marianne las er met een hoogst aandachtig gelaat eenige oogenblikken in. De heer Prynne schoof zijn bril op zijde om de lieve kleine uitlegster des te beter te zien.

O, oom Prynne,' zeide zij, zeer verheugd over de ontdekking, 'het offer! U weet dat het doel der offers was om te doen gedenken aan den dood van den Heer Jezus die komen zou, en God nam de offers alleen aan wanneer ze met de gedachte daaraan gebragt werden. David moet er aan gedacht hebben, anders zou er geen vuur van den hemel zijn nedergedaald om zijn offer te ontsteken. En vroeger lezen we, dat David voor het volk als bemiddelaar optrad, en bad dat God hen toch niet zou verdelgen, maar hem zelf in plaats van hen straffen. Dat deed in hem het beeld zien van den Heer Jezus, die nu in den hemel altijd voor ons bidt, en in onze plaats gestraft werd.'

De heer Prynne was volkomen voldaan met deze verklaring en zijn bewondering voor Marianne rees ten top??!! - De moraal der schrijfster zouden wij liefst niet algemeen beoefend zien in zoover zij zich ten minste op pag. 269 uitspreekt. Is het te laken dat een ouderlooze knaap den verachtelijken dwang, de verlagende behandeling zijner pleegmoeder ontvlugt om zich zelf den weg door het leven te banen? Wij verzetten er ons tegen en zien in het volgende gesprek een zeer ziekelijke moraal.

'O Leon! niemand treedt buiten den kring waarin God hem geplaatst heeft, of hij wordt er voor gestraft! Ik vrees dat gij er veel verdriet van zult hebben. Als ge Gods tijd hadt afgewacht, ben ik overtuigd, dat Hij iets voor u gevonden zou hebben om te doen. Nu vrees ik dat Hij u niet zal zegenen, Leon! daar gij niet het pad van pligt bewandelt. Ge hebt uzelf een pad gemaakt - ik vrees dat het heel verkeerd is!

- Ik zal altijd aan u denken waar ik ook ga,' zeide hij. 'Ik dacht dat het u aangenaam zou zijn te hooren dat ik een bijbel meêneem, en er in zal lezen; en dat beloof ik u beiden. Ik weet dat ik verkeerd doe, voegde hij er bij, ja, ik weet dat ik verkeerd doe.

- En waarom zoudt ge dan iets doen dat ge vooruit weet dat verkeerd is?

- Ik ben niet waard dat ge om mij schreit, Marianne! Ik ben een vermetele, koppige jongen en - het doet er niets toe - vaarwel. En soms als ge bidt, bid dan ook voor den dwazen knaap op zee.....

Ze bad dat de zwerver vergiffenis mogt ontvangen.'

Wij vinden de heldin der geschiedenis hier bijzonder bekrompen, en Leon groot en krachtig, die de slaafsche ketenen verbreekt en een werkzaam leven verkiest boven luiheid en ledigheid. Wie van beide is hier in waarheid Christen? Zij, die het godsdienst waant stil en lijdzaam een verlagend juk te torschen, wanneer er slechts één stap toe noodig is om het af te schudden? of hij, die zelfstandig genoeg is om met Gods hulp een waardiger doel te bereiken? Zien wij wèl, dan is de schrijfster met haarzelve in tegenspraak; haar gezond verstand behaalt deze keer de overwinning op haar valsche pligtsbeschouwing. In 't vervolg der geschiedenis wordt Leon niet in het minst gestraft voor zijn ongodsdienstig

streven, zooals Marianne vreesde, in tegendeel, wij vinden hem later rijk en vermogend weder, terwijl zijn huwelijk met Marianne ons de overtuiging schenkt dat ook zij nog al niet zoo kwaad over hem denkt.

Van dergelijke vreemde voorstellingen, allen het gevolg eener bekrompen godsdienstige overtuiging, krioelt het; en toch, niettegenstaande die gebreken, is er schoons, veel schoons in dit boek. Wij bejammeren het dat zooveel gaven niet gepaard gaan met een ruimen, helderen blik op godsdienstig gebied; gaarne sluiten wij ons aan, daar waar de christelijke liefde en verdraagzaamheid ons bewijst dat de godsdienst het hart der schrijfster beter ontwikkeld heeft dan haar verstand.

Marianne Fulckoner, het ideaal der schrijfster, is werkelijk Christin. De zaden van godsdienst, reeds op jeugdigen leeftijd in haar hart uitgestrooid, hebben wortel geschoten. Marianne is een Christin en blijft het in alle beproevingen des levens. Ze kon het geweest zijn ook zonder haar ongerijmde dogmatiek, maar niet zonder den geest van Christus die in haar werkt.

Velen, voor wie het boek anders veel aantrekkelijks zou bevatten, zullen het na het lezen der eerste bladzijden reeds onvoldaan ter zijde leggen. Of de vertaalster wel met genoegen haar taak ten einde bragt, betwijfelen wij, en schrijven daarom liefst zinnen als de volgenden toe aan minder ingenomenheid met het werk:

Pag. 31. Zij gaf aan het vindingrijke kind al wat zij geven kon - *het medegevoel van haar stilzwijgen.*

Pag. 16. Mevrouw Prynne zat uit een *onveranderlijken* Berlijns zilveren theepot te schenken.

Pag. 36. Mijnheer Prynne verzachtte zijn verscheurd gevoel door zijn kopje thee uit te drinken.

Pag. 16. Mijnheer wijdde al zijn aandacht aan *een bord hard geroosterd brood*, en mevrouw was, *op zijn mooist genomen*, niet geneigd tot spreken.

C.

Mengelwerk.

Over de Mexikaansche godsdienst.

Is er één vak van wetenschap, waarvan men vooral in onze dagen het hooge belang heeft leeren begrijpen, dan is het de kennis van oude mythologiën en godsdiensten. En geen wonder, wat de mythologie betreft, zij mag beschouwd worden als de poëzy van de godsdienst of wel als de dichterlijke bloesem van het godsdienstig beginsel zoo als het in de menschheid leeft, wanneer zij nog in een kinderlijken toestand zich bevindt. In de mythologie van een volk zien wij een eerste poging van den nog onontwikkelden mensch om de ondoordringbare geheimen van het leven te verklaren en de verborgen krachten op het spoor te komen, waardoor de natuur haar werk volbrengt. Uit den aard der zaak staat de Mythologie van een volk in naauw, in onafscheidelijk verband met geheel zijn karakter en aanleg. Anders is de godenleer van den woesten Goth, die een hersenpan tot zijn drinkbeker maakt, anders de mythologie van den verwijfden inboorling van Hispaniola die zijne uren zoek brengt onder de schaduw van zijn banaanboom.

In het allereerste ontwikkelingstijdvak van een volk plegen wij op godsdienstig gebied niets aan te treffen dan losse legenden, verhalen die op de lippen des volks geboren zijn en voortleven. In later tijd zien wij vaak die onzamenhangende legenden tot één stelselmatig geheel gebragt onder de handen van den dichter. Wat eerst ruwe schets was, wordt gegoten in de vormen eener ideale schoonheid, die straks door een bijgeloovig geslacht aangebeden, aan alle latere geslachten de hoogste belangstelling blijven inboezemen. Als zoodanig mogen wij de overschoone vindingen beschouwingen van een Hesiodus, van een Homerus. Zij hebben geenszins de godsdienst van het volk, waartoe zij behoorden, in het leven geroepen, de geschiedenis weet inderdaad geen enkel voorbeeld aan te wijzen van een godsdienst die door een of twee individuën als het ware zou uitgevonden zijn. Maar wat zij verrigt hebben is dit: de duistere omtrekken der overlevering hebben zij bijgeteekend en ingevuld met de kleuren hunner schitterende verbeelding, tot dat ze voorstellingen hadden gevormd, welker schoonheid op haar beurt de verbeeldingskracht van anderen prikkelde en tot werkzaamheid aandreef. De invloed van den

dichter op de oudste vormen der mythologie is inderdaad dezelfde, dien wij ook nog in latere tijdvakken der geschiedenis bespeuren. Wij willen niet spreken van Dante's gedichten, maar wie kan zelfs Miltons verloren Paradijs gelezen hebben zonder zijne eigene opvatting van de hemelsche hierarchie te zien verlevendigd en bezield door de verwen van den onsterfelijken dichter, zonder als het ware een nieuwen en tastbaren vorm te zien geven aan beelden, die vroeger onbepaald en verward voor zijn geest hadden gezweefd?

Is alzoo de mythologie van een volk onder de handen van den dichter een tweede tijdperk van ontwikkeling ingetreden, haar wacht nog een nieuwe baan. Er komt een tijd waarin de oude godsdienstige legenden door niemand meer geloofd worden; waarin, in welken vorm dan ook, een wetenschappelijk leven begint te ontwaken, welks vruchten den smaak bederven voor de naïve schoonheden der aloude godsdienstige poëzy. Een volk laat echter niet terstond zijn godsdienst los. Het wenscht, ook daar waar alle wezenlijk geloof reeds lang verdwenen is, een geruimen tijd in de zoete inbeelding te leven dat het nog gelooft, wat eenmaal door de vaderen geloofd werd. Een middel om die inbeelding in stand te houden is de allegorische opvatting van hetgeen vroeger voor historische waarheid werd aangezien. Het allegoriseeren der godsdienstige voorstellingen van den ouden tijd is een geregeld wederkeerend kenmerk van het verval waartoe een volksgodsdienst geraakt is. Men gelooft dan niets meer, uitgenomen alleen hetgeen men noemt het wezen der zaak.

Men begint te onderscheiden tusschen vorm en inhoud, eene onderscheiding die aan de oude godsdienstleer zelve natuurlijk geheel vreemd is. Met behulp dezer onderscheiding evenwel wordt de schijn der vroegere regtzinnigheid bewaard en aldus de eischen der wetenschap en die van het wijsgeerig denken tegelijk bevredigd.

Alles kent een tijd van opkomst en van verval. Dit geldt evenzeer van de verschillende godsdiensten. De drie vormen van ontwikkeling die iedere godsdienst sedert het oogenblik van haar geboorte tot aan het uur van haar dood moet doorloopen zijn, gelijk wij hebben aangetoond, de volgende: de eerste vorm is legendarisch, de tweede dichterlijk-stelselmatig, de derde wijsgeerig-allegorisch.

Wij kunnen deze algemeene beschouwingen thans niet verder uitwerken, maar vergenoegen ons met ze aan de overweging en beoordeeling van den lezer te onderwerpen, want ik heb mij voorgenomen bij een zeer gering onderdeel der heidensche mythologiën stil te staan. Aan de hand van een der eerste geschiedschrijvers onzer eeuw en de vruchten plukkende van zijne onvermoeide onderzoekingen, willen wij het godsdienstig gebied van een Amerikaansch volk rondreizen. De geschiedschrijver, dien ik op het oog heb, is Prescott; het Amerikaansche rijk dat ik bedoel is het vooral in onze dagen veel genoemde Mexiko. Ter voorloopige toelichting herinner ik, dat hier over de Mexikaansche mythologie zal gesproken worden zoo als zij was vóór de Spaansche overheersching in de zestiende eeuw en dus eer de voet van eenig Christenvolk den grond van Mexico had gedrukt.

I.

Op het oogenblik dat het ons gegeven

is, het eerst met de Mexikaansche godsdienst kennis te maken, heeft zij reeds het eerste tijdperk waarvan wij gewaagden doorloopen. Weinig aangedaan door den invloed van dichters, heeft de oude godsdienstleer van Mexiko haar eigenaardig aanzien verkregen van hare priesters, uitvinders van een eeredienst, zoo ingewikkeld en omslagtig als naauwelijks eenig volk er een heeft bezeten. Reeds hebben ze bovendien den sluijer der allegorie over de oude overlevering geworpen en de goden met eigenschappen toegerust die meer aan de groteske voorstellingen van de oostersche volken der oude wereld doen denken dan aan de ligte, bevallige vormen der grieksche mythologie, waarin, in weerwil van veel overdrijving, de echt menschelijke trekken nooit geheel verloren gegaan zijn.

Wanneer wij het oude godsdienststelsel van Mexiko beschouwen, worden wij allermeest getroffen door de ongelijkslachtigheid van hare verschillende bestanddeelen. Een gedeelte der Mexikaansche godenleer is - ik zeg niet te veel - roerend schoon en verheven, maar dat schoone en verhevene is gehuwd aan de afgrijsselijkste wreedheden. Onwillekeurig komt men op het denkbeeld, dat de Mexikanen van hunne voorgangers, die zij overwonnen hadden, een zachter godsdienst hebben geërfd, die zij op hunne eigene barbaarsche mythologie hebben geënt. Evenwel, ofschoon dit denkbeeld voor de hand ligt, blijft het in de hoogste mate bevreemdend, dat een volk zulk een bijna dierlijken aard kan bezitten en tegelijkertijd sympathie kan gevoelen voor godsdienstige voorstellingen en gebruiken die, - ik zeg weder niet te veel, - met de schoonste gebruiken en voorstellingen van het Christendom kunnen wedijveren. Laat ons aannemen, hetgeen zeer waarschijnlijk is, dat de bevolking, die Mexiko bewoonde kort voor de Spaansche overheersching, zelve nooit in staat zou geweest zijn, het zachte en verhevene gedeelte van haar godsdienst uit haar eigen boezem voort te brengen, dit neemt niet weg, dat wij met de hoogste verwondering vragen, waardoor zooveel zachtheid en liefde ingang kon vinden bij zooveel onmenschelijke wreedheid.

Maar reeds te lang heb ik de nieuwsgierigheid gespannen. Ik wil den lezer laten oordeelen.

II.

De Mexikanen erkenden het bestaan van een opperwezen, in wien zij den Schepper en Bestuurder zagen van heelal. In hunne gebeden spraken zij tot Hem, als tot ‘den God door wien wij leven,’ den alomtegenwoordige, den Kenner van alle gedachten, den Gever van alle gaven, zonder wien de mensch niets is. Onzigtbaar - en ik geef de uitdrukkingen letterlijk terug - onzigtbaar noemden zij Hem, onlichamelijk, één, volmaakte volmaaktheid - let vooral op deze uitdrukking - en zuiverheid; zij zagen in Hem dengenen onder wiens vleugelen - aldus lezen we - onder wiens vleugelen wij rust vinden zoowel als een heilige bescherming. Men zal het mij toestemmen, al deze eigenschappen te zamen genomen vormen een niet weinig verhevene voorstelling van God. Evenwel, het denkbeeld van volstrekte eenheid in het goddelijke wezen, het denkbeeld van een wezen wiens willen handelen is en die geene ondergeschikte dienaars behoeft om zijne besluiten te doen uitvoeren, dat denkbeeld was voor

hen òf te eenvoudig òf te verheven hetgeen trouwens op hetzelfde neêrkomt; zij vormden zich dientengevolge eene verscheidenheid van godheden, die het beheer hadden over de elementen, de verandering der jaargetijden en de verschillende bezigheden der menschen. In het geheel bezaten zij dertien voorname en twee honderd ondergeschikte godheden, terwijl aan elk der goden een afzonderlijke dag en feestviering was toegewijd.

Aan het hoofd van alle deze godheden stond Huitzilopotchli, dien wij het best bij den griekschen Mars kunnen vergelijken; wanneer het althans niet onbillijk is, Mars in één adem te noemen met het bloeddorstige monster van Mexiko welks onuitspreekbaren naam wij maar niet zullen herhalen. Uit monster moet beschouwd worden als de eigenlijke beschermgod van het volk. Zijn fantastische afbeelding was overladen met kostbare sieraden. De tempels, hem toegewijd, waren statige en indrukwekkende gebouwen, en op zijne altaren rookte in iedere stad van het rijk het bloed der menschenoffers. Hoe noodlottig moet het geloof aan zulk een godheid op het karakter en het gemoed des volks hebben gewerkt. Voor wij evenwel van dit monster afscheid nemen, vermelden wij nog de overlevering die omtrent zijn geboorte bij het volk ingang had gevonden. Zijn moeder, opgegaan in een heiligdom om te aanbidden, zag een bal met schitterende kleuren door de lucht vliegen. Zij weet den bal magtig te worden, steekt dien in haar boezem en is weldra in blijde verwachting. De schrikkelijke godheid wordt geboren en komt ter wereld als Minerva, geheel gewapend, een speer in de regte hand, een schild in de linker en op het hoofd een groven vederbosch. Ik zou deze overlevering niet hebben aangeroerd, indien zij niet weder een nieuwe bijdrage leverde tot het bevestigen van de opmerking dat de geboorte uit eene maagd aan vele heidensche godheden wordt toegeschreven. In Indië, in China, in Thibet keert hetzelfde verschijnsel terug. En deze opmerking kan zeker strekken om ons te versterken in de overtuiging dat de gedachten die de ontwikkeling der godsdienstige voorstellingen beheerschen overal bij veel verschil toch ook groote overeenkomst vertoonen.

Meer dan Huitzilopotchli boezemt een andere God ons belang in. Quetzalcoatl is zijn naam; hij is God van de lucht en heeft, tijdens zijn verblijf op aarde, de Mexikaansche inboorlingen onderwezen in den landbouw, in het gebruik der metalen en in de kunst van regeeren. Hij was oorspronkelijk buiten twijfel een dier weldoeners van hun geslacht, die later door de dankbare bewondering des volks tot den rang van goden worden verheven. Toen hij op aarde was, ontloken bloemen en ontsproten vruchten zonder dat een menschenhand er eenige moeite aan had besteed. De katoen groeide niet slechts maar kwam geheel bewerkt te voorschijn, welriekende geuren verspreidde hij en op zijn bevel zongen de vogelen hun welluidend lied. In één woord, zijn tijd was de gulden tijd voor Mexiko geweest en zijne herinnering levert een nieuw bewijs voor de geneigdheid der volken om het paradijs in het grijs verleden te verplaatsen.

Om een onbekende oorzaak haalde Quezalcoatl zich den toorn van een der dertien voorname goden op den hals, waardoor hij genoodzaakt was het land te verlaten. Op zijn vlugt verwijlde hij in de stad Cholula, waar een tempel was toegewijd aan zijn dienst. Nog vor-

men de ontzachelijke ruïnen van dit gebouw een der belangrijkste overblijfselen van de Mexikaansche oudheid. Toen onze God eindelijk de Mexikaansche golf had bereikt, nam hij afscheid van zijn gevolg, met de belofte dat hij later weder zou keeren. Die belofte troostte zijne bedroefde vereerders. Vol hoop en vertrouwen bleven zij naar zijn wederkomst uitzien, en het verdient weder onze aandacht dat in de godsdienstige gevoelens van vele volken een min of meer heldere verwachting zich mengt omtrent de wederkomst van een godheid, wier verblijf op aarde een weldadige herinnering achter liet. Bij het groote verschil van meeningen dat de menschheid verdeelt blijkt het meer en meer tot onze niet geringe vertroosting, dat de menschheid één is in hare diepste behoeften, in haar vreezen als in haar hopen.

De plaatsruimte laat niet toe, nog van andere Mexikaansche godheden bijzonderheden mede te deelen. Al hare eigenschappen waren naauwkeurig omschreven, tot zelfs die der huisgoden wier kleine beelden in de nederigste stulp werden aangetroffen.

Ook bij de Mexikanen - en kon het wel anders? - ontwaakte de begeerte, den mensch zoo natuurlijk eigen, om den sluijer op te ligten die het geheimzinnig verleden bedekt en de schrikwekkende toekomst verborgen houdt. Ook op hun gemoed woog het denkbeeld zwaar van een eeuwigheid die op dit korte leven volgen moet en zij zochten het minder drukkend te maken, door haar als het ware te verdeelen in tijdvakken, in lange tijdvakken van ongeveer duizend jaar. Voor de bedeeling dezer wereld bestonden er vier zulke tijdvakken. Aan het eind van ieder tijdvak werd door middel van een der elementen de menschheid verdelgd van den aardbodem en de zon uitgedoofd om daarna weder te worden aangestoken. In het toekomende leven namen zij drie verschillende toestanden aan. De boozen, die volgens Mexikaansche opvatting het grootste deel der menschheid uitmaken, waren bestemd om te boeten voor hunne zonden in een plaats van eeuwige duisternis. Een tweede soort van menschen, en wel zij, die bezweken waren aan bepaalde ziekten, zeer willekeurig uitgekozen, mogteu hopen op een toestand van tijdelijk genot. De hoogste plaats was voorbehouden, gelijk dat bij krijgshaftige volken het geval pleegt te zijn, aan de helden, die in den slag of bij gelegenheid van menschenoffers gevallen waren. Deze helden werden na hun dood onmiddelijk toegelaten in de tegenwoordigheid van den zonnegod en het was hun pligt, dezen God te begeleiden met koorgezang en feestdansen, zoo menigmaal hij de baan der hemelen moest doorloopen; na verloop van eenige jaren werd aan hunne geesten het voorregt gegund van de wolken te bezielen of van te verhuizen in zangerige vogelen met schoon gevederte, of in de prachtige bloemen van het hemelsch paradijs. Ziedaar dus den hemel der Mexikanen. Hun opvatting is reeds meer verfijnd dan die van andere heidensche volken, wier elysium alleen jagt en krijg en zinnelijk genot had te beloven. Even verfijnd is het denkbeeld, dat zij zich vormden van het lot dat de boozen wacht; in dat lot is geen sprake van eenige lichamelijke foltering, zoo als dit nog het geval is zelfs bij meer verlichte volken.

Wij willen nu een vlugtigen blik werpen op de meest belangrijke godsdienstige plegtigheden der oude Mexikanen. Is iemand gestorven dan wordt zijn lijk

gekleed in het gewaad dat zijn bijzondere beschermgod pleegt te dragen. Verder wordt hij bestrooid met stukken papier, die als toovermiddelen moeten werken tegen de gevaren van de duistere vallei des doods, die hij heeft door te reizen. Was hij bemiddeld in zijn leven, dan wordt een gansche drom slaven bij zijn lijkplegtigheid aan de Goden opgeofferd. Eindelijk wordt zijn lichaam verbrand, waarna de asch, in een urn vergaderd, bewaard wordt in een der vertrekken van zijn huis.

Zien wij in enkele dezer gebruiken reeds overeenkomst met de Grieksche, de Mahomedaansche en de Roomsch-Katholieke godsdienst, nog treffender stemmen sommige plegtigheden met de Christelijke godsdienst in het algemeen zamen. Wij hebben hier vooral de Symbolische handeling op het oog, die plaats greep, zoo dikwijls aan jong geborenen de naam gegeven werd. Zij stond geheel gelijk met den doop der Christenen. De lippen en de borst van het kind werden met water besprengd en volgens het getuigenis van Sahagun, den schrijver van de geschiedenis van Nieuw-Spanje en volgens dat van Zuaco, beide ooggetuigen, werd - zoo luiden de woorden van den eerstgenoemde - God aangeroepen, opdat de heilige droppelen de zonde mogten wegwasschen, die ontstaan was voor de grondlegging der wereld, en opdat het kind alzoo op nieuw geboren mogt worden. Dergelijke Christelijke uitdrukkingen komen ook in hunne formuliergebeden veelvuldig voor. Zie hier eenige voorbeelden: ‘Zult gij ons, o God, voor altijd verdelgen? Is deze bezoeking door u gezonden niet tot onze verbetering maar tot onze vernietiging? Geef ons, door uwe groote genade, uwe gaven, die wij niet waardig zijn door onze eigene verdiensten te ontvangen.’ ‘Houd vrede met allen’, lezen wij in een ander formulier, ‘verdraag beleedigingen met nederigheid, God die u ziet zal uw wreker zijn.’ De treffendste paralel met de H. Schrift vinden wij in de volgende verklaring: ‘hij, die al te begeerig naar een vrouw ziet, begaat overspel met zijne oogen.’ Herinneren wij ons nu, dat deze zuivere en verhevene spreuken vermengd zijn met anderen, die niet slechts een kinderachtig maar zelfs dikwijls een volkomen barbaarsch karakter dragen. Welk eene verwarring nog in de zedelijke denkbeelden! Wie zou hier leerstellingen verwachten, zoo verheven als de meest verlichte wijsbegeerte der ouden ze naauwelijks heeft uitgevonden?

III.

Wij hebben reeds doen opmerken dat de oud-Mexikaansche mythologie weinig of geen invloed heeft ondergaan van dichters of wijsgeeren. Des te meer is zij evenwel verpligt aan de priesters, die niet hebben nagelaten om door een plegtige en prachtige eeredienst indruk te maken op de verbeeldingskracht des volks. De invloed van priesters is natuurlijk het grootst bij een toestand van gebrekkige beschaving, in welk geval al de wetenschap van een volk door de priesters wordt vertegenwoordigd. Voornamelijk, zoo lang de wetenschap nog van die verdachte soort is, die zich minder bezig houdt met de verschijnselen der werkelijkheid dan wel met de grillige tooverbeelden van het menschelijk bijgeloof. Zulk een wetenschap is de astrologie en de tooverij, waarin de Mexikaansche priesters zeer bedreven wa-

ren; terwijl zij daardoor den sleutel der toekomst in handen schenen te hebben, hielden zij het onkundige volk onder den indruk van allerlei gevoelens van bijgeloovige vrees en dat in een mate zoo als wij het bij geen ander volk - zelfs niet bij de oude Egyptenaren - aantreffen.

De priesterkaste was buitengemeen talrijk; dit blijkt reeds uit de omstandigheid dat alleen aan de dienst van den voornaamsten tempel in de hoofdstad vijf duizend priesters verbonden waren. Met verwonderlijke naauwkeurigheid waren de afzonderlijke rangen en werkzaamheden omschreven en verdeeld. Die het best te huis waren in de muziek waren belast met de leiding der koren. Anderen regelden de feesten overeenkomstig met den kalender. Sommigen hielden het toezigt op de opvoeding der jeugd, weder anderen droegen zorg voor de hieroglyphische voorstellingen en voor de mondelinge overlevering; terwijl de treurige pligten bij de menschenoffers door de groot-dignitarissen der kaste vervuld moesten worden. Aan het hoofd van allen stonden twee hoogepriesters, die uit de kaste gekozen werden door den koning en de voornaamste der edelen en dat zonder aanzien des persoons, maar alleen uit aanmerking van persoonlijke hoedanigheden en verdiensten. De waardigheid van beide stond gelijk en aan niemand waren zij ondergeschikt dan alleen aan den koning, die in gewigtige staatkundige aangelegenheden zelden handelde zonder hun raad te hebben ingewonnen.

Ieder priester was meer bijzonder gewijd aan de dienst van eene bepaalde godheid en in de omgeving van den tempel had elk zijn eigen vertrek, althans zoolang hij in dienst was, want het stond hem vrij te trouwen en dus in eigen gezin te leven. Zoodra de priesters zich echter in hun officieël woonvertrek in den tempel bevonden, moesten zij leven naar regels van de strengste kloostertucht. Driemaal daags en eenmaal 's nachts, werden zij opgeroepen tot het verrigten hunner gebeden. Veelvuldig waren hunne afwasschingen en hunne nachtwaken. Door vasten en zware poenitentiën trachtten zij het vleesch te dooden. Met zweepslagen dreven zij het bloed uit hun lichaam dat vaak reeds overal beprikt was met de doornen van de aloë.

De groote steden van het Mexikaansche rijk waren in distrikten verdeeld, waarvan ieder zijn afzonderlijke geestelijkheid bezat. Wanneer wij op de betrekking der geestelijkheid tot het dagelijksche leven het oog vestigen, treft ons terstond het gebruik van biecht en absolutie, dat bij de Mexikanen in zwang was. De geheimen van den biechtstoel waren onschendbaar, en boetedoeningen werden opgelegd, die zeer veel overeenkomst hebben met die, welke in de Roomsch-Katholieke kerk worden aanbevolen. Twee bijzonderheden mogen ons hier echter niet ontgaan. Werd een misdaad herhaald, waarvoor reeds verzoening was geschied, zoo meende men dat die misdaad niet meer verzoend kon worden, de biecht geschiedde daarom niet meer dan eens in het leven en werd meestal uitgesteld tot aan het naderen van den dood als wanneer de zonderekening voor goed werd opgemaakt en afgesloten. De tweede bijzonderheid, die wij wilden vermelden is deze: de absolutie van den priester gold in plaats van de straf, die door de wet was voorgeschreven, en stond, waar bijv. de gevangenneming reeds had plaats gegrepen, gelijk

met een vrijbrief. En dit voorregt was aan het volk zoo dierbaar geworden dat de eenvoudige inboorling nog zeer lang na de Spaansche overmeestering in goeden geloove zijn bewijs van absolutie voor den dag haalde, zoo menigmaal hij onder het straffend bereik der wet was gevallen.

De biecht was een zeer plegtige daad. Dezelfde Sahagun deelt ons daaromtrent de volgende inderdaad merkwaardige bijzonderheden mede. Op deze wijze was de biechtvader gewoon te spreken. 'O genadige God, gij die de geheimen aller harten kent, laat uwe vergevende liefde nederdalen, als de zuivere wateren des hemels, opdat zij de vlekken afwasschen, die de ziel bezoedelen. Gij weet dat deze arme boeteling niet heeft gezondigd uit vrijen wil, maar onder den invloed van het gesternte waaronder hij geboren is.' - Na een zeer wijdloopige vermaning aan den zondaar, die hem een aantal kwellingen en zelfkastijdingen tot in de kleinste bijzonderheden voorschrijft en hem vooral op het hart drukt om onmiddelijk een slaaf op te offeren aan de Godheid, besluit de priester met eene opwekking tot liefdadigheid jegens de armen. 'Kleed, zoo spreekt hij, kleed den naakte, voed den hongerige, welke ontberingen u dit ook kosten moge: want bedenk dat hun vleesch is als het uwe en dat zij menschen zijn als gij.' Ook hier dus weder die wonderlijke vermenging van Christelijke liefde en heidensche gruwelen.

Een der gewigtigste pligten die op de Priesters rustten, was de opvoeding der jeugd. Hiervoor bestonden afzonderlijke gebouwen, opgerigt binnen de laatste muren van den voornaamsten tempel. De jeugd van beider geslacht werd reeds op zeer vroegen leeftijd naar deze scholen gezonden. De meisjes werden aan Priesteressen toevertrouwd. Want de Mexikaansche godsdienst liet ook vrouwen toe tot de vervulling der priesterlijke waardigheid. Het stond de Priesteressen evenwel niet vrij, te offeren. In deze inrigtingen van onderwijs werden de jongens gedrild naar een echten monniken-slender; zij moesten de heiligdommen der goden met bloemen leeren versieren, de heilige vuren onderhouden en deel nemen aan het godsdienstig gezang. Zij, die in de hoogere klasse plaats mogten nemen werden ingewijd in de traditionele theologie, in de geheimen der hieroglyphen, in de beginselen der regeerkunst en in die takken van sterrekunde en kennis der natuur, die binnen het bereik der Priesters vielen. De kinderen van het vrouwelijk geslacht leerden verschillende vrouwelijke bezigheden, en werden vooral geoefend in het vervaardigen van rijk borduurwerk voor de altaren der goden. Op de zedelijkheid werd streng gelet. Eerbaarheid straalde door in al hunne manieren; waar zij geschonden werd, strafte men de overtreding soms zelfs met den dood. Zware straf; maar over het algemeen kan men zeggen, dat schrik en niet liefde de groote drijfveer was bij de Mexikaansche opvoeding.

Op huwbaren leeftijd gekomen werden de leerlingen ontslagen. Het ontslag had plaats met groote deftigheid, en de aanbeveling van den onderwijzer verschafte menigeen een goede en eervolle betrekking in de maatschappij. Dat was de kracht der Mexikaansche Priesters, dat zij zich geheel het onderwijs der jeugd voorbehielden en alzoo in staat waren den jongen en buigzamen geest geheel naar hunnen wil te vormen, en de jeugd reeds spoedig eerbied in te boezemen voor de

godsdienst en hare dienaren; een eerbied, die nog post bleef vatten in het stalen gemoed van den krijgsman, lang nadat ieder ander spoor van vroegere opvoeding door de ruwheid van het oorlogsleven in hem was uitgewischt.

Aan iederen voornamen tempel waren landen verbonden, van welker inkomsten de Priesters moesten leven. Deze grondbezittingen waren belangrijk vermeerderd door de staatkunde zoowel als door de vroomheid van verschillende vorsten, tot dat ze onder den laatsten Montezuma zulk een uitgebreidheid hadden verkregen, dat zij in ieder distrikt van het rijk werden aangetroffen. De Priesters hadden zelve het geldelijk beheer over hun eigendom. Buiten de rijke inkomsten van deze landerijen, ontvingen ze nog de eerstelingen der vruchten van het land, en wat voor hen niet noodig was, wat er overschoot, werd aan de armen uitgedeeld.

Groot was het getal der Mexikaansche tempels. Honderden werden er gevonden in iedere eenigzins voorname stad. Hun vorm was niet ongelijk aan de pyramidale bouworde van Egypte. Zij bestonden uit vijf verdiepingen; men steeg naar boven langs een trap, die buiten aan een der hoeken van de pyramide was aangebragt. Door middel van dezen trap kwam men allereerst op een soort van terras of galerij, gelijkstaande met de tweede verdieping; dit terras leidde tot een tweeden trap en zoo voort, tot dat men het hoogste punt bereikt had. Dat hoogste punt was een breede vlakte, waarop twee torens waren opgerigt van veertig of vijftig voet hoogte; in deze torens waren de heilige beelden der godheden geplaatst, waaraan de tempel was toegewijd. Voor deze torens stond de vreesselijke steen, waarop de menschenoffers plaats grepen en daarneven aan weêrszijden twee hooge altaren waarop een vuur brandde, dat evenmin als de vlam der Vestaalsche maagden ooit werd uitgedoofd. Binnen de muren van den grooten tempel van Mexiko waren op groote verhevenheden nog zes honderd van deze altaren geplaatst. Het spreekt van zelf, dat alle deze vuren een schitterend licht verspreidden over de stad, zelfs in den duistersten nacht.

Door de eigenaardige bouworde der tempels geschiedden alle godsdienstige plegtigheden in het openbaar. De onafzienbare processies van Priesters, langzaam de wenteltrappen rondom het pyramidale gebouw opstijgende tot zij eindelijk den top hadden bereikt, de sombere verrigtingen die bij de menschenoffers plaats grepen, alles was zelfs van de verwijderste gedeelten der hoofdstad zeer goed zigtbaar en vervulde het gemoed van den aanschouwer met een bijgeloovige vereering voor de geheimzinnigheden van zijn godsdienst en voor de gevreesde Priesters die de godsvereering volvoerden.

Wij hebben reeds doen vermoeden, dat er bij de Mexikanen menschenoffers plaats grepen. En dit was inderdaad het geval. Ik wil er een hoog tragisch voorbeeld van mededeelen.

IV.

Een der belangrijkste godsdienstige feesten was aan den God Tezcatlepoca toegewijd, die in rang niemand dan het Opperwezen boven zich had. Hij werd genoemd de ziel der wereld en men schreef hem de schepping der wereld toe. Gewoonlijk werd hij afgebeeld als een schoon man, versierd met een onverwelkelijke jeugd. Een jaar voor dat zijn feestdag aanbrak werd een jongeling uitgezocht

die zich door zijne volmaakte lichaamsschoonheid van alle anderen onderscheidde. Hij was bestemd de zoo straks beschrevene godheid te vertegenwoordigen. Aan de zorg van een zeker aantal voogden werd hij toevertrouwd. Zij leerden hem hoe hij met waardigheid zijn nieuwe rol moest vervullen. Men kleedde hem in een schitterend gewaad, welriekend van wierook en bloemen. Zoo menigmaal hij zich op de straten vertoonde, volgde hem een breede stoet van koninklijke lakeijen. Nu en dan stond hij stil om een geliefkoosd volkslied te spelen, dan wierp de menigte zich ter aarde voor zijne voeten en vereerde hem op allerlei wijze als den vertegenwoordiger van hare godheid. Zoo bragt hij een geheel jaar door; tot één maand voor het feest leidde hij het vrolijkste en het weelderigste leven. Vier schoone jonge dochters, naar de voornaamste godinnen genoemd, werden vervolgens aan zijn welbehagen overgeleverd. Met haar droomde hij zijn schoonen droom een maand lang voort. Aan al de feesten der edelen was hij een welkome gast. Allen betoonden hem de eerbewijzen aan een godheid verschuldigd.

Eindelijk brak de noodlottige dag van het offer aan. Het tijdperk van zijn kortstondig genot is ten einde. Men ontdoet hem van zijn schitterend gewaad, waarna hij afscheid neemt van hen, die in zijn vreugde en zijn roem hebben gedeeld. De koninklijke boeijer spoedt aan en brengt hem in een oogwenk over het meer aan welks oever, op een mijl afstands van de stad, een tempel verrijst. Uit de hoofdstad stroomt herwaarts het gansche volk om van den afloop der plegtigheid getuige te zijn. Terwijl de sombere stoet langzaam zich windt om de zijden van den pyramidalen tempel, werpt het noodlottig slagtoffer gaandeweg al zijne bloemen en sieraden van zich af en breekt de instrumenten in stukken waarbij hij in de dagen zijner vrolijkheid zijne liederen plagt te zingen. Op den top van het gebouw gekomen, wordt hij ontvangen door zes priesters, wier lange, verwarde lokken onordelijk golven over hunne zwarte kleederen, die, met allerlei hieroglyphische figuren beschilderd, een zeer mystische beteekenis hadden. De priesters begeleidden hem naar de offerplaats, een groote, massieve jaspissteen, welks oppervlakte eenigzins hol was. Onze schoone jongeling wordt nu op den offersteen uitgestrekt. Vijf priesters houden zijn hoofd en ledematen vast; terwijl de zesde, in een purper gewaad gedost, - purper als zinnebeeld van het bloedige offer - snel en met een zeer scherp mes de borst van den jongman opensnijdt en zijn hand stekende in de wond, er het hart nog kloppende uit te voorschijn haalt. Hij schudt het hart heen en weêr, houdt het naar de zijde der zon gekeerd, werpt het aan de voeten der godheid aan wie de tempel behoort, op welk oogenblik het geheele volk in diepe aanbidding op de knieën valt.

Wat tragische plegtigheid. De Mexikaansche priesters zeiden er van dat zij het beeld was van het menschelijk leven, dat vol vreugde en illusiën aanvangt maar gewoonlijk treurig eindigt. Wij voor ons willen er voorzeker nog iets anders bij gevoelen dan hetgeen Torquemada in zijne Monarchia Indiana als eenige toepassing op dit verhaal aanteekent: ‘Dat de ziel van het slagtoffer in de hel ruste met al de valsche goden die zij heeft aangebeden.’

Christelijke wensch!

Ziedaar dan den vorm waarin de Mexikaansche godsdienst menschenoffers deed plaats grijpen. Somtijds gingen aan de voltrekking van het vonnis folteringen vooraf, welker ijsselijkheid ik u sparen zal. Bij andere gelegenheden worden vrouwen zoowel als mannen tot dezen treurigen dood bestemd. Ja, in tijden van groote droogte worden op het feest van den onverzadelijken Tlaloc, den God van den regen, zelfs kinderen, meest jonggeborenen, opgeofferd. In een open draagbaar werden zij naar de offerplaats gebragt, in feestelijk gewaad gekleed, en bedekt met de frissche bloemen der lente. De koudste harten werden tot medelijden geroerd maar spoedig verdween het geluid van hun meewarig geschrei in het wild gezang des priesters, die dikwijls in de tranen der kinderen een gunstig voorteeken zagen voor de vervulling van hun verlangen naar regen. Het waren meestal de kinderen van armen, die door de priesters werden opgekocht. Laat ons hopen dat de stem der natuur niet door geldzucht maar alleen door bijgeloof verdoofd werd.

Het walgelijkste gedeelte der plegtigheid hebben wij evenwel nog niet vermeld. Het betreft de wijze waarop met het lijk van het slagtoffer werd gehandeld. Het werd - ik vraag mijne lezeressen verschooning voor de mededeeling - het werd als hoofdschotel opgediend op een schitterend feestmaal. En verbeeldt u dat dit geen maaltijd was van woeste kannibalen. Het was een uitgelezen disch, voorzien van de keurigste spijzen en de geurigste wijnen, en bijgewoond door mannen en vrouwen, die zich met al de deftigheid van beschaafde kringen wisten te gedragen. Voorzeker nooit zijn verfijnde weelde en de uiterste barbaarschheid zoo na tot elkander gebragt.

Wij kunnen inderdaad op deze verwonderlijke vereeniging niet genoeg de aandacht vestigen. Ik geloof niet, dat er een tweede voorbeeld bekend is van een volk, dat zulke teedere en gruwelijke gevoelens tegelijk heeft gekoesterd. Ik mag echter met dit afschuwelijk voorbeeld van Mexikaansche barbaarschheid niet eindigen, het zou een al te treurigen indruk achterlaten; veel liever doe ik het met de mededeeling van een vermaning door een Mexikaansche moeder aan hare oudste dochter gerigt, op het oogenblik dat deze tot volwassen leeftijd was gekomen. De reeds genoemde Bernardino Sahagun heeft ons het merkwaardig gedenkstuk bewaard van zooveel teederheid en wij zouden bijna zeggen echt-christelijke liefde. Het Spaansch, de taal waarin Sahagun ons deze vermaning mededeelt, leent zich uitnemend tot de uitdrukking van zooveel eenvoud en gevoel, die naar ik hoop, bij de vertaling niet te loor zal gaan.

‘Mijn geliefde dochter, mijn allerliefst duifje, ge hebt de woorden wel gehoord en bedacht die uw vader tot u gesproken heeft. Het zijn gansch kostelijke woorden, zoo als men ze maar zelden spreekt of hoort, en die, ge kunt er zeker van zijn, uit de ingewanden, ja uit het hart zelf zijn voortgekomen, waar zij al lang voor u bewaard lagen. Uw lieve vader weet ook wel, dat gij zijn eigen dochter zijt, uit hem voortgekomen, bloed van zijn bloed en vleesch van zijn vleesch, en God in den hemel weet ook dat het zoo is. Al zijt ge een vrouw, ge zijt het beeld van uw vader, en wat kan ik nog meer tot u zeggen, dan reeds gezegd is. Vergeet niet wat uw vader u heeft aanbevolen, dat is het eerste wat ik u op het hart heb te drukken; want het is alles zeer dierbaar

en menschen van zijn rang geven zelden zulke kostelijke woorden ten beste, want het zijn alle woorden die bij de edelen en de rijken te huis behooren; onschatbaar zijn ze als juweelen. Bewaar ze dan in uw hart en later zult gij ze aan uwe kinderen mededeelen. Wat ik u vervolgens te zeggen heb is dit: dat ik u innig liefheb, dat gij mijn eigen lieve dochter zijt. Bedenk toch dat ik u maanden lang onder mijn hart heb gedragen, dat ik u gebaard en in mijn armen heb opgebragt. Ik heb u in het wiegje gelegd en in mijn schoot en met mijn melk heb ik u gevoed. Let dus goed op onze woorden. - Zorg allereerst dat uw kleeding eerbaar en zindelijk zij, niet te prachtig, niet te schamel; want het eerste verraadt ijdelheid, het tweede een lagen geest. Als ge spreekt haast noch vertraag te veel uwe woorden. Verhef uw stem niet te hoog, spreek ook niet te zacht; kort en duidelijk, niet door uw neus. Evenmin zij uw gang te haastig of te deftig, en als gij over een plas water moet springen, doe het dan met betamelijkheid. Er is nog een zaak, lief kind, waarop gij hebt te letten als gij op straat zijt; zie niet te veel rond, keer nw hoofd niet hier dan daar heen, loop noch in de lucht noch naar den grond te kijken. Zoo moet ge ook nooit uw gelaat blanketten, want dat doen gemeene en oneerbare vrouwen. Maar als gij gehuwd zijt, versier u zelve dan matig opdat uw man veel van u houden moge, wasch u zelf en reinig uwe kleederen, en doe ook dat met mate; want als gij iederen dag u zelve en uwe kleederen wascht, dan zullen de menschen zeggen dat gij al te netjes en al te nuffig zijt. Gij moet in alle opzigten eere aandoen aan die edele en eerwaardige vrouwen, die uwe grootmoeders waren; al wat ik u zeg komt in de hoofdzaak neder op wat zij reeds hebben gezegd. Zij spraken aldus: Luistert mijne dochters, in deze wereld is het noodig met beleid en omzigtigheid te leven. Hoort de gelijkenis, die ik u nu zal vertellen, bewaart die wel en trekt er een les en een voorbeeld uit om goed te leven. Hier in deze wereld, reizen wij langs een naauwen, steilen en gevaarlijken weg, gelijk aan een hoogen bergrug, waarover een eng pad loopt. Aan iedere zijde is een bodemlooze diepte, en als gij ter linker of ter regter zijde van het enge pad afwijkt zult gij in den afgrond nedertuimelen.

Niets blijft mij nu nog overig u te zeggen dan dat gij, als ge gehuwd zult zijn, u met kuischheid en onderwerping zult gedragen jegens uw man. Bedenk altijd, mijn dochter, dat ofschoon niemand u ziet, en al komt uw man nooit te weten wat gij gedaan hebt, God, die overal is, u altijd ziet, dat Hij toornig over u zal zijn en de verontwaardiging van het volk tegen u zal ophitsen en op zijn tijd de zonde over u wreken zal. Als gij gezondigd zult hebben tegen uw man, zal God u òf kreupel òf blind maken, of wel uw lichaam zal verdorren, of gij zult tot de uiterste armoede geraken. Het is ook mogelijk dat Hij u doe sterven en u naar een plaats van pijniging zal zenden. Onze God is barmhartig, maar als gij jegens uw man trouweloos handelt zoo zal God uw zonde straffen, want God is overal. Mijn lieve dochter, die ik zoo teeder bemin, zie dat ge in vrede en gerustheid en vergenoegdheid leeft, al de dagen uws levens. Zie toe, dat gij u zelve en ons niet onteert en moge God u mijn eerstgeborene zegenen opdat gij eenmaal bij God moogt komen, bij God, die overal is.'

Het einde dezer mededeeling is ook het einde van dit opstel*). Ik zou lust gevoelen, hier bij te voegen: Gij, Nederlandsche moeders, doet als deze Mexikaansche moeder en - doet ook nog iets meer.

A. PIERSON.

Een avonturier uit de vorige eeuw.

Het eiland Korsika, schilderachtig van ligging, door de golven der Middellandsche en Tyrrheensche zeeën bespoeld, heeft eene oppervlakte van bijna 180 vierkante mijlen, en bevat op die ruimte ongeveer 220,000 inwoners. Sints eeuwen onder verschillende beheerschers, nu eens aan Romeinen, dan aan Wandalen, dan weêr aan Gothen, Grieken of Arabieren hoewel met weêrzin gehoorzamende, bewonen de Korsikanen de naauwe dalen, welke zich van het NO. naar het ZW. tusschen de vrij hooge bergen en rotsen heen slingeren, en lui als zij zijn, doen zij niets dan het hoog noodige om den overigens vrij vruchtbaren grond een weinig olijven en wijn te doen voortbrengen, en vinden overigens hun voedsel in de uitnemende kastanjes, en de melk en het vleesch, dat de talrijke kudden geiten opleveren. De ruwe natuur van hun bergachtig eiland, de afzondering waarin zij leven, heeft op de Korsikanen eenen slechten invloed uitgeoefend; reeds de Romeinen kenden ze als lui, vuil en boosaardig, en bij de talrijke aanvallen van vreemde volken zijn deze hoedanigheden er niet op verbeterd. Hardvochtig als de rotsen, waar tusschen zij leven, listig als de slangen, waarmede het eiland ruim voorzien is, stout als de golven, die de rotsachtige wanden van Korsika bespoelen, woest als het muffeldier, dat tusschen de bergen een karig voedsel vindt, is de Korsikaan met dit alles wraakgierig van aard, een karaktertrek, welke nimmer is kunnen verdwijnen bij de elkander afwisselende vreemde overheersching waaraan hun vaderland zich moest onderwerpen. Tuk op oude regten en vrijheden duldden zij ter naauwernood verkorting daarin, en schenen, gewapend als zij nog steeds zijn, immer gereed te staan elken vijand het hoofd te bieden, elken duim gronds ten koste van hun leven te verdedigen, voor elk verkregen of vermeend regt zich te willen opofferen. Is het wonder dat zulk een volk nimmer dan onwillig den nek kromde onder een opgelegd juk? Is het vreemd dat de Korsikaan steeds haakte naar eene vrijheid, welke hij telkens trachtte te verkrijgen, wanneer de het eiland beheerschende mogendheid zwakker scheen te worden, en een afschudden van het juk mogelijk met goed gevolg kon worden ondernomen?

In het laatst der dertiende eeuw maakte zich de republiek Genua, welke kort daarop het toppunt harer magt bereikte, meester van Korsika, nadat

*) Het spreekt van zelf, dat ik mij te dezer plaatse van alle beoordeeling van Prescott's berigten moet onthouden.

het bijna even magtige Pisa haar het eiland gedurende meer dan eene eeuw betwist had. Genua heerschte hard en streng over het nieuwe wingewest, en legde het zulke stevige banden aan dat het den Korsikanen bijna onmogelijk was eenigen opstand te beproeven. Wel viel er menig Genuees onder de dolken van wraakgierige moordenaars, doch tot een' algemeenen strijd kwam het niet vóór het jaar 1726. Sedert eenigen tijd waren er in Europa geheime driften en begeerten opgewekt, toen keizer Karel VI door de zoogenaamde Pragmatieke Sanctie de erfopvolging van de nog jeugdige Maria Theresia wilde regelen: iedere mogendheid sloeg begeerige blikken op het eene of andere stuk van hare rijke bezittingen, en Italië werd niet het minst het doel waarnaar velen, maar inzonderheid Frankrijk streefde. Met dat al beproefde Karel VI nog zijn gebied te vergrooten, en wilde zulks vooral in Italië, in vele van welks staten hij door kuiperijen of openbaar geweld zich invloed trachtte te verschaffen. Heerlijk werkte hem hierbij de Poolsche erfopvolgingsoorlog in de hand; magtige Fransche en Duitsche legers trokken sedert 1733 tegen elkander te velde; Lodewijk XV en Karel VI trachtten van weêrszijden zich onder de Italiaansche vorsten bondgenooten te maken, Milaan werd door de Franschen bezet, Sardinië door den allerchristelijksten koning zeer onchristelijk behandeld, Mantua door Oostenrijk bedreigd, kortom Italië werd de strijdplaats, het slagveld van Europa in den korten, doch hevigen strijd, die met het verdrag van Weenen eindigde, doch waarvan zich de naweeën nog lang deden gevoelen. Ook Genua, al bemoeide het zich zoo weinig mogelijk met dien krijg, had veel te lijden, doch het grootste nadeel, hetwelk den eertijds zoo magtigen handelsstaat treffen kon was de voortdurende strijd met het bovengenoemde eiland, welks inwoners, vertrouwende op de beweging in Europa en moed scheppende door de verzwakking hunner onderdrukkers, een' strijd op leven en dood hadden aangevangen. De onmiddelijke aanleiding tot den opstand moet in twee oorzaken worden gezocht: de Korsikaansche adel was diep gekrenkt door de minachting, waarmede de Genueesche edelen hen behandelden, en door de vernederende handelwijze waardoor het bijna scheen alsof zij als onderdanen, ja zelfs als slaven behandeld werden.

Het volk werd verbitterd door de verhooging van vele belastingen, voornamelijk die op het zout. - Bergbewoners en herders schoolden te zamen, braken in Ajaccio en Bastia de tuighuizen open, wapenden zich en streden tot 1730 zonder eenige vreemde hulp tegen de slecht aangevoerde Genuezen. Daardoor aangevuurd vereenigden zich vele aanzienlijke Korsikanen met hunne minder door de fortuin bevoorregte landgenooten, en van genoemd jaar af was het geheele eiland in gewapend verzet. De opstandelingen hadden voortdurend twintigduizend man onder de wapenen en durfden zelfs Bastia, hoewel te vergeefs, belegeren. Het trotsche Genua was tot geene minnelijke schikking of verzoening te bewegen; Bastia werd derhalve voor de tweede maal aangevallen, doch nu ontzet door den overste Wachtendonck, die met 800 man Oostenrijksche huurtroepen door Karel VI der republiek te hulp was gezonden. Toen dit leger tot minder dan een vierde gedeelte versmolten was door den gevaarlijken guerillakrijg, waarin de Korsikanen evenals de Spanjaarden meesters zijn, kwam prins

Lodewijk van Wurtenberg den Genuezen met een groot Oostenrijksch leger te hulp; in plaats van streng of wreed te handelen, trachtte hij de Korsikanen door zachtheid te winnen en zijne bemiddeling aan te bieden, welke aanvankelijk door beide partijen werd aangenomen en ten gevolge had dat de Korsikanen gezanten naar Genua zonden om met den senaat over de toekomstige verhouding tusschen de republiek en het wingewest te handelen.

In Genua bestond er eene adelijke vereeniging van St. Joris genaamd, welke een groot gedeelte van het eiland Korsika en vele andere streken van de republiek in eigendom bezat; de leden van deze ridderschap waren bovenmatig trotsch; daarom, en wel het meest omdat zij vreesden door eene schikking hun grondbezit op het eiland te verliezen of verkleind te zien, wisten de jonge aristokraten te bewerken dat de Korsikaansche afgevaardigden tegen regt en billijkheid werden gevangen gezet. Men kan nagaan hoe hierdoor de wraakzucht en verbittering bij de eilandbewoners ten top steeg. Karel VI, die uit eigenbelang zijne bemiddeling had aangeboden, toonde zich zwaar beleedigd, en het was vooral door zijn toedoen dat de gevangenen weder werden losgelaten; door deze trouwelooze handelwijze der Genuezen waren echter de gemoederen der Korsikanen met onverzoenlijken haat bezield, en het is gemakkelijk na te gaan dat weldra de krijg tusschen beide partijen met nieuwe woede moest uitbarsten. Gedurende twee jaren bleef het vuur van wraak en haat smeulen, waarschijnlijk om met des te meer hevigheid en meer algemeen over het geheele eiland te gelijk te kunnen woeden. In 1734 was dit oogenblik eindelijk gekomen, geen opstand, maar een bepaalde volkskrijg barstte er uit, waarbij het den Genuezen spoedig duidelijk werd dat Korsika alle pogingen in het werk stelde om zich van het gehate juk geheel te bevrijden. Onder hunne dappere aanvoerders Ginastro en Don Pedro d'Ornano hadden de Korsikanen zich spoedig van eene geheele provincie van hun eiland meester gemaakt, en de geest van weêrspannigheid bezielde de bewoners zóódanig dat toen de Genueesche kommissarissen kwamen om de gewone belastingen te innen, zij overal weigering en verzet vonden, en zelfs in een dal bij Rustino met hunne soldaten gevangen genomen werden. Toen de gouverneur van Bastia, ongerust over deze stoutmoedigheid, 300 man tegen de rebellen afzond, overkwam dezen manschappen hetzelfde lot. In April van het jaar 1735 belegerden de opstandelingen het kasteel en de vesting Corte, en maakten daar grooten buit; doch nu begonnen de Genuezen te vreezen dat de Spanjaarden hulp verleenden en in stilte de Korsikanen in de hand werkten, waarom de senaat twee afgevaardigden uit de aanzienlijkste geslachten van Genua benoemde (Marco Giustiniano en Ugo Fuesco) ten einde de zaak in der minne te schikken; die zending werkte echter niets uit, de afgevaardigden wilden weinig of niets van de vorige eischen der republiek laten vallen en de Korsikanen daarentegen van geen vergelijk hooren, als men hun niet alle vrijheden terug gaf en de bisdommen op het eiland met inboorlingen bezette; zij wilden verder een tuighuis hebben, zij eischten dat alle gevangenen zouden worden losgelaten en eene gekroonde magt zich voor dit verdrag borg zou stellen. De Genuezen wilden hiervan niets hooren,

en zonden een paar andere gezanten (Giovanni Lucca Spinola en Ottavio Grimaldi) met toegevende voorwaarden; doch daarvoor waren de Korsikanen nu geheel doof geworden. Als om het vorige vermoeden der republiek tot waarheid te maken, staken de opstandelingen nu bijna overal de Spaansche vaan uit en zonden een kanonnik als gezant naar Madrid met het verzoek om hulp, maar tevens om het eiland aan koning Philip V op te dragen. Spanje weigerde dit en nu kwam bij de Korsikanen het denkbeeld op om een eigen rijk te stichten. Zij vervaardigden eene grondwet van 22 artikelen, kozen zekeren Aittili tot generaal, en zetten den krijg met veel wreedheid voort. Overal namen zij de klokken in beslag om er kanonnen van te gieten, en ontvingen uit het buitenland 1000 geweren, en eene menigte kruid en kogels. Door de belemmerende en de handen bindende voorschriften aan de kommissarissen waren de Genuezen zelve oorzaak dat hun invloed op Korsika hoe langer hoe minder werd; dit werd zelfs zoo erg dat de bezetting der hoofdstad Bastia meermalen vreesde overvallen te worden, en zich tegen de aanvallen niet in het veld durfde wagen. Hierdoor nam de overmoed van deze laatsten toe en eischten zij nu van den kommissaris (Rivarola) het volgende: Genua moest geheel van het bestuur der burgerlijke zaken op het eiland afstand doen, en den onafhankelijken raad te Bastia erkennen, het mogt geen ander regt meer uitoefenen dan dat er *proveditores* uit Genua zouden worden heen gezonden ten einde eene geringe belasting te heffen, doch de vrijheid der inwoners te handhaven; de Korsikanen zouden mogen bepalen hoevele troepen Genua naar het eiland zenden mogt, en welke plaatsen deze bezetten zouden. Het is ligt te begrijpen dat de Genuezen dit weigerden, vooral omdat zij het daardoor zagen aankomen dat Korsika zich spoedig geheel onafhankelijk maken zou. Daar zij niet wisten van waar de Korsikanen hunne krijgsbehoeften hadden, meenden zij dat die aanvoer spoedig zou ophouden, waarom zij zelven troepen begonnen te werven en die naar het eiland zonden; niettegenstaande die grootere magt veroverden de opstandelingen Campoloro, en belegerden met 20000 man San Pelegrino. Rivarola maakte zich gereed tegen hen op te trekken, toen er een voorval plaats had, dat de zaken op Korsika geheel deed veranderen.

Op den 15^{den} Maart 1736 liep er in de haven van Aleria (de oude Romeinsche hoofdstad des eilands) een schip onder Engelsche vlag binnen, en daaruit steeg een man gekleed in scharlaken kleed met pels gevoerd, en verder met stok, degen, pruik en steekhoed toegetakeld; hij had een gevolg van dertien personen bij zich, namelijk een Luitenant-Kolonel, een sekretaris, een hofmeester, een hofmeijer, een kapellaan, een kok, drie zwarte slaven en vier andere bedienden, en liet nu 6 groote en 4 kleinere kanonnen aan land brengen, benevens 3000 goede en 1000 beschadigde geweren, 2000 paar schoenen, vele tonnen met boter, kruid en kogels, en eene menigte kistjes met goud- en zilvergeld, alles ongeveer ter waarde van acht tonnen gouds. Deze hulp, die den Korsikanen zeer te stade kwam was hun waarschijnlijk uit Livorno aangeboden, waar weinige weken te voren een schip uit Tunis was binnen geloopen, welks aanvoerder aan den Dey beloofd had Korsika voor hem te veroveren, doch in plaats daarvan zijn

schip verkocht en daarna aan de hoofden van den opstand geschreven had, dat als men hem tot koning wilde aannemen, hij de Genuezen van het eiland zou verjagen, en hun de hulp van verscheidene groote Europeesche mogendheden bezorgen kon. 'Il faut qu'il y aît des temps où la tête tourne à la plupart des hommes' zegt Voltaire, als hij over deze persoon spreekt, want, niettegenstaande zijne beloften door niets waren verzekerd, nam men die gretig aan, en zoo kwam Theodoor Anton baron von Neuhoff op Korsika aan met den krijgsvoorraad, dien hij zich voor den prijs van het verkochte schip en de sequinen van den Dey had aangeschaft.

Een ander verhaal wilde dat hij in 1732 te Genua zijnde er even als overal elders groote verteringen en bijgevolg groote schulden maakte. Hij werd gevat en toevallig met de gevangen genomen Korsikaansche afgevaardigden in dezelfde gevangenis opgesloten. Hij knoopte natuurlijk kennis met hen aan, pochte zeer op zijne uitgebreide betrekkingen, en zeide dat het hem niet onmogelijk zijn zou de eene of andere groote mogendheid belang voor hunnen ongelukkigen toestand in te boezemen. Hij beloofde hen te helpen en hetzij zij hem de kroon uit erkentelijkheid aanboden of dat hij die als belooning vroeg, er werd besloten dat hij koning van Korsika worden zou. Toen de Korsikanen de gevangenis verlieten, wisten zij Theodoors schuldeischers te overreden om hem de vrijheid te hergeven; deze vroegen slechts eene borgstelling, welke zij gemakkelijk kregen en de aanstaande koning was vrij. Von Neuhoff ging toen eerst naar Rome, van daar naar Livorno, en wist in beide steden eenige personen op te ligten; hierop beproefde hij zulks ook in Turin, en na nu goed voorzien te zijn landde hij op het strand bij Aleria.

Het was al een heel zonderling persoonaadje, wiens levensgeschiedenis aanleiding tot het schrijven van menigen roman koude opleveren. Zijn vader was een edelman uit Mark in Westfalen afkomstig; doch met een burgermeisje betrekkingen aangeknoopt hebbende, moest hij het land verlaten, en vestigde zich toen in Frankrijk; volgens sommigen was hij kommandant van het kasteel der stad Metz, volgens anderen werd hij aanvoerder van de lijfwacht des bisschops van Munster. Hij had twee kinderen, een zoon Theodoor, die in 1690 geboren werd, en eene dochter, die later met den graaf de Trevoux huwde. Men ziet het reeds aan zijn vaders betrekking hoe verschillend de verhalen over hem zijn, waardoor het komt dat er tweederlei berigten omtrent zijne vroegere loopbaan bestaan. Het eene berigt zegt dat Theodoor te Metz was geboren, waar een Fransch edelman, de graaf van Mortagne, op de baronnes von Neuhoff verliefd werd, en daarom zorgde dat haar zoon page werd bij de hertogin van Orleans; in die betrekking genoot hij eene zorgvuldige opvoeding, zooals de dandys der 18de eeuw gewoonlijk kregen. Daarop verschafte de maarschalk de Courcillon hem eene kompagnie in een regiment ruiterij; doch met dezen kreeg hij twist, begon hartstogtelijk te spelen, verloor alles, maakte schulden en moest uit Frankrijk vlugten. Hij ging naar Zweden, waar hij zich bij den beroemden minister von Görz zóó wist in te dringen dat deze hem aan onderscheidene hoven en vooral aan het Spaansche gebruikte. Hij was juist te Madrid toen von Görz onthoofd werd; het was Neu-

hoff dus niet geraden om terug te keeren, daarom bleef hij in Spanje en kwam weldra in gunst bij den niet minder bekenden Alberoni, die hem eene plaats in het leger en eene jaarwedde van 600 pistolen schonk. Hij wist zich een vrij groot vermogen te verzamelen, voornamelijk door dat allen, die iets van Alberoni te verzoeken hadden, meenden zich tot diens gunsteling te moeten wenden, om hunne wenschen vervuld te zien. De magtige minister viel, en met hem von Neuhoff; doch weldra wist deze laatste zich wederom bij den volgenden minister, onzen landgenoot baron van Ripperda, te doen opmerken, die hem huwen deed met eene bloedverwant der hertogin van Ormond, die hofdame bij de koningin was. Spoedig had hij genoeg van zijne vrouw, pakte eens in hare afwezigheid al hare kostbaarheden bijeen, en vlugtte naar Parijs, waar hij juist aankwam op een oogenblik dat de beruchte John Law zijne bank en Missisippi-maatschappij oprigtte. Neuhoff werd een der voornaamste actionisten en voerde grooten staat; doch al zijne illusiën verdwenen met het bankroet der maatschappij, en als zijne zuster zich zijner niet had aangetrokken dan zou hij gewis van honger zijn omgekomen. Zijne schuldeischers echter wisten eene zoogenaamde *lettre de cachet* tegen hem te krijgen, zoodat hij in de Bastille zou zijn opgesloten, als hij niet in tijds de wijk naar Engeland genomen had. Van daar ging hij naar Holland en vond er middel om eenige rijke kooplieden en spekulanten voor belangrijke sommen op te ligten, ten einde er voordeeligen handel mede in de Levant te drijven; hier zwierf hij eenige jaren om totdat hij plotseling op Korsika weder op het tooneel verscheen.

Een ander verhaal dat er van zijn leven gegeven wordt behelst hoofdzakelijk het volgende: op zijn tiende jaar kwam hij op het Jezuitenkollegie te Munster, waar hij groote vorderingen maakte. Zeven jaren later werd hij als student te Keulen ingeschreven en knoopte daar eene amourette aan met de dochter van een' der hoogleeraren; uit jaloezy doodde hij een' jongen graaf, dien hij zijn' mededinger waande, en moest vlugten. Hij ging naar Spanje, werd daar, op aanbeveling van den Spaanschen gezant te 's Hage, tot luitenant aangesteld, en klom er in weinige jaren op tot Generaal-Adjudant. In een' krijg tegen de Mooren werd hij naar Afrika gezonden om er de bezetting van Oran aan te voeren; in deze stad werd hij door den vijand belegerd; hij deed een' uitval en viel den Mooren in handen, die hem naar Algiers voerden. De Dey nam hem als tolk in dienst, en in deze hoedanigheid bewees von Neuhoff hem gedurende tien jaren groote diensten. Toen nu bij den opstand der Korsikanen tegen de republiek Genua de dappere eilandbewoners in Tunis en Algiers om hulp vroegen, werd von Neuhoff aangewezen om die te verleenen, en zoo zeilde hij naar Livorno. - Dat deze levensberigten eenigzins van elkander verschillen zal wel daaruit moeten verklaard worden, dat het eerste door vijanden, het laatste door meer welgezinden gegeven is; hoe het zij, men ziet genoegzaam dat het een man was, die reeds de zonderlingste lotgevallen gehad had, en op wien bitter weinig te rekenen viel; doch de Korsikanen ingenomen met zijne forsche houding, zijn krijgshaftig voorkomen en mannelijke taal meenden in hem hunnen redder te zien, en wierpen zich dus in zijne armen.

In den aanvang wist men niet, wien men vóór had; sommigen zeiden dat het de alchimist baron Syburg was; anderen spraken van een Engelsch gezant, of van den avonturier Bonneval; en voor dit laatste was eenige waarschijnlijkheid in het vloeijend Fransch spreken en het Turksche kostuum van den nieuw aangekomene. Bonneval toch, die uit Fransche dienst gejaagd, met de Oostenrijkers eerst tegen zijn vaderland en toen tegen de Turken gestreden had, was weinige jaren te voren naar Turkije gevlugt, toen hij prins Eugenius eene beleediging had aangedaan, had daar het Mahomedaansche geloof omhelsd en voerde als Pacha oorlog tegen de Oostenrijkers. Er waren er ook, die meenden dat zij den jongen Ragoczy voor hadden, die na te vergeefs zijn vaderland Hongarije te hebben willen vrijmaken, in ballingschap te Parijs of te Konstantinopel leefde; zelfs sprak men van den baron Ripperda zelven, totdat men eindelijk de waarheid vernam.

Toen de hoofden der Korsikaansche opstandelingen zijne aankomst vernomen hadden, gingen zij naar de zeekust om hem te ontvangen en te begroeten, waarbij de baron hun eene bijzondere soort van sabels uitreikte, hetwelk als eene groote eer beschouwd werd. Hij benoemde toen vier oversten, die een traktement van *f* 960 zouden genieten, en 24 nieuwe kompagniën soldaten moesten werven. Na eenige andere voorloopige maatregelen, riep hij den 15^{den} April eene algemeene vergadering der Korsikanen te Alezano bijeen, waarbij hij in het open veld met een' laauwerkrans tot koning gekroond werd, en eene krooningsakte van 19 artikelen bezweren moest, welke ongeveer van den volgenden inhoud was: het rijk zou erfelijk zijn in het geslacht van koning Theodoor I, zoolang de leden daarvan aan de katholieke godsdienst getrouw bleven; een rijksraad van 24 leden zou den koning ter zijde staan; geen buitenlander mogt eenige rijkswaardigheid bekleeden; alle Genuezen werden met verbeurdverklaring hunner goederen uit het nieuwe koningrijk verdreveyi er mogten geene vreemdelingen in dienst worden genomen, uitgezonderd in oorlogstijd een korps van 1200, en eene koninklijke lijfwacht van 1500 man; verder zou er eene Universiteit opgerigt, en een erfelijke landsadel ingesteld worden. - Na het afleggen van den eed werd de nieuwe koning opgeheven en op de armen zijner onderdanen in triomf rondgedragen.

Het spreekt van zelf, dat zijn eerste werk was om munt te laten slaan; op sommige stukken stond Theodoors borstbeeld, met het randschrift ‘Theodoor I, door Gods genade en door de eenparige keuze des volks koning van Korsika’; op de andere zijde stond: ‘Door dapperheid en vlijt wordt tyrannie overwonnen.’ Andere muntstukken vertoonden aan de eene zijde de woorden: ‘Tot algemeen welzijn der Korsikanen’, en op de keerzijde zag men eene kroon op drie palmtakken steunende en daartusschen twee groote letters T.R., welke aanleiding gaven tot verschillende verklaring, al naarmate van de partij, waartoe de uitlegger behoorde. De Korsikanen begrepen er zeer natuurlijk uit ‘Theodorus rex’, doch de tegenstanders maakten er van ‘tutto rame’ (geheel koper), of ‘tutti ribelli’ (allen opstandelingen). Nog ander geld droeg aan de eene zijde een Moorenkop, zijnde het wapen van Korsika, en op den anderen kant het beeld der heilige Maagd met het omschrift: ‘Toon dat Gij onze moeder zijt.’

Theodoor stelde ook eene nieuwe ridderorde in, welke hij de orde der Verlossing noemde. Deze ridderorde werd tot veiligheid en bescherming van den nieuwen staat ingesteld; de ridders zouden den hoogsten adel vormen, en de hoogste titels en waardigheden kunnen verkrijgen; zij zouden hemelsblaauwe kleederen dragen, met een kruis en eene ster in goud er op geborduurd; daaronder stond het beeld der geregtigheid en onder alles was een driehoek van gouddraad gestikt, in welks midden de letter T stond. Hoe voordeelig ook de voorschriften dezer orde waren, werden er toch weinigen gevonden, die zich daarin wilden laten opnemen.

De eerste benoemingen, welke hij deed, waren Giafferi en Hyacintho Paoli, die hij tot Generalissimi aanstelde; verder verleende hij aan anderen de titels van grootzegelbewaarder, grootkanselier, sekretaris van staat, inspekteur-generaal van het leger, hoofdman van de koninklijke lijfwacht, proveditore-generaal, enz., terwijl al deze personen den titel van graaf ontvingen. De koning omringde zich met eene lijfwacht van 400 man, en, gebruik makende van de opgewondenheid, waarin allen verkeerden, wierf hij een leger om aanstonds te velde te trekken, en daardoor te toonen dat hij ook daadwerkelijk koning voor zijn volk zijn wilde. Na nog eenige politieverordeningen in het leven te hebben geroepen, rukte hij in het veld en nam eene menigte kleine plaatsen weg, welke zich allen onderwierpen, totdat hij den 2^{den} Mei met 20,000 man het beleg voor Bastia sloeg, doch te vergeefs. Uit zijne residentie Corte, in het binnenland gelegen, bestuurde hij gewoonlijk den krijg als hij daarbij niet persoonlijk tegenwoordig was, zooals onder anderen geschiedde toen hij 29 Julij 2000 Genuezen bij Isola Bossa, aan de noordwestkust, versloeg, en hun twee rijk beladen koopvaardijschepen ontnam. Weinige dagen daarna kwam er uit Livorno een schip op het eiland aan, hetwelk koning Theodoor op eigen kosten met oorlogsbenoodigdheden had laten bevrachten; het bevatte 4 achtponders, 60 paar pistolen, 30 vaten kruid, 500 geweren en eene groote hoeveelheid zwavel, salpeter en andere krijgsbehoeften.

In Genua had men de eerste dagen om de verschijning van den avonturier gelagchen, doch toen men zag welke vorderingen hij maakte, begon men bevreesd te worden en stelde zelfs een' prijs van ongeveer *f* 4000 op zijn hoofd, terwijl men naar alle hoven gezanten zond met verzoek om den indringer niet te helpen. Theodoor antwoordde op het hevige manifest van den Genueeschen senaat op trotsche wijze; hij noemde zich daarin ‘Theodoor I, door de genade van de allerheiligste en onzigtbare Drieëenheid en door de keuze van de ware en zeer roemrijke bevrijders en vaders des vaderlands, koning van Korsika.’ Het antwoord was zeer lang; hij weêrlegde zooveel mogelijk alle beschuldigingen, welke tegen hem waren ingebragt, beriep zich daarbij op de geschiedenis, op de zigtbare hand der Voorzienigheid, maar vooral op de volkskeuze, die hem tot den troon riep, en eindigde met de Genuezen, onder bedreiging van de doodstraf zoo zij niet vertrokken, van het eiland te verbannen. De Senaat der republiek zond versterking naar het eiland, en kreeg weldra de tijding dat Theodoor zelf 10 Augustus (digt bij de vesting Calvi) eene kleine nederlaag had geleden; dit werd kort daarop door nog

gunstiger berigten gevolgd. De nieuwe koning had zijnen onderdanen de hulp van onderscheidene mogendheden, onder anderen van Engeland en Holland, toegezegd, doch daar deze nog altijd niet verscheen, begonnen de Korsikanen achterdocht jegens hun' vorst op te vatten; de Genuezen hierover uiterst verheugd, en van die gunstige omstandigheden gebruik wenschende te maken, trachtten in geheime verbindtenissen met de hoofden van den opstand te geraken, en wilden zich met hen, doch met uitzondering van den koning, verzoenen. Theodoor dit bemerkende sloot met zijne onderdanen een verdrag, waarbij hij hen van alle beloften en gehoorzaamheid ontsloeg, als er op den laatsten October van hetzelfde jaar 1735 nog geene hulp gekomen was; de Korsikanen waren over dit nieuwe bewijs van vertrouwen op zich zelven, hetwelk hun koning hun gaf, zóó verheugd, dat zij een groot vreugdefeest vierden. Nu begon de krijg op nieuw; een bende Genuezen werd digt bij de koninklijke residentie verslagen, en geheele scharen liepen naar Theodoor over. Om 's konings invloed te doen toenemen, landde er in September een fransch schip, waarover de baron von Drost, een neef van Theodoor, het bevel voerde; hij bragt zijn' oom 6 zware stukken en 4 veldslangen mede, benevens 600 bommen, eene menigte kanonkogels, geweren en, wat het beste was, ongeveer 30,000 louis d'or (*f* 288,600) in geld. Het was eene welkome hulp, doch zij beteekende weinig voor het moeijelijke der onderneming, want de Genuezen hielden de voornaamste zeevestingen Bastia, Ajaccio, Calvi, Fiorenzo, San Bonifacio en Porto-Vecchio nog immer bezet. De lange duur der belegering van die plaatsen, het kwijnen van den landbouw, de daardoor ontstane hongersnood, en mogelijk ook de geheime woelingen der Genueesche spionnen maakten dat, toen de maand October ten einde liep zonder dat de verwachte hulp kwam opdagen, de Korsikanen begonnen te morren. Hun koning, die de eer aan zich wilde houden, riep nu den 3^{den} November te Sartena de afgevaardigden der verschillende *pievi* of parochiën bijeen, en vertelde hun dat hij, ziende dat de beloofde hulp niet kwam opdagen, zelf wilde gaan onderzoeken wat er aan schortte, en dat hij daarom besloten had in persoon de reis naar het buitenland te ondernemen. Hij benoemde drie der voornaamste hoofden in zijne afwezigheid tot regenten, en ontving van hen een gezegeld en geteekend stuk, waarbij zij verklaarden, dat hij met hunne voorkennis en hun' wil op reis was gegaan en zij hem nimmer verlaten zouden. Hierop reisde hij als abt vermomd en met aanzienlijk gevolg den 14^{den} November op een fransch schip naar Florence. Zijne geheele bagage bestond uit drie reiskoffers en een klein valies met papieren. Zijn hofmeester verkocht de koffers te Livorno voor 32 dukaten, doch behield er 14 van voor achterstallig traktement.

Naauwelijks was de koning weg, of de Genueesche senaat trachtte de Korsikanen door fraaije beloften weder onder het juk te brengen; de toezegging van eene algemeene vergiffenis en tien jaren vrijdom van belasting hielp niet: de eilandbewoners bleven hunnen koning getrouw en verdedigden zich voortdurend tegen hunne onderdrukkers. Geldgebrek alleen was de oorzaak dat de republiek de verovering niet krachtiger doorzette en Korsika daardoor vrij bleef; doch al moest de senaat telkens leeningen bij de zooge-

naamde bank van St. Joris aangaan, toch stelde men nog een' prijs van ongeveer *f* 2800 op Theodoors hoofd. Waar deze echter was wist men gedurende geruimen tijd niet, totdat men onverwacht vernam dat hij te Amsterdam in gijzeling zat. Eerst was hij in Frankrijk geweest, doch dáár schijnt hij vernomen te hebben dat Lodewijk XV reeds een verdrag met Genua had aangegaan om het eiland voor de republiek te veroveren. In Engeland had men bij eene wandeling tweemaal op hem geschoten, welke aanslagen hij gelukkig ontkwam. In het voorjaar van het jaar 1737 reisde de Korsikaansche koning naar Amsterdam om te zien of hij zijne vorige vrienden nogmaals tot het verleenen van hulp kon overhalen. Een koopman, wien Theodoor bij zijn vroeger verblijf in de Nederlanden omstreeks *f* 17000 was schuldig gebleven, had weinig eerbied voor zijne waardigheid en liet hem, zooals Wagenaar ons in zijne beschrijving van Amsterdam (VI. 302) mededeelt, den 19^{den} April uit zijn logement halen en op het stadhuis gevangen zetten. Hij schijnt zijne schuldeischers door schoone beloften en toezeggingen te hebben om den tuin geleid, althans geld had hij nog niet toen hem op 7 Mei de vrijheid hergeven werd. Toen hij uit de gevangenis in de zaal gebragt werd waar de stedelijke regeringspersonen verzameld waren, zóó althans verhaalt men, verscheen hij daar met den hoed op het hoofd en den degen op zijde, terwijl hij bij het naar buiten treden eene koets voor de deur vond staan, welke hem naar huis bragt. Te gelijkertijd ontving hij brieven uit zijn koningrijk, waar men dringend naar hem verlangde, en zond men hem een wissel van *f* 100,000; hierdoor schijnen de Amsterdamsche kooplieden meer vertrouwen in hem gesteld te hebben; men betaalde zijne schulden, bood hem geld en allerlei benoodigdheden aan, en wilde zelfs schepen uitrusten.

Ondertusschen hadden de omstandigheden aanleiding gegeven dat men van eene andere zijde eveneens Theodoor begon te ondersteunen. De Franschen hadden, zooals wij zagen, hulp beloofd op verzoek van den senaat der republiek. Koning Lodewijk had daarop den maarschalk de Boisieux belast om met zeven bataillons en veel krijgsvoorraad naar Korsika te gaan, en de opstandelingen aan te vallen; eene kleine onaangenaamheid, ontstaan over het beleedigen der Fransche vlag te Genua, gaf aanleiding dat de Fransche troepen niet voor den 6^{den} Februarij 1738 op Korsika landden; nu meenden de Genuezen dat de Korsikanen zich weldra zouden onderwerpen, als de Franschen zich in het veld vertoonden; doch de Boisieux regtvaardigde hunne meening niet; hij talmde en sloeg eindelijk een' wapenstilstand voor, dien de Korsikanen van de hand wezen, als zij niet eerst berigten hadden ontvanger van hun' koning, wien zij trouw hadden gezworen. Eindelijk zonden zij afgevaardigden naar den maarschalk, die ze zeer vriendelijk ontving, aan zijne tafel onthaalde en gemoedelijk toesprak. De Korsikanen lieten zich hierdoor in zóóver winnen, dat zij beloofden de wapenen neêr te leggen als hun eiland op de bescherming van Frankrijk of eenige andere groote mogendheid rekenen kon. Dit zagen de Genuezen zeer ongaarne, dewijl Spanje, Napels en Sicilië er ijverig op bedacht begonnen te worden Theodoor en de Korsikanen bijstand te verleenen ten einde niet te moeten toezien dat

Frankrijk zich van dit eiland meester maakte, en daardoor den handel en de scheepvaart in de Middellandsche zee belemmerde.

Te midden van deze beslommeringen verscheen nu koning Theodoor I met drie koopvaardijschepen en een fregat van 24 stukken, hetwelk zijne Hollandsche vrienden voor hem hadden uitgerust, op den 13^{den} September van genoemd jaar voor de kust van zijn rijk. Hij beproefde gedurende eenige dagen te vergeefs om te landen, en verkeerde daarbij in groot levensgevaar daar de kapitein, daartoe waarschijnlijk door de Genuezen omgekocht, trachtte zijn schip in brand te steken; Theodoor, zegt men, droomde dit, liet den kapitein vatten en vond, bij het doorzoeken van diens bagage, middelen om brand te stichten; als afschrikwekkend voorbeeld werd de brandstichter vóór op het schip geëmpaleerd. Toen zijne aanhangers hem het afgesproken sein niet gaven besloot de koning om te beproeven of hij nog meer versterking krijgen kon, en hoewel hij tot in December voor de kust laveerde, zich eene enkele maal aan land begaf, maar er geen vasten voet kon krijgen en zich zelfs enkele malen voor Ajaccio vertoonde, was hij genoodzaakt weg te zeilen, en op nieuw begon hij zijn zwervend leven; uit zijne ballingschap schreef hij een' brief aan de Korsikanen, waarin hij zijnen onderdanen verzekerde dat hij weldra terug zou komen en ze bad om hem getrouw te blijven.

Deze brief is te merkwaardig om dien niet mede te deelen; hij luidde als volgt: ‘Steunende op uwen ijver, en rekenende op uwe trouw jegens ons, dragen wij u, doorluchtige Heeren, op om alle volken in onzen naam te verzekeren dat wij hen nooit zullen verlaten, en dat wij niettegenstaande alle lagen, vervolging en voorbedachte aanslagen tegen onzen koninklijken persoon, tot zelfs den laatsten droppel bloeds en al onze bezittingen zullen opofferen om hen bij te staan en ze van hunne trouwelooze vijanden de Genuezen te verlossen; maar dit besluit van onze zijde eischt van hen de uitvoering onzer bevelen, ten einde in de verwijdering, waarin ik leef, onze bloedverwanten en vrienden gerust te stellen, want de ijver van deze laatsten verflaauwt zeer door de geruchten, welke de vijand verspreidt, en door dat vele brieven, welke wij u geschreven hebben, zonder antwoord bleven. Zij leenen het oor aan allerlei valsche berigten, maar als zij door eene rondborstige verklaring van uwen kant verzekerd worden van uw onveranderlijk besluit om, er moge gebeuren wat er wil, onze verkiezing te ondersteunen, zooals gij trouwens verpligt zijt, en het ons verzekerd hebt, en wanneer alle volken mij voortdurend trouw blijven, dan verzekeren wij u dat het gevolg er van slechts voordeelig kan zijn voor het algemeene welzijn. Hiervan zult gij mondeling onderrigt worden door onzen kommissaris-generaal, graaf Nicolo Frediani, dien wij naar u toezenden, en door graaf Dominico Rivarola, onzen staats-sekretaris, die, zoo ik hoop, gelukkig zal ontscheept zijn met het geschut, de wapenen en de krijgsbehoeften, welke wij u toezenden. Gij zult door hem volkomen worden ingelicht van alle hinderpalen, onaangenaamheden en verraderijen, welke wij hebben ondervonden. Handelt dan met waren ijver. Behartigt de eendragt onder het volk; blijft mij steeds getrouw, en gehoorzaamt mijne bevelen, en weest niet bekommerd, want met Gods hulp zullen wij ons doel bereiken.

‘Wij weten niet of gij de algemeene vergiffenis hebt ontvangen en afgekondigd, welke wij onzen onderdanen verleenen, voor welke misdaad het ook zijn moge. Laat die op nieuw in de krachtigste bewoordingen in onzen naam afkondigen; gij moet ook zorg dragen om al de afwezigen naar het vaderland en tot onze gehoorzaamheid terug te roepen, en laat u om Gods wil geene vrees aanjagen door de bedreiging met de landing van Fransche troepen. Gij zult ze even als die des keizers overwinnen. Laat u ook niet bedriegen door beloften, welke slechts ijdel kunnen zijn, zooals gij reeds dikwijls ondervonden hebt. Blijft trouw en standvastig ten onzen opzigte, wij zullen ondersteund en gehandhaafd worden; en zoo gij onze bevelen ten uitvoer legt, en indien de bovengenoemde graaf Nicolo Frediani en de andere kommissarissen, die wij u met onze vorige brieven zonden, met degelijke bewijzen van uwe standvastigheid en trouw jegens onze koninklijke persoon, bij ons terug komen, weest dan verzekerd dat de hulptroepen zelve op uw voorbeeld onze vrienden en beschermers zullen worden, en wij binnen zeer korten tijd er in zullen slagen om het trouwelooze en onwaardige Genueesche ras te verdrijven.

‘Gij moet derhalve onveranderlijk de volgende punten in acht nemen:

‘1°. Een naauwe, ware en opregte vereeniging tusschen u en al de anderen.

‘2°. Eene degelijke en goedgemeende verklaring dat gij de algemeene keuze van mijne persoon wilt handhaven.

‘3°. Gij moet met vreugde eene edelmoedige poging in het werk stellen om vrijwillig een geldgeschenk te zenden en mij dat met graaf Dominico Rivarola en de andere genoemden over te maken, om daarvoor datgene te koopen wat noodig is; niet dat wij, onze bloedverwanten of vrienden dat noodig hebben, maar om de geheele wereld te overtuigen van het onveranderlijk en onschendbaar besluit, hetwelk gij genomen hebt, om de Genuezen te verjagen en om de keuze van een' koning in mijne persoon ten koste van uw leven en uwe bezittingen te handhaven.

‘4°. Gij moet een manifest met plegtigen eed afkondigen dat gij geene voorstellen van verzoening tusschen u en de Genuezen wilt aanhooren.

‘Als gij dit alles doet, weest dan overtuigd dat niet alleen mijn huwelijk (met wie is onbekend) gesloten zal worden, en veel voordeel aan mijne neven kan aanbrengen om door sterken bijstand het algemeene welzijn te bevorderen, maar dat ik dan ook in staat zal zijn om met groote magt en van alles goed voorzien weder in zee te steken en den vijand spoedig uit het koningrijk te verdrijven.

‘Laat dus aan de geheele wereld uw' moed, uwe standvastigheid en uwe trouw voor mij zien, dan zal alles ons gelukken, en wij zullen spoedig slagen in onze onderneming, welke echter eene wezenlijke ondersteuning van uwe zijde vereischt. Gij moet u ook volkomen vereenigen met mijn onwrikbaar voornemen om te overwinnen of te sterven; laat ons in onze gebeden die genade van God afsmeeken, en bidt ook voor ons. Overigens verwijzen wij u naar hetgeen genoemde kommisssarissen, die mij zeer getrouw zijn, u zullen zeggen.

‘God bewake u en behoede mij even als u, doorluchtige Heeren, en u allen, mijne trouwe onderdanen; ik bid u heil en zegen van den hemel toe. Ik zend u een' vaderlijken en opregten groet, en ten spijt van allen zal ik voor u altijd blijven

uw koning en vader Theodoor

P.S. ‘Zegt aan onzen generaal, den maarschalk markies Luc Ornano en aan de andere bevelhebbers en ministers in ons geheele koningrijk om eendragtig en in goede verstandhouding met elkander te leven.’

Intusschen kregen de Korsikanen oneenigheden met de Franschen, welke zelfs tot openbaren krijg oversloegen. De Boisieux werd teruggeroepen en in Maart 1739 de markies de Maillebois met 4000 man versche troepen in zijne plaats gezonden; door wijze maatregelen wist deze het zóó ver te brengen, dat de Korsikanen op vele plaatsen de wapenen neêrlegden, en het, niettegenstaande kuiperijen van de zijde van Spanje om den infant Philips als koning van Korsika te doen uitroepen, weldra scheen alsof de Franschen heeren en meesters van het eiland zouden worden. De Genuezen trachtten wel door het herhaaldelijk zenden van nieuwe kommissarissen, en het telkens geven van nieuwe en fraaije beloften, de eilandbewoners aan zich verbonden te houden, doch het was niet ligt denkbaar dat zulks immer weder gebeuren zou, te meer daar er nog altijd eene partij voor koning Theodoor bestond, die onder aanvoering van den baron von Drost, den neef des konings, zich in het gebergte staande hield door middel van een' guerilla-krijg tegen Franschen en Genuezen beide. Toen de Maillebois door Villemour was vervangen gingen de zaken voor de Franschen weder achteruit; alles geraakte op nieuw in beroering, de toekomst werd voor het eiland hoe langer hoe onzekerder, toen men nogmaals berigt van koning Theodoor ontving.

Na Korsika verlaten te hebben was hij naar Venetië gegaan; van daar naar Keulen trekkende, had hij er gedurende eenigen tijd zijn verblijf gehouden en was toen naar Hannover gereisd. Later hoorde men dat hij naar Londen getrokken was, waar hij eene verbindtenis met eene handelmaatschappij had aangegaan, welke hem hulp verschafte en daarvoor de belofte van vrijen handel in zijn koningrijk ontving.

Hij kreeg drie fregatten met allerlei benoodigheden voor den tijd van vijf jaar in gebruik, waarvoor de maatschappij honderd percent belooning gevorderd had, welke haar in wijn en olij zou worden uitbetaald. De eigenaars der schepen echter hadden, zegt men, verraad gesmeed, en aan de Genuezen tegen ruime betaling beloofd om de schepen niet op Korsika te doen landen. In plaats van den weg naar dit eiland in te slaan, zeilden de kapiteins met hunne schepen naar Napels, om hem door het ankeren in eene bevriende haven geene achterdocht te doen opvatten; hier hadden zij echter, zoo zij meenden, des te beter gelegenheid om Theodoor voor de hun toegezegde som van *f* 50,000 uit te leveren. Maar de koning werd in het geheim van de zamenzwering onderrigt; hij verliet zijn schip, en ging naar den staatssekretaris, wien hij den gevaarvollen toestand mededeelde, waarin hij verkeerde, terwijl hij door diens tusschenkomst de bescherming van den koning van Napels inriep. Nu werd de kapitein gevat en een dertigtal van het scheepsvolk liepen weg uit vrees voor de straf van hun verraad. Terwijl de in beslag genomen papieren des kapiteins onderzocht, en daarin de bewijzen zijner misdaad gevonden werden, vormden een aantal matrozen der beide andere schepen het plan om zich met geweld toegang te verschaffen in het huis, waarin Theodoor

zijn verblijf hield, en den ongelukkigen baron op te ligten of om hals te brengen. Dit komplot werd weder ontdekt en toen Theodoor op nieuw zijne toevlugt nam tot denzelfden hooggeplaatsten staatsambtenaar, besloot men hem voor eenigen tijd in Gaeta op te sluiten, ten einde hem op die wijze aan alle mogelijke vervolging te onttrekken. Kort daarop zeilde hij nu met twee kleine, doch goed voorziene schepen naar Korsika, landde den 30sten Januarij 1742 bij Isola Rossa, en verdeelde de medegebragte schatten onder zijne aanhangers. Zijne partij werd daardoor weder aanmerkelijk versterkt, en weinige dagen daarna zwoeren vele duizende Korsikanen hem onder den blooten hemel op nieuw den eed van trouw op het Evangelie. Hij vaardigde een manifest uit, waarbij hij algemeene vergiffenis schonk aan allen, die in zijne afwezigheid afvallig waren geworden, met uitzondering van enkelen, die zich aan het hoofd eener tegenpartij hadden gesteld; aan hen, die in vreemde dienst waren gegaan, stond hij zekeren tijd toe om naar Korsika terug te keeren, hiermede voornamelijk doelende op een geheel regiment Korsikanen, dat Lodewijk XV in dienst genomen had; van deze verordening waren alleen zij uitgesloten, die den groothertog van Toskane dienden, en die daardoor verlof verkregen in Toskane te blijven; dit deed Theodoor ten gunste van Frans I van Lotharingen, groothertog van Toskane, en echtgenoot van de keizerin Maria Theresia, van wie hij hulp hoopte te krijgen tegen Genua. - Het was onmogelijk dat de avontuurlijke koning het lang op zijn eiland uithield tegen zóóvele partijen als daar tegen hem over stonden, en gedeeltelijk ten minste de handen in elkander sloegen om hem te verdrijven. Zonder dan ook een openlijk afscheid te nemen, zooals hij de beide eerste malen gedaan had, en zich van het uitgeven van allerlei manifesten onthoudende, vertrok hij met de noorderzon en zag zijn koningrijk nimmer weder.

De lotgevallen van het ongelukkige koningrijk na zijn vertrek zijn genoegzaam bekend, ik wil ze hier slechts met een enkel woord aanstippen. De naauwere vereeniging van Frankrijk en Genua, werd voor dezen laatsten staat noodlottig; de Genuezen werden medegesleept in den Oostenrijkschen successiekrijg, en weldra bezetten de Oostenrijkers de ongelukkige republiek. Hiervan maakten de Korsikanen een nuttig gebruik onder hunnen aanvoerder Giafferi, maar meer nog onder den dapperen Pascale Paoli. Twintig jaren ruim woedde de krijg op het eiland voort, toen de verzwakte Genuezen op nieuw de noodlottige hulp van Frankrijk inriepen; doch de zaken waren nu veranderd; Frankrijk wilde den Oostenrijkers niet gaarne aanstoot geven door het verleenen van dien bijstand. De hertog de Choiseul, aan wien de behandeling van deze zaak was opgedragen, ontving de Genueesche gezanten vrij koel, en beloofde niets, hoewel men hem groote sommen voor te betoonen hulp versprak. Eindelijk bood hij, uit naam van den Franschen koning, der republiek nog belangrijke sommen aan, als zij het eiland aan het Fransche rijk wilde afstaan. Uit vrees voor de tusschenkomst der Engelschen werden de onderhandelingen hierover in het grootste geheim gevoerd, terwijl de Franschen zich bij de Korsikanen voordeden alsof zij als bemiddelaars wenschten op te treden, en hun de onafhankelijkheid wilden bezorgen. Zij sloegen hieraan geloof, en vooral hun aanvoerder, de trouwe Paoli,

toen het verbaasde Europa in Mei 1768 plotseling vernam, dat de Genuezen het eiland Korsika aan Frankrijk hadden afgestaan, en Lodewijk den titel van koning van Korsika aannam. De Korsikanen stonden op, gedurende eenige maanden duurde de krijg, doch toen de Engelschen, niettegenstaande hunne beloften, uit eigenbelang weinig of geen hulp meer gaven, en Paoli vlugten moest, genoot de Choiseul de droevige eer eene nieuwe provincie aan het reeds groote rijk van zijn' meester te hebben toegevoegd.

Wij zagen dat koning Theodoor voor de derde en laatste maal uit zijn koningrijk gevlugt was. Hij had zich naar Londen begeven, waar hem bij zijne aankomst hetzelfde overkwam als vroeger te Amsterdam. Zijne schuldeischers namelijk vervolgden hem daar ook, en hij werd in Temple-bar gegijzeld. Na zeven jaar in de gevangenis te hebben doorgebragt, ontfermde zich de bekende schrijver Horace Walpole, zoon van den beroemden minister Robert Walpole, over hem; hij opende ten zijnen behoeve bij zijne vrienden eene inschrijving voor den ongelukkigen Von Neuhoff, betaalde met de opbrengst daarvan zijne schulden en verschafte hem tevens voor zijn verdere levensdagen een sober onderhoud. Theodoor eindigde zijn avontuurlijk leven den 17^{den} December 1755; hij werd op het algemeene kerkhof van Westminster begraven, en op den steen, die zijn graf dekte, schreef men deze woorden: ‘Het lot gaf hem een koningrijk, en weigerde hem brood.’

Het schijnt mogelijk vreemd, dat Theodoor tot driemalen toe op Korsika een' aanhang vond, die vertrouwen in hem stelde en op zijne beloften rekende, doch men moet daarbij de tijdsomstandigheden in aanmerking nemen. Van alle kanten vervolgd en onderdrukt, grepen de ongelukkige eilandbewoners zich aan elken stroohalm vast, welke hun heil kon schijnen aan te brengen, en daarenboven had hij door eene menigte wetten en besluiten hun de overtuiging geschonken, dat hij niet alleen niet geheel ongeschikt tot de regering was, maar tevens zijn' wil getoond om hun welzijn en waar belang te behartigen, waardoor zij hoopten eenmaal eene gelukkige toekomst te gemoet te gaan. En inderdaad, ziet men die verordeningen in, dan blijkt daaruit een goed inzigt van zaken, en een voortdurend streven om zijnen onderdanen een gelukkig lot te bezorgen. Hun verlangen om vreemdelingen te weren kwam hij te gemoet door te bepalen, dat voortaan de vijf bisdommen en andere geestelijke betrekkingen alléén door Korsikanen zouden bezet worden; om zich de edelen tot vrienden te maken, had hij hunne verpande goederen teruggegeven, en aan de voornaamsten hoogere titels geschonken; om het finantiestelsel beter te regelen, had hij bepaald, dat de bisschoppen niet meer dan 6000 livres jaarlijks zouden genieten, dat alle geestelijke tienden afgeschaft, en alle overige inkomsten der kerkelijke goederen voor scholen, gasten weeshuizen en voor een invalidenhuis zouden gebruikt worden; om de nijverheid te bevorderen had hij bepaald, dat slechts Korsikanen de koralenvisscherij op de kust mogten uitoefenen en had hij de werken aan de zoutmijnen verbeterd; ook bepaalde hij, dat er midden op het eiland bij eene der rivieren een molen zou geplaatst worden, om met de menigte salpeter en zwavel, welke het rijk opleverde, buskruid te vervaardigen, terwijl de ontginning van ijzer-, koper- en tinmijnen

werd bevorderd om geschut en kogels te kunnen vervaardigen; om den handel de behulpzame hand te bieden en den nationalen rijkdom te bevorderen, verordende hij door het geheele koningrijk een' vasten standaard van maten en gewigten, welke zooveel mogelijk moest overeenkomen met dien van de staten, met welke men het meest in handelsbetrekking stond; ook stelde hij een handelskollegie in, dat voor voordeeligen uit- en invoer der waren zorgen moest; om den landbouw te vermeerderen, stelde hij kundige mannen als kommissarissen in iedere provincie daarover aan, en beval dat ieder boer op voor ontginning ongeschikte landen duizend olijfboomen moest planten, terwijl hij voor zeker aantal jaren vrijdom van belasting gaf aan die landerijen, welke pas in gebruik waren genomen; om andersdenkenden en vreemden geen beletsel in den weg te leggen, kondigde hij vrijheid van godsdienst af. Zóó, ziet men, zorgde hij voor het welzijn zijner onderdanen, en is het wonder nu, dat velen hem trouw waren en zelfs liefhadden? Uit meer dan één feit is zulks te bewijzen; onder de velen evenwel is dit eene toch merkwaardig: toen de Genueesche kommissaris, de markies de Mari, tijdens Theodoors afwezigheid in 1736 diens sekretaris del Agatho gevangen genomen en hem had laten ophangen, waren de Korsikanen over deze beleediging hunnen koning aangedaan zoo verbitterd, dat zij oogenblikkelijk tien Genueesche soldaten en elf matrozen opknoopten, met de bedreiging dat zij voortaan met alle Genuezen, die hun in handen vielen, zóó zouden handelen.

Dat Theodoor een gewenscht persoonaadje voor menig romanschrijver is, is geen wonder; zijne buitengewone verschijning had aller gemoed getroffen, en vlijtig maakten de mannen met rijke verbeelding daarvan gebruik. Het *Magazin pittoresque* van 1843, hetwelk Theodoors portret, naar eene oude gravure bevat, verzekert ook dat hij voorkomt op eene menigte spotprenten van zijn' tijd, op ééne daarvan als harlekijn. - Ook Voltaire vond in deze persoon rijke stof om zijne opsieringen op historisch terrein aan den man te brengen; hij geeft een kort verhaal van zijne levensgeschiedenis, waarop wel het een en ander valt af te dingen, en alsof dit nog niet genoeg ware, brengt hij hem aan het bekende maal in zijn *Caudide* te zamen met vier vorsten van hetzelfde kaliber.

En hiermede nemen wij afscheid van den tegenhanger van Antonius Aurelius I, koning van Araucanië, van een avonturier, die wederom een der vele voorbeelden oplevert, van hetgeen waartoe ijdelheid, of te ver gedreven eerzucht den mensch kunnen verleiden, en hoe dikwijls één dwaashoofd of waaghals in staat is een geheel volk voor korten of langen tijd in geestdrift te vervoeren en het daardoor in een onvermijdelijk verderf te storten.

Z.
H.

Blokken voor een examen.

Onder bovenstaanden titel *(Reading for honours)* komt in het Julij-nommer van de *London Society*, een geillustreerd Engelsch tijdschrift, een opstelletje voor, waarop wij de aandacht onzer lezers vestigen, niet om het belangrijke van den inhoud, - want die is beneden het middelmatige, - maar veeleer als een duizend en eerste voorbeeld van de zonderlinge denkbeelden, die men zich in den vreemde vormt omtrent al wat ons vaderland betreft.

De Novelle of Novellette, indien het ding zoo heeten mag, begint aldus:

'In den vroegen ochtendstond van een schoonen April-dag, nu veertig jaren geleden, zat of stond een groepje Leydsche studenten voor het open raam met steenen dorpel van een kamer der derde verdieping, die het uitzigt had op de binnenplaats van het Leydsche Academiegebouw, welke plaats bij de Hollandsche studenten algemeen bekend is onder den naam van *Honderd-pijpjes-plaats*, wijl men verhaalde dat zeker professor, die daar kamers had, bij het bestrijden eener verhandeling van een Duitsch professor "over de cosmogonie van Sanchoniathon", honderd pijpen uitgerookt en meer dan twaalf kannen zwaar bier geledigd had in den korten tijd van twaalf uren.

Een van hen, een stevige knaap, met een open gelaat, heldere oogen, een korten, kroezigen en zwarten baard, en een vrolijk uitzigt, zat, half met zijn rug naar het open raam gekeerd, te staren naar een ruwe schets van vrolijke boeren in den trant van Ostade, die op een grooten schilder-ezel voor hem stond. Een ander, zijn vriend Hoek, een eerste grappenmaker, stond op een stoel met hoogen rug - want hij was een klein dik kereltje - en scheen kushandjes te geven mogelijk wel aan een lief meisje voor het raam aan den overkant. Brederode, - zoo was de naam van den flinken krachtigen jongen man dien ik eerst noemde, - had juist zijn pijp uit den mond genomen en hief een groot glas Bourgogne-wijn op, als om datzelfde geheimzinnig wezen te salueren. Een derde knaap met een zeer aangenaam, eenigzins sentimenteel gelaat, en iets ouder dan de anderen, merkwaardig wegens zijn "Raphaëls gezigt" en zijn lange bruine haarlokken, stond tegen het door ouderdom en tabaksdamp verkleurd rooden gordijn, naar denzelfden kant te turen. Zijn naam was Van der Horn, en hij was bekend als de dichter der Akademie, terwijl de grappenmakers van het collegie hem den naam gegeven hadden van "Lijkbidder" zoo wegens de meestal ernstige uitdrukking van zijn gelaat als wegens het Raphaëlisch kleed van zwart fluweel dat hij gewoonlijk droeg. De vierde, die blonde jongeling, die daar geknield lag op den stoel met trijpen zitting, was Herr Wagner, Carl Wagner, een vurige jonge Pruis, die meestal drukte en leven genoeg maakte met zijn studenten-liedjes, drinkliedjes, soldaten-liedjes en wat voor liedjes niet al meer, maar die nu uit zijn meerschuimen pijp rookende, even als de anderen geheel verdiept was in het beschouwen van het ons nog onbekende wezen aan den overkant der plaats.'

Het was echter geen aardig deerntje daar onze studenten naar keken, maar iets geheel anders. De Schrijver verhaalt ons dat de tijd gekomen was voor de jaarlijksche examens. Op de binnenplaats zag men door verscheiden vensters licht, maar veelal diende dit slechts voor feestvierders, die nog niets van den naderenden dag bespeurden. Uit één raam zag men het magere, met een bril gewapend, aangezigt van Professor Hartwig te voorschijn komen, om te onderzoeken of het weder gunstig was voor zijn gewone ochtendwandeling langs de Brockendamgracht. Wat is het echter dat onze vrienden zoo aandachtig beschouwen? Door dat raam, waarop hunne oogen gevestigd zijn, ziet men niets dan een enkele bijna in de pijp gebrande smeerkaars; toch wanneer men het nader beschouwt, ontwaart men daar op die kamer een mager, uitgeteerd gelaat, een man die veel ouder schijnt dan hij is, en die onafgebroken zit te studeren in een grooten foliant. Die man is de held der geschiedenis. Hooren wij wat de studenten van hem zeggen:

'Kijkt eens, jongens', zeide Hock, 'daar zit waarachtig Van Os al om zes uur in den morgenstond te blokken op zijn examen. Gelooft me, die kerel werkt zich dood. Verbeeldt u: *hij heeft den wijn afgezworen!*'

'Dat is het zekerst bewijs dat het met hem op een eind loopt', zeî Wagner, tevens met zijne woorden een betamelijke portie tabaksdamp uitstootende, daar hij, om te spreken, het barnsteenen mondstuk zijner pijp van zijne lippen verwijderd had.

'Hij heeft den wijn afgezworen, dus juist het tegendeel van Hock', merkte Brederode aan. 'Je hoeft geen moeite te doen om dien gek, dien boekworm te salueren. Hij neemt er toch geen notitie van.'

'Vrienden en vijanden maken bij hem geen onderscheid', riep een van allen, 'Hij kent geen andere vrienden dan Plato en Euclides. Hij droomt van Aristophanes en als hij wakker wordt gaat hij in Galenus studeren.'

'Hij gaat nooit uit', zeî Van der Horn, de dichter. 'Geen zonnestraal kan hem voor de Muzen werven, geen maanlicht lokt hem uit!'

'Ja, ieder kan ook niet leven van rozengeur en maneschijn', zeî Hock met een blik op Van der Horn.

'Maar ook niet ieder kan alleen teren op 't Schiedammer vocht', zeî Brederode. 'Bemoei u dus met den dichter niet, hij heeft nooit geld van u geleend', enz., enz.

De jongelieden gaan nog wat voort zoo te praten, terwijl zich ook een oppasser van één hunner, Hans Windbank genaamd, in het gesprek mengt. Eindelijk komt het voorwerp hunner belangstellende nieuwsgierigheid voor den dag.

'Kijk Hock, kijk van der Horn' roept Brederode 'daar komt hij uit de deur. Waarachtig, hij ziet er uit als een geest, en geen vuur, geen leven is er meer in. Kijk, hij schuift naar de kapel. Nu, het moet hem daar in den bol al niet pluis zijn, want het is nog twee uur vóór kerktijd. Ja wezenlijk hij gaat er heen, probeert aan de deur, luistert een oogenblik, en schuift weer heen naar zijn kamer om weêr te studeren, - ja, hij is op. En wat een ferme kerel was het vroeger! Wat een doordraaijer in de kroegen! Wat een vrolijke knaap op een trekschuit! Wat de aardige *vrows* (*sic!* versta *meisjes*) naar zijn liedjes luisterden!'

'Zeg, herinner je je dat gevecht met

het mes nog, toen de ploerten in de Driekoningstraat ons te lijf wilden?' vroeg Wagner.

'Ja, ja' zeî Hock.

'En dat standje met den slagter bij het hondengevecht te Dreistock?'

'Ja, ja!' enz.

Tien minuten later wordt er aan de deur van Brederodes kamer geklopt. Het is Dr. Pinkoff, de welbekende, goedhartige oude Leydsche geneesheer.

'Ha, ha!' zeide hij, 'jonge lui! je lui hebt van nacht ook niet op een droogje gezeten! Daar behoeft men geen Salomo voor te wezen, om dat te raden. Een berg van citroenschillen, een hoop gescheurde kaarten, leêge flesschen en kannen zonder einde, cigaren-asch, gebroken pijpen! Foei, foei, is dat studeren?'

'Neen', zeî Hock, al geeuwend, 'ge vergist u docter! we hebben maar wat vroeg ontbeten, op mijn eer!'

'Zeker om vroeg te kunnen beginnen met studeren', antwoordde de docter lagchend.

'Maar wat brengt u hier zoo vroeg? Waaraan hebben wij het onverwacht genoegen te danken, waarde docter?' vroeg Brederode.

'Ik moest eene visite maken bij een zieken student aan den overkant, Herr Van Os, die klaagt over hoofdpijn, duizeligheid, - in één woord, hij heeft zich overwerkt!'

'Wat heb ik gezegd!' viel Brederode hem hier in de rede. En ik geloof, dat hij, zooals het de meesten van ons gaat, een zekere satisfactie gevoelde dat zijn ongeluksprofetie was uitgekomen.

'Dat komt van het studeren en werken', zeî Hock terwijl hij zijn glas vulde.

'En van het verzaken der natuur', voegde de poëet er bij, die zijn stokpaardje maar niet vergeten kon.

'Gekheid, heeren', zeî de docter, terwijl hij in den hoek van de kamer ging staan, daar het zonnelicht hem de oogen begon te verblinden: 'het is zoo erg niet, hij zal morgen wel beter zijn.'

'Een glas wijn, docter?' vroeg de onverbeterlijke en ligtzinnige Hock.

'Dankje. De ziekte van Van Os heeft niets te beduiden. Zijn zenuwgestel is wat in de war. Hij studeert te veel, hij heeft niet genoeg beweging, jelui moest hem er eens uithalen, om wat met u te wandelen.'

'Ik heb het gisteren nog geprobeerd en hem voorgeslagen een partij billard met mij te spelen te Bankeyden', zeî Hock.

'En ik eergisteren, om eens wat bedaard te flaneren', zeî Wagner, terwijl hij zijn veertiende pijp stopte.

'En ik verleden week om een wandeling te doen in de maneschijn', voegde Van der Horn er bij. 'O schoone natuur! Wat zijt gij -

Bezopen - stom bezopen', zeî Hock halfluid maar op orakeltoon, terwijl hij naar den poëet wees die er niets van bemerkte maar in verrukking naar den zolder keek.

'Ik kan het raauwlijks gelooven, docter!' zeî Brederode, 'maar ik hoor dat Van Os al de historici van het Byzantijnsche rijk voor zijn examen wil nemen, en men zegt dat Professor Hartwig den ganschen dag daarop zit te studeren, omdat hij er nooit één van gelezen heeft.'

'Hij kent Aristoteles van buiten!' zeî Wagner.

'En Plato heeft hij op zijn duimpje!' beweerde Hock.

'En men zegt dat hij den halven Euclides achterwaarts kan opzeggen!' zeî Brederode.

'Dat hij Galenus goed kent, kan ik

zelf getuigen', zeî de docter, 'want hij heeft mij van morgen mooi in 't naauw gebragt met zijn vragen over hersenziekten!'

'Maar hoe komt Van Os toch in eens aan zoo'n studeer-manie? Hij heeft er geen ééne reden voor: hij is rijk, ten minste -'

'Ik heb nooit iemand gekend, die hard ging studeren', zeî Hock met een diepzinnig gelaat, 'of hij wierd gek, 't is tegennatuurlijk, dat studeren.'

'Mijne heeren' zeî de docter, eensklaps opstaande met zijn hoed in de hand, 'de redenen van het hard studeren van Van Os doen zijn hart allezins eer aan. Hij *was* rijk, maar is het niet meer. Vóór zes maanden kwam het berigt dat zijn vader op Java gestorven is, en dat zijn boedel in de war is. Nu heeft Van Os gezworen voor zijne ongelukkige moeder te zullen zorgen. Misschien is er ook wel wat verliefdheid bij in het spel; maar daar ben ik niet zeker van, ofschoon er een lief - doch neen, heeren! wat de gezondheid ruineert is niet de studie maar dit, en dit, en dit, en dit.' En meteen wees hij met zijn stok op Hock's wijnglas, op Wagner's bierkruik, op Brederode's borrelflesch, en op Van der Horn's sigaar', enz.

De jongelieden zijn nu vol eerbied voor Van Os. En het gesprek eindigt met den uitroep van Brederode: 'Komt jongens, trekt nu uwe toga's aan, want we moeten naar de kapel!'

Het volgende hoofdstuk brengt ons op de kamer van Professor Hartwig. Het is een week later en de dag vóór de examens. De Professor zit druk te studeren in de Byzantijnsche historici, die hij nooit gelezen heeft, maar nu heeft moeten koopen, wijl hij uit vrees van zich belagchelijk te maken, ze niet op de bibliotheek durfde te gaan bestuderen. Hij is slecht gehumeurd, want hij kan al die deelen toch niet uit krijgen, en dan zal die ellendeling, die Van Os, misschien juist den schrijver kiezen, dien hij nog niet gelezen heefl. Daarenboven heeft hij om tijd te winnen moeten bedanken voor het jaarlijksche diner van de Academie-boekhandelaren, en denkt met verkropte woede aan de heerlijke schildpadsoep en delicieuse wijnen, die hij om dien hatelijken Van Os moet missen.

Daar wordt aan zijn deur geklopt. Het is de ons reeds bekende docter Pinkoff. 'Oh!' zegt het vriendelijke manneke, terwijl hij plaats neemt. 'Al weêr aan het werk! En ook al aan die Byzantijnsche historici! Dat schijnen lastige knapen te zijn; want de jonge Van Os, waar ik juist eene visite heb gemaakt, heeft er zich half gek op gestudeerd. Zeg eens Professor, maak het hem niet te moeijelijk!'

'Wien docter?'

'Wel, dien armen Van Os. U kent hem wel Professor! hij heeft zich overwerkt.'

'Is het waar, dat hij aan den drank is, docter?' zeî Hartwig boosaardig.

'Aan den drank? Daar is geen matitiger student in heel Leyden. Hij drinkt niets als thee en garstewater.'

'Dan is het ook niet waar dat hij zich opwindt met opium?'

'Wel neen! onzin!'

'Ook niet dat hij speelt?

Wat malle praatjes!'

'En is er ook niets van aan wat men algemeen vertelt omtrent die historie met dat mooije meisje uit het koffijhuis in de Lillypotstraat?'

'De grootste leugen, dien de vader der leugenen ooit uitgedacht heeft, Professor.

Ik kan mij niet begrijpen, dat gij eenig geloof hecht aan zulke malle praatjes', enz.

De docter herhaalt zijn verzoek om Van Os te sparen, daar zijn hersenen overprikkeld zijn, doch de Professor, meer en meer verwoed op den student, besluit innerlijk juist tot het tegendeel.

De eerste dag der examens is over. Van Os komt uit de kamer en al de studenten op de Honderd-pijpjes-plaats verzameld gaan eerbiedig voor hem uit den weg, maar hij ziet ze niet.

'Ik zal u precies zeggen hoe het ging', zeî Hock, de luidruchtigste bewonderaar van Van Os. 'Toen wij met ons achten in de kamer kwamen en onze boeken uitzochten, nam Van Os voor zijn examen in de philosophie den geheelen Aristoteles, voor dat in de Theologie tien *patres*, voor de poëzy al de Grieksche tragici en voor de historie al de Byzantijnsche historici. Bij Jupiter! heeren, er ging een kreet van bewondering op zelfs onder de examinatoren. Wij zevenen hieven een luid hoerah! aan, dat evenwel die kwast van een Hartwig dadelijk belette....'

'En toen', begon Van der Horn.

'Stil, Van der Horn, je laat nooit iemand anders praten dan je zelf. Waarom lacht jelui, jongens? Nu, toen kwamen die moeijelijke lange plaatsen uit Berosius, Constantinus-Porphyrogenitus, en God weet wat voor andere namen die ik al lang vergeten ben. Maar eindelijk liep Hartwig er toch in. Als hij vroeg naar den naam van een bisschop hier of daar, zoo wat drie honderd jaar na Christus, dan gaf Van Os hem de heele historie der Ariaansche ketterij; en als hij vroeg wat een Stratopedarch was, dan kreeg hij van Van Os eene beschrijving die wel drie pagina's lang was van al de hof-etiquettes uit dien tijd. De Professor kreeg een kop als een bul! Als hij wat in het Grieksch vroeg, antwoordde Van Os in het Hebreeuwsch....' Onder dit gesprek komt Professor Hartwig zelf te voorschijn en houdt nu zulk een brutale toespraak tot de jonge lui, dat geen Gymnasiast zoo iets zou geduld hebben en dan.... Leydsche studenten in het jaar 1823!!! Toch moeten we er ter eere van Hock bijvoegen, dat, toen de Professor vertrokken was, hij het voorstel deed om hem 's avonds een charivari te brengen.

Eindelijk zijn wij genaderd tot den laatsten dag van het examen - en tot de ontknooping van het drama. Tot nu toe heeft Van Os gezegevierd, en de woede van Professor Hartwig is steeds geklommen. Doch de jongeling ziet er uit als een schim. Op eens staat hij op bevel van den Professor op en leest met een zachte en stamelende stem een klein opstel voor over het Gnosticisme, dat tevens moest dienen als proeve van zijn Latijnschen stijl.

'Wat harder, mijnheer!' riep Hartwig, 'en niet zoo tusschen uw tanden. Wij hebben toch al genoeg met u uit te staan, dan dat gij het ons nog lastiger zoudt maken door uw slecht lezen.'

Van Os las luide en kwam zoo, schoon met een steeds heescher wordende stem, aan het einde van zijn opstel.

'Nu, mijnheer!' zeî Hartwig op hatelijken toon, 'daar ik van de drie laatste pagina's van uw mooi opstel toch niets gehoord heb, - zullen we maar weêr beginnen waar we gister uitscheidden, de Pauliciaansche ketterij, zoo als ze beschreven wordt in het geleerde werk van Photius en anderen. Ben je klaar? Uit

uw opstel zou ik zeggen, dat ge van dit onderwerp ten minste wel iets weet.'

'Ja, ik ben klaar', antwoordde Van Os met een ongewonen klank in zijne stem, die iets bevends had; zijne oogen ook stonden verwonderlijk dof en wezenloos.

Het examen werd hervat. Hartwig nam een hoogen toon aan, en vroeg zoo barsch mogelijk, want hij voelde dat het uur van Van Os' zegepraal naderde, en toch had hij nog een flaauwe hoop om den jongeling op de eene of andere manier te laten rijden.

'Nu mijnheer! verhaal ons eens den overgang van het Gnosticismus tot het Manicheïsmus.'

Van Os antwoordde niets. Die vraag scheen hem te doen verstommen. Allen keken hem met verbaasdheid aan.

'Hoe, mijnheer! kunt ge met al uwe geleerdheid zulk eene eenvoudige vraag nog niet beantwoorden?'

Van Os bleef zwijgen.

'Dan zal ik u wat anders vragen. Ik begin te gelooven dat uw geleerdheid vrij wat oppervlakkiger is dan ik eerst dacht. In welke eeuw is de secte der Paulicianen gesticht? Nu, mijnheer! laat eens hooren wat gij weet.'

Van Os keek eerst als of hij er niets van begreep, en zeide toen met beschroomde stem. 'In de zestiende of zeven -'. Hier begon hij te stotteren, hield stil en barstte uit in tranen.

'Hoort ge, hoort ge heeren! dat onzinnig antwoord van dien verwaanden quasi-geleerde?' riep Hartwig uit, terwijl hij zijn rood en boosaardig zegevierend gelaat keerde naar zijne mede-examinatoren.

'Waarlijk collega!' zeî een hunner 'ik geloof dat ge dien student, die zich klaarblijkelijk overwerkt heeft, wat zachter moest behandelen. Het jonge mensch is ziek, dat kan men hem aanzien!'

'Niemand behoeft mij te zeggen wat mijn pligt is', zeî Hartwig trotsch tot zijn meer zachtmoedigen ambtgenoot.

'Nu dan, mijnheer!' zoo sprak hij thans weder op barschen toon tot Van Os, 'alvorens ik dit boek sluit met schaamte over uwe onwetendheid en waanwijsheid, laat ik u nog vragen: welke waren de zes voorname dwalingen der Paulicianen in onderscheiding van die der Gnostiken?'

Van Os antwoordde niet.

'Is het uit te staan, heeren? die onbeschaamdheid van een - en durft zulk een pedante domkop zich met mij te meten. De kerel weet niets!'

Maar het is met den armen Van Os gedaan. Brederode en Hock trachten hem te vergeefs moed in te spreken. Op eens vliegt hij op, slaat zijne handen boven zijn hoofd te zamen, geeft een gil en valt op den vloer.

Hij was idioot geworden....'

Hoever is de schrijver dezer Novellette er van af?

- R -

De bron des geluks.

Het gezin, waarvan ik u wil verhalen, bestond uit vijf personen. Willem, de vader was een flink werkman, in de kracht des levens. Hij had een goed verstand en degelijk karakter. Ofschoon zijn gezin slechts uit vrouw en drie kinderen bestond, bekommerde hij zich toch menigmalen over den dag van morgen, daar hij wel wist dat van zijn leven en van zijn voortdurenden arbeid het bestaan en de welvaart van zijn kroost afhing, terwijl hij geheel vergat het oog vertrouwend naar boven te heffen, dewijl van daar toch alle kracht en ondersteuning komen moet. Ook Martha zijne vrouw kon niet altijd een ontevreden klagt over het moeitevol leven terughouden. Zij was eene trouwe moeder, eerst zes en dertig jaar oud, doch de vele zorgen en inspanning om hare kinderen rein en netjes voor den dag te doen komen en de woning knap te houden, gaven haar het voorkomen van veel ouder te zijn, door de vele rimpels die zich reeds op haar eertijds lief gelaat vertoonden. De oudste zoon Jan had de school verlaten, waar hij zich door uitstekenden aanleg en onvermoeiden ijver beijverde en onderscheidde; reeds was hij op vijftienjarigen leeftijd zijn vader behulpzaam, want even als deze legde hij zich op het schrijnwerkersvak toe. Zijne twee zusjes Louize en Marie waren zeven jaren, gelukkig nog niet deelende in der ouderen bekommernissen, zeer speelsch en op de school zich niet erg bezwarende over het leeren, maar lieftallig en begaafd met een gelukkige inborst, die voor de toekomst, als er wat meer ernst bij kwam, alles goeds beloofde. De man had volop werk, daar hij de beste werkman was bij den eersten meubelmaker uit de stad. Wel werd er groote moeite en overleg vereischt om in alle huisselijke behoeften te voorzien, doch dit was der moeder goed toevertrouwd, daar zij het reeds als kind geleerd had. Hare kinderen werden door hun voorkomen in kleeding en helderheid als de knapste uit de buurt genoemd - zij mogt er trotsch op zijn, want is er voor eene moeder grootere eer, dan die zij door hare kinderen geniet! Ziekte of ongeluk kenden zij slechts bij naam; Willem bragt zijn verdiende loon trouw in het huishouden, geen deel werd er af gehouden voor verkeerde plaatsen of uitspattingen; de driften werden niet opgewekt door grove verkeerdheden der kinderen - stil gleed hun leven daar henen. Men zou gezegd hebben dat dit alles genoeg was om hen gelukkig en tevreden te doen zijn en toch - zij waren het niet.

Maar het geluk bestaat ook niet in het afzijn van het kwaad. Daartoe verlangt men iets meer wezenlijks: het hanteren en de beoefening dier stille deugden die het leven, al heeft men met tegenspoed te kampen, veraangenamen, veredelen, heiligen, ja een voorsmaak van den hemel geven. En die zelfsverloochening, die stille overgave, die opofferende liefde, die vergevingsgezindheid, men vond ze niet bij Willem en Martha. Beide vervuld met liefde voor hunne kinderen kenden het middel niet om hen tot zich te trekken. De offers, die zij voor hun drietal bragten, kostten hun

veel moeite, daar zij de kracht misten om het met een blij gelaat te doen, zoodat het den kinderen niet verborgen bleef dat het offers waren. ‘Ons roofden zij hun liefdewerk zijn kroon, zijn lieflijkheid, zijn waarde; zij roofden hun eigen ziel haar loon, daar zij 't vraagden van de aarde’*). Zij wisten hunne kinderen geen vertrouwen in te boezemen, en vooral Martha bezat dit niet van hare dochters, zoo als menige moeder dit onbepaald van haar kind genoot; zij had de juiste tact niet om met haar om te gaan, beknorde haar met ongeduld over ligte vergrijpen, met dit gevolg, dat de kleinen terug getrokken en boos werden, dikwijls hare verkeerdheden ontkenden, in plaats van ze met die ongekunsteldheid, der kinderen sieraad, te belijden Zonder juist de oorzaak van de koudheid en weinige aantrekkelijkheid van haar huisselijk leven te begrijpen of in zich zelve te zoeken, gevoelde Martha toch zeer goed, dat er iets haperde en had er een waar verdriet over. Willem was bijna den ganschen dag op zijn werk, kwam hij met zijn zoon te huis om te eten, dan was hij dikwijls moe of niet in zijn humeur, en zoo gebeurde het dat menige maaltijd voorbij ging, zonder dat hij een woord sprak, terwijl als hij des avonds terug kwam, hij zijne meisjes in slaap en zijne vrouw gebukt over haar werk vond, verzoend minder door ijver dan wel door zorg en gebrek aan vertrouwen en aanmoediging. Zoo gingen de dagen voorbij, toen de geboorte van een vierde kind eenige verandering te weeg bragt. Eene nieuwe zorg voor vader en moeder, getuige menige zucht, die uit Martha's boezem rees, maar eene nieuwe ongekende vreugde voor de kinderen, die in dit nieuwe broertje een speelpop begroetten, en natuurlijk niet dachten aan de vermeerderde zorgen en uitgaven voor hunne ouders. Eenige dagen later toen Martha bezig was haar kind te helpen slaakte zij een kreet, maar hij bleef onbeantwoord. Martha was alleen! De moeder had ontdekt dat het regter been gebrekkig was, zoodat het arme kind waarschijnlijk niet, of zeer moeijelijk zou kunnen gaan, en behalve dit was hij alreeds zeer teer en zwak. Slechts weinige tranen konden haar eenige verligting geven, oogenblikkelijk begaf zij zich naar den geneesheer, om van hem de bevestiging te ontvangen van de zoo treurige waarheid. In spanning wachtte zij des avonds haar man op; hij kwam en terwijl zij den kleinen Réné op zijne knieën plaatste, zeide zij: zie Willem, welk geschenk God ons gegeven heeft! Willem betastte den kleinen teeren voet, het was eene ontwrichting van den enkel, gaf het kind aan zijne moeder weêr, en liep met groote stappen de kamer op en neêr. De kinderen deelden in de algemeene verslagenheid, allen weenden. Eensklaps was het alsof Willem tot zich zelven kwam, hij stond stil en zich tot zijne vrouw keerende, zeide hij: Wel nu Martha, zoo God ons in dit kind bedroeft, wij willen ons onderwerpen; Réné kan het niet helpen, hem moet niets ontbreken, wij zullen er te harder om werken.’ Deze woorden vonden weêrklank in het hart der moeder, spreken kon zij niet, een hartelijke zoen en welsprekende blik waren haar antwoord. Van dezen dag af ontstond er eene geheele verandering in de stille woning. Men kon gerust zeggen, dat met dit zwakke hulpbehoevende schepseltje, God meer zachtmoedigheid, onderwerping en weêrkeerige belangstelling gezonden had. De moeder was niet meer alleen. De voortdurende zorg die Réné eischte, deden haar zich zelve vergeten, en de zon scheen helder en vrolijk in die binnenkamer, toen hij de liefkozingen die hem ruimschoots ten deel vielen, begon te beantwoorden. Ook Willem vond meer aantrekkelijkheid in zijn huis. Het was aardig te zien, zoo dikwijls als hij niet op zijn werk moest wezen, hoe hij zijne vrouw hielp in hare bezigheden of haar die verligtte door zich met den

*) De Génestet.

kleinen zwakken jongen bezig te houden; aandoenlijk die ruwe, forsche vader met dat teere, fijne schepseltje op zijnen schoot, terwijl hij langzamerhand eenige woorden

begon te stamelen of met genot in zijne dikke haren woelde. Menigmaal betwistte zijn zoon Jan hem dit genoegen, want ook deze was oplettender geworden voor zijne moeder. Aller gedachte, die zij door daden openbaarden, was: wij zullen u te meer liefhebben, omdat gij een leven vol onthouding en lijden hebben zult. Weemoedig was de ontdekking, dat Réné geen geregelden stap doen kon op den leeftijd, dat andere kinderen zich oefenen in het loopen, maar hier ook wist de moederlijke teederheid elke treurige gedachte te verbannen onder een tal van liefkozingen, en de rust van den huisselijken haard werd er niet door verstoord.

Jaren verliepen; Réné groeide voorspoedig op, maar bleef zwak. Zijne blaauwe oogen hadden iets kwijnends, zachte blonde krullen vielen hem om de slapen, en de handjes waren zoo mager, dat het pijnlijk was ze te zien. Geen offer was voor hem te groot, dat de ouders niet gewillig bragten; de versterkendste en uitgezochtste spijzen, de warmste kleederen, zelfs kleine versnaperingen werden voor hem aangeschaft, maar het woord: 'God heeft hem ons zwak gegeven, wij kunnen hem niet sterk maken,' herhaalde Willem meermalen, krachtig door het geloof en vertrouwen dat hij gekregen had, geoefend door het lijden van zijn kind. Maar zoo als het heel dikwijls het geval is bij kinderen van een zwak ligchaamsgestel, het verstand was bijzonder ontwikkeld. Naauwelijks vijf jaren oud, deed hij aan zijnen broeder en zijne zuster talrijke vragen over allerlei onderwerpen, die zij met liefde en hulpvaardigheid beantwoorden. De ouders luisterden met genot naar der kinderen gekout, en waarlijk men herkende in dit vrolijke, opgewekte troepje de stugge, zwijgende menschen van voorheen niet. Broeder Jan had krukjes en een rolstoeltje voor het zwakke broertje gemaakt, en de meisjes, die knap leerden naaijen, beijverden zich om zijne kleeren zoo smaakvol mogelijk te maken. Zondags en menigen mooijen zomeravond bragt de vader hem naar buiten, zocht bloemen en bezorgde hem een vogeltje, in welks gezelschap en zang hij zoo innig veel genoegen had. Martha van haren kant bedacht van alles, wat de moederliefde uitvinden kan om hem te verkwikken of zoo het kon leed te voorkomen; zij zou voor geen geld haar zwakken, teêren jongen tegen een sterken, flinken knaap geruild hebben. Tot loon van al die liefde, genoten zij de dankbaarheid en innige gehechtheid van hem, die zich het voorwerp van zooveel teederheid zag, en voor elke liefdedienst overlaadde hij hen met liefkozingen. God, de Heer weet best wat Hij doet! Dit kind, dat oogenschijnlijk tot last zou zijn van een gezin, dat den kost won in het zweet des aanschijns, was een band geworden die al de leden, welke vroeger vreemdelingen voor elkaâr waren, in liefde en toegenegenheid aan elkander verbond. 'Réné is ons een schat,' zeide Willem, 'hij is onze rijkdom en het licht in onze woning.' 'Réné is een engel,' voegde de levendige Marie hierbij, 'ik houd het er voor, dat de engelen in den hemel even zoo zijn.' De arme moeder beefde op dit gezegde, vreezende dat de gelijkenis op die hemelbewoners hem te spoediger derwaarts zou doen gaan. De herfst kwam, en met haar de zevende verjaardag van Réné. Die herfst was koud, mistig en stormachtig. Allen ontdekten den nadeeligen invloed van het weder op den kranke. Slechts zelden snapte hij vrolijk en lief zoo als vroeger, de krukken rustten, zij konden het zwakke ligchaam niet meer ondersteunen; een drooge hoest ondermijnde de nog overgeblevene krachten, en kondigde allen een nabij zijnden dood aan! Allen zagen het, doch trachtten het voor elkaâr te verbergen, of hielpen door gemeenschappelijke onderwerping en gebed het leed dragen.

Réné zelf volgde den indruk van het oogenblik, zweeg als hij leed, doch naauwelijks had hij eenige verademing of hij lachte weder, speelde met zijn vogel en vroeg om bloemen; doch ook deze oogenblikken werden steeds zeldzamer. Op eenen morgen had de geneesheer Willem bekend gemaakt met het naderend einde van het kind; bij zijne terugkomst vond hij Martha

geknield, biddende bij het leger van Réné, en luisterende naar de belemmerde ademhaling, hij knielde naast haar neder en vereenigde zich in den geest met hare bede, beiden gevoelden zich gesterkt tot den strijd. Op eens heft zich het kind met kracht op en zegt: 'Vader lief, u hebt mij in langen tijd niet naar buiten gebragt, en zag ik de zon niet.'

'Weldra mijn kind', terwijl hij de hand zwijgend op Martha's mond legde, die op het punt stond in tranen uit te barsten, 'weldra zult gij de zon zien die nimmer ondergaat en velden met bloemen die nimmer verwelken.'

'O vader! gaarne, dadelijk, want ik vind de kamer laag en benaauwd.'

'Maar uw moeder, broeder, zusters, noch ik zullen dan bij u zijn, later hopen wij u te volgen.'

'Wel nu, dan zal ik wachten tot zij gereed zijn mede te gaan, ik wil ze niet verlaten.' En hierbij zonk hij uitgeput op zijn kussen, terwijl zijne oogen door de felle koorts glinsterden.

Deze langdurige krankheid vorderde veel zuinigheid en opoffering.

Nacht en dag moest het vuur branden, de zusters hadden stevig voedsel noodig daar zij beurt en beurt waakten, maar niets was te veel, geene opoffering te groot, geene klagt, geen gemor werd er in die woning gehoord. Op kersmis wilde hij opstaan, hij was hersteld; op moeders schoot zat hij met het hoofdje rustende tegen haren schouder, toen de vader de kamer intrad met een beeldje van Jezus als kind. O wat was de kleine jongen gelukkig! Den ganschen dag praatte hij als voorheen, en liet zich ontelbare malen de geschiedenis van Jezus geboorte verhalen. Allen begonnen hoop te voeden; behalve Martha, wie eene innerlijke stem zeide, dat deze beterschap slechts schijnbaar was, en zij er dus niet op vertrouwen moest. En inderdaad, de nacht was zeer onrustig, de krampachtige hoest onophoudelijk, en de zwakheid eene sneltoenemende wegzinking van krachten.

Niemand begaf zich ter ruste. De doctor, die reeds vroeg gehaald was, schudde het hoofd, en schreef geene nieuwe geneesmiddelen voor. Des morgens was de werkplaats van Willem gesloten, en allen die Réné lief hadden stonden om het bed van den kleine geschaard. Om twaalf uur brak er een zonnestraal door de geslotene luiken en viel op het krankenleger, het kind wilde spreken, doch kon niet, hij stak zijne armen uit naar die zon, lachte en sliep voor altijd in, om heen te reizen naar die engelen wier beeld hij hier was. Martha weende lang aan de borst van haren Willem, die woorden van troost en geloof tot haar sprak, want het geloof was in die harten gekomen met de geboorte, en de hoop met den dood van het lieve kind. Ofschoon heengereisd liet hij veel achter op aarde.

Dagelijks werd er van hem gesproken, geene zijner woorden vergeten, noch zijn geduld, noch zijne engelachtige zachtheid, en men vergat ook niet die langmoedigheid, zachtmoedigheid, ootmoedigheid, en het geduld met elkanders zwakheden, die vele stille deugden, die onmisbaar zijn tot bevordering van het huisselijk geluk. Nooit hadden de ouders zoo veel achting voor elkaar gehad en nooit hadden de kinderen hen met zoo vele bewijzen van liefde omringd dan nu, nu ze allen te zamen den lieveling betreurden.

Op het graf van Réné werd een klein marmeren gedenkteeken geplaatst, waar de bloemen nimmer ontbraken, en waar het gezin zich elken zondag als ter bedevaart heen begaf. Langzamerhand droogden de tranen; de herinnering en de hoop des wederziens vulden de leegte aan, maar het geluk waarvan de geboorte van het kind

de bron was, bleef huisvesten in die woning en in die harten, aan wier liefde en zorg God het zoo korten tijd had toevertrouwd.

Vrij naar het fransch.

t.o. 192

HOE EUROPA'S DIENDER DE POLEN BESCHERMT.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

De opstandings - questie.

De Realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden en hare verdedigers. Een kritisch onderzoek, kritisch onderzocht, door J.W. Straatman, Predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Groningen. Te Groningen, bij K. de Waard. 1862.

'*Das Wunder ist des Glauben liebstes Kind; Kind - ja, aber nicht Valer*', gelijk men het ons zoo menigmaal wil doen gelooven. Slechts dáár, wáár van den nog altijd, naar 't schijnt, onverzoenlijken strijd tusschen geloof en wetenschap geen enkel spoor te vinden is, kan het wonder al die wonderen verrigten, welke men gewoon is er aan toe te schrijven. Wonder-*verhalen* worden als de meest stevige grondslagen voor des Christens geloof beschouwd, hoewel de wonderen zelve, getuige de geschiedenis, niet in staat waren iemand te doen gelooven. Ten tijde van Elia waren ongeloof en afgoderij in Israël aan de orde van den dag, niettegenstaande deze profeet schittert in den vollen glans der wondermagt. Ook Jezus kon niemand, zelfs niet door de schitterendste wonderen welke van hem geboekt staan, tot een waarachtig geloof brengen. Heeft men echter eenmaal de vrucht geplukt van den boom der kennis en daarvan gegeten - onze eeuw heeft dan ook dien smaak nog niet verloren - dan schijnt het orgaan, zóó noodig om wonderen, eene spijs alléén voor sterkere digestie-organen geschikt te verteren, onherstelbaar te verdwijnen. Door de verlichting der vorige eeuw werd die operatie ondernomen, en het heeft, althans naar het tegenwoordige te oordeelen, al den schijn dat deze haar maar al te wel gelukt is. Geen tijd was overigens minder in staat om het wonder in zijn wording en de religieuse waarde der wonderverhalen ook maar eenigzins te begrijpen. In een tijd, waarin het verstand alles beheerscht, wordt aan de phantasie geen regt gedaan en daardoor de godsdienst zelve miskend, deren Vater gelijk Strausz het uitdrukt, das Gemüth, derer Mutter aber die Phantasie ist. Toen in de vorige eeuw de oude zakken be-

gonnen te bersten, werd ook de nieuwe wijn uitgestort. Maar hoe eenzijdig ook hare bestrijding van het miraculeuze moge geweest zijn, wat men later en te regt tegen haar hebbe ingebragt, niets is bij magte geweest om de onschuld des geloofs ook maar eenigzins te herstellen.

Onze eeuw kan zich in de wonderen in 't geheel niet meer te huis gevoelen; het bewustzijn onzer dagen is daarmeê in lijnregten strijd: men heeft voor goed opgehouden, ‘de bijbelsche wonderwereld als eene wereld van vleeschelijke werkelijkheden te beschouwen’, ziedaar, wat de uitspraak is der meest innige overtuiging van hen, die aan het wetenschappelijk streven van de laatste honderd jaren niet vreemd zijn gebleven. Wel is onze tijd door zijne bij uitnemendheid kritische rigting in menig godsdienstig en geschiedkundig vraagstuk dieper doorgedrongen, en zijn er op het gebied der bijbelsche kritiek groote vorderingen gemaakt; maar, terwijl de meeste Christenen thans aan het christendom niettegenstaande of zonder, slechts weinigen *met* de wonderen gelooven, schijnt het orgaan om aan wonderen te gelooven dermate ook onder de theologen verloren te zijn, dat Strausz in Duitschland en Prof. Loman ten onzent niet zonder regt konden beweren, dat geen hunner meer opregt aan wonderen, de bijbelsche niet uitgezonderd, gelooft.

Tot staving van dit gevoelen zoude eene bloemlezing der argumenten, ook door de meest regtzinnige godgeleerden ten bewijze der wonderen aangevoerd, - een werk dat de moeite wel zou loonen, - meer dan voldoende zijn. Het kon dan overtuigend blijken dat, wáár men nog voorwendt aan wonderen te gelooven, dit niets anders beteekent, dan dat men nog veel wonderbaar d.i. onverklaarbaar acht, hetzij dan in de natuur, hetzij in 's menschen leven, iets dat natuurlijk ieder volmondig toestemt. Prof. Doedes bijv. neemt daarom zóó bijzonder het wonder der ligchamelijke opstanding van Jezus in bescherming, omdat indien deze mogt wegvallen, én het geloof der Apostelen, én de stichting der Christelijke Kerk door een gekruisigde hem een onopgelost raadsel blijven. Het is duidelijk dat de wonderen derhalve bij dien geleerde slechts moeten dienen om de leemten in de geschiedenis, tengevolge der ontoereikende en onvolledige bronnen, aan te vullen; houden deze eenmaal ook voor hem op te bestaan, dan zijn de wonderen een ‘artikel de luxe’ geworden. Een even onbewust ongeloof aan wonderen straalt er door uit de pogingen van vele andere behoudende godgeleerden, om de wonderen uit de godsdienstige persoonlijkheid des Heeren langs psychologischen weg af te leiden en te verklaren: voor hen toch, die werkelijk aan wonderen gelooven zijn zulke hulpmiddelen en zielkundige achterdeurtjes geheel en al overbodig. Waarlijk! de wonderen zijn zelfs niet bij magte deze godgeleerden eenig geloof af te dwingen: want wat anders dan hun afkeer van het wonder als zoodanig is de oorzaak van al deze pogingen? - De wonderen zijn ook voor hen hinderpalen, welke zij gaarne weggenomen zagen, ja! zij doen zelve alles om ze weg te brengen. Met de meeste wonderen is het dan ook hopeloos gesteld; die des O.T. vonden reeds lang geene genade meer, en die des N.T.? Ook van deze wordt de verdediging meer en meer opgegeven; het wonder echter der ligchamelijke opstanding vindt integendeel voortdurend vele verdedigers. Deze

te bestrijden wordt nog steeds voor eene daad van onzinnigheid en heiligschennis gehouden; men is overtuigd, dat dit wonder der wonderen niet zóó ligt uit de rij der geschiedkundige feiten kan worden geschrapt, maar houdt het voor eene vesting, sterk genoeg om nog menige belegering door te staan, en stelt van haar behoud christendom en zaligheid afhankelijk. Dit is het bijbelsch verhaal bij uitnemendheid waarop men den vinger legt en uitroept: ‘wie dit niet met ons voor historie, maar voor een gewrocht der dichterlijke verbeelding houdt, plaatst zich buiten het christendom.’ Van lieverlede concentreert zich dan ook de gansche strijd op godgeleerd gebied om dit ééne wonder. De voorstanders eener bovennatuurlijke openbaring verwachten er alles van: waartoe moet 's Heeren ligchamelijke opstanding al niet dienen? Bij *dezen* moet dit wonder, dat zoo krachtig de heerschappij des geestes over de stof predikt, strekken om de materialistische rigting des tijds te bestrijden als of er een meer materialistisch bewijs ten voordeele des christendoms te geven ware, dan juist dit; *gene*, hoewel hij des noods het geschiedkundig karakter of althans de overeenstemming der voorhanden berigten opgeven wil, meent de opstanding juist te moeten vasthouden, omdat daardoor zóó vele problemen zoowel van het zedelijk godsdienstig leven, als van het leven der natuur en der maatschappij opgelost worden. Er leeft blijkbaar bij alle voorstanders dezer wereldbeschouwing eene zekere hoop, dat bijaldien dit wonderverhaal als geschiedenis kan gehandhaafd worden tegenover de zóó negatieve kritiek, er welligt ook van de andere verhalen nog wel wat te maken zal zijn. Men wenscht aan dit wonder, waarvoor zóó veel te zeggen valt, de meest mogelijke waarschijnlijkheid te geven; is dit eenmaal geschied, zoo dat daaraan ook in de oogen der meest ernstige wetenschap een zeker regt van bestaan niet kan worden ontzegd, dan is het niet zoo moeijelijk ook de geheele wonderwereld des bijbels mede in te smokkelen. In dit opzigt dwalen zij dan ook niet, gelijk Lang teregt opmerkt: ‘Ist dieses Wunder geschehen, warum nicht auch andere? dieser Risz, durch die, wie ich glaubte unverbrüchliche Naturordnung wär ein unheilbarer Risz durch meine gansche Gedankenwelt. Wenn je ein Körper, der wirklich schon todt gewesen war, die Deckel des Sarges gesprengt und den Boden der Erde von neuem betreten hat, wenn je die Seele, nachdem sie einen Körper wirklich verlassen hatte, in denselben noch einmal zurückgekehrt ist, dann stosze ich mich an gar keinem Wunder mehr, weder am wandelen auf den Meere, noch an dem Stater im Mund des Fisches. Wenn ich Ein Wunder annähme, so würde ich einen herzhaften Glauben zu allen fassen, so fern sie historisch ordentlich bezeugt wären; meine Begriffe von Gott und Welt muszten von diesem Einem Punkte aus, der mir in der Geschichte feststünde eine völlige, in ihrer Art wieder eben so folgerichtige, Umwandlung erleiden, als ich mich sets bestrebe ohne dieses Eine folgerichtig zu denken.’ Het behoeft derhalve wel geen verder betoog, dat het vraagstuk naar de historische realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden van onberekenbaar gewigt is voor den tegenwoordigen tijd.

Maar het zijn niet alleen de zoogenaamde ‘regtzinnigen’, die deze realiteit

met hand en tand verdedigen - neen! ook de gematigd liberale theologie handhaaft met alle kracht de opstanding, opgevat als geschiedkundig feit, hoe vreemd dit ook moge schijnen. Men mogt toch met eenig regt van hare voorstanders verwachten, dat zij, die zoo menige oude voorstelling als verouderd hebben doen vallen, die aan het schriftgezag en autoriteitsgeloof ontwassen, meer dan anderen het onderscheid tusschen godsdienstig en historisch geloof hebben aangewezen, ook de onafhankelijkheid van het eerste dieper zouden hebben gevoeld, om het laatste met te meer vrijheid in overeenstemming te brengen met de wetten, welke overal elders op historisch gebied gelden. Dit is echter, gelijk hier beneden zal blijken, niet het geval. Zij meenen nog altijd gronden te hebben of te zullen vinden (het eerste bleek nog nergens) om de realiteit der opstanding als historisch feit vast te houden. Deze heeft dan ook voor hen alléén geschiedkundige, volstrekt geene godsdienstige waarde, want in de verdediging van het wonder als zoodanig hebben zij niet het minste belang. Het eigenaardige van deze partij is, dat zij deze erkenning aan de eischen der wetenschap meent verschuldigd te zijn; het is immers haar streven noch aan het geloof, noch aan de wetenschap in een enkel opzigt iets te kort te doen?

De historische kritiek staat dan ook hoog bij hare woordvoerders aangeschreven: zij bespreken ieder vraagstuk met nadruk *kritisch*, noemen hunne kritiek de *ware*, waarvan het geloof niets te vreezen, neen! integendeel alles te hopen heeft, terwijl de ‘Voraussetzunglosigheit’ der moderne kritiek en theologie in waarheid hun ‘enfant terrible’ heeten mag. Hunne kritiek is dan ook inderdaad gematigd: zóó gematigd zelfs, dat zij de hartader der vraagstukken meestal onaangeroerd laat. Hare voorstanders bepalen zich bij hunne onderzoekingen veelal tot eene niet dikwijls van oppervlakkigheid vrij te pleiten weêrlegging der ingebragte bezwaren; zelden of nooit voeren zij een degelijk zelfstandig positief bewijs. Ook bij de behandeling der vraag naar de historische realiteit van 's Heeren opstanding pleeg dit gewoonlijk te geschieden: de zaak waarop alles aankomt werd in het midden gelaten; de mogelijkheid of waarschijnlijkheid zelfs van dit wonder te bewijzen, achten zij beneden zich of liever onwijsgeerig, hoewel toch geen eisch der tegenpartij billijker is dan deze. Gelijk hij, die eenig voorwerp zwart noemt, zijne zaak niet heeft bewezen door aan te toonen, dat zijn tegenstander grovelijk dwaalt, wanneer hij het geel of blaauw noemt, zóó heeft men ook ten voordeele der realiteit van 's Heeren opstanding al zeer weinig bewezen als men de bedenkingen, daartegen van verschillende zijden ingebragt, als niet zóó gewigtig heeft ten toon gesteld. Eerst dan, wanneer men de geloofwaardigheid der Nieuw-Testamentische berigten hieromtrent niet slechts ondersteld, maar werkelijk bewezen heeft; wanneer verder aan elk der schrijvers behoorlijk regt gedaan en uit de woorden door hen gebruikt aangetoond is, dat deze geene andere dan eene *ligchamelijke* opstanding - hierop toch komt het aan - kunnen beteekenen; wanneer ten slotte eene zóódanige opstanding als mogelijk of waarschijnlijk bewezen is, zal dit onderzoek voor gesloten mogen worden gehouden. Dit zal evenwel niet kunnen geschieden, zoolang de tijd nog niet gekomen is, dat men zulk eene vraag zonder misverstand onbevooroordeeld behan-

delen kan; zoolang zal de geschiedenis haar, gelijk zoo vele andere vragen, welke in den jongsten tijd van verschillende zijden besproken zijn, voorloopig tot de onopgeloste moeten rekenen.

Het werkje, welks titel wij aan het hoofd van dit opstel plaatsten, is in bijzondere mate geschikt om deze overtuiging bij een ieder te vestigen of te versterken. Blijkens het opschrift is het niet het doel van den heer Straatman, het hoogst gewigtig vraagstuk naar de historische realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden, geheel onafhankelijk van den arbeid van anderen ter sprake te brengen: neen! de daar gebezigde uitdrukking ‘en hare verdedigers’ vindt in den inhoud van dit grondig bewerkte en in sierlijken, menigmaal oratorischen stijl geschreven boek hare regtvaardiging. Echter niet in alle opzigten; want, hoe algemeen ook het opschrift moge luiden, de taak door den Schrijver zich gesteld, is veel minder uitgebreid dan men in den eersten oogopslag denken zou; het meervoud ware welligt beter door een enkelvoud vervangen. Slaat men het boek open, men bespeurt dan al dadelijk, dat het geschrift van den Hoogleeraar Prins, ten vorigen jare te Leiden verschenen, onder den bijna gelijken titel van ‘De Realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden, kritisch onderzocht, historisch gewaardeerd, dogmatisch beoordeeld’, het eigentlijk onderwerp van 's Schrijvers onderzoek uitmaakt. Hij voert de verdedigers eener ligchamelijke opstanding uitsluitend bij monde van den heer Prins, als uit aller naam sprekende, in, zoodat hij diens arbeid bijna op den voet volgt en tot in bijzonderheden nagaat. Ten einde onze lezers in staat te stellen met eenige juistheid over het zoo belangrijk geschrift van den heer Straatman te oordeelen, hebben wij het werk van den heer Prins mede ter hand genomen en deelen dienaangaande vooraf het een en ander mede.

Er bestond dan op het oogenblik, toen de Hoogleeraar Prins zijne bovengenoemde verhandeling het licht deed zien, werkelijk eene dringende behoefte aan eene opzettelijke verdediging der, ook door de ‘gematigd liberale’ theologie in bescherming genomen, historische realiteit van 's Heeren opstanding ten derden dage. Door allen werd dit werk met belangstelling ontvangen, door zeer velen met blijdschap begroet. Allen, die het in het openbaar beoordeeld hebben, lieten aan de tijdigheid van zulk een onderzoek het meest mogelijk regt wedervaren, al werd de vrees van den heer Prins van *te laat* te zullen komen, bijaldien hij aan zijn' arbeid een andere, ja de oorspronkelijke bestemming had gegeven, zeker niet zoo algemeen gedeeld. Het doel, door den Hoogleeraar zich met dien arbeid voorgesteld, was tweeledig: in de eerste plaats wenschte hij de christelijke, meer bepaald de Nederlandsche Hervormde Kerk, aan welke in den laatsten tijd, door de steeds stouter uitgesproken ontkenning zoo veel ergernis was gegeven, kon het zijn, tot rust te brengen door het allerbelangrijkst en hoogst gewigtig vraagstuk der realiteit naar de behoeften des tijds te bespreken. In de tweede plaats wilde hij eene poging aanwenden om dat vraagstuk eene schrede nader aan zijne oplossing te brengen. Hoe voortreffelijk ook *wij* dit doel achten, mogen wij toch de vraag niet achterwege laten, of zoodanig een doel werkelijk bereikbaar

was? Kon de Hoogleeraar het van zijn standpunt, het zij ééne der partijen naar den zin maken, het zij de partijen tot éénheid brengen? Hij zelf vreesde van neen, en naar wij meenen, heeft het oordeel, over zijn arbeid op verschillende wijze uitgesproken, de vrees des Hoogleeraars geregtvaardigd. Indien iets, dan kon dit ten minste wel te voren voorzien worden; zij toch, die op het wonder der opstanding niet slechts het geloof der Apostelen, maar ook hun eigen geloof wenschen gegrondvest te zien, konden met een boek als dat van den heer Prins, waarin, ja! de opstanding als historisch feit verdedigd, maar tevens het gevaarlijke om daarin een fundament voor zijn geloof te vinden breedvoerig aangetoond wordt, slechts weinig vrede hebben. Zij zien, daar zij op hun standpunt des geloofs voor niets meer dan voor de wetenschap te duchten hebben, zoo ligt in iedere *kritische* behandeling van dat vraagstuk eene poging, om het wonder der opstanding, zoo als zij het noemen, weg te cijferen. En de anderen? de partij bij voorbeeld, voor welke de stelling ‘wonderen zijn onmogelijk’ meer dan eene magtspreuk is geworden, zij, die deze stelling het A B C der kritische wetenschap achten, wat zeggen zij van de poging, door den Hoogleeraar Prins beproefd, om een antiwetenschappelijk geloof en eene antigeloovige wetenschap met elkander, maar ten koste van beiden, te verzoenen?

Het antwoord op deze vraag zal het werkje van den heer Straatman ons geven, waarin het onderzoek van den Leidschen Hoogleeraar aan eene gestrenge, maar niet onbillijke kritiek onderworpen en overtuigend aangewezen wordt, hoe daardoor dit vraagstuk niet alleen niet opgelost is geworden, maar hoe het integendeel zijne oplossing meer benadeeld dan vooruitgebragt heeft. Voor dat wij Schrijvers oordeel in zijn geheel mededeelen, zullen wij zoo kort mogelijk het standpunt, door den heer Prins ingenomen, en de beginselen, waarvan hij bij zijn onderzoek uitging, in oogenschouw nemen, om de toepassing dezer laatste op een of ander schrijver des N.T. tot in bijzonderheden te volgen. Wij kiezen hiertoe niet zonder reden het door hem geschrevene aangaande de getuigenis van den Apostel Paulus over 's Heeren opstanding uit de dooden; want, behalve dat wij hier niet te doen hebben met bijzondere sympathiën en antipathiën, kan het onderzoek hier vele vragen laten rusten, welke bij andere schrijvers des N.T. op den voorgrond treden. Omtrent de geschriften toch, waarop het hier bovenal aankomt, is men het, wat den schrijver aangaat, over het algemeen vrij wel eens. Wij gebruiken veelal 's Schrijvers eigen woorden en spoeden ons tot zijn eigentlijk gezegd programma.

Het ligt in den aard der zaak, zóó eindigt de Schrijver zijne voorrede, dat hier vóór alle dingen met het oog op de ingebragte bezwaren een onderzoek moet worden ingesteld, naar de historische realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden op grond der getuigenissen van het Nieuwe Testament; dat daarna het gewigt, dat het geloof aan die opstanding voor de Apostelen en voor de vestiging der Christelijke Kerk gehad heeft, eene nadere overweging verdient, terwijl eindelijk op deugdelijke gronden moet worden uitgemaakt, welk belang uit een religieus dogmatisch oogpunt, volgens den aard der christelijke godsdienst aan de erkenning van die gebeurtenis als historisch feit moet worden toegekend. -

Op welke wijze de Hoogleeraar dit drieledig onderzoek meende te moeten inrigten, kan genoegzaam blijken uit de beginselen - waarvan hij verklaart te zijn uitgegaan: Te regt slaat men, zoo schrijft hij, bij het onderzoek naar de historische realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden, het oog op de *getuigenissen*, daaromtrent voorhanden *in de Schriften* des N. Testaments. Het geldt hier toch eene vraag van zuiver geschiedkundigen aard, die slechts beantwoord worden kan door middel van een gestreng getuigengehoor. Onwijsgeerig is het, bij zulk een onderzoek vóóraf te willen uitmaken wat op een bepaald tijdstip al of niet geschied kan zijn. Dit is niet slechts onmogelijk, maar juist het historisch onderzoek zou daardoor overbodig zijn gemaakt of ophouden volkomen onpartijdig te zijn. Eerst later mag de wijsbegeerte het werkelijk gebeurde trachten te begrijpen en te verklaren, bij het onderzoek zelf heeft zij slechts onzen blik te scherpen. Hoe nu zulk een getuigenverhoor moet worden ingerigt, leert zoo wel de aard der zaak, als de bij geschiedkundige vraagstukken, elders algemeen gevolgde methode. Op de echtheid en geloofwaardigheid der getuigenissen komt het aan. - Hoe ouder, duidelijker en volledíger zij zijn, des te hooger waarde hebben zij. Vooral oogof oorgetuigen staan hoog aangeschreven, latere berigtgevers bekleeden slechts eene tweede plaats. Ook mag niet verzuimd worden te letten op de overeenstemming, die er tusschen hunne berigten al of niet bestaat. Waar zij elkander tegenspreken, daar kan de waarheid slechts aan de eene of andere zijde zijn, of zij is bij geen van beiden. Overigens zal de methode, die wij volgen, zich zelve moeten aanbevelen. Uit de algemeene beschouwingen, welke de heer Prins aan zijn onderzoek der bijzondere schrijvers des N.T. vooraf liet gaan, deelen wij nog het een en andere mede, dat wel verdient opgemerkt te worden. Het N.T. legt volgens hem in *al* zijne schriften met *groote* eenparigheid getuigenis af van 's Heeren (ligchamelijke?) opstanding uit de dooden. Men mag dus met eenig regt verwachten dat deze, zoo niet uitvoerig dan toch met een enkel woord in alle vermeld zal staan? Neen! de schrijver moet ons al dadelijk teleurstellen en er op laten volgen ‘dat zij in *vele* geschriften niet of ter naauwernood vermeld staat,’ gelijk hij dan ook verpligt is onder deze geschriften op te sommen, als bijv. de Openbaring van Johannes, almeê een der oudste boeken des bijbels, de brieven van Jacobus, Judas, den eersten van Petrus, dien aan de Hebreën, de beide aan Timotheus, aan Titus en Philemon, om van die aan de Epheziërs en Kolossensen maar te zwijgen. Verder verklaart de heer Prins, dat hoewel er in al deze geschriften wel niet met zoo vele woorden van de opstanding melding wordt gemaakt, er toch, het klinkt nog al vreemd, aan geene andere dan eene ligchamelijke opstanding gedacht kan worden. Volgens het boven meêgedeeld programma zouden wij, na deze algemeene beschouwingen, het getuigenverhoor mogen verwachten niet van den Apostel Paulus - want deze kan slechts een getuige van den tweeden rang zijn - maar van een der ooggetuigen, den Apostel Johannes bij voorbeeld. Dit geschiedt echter tegen onze verwachting niet. Maar hooren wij wat de eerstgenoemde volgens den heer Prins aangaande de ligchamelijke opstanding des Heeren getuigt!

De opstanding, zoo vangt deze zijn

onderzoek aan, bekleedt in het leerbegrip van den Apostel der Heidenen eene belangrijke plaats. Zijne brieven, enkele uitgezonderd, zijn de meest authentieke en oudste documenten des christendoms. Hoewel de brieven aan Timotheus, Titus, Philemon, de beide aan de Thessalonicensen er bijna geene melding van maken, mag men toch uit de brieven aan de Romeinen, Epheziërs en Kolossensen *veronderstellen*, dat met de opstanding, dáár vermeld, eene zinnelijk waarneembare bedoeld is. Zelfs wordt het feit in de brieven aan de gemeenten van Galatie en te Korinthe, niettegenstaande daartoe onophoudelijk als er uitvoerig over den kruisdood gehandeld werd zulk eene schoone gelegenheid bestond, nergens vermeld maar geheel onaangeroerd gelaten, behalve in het bekende laatste hoofdstuk van den eersten brief aan de Korinthiërs. Deze plaats*) is dan ook de éénige, welke Paulus tot een getuige voor Jezus' opstanding maken moet. Welaan! hooren wij wat de heer Prins hieromtrent in het midden heeft te brengen, althans datgene, wat het meest ter zake dient.

Gelijk bekend is, waren er in de Korinthische gemeente sommigen opgestaan, die zeiden ‘dat er geene opstanding der dooden was.’ Het is onmogelijk te bepalen, hoedanigen die sommigen geweest zijn, op welke gronden zij hun beweren gebouwd en tot welke der vier partijen zij behoord hebben. Één ding echter schijnt met zekerheid van hen gezegd te kunnen warden, dit nl. dat zij hunne ontkenning niet tot de opstanding van Jezus zelven hebben uigestrekt, aangezien de Apostel zich juist dáárop beroept, om hen met goed gevolg te bestrijden. Aan een zóó toevallige, volgens Neander ‘etwas providentielle’ aanleiding hebben wij deze hoogst merkwaardige uitweiding des Apostels over de historische realiteit dier groote gebeurtenis te danken. Hoedanig eene getuigenis hier voor ons ligt zal in bijzonderheden worden onderzocht.

In de *eerste* plaats merkt de hoogleeraar op, dat het feit hier duidelijk vermeld staat. Op de vermelding van 's Heeren dood en begrafenis volgt terstond, dat hij ten derden dage is opgestaan. Het behoeft geen betoog, dat deze woorden niet anders *kunnen* worden opgevat, dan van eene bepaalde gebeurtenis, voorgevallen op den genoemden tijd. De uitdrukking ‘naar de Schriften’ aan de vermelding van het sterven en opstaan toegevoegd, - waarmede geene bepaalde schriftuurplaats is bedoeld - geeft in het algemeen te kennen, dat beide gebeurtenissen in overeenstemming waren met hetgeen daaromtrent door de Schrift was aangekondigd, en alzoo niet

*) Wij laten hier tot regt verstand de plaats 1 Kor. XV:1 enz. volgen, daar het hier bijna op ieder woord aankomt. Wij volgen de vertaling van Dr. Vissering, tweede uitgave. Zij luidt aldus:

Broeders! ik maak u het evangelie bekend, dat ik u verkondigd heb, dat gij ook ontvangen hebt, waarin gij ook staat, waardoor gij ook behouden wordt, indien gij onthoudt met welke woorden ik het u verkondigd heb; tenzij dat gij te vergeefs geloofd hebt. Ik heb u namelijk in de eerste plaats overgegeven, wat ik ook ontvangen heb, dat Christus voor onze zonden gestorven is, naar de schriften; en dat hij is begraven; en dat hij ten derden dage is opgewekt, naar de schriften; en dat hij aan Kefas is verschenen, daarna aan de twaalve. Daarna is hij verschenen aan meer dan vijfhonderd broederen op éénmaal, van welke de meeste tot nu toe leven, maar sommige ook ontslapen zijn. Daarna is hij aan Jacobus verschenen, daarna aan al de Apostelen. En het laatst van allen is hij ook aan mij verschenen als aan een ontijdig geborene.... Hetzij dan ik, hetzij genen (de andere Apostelen) zóó prediken wij, en zóó hebt gij geloofd.

toevallig maar naar den bepaalden raad Gods geschied waren. Dit bijvoegsel geeft alzoo geene reden tot de bewering, dat Paulus deze bijzonderheden aan Jezus heeft toegekend, niet omdat zij met der daad waren voorgevallen, als wel, omdat zij volgens de Schriften den Christus wedervaren moesten. De opstanding, voorgevallen op den derden dag, moet, naar de voorstelling des Apostels, geweest zijn eene *ligchamelijke* uit het graf, dus eene zinnelijk waarneembare en bewijsbare gebeurtenis.

In de *tweede* plaats trekken de verschijningen van den Verrezene aan verschillenden te beurt gevallen, waarop Paulus zich als zoovele getuigen beroept, onze aandacht; zóóvele namen als hij noemt, zóóvele bewijzen voert hij aan. Aangaande den aard en de wijze dier verschijningen zegt hij niets. Het telkens terugkeerende 'hij is gezien' geeft op zich zelf dienaangaande geene beslissing. Bloot visionair, zonder objectieve realiteit*kunnen* zij, naar Paulus' meening, niet geweest zijn, daar hij ze juist vermeldt, om daarmede de realiteit van 's Heeren opstanding ten derden dage te bevestigen. Er bestaat voorts geene reden om te meenen, dat de Apostel alle verschijningen tot één toe heeft willen opgeven. Zulk eene volledigheid was voor zijn oogmerk overbodig. Hij kan sommigen vergeten hebben, zonder deze daarom voor onhistorisch te verklaren. Bij de verschijning aan Cephas staat niet vermeld dat deze juist 'de eerste' was. Wel is waar duidt de wijze, waarop Paulus de verschijningen vermeldt, ontegenzeggelijk de tijdsorde dan, maar men dient in het oog te houden, dat hij die verschijningen meer wil herinneren aan zijne lezers, dan ze hun regelmatig voorstellen, en daarom minder nadruk legt op haar getal en hare volgorde, dan wel op hare beteekenis en bewijskracht. Er is dan, volgens Paulus, eene verschijning te beurt gevallen *a* aan Petrus, *b* aan de twaalve d.i. aan den gesloten kring van Jezus' eerste discipelen; de uitdrukking beslist echter niets aangaande de voltalligheid, *c* aan vijfhonderd broeders éénmaal (dit staat tegenover meermalen; men mag derhalve niet vertalen 'op éénmaal,' hoewel het kennelijk in de bedoeling des Apostels ligt, dat deze broeders den Verrezene gelijktijdig gezien hebben; ook het getal van vijfhonderd broeders is niet letterlijk te nemen), *d* aan Jacobus, die niemand anders dan de bekende broeder des Heeren kan geweest zijn; *e* aan al de Apostelen, waarbij men in onderscheiding der twaalve denke aan een broederkring van leerlingen, waartoe ook dezulken behoord hebben, die ofschoon onder de twaalve niet opgenomen, toch later den naam van Apostelen droegen. Ten slotte *f* vermeldt de Apostel de verschijning, hem geschied, waarvan hij in zijne brieven ook elders (1 Kor. IX:1, Gal. I:16, 1 Tim. I:13-14) spreekt. De Apostel beroept zich alzoo op niet minder dan zes verschijningen aan enkele personen en talrijke vereenigingen, ten bewijze der waarheid van 's Heeren opstanding uit de dooden. Ook behoeven de Korinthiërs zich niet enkel op zijne verzekeringen te verlaten, maar worden als het ware uitgenoodigd naar de waarheid van het gebeurde onderzoek te doen bij diegenen der vijfhonderd broeders, die nog in leven waren. Iets dergelijks laat zich in den mond van Paulus bij geene mogelijkheid verklaren, tenzij de historische realiteit dier gebeurtenis, welke hij voorstaat, bij

hem zelven verheven was boven elken redelijken twijfel.

Ten derde verdient het opmerking, dat dezeg etuigenis voorkomt in een geschrift, omtrent welks algemeen erkende echtheid geen de minste twijfel bestaat, of ook zelfs bestaan kan. In weerwil van alle tijdrekenkundige bezwaren kan het cijfer 57 of 58 hier met gerustheid worden opgegeven als het jaartal, waarin deze brief werd vervaardigd. Er waren alzoo, indien de feiten hier vermeld in het jaar 30 van onze jaartelling zijn voorgevallen, nog geen 30 jaren voorbijgegaan, toen Paulus daaromtrent t.a.p. getuigenis aflegde. Ook was het thans niet voor het eerst, dat hij daarover tot de Korinthiërs sprak. Hij had dezelfde feiten reeds vroeger, bij zijne eerste prediking op den voorgrond geplaatst en ten grondslag aan zijne apostolische werkzaamheid gelegd, gelijk blijkt uit zijne verklaring ‘ik heb ulieden *ten eerste* overgegeven enz.’ Die uitdrukking mag niet als gelijkluidend met ‘van den beginne’ genomen worden, maar geeft den hoofdinhoud der Paulinische Evangelie-prediking aan. Hierdoor is zijn getuigenis zoo veel digter genaderd aan het tijdstip, waarop de feiten daarin vermeld, geschied zijn. Verder blijft de Apostel niet in gebreke ook de bronnen mede te deelen, waaruit hij zijne kennis dienaangaande geput heeft. Hij heeft hun overgeleverd ‘hetgeen hij ook *ontvangen* heeft d.w.z. die feiten waren niet onmiddellijk van Christus zelven of van God, maar *uitsluitend door middel* van menschen tot zijne kennis gekomen. Nu laat het zich uit zijne bekende levensgeschiedenis zonder moeite aanwijzen, dat hij daartoe, niet slechts vóór zijne bekeering maar ook daarna, door zijn verkeer onder de Christenen te Damaskus en elders, maar *vooral door zijn herhaald verblijf te Jerusalem* in de gelegenheid is geweest. Er is dan ook wel geen twijfel aan of die gelegenheid heeft hij zich dan ook vlijtig ten nutte gemaakt, ten einde omtrent de vermelde feiten tot in bijzonderheden de meest voldoende inlichtingen in te winnen en voor zichzelven tot volkomen zekerheid te geraken. Eindelijk mag niet worden voorbij gezien, dat Paulus deze getuigenis niet aflegt ter loops, of als in 't voorbijgaan, maar opzettelijk, met vermelding der bijzonderheden, en vooral met het bepaalde doel om daarop zijn uitvoerig betoog ten voordeele van de door sommigen betwijfelde opstanding der dooden te bouwen. Dit blijkt én uit dat betoog zelf én uit den aanhef, hoewel deze aan vele uitlegkundige bezwaren onderworpen is, daar Paulus daarmede aan zijne lezers den hoofdinhoud wil herinneren van het Evangelie. Geen wonder, dat hij daarop zóó grooten nadruk legt; het maakt niet slechts van *zijne* prediking, maar, hoezeer hij ook in de opvatting der christelijke waarheid van anderen verschillen moge, ook van die der andere Apostelen den eenparigen hoofdinhoud uit. Hier toch, waar het de feiten van het Evangelie geldt, spreekt hij van al de Apostelen. Ten opzigte der opstanding stelt hij (vs. 11) hen met zich, en zich zelven met hen volkomen gelijk en aarzelt dan ook niet (vs. 14) uitdrukkelijk te zeggen: ‘indien Christus niet is opgewekt, zoo is dan én onze prediking ijdel,’ d.i. zonder uitwerking of vrucht, én ijdel is ook uw geloof. Dit alles zet aan de reeds op zich zelve hoogst merkwaardige getuigenis aangaande de *ligchamelijke* opstanding van Jezus uit de dooden geene geringe kracht bij. Met

deze woorden maakt de hoogleeraar de slotsom van zijn onderzoek op: ‘Deze getuigenis vereenigt alle mogelijke vereischten van geloofwaardigheid, die men slechts verlangen kan, in zich. Een Apostel, wiens goede trouw boven allen twijfel verheven is, spreekt zich in een onbestreden geschrift, op de ondubbelzinnigste wijze uit over het groote feit van Jezus' opstanding uit het graf ten derden dage; hij beroept zich met groote vrijmoedigheid op eene reeks van onwraakbare getuigen, bij wie daaromtrent nog navraag kan geschieden. Hij verklaart, zonder vrees voor tegenspraak, dat zoowel zijn eigene prediking te Korinthe, eenige jaren vroeger, als die der overige Apostelen, daarmede in volmaakte overeenstemming is, en legt alzoo ten grondslag aan het betoog, dat hij zou voeren, *een feit*, omtrent welks realiteit bij de Korinthiërs na slechts 20 à 25 jaren geen de minste twijfel kan bestaan.’

Wat de Hoogleeraar verder aangaande 1 Kor. XV in het midden brengt, kunnen wij thans laten rusten; het bepaalt zich dan ook voornamelijk tot het weêrleggen der door Strausz, Lang, Loman en anderen gemaakte bedenkingen. Wij slaan thans het werk van den heer Straatman op ter plaatse, waar hij met zijn onderzoek genaderd is tot hetgeen de heer Prins over de getuigenis van Paulus voorgedragen heeft, om daarna met hem tot het programma van dien geleerde terug te keeren.

Zijne bedenkingen zijn zoo talrijk, dat wij ons slechts tot de voornaamste bepalen, en daarbij nog naar beknopte volledigheid moeten streven.

De heer Straatman merkt al dadelijk op, dat het bovenstaande wel eene omschrijving en ontwikkeling van den inhoud van 1 Kor. XV:1-11, met tusschengevoegde uitlegkundige ophelderingen, maar in geenen deele een eigentlijk kritisch onderzoek van de gewigtige apostolische getuigenis is. De echtheid en onvervalschtheid der getuigenis worden eenvoudig ondersteld, en het onderzoek van beiden onnoodig geacht. Evenmin wordt de zamenstelling in oogenschouw genomen, en de twee geheel verschillende bestanddeelen, waaruit zij bestaat, opgegemerkt, en in hunne betrekkelijke waarde beoordeeld. Het groote punt, waarom alles zich beweegt - de juiste beteekenis van het ‘Hij is gezien’ - wordt met geen enkel woord aangeroerd. De verklaringen, waarmede de getuigenissen worden opgehelderd, zijn voor een groot deel onjuist, de redeneringen en besluiten die daarop gebouwd worden, onlogisch en moeijelijk te regtvaardigen. Daar heerscht in het gansche betoog veel tegenspraak en verwarring. In één woord, de blinde voorliefde voor de realiteit der opstanding komt overal te voorschijn; om een waarachtig kritisch onderzoek was het den Schrijver niet te doen, hij was er slechts op bedacht om aan die getuigenis dat gewigt te geven, die het in zijne oogen hebben moet en hebben zal.

Dit oordeel zal de Schrijver met bewijzen staven, en onderwerpt daartoe aan eene naauwkeurige, gestrenge en onpartijdige toetsing het boven meêgedeelde betoog.

Welke zijn de bewijzen, die de Apostel aanvoert voor de waarheid, dat de opstanding van Jezus is geweest eene zinnelijk waarneembare en bewijsbare gebeurtenis? Het zijn volgens Dr. Prins de verschijningen; maar hoe kunnen deze de ligchamelijke opstanding bewijzen, als wij, ten aanzien van haar aard en wijze

in het onzekere worden gelaten en het ‘Hij is gezien’ op zich zelf beschouwd daaromtrent geene beslissing geeft? Kunnen die verschijningen met het oog op het doel des Apostels (hoewel dit nergens is gebleken) niet bloot visionair, zonder objectieve realiteit geweest zijn, volgt dan uit die stelling noodzakelijk de conclusie, ‘dus zijn het verschijningen van den *ligchamelijk* opgewekten Jezus’? Kan het ‘Hij is gezien’ niet even goed zijn gebezigd van verschijningen van den in den hemel verhoogden en verheerlijkten Christus, waardoor de waarheid: Christus is opgestaan, evenzeer voor de Apostelen en eerste Christenen zou bevestigd zijn? Moet men daartoe niet aantoonen, dat de uitdrukking ‘Hij is gezien’ deze verklaring en haar alleen toelaat?

Er bestond, volgens den heer Prins, geene reden om te denken, dat Paulus bij de opgave der verschijningen, *naar volledigheid* had gestreefd. Maar hoe? Paulus zou tot het bewijs der realiteit niet alle hem bekende verschijningen hebben opgesomd? Hoe meer hij er immers wist op te geven, hoe vaster zij stond! Indien het Paulus waarlijk te doen was om die realiteit te staven, dan kan de mogelijkheid, dat hij er ééne zou vergeten hebben, niet worden toegelaten. De opmerking, dat de verschijning aan Petrus niet bepaald *de eerste* genoemd wordt, moet dan ook slechts dienen, om voor die aan Maria Magdalena, door Johannes den ooggetuige vermeld, ruimte te behouden. Heeft Paulus alleen de aan de Korinthiërs meer of minder bekende vermeld, dan volgt daaruit, dat hij de overigen niet vergeten, maar opzettelijk verzwegen heeft. Op dergelijke wijze wordt ook gehandeld met de volgorde, door den Apostel bij de volgende verschijningen in acht genomen. Eerst wordt deze erkend, maar met het oog op de Evangelische verhalen terstond terug genomen, ‘daar de Apostel ze niet regelmatig voorstellen wil en wel minder nadruk legt op haar getal en volgorde, dan wel op hare beteekenis en bewijskracht.’ Wonderlijke kritiek! Vreemdsoortige uitlegkunde! En wat verleidt nu de mannen der geloovige wetenschap tot zulk eene willekeur? Alleen dit: de erkenning van eene bepaalde volgorde in de verschijningen door Paulus vermeld, is hun lastig, en daarom schuiven zij haar ter zijde.

Maar was het Paulus wel werkelijk om het bewijs voor de historische realiteit der opstanding van Jezus uit het graf, derhalve eener zinnelijk waarneembare gebeurtenis te doen? ‘De sommigen,’ die zeiden dat er geene opstanding der dooden was, loochenden, ook volgens den heer Prins, toch de opstanding van Jezus niet, daar Paulus zich juist hierop beroept, om hen met goed gevolg te bestrijden. Zij ontkenden slechts de opstanding der *Christenen*, niet die van *Christus*; wel de eerste, maar niet de laatste wilde Paulus dus staven, zoodat vs. 1-11 niet de eerste maar eene ondergeschikte plaats in het redebeleid des Apostels innemen. Zij zijn slechts eene bloote herinnering, een aanloop tot het eigentlijk betoog. Van de bedoeling des Apostels om de realiteit der opstanding te bewijzen, zijn geene sporen aanwezig. Ware dit zijn doel geweest, hij kon dan niet volstaan met het eenvoudige ‘ik heb ontvangen’, noch met het bloot opsommen der verschijningen. Dan had hij geene der verschijningen mogen vergeten, maar alles moeten opgeven, wat ter zake diende; dan zou het zijn aangekomen

niet op het ‘Christus is verrezen,’ maar op het ‘hij is *waarlijk* opgestaan; dan gold het niet enkel aan *wie*, maar eveneens *waar*, *wanneer* en *hoe* de verrezen Meester zich had vertoond. Uit de verschijningen kan derhalve niets omtrent de realiteit der opstanding blijken; deze moet blijken uit het ‘hij is gezien.’

Wij zwijgen hier over datgene, wat de heer Straatman tegen het door Dr. Prins geschrevene aangaande de personen, aan wie volgens Paulus de verschijningen te beurt vielen, opmerkt, hoe gegrond de meeste zijner bedenkingen ook zijn, maar staan nog een oogenblik bij de verschijning, aan Paulus zelven te beurt gevallen, stil. Wat nu, zoo vervolgt hij, de verschijning aan Paulus zelven aangaat, daarvan spreekt de Apostel ook elders en wel op de drie door den Hoogleeraar opgegeven plaatsen. Slaat men die plaatsen op, dan ziet men met eenige verbazing, dat alleen eerstgenoemde (1 Cor. IX:1) hier iets kan afdoen. Want Gal. I:16 schrijft Paulus, dat het Gode behaagd heeft zijnen Zoon *in hem* te openbaren, hetgeen toch wel in geen geval van eene objectieve verschijning van den ligchamelijk verrezen Meester zal kunnen gelden; het is een innerlijk kenbaar worden van Jezus als den Christus. Van een zien met de oogen des ligchaams is geen zweem te vinden. Men behoeft verder de derde plaats (1 Tim. I:13) maar te lezen om te zien, dat daar met geen enkel woord van een gezien worden des Heeren door Paulus sprake is. Zoo komen wij dan tot 1 Cor. IX:1, maar ook het korte ‘Heb ik niet Jezus onzen Heer gezien’ bevat geene toespeling op eene objectief reële verschijning van den opgewekten Heer. Deze uitdrukking slaat alleen terug op eene beschuldiging, den Apostel voorgeworpen ten einde zijn Apostelschap te bestrijden; hij had niet eenmaal, zoo zeide men, Jezus onzen Heer (zoo toch moet er volgens de oudste handschriften hier ter plaatse gelezen worden) gezien, waarmede men het zien van Jezus tijdens zijn aardsche leven bedoelde. De Apostel vermeldt derhalve elders in zijne brieven nergens de verschijning van den opgewekten Jezus, die volgens 1 Cor. XV:8 aan hem zou zijn te beurt gevallen.

De zes verschijningen waren, volgens den Hoogleeraar, zóóvele bewijzen als de Apostel namen noemt: ook wil hij niet dat de Korinthiërs hem op zijn woord zullen gelooven, maar noodigt hen volgens vs. 6 uit om zelf onderzoek te doen; als of het noemen van namen eenige meerdere geloofwaardigheid aan 's Apostels woorden kon geven en het zoo gemakkelijk was uit Korinthe even onderzoek te gaan doen, of Paulus zijne lezers ook soms bedrogen had. Maar de Korinthiërs twijfelden immers niet aan de opstanding van Jezus, en hij verhaalde hun niets meer, dan hetgeen zij zelven wisten en ook geloofden? Bovendien als Paulus hen bedroog, dan bedroog hij hen in commissie, want hij noemt zelf zijn berigt aangaande de verschijningen een ‘ik heb, door overlevering, ontvangen.’ Uit den mond van Paulus komt dus niets meer dan de algemeen verspreide overlevering aangaande de opstanding van Jezus, welker historische waarheid ten eenenmale onafhankelijk was van de overtuiging des Apostels. De vraag, of volgens hem de opstanding eene *zigtbare* en met de oogen des ligchaams *waarneembare* gebeurtenis geweest is, een werkelijk herleven van het *lijk* des Heeren, is daarmede nog niet beantwoord. Tot bewijs daarvan moet toch de Paulinische getui-

genis kuunen dienen, zal zij eenige kracht hebben tot het doel, door den Hoogleeraar beoogd, en wij wachten nog steeds naar het bewijs dat 1 Kor. XV: vs 1-11 alleen van zulk eene opstanding des Heeren getuigt.

Met de bewijzen voor de geloofwaardigheid van dit berigt bijgebragt, is het al niet veel beter gesteld. De verklaring toch, dat de meeste der 500 broeders nog leefden, zal wel als een bestanddeel der overlevering, en niet als eene tusschengevoegde opmerking van den Apostel moeten worden opgevat, want het is moeijelijk aan te nemen, dat Paulus van het overlijden dier broeders berigt zal hebben ontvangen.

Wat nu de bijzonderheden aangaat, waarop de heer Prins wijst, dat Paulus uitdrukkelijk verklaart hierover thans niet voor de eerste maal tot de Korinthiërs te spreken, en het zelfs tot den hoofdinhoud zijner prediking maakt, zoodat zijn getuigenis nog te digter gebragt is bij het tijdstip, waarop de feiten geschied zijn (op zijn hoogst 4 à 5 jaren, dat zeker niet veel is in zaken van traditie), maar eindelijk ook zelf de bron vermeldt waaruit zijne wetenschap geput is, nl. dat de feiten, door hem overgebragt, *uitsluitend* door menschen tot hem waren gekomen, als of ze daardoor juist niet meer aan zekerheid en historische waarschijnlijkheid verloren dan wonnen, hierover deelen wij de kritiek van den heer Straatman ten slotte, ook als proeve van stijl en bewerking, in haar geheel mede:

'Het laat zich volgens den verdediger der opstandingsrealiteit, uit 's Apostels bekende levensgeschiedenis, d.i. uit de Handelingen, die wij dus maar op goed geloof als echt en geloofwaardig moeten aannemen, zonder moeite aanwijzen, dat Paulus niet slechts vóór zijne bekeering, maar ook daarna, door zijn verkeer onder de Christenen te Damascus en elders en vooral door zijn herhaald, zegge *herhaald* verblijf te Jerusalem, in die geleheid geweest is om kennis van de feiten te bekomen, eene gelegenheid, die hij zonder eenigen twijfel zich vlijtig heeft ten nutte gemaakt, ten einde langs dien weg omtrent de vermelde feiten, die den grondslag zijner prediking uitmaakten, tot in bijzonderheden de meest voldoende inlichtingen in te winnen, en voor zich zelven tot volkomen zekerheid te geraken. Die arme Paulus! Hij verklaart in den brief aan de Galaten zoo plegtig, dat hij zijn Evangelie niet van menschen heeft ontvangen Gal. I:12, maar de geloovigen der 19de eeuw nemen zijne getuigenis niet aan. Want, zeggen zij, Paulus heeft de feiten die den hoofdinhoud van zijn Evangelie uitmaken *uitsluitend* van menschen ontvangen. Paulus getuigt, dat hij maar tweemalen te Jerusalem is geweest, de eerste maal in het 3de jaar na zijne bekeering, de tweede maal 14 jaren daarna. Hij verklaart, God tot getuige nemende, dat hij niet liegt, dat hij de eerste maal gegaan is om Petrus te bezoeken, en gedurende zijn veertiendaagsch verblijf niemand buiten Cephas en Jacobus heeft gezien. Hij verzekert, dat hij ten tweedenmale naar Jerusalem is getrokken, uitsluitend om tegenover de valsche broederen de Christelijke vrijheid te verdedigen, en toch durft een theoloog der 19de eeuw zich op denzelfden brief beroepen, ten bewijze dat Paulus *herhaaldelijk* Jerusalem heeft bezocht, en dat niet om als Apostel, met en zelfs tegen de Apostelen te spreken, neen, maar om als een ootmoedig en weetgierig leerling zich aan

de voeten van Cephas of Jacobus en anderen neêr te zetten, of om de gemeente te Jerusalem rond te gaan, ten einde zich zekerheid te verschaffen aangaande de historische realiteit der opstanding van Jezus, en zich naauwkeurig naar alle bijzonderheden dier gebeurtenis te informeren. Wij hebben de brieven aan de Romeinen en Galaten te allen tijde hooren waarderen, als bevattende het Evangelie van Paulus, en wij kunnen daarin met onze eigene oogen zien, dat de opstanding van Jezus daarin wel voorkomt als een onmisbaar gedeelte, maar geenszins als den grondslag en hoofdinhoud der paulinische prediking; maar heden ten dage wordt die hoofdinhoud in de verkondiging der ligchamelijke opstanding van Jezus gezocht, en daarvoor, buiten de Handelingen, die niemand meer opentlijk voor geloofwaardig durft verklaren, een aantal plaatsen uit den eersten brief aan de Korinthiërs bijgebragt, waarin zelfs met geen woord van de opstanding van Jezus wordt gesproken.... En als nu Prins den Apostel dien hoofdinhoud laat herhalen, omdat hij hierin met de overige Apostelen volkomen overeenstemde, ja hem zóó zeer overtuigd doet zijn, dat het feit van Jezus' opstanding den hoofdinhoud en de kracht hunner gemeenschappelijke Evangelieprediking uitmaakte, dat hij niet aarzelde te verklaren: "Is Jezus niet opgestaan, dan is uw geloof ijdel", om terstond daarop te laten volgen: Bedrieg ik mij niet, dan wordt door dit een en ander niet geringe kracht bijgezet aan de reeds op zich zelve hoogst merkwaardige getuigenis des Apostels aangaande de ligchamelijke opstanding van Jezus Christus uit de dooden, dan ben ik zoo vrij hem te zeggen, dat hij zich wel bedriegt. Want door alles wat hij tot hiertoe in zijn kritisch onderzoek betoogd heeft, is de zaak der realiteit van 's Heeren opstanding nog geene enkele schrede vooruitgebragt. Alles wat hij tot hiertoe heeft beweerd, blijft even waar, ook als de opstanding van Jezus eene *geloofswaarheid* voor de Apostelen geweest is, op *bovennatuurlijke* verschijningen en gezigten van den zonder tusschenkomst eener ligchamelijke opstanding, onmiddellijk na zijn dood bij God verhoogden Heer, waarvan de eerste welligt op den derden dag na's Heilands begrafenis heeft plaats gehad. Toegegeven, dat de opstanding van Jezus den hoofdinhoud der gemeenschappelijke Apostel-prediking uitmaakte, wat baat mij dit nog voor de realiteit van het opstandingsfeit, zoolang ik niet overtuigd ben geworden, dat die realiteit in de paulinische getuigenis wordt uitgesproken? Volgens Prins is die getuigenis reeds op zich zelve belangrijk als eene bevestiging der ligchamelijke opstanding van Jezus, maar ik wacht nog altijd op het bewijs, dat 1 Kor. XV:1-11 zulk eene opstanding predikt. Of sedert wanneer mag men in een kritisch onderzoek van eene getuigenis maar eenvoudig stellen en zonder eenig bewijs aannemen, dat zij datgene bevat, wat men gaarne wil dat zij bevatten zal? De gansche kracht, beteekenis en waarde der Paulinische getuigenis hangt af van het "hij is gezien", en niet voor dat ik op goede uitlegkundige gronden overtuigd ben geworden, dat die uitdrukking alleen van eene objectief reële, ligchamelijke en zigtbare opstanding uit het graf, waarin Jezus na zijn' dood is begraven, kan worden verklaard, kan mij de paulinische getuigenis iets geven. Het is onjuist te zeggen: Paulus verklaart het geloof der Korinthiërs voor ijdel, als Christus niet is opgewekt, daaruit volgt dat hij vast

van de realiteit der ligchamelijke opstanding des Heeren overtuigd is geweest, want dat woord des Apostels behoudt zijne volle kracht ook dan, als hij in eene andere opstanding van Jezus geloofde, dan die de Kerk als waar heeft aangenomen. Paulus verklaart zulks naar waarheid, daar zijne gansche Evangelie-verkondiging, zijn gevoelen aangaande de wet, zijne beschouwing van de verzoenende kracht van 's Heilands kruisdood in de lucht hing en het statig gebouw van zijne leer der regtvaardiging uit het geloof inéénstortte, als hij maar voor een oogenblik kon onderstellen: Jezus is in den dood gebleven. Maar wat is daarmede nog voor de geschiedkundige realiteit der gebeurtenis zelve gewonnen, of hoe kan ik daaruit iets afleiden omtrent de wijze waarop en de omstandigheden waaronder Jezus is opgestaan? En hierop toch komt voor ons onderzoek alles aan. Wij hebben niet te onderzoeken: Is Jezus opgestaan, maar alleen of hij is opgestaan op zoodanige wijze als de Kerk van oudsher heeft geleerd? Ook visionaire verschijningen van den verhoogden Meester zouden feiten zijn die de waarheid: Christus is verrezen, staven; wij hebben evenwel met één bepaald feit te doen, de zigtbare, ligchamelijke opstanding van Jezus ten derden dage, en de éénige vraag, waarop wij een antwoord eischen, is deze: of Paulus 1 Kor. XV:1-11 geene andere dan de ligchamelijke opstanding vermeldt en door zijne apostolische getuigenis bevestigt? Het zij zoo, dat de getuigenis van Paulus alle mogelijke vereischten van geloofwaardigheid bezit, maar dit baat mij niet, zoolang daar velen tegenover mij staan, die beweren, dat in die alleszins geloofwaardige getuigenis van eene ligchamelijke, zigtbare opstanding niet wordt gerept. Ik hecht er mede groot gewigt aan, dat een Apostel, wiens goede trouw boven alle verdenking is verheven, zich in een onbestreden geschrift, op de meest ondubbelzinnige wijze en opzettelijk over het groote feit van 's Heeren opstanding uit het graf ten derden dage laat hooren enz., enz., maar wederom vraag ik: “Wat geeft dat alles voor de realiteit dier gebeurtenis in kerkelijken zin. Ziet, daar is niemand, die in deze dagen dit wil betwisten, dit gelooven met Dr. Prins, Strauss en Busken Huet en Lang en Loman en zoo velen als met hen aan de opstanding als geschiedkundig feit twijfelen.”

Wij staken hiermede onze, reeds verbazend lange aanhaling, hoewel hetgeen de heer Straatman over de paulinische getuigenis in het midden heeft te brengen, hiermede nog op verre na niet afgedaan is. De Schrijver wijdt nog menige bladzijde aan het belangrijk en grondig betoog, dat de heer Prins de bedenkingen, door de moderne kritiek tegen de oude opvatting van 1 Cor. XV ingebragt, niet alleen niet heeft ontzenuwd, maar integendeel meestal den bewijslast op de schouders zijner tegenpartij wentelt of zich met eene magtspreuk van de zaak afmaakt. Op dergelijke wijze, als bij de getuigenis van Paulus, worden de overige berigten des N.T., door den Hoogleeraar ten bewijze der ligchamelijke opstanding des Heeren opgeroepen, in het werk van den heer Straatman onderzocht en beoordeeld. Het is ons echter onmogelijk hiervan ook slechts den hoofdinhoud op te geven, daar deze niet in zoo weinige woorden zamen te vatten is; wij laten hier nog alleen volgen, wat de Schrijver als resultaat zijner onderzoekingen aan het slot van zijn boek opgegeven heeft.

Er zijn, volgens den hoogleeraar Prins, maar twee eigentlijk gezegde regtsstreeksche getuigenissen voor de realiteit van 's Heeren ligchamelijke opstanding uit het graf; t.w. de getuigenis van Paulus en de opstandingsverhalen van het 4de Evangelie: de overige verhalen en berigten zijn getuigenissen van den tweeden rang, die bij de eersten gevoegd en naar analogie der eersten beoordeeld, nader de realiteit van 's Heeren opstanding bevestigen. De realiteit dier gebeurtenis moet derhalve door de kritiek worden erkend. Dit kritisch onderzoek van den hoogleeraar is echter onbevredigend, omdat hij zonder vaste beginselen en willekeurig over de waarde en de bewijskracht der getuigenissen uitspraak doet. Want: *a.* De getuigenis van Paulus 1 Cor. XV:1-11, wordt door hem tot een regtstreeksch bewijs voor de ligchamelijke en zigtbare opstanding van Jezus verwrongen, door scheiding te maken tusschen het "Hij is gezien" dat Paulus zich zelven en dat hij aan anderen toekent, en door aan het laatste alleen waarde te hechten, hetgeen met alle kritische en uitlegkundige regels strijdt. *b.* De getuigenis van het 4de Evangelie wordt zonder goede en afdoende bewijzen tot de verklaring van een' ooggetuige verheven. *c.* De verhalen der overige Evangelisten worden met een' geheel anderen maatstaf, dan die van Johannes gemeten. Hunne getuigenis wordt voor minder geloofwaardig verklaard, maar desniettemin gedeeltelijk als echt en bruikbaar aangewend, zonder dat het regt tot die verschillende beoordeeling en dat gedeeltelijk gebruik, met bevredigende gronden wordt aangetoond. De naauwkeurige toetsing van het door den hoogleeraar aangevoerde bewijst, dat zijn gansche onderzoek uitgaat van de stelling: Jezus moet ligchamelijk en op zigtbare wijze zijn verrezen. Maar daardoor verliest zijn betoog het regt op den naam van *kritisch* onderzoek, en moet het eigenlijk heeten: *Ontwikkeling der gronden*, *die van het standpunt des geloofs voor de realiteit van 's Heeren opstanding pleiten.*'

Staan wij nu ten slotte met den heer Straatman nog een oogenblik stil bij het boven meêgedeelde programma van den hoogleeraar. Ook de beginselen, daarin door hem als de zijne beleden, lijden volgens zijn beoordeelaar, even als het geheele onderzoek, aan eene onbevredigde halfheid. Dit blijkt al dadelijk uit het doel, waarnaar de kritiek, volgens den heer Prins, streven moet. Hij benevelt reeds terstond het schoone vooruitzigt op eene onpartijdige kritiek, als hij verklaart, dat zij voor de zaak der waarheid slechts gewin opleveren kan, en voor den welstand der Kerk althans geene schade, want als werkelijk de zaak der waarheid door een wetenschappelijk kritisch onderzoek slechts kan winnen, dan bevordert zulk een onderzoek ook den welstand der Kerk, die van de waarheid leeft. Door zulke toevoegselen wordt het maar al te duidelijk, dat al wordt schijnbaar de realiteit der opstanding door den hoogleeraar van den uitslag des onderzoeks afhankelijk, gesteld er toch door hem maatregelen genomen zijn, dat die uitslag bevredigend wezen zal. Zoo verklaart hij de vraag naar de realiteit van zuiver geschiedkundigen aard, die slechts beantwoord kan worden door middel van een gestreng getuigenverhoor, derhalve voor iets, dat geheel en onverdeeld aan de historische kritiek te onderzoeken staat die hare waarschijnlijkheid vrij en onbelemmerd toetsen mag. Maar neen!

het blijkt al ras, dat het zoo niet is gemeend. Men moet zich tevreden stellen met eene *halve* kritiek, eene kritiek die gekortwiekt is, om haar te beletten eene vlugt te nemen, waardoor de realiteit der opstanding in gevaar zoude komen. Gelijk bekend is*) laat de kritiek haar regt gelden, om bij de historische verhalen, waartoe men hare hulp inroept, twee vragen te beantwoorden: *a.* wie zijn de personen die mij wat verhalen? en *b.* welke is de gebeurtenis die zij berigten en is die gebeurtenis van dien aard, dat ik het verhaal voor geloofwaardig kan houden? Dr. Prins erkent dat regt niet en beknibbelt hare eischen. Hij laat alleen de eerste vraag toe. Want 'onwijsgeerig is het bij zulk een onderzoek vóóraf te bepalen, wat al of niet geschied kan zijn.' Van waar, vraagt de heer Straatman, die besnoeijing van de regten der kritiek? Van waar de beschuldiging, als zou door de gestrenge toepassing der kritiek, het kritisch onderzoek overbodig zijn gemaakt of ophouden volkomen onpartijdig te wezen? Immers uit de erkentenis, dat de onpartijdige en in haren vollen omvang toegepaste kritiek de realiteit der opstanding twijfelachtig zal maken, terwijl deze zegevierend uit het onderzoek moet te voorschijn komen. De kritiek mag deelnemen aan het onderzoek, mits dat zij zoet zij, en vooral niet, als de ezel Bileam's, spreke voor dat zij gevraagd wordt. Bovendien openbaart zich in die woorden des hoogleeraars eene zeldzame verwarring van begrippen. Hij doet een uitval tegen de wijsbegeerte die volstrekt ongepast is. Wij herinneren hem, dat hij niet zoozeer met de wijsbegeerte, als met eischen der historische kritiek moet kampen en in plaats van eene ijdele kanonnade tegen de eerste, het bewijs moet leveren, dat de gebeurtenis, voor welker realiteit hij in het strijdperk treedt, van dien aard is, dat wij haar als geloofwaardig kunnen aannemen. Waarschijnlijk weet de Hoogleeraar zoo goed als ik of een ander, dat de kritiek van niets zooverre is verwijderd, als van de willekeurige vaststelling a priori van hetgeen in bepaalde gevallen al of niet mogelijk is. De stelling toch, dat het de taak der kritiek zou zijn, datgene wat op grond van historische getuigenissen vaststaat, te leeren verstaan en te verklaren, gelijk de heer Prins verzekert, brengt, ons niet veel verder. Deze stelling toch kan tweeërlei beteekenen; of de kritiek moet de geschiedkundige getuigenissen toetsen aan de kennis, die zij van elders, op grond van deugdelijke waarneming heeft verkregen, en dit is juist wat zij verlangt te doen, of zij moet, waar eenige historische getuigenis in strijd is met hetgeen op den regten weg als waarheid is verkregen, die waarheid opgeven, en haar ter wille van de historische getuigenis verloochenende zwijgen, zoo al niet bewijzen en gronden gaan bedenken, om de geloofwaardigheid dier getuigenis te staven, d.w.z. zich zelve ter wille van die getuigenis opheffen en vernietigen. Dit laatste schijnt wel de meening des hoogleeraars te zijn als hij schrijft: 'Is de wijsbegeerte in het gegeven geval voor als nog niet in staat, de historische getuigenis te verstaan en te verklaren, dan betaamt het haar, zoolang zij althans de volmaaktheid niet verkregen heeft, - dus nooit, want de *volmaaktheid* zal ook voor haar wel onbereikbaar zijn, - haar onvermogen te be-

*) Men vergelijke de verhandeling van den Hoogl. Opzoomer, 'over zekerheid en waarschijnlijkheid,' geplaatst in zijn werk: 'De waarheid en hare kenbronnen.'

lijden en haar oordeel op te schorten.' Wanneer derhalve het berigt van eenig geschiedkundig feit maar door bevoegde personen is medegedeeld, en vaststaat wat zij verhalen, dan dienen wij geloovig aan te nemen, dat hetgeen zij hebben geschreven waar en werkelijk is geschied. Maar aan welke kriteria de hoogleeraar dan het onhistorische der heilige legenden onderkennen wil verklaart de heer Straatman niet te kunnen begrijpen.

Hiermede keeren wij met den Schrijver tot het programma terug; daar is niemand, die op zijn verderen inhoud eenige aanmerking zal maken. Jammer echter dat het naauwelijks is beloofd of het wordt dadelijk weder opgeheven, hoewel den heer Prins niets anders te doen stond, dan zijn programma uit te voeren en eene gemotiveerde rangorde der getuigen te geven, waarbij oor- en ooggetuigen bovenaan staan, en dan elke getuigenis eerst op zich zelve en vervolgens in verband met de overigen naauwkeurig te overwegen. Maar men eischt en verwacht en vraagt te vergeefs. Een bepaald, grondig onderzoek naar de echtheid en geloofwaardigheid der getuigenissen is nergens te vinden. De rangschikking der getuigen is in strijd met het genoemde programma; niet de oor- en ooggetuigen, derhalve de Evangelisten, en dan Paulus, staan voorop, neen, eerst Paulus en dan de Evangeliën, terwijl op grond van het zoo straks verkondigde programma althans Johannes vóór Paulus moest gaan, want deze beweert oor- en ooggetuige te zijn. Waar het hier op aan komt, is niet de tijdsorde, maar de betrekking, waarin beiden tot Jezus en diens zigtbare opstanding hebben gestaan. Hoe veel willekeur hier verder in de rangschikking der N.T. getuigenissen heerscht; hoe weinig de verdediger der opstandings-realiteit vaste kritische regels kent en het hem met een waarachtig kritisch onderzoek ernst is, meende de heer Straatman niet onopgemerkt te mogen laten, om ten slotte nog de vraag te beantwoorden, waarom de heer Prins het van zijn standpunt niemand naar den zin kon maken?

De oorzaak hiervan is, zijns inziens, gelegen in de partij waartoe de hoogleeraar behoort; deze is onmagtig om de strijdenden te verzoenen. Wat hem en haar ontbreekt is een bepaald standpunt, een vast beginsel. Zijn gansche onderzoek lijdt aan eene halfheid, die er allen klem en alle kracht aan ontneemt. Hij hinkt voortdurend op twee gedachten. Zijn hart helt over tot de leer der Kerk, maar zijn hoofd is tot de bestrijding dier leer niet geheel ongezind. Zonder dat hij er zich zelven van bewust is komt zijne wetenschap in de dienst van zijn geloof. Die partij is dan ook door en door zwak. Zij toont die zwakheid in alles wat zij levert, maar inzonderheid, waar zij voor de realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden in het strijdperk treedt. Zij heeft geene heldere, duidelijke bewustheid van den aard van het vraagstuk, dat zij wil oplossen. Zij heeft geen vasten grond waarop zij bouwt, geen beginsel waarvan zij uitgaat en daarom ook geene onveranderlijke methode, waaraan zij zich zelve bindt. Zij heeft niets dan een bepaald *doel.* Ter bereiking van dat doel baant zij zich naar willekeur een weg, en dit staat haar natuurlijk vrij. Maar, en hierin ligt de oorzaak der verwarring, die zij te weeg brengt in plaats van den vrede, dien zij beweert te willen stichten: zij houdt dezen haren weg voor den éénig waren. Zij wil geloof en we-

tenschap noodzaken dien weg te bewandelen, en terwijl zij niet vermag te reizen met het geloof westwaarts, omdat de wetenschap oostwaarts gaat, en evenmin met deze oostwaarts kan trekken, omdat het eerste westwaarts gaat, trekt zij noordwaarts, in de gemoedelijke overtuiging dat die weg daarom de éénig ware is, om dat hij tusschen de beide andere in ligt. Het geloof zegt: de opstanding van Jezus is een *wonder* Gods; de wetenschap daarentegen zegt: daar is voor het wonder geene plaats in de schepping en onderwerpt daarom met vrijmoedigheid alle wonderverhalen aan de onderzoekingen der kritiek. Maar wat doet de partij, waarvan de heer Prins de woordvoerder is? Verklaart zij de opstanding voor een wonder, of is zij bereid om onverdeeld de eischen der wetenschap te vervullen? Noch het een noch het ander. De opstanding is voor haar tegelijk een geschiedkundig vraagstuk, en eene wondervolle gebeurtenis. Zij beweert, dat men langs wetenschappelijken weg de realiteit dier gebeurtenis moet onderzoeken en wil daarbij de ook eiders bij geschiedkundige vraagstukken gebezigde methode zien toegepast, maar ontneemt in éénen adem aan deze bewering alle kracht en waarde door dat kritisch onderzoek te beperken tot de vraag, of de getuigen geloofwaardig zijn? Die halfheid, dat geven en nemen, die aankondiging van wetenschappelijk onderzoek, bij het voornemen, om telken male de eischen van dat onderzoek te verachten, is het noodzakelijk kenmerk eener partij, welke tusschen wonderen en geen wonderen ginds en herwaarts wankelt. Zij kan het wonder niet geheel opgeven, maar heeft evenmin den moed, openlijk voor haar wondergeloof uit te komen. Zij wil niet vooruit en ook niet achteruit. Zij mag het christendom niet voor een wonder verklaren, maar toch de wonderen van het christendom te laten vallen, mag zij evenmin. Haar gansche onderzoek naar de realiteit der opstanding is slechts de ontwikkeling van de a priori aangenomene waarheid dier gebeurtenis in de taal der hedendaagsche wetenschap. Het is de oude kerkelijke wijn, een weinig verdund en aangemengd en daarbij in nieuwe lederen zakken opgedischt. Het is een bestendig laveren, een aanhoudend schipperen tusschen wetenschap en geloof. Om kort te gaan, het is iets en niets; voor den regtzinnige te vrij en voor den vrijzinnige te regtzinnig: de eerste vindt er te veel, de andere te weinig wetenschap in.

Hiermede verlaten wij den Schrijver in zoo verre zijn werk eene bestrijding behelst van het, door den Hoogleeraar Prins gevoerde, betoog ten voordeele eener zigtbare, ligchamelijke opstanding ten derden dage. De wijze waarop, en de breedvoerigheid waarmede wij den heer Straatman zijne zaak, meestal met zijne eigene woorden, lieten bepleiten, gaven reeds genoegzaam te kennen, dat de Schrijver over het algemeen onze sympathie ten volle bezit, ook zonder dit bij herhaling uit te spreken. Men meene echter niet, dat de inhoud van dit werk zich tot eene zoodanige bestrijding alléén bepaalt. Neen! te midden der talrijke aanmerkingen en bedenkingen, door hem tegen de beginselen, methode en strekking van des Hoogleeraars arbeid ingebragt, weet de Schrijver een tal van opmerkingen te strooijen, welke door nieuwheid en juistheid verrassen en boeijen. Langer dan,

met het oog op den arbeid zijns voorgangers volstrekt noodig was, staat hij dikwijls bij een of ander belangrijk vraagstuk stil, en ontwikkelt hij zijn gevoelen uitvoerig. Omtrent de plaats uit den eersten brief aan de Korinthiërs, deelt hij het in zijn geheel mede, waarbij de gewigtige vraag naar de beteekenis van de uitdrukking 'hij is gezien' niet onbeantwoord wordt gelaten, zoo als dat bij den heer Prins het geval was. Als resultaat van een naauwkeurig uitlegkundig onderzoek deelt hij mede, dat, hoewel het grieksche woord hier gebruikt op de meeste plaatsen, waar het gebezigd wordt, een werkelijk en feitelijk zien met de oogen des ligchaams, de zinnelijke waarneming van iets, dat buiten den ziende is, aanduidt, deze uitdrukking echter in het N.T. veelal gebruikt wordt van een werkelijk zien van iets, dat *buiten den gewonen kring der zinnelijke waarneming ligt*, en alzoo h.t.p. een zien van den verhoogden Heer aanduidt, hoewel dit niets hoegenaamd voor de geschiedkundige realiteit der opstanding bewijst. Onder de, door nieuwheid verrassende, opmerkingen mag wel in de allereerste plaats vermeld worden, wat de heer Straatman tegen de echtheid der 11 eerste verzen van 1 Kor. XV heeft in te brengen. In verband met de beide laatste hoofdstukken van den brief aan de Romeinen, waarin blijkbaar eene latere hand werkzaam is geweest, en het verschijnsel, dat in het begin der tweede eeuw de christelijke litteratuur zich bij voorkeur voor zuiver apostolisch uitgaf, en de apostel Paulus vooral de man was, onder wiens naam men gaarne brieven liet uitgaan, kwam de heer Straatman tot het vermoeden, dat ook de eerste brief aan de Korinthiërs aan het gevaar bloot gesteld is geweest, van hier en daar eenige verandering of bijvoeging te ondergaan. Waar men toch gansche geschriften opstelde, om de overeenstemming tusschen Paulus en de overige apostelen waarschijnlijk te maken, daar was ongetwijfeld de verzoeking groot, om ook 's mans eigene brieven aan dat doel dienstbaar te stellen, en hem zelven te laten getuigen voor hetgeen men met inspanning van alle krachten betoogde, n.l. de vriendschappelijke verhouding, waarin hij tot de overige Apostelen van Christus tijdens zijn leven had gestaan. Met zulk een doel schijnt ook 1 Kor. XV:1-11 geschreven en in den brief ingelascht te zijn. De tijd kwam, dat de tegenstelling tusschen christenen uit de Joden en christenen uit de Heidenen hare scherpe punten begon te verliezen. Het Joden-christendom werd vrijzinniger en legde niet langer aan de Heidenwereld, die tot Christus kwam, den last der Mozaïsche wet op; de Heiden-christenen daarentegen lieten de leer der geestelijke vrijheid varen en namen de Joodsch-christelijke opvatting van het christendom als eene nieuwe *wet* gewillig aan. Men wilde die wederzijdsche toenadering voltooijen en trachtte daartoe de sporen der oorspronkelijke historische verhouding van Paulus en Petrus uit de herinneringen der overlevering uit te wisschen. Men maakte Paulus wat *minder*, Petrus en zijne vrienden wat *meer* liberaal, dan zij tijdens hun leven geweest waren. De Schrijver meende echter hier niet dieper in de zaak te moeten indringen, maar hoopt elders op dat punt terug te komen. Hij verklaart, dat nog andere gronden dan deze dat vermoeden bij hem hebben opgewekt. Vooreerst bevreemdt hem de uitdrukking *misgeboorte* door Paulus op zich zelven toegepast, en ten tweede

gelooft hij, dat 1 Cor. XV:1-11 niet alleen voor het betoog zeer goed te missen is, maar dit daardoor eerst regt duidelijk, klemmend en waar wordt. De geheele pericope vertoont bovendien, naar zijne meening, in taal en spreekwijze meer dan één kenmerk van lateren tijd. Hoe veel waarheid wij ook in het hier door den heer Straatman opgemerkte erkennen, zoo gelooven wij toch, dat, al mogt ook dit gedeelte voor de bewijsvoering van het vijftiende hoofdstuk niet onmisbaar zijn, het echter met het doel, dat de Apostel door dezen Zendbrief in zijn geheel beoogde, in onmiddellijk verband staat. Maar hoe dit dan ook zijn moge, hetgeen de Schrijver ons hier reeds gaf, doet ons met te meer verlangen uitzien naar de ons toegezegde verhandeling over dit zoo belangrijk hoofdstuk. Dit werk heeft genoegzaam bewezen, dat de Schrijver voor de behandeling van kritische vraagstukken niet slechts de aangeboren geschiktheid, maar ook den noodigen lust en de opgewektheid bezit. Een werk als dit is eene belangrijke bijdrage, om den strijd van onzen tijd eene schrede nader aan zijne oplossing te brengen. Mogt de Schrijver tijd vinden, om dit hoogst gewigtig vraagstuk nogmaals in zijn geheel te bespreken, wat wij hem gaarne toewenschen, dan zal, naar wij hopen, de tegenwoordige vorm van zijn werk, welke, hoewel eenigermate noodzakelijk, de lezing van zijn arbeid wel ietwat bemoeijelijkt, voor eene andere meer zelfstandige plaats maken. Ook in dezen vorm vinde het echter zijnen weg en drage het zijne bij om den ernst te doen kennen, waarmede de Moderne Theologie vraagstukken van geschiedkundigen aard meent te moeten behandelen.

H.

S.E.M.

Het laatste boek van professor Hoekstra.

De ontwikkeling van de zedelijke idée in de geschiedenis. - Een hoofdstuk uit de zedeleer. - Met eene bijlage over de zondeloosheid of volmaakte regtvaardigheid van Jezus, door Dr. S. Hoekstra, Bz., hoogleeraar aan de kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit. - Amsterdam, P.N. van Kampen. 1862.

Indien men van den titel van een boek gelieft te eischen dat hij, gelijk het adres van een brief, den persoon aanduide, door wien de auteur bedoelt gelezen te worden, zoo is het te vreezen, dat het grootste gedeelte van ons geleerd publiek zich van de moeite ontslagen zal achten om het jongste geschrift van professor Hoekstra te bestuderen. Weinigen hier te lande gevoelen zich aangetrokken door een titel, zoo Duitsch klinkend als de volgende: ‘De ontwikkeling van de zedelijke idée in de geschiedenis’; weshalve ik werkelijk ducht, dat het boek van den Amsterdamschen hoogleeraar, op zijne reize door het vaderland, nog al eens zijn bestemming missen zal. Heinrich Heine zegt ergens van Immanuel Kant, dat hij niet den eerenaam van een genie verdient te dragen, daar hij voor nieuwe gedachten

geen schoone woorden wist te vinden. Met oneindig meer regt mag iets dergelijks van Dr. Hoekstra worden beweerd, daar deze voor Duitsche gedachten geen nieuwe, oorspronkelijke, duidelijke vormen weet te scheppen. Dr. Hoekstra is doorvoed van Duitsche wetenschap. Maar deze eigenaardigheid heeft dikwijls hare schaduwzijde. Over het algemeen verstaan de Duitschers niet de kunst om op bevallige wijze, gelijk de Franschen, de uitkomsten van hun onderzoek meê te deelen: zij onderwijzen den lezer, maar doen hem schaars genieten; zij verpligten hem om den langzamen, moeijelijken gang van den arbeid schrede voor schrede te volgen, totdat hij eindelijk, langs velerlei hobbelige kronkelpaden, uitgeput, afgetobt, het vurig gewenschte doel bereikt. In de artikelen, waarmede schier maandelijks Dr. Hoekstra onze tijdschriftenlitteratuur verrijkt, handelt hij op ongeveer dezelfde wijze met zijne lezers. Verreweg de meeste Duitschers missen wat men pleegt te noemen: het talent van redactie; zij weten geen boek te schrijven, welks hoofdstukken, als waren het de ledematen van een bezield ligchaam, organisch in elkander grijpen. Met Dr. Hoekstra heeft hetzelfde plaats. Twee boeken eigenlijk, onder éénen titel vereenigd, worden ons thans door hem aangeboden, de studie over de zondeloosheid van Jezus mag buiten twijfel als een zelfstandig werk worden beschouwd. Is het voorts niet merkwaardig, dat Dr. Hoekstra op pag. 194 reeds bekent de taak, welke hij bij den aanvang van het boek op zijn schouders laadde, volbragt te hebben, en dat hij nogtans tot op pag. 347 de pen blijft voeren? Aan vele Duitschers mag verweten worden, dat zij hun taal ontsieren en bederven door het gebruik van opgeschroefde, onnatuurlijke, nevelachtige kunstbewoordingen: Dr. Hoekstra spreekt van *de zedelijke idée*, *de idée der godsdienst*, *de idée van den staat*, alsof hem de pligt ware opgelegd ons hollandsch te germaniseren. Ook ontziet hij zich niet woorden te smeden, welke door geen enkel gekuischt auteur ooit of immer overgenomen zullen worden: *gespannenheid*, *strevingen*, *terugbesluit* en dergelijke. Een van onze meest gevierde geleerden is gewoon van Dr. Hoekstra's schriften te getuigen: helder als chocolade! En waarlijk schijnt deze lof niet onverdiend, wanneer men er op let, hoe Dr. Hoekstra telkens van *de algemeene geest*, *de zedelijke geest*, *de zedelijke idée* gewaagt, alsof een geest en een idée wezens waren, die op eigen voeten stonden, zonder aan iemand toe te behooren. Eindelijk wordt van sommige Duitschers verhaald, dat zij achter hoogklinkende bewoordingen soms hollen onzin of schrale, alledaagsche gedachten verbergen. Maar wat zullen wij zeggen van Dr. Hoekstra, wanneer hij een paragraaf gelijk de volgende ter neder schrijft: ‘De zedelijke *idée* behoort tot het gebied van den *zelfbewusten* geest. Daar nu de zedelijke geest, die in de wereld is of heerscht, geene *zelfbewuste* eenheid is, zoo kan de zedelijke idée natuurlijk niet dan in en door den *individuëlen* geest, den eenigen factor der zelfbewustheid, zich van gestalte tot gestalte voortbewegen en ontwikkelen.’ Welk een drukte om ons te berigten dat *de zedelijke geest*, de liefde tot het goede, welke, naar ik hoop, alle lezers van ‘*de Tijdspiegel*’ bezielt, geen ding gelijk een tafel of een inktkoker, geen individu gelijk timmerman A. of metselaar B., geen exemplaar van eenig genus, gelijk die bloeijende roos, maar eenvoudig een abstractie is,

welke, op zich zelve genomen, alle werkelijkheid ontbeert. Een andere paragraaf luidt aldus: ‘De zedelijke idée volgt in hare ontwikkeling in de wereld niet uitsluitend of voornamelijk de *wetten der logica.* Het *denken* is niet het eenige, zelfs niet het voornaamste middel, waarvan deze idée zich in hare voortbeweging bedient. De voorname kracht, die haar voortbeweegt, is het *leven*, en aanvankelijk het meest de altijd toenemende rijkdom der onderscheidene *afzonderlijke* levensbetrekkingen in het groote maatschappelijke geheel.’ Dr. Hoekstra wil natuurlijk dit zeggen dat, indien er geen zedelijke levensbetrekkingen waren, er ook geen begrippen van goed en kwaad en dus geen vooruitgang in die begrippen zou bestaan. Wie durft dit loochenen? Al onze kennis, ook onze zedelijke kennis, danken wij aan ervaring, d.i. aan het nadenken over de werkelijkheid. Maar wegens het pompeuse woordenkleed, waarin hij zijne gedachten hult, wordt Dr. Hoekstra duister en onnaauwkeurig tevens. Gelijk Bacchus zijne togten door Phrygië op een zegekar, door panthers getrokken, volbragt, zoo zien wij hier *de zedelijke idée*, de teugels van twee vurige rossen, *het denken* en *het leven*, in handen houdend, zegevierend, steeds winnend in genade bij God en de menschen, zich door de eeuwen *voortbewegen.* Indien Dr. Hoekstra zich eenvoudiger geliefde uit te drukken, zou hij voorzeker niet de fout hebben begaan van zulke heterogene begrippen als *het denken* en *het leven* voor een en denzelfden wagen te spannen. Hij heet *het leven* ‘de voorname kracht’, waarvan de zedelijke idée zich *in hare voortbeweging bedient;* men zou dus gissen dat, indien het denken op stal werd gezet, onze moedige reizigster nogtans met behulp van haar ander ros een goed eind weegs vooruit zou komen. Is het niet duidelijk evenwel dat, als het denken uitgeput ter nederzinkt, ook de geheele zedelijke idée terstond in het niet verdwijnt? Men schaffe in zijne voorstelling alle *denken* af en trachte zich vervolgens eene *idée* te verbeelden, welke, enkel met behulp van *het leven*, ik zeg niet: *zich voortbeweegt*, maar eenvoudig zich staande houdt! Wat voorts de opmerking betreft dat *de zedelijke idée niet uitsluitend of voornamelijk de wetten der logica volgt*, - ik verklaar haar niet te begrijpen. De wetten der logica zijn niet anders dan *conditiones sine quibus non* van het vruchtbare denken, maar tot dusverre is het mij nooit gegund geweest een *idée* te ontmoeten, die al redenerende hetzij dan waarheden of leugens wist voor den dag te brengen.

Elders zegt Hoekstra, sprekende over de meerdere of mindere ‘onafhankelijkheid van den algemeenen zedelijken geest’, waartoe sommige individuën, ten gevolge van eene bijzondere mate van geestesadel en een zamenloop van gunstige omstandigheden, weten op te klimmen: ‘Eene andere vraag is deze: Moet het op genoemde gronden als *mogelijk* aangenomen worden dat er een individu opstaat, hetwelk, ofschoon geboren en levende in eene onvolmaakte wereld, nogtans geheel in eene *volmaakte* zou voegen? Op deze vraag moet geantwoord worden: De verschijning van eenen zedelijk volmaakten mensch mag niet volstrekt onmogelijk genoemd worden, omdat er niet alleen in de idée van den mensch geene grenzen voor dat *Meer* aan te wijzen zijn, maar omdat deze idée zelfs alle zoodanige grenzen buiten sluit. Wij denken hier bij *volmaaktheid* natuurlijk aan *de voor den mensch bereik-*

bare zedelijke volmaaktheid, waardoor iemand volkomen aan het *menschelijk* ideaal beantwoordt.' Uitnemend verstaat Dr. Hoekstra de kunst om, natuurlijk zonder boos opzet, zijn lezers door holle klanken om den tuin te leiden. Eerst wordt met den meesten ernst de vraag gesteld of zondeloosheid voor eenig menschenkind bereikbaar is. Wij kunnen dit gewigtige probleem aldus formuleren: behoort de zonde tot de menschelijke natuur? rukt heiligheid de voegen dier natuur uit elkander? Iemand, die een dergelijke vraag durft stellen, zal buiten twijfel toonen dat hij, ten gevolge van langdurig, ingespannen psychologisch onderzoek, zich in staat bevindt eenig licht op haar te doen vallen. Wij zullen aan zijn lippen hangen met buitengemeene oplettendheid, wij zullen ieder zijner woorden zorgvuldig overdenken. Helaas, hoe bitter zien wij ons teleurgesteld! Dr. Hoekstra maakt zich handig van de zaak af door ons te berigten dat er *een idée van den mensch* bestaat, welke de eigenschap der zondeloosheid niet buiten sluit. Hij vergeet ons te verhalen welke *idée* onder de vele *idéeën*, die men zich van den mensch maken kan, door hem hier bedoeld wordt; hij vergeet ons te bewijzen dat zijn *idée*, welke door hem stoutweg *de idée* wordt genoemd, nog iets anders is dan maar een *idée*! Ten slotte verzekert hij ons dat hij slechts van een '*voor den mensch bereikbare* zedelijke volmaaktheid' spreekt. Let wel. Er wordt gevraagd: is zedelijke volmaaktheid voor den mensch bereikbaar? Antwoord: Ja, in zooverre zij namelijk bereikbaar is. De groote kwestie is dus meesterlijk ontdoken. Dat men eene bereikbare volmaaktheid bereiken kan, spreekt wel van zelf. Onder den vorm van een geleerde redeneering wordt een ijdele tautologie ter markt gebragt. Wij zijn niet bevredigd en komen nog altijd tot Dr. Hoekstra met de volgende vragen terug: Is het ideaal der heiligheid ééne van de mogelijkheden der menschelijke natuur of moet de zondeloosheid, indien zij ergens verwerkelijkt is, als een lot worden aangemerkt, dat den mensch door wonderdadige, bovennatuurlijke magten is in den schoot geworpen? Is het ideaal der heiligheid gelijk een hooge bergspits, tot welke men bij gunstig weder, goed voorzien van frissche, jeugdige krachten, sterke touwen, lange ladders, gezonde levensmiddelen enz. zich verheffen kan, of is het een ongenaakbare steile kruin, waarnaar de mensch, gedurende zijn aardschen pelgrimstogt, nogtans met alle inspanning, al de dagen zijns levens behoort te streven, onder den kreet: *Excelsior!?*

Niemand kan aan Dr. Hoekstra verwijten dat hij van zijn hart een moordkuil maakt. Hij behoort buiten twijfel niet tot die soort van menschen, welke door hem (op blz 242 en volgende) zoo voortreffelijk geteekend worden en die, gelijk Samuel Johnson, met hunne kostbare talenten voor zich zelve woekeren zooveel als zij kunnen, maar de vruchten van hun geestesarbeid voor het publiek verborgen houden en ze als in hun binnenste begraven, totdat armoede en uitwendige nood hen tot spreken en schrijven dwingen. Integendeel is Dr. Hoekstra eene bij uitstek expansive natuur; krachtig leeft in hem de gemeenschapszin; wat hij weet of niet weet, denkt of niet denkt, moet op staanden voet den volke worden afgekondigd. Is dit de reden dat Dr. Hoekstra zoo gestadig met zich zelven in tegenspraak geraakt, dat

hij niet zelden zich gedrongen gevoelt vroeger uitgesproken meeningen te herroepen of te wijzigen, dat zijne schriften over het algemeen het kenmerk van groote overhaasting en vlugtigheid dragen? Op blz. 181 lezen wij: ‘Gelukt het aan Strauss, om de stelling te bewijzen, dat de voorstelling van een volmaakt menschelijk individu eene ongerijmdheid in zich zelve is, welaan, het ongerijmde is omnogelijk: fiat justitia, pereat mundus; alle verdere redenering heeft een einde. Maar 't is verre van daar, immers zoo lang apodictische verzekering niet voor klemmend bewijs doorgaat. Zeker heeft Strauss op zijn standpunt van Godsbeschouwing volkomen regt; maar onbegrijpelijk noem ik het, dat menigeen, die dit standpunt zelf verwerpt, onnadenkend ook zulke redeneringen van Strauss over dit onderwerp onderschrijft, die dit zijn standpunt onderstellen. Reeds de praemissen, waarop die redeneringen rusten (“das ist ja gar nicht die Art, wie die Idee sich realisirt, *in Ein Exemplar ihre ganze Fülle auszuschütten*, u.s.w.”) mogen op hegelsch-pantheïstisch standpunt juist zijn, ze op theïstisch standpunt te willen toepassen op het gebied van het zedelijk leven, dat is met de zedelijke zelve (?) in tegenspraak; ook zijn zij onvereenigbaar met het standpunt des geloofs in de heiligheid Gods. Bij dat geloof is er in de idée van een absoluut volmaakt menschelijk individu althans *niet de minste* ongerijmdheid in zich zelve, gelijk Strauss op zijn standpunt met regt beweren mogt.’ Na dezen heftigen uitval mogen wij het er voor houden dat er tusschen de leeringen van Strauss aangaande het stuk der zondeloosheid en die van Hoekstra eene diepe, oneindige kloof bestaat. Nogtans zegt Dr. Hoekstra op blz. 34: ‘Geeft ons dit het regt, om voor 't minst als *mogelijk* aan te nemen, dat er onder de allergunstigste omstandigheden zulk eene zedelijke individualiteit opstaan kan, die in zedelijke kennis, gemoedsbestaan en levenswandel het ideaal in ieder opzigt verwezentlijkt? Op deze vraag moet *ontkennend* geantwoord worden; want het zedelijk ideaal laat zich door éénen enkelen individu, al bereikt hij ook de volmaaktheid, niet verwezenlijken, daar dit uit zijnen aard een groot aantal volmaakte zedelijke individuën onderstelt, om al de denkbare zedelijke betrekkingen in het leven te kunnen vertegenwoordigen.’ Bij nader inzien blijkt dus dat Dr. Strauss en Dr. Hoekstra elkander de broederhand reiken. Beiden houden het er voor dat één enkel individu, *Ein Exemplar*, niet voldoende is om den ganschen rijkdom van het zedelijk ideaal in het leven te doen treden. Oogenschijnlijk moge er nu nog een verschilpunt tusschen beiden blijven bestaan, daar de eene beweert dat zondeloosheid onmogelijk, de ander dat zondeloosheid mogelijk is, maar dit verschil wordt tot een klank herleid, wanneer men opmerkt dat Strauss aan het woord: *zondeloosheid* een meer geexalteerde beteekenis dan Dr. Hoekstra hecht. Waarom dus met zoo grooten ijver tegen vriend Strauss in het veld gerukt?

Ik deel in de klagt van velen dat het hun bezwaarlijk valt Dr. Hoekstra's ware gedachten betreffende allerlei gewigtige onderwerpen op het spoor te komen. ‘Le langage est donné à l'homme pour déguiser sa pensée.’ Natuurlijk zonder het te weten en te willen, brengt Dr. Hoekstra dit schandelijk woord van Talleyrand maar al te vaak in praktijk. Hij geeft gestadig met de eene

wat hij neemt met de andere hand. Zoo b.v. waar hij over wonderen spreekt. ‘Indien er schepping uit niets is, zegt de auteur op pag. 114, dan is zij het *onmededeelbaar* praerogatief van de Godheid, hetwelk men bij de beschouwing van alle menschelijke ontwikkeling buiten rekening moet laten. Absolute oorspronkelijkheid in het individu zou de eenheid der geschiedenis verbreken. Zelfs het hoogst denkbare menschelijke genie kan alleen scheppen uit de reeds aanwezige stoffen of elementen. Nieuwe stoffen of elementen aan de bestaande toe te voegen, maar ook ze *qualitalief* te veranderen, dat zou schepping *uit niets* vorderen, wat buiten alle eindig vermogen ligt. Het veranderen van water in wijn is evenzeer eene schepping uit niets als de vermenigvuldiging van brooden en visschen door het magtwoord. Ook het genie brengt nieuwe dingen voort, maar uit den schat zijns harten: dien schat zelven echter heeft hij zich - tot den laatsten penning toe - verzameld uit de ervaring.’ Uitnemend. *Gigni de nihilo nihil*, deze leus van den ouden Lucretius is binnen den kring der menschelijke ervaring voldoende bewaarheid. Maar moet nu niet ieder meenen dat Dr. Hoekstra de mogelijkheid van wonderen, door menschen gewrocht, ontkent? Immers men vernietigt juist het kenmerkende van eenig wonder, datgene wat het tot een wonder maakt, door te loochenen dat het *een schepping uit niets* zou zijn. Zal Dr. Hoekstra welligt alle wonderen, welke aan of door Jezus zijn voorgevallen, op rekening van God, den eenigen Schepper, stellen? Laat ons zien. Op blz. 185 lezen wij: ‘Er zijn supranaturalisten, die inderdaad de wonderen van Jezus ontkennen, namelijk door ze onmiddellijk aan God toe te schrijven, waarbij dan, even goed als aan Jezus, aau ieder onzer de wondergave door God kon worden verleend. Dan echter zijn die wonderen geene *werken* van Jezus meer, die *zigne* heiligheid openbaren. Dat God wonderen *kan* doen, mag niet ontkend worden; maar daaruit volgt nog niet, dat hij ze *gedaan heeft.* Voor mij laat zich voor als nog geen derde denken; òf de wonderen van Jezus zijn voortbrengselen van de mythe; òf Jezus heeft ze zelf gedaan door zijne eigene magt. In dit laatste geval zijn zij ook werken Gods, maar even zoo als wij iedere goede daad van iederen met God vereenigden mensch een werk Gods mogen noemen. Voor als nog beschouw ik alle wonderen van Jezus als wonderen des geestes, ook die, van welke ik nu nog niet inzie, hoe zij zamenhangen met zijne *geestelijke* magt.’ Dank voor de mededeeling! Twee punten staan nu vast. 1°. Dr. Hoekstra gelooft niet, dat een mensch uit niets scheppen, d.i. *nieuwe stoffen of elementen aan de bestaande toevoegen* of deze *qualitatief veranderen* kan. Dit ligt volgens hem *buiten alle eindig vermogen;* van daar dat hij met name het wonder van Cana en de vermenigvuldiging der brooden in de woestijn *verwerpt.* 2°. Dr. Hoekstra *beschouwt voor als nog* alle *wonderen van Jezus als wonderen des geestes*, ook die, van welke hij nu nog niet inziet, hoe zij zamenhangen met zijne geestelijke magt. - Lettende op het *voor als nog*, zou men geneigd zijn te stellen, dat Dr. Hoekstra blz. 186 van zijn werk eenige maanden vroeger dan blz. 114 heeft geschreven. Doch, indien wat op deze twee bladzijden te lezen staat uit een en dezelfde overtuiging is voortgevloeid, wie durft er zich

dan aan wagen Dr. Hoekstra's geloof met Dr. Hoekstra's ongeloof in harmonie te brengen?

Wij laten den auteur voorshands niet glippen, maar zullen trachten beter achter zijne geheimen te komen dan tot dusverre ons gelukt is. Dr. Hoekstra beschouwt a l l e wonderen van Jezus als wonderen des geestes, *ook die*, *van welke hij nu nog niet inziet*, *hoe zij zamenhangen met zijne geestelijke magt.* Moeten deze laatste woorden als een toespeling op het mirakel van Cana worden aangemerkt? Op blz. 195 lezen wij: 'Onwaarschijnlijk zijn al zulke wonderen, waarbij zich niet de minste zamenhang tusschen de geestesmagt van Jezus en het objectieve feit laat denken. Alleen daar zou men ze moeten ontkennen, waar men het niet bestaan van zoodanigen zamenhang kon bewijzen.' Doelen *deze* woorden op het mirakel van Cana? Helaas, wie redt ons uit den labyrinth van Dr. Hoekstra's voorzigtigheden? 'Zelfs van de *wonderen*, verklaart hij, die aan Jezus toegeschreven worden, mag men niet *a priori* zeggen, dat zij *onmogelijk* zijn, tenzij men eerst naauwkeurig bepaald hebbe, wat al of niet binnen de grenzen van eenen menschelijken geest ligt, in wien het geloof zulk eene ongekende hoogte bereikt heeft, als het geloof van Jezus.' Mij dunkt, deze redenering aan Schleiermacher ontleend, is reeds behoorlijk door Mr. C.W. Opzoomer gewraakt, toen hij schreef: 'De ervaring geeft mij volstrekt geen regt, om in zedelijke of godsdienstige voortreffelijkheid iets aan te nemen, zelfs maar te vermoeden, waardoor haar bezitter meer dan iemand anders in staat zou zijn, om water in wijn te veranderen, in een stortregen droog te blijven, een eind boven den grond in de lucht te blijven zweven, enz. Het zou toch wat vreemd zijn, te beweren: de regen moest volgens de wetten der natuur hem doornat maken, maar op geheel natuurlijke wijze hield zijn zielegrootheid hem droog; de wet der zwaartekracht eischte, dat hij naar den grond zou dalen, maar zijn zielegrootheid werkte op geheel natuurlijke wijze tegen, en hield hem op. Die zielegrootheid werkte dus gelijk anders een regenscherm en een steunsel werken, en het één heet even natuurlijk als het andere, zoodat men voortaan op de vraag: hoe kan men in een stortregen droog blijven? zal moeten antwoorden: door een regenscherm of iets dergelijks, en ook door een behoorlijke mate van zielegrootheid. Waarlijk, het kost moeite, zoo veel ongerijmdheid met wetenschappelijken ernst te blijven behandelen. Neen, als ooit een mensch door zijn magtwoord water in wijn had veranderd, er ware niet te spreken van een natuurlijke gebeurtenis, in overeenkomst met de ervaring die ons de wet der tegenwerkende oorzaken leert kennen, een zuiver bovennatuurlijke gebeurtenis zou het zijn, een opheffen der natuurwetten door hem, die haar gebieder, haar oorsprong is.'

Doch laat ons niet langer te Cana vertoeven. Wij verplaatsen ons bij het graf van Jezus Christus; met hoogen ernst wenschen wij, dat Dr. Hoekstra voor ons licht ontsteke bij onze overdenkingen aangaande de opstanding uit de dooden. 'Wat mij aangaat, verklaart de Hoogleeraar, ik wil gaarne bekennen, dat ik niet inzie, hoe het gescherpt historisch onderzoek, bij gemis van de vereischte gegevens, ooit in staat zal zijn, dit vraagstuk evident, en zoo, dat ieder opregt wetenschappelijk oordeelaar daaraan zijne toestemming geven moet, op te lossen. *In geen geval*

mag dit ontkend worden, *dat er zich in 't afgetrokkene veeleer een zamenhang laat denken tusschen Jezus' geestelijke heerlijkheid op aarde en de op zijnen dood gevolgde toestanden van zijn persoonlijk leven of de vormen en gestalten die dit aangenomen heeft*, *dan tusschen het geestelijke in hem en het natuurlijke buiten hem*, *bijv. dat op zijn woord de storm bedaart*, *of een doode uit het graf opstaat.* Men mag derhalve de opstanding van Jezus nooit met dergelijke wonderen gelijkstellen. Eene opstanding toch van dat eigen, zinnelijk ligchaam, eene opstanding van het lijk van Jezus, wordt zelfs door de conservatieven alleen zoo geleerd, dat zij het ligchaam van den Opgestane als een veranderd, verheerlijkt, aetherisch ligchaam beschouwen, en dus, eigenlijk gezegd, niet meer *hetzelfde.*'

Nu goed. Dr. Hoekstra vergunne den steller dezer regelen dat hij met bescheidenheid eenige bezwaren tegen deze redenering te berde brenge. 1°. Ik waag het te ontkennen, dat Dr. Hoekstra zich een zamenhang kan denken tusschen Jezus' geestelijke heerlijkheid en zijne opstanding uit de dooden. Hoe zou de Hoogleeraar daartoe bij magte zijn, terwijl de ervaring hem hier gansch in den steek laat en hij dus geen beroep kan doen op eenige analogie tusschen het verschijnsel in quaestie en andere goed geconstateerde verschijnselen? Ik daag den Hoogleeraar uit, ons te verklaren *op welke wijze* zich een zamenhang laat denken tusschen Jezus' geestelijke heerlijkheid en zijne opstanding uit de dooden. 2°. Indien men de denkbaarheid van een wonder als maatstaf van zijn geloofwaardigheid gebruikt, is er volstrekt geen reden, die ons weêrhouden kan om de opstanding met alle overige wonderen, welke aan Jezus worden toegeschreven, op ééne lijn te stellen. Indien Christus zijn stoffelijk overblijfsel, zijn lijk, m.a.w. een voorwerp *buiten* hem en dat *der natuur uitsluitend toebehoorde*, krachtens zijne geestelijke heerlijkheid in een aetherisch ligchaam herschapen en zich aldus op nieuw heeft toegeëigend, zoo staan wij hier voor een mirakel van dezelfde soort als de magt door Christus over de woedende golven ten toon gespreid. In beide gevallen hebben wij te doen met een inwerking van Christus' geest op de natuur buiten hem, tenzij men het eerste geval verkieze buiten te sluiten door de bewering, dat Christus' geest nog zijn lijk bewoonde, welke hypothese echter die van den schijndood zijn en dus de hypothese van de opstanding overbodig maken zou. 3°. Indien Christus uit de dooden is opgestaan, zoo heeft hij zijn lijk in een ligchaam veranderd, m.a.w. het *qualitatief* veranderd. Dr. Hoekstra nu heeft zelf deze geloofsbelijdenis afgelegd: 'Nieuwe stoffen of elementen aan de bestaande - toe te voegen, maar ook ze *qualitatief* te veranderen, dat zou schepping uit *niets* vorderen, *wat buiten alle eindig vermogen ligt.*' Nadrukkelijk verklaart hij tevens, dat hij de wonderen van Christus aan Christus zelven, niet uitsluitend aan God wenscht te zien toegekend. Wat moeten wij dus gelooven van Dr. Hoekstra's wondergeloof? - Niet dit duiden wij hem euvel, dat hij op het punt der wonderen weifelt, in plaats van den knoop, op welke een wij ze dan ook, ruw door te hakken; maar wel moeten wij afkeuren, dat de lust om boeken uit te geven hem met tegenstrijdigheden voor den dag komen en spreken doet, ook wanneer hij niets te zeggen heeft of misschien niets zeggen *wil.*

Het schijnt mij hier de plaats te zijn om ter loops een, voor zoover ik weet, vonkelnieuw argument te vermelden, dat door Dr. Hoekstra in zijn nieuwste boek aan de wondergeloovigen wordt in de handen gestopt. Het is overbekend dat velen aldus redeneren: Christus en hij alleen heeft mirakelen gewrocht, Christus en hij alleen is uit het graf herrezen, omdat hij de éénige was, volmaakt in godsvrucht en regtvaardigheid. Dr. Hoekstra vindt aanleiding om den bestrijder van deze redenering aldus toe te spreken: 'Zegt men: "Wat van den volmaakt Regtvaardige geldt, moet van iederen regtvaardige toch meer of min gelden", dan is dit eene onwettige redenering; even onwettig, als wanneer bijv. een bewoner van warme landen het feit, dat het water bij eene zekere temperatuur stolt, ontkende op grond dat hij daarvan zelfs bij de hoogste (?) temperatuur niets analoogs had opgemerkt.' - Aardig gezegd maar volkomen valsch. Dr. Hoekstra weet zeer goed: 1°. dat de vaste, vloeibare, luchtvormige toestanden der ligchamen slechts verschillende graden van *digtheid* zijn, 2°. dat koude, warmte, hitte van een ligchaam geen eigenschappen zijn, die in verschillende sferen te huis behooren, maar slechts verschillende graden van ééne algemeene verschijning, welke de natuurkundigen gewoon zijn *warmte* te noemen; 3°. dat overal en altijd de vaste, vloeibare of luchtvormige toestand van eenig ligchaam uitsluitend afhangt van den invloed der *warmte* op dit ligchaam. Niet slechts bij de temperatuur van 0 graden, maar bij iedere temperatuur, wordt de *digtheid* van het water bepaald door den *warmtegraad.* Wil dus Dr. Hoekstra aan de regelen der logica getrouw blijven, zoo is hij verpligt bovengaande argumentatie aldus te wijzigen: 'Zegt men: "Wat van den volmaakt Regtvaardige geldt, moet van iederen regtvaardige toch meer of min gelden", dan is dit eene onwettige redenering; even onwettig, als wanneer iemand beweerde dat er niet slechts bij de temperatuur van 0 graden, maar bij iedere temperatuur verband bestaat tusschen de digtheid van een ligchaam en zijn warmtegraad.'

Doch laat ons van deze kwestieën afstappen. Dit ééne nog slechts. Er wordt in onze dagen zoo ontzaggelijk veel geschreven en gewreven over wonderen, dat ieder regtgeaard predikant verheugd zal zijn, wanneer hij uit den mond van een verstandig man vernemen mag hoe hij zich, te midden van den heeten strijd, als godsdienstleeraar tegenover de gemeente te gedragen hebbe. Dr. Hoekstra beweert dat de kanselredenaar geroepen is om uitsluitend aan de godsdienstige waarheid getuigeuis te geven. Hij noemt het i l l o y a a l *theologische strijdvragen* voor *de incompetente regtbank der gemeente* te brengen. Velen meenen, zegt hij, dat zij het 'aan de *eerlijkheid* verschuldigd zijn, om met klem en nadruk *getuigenis te geven* van de theologische meeningen, die zij omhelzen, hoewel deze meeningen, wegens den aard der theologische wetenschap, nooit geheel bewijsbaar zijn, maar er altijd een *voor* en *tegen* overblijft, en reeds dit sluit alle getuigenis geven buiten en vordert de discursieve methode. Ik geef toe, dat zulk een *getuigenis geven* imponéren kan; zoo dat men welligt sommigen of velen voor zijn gevoelen wint. Maar het komt mij voor, dat deze weg - bij allen schijn van eerlijkheid - inderdaad niet meer *eerlijk* is, zoodra men namelijk met vraagstukken te doen heeft, wier *voor* of *tegen*

te beoordeelen boven het bereik der gemeente ligt.' - Dr. Hoekstra kan zich bezwaarlijk ontveinzen dat hij, bij het nederschrijven dezer woorden, een hard oordeel heeft geveld over menigen ambtgenoot. Ik onderstel dat iemand geneigd is zich Dr. Hoekstra's raadgeving ten nutte te maken: zou hij het kunnen? Waar is de grenslijn tusschen godsdienstige waarheden en theologische vraagstukken? Dr. Hoekstra heeft nergens getracht haar aan te geven. Zijne teregtwijzing is das volkomen nutteloos.

Wij zouden met menig voorbeeld kunnen toonen dat niet alles in Dr. Hoekstra's jongste boek bruikbaar is. Hoe jammer dat een man van zoo uitnemende geleerdheid en scherpzinnigheid de vruchten van zijn geest niet behoorlijk laat rijpen, voordat hij ze brengt op de groote markt van het lezend publiek! En nogtans vleijen wij ons gaarne aan zijne voeten neder, daar een opmerkzaam hoorder steeds veel van hem verneemt, waarmede hij winste kan doen. Niettegenstaande de gebreken, welke Dr. Hoekstra's nieuwste geschrift ontsieren, heeft het ons menig uur van waarachtig geestelijk genot verschaft. Tal van schoone bladzijden zouden wij kunnen aanhalen, waarvoor men den auteur niet dankbaar genoeg kan zijn. Het boek verraadt een rijkdom van litteratuur, welke inderdaad zeer groot mag heeten. Maar juist dit, dat men slechts over brokstukken een gunstig oordeel kan vellen, vonnist het geheel. Dr. Hoekstra schijnt te meenen dat het voldoende is eenige of zelfs zeer vele heerlijke bladzijden aan elkander te rijgen en onder éénen titel te vereenigen, om een goed *boek* te hebben. Dit nu is een grove dwaling. Wat zou Dr. Hoekstra zeggen van een beeldhouwer, die een vrouwenhoofd beitelde, verrukkelijk gelijk dat van de Venus van Milo, een paar Hercules-schouders geschapen om den Atlas te torschen, twee armpjes en twee beentjes, mollig en teeder, gelijk die van den jeugdigen Amor, - en vervolgens meende een heerlijk beeld te hebben geleverd?

Nog rust op ons de taak om aan hen, die Dr. Hoekstra's geschrift niet gelezen hebben, eenig denkbeeld te verschaffen van hetgeen ons hier wordt aangeboden. Na al het gezegde blijkt het reeds dat het bezwaarlijk zal zijn ons behoorlijk van dien pligt te kwijten. De weinig uitlokkelijke titel luidt aldus: *De ontwikkeling van de zedelijke idée in de geschiedenis.* Wat bedoelt de Schrijver daarmede? Wij willen het van hem zelven vernemen. In de voorrede lezen wij o.a. het volgende: 'De titel van dit geschrift zou voor misverstand vatbaar zijn, indien hij uitgedrukt was in de woorden: 'Ontwikkeling van de zedelijke idée.' Men zou dan even goed kunnen denken aan eene handeling van den schrijver, die ontwikkelde wat er ingewikkeld opgesloten lag in de zedelijke idée, als aan het tot ontwikkelingkomen van de zedelijke idée, zooals dit gedurende den loop der eeuwen in en door de zedelijke geschiedenis plaats gehad heeft. Deze dubbelzinnigheid heb ik zoeken op te heffen door het plaatsen van het lidwoord 'de' voor het woord 'ontwikkeling' en door bijvoeging van de woorden 'in de geschiedenis.' Nog zou hierover verschil van meening kunnen bestaan, of niet welligt het meervoud: 'zedelijke idéën', de voorkeur verdiende boven het enkelvoud. Eene school der ethiek, die thans meer dan eenige andere van zich laat hooren, zou mij hier veroordeelen. Inderdaad, wie alleen

daar van eenheid spreekt, waar de mogelijkheid bestaat om ééne zedelijke idée te *formuleren*, die alle overigen in nuce in zich bevat, hij zal vruchteloos naar de eenheid van de onderscheidene ethische idéën zoeken, als hij zich althans niet met een naam of klank (bijv. de idée van het goede, enz.) wil laten afschepen. Geen wonder! Zulk eene eenheid zou immers noodzakelijk de opheffing van alle wezenlijke verscheidenheid moeten zijn. Maar er is een andersoortige eenheid, veel heerlijker dan deze, die zich het best laat voorstellen onder het beeld der eenheid van een *organisme*, waarvan ieder lid zoowel het geheele ligchaam, als elk der overige deelen, en wederom het geheele ligchaam elk der leden onderstelt juist zoo als zij zijn. Tot deze soort van eenheid behoort die van de zedelijke idéën, waarbij dan de idée van zedelijk organisme in zijn geheel de ééne zedelijke idée is, terwijl alle bijzondere zedelijke idéën slechts in zoover dezen naam verdienen, als zij daarvan de momenten zijn. Maar - wie gevoelt 't niet? - de idée van organisme is veel te rijk van inhoud, om zich in al hare concrete volheid te laten afdrukken in ééne enkele, niet zamengestelde, gedachte. Ook moet ik opmerken, dat de bewustheid van deze ééne idée eerst het resultaat is van de zedelijke ontwikkeling. Hierin ligt de erkenning opgesloten, dat de zedelijke voorstellingen op ieder lager standpunt dan het principiëel hoogste die eenheid missen, die het gebruik van het enkelvoud regtvaardigt; toch meen ik het te moeten gebruiken, omdat men de weinig ontwikkelde gestalten eener zaak beoordeelen moet naar hare volkomen gestalte, volgens eenen bekenden, door Aristoteles uitgesproken, regel: 'De natuur van eene zaak is datgene, wat de zaak is, als zij hare bestemming bereikt heeft. Wat iets is, na voleindigd outwikkelingsproces, dat noemen wij zijne *natuur.*' - Bij het licht der geschiedenis wil Dr. Hoekstra dus beschrijven hoe de hoogste, de edelste voorstelling van zedelijkheid uit den schoot der eeuwen eindelijk is te voorschijn getreden. Dit is duidelijk. Maar is de titel van zijn boek nu, ik zeg niet: *gelukkig*, maar *juist* gekozen? Een natuurkundige zal ons verhalen, hoe uit het ei van een kapel de rups te voorschijn komt, hoe de rups pop wordt en deze eindelijk aan den vlinder het aanzijn schenkt; wat zal hij zeggen: ik zal spreken *over de ontwikkeling van de kapel in de natuur*, ò ik zal spreken *over de wording van de kapel?* Indien Dr. Hoekstra tot opschrift van zijn werk had gekozen: *de geschiedenis van het begrip van zedelijkheid*, zou ieder terstond zijne bedoeling gevat hebben. Spreekt men niet dagelijks van *de geschiedenis van het causaliteits-begrip*, *de geschiedenis van het ziektebegrip*, wanneer men het oog wil vestigen op den gang van het menschelijk bewustzijn in den loop der eeuwen, voordat het zoodanig begrip in zijn tegenwoordige welligt slechts betrekkelijke zuiverheid tot stand kon brengen?

Nog eens, wij zouden zeer verlegen staan, indien ons de taak werd opgelegd naauwkeurig verslag te geven van al het schoone, dat in Dr. Hoekstra's boek gevonden wordt. Vooral zijne beschouwing aangaande den aard en de beteekenis van het optreden der profeten in Israël is hoogst verdienstelijk. Ook vestigen wij de aandacht van iederen vriend van Christus op de voortreffelijke wijze, waarop deze éénige persoonlijkheid door den auteur

gewaardeerd wordt. Het zou ons ligt vallen tal van schoone bladzijden aan te wijzen of dit artikel door aanhaling van merkwaardige gezegden tot in het oneindige te rekken, maar liever noodigen wij allen, die in wetenschap belang stellen, dringend uit om dit boek in zijn geheel te lezen en zich toch niet te laten afschrikken door een soms duistere terminologie. Tot kenschetsing van Dr. Hoekstra's arbeid moge eindelijk dit nog dienen: slechts dan acht hij het mogelijk dat de zedelijkheid haar hoogsten triumf viere, wanneer zij wortelt in waarachtige godsdienst, in het levende geloof in God als Vader aller menschen. Dit is eigenlijk de hoofdgedachte van het boek. De Schrijver ontleedt haar in de acht volgende stellingen:

I. 'De levenskracht van de ware of principiële zedelijkheid ligt eenig en alleen in de *godsdienstige idée.*

II. 'Vernieuwing tot een principiëel hooger standpunt van zedelijkheid kan alleen uitgaan van eene *godsdienstige wedergeboorte.*

III. 'De ware godsdienstige idée, die *onmiddellijk* een zedelijk karakter draagt, is die, welke ten grondslag ligt aan het *Godsrijk.*

IV. 'Alle andere godsdienstige idéën, die op *lager standpunt* heerschen, hangen slechts *middellijkerwijze* of ook zeer los met de zedelijke idéën zamen. Daarom zijn zij onvermogend, om in deze hare lagere gestalte factoren der vernieuwing tot het principiëel allerhoogste zedelijke standpunt te worden.

V. 'De hoogste godsdienstige idée is de idée der oneindige en alles omvattende liefde van den eenigen waren en volmaakten God, die, als Geest en de Vader der geesten, het leven van alle leven is, en die zijn eigen leven in steeds meerdere volheid aan zijne geestelijke schepselen mededeelt, totdat het geworden zal zijn: 'God alles in allen.'

VI. 'Deze idée is de scheppende kracht van het Godsrijk, als *bewuste* of *geestelijke* gemeenschap van alle zedelijke schepselen met elkander en in God; want deze idée voert noodzakelijk deze andere met zich, dat, naar den liefdewil van God, alle menschen, hetzij naar aanleg en bestemming, hetzij bij aanvang reeds feitelijk, Gods geestelijke kinderen zijn, leden van dat groote ligchaam, welks geest de Heilige Geest is.

VII. 'Alleen deze idée, en geene andere is vermogend, om ons te doen begrijpen, welke de beteekenis en de waarde is, zoowel die aan iederen mensch, als die aan alle menschelijke levensbetrekkingen en levenskringen toekomt voor het groot geheel.

VIII. 'Alleen deze idée alzoo heeft de magt, om al die bijzondere levensbetrekkingen zelven te beheerschen en te volmaken. Door haar wordt de gedachte verwezenlijkt, dat nu al de bijzondere factoren der zedelijkheid werktuigen worden in de hand van ééne en dezelfde, *volkomen geestelijke*, magt.

Ziedaar acht stellingen, die, al mogen ze wat scholastisch klinken, toch wel der overweging waardig zijn. Geen ware zedelijkheid zonder eerbied voor den mensch. Dit staat pal als een rots. Indien men het leven als een spel, den mensch als een vlugtige schaduw beschouwt, die uit de diepten van het niet te voorschijn schiet om er morgen weder voor eeuwig in terug te zinken, indien men, met andere woorden, niet gelooft aan een verhevene roeping des menschen, wat kan ons dan dringen om naar vrede, regt en

waarheid te streven, wat kan ons dan weêrhouden om aan het eigenbelang den vaak zoo moeijelijken pligt ten offer te brengen? Een leven zonder God doodt de ware liefde tot den mensch; het laat slechts toe een zeker instinkt, dat ook bij vele diersoorten wordt aangetroffen, de moeder aan het kind, het kind aan de moeder verbindt, maar bezwaarlijk met den heiligen naam van liefde kan bestempeld worden. Wat heeft Wesley en Whitfield kracht geschonken om ter wille van vreemden, van wezens met wie zij niets te maken hadden, met wie zij niets gemeen hadden dan den naam van *mensch*, een leven te torschen van smaad en vervolging? Zij geloofden dat Jezus Christus tot behoud van zondaren in de wereld was gekomen; zij geloofden dat de mensch een ziele heeft die gered moet worden voor de eeuwigheid. Dit geloof was de wapenrusting, waarmede die helden zich omgordden, toen zij uitgingen om de booze wereld te overwinnen. Ja voorzeker, wie niet aan de transcendente bestemming des menschen gelooft, of, hetgeen geheel op hetzelfde nederkomt, wie niet in God als den Vader aller menschen gelooft, kan niet waarachtig zedelijk zijn. Maar hoe kunnen *wij*, mannen van de negentiende eeuw, die ons van de oude dogmatiek hebben losgescheurd, hoe kunnen *wij*, critici, die niet gelooven op gezag, komen tot het geloof in Gods oneindige en alomvattende liefde? Dr. Hoekstra beweert, dat het geloof in God als Vader ons de diepten der menschelijke ziel ontsluiten zal. Ik beweer veeleer, dat men de diepten der menschelijke natuur moet hebben gepeild en de waarde der levensbetrekkingen gevoeld, om tot de blijmoedige overtuiging zich te verheffen, dat God voor zijn menschenkind een grootsche taak heeft weggelegd. Indien het begrip van Gods liefde buiten de werkelijkheid om veroverd is, kan het ook over de werkelijkheid geen licht verspreiden, maar blijft het een holle klank, zonder beteekenis voor het hart. Slechts dan grijpt het begrip van Gods liefde krachtdadig in het leven, wanneer het door het leven krachtdadig tot ons is gebragt. Dr. Hoekstra's acht stellingen, dunkt mij, zijn wel niet *valsch*, maar toch *eenzijdig*. Zoo hebben wij reden om niet ten volle bevredigd te zijn, zelfs wanneer Dr. Hoekstra de kostelijkste waarheden uit zijne ruim voorziene schatkameren te voorschijn haalt. Waaraan kan dat liggen? Gunt hij zijn handschrift wel den tijd om op te droogen, voordat hij het ter perse zendt?

Voor de lijdensweken.

Gethsemané, Jeruzalem, Golgotha, of stichtelijke overdenkingen over het lijden en sterven van Jezus Christus, voor het christelijk huisgezin door H. ten Brink Hz., Hervormd Predikant te Peperga en Blesdijke. Te Meppel, hij H. ten Brink, en te Steenwijk bij N. ten Brink, 1862.

Bij de nadering van den tijd, waarin de gemeente des Heeren gewoon is hare zamenkomsten toe te wijden aan de herdenking van het lijden en sterven van

Jezus Christus, maken wij er ons een genoegen van, de aandacht te vestigen op het werkje van den heer H. ten Brink Hz., bovengenoemd. Aangemoedigd door de goedkeuring en den zegen, op twee vroeger uitgegeven geschriften ondervonden, en wenschende te voorzien in de behoefte van zijne gemeenteleden en in die van vele eenvoudigen elders, die gaarne in den huisselijken kring 's Heeren lijden overdenken, heeft hij dit werkje zamengesteld en opgedragen aan de Hervormde gemeente te Peperga en Blesdijke. In 42 overdenkingen wordt de stof afgehandeld, eenvoudig, geleidelijk en regt stichtelijk, geheel naar de vatbaarheid van de lezers, die de Schrijver zich voorstelde. De toon is warm en gemoedelijk en getuigt van hoogen eerbied voor den Heer en van bewondering van diens goddelijke grootheid en gadelooze liefde. Wij twijfelen niet, of dit werkje zal in menig huisgezin een welkom geschenk wezen en voorzien in een lang gevoelde behoefte, en in de lijdensweken niet alleen maar ook bij menig andere gelegenheid een rijke bron worden van geestelijken zegen.

Wij hebben evenwel een paar aanmerkingen, die wij niet willen achterhouden omdat zij ingrijpen in de geheele voorstelling van den lijdenden Christus, en alzoo betrekking hebben op den geheelen inhoud van deze overdenkingen. Wij spreken er niet van, dat de volkomen harmonie der vier Evangeliën ondersteld wordt en er niet het geringste vermoeden geopperd wordt van de bezwaren, die er zijn, om zich, naar de berigten der Evangeliën, een juiste voorstelling te kunnen maken van de lijdensgeschiedenis - wij houden zulk een onderzoek en vooral het opperen van bezwaren die niet opgelost worden, in een werkje voor eenvoudige gemeenteleden die stichting verlangen, zeer ongepast. Maar wat wij wenschen, juist voor de eenvoudige gemeenteleden, is: bepaaldheid, helderheid van voorstelling en uitdrukkingen, en vermijding van al dat zwevende en hol klinkende dat vragen doet: maar wat is het dan toch, 't geen de schrijver bedoelt? En wij meenen dat de eenvoudige, als hij zoo ernstig en dringend vermaand wordt, om ‘met tranen van berouw zijn zonden te beweenen, tot Gods genade in Christus de toevlugt te nemen, en te zweren, niet weder te willen zondigen, en in te zien hoe vreesselijk de kracht der zonde is, die den Zoon Gods aan het kruis nagelde, en in te zien, welk een offer hare verlossing heeft gekost’, bij eenig nadenken menigmaal de vraag doen zal: hoe word ik door den dood van Christus van de zonde verlost, en verzekerd van Gods genade? - Er wordt gezegd: ‘zien wij daartoe geloovig op het kruis, waaraan Gods zondaarsliefde zich zoo treffend en heerlijk heeft geopenbaard, en Christus ons in zijne opoffering zijne liefde betoonde’; maar het is nog niet veel helderder geworden, wáárin de openbaring van Gods zondaarsliefde eigenlijk bestaat. Misschien wordt elders het antwoord gegeven als wij lezen: ‘Hoezeer Gods ongenoegen over de zonde der menschen in die duisternis en de vreesselijke kracht der zonde in dat verregaand ligchaams- en zielelijden van onzen Heer zich openbaarde, zoo gelooven wij niet, dat Hij, ofschoon onze zonden in zijn ligchaam gedragen hebbende, voor ons de helsche angsten en pijnen heeft geleden. Verre zij van ons eene gedachte, zóó onteerend voor den God en Vader van onzen Heer Jezus Christus, die de liefde is; maar dat ge-

looven wij.... dat de zonde een vreesselijk kwaad is, dat de Heilige Gods zooveel om der zonden wil heeft moeten lijden; dat gelooven wij, dat wij der zonde moeten afsterven en der geregtigheid leven' enz. - Wij meenen dat het den eenvoudige die een weinig nadenkt, niet veel helderder zal zijn geworden, nu de oude satisfactie-theorie wel bestreden wordt maar Christus toch onze zonden in zijn ligchaam gedragen beeft en zóóveel om der zonde wil heeft moeten lijden, terwijl Gods ongenoegen over de zonde der menschen zich in de duisternis openbaarde. Dit gemis van bepaaldheid en helderheid wordt niet vergoed door de vele exclamatie's tegen de zonde en hare vreesselijke kracht. Een tweede aanmerking, die met de vorige in naauw verband staat en welligt de grond van het daar aangewezen gebrek kan genoemd worden, is, dat het lijden van Jezus te veel uitwendig wordt opgevat. Om te doen gevoelen hoe groot het offer is dat Jezus gebragt heeft, wordt zijne vernedering in sterke kleuren geschilderd, en de diepe ellende en het smartelijk ligchaams- en zielelijden op schokkende wijze voor de verbeelding geschetst. Het lijden is zijne vernedering. Zijne heerlijkheid is iets toekomstigs, en vangt aan met de opstanding, of liever met zijn dood, door in te gaan in het Paradijs. - Dat het lijden zelf zijne heerlijkheid is, dat die vernedering zijne grootheid is, dat de Heer daarin de magt van zijn geest, zijn geheelen ziele-adel openbaarde, dat staat niet op den voorgrond; van die beschouwing gaat de schrijver niet uit, al is het dat hij hier en daar op de goddelijke wetenschap, goddelijke grootheid wijst, maar ook dan als iets wat bewondering en eerbied wekt, bijv. 'wij bewonderen en aanbidden onzen Heer, die in zijne diepe vernedering zóó zijne grootheid openbaarde door de treurige toekomst bloot te leggen die van zijne verwerping het gevolg zoude zijn en geworden is.' Natuurlijk is het dan ook, dat wij op de wonderen bij den dood van Jezus, op aardbeving, 't scheuren van het voorhangsel van den tempel, de geopende graven enz. gewezen worden als bewijzen dat 'zóó de Heer verheerlijkt werd in zijn sterven door zijn Vader.'

Doch genoeg, om eenigzins het werkje te karakteriseren. De beschouwing van 's Heeren lijden door den Schrijver hangt zamen met zijne opvatting van den persoon van Jezus Christus. Het is hier niet de plaats om deze te bestrijden, en waartoe dat? Waar liefde tot Christus en liefde tot de broederen het harte warm maakt en de woorden bezielt, daar kan het niet anders, of deze moeten ingang vinden en zullen vrucht dragen, dertig-, zestig-, hondervoud. En daarom, al zouden wij blijkens onze aanmerkingen nog iets meer en iets anders verlangen, wenschen wij dit werkje in veler handen en in menige woning, opdat het beantwoordde aan het doel, dat de Schrijver zich voorstelde: bevordering van het waarachtig heil van zijne gemeenteleden, en van de eer van onzen nooit volprezen Zaligmaker! Zoo zij het!

Jan. 1863.

H.G.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk. Schets der Parijsche Universiteit.

I.

Parijs in de 12de eeuw - Abélard maakt het tot den zetel der Scholastiek en het rendez-vous der Europésche leergierigen - De licentia docendi tot wering van onregtzinnigheid - Studievakken: het trivium en quadrivium - Schoolprogram van Bernhard van Chartres.

Kirjath-Sefer werd in de 12de eeuw dikwerf Parijs om haar bloeijende scholen en gevierde docenten genoerad, ‘de stad des Boeks’ waarheen Italië, Engeland, Duitschland, Denemarken hun zonen zonden, om zich aan de daar vlietende bron van wetenschap te laven.

Waar zich thans op den zuidelijken Seine-oever de legitimistische ‘faubourg Saint-Germain’ verheft, lag in vroeger dagen ‘le Pré-aux-Clercs,’ de befaamde wandel- en ontspanningsplaats der Parijsche Muzenzonen: daarachter verrijst ‘la Montagne Sainte-Geneviève,’ op wier top reeds Clovis een tempel stichtte, eerlang met den naam van de reddende Heilige der hoofdstad gedoopt*). - Op den regter rivier-oever, in de Cité van 't Seine-eiland, stond sedert 1163 de hoofdkerk van Parijs, de kathedraal Notre-Dame, als centrum der geestelijke magt.

Deze twee punten wensch ik, als de geographie mijner historie, als de uitgangspunten van mijn verhaal, te onderstrepen: den berg *Ste-Geneviève*, over wiens noorderhelling zich het intellectueele leven in tal van scholen uitstortte en *Notre-Dame* met haar theologisch onderwijs, met haren kanselier, wiens sterke hand weleer over de jeugdige ‘Genovefa’ gebood.

De kennis van Aristoteles, volledíger dan men die uit Boëthius en Porphyrius had geput*), de geestdrift der Arabieren voor den wijsgeer van Stagira, door de kruistogten ook in Frankrijk gaande gemaakt, had de Scholastiek - de zucht om te betoogen, te *argumentéren* - in 't leven geroepen; en de geestelijkheid - de groote, de eenige magt van die dagen, - die een nieuwen stralenkrans bij de kruistogten gewonnen had, en die instinktmatig steeds naar tegenwigt zocht voor de stoffelijke magt welke de ongeletterde Heeren vertegenwoordigden - de geestelijkheid bevorderde aanvankelijk deze beweging des geestes, door Barthélemy Saint-Hilaire ‘het eerste verzet van den modemen geest tegen de autoriteit’ genoemd. Cousin definiëert de scholastiek als ‘de toepassing van de wijsbegeerte

*) De schoone tempel door de Ass. Const. le Panthéon herdoopt en bestemd, gelijk Thiers zegt, ‘à recevoir les hommes illustres de la France’ en door Nap. daartoe behouden en voltooid.

*) Men kende lang alleen het Organon. Guillaume-le-Breton (bij dergelijke eigennamen heb ik het Fransch behouden, als ook bij dezulken die niet algemeen óf anders gebruikt óf verlatijnscht zijn) die Rigords Gesch. van Phil. Aug. met 1209 voortzet en 't Concilie van dat jaar, te Parijs gehouden, beschrijft zegt ‘men las toen te P. werken door Aristoteles, gelijk men zeide, opgesteld over Metaphysica. Zij waren nieuwelings (*de novo*) uit Constantinopel medegebragt en uit het Gr. in 't Latijn vertaald.’ - 't Parijsche Concilie verbood die lectuur. - Uitvoerig behandelt A. - F. THÉRY in zijn Histoire de l'education en France depuis ie cinquième ciècle jusqu'à nos jours (2 dln. Par. 58) met vermelding van zeer veel bronnen deze Premiers Temps en Règne de la Scolastique, I, l. 4 et 5.

op de godgeleerdheid' en voegt er bij dat 'de geest van tegenspraak, uit deze mengeling geboren, de fout en tevens de eer der scholastiek is.' 't Is waar dat zij eene revolutie was. Vroeger had de philosophie uit dialectica, arithmetica, geometria, astronomia, musica bestaan; de dialectica was tot dusver eenvoudig, zonder pretensie en slechts een hulpmiddel ter verklaring der H. Schrift en der kerkvaders geweest, nu werd zij als Aristotelische dialectiek, het uitsluitend vak der groote menigte schoolphilosophen, die haar tot allerlei nuttelooze spitsvindigheden en een ijdel woordenspel misbruikten.

Deze scholastieke philosophie voedde den hoogmoed veler geleerden en veroorzaakte een zekere minachting voor al die wetenschappen, die reinheid en schoonheid van vorm ten doel hebben, een hooghartig vergeten der waarheid, dat wezentlijke volmaking overeenstemming vordert van inhond en vorm. De scholastieke theologie volgde de philosophie op den voet, en 't valt moeijelijk te ontkennen, dat ijdel haarkloven en een mechanisch ontleden der geloofsmysteriën (gelijk Hahn beweert)[*)] de vlugt der echte geloofskracht verlamde en uit de theologie de heilige warmte deed ontsnappen waardoor juist deze wetenschap zich zoo hoog boven haar profane zusters verheft.

Maar al heeft de scholastiek tijden gebaard 'waarin men het niet kon uitmaken (gelijk Jan van Salisbury in zijn Metalogicus schrijft) of het zwijn dat ter markt gaat door den drijver of door het koord wordt gehouden -' al was de regel dat 2 negaties 1 affirmatie geven, een tijdlang voor de dialectici een reden 'om de negaties in hunne redenering zoo op een te hoopen dat de tegenpartij, om er uit wijs te worden, ze met behulp van kleine erwten tellen moest;' - al werd ook door velen om zulk een fraai talent elke andere wetenschap verwaarloosd en geminacht; - al beweerden velen, vol van hunne dialectica, 'dat rhetorica louter een gave van enkele bevoorregten is, maar door anderen niet kan worden geleerd;' - toch weegt tegen dit alles op, dat zelfs de omzigtige Recteur d'Académie Théry haar noemen moet 'une gymnastique vigoureuse, nn stimulant énergique pour l'esprit humain et souvent une préparation virile aux découvertes de la pensée.' - Hofdijk heeft (ik meen in een rede te Alkmaar uitgesproken) zeer juist den conventioneelen 'nacht der middeleeuwen' van den historiehemel weggevaagd: ook hier mag men niet over stilstand en achteruitgang klagen, bij zooveel opgewektheid des geestes, wanneer dit of dát hoekje op het groote veld der wetenschap kwalijk bewerkt werd of geen beschot gaf: ja de afdwalingen zelve brengen haren zegen mede. Hoe absurd die spitsvindigheden waren - zegt te regt Heeren ll. - zij oefenden 't verstand doordien men leerde begrippen te bepalen, 't welk de grondslag van alle wijsbegeerte is; en even juist betoogt hij tegen Brucker - die 't betreurt dat men juist Aristoteles ten leidsman koos - dat de scholastieke philosophie 't verstand bezighoudt en daardoor scherpt, terwijl de

*) LUDWIG HAHN. Das Unterrichts-wesen in Frankreich, mit einer Geschichte der Pariser Universität (2 dln. Bresl. '48).
Heerens idee (Gesch. d. class. Lit. vert. door Mr. E.G. Lagemans I, 260) dat de scholastieke philosophie en theologie ontstaan zouden zijn uit de theologische twisten met de Oostersche Kerk en de daardoor veroorzaakte verbindtenissen met Constantinopel komt mij gewaagd voor en is ook door Jourdains Recherches, gelijk hij zelf erkent, tamelijk ondermijnd.

eenige dien men anders had kunnen kiezen, Plato, verkeerd verstaan en meer op de verbeelding dan op 't verstand werkende, tot dweeperij zou hebben geleid.

Willem van Champeaux, de leerlingen van Roscelin, Joslen van Vierzy, vooral Abélard en saint Bernard gaven door hun lessen te Parijs aan geheel Frankrijk het sein tot krachtige inspanning des geestes en zetten Europa in bewondering. Abélard had vaak 3,000 toehoorders. Hij had 'het kamp zijner school - zoo schrijft hij zelf in zijn historia Cal. - opgeslagen op den berg Ste-Geneviève,' doch leerde als de plaats ontbrak in de open lucht. Vreemdelingen stroomden van heinde en ver toe: 12 openbare scholen waren in een oogwenk met tal van studérenden opgevuld; een bepaalde wijk der stad 'le quartier latin' - 't geleerde vierendeel werd het rendez-vous dezer intellectueele immigratie.... Hoe bekoorlijk de weg zij, ik mag hier Hahn noch Théry volgen die, elk op zijne wijze, Abélards avontuurlijk en romantisch bestaan hebben geschilderd. Théry vooral, digter bij alle bronnen en 10 jaren later schrijvende dan Hahn, put uit nieuwer bescheiden*). Ik bepaal mij, op mijn paedagogisch standpunt blijvende, tot eenige historische feiten en opmerkingen over den aard der leervakken.

Een reeks van jaren - behoudens ettelijke tusschenpoozen van 1102 tot 1136 - doceerde Abélard, steeds met luister, te Parijs dialectica en theologie. Door den opgang, dien zijn lessen maakten, verhief hij niet alleen zijn lievelingsvak tot het hoofdvak aller studiën, tot de 'ars' - gelijk hij haar noemde - bij uitnemendheid;' maar hij vestigde ook voor goed in het buitenland den hoogen dunk over de Parijsche logici en theologen. - Was de kathedraalschool van zelve theologisch in strekking en beheer; de talrijke scholen op den berg van Genovefa, door Abélards bezielende stem in 't aanzijn geroepen, waren uitsluitend aan den redetwist gewijd en, naar het schijnt, van alle clericale en burgerlijke magt onafhankelijk. Ook na meester Peters verscheiden duurt de toeloop van vreemdelingen voort: van 1150 tot 1200, zegt Thurot*), wemelt Parijs van scholen en meesters. Aristoteles' *Analytica*, eerlang bekend geworden, gaven nieuw voedsel aan de studie: de rationalistische traditiën van Abélard werden roemrijk aangehouden door den Parijschen bisschop Pierre Lombard (1159), auteur van 't eeuwenlang in de scholen gebezigde *liber sententiarum.* En ter eerbiedige gedachtenis, als het ware, van den geliefden meester bleef Ste-Geneviève de zetel van den redetwist, 'le séjour de l'Ergo' (zooals Renan de latere Sorbonne noemt) en 't gewijde studieoord zijner jongeren: 'aangenaam was het mij - schrijft Salisbury - mijn oude makkers die ik [vóór 10 jaren] verlaten had, en die nog steeds met dialectica bezig waren, op den Berg weer te vinden.' Al stemmen wij dus in met Villemain waar hij zegt, dat nergens ter wereld toen zooveel orde en geregtigheid heerschte als in de hoofdstad van 't Fransche koningrijk; dan steunt daarom de verklaring van den aanhoudenden toeloop van geleerden en leergierigen naar Parijs

*) Zoo ontkent hij, door latere onderzoekingen gesteund, wat Heeren en ook nog Hahn beweerde, dat Ab. en Héloise Grieksch kenden. Ook Ab. - zegt Théry - kende die taal niet; dat is thans uitgemaakt. In het Hollandsch gaf over Ab. en Hél. Th. Jorissen het wetenswaardigste in zijn 'Karakterstudie', 's Hage, 62.

*) CHARLES THUROT. De l'organisation de l'enseignement dans l'Un. de Paris au moyen-age. (Par. '50).

nog op geen redelijken grond, als hij haar legt in de vraag: ‘N'était-ce pas surtout. le progrès que la société politique avait déjà fait en France sous saint Louis?’*) en Guillaume-le-Breton komt wel het digtst bij de waarheid wanneer hij in 1209 schrijft ‘Zeer velen stroomen naar Parijs én om de aangenaamheid der plaats en 't goede waarvan zij overvloeit én om de vrijheden en praerogatieven waarmede de koning en zijn vader de scholen begiftigden†.

Uit de vereeniging nu dezer logica-scholen van den Berg met de theologische kloosterschool van Notre-Dame is de Parijsche Universiteit geboren. Men vindt echter in de 12de eeuw nog geen spoor van vereeniging tusschen de Parijsche meesters. Abélard schijnt zijn discipelen ook zijn zucht voor onafhankelijkheid te hebben ingeblazen. Nog meer. De houding van den vrijmoedigen meester, diep gegrift in hunne verbeelding, was het schema dat zij zelve beoogden. Met de stille kloosterstudie was 't gedaan. Dweepend met den man die zoo schoon sprak en de neteligste vraagstukken met zooveel koenheid aanpakte, vond de jeugd - begeeriger in den regel naar emoties dan naar weinig gerucht makenden arbeid - in 't nieuwe gebruik van 't redebeleid, in die levendige, aanvallende wijze van discussie, een aroma dat haren smaak kittelde en haren geest wakker hield. Eerzucht roeide onder de motieven der studie. Men kon, op Abélards voorbeeld, schier zonder tusschen-carrière, van den schoolvloer, waarop men zat neergehurkt, klimmen op den professoralen katheder. ‘Baardeloozen - zegt Jan van Salisbury - behaalden den magisterstitel en doceerden.’ - Stoute stellingen der meesters waren den discipelen welkom: men wedijverde onderling in nieuwheid van leer, in fijnheid van gevolgtrekking. Het voorbeeld van Roscelin, Abélard, Gilbert de la Porrée had maar al te hartstogtelijke navolgers gevonden. De regtzinnigen in den lande duchtten voor de zuiverheid van 't geloof. De ketterij schoot welig op in alle standen: leeken lazen het Evangelie en beoordeelden daarnaar de zeden der geestelijkheid. Wat wonder dat zooveel verontrustende symptomen de aandacht der bisschoppen vestigden op de onbeperkte vrijheid van onderwijs? Wat men Abélard steeds euvel had geduid (hij schrijft het zelf in zijn Historia Calamit.), dat hij nl. eigendunkelijk lezingen hield over theologie, dit werd omstreeks 1150 onmogelijk. Zij die docéren wilden, waren verpligt daartoe verlof te vragen aan de geestelijke magt. Dat is de zoogenaamde *licentia docendi*, *la licence.*

Beschouwen wij de studiën van die dagen, dan is het belangrijkste en met het oog op de wereldsche zaken onmisbaarste aller vakken de *Theologie.* Immers deze studie bekwaamde voor 't clericale ambt, waaraan wereldlijk aanzien en aardsche voordeelen verbonden waren. In een tijd toen onderwijs nog een punt van weelde was voor de leeken - enkele vorsten of heeren uitgezonderd - en alle onderrigt dat gegeven werd - tenzij het ligchamelijk den krijgsman vormde - doelde op de geestelijke loopbaan, was theologie het eenige vak, waarin een eenigzins geregelde opleiding plaats had.

Verbonden op sommige punten met de theologie was de studie der *Regten.* 't Burgerlijk regt, reeds in de 10de eeuw

*) Cours de littér. fr. nouv. éd. p. 601.

† Zie E. de Labédollières Nouveau Paris, in 't Nouv. Par. illustré, No. 2.

te Angers, in de 11de te Toul onderwezen, werd ook eerlang te Montpellier en (tot aan 1220) te Parijs gedoceerd. Het codex van Justinianus was in eere bij de kloosterlingen, die zich met het profane regtsvak zoozeer inlieten en - bevoordeelden, dat drie concilies (van Reims het Lateraan en Tours, 1131, 1139, 1163) het noodig achtten deze regtspraktijk aan de reguliere *clercs* te verbieden. Overigens maakte de spitsvindige geest der eeuw van de regtsgeleerdheid een tuighuis vol valstrikken en klemmen, en Pieter van Blois (Petr. Blesensis), toen ter tijd een schrijver van naam, klaagt er over dat de advocaten, ja zelfs de monniken en kanunniken die dit vak hadden ter hand genomen, er slechts op uit waren om de regten van partijën te verwarren, de processen te rekken en nieuwe geschillen uit te lokken. - 't Kanoniek regt was een deel der theologie en schijnt niet vóór het midden der 12de eeuw opentlijk in Frankrijk te zijn onderwezen. Men bezat vertoogen over 't geestelijk regt en vooral een beroemd werk over dit onderwerp van saint Bernard. Eerst op paus Eugenius III's aanbeveling werd het *decreet* van Gratianus, den monnik van Bologne, in Frankrijk ingevoerd en elders zoowel als te Parijs, als studie-vak, opentlijk gedoceerd.

De *Medicijnen* werden eerst tegen het eind dezer eeuw te P. gedoceerd: vroeger ging men, om ze te bestudéren naar Montpellier, of naar de metropolis aller Europesche Aesculapenscholen, Palermo*).

Als voorbereidende vakken, vroeger in zwang en ook later steeds gebleven, zijn te beschouwen de *grammatica*, *rhetorica*, *dialectica*, te zamen het *trivium* genoemd dat met het *quadrivium* (de *rekenkunde*, *muzijk*, *meet-* en *sterrekunde*) de 7 *artes liberales* vormde*).

Men moet zich echter van deze laatste studiën niet al te veel voorstellen. 't Meeste werk werd nog, om de kerkedienst, van de *muzijk* gemaakt. Maar ‘men beoefende slechts de *arithmetica* - zeggen de vrome schrijvers der Hist. Litt. - om den dag van Paschen te vinden.’ De studie der *geometrie* beteekende niets, ofschoon men een Latijnsche vertaling bezat der beginselen van Euclides. *Astronomie* was astrologie: eenige onhandige waarnemingen met hoogst gebrekkige werktuigen door ligtgeloovige geleerden gedaan, strekten om de verbeelding van 't publiek te ontstellen door, gelijk in 't jaar 1185, het einde der wereld of andere horreurs te voorspellen.

Van oneindig meer gewigt was het *trivium. Grammatica* beteekende toen in uitgebreiden zin *taalstudie*, d.i. studie van 't Latijn. Want het Romaansch begon zich omstreeks dezen tijd wel door de *troubadours* en vooral door de *trouvères* te ontwikkelen, maar was bij de geleerden in minachting. En ook het Hebreeuwsch en Grieksch waren, men mag haast zeggen, volstrekt onbekend. De bekwame Jan van Salisbury†) bijv. -

*) In de acte van schikking van 1213 (waarover later) worden nog geene professoren in de medicijnen bij de Parijsche Universiteit vermeld.

*) *Lingua*, *tropus*, *ratio*, *numerus*, *tenor*, *angulus*, *astra* is het versus memorialis. Vgl. VON RAUMER, Gesch. der Paedag. IV, 21.

†) Joannes Sarisberiensis, van arm scholier privaat docent geworden, ondernam, gloeijend van weetgierigheid, in 1136 een reis naar Frankrijk, waar hij Abélard hoorde op den berg ‘tot zijn diepe smart slechts kort’, en toen deze zwijgen moest Albericus en Robertus van Melun. Na 2 jaar hunne dialectica te hebben gevolgd ‘beproefde hij zich zelven’ en ving op nieuw aan de humaniora te bestuderen bij Willem van Conches zijn ‘hooggeroemden smaakvollen leermeester, gedurende drie onberouwelijke jaren.’ De zeven volgende jaren hospiteerde hij bij Richard l'Evêque, Harduin l'Allemand en veie anderen, en vertoefde ongeveer 12 jaren in Frankrijk, den host winnende als gouverneur bij eenige aanzienlijke kinderen. Hij beschreef

qui ‘passait pour être l'homme le plus instruit de son siècle’ zegt Bouillet i.v. - leidt in zijn Metal. *analytica* van *ana* en *lexis* af - welke zonde in dit vak echter met Cicero's *occatio* in de senectus *bedekt* kan worden -; toen hij echter in Ambrosius' werken het woord *o□σ□α* vond, wendde hij zich tot zijn landgenoot Jan Sarrassin om het zich te laten uitleggen. Aristoteles, eerst uit het Arabisch vertaald, werd even als de kerkvaders in 't Latijn gelezen: kortom het Latijn was - en bleef tot aan de Renaissance - de eenige geleerdentaal; en de ‘Cuncta Latinitas’, waarin de secretaris van saint Bernard schreef dat zijns meesters welsprekendheid en wijsheid bekend waren, vindt hare naïve verklaring in Villemains glosse ‘comme on dit aujourd'hui toute la chrétienté.’

De behandeling nu der grammatica, d.i. der *humaniora* was - verzekert men ons - nagenoeg overal dezelfde als Jan van Salisbury ons die van den grammaticus Bernhard van Chartres heeft geschilderd. Wij aarzelen niet, haar uitmuntend te noemen en zullen later ruimschoots gelegenheid hebben dit praedicaat te regtvaardigen. ‘Bernhard - zegt Salisbury - verklaarde in zijn voorlezingen de goede klassieke prozaschrijvers en dichters, en bij het lezen oefende hij zijn scholieren om de regels die zij geleerd hadden, aan den tekst waar te nemen en op menigvuldige wijze toe te passen. Hij wees bestendig op oratorische wendingen en op alle kunstgrepen en fijnheden der rhetorica. Hij maakte zijn discipelen opmerkzaam op 't eigendommelijk gehalte en 't gebruik der uitdrukkingen, op beelden en metaphoren, op de hooge beteekenis der schikking en verdeeling van 't onderwerp, op 't verschillend karakter dat de stijl naar gelang der stof aanneemt, zoodat hij hier eenvoudig, bondig en tot het noodzakelijkste beperkt, elders rijk en vol wezen moet. Eindelijk wanneer in den loop der lectuur een andere wetenschap ter verklaring dienen kon, beijverde de leeraar zich, de vreemde zaak kortelijk toe te lichten, zonder echter al te ver af te dwalen of zijn toehoorders onbegrijpelijkheden op te dringen. Verder droeg hij zorg het geheugen der scholieren te oefenen en te verrijken, door hen de schoonste plaatsen uit de verklaarde historici, redenaars of dichters te laten memoriséren en hun bovendien van 't gehoorde naauwkeurig rekenschap te vragen.

Ook privatim moesten zij de classici lezen, maar met zorgvuldige keuze, niet louter om aan hun nieuwsgierigheid te voldoen, maar veeleer om zich met de beschouwing der werkelijk verheven modellen te verkwikken; want na te vorschen wat over ieder punt de erbarmelijkste schrijvers hebben te berde gebragt, is het werk van beklagenswaarde bekrompenheid of belagchelijke ijdelheid. Eindelijk, Bernhard van Chartres wist dat het niet genoeg is regels te leeren en voorbeelden te beschouwen, maar dat

zijn impressions de voyage in zijn Metalogicus: werd in Engeland de gunsteling der verschillende pausen die bij beleefde, ook nog een tijdlang secretaris van Thomas Becket; na wiens vermoording hij, eenvoudig klerk bij de kerk van Canterbury geworden, in 1176 onverwachts het berigt ontving dat hij door het volk en de geestelijkheid van Chartres tot hun bisschop gekozen was - een post dien hij op aandringen van koning Lodewijk den jonge aanvaardde († 1180).

men zich tevens gewennen moet, de opgezamelde schatten te reproducéren en in de praktijk te doen blijken van 't geen men in theorie heeft geleerd. Daarom liet hij zijn scholieren dagelijks eigen werk in proza en verzen maken, en legde bijeenkomsten aan, waarin zij elkander beoordeelden, altijd echter zóó - voegt Salisbury, deze oefeningen prijzende, er voorzigtig bij - dat de Christelijke liefde dezen levendigen wedijver leidde en dat de leerlingen, bij alle vorderingen in de wetenschap, de nederigheid in hunne harten bewaarden. Immers Bernhard zelf was, gelijk de meeste leeraren, zeer vroom en hield nederigheid voor den besten sleutel der wetenschap. Ook waren de zaken die hij doceerde steeds met het doel gekozen om 't geloof en de zeden zijner discipelen op te bouwen, en iederen dag besloot hij zijne les met het Onze Vader en met de voorbede voor de afgestorvenen, dat voortreffelijkste onder der Christenen goede werken.

Wij zullen later gelegenheid hebben de philologie van 't jaar 1150, haar methode, haar doel, met die van 1850 in scherp contrast te stellen; voorshands maken wij ons weg met hier bij te voegen, dat voor de beginselen der grammatica Priscianus werd gebruikt, en Ovidius, Virgilius, Horatius, Juvenalis, en enkele gewijde schrijvers zooals Sedulius, dienden om den smaak te ontwikkelen. Seneca vooral besloeg in 't schoolprogram dier dagen een groote plaats, en 't is niet moeijelijk de inspiratie, door dezen fijnen en energieken auteur gegeven, telkens in 't welsprekend Latijn van Héloise, Abélard en saint Bernard aan te wijzen. Na dien taalcursus werd de *logica* volgens de Peripatetische school met de dialectica als instrumentum behandeld; en ofschoon, gelijk wij zagen, de *rhetorica* als onderdeel der grammatica tegelijk met het Latijn hare beurt kreeg, werd toch de kunst der welsprekendheid ook als afzonderlijk vak onderwezen: bekwame redenaars - als daar waren Hugo van Saint-Victor, Helinand en vooral saint Bernard legden op schitterende wijs van den kansel getuigenis van welgeslaagde studie af.

De *licentia docendi* werd te Parijs door den kanselier van Notre-Dame verleend. Deze, een soort van notaris belast met het opstellen, verzegelen en verzenden der acten door 't kapittel verleden, was per se een bekwaam man. De magt des kanseliers over de leeraren en studenten, in 1200 nog vergroot, werd eerlang drukkend en buitensporig: en 't is vooral de behoefte om hun gemeenschappelijke regten tegen het despotisme des kanseliers te handhaven, die de Parijsche leeraren de handen deed in een slaan. Tusschen 1200 en 1250 hebben zij zich tot een onafhankelijk ligchaam gevestigd met de hulp en bescherming der pausen Innocentius III, Gregorius IX, Innocentius IV.

II.
Inrigting der Universiteit - Faculteiten, Natiën, Compagnieen, Rector, Vergaderingen - Budget - Privilegies - Studiegang in de theologie, regten, medicijnen - Bacalariaat, Licentie, Magisterium.

Wij zullen spaarzaamheid zoeken aan te wenden bij het eerste punt onzer rubriek, al valt het moeijelijk, duidelijk en beknopt tevens te wezen en al is de verzoeking groot, bij zooveel belangrijks, hier of daar, ‘iets meer dan regttoe’ te nemen. Ch. Thurot heeft in een werk van meer dan 200 volle bladzijden zoo-

veel interessante feiten uit de universiteitsarchieven bijeengebragt en gegroepeerd, dat ik bezwaarlijk al mijnen lezers naar den zin, daarait referéren zal. Men bedenke echter, dat ik mij voorgenomen heb over het Middelbaar Onderwijs in Frankrijk te schrijven. Daartoe wensch ik, den draad der geschiedenis volgende, zoo plastisch mogelijk eenige hoofdmomenten aan te geven, en in een reeks van tafereelen, met paedagogische figuren en studieplannen gestoffeerd, de fata der Universiteit als een cyclorama af te winden. Over de bewerktuiging van 't groote onderwijsligchaam, de inwendige zamenstelling en werking zijner leden, zal ik dus weinig en niet veel meer zeggen dan mijn onderwerp voor de duidelijkheid behoeft.

Als die doos met geheime opening en verborgen vakjes (van ik weet niet welken der Fransche koningen), die lang betast moest worden eer ze geopend - en lang doorzocht eer haar inhoud geheel kon worden gevonden, zoo zijn er problemen, persoonlijke en maatschappelijke, die de mensch - het individu en het genus - lang in zijn boezem schijnt te moeten omdragen, eer hij er vat aan krijgen en ze uiteen nemen kan. - Wij verzamelen feiten, beproeven, stapelen ervaringen op - altemaal oefeningen onzer organen - eerst later breekt het oordeel door: de kritiek schift de massa, zij slaat het onbruikbare neêr, classificeert, combineert, wijst de leidende gedachte na in 't half onbewuste werk van 't verleden, verzoent ons met het heden en wapent ons voor de toekomst. - De analyse van het onderwijs, 't besef en de juiste aanwijzing zijner werking, de omschrijving zijner middelen, de termen *hooger*, *middelbaar* en *lager* met den aankleve aller beschouwingen waarvan zij de slotsom zijn - zijn eerst van lateren, van ónzen tijd. - Tastend gaat, op de aanwijzing der ervaring, het menschdom voorwaarts: Hendrik IV en Napoléon I hadden, toen zij het onderwijs regelden, zulke heldere inzigten niet als Napoléon III.

Gymnasium en Hoogeschool waren in Frankrijk van de 13de tot de 19de eeuw vast aanéengegroeid. Had een knaap van 12, 14 jaren op de lagere school lezen, schrijven en de beginselen der Latijnsche spraakkunst geleerd, dan ging hij over tot de Hoogeschool, tot de logica-lessen der *Facultas Artium.* De faculteit der *kunsten* was de propaedeusis der drie *hoogere*, *theologie*, *decreet*, *medicijnen.* Deze vier faculteiten stonden te Parijs lang geheel op zich zelve. De leeraren van 't zelfde vak sloten zich natuurlijkerwijze naauwer aan een tot regeling hunner gemeenschappelijke belangen. - De medische faculteit was in de middeleeuwen onbeteekenend. - De theologiae doctores, minstens 35 jaren oud, en die in 't kanoniek regt, beide gering in aantal, meer regtstreeks afhankelijk van 't bisschoppelijk gezag, doceerden lang uitsluitend in de kathedraalschool. - De magistri artium daarentegen (die reeds op 21jarigen leeftijd docéren konden) zoowel als hun discipels waren reeds in 't begin der 13de eeuw zeer talrijk: alle natiën van Europa waren in deze faculteit vertegenwoordigd. - Meerendeels uit den vreemde gekomen, vereenigden zich deze leeraren en studenten naar hun taal, oorsprong, dioecese, en woonden waarschijnlijk zamen. Te talrijk dan dat de kanselier van Notre-Dame hen voet voor voet kon nagaan, hadden de magistri artium

bovendien tegen den kanselier een sterken steun in de gewapende schare van hartstogtelijke discipels die hen omgaf. Verder gaven zij onderwijs buiten de stad, op het grondgebied der magtige abdij van Genovefa, die beweerde onmiddellijk van den Heiligen Stoel af te hangen en wier abt den kanselier der Cité naar de kroon stak. Immers, naar het schijnt tusschen de jaren 1231 en 1254, kreeg hij het regt, een kanselier van Genovefa voor te dragen, die onder de noodige goedkeuring, gemagtigd werd tot de afgifte der licentie in 's Pausen naam. Dit alles maakte dat de fac. artium zich vroeg tot een zelfstandig ligchaam vormde. Reeds in 1245 waren de *artistae* in vier *nationes* ingedeeld: in 1249 hadden deze elk haar eigen zegel - 't symbool der onafhankelijkheid - en kozen maandelijks een gemeenschappelijk hoofd of *rector*. De vier nationes heetten, naar de landen die de meeste docenten en leerlingen leverden, *Frankrijk*, *Normandië*, *Picardië*, *Engeland*[*]. Duitschers voegden zich bij de Engelschen, Vlamingen bij de Picardiërs, Italianen bij de Franschen. - Eerst later, in 1267, kregen de decretisten en medici een chef, *decanus* geheeten, en een eigen zegel, géne in 1271, déze in 1274. - Meer met den bisschop in aanraking, behielden de theologen lang den kanselier tot chef. Door 't stichten aan den Zuider-oever van veel kloosters, vooral der Franciscanen en Dominicanen, en van 't opvoedingshuis van wereldlijke geestelijken, de Sorbonne, kwam ook eindelijk het theologisch onderwijs ait de Cité en, zonder metaphoor, over de brug. Ook de theologiae doctores hadden in 1296 een eigen decaan.

Overigens was de Parijsche Universiteit een Universiteit van meesters, niet van leerlingen. Leden der artisten-faculteit waren alleen de magistri artium: aan de beraadslagingen in de andere faculteiten namen alleen de doctoren der respective faculteiten deel. Ongetwijfeld is de reden hiervan te zoeken in den jeugdigen leeftijd der studenten van de kunstenfaculteit en werd dit voorbeeld door de drie overige faculteiten gevolgd.

De Universiteit was voorts een wezentlijk foederatieve republiek. *De vier nationes en de drie faculteiten vormden zeven compagnieën*, *volkomen van elkander onafhankelijk*, elk met haar eigen officieren, zegel, kas, patroon, missen, elk haar eigen bepalingen makende over discipline, schoolzaken, inkomsten en uitgaven.

Daar de magt der compagnieën op de vergaderingen werd uitgeoefend, was aan den titel harer chefs meer eer dan invloed verbonden. Elke natie koos een *intrans* (kiezer): deze vier intrantes kozen den *rector*, die, ofschoon Magister artium en door de magistri artium benoemd, toch het hoofd werd der geheele Universiteit. Eerst voor één, later voor drie maanden gekozen, moest de glans zijner waardigheid hem den korten duur zijns bewinds vergoeden: hij ging in rang vóór de bisschoppen en men opende de vleugeldeuren voor dezen vlugtigen souverein als hij binnentrad bij den koning van Frankrijk.

*) In den Papirus ('t Register) der Picardische natie - in ms. in 't archief der Universiteit - komt onder de tien dioecesen, waaruit zij bestond ook *Utrecht* voor. Later voegden de Hollanders zich meer bij de *Engelsche* natie. De uitdrukking 'natio Anglicana', zegt Thurot ll., officieël tot 1455 gebruikt, werd later met die van 'natio Alemaniae' verwisseld. Maar op het laatst der 15de eeuw telde deze natie meer Hollanders, Zweden en Schotten dan Duitschers.

Door den pedel zijner natie riep de rector de Universiteit ter vergadering op naar 't klooster der Mathurijnen en presideerde daar. Had hij der volle vergadering het punt van overweging voorgesteld, dan gingen de compagnieën, elke afzonderlijk, raadslag houden, na afloop waarvan zij terugkwamen om bij monde van hare dekens en procureurs hare meening te zeggen. Elke natie en elk der drie faculteiten had één stem: de rector moest zich naar de meening der meerderheid gedragen.

De punten ter algemeene vergadering behandeld waren: hetzij schennis of misbruik der privilegies, hetzij het beheer der industriën van de Universiteit afhankelijk, hetzij beslissing in zake eene compagnie, die zelve onmagtig was haar regt te doen gelden. - De Universeit regelde oppermagtig en zonder contrôle alle takken van nijverheid, die hun vertier uitsluitend vonden in de geleerde republiek, nl. den boekhandel, den perkamenthandel, de binderij, het afzetten (met kleuren).

Geregelde inkomsten en uitgaven hadden de Universiteit en de artisten faculteit niet. Moest één van beide een gezantschap zenden, een proces voeren, dan werden de gelden gevonden door een buitengewone belasting te heffen van allen, die 't genot der universiteits-privilegies hadden. Verpligte uitgaven waren die voor het huren, herstellen, bouwen der scholen en voor de godsdienst. Men dekte ze met de gelden die voor ieder examen van den candidaat geheven werden. Dit was, om zoo te zeggen, de eenige bron van inkomsten der compagnieën. Zij hadden enkele huizen, maar die beteekenden niet veel. Het weiland laugs de Seine, het Pré-aux-clercs bovengenoemd, behoorde aan de artisten faculteit, maar leverde vóór 1600 geen geldelijk voordeel op. Wat er na de uitgaven overschoot werd, onder de leeraren en pedellen verdeeld, in de herberg verteerd. Sparen kende men niet. *Intrare tabernam* is een uitdrukking, die men in de registers der nationes telkens aantreft. Vandaar de armoede der Universiteit als corporatie.

Overigens ontbrak het in dezen republikeinschen bondstaat niet aan verdeeldheid en conflicten. De faculteit der artisten, vol onstuimige jongeren, lag vaak met de stijver theologen overhoop. De vier nationes met haar provinciën waren niet veel eendragtiger. De Fransche natie, alléén zoo talrijk als de drie andere te zamen, beweerde niet genoeg te hebben aan één stem op de vergadering. De theologische faculteit was in tweespalt door de wereldlijke en geordende leden, welke laatste de wetten hunner orde stelden boven de belangen der Universiteit. Vaak waren de vergaderingen der artisten faculteit onstuimig: overigens slecht bezocht. 'Naar 't Mathurijnenklooster gingen er 4 of 5 tegen 30 naar de herberg'[*]. Reeds paus Innocentius IV beveelt in 1243 trouwe opkomst ter vergadering aan.

Privilegies, in de middeleeuwen talrijk, waren geen inbreuk op 't algemeen regt, omdat er toen geen algemeen regt bestond. De Universiteit genoot, er vele. Geen leeraar of student kon tot een proces buiten Parijs worden gedagvaard. - Hun criminele zaken werden - bij be-

*) Magistri - zoo lezen we in den Papirus der Nat. Anglicana van 10 Maart 1417 - non venientes ad congregationes non etiam intrent tabernam, viso quod, quando est congregatio sunt 4 vel 5, in tabernis autem 30 vel eo circa.

schikking van Philip August - door de officialiteit behandeld. - Van hoofden tolgelden waren alle Universiteitsleden vrij. - Op hun bezittingen of inkomsten mogt onder geen voorwendsel beslag worden gelegd. Telken jare zond de Universiteit een lijst (*rotulus*, *rôle*) op tot den Paus, waarin zij eenige harer leden aanbeval voor kerkelijke beneficiën of prebenden. Eindelijk, al hare privilegiën waren haar gewaarborgd bij de bul van 't jaar 1231, waarin Gregorius IX haar magtigde hare lessen, oefeningen, predikatiën te schorsen, totdat haar regt zou zijn geschied (*cessatio*).

Ziedaar genoeg, dunkt mij, van de mechaniek der groote onderwijs-inrigting, wier reglementen en statuten Innocentius III bij bulle van 't jaar 1209 goedkeurde, alsmede dat de leeraren zich daaraan bij eede zouden binden. Dezelfde Innocentius, groot vriend van de Parijsche school, waaraan ook hij student, misschien wel docent was geweest, hielp zijn ‘welbeminde zonen, de Parijsche scholares’ een groot eind voorwaarts op den weg der onafhankelijkheid. Immers op hunne klagt over Jan, den kanselier van Notre-Dame (die hun een eed van gehoorzaamheid en geld afperste bij 't uitreiken der licentie en hen voor kleinigheden opsloot) bestrafte hij dezen, en deed bij bulle van 1213 een vergelijk treffen inhoudende: dat de kanselier geen eed en geen geld hoegenaamd bij de afgifte der licentie vorderen mogt; dat hij de licentie zelf geven, *maar niet weigeren mogt aan den candidaat die daarvoor door de meerderheid zijner leeraren geschikt werd geoordeeld;* dat hij voor ligte vergrijpen geen studenten kerkeren - en als regter vonnissende geen geldboeten opleggen en innen zou, met nog andere bepalingen die den persoon van Jan aangingen en vrij hatelijk waren*).

Maar hoezeer door dit concordaat - de ‘Charte der Universiteit’, gelijk Thurot, en Théry het noemen†) aan 't regtstreeksch oppergezag des kanseliers ontheven, werd de Universiteit daarom van de geestelijke autoriteit niet vrij: 't gezag ging over, ging op tot den Paus en werd eervoller, minder drukkend. De kanselier was de lasthebber, de Paus principaal, en de scepter van 't onderwijs, de licentie, berustte in 's Pausen hand op zeer natuurlijke wijze.

Immers de Kerk, de oppermagtige, de uitdeelster aller heerlijke gaven - *δ□τειρα □αων* -, was de moeder van alle onderwijs geweest. De *lagere* scholen, waarin lezen, schrijven en de beginselen van't Latijn werden geleerd, waren in 's bisschops huis zelven begonnen: later om den drukken toeloop verplaatst, vermenigvuldigd, waren zij gekomen onder de leiding van den *grand-chantre* der hoofdkerk (*cantor* qui aliis cantoribus cantum imponit. Duc.); terwijl de *hoogere*, de scholen voor meergevorderden (voor letteren en wijsbegeerte) door den kanselier werden beheerd. De Universiteit doceerde bij hare geboorte

*) Koning Philip August (1180-1223) had, bij privilegie van 1200, gelijk wij zeiden, de Parijsche studenten aan de regtspleging van den prévôt onttrokken en onder de officialiteit gebragt. Vandaar de overmagt des kanseliers, die thans geknot werd. Dit is echter ook het eenige blijk van welwillendheid dat de Universiteit van de koninklijke magt ontving tot aan Filips den Schoone (1285-1314), die haar met privilegies overlaadde, omdat hij haar noodig had tegen Bonifacius VIII. Maar de eerstvolgende vorsten hebben daar wederom weinig aan toegevoegd.

†) Dit document, in goeden staat onder de mss. membran. in 't Universiteits-archief berustende, was nog niet uitgegeven: daarom geeft Théry er in zijn Appendice een woordelijke vertaling van.

slechts het hoogere gedeelte van 't onderwijs: philosophie, theologie, regten, medicijnen; eerlang trok zij ook de rhetorica, letteren, grammatica, *sciences*[*)] tot zich; en allengs vergaderde zij alle studievakken, alle onderwijs behalve het lagere, in haren breeden schoot. Daar echter schier al deze vakken vasallen der theologie waren, wan het traditioneele toezigt der geestelijkheid - vooral in den tijd van 't pauselijk absolutisme - begrijpelijk: 't werd een voorzigtigheidsmaatregel toen zich later, als gevolg der verstandsontwikkeling, op Abélards weg een strekking naar vrijzinnigheid openbaarde en het *Studium Parisiense*, door zijn opgang koener geworden, streefde naar onafhankelijkheid.

't Is opmerkelijk hoe de invloed van Aristoteles sedert Abélard in de Parijsche scholen hand over hand is gewassen. Als bij hare stichting daarop aangelegd, is de geheele Universiteit eerlang een groot disputeer-collegie - een St. Pieters-kerk waarin, in verschillende vakken tegelijk, maar met denzelfden ritus van maior, minor en conclusie dienst wordt gedaan. Laat ons dit - tevens om in 't voorbijgaan een denkbeeld van den studiegang te vormen - in substantie uit de vakken der *theologie*, *regten* en *medicijnen* aanwijzen, om dan iets langer bij onze *facultas artium* stil te staan.

Dat in de middeleeuwen de graad van meester of de licentie in de kunsten officiëel vereischt werd om student te worden in de *theologie*, wordt in geen enkel authentiek stuk vóór 1587 vermeld; maar feitelijk was het in de 13de eeuw onmogelijk die studie te beginnen zonder grondige kennis der dialectica. Zoo dacht daarover ook de schrander bewerktuigde orde van den H. Dominicus die, ter prediking aangelegd (1215), met de theologie als hoofdvak, zich oefende in alles wat baten kon ter bestrijding van ketters en ter verdediging des geloofs. De Dominicanen bekwaamden zich voor de theologie door 't onderwijs in logica en philosophie, in afzonderlijke scholen, *studia particularia.* Overigens waren de wereldlijke studenten bijna alle *bursarii* (gratis opgenomenen) in *collegia* (kosthuizen), wier statuten slechts aan licenciés-ès-arts beurzen verleenden. 't Statuut van Robert van Courçon, den pauselijken legaat (1215) - door Théry medegedeeld - bepaalde vijf studiejaren, waarna de student zonder examen *bacalarius*[*)] en belast werd met de

*) Ik gebruik hier en later kortheidshalve het woord *sciences* voor alle *wis- en natuurkundige* vakken in tegenstelling der *humanités.*

*) *Bacal*A*riatus* en niet bacal*au*r, is steeds de schrijfwijs in de origineele stukken. Dit woord beteekende oorspronkelijk niet een graad maar een *staat*, een *toestand*, nl. *den leertijd voor het Meesterschap. Bacalarius* was hij die, geen student meer zijnde, nog geen meester was. Men kon de licentie ontvangen hebben (*licentiatus* zijn) en nog bacalarius wezen, gelijk zulks blijkt uit de statuten der artisten faculteit van 1257, aangehaald bij Thurot bl. 137. *Bachelier* beteekent in 't oud Fransch een jongman die nog niet gehuwd is, 't Engelsche *bachelor* vrijgezel. Door Paus Gregorius IX aan de Parijsche Universiteit ingevoerd, werd het later gebruikt om den laagsten academischen graad te beteekenen. - Andere lezingen zijn *baca* of *baccalaureus*, *bacularius*, *bacillarius*, met dobberende afleiding óf van *bacca laurea*, waaruit men haalt *de gelauwerde*, óf van *baculus* stok. Welligt denken zij die den *lauwerkrans* vlechten, aan 't geen Heeren bij Petrarca's krooning aanteekent, I, 336: ‘De gewoonte om de dichters met een lauwerkrans te versieren, heeft haren oorsprong uit de Grieksche wedspelen en werd daarna onder de keizeis ingevoerd. Dit was ten minste de algemeene opinie en gaf aanleiding tot de krooning van Petrarca. Daarenboven hechtte men aan dezelve het denkbeeld van academische waardigheden; gelijk blijkt uit het diploma hetwelk de Romeinsche senaat bij deze gelegenheid aan Petrarca uitreikte en waarin hem toegestaan wordt *de poëtische en historische kunst te leeren* enz. - Ook moest hij zich te voren aan een examen onderwerpen.’ - Maar 't jaartal 1340 prouveert voor de prioriteit van 't academisch *stagium.* Thery (I, 253)

de verklaring der H. Schrift. Dit 3 jaren gedaan hebbende werd de bacalarius door den kanselier zelven of door andere meesters privaat geëxamineerd en kreeg de licentie; dan deed hij den eed en werd ingelijfd, en gaf een les of hield een argumentatie *(principium)* in 't bijzijn der magistri.

Deze 8jarige theologische cursus werd een eeuw later tot 14 jaren verlengd. Na 6 jaren studie (waarover weinig bekend is) kon de student, 25 jaren oud, geen bastaard noch mismaakt zijnde, mits overleggende bewijzen zijner studie en moraliteit, voor 4 meesters der faculteit een examen afleggen in de beginselen der tbeologie. Dan deed hij een eed en werd *bacalarius.* In dit bacalariaat waren 3 trappen. Eerst was men 3 jaren *biblicus ordinarius* of *cursor*, dan 1 jaar *sententiarius*, daarna 3 jaren *formatus.* Lessen over den bijbel en disputéren was het werk der 3 eerste jaren. Bij den aanvang van zijnen cursus hield de biblicus een soort van vertoog, *principium*, dat stellingen over een door hem gekozen onderwerp bevatte, die tegen andere bacalarii werden verdedigd. Alles geschiedde van weerskanten in streng syllogistischen vorm. Daar werd geen volzin uitgebragt die niet was conclusie, propositie, corollarium, maior, minor of consequentie.

Om op te klimmen tot bac. *sententiarius* moest de candidaat het bewijs leveren dat hij 9 volle jaren in de theologie gestudeerd en 2 cursussen over den bijbel gegeven had: hij moest bovendien 2 argumentaties houden over een opgegeven quaestie.

Vóór de lezing der *sententiae* van Petrus Lombardus*), waartoe hij nu overging, hield hij wederom een zeer ingewikkeld principium; in welk stuk, even als in alle andere, in weerwil der statuten, de philosophie grooter rol speelde dan de theologie. 't Was vooral het 1ste boek van P. Lombard, het meest metaphysische van allen, dat, als het meest quaestieuse, bij voorkeur werd behandeld. De argumentatie, die de hoofdzaak was, zoo ingewikkeld en minutieus, maakte dat de bacalarii, vreezende bij mondelinge voordragt iets in de termen te veranderen, voorzigtigheidshalve hunne lezingen hielden van 't papier. Hierna werd men bacalarius *formatus*: bleef nog 3 jaar te Parijs alle publieke handelingen der Universiteit bijwonen, preken ('t preken was geen lievelingswerk), en op verschillende plaatsen, bij verschillende gelegenheden, disputen voeren van ver-

geeft de afleiding van *baculus* als zeer stellig aan. Le grade de bachelier, zegt hij, originairement confondu avec celui de docteur ou de maître, mais qui en fut séparé dans la suite (deze voorstelling is volstrekt onbewezen), tirait son nom du bâton qu'on mettait à la main des docteurs en théologie en médecine ou en droit, au moment ou ils montaient en chaire. - Maar Thurot die alle costumes en formaliteiten haarfijn refereert, doch dezen *bâton* (dien ook ik nergens ontmoette) volstrekt onvermeld laat, bewijst door zijn stilzwijgen dat onze Recteur, op zijn zachtst gesproken, hier niet uit authentieke bronnen put. - Dat Théry bij alle uitvoerigheid niet altijd kritisch en te vertrouwen is, zal later uit meer voorbeelden blijken.

*) Sententiarum libri IV: een soort van theol. encyclopaedie, waarvan het eerste boek over de natuur en de eigenschappen van God, het tweede over de schepping, het derde over de vleeschwording, het vierde over de sacramenten handelt.

schillenden naam. Maar overal en altijd werd de betoogtrant in optima forma gehandhaafd.

Eindelijk, na alle voorgeschreven acta behoorlijk te hebben volbragt, volgde, na een examen door kanselier en meesters afgenomen en na eene argumentatie met genen, de licentie (het pauselijk verlof uit 's kanseliers hand) om te Parijs en overal elders *(hic et ubique terrarum)* te onderwijzen, te preken en alle regten der theologiae magistri uit te oefenen. Zij werd om de twee jaar, alle oneffene jaren *(annus jubilaei)* verleend.

Het *Magisterium* of meesterschap dat nu volgde was een formaliteit, een corollarium van 3 quaesties die verdedigd moesten worden om in het corps der magistri te worden ingelijfd. In de theologie deden de *biblicus* en *sententiarius* het werk en de magistri niets dan bij de publieke acta presidéren en ruime inkomsten genieten.

Opmerkelijk is het, dat de bacalarii nooit om hun onderwijs maar wel om stellingen die zij verdedigden zijn bemoeijelijkt. In de theologie hadden de disputen veel meer gewigt dan 't onderwijs. Zij waren omstuwd van een plegtigheid en openbaarheid, die aan de lessen ontbrak.

De Parijsche faculteit der *Regten* is onbelangrijk in de middeleeuwen: haar professoren hebben nimmer naam gehad. 't Romeinsche, 't burgerlijk regt is allengs verkwijnd, totdat Honorius III het in 1219 officiëel vernietigde De theologen en artisten beschouwden het vak niet als een vrije kunst, maar veeleer als een handwerk. Slechts 't kanonieke regt bléef en werd onderwezen door de facultas *decretorum* (*decretistae*), aldus genoemd naar 't werk van Gratianus, dat een eeuw lang de basis van 't onderwijs was. 't Onderwijs in 't kanonieke regt was een aanhangsel van het theologische: 't kapittel van Notre-Dame had bekwame regtsgeleerden noodig om zijn aanzienlijke belangen te verdedigen.

Documenten omtrent de organisatie dezer faculteit heeft men niet vóór 't eind der 14de eeuw. Ziehier hoedanig zij was op 't eind der 15de.

Om decretist te worden behoefde men geen meesterstitel, maar slechts voldoende kennis van grammatica en logica. 't Bacalariaat was ook hier de leerperiode voor 't meesterschap. De candidaat voor 't bacalariaat moest 3 jaren 't burgerlijk regt aan de een of andere universiteit hebben bestudeerd. Sedert 1370 besloot de faculteit dat hij daarvoor ook 6 jaren studie (48 maanden) in 't kanoniek regt zou kunnen in rekening brengen. Maar de certificaten dezer studiën waren steeds voor geld verkrijgbaar. - Dan hield hij eene argumentatie met de doctoren over 't kanoniek regt en eerlang 2 publieke vertoogen, een *propositum* en een *harenga*, het eerste eene gemotiveerde oplossing van een of meer quaesties uit het kanoniek regt, de harenga een lofrede op dat regt, aanvangende met de inroeping der hulp van Jezus Christus en eindigende met dankbetuiging aan God, de H. Maagd, den patroon en de doctoren. Op elk dezer punten was een symmetrisch aantal stellingen, met maior en minor bewezen, aangebragt. De termen dezer stellingen waren op rijm, en propositum zoowel als harenga werden voorgelezen.

De bacalarii *lazen* de decretaliën; het decretum en de 3 decretaliën werden

uitsluitend gelezen door doctoren. De bacalarii moesten, zonder iets over te slaan, tekst en glossen lezen. Vóór 1355 spráken zij veel, later lázen zij tot groote verveling der auditores.

Om de 2 jaar, als in de theologie, viel het annus jubilaei der licentie in. Die niet gestudeerd had den in 't burgerlijk regt moesten vooreerst 't bewijs overleggen, dat zij de 4 boeken der decretaliën gedurende 40 maanden, verdeeld over 4, 5 jaren, hadden gelezen. De bacalarii in 't civiele regt moesten gelezen hebben de 3 boeken der verzameling decretaliën gedurende 24 maanden, over 3 jaren verdeeld. Voorts opgave van de maanden studie in decreet en decretal., van hoeveel en welke boeken, van de betrekking die men bekleedde, de beneficiën, den graad, die men had. Daarbij certificaten der doctoren en een eed. Dan *examen in camera.* Wederom eed en voorstelling aan den kanselier. Bij 't *doctoraat* hetzelfde werk als bij dat der theologie. De doctorandus argumenteert met zijn collega's over een hem opgegeven quaestie.

De faculteit van 't decreet was de meest verdorvene en veile van allen: geld besliste.

De *Medicijnen* vormen insgelijks een onbeduidende faculteit in de middeleeuwen.

Eerst met het laatst der 14de eeuw vangen de authentieke documenten aan: zij luiden in hoofdzaak als volgt:

Alle studenten moesten zijn *magistri artium.* Ook hier is het bacalariaat de leertijd voor 't meesterschap. Die er naar dongen, moesten kunnen ‘probare tempus auditionis:’ 38 maanden studie in 4 jaren. Door 4 examinatoren, gekozen uit elke natie één, werd in camera 't examen afgenomen en daarover verslag uitgebragt aan de faculteit, die de geschikt bevondenen vóór zich riep en liet zweren. 't Examen was een formaliteit: van 1395 tot 1500 is er niet één voorbeeld van een candidaat die afgewezen werd. Maar men lette stipt op den tempus auditionis.

De bacalarii hielden de collegies hunner meesters en *lazen* zelve over 't geen ze hadden hooren lezen. Zij moesten de disputen der docenten bijwonen. Alvorens zich aan te melden voor de licentie, oefenden zij twee zomers de geneeskunst uit *(practica, practicare)* onder de leiding van een *magister regens.* Na 1452 moest ieder bacalarius tegen de overigen een plegtig dispuut houden, sedert naar den insteller kardinaal d'Estouteville *cardinalis* genoemd. - Elk effen jaar was jubeljaar. Men moest kunnen bewijzen 56 maanden studie: hiervan aftrekkende de bovengenoemde 38 vóór 't bacalariaat, houden wij 18 maanden, in 2 jaar verdeeld als *stagium (stage)* over. De deken met eenige gedelegeerde meesters boden den kanselier de lijst der candidaten voor de licentie aan, onder verklaring dat de faculteit hen daartoe waardig keurde.

Voor 't Meesterschap moest men, binnen 6 maanden na 't ontvangen der licentie 3 betoogen houden over quaesties door magistri opgegeven. De meesters waren verdeeld in *regentes* en *non regentes;* de eerste genoten belangrijke voorregten: zij hadden stem in de beraadslagingen, aanspraak op bedieningen in de faculteit, aandeel in de maandelijksche gelduitdeelingen, de leiding der academische acta; maar om regentes te zijn moesten zij ook 2 jaren te Parijs heb-

ben gewoond, 3 morgens in de week *gewone* lessen geven en in de *gewone* disputen, 2 maal 's weeks, meedoen.

Ook deze faculteit hechtte veel meer aan disputen dan aan lessen, die eindelijk in 1521 geheel ophouden. Maar de medici waren eerlijke houders hunner statuten en eeden.

Met een paar opmerkingen tot toelichting, zullen wij het overzigt dezer hoogere faculteiten en tevens dit hoofdstuk besluiten.

Als ge 't *Annuaire de l'instruction publique* doorbladert, dat Jules Delalain 'vis à-vis de la Sorbonne' thans geregeld in de wereld zendt, dan treft u een reeks van uitdrukkingen uit de middeleeuwen herkomstig. Zij hebben tot aan 1789 nagenoeg met dezelfde waarde gecirculeerd, en zijn eerlang uit den smeltkroes der revolutie door Napoléon, bij de schepping van zijn nieuw onderwijsligchaam, als welluidende herinneringen van een groot verleden, dikwijls met zeer moderne beteekenis, hersteld. Als zoodanig ontmoetten wij reeds *licenciés* en *bacheliers;* nog meerdere zullen we er, currente calamo, vinden. Ook *maîtresrégents (magistri regentes)*, zoo even vermeld, dagteekenen uit de 12de eeuw. - 'Cum utrique Remis scholas regerent'... schrijft Abélard in zijn Historia Calam. *Scholas regere*, of kortweg *regere*, is *docéren.* Magister *regens*, een magister die les geeft, staat dus in tegenstelling met de *non regentes* en *regentes honoris.*

Voorts onderstreepte ik een enkel maal het woord *lezen.* 't Kenmerkende van 't middeleeuwsch onderwijs is, dat men de wetensckap niet op zich zelve verklaarde maar *in concreto.* Een vak werd gedoceerd door een werk daarover, van een schrijver die gezag had, met tekstverklaring voor te *lezen.* Roger Baco 1214-1294 formuleert dit in zijn Opus Maius aldus 'Men leest den tekst in de school - zegt hij - omdat men dezen kennende ook alles kent van het vak waarover hij handelt.' - Men zeide in de middeleeuwen niet 'een cursus geven over moraal', maar *een boek over moraal lezen (legere).* In plaats van 'collegie houden over een vak' zeî men altijd *een boek hooren (audire librum).* Van den auteur aan wien gezag werd toegekend hing dus gedeeltelijk het lot der wetenschap af.

(*Wordt vervolgd.*)

Kampen.

A.H.A. EKKER.

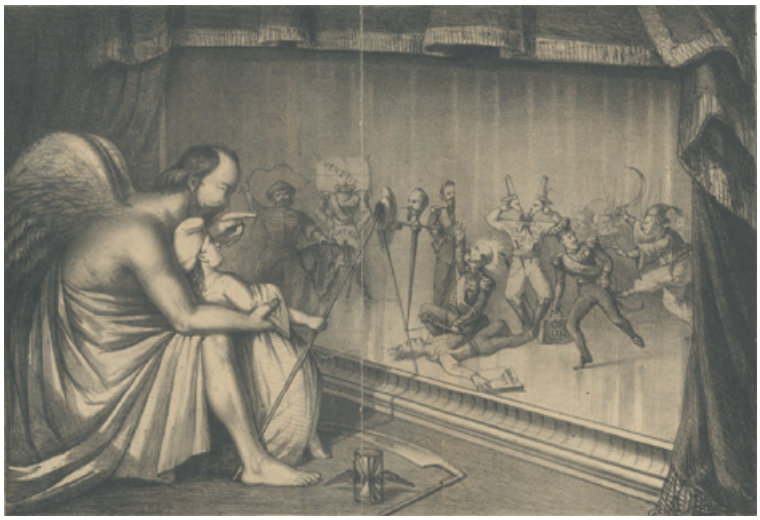

VOOR NEDERLANDSCHE PESSIMISTEN.
Saturnus. Heusch, mijn lieve meid, gij hebt het nog zoo kwaad niet. Zie eens even in den Spiegel des tijds, en begin dan het Nieuwe jaar met tevredenheid, volhardende in het goede.

Letterkunde.

Taalkundige testaments-questie.

Naar aanleiding van een Testament. Open Brief aan Dr. M. de Vries, van Mr. C.W. Opzoomer. Amsterdam, J.H. Gebhard en Co. 1863.

Ofschoon de zaak, die aanleiding gaf tot het schrijven onder anderen van den *Brief* van Prof. Opzoomer, geacht mag worden nog al ruchtbaarheid te hebben verkregen, is het welligt voor sommige lezers van dit Tijdschrift niet overbodig, ze hier eenigermate toe te lichten.

In de maand Mei 1861 word bij de Arrondissements-Regtbank te Amsterdam eene regtsvordering ingesteld tot nietigverklaring van zeker testament, en wel uit hoofde van eenen daarin voorkomenden volzin, die, naar het oordeel der eischers, niet uitdrukte, wat bij uitdrukken moest.

De bedoelde volzin luidt dus: ‘waarop vervolgens door mij notaris, mede in tegenwoordigheid der getuigen, dit testament aan de erflaatster is voorgelezen en onmiddelijk daarna, en alzoo in presentie als boven, aan haar afgevraagd, of het voorgelezene in duidelijke bewoordingen haren uitersten wil bevatte, hetwelk door haar toestemmend is beantwoord.’ De eischers beweerden, dat uit deze woorden wel blijkt, dat *de voorlezing*, maar niet uitdrukkelijk dat ook *de afvraging door den notaris* is geschied, zoo als het voorschrift der wet gebiedt.

In December daaraanvolgende deed de Regtbank uitspraak; zij stelde de eischers in het gelijk, en verklaarde het testament voor nietig. De gedaagden berustten niet in dit vonnis, maar besloten zich bij appel te vervoegen tot het Provinciaal Geregtshof van Noordholland.

Alvorens de zaak echter daar in behandeling kwam, wendden de beide amsterdamsche regtsgeleerden, die haar van weêrszijden bepleitten, zich tot verschillende, hun als taalkundigen bekende, personen, en zonden de door dezen gegeven adviezen in het licht.

Mr. J.A.N. Travaglino, die de gedaagden ter zijde stond, gaf, behalve de tot dus verre gevoerde processtukken, de Taalkundige Adviezen van Mr. J. van Lennep, prof. M. de Vries, prof. W.G. Brill en Dr. N. Beets.

Mr. A.S. van Nierop, die voor de eischers optrad, maakte daarop publiek eene verzameling van stukken, behelzende

behalve zijne toelichting der zaak, de Taalkundige Meeningen van prof. H. Beijerman, prof. J. van Vloten en den steller dezer aankondiging.

Derhalve ziet men hier niet alleen twee regtsgeleerden, maar ook eenige taalkundigen, tegenover elkander staan in hunne meening aangaande de ware beteekenis van eenen volzin. Intusschen bestaat, voor een gedeelte althans, die tegenstrijdigheid meer in schijn dan in wezen, en vloeit zij voort uit het verschillend standpunt, waarop men zich bij de beoordeeling plaatste. Sommigen - en daaronder prof. de Vries het breedvoerigst van allen - ontwikkelen hunne gedachten omtrent de taalkundige beteekenis van den volzin; vergelijken hem met andere uitdrukkingen van dien aard; toetsen hem aan de regels der nederlandsche woordschikking, zelfs aan die der punctuatie, en komen langs dien weg tot het besluit, dat hij ondubbelzinnig en volgens de wet juist is. Anderen - en daaronder ik zelf - treden volstrekt niet in taalkundige beschouwingen, maar antwoorden kortaf op de vraag: of in de bedoelde zinsnede uitdrukkelijk is vermeld, dat de afvraging door den notaris is geschied.

Nu de gelegenheid zich aan mij voordoet, om in 't publiek op deze zaak terug te komen, acht ik het noodig mijne verklaring, zoo als die door Mr. van Nierop is uitgegeven, kortelijk toe te lichten.

Indien het doel, dat deze Regtsgeleerde zich met de uitgave van zijnen bundel voorstelde, had kunnen meêbrengen, de geheele door mij te dezer zake gevoerde correspondentie in druk op te nemen, dan zou daaruit het volgende hebben kunnen blijken.

Op de uitnoodiging om mijne gedachten mede te deelen aangaande de beteekenis van de bedoelde testamentaire zinsnede, verklaarde ik, dat zij zonder twijfel van dien aard was, dat, zoo men bedenking maken *wil*, zij daartoe wel eenige aanleiding geven *kan*; doch dat de vraag, uit een taalkundig oogpunt, niet zoo zeer moet zijn: wat *kan* er uit verstaan worden? als wel: wat *behoort* men er, naar ons spraakgebruik, uit te verstaan? welke opvatting ligt, als de *natuurlijkste*, voor de hand? En dan moest ik tot het besluit komen, dat de notaris niet alleen het testament heeft *voorgelezen*, maar ook dat hij aan de erflaatster heeft *afgevraagd* enz.

De bekwame Regtsgeleerde ontkende de gegrondheid mijner redenering niet, doch verzocht mij, *als taalkundige*, nader een kort en bepaald antwoord op de vraag, of in de bedoelde zinsnede ‘uitdrukkelijk is vermeld, dat de afvraging door den notaris is geschied,’ waarop ik het ontkennende antwoord moest geven, dat op bladz. 15 der brochure voorkomt. Zoo als ald. blz. 9 teregt wordt opgemerkt, heb ik, na inzage der stukken van Mr. Travaglino, verklaard ‘niet van meening te zijn veranderd,’ en ook geschreven: ‘ik zou niet durven beweren, dat de regelen onzer syntaxis zoo bepaald zijn of kunnen zijn, dat zij in den bedoelden zin elke andere opvatting als volstrekt onmogelijk buitensluiten.’ Ik schreef er echter tevens als mijne overtuiging bij ‘dat het nu de taak des regters zou zijn, te beoordeelen in hoe verre vragen als de mij voorgelegde billijk waren, en het antwoord daarop beslissende kracht hebben kon;’ en uitte den wensch, dat bij de uitgave van mijn antwoord ‘op de eene of andere wijze zou blijken, dat

ik de regten van het spraakgebruik niet uit het oog verloor, al vermogt ik op de mij voorgelegde vraag niet anders te antwoorden dan ik gedaan had en nog doen zou.'

Mijne meening was derhalve, dat op *spraakkunstige gronden* de betwiste testamentaire zinsnede niet volstrekt van alle dubbelzinnigheid kan worden vrijgepleit; doch dat naar het gebruik, naar de gewone opvatting, zij moest worden verstaan in den zin, als door den notaris was bedoeld.

Het is mij niet weinig tot genoegen, dezelfde meening voorgestaan en ontwikkeld te zien in den *Open Brief*, aan het hoofd dezer aankondiging vermeld. De hoogleeraar Opzoomer betoogt daarin op zijne gewone, dat is voortreffelijke, wijze dat niet - zoo als de hoogleeraar de Vries oordeelde - de taalwetenschap, maar het gewone schrijfgebruik onder ons - het moge dan meer of minder juist zijn - hier ter beslissing moet worden ingeroepen. 'U (zoo spreekt de Schrijver zijnen Vriend op blz. 13 toe) is het om de woorden, en om niets dan de woorden te doen, en daarom sluit gij u op binnen die wetenschap die zich met de woorden bezig houdt, de taalkennis. Mij daarentegen zijn die woorden slechts een middel, gelijk zij ook voor hem, die ze schreef, slechts een middel waren. Was het hem te doen, om zijn gedachten mede te deelen, ook mij is het om het kennen van die gedachten te doen.' En blz. 25: 'voor wie wordt er Hollandsch geschreven? voor hen, die het verstaan zooals gij het verstaat? of voor hen, die het verstaan zooals de meeste schrijvers, of nog een weinig slechter? Voor taalkenners of voor Hollanders? Voor Hollanders zeker. Maar volgt er dan voor ons niet de verpligting uit, om het geschrevene te verklaren niet als fijne taalkenners, maar als doodgewone Hollanders?'

Verdere ontleding van dit geschrift acht ik te dezer plaatse onnoodig. Ik zou het betoog op den voet moeten volgen, om er al het klemmende van te doen gevoelen. Overtuigd dat het, ook zonder mijne aanbeveling, door velen reeds is of nog zal worden gelezen, wil ik liever den Schrijver dank zeggen voor de uitgave van zijn belangrijken *Brief.* Welke gevolgen ook het geschil over de betwiste zinsnede, die zooveel bekwame pennen in beweging bragt, verder moge hebben: deze vrucht heeft het opgeleverd, dat het onze taalliteratuur met een uitnemend vertoog heeft verrijkt, op welks hoofdzaak ook geen inspraak wordt gemaakt in den *Openbaren Brief*, dien Mr. van Nierop gemeend heeft, aan den Schrijver als regtsgeleerde te moeten rigten, en welks bedenkingen ik overigens hier niet heb te beoordeelen.

Rotterdam, 4 Febr. 1863.

Dr. A. DE JAGER.

Redivivus.

Naar 't leven. Londen in 1862. Geteekend door A. Ver Huell. Op steen gebragt door C.C.A. Last. Te Arnhem, bij D.A. Thieme.

Alexander Ver Huell heeft lang gezwegen. Mogten we ook al enkele malen zijn stem vernemen in de dagbladen, zijn ware spreken is met teekenstift en etsnaald. Dat is de taal die wij 't liefst van hem hooren, en bij het Nederlandsche volk, ja ook in den vreemde, heeft ze steeds een geopend oor gevonden. Dat lange zwijgen smartte ons, want wij wisten wat den begaafden man verhinderde met zijne talenten te woekeren; bij zijne vrienden en vereerders was vreeze, zeer groote vreeze, dat hij zijne gedachten in lange, misschien nooit meer zou kunnen uitspreken. Die vreeze is beschaamd geworden; de treurige kwaal, die des kunstenaars geest wel niet in boeijen sloeg, maar die hem belette zijne gewaarwordingen te vertolken, is geweken. *Londen in* 1862 ligt vóór ons, en wij begroeten het met een kreet van blijdschap!

Wat heeft de kunstenaar zich met het schetsen en uitgeven dezer tien tafereelen uit het Londensche leven voorgesteld? Hooren wij, wat hij er zelf van zegt in zijn kort voorberigt;

'Dezen zomer bezocht ik Londen en schetste aldaar, wanneer ik van mijne omdoolingen op mijne kamer terug was gekeerd, wat mij het meest getroffen had. Eenige dier schetsen kunnen mogelijk voor mijne landgenooten, òf als herinnering van hun verblijf in de wereldstad, òf als typen van het hedendaagsche Engeland, van eenige waarde wezen. Men zal er een paar droevige tafereelen uit het lagere volksleven onder vinden, die een sterken indruk op mij maakten, te sterker door het contrast met de uiterlijke Engelsche pieteit. Bewijst dit niet, dat het geweten zelve van het volk te verlichten, zijn gevoel van eigenwaarde en zijn verstand te ontwikkelen, de ware wijze is om het zijne gebreken uit eigen beweging te doen afschaffen, even als wij zelve deze vrijwillig afschaffen?'

Wij laten deze conclusie geheel voor rekening van den schrijver, op wiens redenering hier nog al wat zou zijn af te dingen, maar hulde doende aan zijne goede en voortreffelijke bedoeling om het volk te verbeteren, te verlichten en te veredelen, beschouwen wij deze laatste phrase enkel als middel van overgang, om nog eens op het, thans vooral door den auteur geliefkoosde thema, het oprigten van een Nationaal Museum, Walhalla of Pinakotheek (niet Pynakotheek zoo als Ver Huell volstandig schrijft) op te rigten, en wij houden ons dus alleen aan hetgeen hij eerst voorop gezet heeft; zijn doel was een herinnering te geven aan wie Londen bezochten, en voor wie dit voorregt niet mogten genieten, eenige typen van het hedendaagsche Engeland te schenken.

Aan dit doel heeft hij eenigermate, maar lang niet geheel beantwoord. Daartoe zijn de schetsen vooreerst te weinig in getal; in negen tafereelen, - want het tiende behoort op het eiland Wight te huis en geeft ons een gezigt op de

bekende Needles - is het onmogelijk een volledig denkbeeld te geven, ik zeg niet van al wat in het reusachtige Londen merkwaardigs, maar eigenaardigs is; maar ook de voorstellingen zijn te eenzijdig, bijna alle gegrepen uit het lagere volksleven, en veelal ons het onedele voorstellende, terwijl er toch in de Britsche hoofdstad zooveel goeds, zooveel edels, zooveel voortreffelijks is. Aan dit euvel der eenzijdigheid gaat reeds het titelvignet mank. In het midden de toren van de St. Paulskerk, schuins daarachter die van Westminsterabbey, geflankeerd door twee dômes van het tentoonstellingsgebouw, op den voorgrond een (onmogelijke) roastbeef, voorts schildpadden en oesterschalen, podding en bijbel (zoo het schijnt met het hoedje van Mrs. Gamp), boksers-handschoenen en jockey's-pet enz. - Wij erkennen het, formulier-godsdienst en podding, punch en *races* spelen een groote rol in het Engelsche level, maar is er dan niets hoogers, niets edelers? wordt er niets, wordt er niet zeer veel gedaan voor ware beschaving, wetenschappelijke opleiding en zedelijke ontwikkeling? Mogt er geen klein plaatsje over zijn voor de philanthropie, die, moge ze somtijds ook al eenzijdig en ziekelijk zijn, toch zulke uitstekende vertegenwoordigers heeft in Engeland? Is de Engelsche literatuur, zoo rijk en vooral zoo invloedrijk op geheel Europa, en niet het minste op ons land, niet geheel voorbijgezien?

Maar ik lees ook nog op den titel: Londen in 1862. Die Londen in 1862 wilde karakteriseren, mogt, dunkt mij, twee dingen niet voorbijzien. Vooreerst de tentoonstelling, en ten tweede de militaire geest, die zich in dat jaar zoo merkwaardig ontwikkeld heeft. Van de tentoonstelling echter bemerken wij in deze schetsen niets, behalve op den titel de twee reeds genoemde koepels van het gebouw, en op de plaat getiteld: *Uithangborden-menschen*, lezen wij tweemalen het woord *Exhibition* op de volgeladen omnibussen; *et voilà tout.* Van de *Rifle-men*, hunne parades, exercitiën, die verleden jaar zoo in den smaak vielen, ziet men geen spoor; ja, op geen der platen vindt men iets wat naar een soldaat gelijkt. In vroegere jaren zou dat zeer juist gezien zijn, want het grootste contrast tusschen Parijs en Londen was toen, dat men daar altijd, hier nooit een militairen rok zag. In 1862 was dit echter ten eenenmale veranderd, de uniform was *à l'ordre du jour*, en het was niet alleen bij de exercitiën in Hyde-park, maar overal in Londen zigtbaar, hoezeer de Napoleonophobie de actiën der *soldatesque* had doen rijzen.

Ik heb nog ééne grief tegen den auteur. De titels zijner teekeningen zijn welligt duidelijk genoeg voor hen die Londen bezocht hebben en die goed Engelsch verstaan, zij die Engeland's bodem niet betraden en zijn taal niet meester zijn, zullen moeite hebben de hun voorgelegde typen te begrijpen. Immers wat moeten zij denken van *Alhambra, Drury-lane,* en vooral *Pit-entrance?* Velen hunner, ik houd er mij van overtuigd, zullen bij het hooren van dit laatste woord denken aan den grooten staatsman Pitt en meenen dat hier sprake is van zijn entrée in het parlement of zoo iets dergelijks. Ware het niet beter geweest hier van het parterre in den schouwburg te spreken? Weinigen ook maar weten, dat de naam van Alhambra, het Moorsche paleis te Grenada, in Londen gegeven is aan eene zaal in Moorschen stijl gedecoreerd, en gebezigd voor allerlei voorstellingen (dit jaar gymnastische en acrobatische exercitiën) en

dat men daar bij veel fashionabels ook veel wat tot de *demi-monde* bekoort aantreft. En wie maar ooit iets van Londen gehoord heeft, zal bij Drury-lane veeleer denken aan den schouwburg, die dien naam draagt, dan aan de straat waarin hij geplaatst is, zoo als toch hier de bedoeling van den teekenaar schijnt geweest te zijn.

Doch ik zou, zoo voortgaande, wel den schijn op mij laden, van slechts de pen te hebben opgenomen om aanmerkingen te maken. Het tegendeel is echter waar; ik wenschte de jongste vrucht van Ver Huell's teekenpen aan te bevelen, en heb daarom wat mij minder goed en gepast voorkwam, vooropgezet. Wie dit cahier openslaat, zal met genoegen, misschien wel met eenig nut voor zich zelven, bij de teekeningen verwijlen. Wel is er niet die diepte van opvatting, die rijkdom van denkbeelden in, die wij in vroegere voorstellingen van Ver Huell opmerkten, en waardoor hij naar den rang van den Nederlandschen Hogarth scheen te willen dingen; wel eischen wij in de reproductie van het volksleven iets meer dan wij hier aantreffen, en achten wij het gewaagd van den auteur om in zijne voorrede de namen van Charlet en vooral Gavarni te noemen, als wilde hij eene vergelijking met die voortreffelijken uitlokken; wel vinden wij hier - ook naar het oordeel van meer bevoegden dan ik ben - die kleine gebreken en onnaauwkeurigheden in teekening en perspectief die ook vroegere schetsen eenigermate ontsieren; maar losheid, bevalligheid, kunst van groeperen, waarheid bovenal straalt overal in door en maakt op het gemoed een bevredigenden indruk. Niet het minst zijn deze deugden op te merken in de eerste schets: *Preek in het park* (*Greenwich*) getiteld. Het contrast is hier meesterlijk uitgedrukt tusschen onschuldig natuur- en levensgenot en het strenge, starre methodisme. Hier die kinderen, die spelende, lagchende en stoeijende den bekoorlijken heuvel te Greenwich op- en afrollen, en dáár die magere, fanatieke prediker die schijnt uit te roepen: *You think there is no hell!* waarop de oude Invaliden die hem omringen, hunne brave, verweerde, krachtig geteekende koppen schudden, en duidelijk in zich zelven antwoorden: ‘Neen, dat weten wij wel beter!’ Wel spijt het mij dat de heer Ver Huell zoo ongunstig oordeelt over de predikers in de open lucht. Ik heb er ten minste dezen zomer een aangehoord, bijna een half uur lang, en heb mij verheugd in zijn wel gemoedelijke, maar gezonde, zelfs somtijds eenigzins liberale taal, maar, waar zijne meening eens zoo gevestigd was, kon ze niet meesterlijker worden uitgedrukt. Zeer bevallig is ook de plaat *Arme muzijkanten*, al twijfel ik ook of die arme kinderen, die daar op straat zingen bij een piano op een ladder, er in de werkelijkheid wel zoo lief en bekoorlijk zullen uitgezien hebben als ze hier voorgesteld zijn. Dat in *Pit-entrance* (de menigte die op eens in de geopende deuren van het parterre stormt), waarheid is, kan ik bij eigen ervaring getuigen, al is mijn lorgnon niet gebroken in mijn vestzak zoo als dat van den auteur, - misschien wel alleen omdat ik er geen had. Minder bevallen mij *Des nachts* en *Eene achterbuurt*, niet alleen om het onderwerp dat weinig aantrekkelijks voor mij heeft, maar ook om de uitvoering die mij niet gelukkig voorkomt. Doch dit kan een individuële opvatting zijn, die ik niemand wil opdringen.

De nieuwe verzameling van teekeningen

van Ver Huell bekleedt eene waardige plaats naast hare voorgangsters. Zij worde door het Nederlandsche publiek gretig en dankbaar opgenomen, en nog door vele andere van niet minder gehalte gevolgd!

- R -

Een litterarische antiquiteit, bewaard in fautief vertaalwerk van een Fransche-schooljongen.

Napoleon de Kleine, door Victor Hugo, lid der Fransche Academie. Heusden, Gebroeders van Genderen, 1859.

Het is waarschijnlijk ten gevolge der verschijning van de *Miserables* en dezer overbrenging in onze taal, dat men verlangde ook Victor Hugo's Napoleon de Kleine in dit tijdschrift aangekondigd te zien. Wij droegen van die vertaling geen kennis. Nu wordt ze ons aangeboden; doch wij kunnen van onze aankondiging bezwaarlijk iets anders maken dan een *ragoût.* Trouwens, wat anders zullen wij er meê doen? - Het ding is zoo oud, zoo slecht aangesneden, zoo jammerlijk gedepeçeerd, zoo uiterst onhandig voorgediend, dat het alle figuur heeft verloren en onoogelijk genoeg is geworden. Menig lezer, die *Napoleon le Petit* zoo veel vroeger, bij zijne verschijning, onder 't oog kreeg, zal stellig hebben gezegd: - ‘dat heb ik gelezen, maar 't is zoolang geleden, dat het mij naauwelijks meer heugt.’

Evenwel, het boek is er, met of *sans raison d'être.* Doch hoe veel gerucht het eens bij zijne verschijning maakte, aan welke illusiën het toen voedsel gaf, en hoe veel waarlijk fraaije plaatsen daarin zijn te vinden; zijne prognosticaties zijn door den loop der dingen te zeer wederlegd, dan dat wij niet, ook om Victor Hugo's wil, hadden gewenscht, dat men het stillekens der vergetelheid had prijs gegeven. - Hij is een uitnemend begaafde, doch die zich met rijker gaven en meer inspanning bedriegt, dan noodig was om de waarheid en het regte te vinden, die zich zelf met zijne illusiën voedt en met zijne begoochelingen misleidt, een opgewonden dweeper met Frankrijk en het Fransche volk, de man der overdrijving en der *chimères.*

Dit blijkt niet het minst in zijn *Napoleon le petit*, het werk, dat de banneling in het eerste vuur bijna zijner bittere verontwaardiging schreef, waardoor zijne overdrijving nog meer overdreven, zijne eenzijdigheid nog eenzijdiger werd. - Wat Napoleon met zijn *coup d'état* misdeed tegen Frankrijk laten wij voor het oogenblik daar; doch als toenmalig hoofd van een der partijen in 't roerige land, heeft hij het *il vaut mieux de prévenir que d'être prévenu* in toepassing gebragt, en daarmede aan Victor Hugo en die van zijn stempel waren meer stof om te klagen dan om zich met regt te beklagen

gegeven. Voor de regtbank der zedelijkheid zijn wij mede de laatsten, die Napoleon's bemagtiging van het keizerschap zouden willen verdedigen; mogen wij het in de gevolgen velerzijds een zegen keuren, dat hij aan het roer der zaken kwam, en niet anderen, met wie die zaken een voor de wereld heilloozer keer hadden kunnen nemen. - Het mogt niet zoo gemakkelijk gegaan en de uitslag mogt zeer twijfelachtig geweest zijn; doch nog minder gaarne zouden wij eene Fransche republiek hebben zien verrijzen. De rekel moet aan band en kort aan band worden gehouden, of hij bijt u in de hielen. Ons is het, terwijl wij zooveel verkeerds en de gevolgen van dat verkeerde beklagen, te gelijk eene ietwat bevredigende gedachte, dat Frankrijk - de betergezinden daar gelaten - kreeg wat het verdiende en noodig had, in wat het had gewild. - Een volk dat zoo toomeloos en zoo slaafs, zoo overmoedig en zoo kruipend gedwee is, dat zich zoo veel laat voorstaan op zijn helder doorzigt en zijne voortreffelijkheid, en te gelijk zijn waar belang zoo weinig inziet, dat zoo ijdel en wuft is, de in eigen schatting éénige, groote, toch nietige natie, verdient weinig beters, tot dat zij beter, wijzer wordt. Heeft het, geblinddoekt door staatzuchtigen en geestelijken, zijn zeven en een half millioen stemmen gegeven aan Napoleon; volk en geestelijken en staatzuchtigen mogen oogsten wat zij hebben gezaaid.

Wij hebben hier gedachten uitgesproken, die slechts bedektelijk en meer onbewust, soms ook die zijn van Victor Hugo (bl. 21); hoewel hij in den regel een geheel anderen toon aanslaat, en hij Frankrijk geheel anders beschouwt. Dan hebben wij zelden zoo veel eigenliefde en zelfverheffing gezien als van dezen regten zoon des volks, dat eene zoo dweepende ingenomenheid met zich zelf koestert, dat de trots der oude Grieken tegenover de barbaren daarbij schier nederigheid en ootmoed mag heeten.

Men heeft het boek slechts open te laten vallen, en men vindt, waar men deze maar eenigermate kon verwachten, de bewijzen daarvoor in overvloed. Men leze wat Victor Hugo (bl. 189 en volg.) zegt van de tribune, ‘die plaats van kracht en deugd, waar voor de eerstemaal het woord werd gesproken, dat eene geheel nieuwe maatschappij in zich bevatte: ‘de regten van den mensch!’ - Het mogt, behoudens alle achting voor sommige heldere hoofden en edele harten onder de mannen van 1789, dáár gestameld, uitgeschreeuwd en gebruld zijn; men had het elders reeds vroeger leeren uitspreken, gelukkig, met meer matiging. De schok was in Frankrijk te heviger, naarmate men er meer ten achteren was. Daar werd veel vuil in eens opgeruimd, wat elders langzamerhand en tijdiger was weggenomen. Men droeg het in Engeland en hier reeds een eeuw lang en vroeger op de lippen en in het harte, had men ook den vollen, rijken zin niet geheel verstaan. - Het is één brutale, fransche bluf, bladzijden lang. En datzelfde thema wordt te iederen reize weder opgevat; doch wel nergens welsprekender en ergerlijker, vernuftiger en warmer, dan waar Victor Hugo een parallel trekt tusschen het fransche volk en - JEZUS CHRISTUS!!! (bl. 310 en volg.). Dat is zeer fraai in vorm; nog meer onwaar en lasterlijk dan het fraai is, *le délire de l'éloquence.* Hij wordt daar een gemoedelijke Mephistopheles. - Had hij dit werk bestemd - en het kon er in die dagen geschikt voor

schijnen - ten brandfakkel, om dien in het nieuwe staatsgebouw in Frankrijk te werpen (bl. 15 en 25); hij toont zich hier een welervaren vuurwerker, de Gianibelli onder de politieke stokebranden, terwijl het dan weder is, alsof wij Ezechiël hoorden. Men leze de boven aangehaalde vergelijking, de uitwerking van - en de variatie op Matth. XI:5 en volg.; en men weet naauwelijks, of men eene *dernière pensée musicale* of eene duivelssonate verneemt. Wat moet het in zoo'n franschen hersenpan koken en bobbelen! Een bedaard Hollander, al kan hij op zijn tijd warm worden en gloeijen, heeft daarvan het regte, volle begrip niet. Het zijn hallucinaties van een rijken geest. Bij menige passage dacht ik onwillekeurig aan hetgeen ik vóór jaren van een rijkbegaafd vriend moest hooren, die in eene zenuwziekte ijlde.

Niet het minst merkwaardig kwam Hugo's 'Napoleon de Kleine' ons voor, als wij, het oog geslagen op den loop der dingen, ons afvroegen, wat er van zijne prognosticaties en voorspellingen was geworden. Hij noemt Napoleon (bl. 283) met vrij wat *contradictio in adjecto*, wat tegenspraak en tegenstrijdigheid in één adem, 'tiran, dwerg van een groot volk,' en roept uit: 'dat hij zich keizer make, en hij zal belagchelijk zijn!' - Het moge er soms iets van gehad hebben; Napoleon is toch nog iets meer geworden dan belagchelijk. Dat hij, ontbrak het niet aan alle punten van overeenkomst, nog iets meer zich heeft getoond dan den jakhalsmenssh en de *tutti quanti* historische monsters, waaronder Victor Hugo hem rangschikt, zal deze zelf thans niet meer ontkennen, gelijk hij van die overdreven bewondering van het fransche volk wel wat kon terug komen. Wat Victor Hugo voorstelt als alleen mogelijk gedurende een oogenblik van verrassing bestaat elf jaren, voor het zoo verlichte, nobele, wufte en wisselzieke Frankrijk dubbel lang; en wie durft het einde voorspellen? Het gaat den Schrijver als wijlen professor Saalfeld, den geacharneerden tegenstander van wijlen den oom, van wien Heine zeide; 'dáár is Napoleon geweest, en dáár, en dát heeft hij gedaan, en dat is hij geworden, *und - Herr Professor Saalfeld liest noch immer sein Collegium in Göttingen.*' - Napoleon III moge de equilibrist wezen op een vlak, dat door gewilliger of onwilliger handen wordt gehouden en gedragen, - hij moge, als deze de armen slap laat worden, gene zijn best doet om hem er te doen afglijden of af te wippen, door eenen onverwachten trap of een wenk hier of daar gegeven het evenwigt herstellen; - hij hield het tot hiertoe, waar zeker weinigen zich hadden staande gehouden. Wat hij verder zal? Wie noodig had om te verleeren om een politiek profeet te willen zijn, leze Victor Hugo!

Wij hebben onze voornaamste aanmerkingen medegedeeld. Deze nemen niet weg, dat er in het boek goeds en schoons en dikwerf beschamende waarheid is gezegd. De dichter toont er zich in, en menige plaats is aangrijpend welsprekend. Men leze zijne voorstelling van de Newa, het 'Eed overal' (bl. 262), zijne vergelijking van de vorige dagen en de tegenwoordige (bl. 316)! Dat draagt getuigenis van de meesterhand,

..... gelijk de vertaling het merk van de hand eens knoeijers. Niet alleen dat men ziet, dat hij de fransche phraseologie niet kent, en hij ook zijn nederduitsch slecht verstaat; maar hij toont, dat hij de beteekenis der woorden niet

weet en bitter weinig zaakkennis bezit. Zelfs voor aangenomen fabriekwerk zou het ellendig mogen heeten. - Hij weet niet, dat *fer blanc* niet 'blank ijzer' (bl. 42 en nog eens bl. 120), maar 'blik' beteekent. 'In het gezelschap van Frascati (bl. 132),' zal wel zijn 'het koffijhuis.' - Zoo krijgen wij (bl. 190) 'het standbeeld van het hospitaal' in plaats van het 'standbeeld van de l'Hopital,' Frankrijks edelen kanselier, die te midden der woelingen van de staatszucht en der dweepzieke onverdraagzaamheid, de stem der menschelijkheid en billijkheid liet vernemen. Lucain en Petrarcus en Assuerus voor Antiochus Epifanes mogen hem geschonken zijn! - Het is grof, de uitgevers misschien - de koopers zeker daarvoor hun goed geld te laten betalen.

CHONIA.

Een tafereel uit de hervormingseeuw.

Antonie van Bockhorst (1566). Eene Nijmeegsche Novelle, door B. ter Haar, Bz. In twee deelen. Te Arnhem, bij D.A. Thieme, 1862. (Guldens-Editie.)

Hoe veel er tegen en ook voor den historischen roman zij ingebragt; wij mogen hem beschouwen als een *fait accompli*, waarvan men nu alleen nog maar heeft te vragen: hoé hij is? - Wij voor ons hebben geen regt om ons er tegen te verklaren; ook houden wij het er voor, dat hij wel degelijk zijne goede diensten kan bewijzen - ik mogt bijna zeggen, als dienstmaagd van de ernstige muze der geschiedenis, menige commissie waarnemend, die anders beneden de waardigheid dier statige matrone kon worden gerekend, die zich onwillekeurig gedrongen zag om meestal slechts de hoogen en grooten te ontvangen en met een blik te verwaardigen, onder wier oog alleen de meer belangrijke feiten kwamen, en dit nog *en resumé.* En daarmede is meer aanvangspunt of resultaat der feiten dan deze zelve en wel ten volle gegeven. Men krijgt alleen in groote omtrekken in het gezigt, wat men gaarne onder het oog had en van nabij zou willen beschouwen; men vindt meer antwoord op de vraag: wát er is voorgevallen en waardoor en met welk gevolg, dan op die: hoé het is gebeurd?

Om nu die *détails* voor oogen te voeren, om *la vie intime* te vertoonen in zijn rapport met die grooter en gewigtiger gebeurtenissen, om ons den indruk mede te deelen welken deze op de menschen dier dagen maakten, - ziedaar wat wij de hoofdtaak achten van den historischen roman, dat werk der verbeelding ja, maar zoo als die zich laat voorlichten ook door al wat oudheidkundige nasporingen tot in de kleinigheden des dagelijkschen levens aan het licht bragten. Daar kan veel, daar kunnen particuliere correspondentiën over nesterijen, rekeningen, relazen van regtszaken, en wat niet al, wat de geschiedenis over het hoofd moet

zien, goede diensten bewijzen. Van dien kant heeft de romanschrijver nasporingen te doen, die hem, zoo mogelijk, in staat stellen, om tot in de kleinste trekken, toe, het beeld te leveren van tijden en menschen welke hij schetst.

Voor dit alles nu mogen wij den heer Ter Haar, bij zijn Antonie van Bockhorst, gunstig geplaatst rekenen. Hij woont en leeft in de oorden, die het tooneel waren der voorvallen welke hij ons te beschouwen geeft, het stedelijk archief is voor hem open, een welervaren vriend staat hem ter zijde, het ontbreekt hem alzoo in geenen deele aan hulpmiddelen. De tooneelen welke hij schetst zijn genomen uit een tijdperk, dat om meer dan ééne reden onze belangstelling wekt. Die dagen liggen na genoeg en tevens ver genoeg achter ons, om der vrijere behandeling eenige speelruimte te gunnen. Het jaartal op den titel duidt den tijd aan van den strijd voor - en tegen de geloofshervorming, strijd die voor het heiligste en hoogste, godsdienst en vrijheid, werd gestreden, bij wiens herinnering nog het hart trilt, waarbij wij voelen dat het geldt wat nog ons hoogste belang, onze edelste zegen mag heeten. - Om meer dan ééne reden kon en moest Nijmegen een der plekken worden, waar de oude overtuiging en de nieuwe leere elkander ontmoetten ter worsteling, als binnen bepaald en getrokken krijt. Mogten in andere groote steden beweging en woelingen worden gestuit door de tegenwoordigheid van hooge autoriteiten, dit was het geval te Nijmegen niet. Daar berustte bij regering en burgerij veel gezag. De maar half losgemaakte betrekking der vroegere vrije rijksstad tot het H. Roomsche Rijk was altoos een slagboom, waardoor het Spaansch geweld zich moeijelijk heenwrong. De nabijheid der grenzen opende den bedreigden, die zich elders verloren moesten achten, ligter eene wijkplaats. Het republikeinsch element, dat onzen landaart in het bloed zit, was er krachtig.

Het een en ander is door den Schrijver wel in 't oog gehouden en veeltijds goed aangebragt, in de schets van het volkskarakter goed ingeweven, ook met inachtneming van de schaduwzijden van zulk eene gesteldheid van zaken. Wat de nieuwe religie te weeg bragt tusschen vroeger naauwe betrekkingen, en hoe het velerwege mogt heeten: ‘in hetzelfde huis zal verdeeldheid komen, twee tegen drie en drie tegen twee’ - is levendig geschilderd in de schets, welke hij ons geeft van het gezin der weduwe Bockhorst. - Van priesterlist en overmoed is pater Ambrosius een hier en daar wel wat sterkgekleurd beeld. Wij hadden gaarne gezien, dat hij wat hij was, een weinig meer in den gemoede mogt zijn geweest. Trouwens, wij bekennen volgaarne, dat ons niet bekend is, in hoe verre historische bescheiden den Schrijver noopten, om hem dit karakter toe te dichten en hem zoo weinig in persoonlijke aanraking te brengen met Antonie van Bockhorst, of met eenig ander der sectarissen. Om dit bepaald te vermijden was zijne hevigheid en hartstogtelijkheid, hoe hij deze ook in zijn bedwang mogt hebben, geen motief genoeg. Nu wordt de man, die zoo veel geheimhouding in acht neemt en zoo veel geheimhouding vordert, terwijl hij niet als geprohibeerd Jezuit bekend is, wat ruim hatelijk niet slechts, maar ook verachtelijk. Zijne handelwijze wordt zoo intriguant en oneerlijk, dat men aan de laatste rest van wezenlijken godsdienstijver moet twijfelen. En dezen, al was het wat vreemd ge-

mengd met wereldsche bedoelingen, die kerkelijke pietiet, hadden wij bewaard en getoond willen zien in een type van zijn soort, die toch niet enkel politici, maar ook heidenapostels en martelaars opleverde, die wat zij waren met echte, gloeijende overtuiging en geestdrift waren, *qui ont payé de leur personne.* En dan hadden wij dien man de harten van Hendrik van Bockhorst en van Aafken willen zien kneden en knoeijen, wij hadden gaarne gezien van den aanvang van den strijd, dien Hendrik en later Aafken met het eigen hart en zijne natuurlijke aandoeningen moesten voeren; wij hadden het lostornen willen zien van wat zich niet zoo geheel liet scheiden. Dan was ook de terugkeer van Aafken tot de haren en haar latere, nu wel wat spoedige, overgang tot het nieuwe geloof beter gemotiveerd geweest, terwijl zij nu, bij zoo brandenden ijver voor hare Kerk als zij onder zware beproeving toont, wat al te gemakkelijk wordt gewonnen door eene kloosterzuster, die zoo doende een beetje eene *Dea machinans ex machina* wordt. Men had haar ten minste in haar binnenste geschokt en aanvankelijk twijfelend moeten zien aan eene zaak, die zoo gewelddadig werd voorgestaan, om hare ontvankelijkheid, ja tegemoetkoming voor de woorden der kloosterzuster te motivéren, om haar nu naar den vroeger eerbiedig geschuwden bijbel met hartehonger te zien grijpen. De indruk dien Aafken met hare vraag ‘hoé ze wist wat waarheid was?’ op zuster Berthe maakt, is beter voorgesteld. Zij stond op dat standpunt van pieteit en humaniteit, die als eene vrucht was op den bodem geteeld waar Geert Groete, Wessel Hermansz van Gansfort, een Thomas van Kempen, een Johannes Brugman er zoo velen hadden gebragt, en dat voor duizenden en niet de minst waardigen een punt van overgang tot de nieuwe leere werd. Van deze zijde, gelijk van die der vrijheidszucht van den landzaat, mogten deze landen een wel gunstige bodem voor het zaad heeten, dat de Hervorming uitstrooide.

Nog iets anders, wat wij hadden gewenscht in dezen roman te vinden, is, dat de Schrijver meer het oog had gevestigd op de gebeurtenissen, die gelijktijdig in ons vaderland plaats grepen, en die natuurlijk van invloed waren op hetgeen er te Nijmegen voorviel. Het waren immers de dagen van het Verbond der Edelen, die, getuige het, zoo wij meenen, herhaald bezoek van Willem van den Berg daar afgelegd, ook op Nijmegen invloed zochten uit te oefenen, en daar die van hunne partij waren bewerkten. De Schrijver hield, onzes inziens, wat te bepaald de aandacht op het hoofdtooneel gevestigd, alsof Nijmegen alleen en op zich zelf bestond. Immers, het werk moge den titel dragen van ‘Antonie van Bockhorst,’ dat ‘1566’ deed ons zulke verwachting voeden, de wijze van behandeling deed ons dit verwachten.

Waarom Aafken de dochter van Ter Claer moest wezen en niet die van Kempen kon blijven, is ons niet klaar geworden, tenzij de Schrijver daarmede wilde verschoonen, dat zij banden des bloeds zou hebben verbroken, of dat van Kempen wat huiverig was, om van al de regten eens vaders het volle gebruik te maken. Hij had daarvoor overigens ligtelijk andere redenen en beweegredenen kunnen bijbrengen. Was het welligt om een meer romantisch waas te doen; - wij rekenen het een te grooter verdienste van den historischen roman, hoe minder roman men er in brengt. - Zoo zijn wij

er ook niet voor, dat men bepaald toon en zegswijze van dien tijd volgt, zoo dat men er schier een archaeologisch phrasenboek bij noodig heeft; maar toch dienen deze niet te worden verzaakt. Er moet daarvan genoeg en niet meer dan genoeg in wezen, om ons te herinneren, waarheen en in welken tijd wij worden verplaatst. Zeden en gebruiken moeten worden in acht genomen. - Wat het laatste betreft is de Schrijver, onzes inziens, beter geslaagd dan in den dialoog, al had hij hier en daar ons de lieden, gelijk zij stonden en gingen en leefden, wat aanschouwelijker kunnen maken. Het is als het restauréren van een oud en verbleekt stuk, dat in den geest en de manier van het oorspronkelijke moet geschieden.

Wij hebben onze aanmerkingen medegedeeld op eene enkele na, welke wij niet willen terughouden. Men wijst dikwerf, ja veelal, in zulke historische werken en in den roman, op de redenen, waardoor menschen genoopt worden, om den nieuwen staat van zaken te omhelzen; minder let men op de redenen, die anderen hadden om bij het oude te blijven, redenen die niet louter in omstandigheden en bedoelingen, maar ook in denkwijs en karakter lagen, en daaronder dikwerf prijselijke. Tal van edele en goedgezinde menschen stonden de zaak der Hervorming voor; doch ook edelen en goedgezinden bleven trouw aan Rome. Waarachtige overtuiging, eerbied voor de Kerk als eene heilige instelling boezemden trouw in, al waren zij ook niet blind voor sommige gebreken, die dan evenwel meer aan de menschen dan aan de zaak werden geweten. Eene van de oorzaken die daartoe medewerkten was ook deze, dat die Hervorming door sommigen werd aangehangen, die wars waren van alle godsdienst en tucht, door zedelijk of maatschappelijk berooiden. In Kelleneer en in Lap van St. Truijen vinden wij vertegenwoordigers van die soort van menschen; doch zooveel wij weten, worden er geen gronden aangevoerd, waarom de Roomschen bij hun geloof en Kerk bleven. - Voor de halfheid is de Secretaris der stad daar.

De heer Ter Haar schijnt ook te deelen in eene opvatting, die vroeger vrij algemeen was, namelijk dat Filips II scherper plakaten tegen de ketters zou hebben uitgevaardigd [I, blz. 11]. Dit behoefde niet; die van Karel waren streng genoeg, om er niet de hand aan te doen houden. Filips hernieuwde die plakaten slechts, maar wilde bepaald, dat zij scherp ten uitvoer zouden worden gelegd.

Wij gaven nu al onze aanmerkingen, onverholen en gelijk wij vertrouwen, dat het den Schrijver welkom zal wezen. Liever nog geven wij zijn werk den lof die het toekomt. Zijne hoofdfiguur, Antonie, ook diens moeder, zijn, al komt de laatste wat ras van hare langgekoesterde overtuiging terug, fiks geteekend. In die schetsen getuigt menige trek van eene hand, die in dit *genre* goeds en fraais kan leveren, wij gedachten daarbij onwillekeurig den meester Adriaansz, door De Bull zoo keurig geteekend. - Des jonkmans strijd, waar zijne zucht om te vergelden ontwaakt, als de gemeente het H. Nachtmaal viert, is aangrijpend, gelijk zijne innige overtuiging van - en onkreukbare trouw aan het geloof goed wordt voorgesteld, zijn lijden naar de ziel met waarheid geschetst. Men mag het getal der gemartelden om het geloof altijd hoog genoeg moeten stellen (Lothrop Motley); wie telt ze,

als wij de ónbloedige martelaren, die meer naar de ziel werden gepijnigd, daarbij moesten rekenen? Dáár was vaak bijna treuriger vernieling, dan in verwoeste woningen en uitgebrande dorpen. - De beide burgemeesters zijn mede zeer goed gelukt, vooral Louman. Zijne gemeenzaamheid met de burgerij is een trek, die ons goed geplaatst voorkwam, op dien tijd gezien. - Ornaeus is goed aangebragt en de auteur heeft zijn, in de geschiedenis wat uitgebleekt beeld, fiks hersteld, een gematigd gebruik makende van de vrijheid, welke dit den historischen romanschrijver gaf. De beschrijving van de hagepreêk is levendig, en men ziet dat de Schrijver de zaak voor den geest, het terrein voor oogen had, gelijk hem trouwe geschiedkundige nasporingen geleidden. Het werk mag een beeld heeten van den tijd waarin het ons verplaatst, en kan den lezer een uur verschaffen, dat meer is dan aangenaam, dat leert, verheft en sterkt. - Het is zijne plaats waardig in de rij, welke de wakkere uitgever, die inderdaad ook bij deze onderneming niet enkel op zijn belang het oog gevestigd houdt, daaraan gunde, en waarmede hij den toegang tot veel schoons en goeds wat de letterkunde van onzen tijd opleverde, ook voor minder vermogenden ruimer openstelde. Wij vinden het juist gezien, dat de heer Ter Haar in eenige noten de bronnen opgaf waaruit - als ook wat hij uit deze putte, en dat hij in dezen het voetspoor drukte van Mulder in diens Jan Faessen en van anderen.

CHON.

Geef ons liefde en dichtervuur.

Magdalena. Evangelisch jaarboekje, uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek, onder hoofdredaktie van M. Cohen Stuart, 11de jaargang, 1863. Amsterdam, Kirberger.

Wie veel heeft lief gehad, haar zal veel worden vergeven. Dit is wel niet juist de bijbelsche uitspraak, ja letterlijk het tegendeel; maar het zal den menschenkinderen vooreerst nog wel geen kwaad doen, wanneer ze ook deze waarheid in toepassing brengen.

Wij ten minste zijn aanstonds bereid ze ten aanzien van de ‘Magdalena’ toe te passen. Zij is een uitvloeisel van dat edel streven, dat het Asyl Steenbeek in het leven riep. De opbrengst van den almanak, waarin jaarlijks verslag wordt gegeven van den staat van zaken, strekt ten voordeele dier stichting. Wij zijn dus zeer geneigd aan deze Magdalena zeer vele fouten, zelfs al bezat ze er meer dan het geval is, te vergeven.

Verscheidene stukken, die hier voorkomen, vallen ook uit den aard der zake buiten de kritiek. Waartoe een godsdienstige overtuiging, die zich met warmte uit, bestreden, zoolang ze zich tevreden stelt met den gloed, dien ze verspreidt, zonder tegen een andere vijandig op te treden? En - het zij ter harer eere ge-

zegd - ditmaal heeft de Magdalena zich vrij gehouden van polemiek: trouwens eene Magdalene mag niet kijven.

Het proza bevat bijdragen van Dr. Beijnen, L. de Geer, van Koetsveld (een zeer goed stuk), van Rhijn, eene novelle van van Heijst, Elize van Calcar enz. Het poëtisch gedeelte is gevormd uit bijdragen van Beets, Laurillard, Koenen, Bronsveld (is deze 'muziek' niet een oude bekende?) van der Pot enz.

Met een paar opmerkingen scheiden we van de 'Magdalena' en wenschen haar een vriendelijke ontvangst in de huisgezinnen toe.

De redacteur is de heer Cohen Stuart. Dit is zeer oneigenaardig; de redacteur van de 'Magdalena', uitgegeven voor het Asyl Steenbeek, moet uit den aard der zake, de directeur der inrichting zelf wezen. De heer Heldring is de van zelf aangewezen persoon. We begrijpen volstrekt niet, waarom de heer Stuart hem vervangen heeft. Op literarisch gebied is zijn naam zonder beteekenis; terwijl die van den heer Heldring door zijn vroegere geschriften ook op letterkundig gebied een goeden klank heeft.

Een tweede vraag betreft de portretten, die de 'Magdalena' geeft. - In 't afgeloopen jaar, zoo ik me niet vergis, schonk de redacteur Cohen Stuart ons zijn eigen conterfeitsel; thans is de 'Magdalena' verrijkt met een afbeeldsel van het zoo gunstige en edele gelaat van Ds. Ludwich C. Lentz. Ik had nooit het genoegen den heer Lentz te zien, en het deed me daarom genoegen hem, die als 't ware tot de mannen van den strijd onzes tijds behoort, te leeren kennen.... maar wat heeft dit met het Asyl Steenbeek te maken? Waarom moet de 'Magdalena,' een orgaan van en ten behoeve van het Asyl Steenbeek, de portretten geven van Ds. Cohen Stuart en Ds. Ludw. Lentz? Naar welken maatstaf worden de heeren gekozen, wier portretten de 'Magdalena' opneemt? Indertijd zijn de afbeeldsels in dit jaarboekje uitgegeven van Ds. Heldring en mejufvrouw Voûte. Dit was zeer eigenaardig en natuurlijk. Maar we vreezen, dat onder de leiding van den heer Stuart de keuze zich alleen zal richten naar de dogmatische beteekenis, die deze of gene in de oogen des redacteurs heeft. Zulk een keuze zou een misslag zijn en voor de 'Magdalena' gevaarlijk kunnen worden. Het portret van Dr. A. Pierson, al behoort hij onder de correspondenten van het Asyl, of van prof. Voorhelm Schneevoogd of Tilanus, al behooren zij tot de commissie te Amsterdam, zal de heer Stuart wel niet opnemen. Welnu, men late dan ook die anderen t'huis.

Alleen die personen, die voor het Asyl Steenbeek groote, bijzonder groote verdiensten hebben, verdienen in het jaarboekje dier inrichting te worden opgenomen. De 'Magdalena' worde geen partijschrift. De vrouw, wie zooveel is vergeven, stelle zich tevreden met veel lief te hebben, en late het uitsluiten aan anderen over.

Vergeet me niet. Muzenalmanak voor 1863. Amsterdam, Laarman.

't Is duidelijk: de tijd der Muzen is voorbij. Voor vijftig jaren, toen waren ze in de wei.... en nu? Zelfs Laarman heeft er geen eerbied meer voor.

Bekijk deze plaatjes maar eens, waarmede hij zijn Muzenalmanak uitdoschte. 't Zijn vijf van die prentjes, die ge voor een paar dubbeltjes in elk klein boekwinkeltje krijgen kunt. En waren ze

nog maar mooi! Maar 't is zoo erg, dat S.J. van den Bergh, toen hij een dier leelijke figuren te zien kreeg, het terugzond aan den redakteur, met de eerlijke bekentenis:

> Om te keeren tot de plaat,
> Roep andren tot uw hulp en baat,
> Wier geest iets in die dame ziet:

Hij zag er niets in: en dit is een verblijdend bewijs van zijn goed gezicht, want er is niets in te zien. Maar, moest hij de Muzenalmanak daarom afschepen met dit onbeduidend rijmpje? Trouwens, zijn vriend J.J.L. ten Kate maakte het niet beter: hij gaf een albumversje, dat tot de groote rubriek behoort van: zoo zijn er. Waarom ze er zijn, is moeijelijker te zeggen.

Doch neen - dat is niet waar. Want het is een gelegenheids-versjen, evenzeer als *het glas* van Elliot Boswel, dat, zonder schade voor den roem des schrijvers, op reis naar Amsterdam had mogen breken. Gelegenheids-versjen, even zeer als *Mijn zonnestraaltjen*, door Ant. L. de Rop (een pseudoniem?), ontstaan bij gelegenheid dat de auteur het ook al door de redactie toegezonden plaatjen zat te bekijken. Toen ging hem op eens een lichtstraal op, en van daar dit zonnestraaltjen, dat waarlijk eenige warmte geeft.

Die ellendige bijschriften-manie! Zij verrijkte den Muzenalmanak met een diskoers tusschen acht *diermenschen*, vier van het mannelijk, vier van het vrouwelijk geslacht, afgewisseld door een *mensch* en *een rei van engelen.* Welk een misgreep! zag de heer Tinbergh, wien gemakkelijkheid van versifikatie ondanks enkele leelijke uitdrukkingen niet kan worden ontzegd, op het ‘toegezonden plaatjen’ niet een andere idee leven? zag hij den losgelaten tijger niet toeven met den aanval, als bedwong hem de kalme geloofsmoed van den martelaar? De verdiensten der uitwerking - er zijn toch goede grepen in - rechtvaardigen de gezochtheid dezer diermenschen-opvatting niet.

Van opvatten gesproken! van der Noorda vat het leven niet als een ‘tranendal’ op en verklaart dit in een lied, dat een aangenamen indruk achterlaat: al moet het in diepte en schoonheid onderdoen voor de Genestet's ‘stem des harten’: Ook Elliot Boswel in zijn *Liedje op een eerste verjaring*, dat veel beter is dan dat ongelukkige glas, schijnt zich nog al niet te vervelen op de wereld.

Tot geluk van de Muzen van den heer Laarman is ook Dr. A.J. ten Brink aan dit gevaar ontsnapt. ‘Toen ik in Vriesland was,’ zegt hij ons vertrouwelijk, was het gevaar groot.

> Toen de hoop mij was ontstolen
> Waar het jonge hart van droomt!

Toen wenschte hij, dat hij

> ook mocht vallen,
> Als 't gestorven blad, in de aard;
> Met der vooglen duizendtallen
> Wilde ik vlieden, ver van allen
> Vlieden, ver van huis en haard.

Noch het een noch het ander is geschied, gelijk men ziet,

> Dwalende onder 't dak der boomen

Heb ik Hem mijn leed vertrouwd,
Die voor kinderen en vromen
Wouden tot een tempel bouwt!

Tot welke behoort Dr. ten Brink, die ons ongevraagd deze confessiën doet; en ons echter volstrekt niets vertelt, dat onze sympathie opwekt?

Tot de vromen zal de ‘negentiende October 1861’ ook Dr. *S. Nolet de Brouwere van Steeland* wel niet doen rekenen: hij, die in 1863 durft te spotten met

de oude vatikaenschen donder,
(die) Het bliksemen zijns banvloek *rolt* (!)

't Zou ook al zeer voldoende zijn, wanneer dit *gelegenheidsvers* - hoe kan het anders? - zijn dichterroem staande hield. Doch, eilacy! wij wanhopen zeer, of deze vijftien koepletten, zoo vol van knaleffect en klatergoud, daartoe in staat zullen zijn. Op den 18 Oct. 1861 kwamen de koningen van Nederland en Belgie bijeen. Dr. J. Nolet weet volstrekt niet, wat er verhandeld is: hij erkent zelf, dat

trage weetlust stuit
Op wat daar omging tusschen beiden,

En toch vertelt hij ons:

Één dag - één nacht - slechts weinige uren -
En 't lang verbeid verbond vindt stand.
(Zóó luttel stonden vergt het puren
Der bijen in de bloemwarand,
Dat welvaart stort in de akkerschuren!)

Er ligt meer kracht, meer waarachtige poëzij in de vier regels van Hofdijk, door Dr. Nolet tot motto gekozen, dan in zijn lang gedicht. Foei! dichter van R.I.P.!

Poëzij - opdat ik aan het einde kome, want zulk een rijkdom van middelmatigheid doet walgen - poëzij is in den Muzenalmanak bijkans niet te vinden. Slechts de *phantasietjens* van *van den Broek. Na de markt* door *Slessa*, doch vooral de *Vlaamsche liederen* van *Verhulst* maken in meer of minder mate aanspraak op dien eerenaam. Wat zegt ge van het ‘ledig wiegsken’ van den laatste?

Voorbij is reeds de middernacht,
De hoorbre stilte zweeft in 't ronde:
Een jonge moeder zit en wacht
In rouwgewaad nabij heur sponde.

Zij sluimert niet, heur boezem gaet
Bij poozen jagend op en neder,
Terwijl zij 't oog ten hemel slaet,
Of op de wieg, die ledig staet,
En van de wieg ten hemel weder.

Geen woord te veel, geen woord te weinig: zuiver gevoeld, eenvoudig en natuurlijk uitgedrukt! Wat zou C. v. Koetsveld CEz. dit eenvoudig idée uitwerken, koepletten op koepletten, bladzijden op bladzijden lang! Het zou zeker een ‘*fantazy*’ worden, als ‘*de schoonste*,’ onbegrijpelijk en onbegrepen, maar toch zeven bladzijdjes groot!

Arme Muzen! Behalve de waarlijk schoone liederen van Verhulst is er bijkans geen enkel geacheveerd stuk in dezen almanak te vinden. Van den Broek's fantaisiën zijn lief en onderscheiden zich gunstig. Veel aanleg, doch nog onontwikkeld, bezit de Schrijver van *de Hebreër en de Kanaanitische*, C.J. van Bommel Suyk. De conceptie is gelukkig: doch de uitwerking zwak, door gebrek aan karakterstudie.

Doch waarom dat banale slot, dat zoo geheel den Leidschen theologant verraadt? Kan men dan nimmer die schooltheologie laten rusten?

Over het proza zullen we kort zijn. Dr. J. ten Brink gaf een aardig bijschrift bij een der leelijke plaatjes. *Mirjam*, heet zijn stuk. We verblijden ons zulk een vooruitgang in de stukken van dezen schrijver te bespeuren.

J. ter Gouw gaf Vondel's Swaenenburg: een stukje in zijn eigenaardigen trant, die zijne eigen verdiensten heeft.

De dramatische schets van Rosmade, *vrienden in den nood* schijnt alleen geschreven om zijn vriend, den redakteur van den

Muzenalmanak, uit den nood te helpen. Rosmade kan beter.

Trekken we ons oordeel zamen. De Muzenalmanak is arm aan poëzy. Verreweg het meeste, wat ze bevat, is aannemerswerk: dat wil zeggen, het zijn gelegenheidsgedichten en bijschriften. Wie den toestand onzer poëzy naar dezen almanak wilde beoordeelen, zou tot een zeer ongunstig oordeel komen. Doch het zou, geloof ik, onbillijk zijn. Moge de volgende jaargang bewijzen, dat deze goede dunk niet al te gunstig is: of, indien er waarlijk niets beter geleverd kan worden, dan is het te wenschen, dat deze zoogenaamde Muzenalmanak geen nieuwen jaargang beleve. Het is beter niet te zijn, dan zulk een ellendig leven voort te zetten.

Vertalingen en herdrukken.

De Weduwenaar. Door W M. Thackeray, schrijver van 'Henry Esmond', 'de Virginiërs', enz. Uit het Engelsch vertaald door L.C. Cnopius. Leiden, firma Van den Heuvell en Van Santen. 1863.

Een schoonmoeder! Ik verzoek den lezer mij op mijn woord te gelooven, als ik hem zeg, dat ik er geen heb, geen gehad heb en, als de Hemel mij bij mijn zinnen spaart, er ook nooit een hebben zal. Maar ik kan mij toch begrijpen, dat het een groote zegen zijn kan, ik wil gelooven, dat een man haar als zijn eigen moeder kan leeren lief hebben, en in haar liefde voor zijn kroost - mits die liefde maar niet al te troetelend zij, - een rijke en reine bron van vreugd kan vinden. Een schoonmoeder dus, heerlijke uitvinding! maar op eene distantie, niet in huis! Arme getrouwde mannen, hoevelen van u heb ik gekend die onder dit huiskruis zuchtten, waarlijk, gij wordt niet met roeden maar met schorpioenen gekastijd! Ach, hoevele malen hebt gij wel in stilte, met opzettelijk grammatikale fout, gebeden: O Heer, verlos ons van *de* booze! Maar als zich nu dit feit - ik bedoel een schoonmoeder in huis - compliceert met een eigen moeder van den man, die nog wel hertrouwd is, en deze twee elkander steeds met nijdige blikken aanzien, en de zoon weduwnaar geworden is.... ik bid u, is er dan in de *Inferno* van Dante een plaats donker en zwart genoeg om er dat groepje in te plaatsen? Och, armen, gij die in zulk een wespennest verdwaald raakt, *lasciate ogni speranza!*

Zulk een toestand heeft Thackeray in bovengenoemden roman op de hem eigene, d.i. geestige, scherp satyrische wijze beschreven. De arme Lovel, een goed maar eenigzins zwak man, wordt tusschen zijn schoonmoeder Lady Baker en zijn eigen moeder Mrs. Bonnington, bijna dood geperst en het is eerst, wanneer hij eindelijk besluit de gouvernante zijner kinderen te huwen, dat de twee douairières verontwaardigd het huis uitzeilen en hij zijne rust terug krijgt. Daarenboven krijgt men hier een helder inzigt in de tribulaties van een bedaagd (de lezer begrijpt ligt, waarom *ik* niet zeggen wil: oud)

vrijer, die, reeds meermalen verzeild op de klip van ongelukkige liefde, zich eindelijk het laatste voorwerp zijner genegenheid ziet ontfutselen door een doctor, door hem zelf pillendraaijer (niet pillen*zetter*, heer vertaler, zie bl. 195) genoemd, welke kiezentrekker evenwel op zijne beurt onttroond wordt door den held der geschiedenis. - Dit is al zoo het voornaamste wat in dit boek te lezen staat.

Lovel the widower verscheen eerst in Thackeray's eigen tijdschrift *Cornhill Magazine*, en het draagt nog de duidelijke sporen van deze periodieke verschijning. Ik heb er niets tegen, dat de schrijvers dus op tweeërlei wijze het publiek exploiteren (vrij algemeen doet men het thans op drieërlei manier); maar mij dunkt dat zij dan toch wel de geringe moeite konden nemen van hun opstel nog eens door te lezen, en er zinsneden uit te strijken als deze, die maar al te zeer den oorsprong van hun papieren kind verraden: ‘Er komen in het tegenwoordige hoofdstuk sommige mystères voor, waarover ik mijne lezers gemakkelijk een maand lang zou kunnen laten nadenken,’ enz.

Misschien ware het wel beter geweest, wanneer aan dit verhaal geen *tweede* geboorte gegeven ware. Voor een tijdschrift is het veel meer geschikt dan voor afzonderlijke publicatie. Er zijn aardige, zeer aardige, pikante scènes in, maar men mist er de éénheid van intrigue, die toch alleen den roman boeijend kan maken. Als literarisch product staat het ver beneden andere werken van Thackeray, met name onder zijn ‘Henry Esmous’ en ‘de Virginiërs’, die zeker niet zonder voordacht op den titel bij zijn naam gevoegd worden. Voor wie Engeland kent, en de uitgever van Cornhill kon onderstellen, dat zeven achtste zijner lezers die kennis bezaten, is er menige geestige toespeling en scherpe satyre in te vinden, - maar voor een groot aantal buitenlanders zullen deze verloren gaan, en de hollandsche lezer inzonderheid zal er veel in vinden, dat hij òf niet begrijpt òf laf of onvoegzaam oordeelt.

Het ware de pligt van den vertaler geweest, nu hij eenmaal die zware taak op zich nam, eenigermate in dit gebrek te voorzien. De heer Cnopius heeft dit echter anders begrepen; daardoor zijn sommige uitdrukkingen letterlijk onverstaanbaar. B. v. (blz. 37) ‘Sargent wil niet hebben, dat zijn nichtje op het tooneel danst, wijl hij D.D. is.’ Dit begrijpt geen hollandsche lezer, tenzij hij wete, dat D.D. beteekent *Doctor of Divinity*, hetwelk overgezet zijnde luidt: Doctor in de Godgeleerdheid. Evenmin verstaat hij terstond deze uitdrukking (blz. 7): ‘Als Mistress Lovel in de eerste kolom van de *Times* stond.’ Alleen bij eenig nadenken, als hij scherpzinnig is, zal hij vermoeden, dat het beduidt: als deze dame bevallen was, of, zou een schoolmeester of een Dominé zeggen, in het kinderbed lag.... Over het algemeen is er op de vertaling nog wel wat aan te merken. Wij erkennen gaarne, dat ze meesttijds los en ongedwongen is, en dat men getracht heeft de *verba sesquipedalia* te vermijden, maar daardoor is men wel eens in een ander uiterste gevallen, en heeft tegen de kieschheid gezondigd. Woorden toch als *g.l. kker* en *piskijker* komen zeker niet te pas in een boek bestemd om onder de oogen van dames te komen, al worden ze ook een' knecht in den mond gelegd. Ook nog andere kleinere of grovere fouten hebben we genoteerd, waarvan wij den heer Cnopius eenige willen mededeelen, opdat hij ze bij eene andere

gelegenheid vermijde, b.v. blz. 41 ‘Pool en Billard stonden op hun gelaat te lezen’. Waarschijnlijk staat er in het oorspronlijke *pool*, dit beteekent echter: *potspel* of *potje*, zoo in kaart- als in billardspel; blz. 118 ‘het haar op het hoofd met een *naad* in het midden,’ dit zal wel *scheiding* moeten wezen; blz. 96 ‘een kouden vogel’ voor *kip;* blz. 179 ‘papiermes’ voor vouwbeen. Evenmin kunnen wij uitdrukkingen goedkeuren als deze: ‘suiker- en gelei-potten *bevlamd*’ (blz. 15), ‘besluitvaardig’ (blz. 10), ‘zoo, hebben de kinderen *groot* thee?’ (blz. 97), ‘wat aanzigt dat rood u goed!’ (blz. 100), ‘zij zou hare *hand* [er wordt van whist gesproken] hebben uitgespeeld, zonder een enkele fout te maken’ (blz. 187), ‘zijne mama kwam rokstrijkend binnen, met haar oude conserf-hoedje’ (blz. 225). Van de drukfouten, die niet ontbreken, noteren wij alleen *Deus interiens* voor *interveniens* (blz. 150) en Blackwell voor Blackwall.

Het titelplaatje, overgeteekend uit *Cornhill*, beteekent niets en men heeft zich niet eens de moeite gegeven den lezer te verwijzen naar de bladzijde, van waar het misschien nog eenige beteekenis zou kunnen ontleenen.

- R -

Gustave Aimard. I. De pelsjagers van den Arkansas. II Vrijkogel. Leiden, van den Heuvel en van Santen.

't Is al lang geleden, dat Cooper's romans ons in zeden en levenswijze der Roodhuiden inleefden, of we onder hen woonden. 't Jongere geslacht kent, grootendeels, ‘The spy’ en ‘The last of the Mohicans’ slechts bij naam. 't Romanlezend gedeelte onzer landgenooten verdiepte zich sedert in de afschuwelijkheden der fransche school, verslond de enorme massa boekdeelen van Eugène Sue, las de smakelijke leugens van Dumas, de vuilheden van Paul de Kock, maar vond zich toch op den duur door zulke kost niet bevredigd. Gaat men na, welke romans in de laatste jaren al zoo in 't Hollandsch verwerkt zijn, men ziet bijna niet anders dan Engelsche namen.

De familie-roman is in Engeland groot geworden. Hij idealiseert, maar liegt niet. Hij herschept geen ondeugden in deugden; tooit de zonde niet met zooveel klatergoud, en de rechtschapenheid met zooveel saaiheid, dat men de eerste liefkrijgt. Hij houdt zich aan de werkelijkheid. Wel zal men zijn allerliefste huismoedertjes, zijn allerprettigste Tom Pinches, zijn maatschappelijke monsters, zijn goede engelen, als liefjes of echtgenooten of moeders verkleed, niet bij de straat noch binnenshuis ontmoeten. Maar men herkent sommige trekken en moet getuigen. ‘Dat karakter is zoo waar’, en ‘Ik ken er zoo;’ en men laat den romandichter zijn vrijheid om volmaakt en met volkomen consequentie uitgewerkt te doen optreden, wat deugd of gebrek of eigenschap of karakter men uit enkele trekken, bij dezen en bij genen, nu meer dan minder ontwikkeld, heeft waargenomen.

Wie een levendige verbeelding, veel gevoel en niet weinig menschenkennis heeft, kan een uitstekenden familie-roman schrijven. Ongelukkig, dat verbeelding zoo ligt tot overdrijving, *ziekelijk* gevoel tot ongezonde moraal, onvolkomen menschenkennis tot bevangenheid in eenmaal, na veelvuldige waarnemingen, voor goed opgevatte vooroordeelen leidt. Voeg er bij, dat een huiselijk tafereel, een familie-roman te schrijven, och, zoo gemakkelijk schijnt. Men heeft een rappe tong, een vlugge pen, schrijft veel bladzijden volen -

levert een verhaal, dat lang genoeg, maar ontzettend vervelend is. Ziekelijk gevoel, ontstelde fantazie, eenzijdige menschenkennis en middelmatigheid zijn de wonden, waar wat we noemden familie-roman nu reeds aan lijdt en vroeger of later aan zal sterven.

Ter afwisseling schenkt ons Victor Hugo zijn maatschappelijken roman. Wij Nederlanders kunnen daar op den duur niet mee dweepen. We mogen 'Waterloo' bewonderen; we zijn te weinig excentriek om 'Merde' een der verhevenste woorden te achten, ooit op de wereld gesproken. We hebben alle sympathie voor Jean Valjean, maar, als we zoo, door tien deelen heen, steeds de deugd in 't bezit zien van galeislaven, onteerde meisjes, revolutie-mannen etc., als we den schrijver overal het goede zien ontdekken behalve juist in de geordende maatschappij, dan gaan we dat historisch uit de overspanning, waar 't arme fransche volk in leeft, verklaren, maar vinden ons zelf veel te rustig en gelukkig en vrij, en vooral zijn veel te bedaard en kalm, om duizenden bladzijden, vol revolutiegeest en anti-maatschappelijkheid, met genot te kunnen doorzwoegen.

Gustave Aimard brengt ons weer tot Cooper's Roodhuiden. Theocritus en Virgilius schreven Bucolica, in een tijd van overmatige weelderigheid, een tijd waarin verfijnd genot soms smachtend naar de lieve natuur deed zuchten, die men zoo gansch en al had uitgeschud. 't Zelfde verschijnsel herhaalde zich steeds, zoo vaak dezelfde oorzaak werkte. Men droomde 't meest van de lieve natuur, als men zich 't verst van haar verwijderd had. Bezong men haar niet in herdersdicht, nog beter, men werd zelf voor een poosje herder en amuseerde zich in landelijk feest met zijn herderinne. Eindelijk zette die wonderbare man, die de Heloise schreef en zijne kinderen verstiet, dat tweeslachtige wezen, dat door den een even onverdiend vergood als door den ander verguisd wordt, de man, wien we de revolutie met hare rampzaligheden en hare heerlijke vruchten voor een goed deel dank weten, zich zelf de martelaarskroon voor de zaak der lieve natuur op 't hoofd. Wat vroeger een ellendige aperij geweest was, werd thans ernstig spel. Wie de natuur voor goed was ontgroeid, viel als schadelijke uitwas onder 't hakmes der guillotine. 't Is hier de plaats niet om na te gaan, hoe, sedert, de goede moeder door haar eigen kinderen vaak werd verkracht. Onze digressie mag niet langer duren.

Gustave Aimard heeft iets van een bucolisch dichter. Hij geeft ons geïdealiseerde wilden, gelijk Theocritus en volgelingen geïdealiseerde herders. Onze vreugde dat we door hem eens een oogenblik aan de maatschappij en de alledaagschheid worden onttrokken, is zoomin onvermengd, als 't genot dat Theocritus ons schenkt. Geen echte herders maar *gemaakte* en *geknipte* figuren, geen wilden in hun oorspronkelijken staat, maar wilden, besmet met Europeesche beschaving en Europeesche ondeugd, wilden met scalpeermessen en met geweren, wilden in aanraking met-, steeds worstelend tegen de overmagt der Amerikaansche Europeërs. 't Groote onderscheid tusschen beide schrijvers is, dat de een waarheid geeft, de ander leugen. Dat een bucolisch dichter nergens 't oorspronkelijk van zijn herder zal vinden, weet hijzelf het best. 't Is Aimard's schuld niet, dat zijn Roodhuiden niet meer de Ur-wilden zijn, zooals men ze zich gaarne pleegt voor te stellen; maar hij geeft ze *zooals* hij ze vindt,

en *waar* hij ze vindt, daar waar de Europeërs hun 't gebied met 't beste gevolg betwisten; en hij heeft goede gelegenheid, schijnt 't, gehad, om beiden op dat betwist gebied te bestudeeren. Hij portretteert de werkelijkheid, een werkelijkheid te interessanter, naarmate ze verder van onze maatschappelijke toestanden af ligt; giet over zijn beelden ideaal licht, vlecht alles aan een vrij goed gesponnen intrigue, weet allerbehendigst gebruik te maken van onzen zin voor 't wonderlijke en verrassende, vergoedt 't onbeduidende en soeperige van zijn dialoog door menige levendige beschrijving en aanschouwelijke voorstelling, en vindt zijn belooning in herdruk op herdruk. 't Eerste der hierboven genoemde werken werd na een negende, 't tweede na een vierde fransche uitgave in Hollandsch pak gestoken. Daar de vertaling niet slechter dan gewoonlijk is, en 't toch de moeite niet loont, het onverbeterlijk geslacht der ‘overbrengers’ de ooren te wasschen, eindigen we met aanbeveling van deze uitgaven der heeren van den Heuvel en van Santen aan de twee- of driehonderd leesgezelschappen van ons land.

A.H.W.

De wisselingen des levens. Naar het Hoogduitsch van F.W. Hackländer. Te Arnhem, bij J. Voltelen, 1862.

Het werk dat wij hier ontvangen behoort onder die voortbrengselen van de Duitsche romantiek, waarop de stempel van hun afkomst sterk ingedrukt staat. Het geeft ons het Duitsche, naar Duitsche wijs. De dichtende fantasie heeft er een groot deel in, terwijl wij er desniettemin iets stevigs in opmerken, waardoor het zich van het Engelsche werk in dit genre onderscheidt, dat in den regel subtiler is, doch daarvoor, even als vele Anglaises tegenover de *Deutsche Mädchen*, iets *languides* over zich heeft. Met vasten, hoewel geenszins *schwerfälligen* tred gaat het voort, *gemüthlich* zonder zoo hypochonder naauwlettend te zijn op het psychologische, dat menigen Engelschen roman interessant, maar ook wat kwijnend maakt, - een frisch gezonde, blonde dochter uit het hart van Europa, wat minder fijn, maar ook wat steviger dan haar nicht van gene zijde van het kanaal. Dat zij van éénen bloede zijn verraadt zich vooral, wanneer men haar ziet in gezelschap van vreemden, hare Fransche buurjuffer b.v., met hare donkere oogen, zwarte vlechten, haar levendigheid die dikwerf tot ligtzinnigheid wordt, waarbij het eene nichtje haar ‘*Shocking!*’ laat vernemen, terwijl het andere blozend zich af keert.

Het werk is, gelijk de titel reeds laat vermoeden, eene levensbeschrijving. Zij begint, zooals zich van een Duitscher laat verwachten, met het begin, en wel met het voorgeslacht van den hoofdpersoon en enkele opmerkingen en bespiegelingen daarover, welke wij, als zij niet zoo in den aanvang stonden, den lezer, of althans lezers, zouden verzoeken niet over te slaan. Wij recommanderen dat begin bijzonder aan de leden van het Herrenhaus, waarin menige echte Stockmof zit, die den naam van Duitscher niet verdient, omdat hij niet eens verstaat wat zulk een is. Over het geheel zijn hoogen en grooten Duitschlands *materia peccans.*

Den titel ‘Wisselingen des Levens’ mag het boek dragen, het is afwisselend genoeg, al zijn de draden gelijk genoeg gesponnen en met beleid door elkander geweven, gelijk zich dit van Hackländer

liet verwachten, den *vielgewanderte* en *vielbewanderte*, ook op het veld der romantiek. Hij begint, wat zijn hoofdpersoon betreft, en ook wat eene lieve nevenfiguur die hem ter zijde treedt aangaat, ‘met den nacht, om den toegenegen lezer overeenkomstig de waarheid, door de schemering tot het licht ja zelfs tot een vriendelijken zonneschijn te voeren; - alles met die behoorlijke afwisseling, die zich in ons leven vertoont als een keten van vreugde en smart, van goede en kwade dagen.’ - Hij had er kunnen bijvoegen, als eene ontmoeting niet alleen van rijken en armen, gelijk Salomo zegt, maar ook van booze en brave, helderdenkende en domme, bekrompen laaghartige en edelmoedige menschen. De familietrots der Schabeggs is goed geteekend, al draagt die een voor ons Hollanders wel wat Duitsche tint. Dit laatste is ook het geval met den heer von Schwanefeld en zijne gade, die overigens voor typen kunnen doorgaan van die op sommige punten wat bekrompene, in andere opzigten edele naturen, die aardsche engelen mogen heeten, op nietigheden zoo gezet, bij zwakheden in zelfopoffering en zedelijken heldenmoed zoo groot. Het beeld van dien man mag het fijnstgepenseelde heeten in het tafereel, of zal ik galerij zeggen, die ons in het werk voor oogen wordt gevoerd. Ook de schets van het Duitsche militaire leven hebben wij met belangstelling gelezen; het is naar de natuur geteekend, zoowel in zijne superieure als inferieure rangen. De geest die in het leger heerschte, waarmede Göthe eens zijne *Campagne in Frankreich* maakte, en in dat, waarmede de hertog van Brunswijk tegen Napoleon optrok, de *Militärstolz*, de *Adelstolz*, waarmede trouwens niet allen behebt zijn, is fiks geschetst, gelijk mede het ruwe caserneleven, dat Hackländer zoo kiesch heeft voorgesteld als mogelijk was, zonder der waarheid te kort te doen. Dat het geen *soirée chrétienne* kan zijn, laat zich verwachten. Ondanks adel en militairen stand, veeleer met en ook door dezen, heeft hij Iffling van Steinfeld gesteld als een bewijs, dat men ook daarbij een wel degelijk mensch kan wezen, al is diens geschiedenis er eene in een geschiedenis, gelijk wij er hier trouwens wat vele dooreengeweven vinden, zoo dat het werk hier en daar - om het woord te bezigen van eene Hollandsche dame, dat ons zeer eigenaardig voorkwam - voor menig lezer wel wat druk wordt. Niet onderhoudend kan men het evenwel in geenen deele noemen; en dit is in een roman een ander uiterste en veel grooter gebrek. - Wij zeggen ‘in een roman’, en daar kunnen wij ook over het een en ander casueels heenzien, b.v. de afkomst van Alice, al laat zich van den beginne af vermoeden, dat zij en Eugène voor elkander zijn bestemd. Het karakter van dat meisje, het door lot en menschen geplaagde kind, dat het ongeluk heeft eenen onwaardigen vader te hebben, is dikwerf treffend fraai ontleed, vooral wanneer men het leest met de op ondervinding gebouwde overtuiging, dat die gemoederen en ervaringen niet ten eenenmale gewrochten zijn der dichtende verbeelding. Maar nog eens; de oude Schwanefeld en zijne gade, met de hem als opgedrongen levensbeschouwing, terwijl hij toch eenigen aanleg heeft voor den *welt-verachtenden humor* [men leze D. I blz. 16 en volg.], zijne positie, zijne woorden, zijn zoo excentriek en toch zoo zuiver, zoo onverstandig naar de wereld en toch zoo wijs,

zoo komisch en toch zoo roerend, dat zij verdienen als de bestgelukte beelden te worden onderscheiden. Op zijn gemakkelijk aannemen van geldelijke hulp bij anders levendig eergevoel, maken wij geen aanmerkingen. De Duitscher ziet hierin minder bezwaar dan wij. Er is iets in die schets van wat wij in der tijd in Jean Paul's Siebenkäs, getroffen van meedoogende ergernis en toch met welgevallen lazen, wat ons hart verslond. Het zijn fijne, lieve meestertrekken. Gaarne bevelen wij het werk aan.

Ook omdat de vertaling goed is, en de wel ervaren hand daarin duidelijk uitkomt. - Ten bewijze dat wij daarop hebben gelet, willen wij bij onzen lof een paar aanmerkingen voegen. Ons recensentenfatsoen eischt het; men zie ze aan als een schrale fooi, welke wij liever niet gaven, maar die wij uitreiken, juist om dat fatsoen. Zoo lezen wij D. I blz. 15 ‘levenswissel’, op blz. 22 ‘aanwakkerende blik’ voor - heldere, blz. 97 ‘hatelijk’ voor - leelijk, blz. 249 ‘tafeltje’ voor - bordje of plankje, - ook eens ‘dat het paard tot bezinning kwam.’

CHON.

Leer om leer. Uit het Engelsch van de Barones Tautphaeus Montgomery, schrijfster van ‘Cyrilla en de Voorletters.’ In twee deelen, te Haarlem bij de Erven F. Bohn.

Reizen! - Wie verlangt er niet naar, als het barre jaargetijde door den zomer wordt vervangen, en het schoone weder ons naar buiten lokt; als wij met volle teugen, de zoele geurige lucht inademen en met haar, gezondheid, kracht, opgewektheid. Reizen! - Wie gevoelt er niet den lust toe als de verhalen van bereisde personen of de herinnering van 'tgeen wij vroeger zagen, ons trotsche, treffende natuurtooneelen voor den geest roepen - oogenblikken van rein genot, nuttig, leerzaam, tot in 't herdenken toe. Reizen! - hoe aantrekkelijk klinkt dat woord in onzen tijd van vooruitgang; nu de afstanden worden doorkliefd, de ontoegankelijkste wegen toegankelijk zijn gemaakt, en men in één uur meer ziet, dan vroeger in een ganschen dag! - Treinen kruisen elkander, duizenden menschen verdringen elkaêr om de natuur waar ze het schoonst is, de kunst waar ze het hoogst staat, te leeren kennen en bewonderen. In de stations, in de wachtkamers krioelt het van reizigers van alle standen, van beider kunne. Hijgend en dampend slepen de locomotieven de reeks van opgepropte wagens mede, als een pijl uit den boog vliegen ze onmetelijke afstanden door, en in één oogwenk is nog slechts een stipje van de verlaten plek zigtbaar; door andere tooneelen wordt de ziel weder aangedaan, door nieuwe voorwerpen de geest geboeid!

Zóó is het reizen in de negentiende eeuw! en worden er ook hier en daar nog enkele voorstanders van trekschuiten en huifkarren gevonden, zij kunnen den stroom niet terug houden, die voorwaarts dringt, den kreet ‘vooruitgang’ niet doen verstommen, die het tegenwoordig geslacht op de lippen zweeft. *Voorwaarts!* is het wachtwoord onzer eeuw, zoo wil het de mensch, zoo wil het God!

Reizen is genotrijk; maar reizen is ook nuttig; vooral voor degenen die hunne indrukken zóó goed weten weêr te geven als de barones Tautphoeus Montgomery

in baar roman ‘Leer om Leer.’ Aan zulke schrijfsters danken wij het, dat ook zij, die door omstandigheden belet worden vreemde landen te bezoeken, kennis dra-

gen van 'tgeen in den vreemde is te aanschouwen en te genieten, al zijn zij er geen ooggetuigen van. Natuurlijk en ongedwongen voert de schrijfster in haar roman ‘Leer om Leer,’ den lezer mede, waar zij de hooglanden van Beijeren schetst; dáár doet zij hem met de heldin der geschiedenis vertoeven bij heerlijke natuurtooneelen, of leert hem op plastische wijze de Beijersche levenswijze, kleederdragt en gewoonten kennen. Een gewone reisbeschrijving heeft dit tegen dat ze het groote publiek geen belangstelling inboezemt; een romantische inkleeding is dus verre verkieslijk, daar zij door de intrigue, de verbeelding van romaneske lezers meer prikkelt. Wel is de intrigue van bovengemeld verhaal een afgezaagd thema, wel geeft ze ons de overtuiging dat ook in Engeland dezelfde kleingeestige vooroordeelen en ondeugden heerschen, als in Holland, zooals het trouwen om geld of aanzien te bemagtigen; maar de wijze waarop de intrigue wordt voorgesteld is nieuw en onderhoudend.

Eleonara Nicon is een vrouw voor wie men achting en sympathie gevoelt; haar ongekunstelde eenvoud en verstandelijke ontwikkeling vormen een sterke tegenstelling met Georgine's laffe behaagzucht en dwazen hoogmoed. Torp of Lord Medway is een type van aristocratischen trots en eigenwaan, welke exemplaren helaas! niet alléén in Engeland gevonden worden. Jammer dat Nora aan hem haar hand schenkt in plaats van Graaf Waldemar, een waardig vertegenwoordiger van Duitschen adel.

Wij kunnen de lectuur van dezen roman gerustelijk aanbevelen; de vertaling kon beter zijn. Al die, ‘zeide's’ op pag. 151 1ste deel en op pag. 84 2de deel maken het gesprek vrij stijf; - ook klinkt het werkwoord ‘zich hervatten’ meer Engelsch dan Hollandsch, zie pag. 16, 2de deel.: ‘En gij veroorlooft mij dus u daarheen te vergezellen, of voegde hij er *zich hervattende* bij.’ -

De vertaler of vertaalster houde ons deze aanmerkingen ten goede.

C.

Mengelwerk.

Een praktisch middel tegen overbevolking.
Door Jan Holland.

Een praktische tijd, dien wij beleven: praktisch in het reizen over spoorwegen en met stoombooten, praktisch in het corresponderen per telegraaf, praktisch tot in de kleinste kleinigheden, tot in het eten en drinken.

In het eten.... welk mensch van eenige beschaving weet tegenwoordig niet, hoeveel eiwit elke bete vleesch en brood, dien hij aan den mond brengt, bevat. Welk beschaafd mensch weet niet, dat die vervloekte aardappelen volstrekt geen eiwit inhouden en dat zoo het grootste deel der natie zonder dat groote levenselixer, zonder dat gezegende eiwit, leeft niet alleen, maar ook vrij wat sterker en gezonder is, dan de kinderen der weelde, die hun maag tot walgens toe volstoppen met vleesch en levend proteine, dat wil zeggen, met oesters. Wat doet de beschaafde man dus? - Zeker niet als de domme huismoeders van onze onbeschaafde voorouders, die, als de tijden eens wat heel duur en de beurs eens wat heel schraal was, een paar middalgen in de week in 't geheel geen vleesch aten, - neen - hij is niet kleingeestig genoeg om zich aan zulke nietigheden te storen. Goed voedsel, zegt de praktische man, is dubbele winst: het versterkt ligchaam en geest, stelt den mensch in staat om eens zoo veel als slecht gevoede lieden te verdienen. Wat doet hij dus: hij eet twee, driemalen per dag zijn genoegen aan vleesch en brood en - betaalt den slager en bakker niet. Dat is een praktisch man. Wat zullen die lui er aan doen als zij geen geld krijgen? Den praktischen man gijzelen? Och kom, met dat sprookje maakte men in ouden tijd de goede lieden bang. De praktische slager en bakker weten zeer goed, dat gijzelen veel, heel veel geld kost.

De praktische man drinkt ook praktisch. Wat deden die ouderwetsche pruiken? - Dronken ze niet bier en kregen ze er niet het graveel van, en dronken ze niet

elken morgen in societeit of koffijhuis hun bittertje of sneeuwballetje? - Vervloekte jenever! - De beschaafde man weet u precies te zeggen, hoeveel alcohol elk glaasje van dat vloeijend vuur bevat en welk een verschrikkelijke werking op den duur een bittertje op de hersenen uitoefent. En als de een of andere lofredenaar op den goeden ouden tijd waagt aan te merken, dat onze oude heeren er toch kras en gezond plagten uit te zien, dan bewijst de praktische man u weldra, dat hun blosje een jeneverkleurtje en hun welvarende corpulentie een bierbuik was. Hoe drinkt dus de praktische man? - Drinkt hij water? - Och neen, daar zit geen voedsel in! - Liever haalt hij zich een zenuwberoerte op den hals aan een met strychnine gekruid brouwsel, dat men Beijersch bier noemt of drinkt hij zich met nagemaakten port en sherry beurs en ligchaam mager. Zoo bewaart de beschaafde man zich zelven voor een bier- en zijn beurs voor een geldbuikje.

Zoo is de beschaafde man in alle opzigten praktisch: in zijne woning: die moet ruim en luchtig zijn en, al is de huur ook wat heel hoog, hij zal zich wel wachten om zich, zoo als zijne voorouders deden, wat bekrompen te behelpen, tot dat de bruine wat meer, en daaronder ook wat mooijer en grooter huis kan trekken. Gekheid! - Is gezondheid niet meer waard dan geld; moet goede gezondheid ons niet in staat stellen om meer geld te verdienen? Die dwaze oude lui, ze wilden eerst het geld verdienen en dan gingen ze er goed van leven! Wij doen juist omgekeerd. Eerst gaan wij als prinsen leven, en zóó doen wij de noodige krachten op om *later* 't geld te verdienen. 't Kan gebeuren, dat dit later verdienen wel eens wat heel lang verschoven wordt, dat enkelen zelfs niet eens zoo ver komen. Maar, wat drommel, elke koe wordt niet even gaauw vet, en men heeft dan toch zijn best gedaan, en zich zelven volgens den zeer praktischen regel behandeld: als gij wilt hebben, dat uw paard veel werk zal doen, voed het dan goed, en vooral, gebruik het dan niet te jong!

Het spreekt wel van zelf, dat de praktische geest van onze eeuw zijn blik heeft geslagen op het zoo belangrijke punt van de opvoeding der jeugd. Op dit allerbelangrijkste gebied, de instandhouding van ons geslacht, heb ik feiten ontdekt, zóó praktisch, zoo vernuftig uitgedacht, dat zij de bewondering voor den praktischen geest onzes tijds in de hoogste mate moeten gaande maken.

Wat denkt gij, dat ik bedoel? Denkt gij dat ik u spreken wil van iets dergelijks als de kunstmatige vischteelt of kippenbroeijerij, op de vermenigvuldiging van het menschengeslacht toegepast?

Vergeeft mij, dat ik u zulk een kortzigtig denkbeeld toeschrijf! - Gij zijt allen te praktisch om het schrikbeeld der overbevolking niet te kennen. En ik bid u, wat zou er van ons worden, als daar een jeugdig menschenras uit een menschenbroeijerij op groote schaal te voorschijn krioelde, in digte drommen elkander verdringend, als de zwermen kunstmatige zalmen, forellen en kiekens, om onze magere posten en schrale winsten te deelen?

Of zijn er dwazen, die beweren, dat er geene overbevolking bestaat, dat het getal der geborenen dat der overledenen niet overtreft, als men de sterfgevallen door oorlogen, heerschende ziekten en andere toevallen in rekening brengt? -

Welke de denkbeelden van de rijkscommissie voor de statistiek in deze waren, is voor ons een geheim gebleven, omdat haar hoogst nuttig leven te spoedig is afgebroken om hare bespiegelingen zoo ver uit te strekken.

Voor dat ik u mijn eigen eindoordeel hieromtrent mededeel, wil ik u niet onkundig laten van het vernuftige systeem van een wijsgeer die de stelling heeft geopperd, dat dezelfde quanteit menschelijke wezens van eeuwigheid heeft bestaan en eeuwig zonder eenige vermeerdering of vermindering zal blijven bestaan, zoo dat dezelfde menschen na hun dood op nieuw geboren worden en telkens weer hun leven hier op aarde beginnen; - geheel dezelfde menschen, met dezelfde hartstogten en neigingen, doch altijd met een eenigzins gewijzigd ligchaam en - minus het geheugen van hun vroeger bestaan! - In abstracto, - zóó toch moet elke bespiegeling opgevat worden als het gezond verstand er zich eenigzins meê zal verzoenen, - in het afgetrokkene heeft dit idée groote waarschijnlijkheid vóór zich. De quanteit dwazen toch is, zoo ver wij kunnen nagaan, sedert het begin der wereld niet verminderd, en die der wijzen niet toegenomen; overal blijven wij, sedert onheugelijke tijden, dezelfde hartstogten, dwaasheden, misdaden waarnemen, - wat ligt nader voor de hand, dan hieruit het besluit te trekken, dat dezelfde acteurs in ietwat ander kostuum telkens op het tooneel der wereld terug komen? Misschien ontmoeten wij elkander dus over een honderd jaar weder als levertraan drinkende Laplanders of als menschen etende Nieuw-Hollanders. Of wij er dan veel slechter aan toe zullen zijn, waag ik niet te beslissen.

Maar in concreto - dat is een andere vraag; dan blijkt het vaak, dat de schoonste wijsgeerige bespiegeling de wereld voorstelt, in plaats van op haar beenen, op den kop staande. In concreto - de maatschappij bezien, niet door den bril der bespiegeling, maar door het mikroskoop van 't gezond verstand, - wie durft dan nog twijfelen aan de overbevolking? Wij twijfelen er ten minste niet aan, en dagen ieder, die voorshands nog geen lust heeft om zich in de prairiën van Amerika, of in de steppen van Azië of in de woestijnen van Afrika of zelfs op de heiden van Noordbrabant en Drenthe te vestigen, uit, om de overbevolking te loochenen.

Dus zou het, bij slot van rekening, al een heel onpraktische zet van onzen praktischen tijd zijn, als hij de kunstmatige kippen- en vischfokkerijen ook op het menschengeslacht overbragt.

Neen, gelooft mij, onze eeuw is doordrongen van het voor het menschenras wel niet zeer vereerende, maar misschien toch niet minder ware denkbeeld, dat de maatschappij meer behoefte heeft aan koeijen, varkens, visschen, kippen, aan alles meer dan aan menschen!

Geen wonder, dat onze praktische tijd, met zulk een juist bewustzijn van zijne ware behoeften gewapend, als het ware instinktmatig tot het resultaat is gekomen, dat aan de toeneming van het menschenras eer afbreuk moet gedaan worden dan dat men ze zou bevorderen.

Reeds onze voorouders waren tot dit resultaat gekomen. Wat deden ze niet om de dreigende overbevolking tegen te gaan? Schrikkelijk waren de wapenen, waarmede zij tegen het jeugdig menschenras, dat met onvermoeiden ijver werd ter wereld gebragt, woedden!

Daar hebt ge de bakers, met haar ver-

worgende, ribben in elkander persende en beenen brekende en krommende windsels en de moeders zelven, met hare pappotten, die de instandhoudster des levens, de maag, in een azijnmakerij veranderden en zoo het arme jonge leven lieten verkommeren en uitdroogen; met haar eeuwig bengelende wiegen, die de kleinen zonder tegenspraak aan eene hersenschudding deden bezwijken, met hare gloeijende vuurmanden, een overblijfsel van de kannibaalsche menschenoffers der oude Germanen, ten doel hebbende om den goden den verscht en malscht mogelijken beafsteak aan te bieden.... Zoo nekten en knoeiden onze brave voorouders menig menschenkind, dat de dood er op volgde. Die oude lui, al bereikten ze uitmuntend hun doel met deze maatregelen, wáren barbaren!....

Maar wij zijn filanthropen!

Dank zij dokter Allebé, weg met windsels, weg met pappotten, weg met wieg en vuurmand! Wij willen krachtige, gezonde burgers aanfokken, en vrij wat barmhartiger dan de Spartanen, die de misvormde kinderen wegwierpen, zoeken wij zelfs deze te behouden, te versterken door gymnastiek en levertraan en revalenta, zoeken wij regt te krijgen, wat de natuur krom, en sterk te maken, wat zij zwak ter wereld bragt!

Maar de overbevolking, de overbevolking dan, waar moet het daarmeê heen, vraagt de bezorgde oeconoom?

Den stroom stuiten, waaruit de kwaal voortkomt? Daar had Plato in zijn volmaakten staat een middeltje voor, maar aangezien onze praktische eeuw te praktisch is om zich met Platonische liefde tevreden te stellen, zal 's wijsgeers ideaal wel bij het in onzen praktischen tijd bestoven archief der idealen blijven berusten.

Liever dan tijd en papier te besteden aan eene kritiek van zijne onpraktische luchtkasteelen, maak ik u opmerkzaam op het middel, dat de praktische filanthropie in dezen tijd aanwendt om ons voor het dreigende gevaar van overbevolking en van het elkander verslinden te waarborgen.

Het middel is zoo eenvoudig, zoo echt menschlievend, zoo zeker werkend en dus zoo praktisch, dat het de bewondering voor het vernuft onzer eeuw tot het hoogste toppunt moet doen stijgen.

Hoe zou men 't meeste voordeel van een kip trekken? Immers op deze wijze: als men een middel wist te bedenken, dat het dier begon eijeren te leggen op een leeftijd, waarop het, volgens zijn natuur, nog niet aan die funktie kan en mag denken, en als men verder wist te bewerken, dat het dezelfde hoeveelheid eijeren, die elke natuurlijk georganiseerde kip anders in vijf of zes jaren legt, in één jaar ter wereld bragt, en na verloop van dit ééne jaar bovendien vet, dat is, geschikt was om de kroon aan zijn kippenleven op te zetten. 't Is waar, die kip zou slechts één in plaats van zes jaren leven, - maar, wat schade, als zij in dat ééne jaar alles genoten, geleden en geproduceerd had, wat een andere in zes maal zoo veel jaren aan lief en leed en wel en wee van 't kippen-leven smaakt.

Mij dunkt, na deze korte inleiding valt het niemand meer moeijelijk om het middel der praktische filanthropie tegen de overbevolking te raden. Het bestaat eenvoudig in dit hoogwijze recept:

Voedt den jongen wereldburger zóó op, dat hij zoo spoedig mogelijk de geschiktheid en den lust ontvange om al de genietingen, die anders voor meer

gevorderden leeftijd bestemd zijn, te smaken. Zorgt, dat hij minstens vóór zijn achttiende jaar alles heeft gezien, gehoord, gelezen, gegeten, gedronken, gesproken, genoten, wat, volgens den loop der natuur, een gewoon mensch tusschen zijn vijfentwintigste en zestigste jaar pleegt te zien, te hooren, te eten, te drinken, te spreken, te genieten. Om den kunstterm in deze te gebruiken: zorgt, dat een jongmensch vóór zijn achttiende jaar geblaseerd is. Het noodzakelijk gevolg zal zijn, dat *hij* vóór zijn twintigste jaar door eigen handen of door een ziekte sterft, of nog eenige jaren een zoo uitgemergeld en ontzenuwd ligchaam voortsleept, dat *gij* en de uwen nooit last zult hebben van de kwaadaardige concurrentie der overbevolking.

Doch wat geef ik een recept daar, waar de toepassing reeds zoo algemeen in alle standen der maatschappij is doorgedrongen en op zoo groote schaal wordt in 't werk gesteld!

Liever dus dan op pedanten toon lessen van praktische levenswijsheid uit te deelen, wil ik trachten u en mij zelven te vermaken met een tooneeltje te schilderen uit de een of andere huishouding, die, wat de opvoeding der kinderen betreft, naar de eischen van onzen praktisch-filanthropischen tijd is ingerigt. Een ieder, zoo hij 't wil, vergelijke er zijn eigen huisselijken kring mede, en neme er een maatstaf aan, om den graad van volmaking, dien hij zelf in deze bereikt heeft, te berekenen.

Een huishouding is naar de eischen des tijds ingerigt, waar mama in een vertrouwelijk uurtje tot papa zegt:

- Wat is het een verschrikkelijke last, dat Kareltje tegenwoordig zoo veel cigaren rookt; zijne lichte glacé-handschoenen worden er in een oogenblik vuil van. Gij moogt mij waarlijk wel wat meer huishoudgeld geven, want ons zoontje kost mij elke week meer dan zes gulden aan cigaren en handschoenen!

Papa antwoordt:

- Die kwaêjongens van een jaar of veertien moesten nog aan geen glacé-handschoenen en cigaren denken. Met St. Nicolaas een chocolade-cigaar en, als het 's winters hard vriest, een paar wanten zonder vingers en met niets dan een duim er aan, dat zou zulken kleuters vrij wat beter lijken. Laatst kwam ik bij neef Willem, die klaagde ook al over zijn jongen, een ventje van vijftien jaar. Dat loopt me, zeî hij, langs 's heeren wegen met lichte glace-handschoenen, met gouden doekspeld en dito horologieketting, met boorden en sous-pieds; dat speelt biljard in koffijhuizen (want om lid van een societeit te worden moet hij tot zijn spijt nog een jaar of vier wachten); dat is beleedigd, als men hem jongen heer noemt en als hij een pakje of brief ontvangt, waarop niet uitdrukkelijk staat ‘aan den WelEdelen Heer’.... God betere 't, een WelEdele Heer van vijftien jaren!.... Jongen, zeî ik hem, ge moet u niet langer Wel-Edelen Heer laten noemen. Zóó betitelt men tegenwoordig kleermakers, schoenmakers, winkeliers. Gij hebt alle regt om u WelEdelGeboren Heer te laten noemen. En wat meent ge? - Dat hij boos werd, omdat ik hem voor den gek hield? - Verre van daar! - Hij scheen ernstig met zijne kameraden over mijn raad gedelibereerd te hebben. Eenige dagen later ten minste zag ik, dat de meid een briefje van een zijner vrienden aan mijn zoon overhandigde, dat met groote letters het adres had: ‘Den WelEdelGeboren Heer

Willem B..., ten huize van den Heer B. Nota bene: de WelEdelGeboren Heer is mijn zoon, de Heer ben ik.

- Mijn hemel, man, zegt mama, wat zijt ge weêr aan het doordraven! - Alle kinderen zijn immers tegenwoordig zóó. Een jongen van twaalf jaar, die niet rookt, geen vertaalde of onvertaalde fransche romans leest, geen biljard speelt, geen glacé-handschoenen draagt, zou immers door al zijne kameraden bespot worden. Men moet met den tijd meê gaan!

- Daar hebt ge 't juist, herneemt papa, men moet met den tijd meê gaan! Wij leven in een zonderlingen tijd.

- Och kom, zegt mevrouw, wat zijt ge weêr knorrig. Om u wat op te vrolijken, zal ik u eens een aardigen zet van onze kleine Mietje vertellen, hoe dat ding van drie jaren al bij de hand is! - Zij had laatst voor de eerste maal haar nieuw manteltje aan. Toen stuurde ik haar natuurlijk eens bij de tantes rond, na haar vooraf ernstig op 't hart te hebben gedrukt, dat zij goed moest oppassen, zich niet te bemorsen. Zij was dan ook regt in haar schik en niet van den spiegel af te slaan. Daar presenteert tante Kee haar een koekje. En wat denkt ge dat de kleine deed?

- Wel, er met beide handen naar grijpen, het zoo spoedig mogelijk opeten en om nog één vragen!

- Mis geraden, man! - Uw dochtertje was beter bij de hand! - Dankje wel, tante, zeî ze, ik ben bang mijn manteltje en mijne handschoenen vuil te maken! - En, waarempel, zoo heeft het lieve kind al den tijd, dat zij aan de tantes vertoond is, vijf uren lang, geen nat of droog over de lippen gehad. Wat zegt ge hiervan?

- Een groot bewijs van zelfopoffering voor eene schoone zaak! - Laat Mietje zóó voortgaan, dan zal zij later ondragelijke pijnen aan de voeten met een lagchend gelaat uitstaan, om door het dragen van veel te kleine schoenen door te gaan voor iemand, die kleine voeten heeft; zij zal bijna stikken in haar keurslijf, om een dun middel te hebben; zij zal azijn drinken, als ze weet, dat een bleeke kleur haar goed staat; zij zal elken avond een uur lang in een heet voetbad met mosterd en soda zitten om er kwijnend uit te zien. In één woord: zij zal eene volleerde coquette worden, tenzij ze 't geluk mogt hebben spoedig aan de tering of zoo iets te sterven.

- Foei, man, is dat nu spreken! - Gij keurt alles af, wat de mode of de welvoegelijkheid vordert. Gij zoudt wel willen, dat onze Caroline, die nu zes jaar oud is, ook al geen corset of crinoline droeg. Dat arme schaap, ze zou dan immers een figuur hebben, zooals de natuur het aan de vrouw, zonder corset of crinoline, heeft gegeven, dat is, als een kagchelpijp. Misschien wildet gij wel, dat ik zelve geen crinoline droeg!

- Nu ja, daar zou ik niet rouwig om wezen, want gij hebt mij met die crinolines al vaak op onze wandelingen laten struikelen, menige stoof met vuur omver geworpen en menig stuk huisraad gebroken. Doch wat mij meer hindert is zoo'n partijtje van die nufjes van zes tot twaalf jaar aan te zien. In plaats van te stoeijen en te ravotten, zitten ze daar om een tafel deftig thee te drinken, sommige met borduur- of breiwerk bij zich. En ze discoureren over de laatste opera, die ze mogten bijwonen, en over het toilet, dat ze toen aan hadden, en over het laatste kinderbal, dat ze veel te kinderachtig vonden, en over dominé

S., die verleden Zondag in de kinderpreêk zoo vreesselijk kinderachtig preekte. En Jansje L. merkt aan, dat haar oom Jan zoo'n laffe man is, omdat hij haar als een klein kind op zijn schoot neemt, en haar zoent en haar zoo vreesselijk indecent knijpt, en ze is toch reeds acht jaar oud! Dan drinken de jonge dames heel bedaard een kopje melk of koffij en ze gaan naar bed, de eene nijdig op de andere, omdat ze meer naar de mode gekleed was.

- Nu ja, eindigt mevrouw, de kinderen zijn toch heel ordentelijk; en ik krijg cigaren- en handschoenengeld voor Kareltje en ook wat meer kleêgeld voor mij en de meisjes. Niet waar? - En als ge 't mij niet geeft, ook al goed, dan koop ik op krediet.

- Alsof we dat niet reeds meer dan genoeg deden, zucht mijnheer. En hij denkt aan een zeker laadje in zijn secretaire, dat bijzonder goed gevuld is.

En mevrouw krijgt haar zin. Zoo behoort het ook in een goed ingerigte huishouding, zoo als deze is, waaruit ik u dit tooneeltje meêdeelde. Zoo speelt ieder de rol, die hem toekomt. De vrouw zingt de sopraanpartij, en in die partij moet het thema liggen, die partij moet boven uit klinken. Die partij moet slechts geaccompagneerd worden door den bas van den man. Die bas mag ja brommen, tegen de sopraan inbrommen zoo hard als hij wil, maar toch moet dat gebrom zich schikken naar hare melodie, altijd toegeven en in harmonie zoeken te blijven, nooit den boventoon behouden.

Ook ten opzigte van de opvoeding der kinderen was deze huishouding onberispelijk geweest. Daar hebt ge Kareltje. Die had, toen hij pas geboren was, eene echte Geldersche min gekregen, de dikste en roodste, die er te vinden was. Hij had dus Geldersch bloed. En dat is gezond bloed, braaf bloed, zedelijk bloed. Juist daarom komen er zoo veel minnen van daan, vooral van de streken der Veluwe, waar ieder vroom is en, als hij struikelt, toch altijd "in den Heere" weêr opstaat. Dat bloed zuigen onze aristokraten-kinderen in. Misschien zou men alleen hieruit wel eene zekere rigting in godsdienstige en politieke denkwijze kunnen verklaren, die bij onze hoogere standen, van dag tot dag de overhand verkrijgt. Genoeg, Kareltje zoog echte Geldersche melk in, en, wat levertraan, Dr. Allebé, revalenta arabica en andere versterkingsmiddelen er toe konden bijdragen, werd aangewend om zijn ligchaamsgroei en ontwikkeling te bevorderen. Hem werden niet, zoo als dat u en mij gebeurd is, sprookjes uit moeder de Gans en uit andere stichtelijke boeken verteld, neen, in plaats daarvan, deed men hem niet minder wonderlijke verhalen over de uitwerkselen van stoom, electriciteit, galvanisme en andere natuurkrachten. Waarom toch zou men de verbazing der jeugd niet liever opwekken met zulke nuttige zaken dan met de geschiedenis van Blaauwbaard, Klein duimpje, Roodkapje?

Hij kreeg geen laf kinderspeelgoed in handen, zooals arken Noachs, waarvan de hond even groot is als de olifant, of dorpen en steden, welker vier à zes inwoners als torens boven de huizen uitsteken. Welke wanbegrippen moeten door zulke slecht gekozen proportiën in het jeugdig brein post vatten? Neen, louter zaken, die de weetgierigheid en het aesthetisch gevoel kunnen opwekken, werden de speeltuigen van Kareltje. Daar hebt

ge kleine stokjes en andere figuurtjes, waaruit de kleinen zeer schoone en kunstige arabesken leeren zamenstellen; daar hebt ge kleine, onschuldige fyzische instrumenten en, onder anderen, ook een klein menschelijk geraamtje, dat Kareltje heelemaal uit mekaâr moest nemen om dan de beendertjes, even als de stukjes van een legkaart, weêr op hun regte plaats in elkaâr te voegen. Zoo'n geraamtespel kan ik allen ouders aanbevelen: het in mekaâr te zetten vordert veel scherpzinnigheid; het is goed, als kinderen vroeg den bouw van het ligchaam leeren kennen, en het is eindelijk een niet onaardig beeld van de encyclopedie der wetenschappen, die zij op de kostscholen zullen moeten van buiten leeren.

Kortom, Kareltje werd zoo naar de eischen van onzen praktisch-filanthropischen tijd opgevoed, dat hij op zijn zesde jaar menig knap burgerman op het gebied van fysica, werktuigkunde, astronomie, physiologie en andere praktische wetenschappen had kunnen vastzetten en onderrigten.

Dan kwamen de talen aan de beurt, die van al onze naburen natuurlijk, alleen de moedertaal niet; want een Nederlander, die het hollandsch goed spreekt en schrijft, verraadt reeds hierdoor zijne burgerlijke afkomst. Hollandsch is een soort van bargoens of dieventaal, die men, ja, onder elkander spreekt, maar waarover men zich schaamt en die men voor eene fatsoenlijke taal, b.v. Fransch, Duitsch, Engelsch verwisselt, zoodra een fatsoenlijk mensch, d.i. een buitenlander, zich in het gezelschap bevindt.

Al was het dan alleen geweest om later fatsoenlijk mensch te mogen heeten, had Kareltje vroeg vreemde talen moeten leeren. Maar er bestond nog een andere reden voor, die van meer belang is voor het doel, waarmeê ik het een en ander van zijne ligchamelijke en geestelijk ontwikkeling vertel. Die vreemde talen, met name de fransche hebben eene rijke literatuur, die in staat is om een knaap als met een tooverslag (en hierin bestaat toch het doel van de praktische opvoeding) geblaseerd te maken.

En Kareltje maakte zulke snelle vorderingen....

Laat het uwe verwondering toch niet gaande maken, dat ik telkens spreek van snelle vorderingen, en meent toch niet dat mijn Kareltje eene uitzondering op den gewonen regel, een soort van wonderkind is. Alle kinderen zijn, dank zij de krachtige ontwikkelingsmethode van onze dagen, geniën - tot op een zekeren leeftijd toe, tot hun twaalfde of veertiende jaar ongeveer. Dan schijnt er bij de meesten iets aan de machine te gaan haperen.

Het vroeger zoo ijverige jongetje wordt een luije slungel; in plaats van vlug en vrolijk, wordt hij droomerig en in zich zelven gekeerd; het wonderbaarlijke geheugen, waarover tantes en vriendinnen de handen in elkaâr sloegen, verdwijnt; het verstand, dat zoo goed uit het hoofd kon rekenen en de strikvragen van meester wist te beantwoorden, ontaardt in ontegensprekelijke stompzinnigheid; een fletsche gelaatskleur, doffe oogen, zijn de uiterlijke kenteekenen van de inwendige verandering. Wat stremt toch de vlugt van onze jeugdige geniën? - Misschien geeft de verdere geschiedenis van Kareltje eenige opheldering op dit punt.

Kareltje dan had op zijn 12de jaar reeds zulke snelle vorderingen, vooral in het fransch gemaakt, dat iemand, die hem overvallen had, reeds toen wel een deeltje

van Paul de Coq onder zijne leerboeken weggestopt had kunnen vinden.

Als die iemand hem dat boekje met verontwaardiging uit de handen had gerukt, zou hij daaraan zeer onverstandig hebben gehandeld en het groote doel der opvoeding hebben tegengewerkt. Had Kareltje zoo iets in een hollandsche vertaling gelezen, daar was wel wat van te zeggen geweest. Er zijn veel dingen, die in onze onbeschaafde moedertaal zoo schrikkelijk *commun* en *indecent* klinken, dat men er van walgt. Daarom moet men ze in 't Fransch lezen.

Zoo was Kareltje dan vóór zijn veertiende jaar uitmuntend bekend met al de aardigheden van het *quartier latin*, met de loffelijke zeden der *grisettes*, met de rol, die de *ami* tegen over den *mari* moet spelen en wat dies meer zij.

Kareltje kreeg smaak in al zulke aardigheden, en de leesbibliotheek moest hare schatten in dit genre, al waren ze dan ook in 't hollandsch vertaald, voor hem beschikbaar stellen, en in 't gezelschap zijner kameraden waren ze 't gewone onderwerp van het gesprek. Ook in de eenzaamheid fantazeerde Kareltje gaarne over zijne lektuur en over de verklaring, die meer ervaren vrienden er van leverden. Hij fantazeerde zich bleek en zenuwachtig. En 't was toch zoo'n stille, bedaarde jongen, altijd met een boek in de hand en liefst altijd alleen. Waarachtig, 't was een stille jongen. Jammer, dat hij wat droomerig en wat suf werd en dat zijn geheugen verminderde, en vooral, dat hij zoo bleek en mager werd. 't Kwam zeker van 't cigaren rooken! - Jammer van zoo'n stillen, fatsoenlijken jongen!

Mijne geschiedenis begint hier zulk eene wending te nemen, dat zij u misschien eenigzins onaangenaam zal stemmen, door meer een gevoel van medelijden dan van vrolijkheid bij u op te wekken. Gelooft mij, ik kan het niet helpen! - 't Is ook zeer natuurlijk, dat het zoo komt. Want Kareltje begint thans de *patient* te worden van de moderne opvoedingskuur.

Gij hebt gewild, heeren en dames opvoeders, dat een klein kind behagen zou scheppen en belang zou stellen in zaken, waarin gij, volwassen mensch, behagen schept. Het geduldige kind heeft zich naar uw wil geschikt. Het heeft, in plaats van, volgens zijne natuur, den geheelen dag in beweging te zijn, stil gezeten en dat stil zitten afgewisseld met dagelijks een uur lang door zijn gymnastie-meester gedrild te worden. In plaats van naar sprookjes te luisteren, die echte poëzy van de kinderjaren, heeft het aandachtige ooren geleend aan uwe heel interessante, maar toch altijd hoog ernstige en prozaïsche verhalen over de wonderen der natuur en der werktuigkunde. In plaats van te fantazeren met dwaas kinderspeelgoed, dat, juist omdat het de dingen zoo als ze wezenlijk zijn slecht voorstelt, aan de verbeeldingskracht ruim spel geeft om er van te maken wat ze wil, heeft het knaapje leeren meten en berekenen en de dingen in hun naakte werkelijkheid leeren kennen.

Aan dit alles heeft het kind zich geduldig onderworpen. Nu komt de natuur zich wreken en zet onverbiddelijk het vernietigingswerk, dat gij begonnen hebt, voort. Zij maakt van den knaap van 14 jaar eene parodie op een man van 40 jaar. Nu wildet gij 't oude mannetje wel weêr jong hebben. Maar dat kunt ge niet. Of liever, gij wilt het ook niet,

want ik verloor daar het geheele doel der opvoeding uit het oog, dat, gij herinnert het u immers nog, hierin bestaat, om zoo spoedig mogelijk te laten af leven en zoo de overbevolking te keer te gaan.

Wij keeren tot Kareltje terug.

He boog kan niet altijd gespannen zijn. Het zij mij veroorloofd, dit spreekwoord in het onderhavige geval om te keeren: er kwamen tijden, dat het verslapte zenuwgestel van Kareltje danig gespannen en opgewonden werd. De vroeg bij hem aangekweekte zucht om vooral toch niet kind te schijnen deed hem streven naar de vermaken en uitspanningen van volwassen menschen.

Misschien had de zucht om de idealen zijner romans te verwezenlijken ook wel haar aandeel hierin. Hoe 't ook zij, hij was niet altijd even stil en droomerig; hij wist zich somtijds een oogenblik op te winden, als hij om 't biljard van een koffijhuis slungelde, er zijn borreltje bij dronk en er zijn cigaartje bij rookte, of als hij 's avonds, onder 't genot van een grogje, een spelletje kaart speelde. Reeds op zijn zestiende jaar had hij een verheven ideaal bereikt, een ideaal, waarvan hij lang gedroomd had, bestaande in een cigaren-, kroeg- en biljardsbeer, en, het toppunt van mannelijkheid, speelschulden!

Neen, ik vergis mij, het toppunt is nog niet bereikt: de huissleutel met zijne gevolgen, - daar hebt ge 't!

Wat schuilt er voor een jong hart al een schat van vrijheid en genot in dien onaanzienlijken ijzeren huissleutel!

Vrij zijn.... heer en meester van zijne gangen, van zijn doen en laten te zijn, niet alleen des daags, maar ook des nachts.... heerlijk ideaal! - Daar zitten die jongelui gezellig om de groote, gloeijende kagchel te praten en te rooken, en de flesch wordt, als is het nog in den vooravond, dapper aangesproken, dat verzeker ik u. En 't wordt al gezelliger en vertrouwelijker. Geheimen worden verteld, beloften gedaan, afspraken gemaakt. - Jongens, zegt er een, 't is tien uur; nu moesten we een biefstuk eten en dan een fijne flesch!....

- Bravo, klinkt het uit aller mond! - Neen, niet uit *aller* mond; want daar zijn in 't gezelschap een paar nog niet geëmancipeerde, nog niet sleutelbezittende ongelukskinderen. Die zeggen verlegen: “dankje, ik kan niet; ik heb beloofd van avond t' huis te komen souperen!”

- “Van avond,” spot een der vrijen onbarmhartig genoeg, - *van avond*? Alsof 't eene uitzondering was, dat gij voor tienen t' huis moet komen. Jammer, dat gij *alle* avonden door mama geïnviteerd wordt!’

Het vrolijke leven ging verder zijn gang. Er zijn twee dingen, waaraan men toch nog duidelijk zien kan, dat het tegenwoordige geslacht, hoe verslapt en ontaard sommigen het ook mogen noemen, van de oude Germanen afstamt. Onder hunne eigenschappen worden door oude geschiedschrijvers opgenoemd vooral dapperheid, trouw, kuischheid, zucht tot het spel en het talent om dag en nacht door te drinken. Of de eerste drie hoedanigheden, die ik van onze stamvaders opnoemde, geheel zijn verloren gegaan, durf ik niet beslissen; maar wel is het zeker, dat men aan de twee laatste deugden hun echt nakroost reeds op jeugdigen leeftijd kan kennen.

Zoo werd er ook in het straks beschreven gezelschapje ferm gedronken en gespeeld.

Als eindelijk 't een en 't ander begon

te vervelen was het: ‘Komaan, jongens, voor dat wij naar huis gaan, nog eerst een straatje rond!’

't Is veel te koud om hen op hun ‘straatje rond’ te volgen. Wat genot kan er ook in liggen, om 's nachts, als de straten doodsch en eenzaam zijn, te wandelen. En toch, als gij wist om hoe laat zij t' huis zijn gekomen, zoudt gij bevinden, dat de wandeling lang, heel lang geduurd heeft.

Maar de nachtlucht is een scherpe, kwaadaardige lucht, - dat wil zeggen, niet voor nachtwachten en andere menschen, wier beroep het meêbrengt 's nachts onder den blooten hemel te zijn. Die lieden kunnen er oud bij worden. Maar voor fatsoenlijke jongelui is 't een kwade lucht, die het bloed bederft. Daar worden krasse geneesmiddelen tegen gebruikt. Een Germaan van den ouden tijd zou er zich met zijn sterk gestel wel weêr boven op hebben gewerkt. Maar de Germanen van den tegenwoordigen tijd hebben vóór hun achttiende jaar reeds zóóveel doorgestaan en genoten, dat zij door zulke medicamenten gepromoveerd worden tot den toestand van haar- en tandelooze grijsaards.

Zoo ging het ook met mijn fantasiekind Kareltje, toen hij op zijn achttiende jaar, door bemiddeling van het parlement mama, de gelukkige drager van een huissleutel, met aankleve van dien, was geworden.

Hoe het na zijn twintigste jaar verder met hem afliep, behoef ik niet te vertellen. Zoo veel is zeker, dat het doel der tegenwoordige liberale, praktische, philanthropische opvoeding met hem volkomen bereikt is. In twintig jaren heeft hij een geheel menschenleven afgespeeld, en de jeugdige grijsaard, al mag hij ook den verbazenden ouderdom van dertig jaren bereiken, geniete het overige van dien tijd de welverdiende rust van den ouderdom, - hij en zijne nakomelingen zullen ons en onze kinderen niet het brood uit den mond nemen, noch ons uit onze posten verdringen.

Kareltje is een dappere strijder geweest onder de banier, die tot opschrift draagt: ‘geene overbevolking meer!’

Even als Achilles, de held van vader Homerus, heeft hij een kort maar roemrijk leven verkozen boven een lang doch onberoemd bestaan.

Zoo geschiede het, in 't belang der echte staathuishoudkunde, meer en meer!

Een bloedschuld.

‘Als gij van *Poerworedjo* (de hoofdplaats van de residentie *Bagelen*) den weg inslaat naar het district *Lowano*, dan reist gij door eene schoone bergstreek, waar de natuur hare heerlijkste gaven in rijken overvloed heeft uitgestort, en de menschelijke hand aan den grond zijne kostbaarste schatten ontwoekert. Frissche stroomen, met kristalhelder water, slingeren door de groene landouwen,

onafzienbare velden met indigo beplant, hebben hun groen tapijt over dezen grond uitgespreid; tallooze sawah's klimmen amphitheatersgewijs tegen de hellingen der bergen op. En te midden van al dien rijkdom en schoonheid ziet gij vriendelijke boschaadjes en sierlijke bamboestoelen, en keur van vruchtboomen, en hooge, breedgekruinde palmen, wier lommer u tot rusten uitnoodigt, en tusschen wier takken gij nederige woningen van bamboeriet onderscheidt. Dat zijn de dorpen der Javanen. Gelukkige menschen, die hier, ver van het gewoel en de zorgen des levens, bevrijd van de zelfzucht en eigenbaat onzer bedorven maatschappij, onbekend met de kunstgrepen en kabalen en intrigues der wereld, in stille rust en kalmen vrede uwe akkers bebouwt, uwe velden bearbeidt, uwe vruchten inoogst, en uwe dagen ten einde brengt! ‘Gelukkige menschen!’ Zoudt gij uitgeroepen hebben, als gij, even als ik, in het laatst van 1846, voor de dessa *Sokowoewoeh* gestaan hadt, gereed om het lieve en bevallige dorpje, gehuld in het groene kleed der boomen, binnen te treden.

‘Wanneer gij een Javaansch dorp nadert, beginnen zich gewoonlijk teekenen van leven en beweging op te doen, en hoe digter gij er bij komt, hoe meer ze toenemen. Gij ziet het vee op de geoogste velden in de stoppels grazen; gij ontwaart hier of daar of elders een landbouwer bezig met ploegen, eggen, spitten of planten; gij hoort het eeuwigdurend gekraai van tallooze hanen; gij verneemt het eentoonig geklos der weefgetouwen van de voor hare woning zittende vrouwen en meisjes; gij onderscheidt tusschen al die geluiden het geraas van de ijverige rijststampsters in de holle rijstblokken. Dat alles stemt u tot opgewektheid en veroorzaakt eene aangename gewaarwording, die u den stap van uw paard doet versnellen, om het vrolijke dorp te bereiken. Maar geheel anders was het, toen ik *Sokowoewoeh* naderde! Het bleef niet alleen stil, maar die stilte werd akelig en doodsch. De stilte der natuur, in de eenzaamheid der wouden, op de velden en in de wildernissen, heeft iets rustigs, iets indrukwekkends en majestueus; maar nu werd zij somber, onheilspellend en afgrijselijk. Wel zagen wij geheele kudden vee in den omtrek, maar 't liep in het wild, 't had het voorkomen van niemand toe te hooren, en geen mensch scheen er zich om te bekommeren. Wij traden het dorp binnen - maar overal dezelfde doodsche stilte - het was of de dessa geen bewoners meer bezat. Eene enkele gestalte vertoonde zich als een schim onder het afdak eener hut, uitgeteerd, met eene vale kleur en tot op de beenderen vermagerd, maar naauwelijks zag zij ons, of schuw en met verwilderde blikken trok zij zich al steenende en kermende terug. Wij wisten het reeds - eene vreesselijke epidemie woedde in den ganschen omtrek en vooral in deze ongelukkige plaats; zij tastte hare slagtoffers met geweldige galkoortsen aan, die in een snel tijdsverloop hen uitputteden en gewoonlijk binnen drie of vier dagen in het graf stortten....

Wij traden eenige woningen binnen, en 't hart kromp ons ineen bij de ellende, die wij aanschouwden; daar lagen de kranken, bijna niet verzorgd, genoegzaam aan zich zelven overgelaten, kampende met duldelooze pijnen en benaauwdheden en smarten, strijdende met den dood. Geen geneesheer schreef hun ver-

zachtende middelen voor, geene liefderijke hand bragt verligting aan in hun lot, niets werd tot verpleging of genezing aangewend. Al had ook het hart der ouders nog medelijden met het arme wicht, al stortten ook de zoon en de dochter nog tranen bij het zien van den stervenden vader - ze wisten niets te doen om hunne dierbaren in hun leed te helpen. Hoe mild en weldadig het klimaat ook mogt wezen, toch zou hier een zachter krankbed dan de harde *bali-bali*, eene betere bedekking dan de vuile, half versleten, dunne kleeding eene weldaad geweest zijn; maar ze kenden geen van beiden en bezaten ze niet. Tot dus verre waren ze vrij van al de verkeerdheden, die de beschaving dikwijls aankleven; maar ook zelfs van deze geringste harer weldaden zijn ze verstoken. Kunst en wetenschap zijn vreemd in de dessa *Sokowoewoeh* - daarom stierven in deze epidemie, van de 180 harer inwoners, 110 zonder verpleging en verzorging, zonder geneesmiddelen en zonder geneeskundige hulp, overgelaten aan zich zelven en hunne doodelijke smarten. En in den ganschen omtrek, ja over eene groote uitgestrektheid van geheel midden-Java, woedde in 1846 en 1847 die vreesselijke epidemie; duizenden en tienduizenden werden ten grave gesleept; de veldarbeid stond stil; de roode koffijboon prijkte te vergeefs in rijken overvloed aan de boomen, want er waren geene handen om ze plukken; velden bleven onbearbeid en onbeplant, akkers bragten vruchteloos eenen overvloedigen oogst, want zij, die moesten oogsten, lagen krank of stervende. Overal woedde de engel des doods met zijn bliksemend zwaard.'

Zoo schilderde een ooggetuige de ellende der Javanen en wees Nederland, toen door de cholera geteisterd, op dat somber tafereel[*)], terwijl hij een beroep deed op het geweten, met de vraag: 'Volk van *Nederland*, zijt gij onschuldig aan deze ellende? Volk van *Nederland*, brandt u geen bloedschuld op het geweten?'

Maar Nederland's geweten sliep, en zijn slaap was diep.

Het graf sloot zich over de 110 offers, te *Sokowoewoeh* gevallen, over de duizenden en tienduizenden, op geheel midden-*Java* geveld.

Maar een vreesselijk licht ging er dezer dagen op over die graven: 't flikkert Nederland in de oogen, dat het ze niet langer gesloten houden kan, en een stemme als des donders, een stemme Gods, herhaalt de vraag: Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten?

Het berigt was onjuist, dat bij tienduizenden de offers telde; de epidemie stond niet op zich zelve, slechts één van de vormen was zij der ellende, waardoor de bevolking van midden-Java werd gedecimeerd.

De inlandsche bevolking bedroeg

	1846.	**1850.**	**Verminderd in 4 jaren.**
Cheribon	606,209	563,356	42,853
Tagal	311,819	251,946	59,873
Pecalongan	235,365	219,834	15,702
Samarang	739,098	610,672	128,426
Japara	413,540	333,365	80,175

*) Eene Epidemie op Java en de cholera in Nederland, door Jeronymus. Amsterdam, 1849.

Banjoemaas	376,310	334,226	42,084
Bagelen	612,027	526,538	85,489
Totaal	3,294,539	2,839,937	454,602

In gewone tijden moest in 1850 het cijfer der bevolking geklommen zijn tot ongeveer 3,600,000.

Aan dit getal ontbraken 700,000.

Waren zij naar elders verhuisd?

Het tegendeel blijkt uit het algemeen bevolkings-cijfer.

Voor een goed deel waren zij gevallen als offers der boosaardige koorts-epidemie, waaraan dagelijks tot 200 menschen bezweken.

Waaruit was die epidemie ontstaan?

Uit den honger.

Was dan de rijstoogst mislukt?

Neen, in de vier laatste jaren van hongersnood overtrof de rijstoogst de vier voorafgaande jaren 1843-46 met ruim 11½ millioen pikols, voldoende om bijna ½ millioen menschen meer in 't jaar te voeden.

Er was wel rijst; maar de Javaan kon ze niet koopen, omdat hij te arm was. Wat hij nog overhad van vroeger, gelukkiger jaren, hij offerde het op om zijn honger te stiffen: kleederen, ploegvee, landbouwgereedschappen, alles werd tegen voedsel verruild; álles: moeders verkochten haar kind om zich een dag langer tegen den hongerdood te kunnen verdedigen: een maat rijst gaven de Chinezen, die de geteisterde provinciën rondtrokken, voor elk kind.

De Javaan was te arm om voedsel te koopen.

Zout is geen weelde-artikel.

De bevolking van 1830, die slechts 65% bedroeg van de bevolking van 1849, besteedde *f* 150,000 meer aan zout dan de bevolking van 1849, die toch met □ vermeerderd was.

Wat had die bevolking dan zoo verarmd?

In de geteisterde provinciën hadden honderdduizenden jaren lang indigo en tabak moeten planten, tegen een loon van *f* 8 à *f* 10 in het jaar, voor een gezin van 5 zielen, dat (behalve den oogst van 20 pikols padie) *f* 70 's jaars moet verdienen om te kunnen leven. Duizenden werden geprest om tegen 20 duiten daags, aan de vestingen en maritieme werken te arbeiden; daarbij werden de belastingen jaarlijks opgedreven.

Duizenden geprest: in Junij 1847 werden scharen landbouwers gedwongen om op 20, 40, meer uren afstands te gaan werken aan de maritieme en vestingwerken. Het waren vrije Javanen, die op deze wijze aan hun gezin en hun rijstveld onttrokken werden. Velen ontvlugtten Java: *Pasoeroean* en *Bazoeki* verloren 18,000 ingezetenen; een ander deel stierf aan de uitwasemingen van den omgewoelden grond, of aan het heimwee. Van de 2,156 arbeiders, in 't begin van 1848 uit de residentiën *Bazoeki*, *Pasoeroean* en *Kediri* afgezonden, waren er den 30 September van dat jaar nog 690 over. Een derde, krachtiger van ligchaam, werd gedemoraliseerd, van huis en akker vervreemd en vond, teruggekeerd, rijstvelden verwaarloosd, vrouwen en dochters bedorven.

Meer nog: op de rijstvelden had men aan de gedwongen suiker- en indigokultuur zóó groote uitbreiding gegeven, dat de Javaan niet behoorlijk rijst kon teelen om zich en zijn gezin te voeden.

Meer dan 80,000 zijn er, volgens het gouvernementsverslag, aan de koorts-epidemie bezweken, maar waardoor de overigen omgekomen en van de officiële bevolkingsstaten verdwenen zijn, vermelden die verslagen niet. Doch waar een verarmde bevolking haar geoogste rijst moet verkoopen om aan de steeds klimmende eischen van den fiscus te voldoen, en dan den honger poogt te stiffen met

boombladeren en schadelijke wortelen, uit de bosschen, met boomschors en de overblijf-

selen van uitgeperst olijzaad, daar is geen officiële verklaring noodig om ons te zeggen, welken dood die ongelukkigen gestorven waren. Zij stierven van armoê.

En die armoê moest Nederland rijk maken.

Die Javanen stierven aan het *Batig slot.*

Was de epidemie, eenmaal uitgebroken, niet te stuiten?

Ja, maar ten koste van het *Batig slot.*

En zij werd niet gestuit met al de middelen, die men binnen zijn bereik had.

Waar Europesche geneesmiddelen werden uitgereikt, stierf 1 van de 17 lijders; zonder die geneesmiddelen bezweken er 3 van de 5.

Aan het Hoog gezag in Nederlandsch-Indië, dat 'naauwkeurig met al deze omstandigheden, tot in de geringste bijzonderheden bekend was, werd door de bevoegde autoriteit het voorstel gedaan, om voor die duizenden zielen, op gouvernementsrekening, de geneesmiddelen aan te koopen, welke de ondervinding geleerd had, het vermogen te bezitten, om zoo velen het leven te redden. Doch - de geringe som, die er voor noodig was, werd *niet* beschikbaar gesteld voor het menschlievend doel. En het christelijke Nederland ontving, als naar gewoonte, het "batig slot", als de vrucht van den arbeid dierzelfde Javanen.'

Deze feiten worden vermeld door een' ooggetuige, wiens regtschapenheid bij ons boven allen twijfel verheven is*).

Heeft partijzucht hem ook misleid?

De Gouverneur-Generaal Rochussen verklaarde in zijne circulaire van 18 Julij 1847: 'In verschillende landschappen schijnt de aandacht der hoofden van plaatselijk bestuur meer gevestigd te zijn geweest op *vermeerdering* van produkten, geschikt voor de Europesche markt, dan wel op eene ruimere voortbrenging van de *behoefte des levens.*'

'Bij deze stemming heeft de rijstbouw niet overal de noodige belangstelling en aanmoediging gevonden. Niet zelden is er beschikt over de tot den rijstbouw bestemde velden ten behoeve van gouvernementskultures, in *ruimere* mate, dan overeenstemde met de volksinstellingen, met het stelsel van belasting, heeredienst en kultuur enz.; waaraan hoofdzakelijk toegeschreven wordt, dat de geoogste hoeveelheid *aanmerkelijk minder* is geworden.' In October schreef dezelfde hooge staatsdienaar: 'De rijst-kultuur heeft te zeer achtergestaan voor de teelt van produkten. Deze wordt in meerdere of mindere mate bevorderd door de *strenge voorschriften* des bestuurs, en aangemoedigd door het *eigenbelang van fabrikanten en ambtenaren* daaraan te verbinden. Het gevolg was, hier en daar, *overdrijving* der gouvernements-kultures voor Europa, en te gelijker tijd verbreking van het evenwigt tusschen de produktie en *de behoefte aan rijst.... Overdrijving* van heerendiensten, van *zoogenaamden* bezoldigden arbeid voor de kultuur en voor den vestingbouw heeft zich in de gevolgen doen kennen door volksverloop en door *hongersnood.*'

Het feit is erkend, de oorzaak kon niet ontveinsd worden.

Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten?

Sedert die dagen van jammer en ellende, die dagen van ongeregtigheid en gruwel, is er veel verbeterd op Java.

*) Het Budget der 'Koloniaal-Radikelen', met een woord aan den Minister van Staat J.J. Rochussen, door Dr. W. Bosch, Oud chef der geneeskundige dienst in Nederlandsch Indië. Zalt-Bommel, 1862. Dezelfde, Antwoord aan den heer J.D. van Herwerden, *N. Rotterd. Cour.* 12 Jan. 1863.

Maar nog kleeft er zweet en bloed aan het Batig slot. Vrije Javanen worden gedwongen voor 40 cents in de week op de suikerriet-velden, voor 20 cents op de indigo-velden te arbeiden; in de eene provincie moeten zij peper planten voor de schatkist, voor *f* 5 de pikol, die op de vrije markt in eene aangrenzende provincie soms het vierdubbele geldt. Koffij moeten zij tee en tegen *f* 10 de pikol, terwijl de marktprijs *f* 40 tot *f* 42 is; in de Preanger-regentschappen wordt bijna ½ millioen menschen gedwongen tot de teelt van koffij, waarvoor Nederland hun *f* 5 betaalt en *f* 40 ontvangt. In 1859 ontvingen zij ⅛ van de marktwaarde en hadden, op dien vruchtbaren grond, elk *f* 1,13 in het jaar verdiend.

En toch beveelt de wet (Regeringsregl. voor Nederl. Indië, Art. 56): ‘dat de belooning der betrokken inlanders, met vermijding van schadelijke opdrijving, *zoodanig zij*, dat de gouvernements-kultuur hun, *bij gelijken arbeid*, *ten minste gelijke voordeelen* oplevere als de vrije teelt.’

In de hoogste vergadering des lands werd vóór eenige weken als hoofdbewijs vóor de eene en tégen de andere staatkundige rigting gebruikt het Batig slot - de millioenen.

Wij zijn aan geen partij verknocht of verkocht. Maar tegen het millioenenargument stellen wij een minder klinkend, maar dat toch in menig Nederlandsch oor nog een goeden klank heeft: Geregtigheid verhoogt een volk, maar de zonde is een schandvlek der natiën. En wanneer geldaristokratie de stoutheid heeft om de noodkreten van den Javaan te verdooven door den klank der millioenen, wenden wij ons tot een andere aristokratie met de vraag: Volk van Nederland, brandt u geen bloedschuld op het geweten?

Eene opera op bijbelsch terrein.

Wat al dwaasheden er voortdurend op het tooneel verkocht worden, welke paskwillen men steeds voortgaat in opera's te debiteren, terwijl men die tracht voor goede munt, voor waarheid, voor geschiedenis te doen opnemen, is genoegzaam bekend. Mogelijk is het evenwel slechts bij een zeer klein gedeelte van het publiek bekend dat er te Parijs en te Brussel (bij ons nog niet, dat zou met de Hollandsche bedaardheid weinig stroken) en in eenige andere steden van het buitenland in den laatsten tijd weder een bijbelsch tafereel als opera wordt opgevoerd, hetwelk om de fraaije kompositie wel een oogenblik de aandacht verdient. Men had Mozes en Jozef reeds op het tooneel gebragt, de eerste door Rossini als een flinke bas, de tweede door Méhul als een jeugdig tenor op de planken gevoerd; nu echter heeft de komponist van den Faust (Gounod) de koningin van Saba en koning Salomo eene plaats in de tooneelwereld doen innemen. Zonder op de muziek iets te willen of te durven zeggen (volgens kenners moet zij uitstekend

zijn), willen wij een oogenblik het potsierlijkste libretto ter sprake brengen dat mogelijk ooit door musikale kompositiën is geïllustreerd. De schrijvers Jules Barbier en Michel Carré hebben eenige Fransche verzen bij elkaâr geplakt en daarmede gemeend genoegzaam aan de eischen des publieks voldaan te hebben, doch laten wij nu eens zien welke kost ons wordt opgedischt.

Als hoofdpersoon treedt de architekt des konings op; zijn naam is die van den bekenden Adoniram, die als schatmeester van Salomo in het eerste boek der Koningen, en ook nog elders een paar malen genoemd wordt. Hij is een afstammeling van Tubal Kaïn, van Nimrod, draagt 'l'escarboucle sacrée, symbolique et vénérée, leguée au dernier fils du premier-né de Dieu par les esprits maîtres du feu,' zooals hij vertelt; hij wordt beschermd door de Djins, en is een aanbidder van Baal, en, de hemel weet waarom, in dienst van Salomo getreden: kortom Adoniram heeft iets weg van een toovenaar, een duivelskunstenaar, die in staat is om geesten op te roepen, het volk ontzag in te boezemen, doch, mal genoeg, later geene magt bezit om zich voor sluipmoord te behoeden; doch loopen wij de zaken niet vooruit, het historisch (?) overzigt zou er hij verliezen.

Bij het opgaan van het gordijn voor het eerste bedrijf ziet men Adonirams atelier vol met modellen van sphinxen, leeuwen, gevleugelde stieren, grijpvogels, enz., alles zooveel mogelijk Aegyptisch en Assyrisch, doch niet Israëlitisch. Adoniram is alleen, hij zegt, of liever zingt, dat het dwaas is om voor de eeuwigheid te willen bouwen, maar dat hij toch aan het 'genre humain une oeuvre digne qu'on admire' wil nalaten; zijn metaal kookt al, en de vorm is gereed om een monsterachtigen sphinx te gieten, waarbij hem zijn meesterknecht Benoni een handje helpen zal; deze komt zijnen meester evenwel vertellen dat geen der werklieden verschijnt omdat Jeruzalem wegens de komst van Balkis (unde nomen?), koningin van Saba, in rep en roer is; ieder wil haar zien; zij is, zegt hij, 'si belle que chacun de nous en la voyant paraître a fléchi les genoux!' - Nu verschijnt de booze geest uit het stuk in den vorm van drie knechts, Phanor, Amrou en Methusael genaamd, die hooger loon komen vragen, en omdat de baas zulks weigert, hem wraak zweren. Dit tooneel eindigt met het binnentreden van een koninklijk dienaar, die hem bij Salomo (of liever Soliman, want zoo wordt de wijze koning in het stuk genoemd) komt roepen, en niettegenstaande zijn brons staat te koken, gaat hij, en nu spelen de drie weggejaagde werklieden hem eene poets door den boel, dien hij achterlaat, te bederven.

Bij het veranderde tooneel dat nu een terras op Jeruzalem uitziende voorstelt, heeft de decorateur gelegenheid zijne kunsten te vertoonen, evenals de costumier, want Soliman en Balkis komen met hun geheele gevolg uit den tempel, en als zij stilstaan zegt de koning zeer nederig: 'vous ne douterez plus de ce renom de sage, reine, j'ai triomphé de vos subtilités; vos énigmes n'out pu, sous leur obscur langage, me cacher leurs secrets.' Men bemerkt dat hier de raadsels bedoeld worden, welke de koningin, volgens 1 Koningen 10, aan den wijssten der koningen opgaf; en dat Balkis niet magtig veel vertrouwen stelt in dat vernuft, blijkt daaruit dat zij ter zijde zegt:

‘A prix d'or achetés,’ en nu volgt de liefdesverklaring van Soliman, waarop Balkis hem een' ring schenkt, doch tevens vraagt of zij den bouwmeester van alle wonderen, die zij gezien heeft, niet eens kan ontmoeten. Dan komt Adoniram voor den dag en ontvangt een kompliment, waarbij zij den wensch uitdrukt hem ten aanhoore van zijn werkvolk te zeggen wat een groot man hij is. Adoniram schijnt in nederigheid met Soliman te wedijveren: hij maakt een geheimzinnig teeken en aanstonds dagen zijne werklieden op, trekken in optogt (NB. met banieren) voorbij Solimans troon, en nu hangt de koningin hem een kostbare keten om den hals. En de wijze en magtige koning wordt waarlijk afgunstig op zijn' bouwmeester. ‘De quelle puissance invisible’ zegt hij ‘dispose ce mortel au génie indompté! Il rassemble à son gré cette foule inombrable! A sa voix ce flot formidable engloutirait ma royauté? O peuple! j'ignorais ta force redoutable!’ en om de historische waarde van deze woorden te verhoogen laten de schrijvers hem er bij zingen ‘Vanité! Vanité!’

In een volgend bedrijf wordt het kamp der koningin van Saba in een ceder- en palmboomenwoud voorgesteld; na een ballet van Sabasche en Israëlitische schoonen komt Balkis vertellen dat zij een' droom over Adoniram gehad heeft; zij windt zich een beetje op met te spreken over dien ‘fier étranger plus grand dans son obscurité, qu'un roi paré du diadème,’ en eindigt met te verklaren dat zij verliefd op hem is geworden; zoo'n beetje theaterliefde, dat moest handig in zijn werk gaan! En zie, als een deus ex machina valt daar eensklaps Adoniram uit de lucht; men kan nagaan welk eene scène dat geeft; na veel over en weêr praten, hetwelk gewis aanleiding geeft tot schoone muzikale kompositiën, doch al heel leelijk is als men zich daarbij het oudtestamentische verhaal voor den geest brengt. - Op het einde van het bedrijf komt Benoni, de meesterknecht zeggen dat de Djins (booze geniën, waaraan de Arabieren en Muzelmannen geloof hechten) zijn' meester geholpen hebben en in den nacht alles weêr in orde hebben gebragt, wat de drie knechts bedorven hadden; terwijl dit alles gesproken wordt, vertoonen zich die lieden even in 't verschiet en zien en hooren dat Adoniram zijne Balkis in de armen drukt en uitroept: ‘O Balkis! mon épouse! ma soeur!’ dit laatste zegt hij, omdat zij even als haar minnaar ook van Nimrod afstamt.

Nu wordt men verplaatst naar het zomerpaleis van Soliman, die zich in verliefde verzuchtingen beklaagt dat de koningin van Saba hem ontvlugt; hij begrijpt evenwel waarom, nu hem de drie booswichten komen zeggen wat zij in het bosch bij de fonteinen van Siloé gezien hebben; de koning gelooft het maar half totdat men hem komt verwittigen dat ‘Adoniram s'avance traîné sur un char triomphal, et suivi d'un peuple en démence!’ Arm volk dat waanzinnig wordt als een architekt eenige leeuwen en sphinxen gegoten heeft! De koning laat den bouwmeester bij zich roepen, en deze deelt hem mede dat hij tot vertrek besloten heeft; Soliman tracht hem daarvan terug te brengen en biedt hem ten laatste zelfs eene kroon aan. ‘Sois dans Jerusalem le premier après nous! que mon peuple t'honore à l'égal de moi-même! Que ton front radieux porte le diadème!’ Maar ja wel, Adoniram bedankt voor de eer; de koning wil hem een' broederkus geven, ‘je veux être ton frêre!’ doch

de bouwmeesrer weigert. Daarop wordt Soliman kwaad: ‘Oses-tu repousser cette main tutélaire?’ vraagt hij ‘Et dois-je croire, avant de te laisser partir, qu'elle devait plutôt sur toi s'appesantir?’ Nu komt de verheven geest van Adoniram voor den dag; hij rigt zich trotsch op: ‘A cent mille ouvriers dont la voix le proclame, Adoniram dicte la loi! Jaillisse une étincelle et Sion est en flamme!... Qui de vous osera porter la main sur moi?’ ‘Sacrilège!’ schreeuwt Soliman, maar hij laat hem toch loopen en wenscht in zijne grootmoedigheid dat Jehova tusschen hen rigte. Hij vergeet alles bij het wederzien der koningin van Saba, die met het bepaalde doel komt om haar trouwring weder magtig te worden; zij weet daarom den koning, die in zijne verliefde verrukking van niets merkt, een' slaapdrank in den wijn te gieten, en als Soliman daarop op hunne liefde gedronken heeft, valt hij in diepen slaap, waarna de ring hem van den vinger geschoven wordt door Balkis, die er mede vlugt om naar haar land terug te keeren.

In een woest oord bij de beek Kedron wordt Adoniram op zijne vlagt door een onweêr overvallen; het is de plaats waar hij met de koningin heeft afgesproken, elkander te ontmoeten om te zamen de reis naar haar land te aanvaarden. Terwijl hij daar wacht komen de drie schelmen, die hem verraadden; zij bedreigen hem, en eindigen met hem doodelijk te wonden; nu komt Balkis (geheel alleen NB.) en knielt neêr bij Adoniram die zingende den laatsten adem in hare armen uitblaast, wanneer Balkis hem toch den ring aan den vinger steekt ‘sois mon époux dans la mort même!’ Iets à la Jeanne la folle! Als de bouwmeester dood is komt het gevolg der koningin, fakkels, wapens, draagbaar, gehuil en geween, groot tafereel, en daarmede eindigt het spektakel.

Men kan uit deze ruwe schets zoo wat nagaan hoe libretto-fabriekanten het soms aanleggen om wat zinnelooze verzen bij elkaâr te flansen ten einde er een' komponist mede te gerieven; de eerste de beste scène is hun daartoe welkom; liefst putten zij uit de geschiedenis, weinig evenwel uit de gewijde en meestal komen er dwaasheden voor den dag als de bovenstaande, doch geene is gewis zoo dwaas als de besproken opera. Wij weten wel dat men zich volstrekt aan de woorden niet storen moet, dat men dergelijke opera-poëzy niet alleen geene hooge, maar zelfs geene eischen mag stellen, doch ons dunkt dat er dan nog eene menigte onderwerpen kunnen gevonden worden, die den komponist, machinist, decorateur, costumier, balletmeester, ja zelfs den poëet kunnen doen schitteren, zonder dat mer daarvoor oudtestamentische, of eerbiedwaardige geschiedkundige namen als titels behoeft te gebruiken. Gaat men op die wijze voort, dan vreezen wij dat men per slot van rekening zijne toevlugt nog neemt tot de middeleeuwsche spelen van sinne, en eindelijk de geheiligde persoon van Christus met zijne apostelen zingende op het tooneel voert, even goed als men nu met Mozes de Joden door de Roode zee laat trekken en Jozef de droomen in Aegypte doet uitleggen. Want is men eenmaal op dat gebied aan het doordraven, dan is het einde er van zoo spoedig nog niet te zien.

t.o. 289

GEVAARLIJKE SYMPATHIEN

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Calvijn in de 19de eeuw te Genève.

Kalvijn, zijn leven, zijn werk en zijn geschriften, door Felix Bungener. Met een woord tot inleiding van J.P. Hasebroek. Amsterdam, D.B. Centen, 1863.

Weinige personen zijn zoo ongelukkig geweest wat de behandeling hunner geschiedenis aangaat als Calvijn. Immers reeds de eersten die hiertoe de pen opnamen, zijn van verregaande partijzucht te beschuldigen. De onedele drijfveeren, welke Bolsec aanspoorden tot de vervaardiging van zijn lasterschrift, staan tegenover de vereering, welke Beza het billijke vonnis van Bayle berokkende, ‘aucun auteur n'est plus croiable que Theodore de Bèze, quand les choses sont de nature à ne faire ni bien ni mal à la gloire de Calvin.’ Op dezelfde wijs verdeelden ook verder de vooraf ingenomene standpunten de schrijvers in lof- of smaadredenaars, en bleef de eenigzins onpartijdige beschouwing langen tijd ver te zoeken. De voornaamste reden hiervan is de telkens herhaalde aanval op zijn persoon door Roomsche auteurs, die, zoo als in den laatsten tijd nog Audin, de onzinnigste beweringen van elkaâr afschreven, en zoo doende Darteln bewogen tot het schrijven van *Calvin und seine Verleumder*, Drelincourt tot zijne *Défense de Calvin*, en den jongsten biograaf, Bungener tot de belijdenis nopen ‘*il est devenu presque impossible d'écrire sur Calvin sans se poser en avocat de Calvin.*’ Niet minder droeg er de karigheid der bronnen toe bij, waarvan de voornaamste bovendien tot nu toe bijna ontoegankelijk waren. Zij die in den grooten Hervormer belang stellen, en hun getal is zeker in dit Calvinistische land niet gering, zien dan ook met groot verlangen uit naar de verdere uitgave der registers van den senaat en het consistorie te Genève, door den heer Gaberel begonnen, en naar de complete verzameling van Calvijn's brieven door den heer Bonnet bijeengebracht. Eene aangename tijding, eene vergoeding voor het vertragen van dit alles belovend, was hun het bericht, dat de heer Bungener, die zoovele jaren

bij de bronnen was gezeten, de pen opnam om Calvijn te schetsen, en wel den geheelen Calvijn: *sa vie*, *son oeuvre et ses écrits*[*)].

Ook de heer J.P. Hasebroek behoorde tot deze belangstellenden. Althans van zijne groote ingenomenheid met dit werk getuigt de inleiding, waarmede hij de Hollandsche vertaling aan 't niet-franschlezend, toch Calvijn-minnend publiek aanbiedt. En zijne opgewondenheid is natuurlijk, want met inachtneming van het verschil der gaven, kan tusschen beide personen worden opgemerkt eene zekere gelijkheid in theologische rigting, in waan van Calvinische rechtzinnigheid en de gevolgen van dien, in schrijftalent en gave van boeijende voorstelling, welke den een' zeer geschikt maakt om den ander te introduceeren. Maar nog in een ander, en hier meer gewigtig, stuk blijken zij op denzelfden grond te staan. Zoo als Bungener niets dan lof over heeft voor Calvijn, even weinig spaart de heer Hasebroek zijn wierook ter eere van den Calvijnschen geschiedschrijver. Hat hij, die een boek inleidt, den lezer niet alleen verlekkeren, maar, is 't noodig, ook waarschuwen moet, staat vast, zal zijn werk iets meer wezen dan een dagbladannonce. Maar nu heeft Ds. Hasebroek het duodecimootje een bef aangebonden, die, naar mijne meening stellig een te hoog merk aanwijst. En al belette hem doorgaans zijne hooge ingenomenheid met Calvijn en den schrijver de gebreken van diens voorstelling te zien, toch had ik gehoopt, dat hij er den vinger op zou leggen, waar zij de vernedering van waarlijk groote mannen veroorzaken, zonder dat deze iets tot Calvijn's glorie kan bijdragen. Diens heftigheid en bekrompenheid is in zijn biograaf gevaren, waar deze eene opmerking van Renan als ‘profondément juste’ caracteriseert en tevens mededeelt, dat zij is ‘*tombée d'une plume peu Calviniste pour ne pas dire peu chrétienne*’ (p. 61)[*)]. Had de heer Hasebroek geen lust tegen dit onchristelijk vonnis te protesteren, dan had hij toch den al te grooten ijver van den vertaler moeten bedwingen, als deze niet tevreden dat Bungener den beroemden Michelet (p. 83)[†)] voor een ongeloovige uitmaakt, meent hem te moeten dood verklaren. Ontzegt Bungener geloof aan wie niet hetzelfde als hij gelooft, de heer Hasebroek zal, hopen wij, hem hierbij niet volgen, noch als hij verstandsdwalingen verwarren met gemis aan godsdienstigen zin. Ik druk een weinig op dit punt én omdat de onontwikkelde, geen-fransch-verstaande lezer in den regel maar al te zeer met vooroordeelen behebt en tot partijdigheid en bekrompenheid geneigd is, welk kwaad geen aanmoediging behoeft, én omdat hier een fout van Bungener helder uitkomt, welke zijn werk maar al te dikwerf ontsiert, en hem tot vele min juiste mededeelingen en verkeerde voorstellingen leidt. Deze aanklacht behoeft zeker eenig betoog.

Was Bungener's partijdigheid tot nu toe

*) Genève, Cherbuliez. 1862 Even voor het nazien der drukproef las ik het opstel van den heer J.D. v.d. Plaats ‘Calvijn de kerkhervormer, 1ste deel,’ in het tijdschrift *Waarheid in Liefde* 1863 I geplaatst. De schrijver legt de overbodige verklaring af, dat hij zijn stuk schreef ‘met Bungener's werk vóór zich;’ trouwens hij voegt er bij ‘doch zonder hem op den voet te volgen.’ De aanmerkingen, door mij op Bungener's werk gemaakt, zijn ook op zijne biographie, voor zoover ze verscheen, toe te passen.

*) Holl. vert. p. 45.

†) Holl. vert. p. 69, qui n'est pas - was niet.

meest gebleken ten nadeele van anders denkenden, had zij hem verhinderd om bijv. aan Voltaire en J.J. Rousseau recht te laten wedervaren; nu hij getuigenis zal afleggen aangaande den stichter zijner Kerk, draagt zij tegenovergestelde vruchten, hem blindmakend voor diens gebreken. Dat hij zichzelf eenigszins op dit punt wantrouwt, blijkt uit zijn voorwoord, waarin hij zegt, dat zijn boek een '*plaidoyer*' kan genaamd worden maar geen '*apothéose*'; waarin hij tevens belijdt, dat zijn streven was eene 'onpartijdige', 'conscientieuse', 'ernstige studie de zaak en den man waardig' te leveren. Een gevolg van deze laatste is zeker de erkenning van een groot gebrek in Calvijn's karakter, dat den af keer van velen ten zijnen opzichte verklaart. Reeds in 1616 verscheen in ons vaderland een boekje getiteld: 'Joannis Calvini Tyranniën, scheldinghen, ende leughenen enz.' in 1619 door: Johannes Calvinus Vreedt, bitter, vals enz. gevolgd. Beiden wilden die fout publiek maken met eene overdrijving, die haar tot een wapen in den theologischen strijd dier dagen zocht te vormen. Ook onze Schrijver erkent, dat Calvijn heftig en onverdraagzaam was, bestempelt hem, tegenover Luther, als 'mensch' zoo beminnelijk, met den naam van '*maitre*' en wijt terecht het minder aangename van zijn persoon, zelfs van zijn stijl, aan een '*défaut de charité.*' Calvijn ziet op zijne tegenstrevers in de wetenschap, als een schoolmeester op zijne jongens en op zijne wederpartijders in den staat als een commissaris van politie op straatschenders neêr. Maar behalve dit, hetgeen Bungener steeds zooveel mogelijk tracht te vergoêlijken en nimmer zwaar weegt, kan hij geen gebrek in zijn held ontdekken. Deze ingenomenheid veroorzaakt fouten in zijne historische voorstelling. Zoo als bekend is, behoort de vaststelling der data van Calvijn's reizen voor zijne eerste komst in Genève tot het lastigste zijner geschiedenis. Beza's verhaal moet hierbij als de geloofwaardigste en best ingelichte getuige het eerst gehoord worden.

Maimbourg en Varillas wijken behalve op vele andere punten, welke juist niet in hun voordeel pleiten, van hem af door het bericht van een verblijf in Poitiers. Even als Henry neemt ook Bungener dit op zonder er, voor zoover ik weet, nieuwe gronden bij aan te voeren. Terecht zegt Bayle: '*effacez hardiment du catalogue de ces voiages tous ceux dont Theodore de Bèze ne parle point. Il ne les eut pas ignoréz, s'ils eussent été effectifs; il en eût fait mention infailliblement s'il en eût eu connoissance; car ce sont des choses qui feroient honneur à Calvin.*' Mij dunkt dat Bungener zelf eenig wantrouwen verraadt aangaande de zekerheid van dit bericht, daar hij het gewicht van dit verblijf niet weinig verkleint, den toeloop der professoren enz. weglatend. Waarom gedeeltelijk aangenomen, wat hij gedeeltelijk door zwijgen verwerpt? De reden, waardoor hij tot de opname er van bewogen werd, is duidelijk door hem zelven gezegd: 'on est heureux de constater ces élans, trop rares dans sa vie; on aime à le voir figurer un peu plus ému qu'à l'ordinaire dans ces tableaux qui rappellent si bien les premiers siècles.' In één woord, omdat 't hem moeite kost te scheiden van deze ééne romantische bladzijde uit het leven van den onpoëtischen geloofsheld. Onder de bescherming der duisternis stroomen van alle kanten de geloovigen zamen naar een grot tusschen de rotsen

verscholen. Daar binnen staat achter een rotsblok een moedig geloofsheld, die, vervolging en marteldood ten spot, de hongerige zielen verkwikt en versterkt door de vurige verkondiging van het Evangelie, door de blijmoedige uitreiking van 's Heeren avondmaal. Schilderachtig tafreel, al is 't niet nieuw; maar wat erger is, ook niet zoo historisch als 't zijn moest.

Éene tweede proef levert ons Bungener's voorstelling van Calvijn's benoeming te Genève. De vrees, dat men den Geneefschen hervormer zal betichten Farel te willen verdringen uit zijne bediening, beweegt hem te schrijven: '*il* (*Calvin*) *n'accepta même pas d'abord d'être son collègue dans le ministère pastoral; sa charge assez mal définie*, *fut quelque temps comme un milieu entre le professorat et la prédication.*' Hieruit moet de lezer opmaken:

1°. Calvijn's bescheidenheid was zoo groot, dat hij zich niet waardig achtte als Farel's ambtgenoot op te treden.

2°. dat de door hem aanvaarde betrekking eenigszins inferieur was, ja zelfs niet juist omschreven.

Men vergelijke dit met Beza's bericht dienaangaande: 'hij werd aangesteld, gekozen niet alleen als prediker, dit had hij eerst geweigerd, maar ook als doctor der H. Schrift 't geen hij alleen verlangde'*). Hieruit besluit men terecht:

1°. Calvijn achtte den post van predikant te gering.

2°. Hierop werd hij tot eene hoogere betrekking genoodigd.

3°. Deze is niet *assez mal définie*, maar even bepaald omschreven als immer bij de toenmaals gewone vereeniging van die twee ambten het geval was.

Wanneer Bungener verder de *Institution chrétienne* bespreekt is hem de werkelijk aan dit boek toekomende groote lof niet genoeg. Luther en Melanchthon moeten er tot hun nadeel aan bijdragen. En hoewel hij zelf het werk als een catechismus carakteriseert, ontkent hij dat deze groote mannen ooit 'un semblable livre' leverden. Luther schreef zijn *kleiner* en *grosser Catechismus* in 1529, van Melanchthon's *Loci communes* verschenen van 1521-1620 ongeveer 115 uitgaven. En niet alleen dat de oorspronkelijkheid der gedachte om zulk een werk te schrijven niet aan de in 1536 verschenen *Institution* kan toekomen, ook van haren vorm moet dit ontkend worden. Al deze onderwijzingen bevatten: 1° den decaloog, 2°. het symbolum apostolicum, 3°. het Onze Vader, 4°. doop en avondmaal, en ook die Haustafel in Luther's kleinen Catechismus behandelt ongeveer 't zelfde als de 6de afdeeling der Institutie, alleen de polemiek in 5°. tegen de overige sacramenten der Roomsche Kerk wordt niet zoo afzonderlijk bij hen gevonden. Dat de methode veel verschilt, dat Calvijn's werk, vooral in de latere omwerking, waarbij het onderwijzend element meer dan 't apologetische op den voorgrond treedt, ver de voorkeur verdient, stem ik Bungener geheel toe. Maar veel lichter zal de stelling: Calvijn ontleende het plan en de gedachte zijner institutie aan Luther, verdedigd kunnen worden, dan hetgeen Bungener in zijn blinde zucht tot lofverheffing beweert, dat te voren niets van dien aard geleverd was.

Moet de groote Germaan het ontgelden, als hij in Calvijn's nabijheid komt,

*) Delectus non concionator tantum (hoe autem primum recusarat) sed etiam sacrarum literarum doctor, quod unum admittebat, est designatus.

nog veel meer moeten kleinere grootheheden er onder lijden. Marot, de bekende psalmdichter, komt naar Genève. Terstond hierop wordt hij tot een ‘broeder’ van Calvijn verklaard, want deze ‘l'accueille en ami’ en was de man niet iemand wie ook zoo te ontvangen ‘qu'il n'eut pas su être un frère.’ Doch weldra verlaat Marot Genève en dit is genoeg om te bewijzen dat, was hij ‘een protestant’, hij niet was ‘*le converti*’ ‘*le chrétien*, *le régénéré*, *le nouvel homme.*’ U nog herinnerende hoe vriendschappelijk Calvijn hem ontving, vermoedt gij dat 't dezen leed zal doen, maar stel u gerust ‘*le protestant pour Calvin c'était peu*’. Wie hier een heldere voorstelling verkrijgt, bij zooveel tegenspraak op ééne pagina, èn aangaande Marot, èn aangaande zijne betrekking tot Calvijn, èn aangaande dezen persoon zelf, verklaar ik gaarne voor een Oedipus. Had de hartstocht den Schrijver niet verblind, dan zou hij kunnen begrijpen, dat iemand vriend van Calvijn en waar Christen kon wezen, zonder zich juist aan Calvijn's christelijk politie-reglement te kunnen gewennen, dan had hij waarschijnlijk, in overeenstemming met Beza, de waarheid vermeld, Marot niet belasterd, den lezer niet in verwarring gebracht.

Doch niet een rondzwervend poëet alleen, de geheele Geneefsche bevolking wordt weldra de donkere achtergrond, waartegen de figuur van den Hervormer te helderder zal uitkomen. Bungener staarde zoo lang in die zon, tot zijn blik beneveld werd door de zonvormige schaduwen, welke hem de juiste onderscheiding der voorwerpen beletten. Even als in ons vaderland had de begeerte naar vrijheid op politiek gebied bij vele Geneveezen haar ook op 't godsdienstige gewekt. Ook bij hen had zucht naar zelfstandigheid in burgerlijke zaken het bewustzijn doen ontwaken dat de godsdienst niet een zaak van anderen, maar alleen van het eigen ik moet zijn. En wellicht werkte tot het spoedig inzien, dat de heerschende godsdienstvorm hiermede streed, niet weinig mede, dat hij tevens die der gehate overheerschers was. Toen Genève zich achtereenvolgens van het bestuur van den Savooischen hertog en van den bisschop had ontslagen, is 't zeer begrijpelijk, dat de zoo lang geboeide vrijheid bij velen tot losbandigheid oversloeg. Het was te vreezen, dat, in dien tijd van algemeene gisting en wonderbaarlijke vermenging van de meest heterogene begrippen en beginselen, Genève, waar deze door bijna niets werden beheerscht, licht hun prooi zou worden. Maar men vergete niet, dat alle berichten dienaangaande zijn uit of na den tijd der bedaring en zuivering, dat de schrijvers het zwart verleden licht te zwarter maalden, naarmate zij zich in een betere en, onthoud dit wel, in eene Calvinische orde van zaken verheugden. En wat de partij zelf der Libertijnen betreft, is Bungener onrechtvaardig door niet genoeg te doen uitkomen, dat in haar zeer uiteenloopende elementen vereenigd waren tot één doel: verzet tegen de invoering van Calvijn's theokratische regering. Terecht meenden velen, dat de raad zijn macht was te buiten gegaan door het aannemen der *Articles concernant le gouvernement de l'Eglise.* Hierom en wegens de ongewone gestrengheid, waarmede de predikanten de tenuitvoerlegging der zedelijke reglementen vorderden, vereenigden zich vele der vrijheid minnende Geneveezen tot eene oppositie tegen de omwenteling welke Calvijn beoogde. Terzelfder tijd

werden sommigen besmet met de gevaarlijke dwalingen der Wederdoopers, welke vooral door het gemeen in de laagste en hoogste klassen der burgerij gretig werden overgenomen. Terwijl de laatstgenoemden Calvijn op het raadhuis bestreden en gelijkgezinde conservatieven in den raad zochten te benoemen, luchtten de overige, op hunne eigenaardige wijze, den haat door verguizing en geweldenarij. Voor beiden moesten eindelijk de predikanten wijken. Doch weldra moest het talrijkste en betere gedeelte der bevolking vreezen in den modder, die door deze beroering opborrelde, te stikken; het gepeupel stoorde zich niet aan de uitgevaardigde besluiten, tot welker tenuitvoerlegging de kracht der eensgezindheid ontbrak. Gevaren ook van buiten staken dreigend 't hoofd op; Rome trachtte hen weder te winnen door Sadoletus, Bern matigde zich hoe lang hoe meer bemoeyingen aan. En zoo leerende inzien, dat de rust en orde der stad een krachtigen wil en kloeke volharding, hare veiligheid een helder hoofd en vaste hand vereischten, voegden zich deze opposanten van vroeger bij hen, die Calvijn's terugkeer steeds hadden begeerd, en werd zelfs een hunner hoofden naar den gebannen prediker gezonden, om hem tot de terugkomst te bewegen. Weder in de stad gevestigd, aan welke hij zich steeds verbonden had gevoeld, al kostte 't terugkeeren hem eene overwinning op zich zelf, haastte Calvijn zich aan een billijke klacht gehoor te geven door bij de nieuwe regeling een consistorie in te stellen, zoodat het dragen der straffen lichter viel nu zij door medeburgers werden opgelegd. Tevens nam zijne partij niet weinig toe in kracht door de menigte vreemdelingen, die zich om hem schaarde, en waarvan vele, door zijn toedoen, het burgerrecht verkregen. De oppositie bepaalde zich dus hoe langer hoe meer tot de heffe van het volk*) en de losbandige zonen der vrijheidsmannen. Meer en meer door het smeden van allerlei beschuldigingen, door zedelijke en staatkundige misdrijven, en niet 't minst door Calvijn's waardig gedrag, van haar invloed en magt beroofd, waagt zij in 1555 onder Berthelier en Perrini een laatsten aanslag, maar wordt nu, dus na achttienjarigen strijd, door onthoofding en verbanning geheel en al onderdrukt.

De ontwikkeling dezer gebeurtenissen beslaat bij Bungener een al te groote plaats; over 't geheel hecht hij er te groot gewicht aan, vooral wat het laatste decennium aangaat. En zijne voorstelling is al te donker, door dat hij de kleuren der onderscheidene partijen te veel vermengt. Wanneer hij pag. 176 de politiek conservatieve vrijheidsmannen onderscheidt van Calvijn's vrienden met de namen ennemis en amis de l'Evangile, hen als opposanten voornamelijk tegen het christelijk leven en niet zoo zeer tegen de reglementaire handhaving er van voorstelt pag. 179, en na Calvijn's terugkeer pag. 311 niet vermeldt, dat de meeste *libéraux politiques* zich bij hem aansloten en slechts het uitschot zich bleef verzetten, dan werpt hij op dat deel der oppositie, waaraan hij zelf alle recht niet kan ontzeggen, een valsch licht. De verklaring dezer twee gebreken in Bungener's geschiedenis kan wel in de waarheid gelegen zijn, dat Calvijn in dezen

*) Dit werd reeds in 1540 in den brief van den Geneefschen raad aan de Straatsburgers erkend, dat de predikanten tengevolge der nietswaardige pogingen van eenige onruststokers - uit onze stad verbannen zijn.

strijd zich van de voordeeligste zijde voordoet. Maar toch moeten ter billijke waardering ook der oppositie de gestrengheid en bekrompenheid niet vergeten worden, welke in het consistorie voorzaten. Het is waar, ook bij de instructie voor de visitatoren in Saksen 1533 werden straffen bepaald tegen leegloopen, vloeken, zingen van schandelijke liedjes, lezen van slechte boeken, spotten met de godsdienst, openlijk tegenspreken der predikanten, enz. Voor en na Calvijn werden er plakkaten uitgevaardigd tegen weelde en schennis der goddelijke majesteit. Zij waren dus niet nieuw en konden door den toenmaligen aard, ook van thans onschuldige vermaken, gevorderd worden. Maar zeker waren zij nergens zoo kleingeestig, zoo de kleinigheden van het dagelijksch leven zelfs reglementerend. '*Que nulles filles de qualité que elles soyent*, *n'ayent à porter aucuns anneaux avant qu'estre fiancées*, *à la peine de* 60 *sols*, *et confiscation des dites bagues.*' - '*Est défendu aux espoux et espouses de faire aucuns dons et présents à autres qu'à eux*, *ni mesme aux servants et filles*, *et que ceux que se feront mutuellement*, *soyent en toute médiocrité*'[*)]. De reglementen bevatten ongeveer 200 dergelijke artikels; het is overbodig te melden dat Bungener den lezer bijna onwetend laat van hun inhoud. Toch verhaalt hij pag. 170 eenige voorbeelden der gestrengheid bij hunne uitvoering, doch in welken geest dit geschiedt, bewijst zijne mededeeling, '*une coiffeuse*, *pour avoir paré avec immodestie une jeune épouse est condamnée à deux jours de prison.*' Waarschijnlijk heeft hij hiermeê 't oog op 't geen in dato 20 Mei 1537 in de registers staat vermeld. Hier is geen spraak van '*immodestie*', maar de bruid was '*sortie avec les cheveux plus abattus qu'il ne se doit faire* [zoo was men in Bern gewoon de bruiden te kappen, welk gebruik in Genève was aangenomen, vooral door hen, die even als de Berners met Calvijn niet bijzonder ingenomen waren] *ce qui est d'un mauvais exemple* [waarschijnlijk was 't niet eene "onzedelijke" maar politieke demonstratie], *et contraire à ce qu'on leur évangélise*, *on a fait mettre en prison* [niet alleen de kapster] *la maitresse*, *les dames qui l'ont menée et celle qui l'a coiffée.*' Hoe deze gestrengheid ook bij de kleinste nietigheden uitspraak deed, en hierdoor dikwerf bespottelijk wordt, vergeet Bungener vlijtig. Een paar staaltjes mogen dan tot herinnering dienen. Een man hoort een ezel balken en zegt schertsend: hij zingt een mooijen psalm; tijdelijk uit de stad verbannen. Een ander werd veroordeeld tot amende honorable d.i. om tot 't hemd ontkleed en blootvoets, met een omgekeerden fakkel in de hand, door dienders begeleid langs de straten naar de markt te trekken, daar neder te knielen en met luide stem vergeving voor het misdrevene in te roepen, omdat hij bij de nachtmaalsviering, toen het brood gebroken zou worden, tot anderen had gezegd: *taisé vos*, *y est prou priè.* Dat Calvijn aan de menschelijke justitie de taak der goddelijke opdroeg is eene dwaling aan zijn geheelen tijd eigen; het

*) Luther schreef, Walch III p. 567 'dass man eine Braut ziemlich schmücket, gehet hin, isset und trinket, auch dass man schön tanzet, man muss sich darüber kein Gewissen machen, alleine, das mann wehret, wo es Ueberfluss ist. Gott kann wol zusehen, dem ehelichen Stande zu Ehren, dass mann frölich ist, wenn man schon zuweilen ein wenig zu viel thut; es soll darum Niemand die Gewissen bestricken. Vgl. over 't opsieren der vrouwen l.l. p. 1825.

rechten over de zoo slecht omschreven en hierdoor voor zooveel misbruik openstaande beschuldiging van schennis der goddelijke majesteit zou nog geruimen tijd na hem de menschheid drukken. Maar de wijze, waarop dit alles in zijne dagen te Genève geschiedde, is een gevolg van zijn meesterachtig karakter, van zijn dwaas en onmenschkundig pogen daar den christelijken ideaalstaat te verwezenlijken, te dwazer daar er de christelijke liefde bij ontbrak. Hierbij herinnere men zich Luther's antwoord op de vraag der Hessische theologen naar het gepaste van eene strengere kerktucht; '*einem trunkenen Mann soll ein Fuder Heu weichen*', of zijn: '*Freude mit guten, frommen Leiden in Gottes-furcht, Zucht und Ehren, obgleich ein Wort oder Zötlein zu viel ist, gefället Gott wohl*[*)].' Wij zagen reeds hoe Calvijn te werk ging en waarschijnlijk niet zonder eenig recht tegen de gewoonte der bruiden om bij de trouwplegtigheid lange vlechten te dragen; eveneens verzette hij zich dikwerf tegen eene ook nu nog bij ons geliefde gewoonte. Aan sommige doopnamen, in vele Geneefsche familiën erfelijk, werd eene min of meer gunstige voorbeteekenis gehecht, een overblijfsel der Roomsche heiligenvereering. Dit, evenwel tamelijk onschuldige bijgeloof, kon Calvijn niet in zijn ideaalstaat dulden, en daarom verbood hij de ouders hunne kinderen met die namen te noemen; hetgeen natuurlijk vooral in de aanzienlijker geslachten, dikwerf trotsch op de lange lijst dier namen in Genève's geschiedenis, veel beroering veroorzaakte. Is men genegen hem ook hier gelijk te geven, zeker zal men toch dikwerf bij de lezing der reglementen en registers de vraag niet kunnen weerhouden: Is dit van denzelfden man, die schreef: in het gericht Gods zullen ceremoniën weinig afdoen?

Nu zijn wij genaderd tot die gebeurtenis in Calvijn's leven, welke zeker niet 't minst besproken, een twistappel der verschillende godsdienstige partijen mag heeten, de veroordeeling van M. Servet. Met weinig moeite zou men een tamelijk uitgebreide literatuur over haar kunnen verzamelen. In den tijd der dragonnades van Lodewijk XIV vooral grepen de Roomsche schrijvers, b.v. Dom Denys de St. Marthe en de beroemde bisschop van Meaux haar aan om de onbillijkheid der klachten door de Protestanten aangeheven aan te toonen; tegen wie Rou, Huet, Jurieu en Bayle zich niet zoozeer als verdedigers van Calvijn, als wel der menschelijkheid opwierpen. De vraag nu naar de onpartijdigheid en naauwkeurigheid van Bungener's verhaal valt niet moeijelijk te beantwoorden, als wij op de voorstelling letten welke hij geeft van hun vroeger verkeer, en vooral van Calvijn's aandeel in Servet's beschuldiging enz. te Vienne. Hij bericht Servet's uitnoodiging aan Calvijn te Parijs A^{o}. 1534 om met hem te disputeren, en zijn, wegens onbekende redenen, van de bepaalde bijeenkomst weg blijven. Ook vermeldt hij hunne verdere correspondentie, maar geeft hierbij alles behalve de ware verhouding aan, welke tusschen hen bestond. Even als L. Socinus, ook hierom door Calvijn gewantrouwd, deed Servet vele theologische vragen aan den Hervormer, aan welke deze nimmer welligt gedacht had, vroeg hij bewijzen, waar deze er nimmer behoefte aan had gevoeld. Hierdoor vermoeid, verwees Calvijn hem naar zijne Institutio, waarin alles, naar des schrij-

*) Walch. X: pag. 2128.

vers meening, te vinden was, doch waarvan Servet hem weldra een exemplaar toezond, welks witte randen bedekt waren met zijne aanmerkingen. Calvijn nu wilde hem wel onderwijzen, maar het goed recht zijner vragen kwam niet bij hem op. Zijn brief aan Trellon bewijst dit; dat Servet van Calvijn in opinie verschilt, is het gevolg van ‘un esprit superbe’ en gebrek aan ‘humilité.’ Hoe iemand aan de waarheid door hem geleerd twijfelen kan, begrijpt hij niet. ‘Ne doubtant pas que ce ne fust un Sathan pour me distraire des aultres lectures plus utiles.’ Hij antwoordt nog alleen ‘afin d'essayer encore s'il y aura quelque moyen de le réduire.’ En dat Servet zich over zulk een toon en behandelingswijze gekrenkt gevoelde, is niet te verwonderen, te meer daar zijne vragen zeker niet die van een schooljongen waren, en zijn zuidelijk karakter zeer oploopend en lang niet vrij van verwaandheid was. De spanning die tusschen hen ontstond, is dus niet alleen aan den Spanjaard te wijten, maar evenzeer aan Calvijn's waan van onfeilbaarheid. Nu verscheen, in 't geheim gedrukt, Servet's *Christianismi restitutio*, waarin hij de Hervorming verder wilde voortzetten en aantoonen, dat Luther en Calvijn ontijdig bleven stilstaan. Bungener, wiens verhaal hier een apologetisch karakter draagt, wil nu bewijzen, dat Servet geheel buiten Calvijn's toedoen om dit werk werd gevangen genomen te Vienne, en dit bewijs tracht hij zich licht te maken, door de eerste aanleiding hiertoe te verzwijgen. Zij was deze: Calvijn had toen in zijn huis als secretaris een de Trye. Het is op zijn minst hoogstwaarschijnlijk, dat deze door Calvijn kennis maakte met de Christianismi restitutio, en van hem vernam, dat niemand dan Servet er de schrijver van kon zijn. Terstond antwoordt deze aan zijn vriend Arneys te Lyon, die Roomsch gebleven was en hem als argument tegen het Protestantisme de daarin heerschende verdeeldheid van meeningen en menigte van ketterijen had voorgeworpen, dat een mensch als Servet, die zulke boeken schreef en in de Roomsche Kerk ongehinderd leven kon, bij de Protestanten niet zou worden voorbijgezien. Hierdoor, benevens door de gegeven inlichtingen en het overzenden van de Restitutio aangespoord, haastte Arneys zich dien ketter aan te klagen. Doch hoewel men Servet had gevangen genomen, men vond geene hem overtuigende. bewijzen. Terstond zendt nu de Trye, hoewel met de (misschien tegen de Roomsche Kerk ironisch gemeende) klacht, dat hij niet had gedacht, dat 't zoover zou loopen, als bewijsstukken brieven van Servet. En in plaats van zich nu terug te trekken, daar hij zijn aanklacht bij Arneys genoegzaam had gestaafd, neemt hij nog de moeite, als men in Vienne uit die brieven niet veel wijzer wordt, er plaatsen in aan te toonen welke de identiteit van den schrijver en van Servet, wat 't punt in quaestie was, bewijzen. En hoe kwam de Trye aan die brieven? Hij zelf bericht ons dit in zijn brief aan die te Vienne: Calvijn had ze hem, hoewel niet dan na eenige tegenstribbeling, gegeven. Bungener meent dat hij ze buiten Calvijn's medeweten, en dus door diefstal, was meester geworden. Calvijn's beweren, dat hij de aanklager niet was, is dus in letterlijken zin waar, maar of hij er niet eenig deel aan had, mag men na 't bovenstaande en zijn later gedrag tegen Servet in aanmerking nemende, veilig vragen, trouwens hij schreef, dat al was 't zijn werk geweest, ‘*je ne pense*

point que cela me tournât à déshonneur.'

Uit Vienne gevlugt, komt Servet te Genève, waar hij wordt ontdekt en gevangen genomen, als hij juist vertrekken wil. Het verhaal van 't hierop volgend proces, zoo onaangenaam voor 't gevoel door den overmoed der twee vijanden, door hun elken sluijer versmadenden, geen scheldwoord verachtenden haat, is een der beste bladzijden uit B.'s boek. Het kon dit zijn, omdat hij Calvijn's eer te voren in veiligheid had gesteld, voor zoover dit doenlijk was, door de bewering dat Servet's dood eene '*nécessité politique et sociale*, *tout autant qu'une nécessité religieuse*' was.

Het spreekt, dat ik hiertegen op zich zelf geen bezwaar heb. Want, daar ik aan geen toeval geloof, meen ik, als echt Calvinist, dat alles noodzakelijk geschiedt, niet het gevolg is van 's menschen willekeur, maar van het verheven wereldbestuur; dat ook op het gebied der geschiedenis de wet van oorzaak en gevolg geene uitzonderingen toelaat zonder dat zij zelve wordt opgeheven. Maar wanneer deze waarheid wordt aangewend als een zalf op een stinkende wonde, als zij moet dienen om het kwaad te vergoêlijken, dan wordt er van haar een schandelijk misbruik gemaakt. En dit is Bungener's toeleg. Gesteld dat twee vijandige beginsels zoo met elkaâr in botsing komen, dat één van beiden door 't andere moet vernietigd worden, dan wordt daardoor hetgeen eenmaal zedelijk kwaad is, niet verontschuldigd. Is 't kwaad, religieus, sociaal en moreel kwaad iemand om zijne overtuiging ter dood te brengen, dan is dit overal het geval, maar niet 't minst waar men meent beter Christen te zijn. Wij kunnen begrijpen, dat 't zoo gebeuren *moest*, maar goed wordt 't hierdoor niet. Bovendien mocht B., die, zoo als wij spoedig zien zullen, determinisme of absolute praedestinatie voor eene 'dwaling' houdt, dit excuus zelfs niet bezigen. Hij wil de billijkheid er van echter nog bewijzen door de vraag: *qu'aurait dit le catholicisme si le condamné de Vienne eut été absous à Genève?* Vreemde vraag, waar zoo vele Katholieke geschiedschrijvers hem antwoorden; waar de moord van Servet de legitimatie wordt der dragonnades, en waar Calvijn in den regel zich zoo weinig over de goed- en afkeuring der Roomsche Kerk bekommert. Maar in dien tijd van onverdraagzaamheid? In dien tijd vond die daad zooveel afkeuring, dat én Calvijn én zijn vriend Beza aanstonds de pen moesten versnijden tot hunne verdediging. In dien tijd vermaande Andr. Zébédée, Prof. in Lausanne, vruchteloos tot matiging, en waarschuwde Marnix van St. Aldegonde uit naam der Nederlandsche Hervormden (in een brief aan Beza), dat heftigheid ware Christenen ontsierde; in dien tijd leefde Castellio, die moedig den Geneefschen inquisiteur aantastte, en schreef Luther: *So sollte man die Ketzer mit Schriften*, *nicht mit Feuer überwinden*, *wie die alten Väter gethan haben. Wenn es Kunst wäre mit Feuer Ketzer überwinden*, *so wären die Henker die gelehrtesten Doctores auf Erden*[*)]. En maakt B. met ophef gewag van de goedkeuring door eenen R.K. Bolsec aan Servet's veroordeeling geschonken, wij zouden hem deze blijdschap gaarne laten, doch moeten hem herinneren, dat deze ook geschreven heeft: aan Servet is groot onrecht geschied (zoo als ook de R.K. Balduin 't afkeurde) en eene goede zaak is door Calvijn's on-

*) Walch X. pag. 375.

billijke tyrannie onderdrukt*). En ten slotte zij bedacht, dat, geldt de nécessité politique als eene verontschuldiging te Genève, zij hiervoor nog oneindig meer kan dienen bij den Bartholomeus-nacht en de auto-da-fés.

De sociale noodzakelijkheid wil B. bewijzen, door het te doen voorkomen als of Servet door den raad en Calvijn niet zoo zeer om zijne ketterij, als om 't gevaarlijke van deze voor den Staat, niet zoo zeer om zijne dwalingen, als wel om de verkondiging er van veroordeeld was. De onwaarheid hiervan blijkt, als men opmerkt, dat Servet zich in Genève stil en verborgen had gehouden, zonder daar tot onrust aanleiding te hebben gegeven. Maar vooral getuigt het vonnis zelf tegen deze bewering. Hierin wordt Servet onder 15 items beschuldigd van ketterij en nergens wordt van hare verspreiding zelve eene afzonderlijke beschuldiging gemaakt of als het voornaamste genoemd; zegt het 'S. a tasché de faire schisme et troble', het is 'en l'église de Dieu.' Ook dit, dat de Raad de meening der andere kantons vroeg, iets dat nooit in zaken van burgerlijken of staatkundigen aard, maar dikwerf in die van 't geloof geschiedde, bewijst dat hij 't voor zuiver godsdienstig misdrijf hield. Ook de proces-acten zelve getuigen '*d'aultant que le cas d'hérésie de Mr. Servet emporte beaucoup au faict de la chrestienneté arresté que l'on suyve à faire son procès et que l'on en escrive aux seigneurs de Berne* enz.' Om deze reden alleen werd het proces voortgezet en toen de leden van den Raad '*séans au tribunal*', 'désirans de purger *l'église de Dieu*', hun wetboek van strafrecht nageslagen hadden, nl. '*ayans Dieu et sez saintes escriptures devant nos yeux*', bevonden zij't te zijn '*cas et crime d'hérésie griefz et détestable et méritant griève punition corporelle.*'

Wat B. verder onder *nécessité religieuse* bij den dood van Servet bedoelt, is mij duister. Hij kan toch niet het eerste artikel van het korte inquisiteurs-wetboek goedkeuren, noch den moord de noodzakelijke vrucht der godsdienst noemen?

Neen, de Hervormden hebben eene betere verdediging tegen al wie hun deze wandaad verwijt, dan het zoeken van allerlei verontschuldigingen. Helder als 't daglicht immers is 't, dat uit het beginsel der individuele vrijheid ook de erkenning van de vrijheid van anderen voortvloeit, dat van de oppositie tegen menschelijke onfeilbaarheid het opgeven ook van eigen onfeilbaarheid het gevolg is. En wie kan ontkennen, dat deze consequentie van het reformatorisch beginsel het eerst in de Hervormde Kerk werkelijkheid werd, dat in haar boezem de verdraagzaamheid het eerst zegepraalde?

Calvijn's verdienste bestaat én in zijne opvatting der eenheid van geloof en leven én in zijne dogmatiek. Zijn verbazende invloed is slechts te verklaren door de helderheid waarmede hij deze ontwikkelde en de kracht waarmeê hij ze doordreef. Want slechts zóó konden zij hefboomen zijn, krachtig genoeg om de massa's te bewegen. Slechts door de geduchte scherpte der uitdrukking kon hare oppositie tegen het bestaande een ieder duidelijk worden. De reformatorische kracht van zijne gemeente-inrigting en levensvoorschriften schrijft ook B. toe aan de eenzijdige gestrengheid, waarvan zij het uitvloeisel waren. De antithese moest vlak tegenover de these gesteld worden; hierdoor

*) Trechsler Antitrinitarier I magnam injuriam Serveto factam esse, et bonam causam injusta Calvini tyrannide fuisse oppressam.

slechts kon het Protestantisme, het protest tegen het bestaande, geboren worden; later, wanneer deze overwonnen was, zou ook de antithese in verdere ontwikkeling meer en meer gezuiverd worden. Het semipelagianisme der Roomsche Kerk, verderfelijk voor religie en moraal, werd door Luther en Zwingli heftig bestreden, door hen werd Augustinus' leer weder op den voorgrond geplaatst. Calvijn volgde hen hierin zelfstandig en was meer consequent, althans dan de eerstgenoemde. De regtvaardiging uit het geloof alleen, niet uit de werken, was de strijdleus, voortgevloeid uit het innig godsdienstig bewustzijn, dat de zondige mensch niets vermag, en aan God alleen de eer van alles moet gegeven worden. Drukten de Luthersche reformatoren hierom op het zondige van den mensch, de Gereformeerden herinnerden tevens zijne eindigheid als schepsel Gods. Beiden waren het eens, dat de mensch niets vermocht, en ook het gelooven zelf aan God moest dank weten; beiden leerden ‘den knechtelijken wil.’ Doch bij den zich meer op theologisch standpunt plaatsenden Calvijn, luidde de vraag niet alleen ‘God of de zondaar, maar nog meer: God of het schepsel.’ En het onmiddellijk antwoord hierop was het leerstuk der voorbeschikking. ‘Het is de uitdrukking van 's menschen geheele afhankelijkheid van God, ook in 't werk zijner zaligheid.’ Volgens het toen heerschende dualisme, en vooral wegens de teksten, waarin toen een ieder de eeuwige verdoemenis der boozen las, moest deze godsdienstige waarheid in dien tijd den vorm aannemen van 't decretum horribile. Want die verdoemenis kon immers geene mislukking van het Godsplan zijn; en was zij als gevolg van 's menschen gedrag op aarde eenigszins onafhankelijk van Gods raad, dan moest dit evenzeer het geval wezen met 's menschen zaligheid, en belandde men weder bij de gehate dwaling der Roomsche Kerk.

Calvijn als logisch denker was supralapsarist, wel wetend dat bij het infralapsarisme alle bezwaren tegen den vrijen wil terugkeeren, slechts naar het paradijs verplaatst. Maar juist dit infralapsarisme, even als de wijze waarop men in de Dordtsche synode dit leerstuk behandelde, bewijst, dat het particularisme, de van eeuwigheid bepaalde verwerping der eene helft van 't menschelijk geslacht, slechts de vorm was, waarin men op het toenmalig standpunt dit dogma der souverneiniteit Gods moest begrijpen. Deze, te dier tijd zoo uitgedrukte stelling, is het onderscheidend beginsel der Hervormde Kerk. Dit beginsel ligt ten grondslag aan Calvijn's systeem en is bij hem, natuurlijk, onafscheidelijk van den vorm. Dat het dogma der praedestinatie, waar 't geleerd wordt, het middenpunt van het geheele systeem is, blijkt hieruit, dat, ‘al het overige, roeping, geloofsgave, regtvaardiging, volharding der heiligen, zaligheid, Christus, zijn verlossingswerk, genademiddelen, kortom alles niets dan de tijdelijke phasen zijn, waarin het eeuwig onveranderlijk raadsbesluit van God verwerkelijkt wordt.’ En wal schrijft de heer Bungener van de praedestinatie?

1°. Calvijn's bewijs er voor is het wapen, ook der ongeloovigen, de logica. Hij ziet hier zelfs bijna een rationalist in hem.

2°. Het leerstuk is een loshangend idée, *un appendice*, *une erreur* (pag. 82).

3°. Toch heeft hij een excuus bij de hand; het bleef bij Calvijn en zijne volgers ‘une lettre morte’, waarvan ‘*aucune*

trace ni dans sa théologie, *ni dans sa morale*, *ni dans sa vie*' te vinden is.[*)]

En dat durft nog aan anderen verwijten, dat zij geen Calvinisten zijn! Niemand zal het nu nog betwijfelen, dat B. niets van Calvijn's leer[†)] begrijpt, noch van die der Hervormde Kerk, welker 'hart' hij eene dwaling noemt. Niemand zal verder bewijs behoeven voor zijne partijdigheid, welke hem een geheel theologisch systeem 't onderste boven doet keeren, omdat hij er niet mede instemt, noch voor zijne verblindheid, welke hem voor een aanhangsel doet uitmaken, datgene waarvan elk van Calvijn's bladzijden getuigt, als een doode letter doet beschouwen datgene, aan welks verdediging tegen Roomschen, Lutherschen en ketters Calvijn zijn leven lang bezig was. Eens in dit boek staat Calvijn in de schaduw, en bericht B., dat hij een kampioen had gevonden, tegen wien de verdediging hem zwaar viel, ja op wiens beweren hij het antwoord schuldig bleef. Die geduchte vijand is Bolsec. Maar van wien B. zijne inlichtingen heeft aangaande diens meerderheid en Calvijn's nederlaag, weet ik niet. Beza bericht geheel anders; volgens dezen versloeg Calvijn hem zóó, dat alle omstanders zich over Bolsec schaamden, behalve deze brutale monnik zelf[*)]. Te meer moet ons B.'s voorstelling verwonderen, daar Bolsec de verdediger was van een leer, door Schweizer zeer juist gekarakteriseerd, als die, welke later door het Trentsche concilie als de katholieke gesanctioneerd werd. Maar alles wordt duidelijk, wanneer wij weten, dat het punt in quaestie de predestinatieleer betreft, bij welks beoordeeling Bolsec eene oppervlakkigheid aan den dag legde, niet geringer dan die van Bungener. De Geneefsche Calvinist der 19de eeuw verdient dan ook het vonnis door Schweizer over den Roomschgezinden tegenstander van Calvijn geveld: '*Kurz* (*Bolsec*) *mit dem blossen Scharfsinn des ordinären Menschenverstandes ist der Mann nicht*, *dem überlegenen Calvin*, *der mit Potenzen arbeitet*, *die jener nicht einmal sieht*, *den Krieg zu machen*'[†)]. Bungener zelf zou in Calvijn's tijd bij de minste tegenspraak, door zijn gevierden held met de meest uitgelezen scheldwoorden[§)] beladen, voor de regtbank gesleept, met stokslagen, of even als Bolsec met verbanning of wel met onthalzing gestraft, een, trouwens overbodig, bewijs geleverd hebben, dat de leer der praedestinatie nog iets anders was dan eene '*lettre morte.*'

Een zeer groot gebrek van Bungener springt hier dus overtuigend in het oog: zijne zwakheid op dogmenhistorisch gebied. Moge zijn werk een aangenaam

*) Dit alles beweert B. zonder eenig bewijs aan te voeren. Om de naïviteit volge wat de heer J.D. v.d. Plaats l.l. p. 105 schrijft: 'Ook zal menigeen zijn oordeel over Calvijns predestinatieleer een toon lager stemmen, als hij *van Bungener leert*, welk eene ondergeschikte plaats deze in zijn godgeleerd theologisch stelsel inneemt, en hoe zij zonder eenigen invloed op zijne beoefeningsleer is gebleven.' Wie zoo gemakkelijk leert, kan ook licht wat profiteren van de gedachten door Schneckenburger, Schweizer en Baur over dit punt gewisseld, en eenige lessen nog te leeren vinden in Schweizer's Reform. Centraldogmen en in Scholten's Leer der Hervormde Kerk.

†) Deze leer werd 9 Nov. 1552 door den Raad tegen J. Trouïllet, die tegen de praedestinatie polemiseerde, verklaard te zijn de heilige leer Gods.

*) Illum tot verbi divini testimoniis, tot Augustini praesertim locis, tot denique tamque gravibus argumentis confutavit, perculit, obruit, ut omnes praeter ipsummet perfrictae frontis monachum ipsius vehementer puderet.

†) A. Schweizer, die ref. Centraldogmen I, pag. 217.

§) Zie hiervan een fraai lijstje, b.v. Uytenbogaerds Kerckelicke Historie, 1646, pag. 64.

geschreven verhaal van Calvijn's uitwendige lotgevallen zijn, het doet ons in dezen den Hervormer niet kennen in zijne waarachtige waarde en grootheid. Hij heeft geen oog voor de gewigtigste zaken, welke alleen het ontstaan der Hervormde Kerk, haar strijd met de Roomsche en Luthersche, haar uitbreiding in Zwitserland en Duitschland verklaren kunnen. Hij wijdt al zijne aandacht aan den twist met de Libertijnen, maar bespreekt ter naauwernood de ontwikkeling van het Zwinglianisme tot Calvinisme, zet het fundamenteel verschil der twee hoofdstroomen in de Hervorming niet uit elkander, vraagt alleen naar den conversatietoon tusschen den Genevees en Luther en Melanchthon, in één woord toont den lezer alleen de oppervlakte, zonder hem dieper in te leiden. Voldingend blijkt dit uit hetgeen men bij hem mist, vergeleken met hetgeen hij geeft. Niets ongeveer meldt hij van den dogmatischen strijd met Castellio*), van zooveel gewigt én omdat diens beschouwing later de heerschende werd in de Hervormde Kerk, én om den persoon zelven, die zeker, al peilt hij de diepte der problemen niet welke hij behandelt, in scherpzinnigheid en logische ontwikkeling ver boven Bolsec staat, ja in dien tijd een der meest interessante figuren is. Men zoekt te vergeefs bij hem een uitvoerig, tot de beginsels opvoerend verhaal van den avondmaalsstrijd, in Calvijn's tijd tusschen Lutherschen en Hervormden ontbrand, waarbij het verschil aangaande het recht der rede op godsdienstig gebied en aangaande de leer der sacramenten tusschen beide ten volle uitkomt, welk laatste vooral de scheuring der Protestantsche Kerk in twee partijen veroorzaakte. Te vergeefs zal men trachten uit zijn titelopgave der boeken den heftigen kamp tegen het Calvinisme in Duitschland, reeds in Calvijn's dagen door Hesshuss gevoerd, te begrijpen; te vergeefs zoekt men een bericht van den strijd in Zwitserland, vooral in Bern; waar het conflikt tusschen 't Zwinglianisme, 't Lutheranisme en 't Calvinisme zoo duidelijk en interessant te voorschijn treedt, dat Hundeshagen hieraan alleen een werk wijdde; een strijd die zoo hevig was, dat Calvijn's laatste dagen verdonkerd werden door de zeer gegronde vrees voor eene scheuring tusschen de Protestantsche kantons. Hoe kort is het verhaal der zamenkomst te Poissy! en was dit te excuseeren, omdat Calvijn zelf hierbij niet tegenwoordig was, in elk geval mogt men hopen een verslag te vinden van zijn strijd met Balduin, waarin de hervormer met zijne vrienden optrad tegen den grootsten regtsgeleerde van zijn tijd, die, met geen der bestaande godsdiensten tevreden, streefde naar hare vereeniging.

Indien B. door zijne feilen bij de praedestinatie niet al te duidelijk als de oorzaak van dit alles had doen kennen: het gebrekkige en eenzijdige van zijn blik op dogmenhistorisch gebied, dan zou men zich tot eene andere verklaring genegen gevoelen, welke hem echter van eene minder te verontschuldigen fout zou aanklagen. Calvijn's geschiedenis heeft twee zijden, welke te zamen hem zoo bijzonder belangrijk maken in de Christelijke kerkhistorie. Alleen de vereeniging, de gelijkmatige behandeling van beiden doet aan de figuur van den hervormer regt

*) Op welk een toon Calvijn ook in dezen strijd sprak, blijkt uit de woorden waarmeê hij zijn werk tegen Cast. sluit: God bedwinge u satan. Gunstig steekt hierbij de kalmte en zachtheid van Cast. af, als deze hem antwoordt ook op zijne betichting van diefstal.

wedervaren. Men moet hem beschouwen in verband met de Hervorming in Zwitserland en Frankrijk. Hieraan wijdde B. al zijne aandacht. Dit in 't oog hebbende, leverde hij de boeijende schetsen van Calvijn's verhouding tot Renée d'Este en Marguérite de Valois, van zijn strijd tegen de oppositie in Genève, van de kracht welke van hem uitging ter versterking der geloofshelden, die zoo dikwerf van zijne collegiebanken opstonden om de houtmijten in Frankrijk te beklimmen. Maar men moet hem in verband niet alleen met de Fransche, niet alleen met de Hervormde, maar ook met de geheele Protestantsche Kerk opvatten.

En hoe weinig B. dit doet, blijkt uit hetgeen wij boven aanvoerden. Dat hij dus zijne belofte, den geheelen Calvijn te teekenen, niet vervulde, ja dat hij eigenlijk geen leven van Calvijn schreef, spreekt van zelf.

De taak van den biograaf is niet alleen die van een verslaggever of lofredenaar: niet alleen wordt van hem gevorderd een getrouw bericht van beginsels, personen en feiten; maar een schoon en onmisbaar deel van zijnen arbeid is: tijdelijke vormen te onderscheiden van den geest die er zich in uitspreekt, de aanwijzing van het voorbijgaande en van het blijvende, van het tijdelijke en van hetgeen iemand tot een historisch persoon maakt, de uitoefening der critiek. Onder deze mag men niet alleen verstaan het beschouwen van een persoon, zoo als men zich uitdrukt, in het licht van zijn tijd, maar is ook begrepen de schatting zijner waarde in het licht van onzen tijd. Mag men een persoon niet isoleren van zijne omgeving, evenmin mag men hem afzonderen van de menschheid. Ook Calvijn is, en van daar zijne belangrijkheid, een persoon, in wien eene ontwikkelingsphase der menschheid op godsdienstig gebied hare uitdrukking vindt. Wie hij is, kan dus niet gezegd worden zonder te vragen, welke die phase is. En deze vraag, door geen zijner biografen te vergeten, vooral niet door hem, die zijn pennevrucht adresseerde '*à tous les amis de Calvin*, *y compris ceux qui ne le sont pas*, *mais qui pourraient l'être et devraient l'être; à tous ceux de ses ennemis qui n'en sont pas encore venus à ne pas vouloir connaitre celui qu'on leur a appris à haïr*', wordt door hem, die dit schreef zeer weinig bedacht en zeer slecht beantwoord. Calvijn's biograaf is in den Geneefschen Calvinist van onzen tijd niet gevonden.

Mogt iemand meenen, dat dit opstel aan een euvel mank gaat, tegenovergesteld aan 't geen ik Bungener en Ds. J.P. Hasebroek verwijt, men bedenke, dat waar iets te hoog is ingezet*), het éénige middel, om 't tot zijne juiste waarde te brengen, blijft: afdingen; dat, waar de één bijna al den wierook heeft verbrand, den ander ter naauwernood enkele korreltjes overblijven.

D.

P. HAVERKORN V. RIJSEWIJK.

*) Bij hetgeen in 't Scheffer-album te lezen staat: wie treurt, dat er geen gedenkteeken verrees op Calvijn's graf, ga naar S's schilderij, voegt de heer Hasebroek - en koope Bungener's boek!!

Eene leemte op het gebied onzer homiletische letterkunde aangevuld.

Geschiedenis van de predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantsche Kerk van Nederland, door J. Hartog, predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Zaandam o.z. Te Amsterdam, bij Frederik Muller. 1861.

Hoe komt het, dat er van dit boek betrekkelijk zoo weinig gesproken wordt?

De Schrijver - thans te Utrecht gevestigd - heeft er een werk meê verrigt, waarvoor hij den dank der Nederlandsche homileten verdient, al ware het alleen omdat hij het ondernomen heeft. In het bijzonder verdient hij allen lof, om de moeite die hij er zich voor getroost, en om de zorg die hij er aan besteed heeft. Er straalt een streven naar volledigheid in door, dat voorbeeldig mag genoemd worden, en een takt om zaken voor te stellen en personen te teekenen met al die juistheid, die hier uit bestaande bescheiden te putten was. Voegt hierbij eene bescheidenheid, die hem in de opdragt aan prof. S. Muller doet zeggen: ‘Gij zoudt nog eene andere bedenking kunnen maken, nl. deze, waarom ik de zwaarwigtige taak op mij genomen heb om een werk van dien aard zamen te stellen. Ik moet bekennen, dat ik niets heb wat mij onderscheidt, en dat menigeen, ook uit het getal uwer leerlingen, het beter zou hebben gedaan dan ik;’ en blz. 6: ‘Nu onderwonden wij ons om te spreken, ofschoon wij zeer goed gevoelen dat het eene eerste poging is. Ik zeg dat niet zoozeer om het gebrekkige van mijn arbeid te verontschuldigen als wel om het te verklaren. Ik zal mij gelukkig achten, indien het onvoldoende van mijn werk anderen moog opwekken om het te verbeteren enz.’ En toch!!!

Hoe komt het, dat er betrekkelijk zoo weinig van gesproken wordt?

Gelijk op menig ander gebied, zoo heeft er in onze dagen ook op dat der predikkunde een groote omkeering van zaken plaats. Is er een tijd geweest, dat de prediker zijn hoofdwerk - ik zeg: *hoofd*werk - meende te moeten maken van de schets, als het non plus ultra der preek, die tijd is nu voorbij. Voor de vraag naar de regte preekwijze bekommert men zich niet of weinig meer om schoolsche regelen van eene analytische, of een synthetische methode, of beide methoden vereenigd, maar plaatst men zich daarboven, ziende op het wezen der zaak, op het oogpunt waaruit men het prediken heeft te beschouwen, op het karakter dat men er aan heeft toe te kennen, op het grondbeginsel waarvan men daarbij moet uitgaan. Men vraagt niet zoo meer: hoe moet ik mijne preek inrigten, hoe haar opzetten en verdeelen? - doe dat zoo geregeld en ordelijk als elke redenaar spreken moet, indien zijn gehoor hem geleidelijk zal kunnen volgen - thans vraagt men en twist men over de vraag: wat is prediken? wat moet het zijn om te zijn gelijk het behoort? Hoe er over getwist wordt, doet hier niet ter zake: maar dat er over getwist wordt, is bekend, al ware het alleen uit het geschrift van J.H. Gunning Jr., *Christelijke toespraken van Ch. Kingsley*, *voorafgegaan door een woord*

over sommige vereischten der hedendaagsche prediking, verg. met het stuk van prof. Prins, in de 'godgeleerde bijdragen', *de preek zonder tekst*, en de recensie van Dr. van Eijk, in de 'Nieuwe jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie', *een nieuwe lap op een oud kleed.* Onze tijd heeft, onder zijne verschillende problemen, ook zijn preekprobleem. Om dit preekprobleem, zooveel het ontstaan is en bestaat, te leeren begrijpen, moet ik natuurlijk het allereerst met de geschiedenis der predikkunde te rade gaan; want gelijk overal elders, zoo is ook hier de tegenwoordige staat van zaken niet ex improviso opgekomen, maar geboren uit hetgeen er vroeger of later aan voorafging. Nu sla ik voor mijn doel het boek van Hartog open: maar te vergeefs. In plaats van eene werkelijke geschiedenis d.i. een pragmatische, tot de beginselen en het wezen der zaak doordringende voorstelling van de onderscheidene predikwijzen en veranderingen van predikwijze, geeft hij mij eenvoudig een beredeneerd overzigt van den loop der analytische en synthetische preekmethode in ons vaderland tot 1840.

Met deze hoofdfout van het boek hangt nog eene andere zamen: dat het een te lijvig boekdeel geworden is. Omdat de Schrijver zich, bij de aanvaarding van zijne taak, geen vast *wetenschappelijk* beginsel voor hare vervulling gesteld heeft, zag hij zich ook geene vaste grenzen gesteld voor de voorbeelden, waarop hij zich bij voorkomende gelegenheid te beroepen had.

Trouwens, als 'beredeneerd overzigt van den loop der analytische en synthetische preekmethode in ons vaderland tot 1840' heeft dit boek groote waarde, omdat het werkelijk eene bestaande leemte op het gebied onzer homiletische letterkunde helpt aanvullen. Het mag een handboek genoemd worden, dat niemand missen kan, die zich met de geschiedenis van de predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantsche Kerk van Nederland bekend wil maken.

Leiden.
W. SCHEFFER.

Fransch onkruid.

Arbousse-Bastide - Le Christianisme et l'esprit moderne - Paris, Collection Hetzel E. Jung-Treuttel, 19, Rue de Lille - 1862.

Een paar jaren geleden zat ik eens op de banken van de grijze Sorbonne, onder het gehoor van Himly, professor in de aardrijkskunde. Ik wist dat de redenaar over Holland zou spreken; geen wonder dus dat ik niet verzuimde reeds bij den aanvang der les tegenwoordig te zijn. Welke zotheden werden ons verkondigd door dezen winderigen discipel van den grooten Karl Ritter! Holland, zeide hij, is *geheel* door den nijveren bewoner aan de baren der zee ontwel-

digd, maar loopt dan ook telkens gevaar door zijn ouden meester weder heroverd te worden. Nog onlangs hadden Bato's zonen een staaltje geleverd van grootsche volharding en wel begrepen eigenbelang: het Haarlemmer meer was drooggemalen en de actionnarissen mogten er zich nu reeds over verheugen dat hun kapitaal *honderd pro-cent* afwierp! 'Cent pour cent, Messieurs! ces braves Hollandais, ils gagnent cent pour cent dans cette entreprise étonnante!' Maar, wat den redenaar het meest in verrukking bragt, was dat ieder schrijver in ons land terstond een uitgever vindt. 'Croyez le bien, Messieurs, la Hollande est le pays le plus étrange du monde! Tout auteur y trouve un éditeur!'

In dit laatste opzigt had professor Himly het tamelijk bij het regte eind. Bij onze Fransche naburen, die thans de vreugde smaken een *krachtig* bewind te hebben, wordt de pers door vrij wat banden gekneld en kost het dien ten gevolge zelfs aan uitstekende mannen soms oneindige moeite een uitgever te vinden. Een autocratisch bestuur en vrijheid der pers kunnen niet vreedzaam wonen onder een en hetzelfde dak; zij zijn van nature doodsvijanden en hebben geen ander doel dan elkander te verjagen. Bij ons bloeit de persvrijheid en werpt zij jaarlijks tal van rijpe en onrijpe vruchten af. Niettegenstaande de schraalheid der honoraria, ondanks de beperktheid van het debiet, wordt er in dit kleine landje wanhopig veel geschreven en gedrukt. Indien hier, gelijk in Frankrijk, aan een der ministeries ambtenaars waren aangesteld, die het geschrijf, dat dagelijks in de wijde wereld gezonden wordt, doorpluizen moesten, waarlijk, zij zouden heel wat werk te verrigten hebben. Er zijn in Holland auteurs, die door niemand begrepen en door niemand gelezen worden; nogthans pronken hun namen op lijvige boeken. Er zijn in Holland dichters, reisbeschrijvers, die stelen als raven: ieder weet waar het oorspronkelijke te lezen staat: nogthans wordt het plagiaat in prachtuitgave der goê gemeente aangeboden. Er zijn in Holland knoeijers, wier barbaarsche stijl, om van dezen slechts te gewagen, ieder welgeaard landgenoot het kippevel op het lijf jaagt: wij zien hun werken in tal van dagbladen aangekondigd, in tal van tijdschriften gerecenseerd. En toch raad ik niemand aan om het boek van den heer Arbousse-Bastide: le Christianisme et l'esprit moderne, in onze moedertaal te vertolken, want in dit enkele geval durf ik voorspellen dat het hoogst bezwaarlijk zou zijn een uitgever te vinden. Dit boek is niet voor Holland geschikt. Het behoort tot een genre, dat ons tamelijk tegen de borst stuit. Op ligtzinnigen en verwaten toon wordt er in gepolemiseerd tegen het Catholicisme. Wij gevoelen geen behoefte om tegen Rome's Kerk op leven en dood strijd te voeren. Het protestantisme heeft hier te lande sedert geruimen tijd de zege bevochten. Het vereenigt onder zijn banier schier in alle gewesten de gegoede en beschaafde klassen. Het is één geworden met onze geschiedenis, onze zedeleer, ons gansche maatschappelijk bestaan. Het heeft diepe wortelen geschoten in onze wijze van denken, gevoelen en spreken. Zelfs de Catholieken ademen hier een protestantschen dampkring in en deelen in overtuigingen van protestantschen oorsprong. In Frankrijk staan de zaken gansch anders geschapen. Het catholi-

cisme leeft er in de lucht, het is vleesch en bloed bij de groote massa. Er zijn weinige Franschen, die de mate van protestantsche zelfstandigheid verworven hebben, welke noodig is om een *individu* te zijn. De Franschman is gepraedestineerd om te gehoorzamen, zoo niet aan de wet, dan toch aan den afgod van den dag: aan de publieke opinie. Hij is een bij uitstek gezellig wezen, hij staat ongaarne gansch alleen, op eigen voeten, hij vindt het belagchelijk, verwaand, gevaarlijk anders te denken en te spreken dan zij die hem omringen. Ook wanneer men in Frankrijk met Protestanten in aanraking komt, bespeurt men terstond dat zij onder een gansch anderen hemel leven dan wij. Men kan zweren bij de confessie van Augsburg of bij die van Calvijn, men kan op een protestantsch kerkregister zijn ingeschreven, zonder iets anders te zijn dan een vermomd Catholiek. Het meerendeel van Frankrijk's Protestanten heeft niet het minste begrip van gewetensvrijheid. Zij vertellen u in vollen ernst dat dit de zwakke zijde van het protestantisme is, dat niet alle Protestanten hetzelfde gelooven. Zij zijn het in den grond met Bossuet eens, die leerde dat het protestantisme door het verschil van zijne vormen gevonnisd werd. Zij begrijpen geen godsdienst noch Kerk zonder hetzij dan een papieren of vleeschelijken paus. Zij slaan de handen vol verbazing in elkander, wanneer hun wordt onder het oog gebragt dat uniformiteit op leerstellig of godsdienstig gebied zoo wat hetzelfde als dood beteekent. Zij meenen voortdurend dat eenige dogmen en uitwendige praktijken de wezenlijke verschilpunten zijn tusschen catholicisme en protestantisme. Zij zien voorbij dat deze twee geheel uiteenloopende wereld- en levensbeschouwingen zijn.

Wordt het protestantisme door de meeste Protestanten zelve in Frankrijk slecht begrepen, met de Catholieken is het natuurlijk nog veel erger gesteld! Bij dezen zijn nog altijd de bespottelijkste sprookjes aangaande den oorsprong en het wezen van het protestantisme gangbare munt. Ik heb een van Frankrijk's meest gevierde prelaten in de Notre-Dame hooren getuigen dat in de zestiende eeuw op goddelooze wijze door een trouwlustigen monnik de eenheid der Katholieke Kerk verbroken was. De redenaar schilderde ons Luther eenzaam door Germanien's wouden zwervende en gefolterd, voortgezweept door het bewustzijn van zijn groven misstap; nergens vond hij rust noch duur; zoo heerlijk zongen de vogels boven zijn hoofd en zoo liefelijk drongen de zonnestralen door het ruischende gebladerte, maar zijn ziele was ontstemd en het schoone tafereel, dat hem omringde, deed hem des te beter de zwartheid bespeuren van zijn eigen gemoed. Een anderen keer hoorde ik den abt Bautain verhalen dat bij gelegenheid van een avondmaalsviering een Engelsch leeraar een stukske van het gezegende brood vallen liet en het, o gruwel! eenvoudig wegstiet met den voet. Door dergelijke anecdoten tracht een beroemd, vrijzinnig catholiek leeraar, wiens gehoorzaal in de Sorbonne telkenmale eivol gevonden wordt, het protestantisme aan de kaak te stellen.

In ons land, wij herhalen het, is polemiek tegen het catholicisme waarachtig overbodig. Als een heilzaam zuurdeeg verspreidt zich sedert lang de protestantsche geest van zelfstandigheid door het gansche volk. Ook hebben wij geen

reden om de listige volgelingen van Loyola te duchten, daar hun invloed met de vrijheid van drukpers onbestaanbaar is. Het zijn slechts onnoozelen die hier te lande en in onzen tijd nog allerwege gewrochten van Jezuiten speuren. Maar wij begrijpen volkomen dat een ijverig Protestant in Frankrijk zich opgewekt gevoelen kan om aan te toonen dat vrijheid van onderzoek en verdraagzaamheid onmisbare elementen zijn van deze negentiende eeuw, dat voorts het echte catholicisme met zelfstandigheid, vooruitgang en godsdienst des harten onbestaanbaar is. Doch aan hem, die zoodanige taak vrijwillig op zijn schouders laadt, stellen wij dezen eisch, dat hij ernstig, bescheiden, eenvoudig zij. De heer Arbousse-Bastide daarentegen is kwasterig; hij zoekt niet harten te winnen, maar effect te maken, hij wil niet overreden, maar schitteren, hij vindt zijn kracht in dwaze tegenstellingen. Mij walgt de luchtige betoogtrant, dien deze man bij het bespreken van heilige zaken in praktijk brengt. Niets ducht hij zoo zeer als natuurlijk, ongedwongen, opregt te zijn. Il a peur du lieu commun! Hij spreekt in aphorismen, hij declameert zonder ophouden. Christus wordt door hem genoemd: *le jeune homme de dixneuf siècles.* Telkens apostropheert hij *le Génie du mal* en *le Génie des ténèbres.* Hij beweert zijne eeuw met het Christendom te willen verzoenen en kent geen ander doel dan voor bombast lof te oogsten. In zijn gansche boek is geen enkel treffend gezegde, geen enkel woord, dat de snaren raakt onzer ziel, geene enkele bladzijde, die ons voor den schrijver achting, liefde, bewondering inboezemt. Ook zouden wij nimmer op den inval zijn gekomen om deze pennevrucht hier ter sprake te brengen, indien wij niet tot onze verbazing door de redacteurs van drie geachte tijdschriften om een aankondiging waren aangezocht. Het schijnt dus dat de heer Arbousse-Bastide tot voordeel van zijn beurs en van die zijns uitgevers zich een weg door Holland zoekt te banen. Hij is als schrijver in Frankrijk ter naauwernood bekend; laat hem hier te lande maar geheel onbekend blijven. Wij willen nogtans de eerste bladzijde van zijn boek mededeelen, welke, schoon zeer gezwollen, buiten twijfel de beste is. Indien iemand met holle klanken dweept en na lezing van dit proefje het boek bestelt, zoo zal hij niet bekocht zijn, want ook de 325 overige pagina's zijn gelijk deze eerste een mislukte nabootsing van den gansch niet onberispelijken, maar toch waarachtig dichterlijken stijl van den grooten Lamennais.

'Il règne un immense malentendu entre le Christianisme et le XIXe siècle.

L'un est le fils de l'autre, cela est certain: et ils ne se reconnaissent pas; et ils se combattent, visière baissée.

Il est vrai que ce fils est peut-être un peu le fils prodigue; mais il est vrai aussi qu'un mystérieux essaim de mauvais esprits sortis de la nuit semble prendre à tâche de condenser les ténèbres entre le vrai Christ et le monde moderne.

Fiat lux! avait dit Dieu. - *Fiant tenebrae!* se sont écriés ces noirs Génies, - *et tenebrae factae sunt.* Oui, pour le malheur de l'humanité, ils ont réussi à parodier l'oeuvre de Dieu et à faire des ténèbres.

Lecteur, rien de pire que la nuit. Sous son voile funèbre un ami peut vous sembler un effrayant fantôme. Le

Christ lui-même apparaissant de nuit, à ses apôtres, sur le lac agité, leur fit peur. Chose étrange! ils n'avaient pas peur de la tempête, et ils avaient peur du Libérateur!

C'est juste ce que fait le XIXe siécle.

Mais aussi, il faut bien le reconnaître, il n'est rien que l'on n'ait entrepris pour lui donner le change à l'endroit du Christ. Depuis Hérode qui le revêtait de pourpre, jusqu'au duc d'Albe qui le revêtait de pourpre aussi (à sa manière!), jusqu'à Voltaire qui le dépouillait pour le livrer aux coups de fouet du ridicule, le pauvre Nazaréen a été travesti, dénaturé, et livré au monde dont il a été tantôt la risée, tantôt la terreur.

La nuit, le préjugé, le malentendu, voilà la grande ressource du Génie du mal pour brouiller les amis, pour brouiller les familles, pour brouiller l'âme de l'homme avec le bon vouloir de Dieu.'

Reeds genoeg. Indien ons dit als het werk van een zestienjarigen Franschen schoolknaap werd ter hand gesteld, zouden wij niet opgetogen zijn. De heer Arbousse-Bastide moet nog groote vorderingen maken in de kunst van declameren, voor dat hij onze bewondering wekken zal. Maar bovenal is hij geen gezalfde des Heeren. Hij brandt onheilig vuur op het altaar Gods. Hij verstaat de kunst niet om den Christus nader te brengen aan de harten zijner landgenooten. Laat hem maar verwonderd zijn dat wakkere scheepslui sidderen voor een spook. Wij zullen niet trachten hem van zijn verbazing te genezen.

Dit nog ter nadere karakterizering van het boek van den heer Arbousse-Bastide. De beroemde staatsman Guizot, schoon zelf Protestant, heeft eenige jaren geleden op zijne d.i. meesterlijke wijze de stelling toegelicht en verdedigd dat het protestantisme, een plant van Germaanschen bodem, niet bestemd zou zijn om in de Romaansche landen vasten wortel te schieten. Tegen deze overtuiging is de ook hier te lande zoo goed bekende predikant Athanase Coquerel in eene omvangrijke brochure met klem van redenen en keur van uitdrukkingen te velde getrokken. Guizot heeft echter niet gemeend dat hij verslagen was; hij hoopt en verwacht voortdurend dat het catholicisme, volgens hem de eenig mogelijke godsdienst in Frankrijk en een groot deel van Europa, zonder zijn eigenaardig godsdienstig karakter op te offeren, zich nogtans met de denkbeelden, gevoelens en instellingen, welke meer en meer in de beschaafde wereld de zegepraal behalen, opregt zal weten te verzoenen. Van daar dat Guizot partij trekt vóór het wereldlijk bestuur des Pausen en tegen de aanmatigingen van het naar eenheid dorstende Italiaansche volk. Het werk van den heer Arbousse-Bastide is geschreven ten einde aan Guizot's optimistische beschouwing van het catholicisme den bodem in te slaan. Onze auteur beweert dat er slechts ééne godsdienst is, welke ten volle de behoeften van den tegenwoordigen tijd bevredigen kan: het protestantisme namelijk, of anders gezegd, het waarachtige, oorspronkelijke christendom. Echter wil hij er rond voor uitkomen dat deze godsdienst met de erkenning van het in onze dagen zoo geschuwde wonder staat of valt. Wij laten deze meening natuurlijk gansch voor zijne rekening en vragen slechts op welken weg hij het wonder tracht aannemelijk te maken. Het hoofdstuk, waarin de *question brûlante du jour* behandeld

wordt, is getiteld: *vue intérieure du christianisme*, en begint met deze woorden: ‘On m'arrête par un seul mot sur le seuil même de mon sujet: *le surnaturel!* Vous admettez le surnaturel! Ce siècle n'est pas porté à croire au miracle. L'esprit moderne part de ce principe: ‘qu'il ne saurait y avoir de rapports entre un ordre surnaturel et la science philosophique.’ - Mais ce principe lui-même est-il philosophique? Que savons nous de l'ordre surnaturel? Que pouvons nous en dire a priori? Avons nous le droit de le nier plutôt que de l'affirmer? Tout au plus pouvons nous affirmer que si le surnaturel - ou pour sortir du terme abstrait et appeler la chose par son nom, - si Dieu intervient dans l'histoire, ce sera de manière à ne pas troubler les axiomes philosophiques et moraux. (Ergo: God kan wel de natuurwetten, maar niet de zedewetten verbreken. God kan wel de wet der zwaartekracht opheffen, maar niet aan Abraham de slachting van zijn zoon gebieden. Wanneer is onzen auteur geopenbaard dat God, in den gewonen supra-naturalistischen zin des woords, op stoffelijk terrein *wel*, maar op zedelijk gebied *niet almagtig* is?) Mais qui osera défendre à Dieu d'intervenir, si bon lui semble et quand bon lui semble, dans les choses humaines? (Men ziet het: de erkenning van het bovennatuurlijke en die van Gods werkzaamheid in de menschenwereld is volgens onzen auteur eenerlei. Wanneer God geen wonderen wrocht, zit Hij een poos stil. Edele theologie! Daarenboven: het is nooit de vraag geweest of God wonderen *mag* doen, maar of God wonderen *doet.* Niemand is krankzinnig genoeg om aan den Heer van hemel en aarde, als ware Hij een onderdaan des menschen, verlof te schenken of te weigeren. ‘Un tel homme serait un fou, qu'il faudrait enfermer,’ zegt teregt Rousseau. ‘Toutes les philosophies qui tendent à interdire à Dieu ce droit d'intervention sont des philosophies plus ou moins panthéistes, qui assujettissent Dieu à des lois, ou mieux, qui font de Dieu une loi. Or de quel droit lie-t-on Dieu avec les chaînes d'une logique présomptueuse? De quel droit lui fait-on une majesté qui l'attache au rivage de l'éternité et ne lui permet pas de se mêler, selon sa volonté, à ce qui passe dans le temps? Si l'on trouve la création acceptable au point de vue philosophique, pourquoi, après avoir admis que Dieu est entré une fois dans le temps et le mouvement, trouverait-t-on inadmissible qu'il y fût entré d'autres fois?’ Na aldus zijn onderwerp te hebben ingeleid, komt onze auteur, een paar bladzijden later, met zijn christelijke geloofsbelijdenis voor den dag. Hij acht haar belangrijk genoeg om allen, die Fransch lezen, te worden medegedeeld. ‘Nous croyons donc, nous chrétiens, au Dieu créateur; et, *comme conséquence*, à son intervention dans l'histoire. Nous admettons, avec M. Jules Simon, que la création est le plus incompréhensible des mystères; mais, comme l'éternité du monde nous paraît plus inintelligible encore et contradictoire en soi, (waarom is de eeuwigheid der wereld eene tegenstrijdigheid? de Schrijver vergeet het ons te zeggen,) il nous semble plus rationnel d'admettre un Dieu personnel, extra-mondain, créant la matière, *non pas de rien*, *mais de la substance de sa volonté.*’ Dit laatste is in het bijzonder onzin. Zij, die de schepping uit niets voorstaan, hebben daar

nooit mede bedoeld dat er zelfs geen willend Schepper noodig zou zijn geweest om haar voort te brengen. Doch laat ons dankbaar zijn, daar de heer Arbousse-Bastide de moeite zich heeft willen getroosten om aan het publiek kenbaar te maken wat hij al zoo gelooft en wat hem al zoo onbegrijpelijk en redelijk toeschijnt. Het moge ons thans voldoende zijn te weten dat de heer Arbousse-Bastide mirakelen kan aannemen, omdat hij God als Schepper vereert. De steller van deze regelen heeft nog een schuld te lossen. Voor eenige maanden nam hij de taak op zich om het jongste boek van den hoogleeraar Hoekstra in dit tijdschrift aan te kondigen. Het zij hem vergund bij deze gelegenheid zijne gelofte voor een deel te vervullen door de mededeeling van eene hoogst merkwaardige bladzijde uit genoemd werk, welke ook over mirakelen en schepping handelt en misschien bij magte is om de waarde en de kracht van het zoo geliefde argument van den heer Arbousse-Bastide in het helderste daglicht te stellen.

'Wanneer wij het begrip *schepping uit niets* problematisch uitspreken, dan mogen wij daarom niet gerekend worden, het bedekt te negéren. Integendeel, volgens mijn gevoelen beveelt de hypothese der *schepping uit niets* zich, tot nog toe, uit een godsdienstig oogpunt boven iedere andere aan; maar toch - dit zie men niet voorbij! - alleen als asylum ignorantiae, of als noodzakelijk *rustpunt* voor eene reeks van gedachten.

Wanneer sommigen aan de hypothese der schepping uit niets evenwel eene hoogere waarde toekennen, en haar òf als *uitgangspunt* voor eene reeks van gedachten, òf zelfs als (analogieschen) *bewijsgrond* voor andere onverklaarbare feiten gebruiken, dan bewijzen zij alleen, dat het hun aan duidelijk inzigt in de wetenschappelijke waarde en beteekenis van dergelijke hypothesen ontbreekt, en verraden zij daardoor gemis van geoefendheid in het denken. De redenering: "*schepping uit niets* is een wonder, bewijst alzoo het supranaturalisme, geeft ons derhalve het regt, om ook elders supranaturalistisch te verklaren;" deze redenering schijnt zoo klaar en eenvoudig! En het begrip *schepping uit niets* zelf schijnt op zoo goeden grondslag te rusten! Immers de geologische wetenschap toont aan, dat de aarde perioden gehad heeft, in welke zij niet bewoonbaar was; een andere tak der wetenschap ontneemt aan de hypothese der *generatio aequivoca* hoe langer zoo meer het regt van bestaan. Zoo staan zij, die de *schepping uit niets* ontkennen, geheel verlegen*)! *Fateor!* Zij zelven erkennen ook, dat uit deze praemissen volgt: "Hoe de eerste menschen (eerste dieren, enz.) op deze aarde ontstaan zijn, daarvan weten wij niets." Evenwel, uit de erkenning van onwetendheid van hunnen kant volgt nog niet dadelijk, dat eene of andere hypothese, door u of mij voorgestaan, wetenschappelijk geregtvaardigd, of dat zij iets anders zou zijn dan een *asylum ignorantiae.* Immers het begrip *schepping uit niets* is eene zamenvoeging van twee voorstellingen, wier verbinding zich zelfs in het afgetrokken denken niet eens voltrekken laat. Zoo zijn wij dan verpligt, deze hypothese tot de orde te roepen, zoodra als zij zich inbeeldt, iets

*) Ingrijpen in de bestaande schepping, door het te voorschijn roepen van wezens, feiten, toestanden, die niet uit het bestaande konden ontstaan, is evenzeer schepping uit niets, als de schepping van het heelal enkel door den wil van God.

meer te wezen dan een *rustpunt* voor het denken. Een eigenlijk *begrip* is deze hypothese niet. Alleen daarom kunnen wij haar laten gelden, hoewel *alleen* als *slotgedachte* voor eene reeks van gedachten, omdat wij ons bewust zijn, dat het goddelijk bestaan, denken, leven en werken van zoodanigen aard is, dat het toch nooit door menschelijke *begrippen* uitgedrukt of afgebeeld worden kan. Maar om deze zelfde reden kunnen wij haar ook eenig en alleen laten gelden als *uitsluitend* en *onmededeelbaar* praerogatief van de Godheid, zonder eenige verdere consequentie.

Dit was reeds geschreven, vóór dat ik kennis maakte met de voorlezingen van A.F. Reitsma over: *De Moderne Theologie beoordeeld uit het standpunt der moderne natuur- en wereldbeschouwing.* Ik heb geene reden gevonden er iets aan te veranderen. De redenering van dezen geleerde is reeds beoordeeld door enkele oude Grieksche wijzen, b.v. door Aristoteles: "In het systeem van Anaxagoras, zegt hij, is het goddelijk verstand één der factoren van de wereldschepping. Namelijk, als de man er geen raad meer meê weet, om iets uit natuurnoodzakelijkheid te verklaren, dan sleept hij er het goddelijk verstand bij, maar bij al het overige beschouwt hij veel liever alles anders als oorzaak van het gewordene, dan het goddelijk verstand." Aristoteles zegt derhalve, met andere woorden, dat de *Nous* (het goddelijk verstand, de Godheid) bij Anaxagoras een regte Deus ex machinâ, een asylum ignorantiae is. Indien toch slechts de onverklaarbaarheid van één enkel feit in de wereld (de wording der schepselen-soorten) ons dringt, om tot de hypothese van den scheppenden *Nous* onze toevlugt te nemen, terwijl al het overige uit de natuur te verklaren zou zijn, dan is de grond dezer hypothese zoo zwak, dat wij beter doen met Job op zulke vragen, als ook hem door Jehova werden voorgesteld, te zeggen: "wij zijn te gering, en leggen de hand op den mond; wij hebben gesproken over hetgeen wij niet verstonden, dingen, voor ons te wonderbaar, die wij niet wisten." Voeg er bij dat de redenering rust op het besluit *ab inscitiâ ad non esse*: "Wat in de tegenwoordige periode der ontwikkeling van het aardorganisme niet meer plaats heeft, en derhalve onmogelijk schijnt, dat moet ook onmogelijk geweest zijn in eene vroegere, van de tegenwoordige veelzins verschillende periode der aarde." Tegenover dit onwettig besluit herinneren wij aan hetgeen reeds door Lucretius, wiens hypothetische oplossing van dit raadsel wij voor zijne rekening laten, gezegd is: "De aarde is te vergelijken met eene vrouw wier vruchtbaarheid ook een einde neemt en uitgeput is, als zij hooger leeftijd bereikt. In zulk een leeftijd van gebroken en uitgeputte baarkracht verkeert de aarde thans."'

Wij vragen geen verschooning voor dit breede citaat. Liever dan den heer Arbousse-Bastide en diens geestverwanten zelve te bestrijden, verkozen wij een voortreffelijke bladzijde uit een boek mede te deelen, dat waarschijnlijk door de meeste lezers van *de Tijdspiegel* niet genoten zal zijn.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk.
Schets der Parijsche Universiteit.
(Vervolg.)

III.
Artisten - Studentenleven - Colléges, de Sorbonne - Trapsgewijze casernéring der studenten - Pedagogieën - Rooster der werkzaamheden op de school van Jan Standonck.

De geschiedenis van Frankrijk is - om een Sallustiaanschen aanloop tot dit hoofdstuk te nemen - in veel opzigten de aanwijzing hoe de geest van materiëele discipline zich over een natie kan uitbreiden, hoe het administratief en reglementair element zich krachtig in een land ontwikkelen kan. Mr. W. van Goltstein zeide zeer juist van Engeland (Gids, Dec. 61): ‘Even als de letter, in de schors van den jeugdigen stam gesneden, met den boom, zoo is de staatkundige vrijheid met het Britsche volk zelf groot geworden.’ Maar terwijl in Engeland het individu zich ontwikkelde en zijne ontwikkeling afspiegelde in den collectieven staat, heeft Frankrijk bij alle overwigt van staatkundigen invloed nooit staatkundige vrijheid genoten; en wanneer somwijlen de natie, in een vleugje van helderziendheid, het monster van 't absolutisme zocht te dooden, dan zette zij - om Tocquevilles woorden te bezigen - het hoofd der Vrijheid op een slavenromp. 't Zal later, als we komen aan 't lycée impérial, meer bijzonder onze taak zijn met tal van bewijzen uit het schooldepartement te staven, wat Margadant in zijn ‘Teeken des tijds’ met zienerstaal verkondde (Gids, Jan. '62): ‘Vergetende dat de bron van alle ellende en lijden, ook op maatschappelijk gebied, niet buiten maar in den mensch ligt, dat alzoo waarachtige hervorming van den enkelen mensch moet uitgaan en met het zedelijk leven aanvangen, heeft zij (de revolutie van '89) zich gevleid door staatsverandering, door wetgeving en regeringsmiddelen het kwaad, de zonde, te kunnen overwinnen, woedende tegen de takken, terwijl zij den boom onaangeroerd liet’[*)]. Maar het is treffend ditzelfde Fransche karakter reeds op de eerste bladen van 't Geschiedboek der Parijsche Universiteit te zien uitkomen: verwaarloozing van 't zedelijk beginsel - drukke ontwikkeling van den Franschen *esprit* en van 't redeneerorgaan - sterke banden, bij menigte om 't zwakke vat gelegd, ten einde 't gevaar eener uitbarsting van 't jonge leven te keeren. Margadants woorden vinden reeds in de vroegere lotgevallen der facultas artium hunne bevestiging.

Het houweel van Napoléon III heeft duchtig 't *Quartier latin* doorwoeld. Dit middeleeuwsch studieoord - de *Illustration* gaf er in 1860 en 61 teekeningen van - heeft menig gewijd plekje bij 't ‘Paris Nouveau Illustré’ ingeboet: toch

*) Nous nous en prenons aux institutions et aux lois du mal que nous faisons nous-mêmes. Guizot, Mémoires III, 85.

is volgens Hachettes kaart bij Baedekers Guide van 1860 de *rue du fouarre* in dien chaos niet opgegaan. De *rue du fouarre*, *vicus straminis* of *straminum* (stroostraat) was de schoolstraat bij uitnemendheid, waar elk magister regens een lokaal had (*scholae* plur. tant.), hem jaarlijks door zijne natie toegewezen. Het eenige ameublement was een hooge stoel en een lessenaar voor den docent: de leerlingen zaten ter aarde, 's zomers op gras, 's winters op stroo (*feurre*, dat daartoe in de straat te koop was), - een houding nog door kardinaal d'Estouteville in zijn statuut van 1452 aangeprezen 'ut - zegt hij - occasio superbiae a juvenibus secludatur.'

De Bedelmonniken buiten rekening latende, kunnen wij het getal studenten in den bloeijendsten tijd der Un. (de tweede helften der 14de en der 15de eeuw) op hoogstens 1500, dat der docenten op 200 stellen, aldus verdeeld:

	Art.	**Theol.**	**Decret.**	**Med.**
Stud.	1000	100	20	20
Bacal.	270	70	9	10
Mag. reg.	120	40	20	30

Uit deze cijfers blijkt het overwigt der artisten faculteit en uit den leeftijd der artistae (12, 14 jaar als zij aankwamen) de vreemde verhouding der 4 faculteiten onderling. De facultas artium was de derde stand in den universitairen staat: zij was de voedende hoofdbron der andere, kleine faculteiten. Haar studiën kwamen overeen met die der hoogste klassen eener Latijnsche school, of liever met de *classes de troisième*, *seconde*, *rhétorique* en *philosophie* van een modern lycée.

Gelijk reeds de pauselijke legaat Robert van Courçon in 1215 verordend en paus Gregorius IX bij bulle van 't jaar 1231 uitdrukkelijk had geëischt, sloten de leerlingen zich bij hunne komst aan één der meesters aan. Zij gingen met hem om op zeer vertrouwelijken voet: hij eischte hunne invrijheidstelling als de prévôt hen had opgesloten in 't Châtelet: hij zat vóór bij hunne acta ter verkrijging van academische graden: hij sprák voor hen bij de natie of faculteit, als ze een verlof of gunst te vragen hadden. Bij voorkeur hechtten zij zich aan een meester uit hun eigen land om gemakkelijker met hem te kunnen omgaan en zijn hulp te genieten buiten de les; studenten en meesters eener zelfde natie woonden zeer dikwijls in hetzelfde huis en aten aan denzelfden disch*).

De meeste scholares bekwaamden zich voor 't onderwijzersvak, met het vooruitzigt eerlang de ambtgenooten hunner docenten te worden: deze waren grootendeels zeer jong: men kon candidaat op 14-, meester in de vrije kunsten op 21jarigen leeftijd zijn - ziedaar zooveel redenen van toenadering: de meesters stoeiden met de leerlingen, ja deden mede in hunne ongeregeldheden. In 1275 stelt de faculteit hen daarvoor verantwoordelijk. De magistri waren dus, als het ware, de makkers der studenten, met welk woord zij dikwijls hun auditorium aanspraken.

*) Zoo schrijft Pseudo-Boëthius op 't eind der 12de of in de eerste jaren der 13de eeuw in zijn boek 'de discipl. schol.' hetwelk R. Baco in zijn Opus maius citeert. Ik druk op den *datum*, omdat de stichting van Robert van Sorbon (1250) door sommige auteurs als iets geheel nieuws wordt voorgesteld. Zij was dat niet, gelijk straks blijken zal.

Groote ongelijkheid van fortuin, veel grooter dan tegenwoordig, bestond er onder de studenten der 13de eeuw†). Terwijl sommigen 10 Parijsche stuivers

†) Vgl. de uittreksels uit Jean de Hautevilles Archimetrius in 't ‘Par. Nouv. III.’ no. 2, p. 30.

(solidi parisienses) voor wekelijksche voeding uitgaven, bedelden zeer velen, op 't eerwaardig voorbeeld der Franciscanen, hun brood. Zij ontvingen het overschot der rijkeren, de oude schoenen en kleeren hunner meesters, schreven boeken af, veegden het huis aan, of waren de oppassers van aanzienlijke jongelieden en docenten§).

Onder zulk volkje orde te houden was moeijelijk. Zij bezochten niet alleen - gelijk dat na hen en elders door studerenden (en niet studerenden) geschiedde - herbergen en slechte plaatsen, en sprongen onbarmhartig om met de *groenen* (eigenaardig toen ter tijd, met zinspeling op jonge vogels, *béjaunes*, *geelbekken*, genoemd); maar zij pleegden ook daden waarvoor men tegenwoordig in het tuchthuis komt. Zij verbonden zich met deugnieten en garotters, spookten gewapend, in 't holle van den nacht, op straat, pleegden geweld, diefstal met inbraak en moord. - De feesten, door de natiën ter eere harer patroons gevierd, waren gelegenheden niet van stichting maar van lichtmisserij. Dan moest ook de nachtrust van den eenzamen burger het erg misgelden, en werd de weerlooze voorbijganger moedwillig aan boord geklampt. In 1276 speelden de Parijsche studenten met dobbelsteenen op 't altaar der kerk. - Willekeur was steeds het correctief der brooddronkenheid. De prévôt kerkerde herhaaldelijk en hield executie in weerwil aller privilegies. Aubriot - lezen we - hield er twee gevangenissen op na voor studenten, de eene noemde hij ‘rue du fouarre,’ de ander ‘le clôt-Bruneau.’ Wel is waar in hoogste instantie eischte de Universiteit regt, haar lessen en preken stakende: dan deed men haar regt: men leverde de schuldigen uit aan de geestelijke regtbank, die hen met haar gewone zachtheid behandelde. Zij verordende de zweep, waar de koord was verdiend.

Trouwens zulke zeden waren begrijpelijk onder een massa jongelieden die jong, aan zich zelve overgelaten, ver van 't ouderlijk huis, zonder zedelijke vorming, meerendeels in armoede opwiesen. Bovendien Parijs, de stad ‘vol ongenade’ van da Costa's dagen, was, in weerwil van haar Pré-aux-Clercs, in de 13de eeuw niet veel Arcadischer dan thans: getuige de bisschop en historicus Jacob van Vitry († 1244), die op dit punt aanteekent: ‘Meretrices publicae, ubique per vicos et plateas civitatis, passim ad lupanaria sua clericos transeuntes quasi per violentiam pertrahebant. Quodsi forte (!) ingredi recusarent, confestim eos Sodomitas, post ipsos conclamantes, dicebant. In una et eadem domo scholae erant superius, prostibula inferius. Ex una parte meretrices inter se et cum cerdonibus litigabant, ex alia parte disputantes et contentiose agentes clerici proclamabant*).’

Men kwam dan ook, door het volle gevoel der behoefte gedreven, reeds kort na de stichting der Universiteit, tot de vorming in haren schoot van inrigtingen die, eerst in zeer bescheiden vorm en zonder zich in 't minst zelfstandig te willen doen gelden, bestemd waren de wetenschap onschatbare diensten, te bewijzen, haar in de bange dagen van den ‘motus civicus’ voor algeheelen ondergang te behoeden en later, ja tot op heden, als modellen ter vorming van de belangrijkste onderwijsinrigtingen te dienen. Ik bedoel de *collegia*, *colléges*.

§) Zoo is, later, Ramus begonnen als knecht in 't Parijsche collége de Navarre.

*) v. Raumer IV, 31.

Van de willekeurige zamenwoning der leerlingen met hunnen meester (waartoe zij - gelijk wij zagen - van zelve en ook wettelijk werden genoopt) was er tot geregelde kosthuizen slechts ééne schrede. Dergelijke stichtingen verrezen eerlang. Zij ontsproten uit deernis met het lot der jongelieden die zonder leiding en vrienden in de groote stad aankwamen.

Mannen, die zelve de smarten dezer verlatenheid hadden ervaren, legden, nadat zij in hun vaderland waren wedergekeerd, in de wereldstad een toevlugtsoord aan voor diegene hunner landgenooten, die na hen derwaarts zouden trekken als pelgrims der wetenschap. Of wel een vroom geleerde, een milddadige vorstin waren begaan met de jeugd, die zij aan de inhaligheid der poorters of nog erger kwaad zagen prijs gegeven. Of, eindelijk, een ijverig docent betreurde de verstrooijing des geestes die het ongeregelde studentenleven medebragt: belangstellende in de regelmaat en de vorderingen der studie rigtte hij een huis in, waar rust en gemeenschap aan de studie bevorderlijk, waar een strenger tucht waarborg voor haar gelijkmatiger gang zoude zijn.

Reeds de 12de eeuw had 3 zulke collegies zien ontstaan: dat der ‘pauperes scholares’ van Graaf Robert de Dreux, het Deensch collegie door Denen, het Engelsche door de Engelsche natie gesticht. Zij gaven aan arme scholieren kost en inwoning, gemeenschappelijke huiselijke leiding en hulp bij 't onderwijs door een zoogenaamden *provisor.* Geen volledig en zelfstandig onderrigt verstrekten zij; hun bestemming was, hulpscholen voor 't openbaar onderwijs te zijn: al hun kweekelingen zonden zij uit naar de lessen der Universiteit.

In de 13de eeuw nam het aantal collegia verbazend toe, en de Universiteit bevorderde hunne verschijning, vooral uit het oogpunt van tucht. Het zoogenaamde collegium van Constantinopel voor jonge Grieken, dat der Mathurijnen, der ‘bons enfants’ (arme knapen) aan hetwelk Lodewijk de Heilige 10 livres toenmalig geld vermaakte, dat van St. Nicolaas aan 't Louvre, der Bernardijnen, der bons enfants van de straat St. Victor gingen de Sorbonne vóór, bij welke laatste wij, omdat zij een der sieraden van de Universiteit geworden is, een oogenblik willen stilstaan.

Het *collegium Sorbonicum* dat tot heden toe, ofschoon onder verschillende gestalten, zijn naam heeft gehandhaafd, en een tijdlang het *Orakel* was *der Kerk*, is van zeer luttel beginselen opgekomen. Zijn stichter was een eenvoudig, zedig theol. doctor, naar zijn geboorteplaats (het dorpje Sorbon, dep. Ard.) Robertus de Sorbona genoemd, laatstelijk canonicus te Parijs, kapelaan en vertrouweling van koning Lodewijk den Heilige. Welk een vrome ziel hij was blijkt uit zijn geschriften, onder anderen uit zijn preek ‘over 't geweten’ waarin hij Gods vragen bij 't jongste gerigt vergelijkt met het licentieexamen, dat de kanselier van Notre-Dame den theologen afnam.

Vóór Robert was er geen collegie te Parijs voor leeken die in de theologie studeerden. Om hun zulk een gelegenheid te verschaffen, bouwde hij in 1250 tegenover het paleis der Thermen (het tegenwoordige hôtel-Cluny) een huis voor 16 arme studenten in de theologie, 4 uit iedere natie. Alleen armen hadden toegang. Daarom heeft de Sorbonne nog lang na haar rijker, prachtiger herschepping door Richelieu - zie de gravure in 't Par. Nouv. Ill. - het tot ironie

geworden epitheton van ‘arme’ Sorbonne behouden. Robert beheerde het huis als provisor: zijn opvolgers moesten, naar luid der fundatiebul, door een commissie gekozen worden bestaande uit den kanselier, de theologische professoren, den rector der Universiteit en de procureurs der 4 natiën. De nieuwe stichting nam, bij 't reglement van 1255, ook arme magistri artium, op, en ontving nog bij Roberts leven uitbreiding doordien andere weldoeners het getal beurzen*) vergrootten en Robert later bij zijn boursiers ook dezulken toeliet die, genegen de voortreffelijke leiding van 't collége te genieten, zelve in staat waren de kosten der studie te bestrijden. Overigens vermoedt Hahn - ofschoon mij het feit onwaarschijnlijk voorkomt - dat de Sorbonne het eerst van alle colléges haar kweekelingen ook werkelijke lezingen over godgeleerdheid binnen hare muren geven liet, daar vermeld wordt dat Willem van St. Amour, Eudes van Douai en Laurens de Engelschman, drie bekende docenten die in den strijd met de Bedelmonniken (1249-1255) op den voorgrond traden, onderrigt gaven in de Sorbonne en het niet wel aan te nemen zou zijn dat deze zich als eenvoudige *maîtres-répétiteurs* hebben laten gebruiken.

Voor zijn eigentlijke, theologische school legde Robert, wederom uit eigen middelen, een kweekplaats aan in 't collége Calvi dat, bestemd om voorbereidend onderwijs te geven, den naam kreeg van kleine Sorbonne, gelijk er in den gevel stond:

Sorbona parva vocor, mater mea Sorbona maior.

Op de leest nu dezer Sorbona maior geschoeid, werden in de studiewijk, op den berg Ste-Gen., een groote menigte colléges gevestigd, waar *bursarii artistae* en *theologi* dak en voedsel vonden. De theologen gingen naar de kloosterscholen, de artisten naar den vicus straminis, om, zittende op een bos stroo dien ieder zich had aangeschaft*), de meesters te hooren. 50 collegia, sommigen voor vreemden, de meesten voor de nationes werden te P., volgens Thurots berekening, aangelegd.

In 't voorbijgaan zij hier opgemerkt, wat ook wel later en elders plaats vond, dat sommige bursarii niet ‘straf’ studeerden, maar het voor rekening eener fundatie zeer langzaam opnamen: er liepen kostgangers van 50 jaar; terwijl anderen beurzen hadden zonder in de termen der rei domesticae penuria te vallen.

*) 1. Bursa, crumena, bourse, β□ρσα, corium. 2. arca, ταμηε□ον, gazophylacium, sed proprie ad certos usus... In his bursis, seu arcis, reponebantur quae ad scholasticorum v.g. alimoniam spectabant, et quae in eum usum a viris piis erant legata. Bursarius cui ex bursis stipendia praestantur. D u c a n g e . - Die voor eigen rekening studeerden aan de Parijsche Universiteit heetten *écoliers*, *studiosi.* - De eerste benaming ging van Parijs naar Duitschland over: Bursch, Burschenschaft. In Italie daarentegen heetten *bursati* de *rijke* studenten die een geldbeurs omgegord hadden, in tegenstelling met de boursiers en Burschen. Vgl. v. Raumer IV, 350. - Gelijk men den studie*tijd* bij *maanden*, zoo berekende men aan de Parijsche Hoogeschool, het studie*geld* bij *beurzen* bijv. 4 bursae bij 't candidaats-examen, enz. Bij 't heffen van hoofdgeld en schoolhuur was ook iemands *beurs* de maatstaf waarnaar hij werd aangeslagen: ‘vera taxa bursarum quam procurator tenetur facere’ gelijk er staat in 't reg der Fr. N. Beurs beteekent nl. *de som die een examinandus voor zijn onderhoud besteedde*, daar niet onder gerekend kamerhuur en oppasser. ‘Omnia ordinarie consumpta et exposita in bursa - gelijk er staat in 't eedsformulier der candidaten in de kunsten - dumtaxat locagio hospitii et sallario famuli exclusis.’

*) Of dien de pedel hem leverde tegen vergoeding van 1 blanc en 2 penningen bij 't cand. ex. Uit het statuut der facultas art. van 1307 en dat van 1337 blijkt, dat men de kerken des zomers met gras, des winters met stroo bestrooide om daarop te zitten in plaats van op banken.

Een grillig licht, eindelijk, laat Michelet vallen op het inwendige der colléges van dit tijdstip, die hij in zijn

Histoire de Fr. aldus schetst: ‘Die kloosterrepublieken van arme jongelieden, zegt hij, waren vervuld met den onrustigsten geest, vooral in de dagen van 't schisma (1378-1417), toen de vorsten over al het kerkelijke beschikten en aan de universitairen den toegang tot kerkelijke inkomsten sloten. In die treurige woningen kwijnden, onder den invloed der toenmalige, dorre opvoeding, oude scholieren hopeloos weg. Vreemdsoortige levensbanen waren daar beschreven: men vond er lieden die, zonder familie, zonder vrienden, zonder kennis van de buitenwereld, een geheel leven gesleten hadden op de zolders van 't Latijnsche land, studérende uit gebrek aan olie bij maanlicht, levende van argumenten en vasten, en slechts afstijgende om op leven en dood te disputéren in 't slijk der stroostraat of van de place Maubert.’

Men moet zich echter, wat de tucht betreft, geen overdreven denkbeeld vormen van den invloed dezer colléges: 't was bijzonder voor theologen dat zij waren gesticht; het meeste rumoer kwam van den kant der artisten, en 200 boursiers - volgens de benadering van Thurot - op 1000 studenten bragten in den gang der zaken weinig verandering. Hoe men er toe gekomen is de *Martinets* (externes libres omdat zij als *schierzwaluwen* vrij rondzwierden) uit de gewelven der Un. te verjagen, d.i. hoe het meerendeel der studenten pensionnaires werd, en welk een belangrijke omwenteling in 't beheer der facultas artium, allengs voorbereid, eindelijk in de 15de eeuw haar beslag kreeg, dit, alsmede dat de oorzaak dezer omwenteling in het grammatica-onderwijs der middeleeuwen te zoeken is, zal blijken uit de volgende beschouwing.

Er was gewoonlijk aan ieder kathedraal een school verbonden, een soort van klein Seminarie waarin de knapen, voor het priesterambt bestemd, onderwezen werden. Daar leerden zij de beginselen der kundigheden, noodig voor hunnen stand: lezen, schrijven, grammatica,' berekenen der datums van den kerkelijken kalender, het kerkgezang. Dikwijls stond, omdat van 't kerkgezang veel werk werd gemaakt, de school onder 't bestuur van den *Cantor* (voorzanger). In kleinere steden was de kathedraalschool voldoende; in grootere, zooals P., bestonden er scholen voor lezen, schrijven en zelfs voor grammatica in iedere parochie. Maar men kon geen school openen zonder vergunning van den cantor, die deze slechts voor 1 jaar gaf. Hij bepaalde tevens voor ieder meester het getal en de sekse der discipelen en wees de boeken aan, waaruit gedoceerd worden moest. De een onderwees slechts lezen en schrijven, een ander bovendien grammatica. Dit woord *grammatica* had - gelijk wij reeds bij Bernhard van Chartres zagen - veel uitgestrekter beteekenis dan thans. Evenals in Quintilianus dagen omvatte de grammatica in de eeuw van Gerson niet alleen de kennis der taalwetten, maar ook de studie en verklaring der dichters. Sedert de logica uitsluitend gebied voerde in de facultas artium, doceerden de grammatici al wat betrekking heeft op literatuur, en bekwaamden zelfs regtstreeks voor de studiën der kunstenfaculteit door 't onderwijs in de beginselen der logica. Werkelijk omvatte hun onderwijs alles wat men heden in de lagere en middelbare school leert: er was toen niet en er is nooit vóór 1789 een zuivere lijn van afscheiding geweest tusschen de verschil-

lende trappen van onderwijs. Men kende er feitelijk slechts twee: het hooger onderwijs (theologie, regten, medicijnen) en 't voorbereidend onderwijs der artes, welke *primitivae* en *fundamentales* geheeten, het lezen, schrijven, de grammatica en logica bevatten. In dit voorbereidend onderwijs - over welks grenzen dikwijls strijd werd gevoerd door den cantor met de Universiteit - kan men drie graden onderscheiden. Op den laagsten trap leerde men lezen, schrijven en de beginselen der Latijnsche grammatica volgens Donatus' werk *de octo partibus*, met toepassing hiervan op de zedekundige disticha van Cato. In de tweede afdeeling bestudeerde men, volgens het Doctrinale van Alexander de Villadei de onregelmatigheden en afwijkingen van de taal, de syntaxis en prosodie; men verklaarde Latijnschè dichters zoo oude als de nieuwe van de 12de en 13de eeuw: men leerde de rhetorica van dien tijd, d.i. de formules die men gebruiken moet in brieven die men schrijft aan een Heer, aan een Bisschop, aan een Kapittel enz. en de beginselen van 't rekenen *(algorithmus)*. - In de 3de plaats kwamen de beginselen der logica, de *summulae* van Petrus Hispanus, een verkorting van 't Organon. Deze schreef men geheel af en leerde ze van buiten, ook zonder ze te begrijpen, gelijk Gerson verzekert. Dit onderwijs eindigde met den leeftijd van 12, 13 jaar, dan trad de knaap in de facultas artium.

De grammatica-scholen waren meest dagscholen. De kostscholen echter, toen *paedagogiae* geheeten (de licentiatus Beulet wordt als de eerste vermeld die te Parijs in 1392 eene pedagogie opende) schenen werkelijk ‘in een lang gevoelde behoefte te voorzien,’ immers zij worden zeer talrijk, ‘exuberanti paedagogorum multitudine’ schrijft Gerson, reeds vóór 1403. Zij werden bestuurd door een meester, *paedagogus*, bijgestaan door een ondermeester, *submonitor*, wien hij kost en inwoning gaf. Het reglement, door Gerson voor de kathedraalschool opgesteld, geeft een denkbeeld van de in die huizen gebruikelijke tucht. Daar moest zijn één meester voor 't onderwijs in grammatica en logica en één voor de 3 deelen van het kerkgezang. - De knapen zijn dag en nacht onder opzigt van een der meesters. Zij leeren grammatica en logica van dat ze opstaan tot aan 't middagmaal (10, 11 uur) en van het tehuiskomen van de vesper tot aan 't avondeten (6 uur). Elk zal den meester de fouten zijner kameraden - als daar zijn Fransch spreken, liegen, vloeken, praten in de kerk - aanbrengen op poene van zelf te worden gestraft. - De zweep was het gewone straftuig der middeleeuwen. Een vast huisraad der religieuse stiften, was zij niet alleen van oudsher het vademecum van den vromen kloosterling, die door de kastijding des vleesches zich den geest wilde opfrisschen uit den dommelenden telgang, maar zij werd tevens in de hand van den chef ter beheersching van den geest der inferieuren een bij uitnemendheid geschikt opvoedingsmiddel geoordeeld. Immers gemakkelijk en onmiddellijk toegepast, kon zij in hare aanwending als het ware wiskunstig worden berekend naar de zwaarte van 't vergrijp*).

De collegia waren bijna uitsluitend voor

*) Rathier, bisschop van Verona, in de 10de eeuw over opvoeding schrijvende gaf aan zijn werk dat hij aan een leerling opdroeg, niet den gewonen titel ‘over opvoeding’, maar den karakteristieken daarmede eensluidenden: *Serva dorsum!* ‘Pas op uw Rug!’

de theologie bestemd. Evenwel de grammatica was niet geheel misdeeld: 70 beurzen waren ook voor deze weggelegd. Het collége van Hubant was uitsluitend gesticht voor 6 grammatistae, die het verlaten moesten op 12-, 13jarigen leeftijd. In 1370 slichtte de kardinaal Jan van Dormans, insgelijks voor 6 grammatisten, een collége ingerigt als de pedagogieën. Een magister artium was directeur, bijgestaan door een ondermeester te zijner keuze en kosten: hij liet ook tegen een bepaalde som externes toe. Vele andere colléges hadden tevens een groep boursiers voor grammatica, waaruit eenigen tot boursiers in de andere faculteiten promoveerden. 't Collége van Navarre bijv. telde 20 boursiers voor grammatica, die een ware pedagogie vormden en boursiers afleverden aan zijn vereenigingen van artisten en theologen. Deze zamenkoppeling vond navolging. Er was geen groot verschil van leeftijd tusschen de studenten der artisten-faculteit en de grammatica-scholieren. Het onderwijs zelf dier faculteit geleek veel op dat der grammatica-scholen. Ook in deze sprak men uitsluitend Latijn, las men Latijn, leerde men lezen en schrijven in 't Latijn. De logica gaf den toon bij 't onderwijs in de grammatica, ja bij de verklaring der dichters. Het was dus natuurlijk dat de pedagogen tot aan de determinatie - het eerste artisten-examen - zelfs tot aan de licentie, de leerlingen behielden, door de ouders aan hunne zorg toevertrouwd. Zij bragten ze op de lessen ‘rue du fouarre’ en oefenden hen in 't disputéren. De eigenaars van stiften voor boursiers namen zelfs kostleerlingen aan, of verhuurden een gedeelte hunner localen aan pedagogen. Reeds in 1452 zijn, naar het schijnt, de meeste artisten in pensionnaten opgesloten.

De kunstenfaculteit begunstigde deze revolutie met al hare magt. Verarmd en verzwakt kon de Universiteit hare loszinnige kweekelingen niet beschermen tegen de aangewassen koninklijke magt: zelve leed zij vaak onder de wanördelijkheden harer telgen. Door ze op te sluiten in kostscholen plaatste zij ze onder het opzigt en de verantwoordelijkheid der pedagogen. In 1459 wilde de Fransche natie dat de externen of *Martinets* zouden wonen in de pedagogieën of daarbij gelegen huizen. Eindelijk besloot de facultas artium 1463 dat er geen testimonia van gehouden lessen (*cedulae*) zouden worden afgegeven, dan aan die studenten welke in een collége, pedagogie, in 't ouderlijk huis of bij eenig goed bekend lid der Universiteit om niet dienende, inwoonden. Van dat tijdstip af bevatten de colléges en pedagogieën schier alle artisten. 't Was echter onmogelijk de martinets geheel uit te roeijen. Men was verpligt ze te dulden, om niet verscheiden arme studenten uit te sluiten voor wie het kostgeld in de pedagogieën niet kon worden betaald.

Was de handhaving der uiterlijke tucht de reden van 't casernéren der artisten, ook om harentwil maakte men inbreuk op den alouden gang van het onderwijs. De uitgangen der scholieren, als gelegenheden tot wanorde, kromp men zooveel mogelijk in. De disputen in de Vasten en de cursus over moraal - twee lessen waartoe de kweekelingen der onderscheiden colléges opkwamen, maar waarbij duchtig gevochten, ja somtijds armen werden afgehakt - werden eenvoudig gestaakt. In 1489 wordt besloten dat de scholieren niet meer, ouder gewoonte, zullen gaan aan 't hoofd der processie

van de Universiteit. Dikwijls verbood de faculteit den pedagogen het uit wandelen gaan met hun leerlingen. - Ja de kostschool was het graf van 't oude regime. Had zij reeds, de vrije scholares in haren stiefmoederlijken schoot verzamelend, het otium der muzenzonen gebreideld, eerlang zou zij, door 't ontruimen van den vicus straminis, alle spoor van studenten uitwisschen in de straten van Parijs. Immers van zelf kwam men op de gedachte, dat het voor de orde daar buiten het geschiktst was, de artisten te huis zelf te onderwijzen, zooals men dat te allen tijde in theologie en grammatica had gedaan. Het collége van Navarre begon deze nieuwigheid: het liet door magistri de lessen geven binnenshuis, die de internen tot dusver ‘rue du fouarre’ hadden gehoord. Het voorbeeld vond navolging. Reeds onder Lodewijk XI (1461-1479) waren er 18 zulke scholen met volledigen leercursus in werking: 't onderwijs in de stroostraat verliep: de colléges, alle geleerdheid tot zich trekkend, stelden zich tot universitaire organen: langs dezen weg zijn de colléges van Navarre en Sorbonne (eerst gezamentlijk, later de Sorbonne alleen) er toe gekomen de theologische faculteit te vertegenwoordigen, gelijk wij later zullen zien. Men noemde de zoo volledig georganiseerde scholen *collegia pleni exercitii*, en de naam *collége de plein exercise* is aan dergelijke particuliere inrigtingen (bijv. het tegenwoordig collége Stanilas, rue Notre-Dame-des-Champs) tot in onzen tijd verbleven. Tot aan 't eind der 15de eeuw duren echter de lessen in den vicus straminis voort. Tusschen 1477 en '83, lezen wij, deelde de Picardische natie nog ouder gewoonte de scholen aan haar docenten uit. - Wat den nekslag gaf aan den gebruikelijken leergang, was de verpligting, den meesters omstreeks 1524 opgelegd, te wonen in de colléges en pensionnaten. D'Estouteville had in 1452 bepaald, dat de paedagogi hun' docenten kost en inwoning moesten geven. Sedert 1524 moest men wonen in een collége of goed ter naam staande pedagogie om te kunnen worden rector, procurator, decanus en intrans (kiezer); en wat betreft de verkiezing der intrantes, legde men in 1530 dit statuut zoo uit, dat men de meesters die buiten de coll. en pens. woonden, onbevoegd verklaarde, in de vergaderingen der natiën te stemmen of gestemd te worden. Van toen af moest het artistisch onderwijs wel bijna geheel in de coll. en pens. besloten zijn: - Ramus zag den laatsten meester sterven, die in de scholen der eens zoo woelige rue du fouarre had gedoceerd.

De pedagogieën staan, als voorbereidende scholen, uitsluitend onder 't gezag der kunstenfaculteit, aan wier onderwijs en beheer zij zich ongeregeld aansluiten. Slechts met verlof dier faculteit kon een magister artium een pedagogie openen. Hij sloot, als pedagoog, gewoonlijk voor één jaar een contract met elk zijner regentes, waarbij hij zich verbond tafel en inwoning, de docent onderwijs in eenig vak te zullen geven. De pedagogen die zich vestigden in collegia, maakten met de vereeniging der bursarii een huurcontract voor 2, 6, 9 jaren, betaalden voor elk hunner kweekelingen een zekere som aan 't collége, en de chef der bursarii behield aan zich het regt, bewijzen van studie (*signeta*) aan de kweekelingen uit te reiken.

Ziedaar 't beloop van 't middelbaar onderwijs tot aan de 16de eeuw: ziedaar den

oorsprong van 't kostschoolsysteem dat sedert tot op heden onverminderd in Frankrijk vigeert - een systeem door koningen en keizers gesanctioneerd, en door de welluidende stem van menig Minister van Openbaar Onderwijs geprezen, ofschoon zich naast die stem een vox populi doet hooren, die, waar zij niet gesmoord wordt, veel heeft van de Montalembert, Montégut, Cormenin, Corne, Lenormands uitspraken, door één hunner aldus geformuleerd: ‘Le casernement d'unemasse d'enfants entre quatre murailles est une action anti-nationale, anti-morale, anti-civique....

Esto! wij wegen ook nu nog dit oordeel niet, omdat wij ruimer data, moderner toestanden zullen hebben bij de beschouwing van 't lycée impérial. - Kardinaal d'Estouteville bevestigde het stelsel dat hij vond in zijn uitvoerig statuut van 't jaar 1452. Maar hij mogt van hooger hand de tucht aanschroeven, het uiterlijk hervormen; den geest verlevendigen en herscheppen kon hij niet. In ligchamelijke discipline zocht men, doch vruchteloos, heil. De zweepen der 15de eeuw waren tweemaal langer dan die der 14de. ‘C'était-là le progrès’ zegt Théry. En korter zullen voorzeker die van Jan Standonck niet geweest zijn, die als chef van 't collége van Montaigu*) een schoolreglement opstelde, waarmede hij, naar het schijnt, de ontberingen zijner eigene kindsheid op zijn kweekelingen wilde verhalen. Ziehier de rooster der werkzaamheden:

's Morgens van 4 tot 6 uur les;
om 6 uur mis;
van 8 tot 10 les;
van 10 tot 11 discussie en argumentie;
om 11 uur eten;
na het eten onderzoek der behandelde quaesties en overhoorde lessen of des zaturdags dispuut;
van 3 tot 5 les;
om 5 uur vesper;
van 5 tot 6 dispuut;
om 6 uur avondeten;
daarnaar tot half 8 onderzoek naar de behandelde quaesties en de lessen van den geheelen dag;
om half 8 avondzang;
om 8 uur 's winters, om 9 's zomers slapen.

‘Mons acutus, ingenium acutum, dentes acuti!’ philosopheerden de Partingtons der 16de eeuw, gedachtig aan 't hard régime, den harden jas en de harde boonen van den ‘Scherpenheuvel.’ - En wederom waren werken en vasten bij een onverbiddelijk strenge schooltucht schering en inslag op Montaigu, toen een der opvolgers van Jan Standonck, de omineuse Pierre Tempête, zijn scholieren deed zuchten en dichten:

Horrida Tempestas montem tubavit acutum.

En toch (het is kenmerkend voor den geest dier eeuw) genoot het collége van Montaigu*) bij grooten toeloop een groote vermaardheid.

*) Gesticht door den edelman Montaigu in 1314 afgebroken in 1844.

*) Véritable pénitencier des écoles où les boursiers vêtus d'une cape grossière de bois tanné, qui leur valait le nom de Capettes, vivaient de pain et de fèves. Dubreul. bij Théry, l.l. II, 48.

't Was op dezen Parijschen Olymp, dat eenmaal onder den drukkenden schoolscepter drie knapen neerzaten die, mannen geworden, den spottenden twijfel, de orthodoxe veerkracht en den gematigden hervormingsijver zouden vertegenwoordigen - Erasmus, Loyola en Calvin.

In een volgend hoofdstuk zullen wij hospitéren bij de lessen der fac. art.

(*Wordt vervolgd*).

A.H.A. EKKER.

Natuurkunde.

Een waar geneeskundige.

Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip. Redevoering ter aanvaarding van het hoogleraarsambt, door Dr. J.M. Schrant. Leiden, 1862.

Er was een tijd, dat holle schoonklinkende theoriën en machtspreuken méer golden dan eenvoudigheid en waarheid; en stond er een man op, die in zoo diep vervallen tijd tot de natuur terugkeerde, dan werd die man als een wonder beschouwd, en velen, aanbidders van de opgaande zon, haastten zich hem te volgen en eer te bewijzen; doch te naauwernood gingen eenige jaren voorbij, of de waanwijsheid stak het hoofd op, en spoedig was er wederom duisternis, waar nog maar eventjens een schemerend daglicht scheen aangebroken. - Zoo ging het met Hippocrates, zoo met Boerhaave en hun tijd; en zal dit ook in onze dagen het geval zijn nà de schoone redevoering van den hoogleeraar Schrant, die zich aansluit aan de rationeel-empirische richting, door eerstgenoemden met zooveel overtuiging als kracht ontwikkeld? Wij gelooven het niet: onze tijd kenmerkt zich te zeer door een streven naar waarheid, dan dat we bang behoeven te zijn voor dogmatici als Thessalus, Drako, Polybus, of scheppers van stelsels als het mechaniesch-dynamische (F. Hoffmann), of het animismus (Stahl); en toch, ook thans zien we mannen, uitstekende geesten, zich bezig houden met stelselmakerij, en eerbiedig zich krommen onder het juk, zich zelven op den schouder gelegd; we bedoelen den berlijnschen hoogleeraar Virchow, tegen wien velen te velde zijn getrokken, en daaronder ook onze Schrijver. Daarom is het een verblijdend teeken des tijds, dat we over een werkjen kunnen handelen, dat alle stelsels afkeurt als gebrekkig en eenzijdig; welks schrijver onze volle sympathie heeft verworven door juistheid in opmerking en duidelijkheid in voordracht.

Het zij ons vergund, in vluchtige trekken den hoogleeraar te doen kennen. Kort en juist begint de H. met het verschil in groei te leeren kennen van organische en anorganische lichamen; wijst op het onderscheid tusschen het stoomwerktuig en het levende organismus,

om dan, als het ware bij verrassing, te zeggen wat men onder de vis medicatrix naturae verstond. Na ons deze poësie te hebben benomen, betoogt de H. met recht, dat we juist door een onbevooroordeelde natuurbeschouwing en een onpartijdig onderzoek onzen geest tot Hooger zien opgevoerd; hij toont aan, dat kennis macht is, en bewijst, dat we door een goede methode in het natuuronderzoek het zóo ver brachten en nog veel verder zullen brengen. Die methode is hoogst eenvoudig: *waarneming*, *proefneming*, *nadenken;* en dat wel alléen in genoemde volgorde.

Thans gaat de H. over tot de algemeene ziektekunde, doorloopt verschillende meeningen over het begrip *ziekte*, toont zeer juist aan, dat men van algemeene en plaatselijke, in- en uitwendige ziekten niet mag of kan spreken, daar de eene gevolg is van de andere; dat de anatomische verandering in eenig weefsel ziekteverschijnsel, doch niet de ziekte zelve is, dat dus de anatomische diagnose geheel iets anders is dan de ziektediagnose. - Na de cellulairpathologie van Virchow met klem te hebben wederlegd, zegt de H. dat alleen de pathologische physiologie de ware weg is tot meerdere ontwikkeling der ziekteleer, omdat ziekteverschijnselen levensverschijnselen zijn.

Ten slotte geeft de H. zijn definitie van ziekte, en noemt als zoodanig iedere abnormale levenswijze van het dierlijke lichaam; ziekte is dus niet alleen negatie van gezondheid, daar ze een zeer positief karakter bezit. - Veel is er nog te arbeiden, voor de algemeene pathologie genoegsaam inzicht heeft verkregen van het physiologische verband, dat in iedere levenswijze in 's menschen lichaam het leven doet bestaan, voortduren, van gedaante veranderen.

Het deed ons genoegen zulke woorden te lezen, die ons, zoo we hopen, een stap voorwaarts zullen brengen op het gebied der therapie, hetgeen we toch als het kardinale punt moeten aanmerken, waarop de practicus het oog heeft gevestigd. De denkende arts heeft ten allen tijde *zieken* en geen *ziekten* behandeld; maar met hoeveel bezwaren heeft hij te kampen, hoeveel vooroordeelen te bestrijden, hoeveel eigenwijsheid te overwinnen! Iedereen wil middeltjens tegen zijn kwaal, hetzij dan wezenlijk of ingebeeld, en meent dat de kunde van den arts alleen bestaat in een recept te schrijven, ‘omdat er geen kwaal is, of er is ook een kruidjen voor gewassen,’ zoo als men zich naïef genoeg uitdrukt; doch, dit is een uitvloeisel van de redevoering van den heer Schrant, het rijk der specifike middelen is ten einde; velen hebben het in de laatste jaren den oorlog verklaard, en onze Schrijver heeft het voor altoos vernietigd: èn pathologie èn therapie gaan een nieuwe toekomst te gemoet. Zal deze ons doen kennen, wat we nog ontberen? Het moge waar zijn!

En welke is de indruk, dien de redevoering als zoodanig gemaakt heeft? - Doet het ons genoegen, dat we onze schoone moedertaal zien bezigen (het latijn toch doet meermalen denken aan de beeldspraak van nieuwen wijn in oude lederzakken), toch is het waar, dat de algemeene klacht over het gebruik van germanismen vooral op ons medici van toepassing blijkt te zijn; ook hier stuitten we een paar malen op overschatting,

wisselwerking, enz. Dit doet echter niets af tot het geheel, dat zeer logiesch is bewerkt, en ten bewijze strekt, dat de heer Schrant de hooge onderscheiding volkomen waardig is, hem te beurt gevallen.

Nog één opmerking: de tijd der stelsels, met grond kunnen we het zeggen, is voor altoos voorbij; de wetenschap is te schoon, te verheven, te goddelijk om bekneld te worden in het harnas der systemen; want, en dit geldt voor elk menschelijk weten,

> Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
> Und grün des Lebens goldner Baum.

'*s Gravenhage.*

Dr R. KRUL.

Een boek voor gezonde vrouwen.

Over ziekenverpleging, door Florence Nightingale. Uit het Engelsch vertaald door Mevr. Busken Huet, en van een woord van aanbeveling voorzien door Prof. Schneevoogt. Haarlem, J.J. Weeveringh, 1863.

Wie kent Miss Nightingale, de beroemde Engelsche pleegzuster niet, die de gevaren van eene verre reis en de besmetting in de steeds gevulde hospitalen heeft getrotseerd, waarin zoo menige strijder in den Krimoorlog zijn leven of een zijner ledematen heeft moeten laten? Wij kennen hare geschiedenis en zelfs hare gelaatstrekken uit de geïllustreerde Londonsche bladen en hebben allen onze bewondering en eerbied niet kunnen onthouden aan haar, die, als een type van de zelfopofferende liefde der vrouw, het éénige lichtpunt mag genoemd worden, dat de vreesselijke worsteling om Sebastopols bezit elken vriend des vredes aanbiedt. In haar geboorteland teruggekeerd heeft zij de vruchten van hare rijke ervaring nedergelegd in een geschrift dat, onder den titel van *Notes on nursing*, gretig ontvangen werd en meer dan ééne uitgave heeft beleefd. Het werd in de Hoogduitsche en Fransche talen overgebragt met aanbevelingen van Dr. Wolff, Daremberg en Guizot. Geen wonder dat Mevr. Busken Huet gemeend heeft een nuttig werk te verrigten door de lessen van deze volleerde pleegzuster onder het bereik te brengen van die Nederlandsche vrouwen, welke niet genoeg ervaren zijn in vreemde talen om zich uit het oorspronkelijke werk de kunst eigen te maken om, waar het noodig is, als verstandige verpleegsters op te treden.

De inleiding van Prof. Schneevoogt mag een waarborg te meer genoemd worden dat het boekje van Miss Nightingale inderdaad aanprijzing verdient. Maar toch wordt in die inleiding gewezen op enkele gebreken, die het werkje ontsieren en die zouden vermeden zijn, indien het vóór de uitgave door eene bevoegde hand ware verbeterd. Het is waar, die aanmerkingen zijn daar slechts ter loops en in zeer verzachtende bewoordingen aangestipt en dit kon wel niet anders omdat eene aanbevelende voorrede geene gestrenge kritiek toelaat. ‘Nooit echter,

zegt Prof. Schneevoogt, begeeft zij zich zoover of zoo vermetel op vreemd gebied, dat men verpligt behoeft te zijn de lieve indringster onhoffelijk terug te wijzen.' Onhoffelijkheid past zeker niet, vooral niet waar het eene vrouw geldt en het minst waar het eene vrouw geldt die in een aangenamen vorm zoovele nuttige wenken in een kort bestek bijeen heeft gebragt. Wat Prof. Schneevoogt niet doen kon zonder onbeleefd te zijn, is echter pligt voor hem die in een tijdschrift het boekje van die 'lieve indringster' bij het publiek zal inleiden. Want eene indringster is zij inderdaad, al vereenigen wij ons gaarne met het bijgevoegde epitheton *lieve.* Herhaaldelijk verlaat zij het terrein waarop zij te huis is en betreedt het veld der ziektekunde, waarop zij toont volstrekt niet te huis te zijn. Het 'schoenmaker, houd u bij uwe leest' mag haar wel toegeroepen worden waar zij op apodictischen toon verzekert dat men in eene slecht geluchte kamer, zonder bijkomende besmetting roodvonk of pokken kan oploopen, of dat elke ziekte te beschouwen is als een herstellingsproces, enz.

Waar de schrijfster zich bij de ziekenverpleging bepaalt, verdient zij onverdeelden lof. Zij wijst op eene menigte bijzonderheden, die, ofschoon zij bij den eersten opslag nietigheden schijnen, inderdaad van het grootste belang zijn voor den zieke. Zij schroomt niet de geneesheeren teregt te wijzen over het verzuim van enkele dier kleinigheden en verdient daarvoor, onzes inziens, hunnen dank voor deze teregtwijzing. Zoo bevat bijv. het hoofdstuk, getiteld 'gedruisch' voor geneesheeren menigen nuttigen wenk, dien zij gaarne van de ervaren pleegzuster zullen aannemen.

Meenden wij al dat het onze pligt was de dwalingen, waartoe het overschrijden van het gebied, waarop zij behoort, de schrijfster heeft vervoerd, niet te vergoelijken, zoo is het evenzeer pligt haar bij te staan, waar zij, naar onze meening ten onregte, wordt aangevallen. Op blz. 168 en volgende keurt zij de gewoonte af om altijd, zelfs bij ziekten, wier afloop zeker doodelijk is, de hoop op herstel bij den lijder levendig te houden. Zij drukt dit aldus uit: 'Volgens mijne overtuiging hebben zieken en zwakken naauwelijks eene grooter kwelling te verduren dan het onverbeterlijk '"gehoop"' van hunne vrienden. Er is niet ééne verkeerde gewoonte, waartegen ik geregtigd ben mijne stem met meer nadruk te verheffen, dan tegen deze. Eene langdurige en veelzijdige ondervinding toch heeft mij in staat gesteld hare nadeelige gevolgen waar te nemen bij allerlei zieken; bij anderen even goed als bij mij zelve.

'Ernstig smeek ik alle vrienden, bezoekers en geneesheeren, af te zien van de poging om patienten "op te beuren" door het gevaar waarin zij verkeeren ligt te tellen en de mogelijkheid van herstel voor hen te overdrijven.'

Over deze woorden is zij aangevallen in eene aankondiging van haar geschrift in het tijdschrift *Schat der gezondheid* en ook door Daremberg in de inleiding tot de Fransche vertaling. Het is zeker voor den geneesheer eene moeijelijke zaak altijd juist te onderscheiden wanneer het voor den lijder wenschelijk is, en wanneer niet, om de waarheid aangaande zijn toestand te kennen, maar de ondervinding heeft ons geleerd dat er zeer vele gevallen voorkomen waarin die kennis der waarheid hem eene kalmte aanbrengt, die

hij vóór dien tijd niet bezat en die zijn lijden inderdaad verzacht. Dat is het wat door de schrijfster bedoeld wordt, en wij zijn het volkomen met haar eens dat bloedverwanten en vrienden verstandiger handelden indien zij het oordeel over den toestand der lijders altijd aan den geneesheer overlieten.

Nu nog een woord over de vertaling. Dat Mevr. Busken Huet de gave bezit om werken van Engelschen en Franschen bodem in goed Nederduitsch over te brengen is vroeger gebleken uit de vertaling van Adam Bede en van het voor eenigen tijd door ons aangekondigde boekje van Jean Macé. De vertaling is vloeijend en aangenaam om te lezen. Jammer is het echter dat zij het manuscript van het thans besproken geschrift niet vóór de uitgave in handen gesteld heeft van een deskundige die haar zonder twijfel opmerkzaam zou gemaakt hebben op enkele uitdrukkingen, die of onduidelijk of onbegrijpelijk of althans minder sierlijk zijn geworden door de vertaling. In de *Schat der gezondheid* zijn ze reeds aangewezen, wij herhalen ze dus hier niet, maar voegen er alleen bij dat de uitspraak op blz. 165, dat *pompwater dronkenschap in de hand werkt* ten eenenmale onbegrijpelijk is, dat *eene Teutoonsche vrouw* in plaats van eene Duitsche vrouw een vreemd gekozen woord is (eenige regels vroeger wordt van Fransche en Engelsche, niet van Gallische of Britsche vrouwen gesproken) en dat *een buitensporig sterfgeval*, in de beteekenis van een sterfgeval, dat had kunnen vermeden worden, minder duidedelijk is. De vier oncen brandewijn die op blz. 133 aan een patient worden voorgeschreven komen den Nederlandschen arts wel wat kras voor; een ander voorbeeld ware hier doelmatiger in de plaats gesteld.

Het zoude echter eene onbillijkheid zijn indien wij wegens de opgenoemde onjuistheden een min gunstig oordeel over het geheel uitspraken. Het boekje verdient zoowel om zijn inhoud als om zijn vorm aanbevolen te worden aan allen, die met zieken moeten omgaan, niet alleen aan pleegzusters, maar aan alle vrouwen, die, zelve gezond zijnde, ieder oogenblik kunnen geroepen worden om de edele taak van ziekenverpleegster bij geliefde betrekkingen te vervullen. Zij zullen die taak na de lezing beter begrijpen en niet alleen liefderijke, maar ook verstandige verpleegsters worden. Het is geen lijvig handboek over ziekenverpleging dat zij door te worstelen hebben, maar wenken en praktische opmerkingen over dit onderwerp, waarvan zij de waarde bij eenig nadenken gemakkelijk zullen begrijpen.

Als proeve laten wij ten slotte een klein gedeelte van het hoofdstuk getiteld ‘gedruisch’ volgen, opdat men zich een denkbeeld van de behandeling van het onderwerp en van de losheid der vertaling kunne vormen.

‘Men zal mij toestemmen dat het eenigzins onrustbarend is, vooral in onze dagen, nu vrouwelijke personen ons onophoudelijk zulk een hoogen dunk geven van “vrouwenwaarde” en “vrouwelijke roeping,” te zien dat de kleeding der vrouwen haar dagelijks onbekwamer maakt tot iedere “roeping” en tot alle bruikbaarheid. Hare kleeding maakt haar evenzeer ongeschikt tot elke poëtische als tot elke huiselijke verrigting. Een man is tegenwoordig veel handiger en veel minder hinderlijk in eene ziekenkamer dan eene vrouw. Tengevolge van hare kleeding schudt of waggelt tegenwoordig elke vrouw - alleen een man kan eene kamer

oversteken zonder den vloer te doen dreunen. Waar is de ligte tred der vrouw gebleven? de vaste ligte tred, waarvan hierboven sprake was?

Lord Melbourne zeide: “Ik heb liever mannen om mij henen wanneer ik ziek ben; ik geloof dat men eene zeer sterke gezondheid moet bezitten om het bij vrouwen te kunnen uithouden.” Ik ben het volkomen met hem eens.

Noodeloos geraas is de wreedste onbedachtzaamheid, welke men omtrent zieken of gezonden aan den dag kan leggen. Want in elke van deze onze opmerkingen worden de zieken slechts vermeld als door volmaakt dezelfde oorzaken in hoogere mate lijdend dan de gezonden.

Noodeloos (ofschoon ligt) gedruisch hindert een zieke veel meer dan noodzakelijk (hoewel veel harder) gedruisch.

Alle leerstellingen omtrent geheimzinnige aantrekkingskracht of geheimzinnig afstootingsvermogen, sympathie en antipathie, lossen zich voor een goed deel, zoo niet geheel, op in het al of niet letten op deze dingen.

Eene verpleegster die ritselt (ik spreek van verpleegsters van beroep en van andere) is de schrik van een patient, ofschoon hij misschien zelf niet weet waarom.

Het ruischen van zijde of van eene crinoline, het ritselen van gesteven rokken, het gerammel van sleutels, het kraken van een korset, of van schoenen, doen een patient meer schade dan alle mogelijke medicijnen wederom goedmaken kunnen. [Is dit niet wat overdreven? Ref.]

De onhoorbare vrouwentred, de onhoorbare vrouwenkleeding, behooren tegenwoordig al te gader tot het rijk van beelden en figuren. Hare rokken (en het is reeds veel indien deze niet het een of ander meubel omverslepen) schuiven, wanneer zij loopt, henen langs elk voorwerp in de kamer.

Men mag van geluk spreken indien zij niet in brand vliegen, en indien de verpleegster zichzelve niet ten offer brengt en met haren patient te zamen omkomt in het vuur van hare eigen rokken. Ik wenschte wel dat de ambtenaar van den burgerlijken stand ons het juiste getal mededeelde van de sterfgevallen ten gevolge van verbranding, veroorzaakt door deze bespottelijke gewoonte. Doch willen de lieden volstrekt dom zijn, laat hen dan ten minste maatregelen nemen ten einde zich tegen hunne eigen domheid te beschermen - maatregelen bij elken scheikundige bekend, zoo als bijvoorbeeld het vermengen van aluin met de stijfsel, hetgeen de gesteven kleedingstukken belet vlam te vatten.

Tevens wenschte ik wel dat vrouwen, die crinolines dragen, zelve de onbetamelijkheid harer kleeding zien konden, zooals anderen dit kunnen. Eene fatsoenlijke bedaagde vrouw, die zich voorover buigt, gekleed in eene crinoline, stelt evenveel bloot van haar persoon aan het oog van den te bed liggenden patient als de vrijste balletdanseres op een tooneel. Doch niemand deelt haar ooit deze onaangename waarheid mede.’ [Misschien ook hebben de patienten geen lust er naar te kijken. Ref.]

Wij eindigen met den wensch dat de noodzakelijkheid eener tweede uitgave de vertaalster spoedig de gelegenheid geve om de kleine gebreken, waarop gewezen is, te herstellen.

Letterkunde.

In het Heilige Land.

Felix Bovet, Reis door het Heilige Land. Uit het Fransch vertaald, 2 deelen in 8°. Leiden, bij D. Noothoven van Goor. 1862.
S.H. Serné, Kaart van Palestina, naar de beste bronnen ontworpen. Lithographie en kleurendruk van H. Smulders te 's Hage. Tweede druk. Zwolle, bij J.P. van Dijk. 1862. (Met eene *Memorie*, bij deze kaart behoorende. 62 blz. klein 8°.)

I.

Toen Van Senden, vóór veertien jaren, eene vorstin van Oranje op hare reis naar het Oosten vergezelde, was het verlangen, om de resultaten van dien togt te lezen, in het vaderland zóó groot, dat het reisverhaal van dien hooggeschatten geleerde aan meer dan duizend inteekenaars kon worden toegezonden. Ofschoon het boek aan de hooggespannen verwachting van sommigen welligt niet ten volle beantwoordde, (slechts het eerste der beide deelen mogt de schrijver zelf voor de uitgave bewerken,) zoo heeft toch deze vaderlandsche reisbeschrijving eene blijvende waarde, niet slechts wegens den echt godsdienstigen en wetenschappelijken geest, die er op elke bladzijde in doorstraalt, maar ook wegens zeer vele hoogstbelangrijke episoden, niet het minst wegens dat gedeelte, hetwelk ten opschrift draagt: ‘De Pelgrim voor de Kusten van het H. Land,’ die fraaije historische schets van de pelgrimstogten gedurende den loop der eeuwen, - een onderwerp, tot op dien tijd toe zoo dor mogelijk behandeld, maar hier voor het eerst een bezield tafereel vol leven en gloed.

Rijker in veelzijdige resultaten voor de geographische wetenschap, inzonderheid voor de topographie des H. Lands, was de reisbeschrijving van Van de Velde, ten jare 1858 verschenen. In het Engelsch en in het Hoogduitsch vertaald, bragt zij den naam van dezen beroemden Nederlandschen reiziger ver over de grenzen van Nederland.

Een jaar later verscheen de belangrijke reisbeschrijving van den heer Conrad, wiens eervolle zending naar Egypte hem de gelegenheid had gegeven om ook het H. Land te zien.

Behalve deze oorspronkelijk-Nederlandsche reisverhalen, zagen in hetzelfde tijdperk ten onzent nog enkele vertaalde

reisbeschrijvingen het licht: van Fisk, die nog vóór Van Senden, van Schulz en Fliedner, die beiden in 1851 Palestina bezochten. Dat nu ook de *Voyage en Terre Sainte* van Felix Bovet in het Nederduitsch vertaald is, keuren wij geenszins af. Elk dier boeken vindt wel zijn kring van lezers. Menigeen, die de eerstgenoemde reizen niet las, zal welligt door deze nieuwe het land des Bijbels leeren kennen. Daarenboven, ieder reiziger heeft zijne eigenaardigheid, en ook deze pelgrim naar het Oosten is wel waardig op zijne beurt gehoord te worden, waar hij zijne herinneringen ons mededeelt. - Twee hoedanigheden nemen bij voorraad voor hem in. De heer Felix Bovet is protestantsch hoogleeraar en hij is Franschman. Van de eerste hoedanigheid verwacht gij met regt een onbenevelden blik en een wetenschappelijken zin; de andere hoedanigheid waarborgt u een duidelijken en bevalligen, een onderhoudenden schrijftrant, een boek dat zich aangenaam laat lezen. En in die dubbele verwachting zal niemand zich teleurgesteld vinden.

Opdat echter de lezer niet te veel zou verwachten, bekent de schrijver zelf openhartig, dat zijne reis volstrekt geen wetenschappelijke is geweest. Daartoe, zegt hij, ontbraken hem de noodige kundigheden. Zijn pelgrimstogt was geenszins het gevolg van een lang overdacht plan. Door bijzondere studiën had hij er zich niet op voorbereid. Een lang gekoesterde wensch kwam plotseling tot vervulling. En toch, de nieuwsgierigheid, die hem naar het Oosten dreef, was minder eene nieuwsgierigheid der oogen, dan wel eene des verstands. Niet vermaak zocht hij, maar onderrigt. ‘Ik heb gereisd - zegt hij verder - tot mijne eigene ontwikkeling. Ik was voor alles een pelgrim. De oorden, die mij lief waren, wilde ik bezoeken, en wat tot dien tijd toe in mijne verbeelding had bestaan in mijne herinneringen doen plaats nemen.

> J'ai voulu voir, j'ai vu!

Ja, ik heb gezien. God heeft mijn pelgrimstogt gezegend en heeft er mij vele, ja meer vruchten van doen plukken, dan ik had durven hopen’.

In 1859 vertrok de heer Bovet met de stoomboot Cephise van Marseille naar Malta en van daar naar Egypte. - Alexandrië en Kaïro, de Pyramiden en Tantah werden door hem bezocht. - De duidelijke en boeijende voorstelling van dat deel van Egypte, hetwelk door de meeste Europeesche reizigers op hunnen togt naar Syrië gezien wordt, beslaat ongeveer een vierde van het geheele werk. Den totaal-indruk, dien de schrijver van zijn verblijf in het land der Pharaoos ontving, vat hij in deze woorden zamen: ‘Alle voorstellingen, die ik er mij van gemaakt had, waren beneden de werkelijkheid gebleven. Het Oosten is nog veel meer oostersch, dan ik mij verbeeldde.’

Te Jaffa aangeland, vertrekt hij spoedig naar Jeruzalem, waar hij eenige dagen en wel gedurende het Paaschfeest vertoeft. Van daar bezoekt hij Jericho, de Jordaan en de Doode-zee, ziet Bethlehem en de naaste omstreken. Te Jeruzalem teruggekeerd, vervolgt hij zijn togt door het land der Samaritanen, door de schoone vlakte Jizreëls, langs den Thabor, naar Nazareth, en van hier naar de zee van Galilea, wier westelijke oevers worden bewandeld. Van daar gaat hij langs de Phoenicische kust naar Tyrus en Sidon. Te Beirouth scheept de reiziger zich naar Griekenland in.

Ziedaar de reisroute door den heer Bovet gevolgd. Zelf moge hij nu met bescheidenheid verklaren, dat zijne reis geen wetenschappelijke is geweest, een gewoon touristenverhaal is zijn werk evenmin. Uitnemend toch verstaat hij de kunst van met fiksche penseeltrekken een landschap voor uwe verbeelding te plaatsen, zóó dat gij het zelf meent te aanschouwen; zijne opmerkingen weet hij u mede te deelen, zijne ontmoetingen u te vertellen, zonder ijdelheid of omhaal van woorden, en zóó, dat gij meent hem te vergezellen, met hem te zien en te hooren 'tgeen hij hoorde en zag.

Wat dit boek aan Nederlandsche lezers inzonderheid moet aanbevelen, is de warme liefde, die het gemoed des schrijvers vervult voor de heilige oorkonden dier Godsdienst, die ook voor hem een licht is op zijn levensweg. In de landen des Bijbels reist men niet zonder den Bijbel. Deze Christenreiziger maakt zijn pelgrimstogt bovenal dienstbaar aan de opheldering der H. Schrift en roept u telkens voor den geest de gebeurtenissen, die op dezen classieken bodem hebben plaats gevonden. Voor de duurzame, de onbewegelijke zeden van het Oosten, dat in zijne overleveringen en gewoonten de onvervalschte herinnering aan de eerste tijden bewaart, heeft hij een geopend oog. Zoo verklaart hij u, door vergelijking van het tegenwoordige met het lang verledene, tal van bijbelplaatsen, en werpt hij een onverwacht licht op menig woord der Schrift, dat u vroeger zoo duidelijk niet was. Enkele proeven zullen voldoende zijn, om te doen zien, hoe onmisbaar de kennis van het Oosten, van de natuur des lands en de zeden zijner bewoners, voor de juiste verklaring des Bijbels is, en tevens hoe deze reiziger wat hij ziet en waarneemt aan dit schoone oogmerk weet dienstbaar te maken.

Zoo reeds in Egypte, waar de oostersche wijze van begroeting voor het eerst zijne aandacht treft. ‘De mannen zien ons voorbijgaan, zonder ons aan te kijken; overigens groet men hier ook weinig. De Europeesche wijze van groeten zou in dit land voor onbeleefdheid doorgaan. Om te groeten staat men stil. Men raakt elkanders hand aan, na vooraf die, welke men aanbiedt, gekust te hebben. Maar de oostersche begroetingen bestaan nog in eeue menigte andere pligtplegingen, die ik gezien heb zonder dat ik er mij rekenschap van geven kon. Zij waren echter voldoende om te begrijpen waarom Eliza zijnen bediende spoed aanbeval met deze woorden: *Gord uwe lendenen*, *neem mijn staf in uwe hand en ga heen. Indien gij iemand ontmoet*, *groet hem niet; en indien iemand u groeten wil*, *beantwoord hem niet.* - Zoo zeide ook Jezus tot zijne discipelen, toen hij hen uitzond: *Groet niemand op den weg*, d.i. verliest geen tijd op den weg.’

Tusschen Jeruzalem en Jericho ziet onze reiziger groote kudden geiten en schapen op de hellingen der bergen weiden. ‘Er zijn hier, zegt hij, geen gevlekte geiten, zoo als ik er dikwijls in Egypte gezien heb, of vaal-witte, zoo als ten onzent: ze zijn hier bijna allen zwart als elpenbeen, en de schapen zijn geheel wit. Men begrijpt nu, hoe deze twee soorten, welke men bijna altijd te zamen ziet, en die toch eene zoo treffende verscheidenheid aanbieden, aan Jezus een natuurlijk beeld konden opleveren, om het volstrekte verschil te schetsen, dat er tusschen de goeden en de boozen bestaat. Geiten en schapen weiden in afgescheiden troepen, onder het geleide

van een enkelen herder; - de schapen in eene zaamgedrongen drift om den herder vereenigd, volgens hare welbekende gewoonte; de geiten meer verspreid, en zich overgevende aan haren zwervenden aard. Dikwijls komt eene geit in haar zwart kleed te midden der witte vachten dwalen en brengt daardoor onrust in de vreedzame rijen der schapen. Daarom is het noodig dat de herder van tijd tot tijd tusschenbeide kome om de orde te herstellen, door de kudden van een te scheiden. Men herinnert zich de schildering van het laatste oordeel: *En voor hem zullen vergaderd worden al de volken; en hij zal ze van elkander scheiden, gelijk een herder de schapen van de bokken scheidt.* Jezus spreekt van dit feit als van een zeer gewoon iets. Misschien had hij het voor oogen op het oogenblik zelf dat hij sprak; want hij zat op den Olijfberg, van waar zijn blik zich kon uitstrekken over die vele weiden, welke ik op dit oogenblik doortrek.'

Elders lezen we: 'Tegenwoordig nog - even als in den tijd van Rebekka, Rachel en Jethro's dochteren - moet de reiziger, die na een eenzamen togt in het gezigt van een dorp gekomen is en een nachtverblijf wil vinden, zich naar de waterput of fontein begeven. Daar brengt mijn gids mij ook dadelijk heen; want ook wij komen *tegen den avond*, *ten tijde als de putsters uitkomen.* Mijn gids spreekt eene van haar aan. Zij roept haren man... De Arabier biedt ons gastvrijheid aan, die ik gretig aanneem. - Hij geleidt ons naar zijn huis. Het is een steenen gebouw, inwendig gewelfd als een kelder en slechts door de deur licht ontvangende. Het bevat niet meer dan één vertrek... Daar gaan wij den nacht doorbrengen met onze gastvrienden. Er is geen ander licht dan eene kleine lamp. Bij gebrek aan eene tafel wordt zij geplaatst op eene omgekeerde koornmaat. - Jezus dacht ongetwijfeld aan deze landelijke gewoonte, toen hij zeide: *Men steekt geen lamp aan en zet die onder de koornmaat.* De koornmaat is het eenig gereedschap eener huishouding op het land, van zulk eene, als ik nu voor oogen heb. Zij dient beurtelings tot tafel en schotel; want in diezelfde koornmaat zal men ons straks de geronnen melk toedienen, waaruit het avondmaal der familie bestaat. - En als Jezus er bijvoegde: *zij schijnt allen*, *die in den huize zijn*, dacht hij niet aan de steedsche huizen, die uit vele vertrekken bestaan, maar aan eene landelijke woning, zooals die waarin ik mij nu bevind. - Die kleine lamp verlicht zoo goed als kwaad, en dient waarlijk tot weinig meer dan om de duisternis zigtbaar te maken. Wil men iets zoeken, dan heeft men meer licht noodig.'

In de stad Acco begeeft onze reiziger zich met Hannah, zijn gids en bediende, naar de markt om te koopen wat ze voor hun avondmaal behoeven. Hierbij verhaalt hij het volgende. 'Hannah draagt zorgt voor het sluiten van de deur met den sleutel; want, kent men in de dorpen van Palestina slechts het sluiten van de deur met den grendel, in de steden heeft men eene soort van houten sloten, die hoogst eenvoudig maar buitengewoon vernuftig zijn uitgedacht. Ik heb mij die door Hannah laten verklaren, maar ik bezit zoo weinig kennis van mechanica, dat het mij niet mogelijk is, weêr goed mij voor te stellen, waaruit ze bestaan. Dit alleen herinner ik mij, dat de sleutel slechts een groote stok is, waarin een zeker aantal spijkers zijn geslagen, die op ver-

schillende wijzen zijn geschikt, al naar het slot, waarbij zij moeten passen. - Ik ga dus naar de markt, mijn sleutel in de linkerhand houdende. Ik had dien echter zóó niet moeten houden. In het Oosten laat men ziju sleutel op den schouder rusten. - Na het uur, waarop de winkels gesloten worden, komt men in de straten dikwijls kooplieden tegen, die uit hunne magazijnen komen, voorafgegaan door een jongen, die deftig op den schouder een dezer groote houten sleutels draagt. De kleine bijzonderheid, die ik in 't voorbijgaan opmerkte, zonder er veel gewigt aan te hechten, werd mij naderhand zeer belangrijk, toen ik eenigen tijd later deze profetie van Jesaja las: *Ik zal den sleutel van Davids huis op zijnen schouder leggen*, *en wat hij opent zal niemand sluiten, en wat hij sluit zal niemand openen*' (Jes. XXII:22.).

In topographische nasporingen verdiept de heer Bovet zich doorgaans niet. Slechts Jeruzalem wordt archaeologisch door hem beschreven. Men kent de zwarigheden, aan het onderzoek van deze stad, die eene geschiedenis van 4000 jaren heeft, voor den oudheidkenner verbonden. Daarom geeft de helderheid, die ook deze bladzijden kenmerkt, aan dit gedeelte eene bijzondere waarde.

De vertaling is inderdaad met zorg bewerkt. Uitmuntend papier en een zeer duidelijke letterdruk veraangenamen daarenboven de lectuur. De twee titelvignetten met de beide daar tegenover geplaatste gezigten uit het H. Land zijn, wat onderwerp en teekening betreft, wel gekozen en goed uitgevoerd. Maar den zoogenaamden tint- of toondruk, moge die al voor prenten in een gewonen alledaagschen roman bruikbaar zijn, achten we voor eene zoo goede reisbeschrijving, als deze is, min verkieselijk. Oostersche landschappen en oostersche kleeding moeten of naar de natuur gekleurd of in éénen tint voorgesteld worden.

Kleinere aanmerkingen op taal en stijl der overzetting houden we terug, omdat deze over het geheel wel gelukt is. In het vervolg vermijde de kundige vertaler: *opvallen*, voor *in 't oog vallen; gemerkt*, voor *bemerkt* of *opgemerkt; duizende*, voor *duizenden* ('t is een substant., geen adject.); *eigendommelijk*, voor *eigenaardig; een gevoelen deelen*, voor *in een gevoelen deelen.* Sed minima non curat Praetor!

II.

De Kaart van Palestina, door den heer Serné ontworpen, zag reeds in eene tweede uitgave het licht, daar de vrij aanzienlijke eerste oplage binnen één jaar bijna geheel was uitverkocht. Onderscheidene tijdschriften en dagbladen hebben deze kaart met eenparigen lof aangekondigd; uit welke gunstige rapporten de uitgever, more hodierno, eene Anthologie vervaardigd en als prospectus van de tweede editie verzonden heeft. Dat zal wel niemand den heer Van Dijk te Zwolle euvel duiden. Tot het verzamelen en verspreiden van een zoodanig Florilegium heeft een uitgever het volle regt.

Ook wij willen niet achterblijven om het werk des bekwamen Zwolschen onderwijzers al den lof toe te kennen, dien het verdient. Uit de 'Memorie' door den heer Serné bij zijne kaart gevoegd ontwaart men spoedig, dat hij met liefde, met ernst en met kennis van zaken een arbeid ondernam, 'die niet altijd even aangenaam of gemakkelijk was, maar dien hij in afgebroken morgen- en avonduren

steeds met lust verrigtte.' In dat beknopt maar zaakrijk boekje geeft de auteur met lofwaardige bescheidenheid rekenschap van het doel, dat hij zich voorstelde, en van de bronnen, uit welke hij putte. Voorts doet hij de beginselen kennen, die hem leidden bij zijne keus in het opnemen van oude en nieuwe stedenamen, bij de vereeniging op dezelfde kaart van oud en nieuw, van vroegere en latere politische verdeelingen.

Men vindt er verder eene opgave in van een aantal terreinhoogten volgens de nieuwste metingen. (Door de Parijsche en de Engelsche voetmaat, bij zoodanige metingen doorgaans gebezigd, in Amsterdamsche voeten te herleiden heeft de heer Serné een nuttig werk verrigt en aan velen eene dienst bewezen.) Van de vroegste en de tegenwoordige bevolking in Palestina wordt het noodige gezegd; en ter toelichting van het viertal nevenkaartjes handelt de Schrijver over zijne teekening van den platten grond van Jeruzalem en ontwikkelt hij zijne meening aangaande de vermoedelijke rigting van den togt der Israëlieten door het Petraeïsch schiereiland. De vraag naar hunne legerplaats aan den voet van het Sinaïof Horebgebergte wordt door hem toegelicht, terwijl hij eindelijk op de belangrijkheid wijst van het merkwaardige rotsdal, waarin eenmaal de hoofdstad van Idumea, 't beroemde Petra, gelegen was. - Al deze ophelderingen doen den schrijver kennen als een vlijtig onderzoeker van de resultaten, welke de Bijbelsche Geographie in de laatst verloopen jaren heeft opgeleverd.

Bij de vervaardiging en zoo dan ook bij het beoordeelen van eeue kaart, die oud en nieuw Palestina voorstelt, moet men vier hoofdzaken wel onderscheiden: de zoogenaamde graphische constructie, de methode van bergteekening, de politische geographie en de cartographische zamenstelling. Volgens deze vier rubrieken willen wij nu de kaart van den heer Serné nader beschouwen.

1. *De graphische constructie.* - Hier vraagt men: hoe is het terrein ontworpen? welke hulpmiddelen zijn daartoe gebezigd? - De auteur zelf erkent, dat hij zich ten dezen aanzien aan Van de Velde heeft gehouden, wiens uitnemende constructie hij niet wist te verbeteren, en wiens kaart (in 8 bladen) hij dus op ¼ van hare grootte reduceerde. Zoo verkreeg hij het zuiver-physische terrein: de kustlijnen, den loop der rivieren, de gebergten, benevens de positiën der steden en vlekken. - Tegen deze handelwijze is niets te zeggen. De heer Serné volgde den besten gids, die toen te vinden was, en met juisten tact koos hij tevens voor zijne kaart een maatstaf, uitnemend tot zijn doel geschikt. - Een nuttig toevoegsel zijn de bergprofielen, met eenige wijziging aan de doorsneden ontleend, die bij Van de Velde gevonden worden.

2. Van de bergteekening op zich zelve beschouwd, die nog tot de graphische constructie behoort, is *de orographische methode* te onderscheiden, met de wijze waarop deze methode is toegepast. - De heer Serné heeft de bekende theorie van Lehmann gebezigd. *Hoe* hij deze methode heeft aangewend, in hoever dus zijne orographische teekening het oog van den kenner voldoet, dit wordt het best beantwoord door haar te toetsen aan het *beginsel* van Lehmanns methode, volgens hetwelk de volkomen afbeelding van een bergachtig land door eene voorstel-

ling *en relief* zou kunnen gegeven worden, en bijgevolg de beste orographische teekening diegene zal zijn, wier effect het meest nabijkomt aan het effect van eene voorstelling *en relief*. Dan toch zal men van eene kaart kunnen zeggen, dat zij een bergachtig land naar waarheid voorstelt, wanneer zij er zulk een beeld van te zien geeft als men aanschouwen zou, indien men zich boven de oppervlakte van dat land tot op eene bepaalde hoogte in de lucht verhief. Het doel der kunst is dus hier, om door de orographische teekening de eigenaardige physionomie van een bergachtig land te doen kennen. Is die teekening gelukt, dan zal men met één oogopslag de ware plastische gesteldheid dier landstreek beter kunnen begrijpen dan door de beste beschrijving.

Ongetwijfeld levert de kaart van den heer Serné ook in haar orographisch bestanddeel de bewijzen op van een loffelijk streven naar waarheid. Maar mogelijk is het, - wij achten het zelfs zeer waarschijnlijk, - dat zijne oorspronkelijke teekening door de lithographie niet ten volle is weêrgegeven, en ongaarne zouden wij hiervoor hem aansprakelijk stellen. Hij zelf, vertrouwen we, zal de eerste zijn om te erkennen, dat de bergteekening zijner kaart nog niet beantwoordt aan hetgeen hij zich had voorgesteld in dit opzigt te bereiken. - De orographie van Jeruzalems omstreken op de nevenkaart is welgelukt.

3. *De politische geographie.* - Oud en nieuw Palestina wilde de heer Serné op zijne kaart in zoover vereenigen, dat hij van de thans bestaande steden, dorpen en bouwvallen vooreerst dezulke opnam, die identisch zijn met vroegere plaatsen, in den Bijbel of elders bij de oude schrijvers genoemd, (twijfelachtige, wijst hij met een? aan,) overigens slechts dezulke, die merkwaardig zijn of wegens hare meerdere bevolking of omdat nieuwere reisbeschrijvers ze doorgaans vermelden. - Zulk eene vereeniging van oud en nieuw op ééne en dezelfde kaart is uit het oogpunt van vergelijkende geographie beschouwd allezins te verdedigen. Wie de reizigers op hunne togten door het H. Land naauwkeurig volgen of de Bijbelsche Geographie zelfstandig onderzoeken wil, kan eene zoodanige kaart van Palestina niet missen. En dit, meen ik, bedoelt wel de de heer Serné, wanneer hij spreekt van *particulier gebruik*, waartoe zijne kaart, evenzeer als tot schoolgebruik, moet dienen.

Daar hij echter eene kaart van het H. Land wilde geven, die tevens gebruikt kon worden bij het onderwijs in de gewijde aardrijkskunde, die ook - zoo zegt hij zelf - voor den eenvoudige duidelijk ware, eene kaart, die bij catechisatiën, in jongelingsvereenigingen enz. met vrucht geraadpleegd wierd, zoo ontstaat de vraag, of tot dit doel de vereeniging van oud en nieuw op dezelfde kaart wenschelijk zij. - Wij meenen dat een zuiver begrip van geographisch onderwijs hier scheiding wil van hetgeen door de eeuwen zelve gescheiden is. Zal de kaart eene ware en heldere voorstelling geven, bepaaldelijk bij het onderwijs in de Geschiedenis, dan stelle zij zooveel mogelijk den geographischen toestand van slechts één tijdperk voor. Vereenigt zij echter oud en nieuw, vroegere en latere, benamingen van landschappen en volksstammen, van bergen, meeren, rivieren, steden en dorpen, dan moge zij tot een bijzonder oogmerk bruikbaar of zelfs onontbeerlijk zijn, voor het gewone onder-

wijs is zij geenszins de meest bruikbare, de meest wenschelijke.

Het is duidelijk, dat in deze onze meening geenszins eenige afkeuring van de kaart zelve, die wij thans beschouwen, gelegen is, maar alleenlijk van hare bestemming ook tot schoolgebruik bij het onderwijs in de Bijbelsche Historie.

De auteur heeft de opmerking gemaakt (Memorie, blz. 16), dat in de spelling der oude stedenamen doorgaans geen vaste regel gevolgd wordt. Zoo vindt men in twee uitgaven van onze statenvertaling bijv. Berseba op acht verschillende wijzen geschreven. - Deze opmerking is zeer juist. In de schrijfwijze dier stedenamen, die met *Beth*, *Baäl* of *Kirjath* zijn zamengesteld, moet men consequent wezen. Men schrijft bijv. *Bethlehem* en tevens *Beth-horon* en *Beth-Horon.* Maar er bestaat geene reden om den tweeden en derden naam niet eveneens als den eersten te schrijven. Daar nu de Hebreër zijne stedenamen natuurlijk als composita uitsprak, behooren ze ook allen als zoodanig geschreven te worden. In de nieuwere talen zijn we niet anders gewoon. De heer Serné schijnt dit echter eerst na de voltooijing zijner kaart, bij het opstellen van zijne Memorie, ingezien te hebben, daar op de kaart zelve de inconsequente schrijfwijze nog gevonden wordt. Hier toch vindt men *Bethlehem* en *Bethsaida* zoowel als *Beth-el*, *Beth-haram*, *Beth-horon*, en tevens *Beth-Arbel*, *Beth-Anath*, *Beth-Sean*, *Beth-Zur enz.*

Eene andere ongelijkmatigheid is deze, dat bij de vlakte van Jizreël, die thans *Merj-Ibn-Amir* heet, alleen de oude naam, bij de vlakte *El-Buttauf* daarentegen, die in de H. Schrift de vlakte van Zebulon genoemd wordt, alleen de nieuwe naam is opgegeven. - Dat op *deze* kaart de *Ladder der Tyriërs* en het *Witte Voorgebergte* de latijnsche benamingen van *Scala Tyriorum* en *Promontorium album* dragen, is evenzeer eene ongelijkmatigheid met betrekking tot alle overige benamingen.

4. *De cartographische zamenstelling.* - Hierdoor verstaat men de vereeniging van de onderscheidene bestanddeelen der kaart tot één geheel, in zoodanige welgeordende zamenvoeging, dat zij een *duidelijk* beeld van het land te aanschouwen geve. Eene eerste voorwaarde toch bij ieder werk van wetenschap of kunst is, dat het duidelijk zij. Onduidelijkheid zou hier het gevolg wezen van overlading, en moet ook dan ontstaan, wanneer de namen het terrein onzigtbaar maken of door de bergteekening de nomenclatuur wordt weggewischt. Te vele elkander doorkruisende kapitale letters vernietigen een bergachtig terrein, maken den indruk, dien de orographie daarvan geven moet, niet mogelijk. Ook eene kaart behoeft geen onaesthetisch product te zijn.

Veel moeite heeft de heer Serné zich getroost om aan zijne kaart de meest mogelijke helderheid te geven. Meer studie en zorg, dan men oppervlakkig vermoeden zou, heeft hij aangewend, om oud en nieuw Palestina zóó te vereenigen, dat de duidelijkheid van het geheel geene schade leed. - In het opnemen van oude en nieuwe stedenamen heeft hij wijselijk alle overlading weten te vermijden.

Ten slotte. De auteur heeft een nuttig werk verrigt. Wie de reizigers, bij het verhaal van hunne togten door Palestina, met vrucht wil volgen, wie het land des Bijbels meer dan oppervlakkig wenscht te kennen door vergelijkende studie van den vroegeren en lateren politisch-geogr. toestand, hij gebruike de

kaart van den heer Serné en hij zal den vervaardiger danken voor zijne regt tijdige poging om de nieuwste resultaten der wetenschap populair te maken.

Moge de kundige Zwolsche onderwijzer nog lang de aangenaamste vruchten van zijn vlijtigen arbeid plukken. Wij vertrouwen, dat hij onze opmerkingen welwillend zal vernemen. In de goedkeuring, van zoovele zijden aan zijn werk reeds geschonken, en in het onverwacht gunstige debiet zijner kaart heeft hij het welverdiende loon zijner uitgespaarde uren mogen ontvangen. Maar hooger voldoening geeft het naderen tot de waarheid in ieder deel onzer studiën. En deze voldoening kan de beoefenaar der wetenschap zich zelf alleen geven.

Een nationaal schrijver.

W.S. Knoop, Generaal-Majoor. Krijgs- en Geschiedkundige Geschriften. 4 deelen. Schiedam, Roelants

Het behoort tot de voordeelen van onzen tijd, dat het historisch onderzoek zich in alle rigtingen ontwikkelt. De geschiedenis van handel, nijverheid, landbouw vinden in onze dagen evenzeer beoefenaars, als die van het krijgswezen. Onder hen, die ten aanzien der krijgsgeschiedenis zich een regtmatige aanspraak op de dankbaarheid van den tijdgenoot heeft verworven, neemt de heer Knoop een eerste plaats in. Want bij al den bestaanden afkeer tegen de histoire-bataille, is het een dwaasheid het groot gewicht te ontkennen, dat de oorlogen op den gang der geschiedenis hebben uitgeoefend.

De groote populariteit, die de geschriften van den heer Knoop genieten, moge gedeeltelijk uit deze oorzaak te verklaren zijn, de hoofdreden zal wel bestaan in de groote verdiensten, die hij als schrijver heeft. Aan een zeldzame helderheid van uiteenzetting, paart hij kennis en degelijkheid, die ook den minst bevoegde als van zelve in 't oog springt. Bovendien bezitten al zijne geschriften in meerdere of mindere mate de verdienste van actualiteit. Al zijne historische studiën zijn in het een of ander opzicht verbonden met vragen van den dag en dienen tot toelichting van kwestiën, die in onze dagen het publiek bezighouden.

Toch is zijne populariteit een gunstig teeken voor de waarheidsliefde van ons volk: want vleijen is Knoop's zwak niet. Hij moge op krachtige wijze de eer van de Nederlandsche wapenen verdedigen tegen den smaad van het buitenland, gelijk hij dit o.a. zoo uitstekend deed in zijn scherpe en vernietigende kritiek van Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 (l, l), niemand zal hem van overdreven ingenomenheid met het karakter van ons volk beschuldigen. Een schrijver, die met militaire kortheid en duidelijkheid durft te schrijven: ‘elke verandering in den gang van het bestuur stuit bij ons af op den hardnekkigen tegenstand van ambtenaren of collegies, die daardoor meenen te verliezen in aanzien en in

invloed: en, in dit kleingeestig hechten aan zoo onbeduidende zaken, is de regering eigenlijk niets anders dan eene trouwe afspiegeling van het volk zelf; wij weten het belangrijke vaak niet te onderscheiden van het onbelangrijke: wij bewegen soms hemel en aarde om nietigheden, en wij slapen in, daar waar het de toekomst en de grootheid van ons vaderland geldt (IV, 359);' die elders ronduit aan onze vertegenwoordiging verwijt dat de kennis der algemeene beginselen van de krijgskunst 'zelfs bij de uitstekendste onzer hedendaagsche staatslieden' zeer veel te wenschen overlaat: en ten bewijze zich beroept op 'de jammerlijke beraadslagingen die ieder jaar in onze wetgevende vergaderingen over de begrootingen der oorlogsbehoeften gevoerd worden. De taal die daar gesproken wordt, moge niet altijd een bewijs zijn van de onkunde des sprekers, zeker bewijst zij toch, dat hij in hooge mate rekent op de onkunde zijner hoorders (IV. 14);' die als zijn overtuiging durft uitspreken 'dat zwakheid naar ziel en ligchaam, afkeer van vermoeijenissen en gevaren, en onverschilligheid voor de zaak des vaderlands, thans, bij een groot gedeelte der natie kenschetsende eigenschappen zijn (I. 78)' en met scherpheid vraagt: 'wanneer zullen we in Holland toch eens Hollanders zijn?' (II, 330) - zulk een schrijver, die zoo onbeschroomd nationale feilen durft aanwijzen en gispen, moet wel degelijke aanspraken kunnen doen gelden op de goedkeuring van ons volk, om zoo veel stoutheid niet alleen te doen vergeven, maar zelfs toejuiching te doen vinden. Want wij, Hollanders, we moeten het bekennen, wij beminnen de kritiek niet en we worden niet gaarne in onze rust gestoord.

Het geheim is gelegen in de persoonlijkheid van Knoop, zoo als zij zich openbaart in zijn schriften. Hij is in vele opzichten een echte Hollander van den ouden stempel, hij weet wat hij wil en hij durft wat hij wil. Vrij van alle aanmatiging, spreekt hij overal met een vastheid van overtuiging, die in onze dagen van weifeling en wankeling zeldzaam geworden is.

Werpen we tot toelichting een blik op de reeks van stukken, die deze vier deelen bevatten.

Het oudste stuk, de kritiek van Siborne, dateert uit het jaar 1846: het laatste is van het jaar 1862. We hebben dus hier de vruchten van een arbeid voor ons liggen, die een tijdvak van zeventien jaar omvat. De stukken zijn, gelijk ook de titel aanwijst, deels van uitsluitend historischen, deels van bloot krijgskundigen aard.

Verscheidene studiën danken hun ontstaan aan het in het licht verschijnen van krijgskundige werken. Knoop deelt den inhoud mede, bespreekt de inzichten des schrijvers, weerlegt ze of bindt ze aan. Maar ook in die studiën, waarin hij zich hoofdzakelijk bepaalt tot het mededeelen der resultaten van het onderzoek van anderen, onderscheidt hij zich door het helder op den voorgrond brengen van die hoofdpunten, die tot juiste beoordeeling van gewicht zijn. De verontschuldiging, die hij ergens (IV, 293) maakt, over deze wijze van arbeiden, 'om met de boeken van anderen artikels voor een tijdschrift te maken,' is geheel overbodig. De strekking toch en de geest zijner artikelen, benevens de verdiensten, die ze als literarische arbeid bezitten, ontslaan van dergelijke verdediging. Want met volkomen recht mocht de heer Knoop,

bij de afzonderlijke uitgave zijner verspreide schriften, schrijven: ‘het hoofddoel van die geschriften is geweest, de krijgskennis bij onze natie meer populair te maken; en, door te verwijzen op de roemrijke oorlogsfeiten, door onze voorouders, onder de leiding van de groote mannen uit het huis van Oranje verrigt, onzen volksgeest te verheffen, onze volkskracht te vermeerderen’ (I, l).

Had de heer Knoop zich bepaald tot de oude methode, van de loftrompet te steken over alles wat onze vaderen deden, zonder te vragen of het verrichtte werkelijk met de wetten van recht en zedelijkheid overeenkwam - hij zou zijn doel nimmer bereiken. Maar juist hierin bestaat de kracht van Knoop. Hij is een onverbiddelijk, streng kritikus en daarom heeft zijn lofspraak te hooger waarde, boezemt vertrouwen in. Zoo zegt hij, over onze Indische krijgsgeschiedenis sprekende: ‘stoute, bekwame aanvoerders ondernamen, met luttel schepen, de eerste togten naar het vreemde werelddeel; en tuk op strijd, tuk op bezit, volgden hen scharen van avonturiërs, bij wie het “liever turksch dan paapsch,” en het “voetenspoelen” van den gevangen genomen vijand nog levendige herinneringen waren. De benden vrijbuiters die, in onze dagen, Noord-Amerika afzendt om Texas of Mexico te veroveren, kunnen het best een denkbeeld geven van wat de scheepsbemanningen waren, waarmede Houtman en zijne tijdgenooten naar Indië snelden; zachtheid, menschelijkheid moet men daar niet veel bij zoeken, zelfs met de zedelijkheid moet men het niet te naauw nemen; maar zij hebben een geduld en eene volhardende dapperheid, die voor niets terugdeinzen, en hunne ondeugden evenzeer als hunne deugden werken mede om hun de overwinning te geven op hunne vijanden.

De poëzy heeft ons soms die eerste Indische helden en veroveraars voorgesteld op eene wijze, die den toets van het onderzoek niet kan doorstaan; zij heeft er idealen van gemaakt; zij heeft ons een Heemskerk geschilderd dapper in den strijd - dit zal niemand den overwinnaar van Gibraltar ontzeggen, - menschlievend, - ook die roem komt hem toe, - maar, bovendien, dichter, toonkunstenaar, dweepende in zijn echtelijk geluk als een romanheld van August Lafontaine. “*Ça n'a ni rime*, *ni raison;*” - zóó waren onze Hollanders van dien tijd niet; zóó was zelfs Heemskerk niet, die toch een schitterende, een edele uitzondering is geweest op zijne tijdgenooten. In het karakter van onze vermaarde mannen van die vroegere jaren waren veel meer onzuivere en ruwe bestanddeelen. Neem, onder anderen, Houtman, wien men als een der eerste grondleggers van onze Indische heerschappij roemt: duistere vermoedens rusten op dien man: hij werd eenmaal beschuldigd van een zijner togtgenooten door vergif om het leven te hebben gebragt en, hoezeer de bewijzen voor die beschuldiging ontbraken, meende men toch algemeen dat zij op waarheid berustte. Jan Pieterszoon Koen, de onsterfelijke grondlegger van Batavia, de teregt om zijne dapperheid en bekwaamheid hoog geprezen landvoogd, heeft toch in zijn leven sombere gedeelten, waarvan men zich met huivering afwendt, de koude, strenge geest van Calvijn bezielde hem, en deed hem als landvoogd daden begaan, waarvoor onze meer menschelijke eeuw vol afgrijsen zoude terug deinzen: de verleiding eener ongehuwde vrouw straft hij met den dood van den verleider’ (IV, 206).

Dat klinkt anders, dan de lofredenaars van de oude dagen ons willen doen gelooven, die in onze vaderen niets anders dan eerzame, kalme, waardige, vrome Christenen gelieven te zien. Waren ze dan niet vroom? O ja, maar op hunne wijze: ‘onze voorouders hebben helaas! meer dan eenmaal bewezen, dat, hoe zij ook ijverden voor hunne kerkleer, geldzucht en handelsbelang toch vaak sterker bij hen wogen dan godsdienstijver’ (219).

Men ziet, Knoop bekommert zich zeer weinig om de traditionele opvattingen. Zijn helder verstand en zijn rondborstigheid doet hem zonder eenige schroom voor ‘wat men er wel van zeggen zal’ afkeuren, wat hij afkeurenswaardig acht. Zulk een strenge, maar rechtvaardige kritiek geeft aan zijn lof een dubbele waarde.

Want hij prijst ook. Het doet goed, zoo onbekrompen, zoo vrij van alle partijbelang, de billijkheid te zien in acht genomen. De Witt, en de Ruiter, Willem III en Luxenbourg, mannen van allerlei rigting, van elke partij kunnen op zijn lof rekenen, wanneer ze dien verdienen. Maar wee der geusurpeerde reputatie, als die van Marlbourough!

Doch het is hem niet alleen te doen om de hoofden, maar ook om de volgelingen, het volk. Knoop is een volksman, die in de geschiedenis iets meer ziet dan de geschiedenis van enkele eminente personen. Hij concentreert de historie niet in het leven van enkele groote mannen. Zoo zegt hij, sprekende over den strijd tegen Spanje: ‘wij dragen den hoogsten eerbied toe aan de groote mannen van het huis van Oranje, die zoo veel gedaan hebben voor ons volksbestaan; wij bewonderen die kampvechters en martelaars voor de zaak der vrijheid, wier glorievolle namen eeuw in eeuw uit, tot bij de verst verwijderde volkeren weergalmen (?); wij zouden geene Nederlanders zijn, wanneer we niet in Willem I, in Maurits, in Frederik Hendrik, in Willem III, toonbeelden zagen, of van veldheerstalent, of van verhevene zelfopoffering, of van een staatkundig genie, die de wereld van gedaante wilde doen veranderen. Maar die eerbied en die bewondering zijn niet onbeperkt of blind; zij gaan niet gepaard met de verloochening van wat er goeds en groots bestaan heeft bij ons volk; zij gaan niet uit van de meening, dat het noodig is, het nederlandsche volk te verachten en te versmaden, om daardoor den luister van het huis van Oranje zooveel te schitterender te doen uitkomen. Het tegendeel is waar; naar onze overtuiging gaat de luister van dat stamhuis in onze geschiedenis hand aan hand met den roem van het nederlandsche volk. De prinsen van Oranje hebben groote daden verrigt, maar zij werden daarbij - volgens de woorden van de Bordes - “ondersteund door een krachtig en dapper volk;” niet enkel de geestkracht en het genie dier vorsten, ook de vaderlandsliefde en de zelfopoffering onzer voorouders, hebben ons tot de vrijheid gebragt: de mannen, aan wier hoofd onze groote stadhouders streden, waren hun ten volle waardig. Willem I en zijne dappere zonen hebben zeer veel voor onze vrijheid gedaan; - maar wanneer men het wil voorstellen, alsof zij daarvoor alles gedaan hebben, dan pleegt men onregt jegens ons voorgeslacht, dan maakt men zich schuldig aan eene vervalsching der geschiedenis’ (IV, 29).

Niet alleen historische studiën, ook stukken van meer krijgskundigen aard vinden we in de geschriften van den

heer Knoop. En het is voornamelijk in deze stukken, dat de moed en de vastheid van overtuiging des Schrijvers het sterkst uitblinkt. Kwestiën toch van allerlei aard worden deels in historischen vorm deels op bloot betoogenden trant door den Schrijver besproken. Zoo bespreekt hij in de *Bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen te lande* allerlei kwestiën van den dag: het belangrijke vraagstuk der vestingen en de verdedigbaarheid van ons land. Het is versterkend de krachtige en bemoedigende taal van een deskundige te hooren, tegenover de lafheid der onkunde, die beweert dat we ons toch niet verdedigen kunnen, dat we maar weerloos moeten blijven, omdat het toch niet baten zal! 'Een klein land als het onze, roept Knoop in edele verontwaardiging uit, dat zich ontwapent, doet daardoor afstand van alle waardigheid, van alle vooruitzigten op toekomstige grootheid; het maakt zich daardoor tot een eerste prooi voor den eersten den besten overweldiger. Ontwapen Nederland, en gij ziet spoedig den ondergang van ons volksbestaan; de vreemdeling zal ongestraft een volk vertreden, dat zoo zeer ontaardde van zijne krachtvolle voorvaderen; de britsche vlag zal op de stad wapperen, die eenmaal de wieg en bakermat van Holland's grootsten vlootvoogd was, en een pruissische of fransche schildwacht zal het marmeren grafgesteente bewaken, dat den roem onzer nassausche helden aan het laatste nakroost verkondigt' (I. 70).

Is Nederland nog te verdedigen? Zulke vragen hoort men, dank zij den Jan Saliegeest, die ons volk bezielt en maar niet schijnt te willen wijken, tot zelfs uit de Nederlandsche vertegenwoordiging toe! 'dat zou niet gevraagd zijn door het krachtvolle voorgeslacht, dat vroeger de spaansche en fransche dwingelandij wederstond,' roept Knoop aan zulke vertegenwoordigers toe. Ons land is te verdedigen, wanneer ge begint met het te willen, met de rijke hulpmiddelen niet te verwaarloozen, die ons land tot zijne verdediging bezit. En de Schrijver bewijst het op tallooze bladzijden van zijne Geschriften (o.a. in zijn woord over ons krijgswezen II, 331). Het is de doorgaande strekking van zijne schriften den moed en de veerkracht op te wekken, door den waren weg der verdediging te wijzen. Met de historie in de hand of langs den weg van bloot betoog wijst hij aan van welke dwalingen men afstand moet doen, bijv. hoe men alle vestingen moet laten varen, ten minste ze niet als hoofdpunten in de verdedigingslijn opnemen, die geisoleerd zijn, waartoe de toevoer bijkans niet mogelijk is. (*Iets over het vestingstelsel van ons land* II. 337).

Den heer Knoop komt de roem toe door zijne geschriften de aandacht van het publiek op vragen te hebben gericht, voor de toekomst van ons land van zoo veel gewicht. Tegenover de wankelmoedigheid en het gering vertrouwen, dat het publiek vroeger in het leger stelde, voor het geval dat we in een oorlog werden gewikkeld, heeft hij met krachtige stem zich verheven. Hij heeft de slaperige geesten wakker geschud en menigeen, die vroeger beangst was, ziet, dank zij zijne voorlichting, met meer vertrouwen het uur des gevaars te gemoet. Zulke mannen, die zulk een zegenrijken invloed op een volk uitoefenen, die hem het geloof aan zich zelf terug schenken en den moed stalen, zulke mannen verdienen waardeering en erkenning hunner verdiensten te vinden. Het paste daarom den heer Blanken, voor 't oogenblik mi-

nister van oorlog, niet, op hoogen toon zich met minachting over Knoop's laatste studie in ‘de Gids’ uit te laten. Was de heer minister het niet eens met den kundigen generaal-majoor, hij behoorde met eerlijke wapenen, dat is, met argumenten te strijden. Stilzwijgen te gebieden aan een man, wien de natie en het leger vereert, op gronden, NB. aan de krijgstucht ontleend, is aanmatigend en belagchelijk. De pers is in Nederland vrij en heeft niets te maken met de private meeningen van den heer Blanken. Over de belagchelijkheid overigens van 's mans aanval, die zich tot bedreigen bepaalde, daar hij tot handelen geen reden vond, heeft de pers reeds recht geoefend.

Doch keeren we tot Knoop's geschriften terug en eindigen we onze aankondiging. We doen het met eene opmerking.

Zij is deze. We hadden gewenscht dat de uitgever of Schrijver een eenigsints chronologische lijst der behandelde geschiedkundige onderwerpen had gegeven. Het zoeken is thans lastig. Men vindt de gebeurtenissen van hetzelfde jaar in verschillende deelen besproken. Kon om den omvang der deelen de bijeenvoeging der stukken niet anders geschieden, dan ze plaats had, het is ons wel, maar dan had men in het bezwaar hieruit voortvloeijende door een register of van zaken of van personen moeten voorzien. Het gebruik wordt moeijelijk. Zoo vindt men het jaar 1629 in verschillende deelen besproken. Zou het niet mogelijk zijn nog zulk een register te geven?

En hiermede sluiten we onze aankondiging, die bijkans geheel aanprijzend is. Of er geen fouten dan zijn in Knoop's arbeid? Tot het beoordeelen der krijgskundige is de beoordeelaar onbevoegd: en meent hij met de opmerking te kunnen volstaan, dat de bijval, dien Knoop's denkbeelden bij de mannen van zijn eigen vak vinden, genoegzaam ten gunste der hier voorgestane meeningen pleit. Literarische feilen, in taal en stijl, worden hier wel aangetroffen, doch hun getal is gering en we zouden het weinig anders dan kleingeestige vitterij achten, om het gebruik van een woord of den minder schoonen bouw van dezen of genen zin een arbeid te laken, die tot de voortreffelijksten behoort, waarop de letterkunde in deze dagen zich verheffen mag.

Oudere en nieuwere kennissen.

Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1863. Utrecht, L.E. Bosch en Zoon.
Groninger Jaarboekje voor 1863. Tweede Jaargang. Te Groningen, bij M. van Heijningen Bosch.

Papa! ik heb de ooijevaars gezien, de zusjes willen 't niet gelooven; maar, heusch! ze waren het - met deze woorden doet een van mijne kinderen de deur open van de kamer, waar ik zit met de beide boekjes, die ik noemde, vóór mij.

De ooijevaars gezien en Jaarboekjes aankondigen - 't is mijne schuld niet.

Er is in zooverre overeenkomst tus-

schen de schijnbaar zeer heterogene ooijevaars en almanakken, dat beiden op zekeren tijd van het jaar terugkomen en over het geheel genomen, de woningen opzoeken, waar zij reeds vroeger een gastvrij onthaal vonden. Wat onze jaarboekjes en de langbeenige vogels betreft, keeren de laatsten uit het noorden van Afrika tot ons terug, de eersten hebben slechts de minder lange reis uit de beide academiesteden, Utrecht en Groningen, gemaakt, maar bij dit in de daad aanmerkelijke onderscheid is deze gelijkheid, dat even als sommigen van die dieren, die als de groote luî een zomer- en een winterverblijf er op na houden, wel oud-gasten zullen zijn, terwijl men aan anderen dien naam niet zal kunnen geven, de Utrechtsche almanak reeds voor de drie-en-twintigste keer ons een bezoek brengt en het Groninger jaarboekje eerst ten tweeden male ons bezoekt, schoon het nog doet denken aan den Groninger Volksalmanak, wiens plaats het sinds korten tijd heeft ingenomen.

Eene belangrijke bijdrage bezit de Utrechtsche almanak in den ‘Inventaris van het kasteel Vredenburg te Utrecht van het jaar 1541,’ medegedeeld door den gepensioneerden majoor der artillerie Kuijpers, waarbij de redacteur, behalve eenig berigt nopens den bouw van Karel V, een drietal plaatjes voegde, die het kasteel zelf, de belegering er van en het plan voorstellen. Laat mij eerst iets over deze afbeeldingen zeggen. In het eene exemplaar, dat ik van den almanak kan inzien, is de afbeelding van het kasteel dezelfde, die in het *Gedenkb. d. Utrechtsche schutterij* door L.E. Bosch D. I blz. 193 gevonden wordt, eene geheel andere in een ander exemplaar; terwijl de eerste een vogelperspectief van de sterkte geeft, laat ons de laatste alleen de voorzijde met het uitstekende gedeelte van enkele gebouwen op den achtergrond zien. De plaat, die de belegering aanschouwen doet, is niet die, welke in den Jaargang van 1843 naar eene schildering van Droogsloot werd opgenomen, maar aan Bor ontleend. De inventaris - om nu verder van dezen te spreken - is zeer uitvoerig en stelt ons niet alleen in staat om ons het kasteel in zijne bijzondere gedeelten en in zijne uitrusting beter voor den geest te roepen, maar maakt ons ook meer bekend met het huishouden der zestiende eeuw, zoowel op het gebied des krijgs, als dat der regtspleging, nijverheid, godsdienst enz. 't Ware wel te wenschen, dat wij vele lijsten van deze soort betrekkelijk hetgeen te voren was, bezaten; ik kan het geloof nu eenmaal niet verzaken, dat zoo de deftige tabbaard onzer geschiedenis daardoor niet weinig gehavend mogt worden, haar lijf zich meer in zijne natuurlijke vormen vertoonen zou.

Al stond overigens Trijn van Limpen - het vers van Immerzeel, ter harer eere geschreven en ten slotte medegedeeld, wil mij niet behagen - in levenden lijve tusschen hem en tusschen mij, den heer Bosch moet ik deze ééne vraag doen: of hem gebleken is, dat in den grooten ketel, die afkomstig was van de stad en ten behoeve der justitie gebruikt werd, menschen zijn gestoofd? Zoo ja, dan ware de verzameling van hetgeen hij dienaangaande mogt gevonden hebben, eene belangrijke bijdrage voor eenen der volgende Jaargangen van den almanak, zelfs al moest bij het lezen er van eene der Utrechtsche jonkvrouwen, lang geene Trijnen meer, van aandoening -

men dulde het officiële woord, dat ik ga gebruiken - vapeurs krijgen.

Wij zijn nu toch aan de dames en daarom laat ik iets volgen over een der Utrechtsche gestichten, waarin voorheen sommigen van de sexe hare... bevalligheden?... 't is ter naauwernood te gelooven - dus liever: hare teleurgestelde liefde, hare bekrompen middelen of iets dergelijks, achter de dikke muren aan het oog der wereld onttrokken. Over ‘het St. Cecilia-klooster’ te Utrecht heeft van Heussen in zijne *Geschiedenis van het Utrechtsche Bisdom* wel iets gezegd, maar toch niet zooveel, dat niet een monasteriophilos, als ik ben, op meer belust zou zijn. Ontkennen kan ik niet, dat het stukje in den almanak, hetwelk met het opschrift: St. Cecilia-klooster, aan mijne weetgierigheid in dit opzigt scheen te zullen voldoen, mij onbevredigd liet. Veertien van de achttien bladzijden, die het beslaat, zijn aan hetgeen er wetenswaardigs op de Neude, waar het klooster verrees, voorviel, gewijd en de vier overigen ten aanzien van het gesticht alles behalve mild. Zij brengen, om iets te noemen, niet eens in gedachtenis, dat de aanvang der stichting te zoeken is bij twee-en-twintig maagden, die zestien jaren lang achter St. Barbara zamen leefden, noch ook, dat hare leden door tusschenkomst van Gerrit van Bronkhorst, kanonnik van St. Salvator, de clausuur en den derden regel van St. Franciscus aannamen; noch verder, dat zij behoorde tot het zoogenaamde Utrechtsche kapittel, dat reeds in 1439 zeventig kloosters met drie-duizend bewoners en bewoonsters moet geteld hebben; enz.

Als ik nu van St. Cecilia op Pieter Bor kom, dan maak ik nog al een' sprong. Ik kan dien evenwel regtvaardigen door te zeggen, dat het opstel over dien vermaarden geschiedschrijver, door den heer de Bruin aan den almanak geschonken, even als dat over het genoemde klooster, behoort tot de uitvoerigere - kortere zijn die over ‘de Boefklok’ ‘eene Mozaïke bevloering te Utrecht,’ ‘prijzen der levensmiddelen te Utrecht in 1463,’ ‘Een Utrechtsche scherpschutter’ - waarin wat eenmaal was aan het nageslacht herinnerd wordt. Ook zonder dit ware ik er misschien toe gekomen de gekozen orde te volgen. De ‘husinge ende hofstede,’ door Dirk van der A aan de latere Cecilia-zusters geschonken, bragt mij in den geest naar dat gedeelte der Oude gracht, hetwelk is tusschen de Vie- en Jansbrug en ik behoefde niet veel verder in de rigting van het stadhuis te flaneren - slechts tot de Bezembrug - om mij te bevinden voor het huis van den deftigen apotheker, wiens zoon flesschen, potten en doozen er aan gaf om meer dan notaris, om een beroemd Nederlander te zijn. De opsteller deed goed, dat hij de aandacht nog eens weêr op Bor vestigde, al had hij niet veel anders te doen, dan te herhalen wat ‘de boekverkoopers’ aan den lezer mededeelden vóór Bors werk: *Oorsprongh*, *begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen* enz. Komt Utrecht er ooit toe om standbeelden op te rigten, dan verkrijgt onze Pieter nu welligt wel eene plaats op de lijst der kandidaten voor die eer. Verdienen doet hij ze wel en wie zijn portret ziet, zooals de almanak het geeft, moet zeggen, dat hij wel pareren zou, indien men onder de kandidaten hem de voorkeur gaf. 't Heeft mij intusschen verwonderd, dat de heer de Bruin niet herinnerd

heeft aan enkele aanteekeningen in zijn stedelijk archief, als:

‘1601. Item, Corn. Quint, silversmit, heeft gemaeckt een schoone silvere cop, wegende 110 loot ende 7 engels omme met deselve te vereeren mr. Peter Bor, rentmr. van Noord-Hollant ende dat voor sekere boeken, daermede hij den raet voorsz. vereert heeft, 185 L. 7 sch.

1617. Is gelesen de requeste van P. Bor Christiaensz, versoeckende octroy om te mogen doen drucken ende alleene vuytgeven seecker liedekens bij hem gedicht, maer is den suppliant zijn versoeck afgeslagen.

1630. Petr. Bor Christiaensz, historieschrijver, 400 L. hem bij de vroetschap deser stadt toegedacht ende vereert, in regarde van de groote moeyte ende oock tot verval eenichsins vande groote oncosten, die hij gehadt ende gedaen heeft in 't beschrijven ende doen drucken van het vierde deel des vervolchs der n. oorlogen ende geschiedenissen, sedert het innemen van Breda met het turfschip, tot de compste van den cardinael Albertus van Oostenrijck in 't leste des jaers 1595.

Denselven noch betaelt 150 p. st. voor de dedicatie ende presentatie van 13 exemplaren der beschrijvinge vande gelegenheyt van 's Hertogenbosch, hare oorspronk, fundatie, vergrootinghe ende eyntelijk veroveringe, mitsgaders de verraschinge ende inneminge van Wesel ende meer andere geschiedenissen des jaers 1620.’

enz. enz.

Doch genoeg over hetgeen de almanak behelst betrekkelijk den goeden ouden tijd. Hij heeft ook een en ander over de jongste jaren: levensschetsen, berigten aangaande nieuwe werken, verhalen nopens belangrijke voorvallen. Wat de heer Bosch schreef over de Japanners in Utrecht leest men met genoegen, terwijl men, een enkel stukje uitgezonderd, ook het overige niet geheel onvoldaan uit de handen legt.

Van één opstel zweeg ik opzettelijk nog: ‘de Heimerberg.’ Een lief plaatje, de Grebbe voorstellende, roept aangename beelden uit het verledene hem voor den geest, die er dartelde in de dagen der zorgeloosheid, en wekt wel bij dezen of dien, wiens voet de liefelijke plek nog nooit betreden heeft, den lust om met ingehouden rossen den straatweg af te rollen tot waar de wandeling de heuvelen op begonnen wordt. Over hetgeen er bij geschreven is, zeg ik niet veel; 't kon anders, 't kon meer wezen, maar goed is het, dat het er is. Ware 't er niet, dan zou de almanak niets hebben, dan hetgeen van Utrecht - ik bedoel de stad - was of is. Zij dat al niet onnatuurlijk, goed is het daarom niet. Utrecht en altijd weêr Utrecht, de verscheidenheid is het, die bekoort. De redactie houde mij de aanduiding ten goede.

De poëzij van den almanak ga, al is er goeds onder, onbesproken, althans onbeoordeeld voorbij; met haar begin ik, het Groninger Jaarboekje openslaande.

Dit schrijvende denk ik intusschen niet aan het weinige, dat mannen van onzen tijd in rijm er in schreven, maar aan de Groningsche volksliedjes in 1672, die Mr. Boeles mededeelde. Ik vind ze regt op hunne plaats niet alleen, maar zeer belangrijk tevens. Wie volgde niet ooit met buitengemeene belangstelling het verhaal van Groningens belegering ten gezegden jare, als hij met *het ontroerde Nederlandt* of '*t verwerd Europa* vóór zich, zich verplaatste in dat gedeelte der 17de

eeuw, waarin het vaderland, na zijnen ondergang nabij geweest te zijn, als door een wonder zijnen rang onder de volkeren van ons werelddeel herkreeg? Maar bij wien ook kwam niet de wensch op om nog meer dan door de genoemde werken geschiedt, op de hoogte gebragt te worden van den volksgeest, zooals zich die ten aanzien van het roemruchte beleg op verschillende wijze openbaarde? Aan dien wensch nu voldoen onze liedjes voor een gedeelte uitnemend. Als zij den Groninger soldaten tegenover die des bisschops woorden als deze in den mond leggen:

Niet een stadt kont gij winnen, Als door verraet of geldt: 'k Wou gij eens wout beginnen, Te stormen met geweldt, Dan zou u Veelsche kop, Eens krijgen lustich klop; bomben Berent, W' hadden 't geeren, Kom eens op;

Als zij doen zingen:

De gloende koegels vloogen oock Steedts door de lucht gelijck een spoock, Om ons zoo te maken vervaert; Maer de Godt den Heer bewaert, Kan Bomben noch Granaden, Niet beschaden,

of ook:

d' Heer Rabenhaupt ons Generael, Een man gelijck het punct van 't staeel, In daet een rechten Gideon, In raedt een tweeden Salomon, Die deed den Bisschop vreezen, Hier te wesen.

Ons Commandeur den Vorst van Pleun. Vereerd' haer alle daegh een deun, Met sijn Schalmeijen op de Wal, Onder het Kanongeschal, Voor 't laetst m' een uytval dede, Uyt dees stede enz.

dan hooren wij eene getuigenis aangaande den regt Nederlandschen zin, die met God voor oogen en in vertrouwen op de overheid voor den vijand niet een spotwoord alleen, maar ook welgerigte kogels heeft en: hoera voor ons voorgeslacht! dreunt het in ons binnenste.

‘d' Heer Rabenhaupt ons Generael’. - Mr. Feith stond aan het Jaarboekje eene bijdrage af, die op hem betrekking heeft en een plaatje heeft de redactie daaraan kunnen toevoegen. ‘Den dapperen noyt genoegh geprezen Heer Karel Rabenhaupt Luytenant Generaal’ kent ieder, die niet onbekend is met het beleg van Groningen, waarvan ik zooeven gesproken heb. Hetzelfde kan niet gezegd worden betrekkelijk die episode uit zijn leven, waartoe hetgeen Mr. Feith en de redactie gaven, behoort: zijn geschil met Hendrik Casimir van Nassau, en de uitdaging van dezen, waartoe het aanleiding gaf. Toen hij Groningen verdedigde en de prins van Furstenburg, die mede onder de belegeraars behoorde, hem onder anderen deed vragen, ‘dat men hem eenige confituyren wilde laten toekomen om eenige Hessische dames te tracteeren, die hem in 't leger waren komen salueeren,’ liet hij antwoorden: ‘dat men in de stad so besig was, om kruyt en loot op te dissen, dat men aan sodanige lafferijtjes niet eens dacht,’ - zulk een man was de man niet om het hoofd er bij neêr te leggen, als de prinselijke mond ‘allerhand spodt ende smadelijke discoursen’ ten aanzien van ‘Ravenshoofd’ ten beste had en zelfs het waagde de hand te leggen aan de regten van het Drenther-drostambt, dat hem eene belooning zijner diensten was. 't Zij niet hoffelijk, mannelijk was het wel, dat hij den prins-stadhouder kortweg schreef: ‘nademael ghij mij hebt heeten lieghen door vier mannen van uwe suite, als ick op het bedde lagh mij qualijck gevoelende’ - dit oogenblik stelt het plaatje voor - ‘soo segge ick u dat ick van noodswegen sulcken affront moet repareeren

door de punct van mijn deghen' enz. Ik ben een aartsvijand van het dwaze duël, maar dit neemt niet weg, dat ik ingenomen ben met de hooghartigheid van den beleedigde, die voldoening durft vragen aan zijnen beleediger, al is hij een prins. Dat de herinnering er aan medewerke om wat er in dit opzigt nog goeds overbleef onder ons volk te bewaren en te doen toenemen - 't zal er ons vaderland beter bij gaan, dan bij de zoetsappige hoffelijkheid van onzen tijd, zooals die bij velen te vinden is.

Betrekkelijk nog vroeger tijdvak heeft het Jaarboekje, van Dr. Boeles: 'eenige vroegere volksrampen in de provincie Groningen volgens het berigt van tijdgenooten'; van Mr. Boeles: 'montcloppinge doen' en van Dr. Acker Stratingh: 'het klooster Selwerd.'

Alleen over het laatste opstel een enkel woord. Zeer te regt wijst aan het slot daarvan de Schrijver den heer Boeles te regt, die in zijn werkje: *het tweehonderd vijftig-jarig bestaan der Hervormde gemeente te Noorddijk*, onder anderen ook over het zegel der abdij zijne meening mededeelde in dezer voege, dat het vrouwenbeeld, daarop voorkomende, Maria voorstelt. Geen ander dan dat der H. Catharina zal het-zijn. Behoort ook al de ster tot de attributen van het Mariabeeld, troon en rad zijn niet daaraan, maar aan dat der Alexandrijnsche martelares eigen. Vond de heer Stratingh op het zegel van het Winsumer-dominicanen-klooster de H. Catharina afgebeeld als op dat van Selwerd, ook op andere kloosterzegels komt het zóó voor. Ik noem slechts dat van het Augustijner-nonnen-klooster te Noordwijk. Ter regterzijde heeft dat de gekroonde maagd, gehuld in het lange kleed met het rad in den regterarm en steunende met de linkerhand op een zwaard. De ster ontbreekt er; maar daarentegen bevindt er zich aan haren voet eene kleine figuur, die evenwel niet duidelijk genoeg is om bepaald te worden.

Op enkele vragen miste ik noode het antwoord. Deze ééne noem ik er van: behoorde het Selwerder-klooster tot de congregatie van Bursfeld? Op de lijst der monniken-gestichten, die tot deze vereeniging gerekend werden, komt Groningen voor, op die der 'voornaamste' nonnen-kloosters er van vond ik het niet. Toch schijnt het opmerkelijk, dat de Selwerder-kloosterhervorming omstreeks het midden der 15de eeuw plaats greep, terwijl gezegde congregatie van 1440 dagteekent.

Laten zich ten slotte - want ik mag niet te veel plaats vergen voor mijne aankondiging - 'de wandelingen in en om Groningen, fragmenten uit een brief,' 'een woord over den landbouw in de Dollardpolders en in de Veenkoloniën' door J.S. en de 'orthographische E - legie' door den heer Beckering Vinckers met nut lezen door wie *of* in en om Groningen wandelen willen, *of* in de aangeduide streek het land bouwen, *of* in de dingen der taal zich confijten, 'dat komt van dat verwenschte verzenmaken' en ook 'over de grenzen' van Ilpsema Vinckers leest men met genoegen en dit ook is veel waard vooral voor hem of voor haar, die tot de hunne maken F. Bremers woorden, onder de 'Schilfers en Spaanders' meêgedeeld: 'das Gesellschaftsleben erscheint immer leerer, je älter man wird; man lacht und schwatzt und sieht aus, als ob man sich amusirte, aber gar oft sitzt der Kummer im Herzen.'

F.A.E.P.R.E.

Mengelwerk.

Moderne Socratici.

Van iets moderns zal er dan sprake zijn. Geen donkere wolk verduistere uw vriendelijk aanschijn, lieve Lezer: waarlijk, niet met Moderne Theologie wil ik 't hoofd u warm maken: ze is al zoo vergood door haar vrienden, en tegenstanders hebben haar zoo jammerlijk door 't slijk gesleurd; zoo middagklaar is het aangetoond, hier, dat zij het christendom afbreekt en tot godloochening regtstreeks leiden moet, daar, dat zíj nu eerst het ware Evangelie is, door een of ander gelukskind zoo pas ontdekt - dat er tot haar bestrijding of aanbeveling naauwelijks een woord meer te zeggen valt.

Min juist was het ook gezegd, dat er van ‘iets’ sprake zou zijn; over een zaak niet, maar over personen hebben we te handelen - zonder eenige de minste personaliteit echter: want de personen, die we op 't oog hebben, gelijken in de verte niet op een van mijn lezers, op hun broeders of zusters, hun echtgenooten of kinderen niet, op hun verre neven en nichten zelfs niet: 'tzijn menschen, die ons volstrekt niet aangaan, hoogstens gelijken ze op onze buren, en die zijn toch in elke beschaafde maatschappij bestemd om de stof voor het gezellig onderhoud te leveren.

Personen willen we beschouwen: dat gaat wel zoo goed van de hand als de behandeling van zaken, en 't is wel zoo aantrekkelijke stof ook: als 't gesprek over zaken kwijnt en reeds de voorteekenen van een pijnlijke stilte zich vertoonen, komt er nieuw leven in den vrienden-(of vriendinnen-)kring, zoodra er personen ter sprake komen. Er ligt zoo'n eigenaardig genot in 't ontleden van een medemensch, en ons lieve Ik wordt daarbij zoo aangenaam gestreeld - mits 't levende personen zijn uit onzen tijd en onzen kring. En juist menschen, die onze tijden landgenooten zijn, willen we beschouwen, menschen, die als vertegenwoordigers van den heerschenden geest eensdeels kinderen van onzen tijd genoemd mogen worden, maar op hunne beurt op onze tijdgenooten een veelzijdigen invloed uitoefenen, ja, vaak de vraagstukken beheerschen wier oplossing tot de levenstaak van het tegenwoordig geslacht behoort.

Toch kunnen we niet op eens in onzen tijd vallen; hoog moeten we de zaak op-

halen, ver boven onzen tijd, boven onze tijdrekening zelfs. Niet alleen aan onszelven zijn we dat verschuldigd om, bij het bewijs van grondige studie, den waarborg voor een degelijke behandeling te geven; maar de ijzeren noodzakelijkheid dwingt er ons toe: volstrekt onverstaanbaar zouden we worden, wanneer we opzagen tegen den sprong van een twee-, drie-en-twintig eeuwen achteruit. Zonder dat verleden is het heden onverklaarbaar. De groote voorganger en wegbereider moet ons voor den geest staan, willen wij regt laten weêrvaren aan de edelen, die in zijn voetstappen treden.

Te *Athene*, de bakermat van Grieksche kunst en wijsbegeerte, leefde in de vijfde eeuw vóór onze jaartelling een man, die op tijdgenoot en nakomelingschap onberekenbaren invloed uitoefende. Geen wereldveroveraar wilde hij zijn, geen dynastie kwam hij stichten; rijk was des beeldhouwers zoon niet, en door pracht van woning of gewaad onderscheidde hij zich evenmin van zijn medeburgers als door fijne trekken van een bekoorlijk gelaat. Een wijze was hij, of neen, hij weigerde dien eernaam, en wijsgeer slechts wilde hij heeten: hij begeerde wijsheid, en wel mogt hij ze begeeren, want dat hij ze niet bezat toonde hij te over door 't volslagen gemis van een stelsel. Een stelsel heeft de ware wijze in elke eeuw gebouwd, een stelsel, met of zonder grondslag, stevig en spits als een pyramide of ligt en digt als een kaartenhuis; maar geen wijze zonder stelsel, waarin het een zoo keurig netjes in het ander past en zoo ontegensprekelijk uit het een het ander volgt, dat het geheele stelsel de zuivere waarheid zou zijn, als de grondslag maar deugde. Dat gebrek was niet het éénige, waardoor Socrates alle aanspraak op den eernaam van wijze verbeurde: zonderling, volslagen onpraktisch was zijn methode van onderwijs: hij dacht er niet aan om zijn beweringen met gezag op te leggen aan zijn leerlingen: eenvoudig vergenoegde hij zich met zijn hoorders te overtuigen, aan hun eigen rede, zedelijk gevoel en geweten de beslissing overlatende, of wat hij voordroeg al dan niet waar, schoon en goed was. Hij miste dan ook het doel, dat elken wijze als het hoogste voor den geest staat: de stichting eener school die bij zijn woorden zweert, in de vaste overtuiging, dat bij den meester alleen de waarheid, en de volle waarheid, bij anderen niets dan dwaling gevonden wordt. Wonderlijk mensch: hij schreef niet eens een boek, welks lof hij door dagblad-*reclame* zelf kon uitbazuinen of dat hij door zijn vrienden liet recenseren. En toch, terwijl hij al de handigheid scheen te missen om zich invloed en een beroemden naam te verwerven, wist hij den geest zijner leerlingen zóó onder zijn invloed te krijgen, dat ze om strijd zijn beginselen in zich opnamen en ze, ieder naar zijn aanleg en omstandigheden ontwikkelden en toepasten, zoodat Antisthenes en Aristippus, Euclides, Phaedo en Plato, in hoeveel rigtingen zij ook uiteenliepen, allen hun eerste vorming te danken hadden aan des beeldhouwers zoon en daarom te zamen den naam van Socratici dragen.

Volgende geslachten hebben de impulsie gevoeld en gevolgd, die Socrates eens gaf, en tot op dezen dag werkt zijn geest voort, in de eigenlijke Socratische leermethode niet slechts en de Platonische wijsbegeerte, beide ook in Nederland met zoo gelukkigen uitslag beoefend; maar zelfs de stelselloosheid van den zonderlingen Athener vond navolging. Tegenover de wijzen, die altijd door stelsels opbouwden

stelden zich dwazen, die door de bekentenis, dat zij de waarheid niet bezaten, hun eigen gezag ondermijnden, en aan 't zoeken gingen, overal zoeken, tot in 's menschen binnenste toe, en wat ze dan hier of daar gevonden meenden te hebben prijs gaven aan het oordeel der menschen, in blind vertrouwen op een ding, dat niemand ooit gezien had, en waarvoor zij den naam van menschengeest hadden uitgedacht. Op elk gebied van wetenschap zijn alzoo rigtingen ontstaan, die met Socrates zamenhangen, vaak meer dan haar voorstanders zelve willen erkennen.

Ja, er staan menschen onder zijn invloed, die hem zelfs bij name niet kennen, en bij menigeen heeft zich het oude verschijnsel herhaald, dat men in volle vrijheid en met edele zelfstandigheid de beginselen van den ouden Griek heeft aangenomen, ze ontwikkeld, uitgebreid, gewijzigd en in toepassing gebragt, zoo als hij zelf wel nooit had vermoed. Ontelbaar als het oeverzand zijn in onze dagen de Moderne Socratici, men vindt ze waar men ze 't minst zou vermoeden, in alle kringen, bij iederen stand en elk geslacht treft gij ze aan. Houden we maar onder 't oog, dat zij niet slaafs, maar met gepaste vrijheid, naar de bedoeling van Socrates zelven, zijn beginselen hebben verwerkt, vervormd tot onkenbaar wordens toe voor den oppervlakkigen beschouwer, dan kan het ons, die tot het wezen der dingen plegen door te dringen, niet moeijelijk vallen om onder verschillende gedaanten - vermommingen zeî ik haast - onzen ouden bekende weder te vinden, en verbaasd staan we menigmaal over de gadelooze uitbreiding, die de Socratische school verkreeg.

Een paar van die gemoderniseerde rigtingen willen we van naderbij beschouwen; het beeld van enkele hedendaagsche Socratici zullen we, in hoofdtrekken maar, schetsen, in de vaste overtuiging, dat, in weerwil van alle afwijkingen, die den vrijen geestverwant van den slaafschen navolger onderscheiden, de verwantschap met den ouden wijsgeer onmiskenbaar blijken zal.

Socrates, de man, die, in de overtuiging, dat hij niets wist dan dit ééne: dat hij niets wist, naar wijsheid streefde en de wijsheid van den hemel op aarde deed afdalen - met volle vrijmoedigheid vragen wij elken onpartijdige d.i. ieder onzer vrienden, of met deze trekken Plato's leermeester niet juist gekarakteriseerd is, en geen verlicht man, of hij zal moeten toestemmen dat hiermede, behoudens de noodige wijziging, ook de hoofdtrekken zijn aangegeven der Moderne Socratici.

Hij bekende, niets te weten dan dit ééne: dat hij niets wist.

De stumper! Zóó over zich zelf te denken, en dan - meer dan kinderlijke naiviteit - het nog te zeggen daarbij! Verre wordt hij voorbijgestreefd reeds door de eerste reeks zijner leerlingen, die zich aan onzen blik vertoont.

Zijn leerlingen: want niets te weten dan één ding, maar dat ook goed te weten, en met verrassende vrijmoedigheid er voor uit te komen, dat hebben ze hem afgezien: maar - en ziet hier hun geniale opvatting van zijn beginsel -, terwijl hij erkent, *zelf* niets te weten, toonen zij de innigste overtuiging te bezitten, dat *ieder ander* niets weet.

Onder mijn vrienden mag ik er een paar tellen, wier welwillendheid - ze werpen zich zoo maar niet aan iedereen weg - ik mij tot hooge eer moet

rekenen, want ze dragen een gevierden naam: ze worden bewonderd en gezocht, gevleid en gevreesd, ze genieten den wèlgevestigden roem van groote geleerdheid en diepe wetenschap, en niet zonder een ligte rilling wordt hun naam uitgesproken door den schuchteren nieuweling, die de eerste schreden waagt op het pad der letterkunde. Met doodsbeenderen is hun weg bezaaid, en van de bekkeneelen hunner verslagenen hebben zij zich een gedenkteeken gesticht. Toen nu dezer dagen mijn eerbied voor die mannen behoefte had om zich wat op te frisschen, en ik mij daartoe voor den geest wilde roepen, wat zij al zoo hadden gedaan; toen ik mij wilde verkwikken aan de meesterstukken van studie en talent, waardoor zij de onsterfelijkheid verworven hadden, geraakte ik in een zonderlinge verlegenheid: het stuk papier, dat ik voor mij had gelegd, om de lange lijst hunner werken op te teekenen, bleef smetteloos wit. Ik maakte mij boos op mijn trouweloos geheugen, beet mij de nagels stomp van ergernis, en liep eindelijk vrij driftig naar een van mijn bekenden, die in oogenblikken van verlegenheid de rol van wandelenden catalogus voor mij vervult. Gelukkig vond ik mijn vriend in zeer opgeruimde stemming: 'k zal u die titels wel eens opschrijven, zeî hij, terwijl hij mij 't papier uit de hand nam. 't Duurde lang, heel lang, en toen hij eindelijk terugkeerde, was 't blad nog even weinig beschreven als toen ik 't uit mijn handen gaf.

- Nu, kijk me maar zoo boos niet aan, riep hij met goedigen glimlach mij toe, de lijst is volledig.

- En er staat geen letter op.

- Ze is zoo volledig mogelijk, zeg ik u: want uw beide groote en beroemde, gevierde en gevreesde vrienden hebben niets ter wereld voortgebragt.

- Die scherts gaat wat ver, riep ik onwillig uit.

- In vollen ernst spreek ik, oude jongen, en niet gaarne veroorloofde ik mij ongepaste scherts met mannen, die zoo weinig met zich spelen laten. Maar ik tart u, één boek te noemen - behalve het adresboek -, waarop hun naam regt zou hebben zich te plaatsen.

- Maar ze zijn toch.....

- O, ze zijn al wat ge wilt: ontzettend wetenschappelijk, peilloos diepzinnig, gadeloos geleerd; hun kunst grenst aan het ideale; maar.....

- Welnu?

- Maar ik zou er wel één enkel bewijs van willen zien.

- Wat steekt de zon hier onverdragelijk.

- Ja, de zon kan schier zoo lastig zijn als de waarheid.

- Maar wááraan hebben die twee beroemde namen dan hun gezag te danken?

- Aan de kritiek.

- Heeft dan de kritiek hun werken geroemd vóór ze geschreven werden?

- Ik drukte mij wat dubbelzinnig uit: niet óp hen, maar dóór hen is de kritiek toegepast, en dááraan danken zij al hun vermaardheid.

- Dan hebt ge hun toch onregt aangedaan: ándere gaven heeft de kriticus zeker dan de scheppende kunstenaar, wiens werk hij beoordeelt, maar staat hij daarom op lager rang? Het schiften en scheiden van goed en kwaad, van waarheid en schijn, die vaak zoo naauw verbonden, zoo innig vermengd zijn, het toetsen van een kunstwerk aan het ideaal, eischt in den beoordeelaar een hoo-

gen trap van geestontwikkeling, veelomvattende kennis, fijnen smaak, en bij de gave van scherpe onderscheiding een zedelijken moed, die op onzen eerbied aanspraak heeft.

- Och kom, ge begint oud te worden, is dat nu kleingeestig hangen aan de beteekenis van een woord. Onze groote mannen zijn geen letterknechten. Zij verstaan de kunst beter: kritiek is bij hen een bitter-wrang betoog, dat aan een vrucht van kunst of wetenschap, of liever aan den auteur, *niets* goeds is.

- Dan zouden ze wit zwart, en zwart wit genoemd hebben?

- Wel neen, wat speelt ge van daag toch den onnoozele: van het goede in eenig werk zwegen onze vrienden eenvoudig, of zij stelden zich op juist het tegenovergestelde standpunt van den auteur, of wel zij beschouwden zijn boek in betrekking tot een geheel ander doel dan hij zich had voorgesteld. Zoo wordt wel de oogst van jaren in een paar uren door den vuurgloed verteerd, maar de beoordeelaar heeft niet al te duur een mooije reputatie gekocht, die hij als zijn wettig eigendom beschouwt, en waarbij hij door de regtbank der openbare meening wordt gehandhaafd, omdat hij zoo deugdelijk heeft bewezen, niets te weten dan dit ééne: dat een ander niets weet.

Vrij ontstemd verliet ik den onbarmhartigen recensent der recensenten, want het doet pijn, als men met eigen hand een paar van zijn afgoden van hun voetstuk moet rukken, en hard valt de bekentenis, dat het maar stukken hout of steen waren, waaraan men zoo eerbiedig zijn wierook had verspild.

Onaangenaam was mij daarom de afleiding niet, toen ik bij mijn t'huiskomst een ouden schoolmakker op mij vond wachten, dien ik eerst achter zijn strak gespannen tanige huid niet herkende, maar wien ik met warmte de hand drukte zoodra hij een ouden, geliefden naam had genoemd. Wie had ook in die hoekige, uitgedroogde mummie den joligen, lenigen deugniet van vóór dertig jaren gezocht? Want een deugniet heette hij toen, omdat hij te veel levenslust en jongensvuur had om zich te wringen in de knellende vormen van het alledaagsche leven: met hem is niets te beginnen, zeî men toen, als nog van zoo menigeen die levenslust heeft voor zes en wilskracht voor tien; hij moest maar naar de Oost. En daar wou de jongen wel deugen. Als rustend resident keerde hij met welbespaarde kultuurprocenten naar 't vaderland terug.

Dra ontspanden zich de stroeve trekken toen ik hem menig woelig tooneel uit onze jongensjaren voor den geest riep, en zijn oog werd vochtig, toen de naam zijner moeder mij over de lippen kwam, zijner moeder die we even vaak onbedacht bedroefd als hartelijk afgekust hadden.

- Ge zijt nog krachtig genoeg, zeî ik eindelijk om aan 't gesprek een andere wending te geven, om ons nog menige dienst te bewijzen. We kunnen u hier gebruiken, man, het koloniale vraagstuk beheerscht geheel onze politiek: in twee kampen zijn de mannen van het vak verdeeld: aan beide zijden staan talenten, regtschapenheid, vaderlandsliefde, en wij die van de Oost niet veel meer gezien hebben dan gepelde rijst, gebrande koffij en geraffineerde suiker - behalve zoo'n enkelen Nabob van uw slag, die zonder zijn gezigt te vertrekken, met tienduizenden rondom zich smijt - ons valt het moeijelijk ons oordeel te vestigen en te beslissen tusschen behouders en mannen

van den vooruitgang. Menschen van veelzijdige ervaring, mannen, die Java beter kennen dan wij onzen geboortegrond, gij die van nabij de zaken hebt gadegeslagen, moet ons den weg wijzen in dien doolhof. De millioenen hield ik zoo gaarne, een millioen is een mooi ding, maar een zuiver geweten ook; en nu zegt hier de een, dat ik moet kiezen tusschen het batig slot en mijn kieskeurige conscientie, terwijl....

- 'k Hoor 't al, riep hij uit, klinkende frases van oppervlakkige koppen, die nooit een voet in de Oost hebben gezet en al hun wijsheid putten uit holle theoriën en krantengeschrijf; warhoofden, die westersche begrippen op een oostersche maatschappij willen toepassen. Van nabij heb ik 't gezien, wat onheil ze ons brouwen, die sloopers; ons prestige in de Oost gaat naar de maan, de Javaan verliest zijn respect voor Nederland; 't wordt er op toegelegd om alle banden los te maken, die de koloniën aan het moederland hechten. Staatsbankroet hangt ons boven 't hoofd, wanneer die schreeuwers victorie kraaijen, en....

- Maar de Javaan dan? vroeg ik.

- Wat Javaan! Voelt hij zich niet gelukkig onder onze heerschappij? Of wilt gij hem overlaten aan den onbarmhartigen speculatiegeest van fortuinzoekers, aan den meêdoogenloozen druk van zijn inlandsche hoofden? Uitgezogen zal hij worden, zoodra wij onze vaderlijke bescherming hem onttrekken.

- Maar ik heb toch gehoord....

- Gehoord? van wie? Niets weten ze er van, de roervinken, die met baldadige hand het kultuurstelsel willen aantasten, en zoo 't hun al niet te doen is om het batig slot uit 's lands kas in hun zak te goochelen, zijn 't domkoppen, die den toestand van Java niet kennen en niet verder zien dan hun neus lang is.

- Ik ben bekeerd, volkomen bekeerd tot het koloniale behoud, zeî 'k, een beetje ondeugend, toen ik dien middag onder de thee zat met mijn neef, die vóór een paar jaren met den Meesterstitel de academie verliet, en dien titel alle eer aandoet, daar hij, door geenerlei praktijk nog belemmerd, volkomen meester over zich zelven is.

- Onmogelijk! riep hij uit: een man in wiens hart nog een vonk van menschelijkheid gloort, voor wien regt en menschenwaarde nog iets meer zijn dan holle klanken, hij kán geen behoudsman zijn.

- Maar jongen, die heerlijke rijksdaalders.

- Dat 's geen woord van u, Oom.

- Gul opgebiecht, neen, jongen, dat is 't ook niet. Ik heb wat meer in de wereld rondgekeken dan gij, en zie daarom met iets minder verachting op rijksdaalders neêr; maar met u ken en waardeer ik nog iets hoogers, dat ik nog minder missen wil dan het batig slot. Maar nu in allen ernst, jongenlief, gij moest met uw vrienden wat minder doorslaan. Van morgen had ik een ontmoeting met een vriend mijner jeugd, zoo pas van Java teruggekeerd: een eerlijk man is hij, daar sta ik u voor in, en lang geen kind daarbij: door eigen krachtsinspanning - hoe gaat het met de praktijk, neef? - en ijzeren volharding heeft hij uit de laagste tot de hoogste rangen zich opgewerkt, en zoo hij er zijn frisschen levenslust bij heeft ingeboet, zijn eer hield hij onbevlekt en rein bleef zijn geweten, dáárvan houd ik mij overtuigd. Die resident nu....

- Ah bah! zoo'n oudgast, zoo'n Slijmering. Geloof mij, Oom, die luî zijn in de routine versleten; zóó lang hebben ze op de eentoonige wentelingen van het rad der regeringsmachine getuurd, tot ze er zich blind op gekeken hebben. Zoo'n gepoelitoerde drilmeester, hoe zou hij op de hoogte der wetenschap komen? Geen besef hebben ze van staathuishoudkunde. Die heele behoudspartij, met haar jonkers en haar geldzakken, die aanbidders van het gouden kalf - Chinezen zouden ze van ons maken, en wij willen...

- Moderne Socratici zijn, bromde ik tusschen de tanden.

Inderdaad zag ik, dat mijn uitgebrande schoolmakker en mijn vurige neef beide mannen van invloed werden onder hun geestverwanten, ofschoon zij voor al hun beweringen, ook in de dagbladen, wier ijverige medewerkers zij weldra waren, zelden duchtiger gronden aanvoerden dan waarmede zij mij hadden overstelpt. Aan die ééne wetenschap: dat een ander niets weet, hadden zij al hun gezag en dra den naam van bekwame specialiteiten te danken. In beide legers, van behoudslieden en liberalen, wemelt het van de volgelingen des Atheners, en tot in de hoogste rangen vond ik er, wier gansche schat van wetenschap in deze ééne formule besloten was: niets weet ik, dan dit ééne: dat ieder ander niets weet. Als de hoogste politieke wijsheid geldt in Nederland vaak het bewijs, of nog liever de bewering, van A. dat B. een domkop is. 't Is verleidelijk, te zien, hoe ver menigeen het daarmeê bragt.

- Bij de kerkelijke mannen is 't zeker beter gesteld, gromt een politieke brombeer in zijn baard.

- Beter? Hum! Anders is 't er wel. Op elk ander gebied stelt men zich tevreden met ieder voor een weetniet, zichzelven voor den éénigen wijze te houden; menig theoloog acht zich geregtigd, zichzelven als een goed Christen aan te merken, zoodra hij heeft aangewezen, dat eens anders geloofsleer niet boven alle tegenspraak verheven is. ‘Ik verwerp niet wat hij verwerpt’: leve mijn alleenzaligmakende regtzinnigheid; of ‘ik neem niet aan wat hij waarheid acht:’ leve mijn alleenzaligmakend liberalismus. Zoo brengen mannen van de uiterste regteren linkerzijde, zoowel als van het juiste midden, ons wel eens in twijfel, of wij hen onder de Moderne Socratici moeten rangschikken, dan wel tot de school van dien ouden, wèlbekenden theoloog, wiens éénig gebed was: ‘Ik dank U, o God, dat ik niet ben als de andere menschen.’

De zucht om wat te zijn, heel wat te zijn, zooveel mogelijk te zijn, en 't op de gemakkelijkste wijze te worden, dagteekent niet van gister en zal morgen wel niet zijn uitgedoofd. En een zeer goedkoop middel is 't inderdaad, af te keuren wat anderen deden, omver te halen wat door anderen werd opgebouwd. Voor menigeen ligt er een zeker genot, zij 't ook niet van de alleredelste soort, in de wèlgeslaagde poging om de moeite van een ander te verijdelen en zijn werk te verstoren; er gloort in den mensch een vonk van den *Geist der stets verneint*, en valt er met het aanblazen van die vonk ook nog eer te behalen, kan men uit het puin van het omvergerukte gebouw nog een voetstuk oprigten voor zijn eigen standbeeld, geen wonder dan, dat de ietwat gewijzigde overtuiging van Socrates zoo diep als krachtig is bij menig kind van onze eeuw, die nog wel sterker sprekende trekken dan van den ootmoed vertoont.

Daarbij, ook in het rijk der geesten heerscht een onbegrensde verscheidenheid: menschengeesten treft ge aan, die ik met een dragelijken gemengden grond zou vergelijken, waaruit men, bij noesten arbeid, in gewone jaren een middelmatigen oogst kan vergaâren; vette, weelderige kleigronden ontmoet ge somtijds: ze weten schier geen raad met hun productiviteit, in volle garven en lagchend ooft, maar ook in welig onkruid openbaren zij den rijkdom, dien ze bevatten. Maar er zijn ook geesten, dor en scherp als het zand: voortbrengen kunnen ze niets, voor geen karig heiplantje hebben ze voedsel: maar om te schuren zijn ze best; alleen er behoort wat voorzigtigheid bij, of ze schuren u 't kostelijke goed aan stuk en uw handen daarbij. Uit deze soort van geesten schijnt de Moderne Socratische school wel bij voorkeur haar kweekelingen te kiezen.

Welligt heeft onze tijd wel iets, waardoor die rigting nog meer dan voorheen bevorderd wordt: op 't gebied van maatschappelijk en godsdienstig, staatkundig en wetenschappelijk leven heeft het gezag afgedaan: eigen overtuiging is de eisch, zelfstandigheid de leus. De allerlaatste zou ik willen zijn, die een anderen eisch erkennen, een andere leus kiezen wilde; maar toch zou 't kunnen zijn, dat men.... maar - weet ge nog wel, hoe gelukkig we in onze kindsche jaren waren met een tuimelaar? Een alleraardigst poppetje was 't dan ook, een soldaatje, nog zie ik 't voor me, zoo netjes beschilderd met blaauwen rok en witten pantalon; een duim hoog was 't kereltje. Maar - vreemd, zoo lang ik 't vasthield, bleef het op zijn beenen staan, als ieder wèlgedresseerd verdediger des vaderlands; maar naauwelijks hadden mijn vingeren 't los gelaten, of paf! daar stond het gekke ding op zijn kop. Wat gullen, luiden kinderlach - want een kind lacht nog heel onfatsoenlijk - hebben de buitelingen van dien kabouter mij dikwijls ontlokt. Verklaren kon ik 't maar niet, hoe mijn kleine held zoo koppig kwam, en al heel wat ouder en wijzer moest ik worden, voor ik begrijpen kon, dat de chacot van mijn tuimelaar uit lood bestond en zijn benedendeel van hout was, zoodat hij, volgens een zeer bekende natuurwet - want natuurwetten kennen we zoodra we er een naam voor vinden - met zijn hoofd naar den grond en met zijn beenen in de lucht moest. Zoo aardig als 't ding was, voor zelfstandigheid deugde het toch maar niet, en wie 't zelfstandig had willen maken, had er nog heel wat aan moeten doen door aan zijn beenen wat meer stevigheid te geven en zijn hoofd van wat ballast te bevrijden.

Zelfstandigheid is een magtig mooi ding voor onze jonge luidjes, en zij zelven vinden 't ook heel pleizierig; maar toch komt het mij wel eens voor, dat men ze eerst wel zóó ver mogt brengen, dat ze stevigheid in de beenen genoeg hadden om op zichzelven te kunnen staan, en hun bovenverdieping bevrijd werd van meer zwaren dan kostelijken last, zoodat ze minder gevaar liepen om, topzwaar geworden, op 't hoofd te gaan staan en dan, in al het gevoel van hun zwaarwigtigheid, hun standpunt voor het éénig ware te houden.

Nu we toch over poppetjes aan 't praten zijn geraakt, zou ik mij bijna de vraag willen veroorloven, of er in de rigting van onderwijs en opvoeding onzer dagen ook eenige aanleiding kon zijn om meer den geest te scherpen dan

het gemoed te vormen; of wij wel altijd zoo ijverig zijn om in de harten onzer kinderen edele gezindheden op te wekken als wij ons afsloven om hun menigte van kundigheden in te stampen? en daarbij: of dat aanleeren van zoo veel en velerlei niet uitnemend geschikt is, minder om onze jongens op te voeden tot degelijke mannen, die hun vak meester zijn en 't een stap vooruit brengen, dan wel om ze van alles wat te leeren kennen en ze alzoo af te rigten op de kunst om juist aan te wijzen, dat een ander niets weet?

Wat er zij van deze vermoedens - en voor meer willen ze niet gelden - bij al den diepen eerbied, dien ik koester voor mannen, die zoo uitnemend kunnen afkeuren, zoo meesterlijk afbreken en zoo schitterende bewijzen geven, dat zij niets weten dan dit ééne, dat een ander niets weet, waag ik toch weder een vraag: of maatschappij en Kerk, kunst en wetenschap niet nóg meer gebaat worden door mannen die toonen nog een andere kracht te bezitten: de kracht om zelf op te bouwen? en vreesde ik niet onbescheiden te worden, ik wierp nog een laatste vraag op: of wij wel goed doen met die menschen, wier éénige verdienste bestaat in het maken van puinhoopen, menschen, wier geest uitsluitend blijkt uit de geestigheid, waarmede zij bewijzen dat een ander geen geest heeft, op het allerhoogste voetstuk te plaatsen; of de man die, onbekommerd om hetgeen anderen weten of doen, in eigen kring de beginselen van het eeuwig ware, schoone en goede ontwikkelt, toepast, voortplant, niet ook een klein plaatsje in ons hart verdiende?

In één woord, hoe hoog ik die Moderne Socratici ook stel, niet zóó weten zij mij te boeijen, dat ik ook niet voor anderen oogen zou hebben.

Dáárop kunnen zij dan ook geen aanspraak maken. Reeds wordt onze belangstelling ingeroepen door een tweede groep, die evenzeer den Griekschen wijsgeer zich tot leidsman gekozen heeft, maar weder op een ander punt toont dat zij hare zelfstandigheid tegenover hem wel weet te bewaren.

Op een ander punt: want aanmerkelijk wijkt deze groep van de eerste af, en veel nader heeft zij zich aan haar meester gehouden. Niet op anderen, op zichzelven slaan zij het oog, en in zelfkennis geven zij hun beroemden voorganger niets toe: alleen had bij den meester die zelfkennis andere gevolgen dan ze bij deze discipelen pleegt te hebben.

In de openhartigheid, waarmede zij erkennen niets te weten, staan ze welligt zelfs boven Socrates: zij winden er volstrekt geen doekjes om, dat kunst en wetenschap hun vreemd bleven en zij met jagthond en rijpaard meer dan met letters vertrouwd zijn. Maar - en hier toonen zij op hun beurt hunne zelfstandigheid - bij Socrates was de overtuiging dat hij niets wist de sterkste prikkel om naar wijsheid te streven. Het woord, dat den vriend der wijsheid, den vurig begeerige naar wijsheid zoo eigenaardig kenschetst, bragt hij in eere, zoo 't al niet van zijn vinding mogt zijn. De eeuwige waarheid poogde hij te naderen, en van het bijzondere opklimmend tot het algemeene, zelf te komen en anderen te leiden tot de kennis van het onvergankelijke schoone en goede. Veel komt er zelfs bij hem op het weten aan: alleen de kennis van het goede, meent hij, kweekt deugd en maakt zedelijk vrij.

Vrij worden door kennis, wat onge-

rijmdheid, roept zijn 19de-eeuwsche volgeling uit: ik ben vrij als een vogel in de lucht: om niemand of niets ter wereld bekommer ik mij, vrij hield ik mij zelfs van die kennis, waarnaar die malle Griek zich zoo begeerig toonde. *Enfin*, hij was eene burgerjongen, de zoon van een ambachtsman of, zoo als die snuiters 't noemen, van een *artiste*, die eten moest van wat de *haute volée* te *Athene* verkoos weg te werpen voor de beelden die de kerel maakte. Ieder wil wel wat beteekenen in de wereld, en wie nu geen vader heeft dien hij noemen kan, en geen naam die ooit verder klonk dan de een of andere achterbuurt, hen zien we - en 't was daar te *Athene* al niet beter, naar 't schijnt - ridicule pogingen wagen om in gedistingueerde kringen zich te insinueren: boeken gaan ze dan maken, die ridders van Jan Rap, of verzen lijmen, of ze morsen wat kleuren door elkaâr, geven zich een *air*, noemen zich *artiste*, en als we hun een brok toesmijten van onze tafel of voor hun prulwerk in onze beurs tasten, omdat het nu eenmaal *ton* is de kunst te protegeren, gaat dat burgerlijk *canaille* zich verbeelden dat ze iets meer zijn dan ons speelgoed. Zoo'n pretentieuse kwast is zeker die Atheensche mooiprater ook geweest, om zijn *commune origine* te doen vergeten, moest hij wat weten. Kennis, wijsheid, bah! Om een invitatie uit te lokken zal hij ook wel verzen zamengeflanst hebben op 't huwelijk van den een of anderen Griekschen baron, die zijn gerijmel naauwelijks lezen kon: in iedere eeuw toch hebben mannen van stand en geboorte dien boekenkraam beneden zich geacht. Als broodwinning voor een burgerjongen, die zijn handen sparen wil, is 't ligt zoo goed als ieder ander ambacht.

't Moet erkend worden, dat de schare *dezer* Socratici aanmerkelijk is gedund: de tijd is voorbij gegaan - maar nog niet zóó lang, dat ons de heugenis er van niet meer resten zou - toen de edelman het beneden zich achtte een wetenschappelijken titel aan zijn adelsdiploma te hechten, en niet zeldzaam zijn ze meêr in Nederland, de mannen, die hun patricischen naam nieuwen luister verleenen door den lauwer der wetenschap of hun millioenen vermeerderd hebben met den kostelijken schat van degelijke kennis. Maar uitgestorven zijn ze nog niet die voor kunstbeoefening zich te edel en voor de dienst der wetenschap zich te hoog achten, en met meer verrassende dan benijdenswaardige vrijmoedigheid er voor uitkomen, dat zij niets weten en niets begeeren te weten ook. Uitgestorven zijn ze nog niet, de mannen van magt en gezag, die tot in 's lands hooge vergadering smalend durven nederzien op den wetenschappelijken beoefenaar van zijn vak, en bij 't kletteren van den sabel zich de bekentenis niet schamen dat zij ‘al dat geschrijf’ niet lezen, maar hoogstens er zich wat van laten vertellen. Uitgestorven zijn ze nog niet, de erfgenamen van aloude geslachten, die den roem hunner vaderen best meenen te handhaven door dagelijks de bewijzen te geven, dat zij niet zijn ontaard van middeleeuwsche onkunde en middeleeuwsche ruwheid van zeden. Uitgestorven zijn ze nog niet, de geldaristokraten, die in hun gevulde brandkas ruime vergoeding vinden voor de ledigheid van hun hersenkas. Uitgestorven....

Neen, wij vergeten u niet, lieve, bevallige, bekoorlijke, aanminnige kinderen der onschuld, die zoo snoeperig-naif ons komt vertellen, dat gij van al die

nare, dwaze geleerdheid niets begrijpt. Ge hebt altijd gelijk, en dus zeker ook wel, als gij op een toon, die geen tegenspraak duldt, beweert dat een meisje met al die drooge wetenschap niets te maken heeft. Een heel eind weegs komen we u te gemoet, als we onze overtuiging belijden, dat slechts weinig dames aanleg hebben voor $a+b^2$ of bijzondere roeping voor de studie der logarithmen. We zullen nog wel meer toegeven; door uw schalkschen blik en engelachtigen glimlach - dát hebt gij toch wel geleerd, he? - zijn wij zóó betooverd, dat wij ons naauwelijks afvragen, of uw discours over bals en toiletten, over thé's en de laatste opera, en de kleine gebreken van uw afwezige vriendin toch niet een weinig - een klein beetje - o, wel heel aardig en lief, zoo als álles van u aardig en lief is - maar toch wel een klein beetje - neen, schraal niet, maar toch - minder degelijk is. En toch, - vergeeft onze grijzende haren - soms voelen wij 't een weinig. En als we bedenken, dat de jongeling, die nu aan uw voeten ligt, smachtend om één enkelen genadigen blik, als gij hem straks dien blik hebt gegund, en dan nog iets meer, over een jaar of wat, als hij geen' vurig jongeling meer is, ook wel eens kon gaan twijfelen, of uw discours niet wat oppervlakkig is; en als hij dan, met den ernst van den man toegerust, de plannen voor zijn eigen toekomst of de belangen van het vaderland met u bespreken wil, weerklank zoekt voor de hooge gevoelens, die zijn mannenhart doen kloppen; als hij aan de idéën, die daar leven in zijn geest, vormen voor u geven wil - en hij vindt u tot alle waarachtige verheffing te zwak, voor ieder edel beginsel te bekrompen, voor alle grootsche gedachten te kortzigtig, en gij hebt hem niets te geven dan uw naive onkunde, die dan lang zoo bekoorlijk niet meer wezen zal in zijn oog - met een blik op die toekomst, zouden we u wel een bescheiden vraag durven doen. Schrikt niet: 't antwoord eischt geen inspanning van eenig belang. We willen eenvoudig vragen, of gij - neen, gíj hebt er geen schuld aan, lieve duifjes, maar of zij, die u opvoeden moesten, niet beter gedaan hadden met wat minder te vergeten, dat de vrouw ook tot het menschdom behoort en ze dus ook wel iets van een redelijk wezen hebben moet; of ze niet wat al te veel uit het oog verliezen, dat ook het liefste gezigtje op den duur wel wat eentoonig wordt, wanneer er niet wat geest uit spreekt; of ze niet wat minder de waarheid konden veronachtzamen, dat degelijke verstandsontwikkeling bij zorgvuldige vorming van het hart, dat ontwikkeling van den vrouwelijken geest een huwelijksgoed is, waarbij geen andere bruidschat halen kan? Vragen willen we eindelijk, of men uw toekomstig geluk niet beter gewaarborgd had, wanneer men had willen begrijpen, dat achting en vertrouwen hechter grondslagen zijn voor de liefde van den echtgenoot dan een - nu ja, hemelsche schoonheid, maar die dan toch deze onhemelsche schaduwzijde heeft, dat ze, als iedere aardsche bloem, niet onvergankelijk is? Waarlijk, bevallige onnoozelen, als gij erkent niets te weten, dan belijdt gij niet uw eigen schuld; maar nu gij eenmaal de bekentenis van Socrates hebt overgenomen, zouden we u wel durven raden nog wat meer van hem te leeren en in het gevoel uwer onkunde een prikkel te zoeken voor het streven naar - geleerdheid behoeft niet, maar naar - degelijke ontwikkeling. Welligt - nu men minder in 't afgetrokken

denken, minder in 't bouwen van de luchtkasteelen der bespiegeling de ware wijsheid gelegen acht, nu men veeleer door juiste opmerking van de verschijnselen poogt door te dringen tot de kennis van het bestaande - dat men eindelijk eens zal inzien, dat ook gij, wie zoo uitnemend fijne gave van opmerking gegeven is, niet van alle degelijke geestontwikkeling verstoken behoeft te blijven. Welligt komt men nog eenmaal tot het inzigt, dat de vrouw juist door dien fijnen tastzin, door dien snellen en scherpen blik eenigen aanleg heeft voor die wetenschappen, welke op juiste waarnemingen berusten. Beproefde men 't eens om u tot mensch te vormen, gij zoudt nog iets anders worden dan begeerlijk speelgoed, en een beter lot wachtte u dan het speelgoed in den regel te beurt valt zoodra het niet nieuw meer is.

Daar ging ik waarlijk tot de menschen spreken, alsof er onder mijn lezeressen één enkele kon zijn, die mijn boetpredikatie noodig had! Maar ze zullen 't wel begrijpen, dat ik alleen over haar verre bekenden sprak, zoo als zij zelve dat plegen te doen, en zoo ik 't hoofd een oogenblik verloor, er is geen zonde, waarvoor de vrouw - die toch zelve zoo zelden het hoofd verliest - zoo gaarne absolutie geeft.

Maar ik zal mij verbeteren.

'k Ga weêr óver de menschen spreken, en toch niet over de menschen héen, hoop ik.

Over de menschen: veel williger vloeit dan het woord van de lippen, als men waarheden te zeggen heeft vooral, en ik heb nu juist harde waarheden te zeggen: en dat nog wel van menschen, die geen gekscheren verstaan, maar het eerst de toevlugt plegen te nemen tot het bewijsmiddel, dat koningen alleen in de laatste plaats gebruiken: het geweld.

In het beschaafde, verlichte, weldadige, christelijke Nederland leven gansche scharen die, zonder zijn naam te kennen, met den ouden Heiden de alleropmerkelijkste overeenkomst hebben. Even als hij weten zij niets, letterlijk niets: dat is nu weêr het gewigtig punt van overeenkomst. Maar ook zij hebben hun meester verre achter zich gelaten: ze weten nog minder dan hij, ze weten niet eens, dat zij niets weten.

In vertrouwen op hun bescheidenheid wil ik mijn lezers een gulle bekentenis doen.

De dagbladen berigtten onlangs, dat een lid der vergadering, die men thans te Parijs de Kamer der volksafgevaardigden gelieft te noemen, den wensch had geuit om het kiesregt te onthouden aan burgers, die niet zelven hun stembriefje konden invullen of 't ingevulde vermogten te lezen. De burgers op wie hij 't oog had, noemden hem een aristokraat, en 't kon wel zijn, dat ze voor hem een plaatsje aan een straatlantaren bewaarden.

Ik ben er niet op gesteld om hem daar gezelschap te houden; maar anders - we spreken hier vrij - ik ben ook een aristokraat.

En lang geen gematigde.

Alles wil ik zeggen, wat ik op 't hart heb: ik wenschte wel dat het aristokratismus zóó magtig werd en zijn roeping zich zóó helder bewust, dat het een verdelgingskrijg begon tegen zijn wederpartij.

Vermoedt het wel, hoe magtig zijn tegenstander is? Weet men het,dat duizenden bij duizenden (tellen durfde niemand ze nog: men gist, dat het minstens honderd twintig duizend zijn) in Nederland verstoken blijven van genoegzaam onderwijs, dat

is van het éénige middel om menschen, zelfbewuste, redelijke wezens te worden, dat hun bij alle ontwikkeling ook ieder edel genot wordt onthouden; weet men het dat zij, de weerlooze offers òf van den nijpenden nood, òf van de botheid, òf van het grofste eigenbelang, in hun argelooze jeugd, door hun eigen ouders gedoemd worden om - Nederland! wat hebben u die kinderen gedaan, die hun regter- van hun linkerhand naauwelijks onderscheiden kunnen? - hun leven lang een halfbewust dierlijk bestaan, droomend of beneveld, voort te slepen? Gelukkigen nog zoo een kalm temperament hun dierlijkheid beperkt binnen de grenzen, door de maatschappij afgebakend, en zij niet, om de zonde hunner ouders, gedoemd worden hun woede uit te gillen tegen droeve kerkermuren of den adem uit te rogchelen onder de handen van den beul.

Men weet het.

En wie treedt in het beschaafde, verlichte, weldadige, christelijke Nederland als beschermer der onderdrukte onnoozelheid op tegen de dierlijke stompheid en het dierlijk egoïsme?

Niemand.

Nederland is christelijk.

Het telt maatschappijen en genootschappen bij dozijnen, die niets dan christelijks bedoelen; ze verzamelen gelden, vergaderen, notuleren, schrijven tractaatjes. Over de godsdienst wordt gezucht, gefluisterd, gesproken, geschreeuwd, gezwetst, getwist, geraasd en getierd.

Maar de weg van het hoofd naar het hart en van het hart naar de hand weet de godsdienst menigmaal niet te vinden. De Kerk praat en preêkt, redeneert en polemiseert, organiseert en reglementeert; maar den weg tot het leven weet ze maar zelden zich te banen.

Onpraktisch blijft Nederlands christendom nog maar al te veel.

Nederland is mild en weldadig.

Als de losgebroken stroom velden heeft bedolven, en kudden verzwolgen, en hutten weggespoeld, dan vindt de jammerklagt der bedrukten weêrklank in duizendmaal duizend harten, en hooger dan de toomelooze vloed stijgt de stroom der weldadigheid.

Als overbevolking de dagloonen drukt, staan diakoniën gereed ze kunstmatig te verhoogen.

Als des huisvaders traagheid of onkunde of dronkenschap de kinderen 't brood ontsteelt, staan armeninstellingen van allerlei naam en aard gereed om te doen wat de vader moest doen.

De kreet van den honger is zoo snijdend en zoo afzigtelijk is zijn gedaante.

Maar stom is de geestelijke nood, en zielewonden bloeden in 't verborgen.

Kortzigtig en zinnelijk is Nederland te vaak in zijn weldadigheid.

Door den heiligen ernst der liefde, door onthouding van aalmoes en onderstand den arme te dwingen om zijn kroost niet te laten verdierlijken, zelden toont Nederland dáártoe den moed te bezitten.

't Is vaak zoo week in zijn weldadigheid.

Nederland handhaaft wet en orde. Gebiedend treedt overal de wetgever op, dreigend staat telkens de regter daar.

Als aan 't kind zijn voedsel onthouden, als zijn ligchaam mishandeld wordt, beschermend treedt de maatschappij voor den weerlooze op.

Als de ouders hun kinderen voeden zoo als ze hun zwijnen voeden, is de maatschappij voldaan; - als de ouders hun kinderen zedelijk moorden; als de

ouders hun kinderen prijs geven aan onkunde en geestverstomping, dan zwijgt de maatschappij.

Als het kind straks de wetten schendt, straft de maatschappij.

Als de ouders ballasten der zamenleving en verstoorders der wet stelselmatig aankweeken, zwijgt de maatschappij.

Het stoffelijk vermogen van onmondigen beschermt de maatschappij; hun geestelijken schat geeft ze meêdoogenloos prijs.

Waarom toch? Het regt der ouders moet immers erkend worden en geëerbiedigd!

Is dierlijke overmagt dan regt? Staat niet tegenover het regt de pligt? Waarom het regt der ouders miskend om hun kinderen dood te hongeren? Waarom aan het regt der ouders niet gedacht, wanneer de Staat den arm der onmondigen tot zijn verdediging behoeft, waarom dan met onbuigzame strengheid de bloedbelasting geïnd? Omdat het heil van den Staat de hoogste wet is? Maar heeft de Staat in een talrijk leger beter waarborg voor zijn geluk dan de kern eener degelijke, ontwikkelde burgerij hem geven kan? Waarom, als het regt u zoo lief is, schroomvallige wetgever, waarom het regt van den weerlooze om mensch te zijn niet gehandhaafd tegen de overmagt, die de rol van beschermer verwisselde tegen de rol van verdrukker? Of is er alleen regt voor den sterke?

Hard klinken deze woorden; maar hardnekkig is ook de kwaal, en ernstig bedreigt zij ons volksleven. Met zoo strenge striemen is de slavernij gegeesseld, en zij moest onder die slagen bezwijken. Slaven bij duizenden zuchten nog onder hun juk op Neêrlands vrijen grond; 't zijn blanke slaven; 't zijn kinderen; hun meesters heeten: onkunde, eigenbelang, dierlijkheid. Zij kloppen aan bij de menschlievendheid; maar de onverschilligheid, achter het masker van het regt verscholen, houdt de deur gesloten.

De deur zál geopend worden. Kerk en Staat, gescheiden om zamen te werken, zullen haar ontsluiten.

Na een halve eeuw móet en zál er in Nederland niemand meer zijn, die niet weet dat hij niets weet.

De reddende engel der onnoozele blanke slaven - in wat gedaante ze straks ook moge verschijnen - ze heet SCHOOLPLIGTIGHEID....

Nog lang en breed is de rei der Moderne Socratici. Daar hebt ge b.v. den praktischen Socraticus.

Van den ouden Athener werd gezegd, dat hij de wijsbegeerte van den hemel op aarde bragt d.i. van ijdele bespiegelingen ze tot de praktijk riep, en haar in de woningen der burgers toepaste op de zeden en het leven.

Geen theoriën, geen ijdele bespiegelingen! roepen zijn volgers in onze dagen. Met hem halen zij de wijsbegeerte van den hemel.

Maar ruimer dan hun meester vatten zij het begrip van ijdele bespiegelingen op: wijsbegeerte en zedelijkheid zelve nemen ze er bij, laten beide aan de liefhebbers over en kiezen wat meer degelijks voor hun belangstelling.

Dat degelijke, praktische jagen ze na op elk gebied.

Ze doen in de letterkunde: maar beginsel, doel, wetenschap, laten ze voor wat ze zijn: ijdele theoriën. Ze vragen, wat het publiek lezen en waarvoor het den auteur 't ruimst betalen wil.

Ze doen aan het tooneel en lokken het publiek door spektakelstukken, luchtsprongen en hondenkunsten.

Ze doen aan de politiek en bezorgen ons rijksdaalders uit de Oost, spoorwegen in 't Westen, en betalen een ondermeester even ruim als een diender.

Twee wetenschappen erkennen ze: natuurkunde en staathuishoudkunde: bij de eerste leeren zij wegen, en tellen bij de laatste. Hún heeft geen van beide iets meer te zeggen. Religie brengen ze tot de staatkunde of laten ze voor de vrouwen; zedeleer is hun een uitvinding van het eigenbelang en het geweten *convenance....*

Maar zoo mogen wij niet voortgaan. Geen karakteristiek van onzen tijd wilden we geven; op enkele sterk sprekende trekken moesten wij opmerkzaam maken. Ligt zal het ons vallen in onzen kring menigen modernen volgeling van Socrates te herkennen, ook al geniet hij een geheel ander onthaal bij onze tijdgenooten dan zijn voorganger vond bij de Grieken.

Socrates was in oppositie tegen zijn tijd, en zijn tijd tegen hem. Door de partij des behouds verward met de natuurphilosophen en daarom door Aristophanes aan de bespotting prijs gegeven, gehaat bij het volk en zijn leiders om zijn afkeer van de democratie en om de vrijmoedigheid, waarmede hij den volkswaan weêrstond, moest hij, beschuldigd van het geloof aan de goden ondermijnd te hebben, den gifbeker drinken.

Zijn moderne volgelingen staan met hun tijdgenooten op zoo goeden voet, dat slechts enkele zwakke stemmen zich tegen hen verheffen; trouwens zij bevestigen het geloof aan den ouden en altijd jeugdigen God: het Eigenbelang, en wat spot en gifbeker betreft, hij smaakte dien alleen, zij gunnen een ruim deel er van aan hun tijdgenooten.

In één punt stemmen ze weêr volkomen met hem overeen: hij was innig overtuigd van zijn onsterfelijkheid, en zij blijken werkelijk onuitroeibaar te zijn. In een ander opzigt hebben ze weder een geheel onderscheiden lot: zijn bitterste tegenstanders waren de Sofisten; dat zijn volgelingen door sofismes nog het best te verdedigen zijn, daarvan poogden wij het bewijs te geven.

- S -.

Brievenbus.

II.
Open brief van Kareltje's vader aan Jan Holland.

Mijnheer!

In het laatste nommer van *de Tijdspiegel* las ik niet zonder eenige verbazing uw ‘praktisch middel tegen overbevolking’, waarin gij u niet ontziet een en ander uit het intime leven van mijn huisgezin wereldkundig te maken, dat beter bedekt ware gebleven, en de opvoeding van mijn zoon te schetsen als een voorbeeld hoe onze jongelieden in onzen praktischen tijd vrij algemeen worden vermorst en op twintigjarigen leeftijd geblaseerd, kaal en tandeloos het einde van hun rampzalig leven te ge-

moet snellen. Ik zal geen moeite doen om te ontkennen dat er in Karel's opvoeding veel heeft gehaperd; gij erkent zelf dat de schuld van zijne broeikas-ontwikkeling aan zijne Mama ligt, (de goede vrouw is nu ter ziele, van verdriet over de mislukking van hare welmeenende, pogingen) en dat *ik* er verstandiger over dacht, hetgeen echter bijster weinig geholpen heeft, want, gelijk gij weet, *ce que femme veut*, enz. - Dit moet ik echter opmerken, dat gij de feiten wel wat overdreven hebt voorgesteld. Karel moge geblaseerd en kaal zijn en geen fraaijen mond met tanden meer bezitten, hij heeft toch volstrekt geen zin om op dertigjarigen leeftijd op te stappen; hij begint zich sedert eenigen tijd wat te soigneren en het zou mij zelfs niet verwonderen, indien hij mij na verloop van een paar jaar eene knappe schoondochter schonk. Eerst wil hij een geposeerd man zijn en om daartoe te geraken heeft hij zich met een wijnkooper geassocieerd; dit vak lachte hem het meest toe, omdat hij meende er meer dan anderen de geschiktheid voor te bezitten; zooals gij weet moeten de heeren wijnkoopers fijne proevers zijn en dagelijks allerlei soorten van wijn proeven, waarvan het onvermijdelijk gevolg een voortdurende haarpijn is, eene kwaal, waarvoor hij met zijn kale knikker niet te vreezen heeft.

Doch dit moge alles zijn, zoo het wil, ik kan u die overdrijving en zelfs de mededeelingen over mijn zoon, al zijn die minder aangenaam voor een vader, nog wel vergeven; de heele wereld weet toch, dat er aan mijn jongen een steekje los is geweest. Maar, wat ik u niet vergeven kan, is uwe spotternij met de hedendaagsche denkbeelden over opvoeding, over gezondheidsleer en andere zaken, met de hedendaagsche wijze van leven, met ons eten, ons drinken, ons spelen en wat niet al. Zelden heb ik de zaken zoo uit haar verband zien rukken, oorzaken en gevolgen op zoo zonderlinge manier met elkaar in verband zien brengen, overdrijving op overdrijving, inconsequentie op inconsequentie zien stapelen als door u in die weinige bladzijden is gedaan. Wie zijt gij toch? Als gij Jan Holland niet waart, zou ik u voor een Ier aanzien, om die passage over de aardappelen; nu eens houd ik u voor een suikercontractant om uwe behoudende gezindheid, dan weder voor een lid van de Tweede Kamer van 1861, omdat gij, even als deze, toont de verslagen van de ex-Rijkscommissie voor Statistiek niet gelezen te hebben, van den aard van haren werkkring niets weet en omdat ik uit uwe ironische woorden moet afleiden, dat gij desniettegenstaande met die instelling nooit erg ingenomen zijt geweest. Nu, wij zullen daarover niet twisten en ik zal mij ook niet verder vermoeijen met te raden, wie gij zijt, maar liever aanstonds er toe overgaan om u aan te toonen hoever gij telkens de plank mis hebt geslagen.

Met uwe logica ziet het er reeds op de eerste bladzijde bitter uit; gij toont daar reeds eene groote mate van oppervlakkigheid en daarbij eene stoutheid in uwe uitspraken, die inderdaad verbazing wekt. Omdat gij wel eens gelezen hebt dat de physiologen de eiwithoudende spijzen onder de meest voedende bestanddeelen rekenen, leidt gij daaruit af dat zij aan de aardappelen alle voedende waarde ontzeggen, en, om hun beweren dat iemand, die veel werkt, om dat op den duur vol te houden en daarbij krachtig en gezond te blijven en veel arbeidsvermogen te ontwikkelen, eene zekere hoeveelheid eiwithoudend voedsel behoeft, lacht gij die geleerden uit, door te wijzen op de rijke leegloopers ‘die hun maag tot walgens toe volstoppen met vleesch en levend proteïne, dat wil zeggen, oesters’, en minder sterk en gezond zijn dan onze ambachtslieden. *Abusus non tollit usum*, dat wil zeggen,

want ik weet niet of gij latijn verstaat, dat het misbruik dat er van eene zaak gemaakt wordt, niet belet dat zij zeer nuttig kan zijn. De kwestie komt een-

voudig hierop neer, dat die rijke leegloopers te veel krijgen, wat een arbeider te weinig bekomt. De physiologen weten zeer goed, dat een matige arbeider, al, krijgt hij minder goed voedsel, meer kans heeft om gezond te blijven dan een rijke, losbandige vraat.

Iets later verdedigt gij, altijd op de u eigene, ironische manier het dagelijksch gebruik van een borreltje. Ik wil daarover niet met u twisten, dit mogen de afschaffers doen, maar ik vraag of het niet vreesselijk inconsequent is dat gij, weinige bladzijden verder, mijn zoon er een verwijt van maakt, dat hij in zijn koffijhuis gewoon is een borrel te drinken of 's avonds zijn grogje te gebruiken?

En wat moet men denken van uwe tirade over ruime en luchtige woningen? Het is alsof gij den spot drijft met hen, die in hunne eenvoudigheid meenen, dat er eenig verband bestaat tusschen eene woning en de gezondheid van hare bewoners. Tot uwe straf wensch ik u een jaar cellulaire opsluiting toe in de ton van Diogenes, met een dagelijksch maal van enkel aardappelen en een bittertje voor den dorst.

Uwe aardigheden over kippenbroeijerij en kunstmatige vischteelt zal ik maar overslaan; die dingen zoo maar sans gêne in gedachte op menschen toe te passen, komt mij wel een weinigje kras voor. Daarmede hebben wij eigenlijk ook minder te maken, want uw geheele opstel heeft juist het tegenovergestelde ten doel; gij wilt de overbevolking tegengaan en oordeelt dat de hedendaagsche maatschappij daar reeds druk meê bezig is door de opvoeding der jeugd zóó interigten dat de gemiddelde levensduur tot een minimum daalt. Ik wensch u toe dat de ex-leden van de Rijks-commissie voor Statistiek uwe bewering niet zullen lezen, want gij zoudt het deerlijk afleggen, als zij met onverbiddelijke cijfers u aantoonden, dat de levensduur eer toe dan afneemt; ik voor mij stap liever over dit punt heen en vraag u of uwe zinspeling op het nuttige boekje van Doctor Allebé ernst is of spot. Ik vrees het laatste, want eenige bladzijden verder plaatst gij dien geleerden kindervriend tusschen eene Geldersche min en Revalenta Arabica en wijst ten slotte op de mislukte opvoeding van Kareltje, die, zooals gij beweert, naar Allebé's stelsel is opgevoed. Ter liefde van de waarheid moet ik verklaren, dat mijne vrouw zaliger er wel altijd den mond vol van had, maar dat zij nooit een enkelen stelregel van Allebé in toepassing heeft gebragt. Zóó handelt gij in uw geheele opstel. Telkens zegt gij: ‘Zóó is de opvoeding geweest, en dat waren de gevolgen er van,’ zonder eerst te onderzoeken of de door u bestreden stelsels wel consequent zijn toegepast. De gewone ondervinding leert juist het tegendeel. Overal waar de opvoeding overeenkomstig de hedendaagsche begrippen der gezondheidsleer geleid wordt, zijn de gevolgen geheel anders dan de door u geschetste.

Over de kip, die zoo vroeg (als kuiken?) reeds eijeren begint te leggen stap ik ook weer heen; gij schijnt, in het voorbijgaan gezegd, een groot liefhebber van kippen, hetgeen een zeer haanachtigen aard in u doet onderstellen; ik ga liever over tot de geschiedenis van Karel's opvoeding. Het mislukken daarvan wordt door u ten onregte toegeschreven aan de beginselen, waardoor zijne mama zich bij die moeijelijke taak liet besturen. Onder die beginselen waren er, vooral wat de physieke opvoeding betreft, die zeer goed waren, maar die hunne uitwerking misten, omdat zij niet consequent werden volgehouden.

Gij begint al dadelijk uit te varen tegen de Geldersche minnen en toont daardoor uw volslagen gemis van kennis der physiologie. Gij spreekt van gezond bloed, braaf bloed, zedelijk bloed; de beide laatste epitheta bedoelt gij natuurlijk dat juist

omgekeerd gelezen moeten worden. Maar al ware de min van mijn zoon eene gestruikelde

min geweest, zooals gij dat noemt, hetgeen niet waar is, want het was eene brave, knappe, gehuwde vrouw, wat zou daar voor kwaad in gelegen zijn met betrekking tot de voeding of van de latere godsdienstige en politieke denkwijze van mijn kind? Zal een kind dat met geitemelk gevoed is, neiging tot stooten hebben, zal koemelk het doen loeijen?

Uwe sarcasmen tegen het Fröbelsche stelsel en uwe aardigheden over het geraamtespel zijn schreeuwende anachronismen. Het is naauwelijks een jaar geleden dat Mevrouw van Calcar te Amsterdam het publiek in kennis heeft gebragt met Fröbels speelgoed, de kennis der natuur is eerst door de wet van 13 Augustus 1857 onder de gewone vakken van het lager onderwijs opgenomen en mijn Karel is volgens uwe verklaring reeds meer dan twintig jaar; nu vraag ik ieder mensch met gezonde hersenen, hoe het mogelijk is dat mijn jongen in zijne kinderjaren met de stokjes en de legsteenen, met de ballen en den kubus, met de mozaïk-spelen enz. uit de Fröbelsche speelgaven gespeeld kan hebben of dat de natuurkrachten of het maaksel van het menschelijk ligchaam voor hem een onderwerp van studie kunnen geweest zijn? Ik zou bijna gelooven, mijnheer Holland, dat jalousie ever hetgeen gij als kind gemist hebt, u er toe gebragt heeft om op de hedendaagsche opvoeding te smalen. He resultaten daarvan zal de toekomst nog moeten leeren en tegenover uwe profecy zou men even goed eene andere kunnen overstellen. Het staat u intusschen niet mooi zulke onjuiste voorstellingen omtrent de opvoeding van mijn zoon op te disschen, die door een oppervlakkigen lezer alligt voor waarheid zouden gehouden worden als ik mij niet de moeite had gegeven ze tegen te spreken. Ik wenschte, mijnheer Holland, dat Karel als kind op eene goede Fröbelsche bewaarschool gegaan had; zijn verstand zou zich dan beter ontwikkeld hebben dan mogelijk was op de ordinaire bewaarschool voor den fatsoenlijken stand, waar hij versjes heeft moeten leeren, waarvan hij niets begreep, maar die alle even dierbaar en stichtelijk waren en waar hij op de christelijke feestdagen geregeld getracteerd werd op - tractaatjes. En ik wenschte ook dat hij op de hoogste klasse der school een algemeen overzigt had gekregen van den bouw van zijn ligchaam, van de verrigtingen die het te volbrengen heeft, van de oorzaken die den geregelden gang van die verrigtingen kunnen verstoren, want ik ben verzekerd dat hij dan door u niet een twintigjarige kaalhoofdige, tandelooze grijsaard zou kunnen genoemd worden.

Het zijn alweer onwaarheden wanneer gij vertelt dat Karel op zijn zesde jaar zoo bijzonder ervaren was in werktuigkunde, astronomie, enz. De hedendaagsche leer, die ik ook reeds op Kareltje heb toegepast, ofschoon er toen nog maar weinigen waren die het begrepen, is juist om den kinderen geen geregeld onderwijs te geven voor het einde van hun zevende levensjaar. In zijn zevende jaar begon mijn zoon pas te lezen. In uwe jeugd, mijnheer de verachter van alles wat nieuw is, was het de gewoonte de kinderen zoo vroeg te laten leeren en daar van daan komt het misschien dat uwe begrippen over de hedendaagsche manier van opvoeden niet regt helder zijn.

Van de Hollandsche taal wordt vrij wat meer werk gemaakt op de scholen dan toen wij op de schoolbanken zaten, ofschoon ik erkennen moet, dat gij later door eigen studie het verzuimde goed hebt ingehaald; en dat wij Hollanders meer dan andere volken vreemde talen moeten kennen is zeer natuurlijk. Een klein, handeldrijvend volk moet de talen zijner magtige naburen verstaan, wil het handeldrijven en in wetenschap en beschaving bij dezen niet achterstaan.

Ik zou te wijdloopig worden, als ik al de onjuistheden wilde wederleggen, die door u achtereenvolgens worden gedebiteerd,

maar dit moet ik nog opmerken dat uwe insinuatiën tegen de gymnastiek (niet gymnastie, zooals gij schrijft) duidelijk toonen dat gij de bedoeling van stelselmatige ligchaamsoefeningen ten eenenmale miskent. De gymnastische oefeningen dienen niet, zooals gij beweert, om de gewone jongensspelen te vervangen; het lijkt er niet naar; zij dienen om alle spieren gelijkmatig te ontwikkelen, om daardoor vlugheid en bevalligheid aan elke beweging bij te zetten, de krachten te versterken en gezondheid en levenslust te bevorderen. Zie maar eens wat een pret de kinderen op de gymnastiek-les hebben, let eens op hoe spoedig zij door vlugheid en door eene flinke en toch losse houding boven hunne niet gymnastiserende broederen uitmunten! Alles kan overdreven worden, maar wie de gymnastiek uit het onderwijs zou willen verbannen, uit vrees dat er een enkele vader zou kunnen zijn, die zijne kinderen geene andere beweging zou laten volbrengen dan op het kommando van den gymnastiek-meester, verdient geen ernstige wederlegging.

Zelfs uwe voorstelling van het gevaar, dat er in een huissleutel schuilt, is overdreven. Vrijheid, mijnheer Holland! die in losbandigheid ontaardt, is zeker een betreurenswaardig verschijnsel; maar niet minder betreurenswaardig zijn knellende banden. Breng eerst de jongens zoover, dat zij eene zekere mate van vrijheid kunnen dragen en vier ze dan langzamerhand den teugel. Als uw jongen studeert, kunt gij hem aan de academie toch den huissleutel niet onthouden. Maar als ge hem eerst jaren lang zeer kort hebt gehouden, wees dan verzekerd dat hij naderhand veel meer uit den band zal springen dan de knapen, die vroeg hebben geleerd van hunne vrijheid een nuttig gebruik te maken. Lees maar eens de comoedie van Terentius, waarin van die twee broeders wordt verteld, die bij de opvoeding van hunne kinderen van twee tegenovergestelde denkbeelden uitgingen. De een liet zijn jongen in alles vrij, de ander hield hem kort, en van beide kwam niet veel teregt.

Maar het wordt tijd dat ik dezen vervaarlijk langen epistel eindig; de redacteur van *de Tijdspiegel* mogt anders weigeren hem op te nemen, en dat is toch het éénige middel om u mijne wederlegging onder de oogen te brengen. Wist ik maar wie gij zijt! Gij zijt zeker een anti-revolutionair, een *laudator temporis acti*, of, als gij dat niet zijt, moet gij uwen arts vragen om u een doosje rhabarberpillen voor te schrijven, want dan moeten het verstoppingen zijn, die u de hedendaagsche opvoeding door een zoo donkeren bril hebben doen bekijken.

Mijne meening heb ik u duidelijk gezegd, al ben ik misschien hier en daar wat scherp geweest. Al zijn wij het over belangrijke punten oneens, hoop ik dat wij eenmaal vrienden zullen worden. Als gij door mijn gekrabbel overtuigd wordt van uwe dwaling zal dit eene groote zelfvoldoening zijn voor

KARELTJE'S VADER.

III.
Jan Holland's wederwoord.

Mijnheer de Redacteur!

Gij hebt de beleefdheid mij een afdruk te zenden van eene kritiek over mijn praktisch middel tegen overbevolking. Gij laat mij van die kritiek kennis nemen, voordat zij onder de oogen van 't publiek verschijnt, en gunt mij zoo, als trouwen medewerker

aan *de Tijdspiegel*, 't voorregt om den bliksem, die mij zal treffen, voordat hij met al zijn geweld op mijn arm hoofd is neêrgevallen, eenigzins af te leiden.

Waarom ik mijn antwoord aan u rigt en niet aan den vader van Kareltje?.... Toen ik Keesje Putbus en mijn Zomeravond-kout in 't licht zond, kreeg ik zoo vele brieven van luî, die zich de zaak aantrokken, dien

de schoen paste, zou ik haast zeggen, dat, had ik ze allen willen beantwoorden, ik er wel een secretaris op had moeten nahouden, 't geen mij, om verschillende redenen, niet geraden voorkwam. Ik beantwoordde dus niet. Thans kon ik verwachten, dat dezelfde scène zich zou herhalen, en dat menig huisvader, die zijn lieveling bederft en vertroetelt, door zijn wakker geschudde conscientie bitter grimmig op mij zou worden. Evenmin als toen zou ik ook nu op al dat nuttelooze geschrijf geantwoord hebben; - maar gij doet den vader van Kareltje de eer aan zijn brief te laten drukken en het publiek er inzage van te geven. Daarom wil ik antwoorden, doch blijf mijn beginsel in zoo verre getrouw, dat ik mijn epistel niet aan den boozen man zelven rigt, maar aan u.

De man, na zijn Kareltje, zoo als hij zelf erkent, vreesselijk te hebben bedorven en vertroeteld, zoodat de jongen thans, op zijn dertigste jaar, er als een afgeleefde grijsaard uitziet, troost zich met de hoop, dat hetgeen zijn Kareltje roekeloos aan gezondheid, aan ligchaams- en geestkrachten verspild heeft, zal worden vergoed en aangevuld door eene bloeijende schoondochter, voor wier plaats van zelfopofferende verzorgster, ja, misschien van trouw deelende mededraagster zijner kwalen, ik, in dergelijk geval, bij eventuele zielsverhuizing, niet sollicitere in aanmerking te komen.

De man, die mij onkunde in de logica verwijt, heeft, zoo als van zelf spreekt, wanneer men, even als de papa van Kareltje, Latijn kent, zelf veel studie van die wetenschap gemaakt, omdat die, naar ik hoor, beoefend moet worden door alle geleerde luî in hun eerste akademiejaar. Hij heeft het geld voor zijn testimonium niet roekeloos weggegooid, maar geprofiteerd wat hij kon. Want zie, ook de logica biedt hem een troost voor den kalen knikker van zijn jeugdigen Karel: ‘die geen haar heeft kan ook geen haarpijn hebben.’ Dat is een mooi uitgevonden syllogisme en dat zelfs ik met mijn onlogisch verstand begrijp. Maar onze vriend maakt elders eene andere conclusie, waarvan ik de praemissen met geene mogelijkheid bij mekaâr kan krijgen. Hij spot onbarmhartig over mijne kippenliefhebberij. 't Is, ik erken het, eene zwakheid, zoo als ik er misschien meer heb, daar ik mij over schaam en waarboven wij, praktische menschen, verheven moesten zijn; maar, enfin, ik laboreer er nu eenmaal aan, en 't is niet mooi van dien meneer dat hij mijne kinderachtigheden zoo naakt voor 't publiek uitkleedt. Doch ik wilde eigenlijk spreken over zijn syllogisme in die satire. Hij trekt uit mijne kippenliefhebberij de conclusie, dat ik van een haanachtige natuur ben Mijn hemel, ik ben toch niet verliefd op de arme dieren! - Vraag, s.v.p., aan Kareltje senior, of er groot onderscheid bestaat tusschen valsche syllogismen en valsch vernuft!

Die logica, die logica! 't is toch een duivelsche schalk, juist zoo als Göthe hem in Faust schildert! Daar hebt ge den logicus Kareltje senior. Zeg ik, dat een borreltje ten minste evenveel schade doet als vervalschte madera en dito beijersch bier, - hij trekt er de conclusie uit, dat ik den borrel aanprijs, en wil, zoo doende, kwaad bloed zetten tusschen de afschaffers en mij. Zeg ik, dat men geen groot huis moet nemen, voordat het geld er is om het te koopen, - hij zegt, dat ik het niet gezond vind er in te wonen en wil mij tot straf in de ton van Diogenes opsluiten, die hier, hetzij ter loops gezegd, als *ingekuipt* wordt voorgesteld; anders toch valt wel niet te ontkennen, dat 's mans woning allezins den naam van luchtig verdiende. - Dan weer, als ik mij verwonder, dat arbeiders, die slecht voedsel nuttigen, toch betrekkelijk gezonder zijn dan rijkelijk gevoede luî, scheldt hij mij uit voor een dommen Ier. Hij stookt Allebé en mevrouw van Calcar tegen mij op.... O logica, gij zijt de echte Memistopheles!

Gij zijt een sophist, - maar een sophist kan nut doen. Zoo weet ik niet, hoe ik

onzen vriend genoeg zal danken voor de ontdekking van 't schandelijk anachronisme, waaraan ik mij heb schuldig gemaakt. Bedenk eens: Kareltje, die nu al een heele Karel is, laat ik opvoeden volgens Fröbel's methode, die eerst een jaar geleden, en volgens de nieuwe wet op 't onderwijs, die eerst den 13^{den} Augustus 1857 (gij hebt den datum er courant bij) is ingevoerd! - Dat zet de kroon op aan mijn domheid en bewijst, dat mijn Kareltje geen historisch persoon en dus eene absurditeit is.

Waarachtig, mijnheer de redacteur, de man verdiende om zijne accuratesse en om zijn echt praktischen geest lid te worden van de commissie voor statistiek; als ze nog bestond. Helaas, Kareltje is een *niet-bestaan-hebbend* jongske, misschien een kind mijner fantazie; maar fantazie is een onpraktisch ding!

Wij praktisch liberalen willen alleen wat we kunnen zien en uitrekenen.

Verder dank ik den ouden Karel voor zijn compliment over mijn Hollandsch, waar ik regt blij meê ben, en voor zijne teregtwijzing over 't woord gymnastiek. Maar hij zal waarschijnlijk ook wel Grieksch kennen, en dan is zoo'n les niet meer dan pligt.

Eindelijk nog iets:

alles laat ik mij van Karel senior welgevallen: ik laat mij Ier, domkop, anti-revolutionair noemen; ik laat mij uitschelden in 't Latijn, dat ik niet versta, 't geen eigenlijk valsch is, want nu kan ik er niet op antwoorden. Had hij die scheldwoorden ook maar voor mij vertaald, even als dat eerste latijnsche spreekwoord!

Ik laat mij alles zeggen; maar één ding neem ik hem hoogst kwalijk: hij wil mij rhabarber voeren; hij maakt aanmerkingen op mijne gezondheid. Dat zijn personaliteiten, waarvoor men iemand een slag in 't gezigt zou geven of hem eene actie van injurie aandoen. Dat hadt ge niet moeten laten drukken, redacteur; want nu ben ik bang bij mijne kennissen te komen, die, telkens als ik wat zeg, me in de reden zullen vallen: och, kom, houd jij je maar stil en denk aan den rhabarber van Kareltjes vader! - Daar ben ik boos om, meneer!

Toch eindigt mijn criticus, om zijne beleediging wat goed te maken, met mij zijne vriendschap aan te bieden. - Met dat aanbod ben ik hoogst vereerd en weiger ook van mijn kant niet hem beide handen te drukken, al had ik ook liever dat ze eerst wat beter gewasschen waren.

Uw dienstv. dr.

JAN HOLLAND.

t.o. 368

De Nederlandsche Maagd in haar vergeefsche pogingen om het zeldzaam exemplaar ‘Nieuwe regterlijke organisatie’ bij haar vlinder-collectie te voegen

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Historie en ideaal.
(*Eene poging tot verzoening.*)

Verba valent usu. Zoo iemand ooit geneigd mocht zijn geweest, om daaraan te twijfelen, een enkele blik op hetgeen er in de laatste vijf en twintig (haast zou ik zeggen in de laatste tien) jaren op godsdienstig en theologisch gebied is omgegaan, ware genoeg om hem van zijn' twijfel te genezen. *Orthodox* en *Heterodox*, *conservatief* en *liberaal*, *rechtzinnig* en *onrechtzinnig*, dat zijn woorden, waaraan men langzamerhand andere begrippen heeft moeten vastknoopen, dan men er vroeger aan hechtte, die men niet meer zoo à la rigueur neemt of nemen kan, en die eerder een *betrekkelijk* toenaderen of afwijken ten aanzien van confessioneele of traditioneele voorstellingen, dan een *volstrekt* instemmen of eenen *volstrekten* strijd met die voorstellingen uitdrukken moeten, zullen ze nog eenige beteekenis overhouden. Er is te veel nuance ontstaan onder de theologen, dan dat men aan zulke woorden hunnen strengen zin zou kunnen laten. De behoudende theologie is niet meer wat ze voor vijf en twintig jaren was. Wie toen negatief geacht werden te zijn ten aanzien van het bestaande, en als ketters gescholden werden, zijn nu reeds behoudend in vergelijking met anderen, die weêr verder van het traditioneele zijn afgeweken. Nadat eenmaal het auctoriteits-beginsel zijne kracht begon te verliezen, volgde de eene consequentie de andere op. De paaltjes, waarvoor het theologisch denken moest blijven staan, werden van tijd tot tijd verzet. Men begreep, of diende ten minste te begrijpen, dat het niet aanging, die paaltjes voor zich zelven te zetten, waar men meende dat ze staan moesten, en zijn' buurman te beletten om, door hetzelfde beginsel gedreven, hetzelfde te doen, en het gevolg van dat alles was, dat er meeningen werden uitgesproken, waarvoor menig gemoedelijk Christen terugdeinsde, en er dingen voor den dag kwamen, waaraan men zelfs in de verte niet had gedacht.

De gansche theologie verkreeg een ander aanzien. Zij verloor haar apologetisch karakter quand même. Men begon te onderzoeken, zonder vooraf het resultaat te willen kennen, waartoe men geraken zou. Het wachtwoord werd Voraussetzunglosigkeit. Met het verlaten van het standpunt des gezags, had van zelf voor de theologen het onderscheid opgehouden tusschen waarheid en waarheid, tusschen waarheid op natuurkundig gebied bijv. en waarheid op 't gebied der godgeleerdheid. Men begreep, dat de theologie het recht niet had, om op het terrein eener andere wetenschap de wet te stellen, dat er gelukkig onderscheid bestaat tusschen godsdienst en godgeleerdheid, en dat de laatste aan hare zusterwetenschappen, ieder op haar eigen gebied, de meest mogelijke concessiën kon doen, ja zelfs volle vrijheid kon laten, zonder dat de godsdienst daarbij eenige schade leed. De theologie trad op haar eigen gebied terug. Zij deed hulde aan de resultaten van het menschelijke onderzoek, en nam zich voor, zich die resultaten ten nutte te maken. Zij erkende dat, waar het eenig vraagstuk betrof dat niet regtstreeks tot den kring van het religieuse leven behoorde, zelfs de uitspraken van den meest religieusen mensch aan de wetenschap geen dwang mochten opleggen, maar zij verbood tegelijk aan elke andere wetenschap, inbreuk te maken op haar recht, en zich een oordeel aan te matigen, over hetgeen tot het religieuse leven behoort.

Het kon niet anders, of dit beginsel moest eene verbazende omwenteling veroorzaken, ook in de theologie als historische wetenschap, ook in de beschouwing van den bijbel. IJveriger dan ooit, werd de kritiek des bijbels beoefend, en de negatieve resultaten, negatief althans ten aanzien van vroeger gangbare meeningen, werden hoe langer hoe talrijker. Wat vroeger als historisch gegolden had, werd als onhistorisch beschouwd; in de berichten der bijbelschrijvers, ook van die des Nieuwen Testaments, meende men hier en daar onhistorische toevoegselen te ontdekken, die voor eene latere herkomst hunner schriften, althans van den vorm waarin wij die bezitten, schenen te pleiten, dan men te voren gewoon was daaraan toe te schrijven. De ergenis kon niet uitblijven. Men weet met hoeveel angstvalligheid de gemeente steeds elke beweging in de dogmatische wereld gadeslaat, en dat is geen wonder. Van alle kanten kwam de oppositie. Mannen van gevestigde reputatie in zake van orthodoxie, en ook anderen, die vroeger tot de ultra's gerekend werden, bonden zwaard en sporen aan, om de moderne richting te bestrijden. Zij werd verdacht gemaakt. Van de moderne theologen heette het zelfs ergens, dat in hunne geloofsbelijdenis geschreven staat: ‘ik geloof aan Jezus Christus, den uitstekendsten der stervelingen, die kwam - ik weet niet van waar, die ging - ik weet niet waarheen, die leerde - ik weet niet recht wat, die tot ware verbroedering der menschen in liefde en heiligmaking den krachtigsten stoot geeft - ik weet niet waardoor.’ Er ontstond nieuw leven, of althans nieuwe beweging in de gemeente. Velen voelden zich door die nieuwere richting machtig aangetrokken en vonden in haar den vorm, waaronder zij zich met het christendom verzoend gevoelen. Maar ook velen vreezen van haar het ergste, en keeren zich van de prediking harer woordvoerders af. We willen hier de waarde der beginselen, waarvan de moderne theologie uitgaat, geheel in het

midden laten, en de beginselen harer tegenstanders niet bestrijden. Ons opstel heeft eene verzoenende strekking. Wij gelooven, dat de moderne theologie door velen harer tegenstanders zeer wordt miskend, dat men te weinig gelooft aan haren zedelijken ernst, te weinig oog heeft voor hare religieuse waarde. Men vergeet dat zij niet negeert om te negeeren, dat zij ook hare positieve zijde heeft. Men vergeet dat ook zij haar palladium heeft, en dat zij vreest, en vreezen moet dat dit palladium in zijne waarde zal worden miskend, als men het blijft vereenzelvigen met eene wereldbeschouwing, waarvan zij gelooft, dat het de wereldbeschouwing der toekomst niet wezen kan. Tegenover de negatie staat eene affirmatie. Als zij prijs geeft wat haars inziens onhoudbaar is, dan doet zij 't om te behouden wat in haar oog blijvende waarde heeft. Dit wordt te veel uit het oog verloren door hare bestrijders. Zij zien te veel voorbij, dat er nog altijd een punt van aanraking bestaat, ja! dat het voornaamste aanrakingspunt overig bleef, en dat de moderne theologie op religieus gebied evenzeer naast elke andere richting staat, als zij er zich op wetenschappelijk terrein tegenover plaatsen moet. Laat ons pogen dit met een enkel voorbeeld te staven, en juist daarin eene verzoenende poging wagen.

Aanleiding daartoe vinden we in eene beschuldiging, die doorgaans tegen de moderne theologen wordt ingebracht, en die welligt meer dan andere kans heeft, om bij de groote menigte ingang te vinden. De wonderquestie, daar ligt een punt van aanval, dat het niet-theologisch publiek ligt interesseert, de meest geruchtmakende zijde van den strijd. Wat in de beschouwingen veler moderne theologen omtrent het Godsbegrip van de overgeleverde voorstellingen afwijkt, dat begrijpt de meerderheid niet, transscendentie en immanentie zijn woorden die zij niet verstaat, maar zij verstaat u aanstonds, als ge zegt, dat vele moderne theologen van God gelooven, dat Hij geene wonderen doet, in den zin, dien zij er aan hecht. De Christologische beginselen der moderne theologen worden het gemakkelijkst onder het bereik der menigte gebracht, door te doen uitkomen, dat die beginselen velen hebben geleid tot ontkenning van Jezus' bovennatuurlijke geboorte, tot ontkenning, in één woord, der wonderwerken, die door hem, of aan hem zouden geschied zijn. Hieruit wordt dan eene beschuldiging afgeleid, die doorgaans aldus luidt: zij ontnemen ons den *historischen* Christus, en laten ons slechts eenen idealen. Laat ons eens zien, wat er van deze beschuldiging zij. Laat ons eens zien, of werkelijk hier tusschen de moderne richting en hare tegenstanders niets dan een hemelsbreed verschil, of er ook niet veel overeenstemming, ja veel meer overeenstemming dan verschil besta.

Wat wil men toch, wanneer men optreedt met de beschuldiging: zij ontnemen ons den *historischen* Christus, en laten ons slechts eenen *idealen?* Stelt men dan den historischen Christus tegenover den idealen, alsof tusschen beide gekozen moest worden? Wil men dan zeggen, dat de Christus, dien de moderne theolologen verkondigen, niet historisch is? 't Heeft er den schijn van, en toch zal het wel de bedoeling niet zijn. De moderne theologen vinden in de schriften des Nieuwen Testaments, zoo als professor Opzoomer het zeer schoon en juist uitdrukte, naast den *bovennatuurlijken* eenen *natuurlijken* Christus, en dien ver-

kondigen zij. Zij beweren (en niemand heeft het recht, hunne goede trouw te verdenken), dat al hunne kritische onderzoekingen juist ten doel hebben, om de historische persoonlijkheid van den Christus te leeren kennen, afgezien, zoo als zij meenen, van de onhistorische toevoegselen van later' tijd. Zij beweren, dat zij juist daarom de geschiedkundige boeken des bijbels, inzonderheid des Nieuwen Testaments, even als ieder ander geschiedkundig boek behandelen, omdat het hun om historie in den strengeren zin van dat woord te doen is. En van hen zou men mogen beweren, dat zij der gemeente den historischen Christus rooven! Is hunne voorstelling van Christus dan onhistorisch? Is zij fantazy? Is nog ooit eenig theoloog opgestaan met de bewering, dat de Christus, zoo als hij hem verkondigde, eene schepping was van eigen vernuft, een voortbrengsel van eigene vinding? Is die religieuse, die geheel éénige persoonlijkheid, die menschenzoon vol van genade en waarheid, is dat groot en beminnelijk karakter, die held, waar het op handelen, die geduldige en zachtmoedige, waar het op lijden aankwam, is die volksleeraar, die de bergrede uitsprak, en ons eenen schat van gelijkenissen naliet, waarin we het koningrijk der hemelen in eene rijke verscheidenheid van beelden terug vinden, is die Christus, wiens liefderijk en verheven gemoed zich afspiegelt in de afscheidsgesprekken bij Johannes, die in Gethsemané gestreden, en op Golgotha beslissend overwonnen heeft; is, in één woord het hoogere, het zieleleven van Jezus van Nazareth, is dat alles de historische Christus niet? Zijn dan alleen de wonderen historie, en het overige niet, de lijst waarin het Christusbeeld voorkomt wel, maar dat beeld zelf niet? Het valt niet te ontkennen, meer dan ooit heeft men in onzen tijd het Christusbeeld bestudeerd, meer dan ooit getracht tot de heilige diepte door te dringen van het gemoed des Heeren, meer dan ooit van hem eene psychologische studie gemaakt.

De zedelijke grootheid van den Verlosser is, meer dan immer, op den voorgrond gesteld. En dat niet het minst door de theologen der moderne richting, omdat de aard dier richting dat van zelf meêbrengt. Zij hebben niet het minst de Majesteit van den Koning op 't gebied der godsdienst erkend, en vol eerbied voor hem het hoofd gebogen, en wie hunner heeft er ooit aan gedacht, te loochenen, dat zij geenen Christus kennen, wiens beeld niet trek voor trek naar de schriften des Nieuwen Testaments was gemaaid! En omdat zij nu gedrongen werden, eene reeks van verhalen, die tot de religieuse en zedelijke persoonlijkheid des Heeren in geen verband staan, en die, behoudens zijn zedelijk karakter, weggedacht kunnen worden, als onhistorisch te beschouwen, daarom zou men het recht hebben om den Christus dien zij prediken tegenover den historischen te stellen, en hem den naam van ideaal, als in tegenstelling met historisch te geven!

Dat gaat niet aan. Veronderstel, ik heb eenen vriend gehad, dien ik hoogachtte en liefhad om zijne beminnelijke hoedanigheden. Die vriend is gestorven, en na zijnen dood zijn in eenen bepaalden kring omtrent hem berichten in omloop, die ik niet als waar erkennen kan, niet, omdat ze strijdig zijn met hetgeen ik van zijn zedelijk karakter weet, maar omdat ik gronden heb, aan omstandigheden buiten zijn karakter gelegen ontleend, waarop ik meen ze te moeten betwijfelen.

Nu ontmoet ik eenen derde, die mijnen vriend ook gekend en hooggeschat heeft, maar die aan die berichten geloof slaat. Zal nu die derde zoo dwaas zijn, om, als hij mijnen twijfel hoort, te zeggen: neen! ik hoor het al, uw vriend kan de mijne niet geweest zijn; de mijne is historisch, de uwe niet, want behalve hetgeen gij van hem zegt, en waarmeê ik instem, is ook dit en dat nog met hem voorgevallen! Men moet aan het woord historisch al eene zeer zonderlinge beteekenis hechten, om zulk eene conclusie te maken.

Als de oudere theologie in den Christus, dien de moderne theologen prediken, dezelfde karaktertrekken, dezelfde religieusiteit terugvindt, die ook zij in het Christusbeeld der Evangeliën bewondert, dan is immers ook hij in haar oog wel degelijk de historische Christus.

Zoo kan dus het verwijt, dat de moderne theologen der gemeente den historischen Christus zouden willen rooven, wel nimmer in dien zin bedoeld zijn, alsof de Christologie die zij huldigen niet zou uitgaan van, of gebaseerd zou willen zijn op de historische persoonlijkheid van den stichter des Christendoms. De ideale Christus der moderne richting is tevens, naar hare innigste overtuiging, en zeker niet minder naar die harer tegenstanders, waarlijk historisch. Maar waar blijft dan de kracht der beschuldiging, als zij aldus geformuleerd wordt: gij rooft ons den historischen Christus en laat ons slechts eenen idealen? Of mishaagt het, dat die historische Christus in het oog der moderne theologie tevens de ideale is, en dat zij hem juist daarom, en juist in zooverre zoo hooge waarde toekent? Maar is hij dan niet de ideale Christus, ook in het oog van andere, van alle andere, vroegere en hedendaagsche theologen, tot welke richting zij ook gerekend worden te behooren! 't Is waar, de moderne theologen zien in den Christus der Evangeliën, in die verheven religieuse persoonlijkheid wier afdruksel wij in de Schriften des N. Verbonds onmiskenbaar overal wedervinden, den ideaal mensch, het ideaal van al wat er in den boezem der menschheid groots en verhevens ligt, en juist daarin zoeken zij zijne waarde. Maar ziet niet iedere andere richting dat evenzeer in hem! Gelooft eenig theoloog, van welke Christologische beginselen hij ook uitga, dat Jezus niet is de ideaalmensch, hoevele praedicaten hij hem bovendien ook moge toekennen? Het patripassianisme heeft zich nooit de goedkeuring der Kerk mogen verwerven. Liever liet de Kerk zich de grofste inconsequentiën welgevallen, dan dat zij de menschelijke natuur in Christus loochenen zou. Liever liet zij zich heên- en wederslingeren tusschen het geloof aan ééne of aan twee naturen in Christus, dan dat zij zou ophouden in haren stichter, nevens het goddelijke, toch ook den mensch te zien. En zoo zij den mensch in hem zag, dan zal het toch vooral wel niet minder dan de ideaalmensch zijn geweest. Ja! is niet de gansche satisfactie-theorie der oude Kerk, vooral niet minder op het ideaal menschelijke, dan op het goddelijke in Christus gebouwd! Lees het antwoord maar eens op de zestiende vraag van den Heidelbergschen Catechismus, en gij ziet, dat in dit oude leerboek der Gereformeerde Kerk al het gewicht gelegd wordt op de menschheid des Heeren, en wel bepaaldelijk hierop, dat hij *waarachtig* en *rechtvaardig* mensch, zoo als wij zeggen zouden, ideaal mensch was. De menschheid was strafschuldig, dat is in hoofdzaak de redenering, de menschheid moest be-

talen, en wel in hem, die zelf niets schuldig was, en dus in de plaats van anderen kon voldoen. Geen ander creatuur kon of mocht betalen voor den mensch, dan een mensch zelf. En wanneer dan in de volgende vraag naar de noodzakelijkheid van het Godzijn des Verlossers onderzoek gedaan wordt, dan wordt de reden daarvan niet hierin gezocht, dat dit Godzijn gevorderd werd, opdat de voldoening, die hij aanbracht, geldig zou zijn, maar enkel en alleen, omdat men zich anders in Christus de kracht niet denken kan, die gevorderd werd, om den last van Gods toorn te dragen aan zijne menschheid, en dus enkel hierin, dat het goddelijke aan het menschelijke ter hulp komen, het menschelijke ondersteunen moest, wilde het bekwaam zijn tot alles wat er van werd geëischt. Ter laatster instantie bouwt de Orthodox Gereformeerde zijne satisfactie-theorie, zijne verzoening met den Heiligen God op Christus, den rechtvaardigen en waarachtigen mensch, en dus op den idealen Christus. Is dus de ideale Christus der moderne theologen, ook naar de meening van hen, die hunne beginselen bestrijden, wel degelijk historisch, de historische Christus der niet moderne theologen is evenzeer ideaal, niet, alsof de historische persoonlijkheid die we in 't Nieuwe Testament vinden ware geïdealiseerd, die persoonlijkheid kan niet worden geïdealiseerd, want we erkennen met eerbied, en ieder, die maar eenigzins fijn voelt op religieus en ethisch gebied, stemt daarmeê in, boven hetgeen zij is, kunnen we ons niets denken of voorstellen: maar ideaal, in dien zin, dat het met de werkelijkheid zamenvalt, een ideaal in de historie gevonden, niet de vrucht van fantazy.

Het zou niet te wenschen zijn, dat eenige theologische richting, wat overigens ook hare resultaten waren, ophield dien idealen Christus te kennen, of hem opofferde aan de zucht, om bovenal de Godheid van Christus op den voorgrond te plaatsen. Haar vonnis zou, niet alleen voor de rechtbank der wetenschap, maar zeker ook voor die der gemeente, spoedig geteekend zijn; of, zoo dit al niet het geval ware, zij zou op de heiliging der gemeente, op hare zedelijke volmaking allen invloed missen, haar Evangelie zou zeker geene kracht Gods zijn tot zaligheid.

De Christus, dien de moderne theologie predikt, is dus evenmin onhistorisch, als de voorstelling harer tegenstanders niet ideaal zou zijn. Zij hebben dus geen recht hunne voorstelling als uitsluitend historisch te kwalificeren, of te beweren dat zij den historischen Christus tegenover haar handhaven. Evenmin hebben zij recht om van den idealen Christus eene beschuldiging te maken tegen hunne tegenstanders, want ook in hun oog is de Christus het ideaal. De moderne en de niet-moderne theologen hebben dus op Christologisch gebied meer punten van aanraking, dan men uit de gewone beschuldiging: Gij rooft ons den historischen Christus, en geeft ons daarvoor eenen idealen, wel opmaken zou.

Men houde dus op, groote woorden te gebruiken, die der menigte schrik aanjagen, en eene richting in de Vaderlandsche Kerk verdacht maken, zonder dat ze den stand der partijen met juistheid voorstellen. Er is waarlijk liefdeloosheid en verdeeldheid genoeg gezaaid, en het christendom is dan toch ook nog iets anders, dan eene moderne of nietmoderne richting. Niet de wereld voor

eene richting te winnen, is het doel der Evangelieprediking. Daar zijn met duizende menschen, wier gansche denken zoozeer wortelt in eene vroegere wereldbeschouwing, dat zij wel nooit modern worden zullen, of modern worden kunnen; maar daar zijn er ook met duizenden, wier ontwikkelingstrap het meêbrengt, om nimmer tot het vorige standpunt terug te keeren, en die ge, met al uwe waarschuwingen, er niet meer toe brengen kunt, om in eene vroegere dogmatiek de uitdrukking hunner geloofsovertuiging terug te vinden. In al dien ijver voor en tegen, is welligt veel verkeerds en eenzijdigs. Het ware te wenschen, dat allen het inzagen, dat, wanneer de bestrijders en de voorstanders der moderne theologie beiden hun best maar doen, om voor het ideaal dat zij gevonden hebben in 't geen zij voor historisch houden, de sympathie der menschen te winnen, zij dan elkander gerust hunnen gang kunnen laten gaan, en dat zij beiden dan, met hunne gaven, en naar hun beste weten, aan hetzelfde doel hebben gearbeid.

SILVIUS VERAX.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk.
Schets der Parijsche Universiteit.
(Vervolg.)

IV.
Series lectionum der Kunstenfaculteit - Determinatie - Licentie - Meesterschap - Studievakken - Behandeling in expositie en quaesties - Buitengewone lessen - Disputen.

Het schooljaar der Un., voor alle faculteiten loopende van 1 October tot 29 Junij, was door de Paschen gesplitst in 't *Ordinarium magnum* (van 1 October tot 6 weken vóór Paschen) en 't *Ordinarium parvum* (van Donderdag na Paschen tot 29 Junij - alle data oudtijds natuurlijk met heilige dagen aangegeven -). *Ordinarium* heette waarschijnlijk die studietijd, omdat hij geheel aan de *gewone* lessen (*lectiones ordinariae*) gewijd was, terwijl *extraordinariae* slechts in de feriae konden gegeven worden. - De zomervacantie duurde alzoo 3 maanden: voeg hier nog bij de Paasch- en wintervacantie, 60 vrije dagen der geheele Un. en voor elke fac. bijzondere vierdagen: bijv. voor de fac. art. 8, voor de decretisten zeer vele.

De lessen, in *ordinariae* en *extraordinariae* verdeeld, heetten zoo omdat géne wat onderwerp, vorm, dag, uur en plaats betreft door de fac. en de natie waren *geregeld* en aan de magistri voorbehouden; terwijl de *extraordinariae*, op al deze punten meer aan ieders goedvinden overgelaten, door gepromoveerden en candidaten konden worden gegeven[*)].

*) *Legere ordinarie* en *lectiones ordinariae* schrijft Rob. van Courçon, in zijn statuut van 1215, van de *gewone* lessen, *lectiones cursoriae* van de *buitengewone.* Elders heet het van deze laatste *legere ad cursum*, *lectiones cursoriae* (stat. 1244), *lect. transitoriae*, *extraordinariae*, of eenvoudig *cursus* (*un cours*), maar de gebruikelijke termen bleven *lect. cursoriae*; *legere cursorie.* - Het was mijn plan niet paucis offendi maculis, maar alleen om uit authentieke documenten de lijnen van het oude universiteitsgebouw te trekken. Van daar dat ik geen aanstoot neem aan 'tgeen L. Hahn op bl. 28, 29, 38, 39, 56 van zijn uitmuntend werk onwaar of onjuist voorstelt. Eerst voor de 19de eeuw heeft Hahn zijn volle waarde; voor de

De gewone lessen hadden eerlang uitsluitend in 't *groot* ordinarium, en dus 's winters, plaats. Geopend den 10^{den} October, werden zij gesloten tusschen 11 Februarij en 14 Maart, al naar het Paaschfeest inviel.

In 't geheel een tijdperk van 140 dagen, waarvan moeten afgetrokken worden 18 zon- en 47 vacantiedagen, zoodat voor de gewone lessen eigentlijk ongeveer 75 dagen overblijven. Zij duurden een uur en begonnen met het daglicht: de morgentijd vóór 8 en 9^{en} was er uitsluitend aan gewijd. Wel begon men ze in de 14de eeuw later te zetten; doch toen dit stoornis gaf in de theologische lessen en tevens aanleiding dat de studenten lang sliepen, werd in 1367 wederom het uur van zonsopgang door de fac. verordend.

Aanvankelijk huurde in de 13de eeuw de magister zelf en voor eigen rekening een schoollocaal, waarvoor hij elk zijner discipelen bij hun eerste examen 2 beurzen in rekening bragt. Toen de bloei der Un. zich sterk ontwikkelde, stelde paus Gregorius IX in 1231, tegen alle opdrijving van kamerhuur, een commissie in van 2 meesters en 2 burgers, aan wier taxatie zich huurder en verhuurder moesten onderwerpen. Op 't eind der 13de eeuw, toen ook nog te dezent misbruiken plaats grepen, besloten de natiën zelve over de localen te beschikken, en die aan elk harer magistri voor de gewone lessen toe te wijzen.

Zij lagen alle in den *vicus straminis*. De docenten gaven ze in 't laatst van September, weer aan de vergaderde natie over. Elk lid der fac. had aanspraak op een school: de schoonste localen kregen de oudste regentes: ook buiten de Stroostraat werden, zoo noodig, door de natiën vertrekken gehuurd. Daar doceerden de magistri gekleed in zwarten rok aan den hals met fijn grijs bont gevoerd (*cum caputio fourrato de minutis variis*)[*)].

Beschouwen we nu 't verloop der academische studien in de kunstenfac., dan zien we dat het hier met de graden als in de andere fac^{n}. is gegaan. Oorspronkelijk bestond er slechts een magisterstitel, door den kanselier van N-D. onder den naam van licentie verleend. Toen de fac. zich zette tot een vast ligchaam, beperkte op 's pausen wil het gezag der meesters de magt des kanseliers en had hunne formeele aanbeveling onvermijdelijk gevolg. Overigens moest al wie 't regt, door den kans. geschonken, wilde gebruiken, zich voegen naar de bepalingen der corporatie, buiten welke hij te Parijs geen leerlingen zou gevonden hebben. De eischen door de meesters gesteld aan hen die verlangden hetzij voorgesteld te worden aan den kans., hetzij toegelaten om deel te nemen aan de magistersprivilegies, bestonden uit proeven die, te zamen genomen, vormden wat men sedert baccalaureaat en meesterschap heeft genoemd. Natuurlijk waren die eischen, in hun ontstaan zoowel als in hun overgang van 't facultatieve tot het verpligte.

geschiedenis der oude Parijsche universiteit ontbraken hem en een legio die vóór hem schreven de data.

*) 'Avec capuchon fourré de menu-vair' letterlijk vertaald, gelijk ook Thurot heeft. Ofschoon Ducange Capucium i.v. verklaart als 'larva quae caputio vel capae assuta erat,' zoo komt mij de explicatie 'de novo addita' in de uitgave van Henschel 1842 waarschijnlijker voor: Capucium non tam videtur esse capitis tegumentum quam *superior vestis apertura*, *qua caput exeritur.*

Immers 't uitsluitend vak van onderwijs der kunstenfac. was de logica. Daar nu logica een kunst was zoowel als een wetenschap, lieten de docenten de gegeven lessen tevens in praktijk brengen, hen oefenende in de argumentatie. Om hunne eerzucht te prikkelen liet men hen - waarschijnlijk reeds vóór 't statuut van 1215 - op een bepaalden tijd, met zekere plegtigheid disputéren: dit was een soort van vergelijkend examen, waaruit bleek welke vorderingen zij hadden gemaakt en wie verdienden te worden voorgedragen aan den kans.. Deze proefnemingen, eerst willekeurig, werden later voor alle aspiranten naar de licentie regel; Magistri ordinaverunt (zoo luidt de memorie tegen den kanselier Philips van Thori opgesteld omstreeks 1283) quod nullus reciperetur ad magisterium *nisi determinasset. Determinare*, of voluit *determinare quaestionem*, was ‘theses stellen’: *determinatio* heette, soms ook in de andere faculteiten, maar geregeld in die der artes, het candidaats-examen, en *determinantes* tot in de 15de eeuw zij die 't hadden afgelegd.

Dit examen nam in 1275 een regelmatigen vorm aan, dien het langer dan een eeuw heeft behouden.

Om toegelaten te worden tot het determinéren moest men minstens 14 jaar oud zijn, 2 jaar een logica-cursus te Parijs, of aan een andere academie van minstens 6 docenten, hebben gevolgd en in het 3de jaar van den logica-cursus zijn. De candidaat moest 1 gewonen cursus hebben gehouden en minstens 2 buitengewone over de inleiding van Porphyr., het boek der categoriën, de verklaring en de Synt. van Prisc., voorts 1 gewonen en 1 buitengewonen over de topica en de elenchi van Arist. Hij moest gevolgd hebben, of volgen op 't oogenblik dat hij zich aanmeldde, een cursus over het boek der 6 principia, dat der verdeelingen van Boëth., dat van Donat. over de gramm. figuren, de top. van Boëth., de 16 eerste boeken van Prisc., de 1ste en 2de analytica. Voorts werd verlangd dat de candidaat gedurende 2 jaar de disputen der meesters had bijgewoond en zelf al dien tijd in de scholen had gedisputeerd. - Insgelijks oordeelde men het in 1275 nuttig een *tentamen* te laten voorafgaan, om van 't openbaar en plegtig examen (*in aula*) dezulken te weren waarmede de natie weinig eer zou hebben ingelegd.

In 3 termijnen hadden de proeven die 't examen uitmaakten plaats. Vóór Kersmis hield eerst de candidaat met één der docenten in tegenwoordigheid der scholieren een dispuut over eenig punt der moraal.

Dan onderzocht een commissie van meesters, door de natie benoemd, of de candidaten aan de vereischte voorwaarden voldeden. Over dit examen zijn geen gegevens: 't schijnt in de 13de eeuw ook over de gramm. van Prisc. geloopen te hebben. Met de Vasten eindelijk begon 't voornaamste deel, de eigentlijk gezegde determinatie. Al de candidaten moesten hunne determinatie begonnen hebben vóór dings- of woensdag na den eersten zondag der Vasten. Ook argumenteerde elk candidaat eerst slechts kort, onder bescherming en aanbeveling van zijn bijzonderen meester. Vergezeld van den pedel zijner natie ging hij rond, aanzienlijke personen noodende bij zijn te houden dispuut ‘viri valentes (zoo worden zij gequalificeerd in de pas genoemde memorie) et discreti de singulis facultatibus, magnates, puta aliquando archidiaconi, cantores et prae-

positi ecclesiarum cathedralium.' Dagelijks disputeerde hij tot aan 't eind der Vasten in de scholen zijner natie in de Stroostraat.

In dit examen kwam bij de schoolwetsherzieningen van 1366 en 1452 eenige wijziging. In 1366 werd de grammatica van Prisc, vervangen door 't Graecismus en 't Doctrinale*). In de 14de eeuw hechtte men veel minder gewigt aan de verklaring der spraakkunst, en in de 15de werd het grammaticaal onderwijs geheel overgelaten aan de kleine scholen die voorbereidden voor de fac. art.. Maar de andere werken van Prisc., dat van Donat., het organon, de topica bleven steeds op de lijst der boeken, die een candidaat moest hebben 'gehoord.' En ofschoon 't statuut van 1452 vooral het maken van verzen aandrong - 'in arte metrificandi fuerint competenter edocti' - bleef logica basis en hoofdzaak der examens van de kunstenfac.. - Bij d'Estoutevilles statuut werd ook het drieledig examen tweeledig, het dispuut vóór Kersmis hoofdzaak - zoodat het sedert determinatio heette - en de bepalingen weleer voor 't dispuut der Vasten gemaakt daarop overgebragt. - De scholieren openden de argumentatie onder voorzitting hunner respectieve meesters in de scholen hunner natie. Niet meer dan 5 candidaten konden tegelijk hunne proeven afleggen, of zooals het heette *esse in cathedra.* Zij zetten een volle maand (tusschen 11 November en 25 December) hun disputen door in hun colléges en kostscholen. Hierop vervoegden zij zich bij de examencommissie, door hunne natie benoemd, en legden de bewijzen van volbragten studietijd, door de docenten geteekend *(cedulae)*, alsmede attestatiën van de hoofden hunner kostscholen *(signeta)* over. Dan werden zij geëxamineerd in grammatica en logica tegen 't eind van Januarij of 't begin van Februarij. Examinatoren konden niet de eigen docenten zijn, noch ook zij die vóór minder dan 3 jaar waren gepromoveerd. 't Onderzoek liep over de *grammatica* en *parva logicalia* (d.i. het 7de boek der *summulae* van Petrus Hispanus, over de dubbelzinnigheden die ontstaan kunnen uit de verschillende opvatting waarvoor de woorden vatbaar zijn) en de voorgeschreven boeken van Porphyrius en Aristoteles. Minstens 1 vraag moest elk der meesters doen over ieder boek. Dadelijk na den afloop haalde de procureur de stemmen der examinatoren in, schreef de namen op der toegelatenen, liet de lijst door de examinatoren teekenen en verzegelde die. Dan las de pedel haar in 't openbaar voor, en de bacalarii legden in handen van den procureur de gewone eeden af. - Deze dubbele proef werd voldoende geacht en de disputen der Vasten, eerst ouder gewoonte aangehouden, werden - zooals gezegd is - als disciplinaire maatregel in 1472 door de faculteit gestaakt. - In de 15de eeuw namen de determinantes geregeld den titel van bacalarii aan. Het uitreiken van diploma's was geen gewoonte: de belanghebbenden kregen op hun verzoek van de natie bewijs. - 't Geheele examen was als het ware eigen-

*) 't *Graecismus* is een in Latijnsche voetmaten gestelde grammatica van Everhard van Bethune, waarin de Grieksche kunstwoorden verklaard worden.
Het *Doctrinale* Alexandri de Villa Dei (Villedieu), in 1213 uitgegeven, (beginnende met de woorden
Scribere clericolis paro Doctrinale novellis
Quod legant pueri pro nugis Maximiani) was wel 270 jaar lang het gebruikelijke schoolboek en werd met den *Mammotrectus* en consorten tot op het laatst vooral door de Dominicanen verdedigd, maar toch ook eindelijk tot de *nugae* gerekend. Vgl. v. Raumer, I, 124, IV, 22.

dommelijk aan de natiën, zoodat de faculteit zich daar niet in had te mengen: de bacalarus deed ook geen eed bij den rector. - Overigens is uit alles blijkbaar, dat deze eerste graad niet moeijelijk te behalen was, dat het examen dikwijls haastigen onnaauwkeurig afgenomen werd, dat het beginsel ‘res judicata pro veritate habetur’ niet streng werd gehandhaafd, en klagten of invloed dikwijls 't gestreken vonnis wijzigden.

De *Licentie*, eerst door den kanselier van Notre-Dame eigendunkelijk verleend, kon sedert 1213 door hem niet worden geweigerd, wanneer 6 magistri (3 door hem zelv' en 3 door de magistri artium benoemd) met de hand op het evangelie betuigden dat zij, althans dat de meerderheid van hen, een candidaat waardig en bekwaam keurden voor de licentie. Deze formaliteit veronderstelt een examen: immers hoe konden de 6 meesters naar hun geweten de bekwaamheid van een candidaat bevestigen, zonder zich daarvan zelve te hebben overtuigd? Hoe het zij, de eischen ter toelating tot dit doctoraal examen verschilden naar gelang van den tijd. Vóór 1366 zwoeren de candidaten dat zij hadden gevolgd 1 gewonen cursus en 2 buitengewone of *vice versa* over de gramm. v. Prisc., de inleid. van Porph., de categ., de interpr., de 1ste en 2de anal. Zij moesten bovendien hebben gehoord het boek der 6 princ., de boeken van Boëth. over de top. en de divisie, dat van Prisc. over 't accent, van Don. over de gramm. fig. (*barbar.*), de physica, *de coelo*, *de generatione*, de meteoren, *de anima*, *de sensu et sensato*, *de memoria et reminiscentia*, *de longit. et brevit. vitae*, 4 boeken der mor. aan Nicom., Boëth. *de consol.*, eindelijk 100 lessen over mathesis en astronomie.

De nieuwe wet van 1366 liet weg Prisc., Don., Boëth. *de cons.*, het boek der 6 princ.; bestemde de studie der meteor. en mor. voor 't meesterschap; maar eischte dat de candidaten de metaphysica gehoord hadden of hoorden op 't oogenblik dat zij zich aanmeldden. De wet van 1452 handhaafde deze verordeningen, maar nam weêr de moraal aan Nicom. op en drukte den examinatoren vooral ethica en metaphysica op het hart.

Voorts verklaarden de candidaten onder eede, 21 jaren oud, ongehuwd te zijn en gedetermineerd te hebben, hetzij te Parijs, hetzij aan eene Universiteit, die minstens 12 docenten telde, in den vicus straminis 2 openbare argumentaties tegen onderscheiden meesters gehouden en gedurende 3 jaren te Parijs in de kunstenfaculteit te hebben gestudeerd. - Voor deze 3 jaren telde de tijd der grammatica-studie niet mede; maar de faculteit eischte slechts 2 volle jaren en 't begin van het 3de. In de 15de eeuw kwam men tot de letterlijke uitvoering der bepaling terug: de vermenigvuldiging der Universiteiten maakte gestrengheid ten pligt. Immers een klein getal docenten en studenten tellende, waren deze academiën gemakkelijk met hare examens, ja verkochten de graden. Studenten kregen er den titel van bacalarius voor geld, zich dan naar Parijs spoedende om er hunne licentie te halen, zonder iets aan logica te hebben gedaan. In 1444 bepaalde de Fransche natie dat niemand licentiatus worden zou dan 1 jaar na het bacalariaat. Dat dit algemeen gewoonte werd en de candidaten minstens 1 jaar te Parijs de lessen en disputen bijwoonden, blijkt uit de registers van de 15de eeuw, bijgebragt door Thurot.

In welk jaar de kanselier van Ste-Ge-

nevière als tweede gevolmagtigde des pausen tot het uitreiken der licentie in de kunsten werd verheven, is onzeker: de eerste authentieke melding wordt van hem als zoodanig gemaakt in 1255; maar zeker was zijn mededinging een nieuwe breidel den kanselier aan gene zijde van den *pont-au-double* aangelegd. Reeds in 1278 lezen wij van een *examen inferius* en een *examen superius*. 't Is hiermede gesteld als met die twee landhuizen, welke Plinius het eene de *tragoedie*, het ander de *comoedie* noemde. De kanselier van den Berg nam het *hoogere*, die der Cité het *lagere* af, op verschillende wijze, maar met hetzelfde effect. Geenerlei bepaling treft men aan omtrent de verdeeling der bacalarii tusschen de beide kanseliers. In de 13de eeuw meldde men zich bij één van beide aan; in 1490 wordt een geschreven autorisatie van den procureur der natie als hiertoe benoodigd vermeld. Overigens was de stelling der beide kanseliers, zoowel als de vorm van hun examen verschillend: de kanselier van Ste-Geneviève hing veel meer van de facultas artium af en zijn examen was eigentlijk het examen der kunstenfaculteit.

De kans. van N.D. koos tot assistentes 4 *tentatores*, 1 uit elke natie, als permanente commissie. Zij zwoeren o.a. servare secreta camerae sui examinis et deponere juste de bacalariis tentatis. In 1 privaat examen (maandelijks konden er 16 baci. worden geëxamineerd) liep alles af en de kans. schonk ongetwijfeld aan 't einde der maand den apostolischen zegen en de licentie. De kans. van Genoveva liet 2 examens voorafgaan. Tot het eerste koos hij zich 4 assistenten: het tweede namen 4 examinatoren af, door de natiën benoemd. Deze examinatoren, ook een vaste commissie vormende, pleegden vaak onregt door, als ze hoofden van kostscholen waren, hun eigen baci. door te laten en andere af te wijzen. Daarom bepaalde de wet van 1452 dat slechts magistri sedert 6 jaar gegradueerd, die geen baci. hadden gehuisvest, voor 1 jaar zouden worden benoemd. 't Examen begon 3 Februarij. Allen tegelijk schijnen de baci. onderzocht te zijn, volgens de uitdrukkingen *audire*, *examinare in communibus* voor dit 1e examen reeds in 1287 gebezigd. Na den afloop maakte de kans. met zijn assistenten de lijst op der baci. die tot het 2de examen zouden opgeroepen worden. Zij werden op deze lijst bij maanden verdeeld, op elke maand 16: deze 16 candidaten waren gesplitst in 2 groepen, zamengesteld elk uit 3 Franschen, 2 Normandiërs 2 Picardiërs, 1 Engelsche. Ontbrak er van één dezer natiën een bac. om den groep naar die verhouding te vormen, dan werd er van een andere natie een bijgenomen en als de ontbrekende genoemd: bvb. Dominus cancellarius in S. Genovefae... *unum Anglicum* in secunda auditione *Gallicavit.* (1355). *Ponere in cameris* is de geijkte term voor ‘de baci. aan het 2de examen onderwerpen,’ terwijl *audire in propriis* (‘het 2de examen op den Berg afnemen’) de taak was der 4 *examinatores* of *tentatores* die, door elke natie 1 vooreen maand gekozen, *in cameris* of *in propriis* heetten. Zij riepen de baci. vóór zich bij groepen van 8, in dezelfde orde als zij 't eerste examen hadden afgelegd: 't examen heette *auditio* (*auditio prima*, *secunda*) en was, gelijk de uitdrukking *in cameris* aanwijst, geheim. - Een candidaat moest óf aangenomen óf afgewezen worden. Hij gaf in de 14de eeuw, in de zaal van 't bisschoppelijk paleis of in 't schip der Genovevakerk, een publieke les; maar deze gewoonte

hield op in de 15de eeuw. Overigens was 't examen niet streng en de examinatoren verre van onömkoopbaar. De bac. die zijn tijd uitdiende kwam er van zelv' en kreeg de licentie, zooals thans op een gymnasium bij geregeld werken de discipel zijn testimonium krijgt voor de hoogeschool. Niettemin was de faculteit gereed de klagten te hooren en misbruiken te weren bij dit examen, dat meer bijzonder onder hare hoede stond.

Nu ontbrak nog slechts de laatste acte, de inlijving in 't Magistercorps. Een eed dat de candidaat zich onderwierp aan alle bepalingen die de faculteit oorbaar achtte, ging de plegtige opname (*inceptio*) vooraf. Zij geschiedde gewoonlijk nog in 't jaar der licentie. Bij groepen van 4 werden de *incipientes* gemeesterd. Slechts 1 inceptio had er plaats op 1 dag, altijd een gewone lesdag. *De secunda die* heette de 2de, *de tertia cathedra* de 3de groep: *ponere duas cathedras*, gelijk er in de registers staat, was dus '8 licentiaten meesteren.' Ook hier kwam men aan de beurt naar dat men licentiatus geworden was. Vergezeld van den pedel zijner natie, ging de candidaat bij de meesters in den vicus straminis rond om te vragen 'si inceptio sua iis placeret.' Had hij hun *placet* verkregen, dan legde hij in handen van den rector wederom den eed af: dat hij minstens 21 jaar oud was, gedetermineerd had enz.: hij verbond zich zijn inceptio te houden onder de leiding van den meester die bij zijn licentie had gepresideerd: beloofde de privilegiën, statuten, regten, vrijheden en loffelijke costumen der Universiteit - welken stand hij later ook innemen mogt - te zullen in eere houden. Op den bestemden dag ging hij dan in groote plegtigheid naar de school zijner natie in den vic. stram.. De meester, onder wiens auspiciën hij licent. geworden was, hield een *harenga* en zette hem de muts op en van stonden af aan droeg hij, die als student en bac. eenvoudig *dominus* had geheeten - als Meester Peter zaliger - den titel van *Magister* voor zijn doopnaam.

'Doornhagen zijn alleen liefelijk als ze met bloesems zijn getooid' zegt Pater Juvencius, de elegante Jezuit paedagoog. Ik gevoel ten volle de waarheid der metaphoor, maar ook de zwaarheid der taak om veel bloemekens aan te brengen aan den rooster der werkzaamheden van een middeleeuwsche school. Mogen de □λ□γοιτε φ□λοιτε der moderne lezers, die mij tot dusver getrouw bleven, dit ook gevoelen! En ofschoon ze na zooveel dufs regt hebben zich ter opfrissching buiten de school te vertreden, dringt de logica van mijn onderwerp mij, hen toch nog een wijl over vakken (leerboeken) en leergang staande te houden.

Géne, reeds in den loop van ons verhaal genoemd, waren, volgens R. van Courçons bepaling, voor de *gewone* lessen de grammatica van Prisc. en 't Organon. Dit laatste noemt Bulaeus 'de boeken over de oude en nieuwe logica.' De *oude* logica, in 't statuut der kunstenfaculteit van 1255 omschreven als 'vetus logica Porphyrii, praedicamentorum, Perierminias, div. et Top.', omvat volgens Vivès *de praedic.*, *categ.* en *de interpr.*; terwijl de *nieuwe* 'priora, posteriora topica' heet. De boeken die onder de nieuwe logica verstaan worden, zijn juist die welke Abélard niet kende en waarschijnlijk daarom zoo genoemd. - De metaphysische werken van Aristoteles, in 1215 veroordeeld, waren nog in de bul over

't onderwijs van Gregorius IX (1231) verdacht; eerst in 1254 traden zij officiëel in 't programma der kuustenfaculteit, maar, zoover blijkt, zijn ze niet in de gewone lessen behandeld. De boeken nu die de magistri in 1254 tusschen 1 October en 24 Maart ('t groot ord.) moesten verklaren, zijn: de inleiding van Porphyr., de categoriën, de interpret, het boek van Boëth. over de verdeeling, de 3 eerste boeken zijner top., de grammatica van Prisc., de top. en elenchi van Aristoteles, de 1ste en 2de analytica. Ofschoon er geen regtstreeksche opgaven zijn, hoedanig later de verdeeling der vakken tusschen de gewone en buitengewone lessen was, kan men toch uit eenige uitdrukkingen, in verband gebragt met de reglementen van andere Universiteiten, als zeker stellen dat het Organon het eenige studieboek der gewone lessen was. Want, zooals reeds vroeger is opgemerkt, de grammaticastudie had in de 14de eeuw reeds veel van haar aanzien verloren en werd in de 15de geheel naar de voorbereidende scholen teruggedrongen. De beste tijd des jaars, de frissche uren van den dag waren voor de logica bestemd, ‘de kunst der kunsten, de wetenschap der wetenschappen’ gelijk men haar noemde, welke in het schoolplan der middeleeuwen dezelfde eereplaats besloeg als de welsprekendheid bij de ouden, de rhétorique in de moderne lycées innam. Overigens moesten de kandidaten voor 't bacalariaat in de kunsten in 2 jaar al de boeken van het Organon hebben gehoord en 150 lessen waren zeker niet te veel om die zorgvuldig te verklaren.

De methode was tweederlei. Of men verklaarde den tekst in een *expositio*, óf men behandelde dien in een reeks van *quaestiones*.

In de *expositio* bespreekt de docent, in een proloog, eenige algemeene punten rakende het boek dat hij behandelt en hij gewaagt in den regel van de causa efficiens, materialis, formalis, finalis, dat is de oorsprong, inhoud, vormen strekking van 't geschrift*). Hij geeft de hoofddeelen aan: neemt daarvan het eerste, scheidt dit in onderdeelen, deelt weder het eerste dezer onderdeelen en komt zoo door een voortzetting van indeelingen tot een gedeelte, dat slechts het eerste hoofdstuk bevat. Op elk gedeelte van 't boek, op elk kapittel past hij dezelfde methode toe als op 't geheele werk. Hij zet de splitsing voort, tot dat hij komt aan een indeeling die slechts één volzin met een volledige gedachte bevat. Dan neemt hij die phrases één voor één en paraphraseert ze, meer lettende op den zin dan op de uitdrukking. Hij gaat nooit van één gedeelte van het werk tot een ander, van één hoofdstuk tot een ander, ja van één volzin tot een anderen over, zonder haarfijn de redenen te ontleden waarom dit deel, dit hoofdstuk, deze volzin moet volgen op dien, welke onmiddellijk voorafging.

In de 13de eeuw verklaarde men verschillende boeken in dezelfde les; omstreeks 1283 slechts 1; maar men ging in 't volgend uur tot een ander boek over. Overigens begon men, dweepend met logica, deze methode eerlang vervelend te vinden en te verwaarloozen, zoodat d'Estouteville het in 1452 noodig

*) Geheel in dialectische orde, die geijkt was en later dezelfde gebleven is, blijkens het kort begrip van Melanchton en Ramus' dialecticae praeceptiones opgesteld door Mich. Sonleuterus (Norib. 1584) of uit Bisterfeldus' beknopte Ramea dialectica (Herborn. 1610), of uit den uitvoerigen Ramus zelven: werken in de kon. bibl. te 's Hage voorhanden.

vond den magistri te herinneren dat zij Aristoteles' tekst punt voor punt, kapittel voor kapittel, met opgaaf van de meeningen der oude en nieuwe uitleggers, zouden verklaren.

Bij de behandeling in *quaesties* haalt men uit den tekst alle stellingen die vatbaar zijn voor discussie in tegengestelden zin. Dan neemt men één dier stellingen, soms eerst de gronden op die tot de ééne, dan die welke tot de tegengestelde conclusie kunnen leiden, kiest partij voor één van beide, motiveert zijne keus en eindigt met achtereenvolgens alle argumenten, waarop de tegengestelde meening steunt, te ontzenuwen. Elke grond wordt aangevoerd in zuiver syllogistischen vorm, met maior, minor en conclusie, en elk der praemissen, zoo noodig, met nieuwe sluitredenen betoogd. Kortom, een *quaestie* is een formeel dispuut door één persoon voorgedragen. Bij deze methode is men niet gebonden aan den tekst: men haalt er slechts een gedeelte uit der materialen waarmede men te werk gaat. - Als de schoonste typen dezer bij de ordinaire lessen gebruikelijke leerwijzen wijst Thurot op den commentarie van St. Thomas en de quaesties van Buridan over Aristoteles' moraal.

Het valt gemakkelijk in te zien dat geen dezer twee methoden aan de ontwikkeling van 't oratorisch element bevorderlijk was. Bij de eerste is men gebonden aan de gedachte van een ander, bij de tweede aan een bepaalde wijze van behandelen en aan een betoogtrant die, onverbiddelijk, de plaatsen der denkbeelden regelt naar hun logische waarde en slechts in conventioneele vormen hunne uiting gedoogt. In de expositie werd de gedachtenvlugt des docents telkens ondervangen door de lectuur van den tekst; in de quaesties bleek het spoedig ondoenlijk te zijn, alle kleinigheden eener kunstmatige argumentatie in het hoofd te houden. Reeds in 't begin der 14de eeuw *dicteerde* de magister: 't was geen zeldzaamheid dat hij, uit roem- of gemakzucht, het werk van anderen leverde, en allengs liet hij, om zich van alle persoonlijke moeite te ontslaan, zijn dictaat op de les door één der stud^{n} aan de anderen voorlezen (*pronuntiare*(*)). De fac. vond deze opvatting van de magisters-taak te ligt. In 1355 vaardigde zij een statuut uit, dat onder zware straf het dicteren verbood en uitvoerig spreken ‘gelijk de kanselredenaars’ aanbeval: bij eede moest het door de determinantes en nieuwe magistri worden bezworen; zij zwoeren, doch hielden er zich niet aan, en eerst d'Estouteville schafte, 100 jaren later, dien gebruikelijken meineed af(†).

Hiermede is, naar ik meen, het voornaamste gezegd van de gewone lessen, door den mag. gegeven aan een groep leerl^{n}. die hij aangenomen had voor de determinatie te bekwamen. Beschouwen wij thans de buitengewone.

Gelijk de gewone lessen van Oct. tot

(*) In 't statuut der Weener Un. (1384) is dit *pronuntiare* (*ad pennam dare*) aldus omschreven: praecipimus unicuique pronuncianti, quod fideliter et correcte, tractim et distincte, assignando paragraphos, capitales literas, virgulas et puncta, prout sententia requirit, ad utilitatem reportantium pronunciat.

(†) Cardinalis Toutevilleus zegt daarvoor: Philosophicos libros de puncto in punctum, de capitulo in capitulum ore et voce doceto ac pronuntiato, quia, ut Hieronymus ait, habet nescio quid latentis energiae vivae vocis actus, et in aures discipuli de authoris voce transfusa fortius sonat. - - Pennam, ubi commodum sit, adhibeto. 't Was op dit artikel dat zich honderd jaren later Ramus in zijn oratio pro philosophica Parisiensis academiae disciplina beriep.

Paschen, zoo werden de buitengewone, waarvoor Rob. v. Courçon in 1215 alleen de vacantiedagen had bestemd, later in den regel tusschen de Vasten en Oct. gegeven. Ook op gewone lesdagen hadden zij wel plaats, maar dan na afloop der lessen, d.i. na 9^{en}, op preekdagen na de preek, en in den regel na den eten om 10 of 11 uur. Deze buitengewone cursussen waren voor de bac^{i}. gelegenheden én om zich bekend te maken ten einde zoodoende later als magistri leerl^{n}. te trekken, én om zich te oefenen in 't docéren. Dictéren stond hier te allen tijde vrij, en doctoren en candidaten mogten in gewone kleeding (*cappis rugatis*) optreden(*). Zij doceerden, volgen 't reglement van 1215, de boeken over philos., rhet. en 't quadrivium, Donat. over de grammaticale figuren, de moraal van Arist en 't 4de boek der top. van Boëth. dat handelt over 't verband tusschen dial. en rhet..

De scheidspaal tusschen 't gebied der ordinaire en dat der extraord. lessen, door Rob. van Courçon gesteld of liever bevestigd, is nimmer omvergehaald. Logica was en bleef 't uitsluitend vak der gewone lessen: de buitengewone omvatten al wat buiten dit hoofdvak lag, metaphys., moraal, sciences, rhet., talen.

Metaphys., *phys.* en *psychol.*, voor de licentie vereischt, schijnen wel bovenal in deze cursussen, en sinds 1254 in 't klein ord., te zijn behandeld; de uitvoerigheid en moeijelijkheid dier boeken doen vermoeden, dat de docenten ze niet per expositionem verklaarden, maar er slechts quaesties of een overzigt van gaven. - Op 't eind der 15de en in de 16de eeuw was het onderwijs in metaphys. onbeteekenend en overschaduwd door de logica.

Veel gewigt hechtte men ook aan de *moraal.* In 1254 wees de faculteit 6 weken aan voor de verklaring der 6 eerste boeken van Aristoteles' moraal. De schoolwet van 1366 schreef den aspiranten naar 't magisterium de studie van A.'s ethica voor; en toen de nieuwe wet van 1452 deze ook verpligtend maakte voor de bacalarii die zich ter licentie voorbereidden, werden ze reeds lang en geregeld gedoceerd. Immers in de registers van 't jaar 1392 wordt vermeld dat de faculteit bepaald had, dat elke natie naar volgorde en om de beurt (Fr., Norm., Pic., Eng.) een meester uit haren boezem zou benoemen ten einde, twee jaren lang, op feestdagen aan alle bacalarii een cursus te geven over A.'s moraal. De *lector ethicarum*, 3 Febr. gekozen, trad in functie, deed rekenschap bij zijn aftreden in behoorlijken vorm en was als het ware een ambtenaar der kunstenfaculteit, die testimonia voor zijn vak aan de bacalarii uitreikte en daarvoor van hen en somwijlen ook van de natie bezoldiging ontving. Maar de keus van den lector ging dikwijls van bloedige botsingen vergezeld en zijn les, waartoe alle pensionnaires zamenkwamen, gaf dezen meer aanleiding tot vechtpartijen dan tot opbouwing in 't zedekundige: van daar dat de cursus in 1477, gelijk wij reeds boven zeiden, werd afgeschaft.

't Onderwijs in de *exacte* wetenschappen was nagenoeg beperkt tot *meet-* en *sterrekunde.* Wel waren in 1366 en 1452 voor de licentie eenige boeken over deze

(*) *Cappa*, *capa.* Vestis species qua viri laici, mulieres laicales, Monachi et clerici induebantur, quae olim caracalla (vestis clericorum talaris, caraque, casaque.). Item. *Capa* tunicae latioris et talaris species, quae ceteris vestibus superaddebatur pallii instar. - DUC.

beide vakken aangegeven, maar niet gepreciseerd. En behoudens enkele sporadische berigten - bvb. van een Zweed Suno die in 1340 aan de faculteit verlof vraagt om over den bol, - van een Fin Jacob Pieter Roodh die in 1427 over het Theorica Planetarum van Campano van Novare vergunning kreeg te doceren - vinden wij van *sciences* geen spoor. Zoo is het ook met de *physische* en *natuurwetenschappen.* Het reglement van 1254 vermeldt de historie der dieren en 't boek over de meteoren onder de werken die de meesters niet moeten geëindigd hebben vóór 24 Junij: 5 weken zijn bestemd voor de verklaring van 't boek over de planten. De wet van 1366 bepaalt, dat niemand den meesterstitel ontvangen zal als hij geen collegie over de 3 eerste boeken der meteora heeft gehouden. Maar deze bepaling staat niet meer in de schoolwet van 1452.

Schaars zijn almede de berigten over *rhetorica* in de 13de en 14de eeuw. Het 4de boek der top. van Boëth., in 1366 en 1452 den determinantes voorgeschreven, gaf een kort begrip van dat gedeelte der rhet., dat betrekking heeft op de inventio, benevens beschouwingen over 't verband tusschen rhet. en dialectica. Wel niet vormelijk uitgesloten, besloeg toch de rhetorica, om zoo te zeggen, geen plaats in de kunstenfaculteit. De rhet. en poët. van ‘den Wijsgeer’ waren alleen bekend uit slechte vertalingen, op 't eind der 13de eeuw, naar 't Arabisch door zekeren Hermannus Alemannus gemaakt; doch deze overzettingen, voor auteur en lezers onbegrijpelijk, waren, naar het schijnt, ook weinig verspreid. Over 't algemeen werden de fraaije letteren voor een aanhangsel der grammatica aangezien. Eerst op 't einde der 14de eeuw komt daarin verandering en begint zich 't collége van Navarre te onderscheiden door 't beoefenen der classici, toen Pierre d'Ailly (Petrus Alliacus) en Gerson, de een chef, de ander kweekeling van 't collége, door onderwijs en voorgang, nieuw leven bragten in de studie der humaniora. Hun tijdgenoot Clemengis, insgelijks provisor van Navarre, is bovenal redenaar en een man van smaak: hij heeft reeds van de scholastiek al den afkeer der humanisten van de 16de eeuw. In een zijner brieven beroemt hij zich, de beoefening der letteren en welsprekendheid in hare eereplaats te hebben hersteld. -

Nog zigtbaarder wordt deze classieke renaissance in de tweede helft der 15de eeuw. Fichet, de theoloog, doceert in 1467 de rhetorica in 't collége van Sorbonne, aan tal van hoorders lust voor belletrie en keurigen stijl inboezemend. Een zijner discipelen vooral, Robert Gaguin (1440-1502), generaal der Mathurijnen, doctor decretorum, trad waardiglijk in zijn voetstappen. In zijn kloosterschool de rhetorica docerend, vuurde hij met alle magt de studie der fraaije letteren aan; terwijl hij in de Universiteit het middelpunt was van een kring letterlievenden, met wie hij een kruisvuur van brieven en epigrammen onderhield. Zijn hooge functiën, 't vertrouwen dat hij van koning Karel VIII genoot, zijn invloed in de Universiteit, wier woordvoerder hij was bij plegtige gelegenheden, werkten tonisch op den schoonheidszin der jongelingschap. Rhetorica en poëzij kwamen in zwang. Tardif en Montjoie staan uit die dagen geboekt als docenten der rhetorica bij 't collége van Navarre, de nominalist Martinus Magistri als schrijver van een werk over dit vak. De *versifi-*

catie, door d'Estout. aanbevolen, werd te Parijs door Italianen, o.a. door Corn. Vitellius, Janus Balbus, Faustus Andrelinus gedoceerd. - In 1489 besloot de faculteit, dat de *poëten* (zoo noemde men de docenten der humaniora) les zouden geven op een bepaald uur post coenam. De bakermat der scholastiek weerde dus niet met de verbittering der Keulsche Universitairen de literatuur uit hare nabijheid, ja Erasmus verwijt haar te groote inschikkelijkheid jegens ieder die zich opwierp als docent der humaniora. - Toch vonden de nieuwe vakken bij theologen en magistri artium verre van algemeenen bijval: door de meesten werden zij met den weinig eervollen naam van *grammatica*, hunne leeraars met dien van *grammatici* (schoolmeesters) bestempeld, en ‘goed grammaticus, slecht logicus’ bleef 't parool.

Opmerking verdienen hier ook de pogingen voor de studie van 't *Oostersch* en 't *Grieksch* gedaan: 't zijn als het ware de preliminairen der definitieve stichting van 't *Collége de France.* Reeds in 1311 had Raimundus Lullus, om een kern van bekwame theologen ter bekeering der ongeloovigen te vormen, een pauselijk decreet uitgelokt, waarbij te Parijs, alsmede te Oxford, Boulogne en Salamanca, 8 professoren werden aangesteld: 2 voor 't Hebreeuwsch, 2 voor 't Arabisch, 2 voor 't Chaldeeuwsch, 2 voor 't Grieksch; welk besluit echter niet tot uitvoering kwam. In 1430 wordt in den boezem der Fransche natie de wensch geuit, om een behoorlijke bezoldiging vast te stellen voor eenige professoren die zich aanboden als docenten in 't Grieksch, Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch. Wel is waar bleef ook dit voorstel zonder regtstreeksch gevolg; maar 25 jaren later - schrijft Bulaeus - gaf elke natie 8 kroonen aan een geestelijke die 't Hebreeuwsch doceerde, in 1457 schonk de kunstenfaculteit 100 kroonen aan Gregorius Tiphernas (onder beding dat hij verder niets van de studenten eischen zou) voor 2 lessen daags, de één 's morgens in 't Grieksch, de ander na den eten over Rhet.; en een Grieksch réfugié, Georgius Hermonymus van Sparta, doceerde zijn moedertaal omstreeks 1477.

Maar om de eervolle rol, aan de Grieksche taal in de toekomst weggelegd, mag ik haar die als schuchtere gastvriendin bij den uitgang der 15de eeuw in Frankrijk verscheen, met meer dan een enkel woord bij mijn lezers inleiden.

Als het beeld van Pallas door Aeneas gered, was zij uit het smartelijk lijden harer omgeving door haar vereerders weggedragen. 't Was een vreemdeling die, als IO ronddolende, voorttoog naar het Westen, om eenmaal aan de stranden der Noord- en Oostzee blijder dagen dan aan den verlaten Bosporus te beleven.

Omstreeks 1350 werd het Grieksch in Latijnsch Europa nog, om zoo te zeggen, niet beoefend: een onzekere, onzuivere, beperkte woordenkennis, waarbij grammatica en literatuur faalden, waren de eenige noties die men had van die taal. - Petrarca (1304-74) die een exemplaar van Homerus, uit Constantinopel ontvangen, vruchteloos zat te ontcijferen, schrijft in 1360 ‘te naauwernood zouden te Florence 5, te Bologne 1, te Verona 1, te Mantua 1, te Perugia 1, maar te Rome zou niet 1 persoon te vinden zijn die zich beroemen kan Homerus te verstaan.’ - Emanuel Chrysoloras was de gezant van meer licht. Eerst docent te Constantinopel en herhaaldelijk door zijnen keizer Johannes Palaeologus naar 't Westen ge-

zonden om hulp tegen de Turken te vragen, verbond hij zich eindelijk in 1396 als leeraar der Grieksche letterkunde te Florence. Sedert behoorde het tot den fijnen smaak behalve Latijn ook Grieksch te kennen. Theodorus Gaza (1398-1478) schreef een Grieksche grammatica in 4 boeken (Ven. 1497), insgelijks Constantinus Lascaris een spraakkunst Erotemata genoemd (1476). Guarino (1370-1460) had Chrysoloras reeds in 1388 te Constantinopel opgezocht om van hem te leeren: teruggekeerd in zijn land, doceerde hij daar, evenals Chrysoloras, in verschillende steden, vertaalde Strabo en andere schrijvers en was in aanzien, ofschoon niet zoo beroemd als zijn leerling in 't Grieksch Vittorino van Feltre (1378-1466). Vittorino's naam was groot. Toen hij, in 1424 door den Markies Gonzaga naar Mantua geroepen, diens twee zonen opvoedde, kwamen niet alleen uit Italië, maar ook uit Duitschland, Frankrijk en Griekenland zooveel leerlingen tot hem, dat hij hen allen niet tegelijk met zijn vorstelijke pupillen doceren kon, maar een afzonderlijke school openen moest.

Codices der classici, in Petrarca's tijd zeldzaam, werden in de 15de eeuw hartstogtelijk opgespoord en verzameld. Paus Nicolaas V gaf het voorbeeld. Cosmus en Lorenzo de Medici ontzagen geen schatten: Aurispa, Niccoli, Lascaris werden uitgezonden naar Griekenland en elders en haalden voor groote sommen honderden van handschriften in. ‘Cet esprit de hardiesse et d'aventure, zegt Villemain, qui appartient au moyen-âge, avait passé même dans de studieux compilateurs.’ En niet onaardig karakteriseert die manuscriptenhaalders Fabroni, schrijvende ‘ipsos venaticos canes dixisses, ita odorabantur omnia et pervestigabant.’ - Grieksche geleerden en meesters kwamen in nog grooteren getale naar Italië toen in 1453 Constantinopel viel: - een rij van afschrijvers werd aan 't werk gezet om schoone exemplaren te verkrijgen: - de jonge Johannes van Ravenna, schrijvensmoe, verliet weenend Petrarca, en Ambrosius Traversari klaagde dat het vele schrijven hem trilling in zijn leden en pijnen in den arm had verwekt. Blijde werd dus de boekdrukkunst in Italië begroet: haar eerste product was de Virgilius van 1472, haar eerste Grieksche werk de grammatica van Lascaris in 1476 te Milaan verschenen.

Maar het licht, in Italië opgegaan, wierp nog in lang zijne stralen niet over de Zeealpen: - schraal, uitermate schraal zijn de berigten over 't Grieksch in Frankrijk in de 15de eeuw. Egasse Duboulay, en zijn 6 folianten, anders de onüitputtelijke Bulaeus, geeft wat hierboven van Tiphernas en Hermonymus vermeld staat, maar ad rem niet veel meer. Tiphernas vertoefde echter te Parijs vermoedelijk slechts weinige maanden, immers eerlang raakt men zijn spoor kwijt; toch schijnt hij eenige kweekelingen gehad te hebben, o.a. Johannes Lapidanus den leermeester van Reuchlin; terwijl Hermonymus, wien insgelijks Reuchlin hoorde, de grammatica en stukken van Homerus en Isocrates verklaarde. Tiraboschi voegt hier nog Andronicus Callistus bij, den vriend van Bessarion, die na geruimen tijd in Italië geleerd te hebben, zich ook in die dagen naar Parijs begaf, waar hij stierf.

Maar deze en nog andere op zich zelv' staande namen worden door geen nadere feiten geadstrueerd: alleen blijkt uit de komst van Phil. Beroaldus (± 1480), Hier. Balbus (± 1489) en Hier. Alexan-

der - alle gevierde leeraren in Italië en die óf geroepen óf van zelve te Parijs verschenen - dat het onthaal daar gunstig en de behoefte aan hun ouderwijs daar levendig was. Maar naauwkeuriger berigten omtrent hun lessen, leerlingen, leerwijze ontbreken. Heeren geeft de quintessence van Bulaeus en Tiraboschi: in Thurots werk, teregt door een bevoegd beoordeelaar ‘un travail serré et substantiel’ geheeten, zijn ook van elders geen nieuwe feiten opgediept; en de beide latere uberrimi fontes Hahn en Théry - zwijgen! Hahn eenigzins jure suo. Want Hahn had het moderne onderwijs van Frankrijk op het oog en heeft, door den nood gedrongen, ter verduidelijking van het tegenwoordige een schets van het middeleeuwsch onderwijs, als proloog gesteld - 't geen ook ik mij genoodzaakt zag te doen zoude ik geen ellenlange noten aan veel bladzijden hangen; - maar men ziet het aan de magere schets en aan de vele leemten bij Hahn, hoeveel documenten hem ontbraken. Théry echter, le recteur, anders steeds gedetailleerd minutieus, vol aanhalingen, Théry zwijgt te onpas. Immers de twee regels waarmede hij zich van 't Grieksch afmaakt - ‘Pour ce qui est des études (in de 15de eeuw) le grec était en honneur. On écrivait en cette langue les oraisons, les discours d'apparat’ - zeggen te veel om ongemotiveerd te blijven. Wat zijn die *oraisons* en *discours d'apparat?* Waarom er niet eenige of een enkele aangehaald? Waarom de uitstekende Hellénistes niet genoemd? Het schrijven van dergelijke stukken onderstelt een uitgebreide voorafgaande studie; maar noch de methode, noch de grammatica onder zijn landgenooten gebruikelijk, noch het Graecismus officiëel door d'Estout. vermeld, roert Théry aan; kortom deze onbewezen tirade is óf een vijgeblad door Théry voor de ongriekschheid zijner voorvaderen uitgedacht - en dat kan ik haast niet gelooven - óf zij past, gelijk Agricola schreef, als de canis in balneo in een breed uitgespannen werk van 800 bladzijden over opvoeding en onderwijs ‘fruit de 12 ans de recherches’ zoo als de ref. in 't Journal général de l'instruction publique het aankondigde.

Hoe het zij deze heeren zwijgen en von Raumer geeft per se over Fr. zeldzaam eene vingerwijzing. Ik heb hem nageschetst waar hij, met Dante, Bocc. en Petrarca beginnende, uitvoerig Italië teekent met licht en schaduwen, intellectueel en moreel, omdat Italië het lectus genialis der Renaissance, het opstandings oord ook van 't Grieksche leven in 't Wes ten geweest is. - Maar als ik nu nog 't historisch feit vermeld, dat Karel VII (1483-98, dezelfde die Andréas Palaeo logus' aanspraken op den Byzantijnschen troon overnam), Johannes Lascaris (Rhyndacenus) bewoog om te Parijs Grieksch te doceren, en dat Lascaris daar later ook is blijven leeraren en schrijven over Grieksche auteurs en grammatica: - dan heb ik hier al mijn wijsheid opgesteld over 't Grieksch der middeleeuwen in Frankrijk - mij verschuilende achter het ‘ultra posse nemo obligatur’ en dan betuigende aan de heeren Campbell, Engelbregt en Karsten voor de aanwijzingen mij verstrekt. Maar zooveel is mij en zal ook den lezer wel gebleken zijn, dat Bulaeus regt had te schrijven van 't jaar 1458 ‘Tiphernas *tum* docere coepit linguam Graecam, Lutetiae paene *incognitam.*’

In verband met de woorden van Heeren (Geschiedenis der class. Lit. II, 148) ‘Grieksch werd in deze (de 15de) eeuw in Frankrijk nog volstrekt niet gedrukt’, veroorloof ik mij op dit punt een sprong te doen uit Parijs naar Overijssel, dien - hoe vreemd ook - de Nederlandsche lezer mij, hoop ik, ten goede zal houden.

Dr. Molhuijsen schrijft in zijne monographie over Alexander Hegius (1420 of 1434-1498)*) ‘De Grieksche taal was in zijnen (Hegius') tijd in Duitschland en de Nederlanden geheel onbekend, ja zij werd door sommigen veracht, omdat de Grieken de Roomsche Kerk niet erkenden. Erasmus werd op zijn dertigste jaar eerst zijn eigen leermeester in het Grieksch, toen er nog geen overvloed van Grieksche boeken was en niet minder gebrek aan meesters. Hegius, door Agricola in 't Grieksch onderwezen, leerde haar het eerst te Deventer - primus hic Graecas in Belgio litteras excitavit exemplo Rod. Agricolae praeceptoris sui, qui Germaniae easdem restituerat, Revius Davvill. p. 129. - ‘Er bestaat - zoo gaat Molhuijsen voort - een zeer zeldzaam boekje: *Coniugationes verborum Graecae*, *Dauentriae noviter extremo labore collectae et impressae.* (*Hain* No. 5621). Hallam, *Introduction to the Litterature of Europe*, *ch.* III, 865, houdt het voor eene eerste, en wel onvolmaakte proeve in het Grieksch aan deze zijde der Alpen omtrent het jaar 1480, en schrijft het aan Hegius toe.’ - Molhuijsen ondersteunt dit vermoeden door Hegius' hooge achting voor het Grieksch aan te toonen uit een stuk der Carmina dat hij mededeelt, en gaat dan aldus voort: ‘Men heeft vermoed dat de bloei der Deventer boekdrukkerijen, gedurende het rectoraat van Hegius begonnen, in verband stond met den bloei der scholen door hem bestuurd. Weinige jaren na deszelfs komst (1467) drukte Richard Pafraed van Keulen zijn eerste werk en ging daarmede (sedert 1491 met Jacobus van Breda) zoo ijverig voort, dat tot het jaar 1500 toe veel meer dan 200 werken door beiden gedrukt zijn.’ - Een niet onbelangrijke prioriteitsquaestie, welke ik hoop dat zal worden uitgemaakt is die van het Grieksch-drukken. In hoe ver Heerens bovenstaande onderzoekingen bevestigd of weersproken zijn, weet ik niet. Uit *Luik* bragt Johannes Sturm (blijkens zijne uitvoerige biographie door van Raumer geleverd in het 1ste deel zijner Geschichte der Paedagogik bl. 258-307) die daar met den professor in 't Grieksch Rudger Rescius een drukkerij had opgerigt, zijn door hem zelv' gedrukten Homerus en andere Grieksche classici naar Parijs waar hij studeren ging, in 1529. En dat het *Collegium Sorbonae* reeds in 1530 *goed* Grieksch liet *drukken*, blijkt uit het nette *Lexicon Graecolatinum*, waarin, volgens den langen titel, partij getrokken is van alles wat in Italië, *Frankrijk* en Duitschland tot dusver was *gedrukt*, alsmede van de studiën van Budaeus, Erasmus, Valla, Hermolaus, Angelus Politianus en Coelius. - Dit werk door den wakkeren Molhuijsen (thans Kampens geëerden archivaris) elders gevonden en in 't archief van Kampen geplaatst, verdiende die late onderscheiding, omdat het aan den voet der laatste bladzijde zeer bescheiden den auteur vermeldt in deze woorden *imprimi cura-*

*) In den Overijsselschen Almanak voor Oudheid en Letteren, 1852. Zie in verband daarmede Molhuijsens artikel ‘de eerste Overijsselsche drukkerijen’ in den Almanak van 1842.

bat Gerardus Morrhius Campensis. Par. a. a nat. d. 1530 *apud collegium Sorbonae.* Tot dusver heeft Dr. Molhuijsen aangaande dezen Gerrijt Morrhe (of Morre, een bekend geslacht van het oude Kampen) nog niets kunnen vinden dan dat hij (M^{r}. Gheert Morre) in 1537 in de Gezworene Gemeente, en van 1538 tot 1548 in den Raad gekozen was; terwijl hij in een raadsbesluit der stad Campen van 5 September 1556 genoemd wordt als ‘geleerde’, die zijn advies geeft over een grammatica van Mr. Johan a Limberg.

Om tot de Parijsche lectiones extraordinariae terug te keeren en daarmede tevens te eindigen, de meeste dezer kunnen als bijzondere (privaat-) lessen worden beschouwd, waarvoor de auditores betaalden of die, hun kosteloos verstrekt, toch alleen openstonden voor scholares. - Uit het bovenstaande blijkt tevens, dat de buitengewone lessen gelegenheid gaven om zonder opschudding en schokken belangrijke nieuwigheden in te voeren en proeven te nemen van allerlei aard. Zij waren een correctief van 't exclusieve, een supplement van 't gewoon onderwijs. Veel speling en vrijheid lieten de reglementen den magistri, en wat in de kunstenfaculteit aan de logica den boventoon verzekerde, was wel de dagelijksche praktijk en beoefening der disputeerkunst, welke voor de examina noodzakelijk was.

Gelijk in 't oude Griekenland naast het Olympisch *hippodrome* wijsgeeren, dichters en redenaars hun *séances* gaven, zoo dingt in de middeleeuwen naast het ridderlijk tournooi, naast de toeren die Boucicaut, de 25jarige maarschalk verrigt - en die, naar de beschrijving des ooggetuigen, thans alleen door een pikeur of in een paardespel zouden worden gedaan - het logisch tournooi naar de gunst des *fashionablen* publieks. Het dispuut met zijn dramatische bekoring, met zijn actie van *opponens* en *defendens* ontstak edeler pathos, want het deed edeler wapenen blinken dan lans en schild. Het ontplooide de geestkracht, spitste het vernuft tot vindingrijkheid en maakte het woord ferm en vluggewiekt. Het dispuut was sedert Abélard het studievak des geleerden, de lievelings-uitspanning des beschaafden, geestdriftig door de jongelingschap gekweekt, gezien bij elken leeftijd en stand: - het genot dier dialectische schermutselingen ook te Praag te kunnen smaken was, zegt men, één der motieven voor Karel IV om in 1348, naar 't Parijsche model, een Universiteit in Bohemes hoofdstad te stichten. - Uit logica als basis van 't universitair onderwijs, vloeide het dispuut voort als praxis dier logica: 't was de eenige oefening der studenten; opstellen maken was ongebruikelijk in de middeleeuwen, maar disputéren deed men druk en geregeld, publiek en privaat. Het dispuut is onderwijs, oefening en examen tevens; van daar dat de functiën des meesters zamensmelten met de taak der leerlingen en het *stagium* hoofdvoorwaarde wordt voor 't verkrijgen van graden. Wij hebben dan ook reeds hierboven gezien hoe invloedrijk het logica-onderwijs is geweest en dat de formeele redeneertrant uniforme methode in de hoogere faculteiten bij 't behandelen en verklaren aller leervakken was. - Vivès heeft in 1531 met gloeijende kleuren het dispuut in zijn ontaarding en excessen geschilderd, en

wij mogen, na aftrek van 't rhetorische en hyperbolische in de Philippica van den Spanjaard, hem toegeven dat ‘het uitsluitend leven bij logica’ uitloopt op 't prijsgeven van de zaak aan den vorm en 't gevolg dreigt te verheffen tot eenigst criterium der waarheid.

Overzien wij ten slotte den studiegang der artisten, dan doet zich hier hetzelfde verschijnsel als bij de hooge faculteiten voor. De meesters, eerlang op hunne lauweren rustende, worden figuranten en schuiven den candidaten het werk op de schouders. Oorspronkelijk disputeerden de magistri 1 maal 's weeks in 't groot ord. ten aanhoore der studenten. Bovendien hielden 1 maal 's jaars 4 mag^{i} - 1 door elke natie gekozen - een *actus quodlibetarius*, of betoog over eenig punt uit den kring der vrije kunsten. Doch terwijl deze gewoonte, in den oorlog der Armagnacs (1407) gestaakt, sedert niet weer werd opgevat, hadden zich reeds veel vroeger de mag^{i} aan de wekelijksche disputen onttrokken, zoodat er bijv. in 1285 van de 120 slechts 7 of 8 disputeerden, die dan nog - gelijk de kanselier hun verweet - in plaats van te improviséren, hunne argumenten opgeschreven medebragten. In de 15de eeuw is het dispuut naar het schijnt, candidatenwerk. De wetten van 1366 en 1453 vorderen van den bacalarius vóór de licentie 2 betoogen tegen magistri gevoerd. Sedert hebben, zoover blijkt, de meesters niet meer onderling gedisputeerd, maar, vervangen door de candidaten, namen zij bij de disputen van deze, in de scholen hunner natie, om beurten volgens ancienniteit, het praesidium waar.

Zagen we in een vorig hoofdstuk dat het kostschoolsysteem, hoe verderfelijk ook in menig opzigt, gunstig was voor de herleving der letteren, daar de colléges en pedagogieën, bij de slapheid der centrale magt, om zoo te zeggen onafhankelijke koningrijkjes waren; wij zien ook uit de onderwerpen, in den redetwist behandeld, hoe onafhankelijk in de eerste eeuwen de kunstenfaculteit was van die der theologie. Later, in de 14de eeuw, toen de theologie de eerste rol speelde, toen hare faculteit bestond uit mannen van jaren en ondervinding en de meeste harer bacalarii, met het noodige voorbehoud, doceerden in de artistenfaculteit, staakt de philosophie hare worsteling tegen de theologie; maar oorspronkelijk en langen tijd was het veld der discussie onbegrensd. Eerst in 1271, toen Etienne Tempier, de Parijsche bisschop, philosophische ketterijen aanwees, nam de facultas artium een besluit dat geen meester of candidaat een zuiver theologisch vraagpunt, als dat der drieëenheid, der vleeschwording, zou behandelen. Toch schijnt deze ordonnantie de gewenschte uitwerking niet te hebben gehad; althans dezelfde prelaat veroordeelt in 1277 stellingen als deze: ‘Autoriteit is niet genoeg om zekerheid te geven. - De preken der godgeleerden berusten op fabelen. - De studie der theologie vermeerdert onze kennis niet. - De Christelijke godsdienstleer bevat, even als alle andere, fabelen en dwalingen. Zij is een hinderpaal voor de wetenschap. - Men moet alleen gelooven wat van zelf blijkt of wat volgt uit op zich zelve blijkbare beginselen. - Men moet niet bidden. - Men moet slechts voor den vorm naar de biecht gaan.’ - Zulke theses, reeds onder den Heiligen Lodewijk behandeld, wettigen den uitroep des Predikers ‘Is er eenig ding waarvan men zeggen zoude: dit is nieuw? -

het was reeds daar in de eeuwen, die vóór ons geweest zijn.' Maar wij voegen hieraan het woord deszelfden wijzen toe, insgelijks door de historie bevestigd: 'dit is het heil van wetenschap en wijsheid dat zij haren bezitteren het leven geeft.'

(*Wordt vervolgd*).

A.H.A. EKKER.

Een koloniaal hervormer.

Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, van Dr. W.R. van Hoevell. Te Zalt-Bommel bij Joh. Noman en Zoon. 1862.

Het mag wel een groot, een onberekenbaar groot, ongeluk voor staten en volken genoemd worden, dat de poging van verdienstelijke mannen, die als hervormers optreden van hetgeen in het staatkundig en maatschappelijk leven verbetering behoeft, doorgaans miskend worden. De geschiedenis, ook de oudste, is rijk aan voorbeelden, dat zij die door scherpzinnigheid en heldere inzigten hunne tijdgenooten vooruit waren, bijna nimmer begrepen werden, wanneer ze met onwankelbare vastheid streefden naar het voorgestelde doel: ontwikkeling, beschaving en vooruitgang, ter bevordering van welvaart en voorspoed. In tijden van rust en vrede, waarin handel, nijverheid en landbouw geen al te groote hinderpalen ontmoeten, waarin de algemeene bedrijvigheid en verdiensten een betrekkelijke welvaart verspreiden, en de burgerlijke vrijheid niet al te zeer aan banden is gelegd, wordt de drang tot verbetering en verandering van het gebrekkige zelden algemeen gevoeld. Onkunde, vooroordeelen, gemakzucht en meermalen het eigenbelang dergenen die voordeel trekken van het verkeerde dat bestaat, zijn zoo vele slagboomen voor hen, die hunne meerderheid in gaven des geestes willen dienstbaar maken aan het welzijn der maatschappij waarin ze leven, doch door wie ze niet zelden beschouwd worden als onpraktische nieuwigheidzoekers, verstoorders der zoete rust, waarin men zich zoo behagelijk bevindt, zoo niet als vijanden van het goede, dat de actualiteit oplevert, waarin de bekrompenheid geene verbetering denkbaar acht, en gevolgelijk dergelijke pogingen niet anders weet toe te schrijven dan aan onedele drijfveêren of zelfzuchtige oogmerken, om zich ten koste van het algemeen belang te verheffen. Vandaar argwaan, mistrouwen en blinde partijdigheid, die menige heilzame poging verijdelen.

'De beginselen der huishouding van den Staat - schreef onze groote staatsman G.K. van Hogendorp - worden niet algemeen op dezelfde wijze begrepen, op sommigen derzelve ontmoet men zelfs zeer strijdige denkbeelden, van dáár het nut

om de beginselen op te helderen en om de overeenstemming van gevoelens onder de natiën te bevorderen.

Zulk eene overeenstemming werd zeer moeijelijk gemaakt door de heerschende begrippen, in de noordelijke en zuidelijke provinciën van het koningrijk der Nederlanden (van 1818-1830), welke meer dan twee eeuwen van elkander gescheiden waren geweest, en in zeer verschillende omstandigheden hadden verkeerd. In de zuidelijke provinciën zocht men naar geheel andere middelen, om de algemeene welvaart te bevorderen, dan in de noordelijke.

De beginselen van huishouding van den Staat in het nieuwe Koningrijk druischten derhalve geweldig tegen elkander aan. Dit maakte niet alleen de overeenstemming van gevoelens moeijelijk, op een zeer gewigtig stuk, maar het dreigde zelfs de vereeniging der gemoederen op te houden en voor langen tijd te beletten.

Deze hartelijke vereeniging, waaruit de kracht van den Staat moest geboren worden, werd dan ook ongemeen bevorderd, indien men het eerst zoo ver brengen kon, dat het verschil over de *beginselen* van algemeene welvaart werd *bijgelegd.* Kon men eene algemeene overtuiging, althans bij eene groote meerderheid van het denkend publiek, uitwerken, dat deze of gene beginselen de echte leer der huishouding van den Staat uitmaakten, zoo nam men de *voorname* aanleiding tot oneenigheid weg. Dan verkreeg de Staat een zedelijke kracht, waardoor al zijne vermogens ontwikkeld en vermeerderd werden.

Zoo veel kwam het er op aan eene wonde te heelen, waarmede onze Staat geboren is. Onbekwame en beschroomde heelmeesters, die geen vertrouwen hebben in hun eigen kunst, bedekken eene wonde en sluiten ze toe, om den schijn van genezing voort te brengen. Dit konden wij ook doen met het ligchaam van den Staat en dan zou de *schijn* van eenigheid lang of kort geduurd hebben, maar zeker zou de wond eindelijk zijn opengebroken met *grootere woede*, het ligchaam van den Staat zou des te meer geleden en gekwijnd hebben, ja de dood zou er gemakkelijk het gevolg van geweest zijn. Beter was het, de wond te peilen, het kwaad in den grond aan te tasten en de volmaakte genezing te ondernemen. Daarin was de ware liefde tot het vaderland gelegen; deze poging droeg de blijken van het echte patriotismus; zulk een dienst aan zijn vaderland te bewijzen, was het heerlijkste doel van een goed burger, van een deugdzaam man.'

Ofschoon ook deze, meer dan gewoon kundige landgenoot, het doel niet heeft mogen bereiken, waarnaar hij met zoo veel talent en onbaatzuchtigheid, met opoffering van eigen belangen en gezondheid, heeft gestreefd, zal toch wel niemand dit willen toeschrijven aan gebrek van praktischen zin en heldere inzigten in de behoeften van zijnen tijd.

Deze geschiedkundige herinnering, aan een tijdvak dat velen onzer nog in het geheugen ligt, is niet zonder gewigt of beteekenis voor onzen tijd en onzen toestand. Indien men in de plaats van zuidelijke en noordelijke provinciën, leest Neêrlandsch-Indië en het moederland, dan vinden we eene treffende overeenkomst in de tegen elkander aandruischende meeningsverschillen, aangaande het staatkundig beheer zoo wel hier als in Indië, hetgeen wij meenen te moeten toeschrijven aan gebrekkige kennis van de uitgebreidheid dier rijke bezittingen, van den

aard en het karakter harer talrijke bevolking en van de weêrgalooze vruchtbaarheid van den grond, zoo overrijk in nog ongekende natuurvoortbrengselen en van de onberekenbare uitbreiding die er aan de kultuur, door kapitaal, geestkracht en doelmatige leiding van den nog gebrekkigen arbeid der inlanders kan gegeven worden.

Gedurende bijna twee eeuwen geheel toevertrouwd en overgelaten aan een groot handelsligchaam, dat zijn bestuur en ondernemingen met een ondoordringbaren sluijer bedekt hield, werd de belangstelling der natie niet opgewekt, maar in slaap gehouden in de schatten die zij in het verre Oosten bezat; men stelde zich tevreden met de rijke ladingen Indische voortbrengselen, die in onze havens binnenliepen. Men vroeg er niet naar of de daardoor verspreide welvaart verkregen werd door goede overeenkomsten van handelsruil, steunende op beginselen van regt en billijkheid. Men bekommerde zich er niet om of ook de grove winsten door de Compagnie behaald, de vernietiging van den handel en de vrije productie der ingezetenen ten gevolge moest hebben; of het land en volk werden uitgeput en alle belangen ondergeschikt en dienstbaar gemaakt aan de bekrompene inzigten van eenige monopolisten: daarvan bleef de natie onkundig!

Waar men met landen en volken handel drijft, dient er eenig evenwigt te zijn, tusschen hetgeen men brengt en terug ontvangt, wil men duurzaam met voordeel blijven ruilen; doch dáár waar het zwaard van den sterkste in de plaats treedt van het regt, om drie of vier malen meer te nemen dan men teruggeeft, is het natuurlijk gevolg, dat de productie stationair blijft, de voortbrengers vinden in den te lagen prijs door den monopolist betaald, geen genoegzame belooning voor den arbeid dien zij er aan moeten besteden; slechts door geweld en dwang kan men verkrijgen, en nog maar in geringe mate, wat een behoorlijk opgewekt eigenbelang in overvloed en vrijwillig zou leveren. Zoo was het onder het bestuur der Compagnie, en dáár waar de landbouwers aan dien onzedelijken druk poogden te ontsnappen, werden ze te vuur en te zwaard vervolgd, waarvan de jaarlijksche *Hungi*-togten getuigen; de verwoesting en ontvolking der schoonste eilanden is er door voltooid.

De van hunnen grond verjaagde, van haven en goed beroofde ingezetenen, die aan deze vervolging ontkwamen, legden zich op den zeeroof toe en oefenden wraak op onschuldige handelaren, die eindelijk de Indische wateren ontweken. Om den zeeroof te beteugelen, dien men zelf, zoo niet geprovoceerd en in het leven geroepen, dan toch versterkt en uitgebreid had door inhaligheid en willekeur, moesten er kostbare vloten onderhouden, te land het leger versterkt en allerwege vestigen aangelegd worden, om de ontevreden vorsten en onderdanen te bedwingen, die zich met weêrzin bogen onder het knellende juk, waartegen ze door opstand en oorlog in verzet kwamen: zóó strafte het onregt zijn meester, gelijk altijd, vroeg of laat! Schatten werden nu vereischt en verslonden door het onderhoud van leger, vloot en vestingwerken, lasten die verre te boven gingen de krachten en winsten der Compagnie; - welke bovendien nog op groote schaal beroofd werd, door de oneerlijkheid en trouweloosheid harer dienaren, en zij, die hier geen deel aan namen, maar met een oog van bekommering dien verontrustenden

gang van zaken aanschouwden, waren magteloos om dien in tijds te stuiten. De enkelen die den moed hadden hunne stem te doen hooren, om in het openbaar de misdaden en de verkeerdheid van het bestuur aan het licht te brengen, of den staat van zaken in zijn diep verval open te leggen - zij werden vervolgd, in de gevangenis geworpen, gebannen, of verdacht gemaakt als kwaadwillige nieuwigheidszoekers, zelfzuchtigen, vijanden van den bloei der Compagnie en van hun vaderland, op welks ondergang zij het toelegden, met hunne westersche theoriën van staathuishoudkunde, van vrije produktie en vrijen handel. Het waren, zoo heette het, al te maal sloopers en omverwerpers van hetgeen de edele Compagnie met zoo veel zaakkennis, wijsheid en beleid gedurende zoo vele jaren had tot stand gebragt, tot geluk en voordeel van den moederstaat en de Indische volken.

Was de tegenstander zoo ten toon gesteld en prijs gegeven aan den haat en de minachting eener geheel onkundige menigte, men had nu vrij spel, de welmeenende waarschuwende stemmen vonden geen gehoor; al moest de Compagnie ook leening op leening sluiten, en met een tal van millioenen hare schuld vermeerderen, om de jaarlijksche tekorten te dekken, men bleef er het oog voor sluiten, de natie werd er niet door verontrust, want de Compagnie zorgde er voor, dat zij de dividenten regelmatig ontving. De Oost-Indische Compagnie deelde zelfs nog 12% uit, toen ze reeds feitelijk bankroet was, tot dat eindelijk geene paliatieven meer konden baten om den kanker te bedekken, die reeds zoo lang aan het vermolmde ligchaam had geknaagd; plotseling werden den goedgeloovigen en vertrouwenden, de oogen geopend en zag men den afgrond gapen, waarin men dreigde neder te storten. - De Staat moest tusschen beiden komen, om te redden wat nog te redden was.

Hadden eenige bevoorregte dienaren der Compagnie, gunstelingen en handelaren, schatten vergaderd, dit kwam der natie duur te staan. Niet minder dan 134 millioen guldens werd haar als staatsschuld op de schouders gelegd, om het deficit van een zoo verkeerd bestuur te dekken. De laauwe onverschilligheid in de behartiging harer koloniale belangen heeft zij moeten boeten met jaarlijks zes millioen rente te betalen, gedurende eene halve eeuw. De actiehouders waren geruïneerd en vele familiën in armoede gedompeld.

En toch mogten al die groote offers niet baten, om ons het behoud dier uitgebreide bezittingen te verzekeren. Het bestuur der Compagnie had er niet toe geleid, om in de harten van het Indische volk een bolwerk te stichten van gehechtheid, liefde en trouw jegens zijne meesters. De verdrukking, waaronder het zoo lang had geleefd, moest wel de zucht naar eene verandering van bestuur levendig houden, waarvan eenige verligting en verbetering, althans geen harder lot viel te wachten. In de ure des gevaars verliet ons de bevolking, zij liet ons geheel over aan eigen krachten, die bij de verwaarloozing van het krijgs- en defensie-wezen verre van voldoende bleken te zijn. De generaal Daendels had daarin met lofwaardigen ijver en bekwaamheid wel zeer veel verbeterd, doch de krijgsmansgeest was zoo zeer gezonken, dat zelfs zijne bewonderenswaardige veêrkracht niet voldoende bleek, om de gedemoraliseerden tot de hoogte te verheffen, waarop wij met goed gevolg den buitenlandschen vijand konden weêrstaan. Hem trof het

lot, dat meermalen mannen van energie ten deel valt; zijn ijver, veêrkracht en volharding, bij de noodzakelijke hervormingen aan den dag gelegd, werden verdacht gemaakt door hen, die onder de vroegere misbruiken en verkeerdheden groot, magtig en rijk waren geworden, en die in zijn oog verschooning noch toegeeflijkheid vonden. En zóó viel de man, die, ofschoon meermalen met een niet te regtvaardigen despotismus, evenwel met krachtige hand het bestuur had aangevat en vasthield, als slagtoffer van den opgewekten argwaan.

Keizer Napoleon riep den generaal terug, die Indië had kunnen redden, door het ontzag dat zijn naam en prestige den vijand inboezemde, de heillooze monopolieen protectiegeest had gezegepraald, doch het vaderland verloor er bij de schoonste en kostbaarste parel uit zijne kroon. Naauwelijks had Daendels zijn bestuur aan den generaal Jansen overgedragen of de vijand verscheen met een magtige vloot en landingstroepen in den Indischen Archipel, waarop wij, op weinig roemvolle wijze, de eene bezitting na de andere en ook Java verloren. De Hollandsche driekleur verdween uit den Indischen Archipel, waar ze twee eeuwen had gewapperd - als het symbool van gepaste vrijheid, humaniteit, regt en billijkheid? Helaas neen, dit mogen we er niet bijvoegen. Het verdwijnen van die, anders zoo roemvolle vlag, werd dáár niet door de ingezetenen betreurd, als het geëerbiedigd teeken der magt, waaronder de verdrukten heul en bescherming hadden gevonden tegen den druk hunner vorsten en grooten. Wel pijnlijk mag het zijn voor ons nationaal gevoel dezen onvergankelijken roem te derven, doch de waarheid staat in de geschiedenis hooger dan nationale trots en ijdelheid. Zorgen wij slechts te verwerven wat de vaderen verbeurd hebben. Zorgen wij er voor, dat ons gezag in waarheid een gezegend beschermend gezag zij voor de Indische volken, tegen de willekeur, de vexatiën en onderdrukking hunner vorsten en hoofden. Zij, die door baatzucht en eigenbelang gedreven, slechts hebzucht en inhaligheid opwekken en aanblazen, en daardoor ons aftrekken van de vervulling eener zoo schoone roeping en verpligting, zij zijn niet de ware vrienden van hun vaderland, noch van onze grootheid en roem; de uitkomst, door de geschiedenis geboekt, heeft hen voor altijd gebrandmerkt. Wij hebben in ruime mate de wrange vruchten moeten inzamelen, die elke regering vroeg of laat inoogst welk zich er meer op toelegt om het overheerschte volk uit te zuigen, dan het te beschermen en zijn geluk te bevorderen. Vergeten wij dit niet. Laat de geschiedenis ons steeds levendig voor den geest staan en de les niet verloren gaan, dat de Indische volken zich aan ons gezag hebben onttrokken, zoodra de verschijning van een buitenlandschen vijand de gunstige kans aanbood, om zich los te maken van een bestuur, dat hun geen sympathie had weten in te boezemen. Daarentegen spreken oude inlanders nog heden met hoogachting en eerbied van het Engelsche tusschenbestuur, dat kort na zijne komst er al dadelijk op bedacht was, om ons verzuim te herstellen, door aanzienlijke verbeteringen te brengen in de Javaansche maatschappij. Het stoorde zich niet aan de traditiën omdat zij oud waren. Het luisterde niet naar den raad en de voorspellingen van bekrompen geesten, maar het ging er al spoedig toe over, om de heerendiensten in beginsel af te schaffen en daardoor de bevolking te ont-

trekken aan de grove misbruiken en de willekeur harer hoofden.

De gedwongen arbeid en de verpligte levering van produkten werden, uitgezonderd die in de Preanger Regentschappen, opgeheven en aan de ingezetenen de vrije beschikking gegeven over hunne personen, hunne werkkrachten, hunne gronden en graanakkers, waartegen de Regering de grondbelasting in *geld* vorderde, welke tot nog toe in natura - met voortbrengselen van den grond - was gekweten. Voorts werden uitgebreide stukken land, die weinig opbragten, in het openbaar verkocht (meestal aan Europeanen). Ofschoon de verkoopprijs verre bleef beneden de waarde, is toch het doelmatige en heilzame van dien maatregel gebleken.

De kennis en ijver, het kapitaal en de volharding van de particuliere industrie hebben ook hier niet gefaald. Twintigen meervoudig zijn die landen thans in waarde gestegen, de opgezetenen zijn er welvarende, zij leven er gelukkig en tevreden. Indien men niet reeds lang had verzuimd het belastingstelsel beter te regelen, dan zou de Staat er ten minste 7 à *f* 800.000 grondlasten van kunnen heffen, in stede van de p.m. *f* 250.000, die ze nu opbrengen.

De krachtige radikale maatregelen van het Engelsche bestuur hadden ten doel eene geheele sociale verandering te brengen in de Javaansche maatschappij. - Met verslagenheid en angst aanschouwden de magteloos geworden oude dienaren der Oost-Indische Compagnie en hunne partij dit omverrukken der aloude Javaansche instellingen, het schenden van de heilige *adat*, waaraan, volgens hare bewering van toen en thans, het volk met zoo veel liefde en eerbied gehecht is. Volgens hunne voorspelling zouden de hoofden, wier vaderlijk gezag en invloed er zoo zeer door werd geknot en verkort, in verzet komen. Het volk dat nog onrijp en onvatbaar was voor de toepassing van zulke Westersche begrippen en theoriën, zou in opstand komen, de Europeanen vermoord of in zee gedrongen worden door de millioenen inlanders, tegen wier vereende magt het overheerschende ras niet bestand zou blijken, om zijne roekelooze plannen en handelingen te handhaven! Intusschen is van dit alles niets gebeurd, het waren slechts nood- en angstkreten van het eigenbelang, van het verloren gezag, van kleingeestigheid en onbekendheid met het Javaansche volkskarakter. Dit exceptionele volk, zoo als men nog heden beweert, betoonde zich even als alle andere volken, die groote weldaden ontvingen, dankbaar en erkentelijk, nergens bleek, dat het de ongehoorde nieuwigheid met weêrzin aannam. De hoofden voegden zich zonder morren of klagt naar den geheel veranderden toestand, en de landbouwers gingen even rustig voort hunne akkers te bearbeiden, zij kweten zich weldra van hunne nieuwe verpligting, om de grondlasten in geld te voldoen, van welken maatregel, bij de invoering zoo veel jammer en ongeluk was voorspeld. Dat het Engelsche bewind dus geen ondoordachten, onbezonnen greep in de oude traditiën en de oeconomie van het volksleven had gedaan, leerde de uitkomst. Wachten wij ons dus het oor te leenen aan hen, die bij elke hervorming of verbetering, welke ten aanzien van Indië beoogd wordt, dadelijk de oude spookgestalten van opstand en moord, van verlies der kolonie, vernietiging van handel, voorspoed en welvaart, weêr oproepen. Er zijn ouder ons, die aanspraak maken op beschaving, oordeel en gezond

verstand, nog velen onnoozel genoeg, om zich te laten meêslepen door zulke schrikbeelden, die zich laten verschalken door zulke drogredenen, waaraan de geschiedenis een zoo krachtig démenti heeft gegeven. Mogt deze herinnering in ons levendig blijven, want de beginselen door het Engelsch bestuur op Java in toepassing gebragt, werden door het opvolgend Nederlandsch Gouvernement omhelsd, en bij vernieuwing (Publicatie van 22 December 1818) werden die Westersche begrippen van vrije kultuur, vrijen arbeid en het heffen der belasting *in geld* op Java afgekondigd. Deze belasting is nu reeds een halve eeuw door de Javanen betaald, zonder dat er bij den aanslag of de perceptie eenige moeijelijkheid werd ondervonden. In 5 jaren, van 1818-1823, was zij met ruim 60% gestegen, zij zou thans 25 millioenen guldens kunnen bedragen, indien men getrouw was gebleven aan de plegtige beloften den Javanen in 1818 gegeven, dat zij de vrije beschikking zouden hebben - zoo als onder het Engelsch bestuur - over hunne personen en hunne graanakkers, om er op te teelen wat zij zouden goedvinden en de produkten te verkoopen aan wie zij wilden. Die vrijgevige instellingen zouden rijke vruchten gedragen en Java tot een trap van bloei en voorspoed hebben gebragt, die nu nog in een ver verschiet ligt en nooit door de gedwongen kultuur kan bereikt worden: omdat zij een massa van werkkrachten nutteloos verspilt en den vlijtigen arbeider niet beter beloont dan den luiaard, die zich zoo veel hij kan aan het gemeenschappelijk bebouwen van den grond onttrekt, wetende dat hij toch een gelijk aandeel ontvangt van den oogst. Het schoone uitzigt voor Neêrlands handel en nijverheid, in 1818 door de Regering geopend, werd al dadelijk verduisterd door de reactie, waaraan zij ongelukkig het oor leende. Het vrije binnenlandsch verkeer, zonder 't welk de handel zich kon ontwikkelen noch uitbreiden, werd voor Europeanen bemoeijelijkt en aan de willekeur der plaatselijke besturen ondergeschikt gemaakt. De afschaffing der heerendiensten, die feitelijk onder het kortstondig Engelsch bestuur haar volle beslag nog niet had verkregen, werd niet gehandhaafd, maar integendeel tot den vroegeren toestand teruggebragt en daarmede de grootste weldaad aan de Javanen verleend, weder vernietigd. Wie zich herinnert hoe onder de Westersche feudale regeringen, de corvéën en heerendiensten de welvaart, de ontwikkeling en beschaving der volken hebben belemmerd en tegengehouden, zal zich nog maar een flaauw denkbeeld kunnen maken van de verderfelijke, vlijt en veêrkracht onderdrukkende verpligte dienstbaarheid op Java, onder eene aristocratie die er naar hartelust ten eigen bate over beschikt, waarbij het volk is prijs gegeven aan de willekeur der ambtenaren, die er het schromelijkste misbruik van kunnen maken, zonder contrôle van het beschermend hoogste gezag, - een toestand, waaruit de vreesselijkste rampen zijn ontstaan.

De vrijheid, toen aan de Javanen gelaten, om over hunne gronden te beschikken en er op te teelen wat zij zouden goedvinden, werd voor de Europesche ondernemers, die koffij-, suiker-, indigoplantagiën wenschten aan te leggen, geheele *illusoir*, door de wederinvoering der heerendiensten. Hoe zouden zij kontracten kunnen sluiten met landbouwers die geen meesters waren over hun tijd en werkkrachten, die ieder oogenblik

door ambtenaren en hoofden tot het verrigten van verpligte diensten konden geroepen worden op tijdstippen, dat de ondernemer ze niet ontberen kon? Men begreep dus te regt dat zoo lang de inlanders blootgesteld bleven aan de beschikking der hoofden over hunne personen en werkkrachten, het weinig kon baten, of men overeenkomsten sloot met lieden die toch niet bij magte waren er aan te voldoen; hierin ligt eene levenskwestie voor de industrie, bijv. die der suiker, waarbij de ondernemer, vooral in den maaitijd, de zekerheid moet hebben van dagelijks over een bepaald getal arbeiders te kunnen beschrikken, wil hij zijne onderneming niet zien mislukken. De inlandsche hoofden werden ook al weinig gezind bevonden, om zoodanige ondernemingen in de hand te werken, wel begrijpende, dat hoe meer Europeanen zich in de binnenlanden als ondernemers vestigen, hoe minder willekeur zij jegens de bevolking kunnen plegen. Spoedig zouden er klagten rijzen, die, bij het beschermend Europeesch gezag ingebragt, ernstige gevolgen moesten hebben. Bovendien ontbrak het aan genoegzaam kapitaal voor groote ondernemingen en nog in grootere mate aan kennis onder onze landgenooten van de rijke hulpbronnen die Java bezit. Het opvoedingsstelsel der ambtenaren en de geheimhouding onder het bestuur der O.I. Compagnie had bij een overgroot aantal alle ontwikkeling en zelfstandigheid onderdrukt. De Engelschen daarentegen hadden in de vijf jaren van hun bestuur de openbaarheid gehuldigd en in dat korte tijdbestek meer licht verspreid over onze eigene bezittingen, zoo als de werken van Raffles en Crawfurt getuigen, dan wij in twee eeuwen er over hadden ontstoken; ook zij bewezen hierin dat kennis magt geeft: waar wij werkeloos bleven toezien, waren zij ijverig bezig om met de vorsten en grooten van Solo en Djocjocarta contracten te sluiten op lange termijnen, zij huurden uitgestrekte landen, waardoor ze de heerendienstpligtige opgezetenen aan de willekeurige beschikking hunner hoofden onttrokken, om die diensten binnen de wettige grens ten meeste voordeele van het volk en eigen ondernemingen te regelen. Het ligt in den aard dier regeling, dat hoe minder drukkend die corvéën zijn, des te meer volk - arbeiders - zich dáár zal vestigen, en omgekeerd, dáár, waar de ondernemer zijn belang kwalijk begrijpt en meer arbeid vorderde dan bestaanbaar is met de billijkheid en de oude gebruiken, zal er volksverloop plaats vinden, waardoor de ondernemers geruïneerd worden.

Dat de Engelschen dit zeer goed begrepen, die zich op die wijze onder de hoede der milde publicatie van 22 December 1818 vestigden, bewees de uitkomst; zij leefden op goeden voet met de inlandsche vorsten en grooten en tevens met het volk, dat voor hen arbeidde, één dag per week als heerendienstpligtigen en de overige dagen vrijwillig tegen een goed dagloon, waardoor eene groote, tot daartoe ongekende welvaart in die streken verspreid werd. Uit Engeland en Bengalen vloeide het kapitaal ter beschikking der landhuurders, zoo groot was het vertrouwen in hunne ondernemingen.

In 1819 was er een aanvang meê gemaakt, en reeds in 1822 - blijkens de officiele rapporten aan het gouvernement van den in kommissie gezonden raad van Indië Van de Greuff - waren er zoo vele millioenen koffijboomen geplant, door vrijwillig arbeidende Javanen, dat men

weldra een oogst van 200.000 pikols koffij mogt verwachten: gelijk men weet draagt deze boom eerst na het vierde jaar vruchten.

Als men deze uitkomst vergelijkt met die der O.I. Compagnie, die gedurende 150 jaren door dwang, op de beste gronden van Java koffij had laten planten en met al de haar ten dienste staande middelen het toch niet verder dan tot een oogst van 110.000 pikols had kunnen brengen, dan zal wel niemand meer in twijfel staan aan welke soort van arbeid de voorkeur diende gegeven te worden, of welke het voordeeligste is voor land en volk. Het was nu praktisch beslist, dat de Javanen gezind waren tegen behoorlijk loon te arbeiden, men mogt verwachten dat het Nederlandsche gouvernement hoog ingenomen zou wezen met dezen voorspoed en de zoo naar wensch geslaagde ondernemingen. Handelsbloei, vermeerderde scheepvaart, nationale rijkdom en welvaart zouden de onmisbare uitkomsten wezen, hoe meer men deze ondernemingen uitbreidde en begunstigde, waarbij de argumenten, dat Westersche theoriën van vrijwilligen arbeid op de luije Javanen te willen toepassen eene dwaasheid was, hunne kracht hadden verloren. Hier was een schitterend praktisch resultaat verkregen, dat allen twijfel ophief en eene schoone toekomst verzekerde.

Ongelukkig leefde nog de geest der oude Compagnie die den nieuwen gang der zaken dwarsboomde zoo veel hij vermogt. Sommige hoofdambtenaren en zelfs leden van den raad, die onder vroeger instellingen waren opgevoed, oefenden zoo veel invloed, dat zelfs de edele vrijzinnige Van der Capelle zich er door liet meêslepen. - Het was nu duidelijk gebleken, dat men geen ambtenaren noodig had om Java's grond productief te maken; particulieren hadden bewezen dat veel beter en voordeeliger te kunnen doen, waardoor de alvermogende ambtenaars-invloed voor altijd verloren zou zijn.

Om een zoo groot gevaar te ontkomen, had men reeds bij den aanvang de heerendiensten hersteld, als doodelijk voor alle ondernemingen, en nu dit bleek niet afdoende genoeg te wezen, bragt men behendig den nationalen naijver in het spel. Het waren Engelschen, zeide men, die daar zeer veel energie ontwikkelden, met een zoo goed gevolg, het waren Engelsche kapitalen die naar Java vloeiden, om het rijk en bloeijende te maken; het waren Engelschen die spoedig rijk stonden te worden, door de vruchten van hunnen arbeid: die voorbeelden zouden velen hunner landgenooten uitlokken, om zich met hunne kapitalen op Java te komen vestigen, dat van Engelschen overstroomd zou worden, aan wie de lang wikkende en wegende, besluit- en energielooze Nederlanders onmogelijk het hoofd zouden kunnen bieden. Daarin, zoo beweerde men, lag een groot en zeer te duchten gevaar voor den Staat, wij zouden geheel onder Engelschen invloed geraken, eindelijk in ons eigen huis geen meester meer zijn en ons geduldig moeten onderwerpen, om niet in botsing te komen met het perfide Albion, dat geene gelegenheid zou voorbij laten gaan, om ons het schoone Java te ontnemen; en wat zou er worden van den gouvernementshandel in koffij bij de concurrentie aan de markt, met zoo veel aanzienlijker hoeveelheden van de vrije voortbrenging? Dit zou den prijs zoo zeer drukken, dat er niet dan groote nadeelen uit konden voortvloeijen voor 's lands kas: - hoe ongeloofelijk het moge schij-

nen, dat dergelijke argumenten in deze verlichte eeuw nog eenige kracht konden hebben, toch is het waar, dat de anders zoo helder ziende Gouverneur-Generaal er het oor aan leende. De Engelsche ondernemers ondergingen hetzelfde lot, dat onzen landgenoot De Wilde trof, die zijn, vroeger weinig opbrengend, land, Soeka-Boemi in de Preanger regentschappen tot groote vruchtbaarheid had gebragt, waarvan hij ook eene aanzienlijke hoeveelheid koffij dacht te oogsten, doch daarvan verstoken werd door vergezochte *interpretatie* van verouderde bepalingen. Bij publicatie van 6 Mei 1823, werd de landverhuring in de vorstenlanden verboden en ingetrokken, en daarmede de hoofdbeginselen verloochend die tot de verdere ontginning van Java zouden geleid hebben. Aan de inlandsche vorsten en prinsen werden de verhuurde landen terug gegeven onder verpligting om de huurders voor een groot deel vergoeding te geven voor hetgeen ze er aan te koste hadden gelegd: hieruit ontstond eene groote mate van ontevredenheid onder de inlandsche grooten, die gewoon waren geworden aan de ruime inkomsten die ze er reeds eenige jaren van hadden getrokken. De hoofdoorzaak van den Javaanschen oorlog is in de vermelde publicatie te zoeken, die wel door het opperbestuur werd afgekeurd, doch daarmede was het gestichte kwaad niet hersteld, het vertrouwen op de publicatie van 1818 en hare eerlijke handhaving was vernietigd, de kapitalen werden terug getrokken en de industriëelen verlieten Java, om het over te laten aan de exploitatie van ambtenaren en de agenten van het Gouvernement. Het is daarbij zeer opmerkelijk, dat de opgezetenen dier landen zoo zeer overtuigd waren van de voordeelen der dagloonen voor hunnen vrijwilligen arbeid bij particulieren verdiend, dat de massa geen deel nam aan den opstand, maar zelfs met een paar overgebleven landheeren tegen hunne landgenooten streden en trouw bleven ten einde toe.

Het lot, dat de landbouwondernemingen had getroffen, bleef niet zonder gevolg voor andere takken van onze welvaart en die der Indische maatschappij. De Nederlandsche kooplieden wisten weinig of niets van den handel op Indië, noch van de behoefte, de middelen en hulpbronnen der Indische volken: van daar dat zij allerlei verkeerde en dwaze speculatiën deden, waarop veel werd verloren, terwijl de Engelschen, beter toegerust met de vereischte handelskennis, schatten verdienden en een veel grooter aandeel in den handel en de scheepvaart op Java hadden dan wij, die tegen die mededinging de vereischte kennis niet konden overstellen en daarom tegen hen niet waren opgewassen. In stede dat men nu dit euvel zou aangetast hebben, waar het lag, en zou getracht hebben de ontbrekende kennis te verkrijgen, en de hinderpalen langs dien weg te overwinnen, hief men luide klagten aan; de regering moest tusschen beide komen en den vreemden handel belemmeren, ten einde het onzen kooplieden gemakkelijker te maken: dit gaf aanleiding tot het oprigten der Handelmaatschappij, die met een aanzienlijk kapitaal en vereende krachten den handel op Java door de vreemdelingen gedreven, het hoofd zou gaan bieden; de operatiën van dat handelsligchaam in de eerste jaren waren evenwel zoo nadeelig en weinig belovende, dat de koninklijke gerant de rente moest betalen en de actiën der maatschappij daalden tot op twee derden der

nominale waarde. Het lijdt geen den minsten twijfel, dat deze maatschappij spoedig zou zijn ontbonden geworden indien men haar aan eigen kracht en middelen overgelaten en niet ten koste der natie en van 's lands schatkist had gevoed; de groote voorregten, gunsten en privilegiën na 1830 aan deze maatschappij door het Gouvernement verleend, vergoedden spoedig de verloren schatten, en de ingewijde speculateurs deden uitnemende goede zaken: weldra deelde de maatschappij groote dividenden op hare aandeelen uit.

Hoeveel de welvaart in Indië door den verkeerden maatregel in 1823 genomen geleden heeft, zal het best beoordeeld en afgeleid kunnen worden uit de handelsbeweging en de opbrengst der gewone belastingen in de eerste jaren. De ontvangen landrenten waren in 5 jaren met 60% gestegen. De *in*- en *uit*voer bedroeg in 18 22/23 ruim 55 millioen guldens, waarvan de ingevoerde waarde alleen 25 millioen guldens beliep, welk cijfer in de eerst, volgende 28 jaren, namelijk tot 1851, slechts eenmaal is overtroffen geworden; niet tegenstaande de bevolking, (het getal consumenten) van 5 tot 9 millioen in dat tijdvak vermeerderd is; bij een' ongestoorden normalen toestand zou men alzoo in de jaren 1840-1850 op een invoer-waarde van 45 à 50 millioen hebben mogen rekenen, in verhouding tot die van 18 22/23, doch deze hoogte is zelfs nu nog niet bereikt. In 1859 is er voor niet meer dan 38 millioen ingevoerd.

Hoe gevoelig de slag is geweest in 1823 aan voorspoed en welvaart in Indië toegebragt, blijkt al verder uit den gestadig afnemenden invoer der eerst volgende jaren, in 1832 bedroeg hij niet meer dan 13 millioen: waarbij intusschen niet uit het oog mag verloren worden, dat land en volk door den langdurigen oorlog van 1825-1830 uitgeput was.

Het opperbestuur keurde echter de intrekking der landverhuring nadrukkelijk af.

Op 's Konings last werd door den minister van Koloniën Elout, onder anderen aan het Indisch bestuur te kennen gegeven bij missieve van 27 November 1826:

‘Met betrekking tot het stelsel (de vrijzinnige publicatie van 22 December 1818) blijkt, dat het Indisch bestuur van het jaar 1822 af zich niet alleen heeft verklaard *tegen* een orde van zaken, waardoor Europeanen zouden kunnen worden genoopt, om zich geheel en al op Java te komen vestigen, maar ook zelfs tegen inrigtingen, waardoor zoodanige personen slechts zouden kunnen worden uitgelokt, om hunne kapitalen en nijverheid voor eenige jaren op Java's grond te komen overbrengen. Zoo het schijnt was het *verlangen* der Indische regering, om alle Europeanen van Java te weren, uitgezonderd die benoodigd voor de burgerlijke en militaire dienst, voor zeevaart en handel en voorts voor zoodanige fabriekmatige ondernemingen, als suiker- en indigomakerijen en dergelijken, die méér kapitaal en vernuft vereischen dan bij den inlander wordt aangetroffen.’

‘Welke gevolgen de verordeningen gehad hebben die naar aanleiding van deze beginselen zijn uitgevaardigd, behoeft voor uwe Excellentie (K.G. du Bus) niet te worden ontwikkeld. Niet alleen de ondernemingen tegen welke zij bepaaldelijk gerigt waren, de koffijen peper-plantagiën, maar ook die welke dit stelsel *voorgaf* te beschermen, namelijk de suiker- en indigo-teelt, zijn bijna

geheel te niet gegaan, als een nieuw bewijs van den regel, dat het niet *in de magt* eener regering staat, de nijverheid uitsluitend naar een bepaald doel te rigten, maar dat bepalingen die den planter verbieden om naar de wisselvalligheden des handels den eenen tak van kultuur te laten varen, om den anderen te beproeven, doodelijk zijn voor alle industrie zonder uitzondering.' Bij deze zelfde depeche werd tevens in naam des Konings gelast, om den maatregel van 6 Mei 1823 te niet te doen en op nieuw de landverhuring goed te keuren en te stellen onder de bescherming der Indische regering.

Het bleek ook hier dat het veel ligter valt een toestand van welvaart te verstoren, dan weder te herstellen: het besluit waarmeê de aanvankelijke voorspoed was vernietigd droeg zijne verderfelijke vrucht, het wantrouwen in des Gouvernements vernieuwde toezegging, eenmaal zoo willekeurig geschonden, was niet zoo spoedig hersteld, de weggevloeide kapitalen, de geruïneerde ondernemers, die Java verlaten hadden, keerden niet maar zoo dadelijk terug. De koffij-kultuur was evenwel onder de landhuurders zoo ver vooruit gegaan, dat de uitvoer in 1818 van slechts 170.000 pikols, in 1828 tot een uitvoer van 416.000 pikols gestegen was; doch nieuwe ondernemers kwamen niet opdagen. De suikeren indigo-kultuur bleef kwijnen. In dezen stand van zaken was het voorzeker een geniaal denkbeeld van den generaal Van den Bosch, om in het ontbrekende door het kapitaal en het gezag van het Gouvernement te voorzien. Met de vereischte magt bekleed vertrok hij in 1830 naar Java, alwaar de oorlog, die het land zoo lang geteisterd en uitgeput had, in de maand Augnstus door het gevangen nemen en daarna verbannen van *Diepo Negoro* eindigde: de nieuwe Gouverneur-Generaal vond dus de omstandigheden gunstig voor de invoering van het kultuurstelsel. De vijfjarige oorlog deed de bevolking naar de zoo lang ontbeerde rust en vrede verlangen, zij boog zich lijdelijk onder de nieuwe verpligtingen en den haar opgelegden dwangarbeid, tot op dien tijd op Java onbekend, waarbij een vijfde van hare graanakkers genomen zou worden, om met suiker, indigo en tabak te worden beplant, ten voordeele van het Gouvernement en van de ondernemers, aan wie uit 's lands kas de vereischte kapitalen - zoo men beweert 10 à 12 millioen guldens - als renteloos voorschot werd gegeven, tegen levering van een bepaald deel der verkregen produkten aan het Gouvernement, Deze Gouvernementsproducten werden dan in consignatie door de Handelmaatschappij naar Nederland gevoerd, tot groot voordeel van dat handelsligchaam, aangezien het voor vracht en kommissie ruim 50% meer aan het land in rekening bragt, dan de handelaar dit aan partikulieren deed. Deze operatie heeft aan 's lands kas, of beter aan de beurs der belastingschuldigen, in de eerste twintig jaren, alleen voor koffij en suiker ruim 30 millioen guldens *meer* gekost, dan het geval zou geweest zijn, indien het Gouvernement dien handel aan particulieren had toevertrouwd; een deel der aanzienlijke verliezen, in die jaren door het Gouvernement bij dat monopolie geleden, is aan de hooge vorderingen der H.M. toe te schrijven (zie het Statistiek en staathuishoudkundig jaarboekje 1858, bladz. 323), zoodat er in 1848, en dus eerst vier jaren na de vrijwillige leening, alweder een te kort van ruim acht millioen werd ontdekt.

De Handelmaatschappij voer daarentegen bij deze overeenkomst uitnemend wèl. De enorme voordeelen, welke het consignatie-contract haar opleverde, stelde haar in staat de aanzienlijke verliezen in de eerste zes jaren van haar bestaan geleden te dekken en groote dividenden aan hare aandeelhouders uit te keeren.

Volgens de grondslagen van het kultuurstelsel, door den Gouverneur-Generaal van den Bosch gelegd, zou de teelt van de produkten: suiker, thee, indigo, tabak enz. voor rekening van het Gouvernement, niet komen voor *risico* van de daartoe gedwongen landbouwers, die konden volstaan met een vijfde hunner velden, op aanwijzing der ambtenaren, behoorlijk beplant en verzorgd te hebben. Voor het mislukken van den oogst waren zij niet aansprakelijk. De gemeente die hieraan behoorlijk voldeed, zou geheel vrijgesteld zijn van het betalen der landrenten (de grondbelasting der rijstvelden ten bedrage van 20% van den oogst); zij zouden bovendien in geld ontvangen de eventuele meerdere waarde van het produkt volgens den marktprijs.

Aan deze voorwaarde is ten aanzien der inlanders nimmer gevolg gegeven. Men heeft bij voortduring de landrenten ingevorderd, niet alleen van de velden met rijst beplant, maar ook van die, welke op last der ambtenaren met suikerriet, indigo enz. beteeld waren, terwijl bovendien de *risico* werd gebragt voor rekening van den inlandschen landbouwer, die er al de nadeelen van beliep. Wanneer het suikerriet tot rijpheid gekomen was, werd er eene commissie benoemd, zamengesteld uit ambtenaren van het Europesche en inlandsche plaatselijk bestuur, om op het veld het riet te taxeren volgens drie categoriën, 1ste, 2de en 3de soort, waarnaar de inlander zijne betaling *f* 90, *f* 75 of *f* 50 per bouw ontving; was het riet geheel mislukt, dan ontving hij niets voor al zijn arbeid gedurende 18 maanden, noch iets voor het gemis van zijn bouwgrond, waarop hij rijst had kunnen teelen ten eigen voordeele.

De indigo-kultuur was echter veel nadeeliger, waarvan het verslag van den Resident van *Pecalongan* een denkbeeld geeft: 64,000 menschen waren daar in 1846 bij deze kultuur ingedeeld, zij leverde in 49 fabrieken 128,426 Amsterdamsche ponden indigo, die ze niet alleen geplant en gedurende een geheel jaar verzorgd, vervolgens gesneden - driemaal - naar de fabrieken gedragen, maar ook nog daar geheel gereed voor de Europesche markt gemaakt hadden. Toen de rekening werd opgemaakt, hadden ze *f* 160,532 of *f* 2.56 per gezin verdiend, doch daarentegen moesten ze *f*165.371 aan landrenten betalen, en dus bij al den arbeid dien ze om niet verrigt hadden, nog bijna *f*5000 voor den fiscus bijpassen. Als men nu in aanmerking neemt, dat bovendien ieder gezin nog 60 à 70 dagen in het jaar om *niet* heerendiensten had moeten verrigten en dat hun arbeid in de rijstvelden slechts een oogst van 9¾ pikol rijst, ter waarde van *f* 50 per gezin, had opgeleverd, slechts toereikende om het 190 dagen te voeden, dan zal wel niemand de conclusie van den resident in twijfel trekken ‘dat de inlander maar zeer gebrekkig in zijn dagelijksch onderhoud kon voorzien, en dat de uitkomsten van de indigo-aanplanting niet in verhouding staan tot den handenarbeid van 365 dagen.’ Intusschen heeft de winst van de indigo, op die wijze verkregen, aanzienlijk bijgedragen tot vergrooting van het batig

slot, dat Nederland in zijn schatkist ontving.

Ten aanzien dezer kultuur valt nog aan te teekenen, dat de ruim 700 fabrieken, die er toe vereischt werden, geheel om *niet* door de bevolking zijn gebouwd en de bouwmaterialen om niet of tegen eene vergoeding van slechts 30 of 40% der werkelijke waarde moesten geleverd worden en de verschillende berijbare wegen naar al die fabrieken om niet zijn aangelegd en onderhouden.

Bij vergelijking met de grondslagen door Van den Bosch gelegd, zal men wel inzien, dat de toepassing en uitvoering geheel met zijne denkbeelden en bedoelingen in strijd zijn. Hij beoogde niet alleen de inlanders aan geregelden kultuurarbeid te gewennen in het voordeel van het Gouvernement, maar tevens om ook hen welvarender te maken, door de teelt van kostbaarder voortbrengselen op hunnen vruchtbaren grond. Het genot dier voordeelen, meende hij, zou den lust tot den arbeid bij hen opwekken en onderhouden, wanneer aan zijne voorschriften, met gematigdheid, billijk en regtvaardig jegens den inlander werd voldaan. 'Beter,' zeide hij, 'geene produktie, dan die met krenking der pligten, die wij aan de bevolking verschuldigd zijn, te verkrijgen.' En toch vonden deze beginselen bij vele gemoedelijke ambtenaren van den hoogsten rang ernstige tegenspraak en zelfs tegenstand, wegens de uitgebreide magt die daarbij aan ambtenaren en inlandsche hoofden moest verleend worden, om over de middelen en de werkkrachten der bevolking te beschikken, waarvan zij voorspelden, dat een schromelijk misbruik zou gemaakt worden: eene voorspelling, die ongelukkig maar al te zeer is vervuld geworden. De toepassing der beginselen van Van den Bosch is geheel anders geweest dan hij bedoelde, en treurig waren al dadelijk de gevolgen.

In een rapport van den inspecteur Vitalis - geen *Freetrader* dus - aan het Gouvernement, leest men: 'was het hier de plaats, ik zoude een treffend en zielroerend, doch getrouw en waarachtig tafereel kunnen ophangen van den staat van armoede en ellende, die men zich niet zou kunnen verbeelden, dat op het vruchtbaarste gedeelte des aardbodems, op het graanrijk Java kan bestaan, doch dit behoort niet tot mijn bestek, te minder dewijl de staat van zaken, dien ik zal mededeelen, de ondubbelzinnigste bewijzen daarvan met zich draagt.

Het regentschap *Soekapoera* heeft drie indigo-fabrieken, er zijn 1022 huisgezinnen voor de verschillende werkzaamheden bestemd, zij leveren dagelijks 50 man aan de fabriek, 80 karrenvoerders en 120 voor het beplanten en onderhouden van 200 morgen grond. Ieder gezin van 5 zielen verdiende met de buffels, die het voor dien arbeid moest leveren, 2½ cent per dag. De kampongs (dorpen), die bij de fabriek werkzaam zijn, liggen van 1 tot op 64 palen afstands (1 paal is 20 minuten gaans). De weg loopt door een woest en bergachtig terrein, doorsneden van kreken en rivieren, die in den regentijd de communicatie afbreken, zoo zelfs, dat de planters bij de zwelling van deze en gene rivier zich twee of drie dagen aan hare boorden moeten leggen, en alsdan 10 tot 15 dagen behoeven om naar het werk te gaan, of naar hunne haardsteden terug te keeren. Men ontmoet dan ook op den weg en in de tuinen geene menschen, het zijn wandelende geraamten, die zich met moeite voortslepen van de eene plaats naar de andere, en

maar al te dikwijls bezwijken. De Regent heeft mij verzekerd, dat sommigen onder hen, die in zulk eenen uitgeputten staat verkeeren, een oogenblik na het gebruik van spijs, die aan hen, welke in de tuinen werken, als *voorschot* op hunnen arbeid wordt gegeven, plotseling overlijden. Ware ik hiervan geen getuige geweest, ik zou huiverig zijn zulk een berigt bekend te maken. Doch de waarheid is mij maar al te zeer gebleken. Men vindt deze slagtoffers zelfs op de wegen die van *Tassik-Malayo* tot *Garoet*, *Ardjawinangan* en *Galo* leiden. Dáár gaat men hen zelfs onopgemerkt voorbij. Wat zal het lot dan zijn van hen, die op de ongebaande wegen en onbezochte voetpaden bezwijken? De sterfte is dan ook buitengewoon.'

Dit verslag werd den 14^{den} April 1835 aan den Gouverneur-Generaal ingediend en had het gelukkig gevolg, dat deze kultuur in het regentschap *Soekapoera* werd ingetrokken, doch op het overige Java is zij in meer of mindere, uitgebreidheid blijven bestaan, en heeft in meer dan ééne residentie (*Cheribon*, *Pecalongan*, *Bagelen* enz.) dezelfde ellende veroorzaakt. In 1860 bestonden er nog slechts 273 fabrieken, van de 700 bij den aanvang (18 34/40), waarvoor 103,214 huisgezinnen (ruim 500.000 zielen) waren in dienst gesteld, die per gezin van 5 hoofden *f* 9 en 4 centen in het jaar = 19 centen per week verdienden!

De verslaggever van het officieële rapport van den heer Vitalis voegde in 1850 daarbij: 'zoodanig was de aanvang van het stelsel, dat de bevolking achttien jaren lang heeft gekweld! Zulke proeven werden genomen, en zoo veel jammer en onheil hebben die proeven gesticht! En wat toen geschiedde, was nog slechts een voorspel van hetgeen later op andere plaatsen gebeurde, nog slechts een begin van de ellende, die tot op dit oogenblik menig gedeelte van Java teistert. Die *auri sacra fames* heeft al wat jammeren geteeld. Wanneer zal er een einde aan komen?'

Een ander ooggetuige en verslaggever zegt: 'In de residentie *Cheribon* zijn de wegen, te zamen gerekend, 600 palen of 200 uren gaans lang; ze bezit bovendien 600 waterleidingen, 400 wachthuizen, 500 bruggen, eene menigte posthuizen. Dit alles moet door de inlanders gratis, bij wege van heerendiensten onderhouden worden, waartoe dagelijks 6000 man gevorderd wordt. Rekent men het dagloon, dat die menschen met anderen productieven arbeid zouden kunnen verdienen op 20 centen, dan maakt dat in één jaar de kapitale som van ruim 3½ millioen guldens, dat die lieden derven, of in den vorm van heerendiensten opbrengen. De heer van den Br., die er in 1848 een suikerfabriek oprigtte, verhaalde, dat de toestand der bevolking zoo beklagenswaardig was, dat hij in de naastbij gelegen 6 of 7 dorpen, geen pond rijst te koop kon krijgen, de menschen stierven van den honger, ouders boden hunne kinderen voor tien duiten te koop aan. Reeds vroeger hadden zij, om de landrenten te voldoen, hunne buffels moeten opofferen, die de hoofden tegen de helft van de waarde in betaling aannamen. Drie jaren te voren had het Gouvernement eene licentie verleend aan twee gunstelingen, om een rijst-pelmolen op te rigten. De inlanders waren verpligt om hun rijst (padie) tegen 85 duiten de pikol aan de eigenaren van dien pelmolen te leveren. De molenaars maalden echter niet. Maar toen er honger en gebrek in het land was, hadden zij de edelmoedigheid die

zelfde padie weder aan de bevolking te geven tegen *f* 3 of *f* 4 de pikol.'

Onlangs heeft men met ophef aangekondigd, dat door twee of drie particuliere ondernemers, vrije industriëlen, misbruik werd gemaakt van den invloed der inlandsche hoofden, om de bevolking te benadeelen, ten voordeele hunner ondernemingen, men heeft dat '*de schandalen van den zoogenaamden vrijen arbeid*' genoemd, die daarom niets dan mystificatie zou wezen en niet geduld moest worden in het belang der goede Javanen. Maar met welken naam moet men dan de handeling dier rijstpelmolenaars bestempelen, die zulk een verschrikkelijk gebruik maakten van den honger der bevolking? Dat waren toch kontraktanten met het Gouvernement, die van hun vreeselijk bedrijf geen afstand wilden doen, dan tegen eene hoogst aanzienlijke schadevergoeding, hun in gelde uit 's lands kas verstrekt. Wat zal men dan zeggen van die tabaks-kontraktanten met het Gouvernement, Br... en Ba... die de bevolking op de gruwelijkste wijze knevelden en mishandelden! Konden ze b.v. niet genoeg en goedkoop pisangbladen bekomen om hunne tabak in te pakken, dan lieten ze die met geweld halen door hunne huurlingen, die zich zelfs niet ontzagen om met de bladeren tevens baldadig de boomen om te kappen waarvan de dorpelingen voor een deel moesten leven.

Wat zal men zeggen, wanneer een ambtenaar de stalen Chineesche pannen, die niet meer dan *f* 20 en *f* 25 kosten, aan de arme indigo-planters levert en ze tegen *f* 300 en *f* 400 in rekening brengt, aan de ongelukkigen die maar 2 of 3 centen per dag kunnen verdienen. Van andere even stuitende officieële knevelarijen in menigte, die bij een behoorlijk onpartijdig onderzoek aan het licht zullen komen, spreken we niet. Indien het echter, zoo als men voorgeeft, om het belang der Javanen, of slechts om zuivere *logica* te doen ware, dan zou men althans in de eerste plaats een stelsel niet geduld moeten hebben, dat onder begunstiging van het beschermend gezag, de Javanen op die wijze kon uitmergelen door zijne ambtenaren en inlandsche hoofden: waarin wel sedert 1852 ten gevolge der publiciteit, groote verbeteringen zijn gebragt, doch waaromtrent nog veel te zuiveren valt.

Nog een ander verslaggever - de Heer Merkus, lid van den raad van Neêrlands Indië - verhaalt, onder veel meer, dat het hart met weemoed vervult: 'in sommige districten was de bevolking geheele maanden bezig met bearbeiding der indigo-velden zonder daarvoor *eenig loon* te ontvangen, en er werden dorpen aangetroffen in het district *Sincpoer*, welke zeven maanden onafgebroken met dien arbeid zijn bezig geweest, *in hun eigen voeding hebben moeten voorzien*, *en bij hun te huiskomst hun rijstgewas vernietigd vonden*, *door gebrek aan oppassing.* In dit zelfde district zijn gedurende vijf maanden 5000 menschen, met 3000 buffels bezig geweest, om de gronden te ontginnen voor de fabriek van *Drandang*, en toen die arbeid verrigt was, waren er geen indigo-stekken en slechts een weinig zaad, om die ontgonnen velden te beplanten. Na twee en drie maanden, toen het pas ontgonnen terrein geheel en al wederom met *alang alang* (een soort wild gras dat 6-8 voeten hoog wordt) overdekt was, ontving men indigo-zaad van Batavia, en de geheele bevolking tot zelfs vrouwen en

kinderen werden verpligt den arbeid op nieuw te beginnen, alvorens de indigo te kunnen zaaijen.

Waar de sonverein planter en koopman tevens is, daar kent de dwang geen grens, daar wordt alles aan het eigenbelang opgeofferd, en zelfs geene beginselen van menschelijkheid worden ten laatste geëerbiedigd: want alles is aan zijne berekeningen, baatzucht en speculatie ondergeschikt. Ook hier is zulks bewaarheid: want de voorbeelden zijn *menigvuldig*, dat hoog zwangere vrouwen onder den zwaren arbeid in de indigovelden, hare kinderen ter wereld bragten, of dat vastgestelde huwelijken aldaar zijn voltrokken geworden, dewijl het aan niemand was toegestaan, huiswaarts te gaan. Het was tot een volksspreekwoord beworden: *Penganten*[*)] *di tarum*[†)] *boenting*[§)] *di tarum*, *anak*[**)] *di tarum.*

Maar wat nood? 'Allen zijn - zoo spreekt de heer Van Rhemen van Rhemenshuizen in de Eerste Kamer op 27 December 1862: - 'Allen zijn, eigenbelang ter zijde stellende, met *Christelijke liefde* voor den Javaan vervuld.... Ik resumeer mijne oppositie in twee woorden.... mijn hoofddenkbeeld is kultuurstelsel, *gedwongen arbeid!!*'

Nu de notabelsten des lands van zulk een edelen geest doordrongen zijn, kan men gerust 's Hemels zegen inwachten.

'Toen de ramp van de bevolking ten top was gestegen, kwam er van hooger hand bevel, om aan iederen werkman daags *een cent* te betalen, en de Gouverneur-Generaal zeide toen met veel zelfvoldoening, dat niemand tot de indigo-kultuur werd gebezigd dan tegen betalingl!'

De inlandsche hoofden beklaagden zich dan ook luide; en het inlandsche districtshoofd van *Simpoer* zeide onder anderen bij zijn officieël rapport: "voor het Gouvernement is van deze cultuur niets dan moeijelijkheden te wachten, terwijl de bevolking zwaar wordt gedrukt, en haar een last boven hare krachten is opgelegd, waardoor zij geheel zal te gronde gaan[*)]." Uit dit eene district, zijn 3400 vrije menschen gevlugt om zich aan die slavendienst te onttrekken.

'Verscheidene districten hebben geweigerd daaraan verder deel te nemen.' 'Wij hebben drie jaren lang,' zeggen de hoofden in hunne officiele rapporten van September 1833, namens hunne ondergeschikten sprekende, 'voor het Gouvernement zonder morren indigo geplant, doch er kwam weinig of niets van, dan eens ter oorzake van de regens en dan eens uit hoofde van het heldere weêr.

*) Bruid.
†) Indigo- indigo-veld.
§) Zwanger worden.
**) Kind.
*) Ook deze voorspelling is ongelukkig niet ijdel geweest: onbeschrijfelijk, en nog niet ten volle bekend, is de ellende geweest, door de overdrijving van deze kultuur en van den verderen gedwongen arbeid, die zoo slecht betaald werd, in de jaren 1845-1850 veroorzaakt. Honderd duizenden zijn van honger en gebrek omgekomen. De Gouverneur-Generaal Rochussen vond zich er door genoopt om de indigo-kultuur voor de helft in te trekken. Als minister gaf hij het Indisch bestuur in overweging om deze kultuur geheel in te trekken, waarbij een gezin in 1860 ook maar *f* 9 voor een jaar arbeid had verdiend. En nu deze regering in 1863 daaraan gevolg wil geven, petitioneert men. De Amsterdamsche en Rotterdamsche handelaren kunnen de Indigo niet missen, hun handel zou te gronde gaan. Die heilzame kultuur, tegen 3 cents arbeidsloon, moet vooral in stand gehouden worden, al moesten de Javanen ook..... Wat is natuurlijker wanneer er gekozen moet worden? - De handel heeft die verfstof noodig!!

Thans zijn *wij*, *met* de bevolking *uitgeput* en ten einde van allen raad, om de indigo te doen slagen. Wij verzoeken, dat het Gouvernement onze omstandigheden in aanmerking gelieve te nemen, en smeeken derhalve dat wij van de indigo-kultuur mogen *verlost* worden, en dat ons ander werk moge opgelegd worden, *zoo veel wij slechts kunnen torschen.*'

'Dit is de taal welke eene bevolking voert, die altijd onder het slaafsche juk gezwoegd heeft; van eene bevolking welke sedert de laatste jaren mishandeld en uitgeput is, en die evenwel met zachtheid wederom tot de indigo-kultuur is terug gebragt en gedweê haren hals gekromd heeft, toen de directeur der kultures op hooger last haar andermaal het harde juk op de schouders legde*).'

Het bovenstaande is getrokken uit den 'Blik op het Bestuur van Nederlandsch Indië in 1835' - toen er nog geen zweem van koloniale oppositie bestond - uitgegeven bij K. van Hulst, te Kampen.

De naam des schrijvers van dit boekske, dat zooveel sensatie maakte, was echter niet bekend. Het Gouvernement liet dadelijk een onderzoek instellen naar den persoon die zich aan de misdaad schuldig had gemaakt, zulke dingen uit de binnenlanden van Java wereldkundig te maken; van de ambtenaren werd een zuiveringseed gevorderd, waarop de Heer Mr. P. Merkus, later Gouverneur-Generaal, zich als schrijver deed kennen; hij heeft zijne cordaatheid met het ontslag uit zijne hooge betrekking moeten boeten, eene straf die ook reeds op een paar residenten was toegepast, die te gemoedelijk en te menschlievend waren, om aan het nieuwe zegenrijke stelsel de krachtige hand te leenen die er toe vereischt werd.

Met deze voorbeelden voor oogen, verminderde de weerstand der ambtenaren tegen het nieuwe stelsel; de strengheid door het Gouvernement toegepast droeg de gewenschte vruchten; men onderwierp zich en zweeg: 15 jaren gingen voorbij waarin men wel de scheepsladingen koffij en suiker, indigo en tabak in de Nederlandsche havens zag binnenkomen, doch van den kommer en de ellende die ze veroorzaakt hadden aan de producenten, van de zuchten en tranen die er aan kleefden, vernam men weinig of niets, en toch werden die planters van jaar tot jaar armer, zij vergingen eindelijk van den honger die hen met vrouwen en kinderen wegmaaide: doch de contractanten met het Gouvernement voeren er wèl bij en de ambtenaren genoten de kultuur-procenten, die al hooger stegen, naar mate zij de bevolking meer en zwaarder arbeid oplegden, waaraan de inlandsche hoofden, die door de kultuur-procenten ruim gebaat werden, ijverig deel namen. Hoe meer produkten er werden geleverd, des te hooger waren de ambtelijke verdiensten en de aanspraken op bevordering. Maar het Nederlandsche Gouvernement schoot er jaarlijks millioenen bij te kort, waarin het een tijd lang voorzag, door onderhandsche leeningen bij de Handelmaatschappij, waarvoor de oogst der volgende jaren werd verpand; doch dit kon niet altijd duren. Een huisvader die jaar op jaar meer verteert dan zijne inkomsten bedragen of jaar op jaar zijne speculatiën, die volgens berekening winst moesten opleveren, in verliezen ziet ver-

*) Met ongeloofelijk geduld heeft deze bevolking tot 1857 dezen arbeid getorscht, waarbij zij niets meer verdiende dan *f* 2½ à *f* 3 voor een geheel jaar arbeid per gezin.

keeren, en er evenwel niet tijdig afstand van weet te doen, zal zich te gronde rigten. Den Staat die zoo handelt wacht hetzelfde lot. In stede van aanzienlijke winsten, zoo als men berekend had dat de producten voor het Gouvernement geteeld zouden opleveren, beliep men aanzienlijke verliezen tot een bedrag van ruim 70 millioen guldens, van 1840-1854. Want om den druk van den gedwongen arbeid niet al te ondragelijk te maken, zag men zich verpligt de belastingen, die de Javanen *in geld* pleegden op te brengen, te verminderen, in eenige evenredigheid althans met de zooveel zwaarder belasting in arbeid hun opgelegd; doch uit de boeken, noch in de gevoerde administratie, zoo als ze aan het oordeel der Tweede Kamer werd onderworpen, kan dat blijken, dewijl men de werkelijke souvereine staats-inkomsten met de voor- en nadeelen van het kultuurstelsel en het handelsmonopolie zoo dooreen had gemengd, dat alleen de deskundige ze van een wist te scheiden om te kunnen weten of de Souverein als planter en koopman goede of slechte zaken deed. Op die wijze mogt het gelukken het feit verborgen te houden: dat de Indische belastingen strekten, om de verliezen te dekken welke jaar op jaar door het Gouvernement geleden werden bij het verkoopen van suiker, indigo en tabak, op de Nederlandsche markt.

Om in deze verliezen te voorzien nam de regering jaarlijks meer voorschot bij de Handelmaatschappij, op voorwaarden en tegen concessiën die gebleken zijn zeer nadeelig voor den Staat te wezen; doch dat tijdelijk middel om in den dringenden geldnood te voorzien had in 1839 zulk een cijfer bereikt, dat de minister van Koloniën Van den Bosch zich verpligt zag eene leening aan de vertegenwoordigers voor te stellen, ten einde de gemaakte schuld bij de Handelmaatschappij te voldoen en daarmede weêr de vrije beschikking te krijgen over de Gouvernements-produkten. Met dat voorstel van wet ging er echter een licht op in de Tweede Kamer, het ongeschokt vertrouwen in het koloniaal regeringsbeleid begon te wankelen. De projectwet lokte discussiën uit, men verlangde ophelderingen nopens het O.I. finantiëel beheer, de wet werd afgestemd en de heer Van den Bosch stelde zijne portefeuille ter beschikking van den Koning. Dit laatste bleek in de gevolgen eene ramp voor de ontwikkeling van Indië te zijn geweest. Kort daarna verscheen er een brochure, waarvan de heer Van den Bosch later erkende de schrijver te zijn, waaruit bleek dat hij een even groot plan als in 1830 ontworpen en met den Koning besproken had, om de particuliere kapitalen en de vrije industrie voor de exploitatie van Java te hulp te roepen. Aan partikulieren wilde hij de koffij-tuinen op lange termijnen verhuren, met de vrijheid, om ze te verbeteren en zoo veel mogelijk uit te breiden, waarvan het zeker te wachten gevolg zou zijn geweest, dat Java op dit oogenblik in plaats van één millioen ten minste twee millioen pikols koffij aan de markt zou brengen, waardoor het batig slot zeker de helft meer dan het tegenwoordige zou bedragen, dat we nu alleen aan de hoogere prijzen en geenszins aan de meerdere uitbreiding der kultuur te danken hebben, die gelijk men weet, gedurende de laatste 20 jaren geheel stationair is gebleven, niettegenstaande de bevolking met 4 millioen zielen in dat tijdvak is toegenomen; niette-

genstaande er nog eenige millioenen bunders vruchtbaren grond woest en onbereid liggen, ter wier ontginning die overvloed van arbeidskrachten met vrucht en aanzienlijk voordeel zou kunnen aangewend worden, waartoe het kultuurstelsel blijkt onmagtig te zijn of dit althans niet met goed gevolg weet te doen. Wel worden er jaarlijks eenige millioenen koffijboomen bij geplant tot groot bezwaar voor de bevolking, doch gedwongen arbeid maakt ze niet vruchtbaar!

In 1843 waren er 224.700.000 koffijboomen die 1.025104 pikols koffij opleverden.

In 1860 (laatste regeringsverslag) waren er 218.600.000 boomen waarvan de oogst 988.636 pikols bedroeg: er valt dus geen vooruitgang of vermeerdering van produkt op te merken, zoodat de vraag rijst, of het niet nog heden raadzaam en hoogst voordeelig zou wezen, om aan het plan van den graaf Van den Bosch gevolg te geven. Moest het bezadigd oordeel, het koele verstand deze vraag beantwoorden, dan zou ze spoedig beslist zijn, doch bij de kunstmatig opgewonden *agitatie* die men onlangs heeft weten te bewerken, om eene panique tegen de vrije industrie op te wekken, schijnt men oor en oog gesloten te hebben voor de stem van het algemeen belang en ze slechts geopend te houden voor de jammerklagten van hen die bij zulk eene verandering zooveel aan voordeel, gezag en invloed zouden verliezen. Laat ons hopen dat de natie niet lang op den dwaalweg blijve voortgaan en dat spoedig de rede haar gezag zal hernemen!

De heer J.C. Baud, als minister van Koloniën opgetreden, betoonde zich al dadelijk vijandig gezind tegen de latere inzigten en plannen van zijn ambtsvoorganger, ten aanzien der vrije ondernemingen en het partikuliere kapitaal. Hij scherpte der Indische regering in, dat de nood van het moederland uitbreiding van den gedwongen arbeid en verhooging van de geldelijke opbrengsten vorderde.

De Gouverneur-Generaal zal, zoo luidde zijne suppletoire instructie, 'door*gepaste* (?) middelen, medewerken tot *gestadige* vermeerdering van het beschikbaar voordeelig slot, ten behoeve van het moederland.' - 'Hij zal de voorstellen strekkende tot vermeerdering der uitgaven, zoo dezelve op geene *onvermijdelijke* noodzakelijkheid steunen, beschouwen als onvatbaar voor inwilliging of ondersteuning'!!

Volgens deze instructie moest in Indië alles blijven zoo als het was, aan verbetering van iets, aan verligting van de zware lasten die op het volk drukten viel niet te denken, herstelling van het gebrekkige, er kon niets aan gedaan worden; alleen wat onvermijdelijk op instorten stond, of in puin dreigde te vervallen, mogt in aanmerking komen, om er iets aan te koste te leggen, want er moest geld, veel geld wezen voor de kwistige moeder, die al vast van hare kinderen *vrijwillig* eene leening van 127 millioen guldens eischte (1844), om de verkeerd bestuurde huishouding van het, voor de deur staande, staatsbankroet te redden, waaromtrent de berucht geworden Staat A. en B. eenige inlichtingen bevatte, die het eerlijk Nederlandsch gemoed gevoelig schokten en griefden. De hoogleeraar Ackersdijk schreef: 'De Regering deed, wat zij in hare onderdanen straft', en evenwel bleef men deze conservatieve regering nog eenige jaren steunen, tot er in 1848, zoo als reeds gezegd is, alweêr een deficit van acht millioen, ten gevolge van het kultuur

stelsel en het handelsmonopolie bij den verkoop der produkten, was ontstaan; niettegenstaande de suppletoire instructie, om de Javanen nog meer uit te persen, hare werking had gedaan. Krachtig was er de hand aan gelegd. Nog méér graanakkers waren den inlander ontnomen, nog méér Javanen werden er geprest, om de indigo-velden te bearbeiden tegen een loon van 4 of 5 centen per dag, en aan de vestingen te gaan werken op 30 en 40 uren afstands; nog hooger werden de belastingen opgevoerd tot het ondragelijke toe*) want er moest veel geld wezen voor het moederland. Nog gevoeliger werden de willekeurige beschikkingen der ambtenaren (aangeprikkeld door het voordeel der kultuur-procenten), over den eigendom en de werkkrachten der bevolking. Nog drukkender en uitgebreider werden de vexatiën der inlandsche hoofden. En het volk, dat geen tijd meer had, om zijne rijstvelden behoorlijk te bewerken, oogstte slechts de helft of twee derde van het voor zijne voeding benoodigde graan. Om aan de immer hooger stijgende eischen van den fiscus te voldoen, verkocht het van jaar tot jaar zijne kleinodiën, kleederen, buffels, landbouwgereedschappen en al wat eenige waarde had, en toen het eindelijk niets meer bezat om voor voedsel in te ruilen, verkocht het zijne kinderen voor 10 duiten of eenige ponden rijst, en de ouders, die niet zoo gelukkig waren zulk een koop te kunnen sluiten, wierpen het van honger schreijende kroost in de rivier, om de ondragelijke jammerkreten niet langer te hooren, en als die kinderen zóó bezorgd waren, dan legden ook de ouders zich aan den zoom der rivier, om door den stroom meêgevoerd te worden. Het is een goed, geduldig volk, en wij ‘allen, zegt de heer Van Rhemen van Rhemenshuizen, zijn met *Christelijke liefde* voor den Javaan vervuld, mijn hoofddenkbeeld is kultuurstelsel en gedwongen arbeid.’ Dat heeft de goede Meester zoo voorgeschreven, daartoe zijn de Javanen verordineerd. Want het moederland moet geld, veel geld hebben!

(*Wordt vervolgd.*)

*) De landrente van *f* 7.181.693 in 1839
tot *f* 10.495.080 in 1848.
De verpachte middelen van *f* 9.351.200 in 1839
tot *f* 12.755.520 in 1846.

Letterkunde.

De studie van 't Grieksch gemakkelijker gemaakt.

Grieksche oefeningen voor eerstbeginnenden door Fr. Dübner, vrij bewerkt door D^{r}. F. van Cappelle, rector der Latijnsche school te Doetinchem. Te Amsterdam, bij H.A. van Helden. 1863.

Ieder, die zich met het onderwijzen der Grieksche taal heeft bezig gehouden, zal, met mij, gaarne erkennen, dat er nog steeds groote behoefte bestaat aan een goed themaboek. De themata van Bosscha zijn goed, maar herhalen de oefeningen op elken regel der grammatica te zeldzaam en te veel verspreid, zoodat de leerling niet genoeg opmerkzaam wordt gemaakt op zwarigheden en uitzonderingen. De themata van Keyzer winnen, ja, de moeite uit om de jongens schriftelijk declinatiën en conjugatiën te laten maken, (ik spreek vooral over het etymologische gedeelte van beide werken); maar of dit voordeel kan opwegen tegen het niet alleen slechte, maar vaak niet te begrijpen Hollandsch, waarin ze zijn opgesteld, verdient rijpelijk overweging. Eindelijk de themata van D^{r}. van den Es zijn uitmuntend, - mits men de jongens niet gelijktijdig het lees- en vertaalboek van Kreenen en Van der Kloes er bij laat gebruiken. Dan toch zal 't zeer vaak gebeuren, dat de onderwijzer in opgeruimde stemming komt over de fraaije Grieksche volzinnen, die zijne leerlingen leveren, terwijl hem later de teleurstelling wacht van te bemerken, dat het goede geheugen der jeugdige delinquenten hen zeer handig denzelfden volzin in genoemd leesboek deed vinden.

Ook van goede Grieksche vertaal- of zoogenaamde *lees*boeken (menig jongen zal bij 't zure partes maken van onzamenhangende zinnen nog al wat tegen den laatsten naam in te brengen hebben) bestaat geen overvloed. De zinnen van het door Kreenen en Van der Kloes bewerkte boekje lijden meestal aan zoo groote syntaktische moeijelijkheden, dat de leerling ontmoedigd wordt. Het onlangs door Dr. Kan te Groningen uitgegeven werkje van Dr. Gottschick schijnt zeer aanbevelenswaardig. Dit is dan ook

het eenige wezenlijk bruikbare, zoodat er nog wel terrein zal overblijven voor den concurrent, dien wij hier aankondigen.

Cappelle's, of liever Dübner's boek heeft het voordeel tevens vertaalboek (dit is toch de eenmaal aangenomen naam voor overzettingen uit het Grieksch in 't Hollandsch) en thema-boek te zijn.

Dit voordeel zou vrij gering mogen heeten, als het eenige gevolg er van was, dat de ouders nu voortaan één boek in plaats van twee behoeven te betalen en de leerling 's morgens met minder vracht onder den arm naar school kan gaan. Neen, het voordeel, voortvloeijende uit het verband tusschen vertaling en thema is gewigtiger.

Ieder toch zal 't met mij eens zijn, dat bij het aanleeren van de eerste beginselen eener taal de kennis der vormen van declinatiën en conjugatiën hoofdzaak is, maar dat men zich ook wel degelijk moet toeleggen om den leerling tevens eene goede *copia verborum* in 't hoofd te werken. Dit laatste doel tracht men gewoonlijk te bereiken door den leerling de gecorrigeerde thema te laten van buiten leeren; door de vertalingen te repeteren; beter nog door eene gemaakte vertaling uit het Grieksch in 't Hollandsch op nieuw mondeling of schriftelijk weder in 't Grieksch te laten overzetten; 't slechtst door Grieksche woorden te laten opzeggen. Dit boekje doet het best van alles: zooals wij dat ook toegepast vinden in Kühners Latijnsche en Grieksche methode, wordt de thema eene rationele, niet eene enkel als oefening voor 't geheugen dienende, weder-overzetting der vertaling. Dezelfde woorden, die in de vertaling gebruikt waren, keeren in de thema terug, maar tot andere zinnen verbonden. Zoo doende krijgt het geheugen niets te verrigten, of 't verstand heeft er deel aan.

Verder is Dr. Cappelle's boekje bestemd om bij de beste der tegenwoordig gebruikte grammatica's tot oefeningen te dienen. Bijzonderen lof verdient de grondige wijze, waarop de declinatiën behandeld zijn. Ook een in andere leerboeken vaak veronachtzaamd punt, de regte beteekenis der pronomina, zal voor den leerling, als hij deze oefeningen heeft doorgewerkt, wel geene zwarigheden meer opleveren. Bij de verba, vooral bij de onregelmatige, is eene verstandige verdeeling in klassen gemaakt, iets waardoor de grammatica van prof. Francken zich ook zoo bijzonder aanbeveelt. Alleen hadden wij gewenscht, dat er bij de verba op *μι* wat meer gelet ware op iets, dat bij den leerling, als hij er niet zeer nadrukkelijk aandachtig op wordt gemaakt, tot vele verwarring aanleiding geeft. Ik bedoel het verschil in beteekenis tusschen transitive en intransitive tijden van vele verba, vooral van □*στημι* en zijne composita. Dit punt komt mij voor niet nadrukkelijk genoeg, ja, bijna in 't geheel niet behandeld te zijn. Ook aan de beteekenissen der composita van □*ημι* en *τί*□*ημι* hadden wel eenige oefeningen gewijd mogen zijn. Zonder dat toch is het te verwachten, dat de discipel, bij den eersten auteur den besten, voor de beteekenis van composita, waarvan hij de zamenstellende deelen afzonderlijk zeer goed verstaat, het lexicon geen oogenblik uit de hand zal kunnen leggen.

Volgens ons oordeel is dus het boekje van Dr. van Cappelle ten hoogste aan te bevelen, - eene aanbeveling, die menigeen van mijne hand, en te regt, mis-

schien overbodig zal vinden, als hij in 't korte voorberigt bemerkt, dat Dr. Kappeijne van de Coppello, de rector van 't Amsterdamsche gymnasium, zich met het nazien der proeven heeft belast en dat zoodoende hij, de welbekende Graecus en paedagoog, zijn zegel van goedkeuring aan dit Grieksche schoolboek heeft gehecht.

Deventer.

A.J. VITRINGA.

Uit onze letterkundige schilderschool.

H.J. Schimmel, Sproken en Vertellingen. Nieuwe uitgave, 2 Deelen. Arnhem, D.A. Thieme. Guldens-Editie, No. 30 en 31.

De in deze twee deeltjes bij elkander gestelde novellen, tien in getal, zijn deels van zedekundigen, deels van historischen aard. *Een deugniet*, zoo heet eene anekdote uit de kinderjaren van den Admiraal de Ruyter. *Een zestiende eeuwer* is de geschiedenis van den Hoornschen schipper Pieter Pikmans, die op de Iersche kust met goed gevolg Spaansche pistoletten visschen ging en dit welverworven kapitaal naderhand in de dijken van de Beemster stak. *Een voetval* is de voetval van de Weduwe Oldenbarnevelt, aan Prins Maurits genade vragend voor haar oudsten zoon Reinier. *Eene Secrete Resolutie* vergunt den lezer een blik in eene vergadering der Staten van Holland, ten jare 1664, en doet hem versteld staan over de stoutheid van Jan de Witt. *Een bijzonder onderhoud* eindelijk - want deze is van de historische schetsen de laatste - is een trek uit de politiek van Willem III en leert hoe aan den geknakten stengel van Hollands fierheid sommige der onvergankelijkste lauweren van Engelands Oranjekoning gewassen zijn.

Tusschen dit vijftal tafereeltjes uit de vaderlandsche geschiedenis in, zijn, meest om en om, een vijftal stukjes *moralischen Inhalts* gevlochten. *Oud en Jong* opent de rij en predikt verzoening tusschen de handwerkslieden van heden en de handwerkslieden van gisteren. *Krijn*, *de veerschipper*, eenmaal burgemeester van Zanten, verkondigt onwillekeurig den lof der nederigheid en toont ons - hetgeen sommige viervoetige dieren in de West-Indische bosschen toonen, wanneer zij, als Krijn, wat hoog in de boomen klimmen. *De hut op de heide* is de geschiedenis van een verloren zoon, evenals *Een alledaagsch geval* die van eene verloren dochter is; twee grepen in het zondaarsleven, twee leerredenen bijna over staan en vallen. *Een verwelkte knop* voltooit het vijftal en is de schildering van het kwijnend leven en den vroegen dood eens jongelings uit de volksklasse, met een heimwee naar hooger leven en met eene teleurgestelde liefde.

Deze korte inhoudsopgaaf moge den lezer aansporen om nader kennis te maken met den dubbelen bundel, die overigens in de loffelijke Guldens-Editie volkomen op zijne plaats is en waaruit men het talent van den heer Schimmel van

eene belangwekkende, hoewel niet van zijne breedste zijde leert liefhebben en waarderen. Het mededeelen van enkele proeven uit de zijns inziens best geslaagde deelen der verzameling stelt de lofredenaar uit totdat hij als aankondiger zijnen pligt zal hebben volbragt door het in het midden brengen van sommige bedenkingen, half van aesthetischen, half van taalkundigen aard.

Om aanstonds tot de zaak te komen, de heer Schimmel veroorlooft zich nu en dan uitdrukkingen en zegswijzen waarmede de nederlandsche spraakleer, naar het ons toeschijnt, bezwaarlijk vrede hebben kan. Blz. 17 van het 1ste deel lezen wij: 'De knaap verbleekte een oogenblik. Waarom gaat de lummel niet heen? riep hij half luid, het oog op Lammert slaande, die hem lachend aanzag. Moeder verdroot het bijzijn van dezen en duwde hem dan ook eenigszins ruw toe: Dat hij heen kon gaan en de pap roeren voor zijn moeder, die zeker al op den uitkijk stond waar haar zoete jongen bleef. Dit scheen te werken, want Lammert toog heen.' Is het de vitlust die ons verzet doet aanteekenen tegen eene woordvoeging als deze: *Moeder verdroot het en duwde*? Doch reeds drie bladzijden verder ontmoeten wij dezelfde fout: 'Michiel zag den meester, die de strafoefening glimlachend had bijgewoond, door zijn tranen heen, zóo spotachtig, zóo uitdagend aan, dat Martinus Schrokkius all*en* lust tot vreugde verging en haastig afscheid nam met de verzekering dat er van dien jongen nooit iets kon komen.' Die vierde naamval 'allen' zal wel eene drukfout zijn; doch inderdaad, zoo ontuchtig is ons nederduitsch niet dat 'Martinus Schrokkius', na alvorens tot dativus te hebben gediend, tevens in eenen adem als nominativus op de koord zou mogen verschijnen. Dezelfde misslag wordt op blz. 164 van het 2de deel nog eens herhaald: 'Leentjen werd het erg benaauwd en zou in den stuurstoel zijn blijven staan.' Doch keeren wij tot het 1ste deel terug.

Blz 37. 'De toon van den jongen waarop hij dit zeide.' Onze lezers moeten weten dat 'hij' terug slaat op 'jongen.'

Blz. 41. 'De vaders tilden hunne zonen omhoog en wezen op den man, die, in het blinkende harnas, met den bevelhebberstaf in de hand, groetende in de sloep stond, *van wie* de driekleur uitwoei.' Er zijn termen, dunkt ons, om onder de woordekens *van wie* een streepje te plaatsen.

Blz. 52. 'Zij had niet veel verstand, maar juist zooveel als zij behoefde om Gerrits vrouw te wezen: meer of minder had beiden ongelukkig *doen zijn.*' Het werkwoord *maken* zou hier goede diensten hebben kunnen bewijzen.

Blz. 53. 'Zeker was het Geertjen bekend, wat er in Gerrits hart omging, en wist zij dat *het* een reden had, *waarom* hij zoo gestaâg het raam uitkeek.'

Blz. 64. 'De oude had juist zijn weigering willen gronden op *zijn weinig gebrek* aan hout.'

Blz. 91. 'De vete tegen den burgemeester was door diens dood *geslist.*'

Blz. 116. 'Zijn wensch scheen *niet spoedig* der vervulling *nabij.*'

Blz. 123. 'Een lange magere spiegel die van onder op twee knoppen, in den muur vastgedraaid, rustte en, schoon van boven door een koord bevestigd, nog al aanmerkelijk van den wand afweek, met dat gelukkig gevolg, dat moeder, zoo zij er zich in spiegelen wou, zich geheel

ten voeten uit, maar ook *verkort in de lengte*, weerkaatst zag.'

Blz. 137. 'Hij had *hem* beloofd meê naar de stad te zullen nemen.'

Blz. 138. 'De schitterende toekomst verblindde zijn oog, dat *niet reeds* zeer scherp zag.'

Blz, 162. 'Dientjen werd het hart week en vroeg.' Zie hierboven: 'Leentjen werd het erg benaauwd en zou in den stuurstoel zijn blijven staan.'

Blz. 174. 'Hij gevoelde pijn aan het hart en, hoe zonderling, zich *over* deze daad van Thijs nog meer gekwetst dan *over* het misdrijf, waarvan ze hem in oogenblikken van zwaarmoedigheid nog altijd verdacht.'

Blz. 188. 'Geesjen zocht door haar vaak kinderlijk gesnap de plooijen *op* moeders stroef *aanzijn* te doen verdwijnen.'

Blz. 195. 'Zij bevroedde, dat Geesjen haren arbeid zou willen verdubbelen, maar *dit* stuitte haar tegen de borst; *dit* mocht zij niet dulden en *dat* kon zij niet.'

Blz. 239. 'Een gesp, die - het mocht verwondering baren bij al den eenvoud, *welke aan bekrompenheid grensde* - van goud scheen te zijn.'

Blz. 246. 'Daarom nam hij zich voor, de hem opgelegde straffe te *zullen* dragen.'

Blz. 252. 'Op *een* nevelachtigen morgen van *een* schoonen herftsdag.'

Zijn deze aanhalingen voldoende om het beweren te staven dat de heer Schimmel, tot schade van zijne lezers en in mindering van hun genot, een gedeelte van zijne gaven, met name zijn aangeboren taalgevoel, braak laat liggen? Wij meenen van ja, en laten daarom het 2de deel met rust. Doch dit wil niet zeggen dat te gelijk hiermede ook reeds het einde van onze vrijmoedige bedenkingen zou gekomen zijn.

Wij beschuldigen den talentvollen auteur, in de tweede plaats, van zekere overhelling tot ultra-realismus. Mogt deze laatste uitdrukking kwalijk gekozen en daardoor min of meer onduidelijk zijn, de aan te voeren voorbeelden zullen onze eigenlijke meening in genoegzame mate ophelderen.

In het geestige stukje *Krijn de Veerschipper*, het geestigste van de tien, komt de volgende beschrijving voor: 'Op een goeden morgen ontving Krijn een zeer ongewoon bezoek. De burgemeester trad bij hem binnen - moeder Aaltjen - ze was zeker een twee honderd vijftig ponder, ongerekend het roode baai, dat ze in den vorm van een borstrok en onderbroek droeg, ter verdrijving van haar kwelduivel: de jicht-moeder Aaltjen schopte van verwondering haar stoof om, en liet het knijpertjen vallen, dat zij juist op haar neus had gezet om een pluim aan haar mans slaapmuts te zetten.' Eenige bladzijden verder vindt de lezer Krijn en Aaltje aan den maaltijd, smullend van een zootje sous- of waterbaars, een geschenk van Dries den kleêrmaker: 'Ze smaakten heerlijk en Krijn merkte aan, toen hij de laatste graat, door herhaalde schrapingen, uit zijn keel gedwongen had terug te keeren, niet zonder dat zijn neus onderscheidene kleurverwisselingen door de krachtsinspanning had ondergaan: "'t Is op alle manieren toch aardig van den snijer." Zijn wederhelft stemde dit toe, terwijl ze nog bezig was met de slobbering - zoo noemde ze de overgebleven koppen - na te kijken en uit te pluizen.' Hoe is het u te moede, lezer? Men gunde u een blik in Krijn's keelgat en onder Aaltje's rokken. Hem hoordet gij graten schrapen; haar zaagt gij vischkoppen napluizen.

Zijn jeneverneus wisselde van kleuren; ‘slobbering’ was het tijdverdrijf van haar, de tweehonderd vijftig ponder, met nog daarenboven al die scharlakenverwige wollen stof aan het lijf. Gij zaagt haar borstrok; gij aanschouwdet haar troisième. Gelijk Heinrich Heine ergens in zijne *Reisebilder* beweert ontdekt te hebben dat katoen de eigennaam van den weemoed is, zoo doet ons de heer Schimmel eene daarnaar zweemende definitie van zijn eigen letterkundig genre aan de hand. Uw naam, o realismus, is roode baai!

Een ander tafereeltje. ‘Het was op een zondag morgen, reeds ver in den zomer, en een van die ochtenden, die een heeten dag beloven, dat Geesjen zich aankleedde om naar de kerk te gaan. Het zielelijden had haar in de laatste weken zigtbaar doen vermageren, en zooals ze daar stond met haar nachtmuts op het nog ongekamde hoofd, de heupen nog niet bedekt met het dikke rokkenpaar, zou men medelijden hebben opgevat met de ziekelijke bleekte haars gelaats en de ongewone slankheid van hare gestalte.’ Medelijden? dit boezemt de beschrijving van den novellist ons niet in. Tegen Geesje's ‘nachtmuts’ kan niemand, indien gij wilt, bezwaar hebben. Wel zou een ochtendmutsje haar ruim zoo lief gestaan hebben, doch zij was een boerinnetje, juister gezegd eene veldarbeidster, en zulke arbeidsters dragen geene ochtendmutsjes. Bedenkelijker is ‘het dikke rokkenpaar.’ Zou Geesje er ingestapt zijn, of zou zij er het hoofd door heen gestoken hebben? Vermoedelijk het eerste; want de rokken waren dik, dat is te zeggen zwaar, en Geesje was zwak; zwak van zielelijden. Ook komt het er in den grond der zaak minder op aan hoe zij er in gekomen is: met het rationalismus van beneden naar boven, of met het supranaturalismus van boven naar beneden. Het realismus toch heeft geconstateerd dat zij ze niet aanhad, en dit is de hoofdzaak. Of liever, men vergeve ons deze erbarmelijke woordspeling, de hoofdzaak was ruig en verwilderd, en Geesje wordt aan den lezer voorgesteld ‘zoo als ze daar stond, met haar nachtmuts op het nog ongekamde hoofd.’ Staring plagt te zeggen: ‘Apollo scheert zijn baard’; en dit doet Apollo ook. Doch hij deed het nimmer in het openbaar; en voor zoo ver de Muzen naar zijnen raad geluisterd hebben, zijn er ook geene voorbeelden van dat zij zich ooit in de tegenwoordigheid des publieks hetzij papillotten hebben gezet, hetzij de haren hebben gereinigd.

Eenige trekken uit de geschiedenis van Leentje, het dienstmeisje wier geschiedenis de stof geleverd heeft tot *Een alledaagsch geval*, zullen in den geest van onzen lezer eene nog duidelijker voorstelling doen geboren worden van hetgeen wij bedoelen. ‘De jufvrouw (haar eerste dienst) was een “tang”, zooals Leentje op een somberen herfstmorgen hare goede moeder schreef: ze woû haar niet alle zondagen naar de kerk laten gaan en gaf haar niets dan zuur geworden klieken van binnen te eten, die ze niet lustte al had ze nog zoo'n honger gekregen van het eeuwige boenen en schrobben, van het glazen wasschen en luiers spoelen. Daarom had zij de dienst ook opgezeid.’ Iets later, wanneer Leentje eene andere dienst en daarenboven een minnaar gevonden heeft: ‘“Vermoerd!”’ zei de keukenmeid, terwijl zij haar mes in den aardappelenbak gooide, die op haar dikken buik was neêrgezet. Dat woord

was altoos een teeken van opkomende drift. Leentjen wou het onweêr bezweren en begon heel vertrouwelijk het een en ander van haar hartsgeheimen meê te deelen; ze paste er echter op om iets los te laten van den stand haars vrijers. ‘Hoe heet hij?’ vroeg de keukenmeid, die de ellebogen op haar schoot had gezet en, het hoofd daarop geleund, zat te luisteren. ‘Hannrie!’ zeî Leentjen blozend. ‘Jongens, jongens! als dat maar pluis is.... Pas jij op die Hannrie’, zeide de oude (de keukenmeid). ‘Wel nu kom ân.... Al de jongens zijn schelmen’, viel Griet (de werkmeid) in, die haar ontevredenheid terug gekregen had, nu Leentjens geheim was geopenbaard. ‘Zij van boven (de mevrouw) denkt er net zoo over.... Je mocht immers geen vrijer hebben.... Háar man is zeker dadelijk haar man geweest.’ ‘Och, ze meende 'tzoo kwaad niet’, merkte Leentjen aan. ‘Dat wil geen vrijer aan de deur hebben! Ik hoorde het wel, al zweeg ik ook. Zij zat ook zeker altijd op een kannepee met haar Kloris....’ Daar werd boven gescheld. Grietje holde den trap op en kwam weldra terug met de boodschap: ‘Klaar zetten.’ Zij kondigde het aan met een gezicht, waarop te lezen stond: Waarachtig, nooit geen rust! Er werd onder het eten bijna geen woord meer gesproken. De oude keukenmeid was even in het hoekjen geweest waar een klein apothekers fleschjen stond, en was met verergerde koû in het neus-topjen terug gekomen. Onder het eten zat zij te dutten, Griette geeuwen, en Leentjen te mijmeren en half te droomen van haar Henri.’ Iets later wederom bevinden wij ons in de trekschuit, varend van A. naar Z. en dan ook langs het dorp waar Leentje's moeder woonde: ‘Leentjen durfde in het eerst haar oogen niet opslaan en vond zich zoo verlaten, zoo alleen in het midden van de roef. Halverwege sloeg zij eindelijk haar blik rechts van haar af en bemerkte een jufvrouw met een Noord-Hollandsche kap. Zij kon weinig meer te zien krijgen dan twee knoesten valsch hair, die op de slapen van haar hoofd zaten, en de gouden oorijzers. Als zij haar vlak in het gezicht had gezien zou zij een teêr popjen hebben aangestaard: een blank gezichtjen met twee blozende koontjes, flaauwe oogen, fijnen neus en welbesneden mond. Het was een boerendochter uit het Over-IJsche, die nog zelden van haar dorp was geweest en dus ook met neêrgeslagen oogen aan een kous zat te breien en het zoo ingespannen deed, alsof zulk werk al de vermogens van haar geest vorderde. Daar naast zat haar moeder, die zeker hoog op de koten stond, want zittende stak ze al boven Wouter Piek (een niet ver van haar af gezeten veenboer) uit. Een geur van boter wasemde uit beiden. Moeder was zeker al verder in de wereld geweest en waagde het dan ook haar blikken verder te doen gaan, en ze van tijd tot tijd met een frons op het lage voorhoofd op haar buurman te vestigen: een marskramer in een verschoten kiel met bruin geroost gezicht, met handen zóo zwart, alsof er in zijn land nooit water was te krijgen geweest en haar telkens, bij het afwisschen van zijn druppels zweet, dwingende te denken aan den reuk van gerookt spek.... De overige ruimte werd ingenomen door boeren en koopluî van het platte land, die ter dege lieten merken dat zij óok betaalden, daar zij het hoogste gesprek voerden en de dikste smookwalmen uitbliezen.’ Ten slotte nog deze kleine episode, een onmiddellijk

vervolg van het voorafgaande: ‘Er was een oogenblik van stilte; het werd zelfs zoo stil, dat men de breinaalden van de Noord-Hollandsche schoone kon hooren knetteren en kletteren. Spoedig echter hernam de natuur hare regten en begon het vrouwelijk personeel, dat tot dusver niet dan fluisterend had gesproken, zich vrijer te gevoelen en de tong te roeren. “Ik wed dat Klaas (de verloofde van haar dochter) ons wacht”, zeî de Noord-Hollandsche moeder, terwijl zij met haar sneeuwwitten zakdoek de tippen van haar mond afveegde; waar nog eenige kruimels van de koek zaten, die zij samen druk hadden zitten eten.’

Hier bevindt zich de lezer en beoordeelaar in een moeijelijk parket. Zal hij prijzen of laken? afkeuren of bewonderen? Hij weet het niet. Althans, hij is met zijn oordeel niet aanstonds gereed. Het talent en de wansmaak zijn hier in zoodanige mate dooreen gevlochten, deugden en gebreken botsen zoo geweldig en zoo luide op elkander, er is zulk een ‘geknetter en gekletter’, niet slechts van breinaalden, maar ook van sieraden en van mismaaktheden, dat verbijstering er in het eerste oogenblik het onvermijdelijk gevolg van is. Die roef van de Noord-Hollandsche trekschuit, die keuken van het Amsterdamsche heerenhuis - beiden deze binnenlevens zijn in zeker opzigt uitmuntend geteekend. Men bespeurt er aan dat een bepaalde groep uit de Hollandsche schilderschool der 17de eeuw, met Jan Steen aan het hoofd, hoewel uitgestorven voor zoo ver de hantering van het penseel betreft, te onzent nog altoos uiterst vaardig weet om te gaan met de pen; en wanneer wij van den heer Schimmel getuigen dat hij, bij het schilderen van sommige toestanden uit ons volksleven, zich een wettig erfgenaam van die oud-vaderlandsche rigting betoont, maken wij hem een welverdiend en welgemeend kompliment. Doch geef acht dat er, om de bijgebragte vergelijking ten einde toe te kunnen doorstaan, aan zijne teekeningen één ding ontbreekt. Jan Steen is een comicus; hij is en blijft dit, ook dan wanneer hij in zijne voorstellingen afdaalt tot het walgelijke. De dronk zijner drinkebroers is een vrolijke dronk. In zijne dorpsherbergen, waar de kroes zoo lustig rondgaat, wordt gekoosd en gekust. Men danst er voor de veêl. Wel pruilen soms zijne helden - getuige de held en knaap op het Trippenhuis, die op Sint-Nikolaas morgen onaangenaam verrast wordt door het vinden van een gard - doch ook dan nog blijft Thalia, de muze van het blijspel, den kunstenaar getrouw, en hij aan haar. In levendigen lijve verschijnt bij Jan Steen de gard ten tooneele; doch 's knaapjes pantalon blijft bevestigd aan het buis. Wil dit zeggen dat de heer Schimmel, indien hij in den vorm eener zedekundige novelle hetzelfde onderwerp behandeld had, dat broekje zou hebben losgerukt uit zijn maatschappelijk verband? Liever dan deze vraag toestemmend te beantwoorden, verwijzen wij naar De Génestets ‘St. Nikolaas-avond’ en herinneren er aan hoe de alledaagsheid van sommige bijzonderheden, mits de dichterlijke schilder wete partij te trekken van de hem aangeboren *vis comica*, op de genoegelijkste wijze kan worden uit- en vrijgekocht. Niemand betwiste aan den heer Schimmel het onvervreemdbaar kunstenaarsregt om grepen te doen in het leven van dienstboden en boerinnen. Doch de novellist zij dan ook van zijnen kant keu-

rig en sober in het aanstippen van bijzonderheden. Leentje zal ons wel belang inboezemen, al zien wij haar geene ‘luiers spoelen’ of al worden haar door hare meesteres in onze tegenwoordigheid geene ‘zuur geworden klieken’ voorgezet. De oude keukenmeid, te meer daar zij reeds ‘een rood topje aan den neus’ had, behoefde niet, terwijl zij haar mes in den aardappelenbak wierp, zich nog daarenboven van de uitdrukking ‘vermoerd!’ te bedienen; en indien men ons in het voorbijgaan gezegd had dat deze keukenheldin eene lijvige vrouw was, zou het niet noodig geweest zijn opzettelijk te vermelden dat die aardappelenbak was rustende op haar ‘dikken buik.’ De stekelige opmerking van Grietje de werkmeid, wanneer zij verklaart niet te gelooven dat haar mevrouw ‘met haar Kloris’ altijd ‘op een kannepee’ gezeten heeft, verraadt menschenkennis; doch de horizont van gebeurlijkheden, door dezen wenk van Grietje voor 's lezers verbeelding geopend, is te ruim en niet zonnig genoeg. Aanstootelijker nog is het tooneel in de trekschuit. Niet zoozeer om de ‘hooge koten’ der Noord-Hollandsche boerin, of om de ‘kruimels koek’ aan haar ongereinigden mond - aangenamer zou het geweest zijn die koten te zien toeschrijven aan het paard dat de schuit voortsleepte, en instede van die kruimels om de lippen der boerin zou men gaarne eenige sprietjes hooi of gras hebben zien te voorschijn komen uit den bek van het ondoorvoede dier - maar allermeest is dat tafereel bedenkelijk om de luchten die er uit opstijgen. De omgeving wordt gevormd door een troepje boeren en kooplieden die ‘dikke smookwalmen’ zitten uit te blazen uit hunne pijpen of sigaren. In het midden van dien groep is de Noord-Hollandsche boerin gezeten met hare dochter, en uit beiden ‘wasemt een geur van boter.’ Eindelijk wordt deze door tabakswalmen gekruiste boterstoom, onverminderd de aanwezigheid van een welgevuld tinnen kamerpotje, gekroond door de uitwasemingen van een zweetend marskramer, wiens huid of kleederen (of beiden) u dwingen te denken ‘aan den geur van gerookt spek.’ Leentje, lezen wij eenige bladzijden verder, Leentje gevoelde behoefte om een luchtje te gaan scheppen in den stuurstoel: het werd haar daar binnen, en geen wonder, ook al bestonden er voor haar daarenboven nog andere redenen voor, ‘zoo wee om het hart.’

Doch indien de heer Schimmel de gave mist om aan zijne lezers, wanneer hij komische toestanden teekent, een gullen lach te ontwringen, des te beter verstaat hij elders de kunst om tot hun gemoed te spreken. Met name in zijne aan de vaderlandsche geschiedenis ontleende novellen komen warme en welsprekende bladzijden voor. ‘Wij, Nederlanders, hoe koel en koud ons de nabuur ook scheldt, wij voelen het harte warm kloppen, vooral waar het de herinnering geldt onzer vlootvoogden, onzer zeehelden, die de driekleur in de damp van het kruit en ros getint bij de vlam van zoo menig vijandelijk schip, van Oost en West, van Noord en Zuid, deden ronddragen langs de wateren! Wij, Nederlanders, hoe zwak en hoe nietig de 19de eeuw ons ook acht, wij voelen dat er nog een band bestaat, die de krachtige vaderen aan ons hecht, en die band, hij zij er een, niet alleen van bloed- maar ook van geest-verwantschap. Wij voelen de borst zwellen en het bloed sneller door de aderen schieten bij het herdenken aan de de Ruiters

en de Trompen, en bij iederen golfslag die afrolt op onze kusten, meenen wij den donder der kartouwen te hooren, en bij iederen blik langs de matelooze ruimte is het ons of een reuzengestalte uit het water opdoemt met den Hollandschen Admiraalstaf in de hand.' Dit wordt gezegd in het stukje *Een bijzonder onderhoud*, als inleiding tot de karakteristiek der zee-officieren Cornelis Evertsen en Philips van Almonde. Insgelijks zeer fraai is de bladzijde waar Maria van Utrecht, Oldenbarnevelts weduwe, aan Prins Maurits gratie vraagt voor haren zoon: 'Ik had op het verleden niet gedoeld, zoo Uwe Excellentie zelve mij daartoe niet verlokt had', zeide zij zacht. 'Ik wage de rechters van mijn man niet te oordeelen. Er is voor hem slechts één beroep mogelijk: het is op den Heere God, voor wiens regterstoel hij reeds verschenen is. Uwe Excellentie is wel hard jegens mij in een oogenblik als dit. Kan ik anders dan mijn man onschuldig gelooven, daar zijne schuld, zoo ze bestaat, gezocht moet worden in den doolhof der politiek, waarin ik mij ganschelijk vreemd gevoele? Voor mij is mijn lieve man onschuldig, maar ik weet dat mijn zoon misdadig is. En zijn harte was nimmer boos! Dat kind heeft mij nimmer een traan van smarte doen weenen, voordat hij verkeerden raad gehoor gaf en een oogenblik het oor leende aan de vijanden Uwer Excellentie. Uwe Excellentie stelle zich eene wijle in de plaats der schuldigen. Bij den dood huns vaders werd hun de belofte gegeven, dat diens schuld hun niet zou worden toegerekend, zoo lang zij zich wèl gedroegen. En wat deed men? Waar zij zich vertoonden keerde men zich af, uit haat, of uit vreeze van gewantrouwd te worden indien men hun een blijk gaf van medelijden: en dit laatste behoefden zij toen toch wèl!.... Hoe bejegende men ze verder? Men zette den een uit zijn Gouvernement van Bergen op Zoom, den ander uit zijn ambt van Houtvester van Holland en Hoogheemraad van Delfland. Men kon toen niets tegen hen inbrengen dan hunne afkomst, en maakte ze des vaders straffe deelachtig tegen de Goddelijke uitsprake: "de zoon zal niet dragen de ongeregtigheid des vaders!" En een van die beiden, welke men verstiet, bezat geen vermogen, werd tot den bedelstaf gebracht, en hij was een man van oploopenden aard, hij had eene trotsche ziele!.... Was het wonder dat de wrok broedde in dat hart? De andere zou stil hebben geduld, de wrake den Heere overgevende, maar hij hoorde de kreten van een beleedigden broeder. Hij was zwak en ondersteunde dien broeder met zijn vermogen, hoewel hij gruwde van de daad. Wat moest hij doen? Alle hulp weigeren en de misdaad toch zien uitvoeren, hoewel met nog minder kans van slagen? Den toeleg ontdekken aan de hooge overheid zijns lands en zijn eigen broeder ter slachtbank brengen? Hij had dit moeten doen, maar zijne moeder zal de laatste zijn die hem verwijt, dat hij het niet heeft vermoogd! Ik wete wel dat mijne woorden hem niet kunnen vrijpleiten; ik verontschuldige de daad ook niet; ik poge haar slechts goed te doen kennen. En nu rest mij niets anders dan om aan de voeten Uwer Excellentie, naast vrouw en kind, genade te vragen voor mijn schuldigen zoon!'

Sommigen zullen misschien deze uitgesponnen rede niet historisch genoeg vinden; zullen van oordeel zijn dat de stroopende fantasie van den dramatischen dichter hier

al te ver is doorgedrongen op het jagtgebied van den geschiedvorscher; zullen Maria van Utrecht, voor zoo ver hare beeldtenis hun voor den geest staat en zij zich het uitnemend portret van haar op het Amsterdamsch museum herinneren, zich bezwaarlijk zoo woordenrijk kunnen voorstellen als de heer Schimmel haar ten tooneele voert. De vleezige lippen der edele en met het merk des lijdens gestempelde vrouw, zullen zij zeggen, waren voor déze soort van welsprekendheid niet berekend. Doch men bedenke dat voor den historischen romanschrijver de geschiedenis vaak niet meer is, en ook niet meer behoeft te zijn, dan een vernuftig voorwendsel.

Vertalingen en herdrukken.

Brieven van Schleiermacher, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, naar het Hoogduitsch door J.W.P. Feith, predikant te Heino. Twee deelen. Te Zwolle bij de Erven J.J. Tijl.

Mij dunkt dat aan iederen vertaler hoofdzakelijk twee pligten zijn voorgeschreven. In de eerste plaats betaamt het hem geen verraad te plegen aan zijn schrijver; hij vermijde dus deze twee uitersten: eene al te vrije en eene al te slaafsche vertolking; wanneer men zich weinig om den grondtekst bekreunt, zoo bedriegt men de groote schare en leidt bij haar zijn eigen welligt middelmatigen persoon achter het masker van een beroemden naam verborgen in; wanneer men zeer getrouw bij de bewerking van het oorspronkelijke aan klanken blijft hangen en mannetje voor mannetje wedergeeft, zoo verliest het geheel alle leven en kracht, alle geur en kleur, en wordt het publiek op smakeloozen kost onthaald. Een tweede eisch, welken men aan iederen vertaler stellen mag, is deze dat hij een nuttig werk verrigte en dus slechts datgene in de welbekende moedertaal overbrenge, wat blijkens zijn inhoud ook door hen verdient genoten te worden, die de uitheemsche taal van het oorspronkelijke niet magtig zijn. Zonder bedenken mogen wij den heer Feith den lof toezwaaijen dat hij aan deze twee eischen billijk voldaan heeft. Zijne vertaling van de brieven van Schleiermacher is niet gedwongen en toch niet willekeurig, zij is schier frisch en aangenaam gelijk de hartelijke en schoone taal van Duitschlands grooten theoloog. Indien men de auteurs in twee soorten verdeelen kan: de groote menigte van hen die schrijven om te schrijven en de weinigen die schrijven om de zaak; op den zwerm van vertalers, die ons dagelijks rijpe en groene buitenlandsche lettervruchten aanbieden, kan gerust dezelfde classificatie worden toegepast. Hier doet zich het zeldzame geval voor dat noch de auteur, noch de vertaler, door eigenbelang of gunstbejag gedreven, papier hebben zwart gemaakt. De arbeid van den heer Feith is een onschatbare aanwinst voor allen, die in Nederland wel lezen kunnen maar geen Duitsch verstaan. Indien iemand eenige sympathie koestert voor reine taal van het gevoel en edele gedachten, zoo verzuime hij niet Schleiermacher's brieven

ter hand te nemen. Men heeft ze met den naam van een stichtelijk boek bestempeld, en inderdaad is het stichtelijk met zulk een grooten en goeden geest als Schleiermacher in aanraking te komen; wie dergelijk gezelschap ontmoet, doet schade aan zijn ziele, indien hij verwaarloost een eind wegs mede te gaan. Maar tevens zijn Schleiermacher's brieven onderhoudend en belangrijk gelijk de meest boeijende roman; ik verbeeld mij dat zij bij uitstek geschikt zijn om tot lectuur te dienen bij de ontbijt- of theetafel van onze huisselijke kringen. Men behoeft geen godgeleerde van beroep te zijn om met ingenomenheid te lezen wat Schleiermacher aangaande zijn persoonlijke ervaringen en ontmoetingen in alle tijdperken zijns levens aan boezemvrienden en vooral boezemvriendinnen heeft medegedeeld. Voor de groote menigte ook van geletterden is Schleiermacher niet anders dan een *auteur*, ongeveer in denzelfden zin waarin Nepos en Livius *auteurs* voor ons waren, toen wij op het gymnasium Latijn moesten leeren. Voor de weinige theologen hier te lande, die Schleiermacher's soms moeijelijk verstaanbare Geloofsleer in merg en been hebben opgenomen, is hij een beroemd godgeleerde, die voor de dogmatiek een nieuwe baan gebroken heeft. Voor Baur was hij ‘een meester in de kunst om het dogmatische formalisme op echt diplomatische wijze te handhaven,’ een persoon, die zich zelven en anderen zocht te misleiden en met buitengewone vaardigheid ‘aan kerkelijke leerstellingen een zin wist op te dringen, dien hij onmogelijk voor den waren houden kon, maar welke door hem werd aangewend ten einde het hemelsbreede verschil tusschen zijn eigen geloofsleer en die der kerk zooveel mogelijk te bedekken en te verschoonen.’ Voor allen, die Schleiermacher's brieven lezen, is hij een wezen van vleesch en bloed, niet zonder gebreken, maar beminnelijk en edel in een mate als weinigen, een wakker man, een groote held, door veelvuldig lijden gelouterd, die de banier van godsdienst en zedelijkheid, van vaderlandsliefde en gehechtheid aan het verkwikkelijke familieleven in moeijelijke dagen breed wist te ontplooijen. Hoe aandoenlijk schoon en belangrijk zijn de brieven, welke hij reeds als jongeling aan zijn ouden orthodoxen vader schreef! Men leze bij voorbeeld den volgenden, dien hij negentien jaren oud op het seminarium te Barby schreef, waar hij bij de Hernhutters zijne opleiding genoot.

‘Hartelijk Geliefde Vader! Wel laat, maar daarom niet minder opregt en vurig breng ik u mijne gelukwenschen met het nieuwe jaar. Hoe ouder men wordt, beste vader! en hoe meer inzigt men verkrijgt in den loop der wereldsche dingen, des te meer wordt men overtuigd, dat men eigenlijk, om elkander niets kwaads te wenschen, al de gewone wenschen moet achterwege laten. Alles is of geluk of ongeluk in betrekking tot de omstandigheden. Maar weet gij wat ik u toewensch? Het is kalme berusting en gelatenheid in alles wat u overkomt. Wat wordt door een vader vuriger verlangd, dan dat hij vreugde aan zijne kinderen mag beleven? Hoe meer ik u dat, als uw zoon, met hartelijke liefde toebid, des te grooter overwinning moet ik op mij zelven behalen; des te meer schokt het mij tot in het binnenste van mijne ziel, dat ik u iets heb mede te deelen, dat voorzeker uwe hoop op de vervulling van dien wensch zal doen

weifelen. In eenen vorigen brief maakte ik u bekend met mijne ontevredenheid over den beperkten kring waarin ik mij beweeg; ik deelde u mede hoe ligt daardoor twijfelingen op het gebied der godsdienst, bij jongelieden van mijne jaren zoo gewoon, kunnen worden bevorderd, en zocht u zoo voor te bereiden op de tijding dat dit bij mij reeds het geval was, maar ik bereikte mijn doel niet. Gij dacht dat uw antwoord mij de rust had wedergegeven, - en ik zweeg, het is onverantwoordelijk van mij, zes geheele maanden. Maar ik kon het niet van mij verkrijgen, u die dwaling te ontrooven. Het geloof, zoo schreeft gij mij, is eene gave van de godheid. Ach, lieve Vader! indien gij meent, dat er buiten zulk een geloof geen geloof bestaat of ten minste zonder dat geene zaligheid daarboven, geen geluk of rust op aarde mogelijk zou zijn - en ik weet dat gij dit gelooft - bid dan van God, dat Hij het mij schenke, want nu is het voor mij verloren. Ik kan niet gelooven dat Hij, die zich zelven den zoon des menschen noemde, de eenige waarachtige God is; ik kan niet gelooven dat zijn dood een plaatsvervangend verzoeningsmiddel was, omdat Hij het zelf niet uitdrukkelijk heeft gezegd, en ik mij niet kan voorstellen dat zulk een zoenoffer noodig was. God kan toch die menschen, die hij kennelijk niet heeft geschapen om reeds volmaakt te zijn, maar om naar volmaaktheid te streven, onmogelijk eeuwig willen straffen, wijl zij niet volmaakt zijn. Ach, beste vader! de diepgaande smart, die ik bij het schrijven van dezen brief ondervind, verhindert mij u te verhalen hoe ik tot dit gevoelen gekomen ben, en al de gronden op te geven, die ik meen daarvoor te hebben; maar ik verzoek u dringend, houd het niet voor eene voorbijgaande gedachte, die geene diepe wortels zou geschoten hebben. Reeds een jaar lang is dit gevoelen het mijne, en een lang en ernstig nadenken heeft mij daartoe gebragt. Ik bid u, deel mij uwe sterkste gronden ter wederlegging mede. Maar ik wil geheel opregt zijn. Ik geloof niet dat gij mij spoedig zult kunnen overtuigen, want mijne meening staat vast.

Zoo is dan het berigt, dat u zoo zal doen ontstellen, er uit. Bedenk nu eens wat er omgaat in mijne ziel bij mijne - ik kan toch mij zelven met een goed geweten die getuigenis geven, en ook gij zijt overtuigd dat zij waarheid behelst - bij mijne groote en hartelijke liefde tot zulk een goeden vader als gij zijt, wien ik alles te danken heb, en die mij zoo innig liefheeft; dan kunt gij eenigzins nagaan wat het mij moet gekost hebben, deze letteren op het papier te brengen. Zij zijn met bevende hand en met tranen in het oog geschreven; en ik zou ze u zelfs nu nog niet hebben toegezonden, indien mijne superieuren mij daartoe niet hadden gedrongen en mij niet bepaald den last hadden opgedragen, u te schrijven. Maar troost u daarmede, lieve vader! dat gij, zoo als mij bekend is, ook lang in denzelfden toestand zijt geweest, waarin ik nu verkeer. Twijfelingen bestormden u vroeger, even als mij nu, en toch zijt gij de man geworden, die gij tegenwoordig zijt; denk, hoop en geloof dat het met mij even zoo kan gaan, en wees verzekerd, dat ik, ook zelfs in den tijd, dat ik niet hetzelfde geloof met u belijd, mij altijd zal bevlijtigen om een regtschapen man te worden, die een nuttige plaats kan bekleeden in de maatschappij; dat is toch het voornaamste.’

Wij breken hier onze aanhaling af. Wie de tweede helft van dezen brief wil lezen, schaffe zich de vertaling van den heer Feith aan. Zij is allerwege vloeijend gelijk de meegedeelde proeve. Dit wat den vorm betreft. Ten opzigte van den inhoud zijn deze brieven niet, gelijk de titel vermeldt, *eene bijdrage tot de kennis* van Schleiermacher's leven, maar oneindig meer: zij bevatten 's mans volledige geschiedenis. Waar het verband dit vereischte, zijn brieven van anderen tusschen die van Schleiermacher zelven ingeschoven, zoodat de twee bundels te zamen een schoon geheel vormen en bij de lezing het beeld van den beroemden vromen man, gelijk hij in de achtereenvolgende episoden zijns levens in de werkelijkheid geweest is, helder en krachtig voor onze oogen verrijst. Ook de diepste schuilhoeken zijns harten worden ons toegankelijk gemaakt. Wij betreuren het slechts dat de heer Feith gemeend heeft eenige brieven achterwege te moeten houden, welke aan zekere Eleonore G. waren gerigt, eene vrouw, wier vrede door een rampzalig huwelijk geheel verstoord was geworden, en voor welke Schleiermacher gedurende eenigen tijd vurige liefde gekoesterd heeft. Indien zij zich van haar echtgenoot had willen scheiden, zou Schleiermacher zich zoo gaarne aan haar door de reine banden van een wettig huwelijk verbonden hebben! Dikwijls bedacht hij in die dagen hoe oneindig meer vreugde en blijdschap er op aarde zou heerschen, indien zij, die door God en de natuur oorspronkelijk voor elkander bestemd waren, niet ten gevolge van ligtzinnige geloften en ijverzuchtige maatschappelijke bepalingen voor eeuwig van elkander verwijderd werden. Wij behoeven wel niet te verzekeren dat ook in zijne betrekking tot Eleonore G. Schleiermacher geen enkel oogenblik laag en gemeen is geweest. Waarom dus met den mantel der vergetelheid een hartstogt bedekt, welke, gelijk alles wat er in zijn grooteziel omging, zijne edele en schoone zijde had en die bij iederen vriend van waarheid en natuur geen minachting, maar sympathie en medelijden verwekken moet? Door zijne onhandige en kleingeestige achterhoudendheid laadt de heer Feith op den man, dien hij bewondert en vereert, welligt bij sommigen den schijn dat er veel is voorgevallen wat het daglicht niet mag zien, terwijl Schleiermacher inderdaad de heilige pligten en regten van het huwelijk in al hun omvang meer dan eenig ander van zijn tijdgenooten toont begrepen en gewaardeerd te hebben. Wie dienaangaande den minsten twijfel koesteren mogt, leze slechts de heerlijke bladzijden, welke hij, in de dagen van zijne treurige genegenheid tot Eleonore G., aan E. von Willich en diens jeugdige bruid geschreven heeft. Bovenal leze men de brieven, welke uit den tijd dagteekenen, dat Schleiermacher met Henriette von Willich door wederzijdsche liefde hemelsche vreugde smaken mogt: zij kunnen ieder doen gevoelen dat huisselijk geluk en reine, belangelooze liefde de kostelijkste schatten zijn, welke God voor zijne menschenkinderen op aarde heeft weggelegd. Alle wereldsche uitspattingen en afleidingen laten de ziel des menschen ledig en doen haar op den langen duur een prooi worden van zwartgalligheid en verveling; hij alleen, die vrouw en kinderen bezit en bemint, kan in volle mate gelukkig zijn. Deze les voor alle eeuwen waait ons telkens uit Schleiermacher's brieven te gemoet.

Mengelwerk.

Van Neurnberg naar Saltsburg.

I.

Het was aan alles te zien, dat er iets buitengewoons te doen was te Neurnberg, toen wij daar in den namiddag van 25 Augustus 1.1. aankwamen. Op het stationsplein was een menigte heeren en dames bijeen, wier oogen met belangstelling naar den langen trein waren gerigt en naar al de vreemdelingen, die als een bijen-zwerm uit de wagens te voorschijn kwamen. En men behoefde niet te vragen, al wist men het niet, voor welk een feest het oude Neurnberg zich in feestdosch had getooid. Daar, vlak tegenover de plaats, waar de spoortrein zijn vaart had gestuit, zag men met groote letters: *Bureau des Gustav-Adolf-vereins.* De Gustaaf-Adolfvereeniging zou hier hare algemeene jaarvergadering houden en had ook aan hare Nederlandsche zuster een uitnoodiging gerigt, om die vergadering met hare tegenwoordigheid te vereeren.

Met drie mijner vrienden ging ik daarheen. Wat wij zagen en hoorden op onzen togt, daarvan wil ik u het een en ander verhalen. Van de vergadering zal ik zeer weinig zeggen; ik heb er elders reeds van gesproken. Maar al wat die vergadering omringde, onze ervaringen te Neurnberg zelf en op den heerlijken togt, dien wij deden door het Saltskammergut heen naar München, het heeft alles een zoo levendigen indruk op mij gemaakt, dat ik anderen daarin wensch te doen deelen. Te meer wil ik een poging wagen, om van die oorden een schets te geven, daar het mij is gebleken, dat onze Hollandsche reizigers zelden Beijeren en het Saltsburgsche bezoeken en meer naar den Harz, de Saksische Schweiz, het Thuringer-wald en Zwitserland zich begeven. Het zou kunnen zijn, dat de een of ander mijner lezers in de winterdagen bij den huiselijken haard had zitten peinzen over een reisplan voor den naderenden zomer. Misschien wekt mijn verhaal hem op om mijn voorbeeld te volgen. Ik ben er zeker van, dat hij mij dankbaar zal zijn voor de goede gedachte, die ik bij hem opwekken mogt. -

Het is nog al ver, van hier naar Neurnberg. Men moet heel wat uren op den spoortrein zitten, eer men de oude veste voor zich ziet. Maar dat wij een spoortrein voor zulke togten tot onze dienst

hebben, dat is een groote zegen. Nu behoeven wij niet, zooals David van Lennip, eenige weken te verreizen, eer wij te Wiesbaden zijn. In drie dagen kwamen wij op de plaats onzer bestemming, zoo gemakkelijk, dat wij nog een halven dag te Keulen, een ganschen dag in de omstreken van Wiesbaden, en eenige uren te Bamberg konden vertoeven. Keulen voorbij te gaan, zonder nog even een blik in den Dom te werpen, neen! het was niet mogelijk. En nu, welk een verandering sedert een negental jaren! tegenover den Dom, die prachtige brur, waarover of liever waardoor wij bij onze aankomst henen stoomden. Hier ontmoeten elkaar de middeneeuwen en de negentiende eeuw. Het werk, in de middeneeuwen begonnen en lang gestaakt, het wordt nu voltooid. Onze eeuw is in staat, die eeuwen te begrijpen en de denkbeelden, toen gerezen, uit te werken. Maar zij blijft niet staan bij het oude; zij teert niet voort op de gedachten en de werken der middeneeuwen. Onze eeuw heeft ook hare eigen gedachten, hare eigen scheppingen, zoo verheven en grootsch, als waarvan de middeneeuwen niet droomden. Is het niet, alsof die trotsche dom, die zich hoog boven de gansche bisschopsstad verheft, thans met verbazing staart op het reuzengevaarte, dat daar door den genius van onzen tijd over den Rhijnstroom is heengeworpen? Er is een gedachte in die torenspitsen, die bij duizenden ten hemel wijzen, een gedachte in die bogen en pilaren, het beeld der natuur - maar versteend, een woud, maar waarin de lente en zomer niet volgen op den herfst en winter. Hoe verheven de indruk van den Dom ook zij, er is iets kouds en iets doodsch in zijne gewelven. Maar ziet ge van boven naar den Rhijn en het grootsche werk, daar tot stand gebragt in den jongsten tijd, ziet gij den rookenden en snuivenden Salamander door den getralieden koker, die daar ligt over de rivier, van heinde en ver de vreemdelingen naar Keulen voeren, dan spreekt tot u de negentiende eeuw als een eeuw van leven, van beweging, van vooruitgang, een eeuw van verbroedering der volken, van ontwikkeling der menschheid.

Maar wij gaan voort. Niet meer dan een vlugtigen blik kunnen wij aan Keulen wijden. Neurnberg is het hoofddoel van onzen togt. Toch nog een wijle vertoefd op de druk bezochte badplaats Wiesbaden, het liefelijk Schwalbach en Schlangenbad bezocht, de Russische kapel bij Wiesbaden niet vergeten; wij hebben den tijd. De stoom brengt ons in eenige uren in het hart van Beijeren. Wij vinden zelfs nog tijd om Bamberg te bezoeken. - Hebt gij wel eens een vriend van het oude ontmoet, die zich bitter beklaagt over den vooruitgang in alle dingen, die in elke hervorming een omwenteling ziet en elke vernieuwing als een vernieling veroordeelt? welnu, als gij u verbeelden kunt, hoe die vriend van het oude zich gevoelt, te midden van het jagen en streven van ons tegenwoordig geslacht, hoe hij wil blijven staan te midden van den voortsnellenden stroom en telkens wordt meêgesleept tegen wil en dank en eindelijk zijn standpunt wel verlaten moet en in vredes-naam ook maar meêgaan; als ge u dat kunt verbeelden, dan kunt gij u ook een voorstelling maken van onze stemming, toen wij Bamberg hadden bereikt en daar, vermoeid van den langen togt op het midden van den dag, tot rust wenschten te komen, eer wij verder gingen. Het was

ons plan, hier eenige uren te vertoeven; wij hadden dus geen haast om het middagmaal te gebruiken, waartoe hier de gelegenheid was. Gaarne zouden wij op ons gemak wat hebben gerust en dan den inwendigen mensch versterkt. Doch er viel aan geen rust en gemak te denken. Een onafzienbare reeks van borden, met gloeijende soep gevuld, stond in het stationsgebouw op de reizigers te wachten, die na een half uur verder moesten trekken. Bijna allen, die met ons waren uitgestegen, vielen dan ook, als uitgehongerde wolven, op hun spijze aan. Een kastelein, die overal te gelijk werd geroepen, vloog rond door de zalen, en wist met zijn onbegrijpelijk geheugen alle bestellingen, die hem op zijn weg werden toegeschreeuwd, aan te nemen en ten uitvoer te brengen. Er was niets aan te doen. Wij moesten meê ons haasten en waren dan ook bijna gereed, toen de man, die er uitzag als een pedel aan onze akademiën, met een langen stok, van een grooten knop voorzien, in de hand, aan alle deuren op plegtigen toon verkondigde, dat de trein na tien minuten vertrekken zou. Ik heb nergens dan te Bamberg zulk een statigen wachter gezien. De kleêren maakten ook hier den man. Toen wij later denzelfden persoon in zijn gewone kleeding aan den arbeid zagen, moesten wij hem tweemaal aanzien, eer wij hem konden herkennen.

Bamberg is fraai gelegen aan de noordelijkste punt van den driehoek, waarbinnen de Frankische Schweiz besloten is. ‘Wenn Nürnberg mein war’, zoo luidt een oude spreuk, ‘wollt' ich's zu Bamberg verzehren.’ Ik voor mij zou het liever te Neurnberg zelf doen. Maar, de smaken verschillen. Vergeet echter niet, als ge den voet in Beijeren hebt gezet, ook in Bamberg enkele uren u op te houden; want hier begint de reeks van kunstwerken, waardoor zich de oude koning Lodewijk een onvergankelijke eerzuil heeft gesticht. De dom, met zijn vier torens, door Hendrik II, gemaal van Kunigunde (weemoedige gedachtenis!) in de elfde eeuw gesticht, heeft zijn tegenwoordige gedaante aan den kunstlievenden vorst te danken. Al wat niet met den bouwstijl in overeenstemming was, heeft hij uit de kerk doen verwijderen, zoodat deze thans een schoon, harmonisch geheel vertoont. Merkwaardig is de krypt onder het koor; niet minder het metalen Christusbeeld op het altaar, waarin gij de meesterhand van Schwanthaler zult herkennen. Ook Vischers genie heeft zich hier op menige grafzerk afgedrukt. Laat dien indruk der middeneeuwsche kunst u niet ontnemen, zooals ons gebeurde, door het luid geprevel der domheeren, die zich komen nederzetten in de banken van het koor tegenover elkander, zoodat men niet weet, waarover zich meer te verwonderen, over hunne onnoozelheid, die hen in het openbaar zulk een ziellooze plegtigheid doet verrigten of over de heerschappij, waarmêe zij hunne aangezigtsspieren in bedwang houden, die zich zelfs niet tot een glimlach plooijen, bij zulk een dwaze vertooning. Ik raad u ernstig aan, zoodra die heeren binnenkomen, de wijk te nemen naar den Michelsberg en u daar te verkwikken in den aanblik der schoone natuur.

Doch het wordt tijd, dat ik u eindelijk Neurnberg binnenleid. Ik noodig u tot een wandeling door de stad en daarna tot een rijtoertje buiten om; als daardoor dan eenige belangstelling bij u is opgewekt in hare bewoners, zoo vertel ik u een en ander van hetgeen zij deden om

het verblijf hunner 7 à 800 gasten te veraangenamen. Maar sla eerst uw Longfellow op en lees zijn lied op Neurnberg:

> In the Valley af the Pegnitz, where across broad meadow lands.
> Rise the blue Franconian mountains, Nuremberg the ancient, stands.
> Quaint old town of toil and traffic, quaint old town of art and song,
> Memories haunt thy pointed gables, like the rooks that round them throng:

enz. enz.

'Nuremberg, the ancient', zegt Longfellow, en de eerste blik op Neurnberg doet u het hem nazeggen. Geen stad, die zulk een vreemden indruk maakt als deze. Zoodra gij haar zijt binnen getreden, ziet gij u in de middeneeuwen verplaatst en van alle kanten door den Gothischen bouwstijl omgeven. En het is niet enkel toeval, dat hier het oude zoo zorgvuldig is bewaard; zelfs de nieuwe gebouwen, die buiten de stad worden opgetrokken, hebben allen den vorm van de meeste Neurnbergsche woningen. Het is een geheel éénige stad in Duitschland, die haars gelijke niet heeft, en daarom verdient zij, dat wij er wat langer dan elders vertoeven.

Wij beginnen onze wandeling van de markt af en al aanstonds, eer wij verder gaan, is hier veel voor ons te zien. Aan de eene zijde het druk gewoel der groenmarkt, aan de andere zijde een lange rij van houten kramen, waar onderscheiden kooplieden hunne waren uitstallen, aan den noordkant een fraaije bron, een pyramide in zuiver Gothischen stijl, een kunstwerk uit de 14de eeuw (1355-62). In den tegenwoordigen vorm is het gerestaureerd tusschen 1821-24, door Albert Reindel, op kosten van den lateren koning Lodewijk, die toen nog kroonprins was, maar zijn liefde voor de kunst reeds in allerlei schoone werken openbaarde. Uit acht metalen leeuwenkoppen springt hier het heldere water te voorschijn. De onderste beeldenrij stelt voor: benevens eenige keurvorsten, Godfried van Bouillon, Klovis van Frankrijk, Karel den Groote, Judas den Makkabeër, Josua, David, Julius Caesar, Alexander en Hektor. Iets minder fantastisch door een gemengd is de tweede rij naar boven, waar Mozes en 7 profeten staan afgebeeld. Hooger op, zooals dat de gewoonte is bij de Duitsche meesters, ziet gij de beelden der restaurateuren. Op dezelfde markt vindt gij de woningen, waar Pirckheimer en Albrecht Durer het levenslicht zagen. Pirckheimer kent gij uit de geschiedenis der Hervorming. Hij was de trouwe vriend van Ulrich van Hutten; nog menigen brief bezitten wij van beiden, die van hunne geestverwantschap getuigt. Hij verdedigde den grijzen Reuchlin tegen zijne vijanden en bestreed den fanatieken Eck met de scherpe wapenen der satire, die hij zoo goed wist te hantéren. Maar juist zijn geschrift tegen Eck heeft een donkeren nevel over de laatste jaren van Pirckheimers leven geworpen. Hij werd door Eck vervolgd en geplaagd. Daardoor en ook door de geweldenarijen en ongeregeldheden, die rondom hem uit het hervormingswerk voortkwamen, vooral door den boerenkrijg, werd hij eenigzins afkeerig van de goede zaak. Daar kwam bij, dat zijne oudste zuster, Charitas, abdis van een klooster te Neurnberg, op de treurigste wijze moest deelen in de vervolgingswoede, die vooral tegen de kloosters losbarstte. In een weemoedige stemming, maar toch met heilbeden voor zijn vaderland en den vrede der Kerk op de lippen, bezweek hij in het

jaar der Augsburgsche geloofsbelijdenis.

Meer nog dan deze is Albrecht Durer bekend, een vriend van Pirckheimer en Hutten. Hij wordt geroemd als mensch, maar beklaagd als het slagtoffer der plagerijen eener booze vrouw; hij wordt door alle kunstkenners bewonderd als schilder. Hij was de stichter eener school, van waar een reeks van beroemde schilders is uitgegaan. Beijeren is vol van meesterstukken, door zijne hand in het leven geroepen, en ook te Neurnberg treffen wij enkele vruchten aan van zijn schoonen geest. De groote zaal van het raadhuis is geheel door Durer beschilderd. In hem zien wij een voorbeeld, hoe ook het zedelijk karakter van den kunstenaar zijne voortbrengselen kan adelen. Den 7^{den} April 1828 werd zijn dood, toen drie eeuwen geleden, herdacht en bij die gelegenheid de eerste. steen gelegd voor een standbeeld ter zijner eere. Maar hij behoort onder de uitstekenden, die geen standbeeld behoeven; zoolang hunne werken blijven leven, kunnen ook hunne namen niet sterven.

Niet ver behoeven wij ons van de markt te verwijderen of wij zijn bij de St. Sebalduskerk, een dier meesterstukken van bouwkunst, waaraan Beijeren zoo rijk is. Van twee torens voorzien, beiden 264 voet hoog, staat zij daar, niet, zooals onze oude kerken, aan alle kanten van smerige huisjes omringd; neen, zij staat daar vrij en ongedeerd. Aan alle kanten kunt gij haar bezigtigen. Laat ons aan de noordzijde binnentreden, door de zoogenaamde *bruiddeur*, waar de jonggehuwden doorgaan, als zij te zamen den zegen van God op hun echt komen vragen. In het rijk versierde Gothisch portaal ziet gij de beelden der wijze en dwaze maagden. Zijn zij hier alleen aangebragt, omdat in die gelijkenis van een huwelijk sprake is? Of zouden zij ook een dieper beteekenis hebben en dienen om de jeugdige echtgenooten te herinneren aan die ware wijsheid, die ook in het huwelijk niet ontbreken mag, aan de olie, waarmeê de lamp van hun vereenigd leven moet worden brandend gehouden? - Toen ik de kerk bezocht, werd er juist een huwelijk ingezegend. Ik was nieuwsgierig om te zien, hoe de gemoedelijke Beijeren bij zulk een gelegenheid den geest, die in hen woont, openbaren. Maar ach! er was geen geest in den mond des predikers, die daar voor het altaar stond. Hij stond er met een boek, hij las een formulier, zelfs een formuliergebed; de stichting was voor mij verloren.

Maar wat trekt daar ons oog, als wij het altaar verlaten, daar in het midden der kerk? een zilveren kist in een glazen huis. Het is het wereldberoemd gedenkteeken voor den heiligen Sebaldus, vervaardigd door Peter Vischer en zijne 5 zonen. Welk een rijkdom van kunst zien wij hier bijeen! Op ranke zuilen rust het gewelf als een troonhemel, met allerlei beelden en zinnebeeldige voorstellingen versierd, en op de zuilen zelven bewonderen wij de kroon van geheel dit meesterstuk, de onvergelijkelijk schoone 12 apostelen. Als gij eenmaal op deze het oog hebt gevestigd, dan ziet gij niet meer naar de 12 kerkvaders daarboven of naar een der 72 groote en kleine figuren, waarmeê het monument is bedekt, doch zonder overladen te zijn. Alleen aan de beeldtenis van Peter Vischer, den edelen kunstenaar, en aan die van den edelen patroon der kerk brengt gij nog uwe hulde. Wat kunstschatten deze kerk bevat, kunt gij eenigzins vermoeden, als ik u zeg, dat wij hier

bijeen vinden: schilderijen, bas-reliefs, snijwerk van Wohlgemuth, Dürer, Hans Culmbach, Merianus, Adam Krafft, heerlijke glasschilderingen uit het einde der 15de en het begin der 16de eeuw en een kansel, die alleen reeds een bezoek der kerk zou beloonen.

Het zien van kunstwerken is vermoeijend, en het doet ons goed, even naar buiten te gaan en wat vrije lucht in te ademen op de hoogte, waarop de Burgt is gebouwd, een oud slot, dat op zichzelf niet bijzonder belangrijk is, maar een liefelijk uitzigt geeft op Neurnbergs omgeving. Gij staat daar op de oude wallen der stad; als gij over de wallen heenziet, ontdekt gij beneden u een drooge gracht, waarvan vroeger de vesting omgeven was, en in de buitenzijde van den muur, niet ver van het slot, ziet gij in de steenen een diepen afdruk van een hoefijzer. Gij vraagt natuurlijk, wat dit beteekent, zooals gij in den vreemde naar alles vraagt, meer dan in de stad uwer geboorte. Hier, wordt u geantwoord, sprong de roofridder Eppelein van Gerlingen met zijn paard naar beneden, over de gracht heen, zonder eenig letsel te bekomen. Als gij een dichter zijt, maakt ge op dien stouten springer een vers; en, dichter of niet, gij zult nooit zijn voorbeeld volgen. Is uw hart niet al te gevoelig en eenigzins tegen akelige indrukken bestand, daal dan eenige trappen naar beneden in het slot; daar ziet gij de folterkamer met al de foltertuigen uit den ouden tijd en gij hoort u een beschrijving van het gebruik dier werktuigen geven door een vrouw, die een waardige echtgenoote zou zijn geweest van een der meesters in de treurige kunst om het brooze leven van een sterveling te verbitteren. Bij het zien van zulke afgrijselijkheden (ik bedoel nu niet de vrouw, maar de kamer en wat er in is) gevoelen wij toch, dat het menschdom in ware menschelijkheid een weinig is vooruitgegaan.

Het bezoek der Sebalduskerk zal u niet hebben afgeschrikt, om ook de andere hoofdkerken van Neurnberg te bezigtigen. Wij treden de St. Aegidiuskerk binnen. Zij dagteekent in haar tegenwoordigen vorm uit later tijd. In 1696 brandde de oorspronkelijke kerk af en in 1711-18 verrees het nieuwe gebouw uit de puinhoopen, in Italiaanschen stijl, met korinthische zuilen van binnen. Veel minder is hier de kunst vertegenwoordigd dan in St. Sebald. Alleen het stukeerwerk en het altaarstuk van onzen van Dijk, een graflegging, verdienen uw bijzondere aandacht.

Maar nog wacht u een rijk genot. Wij gaan verder en daar, voorbij die prachtige bronzen fontein, met beelden versierd, die de hoofddeugden voorstellen, de geregtigheid bovenaan, daar, tegenover het zoogenaamde Nassausche huis, dat vroeger aan de vorsten van Nassau toebehoorde, daar ziet gij de heerlijke St. Laurenskerk en uw oog kan zich aan haar schoonen vorm bijna niet verzadigen. De St. Laurenskerk dagteekent uit de middeneeuwen. Bijna twee honderd jaren werd aan haar bouw besteed, van 1278-1477. Het is de zuiver gothische stijl, dien wij hier aanschouwen. Ook hier kunt gij vrij het gansche gebouw van alle kanten waarnemen, zonder u door nevengebouwen belemmerd te zien. Magtig is de indruk van het front, de façade. Twee statige torens verheffen zich naar boven. Tusschen deze is de groote deur en daarboven het jongste gerigt in beeldhouwwerk, eenige groepen uit de lijdensgeschiedenis des Verlossers er nevens; daarboven een groote roos of ster,

een gothische achthoek, die de kroon opzet aan het geheel. De overige zijden der kerk zijn met deze façade in overeenstemming, hoewel zij natuurlijk veel minder de aandacht trekken.

Niet minder grootsch is de indruk, als gij de kerk zijt binnengetreden. Ook hier is alles zuiver gothisch; het koor, door zeven zuilen gedragen, wordt fantastisch verlicht door de fraai beschilderde vensters. Deze vensters dragen de namen hunner schilders, allen te huis behoorende in het midden der 15de eeuw. Het hoofdaltaar en de kansel, beiden van marmer, zijn van de eerste meesters uit dien tijd afkomstig en in 1839-40 gerestaureerd. Doch het allermeest boeit u het sakramentshuisje van Adam Krafft. Het is aan een der pilaren verbonden en verheft zich als een slanke toren tot een hoogte van 63 voet. In 4 afdeelingen is het verdeeld en elk dezer afdeelingen is met beeldengroepen versierd. Het gebouw wordt gedragen door den bouwmeester en zijne gezellen. De voorstellingen uit de lijdensgeschiedenis, waarmede het is gestoffeerd, zijn omgeven van allerlei bloem- en loofwerk, zoo natuurlijk en kunstig, dat men aan Adam Krafft de bekwaamheid toeschreef om de steenen week te maken en tot allerlei vormen te kneden. Ik behoef u niet te zeggen, dat er nog veel meer andere merkwaardigheden in deze kerk zijn te zien: grafsteenen, houtsneewerken, schilderijen enz. Maar gij vergenoegt u liever met enkele meesterstukken dan u al te zeer door het vele en velerlei te vermoeijen.

Wij hebben waarlijk wat rust noodig na deze kerkvisitatie. Ik stel u voor om die rust in een rijtuig te nemen. Het is heerlijk weêr en een open tweespan staat juist daarginder stil. De koetsier schijnt mijne gedachte te raden; daar komt hij al naar ons toe. ‘Rijd ons om de stad heen en vergeet niet, bij het kerkhof stil te houden.’ Het zitten verkwikt na zoo'n lange wandeling. Wij zijn buiten. Nu ziet gij de oudheid van Neurnberg in de sterkst sprekende typen. Wat zonderlinge bouw van poorten! de Frauen-en Königs-Thor, de Marien-, Laufer-, Neue, Spittler-Thor, allen van karakteristieke torentjes voorzien, die men nergens vindt dan hier, en bijna elk dezer poorten en torens, evenals de muren der stad, met sierlijk klimop bedekt, dat bij de donkere kleur der steen en zonderling afsteekt. Aan gene zijde is de stad met fraaije buitens omgeven; sommigen munten door een schoonen aanleg uit; vooral trekt één buitengoed ons oog, dat met sierlijke letters boven den ingang den naam van Alhambra vertoont, naar men zegt, een model van het Moorsche paleis van dien naam in Grenada. De bouwkunst bloeit in Neurnberg zeer. Dat bemerkt ge vooral in het nieuwere gedeelte of liever in de voorstad, waar een aantal nieuwe huizen wordt opgetrokken - allen in denzelfden ouden stijl, waardoor zich Neurnberg geheel onderscheidt.

Wij zijn aan het Joannes-kerkhof en stappen af. Zooals overal elders in Duitschland, zoo is het ook hier niet noodig, gelijk in ons vaderland, aan een koster of deurwachter verlof tot het bezigtigen van deze rustplaats der dooden te vragen en dan bij het heengaan een belooning uit te reiken. Kerken en kerkhoven, alles staat in Beijeren voor den vreemdeling open. Ongehinderd dwalen wij rond en, meer dan het schoon gebouw, in het nieuw gedeelte van het kerkhof opgerigt, trekken de hamen ons oog, die

wij daar lezen op de groote steenen, waarmeê de graven in het oude gedeelte zijn bedekt. Die namen voeren ons met den geest terug naar het lang verleden. Wij zien ons verplaatst in den schoonen hervormingstijd, toen kunst en wetenschap uit haar doodslaap waren ontwaakt en allerwege bloeiden met jeugdige frischheid en kracht. Ook Neurnberg heeft in dien tijd een tal van beroemde mannen aan de nieuwe wereld geschonken. Hier ligt Wilibald Pirckheimer, de grijsaard, aan wien wij niet dan met weemoed denken; daar de groote Albrecht Durer; ginds de dichter Hans Sachs en nog vele anderen, minder algemeen bekend. Zij hebben gestreden en geleden, om den nieuwen geest de verouderde vormen te doen verbreken, en hun arbeid was niet ijdel. Nog is hun werk niet voltooid en onze tijd vooral heeft de roeping om hunne taak te vervolgen. Hier, op het graf dier edelen leggen wij de gelofte af, dat wij hun voetspoor niet verlaten zullen en de bede rijst ons op de lippen, dat er veel van den geest dier edelen wone in ons hart.

Maar wij worden gestoord in onze overpeinzingen. Daar komt een lijkstoet het kerkhof binnen. Het is een katholiek, die begraven zal worden; want ginds, aan den kant der roomsche kapel, die vlak bij het kerkhof staat, komt een pastoor in zijn wit gewaad en achter hem een jongen met een wierookvat, zeker een koorknaap op zon- en heilige dagen, maar nu een gewone jongen, met een versleten buis en gelapte broek. En achter de baar, die tot den geopenden grafkuil nadert, ontdekken wij een vrouw in het zwart met rood beschreide oogen; zij is de treurende, die den geliefden ontslapene beweent; en achter den kleinen stoet volgt een viertal personen, armoedig gekleed, met boeken onder den arm, twee mannen en twee knapen. Wij scharen ons mede om het graf. Een sierlijke kist, met bloemen bekranst, wordt daarin neêrgelaten. En hoort! daar klinkt ons een liefelijk graflied in de ooren; die vier personen waren het koor, dat de plegtigheid opluisteren moest. Er is iets roerends in dit tooneel. De pastoor neemt het woord en houdt een eenvoudige toespraak over leven en sterven en doet een zeer gepast gebed, waarin slechts eenmaal de naam van Maria wordt genoemd, maar dat overigens zuiver is van inhoud, ook voor onze protestantsche ooren. Wij bidden meê en weenen met de vrouw. Nog eens een lied en de plegtigheid is geëindigd en wij gaan heen met den wensch, dat wij ook zoo iets hadden bij ons, om onze koude begrafenissen te vervangen.

Wij gaan heen en naar huis, maar om morgen een nieuwen togt te ondernemen. Wij moeten de Neurnbergsche nijverheid, waarvan wij zooveel hebben gehoord, nog wat meer van nabij leeren kennen. Een minder aangename ondervinding deden wij daarvan op in den vroegen morgen van een der dagen, die wij te Neurnberg doorbragten. Te zes ure zouden van de torens der Sebaldus-kerk de bazuinen worden geblazen, ter eere van het Gustaaf-Adolf-feest. Wij waren tijdig opgestaan en hadden onze vensters geopend, om de statige toonen op te vangen; maar helaas! ze werden bijna verdoofd door het kloppen en hameren, dat ons van alle kanten tegenklonk uit de geopende vensters in onze buurt. Die teleurstelling werd ons vergoed, toen wij later de vruchten van dat kloppen en hameren zagen. Hoe sterk de nijverheid hier

bloeit, kunt gij eenigzins nagaan, wanneer ik enkelen der fabrieken opnoem, waaraan Neurnberg rijk is. Er zijn smederijen, borstelmakerijen, flesschen-blazerijen, goud- en koperslagerijen; er worden kammen, zwepen, allerlei bordpapieren-, gom-elastieke en gutta-percha-waren vervaardigd, handschoenen, naalden, passers, lucifers enz. enz. Vooral de papiermaché-fabrieken en de speelgoedwinkels zijn zeer merkwaardig. Men heeft het hier ver gebragt in het nabootsen der natuur met 'gekaauwd papier,' zooals de Vlaming zegt; de anatomische preparaten zijn voortreffelijk, de druiven en appelen en peren zijn op het oog niet van de werkelijke vruchten te onderscheiden. Zeer vermakelijk is ook het bezoek van een speelgoedwinkel. Wat al fraaijigheden daar bijeen, meer dan in eenige bazaar bij ons, op den heugelijken St. Nikolaas-dag. Wat al beweegbare poppen, rondloopende muizen en wagentjes met een paard er voor en een hond er achter! Zie hier een wieg met een wakker kind; het uurwerk wordt opgewonden, de wieg begint te schommelen en langzamerhand raakt het kind in slaap; het heeft zich neergelegd op het kussen en de oogjes gesloten; maar op eens wordt het wakker - met een schreeuw; daar zit het weêr overeind en het spel begint op nieuw. Maar wij zouden hier te veel tijd verliezen en wij hebben nog een Museüm te zien.

Een Museüm! dat is op reis als een hooge berg, dien men fatsoenshalve niet kan laten liggen. Ten minste, zoo is het mij doorgaans bij het binnentreden van zulk een gebouw. Ben ik er eenmaal in, dan gaat het ook weêr als boven op een berg. Er is zooveel merkwaardigs te zien, dat ik geen spijt heb, mijzelven overwonnen te hebben. Het Museüm Germanicum is zonder twijfel een der sieraden van Neurnberg. Hier kan de liefhebber van oude potten en pannen, van oude schoenen en handschriften, van oude zwaarden en speren, van oude bekers en kannen en wat niet meer! het hart ophalen. Maar ook de minnaar der kunst vindt hier een schat, die het bezoek van dit Museum alleen reeds ruim beloont. Ik bedoel de groote schilderij van Kaulbach; zij stelt keizer Otto III voor, die het graf van Karel den Groote opent. Daar zit nog de keizer, geheel gekleed, op een gestoelte, als ware het leven niet uit hem geweken. Treffend is de uitdrukking van verbazing en ontzetting, die deze aanblik te weeg brengt op het gelaat van Otto en de zijnen. Een krijgsknecht, die met een fakkel vooruitgaat, is met dien fakkel ter aarde gevallen, maar zoo, dat nu het fakkellicht van ouder af een fantastisch schijnsel werpt op het doodelijk bleek gelaat van den gestorvene. Niet minder meesterlijk is de mengeling van ligtzinngheid en ernst op het aangezigt eener jonge vrouw. Liever zien wij in deze schilderij een loutere fantazie, dan een symbool van het doel des Museüms, zooals men beweert, om namelijk de schatten van het oude Germanië aan het licht te brengen.

Wij besluiten onzen togt door Neurnbergs straten en gebouwen met een wandeling naar de liefelijke Rosenau, een buiten-societeit. Hier komt de Gemüthlichkeit van den Beijer eerst regt aan den dag. Vaten bier liggen hier naast elkander en de kraan staat niet stil, die het geliefkoosde vocht in de groote liters doet nederdalen; ham en worst en brood vormen daarbij het eenvoudig maal; men denkt er niet aan om een vork te vragen;

ieder neemt maar, wat hij begeert, en niemand ziet er tegen op, om het glas van een ander als het zijne te gebruiken. Op een soort van tribune zitten eenige muziekanten, die van tijd tot tijd een lied door de boomen doen weêrklinken. Een lichtstreep verheldert eensklaps het schemerdonker. Het is een gas-illuminatie, die daar ginder ontstoken wordt. Na eenige vruchtelooze pogingen om geen enkel duister punt meer over te laten, schittert eindelijk de dubbele adelaar in vollen glans en het *Germania* er boven. Van alle kanten gaat een luid hoerah omhoog en de kreet doet zich hooren: Das Deutsche Vaterland!! Maar de muziekanten vertoonen zich niet. Durven zij niet, of kunnen zij niet? Daar komen zij weêr, en hoort, zij stemmen het geliefde volkslied aan van Germania's zonen en allen rijzen op van hun zetel en zingen meê, dat het een lust is. Wie iets van het volksleven in Beijeren wil leeren kennen, verzuime dergelijke bijeenkomsten niet. Vooral in den zomer zal hij zich daarbuiten meer tehuis gevoelen, dan in de benaauwde *Bier-kneipen* in de stad, die zeker allerverderfelijkst zijn voor de gezondheid en de frischheid van gedachten.

Eer wij Neurnberg vaarwel zeggen, moet ik nog over twee dingen spreken. Ik heb nog iets op het hart omtrent het huiselijk leven en het kerkelijk leven in Beijeren. Eerst dan over het huiselijk leven. Het voorregt viel ons te beurt, gedurende ons verblijf te Neurnberg, bij een fatsoenlijke familie onzen intrek te nemen en, hoewel door het feest, dat gevierd werd, het huiselijk leven natuurlijk in enkele opzigten afweek van zijn gewonen gang, toch konden wij er genoeg van leeren kennen om daarvan een indruk meê te nemen. Wordt de Hollander dikwijls boven den Duitscher om netheid en zindelijkheid geroemd, hier was daartoe geen reden. Integendeel, alles zag er zoo frisch en zoo helder uit, als in menig Hollandsch huis niet het geval is. Veel werkt daartoe meê, dat er nergens in de vertrekken tapijten op den grond liggen en de eikenhouten vloer telkens kan worden geboend. De huizen zijn veelal in verdiepingen afgedeeld, die elk afzonderlijk bewoond worden. Wij logeerden op de derde verdieping en hadden dus het genoegen, telkens als wij uitgingen of t'huis kwamen, een kleine honderd trappen te mogen op- en afwandelen. Ik zal niet beproeven een beschrijving te geven der inrigting van het huis en van het ameublement der kamers Het laatste verschilde weinig van wat wij in Holland zien en is daarbij zeer afhankelijk van den bijzonderen smaak der bewoners. Echt Duitsch was aan den wand een verzameling van kleine busten der voornaamste komponisten, en daaronder een klimop-plant, die met haar weelderig groen zich een weg tusschen Mozart en Haydn en Beethoven zocht te banen. Onze gastvrouw en gastheer waren pas eenige maanden gehuwd; de laatste was Lederhandler in kompagnie met zijn schoonvader. Deze woonde vlak naast ons logis en had aan de helft van ons gezelschap gastvrijheid verleend, zoodat wij ons bij beide familiën te huis gevoelden. En beiden wedijverden om ons het verblijf te Neurnberg regt aangenaam te maken. Wel moesten wij ons schikken naar de Beijersche gewoonten, naar het vroeg en eenvoudig ontbijt, naar het middagmaal precies op den middag, naar de soep met fijn gesneden pannekoeken er door, naar de groenten, drijvende in het vet enz. enz.; maar toch ontdekten

wij nu en dan een poging, een wanhopige, maar toch vriendelijke poging, om de Hollandsche gewoonten, voor zoo ver wij daarvan verhaald hadden, na te bootsen. Soms had het streven om de gasten genoegen te doen ook een omgekeerde uitwerking, Zooals bekend is, zijn de Duitsche huismoeders gewoon, zich veel meer dan de onzen in de keuken te bewegen, en het is niet te ontkennen, dat zij het zeer ver hebben gebragt in de schoone kunst van *Kuchen* te bereiden. Wij hebben er voortreffelijke proeven van genoten. Maar, de groote zorg, daaraan besteed, had ten gevolge, dat het gezellige van ons middagmaal geheel verloren ging. De heen en weer loopende gastvrouw, die zelve ter naauwernood voor de vervulling harer behoeften zorgde, gaf iets onrustigs aan ons zamenzijn, waartegen het gastronomisch genot moeijelijk opwegen kon.

De aangenaamste uren bragten wij des avonds door bij den schoonvader van onzen gastheer. Daar was nog een ander lid der vergadering geherbergd, een dekaan uit Zevenbergen, een bejaard man, maar nog in de kracht des levens en rijk aan ondervinding van allerlei aard. In 1849 had hij bange dagen doorleefd in den strijd met Hongarije. Eens zelfs was hij op het punt, zijne vrouw en kinderen voor zijne oogen te zien vermoorden. Ik behoef niet te zeggen, dat hij spoedig het middenpunt werd van onzen kring, wanneer wij daar allen, ook de dames van het huis, gezellig bijeenzaten en de dekaan ons de dagen van nood en strijd voor de oogen wist te schilderen. Hij was een helderdenkend man, ook op godsdienstig gebied. Als dan de godsdienstige toestand van Zevenbergen en Oostenrijk door hem werd afgemaald, stelden wij daartegenover het beeld van ons vaderland met zijn vele voorregten, wat de vrijheid van beweging en uiting der gedachten betreft. Hij gevoelde zich van den beginne af tot ons aangetrokken, omdat de Zevenbergers van Nederlandschen of Duitschen oorsprong schijnen te zijn. Men zegt, dat zij omstreeks 1145 van de Neder-rhijnstreken naar hun tegenwoordig vaderland zijn vertrokken. - Een kring van Duitschers zonder een lied is niet denkbaar. Wij gingen niet uit een, voordat het Duitsche en het Hongaarsche en het Hollandsche volkslied door de verschillende nationaliteiten was aangeheven.

Gemüthlich is de Beijer in hooge mate. Het is hem een ware vreugd, als hij u eens regt veel pleizier kan doen. Daarbij heerscht een groote eenvoud bij de meer gegoeden en een zekere fatsoenlijkheid bij de mingegoeden, zoodat het onderscheid der standen, te Neurnberg althans, veel minder uitkomt dan bij ons. De verwaarloozing der armoede heb ik nergens te Neurnberg gezien. Zeker werkt de nijverheid, die er bloeit, krachtig mede, om alle luiheid en vadzigheid tegen te gaan; misschien draagt ook het gemis van hetgeen men eigenlijk weelde noemt, er toe bij om te verhinderen dat de lagere klassen, gelijk zoo dikwijls gebeurt bij ons, met de Ikarusvleugelen pogen op te stijgen, hooger dan zij kunnen, en op eenmaal neêrzinken in een zee van armoede en ellende.

Ik behoef niet te zeggen, dat ik met de Beijeren in het algemeen en de Neurnbergers in het bijzonder nog al ingenomen ben. Dit geldt echter niet hun kerkelijk leven. Gelijk alles zijn schaduwzijde heeft, zoo is dit de schaduwzijde van Beijeren; het was een mijner grieven

gedurende mijn verblijf te Neurnberg. Wij hadden, juist door het feest, dat er gevierd werd, gelegenheid, om iets van het kerkelijk leven in Beijeren waar te nemen, en wat daaraan ontbrak, werd door mondelinge inlichtingen van onzen vriendelijken gastheer en anderen aangevuld. De Neurnbergers zijn zeer kerksch, dat wil zeggen, goede kerkgangers. Dit bleek bij de godsdienstoefeningen, die vóór en gedurende de vergadering der G.A.V. gehouden werden; zij waren drie in getal, eene des Dingsdags namiddags vóór de opening der vergadering en eene Woensdag en Donderdag morgen, telkens te 8 ure. Al die godsdienstoefeningen waren zeer druk bezocht. Mij dacht, dat men niets aan de feestviering zou hebben te kort gedaan, integendeel aan alle gasten een groote dienst zou hebben bewezen, indien men de vergadering in plaats van te 10 ure, te 7 ure des morgens had laten beginnen en twee der godsdienstoefeningen had achterwege gelaten of ze des noods door een korte bijeenkomst na het sluiten der vergadering had vervangen. Maar - het uiterlijke speelt hier een groote rol.

Het was vooral niet mogelijk, ten einde toe aandachtig te blijven, toen des Woensdags morgens de leden der vergadering, die in optogt van het raadhuis waren gekomen, de voor hen bestemde plaatsen grootendeels door het publiek zagen bezet en de meesten zich dus in de gangpaden op een gedrongen moesten behelpen. Men kan hieruit eenigzins afleiden, welk een animo er bij het publiek heerschte.

Maar nu de godsdienstoefening zelve. Vooreerst moet men weten, dat de kerken in hare inrigting en versiering geheel en al een katholiek karakter dragen. Alles is hier Luthersch, en de afstand tusschen het Lutherdom en het Katholicisme is er veel minder groot dan bij ons. Men heeft er een altaar, waarvoor waskaarsen branden, hetgeen zelfs plaats had in de kerk, waar de vergadering werd gehouden en gedurende de vergadering. Aan een overvloed van fraaije schilderijen ontbreekt het niet. Maar men heeft er ook een ware eerdienst, hetgeen vooral uitkwam op den tweeden dag, toen de in Beijeren beroemde von Harlesz, Oberconsistorialrath en Reichsrath te Munchen, de godsdienstoefening leiden zou. Aan hem heeft Beijeren een nieuwe liturgie te danken, die nog wat orthodoxer gekleurd is dan de oude. Men oordeele zelf over den geest, die in deze liturgie heerscht, waardoor de zamenkomst in den vroegen morgen van Woensdag werd opgeluisterd.

Na het zingen van een schoon lied door de gemeente, had de volgende beurtzang plaats tusschen de gemeente en den stadspredikant Kunnel, die bij het altaar stond.

Pred. Herr, unser Gott, sey mit uns.
Gem. Wie Du gewesen bist mit unsern Vätern.
Pred. Thue wohl an Zion nach Deiner Gnade.
Gem. Und bau die Mauern zu Jerusalem.
Pred. Herr, Dein Wort is die rechte Lehre.
Gem. Heiligkeit ist die Zierde deines Hauses ewiglich.
Pred. Ehr sey dem Vater und dem Sohn und
dem heiligen Geist, wie es war im Anfang, jetzt
und immerdar und von Ewigkeit zu Ewigkeit.
Gem. Amen.

Op dezen zoogenoemden *Introitus* volgde het *Confiteor*,

Pred. Demüthiget Euch, Geliebte (een belijdenis
van zonden.)
Pred. Kyrie Eleison!

Gem. Herr, erbarme Dich!
Pred. Christe Eleison!

Gem. Christe, erbarme Dich!
Pred. Kyrie Eleison!
Gem. Herr, erbarme Dich über uns!

Daarop de zoogenoemde *Absolutie.*

Pred. Der allmächtige und barmherzige Gott hat sich unserer barmt, seinen einzigen Sohn für unsere Sünde in den Tod gegeben und um seinetwillen uns verziehen, auch allen denen, die an Seinen Namen glauben, Gewalt gegeben, Gottes Kinder zu werden und ihnen seinen heiligen Geist verheissen. Lobsinget ihm, lobsinget seinem Namen.
Pred. Ehre sey Gott in der Höhe!
Gem. Und auf Erden Fried und den Menschen ein Wohlgefallen.
Gem. Wir loben Dich, wir benedeien Dich, wir beten Dich an, wir preisen Dich, wir sagen Dir Dank um Deiner Gnaden willen, Herr Gott, himmlischer König! Gott, allmächtiger Vater! Herr, Eingeborner Sohn Jesu Christe, Du Allerhöchster, und Dir, Du heiliger Geist! Herr Gott, Lamm Gottes, ein Sohn des Vaters, der Du hinnimmst die Sünd der Welt, erbarm Dich unser. Der Du hinnimst die Sünd der Welt, nimm auf unser Gebet! Der Du sitzest zur Rechten des Vaters, erbarm Dich unser! Denn Du allein bist heilig. Du bist allein der Herr, Du bist allein der Höchste, Jesu Christe, mit dem heil'gen Geist in der Herrlichkeit Deines Vaters. Amen!

Hierop volgde de *Collecte mit Salutation* (waarbij men niet denke aan hetgeen wij kollekte plegen te noemen; het schijnt, dat hiermeê alleen een gemeenschappelijk gezang wordt bedoeld, dat echter, evenals het vorige, bij afwisseling plaats had). Eerst zong de predikant:

Der Herr sey mit euch!

Toen de gemeente:

Und mit deinem Geist.

Daarop volgde een gebed van den predikant, met het Amen der gemeente besloten.

Nog was de liturgie niet geëindigd. De *biblische Lektion* bestond uit de voorlezing van een hoofdstuk des O.T., en werd door een zegenbede van den predikant en het Amen der gemeente achtervolgd.

Eindelijk het *Credo*, de geloofsbelijdenis, de XII artikelen, door den predikant voorgezegd en door de gemeente na - gedreund. Ik dacht op eenmaal in een jodenkerk verplaatst te zijn en haalde weêr adem, toen de gemeente daarop aanhief:

Du hast Dir Gott aus vielen Zungen
Der Völker eine Kirch erbaut,
Darinnen Dein Lob wird besungen,
Die Deinem Worte gläubig traut, enz. enz.

Is het niet te veel van een gemeente gevergd, wanneer zij na deze liturgie nog een preek van bijna een uur lengte moet aanhooren, voor een deel staande, en dan ten slotte nogmaals, na een lied, een zamenspraak moet houden met haren voorganger,

op de wijze als hierboven. Wij schrijven het toe aan de voorkeur voor zijne liturgie, dat Dr. von Harlesz daarop, zooals een der leden van de vergadering mij des middags op afkeurenden toon zeide, ‘de vreemdelingen onthaalde’. Op de andere dagen was de godsdienstoefening eenvoudig en immer schoon het gezang, vooral op den eersten dag het koraal, de 43ste Psalm van Mendelssohn, en op den laatsten het lied: Verzage nicht, Du Häuflein klein, Obschon die Feinde willens seyn, Dich gänzlich zu zerstören enz.

Wanneer men nagaat, dat von Harlesz een gevierd man in Beijeren schijnt te zijn, hetgeen niet alleen bleek uit de zeer groote schare, die des morgens in de St. Laurenskerk vergaderd was, maar ook uit de opgewondenheid, waarmeê een groot deel der gasten hem des mid-

dags aan den gemeenschappelijken maaltijd een dronk toebragt, - dan is het niet gewaagd, te zeggen, dat er nog veel aan den kerkelijken toestand van Beijeren valt te verbeteren. Evenwel, ook hier begint een nieuw leven te ontwaken, gelijk overal elders. Dit bleek mij uit menig gesprek, met dezen en genen gevoerd. Er waren, die niet schroomden, hunne afkeuring van dé liturgie der morgen-godsdienstoefening uit te spreken, hoewel een enkele er bijvoegde: 'men durft zoo iets hier niet luide te zeggen.' In den boezem der gemeente ontwaken ook behoeften, te lang reeds gesmoord, behoeften aan licht voor den geest en bevrijding van dogmatische banden. Zelfs onder de predikanten van Neurnberg is er een, wiens geschriften, welke ik de gelegenheid had te doorbladeren, van heldere denkbeelden getuigen. Maar op den kansel wordt nog altijd de oude vorm gebezigd, ook om nieuwe gedachten te - verbergen. Men is beschroomd de gemeente te ergeren; men durft zich niet vrij uitspreken. Zeer wenschelijk is het, dat ook hier de voorgangers der gemeente zelven de hand aan het werk slaan en in de hervorming het voorbeeld geven; anders zullen de ontwikkelde gemeenteleden, zooals, helaas! maar al te veel in Duitschland geschiedt, de Kerk aan haar lot overlaten en hun troost bij Lichtvrienden en dergelijken gaan zoeken.

Ziedaar het een en ander over het kerkelijk leven te Neurnberg en in Beijeren. Het 'Oost west, thuis best!' is ook hierop van toepassing. Die overtuiging is een der goede vruchten van ieder bezoek in den vreemde.

(Slot volgt.)

Adam.

Het is volstrekt niets vreemds dat filosofen, kerkvaders en wie al niet meer vraagpunten hebben willen behandelen, voor welker oplossing zij hoegenaamd geene gegevens hadden, dat zij zaken hebben willen verklaren, welker uitlegging onmogelijk was om de eenvoudige reden, dat die punten zóó in het duister verkeerden, dat het opligten van den daarover liggenden sluijer niet onder het menschelijke bereik viel. Onder al die weinig bekende, en toch op zich zelve zoo eenvoudige zaken, waarin *would-be* geleerden veel vreemds hebben gezocht, en waarop zij geheele geschiedenissen of stelsels trachtten te bouwen, behoort de eerste mensch, wiens geboorte, ligchaamsgestalte, levenswijze, wetenschappelijke kennis, enz. zij zóó naauwkeurig wisten te beschrijven dat men het omtrent een persoon der 15de of 16de eeuw na Christus niet beter zou verlangen. Bayle in zijne *dictionnaire*, en lang na hem Lalanne hebben ongeveer alles verzameld wat daaromtrent te boek is gesteld; mogelijk is het niet onaangenaam aan de lezers van dit tijdschrift daaromtrent een en ander te vernemen, omdat genoemde

schrijvers misschien niet iedereen ten dienste staan.

De talmudisten waren het die zich reeds met de geboorte van den eersten mensch bezig hielden, en daaromtrent het volgende te boek stelden, waaruit men tevens ziet dat zij het geheele verblijf in het Paradijs slechts twaalf uur lieten duren: In het eerste uur nam God eenige stof, waaruit hij den eersten mensch wilde vormen en dat weldra een embryo werd; in het tweede was Adam in staat om op zijne beenen te staan; in het vierde riep God hem en beval hem aan dieren en planten namen te geven; in het zevende huwde hij met Eva, waarbij zij op half profane wijze verzekeren dat God haar het hair opmaakte, vóór hij haar tot Adam bragt; in het tiende uur zondigde Adam; in het elfde werd hij veroordeeld en uit het Paradijs gebannen, en in het twaalfde begonnen voor hem arbeid en moeijelijkheden. Salianus deelt ons in zijne *Annales ecclesiastici* een stuk mede van Eugubinus, waarin deze vertelt dat toen God den mensch scheppen wilde, Hij een' volmaakt schoonen menschelijken vorm aannam, en dat hij Adam naar dien vorm als een beeldhouwer modelleerde; wat daarbij het zonderlingste was, is voorzeker dat de mensch, ‘terwijl hij gemaakt werd, de goddelijke handen, het gelaat van ambrozijn, en de overschoone armen zag, die hem maakten en al zijne leden vormden.’ De oude Israëlieten verzekerden dat Adam reeds besneden zou geweest zijn toen hij geschapen werd, en dat hij toen zóó lang was dat hij zich van het eene einde der wereld tot het andere uitstrekte; na de verbanning uit het Paradijs echter rustte Gods hand zóó zwaar op den eersten mensch dat hij inkromp en toen slechts honderd el lang was*); anderen voegen er bij dat God hem op verzoek der engelen zooveel kleiner maakte, omdat deze bang waren voor zulk een' reus.

Men vindt in het boek van Genesis (I:27) dat ‘God den mensch schiep naar zijn beeld, naar het beeld van God schiep Hij hen; man en vrouw schiep Hij ze,’ en daaruit hadden eene menigte Joodsche leeraars afgeleid dat Adam van tweederlei geslacht geschapen was; hij was man aan de eene, en vrouw aan de andere zijde, terwijl deze ligchamen aan de schouders vereenigd waren: toen de Heer nu Eva schiep zoude hij niets anders gedaan hebben dan de beide deelen van elkander af te scheiden; een ander beweerde dat zij met de zijden aan elkander hadden gezeten, en nog weêr een ander dat Adam en Eva vóór den zondeval Hermaphroditen waren geweest. Het zonderlingste evenwel wat omtrent de schepping der eerste menschen is medegedeeld, leest men in een werk, dat in 1679 te Amsterdam gedrukt werd onder den titel van *le nouveau ciel et la nouvelle terre* van eene zienster uit de 17de eeuw, Antoinette Bourignon genaamd, en in een ander werk, waarin het leven dezer dame wordt beschreven: in beide geschriften komt onder anderen het volgende voor: Adam had vóór zijne verdrijving uit het Paradijs het vermogen om uit zich zelven schepselen voort te

*) Een Fransch geleerde, Henrion genaamd, had in het begin dezer eeuw een groot werk ondernomen over maat en gewigt bij de ouden, en daarin heeft hij uitgecijferd dat Adam 123 voet, 9 duim en Eva 118 voet en 9¾ duim lang was. Dezer dagen heeft een ander Franschman in de *Académie des beaux arts* dit als iets geheel nieuws gedebiteerd, zooals blijkt uit het Handelsen Effectenblad van 11 Nov. 11.

brengen zonder dat daarbij eene vrouw noodig was, terwijl de noodzakelijkheid van vereeniging der beide geslachten om kinderen te doen geboren worden een gevolg van de eerste zonde is. Jufvrouw Bourignon zag in hare visioenen Adam, en beschreef zijne gestalte. 'Zijn ligchaam' zeide zij 'was helderder en doorschijnender dan kristal, het was ligt en als het ware zwevend; in dit ligchaam en er doorheen zag men bloedvaten en beken van licht, die door alle poriën naar binnen en buiten stroomden; in de aderen waren allerhande vloeistoffen van de meest verschillende kleuren, allen zeer snel stroomend en doorschijnend, niet alleen water en melk, maar ook vuur, lucht en andere zaken. Zijne bewegingen hadden eene bewonderenswaardige overeenstemming; alles gehoorzaamde hem, niets weêrstond hem of kon hem schaden. Hij was grooter van gestalte dan de thans levende menschen; hij droeg kort, eenigzins zwart krulhaar en had een klein kneveltje; in plaats van de dierlijke deelen, welke men niet noemt, was hij gevormd zooals onze ligchamen het in het eeuwige leven zullen zijn, hetwelk ik niet weet of ik zeggen mag. Op die plaats had hij een neus, evenals op zijn aangezigt, terwijl deze eene bron van welriekende geuren was. Hieruit kwamen ook de menschen te voorschijn, waarvoor hij alle kiemen in zich ronddroeg, want '..... doch hetgeen er volgt is zoo weinig decent, dat men ter naauwernood zeggen zou dat het door eene vrouw gedacht, laat staan geschreven was. Bij deze beschrijving denkt men onwillekeurig aan het geestenzien en de bekende klopgeesterij, waarvan men in den laatsten tijd zooveel wonderbaarlijks hoorde verhalen.

Na zijne gestalte komt de zondeval het eerst in aanmerking, en ook wederom daarbij had de fantasie een ruim veld te bewandelen. De slang, welke Eva verleidde, gaf vooral aanleiding tot menig dispuut, de meest bekende stellingen omtrent dit punt waren, dat het dit genoemde dier zelf zou geweest zijn, dat in die dagen zich gemeenzaam met den mensch onderhouden kon en alleen stom werd omdat het ons aller stammoeder zoo leelijk had beet gehad, of dat de slang daartoe uit wellust was overgegaan, toen zij afgunstig werd op het geluk dat Adam en Eva te zamen genoten; daarom ook zou de appel het eerst den man zijn aangeboden; eene andere meening was dat de slang eenvoudig eene vrucht van den verboden boom at, en dat Eva ziende dat het dier er gezond onder bleef, toen ook lust kreeg om eens te proeven. Augustinus vertelt ons dat eene kettersekte, de Ophiten genaamd, in de slang de geheiligde persoon van Christus zagen; nog fraaijer legende is die dat Samael, de vorst der duivelen, op eene slang, zoo groot als een kameel, naar Eva zou toegereden zijn om haar te verleiden. In oude Duitsche bijbels werd de slang met het schoone gezigt van een jong meisje afgebeeld; een middeleeuwsch schrijver beweert dat de slang niet sprak, maar slechts siste; Eva verstond dit, want in het Paradijs begreep het eerste menschenpaar natuurlijk elk geluid; een andere dwaas vertelde dat Eva aan de slang zou gezegd hebben dat God haar niet alleen verboden had om van de vrucht te eten, maar ook om den boom aan te raken; om haar te overtuigen duwde het beest haar eensklaps tegen den boom en toen zij geen letsel daarvan ontving, begreep zij dat zij ook wel eens van de vruchten

proeven kon. - En het is niet alleen over de zonde zelve maar ook over de vrucht dat men geredetwist heeft; men geeft het elkaâr niet gewonnen of het een appel, een vijg of eene citroen was geweest; een rabbijn zegt dat Mozes groot gelijk had van in Genesis de vrucht niet te noemen, want dat anders de heele wereld er van zou hebben willen proeven; het is genoegzaam bekend dat er nog eene vrucht in Italië, welke de Joden bij het Loofhuttenfeest gebruiken, den naam van Adamsappel draagt.

Men is het er ook niet over eens wanneer Adam en Eva gehuwd zijn; de meest gewone bewering steunt op het eerste vers van Genesis IV, en volgens dit zou het huwelijk eerst na de verbanning uit het Paradijs hebben plaats gehad. Sommigen meenden dat Adam de voltrekking van zijn huwelijk 15, 30 of zelfs 100 jaren uitstelde, en dit laatste zou hij met Eva zijn overeengekomen om zich deze onthouding als straf voor hunne zonden op te leggen. Om evenwel zich schadeloos te stellen, beweren anderen, leefde Adam gedurende de 150 jarige ballingschap uit het Paradijs met eene vrouw, Lilia genaamd, die evenals hij uit het stof der aarde gemaakt zou zijn; met haar verwekte hij duivels, terwijl een andere duivel zich bij Eva vervoegde en met haar in hare eenzaamheid menschen ter wereld bragt, in wie dus de erfzonde van vaders- en moederskant aanwezig was.

In Genesis IV komt voor dat Eva moeder werd van Kain, daarna van Abel, van Seth en van vele zonen en dochteren; niettegenstaande dit ondubbelzinnige berigt, verzekerden lateren dat Kaïn en Abel tweelingen waren, en dat deze beide zonen huwden met de tweelingdochters, die Eva na hen baarde; of wel meenden zij dat Kaïn tegelijk met eene zuster Caïmana of Debora, en Abel met Delbora of Awina geboren werd, en dat zij over en weêr elkanders tweelingzusters huwden; nog wordt hierbij gevoegd dat Eva voortdurend tweelingen ter wereld bragt, die door onderlinge huwelijken de bevolking der wereld spoedig sterk deden toenemen. De Arabieren vooral zijn sterk in allerhande hersenschimmige verhalen, en wijzen, als om de waarheid van al hunne vertelsels te bewijzen, steenen, monumenten en gebouwen aan, die de herinnering aan die fabelen levendig moeten houden. Zoo verhaalden zij onder anderen dat Eva, toen Adam haar voor het eerst ontmoette, met het hoofd rustte op een' berg, die digt bij Mekka lag, en dat hare beenen toen in de vlakte daar beneden uitgestrekt waren op eene plaats, waar men twee zuilen heeft opgerigt, die twee musketschoten van elkander verwijderd zijn; doch kon men ook redelijkerwijs wel verwachten dat eene dame van ruim 118 voet minder ruimte om zich neêr te vleijen zou noodig hebben?

Het is ligt na te gaan dat men aan den eersten mensch, die met zoovele volmaaktheden geschapen was, geene wetenschappelijke kennis kon ontzeggen. De bekende Moréri verzekert dat Adam eene volkomen kennis van alle menschelijke wetenschappen had, maar dat hij zich vooral op sterrenwigchelarij had toegelegd, van welker geheimen hij er eene menigte aan zijne kinderen mededeelde; hij voegt er nog bij dat Josephus vertelt hoe Adam zijne aanteekeningen omtrent den loop der sterren op twee steenen tafelen gegraveerd had; Bayle echter verklaart reeds te vergeefs naar die opgave van Josephus te hebben gezocht; alleen

had hij bij dien schrijver een dergelijk berigt omtrent Seth gelezen. Een Spaansch schrijver uit de middeleeuwen zeide dat Adam alle wijsgeerige en wiskundige kennis bezat, waartoe het menschelijke geslacht immer in staat was, dat hij eene volkomene praktische kennis had omtrent al hetgeen de mensch in zijn bijzonder leven of in 't openbaar verrigten moet, en dat hij, behalve in al de zedekundige wetenschappen en vrije kunsten, bekwaam was in rhetorika, dicht-, schilder- en beeldhouwkunst, in den landbouw, schrijven; alleen staatkunde was hem, zooals in den aard der zaak lag, onbekend. Een man, die zooveel kennis bezat, en goed schrijven kon, moest natuurlijk ook de vruchten zijner wetenschappelijke ontwikkeling, welke hij trouwens reeds bij zijne geboorte bezat, voor het nageslacht opteekenen; het is daarom dat de Joden beweerden dat Adam twee boeken naliet, het eene over de schepping, het andere over de Godheid, welke hij beide van zóó nabij kende. Het is wel jammer dat die boeken weg zijn, want zij zouden ons menig geheim, waarnaar wij nu te vergeefs zoeken, hebben medegedeeld. Evenwel behoeven wij niet te denken dat die werken met den zondvloed te loor zijn gegaan, want een Mahomedaansch schrijver deelt ons mede dat Abraham naar het land der Sabeërs ging, en daar de kist van Adam opende, waarin hij de werken van Adam en Seth aantrof. Behalve het genoemde wordt de 92de psalm aan den eersten mensch toegeschreven; het zou de lofzang geweest zijn, waarmede Adam den Heer op den sabbathdag loofde; en op het Eskuriaal berust nog een handschrift, waarin twee door Adam vervaardigde gezangen staan, het eene een liefdezang door hem vervaardigd toen hij Eva het eerst zag, het tweede een boetzang, dien hij met zijne vrouw zong, toen zij gezondigd hadden. Oostersche schrijvers verhaalden nog dat Adam eene kleine verzameling van een twintigtal boeken bezat, welke uit den hemel gevallen waren, en waarin God zijne bedreigingen, voorspellingen, wetten, en andere dingen had opgeteekend.

Men weet genoegzaam dat de Bijbel ons mededeelt, dat het eerste menschenpaar zich begon te schamen, toen het zijne onschuld verloren had, en zich kleederen begon te vervaardigen; daaruit ontleende in 1615 een schoenmaker uit Amiens, die een boekje *de calceo antiquo* schreef, zijne dwaze mededeeling dat Adam de eerste was, die uit beestenvellen schoenen vervaardigde, en dat dit een geheim was, hetwelk hij van God zelven geleerd had. En kort te voren had Jean le Feron, advokaat bij het parlement te Parijs, uit de bladeren, waarmede de eerste menschen zich uit schaamtegevoel dekten, aanleiding genomen om in een werk over wapenkunde vol te houden dat het familiewapen van Adam uit drie vijgebladeren had bestaan. De man beweerde dat zulks niet anders kon omdat Adam en Eva in een ander geval zich wel onverschillig van de bladeren van andere boomen zouden bediend hebben.

Adam is 980 jaar oud geworden en werd volgens den heiligen Hieronymus te Hebron begraven, terwijl anderen meenden dat men op den berg Kalvariën zijn graf zoeken moest. Menigeen zou vermoeden dat zijne beenderen met den zondvloed zijn weggespoeld, doch van het tegendeel geeft ons een Oostersch geleerde uit de derde eeuw de verzekering; hij vertelt dat toen Noach de ark gebouwd had van de ceders, die hij tot

dat doel in de vlakte van Sodom geplant had, hij de beenderen van den eersten man daarin plaatste. Toen zijn huisgezin later de ark verliet, verdeelde hij die kostbare relieken onder zijne drie zonen. Sem, wien het hoofd ten deel was gevallen, begroef dit in Juda op de plek, waar hij wist dat Adams graf geweest was. Een uitlegger van het boek van Genesis deelt nog zonderlinger feit mede, hetwelk hij zegt van de Hebreeuwen gehoord te hebben, namelijk dat Seth op bevel eens engels eenig zaad van den boom der kennisse des goeds en des kwaads in den mond van zijns vaders lijk zou hebben gedaan. Toen dit begraven werd groeide er uit dit graf een boom op, en van het hout van dezen boom zou later weder Christus' kruis gemaakt zijn; die boom dus was door het geweld des waters bij den zondvloed gespaard. Van dien boom der kennisse wordt trouwens nog iets anders verhaald, dat niet minder fraai is. Een Rabbijn die lang voor onze jaartelling leefde vertelde dat toen Adam na zijne ballingschap in de woestijn omzwierf, een engel hem een' tak van dien boom bragt, dat Seth dien plantte, en hij welig opgroeide; wederom aan den grooten vloed weêrstand biedende bestond die boom nog tijdens Mozes' leven; deze gebruikte er dikwijls het hout van: hij vervaardigde er namelijk den stok uit, waarmede hij zoovele wonderen verrigtte; verder bezigde hij het om er het bittere water zoet mede te maken, en rigtte er den staak van op, waaraan hij de koperen slang bevestigde, welke in de woestijn de werking van den vergiftigen beet der talrijke adders moest vernietigen.

De stellingen, welke sommige dwazen over het eerste menschenpaar hebben willen verdedigen en de redeneringen, die zij op enkele verkeerd begrepen plaatsen hebben gegrond, zijn talloos; zoo b.v. schreef in 't laatst der vorige eeuw een Duitscher, Reinhardt genaamd, eene dissertatie om te onderzoeken of Adam en Eva wel een navel hadden gehad; zoo beweerde ongeveer dienzelfden tijd de bekende Saint-Martin, die den bijnaam had van *le Philosophe inconnu*, dat Adam een ondoordringbaar harnas had gedragen, dat hij een zwaard had, uit vier metalen zamengesteld, en dat altijd van twee kanten te gelijk trof; dat hij strijd voerde in een bosch van zeven boomen, welke elk 16 wortels en 490 takken hadden, doch dat hij daarin verdwaalde en toen zijne goede wapenrusting verloor; - zoo prezen eene menigte wijsgeeren der vorige eeuw het zalige en zuiver gelukkige leven, dat Adam en Eva gesleten hadden, doch daarop gaf Voltaire het volgende antwoord:

D'un bon vin frais ou la mousse ou la sève
Ne gratta point le triste gosier d'Eve;
La soie et l'or ne brillaient point chez eux;
Admirez vous pour cela nos aïeux?
Il leur manquait l'industrie et l'aisance;
Est-ce vertu? c'était pure ignorance.
Quel idiot, s'il avait eu pour lors
Quelque bon lit, aurait couché dehors?
Mon cher Adam, mon gourmand, mon bon père,
Je crois te voir dans un recoin d'Eden,
En secouant madame Eve, ma mère;
Deux singes verts, deux chèvres pieds fourchus,
Sont moins hideux au pied de leur feuillée.
Par le soleil votre face hâlée,
Vos bras velus, votre main écaillée,
Vos ongles longs, crasseux, noirs et crochus,
Votre peau bise, endurcie et brûlée,
Sont les attraits, sont les charmes flatteurs,

Dont l'assemblage attire vos ardeurs.
Bientôt lassés de leur belle aventure,
Dessous un chêne ils soupent galamment
Avec de l'eau, du millet, et du gland;
Le repas fait, ils dorment sur la dure:
Voilà l'état de la pure nature.

Ongeveer 120 jaren na Christus ontstond er eene sekte, welke zich die der Adamiten noemde, en die de onschuld en de gewoonten der eerste menschen wilde navolgen. Zij beweerden dat het huwelijk goddeloos was, want dat Adam en Eva ook eerst na hunne ballingschap getrouwd waren, daarom moesten de leden een' eed van onthouding en kuischheid afleggen; in hunne vergaderingen verschenen zij zonder eenige schaamte, evenals onze voorouders in het Paradijs, geheel naakt, na hunne kleêren in een nabijzijnd vertrek te hebben afgelegd, en hoorden daar op die wijze op banken door elkander gezeten preken aan. Indien iemand eene fout beging werd hij, evenals de eerste menschen uit het Paradijs, uit deze plaats van gelukzaligheid verbannen. Hoe lang deze sekte bestond is niet bekend, doch als, uitvloeisel er van kunnen wij beschouwen de krankzinnigheid, die in 1535 sommige Wederdoopers te Amsterdam aangreep, toen zij hunne kleêren in het vuur wierpen en als weeprofeten naakt door de stad liepen.

En om al te vermelden wat met den naam van Adam in verband staat, behoort hier nog te worden bijgevoegd dat er in de 17de eeuw menschen gevonden werden, die aan Praeadamiten geloofden. Zij steunden op vers 12-14 van het 1ste hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen, waarin gezegd wordt dat door één mensch de zonde en daardoor de dood in de wereld is gekomen, en dat de dood van Adam tot Mozes geheerscht had; hieruit namen zij aanleiding om te beweren dat er dus vóór Adam nog menschen moesten geleefd hebben, die niet gezondigd hadden; dit ras zou den zesden dag der schepping door God reeds over de geheele aarde verspreid zijn, terwijl Adam en Eva slechts tot bevolking eener bijzondere streek waren geschapen. Een Portugees, die hierover een boek schreef, moest voor Alexander VII zijne dwalingen afzweren.

H.

Brievenbus.

IV.
Van een, die met voorbarige koperslagers gebruid zit.

Mijnheer!

Het is nu omstreeks vijftig jaar geleden, dat Nederland zijn ketens afschudde, en ik in het gareel geslagen werd. Meen echter niet, dat ik mij over mijn slavenstand beklaag; al zijn de bloemen, die de ketenen omkransten, ook wat verflenst, overblijfsels er van zijn nog te vinden en ze verkwikken nog menigmaal het oude hart. In nuchter proza gesproken (want die op zijn zeventigste jaar nog poëtisch is, mag wel met regt *le plus jeune des vieillards*, of *le plus vieux des jeunes gens* geheeten worden), ik ben circa een halve eeuw getrouwd, en heb het met mijn Antje gedurende al dien tijd vrij goed gehad. Dit maakt dat wij met genoegen aan dat jaar 1813 terugdenken; want het was inderdaad een merkwaardig jaar. Hoe het bloed toen kookte in alle Nederlandsche

aderen, en hoe ook ik zou gevochten hebben, als ik niet wat anders had te doen gehad! Hoe wij onze reddende engelen begroetten, de Kozakken, die onze gezondheid dronken met emmers brandewijn met peper, de Pruissen die steeds begonnen met ons te zeggen: *Ihr Uhr muss ich haben!* als ware het om ons het uur onzer slavernij te doen vergeten, die Hannekemaaijers, die zonen der vrijheid, die dragers der hedendaagsche verlig(*ch*)ting en beschaving! Hoe wij juichten toen wij die geliefde Oranjekleur terug zagen, al zette menige oude Kees ook een scheef gezigt! Levendig staat mij dat alles nog voor den geest, des te levendiger omdat al de schoonste herinneringen van mijn leven aan dat tijdstip verbonden zijn, en ik met mijn vrouw over den ouden tijd pratende, nooit kan nalaten te zeggen: Wat zijn wij toch gelukkig, kind! dat wij dien tijd van de *garde d'honneurs*, en de koffij van *f* 3 het pond voorbij zijn! Onze kinderen weten het niet, wat akelige dagen wij en onze ouders beleefd hebben, toen men chicorei-nat en kunstkoffij slurpte, en gebrande koolblâren in zijn pijp moest stoppen! Goddank, dat is over, en zoolang Oranje aan het hoofd is, gebeurt zoo iets nooit meer! Maar laat ons de staatszaken daar laten! De oude man dwaalt zoo ligt van den tekst af. Ik wilde u over heel wat anders spreken, en welligt uw raad vragen. Zoo als ik zeide, zal ik weldra vijftig jaar getrouwd zijn, en mijn gouden bruiloft vieren. Daar ik met een groot aantal kinderen en kinds-kinderen gezegend ben, die heinde en ver verspreid zijn, maar reeds lang besloten hebben om op dien tijd te zamen te komen, meende ik het zeldzame voorregt dat ik geniet geheel onder ons te herdenken en er een stil, huisselijk feest van te maken. Dat ligt zoo geheel in den geest der mijnen, die volstrekt niet op uiterlijke vertooning, maar des te meer op echte soliditeit gesteld zijn. Maar helaas! ik had buiten den waard of liever buiten de koperslagers gerekend! Want, hoe zonderling het u ook moge klinken, bij mijn gouden feest spelen de koperslagers een groote rol. Ik ben in mijn tijd, vooral in de dagen der ‘heugelijke’ omwenteling van 1813, een man geweest van nog al eenig gewigt. Lid van de regtbank van koophandel, idem van de Maatschappij van nijverheid (of Oeconomischen tak) enz. enz., had ik gelegenheid nog al wat te kunnen doen tot opbeuring van onze toenmaals kwijnende industrie; ik wist het zoo ver te brengen, dat het vreemde porselein geweerd en het Chinesche koper met een hoog regt bezwaard werd. Dat hebben die dankbare koperslagers, dat hebben die erkentelijke porcelein-fabrikanten nooit vergeten; eere hebbe hun hart! Want waar hun schat is, daar is natuurlijk ook hun hart. Maar, wat zij niet hadden moeten doen, was zich in deze zaak op den voorgrond te stellen. En dat hebben ze toch helaas! gedaan en zoo den boel in de war gestuurd. Te laat ben ik er van onderrigt geworden, en wanhoop er nu aan de zaak in het reine te brengen. De koperslagers voornoemd dan, zaam verbonden met een eerzaam handelaar in aardewerk en porcelein, hebben begrepen dat mijn feest luisterrijk moest gevierd worden; zij wilden zich wel aan het hoofd stellen, en dan zou alles goed gaan. Tot hun eer moet ik echter zeggen, dat zij dadelijk begonnen met er mijn oudsten zoon kennis van te geven. Die zoon van mij, mijnheer! ik durf het met gerustheid zeggen, is een van de braafste, degelijkste menschen die er bekend zijn, ieder acht hem hoog en heeft hem lief, en tot al wat goed en edel is leent hij gaarne zijne krachten. Hoog ingenomen met het denkbeeld om zijn vader en moeder, die hij afgodisch bemint, te vereeren bij zoo heugelijke gelegenheid, hoorde hij de voorstellers met welgevallen aan, en beloofde hun zijne krachtige medewerking tot bereiking van hun doel. Deze togen nu dapper aan het werk, schreven

aan *al* mijne kinderen, behuwd-zonen en dochteren, klein- en achter-klein-kinderen, tot aan zuigelingen in de wieg, om zich met hen te vereenigen onder het eerevoorzitterschap van mijn oudsten zoon. Nu zoudt gij gedacht hebben dat alles goed zou gaan. Helaas! er is een Babel van verwarring uit ontstaan, en niemand mijner huis- of stadgenooten weet, hoe het nog zal afloopen. 'Wat! zoo riep mijn tweede zoon, wat hebben die koperslagers met ons feest te maken! Laat hen dat aan ons overlaten, die mannen moeten weg, weg moeten ze!' 'Neen, schreef n°. 3, zij kunnen wel blijven, maar ons geslacht moet in die commissie vertegenwoordigd worden. Ik heb een jongen die Piet heet even als zijn grootvader, en Jans heeft een meisje dat naar haar grootmoeder Antje heet; die behooren in de allereerste plaats het feest te regelen: zij alleen kunnen in den geest van Piet en Antje seniores handelen.' 'Ik mag het wel lijden, zoo meende zoon n°. 4, maar nooit in der eeuwigheid zal het feest ergens anders gevierd worden dan te Tjallum, waar vader en moeder getrouwd zijn; zoo lang ik een mond heb om te praten, een oog om te kijken en een voet om te loopen zal ik niet gedoogen, dat men de heilige plek, waar Ds. van Zanen den huwelijksknoop legde, als 't ware met voeten trede!' 'Bedaard, bedaard, zoo was het kalme wederwoord van kleinzoon 1, ieder kan immers hier zijn zin wel krijgen: die zaak komt mij voor als een pot met rijstenbrij; die niet van de brij houdt kan de suiker en kaneel afmaaijen, en die daar geen smaak in heeft, houde zich aan de rijst!' Dit was het laatste woord, en schoon niemand het regt begreep, had het toch een eenigzins verdoovenden invloed, de kakebeenen raakten onwillekeurig in beweging, de tongen smakten, en men hield zich stil. Maar wat zal op deze stilte volgen? Wat zal het einde zijn van dezen strijd? Zal er nog iets goeds van komen? Mag ik mij nog vleijen, dat op mijn feest ware vreugde en vrolijkheid zal heerschen? Deed ik misschien maar niet beter, om van alle feestelijkheid af te zien, en mijne erkentelijkheid te betuigen door eene of andere nuttige en liefdadige inrigting tot stand te brengen b.v. door een school te stichten, of een diakonie-huisje te bouwen, of in een kerk een nieuw orgel te geven met eene nederige inscriptie?... Mijnheer de Redacteur, ik geloof niet dat gij mijne jaren nog bereikt hebt, toch kom ik bij u om raad; want in uwe betrekking hebt gij zeker wat meer ervaring opgedaan, dan ik hier in ons klein stedeke kan opzamelen. Ei! onthoud mij dus uwe wijsheid niet! Ik maak geen geheim van mijn naam, want de zaak heeft reeds ruchtbaarheid genoeg gekregen, maar teeken mij voluit

PIETER CORNELIS DORBOOM AZ.

NEÈRLANDS DANKBAARHEID TEGENOVER JAVA.
- Wat gaat ge nu doen:
- Wel! Onze arme keukenprinses die ons dagelijks zoo veel heerlijks verschaft, ga ik ook eens wat geven, 't schepsel komt van honger om, terwijl

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

De doodstraf.

De Doodstraf, beoordeeld naar de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, de vorderingen der wetgeving en de ervaring, door Dr. C.J. Mittermaier. Uit het Hoogduitsch vertaald door Mr. J.B. Vos, Regter in de Arrondissements-Regtbank te Sneek. Leiden, bij Van den Heuvell en Van Santen, - 1863.

> ‘Les écrivains du dix-huitième siècle ont détruit la torture - les écrivains du dix-neuvième, je n'en doute pas, détruiront la peine de mort.’
> Victor Hugo.

Wie is er tegenwoordig, die hoorende van de voltrekking van een doodvonnis, niet siddert en niet onwillekeurig een twijfel bij zich voelt oprijzen, of die straf wel past in de hand van den mensch, of God, die oppermagtig over het leven der stervelingen beschikt, aan den mensch wel zoo groot gezag over zijn naaste gegeven heeft, dat hij zich geregtigd achten kan, de ziel aan een misdadig leven geweldig te ontrukken en naar de eeuwigheid te werpen? Die twijfel is een voorgevoel der uitspraak van het onderzoek naar de vraag, over de regtmatigheid en noodzakelijkheid der doodstraf.

Het aangekondigde boek beantwoordt deze vraag, welke heden een tijdvraag is geworden, en naardien het een eigenaardig kenmerk der hedendaagsche beschaving is, dat de groote geschillen van maatschappelijk belang niet meer alleen in het studeervertrek of in geheime regeringsvergaderingen behandeld worden, maar dat hunne oplossing door een vrij onderzoek van het groote publiek wordt voorbereid, - zoo geloof ik niet, dat men ook deze vraag aan het publiek van Nederland onthouden kan.

De heer Vos heeft door het boek van Prof. Mittermaier in onze taal over te brengen zich jegens Nederland verdienstelijk gemaakt, en gaarne werk ik mede aan de verspreiding onder onze landgenooten der daarin vervatte denkbeelden, waartoe ik te meer geleid ben geworden door de omstandigheid, dat wij eene nieuwe strafwetgeving te gemoet gaan, die op beginselen rusten zal, welker kennis meer en meer tot het dominium commune van alle beschaafde Nederlanders gaat behooren.

Wij hebben een hoogst merkwaardig boek ter beoordeeling voor ons, merkwaardig om den persoon des Schrijvers, om het onderwerp door hem behandeld, en boven alles merkwaardig om de voortreffelijke oplossing van het onderzochte vraagstuk. Wanneer een man als Prof. Mittermaier, een der grootste criminalisten van onzen tijd, een lettervrucht van zijn arbeid in de wereld zendt met de verklaring, dat deze de uitkomsten bevat van vijftigjarige nasporingen uit onwraakbare bronnen geput en uit de geheele beschaafde wereld bijeengezameld, dan verdient een zoodanig werk met groote belangstelling ontvangen te worden. Die belangstelling zal niet verminderen, wanneer die arbeid een onderwerp behandelt, dat onmiddellijk de grondslagen raakt waarop de maatschappelijke orde steunt, en zoowel de heiligheid als de grenzen van het souvereine gezag op aarde regtvaardigt en bepaalt.

Het beknopte verslag, dat ik van dien arbeid wil geven, zal hoop ik den omvang en de waarde van des Schrijvers onderzoek in het licht stellen.

De Schrijver beoordeelt de doodstraf naar de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, der vordering van de wetgeving en der ervaring in 17 §§.

I. In de vier eersten, doorloopt hij de historische ontwikkeling der meeningen over de doodstraf bij het volk, bij de geleerden en in de verschillende wetgevingen.

II. In de twee volgende §§ onderzoekt hij het *beginsel* van het strafregt, met betrekking tot de doodstraf, en zoekt hij met het oog op dat onderwerp den aard der staatsmagt en het regt van den staat om te straffen, te bepalen.

III. De §§ 7 tot 14 bevatten een schat van mededeelingen en waarnemingen door de ervaring verkregen, en grootendeels aan statistieke opgaven ontleend.

IV. In de §§ 14, 15, 16 verzamelt de Schrijver al de aangevoerde gronden voor het behoud der doodstraf, stelt die in eene goede orde voor, onderwerpt ze aan de kritiek en stelt daarnevens de gronden, die vóór de opheffing der doodstraf pleiten, - terwijl hij

V. in de laatste § alle middelen en maatregelen, waardoor men de doodstraf zoo onschadelijk mogelijk tracht te maken, onderzoekt en afkeurt.

I.

Het *Historisch* onderzoek vangt aan met de belangrijke verklaring, dat het leert, hoe een strafwetgeving alleen dan op invloed kan aanspraak maken en het algemeen vertrouwen kan winnen, als zij met de behoeften en eischen van het meerendeel der oordeelkundige burgers overeenstemt, en niet in strijd is met den zedelijken vooruitgang van den mensch; welke meening de Schrijver doet steunen op den door de ervaring verkregen regel, dat het strafregt in niet geringe mate de afspiegeling is van het godsdienstige en zedelijke karakter, van den maatschappelijken en staatsburgerlijken toestand van een volk.

Hij slaat in de eerste plaats een blik op de hoofddenkbeelden der Romeinen aangaande de doodstraf, op het zoogenaamde jus talionis, op het begrip van voorkoming van misdrijven door afschrikking en op dat van verzoening eener vertoornde Godheid door straf. Het jus talionis verklaart Schrijver uit het wraakgevoel, dat het meest onder onbeschaafde volkeren gevonden wordt; het denkbeeld

om door afschrikwekkende straffen misdrijven te voorkomen, openbaart eene zinnelijke zoo niet dierlijke voorstelling van den mensch, als zou vrees alleen voor ligchamelijke smart den mensch binnen zijne pligten moeten houden; - de voorstelling eener vertoornde Godheid, die bloed vordert als zoen voor een gepleegde misdaad, verraadt een onjuist Godsbegrip, - terwijl alle deze denkbeelden de sporen zijn der onbeschaafdheid van het volk, waaronder zij gevonden worden.

Deze zelfde begrippen, die de beginselen van het strafregt bij de oudste volken waren, vindt men ten deele in de geschiedenis der Germaansche volken weder. Bij het licht dat het Christendom, in die tijden van onkunde ontstak, leerde men die hoofddenkbeelden als dwalingen kennen. De kerkvaders veroordeelden deze Heidensche begrippen, en stelden God voor als een liefhebbend Vader, terwijl men van lieverlede van Pausen en Kerkvergaderingen stemmen hoorde opgaan tegen slavernij, pijnbank en doodstraf. Maar deze begrippen konden het geweten der vorsten, noch den duisteren geest der *volkeren* vooralsnog verlichten; de overtuiging der Kerk vertoonde zich dan ook slechts als een eerste ochtendgloor door de schemering. Men bleef straffen toepassen uit de aangegeven begrippen van zoen, wraak en vergelding.

Tot het midden der 18de eeuw vindt men bijna geene philosophische *ontwikkeling* van het strafregt; toen daagde evenwel de eerste schemering van den ontluikenden nieuweren geest, die de oude toestanden begon aan te vallen; toen begon de vrije geest zich tegen de oppervoogdij van Kerk en Staat te verzetten, die, hoe ruw soms een weg zich banende door de bestaande toestanden, evenwel door verspreiding van nieuwe begrippen een grooten invloed had op de hervorming der staatsregterlijke en maatschappelijke instellingen. Als vrucht van dien tijdgeest wijst Schrijver op de bemoeijingen van Howard, die de veelvuldige doodstraffen door verbetering der gevangenissen onnoodig trachtte te maken, en de auteur werd van het verbeteringsysteem (der gevangenen). Men bleef evenwel de doodstraf ontleenen en handhaven uit het regt van den Staat, om over het leven zijner burgers te beschikken, - totdat Beccaria eene geheele verandering bragt in de begrippen over doodstraf, en verkondigde: dat de navolging der goddelijke geregtigheid, het begrip van vergelding even als het afschrikkingsysteem aan de strafwetgeving vreemd moeten blijven; dat de Staat geen regt kan hebben, om de doodstraf te bedreigen, daar enkelen hem het regt om over het leven te beschikken niet kunnen opdragen, en dat de wetgever alleen behoort te letten op het belang der maatschappij, mits steunende op de regtvaardigheid.

Het werk van Beccaria maakte de vraag algemeen aanhangig; men begon reeds in enkele staten de doodstraf af te schaffen. In Frankrijk was men, bij de beraadslagingen over de wetgeving sedert 1790, *in beginsel* tegen de doodstraf; in Engeland vormde zich eene vereeniging tegen de bedreiging dier straf, wier opheffing daar in verband beschouwd werd met de verbetering der gevangenissen en van den misdadiger, terwijl zoowel ministerie als Parlement Commissiën instelden, om resultaten in te winnen der werking van de doodstraf en der inzigten van het volk over haar, wier rap-

porten allen ten gunste der opheffing luidden, terwijl dezelfde strijdvraag in Noord-Amerika levendig werd.

Belangrijk is het historisch overzigt, dat de Schrijver hieromtrent geeft van het jaar 1830 tot nu toe; eene vermelding der ontwikkeling van redelijker en zedelijker begrippen, die de Schrijver uit de gansche beschaafde wereld verzamelt, kan hare plaats hier niet vinden; alleen kan ik, de slotsommen van dat onderzoek zamenvattende, aanteekenen, dat men meer en meer het afschrikkingsysteem verwierp, en tot de vragen van regtvaardigheid en doelmatigheid kwam als grondslagen van het strafregt, terwijl verbetering van den misdadiger tevens als doel beoogd werd; het geschil werd van alle zijden beschouwd, zoowel van zijn godsdienstigen en zedelijken, als van een wetenschappelijken en praktischen kant, en al die onderzoekingen leidden tot afkeuring van de doodstraf, wel nog gansch niet algemeen toch zeer menigvuldig. Wel had men door de verbreiding van den Code Pénal in vele staten een terugkeer opgemerkt naar de midden-eeuwsche ruwheid; - maar die achteruitgang was voornamelijk toe te schrijven aan de politieke inzigten der heerschende partijen en van den Keizer zelven in de voornaamste plaats, - nogtans werden van lieverlede overal de gevallen van doodstraf minder, in sommige staten werd zij voor politieke misdrijven geheel afgeschaft, in anderen slechts tot moord beperkt, en weder bij anderen, door toepassing van verzachtende omstandigheden aan de wijsheid en het geweten der regters overgelaten, en in alle staten door een ruime toepassing van het gratieregt bijna feitelijk opgeheven. In Oldenburg verdween de doodstraf geheel uit de rei der straffen, voor haar trad levenslange gevangenisstraf in de plaats, zoo ook in Toscane sedert 1847, wel werd die daar in 1853 weêr ingevoerd, maar met de bevoegdheid des regters, om bij het aanwezig zijn van verzachtende omstandigheden levenslange gevangenisstraf toe te passen, totdat zij bij decreet van 10 Januarij 1860 ook daar weêr werd afgeschaft. In sommige kantons van Zwitserland was zij reeds opgeheven, en onderscheiden ontwerpen van andere staten stellen nu weêr hare afschaffing voor[*)].

II.

Het jus puniendi van den Staat onderzoekende, herinnert de Schrijver, hoe in Europa de algemeene ontwikkeling van den geest zich niet meer tevreden *kon* stellen met het onvoorwaardelijk voor waar aannemen der regtmatigheid van bestaande toestanden, op den enkelen grond dat zij *tot nu toe* zoo bestonden. Zoolang toch de staatsalmagt gehuldigd werd, moest het staatsgezag wel *geregtigd* schijnen tot het geven van alle bevelen, die het nuttig voorkwamen; hoeveel te meer niet bij de toen heerschende begrippen van noodweer en zelfverdediging, waarop men het regt om te straffen voornamelijk deed steunen. Toen echter de wijsbegeerte ook op het regtsgebied trad, moesten er *gronden* gezocht worden voor dat bestaande regt, en voor de wettigheid dier oude toestanden. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat de weg naar de waarheid niet altijd regt loopt, -

*) Het ontwerp van een nieuw wetboek van strafregt voor het koningrijk Italië houdt de opheffing in van de doodstraf. In de begeleidende memorie van dat ontwerp 'hoopt de regering daardoor de goedkeuring te erlangen van het beschaafde Europa.'

zoo ook ging de wijsbegeerte nu vaak een dwaalweg op, maar altijd toonde zij hare eigen dwaling aan, en - het geschil bleef aan de orde.

De Schijver noemt het formulismus, dat toen in de wijsgeerige studiën heerschte, als een eerste dwaling, en wijst de rigting om bij dat onderzoek geen acht te slaan op de menschelijke natuur, op de verkregen ervaringen en feitelijke toestanden, als een andere dwaling aan. Door de eerste dacht men het beginsel van het strafregt in een naauwsluitend formulier te kunnen dringen, bijv. de straf is verzoening, vernietiging van het onregt en dergelijken. De andere dwaling sproot voort uit het zich klemmen aan abstracte idées van een natuurtoestand en aan een zoogenaamd pactum sociale, of uit het *wijsgeerig* construeren van *maatschappelijke* toestanden. Schrijver bestrijdt verder al de rigtingen die aan het *regtvaardigheidsysteem* ontleend zijn, als de voorstelling dat men bij het straffen de goddelijke geregtigheid navolgt, hetzij door herstel van geschonden regt als verzoening, hetzij door te niet doening van het kwaad door het kwaad, of door wedervergelding. Het theocratische begrip als zou God zijne strafmagt aan den aardschen regter hebben opgedragen, verwerpt hij, omdat men zich bij die voorstelling God als een wreker denken moet die zoenoffers eischt; daar bovendien de gedachte aan de duizenden gradatiën van ééne misdaad de toepassing van het wraak- en vergeldingsysteem onmogelijk maakt.

Niet minder trekt hij tegen de zoogenaamde utiliteitsleer te velde, waartoe de voorstellingen behooren van voorkoming der misdaden door het verwekken van afschrik, en van onschadelijkmaking door middel van straf, - waarvan hij aantoont dat *dit nut* slechts eene naar willekeur des sterkeren aangenomen onbepaalde grootte is, waarbij zelfs geene sprake is van de vraag naar regtvaardigheid der straf.

Door Howard nu was eene nieuwe rigting aan die onderzoekingen gegeven, de opmerkzaamheid werd sinds gevestigd op de noodzakelijkheid om de gevangenissen te verbeteren, ook met het oog op de verbetering der gevangenen, waarmede alzoo het denkbeeld aan de absolute bedorvenheid en onverbeterlijkheid van zware misdadigers verviel. Men begon en slaagde somwijlen met de verbetering van gevangenen, en zoodra dit éénmaal slechts gelukt was, moest wel bij oordeelkundige regtsgeleerden de vraag ontstaan, of straffen, die gelijk de doodstraf *verbetering* à priori onmogelijk maken, nog wel te regtvaardigen waren. Hieruit ontstond de verbeteringstheorie, waarvan de Schrijver als hoofdregelen stelt, dat de wetgever behoort toe te zien dat de maat der straf zooveel mogelijk in juiste verhouding sta tot de zwaarte der misdaad, en dat bij de toepassing der straf, alles wat de verbetering in den weg staat vermeden, en daarentegen *elk* in den mensch aanwezig element, *waardoor* verbetering kan verkregen worden, gebruikt moet worden.

III.

Dr. Mittermaier toont zelf geen onvoorwaardelijk geloof te hechten aan statistieke uitkomsten; zelfs waarschuwt hij, vóór zich op de statistiek te beroepen, tegen het onbedachtzaam maken van gevolgtrekkingen uit hare cijfers, en geeft hij middelen aan, om de uitspraken der statistiek meer geloofwaardig te doen

zijn; hij wil namelijk hare gegevens verzamelen langs afgebakende wegen, langs welken ook hij wenscht te gaan, om zijne ervaringen meê te deelen. Zóó toch is men zich, bij het zoeken, bewust van het doel wáárnaar men streeft, en ontwijkt men het gevaar, om, door in den blinde gevallen op te teekenen, cijfers te verkrijgen van verschillende grootheden, waaruit geene zekere som op te maken is; welke verkeerdheid te vaak aanleiding gaf tot het bona ac mala fide groeperen van cijfers, die tot dwaling of bedrog moesten leiden. Volgens hem moet hier de strekking der statistiek hoofdzakelijk zijn:

het getal te zoeken der gepleegde doodschuldige misdrijven en hunne verhouding tot die, welke gepleegd zijn nadat de doodstraf op dezen is opgeheven, alsmede de gevolgen te verzamelen zoowel van de regelmatig verleende gratiën, als van de wettelijke opheffing der doodstraf;

te onderzoeken in hoe verre die straf met het regtsbewustzijn des volks in overeenstemming zij;

welke de indruk en de werking zijn der veroordeeling tot en voltrekking van de doodstraf op den veroordeelde, op het volk en - op de regtspleging;

het gedrag te kennen der veroordeelde maar begenadigde misdadigers,

en eindelijk de gevallen te beoordeelen, waarin onschuldigen zijn ter dood veroordeeld.

Het ligt al weder buiten de grenzen van dit verslag, om een overzigt dier statistieke opgaven te geven, maar hare resultaten zijn te belangrijk, om daarvan niet een enkele meê te deelen.

Ondanks de verandering der doodstraf in zachtere straffen, *verminderen* de misdaden, die vroeger met den dood werden bedreigd. In Engeland b.v. krimpen, met de gevallen van doodstraf, ook de aanklagten in van die eertijds doodschuldige misdrijven; tusschen de jaren 1817 en 1831 vinden wij daar jaarlijks van 1100 tot 1600 veroordeelingen ter dood, maar sinds die straf zeer verminderde, vinden wij na 1832 jaarlijks tusschen de 400 en 500 veroordeelingen, na 1838 niet meer dan 116, soms slechts 54, en in enkele jaren een nog minder getal doodvonnissen, - terwijl te gelijk de aanklagten vooral van moord merkbaar verminderden. Frankrijk*) en België leeren dat de zware misdrijven niet vermeerderen, al verminderen ook de executiën†); hetzelfde toont de statistiek van Beijeren, ook die van Toscane, waar alle berigten der ervarenste ambtenaren vermelden, dat er geene behoefte bestaat om de doodstraf, die aldaar is opgeheven, in de Wet weêr op te nemen. De tabellen van Toscane zijn vooral belangrijk, waar even als in Oldenburg, Nassau en Neufchatel, en ook sommige staten van Noord-America, de doodstraf geheel is afgeschaft. Als een ander merkwaardig resultaat van des Schrijvers statistieke onderzoekingen herinneren wij aan het gezegde van een Engelsch geestelijke, dat bij de steeds toenemende afkeuring der doodstraf, regters, jury, verdedigers, getuigen en aanklagers, als 't ware zamenspannen, om eene veroordee-

*) Uit de criminele statistiek, in den *Moniteur* meêgedeeld, over 1861, blijkt, dat de gevallen van moord in de laatste jaren zijn verminderd; het aantal doodvonnissen bedroeg in 1857 58, in 1858 38, in 1859 36, in 1860 39, in 1861 26.

†) In Rusland zelfs, alwaar van 1812-1836 slechts 4 doodstraffen plaats vonden, verminderden de aanslagen op het leven merkwaardig.

ling ter dood af te weren - hetgeen zoo 't waar is, niet dan onzedelijk op de regtspleging werken kan.

Een hoogst belangrijke slotsom dier ervarings-waarnemingen is, dat de doodstraf niet dat afschrikkings-vermogen heeft, wat men zich ter harer regtvaardiging voorstelt, en wat men thans nog als den voornaamsten grond van haar voortbestaan beschouwt, - maar dat eene doodexecutie integendeel ruwheid en bloeddorst opwekt, niet zelden tot het begaan van nieuwe misdaden aanleiding geeft, dat zij nimmer afschuw voor het gestrafte feit *vermeerdert* zelfs niet *opwekt*, maar meermalen of medelijden met het slagtoffer of afkeuring van de straf inboezemt.

Wanneer wij slechts bij deze ervaringsresultaten stil staan, zijn wij dan niet gedrongen, te twijfelen aan de *noodzakelijkheid* en *nuttigheid* van het behoud der doodstraf?

IV.

Dit gedeelte van Prof. Mittermaier's werk is gewijd aan eene wetenschappelijke bestrijding der gronden voor de doodstraf aangevoerd. Die gronden steunen op het Regtvaardigheid-stelsel dat het leven eischt voor het verkorte leven, op de reeds vermelde *geformuleerde* beginselen van het strafregt, als verzoening-, boete- of afschrikking-stelsel, op het regt van zelfverdediging of noodweer van den Staat, op de voorgewende noodzakelijkheid dier straf in het belang der maatschappij, op het gezag eindelijk van sommige Bijbelplaatsen.

Deze gronden werden reeds gedeeltelijk in den loop van dit werk bestreden, waar de Schrijver het regt van den Staat om te straffen onderzocht. Tegen het verzoening- of boete-stelsel kan men voldoende aanvoeren, dat geene verzoening door den dood der schande verkregen wordt; wie zich moge voorstellen, dat de ter dood veroordeelde in het ondergaan zijner straf het middel van boetedoening en verzoening erkent, hij dwaalt verre van de werkelijkheid; deze leert, dat de misdadiger, die aan de wraak der maatschappij geofferd wordt, van het aanhooren van zijn doodvonnis af, in eene ziekelijke zielstemming verkeert tot aan zijn laatste uur, en of bedwelmd of met een vloek op de lippen de eeuwigheid ingaat. Wanneer zal men toch algemeen erkennen, dat verzoening niet door aardsche wraakneming, maar volgens vaste wetten der zedelijkheid verkregen wordt, waarvan dit het proces is: afschuw van de gepleegde daad, schuldbesef, eigen veroordeeling, gewetensfoltering - berouw? Zóó en niet anders wordt de ziel des misdadigers voorbereid, om in zich het bewustzijn op te nemen der Liefde Gods, die ook hem in die liefde omvat en redden wil; kan die overtuiging in zijn binnenste dringen, dan komt hij tot verzoening door boetedoening. Maar een moordenaar op het schavot met de maatschappij, met zich zelven of zijn God te willen verzoenen, is eene ongerijmdheid!

Het afschrikking-systeem steunt op de geheel willekeurige onderstelling, dat geene andere straf, dus ook niet levenslange gevangenisstraf de burgerlijke maatschappij zóó beveiligen kan als de doodstraf. Tegen deze stelling nn spreken luide de waarnemingen der ervaring, de geschiedenis der wetgeving en de wetenschap. Men zou eenzijdig zijn, als men ontkennen wilde, dat menigeen van het plegen eener misdaad door de vrees voor

straf is weêrgehouden, maar even onjuist is de voorstelling als zou de bedreiging der doodstraf een zoodanig afschrikkings-vermogen hebben, dat het plegen van gruwzame misdaden door haar zoude worden tegengegaan. Men raadplege het publiek, dat eene voltrekking der doodstraf bijwoont; bij een groot gedeelte der aanschouwers zal men vinden, dat nieuwsgierigheid hen daarheen dreef, of eene nieuwsgierigheid die onbeschaafde en ruwe zielen genot doet scheppen in vreesselijke bloedige tooneelen, - of eene zoodanige, die belangstellend is voor den lijder, omdat men zien wil hoe deze zich onder de strafpleging houden zal. Is hij weêrspannig of koelbloedig, dan zal het volk hem verafschuwen, misschien ook wel als een voorbeeld van moed beschouwen; gaat hij volgzaam en gedweê ter strafplaats, dan ziet het volk in hem een martelaar der maatschappelijke wraak, en keurt men de strafpleging af. Neen, bij doodexecutiën juicht niemand over de menschelijke regtvaardigheid, denkt niemand aan de geregtigheid; maar siddert en gruwt men veeleer voor de straf. Justice! roept Victor Hugo uit, La Justice! oh! cette idée entre toutes auguste et vénérable, ce suprême équilibre... cette bonté sévère... qui fait de l'homme Dieu!... ô Dieu bon, Dieu éternel, est ce qu'il est possible de se l'imaginer debout sur la guillotine... bouclant les courroies de la bascule sur les jarrets d'un misérable? Het publiek gezag moge soms den misdadiger te heeter daad tegen de woede van het verontwaardigde volk te beschermen hebben, onder het schavot heeft die woede voor andere gewaarwordingen plaats gemaakt. Wanneer zich daar het volk mogt uiten, dan zou uit duizend monden het woord ‘Genade!’ over de strafplaats klinken.

Men gronde de doodstraf ook niet op het regt van noodweer of zelfverdediging. Dat regt bestaat alleen in het keeren van *geweld* met geweld, daartoe behoort het oorlogsregt, en het regt van geweer bij oproer, maar zwijgt tegen een weerlooze, omdat het zijne grenzen heeft, daar waar het geweld is ontwapend.

Nog voor 50 jaren, zegt de Schrijver, wanneer hij de *noodzakelijkheid* der doodstraf bespreekt, werd in de meeste staten een groot aantal misdrijven met den dood gestraft, die thans door geen enkelen wetgever met die straf bedreigd worden, zoodat vroeger duizenden op het schavot stierven, wier geweldige dood thans als een barbaarschheid wordt beschouwd, - zulk eene erkenning van vroegere onnoodige wreedheid boezemt wantrouwen in voor de voorgewende *noodzakelijkheid* van het behoud der doodstraf. Dit wantrouwen zien wij niet alleen bij zuiver theoretische schrijvers, die de wereld in hun studeervertrek naar eenzijdige voorstellingen beschouwen, ook niet alleen bij hen, die ter voldoening aan de zucht om bestaande toestanden omver te werpen, deze vraag aan partijbelang dienstbaar maken, - maar de edelste mannen, die voor de opheffing der doodstraf, in verband met de verbetering der strafwetgeving en der gevangenissen ijveren, ontmoeten elkander in de overtuiging, dat de doodstraf niet noodzakelijk is. De aangevoerde gronden, waarop men de doodstraf tracht te regtvaardigen, noemt hij verouderde begrippen, niet in een revolutionairen zin, - maar omdat hij overtuigd is dat de invloed van het Christendom de menschheid tot een hoogere beschaving gebragt

heeft, waardoor de wetgever de beteekenis heeft leeren schatten van de waarde van den mensch en het zedelijke gewigt des levens. Die invloed van het Christendom is niet toevallig, maar gedetermineerd, naardien het 't verkeerde Godsbegrip verwierp, dat God als een wreker voorstelde, die voor de misdaad een bloedzoen vordert, daar het integendeel God leerde kennen in zijne Liefde, die boetedoening en verbetering van den zondaar beoogt, en tevens als oppermagtigen Regter die de schaal van leven en dood aan geene sterfelijke hand heeft geleend of afgestaan.

Alvorens over te gaan tot de uiteenzetting der gronden voor de opheffing der doodstraf, maakt Schrijver de opmerking dat vele der daarvoor aangevoerde argumenten met regt zijn bestreden, omdat ze, voor zoo ver ze afgeleid werden uit enkele nadeelen van die straf, niet voldoende waren, om hare onregtmatigheid aan te toonen, - waaruit de opregtheid spreekt van den naar waarheid zoekenden geleerde; want hoe groote waarde ik ook hechte aan des Schrijvers betoog, - ik moet verklaren, dat deze opmerking op menig volgend argument van hem zelven toepasselijk is; evenwel ik haast mij hier bij te voegen, dat deze onvolkomenheid de waarde van het werk niet vermindert; de strijd is reeds gewonnen, na de slooping der gronden voor het behoud der doodstraf; na eene volkomen ontwapening der voorstanders van de doodstraf, is de zege behaald; want wanneer haar de gronden ontvallen, waarop zij tot nu toe bleef voortbestaan, moet zij ook van zelve uit onze maatschappij verdwijnen.

Volkomen beamen wij den Schrijver, wanneer hij uit den aard en het wezen van den Staat aantoont, dat deze nimmer geregtigd is, straffen toe te passen, waardoor hij het hem aangewezen gebied zijner aardsche werking overschrijdt; - maar wij verschillen van hem, als hij als argument voor de opheffing der doodstraf aanvoert: dat de misdadiger verbeteren kan; hier vraagt men, dunkt mij, naar een meer practische reden van maatschappelijk belang. Evenzeer deel ik de overtuiging van den Schrijver, dat de doodstraf kàn vervangen worden door levenslange of langdurige gevangenisstraf, maar al weder kan ik niet met hem instemmen, dat men, omdat gevangenisstraf eene zekere, en doodstraf, door de werking van het gratie-regt, eene onzekere straf is, door toepassing der eerste beter voor het belang der maatschappij zorgt, dan door bedreiging der andere; - want het regt van gratie staat voor alle veroordeelingen open. Evenmin acht ik de bepaling juist, dat eene straf alleen dan regtvaardig is, wanneer hare gevolgen, bij gebleken dwaling in de veroordeeling van onschuldigen, kunnen hersteld en het door haar veroorzaakte onregt vergoed kan worden - hetgeen bij doodstraf eene onmogelijkheid is. Immers geldt deze onregtvaardigheid niet min of meer van alle veroordeelingen van onschuldigen? Deze klagt kan men alzoo niet uitsluitend tegen *een soort van straf* rigten, maar is een klagt tegen onjuist gewezen *vonnissen.* Zoo ook acht ik de opmerking van den Schrijver, dat men meermalen bij regters en jury een streven opmerkt, om de doodstraf, ook dáár waar zij die volgens eed en wet moesten toepassen, te ontwijken, geen argument voor de opheffing dier straf, maar eene beschuldiging tegen hen, die geroepen om volgens de wet regt te spreken, zich door

individuele beschouwingen of aandoeningen laten leiden en van de wet afwijken, - evenzoo bewijst het mislukken van den slag eens scherpregters, waaruit voorzeker ergerlijke tooneelen kunnen voortkomen, niets voor de afschaffing der doodstraf, maar slechts de onhandigheid van den man van het zwaard.

Bij de bestrijding der doelmatigheid van de doodstraf, komt, mijns inziens, alleen deze tweeledige vraag in aanmerking: *welk* doel stelt men zich met die straf voor oogen, - bereikt men dat doel door haar? En uit volle overtuiging verklaar ik, dat de Schrijver die vraag beantwoord heeft, in dien zin, dat de doodstraf uit de wetboeken der beschaafde natiën verdwijnen moet.

V.

Ten slotte bespreekt de Schrijver de middelen die gebezigd worden, om bij het behoud der doodstraf, hare *nadeelen* eenigzins te verminderen, onder welke middelen ook de *uitsluiting* der openbaarheid van executiën behoort. Hij acht deze rigting niet onbelangrijk, en beschouwt ze zelfs als eene erkenning harer onregtmatigheid, maar hij verwerpt ze, even als andere dergelijke middelen, omdat zij al de nadeelen hebben, die eigen zijn aan halve maatregelen, die strijdende tegen het beginsel, zich toch aan het beginsel blijven vasthechten. Hij erkent, dat menig nadeel eigen aan de doodstraf voorkomen wordt, wanneer men het publiek van hare voltrekking terug houdt, maar men vervalt, volgens hem daardoor ook in een ander nadeel, het wantrouwen namelijk van het volk in geheime strafplegingen, - daar 't dan ook uiterst inconsequent moet genoemd worden, om terwijl het gansche strafproces *in het openbaar* gevoerd werd, het laatste en meest gewigtige bedrijf *in het geheim* te doen plaats grijpen.

Zeer teregt meent de Schrijver, dat, nu men de openbare teregtstelling van ter dood veroordeelde misdadigers meer afschaft, in die geheime of althans afgezonderde executiën de erkenning ligt opgesloten *van den wetgever* zelven, dat hij terugkomt van den voornamen grond, dien men voor het behoud der doodstraf plagt aan te voeren.

De slotsom van des Schrijvers betoog is, dat alzoo wetgeving, ervaring en wetenschap hand aan hand gaan om te bewijzen, dat de tijd nabij is, waarop de doodstraf als een overblijfsel van den ouden tijd zal worden opgeheven. Wanneer die tijd komen zal, zoo vervolgt hij - staat in Hooger hand... ‘Alles is gewonnen, wanneer de overtuiging wortel schiet, *dat bij een welingerigt en op verbetering gegrond gevangenisstelsel de doodstraf door gevangenisstraf kan worden vervangen.*’

Vijf en twintig jaren vóór Mittermaier zijn werk tegen de doodstraf schreef, onderzocht het genootschap der Christelijke zedekunde in Frankrijk ditzelfde onderwerp door het uitschrijven van prijsvragen. Het was een merkwaardig bewijs voor het publiek geweten, dat de doodstraf bij een groot aantal geschriften, die op deze prijsvragen inkwamen, werd veroordeeld. Onder dezen muntte de verhandeling uit van Alphonse de Lamartine, aan wiens lippen gansch Europa plagt te hangen; hij bestreed de doodstraf op gronden aan *de natuur* en *de rede* ontleend. Beiden kwamen langs verschillende wegen tot dezelfde uitkomsten. De

Lamartine's arbeid is een pleitrede, Mittermaier's werk een wetenschappelijk betoog, de eerste won het beschaafde publiek, de andere wint den wetgever, de een met de hem ingeschapen dichterlijke vormen, de andere met de diepte der wetenschap. Deed de Lamartine een beroep op het zedelijk gevoel, Mittermaier doet een beroep op de gezonde staatkunde. De Lamartine's argumentatiën zijn: De mensch is wel als zigtbaar koning over de schepping gesteld, maar God heeft des menschen heerschappij op aarde beperkt, Hij behield zich de verborgenheid des levens voor, en sprak daardoor tot den mensch: Gij zult niet dooden, want gij kunt het leven niet geven. Gij zoudt, door te dooden, mijne schepping gewelddadigheid aandoen. De mensch vergat dit voorschrift en - doodde. De manslag werd gevolgd door manslag, en nu verontschuldigde zich de mensch door een regt van wraak met regtvaardigheid te verwarren, en zóó ontstond de ‘beestachtige’ wet der wedervergelding. Deze wanhopende wet scheen regtvaardig, was regtvaardig, omdat zij *wet* was geworden - maar van het oogenblik af, dat de twijfel rees of deze wet wel regtvaardig was, verloor de maatschappij haar regt, om bloed in bloed af te wasschen. Nù weten wij, dat hetgeen wreed is, nooit noodzakelijk of regtvaardig zijn kàn, en dat het dooden van een mensch door de maatschappij niet geschikt kàn zijn, om de heiligheid en onschendbaarheid van het menschelijk leven voor de menschen te wettigen. Onze Christelijke maatschappij heeft betere middelen, om het leven harer leden te beveiligen, om de misdaad te straffen, en om het getal der misdaden en der misdadigers te verminderen, dan de doodslag. ‘Zij bezit eene openbare of geheime politie, centrale en municipale wachten met het regt van bescherming en waakzaamheid bekleed, over de minste hut van het grondgebied. Zij bezit hare gendarmerie, welke altijd op voet van oorlog tegen den misdadiger gewapend is. Zij bezit regtbanken, welke in alle de hoofdplaatsen harer provinciën verspreid zijn, om de wet stem, verklaring en krachtdadige uitdrukking te geven. Zij bezit eindelijk wegen, die bewaakt zijn, straten die verlicht, muren, heiningen, woningen, die onschendbaar zijn, strafkoloniën, gevangenissen, galeijen, een uitgestrekt tuighuis van verdedigende *stoffelijke* krachten. Is de maatschappij minder toegerust met *zedelijke* krachten? Zie hier al dadelijk de godsdienst, vereeniging der geesten en der gewetens, familie-wetgeving, welker wetboek de misdaad met eeuwigdurende poenaliteit straft. Zij is overal tegenwoordig zelfs in den nacht, zelfs op de onbewoonde wegen, en doet in de eenzaamheid en in de stilte de inwendige stem van haar onderwijs, van hare beloften en bedreigingen hooren. Daar hebt gij de wetgeving met hare wetboeken, met hare regtbanksvervolgingen, jury's, ligchamen die zelfs door den onschuldige gevreesd worden, en voor wien het reeds eene straf is te moeten verschijnen. Daar is de openbare meening, die onderlinge regter der menschen, die regter die dadelijk onderrigt, later onfeilbaar is, die de godsdienst en de wet vervangt, en ieder naar zijne daden vergeldt. Daar is de schande, die straf der openbare meening, die vervolgt, brandmerkt, den zelfs vrijgesproken' misdadiger martelt, en die, bijaldien hij den regter ontsnapt, hem in iederen blik een regter doet ontmoeten. Daar is de pers, en

en de openbaarheid, welke zij vermenigvuldigt, die overal den naam, de daad, de straf schrijven en aan de menschelijke straf, de algemeenheid der hemelsche wraak geven. Ziedaar eindelijk de vooruitgaande verlichting, het algemeen onderwijs, de toenemende zedelijkheid, nieuwe krachten der zedelijke maatschappij tegen de aandoeningen der misdaad.'

De tegenwerping der moeijelijkheden in de uitvoering van den overgang van het bestaande stelsel van strafregt tot het nieuwe, beantwoordt hij aldus: 'De overgang is niet anders dan de voorloopige opsluiting in onze gevangenhuizen, tot dat men een zeker getal van *verblijven der misdaad* gebouwd heeft, van *gevangenissen* tot zedelijke verbetering der gevangenen.'

Sedert lang verkeeren wij in ons vaderland met onze regterlijke instellingen en wetgeving in een toestand van overgang, in een staat van drukkende onzekerheid; nu evenwel schijnt de hervorming onzer strafwetgeving niet verre meer verwijderd te zijn. Die arbeid zal op de daarstelling van een welingerigt geheel mogen hopen, wanneer men daarbij uitgaat van de juiste beginselen, waarop het zoogenaamde regt van den Staat berust, om misdrijven te straffen. Prof. Mittermaier heeft daaromtrent hoogst belangrijke inzigten geopend, niet alleen met betrekking tot de vraag over de doodstraf, maar ook ten aanzien der algemeene begrippen van strafwetgeving. Wanneer men zich niet door abstracte theoriën uit den werkelijken toestand der maatschappij laat leiden, maar deze met hare leden en instellingen aanneemt zoo als zij zich in onderling verkeer, werking en gezagsuitoefening voordoet, dan zal men, geloof ik, moeten komen tot deze twee leidende beginselen:

De strafbevoegdheid van den Staat heeft een *maatschappelijk* karakter, haar doel en werking zijn *maatschappelijk*, de Staat ontleent die magt noch aan een pactum sociale[*)], noch aan eenige philosophische theorie, maar aan zijn wezen, aan zijn maatschappelijk karakter zelf; de Staat, liever het gezag in de maatschappij, heeft de *algemeene* roeping te vervullen, om de welvaart en het geluk harer leden te bevorderen, en daarin ligt de *bijzondere* roeping opgesloten om hunne vrijheden en regten tegen onregt te beschermen.

Het verleenen dier bescherming, dat toezigt van den Staat over zijn leden, alzoo niet aan een *zedelijk* maar aan een *maatschappelijk* beginsel ontleend, - hoewel even als alles in de toepassing onderworpen aan de regelen der zedelijkheid, - is *geen opgedragen regt*, maar eene *roeping* van zijn bestaan.

Hieruit volgt dat de Staat straffen MOET[†)], waar inbreuk gemaakt is op de

*) Mr. A.J. van Deinse, alg. beg. van het strafregt: de burgerstaat is een uiterlijk verschijnsel op aarde, niet geboren uit den vrijen wil der menschen, maar door de Voorzienigheid, door middel der gebeurtenissen gevormd, alzoo niet een bepaald aangegaan verdrag; de burgermaatschappij is diensvolgens te beschouwen, als eene vereeniging van personen, die elk afzonderlijk en allen gemeenschappelijk ten doel hebben, zich het ongestoord en veilig genot van regten te verzekeren en daardoor, zooveel mogelijk, menschelijk geluk te bevorderen en te bevestigen - door de vestiging van eene *regerende openbare* magt.

†) In deze beschouwing is geen plaats voor het regt van gratie; men houde evenwel in het oog, dat dit regt alleen bij eene *volmaakte* strafwetgeving weg kan vallen. Daar wij nu wel geen *volmaakt* menschelijk werk verwachten zullen, zoo blijve het regt van gratie als een der schoonste parelen prijken aan de kroon der souvereiniteit.

maatschappelijke regten en vrijheden zijner burgers, en dat hij in het uitdeelen dier straffen 1e binnen de perken zijner aardsche werking blijve, die hem zijn wezen aangeeft, 2e de grenzen niet overschrijde der regtvaardigheid en der menschelijkheid.

Neemt men deze beginselen aan, dan zal men erkennen, dat de doodstraf niet in de bevoegdheid of roeping eener aardsche magt over de menschelijke maatschappij kan liggen; - met juistheid is dan ook het tegenwoordig heerschend gevoelen door Prof. Mittermaier gehuldigd, dat geen mensch of menschelijke instelling, al zij die met het hoogste regeringsgezag bekleed, zich een troon mag bouwen naast of boven het Hoogste wezen, in wiens hand alleen het leven der menschen is, en wien alleen de bepaling toekomt van het tijdstip, waarop het leven grenst aan de eeuwigheid.

Uit het behandelde volgt, dat de voorstelling onjuist is, die aan den Staat een jus puniendi, uit zijne persoonlijkheid toekent, omdat de Staat geen andere dan eene fictieve persoonlijkheid heeft, die dus ook geene eigenlijke regten uit zich zelven bezit maar eene roeping te vervullen heeft, en uit den aard dier roeping, *de middelen* bezitten moet, om die roeping te kunnen vervullen. Men zegge niet, dat deze onderscheiding eene woordspeling is tusschen *regt* en *pligt* of *roeping*; want juist de eenzijdige beschouwing van de regten van den Staat, als persoon gedacht, maakte van het jus puniendi eene willekeurige toepassing, waardoor pijnbank en doodstraf geregtvaardigd schenen. Het is ligt verklaarbaar, hoe vorige regeringen voor deze nieuwere beschouwingen beducht waren als ondermijnden zij het gezag, - nu evenwel, nu het gezag in den Staat niet meer op den éénigen grond van de materiele magt (wettig of door geweld verkregen), gegrondvest is, maar vooral zijn steun vindt in de verheven roeping van zijn maatschappelijk wezen, is de eerbied voor het gezag meer geregtvaardigd en de gehoorzaamheid daaraan meer gebiedend.

Wanneer ik alzoo onvoorwaardelijk de woorden van den heer van Deinse t.a.p. § 448 overneem ‘dat men door de onbedriegelijkste en onwederstaanbaarste uitspraken der rede en ondersteund door het gevoel van zedelijkheid en godsdienst, gebragt wordt tot de overtuiging, dat de menschelijke geregtigheid zich geenszins zoo ver uitstrekt, om zich de bevoegdheid toe te kennen, zijnen natuurgenoot in koelen bloede het aanzijn te ontnemen, in één woord, dat de doodstraf in hare toepassing moet beschouwd worden als eene daad van wreedaardigheid, die ten eenenmale in strijd is met de menschelijke natuur’, - dan blijft de vraag nog over: *welke straffen kunnen de doodstraf vervangen?* wier beantwoording de opheffing der doodstraf moet voorafgaan; en waarbij ik nog een oogenblik wensch stil te staan.

De Nederlandsche strafregter spreekt nog voortdurend regt uit het strafwetboek van Napoleon, dat in zeer verschillende gevallen de doodstraf bedreigde. Niet onbelangrijk is de vergelijking der in Frankrijk verkregen resultaten van de pogingen om in dat strafwetboek een meer menschelijken geest te brengen, met die welke in Nederland verkregen zijn.

Tot de belangrijkste wijzigingen van het strafregt in Frankrijk behoort in de eerste plaats de wet van 1832, die de bepaling invoerde, dat de toepassing der doodstraf - hoe gebiedend ook bij den

Code Pénal voorgeschreven, - niet meer voor de jury *verpligtend* zou zijn, die, waar ze van oordeel was, dat die straf niet in verhouding tot de misdaad stond, deze, met aanneming van *verzachtende omstanheden*, in levenslange of langdurige gevangenisstraf veranderen mogt; - en in de tweede plaats behoort daartoe de aanneming van art. 5 der Constitutie van 1848, die de doodstraf voor staatkundige misdrijven ophief, met uitzondering alleen van aanslag tegen het leven des Keizers. In Nederland bleven de bedreigingen van doodstraf van den Code van 1810, met uitzondering van slechts één geval*) onveranderd van kracht tot het jaar 1854. De wet van 29 Junij 1854 is, als de laatste uiting van den Nederlandschen wetgever hoogst belangrijk, omdat daarin het laatste standpunt voorkomt van de wetgeving over ons onderwerp.

Die wet stelde zich namelijk voor, eene eerste schrede te doen tot toepassing van zachtere straffen, en eene proef te nemen met het Pennsylvanische gevangenis-stelsel. Zij beoogde alzoo in de eerste plaats de hardheid van den Code Pénal te matigen, door aan de straffen het kenmerk van wraakoefening te ontnemen. Men verminderde ook de gevallen van doodstraf; reeds was die straf, door eene ruime toepassing van het regt van gratie, in de laatste jaren niet dan hoogst zelden toegepast geworden†). Intusschen mag het bevreemding wekken, dat de regering, bij de beraadslaging over die wet, de opheffing ja zelfs de vermindering der bedreigingen van doodstraf voor staatkundige misdrijven heeft tegen gehouden, - immers zij had niet alleen het voorbeeld van Frankrijk en andere staten, maar ook de gevestigde meening van bijna alle criminalisten van naam vóór zich, dat die straf noodeloos wreed is en onregtvaardig, omdat veroordeelingen voor staatkundige misdrijven niet altijd afhangen van het misdadige karakter der gelaakte handelingen, maar meestal van de politieke belangen der heerschende partijen. De grond dien de Regering destijds voor haren tegenstand opgaf, was, met het oog op het standpunt der wetenschap, nog meer bevreemdend, - zij grondde zich hier namelijk op het beginsel van zelfverdediging voor den Staat, - voorzeker eene onhoudbare theorie, gelijk wij uit het werk van prof. Mittermaier gezien hebben. Scherp tegen elkander over staande staatkundige partijen mogen vijanden zijn, die met regt elkander zoeken te vernietigen, - in dat regt van zelfverdediging voor *partijen* ligt evenwel niet de bevoegdheid opgesloten, dat ook de leiders of dragers dier partijschappen elkander op leven en dood zouden bestrijden, en het allerminst wel, dat het *staatsgezag* uit dat regt de bevoegdheid zou kunnen ontleenen, om zijn tegenstanders te dooden.

De doodstraf nu werd bij de wet van 1854 afgeschaft, voor valsche munt gepleegd door muntbeambten, voor valschheid in staatszegels, in bankbriefjes en dergelijken, - voor enkele gevallen van manslag, kindermoord, en van brandstichting, en veranderd in tuchthuisstraf van 5 tot 20 jaren; - terwijl bij de

*) De wet van 24 April 1836 heft de doodstraf voor het vervaardigen van valsche munt, door personen, die niet aan de munt werkzaam zijn, op - en stelt tuchthuisstraf daarvoor in de piaats.

†) De verdienstelijke vertaler van het werk van prof. Mittermaier heeft van zijne ingenomenheid met dit onderwerp een nieuw bewijs geleverd, in de laatste aflev. van 'Themis', waarin hij eene belangrijke statistiek geeft der doodvonnissen en executiën in Nederland.

overblijvende gevallen van doodstraf de toepassing van verzachtende omstandigheden werd uitgesloten.

Al moge nu deze vergelijking voor de Nederlandsche wetgeving ongunstig zijn, men mag zich toch verheugen in eene toenadering tot de vermenschelijking der straffen, in een voor goed verlaten van het begrip van wraakoefening bij het bedreigen van straf, en in een proefneming tot opheffing der doodstraf op groote schaal. Het waren groote schreden voorwaarts gedaan, op den weg ter verbetering der strafwetgeving, sinds de eerste ontwerpen, waarin nog de beginselen van *voorbeeldige afschrikking* en *boete-doening* heerschten*). Men was sinds door het genootschap 'tot zedelijke verbetering der gevangenen' en door den strijd over gevangenis-theoriën opmerkzaam gemaakt op den slechten toestand onzer gevangenissen, en welkom moest alzoo den strafwetgever een nieuw beginsel van strafgevangenissen zijn. Zóó leerde men inzien, dat de *doodstraf* vervangen kan worden - *door gevangenisstraf*; immers niet alleen was eene proefneming daarmede genomen, maar die was ook volkomen gelukt; want sinds zijn de misdaden niet vermeerderd. En deze overtuiging kan thans te sterker zijn, daar het rijpende cellensysteem nieuwe gradatiën van gevangenisstraffen mogelijk maakt.

Daar alle anticaesisten hierin overeenstemmen, dat de doodstraf alleen door levenslange of langdurige gevangenisstraf†) kan vervangen worden, zoo schijnt voor de Nederlandsche wetgeving het gunstigste tijdstip thans gekomen te zijn, om te beraadslagen over de geheele opheffing der doodstraf, nu niet alleen het gevangenis-wezen, maar ook de strafwetgeving in beginsel en toepassing eene hervorming te gemoet gaat.

De geschiedenis van den strijd tegen de doodstraf is gelijktijdig de geschiedenis der verbetering van het gevangeniswezen. Van het oogenblik af dat de eerste lichtstraal der openbaarheid door de ijzeren traliën der sombere gevangenissen viel, en het groote publiek met de tuchthuis-ellende bekend werd, werd het geweten verschrikkelijk gewekt over den jammerlijken toestand der huizen van tuchtiging. Van dien tijd af kwam de geest van het Christendom de theoriën van het gevangenis-wezen leiden, en sinds stelde men zich niets minder ten doel, dan om een *verbeteringstelsel* in de plaats van een *verbitteringstelsel* in te voeren.

Deze nieuwe geest gaf aan de studie van het strafregt eene bepaalde rigting - *de philanthropische.* Hoe overtuigd ook, dat deze rigting de strafwetgeving - die inderdaad de afspiegeling is van den zedelijken en maatschappelijken toestand van een volk - meer in overeenstemming zal brengen met de behoeften en belangen onzer maatschappij, - zoo zal men toch, met een onbevangen oog die rigting volgende, wanneer men zich niet aan *systeems* gebonden heeft, afdwalingen opmerken, - verkeerde zijpaden, die ik zou willen noemen *overdrijving* en *éénzijdigheid*, de meest gewone gevaren van het *omhelzen* van systeems aan bespiegelingen ontleend.

Het valt wel niet te ontkennen, dat

*) Nog in de toelichtende Memorie van 1843 verzellende het wetsontwerp tot wijziging van den in 1840 aangenomen 1sten titel van het wetboek van strafregt, werd door de Regering het *afschrikkingsysteem*, als beginsel van het strafregt gehuldigd.

†) Verbanning en deportatie worden door de staatkundigen schier algemeen veroordeeld.

onze eeuw hare philanthropie tot uitersten drijft; bij de bedreiging en toepassing van straffen zij men *menschelijk*, men wijde zijne zorg aan het lot der gevangenen, vooral leide men hen tot het bewustzijn van hunnen zedelijken val, en trachte hen uit de ellende hunner afdwalingen op te rigten en te verbeteren, en opene hun het vooruitzigt op materiëel welzijn als gevolg hunner verbetering, maar men wake er vooral tegen, *dat niet de straf eene premie voor de ondeugd worde.* Wie hoort niet nù reeds klagen over de *ziekelijke* philanthropie? Men neme, als voorzigtige leiders van den vooruitgang die klagte ter oore, en verwaarlooze ze niet; handelt men zóó, dan behoeft men ook voor *de philanthropie* niet te vreezen, noch te twijfelen aan hare goede vruchten; men make haar, waar zij nog lijdende is aan menschelijke zwakheden, *gezond*, maar doode ze niet!

Ik sprak ook van *eenzijdigheid*, en had daarbij voornamelijk het oog op de voorstanders van het Pennsylvanische stelsel (afzondering bij dag en nacht met verpligten arbeid), die in ons vaderland thans de meerderheid schijnen uit te maken. Zij beschouwen de vraag beslist, in zoo verre zij meenen, dat dit stelsel algemeen moet worden toegepast*), terwijl zij met een medelijdend schouderophalen, den twijfel van anderen over die volstrekte afzondering het 'halfslagtige systeem' noemen, en de voorliefde voor hunne gemoedelijke overtuiging zelfs zóó verre gaat, dat een der geachtsten en edelsten hunner 'de voorstanders der gemeenschappelijke opsluiting begunstigers der ondeugd' kon noemen. Wij gelooven *niet*, dat de vraag beslissend mag gesteld worden: hebben wij het Pennsylvanische, het Auburnsche of een ander stelsel voor Nederland te kiezen? De ervaring waarschuwt tegen het *onvoorwaardelijk* aannemen en volgen van *een systeem*; ik knel mij niet gaarne in systeems, maar blijf liever een vrij man, zij vorderen soms te zware eischen van het vrije denken. Leert ook weder hier niet de ervaring, dat stelsels ontstaan en verlaten worden, en dat zij ieder hun eigenaardigen leeftijd hebben? Dit pleit tegen de blijvende gangbaarheid der systeems! Wij hoorden nog in de laatste dagen, bij de beraadslagingen over de begrooting van Justitie (kosten der gevangenissen) van *zuivere gronddenkbeelden* spreken, die zeer betwistbare denkbeelden waren, - terwijl men dit ééne zuivere gronddenkbeeld al te vaak uit het oog verliest: dat de gevangenissen door geen stelsel alleen zullen verbeteren, maar wel in de eerste plaats door een goed beheer, door onafgebroken toezigt en leiding, waaronder ik ook de opvoeding der gevangenen versta, door de vorming van goede gevangenisdirecteuren en de aanstelling van een voldoend getal geschikte bewaarders! Deze vereischten zouden een slecht stelsel *praktisch* goed kunnen maken!

Ongaarne zou ik voor een voorstander der gemeenschappelijke opsluiting gehouden worden, - in meer dan ééne gevangenis heb ik er de ellende van gezien, - maar niet zonder eenig regt zou men kunnen vragen: Wat is er verrigt, om de zóó *onvoorwaardelijk* afgekeurde gemeenschappelijke opsluiting te verbeteren of voor zoo verre zij nog geduld wordt dragelijk te maken? Terwijl men tonnen gouds besteedt aan het doen verrijzen van kasteelen volgens de

*) Hoewel toch geen hunner dit stelsel voor langdurige gevangenisstraf zuiver in toepassing wil brengen.

nieuwe theorie, laat men de oude gevangenishuizen zooals zij zijn en waren*). Wanneer men de publieke stemmen hoort ten gunste van het nieuw aan te nemen gevangenis-stelsel en de sommen hoort noemen, die voor den aanbouw der nieuwe gestichten besteed zijn, en nog zullen besteed worden, - dan kan men er zijne verwondering niet over verbergen, dat in ons land nog gevangenissen bestaan, die met eene bevolking van honderden gevangenen zoo weinig toezigt hebben, dat medegevangenen beurtelings de rollen van gevangenbewaarders moeten vervullen†). Met regt mag men vragen, waarom dáár zoo vrijgevig, hier zóó zuinig, waarom voor het toekomstige *stelsel* zoo ruim, en voor de tegenwoordige ongelukkige gevangenen zóó karig? Waarom zoo liefderijk voor hen, die ná ons zullen vallen, en voor hen die nú misdeden zoo zorgeloos?

Misschien heb ik te veel hierover uitgeweid,... toch zou ik het betreuren, als Nederland zich nu, door de verbazende sommen, die er voor de invoering van een bepaald gevangenis-stelsel vereischt zullen worden, misschien voor eene eeuw, of voor langer, met hand en voet aan het systeem van het jaar 1863 of van 1864 binden zou, een systeem dat misschien door het onmiddellijk op ons volgend geslacht veroordeeld zal worden, als niet meer passende voor hunne maatschappij! Men merke deze uitweiding niet aan als een afkeuring van het standpunt waarop thans de vraag van het gevangenis-wezen zich bevindt, wij wezen slechts de gevaarlijke afdwalingen van den goeden weg aan. Van de nieuwe rigting onzer eeuw verwacht ik in tegendeel een gevangenis-*wezen*, *dat de doodstraf* zal vervangen. De groote vraag is aan de orde. De Evangelische geest die de vraag leidt is de waarborg dat hervorming verbetering zal zijn. Maar... al erkennen wij dankbaar de edele pogingen van zóó vele verlichte mannen - bekennen wij ook, dat wij naauwelijks uit de duistere begrippen van eertijds over *regt* en *doel* van straffen tot beter licht gekomen zijn, dat we wel eene belangrijke schrede op den nieuwen weg gezet hebben, maar nog niet genaderd zijn tot dat rustpunt, waarbij wij elkander kunnen diets maken: nu *hebben* wij het ware stelsel, er blijft ons niets anders over, dan kalk en steenen aan te brengen, om te bouwen!

Ten slotte druk ik den wensch uit, dat de lezer zich met mij vereenige in een opregte dankbetuiging aan den Heer Mr. J.B. Vos, voor het goede werk dat hij verrigt heeft, met de bezorging eener goede vertaling van het voortreffelijk boek van prof. Mittermaier.

J.H. GILQUIN.

*) Men merke op, dat ik hier niet alleen van steen en hout spreek, maar vooral de inwendige huishouding op het oog heb.

†) Ik wil er geen verwijt van maken dat nog sommige straf-gevangenissen tevens zijn huizen van preventieve gevangenis, van gijzeling, en van veroordeelde militairen, maar wel daarvan, dat in vele dier huizen, het volstrekt noodige getal van geschikte beambten ontbreekt.

Een koloniaal hervormer.

Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, van Dr. W.R. van Hoevell Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon. 1862.

II.

Zoo was de toestand van 1845 tot 1848, toen de heugelijke tijding op Java aankwam, dat de Regering, onder wier bestuur zoo veel ellende was ontstaan, door een liberaal ministerie was vervangen, en de hoop op een beteren toestand vervulde het gemoed van ieder, die in staat was het gewigt van dien ommekeer te beseffen. Eenige der notabelste en meest verlichte mannen betwijfelden echter of de toestand van Indië wel genoegzaam in Nederland bekend was, om op de meest noodzakelijke verbetering in het beleid der Oost-Indische aangelegenheden te mogen rekenen. Eenige vrienden kwamen overeen, om een klein aantal mannen van wetenschap en algemeene kennis bijeen te roepen, ten einde te beraadslagen of er ook iets kon en behoorde gedaan te worden, om de Indische belangen, vooral die betrekkelijk het onderwijs en wat daaromtrent wenschelijk zou bevonden worden, op legale wijze aan de aandacht van het opperbestuur te onderwerpen. Tot dat einde diende de heer J.T. Canter Visscher een adres in - overeenkomstig de bestaande voorschriften -, houdende het verzoek om consent tot zulk eene bijeenkomst in het locaal van het Bataviasche Genootschap, waarop de resident, namens den Gouverneur Generaal, dien heer te kennen gaf, ‘dat zijne Excellentie doordrongen was van de regtmatige bezwaren der ingezetenen, ten aanzien van het onderwijs en het radikaal der ambtenaren, waarvan hij als vader de hardheid gevoelde*); zijne Excellentie wenschte, dat de zaak door een twintigtal respectabele ingezetenen aan hem werd voorgedragen, waaraan hij zijne krachtige ondersteuning beloofde. Maar zijne Excellentie zou niet gaarne zien, dat daartoe convocatie-billetten werden rondgezonden.’ Op die wijze zou de zaak geleidelijk en zonder opzien te baren het gewenschte doel bereikt hebben, toen een beklagenswaardig incident alles van gedaante deed veranderen.

Mr. T.C. Ardesch, president van den raad van Justitie, dien men buiten de vermelde beraadslaging gehouden had, nam het initiatief om eene geheel andere rigting aan het opgevatte denkbeeld te geven: hij zond een brief aan den resident in opgewonden stijl en termen, die weldra in menigvuldige afschriften onder de Europesche ingezetenen circuleerde, waarin over een aantal andere zaken van politiek belang (dan eenvoudig van het onderwijs en het radikaal) gehandeld werd, welke hij verklaarde ook openlijk ter sprake te willen brengen. Door dit schrijven was eenige warmte en opgewondenheid veroorzaakt, die aan de eerste ontwerpers aanleiding gaf te overwegen of het nu niet beter en raadzamer was aan

*) Tot heden, anno 1863, is dat ongelukkige radikaal-stelsel blijven bestaan en de heer Rochussen heeft in de drie jaren dat hij minister was, niets gedaan om het te verzachten.

hun voornemen geen gevolg te geven, toen zij verrast werden door een officieel schrijven van den Gouverneur-Generaal dd. 20 Mei 1848 aan den resident, waarin gezegd werd ‘dat ZE., bekend geworden met het aanzoek van den heer Canter Visscher en den heer Mr. Ardesch tot het *houden en bijwonen* eener zamenkomst van Nederlandsche ingezetenen, om *gemeenschappelijke belangen* te bespreken, ZE. onder de tegenwoordige omstandigheden, aan *goede* ingezetenen en huisvaders niet wilde ontzeggen, om zich over billijke en redelijke wenschen te verstaan en die aan de bevoegde magten te doen kennen. Ik hoop en vertrouw’ - werd er bijgevoegd - ‘dat die zamenkomst niet tot eenige wanorde of onbetamelijkheid aanleiding zal geven.’ Niet gering was echter de verbazing over zulk eene beschikking, waarbij het eenvoudig aanzoek van den heer Canter Visscher werd gelijk gesteld en vermengd met dat zoo geheel ander en veel verder reikende aanzoek en doel van den heer Ardesch. Aan allen, zonder onderscheid, op wie niet de openbare stempel van geen goed ingezetene te zijn was gedrukt, werd nu verlof gegeven om eene vergadering te houden, die volgens den brief van den tweeden verzoeker bepaald eene politieke strekking had!

Gelukkig begrepen de eerste ontwerpers, de onverklaarbare fout, gelegen in het onbeperkt verlof, door den Gouverneur-Generaal gegeven, zoo veel in hun vermogen was te moeten herstellen, door zich meester te maken van de leiding der vergadering en daarop geene politieke discussie toe te laten, maar slechts de belangen van het onderwijs te behandelen, aan welk voornemen men getrouw is gebleven: de vergadering, door p.m. 500 personen bijgewoond, werd met de meeste kalmte en waardigheid geleid en gesloten door den bij meerderheid van stemmen benoemden president Dr. W.R. van Hoëvell, predikant te Batavia, zonder dat er eenige wanorde of onbetamelijkheid binnen of buiten de zaal der vergadering - Societeit Harmonie - had plaats gevonden. Tot leden der kommissie, die den president ter zijde stond, had de openbare meening aangewezen de heeren Mr. P. Mijer, G.H. Uhlenbeck (later ministers van Koloniën), Mr. A. Prins, (thans vice-president van den raad van Ned. Indie), Dr. W. Bosch, gep. kolonel Menu, majoor Dibbits, J.T. Canter Visscher en Rensing, welke heeren zich die keuze lieten welgevallen en het eerbiedig adres aan Z.M. den Koning opstelden, verzoekende dat er van staatswege beter in het onderwijs der kinderen van Europeanen mogt worden voorzien: geteekend door p.m. 200 der voornaamste ingezetenen, werd het den Gouverneur aangeboden.

Intusschen schijnt de opperlandvoogd, op den dag der vergadering, het oor geleend te hebben aan kwaadwillige of onbedachte kleingeestige raadslieden en allerlei inblazingen, die zulk eene paniek schijnen ingeboezemd te hebben, dat die hooge staatsman zich liet verleiden om last te geven, dat de kanonnen aangespannen, de troepen in de kazernen geconsigneerd moesten worden. Patrouilles van huzaren werden in den omtrek der vergaderzaal en op alle wegen gezien, als of er een opstand, een oproer op handen was: maatregelen, die in al te sterke tegenstelling met het vreedzame karakter der gewettigde bijeenkomst, met de allerwege heerschende orde en rust - dat zij tot anecdoten, ironie en voor het hoog gezag

weinig vereerende opmerkingen aanleiding gaven, is natuurlijk. Buiten de *intimes* van den Gouverneur-Generaal, die er door gecompromitteerd was, wist niemand zich van een zoo ongemotiveerd vertoon eenige verklaring te geven. Of het in de bedoeling der raadslieden heeft gelegen, om daardoor aan de eenvoudige bijeenkomst een éclat bij te zetten, waarop ze geen de minste aanspraak had, is niet bewezen; doch zeker is het, dat de Gouverneur-Generaal deze onbedachte maatregelen in zijn rapport aan het opperbestuur, op eene wijze voorgesteld en verdedigd heeft dat het ongenoegen van zijne Majesteit den Koning werd opgewekt, over eene geoorloofde handeling, die door den opperlandvoogd geautoriseerd en geheel overeenkomstig diens hoop en vertrouwen was afgeloopen.

Ook in Indië, op Batavia moest dat ontijdig magtvertoon gemotiveerd worden, er *moest* iets gedaan zijn, dat ongeoorloofd was, al bestond er ook geen feit. Waar eene regering een slagtoffer zoekt, vindt zij ligt een schuldige; hier duurde het zoeken langer dan men wenschte! Eindelijk vond men een paar jongelieden die verklaarden, dat de predikant van Hoëvell op zondag den 21sten Mei in de buitenkerk, na het eindigen der godsdienstoefening, de vergaderde menigte in politieken zin had toegesproken en opgeruid. Met deze verklaring was men gered! ‘Nu bleek het toch duidelijk, dat de vrees voor ongeregeldheid niet zonder grond geweest, doch afgewend was’ door de wijze voorzorgsmaatregelen der regering. De geleden beschaming zou voldoening erlangen en al de verbolgenheid op den heer van Hoëvell nederkomen: de schijn was er, waardoor de militaire maatregelen konden geregtvaardigd worden, hij zou er voor boeten. Ongelukkig duurde de illusie niet lang, de valschelijk beschuldigde bewees zijn *alibi.* Hij bewees met vele onwraakbare getuigen, dat hij dien zondag onmogelijk in de kerk te Batavia kon geweest zijn, aangezien hij op dien dag godsdienstoefening had gehouden op de reede, en de oorlogschepen *Ceres* en de *Rijn* bezocht en op die bodems tot 's namiddags vertoefd had.

Nu zou men denken, dat de heer van Hoëvell geheel geabsolveerd zou zijn en de schuldige *valsche* getuigen door de justitie ter verantwoording waren geroepen; het tegendeel vond evenwel plaats, de valsche getuigen bleven ongemoeid, en den heer van Hoëvell werd het ongenoegen der regering te kennen te geven, omdat hij ‘in meerdere of mindere mate zijne *verhouding* tot de regering heeft uit het oog verloren.’ Daar men geen feit had kunnen opsporen, waaruit het een of ander bleek, viel het ook niet ligt er een te noemen.

De heer van Hoëvell meende met zulk eene onbestemde duistere beschuldiging, waartegen niemand zich verdedigen kan, geen genoegen te kunnen nemen, hij vroeg en verkreeg zijn eervol ontslag uit 's lands dienst, vertrok daarop met de volle sympathie zijner gemeente en die van een groot aantal zijner vereerders en vrienden naar Nederland, alwaar hij door het opperbestuur, geheel gezuiverd van den hem aangewreven blaam, als predikant met al de daaraan verbonden voorregten werd hersteld. Bijna te gelijker tijd werd hij verkozen als lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal.

Aan dit mandaat gaf hij de voorkeur boven zijne meer voordeelige betrekking van Oost-Indisch ambtenaar.

Dit kort geschiedkundig overzigt brengt den lezer eenigzins op de hoogte van de Indische vraagstukken in verband tot de belangen van het moederland. Het kan strekken tot eene juistere beoordeeling van de parlementaire redevoeringen die we aankondigen, van het standpunt door Dr. van Hoëvell al dadelijk ingenomen, van de gevoelens die hem bezielden, van de belangen waarvoor hij streed en van het doel dat hij poogde te bereiken. Dat de toestand, zooals hij dien in Indië had gekend en de rampvolle laatste jaren die hij er beleefde, ongetwijfeld van grooten invloed zijn geweest op zijne handelingen als vertegenwoordiger, is niet twijfelachtig. In zijn weldadigen werkkring op Java was hij geacht, geëerd en bemind, vooral door de armen van geest en van aardsche goederen; twaalf jaren had hij er gearbeid aan de verspreiding van verlichting en beschaving, met een tot daartoe ongekenden ijver, volharding en moed, die hem meermalen de verwijten en het ongenoegen der regering berokkenden, welke hare handelingen ongaarne zag beoordeelen. Een man van zijne vasthoudendheid, die steeds om licht, om méér licht vroeg en het ontstak en verspreidde waar hij vermogt, is te gevaarlijk voor de duisterheden van een geheimzinnig bestuur, zijn aanhang en gunstgenooten, dan dat men niet alle krachten zou hebben ingespannen om diens kracht te breken. - De kanonnen en bajonetten, door den heer Rochussen ter kwader uur tegen windmolens gerigt, hadden, zoo we gezien hebben, aan de vreedzame vergadering van 22 Mei 1848 eene beruchtheid gegeven, die men tegen den predikant, in wien zoo velen nog den priester zien, kon exploiteren: ‘zijn oogmerk’, zeide men, ‘was daarbij niet zoo zeer, om een verbeterd onderwijs te verwerven, als wel om eene hoogst gevaarlijke, zoo niet misdadige en strafbare politieke demonstratie te bewerken, waardoor ons prestige en ons gezag moest verloren gaan, met geen ander doel dan om zich zelven te verheffen.’

Calomniez toujours is gelukkig nog niet tot algemeen erkenden gouden regel verheven, maar goud is hij waard en goud brengt hij op, voor hen, die geen middel schuwen om hun oogmerk te bereiken: het onheilige schrikt hen niet af, als het slechts ter bevordering strekt van de belangen die men niet met de wapenen van regt en waarheid weet te verdedigen, waaraan men alzoo vreezen moest dat van Hoëvell doodelijke slagen zoude trachten toe te brengen: op hem moest dus de regel in al zijn uitgebreidheid en strekking worden toegepast. De toevallige omstandigheid, dat de daartoe aangewezen heer Mr. P. Mijer *niet*, maar *wel* Dr. van Hoëvell, bij meerderheid van stemmen, tot president der vergadering van 22 Mei 1848 gekozen was, droeg er toe bij, om de beschuldiging aannemelijk te maken: ‘dat hij de gevaarlijke demagoog was, die de gemeente had opgeruid, dat hij geen ander doel had dan alles in Indië te nivelleren en omver te werpen, tot bevordering van zijn eigenbelang en zelfzuchtige bedoelingen; van een zoo zedeloos mensch kon men niet anders verwachten’. En de laster vond geloof, zooals doorgaans, ook bij de meest regtschapen en gemoedelijkste lieden; het wantrouwen en de argwaan waren gezaaid, zij vonden een vruchtbaren bodem, en de zegepraal der gezonde regeringsbegrippen werd er jaren lang door vertraagd. De beginselen, die reeds eene halve eeuw door onze meest uitstekende Indi-

sche staatsmannen waren geleerd, die in 1818 door onze regering waren omhelsd en geproclameerd, zij bleven zonder toepassing, omdat men er onkundig van was, zij werden niet getoetst aan het gezond verstand, maar uit partijgeest, door leugen en laster gekweekt en gevoed, zonder onderzoek verworpen, tot overgroot nadeel van Nederland en Indië. Zelfs zóó ver ging het onverstand dat men zich in de Tweede Kamer over eigen onkunde vrolijk maakte toen de heer van Hoëvell (zitting van 11 December 1850) een paar vreemd klinkende namen van plaatsen op Java noemde: 'Ik bemerk', zeide hij, 'dat deze Javaansche en Maleische woorden hilariteit in het Nederlandsch parlement veroorzaken!

't Doet mij leed, mijne heeren, in uwe ooren zoo vreemd klinkende en *baroque* namen te moeten noemen, die uwe lachspieren in beweging brengen! Maar ik zal mij daardoor niet laten weerhouden voort te gaan. Ik hoop, dat door eene veelvuldige en naauwgezette behandeling van Indische aangelegenheden in deze Kamer, de leden van Nederlands vertegenwoordiging langzamerhand vertrouwd en gewoon zullen raken aan dergelijke uitdrukking. Dat zal dan een bewijs zijn dat tusschen onze onschatbare koloniën en het moederland eene meer naauwe en innige betrekking is ontstaan.'

In de zitting van 15 Februarij te voren had hij reeds het volgende gezegd:

'Er zijn weinig nieuwe bepalingen in de Grondwet waarover ik mij zoozeer verheug als over die, welke de volksvertegenwoordiging in naauwer aanraking hebben gebragt met de koloniën en bezittingen van den staat. Dat was hoog noodzakelijk.

Maar, mijne heeren, ik verklaar met opregtheid, ik huiver voor het oogenblik, dat dit gedeelte der wetgevende magt zal worden geroepen, om over aangelegenheden te oordeelen, waarvan de toekomst van onze Koloniën en dus ook die van het moederland afhangt, *wanneer de vertegenwoordiging tegen dien tijd niet meer inlichtingen*, *niet meer kennis van Indië heeft*, *dan zij thans in de gelegenheid is te bezitten.*' - Aan die gelegenheid liet de heer van Hoëvell het niet ontbreken, daarvan getuigen deze redevoeringen, en hierin vond hij geen hardhoorende discipelen: men scheen het te gevoelen, dat wilde men met hem een waardig en vruchtbaar debat voeren, men zich de ontbrekende kennis moest verschaffen, en toen nu de tijd aanbrak (1854) om de Indische aangelegenheden grondig te bespreken en bij het Reglement op het beleid der Indische Regering vast te stellen, toen bleek het, dat de opwekking niet vruchteloos geweest, dat de tijd niet nutteloos was voorbij gegaan. Wie den langdurigen warmen strijd die daarbij gevoerd werd weder nagaat, zal moeten erkennen, dat er een waardig, ernstig, talentvol en zaakkundig debat is gevoerd, waarbij een schat van kennis over Indische toestanden en belangen is verspreid. Wanneer we daarbij vergelijken de laatste koloniale discussie in de zitting der beide Kamers van 18 62/63, dan wordt men pijnlijk getroffen door het gemis - op een paar gunstige uitzonderingen na - van die onmisbare kennis bij de vertegenwoordiging, die daar in 1854 zoo schoon had uitgeblonken. Er valt hierbij een bedroevende teruggang sedert 1854 op te merken: toen werden beginselen tegen beginselen, stelsel tegen stelsel, met zoo veel helderheid en veerkracht verdedigd

en bestreden, dat de wederzijdsche partijen elkander achting inboezemden of afdwongen.

In 18 62/63 was het daarentegen blijkbaar niet om de zaak, maar slechts om oppositie te doen, geen middel hoe verwerpelijk ook, schaamde de oppositie zich: 'bijkans woordelijk,' zegt de schrijver van de Koloniale kamerkout, 'namen sommigen in hunne redevoeringen de bedriegelijke leuze over, door de reactie in haar vaandel geschreven en wat die organen hun als middelen tot bestrijding der regering hadden voorgelegd, en welke een vroeger minister van Koloniën als de organen van den "bezoldigden laster" had gebrandmerkt: van kalmte, van bedaardheid geen zweem meer bij die leden; met graagte werd de vrees en bezorgdheid aangegrepen, welke de verdachtmakende reactie onder het min kundig en min doordenkend deel der natie, omtrent het heerschend regeringsbeleid had weten op te wekken.'

'Maar die kampvechters, al verloren ze soms hunne zoo noodige bedaardheid, ze spraken dan toch met wel gevestigde overtuiging, met eene overtuiging op behoorlijke kennis van zaken gegrond? Ook die illusie moest verloren gaan, zelden inderdaad werd *ergens* een strijd gevoerd, waarbij over de meest gewigtige belangen met zoo gering eene zaakkennis, op zoo apodiktisch een toon werd beraadslaagd en beslist.

Wanneer ooit de nakomeling de Bijbladen van het jaar 1862 mogt doorbladeren, dan zal hij zeker van verbazing de handen in een slaan, wanneer hij ontdekt hoe nog in dat jaar, in eene Eerste Kamer der Staten Generaal, zóó over algemeen bekende belangen, althans bij eenig onderzoek ligt te kennen zaken, kon gesproken worden.' De proeven die de schrijver er van levert, zijn in waarheid bedroevend en beschamend voor een Christelijk beschaafd volk.

Het gemis van Dr. van Hoëvell's zaakkennis en overtuigende welsprekendheid werd dan ook zeer betreurd bij deze discussies in de Tweede Kamer, door allen, die niet alleen vragen, hoe en op welke wijze men den Javanen het grootste batig slot kan afpersen, maar die met hem verlangen, dat de daartoe aangewende middelen ook den toets kunnen doorstaan van het regt en de billijkheid, en in overeenstemming zijn met onze verpligting als overheerschers: met onze grootheid en roem! 'Ik heb', zoo sprak hij, in de zitting van 18 December 1849, 'de rede van den spreker uit de hoofdstad (van Hall) in vele opzigten met genoegen gehoord. Met genoegen heb ik van HEM vernomen, dat er naar zijn inzien, na verloop van een zeker aantal jaren althans, het vooruitzigt bestaat, dat wij het batig slot onzer koloniën onder de gewone middelen van den staat *niet meer* zullen behoeven op te nemen. Die spreker uit de hoofdstad heeft gezegd, wij zijn geen kleine onmagtige staat wanneer wij het oog vestigen op onze bezittingen in Indië. Dit is eene waarheid waarvan het wenschelijk is, dat zij diep in ons gemoed en in dat van de geheele natie wordt gegrift. Juist op Indië moeten wij onze blikken vestigen, om uit de moeijelijkheid waarin wij verkeeren gered te worden en wederom met grootheid en roem te voorschijn te treden. Het is echter een andere vraag, of wij het denkbeeld van grootheid en roem zullen kunnen verwezenlijken door op den tegenwoordigen voet voort te gaan en alleen aan de regering de magt, het regt en

de gelegenheid te geven, om de rijke bronnen van Indië te exploiteren, dan of de industrie der natie niet geroepen zal moeten worden om hare kracht in Indië te ontwikkelen en in te spannen.' Zou het wel eene gewaagde onderstelling zijn, dat welligt deze en gene spreker in December 1862 zijne rede zou teruggehouden hebben, indien deze afgevaardigde nog zitting in de Tweede Kamer had gehad, uit vrees voor de duchtige teregtwijzing en kastijding, die de onkunde en schraapzucht, door zijne soms scherpe en snijdende ironie, zou hebben getroffen?

Wie zal durven zeggen, dat der oppositie in 18 62/63 eenig edel of grootsch denkbeeld voor den geest stond of door haar werd verdedigd? Evenwel was het niet geheel juist wat de minister Uhlenbeck zijn bestrijders in de Eerste Kamer toevoegde: 'dat ze niet wisten waarover ze redeneerden en dat ze van koloniale zaken eigenlijk niets begrepen!' Immers één ding was allen duidelijk, 't was de aanbidding van het gouden kalf, men ijverde uitsluitend voor het zoo groot mogelijk batig slot. Of het op eerlijke wijze, overeenkomstig de voorschriften van de wet en volgens regt verkregen kon worden, daarover bekommerden de Notabelen zich niet, al moesten de Javanen tot op de huid uitgekleed worden, onder den arbeid in de koffijtuinen tegen *f* 5 de 125 pond koffij, die zij voor dat batig slot leveren en die men voor *f* 40 weêr verkoopt!

Onthouden wij de hulde niet aan de eerlijke rondheid verschuldigd, waarmede de heer Cremers het ideaal der volksvertegenwoordigers *preciseerde.* 'Wat ik,' zeide hij, 'op Java wensch, een zuiver materiele wensch, zoomen wil (?), is het behoud van het saldo, de millioenen.' Zie, dat is duidelijk gesproken, zonder eenige huichelarij van Christelijke liefde en wat dies meer zij, om het cynisme te bedekken. En een zóó treurig vernederend schouwspel levert de raadzaal van een volk, dat een voldoend getal oud Oost-Indische ambtenaren, officieren, handelaren, industriëlen en geheel onafhankelijke kapitalisten in zijn midden bezit, met eene veeljarige ondervinding in Indië verkregen, toegerust met kennis, wetenschap van verschillende staatkundige beginselen, die men als afgevaardigden naar de Tweede Kamer zou kunnen zenden, om althans met zaakkennis het woord te kunnen voeren, over een land en volk wier voortbrengselen en onmetelijke bronnen van voorspoed en rijkdom ze met oogen hebben aanschouwd, wier instellingen en toestand, wier behoeften en belangen ze in loco onderzochten en bestudeerden. Zouden de Indische belangen, zoo innig met die van Nederland verknocht, dat ze de grondzuilen van onze bedrijvigheid en welvaart uitmaken, dan niet beter, niet krachtiger behartigd en verdedigd worden, dan door velen, die sedert jaren zitting in de Tweede Kamer hebben en telkens weêr verkozen worden, zonder dat men eenige andere verdiensten van hen kent, dan dat ze hunne stem geven of weigeren aan wetsontwerpen of ter verdediging van soms nietige locale belangen? Waarom zendt men niet een tiental afgevaardigden naar de Tweede Kamer, die Indië bij ondervinding goed kennen en daarvan blijk gaven, opdat men eindelijk uit een grondig debat mogt leeren kennen, wat dáár noodig is voor onzen voorspoed, grootheid en roem? Zullen de kiezers niet eindelijk begrijpen, dat hunne verpligting en be-

voegdheid een hooger doel hebben, dan aan deze of gene onbekende grootheid, op een loutere aanbeveling van dagbladen of cotteriën hunne stemmen te schenken? Zijn dan 25 millioen Indianen aan onze bescherming toevertrouwd, met een budget van méér dan honderd millioenen guldens, zulke nietigheden, dat men het niet der moeite waardig oordeelt, om ten minste een grooter tal afgevaardigden, die in Indië hebben geleefd, gewerkt en onderzocht, in de Tweede Kamer zitting te verleenen? zij zouden ten tegenwigt strekken aan de mogelijke onkunde, onbekwaamheid, willekeur of verkeerde inzigten van den éénen man, die dat kolossale gebied, dat intellectuele volk, al die millioenen guldens autocratisch bestuurt en beheert, namelijk den minister van kolonien; die zich om de twee of drie jaren (zelfs korter) genoopt ziet, zijne portefeuille met al die hooge belangen aan een ander over te dragen, omdat men geene vaste beginselen heeft, noch wil aannemen, maar heden hartstogtelijk beweert, dat de *wettige* regeling van dit of dat onderwerp een ingrijpen zou wezen op de regten der kroon, dat het dus geheel aan de inzigten van den minister moet overgelaten worden, wat en hoe hij bij koninklijk besluit of eenvoudige aanschrijving regelen wil, - terwijl kort daarna zijn opvolger het omgekeerde doet of beveelt en zoo de sedert jaren bestaande verwarring van bestuursbegrippen onderhoudt, waarbij die zoogenaamde warme verdedigers en handhavers van het koninklijk prerogatief op gisteren, niet schromen heden vermetel de hand naar die regten uit te strekken en het uitoefenend gezag van den minister verlammen en aan banden leggen, door hem de verklaring af te persen (in de Eerste Kamer), dat hij krachtens hetzelfde prerogatief, geene bevelen of aanschrijvingen in dezen of dien geest naar Indië zal zenden; dat hij krachtens *zijne* bevoegdheid, op eigen verantwoording, dit of dat niet zal regelen, voor dat het door de WET - die men gisteren niet wilde - is goedgekeurd. Wat moet men zeggen van eene vertegenwoordiging, die heden er in berust en geene aanmerking heeft, wanneer de heer van Hall zegt ‘dat het vooruitzigt bestaat, dat, na verloop van een zeker aantal jaren, het batig slot onzer koloniën onder de gewone middelen van den staat *niet meer* zal behoeven opgenomen te worden’, en morgen, wanneer de minister Betz of Uhlenbeck zegt, *daarnaar* te willen streven, van die woorden een hefboom maakt, om de hartstogten op te wekken ten einde den minister ten val te brengen, die dit schoone doel beoogt? Het ging hierbij zoo als in eene vroegere zitting (18 November 1853). Men had zich eerst in zijne verbeelding een monster geschapen van de beginselen der regering in 1862 op koloniaal gebied, waarop men tegen die vrucht van eigen schepping hartstogtelijk te velde toog, zonder dat er nu een zaakkundige was, als toen, die hen de scherpte van zijn talent, de zwaarte van zijn overwigt deed ondervinden. De geachte spreker uit Rotterdam, zeide de heer van Hoëvell, vroeger bij dergelijk debat, heeft verklaard dat wij die het (nadeelig) consignatie-contract bestrijden, tevens het consignatie-*stelsel* bestrijden; dat hij die het consignatie-stelsel bestrijdt ook wil, indien hij consequent is, afschaffing van de bescherming der suiker-raffinaderijen hier te lande; ook wil, indien hij consequent is, af-

schaffing van de 12½ pCt. beschermende regten der lijnwaden in Indie; ook wil, zoo hij consequent is, afschaffing van het kultuurstelsel: ‘van dien aard is, volgens de meening van dien spreker, de vijand dien hij bestrijdt. Hij ziet in ieder die dit contract afkeurt, (omdat het geene vrijheid aan de regering laat) tevens een slooper en vernieler van het consignatie-*stelsel*, van de suiker-rafinaderijen hier te lande, van de differentiele regten in Indië en van de kultures op Java. Maar nu vraag ik, is dat geene schromelijke verwarring van begrippen, geene ongehoorde overdrijving?

Vergunt mij u te zeggen wat de spreker eigenlijk gedaan heeft: door zijne levendige en vurige verbeelding weggesleept, heeft hij zich een schrikbeeld voorgesteld, en nadat hij zich dat beeld gevormd had, is hij tegen dat monster te velde getrokken. Maar hij heeft gevochten tegen de monsters zijner phantasie, niet tegen ons. Zoudt gij, mijne ambtenooten, die in der tijd medegewerkt hebt om de scheepvaartwetten tot stand te brengen, gedacht hebben, dat gij, indien gij consequent wildet zijn, zulke vernielers moest worden als u gisteren zijn geschilderd? Gij zijt voorstanders van handelsvrijheid (zoo redeneerde men): welnu, dan moet gij, wilt gij aan u zelf gelijk blijven, dadelijk alles omver halen, wat daaraan in den weg staat.

Maar, mijne heeren, gij weet het, juist dat is eene les der wetenschap, dat hare theoriën niet *overal*, ten *allen tijde*, in *elke* omstandigheid en *plotseling* moeten worden toegepast; zij neemt bij de toepassing in aanmerking de omstandigheden, die zij vindt; zij maakt geene *tabula rasa*, maar zij *waardeert* hetgeen door vorige eeuwen is tot stand gebragt, zij *leidt* en bestuurt, ten einde *langzamerhand* zonder schokken en wanneer het *mogelijk* is, hare theoriën te verwezenlijken.’ En evenwel heeft men den vertegenwoordiger die deze woorden sprak, die zoo duidelijk en rond zich verklaarde, die deze leer beleed, haar in herinnering bragt en aan anderen inprentte, waaraan hij veertien jaren lang getrouw is bevonden, steeds voorgesteld als den grootsten slooper en omverwerper wien het alleen te doen was om onzen voorspoed en handel te vernietigen. Dit is het magtige wapen waarmeê de vijanden van elke verbetering en hervorming de menigte misleiden, wanneer ze vreezen moeten, dat de rede, dat het gezond verstand de zege zal behalen, over de drogredenen, door het eigenbelang ingegeven, dat beducht is zijne privilegiën en gunsten te verliezen. Daarom is er van de kultuurwet een stormram tegen den minister van Koloniën gemaakt; ofschoon hij in de memorie van toelichting geschreven en herhaaldelijk plegtig had verklaard, dat de Gouvernementskultuur onaangetast en onverminderd in stand moest blijven en gehandhaafd zoude worden, was hij evenwel een slooper en omverwerper van het kultuurstelsel. Zoo won men de meening van onkundigen: de minister was een braaf, een regtschapen, een dood eerlijk man, maar op dit punt was hij het omgekeerde van dat alles en kon men hem niet vertrouwen. Dit scheen gemoedelijk en onpartijdig, zoo won men voldoende kracht om hem te kunnen verwijderen, al vond men zich dan ook in zijn toeleg te leur gesteld, om het kabinet te doen vallen, waarop het eigenlijk gemunt was. Dezelfde wapenen worden thans op nieuw gewet voor den tegenwoordigen minister van Koloniën. ‘Vroe-

ger heb ik dikwerf' - zoo sprak de heer van Hoëvell in de zitting van 8 December 1851 - 'tot mijne vrienden gezegd: weet ge wat de meest te vreezen vijand is, voor de overwinning van onze beginselen in de koloniale staatkunde? Het is onbekendheid met onze Koloniën zoowel bij de vertegenwoordiging als bij de natie.'

'Ik hield mij overtuigd, dat, wanneer de waarheid aan het licht kwam, alleen daardoor reeds onze beginselen niet meer dien tegenstand zouden ontmoeten, die zij in den aanvang ondervonden, en eindelijk zouden zegevieren. En ziet, mijne heeren, deze discussiën bewijzen dat ik niet verkeerd heb gezien.'

'Ik herinner mij met genoegen wat de heer Mackay (die geen voorstander is van liberale beginselen) eergister heeft beleden. Hij had altoos vertrouwd, dat het in Indië goed ging en zich daarbij gerust nedergelegd; - toen beschuldigde hem zijn geweten, dat hij niet door eigen oogen had gezien - hij had onderzocht en nagespoord, en nu reeds begint hij te twijfelen of hetgeen bestond wel goed was; nu reeds scheen het hem noodig, dat er verbeterd, hervormd moest worden.' - 'Ik herinner mij met genoegen de woorden van den afgevaardigde uit Rotterdam (den heer Baud) en ik breng hulde aan de rondborstigheid waarmede hij de verklaring heeft afgelegd, dat ook hij, na al wat bekend is geworden, begint te twijfelen, hij heeft gezegd "het kan er niet door, dat een stelsel, voordeelig voor het moederland, vernietigend en vernielend zou zijn voor den Javaan", en daarom heeft hij gewild "dat men zou onderzoeken of er welligt aan dat stelsel een kanker knaagt."

Men vergunne ook mij zoo kort mogelijk mijne denkbeelden over hetgeen omtrent het kultuurstelsel thans gedaan moet worden uit een te zetten. Men heeft tegen ons zoo dikwerf het gewone kunstmiddel aangegrepen om onze denkbeelden te overdrijven, ons beginselen toe te schrijven die wij nimmer gehad hebben, - en dan niet onze beginselen, maar die overdreven denkbeelden, als of ze de onzen waren, te bestrijden' (zoo werd de minister Uhlenbeck ten val gebragt); 'zoo heeft men gezegd dat wij alles op Java wilden nivelleren, dat wij het kultuurstelsel wilden ten onderste boven werken, en in plaats daarvan een geheel nieuw gebouw wilden oprigten. Ik reken mij verpligt, nu ik geloof dat daarvoor het geschikte oogenblik gekomen is, met ronde woorden en zoo kort en duidelijk mogelijk te herhalen, wat ik, en velen met mij, ten opzigte van het kultuurstelsel verlangen.

'Ik zal daartoe deze drie vragen beantwoorden:

1). Welke waarde heeft het kultuurstelsel?
2). Heeft dat stelsel uitgediend?
3). Welke weg moet onmiddellijk worden ingeslagen?

ad 1). Ik schroom niet te zeggen dat ik geloof, dat vóór en in 1830 het kultuurstelsel, gelijk het lag in het brein van den Generaal van den Bosch, niet gelijk het *geworden is*, misschien het éénig mogelijke en uitvoerbare was, om Java in zeer korten tijd produktief te maken voor de Europesche markt. De ondervinding had geleerd dat er iets ontbrak, 't welk volstrekt noodig is om met een stelsel van vrijen arbeid produkten te kunnen leveren voor de Europesche markt.

De koffij- en suiker-kultuur kan op

Java niet anders gedreven worden dan door eene vereeniging van krachten. Daarvoor zijn kapitaal en kennis noodig. Waarom had het stelsel van vrijen arbeid weinig suiker, weinig koffij, weinig andere produkten voor de Europesche markt geleverd? omdat het daarvoor noodige kapitaal en de kennis ontbreken.' (De spreker had beter kunnen zeggen: omdat men door de publicatie van 6 Mei 1823 - zie bladz. 401 - het kapitaal, zoo wel het onze, als het Engelsche, van Java had verjaagd te gelijk met de industriëlen die getoond hadden de vereischte kennis te bezitten; binnen vier jaren hadden ze een product aan koffij, geschat op 6 en 7 millioen guldens jaarlijks, voortgebragt; doch voor dat ze zouden oogsten werden ze van hunne gehuurde gronden verdreven.) 'Nu wilde de Commissaris Generaal Du Bus daarin door Europesche kolonisatie voorzien (dat werd door den Koning goedgekeurd), hij wilde dat partikulieren kapitaal en kennis naar Java zouden brengen. Maar de generaal van den Bosch had haast; hij stelde iets anders daartegenover; en in dien tijd misschien *te regt.* Hij heeft het doel trachten te bereiken door het Gouvernement en zijne magt in de plaats te stellen van het kapitaal en Gouvernementsambtenaren in de plaats van de industrie der partikulieren. Wat de prikkel van het kapitaal anders zou hebben laten doen uit vrijen wil, dat trachtte hij nu te doen door bevel en dwang. Maar hoe heeft nu het stelsel van den generaal van den Bosch op Java gewerkt? Al de schilderingen, die in deze Kamer zijn opgehangen van den ongelukkigen toestand der Javaansche bevolking en als wier oorzaak het stelsel van kultures is gebrandmerkt - al die tafereelen van hongersnood, ellende, verarming, epidemie en ontvolking - dat alles is waarheid en niet overdreven. Het is echter geen *noodzakelijk* gevolg van het stelsel geweest[*)].

Gij moet het wijten aan de *wijze* waarop het is *ten uitvoer gelegd*, al erken ik dat, toch zijn er redenen om te verklaren, dat het stelsel tevens goede diensten gedaan heeft. Ik zal niet wijzen op de millioenen schats, in de schatkist gevloeid, en op onze talrijke koopvaardijvloot, sedert dien tijd in het leven geroepen, maar ik zal herinneren hoe de belangstelling in de Kolonie en de genegenheid om kapitaal en kennis naar Indië over te voeren, wel langzaam maar toch merkbaar, in het moederland zijn toegenomen. Ik zal wijzen op het feit, dat daar waar het stelsel goed heeft gewerkt zoo als in Pasoeroean, Probolingo en in enkele streken meer, inderdaad welvaart onder de bevolking bestaat'[†)].

*) De raad van Indië Muntingh dacht er anders over, hij had er te voren, 1817, reeds tegen gewaarschuwd. "Welk eene onbehoorlijke mate van gezag," zegt hij, "onder zulk een stelsel in handen der Inlandsche regenten moet worden gelaten, valt ligter te beseffen dan te schrijven. De wezenlijke vereischten van zulk een stelsel zijn dwang en geweld; zij, die de werktuigen behooren te zijn waardoor regt, goede orde en veiligheid, onder de ingezetenen gehandhaafd wordt, zijn thans de opzieners en aandrijvers van de verschillende werkzaamheden. Dáár derhalve, waar de verdrukte alleen om heul, om troost, om voorspraak zou kunnen aanhouden, vindt hij niets anders dan de ijzeren hand van het volstrekte gezag, dat niet anders dan volstrekte gehoorzaamheid kent."

†) Hier dwaalt de spreker, hij had behooren te zeggen: in weerwil van het stelsel heerscht dáár welvaart, omdat men er de ingezetenen niet gekweld heeft met de ellendige gedwongen indigo- en tabaks-kultuur, omdat de grond in die provinciën zoo uitnemend vruchtbaar is, dat eene gelijke hoeveelheid arbeids er eene dubbelen oogst in vergelijking met andere provinciën voortbrengt, waardoor de nadeelen van den collectieven arbeid, waarbij zoo veel werkkracht nutteloos verspild wordt, eenigzins opgewogen en vergoed worden. Eindelijk omdat Pasoeroean alleen - Probolingo in evenredigheid reeds voor de invoering van het

De spreker leest, tot staving zijner reeds lang gevestigde meening, voor, hetgeen hij in zijne reis over Java en Madura in 1847 geschreven had:

'De generaal van den Bosch, den aangeboren aard van onverschilligheid en vadzigheid van den Javaan kennende, of liever den *toestand* der maatschappij waarin hij leeft en die hem grootendeels van het *genot* der vruchten van zijnen arbeid *berooft,* doorgrondende, heeft op Java algemeen een stelsel ingevoerd, waardoor de Javaan verpligt is, om op een gedeelte *zijner* velden produkten voor de Europesche markt, koffij, suikerriet, indigo enz. te verbouwen en deze aan het Gouvernement tegen eene billijke betaling te leveren. Niemand kan dat stelsel, zóó *als het daar ligt*, meer toejuichen dan ik! het had ten doel om den landbouw uit te breiden, om den Javaan aan arbeidzaamheid te gewennen, vooral door hem voordeel van zijn arbeid te doen trekken, en om aan het moederland rijke vruchten van deze, door onze vaderen veroverde Koloniën te verzekeren*); zoodanig was het stelsel. Indien de uitvoering even voortreffelijk ware geweest dan zou het in alle opzigten eene onbeperkte en onvermengde lofrede verdienen; maar hier stuiten wij op verschijnselen, die nu reeds de schromelijkste gevolgen na zich hebben gesleept en die, zoo geene weldadige magt tusschen beide komt, eene vreesselijke toekomst voorspellen,' (die ongelukkig niet achtergebleven is).

'Gij ziet dus, dat de lofrede van het kultuurstelsel zoo als ik die thans gehouden heb, dezelfde is, als die ik nu vier jaren geleden ter neder schreef. Maar eveneens als ik thans de vreesselijke verschijnselen van hongersnood, ellende en verarming der Javanen toeschrijf aan dat kultuurstelsel *gelijk men het heeft ten uitvoer gelegd,* even zoo deed ik dat in 1847.

ad. 2). Thans kom ik tot de vraag: heeft dat kultuurstelsel, dat in zijnen aard en in zijne bedoelingen zoo voortreffelijk, maar in de wijze, waarop het ten uitvoer werd gelegd zoo verderfelijk was - heeft dat kultuurstelsel thans uitgediend? Moet het onmiddellijk worden afgebroken en vernietigd? Ik antwoord volmondig neen, maar ik doe dit op andere gronden dan de heer (J.C.) Baud. "Hij zou wenschen terug te keeren tot het oude stelsel van vrijheid, waarmede ook andere liberale instellingen zouden gepaard kunnen gaan; maar omdat het verlaten van het stelsel van kultures zou leiden tot vernietiging van handel en scheepvaart en alzoo tot een staatsbankroet, daarom moet dit stelsel wel behouden blijven." Op dien grond verlang ik niet dat het voortdure. Ik heb daarvoor andere redenen.

Ik behoef u niet te herinneren hoe de heer Steyn Parvé door berekeningen heeft getracht aan te toonen, dat juist het monopolie-stelsel groot nadeel veroor-

kultuurstelsel honderd duizend pikols koffij voortbragt, die het eigendom waren van de bevolking, die er groote voordeelen van trok!
Het zijn deze vereenigde omstandigheden, en niet omdat het stelsel er goed gewerkt heeft, waardoor de welvaart er minder *geleden* heeft dan elders. Voor een gelijke hoeveelheid arbeids in de suikervelden oogst er de arbeider *f* 36 en te Pecalongan, Samarang en Banjoemaas slechts *f* 15 a *f* 16, zie daar het verschil.

*) De minister van Koloniën J.J. Rochussen, den heer van Hoëvell bestrijdende, las in de Tweede Kamer alleen dit gedeelte voor, doch *verzweeg* hetgeen er onmiddellijk op volgt: op die wijze werd de indruk gegeven, dat de Schrijver van 1847 in schromelijke tegenspraak was met den vertegenwoordiger in 1860. Hoe zou men zoo iets noemen in het gewone burgerlijke leven?

zaakt aan de schatkist. Dat wil zeggen, dat indien dit stelsel niet in werking was, maar het Gouvernement zich eenvoudig bepaalde bij zijnen werkkring en zijne verpligtingen als souverein, en geen kultuur en geen handel dreef, - in dat geval de inkomsten van Indië voor de schatkist jaarlijks millioenen meer zouden bedragen. Het is wel der moeite waardig om de zaak zeer naauwkeurig te onderzoeken, (dat is tot heden nog niet geschied). Wanneer nu de heer Steyn Parvé gelijk had? dan zou de afgevaardigde uit Rotterdam (J.C. Baud) geen reden meer vinden, om niet onmiddellijk het stelsel van kultures te laten varen. Dit ligt duidelijk in hetgeen hij eergisteren gezegd heeft of liever, dit heeft hij met andere woor den gezegd. Alleen de vrees voor de schatkist, voor onzen handel en scheepvaart, alleen die weerhoudt hem.

Maar indien waar is, wat de heer Steyn Parvé beweert, dan nog zeg ik neen! gij moet het kultuurstelsel niet vaarwel zeggen. Want, mijne heeren, ik heb andere gronden waarop mijn verlangen steunt *dat het kultuurstelsel zal blijven bestaan.*

Die gronden zijn tweederlei. De eerste is, dat het kultuurstelsel wel veel heeft gedaan om meer Europesche kapitalen en industrie naar Java over te brengen, maar dat dit stelsel in dit opzigt op verre na niet heeft uitgewerkt. In vergelijking van hetgeen Java noodig heeft, is er nog zeer weinig van die twee onmisbare elementen voor zijne ontwikkeling. Het stelsel moet dus nog blijven werken, om dat doel te bereiken, hetwelk zijn oorspronkelijke schepper beoogde.

'In de tweede plaats: ik wil geen schokken; ik wil niet den boom omhouwen, maar ik wil de dorre takken snoeijen en aan den boom eene betere rigting geven. Ik wil die twintig jaren, dat het stelsel op Java heeft bestaan niet wegdenken. Wij zijn niet meer in het jaar 1830. Die in dat jaar eene keuze zou gedaan hebben ten nadeele van het stelsel van den generaal van den Bosch, moet bedenken, dat het thans bijna het vierde van een eeuw heeft gewerkt, dat het wortel heeft geschoten, dat het eene geheele verandering op Java bewerkt, eene geheele hervorming, ja ik durf zeggen eene revolutie in de Javaansche maatschappij heeft in het leven geroepen. Ik wil geene *proefnemingen* op de Javaansche bevolking, ik wil haar en hare instellingen *geleidelijk* ontwikkelen, daarom verlang ik, dat het stelsel niet zal worden afgebroken; daarom zeg ik: het stelsel heeft nog niet uitgediend.'

Gelijkt deze afgevaardigde wel in iets op het afzigtelijk beeld dat men onophoudelijk van hem aan de natie heeft voorgesteld? Is het wel mogelijk in hem den geïncarneerden vijand van het kultuurstelsel en van de voordeelen die het moederland er van trekt, dien slooper en omverwerper van de Indische maatschappij te herkennen, met al de *epitheta* waaronder men hem als bedolven heeft!

De spreker vervolgde ad 3). 'Ik kom tot de beantwoording der derde vraag: Welke is de weg die onmiddellijk moet worden ingeslagen? Ik geef eerst een algemeen antwoord: wij moeten *naar* het stelsel van vrijheid van arbeid en vrijheid van kultuur.

Maar wij moeten daarheen niet *met verwerping* van het stelsel van kultuur, dat thans bestaat, maar *door* dat stelsel. Dat stelsel moet zoodanig worden ontwikkeld en daaraan moet zulk een rigting worden gegeven, dat het ons eenmaal brengt tot volkomen en algemeene vrijheid van kultures en vrijheid van arbeid op Java. Ik geloof dat de tijd daar

is, dat de tijd reeds lang daar is geweest, waarin *gehandeld* moet worden. Ik verlang *daden.* En welke daden? Ik zal ze in twee karaktertrekken zamen vatten. De eerste is: het kultuurstelsel moet worden gezuiverd van de overdrijving en misbruiken, die aanleiding gegeven hebben en nog aanleiding geven tot zooveel ellende als wij aanschouwen. De tweede is: het kultuurstelsel moet worden ten uitvoer gelegd als een middel om tot vrijheid van kultuur te geraken. In de *eerste* plaats, mijne heeren, moeten de kultuur-procenten van de ambtenaren afgeschaft worden. De *auri sacra fames*, daaruit geboren, is oorzaak geweest, dat op vele plaatsen die overdrijvingen zijn ontstaan die wij betreuren. Dat kwaad, of liever die oorzaak van zooveel kwaad, moet *onmiddellijk* worden afgeschaft. Hebben de ambtenaren geen traktement genoeg, welnu, vermeerder het; maar hun eene belooning te geven voor elke pikol suiker of koffij, voor ieder pond indigo, die zij *door middel van de Javanen* leveren aan het Gouvernement, en naarmate dat die pikols en ponden talrijker worden, ook grootere belooning te geven, - dat is een onzedelijke motor, eene verleiding waaraan geen gouvernement zijne ambtenaren *mag* blootstellen.'

Heeft de afgevaardigde met *dit* betoog en zijn aandrang om voortaan de suiker en andere gouvernements-kontrakten, niet meer aan gunstelingen te schenken, maar in het belang van 's lands kas bij uitbesteding aan den hoogsten bieder te gunnen, misschien niet de verwen geleverd waarmeê men zijn wanstaltige figuur geteekend heeft? In 1863 bestaan die onzedelijke kultuur-procenten nog, en het heeft niet weinig tot verhooging der opgewekte agitatie en den val van den minister Uhlenbeck bijgedragen, toen hij zijn voornemen te kennen gaf, om er een einde aan te maken. Men was er verontwaardigd over, dat een minister zulk een republikeinsch voornemen koesterde, zulk eene heilzame instelling wilde sloopen, als die procenten zijn, de oplossing van het stelsel zou er het gevolg van worden.

'Een tweede maatregel', vervolgde de spreker, 'dien ik aanraad is meer Europesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur te plaatsen, opdat daardoor de contrôle over de inlandsche ambtenaren gemakkelijker en degelijker zij.

Een derde maatregel dien ik voorstel, is eene betere bezoldiging van de inlandsche ambtenaren; onmogelijk is het voor een distrikts-hoofd te leven van *f* 40 - *f* 50 traktement in de maand, zoodat zij wel in de verpligting zijn, om misbruik te maken van hun gezag en om zich ten koste van de bevolking te verrijken. Ook zij deelen thans in de kultuur-procenten. Ook van hen zeg ik, ontneem ze hun. Maar leg hun daarentegen eene ruime bezoldiging toe, die hen niet in verzoeking, ja soms in de verpligting brengt, om op den Javaan te verhalen, wat gij hun onthoudt.

Een vierde maatregel is: eene *welwillende* bejegening van hen die misbruiken aanwijzen. Tot dusverre werden zij die verkeerdheden aan den dag bragten, beschouwd als vijanden van het kultuurstelsel, als opposanten, als gevaarlijke menschen. Ik behoef niet verre naar voorbeelden te zoeken, de heer Senn van Bazel en meer anderen.

En eindelijk, ik verlang publiciteit. Ik verlang, dat niet meer wat op Java geschiedt verholen blijve, maar dat het aan den dag worde gebragt. Ik verlang dat er lichtstralen vallen op die groote werkplaats van eenige millioe-

nen zielen, door dwang aan den arbeid gebragt. Indien voor vijf, zes en zeven jaren, de verkeerde rigting die van hier uit aan de zaken op Java gegeven werd - de handelingen van vele hooge en geringe ambtenaren - de misslagen en fouten waren aan het licht gebragt, houd ik mij verzekerd, dat alleen door de bekendheid daarvan, vele ongelukken die wij thans betreuren zouden voorkomen zijn. Ik verlang dus de publiciteit op Java als een middel om aan het geheel eene goede rigting te geven en de regering in de hand te werken, ten einde de verkeerdheden en misbruiken die thans dikwerf buiten haar weten plaats grijpen te kunnen beteugelen.' De spreker betoogde verder dat de bevordering en aanmoediging van de ontwikkeling der partikuliere krachten op Java, in het belang van ontginning, landbouw, kultuur, enz. de middelen zijn om tot vrijheid van kultuur en vrijheid van arbeid op Java te geraken, als den normalen toestand.

Dat dit gezigtspunt het juiste is, bewijst de omstandigheid, dat de bevolking jaar op jaar meer dan 1,200,000 bunders vrijwillig met rijst en bovendien nog een zeer aanzienlijk, doch niet bekend getal bunders met tabak, suikerriet, indigo, katoen, oliezaad, aardvruchten, groenten, tafelvruchten enz. beplant, waardoor de handel verlevendigd en de markten allerwege ruim worden voorzien, terwijl ze meer dan 17 millioen klapper-(cocos-) boomen heeft geplant en onderhoudt; ongerekend de vorsten- en partikuliere landen. Alleen de cocos-noten leveren een jaarlijkschen oogst ter waarde van 35 à 40 millioen guldens. Bovendien leveren de ingezetenen van Soeracarta en Djocjocarta p.m. 60,000 pikols koffij, 40,000 pikols suiker en 4 à 500,000 ponden indigo, voor de Europesche markt, den handel en de scheepvaart, waarvan de hoeveelheid vermoedelijk verdrievoudigd zou wezen, indien men den ondernemers niet allerlei hinderpalen in den weg gelegd en de uitbreiding door nieuwe ondernemers niet had belet. 45000 bunders woeste gronden zijn aan partikulieren verhuurd die boven de honderd duizende pikols rijst, 50,000 pikols suiker en eens zooveel koffij leveren. Aan partikulieren zijn bovendien ruim 1,200,000 bunders gronds in eigendom afgestaan ter aangeslagen waarde 34½ millioen guldens, waarop meer dan een millioen menschen leven, die welvaart en voorspoed genieten, terwijl de landbezitters zeer ruime winsten genieten.

De normale toestand door den Heer van Hoëvell bedoeld, is dus deze: dat er *onder de werking* van het kultuurstelsel, méér dan drie millioen bunders, met verschillende produkten beteelde gronden, door partikuliere ondernemers en Javanen vrijwillig voor eigen rekening, zonder tusschenkomst van het Gouvernement, jaarlijks worden beplant, waarvan de oogstwaarde zich niet laat bepalen. Tegenover dezen *normalen* toestand worden er, buiten de koffij, slechts 50,000 bunders voor rekening van het Gouvernement, door gedwongen arbeiders beplant en dus naauwelijks 1/60 van het geheel! Wat moet men nu zeggen van die lieden, die dag op dag eene agitatie opwekken onder de leus: 'dat Java niets meer voor onzen handel en markt, voor onze schatkist zal voortbrengen, wanneer de nu gebrekkige en leemtevolle wetten, die al dien arbeid beheerschen, verbeterd worden, want dat de Javanen niet zouden willen werken, zonder den dwang en de straffende hand der ambtenaren, aan wie ze weerloos zijn overgele-

verd, bij wie geen klagt over te zwaren druk of ondragelijke vexatiën ingang kan vinden, zonder zich zelven te benadeelen, in het bedrag der kultuur-procenten, aan de opdrijving van den gedwongen kultuur, als premie toegekend! Is het aannemelijk, dat een ambtenaar, die zijn gezag heeft misbruikt, om de Inlanders zwaarder lasten op te leggen, dan zij torschen kunnen, zich zelven zal veroordeelen en straffen? dat hij een regtvaardig regter zal wezen in zijne eigene zaak? wanneer de verdrukten, die geen andere beschermer hebben, bij hem komen klagen.' Men zegt nu wel op grond van slechts een paar bewijzende daadzaken, dat de partikuliere ondernemers den Inlander zouden knevelen, maar waar zijn de klagten die er ooit over zijn ingebragt; het is al te dwaas, wanneer de partikulier het volk niet goed, niet loijaal behandelt, dan verlaat het hem, om zich elders te vestigen, bij een ander te gaan werken, iets dat hij door niets kan verhinderen, en dan is hij met zijne onderneming geruïneerd, is het denkbaar, dat iemand zoo onverstandig zal handelen, om door een kortstondig meerder voordeel, zijn geheel kapitaal, zijne uitzigten in de toekomst in gevaar te brengen. En zulke absurditeiten maken toch indruk op de menigte, die men in dien geest bewerkt en opwindt. Wat moet men zeggen van een beschaafd volk, dat zich, geheel tegen zijn belang, laat meêslepen door zulke drogredenen? Is het niet treurig dat de leugen zooveel gemakkelijker en meer ingang en geloof vindt, dan de waarheid, daar het toch dadelijk ieder in het oog moest springen dat de ambtenaar, die bij het welslagen van den industrieël geen belang heeft - hij trekt er geen procenten van - niet zal nalaten zijn pligt te doen, wanneer er klagten, van welken aard ook, tegen een ondernemer mogten ingebragt worden, door de bevolking die *hem* niet, zoo als den kultuur-ambtenaar, behoeft te ontzien en hem dus ook niet sparen zal, wanneer zij reden van bezwaar heeft. Maar wat moet men bovenal denken en zeggen van de volslagen onkunde en onwetendheid der heeren van de Eerste Kamer, die zoo veel over de koloniale belangen redeneerden doch er zelfs geen kennis van droegen dat 59/60 van de bebouwde gronden op Java, *zonder* Gouvernements-dwang, regelmatig, jaar op jaar met allerlei voortbrengselen bebouwd worden, zoo als ze met een oogopslag uit de Regeringsverslagen hadden kunnen leeren. Hadden die heeren zich de moeite van een zoo pligtmatig onderzoek gegeven, dan zou men vermoedelijk minder hartstochtelijk zijn geweest, de heer Hartzen zou zich dan zeker wel gewacht hebben in opgewondenheid, een dwaze vraag tot den Minister van Koloniën te rigten, en te zeggen 'ik geloof niet dat men de partikuliere industrie - in 1704 waren er reeds 131 partikuliere suiker-fabrieken, alleen in het Westen van Java - als koloniaal *element* kan en *mag* erkennen, zonder ons gezag, ons belang en de welvaart der bevolking, die ons is toevertrouwd, in de waagschaal te stellen??? *Kassihan* zal men op Java uitroepen, bij het lezen van zoo'n redevoering, en waarlijk het is om medelijden te hebben, dat zoo veel wijsheid, zoo veel kennis van den toestand op Java, om *niets*, uit zuivere liefde voor het vaderland en de Javanen, aan de natie ten beste worden gegeven.

(*Wordt vervolgd.*)

Letterkunde.

Weder eene nieuwe spelregeling.

De Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling. Ontwerp der Spelling voor het aanstaande Nederlandsch Woordenboek. Van wege de Redactie bewerkt door Dr. L.A. te Winkel. Leiden, D. Noothoven van Goor. 1863.

Dr. J.W.A. Renssen, Weekblad voor het Middelbaar en Lager Onderwijs, Groningen. 1863. No. 4 en volgg.
Aanteekeningen op het 'Ontwerp der Spelling enz.' door Dr. B. Huydecoper. Nijmegen, C. Klercq. 1863.
Vingerwijzingen binnen het gebied der Nederlandsche Spelling, naar aanleiding van het Ontwerp der Spelling enz. door G. Kuijper Hz., Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Utrecht, J.G. Broese, 1863.

Toen ik in het Januarij-nommer 1862 van *de Tijdspiegel* eene aankondiging gaf van Dr. Te Winkels *Nederlandsche Spelling onder beknopte regels gebragt,* stelde ik daarbij tot opschrift: *Eene nieuwe Spelregeling.* Weinig dacht ik toen, zoo kort daarna weder eene nieuwe regeling van hetzelfde onderwerp te zullen begroeten. 'k Meende toch inderdaad, dat Dr. Te Winkels Handleiding te beschouwen was als de voorlooper van het stelsel, dat de Redactie van het aanstaande Nederlandsch Woordenboek voornemens was te volgen. Later bleek mij, dat de heer Roorda dezelfde meening koesterde. In eene beoordeeling van het genoemde geschrift in *De Gids* van Julij 1862, zegt de Hoogleeraar bl. 52: 'wij hebben in dit werkje tevens vóór ons het spellingstelsel, dat nu zeker ook tot grondslag gelegd zal worden aan het Nederlandsch Woordenboek, waarvan de bewerking onder het oppertoezigt van Prof. de Vries opgedragen is aan den heer Te Winkel.' Intusschen, die meening is nu door den Hoogleeraar De Vries, in het Voorbericht van het *Ontwerp*, verklaard te zijn 'een misverstand,' en wel 'een onverklaarbaar misverstand,' waardoor de hooggeleerde Beoordeelaar is verleid 'tot eene voorbarige en door niets gerechtvaardigde meening.' - 'Waar had ooit (zoo vervolgt het Voorbericht) òf de Redactie òf Dr. Te Winkel een woord ge-

sproken, dat recht gaf tot de onderstelling, alsof - in strijd met het vastgestelde *Ontwerp* - de spelling van Siegenbeek zoo goed als onveranderd in het Woordenboek zou worden gevolgd? Integendeel, het voornemen om in die spelling de noodige verbeteringen aan te brengen, was in het openbaar duidelijk uitgesproken.'

Daar ik openlijk heb erkend in dezelfde dwaling te zijn vervallen als de heer Roorda, wil ik trachten haar, wat mij betreft, zoo niet te regtvaardigen, dan toch te verschoonen.

De grond mijner meening, dat het door Dr. Te Winkel ontvouwde spellingstelsel zou gevolgd worden door de Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, lag in de omstandigheid, dat de heer Te Winkel een Lid dier Redactie uitmaakt, en in mijne overtuiging 'dat deze Heer (zoo als Dr. Huydecoper, bl. 46, zijner *Aanteekeningen* zegt) er niet twee stelsels op na zal houden, die hij gelijktijdig met overtuiging kan verdedigen.'

Dr. Te Winkel, de mederedacteur van het Nederlandsch Woordenboek, volgens den Hoogleeraar De Vries zelven de eigenlijke man van het werk der redactie, treedt voor nu drie jaar op met eene regeling der nederlandsche spelling. De grondslagen daarvan, de 'hechte' grondslagen, doet hij rusten op eene wetenschappelijke beschouwing van de letters, de lettergrepen en de woorden. Hij levert ons 'eene welgeordende opvolging der regels, met opgave van de grondbeginselen, waarvan zij de uitvloeisels en toepassing zijn.' Mij dacht - en mij dunkt nog altijd - de opvatting lag voor de hand, dat we hier een spellingleer ontvangen, die de Redactie, d.i. waar het op pen voeren aankomt de heer Te Winkel, in den dra aan te vangen arbeid zal volgen. Wie zou kunnen denken, dat één der Redacteuren, terwijl hij weet, eerlang geroepen te zullen worden tot het opsporen en vaststellen van spelregels in gemeenschap met zijne Mederedacteuren, zich vooraf afzonderlijk tot die taak zal gaan zetten? Zegt men: om zich voor de gezamenlijke behandeling van het onderwerp voor te bereiden, ik antwoord: voortreffelijk; doch dan kwam de openbare uitgave niet zeer te pas voor een publiek, dat sedert eene reeks van jaren reikhalzend uitziet, niet naar eene of andere spellingleer van A, B of C: die bezat het reeds; maar naar zulk eene die met eenig officiëel karakter is bekleed, en in de allerlaatste jaren bepaaldelijk naar de toegezegde van de Redactie van het aangekondigde Nederlandsch Woordenboek. Daarenboven, de Hoogleeraar De Vries, de andere noordnederlandsche Redacteur van het Woordenboek, is niet onbekend gebleven met den arbeid van zijn medewerkenden vriend. Prof. Roorda zegt te regt: 'dat Prof. De Vries aan het stelsel zijn zegel gehecht heeft, kan men opmaken uit het slot van het voorbericht vóór de tweede uitgaaf. Daaruit kan men namelijk zien, dat Prof. De Vries het werkje vóór deze tweede uitgaaf nagezien en zijn bedenkingen en opmerkingen aan den heer Te Winkel meêgedeeld heeft.' Ook komt daar nòg bij, dat de spelling, door Dr. Te Winkel ten grondslag gelegd, dezelfde is als die, welke de Redactie van het Woordenboek van den beginne af aan verklaard heeft te willen volgen. Het in 1852 door Prof. De Vries uitgegeven *Ontwerp* zegt bl. 63 dienaangaande: 'Het uitgangspunt voor de spelling, in het

Woordenboek te volgen, zal de schrijfwijze zijn, in Noord-Nederland aangenomen, die door een bijna vijftigjarig bestaan eene gewenschte vastheid heeft verkregen, en, althans wat de hoofdpunten aangaat, door eene treffelijke reeks van letterkundigen als rigtsnoer erkend werd.' En het nu laatste of vierde *Verslag* der Redactie leert bl. 29, dat zij ten dezen niet van zienswijze is veranderd. Geheel in overeenstemming hiermede verklaart Dr. Te Winkel in het Voorbericht zijner *Nederlandsche Spelling:* 'Ik heb de spelling van den Hoogleeraar Siegenbeek gevolgd: in de eerste plaats omdat zij voor de scholen voor als nog verbindend is, maar ook omdat zij door vele goede eigenschappen zich zelve aanbeveelt, en omdat eene veelomvattende wijziging tallooze zwarigheden zou opleveren, die niet alle te voorzien zijn.'

Neemt men dit alles in aanmerking, dan meen ik, dat het 'misverstand' niet zoo 'onverklaarbaar' zal bevonden worden, als mijn hooggeachte Vriend De Vries oordeelt, en dat, indien hier van 'voorbarigheid' sprake moet zijn, die eigenlijk komt ten laste van onzen vriend Te Winkel. Het schrijvende publiek, en ook de onderwijzers te onzent, hebben zich reeds zulk een tal van jaren ingeklemd gevoeld tusschen de gebruikelijke spelling en die van hare afwijkers, dat het gevaar, om hen in dien prang nog een' betrekkelijk zeer korten tijd te laten, niet heel groot was, en althans te verkiezen boven de onaangename omstandigheid, waarin zij nu zijn geraakt, van, na eindelijk op het gezag van één der Redacteuren van het Woordenboek hun spelling gewijzigd te hebben, zeer spoedig daarop weder in een nieuwe klem te komen tusschen dit gezag en dat der Redactie zelve. Het groote doel, de eenparigheid, waarop de Redactie te regt zoo hoogen prijs stelt, dat zij haar de voorwaarde noemt van den bloei der taal, zal langs dien weg niet worden bevorderd.

Hoe dit echter moge zijn, de zaak ligt zoo. Het misverstand blijkt werkelijk een misverstand te zijn geweest. Gaf Dr. Te Winkel ons voor eenige maanden een derde uitgave zijner *Nederlandsche Spelling:* de Redactie biedt ons nu eene nieuwe ontvouwing van de Grondbeginselen dier spelling aan; zij levert ons, door de pen van Dr. Te Winkel, de 'uitdrukking harer eenparige, na zorgvuldig wikken en wegen gevestigde overtuiging.' Naar mate die overtuiging vaster gegrond mag geacht worden, is de bescheidenheid hooger te waarderen, die de Redactie tevens aan den dag legt. Zij houdt zich volgens het Voorbericht van haar *Ontwerp* 'dringend bevolen voor al de aanmerkingen, die men haar in het openbaar of schriftelijk zal willen mededeelen. Het zal haar ernstig streven zijn, alles rijpelijk te onderzoeken en ook op het gebied der spelling, dat van zooveel strijd getuige was, te trachten naar de waarheid alleen.' Hieruit blijkt dat de Redactie, hoe gevestigd hare overtuiging ook moge zijn, voor als nog hare laatste uitspraak niet heeft gedaan, en aan elke nieuwe wijziging harer beginselen of regelen den pas niet wil afsnijden. Op zulk eene gezindheid der Redactie, die gewisselijk de goedkeuring aller weldenkenden zal wegdragen, zou men ten vorigen jare niet hebben gerekend. 't Schijnt dat haar standpunt toen meer beslissend was. Althans de Hoogleeraar De Vries, zich in het Voorbericht van het (vierde) *Verslag* verant-

woordende wegens zijne afwijking in sommige punten van de gebruikelijke spelling, waaraan hij tot dusverre getrouw bleef, zegt het volgende: ‘Overtuigd, dat eenparigheid van spelling eene der voorwaarden is voor den waarachtigen bloei der taal, wilde ik van het aangenomene stelsel niet afwijken, zoolang zich de gelegenheid niet aanbood om dit te doen op eene wijze, die strekken kon om voor het vervolg de gewenschte eenparigheid op een hechteren grondslag te vestigen. Die gelegenheid heeft zich nu onlangs voorgedaan, toen de Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, ingevolge de op haar rustende verplichting, de schrijfwijze heeft vastgesteld, die door haar in dat werk zal worden gevolgd. Het is met eenigen grond te verwachten, dat de regeling der spelling voor het Woordenboek - de uitkomst eener zorgvuldige overweging zoowel van de algemeene beginselen der orthographie als van hunne toepassing op de bijzondere gevallen - niet zonder invloed zal blijven. Gaarne erkennen wij ieders vrijheid en wij willen die niet in het minste verkorten. Maar in afwachting of het vrije oordeel onzer landgenooten zich met onze regeling zal kunnen vereenigen, moest zij intusschen voor ons, Redacteuren, verbindend zijn: wij mogen niet aarzelen de door ons voor het Woordenboek aangenomene spelling voor goed tot de onze te maken. Ziedaar de reden waarom ik, te beginnen met de uitgave van dit Verslag, de oude gewoonte laat varen, om nu voortaan die schrijfwijze te volgen, die met mijne wetenschappelijke overtuiging overeenstemt.’

De stellige toon, op welken hier van het vaststellen en aannemen van spelregels door de Redactie wordt gesproken, is oorzaak geweest, dat sommige onzer schrijvers zich den tijd niet gunden om de uitgave der ‘aangekondigde verhandeling, waarin de Redactie zich voorstelde van hare beginselen rekenschap te doen’ af te wachten, maar zich haastten om hunne reeds op de pers zijnde geschriften te kleeden in de spelling der Redactie, gevolgd of opgemaakt, zoo goed of kwaad dat kon, uit het *Verslag* des Hoogleeraars zelf.

Door alvorens eene eindbeslissing te nemen, het gevoelen van bevoegde beoordeelaars over haren arbeid in te roepen, handelt de Redactie - zij het dan niet in letterlijke overeenstemming met, dan toch - in den geest der verklaring, door haar op het Congres van 1851 gedaan. Op bl. 63 van het toen door haar uitgebragte *Verslag* zeide zij: ‘De Redactie, die de vervaardiging van het Woordenboek moet besturen, zal, indien slechts uwe keuze niet faalt, uit mannen bestaan, voor wie de wetenschap der taal doel en roeping des levens is; de medewerkers, die aan den arbeid deel nemen, zullen allen geachte taalkenners zijn. Welaan dan, de Redactie trede met de gezamenlijke medewerkers in overleg; men noodige daarbij ook andere personen, wier bevoegdheid aan niemand twijfelachtig zijn kan; en men overwege met elkander, in welke punten de bestaande spelling, na al wat daarover gezegd is, nu verbetering schijnt te eischen.’

De welwillende uitnoodiging der Redactie is niet zonder gevolg gebleven; zij heeft reeds, getuige de aan het hoofd dezes gestelde opgave van geschriften, meer dan één blijk van belangstelling in haren arbeid ontvangen. Ook ik wil niet achterblijven, in naar vermogen mede te werken tot bereiking van hare loffelijke bedoeling.

De eerste Afdeeling van het *Ontwerp* der Redactie, behelzende de opsporing der ‘Algemeene spelregels en hunne onderlinge verhouding,’ zal wel de minste stof tot tegenbedenking opleveren. De hoofdbeginselen, daarbij door de Redactie aangenomen, komen veelzins overeen met wat vroeger en later door onze taalkundigen op dit punt is ontwikkeld. Luidde Siegenbeeks eerste hoofdwet der spelling: ‘Rigt u in het schrijven naar de zuiverste en meest beschaafde uitspraak,’ - ook de Redactie, zoowel als vroeger Dr. Te Winkel, stellen tot hunnen eersten regel: ‘Stel in uw schrift de beschaafde uitspraak voor.’ Van Siegenbeeks andere hoofdwetten: ‘Men volge in het schrijven de naaste en zekere afleiding;’ en: ‘men lette in de spelling op het algemeen erkend en aangenomen gebruik,’ beide door Dr. Te Winkel aangenomen, wordt de eerste, de wet der afleiding, door de Redactie wel niet op dezelfde wijze geformuleerd, maar daarom toch erkend als zij bl. 12 stelt: ‘Geef, zooveel de uitspraak toelaat, aan een zelfde woord en aan ieder deel waaruit het bestaat, steeds denzelfden vorm, wanneer daardoor de herkenning en juiste opvatting van het woord kan bevorderd worden.’ - En dan daarbij opmerkt: ‘De hier behandelde regel is dezelfde als dien men gewoon is, den *Regel der Afleiding* te noemen.’ En maakt de Redactie de wet van het taalgebruik niet tot een afzonderlijken regel: zij eerbiedigt haar daarom niet minder als zij bl. 11: ‘een bestaanden toestand van de taal en het letterschrift erkent, waaraan nagenoeg niets te veranderen is’ ook bij datgene wat ‘evenzeer tegen de doelmatigheid als tegen de regelmatigheid aandruist.’

Zoo er derhalve op het *Ontwerp* der Redactie aanmerkingen worden uitgelokt, zullen deze voornamelijk gelden de toepassing der gelegde grondslagen op bijzondere gevallen: eene zaak, bij welke volmaakte juistheid zoo onbereikbaar is, dat Bilderdijk ze gelijk stelde met het vraagstuk naar de quadratuur des cirkels. Der volmaaktheid na en naderbij te komen is alleen doenlijk; maar dan ook pligtelijk. Als de schrijver van het *eerste Boek der Koningen*, Hoofdstuk 7, vs. 26, en de randteekenaars der nederlandsche overzetting, de middellijn des cirkels tot den omtrek stellen als 1 tot 3, dan is die verhouding minder naauwkeurig dan die van Archimedes; maar ook deze wederom minder juist dan die van Ludolf van Keulen. Zoo was Siegenbeeks spelling ongetwijfeld juister dan ééne der vele, die bij den aanvang dezer eeuw in zwang waren; doch de spelling van het *Ontwerp* der Redactie over het algemeen even stellig wederom beter dan de zijne, hoewel daarom nog niet in allen deele volstrekt onbetwistbaar.

Ligt in het gezegde voor de Redactie eene lofspraak op haren arbeid: er is ook in opgesloten, dat anderer pogen om de waarheid naderbij te komen, niet overtollig mag geacht worden. Gingen sommigen mij in dat pogen reeds voor: ik neem de vrijheid hun voorbeeld te volgen, en zulks te eerder, naardien er eigenlijk slechts twee punten van eenig aanbelang zijn, van welke ik der Redactie eene nadere herziening in ernstige overweging zou willen geven.

Het eerste punt betreft de verwerping der *j* in *zaaijen, broeijen* enz. De Redactie zegt dienaangaande in § 81 van haar *Ontwerp*: ‘De aangenomen spelling *baai-baaijen, rei-reijen, hooi-hooijen* druist dubbel aan tegen de analogie. Deze wil,

dat een onverbogen woord den medeklinker, die in den verbogen toestand de volgende lettergreep begint, tot sluitletter zal hebben: bijv. dat *kwaad* eindigen zal op de *d* van *kwa-de*, en zoo ook *plaag*, *vrouw* enz. op de *g* en *w*, waarmede de tweede lettergrepen van *pla-gen* en *vrouwen* aanvangen. Tegen dezen regel wordt gezondigd door *baai*, *rei*, *boei*, enz.; de analogie zou eischen *baaij*, *reij*, *boeij*, omdat deze woorden in het meervoud *baai-jen*, *rei-jen*, *boei-jen* worden.'

Ik moet erkennen, in deze redenering de gewone scherpzinnigheid van den steller des *Ontwerps* niet terug te vinden. De *d* in *kwaad* toch is er niet om de *d* in *kwade*, maar omgekeerd de *d* in *kwade* om de *d* van *kwaad*; om de natuurlijke reden, dat een verbogen woord afkomt van het onverbogen, en niet omgekeerd. De regel, die hier had moeten gesteld worden, is niet: 'een onverbogen woord zal den medeklinker, die in den verbogen toestand de volgende lettergreep begint, tot sluitletter hebben;' maar: 'in het verbogen woord zal de volgende lettergreep beginnen met de sluitletter van het onverbogen woord.' Hieruit volgt, dat de woorden, die, onverbogen, niet op een medeklinker eindigen, buiten den regel liggen, en dat derhalve de regel der analogie, dien ik anders gaarne huldig, hier niet te pas komt. Nevens den gegeven regel staat een andere, die dus zou kunnen luiden: 'in de verbuiging kunnen, om den wille der uitspraak, medeklinkers worden ingevoegd, verzacht of verdubbeld;' en alsdan vangt de tweede lettergreep niet altijd met de sluitletter der eerste aan, bijv. in *baai-jen* van *baai*, *kie-zen* van *kies*, *graven* van *graaf*, *visschen* van *visch*, welke allen, zoo de regel der Redactie gold, evenzeer tegen de analogie zouden aandruischen. Het genoemde *baaijen* is dus geen 'uitzondering', maar het gevolg van een erkenden regel; een regel, die door de bij alle schrijvers erkende uitzondering van *bijen*, *rijen* niet omvergestooten wordt. De reden, waarom achter de *ij* de *j* niet wordt ingevoegd, ligt voor de hand, en deze schrijfwijze komt dan ook wederom overeen met *knieën*, *zeeën*, *reuën* enz. waarin het gebruik almede de overgangsletter niet opneemt.

'De *j* (vervolgt de Redactie) is dan ook overtollig.' Indien dit zoo is, dan is alle redekaveling overbodig, en de zaak ten voordeele van *baaien* uitgemaakt. Doch, waarom geheel overtollig? De Redactie zegt: 'in eene fijn beschaafde uitspraak wordt zij niet sterker gehoord dan de overgang van de *i* tot den volgenden klinker van zelf medebrengt.' Derhalve wordt de *j* achter de *i* dan toch inderdaad gehoord; dat zij niet méér wordt gehoord, dan de overgang meêbrengt, is klaar: doch meer behoeft of mag het ook niet. De *j* doet dan juist hetgeen men van haar als overgangsletter kan verlangen; zij beantwoordt volkomen aan hare bestemming. Haar op dien grond weg te laten, ware de ongerijmdheid ten top voeren, en zou gelijk staan met bijv. de verwerping van de *e* in *boeken*, die ook niet sterker wordt of mag worden gehoord, dan de overgang der *k* op de *n* vereischt. Zoo lang men derhalve niet kan ontkennen, dat in *baaien* de *j* wordt gehoord - en zelfs Bilderdijk, die haar niet wilde schrijven, verklaarde dat zij *noodwendig* wordt voortgebragt (Spraakl. blz. 30) - mag zij, gelijk meer letters van overgang, worden geschreven, en behoeft zij, eenmaal ingevoerd zijnde, niet te worden

geweerd, dan om gewigtige redenen. Zulke redenen zijn ons bij de Redactie tot hiertoe nog niet voorgekomen; en in het weinige, dat zij laat volgen, evenmin. De weglating der *j* (zegt zij) 'is sedert lang bij vele onzer beste schrijvers in gebruik gekomen.' Hoevelen onzer beste schrijvers de *j* thans weglaten, weet ik niet precies; doch wel weet ik, dat nog meerderen, en sedert nog langer, de *j* niet weglaten; ook dat taalkenners, aan welke de Redactie met mij wel eenig gezag zal willen toekennen, de letter gansch niet overtollig keuren. De Hoogleeraar Kinker, hier een getuige van uitstekende bevoegdheid, oordeelde dat de *j* noodzakelijker is, dan de voorafgaande *i*, daar *fra-je* den noodigen klank beter afbeeldt dan *fraaie*; zie zijne *Beoordeeling van Bilderdijks Spraakleer* blz. 22. De niet minder scherpzinnige Hoogleeraar Bormans is van hetzelfde gevoelen, zie zijn in 1841 uitgegeven *Verslag*, blz. 289 en volgg. En Dr. Kern betoogde nog niet lang geleden, dat de ware spelling, in de theorie wel te verstaan, *bloejen, wajen* zou zijn; doch dat uit een praktisch oogpunt de schrijfwijze *bloeijen* de verkieslijkste is; zie *de Taalgids*, II. blz. 308 en 309.

Uit hetgeen de Redactie tot dusverre heeft gezegd, zou men opmaken, dat zij, de *j* in *bloeijen* overtollig keurende, nu de schrijfwijze zonder *j* zal gaan aanbevelen. Want de spelling *bloejen*, hoe voortreffelijk die ook moge zijn, is nu eenmaal geheel buiten gebruik, en toch ook niet zonder alle bezwaar. Wijlen de dames Bekker en Deken schreven: *mooje, stroojen, ten prooje*, *stoejen, naajen,* enz.; doch zagen zich verpligt bij de verlenging der tweeklanken *ui* en *ei* haren regel te breken, en *kruien*, *vleien* te schrijven. Derhalve dan met Bilderdijk: *bloeien*, *strooien*, *naaien*, *kruien*, *vleien?* Men vergist zich. Wel is de Redactie aanvankelijk tot dat besluit gekomen; doch onder het afdrukken van haar *Ontwerp* bragt zij daarin verandering. Er rees bij haar een bezwaar: 'men is, namelijk, genoodzaakt een trema op den klinker te zetten die op *i* volgt, en het bijeenstaan van vier klinkers heeft iets verwarrends voor het gezigt.' Ik kan niet zeggen, dat dit bezwaar mij zeer wigtig voorkomt. Wat betreft het verwarrende voor het gezigt van vier op elkaâr volgende klinkers: zoo die schrijfwijze algemeen werd, zou het oog daaraan wel gewennen, zooals ik geloof dat de getrouwe lezers van Bilderdijks geschriften er al tamelijk aan gewoon geraakt zijn, en sommigen onder hen haar zoo lief kregen, dat zij ze voor zich zelven overnamen. En het bezwaar nopens het trema behoeft geen groot bezwaar te zijn. Sommige navolgers van Bilderdijk mogen het trema bezigen: Dr. Huydecoper heeft blz. 24 teregt opgemerkt, dat de groote dichter zelf in de genoemde werkwoorden het teeken niet gebruikt. Wel doet hij het in de afleidingen op *ing* en *ig*, als *zaaiïng*, *broeiïg*, in welke het dan ook minder te ontberen is. Deze schrijfwijze had zeker, niet zoo zeer om het trema, als om de twee naast elkander komende *i's*, die in het schrijven met den vorm der *u* overeenkomen, wel wat tegen zich, en verscheidene navolgers van Bilderdijk weken dan ook in dit opzigt van den meester af, maar raakten daarbij met zich zelven en met elkander in strijd. Bij Wiselius vind ik *verstrojingen*; bij van Lennep: *verstroojing*, *verfrajingen*, *bemoejingen;* bij Da Costa: nu eens *verfoejing*, dan weder *glooijing*, *over-*

vloeijing. Die afwijking van Bilderdijks regel door zijne navolgers, der aandacht van de Redactie ontsnapt naar 't schijnt, zou voor mij een grooter bezwaar zijn dan het trema, om dien regel aan te bevelen.

Doch, welke schrijfwijze komt dan nu, ten slotte, aan de Redactie de verkieslijkste voor? Zij wil de *i* door *y* vervangen en *baayen*, *hooyen*, *zamenvloeying*, *opruying* schrijven. Ik twijfel niet, of de meeste lezers van het *Ontwerp* der Redactie zullen even als ik door die beslissing verrast zijn geworden, en zij heeft dan ook bij die mij voorgingen in hunne bedenkingen publiek te maken, een eenparigen kreet van afkeuring doen opgaan. Hoe! om het plaatsen van een deelteeken boven enkele woorden te ontgaan, zal men eene letter bezigen, waarvoor we eigenlijk noch een' naam, noch in het schrift eene figuur hebben! Hooren wij, wat de Redactie tot verdediging van haren voorslag zegt:

'Het letterteeken *y*, hetwelk van ouds af in het Nederlandsch in gebruik was, heeft de waarde van een gewone *i*, gelijk blijkt uit *Egypte*, *lynx*, *Styx*, *Babylon*, *Cyrus*, *Huygens*, *Huydecoper* enz. Zoo doende volgt men de eenige regelmatige spelling, men kan het trema ontberen en voorkomt het zamentreffen van twee *i's*.

Er kan te minder reden zijn om de spelling *haayen*, *breyen* enz. niet aan te nemen, daar zij werkelijk van de 14de eeuw af tot op het begin van deze eeuw toe de algemeen gevolgde schrijfwijze geweest is, en ook nog heden ten dage in België algemeen en in Noord-Nederland door verschillende schrijvers gevolgd wordt.'

Ziedaar alles! Gaan wij deze gronden even na. De *y* heeft de waarde van eene gewone *i*; welnu! dan heeft men in *baayen* toch eigenlijk vier opeenvolgende klinkers, even als in *baaien.* Dat de *y* van ouds af in het Nederlandsch in gebruik was, en bij onze vlaamsche broeders nog is, moge waar zijn: nu bijna sedert eene eeuw is zij het bij ons weinig of niet meer. Is *haayen*, *breyen* gedurende langen tijd in zwang geweest: die *y* was ook in andere gevallen in gebruik, en werd in de genoemde woorden niet opgenomen om den overgang op den volgenden klinker te maken; maar omdat zij tot de tweeklanken behoorde en men zoowel *haay*, *brey*, *hooy* en *kruy* schreef als *haayen*, *breyen*, *hooyen*, *kruyen.* Op die wijze bleef men zich ten minste gelijk; doch tegenwoordig, nu de *y*, ook bij de Redactie, geen plaats meer vindt dan in eigennamen en uitheemsche woorden, haar te willen herstellen in één geval, dat is, met verlof! een oude lap op een nieuw kleed. Geschiedt het op aanbeveling of voorgang van een' enkel schrijver: men herstelle dan ook bijv. de *qu,* mede eeuwen lang bij ons geschreven, en volgens Bilderdijk meer overeenkomstig de uitspraak dan de *kw,* welke laatste hij voor eene belagchelijke nieuwigheid verklaart. De Redactie aarzelt, en te regt, schrijfwijzen aan te bevelen, die verwarring kunnen veroorzaken; ik twijfel of er bij ons ligter verwarring kan ontstaan, en ook meer ontstaan is, dan tusschen de letters *ij* en *y.* Zag Siegenbeek, ten einde de aanstootelijke wanspelling *Leijden* voor te komen, zich in 1827 niet genoodzaakt de *y* te weren uit *Leyden*, zooals hij anders op voorgang der Leidsche Maatschappij had aangenomen?

Indien men deze kortelijk aangestipte tegenbedenkingen, gevoegd bij wat te dezer zake door anderen, vooral door het *Week-*

blad van Dr. Renssen, no. 8, en door Dr. Huydecoper, blz. 24 en volgg. is aangevoerd, met aandacht overweegt, dan kan, naar ik meen, het besluit niet twijfelachtig zijn. Ziet de Redactie, onzes inziens zeer teregt, eenig bezwaar in het overnemen van de bilderdijksche spelling op dit punt: zij houde zich aan de schrijfwijze die Siegenbeek reeds voor zestig jaar als door den voorgang der achtbaarste schrijvers gewettigd kon aanbevelen; die het best voldoet aan de uitspraak, welke in de bedoelde woorden naar aller bevoegden oordeel de *j* laat hooren; tegen welke geen bezwaar van eenig gewigt is in te brengen, en die in overeenstemming is met eene andere spelling door de Redactie goedgekeurd, namelijk die van *vrouwen, leeuwen*, *vernieuwen*, in welke de *w* bloot eene ingevoegde letter is, die niet meer gehoord wordt dan voor den overgang noodig is; eene letter die onze ouden in het genoemde geval niet schreven, doch welke thans onmisbaar wordt geacht, ja zelfs aan het slot der lettergreep blijft behouden, waar zij eigenlijk te eenemale nutteloos is.

Het tweede der punten van eenig aanbelang, waarin ik met de Redactie in gevoelen moet verschillen, is de verdubbeling der *ch*, en ik mag niet ontveinzen, dat hare beslissing ten dezen mij niet minder heeft verbaasd dan hare herstelling der grieksche *i.* Sedert ik weet niet hoeveel jaren is Dr. Te Winkel mijn bondgenoot geweest in het bestrijden van de meening, dat de *ch* minder dan andere medeklinkers verdubbeling behoeft, en nog in zijne *Nederlandsche Spelling* is daartegen door hem gepleit. Aan Bilderdijk en zijne volgers kon die verdubbeling noodeloos schijnen: zij zagen in de *ch* eene soort van dubbelklank, die zich aan beide zijden kan mededeelen. Dat gevoelen is, naar ik acht, thans als voldoende wederlegd te beschouwen. Om tot de nu gewezen beslissing van de Redactie te komen, heeft één van beiden moeten plaats hebben: de steller van het *Ontwerp* heeft als lid der Redactie eene groote mate van zelfverloochening aan den dag gelegd, of hem zijn door zijne medeleden nieuwe en bondige bewijsgronden voorgelegd, die hem hebben doen zwenken. Die gronden zal het *Ontwerp* ons blz. 29, moeten doen kennen. Zij komen, naar ik meen wel geteld, op de vijf volgende neder:

1. De meest gebruikelijke spelling *kagchel, rigchel*, *bogchel*, enz. is onregelmatig en kan reeds daarom niet in alle opzigten worden verdedigd. De regelmatigheid zou ongetwijfeld *lichchaam*, *kachchel*, enz. vorderen, doch deze spelling zou eene ongehoorde nieuwigheid zijn.
2. De verbinding van twee verschillende letterteekens, van *g* en *ch*, doet aan eene zamenstelling denken, terwijl de meeste der hier bedoelde woorden, alleen *lichaam* uitgezonderd, slechts afleidingen zijn.
3. De spelling met eene enkele *ch* kan misschien leiden tot eene verfijning van den harden keelklank, die door *gch* wordt vertegenwoordigd.
4. De spelling zonder verdubbeling is het langst en algemeenst in gebruik geweest.
5. De verdubbeling met *g* heeft bij de netste schrijvers steeds den grootsten weerzin gevonden.

Ik neem de vrijheid op deze stellingen het volgende aan te merken.

Ad. 1. Is de verdubbeling met *g* onregelmatig bij de *ch*: die verdubbeling is echter nog regelmatiger dan met de

Redactie in het geheel niet te verdubbelen. Dit is het onregelmatigste van allen. Doch de *g* is niet zoo ganschelijk ongeschikt ter verdubbeling. Dr. Te Winkel leert in § 157 zijner *Nederlandsche Spelling*: 'De eigenlijke zachte medeklinkers worden, wanneer zij als sluitletters worden gebezigd, verscherpt; zoodat (ond. and.) de *g* tot *ch* nadert.' En ook de Redactie van het *Ontwerp* erkent in § 54 'de verscherping der zachte onder de verwante medeklinkers, wanneer zij sluitletters worden, waardoor zij zoo zeer tot de scherpe naderen, dat zij in de uitspraak niet van deze te onderscheiden zijn;' en leert daarom ook bl. 9: 'De *g* wordt aan het einde eener lettergreep zoo zeer verscherpt, dat zij geheel of nagenoeg als *ch* luidt.' Derhalve heeft in *kagchel* de *g* volstrekt geen bezwaar; zij gaat in de uitspraak tot een scherpen consonant over. Doch er is meer. De hoogleeraar Bormans heeft op eene overtuigende wijze aangetoond, dat de verdubbeling met *g* nog beter aan de uitspraak voldoet, dan die met *ch.* In zijn meergemeld *Verslag* zegt hij dienaangaande bl. 397: 'Daer (in *ligchaem*, *lagchen*, *wisschen*, *wasschen* enz.) de aspiratie eigentlijk niet tot den medeklinker dien wij geaspireerd noemen, maer tot de volgende vokael, of, waer deze ontbreekt, tot de *scheva* behoort, zoo doen wij wat wij alleen doen kunnen, wij spreken op de eerste plaets enkelijk den medeklinker uit, en laten de aspiratie weg, om ze slechts bij de verdubbeling, waer zij thans ook eene vokael vindt, aen welke zij vastkleven zal, te laten voelen. In plaets van *lich-chaem*, *lach-chen*, *wisch-schen*, *wasch-schen*, enz. zeggen wij *lig-chaem*, *lag-chen*, *wisschen*, *was-schen*, alwaar in *chen* en *schen* de klank der *g* en *s* onmiddelijk en zonder tusschen beiden intredende *scheva* voortgezet en slechts bij de volgende vokael de aenblazing gehoord wordt.' Dr. Te Winkel leert met andere woorden hetzelfde, als hij § 146 zijner *Nederlandsche Spelling* zegt: 'Wanneer een medeklinker verdubbeld wordt, dan krijgt alleen de laatste zijnen vollen eisch, en wordt de voorgaande minder duidelijk uitgesproken.' En de Redactie stemt bl. 9 van haar *Ontwerp* daarmede overeen: 'In alle verdubbelingen van medeklinkers verliest de eerste een groot deel van zijne kracht, en bekomt hij zijn vollen eisch niet.' Zal de Redactie of wie ook nu nog kunnen beweren, dat in *kagchel* de *g* ongeschikt is ter verdubbeling der *ch*? Men bejammere het veeleer, dat ons alphabet de noodige letters mist, om bij de verdubbeling der medeklinkers steeds een zachten vóór een scherpen te stellen, en zij der Redactie erkentelijk, dat zij ons in *visschen*, *wasschen* enz. de aanwezige verdubbeling liet behouden; eene verdubbeling, die Dr. Huydecoper bl. 44 - en uit zijn standpunt met regt - haar als eene inconsequente spelling onder 't oog brengt.

Ad. 2. Hoe de Redactie bij de schrijfwijze van *kagchel*, *lagchen* enz. het gevaar kan vreezen, dat. men nu nog daarin eene zamenstelling zal zien, in plaats van eene afleiding, is mij een raadsel. Die spelling heeft, dunkt mij, te dezen aanzien de proef doorgestaan. Zij is niet zoo als de Hoogleeraar Roorda, t.a.p. bl. 54 zegt 'eene door Siegenbeek ingevoerde nieuwigheid', maar werd reeds in 1770 door de Spraekkunst van het Leydsche Genootschap aanbevolen: nu vraag ik, waar of bij wien heeft zij sedert de bijna honderd jaar, dat zij bestaan heeft, het gevreesde misverstand ten gevolge

gehad? Ik verklaar het niet bespeurd te hebben. Wel weet ik, dat én Bilderdijk én Da Costa in het woord *ligchaam*, ondanks hunne spelling *lichaam*, zeer verkeerdelijk eene afleiding gezien hebben, in plaats van eene zamenstelling.

Ad. 3. Hoe de *gch* een harderen keelklank zou vertegenwoordigen dan de *ch*, is mij niet duidelijk. In tegendeel zou ik meenen, dat een geluid, dat overeenkomstig den aard der *g* zachtelijk aanvangt om dan allengs tot *ch* te verscherpen, de bedoeling der Redactie - gesteld dat die door eenige spelling bereikbaar zij - naderbij zal brengen, dan de bloote *ch*, die zulk een zachten aanvang mist. Deze mijne opmerking stemt ook overeen met hetgeen ad 1 over de uitspraak der dubbele medeklinkers is opgemerkt. Of er voorts zoo veel prijs zij te stellen op eene toenemende *verfijning* in onze uitspraak, komt mij zeer twijfelachtig voor. Mij dunkt, de natuurlijkheid in het algemeen, en in 't bijzonder het onderscheid tusschen onze zachte en scherpe klanken kon daarbij wel eens te loor gaan. De ondervinding zou ook kunnen uitmaken, of inderdaad bij hen, die de *ch* niet plegen te verdubbelen, de woorden *lagchen*, *ligchaam* enz. met ‘een meer verfijnden keelklank’ worden uitgebragt dan bij anderen. Ik erken, dat het onderscheid mij nog niet in het oog, 'k wil zeggen in het oor, is gevallen.

Ad. 4. Dat de spelling zonder verdubbeling het langst en algemeenst in gebruik is geweest, zou, gesteld dit ware zoo, nog niet veel afdoen. Het gebruik, waaraan de taalleeraar gezag moet toekennen, is niet dat van eeuwen geleden: het is dat van zijne eeuw. Doch ik beweer, dat er nóóit een tijd is geweest, dat de niet-verdubbeling der *ch* algemeen was. In de wijze der verdubbeling vindt men verschil; doch een besef, dat de bloote *ch* onvoldoende is, treft men in elk tijdperk onzer letterkunde aan. Men zie mijn *Archief*, D. III. bl. 107 en volgg. en D. IV bl. 499 en 500, waar tevens blijken kan dat de spelling *lachchen* geene ‘ongehoorde nieuwigheid zijn zou,’ zoo als de Redactie meent.

Ad. 5. Hier vooral betreur ik het, dat de Redactie door de beknoptheid, waartoe zij zich in haar *Ontwerp* genoopt zag, weêrhouden is, haar bewering wat nader te staven, door bij voorb. de ‘nette schrijvers’ aan te wijzen, die steeds den grootsten weêrzin tegen de verdubbeling met *g* hebben betoond. Het zou toch kunnen zijn, dat er een gelijk getal nette schrijvers tegenover te stellen was, die zulk een weêrzin *niet* hadden aan den dag gelegd, en wat zou er dan ten slotte gewonnen zijn? Bovendien kan men met de Redactie bl. 17 zeggen: ‘Waar men in eene wetenschap tot eene stemopneming zijne toevlucht moet nemen, is de evidentie der waarheid niet groot.’ Nu men intusschen tot eene stemopneming heeft uitgelokt, mag ik mijne bevreemding niet verzwijgen over de bewering der Redactie. Er zijn mij schrijvers bekend, die de *ch* niet verdubbelen, aan wie ik op het punt van taal in geenen deele netheid, en zelfs groote netheid, zal ontzeggen; doch dat zij ‘steeds de netste’ waren, ben ik verre van toe te stemmen. Ik herinner mij dichters als Van Hall, Kinker, Staring, Tollens, Bogaers, Ter Haar; prozaschrijvers als Van der Palm, Heringa, Dermout, Des Amorie van der Hoeven, Schrant, Bouman, Van Assen, Bosscha, Groen van Prinsterer, Thorbecke, Delprat, Opzoomer - en bij eenig langer nadenken wil ik ze met nog anderhalf dozijn vermeerderen - die, zoo verre mij bekend

is, geen weêrzin hebben betoond tegen de verdubbeling met *g*, en die als nederlandsche penvoerders, de vergelijking, niet te hunnen nadeele, met de netste niet-verdubbelaars in poëzij en vooral in proza kunnen uitstaan. Doch, wat mij betreft: ik hecht met de Redactie t.a.p. aan zoodanige stemopneming geen bijzonder gewigt; de ‘evidentie der waarheid’ moet spreken, en zij deed het, dunkt mij, ditmaal zéér duidelijk. Aan het door mij gezegde voeg ik daarom alleen als slotsom toe, wat voor ruim twintig jaar de geleerde Bormans vroeg (*Verslag*, bl. 398): ‘Wat blijft er dan over, dan dat wij met Siegenbeek en naer 't voorbeeld van vele der beste schrijvers van onzen tijd, eene spelling aennemen (lees *behouden*), die met onze uitspraek, en den aerd onzer tael alleszins overeenkomt?’

Ziedaar mijne bedenkingen op twee hoofdpunten, omtrent welke ik met de Redactie in gevoelen zou verschillen. Er zijn nog enkele andere van minder aanbelang, die ik slechts wil aanstippen.

Op bl. 22 wordt de Redactie ongelijk aan zich zelve, door ten aanzien der spelling van *heeren* en *begeeren* aan het gebruik toe te geven. Nu zij eenmaal de zachte en scherpe klinkers in onze taal op nieuw aan een kritisch onderzoek heeft onderworpen, mag zij voor de gevolgen niet terugdeinzen, maar behoort zij, de gelegde beginselen getrouwelijk toepassende, *heren* en *begeren* voor te schrijven. 'k Meen dat de hoogleeraar Van Vloten reeds ergens op die weifeling heeft gewezen: ook Dr. Huydecoper komt er bl. 16 tegen op. Acht men dikwerf voorkomende woorden door het gebruik te zeer gevestigd, om ze te veranderen, dan zijn er meer dan twee. De heer Kuijper merkt ten aanzien van *vrolijk* op, dat ‘oog en oor te zeer aan den enkelen klinker gewend zijn, om de voorgestelde wijziging (*vroolijk*) ingang te doen vinden.’ Dr. Te Winkel dubde dan ook nog in zijne *Nederl. Spelling* bij dit woord.

Het plaatsen der apostrophe in genitieven van eigennamen, dat de Redactie bl. 26 voorstaat, is onnoodig en irrationeel. Onnoodig, omdat ook zonder het teeken de eigennaam altijd kenbaar blijft; *Van Maerlants Spiegel* is *de Spiegel van Van Maerlant*, *Tollens' Gedichten* zijn *de Gedichten van Tollens*. Irrationeel, omdat op die wijze het uitlatingsteeken gebruikt wordt daar, waar niets uitgelaten is. Zie mijn *Taalkundig Magazijn*, D. III. bl. 492 en volgg. en vooral het daar aangehaalde van Wiselius, die de noodelooze invoeging der apostrophe op zijn bilderdijksch eene ‘verregaande domheid’ noemde. Ook Siegenbeek keurde haar af, evenzeer als de heer Alberdingk Thijm, zie diens *Nederd. Spelling*, bl. 166; en nu ook Dr. Huydecoper, bl. 20. Dat Wiselius' verwachting, van weldra '*s koning's besluit*, '*s hemel's naam* te zullen lezen, niet zonder grond was, is mij later meermalen gebleken. In Toussaints *Leycester in Nederland* vond ik niet alleen: *David's harpe*, maar ook: *des Burggraaf's vrouwe, mevrouw's dienste*, *tot elk's dienste*, *elkander's leer*, *elkander's gevoelens, mijns man's huis*, *eener keizer's-dochter's bruidschat.* Zoo verre leidt het prijs geven van een beginsel!

Dat in *koningje*, *woningje* enz. de Redactie bl. 30 de *ng* door *nk* vervangt, acht ik geheel overeenkomstig met de uitspraak dier woorden; doch die verandering ook uit te strekken tot *koningrijk*, acht ik niet zoo gepast. Sommigen ja, vooral onder de min beschaafde sprekers,

zeggen: *koninkrijk*, doch anderen: *koningrijk.* Waar de verharde uitspraak nog niet algemeen geworden is, moet men ze niet bevorderen. Men vergelijke ook: *neringrijk*, *palingrijk*, *vindingrijk* enz. die bepaald de *ng* eischen. Bij dat woord ben ik dus eenstemmig met den heer Kuijper bl. 18, doch niet bij *kettinkje*, waar deze *kettingje* verlangt, dat ik even weinig goed weet uit te spreken als *wangje*, *vestingje*, *teekeningje*, die mij bij te regt gevierde schrijvers voorkwamen. Weiland zelf gaf aanleiding tot die verkeerdheid, zie mijn *Taalk. Magazijn*, D. III. bl. 454.

Den uitgang *aard* of *erd* acht de Redactie, bl. 31, oorspronkelijk te zijn: *hard*, in de romaansche talen tot *ard* overgegaan en zoo uit het Fransch tot ons gekomen. Ik houd dit voor even onbewezen, als dat hij bij ons eene ongunstige beteekenis zou aanbrengen. Hij behoort sedert eeuwen te zeer tot onze volkstaal om van vreemden oorsprong te zijn, en geeft meer nadruk en gemeenzaamheid te kennen, dan schimp. Men denke aan de nog gangbare: *lieverd, zoeterd*, *stouterd*, *olijkerd* enz. 'k Blijf daarom nog altijd van meening, dat Bilderdijks spelling met *t* de beste is. Men zie voorts, zoo men verlangt, mijne *Verscheidenh.* bl. 48-61 en 113-121.

De onderscheiding, door de Redactie bl. 35 gemaakt tusschen *vonkelen* in de eigenlijke, en *fonkelen* in de figuurlijke beteekenis, vind ik met den heer Kuijper bl. 14, onnoodig en onnuttig. Siegenbeek herriep eenmaal dat *fonkelen*, en Bilderdijk noemde het ‘afgrijslijk mofsch’, ja ‘de onlijdelijkste barbaarschheid, die ooit een Hollandsch oor kwetsen kon.’ Mag nu zoo iets in de hand gewerkt worden door een Redactie, die elders toont prijs te stellen op eene verfijnde uitspraak?

Het verwondert mij eenigzins, dat de Redactie bl. 36 *moeilijk* en *verfoeilijk* verkiest boven *moeijelijk* en *verfoeijelijk.* Dit strijdt, mijns oordeels tegen de uitspraak, die achter *oei*, zoowel als achter *ui* en *ij*, vóór de *l* een overgang laat hooren. Men moet er den mond naar zetten, om het niet te doen. In 't algemeen zijn onze keurigste schrijvers van ouds af er op gesteld geweest, vóór de uitgangen *lijk* en *loos* de *e* in te voegen, zoo als dit reeds voor omstreeks zestig jaar betoogd werd door den bekwamen en achtingwaardigen Abr. de Vries; zie mijn *Taalk. Magazijn*, D. I. bl. 137 en volgg. Die zucht tot zachtheid en zoetvloeijendheid moest men in hetgeen daarvan nog bij ons over is, niet noodeloos te keer gaan. Overigens ben ik het met genoemden schrijver eens, als hij zegt: ‘wij zien de noodzakelijkheid niet in, om de invoeging der zachte *e* ten aanzien der gemelde bijvoegelijke woorden zoo strikt aan vaste wetten te binden. Wij houden ons het liefst bij de oude vrijheid, en gelooven met de vroegere taalkundigen, dat het gebruik van de gemelde invoegletter niet zoo zeer moet beschouwd worden als eene eigentlijke en stellige verpligting, waaraan de spreker in allen gevalle door onvoorwaardelijke taalwetten volstrektelijk gebonden is, en die in dezelfde woorden altoos even zeer moet gelden; maar dat hetzelve veeleer moet worden aangemerkt als eene zekere vergunning, die de taal aan den spreker toestaat, en waarvan men zich al of niet kan bedienen, naarmate men het voor de welluidendheid dienstig oordeelt.’ - Ook was Bilderdijk, op wiens voorgang ik vermoed, dat de Redactie hare uitspraak grondde, op

dit punt zeer rekkelijk. In zijn *Woordenboek voor de Spelling* gaf hij de keus tusschen '*moeilijk*' en '*moeielijk*' en alleen '*verfoeielijk.*'

Ik meende inderdaad dat de spelling *hemeling*, na hetgeen daartegen door den Hoogl. Kinker (*Beoord.* bl. 112 en volgg.) is aangevoerd, op geen voorspraak meer te hopen had. De Redactie verdedigt haar, bl. 37, door de opmerking, dat de uitgang *ling* niets anders is dan *ing* met de euphonische *l.* Of dit volkomen bewijsbaar zij, laat ik thans in het midden; Dr. Te Winkel heeft in mijn *Archief*, D. I. bl. 101 en volgg. veel daarvoor gezegd. Doch zóóveel is aan den anderen kant zeker, dat *ling* nu eenmaal in onze taal een afzonderlijke uitgang geworden is, zoowel in beteekenis als vorm van *ing* verschillend. Men denke aan *leering* en *leerling*, *kloostering* en *kloosterling* enz. Zou die *l* daar nog alleen om de euphonie zijn? Door *hemelling*, dat in analogie is met *aardeling*, te verwerpen, offert men ook het onderscheid op tusschen *hemeling*, de daad van *hemelen* (zie ond. and. Kiliaen), en *hemelling*, hemelbewoner. Dr. Te Winkel, t.a.p. bl. 104, de identiteit aannemende tusschen *ing* en *ling*, achtte *hemeling*, op het zachtst uitgedrukt, even goed als *hemelling.* Mag ik ook doen opmerken, dat de uitspraak bij deze naamwoorden niet volkomen dezelfde is? Bij beide valt de hoofdtoon op de eerste lettergreep, doch bij *hemeling* worden de twee overige zwakker gehoord dan in *hemelling.* Op wat grond zegt voorts de Redactie, dat Bilderdijk, *heuvelling* voor heuvelbewoner schrijvende, dit deed 'in een oogenblik van onbedachtzaamheid?' Ik denk, dat hier, zoo als meermalen, de natuur bij hem ging vóór de leer.

Bij eene volledigheid als door de Redactie is in acht genomen, heeft de minste aanvulling hare waarde. Daarom deed het mij genoegen, dat Dr. Huydecoper bl. 28 op de spelling *iemant* en *niemant* wees, thans door enkelen gebezigd. De gronden, daarvoor bijgebragt, meen ik wederlegd te hebben in mijne *Latere Verscheidenh.* bl. 440 en 441.

Dezelfde schrijver vestigt op bl. 21 de aandacht op het plaatsen van slechts één teeken van nadruk, waar het gebruik er anders twee wil, als in *dáár*, *zóó.* Tegen die afwijking liet ik mij reeds - ik erken, niet zeer ernstig - op het utrechtsche taalcongres uit, zie het aang. werk, bl. 42. Ook na hetgeen door Dr. Huydecoper er voor is gezegd, ben ik niet van meening veranderd. Ik vraag - en ditmaal met allen ernst - of het doel van die toonteekening etymologisch, dan wel typographisch is. In het eerste geval zou de door Dr. Huydecoper gegeven reden misschien kunnen gelden; in het laatste volstrekt niet. Als men wil aanduiden, dat op een woord of lettergreep méér nadruk moet vallen dan gewoonlijk, dan heeft men te doen met den klank van dat woord of die greep, en niet met de afzonderlijke letters er van en hare onderlinge verhouding. Die klank wordt in *daar* en *zoo* vertegenwoordigd door *aa* en *oo;* dit is genoeg. Men kent in de uitspraak geen afscheiding tusschen de eerste *a* en *o* en de tweede, en zou aan den eisch om telkens alleen op de eerste letter te drukken, bezwaarlijk kunnen voldoen. Het gebruik heeft de plaatsing van het teeken van geheel andere omstandigheden doen afhangen, en gewijzigd naar dat de letter, wat hare *figuur* betreft, het medebrengt. In *hier* bij voorb.

plaatst men het, om in 't oog vallende reden, vaak op de *e* en niet op de *i;* in *een*, wanneer dit met kapitale letter aanvangt, alleen op de tweede *e*, enz.; het een zoowel als het ander louter om redenen van typographischen of calligraphischen aard. Eene onderscheiding als door de accenten wordt beoogd, wijst men ook wel aan door verschillende lettersoort. De voorstanders van *één, zóo, dáar,* zullen dan ook die gedeelten dezer woorden, welke etymologisch als wortels kunnen aangemerkt worden, moeten onderscheiden van de uitgangen of buigingsdeelen, en zoo b.v. *daar* laten drukken voor de eene helft cursief en voor de andere romein; of ook - want die kleuren worden mede somwijlen ter onderscheiding gebezigd, - voor de eene helft rood, en voor de andere zwart, op de wijze van het dordsche weespak; want ook in onze zonderlingheden moet consequentie heerschen, en dat zou dan etymologisch juist en aardig tevens wezen. De zaak is, dunkt mij echter, dat men best doet, zich aan het gewone gebruik te houden, dat op een goeden grond steunt.

Aan het slot mijner bedenkingen gekomen, behoef ik de Redactie wel niet te verzekeren, dat geen vitlust mijne pen bestuurde. Niet een oogenblik verloor ik uit het oog, dat de kritiek ligt, maar de kunst zwaar is. Doch juist omdat ook op het gebied der spelling de kunst niet gemakkelijk is, kan scherping en wrijving der gedachten nuttig zijn. De door mij voorgedragen zaken onderwerp ik met vertrouwen aan het oordeel van de Redactie en van alle bevoegden; terwijl ik mij vlei, dat uit mijn toon geen andere warmte spreekt, dan die der overtuiging. Naar de waarheid te streven, was ook bij mij het doel; en zoo ik het mijne zou wenschen toe te brengen om de spelling, die het Nederlandsch Woordenboek zal aannemen, te helpen invoeren en algemeen maken: ik zou het liefst doen niet alleen ter wille der eenparigheid waarop ik prijs stel, maar ook in het besef, dat zij in de hoofdzaken de volkomenheid zoo nabij mogelijk komt.

DR. A. DE JAGER.

Goeds, dat op nog beters doet hopen.

Eind Goed, al Goed. Een verhaal van N. Donker. Twee deelen. Te Arnhem, bij D.A. Thieme. (Guldens-Editie, No. 27 en 28.)

Eind goed al goed! - Verblijdende titel voor lezers, die op de gunstige ontknooping eener geschiedenis gesteld zijn! Ze kunnen getroost voortlezen; wordt er ook zwaar gestreden, veel geleden; stapelt zich de eene zwarigheid ook op de andere - wat nood? - staat daar niet aan het hoofd des boeks geschreven - ‘Eind Goed al Goed?’ Ergo, ze krijgen mekaâr, dat is zeker. - Een heele gerustheid voor hen, die in het krijgen van mekaâr het hoogste belang stellen,

zij kunnen zich verheugen in het geluk van minnende harten, die tot wee wordens toe naar elkander gesmacht hebben. Zacht wat; in het boekske van den heer Donker is van smachten geen sprake; bereid om het lezend publiek eenige aangename uren te verschaffen, nam de Schrijver de pen op en schetst op zijn eigen eenvoudige wijze eenige tooneelen, die getuigen van zijn wereld- en menschenkennis beiden. Los en ongedwongen is zijn stijl, ongekunsteld de gesprekken, geleidelijk en boeijend tevens de gang der gebeurtenissen. Wilt ge na arbeid eenige oogenblikken verpoozing, lezer! neem dan het boekske van den heer Donker ter hand, gij vindt er zoo al niet u zelf, dan toch zeker eenige uwer bekenden in terug; gij vindt er de wereld zoo als zij bestaat, de menschen zoo als zij zijn. Gelukkig was de Schrijver in het schetsen van Hugo van Waren, Alida Fulk, Jan Stade, Agnes Bentinck, Eduard Valmer enz. Wie voelt zich niet aangetrokken door de karakters der beide eersten, wie erkent en herkent niet de gebreken der laatsten? De goede Hugo met zijn opregt gemoed en liefhebbend hart, de trouwe Alida die hem in alle omstandigheden des levens op zijde blijft, - 't zijn typen, die ons met de menschheid verzoenen, en met welgevallen verneemt de lezer dat Hugo, door de wufte Agnes bedrogen, in Alida een waardige en trouwe gade vindt.

Jan Stade met zijne groote deugden en grove gebreken, Eduard Valmer de aan het spel verslaafde man, beide om hun fraai uiterlijk en schijnbare beminnelijkheid geliefd en geacht, vindt men ze niet overal terug in de maatschappij, die typen van bevallige wuftheid, van geestige ligtzinnigheid, van dartele zedeloosheid? Zijn en blijven ze niet altijd de afgoden van menig onervaren meisje of vrouw?

Eind goed *al* goed. Wij hebben er vrede mede waar het Hugo en Alida betreft. Als tegenspoed en teleurstelling de oorzaken zijn onzer geleden smart, dan kan een goed einde veel, ja dikwijls àlles vergoeden; maar als er misdaden zijn gepleegd, als wij in 't verleden beelden zien verrijzen die te regt dreigen, als er heilige pligten met voeten zijn getreden, als de onschuld is verlokt, dan moge voorspoed onze schreden begeleiden, de angel der wroeging blijft in het hart, en ongelukkig hij, die er ongevoelig voor is. Jan Stade is een overspeler. Zoek verschooning voor het feit in de dwaasheid van een grijsaard, die een jeugdige schoone tot zijn gade maakt, in de groote liefde die zij na haar huwelijk voor een ander voelt; neem het in aanmerking bij Stade's overtreding, dat ze uit zijn kartstogtelijk karakter voortsproot, maar zeg niet dat *alles* goed is, nu de overtreders der zedewet, krachtens de maatschappelijke wet elkander toebehooren, alsof na den dood des bedrogenen hun huwelijk bij magte was om het gedane ongedaan te maken. Zulk een misdrijf kan wel geboet maar niet vergoed worden op aarde! Het griefde tot in den dood den beleedigden echtgenoot, 't was de angel die de gevallen vrouw tot stervens toe kwelde, en buitendien, op welke gronden rustte hun echtelijk heil? Zal de man achting hebben voor de vrouw, die haar eersten en heiligsten pligt vergat? Zal de vrouw vertrouwen stellen in den man die misbruik maakte van haar zwakheid toen ze nog een ander toebehoorde?

- Eind goed al goed! - Ook voor den slaaf zijner driften? Ook voor de onteerde? Wij betwijfelen het. De vlek die op Anna rust wordt niet uitgewischt door haar huwelijk met Balk. Die fout vergeet een man niet, al is zijn liefde krachtig genoeg om de gevallene tot zich op te heffen, al wijt hij de meeste schuld aan den verleider.

Maar vergeten wij 't niet, de heer Donker stelt de personen voor zooals ze in de wereld zich bewegen en niet zoo als zij zich bewegen moesten. Hij is er volkomen in geslaagd, slechts bejammeren wij het dat hij Stade's edele eigenschappen zóó op den voorgrond plaatst dat zijne gebreken er door overschaduwd worden. Wat toch helpt het 't leven te redden van eenige natuurgenooten, als men een oogenblik later het geestelijk leven van anderen schaadt? Stade's moed om zijn leven voor anderen te wagen, vermindert zijn schuld geenszins; eenige toespeling hierop zou niet ongepast zijn geweest. Immers, hoe waar ook, hoe ook uit het leven gegrepen een geschiedenis zijn moge, hoe ook de gang der gebeurtenissen, de karakterschets mogen beantwoorden aan de werkelijkheid, zou het voor den lezer niet beter zijn een voorbeeld voor oogen te hebben waaraan hij zich spiegelen, een ideaal naar welks verwezenlijking hij streven moet? Is het genoeg te weten dat het zoo is - zou het niet nuttiger voor hem zijn te leeren hoe het zijn moet? Rust niet de pligt op den Novellist om het nuttige met het aangename te verbinden? Zou een voorstelling van Stade's wroeging niet meer afkeer van zijn ligtzinnigheid geven, geen diepen indruk maken op degenen, die hem o zoo gaarne verontschuldigen?! Zoo ja, dan geven wij dit den begaafden Schrijver in bedenking, die den lezer buiten een aangename uitspanning nog zooveel meer kan aanbieden van blijvende waarde.

C.

Vertalingen en herdrukken.

Van over den Rhijn. Een Duitscher, of orkest en kantoor. Een roman uit het Amerikaansche leven, door Otto Ruppius. Uit het Hoogduitsch door J.J.A. Goeverneur. Groningen, de Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1861.

De langdurige strijd gevoerd tusschen de Noordelijke en de Zuidelijke staten van de Amerikaansche Unie, ten gevolge der slavenkwestie aldaar, heeft aller blikken tot zich getrokken, en de aandacht van menigeen gevestigd op de verschillende belangen, meeningen en beginselen die na jarenlange botsing en gisting eindelijk in zoo fellen brand zijn uitgebarsten. Daarom ook zal de verschijning van boven aangekondigd werkje velen niet onwelkom zijn, meenen wij, want het leidt zijn lezers binnen in het maatschappelijk en in het familieleven der Noordelijke en der Zuidelijke staten beiden. Vooral doet het in de verhouding tusschen vrijen en slaven in laatstgenoemde staten menigen blik slaan, die niet onbelangrijk en, naar wij meenen, juist is.

Maar hiermeê is nu ook, naar, ons voorkomt, de grootste zoo niet de éénige verdienste van het boekske genoemd. De zedelijke strekking is maar flaauwtjes, en naar onze overtuiging niet altijd waar. Bovenal geldt dit van de vrouwelijke personen. 't Is waar, er worden zonderlinge en uiteenloopende karakters ook in de werkelijkheid aangetroffen, maar inconsequenties als hier, zoo zij er al zijn, behooren toch tot de zeldzaamheden, en die te schetsen is voorwaar niet het doel van den roman. Tot staving onzer meening wijzen we op de duitsche Mathilde, een mengsel van fierheid en zelfwegwerping, zelfs niet uit haren exceptionelen toestand van landverhuizer te verklaren. Maar inzonderheid hebben wij het oog op Harriet Burton. Dat de fiere maar hartstogtelijke dochter van het Zuiden er toe kon komen om aan den haar nog zoo weinig bekenden jongen man haren hartstogt voor hem te openbaren, dat zij, de rijke geëerde erfdochter, zichzelve den vreemden fortuinzoeker als gade aanbiedt, 't laat zich uit dien hartstogt zelven en den zamenloop der omstandigheden nog verklaren. Maar dat zij weinig tijds nog maar na door hem afgewezen te zijn, onbeschroomd en vrolijk dienzelfden jongman weêr onder de oogen kan treden, dat zij op dat vroeger gebeurde zinspeelt, en hem hare vriendschap aanbiedt, 't is even onwaarschijnlijk als dat zij die geheele geschiedenis harer liefde per uitvoerigen brief aan eene vriendin meldt, en haar, NB. zoo weinig discretie aanbeveelt, dat deze den ganschen inhoud daarvan aan papa en deze alweêr aan een ander meêdeelt. 't Dicteert alles volslagen onbekendheid met het vrouwelijk gemoed.

De pijnlijkste wonde, die ooit het vrouwelijk hart kan worden geslagen, zoo weêr in een oogenblik geheeld, de diepste vernedering, die immer dat hart kan treffen - *versmaad* te worden - na weinig tijds uitgewischt en schier niet meer gevoeld - 't is ondenkbaar, althans bij een karakter zoo fier, zelfstandig en fijn gevoelend bij andere gelegenheden, als dat van Harriet Burton. Wij herhalen 't, dat is onkunde.

Maar 't is welligt ook wat veel gevergd voor den mannelijken geest zich met de studie van het vrouwelijk hart en de vrouwelijke ziel bezig te houden: 't schijnt wel zoo. Toch zou het welligt de moeite beloonen. Wanneer eenmaal de man tot de erkentenis was gekomen, dat toch ook in de vrouwelijke ziel de kiemen sluimeren voor nog iets hoogers dan de gewone beuzelarij, waartoe ze tot heden wordt beperkt, dat er nog iets beters uit haar zou te vormen zijn, dan *zijn* speelpop of *zijn* voetwisch, - meêlijdend en hulpvaardig zou hij welligt dan de hand uitstrekken om haar het pad te effenen, en de wegen te ontsluiten, thans schier allen nog voor haar gesloten, om dat hoogere en dat betere in haar tot ontwikkeling te brengen. Maar misschien is het nog geen tijd daarvoor. Ze hebben thans nog wel wat anders om aan te denken, de bevoorregte zonen van het Godsgezin, dan om hunne zusteren aan het net van beuzelarij en nietigheden dat haar omstrikt te ontwarren. Wij willen daarom den schrijver van ons boekske niet te hard vallen om iets dat zoo natuurlijk is. De man volgt maar den grooten hoop.

Aan den vertaler wilden wij in bedenking geven of de uitdrukking ‘gebestudeerd,’ ‘hij ging zich omkleeden’ en dergelijken meer, wel zuiver Hollandsch zijn. Toch kunnen we ondanks het aangemerkte de lezing van het boekske niet ontraden. Aan vele lezers zal ze, wij twijfelen daar niet aan, eenige aangename uren verschaffen.

L... e.

Mengelwerk.

Chateaubriand.

Het leven van beroemde mannen te bestuderen, de geheime raderen en springveêren van hun handelingen te ontdekken en alzoo van geheel hun persoonlijkheid met al de goede en verkeerde eigenschappen die deze kenmerkten, een zooveel mogelijk aanschouwelijk beeld, een welgelijkenden afdruk op het doek onzer verbeelding te tooveren, ziedaar eene van die aangename en tevens leerzame genietingen, waartoe de eigenaartige richting, die de gang van het historisch onderzoek in onze dagen heeft genomen, ons als van zelf den weg heeft gebaand.

Wat het belangrijke van dat onderzoek verhoogt, is, dat wij door het streven en de geestesrichting van die enkele personen te leeren kennen, ook tevens den tijd waarin en de menschen onder wie zij zich bewogen, doorgaands vrij goed leeren begrijpen. Geniale menschen toch, waar wij ze ook in de wareldgeschiedenis zien optreden, zijn niet ongelijk aan brandpunten, waarin de stralen van het licht dat over de menigte hunner tijdgenooten is verdeeld, zich vereenigen en die daarom dat licht te feller weêrkaatsen. Als de begaafdsten, de meest ontwikkelden naar den geest ontfangen zij ook het diepst en levendigst de indrukken van alles, wat hen omringt; en omdat zij daarbij het talent bezitten van die indrukken op welsprekende en bezielde wijze weêr te geven zijn zij tevens de woordvoerders, de tolken eenigermate van de kinderen van hun geslacht. - Zij concentreren voor een deel den tijdgeest in hun persoon. De licht- en schaduwzijde, de heldere en donkere tinten er van zijn in hen zichtbaar; - en wie hen naauwkeurig heeft bestudeerd, wie zich eenigzins heeft gevoed en gemeenzaam gemaakt met hun geest, die is ook gewoonlijk geen volslagen vreemdeling meer in den tijd waarvan zij de ziel en het middenpunt uitmaakten.

Komt hier nog bij dat die tijd tot de wezendlijk belangwekkende gedeelten van de wareldgeschiedenis behoort, dat het leven van zulke mannen valt in een tijdperk van wrijving en gisting, te midden van eene dier overgangsperioden in den

ontwikkelingsgang der menschheid, een dier ontzachelijke omwentelingen op sociaal gebied, waarin, even als bij de uitbarsting der vulkanen, de lang in den boezem der samenleving opgehoopte brandstof met geweld zich een uitweg baant, dan wordt het gadeslaan van zulke persoonlijkheden, of ook van een *enkele* slechts, zoo deze wezendlijk een man van génie is, dubbel leerzaam. - Eene grootsche tragische periode der wareldgeschiedenis en te midden daarvan, als in het centrum geplaatst, een man, die zelf beurtelings kind en leidsman, volgeling en herschepper van den tijdgeest, dezen in al zijn kronkelingen heeft bespied en bezongen in zijn lied! Stellen wij ons zulk een man voor. Denken wij ons hem toegerust met de uitgezochtste gaven, een fijn gevoel, eene schitterende verbeelding, een machtig poëtisch talent; voegen wij bij deze voorstelling die van een innemend uiterlijk, een hoogen adelijken titel, van een maatschappelijken rang die hem in de gelegenheid stelde den krachtigsten invloed te oefenen op het Staatswezen en de gandsche richting van zijn tijd en die hem met de hoogste en aanzienlijkste personen zijner eeuw in aanraking bracht; - verbeelden wij ons vervolgends dien man, gedurende den langen loop van een veelbewogen leven, bij afwisseling als krijgsman, staatsman, dichter, het woelig wareldtooneel betredend. Zien wij hem den voet zetten in het zonnig Italie, in het lachend Griekenland, in de maagdelijke bosschen der nieuwe wareld, aan de oevers van Nijl en Jordaan. Hooren wij eindelijk uit zijn eigen mond de ontboezeming, dat van hem, zoowel op staatkundig, als godsdienstig en letterkundig gebied, een niet onbelangrijke hervormende invloed is uitgegaan - en wij hebben vóór ons meen ik, een persoon wiens leven, denken, handelen allezins waardig is tot voorwerp van een ietwat naauwkeurige studie te worden gekozen; - ook al valt bij nadere kennismaking wellicht die persoonlijkheid ons tegen, zoo zal toch een zoodanig onderzoek niet geheel van belang ontbloot zijn. Maar reeds hebt gij onwillekeurig den naam genoemd van hem, wien ik dus sprekende op het oog had. 't Is François Auguste vicomte de Chateaubriand. Dan hoe! hoor ik sommigen mij toeroepen. Maakt gij u niet aan overdrijving, aan opciering, aan idealizering schuldig! Is dat eene juiste schildering van Chateaubriand? Gij maakt van hem een heros, die wel misschien als idee in zìjn gemoed, maar die in de werkelijkheid zóó niet bestaan heeft. - Beschuldigt mij, bid ik u, niet te voorbarig. Ik sla een gedeelte van zijne *Memoires d'outre-Tombe* op (een werk dat, gelijk bekend is, in zijn geheel eerst na zijn verscheiden het licht zag), en ik lees daar - vergunt mij de woorden in het Neêrduitsch voor u te vertolken, onder meer andere weidsche ontboezemingen ook deze:

‘Alle mannen die gedurende mijn tijd 't zij in den vreemde, 't zij in mijn vaderland eene grootere of kleinere rol hebben gespeeld, van Washington af tot Napoleon, van Lodewijk XVIII tot Alexander, van Pius VII tot Gregorius XVI enz. enz. (volgt een lange reeks van beroemde namen, waarbij de oogen ons bijkans schemeren) heb ik ontmoet.

Ik heb de zeeën der oude en nieuwe wareld doorkruist, den grond van vier werelddeelen betreden. Na te hebben vertoefd in de hut van den Irokees, onder de tent van den Arabier, in de wigwams der Huron's, te midden der puin-

hoopen van Athene, Jeruzalem, Memphis, Karthago, bij Griek, Turk en Saraceen, in bosschen en bouwvallen; na den beerenhuid van den wilde, en de zijden kaftan van den Mammeluk te hebben gedragen; na armoede, honger, dorst, ballingschap te hebben verduurd, heb ik als Minister en Ambassadeur, in met goud geborduurde, met linten en ridderorden overdekte kleederen, aan vorstelijke tafels, op feesten van princen en princessen mij vertoond, en ben daarna op nieuw in behoeftigheid(?) teruggevallen.

Ik heb mij gemengd in de beslissing van vrede en oorlog, heb traktaten, onderhandelingen, enz. gesloten. - - -

Ik heb belegeringen, congressen, vergaderingen van Kardinalen bijgewoond, thronen zien omver werpen en weder oprichten. - - -

'Staande te midden van en naast mijn eeuw heb ik, misschien zonder het te willen of te weten, daarop een drievoudigen invloed geoefend; een staatkundigen, godsdienstigen en letterkundigen.'

En heeft men aan deze zelfbekentenis, die bij al het gezwollene en overdrevene toch veel waarheid bevat, niet genoeg, zoo hoore men verder wat een zijner biographen niet minder ten zijnen gunste getuigt:

'Het leven van Chateaubriand heeft, zegt hij, alle wegen van den vooruitgang aan het licht gebracht. Op zijne schreden is de beschaving voorwaarts gesneld. Alle richtingen hebben in zijn sympathiën gedeeld. Alle hier en daar verspreide denkbeelden hebben zich als 't ware gegroepeerd bij 't hooren van zijn stem, en wat hij met zooveel nadruk heeft gezegd, is verstaan en begrepen door de groote menigte. Moedig reiziger, kundig staatsman, trouwe raadgever der Bourbon's, - balling en in al hunne rampen zijne vorsten bijstaande, is hij de held geweest onder tal van wisselingen, de man van onzen roem, de steun van onze vorsten. Groot in vermaardheid, groot in het brengen van offers, was hij aan het kompas gelijk, dat aan anderen den weg wijst en zelf nooit weifelt.'

Een vijftig- of veertigtal jaar geleden zouden dergelijke loftuitingen op zulk een stelligen toon ontboezemd, meer indruk hebben gemaakt dan tegenwoordig.

Niet dat wij minder genegen zijn dan toen om voor talentvolle persoonlijkheden ons te buigen of voor de indrukken van waarachtige grootheid en zielenadel ons gemoed open te stellen, maar wij zijn minder ligtgeloovig, meer wantrouwend en behoedzaam in ons oordeel - in één woord wij zijn meer *kritisch* geworden.

Kritiek is een woord dat ligt wordt misverstaan, dat niet algemeen bekoort, dat bij velen nog altoos in een kwaad blaadtjen staat. 't Doet zoo denken aan iets nuchters, iets prozaïsch, iets dors. Toch zijn wij aan diezelfde kritiek, als zij niet kleingeestig, maar op waardige wijs en door een bevoegde hand wordt geoefend, de edelste en hoogste genietingen, die de kunst zoowel als de wetenschap bij machte zijn ons te geven, verschuldigd.

Wat wil de kritikus? Scheiding maken tusschen hetgeen waar en hetgeen falsch is - niets anders. Het wezendlijk en blijvend schoon van eenig kunstwerk aan het licht brengen en daartoe het behoedzaam en zorgvuldig reinigen van het aanklevende stof en vuil.

Een kritikus wil onze opmerkzaamheid vestigen - en daartoe alleen dienen zijne vaak kunstige en moeijelijke operatiën - op hetgeen waar, schoon en goed en van blijvende waarde is. Hij wil een kunstwerk of eene uitstekende persoonlijkheid *klassificeeren*, d.i. hun de juiste, rechte plaats aan wijzen die in het rijk van kunst of wetenschap hun toekomt. - Nu is er èn in kunstwerken èn in beroemde mannen, zoowel van een vroegeren tijd als van den onze, heel veel dat wel als goud blinkt, dat wel schittert en de oogen trekt, maar dat ongelukkigerwijze de vuurproef niet kan doorstaan. - Zou het nu niet beter en in tal van opzichten wenschelijker zijn, dat wij zaken en personen leerden zien zoo als zij geweest en niet zooals wij ons verbeelden of misschien vleijen dat zij geweest zijn? - Zou de kennis bv. van het leven van een talentvol man niet dan juist de meeste waarde voor ons verkrijgen, als wij ons verzekerd konden houden dat zij op waarheid berustte? Wat toch baten *illuzie's* hoe schoon ook en wat bieden ze ons aan ter verrijking van onze wareld- en menschenkennis en als voedsel voor onzen geest, indien wij overtuigd moeten zijn dat zij op bedrog steunen?

En zou de poësie daardoor werkelijk zooveel schade lijden? - de ware poësie geloof ik, zal er bij winnen. Poësie is overal, als men die maar wil opmerken. Alles in het leven heeft zijn poëtische zoo goed als zijn lage en gemeene zijde. 't Hangt slechts van de gesteldheid van ons eigen oog af welke dier zijden wij zien. 't Zou er ook treurig voor de poësie uitzien indien zij zich niet kon bewegen in de sfeer der werkelijkheid. Dat leerde Goethe ons anders toen hij schreef:

> Greift nur hinein in's volle Menschenleben,
> Wo ihr es packt, da ist's interessant.

Maar om tot onzen dichter (want een dichter was hij, al schreef hij bijna niet dan proza) terug te keeren, met het oog op hèm vooral maak ik mij sterk in zekeren zin de niet geringe voordeelen, de wezendlijke winsten, die wij ook op letterkundig gebied aan het ontwaakt kritisch streven van den jongeren tijd te danken hebben, om zoo te spreken met de stukken aan te wijzen. Chateaubriand toch is eene onbegrijpelijke, eene in nevelen gehulde figuur, zoolang wij niet door de kritiek den sleutel ons zien in handen gegeven die ons in staat stelt het geheimzinnig raderwerk van binnen dat haar in beweging bracht, naauwkeurig te beschouwen. Zijn leven is zoo bont, uit zoovele brokstukken samengesteld: - zijne schriften vertoonen zoozeer het eigenaartig karakter van den geest des tijds die ze in 't leven riep - en zijn dikwijls zoo weinig in overeenstemming met den ‘mensch’ Chateaubriand, dien wij van elders kennen. In zijne dichterlijke voortbrengselen vooral moeten ‘de mensch’ en ‘de dichter’ zoo scherp en zorgvuldig uit elkander gehouden worden, dat wij, zoo de kritiek ons niet voorlichtte, niet alleen telkends *dupe* zouden worden van zijn fraaijen stijl en blinkende tegenstellingen, maar dikwijls ook een geheel falschen indruk zouden ontfangen van de landen, volken en menschen die hij met zulke losse, fijne penseelstreken wist te malen.

Chateaubriand is (zonder dat wij dit evenwel in ongunstigen zin willen hebben opgevat of ook maar eenigzins hem van kwade bedoelingen betichten) de oneerlijkheid of wil men liever, de *gemaakt-*

heid in persoon; - een volleerd kunstenaar, die schildert met de pen en voortdurend er op bedacht is hoe en op wat wijze hij met hetgeen hij voorbrengt het meest *effekt* zal bejagen. Dat effekt, - *le coté brillant* zooals de Franschen zeggen - gaat hem dan ook schier alleen ter harte; al het overige is daaraan ondergeschikt.

Houdt men dit niet in het oog, dan gelijk ik zeide, is men telkends in gevaar van *dupe* te zijn. Voorzien echter van deze wetenschap zal men den kunstenaar bewonderen, rechtmatigen eerbied opvatten voor zijne groote en wezendlijke talenten, maar tevens diep leeren inzien hoe, waar de hoogere *wijding* ook aan het schitterendst kunsttalent ontbreekt, de persoon die het bezit toch in den waren zin van het woord niet groot, niet uitstekend kan worden genoemd.

Hoe is het mogelijk dat Chateaubriand zich zelven voor eene zóó gewichtige persoonlijkheid heeft kunnen houden niet alleen, maar ook werkelijk een langen tijd daarvoor gehouden is? Hoe laat het zich verklaren dat ons tegenwoordig geslacht (want al hebben wij ook eens gedweept met de *poësie* van Atala of Les Martyrs, verder dan deze reikte de mate onzer bewondering niet) dienzelfden man met geheel andere oogen beschouwt? - deze beide vragen, ze ontfangen, naar ik meen een zeer bepaald, een zeer bevredigend antwoord door een eenigzins naauwkeurige *analyse* van zijn persoon en leven voor welke ik thands de aandacht van den goedgunstigen lezer (wien ik verschooning vraag voor mijne onbehoorlijk lange inleiding) bescheidenlijk inroep.

'*Notre esprit se conforme aux lieux qui l'ont vu naître,* zegt Voltaire. Om den geest, het karakter van een mensch goed te leeren begrijpen is het noodig te weten in welken kring, onder welke invloeden hij opwies, uit welk bloed, welke ouders hij is gesproten. De indrukken toch der jeugd, de tooneelen onzer kindschheid zijn vaak van blijvenden en beslissenden invloed op het leven, en geven aan het karakter eene richting, een plooi, die het nooit weêr geheel zal verliezen.

François Auguste of eigenlijk François Réné de Chateaubriand, was de afstammeling van een zeer oud, adelijk, schoon verarmd geslacht in Bretagne. Zijn jongelingsleeftijd viel te samen met het uitbreken der Fransche omwenteling, van wier eerste gewelddaad, de verwoesting der Bastille, hij getuige was. Zijn vader, een type van dien ouden, hooghartigen Franschen adel, die onder de wilde stormen der revolutie te gronde ging, en die gaarne zoo mogelijk aan God zelv' den titel van Edelman zou hebben willen geven (*le gentilhomme la haut*), een oud Marine-officier, die in de koloniën den gezonken staat, van zijn fortuin had hersteld en nu verder op zijn oud kasteel te Combourg in stille afzondering zijne dagen sleet, was een barsch, streng, zwijgend, in zich zelf gekeerd man. - Zijne moeder, gevoed met de lectuur van Fénélon, Racine, de Sévigné, en die de anekdotes van het hof van Lodewijk XIV op haar duimpjen kende, was geheel diens tegenbeeld. Zijne eerste levensjaren bracht de jonge Chateaubriand, gelijk hij ons dat zelf in zijne *Memoires* op zulk eene onnavolgbare, wegslepende wijze verhaalt, te St. Malo door, spelend en wilde jongensstreken uitvoerend aan de zeekust, dwa-

lend tusschen de rotsen of luisterend naar het geklots der golven.

Eerst later, toen de familie zich met der woon naar Combourg had verplaatst, werd voor zijne wetenschappelijke vorming gezorgd. - Eene toevallige omstandigheid was oorzaak dat hij de zeedienst, waartoe hij aanvankelijk bestemd was geweest, vaarwel zeide. Hij wilde toen geestelijke worden. Later kreeg hij plotseling lust om naar Indië te reizer. Zijn vader maakte aan al die elkander snel opvolgende plannen een einde door eene officiers-plaats voor hem te verwerven in het *regiment de Navarre.* Gelijk men ziet, openbaarde zich reeds vroeg in hem die rusteloosheid, die ongedurigheid van aart, die hem later steeds is bijgebleven, maar werd tevens de kiem in hem gelegd van dat diep en teder gevoel voor de natuur en haar schoon, waarvan zijne schilderingen zoozeer de blijken dragen. Zijne opvoeding was streng en hard, zelfs gemeten naar de zeden van dien tijd. De oude, sombere, zwijgende edelman, (wie denkt hier niet aan diens beroemde 'avondwandelingen' door het holle, spaarzaam verlichte woonvertrek?) die zelden een woord tot zijne kinderen richtte, dan om hen te berispen, boezemde hem meer schrik dan liefde in. Van daar dat de jonge knaap meest zijn bijzijn ontweek en terwijl al zijne liefde zich concentreerde op zijne eenige nog ongehuwde zuster Lucile, liefst in de eenzaamheid zijn troost zocht.

Toegerust met eene vlammende, teugellooze verbeelding, die door het lezen van enkele boeken nog meer werd aangevuurd en bijna geheel aan zich zelv' overgelaten, verzonk hij in een staat van sombere mijmerij, die eene zoo gevaarlijke wending nam, dat hij eens zelfs, althands volgends zijn eigen zeggen, bijna een eind aan zijn leven had gemaakt. Hetgeen hem kwelde was eene diepe ontevredenheid met de hem omringende werkelijkheid, gevoegd bij eene brandende, geweldige begeerte naar zinnelijk genot, roem, eer en wellust, die reeds toen aan zijn geest die ziekelijke koortsachtige overspanning gaf, die soort van levenszatheid in hem deed geboren worden, die hij later in zijn Réné zoo meesterlijk heeft geschetst, die de Werther's en Child Harold's in het leven riep en die, als de vrucht van een ongezond-mystiek-sensueel egoïsme half Europa een tijdlang heeft bedwelmd. Chateaubriand miste - laat ons het eerlijk zeggen (en hij was in dit opzicht slechts de type van een tal van de kinderen zijner eeuw) - hij miste, zeg ik, in zijn jeugd den zegenrijken invloed van eene waarachtig godsdienstige opleiding. Zijn gevoel - van jongs af verkeerd geleid - - richtte zich daardoor als van zelf geheel op het zinnelijk schoon, het zinnelijk verhevene, aangelokt als het werd door een verfijnd zinnelijk ideaal. Ridderlijke eer, zucht naar romaneske ontmoetingen en toestanden, een ziekelijk zwelgen in een denkbeeldige wareld alleen door de ontvlamde begeerte der zinnen gevormd, ziedaar de draden van het verborgen weefsel eens harten, waaraan de godsdienst mede, waarin hij werd opgebracht, weinig heiligende indrukken vermocht te geven. Het is van groot belang dit niet voorbij te zien, zoowel omdat wij zoodoende den lateren Chateaubriand beter leeren begrijpen, als ook omdat wij anders gevaar zouden loopen hem wellicht verkeerd, onjuist, onrechtvaardig te beoordeelen.

Het jaar 1787 bracht den twintigjari-

gen, toen reeds talentvollen jeugdigen krijgsman te Parijs, waar hij zijne eerste letterkundige betrekkingen aanknoopte en aan het hof van den later zoo ongelukkig geworden Lodewijk XVI werd voorgesteld. Parijs was toen aan de krater van een tot barstens toe volgeladen Vesuvius gelijk en in geheel Frankrijk trilde de bodem, als voorbode van de geweldige uitbarstingen die weldra zouden volgen. Chateaubriand koos, na korte weifeling, de partij van den adel en woonde in Bretagne enkele bloedige worstelingen bij. In het jaar 1789 evenwel, aan zijne zucht naar avonturen gehoor gevende en wellicht door een zeker instinctmatig voorgevoel van zijn aanstaande dichterlijke loopbaan gedreven, scheepte hij zich plotseling te St. Malo in en vertrok naar - Amerika. De ontdekking van een weg om de Noord-Pool - een onbekookt, ondoordacht plan - was het doel van die reize. Zeer ras werd dit voornemen opgegeven. Dweepende met J.J. Rousseau en diens idyllische beschrijvingen van den gelukstaat der wilde, onbeschaafde natuurmenschen - een ideaal trouwens dat hij mede zeer spoedig na aanraking met de werkelijkheid moest opgeven - schafte de jonge avontuurzoeker zich een volledig Indiaansch kostuum aan en zwierf een jaar nagenoeg rond in de bosschen en langs de stroomen der nieuwe wareld, op welke tochten het aan belangwekkende en pikante reis-avonturen natuurlijk niet ontbrak.

De stem der eer - die op elken Franschman steeds een magischen invloed oefent - deed onverwacht uit die zoete droomerijen hem wakker schrikken. Een nieuwsblad viel hem bij toeval in handen, waarin hij tot zijne ontzetting de vlucht en aanhouding van Lodewijk XVI vond vermeld. Onverwijld scheepte hij zich in en keerde naar Frankrijk terug, den geest intusschen bevolkt met de beelden van Atala en Chactas, en bevrucht met eene menigte van dichterlijke indrukken en zelf gereed om den degen te trekken voor de reddeloos verloren zaak van het ontthroonde stamhuis der Bourbon's. Den 2^{den} Januarij 1792 landde hij te Havre aan de vaderlandsche kust - toefde eenigen tijd te Parijs - trad daar, zeer in 't voorbijgaan, in 't huwelijk, op verlangen zijner familie (hemzelv' schijnt de zaak niet noemenswaardig ter harte te zijn gegaan - eerst na verloop van *acht* jaren zag hij toevallig zijne vrouw weder) en vluchtte kort daarop met zijn broeder naar het leger der Uitgewekenen. Gewond, bij het beleg van Thionville, (enkele scènes uit dezen veldtocht heeft later de ‘dichter’ ingevlochten in ‘*les Martyrs*’) had hij talloos vele gevaren te doorstaan, en kwam eindelijk behouden, schoon bijna stervende en doodarm te Londen aan.

Het getuigt van niet geringe geestkracht en tevens van een zeldzame mate van talent dat hij hier, onder de ongunstigste omstandigheden, terwijl hij zijne gezondheid ernstig bedreigd zag, en met les geven en het vertalen van boeken slechts moeijelijk, ja ter naauwemood in zijn dagelijksch onderhoud voorzag, dat hij hier, zeg ik, zijn loopbaan als schrijver begon en zijn eerste werk in het licht zond. 't Was getiteld: *Essai sur les révolutions anciennes.* Al wat er tot dusver in zijne jeugdige ziel was omgegaan, de indrukken ontfangen in Amerika en bij het zien van de schriktooneelen te Parijs, de twijfel die zijn gemoed vervulde enz. zijn, in bonte wanorde wel is waar, maar tevens met onmiskenbaar

dichterlijk talent daarin weêrgegeven. Hij zelf oordeelde later over deze eersteling zijner muze zeer ongunstig, zooals blijkt uit de noten door hem aan de hernieuwde Parijsche uitgave in 1826 toegevoegd; en zeker het boek bevat menige falsche, onjuiste, onbekookte stelling. Toch levert het tot kennis van den echten, waren Chateaubriand steeds onschatbare bijdragen. Wat hij *toen* dacht en schreef is de ware uitgieting zijner persoonlijkheid. De innerlijke mensch, dien hij later zoo kunstmatig heeft weten te bedekken, en die eerst aan den avond zijns levens weêr meer of min onverholen aan het licht trad, is daarin onbewimpeld blootgelegd. Sainte-Beuve, de beroemde Fransche kritikus heeft o.a. een exemplaar ontdekt, van randglossen door den schrijver zelven voorzien, waarin het volgende voorkomt: 'Zie hier mijn systeem, mijne geloofsbelijdenis. Alles is kans, toeval, noodlot in deze wareld: roem, eer, rijkdom, de deugd zelf - en hoe dan nog te gelooven dat een redelijk God ons bestuurt? Misschien is er een God, maar dan is het de God van Epikurus. Hij is te groot, te gelukkig om zich met onze zaken te bemoeijen. - - Soms ben ik geneigd aan de onsterfelijkheid te gelooven, maar spoedig verbiedt de rede mij weêr zulks te doen. Bovendien, waarom eene onsterfelijkheid te verlangen? - Een volgend leven zal toch niet veel beter zijn dan dit. Laat ons liever wenschen geheel te gronde te gaan, uit vrees van elders op nieuw te moeten lijden' enz.

Zie hier de philosophie der 18de eeuw in hare meest oppervlakkige uiting. En zoo ligtzinnig als hij dacht, zien wij hem ook handelen. Als secretaris voor eenigen tijd bij een Engelsch landgeestelijke gehuisvest, boezemt hij een diepen, vurigen hartstocht in aan diens dochter Charlotte. De moeder geeft uit naam van haren man hem hun beider toestemming tot den echt te kennen. Daar ontwaakt Chateaubriand plotseling als uit een droom, springt op, roept haastig uit: *Je suis marié*, en neemt onmiddellijk de vlucht naar Londen. Inderdaad het was hem geheel ontgaan dat hij eene vrouw had. - Dit gebeurde omstreeks den jare 1798.

Verplaatsen wij ons thands met onze verbeelding vier jaren later naar Parijs. Parijs, de bloedige schouwplaats der revolutie, is in schitterend feestgewaad gedoscht. Het is Paschen: de klokken luiden. - De gandsche bevolking herademt bij dat liefelijk en vreedzaam geluid. Buonaparte, de eerste Consul, de ontrouwe zoon der revolutie, die zijne wilde moeder heeft verloochend om het steigerend ros van den Staat te beklimmen, heeft den vrede van Amiens geteekend en het konkordaat met Rome gesloten. Hij zelf treedt vooraan in de trotsche gewelven der Notre-Dame en ontfangt het wijdingsteeken als gehoorzame zoon der Kerk. En wie is het die nevens hem als de verdediger, de roemvolle hersteller van de Christelijke godsdienst optreedt? Wie is het, die de voorvaderlijke eeredienst in bescherming nemende, in gloeijende bewoordindingen de liefelijkheid, den zegen, de onvergankelijke waardij van het Katholiek geloof heeft bezongen, zoodat zijn naam op aller lippen zweeft....? Het is dezelfde jeugdige balling, dien wij zoo even te midden van zijn sceptisch ongeloof, zijne vertwijfeling aan alle reële waarheid hebben bespied. Het is François Réné vicomte de Chateaubriand.

Ziedaar inderdaad een geweldige overgang! een zielkundig naauwelijks te verklaren sprong!

Hebben wij hier aan een plotselinge bekeering, eene volslagen gemoedsverandering te denken waardoor de vrijdenker op eens in geloovig Christen was herschapen? 't Mag wellicht bij eene oppervlakkige beschouwing zoo schijnen. Zijne ligt ontvlambare verbeelding, getroffen door het onverwacht bericht van het overlijden zijner moeder, bezweken in de gevangenis onder de elenden van het Schrikbewind, en van dat eener zuster, die hem de laatste groeten der stervende en de betuiging harer smart over zijne afdwalingen, ook als 't ware met stervende hand had toegezonden, had op eens al de vrome tooneelen zijner kindschheid met kracht voor zijn geest doen herrijzen. *J'ai pleuré*, *j'ai cru*: in die beroemde woorden heeft hij de zielsindrukken die toen hem vervulden, later weêrgegeven. - Of het met dat ‘geloof’ evenwel ernstig was gemeend, of niet de dichter, de man van schitterende imaginatie, de kunstenaar in één woord, er ruim zooveel aandeel in hebben gehad als de Christen....? Een enkele blik op zijn veelgenoemd werk, tot verdediging van het voorvaderlijk geloof, onder den titel van: *le génie du Christianisme* in het licht gegeven, waaraan hij zijne vermaardheid als autheur, en eerlang zijne benoeming door Napoleon tot eersten secretaris van de Fransche Ambassade te Rome, heeft te danken gehad, zal ons daaromtrent, vertrouw ik, genoegzaam inlichten.

Inderdaad - wat behelst - wat beoogt - waaruit bestaat eigenlijk dat hooggeroemde werk? Enkele gedeelten, en niet de minst belangwekkende er van, zoo als Atala, Réné, de Natchez in hun geheel - bestonden reeds vóór dat hij die rouwvolle tranen heeft geweend. De beide eersten zagen in 1800 afzonderlijk het licht en maakten een ontzachelijken opgang, minder evenwel, naar ik gis, wegends het stichtelijke of heiligende van hun inhoud, als wel wegends de wilde, teugellooze fantasie, de plastiek der schildering, den gloed der hartstochten en de schitterende schoonheden van stijl, waardoor deze kunstscheppingen, als vertegenwoordigende een nog ongekend *genre* op letterkundig gebied, de gemoederen, inzonderheid van het vrouwelijk Frankrijk wegsleepten en verrukten. Er zijn, naar ik vertrouw onder mijne lezeressen aan wie Atala niet onbekend is, die enkele van de meest roerende en tedere gedeelten, des gevraagd, uit haar geheugen zouden kunnen weêrgeven. Welnu, heeft juist de kracht der *godsdienstige* idée in genoemd verhaal haar getroffen?... ik betwijfel het. Reeds de geheele toestand dier beide gelieven, hand aan hand dwalende door de uitgestrekte, eenzame wouden van Louisiana, heeft iets wat de verbeelding sterk prikkelt en opwindt. Het zijn geen beelden of toestanden gegrepen uit de werkelijkheid, maar scheppingen eener wilde, ongeregelde, gloeijende fantasie - en wat nu het godsdienstig element betreft - dit is er bijgebracht om het *effekt*, ja, zoo als een bekwame kunstenaarshand doet, die zorgt zijne beelden zoo te groeperen, dat zij in het voordeeligst en liefelijkst licht zich vertoonen. De schilder had dat effekt noodig en - hij bezigde het.

Nog minder dan Atala voldoet, uit dit oogpunt beschouwd, Réné. Ook hier, zoude ik zeggen, is het toegediende geneesmiddel gevaarlijker dan de kwaal. Heeft Chateaubriand de verscheurdheid,

de innerlijke leegte, de ontzettende verlatenheid willen schilderen van een gemoed, waaraan de vertroostende kracht der godsdienst vreemd blijft (en hij deed het meesterlijk, als schilderende hoofdzakelijk zich zelv'), hij heeft tevens dien vreesselijken toestand op zulk eene wegslepende wijze *gepoëtiseerd*, zijn held op de wijze als Byron deed (in diens Lara, Corsair, Manfred, Child Harold) tegelijk zulk een aureool van verheerlijking om de slapen weten te winden, dat, gelijk hij zelf later niet zonder heimelijk zelfbehagen getuigt, eene gandsche familie van jeugdige Réné's uit den zijne is voortgekomen, die met hun bittere verzuchtingen het gif eener overprikkelde sensualiteit, ontijdige levenszatheid en cynische wareldbeschouwing in tal van jeugdige gemoederen hebben gestrooid.

En nu *le génie du Christianisme* zelf? - Want Atala en Réné, beide behoorende tot één groot gedicht: de Natchez, zijn eigenlijk niet meer dan lofwerk aangebracht tot opciering en verfraaijing van het gebouw; - klinkt *hieruit* de overtuigende, de verwarmende en bezielde taal ons tegen van een gemoed, dat doordrongen is van de hooge, heilige waarheden, waarvan het anderen wil overtuigen? Is *dit* een werkelijke pleitrede voor het Christendom? Of behelst het ook al weêr een reeks van tafereelen, die het aesthetisch gevoel prikkelen, wier schikking het kunstenaarsoog voldoet, waarin de ervaren stijlist zijn meesterschap doet uitkomen, maar die den innerlijken mensch onbevredigd laten en waarin de diepte van geen enkel der behandelde vraagstukken wordt gepeild? Het doet mij leed al wederom voor het laatste mij te moeten verklaren.

Oppervlakkiger toch, nietsbeduidender behandeling van het wezen der zaak is wel niet denkbaar. De eenige bekentenis die Chateaubriand, door dit geschrift, zijne dus geheeten tegenstanders, de philosophen, de Atheisten enz. van zijn tijd poogt af te dwingen is deze: dat het Christelijk, wel te verstaan het Katholiek geloof, de Kerk met haar dogmen, haar eeredienst, hare sacramenten, enz. toch zooveel schoons, zooveel dichterlijks, zooveel aangrijpends voor de zinnen en de fantasie bevat. Voorwaar! een gemakkelijk te behalen zegepraal! Niet haar *waarheid* zoozeer, maar haar beminnelijk, haar lieftallig, haar troostvol, haar aesthetisch karakter maakt de Christelijke godsdienst (inderdaad, eene godsdienst geheel naar zijne opvatting) in zijn oog tot de uitnemendste. Het valt moeijelijk eene meer wareldsche verdediging van eene zoo heilige zaak zich voor te stellen. Uit al zijne beschouwingen blijkt duidelijk dat hij het waarachtig Christendom zelfs niet in de verte kent. Zijn geloof is hem een kleed, dat hij naar believen, kan aan- en uittrekken. De frivole, sensueele mensch is in hem gebleven en treedt gedurig op de meest hinderlijke wijze voor den dag. Zoo bijv. om een enkel iets te noemen zegt hij, sprekende van de Mysteriën: ‘De menschen houden over 't geheel veel van al wat mysterieus is. Vooral de *vrouwen* kunnen zonder dat niet leven. *Daarom* zijn mysteriën goed en moeten wij het Christendom dank weten dat het ons dingen leert die wij niet begrijpen.’ En dit is niet de eenige noch ook de ergste plaats waar hij de godsdienst met een verfijnd, geraffineerd sensualisme in verbinding brengt. Er komen er zóó vele in voor, dat ik volkomen begrijpelijk acht hoe zeker dorps-pastoor, toen zijn oordeel

over het wijdberoemde werk werd gevraagd, ten and woord gaf: '*Wel*, *het maakt op mij eenigzins den indruk, alsof ik de eau de cologne van mijn dienstmaagd in het wijwatersvat goot.*'

Trouwens, zoo Chateaubriand van den geest des Christendoms, gelijk ik zeide weinig of niets begreep, het was hem daarom ook volstrekt niet te *doen.* Persoonlijk, in zijn hart, gelijk later nog duidelijker blijken zal, was hij zelf niets minder dan overtuigd. Hij was dichter, en als zoodanig vond hij in de Roomsch Katholieke godsdienst met haar prachtige Dômen, haar zinnelijke vormen, haar weelderigen overvloed van symbolen enz., een rijke stof voor zijne schitterende verbeelding. Hij doet zich ook hier, helaas! aan ons kennen als een man zonder wezendlijke *overtuiging.* Zijn eerzucht, zijn ijdelheid, het verlangen om gevierd, bewonderd te worden, om te *schitteren* in één woord, was de spil waarom voortdurend het rad zijns levens zich bewoog. En toch! hoe weinig innerlijke zelfvoldoening heeft hij gesmaakt! -

Nagenoeg uit dezelfde bronnen vloeiden later zijne beide andere, niet minder bewonderde dichterlijke compositiën: *Les Martyrs* en *l'Itinéraire de Paris à Jérusalem*; vooral in het eerstgenoemde werk wordt Chateaubriand geacht, wat den *stijl* betreft, den hoogsten graad van volkomenheid te hebben bereikt. Het is een poëem rijk aan treffende schoonheden. Toch is het onmogelijk thands nog, nu wij hem in de kaart, nu wij achter de coulissen hebben gezien, nu zijne *Memoires d'outre-Tombe* vóór ons liggen opgeslagen, langer ons te laten beetnemen door de schoonschijnende verklaringen waarmede hij ook in die werken, de oogen zijner tijdgenooten heeft weten te blinddoeken. Zijn reis naar Jeruzalem bijv., die hij in het jaar 1806, toen hij wegends den moord aan den Hertog d'Enghien gepleegd, met Napoleon voor goed had gebroken, ondernam en waarvan de beschrijving later in 1811 het licht zag, *scheen* werkelijk, volgends zijn toenmalig zeggen: eene *bedevaart.*

'Het kan wellicht vreemd schijnen' dus schreef hij, 'thands in onzen tijd van geloften en pelgrimstochten te spreken. Maar op dit punt ben ik vrij van alle falsche schaamte en volgaarne wil ik mij scharen in de rij der bijgeloovigen en zwakken.' 'Misschien', dus gaat hij emphatisch voort, 'misschien zal ik de laatste Franschman zijn, die den vaderlandschen grond verlaat om naar het H. Land te trekken met de denkbeelden, het *doel* en de gevoelens van een pelgrim uit den ouden tijd. Maar, zoo ik al de *deugd* van ridders, als de Coucy, de Nesles, de Chastillon, de Montfort mij niet meer durf toekennen, hun *geloof* voor 't minst is mij gebleven. In dit laatste opzicht bezit ik althands nog eenige overeenkomst met die aloude kruisridders!'

De tirade is fraai en roerend en heeft waarschijnlijk menig dweepend vrouwenhart van bewondering en liefde voor den ridderlijken pelgrim doen kloppen. Ongelukkiger wijze helaas! weten wij dat zij eene groote onwaarheid behelst en dat heel andere gedachten en gevoelens hem bezielden en het plan tot dien tocht hem hadden doen opvatten, dan hij voorgeeft.

'*Heb ik alles*, *heb ik de volle waarheid gezegd*, *toen ik mijn Itinéraire uitgaf*' schreef hij vele jaren later; - helaas, neen! En nu komt eerst de volle waarheid aan het licht, en blijkt het dat hij niet, zooals hij had willen doen gelooven, als

geloovig Christen, maar bloot als kunstenaar, als schilder was heen gegaan om verwen voor zijn palet en beelden voor zijn geest te zoeken, dat niet de ster van Bethlehem, maar een paar andere meer aanlokkelijke sterren op den weg hem hadden toegelonkt, en dat niet het graf van den Christus, maar - het doet ons pijn het te moeten zeggen - eene bekoorlijke vrouw, eene verleidelijke dochter Eva's het doel zijner reize was geweest, (Chateaubriand was steeds de lieveling der vrouwen en is het nog), die den met roem beladen dichter, na volbrachte reize, een teder *rendez-vous* had toegezegd in de *Alhambra*: Chateaubriand heeft dit laatste avontuur op dichterlijke wijze vereeuwigd in zijn: *Histoire du dernier des Abençerrages.* In 't verhaal van zijn vroegere tochten naar Amerika komt eene dergelijke, niet minder op 't effekt berekende scène voor, later ingevlochten in *le génie du Christianisme.* Ook daar geeft hij voor bij het ondergaan der zon, in stille aanbidding op het scheepsdek verzonken te zijn geweest, terwijl intusschen volgends latere bekentenissen, alweder eene vrouwengedaante, de betooverende sylphide zijner verbeelding, eeniglijk hem voor den geest had gezweefd. Of was misschien deze laatste bekentenis even *humbug*-achtig als de vorige? - 't Kan zijn - hoe 't zij - na het aangevoerde zal, vertrouw ik, ieder met mijne bewering instemmen dat wij onder de beweegredenen, die hem tot de samenstelling van de meest beroemde zijner dichterlijke compositiën hebben gedreven, de godsdienst of de invloed van het christelijk geloof, niet te veel in rekening moeten brengen.

En toch was Chateaubriand allerminst een huichelaar. Toch heeft hij dat beroemde, straks aangehaalde woord *J'ai pleuré, j'ai cru* op het oogenblik zelf dat hij het uitte, gemeend. Wie kan op den bodem van een dichterziel lezen en wel van eene zoo vol grillen als de zijne? Om hem bovendien recht te doen wedervaren moeten wij hem beschouwen in de lijst van zijn tijd. Chateaubriand was, en hierin ligt ongetwijfeld voor een deel de oplossing van het geheim van den grooten, schitterenden opgang, dien hij, niettegenstaande zijne vele erkende gebreken, niettegenstaande het oppervlakkige, het dikwijls onware zijner schilderingen, onder zijne tijdgenooten heeft gemaakt, in den vollen zin van het woord *franschman* en daarbij een *kind* van zijn tijd. Die ligtvaardige behandeling van heilige dingen, dat louter poëtiseren van, wij zouden haast zeggen spèlen met de godsdienst, dat zich weinig verdiepen in het wezen der zaak maar bloot zweven boven de oppervlakte, een franschman kon zulks genieten, toejuichen, er vollen vrede meê hebben. Wat bij iemant van een meer ernstigen landaard ten hoogste afkeuringswaardig zou zijn geweest, dat is hem dus in zeker opzicht te vergeven. Wij zagen zoo even ook reeds hoe zijne opvoeding die richting hem aanwees.

Maar daarbij moeten wij niet minder acht slaan op den bijzonderen tijd waarin Chateaubriand als dichter optrad, een tijd, die zoo ten volle tot de waardering van eene persoonlijkheid als de zijne zich eigende, als wellicht geen andere, zoodat, ook al had hij nog tienmaal meer ijdelheid en inbeelding getoond, dan hij werkelijk bezat, hij, met een talent als het zijne onvermijdelijk de harten van een groot deel zijner natie *moest* winnen en verwerven.

Straks reeds heb ik er met een enkel woord op gewezen, hoe hoogst gelukkig de uitgave van zijn hoofdwerk: *le génie du Christianisme* te samen viel met den loop der toenmalige *politieke* gebeurtenissen. In hetzelfde voorrecht, namelijk van de *mérite de l'apropos* te hebben deelde ook later zijne geweldige *Philippica* tegen Buonaparte, kort voor diens verbanning naar Elba in het licht gegeven onder den titel van: *de Buonaparte et des Bourbons*, waarmeê hij zijn staatkundige loopbaan, die van het jaar 1814 tot aan de Julijrevolutie in 1830 heeft geduurd, opende op eene wijze die Lodewijk XVIII deed zeggen, dat dit vlugschrift hem geen minder dienst had bewezen dan een leger van 100,000 man.

En wat nu van deze beide geschriften geldt, men zou het kunnen zeggen van den gandschen Chateaubriand zelv'. Ook hij had *le mérite de l'apropos.* Ter juister gelegenheid, in het allergelukkigst, allerwenschelijkst oogenblik voor zijn roem trad hij op. Met den snellen, vaardigen blik des dichters overzag hij de toestanden, zijne verwonderlijke Muze kwam hem te hulp, en - als een andere Napoleon greep hij de teugels van het bewind om den smaak, den geest, den gedachtenstroom van zijn volk voor een langen tijd te leiden en te beheerschen en daaraan die richting te geven, die wij nog heden ten dage in de koryphaeën der Fransche school, als vrucht van zijn overwegenden invloed, op letterkundig gebied, als de meest gevierde, zien heerschen.

Hoe was over 't algemeen de godsdienstige toestand in Frankrijk bij den aanvang dezer eeuw? Men kan dien zonder grootspraak of overdrijving vergelijken bij dien van een uitgeputten, door langdurige droogte gespleten akker, dorstend naar regen. De kritiek, met Voltaire en de Encyclopaedisten aan 't hoofd, had meêdogenloos dien leêg geplunderd en geen enkel halmpjen, geen enkel bloempjen meer daarop gelaten. Als een ijskoude wind had de geest der materialistische Fransche wijsbegeerte daarover geblazen. Het *Écrasons-l'Infame* had luiden weerklank gevonden. Robespierre was gekomen, had de tempelen gesloten, en de godin der Rede in de plaats van het Opperwezen op den throon gesteld. Blijven aanhouden kon zulk een toestand niet. Het hart verdorde daarbij als een plant die geen wortel heeft. De réaktie kón niet uitblijven, - mòest komen en zij kwam. Evenwel de vorige orde van dingen kon niet geheel, onveranderd terugkeeren gelijk die geweest was. De philosophie der 18de eeuw, die bij al het slijk dat haar aankleefde toch eene ontzachverwekkende verschijning was geweest, had de grondslagen van het oude gebouw te krachtig, te zeker ondermijnd, dan dat er aan volkomen herstel te denken viel. Bij den snellen vooruitgang der wetenschappen was een volslagen terugzinken tot het geloof der XVII^{de} eeuw eene onmogelijkheid geworden. Men had van den boom der kennis gegeten; - de oogen van de kinderen der XIX^{de} eeuw waren opengegaan en - eenmaal gezien hebbende, kon men die voor het licht dat van alle zijden binnendrong onmogelijk meer sluiten.

Intusschen volgde na de geweldige overspanning al ras een staat van afmatting. Ieder verlangde, heimelijk, onbewust misschien, althands toen ter tijd, naar iets weldadigs, iets verkwikkends, iets wat den vermoeiden geest voor een poos kon doen herademen en rusten, na

de geweldige stormen die waren voorafgegaan. Er was dus behoefte aan eene wederinvoering van de godsdienst - ja, maar van een zoodanige die het gevoel, de onbestemde zucht naar het ideale bevredigde, zonder dat daarom de philosophie haar gewonnen terrein zou behoeven te hergeven. Men verlangde, korter gezegd, naar een terugkeer van den form, niet van het wezen.

En ziet, wat kon nu welkomer, wat gelegener zijn, dan juist die schitterende, bedwelmende, in het wezen der zaak wareldsche, maar met een waas van vroomheid overtogen zangen, die de jeugdige Chateaubriand met eene ridderlijke buiging aan de voeten van het jonge Frankrijk nederleide. Zulk een form van godsdienst was toen de eenig mogelijke niet slechts, maar ook de alleen gewenschte en viel geheel in den smaak. Zelfs Napoleon, de gezworen vijand van alle ideologie, had er vrede mede en juichte dien toe; - hij was onschadelijk. Men kan er bij dweepen, weenen en - blijven die men was. Niemant werd er ernstig door lastig gevallen. De vraag: ‘is het waar?’ behoefde geen mensch het voorhoofd te doen rimpelen. Men had slechts uit te roepen: hoe liefelijk, hoe bevallig, hoe gevoelvol, hoe schoon! -

Daarbij waren al de personen die Chateaubriand ten tooneele voerde geheel doortrokken van den geest der eeuw. Aan het gevoel van vertwijfeling, van ‘wareldsmart’ zooals men het later noemde, dat toen aan de harten van de kinderen zijns volks begon te knagen, gaf hij in zijne scheppingen een ruime plaats. Edoch hij had dien geest gepoëtiseerd, er een waas van bevalligheid en grootschheid over weten te spreiden die wonderwel behaagde. Chactas, Réné, Eudore, wat waren ze anders dan kinderen van den nieuwen tijd, maar in een kleed gestoken, in formen gehuld, die het pikante van de situatie oneindig verhoogden? 't Was het ontwakend *Romantisme*, waaraan Chateaubriand op schitterende wijze hulde bracht en dat hij gretig begroette.

De romantiek is bij wijze van réaktie de vrucht, het noodwendig gevolg geweest van de ontnuchterende kritiek der achttiende eeuw. In de schaduw van haar welig loof, als in een lommerrijke schuilplaats, vleide de door het denken vermoeide en afgematte geest zich neder. Onder haar breede takken ruischte het: vrede. Daar kon men droomen, aan zijne fantasie den teugel vieren, zich zelv' en de werkelijkheid ontvluchten.... Chateaubriand staat aan het hoofd, is de scheppende vader als 't ware geweest van de Fransch-romantische school, die heeft voortgebloeid onder Lamartine, Alfred de Vigny, Victor Hugo e.a. en die haar kwijnend leven voortzet tot in onzen tijd. Hij heeft den *eersten* stoot gegeven tot voortbrenging van die wilde, ongeregelde scheppingen eener onreine verbeelding, die in de tegenwoordige Fransche roman-literatunr tot een hoogte zijn opgevoerd, die moeijelijk meer te overschrijden is. De meester is echter, gelijk het gewoonlijk gaat, door zijne discipelen ver voorbijgestreefd.

En waardoor nu heeft die invloed van Chateaubriand zich 't meest en 't krachtigst verbreid of liever waardoor heeft hij zulk een grooten invloed verkregen? Ik geloof voornamelijk door zijn stijl. Als stijlist opent Chateaubriand inderdaad in de Fransche letterkunde eene geheel nieuwe periode. Vóór het laatst van de vorige eeuw was de zoogenaamd klassieke school, die van Corneille, Racine, Boileau, enz., de

eenig heerschende geweest. Men liep toen nog geheel aan den leiband der ouden, - Rousseau en later Bernardin de St. Pierre waren de eersten die getracht hebben de poësie van dat knellend keurslijf te ontdoen en tot de eenvoudigheid der natuur terug te keeren. De ontwakende wijsbegeerte echter met hare dochter de revolutie, in menig ander opzicht de scheppers van zooveel goeds, stremden die eerste frissche beweging in haar loop en waren, in den vollen zin van het woord, voor de poësie doodend. Zij herleefde wel is waar - maar 't bleef een kwijnend leven, gekneld als zij was in de oude boeijen. Intusschen was het voorbeeld van Rousseau niet zonder opwekkende kracht gebleven. Een niet minder begaafd jongeling, de toekomstige held en hervormer der Fransche letterkunde, had in de stille, eenzame jaren zijner jeugd zich gemeenzaam gemaakt met de romaneske, bezielde uitingen van een geest, die zoo menigen merkwaardigen trek van overeenkomst vertoonde met den zijne. Zij waren bij hem in vruchtbare aarde gevallen. Zijne ontluikende Muze had met ingespannen ernst het geheim pogen te doorgronden van dat meesterlijk proza, dat in 't laatst van de vorige eeuw zoovele hoofden en harten had bedwelmd. Zijn geest had de indrukken ontfangen van veel grootscher, heerlijker natuurtooneelen, dan ooit het oog van den dichter der: ‘nieuwe Heloïse’ had aanschouwd. Zijn palet was met nog oneindig schitterender verwen gekleurd. Zijn leven was in een storm van afwisselende ervaringen en gemoedsbewegingen voorbijgegaan, die een onuitputtelijke stof ter bearbeiding aanboden voor zijn vurig en niet van ijdelheid ontbloot gemoed.... Daar verscheen zijn *Atala* en - als een elektrieke vonk deelde de bewondering, de verrukking, het enthusiasme aan geheel Frankrijk zich mede. Men wist naauwelijks in welk een nieuwe wareld van aandoeningen men zich vond verplaatst. 't Was Rousseau, maar Rousseau vernieuwd, overtroffen; Rousseau geparfumeerd!

Een frischheid, een losheid, een weelderige dichterlijke gloed, zooals nog nimmer eenig Proza had gekenmerkt, ademde deze nieuwe, ongekende stijlform. 't Was geen proza meer, maar poësie. Men laafde, men verkwikte zich, men dronk zich een roes aan dezen geurigen tooverdrank. Hoe excentriek, hoe overspannen en tegen alle waarschijnlijkheid aandruischende ook vaak de toestanden waren, die hij schetste, ze vonden geen weêrstand bij een publiek, dat aan dergelijks émoties te lang ontwend, er juist zoo vurig naar had verlangd. Men ademde en voelde weer frisch en vol met dezen dichter. Men rook den geur der bloemen. Men sidderde bij het krijgsgehuil der wilden. Men streek smachtend neêr op het geurige mos bij het mingefluister der gelieven. Geen penseel vóór 't zijne heeft ooit, in ongebonden stijl althands, zoo fijn, zoo malsch, zoo weelderig, zoo bezield de indrukken der natuur en van de zinnelijke menschenwareld teruggeven, als dat van dezen dichter. Inderdaad hij bedwelmde, hij tooverde, hij betooverde met zijn stijl. ‘De stijl van Chateaubriand’ zeide Mevr. de Beaumont, eene onder de vele zijner vurige aanbidsters, ‘geeft mij verliefde rillingen; hij speelt klavier op al mijne zenuwen.’ - 't Zij episch of lyrisch, hooggestemd of vlammend hartstochtelijk, altoos was zijne Muze aan een fijn ragoût gelijk, prikkelend of streelend voor het gehemelte,

en welk onderwerp hij ook met den tooverstaf zijner poësie aanraakte, hij wist het te bezielen en te doen leven.

Is het wonder dat hij aller harten, inzonderheid van het vrouwelijke Frankrijk voor zich innam? Is het wonder, dat in een tijd als de toenmalige vooral zoo arm aan ware poësie, men bedwelmd raakte door zooveel schoons en dat de kritiek, die bij monde van enkelen zich lucht gaf, overstelpt werd door den algemeenen lof? - dat die schilderingen van een geheel nieuw warelddeel, in zulk een gloeijenden stijl voorgedragen, een verbazenden opgang maakten! Van zijn *Atala* verschenen in korten tijd twaalf oplagen. Zijn: *génie du Christianisme* werd verslonden. De menigte, geheel blind voor zijne gebreken, juichte hem toe onverpoosd. Zelden heeft een dichter onder zijne tijdgenooten grooter en volledíger triomf behaald!

Men is thands ook in dat opzicht van zijn enthusiasme algemeen veel teruggekomen. Men kan 't zich niet langer ontveinzen, dat in die fraaije stijlbrokken, die men vroeger beschouwde als de uitgietingen van een zuiver, natuurlijk gevoel, veel gezwollens, veel gemaakts, veel ijdele pathos en jachtmaking op kunstig berekend effekt ligt verborgen. Men weet thands nagenoeg hoe zij ontstaan zijn. Men kent de beschavende hand*) die zijne volzinnen corrigeerde. Men leest gedurig tusschen de regels de ijdelheid, den hoogmoed, de kleingeestige eerzucht, die zijn pen bestuurden. Men is volkomen ontgoocheld omtrent de waarheid, de historische trouw van zeer vele zijner beschrijvingen.

Bedenkelijk daarenboven en niet weinig storend ook voor onze geestdrift is de kennis der omstandigheid, dat Chateaubriand toen hij op dichterlijk gebied geen lauweren genoeg meer meende te kunnen oogsten, zoo op eens, zoo gemakkelijk de lier kon ter zijde leggen om zich te werpen in de armen der politiek. Hij was dus niet, gelijk zijn groote tijdgenoot Goethe iemant wien het ernst was met, die leefde voor de kunst! Hij dichtte dus niet gedreven door een innerlijken drang, maar alleen in het belang van zijn *roem*! Hij beöogde dus niet de letterkundige ontwikkeling zijner natie, maar alleen zijne eigene verheffing op de sporten der maatschappelijke ladder! - Hoe flaauw, hoe mat, hoe weinig beteekenend wordt in dit licht beschouwd, de glans van zoovele zijner hooggeroemde stijleffekten? Zij worden er ten eenemaal door bedorven. Men moge ze nog met bewondering aanstaren, het *hart* treffen zij niet meer, maar laten het koud.

En toch - niettegenstaande wij dit alles weten - zoo groot, zoo wegslepend is de invloed van zijn dichterlijk talent, dat, naar ik vertrouw, niet ligt iemant ook nog heden ten dage, een zijner werken zal ter hand nemen, zonder weldra iets van dezelfde betoovering te ondergaan, waarmede hij eenmaal zijne tijdgenooten in zulke vaste, sterke ketenen heeft weten te boeijen.

Niet ten onrechte alzoo is hem de bijnaam van: *le grand Enchanteur* gegeven. Had hij echter de kunst in oprechtheid lief gehad, had hij zedelijken ernst aan die gave der betoovering gepaard, hij zou m.i. heerlijker en edeler dingen hebben tot stand gebracht dan hij nu heeft gedaan.

Zijne *politieke* werkzaamheid, die nagenoeg de tweede helft van zijn leven inneemt, hoe hoog hij zelf daarvan ook

*) Fontanès, later Bertin l'ainé.

moge opgeven, heeft dan ook in wezendlijkheid weinig degelijke vruchten afgeworpen. Aanvangende bij de hernieuwde throonsbestijging der Bourbon's duurde zij tot aan de Julij-revolutie in 1830, waarna hij vrijwillig in het private leven terugtrad om daarin tot aan zijn dood te blijven.

Chateaubriand is eigenlijk in zijn hart noch als Minister, noch als Ambassadeur ooit wat men noemt ‘Staatsman’ geweest. Hij is dezelfde grillige, eigenlievende, dichterlijke persoonlijkheid gebleven, bekwaam in het voeren van de pen, vlug als het er op aankwam Journal-artikelen of pamphletten op te stellen, even lastig, zooals zeker Minister getuigde, om tegenover zich te hebben, als om mede samen te werken.

Zoo 't heette ultra-royalist, was hij nu eens op de hand van deze, dan weder van gene partij, al naarmate hij zijne ijdelheid door haar voelde gestreeld of beleedigd, en heeft hij misschien onbewust aan de zaak der Bourbon's meer kwaad dan goed gedaan. De politiek was voor hem, evenmin als de letterkunde, ooit eene ernstige zaak, eene aangelegenheid des harten, maar bloot een speeltuig, een nieuwe form, waaronder zijn talent op de voordeeligste wijs kon schitteren.

Van daar dan ook het gevoel van leêgheid, van levenszatheid, van innerlijke elende, dat voortdurend, dat bij toeneming deze oogenschijnlijk zoo benijdenswaardige persoonlijkheid heeft gekweld en als een kanker aan zijn levensgeluk heeft geknaagd. Men sla zijne *Brieven*, zijne *Mémoires* op: overal ontmoet men de mokkerijen van een zich teleurgesteld en verongelijkt voelend génie - overal gaapt, de innerlijke verveling ons tegen. 't Is eenigermate de levensbeschouwing van den Prediker, die wij bij hem terug vinden: *IJdelheid der ijdelheden*, *het is al ijdelheid.* Niets schokt, niets roert, niets treft hem meer in 't laatst van zijn leven. Alleen zijne *Mémoires*, waarmede hij zich nog een breede gedenkzuil hoopt te zullen oprichten na zijn dood, houden hem bezig. - Voor al het overige, in zooverre 't hemzelven of zijn roem niet betreft, legt hij de meest minachtende koelheid aan den dag. Zelfs zijn godsdienstig enthusiasme is geheel verdwenen en gestorven. Hij haakt alleen nog maar naar het graf. Een treurig eind van een zoo hoopvol begonnen leven!

‘*Wat is* - schreef hij reeds in 1832 en wel aan eene geestige, beminnelijke vrouw, die meer dan anderen de inderdaad hoogst moeijelijke kunst bezat van hem nog te kunnen amuseren, ‘*wat is mijn leven anders dan een gril*, *een toeval; ik gevoel dat ik nooit had moeten geboren worden.*’

Een ander maal - dit was in 1841, ‘*Ik heb met alles geëindigd en bemoei mij met niets meer. Mijne gedenkschriften zijn voltooid. Gij zult er u zelv' in terugvinden*, *als ik zal opgehouden hebben te leven.* - (Menigeen inderdaad vond er zich zelv' in terug, maar op eene wijze die, althands vele zijner oude vrienden bitter uit de hand viel). *Ik doe niets meer*, zoo gaat hij voort, *ik geloof ook aan niets meer*, *aan roem noch toekomst*, *aan gezach noch vrijheid*, *aan de koningen zoomin als aan het volk. Ik bewoon* ('t was gedurende eene tijdelijke afwezigheid zijner vrouw) *één groot vertrek*, *waarin ik mij zit te vervelen*, *en zonder vast doel uitzie naar iets wat ik niet wensch*, *en wat ook nooit zal komen. Ik lach mij zelv' uit*, *al geeuwende en ga tegen negen uur naar bed. Ik zit te tu-*

ren op een kat die jongen krijgt' *enz. enz.*

'*Op deze wijze*', eindigt hij, '*zie ik mijn laatste uur aan mijne voeten voorbij trekken.*' Men zal mij toestemmen, wanhopender, akeliger levensbeschouwing van een bijna tachtigjarigen grijsaard, is naauwelijks denkbaar.

De grond nu van dit alles was deze, dat Chateaubriand eigenlijk in niets of niemand ooit wezendlijk belang had gesteld dan in zich zelv'. Met het vergaan van zijn roem, het verdwijnen zijner illuzies, het wegzinken der wareld bleef dus ook in waarheid zeer weinig voor hem over. Zelfs in zijne veelvuldige liefdesbetrekkingen (Mevr. de Chateaubriand heeft in het drama zijns levens altoos eene zeer ondergeschikte rol vervuld) had hij nooit zoozeer het voorwerp gezocht dat *hij* liefhad, als wel de persoon die *hem* haar eerbied, haar bewondering, haar vergoding toewijdde.

't Heeft voor ons gevoel iets stuitends als wij lezen hoe de oude man, bijna met den voet in het graf, nog altoos dezelfde frivole levenswijs bleef voortzetten: 's morgens uitgaande, althands zoo lang hij gaan kon, door een achterdeur van zijn park (hij woonde toen te Parijs) met de *badine* in de hand en een ruiker in het knoopsgat, op zijne, gelijk Sainte-Beuve ze noemt, *mysterieuse* wandelingen, van welke hij eerst zoo laat mogelijk, tegen etenstijd terugkeerde om dan, bij wijze van boetedoening, met zijne vrouw en in gezelschap van eenige oude royalisten en bisschoppen den avond verder op minder amusante wijze door te brengen.

Trouwens men ziet duidelijk, 't zijn nog altijd zinnelijke émoties, 't is nog altoos opflikkering van het vuur der jeugd en der liefde, 't is nog altoos de voldoening van zijne geweldige ijdelheid, die hij zoekt, de afgeleefde grijze. Van daar ook de haat, de afkeer, dien hij aan den dag legde jegends de letterkundige voortbrengselen van een jonger geslacht. Zij deden hem te dieper zijn eigen ouderdom en afgeleefdheid gevoelen. '*Tracht jong te blijven*' roept hij der jeugdige dichterschaar toe, '*dat is het eenige goede. Ik ben oud en afgeleefd en daarom ben ik somber.*'

En dat is de man die eens met Blaise Pascal zich heeft durven vergelijken!

Woorden, uitroepingen als deze zij maken, dunkt mij, dan ook alle verdere kommentariën overbodig. Wie zóó aan den avond van een roemvol, werkzaam leven kan spreken, die heeft nooit in den waren, hoogeren zin van het woord *geleefd.* Hij is niet meer geweest dan een akteur, iemant die een rol heeft vervuld, die gevoelens en meeningen heeft voorgedragen, buiten zijn hart en innerlijk leven omgaande en die nu, aan het eind der voorstelling het blinkend kleed weer aflegt, waarin hij gehuld was. Ongelukkigerwijs heeft Chateaubriand het masker wat vroeg laten vallen, maar het raadsel zijns levens is ons daardoor opgelost.

Rousseau, toen hij zijn *Emile*, zijn *Contract social* schreef, had, met al zijne kolossale ijdelheid, toch nog meer wezenlijke konviktie, dan hij. Die heeft voor 't minst een doel gehad waarnaar hij streefde; heeft werkelijk gemeend het heil der menschheid door die schriften te zullen bevorderen. Heeft Chateaubriand ooit ernstig aan dat heil der menschheid gedacht? Heeft hij ooit de wonden en kwalen van zijn eeuw pogen te heelen? Heeft hij ooit naar de verwezendlijking van één groot zedelijk idée gestreefd? Was er iets van de waarheidszucht van

Lessing, iets van het heilig kunstvuur van Goethe, iets van de diepe gemoedelijkheid van Schiller, iets van het geloof aan het ideale der beroemde schrijfster van Corinne, dat in hem tintelde? - Wij zoeken er te vergeefs naar. De eenige ster wier licht met onverpoosden gloed op zijn levenspad voor hem heeft geflonkerd, was die zijner eigene grootheid. Daarom kromp zijn hart van weedom ineen, toen hij die ster zag ondergaan, zag verzinken in het grondelooze *Niet.* Daarom was zijn laatste woord: *verveling* en nog eens *verveling*! - Het leven werd hem een ondragelijke last zoodra het niet langer gesteund en geleid werd door de glorie.

Weinig benijdbaar is de mensch, wiens idealen niet verder reiken dan deze.

Ik vraag den lezer verschooning voor de gebrekkige en zéér onvolledige schets, die ik van het leven van den grooten stijlist, het beroemde hoofd der nieuwere Fransche dichtschool, die van het eerste Keizerrijk dagteekent, heb pogen te geven.

De niet geringe gebreken, die, naar wij zagen, (en mij dunkt hieromtrent kan geen redelijke twijfel meer bestaan) de persoonlijkheid van Chateaubriand op inderdaad hinderlijke wijze ontcieren, moeten ons evenwel voor zijne eigenaartige verdiensten het oog niet doen sluiten.

Een der voornaamste is wel deze, dat hij aan de stijve, gedwongene, uit den aart der zaak toch altoos hoogst gebrekkige *nabootsing* van de klassieke modellen der oudheid voor goed een einde heeft gemaakt. Daar in zijne scheppingen meer de subjektiviteit, de individualiteit van den dichter op den voorgrond treedt, zoo is er ook na en door hem meer frischheid en losheid, meer gloed en ziel gekomen in den Franschen stijl, en is men begonnen, met ter zijde stelling van het werken uitsluitend naar vreemde modellen, aan eigen ingeving, eigen gevoel ruimer den teugel te vierev. De fantasie, de verbeelding des dichters, van drukkende ketenen bevrijd, hebben daardoor een oneindig hooger, maar - het valt niet te loochenen - ook dikwijls een wilde, bandelooze vlucht genomen. Gelijk bij alle omwentelingen het geval is, dat men zoo ligt van het eene uiterste tot het andere overslaat, zoo is het ook hier gegaan. Men kan dit wel is waar den meester zelv' slechts ten deele wijten. Het nadeel nogthands dat uit die meer subjektieve richting is voortgesproten lag er bij voorraad in opgesloten. Chateaubriand namelijk was niet de dichter der werkelijkheid. Hij gaf niet de ideale, de verheven opvatting van het leven zooals het *is*, maar zooals hij dat leven, meest in lijnrechten strijd met de werkelijkheid, gecreëerd naar de indrukken zijner gloeijende verbeelding, zich had voorgespiegeld. Van daar de bittere disilluzies die van zulke overprikkelde voorstellingen de vrucht zijn. Van daar dat somber levensverdriet, uit teugellooze en niet te bevredigen zucht naar levensgenot geboren, dat uit zoo menige zijner scheppingen ons tegen grijnst. Van daar het ontstaan en de verbreiding dier onware, door en door ongezonde, ziekelijk overspannen wareld- en menschenbeschouwing, die hij met Byron hoofdzakelijk heeft gevoed, waarin de jonge Goethe een poos is bevangen geweest, die als een koorts half Europa een tijdlang heeft doorwoeld en onder wier bittere naweën nog heden ten dage, op geringe uitzon-

deringen na, het jonge Frankrijk lijdt. De woeste zedelooze voortbrengselen toch van de Fransche drukpers op het veld der roman-literatuur uit den jongeren tijd zij kunnen voor een goed deel als de wilde, schadelijke uitwassen worden beschouwd van den weelderigen boom dien eens met zorgvolle hand de dichter van Atala en Réné heeft geplant.

Er is een tijd geweest waarin Chateaubriand en over het geheel dat genre van poësie, waarvan hij de bezielde vertegenwoordiger zich heeft betoond, algemeen, ook ten onzent, werd bewonderd en toegejuicht en, om zoo te spreken, aan de orde van den dag was. Men vond er een zoet behagen in, de ziel als 't ware te laten wiegelen en drijven op dien stroom van tedere gevoelens. Geblinddoekt door een fraaijen stijl, door op 't effekt berekende schilderingen, die, bij al het verrassende der nieuwheid, ook dit bekoorlijks hadden, dat zij het gevoel en de verbeelding liefelijk prikkelden, bekommerde men zich minder om het wezen der zaak, en vroeg men van de waarheid of onwaarheid van hetgeen men las zich naauwelijks rekenschap. 't Was de veelgeprezen tijd van rozengeur en maneschijn - de Wertheren Charlotte-periode; de eeuw der illuzies. - Die tijd is voorbij. Als vrucht der réaktie, en uit een historisch oogpunt bezien, is hij allezins verklaarbaar. Maar het ware verkeerd met sommigen den wensch te voeden, dat die tijd terugkwame. Andere eischen, nieuwe inzichten en behoeften zijn ontstaan en doen zich gelden en daarmeê is ook der literatuur, naar form zoowel als inhoud, een nieuwe weg aangewezen. Men schudt daarover bij wijlen bedenkelijk het hoofd. - Men scheldt onzen tijd voor koud, voor arm aan poësie. Men geeft af op het heerschend *realisme*, op de drooge, nuchtere verstandsrichting die alles wil ontleden, alles dissekeren tot dat er ten slotte niets meer overblijft. Er is niets groots, niets ridderlijks meer, zegt men, tegenwoordig. De menschen, vooral de jongeluî, missen alle fantasie, alle mogelijke illuzies, zijn door en door prozaïsch geworden. Dweepen zij nog met Chateaubriand, met Byron, met Lamartine gelijk men dat vroeger deed? - Andwoord: Neen.

Ik wil de gevaarlijke en halsbrekende onderneming niet wagen van in de bres te springen voor het poëtisch vermogen van onzen tijd. Maar ik mag dien toch niet hooren beschuldigen van iets, wat mijns inziens stellig in strijd is met de waarheid, zonder eventjes een protest tegen die beschuldiging in te dienen.

Neen, - wij zijn niet koud, niet nuchter, niet van alle geestdrift ontbloot, gelijk men soms voorgeeft, omdat wij minder geneigd zijn tot dweepen en bewonderen dan vroeger; maar het streven van wie tegenwoordig aan het hoofd der letterkundige beweging staan, heeft alleen een andere wending genomen, is op andere, en ik geloof verhevener doeleinden gericht. De zucht om alles te ontleden, de afkeer van het sentimenteele komen niet alleen, niet uitsluitend voort uit dorheid, maar, bij velen althands, uit veel edeler, reiner motieven, uit de brandende diepe zucht, die zich meer en meer doet gevoelen, naar *waarheid*, - uit eene zeer prijsselijke belangstelling in het wezen der dingen boven den blooten form.

‘Hetgeen wij willen’, zegt zeer juist de beroemde Bungener in zijn welbekende: *Preek onder Lodewijk XIV* - ‘Hetgeen

wij, ik mag het zeggen, *allen* tegenwoordig willen; - want als eens een denkbeeld in een eeuw heeft wortel geschoten, dan nemen vroeg of laat allen het aan - is dit, dat de stijl niet langer zal bestaan geheel onafhankelijk van de gedachte; - dat niemand het meer in het hoofd zal krijgen om, gelijk men dat vroeger deed, zich een naam te willen maken alleen door zijn stijl. Wel zal en moet aan den stijl altoos een groote, een zeer groote waarde worden toegekend, wel zal een goede stijl, nú zoowel als vroeger, altoos den zekersten waarborg blijven opleveren voor den duurzamen roem van een boek. Maar wij willen tegenwoordig meer dan dit. Wij willen dat het boek ook innerlijke waarde hebbe. Wij zijn niet langer geneigd den form te bewonderen, *tenzij* de inhoud daaraan op voldoende wijze beandwoorde.'

Ziedaar de zaak. Onze eeuw legt meer en meer een stelligen afkeer aan den dag voor al wat onwaarachtig, onnatuurlijk, gemaakt is, voor alle ijdele holle phrazeologie.

Wij willen waarheid. Voor de ziekelijke overdreven gevoeligheid, die doet weenen met roman-helden en heldinnen, kiezen wij het waarachtig gevoel, dat den traan des noods terug doet dringen, maar de hand doet uitsteken om te helpen; dat ons drijft het leed en de ellende in hunne ware, naakte gestalte onder de oogen te zien, dat opwekt niet om centen aan bedelaarskindertjens uit te reiken, maar om, door bevordering van reinheid, matigheid, eerlijkheid en spaarzaamheid bij de lagere volksklasse, de armoede zelve te voorkomen. Daartoe behoort moed, ernst, zelfverloochening. Daartoe is noodig dat men het leven leere kennen en begrijpen. - Welnu - laat de dichter de snaren tokkelen. Bezinge hij de vreugden, de smarten, de hoop, den twijfel, de schaduw en lichtzijden van dat leven - maar *waar.* Geve hij ons in zijn lied, de natuurlijke, de volle uitstorting van zijn eigen zieleleven, als in een helderen spiegel te aanschouwen, wat daar woelt, worstelt, bruischt, gist in onze veelbewogen eeuw. Ontrukke hij ons door de kracht van zijn geniüs aan de sfeer der alledaagsche werkelijkheid, niet evenwel om ons van haar te vervreemden, maar opdat wij er, verfrischt en gesterkt naar den geest, in zouden wederkeeren. Doe hij het ideaal van het ware, schoone en goede, zooals zich dat weêrspiegelt in zijne waarachtige dichter-, in zijne reine kunstenaarsziel, gedurig weer en telkends hooger rijzen voor onzen geest en - wij maken ons sterk - neen, wij zijn er zeker van, zùlk een dichter zal begrepen, toegejuicht, met warmte en geestdrift worden begroet, ook in onze eeuw, ook door de kinderen van ons geslacht, hoe koud hoe nuchter zij ook schijnen.

Onwillekeurig - en met het trekken van deze korte paralel wil ik besluiten - verrijst voor mijne verbeelding naast die van Chateaubriand eene andere, ongemeen veel grootscher en edeler persoonlijkheid: het is die van Gotthold Ephraïm Lessing.

Grooter, schreeuwender contrast dan tusschen die beide is wel niet denkbaar. In bijna alle opzichten staan zij lijnrecht tegenover elkander. Bij den een voert het gevoel, bij den ander het verstand den boventoon. Bij den een is alles gemaaktheid, bij den ander alles natuur. Bij den een alles spel, bij den ander alles diepe ernst. Bij den een is de schijn, bij den ander het wezen de hoofd-

zaak. De een is door en door oppervlakkig, de ander massief degelijk. 't Is eenigzins als het verschil tusschen de beide natiën zelv' waartoe zij behooren.

En nog grooter schier is het contrast van hun beider uitwendigen levensloop. Chateaubriand van der jeugd af gevierd, bewonderd, reeds vroeg aller oogen tot zich trekkend, - gevleid door koningen en princen, aangebeden door de vrouwen, - schitterend én als dichter én als staatsman, gedurende een lange reeks van jaren op het bont en woelig wareldtooneel; - in alles een troetelkind der fortuin. - Lessing daarentegen arm, miskend, onbegrepen, met moeite zich heen worstelend door het leven, ampteloos, levend van zijn pen, eindigend met eene aanstelling te verkrijgen als Bibliothekaris in een klein plaatsjen van Duitschland waar hij eenzaam en vergeten, hoewel niet 'levenszat' gelijk de ander, maar tot den einde toe aan zijn levensprogram getrouw gebleven en ongebroken naar den geest, sterft.

Welnu - thands na hun beider dood zijn de rollen omgekeerd. Chateaubriand de vroeger zoo hoog gevierde, daalt, daalt telkends lager in de schatting der nakomelingschap. Geachte Fransche beoordeelaars verklaren thands kortweg dat hij in de politiek een akteur, in de godsdienst een kwakzalver is geweest, terwijl de Académie hem plaatst nog beneden de dichters van den tweeden rang.

De edele figuur van Lessing daarentegen rijst dagelijks in waarde. De schitterende verdiensten van den nederigen, grooten man worden meer en meer erkend. - Men begint te gevoelen dat hij, de eenvoudige magister, schier op ieder gebied *meester* en zijne tijdgenooten ver vooruit was. Hij is de schepper geweest van het Duitsche Proza, de wegbereider der dramatische litteratuur, terwijl de regelen op het veld van kritiek en aesthetiek door hem opgespoord thands nagenoeg gelden als wet. Zoolang echte kunst, zuivere smaak, bondige geleerdheid, zoolang de eischen van het ware, schoone en goede zullen gezocht en gewaardeerd worden, zal men op Lessing wijzen als op hun edelsten tolk en zich verkwikken met de uitgelezen vruchten nagelaten door dat zeldzaam en eenig génie.

En waarom zijn die vruchten zoo ongemeen rijk? - Waarom zullen ze door alle tijden heen hun smaak behouden? - 't Is omdat Lessing eene zoo door en door ware persoonlijkheid is geweest, omdat zijne schriften als de kristalheldere spiegel zijn van zijn eerlijk gemoed; - omdat hij niet heeft nagejaagd den schijn maar het wezen, niet den roem, maar de kunst. Omdat hij trouw en ernstig de waarheid alleen heeft gezocht, voor de waarheid alleen heeft geleefd tot aan zijn jongsten ademtocht, zonder om blaam of goedkeuring van menschen zich te bekommeren.

Natuur, *waarheid*, *ernst.* Laat ons deze zoeken en liefhebben en wij zullen der menschheid, ons zelv' er bij ingesloten, steeds een goede dienst bewijzen.

Leyden.

P. BRUIJN.

Brievenbus.

V.
Repliek van den redacteur der *Magdalena.*

Aan de Redactie van de Tijdspiegel.

In het vóórlaatste nommer van *de Tijdspiegel* komt van de door mij geredigeerde *Magdalena* eene recensie voor, waarop ik meen een enkel woord te moeten repliceren, al zie ik mij daartoe nu eerst in staat gesteld. Eigenlijk weet ik niet, of de naam van beoordeeling mag gegeven worden aan een artikel, dat weinig meer bevat dan eenige onvriendelijke verwijten tegen den persoon des Redacteurs. Op al 't geen daar gezegd wordt, verlang ik dan ook niet terug te komen. Acht de recensent mijn naam van volstrekt geen beteekenis op letterkundig gebied, 't staat hem volkomen vrij deze meening te verkondigen, hoewel ik ijdel genoeg ben om te gelooven, dat die naam, op den titel van de *Magdalena vermeld*, bij het publiek nog meer beteekent dan de *niet* genoemde van een schrijver, die zich achter zijn anonymiteit verbergt. De reden, waarom de redactie van den Almanak aan mij werd vertrouwd, en door mij is aanvaard, acht ik mij te minder verpligt hem te verklaren, daar dit voor de lezers van uw tijdschrift geen belang hoegenaamd zou hebben, terwijl ik vertrouwen durf, dat de zaak zelve door de uitkomst der laatste jaren voldoende is geregtvaardigd. Maar een paar gansch onjuiste en onware voorstellingen, waaraan de schrijver van het naamloos artikel zijn onheusche insinuatiën verbindt, mag ik niet onopgemerkt laten voorbijgaan. - ‘De heer Stuart’ heet het ‘schonk ons verleden jaar zijn eigen portret, gelijk nu dat van Ds. Lentz.’ - ‘Beiden hebben met het Asyl Steenbeek, ten behoeve waarvan de *Magdalena* wordt uitgegeven, eigenlijk niets gemeen.’ - ‘Vroeger toen de redactie in andere handen was, verschenen er portretten minder in het jaarboekje misplaatst, gelijk dat van mejufvrouw Voute, Directrice van het Asyl.’ - Ziedaar eenige voorgedragen grieven. Ieder dier aanklagten bevat een volstrekte ónwaarheid: 1°. Mijn portret is *niet* geplaatst in den vorigen jaargang, maar *drie jaren geleden*, *eer ik zelf als Redacteur opgetreden was.* - 2°. De reden, waarom dat toen is geschied, even als later het portret van Ds. van der Goot en Ds. Lentz is opgenomen, is zeer eenvoudig en natuurlijk deze; dat wij, *als Leden van het Curatorium* over het Asyl, tot deze stichting in zeer bepaalde betrekking staan. - 3°. De afbeelding van mejufvrouw Voute is juist verschenen, toen de redactie van 't jaarboekje op *mij* was overgegaan, terwijl ik zelf toen uitdrukkelijk in het voorberigt heb vermeld, hoe ‘nu eindelijk een beeldtenis in den Almanak was geplaatst, die dezen reeds lang had moeten versieren.’ - Eigenlijk zijn de geïncrimineerde punten op zich zelve nietigheden, en ik zou het der moeite niet waard gerekend hebben mij daaromtrent te regtvaardigen (te minder daar waarschijnlijk in het vervolg het portret voor de *Magdalena* door eene andere gravure zal worden vervangen), indien ik het niet noodig had geacht, om den wille van regtvaardigheid en waarheid, tegen zulk een wijs van beoordeelen in verzet te komen. Ik wil gaarn aannemen, dat de schrijver van het bewuste artikel niet met opzet alzoo een en ander geheel bezijden de waarheid heeft voorgesteld, maar het ligtvaardige en willekeurige van zijn beschuldigingen wordt daarmeê niet weggenomen. En ook, het geheel ongegronde dier persoonlijke

aanklagten daargelaten, had de *Magdalena* zeker een juister en billijker beoordeeling verdiend, dan haar ditmaal in uw tijdschrift is ten deel gevallen. Mogten toch alle recensenten, die zich op den regterstoel plaatsen der kritiek, hun gewigtige zedelijke verantwoordelijkheid gevoelen om, door een eerlijk en grondig oordeel, het publiek voor te lichten met onpartijdigen ernst en gemoedelijke trouw!

Van uwe welwillendheid en billijkheid verwacht ik met vertrouwen eene opname van deze regels.

Hoogachtend uw dw. dien.

M. COHEN STUART.

Rotterdam, April 1863.*)

*) Bij de Redactie ontvangen 28 April.

VI.
Dupliek van den Resencent.

Mijnheer de Redacteur!

Door uwe welwillendheid in staat gesteld de antikritiek van den heer Cohen Stuart te leeren kennen, voordat zij in het publiek verschijnt, wil ik met eenige woorden ze beantwoorden.

Die beantwoording zal weinig meer zijn dan het in herinnering roepen mijner aankondiging der '*Magdalena.*' Tegenover de voorstelling, door den heer Cohen Stuart van haar gegeven, kan ik volstaan met de mededeeling van het vroeger geschrevene en de aanwijzing van de onjuistheden door den heer Stuart me toegedicht.

Na de opgave van den inhoud, maakte ik twee opmerkingen. De eerste was:

'De Redacteur is de heer Cohen Stuart. Dit is zeer oneigenaardig; de Redacteur van de "*Magdalena*," uitgegeven voor het Asyl Steenbeek, moet uit den aard der zake de directeur der inrichting zijn. De heer Heldring is de van zelf aangewezen persoon. We begrijpen volstrekt niet, waarom de heer Stuart hem vervangen heeft. Op literarisch gebied is zijn naam zonder beteekenis: terwijl die van den heer Heldring door zijn vroegere geschriften ook op letterkundig gebied een goeden klank heeft.' Deze opmerking beantwoordt de heer Stuart op tweëerlei wijze:

'Acht de recensent mijn naam van volstrekt geen beteekenis op letterkundig gebied, 't staat hem volkomen vrij deze meening te verkondigen, hoewel ik ijdel genoeg ben om te gelooven, dat die naam op den titel van de *Magdalena vermeld*, bij het publiek nog meer beteekent dan de *niet* genoemde van een schrijver, die zich achter zijn anonymiteit verbergt.'

De kracht van deze repliek voel ik niet. Het was volstrekt niet de kwestie, wiens naam bij het publiek meer beteekent, die van den heer Stuart of die van den anonymen schrijver. Maar wel, of de naam van den heer Heldring op literarisch gebied, niet oneindig hooger staat aangeschreven dan die van den heer Stuart. Ik beweerde het en keurde het, ook op dezen literarischen grond af, dat de heer Stuart in plaats van den heer Heldring Redacteur was. De heer Stuart, die getuigt zulk een diepen afkeer van 'onheusche insinuatiën' te hebben, schijnt hier moeijelijk vrij te pleiten, waar hij geheel onnoodig den schrijver in *de Tijdspiegel*, die met de zaak niets te maken heeft, er in sleept om hem een 'onheusche insinuatie' toe te voegen.

'De reden', zoo vervolgt de heer Stuart - 'waarom de redactie van den Almanak aan mij werd vertrouwd en door mij is aanvaard, acht ik mij te minder verpligt hem te verklaren, daar dit voor de lezers van uw tijdschrift geen belang hoegenaamd zou hebben, terwijl ik vertrouwen durf, dat de zaak zelve door de uitkomst der laatste jaren voldoende is geregtvaardigd.'

Niemand had den heer Stuart de mededeeling van de reden gevraagd: ook de schrijver in *de Tijdspiegel* niet. Hij schreef alleen 'wij begrijpen niet,' maar gaf volstrekt geen nieuwsgierigheid of den wensch om die reden te vernemen, te kennen. 'Die reden is ook voor de lezers van uw tijdschrift van geen belang hoegenaamd.' Vele lezers van *de Tijdspiegel* zijn lezers van de *Magdalena*, zij behooren tot het publiek.

Te beweren dat het publiek of dat deel, dat belangstelling heeft in literarische zaken, geen recht zou hebben te vragen, waarom deze of gene zich aan het hoofd

stelt van een literarische onderneming, is minstens zeer zonderling. Op politiek of sociaal gebied denkt men er niet zoo over. Al hebben de leden der Haagsche hoofdcommissie voor 1813 elkander die taak ‘vertrouwd’ en al hebben zij ze ‘aanvaard’, het publiek heeft niettemin de vrijheid tot afkeuring gevonden. Sinds wanneer sluimert die vrijheid op literarisch gebied? Is het genoeg, dat een redacteur van een maandwerk, tijdschrift of almanak stoutweg verklare: ‘ik ben Redacteur; waarom? hiermede hebt gij niets te maken?’ En zal de kritiek dan niet meer het recht hebben om te zeggen: ‘gij zijt Redacteur, maar ge behoordet het niet te zijn, want er zijn meer bevoegden dan gij’?

De ‘*Magdalena*’ wordt uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek. Voor het doel is het dus van belang, dat ze ook in die kringen ingang vinde, die niet door de eigenlijke begunstigers of voorstanders van het Asyl worden gevormd: in dat geval kan ze geldelijk een aanzienlijk voordeel geven. Doch dat is alleen mogelijk, wanneer een man van literarisch gewicht de onderneming leidt. Ten voordeele van het

doel der uitgave werd daarom de opmerking tegen het Redacteurschap van den heer Cohen Stuart gemaakt. En ondanks 's mans protest, blijven we onze bewering volhouden, dat hij niet de man is, door literarische bekendheid geschikt, om dat doel te bereiken. We houden ons overtuigd, dat indien bijv., in geval de heer Heldring zelf het redacteurschap niet op zich nemen kan, de naam van de heer Ten Kate of van Nic. Beets op den titel der *Magdalena* ware te lezen, het debiet vrij wat aanzienlijker dan thans zou zijn.

'Ik durf vertrouwen' - zegt de heer Stuart - 'dat de zaak zelve door de uitkomst der laatste jaren voldoende is geregtvaardigd.' Hoe de heer Cohen Stuart zoo iets neer kan schrijven, is onbegrijpelijk. Men denke over de zaak, zoo men wil, maar wie zal beweren, dat de strijd door het stuk van Mevr. Tousaint uitgelokt, gunstig gewerkt heeft voor de *Magdalena* of voor het Asyl Steenbeek? Eene onderneming, die de ondersteuning van alle partijen behoeft, werd nutteloos en noodeloos het voorwerp van kritiek en spot. En dat door de onhandigheid van den heer Stuart, den Redacteur! Hij mocht het eens zijn met Mvr. Tousaint, als Redacteur had hij moeten voelen, dat het stuk in de *Magdalena* misplaatst zou zijn. Eene Magdalena, ik herhaal het, mag niet kijven. Doch dit voelde de heer Stuart niet en door deze onhandigheid heeft hij de *Magdalena* eene renommée bezorgd, die niet gunstig kan werken. En toch schrijft hij: 'de zaak is door de uitkomst der laatste jaren voldoende geregtvaardigd.'

Een tweede opmerking, die de schrijver in *de Tijdspiegel* naar aanleiding van de *Magdalena* maakte, betrof de keuze der potretten.

Indien de heer Stuart waarheid schrijft, dan is de schrijver in *de Tijdspiegel* schuldig aan de volgende 'onjuiste en onware voorstellingen:'

> 1. 'De heer Stuart schonk ons voorleden jaar zijn eigen portret, gelijk nu dat van Ds. Lentz.' - Onwaar, daar het portret van Ds. Stuart in de *Magdalena* verscheen, drie jaar geleden, eer hij zelf als Redacteur opgetreden was.
> 2. 'Beiden hebben met het Asyl Steenbeek, ten behoeve waarvan de *Magdalena* wordt uitgegeven, eigenlijk niets gemeen.' Onwaar - want zij beiden staan als leden van het Curatorium over het Asyl tot deze stichting in zeer bepaalde betrekking.
> 3. 'Vroeger, *toen de Redactie in andere handen was*, verschenen er portretten, *minder in het jaarboekje misplaatst*, gelijk dat van Mejufvrouw Voute, directrice van het Asyl.' Onjuist: want de afbeelding van Mej. Voute is juist verschenen, toen de Redactie van 't jaarboekje op den heer Stuart was overgegaan.

Het valt gemakkelijk een tegenstander te verslaan, wien men alles laat zeggen, wat men wil, en wiens woorden men uit hun verband rukt. Doch zoolang de regel geldt, dat een ieder de beste uitlegger zijner eigene woorden is, blijf ik protesteeren tegen de oneerlijke wijze, waarop de heer Stuart mijne woorden uit hun verband heeft gerukt. Wie de Maartaflevering van *de Tijdspiegel* tot zijne beschikking heeft, kan het zelf nagaan. Doch daar dit met de meerderheid der lezers niet het geval is, zie ik me tot mijn leedwezen verplicht, een groot gedeelte mijner aankondiging der

Magdalena hier over te nemen. Anderszins kan mijne verdediging niet afdoende zijn.

> ‘Een tweede vraag betreft de portretten, die de “*Magdalena*” geeft. - In 't afgeloopen jaar, *zoo ik me niet vergis*, schonk de redacteur Cohen Stuart ons zijn eigen conterfeitsel; thans is de “*Magdalena*” verrijkt met een afbeeldsel van het zoo gunstige en edele gelaat van Ds. Ludwich C. Lentz. Ik had nooit het genoegen den heer Lentz te zien, en het deed me daarom genoegen hem, die als 't ware tot de mannen van den strijd onzes tijds behoort, te leeren kennen.... maar wat heeft dit met het Asyl Steenbeek te maken? Waarom moet de “*Magdalena*”, een orgaan van en ten behoeve van het Asyl Steenbeek, de portretten geven van Ds. Cohen Stuart en Ds. Ludw. Lentz? Naar welken maatstaf worden de heeren gekozen, wier portretten de “*Magdalena*” opneemt? *Indertijd* zijn de afbeeldsels in dit jaarboekje uitgegeven van Ds. Heldring en Mej. Voute. *Dit was zeer eigenaardig en natuurlijk.* Maar we vreezen, dat onder de leiding van den heer Stu-

> art de keuze zich alleen zal richten naar de dogmatische beteekenis, die deze of gene in de oogen des Redacteurs heeft. Zulk een keuz*e* zou een misslag zijn en voor de "*Magdalena*" gevaarlijk kunnen worden. Het portret van Dr. A. Pierson, al behoort hij onder de correspondenten van het Asyl, of van Prof. Voorhelm Schneevoogd of Tilanus, al behooren zij tot de commissie te Amsterdam, zal de heer Stuart wel niet opnemen. Welnu, men late dan ook die anderen t' huis.'

Uit deze lange aanhaling mijner woorden blijkt reeds aanstonds, dat geen enkel der zinsneden, door den heer Stuart aangehaald (' '), *zoo* in mijne aankondiging voorkomt.

Ik schreef *niet*, dat 'beide (de heeren Stuart en Ds. Lentz) met het asyl Steenbeek eigenlijk niets gemeen hebben.' Ik schreef *wel*, dat het genoegen den lezers (eigentlijk schreef ik alleen: *mij*) door de opname van het portret des heeren Ds. Lentz verschaft, niets te maken heeft met het Asyl Steenbeek.

Ik schreef *niet*, dat 'vroeger, toen de Redactie in andere handen was, er portretten verschenen minder in dit jaarboekje misplaatst.' Ik schreef *wel*: '*indertijd* zijn de afbeeldsels in dit jaarboekje uitgegeven van Ds. Heldring en Mej. Voute. Dit was *zeer eigenaardig en natuurlijk.*' Deze woorden beteekenen iets meer dan: *minder misplaatst.* De heer Stuart heeft zich hier aangematigd, door de uitlegging van *indertijd*, me een lompheid in den mond te leggen; ik ontzag hem het recht er toe. De heer Stuart is oneerlijk genoeg geweest, door de weglating van de woorden *dit is zeer eigenaardig en natuurlijk*, en de invoeging van geheel willekeurig door hem gekozene worden het te doen voorkomen, alsof ik de opname der portretten van Ds. Heldring en Mej. Voute zelfs ten deele ('*minder misplaatst*') afkeurde. Het recht tot oneerlijkheid kan ik den heer Stuart niet betwisten, maar wel om mij verandwoordelijk te willen maken voor hetgeen hij gelieft te schrijven.

Het eerste punt blijft me nog over.

Volgens den heer Stuart schreef ik:

> 'de heer Stuart schonk ons verleden jaar zijn eigen portret, gelijk nu dat van Ds. Lentz.'

Uit de aangehaalde woorden blijkt, dat ik schreef:

> 'In 't afgeloopen jaar, *zoo ik me niet vergis*, schonk de redacteur Cohen Stuart ons zijn eigen conterfeitsel; thans is de "*Magdalena*" verrijkt met een afbeeldsel van het zoo gunstige en edele gelaat van Ds. Lud. C. Lentz.'

Waarom heeft de heer Stuart weggelaten: *zoo ik me niet vergis?* Zou de wet van eerlijkheid hem niet verpligt hebben, juist op het oogenblik dat ik bleek me vergist te hebben, die woorden, waarin een voorbehoud van dwaling lag opgesloten, op te nemen? Doch de heer Stuart en de schrijver in *de Tijdspiegel* hebben zeer uiteenloopende begrippen over eerlijkheid.

Ik heb me vergist: de heer Stuart heeft zijn eigen conterfeitsel niet opgenomen, maar het is geplaatst, toen hij nog niet redacteur was, reeds drie jaar geleden.

Tot de hoofdzaak doet deze vergissing niets af. Want het bezwaar, door mij tegen de keuze der portretten geopperd, behoudt zijn volle kracht. De heer Stuart doet het

in zijn antikritiek aanhoudend voorkomen, alsof ik hem persoonlijk heb aangevallen: hij heeft voorbijgezien, dat de redacteur van de '*Magdalena*,' die Cohen Stuart heette, aangevallen werd.

Niet de Rotterdammer predikant, maar de heer Stuart die zich - mijns inziens geheel onbevoegd - aan het hoofd eener literarische onderneming plaatste, leed aanstoot.

Al heeft nu de 'redacteur' van de '*Magdalena*' zijn eigen conterfeitsel niet geplaatst, hij heeft dat van Ds. Lentz dit jaar gekozen. Valt de verantwoordelijkheid dus van de eerste keuze op de vroegere redactie, die der jongste valt op hem. Al, wat in de aankondiging der *Magdalena* ingebracht is tegen den Redacteur van dat jaarboekje, behoudt dus zijn volle kracht: en de door hem aangebrachte verbetering van een enkel feit heeft alleenlijk dit gevolg, dat hij de verantwoordelijkheid van het afgekeurde, met anderen, de redactie die hem vooraf ging, deelt.

De keuze, door de vorige redactie en door hem, van de portretten van de heeren Stuart en Lentz wordt door den heer Stuart verdedigd met de mededeeling, dat zij, 'als leden van het Curatorium over het Asyl tot de stichting in zeer bepaalde betrekking staan.'

In de boven aangehaalde woorden uit de

aankondiging van de *Magdalena* is de eisch gesteld, dat geen portret in het jaarboekje worde opgenomen, dan van hen, die groote, bijzonder groote verdiensten jegens het Asyl hebben. Ondanks de inlichting van den redacteur blijf ik daarom de gedane keuzen afkeuren. Niet, dat ik aan de heeren Stuart en Lentz die verdiensten ontzeg, maar niemand, die buiten den engen kring van bestuurders staat, is er mede bekend.

Ware dit jaarboekje alleen bestemd voor begunstigers van Steenbeek, bleef het binnen bepaalde kringen, kwam het niet in den handel en in handen van het groot publiek, men kon rekenen, dat ieder der lezers genoegzaam op de hoogte zou zijn om de keuze voor zich zelf te rechtvaardigen. Dit is thans niet het geval. De '*Magdalena*' treedt buiten den kring der begunstigers; gelijk ieder letterkundig jaarboekje wordt ze publiek eigendom, dat valt onder de kritiek. Evenzeer als de opname van portretten in een ander jaarboekje een onderwerp van kritiek kan zijn, valt de keuze door de redactie van de *Magdalena* gedaan onder de publieke beoordeeling. En evenzeer als ieder ander jaarboekje, heeft de '*Magdalena*' angstvallig toe te zien, dat zij nimmer portretten levere van personen, omtrent wier rechtmatige aanspraken op de eer dier onderscheiding, ik zeg niet twijfel, maar zelfs, onzekerheid kan bestaan. Dit vereischt de kieschheid jegens die personen, die men tot het afstaan van hun portret noodigt, opdat ze niet door de onhandigheid der Redactie het onderwerp worden van een voor hen allezins pijnlijken strijd.

Na deze inlichtingen op de verschillende punten, waarop de heer Stuart me heeft gelieven aan te vallen, kan ik me van verdere beantwoording ontslagen rekenen. Trouwens, de toezegging zelve, dat het protret voor de *Magdalena* door eene andere gravure zal worden vervangen, deze toezegging van den heer Stuart bewijst, dat de Schrijver in *de Tijdspiegel* niet alleen staat in zijne meening.

Doch ik mag niet eindigen, zonder nog op ééne zaak de aandacht te hebben gevestigd. In de antikritiek van den heer Cohan Stuart straalt het streven door, mijne aankondiging in het Maartnommer als een weinig billijke en juiste kritiek te doen voorkomen. Hij beklaagt zich zelfs, dat aan de *Magdalena* geene 'juister en billijker beoordeeling' is ten deele gevallen.

Dit doet de heer Stuart terwijl hij in het Maartnommer las, dat de *Magdalena* werd geprezen, omdat 'ze ditmaal zich vrij heeft gehouden van polemiek;' dat de *Magdalena* werd genoemd 'een uitvloeisel van dat edel streven, dat het Asyl Steenbeek in het leven riep;' dat de aankondiger haar 'een vriendelijke ontvangst in de huisgezinnen' toewenschte. Dit doet de heer Stuart, terwijl hij weet, dat de *Magdalena geene beoordeeling* ondergaan heeft: dat geen enkel der daarin voorkomende stukken is gekritiseerd, dat de almanak slechts is aangekondigd en de namen van sommige stukken opgegeven.

Dit doet de heer Stuart, terwijl hij niet één ongunstig woord over de *Magdalena* zelve uit de aankondiging kan aanvoeren.

Waar geen beoordeeling heeft plaats gehad, hoe kan daar van een onbillijke en onjuiste beoordeeling sprake zijn? Deze handelwijze van den heer Stuart te qualificeren, acht ik beneden me.

Vooral, omdat de bedoeling zoo duidedelijk is. De Redacteur is aangevallen: en deze acht het 't veiligst den schijn aan te nemen, alsof de almanak door het slijk is gesleurd. Terwijl al de bezwaren, tegen den persoon des Redacteurs en tegen zijne daden als Redacteur, voortkomen uit de uitgesprokene vreeze, dat de eenzijdige richting van den heer Stuart nadeelig zal zijn voor de goede zaak der '*Magdalena*'

en van het Asyl Steenbeek, verwisselt deze slim genoeg zijn geheel private zaak met het belang van het jaarboekje. Zonder twijfel is iets van de listigheid der slangen hierin te herkennen, maar de Meester zou de lofspraak *oprecht als de duive* aan dergelijk eene handelwijze niet geven.

De schrijver dezer regelen mag zich niet vleijen den heer Cohen Stuart te hebben overtuigd. Het zou hem zelfs niet verwonderen, indien de redacteur van de *Magdalena* op nieuw de pen opvatte tot verdediging zijner antikritiek. Ik ben volkomen bereid met de vereischte belangstelling de repliek van den heer Stuart te lezen en zoo noodig te beantwoorden. Doch slechts onder ééne voorwaarde.

De heer Cohen Stuart schrijve dan als fatsoenlijk man, wat hij thans niet deed. Hij rukke geen woorden uit zijn verband, hij verzwijge niet, wat werd geschreven, al ontzenuwt het de kracht zijner beschuldigingen; hij dichte me geene oordeelvellingen toe, waarvan ik het tegendeel uit-

sprak; hij verwissele niet zijn eigen persoon met de zaak van de '*Magdalena*;' hij schrijve niet meer onwaarheden. Hij spreke niet van 'onheusche insinuatiën', van 'ligtvaardige en willekeurige beschuldigingen', van 'onvriendelijke verwijten tegen zijn persoon', van een weinig juiste en billijke beoordeeling, waar van dat alles niets wordt aangetroffen. Bovendien: hij schrijve met wat meer kalmte en wat minder hartstocht.

Slechts dan alleen zal ik den heer Stuart beantwoorden. Niet gewoon te strijden met scheldwoorden, maar in argumenten mijn steun zoekende, kan ik me niet verlagen tot een strijd met wapenen, als de heer Stuart tot dusver hanteerde.

Ondanks den schimpscheut van den heer Stuart op mijne anonymiteit, leest men onder deze regelen den naam des schrijvers niet. De heer Stuart kent aan zijn naam eenige 'beteekenis' bij het publiek toe: met mij is dit niet het geval. En al ware dit het geval, ook dan nog zou ik dien naam in dezen strijd niet vermelden. Niet namen, maar een onpartijdige vergelijking van de antikritiek van den heer Stuart met mijne beoordeeling in het Maartnommer van *de Tijdspiegel* moet uitwijzen aan wiens zijde het recht, de eerlijkheid en waardigheid wordt aangetroffen.

Trouwens - de heer Stuart is de laatste van wien ik in dit opzicht een afkeurend oordeel verwacht. Hij acht dat zijn naam, op den titel der '*Magdalena*' vermeld, bij het publiek meer beteekent dan de niet genoemde van een anoniem schrijver. Hij heeft dus blijkbaar een voordeel op me: en mag zich dus niet beklagen. Ik misgun hem dat voordeel niet: hij heeft het noodig, het is het eenige, wat een onpartijdig onderzoek van de actestukken van onzen twist hem zal overlaten.

Ik moet u verschooning vragen, Mijnheer de Redacteur! voor den omvang dien mijn antwoord aan den heer Stuart verkregen heeft. Doch daar het niet alleen mijne, maar ook de eere geldt van het tijdschrift, waaraan ik van tijd tot tijd medewerk, zult ge me die zeker welwillend verleenen.

Ik heb de eer te zijn

Uw Dw. Dienaar

G.E.
v.h. 22 Mei 1863.

DER KLEINE REACTIONÄR.
Willem! Willem! Wees toch voorzigtig kereltje. Drijf uw trouwe Pruis niet tot het uiterste!

[Tweede deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk.
Schets der Parijsche Universiteit.
(*Vervolg.*)

V.
Een middeleeuwsch Studentenfeit. - De Universiteit, geestelijk- of leekencorps? - Voorloopers van Loiola. - De Pausen. - Aristoteles bruikbaar gemaakt in kerk en politiek. - De koningen - Culminatiepunt van 't Universitaire gezag. - Heroën in de Universitaire Geschiedenis.

Hebben wij tot dus ver, als het ware, een natuur- en staatkundige Universiteitsbeschrijving geleverd, wij willen daarbij thans de wiskundige, d.i. een schets der verhouding van de Universiteit tot den Paus, tot den Koning en de andere magten, voegen.

Was de Universiteit een geestelijke- of een leekencorporatie? Het antwoord op deze vraag die, dikwijls gedaan, in verschillenden zin werd opgelost, wil ik vlechten in de volgende episode van Bulaeus. In 't karakteristieke van den maatschappelijken toestand die er door uitkomt, en in 't ‘meminisse juvabit’ van den gepromoveerden lezer vlei ik mij verschooning te zullen vinden voor hare ietwat minutieuse uitvoerigheid.

De Orden der Bedelmonniken - der Dominicanen en Franciscanen - waren tegelijk ongeveer met de Universiteit (1215, 1208) opgekomen. De Heilige Dominicus had, terstond na de bekrachtiging zijner orde door Innocentius III, een huis voor haar te Parijs gesticht; en de Universiteit was den broederen zeer genegen: een harer leden, Jan van St. Quentin, tegelijk theoloog en arts, schonk hun zelfs een gebouw waarop de Universiteit eenige regten had, doch die deze bereidwillig opgaf, waartegen de Dominicanen haar de opname in hun vrome voorbede en verscheiden missen beloofden.

De Orde maakte verbazend snelle vorderingen; 't geen zij gedeeltelijk aan de Universiteit te danken had. En even welwillend werd de Franciscaner orde opgenomen: koningin Blanche (reg. 1226-36) gaf haren zoon Lodewijk (den Heilige) aan de beide orden der Bedelmonniken ter opvoeding over. Tot zoo ver ging alles goed. In 1249 echter wandelde in den Vastenavondtijd - van oudsher een tijdperk van uitgelatenheid en pret - een troep studenten naar het vlek St. Marcel, dat toen nog niet aan de stad getrokken was, en na lustig gespeeld te hebben vonden zij - zegt de kronijkschrijver - den wijn zeer goed en dronken blijkbaar meer dan hun deugde. Toen het op betalen aankwam ontstond er verschil: van woorden kwam men tot daden en de waard werd mishandeld. Hij riep de dorpbewoners te hulp: zij kwamen in grooten getale opdagen en sloegen zoo op de studenten in, dat deze naar de stad moesten vlugten. Den volgenden morgen echter kwamen ze in grooter massa weder buiten om wraak te nemen. Zij liepen het huis van den waard open, lieten den wijn wegstroomen en vernielden zijn buffet. Daarop stormden zij als dol door alle straten van het vlek, grepen alles wat zij konden, mannen en vrouwen, en wondden onderscheiden personen.

Zulk een feit kon natuurlijk niet ongestraft blijven; de zaak wrerd echter verkeerd aangevat. De bewoners van St. Marcel dienden een klagt in bij den bisschop en den pauselijken legaat. Gene, verheugd over de gelegenheid zich op de aan zijn gezag ontglipte Universiteit te wreken, wist de regentes Blanche zoo tegen de Universiteit in te nemen, dat zij in de eerste opwelling van toorn den prévôt van Parijs last gaf met zijn geregtsdienaren uit te rukken en geen student dien hij aantrof te sparen. De prévôt nu behoorde, om menig begrijpelijke reden, ook niet tot de goede vrienden der hoogeschool; hij kweet zich met vreugde en in letterlijken zin van zijne taak. Met een aanzienlijke bende aangetreden, legde hij de hand aan alle studenten op het pré aux clercs, onverschillig of zij tot de schuldigen behoorden of niet. Men kan denken dat de koene jongelingen zich niet als makke lammeren lieten vatten: er ontstond een gevecht in allerlei vorm, waarbij de studenten echter bepaald te kort schoten. Verscheidene werden zwaar gewond, andere gedood, waaronder 2 uit de natiën der Vlamingen en Normandiërs; en toch hadden de Picardiërs alleen aan 't rumoer te St. Marcel deelgenomen.

De Universiteit trok zich *en corps* de zaak harer kweekelingen aan en staakte onmiddellijk alle lessen totdat haar regt zou zijn geschied. Koningin Blanche echter, door den bisschop steeds aangehitst, gaf aan haar klagten geen gehoor en dreef haar zoo tot het uiterste, dat de geheele school het besluit nam zich uit Parijs te verwijderen en naar alle deelen des rijks te verstrooijen. De aanzienlijkste leeraren gingen naar Orleans, Rheims, Angers, Toulouse, waar zij den naam der hoogescholen een wijl door hunne tegenwoordigheid verhoogden. De Engelschen keerden grootendeels naar hun land terug, werwaarts Hendrik III ook alle overige geleerden ten dringendste noodde, om in zijn staten een nieuwen tempel van wetenschap te stichten. Te Parijs bleef niet één docent van naam.

De regentes, diep ontsteld over de zelfstandigheid en den stouten stap der geleerde heeren, dreef den volgaarne berei-

den bisschop tot het vreeselijk wapen der excommunicatie waarmede hij allen bedreigde die niet binnen een gezetten tijd terugkeerden. De Universiteit echter zocht hulp bij den paus, door wiens tusschenkomst eindelijk, ofschoon eerst na 2 jaren, een schikking tot stand kwam.

Dezen tusschentijd nu hadden de Dominicanen en Franciscanen tot opening van theologische voorlezingen in hunne stichtingen waargenomen, waartoe de bisschop en de kanselier zeer gewillig de hand hadden geleend; en de resultaten van hun onderwijs waren des te schooner, vermits de monniken deze lezingen hadden opgedragen aan wezentlijk uitstekende geleerden, aan Albertus Magnus, Hugo van St. Clara, Jan van Florence en Alexander van Hales.

Toen de Universiteit door de welwillende bemiddeling des pausen te Parijs was teruggekeerd, liet zij de monniken ongehinderd lezen en openbaarde eerst bedenkingen en verzet, toen zij verlangden in de corporatie, als leden met dezelfde regten als de professoren, te worden opgenomen.

Stellen wij, alvorens verder te gaan met ons verhaal, nu nogmaals de vraag: ‘Was de Universiteit eene corporatie van geestelijken of van leeken?’ - dan is het antwoord niet met één woord te geven. Wij hebben te letten op de verschillende tijdperken en op de zelfstandige corporatiën waaruit de Universiteit - eigenlijk slechts een nominale eenheid - bestond. Welnu, *al* de leden der Universiteit waren *ongehuwd;* eerst in 1452 werd hierop voor de medici een uitzondering gemaakt. Verder, de *theologische* faculteit bestond uit wereldlijke en geordende *geestelijken;* die van 't *decreet* uit *geestelijken en leeken;* die der *artisten* uit wereldlijke *geestelijken en leeken;* die der *medicijnen* uit *leeken.* Men ziet het, de inrigting was, hoewel niet zuiver geestelijk, op clericalen voet geschoeid. De vaste regel van 't coelibaat wijst op kerkelijken oorsprong en strekking; en zeer zeker was de Universiteit geestelijk wat den aard, de gewoonten en de verwachtingen van de meerderheid harer leden betreft. Immers de geestelijke loopbaan was de eenige waarin een kundig man van die dagen wezentlijk kansen had van vooruit te komen; zij was ook schier de eenige uitweg voor den jongen magister artium die leergierig was; - een plaatsje op den *rotulus*, welke vetter prebenden afwierp dan het album senatorum van 't heidensche Rome - was het doel van nagenoeg alle scholares: alle beroemde medicinae doctores bvb. der 15de eeuw, (door Hazon opgesomd) hebben kerkelijke waardigheden bekleed en steeds is de Universiteit in de 13de, 14de, 15de eeuw als een geestelijk ligchaam behandeld.

Van den anderen kant was het geestelijk element onvolkomen. Zoo moesten de leden der Universiteit het geestelijk gewaad dragen, maar de tonsuur was geen vereischte; en aan 't leeken-beginsel werd, naar gelang der vakken, min of meer plaats en speling gegund. De verpligting van 't coelibaat was een soort van middenterm, die het heerschend karakter der Universiteit schraagde en haar tevens, zonder haar te seculariséren, de handreiking van leeken verschafte.

Ongerijmd was dus - om tot ons verhaal terug te keeren - de wensch der Bedelmonniken niet, als zij inlijving in 't gild der Universiteit voor hun hoogst bekwame docenten verlangden. Intusschen de Universiteit vreesde, met meer aan-

doening dan later Voltaire, te zullen moeten zeggen:

Mais je suis peu content du bonhomme François,

daar de monniken de belangen en reglementen hunner orde boven de hare stellen en daardoor gedurig onaangenaamheden zouden uitlokken; zij vreesde, hun alle regten en voordeelen der corporatie te geven, omdat zij naar geest en wil haar toch slechts ten halve zouden toebehooren. Daarbij kwam nog, dat er reeds veel gesproken werd van de eerzucht der nieuwe, aanvankelijk zoo demoedig opgetreden orde, van haar streven om allen invloed der reguliere geestelijkheid door predikatie en biecht aan zich te trekken. De Universiteit weigerde volstandig hen, in plaats van als nederige hulpdocenten, welligt als gebiedende meesters in huis te nemen; evenwel uit aanmerking der geleerdheid van enkele hunner medeleden, was zij tot een concessie bereid en door een decreet van 1252 bewilligde zij de beide orden elk één professoraat, behalve het onderwijs dat zij in hunne stiften voor de monniken gaven.

Daarmede waren echter de orden niet tevreden; en eerlang toonde een feitelijke uiting van haren onwil hoe gegrond de vrees der geleerde corporatie voor 't ontstaan van oneenigheden geweest was.

Toen namelijk bij gelegenheid van een nieuw conflict der studenten met de stedelijke overheid, de professoren besloten een gemeenschappelijken stap te doen, verzetten zich de monniken professoren met onbuigzame hardnekkigheid tegen alle besluiten hunner ambtgenooten, en vorderden als loon hunner bijstemming den afstand van een tweeden leerstoel voor elk hunner orden. Vruchteloos hield men hun de statuten der Universiteit voor oogen, vruchteloos putte men zich uit in bedreigingen; de Universitairen zagen zich eindelijk genoodzaakt hen van 't genootschap der leeraren uit te sluiten. - De monniken echter gaven het zoo spoedig niet op: zij wendden zich zoowel tot den paus, om hunne rehabilitatie in de Universiteit te bewerken, als tot de koninklijke regering, die zij de statuten der hoogeschool als oproerig en gevaarlijk afschilderden, ofschoon zij aangeboden hadden die statuten te bezweren als hun één professoraat meer werd vergund. En toen de Rector met zijn gevolg aan de poort van het Dominicaner klooster het decreet van uitsluiting kwam aflezen, werd hij door de novicii en de overige scholieren der demoedige patres (om te toonen dat de kweekelingen der vrome broederschappen even zoo vuistvaardig waren als andere jongeren der muzen) met steenworpen en stokslagen onthaald. De Universiteit, wel berekenende dat de broeders, die overal gestichten hadden, alles zouden doen om haar zwart te maken, zond van haren kant gezanten tot den paus en een circulaire aan alle prelaten van Frankrijk om hun haar regt en wedervaren uiteen te zetten, en om hun aan te toonen ‘dat wanneer zij, de wachters in Israël, den grondslag der Kerk - hunne school van Parijs - lieten ondergraven, het gansche Godsgebouw met onheil werd bedreigd.’ De beeldspraak was tamelijk stout, maar vrij wel overeenkomstig de denkwijze dier dagen. ‘Zij legden bij monde van hun gezanten hunne beden en verzuchtingen neer aan de voeten des Heiligen Vaders met de verklaring (die tevens tot bedreiging dienen kon) bereid te zijn hunne school over te brengen naar eenig ander rijk, ja zelfs het onderwijs

te staken, liever dan een gedwongen zamenkoppeling met de Bedelorden te moeten ondergaan.' - Hunne zaak stond goed: Innocentius III, de vriend - gelijk wij zagen - van 't studium Parisiense stelde hen in 't gelijk. Zijn plotselinge dood echter, dien de Bedelmonniken in hunne vreugde aan hunne litanieën tegen hem toeschreven, veranderde op eens den stand van zaken, daar zijn opvolger Alexander IV, een lijdelijk werktuig in de hand der Dominicanen, van geheel andere denkwijze was.

De gevolmagtigde der Universiteit, Willem van St. Amour, bedierf bovendien zijne zaak nog, door in blinden ijver niet alleen het gedrag der Bedelmonniken maar hun gelofte zelve tot een voorwerp van zijne berisping te maken en zoodoende den Roomschen Stoel, van welken toch de sanctie was uitgegaan, in den aanval te wikkelen.

Eindelijk liet de paus in 't jaar 1255 een beslissing volgen, die de Universiteit veel hoffelijks en schoone woorden, den Dominicanen echter een volkomen zege bragt. De bul *Quasi lignum vitae* begint met hoogdravenden lof op de hoogeschool die met den levensboom vergeleken wordt, dan komt, na een uiteenzetting van 't gansche beloop der zaak, het pauselijk vonnis. Den kanselier der hoofdkerk wordt het regt gegeven de licentie aan een iegelijk uit te reiken wien hij die waardig keurt, zonder aanzien des persoons en zonder onderscheid van geestelijken of wereldlijken stand. Weshalve de Bedelmonniken vooruitzigt en regt verkregen om, bij overeenkomst met den kanselier, niet slechts één, maar zooveel leerstoelen in hun stiften te vestigen als zij slechts verkozen, en dat wel opentlijke: want dat was de beteekenis der licentie.

Verder, terwijl de corporatie der docenten had verlangd, dat hare leden gebonden zouden zijn aan 't geheim houden hunner beraadslagingen, gaf de bul dit schijnbaar toe, immers met bijvoeging der clausule 'behalve wanneer men ze niet verzwijgen kan zonder zijn zieleheil in gevaar te brengen.' Hoe spoedig konden niet de monniken hun zieleheil door hun zwijgen in gevaar gebragt rekenen, wanneer 't belang van hun stift bij den een of anderen maatregel welligt geen goede rekening maken zou!

Even zoo geeft de paus ten derde toe, dat de Universiteit het regt heeft, hare voorlezingen in zekere gevallen te staken. Echter mag - voegt hij er bij - zulk een besluit slechts door twee derden der docenten genomen worden: een bepaling die, bij 't indringen der talrijke monniken docenten, de geheele bevoegdheid weder illusoir maakte.

Ten slotte herstelt de bul de Dominicanen in hunne posten en dreigt de geleerden met het geweld des pauselijken toorns, als zij zich niet onderwerpen.

De Universiteit onderwiep zich echter aan zulk een hard vonnis zonder tegenstand niet. Zij nam hare toevlugt tot een list en loste zich schijnbaar op, terwijl toch al hare leden individueel voortgingen te onderwijzen en zich slechts van elk gemeenschappelijk optreden onthielden. De Dominicanen maakten zich intusschen het hun vergunde regt ten nutte en hielden in hun gesticht, gedekt door wapenknechten van het Hof, voorlezingen en doctorspromotiën in optima forma. - Alexander IV, door den wederstand der Parijsche school gekrenkt, dreigde haar in een nieuwe bul met de excommunicatie van al hare leden. Zij zond wederom 4 gezanten naar Rome, onder deze echter

weder Willem van St. Amour, wiens geschrift ‘Over de gevaren der jongste tijden’ (1256) te Rome voor zijn eigen oogen in tegenwoordigheid des pausen aan de vlammen werd prijs gegeven. - De deputatie rigtte niets uit: de Universiteit nam hare toevlugt tot Lodewijk den Heilige die met zijn gewone onpartijdigheid de zaak door een scheidsregterlijk concilie liet beslissen. De billijke uitspraak dier commissie wordt echter door den paus voor nietig verklaard, en slechts volstrekte onderwerping zal aan den strijd een einde maken. Heeft hij zich tot dus ver met dreigen vergenoegd, hij voegt er nu een feitelijke straf bij en berooft vier der eerste universiteitsleden, waaronder Willem van St. Amour, van hun waardigheden en inkomsten; en verbant hen, ingeval van verzet, uit Frankrijk.

De bul wordt den bisschop van Parijs ter voltrekking toegezonden en deze zelf met de excommunicatie bedreigd, als hij niet in trouwe en in aller ijl gehoorzaamt. Willem ziet zich genoodzaakt naar zijn vaderland, Franche-Comté, dat toen nog niet aan Frankrijk behoorde, af te trekken.

Groot was de verbittering der wereldlijke leeraren. De Parijsche studenten zongen liedjes op de Predikheeren en Minrebroeders. De paus slingerde in 1257 den banbliksem op de geheele Universiteit. Tevens echter den schijn van genade willende aannemen, verzekerde hij, dat vele harer leeraren hem als beroemde leden der Kerk zeer dierbaar waren, dat Willems verbanning niet haar, de broederschap, maar Willems individueele werken gegolden had en dat ook ‘op voorbede der Dominicanen’ de banvloek, over haar uitgesproken, zou worden ingetrokken, zoo zij zich naar de bul *Quasi lignum* voegde.

Eindelijk, in 1259 - een jaar vóór Alexanders dood, nadat hij ongeveer 40 bullen tegen de Parijsche docenten afgezonden had - vóégde zich de Universiteit, verlamd als zij was van den ongelijken strijd en van de verpletterende slagen des bliksems van het Vaticaan. Willems ambtgenooten in 't gezantschap moesten alle hatelijkheden, over de Bedelmonniken geüit, thans opentlijk herroepen; en ter bezegeling des vredes nam de Universiteit onverwijld een Dominicaan en Franciscaan op, wier namen hare annalen te eeuwigen dage zullen verheerlijken, wier opname zij gewis ook met vreugde zou hebben volbragt, zoo die opname niet de onderteekening geweest ware der neerlaag in een strijd, waarin het grootste regt aan hare zijde lag.

De nieuwe leden der Universiteit waren Thomas van Aquino en Bonaventura. Zij waren niet de eenige mannen van genie, die de Universiteit door hare nederlaag won; maar zij kon zich toch over 't verlies harer goede zaak niet troosten en zocht den ingedrongen monniken door onheuschheid en vernederende bejegening het leven in haren kring te vergallen. Tot die kleingeestigheden behoorde het besluit, door de Universiteit genomen, dat de Dominicanen in rang de laatsten onder alle theologische professoren zouden zijn, ook na diegene der kleine orden, welke met hen, gebruik makende van 't pauselijk decreet, in de Universiteit binnengeslopen waren. En toen onder de volgende kerkvoogden, Urbanus IV en Clemens IV, die zich weinig aan de zaak lieten gelegen liggen, Willem van St. Amour de pen en het woord weer mogt opvatten, vierde de Universiteit zijn terugkeer te Parijs met uitbundige

vreugde: ‘debacchantibus summa in laetitia omnibus magistris Parisiensibus.’

Beschouwen wij dit conflict in verband met de Geschiedenis, dan zien we hier het eerste voorbeeld dat de reguliere geestelijkheid in Frankrijk op de schoolpoort klopt om binnen gelaten te worden: - de opening dier reeks van hartstogtelijke guerilla's later door de Jezuïten uit hun collége van Clermont ondernomen, en wederom in onze eeuw door de driemannen de Lamennais, Lacordaire en de Montalembert met hun école gratuite in de rue des beaux-arts, tot groote agitatie van gansch Frankrijk, tegen de Universiteit georganiseerd.

Wij zien daarin verder de pauselijke magt, klimmende tot absolutisme. Had onder Karel den Groote de Staat in kerk en school geheerscht, thans voerde de Kerk in alle instellingen, maar vooral in de scholen, volstrekte heerschappij. Zij deed dat echter iure suo, want alle onderwijs was in waarheid van haar uitgegaan. Ook de Parijsche Universiteit, in den schoot der moederkerk ontstaan, was bij hare geboorte het troetelkind der Pausen geweest. Sedert Innocentius III in 1208 aan de jeugdige vereeniging de vriendelijke hand tot hare legale oprigting reikte, hadden Honorius III, Gregorius IX, Innocentius IV, als om strijd, zich beijverd de stichting te maken tot een zelfstandig ligchaam. Reeds in 1252 is zij door hun goedwillige beschikkingen vrank en vrij in hare organisatie en werkzaamheid, met privilegiën en zegel begiftigd[*)].

Maar zij had zich dan ook voor zooveel weldaden onvoorwaardelijk naar hunne zienswijze te voegen.

De bullen; de legaten met hun ‘Papae speciale mandatum’ (Rob. v. Courçon, 1215; Simon van Brie, 1256); 't statuut der kardinalen van St. Marc en Montaigu, 1366; het ‘ordinavimus et decrevimus’ zonder reserve in studievakken, in bijzonderheden, ja tot in de huiselijke regeling der Universiteit uitgesproken; het oprigten der Universiteit van Toulouse in 1233 door Gregorius IX, met dezelfde privilegies als de Parijsche school genoot; het ontslaan en uitbannen van professoren, b.v. van Jan van Brest die als professor der logica dwalingen leerde over het licht; het stichten der school van Montpellier, met volmagt voor den bisschop om doctoren te examineren en aan te stellen en over de tucht te waken; - dit alles doet denken aan den tijd toen de twee zwaarden, het geestelijke en het wereldlijke, berustten in het Vaticaan, en de vorsten, als trouwe zonen der Kerk, slechts het laatste in leen ontvingen[*)].

*) In de stukken vóór 1261 wordt het woord *Universitas* steeds met den gen. *magistrorum* of *scholarium* gebruikt, om de vereeniging van Parijsche meesters, beschouwd als *wettig* ligchaam, te beteekenen. - Willen de pausen 't *onderwijzend* corps aanduiden, dan schrijven zij altijd *studium* (*studium Parisiense*). De uitdrukking *studium generale*, waarschijnlijk doelende op de 4 natiën die de Universiteit vormden, wordt het eerst gevonden in de bul van Alexander IV van 1255. - *Universitas Parisiensis* in den zin van docentencorporatie leest men het eerst in de bul van Urbanus IV van 1263. - *Academia Parisiensis* eindelijk (bij Alexander IV in de bul van 1256) is een hapax legomenon vóór de 16de eeuw.

*) Zie de gravure uit de *Histoire populaire de la France* van Lahure en Cie., overgenomen in de Illustration van 19 Avril '62, waar Raimond VII van Toulouse, in 1222, tusschen twee geregtsdienaars, blootsvoets en in 't hembd ‘amende honorable’ komt doen in Notre-Dame.

Maar moge in de dagen van Pio Nono

..... debout
Sur les débris de sa fortune -

gelijk welligt eerlang een andere Delavigne op hem een Messénienne dichten zal, met een variant in 't onderschrift der beeldtenis van Napoleon op de St. Helenarots - moge, zeg ik, *ons* 't besef der pauselijke magt, zooals zij zich in de 13de eeuw vertoonde, in al hare volheid overstelpen; zij was meer materiëel dan moreel, meer uiterlijk dan innerlijk; en 't was ook de top der Sisyphus-rots dien zij had bereikt*).

Reeds in 1228 slingert Gregorius IX een dreigende *bulla* naar de Parijsche professoren, zeggende 'wij bevelen en gelasten u, voortaan de theologie in al hare zuiverheid, zonder eenig zuurdeesem van wereldsche wetenschap te onderwijzen en het woord Gods niet door verdichtsels van wijsgeeren te vervalschen.'

Maar 'wee u, Jeruzalem!' 't wetenschappelijk stremsel had reeds het katholiek levensbrood doorzuurd - 't philosophisch lancet, bij de insignia der Kerk zamengevat, had reeds den berkenbundel doorsneden. Denzelfden Gregorius zien wij, 3 jaren later, genoopt concessies te doen aan onvolgzame professoren, in wier openbare lessen Aristoteles' verboden werken vrij onverholen werden ter sprake gebragt.

Wij zien hém transigeren: wij zien zijn opvolgers geven en nemen naar omstandigheden: want men duchtte steeds de uitbarsting van eenige ketterij, geboren uit blinde liefde voor Aristoteles; en toch durfde men verscheiden leeraren der Kerk die boven 't verdenken van ketterij verheven waren maar Aristoteles tot gids hadden gekozen - gelijk Albertus Magnus en Thomas van Aquino - niet opentlijk berispen....

Voorwaar den oppersten kerkvoogden gingen de studiën ter harte: want deze ontplooiden tegenover de ruwe kracht der feudalen de banier des geestes in de hand der geestelijkheid. Met de zelfstandigheid der Parijsche school, door hen bekrachtigd, bedoelden zij onafhankelijkheid van de wereldlijke magt, en 't *studium Parisiense* beloofde alras, wat het later genoemd werd, het Licht der Kerk, *Lux Ecclesiae* te zullen worden. Op voortdurende eenheid, op volstrekte eenstemmigheid van de Universiteit met hen rekenden de pausen zeker: te zeker, gelijk de geschiedenis reeds op hare eerste bladzijden geleerd heeft en 't gezond verstand hun had kunnen leeren. Immers de Universiteit was het kind van gekruist ras en de fa-

*) Men nam zonder tegenspraak, in de middeleeuwen, 's pausen bullen aan, maar hield er zich niet aan. Even karakterloos handelt men met eeden. Deze, menigvuldig gevergd, worden - als palliatief tegen dwang - zoo noodig, gewetenloos afgelegd. De schuld lag niet bij de menigte. In die half barbaarsche maatschappij, waarin men dikwijls onmagtig was om algemeene maatregelen in werking te doen treden, zocht men hulp in de verschrikkingen van 't geweten. De vrees voor aardsche straffen, die welligt te ontduiken waren, schroefde men aan met de vrees voor de helsche verdoemenis. Eeden werden dus gesteld op het houden der reglementen, en zoo was een inbreuk hierop tevens de nog erger zonde van den meineed, op het Evangelie gezworen. Maar hoe teerder een snaar is, des te omzigtiger moet zij worden geroerd. Dat vergat men. Men liet op 't Evangelie zweren gehoorzaamheid aan onuitvoerbare bepalingen of 't houden van verjaarde gewoonten. Ellen lange eeden, vol allerlei nietige bijzonderheden, die de betrokkene onmogelijk onthouden kon, werden gevergd. Zoo werd het misbruik een gewoonte, werd de eed het dwangmiddel tot onredelijkheden, nam de aard en menigvulheid der verpligtingen, die men bij eede wilde opleggen, de plegtigheid van het zweren weg en maakte dit meestentijds tot een loutere formaliteit.

milietrekken der beide ouders - Kerk en Logica - waren in uiterlijk en innerlijk zigtbaar. En hoezeer het kerkelijk type op haar wezen stond uitgedrukt, daaronder school een ander element; hoezeer van génen aristocratischen kant, stoffelijk bezit en liefkozingen kwamen, het kind had het hart van een libertijn, van een Abélard; en de orthodoxie zou, al opvoedende, den modernen geest óf moeten verstompen óf niet meester worden.

Het eerste héét zij gedaan en zij ís meester geworden: zij heeft, vreezende in haar dogma door Aristoteles te worden doorstoken - en dat gevaar was niet denkbeeldig blijkens de theses onder Lodewijk den Heilige verdedigd - den wijsgeer omgekocht, een zedelijken zelfmoord plegende uit zucht naar zelfbehoud....

Allengs en niet zonder strijd breidde de wijsgeer van Stagira zijn gezag, door Abélard en Pierre Lombard voorgestaan, door saint Bernard en Wouter van St. Victor bestreden, in 't onderwijs uit. De kunst van den redetwist behaagde als middel aan beide partijen; maar ontleend aan een heidensch philosooph die gevaarlijk voor 't geloof werd gerekend, wekte zij bij velen wantrouwen, ja verontwaardiging; en de Kerk, aan wie niemand het regt van discipline over 't onderwijs betwistte, bevond zich dikwijls in groote ongelegenheid. Mistrouwde zij al Aristoteles, zich het doemvonnis herinnerend door schier alle eerste kerkvaders over hem geveld; zij voelde zich aan den anderen kant bezwaard, 't geduchte wapen der dialectiek alleen in kettersche handen te laten; zij hoopte het te kunnen doen strekken tot de zegepraal der waarheid. Naar gelang dus de Hoofden der Kerk hetzij gevaar duchtten, hetzij vertrouwden op de overwinning, zien we hen de studie des Meesters - die vóór- en tegenstanders beide vervulde - nu eens besnoeijen dan weer begunstigen; wij zien concilies en pauselijke legaten beurtelings vóór en tegen Aristoteles votéren. 't Was intusschen alleen tegen zijne Metaphysica. En wat ook de tegenpartij deed, hoezeer b.v. reeds saint Bernard in een schrijven aan Innocentius II de dialectica zelve en de rationalistische school, die zich onder Aristoteles' auspiciën vormde, had gebrandmerkt; de invloedrijke man vond geen gehoor en de logica van den Griekschen denker hield stand in de scholen. Dit geschiedde ook in 1215, toen Robert van Courçon, bij de regeling van 't universitair onderwijs, wel het interdict op de metaphysica en philosophia naturalis bevestigde, maar het onderrigt in de dialectica goedkeurde, zelfs voorschreef.

Toch zien we Albertus Magnus, in 1221 in de Dominicaner orde getreden en eerlang met het onderwijs te Parijs belast, ongehinderd alle, ook de verbodene werken van Aristoteles commentariéren. En ‘de Engel der Kerk,’ Thomas van Aquino, uitgenoodigd door paus Urbanus IV, doceert te Rome zelf in 1261 Aristoteles' Historia Naturalis, Metaphysica en Moraal. Was het omdat de pauselijke beperkingen, die te Parijs de lezing van Aristoteles drukten, reeds kort na Roberts statuut onder den voet waren getreden door den drang der openbare meening? Of wel omdat de orthodoxe beginselen van beide mannen een volledig vertrouwen inboezemden? Het exceptioneel bestaan dier scholastieken vindt zijn natuurlijkste verklaring in de voorzigtigheid waarmede Rome de publieke denk-

wijze ontzag, als er geen blijkbaar gevaar bestond voor 't geloof. Nog meer.

'Toen de grenzen der wijsbegeerte en godgeleerdheid, hoezeer van elkander onafscheidbare wetenschappen, te zeer werden voorbijgezien - zegt Mr. H.G. Römer in zijn belangrijk opstel '*De Brieven der Duisterlingen*[*)] - wat wonder dat de theologie, vertegenwoordigd om zoo te zeggen en begrepen in den paus, meer en meer gewelddadig begon in te grijpen in het wijsgeerige onderzoek en van haar standpunt af dit zocht te onderdrukken' - - - dat is, in de partijdiger en diplomatieke woorden van Jourdain, 'Thomas van Aquino's streven was - schrijft Jourdain - met zijn Christelijke overtuiging zelfs over de gebreken der methode die hij gekozen had te zegevieren en *een trouw katholiek te blijven*, terwijl hij fijne en gevaarlijke wapenen, waaraan zich een minder bekwaam strijder ligtelijk had kunnen wonden, uit Aristoteles' tuighuis nam en hanteerde.

Ziedaar wat in votis was ja het summum bonum: Herakles bij Omphale, Aristoteles in dienst van het dogma: in dien geest werd gewerkt en gecommentariëerd. En terwijl 't gelegde beslag gesanctioneerd bleef in 't statuut van Simon van Brie ten jare 1256, werden allengs ook de verboden werken van Aristoteles onschadelijk gemaakt van strekking - dank zij den rotulus die een magische werking op de Universitaire logica had - en 't kenmerkende van 't nu volgend statuut der kardinalen de St. Marc en Montaigu van 1366 is, dat het looden zegel des pausen gehecht wordt aan de vrijere denkwijze dier dagen: zoodat Aristoteles' Metaphysica, door Innocentius III uitdrukkelijk verboden, door Urbanus V even uitdrukkelijk voorgeschreven wordt. Lang vóór d'Estoutevilles statuut (1452) is dus reeds Aristoteles geassimileerd en 'in succum et sanguinem' van 't onderwijsligchaam overgegaan; maar des kardinaals arbeid kan in zekeren zin een operatie op 't ligchaam eens stervenden heeten. Want de gloriezon der Parijsche Universiteit, met Aristoteles zoo schitterend opgegaan, dook ook, onder dezen zelfden Phaëthon aan d'uitgang der 15de eeuw onder de kimmen. Het is waar, Aristoteles was behouden, zijn invloed bekrachtigd: immers al zijn geschriften waren de stof van 't onderwijs, zijn ethica en metaphysica verpligte schoolvakken geworden. Maar wat Fulbert voor Abélard was geweest, was de Kerk voor Aristoteles geworden: de oorspronkelijke 'wijsgeer' stond dáár als de eunuchus in 't kerkelijk serail, de commentatoren hadden hem zoo verminkt, dat niet alleen de burgerlijke magt hem in 't politieke regtzinnig en aannemelijk vond, maar dat ook de Kerk, zijn philosophie plooijende naar haar systeem, geen wantrouwen meer koesterde in den dartelen leekebroeder van weleer, haar als bondgenoot toebeschikt[*)].

Als we het gansche tijdperk der scholastiek na de opwinding der eerste tijden tot aan 1500 overzien, springen ons slecht enkele schoone en krachtige gestalten in het oog, terwijl de geestelijkheid steeds dieper wegzinkt in zedebederf en ongeloof. En met de Kerk neigden ook de instellingen ter aarde, welke tot dusver aan godsdienstzin allen levensadem ontleenden. Hoezeer de behoefte eener

*) Algemeen Letterlievend Maandschrift, uitgegeven door Mrs. *Nepveu* en *Schüller.* 1847, N°. 5.

*) In de 4de der Lettres provinc. van Pascal vindt men een soortgelijk gebruik van Aristoteles door pater Bauny gemaakt.

herschepping der Kerk aan hoofd en leden bevroedende, miskende de Universiteit het beginsel waaruit zij ontspringen moest. Zelve mat en krachteloos, bleef zij de scholastiek en orthodoxie huldigen: zij zag niet in, dat een nieuwe geest - de geest des vrijen geloofs - de Wetenschap moest bezielen; dat de oude vaten, voor de behoefte des ouden geestes gevormd, niet meer de eenige leemen vorm voor het nieuwe levenselement konden blijven.

Keeren we nogmaals tot het conflict der Universiteit met de Bedelmonniken terug, dan is uit een politiek oogpunt merkwaardig, dat de neerlaag in dat geschil de banden van dankbaarheid slaakte, waarmede de Universiteit tot dusver aan den Heiligen Stoel was gehecht geweest: dat zij de steeds invloedrijker inrigting genegener maakte, om in den aanstaanden strijd der koningen tegen Romes oppermagt, vóór hen tegen deze partij te kiezen.

Philippe-le-Bel, de heerschzuchtige, doldriftige vorst - wien de 14de eeuw bij hare verschijning op den Franschen troon vond gezeten - opent het tijdperk waarin, met andere attributen der absolute magt, ook het uitsluitend beheer van 't openbaar onderwijs aan de geestelijke hand ontglipt, waarin de door de pausen eerst met zooveel liefde gekoesterde, maar ook geheel eigendunkelijk geleide Universiteit zich onder de hoede des pas opgestoken koninklijken scepters stelt, en in der vorsten verzet tegen het pausdom, haren ouden weldoener vergeet, ten einde veilig achter den wereldschen troon het kleed der dienstbaarheid aan Rome te kunnen afleggen. Filips heeft zijn geheele regering (1285-1314) gekenmerkt door het tweeledig streven om én de magt zijner leenmannen te knotten én de onafhankelijkheid der wereldlijke van de geestelijke magt te verwezentlijken. Een soort van geleerden die aan de hoogeschool uit de Romeinsche regtsstudie begrippen van onbeperkte keizerlijke heerschappij en noodzakelijkheid van staatsgezag hadden ingezogen - de *Legisten* - waren zijn hofbeambten, de raadslieden en ministers der kroon. Hun geest verligchamelijkte zich eerlang in de parlementen, wier eigentlijke bestemming wel is waar de regtspleging was geweest, doch die spoedig op politiek terrein overgingen. Hier vonden sedert Filips van Valois (1328-1350) de *appels comme d'abus* tegen de prelaten gereeden ingang, als uitmuntende gelegenheden om den ultramontaanschen geest onder 't opzigt der nationale regtspleging te stellen en aan de civiele magt haar natuurlijke regten te hergeven: hier wordt de grondslag der ‘Gallicaansche vrijheden’ gelegd.

Niet onbelangrijk is ook het verschijnsel, bij de intrede der 15de eeuw zigtbaar, dat de overige standen met dien der geestelijken in beschaving begonnen te wedijveren en dezen 't privilegie der geleerdheid te betwisten. De studie vond bij den adel thans minder geringschatting en bij den burgerstand ijveriger deelneming, omdat de adel, vóór en ná, zijn wilde onafhankelijkheid verloor, omdat de burgers daarentegen steeds meer wonnen aan vrijheid en invloed. Deze ommekeer der uiterlijke verhoudingen had onvermijdelijk een verplaatsing ten gevolge van het standpunt - het theologische - waaruit men tot dusver alle studie beschouwd had: in de eerste plaats echter bewerkte hij, dat de Universiteit tegen-

over de kerkelijke autoriteit van Rome een onafhankelijker stelling aannam.

Was dus ongetwijfeld de wrok tegen Rome over de vroegere vernedering werkzaam in den boezem der Universiteit; van hunnen kant zochten de koningen, hetzij uit baatzucht, hetzij uit overtuiging, haar - de moeder der wetenschap - door teederen eerbied en 't schenken van privilegiën voor zich te winnen. Filips de Schoone, de leden der Universiteit in 1312 van de tolpligtigheid uitzonderende, spreekt in de daarop betrekkelijke ordonnantie aldus: 'Wij gelooven' - zegt hij - 'dat men den studerenden voor hunnen arbeid, hunne nachtwaken en inspanning, voor de ontberingen en gevaren die zij ondergaan, om den kostelijken parel der wetenschap op te diepen, geen genoegzamen dank en oplettendheid betoonen kan. Wij behooren te bedenken hoe zij, ouders, vrienden en vaderland vaarwel zeggende, hoe zij vermogen en rijkdom achterlatende, uit den vreemde tot ons komen om hun brandenden dorst naar wetenschap te lesschen, om te putten aan de bron des levenden waters, ten einde vervolgens de bevruchtende beekjes naar alle deelen der aarde uit te zenden, zoodat het licht des geloofs, de traditiën der heilige vaderen en de leer der Kerk, onzer gemeenschappelijke moeder, door haar toedoen in nieuwe heerlijkheid pralen en de gansche wereld verlichten.'

Harerzijds betoonde de Universiteit zich niet ongevoelig: met woord en daad trad zij in den strijd tegen Bonifacius VIII Filips op zijde: één der theologiae doctores schreef een verhandeling over de grenzen der pauselijke magt in 't burgerlijke, en de gansche corporatie nam deel aan een vergadering in 't Louvre, waarin zij na 't aanhooren der besluiten van 't parlement voor een beroep op een concilie en op den toekomstigen regtmatigen paus medestemde. 't Spreekt van zelf dat door deze ééne daad van onafhankelijkheid de band tusschen de Universiteit en Rome wel losser, maar daarom niet verbroken werd. De Universiteit beijverde zich weldra weder, onder Johan XXII, de gestoorde verhouding te herstellen, 't geen haar vooral na den dood van Filips niet moeijelijk viel. - Het koningschap had intusschen van den tijd van spanning gebruik gemaakt, om zijn hand ook naar de geleerde scholen uit te strekken. Gaan we in de geschiedenis deze vorstelijke inmenging in 't onderwijsbeheer na, dan treft ons in de eerste plaats 't gebeurde te Orléans.

Paus Clemens V had in 1307 te Orléans een Universiteit gesticht en haar alle privilegiën harer reeds oudere zusters gegeven. De burgers van Orléans klaagden over de vrijheden den scholares bewilligd en pleegden hatelijkheden aan de Universiteit. Deze klaagde wederom bij den koning, wien de gelegenheid om zijn burgerlijke praerogatieven tegen vreemde inmenging te beschermen hoogst welkom was. Hij hief de pauselijke Universiteit, als zijnde de stichting eener vreemde, onbevoegde magt, op; doch krachtens dezelfde ordonnantie herstelde hij haar als koninklijke stichting onder den naam van *studium generale*, maar slechts voor de studie der beide regten, niet voor de theologie, en met teruggave der vorige deels onveranderde, deels gewijzigde privilegiën. Tegelijk droeg hij den prévôt de regtspleging op over de Universiteit, die de paus den bisschop had toegekend.

Na zulke feiten, waartegen het pausdom te vergeefs protesteerde, kan het

ons niet verwonderen dat de Parijsche Universiteit spoedig bij de koninklijke magt haar voornaamste bescherming zocht. Reeds Filips van Valois hooren wij haar met deze woorden aanspreken: 'Het is overeenkomstig onzen pligt in u, onzen zeer waarden heer, den grondvester en beschermer der Parijsche Universiteit (*fundatorem et guardiatorem parisiensis studii*) te vereeren en daarom uwe bevelen op te volgen.' De secularisatie ging steeds en snel voort. Filips van Valois onttrok de Universiteit aan de geestelijke regtspleging, om haar onder zijne door den prévôt uitgeoefende jurisdictie te stellen, omdat zij - gelijk hij in even fraai Latijn zeide - in zijn *speciali guardia et protectione* stond. Een later privilegie bragt de aangelegenheden der Universiteit onmiddellijk voor het parlement, den onverschrokken kampioen tegen ultramontaanschen overmoed*); terwijl eindelijk, om bij dit punt te blijven, Lodewijk XI (1461-1483) op dringend verlangen der Universiteit besloot, dat om geenerlei vergrijp een leeraar of student naar Rome kon opontboden worden.

Koning Jan de Goede (1350-1364) hoe diep in schulden gestoken, zuivert wanneer hij uitstel van 't betalen zijner schuldeischers neemt, uitdrukkelijk het bedrag aan, voor de arme scholares uitgetrokken. Karel V (1364-1380, - Ès-sciences expert estoit), die zeide 'qu'on ne peut trop honorer les clercs ni la sapience', bepaalt dat geene regten zullen geheven worden van den verkoop van levensmiddelen afkomstig uit het vaderlijk deel of de beneficiën van Parijsche studenten: hij ontslaat van de wachtdienst de boekverkoopers, afschrijvers, binders en perkamenthandelaars. Hij is het die de Universiteit den naam van *Oudste dochter der Koningen van Frankrijk* schijnt gegeven te hebben. - Kortom de 'Ordonnances des Rois de la 3^{e} race' zijn vol van voorbeelden van vorstelijke heuschheid jegens de Hoogeschool.

In zulk een stand van zaken en tegenover het steeds wassend gezag van 't parlement, dat de koninklijke privilegiën moest bewaken, verbleekte dan ook het aanzien van den *conservator privilegiorum apostolicorum*, bij de Universiteit van oudsher aangesteld, en nam het aantal belangen waarover hij gezet was te waken zoo af, dat zijn ambt, sinds lang een loutere titel geworden, eindelijk, in 't laatst der 16de eeuw, voor goed verdween.

Schoon en edel was de rol die de Universiteit in het treurig drama van 1378-1417 - het groote kerkelijk schisma - vervulde: 't was daarin dat zij, door waardigheid en zielenadel schitterend, aller oogen tot zich trok als protagonist. In die dagen was haar overwegende theologische faculteit het Orakel der Kerk: haar invloed was groot, en groot hare wijsheid.

Toen na Gregorius XI's dood de Italianen en Franschen elk een paus kozen, Urbanus VII te Rome bleef en Clemens VII den pas verlaten zetel van Avignon weer innam, wenschte koning Karel V, na eenig beraad voor Clemens partij kiezende, zijne keus door

*) Van het Parlement heeft de Universiteit, zich trapsgewijze van een geestelijk tot een wereldlijk corps vervormende, terwijl zij als zoodanig reeds regten eischte in de 16de eeuw, deze wettig bij een arrest in de 17de eeuw verkregen.

de Parijsche Universiteit, wier gezag in de geheele wereld groot was, bevestigd te zien. Een eerste zamenkomst leidde tot geen beslissing; de corporatie bad den koning te willen gedoogen dat zijne dochter nog een tijdlang haar oordeel opschortte, omdat haar de ware stand van zaken nog niet duidelijk was en zij het bovendien heilzamer achtte dat men beide pausen tot aftreden bewegen kon. Wel is waar verklaarde zij zich, op het drijven des konings, eindelijk voor Clemens; maar tot haar lof moet het worden erkend, dat zij, bij de hardnekkigheid aan beide zijden betoond, geen gelegenheid en middel onbeproefd liet, om het ergerlijk tooneel te eindigen. Persoonlijk zoowel als bij geschrifte naderde zij den troon om Karels luide verklaringen ten voordeele van Clemens te temperen, zij wees herhaaldelijk op een algemeen concilie als beste redmiddel, maakte den stand van zaken in geschriften duidelijk, zonder zich door het lokäas van nieuwe pauselijke gunstbewijzen te laten vangen. Één vertoog vooral is om inhoud en vorm merkwaardig. Pierre d'Ailly en Nikolaas van Clémenges stelden het op in 1394. Zij bespreken daarin de drie mogelijke middelen om de zwarigheid op te lossen: eerstens het aftreden der beide pausen, ten tweede een minnelijke schikking van beide, eindelijk als noch het een noch het onder geschieden mogt, de zamenroeping van een algemeen concilie. Bij dit punt dringt de Universiteit sterk de noodzakelijkheid aan om de kwalen waaraan de Kerk lijdt eindelijk te verhelpen, terwijl zij tot de dignitarissen der Kerk deze toespraak rigt: ‘Als gij thans, nu gij de magt in handen hebt om het kwaad te verhelpen, de gunstige gelegenheid verzuimt; meent gij dan dat nog iemand een regering als de uwe zal willen dulden, bij al de angst en ellende die gij der Kerk bereidt, bij zooveel benoemingen van onwaardige, onbekwame lieden tot de hoogste ambten?’ - - Zij ontziet beide pausen niet meer, en verlangt dat men hen, als zij aan de stem van 't concilie geen gehoor geven, als heidenen en tollenaren zal behandelen. ‘Maar wie’, vraagt men, ‘zal aan 't concilie de noodige volmagt geven?’ ‘De overeenstemming der geloovigen: Jezus Christus zelf die zegt: waar twee of drie van u in mijnen naam vergaderen, daar ben ik onder u.’ En om het verwijt van aanmatiging af te slaan, voegt de Universiteit er bij ‘wij willen de Kerk niet regeren, maar laten ons gaarne door haar leiden. Maar hoe? In zulk een gevaar, als de steen en het zouden uitroepen, zouden wij stom blijven? Als alles te gronde gaat, alles in verwarring is, van waar zal dan redding komen, zoo de onwetenden kwaad stichten en de verstandigen het lijdelijk aanzien? Wat zou er worden van het regt om de waarheid te verkondigen, een regt dat wij met zooveel moeite in 't zweet onzes aanschijns hebben veroverd?’ ‘Roept’ - zegt de profeet tot ons - ‘roept zonder ophouden en vreest de bedreigingen uwer tegenstanders niet: want ik ben met u.’ Een te edeler houding der Universiteit als wij bedenken dat die bedreigingen werkelijk tot haar werden gerigt door den hertog van Berry, gedurende Karel VI's onnoozelheid den magtigen hoveling. Toch kon hij haar het stilzwijgen niet opleggen: door hem van oproer en kabalen beschuldigd en vervolgd, wendde zij zich tot den hertog van Bourgondië en toen zij ook bij dezen geen gehoor vond, staakte zij al hare lessen,

niet echter hare dringende vertoogen aan de pausen en de christenheid. En na Clemens' dood het middelpunt der welgezinden geworden, aangewakkerd door schriftelijke beden en heilwenschen van andere corporaties, wendde zich de hoogeschool op nieuw tot den koning, tot de kardinalen, tot de Kerk van Frankrijk, om thans door geen nieuwe benoeming te Avignon 't geschil te eindigen. - -

Maar ik mag niet te lang toeven bij een tijd waarin de Universiteit door woord en daad, door geleerdheid en praktischen invloed telkens en vooral op de kerkvergaderingen schitterde. Gerson, d'Ailly en Clemengis vormen het edele driemanschap - in waarheid ‘reipublicae constituendae’, - hetwelk koen, onvermoeid, steeds liefderijk, vredestichting beoogt, dat de faam der hoogeschool onder de volken verbreidt en in den raadslag der kerkvergaderingen krachtige woorden tot hereeniging spreekt. Gerson vooral heeft in dit tijdperk - tevens een strijdperk - 't fundament der Gallicaansche leer aangaande het oppergezag der conciliën over den paus gelegd; hij was het die verbetering van vele misbruiken, eene kerkloutering aan hoofd en leden verlangde, en die uit de omstandigheden zekerheid, uit de zekerheid moed puttende, thans op stelligen toon verkondde wat hij vroeger met meer aarzeling ‘de auferibilitate Papae ab Ecclesia’ geschreven had.

Nicolaus Clemengis, Petrus Alliacus, Janus Gerson zijn de heroën in de geschiedenis der Parijsche Universiteit. De eerste (van Clémenges geboortig), Rector der Universiteit in 1393, laatstelijk chef van 't collége van Navarre, greep met kracht en talent in zijn werkje *over de ontaarding der Kerk* de moreele gebreken in 't leven der geestelijken aan. Kardinaal d'Ailly ‘de adelaar der doctoren’, schitterend door kunde en bezadigdheid, velt hetzelfde strenge oordeel in zijn geschrift *over de Hervorming der Kerk.* Jan Charlier, eindelijk, gezegd Gerson (naar het gehucht bij Réthel), leerling en, in 't kanselierschap, opvolger van d'Ailly, mystiek maar tevens man van zaken, bij alle verdediging der Gallicaansche leeringen ijverend voor Rome, stout woordvoerder tegen de Bourgondiërs en tegen de treurige vergoelijking van den moord des hertogen van Orléans, en tevens schrijver in een trant zoo vol zachtheid en zalving dat zijn naam daardoor in 't onderzoek naar 't vaderschap der *Imitatio Christi* wordt genoemd. ‘Na een werkzaam leven teruggetrokken in 't klooster der Celestijnen te Lyon, vond hij genoegen in 't onderwijzen van kinderen en schreef “de parvulis trahendis ad Christum” een lief boekje in 4 beschouwingen gesplitst. Gerson treedt in een onderzoek hoe nuttig en noodig het is, de kleinen tot Christus te brengen. Hij handelt over het grove onregt derzulken die den kinderen ergernis verwekken, over den loffelijken ijver van hen, die hen op den goeden weg helpen. Het 4de gedeelte is een opwekking tot de jeugd om zich door hem, den onwaardige, in 's Heeren wegen te laten leiden. Hij betoogt dat, zullen de zeden beter, de Kerk zelve herschapen worden, de opvoeding van 't jonge geslacht moet vooraf gaan. Hij vermaant de leermeesters zich hunne, jeugd te herinneren en voor hun kweekelingen te waken met toegenegenheid des harten. Zij moeten zich klein maken voor de kleinen, maar met al de meerderheid hunner rede. - 't Is een uitmuntend hoofdstuk over zedelijke opvoeding dat men lezen moet

in 't oorspronkelijke, en niet in eene bleeke vertaling*).

Ook in de staatkundige verwikkelingen dezer periode, in de jammerlijke partijschappen van Orléans en Bourgondië, de Armagnacs en Bourguignons, en in den oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, trok de Universiteit zich de zaak des vredes aan, niet schroomende, ofschoon corporatie zonder eigentlijk politieke roeping, heilzame waarheden in 't belang des vredes te doen hooren. Bij alle gewigtige besluiten verzuimde men niet het goedachten van 't geleerde ligchaam te vragen, en terwijl zich de Universiteit in de noodzakelijkheid der omstandigheden zocht te schikken, moedigde zij toch nimmer uiterste stappen van geweld door haren bijval aan. De geest harer verzoeningspolitiek blijkt uit haar afgezantschap van 't jaar 1410. Toen de prinsen op het punt stonden tegen elkander te velde te trekken, zond zij een deputatie tot hen en droeg den woordvoerder op: na de overreiking zijner volmagt de prinsen aan te spreken en voor de eer en het welzijn des vaderlands tot vrede te vermanen; hij moest daarbij echter behoedzaam zich in algemeene bewoordingen uitdrukken en niet in bijzonderheden treden, die één der beide partijen zouden kunnen opwekken of kwetsen. Hij moest den prinsen de onheilen, ergernis, gevaren voor oogen stellen, die uit het opvatten der wapenen voor het koningrijk en de gansche Christenheid zouden voortspruiten en hoe daarentegen het sluiten des vredes een bron van onschat-

*) Dit alles Théry I. 318, sqq. Ik heb mij bovenstaande uitpadigheid veroorloofd, omdat de debatten in zake Thomas a Kempis, hoe lang gevoerd, nog geenszins gesloten zijn: “Delprat zählt 127 Streitschriften. Ullmann entscheidet sich aus schlagenden Gründen für Thomas” zegt von Raumer I, 71, 3e. Aufl. 1857. - Een ieder zal zich de *Thomas-kwestie* des heeren Busken Huet (Gids October, '61.) herinneren. Ik heb dat beredeneerde stuk herlezen; maar kan natuurlijk Renans schildering van Gerson niet rijmen met bovenstaande van Théry. Onder de Campestria arma waarmede ik werk behoort, als zoo heel veel, niets over deze, trouwens voor mij voorbijgaande, quaestie. Daar Théry echter hier te lande welligt minder bekend is, voeg ik in 't belang der zaak hier nog deze zijne woorden bij: C'est une question [de imitatiequaestie] encore incertaine, malgré les recherches des érudits. - M. Buchon, d'accord avec M. Grégory, pense que l'Imitation est de Jean Gersen, moine piémontais du XIIIe siècle - Choix d'ouvr. myst. 1835.’ - Dus vóór Huet, tegen Mgr. Malou. - Als leek intrigeert het mij te weten, wie de waarheid spreekt, onze recteur in zijn fruit de 12 ans de recherches in 58 gepubliceerd, of Renan, als hij zeker met veel *verve* uitroept ‘évidemment, l'auteur du traité *de auferibilitate Papae* n'a rien de commun avec l'auteur de *l'Imitation.* Rien de moins Gallican, rien de moins universitaire que ce livre. Y songe-t-on? Cette fleur charmante serait éclose entre les pavés de la Sorbonne! La protestation de l'âme contre les subtilités de l'école serait partie du séjour de *l'ergo!* Gerson, *le dialecticien par excellence*, Gerson, l'ennemi des ordres religieux, *l'adversaire des mystiques*, *le représentant de l'âpreté Gallicane*, aurait trouvé dans *son âme endurci par le syllogisme* la plus douce inspiration de la vie monacale! Quoi de plus impossible?’ Onze recteur de l'académie de Clermont, thans de Caen, moge geen Duitsch kennen, hij moge als hooggeplaatst ambtenaar van Napoleon III over godsdienst- en staatkundige quaesties ligt heen glijden, Latijn kent hij en veel bronnenstudie heeft hij zeker. Wanneer hij nu teregt Gerson als boven schildert en hem onder anderen noemt ‘un écrivain doux et plein d'onction,’ zijn *de parvulis* ‘un petit livre d'un charme particulier,’ en zijn reputatie ‘assurément le plus précieux trésor et le plus pur souvenir de l'ancienne Université de Paris et de l'Église de France;’ dan mag ik vragen of er niet iets, niet veel aan Renans studie van Gerson ontbreekt, daar hij al het bovenstaande ignoreert? En wat betreft dat de *imitatio* vloekt tegen *de auferibilitate*, ik eindig met de vraag: gesteld dat de naam van den auteur der *kruispreeken* in 't jaar 2300 zoek raakt, zal men dan om stijl en inhoud onmiddellijk aan *Hildebrand* denken? Y songera-t-on?

baar geluk worden zou. ‘De redenaar houde hun voor, dat de Universiteit, als dochter der koningen van Frankrijk, in den treurigen strijd der prinsen van koninklijken bloede, voor geen hunner uitsluitend partij gekozen heeft noch kiezen zal, maar besloten heeft steeds verstandig den middenweg te bewandelen, door beide partijen aan te sporen tot vrede. Hij voege er bij, dat de Universiteit zich aanbeveelt om met Gods hulp daartoe door vermaning, raad, predikatie en heilige voorbede mede te werken, gelijk haar toestand haar zulks ten pligt maakt en gelijk zij bij dergelijke gelegenheden ook altijd heeft gedaan.’

De geschiedenis leert dat dergelijke vertoogen bijna altijd vruchteloos blijven; ook die der Universiteit bleven het, maar zij waren daarom niet minder loffelijk. Ook te midden der hartstogtelijke volksberoeringen, toen de Cabochiens tegen alle zelfs vermeende voorstanders der Armagnacs woedden, waagde het de Universiteit opentlijk hunne daden te misprijzen en Gerson trad daarbij zoo krachtig op den voorgrond, dat hij zijn leven slechts door de vlugt binnen de tempelwanden van Notre-Dame redden kon.

Na de Engelsche heerschappij neemt de politieke invloed der Universiteit een eind. Gedurende dien tijd werd zij natuurlijk nooit tot openbaren raadslag geroepen en ook na Karel VII's terugkeer had zij geen voorname rol meer te spelen. Lodewijk XI (1461-1483) knotte haar gezag opzettelijk, daar bij systematisch alle andere politieke magten in 't belang der zuiver koninklijke zocht te verlammen. Hij gispte en verbood hare inmenging in de openbare aangelegenheden, wist in 1462 van paus Pius II een bul te verkrijgen waarbij der Universiteit een voorregt, haar meer dan 250 jaar te voren door Gregorius IX verleend, ontnomen werd, het middel waarmede zij een geduchte kracht in 't staatkundige had aangewend, namelijk het schorsen harer lessen, oefeningen en predikatiën alvorens haar regt was geschied. En Lodewijk XII, zegt Gaguin, antwoordde in 1499 kortweg aan een deputatie der hoogeschool, die zich kwam beklagen over 't verkorten harer privilegies ‘dat hij meer hield van mannen die zich wezentlijk met studie inlieten dan van een schoolmeesters-oproer.’

Was het geheele wezen der middeleeuwen amphibieachtig, de corporatie der Universiteit spiegelt, in het klein dat wezen getrouwelijk af. Ook hier zitten het geestelijk en het wereldlijk element ondereengemengd en het eerste schoort het laatste - de *theologische* faculteit had het meest bijgedragen tot de autoriteit en het aanzien die het deel werden der Universiteit. Ook hier strekking naar secularisatie - want ijverzuchtige corporatie als zij was, jong door de pausen bedorven, later door de vorsten gevierd, had zij buiten haar domein, buiten den stillen hof der wetenschap beluste blikken geslagen, en zij mengde zich onder de woelige menigte van het forum, meenende ook hier, als zij sprak, het handgeklap der bewondering te zullen hooren. 't Is haar vergaan als den Pausen die zich de Servitores Servitorum Dei noemden, maar wien de sleutel van het Godsrijk niet voldoende was, zoodat zij om wereldsche beslommeringen het zieleheil

vergaten; L'effet le plus important - zegt Bordas-Demoulin - de cette action confondue du pouvoir temporel et du pouvoir spirituel fut d'en préparer la fin, et de communiquer à l'humanité la force de se passer d'un tel secours*). - Ook de Universiteit, niet te vreden met den sleutel der wetenschap, daalde af uit den aether harer spheer en vond teleurstelling. Als de middeleeuwen verscheiden, zien wij de eens zoo magtige vereeniging lusteloos en ongeëerd: bij de ongunst der tijden voegde zich die der pausen en vorsten. De slagen, die Frankrijk teisterden in de eerste helft der 15de eeuw, hadden reeds in breede rimpels het stroomgebied der Universiteit verontrust: ook over haar was de doos van Pandora opengegaan, toen pest, hongersnood, binnen- en buitenlandsche krijg hun doodenden adem bliezen over het vaderland.

Voeg hierbij de vervolging door Lodewijk XI in 1473 tegen de nominalisten of scotisten ingesteld, welke naar Duitschland en Engeland vlugtende hunne studiën en wrevel medenamen. De gehoorzalen der faculteiten stonden ledig. De lessen hadden feitelijk opgehouden: de disputen alleen, meer een werk den Franschen volksaard eigen, gingen hunnen gang. - Staatkunde deed de koningen hun oudste dochter, staatkunde en wrok over de concilies van Bazel en Constanz deden de pausen het licht hunner Kerk vergeten. De twee magten, de geestelijke en wereldlijke, anders onderling vijandig, sloegen een tijdlang de handen inëen, en tal van hoogescholen verrezen, ten koste der Parijsche, in de provinciën.

Zelve had zij, gevangen in 't dorre formalisme harer school, de poezy van het Excelsior vergeten. De scholastiek was en bleef de trots der Parijsche professoren: in de kronkelpaden van dat labyrinth - waarin geen straal der levenszon doordrong - was hun geest verdoold, versuft, der buitenwereld vreemd geworden.

Hoe edel de gestalten zijn van een Gerson en Clemengis, zij dragen het merk der bekrompenheid aan zich. Zij spraken het doemvonnis uit over de zeden der Kerk, maar lieten het dogma dier Kerk - het dogma dat neerdrukte en verzinnelijkte in plaats van op te heffen en te reinigen - onäangetast. Le culte - zegt Bordas-Demoulin - perd son antique et céleste simplicité; il se dénature dans les cérémonies, dans les dévotions ou plutôt les idolâtries des saints, des reliques, des images, et dans une foule d'observances insensées ou stupides. Les moeurs se dépravent; l'ignorance et la violation des devoirs deviennent universelles. Jamais on ne parla tant de pureté, et jamais peut-être la vie ne fut moins pure. Loin de la régler, la religion pervertie la pervertit encore. - En waarheid ligt er in de woorden van den gemoedelijken Duitscher, als hij mistroostig zegt: Te bejammeren is het, dat Gerson en zijns gelijken niet ook voor de reiniging der leer en des geloofs denzelfden ijver als voor de uiterlijke hervorming der Kerk betoonden, dat zij in blinden ijver ter veroordeeling van den martelaar der waarheid Johannes Huss medewerkten. Juist echter omdat zij niet inzagen dat slechts van een innerlijke vernieuwing des geestes de uiterlijke ver-

*) Éloge de Pascal. Discours qui a remporté le prix décerné par l'academie française le 30 Juin 1842.

betering der Kerk kon uitgaan, is ook hun werk ineengestort en te schande geworden: hun ijver niet op het hoogste gerigt, niet strevende om een banier van echt, gereinigd geloof op te steken, is daarom na menig mislukte poging afgekoeld en was in hen gestorven, toen het ernstige uur der verwezentlijking hunner wenschen, maar van den kant van 't geloofsbeginsel, sloeg.

(*Wordt vervolgd*).

A.H.A. EKKER.

Een koloniaal hervormer.

Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen, van Dr. W.R. van Hoevell. Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon. 1862.

III.

'Een andere maatregel,' vervolgde de heer van Hoëvell (zitting 8 December 1851, bladz. 190), 'dien ik wel het eerst had mogen noemen, omdat hij in menig opzigt de gewigtigste is, betreft het onderwijs, het onderwijs der Javanen. Er bestaat een naauw verband tusschen het kultuur-stelsel als *overgangs*-middel tot geheel vrijen arbeid en vrije kultuur, en het onderwijs der Javanen. Men zegt: gij kunt de Javanen geene vrije beschikking geven over de vruchten van hunnen arbeid, want zij laten zich bedriegen. Indien dit waar is en indien dit een van de redenen is, waarom het kultuurstelsel vooreerst nog noodig blijft, welnu, onderwijs den Javaan, bevorder een goed lager onderwijs, ontwikkel de bevolking tot hooger beschaving, en het kwaad zal langzamerhand ophouden. Ik verlang dat de invloed van onwetende priesters hoe langer zoo minder worde; door de onnoozelheid en het bijgeloof der bevolking, wordt aan onruststokers het middel in handen gegeven, om de massa's in beweging te brengen; de geschiedenis leert het. Verlicht die massa's, beschaaf ze, en gij maakt dat middel krachteloos, gij ontneemt het wapen, gij bevordert de rust.' Reeds sedert 1838 had hij geijverd en gestreden voor de uitbreiding en verbetering van het onderwijs, waaraan voor zoo veel de inlanders betreft eerst sedert 1852 iets is gedaan, en meer ten behoeve der zonen van inlandsche hoofden die men als ambtenaren noodig had, dan wel in het belang van het volk, tegen welks verstandelijke en zedelijke ontwikkeling de ambtenaren over het algemeen nog gestemd blijven. Er zijn volgens de laatste berigten op Java 38 scholen, waarop de Javaansche en Maleische talen, het lezen, schrijven, rekenen en de beginselen der meetkunde

onderwezen worden aan 1500 leerlingen, zoo dat van 8000 Javanen er één onderwijs ontvangt: waarlijk, geen verëerende uitkomst voor ons bestuur dat er reeds 2½ eeuw gevestigd is. ‘Over de tedere zaak’, vervolgde de spreker, ‘der invoering van het Christendom wil ik in 't voorbijgaan iets zeggen. Indien men het gouvernement wilde aansporen om de invoering van het Christendom op Java te bevorderen, om daar zelf toe mede te werken, dan zouden zij die dat deden, een ijverigen tegenstander in mij vinden. Maar evenzeer vindt de regering in mij een tegenstander, zoo lang zij *voortgaat* de verkondiging van het Evangelie op Java te belemmeren, te weren, te verhinderen; zij moet onzijdig blijven en de verspreiding van het Christendom op Java overlaten aan den godsdienstigen zin der Nederlandsche natie.’

In de zitting van 21 September 1853 herhaalde de spreker hetgeen hij in 1849 in dien geest reeds geschreven had. ‘Dat Indië onmisbaar is voor het moederland stemmen alle partijen toe, maar verre weg het grootste gedeelte denkt daarbij aan de millioenen excedent die jaarlijks als batig saldo worden verantwoord, sommigen hebben daarenboven nog het oog op onze schoone koopvaardijvloot die de Nederlandsche Handelmaatschappij jaarlijks met Oost-Indische produkten bevracht, op de Nederlanders, die in Indië goede en rijk bezoldigde ambten vinden, en op de rijkdommen, waarmede nu en dan partikulieren uit Indië naar Nederland terug keeren.

Voor mij heeft die onmisbaarheid echter een veel ruimer beteekenis; want ik vind in Indië niet alleen deze *wisselvallige*, maar ook nog oneindig meer onuitputbare, bronnen van materiële voordeelen voor onze natie, niet alleen het middel om hare welvaart te bevorderen en hare rijkdommen te vermeerderen, maar ook om hare *zedelijke* krachten te oefenen, hare intellectuële en morele eigenschappen te ontwikkelen.

Dáár kunnen voor den handel en de zeevaart nieuwe, tot dusverre in Europa nog ongekende wegen gevonden worden. Dáár heeft de industrie voor de toepassing van hare tallooze uitvindingen der laatste halve eeuw, een nog niet ontgonnen onafzienbaar veld. Daar kunnen vele nijvere ambachtslieden, die thans in het vaderland zuchten (1849) onder den druk der tijden, een onbezorgd bestaan zich verschaffen. Dáár kan de geleerde zijn dorst naar wetenschap laven aan nieuwe en vreemde, nog nimmer geopende, bronnen. Daar kan de onderwijzer, de menschenvriend, de godsdienstleraar, de zendeling bevrediging vinden voor zijne zucht anderen te vormen, op te voeden en zedelijk gelukkig te maken. Dáár is voor het Christendom een breede weg geopend.

Van *ons* moeten de Indiërs datgene ontvangen waaraan zij behoefte hebben, waarvoor zij bestemd zijn en dat zij eenmaal zeker, zoo niet door ons, dan langs een anderen weg zullen verkrijgen.

Van ons en door ons moeten zij materiële voordeelen genieten, moeten hunne middelen van bestaan ontwikkeld, hun landbouw verbeterd, hunne industrie aangewakkerd worden, zij moeten ook in ruime mate de vruchten van hunnen arbeid inoogsten en uiterlijke welvaart ondervinden. De opheffing uit eenen staat van zedelijke vernedering en ellende tot dien van denkende en zelfstandig zich ontwikkelende wezens, uit de slavernij der onderdrukking van inhalige grooten

en aanzienlijken tot dien van individuële vrijheid; de beschaving van hunnen geest, de reiniging en zuivering hunner maatschappelijke instellingen - al die weldaden moeten zij aan ONS te danken hebben, door ons moeten zij *langzamerhand* worden gebragt tot eenen maatschappelijken, zedelijken en godsdienstigen toestand, die de eigenschappen, hoedanigheden en behoeften welke zij als menschen met ons gemeen hebben, ontwikkelt en bevredigt en hen stoffelijk en geestelijk gelukkig maakt. Indien dit het groote doel is waarnaar wij in onze Indische staatkunde, wel *langzaam*, *bezadigd* en voorzigtig, maar standvastig en onveranderlijk trachten te streven, dan hebben de Indiërs bij onze bescherming een oneindig groot belang.'

Niemand verwondere zich dat wij in dit verslag zoo veel uit de parlementaire redevoeringen van Dr. van Hoëvell afschrijven ten aanzien van het kultuurstelsel, de *question brulante* van het oogenblik waaromtrent zijne meening en bedoeling zoo averechts zijn voorgesteld! Hij heeft steeds met klem en volharding aangedrongen op de regeling van dit en verschillende andere onderwerpen bij de wet, die niet gedoogt dat aan dezen gegund wordt wat men aan genen weigert, dat deze begunstigd en gene belemmerd en gedwarsboomd wordt in iets, waarop allen een gelijk regt hebben. De wet die de willekeur van het gezag breidelt en voor gunstbejag een slagboom stelt, zou echter den doodsteek toebrengen aan hen die bij en onder den wetteloozen toestand zoo lang wèl zijn gevaren. Welk verstandig, eerlijk, belangeloos man zou zich niet scharen aan de zijde van hem, die met talent, grondige kennis en bekwaamheid op gelijkheid voor allen bij de wet aandringt? Hij moet spoedig de groote meerderheid aan zijne zijde hebben en de overwinning behalen; daartegen valt met hoop op goed gevolg geen eerlijke rationele strijd te voeren, men zou een onherstelbare nederlaag lijden. Om dien slag af te weren, was er geen middel uit te denken dat krachtiger werkt en meer geschikt is om indruk te maken en afkeer te wekken bij de onkundige menigte, dan de verdachtmaking der bedoelingen van dien woordvoerder der liberale koloniale politiek en van hen die het met hem eens zijn.

'Kon men door onophoudelijke herhaling der beschuldiging doen gelooven, dat zij het er op toeleggen, om de Indische maatschappij, met het goede dat zij heeft, omver te werpen, onze welvaart, handel en scheepvaart te vernietigen, en het batig slot aan de schatkist te ontrooven, op gevaar af van onze rijke bezittingen te verliezen,' dan had men gewonnen spel! Het middel heeft zijne werking gedaan onder het bestuur der O.I. Compagnië en ook gedurende de laatste tien jaren; De ontwikkeling en productive vooruitgang van Indië, de handel en scheepvaart zijn grootendeels belemmerd door de vrees en den angst die men onkundigen wist in te boezemen en bij hen levendig te houden, ten aanzien der vestiging van Europeanen in Indië en van de kennis, ervaring en ijver der vrije industrie, die overal den doodsteek toebragt aan den geest van monopolie, gunstbejag en privilegie. Voor de belanghebbenden is het een uitmuntende taktiek, waarbij de uitverkoren ambtenaren, de weinige, begunstigde kontraktanten schatten verwierven ten koste der natie en van de Javanen, wie men het wel verdiende dagloon onthield, dat de vrije

concurrentie zou aangeboden hebben. Om zoo veel mogelijk kultuur-procenten te verdienen had men (1840-1850) den gedwongen aanplant van suiker, indigo en tabak tot 65.000 bunders opgedreven, waarbij de verarming van het volk echter tot zulk eene schrikbarende hoogte steeg, dat de Gouverneur Generaal Rochussen in de noodzakelijkheid kwam, de dwangkultuur met een vierde te verminderen, zonder dat men in de laatste 12 jaren, niettegenstaande de bevolking met 3 millioen zielen is vermeerderd, er weder eenige uitbreiding aan heeft durven geven, uit vrees dat de jammertooneelen van hongersnood en ellende zich zouden herhalen, die in de geschiedenis van 1844-1851 met zoo donkere kleuren geteekend staan.

Van de 728 indigo-fabrieken in 1840 met eene produktie van 2.032.097 ponden indigo, waren er in 1860 nog maar 273 over, met eene productie van 467.672 ponden indigo, makende een verschil in handelswaarde, volgens de laatste prijzen, van ruim *zeven* millioen guldens, waarmeê de handel, de arbeiders en de schatkist door het monopolie benadeeld zijn op dit ééne stapelproduct. 400.000 menschen heeft men van de gedwongen teelt der indigo moeten ontheffen, wilde men ze niet aan het volstrekt noodige gebrek zien lijden. De Javanen, door ondervinding geleerd, zijn zoo wars van de gedwongen kultuur, dat ze hun best doen om elke verbetering en uitbreiding, elk nieuw produkt te doen mislukken uit de natuurlijke vrees, dat hun nieuwe en zwaarder lasten zullen opgelegd worden. Wil bijv. het gouvernement de koffijplantagiën uitbreiden, dan zijn er geen goede gronden voor te vinden; wil het de oude tuinen of de indigo- en suikervelden doen bemesten - zoo als partikulieren met het beste gevolg doen - dan weten ze het zoo aan te leggen, dat de boomen sterven en de indigo- en suikervelden een nadeelig resultaat leveren! Want ze moeten de mest om *niet* leveren en ze voor niet naar de velden dragen enz. Wil men nieuwe kultures invoeren, katoen, zijde, onverschillig wat, alles mislukt en verstikt onder de hand die er toe gedwongen wordt. Is dit niet een zoo bedenkelijk verschijnsel, dat het reeds lang de aandacht had verdiend? Daar tegenover staat: toen het gouvernement zich tot de vermelde inkrimping van den gedwongen aanplant genoopt vond, werd de teelt van thee, tabak en cochenille aan partikuliere ondernemers overgelaten, die in die weinige jaren, met den vrijwilligen doch behoorlijk beloonden arbeid der Javanen, de productie verdubbeld of verdrievoudigd hebben. Door hunne bedrijvigheid, goede leiding en toezigt is de productie van thee in tien jaren geklommen van 900,000 tot ruim 2 millioen ponden, die van tabak van 2 millioen tot 12 millioen ponden, waarbij de planters ruim het dubbelde verdienden van hetgeen de gedwongen teelt hun zou hebben opgeleverd, waardoor zij in staat gesteld zijn *méér* manufacturen en andere voortbrengselen van de Nederlandsche nijverheid te koopen. De handelswaarde voor den uitvoer naar onze markt is alleen op die twee artikels met 7 à 8 millioen guldens door de zaakkennis en het kapitaal van partikulieren verhoogd, zij vermeerderden in de vorstenlanden, in 5 jaren het indigo-product van 50.000 tot 450.000 pond = *f*1.500.000 waarde. En evenwel beweren de begunstigde monopolisten en de ambtenaren ‘dat de

Javanen te lui' zijn, om tegen een billijk dagloon te werken en dat de vrije ondernemingen nadeelig zijn voor onze welvaart, handel, scheepvaart en schatkist; en evenwel vindt dat beweren nog bij zoovelen geloof, hoe luide ook door de vermelde feiten der Indische handelsstatistiek weersproken, die reeds lang het vonnis over den gedwongen arbeid heeft geveld.

Hoe zal men het geloof aan zulke drogredenen kunnen verklaren, bij het anders zoo verstandige praktische Nederlandsche volk, dat zijn handels- en industrieel belang in vele opzigten zoo goed verstaat en weet te behartigen, dat doorgaans zoo veel waarde hecht aan de leer en het gevoelen van zijn groote staatsmannen? Reeds voor 60 jaren (G.K. van Hoogendorp) beweerden zij dat de Nederlandsche ondernemers met hunne kapitalen in Indië moesten te hulp geroepen worden. Reeds in 1839 had ook de graaf Van den Bosch daartoe de middelen beraamd en met den Koning besproken. Hij wilde de gouvernements-koffijtuinen aan partikulieren verpachten en hun de vrijheid laten om de aanplantingen op de uitgebreide woeste gronden, die nu niets opleveren, te vermenigvuldigen, tegen vergoeding van een billijk aandeel voor de schatkist: hij verloor het ministers-gezag en stierf ongelukkig kort daarna. Dr. van Hoëvell heeft sedert 1850 onverdroten, met onbezweken moed de leer dier beide groote staatsmannen, van Elout, du Bus, Muntingh en vele anderen verdedigd; met zaakkennis en eene zeldzame helderheid van voorstelling heeft hij bewezen, hoe nadeelig het voor onzen bloei en onze welvaart is, dat men de millioenen bunders vruchtbaren grond op Java woest en onbebouwd laat liggen, door het weren van ondernemers, die met hunne kapitalen de millioenen ledig loopende Javanen werk verschaffen, en hen van armoede en behoefte tot welvaart brengen en hun de middelen verschaffen zouden om in evenredigheid van de grootere hoeveelheid koffij, suiker, indigo, tabak, enz. die ze dan zouden voortbrengen, van onze invoerartikelen te koopen. Hoe aanzienlijk onze fabrieken, handel, scheepvaart en schatkist daarbij gebaat zouden worden, laat zich niet berekenen. Alleen door hen kan het naar waarde geschat worden die de onmetelijke, thans voor ieder nutteloos afgesloten bronnen van rijkdom kennen, die we Indië bezitten, waarvan de tegenwoordige productie maar zulk een flaauw denkbeeld geeft. Waarom moet het praktisch ontwerp van Van den Bosch, omtrent de partikuliere ondernemingen, waartegen *toen* niemand bezwaar had, noch inbragt, in 1857/63 zoo verderfelijk wezen voor onze belangen nu Dr. Van Hoëvell en anderen aandringen op de toepassing van de rationele denkbeelden, op de uitvoering van het vruchtbare ontwerp van een zoo kundig geniaal man, als we in den ontwerper van het kultuurstelsel huldigen? Zoo lang men de onnoozelheid heeft van zich liever om den tuin te laten leiden, door hen die magtig en rijk zijn geworden door gunsten en privilegiën, dan de geschiedenis en de feiten te raadplegen, te toetsen, en te wegen, is er aan geen hervorming in het algemeen belang te denken, waarbij natuurlijk de bronnen zouden opdroogen, waaruit nu aan zoo velen, in hun bijzonder belang, de schatten toevloeijen, zonder inspanning verkregen; schatten die aan de geheele natie en voor een deel aan den arbeid der Javanen behooren.

Met de vele middelen waarover de monopolisten kunnen beschikken, die ze dag aan dag, met behendigheid aanwenden, zullen ze elke hervorming in het algemeen belang weerstreven die hunne bijzondere belangen bedreigt.

Nog lang kan hun rijk duren, indien de geest en lust tot onderzoek niet krachtig bij het beschaafde deel der natie ontwaakt, om aan de geschiedenis en de ervaring te vragen, wat waarheid en in ons algemeen belang is; welke weg leiden moet tot onzen bloei, waarachtige grootheid en roem? 't Is daaraan dat Dr. van Hoëvell zoo krachtig herinnert, daartoe dat hij aanspoort, een onbevooroordeeld onderzoek van hetgeen waarheid, maar ook van hetgeen verminking is. De geschiedenis en de feiten zoo als we ze uiteengezet en toegelicht hebben, kunnen door ieder geverifiëerd worden.

Mogten velen zich gedrongen voelen, dien te lang verzuimden arbeid aan te vangen, velen, in wier gemoed nog een andere snaar welluidend klinkt, dan die in de laatste debatten door Nederlandsche vertegenwoordigers werd aangeslagen, doch die zoo weinig in harmonie is met de edele gezindheid waarmeê men zich zoo gaarne tooit en waarin we bij geen volk pleegden achter te staan. Kennis is magt.

Een der hoofdgrieven, van de oudkoloniale partij, tegen Dr. van Hoëvell, was zijn onophoudelijk streven, om het Indisch finantie-wezen te brengen onder controle, tot licht en klaarheid. Hij wilde de willekeurige beschikking over de aanzienlijke Indische geldkas ontnemen aan de zich afwisselende ministers, die aan de natie geen verantwoording schuldig zijn, wanneer ze eenige millioenen guldens, in strijd met het nationaal belang, kwalijk hebben besteed; zoo als tot 1849 onder anderen het geval is geweest, met de buitensporig hooge vrachten en consignatie-rekeningen aan de Handelmaatschappij, gedurende zoo vele jaren uitbetaald. Dr. v. H. en zij die zijne inzigten deelden en hem steunden, bewezen de enorme nadeelen, die er voor 's Lands kas bij geleden waren, zij betoogden, dat hierop jaarlijks eenige millioenen guldens konden bespaard worden, die de belanghebbenden bij de Handelmaatschappij reeds te veel jaren, ten koste der natie genoten hadden. Ten gevolge van hun streven, zijn die onkost-rekeningen jaarlijks met vijf millioen guldens verminderd, waardoor nu reeds 60 millioen schuld is kunnen geamortiseerd worden, zoodat de Nederlandsche natie nu jaarlijks drie millioen gulden minder aan belasting betaalt, dan waartoe ze verpligt werd, vóór dat de hervormers zich de zaak ernstig hadden aangetrokken. Indien men hun ook geene andere verdiensten wilde toekennen, dan zou dit ééne feit hun reeds voldoende aanspraak geven op onze erkentelijkheid en sympathie.

In de zitting van 11 December 1850 over de begrooting zeide de heer van Hoëvell: ‘Nog op één punt ben ik te leur gesteld. En in de voor ons liggende begrootingen bij de behandeling in de sectiën, èn bij deze beraadslaging, is slechts gelet op *een gedeelte* der begrooting van ons Rijk. Een groot gedeelte der begrooting van onze Staatsuitgaven en inkomsten - is totaal uit het oog verloren. Ons is eene begrooting voorgelegd van 70 millioen, waarvan ongeveer 35 millioen voor renten van de Staatsschuld moeten worden betaald. Maar er is nog eene andere begrooting, ook van ongeveer 70 millioen, die nog nim-

mer in hare bijzonderheden onder de oogen dezer Kamer is gebragt. 't Zij mij vergund hier te verwijzen naar de bijdragen tot herziening der Grondwet, in 1848 door den tegenwoordigen minister van binnenlandsche zaken geschreven. Daar leest gij: ‘De Koloniale inkomsten en uitgaven zijn Staats-inkomsten en Staats-uitgaven, die eenheid van regeling en kontrole volstrekt vereischen. Eene begrooting, welke niet alle uitgaven en inkomsten bevat, mist haar doel. Volledigheid is een eerste vereischte. Men kan eene begrooting even goed geheel weglaten, als haar slechts voor de helft der uitgaven en inkomsten opmaken.’ ‘Reeds uit dien hoofde zal, indien ook de Koloniale begrooting niet op de wet berust, èn waarheid èn orde, door het voorschrift van artikel 117 van het ministeriëel ontwerp, niet zijn verzekerd, zoo men onder al de uitgaven en inkomsten des Rijks, slechts één gedeelte verstaat.’

‘Dat zijn gulden woorden, wij hebben eigenlijk niets aan de begrooting, die voor ons ligt, nu wij dat andere gedeelte missen. Er is zulk een *onafscheidelijk verband*[*)] tusschen de finantiën van Indië en *die van het moederland*, dat de beoordeeling van den toestand der laatsten geheel ijdel is, zonder den grondslag van de eersten in handen te hebben.’ - Als middel tot eene aanzienlijke amortisatie van schuld, drong de spreker onder anderen voornamelijk aan op den verkoop van woeste gronden op Java, waaronder hij in de eerste plaats de geheele Zuidkust van het Westen tot aan het eiland Noesa-Kambangan rangschikte, meer dan een vierde gedeelte van Java's lengte bedragende: ‘Deskundigen’ - zeide hij, - ‘wijzen u op de omstandigheid dat op Java ten minste een millioen Javanen zijn, die op dit oogenblik aan het Gouvernement *niets* opbrengen, voor het Gouvernement geheel en al nutteloos zijn. Zij staan bekend onder den naam van Orang menoempang, zij wonen in verschillende dessas verspreid, waar zij geen Sawah's (rijstvelden) bezitten, zij dragen hun aandeel *niet* in de belastingen en heerendiensten, zij zijn voor het kultuur- en belastingstelsel geheel improduktief! Deskundigen beweren, dat juist partikulieren, wanneer zij in het bezit kwamen van woeste gronden, in de gelegenheid zouden komen, om die menschen, op die gronden in staat te stellen tot beoefening van den landbouw en hen dus nuttig te maken voor den Staat en zich zelven.’ - Had men toen (1850) dit vruchtbaar denkbeeld, door zoo velen gedeeld en aangedrongen, krachtig en met goeden wil aangevat, dan zouden er misschien nu reeds, van de niets opbrengende woeste gronden, een honderd duizend - van de vele millioenen - bunders in kultuur zijn gebragt, het nationaal vermogen ware met ten minste eene waarde van *f*50,000,000 vergroot, handel en scheepvaart zouden er door gevoed en de schatkist met de op te brengen belasting gebaat zijn! Doch dat kunnen de ambtenaren niet doen, en *wat zij niet doen kunnen*, *dat mag op Java niet geschieden*, want, zeggen ze, ons prestige en gezag zou er door verloren gaan; de Javanen, die men door partikulier kapitaal in de gelegenheid wil stellen om een behoorlijk dagloon te verdienen en van nuttelooze armoedige leegloopers, bezitters van rijstvelden te

*) Onder de beschuldigingen tegen v. H. ingebragt behoort, dat hij Indië en zijne finantiën los wil maken van het moederland.

worden, zouden in toorn ontsteken, in opstand en verzet komen, en ons van het eiland verdringen! zij beminnen den dwang, en ook den arbeid, mits zij er door de vrees voor rottingslagen en het blok, door de ambtenaren en de inlandsche hoofden toe aangespoord worden: dat is zoo hun adat!

Het denkbeeld om woeste gronden aan Europeanen te verhuren, ten einde ze in kultuur te brengen en den inlander de gelegenheid te geven, tegen behoorlijk dagloon te gaan werken en arme nu leegloopende Javanen tot welvarende landbouwers en bezitters van rijstvelden te verheffen, wordt door die partij beschouwd als dwaas en onvoorzigtig; de inlanders zouden te weelderig worden en zich niet zoo gemakkelijk laten regeren! Het volk, zoo redeneert men, welks arbeid goed beloond wordt, verdient meer dan het voor zijne levensnoodwendigheden volstrekt behoeft, het begint spaarzaamheid te leeren en kapitaal te vormen, waaraan het niet gewoon is. Die westersche begrippen van bezit en rijkdom komen op Java geheel niet te pas, men zou de uitvoering eischen der wettelijke voorschriften, dat de inlanders gehandhaafd moeten worden in hun bezit en hetgeen hun regtmatig eigendom is, dat hun regt werd gedaan tegen den roof en de knevelarij der hoofden, en dit is gevaarlijk! wat al conflicten, zorg en moeijelijkheid zouden er uit geboren worden: nu men zich er zoo weinig mogelijk mede bemoeit gaat alles geleidelijk. De hoofden nemen thans wat hun aanstaat, betalen zoo veel of zoo weinig als zij goed vinden, en het volk neemt een eerbiedig stilzwijgen in acht, gedwee onderwerpt het zich aan den alouden *adat* waarop het wel weet dat wij geen inbreuk gedogen! En dan klaagt men, dat de Javanen traag en te lui zijn, om wanneer ze genoeg voor hun dagelijksch onderhoud verdiend hebben, nog wat meer te werken, opdat er voor de hoofden nog wat meer overschieten en te nemen zou vallen! 't Is eene verkeerdheid, die men moet toeschrijven aan hunne domme onwetenheid, ze zijn nog zoo kinderlijk en onnoozel! Maar men wil het beschaven, dat goede volk want men heeft het zoo lief!

Wanneer men daaraan echter de hand zal leggen, is nog onzeker; het moet natuurlijk met behoedzaamheid, voorzigtig en heel langzaam geschieden, waarover men sedert 1609*) met den meesten ernst zit te peinzen, wegens het gewigt der zaak die ons zoo zeer ter harte gaat!

De minister Pahud poogde een einde te maken aan het gehaspel over die woeste gronden; in de zitting van December 1850 zeide hij: die uitgestrekte wildernissen op Java 'zijn woest *door gebrek aan bevolking*'; duidelijker kan men niet spreken, noch meer naar waarheid verklaren, *waarom* die gronden niets opleveren, doch in onze verdorven eeuw heeft men geen eerbied meer voor zoo veel staatsmans wijsheid! De heer Van Hoëvell noemde het 'een zonderling antwoord.'

*) In 1609 werd aan den Gouverneur-Generaal (instructiën 27 Nov. art. 13) last gegeven, goede zorg te dragen dat de predikanten en schoolmeesters zich getrouwelijk en vredelijk in hunne dienst, tot bevordering der bekeering van onchristenen en leering van derzelver jeugd mogen kwijten door het opbouwen van goede scholen enz. In 1818 werd bij publicatie van 22 December het onderwijs voor Inlanders en het oprigten van scholen aan de Indische Regering als eene verpligting opgelegd. Tegenwoordig mogen deze westersche denkbeelden van beschaving en een gelijk regt voor allen, voor den Neger en Indiaan zoowel als voor den Blanke, niet verdedigd worden, indien men zich niet den naam van slooper enz. wil op den hals halen.

'Ja, zeide hij, die gronden zijn woest door gebrek aan bevolking, woonde er bevolking, dan zouden ze voorzeker *niet* woest zijn. Woest en zonder bevolking zijn genoegzaam *synoniem*.'

De minister antwoordde niet op deze betweterij, maar hij en zijne opvolgers hebben er trouw zorg voor gedragen dat zich 'geen inhalige ondernemers van het overheerschende ras' in die wildernissen gevestigd hebben, om er koffij, suiker, indigo, tabak enz. te teelen, en daardoor, zoo ze voorgeven, welvaart te verschaffen aan de krachtig toenemende bevolking, die zich nu in de dessa's te veel ophoopt, waar ze (bij de ongelijke verdeeling) door gemis aan rijstvelden en van behoorlijk beloonden arbeid, lui en onverschillig worden, in hunne armoede: doch dit, zegt men, zijn slechts voorwendsels, door het egoïsme ingegeven, waarvan de Javanen de slachtoffers zouden worden, die men onttrekken wil aan het gezegend vaderlijk bestuur hunner hoofden. Gelukkig is de Natie doof voor dit sirenengezang van sloopende hervormers, en zoo lang we dien steun behouden, zullen we er zorg voor dragen dat die woeste gronden onaangeroerd voor het lieve vaderland behouden blijven, opdat we ze ongerept, in nog maagdelijken staat aan het nageslacht kunnen overdragen, zoo als wij ze van onze vaderen hebben geërfd, die even als wij, wars waren van omverwerpen, wars van alle nieuwigheden, welke niet strookten met de oude traditiën en den echten Nederlandschen zin.

Den Graaf Van den Bosch, dien men vergoodt, wiens autoriteit men telkens inroept, wanneer het kultuurstelsel verdedigd moet worden, verwerpt en verloochent men echter telkens en overal waar hij een even praktisch als rationeel begrip van algemeene welvaart en voorspoed aanprijst en verdedigt. 'In onze Oost-Indische bezittingen,' schreef hij in 1840, 'zijn meer dan twee honderd landgoederen, het eigendom van het Gouvernement, aan te wijzen, ter waarde van drie millioen guldens ieder, die, waren slechts de noodige fondsen voorhanden, binnen weinige dagen gretig zouden kunnen verkocht worden.'

Die landgoederen en die koffijtuinen wilde hij aan partikulieren verpachten, waarvan hij zich zulke groote uitkomsten voorstelde dat er onze staatsschuld door afgelost zou kunnen worden.

Maar dit is de leer en zijn de beginselen van de sloopers en omverwerpers, van Van Hoëvell c.s. waardoor Java te gronde gerigt en het batig slot vernietigd zou worden. Nu is Van den Bosch een onpraktisch man, een utopist geworden! Letten we intusschen op het veronachtzamen van hetgeen hij (1840) dacht tot stand te brengen, dan verkrijgen we de volgende uitkomsten, volgens de Regeringsverslagen. De gedwongen teelt van tabak, thee, en cochenille heeft het Gouvernement reeds lang moeten opgeven, wegens de groote nadeelen voor de schatkist en de heillooze gevolgen voor de bevolking. Nu ze aan partikuliere ondernemers is overgelaten, is de produktie verdrievoudigd en de arbeiders varen er wèl bij. De kultuur en het monopolie van indigo, kruidnagelen, noten-muskaat, kaneel en peper zijn niet langer houdbaar, ze zullen weldra moeten losgelaten worden.

De koffijtuinen leverden voor twintig jaren 1.048,411 pikols en in 1859 slechts 746.399 pikols koffij op.

De indigo-velden leverden in 1840 2,030,097 ponden en in 1852 slechts 467,672 ponden.

Nooit waren zoo veel rijstvelden onbebouwd als in de laatste jaren. In 1859/60 bleven er drie à viermaal honderd duizend bouws rijstvelden braak liggen, waarvan bij eene behoorlijke bewerking, voor eene waarde van 18 à 20 millioen guldens aan rijst zou kunnen geoogst worden. En deze verschijnselen neemt men waar, bij eene jaarlijks toenemende bevolking, die sedert 1840 met vier millioen zielen gestegen is. Bij eene zoo aanzienlijke vermeerdering van arbeiders (producenten), vermindert de voortbrenging, de rijstoogst neemt af tegenover het krachtig toenemend getal consumenten, de prijs van dit onmisbaar voedsel is tot een nooit gekende hoogte gestegen. Bij de geringere productie van stapel-artikelen zijn de verdiensten voor de massa, die collectief arbeidt, verminderd; wie zal er zich over verwonderen, dat het volk de dure rijst niet meer betalen kan, wie niet met bekommering de toekomst te gemoet zien? Als geene andere dan zoodanige resultaten voor de productiveteit van den gedwongen arbeid getuigen, dan mag men vragen: of daardoor onze welvaart, onze handel, scheepvaart en industrie bevorderd wordt; dan mag men vragen: of dit alles in de laatste twintig jaren aan goede handen is toevertrouwd geweest, of dat een goed stelsel is waaraan men zich moet vastklemmen, met het oog op de finantiële uitkomsten, toen de prijzen der produkten, nog niet tot de tegenwoordige hoogte waren gestegen (waarvan een overzigt is gegeven in het statistisch jaarboekje van 1858 blz. 316)?

Nu komen we tot het innig verband der finantiele aangelegenheden van het rijk met het zoogenaamde Indische muntstelsel. In het denkbeeld van aanzienlijke voordeelen te zullen behalen, had het gouvernement een koperen munt in circulatie gebragt, die nog geen derde van de innerlijke waarde bezat, waarvoor ze aan de ingezetenen nominaal werd toegerekend. De 100 stuks duiten, die een gulden moesten vertegenwoordigen, hadden slechts eene waarde van 100/320 koper metaal. Door dien heilloozen maatregel werden alle bezittingen en de waarde van den arbeid ten minste op de helft verminderd, een algemeene verarming en verwarring in de finantiele verhouding, de onderlinge betrekking en verpligting was er het natuurlijk en wel te voorziene gevolg van. Wie zilveren munt bezat wachtte zich wel, ze uit te geven. De smokkelhandel vond een al te groote premie en aanmoediging bij het invoeren van deze valsche munt, om er geen vlijtig gebruik van te maken: op 100 koperen duiten van buiten ingevoerd, was ligt een kapitaal te winnen; hoeveel millioenen clandestien in onze bezittingen zijn ingebragt, die we later met aanzienlijke opoffering, tegen goede munt hebben moeten inwisselen, is niet te berekenen; het zilvergeld verdween geheel uit de circulatie. De Javasche bank moest weldra de verzilvering van haar papier staken en het gouvernement die inrigting, door een *interdict* van betaling, te hulp komen, om haar van het bankroet te redden, waartoe reeds vele der geachtste handelhuizen waren geraakt; de levensbehoeften verdubbelden in prijs, doordien de consumenten aan den handel moesten vergoeden de groote verliezen op het betaalmiddel geleden, bij een agio van 40 pCt. op de verwisseling van koper in zilver vertegenwoordigend bankpapier en een wisselkoers van 70 pCt. als gevolg van deze finantiële verwarring en het wegvoeren van al de producten naar Nederland.

Om zich een duidelijk denkbeeld te maken van de schrikbarende verliezen die geleden werden, stelle men zich voor een landsdienaar die *f*600 aan traktement in de maand (voor 30 dagen arbeids) geniet en in Nederland *f*600 schuldig is voor van daar ontvangen goederen (levensbehoeften): het gouvernement betaalt hem over *twee* maanden:

met bank-papier	*f* 400
met koperen duiten	*f* 800

om de laatsten voor bankpapier te verwisselen moet hij 40 pCt. agio betalen en krijgt dus:

voor zijne 800 koper	*f* 571,43
reeds ontvangen bankbiljetten	*f* 400,-
totaal bankpapier	*f* 971,43

De wisselkoers is 70 pCt. Om *f*600 in Nederland te kunnen betalen, moet hij voor een wissel van dat bedrag besteden *f*856,30, hij houdt dus slechts over *f*115,13 van TWEE maanden arbeids, om de goederen te verkrijgen, die hij bij normalen toestand met ééne maand arbeids zou hebben kunnen voldoen, indien men hem eerlijk had betaald! De landsdienaren en alle arbeiders moesten om dezelfde hoeveelheid goederen te verkrijgen, in plaats van 30 dagen, tengevolge van dit vicieuse muntstelsel, ruim 54 dagen werken. De arbeiders, bij de gouvernements gedwongen kultuur reeds zóó slecht betaald, verloren 30 à 40 pCt. bij iedere ruiling op de munt waarmeê men hen betaalde! De verarming nam van jaar tot jaar toe, en in 1846 werden er, door de invoering der recepissen en de officiele bepaling, dat de wisselkoers bij het gouvernement niet lager zou wezen dan 95 pCt., al weder een groot aantal slagtoffers gemaakt, door een maatregel van aanvankelijk herstel en werkelijke verbetering van het muntstelsel. Want zij die aanzienlijke sommen genomen hadden, welke ze gisteren nog tegen den koers van 70 pCt. konden voldoen, verloren bij deze gouvernementsbepaling ruim 26½ pCt. De Nederlandsche schuldeischer, die aan een debiteur op Java een millioen geleend had, ontving bij opvordering in 1845 slechts *f*700.000 terug. Bij gelijke terugvordering in 1846 was de debiteur verpligt hem *f*950.000 te betalen. Terstond maakten de geldschieters gebruik hiervan, om aanzienlijke kapitalen uit Indië terug te trekken, waardoor geldschaarste, finantiele verwikkeling en vele moeijelijkheden geboren werden. Vele handelshuizen leden groote schade, sommigen gingen te gronde: zoo bezwaarlijk is het, om uit een kunstmatigen, onnatuurlijken toestand te geraken, dien men ondoordacht, tegen wetenschap en ondervinding geschapen heeft; waarvan de schepper ten slotte de meest lijdende partij is. Nog is het niet naauwkeurig bekend, en het zal wel nimmer bekend worden, hoeveel schatten het gouvernement, dat aanvankelijk de winner was, boven die winst verloren heeft, bij het tellen, bewaren en onophoudelijk vervoeren van de eene plaats naar de andere van 40 of 50 millioenen guldens koper, die in circulatie waren gebragt; alleen de verwisseling van die koper-massa tegen goede

wigtige zilveren guldens heeft meer dan 24 millioenen aan den Staat gekost: waarmeê de rekening der oudkoloniale partij moet belast worden. En nog, na al de gevoelige lessen en teleurstellingen die de ondervinding der laatste 30 jaren heeft opgeleverd, is ze van meening en blijft ze volhouden dat ze straffeloos

den normalen toestand eener maatschappij kan te onderste boven keeren, want zegt ze, ons Indië is een exceptioneel land, waar de leer van de staathuishoudkunde, van rationele finantiele beginselen geen toepassing kan vinden. ‘Zij die Java uit de verwarring en verkeerdheid die er heerscht geleidelijk tot den normalen toestand willen terug brengen zijn’ - zoo zegt die partij - ‘sloopers en omverwerpers, die de duurste belangen van het dierbare vaderland (of de hunnen?) roekeloos in de waagschaal stellen, waaronder de heer van Hoëvell de eerste plaats bekleedt:’ eene onderscheiding die hij zich ongetwijfeld heeft waardig gemaakt, door de onzachte wijze waarop hij die partij bejegende en hare handelingen kwalificeerde, zonder eenige verschooning. ‘De geschiedenis,’ zeide hij in de zitting van 6 Julij 1850 (blz. 201), ‘leert, dat Indië vooral in de laatste jaren veel heeft geleden: en dat het muntstelsel tot dat lijden niet weinig heeft bijgedragen, is op nieuw gebleken, toen gisteren de afgevaardigde uit Rotterdam (de heer J.C. Baud) zijn historisch overzigt van dit onderwerp leverde. Uit de rede van dien spreker is nog iets anders aan het licht gekomen, dat door niemand wordt tegengesproken.

De oorzaak van al dat lijden tengevolge van een verward en BEDRIEGELIJK muntstelsel is alleen toe te schrijven aan de handelingen van het bestuur. Door de koper-circulatie (blz. 216) heeft men de Indische maatschappij in een wanhopenden toestand gebragt, men heeft haar uitgeperst.’ Deze rede, uitgesproken bij gelegenheid dat men Indië op nieuw om 10% wilde bedriegen en te kort doen, bij de verwisseling der recepissen tegen zilveren guldens, vloeit over van scherp en helder vernuft; zij steunt op eene zoo grondige zaakkennis en is zoo welsprekend, dat ze in haar geheel verdient gelezen te worden. Ongetwijfeld heeft deze rede er veel toe bijgedragen, om de eerlijkheid te doen zegepralen over de schraapzucht. Het is eene der schoonste overwinningen door dien spreker behaald. Zijn betoog, door eenige leden gesteund, dat de recepis, uitgegeven als vertegenwoordigende een gulden van 100 centen, ook tegen een zilveren gulden van gelijke waarde moest ingewisseld worden, werd eindelijk, na heftigen tegenstand, als gegrond erkend en aangenomen. Voor een groot deel heeft Indië het aan hem te danken, dat het kapitaal, het algemeen vermogen, niet op nieuw is gedecimeerd geworden.

Of deze spreker regt had, dat zoogenaamde muntstelsel ‘*bedriegelijk, onzedelijk*’ te noemen, kan men het best beoordeelen uit hetgeen we lezen op blz. 135 alwaar hij zegt: ‘Toen de geëerde afgevaardigde, dien ik beantwoord (de heer J.C. Baud) aan het hoofd van het departement van Koloniën werd geplaatst, was daar eene zonderlinge *merkwaardige* gewoonte in zwang, ten opzigte der duitenplaatjes, die hier te lande van de leveranciers, volgens contract werden gekocht, naar Indië werden gezonden, dáár werden gemunt en door het Gouvernement, als kopergeld werden uitgegeven. Die gewoonte was de volgende. Het departement van Koloniën liet aan de leveranciers betalen voor het Nederlandsche pond duitenplaatjes *f* 1,74. Maar het liet door de Handelmaatschappij aan het departement in rekening brengen *f* 2,16[*)]. Door tusschenkomst van

*) Men zal zich herinneren, dat in dien tijd, een hoofdambtenaar bij het departement van Koloniën, uit 's Lands kas en van de Handelmaatschappij, aanzienlijke sommen ter leen had weten te krijgen, en hij, om die schuld te kunnen voldoen, met een der hoogst gesalarieërde ambten in Indië werd begunstigd! Dáár zijnde, maakte hij het den minister van Koloniën zóó lastig, dat deze zich genoopt vond, hem terug te roepen. In Nederland teruggekeerd, werd hij tot ieders verbazing, door den minister, met wien hij overhoop lag, met een der voordeeligste suiker-kontrakten begiftigd, ter waarde van drie à vier tonnen gouds. De sleutel

de Nederlandsche Handelmaatschappij, gaf het dus slechts *f* 1,74 uit voor een artikel waarvoor het *f* 2,16 aan het Indisch Gouvernement in *rekening bragt.*

'Daar nu jaarlijks eenige honderd duizenden ponden duitenplaatjes langs dien weg naar Indië werden gezonden, kwam het departement alzoo op een *min zigtbare* wijze in het bezit van eenige tonnen gouds 's jaars. Deze gelden welke langs dien duisteren weg (men beweerde toen, dat het bekende huis op het plein een glazen huis was) waren verkregen, werden beschouwd als een geheime winst op de uitgifte van koperen munt in Indië, zij werden door het departement van Koloniën gebezigd tot uitgaven, die mij onbekend zijn, omdat zij *nooit werden verantwoord.*

Daarna werden honderd van die duiten in Indië uitgegeven voor een gulden, waarop dus nogmaals aanzienlijke voordeelen, voor het oogenblik, werden behaald, vermits de intrinsieke waarde maar 100/320 van den gulden bedroeg. De zoo gering betaalde arbeiders moesten jaarlijks bij de gedwongen Gouvernementskultuur p.m. 15 millioen guldens in deze munt ontvangen; daar zij wederkeerig hunne belastingen met die duiten konden kwijten, zullen we aannemen, dat ze niet *twee* maar slechts *een* derde van het verdiende arbeidsloon door zulk eene betaling verloren, doch dan werd hun daarop toch jaarlijks 5 millioen guldens ontroofd! Hoe lang een volk zich staande kan houden, dat gedurende 15 jaren een derde van zijne verdiensten verliest, valt niet moeijelijk te beseffen. Door welke begrippen van eerlijkheid, regtvaardigheid en goede trouw de partij geleid wordt, die alle krachten inspant, om het terugkeeren tot den normalen toestand in Indië te beletten, zal het best kunnen beoordeeld worden, uit het advies, van een harer bekwaamste hoofden, den voormaligen minister van Koloniën G.L. Baud. Als directeur der kultures, zegt hij in zijn officiëel advies van 10 Julij 1843 het volgende: 'Al hetgeen ten aanzien van het nadeelige, om gedeprecieerde munt in omloop te brengen, in Europa zeker is, kan echter op Java niet voor waar worden gehouden.' (?)

'De verpachte middelen' - waaronder de amfioen - 'zijn grootendeels tot eene aanmerkelijke hoogte gestegen, om reden de bevolking op de aan haar, voor produkten door het Gouvernement, betaald wordende som van ongeveer 20 millioen *koper geen prijs stelt*, en dezelve wordt dien ten gevolge met een verkwistende hand voor den inkoop van lijnwaden, amfioen (opium) enz. weder uitgegeven; doch zou dit het geval wezen, wanneer die produkten in *baar zilver* werd voldaan? voorzeker neen, die munt zou tot *nadeel* van alle 's lands inkomsten, tot *ondergang* of verachtering van ons fabriekwezen in Nederland en tot *gevaar* van ons bestaan op Java aan de circulatie worden onttrokken' (sedert

schijnt nog niet gevonden te zijn van het geheim, dat deze ambtenaar bezat, om zoo veel ongehoorde, ongeoorloofde gunsten op zich te doen neêrdalen. Méér dan een Panghka-kontrakt is er - zoo wij nu hopen - *geweest.*

8 jaren is er eene zilver-circulatie in Indië, zonder dat zich van dit alles nog eenig verschijnsel heeft vertoond! Men kan zich dus gerust stellen, omtrent de vreeselijke voorspellingen van die lieden, ten aanzien der in te voeren hervormingen). ‘Ik vraag het, gezwegen van 's lands geldelijk belang, zou het, uit een staatkundig oogpunt beschouwd, doelmatig zijn, om eene bevolking die thans zorgeloos en *verkwistend* voortleeft, die nagenoeg al hare winsten in 's lands kas doet vloeijen, aan het verzamelen en opeenstapelen van schatten en preciosa te gewennen?’

‘Ik *mag* dus voor eene totale verandering in het koperstelsel, hoeveel nadeeligs en zelfs *onzedelijks* er ook aan mogt zijn verbonden, niet adviseren en zulks omdat de belangen van het moederland door zoodanige verandering grootelijks in de waagschaal zouden worden gesteld. Het is gevaarlijk voor ons voortdurend rustig bestaan op Java, de bevolking een verdedigingsmiddel (wigtige munt) in handen te geven, aan hetwelk tot dusverre gebrek heeft bestaan.’

De eerlijke opregtheid en moed verdient allen lof, waarmeê de heer G.L. Baud het hoofdidee van het heerschersbeginsel bloot legt. Het middel, zegt hij, ‘is *wel onzedelijk*’, doch het moet behouden worden, opdat de Javanen arm blijven en voortgaan zich te verdierlijken met *amfioen*, waaraan ze kwistig de te ligte koperen munt besteden, die ge hun voor hunnen zuren arbeid betaalt! Want op zulk onwigtig geld stellen ze geen prijs, zij achten het niet der moeite waardig om er van op te sparen.

Ofschoon we veel meer sympathie hebben voor den man die zoo onbewimpeld zijn meening openbaart, dan voor hen, die hunne inhaligheid met den mantel der huichelarij omhangen, toch is het jammerlijk, dat zij die zulke beginselen huldigden en met hunne adviezen steunden, een reeks van jaren in hooge eere stonden en den grootsten invloed uitoefenden. Door het Gouvernement begunstigd, werden ze met onderscheiding bejegend, met avancementen, ridderordes en voordeelige contracten beloond, als of zij waren de vertegenwoordigers en steunpilaren van de edelste en éénig goede regeringsbegrippen.

Uit vrees dat de Javanen spaarzaam worden, hunne ziel en hun ligchaam minder met amfioen zouden verderven en vergiftigen, kon de heer G.L. Baud het niet over zijn gemoed krijgen, om het Gouverment te adviseren, den kultuurarbeid, waartoe de bevolking gedwongen werd, met goede munt te betalen; hij werd beloond met een hooger pensioen dan waarop, volgens het Reglement, het door hem bekleede ambt aanspraak geeft: hij behoorde niet meer dan *f* 6000 in het jaar te ontvangen doch men heeft hem *f* 7,500 toegelegd! Nog een ander voorbeeld van dien aard vinden we op de pensioenlijst. De heer P. Mijer had zich steeds betoond een vriend der liberalen en van hunne beginselen te zijn, in 1848 was hij vice-president van de bekende vergadering te Batavia op 22 Mei. - De Aprilbeweging knakte het gezag en den invloed der liberalen. De heer Mr. Mijer keerde hun toen den rug toe, hij kwam tijdig tot inzigt en bekeerde zich tot de orthodoxie en de reactie, waarop hij in Nederland terug komende waardig gekeurd werd, om als minister van koloniën Indië te beheerschen, overeenkomstig de inzigten en wenschen der reactionairen, aan

wier vertrouwen hij ten volle beantwoordde.

Toen hij zich na twee jaren genoodzaakt zag zijne portefeuille aan den minister Rochussen af te staan, werd hij door dezen beloond met een hooger pensioen, dan waarop het laatst door hem bekleede ambt aanspraak geeft - overeenkomstig de traditiën en gebruiken dier geestverwanten! En de dankbare Nederlandsche kiezers hebben hem afgevaardigd naar de Tweede Kamer, om daar, belangeloos, de algemeene belangen te verdedigen! Zoo voordeelig is het als men zich naar den tijdelijk heerschenden *geest* eener Regering weet te plooijen, dien te vatten en te dienen. Zij daarentegen werden met onwil bejegend, met ongenade en terugzetting beloond, die zelfstandig en onafhankelijk, sterk meenden te zijn, door de kracht van zedelijkheid en regt, van wetenschap en beschaving, om het Gouvernement zijne verpligting onder het oog te brengen, het de waarheid te doen hooren, al wisten ze ook dat ze hard klonk en ongaarne werd vernomen; regtschapen mannen verloren den moed, de zwakken werden afgeschrikt, zij bogen en zwegen liever, dan eene niet gevergde overtuiging uit te spreken, die hun kon benadeelen. Het lage egoisme waarvan velen hunner een afkeer hadden, stond tegenover hunne belangen als echtgenooten en vaders, en niet velen bleven er over, om met vrijmoedigheid den steen op hen te werpen, die door dit stelsel werden gedemoraliseerd. Vroegere vrienden betoonden zich nu de ergste, de doodvijanden - dit was eene aanbeveling- van Dr. van Hoëvell en zijne beginselen, die geheel andere regeringsbegrippen en verpligtingen in helder licht stelde en verdedigde, steunende op regt en billijkheid voor allen (zonder onderscheid), op veredeling en beschaving, op onderwijs en Christendom. Wat hij daaromtrent verlangde ten aanzien der Javanen hebben we reeds gezien; ook het onderwijs voor de Europesche afstammelingen, dat zoo zeer beperkt en niet overal toegankelijk was, trok hij zich krachtig aan. Er waren geene scholen voor middelbaar of hooger onderwijs: wie voor zijne kinderen iets méér begeerde dan op de lagere scholen geleerd werd, mogt zien hoe hij zich dit door eigen middelen kon verschaffen, en dit was voor 9/10 der landsdienaren en ingezetenen onmogelijk. Zij die hunne zonen eenmaal als ambtenaren wenschten geplaatst te zien, waren genoodzaakt den heiligsten ouderpligt te verzaken: het aankweeken van godsdienstzin, deugd en zedelijkheid, van liefde, ontzag en eerbied in de harten hunner lievelingen; zij moesten er afstand van doen en die taak aan vreemden overlaten: ze moesten zich hun kroost van het harte scheuren en het zenden verre weg over zee, naar de akademie te Delft. Voor menigeen was de smartelijke afscheidskus de laatste dien ze op de lippen van hun kind mogten drukken, het stierf, misschien aan heimweê, in het verre, vreemde land, onder de meer of min goede zorg van bloedverwanten of geheel vreemden. Moeders die aan het krank- en sterfbed van haar kind gewaakt, gezorgd, het verkwikt en gelaafd hebben, kunnen alleen beseffen wat een moeder gevoelt die van dien troost verstoken, van zoo verre de doodstijding van haar kind ontvangt. Menig zoon die zoo lang beroofd was van de ouderlijke liefkozing, mogt hij zijn terugkeer den vader niet meer vinden die voor zijne opvoeding zooveel betaald, zoo hard gearbeid en

zooveel ontbering zich had getroost en opgelegd. Of de moeder rustte reeds in het graf, aan wier boezem hij hoopte, dat zijn arm hart, waarin zoo vele zachte kinderlijke aandoeningen verstikt waren, weêr verwarmd en verfrischt zou worden. En wie heeft de tranen en zuchten geteld, de smarten gewogen van die ouders wier geheele volgend leven verbitterd werd door den beminden zoon op wiens terugkomst zoo veel hoop was gevestigd, maar die onder den invloed van dat harde onnatuurlijke stelsel van opvoeding, geheel verdorven was, wiens gezondheid door onbezonnen jeugdige uitspattingen verwoest, wiens geest verstompt, wiens deugd en zedelijkheid verloren waren gegaan, onder de harde hand, tucht en berisping van hen die, door geene ouderliefde geleid, het gemoed niet konden roeren van den ongelukkige, die welligt door het moederlijk vermaan, door vaderlijken raad en leiding te redden was geweest. - Ook de hoop werd niet vervuld, dat de meesten althans toegerust met de vereischte kunde, bekwaam voor de ambtenaars-betrekking zouden terug keeren. Van de 195 Indische jongelingen, die voor ambtenaren der tweede klasse aan de akademie te Delft van 1842 tot 1857 werden ingeschreven, zijn er slechts 37 in staat geweest, het, niet te zware ambtenaarsexamen met goed gevolg af te leggen, dat is 1 van 5. De overigen? 95 hebben die akademie verlaten zonder het diploma verworven te hebben, jaren lang hebben zij daar tijd en schatten, sommigen álles verspild wat den mensch dierbaar is, en zóó, zonder aanspraak om als ambtenaar geplaatst te worden, zijn ze terug gekomen op hunnen geboortegrond die bijna geen ander bestaanmiddel voor zijne zonen overlaat, dan eene gesalarieerde gouvernements-betrekking.

Is het niet treurig, dat de goede aanleg, de geestkracht, de bekwaamheid van onze zonen en broeders, gedwongen zijn zich tot dien engen werkkring te bepalen, in het gezegendste, vruchtbaarste land der aarde, waar millioenen bunders woest liggende gronden slechts wachten op de arbeidzame, vruchtbaarmakende handen om rijke oogsten op te leveren. Een paar millioen Javanen, die het gouvernement bij het kultuur-stelsel niet noodig heeft, noch voordeelig weet te bezigen, zien daar te vergeefs uit naar winstgevenden arbeid; zij zouden onder de leiding en door middel van het kapitaal der Europeanen schatten voortbrengen voor onze welvaart en bloei, verre overtreffende hetgeen tegenwoordig mogelijk is onder de leiding van slechts een paar honderd ambtenaren die er maar een klein deel van hunnen tijd aan kunnen toewijden. Onberekenbare schatten liggen daar in den schoot der aarde bedolven, in de wildernissen verscholen, die wij zouden inzamelen, indien eene jammerlijk kortzigtige staatkunde die rijke bronnen niet gesloten en versperd hield voor den ondernemingsgeest onzer jeugd. Eerst dan zullen zij geopend worden, wanneer het gezond verstand der natie tot de mate van rijpheid gekomen is om in te zien hoe verkeerd en nadeelig het is, zoo te blijven voortsukkelen, bij een zoo ongelukkig opleidingsstelsel, dat de beste volkskracht in zoo eng een grens omsluit.

'Niemand,' zeide de heer Van Hoëvell in zijne rede van 19 December 1849, 'kan ambtenaar der eerste of tweede klasse worden tenzij hij op het instituut te Delft zijne *opleiding* ontvangen en door het afleggen van een examen *aldaar* bewijzen

van zijne kundigheden gegeven heeft. Maar reeds voor dat de akademie te Delft was opgerigt had de Gouverneur-Generaal eene dringende aanschrijving ontvangen om in het algemeen nimmer ambtenaren te kiezen uit de in Indië geboren en opgevoede jongelieden. Dit stelsel nu noem ik onzedelijk; vooreerst omdat de ingezetenen van Indië hunne kinderen zien achterstaan bij de zonen der ingezetenen van het moederland. Onzedelijk, omdat het de ouders in Indië dwingt hun kroost op jeugdigen leeftijd van zich te scheiden zonder eenigen invloed te kunnen uitoefenen op de ontwikkeling hunner kinderen. Die ouders ontvangen dan hunne zonen terug op 25 jarigen leeftijd, wanneer zij hun vreemd zijn geworden, wanneer ouders en kinderen elkander niet meer kennen, wanneer de band voor altijd verbroken is. En hoe is de opvoeding welke die kinderen hier erlangen? Ik beroep mij op de ondervinding, en dan zeg ik, dat velen in zulk een toestand terug komen dat het ouderhart over hen zich bedroeven moet. Ik durf dit hier openlijk zeggen, want het is eene schande die kleeft, niet op die ongelukkigen, maar op hen die er de oorzaak van zijn.

Doch ik wil niet op uw gemoed werken: ik wilde uit een staatkundig oogpunt het verkeerde van het stelsel doen zien. De spreker uit Delft is van meening dat zoo men in Indië het verkrijgen van alle ambten open stelde voor jonge lieden die nimmer met Nederland in betrekking kwamen, “dit gevaarlijk zou kunnen zijn voor het moederland, daar zij uit den aard der zaak minder liefde voor dat land zullen hebben”. Ik ben het eens dat bij de Indische ambtenaren liefde voor het moederland bestaan *moet*; maar die liefde wordt niet *geleerd*, zij moet *ingeboezemd* worden, en zij is onmogelijk zoo lang het onnatuurlijke, het onmenschelijke voorschrift niet ophoudt, de gedwongen *scheiding* namelijk der ouders van hunne kinderen.

Het denkbeeld, dat men Indische jongelieden naar Nederland moet zenden, om hen daar even als kunsten en wetenschappen, zoo ook de liefde tot het vaderland te laten *aanleeren*, is eene absurditeit. Neen, als er geen onderscheid meer zal zijn tusschen de ingezetenen van Indië en die van het moederland, als de scheidsmuur, die nu is opgetrokken tusschen de ingezetenen van het rijk en die der koloniën, zal zijn weggenomen, dan zal, hiervan houde ik mij overtuigd, de liefde voor het vaderland, ook in die streken bewaard blijven. Geen afstand zal de ingezetenen onzer koloniën van het vaderland vervreemden, zoo slechts het vaderland regtvaardig en billijk is.

Juist door de opvoeding en het onderwijs in Indië goed te regelen zal de liefde tot het vaderland meer en meer worden opgewekt. Door aldus weldaden in Indië te verspreiden zal het vaderland zich daar meer en meer bemind maken. Daarom is het onstaatkundig maatregelen te nemen, die gegrond zijn op onbillijkheid en onregtvaardigheid, en de ingezetenen van Indië niet te beschouwen als broeders van hetzelfde huis met ons.’ De spreker, die een voorstander was van de Delftsche akademie als wetenschappelijke instelling, die hij toejuichte, verhief steeds zijne stem tegen het monopolie dat zij bezat. De Staat zeide hij, in de zitting van 23 December 1850, ‘moet alleen *kunde*, *eerlijkheid* en *braafheid* en geen gunst, tot maatstaf nemen

bij de aanstelling zijner dienaren: de hoofdgrief die ik tegen de akademie te Delft heb, is het uitsluitend regt aan haar verleend om diploma's uit te reiken die aanspraak geven op eene aanstelling tot ambtenaar voor de Oost-Indische dienst. Tot die betrekking moeten ook zij die in Indië geboren en opgevoed zijn, bij *voldoende bekwaamheid*, toegang hebben; daarom moet ik er ten sterkste op aandringen, dat ook in Indië eene kommissie worde benoemd die hetzelfde regt bezit om diploma's uit te reiken aan jonge lieden, door wie bewijzen zijn gegeven van voldoende bekwaamheid te bezitten.'

In de zitting van 8 Mei 1854 zeide hij: 'bij elke gelegenheid heb ik verlangd dat het gouvernement goede waarborgen stelle, dat niet anders dan bekwame en voortreffelijke personen tot ambtenaar worden benoemd, maar dat het privilegie, om zulke ambtenaren te leveren niet *uitsluitend* hier in het land aan ééne akademie wordt toegekend. Ik zal er zoo lang op terug komen als mij in deze Kamer de gelegenheid is geschonken; want hoe langer zoo meer blijkt mij en blijkt velen het verderfelijke, het hoogst onzedelijke, van dit stelsel.

Sedert ik het laatste hierover het woord voerde is mij gebleken, dat ik bondgenooten heb, waar ik ze niet zou hebben gezocht. Mij is gebleken, dat in den jare 1850 de Raad van Nederlandsch Indië voorstellen heeft gedaan aan den toenmaligen Gouverneur-Generaal, den heer Rochussen, tot wijziging van dit stelsel van radikaal in mijn zin. Mij is gebleken dat de toenmalige Gouverneur-Generaal die voorstellen ten sterkste heeft ondersteund. Dat is mij niet alleen bekend, maar dat weet men in Indië algemeen. Ik behoef niet te zeggen, dat ook die wetenschap strekt om de ontevredenheid te vergrooten en het regtmatig verlangen te versterken, dat in die bepaling, waarvan zelfs het Indisch bestuur de overtuiging heeft, dat zij voor talrijke ouders in Indië in hooge mate drukkende en kwellende is, eene verandering worde gebragt.'

Met geen minderen ijver dan deze afgevaardigde streed voor onderwijs, beschaving en de verspreiding van het Evangelie, poogde hij de algemeene welvaart te bevorderen, ons prestige, onze zedelijke kracht en invloed naar binnen en buiten te versterken.

'Tot nu toe (blz. 17) heeft het Gouvernement het stelsel vastgehouden, dat er niets moet geschieden in Indië ook wat landbouw en industrie betreft, dan door het Gouvernement, dat alleen het Gouvernement Indië behoort te exploiteren ten behoeve van het moederland. Anderen daarentegen beweren dat het Gouvernement daartoe niet in staat is; dat het zoodoende de belangen van Indië niet in die mate behartigt, als het dit bij een ander stelsel zou kunnen tot welzijn van het moederland. Er zijn er, die beweren dat doordien men de partikuliere industrie in Indië tegenwoordig onderdrukt, de Natie vervreemd is geworden van hare Koloniën; dat men die beiden tot elkander moet brengen; dat men de produkten en industriële krachten onzer Natie juist naar Indië moet rigten en die moet toepassen op de groote bronnen van welvaart die daar nog bestaan. Ik hoop dus dat de Regering openlijk en kordaat zal verklaren wat bij dit verschil van inzigten en beginselen, *haar* stelsel is, want anders (indien het openlijk verklaard wordt, dat dit laatste

het stelsel der Regering is, ja meer nog indien de Regering zelve de Natie in deze niet aanmoedigt en opwekt), dan is het eene onmogelijkheid, dat de partikuliere industrie van Nederlanders zich in Indië ontwikkelt.'

'Er zijn er (blz. 8) die meenen, dat de magt en de kracht van ons bestuur in Indië in de waagschaal gesteld en ondermijnd worden, hoe meer de Inlandsche bevolkingen toenemen in ontwikkeling en beschaving. Dat is mijne meening niet. Maar ik heb eene andere vrees; zij bestaat hierin: indien wij niet altijd de regtvaardigheid en de billijkheid in 't oog houden; indien wij om redenen van eene, altijd kortzigtige en bekrompen, staatkunde, ons wel eens verpligt rekenen om datgene te doen, wat strijdt tegen ons gevoel van zedelijkheid en regt, is het dan niet gevaarlijk, dat onze magt in Indië niet in overeenstemming blijft met den aard en de uitgestrektheid van ons gebied? Is het dan niet hoogst gevaarlijk, dat onze magt den inboorlingen niet altoos en bij elke gelegenheid in de oogen schittert, maar wij soms blijken geven van zwakheid en moedeloosheid? Ik vrees niet dat de ontwikkeling en beschaving der Indiërs, maar dat ons eigen gebrek aan veerkracht, onze eigen onverschilligheid en laauwheid onze oppermagt in Indië zal doen verloren gaan. De oppermagt over de Indische vorsten en volken vereischt een krachtige zeemagt. Wij moeten (blz. 7) geen vergelijking meer maken tusschen onzen tegenwoordigen toestand en dien waarin onze voorouders van een vroeger tijdperk verkeerden, maar in één opzigt behoort er overeenkomst te zijn. Wij moeten althans verdedigen wat zij ons als eene kostbare erfenis hebben nagelaten. Daartoe moeten wij al onze krachten inspannen; of wel verre dat onze nakomelingen met denzelfden eerbied van ons zullen spreken, waarmede wij thans op onze vaderen wijzen, zal ons geslacht gebrandmerkt zijn in de geschiedenis.

Ik heb u den toestand van den zeeroof met betrekking tot een enkelen staat slechts met weinige woorden geschetst, maar ik moet, ten einde u den waarachtigen toestand van den zeeroof in onze overzeesche bezittingen te doen begrijpen, u herinneren hoe de zeeroof in den archipel ontstond. Toen voor het eerst de vlag van Europa in den archipel verscheen, kende men daar nog bijna geen zeeroof, althans niet wat wij onder zeeroof verstaan. Er was een levendige handel; er waren beroemde handelsteden, waarvan de inboorling thans nog in zijne overleveringen en legenden met hoogmoed maar tevens met weemoed spreekt. Ik herinner u Malakka, Singapoera, Atjin, Bantam, Palembang en welke al niet meer. Maar toen wij kwamen met ons monopoliestelsel, was in weinige jaren de handel in den archipel vernietigd. De oorzaken daarvan aan te toonen zou ons te ver heen leiden; - maar het feit is niet te loochenen; door ons monopoliestelsel verdween weldra de inlandsche handel. Zeelieden en handelaren worden niet plotseling in landbouwers of industriëlen herschapen. Waartoe namen derhalve die zeelieden en handelaren, door den nood gedrongen, hunne toevlugt? Tot den zeeroof! En hoe meer wij ons monopoliestelsel uitbreidden, hoe meer wij in den archipel leefden en werkten, des te meer nam de zeeroof toe. Zoo is die eilandenwereld eindelijk gekomen in den toestand, waarin zij zich thans bevindt.

Ik zal u niet schetsen welk een ver-

schrikkelijke ramp de zeeroof voor de bewoners van den archipel is, ook voor hen, van wier handenarbeid Nederland op dit oogenblik zulke rijke vruchten plukt; ik zal u niet schetsen hoe plotseling zelfs op Java en Madura een aantal rooverspraauwen*) een dorp aanvalt, het verbranden en verwoesten, vrouwen, kinderen en mannen worden in slavernij weggevoerd. Ik zal niet schetsen welk lot hun daar wacht. Maar ik durf vragen: is het zoo wel uit een beginsel van zedelijkheid als van eigenbelang, niet pligt voor Nederland, al ware het ook zijne laatste krachten in te spannen, om die vreesselijke volksramp te keeren en om aan die inwoners bescherming te verzekeren?

Eindelijk, Mijne Heeren, wij hebben een krachtige zeemagt in Indië noodig *voor de ontwikkeling van Indië zelf*, ons welbegrepen eigenbelang.

Beschaving schept behoeften, en het voorzien in die behoeften is de bron van onzen rijkdom. Een der eerste middelen in onze hand, om die beschaving te bevorderen, is het herstellen van den inlandschen handel, door ons vernietigd. En dat herstel is niet mogelijk zonder een drukke gemeenschap en eene aanhoudende beweging onzer oorlogsbodems. Daarom hebben wij eene magtige stoomvaart in Indië noodig. Zoo zullen wij het vertrouwen der Indische volkeren op de veiligheid van den archipel herwinnen, zoo zal de inlandsche handel langzamerhand weder ontluiken. Zonder dien handel geene ontwikkeling. De grootste weldaad, die de archipel voor ons afwerpt is niet, dat door het tegenwoordige stelsel van kultures op Java millioenen schats in onze schatkist vloeijen; maar de grootste weldaad, die ik hoop dat wij eenmaal aan den archipel verschuldigd zijn, is deze: dat onze industrie hier in 't moederland worde opgewekt en wij in de meer en meer toenemende behoeften der Indische bevolkingen grootendeels zelve voorzien; dat onze handel op Indië, thans van weinig beteekenis, eene groote uitbreiding erlange; dat de rijkdommen die ons uit Indië toevloeijen, het gevolg worden van gemeenschappelijk belang. Daartoe is noodig dat wij zelve die behoeften aan de Indische volken leeren kennen, en alzoo tot den arbeid en den handel *dwingen*, niet door geweld, maar door de beschaving die wij hun aanbrengen.'

'Tot de ontwikkeling van Indië voor Nederlandsche elementen is een energiek Nederlandsch volk noodig (blz. 321). Ik heb hier in de eerste plaats het oog op dat gedeelte van ons volk, dat men den middenstand noemt.

Wij zien eene krachtige Natie hare elementen naar Indië overbrengen. Ook in onzen Indischen archipel zien wij Engelschen zich nederzetten, nieuwe bronnen van rijkdom opzoeken en *ze vinden.* Ik wijs u op die mannen welke op eilanden, tot dusverre door Nederlanders geheel verwaarloosd, zich vestigen, en, alleen door eigen krachten, zonder eenige hulp of bescherming, zich daar niet slechts een loopbaan openen, maar nimmer gekende handelskanalen opsporen en er schatten verzamelen. Zij zijn er wel niet talrijk, maar zij zijn er; zij komen er gedurig meer; en, 't zij tot onze beschaming gezegd, 't zijn bijna allen vreemdelingen, vooral ook Engelschen. Bij ons is weinig

*) Zij zijn ruim van vuurwapenen voorzien, die wij de ingezetenen verbieden in bezit te hebben, de laatsten zijn dan genoegzaam weerloos ter ligte prooi van het woest gespuis.

ondernemingszucht. Bij ons, ja, gaan jongelieden naar Indië, maar alleen wanneer ze zeker zijn dat zij als ambtenaren zullen worden geplaatst. Zelden zien wij krachtvolle mannen uit den middenstand, alleen met kennis, moed en geestkracht gewapend, het vaderland verlaten om op avontuur naar gindsche landen te stevenen. Hoeveel daar ook te doen valt, hoe rijk er ook de bodem, hoe vruchtbaar de natuur zij, men laat de ontginning aan anderen over.'

Eene betere voeding voor ons volk, uitgebreider onderwijs, publiciteit, kennis van Indië, uitbreiding van de stoomvaart, aanleg van spoorwegen, wettige regeling van het finantiewezen en van de geldelijke verantwoordelijkheid, bescherming tegen misbruiken van ambtenaren en inlandsche hoofden, handhaving van geregtigheid voor een iegelijk zonder onderscheid van rang, stand of huidkleur, dat zijn de onderwerpen die in deze redevoeringen met onmiskenbaar talent en bekwaamheid zijn behandeld, met veerkracht werden verdedigd en met eene consequente volharding voortgezet, waarvoor deze afgevaardigde meermalen door zijne medeleden hard en scherp werd aangevallen; maar zelden bleef hij hun iets schuldig.

'Wanneer gij iets goeds wilt scheppen, Mijne Heeren' - zoo sprak hij 10 December 1853 - 'dan kost het strijd. Ik voor mij heb de overtuiging, dat het goede, hoe beter het is, juist daarom te meer arbeid en krachtsinspanning en duizendwerf mislukte pogingen van u vordert, voor gij hebt voltooid.

Ik heb de overtuiging, dat wij hier op de wereld door de Voorzienigheid geplaatst zijn, niet om te wachten, niet om de handen werkeloos in den schoot te leggen, maar om rusteloos en onvermoeid te strijden. En al falen de middelen die wij aangrijpen, al falen zij duizendwerf, - toch volgehouden! - -

Ik zal dien strijd blijven voeren met een gerust geweten, al zie ik ook de overwinning niet.'

Het toegezegde volgende deel zal ons doen zien of hij woord heeft gehouden, ook van 1854 tot 1862, het tijdstip waarop hij als kampvechter, tot groot nadeel van de Indische belangen, die over het algemeen nog zoo kwalijk begrepen worden, het strijdperk verliet, waar hij met zulke duchtige wapenen, met zooveel roem als talent zijne beginselen had verdedigd.

Wij hopen door deze aankondiging en het overzigt dat we van de Indische geschiedenis leverden, in verband tot deze parlementaire redevoeringen, eenige belangstelling voor haren rijken inhoud opgewekt te hebben. Mogten velen, wie onze grootheid en roem, onze welvaart en voorspoed ter harte gaan, er door aangespoord worden, om dit boek ter hand te nemen en het aandachtig te overwegen; er is een schat van kennis over onze Indische bezittingen in weggelegd, die geen beschaafd man, die niemand onbekend mag blijven, die zijn vaderland bemint. De Voorzienigheid heeft ons die 25 millioen menschen, die rijke, uitgebreide bezittingen - 50 malen grooter dan Nederland - nog zoo weinig ontwikkeld, in zoo geringe mate ontgonnen, - niet toevertrouwd, opdat we ze met flaauwe onverschilligheid, uit gemakzucht, maar zouden overlaten aan de willekeur, het welbehagen en de verdrukking van diegenen, wier kortzigtige bedoelingen slechts tijdelijk voordeel beoogden uit de knellende banden, waarin ze

die volkeren gekluisterd, en het sequester, dat ze op die gronden - als of ze hun privaat eigendom waren - gelegd hebben.

Wanneer eenmaal de kracht der waarheid zich ook op dit gebied heeft doen gelden, dan zal men begrijpen, dat de plaats, door den heer van Hoëvell verlaten, niet ledig blijven, maar veeleer dubbel aangevuld en versterkt behoort te worden door mannen, die toegerust met kennis van de Indische maatschappij en hare bijzondere toestanden, een praktisch vruchtbare rigting weten te geven aan het sedert zoo onvruchtbaar geworden debat.

Mogt deze wensch niet al te lang onvervuld blijven, dan zullen Java, Sumatra, Celebes en al de andere streken niet zoo verre meer ten achteren staan bij hetgeen andere tropische landen voortbrengen, die, wat de bevolking en hare geschiktheid tot den arbeid betreft, in veel ongunstiger verhouding verkeeren, doch waar de regeringsbeginselen zooveel zuiverder en in hunne toepassing zooveel milder zijn.

.....

Synodale kritiek.

Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1862. - Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode enz. - 's Gravenhage, Lands-Drukkerij, 1862.

Tot voor zeer weinige jaren vormden deze Handelingen, die ook zonder telkens herhaalde nader omschrijving wel door niemand die dit leest in gedachte verwisseld zullen worden met het nieuwtestamentisch bijbelboek van dien naam, een grimmigen kwartijn in den trant eener bekroonde dissertatie van Teijlers godgeleerd genootschap. Doch sedert eenigen tijd is daar verandering in gekomen, en die verandering is eene verbetering geweest. Twee oktavo boekdeelen, lijvig doch niet onhandelbaar, bevatten thans het verslag van den arbeid der jaarlijksche kerkvergadering en van hare permanente kommissie; en reeds deze omstandigheid, omdat zij gelden mag voor eene stilzwijgende uitnoodiging tot algemeener belangstellende kennisneming, kan tot opheldering dienen dat de synodale processen-verbaal van 1862 aan de opmerkzaamheid van de lezers van dit tijdschrift hiermede aanbevolen worden. Door verkleining van formaat schijnt men van den kant der Synode zelve het oog gehad te hebben op ruimer verspreiding. Nu het oogenblik nadert dat de synodale vergadering van 1863 haren arbeid aanvangen zal, heeft bovendien het in herinnering brengen van de werkzaamheden harer onmiddellijke voorgangster, indien al geene andere noemenswaardige verdiensten, dan toch eenigzins die der aktualiteit.

Echter wordt 's lezers aandacht hier niet zoozeer gevraagd voor eene min of meer uitgewerkte inhoudsopgaaf. Dienaangaande neemt men de vrijheid hem te ver-

wijzen naar het tweevoudig register, honderd bladzijden groot, waarmede dit werk besloten wordt en dat zijn geheelen rijkdom voor een ieder blootlegt. Evenmin is het doel van deze aankondiging om alleen het vele verdienstelijke in de synodale werkzaamheden des vorigen jaars te doen uitkomen. Goede wijn behoeft geenkrans; en dat een achtbaar kerkelijk kollegie geene vierendertig zittingen houdt zonder velerlei prijselijks tot stand te brengen, spreekt van zelf. Dit geldt ook van den nog aanhoudender arbeid der Algemeene Synodale Commissie. Enkel dus voor memorie wordt hier vermeld dat men in deze beide boekdeelen vindt een zeer uitvoerig en verdienstelijk rapport van Prof. Kuenen over de verkiezing der kerkeraden; een aanlokkelijk voorstel van Prof. Muurling tot oprigting van een Algemeen Fonds om te voorzien in vele stoffelijke behoeften der Hervormde Kerk; een belangrijk overzigt van den arbeid der kommissie voor de supplementaire Evangelische Gezangen; voorts de blijde tijding dat er uit de eerste afdeeling van het Fonds voor Noodlijdende kerken en personen aan dusgenaamde kleine toelagen in 1861 eene som van meer dan *f* 10,000 is kunnen uitgereikt worden; het niet minder heugelijk berigt dat de algemeene kollekte voor dat Fonds in genoemd jaar over de *f* 29,000 heeft opgebragt, en nog een aantal andere goede zaken meer. Inderdaad, en ziedaar geene geringe lofspraak, het apostolisch element wordt in deze Handelingen niet te eenemaal gemist.

Apostolisch evenwel, in den meer bepaalden zin van met eenvoudigheid tevens diepzinnig en verheven, schijnt zoo min het eene als het andere opstel te kunnen genoemd worden waarin de synode van 1862, in onderscheiding van de praktische belangen zoo even genoemd, haar oordeel uitspreekt over de dogmatische beweging in den boezem van het kerkgenootschap waarvan zij geacht wordt het vertegenwoordigend orgaan te zijn; te weten, een paragraaf van het door den sekretaris Van Hasselt geleverd *Overzigt* van den toestand der Nederlandsche Hervormde Kerk, en een rapport van Prof. Ter Haar omtrent de leervrijheid. Van hetgeen men aan goedheid en wijsheid verwacht zou hebben daarin aan te treffen, wordt in deze beide proeven van synodale kritiek het meeste gemist.

De Utrechtsche hoogleeraar moest verslag doen van een drietal bij de synode ingekomen adressen, waarin klagten werden aangeheven over den voortgang van het liberalisme en maatregelen werden verlangd om dit kwaad te stuiten. Inderdaad geen ondankbare arbeid voor een vertegenwoordiger der gematigde orthodoxie, tevens bedienaar van het hooger onderwijs. Hier was gelegenheid om zich met waardigheid en kalmte te plaatsen op een verheven en edelmoedig standpunt. Hetgeen in den mond eens vrijzinnigen beoordeelaars zou hebben kunnen schijnen eene daad van partijdigheid te zijn, het uitspreken van een bezield anathema tegen iederen vorm van geloofsdwang, het bepleiten van de zaak der vrijheid als de voorname levensvoorwaarde der godsdienst in regtzinnigen zoowel als in vrijzinnigen vorm, zou in den mond van een man als Prof. Ter Haar niet weinig indruk gemaakt hebben. Gaarne zou men hem hebben hooren betuigen dat te petitioneren tegen de leervrijheid een certifikaat van onvermogen is, afgegeven door de orthodoxie aan de orthodoxie; dat de regtzinnigheid, omdat en in zoover zij de waar-

heid is, in de eerste plaats behoefte heeft aan onbeperkte vrijheid; dat iedere band, in haren naam aan anderen opgelegd, eene vernedering is voor haar zelve, en dat hare magt niet het minst gelegen is in het betrachten der les, een kort begrip der wet en der profeten: Hetgeen gij wilt dat de menschen u doen zullen, doe gij hun desgelijks. Of ook, de hoogleeraar zou ruiterlijk partij hebben kunnen trekken voor de adressanten; zou zich om hunnentwil de smaadheid hebben kunnen getroosten om ook zelf te worden medegerekend onder de godsdienstige ‘duisterlingen;’ zou eene theorie van het wezen eens kerkgenootschaps hebben kunnen ontwikkelen, waaruit de eisch eener beperkte leervrijheid, en derhalve de noodzakelijkheid om tegen eene onbegrensde vrijheid van dien aard voor het minst met woorden te protesteren, regtmatig voortvloeide.

Doch ziehier, om een denkbeeld te geven van de wijze waarop Prof. Ter Haar gemeend heeft dit onderwerp te moeten behandelen, den slotparagraaf van zijn rapport: ‘Hooge goedkeuring verdient in een der adressen - en het is eenigermate vertroostend voor ons gevoel met deze lofspraak te mogen eindigen - dat men de dwalenden en afgewekenen niet bij God en den Heer der gemeente wil verklagen, maar liever wil aanhouden in het gebed, dat de kerk tot eenen anderen, beteren, meer volkomen toestand moge geraken. Terwijl wij ons van ganscher harte verheugen onze broederen op dit punt te mogen ontmoeten, wenschen wij, dat zij wel ernstig mogen overdenken, of niet bij zulk eene overmatige vrees, als door hen in deze adressen is geopenbaard, zoo zij al van geene bewustheid van zwakheid getuigt, altijd zeker verborgen ongeloof ten grondslag ligt. Terwijl wij ons met hen in het gebed vereenigen, dat de geest der waarheid ons in al de waarheid leide, spreken wij den vurigen wensch uit, dat zij, volhardende in den gebede, alleen van de kracht der waarheid, onder de zegenrijke leiding Gods, de eindelijke zegepraal der waarheid mogen blijven verwachten, welke tevens het heil en de ware zegepraal der Hervormde kerk zal zijn.’

Bewustheid van zwakheid, *verborgen ongeloof:* had de verslaggever, indien hij meende tevens als beschuldiger te moeten optreden, deze aanklagt gemaakt tot het thema van de tweede of beoordeelende helft van zijn rapport, zijne regtzinnigheid zelve zou hem ongetwijfeld welsprekend hebben doen zijn. Thans daarentegen maakt zijne beschuldiging den indruk van een in het voorbijgaan, naar de wijze der kleingeestigheid, op de adressanten afgeschoten pijl. Dat dit kwetsend werktuig gewikkeld is in volzinnen van flanel, dit vermeerdert ojize hoogachting voor den schutter niet. Tot iemand te zeggen dat men gaarne met hem bidden wil om de bekeering van verdoolden en afgewekenen, dat die biddende neiging in hem hooge goedkeuring verdient, dat men zich van ganscher harte verheugt hem op dit punt (het punt des gebeds) te ontmoeten, en hem te gelijkertijd toe te duwen dat zijne vrees (die hem tot bidden dringt) overdreven is, dat zij ingegeven wordt door verborgen ongeloof en misschien wel van een gevoel van zwakheid getuigt - er is in deze zuurzoete gemoedelijkheid, voor iemand die niet gewoon is aan den synodalen kanselarijtoon, iets profaans bijna. Men wordt er zoo koud van dat de gelegenheid ontbreekt om er zich warm over te maken.

Het ideaal der gematigde regtzinnigheid bestaat volgens Prof. Ter Haar in het neutraliseren, door middel van eene insinuate links, hetgeen hij zou kunnen schijnen verkorven te hebben door zijne insinuatiën regts. Met gevouwen handen en ten hemel geslagen oogen beleedigt hij de ultra-regtzinnige adressanten. Doch tevens heeft hij voor de hun geslagen wonde, onder den vorm van iets grievends aan het adres der ultra-vrijzinnigen, een pleister bij de hand: 'De gesteldheid der zaken, geheel de toestand onzer kerk is in de laatste jaren grootelijks veranderd. Veel wat toen (in 1841) nog gerekend werd vast te staan, of als de onaangevochten geloofsgrond en geloofsovertuiging der Nederlandsche Hervormde kerk door de Synode zelve werd uitgesproken, is later ernstig bestreden of ontkend. Geen waarheidlievende of onpartijdige zal kunnen of willen ontkennen, wanneer hij zich op het standpunt der adressanten verplaatst, dat er bij de opgehangen teekening, hoe donker gekleurd, zekere waarheid ten grondslag ligt, dat er veel meer dan vroeger eene natuurlijke aanleiding tot dergelijke klagten bestaat. De Synode (van 1862) zelve, hoewel zij geheel ongelijk aan zichzelve zoude worden, indien zij op zulk eene algemeene en onbestemde aanklagt tot maatregelen van bedwang of beperking meende te moeten besluiten, wil daarmede geenszins gerekend worden goed te keuren, voor hare verantwoording te nemen, of nog langer met den aard en den geest van de leer der Hervormde kerk overeenkomstig te noemen, alles wat den volke bij monde gepredikt wordt of door den lande in geschrifte wordt verspreid.'

De kracht van deze laatste woorden ligt in hetgeen daarbij verzwegen wordt. In zichzelf zijn zij door hunne algemeenheid nietsbeteekenend. Niemand heeft ooit van de Hervormde synode van 1862 verlangd dat zij voor hare rekening nemen zou hetgeen in ons vaderland den volke bij monde gepredikt wordt door Roomsche priesters of Joodsche rabbijnen, die immers toch ook, even als sommige Dageraadsmannen, het predikambt uitoefenen. En wat betreft het doorzigt der bedoelde synode in zake van hetgeen al dan niet overeenkomt met den aard en den geest van de leer der Hervormde kerk, zij zijn niet velen in getal, de Hervormde theologen van den tegenwoordigen tijd en van onderscheiden rigting, die bij het verspreiden van hunne meeningen in wetenschappelijke geschriften er zich veel aan laten gelegen liggen of hun arbeid in meerdere dan wel in mindere mate de synodale goedkeuring wegdraagt. Waartoe gezegd dat de synode datgene niet voor hare verantwoording neemt wat of niet gelegen is binnen den kring van hare competentie, of waarvan het niemand mag kunnen schelen in hoever zij er mede instemt? Doch de hooggeleerde verslaggever, die zich zoo onduidelijk uitdrukte, had het oog op de prediking en populaire litteratuur der moderne theologie, niet op geleerden arbeid; en met zijn 'den volke', waarbij men te denken heeft aan de schare die de wet niet kent, wierp hij een blaam enkel en alleen op die vrijzinnige predikanten die voor hunne gemeenten en van den kansel geen geheim maken van hunne afwijkende theologische zienswijze. Zoo hebben het ook zijne medeafgevaardigden ter synode, zoo althans heeft het de walsche predikant Stoop opgevat. 'De heer Stoop,' zoo leest men in het verslag van eene der zittingen, ge-

volgd op die waarin Prof. Ter Haar namens de commissie voor de adressen over de leervrijheid rapport uitbragt, ‘de heer Stoop dankt de commissie inzonderheid, dat zij in haar rapport niet alleen erkend heeft, dat er in de Hervormde kerk meeningen bestaan, die niet met de belijdenis der Hervormde kerk overeen zijn te brengen, maar dat deze ook van den kansel den volke gepredikt worden, en dat zij (de commissie) dit doet op eene wijze, die laat verstaan, dat zij dezen stand van zaken in vele opzigten betreurt.’ Noch de heer Ter Haar, noch de beide andere leden der commissie wier rapporteur hij was, hebben hier iets tegen ingebragt; en het geheele rapport is ten slotte, met eenparigheid van adviezen en stemmen, door de synode goedgekeurd. Zoodat dit kerkelijk kollegie, bij monde van den Utrechtschen hoogleeraar, die evenwel te voorzigtig was om zelf die bekentenis uit te spreken en haar daarom liet voordragen door den Nijmweegschen predikant, het bejammerd heeft dat er sedert eenigen tijd van den Hervormden kansel in Nederland meeningen verkondigd worden die met de belijdenis der Hervormde kerk niet overeen te brengen zijn.

Dat zulke meeningen gekoesterd en gepredikt en in geschriften verspreid worden door al de leeraren en hoogleeraren, den heer Stoop niet uitgezonderd, die ten vorigen jare de Hervormde synode uitmaakten, is een feit. Met name Prof. Ter Haar is voor zoover zijn persoon betreft in het minst niet streng gereformeerd. Uit zijne geschriften blijkt en is voor lang gebleken dat hij tot de overigens zeer achtenswaardige klasse der semi-rationalistische supranaturalisten behoort. Men zon derhalve met eenigen schijn van grond kunnen beweren dat er van de zijde diens hoogleeraars, die zelf niet schroomt en nooit geschroomd heeft om zijne met den aard en den geest van de leer der Hervormde kerk van nature onvereenigbare meeningen in geschrifte door den lande te verspreiden of den volke bij monde te prediken; dat er van zijnen kant eene thans niet nader te bepalen mate van indiscretie noodig geweest is om in anderen datgene te gispen en te betreuren waarvan hun door hem, van den dag zijner predikant- en hoogleeraar-wording af aan, het voorbeeld gegeven is. Is dit achtbare kritiek? Doch het ingebragt verwijt is te hard; harder althans dan noodig is opdat voldaan worde aan den eisch der billijkheid. Daartoe is het genoeg den vinger te leggen op de zwakke zijde van een standpunt waarbij getemperde menschenvrees en onredelijke behoudzucht de plaats vervangen van fierheid en geloof. Er wordt in het geheele rapport van Prof. Ter Haar niet eene zinsnede, niet een enkel woord aangetroffen dat den man van karakter ademt; en hoewel wij hem uitdrukkingen hoorden bezigen die naar vroomheid zweemden, voor de waardigheid van het kollegie als welks orgaan hij optrad ware het te wenschen geweest dat zijn laatste woord bestaan had in een kwinkslag.

Gelijk het rapport over de leervrijheid uit zwakheid gekenmerkt wordt door iets van die zekere dubbelhartigheid die te allen tijde behoord heeft tot de schaduwzijden van den kerkelijken geest, zoo is aan § 2 van het ‘Overzigt van den toestand der Nederlandsche Hervormde kerk,’ geleverd door den vasten sekretaris der synode, eene insgelijks met het klerika-

lisme vaak zamengaande ruwheid eigen, als ten bewijze dat sommige onderwerpen te teeder van stof zijn om met ongeschoeide handen aangevat te worden. Na op zijne wijze eerst de moderne en daarna de orthodoxe rigting geschilderd te hebben, gaat de heer Van Hasselt aldus voort: 'Van de twee vermelde uiterste rigtingen onderscheiden wij hen, die wel der *liberale rigting* zijn toegedaan, maar geene eigenlijke partij vormen. Tot deze rigting achten wij verreweg het grootste gedeelte der leeraars te behooren. Hun uitgangspunt is òf humanistisch òf algemeen Evangelisch òf meer bepaald Gereformeerd, in dezen zin, dat zij onderscheid maken tusschen de beginselen en leerstellingen der Nederlandsche Hervormde kerk en deze naar het licht der tegenwoordige wetenschap trachten te ontwikkelen. De meesten, die tot deze rigting behooren, verdedigen de regten der kritiek, zijn voorstanders van het historisch Christendom, zoeken eenen middenweg tusschen de moderne en orthodoxe rigtingen, trachten hunne dogmatiek van alle onzuivere bestanddeelen te zuiveren om wat onhoudbaar is te laten varen, maar zijn ook van gevoelen, dat de resultaten der wijsbegeerte en der wetenschap nog niet zeker en vast genoeg zijn, en komen er niet toe, gelijk de voorstanders der moderne theologie, om als waarheid aan te nemen en den volke te prediken, wat zij meenen dat aan twijfel onderworpen is, nader onderzocht en wetenschappelijk moet gegrond worden. Men moge hen beschuldigen van gebrek aan vaste beginselen, van halfheid en onbestemdheid, wij verheugen ons over de wijze matiging en milde oordeelvelling, waardoor de meesten zich kenmerken.'

In dit onhebbelijk nederduitsch, dat hier voor het overige en met Prof. Ter Haar gesproken 'onaangevochten' blijve, wordt door den heer Van Hasselt de theologische rigting geteekend van de groote meerderheid der Hervormde leeraars en ook van hemzelven. Blijkbaar toch is het aan deze zijde dat men de persoonlijke sympathiën te zoeken heeft van den overigens met meer krachtsinspanning dan goed gevolg naar objectieviteit strevenden geheimschrijver. Dat hij niet orthodox is, dit vloeit regtstreeks voort uit de omstandigheid dat hij synodaal sekretaris is. Eer zal Holland op zijn Smalst worden doorgegraven dan een regtzinnige hier te lande aangesteld worden tot sekretaris der Hervormde synode. Evenmin is hij een voorstander der moderne theologie. Dit blijkt uit de definitie van den modernen theoloog, zijdelings door hem aan de hand gedaan: 'Een modern theoloog is iemand die als waarheid aanneemt en den volke predikt wat hij meent dat aan twijfel onderhevig is.' Of moet deze onheuschheid enkel toegeschreven worden aan eene stijlfout? In elk geval wordt het geheim van des verslaggevers eigen rigting duidelijk genoeg verklapt door deze lofspraak van hem op de mannen van het juiste midden, een panegyriek waarbij de naiveteit een verbond aangaat met de boerschheid: 'Wij verheugen ons over de wijze matiging en milde oordeelvelling, waardoor de meesten zich kenmerken.' Er is in de gemakkelijkheid waarmede het ik hier aan zichzelven een getuigschrift van mildheid en wijsheid verleent te gelijk iets amusants en iets ergerlijks.

Is het een heugelijk verschijnsel dat verreweg het grootste gedeelte der Her-

vormde leeraars behooren tot de door den heer Van Hasselt geteekende rigting? Al ware zijne schets niet meer dan half getrouw, dan nog zou deze vraag, wier vrijpostigheid men ten goede houde, niet anders als toestemmend kunnen beantwoord worden. Er zijn lieden met eene overspannen verbeelding die van hunne medemenschen het onmogelijke plegen te vergen; doch zoo lang de groote meerderheid der Hervormde predikanten bestaan zal uit mannen die de regten der kritiek verdedigen, voorstanders zijn van het historisch Christendom, een middenweg zoeken tusschen de moderne en orthodoxe rigtingen, hunne dogmatiek trachten te zuiveren van alle onzuivere bestanddeelen, het onhoudbare kloekmoedig laten varen, zal men moeten erkennen dat de Hervormde kerk in Nederland voortreffelijk ingespannen is en bediend wordt. Die klagten over gebrek aan vaste beginselen, over halfheid en onbestemdheid, moeten grootendeels uit de lucht gegrepen zijn. Zij komen ongetwijfeld meestal voort uit theologische ligtgeraaktheid. En toch is er in deze mannen iets, met name hun uitgangspunt, dat men anders wenschen zou. Bij sommigen is het meer bepaald gereformeerd, bij anderen meer algemeen evangelisch, bij nog anderen humanistisch. Om alleen van deze laatste klasse te gewagen, welke voorstelling heeft men zich te maken van een Hervormd predikant met een humanistisch uitgangspunt? Het volk denkt bij dit laatste woord gereedelijkst aan een hoofddeksel. Een predikant met een meer bepaald gereformeerd uitgangspunt, zoo redeneert het, is een predikant van den ouden stempel, met een driekant steekje op het hoofd, terwijl zulke predikanten wier uitgangspunt meer algemeen evangelisch en daarom een weinig nieuwerwetscher is, een gewonen ronden hoed dragen, naar de mode van het vorig of van het laatstvorig jaar. Het humanistisch uitgangspunt is naar dezen maatstaf spoedig berekend en bepaald; het kan niet anders zijn als een flambard of ander fantasie-fatsoen. Doch de synodale Handelingen worden niet voor het volk geschreven en de sekretaris behoefde deze dubbelzinnigheid niet te vermijden. Bij een Hervormd predikant met een humanistisch uitgangspunt heeft men natuurlijkerwijze te denken aan een die in zijne jonge jaren vlijtig gestudeerd heeft in de oude letteren en wiens prediking op later leeftijd, vrucht van deze vroege bedrevenheid in de *humaniora,* zich aanbeveelt door klassieke schoonheid van vorm en diktie. IJdele onderstelling! Het is toch eene zaak van algemeene bekendheid dat de voortreffelijkste eigenschappen van de groote meerderheid der Hervormde leeraars elders liggen en moeten gezocht worden. Hunne goede bedoelingen en hunne theologische eruditie zijn merkwaardiger dan hunne litterarische vorming. Doch indien om kort te gaan het woord humanistisch in dit verband niet anders kan worden opgevat, als in den zin van heidenschwijsgeerig, van tegenovergesteld aan Christelijk-geloovig, waarin ligt in dat geval het verblijdend element der omstandigheid dat zoo vele Hervormde leeraars hun uitgangspunt nemen in het humanisme? Behalve nog dat in het godsdienstige, en inzonderheid tot kenschetsing van den godsdienstleeraar, de vraag naar het punt van aankomst ruim zoo gewigtig is als die naar de plaats van vertrek.

‘Een natuurlijk gevolg of reactie van de moderne rigting,’ zoo gaat de heer Van Hasselt voort de theologische partijen

in den boezem der Hervormde kerk te teekenen, ‘is dat de orthodoxe rigting (wier voorstanders òf symboliek-geloovig zijn òf, na afwerping van het juk der Symbolen, op een bijbelsch standpunt staan) meer en meer in kracht en invloed toeneemt en veld wint, vooral bij de hoogere en lagere standen des volks. Wij behoeven U slechts te wijzen op de nominatiën en predikantsberoepingen, niet slechts in de plattelands-gemeenten, maar ook in de aanzienlijkste steden van ons vaderland. Waar predikanten van eene andere rigting beroepen worden, blijft toch een groot gedeelte der gemeente eenen orthodoxen prediker verlangen.’

Deze laatste opmerking is juist, doch onbelangrijk; daarentegen is hetgeen daaraan vooraf gaat tevens onbetamelijk en valsch. Dat het herleven der orthodoxie in den tegenwoordigen tijd een natuurlijk gevolg zoude zijn van de moderne rigting, deze stelling kon alleen opkomen in de gedachten van iemand die tot verzoening van de overtredingen zijner eigen rigting behoefte gevoelde aan een zondenbok. Niet de moderne theologie heeft de regtzinnigheid doen toenemen in kracht en invloed, maar deze beide rigtingen zijn in het leven geroepen door de halfheid en onbestemdheid dier zelfde mannen over wier wijze matiging en milde oordeelvelling de heer Van Hasselt zich verheugt en van wie hij zegt dat zij de groote meerderheid der Hervormde leeraars uitmaken. Indien zelfs voedzaam brood voor den mensch niet genoeg is om van te leven, nog veel minder is aangelengde melkspijs in staat zijne krachten te onderhouden. Dit hebben de mannen van het juiste midden te weinig bedacht en betracht. *Ventre affamé n'a point d'oreilles*, zegt het fransche spreekwoord. Men hield op naar hen te luisteren omdat men zich onvoldaan gevoelde; en uit die onvoldaanheid ontstond, naar tijdrekenkundige orde, eerst het *réveil* en vele jaren daarna de moderne theologie. Er was reactie, dit kan niet geloochend worden; doch zij betrof in beide gevallen het gebrek, het synodaal gebrek, aan vaste beginselen. Van die onvastheid levert een nieuw bewijs de uitdrukking door den tegenwoordigen synodalen sekretaris gebezigd tot kenschetsing der Hervormde symbolen. De synode van 1862 heeft verklaard het in vele opzigten te betreuren dat er in de Hervormde kerk meeningen verkondigd worden die niet overeen te brengen zijn met de Hervormde belijdenis. Eenige hoogachting voor die belijdenis zou kunnen schijnen noodzakelijk hand aan hand te moeten gaan met die droefheid. Heilzame band, die niet eenmaal tot knellens toe zou behoeven digtgehaald te worden om paal en perk te stellen aan het bejammerd schandaal! Toch, als ware de Hervormde kerk een os of een ezel, bestempelt die zelfde synode, door het orgaan van haren sekretaris, de Hervormde symbolen met den verachtelijken naam van ‘juk.’ Deze spreekwijs getuigt van meer en van bedenkelijker zaken dan alleen van litterarische botheid. Onwillekeurig veraadt zij hoe noode de synodale mannen zelf zich des gevraagd onderwerpen zouden aan de voorwaarde die zij door anderen niet afgewezen willen zien. Zonder eene eigenlijk gezegde partij te vormen, zijn zij ‘der liberale rigting toegedaan’; en hunne vrijzinnigheid openbaart zich hierdoor dat zij de moderne theologen aanklagen wegens ontrouw aan eene belijdenis die in hunne eigen oogen

naauwlijks meer de waarde van scheurpapier bezit.

De sekretaris vervolgt: ‘Moeten wij het aan de eene zijde betreuren, dat vele voorstanders dezer rigting (de orthodoxe) minder wetenschappelijk zijn, wel eens met minachting van de wetenschap gewagen en met onverstandigen ijver godsdienstige of staatkundige begrippen verdedigen, die in strijd zijn met den geest des tijds of met de resultaten van het wetenschappelijk en kritisch onderzoek op wijsgeerig, historisch, dogmatisch, isagogisch gebied; aan de andere zijde verheugt het ons, dat ook deze rigting niet weinige voorstanders heeft, die door ernst, vroomheid en ijver uitmunten.’

Dit zijn altegader zeer onvoorzigtige woorden. De verslaggever toch bespeurt niet dat de wapenen waarvan hij hier gebruik maakt om de orthodoxie te kwetsen slechts een weinig zouden behoeven gepolijst en gescherpt te worden om met vrucht te kunnen dienen tegen zijne eigen rigting, die van het gematigd behoud, en om aan die rigting sommige harde waarheden voelbaar te maken. Geen onafhankelijk godgeleerde, indien hij tevens een eerlijk man is en een open oog heeft voor het goede in zijne medemenschen, zal ontkennen dat de rigting van het gematigd behoud vele voorstanders telt die uitmunten door ernst, vroomheid en ijver. Vraagt men evenwel zijn oordeel over de wetenschappelijke ontwikkeling dier mannen, hij zal beweren dat de meesten hunner geene klare voorstelling hebben van hetgeen men onder die soort van ontwikkeling te verstaan heeft. Ten bewijze daarvan zal hij aanvoeren dat de tegenoverstelling van hoogmoedige wetenschap en kinderlijk geloof, waarmede zij aan het geloof eene slechte dienst bewijzen en de wetenschap in minachting brengen, eene van hunne meest geliefkoosde en menigvuldigst wederkeerende rhetorische figuren is. Voorts zal hij wijzen op het verschijnsel dat deze mannen, uitmakende de meerderheid van den Hervormden klerus, instede van te kunnen aangemerkt worden als de zoodanigen die den geest van hunnen tijd tevens vertegenwoordigen en beheerschen, zoowel in de godsdienst als in de staatkunde sommige begrippen verdedigen, en verdedigen met meer warmte dan verstand, die tegen het goede in dien geest indruischen en de ontwikkeling daarvan belemmeren. In het staatkundige, zal hij zeggen, zijn zij de natuurlijke bondgenooten van het behoud. Politieke vrijzinnigheid is in hunne oogen onafscheidelijk van bedekte gehoorzaamheid aan de inblazingen van Rome. Niet hun doorzigt maakt hen conservatief, maar de hartstogt van het antipapisme. In het godsdienstige beroemen zij er zich op de partij der gematigdheid en der mildheid gekozen te hebben, terwijl daarentegen de partij van den tijdgeest die van doortastende hervormingen is. Ook maken zij wel gewag van *de* resultaten van *het* wetenschappelijk en kritisch onderzoek - waarbij zij zich voorts bedienen van de gebruikelijke technische uitdrukkingen - doch men zou zich van hen eene geheel verkeerde voorstelling vormen indien men hen in deze zaken aan hun woord hield. Zij bezigen geleerde termen, doch meer bij wijze van navolging dan krachtens een eigen en inwendigen drang des geestes. Naast een wijsgeerig gebied zien zij ook nog een dogmatisch, naast een historisch bovendien een isagogisch liggen. Deze gebieds- en begripsverwarring komt ongetwijfeld in mindering van de

bewijzen voor hunne bedrevenheid in de logica. Dit doet ook de door hen gemaakte onderscheiding tusschen wetenschappelijk onderzoek en kritisch onderzoek, eene distinktie die van even weinig nadenken getuigt als wanneer iemand de staatsinstellingen van eene republiek een onderdeel noemde van de staatsinstellingen van een gemeenebest. Moest er derhalve eene statistiek opgemaakt worden van de onderscheiden partijen in den boezem van de nederlandsche Hervormde kerk dezer dagen, en werd daarin eene rubriek met het opschrift 'minder wetenschappelijk' verlangd of toegelaten, dan zou met allen eerbied voor hunne vele voortreffelijke eigenschappen de partij der gematigde behoudsmannen daar juist in passen. Doch zou de sekretaris der synode het wel aangenaam vinden om zelf op zijne beurt aldus te worden geklassificeerd?

Hij antwoordt: 'Dat de handhaving van het *confessionele en conservatieve* standpunt niet voldoende is om alle scheiding en verdeeldheid te verhoeden, blijkt daaruit, dat niet alle voorstanders dier rigting dezelfde waarde hechten aan de symbolische schriften, zoowel wat inhoud als vorm betreft, en dat het separatisme ook in die gemeenten blijft bestaan, wier leeraars de orthodoxe rigting zijn toegedaan. Wat intusschen dat separatisme zelve betreft, het getal van afgescheidene gemeenten moge weder eenige vermeerdering ondergaan hebben, in kracht is het eerder afgenomen wegens zijne inwendige verdeeldheid.'

Het nageslacht zal zich over den eersten dezer twee volzinnen met reden verwonderen. Doch ook reeds voor den tijdgenoot is er iets verbijsterends in het geval dat eene synodale vergadering, van wie men zeggen zou dat het in hare natuur liggen moest ons zelve én confessioneel én conservatief te zijn, niet slechts het confessionele en conservatieve standpunt aanmerkt als de zaak van eene kerkelijke partij die haar niet aangaat, maar bovendien van ter zijde hare tevredenheid betuigt over de gebleken onhoudbaarheid van dat standpunt. Er gaat uit den anders zoo houterigen stijl van den synodalen sekretaris een tweetal gesmoorde triomfkreten op: Ook in die gemeenten die door orthodoxe leeraars bediend worden blijft het separatisme bestaan! Niet alle voorstanders der confessionele en conservatieve rigting hechten dezelfde waarde aan de symbolische schriften! Dit bewijst, zegt de niet-confessionele en nietconservatieve synode van 1862, dezelfde die met de groote meerderheid der Hervormde leeraars zelve zich schaart aan de zijde van het gematigd behoud en die het ook betreurt dat er van den Hervormden kansel meeningen verkondigd worden die met de Hervormde belijdenis niet overeen te brengen zijn, dit bewijst dat het handhaven van het confessionele en conservatieve standpunt niet voldoende is om alle scheiding en verdeeldheid te verhoeden. Zonderlinger vorm kan het leedvermaak bezwaarlijk aannemen. Met een gevoel van zelfvoldoening stellen de synodale behouds- en belijdenismannen in het licht dat de niet-synodale onbekwaam zijn om datgene te voorkomen (verdeeldheid en afscheiding) wat zij onder hunne eigen oogen en onder hun eigen bestuur sedert jaren zien plaats grijpen; en terwijl zij synodalen Gods water over Gods akker laten vloeijen, voeren zij aan de niet-synodalen tartend te gemoet: Ziet gij wel dat uwe magteloosheid tegenover het separatisme even groot is als de onze? Wel is waar getuigt de sekretaris dat de

krachten van het separatisme, wegens zijne inwendige verdeeldheid, in den laatsten tijd eer af- dan toegenomen zijn; doch wanneer men acht geeft op hetgeen hij elders zegt aangaande de oneenigheden in den boezem der moederkerk zelve, zal men dezen tweeden volzin van hem naauwlijks minder bevreemdend keuren dan den eersten. 'Dat de Hervormde kerk', zoo besluit hij zijn overzigt van den inwendigen toestand van dat genootschap, 'door deze verschillende rigtingen en partijen, dagen van strijd en spanning, van onzekerheid en onrust beleeft, die misschien tot hevige botsingen zullen leiden, is niet te loochenen. Maar men vergete niet, dat die verschillende rigtingen de natuurlijke en noodzakelijke gevolgen zijn van onderscheiden oorzaken, dat zij allen zoowel hare licht- als schaduwzijde hebben, en onder het bestuur en den zegen van God bevorderlijk kunnen zijn aan den bloei van het Godsrijk.' Indien voor de Hervormde kerk, want deze maakt geene aanspraak op eene privatieve bescherming des hemels, ook voor het separatisme is dit een uitmuntende troostgrond. Bij den aanblik der verschillende rigtingen en partijen in hunnen boezem zullen de Afgescheidenen niet vergeten dat deze verdeeldheden, die zoowel haar voor als haar tegen hebben, onder hooger bestuur en zegen aan den bloei van het Godsrijk bevorderlijk kunnen zijn; niet vergeten dat zij de natuurlijke gevolgen zijn van onderscheiden oorzaken. Eerst was er tegenspraak tusschen het beweren dat het separatisme bezig is met aan inwendige levenskracht datgene te verliezen wat het aan omvang laatstelijk mag gewonnen hebben, en de grief dat ook in de schaduw der regtzinnigheid zelve het separatisme tiert. Thans, nu het separatisme in zijne eigen verdeeldheden eene belofte voor de toekomst blijkt te bezitten, is dit bezwaar opgeheven, doch om plaats te maken voor een nieuw. De confessionele en conservatieve rigting, die getoond heeft de Afscheiding niet te kunnen verhinderen, staat den mogelijken bloei van het Godsrijk door dit haar onvermogen ten minste niet in den weg. De synodale rigting daarentegen, die deze onmagt aan de confessionele en conservatieve als een verwijt voor de voeten werpt, legt daarmede de bekentenis af dat gelijk hebben haar dierbaarst kleinood is. Deze niet zeer vereerende confessie zou aan de synode van 1862 hebben kunnen bespaard worden.

Nog één penseelstreek, en het door den sekretaris ontworpen portret der orthodoxie is gereed: 'Als eene andere fractie der orthodoxe partij beschouwen wij sommige leeraars en gemeenteleden, die eene *ethisch-mystische rigting* zijn toegedaan. Beseffende, dat het symbolisch standpunt niet meer in alles te behouden is, en geen middel tot vereeniging worden kan, dat de uitspraken der rede intusschen onzeker en niet alle historische feiten boven twijfel verheven zijn, zoeken zij in het gemoed of in het geweten den diepsten grond voor hun godsdienstig geloof. Jammer, dat de voorstanders dezer rigting, ofschoon in vele opzigten achtenswaardig, zich niet altijd vrijhouden van piëtisme en mysticisme!'

Dit *ofschoon* is klassiek, en aan den heer Van Hasselt komt de lof toe, vroeger door niet een kerkelijk historieschrijver verworven, piëtisten en mystieken te hebben onderscheiden van het geslacht der achtenswaardige lieden. Eene andere

uitvinding van hem, in deze zelfde regels, is de zamenkoppeling *ethisch-mystisch.* Het bestaan van eene zoodanige rigting in de Hervormde kerk van Nederland werd tot hiertoe door niemand bevroed. Om haar te scheppen zou het genie vereischt worden van iemand die eene nieuwe mystiek en eene nieuwe ethica in het leven kon roepen. Eene derde ontdekking: er worden in de Hervormde kerk mannen aangetroffen, leeraars en gemeenteleden, die beseffen dat niet alle historische feiten verheven zijn boven twijfel. Ook naar deze mannen en naar hun besef werd tot op den huidigen dag vruchteloos gezocht; en dankten zij het aanzijn niet aan het wanbesef van den heer Van Hasselt, die feiten vereenzelvigt met berigten, zelfs na het door hem gegeven overzigt zou men er niet in slagen ze te vinden. Is het voorts redelijk of regtvaardig om aan lieden, van wie men zelf heeft ontdekt en uitgebragt dat zij eene mystische rigting toegedaan zijn, zuchtend te verwijten dat zij zich niet altijd vrijhouden van mysticisme? Behalve mystisch is hunne rigting ook ethisch, en ware de verslaggever zichzelven gelijk gebleven, hij zou hebben moeten uitroepen: 'Jammer dat zij zich niet altijd vrijhouden van mysticisme en ethica!' Dit bleef evenwel in de pen; en ten einde zijne onbevoegdheid om over deze zaken mede te spreken althans eenigzins te bedekken, schreef de sekretaris: 'Van piëtisme en mysticisme.' Het piëtisme, wel is waar, was hier een ongenoode gast; doch wie zich eenmaal gelanceerd heeft in het rijk der technische termen, ziet op geen 'isme' meer of minder. Ook kon de sekretaris hier rekenen op de toegevendheid der synode. Dit kerkelijk kollegie, ofschoon in vele opzigten achtenswaardig, heeft zich van piëtisme en mysticisme altijd vrijgehouden. De mystieke broedernaam, die in kerkeraads- en ringsvergaderingen nog somtijds pleegt gebruikt te worden, is in den boezem der synode voor goed afgeschaft. De synode bestaat niet uit 'broeders' maar uit 'heeren'; en ten bewijze dat zij ook met het piëtisme even openlijk gebroken heeft als met de mystiek, leest men in Art. 1 van haar reglement van orde: 'De zittingen der vergadering worden door den President met een *kort* gebed geopend.' Wint de ethisch-mystische rigting veld, dan zal het verrigten van het openingsgebed, naar men verneemt, in den vorm van eene contra-demonstratie, door de synode opgedragen worden aan hare bij zamentrekking aldus genaamde 'spoed-commissie.'

Aan de beschrijving van 'de orthodoxe' en van 'de liberale' rigting gaat in het verslag van den heer Van Hasselt die van 'de zoogenaamde moderne' vooraf; en de billijkheid eischt dat de lezer ook aan dit tafereel een deel van zijne aandacht wijde: 'De *moderne* of *empirischnaturalistische* rigting, wier voorstanders het supranaturalisme in strijd achten met de wereldbeschouwing van onzen tijd en de empirie voor den eenigen weg tot zekerheid houden, ook op het gebied der godsdienstige waarheid, zoekt den strijd, die naar hunne meening tusschen het traditionele geloof en de wetenschap bestaat, op te heffen en beide met elkander te verzoenen. Ofschoon wij meenen, dat sommigen, die deze rigting voorstaan, hun eigen wijsgeerig standpunt te hoog waarderen, de waarheid van vele historische feiten betwijfelen of hunne waarde gering achten, en op den kansel aan de

gemeente als resultaten van de wetenschap verkondigen, die volgens het oordeel van anderen niet als zoodanig kunnen beschouwd worden, zoo mogen wij toch geenszins voorbijzien, dat deze, meer en meer het hoofd opstekende, rigting onder hare voorstanders wetenschappelijke en religieuse mannen telt, die het oppervlakkig en spottend ongeloof beschamen en bij vele ligtzinnigen eerbied voor de godsdienst en voor de godsdienstige waarheid, die door Jezus en zijne Apostelen werd gepredikt, hebben opgewekt. Over het algemeen zijn de gemeenten echter van de moderne rigting afkeerig. Het door haar voorgestane openbaringsbegrip, hare bijbelbeschouwing, hare onderscheiding tusschen de religieuse ideën en historische feiten, welke het naauwe verband tusschen beide opheft, en vooral hare verwerping van alle uitwendig gezag, als grond des geloofs, vinden bij velen, waaronder achtenswaardige gemeenteleden, heftige tegenspraak.'

Deze bladzijde wordt gekenmerkt door dezelfde gebreken als waarop 's lezers aandacht reeds herhaaldelijk gevestigd werd: averechtsche kennis aan het te beschrijven voorwerp, eene aan de deur der theologische scholen kwalijk afgeluisterde terminologie, een stijl die zich niet weet te verheffen tot de hoogte des onderwerps.

Waaraan mag het toe te schrijven zijn dat de geestelijkheid in deze wereld, instede van onvoorwaardelijk te worden vertrouwd en gezocht, geëerd en bemind, integendeel menigmaal in den stille gemeden wordt, of verdacht wordt gehouden van om te gaan met slinksche streken, of beschuldigd wordt van onopregtheid, of zich in een woord en zij het ook niet in het openbaar die hulde ziet weigeren waarop zij een zoo natuurlijk regt schijnt te bezitten? Het zoeken van een antwoord op deze vraag is welligt een nuttiger werk dan indien hier nogmaals in eene kritiek van bijzonderheden getreden werd. Het schijnt niet te kunnen geloochend worden dat eene zekere antipathie tegen al hetgeen tot den geestelijken stand behoort deel uitmaakt van het leven der moderne maatschappij. Hoe is het gesteld aan de hoogescholen met de jongelieden die aldaar opgeleid worden voor de kerk? Ongetwijfeld worden sommigen hunner door hunne kameraden, kweekelingen met eene andere bestemming, gevierd en geliefd. Doch deze liefde en deze hoogachting worden niet bewezen aan hunne toekomstige geestelijke waardigheid, maar in weerwil daarvan aan hun karakter of aan hunne talenten. Hoe grooter gaven zij bezitten en hoe beminnelijker zij zijn, des te meer wordt het door hunne tijdgenooten bejammerd dat zij voor godsdienstleeraars opgeleid worden. Want aan de hoogeschool en aan alle dergelijke inrigtingen staat de geestelijke stand in kwaden reuk; en indien men daar al toegeeft dat de godgeleerdheid als studievak eene wetenschap is gelijk alle andere wetenschappen, even belangrijk en voor den beoefenaar even heilzaam als middel van ontbolstering en beschaving, aan de praktische betrekking van geestelijke verbindt men er het denkbeeld eener zekere vernedering, gemakkelijker te gevoelen en instinktmatig af te wijzen dan met woorden uit te drukken. En gelijk met den jongeling, zoo gaat het ook met den volwassene. Is de jeugdige kweekeling der godgeleerde faculteit een man en daarbij feitelijk lid geworden van den geestelijken stand,

dan blijft hij bij voortduring, indien hij beiden bezit, om zijn karakter en zijne gaven een voorwerp van liefde of vereering, en tegelijk om zijne betrekking in de oogen van velen een voorwerp van wantrouwen en van dubbelzinnige hoogachting. De kerkelijke godsdienst wordt in de tegenwoordige maatschappij als eene soort van erfzonde beschouwd. Overal, zegt men, gaat die smet met den priester mede. Het is iets onuitwischbaars, gelijk in Amerika de oneer van het kleurlingschap; met dit onderscheid dat de mindere rang dien men in de hiërarchie der beschaving en van het hooger leven aanwijst aan den kerkelijken kreool, even redelijk en natuurlijk genoemd wordt als het onregtvaardig en kleingeestig heet iemand te achten of te minachten al naar de tint van zijne huid of de snede van zijn gelaat. Het onomstootelijke van deze feiten verhoogt de belangstelling in hunne verklaring. Neemt men het christelijk ideaal tot maatstaf en stelt men daarnevens den geestelijken stand in de christenwereld van den tegenwoordigen tijd, dan geraakt men tot de slotsom dat de gezamenlijke priesterschap der onderscheiden christelijke kerken eene bedenkelijke ontaarding vertegenwoordigt van het geestelijk christendom. Gemaaktheid heeft de plaats vervangen van frischheid en oorspronkelijkheid. De natuur is onnatuur geworden. Doch dit oordeel is eenzijdig en daardoor ten deele valsch. Want indien tot de andere, men kan ook tot deze slotsom komen dat het leven van den geestelijken stand in de hedendaagsche maatschappij eene eervolle worsteling is om langs den weg van vallen en opstaan, te midden van duizend tekortkomingen, gedragen door den onopgemerkten heldenmoed der liefde, met instandhouding van een zeker aantal onwezenlijke vormen, met aansluiting bij meer dan eene in zichzelf nietige gewoonte, iets te verwezenlijken, hoe weinig ook, van het verheven ideaal des Evangelies. De roeping van den priester, op zichzelve beschouwd, is tevens eene onderscheiding en eene weldaad. Beiden is zij zoozeer dat de ware geestelijke zich om harentwil alle van hem gevergde offers getroost. Gaat het lid zijn van den geestelijken stand voor hem met eenige smaadheid gepaard, gevoelt hij zich min of meer als een banneling of vogelvrij verklaarde in het midden der wereld, dit pariaschap is hem desnoods welkom. Mits hij zijn oogmerk bereike, hierin bestaande dat hij een zegen zij voor zijne medemenschen, is het hem tot op zekere hoogte onverschillig of hij met zijne toewijding en zijne liefde eer inlegt al dan niet. En hooger nog dan zijne roeping, heilzamer dan de uitoefening van zijn ambt, is de zaak zelve wier dienaar hij is. De godsdienst komt zeker niet altijd en niet bij alles te pas. De wetenschap, de staatkunde, handel en industrie, het maatschappelijk verkeer, raken aan de godsdienst, en zij aan hen, slechts op een beperkt aantal punten. Doch waar het geloof werkelijk de reinste opwelling is van der menschen beter ik, de bloem van hun persoonlijk zieleleven, daar is het ook ontegenzeggelijk hun grootste schat, de zaak waarvoor zij elken anderen overvloed laten staan en die hen schadeloos stelt, voor alle denkbare ontberingen. De antipathie der tegenwoordige zamenleving tegen den geestelijken stand, voor zoover die geringschatting wortelt in een eerlijk en zuiver menschelijk gevoel, kan derhalve zoo min verklaard worden uit het wezen der gods-

dienst als uit den aard der geestelijke waardigkeid zelve. Doch die weerzin zou niet bestaan, zou onder regtschapen lieden zelfs niet genoemd worden, indien er niet iets anders bestond; iets dat men officiële godsdienst heet. Het zijn gevestigde kerken met heilig verklaarde overleveringen; genootschappen bestuurd naar de wijze van de instellingen dezer wereld; een administratief raderwerk; het koningrijk der hemelen verkeerd in een ministerie van binnenlandsche zaken; ambtenaren met den titel van profeten; eene traditie waarmede niet gebroken mag worden; eene welstaanshalve gehandhaafde en verkondigde leer; een gemeente-geloof, of openbare godsdienstige meening, waarvoor zich niet te buigen een gebrek aan burgerlijke beleefdheid verraden zou. Toen Stefanus teregt stond voor het joodsche Sanhedrin gaf hij, zegt men, te kennen dat Israëls verstoktheid dagteekende van den tijd toen de draagbare tabernakel was veranderd geworden in een steenen tempel. Geene godsdienst, ook de christelijke niet, indien zij haar individuëel karakter verliest en een gevestigd ligchaam wordt, kan op den duur aan het noodlot van zulk een versteeningsgeding ontsnappen. Van het oogenblik af dat eene religie, geconstitueerd als genootschap, ophoudt de vrije uitdrukking te zijn van persoonlijke en bezielde overtuigingen, staan alle klerikale ondeugden voor de deur.

De toepassing van deze algemeene beschouwing behoeft niet meer dan uit de verte aangeduid te worden. Het standpunt waarop de Hervormde synode van 1862 zich plaatste bij de beoordeeling van den inwendigen toestand der Hervormde kerk, is het bureaukratisch standpunt der officiële godsdienst. De groote meerderheid der Hervormde leeraars mogen zich door den sekretaris naar het leven geteekend achten, van de moderne zoowel als van de orthodoxe rigting leverde hij niet meer dan eene smakelooze karikatuur. Een overzigt als het zijne, indien synodale uitspraken achting inboezemden en verdienden, zou de vrijzinnige leeraars, om alleen van dezen te spreken, behooren te stemmen tot ernstig zelfonderzoek, tot inkeer en beterschap. De reden dat deze uitkomst achterwege blijft is dezelfde waarom velen het in den tegenwoordigen tijd als eene vernedering beschouwen om te behooren tot den geestelijken stand.

Met nog eene opmerking worde deze aankondiging besloten. Wendt men zich tot de Hervormde synode met het verzoek dat zij de Hervormde kerkleer handhave, en beroept men zich daarbij op een wetsartikel dat haar de verpligting daartoe voorschrijft, dan bekomt men eenerzijds tot antwoord: ‘Het is er zeer verre van af, dat de Synode zich van deze hare verpligting - worde zij slechts met het oog op de verandering in tijden en behoeften wel begrepen - zou willen ontslagen rekenen;’ en van den anderen kant, den meest welwillenden van allen: ‘Men dringe de Synode niet bij voortduring tot iets, dat zij in deze dagen niet doen kan en om het behoud der kerk niet doen mag.’ Vraagt een predikant, belast met het verrigten der dienst aan een gesticht voor krankzinnigen, om te mogen aangemerkt worden als landspredikant, zoo wordt als alles afdoende reden tegen dit verzoek aangevoerd: ‘Dat des adressants beweren, dat Meerenberg eene afzonderlijke gemeente geworden is, niet opgaat, daar de Synode geene zelfstandige of afzonderlijke gemeente kan doen ontstaan.’ Is er spraak van

de godsdienstige belangen der militaire akademie te Breda: ‘De staat van zaken,’ zegt de rapporteur der kommissie *ad hoc*, ‘is kortelijk deze. De Synode heeft reeds sedert jaren die zaak behartigd, onderzocht, overdacht; maar slechts met het gevolg, dat zij tot de ervaring gekomen is, dat de bezwaren tegen het door haar beoogde doel voor alsnog onoverkomelijk zijn.’ Eene andere kommissie, geroepen om te adviseren over het gebruiken van den Heidelbergschen catechismus en van de evangelische gezangen, werpt de volgende vragen op: ‘Zal de Synode van 1862 weêr afbreken, wat die van 1861 een jaar te voren heeft opgebouwd? Zal de hoogste Kerkvergadering op dit punt al wederom met zichzelve in tegenspraak komen? Zal de Synode van 1862 wederom, gelijk die van 1861, een schrijven te dezer zake uitvaardigen, waarvan inhoud en strekking met de besluiten van 1860 en 1859 zal overeenstemmen, maar hoe voorzigtig dan ook gesteld, tegen haren brief van 7 Augustus des vorigen jaars, naar het oordeel van velen, zal indruischen? Uwe commissie gevoelt, hoe nadeelig dit zou werken, en mag daartoe dan ook de hooge Kerkvergadering niet adviseren. Maar wat dan?’ Eene Utrechtsche proponenten-vereeniging wendt zich tot de Synodale Commissie met verzoek om de verhouding der kerkeraden tegenover de kandidaten bij de wet te regelen; waarop de Synodale Commissie aan de Synode rapporteert: ‘Wij hebben dit adres met belangstelling gelezen en met ernst overwogen. Hoe gaarne wij echter het lot der candidaten wenschen te verbeteren en hen tegen elke vernederende behandeling in bescherming willen genomen hebben, zoo vonden wij geene termen om Uw Hoog. Eerw. te adviseren aan het verzoek van adressanten te voldoen.’ Een beter lot wedervoer aan de vraag, tot de Synodale Commissie gerigt door een der Haagsche predikanten: ‘Hoe te moeten handelen in het geval, dat een achtenswaardig Israëlitisch gezin, van deftigen stand, dat om gewigtige redenen voor alsnog weerhouden wordt om door openlijke belijdenis tot de Hervormde kerk over te gaan, intusschen den huisdoop voor vier kinderen verlangde, terwijl in zoodanig geval bij het Synodaal reglement voor de kerkeraden niet voorzien is, en het twijfelachtig is, of dit door de bepaling in art. 14 van gezegd reglement verboden wordt.’ De Commissie gaf aan den adressant als hare meening te kennen: ‘Dat de huisdoop in dit bijzonder geval geenszins in strijd kon verklaard worden met den geest der bepalingen, vervat in art. 14 van het Synodaal reglement voor de kerkeraden.’

De redenen waarmede de synode of hare kommissie, in de de zoo even genoemde gevallen, haar *non possumus* omkleedde en staafde, waren somtijds betwistbaar, nooit onbeduidend of te eenemaal nietig. Tot verklaring van zijn onvermogen bragt het hooge kerkelijke ligchaam steeds een aantal gronden bij. Ook zou niemand wenschen dat de Hervormde synode almagtig ware. Doch ongetwijfeld hapert er iets aan het organisme van een opperbestuur dat verdienen zou een wapenschild te voeren met de zinspreuk: ‘Ik kan niet.’ Dat vier israëlietische kinderen van deftigen stand zijn mogen gedoopt worden binnen 's kamers instede van in de kerk - dit feit is niet belangrijk genoeg om al het andere goed te maken.

CD. BUSKEN HUET.

Natuurkunde.

Het onderwijs in de beginselen van de kennis der natuur.

Schetsen van Dieren, door J.E. Helge, 3de druk, Amsterdam, C.L. Brinkman.
Schetsen van Planten, door J.E. Helge, 3de druk, Amsterdam, C.L. Brinkman.
Schetsen van Delfstoffen, door J.E. Helge, 2de druk, Amsterdam, C.L. Brinkman.
De mensch, leesboek, door J.E. Helge, Amsterdam, C.L. Brinkman.

'Het lager onderwijs omvat' ook 'het onderwijs in de beginselen der kennis van de natuur.'

Het is bekend dat deze bepaling in het eerste artikel van de thans vigerende wet op het lager onderwijs voorkomt.

Ik geloof dat wij regt hebben om ons hierover te verblijden. Men heeft het betreurd, dat volgens dit artikel niet alleen 'onderrigt' moet gegeven worden in lezen, schrijven, rekenen en zingen,' maar dat 'de onderwijzer zijne leerlingen' ook moet 'rondvoeren door het veld van aardrijkskunde, geschiedenis, nederlandsche taal en door het rijk der natuur'; - men heeft zelfs beweerd dat 'dit in de meeste gevallen blijken zal onuitvoerbaar te zijn'; maar de geachte Hoofdonderwijzer, op wiens redevoering, gehouden bij de opening der 17de algemeene vergadering van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, wij hier het oog hebben, en wien ook wij gaarne onzen dank betuigen voor het vele behartigingswaardige en uitmuntende, bij die gelegenheid door hem gezegd, moet toch dunkt mij zelf toestemmen, dat, indien eenig onderrigt geschikt is, om het doel van de lagere school te bereiken, het dat is, hetwelk de wet noemt het onderwijs in de beginselen van de *kennis der natuur.*

De lagere school moet immers *in overeenstemming* zijn met de *behoeften der maatschappij.* En wat wordt nu meer door die behoeften gevorderd, dan dit dat reeds op de lagere school de beginselen van de kennis der natuur worden onderwezen? Wat al vorderingen zijn er toch niet gemaakt op het gebied van de natuurwetenschap en hare toepassing op de dingen van het dagelijksche en maatschappelijke leven. Zal nu de jeugd zich later in de maatschappij te huis gevoelen, voor haar geschikt wezen, zelve deelnemen aan hare verrigtingen, dan is het immers noodzakelijk, dat zij dat onderrigt ontvangt?

'De lagere school,' heeft men met

regt gezegd, ‘is eene plaats, waar de leerlingen worden gevormd voor *het leven*, zoodat het onderwijs, 't welk zij daar ontvangen, moet dienstbaar gemaakt worden voor dat leven. Wat daartoe kan strekken, behoort, zoo veel mogelijk, op eene dusdanige school te huis. En welke kennis zou meer regtstreeks ingrijpen in het leven dan de kennis der natuur? Zij is het, waarin de mensch zich bevindt, waarvan hij een deel is, en wier verschijnselen en krachten hij zich ten nutte kan maken, om daardoor zich zelven en anderen te bevoordeelen, en om daardoor bovenal te leeren opmerken, te leeren zien en hooren en denken, en aldus zijn verstand te ontwikkelen, zijn hart te vormen, zijn smaak te veredelen en zijn gevoel voor den onzienlijken Schepper der natuur te verlevendigen en te verheffen.’ (Maandblad van het Nederlandsch Ouderwijzers-Genootschap 1858, N^{o}. I. bl. 4).

Niet het minst moeten wij op dit laatste achtgeven.

Art. 23 der tegenwoordige wet op het lager onderwijs geeft als doel van dit onderrigt op: ‘het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.’ En voorzeker de lagere school is niet alleen bestemd, om het kind met kundigheden te verrijken, om het te *leeren. Onderwijzen* is het *middel*, maar het *doel* is *hooger*, het doel is *opvoeden*, zeggen wij met den heer Neelmeijer. Het doel is dat niet alleen het verstand van het kind veredeld, zijn oordeel gescherpt, maar ook dat zijn wil ten goede geleid en zijn hart vatbaar gemaakt worde voor al wat schoon en goed en edel is. Maar wat kan nu daaraan meer bevorderlijk zijn dan het onderwijs in de kennis der natuur - der natuur met al haren rijkdom, met al hare schoonheden, met hare overal zigtbare blijken eener magt, wijsheid en liefde, wier kennis veredelend, hartverheffend, heiligend op ons kan inwerken?

Echter.... evenzeer als wij het toejuichen dat de wet op het lager onderwijs onder de nieuwe vakken, die zij voorschrijft de *beginselen van de kennis der natuur* heeft opgenomen, is het niet minder onze innige overtuiging, dat van die bepaling der wet misbruik kan worden gemaakt en dat niet *ieder* onderrigt in de kennis der natuur op de lagere school te huis behoort.

Naauwelijks was de wet van 1857 in werking getreden, of men begon hier en daar onderwijs te geven in de zoogenaamde *physica* of *natuurkunde*, d.i. de wetenschap, die ons de verschijnselen der natuur in hunne onderlinge betrekking en de algemeene wetten, die hen beheerschen, leert kennen.

Was dat de bedoeling van den wetgever en was dit in overeenstemming met het karakter van de lagere school?

Neen: evenmin als eenig geleerd of wetenschappelijk onderwijs daarop te huis zou behooren.

De lagere school is toch niet bestemd voor zoogenaamd *wetenschappelijk* onderrigt. De jeugd, die daar onderwezen wordt, is er niet geschikt voor. Ze is nog niet vatbaar voor afgetrokken begrippen en theoriën.

En wat was de fout van die onderwijzers, op welke wij daar het oog hadden? Zij vingen daar aan, waar zij moesten eindigen.

Het onderwijs op de lagere school moet ten minste in den aanvang zoo veel mogelijk *aanschouwelijk* zijn. Om deze reden moet het lager onderwijs met geheel iets anders beginnen. Men moet aanvangen niet met de *natuurkunde* of *physica*, maar met wat de *natuurlijke historie* wordt geheeten. Men moet beginnen met de *voorwerpen* der *natuur.* Op dezen moeten de kinderen gewezen worden. Zij moeten ze naauwkeurig leeren beschouwen, de eigenaardigheden er van opmerken. En hiermede aanvangende moet men van hier opklimmen tot de beschouwing van de *voorwerpen der kunst*, om eerst daarna over te gaan tot de behandeling van hetgene tot de *physica* behoort. En dit alles moet worden dienstbaar gemaakt aan het groote doel van de lagere school.

Dan is er een geregelde gang in het onderwijs. Dan klimt men op van het lagere tot het hoogere, van het gemakkelijke tot het moeijelijke en meer moeijelijke. En het onderrigt is tegelijk vormend, ontwikkelend, opvoedend.

't Was daarom een gelukkige gedachte van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, toen dit het plan ontwierp om ten behoeve van de lagere school een stel boekjes uit te geven, die bij dat onderwijs zouden kunnen gebruikt worden.

Wij kunnen niet zeggen, dat wij voorstanders zijn van *leerboekjes* om bij het onderwijzen in het een of ander vak (natuurlijk buiten het lezen en rekenen) te gebruiken. Wij verwachten meer van het *mondeling* onderrigt. Gelijk dat in de aardrijkskunde, vooral dat in de geschiedenis, zoo zouden wij op de lagere school, het onderrigt in de kennis der natuur liefst *mondeling* zien geven.

Maar zijn *alle* onderwijzers hiertoe bekwaam? Misschien later, als de wet van 1857 (wij bedoelen hier wat zij voorschrijft aangaande het examen dat ter verkrijging eener acte van bekwaamheid als onderwijzer gevorderd wordt) nog meer haren invloed zal hebben uitgeoefend. Maar nu zeker nog niet.

Er zijn derhalve - wij willen het toestemmen - leerboekjes noodig.

Eere daarom het Onderwijzers-Genootschap, hetwelk door het genoemde ontwerp op nieuw getoond heeft zijne roeping te verstaan.

Dat Genootschap heeft echter niet alleen dat plan ontworpen, maar ook reeds ten deele volvoerd.

De werkjes aan het hoofd dezes vermeld strekken daarvan ten bewijs. Zij toch openen het stel leesboekjes, hetwelk het Genootschap tot verwezenlijking van dat plan wenscht uit te geven.

Heeft het Genootschap zelf aangewezen hoe het oordeelt over de wijze, waarop in dit vak onderrigt moet gegeven worden, welaan dat wij, ten einde te doen zien van welke beginselen het bij de uitgave dier werkjes is uitgegaan, hiervan het een en ander mededeelen.

In het bovengenoemde Maandblad, welks leziug niet genoeg kan worden aanbevolen, in het 4de No. van den jaargang 1857, als ook in het daarbij behoorende Correspondentie-blad 1860, N°. 4, heeft het uitvoerig die beginselen uitgesproken.

Hieruit blijkt dat ook volgens het Genootschap bij het bedoelde onderwijs moet worden aangevangen ‘met het aanschouwelijke en naastomringende’. ‘Komt het er’ - zoo lezen wij daar - ‘vooral op aan om *goed* te zien - dit *goed*zien moet allereerst geoefend worden aan hetgene werkelijk het eerst en het gemakkelijkst

zich der aanschouwing aanbiedt.' Daarom mag ook, volgens het Genootschap, 'geene andere stof dan hetgene de *natuurlijke Historie* aanbiedt, de eerste leerstof in dit vak van onderwijs zijn. En dan, als door de beschouwing der *voorwerpen*, zinnen en verstand de noodige ontwikkeling verkregen hebben, is de weg gebaand tot het onderrigt in de eigenlijke natuurkunde.'

Het is ook niet onverschillig *hoe* het onderwijs in de *natuurlijke historie* worde gegeven. 'Ook bij dit onderwijs is eene geleidelijke opklimming noodzakelijk.' Ook hier neme het naastomringende, de huisdieren, de eerste plaats in: daarna volgen de meest bekende, in den naasten omtrek voorkomende, en eindelijk de meer verwijderd levende diersoorten. Hierop komen van het plantenrijk die gewassen in aanmerking, wier namen reeds geene onbekende zaak zijn; om daarna min algemeen bekende, maar daarom niet minder belangrijke, plantensoorten te doen kennen. Eindelijk sluite zich het delfstoffenrijk in zijne meest voorkomende producten bij het voorgaande aan.'

'Die voorstelling moet zoodanig zijn, dat ook bij het meest gewone op zaken gewezen wordt, die geacht kunnen worden doorgaans aan de gewone opmerkzaamheid te ontsnappen. Het oog moet alzoo reeds bij de eerste schreden op het gebied der natuur geoefend, de begrippen verhelderd, het oordeel gescherpt worden.'

Dat onderwijs moet 'volstrekt geen geleerd en wetenschappelijke betoogen' zijn. 'De wetenschap behoort als zoodanig niet in de school, slechts hare resultaten.'

'Aan de kennis der *natuurvoorwerpen*' moet zich, volgens de verdere verklaring van het Genootschap, aansluiten 'die aangaande de *kunstproducten*, uit die natuurvoortbrengselen afkomstig. De Natuurlijke Historie is dus tevens aanleiding, om op verschillende bewerkingen te wijzen, waardoor de mensch zich de natuurvoortbrengselen weet ten nutte te maken. Terwijl dus de kennis der natuurvoorwerpen het onderwijs der eerste leerstof (!?) heeft uitgemaakt, volge daarop de verandering dier voorwerpen in voortbrengselen van nijverheid, en wat daartoe moet worden gedaan.'

Bij dit alles is 'de keuze der stof afhankelijk van den aard der school en hare plaats.'

'Als op deze wijze door het onderwijs in de kennis der voorwerpen en hun gebruik, aan het zien en denken der leerlingen die rigting is gegeven, waardoor zij vatbaarheid hebben verkregen, om ook hetgene meer afgetrokken is te begrijpen, is de tijd daar, om hun met de onderwerpen der *eigenlijke physica* bekend te maken.'

'De stof van dit onderrigt', waarbij het Genootschap ook 'een gelijken gang en eene gelijke opklimming' als in het voorgaande wenscht gevolgd te zien, en waarvan de mate en omvang, volgens zijne beschouwing moet afhankelijk worden gesteld 'van den aard der school en de roeping der leerlingen -, "de stof van dit onderrigt," zeggen we, wil het bepaald hebben "tot de *algemeene eigenschappen der ligchamen*, bijzonder met aanwijzing van het gebruik, dat daarvan door den mensch gemaakt wordt; verder eene beschouwing van *het water*, *de lucht*, *den stoom*, *het geluid*, *de warmte*, *het licht*, *den dampkring en zijne verschijnselen*, en eene verklaring der meest ge-

wone werktuigen, wier zamenstelling en werkingen op de verklaarde eigenschappen berusten, zoo als de *huispomp*, *blaasbalg*, *brandspuit*, *hevel*, *thermometer* en dergelijken. Eindelijk" zou het "hieraan, als beginsel van werktuigkunde, toegevoegd willen zien de leer van den hefboom en zijn verschillend gebruik. Dit laatste ook inzonderheid, om daardoor eene gewenschte, maar nog niet verkregene, rigting in de praktijk der rekenkunst op de scholen voor te bereiden."

Die onderwerpen' zouden ook 'ruimschoots gelegenheid geven, om, zoo zulks, èn door de vatbaarheid en ontwikkeling der leerlingen, èn door den tijd, waarover te beschikken is, gedoogd wordt, ze in betrekking te brengen tot de nadere behandeling van *electriciteit* en *magnetisme.*'

Na al dit aangevoerde behoeven wij wel niet opzettelijk op te merken, dat het Onderwijzers-Genootschap volstrekt zich niet tevreden stelt met 'een zoogenoemd occasioneel onderwijs,' waarbij 'men slechts nu en dan, bij voorkomende gelegenheden, een of ander verschijnsel of eene of andere waarheid verklaart.'

Vraagt men nu nog of, naar het inzigt van het Onderwijzers-Genootschap, dat onderwijs ook in verband moet gebragt worden tot het verheven doel van de lagere school om niet alleen het verstand te verrijken, maar ook het gemoed te veredelen, en de jeugd op te leiden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden?

Reeds in een vroeger No. (1857 No. 2) had het uitdrukkelijk gezegd, dat het dit onderwijs geenszins alleen 'als middel ter verstandsontwikkeling' wilde gebezigd hebben.

'Zoo iemand', - lezen wij daar - 'erkennen wij dat een bloot bijbrengen van kennis, eene eenzijdige verstandsontwikkeling zonder de vorming des gemoeds, het onderwijs tot een vloek in stede van een zegen voor het volk zoude maken. Zoo iemand, wenschen wij, dat het onderwijs strekke, om "onder het aanleeren van nuttige kundigheden, de leerlingen op te leiden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden."' 'Maar wij wenschen daartoe eenen goeden en stevigen grondslag. En alsdan op deze wijze, door ons voorgesteld, de jeugd met de natuur en hare werken, met de orde en regelmaat, met de krachten en zegenrijke werkingen in haar bekend gemaakt wordt, hoe zal dan bij den regtgestemden onderwijzer uit kunnen blijven een heenwijzen op Hem, die de wijze en weldadige Formeerder, de magtige en alomtegenwoordige Bestuurder der natuur is; hoe zal dan niet, op grond der kennis, en ten gevolge dier heenwijzing, het kinderlijk gemoed met eerbied vervuld en tot liefde ontgloeid worden voor Hem, wiens magtige hand den bliksem leidt, het muschje beschermt en onzen voet voor wankelen bewaart.'

En wat lezen wij in het voorberigt van het eerste der hierboven vermelde boekjes (Schetsen van Dieren): 'Het oog der kinderen te openen voor de natuur, hare voorwerpen en verschijnselen hun belangrijk te maken, hun aanleiding en opwekking te geven tot een opmerkzaam leven in Gods schepping, opdat zij ook langs dien weg, God leeren vinden, wiens naam daar tallooze malen staat te lezen voor wie de taal der natuur heeft leeren verstaan; die natuurkennis te gelijk te doen strekken tot verduidelijking van de verschijnselen des bedrijvigen levens en alzoo dien practi-

schen zin bij ons volk te helpen aankweeken, waarin het niet langer bij vreemden mag achterstaan: dit was het doel, door het Genootschap met de uitgave van de thans aangevangene Reeks beoogd.'

Van deze principes uitgaande is het Onderwijzers-Genootschap begonnen zijn ontworpen plan te verwezenlijken.

Zoo als blijkt uit het Correspondentieblad, hierboven geciteerd, schreef het (op voordragt van de gewestelijke Vereeniging *Noord-Holland*) eerst een prijsvraag uit, ter verkrijging van een volledig stel leesboekjes. Echter zonder gewenscht gevolg. Nu droeg de Algemeene Vergadering van 1859 aan het Hoofdbestuur de gewigtige, maar zeker niet gemakkelijke taak op, om door een' deskundige, onder zijn toezigt en naar een door het Hoofdbestuur vast te stellen plan, de gewenschte reeks leesboekjes te doen vervaardigen.

Zulk een vond het in den Heer J.E. Helge, te Enkhuizen; iemand, van wien het Genootschap getuigt, dat hij 'niet alleen de noodige bekwaamheid en geschiktheid had voor hetgene gevorderd werd, maar die ook volkomen de zienswijze deelde van het Hoofdbestuur in opzigte tot den aard, de rigting en den omvang van de bedoelde werkjes'.

En hoe heeft de Heer Helge tot dusverre zich van zijne taak gekweten?

Wij kunnen niet anders dan onze hooge ingenomenheid met zijn arbeid betuigen.

Het zijn werkelijk lieve boekjes, die in een echt kinderlijken toon geschreven zijn. De stijl is levendig, afwisselend. Had het genootschap met de uitgave ook het doel om ze als *lees*boekjes te doen gebruiken en te doen 'medewerken tot verbetering van onze schoollectuur,' ze zijn daartoe allezins geschikt. Zij geven aan de kinderen overvloedige gelegenheid tot nadenken, aan den onderwijzer tot uitbreiding van de leerstof. Men treft er in aan eene geleidelijke opklimming van het bekende en het naast omringende, tot het meer onbekende en verwijderde. Vooral wordt de aandacht gevestigd op hetgeen doorgaans niet wordt opgemerkt.

Wij zouden gaarne tot bewijs hiervan eenige proeven leveren. Maar de boekjes zijn zoo goedkoop (het eerste kost *f* 0,15, en de overigen niet heel veel meer), dat ieder, die er zich van wil overtuigen, ze zich gemakkelijk kan aanschaffen.

Alleen willen wij nog (terwijl wij hierbij opmerken, dat in het 2de en 4de boekje, hier en daar, plaatjes zijn opgenomen, om de voorwerpen, die besproken worden, af te beelden - iets wat natuurlijk de aantrekkelijkheid der boekjes bevordert -) den inhoud mededeelen van de verschillende hoofdstukjes of leerlessen.

De schetsen van dieren bevatten:

De koe; het paard; de hond; het schaap; de geit; de ezel; de kat; het varken; de konijnen; de hoenders; de zwaan; de ooijevaar; de baars; de haring; ansjovisch; de sprot; de schelvisch; de kabeljaauw; aal en paling; de kikvorsch; meikevers; de vlinder; de bijen; de mieren; de zijworm; de huisjesslak; de walvisch; de kameel; het hert; de mol; de paauw; de vledermuis; het eekhorentje; de zalm; goudvisschen; het rendier; de olifant; de marter; de rog; de oesters; de mossel.

De schetsen van planten:

de appel; de perzik; amandelen; de kers; aalbessen; erwten; het gras; garst; de tarwe; haver; de rogge; boekweit; de roos; sla of salade; wortelen; aardbeijen; de aardappel; de uijen; tulpen; de lelie; hennep; het vlas; mos; zeegras; wier; paardebloemen; de noteboom; de vlier; klimop; druiven; de eik; de den; de lindeboom.

De schetsen van delfstoffen:

delfstoffen; de turf; de steenkolen; het krijt; de lucht; kristallen; het zout; de puimsteen; de Vesuvius; de zwavel; de barnsteen, de metalen; het ijzer; het lood; het zink; het koper; het tin; het goud; het platina; het kwikzilver; het zilver; de kalk; het marmer; het gips; de klei; gehouwene steenen; de leijen; edelgesteenten; de keijen; bronnen.

De mensch:

ons ligchaam. Geraamte. Wervelkolom; het hoofd; de ribben. Ledematen. Armen; onderste ledematen; de huid als bedekking; voeding; stofwisseling; het kaauwen der spijs; de maag; darmkanaal, chijl; honger. Soorten van spijs. Drank. Dorst. Nieren; bloedsomloop door het ligchaam; ademhaling, bloedsomloop door de longen; verandering van aderlijk in slagaderlijk bloed; huid als middel ter afscheiding; spieren; spieren voor het kaauwen, staan en gaan; andere voorname spieren; werking der spieren als het ligchaam zich niet beweegt; noodzakelijkheid van afwisseling; gymnastiek; zenuwstelsel; zintuigen; het gehoor; de reuk; de smaak; stem en spraak; eigene warmte des ligchaams; de mensch als bezield wezen, gevoel, zedelijk gevoel, godsdienstiggevoel; voorstellingsvermogen, geheugen, verbeeldingskracht, begrippen, oordeelen, sluitredenen; wil, instinct, temperament, karakter, hartstogt, vrijheid van den wil; slaap. Droomen; sterven, ontbinding, besluit.

Uit deze opgave kan men reeds eenigzins oordeelen over het belangrijke van den inhoud.

Wij kunnen ons zeer goed begrijpen, wat door het Hoofdbestuur van het Onderwijzers-Genootschap in zijn verslag uitgebragt in de laatstgehoudene Algemeene Vergadering wordt verzekerd: ‘Meermalen werd ons door onderwijzers uit verschillende streken bijzondere ingenomenheid met deze boekjes betuigd; het groot en toenemend debiet is mede daarvan een krachtig bewijs - De verdienstelijke schrijver kan zich geen schooner eerekroon vlechten, dan uit deze vruchten van zijn degelijk onderwijzers-talent.’

Hebben wij dan volstrekt geene aanmerking?

Wij hebben er eene, die ons gewigtig genoeg voorkomt om ze hier in 't midden te brengen.

Door de uitgave van de 4 vermelde stukjes is wijziging gebragt in het oorspronkelijke plan van het Genootschap.

Dit toch had, volgens het boven aangehaalde Correspondentie-blad, oorspronkelijk het voornemen op de 3 eerste stukjes (Schetsen van dieren, van planten, van delfstoffen) te laten volgen 2, die ‘meer stelselmatig’ zouden zijn. In het eerste wilde het ‘het dierenrijk, in het tweede het planten- en het delfstoffelijk rijk als op zich zelf staande rijken in hunne onderdeelen behandeld en de bewerktuiging, het leven en de eigenaardigheden van elk dezer afzonderlijke natuurvoorwerpen in het licht gesteld’ hebben.

Op deze 5 stukjes zou een 6de volgen,

bepaaldelijk gewijd aan de beschouwing van den mensch.

'Het 7de stukje zou 'overgaan tot de behandeling van datgene, wat tot het gebied der natuur-, beweeg- en werktuigkunde behoort.'

Hier zouden zich aansluiten de twee laatste, het 8ste en 9de, die 'meer in vervolg op, dan in uitbreiding van elkander, in geleidelijke orde en nu in onderling verband' zouden 'bevatten wat in het 7de stukje in enkele schetsen was vervat;' zij zouden 'opnemen wat daar moest worden voorbijgegaan;' zij zouden 'wijzen op de wetten, waarnaar zich die verschijnselen openbaren en duidelijk in het licht stellen, wat in nijverheid en maatschappelijk bedrijf op de kennis dier wetten gegrond is geworden.'

Dit oorspronkelijke plan is in zoo ver veranderd, dat nu reeds het 4de stukje, in plaats van het 5de, over den *mensch* handelt.

Hierop hebben wij geen aanmerking. In tegendeel wij voor ons juichen die wijziging toe. Men heeft nu reeds in deze 4 stukjes een afgerond geheel. De natuurlijke Historie is in het kort afgehandeld.

Maar onze aanmerking geldt het groote getal boekjes, dat wij naar het plan van het Hoofdbestuur te wachten hebben. Er zullen toch minstens nog 5, en derhalve in het geheel 9 boekjes verschijnen. Wij vragen of dat stel voor de lagere scholen in het algemeen genomen niet te groot is? Deze boekjes zijn toch de eenige niet, die als leesboekjes behooren gebruikt te worden. Hoe menige school, waar de kinderen tot hun 10de, hoogstens tot hun 12de jaar, van het onderwijs gebruik maken.

De 7 eerste stukjes moesten dienen voor de middelste klasse der school. Maar is hier aan de lagere scholen *in het algemeen*, of ook aan slechts *enkele* gedacht?

Ik meen de zaak niet te overdrijven, wanneer ik zeg, dat op menige lagere school menig kind het niet verder zal brengen dan de 4 eerste stukjes.

En die stukjes zijn ook zóó klein in omvang niet.

Daarom ware het o.i. beter geweest, indien men het zoo had ingerigt, dat op deze 4 stukjes onmiddellijk een over de kunstproducten en hierop een over de eigenlijke physica volgde en dan op dezen leesboekjes voor meer uitgebreid en stelselmatig onderrigt.

Deze aanmerking verhindert echter ons niet den arbeid van den heer Helge zeer verdienstelijk te heeten. Wij doen het te meer, omdat wij bij eigen ervaring er ons van hebben overtuigd dat het gebruik dezer boekjes allezins geschikt is tot bevordering van de kennis der natuur.

Misschien komen wij later, als het geheele stel boekjes in 't licht zal verschenen zijn, er op terug. Dan kunnen we ook nog beter over het al of niet te uitgebreide er van oordeelen.

Voor dat we deze aankondiging besluiten, willen wij echter nog een paar opmerkingen hierbij voegen:

Deze boekjes zijn bestemd voor de middelste en de hoogste klasse. Maar kan het onderwijs in de beginselen van de kennis der natuur niet vroeger aanvangen?

Het Onderwijzers-Genootschap beantwoordt blijkbaar deze vraag toestemmend. In het Maandblad, No. 4, 1859, zegt het: 'in de eerste (d.i. de laagste klasse) worde bijgebragt de kennis aangaande de verdeeling der Natuur in de 3 bekende rijken; welke voorwerpen in het algemeen tot ieder dezer rijken behooren, en eene

nadere beschouwing van het dierenrijk. Hieraan worde vervolgens nog toegevoegd het onderscheid tusschen een natuuren kunst-voortbrengsel en een vaardig beslissen, uit welk der natuurrijken een bekend kunstvoorwerp oorspronkelijk is.'

Dit is ons als uit het hart geschreven. Zoo stellen wij ons ook voor dat het onderwijs in de kennis der natuur met de kleinen moet worden aangevangen.

Maar *hoe* moet de onderwijzer dat doen? Alleen door *mondeling* onderrigt? Mij dunkt het moet vooral door middel van *platen* geschieden, platen voor het zoo genaamde aanschouwelijk onderwijs. Als zoodanig kunnen wij aanbevelen die van H.J. van Lummel, uitgegeven bij Kemink en Zoon te Utrecht, waarvan een 2de reeks, zoo we ons niet vergissen, verschenen is. De 1ste bevat 48 platen en is uitnemend geschikt voor de laagste klasse.

Maar ook bij het onderwijs voor de 2de en 3de klasse der lagere school, waarbij men de aangekondigde boekjes bezigt, zijn platen noodzakelijk. Natuurlijk ook dit is niet voldoende en de Onderwijzer zal wel doen, door zich allengs eene collectie van natuurvoortbrengselen aan te schaffen - maar platen zijn toch altijd zoo goed als onmisbaar.

Het verheugt ons daarom zeer dat het Hoofdbestuur van het Onderwijzers-Genootschap zich ook deze aangelegenheid heeft aangetrokken en dat reeds van zijnen 't wege bij den heer C.L. Brinkman te Amsterdam, een eerste afdeeling *Schoolplaten ten gebruike bij het onderwijs in Diër- en Plantkunde* is verschenen.

Omtrent die platen zegt het Hoofdbestuur zelf 'met bijzondere zorg heeft het Hoofdbestuur, in vereeniging met de geachte geleerden Dr. D.J. Lubach te *Haarlem* en Dr. D.J. Coster te *Amsterdam*, die als specialiteiten in de vakken van Zoölogie en Botanie algemeen worden erkend en geroemd, het plan voor deze belangrijke Verzameling ontworpen. De bekwame onderwijzer A. Koot te *Haarlem*, wiens teekenstift reeds sedert vele jaren in dienst staat van het Schoolonderwijs, getuigen zijne Schoolkaarten en zijne Platen voor het Onderwijs in de Natuurkunde, heeft met ijver en voorliefde de bewerking der Platen aanvaard. Alles vereenigt zich dus hier om een werk te doen verwachten, dat in de bestaande behoefte ten volle voorziet, dat buitenlandsche uitgaven van dezen aard in doelmatigheid overtreft duurzaam tot eer en tot nut van de Nederlandsche School strekken zal. De geregelde en spoedige voortzetting is verzekerd, wanneer slechts een ruim debiet den ondernemenden Uitgever mag aanmoedigen, die te dien einde den prijs van elke Plaat op 20 *cents* heeft bepaald *en elk nummer zonder prijsverhooging*, *ook afzonderlijk verkrijgbaar stelt.* De platen zijn zooveel noodig en dus grootendeels gekleurd.'
(Correspondentie-blad 1862, No. 7).

Wij wenschen het Hoofdbestuur, tot loon voor zijne ijverige bemoeijingen, en den heer Helge, aan wien het onderwijs veel verpligt is, gelijk ook den HH. Lubach, Coster en Koot, den besten uitslag hunner pogingen tot heil van Neêrlands jeugd!

De kokerbruggen.

Er komt in een buitenlandsch tijdschrift een kort opstel voor, aangaande het gevaar van breken, dat er bij de ijzeren kokerbruggen bestaat, die bestemd zijn tot verbinding van door waterstroomen of zeeën afgebroken spoorwegen, zooals bij voorbeeld de tubulaire bruggen over de Menai in Engeland en die over den Sint Laurens in Amerika. In dit kleine stuk moge hier en daar iets overdrevens voorkomen, de zaak, die er in behandeld wordt, verdient toch zeker onze aandacht. Wij zullen het zoo aanstonds, weinig veranderd en hier en daar wat toegelicht, mededeelen, maar achtten het niet ongepast, eenige weinige woorden, voor den in natuurkundige zaken minder ingewijden lezer, te doen voorafgaan.

Het is bekend, dat alle ligchamen kunnen beschouwd worden als te zijn zamengesteld uit zeer kleine deeltjes, die men moleculen noemt. De ligging of rangschikking, de vorm dier deelen en de krachten, die zij op elkander, ja, ook de krachten, die andere ligchamen er op uitoefenen, zijn allen zaken, die op den meerderen of minderen zamenhang der deelen van een ligchaam grooten invloed hebben. Onderwerpt men een ligchaam aan zeer verschillende temperaturen, waarbij de veranderingen soms plotseling optreden; doet men het hevige en snel op elkander volgende schokken ondergaan; laat men er elektrische of magnetische krachten op inwerken; dan wordt de zamenhangstoestand der moleculen van het ligchaam altijd zeer gewijzigd; er is dan eene groote moleculaire onrust, waardoor de inwendige vorm verbazend wordt veranderd. Het kan ook soms zeer lang duren, alvorens de moleculen zich zóó hebben geschikt, dat wij er geene beweging meer in bespeuren, als zij vooraf aan hevig werkende krachten zijn blootgesteld geweest. Zoo kan bijvoorbeeld een draad, die door een gat in het trekijzer is getrokken, na eenige dagen rust niet meer door dat gat zonder breken gehaald worden, en het kan zelfs weken duren, alvorens de toestand van dien draad blijvend is geworden. Een thermometer, die bij zijne vervaardiging het vriespunt juist door nul aanwijst, zal na eenige jaren dat niet meer doen; de moleculen van het glas komen vaak eerst na jaren tijds tot eene soort van rust. Voor de assen van stoomslepers, goederenwagens enz. wordt altijd het beste en taaiste ijzer genomen, dat vooral daardoor draad-vormig is op de breuk, en wanneer nn de as, uit zulk draadvormig, taai ijzer vervaardigd, eenige jaren heeft gediend, en geene noemenswaardige afslijting heeft ondergaan, kan zij soms plotseling breken, en dan vindt men de breuk niet meer draadvormig, maar korrelig; het ijzer heeft door de gestadige schuddingen en stooten eene kristal-structuur verkregen. Zoo is het met metalen veeren ook gesteld. Bij de poolreizen worden door de koude de kabelkettingen en ankers meestal zeer broos. Laat men langen tijd op taai ijzer of geel koperdraad electrische krachten werken, dan wordt de draad broos en knapt bij geringe

buigingen vaak als glas af. Hoe schadelijk regelmatige bewegingen voor den zamenhang van sommige ligchamen zijn, blijkt ook daaruit, dat het in landen, waar kettingbruggen over de rivieren liggen, verboden is, eene groote menigte soldaten in geregelden pas over zulke bruggen te doen marcheren, daar men bevonden heeft, dat juist die tijdmaatvormige eenparige bewegingen de oorzaak waren van de veelvuldige ongelukken, die er door het breken dier bruggen plaats grepen.

Dit weinige moge voldoende zijn tot regt begrip van het stukje, dat boven werd aangehaald en dat wij thans laten volgen.

De geleerden zijn dikwijls verschrikkelijke wezens; zij kondigen de gevaarlijkste ontdekkingen met dezelfde koelbloedigheid aan als die, welke het grootste nut kunnen aanbrengen. Daar is nu bijvoorbeeld, het bestaan dier prachtige ijzeren kokerbruggen, die de eeuwen en de overstroomingen schenen te tarten, bij slot van rekening gebleken van toevallige omstandigheden afhankelijk te zijn; van toevallen, waarvan juist het onverwachte het meest onaangename uitmaakt.

Er zijn minstens twee kansen voor het plotseling breken dier bruggen: de eerste vindt haren grond in de moleculaire trilling of schudding, ten gevolge van de achtereenvolgende snelle stooten, die de overtogt der treinen veroorzaakt; de andere vloeit voort uit den magnetischen toestand. Zie hier wat er van de zaak is.

Fairbairn, dat bijna onfeilbaar orakel der burgerlijke genie, heeft door verschillende proefnemingen bepaald, hoe groot de taaiheid der ijzeren bruggen, bij gegeven middelbare belasting, is. Eene belasting, die slechts een vierde of 25 percent bedraagt van het gewigt, dat er noodig is, om de brug te doen breken, zal geen ongeluk veroorzaken, als zij een millioen malen de brug drukt en haar daarna telkens weder even veel malen onbelast laat. Beloopt de belasting 50 percent, dan zal de brug, na 5175 malen achtereenvolgend te zijn bezwaard en ontlast, breken. Wordt de brug weder hersteld, en aan een last van 40 percent onderworpen, breekt zij op nieuw. Andermaal hersteld zijnde, en voor 33 percent belast, zoo zal zij zonder ongeluk eene reeks van 3 millioen achtereenvolgende belastingen en ontheffingen kunnen weerstaan. Het op te lossen vraagstuk heeft dus ten doel, na te sporen, of er een getal van opvolgende veranderingen, bij eene gegeven belasting, bestaat, die eene brug eindelijk zal doen breken; want, merkt de *Weldon Register* op, men zou alsdan den tijd van den juisten duur eener brug kunnen berekenen, en haar den dag, vóór dien waarop zij zal breken, kunnen herstellen. Stellen wij, zegt *de Weldon*, dat er over een brug twintig treinen per dag passeren, bestaande uit tien rijtuigen, elk van acht raderen voorzien, zoo kan men voor elken wagen twee schokken aannemen, en wij zullen dan hebben twintig treinen, elk vergezeld van vier en twintig schokken, zoo wij namelijk de stoomsleper en tender voor vier schokken in rekening brengen; dit zal derhalve 480 stooten per dag en 150,000 in 't jaar geven, zoo wij naar engelsch gebruik de Zondagen niet mederekenen. Die brug zal, volgens *de Weldon*, slechts twee maanden duren, indien de last 40 percent beloopt van de brekingsbelasting, en zoo vervolgens.

Ziedaar slechts ééne zijde van waar het vraagstuk kan bekeken worden.

Men weet verder, dat het verbazende anker te Woolwich, dat gedurende honderd jaren niet werd bewogen, juist brak, en wel zonder de minste drukking, toen men het verplaatste. De bruggen blijven immer in dezelfde ligging, ten aanzien der aard-magneetkracht; zal haar den een of anderen dag niet iets dergelijks overkomen? - Verder! Telkenmale als de zon over de Brittannia- of Victoria-brug opgaat, geraken de moleculen merkbaar in beweging. Ziedaar dus verschillende zaken, die hier van beteekenis zijn; de brnggen zijn stationair, en uit haren aard en ligging onderworpen aan invloeden van warmte, magnetismus en mechanische schuddingen of stooten. De veranderingen, die deze invloeden kunnen voortbrengen, hebben zulke gevolgen, dat de nasporing er van wel zeker de aandacht der practici behoort te trekken.

Luchtverversching en verlichting van groote gebouwen.

Lucht en licht, ziedaar de twee behoeften, die het bewerktuigde leven, om gezond te zijn, met aandrang vordert. Gelukkig toont men zich van dit begrip steeds meer en meer doordrongen. Zie den bouwtrant onzer tegenwoordige woonhuizen en vergelijk ze met dien onzer grooten overgrootouders! Het is inderdaad of laatstgenoemden hun best deden, om de vensters zoo klein mogelijk te doen uitvallen en van allen togt, allen aanvoer van buitenlucht af te sluiten. Men komt van die dwaling terug, wel langzaam, maar toch zigtbaar. De nette, vrolijke reeksen van arbeiderswoningen in de voornaamste steden van ons land staan daar als getuigen van den vooruitgang in deze. Over de gedempte grachten, vroeger rijke bronnen van stinkende gassen, treedt men het euvel met voeten, waaraan welligt velen een kwijnend leven te wijten hebben. Om lucht en licht smeekt men dáár vooral het dringendst, waar vele menschen zamenwonen, in de groote steden, die door hare uitgestrektheid en onreine uitdampingen reeds den vrijen toegang der buitenlucht in de straten belemmeren, hoeveel te meer in de ruimte der woningen. Geen wonder derhalve, dat men Londen en Parijs als de steden kan noemen, die de meeste middelen aanwenden, om in de behoeften van lucht en licht te voorzien, en door kunstmatige middelen zich trachten te verschaffen, wat den landbewoner als van zelf toestroomt.

Wij vinden in het *Polytechnisches Journal* eene korte beschrijving van hetgeen men in de beide genoemde steden tot luchtverversching en verlichting heeft gedaan, bepaald op plaatsen, waar des avonds en des nachts duizenden menschen zamen komen, zooals in schouwburg-, concert-, dans- en societeitszalen enz. Wij willen deze mededeeling van wege hare belangrijkheid hier in hoofdtrekken laten volgen; misschien kan ook in ons land,

hoewel op veel kleiner schaal, iets van het goede, dat men er in aantreft, hier en daar worden overgenomen.

Het berigt vangt aan met hetgeen er op genoemd gebied is gedaan, in de voor eenige jaren gebouwde gezelschapsen danszaal in het paleis der koningin van Engeland te Buckingham.

De groote troon- en muzijkzaal van dat paleis heeft gemeenschap met de menigte prachtig versierde pronkkamers, galerijen en andere zalen aldaar, bezit eene lengte van 27, eene breedte van 18 en eene hoogte van 12 el of meter. Zij wordt des daags door 14 vensters verlicht, die eerst ongeveer 7 el boven den beganen grond aanvangen. Bij feestelijke gelegenheden echter wordt het licht in deze ruimte aangebragt door 21 zoogenaamde *zonne-gaslichten* en 10 armlichten, elk van 30 waskaarsen. De 21 zonne-lichten zijn gedeeltelijk voor de 14 ramen of vensters geplaatst en wel aan de buitenzijde, terwijl de overige 7 in het gewelf zijn aangebragt. Zulk een zonnelicht bestaat uit eene menigte gasbranders, die naauwe spleten bevatten en welke openingen zoodanig zijn gerangschikt, dat de eene vlam de andere raakt, waardoor zij gezamenlijk een onafgebroken kring van licht of lichtkrans vormen.

Voor elk der 14 vensters nu ligt een stelsel van gasbuizen, voor een deel regtlijnig en voor een ander deel cirkelvormig gebogen; zij dragen 312 gasvlammen, en dus lichten er voor al de vensters 312 maal 14 of 4368 vlammen. Die vensters zijn dubbeld en maken derhalve eigenlijk kasten uit, waarin de buizen geplaatst zijn. Het naar de zaal gekeerde glas is mat geslepen, zoodat het de vlammen niet afzonderlijk, maar allen te gelijk als verstrooid of diffus licht uit de zaal laat zien. Het buitenste glas is door eene rol van gutta percha gedekt, die voor daglicht kan worden opgetrokken, en aan de naar de zaal toegekeerde zijde wit is gekleurd. Elk van deze vensterkasten bekomt de voor de verbranding noodige lucht uit de zaal en wel door in den muur liggende kanalen, die tot op de hoogte van den vloer zich uitstrekken en daar in openingen uitloopen, welke door kleppen kunnen worden gesloten. De ten gevolge der 312 branders verhitte lucht stijgt in de vensterkasten met kracht opwaarts, en wordt door 2 palm wijde buizen tot boven het dak voortgeleid.

De 7 zonne-lichten boven aan het gewelf bevatten elk 30 lichten, dus gezamenlijk 210 gasbranders, zoodat er in 't geheel 4578 gasvlammen licht verspreiden. De laatstgenoemde groepen van 30 lichten kunnen, evenmin als die voor de vensters, de zaal verhitten en zijn ook als deze weder krachtig aan de luchtzuivering behulpzaam. Zij zijn namelijk in een of twee groote kristallen bollen opgesloten, die met prisma's zijn versierd; over al die vlammen hangt, binnen den bol, een witgeverwde trechter, die bevestigd is aan eene buis, welke in het dak uitloopt, terwijl de openingen ter zijde in de bollen de lucht uit de zaal laten doorstroomen. Men ziet dat het licht, helder als de dag, de zaal niet in het minst kan verwarmen, maar wel eene uitmuntende ventilatie oplevert.

Het beschrevene, sedert een paar jaar in Londen ingevoerde, verlichtings- en luchtzuiveringsstelsel is in den laatsten tijd in Parijs nog verbeterd en wel bij de beide schouwburgen Théatre Impérial du Châtelet en Théatre de la Gaîté, die in Augustus van het vorige jaar zijn geopend.

Het eerstgenoemde wordt bijna geheel alleen verlicht door een in het gewelf gemaakt zonne-licht. De gasvlammen vormen daar eene soort van pyramide, dewijl zij uit drie horizontale cirkelvormige gasbuizen bestaan, die zoo boven elkander liggen, dat de grootste onder-, de kleinste bovenaan is geplaatst.

Het licht der vlammen wordt naar beneden geworpen door een er over heen hangend wit verlakt schema van plaatijzer; het gaat daarbij door een er onder liggenden, vrij vlakken koepel van mat geslepen en met figuren voorzien glas. Deze glazen koepel, welks geraamte van ijzer is, maakt tevens het middelpunt uit van den vlakken ijzeren koepel, die de geheele ruimte overspant, welke door de toeschouwers wordt ingenomen. Dat matte glas weert tevens de hitte af. Verder is genoemde groote koepel door een andere van ijzer zoodanig omgeven, dat alle verwarmde lucht slechts door een schoorsteenvormige buis kan ontwijken, die op den koepel is bevestigd en boven het dak uitreikt. Tevens wordt door eene menigte luchtbuizen, die lucht uit den schouwburg aangevoerd, daar genoemde kanalen in de ruimte uitloopen, die er tusschen de beide gezegde koepels is overgelaten.

De instroomingsopeningen der kanalen vindt men beneden, in de ruimte, die door de toeschouwers is bezet, en wel gedeeltelijk in den bodem van 't parquet en gedeeltelijk in de beschotten of vóórwanden der loges en galerijen; deze laatsten zijn daarom van plaatijzer gemaakt, dus hol en aan de buitenzijde van opengewerkte versiersels voorzien, waardoor geen togt den toeschouwer kan hinderen. Om zooveel mogelijk, in geval van brand, eene geheele vernieling te voorkomen, scheidt men, wanneer het theater gesloten is, de plaats der toeschouwers van het tooneel door een ijzeren draadnet af. Ook op het tooneel zijn alle galerijen en trappen, alsmede de zolders, waar de schermen worden verwisseld, van ijzer. De lampen aan het orchest, die tot verlichting van het tooneel dienen, zijn in ijzeren kasten besloten, die aan de eene zijde uit glas bestaan; alzoo hebben de tooneellisten noch de stralende hitte noch het gevaar van het in brand geraken der ligte kleedingstoffen te duchten. Verder is het geheele grondplan des schouwburgs zoodanig ingerigt, dat er achter het tooneel een tuin ligt, waaruit, door middel eener soort van flaauw hellenden trap, paarden op het tooneel kunnen worden gebragt; de tuin is bovendien vooral bestemd, om daarin prachtige gasverlichting en het afsteken van vuurwerken te kunnen regelen.

De tweede schouwburg, théatre de la Gaîté, werd vier weken later geopend, en wordt niet, zooals de beschrevene, door slechts één zonne-licht verlicht, maar er zijn er een groot aantal in het hier en daar doorgebroken gewelf geplaatst. In het midden ligt in eene opening, van ongeveer 5 el middellijn, een zonne-licht; in dat hoofdlicht zijn in een cirkel 8 nevenopeningen aanwezig, elk van een meter middellijn, ieder 36 vlammen bevattende; terwijl er verder over het gewelf nog 16 openingen zijn verdeeld, waarvan de 8 grootste elk 60, de andere elk 40 vlammen groot zijn; zoodat er in 't geheel 1338 vlammen licht verspreiden.

Rekent men voor de consumptie eener vlam in elk uur 2½ kub. voet of ongeveer 790 kub. palmen, en stellen den prijs van 1000 kub. voet of ruim 4 gulden, dan kost de

verlichting van de ruimte der toeschouwers in dezen schouwburg ruim 13 gulden per uur en voor een' avond van 3 speeluren omtrent 40 gulden. Eene buitengewone verlichting van het orchest of van uitspringende rangen is hier niet noodig. De inrigting van zonne-lichten en ventilatie komen overeen met de reeds beschrevenen.

De voordeelen, die deze verlichting boven alle anderen heeft, die tot hiertoe zijn aangewend, bestaan, zooals men heeft gezien, in weinige woorden daarin, dat de tot verlichting dienende gasvlammen geene hinderlijke warmte uitstralen, en dat juist die warmte dienstbaar wordt gemaakt tot het voortbrengen van eene krachtig werkende ventilatie door het geheele gebouw. Daar zij bovendien, zooals bij een gebouw met dubbele vensters, minder kosten vereischt, is zij niet alleen bij schouwburgen, maar ook voor alle groote openbare gebouwen, alsmede vooral voor kerken, zeer aan te bevelen.

Wat de ventilatie in bijzondere woningen betreft, deze is daar niet zulk een zeer groot vereischte; toch verdient zij bij keuken- en kelderruimten wel eenige overweging. Wij gelooven dat zij daar zonder veel kosten gemakkelijk zou zijn aan te brengen.

Mengelwerk.

Indische typen.
Door W.A. van Rees.
I.
Een Resident-Oudgast.

't Was een wonderlijke huishouding, die van mijnheer Perwis; 't was meer dan een huishouding, bijna een hofhouding. Een baar althans stond in den beginne met groote oogen te kijken, wanneer hij, als gast van mijnheer Perwis, diens huishouding leerde kennen. De ongekende weelde, de talrijkheid van het personeel wekte zijn verbazing op, en geheel versteld stond hij, als hij nadacht over de kosten van onderhoud en de moeijelijkheid van het bestuur eener dergelijke huishouding. Vernam hij dan, dat mijnheer er zich nimmer mede bemoeide, dan kreeg hij een hoog denkbeeld van mevrouw; en werd hij later nog beter ingelicht, dan bemerkte hij dat zijn eerbied voor de talenten dezer halfinlandsche dame te hoog was opgevoerd, want dat er eigenlijk in het geheel geen administratie gehouden werd, dat men slechts van de hand in den tand leefde, en noch mijnheer noch mevrouw zelven ooit wisten of zij schuld dan te goed hadden.

Mijnheer Perwis had een middelmatige gestalte, bolle wangen, kleine oogen, geen baard, weinig en kort gesneden wit haar. De lijn, die van de kin af zijn buik beschreef, vormde een ellips en belette hem het vrije uitzigt op zijne beenen. Veel verloor hij daar niet bij: want ofschoon hij altijd een wijden pantalon droeg en 't dus moeijelijk viel een getrouwe beschrijving van die beenen te geven, geloof ik echter dat men ze gerust onder de spillebeenen kon rangschikken.

Als mijnheer Perwis in zijn gewoon kostuum: witte hoed, wit pak, witte sokken en lage schoentjes, in den wiegel-

stoel zat waarin hij juist paste - zóó naauwkeurig zelfs, dat die bij het opstaan mede de lucht inging, als hij soms vergat de handen op de leuning te leggen, - als mijnheer, zeg ik, zat te klimaatschieten (niets-doen, ook niet denken), dan kon de scherpe blik van den grootsten menschenkenner onmogelijk iets op zijn gelaat zien dat naar eenige uitdrukking geleek. Kwam evenwel iemand hem daar bezoeken, dan straalde er iets goedigs uit zijn oogen; was die iemand een ambtenaar of inlandsch hoofd, dan getuigde zijn blik bovendien nog van zekere scherpzinnigheid en nam het ronde gelaat en de geheele houding een gewigt aan, dat onmiskenbaar den ‘Resident’ aanduidde.

En in waarheid, sedert zestien jaren bekleedde mijnheer Perwis de hooge waardigheid van Resident. Vraagt soms nog iemand met achterlandsche onschuld, wat een Resident is, wat hij doet, geef hem dan deze bladen in handen, doch voeg er bij dat sedert zijn bestuur de wereld meer dan een vierde van een eeuw ouder is geworden.

De Resident Perwis was koning, dictator, alleenheerscher van een land zoo uitgestrekt als Nederland, met bergen zoo hoog als de Oceaan diep is, met wouden zoo wild en digt dat nog nimmer iemand lust had er door te dringen, met rijstvelden zoo vruchtbaar, dat één middelmatige oogst voldoende was om al de Hollandsche jongens tien jaren lang rijstenbrij te laten eten, met koffij- en thee-tuinen naar rato.

Hoe groot zijn land wel was en hoeveel zielen het bevatte, dat wist de Resident zelf niet en dat wilde hij ook niet weten. Wist hij het al, dan zou hij het toch niet zeggen, ‘want hij behoefde het Gouvernement immers niet alles aan den neus te hangen.’ Voor hem was het genoeg, dat er altijd menschen waren als *hij* ze noodig had.

Er waren meer zaken, die de Resident niet wist of niet wilde weten; andere, die hij wel wist en men niet verwachten zou dat hij wist.

Zoo zagen wij reeds, dat hij den staat zijner particuliere kas niet kende, noch het aantal monden dat zijn rijst at. Evenmin wist hij soms, hoeveel gasten en wie hij tot gast had; het juiste aantal zijner telgen ontsnapte hem ook wel eens, en vaak kon hij zich de moeder niet meer voorstellen van een of anderen knaap die hem vader noemde. Verder behoorde tot zijn negatieve kennis: al de lastige aanschrijvingen van het Gouvernement die over nieuwigheden handelden en dadelijk ter zijde geschoven en vergeten werden; de bronnen waaruit zijne Regenten de middelen putten om hunne pandopo's te vergulden, om gedurig nieuwe meubelen en paarden, nog prachtiger dan de vorige, te koopen; de reden waarom de werkzaamste Javaan steeds even arm bleef, en andere min belangrijke zaken meer.

Daarentegen wist hij wèl, waarmede men den Gouverneur-Generaal, den Directeur en den Inspecteur der cultures kon ‘inpakken,’ als ze in zijn residentie kwamen; hij wist wel te zorgen, dat de secretaris mooije rapporten en maandstaten dresseerde; hij kon even goed als een inlandsch vorst met inlanders omgaan; hij wist de schoonste vrouwen van het land tot in de meest afgelegene dessa's te vinden en de mannen of vaders te bevredigen. Kortom, hij wist op de meest gepaste wijze den despoot te spelen.

Zijn karakter, - wel, dat leerde zijn

weten en nietweten ons reeds ten deele kennen. Hij bezat een echt oudgastskarakter: veel genoegzaamheid bij weinig kennis; op zijn tijd goed tot zwakheid toe en nog al dikwijls slecht uit onverstand; altijd gul en mededeelzaam, en oneerlijk uit gewoonte; soms driftig om nietigheden en in den regel kalm bij de treffendste gebeurtenissen; vrolijk als het met zijn spijsvertering goed ging, opgewekt als zijn eigenliefde geprikkeld was, en onuitstaanbaar als hij ‘de bokkenpruik op had’; luidruchtig als hij iemand had ‘beetgenomen,’ en vervelend in gezelschap van onderhoudende menschen die hij niet ‘den bek kon snoeren’. hoogst gevoelig voor vleijerij, en dan een nederigheid in woorden aannemende die door zijne daden gelogenstraft werd; ongemanierd als hij geheel op zijn gemak was, en beestachtig op een slemppartij.

's Morgens.

Voordat de dag was aangebroken, zaten reeds een halfdozijn bedienden aan de deur van des Residents slaapvertrek, op den eersten schreeuw van den ontwakende te wachten.

‘Sapada’ (wie is daar)? riep dan een raauwe stem.

Gezwind doch zonder gedruisch kwamen een paar bedienden het vertrek binnen, en terwijl Kromo de jalousiën opende, en Ali een schoone nachtbroek en kabaai uit de kasthaalde, maakte Sidin de gazen bedgordijnen los, die hij den vorigen avond onder de matras had gestoken, opdat geen enkele njamok (moskiet) de rust zijns meesters zou kunnen storen, en zeide zacht:

‘Slamat pagi, toewan!’ (goeden morgen, mijnheer!)

Het zware ligchaam maakte een halve omwenteling en geraakte daardoor aan den rand van het ledikant. Sidin vatte de uitgestoken hand en trok zijn heer overeind. Bij die beweging waren de spillebeentjes buiten boord komen hangen en werden nu met Chinesche muilen voorzien. Nog een inspanning, en de Resident stond gapende overeinde.

‘Mandi’ (baden) hoorde men nu.

Nog halfdronken van slaap waggelde de Resident over de marmeren steenen naar de badkamer, werwaarts Ali hem vóórging, Kromo en Sidin benevens een paar politie-oppassers hem volgden.

Heerlijk koel en kristalhelder bergwater, door een pijp van bamboe-beton in de badkamer geleid, vulde het groote bekken, dat vooraf door eenige kettinggangers zorgvuldig gereinigd was en op de indompeling wachtte van het door slapen zoo vermoeide ligchaam van den Resident.

Door Sidin van de luchtige nachtkleeding ontdaan, liet de Resident zich voorovervallen in het water en dreef eenige minuten als een schildpad op de oppervlakte. Daar de afkoeling evenwel niet groot genoeg was, ging hij onder de pijp overeind staan. De bediende opende den stop, en nu viel een zware straal water van een hoogte van acht voet met kracht op het hoofd van den bader.

‘Ennak!’ (lekker), was het tweede woord, dat dien dag uit 's Residents mond werd gehoord.

Na een kwartier uurs was de heer Perwis genoegzaam opgefrischt en liep met zekere vlugheid de vijf marmeren trappen op, waarna de afdrooging en het aantrekken

van nachtbroek en kabaai plaats vond. Een minuut later zat hij in een wiegelstoel te rooken, met een kop koffij naast zich.

Tegen zes uur kwam de jeugdige heer Kloek zijn compliment maken.

Jacob Kloek had met zijn gastheer een gemeenschappelijke geboorteplaats, was zelfs nog een soort van neef van mevrouw. Als ligtmatroos uitgekomen, verliet hij te Batavia zijn schip en maakte gebruik van de eerste gelegenheid om onder de vleugels van zijn veelvermogenden neef te komen, ‘die hem wel verder zou helpen.’ Reeds eenige weken bij neef gelogeerd, begon de verveling aan Kloek's hart te knagen. Neef had nog nimmer één woord over zijne plannen gesproken, en Kloek heden zijn stoute schoenen aangetrokken. Stotterende vroeg hij ‘wat of neef er van dacht, om hem bij de cultures te doen plaatsen?’

Maar neef haastte zich volstrekt niet om te antwoorden, rookte bedaard door, en vroeg of hij lust had mede naar Poerwodadi te rijden.

Natuurlijk had de jeugdige Kloek daar veel lust in.

Op het plein vóór de woning van den Resident stonden, hunne paarden aan de hand, een twaalftal inlanders in roode pakjes gestoken en gewapend met lansen, waaraan dito vlaggetjes gehecht waren. Zoodra de Resident zich in het wit had doen kleeden, reed het vierspan met den wagen voor, stegen de roode ruiters te paard en vormden een peloton, dat gedurende den ganschen rid op tien passen vóór het rijtuig moest rijden.

Wegrijdende, kwam Jacob Kloek nog eens op zijn vraag terug.

‘Hangen heeft geen haast,’ sprak de neef, die heden nog al goedgestemd en spraakzaam was - en dat was hij meestal in den wagen, als de snelle gang der paarden, die het land doorvlogen, hem aangenaam koel maakte - ‘De jongelui van den tegenwoordigen tijd zijn vervloekt ongeduldig; zij verbeelden zich al heel wat, geloof ik. Ik heb wel anders moeten sjouwen en zes jaartjes met het potlood (geweer) op mijn nek geloopen, - op mijn broek gehad, dat het kraakte. Ja! kijk maar zoo vreemd niet op! hebt ge soms minachting voor me, nu ge hoort dat ik van de rottan geproefd heb?’

‘Wel neen, neef!’

‘Wel ja, neef! ik weet heel goed wat ge bij uzelf denkt. Maar 't kan me weinig schelen; ik ben die ik ben; maak gij maar, dat ge niet slechter afspeelt.’

Hier kreeg het rijtuig een zwaren schok en wipte aan den kant van Jacob Kloek een paar voeten van den grond.

‘Groote hemel!’ riep deze, die denkende dat de wagen omsloeg was opgevlogen.

‘Wij overrijden een man en paard!’

Inderdaad was het paard van een der roode ruiters van de beenen geslagen en had de wielen over het lijf gekregen.

‘Nu, is 't anders niet! houd u dan maar bedaard!’ antwoordde neef; ‘dàt zag ik wel aankomen. - Is de man dood?’

‘Goddank neen! hij is opgestaan, maar het paard ligt nog te spartelen,’ zeî Jacob Kloek, die zoo gaarne uit den wagen zou gesprongen zijn om te gaan kijken.

‘Zoo! - nu, als het paard verloren is, zal ik hem een ander in de plaats geven; daar is 't meê uit.’

‘En als de ruiter dood was?’

‘Als! als! - dan zou ik 't toch wel goed maken. - Ja! met de rottan heb ik gehad, neefje! nu ruim vijf-en-twintig jaren geleden. Ik stond voor het geweer aan het paleis van den Gouverneur-Generaal op schildwacht. Zijn Excellentie had gedaan met eten en deed een dutje, zeî

de hofmeester; ik lette dus niet op wie er de deur uitging, en kijk! op eens staat Zijn Excellentie voor me neus, zoo digt, dat ik geen ruimte had om te presenteren. Hij had zeker een standje met zijn vrouw gehad en keek me aan als of hij me wilde opeten.

'Lompert, die je bent, zeit-ie, ik zal je op je d..... laten komen!'

'Toen ging hij zelf den sergeant van de wacht roepen, liet de wacht aan treden en er mij vijf-en-twintig uit de eerste hand optellen, vóór de stoep van het paleis!'

'Dit gebeurde een paar maanden voor dat mijn tijd om was. Ik teekende natuurlijk niet meer, maar zocht wat in het civiele en kwam bij de Wees- en Boedelkamer. Vijf jaren later was ik een man in *bonis* - hier drukte de spreker op élk woord, - kocht ik het paleis dat toen niet meer door den Gouverneur-Generaal werd gebruikt, en gaf tot herinnering aan het pak slaag, voor de stoep een groot feest waarop ik geheel Batavia onthaalde.'

'Als u toen al zoo rijk was, neef! waarom keerdet gij dan niet naar Holland terug?'

'Wat zou ik dáár doen? gaan logeren bij mijn tante, die in het Bornhofje te Zutphen besteed was, of bij mijn zuster, een arme weduwvrouw die in de Karnemelksteeg water en vuur verkocht? of visites maken in de keuken bij mijn broêr, die als koetsier diende bij een heer op de Zaadmarkt? - Dankje. Ik ging over bij het binnenlandsch bestuur en werd Resident.'

'U is toch voor vier jaren in Holland geweest?'

'Ja, om er voor goed afscheid van te nemen! Een mooi land, waar de blanke koelies je vierkant tegen het lijf loopen en niemand respect voor een Resident heeft; waar iedereen maar durft te zeggen wat hem voor den mond komt, en waar de vrouwen meer naar Ali kijken dan naar zijn meester! Praat me niet van dat land! Ik heb mijn broêr en zuster ieder zes honderd gulden 's jaars toegelegd, onder voorwaarde dat zij niet meer zullen dienen of nering drijven, en daarmede..... afgedaan!'

Men reed bij den Regent van Poerwodadi op. Deze, niet voorbereid op de komst des Residents, hield zich onledig met naar een koningstijger te kijken, die in een bamboe-hok juist door een tiental inlanders was aangedragen. Hij maakte duizend complimenten om verschooning te vragen voor zijn onbehoorlijke ontvangst.

De Resident nam de verschooningen aan en vroeg zijn neef 'of hij wel eens een tijger had zien rampokken.'

Neen, dat had neef nog nooit gezien.

'Zoo! - wil de Regent dan volk bijeenroepen? maar spoedig!'

'Goed, heer Resident! het zij mij echter vergund mijnheer den Resident op te merken, dat thans de geheele bevolking der plaats op het veld is, om padie (rijst) te snijden.

"Dat komt er niet op aan! Spoedig, Regent! Over een uur moet ik terug."

De Regent wist geen ander middel om dadelijk genoeg volk bij elkander te krijgen, dan door alarm te doen slaan, zoo als bij aardbeving of opstand pleegt te geschieden.

Weldra klonken de gong-gongs en de tom-toms dof en onheilspellend uit de negorij; de noodsignalen werden in de belendende dessa's overgenomen. Bij het

volk op de velden, ijverig bezig met het inzamelen van den rijstoogst, ging een kreet van angst op; men wierp de gesneden padie en de snijmesjes weg en ijlde naar huis, de moeders om haar kroost te redden, de vaders om de lans te grijpen. Dat was 't juist wat verlangd werd: “alles wat wapens kon dragen, moest zich op de alon-alon verzamelen”, zoo luidde het bevel.

De Resident zat hartelijk te lagchen en noemde het een goeden inval. Binnen een half uur zaten omstreeks vierhonderd met lange lansen gewapende Javanen in een vierkant, twee, drie gelederen diep; het tijgerhok stond in 't midden. Een der Kawan's (volgelingen, kamerheeren) van den Regent ging tandakkende (dansende) in de binnenruimte voorwaarts, ontstak eenige brandstoffen die tegen den achterkant van het hok aangebragt waren, opende de valdeur en keerde langzaam naar zijn plaats terug. Een halve minuut later kwam de tijger, die den nacht te voren nog vrij in de wildernis rondwaarde, met een sprong en onder een vervaarlijk gebrul te voorschijn; dit geluid drong Kloek, in weerwil van zijn heldhaftigen naam, tot in het merg zijner beenderen. Als een inspecterend Generaal liep de tijger brommend langs de gelederen, die hem eerbiedig de punten der lansen presenteerden. Nergens een opening vindende, neemt hij op het onverwachts een verbazenden sprong en staat buiten het vierkant. Een geweldig geschreeuw gaat op uit de menigte, in wier midden de tijger zich bevindt; vrouwen en kinderen wijken ontzet terug. Het monster ligt loerende op zijn buik en ziet een drom lansdragers met loomen tred naar hem toekomen, de voorste door de achterste opgedrongen. Half verblind door het zonnelicht, neemt hij andermaal een grooten sprong in de rigting der schaduwrijke pandopo; en met een derden zit hij midden tusschen de volgelingen des Regents, achter den stoel van Kloek. Hij scheurt een stuk vleesch uit den rug van den man die de sirihdoos draagt, krijgt een krissteek van den spuwbakdrager en een slag met den stok van den pajongdrager; door een openstaande deur vlugt hij in den dhalam, ziet zich omringd door een dozijn half naakte vrouwen en verbergt zich onder een bali-bali.

Bij die groote ontsteltenis, bij al dat geschreeuw en gejoel zit de Resident te schudden van lagchen, terwijl de Regent, die niet durft opstaan zoolang de Resident het voorbeeld niet geeft, zijn uiterste best doet om den officiëelen glimlach op het gelaat te houden en kalm te blijven.

“Ha, ha, ha! een mooije grap! wat zegt ge daarvan, neefje?”

“Laat mij een geweer geven, Resident! anders kost die grap nog menschenlevens.”

“Neen, neen, de tijger moet gerampokt worden, is 't niet Regent?”

“Ik zou denken, heer Resident! dat dit nu niet meer kan. Maar als mijnheer het gelast....

Wel zeker, hij moet gerampokt worden.”

De vrouwen zijn gevlugt naar een bijgebouw. Op bevel van den Regent dringen eenige gewapende Javanen in den dhalam, de lansspitsen vooruit. Een jalousievenster wordt geopend. Het zou gemakkelijk vallen den tijger in zijn schuilhoek af te maken, maar dat mag niet; met een paar steken in de huid wordt het dier genoodzaakt te vlugten.

Hij springt het raam uit en komt teregt in de ruif van een stal. De paarden

rukken zich los en vliegen met regt opstaande manen onder de menigte, waardoor eenige arme drommels onder den voet geloopen worden.

Vernieuwd gelach van den Resident, die zich schrikkelijk vermaakt, doch ten slotte toestemming geeft om den tijger af te maken.

"Ik had een appeltje met dien Regent te schillen," zeide de oude neef tegen den jonge onder het terugrijden. Toevallig ben ik er achter gekomen, dat hij tot eigen profijt een vierhonderd *bahoes* (bunders) woeste gronden tot Sawahs heeft laten omwerken. 't Kan er eigenlijk niet door; maar de kerel is bij de hand, dat moet ik zeggen, en hij ontvangt goed. Ik heb het daarom door de vingers gezien.'

'Wat kan 't ook voor kwaad, als hij zijn werkvolk behoorlijk betaalt.'

'Dát is weêr een Hollandsch idée! Notabene! een Regent die het dessavolk betaalt! - Als het erg honger heeft, laat hij den gammelang slaan en een Kabo slagten; dat is alles.'

's Middags.

Toen de Resident Perwis te huis kwam, ging hij op het bureau aan de schrijftafel zitten, en ontbood den Secretaris. Deze kwam met een blikken trommel vol papieren, dien de oppasser hem nadroeg.

'Mijn hoofd staat van daag niet naar schrijfwerk,' sprak de Resident, terwijl hij een paar particuliere brieven inzag. 'Wat is er voor nieuws?'

'Een aanschrijving van Batavia om een proef met cochenille te doen.'

'Al weêr wat nieuws!' - den controleur van Djogorogo maar opdragen; (lezende) - die ezel van T. is directeur-generaal van financiën geworden.'

'De controleur van Djogorogo zal stellig zwarigheden maken; hij beklaagt zich op nieuw, dat zoowel de bevolking als de grond geheel uitgeput geraakt door de indigokultuur.'

'Die mijnheer met zijn nieuwmodische idées heeft altijd wat. Wat verbeeldt zich die pruttelaar wel? Wil hij mij soms leeren een residentie te besturen? Hij weet nog minder van de cultures dan mijn hond. (lezende) - de Gouverneur-Generaal is op de laatste partij heel lief geweest tegen v. R.; dat is om zijne vrouw.'

'De assistent-resident van Ngawie geeft u eerbiedig in overweging om den Wedono der plaats aan zijn pligt te herinneren. In zijn distrikt liggen de meeste rijstvelden nog braak, omdat er ten gevolge der laatste epidemie handen ontbreken.'

'Dan moeten de andere handen maar dubbeld werken. Laat hem door den Patti weten, dat ik over drie of vier weken een inspectie kom maken, en als de Sawahs niet gereed zijn voor de *biebit*, dan jaag ik den Wedono weg. (lezende) - S. vraagt een paar rhinoceroshoorns; de Regent moet volk in de wildernis zenden om een paar warahs te vangen; hoor! - Is 't, nu gedaan?'

'Een gewone circulaire van het Gouvernement over de aanstaande verpachting der passars voor het volgend dienstjaar.'

'Zoo! maak maar dat Oei-Tamba vijf duizend gulden meer inschrijft dan de vorige keer.'

‘De Controleur beweert, dat Oei-Tamba de Javanen nu reeds het vel over de ooren haalt.’

‘De Controleur zanikt als een oud wijf, en Oei-Tamba is een flinke vent. De kerel gaf verleden week een mooije partij. Apropos! ge moet een voorstel doen om

Jacob Kloek toe te voegen aan het Residentie-bureau op honderd gulden 's maands. Is 't nu eindelijk uit? Ik wacht u met mevrouw van middag aan tafel. (lezende) - het huis van Goudsmit is op de flesch; daar zat ik ook in, ik weet niet voor hoeveel. Nu, dat komt teregt.'

De Secretaris heeft met een buiging de uitnoodiging aangenomen, blijft het antwoord schuldig op de Bataviasche nieuwtjes, doch deelt den Resident mede, dat zich buiten op het erf honderd-vijftig dessa-bewoners bevinden om klagten in te dienen over afzetterij van den Loerah (dessahoofd), die hen reeds tweemalen den aanslag heeft laten betalen, en dien nu voor de derde maal eischt.

'Wel verd... wat zegt ge daar! Durven die kerels hier, aan het bureau komen? De wereld staat op haar hoofd, geloof ik. Tot straf zuilen vijf-en-zeventig man vier dagen lang op mijn erf werken. - Mijn vrouw heeft me al lang gesproken van een koepeltje aan den rivierkant; dat is een goede gelegenheid - en die dan nog pruttelt, laat ik tot nader orde in 't kettinghok opsluiten. - Ik houd niet van te veel inmenging in de inlandsche huishouding; daarom moet geden Loerah eens bij u laten komen en hem zeggen dat ik geen last meer van zijn volk wil hebben. - Blijft ge ontbijten?'

't Was postdag; de stukken, die den Resident thans ter teekening werden aangeboden, moesten nog geëxpedieerd worden, en daarom bedankte de Secretaris.

Het ontbijt stond gereed in de steenenpandopo achter het Residentiehuis. Behalve Jacob Kloek zaten er nog drie logeergasten aan. Van mevrouw Perwis, noch van het overige gezin was iets te zien.

Op een groot bord vol drooggekookte rijst voegde de Resident eenige schijven gerookte ham, een gepofte kip, vijf stokjes saté, twee gezouten eende-eijeren, vier lepels kerry van hoenders, drie lepels sajor-sajoran (groenten), één lepel geroosterde kalapa en drie soorten van sambal-sambal. Al deze zaken werden hem achtereenvolgens aangeboden, en nog een tiental schotels met andere toespijzen, waarvan hij niet nam. Daarbij dronk hij eenige glazen Engelsch bier, en sprak noch animeerde iemand; ieder zorgde voor zich zelf en nam naar zijn eigen smaak van hetgeen rondgediend werd.

Het scheen dat de Resident brommig was, omdat mevrouw niet verscheen en hem had laten roepen. Na afloop van de tafel begaf hij zich naar de vertrekken zijner echtgenoot; daar hoorde men luid spreken, gillen zelfs.

Kloek's lijfbediende, die het ééns was met Sarina, de lijfmeid van mevrouw, wist een half uur later alles wat er tusschen man en vrouw was verhandeld.

'Waar zijt ge van morgen heen geweest?' had mevrouw uitgeroepen.

'Naar Poerwodadi, lieve!'

'Leugens, halfweg te Maospatti opgehouden.'

'Hoe komt ge er aan, beste!'

'Ge hebt op de passangrahan een nieuw liefje gezien, monster!'

'Wees toch niet dwaas, schat!'

'Monster! monster!'

'Maar vraag het dan aan uw eigen neef, engel!'

'Monster! monster! monster!'

Elk volgend woord werd met grooter verheffing van stem uitgesproken.

'Kloek....'

'Kloek vertrouw ik evenmin als u. Ik verdraag het niet langer, ik wil schei-

den, vergift innemen. Maar eerst zult gij er aan, eerst gij, monster! groot monster! en dan spring ik in de rivier. Wat heb ge haar gegeven? zeg op!'

'Ik weet niet wat gij zegt.'

'Weet ge 't niet? Wat hebt ge haar gegeven, vraag ik nog eens. Zeker de diamanten haarpinnen, die ge mij voor acht dagen al beloofdet!'

Mijnheer Perwis begon lont te ruiken; zijn bedrukt gezigt klaarde eenigzins op. De groote man zat onder de plak zijner kleine vrouw en was buitengewoon beducht voor hare aanvallen van jalousie, die zij vaak gebruikte om haar zin te krijgen. Genegen om tot elken prijs vrede te maken, merkte manlief toch op, dat zij toen een gouden haarkam had verkozen.

'Wat, gouden haarkam! dat lor heb ik dadelijk laten versmelten (mevrouw had onder hare mannelijke bedienden ook een goudsmid); maar de haarpinnen hebt ge aan uw liefje geschonken! Ik zal haar vermoorden...' - nu volgde de gil, die het pleit besliste.

'Oei-Tamba heeft ze nog altijd, lieve! hij vroeg er te veel voor, anders zoudt gij ze reeds gekregen hebben. Ik zal ze dadelijk laten halen; binnen een kwartier zijn ze de uwen.'

Toen de vrede hersteld was, ging de Resident naar zijn slaapkamer. Om zijn ontevredenheid te doen bedaren, wierp hij eerst een knaapje omver waarop een gendie en glazen stonden, gaf daarna aan Sidin, die hem had uitgekleed, een gevoeligen schop op de maag, en ging toen zijn siesta maken.

's Avonds.

De verjaardag van het merkwaardige 'pak slaag' was voor geen ambtenaar of inlandsch hoofd een geheim. Langzamerhand was het adat (gewoonte) geworden, om op den avond van dien dag ten huize van den Resident zamen te komen; men zou het een 'geïmproviseerde receptie' kunnen noemen, waarop echter dagen vooruit gerekend was, zoowel van den kant des gastheers als van dien der gasten. Immers de toekang sêpèn of dispensjongen (de bediende die met het toezigt over de provisie-kamer was belast) had reeds twee dagen achtereen de handen vol gehad met het uitgeven van vaatjes boter, van hammen, van blikjes met Hollandsche groenten en vleeschspijzen, van stopflesschen met ingelegde Europesche vruchten en andere lekkernijen; en thans hield hij zich onledig met dozijnen wijnflesschen van verschillende merken in koelbakken te plaatsen of met vochtige wollen lappen te omwikkelen. - De kok en kokkin, bijgestaan door eenige elève-koks, hadden reeds drie dagen lang kwee-kwee (inlandsche gebakken) bereid, - de hooggeschatte kwee-lappies in merkwaardige hoeveelheid, - en dozijnen kippen en eenden den hals omgedraaid, deels geplukt, deels gebakt en gesneden tot allerlei geregten van ondergeschikten aard. Hoopen van boewah kalapa (kokosnoten), van sajor-sajoran (groenten), sisirs pisang, van den grooten pisang-ambon tot den kleinen pisang-sariboe, waren van den passar gebragt en werden nog vermeerderd met nieuwe vrachten, die uit de dessa's werden aangedragen en geschenken heetten van hoofden, die deze zich door de Javanen hadden laten opbrengen. - In een andere afdeeling der talrijke bijgebouwen had een bejaarde vrouw, wier hoofdbezigheid was koffij

en thee te zetten, het verbazend druk met serviezen uit te geven en te doen reinigen door hare ondergeschikten; 't was in één woord zeer levendig in de wereld der bedienden, wier aantal wel honderd-vijftig bedroeg, althans wanneer men de koelies en kettinggangers medetelde, die aan de hoofden der departementen waren toegevoegd om het zwaarste werk te verrigten. Dagelijks toch leverden de dessa's van de hoofdplaats vier-en-twintig koelies en de gevangenis even zooveel kettinggangers, om de *wacht* te houden bij den Resident. Over dag werden de eersten voor huisselijke, de laatsten voor tuin- en staldiensten gebezigd; terwijl 's nachts de kettinggangers weêr opgesloten werden, en een gedeelte van het dessavolk de wacht betrok d.i. zich in de galerijen op den grond legerde en sliep tot aan den morgen. Dit was zoo de gewoonte bij de inlandsche hoofden; het waren heerendiensten, die het volk gaarne bewees, zeide Perwis. - Opmerkelijk was het dat de eerste bedienden *slaven* waren en den baas speelden over de *vrije* Javanen, die onder hunne leiding werkten.

Zoo heel kwaad hadden het dus de slaven van mijnheer Perwis nog niet; als zij slechts over eenige menschelijke zwakheden konden heenstappen, was hun lot wel te dragen. De meesten bij voorbeeld waren gehuwd. Nu kon de man wel niet geheel over de vrouw beschikken, maar in welk huwelijk van vrijen is dit altijd het geval? Men beweerde dat de Resident en zijne gasten er ook over beschikten, omdat de slavenkinderen er zoo blank uitzagen. Wat daarvan aan was, is niet te bewijzen; de onderstellingen waren alleen gegrond, op de rottanslagen, die mevrouw Perwis nu en dan aan een schoone slavenmeid*) liet toedienen; zelfs was 't een enkele maal gebeurd, dat een lieveling van mijnheer door mevrouw was verkocht of weggeschonken. -

Tegen 5½ uur had de Resident een tweede afkoeling in het marmeren bad ondergaan en zat weêr in de voorgalerij te wiegelen. Uit alle oorden der Residentie kwamen nu ambtenaren aangereden om hunne opwachting te maken en mede te dineren. Mevrouw Perwis, de njonja-Resident genoemd, nog zwaarlijviger dan haar echtgenoot, met nog dikker wangen, die, even als haar onafzienbare hals, - waarvan een slager zou watertanden - door een verkoelende bedak-laag overdekt en tegen het uitwasemen der opperhuid verzekerd waren, zat in alle glorie aan het hoofd der tafel. Fier op de diamanten spelden die haar haarknoop (gondé) in drie rigtingen doorboorden, lachte zij goedhartig over alles wat, er gesproken werd, zoowel over de platte ondubbelzinnigheden van den Resident, die zij niet behoorde te begrijpen, als over de geestige gezegden van neef Kloek en een paar jonge controleurs, die zij niet begreep. Twee volwassen slavenmeiden met korte en half open baadjes stonden achter hare zitplaats, en twee aankomende meisjes zaten regts en links van haar stoel op den grond en ontvingen van tijd tot tijd de blijken van haar goed humeur, in den vorm van overblijfselen op haar bord.

Onder het dessert kwamen de Regent, de Patti, en een zwerm van mindere ambtenaren hun compliment maken. Allen moesten mede aanzitten, en de plaat-

*) In plaats van ‘slaaf en slavin’, werd altijd ‘slavenjongen en slavenmeid’ gezegd.

sen innemen, die door de dames waren verlaten. De slavenjongens bragten onophoudelijk *minoman* (drank) aan, en met elke nieuwe flesch nam de dorst toe.

Plotseling werden de oogen der gasten verblind door een prachtig vuurwerk, dat achter op het erf ontstoken was.

'Dat is het werk van Oei Tamba', riep de Resident getroffen uit. 'Laat de kerel hier komen; ik wil een glas champagne met hem drinken.'

De Resident dweepte met den Chinees, die de pacht vijf-duizend gulden hooger zou aannemen, d.i. die de Javanen minstens tien-duizend gulden meer zou uitzuigen.

Toen het vuurwerk was afgeloopen, zag men het erf niet alleen, maar den ganschen omtrek van het Residentie-huis, zoo ver het oog reikte, met duizende lichtjes geïllumineerd.

'En dat is het werk van den toewan Adipati. - Uw gezondheid, heer Regent!'

De Regent boog zich eerbiedig en glimlachte onder het uitdrinken van zijn glas. Die attentie toch kostte *hem* niets dan een *printah* (order). De katgang- en kalapa-olie die dáár verbrandde, behoorde aan de Javanen, en deze verkochten nu maar zooveel minder.

Nu liet zich de dansmuzijk, uitgevoerd door een tiental slavenjongens, in de galerij hooren. Dit noopte de jongere heeren zich naar de dames te begeven; en terwijl vóór gedanst werd, bleef men achter drinken.

Te middernacht zat men nog aan tafel en had de Resident op algemeen verzoek, weêr de geschiedenis van 'het pak slaag' verteld. De opgewondenheid was groot; de meeste heeren waren op gelijke hoogte met den Resident, die de hoogte begon te krijgen en reeds aan Jacob Kloek een slavenmeid had ten geschenke gegeven; hij zou er hem de oude 'ma' bij doen, voor de huishouding. 'Ma verstond het klappen van de zweep, en had alleen het gebrek dat zij *latta* was.'

Wat *latta* beteekende? dat zou hij Kloek laten zien. 'Hé! panggil ma Saria!' (Roep ma Saria eens hier).

Ma Saria, een zenuwachtige slavin van vijftig jaar oud, kwam schuchter binnen en moest het gezelschap vermaken met haar kwaal. Deze bestond in het onwillekeurig nadoen van al hetgeen haar voorgedaan werd door iemand die haar deed schrikken, of die haar beheerschte: - in den tegenwoordigen tijd zou men zeggen, iemand die gemakkelijk door iedereen kan gebiologeerd worden. Tot groot genoegen der heeren liet de Resident het arme schepsel lagchen en schreijen, drinken, springen en dansen op komando; hij liet de oude acrobatische poses aannemen, zich uitkleeden zelfs, als Kloek - die verklaarde nu genoeg te weten wat latta was - haar dat niet belet had.

Omstreeks één ure zat men nog steeds aan tafel, en had de Resident een flesch stuk geslagen op het hoofd van zijn trouwen lijfjongen. Hij vertelde nu, hoe hij zijn eerste vrouw had 'klein gekregen.'

'Zij had een tachtig duizend gulden meêgebragt, zeker een aardig sommetje! maar zij liet er zich te veel op voorstaan. Als ik een huisjongen iets gelastte, en mevrouw was boos, dan verweet zij mij dat het *haar* jongen was. Gaf ik een order aan den tuinjongen, dan gaf mevrouw contra-order, omdat het *haar* tuinjongen was. Wilde ik de paarden voor den wagen laten spannen, dan waren het *haar* paarden, *haar* wagen, en zóó

voorts. Daar moest een einde aan komen. Den volgenden dag kwam het mevrouw in het hoofd een grooten rid te maken. Ik ging gedwee mede; maar toen we vier palen van huis waren, liet ik halt houden, sprong uit den wagen, haalde twee pistolen voor den dag, schoot “mevrouws paarden” voor den kop, wenschte mevrouw verder een plezierigen rid en wandelde alleen terug.’

‘Na dat lesje sprak ze nooit meer van iets dat *haar* toekwam. Ik had er echter nog genoeg mede te stellen, want ze had ondragelijke tingka's (kuren), en die moesten er uit.’

‘Bij mijn chef, den president van de Wees- en Boedelkamer, zou een groote partij zijn; acht dagen te voren waren de invitaties rondgestuurd. Op den dag der partij kreeg mevrouw het in 't hoofd om te huis te willen blijven. Ik hield haar voor oogen, dat nu zij eens aangenomen had, zij ook verpligt was te gaan.’

‘Tramau, zeî ze, ik wil niet, heb geen lust.’

‘Hoor eens, vrouwtje! lust of niet, gij *moet* nu gaan. Laat Lavia u maar eerst netjes kappen van daag.’

‘Tramau, tramau.’

‘Gij *moet*, beste! De president zou 't mij kwalijk nemen, en gij weet dat ik solliciteer om *f* 200 verhooging.’

‘Traperdoeli, loe poenje verhooging’ (wat kan mij uw verhooging schelen).

‘Hiermede ging ik naar het bureau.’

‘Tegen etensuur t' huis komende, vond ik mevrouw nog ongekapt. Zij zou *niet* gaan, daar deed ze een eed op. Ik deed een eed, dat ze *wel* zou gaan.’

‘Na het eten ging ik mij kleeden, liet om half negen den wagen voorkomen en mevrouw verzoeken mede te rijden.’

‘Njonja tramau’, ‘heette het.’

‘Toen ging ik naar binnen, nam mevrouwtje vierkant op, zette ze net zoo als zij was - in sarong en kabaja - in het rijtuig naast mij, en reed ondanks haar geschreeuw naar den President. Alle gasten waren reeds binnen; ik nam mevrouw als een kind op den arm en droeg haar tot groote verbazing van het publiek tot vóór den President en de presidentin, maakte deftig mijn compliment, en geleidde haar toen weêr naar den wagen.’

‘De dames noemden mij wel een korangadjar (lompert), een tiran; maar mevrouw heeft nooit geen kuren meer verkocht.’ -

Tegen half twee was de Resident in dien toestand, dat hij uit loutere brooddronkenheid het tafelkleed met servies, glazen en flesschen op den grond smakte. Elk wijnglas, dat men daarna ledigde, werd over het hoofd op de marmeren steenen gesmeten.

Om twee uur was er geen enkele lamp, hangstolp of spiegel meer heel, en lag de Resident op zijn bed te ronken, waar Ali en Sidin hem meer naar toe gerold dan gedragen hadden.

Van Neurnberg naar Saltsburg.

II.

Met de aangenaamste herinneringen van ons verblijf te Neurnberg begaven wij ons des Vrijdag-morgens in de vroegte op reis naar het Zuid-Oosten. Niet zonder hartelijke omhelzingen, zooals dat in Duitschland de gewoonte is, hadden wij afscheid genomen van onze vriendelijke gastheeren en gastvrouwen, ook van den Zevenbergschen dekaan. Met moeite hadden wij weêrstand geboden aan hun dringende noodiging, om nog wat in hun midden te vertoeven. Zij hadden voor dien dag reeds een aangenamen togt beraamd naar Fürth, een aanzienlijke fabriekstad, een kwartier sporens van Neurnberg gelegen, bekend als de legerplaats van Gustaaf-Adolf, in 1632. Maar de zelfbeheersching, die op reis onmisbaar is, wanneer men slechts over een beperkt getal dagen heeft te beschikken, behaalde op deze verzoeking de overhand en wij scheidden in de hoop, onze goede vrienden later nogmaals in deze wereld weêr te zien.

Ons plan was het volgende. Over Regensburg zouden wij met den spoortrein tot Passau reizen, van daar den Donau bevaren tot Linz en dan een togt doen door het Saltsburgsche, om over München naar huis terug te keeren. Wij hadden dus ons eerste rustpunt te Regensburg, het Castra regina der Romeinen, vroeger den zetel van den rijksdag. Hier zagen wij voor het eerst den Donau, die in zijn breede wateren het riviertje de Regen opneemt. Op de bruggen over den Donau staat een beeld, dat ons door onzen gids als de heilige Joannes werd aangewezen. Doelt het op een Joannes-legende, die hier t'huis behoort? maar welke legende? het werd mij niet helder uit het onduidelijk verhaal van onzen geleider, en uit andere bronnen is het mij ook niet gebleken. Misschien is het wel een beeld van Emmeranus, die hier in de eerste helft der 7de eeuw aan het hoofd van een klooster stond. Van hem wordt verhaald, dat zij den marteldood is gestorven, doordat hij zich had aangegeven als eerroover der prinses Ota, om zoo doende de eer van den schuldige, een edelman, te redden. Waarom het beeld juist op de bruggen staat, blijft bij deze gissing onzeker. Onze kerkelijke oudheidkundigen mogen mij het antwoord geven op de vraag, of er een Joannes-legende bestaat, waarbij de Donau in het spel komt.

Van den fraaijen Dom, in echt Gothischen stijl, tusschen de 13de en 17de eeuw gebouwd, met kostbare praalgraven van vorsten en bisschoppen versierd, zal ik u geen beschrijving geven. Te Neurnberg zijn wij reeds tot de overtuiging gekomen, dat de middeneeuwsche bouwkunst in Beijeren op een waardige wijze vertegenwoordigd wordt. Liever leid ik u naar buiten, om een wandeling te doen in den sierlijk aangelegden en met fraaije bloemen beplanten tuin van den vorst van Thurn en Taxis, den gemaal der edele vrouw, aan wie de gemeente Hallstadt in Zuid-Oostenrijk, waarvan ik later zal spreken, haar ontstaan te danken heeft. Hier stierf in 1630 de wereldberoemde sterrekundige Keppler, terwijl hij zich op reis bevond. Gij ziet zijn buste in een

tempeltje, digt bij de rivier. Maar het was niet voor dien lusthof alleen, dat ik u noodigde naar buiten te gaan. Wij moeten nog wat verder, gindschen heuvel op, om het gebouw te bezigtigen, dat daar, als Jeruzalems tempel, zijn wit marmer in de zon doet schitteren. Regensburg en de Walhalla worden altoos in één adem genoemd. Het lag in ons plan om ons met eigen oogen te overtuigen, dat de faam, die daarvan uitgaat, niet overdreven is. En, voorwaar! er wordt niets te veel van gezegd.

Toen Lodewijk I nog kroonprins was, zoo verhaalt onze gids, in het begin van 1807, nam hij het besluit om eenmaal een waardig gedenkteeken te stichten, dat den roem van geheel Duitschland verheerlijken zou. In dien tijd ging Beijeren diep gebogen onder het soldatendespotisme der Fransche heerschappij; de kracht van het volk scheen gebroken onder het drukkend juk van den vreemden dwingeland. Het denkbeeld, in zulk een tijd geboren, werd een twintigtal jaren later ten uitvoer gebragt. Op een heuvel aan den oever van den Donau bij Regensburg verrees de Walhalla.

Bekend is de oorsprong van dien naam. In de Noordsche mythologie wordt daarmeê het gouden paleis in het rijk van Wodan genoemd, waarin zich alle helden vereenigden, die op een slagveld het leven hadden gelaten. Door schoone Walkijren, wier jeugdige blos nimmer verbleekte, werden de gevallen oorlogshelden door een woud met gouden boomen naar het hemelsch paleis gevoerd, om daar een ongekende mate van geluk en zaligheid te genieten. Van daar dat met den naam Walhalla een ‘tempel des roems en der eere’ wordt aangeduid. Lodewijk wilde in zulk een tempel de borstbeelden vereenigen van alle mannen, op wie Germanië roem mag dragen. Hij beraamde zijn plan met de uitstekendste geschiedkundigen van zijn tijd, vooral met Joannes von Müller. Den 18^{den} October 1830 werd de eerste steen gelegd van het gebouw dat door Leo von Klenze zou worden opgetrokken. In het jaar 1842 op denzelfden dag, den gedenkdag van den grooten slag bij Leipzig, werd de tempel ingewijd. De kosten aan het gebouw besteed, bedroegen 832,385 florijnen en die voor het beeldhouwwerk 330,557.

Men klimt aan de voorzijde met ruim twee en een half honderd marmeren trappen naar den tempel omhoog. Bij elke nieuwe afdeeling heeft men een nieuw en verrassend uitzigt op de schoone landstreek, waardoor zich de Donau een weg baant. Heeft men eindelijk het gebouw bereikt, dan gevoelt men een indruk van het verhevene, zooals bij weinig andere voortbrengselen der kunst. Het is alles marmer, wat men ziet. De zoogenaamde onderbouw, waarop de tempel rust, bestaat uit groote dolomietblokken; deze onderbouw is 288 voet breed en 438 lang; het geheele gebouw is 197 voet hoog; de tempel alleen heeft 230 voet lengte, 108 voet breedte en 64 voet hoogte. De bouworde is Dorisch, met 8 zuilen in de breedte en 17 in de lengte, aan elke zijde. Achter de 8 zuilen van het front staan 6 zuilen van denzelfden vorm. Het Atheensche Parthenon blijkt den bouwmeester tot voorbeeld te hebben gediend; hiermede althans komt het zeer in vorm overeen. Na de bewondering der trotsche zuilenrijen zien wij hooger op en ontdekken op den vooren den achtergevel onvergelijkelijk schoone beeldengroepen, allen het werk van den

beroemden Schwanthaler. Elke groep telt 15 beelden. Aan de Donau-zijde vertoont zich een symbolische-voorstelling van Duitschlands restauratie na de Fransche overheersching. In het midden zit Germania op den troon met een naar beneden gekeerdzwaard in de hand en een krans van eikenlover op het hoofd. Aan hare beide zijden staan jeugdige krijgshelden, door vrouwen zegevierend begeleid; het zijn de verschillende staten van den Duitschen bond, die daarmede worden voorgesteld, Oostenrijk en Mainz, Beijeren, Landau en Wurtenberg, Pruissen en Keulen, Hannover en Luxemburg, Hessen en Saksen. In de hoeken van den gevel rusten de grensrivieren, de Rhijn en de Moezel, op hare urnen. De andere gevel is niet minder fraai; acht jaren lang heeft Schwanthaler er aan gearbeid. Het onderwerp, dat hier wordt afgebeeld, is de slag in het Teutoburger woud, waardoor het juk der Romeinen voor Duitschland werd verbroken. In het midden staat de kolossale gestalte van Hermann, tien voet hoog, half gekeerd naar de reeds wijkende Romeinen; hun veldheer Varus stoot zich het zwaard in de borst. Aan de zijde der Duitschers verdringen elkâar de zegevierende helden, begeleid door den bard met zijn muzijk-instrument en een profetes en daarnevens een tweetal figuren, Thusnelde, die den stervenden Sigmarus oprigt. De schoonheid van vorm dezer beelden en de harmonie der geheele groep gaan alle beschrijving te boven.

Nog hebben wij den tempel slechts van buiten gezien; nu treden wij binnen en, waar wij hier het oog vestigen, naar beneden, naar boven of naar de wanden, telkens zijn wij op nieuw getroffen door den rijkdom der kunst, hier bijeen gebragt. Eer wij een voet in het heiligdom hebben gezet, worden wij door den statigen deurwachter toegerust met groote pantoffels en wandelen daarmeê, zonder het minste gedruisch te maken, over den kostbaren vloer, bestaande uit spiegelgladde marmer-blokken van allerlei kleuren, mozaieks-gewijze zaamgevoegd. Hoewel vrij wat bezoekers hier met ons vertoeven, toch heerscht er een doodsche stilte, alleen door fluisterende stemmen verbroken. Er is iets imposants in onze omgeving. Wij zien ons omringd door helden, op wie Germanië roem draagt, helden die met het zwaard en helden, die met de pen hebben gestreden, helden, die door moed en kracht, en helden, die door geestesgaven hebben uitgemunt. De rangschikking hunner busten is van koning Lodewijk afkomstig; welken regel hij daarin volgde, is moeijelijk te bespeuren. Om eenige voorbeelden te noemen: op keizer Rudolph van Habsburg volgt Erwin van Steinbach, de bouwmeester van den Munster te Straatsburg; dan Joan Guttenberg, van Eijck, de Nederlandsche schilder; dan weêr Frederik de veroveraar, keurvorst van de Palts, enz.; verder op zien wij keizer Maximiliaan I broederlijk nevens Reuchlin, Frans van Sickingen, Ulrich van Hutten en Albrecht Durer. Holbein staat tusschen Luther en Karel V, onze prins Maurits naast Keppler en deze naast Wallenstein, Amalia van Hessen naast onzen admiraal Tromp, de hoogleeraar Boerhave naast den Maréchal de France graaf Maurits von Saksen, Göthe tusschen een veldmaarschalk en een aartshertog, Schelling tusschen Karel van Oostenrijk en Radetzky enz., enz., enz.

Behalve deze busten bevindt zich aan de wanden nog een reeks van gedenk-

steenen, gewijd aan personen, die niet afgebeeld konden worden. Onder de namen, die hier geschreven staan, merken wij op: Hermann, de overwinnaar der Romeinen, Claudius Civilis, Ulfilas, Alarik, Theodorik, Genserik, Odoacer, Beda, Willebrord, Bonifacius, Wittekind, Karel de Groote, Rabanus Maurus, Walter van der Vogelweide enz. Ja, ook aan mannen, wier namen niet bekend zijn, zooals den bouwmeester van den Keulschen dom en den dichter van het Nibelungen-lied, is hier een plaats ingeruimd onder de helden van Germanië. Zooals uit de bovengenoemde namen gebleken is, niet enkel Duitschland, maar geheel de stam der Germanen in al zijne vertakkingen, is in het Walhalla van koning Lodewijk opgenomen.

Welk een onderscheid, als gij, na die wandeling door het oude en jonge Germanië, van het warme schoeisel bevrijd, naar buiten treedt en daar den blik laat weiden over het bekoorlijk dal van den Donau, door de breede schaduwen der ondergaande zon fantastisch verlicht! Daar binnen de kunst, hier de natuur; daar binnen de dood, hier het leven! En toch, wij zien gaarne nog eenmaal achterwaarts, eer wij de Walhalla vaarwel zeggen. Het is een heerlijk gedenkteeken van menschelijke grootheid en, niet minder dan de natuur daar buiten, spreken de marmeren zuilen en beelden tot ons hart van Hem, uit wien en tot wien alle dingen zijn. Gelijk de bladeren der boomen van elkaâr verschillen in gedaante en in kleur, zoo was elk der helden en dichters en kunstenaars, wier naam en beeld daar binnen zijn vereenigd, met verschillende gaven toegerust, maar in allen gloorde een vonk, in velen een heldere vonk, van het eeuwig licht der waarheid en des levens. En al ware het niet hierom reeds, nog om een andere reden denken wij aan het Walhalla met vreugd. De beeldhouwkunst en de bouwkunst hebben in dezen tempel een buitengewone hoogte bereikt, en tot deze meesterstukken der kunst staat voor iedereen de toegang open, zonder dat hij iets behoeft te betalen. Toen wij het gebouw verlieten, trad er juist een paar vrij armoedig gekleede landlieden binnen. Maar de koninklijke wachter, al zag hij wat schuin, mogt hen niet afwijzen; zij kregen even goed als ieder ander de zachte pantoffels over hun plomp en smerig schoeisel. Door het beschouwen van zulke meesterstukken kan de kunstzin bij het volk krachtig worden opgewekt, vooral wanneer elk in de gelegenheid is, om hier weder te keeren, zoo vaak het hem lust.

De dag was avond geworden, toen wij afdaalden van den Walhalla-heuvel. Het was een heerlijke avond en onder de aangenaamste gesprekken keerden wij naar Regensburg terug, om den trein af te wachten, die ons naar Passau brengen zou. De tijd, dien wij doorbragten in het eenvoudig station, werd op een ongedachte wijze gekort door het binnenkomen van een heer en een dame, die met elkander een taal spraken, ons volkomen onverstaanbaar. Het was Hongaarsch. Ik sprak den heer in het Duitsch aan, daar ik wist, dat de Hongaren even goed Duitsch als hunne moedertaal spreken, en vernam, dat hij hoogleeraar in de oude letteren te Pesth was. Toen ik hem zeide, dat wij Hollanders waren, verhaalde hij ons veel van een reis, vóór eenige jaren door hem in ons land gedaan, en van zijne ervaringen te Rotterdam en te Leiden. In den vreemde krijgt

men eerst regt een denkbeeld van de verbroedering der volken. Men gevoelt zich op reis als bekenden met ieder, die in dezelfde omstandigheden verkeert, met een geopend oog om het onbekende te zien en een geopend hart om het natuur- en kunstschoon te genieten. Maar vooral is dit het geval, wanneer men vreemdelingen ontmoet, die blijken met ons door éénen geest bezield te zijn. Dit ontdekten wij spoedig in onzen Hongaar. Wij bragten den geheelen volgenden dag in zijn gezelschap door en spraken met hem over den staatkundigen en godsdienstigen toestand van Hongarije. Hij behoorde tot de partij, die geen gewelddadige losscheuring van de Oostenrijksche monarchie begeert, geen heil verwacht van de woelingen van een Kossuth en de zijnen, maar alleen wenscht, dat Oostenrijk zich getrouw betoone aan de eenmaal aan Hongarije gegeven constitutie en zooveel mogelijk de vrije ontwikkeling der Hongaarsche nationaliteit bevordere. Op godsdienstig gebied was hij met hart en ziel de moderne rigting toegedaan, die ook in zijn land begint door te dringen. Hij verzekerde ons, dat deze rigting vooral bij de Hongaarsche jongelingschap weêrklank vindt, dat de sympathie met haar niet voortkomt uit de zucht tot afbreken en omverwerpen, maar uit waarachtige godsdienstige behoeften, de behoefte aan verlossing van een verouderde dogmatiek, aan vrije ontwikkeling van den menschelijken geest. Hij was het volkomen met ons eens, dat de belangen der ware godsdienst, de godsdienst des harten, in onzen sceptischen tijd alleen door deze rigting bevorderd kunnen worden.

Geen wonder, dat ons met zulk een man de tijd kort viel in het station te Regensburg. Eindelijk kwam de trein, die ons in het duister naar Passau bragt. Het was reeds twee uur in den nacht, toen wij er aankwamen. Wij hoopten in het station te kunnen blijven tot vijf uur, wanneer de boot naar Linz vertrekken zou; maar helaas! het gansche personeel van het station verliet na de aankomst van den trein het gebouw. Wij hadden niet veel lust om hier opgesloten te worden; ook niet om voor die weinige uren onzen intrek te nemen in een hôtel, en besloten te beproeven, of wij misschien op de stoomboot een rustplaats zouden kunnen vinden. Daar wandelden wij in het midden van den nacht door de straten van hetzelfde Passau, waar vóór drie eeuwen (in 1552) het belangrijk verdrag werd gesloten tusschen Maurits van Saksen en Karel V, dat aan Duitschland de zoo gewenschte godsdienstvrijheid verzekerde en aan den strijd tegen de hervorming een einde maakte. Op de stoomboot vonden wij, wat wij zochten, een rustbank om ons neêr te leggen, hoewel met moeite; want onderscheiden reizigers waren op hetzelfde denkbeeld gekomen en hadden de beste plaatsen reeds ingenomen. Maar kort was de rust. Zoodra het daglicht aanbrak, werden wij verjaagd; de kajuit moest worden schoongemaakt, eer de boot vertrok; meer reizigers voegden zich welhaast bij de aanwezigen, zoodat wij elkaâr op de kleine, slecht ingerigte boot, bijna verdrongen. Wij hadden nog even den tijd, om boven op het dek de schoone ligging van Passau te bewonderen. Het is gebouwd op een smalle landtong, tusschen den mond der 900 voet breede Inn en den 750 voet breeden Donau. Als een amphitheater ligt daar de stad, wanneer men haar

ziet van de rivier af. Een aantal gebouwen verheft zich aan den schuin afloopenden oever boven elkander, en aan de overzijde een reeks van hooge heuvels, die bijna den naam van bergen verdienen en rijk met boomen en gewassen zijn bedekt.

Maar even konden wij dien heerlijken aanblik genieten, want ziet! een koude, dikke nevel daalde op eens uit de wolken neêr en maakte al wat ons omgaf onzigtbaar. Dat was een erge teleurstelling. Het liet zich aanzien, dat wij, zoo de mist niet spoedig optrok, misschien wel den geheelen dag op de kade van Passau zouden moeten doorbrengen. Onze kapitein maakte bezwaar om af te steken; och! had hij maar wat ernstiger bezwaar gemaakt; want toen hij, te spoedig, de touwen liet losmaken en het sein gaf om voort te stoomen, hadden wij nog geen tien minuten gevaren of een wonderlijk geraas deed zich hooren in de raderkasten. Het waren kleine steentjes, die door de raderen tegen den wand der kasten werden geworpen. Wij zaten op het drooge en - niet minder dan drie nren lang bleef de boot daar zitten; de mist was reeds geheel verdwenen en de heldere hemel lachte ons vriendelijk toe, toen er weêr eenige beweging kwam in de boot en wij bemerkten, dat wij voorwaarts gingen.

Welk een onderscheid tusschen de vaart op den Donau en de vaart op den Rhijn! Niet alleen was onze boot niet veel bijzonders, maar ook onze kapitein bleek weinig te verstaan van de edele kunst, waartoe hij geroepen was. In nood komt de inhoud van het karakter aan den dag en, helaas! de man was schromelijk met de zaak verlegen; hij wist geen orde te houden onder zijne matrozen. De een deed dit, de ander juist het tegenovergestelde. Een jeugdige Brit nam zelfs een langen stok in zijne sierlijk bedekte handen (verbeeld u, 's morgens te 6 uur met ligtbruine handschoenen op een stoomboot heen en weêr te wandelen!); maar gelukkig was het zijne bedoeling alleen, om eens te zien, hoe diep de stok naar beneden ging; hij zou zich anders ook ligt hebben vermoeid of beschadigd. De meesten van het reisgezelschap zochten hun troost in hun ontbijt; gelukkig hadden wij goed gezelschap, dat ons het verdrietige van zulk een oponthoud deed vergeten.

Nu is de nevel geheel verdwenen en kunnen wij den Donau in al zijn breedte overzien. Maar wederom, welk een onderscheid tusschen dezen stroom en vader Rhijn! Niet zoo zeer wat de oevers betreft; die van den Donau verschillen daarin alleen van de Rhijn-oevers, dat ze wat hooger zijn en meer met zwaar geboomte bewassen. Zij missen de menigte van bouwvallen, die altoos aan de Rhijn-oevers iets pittoresks bijzetten. Maar de Donau zelf vertoont een geheel ander aanzien dan de Rhijn. Vergeefs zoeken wij daar de ontelbare booten, die elkander voorbij snellen, de zwaar beladen schepen, die van een levendigen handel getuigen. Het is op den Donau eenzaam, doodsch. Van waar mag dit komen? De oorzaak is deze, dat men tot nog toe weinig of niets heeft gedaan om den Donau bevaarbaar te maken, dat wil zeggen, om alle hinderpalen uit den weg te ruimen, die een geregelde scheepvaart belemmeren. Er is een menigte ondiepten, die met eenige inspanning konden worden weggenomen. En waarom gebeurt het niet? De armzalige politiek zit hier in den weg; de

Donau behoort voor een deel tot het gebied van Oostenrijk en voor een deel tot het gebied van Rusland, en Rusland en Oostenrijk staan niet altijd met elkaâr op den besten voet. Vooral aan de monden van den Donau is veel te verbeteren. De eenige, die nog bevaarbaar is, is de mond bij Sulina; deze staat sedert den vrede van Adrianopel onder de heerschappij van Rusland en hoewel in 1840 een traktaat tusschen Oostenrijk en Rusland, werd gesloten, waarbij bepaald werd, dat al de monden door het laatstgenoemde keizerrijk zouden verbeterd worden, is daarvan tot heden toe niets gebeurd. Ja, de ondiepte is van 13 tot 9 voet toegenomen, zoodat thans alle schepen, die dieper gaan dan 9 voet, een deel hunner lading in ligters moeten overbrengen en in volle zee weêr innemen. Men kan nagaan, hoezeer hierdoor de handel wordt gedrukt, niet alleen wegens het tijdverlies en de kosten, maar ook wegens het gevaar, aan zulk een lossing en inlading verbonden. Hier komt nog bij, dat, behalve Rusland, ook Turkije en Wallachije in het stroomgebied van den Donau liggen en deze landen niets voor den handel doen, maar dien ongehinderd aan allerlei rooverij en willekeur prijsgeven. Van daar, dat de wenschen van Duitschland, om zich door den Donau met de Levant, Perzië, enz. in betrekking te stellen, tot nog toe onder de vrome wenschen behooren en alleen groote staatkundige veranderingen daarin een verbetering kunnen aanbrengen. Thans is de handel beperkt tot de binnenvaart; maar wegens den snellen stroom kan men de rivier met zeilschepen niet opvaren; in dat geval moeten zij getrokken worden en, in Hongarije, waar de oevers zeer laag zijn, geschiedt dit, in plaats van door paarden, meestal door menschen. Vroeger plagt men de schepen, die een lading stroomafwaarts voerden, zeer ligt en digt te bouwen en, bij de aankomst op de plaats hunner bestemming, stuk te slaan. Veel verbetering in de scheepvaart hebben natuurlijk de stoomboten aangebragt. Maar de stoomboten moeten heel wat beter worden ingerigt, dan die, waarop wij naar Linz voeren, om de vaart gemakkelijk te maken.

Een groote afwisseling levert de vaart van Passau naar Linz niet op. Een enkel dorp, een enkel stadje, een enkel slot trekt aan de oevers de aandacht. Tegenover Engelhardszell, vroeger een klooster van de Benediktijnen, staat het tolhuis, waar de passen worden nagezien en de goederen gevisiteerd. Na hetgeen wij van de onvriendelijkheid der Oostenrijksche tolbeambten hadden gehoord, voorzagen wij allerlei moeijelijkheden, vooral omdat wij niet dan binnenlandsche paspoorten bij ons hadden, die wij voorzigtigheidshalve te Neurnberg door een konsul hadden laten contra-signeren. Onze vrees werd beschaamd; met de grootste beleefdheid werden wij behandeld en onze valiezen niet eens geopend. Wel tuurde onze viziteur een poos op het woord, dat hij ‘bienenlandsch’ spelde; misschien meende hij wel, dat dit buitenlandsch beteekende; althans hij maakte verder geen bezwaar en liet ons vrij de grenzen van den keizerstaat overtrekken.

Een weinig voordat wij het stadje Aschach hadden bereikt, was de Donau, die ons tot nog toe door zijn breede bedding met eerbied had vervuld, langzamerhand ingekrompen. Daarbij liet hij ons in zulke bogten ons bewegen, dat

wij, niet in overdragtelijken, maar in eigenlijken zin, ons beurtelings keerden naar alle vier winden. En welhaast zagen wij aan den horizon als waren het dikke wolken met witte koppen. Het waren de Alpen van Stiermarken en Oostenrijk, die zich met hun besneeuwde kruinen naar den blaauwen hemel verhieven. Het eerste gezigt dier trotsche bergen maakt een onbeschrijfelijken indruk. Men raakt er langzamerhand aan gewend. Thans was het voor ons nog een geheel nieuw tooneel, dat zich daar in de verte begon te ontsluiten. Spoedig zouden wij het zien van nabij en ons in den aanblik der schoonste natuur verzadigen.

Na onze aankomst te Linz konden wij rekenen, dat de voorgenomen togt door het Saltskammergut begon.

III.

Het Saltskammergut is een bergachtige landstreek tusschen Saltsburg en Stiermarken. Het heeft zijn naam ontvangen van de vele zoutmijnen, die zich daar bevinden en die allen toebehooren aan den keizer van Oostenrijk. Het wordt door de papieren gidsen Oostenrijksch Zwitserland genoemd en met meer regt dan eenige andere Schweiz in Duitschland. Men vindt hier een zeldzame vereeniging van treffende natuurtooneelen, een rijke afwisseling van bergen en meeren en watervallen en dat over een oppervlakte van niet meer dan 12 Duitsche vierkante mijlen. Het middenpunt van het Saltskammergut is de bekende badplaats Ischl, en naar alle zijden heen is de omtrek rijk aan liefelijke en trotsche landschappen. Maanden kan men hier met genot vertoeven; ons waren slechts enkele dagen gegund, zoodat wij ons met de hoofdpunten moesten te vrede stellen.

Te Linz stond de trein naar Saltsburg gereed om te vertrekken. Deze baan werd oorspronkelijk aangelegd, om het zout uit het Saltskammergut naar den Donau te vervoeren. Zij is een der oudsten van Duitschland en werd in den beginne met paarden bereden. Te Lambach stegen wij uit, om ons op den zijtak naar Gmünden te begeven. Wat drukte was hier aan het station! In de open lucht, onder een sierlijke houten tent, zat een menigte personen zich inwendig te versterken en daaromheen krioelden de aankomende en heengaande reizigers rusteloos door elkaar. Na een poos wachtens maakte zich de trein tot vertrekken gereed en nu was het duidelijk aan de versleten wagens van een zeer zonderlingen bouw te zien, dat wij een zeer ouden weg bereden. Doch wat aan de fraaiheid van ons vervoermiddel ontbrak, werd rijkelijk vergoed door de heerlijke natuur, waarin het ons welhaast verplaatste. De kleeding van enkelen onzer reisgenooten, die in deze streek thuis behoorden, herinnerde ons reeds dat wij hier de Tyrolsche lucht inademden. Tegenover mij zat een man met een breeden gordel om het middel en op dien gordel stonden aan de voorzijde, voor ieder zigtbaar, deze woorden:

Wenn Gott für (hier volgde de naam) ist, wer ist gegen ihm?

Niet ver van Gmünden ging de weg langzaam naar beneden; de trein rolde zonder stoom, van zelf, *en zigzag*, tot aan de plaats zijner bestemming voort.

Een verrukkend tooneel ontsloot zich voor onze oogen, toen wij het dorpje hadden bereikt. De donkergroene Traun-

see, in hooge bergen ingesloten, lag daar voor ons in hare trotsche liefelijkheid; aan de linkerzijde de Traunstein, de hoogste berg. Men zegt, dat zijne omtrekken eenige gelijkheid vertoonen met het gelaat van Lodewijk XVI. Daar de tronie van dezen vorst mij niet zoo dadelijk voor den geest stond, was de juistheid dier vergelijking moeijelijk te beoordeelen. Beter kon ik toestemmen, dat het bovenste gedeelte veel heeft van een liggenden Turk. Maar niets valt ligter dan allerlei vergelijkingen te maken met den vorm der bergen. Spoedig maakten wij gebruik van een der vele aan den oever liggende bootjes, om vóór den ondergang der zon ons op het meer te laten voortglijden. Na den langen togt, door ons afgelegd, was het een groote verkwikking, hier rustig neêr te zitten, in zwijgende bewondering van onze verrukkelijke omgeving. De avond was schoon en helder; geen windje bewoog de oppervlakte van het water; het was een geheel nieuw, een ongekend tooneel, waarop wij ons hier bevonden. Telkens opende zich een nieuw landschap, terwijl de eene berg langzamerhand achter den ander te voorschijn kwam, naarmate wij verder gingen. Doch het begon koel te worden. Wij besloten, ons aan den oever te laten afzetten en langs het meer naar ons logement terug te keeren. Hierdoor hadden wij niet alleen allerlei nieuwe uitzigten op het water en de bergen en de rotsen, maar wij werden ook nog door een zeer woordenrijk burger van Weenen onthaald op het *judelen*, een eigenaardig keelgeluid, dat sommige vrouwen hier weten voort te brengen; zingen kan men het niet noemen; het is eer een uitstooten van eenige klanken, die te zamen niet onwelluidend zijn en vooral over het water heen een zonderlingen indruk te weeg brengen.

In ons hotel teruggekeerd, werden wij aangenaam verrast door het krachtig gezang van een mannenkoor, dat in een der vertrekken zijn wekelijksche bijeenkomst hield. Het was een Liedertafel, die hier plagt te vergaderen, en op echt Duitsche wijze was de kleine zaal, waarin zij bijeen was, met busten van Mozart, Mendelssohn en anderen, met wapens en chassinetten voorzien, allen toepasselijk op den zang en de vriendschap. Ik laat hier enkele versjes volgen, die onder velerlei op- en bijschriften onze aandacht trokken:

Kraft und Gemüth
In That und Lied.

Lied wird That
Früh oder spat.

Wo man singt, da lass Dich ruhig nieder
Böse Menschen haben keine Lieder.

Das Lied mit seiner Kraft
Zum Kind und Helden macht.

Onder de gezamenlijke fotografiën der leden van de Tafel:

Ewig bleiben treu die alten
Bis das letste Lied verhallte.

Voor de deur op een chassinet:

Grusz Gott mit hellem Klang
Heil Deutschem Wort und Sang.

Toen ik den volgenden morgen, gewekt door een geheel ander soort van gezang, dat mij bleek van een processie afkomstig te zijn, voor het open venster mijner slaapkamer stond, meende ik nog te droomen, als ik de oogen liet gaan over het onvergelijkelijk schoon tooneel, dat zich daar voor mij uitspreidde: de donker groene Traunsee, omzoomd van sierlijk

bewassen bergen en steile rotsen, en hier en daar op het water een gondel, langzaam voortgeroeid door een op zijn Tyroolsch gekleeden schipper. Het was regt schilderachtig om aan te zien. Wanneer een mijner lezers het lieve Gmünden mogt bezoeken, dan verzuime hij vooral niet om den heuvel in het achterste gedeelte van het dorp, den zoogenaamden Kalvariënberg, te beklimmen. Van daar heeft men het schoonste uitzigt op het meer en tevens een overzigt van onderscheiden villa's, door Russen en Oostenrijkers aangelegd. Vooral het slot Ort in het meer, met een lange brug aan den oever verbonden, maakt, van hier gezien, een schilderachtig effekt. Doch, ik zal niet verder pogen u een denkbeeld te geven van het natuurschoon, dat hier vereenigd is. Zulke pogingen zijn doorgaans vergeefsch. Gaat en ziet! dat is het eenige, wat ik er bijvoeg, en voltooit zelven de gebrekkige schets, die ik u gaf.

Men kan met een stoomboot de Traunsee oversteken tot het dorpje Ebensee, een vaart van een uur; daar neemt men dan een rijtuig tot Ischl. Wij verkozen, den geheelen togt per as te doen, daar te Ebensee niet altijd een rijtuig te vinden is. Niet lang geleden is door het Oostenrijksch gouvernement een straatweg aangelegd langs het meer, geen ligte arbeid, daar bijna de geheele weg in de rotsen moest uitgehouwen worden. Hier en daar is de weg overdekt, om het gevaar te voorkomen, waaraan men anders ligt zou bloot staan, van afrollende stukken der rotsen op het hoofd te krijgen of 's winters onder sneeuw-lawinen te worden bedolven. Halverwege tusschen Gmünden en Ebensee staat ter gedachtenis van deze welvolbragte onderneming een trotsche leeuw, met het aangezigt naar het meer, alsof hij zeggen wilde ‘wat dunkt er u van?’

Ondanks de ontelbaar vele schoone partijen, die op dezen togt elkander zonder ophouden afwisselden, waren wij toch blijde, toen wij te Ischl aankwamen. Het was zeer heet; tusschen de bergen was geen koeltje om ons te verkwikken, en het fijne stof, door onze vlugge paarden in beweging gebragt, daalde met dikke wolken in ons open rijtuig neder, zoodat ons eerste werk te Ischl was, ons van al dien ballast te ontdoen en te verfrisschen. De ligging van Ischl is zeer romantisch; zij heeft veel overeenkomst met de ligging van Spa, in een vallei, omringd door een krans van fraaije, dit begroeide bergen, met de Norische Alpen aan de eene zijde. Het park van den keizer is ook zeer lief, een weinig in de hoogte gelegen; van daar overziet men geheel Ischl; de kleine waterval, bij den houten brug, geeft levendigheid aan het tooneel. Maar, over het algemeen, viel Ischl ons tegen. Het kwam misschien, doordat het zondag was; maar wij vonden het er stil, vooral wanneer wij dachten aan Wiesbaden en andere badplaatsen. Moeijelijk konden wij ons voorstellen, zooals Baedeker en alle gidsen verhalen, dat hier de beau monde van Oostenrijk zich 's zomers vereenigt. De melk-kuur schijnt wel de voornaamste te zijn, die men hier ondergaat. Ook heeft men zoogenaamde zout-dampbaden. In het bovenste gedeelte van een gebouw, waarin het zout wordt verdampt, is een getraliede vloer aangebragt en daarover wandelen de kranken heen en weêr. Wij laten de patiënten beslissen, of bij deze en dergelijke kuren altoos de overtuiging in hen leeft, die op een der badinrigtingen te Ischl staat uitgedrukt:

Men nennt als grösstes Glück auf Erden
Gesund zu sein.
Ich sage nein,
Ein grösser ist, gesund zu werden.

Voor deze gezond wordende gasten is hier gelukkig geen gelegenheid om de gezondheid hunner ziel te verliezen aan een verderfelijke speeltafel. De avonden kunnen zij doorbrengen in het Theater, dat er nog al goed uitziet en waarboven het niet onaardig opschrift staat:

In Fleiss kann Dick die Biene meistern,
In der Geschicklichkeit ein Wurm Dein Lehrer seyn;
Dein Wissen theilest Du mit vorgezognen Geistern.
Die Kunst, o Mensch! hast Du allein.

Buiten het Theater vindt de herstellende kranke hier ruime gelegenheid om zijn tijd door te brengen en tevens zijne krachten te versterken met allerlei togten, die hij van Ischl uit kan maken in den omtrek. Liever dan hier te blijven, besloten wij er de proef van te nemen en nog vóór het vallen van den avond een togt naar Hallstadt te doen, tot Steg per rijtuig en van daar met een bootje verder. Hallstadt ligt aan het meer van denzelfden naam. Dit meer is zóó ingesloten door zeer hooge bergen, dat men, vooral in de nabijheid van het dorp, iets beklemds gevoelt, iets *unheimiches*, een verlangen om weêr spoedig in de ruimte te komen. Aan den oever van het meer is een eenvoudig, maar zeer geschikt logement, waar men een heerlijk uitzigt heeft op de omgeving. Bij het aankomen zagen wij met groote letters, op een vervallen gebouw, de woorden ‘Evangelische Kirche’ staan, en niet ver van daar een nieuwe Evangelische kerk in aanbouw. Wij wisten, dat deze laatste aan bijzondere omstandigheden haar ontstaan heeft te danken en verzuimden niet, eer wij ons ter rust begaven, een bezoek bij den Pfarrer von Sattler te brengen. Hier, zoo ver van ons vaderland, in het Katholieke Oostenrijk, waar nog vóór weinig jaren de protestanten aan de hevigste verdrukking blootstonden, hier een ambtgenoot de hand te mogen drukken, dat was een weldadige ondervinding. Jammer, dat wij niet in zijn huiselijken kring den avond konden doorbrengen; maar hijzelf was in groote drukte, daar hij den volgenden morgen vroeg zou op reis gaan en daartoe nog alles gereed moest maken. Zijn vrouw woonde niet bij hem, maar elders, ik meen te Grätz, om door onderwijs aan meisjes te gemoet te komen in het karig traktement van haar echtgenoot en zoo doende te beter voor de opvoeding harer kinderen te zorgen. Sedert 1837 is hier von Sattler predikant. Vóór dien tijd was de protestantsche gemeente van Hallstadt met die van Goisern vereenigd, aan de andere zijde van het meer gelegen. Dit leverde ontelbare bezwaren op. 's Winters was de vaart op het meer bij stormachtig weder, even als de weg langs den oever of over de bergen door de sneeuw, gevaarlijk, zoodat ouden en zwakken zelden of nooit de kerk te Goisern konden bezoeken, de doop der kinderen en het bezoek der kranken niet geregeld kon plaats hebben. Deze bezwaren zijn nu opgeheven, dank zij de zorg der vorstin van Thurn en Taxis, de eigenares van het slot nabij Regensburg, waarvan ik boven sprak. Zij bragt een zomer te Ischl door, bezocht de Hallstadter See, was bewogen met het lot harer geloofsgenooten, sloeg de handen aan het werk en bragt het in weinig jaren zoo ver, dat Hallstadt een afzonderlijke gemeente werd en een eigen predikant kon beroepen. De Duitsche Gustaaf-Adolf-vereeniging is thans bezig daar

een nieuwe kerk te bouwen; want de oude dreigt in te storten. Nog is die kerk niet voltooid; er is veel geld toe noodig; men schat de kosten op ongeveer *f* 37,000. Waarom zooveel? De reden is gelegen in het bezwaar, dat aan het vervoer der bouw-materialen verbonden is. Over het algemeen levert de aanvoer van al wat hier noodig is tot onderhoud en veraangenaming van het leven, groote moeijelijkheden op. Alles moet over den top der bergen worden heengevoerd; 's winters is het dorp soms geheel van de buiten-wereld afgesloten. Ondanks de schoone natuur is hier dan ook veel, wat het oog en het hart onaangenaam aandoet. De bewoners zijn meerendeels arm en leven alleen van den arbeid in de zout-groeven. Onder hen zijn vele cretins, die er toe bijdragen om dit oord *unheimisch* te maken. De meeste huizen zijn op de helling van de bergen gebouwd; langs trappen klimt de bewoner naar boven; dikwijls dient het dak van het eene huis tot stoep voor het andere. Hoe somber dit dorp in den winter moet zijn, kan men nagaan, wanneer men weet, dat de hoogte der bergen en de engte van het meer ten gevolge heeft, dat gedurende twee wintermaanden bijna geen enkele zonnestraal tot Hallstadt doordringt. Gelukkig wij, die er slechts een enkelen nacht behoefden te vertoeven. Wij hadden ons den volgenden morgen vroeg laten wekken, om vóór ons vertrek nog een wandeling te doen naar de Waldbachstrub, den grootsten waterval van het Saltskammergut. Nog was de zon niet boven de bergen zigtbaar, toen wij den eenzamen weg door de stille vallei achter Hallstadt bewandelden. Hier en daar ontmoetten wij een bergbewoner, bezig met het sterk riekend gras, dat hier weelderig groeide, af te maaijen. Reeds begon de smalle stroom, die het dal in tweeën verdeelt, sterker en sterker te bruischen. Hier en daar stortte hij zich met geweld naar beneden. Eindelijk bereikten wij het doel van onzen togt. Niet zonder moeite klommen wij op en daalden wij af tot in de nabijheid van den trotschen waterval, die in drie vertakkingen na regendagen, bij ons bezoek slechts in twee, naar beneden stort. Het was een treffend schouwspel, vooral toen de zon genoegzaam tusschen de hellingen der bergen kon doordringen, om het vonkelend water in allerlei kleuren te verlichten.

De prediker van Hallstadt was reeds in de vroegte met zijn oudsten zoon vertrokken. Hij had tot vervoermiddel een zoutschip gebruikt, dat hem eerst over het meer tot Steg bragt en van daar over het riviertje de Traun door den snellen stroom van zelf werd voortgedreven. Wij bezigtigden nog even de in aanbouw zijnde protestantsche kerk, lieten ons door een vriendelijke bewoonster van Hallstadt verhalen, dat Christoforus, die buiten op de Roomsche kerk geschilderd stond, ‘de godsdienst over de zee had gedragen’, en namen toen van dit somber maar onvergetelijk oord afscheid, om met een kleine stoomboot naar Steg te varen en van daar per postwagen naar Ischl terug te keeren. Met een helderblaauwen hemel boven ons, door rijen van pruimen- en appel- en peerenboomen heen, reden wij voort, om niets van de schoone omgeving te verliezen, boven op den wagen gezeten, en maakten onder weg ons plan voor het overige van den dag. Kort na ons vertrek uit Neurnberg hadden wij een Duitschen Pfarrer ontmoet, die met ons de vergadering te Neurn-

berg had bijgewoond en ons spoedig herkende. Hij had hetzelfde plan als wij en stelde ons voor, hem in ons gezelschap op te nemen. Hij reisde alleen en hoewel niet bijzonder levendig, gaf hij toch een eigenaardige kleur aan onzen togt door het Saltsburgsche en maakte ons dikwijls opmerkzaam op veel, wat ons niet zoo dadelijk in het oog viel. Met theologie hield hij zich weinig bezig, maar had des te meer zijn werk gemaakt van botanie, waarin wij ons gaarne door hem lieten onderrigten. Vooral kwam ons dit te stade op den togt, die nu voor ons lag.

(Slot volgt).

J.H. MARONIER.

De kameel.

Dat de kameel van oudsher niet alleen voor een zeer nuttig, maar zelfs voor een den oosterling onontbeerlijk dier is gehouden, is overbekend. Reeds in het boek Job vinden wij bij de opsomming zijner rijkdommen, het getal zijner kinderen en kameelen vermeld.

Behalve de meer bekende, hoogst vernuftige eigenschappen, die de kameel bezit, heeft hij nog andere niet minder opmerkenswaardige eigenaardigheden. Van zijne vroegste jeugd af aan gewoon, om het bevel van zijn geleider, al wordt dat ook soms slechts door een' eenvoudigen wenk gegeven, te gehoorzamen, is hij, in weerwil zijner grootte en sterke overmagt, een der lijdzaamste, zachtste en handelbaarste dieren, die er bestaan. Wordt hij met zachtheid behandeld, dan legt hij den hoogsten graad van aanhankelijkheid en gehoorzaamheid jegens zijn weldoener aan den dag en geeft blijken van de meest wenschelijke tevredenheid. Gewillig knielt hij op een gegeven teeken neder, en laat zich de zwaarste lasten opleggen, die hij alsdan over mijlen afstands heenvoert, terwijl hij immer met een' tred, die gelijke maat houdt met de slagen der schel, die aan zijn' hals hangt, voorzigtig de schreden van zijn' gebieder volgt.

Indien hij echter moedwillig geplaagd of met onmeêdoogende hardheid wordt behandeld, ontsteekt hij in toorn en kan dan even gevaarlijk worden als eenig woedend dier; hij is alsdan zelfs onverzoenlijk en verliest, hoeveel tijd er ook tusschen verloopen moge, zijn' beleediger zelden uit het oog. Het is reeds dikwerf gebeurd, dat een kameel iemand, die hem kwalijk had behandeld, naderhand bij de eerste gelegenheid de beste, den arm aan stuk beet, of hem op den grond wierp en dood trapte. In het 3de deel van Onomander's *Altes und Neues aus den Ländern des Ostens* (Hamburg 1860) wordt zulk een geval medegedeeld, dat zich gedurende des schrijvers verblijf te Kutaijah, in Klein-Azië, voordeed en dat wij ook daarom gaarne vermelden, omdat het een eigenaardig licht werpt over de oorspronkelijke zeden der aldaar Nomadisch levende Turkomannen.

In Kutaijah was eene karavane Turkomannen van hare reize teruggekeerd; zij sloeg, volgens de gewoonte des lands, zoodra de avond was gevallen, hare

zwarte tenten op, waarin de reizenden koken, slapen, en van hunne herkaauwende lastdieren omringd, uitrusten, om den volgenden morgen hunnen vaak langen togt weder voort te zetten. Onder de karavaanreizigers bevond zich een man, die voor een zijner kameelen bang was, omdat hij waarschijnlijk het dier door harde behandeling tegen zich had ingenomen, gewoonlijk wees hij dien kameel met den naam van *den booze* aan. Hij bond daarom ook, alvorens hij zich ter ruste begaf, telkenmale met behulp zijner reisgenooten, den booze de pooten zamen, zoodat het dier, wanneer het eenmaal lag, niet weder alleen konde opstaan.

In weerwil van die voorzorgen, gelukte het den kameel eens op een' nacht zich van zijne boeijen te ontdoen. Na dit geschied was, sloop hij naar het leger van zijn aanvoerder, knielde op hem neder en verminkte hem zoodanig met zijne tanden, dat hij ten gevolge van dien aanval stierf, ofschoon zijne reisgenooten, door zijn gekerm gewekt, al zeer spoedig ter zijner redding toeschoten. Naderhand bleek, dat de kameel bij de uitvoering zijner wraak, eene hooge mate van sluwheid had aan den dag gelegd: hij had namelijk eerst, op den reuk afgaande, zich naar de plaats begeven, waar de reismantel van zijn gehaten heer lag en had dien omgekeerd, heen en weêr geschud, en toen hij hem daaronder niet vond, was hij verder geslopen en had zoolang gezocht, tot hij hem vond en zijnen dorst naar wraak konde koelen.

Toen de daad volbragt was, liet hij zich weder zeer rustig binden, zonder te kunnen vermoeden, welk lot hem den volgenden morgen stond te wachten.

Toen kwamen al de aanwezige karavaan-aanvoerders zamen, en hielden over den kameel een geheel vormelijk gerigt. Hij werd natuurlijk schuldig verklaard, tot straffe van den aan zijn heer gepleegden moord naar de plaats gevoerd, waar de misdaad bedreven werd, en daar doodgestoken, zoodat zijn bloed juist dezelfde plek gronds drenkte, die nog de sporen droeg van het bloed, dat door den kameel daar was vergoten.

Er zijn twee soorten van kameelen, waarvan de eene wat kleiner en dikker dan de andere slechts tot lastdragen wordt gebruikt, en de andere langer, slanker en magerder slechts tot berijden aangewend wordt. Deze laatsten verdeelen de Arabieren al weder in 4 soorten. De minste van deze vier is die, welke drie dagreizen (24 uren wegs) op elken dag aflegt: de tweede legt vijf dergelijke afstanden af, de derde zeven, en de vierde tien dagreizen per dag. De laatste soort vindt men schier alleen bij de groote scheichs der Beduïnen en bij den pacha van Egypte. Mehemed-Ali reed dikwijls op een' kameel van deze laatste soort in één' dag naar Alexandrië en in drie dagen naar Medina. Bij dien togt had hij altijd een' looper vóór zich en een' anderen naast zich, die onderweg zijne waterpijp stopte en aanstak, maar ook, terwijl hij zich aan den staart des kameels vastknelde, de waterflesch moest dragen. Bovendien moesten die loopers ook nog de levensmiddelen voor Mehemed-Ali medevoeren. Over het algemeen kan een kameel drie dagen achtereen loopen, zonder eenig voedsel of een druppel drank te gebruiken; langer kan hij deze ontberingen geen weêrstand bieden.

EEN ONMOGELIJK MAN IN DIENST.
De Oud-Soldaat. ‘Meneer, nu gij het zaâl met gebruikt, dat ik u aanried, heb ik aan Mevrouw gevraagd u niet meer te laten rijden.
De Mijnheer, lagchende ‘Ha! ha! ha! Maar Jan, hoe graag ik je zou houden, - bedienden, die zulke praatjes maken met Mevrouw kan

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

De humanistische rigting van het onderwijs aan de gymnasia in strijd met den geest van onzen tijd; - ook met dien van de wet op 't middelbaar onderwijs? -
Door Dr. A.J. Vitringa.

Voor ieder, die belang stelt in het onderwijs, waren de laatste maanden een tijdperk van 't hoogste gewigt. Een nieuwe tak van 't onderrigt werd door onze wetgevende magten in 't leven geroepen, een onderwijs, waaraan wij de behoefte gevoelden, maar waarin men niet dan gebrekkig en onvolledig op enkele plaatsen trachtte te voorzien. Ik bedoel het onderrigt in nijverheid en landbouw, ten onregte, bij de nieuw ingevoerde wet, het middelbaar onderwijs genoemd.

Doch wat storen wij ons aan den naam daar, waar zulk een heerlijk vooruitzigt zich opent? Eene industrie-akademie, waar alle vakken van nijverheid door uitstekende geleerden zullen vertegenwoordigd worden en, door hunne vereeniging op ééne plaats, elkaâr zullen aanvullen en door nieuwe ontdekkingen verrijken; - eene landbouw-akademie, waar men de geheimen zal meêdeelen om aan onzen vruchtbaren bodem zijne schatten te ontwoekeren; - vijftien hoogere burgerscholen, die den geest der jeugd zullen voorbereiden om met vrucht de lessen in deze praktische kunsten des levens bij te wonen; - eindelijk, in elke gemeente van eenig belang, inrigtingen, waardoor zelfs de ambachtsman en de boer niet zal verstoken blijven van de kennis der mechanica, physica, chemie, historia naturalis, technologie, mathesis, oeconomia politica en wat al meer*)!

Welk een toekomst staat ons te wachten: volksbeschaving en, met haar, verzachte zeden; bij den geringsten arbeider, kennis van de krachten der natuur en van de kunst om ze 't voordeeligst aan te wenden, - 't gevolg daarvan, al-

*) Zie art. 13 der wet op 't middelbaar onderwijs.

gemeene welvaart, geen armoede meer, dat ongelukkige kind van ongetemde hartstogten en onkunde!

Maar elke zaak heeft hare schaduwzijde. Zou die hier dan ontbreken?

In de laatste jaren, nu opeenhooping van bevolking op enkele plaatsen der aarde en, 't meest van alles, de toenemende behoeften des levens en de hoogere eischen der weelde het individu dwingen om meer dan ooit zijn geest te vestigen op al datgene, wat ons het alvermogende middel om aan al die vorderingen te voldoen kan verschaffen; terwijl de maatschappij steeds arbeidt aan de oplossing van 't vraagstuk: hoe met den minsten arbeid het meest tot stand kan gebragt worden, - in zulke omstandigheden, en 'twas niet vreemd, hoorde men al vaak eene stem, die vroeg: wat praktisch nut steekt er toch in de beoefening der letterkunde, vooral in die der oude klassieke talen? Dat de regtsgeleerde genoeg Latijn kent om zijn corpus juris en 't geen verder in de taal der Romeinen over 't regt geschreven is te verstaan, is noodig; dat de geestelijke den waren zin des bijbels in de talen, waarin hij geschreven is, opspoort, is billijk; dat de medicus en natuurkundige de kunsttermen, waaraan hunne wetenschap zoo rijk is, in hunne oorspronkelijke beteekenis kunnen nagaan, is misschien niet kwaad. Nog grooter behoefte bestaat er in ons land voor ieder, welk vak hij ook beoefent, om de talen onzer naburen naauwkeurig te kunnen schrijven en vlug te spreken. Maar dat de jongeling zoo vele kostbare jaren zijner jeugd besteedt met, behalve de noodzakelijke gronden der talen te beoefenen, prozaschrijvers en dichters te lezen, wier schriften geenerlei praktisch nut hebben, kostbare jaren, die hij, na zich de noodige gronden der wetenschappen te hebben eigen gemaakt, vrij wat voordeeliger voor zijn eigen toekomstige bestemming en nuttiger voor de maatschappij op een kantoor of in eene fabriek zou kunnen doorbrengen, - is dat niet onverantwoordelijk? Is het te vergeven, dat zooveel wordt ten koste gelegd aan zaken, die, ja, zooals men zegt, den smaak mogen veredelen, maar die op zijn hoogst toch slechts *liefhebberijen* zijn en moeten blijven, even als de danskunst, de muziek, het schilderen?

Zoo vroeg reeds lang menigeen en ik vrees, dat, bij de met alle magt opgedreven beoefening der zoogenaamde praktische of realistische wetenschappen, die vraag telkens luider zal herhaald worden en dat vaak het eenig antwoord er op zal zijn een medelijdend schouderophalen en een gemompel van: ‘ouderwetsche denkbeelden;’ van: ‘vormen, die men 't nog niet van zich kan verkrijgen af te schaffen.’

Daarom acht ik het niet overbodig deze vraag, hoewel reeds meermalen beantwoord, nogmaals te behandelen, thans, nu de ontwikkeling der jeugd, voor een groot deel ten minste, eene nieuwe rigting schijnt te zullen inslaan; nu de zoogenaamde tweede afdeelingen onzer gymnasia, die met al hare gebreken, toch de humanistische ontwikkeling der jonge lieden voorstaan, misschien weldra zullen plaats maken voor de ontworpen scholen, die, door hare realistische rigting, meer het aanleeren van en de vaardigheid tot verschillende maatschappelijke beroepen dan ontwikkeling van verstand en gevoel schijnen ten doel te hebben.

Leefden wij eene eeuw vroeger, hetgeen ik hier schrijf zou overbodig zijn. Onze voorouders zochten en vonden in

het lezen der classici iets geheel anders dan alleen voorbereiding tot een beroep of eene aardige liefhebberij. Lees bij den Nestor onzer literatoren, bij den grijzen Hofman Peerlkamp, in de voorrede tot zijn laatst uitgegeven arbeid*), hoe onze staatslieden, godgeleerden, medici, in één woord, ieder, die den naam van wetenschappelijk en beschaafd man droeg, te midden zijner beroepsbezigheden, nog altijd lust en tijd vond om menig uur aan de studie der klassieke oudheid te wijden. Lees daar de beminnelijke karakterschildering van den eerwaardigen Abraham de Vries, voorgesteld als de type van den smaakvollen Hollandschen geleerde nog uit het begin dezer eeuw. Bedenk, hoe, bij tal van bloeijende Latijnsche scholen, in onze noordelijke provinciën vijf druk bezochte akademiën en twee athenaea, vaak leerlingen uit geheel Europa tot zich lokten; zie die smaakvolle en meestal kostbare editiën van Latijnsche classici, lang niet altijd door literatoren van beroep, maar door juristen, ja zelfs door medici uitgegeven en meermalen herdrukt, - en gij zult erkennen, dat in zulk een tijd elk woord tot verdediging van de beoefening der letterkunde eene dwaasheid ware geweest. De tijd der attische redenaars had geene behoefte aan eene grammatica, de eeuw van Pericles zocht niet angstig naar een systeem van aesthetica. Waar het gevoel luide spreekt, behoeft de waarheid niet onder woorden te worden gebragt om een ieder te overtuigen.

Anders is het thans. Reeds de leerling op de Latijnsche school vraagt angstvallig: in hoeveel jaren zou ik mijne bestemming kunnen bereiken; zou mijn leertijd niet kunnen verkort worden, ten einde eerder mijn beroep te kunnen aanvaarden? De student werpt, zoodra hij kan, zijne auteurs in een hoek, om nooit weer een dichter of schrijver van smaak te lezen, of Heinrich Heine en een vertaalde of onvertaalde roman mogten die schoone namen waardig zijn.

Vinden de jonge lieden dan geen smaak meer in den frisschen geest, die hun uit de klassieke letterkunde tegenwaait? Is het gemoed gesloten voor alles, wat eenvoudig, ongekunsteld, fijn gevoeld, edel gedacht is? Of is op 't gebied van 't schoone in de laatste vijftig jaren zoo veel klassieks geleverd, dat we 't genie van vroegere eeuwen kunnen ontberen?

Noch 't een, noch 't ander is 't geval: Homerus, Sophocles, Shakespeare, Vondel, Hooft, Schiller, Göthe, zij blijven onovertroffen, en de onbedorven mensch verzinkt nog steeds in eerbiedige bewondering voor 't goddelijk schoone; maar 't is de geest des tijds, die aanspoort tot zoogenaamde *nuttige* kennis, d.i. tot kennis, waarmeê men, al wordt dit gronddenkbeeld ook met schoone namen, als die van volkswelvaart en volksgeluk bedekt, in korten tijd veel geld kan verdienen.

Men wane niet, dat ik een afkeurend oordeel over dezen geest des tijds wil uitspreken. En al wilde iemand het doen, wat zou zijn zwakke stem er tegen vermogen? - 't Is ook mogelijk, dat de menschheid eer en beter aan hare bestemming zal voldoen door de krachten der natuur te leeren gebruiken en zich geheel in de stof te bewegen, dan door den geest door meer afgetrokken bespiegelingen te vormen en de fantazie in een ideale wereld te doen leven. De geschiedenis zal eenmaal haar vonnis uitspreken.

*) Q. Horatii Flacci satirae, rec. P. Hofman Peerlkamp. Amstelod. 1863.

Hoe dat oordeel zal uitvallen, wie der thans levenden schrijft zijnen geest genoeg doorzigt toe, om dat te voorspellen? 't Kan zijn, dat zij onze filanthropen, nijverheidsmannen en machinebouwers onder de weldoeners der menschheid zal noemen; 't kan ook zijn, dat zij met minachting op ons stoffelijk streven zal neerzien, zooals zij de tijden der Ptolemaeën en Seleuciden vonnist, een tijd en geslacht, dat misschien de meeste punten van overeenkomst had met onze eeuw en onze denkwijze.

Ik wil alleen een paar punten aanroeren, om vooral minder ontwikkelden, die, bij elk eenzijdig streven van den geest des tijds, 't luidst hunne goedkeurende stem doen hooren, zoo mogelijk, te doen zien, dat de studie der klassieke letterkunde, die der oude talen inzonderheid, meer is dan eene beroepsbezigheid voor enkele letterkundigen van beroep en iets geheel anders dan eene onschuldige liefhebberij in ledige uren voor anderen.

Er is geen krachtiger middel dan die studie om het verstand te ontwikkelen, om het gevoel te veredelen en om die beide vermogens van den geest met elkaar in harmonie te brengen.

Welke is dan de taak van 't verstand? - Wat anders dan denken! - En denken, wat is het anders dan de kunst om juiste begrippen te vormen, d.i. om de zaken in haar verband, oorzaken en gevolgen te beschouwen?

Dengene, die dit kan, schrijft men ware kennis toe, hij is de man van wetenschap!

Niet hij verdient dien eernaam, die b.v. eene kostbare verzameling van penningen en munten heeft, en daarbij van elk dezer voorwerpen weet, bij welke gelegenheid het geslagen is. Wel heeft hij in zijn geheugen een schat van feiten, kostbare bouwstoffen voor de geschiedenis. Maar wetenschappelijk historicus is hij dan eerst, als die enkele feiten tot een geheel verbonden worden, als hij de gebeurtenissen, waarop die gedenkpenningen doelen, in haar verband van oorzaken en gevolgen kent. - Niet hij zou een man van wetenschap zijn, die alle stellingen en formules der wiskunde kende, zelfs al was hij in staat om er bij op te geven, hoe ze bewezen en afgeleid worden. Dan eerst toont hij, dat de studie der wiskunde zijn verstand heeft ontwikkeld, wanneer dat bewijzen en afleiden geen bloot geheugen werk meer is, maar hij, ook daar, waar 't geheugen hem ontrouw wordt, zelf een bewijs weet te zoeken, een vergeten formule zelf weet terug te vinden en vooral, wanneer hij de wiskunde weet toe te passen en te gebruiken.

In 't kort, men kan veel weten, men kan zelfs geleerd zijn en toch onontwikkeld, onwetenschappelijk. Die niet in zijn vak van wetenschap zelf zijne stof weet te beheerschen en te gebruiken, voor hem blijft die stof een ballast voor den geest; een onmetelijke en vruchtbare akker, die, omdat hij hem niet weet te bebouwen, voor hem nooit vruchten, op zijn hoogst lastig, misschien zelfs vergiftig onkruid zal opleveren.

Zoo is het ook geen kunst den geest van een jongeling tot de een of andere wetenschap te dresseren en af te rigten; maar hem te ontwikkelen, zoodat hij de zaken in haar verband vat, dat hij zich juiste begrippen weet te vormen, dat hij weet toe te passen, dat is de groote kunst.

In mijne jeugd leerden we aardrijkskunde. Zeer naauwkeurig! - De voortbrengselen der landen leerden we grif weg op eene rij opzeggen, het getal der inwoners van koninkrijken en steden

kenden we; we wisten zelfs de beken, waaraan de hoofdsteden liggen, op te noemen; maar hoe de natuur er uit moet zien, hoe het klimaat en de levenswijze moet zijn, waar de bodem die zaken voortbrengt in één woord, van den wezenlijken toestand der landen en van hunne bewoners wisten we ons geen flaauw begrip te vormen, en dat kwam er ook niet op aan!

En, helaas, gaat het nog niet vaak zóó? - Zwoegt niet menig jongen op de regels eener taal, en maakt hij niet honderden themaas en vertalingen, zonder dat hij ooit de ware kracht dier taal en de bronnen, waaruit die regels geput zijn, de klassieke schrijvers leert kennen? Hoe gemakkelijk was het in die talen wier wijze van uitdrukking door verwantschap, onderling verkeer, gemeenschappelijke ontwikkeling, niet zoo heel ver van die der moedertaal verwijderd is, den jongeling, na de kennis der noodzakelijkste taalregels, spoedig klassieke schriften te laten lezen, hem daaruit zelf de syntaxis der taal te laten zamenstellen, en zoo doende èn het verstand door 't vormen van algemeene begrippen te ontwikkelen, èn 't gevoel te veredelen, èn hem lust tot het lezen van schoone werken in te boezemen! Maar neen: gemakkelijker is het jaar in jaar uit eene zwaar te verduwen grammaire te laten van buiten leeren, daarbij welstaanshalve een oogenblik te besteden met de vertaling van eene bloemlezing, en 't geen de leerling door die methode aan kennis der letterkunde te kort komt te vergoeden door hem eene schets der letterkunde te laten van buiten leeren, waarin honderden namen van schrijvers en titels van boeken voorkomen, waarvan hij nooit meer dan alleen die namen en titels zal te weten komen.

Nu geloof ik, dat de oude talen, als ontwikkelingsmiddel, juist dit voorregt hebben, dat ze bijna niet zoo slecht kunnen onderwezen worden, of het verstand wordt er noodzakelijk door ontwikkeld.

Voor het eerst ziet de knaap daar eene grammatica met tal van vormen en buigingen, waarvan de nieuwe talen zelfs geen begrip hebben: de toepassing daarvan dwingt den geest tot de grootste naauwkeurigheid en tot aanhoudend nadenken. Dan eene syntaxis, die, terwijl de nieuwere talen enkele verspreide, onzamenhangende regelen geven, behoorlijk tot een systeem verwerkt is. Immers juist omdat die talen doode zijn bieden zij dit voordeel aan, dat zij niet meer veranderen noch zich met den tijd wijzigen, zooals de nieuwe talen, die nog voortdurend in een ontwikkelingsproces verkeeren. In de oude talen daarentegen is eene stof, die vrij over zich laat beschikken en die men thans eeuwen lang op zijn gemak heeft kunnen beschouwen en tot een systeem van taal brengen.

Zoo neemt de geest van den knaap voor 't eerst een stelsel in zich op. Doch ook daarmeê is hij nog niet geholpen! - Nu komt juist de groote moeite, de ware gymnastiek van 't verstand aan. Daar worden hem de schriften voorgelegd, waaruit dat taalstelsel ontleend is, en in die schriften kan hij geen enkelen volzin, geen enkel woord vorderen, zonder zich de regelen der etymologie en syntaxis voor den geest te roepen. Want, ziedaar verbindingen van woorden en zinnen, die, wilde hij ze volgens de regels der nieuwere talen oplossen, louter onzin zouden opleveren. Neen, met dat afgetrokken systeem moet hij werken, bij elke uitdrukking moet hij zich zoo'n algemeenen

regel voor den geest roepen, bij elken regel moet hij voorbeelden bij de hand hebben om hem te begrijpen. Bij elk bijzonder geval moet hij zich de algemeene wet, bij elke taalwet moet hij zich bijzondere gevallen voor den geest roepen.

En dit is verstandsontwikkeling. Dit is ontwikkeling van een aanleg, waarmede het kind geboren wordt, van een aanleg, dien Plato 't kenmerkende van den mensch in onderscheiding van de dieren noemde, van een aanleg, die, hooger opgevoerd, ons geschikt maakt om elke wetenschap gemakkelijk te begrijpen en in 't praktische leven toe te passen.

Zie het kind, en staat gij niet verbaasd, als gij ontwaart dat de eerste jaren zijner jeugd niets anders zijn, dan eene gestadige oefening om begrippen te vormen en ze toe te passen? - Kiezen wij een eenvoudig voorbeeld:

Geen der diersoorten, die de aandacht onzer jeugdige wereldburgers tot zich trekken, biedt misschien grootere verscheidenheid aan in vorm, grootte, kleur, dan de hond. Nu onderstellen wij, dat een kind vele exemplaren van deze diersoort heeft gezien; - met het grootste gemak past het op al die onderling zoo zeer verschillende individuën denzelfden naam toe. Ja, wanneer het kind een nog nooit door hem waargenomen exemplaar onder de oogen krijgt, zal het geen oogenblik aarzelen ook daarop den naam hond toe te passen. Maakt de dagelijksche gewoonte, dat wij in dit feit van het nagenoeg onontwikkelde verstand weinig opmerkelijks vinden, een weinig nadenken zal ons tot het besluit brengen, dat wij hier met niets minder te doen hebben dan met de kunst van abstraheren of begrippen vormen. Het kind heeft instinctmatig een onderscheid gemaakt tusschen primaire en secundaire eigenschappen; het heeft begrepen, dat kleur, grootte, meerdere of mindere ontwikkeling van enkele ligchaamsdeelen (en die is in ons voorbeeld nog al zeer uiteenloopende, men denke slechts aan het onderscheid tusschen een dog en hazewind, tusschen een New-Foundlander en het kleinste schoothondje), dat dergelijke secundaire kenmerken geen regt geven om de individuën met een anderen naam te bestempelen, maar dat het alleen op de primaire of wezenlijke eigenschappen der species aankomt; zoodat het kind, al heeft eene kat dezelfde grootte en kleur als menige hond, toch niet in verzoeking zal komen om ook dat wezen met den naam hond te bestempelen. In enkele gevallen zal zulk eene verwarring van begrippen kunnen plaats hebben. Stel, een kind heeft vaak paarden, maar nog nooit een ezel gezien: ziet het zulk een dier voor de eerste maal, dan is het wel zeker, dat het dit voor hem nieuwe voorwerp een klein paardje zal noemen. De primaire eigenschappen, waardoor de ezel zich van het paard onderscheidt, zijn dan voor het kind nog secundair. Maar heeft het meermalen een ezel gezien, wees er dan gerust op, dat het zich nimmer vergissen zal. Het verstand heeft zich dan reeds weder een begrip van eene nieuwe species gevormd; het heeft met onbegrijpelijke vlugheid, instinctmatig, zou ik kunnen zeggen, ingezien, dat hetgeen het eerst voor secundaire eigenschappen aanzag, primaire kenmerken zijn. Dat het de eerste maal in een dwaling verkeerde, dit moet alleen toegeschreven worden aan de zucht tot systematizeren, tot begrippen vormen, die niet duldt, dat één individu op zich zelf eene species

zou vormen, en het daarom bij het naast verwante onder de reeds bekende begrippen aansluit.

Heeft de moeder of de kindermeid een filosofischen cursus gehouden over het onderscheid tusschen wezenlijke en toevallige, primaire en secundaire kenmerken der dingen? Hebben zij bij die beschouwing lessen in de natuurkunde gevoegd? Neen, enkele aanwijzingen zijn voldoende geweest om het jeugdige verstand op weg te helpen, en, met de vlugheid van den diepzinnigsten wijsgeer en van den scherpzinnigsten natuuronderzoeker, vereenigt het kind de meest verscheidene individuën onder één begrip, zooals die van hond, paard, tafel, stoel, ja, wat meer is, zonder eenig bezwaar brengt het deze begrippen onder nog algemeene, zooals die van dier, meubel enz.

Is zoo de eerste ontwikkeling van 't kind niets anders dan eene aanhoudende oefening om begrippen te vormen, ons verdere leven staakt die studie niet, maar blijft de begrippen vermeerderen en toepassen. Is er wel ééne betrekking, één beroep, waarin, zoo ten minste de werkman niet door anderen als bloot werktuig wordt gebruikt, niet alles er op aan komt, om zich vaste grondregelen, wetten, beginselen, of welken naam men ook aan de begrippen wil geven, te vormen en eigen te maken, en dat algemeene aanhoudend op bijzondere gevallen in toepassing te brengen? - Handelt niet de werktuigkundige voortdurend volgens de algemeene wetten van traagheid, aantrekkingskracht, middelpuntvliedende kracht en andere krachten en natuurwetten, die hij, zal hij ze goed begrijpen, uit bijzondere gevallen heeft leeren afleiden; mag hij wel ééne lijn in zijn ontwerp trekken, zonder aan de toepassing dier wetten te denken?

Zoo gaat het in elke wetenschap, in elk beroep: een verstand, dat geene algemeene begrippen kon vormen en toepassen, zou niets tot stand brengen.

En, zooals ik straks betoogde, onder al de ontwikkelings-middelen, waarmede men de jeugd tracht te vormen, is er geen, dat meer deze oefening ten doel heeft, dat het verstand meer geschikt maakt om algemeene wetten te vormen, en vooral om volgens die begrippen te handelen, dan de studie der oude talen.

Maar, zal menigeen vragen, bereikt men met de studie der wiskunde niet nog beter hetzelfde doel? Vormt deze studie niet nog in hoogere mate het denkvermogen, omdat zij den geest nog meer dwingt om bijzondere gevallen terug te brengen tot algemeene begrippen en uit deze laatste omgekeerd bijzondere gevallen af te leiden?

't Is waar, de beoefening der wiskunde *is* eene uitmuntende gymnastiek voor den geest. Ook dáár moet streng logisch geredeneerd worden, geen woord te veel, geen woord te weinig; ook dáár mag niets voor waar worden aangenomen, wat niet bewezen is uit de algemeene wetten van de ruimte en hare begrenzingen. Abstrakt is dáár de behandelde stof: met geheel denkbeeldige zaken werkt daar het verstand: met punten, lijnen, vlakken, die de natuur ons niet laat zien, maar die wij ons moeten denken in eene oneindige ruimte, die evenmin binnen 't bereik der zinnelijkheid valt, - en dan de algebra, die met grootheden werkt zoo weinig zinnelijk, dat zij niet alleen alle kwaliteit, maar, wat meer is, zelfs eene bepaalde kwantiteit missen.... voorzeker, zoo ooit dan is dit wel het ware

vormingsmiddel voor den geest. Te regt vordert dus de wet, dat ieder, die eene wetenschappelijke opleiding ontvangt, eerst de wiskunde beoefene. En dwaas is de klagt van den jongeling, die de uren betreurt, welke hij aan dit vak moet wijden, omdat hij niet inziet, waartoe hij, de aanstaande jurist, de theoloog al die wiskunde zal noodig hebben. Dwaas is zijne klagt; want hij toont geen onderscheid te kennen tusschen *formeel* en *materieel* nut der studiën; tusschen de wetenschappen, die tot grondslag moeten liggen aan de theorie van eenig vak of beroep, en tusschen die wetenschappen, welke den geest moeten vormen en geschikt maken om met vrucht grondige kennis in eenig vak te ontvangen. Onder zulke studiën behoort voor den theoloog, jurist en literator de wiskunde, even als de oude talen voor den medicus en natuurfilozoof.

In een tijd als dezen echter, waarin het streven er op gerigt schijnt om de wis- en natuurkundige vakken als bijna 't eenige ontwikkelingsmiddel voor den geest te doen dienen, is het overbodig die studiën aan te prijzen; doch van meer belang is het, met een enkel woord aan te toonen, dat, bij al het voortreffelijke, waarop de wiskunde zich, uit dit oogpunt beschouwd, mag beroemen, zij, als vormingsmiddel voor den jeugdigen geest, achter staat bij de beoefening der oude talen.

't Is waar, de wiskunde is eene aanhoudende oefening in het afgetrokken denken; geene wetenschap oefent meer den geest om uit enkele gevallen algemeene begrippen en wetten te vormen, en om, omgekeerd, uit het algemeene weêr op speciale gevallen toe te passen. Doch terwijl de talen, die eene systematische grammatica bezitten (en dit hebben de oude talen in de hoogste mate) aan geene bijzondere stof gebonden zijn, maar hare denk-methode toepassen op 's menschen gedachten in den ruimsten omvang; terwijl *zij* zich niet storen aan den inhoud der rede, doch alleen vragen, hoe moet men, onverschillig over welke zaak, zijne gedachten regelen en ze uiten, beweegt de wiskunde zich op een, ja, zeer uitgebreid, maar toch altijd bijzonder gebied van het denken: zij vraagt alleen naar de algemeene begrippen der ons omringende ruimte en hare begrenzingen. Het wiskundige redeneren is dus aan een bepaalden inhoud gebonden en minder algemeen, noch zoo ligt op elk gebied toe te passen als de grammatica. Daarom heeft de wiskunde, behalve haar nut als vormingsmiddel, nog veel meer een praktisch doel, namelijk dit, om de grondslagen van alle natuurwetenschappen te leggen, terwijl de taal, overal noodzakelijk, elke stof, die haar wordt aangeboden, vormt en ordent. Daarom is de taalstudie, en zij ook alleen, eene zuivere wetenschap der vormen. Maar daarom moet elke grondige taalstudie ook van de oude talen uitgaan en tot haar terugkeeren, omdat zij alleen geordend zijn tot een afgesloten, volledig stelsel, dat eeuwen lang nadenken uit de schriften der ouden heeft gesticht en waaraan de geest des tijds, die de nieuwe talen nog in een aanhoudend ontwikkelingsproces doet verkeeren, niets kan toe of af doen.

Zal zoo de studie der oude talen den geest in eene minder eenzijdige rigting ontwikkelen dan die der wiskunde, zij werkt nog op een ander gebied, dat nooit door hare mededingster kan bezocht worden.

Daar is een vermogen van 's menschen geest, dat in de moderne praktische opvoedingsmethode bijna geheel over 't hoofd

wordt gezien; dat echter, waar het niet ontwikkeld is, meer aan de harmonie van 't geheel onttrekt, dan het gemis van een onzer zintuigen zou doen. Of men moest wanen, dat er genoeg gedaan wordt om het SCHOONHEIDSGEVOEL te ontwikkelen, wanneer men reeds in de vroegste jeugd het oog van 't kind, door 't ordelijk zamenleggen van stokjes, cubussen enz., tracht te gewennen aan de geometrische figuren der vormleer, of wanneer men het dresseert om op commando verschillende ligchaamsbewegingen te verrigten, klanken te uiten, positiën aan te nemen, en wat al niet meer? Of is er misschien genoeg gedaan tot veredeling van 't schoonheidsgevoel, als het kind later geoefend wordt om het een of andere muziekinstrument met verbazende vlugheid te bespelen, tot in 't oneindige halsbrekende Etudes uit te voeren, maar, (helaas, de uitzonderingen zijn schaarsch) den geest eener compositie, de gedachte van den componist, de tooverkracht der muziek nooit leert kennen? Of als hij teekenen leert, leert machinaal lijnen te trekken en schaduwen te leggen, omdat het zoo op 't voorbeeld staat, maar nooit het geheim doorgrondt, waarom een beeld der plastische kunst den naam van schoon verdient? Of als hij op de Fransche school de nieuwe talen leert om er in te corresponderen en om ze vaardig te spreken, vaak zelfs zoover komt, dat hij gemakkelijk elk werk in die talen verstaat, maar nooit (de uitzonderingen zijn ook hier zóó zeldzaam, dat dit woord hier niet overdreven is), maar nooit zoodanig wordt doordrongen van de schoonheden, die de klassieke letterkunde dier talen aanbiedt, dat hij niet later een laffen roman de voorkeur zal geven boven de meesterstukken van 't menschelijk genie.

Inderdaad, wanneer wij met onbevooroordeelden blik de rigting der tegenwoordige opvoeding en hare resultaten nagaan, dan worden wij gedwongen te erkennen, dat de Latijnsche school misschien de eenige plaats is, waar, nevens de ontwikkeling van 't verstand, de vorming van smaak en gevoel voor 't schoone niet wordt over 't hoofd gezien. Dáár moeten schriften gelezen, en naauwkeurig gelezen worden, die sints eeuwen dienen tot modellen voor dichter, redenaar en geschiedschrijver. Dáár is de jongeling gedwongen zich eenige jaren lang te bewegen in eene maatschappij, die hemelsbreed van de onze verschilde, te leven bij volken, die, ver bij ons achterstaande in zoogenaamde *nuttige kennis*, de ontwikkeling van 't schoonheidsgevoel tot hun hoofddoel stelden. Die, bij 't bouwen van een tempel niet vroegen: Zou er wel genoeg licht in zijn, is de toegang wel gemakkelijk genoeg, zou het er ook te koel of te warm zijn; maar alleen: is de vorm schoon? Die, bij 't lezen van een werk van smaak, niet dadelijk onderzochten: heeft het wel eene nuttige strekking; en die niet den vorm willen beschouwd hebben als den bonten uniform, waarin men de een of andere waarheid behagelijk wil maken voor het oog van lezer en lezeres, dat blind is voor de schoonheid zelve en dat de naakte waarheid toch veel te indecent vindt, - maar die van den dichter alleen eischten, dat de vorm schoon, en bij het werk van wetenschap, dat de inhoud waar en de voorstelling klaar en overtuigend was. Kan het kwaad, dat de jongeling, alvorens hij wordt ingewijd in het rustelooze leven onzer maatschappij, waar verschillende oorzaken den mensch dwingen om het

geldverdienen of ten minste het dagelijksch brood tot drijfveer en hoofddoel van zijn streven te maken, een tijd lang leve in de tooverwereld der Grieken, waar men niet merkt hoe de lieden aan den kost komen, waar den staat te dienen het hoofddoel des levens, en een post te bekleeden louter eene eer is?

Men meene niet, dat ik eenzijdig genoeg ben om aan de inrigting der oude maatschappijen de voorkeur te geven boven die der onze. Wie zou dat kunnen doen, als hij onze begrippen van menschenwaarde en zedelijkheid, onze Christelijke beschaving vergelijkt met de barbaarschheid, dierlijkheid, het grove bijgeloof, dat onder al die schoone vormen der oudheid verborgen ligt. *Wij*, die niet in die oude maatschappij, met al hare ellende, leven, *wij* beschouwen haar onwillekeurig in een ander licht, geidealizeerd, die tooverwereld vol van liefelijke sagen, waarvan men niet vraagt: is het wel mogelijk, kon zoo iets wel gebeuren, strijdt het niet met de wetten der natuur? En dan vraag ik nogmaals: kan het kwaad, dat de jongeling eenige weinige jaren die kindschheid der menschen medeleeft, dat hij met haar speelt, maar al spelende zijn verstand oefent, het schoonheidsgevoel uit zijn sluimer opwekt, den smaak veredelt? Is het niet beter, dat hij zich zoo voor zijn werkkring voorbereidt, dan dat reeds de school of 't kantoor de plaats zij, waar hij zoo spoedig mogelijk wordt ingewijd in het stelsel: geld is magt en de kunst van 't leven is geld te verdienen? - Zal de maatschappij, wanneer voor hem de tijd gekomen is om ook zijn plaats in haar te bekleeden, hem niet welwillender opnemen, wanneer zij hem ontvangt met een helder, onbeneveld verstand, met een oog en hart, open voor alles wat schoon en edel is, dan wanneer zij in hem herkent een beeld van haar eigen schaduwzijde: een wezen, jeugdig van jaren, maar zoo zeer ingewijd in het praktische streven der maatschappij, dat hij, eenzijdig, zooals elk jong, onervaren mensch dat is, de schouders medelijdend ophaalt voor alles, wat geen praktisch nut heeft?

En vrees niet, dat met eenige jaren der jeugd, zoo besteed om in den mensch alles wat menschelijk is harmonisch te ontwikkelen, er kostbare jaren zullen zijn verbeuzeld, of die ten minste beter hadden kunnen doorgebragt worden met meer praktische oefeningen. 't Is eene ongelukkige rigting des tijds te noemen, dat men tot stelsel aanneemt om den jongeling zoo vroeg mogelijk te vragen: wat zult gij worden en welke vakken hebt gij daartoe noodig? 't Is eene verkeerde rigting, die haar ontstaan heeft te danken aan de vrees voor de concurrentie in elke betrekking, in elk beroep, eene vrees, die ten gevolge heeft, dat men, door den jongeling zoo vroeg mogelijk tot een enkel vak te bepalen, en hem de overigen òf onnaauwkeurig òf in 't geheel niet te doen leeren, hem zeer eenzijdig ontwikkelt, hem voor niets anders dan voor ééne bezigheid bruikbaar maakt, even als 't rad in eene machine, dat uitmuntend geschikt om de dienst, waartoe het dáár geplaatst werd te verrigten, elders werkeloos en onbruikbaar is. Vandaar groote bekwaamheid in 't een of ander vak der industrie, bij kinderachtige oordeelvellingen op 't gebied van staatkunde, godsdienst, kunst. Vandaar, bij de grootste kennis, eene verregaande bekrompene, zelfzuchtige denkwijze, den beschaafden man onwaardig.

Neen, eerst alle vermogens des men-

schen harmonisch ontwikkeld, en dan naauwgezette beoefening van eenig onderdeel der menschelijke kennis! Een eenzijdig ontwikkelde geest wordt een naauwkeurig werkende machine, een harmonisch ontwikkelde alleen wordt zelfstandig denker in elk vak, waarop 't hem zal lusten zich toe te leggen. En, heeft de maatschappij behoefte aan vaardige en wèl geoefende practici in elk vak, nog grootere behoefte heeft zij aan denkende geesten, die 't verband tusschen alle wetenschappen vatten om die domme krachten in beweging te brengen. Is er voor genen dagelijksch brood, voor dezen staat de weg tot de gunst der fortuin open!

Dus bij den knaap nog niet geredeneerd: laat hij vooral toch wiskunde leeren, want hij moet industrieel worden; of: leer hem vooral boekhouden en in de nieuwe talen corresponderen, want zijne bestemming is 't koopmanskantoor. Wat hem zoo van de prilste jeugd angstig en met zorg wordt ingepompt, zal hij, omdat men zaait op een nog ongeploegden akker, eenige jaren later, als al zijne vermogens regelmatig ontwikkeld zijn, in de helft van dien tijd en stellig veel beter en grondiger leeren. 't Gaat er meê, als met die ouders, welke een kind van drie, vier jaar elken dag uren lang laten lezen, schrijven en rekenen, uit vrees dat het anders dom mogt blijven. Wat is 't gevolg? - Die ontwikkeling van 't kind is niet harmonisch, de geest wordt ingespannen ten koste van 't ligchaam; 't kind wordt ziekelijk en - werkelijk dom. Zoo gaat het ook met den geest: ontwikkelt men enkele vermogens en laat men de overige sluimeren, dan vertoonen zich spoedig de verschijnselen van eene zielsziekte, waaraan wij allen in zekere mate lijden, maar die, wanneer men haar in de hand werkt, een ernstig karakter aanneemt, die den mensch tot een halven krankzinnige maakt; die ziekte heet de *eenzijdigheid.*

En is niemand gereeder dan ik om toe te stemmen, dat de inrigting der gymnasiën nog zeer ver van de volmaaktheid verwijderd is; van den anderen kant aarzel ik niet te beweren, dat de worm, die aan het onderwijs der jongelieden uit den beschaafden stand knaagt, die bij zoo velen de kiem van 't gezond verstand, van 't vrijzinnig oordeel, van 't gevoel voor alles, wat schoon en edel is verteert, - ik bedoel het den geest doodende afrigten tot examina en tot afzonderlijke beroepen, - dat die verderfelijke plaag tot heden toe de gymnasia, goddank, niet heeft kunnen aantasten. Daar toch heeft de grondige beoefening der oude talen zelfs op de opleiding dier jonge lieden, welke niet tot de hoogeschool worden voorbereid, een weldadigen invloed en deelt aan het geheele onderwijs eene rigting mede, die er zich niet op toelegt om het hoofd in den kortst mogelijken tijd te vullen met eene zekere hoeveelheid wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde, juist voldoende voor 't een of ander examen, een ballast, die, even spoedig als hij in 't geheugen was zamengeperst, na dat examen voor altijd wordt over boord geworpen; - maar eene rigting, die de voor elk beschaafd mensch en de tot elke beroepstudie voorbereidende kundigheden zoodanig mededeelt, dat zij den geest harmonisch ontwikkelen, en op elken leeftijd en in elken stand de rijkste vruchten zullen dragen; en die, door de studie der wiskunde met die der letterkunde van de nieuwe talen te verbinden, tracht te vergoeden, wat zij, die geen Latijn en Grieksch leeren, op de

gewone Fransche- en kostscholen aan degelijke verstandsontwikkeling en vorming van den smaak te kort komen.

Wat hebben wij in dit opzigt te wachten van het nieuwe middelbaar onderwijs? - Zullen de burgerscholen den grootendeels op materiële belangen gerigten geest des tijds in de hand werken, of zullen zij eenvoudig het gebrekkige, dat de tweede afdeelingen onzer gymnasiën aankleeft, en dat meestal uit al te beperkte middelen en uit een slecht ingerigte verbinding met de eerste afdeelingen voortvloeit, trachten weg te nemen en onzen beschaafden burgerstand wezenlijk te ontwikkelen? Zullen zij door eene verstandige combinatie van wiskunde met de letterkunde der moderne talen 't zelfde doel trachten te bereiken, dat elders door de beoefening van de oude talen en hare letterkunde wordt tot stand gebragt?

't Is misschien een treurig voorteeken, dat bij de lagere burgerscholen en bij de hoogere met driejarigen cursus alleen gesproken wordt van Nederlandsche, Fransche, Duitsche, Engelsche *taal*, niet van letterkunde, en dat *alleen* bij de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus daarnevens ook wordt voorgeschreven *de letterkunde* dier talen. *Drie* jaren lang eene taal te moeten beoefenen, zonder den geest nog verkwikt te hebben aan de klassieke werken dier taal, doet een bang voorgevoel oprijzen van dresseren tot het voeren van onberispelijke koopmans-correspondentie; of veeleer nog dat aan die vakken, nevens de wis- en natuurkunde, *zoo weinig tijd* zal besteed worden, dat het lezen der werken van smaak zelfs niet in aanmerking kan komen.

Doch bekennen wij aan den anderen kant, dat alles zal afhangen van hen, die met de uitvoering dezer wet, met de oprigting der burgerscholen belast worden. Willen zij, eenzijdig, onder beschaving alleen verstaan kennis van wisen natuurkunde en van de nieuwe talen, zooveel men die noodig heeft om ze zonder taalfouten te schrijven en te spreken, - de wet geeft hun ten volle de magt, ja, zelfs aanleiding om dienovereenkomstig te handelen. Maar begrijpen zij, dat bij de ontwikkeling van 't verstand, waartoe de wiskundige vakken uitnemend geschikt zijn, minstens evenveel uren behooren besteed te worden om, door geschiedenis en door 't lezen van klassieke werken, heldere begrippen te geven op elk gebied van 't maatschappelijk leven, smaak en gevoel te veredelen, zoodat de wereld voor den jongeling iets anders worde dan de toepassing van zuivere mathesis en de maatschappij iets edelers dan een groot kantoor of bureau, - dan zal 's lands regering het hun niet euvel duiden, wanneer er iets besnoeid wordt op die groote menigte praktische wetenschappen, en het verachtelijke *taal*, zonder iets meer er bij, wat worde uitgebreid tot taalstudie, zoo als zij behoort te geschieden. Waarlijk als men den geest in ééne eenzijdige rigting wil blijven dresseren, kunnen de kostscholen 't wel alleen af. Maar dan ook alleen zal die wet, waarin elk onbevooroordeelde moeijelijk iets anders zal lezen dan opleiding tot industrie en tot niets anders, gaan beantwoorden aan den schoonen naam, dien zij draagt, van *middelbaar onderwijs*, dat is, van een onderwijs, waardoor onze vaderlandsche jeugd, die niet bepaald voor den geleerden stand wordt opgeleid, toch zal ontwikkeld worden tot mannen van onbevooroordeelden geest, helder verstand en edel gevoel.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk. Schets der Parijsche Universiteit. (*Vervolg.*)

VI.
De Hervorming - 't Collége de France. - Ramus.

De anecdote is meer aangehaald, maar zij blijft aardig en ik mag haar hier iure meo aanhalen, die de Revue Britannique in haar 12de livr. van 1862 - in 't artikel der Westminster Review *Calvin à Genève* - van den jongen Casaubonus mededeelt. ‘Lorsque Casaubon - zoo heet het - fit un premier voyage à Paris, il visita la grande salle de la Sorbonne. ‘C'est ici, lui dit son guide, que les théologiens se sont disputés pendant cinq siècles.’ - ‘Vraiment! repliqua-t-il, et qu'ont-ils conclu, je vous prie?’ - De conclusie hebben we in een vorig hoofdstuk vermeld. Door 't cynisme der gemakkelijkheid zwaarlijvig geworden als een père noble, kon de Universiteit den tred harer eeuw niet bijhouden: en verzonken in den modder der oude routine, was haar de vlugge tijdstroom, die een andere rigting nam, ontsneld. Zij - de wetenschappelijke inrigting, die vroeger als de gewapende Athene aan de spits trad der beschaving, - zij stond thans alléén met haar paus en prebenden: zij stond gevoelloos, terwijl gansch Europa geestdriftig een blijde lente van geestesverjonging te gemoet snelde!.... Moet ik, helaas, mijne ingenomenheid dempen die ik voor dit tijdstip der Algemeene Geschiedenis in mij voel branden? Moet ik welligt reeds een ‘peccavi pater’ prevelen voor vroegere excursies op aangrenzend gebied? En is het niet louter in mijn verbeelding dat ik een dreigenden vinger van eenig ongedurig lezer zag opgestoken naar den wegwijzer en eene stem hoorde aflezen: ‘Het Middelbaar onderwijs in Frankrijk!’

Eilieve, vrienden, geduld! Ik heb autoriteiten voor mijn digressies: ik heb voorgangers in 't schilderen van toestanden buiten de school. Daar hebt ge den flinken Duitschen Hahn, den Gallus de rebus Gallicis: hij steekt telkens den kop buiten zijn beknopten loop, als wilde hij zeggen ‘'t gekrabbel hier binnen geeft niets meer, wij wachten ons heil van buiten.’ 'k Heb verder... Wat is het ‘errare cum Platone’ nog zoet - zult gij zeggen - voor hem die toch beweert het autoriteits-geloof te hebben afgezworen.

In ernst, 'k heb mij zelven meermalen afgevraagd, met welk soort van lezers ik te doen had; en 't antwoord was steeds: met den quotusquisque uit die kleine schare die Thorbecke als de docta cohors doodverwt.

De bladen, hier beschreven, zijn hun oorsprong verschuldigd aan mijn verlangen te weten, hoe het in de beschaafde landen rondom ons met de zoogenaamde Latijnsche scholen, met het voorbereidend hooger onderwijs, was gesteld. Dit ver-

langen te bevredigen bleek mij moeijelijker te zijn dan het scheen. Want niet gemakkelijk was het, de werken van deskundigen, van onpartijdige ooggetuigen, te benaderen. Ik hoop daarin echter genoegzaam te zijn geslaagd, ik hoop ook, als buiten het gedrang staande, waar vóór- en tegenstanders van eenig stelsel elkander bestreden, onbevangen, 'oculo irretorto' te hebben gezien.

En dat ik deze beschouwingen, die zich ook over Engeland en Duitschland uitstrekten, gedeeltelijk uitgeef, geschiedt omdat ik mij verbeeld dat menig 'geleerde' in 't onderwerp belang stelt, zoodat hij zich hier, met minder opoffering van tijd en moeite dan mij het schrijven kostte, op de hoogte kan lezen van een quaestie die bij ons, ook officiëel, niet meer 'hors de saison' is. - Zeker was 'le mérite de l'apropos' voor mij een stimulus tot schrijven, en kwam hij bij mij zoowel als bij de Redactie van den *Tijdspiegel* in rekening toen wij bepeinsden 'Quis leget haec?'

Immers nu het terrein, waar binnen de corpora delicti onzer groote en kleine regterlijke Nimrods vallen zullen, is uitgepaald: - nu men het pad, waar 'langs zijn tweelingslijn de felle salamander' door ons soppige koningrijkje schuifelen zal, bezig is naar al de vier windstreken te banen: nu onze Hollandsche landengte van Suez - immers weldra? - tot de Geschiedenis zal behooren, bezweken als zij zijn zal onder de galmen van Höltys liedje:

> Grabe, Spaden, grabe!
> Alles, was ich habe,
> Dank' ich, Spaden, dir!

door Amstels Mannenkoor geslaakt; - nu zal ook uit de ministeriëele lotbus - te voren dikwerf zoo lang geschud eer ze iets uitwierp - het derde stuk der onderwijstrilogie wel eerlang te voorschijn komen.

Esto! - al zullen de zaken zeker grootendeels in statu quo blijven en het Engelsche schooldevies 'Leges sine moribus vanae' de hoogste wet voor Nederlands gymnasiën moeten zijn; - al verwachten wij voor de praxis weinig heil van reglementen; - al hopen wij op luttel inmenging van hooger hand, op zéér weinig centralisatie, op flaauwe buiging tot uniformiteit; - toch esto de nieuwe onderwijswet! zij is welkom: zij verschijne als Minerv' - gelijk Bilderdijk zingt:

> Minerv', uit 's Vaders achtbaar hoofd
> Door 't diamant van Mulciber gekloofd,
> Met speer en schild wier glans den glans verdooft
> Van Mavors wapen.

'Er is - zoo ongeveer schreef een twaalftal jaren geleden, bij gelegenheid der quaestie van 't verkoopen van gronden op Java, de oud resident van Herwerden - 'er is een soort van beoordeelaars van Indië, dat wel zeer zonderling heeten mag. Zij zijn nooit in Indië geweest, hebben nooit een Indiër gezien; maar bezitten een schoone verzameling kaarten en een uitgebreide bibliotheek over Indië.' - - De sombere vraag kwam een oogenblik bij mij op, of het 'mutato nomine de te fabula narratur' ook tot mij gerigt, of ook ik kon geacht worden tot dit soort van beoordeelaars, bij 't onderwerp dat ik koos, te behooren? Het genot en de voorregten eener 'paedagogische reis' buiten kijf latende, hoop ik echter aan te toonen, dat locale kennis hier volstrekt geen hoofdzaak is: dat men, zelf alles ziende, wel spoediger en gemakkelijker van

't uiterlijke begrippen vormt; maar dat men toch ook uit de stipte bescheiden van conscientieuse verslaggevers zeer goed van dat punt hoogte

nemen kan. Wat meer is - ik hoop later, als we aan 't Cousinsche tijdperk gekomen zijn - zelfs de stelling te ontwikkelen en uit de ervaringsleer te betoogen, dat reizen onnoodig is voor hem die 't Middelbaar Onderwijs in Frankrijk en Engeland wil leeren kennen, en dat ook hij cui non contigit adire Corinthum daarover regt van medespreken hebben kan.

'Steekt er veel kunst in, uit 12 boeken een 13de te maken?' - Eilacy, de vraag is hard! 't Antwoord is: c'est selon! In elk geval meer kunst dan oorspronkelijkheid, ofschoon gene zich tot den rang van deze verheffen kan. Mogt ieder met Blaise Pascal kunnen zeggen: si les matières ne sont pas nouvelles, la disposition en est nouvelle.

'Wordt het veel gedaan?' - Och, voor al wie maar even achter de auteurs-coulisses gegluurd heeft, is het geen geheim, hoe van de hoogste tot de laagste geleerden een iegelijk auteur zich op een groep boeken werpt - evenals de bij in een bloemperkje neerstrijkt - en daaruit puurt wat hem lief en oorbaar is om er zijn eigen korf mee te vullen. Zoo komen tijdschrift-artikelen en boeken in de wereld.

'Is het nuttig en noodig?' - Praktisch voor den boekhandel in allen deele, en in veel opzigten voor de beschaving evenzeer. Daar ligt zooveel kostbaars verspreid in de wereld, zooveel dat nu en voorheen, hier en ginds in een geniaal oogenblik werd geüit, dat ook hij een verdienstelijk werk doet, die een overzigt of beredeneerden catalogus van 't geen er in eenig vak gepresteerd werd, opstelt. Zijn werk kan tevens een florilegium zijn van smaak en vernuft. Want menig sierlijke uitdrukking, aan den mond van een verjaard auteur ontvallen, en die verdient in de annalen der aesthetica te worden geboekt, kan hij in 't voorbijgaan redden uit den hoek waar 'thus et odores et piper' verkocht wordt. Menig klassieke vonk, onder de asch bedekt, wordt zoo opgerakeld en ontsteekt de laaije vlam in de borst des modernen kunstenaars. Menig zinrijk idée, ontschoten aan een vérziend brein, maar door den tijdgenoot als onpraktisch verworpen, wordt zoo uit een vergeten plekje opgedoken en ten profijte van de eeuw die er ingroeide, door den lateren denker verwerkt. Het heden klimt op de schouders van het gister. Ook in wetenschap, kunst en smaak moet de Olympus op de Ossa worden gestapeld, zullen wij, menschenkinderen, ethisch den hemel bereiken.

Bovendien is er niet één werk over eenig vak waarin niet veel onnaauwkeurigheden zijn. Ik noem u hier het onderwerp zelf waarover ik schrijf. Wat het middeleeuwsch Frankrijk betreft, ontbrak het Hahn aan historische bronnen, Théry aan lust om er - althans naar onzen zin - uit te putten. Thurot is wederom louter Register en Papirus; hij overvoêrt zijn lezer, die zich niet met enkelen roastbeaf kan genéren, maar nog eenige entremets en pickels wil. Uit deze en vele andere werken, die alle hun eigenaardige voortreffelijkheid hebben, één nieuw geheel te vormen, dat de leemten die bij den eenen auteur zigtbaar zijn aanvult, de chronologische fouten des anderen verbetert; dat het stevige metselwerk der feiten, het middeleeuwsche wagenschot en goudleer, waarbinnen een derde ons voert, confortabler maakt; - een nieuw geschrift - zeg ik - waarin zooveel mogelijk acte genomen is voor 't verleden van historische kritiek en voor

lateren tijd van alle belangrijke feiten op 't onderwijs-gebied; maar waarin tevens de schoone gedachten en geestige trekken der auteurs, als ‘fimbriae paludamento adsutae’ gelijk Casaubonus in zijn voorrede voor Persius zegt, of, chiquer uitgedrukt met Victor Cousin, als ‘bagatelles élégantes’ behouden zijn. - Ziedaar wat ik in deze artikelen getracht heb, en in de volgende trachten zal - zooveel mijn apparatus gedoogt - te leveren.

‘En wat is dan plagiaat?’ - Er is, wel beschouwd, weinig plagiaat in de wereld: over de prioriteits-quaestie vergelijk den Prediker. - De artikelschrijvers zetten een reeks van werken aan 't hoofd van hun opstel, om te beteekenen: dáár is het over en dáár is het uit: dat is dikwijls hetzelfde en zoo'n front staat geleerd. Ik heb dat niet gedaan, maar met geheel hetzelfde doel mijn beste melkkoetjes met groote initialen, de anderen ongemerkt, sporadisch in margine uitgedreven - en dat staat ook geleerd. Hoe het zij, ik geloof dat op beide methoden de schimpscheuten der vitters redelijkerwijze afstuiten. Immers wie zich met hart en ziel in een bepaalde spheer heeft gesloten, om zich zelven en anderen daarvan een klaar begrip te vormen, dien kleven als hij er uittreedt zooveel eigenaardigheden, schoone uitdrukkingen en gedachten der auteurs die hij raadpleegde aan, dat de eeuwige guillemets zijn stuk tot een stoppelveld zouden vervormen, wilde hij alles aangeven wat hij van elders won. Althans zoo is het mij gegaan en ik heb ze, schrijvende, weggelaten, mij voornemende hier of daar gelegenheid te zoeken ze met den lezer te verrekenen. In velerlei fontium penuria, waardoor ik gedurig uit de tweede hand moest inslaan, heb ik mij moeten schikken in de rol van heraut; - door zooveel in mij is graviter et suaviter 't mandaat dat ik op mij nam te volbrengen, heb ik er naar gestreefd te verdienen onder de Homerische herauten van vorstelijk bloed te worden geteld.

Zoo ziet gij, lezer, dat de wet op den letterkundigen eigendom een onding is, slechts opgesteld tegen onhandige dieven, terwijl de handige straffeloos aan allerlei auteurs den room van hunnen geest en 't merg hunner welsprekendheid onttrekken - - - Cicero aan zijn broeder Quintus schrijvende ‘epistolae nostrae interdum alucinari debent’ was kort, korter dan ik ben: ik eindig. - -

Het is mij echter (om dit nog p.s. te zeggen) in der tijd, toen ik met de beschouwing van 't Fransche middelbaar onderwijs in de 19de eeuw aanving, spoedig gebleken, dat ik onmogelijk mij zelv' en den lezer in medias res kon verplaatsen; dat het heden wortelt in 't verleden, dat het historisch beloop onmisbaar en een genetische verklaring - zij moge al omslagtig zijn - de beste methode tot een helder inzigt in den tegenwoordigen stand van zaken is.

In die overtuiging heb ik mij op de bronnen geworpen en van Abélard af mij stroomafwaarts laten drijven, notérende wat mij trof, op mijn luimen liggende en verwijlende bij liefelijke plekjes, affluenten onderzoekende, rapids bestudérende, om den loop en den aard des breeden strooms te kennen, die beneden den cataract van 1789 door Napoléon den Groote met Herakleïsche hand in eene moderne bedding is geleid.

Moge mij dan het zwaard van lord Strafford boven 't hoofd hangen, moge mijn bestaan niet praktisch heeten, daar

ik in dezen tijd van onderwijs-vogue niet populair heb zoeken voor te stellen, hoe in Frankrijk en elders thans 't Middelbaar Onderwijs reilt en zeilt; mijn genius roept mij toe, dat er ook anderen zijn die aan een naauwkeurige beschouwing der historische wording hun zegel hechten en - hun imprimatur is mij genoeg.

Na deze □□θαρσις παθημ□των, - aandoeningen welligt door den lezer ondervonden, hetzij van schrik over mijne uitvoerigheid, hetzij van medelijden over mijne ouderwetschheid - keer ik kalm Universiteitwaarts terug.

Als de toetsen op het speeltuig, ligt aan den uitgang der 15de eeuw een reeks van feiten bijeen; en gelijk gene aangeslagen door de menschelijke hand, zoo smolten ook deze zamen tot een, de menschheid betooverende, harmonij. Ik wijs u op de voorloopige pogingen tot hervorming der Kerk, door 't veto der concilies of in 't bloed der bewerkers gesmoord; op 't herbloeijen der wetenschappen, door de hoogste prelaten zelve bevorderd; de groote bedrijvigheid op stoffelijk gebied; de zeereizen der Portugezen en Spanjaarden; de honderd groote en kleine ontdekkingen en uitvindingen, vooral der boekdrukkunst, die alle uitliepen op eene herschepping der maatschappij en in de menschelijke borst het bewustzijn wekten van eigen waarde en kracht. - Dat alles leidde tot een bevrijding van den geest uit de banden van Rome. Luthers kerkhervorming heeft deze vrijheid als haar levensbeginsel uitgesproken, en teregt. Want zonder dat beginsel ware de vormelijke godsdienst nooit godsdienst des harten geworden. De opvoeding tot vrijheid, tot zelfstandigheid in 't godsdienstige grijpt niet alleen den moreelen mensch aan, maar zet ook alle intellectuëele elementen in ontwikkeling. Die opvoeding is heilzaam. De Wijze van Pythagoras die den wedstrijd op godsdienstig gebied in onze dagen kwam gadeslaan, zou tot lof der Moderne Theologie getuigen, dat zij bekwame voor- en tegenstanders in het strijdperk riep en dat Doedes een profetisch woord sprak toen hij na Opzoomers intree-oratie getuigde ‘de slaapmutsen zijn afgezet.’ - Luther en de zijnen, zich losrukkende van 't eenige dogma, moesten, om voedsel voor hunnen moed, om wapenen ter overtuiging te vinden, doordringen tot de bronnen zelve des Christelijken geloofs. Zij moesten, om de verontreiniging der oorspronkelijke leer na te wijzen, het groote veld der bijbelsche en kerkelijke schriftuur doorloopen; en voor zuivere exegese hadden zij, behalve aan antiquiteiten en kritiek, allereerst aan grondige kennis der klassieke literatuur behoefte. Voeg hierbij - wat vooral voor ons onderwerp belangrijk is - dat zij ter opbouwing en verdediging van hun nieuw dogmatisch stelsel, andere philosophische kundigheden dan 't scholastieke formalismus behoefden.

Heilrijk werkte op beschaving en literatuur de theologie toen zij, uit de verborgenheid der sacristieën en kloosters tredende, zich tot de publieke opinie, tot de conscientie der volken wendde, en stichting door predikatie en katechismus, niet door uiterlijke ceremoniën van mis en litanieën, verkondigde. Het Protestantismus wilde als leer, als geloof door allen begrepen, niet als uiterlijk werk gedachteloos afgedaan worden: daarom moest zijn verkondiging een voor allen

bevattelijken vorm aannemen: daarom moest de vorming der volkstaal zijn taak zijn. Immers tot het volk wendden zich de Hervormers, als regter in geloofszaken: om zich te verdedigen moesten hunne tegenstanders voor dezelfde regtbank verschijnen. Gelijk in 1789 de politiek uit het vorstelijk kabinet, zoo trad de godsdienst thans uit de schuilhoeken der kerk en uit de school op het forum, om een aangelegenheid te worden van alle standen der maatschappij en het levensbeginsel tevens der moderne talen.

Wat nu in 't bijzonder Frankrijk betreft, men weet dat de Reformatie daar van Genève uit binnendrong en in alle standen, van de treden des troons tot in de armoedigste woningen, talrijke aanhangers vond. De Fransche natie was te verlicht en te levendig van aard dan dat het anders had kunnen zijn. Zoo Frans I zich tot de nieuwe leer had bekend, haar zege ware verzekerd geweest; maar hij zoowel als zijn opvolgers vervolgden haar met alle wapenen der onverdraagzaamheid, en riepen zoodoende die treurige verdeeldheden in 't leven, welke Frankrijk schier een eeuw lang teisterden.

Ook in Frankrijk werd de Reformatie een der hoofdoorzaken van 't beschaven der volkstaal en de ontwikkeling der volksliteratuur. Calvin zelf schreef het Fransch beter dan de meeste zijner tijdgenooten. 't Gewigtigste echter van alle gevolgen der Reformatie was, dat het autoriteitsbeginsel, vroeger onvoorwaardelijk toegegeven, evenals zooveel andere punten, in de kampplaats der openbare discussie getrokken werd. De nimbus der onfeilbaarheid, der geheele onschendbaarheid van de katholieke inzettingen was hiermede uit de oogen des volks verdwenen; of bleven deze inzettingen al uiterlijk bestaan, in den boezem der natie heerschte twijfel en hare conscientie, aan de autoriteit ontsnapt, vermeide zich feitelijk in de vrijheid.

Maar terwijl zoo een nieuw geestesleven begonnen was, bleef het openbaar onderwijs in handen der half geestelijke corporatie, die het reeds 300 jaren had geleid, en deze corporatie stelde zich vijandig tegenover de Hervormers. Drie gewigtige punten maken ons het gedrag der Universiteit begrijpelijk: de doodelijke slag aan hare scholastiek geslagen: de oude banden van dankbaarheid en vooral die der kerkelijke beneficiën waardoor de hoogeschool aan het pausdom gehecht was: eindelijk de staatkundige afhankelijkheid, waarin zij tot het koningschap stond en waardoor zij genoopt was de politieke belangen der kroon tegen de Hervormers te dienen.

De scholastiek noemde ik in de eerste plaats. Immers zij was de burgt waarin zich de Universitaire schriftgeleerden hadden zaâmgetrokken. Wat wonder dat, toen de Reformatoren 't houweel der afbraak op die middeleeuwsche veste aandroegen, de schoolcoryphaeën, die zich daarin hadden verschanst, uit de hoogte neêrzagen op den armen Duitschen monnik, dat zij zich, in hunne eer getroffen, als bolwerk opwierpen van 't bestookt katholieke geloof?

Maar niet de drijfveer van gekwetste ijdelheid alleen maakte hen tot tegenkanters: positiever belangen roeiden er onder, en de geestkracht ontbrak om zich te verheffen boven de materie. Onder de gunstbewijzen waarmede het Pausdom 300 jaren lang de geleerde scholen aan zich had geboeid, behoorde vooral de reeds meer genoemde toedeeling van vele

en zeer aanzienlijke kerkelijke beneficiën. Te oordeelen naar 't getal der namen, waren alle eenigzins voorname leden der Universiteit - tengevolge der jaarlijksche voordragt voor opengevallen prebenden, welke van de Universiteit uitging - door den Paus rijkelijk bedacht. Hoe zouden zij nu, waar geen innerlijke drang bestond, een geloof hebben omhelsd, dat hun dergelijke voordeelen afhandig maakte? Voorzeker in een gemeenschappelijken overgang tot het Protestantisme hadden zij, gelijk in Engeland geschiedde, hunne privilegies kunnen handhaven zoo de civiele magt de Reformatie begunstigd had; deze civiele magt echter werd, toen zij aan Rome verknocht bleef, een prikkel te meer voor de Universiteit om zich tegen de Hervorming te keeren. En dat heeft dan ook de hoogeschool van den beginne af stelselmatig gedaan. Toen Luther haar in 1521 uitnoodigde zijn werk goed te kennen, gaf zij een formeele afkeuring. Melanchtons antwoord, hier tegen opgesteld, werd op bevel van 't parlement en met instemming der Universiteit openlijk verbrand. - De Universiteit verbood tevens allen boekhandelaars geschriften te drukken of te verspreiden, die niet door de theologische faculteit waren gecenseerd. Berquin, die eindelijk den brandstapel betrad, vond in haar zijn ergsten vijand. Zij deed haren rector Willem Cop, die zich in zijn feestrede eenigzins gunstig over de Reformatie had uitgelaten, naar Genève, diens jongen vriend Calvin, verdacht daarin de hand te hebben gehad, naar Saintonge vlugten. - Voorts toen Frans I, om de godsdienstgeschillen te eindigen, op dringend verlangen zijner zuster, een zamenkomst van afgevaardigden der Universiteit met Melanchton en andere Duitsche geleerden voorsloeg, weigerde de Universiteit den woordenstrijd, als zijnde ‘vruchteloos en gevaarlijk.’ En toen Melanchton ten minste schriftelijk 12 artikelen stelde, die door koning Frans aan de theologische faculteit werden opgezonden, antwoordde deze eenvoudig door de leer der Katholieke Kerk op die 12 punten, in dictatorisch afwijzenden vorm, daar tegenover te stellen.

Naarmate de Geneefsche Hervorming dieper in Frankrijk doordrong, greep de Universiteit naar nieuwe middelen om haar - zooveel zij kon - te keeren. Zij stelde een geloofbelijdenis op, in 29 artikelen, die in eene vergadering der theologische faculteit, ten jare 1543, eenstemmig aangenomen, voortaan door alle licentiati en bacalaurei moest worden bezworen. Den procureur-generaal deed zij een lijst van gevaarlijke boeken toekomen, ter bestraffing der boekhandelaren die ze verbreidden.

Een tweede uitnoodiging, haar door Maria de Médicis gedaan, om zich te Poissy te doen vertegenwoordigen tot een mondgesprek met de Reformatoren, beantwoordde de theologische faculteit insgelijks met eene weigering en met de bede aan den koning ‘dat hij in zijn Staten de Katholieke leer in hare reinheid bewaren en den predikers der ketterij geen gehoor verleenen mogt.’

Verder toen 't Parlement raadslag hield over een edict des konings, hetwelk den protestanten vergunde zich buiten de stad ter uitoefening hunner godsdienst te verzamelen, vinden wij ook de Universiteit wederom, ofschoon te vergeefs, aan de spits der vijanden van 't Calvinismus. Evenals 't parlement de rijksambtenaren, liet de Universiteit in 1562 al hare aanhoorigen de bovengenoemde 29 artikelen

bezweren en ontsloeg de weigerachtigen - een maatregel dien zij 5 jaren later met nog grooter gestrengheid herhaalde.

Na al deze daden van onverdraagzaamheid mag men het der Universiteit schier tot eere aanrekenen, dat zij aan de Parijsche bloedbruiloft geen schuld of deel had. Maar al bewaarde zij in dien tijd van bloedig fanatisme zekere gematigdheid; hardnekkig zette zij, ook na 't edict van Nantes, hare tegenwerking voort, gelijk zij bijv. in 't jaar 1600 in haar nieuwe statuut alle zorg bezigt om van ketterij verdachte personen van 't onderwijs te weren en zelfs den naam der nieuwe leer in hare inrigtingen vermijdt.

Wat zij echter niet weren kon, was de zucht naar waarachtige wetenschap, rondom haar ontwaakt. Bekrompen in 't godsdienstige, tengevolge hunner opvoeding, onverschillig, ongeloovig omtrent het nut der godsdienst in 't maatschappelijk leven, mogen veel koningen van Frankrijk geweest zijn - omdat zij noch in hunne omgeving, noch door de geestelijken-zelve des wijsgeers voorschrift ‘que vos leçons soient des exemples!’ zagen betracht; - op 't punt der wetenschap dacht menig hunner onbekrompen en verlicht; en Frans I verdient om zijn wetenschappelijken zin den eerenaam hem gegeven van ‘Vader der Letteren’ ten volle. ‘De grace qua faict le grand Roy Francoys - zoo spreekt in 1562 Pierre de la Ramee, die zich niet beroemen kon op 's vorsten gunst - quad il a excite la science et lusaige de toute langue, Hebraicque, Graecque, Latine: voyre quand il a este luy mesme si studieux de sa lague, quil ny auoit homme en ce Royaulme mieulx entendu, et mieulx exerce en la propriete et purete du langaige Francoys’*). Hij, de vijand van 't Protestantisme, de vervolger der Waldensen, is de stichter eener inrigting van welke onëindige schade over de Moederkerk is uitgegaan, en die, reeds bij hare wording uit verdachte elementen zamengesteld, tot in de dagen van Ernest Renan gebleven is ‘l'asile par excellence de la discussion et du libre examen’†) - het *Collége de France.*

Hoogschatter - gelijk wij zeiden - van taalkunde en schoone letteren, de ‘Vorst der Renaissance’, wenschte Frans I aan de studie der humaniora een grooter plaats dan zij tot dus ver in 't openbaar onderwijs besloeg, ingeruimd te zien. Van 't officiëele onderwijsligchaam echter, de Universiteit, wendde hij zijn oogen af, want spoedig en krachtig werken in zijnen geest was voorzeker niet te hopen van haar ‘die de goede literatuur sinds lang niet meer in eere en in beoefening hield.’ Door 't voorbeeld te volgen van een Brusselsch kanunnik die in 1517 te Leuven ‘het collége der drie talen’ - 't Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn - onder begunstiging en hulp van Erasmus, had opgerigt, verhoorde koning Frans de lange en vurige bede der Fransche geleerden; en aangezet en ondersteund door Budaeus, uit de verte toegejuicht door Erasmus - die zich echter niet liet verluiden de regeling en leiding der zaak te aanvaarden - stichtte hij in 1530 het *Collége des Professeurs Royaux*, sedert *Collége de France* genoemd.

Aanvankelijk werden slechts twee talen, het Hebreeuwsch en het Grieksch, door twee *koninklijke lezers - lecteurs du Roy*

*) In zijn Preface a la Royne vóór zijn Fransche Grammaire, Par André Wechel 1572, voorhanden in de Kon. Bibl. te 's Hage.

†) Woorden van Edgar Quinet bij de opening zijner lessen, 10 Mai 1843.

gelijk zij heetten - onderwezen. Men vreesde dat het onderwijs in 't Latijn de Universiteit tot jaloerschheid zou verwekken. Die klip der jaloerschheid ontzeilde men toch niet. Het Grieksch en Hebreeuwsch werden door Noël Beda, directeur van 't collége van Montaigu, den vertegenwoordiger der theologische faculteit, gebrandmerkt als handlangers der ketterij. En een monnik deed zich op, verklarende dat het Grieksch een nieuw en gevaarlijk verzinsel was en dat het Hebreeuwsch de eigenschap bezat om onmiddellijk hem die het leerde Joodsch te maken. Koning Frans antwoordde op al dat geschreeuw slechts, door in 1534 een Latijnschen leerstoel bij de reeds gevestigde te voegen, en Gaillard, 's konings biograaf, verzekert dat de Universiteit, haars ondanks uit hare slaperigheid opgewekt, bij deze regtstreeksche mededinging won, daar zij onderscheiden verkeerdheden in haar onderwijs verbeterde. Frans I, overigens onpartijdig jegens de Universiteit, maakte een edel gebruik van zijne overwinning op de routine: hij breidde zijne stichting trapsgewijze uit. In 1545 vormden 12 koninklijke lezers - van wie 7 voor 't Grieksch en Hebreeuwsch, 1 voor 't Latijn, 1 voor philosophie, 2 voor wiskunde, 1 voor de medicijnen, alle met den titel van *Koninklijke Raadsheeren* - voor alwie naar wetenschap streefden een lusthof zoo prachtig en breed, als de Universiteit in haar rijkste dagen nimmer geopend had.

De bezoldiging dezer leeraren was aanzienlijk*); maar zij doceerden om niet en voor allen. Dit kostelooze zou den overigen docenten natuurlijk veel afbreuk hebben gedaan, - te meer daar zij, de koninklijken als het ware door de publieke opinie aangewezen, met hun blijkbare talenten het eenigzins gemengd personeel der Universiteit, dat op zijn lauweren was ingedut, overschitterden; - 's konings billijkheid had echter in 't belang der Universiteit de bepaling gesteld, dat hunne voorlezingen den studenten die haar volgden niet als gewone collegies voor examina benoodigd, zouden in rekening worden gebragt. En zoo is het tot nu toe gebleven. 't Collége de France geeft alle onderwijs gratis, maar de *inscriptions* (het teekenen op collegies), die een student moet kunnen verifiéren voor een examen, kunnen er niet door uitgewonnen worden. Hahn brengt het Collége de France tot de 'Hülfsanstalten für den höhern Unterricht;' in de officiëele *Annuaire de l'instruction publique* vormt het met het Muséum d'Histoire naturelle, het Conservatoire impérial des arts et métiers, het Observatoire impérial, het Bureau des Longitudes, de École impériale des langues orientales vivantes en de École impériale et spéciale des Beaux-Arts een afzonderlijke groep die geheeten wordt 'Établissements scientifiques de Paris.' Het staat daarin vooraan en telt thans evenals onder Louis Philippe 28 vakken, voor elk van welke een *Lecteur* of *professeur impérial* is benoemd. Deze kunnen zich echter laten vervangen door een *suppléant* en figureren dan alleen eershalve op de series lectionum, bvb. achter de Économie politique staat: M. Michel Chevalier; M. Baudrillart, suppléant. Zoo deed ook onder Louis Philippe Edgar Quinet, toen hij tot veler ergernis in 't eerste halfjaar zijn bekende cours over de Jezuiten had gehouden en in een volgend semester over de Fransche revolutie spreken wilde; Quinet eigentlijk

*) *Infra quingentae librae* zegt Nancelius in 't leven van Ramus: d.i. zooveel als 5000 fr. thans.

voor ‘Langues et litératures de l'Europe méridionale’ aangesteld, werd beleefdelijk door den Raad van Bestuur van 't Collége uitgenoodigd zich wel bij zijn vak te willen houden; maar toen dit niet baatte nam de Raad in de nieuwe series zijn voorlezingen over de Fransche revolutie toch op. Zoo geheel vrij was dit collége en alleen de minister van openbaar onderwijs kan de bekrachtiging weigeren, gelijk hij bij Quinet deed. Maar genoeg. 't Collége de France is een inrigting van hooger onderwijs in nagenoeg allerlei talen en wetenschappen: zijn doel is, om vrij van alle grenzen en banden, waaraan de faculteiten door het letten op graden en examens gebonden zijn, 't wetenschappelijk onderzoek krachtig te bevorderen. Daartoe genieten de professoren, met 5000 fr. bezoldigd, veel vrijheid: zij kunnen zich op speciale punten van hun vak werpen naar goedvinden, en behoeven geen geregelden cursus te geven, maar slechts het resultaat hunner lievelingsstudiën. Toch speelt hier de ‘phrase’, althans bij de letterkundigen, grooter rol dan de wetenschap. De cours over de exacte wetenschappen, door mannen van beroemden naam gegeven (Biot, Regnault, Balard, Cl. Bernard, Élie de Beaumont, Flourens, Coste geeft voor verschillende vakken de Annuaire van 1861 op) worden zeer geprezen. Die over 't Oostersch echter - waarvoor gewoonlijk de eerste notabiliteiten in iedere taal gekozen worden - zijn, althans waren onder Louis Philippe, zonder toehoorders: als een professor één of twee discipels gedurende het semester houdt, acht hij zich gelukkig: en die getrouwen zijn gewoonlijk Duitschers. Burnouf had - zoo vertelde men Hahn - met al de aantrekkelijkheid die zijn persoon en voordragt in zoo zeldzame mate bezat, nog geen enkelen leerling kunnen vormen. Maar genoeg van eene instelling die ik hier meen te mogen schetsen in haar tegenvoordigen staat, omdat er later waarschijnlijk geen gelegenheid voor zijn zal. - De dood verhinderde koning Frans in de uitvoering van zijn plan om een eigen praalgebouw voor zijn Collége Royal te stichten: de koninklijke lezers waren genoodzaakt hier en ginds hunne lessen te geven. Dit greep de Universiteit als voorwendsel aan om den professoren een fusie voor te stellen en hen uit te noodigen, met terzijdestelling van alle onderscheid van personen, in haar gehoorzalen te komen doceren.

't Voorstel werd geweigerd. Hendrik II wees hun de gehoorzalen der Colléges van Fréguier en Cambrai aan: Hendrik IV begon en Lodewijk XIII voltooide den aanbouw van een hun uitsluitend toebehoorend collége, als zigtbaar teeken van bestaan eener wetenschappelijke instelling die door der vorsten mildheid nog met leerstoelen voor 't Arabisch, Syrisch, 't kanoniek regt en andere vakken gestoffeerd, omstreeks 1650 reeds 18 hoogleeraren telde.

Maar de nieuwe stichting, der Universiteit een ergernis, bekommerde ook de Kerk. Want zonder acht te slaan op geloofsbelijdenis had 't Collége de France zijne deur voor de wetenschap geopend, en die bekommering werd grimmigheid, toen een der koninklijke lezers, Ramus, nog katholiek naar 't uiterlijk, maar protestantsch van hart, eensklaps opentlijk zijnen bijval aan de hervorming schonk.

Dit tijdsgewricht biedt ons als gezigtspunten aan: de Kerk en de school bestookt door 't Calvinisme en de wetenschap: géne wier belangen thans één

zijn, worden gelijkelijk in haar hartader, haar dogma, met den doodsteek bedreigd: Paus en Aristoteles, vroeger in vijandschap, thans in vrede, vroeger absoluut elk op zijn terrein, worden thans door eigen onderdanen bestormd: aan beide wordt het onmogelijke afgeperst, namelijk een constitutie naar de regels van 't gezond verstand.

Reeds hadden Agricola*) en Valla met hurt kritiek den ouden afgod der school gehavend. Dien aanval herhaalde

*) 'l'Allemand' Agricola noemt hem Théry. - 'Des bords du Tanais aux sommets du Cédar' neuriede ik: want sedert mijn Fransche school heb ik nooit regt te weten kunnen komen, waar de Lamartine, in zijn sonore vers op Bonaparte, dien Cédar plaatst. - 'l'Allemand Agricola!' dat die van Baflo niet treuren on hunnen Roelof Huijsman, maar de hand reiken aan de Zeeuwen van Thiers! Théry behoeft zich op het punt van geographie niet te schamen voor den gewezen minister. In tome XXXIX van zijn Histoire du Consulat et de l'Empire (éd. Meline et Cans) geeft Thiers een uitvoerig 'Avertissement de l'auteur' waarin hij, Oct. 55, verklaart, reeds sedert 1840 en dus 15 jaren, aanhoudend te hebben gewerkt aan de 38 verschenen deeltjes, er bijvoegende: 'On pourrait, j'en conviens, travailler plus vite, mais j'ai pour la mission de l'histoire un tel respect, que la crainte d'alléguer un fait inexact me remplit d'une sorte de confusion.' - - Hij rust niet vóór zijn lof of blaam van groote operaties steunt op 't 'exposé raisonné, positif et clair de la manière dont elles se sont accomplies.' (Dus éérst de theorie en dán de feiten daarvoor ineengezet, echt Fransch: ik heb er dat meer zien doen). Nog eens, waarachtige bewondering kan alleen worden opgewekt 'par l'exposé exact et complet des choses comme elles se sont passées.' Dien waarheidszin zien we in al zijn glans in de beschrijving van Zeeland in een volgend deeltje onder 't opschrift: Talavéra et Walchren. Na den loop der Oosterschelde te hebben geteekend 'qui à Santvliet se détourne au nord, passe entre le fort de Batz et la place de Berg-op-Zoom,' schildert hij Zeeland aldus: 'Cette contrée la plus basse de la Hollande, formée de terrains inférieurs, la plupart au niveau de la mer, n'existe qu'à la condition d'être toujours protégée par des digues élevées, n'offre en été *que des prairies verdoyantes*, *de jolies saules*, *des peupliers élancés*, mais sous cet aspect riant cache une mort hideuse, car, *découverte par la marée deux fois par jour* (het ware land dus der Luctor- et-emergo's) *elle exhale des miasmes pestilentiels*, qui s'échappent des vases que lui apporte le flot sans cesse montant et descendant. Aussi entre toutes les fièvres n'y en a-t-il pas de plus funeste que la fièvre dite de Walchren.' - Zoo wordt de aardrijkskunde één der oogen van de geschiedenis! Gelukkig voor de eer der Fransche natie dat P. Lanfrey in de Revue Nationale (zie Wetenschappelijke Bladen Nov. 61) en V. Chauffour-Kestner in de Revue Germanique et Françaîse van 1 Janv 63, beide op voortreffelijke wijze, M. Thiers, Historien, in zijne ware gedaante hebben geschetst. Deze laatste bvb. betoogt, dat het work eigentlijk heeten moest Histoire Militaire du Cons et de l'Emp.; noemt de wijze waarop Thiers zijn 'premier des mortels' van 1800 en 1812 doet afdalen 'au lang d'un pauvre insensé,' dat is de intrigue van 't stuk, 'un ingénieux artifice oratoire;' wijst aan que son livre manque de moralité; betreurt het dat Th. die 't privilegie had uit alle ministeriëele archieven te putten, nergens woordelijk aanhaalt, zoodat men hem niet narekenen kan; wijst op 't geweld dat Th. pleegt aan geschiedkundige feiten, de scheeve voorstelling van den 18^{den} brumaire, het concordaat, en de administratieve organisatie van 't consulaat. - Is volgens Thiers begrijpen de eerste hoedanigheid die in een historicus wordt vereischt, zijn eerste deugd, zegt Chauffour-Kestner, is innige liefde voor regtvaardigheid. Consoler une noble cause de revers immerités, opposer à l'insolence du triomphe l'immortelle protestation de la conscience indignée, condamner le crime malgré ses succès, glorifler le droit malgré ses défaites et lui susciter d'ardents défenseurs par des paroles vengeresses, tel fut l'idéal que Tacite s'était fait de l'histoire. C'est le plus haut idéal qu'elle puisse se proposer et le plus utile, surtout dans des temps d'abaissement moral. Ces grandes visées manquent entièrement à M. Thiers et c'est pour cela que les âmes éprises de liberté et de justice ne cesseront de protester contre le succès de son livre. - Een staaltje van waarheidszin als boven, waardoor zich Thiers' collega, de ancien Pair de France, Victor Cousin onderscheidt - maar waarvan intusschen te zeggen is mundus vult decipi - gaf reeds Mr. J.T. Buijs in zijn Wetenschappelijke Bladen, 1862, No. 2, dat wij te gelegener ure zullen aanhalen. Om tot Théry terug te keeren: hij zou

Vivés in zijn boek de Causis corrupt. art. in 't begin der 16de eeuw. Hij verwijt den schoolschen Aristoteles opzettelijk alle waarheden, waarover hij zooveel licht had kunnen verbreiden, te hebben verduisterd, met zich zelven in tegenspraak te zijn en vooral dien slendergang der Parijsche dialectiek te hebben aangegeven, die alle andere methodes veracht. ‘Tegenwoordig - roept hij uit - is men ketter, wanneer men niet denkt als de school. Ik ondervond het te Parijs.’ En eer de 16de eeuw op 't midden harer baan was genaderd, klonk reeds het Fransch van den bijtenden Rabelais over de kweekelingen der Universiteiten en 't pedantisme hunner studiën, terwijl zijn Limousin den weinig benijdbaren lof verkondde der ‘alme, inclyte et célèbre Académye que l'on vocite Lutèce.’

Intusschen, Vivés werd vergeten, Rabelais gecensureerd en Aristoteles bléef. Dat in 1580 Montaigne in een Fransch ‘zoo los en naïf als sedert niet meer geschreven is,’ onaangevochten zeggen kon ‘de leer van Aristoteles is helder als de atmospheer der maan, maar de drogredenen die over haren voorhof groeijen verstikken haar: c'est Baroco et Baralipton qui rendent leurs suppôts ainsi crottez et enfumez, ce n'est pas elle. Ils ne la connaissent que par ouy dire;’ - dat, zeg ik, het borstbeeld van den Philosooph door een krachtigen schok van zijn voetstuk geslingerd en verbrijzeld werd, dat was het werk van Petrus Ramus.

iets beters van Agricola geweten hebben, als hij von Raumers monographie had kunnen lezen. Kúnnen zeg ik: want drollig zal zeker een Duitscher de manier noemen waarop de bezadigde Théry een enkele maal Duitsch aanhaalt, als wilde hij ons doen denken dat hij ook die taal verstaat. Hij citeert bvb. letterlijk aldus: V. Raümer, Geschichte des pädagogik, Ernstes band, seite 93, etc.

Letterkunde.

Over twee groote mannen.

Bilderdijk en Da Costa. Eene Studie. Door J.J.L. Ten Kate. - Amsterdam, D.B. Centen, 1862.

‘Dichters als Bilderdijk en Da Costa, met zooveel verwante gaven en krachten van Boven bedeeld, hebben ook deze lotsbedeeling gemeen, dat zij, de een wat langer misschien dan de andere, door hunne tijdgenooten kunnen worden miskend of veronachtzaamd, maar ten slotte op de eereplaats geraken die hun toekomt bij hunne Natie. Ook uit hun graf nog gebieden zij in het Rijk der Poëzy, hetzij dan één landschap of zeven Provinciën, en regeeren er voort *et par droit de conquête et par droit de naissance*, bemind of geërbiedigd, naarmate zij-zelf meer liefde of meer bewondering hebben uitgelokt, maar in geen geval immer vergeten.’

Dus luidt de aanhef van den korten epiloog waarmede de heer Ten Kate het drietal met zorg bewerkte voorlezingen, in den winter van 1861 op 1862 door hem te Amsterdam en elders gehouden en niet lang daarna in den vorm van eene Studie tot een geheel vereenigd en door den druk gemeen gemaakt, welsprekend besluit.

Dat slotwoord is karakteristiek. 's Redenaars eigenaardig standpunt bij het beschouwen van Bilderdijk en Da Costa wordt er eigenhandig door hem in aangeduid; en indien er, hetgeen onwaarschijnlijk is, onder de lezers van den *Tijdspiegel* gevonden werden die tot hiertoe geene kennis maakten met het boekje van den heer Ten Kate, zouden de uitgeschreven woorden voldoende zijn om hen bij de vorming van hun oordeel over dat geschrift aanstonds te oriënteren.

In zijne voorrede uit de heer Ten Kate den wensch dat het hem glukt moge zijn ‘een niet geheel onbelangrijke bijdrage te leveren tot de kennis en waardeering van twee uitstekende Dichterlijke Geniën, op wie het *meer geprezen dan gelezen* veel langer toepasselijk blijft dan billijk en oorbaar is.’ Dit schijnt voor een deel kwalijk te kunnen gerijmd worden met die impopulariteit waarvan de redenaar gezegd heeft dat zij mede een onderdeel uitmaakte van Bilderdijks en Da Costa's gemeenschappelijke lotsbedeeling. Weinig gelezen en door hunne tijdge-

nooten veronachtzaamd, deze beide kwalifikatiën kunnen, wanneer er spraak is van naderhand beroemd geworden auteurs, zeer wel zamengaan. Het zijn onder sommige omstandigheden slechts twee verschillende formulen voor een en hetzelfde verschijnsel. Doch kan een letterkundige, gelijk het denkbaar is dat hij te gelijker tijd veronachtzaamd en weinig gelezen wordt, ook te zelfder tijd worden miskend en veel worden geprezen? Lof en miskenning, deze beide zaken, zoo schijnt het, sluiten elkander uit. Doch ofschoon wij den heer Ten Kate hier ter plaatse op eene kleine ongelijkheid aan zichzelven meenen te betrappen, zijn oordeel is daarom nog niet valsch. Beide tegenstrijdige stellingen toch, uit een ander oogpunt dan het zijne gezien, vormen een harmonisch geheel.

Het is namelijk in zekeren zin volkomen waar dat Bilderdijk en Da Costa nog altoos moeten geraken ‘op de eereplaats die hun toekomt bij hunne Natie’. Bilderdijk staat onopgesneden in de boekenkasten van Nederland. Da Costa telt niet het tiende deel der lezers waarop bij voorbeeld Tollens bogen mogt. Doch al zijn Bilderdijk en Da Costa door hunne tijdgenooten miskend of veronachtzaamd geworden, zij zijn niet veronachtzaamd of miskend in den eigenlijken zin dier woorden. Men heeft niet gedaan alsof zij niet bestonden of bestaan hadden; heeft hen niet over het hoofd gezien; heeft niet verzuimd hen mede te tellen of acht op hen te geven. Zij zijn integendeel door een ieder erkend geworden als vernuften van den eersten rang. Da Costa heeft in ons vaderland een grooten en weldadigen invloed uitgeoefend. Hoewel allerminst eene Mephistopheles-natuur, heeft hij niettemin, ten aanzien van hetgeen hij noemde den geest der eeuw, de rol vervuld van den *Geist der stets verneint.* Er is van hem eene kritische, eene scheidende en zuiverende werking uitgegaan. Zijne tegenstanders heeft hij aan henzelven geopenbaard of helpen openbaren. Hij heeft hen beter gemaakt, of beter helpen maken, door hen nader bij de waarheid te brengen, nader bij de werkelijkheden van hun eigen gemoed. En ditzelfde geldt in nog hooger mate van Bilderdijk. Bilderdijk was niet slechts veelzijdiger dan Da Costa, en daardoor invloedrijker, maar ook meer *sui generis*, oorspronkelijker, eigenaardiger, nieuwer. Bilderdijk is in de latere geschiedenis van ons volk eene magt geweest. Hij is een dier geesten waarmede men behoort af te rekenen, op straffe van zelf niet medegerekend te worden. Verdedigbaar is de stelling dat hij minder opgemerkt voorbij zou zijn gegaan indien hij geweest ware hetgeen men noemt een man van zijnen tijd. Hij dankt geen gering deel van zijne vermaardheid aan zijne magten wonderspreuken, zijne stelselmatige oppositie tegen den tijdgeest. Minder zonderling, of in zijne zonderlingheid minder consequent, zou hij gewoner geschenen hebben; zou zijne geleerdheid dat fabelachtig voorkomen hebben gemist dat haar kenmerkte; zou men hem menigvuldiger gewogen hebben in dezelfde schaal met anderen; zou zijne grootheid hier en daar iets hebben ingeschoten van haar verblindenden glans. Heeft hij in den technischen zin van het woord geposeerd? Was er gemaaktheid in de door hem eenmaal aangenomen houding en ten einde toe volgehouden rol? De menschelijke ijdelheid is listig; zij is vernuftig in het uitvinden van bedekselen voor het euvel der affektatie. Doch wat

hiervan zij, genomen voor hetgeen hij was maakte Bilderdijk den indruk eener magtige persoonlijkheid. Jaren lang heeft onze natie den mond aangaande hem vol gehad, en nog heden ten dage is het genoeg dat zijn naam worde uitgesproken, opdat een ieder aanstonds denke aan een bij uitnemendheid zeldzaam man, bezield en bezielend vader van eene talrijke nakomelingschap.

Doch kan het een verstandig mensch verwonderen dat en Bilderdijk en Da Costa heftig wedersproken werden? Wanneer men als zij den oorlog verklaart aan eene geheele zamenleving; op alles iets heeft aan te merken niet alleen, maar in al hetgeen men afkeurt eene diabolische strekking meent waar te nemen; wanneer men bovendien als zij de gave bezit om de antithese waarvan men zich bewust is, heden uit te drukken met wegslepende welsprekendheid, morgen met hartstogtelijken spot of bijtende ironie dan kan het niet anders of men jaagt al degenen tegen zich in het harnas die de tegenovergestelde rigting van harte toegedaan zijn en haar met eere vertegenwoordigen; die niet gelooven aan het satanisch karakter der maatschappij waarin zij leven of der beschaving wier kinderen zij zijn. Verklaarbaar doch kleingeestig was het dat Bilderdijk en Da Costa zich aanstelden als verguisde geniën; dat zij zich beklaagden over een martelaarschap waarnaar zij hunkerden; dat zij treurden of toornden om het gemis van eene populariteit die en onbestaanbaar was met de soort van hunne gaven zoowel als van hunne verzen, en door henzelven veracht werd als eene nietige kroon van klatergoud. Kleingeestig daarentegen en onverklaarbaar is het dat anderen, nadat eerst Bilderdijk en daarna ook Da Costa gestorven is, de nederlandsche natie nog telkens komen verontrusten met eene aanklagt die in den grond der zaak nederkomt op eene verloochening van al het eigenaardigste zoowel in Da Costa als in Bilderdijk.

Nederland heeft deze beide mannen miskend noch veronachtzaamd. Het heeft hen integendeel veel en luide geprezen. Doch aangezien hunne werkzaamheid bij voorkeur van ontledenden en beoordeelenden aard was, en zij weinig of niets positiefs gaven in de plaats van hetgeen voor de regtbank van hunne kritiek onhoudbaar bevonden werd en bezweek, kan men van onze natie ook niet vergen dat zij wandelen zal in paden die haar niet aangewezen werden of waarop deze beide wegwijzers haar niet voorgingen. Alleen nationale geesten kunnen in een gegeven tijdperk de menigte met zich medeslepen; kunnen aan het roer van den staat, of in het rijk der wetenschappen, of op het gebied der letteren, de keurbende van hunne tijdgenooten aan zich verbinden. Bilderdijk en Da Costa nu, wanneer men den tijd waarin zij geleefd hebben en de rigting van dien tijd te onzent in aanmerking neemt, zijn in meer dan een opzigt anti-nationaal geweest.

Door op te treden als de pleitbezorger van een miskenden Bilderdijk en een veronachtzaamden Da Costa heeft de heer Ten Kate zich geplaatst op een verouderd en reeds voor hem tot vermoeijens toe door anderen ingenomen en nogmaals ingenomen standpunt. De gunstige gelegenheid om aangaande zijne helden iets oorspronkelijks te zeggen heeft hij ongebruikt laten voorbijgaan. Doch er komen in zijne Studie daarom toch wel bijzonderheden voor - en wij zullen daarvan

een aangenaam voorbeeld bijbrengen - die het boekje aantrekkelijk en inzonderheid voor Da Costa's vereerders onontbeerlijk maken. Het zijn die bladzijden uit de tweede voorlezing waarin Bilderdijks en Da Costa's meeningen over de vaderlandsche geschiedenis, meer bepaaldelijk over den opstand tegen Spanje, nevens elkander gesteld en met elkander vergeleken werden. Het hier aangaande Bilderdijks gevoelens aangestipte is bekend uit zijn geschiedkundig hoofdwerk; doch ten opzigte van Da Costa heeft de heer Ten Kate het voorregt gehad te mogen putten uit onuitgegeven bronnen. Dit gedeelte van zijne mededeeling is dan ook geheel nieuw; althans voor hen die Da Costa nooit kollegie hoorden geven of voorlezingen hoorden houden over de vaderlandsche historie, of die niet in de gelegenheid waren om zijne aanteekeningen over dat onderwerp te raadplegen. Na gezegd te hebben dat sommige algemeene historische beginselen, door Bilderdijk en Da Costa gehuldigd, door hen gelijkelijk toegepast werden ook op de geschiedenis van hun eigen vaderland, gaat de heer Ten Kate aldus voort:

'Dit belet nogtans niet, dat hunne bijzondere inzichten op dit gebied zich soms verschillend wijzigen naar hunne eigenaardige persoonlijkheid. Voor beide is de Historie van het Vaderland - de Historie van Nederland, gelijk het als uitgehouwen werd uit de massa der Nederlanden: de Historie van Holland, niet als Provincie, maar alleen in zoo verre die naam aan het Bondgenootschap geschonken is, waarvan inderdaad Holland met Zeeland de kern was, rond welken zich het Zevental als 't ware vormde, en waar ook het gezuiverde Evangelie het snelste wortelde. Maar waar de zoon van Mozes, Abraham en David (zeer natuurlijk!) in het Jodendom een grondtype zag der geheele Godsregeering, d.i. der wegen Gods met de volken, daar was hem dat Holland het "nieuwe Israël" in overeenkomst van lotsbedeeling en lotsbestemming, en zijn regeeringsvorm de Theokratische, het koningschap Gods, nevens dat van den "Gezalfde des Heeren." De naneef der Orsoens en Teisterbants (even natuurlijk!) zag zijn ideaal in het oude Ridderwezen, den staat onder het Leenstelsel, onder de Graven.

Dit verschillend standpunt moest wel merkelijken invloed oefenen op beider beschouwing van de ontworsteling onzer Vaderen aan het juk der Spaansche dwingelandij in het beslissend tijdperk onzer nieuwere Historie. Als Bilderdijk, schoon niet dan schoorvoetend, aan Oranje het persoonlijk regt toekent om tegen Filips de wapenen op te vatten, zoo is het op grond dat Oranje niet maar Filips leenman was, maar rijksvorst als hij, oppermachtig Prins en zijns gelijke, zoodat zijn verzet tegen het plunder- en moordvonnis, waarin ook hij begrepen was geworden, een oorlog naar volkenrecht *(bellum juris gentium)* mocht heeten - maar de opstand des Volks blijft in Bilderdijks schatting altijd een onwettige burgeroorlog *(bellum civile)*, een afval van een wettigen Heer en Meester. Bij Da Costa is, bij de afzweering van den Spaanschen tyran door onze Vaderen, geen sprake of vraag meer over het opstaan van een volk tegen zijn Koning, evenmin als bij Israëls uittocht uit den diensthuize van den Egyptischen Farao. Bij hem geldt hier alleen de zelfverdediging eener Natie tegen haren vijand,

die haar den oorlog aandoet in plaats van haar te regeeren. Terwijl Da Costa bij die Natie het verlangen naar vrijheid van Godsdienst en Geweten als den grooten hefboom des opstands erkent, spreekt Bilderdijk, met het oog op den Tienden Penning, dien hij tot eene eenvoudige belasting reduceert, “waardoor andere belastingen vervielen,” van een “gaande gemaakt volk,” dat “zeker meer belang stelde in 'tgeen hen rijk dan in 'tgeen hen zalig mogt maken.”

Deze verschillende beschouwing van den aard des opstands tegen Spanje, werkte bij Bilderdijk en Da Costa natuurlijk terug op de beoordeeling der personen, die daarbij van weêrszijden de hoofdrollen vervulden.

Van Alva - heet het bij Bilderdijk, dat men hem te kort doet, wanneer men hem een wreedaart van inborst noemt: - hij was krijgsman en had een krijgsmanshardvochtigheid in alles, maar handelde uit beginsel van plicht, ook waar hij in de vijf jaren van zijn goevernement wel achttienduizend slachtoffers door beulshand had doen vallen; terwijl hij - voorbeeldig in zijn krijgstucht en zorg voor goede orde en justitie - in zijne “Ordonnantie op den stijl van procedeeren in Krimineele zaken,” een meesterstuk heeft nagelaten van gezond oordeel en menschenkennis, rechtschapen gerechtigheidsliefde en Antonijnsche zachtmoedigheid.

Voor Da Costa, daarentegen, is Alva gantschelijk overgegeven aan Filips; meer een Arabier, Saraceen, Mahomedaan, ja, dweeper voor het Oostersche dwanggezag, met al het fanatismus van zijnen landaart, dan dat hij den naam van Christen, ja, zelfs van Europeër zou hebben verdiend.

In Filips - erkent Bilderdijk “veelvuldige gebreken” - het woord “ondeugden” is hem te sterk: - hij is hem evenmin de meineedige Koning, waarvoor het Compromis der Edelen hem uitmaakte, als de Dwingeland, dien wij van der jeugd af aan hebben leeren verfoeien: want zelfs waar hij een onbepaald gezag eischt, doet hij dat “ter goeder trouw” en ten beste van een “verdeeld en weêrspannig volk.” Zijn hoofdgebrek - eigenlijk zijn hoofdongeluk - was het gemis van dat besef van zedelijke meerderheid (“ascendant,” zegt Bilderdijk), dat een Vorst of Regent zoo noodig is, zoodat hij nu zichzelven wantrouwde; maar ware er een Nederlander onder de Grooten geweest, die *le bon esprit* gehad had, van in de onderhandelingen Filips op zijne *aise* te zetten, in plaats van hem (passez-moi le mot!) te “overbluffen,” hij had 's Konings hart kunnen winnen voor zich en geheel zijn landaart, en deze gewesten gelukkig gemaakt.

Da Costa, daarentegen, ziet in Filips voor alles den Spanjaart, in alles even afkeerig van onzen Landaart, zijn godsdienstwrok vermenigvuldigende met nationalen haat; den Spaansch-Roomschen, Ultramontaanschen Beeldenaanbidder, vol hardnekkig bijgeloof, zonder eenig het minste inmengsel van iets geestelijks, gelijk nog kennelijk bij zijn vader huisvestte, die zijne laatste dagen althands aan de lezing van Augustinus en Bernardus wijdde. Keizer Karel had wel in de Nederlanders hunne ketterij gehaat, maar hen toch als zijne onderdanen bemind: Filips haatte ketters en ketterij gelijkelijk, d.i. met een volkomen haat, en deelde van gantscher harte den bitteren wrok, dien zijn Spaansche adel, uit oude jaloezij, tegen den Nederlandschen voedde. Deze

Koning wilde liever over eene wildernis regeeren dan over een Protestantsch Land; en hetgeen Kaligula nog maar bij den vromen wensch gelaten had - zijn geheele volk met éénen slag te verdoen - dat bracht Filips tot een begin van uitvoering.

Maar vooral de groote Heldenfiguur van den Zwijger - opdat ik (zegt de heer Ten Kate) met een laatste voorbeeld dit punt van vergelijking besluite - is door beide in een zeer verschillend licht gezien; en, ofschoon ik tot hiertoe meer refereerend dan kritizeerend ben te werk gegaan, mag ik hier althands de overtuiging wel uitspreken, dat Bilderdijk de verheven verschijning van den "Vader des Vaderlands" in geenen deele tot haar volle recht heeft doen komen.

't Is waar, hij roemt Willem van Oranje, in een dichterlijk Bijschrift:

> De glorie van zijn stam en Neêrlands dierbren Vader,
> Wien God en niets dan God in 't vredig harte lag,
> Den Zwijger - Staatsman, Vorst en Oorlogsman te gader,
> Maar Christen in 't gemoed, in wandel en gedrag.

Doch deze poëtische hulde, die in nog acht volgende regels wordt voortgezet, steekt zonderling af bij het nuchtere proza, waarin de historicus, op zoo menige bladzijde van zijne "Geschiedenis des Vaderlands" den dichter een démenti geeft. Daar heet Oranje wel "een groot man," maar terstond met de (trouwends overtollige) restriktie: "doch niet zonder gebreken." Hij was ook wel "een verstandig man" - hoewel dan ook de éénige onder geheel den Nederlandschen adel! - maar hij heeft zich toch, zoowel in Filips, als in de gevolgen van zijn verzet, vergist; terwijl zijne eerste schriftelijke verantwoording evenmin voor den logischen gang zijner denkbeelden pleitte, als de openbaring zijner vijandschap tegen Granvelle voor zijne schranderheid had getuigd - om niet te zeggen, dat hij later, door zich van bekwame hoofden uit den burgerstand te bedienen, de regten van adeldom en geboorte te kort deed en het Land in een magistratenaristokratie deed vervallen, wat hij had moeten voorzien, maar niet voorzag. Hij mocht reden hebben, om, na die jachtpartij met Hendrik II, waarbij hem het geheim ontdekt werd van den aanslag tegen alle Hervormden, bedacht te zijn op "de afkeering dier bloedige maatregelen;" toch vervulde hem dit idée-fixe met onmatigen achterdocht jegens Filips, dien hij "drong en vermoeide," zoodat deze recht had zich bij zijn vertrek "gevoelig jegens hem te betoonen." - "Godsvrucht was het doel zijner handelingen;" en toch spruit zoowel zijne, als Egmonds ontevredenheid op den Koning, niet weinig voort uit gekrenkte eerzucht; want "hij had voor zijne langdurige krijgsdiensten méér verwacht dan het hem bedeelde Stadhouderschap, schoon hij geen reden van klagen had." Niet zonder grond alzoo werd hij van aanmatiging beschuldigd door genoemden Granvelle, op wiens terugroeping naar Spanje hij dan ook niet zoozeer aandrong uit zucht voor 's Lands rechten, als wel "uit persoonlijke haat en factiegeest, die hem bij zijne eigen partij alles door de vingeren deed zien." - Het "begrip van voor 't ware Christendom te strijden," vervulde hem, wel is waar, met een wonderbaarlijk vertrouwen op Gods voorzienigheid; maar dit belette niet dat hij toch eenigermate een dubbelzinnige rol speelde, daar hij zich evenzeer verdienstelijk zocht te maken bij den Koning, door zijnen tegenstand tegen

de misnoegden, als bij het Volk, door zijn weêrstand aan 's Konings oogmerken, klaarblijkelijk met het doel, om "als éénige pacifikateur, beide den Koning en het Volk aan de hand te leiden."

Gantsch anders luidt de ongeveinsde sympathie, waarmeê Da Costa (aan het slot zijner onuitgegevene "Historische Voorlezingen," in Januari 1835) zich uitliet over den Prins van Oranje. Even gelijk Mozes, - zoo ongeveer heette het daar - die, aan Faraoos hof in al de wijsheid der Egyptenaren opgevoed, liever verkoos met het volk Gods kwalijk gehandeld te worden, dan voor een tijd de genieting der zonde te hebben: zóó werd ook Willem van Oranje, Karels kweekeling en vertrouwde, om de zaak der ware godsdienst, gesteld tegenover den zoon van dien Meester, wien in den doorluchtigen en voortreffelijken jongeling alles aangenaam en uitnemend was, buiten zijne afkomst van een protestantschen vader. - Van het oogenblik der ontdekking af aan van het voornemen der roomsche vorsten tot uitroeiing der Hervorming, wijdde hij zijn hart en al de hem geschonkene gaven van mannenmoed en beleid aan de vrijheid des gewetens, weldra aan die der Nederlanden, en eindelijk aan de handhaving van godsdienst en Hervorming en van de oud-nederlandsche Unie, op deze gevestigd. Voor de zaak van Christus en het vaderland, is Willem van Oranje geboren, gekweekt, groot geworden, verdrukt, en - als martelaar gestorven. En terwijl Bilderdijk niet na kan laten, als tusschen twee haakjens op te merken, dat Oranje, "in 't stuk van vrouwen zeer zwak en hevig van drift, schoon over de vijftig jaren nog zonder vrouw niet kunnende leven, derhalven voor de vierde maal trouwde, en wel met Louise de Coligny, een huwelijk dat veel gemor gaf, en waaruit weldra Frederik Hendrik geboren werd:" merkt Da Costa, na eene welsprekende opsomming van de blijken van Gods bijzondere voorzienigheid, ook in het leven van dezen "éénigen man voor een éénigen toestand," met eerbied aan, dat het God was, die onzen Vorst nog even vóór zijnen dood een tweeden zoon schonk, dien hij "met veege handen even vermocht ten doop te heffen, en die zijns broeders trouwe medestander, na hem 's lands en der vrijheid beschermer worden moest."

Zelfs in zijn zwanenzang brengt Da Costa nog eene laatste hulde - éénstemmig met de prozalessen van vóór vijf-en-twintig jaren - aan zijn doorluchten Prins:

> Van moed zoo hoog, van hart zoo week en sterk te gader,
> Ook waar hem alles schijnt te ontzinken; teeder Vader
> Van Neêrland, op dien trap te Delft niet enkel, maar
> Geheel een leeftijd door, gekoren Martelaar!'

Da Costa's en Bilderdijks meeningen, in zaken de vaderlandsche geschiedenis betreffende, zijn nooit die van den *Tijdspiegel* geweest; en het zou tevens een overbodig en een onbegonnen werk zijn om de redenen van dat verschil van opvatting hier uiteen te zetten. Op ieder die de algemeene beginselen van den schrijver niet toegedaan is maken Bilderdijks voorlezingen over de geschiedenis van ons land den indruk, niet van eene zooveel mogelijk objectief-historische voorstelling, maar van een polemisch of partij-geschrift. Onder de handen van Prof. Tydeman, en ten gevolge van den overvloed van aanteekeningen door dezen toegevoegd

aan den tekst, zijn deze voorlezingen geworden hetgeen zij oorspronkelijk niet zoozeer waren; eene mijn van vaderlandsche historie-kennis, een waardig voorwerp van studie, het tegenovergestelde van een werk dat men enkel tot tijdverdrijf leest. Zonder die aanteekeningen van Prof. Tydeman is Bilderdijks Geschiedenis van het Vaderland niet anders of meer dan eene met geniale paradoxen gestoffeerde kritiek, en dan nog wel eene bijna zuiver fantastische kritiek, van Wagenaar. Bij vergrooting en overdrijving geproken, Bilderdijk heeft dit werk geschreven met de armen over de borst gekruist, voor zich uitstarend in het onbepaalde luchtruim; en een groot gedeelte van den tijd dien hij zou hebben kunnen afzonderen voor bronnenstudie, heeft hij besteed aan het overpeinzen der vraag welke voorstelling van zaken en personen de geschiktste was om met die van Wagenaar, tevens de traditionele en algemeen aangenomene, het scherpst te kontrasteren. Dit ontneemt aan zijne oordeelvellingen over den opstand tegen Spanje, over Filips II, over Alva, over den Prins van Oranje, een groot gedeelte van de waarde die zij in het tegenovergesteld geval, als vruchten van grondige nasporing, zouden bezeten hebben. Da Costa is zijnerzijds een anderen weg ingeslagen. Hij idealiseerde en verdichterlijkte dat zeker volksgeloof naar hetwelk de geschiedenis van Nederland eene vrije reproductie van die van Israël is. Dat er in dit oud-testamentisch kader voor een aantal feiten van later eeuw geene plaats kan gevonden worden, dat een aantal andere feiten op deze wijze gevaar loopen van te worden voorgesteld onder een verkeerd of eenzijdig licht, spreekt van zelf. Zulke van te voren opgevatte theoriën, hoe godvruchtig zij overigens luiden mogen en bedoeld mogen zijn, benevelen den blik des waarnemenden geschiedschrijvers. Het dogme is de geslagen vijand der onpartijdige historie. Niet op het gebied van deze laatste is eene opvatting van bijvoorbeeld den Reformatietijd te hnis, waarbij het bijbelsch spraakgebruik der 16de eeuw wordt aangezien voor de eigenlijke uitdrukking van hetgeen destijds omging in de hoofden en harten der menschen.

Daar evenwel de historische inzigten van mannen als Bilderdijk en Da Costa steeds overwaardig zijn dat men er kennis van neme en er aanteekening van houde, verrigtte de heer Ten Kate, toen hij de door ons uitgeschreven bladzijden zamenstelde en openbaar maakte, een goed werk. Slechts dit eene wekt bevreemding dat hij, blijkens den aanhef van dit onderdeel zijner Studie, het zoo natuurlijk vindt dat Da Costa en Bilderdijk beiden, als beoefenaren van de geschiedenis des vaderlands, stonden op het standpunt dat door elk hunner ingenomen werd. Gesteld dat Bilderdijk werkelijk was ‘de naneef der Oersons en Teisterbants,’ dan was het niet in den loffelijken zin des woords natuurlijk in hem dat hij uit dien hoofde zijn ideaal zag in het oude Ridderwezen, in den Staat onder het leenstelsel; niet natuurlijk dat hij dien ten gevolge oordeelde gelijk hij deed over Willem I of Filips II. Het was integendeel uitermate eenzijdig en kinderachtig van hem aldus te doen. Een verstandig man, wanneer hij optreedt als geschiedschrijver van de lotgevallen zijns vaderlands, begint niet met zijne eigen genealogie te raadplegen. Eene zoo buitensporige ijdelheid zou hem van de eerste schrede afaan ongeschikt dreigen te

maken voor zijne verheven taak. Die alzoo te werk ging zou geen historieschrijver verdienen te heeten, maar een knutselaar en een dilettant. Evenzoo wat betreft Da Costa's israëlitische afkomst. Aangenomen wederom dat het pas geeft om Da Costa te noemen ‘den zoon van Mozes, Abraham en David,’ dan kan men het in hem niet natuurlijk achten dat hij zich door deze zijne toevallige geboorte uit het Jodendom leiden en beheerschen liet bij zijne waardering van de geschiedenis van Nederland. Had hij zich werkelijk door die nietige en geheel persoonlijke omstandigheid laten influenceren, dan zou hij geen historicus van naam of gezag, maar in dat vak een stumper geweest zijn. De oorzaak van het verschijnsel dat de heer Ten Kate aan Da Costa en Bilderdijk eene zoo dubbelzinnige hulde brengt werd hierboven reeds genoemd. Zijne overigens belangrijke Studie is te zeer eene apologie; te zeer datgene wat beschouwingen over waarlijk groote mannen niet noodig hebben te zijn.

Een kastijder! Moet hij ook zelf wat hebben?

Waarom? door Quos Ego. Tiel, wed. D.R. van Wermeskerken, 1863.

De vragende titel is raadselachtig genoeg, en met dien pseudonym klinkt hij ietwat pretentieus ook. Die is ontleend aan den Zeegod, die, om de woorden te bezigen van Focquenbrock, toen hij zich aan Virgilius bezondigde.... ‘niet is gewend te spreken, dan wen zijn drietand raken mag.’ - En het dreigende woord werd niet zachter, bij die motto's aan den psalmist en Da Costa ontleend. Wij vroegen daarbij: wie zal dat; ‘Ik zal de boozen uwe wegen leeren, en de goddeloozen zullen zich tot u bekeeren,’ gelden? - Wij vroegen bij die regelen van Da Costa: zal de auteur zich vrij van - of behebt met het euvel toonen, dat Bilderdijk en velen uit zijne school aankleefde, die over spot en hoon klaagden, terwijl zij deze in ruimte overhadden voor hunne tegenpartij? Zij schenen het smalen en schelden te beschouwen als een privilegie, dat hun en hun alleen toekwam. - Nu mogt het berkenrijs te weeken worden gelegd; het was, op een enkelen *Seitenhieb* na tegen de mannen der moderne of ook maar liberaler zienswijs, op anderen gemunt. En daarop slaat de Schrijver *à la Neptunus*, wel wat woest en blind, doch ook weder niet *à la Neptunus*, niet zoo forsch en krachtig los, als de dichter dit Jupiters broeder laat doen tegen de hemelbestormers.

Het ‘waarom?’ geldt meer de duistere wegen, welke God met de menschen houdt, als Hij der boozen plannen een tijdlang laat gelukken, - waarop (D. II, bl. 128) het antwoord volgt: - ‘God

laat toe, dat de uitstekendsten zijner getrouwen door de wereld (?) bedrogen worden, opdat de mensch, hoezeer ook toegerust met groote gaven des geestes, zich zoude wachten van ooit te vertrouwen op eigen kracht en op het dwaallicht (?) zijner rede. Wie op den mensch bouwt, van hem zijn geluk verwacht, zal teleurgesteld worden; wie buiten God de wijsheid zoekt valt in de duisternis; wie zich hoovaardig tegen den hemel verheft, zal tot in het diepste der hel nedergestooten worden.'

Dat daarin, bij het goede wat er is gezegd, nog al eenige confusie heerscht, is onzes bedunkens duidelijk genoeg, hoezeer de bedoeling van den Schrijver zich daaruit laat raden. Wij betwijfelen zeer, of het antwoord in eenigen roman is te geven, zij ook hetgeen hij daar zegt *tel quel* het patroon geweest, waarnaar hij dien knipte. - De oplossing van het groote wereldraadsel is niet zoo gemakkelijk te geven. Wij mogen enkele regelen vinden, hier en daar ontdekke de waarnemer verband tusschen de verschijnselen, en het woord van Herder: '*Ein jeder Mensch hat sein eigenes Schicksal*, *weil jeder seine Art zu sein und handeln hat*, worde velerwege bevestigd; - het gaat ons met de verklaring van het wereldbestuur als met de weêrvoorspellingen. Wij zijn er, mogen wij ook sommige opmerkingen maken, waarlijk nog niet achter.

Het lag in den aard der zaak, dat de Schrijver met zulke ideën van het godsbestuur gevaar liep om eene oudjoodsche vroomheid voet en voedsel te geven, waarbij men naar de wijze van Jakob ietwat met God marchandeert [Gen. XXVIII, 20]. Zijn religieuse vergeldingstheorie leidt hem dan ook nog al eens op het zedelijk dwaalspoor. Zoo b.v. waar hij Van Welshoven en Van Noort beiden in den gelukkigen loop en afloop van eene zaak eene proeve laat stellen en vinden van de waarheid van het christendom [D. II, bl. 44], - gelijk ook, waar hij [bl. 95] mevrouw Van Welshoven laat zeggen: - 'wij zullen weldra zien, of de barones uit hare onregtmatige handelwijs de vruchten trekt, welke zij sints lang hoopte,' en wij straks daarna van haar hooren: 'de Almagtige, die tallooze middelen bezit om alle dingen op wonderbare wijze te ordenen, zal voor het goede belooning, voor het kwade gestrenge straf geven.' - De roman moge het voertuig kunnen wezen voor gronden in den strijd om en voor de waarheid; met het romantische slaat men zijne partij niet. Dan wordt de argumentatie hier veeleer zwakkelijk gevoerd, zoodat de Dageraadsmannen, bij des Schrijvers invectiven tegen de hoogmoedige Rede, al ligt zullen zeggen, dat Quos-ego, met zijn zelfvertrouwen, hoogmoed zónder rede verraadt.

Wat het boek als roman aangaat, heerscht er leven althans woeling genoeg in. Quos e.z.v. werpt en werkt de standen zoo door elkander, dat wij gelooven, dat er bezwaarlijk een voorbeeld in het werkelijk leven van aan te wijzen zal zijn. - Men zal in Van Welshoven, van het anachronisme afgezien, dat een Nederlander in onze dagen zulk een diplomaat wezen en in de diplomatie zulk een rol spelen zou [men denke aan Von Gagern], naauwelijks iemand van den gewonen stempel ontdekken. Geeu zijner woorden verraadt het eminente hoofd. - Er zijn overigens personen en incidenten te over, zoodat men bijna onzeker is, wien men als de hoofdfiguur heeft aan te wijzen.

Bont is de afwisseling tot dwarrelens toe, hoewel de Schrijver de draden meestal tamelijk wel uit elkander houdt. Het meest op den voorgrond treedt Adolf van Noort, de zoon van eenvoudige lieden in Noord-Brabant, die naar Amsterdam gaat om er fortuin te zoeken, en die daarin onverhoopt goed slaagt, al is het langs den wat zeer buitengewonen weg, dat hij door een aanzienlijk heer wordt op- en aangenomen, en wel om zijne vrijgeesterij. Niettegenstaande hij deze als beroemd schrijver voorstaat, kunnen wij niet anders zeggen, dan dat Adolfs ongeloof even weinig diep bij hem zit, als later zijn geloof, al laat de auteur hem aan het eerste met zekere hardnekkigheid vasthouden, bij het sterfbed zelfs van zijn tot inkeer gekomen weldoener, waar Adolf eene hoogheid en ongevoeligheid verraadt, die ons weêrzin inboezemt, en die het tamelijk onwaarschijnlijk maakt, dat hij later een waardig vriend en echtgenoot van Leonora van Welshoven wordt, al is hij op zijne wijze eerlijk wat zijne godsdienstige overtuiging betreft. - De Schrijver stelt het geloof niet in zucht naar, in ijver voor de waarheid, het goede en heilige; maar in het omhelzen van sommige begrippen. Hier en daar is in de schets van Adolfs karakter, in enkele toestanden waarin hij verkeert, een goede greep. En dat niet het minst, waar ijdele trots hem vervoert, om zijnen vader schier te verloochenen. Wij zien hem daar den braven grijze als op het hart trappen, en het is ons wèl, als wij Adolf daarvan tot inkeer zien komen, al is het in een droom, dien wij wat minder overspannen wenschten; als wij hem dat zien boeten in het leven, door uitstel van datgene, wat zijn geluk kon stichten, zijn hart goed doen moest. Wij hadden nu verwacht Adolf niet enkel van zijn ongeloof te zien terugkomen; maar zouden gaarne de betere indrukken hebben ontleed gezien en in hunne ontwikkeling gadegeslagen. Wij hadden den jongen man willen bespieden, hoe hij tot inzigt kwam van de laagte waartoe hij gevaar liep te zinken, hoe hij het onhoudbare, onmenschelijke van zijn stelsel der zelfverheffing inzag, hoe hij tot een: ‘ik heb gezondigd tegen den hemel en tegen u’ werd bewogen. Wij hadden hem zijnen strijd willen zien strijden, zijn beter Ik de overwinning behalen. Wij herinneren ons niet een enkelen flink uitgewerkten grond tegen de materialistische wereldbeschouwing, of voor eene meer geloovige opvatting der dingen te hebben ontmoet. Wij zagen te naauwernood een verhelderend straaltje van vernuft. Nu heeft en houdt het er veel van, alsof hij bekeerd wordt tot - Leonora, alsof hij de vroomheid aanvaardt, omdat zij voordeelig is, en wijl de omstandigheden er hem toe bragten. Wij hadden dit te eerder anders verwacht, omdat hij moet doorgaan voor iemand van geestesgaven en energie. - Zijn beide vrienden zijn jonge lieden van een vrij gewonen stempel, die niet veel beters te zeggen hebben noch weten te doen, dan men alle dagen kan ontmoeten. Zij doen zaken met weinig geschiktheid, praten na met weinig verstand, leven op hoogen voet en gaan op de flesch, hoewel zij nog boven en buiten verwachting worden gered. Om van zulke inderdaad weinig beteekenende jonge lieden te zeggen: ‘als zij zijn eenmaal Bayard, Turenne en Condé geweest’ - rekenen wij zoo *hors de saison* en *hors de raison*, dat wij zouden vermoeden, dat de Schrijver die namen pas gelezen

en ze nu maar eens te pas gebragt had. En uit zulken zouden onze Ruiters, Trompen en de Witten zijn geworden!

De jeugdiger meisjes of vrouwen hebben de eene meer, de andere minder liefs, al hadden wij die paspoortachtige, dichterlijk gekleurde signalementen den Schrijver volgaarne geschonken. Het mundane leven heeft hij in haar goed geteekend. Dat zij beiden en Leonora met de drie heeren trouwen, is *en règle.* Toch houden zij zich in den dag der beproeving opperbest, zooveel beter dan men, vooral van de ijdele jaloersche Laura, zou hebben verwacht. Of het '*qu'en tout avec soi-même il se montre d'accord*' van Boileau aangaande haar karakter in het oog is gehouden, laten wij daar. Anders is eenige inconsequentie in menschen niet inconsequent. In de schets dier dames en in hare gesprekken is hier en daar nog al wat *crudes* en overdrevens, b.v. als twee dames, gereed om naar een bal te gaan, uit het tal van heeren, dat zich steeds om haar verdrong, een twaalf-, zes- en drietal maken, en dit niet in en onder scherts, omdat de Schrijver laat vermoeden, dat zij, ieder voor zich, in het diepste geheim des harten, reeds een ééntal (!) hadden gevormd (waarom niet?). - Overdriving mag het heeten, als wij van Leonora van Welshoven lezen: - 'Zij verrukte door het diepgrijpende schoon, dat de zuiverste onschuld, de innigste eenvoud ten toon kunnen spreiden. Indien bloemen en sterren hare eigendommelijke bevalligheden mogten zamenmengen, dan schoten beide nog te kort, om eene bekoorlijkheid uit te drukken, als die van Leonora van Welshoven.' - 't Is anders kras genoeg. Onze oude professor plagt te vragen: - 'Wat heeft mijnheer zich daarbij gedacht?'

Het karakter van de barones, met haar diabolische wraakzucht, hare intrigues, waarvoor zij zelfs een zoon opvoedt, en dit met zeer verwijderd uitzigt om hem als haar gewaagd werktuig te bezigen, is eer op Fransche dan op Hollandsche leest geschoeid. Volgens het retributiesysteem van den auteur gaat het dan ook haar daarnaar, en wel casueel en getroffen mag het heeten, dat zij een paar malen haar voornemen tot zelfmoord verijdeld ziet. - Is in haar het slechte, in mevrouw Van Welshoven is het edele en goede schier geoutreerd. Doch ook bij haar komt, *per varios casus* boontje om zijn loontje. Anders is in de schets van het karakter dier vrouw goeds, wat uit de ziel gegrepen mag heeten. Op bl. 63 van het tweede deel wordt juist gesproken over de eer, gelijk op bl. 261 goeds over het regte bidden in het midden wordt gebragt. Bij het herstel der zieke daar, en bij de beoordeeling daarvan door de omstanders, zou een ketterjager moderniteit kunnen zien heen schemeren. De geneesheer spreekt daar zeer verstandig.

Er zullen er wezen, die 'Waarom' prijzen en daarin behagen hebben. Het doet hun reeds goed, als zij slechts tegen den vijand zien optrekken. Dan vragen zij minder naar wapening en geoefendheid. Den uitslag.... bepalen zij.

CHON.

Uit de militaire wereld.

‘Onze schutterij’ en ‘de Vestingoorlog en de vestingbouw’, door den 1sten luitenant de Roo van Alderwerelt. Uitgave van M.J. Visser Wz. te 's Hage.

Geschiedenis der Ned. Overzeesche Bezittingen door A. Pompe, 1ste luiten. adj. Te Kampen, bij B.L. van Dam.

In het vorige jaar hebben in de militaire wereld - ongetwijfeld de kleinste wereld ter wereld in ons land - twee mannen de algemeene aandacht getrokken, namelijk de heer Blanken en de heer De Roo van Alderwerelt, of beter gezegd: de heer De Roo van Alderwerelt en de heer Blanken.

De heer De Roo, eerste luitenant der infanterie d.i. een officier op de tweede sport van onderen der militaire ladder, liet zich kennen als een kundig officier en een uitstekend militair schrijver; de heer Blanken, Minister van Oorlog, ergo een officier die tot op de bovenste sport is geklommen, als iemand die liefst zijne kundigheden niet bekend maakt en het schrijven van anderen ten hoogste afkeurt.

De heer De Roo leverde degelijke tijdschriftartikelen, een bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen en ons krijgsbestuur onder den titel van ‘Onze schutterij’, en een lijvig boekdeel van bijna vijfhonderd bladzijden, getiteld: ‘De vestingoorlog en de vestingbouw in hunne ontwikkeling beschouwd.’ De heer Blanken gaf zijne ontevredenheid te kennen over het schrijven van officieren voor de pers, vaardigde orders en circulaires uit daarop doelende, en bragt vele militairen in den waan dat, als ‘schrijven’ ongepast was, het ‘lezen’ welligt overbodig zou geacht worden, en er derhalve een nieuw programma voor de vereischten van een aspirant-officier te voorzien was, waarin èn schrijven èn lezen niet voorkwamen.

De heer De Roo, om kort te gaan, bleek iemand te zijn, die het ontwikkelings-, de heer Blanken iemand, die het domper-systeem voorstaat.

Waren de geschriften van den heer De Roo zoo vol gebreken? kenschetsten zij zich door gemis van zaakkennis, of was er misschien zaad van oneerbiedigheid, van ongehoorzaamheid, van ondermijning der krijgstucht in gestrooid? Wij zochten er naauwkeurig naar, maar vonden het niet. De brochure ‘Onze schutterij’ behandelt op bezadigden toon een kwestie van den dag; een belangrijke kwestie waarvan ons volksbestaan afhangt, als eenmaal de vrede gebroken is, en als het volk in massa te wapen snelt om den vaderlandschen bodem te verdedigen en dan helaas! ondervindt, dat *alles* ontbreekt om die verdediging werkzaam, afdoende, krachtig te maken. Die brochure geeft een plan aan, zooals de *Oudsoldaat, Knoop* en anderen het vóór hem deden, om de schutterij zoodanig te organiseren dat haar moed vruchten zal dragen in tijden van gevaar en niet nutteloos verspild zal zijn. Voor ieder die belang genoeg stelt in deze voor onze nationaliteit allergewigtigste zaak, zal de lezing dier brochure belangrijk zijn; en al deelt men, even als wij, niet in alles volkomen de zienswijze van den Schrijver, men zal er nooit iets anders

dan een nuttig geschrift in vinden, vol goede wenken, getuigende van kennis en vaderlandsliefde; men zal moeten instemmen dat iedere regering van een constitutioneel land, die de noodzakelijkheid van een reorganisatie der schutterij erkent, eerder dankbaar zulke brochures moest ontvangen dan er den magteloozen banvloek over uitspreken. In bijzonderheden wensch ik hier niet te treden; slechts op één punt zouden wij de aandacht willen gevestigd zien, namelijk het oprigten van schietbanen in elke gemeente, met andere woorden, 'het schijfschieten algemeen, nationaal te maken.' Was ieder Nederland er een scherpschutter, wij zouden aan de Tweede Kamer gaarne eenige millioenen van het budget van oorlog schenken, om er schuld mede te delgen, of spoorwegen te maken, of kanalen en dijken aan te leggen. - Het andere geschrift van den heer De Roo 'De vestingoorlog en de vestingbouw,' is een uitmuntend werk, een klassiek werk, een werk van studie dat ieder officier lezen moet, zoo lang het lezen hem nog veroorloofd is, dat niemand onvoldaan zal laten, en dat ons moeite kost om 't niet naar hartelust te bespreken, waartoe ons tijd en plaats ontbreekt.

Het moet wèl verwondering baren, dat onder een verlicht ministerie als het tegenwoordige, nog zulk een domperachtig element schuilt; maar geenszins dat, in onze oogen, de man onder aan de ladder hooger staat dan die op de bovenste sport.

Van nieuweren datum, van het jaar 1863, ligt daar nog een ander werk van een militair schrijver voor ons. 'Geschiedenis der Nederlandsche Bezittingen, geschetst ten dienste van het onderwijs en van hen, welke zich naar die gewesten begeven door A. Pompe, 1ste luitenant-adjudant bij het Instructie-Bataillon.' Toen dat boek ons in handen gesteld werd, vielen wij er gretig op aan en bladerden er een half uur in; toen legden wij het op de plaats waar het nog ligt.

Het is een belangrijke onderneming, een goede geschiedenis onzer overzeesche bezittingen te schrijven; tot het schrijven van geschiedenis in het algemeen behoort veel talent. Om het publiek te voldoen, kan men zich niet meer bepalen tot een opsomming van feiten; daarmede is het publiek niet te voldoen. Het wil vergelijking van feiten, verband tusschen feiten, resultaten van feiten; het wil meer dan wij vóór vijfentwintig jaren gewoon waren geschiedenis te noemen; talentvolle geschiedschrijvers hebben ons getoond wat tegenwoordig van een geschiedschrijver gevorderd kan worden.

Het was een goed werk dat de heer Pompe deed, toen hij de aandacht van het publiek vestigde op de leemte die er bestaat, en zelf voorging om die eenigzins aan te vullen. Wij wenschen zijn boek een aangename reis door de wereld, in handen van vele, zoo van jeugdigen, die zich er als instructie-boek van bedienen, als van ouderen, wie het tot prikkel kan strekken.

Vertalingen en herdrukken.

Jozef in de sneeuw. Alleen voor ons zelven. Twee verhalen van Berthold Auerbach. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn.

Bij het eerste verhaal moeten wij beginnen met aan te nemen, dat onze schrijver genoegzaam bekend is met de toestanden, zeden, gewoonten en wetten van het land, welks bewoners hij ons wil schetsen, om ze juist weder te geven.

Wij willen met den schrijver niet twisten over zijn regt om een titel naar welbehagen te plaatsen voor zijn verhaal, doch wij behouden ons het regt voor om te beweren, dat, als men een titel kiest, die zoo karakteristiek mogelijk moet zijn. ‘Jozef in de sneeuw’ mist als titel dat karakteristieke ten eenenmale. Als opschrift boven een der hoofdstukken kon het geplaatst worden, doch niet als titel van een verhaal, dat even goed Martena, of de Rotmann's familie, of nog beter anders kon heeten, waardoor in een enkelen trek werd aangewezen, wat de schrijver bedoelde met zijn schets.

't Zou kleingeestig kunnen schijnen, een schrijver om den titel van zijn werk hard te vallen, als wij niet ernstig meenden te moeten waarschuwen tegen zekere speculatie-zucht, die zich, hoe beleedigend vaak voor het schoonheidsgevoel ook, maar al te veel in het kiezen van zonderlinge titels openbaart, en als wij niet wisten, dat Auerbach beter wist te kiezen - ‘Alleen voor ons zelven?’ de titel van het tweede verhaal getuige het - en voor wie het beter weet is het zondigen dubbel kwaad.

Evenmin als met den titel, loopen wij met het verhaal zelf in zijn geheel hoog weg. Die Rotmann's familie herinnert ons de reuzen-sprookjes van vroeger dagen. Men kan 't zich moeijelijk voorstellen, dat men hier iets ‘uit het leven’ voor zich heeft. Dat die Rotmann's vrouw tamelijk overdreven geschetst is, hopen wij niet alleen in het belang van het zwakkere deel van ons geslacht, maar wij twijfelen er ook niet aan, dat het ieder terstond in het oog zal vallen. Adam is niet alleen een zwakkeling, maar ook een erge karakterlooze, zooals men er, gelooven wij, bijna niet zal aantreffen. Er zijn beginselloozen genoeg, die alleen aan zinnelijk genot denken: die een meisje zullen verleiden, verder aan haar niet denken en nieuw genot najagen. Door hun hartstogt medegesleept, vergeten zij terstond wat achter ligt. Maar deze jonge reus is van een geheel ander gehalte: hij wordt ons afgeschilderd als een goedhartig, half onnoozel, wezen, die zich slechts eens vergeten heeft, - uit liefde!? - Doch wiens liefde, op de proef gesteld, zoo krachteloos blijkt, zoo nietswaardig, dat hij zijn uitverkoren bruid jaren lang aan de schande blootstelt, terwijl hij kalm - want akelig kalm moet hij zijn, die het zoo lang uithoudt bij zijn satanische moeder - boven op de bergen blijft, en zich om niets ter wereld schijnt te bekommeren. Zoo weinig sympathie wij voor Rotmann's Adam gevoelen, zoo warm wilden wij wel de hand drukken van den schilder David. Wij deelen in zijn wanhoop, verblijden ons met hem in zijn terugkeerende gemoedsrust, al blijft altijd nog een worm knagen aan

zijn levensgeluk. Wij krijgen hem lief in zijn stille menschkundige liefde voor dochter en kleinzoon, in zijn bittere smart over het vermeend verlies van dien kleinzoon en in zijn vreugde bij het weêrvinden van den beminden jongen. Dat tooneeltje in den stal is treffend en behoort onder de lieve details.

Wij vragen natuurlijk naar de strekking van het verhaal. Is het om eenvoudig een schets te geven uit het volksleven? Doch waartoe dan zoo veel onnatuurlijks? Welk zedelijk doel tracht de schrijver met zijn schets te bereiken? Wat wil hij aanwijzen en in het licht stellen? Wij moeten het antwoord schuldig blijven. De moraal, die wij hier nog aantreffen, is vrij lax. Een domme, trage, laauwe figuur schijnt wel de eigenlijke held van het verhaal. Wat zien we nu: de deugd gekroond? Neen, de halfheid, de laauwheid, de traagheid. Waarlijk, men behoeft zulke karakters niet aan te moedigen, door ze een kroon in het verschiet voor te houden: er zijn halven, laauwen en tragen genoeg.

Moge het verhaal in zijn geheel op onze sympathie weinig rekening kunnen maken, wij lazen sommige details echter met veel genoegen. Karakteristiek is het tooneeltje in den aanvang waar Jozef's vraag aan zijn moeder of het nog geen dag is, omdat hij op dien dag zijn vader zal zien, ons evenzeer treft als de smart der slapelooze moeder. Schoon is de beschrijving van het avonduurtje in de pastorij, onder de goede details rangschikken wij ook de naaister Leegart met haar bijgeloovigheden, met haar eigenaardige gewoonten, met haar profetische gaven en wezenlijk goed menschlievend hart. Het bezoek der ouderlingen aan den predikant gebragt is fijn van teekening. Even meesterlijk van teekening, fijn van nuancering, waar van opvatting wordt de onzekerheid, de angst, de teleurstelling en de vreugde, in het veertiende Hoofdstuk geschetst, gelijk ook het eerste gedeelte van het vijftiende Hoofdstuk: ‘Een kind, dat zijn vader zoekt.’

Het tweede verhaal is getiteld: ‘Alleen voor ons zelven?’ Dit schetsje verdient geheel onze sympathie. De strekking is uitnemend goed: men mag niet leven voor zich zelf alleen, maar de krachten, waarover men te beschikken heeft, moet men zooveel mogelijk aanwenden ten nutte van het geheel. De personen, die ons hier worden voorgesteld zijn wezenlijke menschen: vleesch van ons vleesch, been van onze beenderen. Misschien is het wel wat gechargeerd, dat de vader van Afra zoo spoedig tot een geheel andere meening schijnt over te gaan, doch geheel onnatuurlijk is het niet; hij blijft eigenlijk die hij is, voor zich-zelf alleen, zelfs als hij den roem inoogstenden schoonzoon bewondert. Hij verzaakt eigenlijk minder zijn zelfzucht, dan dat hij toegeeft aan zijn gestreelde ijdelheid. Wij wenschen dit verhaal vele belangstellende lezers toe, opdat zij een deugd leeren betrachten, die ook in Nederland niet zelden wordt verzaakt: getrouwe, onbaatzuchtige vervulling van den burgerpligt.

H.

Mengelwerk.

Van Neurnberg naar Saltsburg.

IV.

Een der merkwaardigste punten van het Saltskammergut is de Schafberg, de zoogenaamde Rigi van deze streek, 5630 voet boven de oppervlakte der zee. Het weder was te gunstig om dezen berg voorbij te reizen. Wij begaven ons op weg naar St. Wolfgang, aan het meer van dien naam, om van daar den berg te beklimmen. Verscheiden gezelschappen troffen wij hier reeds aan. Dit was een ongunstig teeken. De gelegenheid, om den nacht door te brengen boven op den berg, is niet ruim. Wie zeker wil zijn van een rustplaats te vinden, moet zich te St. Wolfgang een kaart aanschaffen; en ziet! alle kaarten waren reeds afgegeven, meerendeels aan dames. Enkelen der laatsten stonden reeds klaar, de rokken sierlijk zaamgebonden en den Alpenstok in de hand. Mogten wij ons hierdoor laten afschrikken? Wij besloten op goed avontuur naar boven te gaan, versterkten ons tot den togt, schaften ons een gids aan en aanvaardden de wandeling. Voor ons uit ging een professor uit Jena met een twintigtal jongelui (hij scheen professor aan een kostschool te zijn), die vrolijk bliezen op hun hoorn, om elkander moed in het hart te storten.

Het beklimmen van den Rigi is tegenwoordig een zoo algemeene zaak, dat ik mijne lezers de beschrijving van onze bergwandeling, aan die in Zwitserland in vele opzigten gelijk, besparen zal. Alleen is de weg op den Rigi veel meer gebaand dan die op den Schafberg. Eerst in de laatste jaren is de bestijging van dezen berg meer algemeen geworden. De sierlijke Alpen-bloemen omringden ons van alle kanten en werden ons bij name bekend, dank zij de wetenschap van onzen nieuwen reisgezel, den Pfarrer. Omtrent een uur gaans beneden den top is een logement, waar men ook vernachten kan. Men zou het ‘het Schibboleth der klimmers’ kunnen noemen; hier toch ondergaat de moed en de kracht van allen een proef, waaraan velen bezwijken. Wie, na 3 uren stijgens, niet verder durft gaan, kan hier met een vrij geweten zijn intrek nemen en toch bij zijn thuiskomst aan familie en vrienden vertellen, dat hij den Schafberg beklommen heeft. Ver-

scheidenen van hen, die ons voorgingen en volgden, bleven hier dan ook achter, onder anderen een man van zeventig jaar, wiens familie den togt niet had durven wagen en beneden was gebleven, maar die zelf en nu alleen, te trotsch op zijn jeugdige kracht, met veel moeite en inspanning het eerste station bereikte. Van hier, dat men, ook zonder een kaart tot nachtverblijf, meestal nog een plaats kan vinden, om boven op den berg het hoofd neder te leggen. Evenwel, dit laatste kon niet zonder bezwaren geschieden.

Juist vóór zons-ondergang waren wij boven en, hoe vermoeid ook, toch moesten wij nog even het heerlijk schouwspel genieten, dat zich hier aan alle kanten vertoonde: in het Westen de roode vuurbol, die als wegzonk in de Chiemsee, een meer, aan de grens van den westelijken horizon, en daartegenover naar het Zuiden en Oosten heen een breede rij van bergen, waarvan de hoogste toppen met sneeuw en ijs bedekt waren en schitterden in den gloed der ondergaande zon, en tusschen de bergen niet minder dan 21 grootere en kleinere meeren. Maar het werd koel; wij moesten naar binnen; wij hadden behoefte aan rust. Doch, hoe hier rust te vinden in het kleine logement, met gasten opgevuld? Allerlei natiën waren hier bijeen. Ook aan Hongaren ontbrak het niet en deze waren zeer luidruchtig. Terwijl de professor zich met zijne leerlingen in een afzonderlijk vertrek verwijderd had, waar hij hen een vrolijk lied deed aanheffen, redeneerden de Hongaren zonder ophouden voort en waren onuitputtelijk in hunne toasten op de vrijheid. Inmiddels werd overlegd, hoe voor al de gasten een nachtleger te maken. In een dakkamertje waren de vrouwelijke gasten geherbergd. Twee van ons konden een bed in een der zijvertrekken vinden; de anderen moesten in de gelagkamer zich met een matras tevreden stellen; er moest dus ruimte worden gemaakt; de tafels en stoelen werden weggeruimd uit het vertrek, waar wij zaten. Moeijelijk waren echter onze vrolijke Hongaren hiertoe te bewegen en, toen wij eindelijk in drie rijen op den grond lagen uitgestrekt, kon een der Hongaren maar niet dulden, dat een ander op hoorbare wijs de blijken gaf, dat hij reeds in een diepen slaap was verzonken. Hij rustte niet, voordat hij zijn snorkenden lotgenoot had wakker gemaakt.

Naauwelijks waren al deze hinderpalen overwonnen en had Morpheus ons allen in zijne zachte armen gedrukt, of een stem klonk door ons nachtverblijf heen, die ons bekend maakte, dat de zon van plan was, zich welhaast boven den horizon te vertoonen. Gelukkig stond hier niet, zooals op den Rigi, aan de deur der slaapkamers aangeplakt, dat men geen dekens mogt meênemen naar buiten, en konden wij ons, op de zonderlingste manier uitgedoscht, in de fijne morgenlucht wagen, om al de tinten en schakeringen te bespieden, die het rijzend daglicht over het *wunderschön* panorama wierp. Reeds stond de professor met zijne leerlingen buiten en liet door allen beurt om beurt de namen der 21 meeren opzeggen, die zij rondom zich zagen, een praktische les in de aardrijkskunde, die op dat oogenblik minder gepast mogt heeten. Voor hem, die nooit de zon zag opgaan bij een helderen hemel, boven op een berg, als de Rigi of Schafberg, zou elke beschrijving van zulk een tooneel toch niet in staat zijn

om hem een denkbeeld te geven van den indruk, dien het maakt. Wie er ooit getuige van was, zal mij gaarne toestemmen, dat zulk een schouwspel boven alle beschrijving verheven is.

De groote schaduwzijde van een dergelijken bergtogt is het afdalen. Men heeft des nachts te kort en te ongemakkelijk gerust. Men is nog niet hersteld van de vermoeijenis der bestijging, en dan moet men weêr een drietal uren naar beneden wandelen, soms niet zonder gevaar, vooral wanneer men last heeft van hetgeen de Duitschers *Schwindeln* noemen. Des te dankbaarder gevoelt men zich in de laagte, als het pad weêr voortgaat langs een effen weg. Aan de andere zijde van den Schafberg, te St. Gilgen, kwamen wij aan en vonden daar gelukkig een goed rijtuig, dat ons naar Saltsburg brengen kon. Een glas uitstekende koffij (men drinkt in Oostenrijk de koffij uit glazen) frischte ons wat op en steeds verder ging het al weêr, eerst een hoogte op, waarbij onze voerman het noodig vond, vier paarden te gebruiken, toen door het heerlijkst landschap heen, waar wij de groene kleur van het water door het helder blaauw zagen vervangen en de afwisseling der bergstreek door een uitgestrekte vlakte een niet aangenamen indruk maakt. Des middags waren wij te Saltsburg.

Wat de ligging betreft, munt Saltsburg boven alle andere plaatsen van het Saltskammergut uit. Het wordt in dit opzigt voor een van de schoonste steden der wereld gehouden. Dit laatste kon ik moeijelijk beoordeelen, daar ik nog maar een heel klein stukje van hetgeen men de wereld noemt met eigen oogen heb gezien. De stad heeft veel overeenkomst met Heidelberg, men zegt ook met Praag. Uit een ruime vallei, van achter begrensd door trotsche sneeuwbergen en Gletschers, komt de Salzach te voorschijn en baant zich in allerlei kronkelingen een weg door den schilderachtigen bergpas, om zich eindelijk in de Inn te storten. Midden in dezen bergpas ligt Saltsburg, aan den voet van den Monnikberg; de stad is door de Salzach in tweeën verdeeld en door een brug van 370 voet lengte zijn de beide deelen met elkaâr verbonden. Tegenover den Monnikberg verrijst de Kapucijnerberg, met het schoonste groen overdekt. De huizen zijn bijna allen in Italiaanschen stijl, met platte daken. Aan enkele merkwaardige gebouwen en kunstwerken ontbreekt het niet. Op de residentie-plaats zagen wij een groteske fontein van wit marmer, waarvoor vier kolossale paarden uit één stuk en daarboven een Triton, die een breeden waterstraal uit zijn hoorn blaast. Deze fontein staat tegenover het paleis, waar de keizerin van Oostenrijk toen logeerde en juist in een eenvoudig open rijtuig, met twee paarden bespannen, kwam uitrijden. Ter harer eer was geheel Saltsburg versierd met bloemen en vlaggen. Vooral aan vlaggen was iedere woning rijk, terwijl een eigenaardige versiering daarbij was gevoegd, die wij niet kennen: zij bestond in kleine tapijten van allerlei kleur, over de kozijnen der vensters gehangen.

Ik zal u niet vermoeijen met een beschrijving van de Domkerk en de Franciskaner-kerk; vooral de eerste, naar het model van het Vatikaan te Rome gebouwd, is zeer bezienswaard. Liever ga ik met u naar de Mozartsmarkt, om daar het schoone standbeeld van den grooten komponist te bezigtigen, van wien deze markt haren naam ontving. Het is een kunstwerk van Schwanthaler en een sieraad van

Mozarts geboorteplaats. Gelijk alle werken van den beroemden beeldhouwer munt ook dit door de sierlijkheid der houding uit. Het lange kleed, dat van den linkerschouder in breede plooijen afhangt, neemt het hoekige der lijnen weg en doet toch de vormen van het ligchaam, zelfs van de beenen, uitkomen. Op het voetstuk staan zinnebeeldige figuren, die het requiem, de opera, het concert en de hulde van Mozarts genie voorstellen.

Merkwaardig is ook een bezoek op het kerkhof, vol allerlei oude grafteekens en rijk versierde familie-graven. Als gij van daar naar boven ziet tegen de steile rots, die zich achter het kerkhof verheft, dan ontdekt gij een vervallen woning, in de rots gebouwd, waar men zegt, dat de eerste aartsbisschop van Saltsburg, de heilige Rupertus, zijne dagen zou hebben doorgebragt. Zelf zou hij, met 50 zijner leerlingen, die woning in de rots hebben uitgehouwen en daarnevens een eenvoudige kapel hebben gebouwd, waarvan de sporen nog zigtbaar zijn.

Tegenover deze katholieke herinneringen was Saltsburg ons vooral door zijne protestantsche herinneringen lief. Wij kwamen van Neurnberg en daar had de naam dezer stad een groote rol gespeeld op de vergadering der Gustaaf-Adolf-vereeniging. Met *algemeene* stemmen was daar de feestgave, die telken jare wordt bijeengebragt voor een gemeente, welke het meest op hulp aanspraak heeft, de feestgave, die nu ruim *f*9000 bedroeg, voor Saltsburg afgezonderd. Waardoor had de stad, waar wij thans vertoefden, die algemeene sympathie zich waardig gemaakt? Hoort, wat in vroeger dagen met de protestanten van Saltsburg is gebeurd.

Meer dan elders had hier de stem der hervormers weêrklank gevonden, al durfde zich niemand openlijk voor de hervorming verklaren. Het bleef niet voor de katholieke geestelijkheid verborgen, dat hier in het geheim menig hart voor de leer der ketters klopte. Daarom werd in 1684 van elken Saltsburger een eed gevorderd, dat hij behoorde tot de alleenzaligmakende Kerk. Wie dezen eed weigerde, moest zijn vaderland verlaten. Maar gelijk immer, hoe meer men het licht poogde te keeren, des te meer drong het door. De vrienden der hervorming werden in de landstreek van Saltsburg hoe langer zoo talrijker. Zij lazen in stilte den bijbel en verscheiden evangelische geschriften. Zij hielden in het verborgen godsdienstige zamenkomsten in ontoegankelijke bosschen; maar voor het oog der wereld bleven zij katholiek.

Het kon geen geheim blijven, wat zij dachten en deden. De dagen des vredes namen een einde. Firmianus werd aartsbisschop van Saltsburg, in 1717, en deze beschouwde het als de roeping van zijn leven om alle ketters uit te roeijen. In 1720 namen de vervolgingen een aanvang en zij waren zoo hevig, dat geheel Duitschland deernis met de arme Saltsburgers had en vele vorsten bij den bisschop aandrongen op zachtmoedigheid. Alle pogingen waren vergeefs. De woede van Firmianus werd hoe langer zoo grooter, vooral toen de vervolging het aantal protestanten deed toenemen in plaats van verminderen. Het land telde 250,000 inwoners en daarvan waren reeds 20,000 protestantsch. Den 5^{den} Augustus 1731 werd een vergadering van de gezamenlijke gemeenten gehouden te Schwarzach. Daar sloten zij het zoogenaamde *zoutverbond.* Onder het eten van zout zwoe-

ren zij plegtig, hun evangelisch geloof te verdedigen, al kostte het hun lijf en leven. Kort daarop ging een bevel van Firmianus aan alle protestanten uit, om het land te verlaten. Aan dat bevel werd door de militaire magt van den aartsbisschop kracht bijgezet. Daar trokken zij heen, de 20,000 protestanten, uit hun bekoorlijk vaderland verjaagd, en dat in het midden van den winter. Na een reis van 200 mijlen vonden zij een toevlugt in Pruissen, op het grondgebied van Frederik Wilhelm I. Nu was het land van ketters gezuiverd; maar tevens van duizenden nijvere handen beroofd. En toch, na 130 jaren is het gebleken, dat de strenge maatregelen van den aartsbisschop de laatste vonk van het licht der hervorming niet konden uitblusschen. Wederom is daar een gemeente bijeen, een kleine gemeente, maar die gesteund wordt door de herinneringen van weleer, en thans is het getal van 67, zooals het was in 1857, reeds tot 250 aangegroeid. De predikant van Attersee, hoewel 16 uren van Saltsburg verwijderd, komt er jaarlijks eenmaal een godsdienst-oefening houden. Maar de gemeente verlangt naar een zelfstandig bestaan. Zij wenscht een kerk en een eigen predikant te bezitten. Zij heeft een schoone toekomst, zoowel tengevolge der godsdienstvrijheid, door Oostenrijks keizer in den laatsten tijd aan zijne onderdanen verleend, als ook door den spoorweg, die Saltsburg thans met Weenen en München verbindt. Is het wonder, dat de sympathie voor Saltsburg groot was op de vergadering te Neurnberg? Is het wonder, dat voor ons, protestanten, dat schoone Saltsburg dubbel belangrijk werd door het lijden, daar vroeger geleden, en door het licht, dat daar nu begon op te gaan?

Niet ver van Saltsburg ligt Berchtesgraden en de Königsee. Men had ons verzekerd, dat hier een '*unerschöpfliche Fülle der erhabensten Naturschönheiten*' te vinden was. Onze tijd vergunde ons juist nog een halven dag, eer wij naar München vertrokken, en spoedig hadden wij het plan gevormd, om met dezen togt onze genietingen in het Saltskammergut te besluiten. Men had niet te veel gezegd van hetgeen de natuur, zoowel op den weg van Saltsburg naar Berchtesgraden als op de heerlijke Königsee, met haar luid klinkende echo's, met de gemzen, die, boven op de bergen rondom het meer, vrolijk door het geboomte springen, in een kort bestek vereenigt. De indruk, dien de Königsee maakt, is eenigzins gelijk aan dien op de Hallstadter-see. Wel is het hier niet zóó somber en hartbeklemmend, al ontbreekt het niet aan zeer hooge bergen in den omtrek, zooals de Watzmann, wiens top altijd met sneeuw en ijs is bedekt en al is men ook hier van alle kanten ingesloten. Toch gevoelt men zich op de Königsee geheel anders dan op de Gmündner-see, die in liefelijkheid de kroon spant boven alle meeren van het Saltsburgsche. Op de Hallstadter- en König-see begint men bijna aan een hellevaart te denken, vooral wanneer de zon zich achter donkere wolken verschuilt en de zwart-groene kleur van het water nog zwarter wordt; op de Gmündner-see zou men eer denken aan een vaart naar den hemel.

Maar het was mijn bedoeling niet, een beschrijving te geven van de natuur. Alleen met eigen oogen kan men haar leeren waardeeren. Ik wilde bij deze gelegenheid, ik heb het tot nu toe bewaard, nog iets mededeelen omtrent het

voortbrengsel van het Saltskammergut, waaraan het zijn naam heeft te danken. Wij bezochten te Berchtes graden een zoutberg en lieten ons, hetzelfde wat ik hier voor mijne lezers zal doen, eenige inlichtingen geven omtrent de bereiding en het vervoer van het zout en den handel in dat artikel in de landen van Oostenrijk.

Wanneer men nagaat, welk een onmisbare behoefte het zout is voor menschen en dieren, hoe daarmeê iederen dag onze spijzen voor bederf worden bewaard en smakelijk gemaakt; als men zich eens voorstelt, wat wij aan het zout zouden missen, dan zal men zich gaarne laten binnenleiden in een dier voor het zonlicht verborgen werkplaatsen, waar deze kostbare schat aan het hart der bergen wordt ontwoekerd. Men treft in deze streken het zout niet in een zuiveren toestand aan, maar met allerlei vreemde bestanddeelen vermengd. Gelijk de aderen in het marmer, zoo loopen de zoutdeelen door de rotsachtige bergen heen. Wij waren in de gelegenheid ons hiervan te overtuigen, toen wij, van de ruwe kleeding der bergwerkers voorzien, met een lampje in de hand, de gangen van den berg waren binnengetreden. Op sommige plaatsen waren de vochtige wanden vol van dikke witte strepen, en als wij den vinger daartegen drukten en dan aan den mond bragten, proefden wij een sterken zouten smaak. Het bezoek van den berg te Berchtes graden heeft dit boven het bezoek van anderen, bij voorbeeld dien te Hallein, voor, dat men niet aanstonds naar beneden behoeft te gaan, hetgeen altijd een onaangenamen indruk maakt, als men nog niet in den berg te huis is.

Lange, naauwe gangen voerden ons al verder en verder, tot dat wij eindelijk aan een wat grooter ruimte kwamen, waar een aantal werklieden bezig was, om de wanden met buskruid te doen springen of af te hakken, ten einde een zoogenoemde kamer te doen ontstaan. Deze kamers, wier getal steeds grooter wordt, ik meen, dat er 42 waren in dezen berg, zijn de eigenlijke vergaderbakken van het zout. Daar dit laatste niet uit den berg gehaald en terstond gebruikt kan worden, laat men deze kamers vol loopen met zoet water; dit water blijft een bepaalden tijd staan, neemt van de wanden des bergs alle zoutdeelen in zich op en wordt dan door houten pijpen langs de bergen heen naar de zoutkeet geleid, om daar te verdampen en het zout alleen te doen overblijven. Van daar, dat men overal in het Saltskammergut langs de bergen waterleidingen bespeurt, die natuurlijk een zeer zorgvuldig onderhoud vereischen.

Ten gerieve der vreemdelingen was een der genoemde kamers half gevuld met water en in de rondte geïllumineerd. Wat zonderling schouwspel trof ons, bij het binnentreden dier ruimte! Na een langen tijd door een engen koker, in de schemering onzer lampjes, te hebben voortgewandeld, zagen wij op eens een meer voor ons, van een lichtkrans omgeven. Een boot lag gereed, om ons op te nemen; onze Charon stak van wal en daar voeren wij voort, in stomme verbazing, midden in een berg en met een berg tot hemel, zonder te weten, waar wij aanlanden zouden. Een nieuwe verrassing wachtte ons, de zoogenaamde Rutsch-baan. Om in de diepte neêr te dalen, heeft men een soort van glij-plank of balk gemaakt. Op dien balk of plank gaat men zitten; aan een houten leuning houdt men zich met de regter hand, die van een dikken handschoen voorzien is,

losjes vast; het lampje houdt men in de linkerhand; men zit achter elkander, met de beenen om de dijen van zijn voorman gesloten. Is alles gereed, dan laat zich de aanvoerder van het gezelschap los; allen glijden naar beneden en staan eenige oogenblikken later weêr op hunne voeten in de diepte. Zonder het minste gevaar, zonder zich eenigzins morsig te maken, kan men dezen zoutberg bezoeken; ook dames behoeven er niet tegen op te zien. Een dergelijke togt is ver te verkiezen boven het bezoek van een steenkolen- of zilvermijn. Zonderling was onze uittogt uit den berg. Nadat wij langzamerhand geklommen waren, schenen wij een hoogte bereikt te hebben, die boven den weg gelegen was. Althans, wij moesten ons achter elkaar op kleine wagentjes nederzetten, waarvan de wielen in een ijzeren spoor bleken te staan. En daar gingen wij voort, met de snelheid van een spoortrein, nu links, dan regts, door naauwe, donkere gangen heen. Eindelijk gaan onze lampen uit; maar zij zijn niet meer noodig; want daar ginds, heel in de verte, zien wij een witte stip; die stip wordt al grooter en grooter; een frissche lucht waait ons tegen en weinige oogenblikken later zijn wij weêr buiten op den weg, waar nieuwe bezoekers onze terugkomst reeds staan af te wachten.

De bewerking van het zout geeft in het Saltskammergut een zeer levendig vertier, zes à zeven duizend menschen hebben daardoor arbeid en brood. In vereeniging met de meeren is er op de rivieren de Traun en de Ischl gelegenheid om het hout, dat in grooten voorraad noodig is voor de zoutkeeten, en het zout zelf te vervoeren. Alle landen, die tot Oostenrijk behooren, worden door de Saltsburgsche streek van zout voorzien. Men kan nagaan, dat de hoeveelheid van dit produkt, die jaarlijks aan het uitgestrekte rijk geleverd wordt, ontzettend groot moet zijn; zij wordt berekend op ongeveer 800,000 centenaars, Weener gewigt. De uitgebreide handel in dit artikel heeft dan ook een gezegenden invloed op dit bevoorregte land. Het is daardoor van uitnemende wegen voorzien geworden en munt boven andere deelen van Oostenrijk in welvaart uit.

Ik zal den geduldigen lezer, die mij tot nog toe op onzen togt heeft gevolgd, niet vermoeijen met een beschrijving der zoutkeeten, waarin het zout wordt gedroogd en voor de verzending in orde gebragt. Zij hebben veel overeenkomst met de zoutkeeten hier te lande. Ook bespaar ik hem een bezoek te München, waar wij nog twee aangename dagen doorbragten. Misschien deel ik later nog iets mede van de kunst-schatten, die hier verzameld zijn. Met de vorige bladzijden hoop ik mijn doel te hebben bereikt en een getrouwen afdruk te hebben gegeven van de indrukken, door mij op mijn togt door het Saltsburgsche ontvangen. Ik vertrouw, mijne lezers te hebben overtuigd, dat hier voor den minnaar van het natuurschoon veel is te genieten. Wie over meer tijd heeft te beschikken, kan zijn reis zoovele weken uitstrekken als ons dagen waren gegund en dan al de plaatsen bezoeken, die door ons onbezocht moesten gelaten worden. Wie weet, of niet een mijner lezers, in den naderenden zomer, zijn weg naar het Zuiden van Oostenrijk rigt. Hij geve mij dan een schets van *zijne* ervaringen, sierlijker en boeijender dan het eenvoudig verhaal, dat uit mijn pen is gevloeid.

Leiden, April 1863.

J.H. MARONIER.

De berg Sinaï.

In de, niet lang geleden, verschenen beschrijving eener reize in het Heilige Land van Tischendorf, komt het volgende ten aanzien van den vermaarden berg Sinaï voor.

De hoogte van dezen berg bedraagt 7000 Parijsche voeten, (volgens anderen 7035 of 7097). Het uitzigt, dat men van de naakte rotskruin heeft, heeft naauwelijks op aarde zijns gelijken. Het is, zegt Tischendorf, de verhevenste en meest trotsche wildernis van rotsen, die men zich denken kan; vele mijlen in de rondte staren ons de diep gekloofde, woest getande granietbergen aan, zonder dat eenige plantengroei, van bosch, veld, of weide, of de zilveren kronkels eener beek, het tafereel afwisselen. Het is een beeld vol van woeste grootheid en ontzettenden ernst. De jaargetijden worden hier niet door bloeijen en verwelken kenbaar; het is alsof de tijd hier geleerd heeft stil te staan, alsof hier met eene heilige onweêrstaanbare magt het verleden in het tegenwoordige dringt. Hier, zoo roepen wij onwillekeurig uit, heeft de Heer onder donder en bliksem zijne wet gegeven; het schijnt ons toe, of het onverbiddelijke: ‘gij zult,’ en ‘gij zult niet’ nog altijd in die rotsen onvergankelijk is gebeiteld. Vrome zielen hebben op de kruin van den Sinaï twee kapellen gebouwd, en wel eene Christelijke en eene Muhammedaansche, waarvan nog ruïnen aanwezig zijn. Die ruïnen zijn echter niet noodig, om de ziel tot ernstige overweging te stemmen; de berg zelf staat daar als een onverstoorbaar gedenkteeken, door de hand des Eeuwigen opgerigt. Hier hebben in den loop der eeuwen tallooze pelgrims uit alle oorden gebeden; opmerkelijk genoeg! - Joden, Christenen en Muhammedanen hebben hier, verheven boven alle belemmerende hinderpalen, eene gemeenschappelijke plaats tot vrome overdenkingen gevonden. De stem der wet met hare strenge vermaningen en bedreigingen schijnt voor allen te hebben geklonken, is voor allen duidelijk en dierbaar gebleven, terwijl de stem der hemelsche belofte, die der vervulling, tot onzalig misverstand en tot scheuring en twist onder de volken der aarde heeft geleid.

Naar het Westen heen, zegt Tischendorf verder, zag ik over alle torenhoog op elkander gestapelde rotsmassa's heen, tot zelfs in de witachtig omzoomde zandvlakte die naar den kant van Suez zich uitbreidt; in 't Oosten glinsterde de zeeboezem van Akabah met een' zachten blaauwachtigen glans. Alzoo omsloten woestijn en zee de tinne van den rotstempel, waarop wij stonden. De nog hoogere Katharinenberg (8168 Par. vt) begrenst door zijnen rotsrug het uitzigt naar het Zuiden; maar van 't Zuiden naar 't Zuid-Oosten ontwaart het oog het dal Sebaijeh, dat met zijne amphitheatersgewijze afgesloten vlakte digt onder hem rust. De berg Sinaï wordt hier als het ware eene bepaalde persoonlijkheid, iets dat zich van alles onderscheidt.

Brievenbus.

I.
Repliek van den secretaris der Hervormde synode.

Aan den heer Redacteur van de Tijdspiegel.

De heer Cd. Busken Huet heeft goedgevonden in de jongste aflevering van Uw veel gelezen maandschrift eene aankondiging te doen plaatsen van de Synodale Handelingen van 1862, onder het opschrift '*Synodale kritiek.*' Hij is daarbij onder anderen in eene beoordeeling getreden van het overzigt van den inwendigen toestand der Hervormde kerk, geleverd door de Algemeene Synodale Commissie en door haren president en secretaris onderteekend, en heeft zich niet ontzien om in die beoordeeling den laatstgenoemde verantwoordelijk te stellen voor hetgeen hij in die betrekking onderteekend heeft. Ik heb den heer Busken Huet het onregtvaardige van deze handelwijze onder het oog gebragt. Daarenboven heb ik hem medegedeeld, dat de arbeid der verslagen van genoemde Commissie onder hare leden pleegt verdeeld te worden, zoodat veel van hetgeen daarin voorkomt niet het werk van den secretaris is; en dat het *bedoelde overzigt bepaaldelijk van eene andere hand afkomstig is.* Desniettegenstaande heeft de heer Busken Huet geweigerd, om te voldoen aan mijn verlangen, dat hij èn in de Kerkelijke Courant èn in de Augustus-aflevering van uw Maandschrift het mij aangedane onregt zou herstellen.

Ik vind mij hierdoor genoodzaakt van Uwe onpartijdigheid te verzoeken, door opneming van dit mijn schrijven in bedoelde aflevering, te doen vermelden wat de heer Busken Huet had behooren te vermelden, zonder mij te begeven in de vraag, of het meer genoemde overzigt zóó had moeten beoordeeld worden, als door den heer Busken Huet geschied is.

Bij de verzekering van verschuldigde achting, heb ik de eer te zijn:
Uw Ed. dienstwillige dienaar,
S.F. VAN HASSELT, Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerk.

(De Redactie heeft gemeend, de plaatsing van dezen brief niet te moeten weigeren, ook niet nadat de steller alle billijke aanspraak daarop verloren heeft door *vooraf* eene gelijkluidende repliek in de *Kerk. Courant* te plaatsen).

II.
Antwoord van den schrijver van 'Synodale Kritiek'.

Ik keur het af dat de heer Van Hasselt den arbeid der Synodale Commissie, wier sekretaris hij is, in het openbaar verloochent. Desgelijks misprijs ik het in hem dat hij mijne handelwijze te zijnen aanzien verkeerd voorstelt. Reeds door den onwellevenden toon van den brief waarin hij van mij eischte dat ik zijne rekening vereffenen zou, had hij zijne regten verbeurd. Ten overvloede antwoordde ik hem:

Hooggeachte Heer, - Op uzelven, niet op mij, rust in dit geval de verpligting om hetgeen tot uwe verontschuldiging dienen kan ter kennis van het publiek te brengen. De onafhankelijke beoordeelaar mogt niet onderstellen dat rapporten, waaronder uw naam te lezen staat en tegen wier inhoud nergens door u geprotesteerd werd, afkomstig konden zijn van een ongenoemde en strijden konden met uwe overtuiging. Houd het mij dus ten goede indien ik aan uw verzoek niet voldoe.

Hiernevens uw briefje terug, waarvan ik geene kopij genomen heb. Gij schreeft het in toorn, en

ik wensch u in de gelegenheid te stellen om het zelf te vernietigen. Mij beroepend op uw kalmer oordeel, heb ik de eer mij te noemen enz.

Dit werd geschreven den 5^{den} Julij. Den volgenden dag ontving ik uit 's Hage een tweeden brief, en wel van Mr. S.A. van Hoogstraten, waarin ik desgelijks, ofschoon in veel humaner bewoordingen, gesommeerd werd den heer Van Hasselt openlijk te erkennen als het niet-verantwoordelijk werktuig der Synodale Commissie. Ook de heer Van Hoogstraten, in der tijd medelid dier Commissie, verzekerde mij dat niet de heer Van Hasselt, maar een ander, dien hij niet noemde, de steller was van § 2 van het 'Overzigt.' Ik antwoordde:

Hooggeachte Heer, - Voor den heer Van Hasselt doet het mij genoegen dat hij volgens uwe verzekering onschuldig is aan het 'Overzigt' dat ik de vrijheid nam te kritiseren. Zeg of schrijf gij thans aan den medearbeider, die dat overzigt vervaardigde, dat hij voor zijn vaderschap openlijk uitkome. Dit is, dunkt mij, de aangewezen weg om alle partijen te vreden te stellen. Wat mij betreft, ik ben in geen geval de bevoegde persoon om aan het publiek mededeelingen te doen aangaande de familie-geheimen der Synodale Commissie. Dit zult gij mij toestemmen. - Geloof mij, in opregtheid, enz.

Er is, dit besef ik, eene kloof tusschen de zienswijze van den heer Van Hasselt en de mijne. Hij acht het eene zaak van belang dat het rapport, waaronder hij zijnen naam stelde, niet van het begin tot het einde door hem geredigeerd werd. Mij daarentegen was en is de naam van den steller onverschillig, en ik hield mij alleen daarom aan dien van den heer Van Hasselt omdat het stuk door hem als sekretaris onderteekend was. Heb ik hem verongelijkt door hem aan te merken als een zelfstandig orgaan der Synodale Commissie, zoo vraag ik hem verschooning voor mijn aandeel in dien misslag. Mijne kritiek - en hijzelf zou dit gevoeld hebben, ware zijne bezadigdheid niet verschalkt geworden door zijne drift - mijne kritiek was niet gerigt tegen hem, maar tegen den synodalen geest. Het is mij dan ook genoeg dat de heer Van Hasselt de juistheid der door mij gemaakte bedenkingen zijdelings toegeeft. Van zijne onheuschheid is dit in mijn oog de goede kant. Vond hij mijne aankondiging onbillijk, hij zou het minder euvel opgenomen hebben dat ik hem voor den maker van het 'Overzigt' hield.

CD. BUSKEN HUET.

III.
Brief over eene Tentoonstelling.

Mijnheer de Tijdspiegel.

Het zal mij wel vergund zijn u aldus te betitelen. B.P. schreef wel aan 'Mijnheer *de Spectator*,' én over hetzelfde onderwerp waar over ik u iets te zeggen heb[*)]. Aangaande deze zaak moogt ge evenmin onkundig blijven als uw vriend en geestverwant. Daarbij ik beschouw u als een onpartijdig man, die verlangt dat men

*) Die brieven zijn op eens afgebroken. Naar ik hoor heeft de schrijver zijne correspondentie gestaakt, omdat hij in de chaotische massa geen weg meer wist te vinden.

het goede en het kwade bij den regten naam zal noemen. Al had men ook ú een katalogus en een doorloopende toegangskaart aangeboden, - iets dat, volgens het zeggen van een redacteur die zich gepasseerd rekende, met sommige dagbladen geschied moet zijn, en wel op instigatie van zeker iemand, die er nog al belang bij had om de opinie der pers door beleefdheden gunstig van zijn werk te stemmen - gij zoudt daarom toch geen duimbreed van den regten weg zijn afgeweken. Uw oordeel is onomkoopbaar en - beslissend.

Dat ik van plan ben u een hartig woordje te schrijven over de zooveel geruchtmakende *Delftsche Tentoonstelling van Oudheden* hebt ge al begrepen. 't Bezwaart mij in 't minst niet, dat ge dit schrijven, - hetwelk ten doel heeft om allen, die het grijze Delft nog niet bezochten, op te wekken het om de wille der Oudheden met een bezoek te vereeren, - eerst onder de oogen uwer vrienden zult

brengen wanneer de dag der sluiting, 8 Augustus zoo ik meen, bijna is aangebroken. Ik verzeker u dat de Commissie deze Tentoonstelling minstens met een veertien dagen zal verlengen. 't Is toch al te gek zooveel schatten bijeen te brengen, zooveel moeite te doen, zooveel geld uit te geven - voor een vijftal weken. Toen ik in de wachtkamer van het station het zeker zeer zedig billet las, waarop de Expositie was geafficheerd, ben ik aanstonds tot de conclusie gekomen: dat men te Delft zeker nog nooit iets ten toon gesteld had. 't Was zoo aan alles te merken, dat men er nog geen kaas van had gegeten.

Ik ben een ontzaggelijk liefhebber van Tentoonstellingen. Als mijne betrekking het mij veroorloofde, dan schreef ik een heel dik boek over het nut der Tentoonstellingen voor de zamenleving. Doch misschien is het heel gelukkig dat ik geen tijd heb om mij zelven ten toon te stellen. Om toch mijne belangstelling kenbaar te maken en aan de behoefte van mijn hart te voldoen, in zooverre mijne finantiën dit toelaten, ga ik jaarlijks ééne Tentoonstelling bezoeken, al is het er dan ook maar een van vee. Nu was ik te 's Hage om eenige zaken af te doen. Ik kon de schilderijen daar gaan zien. Maar ik had al drie jaren achtereen de vaderlandsche schilderkunst bestudeerd. Antiquiteiten waren er sedert 1858 niet te kijk geweest. Ergo stoomde ik op een warmen Dingsdag morgen per 2^{den} trein naar Delft.

Gelukkig bedacht ik bij mijne aankomst ten half tien, dat ik nog eene oude tante had in het stille Delft (men geeft aan deze stad alle mogelijke epitheta), want eerst over een half uur kon ik teregt komen. Had ik geweten, wat ik later vernam, dat er in de stad nog een hoogst merkwaardig trapje was te zien, alsmede dat de Modelzaal en het Oost-Indisch kabinet der Koninklijke Academie, voor belangstellenden te bezigtigen waren, ik zou naar mijne tante ligt niet hebben omgezien. Waarom zorgde men niet dat een vreemdeling in deze veste, bij zijne entrée op de hoogte werd gebragt van alles wat de aandacht verdient? Ieder Nederlander, ja ieder beschaafd vreemdeling weet wel van de kogelgaten en het praalgraf. Maar wie draagt kennis van het zoo even genoemde, om niet te spreken van de uit een bouwkundig oogpunt zoo belangrijke gevel van het Delflandsche huis en de Oude kerk met hare grafmonumenten?

Delft is zoo groot niet, of als ge vraagt naar lieden uit den deftigen stand, weet ieder u aanstonds te regt te helpen. Zoo stond ik weldra voor het huis mijner tante, op een lange gracht, dien men, vreemd genoeg, een straat noemde. ‘Wel neef, ben jij daar, wie had dat kunnen denken. Heere me tijd wat zie je er goed uit. En hoe maakt het Lize, en je kinderen? Je hebt er immers nu al zeven? Sedert je trouwen zag ik je nooit weer, en dat is warempel dertien jaren geleden. Waar blijft de tijd! En zeker kom je om de oudheden. Ja, de menschen hebben er eerst veel van gezeid, maar ik hou vol dat die dominé, dat heel aardig heeft bedacht met die Tentoonstelling, want nu hebben we den koning en de koningin hier toch ook eens gehad; die komen anders nooit voor ze dood zijn. En nu.....

Als ik niet met een tentorstem den woordenvloed mijner goede tante had gestuit, misschien improviseerde zij dan nog. “Juist tante! ik kom om de Expositie te zien”, viel ik haar in de rede, “en niets zou mij aangenamer zijn dan u tevens te mogen geleiden.” Zij was toevallig om honderd redenen er nog niet geweest en nam dus mijn aanbod aan. Het ontbijt bleef maar staan, terwijl zij zich haastig ging kleeden. Ik pakte een Delftsche courant op, waarin tante had gelezen, en vond daarin een lang

artikel over de eerste zaal, waarvan ik echter bitter weinig begreep. Naar andere couranten omziende, bemerkte ik op een boekenhanger een heele stapel Delvenaars, die de bewoners van dit huis op de hoogte moesten houden van het wereldnieuws. Ik snuffelde niet te vergeefs, want ik vond een

aantal Tentoonstellings-artikelen, waaruit mij bleek hoe het plan in de wereld was gekomen, en wie er al zoo in de Commissie waren, en dat er overal in Zuid-Holland Sub-commissiën hadden gewerkt, en dat ik een massa Delftsch aardewerk te zien zou krijgen. Eindelijk las ik ook nog een zeer brommend berigt, ik weet niet hoeveel regels lang, in drie volzinnen, "over het zich reeds meer en meer ontwikkelend schoon en rijk geheel van tallooze en op allerlei wijze genuanceerde soorten van voorwerpen, voor deze hoogst merkwaardige expositie, zoo welwillend uit alle oorden des rijks herwaarts heen gezonden." Ik kwam door dit berigt te weten, dat "de voortreffelijke wijze van rangschikking, ordening en plaatsing dezer onschatbaar rijke collectie van nationale zeldzaamheden," had plaats gehad, "door de meesterlijke hand van den smaakvollen Rotterdamschen decorateur Van der Wiel, uitsluitend en ophoudelijk door één lid van de Commissie bijgestaan." U zult begrijpen mijnheer, dat ik dit volstrekt niet gelooven kon. Want de plaatsing der voorwerpen, zulk een gewigtig deel der Expositie, zou de Commissie toch wel niet aan één enkele hand, al was die nog zoo bevoegd, hebben overgelaten of toevertrouwd. Men zou toch de hulp van Van der Wiel zeker niet hebben ingeroepen om te *rangschikken*, waartoe een groote kennis van Oudheden wordt vereischt, maar om te *decoreren.* Helaas, ik bemerkte ras, en ontving van dezen en genen de verzekering, dat dit werkelijk was geschied, niet dan tot schade der Tentoonstelling. Nog vertelde mij de berigtgever, dat ik hier even vrij zou kunnen rondwandelen als op de wereld-tentoonstelling te Londen, iets dat een gevolg heette "van het waarlijk fraaije, uitmuntend verlichte lokaal." Ik moet ieder waarschuwen zich hierdoor niet te laten misleiden. Want ik zag mij overal in mijne bewegingen door ijzeren hekken belemmerd, en in plaats van rond te mogen wandelen dwong men mij telkens in ééne rigting vooruit te gaan.

Onderwijl kwam mijne tante buiten adem van de tweede verdieping aanloopen, met een dik boek. "Hier is de Catalogus neef, lees dien eens na terwijl ge wacht, dan zijt ge zoo wat op de hoogte. Ik heb dien al tweemaal gelezen" Die inval mijner tante was mij zeer welkom, en ik ging dadelijk aan 't studeren. U moet weten dat mij bij elke Tentoonstelling de Catalogus het meest interresseert. Ik beschouw het maken van een goeden Catalogus als een eerste vereischte, ja als het hoofdwerk van elke Tentoonstellings-commissie, en ik begrijp mij volstrekt niet hoe iemand eene Expositie bezoeken kan, zonder Catalogus. Bewaar de herinnering aan iedere Tentoonstelling in juiste afbeeldingen van schoon gearrangeerde en wel gevulde zalen, of van bijzondere voorwerpen, - het eenige wat aan eene Tentoonstelling niet alleen eene oogenblikkelijke waarde, maar bovendien een blijvend en vruchtbaar bestaan geeft, is de Catalogus. En had het noodlot gewild, dat ik de oudheden, te Delft bijeengebragt in Julij en Augustus 1863, niet had mogen aanschouwen, dan had ik mij toch op mijn Zeeuwsch dorpje zitten verkneuteren in dat boek van ruim 180 bladzijden met circa 4500 titels.

Men mag voor een Catalogus, behoudens de noodige toegevenheid, zeer strenge eischen stellen. Als ik een vitter was, zou ik u een lange lijst van drukfouten kunnen opgeven, die ik in dit boek gevonden heb. Doch de scherpste corrector zal zich niet kunnen beroemen, nooit een fout te hebben laten staan. Zullen wij dan de volmaaktheid zoeken in een werk van zooveel omvang, dat welligt in weinige weken is geschreven, gedrukt, gecorrigeerd en gerevideerd, en welligt door verschillende handen? Deze Catalogus scheen mij wel toe uit ééne pen gevloeid te zijn. Op de verdeeling in drie tijdperken, loopende van de vroegste tijden tot 1579, dan tot 1725

en eindelijk tot 1795 had ik niets aan te merken, behalve dat het laatste tijdperk niet veel belangrijks zou kunnen opleveren.

Achtereenvolgens hoopte ik dus de opkomst, den bloei en het verval der Nederlandsche republiek te doorleven, wanneer ik mij zou verplaatst zien in de zalen, waarin alles uit dien tijd was zaâmgebragt. Al verder had de Commissie ook nog getracht de herinneringen te verzamelen aan de staatkundige gebeurtenissen van 1795 tot aan het herstel onzer onafhankelijkheid. De oogst was op dit gebied nog al schraal geweest. De Commissie had, althans met het oog op de feestviering van dit jaar, vrij wat meer sympathie kunnen verwachten. Van het weinige had echter, gelijk wij straks zien zullen bij de plaatsing oneindig beter partij getrokken kunnen worden, en dit verzuim is dat *ééne lid* niet te vergeven.

Maar ik ben nog aan den Catalogus. Even als ik het prijzen moet, dat de Commissie de voorwerpen in tijdperken en niet naar eeuwen heeft gerangschikt, zoo beviel mij ook bijzonder dat, gelijk in het voorwoord staat, de voorkeur was gegeven aan eene historisch-politische indeeling, boven eene aan de stof waaruit de voorwerpen bestaan, ontleend. Ik zal u niet vermoeijen met eene opgave van al de titels dier verschillende onderdeelen. De Catalogus is in den handel, en dus bij ieder boekverkooper te zien. Alleen wil ik melden, dat men in elk tijdperk achtereenvolgens kennis maakt met het maatschappelijk, het kerkelijk, het krijgs- en het huisselijk leven onzer vaderen, waarna men wordt rondgeleid op 't gebied van kunsten en wetenschappen, industrie en handel, zeevaart en visscherij. Het spreekt van zelf, dat voor de voorwerpen uit de vroegste tijden tot omstreeks 1425, en voor de historische herinneringen van 1795 tot 1813 eene andere indeeling noodig was. De zamensteller van den Catalogus had echter moeten zorgen, dat aan het voorwoord eene inhoudsopgave was toegevoegd, om ieder in staat te stellen aanstonds een overzigt van het geheel te nemen. Ik had er die naamlijst van Subcommissiën wel voor willen missen.

Hoezeer het allen lof verdient, dat de ontwerpers van het plan dezer Tentoonstelling een eigen weg hebben bewandeld, en het erkend mag worden dat de Commissie werkelijk, door deze behandeling van den Catalogus, “eene schrede voorwaarts heeft gedaan op den nog te weinig betreden weg der nationale Tentoonstellingen, die zulk een gewigtigen invloed kunnen uitoefenen”, zoo had men hier toch met eigenaardige moeijelijkheden te kampen, en is het niet te verwonderen, dat er op de juiste plaatsing van menig voorwerp in den Catalogus nog al iets valt af te dingen. Om maar iets te noemen: onder het huisselijke leven komt eene rubriek voor getiteld “zeden en gebruiken”, waartoe gerekend zijn te behooren: huwelijks penningen, molenbekers, hansje's in den kelder, enz. Dit gaat goed. Maar ik vond daaronder ook arresleden, en de toovertasch van een oude heks, en het schild ter gedachtenis van den voetreiziger De Haan, die op zijn 70ste jaar nog naar Rome wandelde, voorwerpen die toch niet bij uitnemendheid huisselijk zijn te noemen. Het speel- of jagtwagentje van Willem V kon gevoegelijk onder de “herinneringen aan gebeurtenissen en personen” worden gebragt. Aan de Hollandsche chais waren echter geene herinneringen verbonden, en, ten einde raad, heeft men deze maar onder het schilderwerk opgenomen. Ook is er wel iets af te dingen op de meerdere of mindere oudheid, die aan sommige voorwerpen is toegekend. De legende van den Kattenbeker (no. 40) moge van zeer vroegen datum zijn, zeker is dat de beker uit de 17de of 18de eeuw dagteekent. De gouden bokaal van Rijnland (No. 2445) is zonder twijfel niet door Graaf Willem II aan het Heemraadschap geschonken. Het kistje uit hout of ijzer van de hofzaal (no. 39) is

niet van vóór 1425, maar van 1861. Ondanks al de bijgevoegde documenten is het niet meer dan eene aardigheid*),

*) Eene *moderne antiquiteit*, zoo als geloof ik de Correspondent van de Amsterdamsche Courant dit stuk zeer juist heeft gequalificeerd.

die onder de voorwerpen uit de vroegste tijden, ja, ik zou zeggen op de geheele Tentoonstelling misplaatst is. In het 3de tijdvak trok eene Amsterdamsche beurs- en goederen-prijscourant mijne aandacht (no. 2385), en bemerkte ik dat het een zeer merkwaardig document was uit de 17de eeuw. Dergelijke onnaauwkeurigheden zijn er meer. Misschien is er wel iets op rekening te stellen van de traagheid der inzenders. Althans ik schrijf het daaraan toe, dat de rotterdamsche penningen (no. 3957) niet nader zijn beschreven, en dat ons de inventaris is onthouden van de prachtige wapentrophée van Tromp (no. 3948), een geheel, dat alleen het bezoeken der Tentoonstelling waardig is. Ik heb ook nog al een en ander gevonden, dat op den Catalogus niet beschreven stond, zoo als een missaal uit de 14de eeuw in de 1ste zaal, dat in de St. Elisabeths-vloed kwam aandrijven, en eene prachtige pendule in de laatste zaal. Men zeide mij dat dit nagekomen voorwerpen waren. Ik vertrouw echter dat de Commissie wel zoo verstandig zal zijn om al het nagekomene nog afzonderlijk te laten drukken, als bijvoegsel tot den Catalogus. Want alleen langs dezen weg blijft het aan de vergetelheid ontrukt.

Ofschoon ik op den Catalogus dus nog al iets heb aan te merken, draagt het geheel de blijken van door de Commissie met de meeste zorg en studie bewerkt te zijn. Afgaande op het oordeel van een paar Antiquaren, die in ons dierbaar vaderland niet zeer dik gezaaid zijn, getuige het vandalisme dat nog dagelijks rondom ons wordt gepleegd, is deze Catalogus een degelijk werk, dat zijne waarde zal blijven behouden als de Tentoonstelling reeds lang is vergeten. Eer ik hier van afstap nog een woordje over de naamlijst van inzenders, waarin ik ook een blik heb geworpen. Blijkens die naamlijst hebben alle Zuid-Hollandsche steden gewedijverd om den luister dezer Expositie te verhoogen. Alleen te Woerden schijnt de Sub-commissie bij particulieren geene medewerking gevonden te hebben. Ten platten lande had men, naar ik vernam, de hulp der Burgemeesters ingeroepen. Verreweg de meesten bleken in deze zaak niet het minste belang te stellen. Dat er toch in kleinere gemeenten nog wel iets te vinden is hebben Voorburg, Moordrecht, Naaldwijk, en enkele andere bewezen. Ik hoop dat wanneer Zeeland eens eene provinciale Tentoonstelling zal houden, men zich dan op de dorpen wenden zal tot de onderwijzers. Ik veronderstel dat men bij dezen meer belangstelling zal vinden. Tot schadeloosstelling heeft men aan de Delftsche Commissie nog al merkwaardige zaken uit andere provinciën toegezonden, waarop zij niet gerekend had.

Oude lui besteden althans niet minder tijd aan hun toilet dan jonge meisjes. Toch had ik mij niet verveeld toen ik eerst tegen half elf naar het Tentoonstellings-gebouw ging: Men zou dat gebouw zeker uitwendig niet aangezegd hebben, dat er zooveel schatten in geborgen waren, indien men den ondergevel niet door een eenvoudigen maar zeer passenden portiek had opgeluisterd, waarop de wapens der Zuid-Hollandsche steden prijkten. Eerlijk moet ik erkennen dat, op enkele uitzonderingen na, de meeste dier wapens mij onbekend waren, waarom ik dus ook niet geweten zou hebben, dat het wapen van Delftshaven ontbrak, als tante 't mij niet gezegd had. Delftshaven was de eenige stad van Zuid-Holland waar zich geen Sub-commissie had kunnen formeren, en waar geen enkele oudheid meer was te vinden. Al het oude was daar nieuw geworden. Oudgasten en anti-revolutionnairen, orthodoxen en supranaturalisten worden dus bij deze gewaarschuwd voor dat broeinest van het Thorbeckianisme, voor dat Eldorado der Moderne Theologie.

Naauwelijks had ik een voet gezet in de eerste zaal of ik stond een oogenblik stil. Wat ik aanschouwde was inderdaad indrukwekkend. De kleur van de muren en van de katoenen bespanning was geheel in over-

eenstemming gebragt met het geheel. Het licht dat door de kerkraampjes viel, die tegen de vensters aan de linkerzijde waren bevestigd, werd hier en daar eigenaardig gekleurd. Ik gevoelde mij ernstig gestemd. Inderdaad ik was verplaatst in de 16de, en in het begin der 17de eeuw. Aan mijne regterzijde zag ik de rederijkers blazoenen, die bij het Concours te Vlaardingen in 1616 hadden gediend, en die, hoe ook geschonden, meerendeels uitstekend gepenseeld waren. Aan het einde was een altaar gebouwd, waarop alles was aangebragt wat op het kerkelijk leven betrekking had. Daar tegenover, aan de linkerzijde, was het huisselijk leven vertegenwoordigd in een aantal voorwerpen, die daar toe behoorden. Eene ontzagwekkende trophée van oude bogen, zwaarden, hellebaarden, musketten, helmen en dergelijke zaken in het midden herinnerde ons aan het krijgswezen onzer vaderen. Alles was hier dus geheel in overeenstemming met het plan, door den Catalogus aangegeven. Aandacht verdiende vooral de groep ter linkerzijde. Nevens de kast met de geheime deur uit het huis van Daatselaar, waarin Hugo de Groot zich een poos had verborgen, nadat hij uit de kist was gekomen, hing zijn metselaars buisje. Boven de kast waren de uitstekende portretten van de Groot en Maria van Reigersbergen, van de hand van Miereveld, opgehangen. Ook zag men er afbeeldingen van Loevestein, hoewel niet van het slot zooals het er in het begin der 17de eeuw uitzag. Ja, ook de heuschelijke kist stond er. Een der Commissarissen had de beleefdheid mij te vertellen, dat er nog een tweede kist was, die vroeger in Delft werd bewaard, maar sedert eenigen tijd door de eigenaars was weggehaald. Deze hadden echter hardnekkig geweigerd hun kist voor de Expositie af te staan. Vergis ik mij niet, dan zou de afwezige kist uit de familie van de Groot afkomstig zijn, en dit kan zeker voor de echtheid pleiten. Daarentegen heb ik gehoord, dat in den bodem van die kist gaten zijn geboord, waardoor de Groot, toen hij er in lag, lucht zou hebben gekregen, iets dat weder een krachtig bewijs tegen de echtheid is. Een mijner vrienden beweerde dat de kist, die nu uit Amsterdam naar de Expositie gezonden was, onmogelijk de trappen van het slot kon zijn afgedragen. Doch niemand kan dit bewijzen. Ieder die Loevestein heeft bezocht, en op de hoogte was van de dingen, die daar hadden plaats gegrepen, weet wel dat in de tegenwoordige inrigting de vroegere bijna niet is weér te vinden, terwijl de overlevering aangaande de kamers totaal in de war is.

Maar ik nam de pen niet op om mij in zulke epineuse kwesties te verdiepen. Om er maar eerlijk voor uit te komen: ik twijfel aan de echtheid van beide kisten.

Mijne tante zoowel als ik, waren er over uit dat men kale, naakte gymnastieen industrie-lokalen, met zooveel smaak en talent had weten te herscheppen in prachtige zalen. Van leelijke witte muren, onoogelijke balken, en wat dies meer zij, was niets te bespeuren. Ja men had zelfs, gelijk mijne tante mij deed opmerken, de vloeren geverwd. Al wat tot de *inrigting der gebouwen* en het *decoratief* behoort, mag inderdaad onverbeterlijk worden genoemd. Alleen de zalen van het nevengebouw bleken mij later zeer stiefmoederlijk behandeld te zijn. 't Schijnt, dat noch de decorateur, noch het mij onbekende lid waarvan ik boven sprak, iets gevoeld hebben voor de voorwerpen, die zij daar, ik zou haast zeggen, hebben neergeworpen.

We zijn echter niet in de laatste maar nog altijd in de eerste zaal. Toen wij ons verzadigd hadden aan een overzigt van het geheel, gingen we alles bedaard beschouwen. 't Spreekt van zelf, dat ik mij bij het binnenkomen een eigen Catalogus had aangeschaft. En dit was meer dan noodig, want de sympathiën mijner tante en

de mijne liepen nog al uit een. Zij was hier blijkbaar niet regt te huis. Alleen heeft zij als een radelooze gezocht naar een trekpotje met

toebehooren van Piet Hein, (no. 308) dat mij weinig interesseerde, omdat het zeker niet gebruikt is door den overwinnaar van de zilvervloot. Wel vond ik een wijnkan en een klokje (no. 309 en 2666), herinnerende aan genoemde gebeurtenis. Later zag ik in de 2de zaal een schaal gemaakt uit zilver van de zilvervloot (no. 2664) en in de 4de een dito tempeltje (no. 2665). De rangschikker heeft blijkbaar niet geweten welke voorwerpen hij plaatste, maar te hooi en te gras het eene hier het andere ginds gezet. Straks zal ik u daarvan nog meer staaltjes geven.

Tante was ook bijzonder verontwaardigd over de plaats, die aan het *tafelkleed* was aangewezen, dat volgens overlevering door Jacoba van Beijeren zou bewerkt zijn (no. 41). Onhandiger had men dan ook niet te werk kunnen gaan. Verbeeld u, men had het *op den grond* gelegd, en er een theetafeltje met stoelen en stoven opgezet. En dit zou ik nog daar laten. Maar het ergste was, dat ieder die bijvoorbeeld de portretten van Augustijn van Teylingen en zijne vrouw, door sommigen voor Holbeins gehouden, van nabij wilde bezien, noodzakelijk op dit kostbaar stuk moest treden.

Verder heb ik mij niet kunnen begrijpen wat dat ééne lid bewogen heeft in een huiselijk tafereel uit het begin der 17de eeuw theekopjes te plaatsen. Zeker wist hij niet, dat men toen in ons land nog geen thee kende. Hier had het fraaije kannenrek (no. 641) een plaats moeten hebben, dat in het nevengebouw was gestopt. En als men er dan iets had willen neerzetten, dat aan den invoer van de thee kon herinneren, dan had er ten minste het kopje van keulsch-aardewerk moeten staan (no. 2924), dat niemand, zelfs niet het aanwezige lid der Commissie, mij heeft kunnen aanwijzen. Misplaatst was ook het fraai gesneden tafelblad van Woerden (no. 1090), want het hing zoo ontzaggelijk hoog, dat niemand er iets van zien kon. Ik heb mij ook volstrekt niet kunnen verklaren, waarom de kleine schilderij van Van der Venne, het lijk van Willem I voorstellende (no. 3162) op de fraaije stoel was vastgemaakt, door den Koning ingezonden. Geheel misplaatst was hier ook de spiegel uit het schip van Tromp (no. 318), die niet in dit huisvertrekje, maar bij de andere zaken van Tromp in de volgende zaal behoorde. De fraaije gebeeldhouwde kasten (no. 2568 en 69) waren hier regt op hun plaats, maar ze hadden georneerd moeten zijn met oude kannen, die, zonder orde, hier en daar op het middenstuk waren gezet, dat in de zaal was aangebragt. Telkens stuitte ik op verwarringen, die ik elders nog veel menigvuldiger aantrof. Daar ik zelf eene kleine collectie bezit van romeinsche en germaansche urnen, die in mijn buurt zijn opgegraven, stelde ik nog al belang in hetgeen er van dien aard was ingezonden. O. a. keek ik naar een zwarte urn, waarop een bakje behoorde (no. 7). Het laatste vond ik aan eene tegenovergestelde zijde zoover mogelijk van het eerste verwijderd. Een franschman met een enormen knevel, die veel studie van oude wapenen scheen te maken, boog zijn hoofd in alle mogelijke rigtingen om de nummers te lezen van al die dreigend omhoog staande klingen en verder moordtuig. Ik kon den man niet te regt helpen. Behalve dat de nummeraars er zeker niet opgerekend hadden, dat deze instrumenten zoo ten hemel zouden worden verheven, bleek het mij toch ondoenlijk om de verschillende voorwerpen, die onder één nummer waren gebragt (bijv. 138-140), bij een te zoeken. Ook miste hij de bekende serpentijn uit de Haarlemmermeer. Gelukkig kon ik hem dit stuk later in de 2de zaal toonen, waar de woede van een paar Engelschen, over de herinneringen aan de heldendaden van Tromp en De Ruijter hem bijzonder veel genot verschafte.

Te lang mag ik u, mijn waarde Heer, in die eerste zaal niet ophouden. Anders zou ik u nog kunnen vertellen hoe ik de kostbare handschriften, door het rijksarchief

aan de academische bibliotheek te Leiden ingezonden, met de hoogste belangstelling heb bekeken, terwijl mijne tante het fraaije schilderij van de Dordsche Synode bestudeerde; hoe ik tusschen allerlei vreemde zaken, het robijnglas van Beverninck zag, dat ik daar stellig niet gezocht zou hebben, alsmede die turven waarover de Spectator zich vrolijk heeft gemaakt; hoe ik mij niet verzadigen kon aan het beschouwen dier groote glazen kast, waarin de prachtigste zilveren en gouden bekers bijeen stonden. Kom naar Delft en aanschouw dezen schat met eigen oogen, gij allen die er nog niet geweest zijt; zulk eene collectie van het schoonste drijf- graveer- en emailwerk ziet ge ligt nooit weder. Aan den inhoud van die kast alleen had ik den dag wel willen wijden.

Mijne tante troonde mij echter meê naar de 2de zaal; zij wilde volstrekt dat ik bij haar zou koffij drinken, om daarna de muziek op den Doele te gaan hooren. De goede vrouw werd waarlijk bleek van schrik, toen zij zich eensklaps verplaatst zag voor den mond van een kolossaal stuk geschut, waarachter eenige geweren hingen, en waarboven zich tot aan de zoldering, pieken, hellebaarden en vaandels verhieven. En daarnaast weder eene collectie van de schoonste wapenen! En daarnevens de wapentrophee van Tromp! En dan nog een trophée van vlaggen, kleine kanonnen, degens, sabels enz.! En aan de tegenovergestelde zijde verschillende oorlogschepen! Een en ander was wel geschikt om eene eerzame burgeres van Delft den dood op 't lijf te jagen. Gelukkig had men, te midden van al dat oorlogstuig, het rood fluweelen kistje met de stukken betreffende den Munsterschen vrede geplaatst. Dat hierbij echter de handschoenen ontbraken, die Heinsius droeg toen hij het vredes verdrag teekende (no. 2676) was niet te verwonderen, na de opmerkingen die ik zooeven omtrent het rangschikken had gemaakt. Hier raakte ik trouwens de klus gansch en al kwijt, en kon ik, met den Catalogus in de hand, volstrekt niet te regt komen. Was dit nu het 2de tijdvak? Maar dan behoorden die schepen en de meeste van die vaandels hier niet te huis. In de 1ste zaal scheen men tot omstreeks het jaar 1630 gegaan te zijn, maar in die zaal was het maatschappelijk en huisselijk leven, kortom elke onderafdeeling vertegenwoordigd. Te beginnen met deze zaal was er een ander plan gevolgd, dat met de historisch-politische indeeling van den Catalogus niets gemeens meer had. Ik zou haast zeggen dat het ééne lid *zonder eenig plan* was te werk gegaan. Het spoor bijster verzocht ik de voorlichting van een zeer beleefd jongmensch, dien ik aan een kleine roset als Commissaris had herkend. Door dezen kwam ik te weten, dat men in deze zaal alles had vereenigd wat op oorlog en marine betrekking had. De volgende zaal was aan de nijverheid, de daaropvolgende aan het huisselijk leven, en de laatste in dit gebouw aan de herinneringen van 1795 tot 1813 gewijd. Als men zich hieraan maar gehouden had, of liever zich had kunnen houden! Maar ik stuitte op allerlei afwijkingen, die een noodzakelijk gevolg waren van een project, dat zeker gemaakt was zonder dat men wist wat er werkelijk geplaatst moest worden. Zoo, (toen ik langs de overzijde terugkeerende, weder in de 2de zaal was gekomen) zag ik, behalve de portretten van de de Witten en de Ruiter, welk laatste - een meesterstuk van Ferdinand Bol naar mij verzekerd werd - zeer ongelukkig was geplaatst; behalve het schilderij van Jan de Baan met eene copy, en dat waarop het opbrengen van de Royal Charles wordt voorgesteld, ook een hoek met allerlei paneelen, die met oorlog en marine niets te maken hadden. Het is ten minste ver gezocht om er afbeeldingen van de verwoesting in Delft aangerigt door het springen van het "Secreet van Holland"

toe te betrekken. En allerminst heeft de vreedzame Joan Carel de Roo, die in de vorige eeuw Burgemeester van Delft was, kunnen verwachten, dat het nageslacht eens zijn conterfeitsel onder zoo-

veel krijgsrumoer ten toon zou stellen; ja wat erger is, dat men hem gewelddadig scheiden zou van zijne gade (no. 1555) waarmede hij altijd trouw en eerlijk heeft geleefd. Het portret zijner echtgenoote, Sara Harpe van Kinschot van Aldewereld, op dezelfde grootte, en door dezelfde hand geschilderd, hangt *nota bene* twee zalen verder.

't Kostte moeite om tot de 3de zaal door te dringen. Eenige Westlandsche boeren en boerinnen schenen 't hier al bijzonder mooi te vinden. Met open monden staarden ze dien vlaggen-berg aan, waarin ik helaas de eene niet van de andere onderscheiden kon. “Kijk Jaap daar zit nog een oude trommel ook, en ginds eene roode slaapmuts.” En Jaap repliceerde tegen Kees, dat hij zeer blijde was dat dikke boek niet gekocht te hebben, want 't kostte veel geld, men had er last van, en kon 't toch even goed zien. En weder anderen tuurden naar de vlaggen, die aan de zoldering waren vastgemaakt. Voor boeren en burgerlui had men deze zaken niet beter kunnen etaleren.

Ik vrees u in den waan te brengen, dat ik mij schromelijk ergerde en snakte naar het oogenblik waarop ik de Expositie vaarwel zou kunnen zeggen. Verre van dien. - En ik moet dit in het midden brengen om toch niemand te misleiden, en door mijne kritiek van het bezoeken der Tentoonstelling terug te houden. - Buiten allen twijfel is deze Tentoonstelling van oudheden de schoonste en rijkste, die er nog in ons land gehouden is. Ook geloof ik niet dat eenige andere provinciale Tentoonstelling, die men later zal organiseren, deze Zuid-Hollandsche in luister en merkwaardigheid zal kunnen overtreffen. Want geen provincie heeft zoovele bronnen, waaruit de kostbare en belangrijke overblijfselen van het voorgeslacht zoo mild kunnen zamenvloeijen. Daarbij is door al de leden der Hoofd-commissie, zooals mij van verschillende zijden werd verzekerd en door bijna alle Sub-commissiën met zulk een kracht en ijver gewerkt, dat ik mij overtuigd houd dat andere hierin wel hun voetspoor drukken, maar hen niet overtreffen kunnen. Wie deze Expositie niet heeft bezocht zal eene dergelijke niet weder zien. Juist daarom doet het mij te meer leed, dat men van al die moeite, al die opofferingen, al dat geld, niet de schitterendste voldoening heeft. Ik bejammer het zeer dat men, door onhandigheid en onkunde, van zooveel gegevens niet gemaakt heeft wat men er van maken kon. De hier vereenigde voorwerpen verliezen niets van hunne waarde, omdat ze voor een groot gedeelte zoo slecht geplaatst, zoo verward gerangschikt zijn. Maar menig warm vereerder der oudheid, menig wetenschappelijk man zal onbevredigd en teleurgesteld zijn heen gegaan, omdat men met zijne billijke eischen roekeloos had gespot, en de degelijkheid geheel had opgeofferd aan het mooije en oogverblindende. Ik heb de schuld hiervan hooren werpen op den decorateur. Dit is onbillijk. Hij speelde hier slechts een ondergeschikte rol. Hij was geroepen om te decoreren niet om aan zoovele duizenden voorwerpen, waarvan hij geen verstand had (en wie zal hem dit euvel duiden) bepaalde plaatsen aan te wijzen. En zoo dit werkelijk aan hem werd toevertrouwd, dan was zulks onverantwoordelijk van ieder, die aan een onbevoegde deze volmagt gaf. Mijns inziens rust de schuld in de eerste plaats op dat ééne lid, dat - indien ik de authenticiteit mag aannemen van het berigt in de Delftsche courant - zich uitsluitend met de plaatsing heeft belast; voorts op de geheele Commissie, die dit lijdelijk aanzag; en vooral op de ontwerpers of den ontwerper van het plan van den Catalogus, die had moeten zorgen dat de inrigting der localen en de orde waarin alles gerangschikt werd, geheel beantwoordde aan zijn schema.

Middelerwijl waren we in de 3de zaal doorgedrongen. Hier was mijne tante in haar element. Zij sloeg de handen van verbazing in elkaâr over al dat aardewerk en porcelein, en over die ontelbare bokalen en glazen van allerlei soort. Wat mij betreft, ik vond

het hier bijzonder onbehagelijk. Of het lag in mijne ongevoeligheid voor serviezen en keukengereedschap, dan of het was toe te schrijven aan die ellendige gele kleur van het doek, waarmede de wanden bespannen waren, en die vloekte tegen het blaauw van al die kannen en pullen en borden - ik weet het niet. Ik achtte het zeer prijzenswaardig dat men in den Catalogus al dat aardewerk niet achter elkaar had opgesomd, maar, naar den aard van het voorwerp onder ameublement, tafelservies, nijverheid en andere rubrieken had gebragt. En nu had men hier toch alles als in een magazijn opgehoopt. Het spreekt van zelf dat de werkelijk fraaije stukken hierdoor in 't geheel niet uitkwamen. Het was bij toeval dat mijn oog viel op die fijne, keurig beschilderde saksische kopjes (no. 4599), en als mijne tante er mij niet opmerkzaam op had gemaakt, dan zou ik zelfs de Haagsche serviezen over het hoofd hebben gezien. Die ouderwetsche schoorsteen, zulk een benijdenswaardig stuk om een kamer te improviseren, gelijk dit in de 1ste zaal was geschied, maakte in dezen porseleinwinkel een zeer dwaas effekt. Later ontdekte ik aan de overzijde eenige uitstekende exemplaren van Delftsch aardewerk, doch de meeste, althans die in blaauw geschilderd waren, stonden onbereikbaar hoog, en sommige waren verscholen tusschen japansch en fransch porcelein. Over het algemeen scheen mij de collectie hoogst interessant, voor wie zich de moeite wilde geven het merkwaardigste ginds en elders op te zoeken. Want ook in de 6de zaal, de 1ste van het nevengebouw, trof ik een pyramide aan van porseleinen en weet ik wat niet al, en daarop vond ik niet de minst curieuse exemplaren van het Delftsche fabrikaat. Een man van smaak, die tevens de waarde en de eischen had gekend der hem toevertrouwde schatten, zou van de voorwerpen dezer soort oneindig beter partij getrokken hebben.

Ik heb mij best geamuseerd in de 4de zaal. Hier trof ik een heer aan, die ongetwijfeld tot eenige, misschien wel tot de Hoofd-commissie behoorde, en de goedheid had mijne tante (aan wie ik zeker dit voorregt te danken had) en mij rond te leiden, en ons het voornaamste aan te wijzen. Dus kan ik u wel vertellen wat ik hier zoo al merkwaardigs heb gezien, doch de nummers kan ik u niet opgeven, daar ik den Catalogus niet behoefde op te slaan. Een crusifix van ivoor maakte in de hoogste mate mijne bewondering gaande. Het was uit één stuk elpenbeen gebeeldhouwd, en wel 6 palm lang. Een jonge twijfelaar, die met een voorname glimlach alles beschouwde en juist naast mij stond, verklaarde zeer apodiktisch dat dit onmogelijk was. Ik kon het niet onderzoeken en laat de beslissing aan deskundigen over. Het deed mij leed dat onze vriendelijke geleider mij als tegenstelling het kleine crusifix niet toonen kon, dat maar weinige strepen groot is. Ik hoop dat andere bezoekers het voorregt zullen gehad hebben dit te zien. In deze zaal vond ik allerlei sierlijke kasten, een aantal portretstukken, en daaronder een van Van der Helst, het schoonste dat ik van het penseel dezes grooten meesters immer zag, fraaije Gobelins, ontelbare kleedingstukken, meest alle uitmuntende door het sierlijkste borduurwerk, doch te veel op een gehoopt om ze genoegzaam te kunnen onderscheiden, eene rijk bewerkte pendule met speelwerk, een bijzonder fijn beschilderd Saksisch servies en een uit de Amstel-fabriek, kortom een aantal van de kostbaarste zaken, die te zamen vrij wat beter het huisselijk leven vertegenwoordigden van de 17de en 18de eeuw, dan die vorige zaal vol porcelein en glas ons een begrip kon geven van Hollandsche nijverheid. Wat al die zilveren gilden-decoraties uit Dordrecht hier nu te maken hadden, is mij niet duidelijk geworden. In een achterhoek ontdekte ik nog uitmuntende snijwerken

in ivoor van Francois van Boscuit. Een der fraaiste byouteriekistjes, met geciseleerde zilveren platen ingelegd, zou zeker mijne aandacht ontgaan zijn, indien mijn geleider niet de minder fraaije exem-

plaren had weggenomen, die dit kistje bedekten. In het midden van deze zaal stonden twee hooge glazen kasten, en een dito lage. Men had er, om dezelfde voorwerpen te bergen, ten minste eens zooveel kunnen gebruiken, zoo zeer was alles in en op elkaâr gedrongen, om het toch maar onder glas te krijgen. De fijnst beschilderde waaijers waren wel in 't gezigt, maar daaronder lagen ontelbare, die zeker niet minder de aandacht verdienden. De schoonste voorwerpen van filigraan, en zeer merkwaardige zilveren schilden, waren zoo goed als onzigtbaar. Welk een ontzaggelijke waarde aan zilver en goudwerk in de middenste kast! Als iemand duizelen mogt voor al die opeengehoopte voorwerpen, hij bezie dan alleen dien gedreven schotel met tafereelen uit de lijdensgeschiedenis. Enkel om dat stuk, waarvan de weerga wel niet bestaan zal, heb ik ingeteekend op het photografisch en chromo-lithografisch album, dat van de interessantste zaken zal worden uitgegeven. Ik raad ieder die gevoel heeft voor de kunstproducten van het nageslacht, mijn voorbeeld te volgen. De uitgever heeft wel gedaan dat Album, reeds vereerd met de inteekening van alle leden der vorstelijke familie, op te dragen aan H.M. onze Koningin, die in deze Tentoonstelling zoo bijzonder belang stelt. Getuigen daarvan hare kostbare inzendingen. Ik vond ze te zamen in de 5de zaal, met de bekende snuifdoos van Frederik de Groote, en andere vorstelijke zaken. Voor ik echter de zaal van het huisselijke leven verlaat moet ik nog een paar dingen memoreren, die getuigen van den bijzonderen tact van het *ééne lid*, dat *uitsluitend* gerangschikt heeft. Er is een bijzonder fraai snijwerk van Vinckenbrink (no. 1088), in den vorm van een noot, gelijk ik er vroeger meer van dezen meester zag. Het snijwerk is van binnen in den noot aangebragt. Deze bevatte eene voorstelling van St. Hubert en St. Joris. En opdat men dit goed zou kunnen bewonderen was de noot - digt. Niet minder onnoozel was het al die horogie's met gedreven gouden en à jour gewerkte kasten, in hunne robbenvellen omgeving te laten, en met de wijzerplaat naar boven te leggen. Het horologie van Huijgens, waarvan het werk juist alle aandacht verdient, was gesloten. Ik kan niet nalaten, tot ergernis mijner tante, hier over mijne ontevredenheid te kennen te geven, en vertrouw dat men deze dwaasheid zal hebben ingezien en hersteld.

Wij stonden nu in de zaal der herinneringen aan de jaren 1795 tot 1813, volgens het zeggen van den Commissaris in zaal 2, of in de Oranje-zaal, zooals ik haar ook hoorde betitelen. Tante wilde het eerst volstrekt maar niet gelooven, want zij had wel een baal oranjekleurig katoen in het gebouw zien dragen, waarmede de muren van die zaal, volgens een knecht van haar behanger, bespannen moesten worden. Goddank, dat men het niet gedaan had. Dit zou nog erger zijn geweest dan het geel in de porselein kamer. De tegenwoordige groene achtergrond deed een goed effect. Bij het binnenkomen zag ik voor mij de portretten van al onze vorsten uit het huis van Oranje, van prins Willem I tot Koning Willem III. Zeer juist gezien om deze hier op te hangen. Gij kunt begrijpen wat ik genoten heb in de aanschouwing van die Mierevelds, die aan de stad Delft behooren, en waarvan ik zoo vaak had hooren spreken. Ook de buste van den Koning en de Koningin waren zeer smaakvol aangebragt, alleen vond ik al die bloemetjes rondom elken rood fluweelen piedestal bijzonder kinderachtig. Aan mijne regterzijde zag ik de fraaije portretten van het beroemde driemanschap van 1813, en eene groote schilderij voorstellende het verjagen der Franschen uit Papendrecht in November 1813, en de, ik zou haast zeggen eenige collectie's van penningen, munten en draagteekens, ingezonden door de heeren van

Geuns en graaf Nahuijs. Aan de linkerzijde waren de schilderijen opgehangen, waarop de komst van Willem VI

uit Engeland, en het voorlezen van de beroemde proclamatie, die er in originali onderlag, ten huize van Van Hogendorp was afgebeeld. Al verder was daar de kogel waarmede Schuyll van der Does te Woerden werd doodgeschoten, en het originele eerste parool van 21 November 1813.... doch ik kan niet alles noemen. Wel kan ik u zeggen dat ik hier tot mijne verbazing niet aantrof: de verschillende kussens, waarop aan Napoleon de sleutels der Zuid-Hollandsche steden waren aangeboden, later in zaal 2 gevonden, maar in de plaats daarvan een kussen waarop aan Keizer Karel V de sleutels van Leiden werden geoffreerd (no. 2492). Vervolgens mistte ik hier de eigenhandige proclamatie van Van Hogendorp (blz. 171, no. 42), die ik niet in handen heb kunnen krijgen, de keizerlijke decreten, waarbij aan 's Hage en andere steden hunne wapens worden verleend (blz. 173, no. 77 tot 83), later in de 7de zaal gevonden. Doch er zou geen eind aan komen, indien ik u alles wilde opsommen wat ik hier *niet gevonden* heb, en toch had moeten vinden Stel u, mijnheer *de Tijdspiegel*, mijne verontwaardiging voor, toen ik in plaats van dit alles hier twee pronkkasten aantrof uit de 17de eeuw (no. 615 en 2847); en een ebbenhout kastje, waarvan het beeldhouwwerk herinnerde aan den dwazen tulpenhandel (no. 616); en een Japansche kast (no. 1666), waarop een St. Huberts jagt-drinkhoorn (no. 1335) en een molenbeker (no. 871); en, zoo maar open en bloot, de zilveren schenkkan door de koningin van Engeland, gemalin van Willem III, aan den stuurman Harteveld geschonken (no. 328); en de monsterachtige groote beker van de koningin van Boheme, uit dankbaarheid aan Leiden vereerd (no. 2668); en een borduurwerk van de gemalin van Willem V (no. 1370); en de portretten van Willem V en zijn gezin tegen glas geschilderd (no. 3451), nog bovendien de grootste prullen; en ten laatste - want ook aan de opsomming van hetgeen hier *niet behoorde* zou geen eind komen - een oranje-strik, in den tijd van Willem V gedragen, terwijl alle andere soortgelijke draagteekens van die dagen in een glazen kastje lagen tusschen allerlei kleinigheden, behoorende tot het heeren en dames toilet, dat in een bijna ongenaakbaar hoekje van de 2de zaal stond. Welk eene confucie! Dit was dan nu de afzonderlijk voor de herinneringen van de Bataafsche republiek, het koningrijk Holland, het bij Frankrijk ingelijfde en in 1813 weder vrije Nederland, ingerigte zaal, waarvan de Commissie in advertentiën zoo hoog had opgegeven! Zoo één lid slechts schuld heeft aan deze destructie van het primitieve plan, dan blijft het toch onverantwoordelijk van de geheele Commissie, dat zij dit toeliet. Want zij heeft haar regt verbeurd om aan eene Tentoonstelling van Oudheden eene dergelijke Expositie te verbinden, nu zij beide, gelijk in den Catalogus is geschied, niet zorgvuldig uit een gehouden heeft. Het verheugt mij dat de Maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam in November eene afzonderlijke Tentoonstelling van deze voorwerpen zal houden. Dáár zal men zeker de vlaggen, die vóór 50 jaren het eerst weder van torens en gebouwen hebben gewapperd, fatsoenlijk ophangen, en niet, gelijk hier, op eene hoop werpen.

In mijne ergernis voor deze heiligschennis zou ik bijna het pronkstuk der Tentoonstelling over het hoofd hebben gezien. Ik bedoel het kunststuk van Dirk van Rijswijk het toetssteenen tafelblad, met bloemen en insecten van paarlemoer ingelegd. Iets voortreffelijkers heb ik nimmer gezien. Vondel had gelijk toen hij zeide, dat zulk een gewrocht niet voor menschen, maar voor de goden was gemaakt. Misschien was het aan mijne nurksheid toe te schrijven, dat ik ook hier weder iets had aan te merken. Het kwam mij voor dat het stuk slecht geplaatst was. Het licht was te hoog. Alleen

op een afstand en half neêrgebogen kon ik de schoonheid der kleuren in het paarlemoer genieten.

Om in het nevengebouw te komen moest ik de zalen 4, 3 en 2 langs de overzijde weder doorwandelen. Wat er in de zaal van het huisselijk leven te zien was, heb ik u al medegedeeld. Die van het porcelein wilde ik maar met gesloten oogen doorloopen, toen mijne tante mij bad toch wat minder haastig te zijn. Ik wijdde nu mijne aandacht aan het glaswerk. Doch nadat ik een zeldzaam vleugelglas, eenige uiterst fijn door Wolff en Greenwood gestipte kelken, een bijzonder kostbaar Venetiaansch glas en een ijsglas had gezien, verzocht mijne tante mij om alleen maar verder te gaan. Zij zou mij straks wel inhalen. Dat Delftsche goed interresseerde haar zoo zeer. Later op den dag kwam ik eerst te weten dat zij een zestal Delftsche borden, en eene dito schilderij had ingezonden. De goede ziel had zich schier blind getuurd en aan iedereen naar nummer zooveel en zooveel gevraagd. Doch vruchteloos Ongetroost was zij heengegaan, zich overtuigd houdende dat een en ander zeker gebroken was. Voor de rust van haar gemoed hoop ik, dat bij de opruiming de ongegrondheid van haar vermoeden spoedig moge blijken.

Ik weet niet of ge wel eens te Maassluis zijt geweest. Het heugt mij nog best uit mijne jongelingsjaren, dat ik in de kerk aldaar een verbazend groot monument heb gezien, bestaande uit allerlei afbeeldingen van en zinspelingen op de groote visscherij. Wanneer en door welke aanleiding dat met schepen en visschen beschilderd houten gevaarte daar gekomen is, weet ik niet. Maar wel weet ik, dat ik hier in de 2de zaal het bovenstuk vond (No. 1010), zijnde ongeveer een vijfde gedeelte van het geheel naar ik gis. Zonderling genoeg had men den dolfijn, die het monument kroont, er af genomen, en afzonderlijk ter zijde heeft geplakt. Het water, de scheepjes en het bijwerk, alles is onberispelijk geschilderd en zeer goed geconserveerd, al betwijfel ik zeer of dit het werk is van den grooten Backhuysen. In den Catalogus is er dan ook zeer voorzichtig bijgevoegd: “volgens opgave.” Van andere zaken in de 2de zaal sprak ik reeds. Toen ik even terug liep om nog eens naar mijne tante om te zien, alvorens dit gebouw te verlaten, zag ik op eens voor mij eene kleine trophée. Onwillekeurig bleef ik een oogenblik stilstaan. Ik aanschouwde wederom allerlei vaandels, en een roode Jacobijnen muts, en een paar ijzeren vrijheidshoeden, waarom onze vaderen in hunne verblinding hadden gedanst, en stukken van vrijheids boomen, en een vaandel van de Gardes d'honneur, en de kussens met de sleutels, waarvan ik boven gewag maakte, die hier jammerlijk aan het stof waren blootgesteld. Terwijl mijn oog viel op een paar kogels, waarop de naam Woerden stond, en ik onwillekeurig in mijn Catalogus het nummer (53) opzocht, het hoofd schuddende toen ik las: “Het beleg van Leiden, gravure van Tanjé” enz., zeide een heer tot mij, die hier zeker te huis behoorde, doch mij geheel vreemd was: “zeer schoon, niet waar Mijnheer? en smaakvol gearrangeerd. U ziet, de leidende gedachte van deze groep.....” - “Juist Mijnheer,” hernam ik, “de leidende gedachte was het waar naar ik zocht.” - “Ziet,” kreeg ik ten antwoord, “daarboven hebt u allerlei vrijheidsvanen, en alles wat herinnert aan den tijd der Bataafsche republiek, en dan hebt u hier, naar beneden afdalende een wapenbord met den Franschen adelaar.” - “Dat is een koperen draagmedalje met een Mariabeeld volgens mijn Catalogus” hernam ik - “Daar stuit bijna iedereen op,” sprak een derde persoon, die iets meer scheen te zijn dan knecht, maar toch ook geen Commissaris was, “u moet zoeken onder de herinneringen van 1813” - Maar vriend, ik ben hier in de zaal van oorlog en marine en visscherij en.... het regtswezen’ voegde ik er bij, want ik zag op eens in de hoek een kast met beulszwaarden, die mij

aangrijnsden, ‘de herinneringen waarvan gij spreekt zijn in de 5de zaal.’ - ‘Hebt u ze daar dan gevonden,’ vroeg mij de man met een erg ondeugend gezigt? Ik was in eene netelige positie, zoo als gij denken kunt. Ik zag om naar dien heer van de leidende gedachte, maar hij was verdwenen. Het beste wat ik doen kon was, mij haastig uit de voeten te maken. Eene leidende gedachte, bromde ik, diende in de eerste plaats te geleiden, maar deze brengt een eenvoudig mensch geheel van 't spoor, en laat hem bijna nog een gek figuur maken.

Op de plaats, die men passeren moet om naar het nevengebouw te komen, zal ik u niet lang staande houden. 't Was er snik heet onder dien veranda, waarop de zon brandde. Die bloemen en dat groen zullen 't daar hard te verantwoorden hebben. En men kon er geen dronk water krijgen. Daarvoor had ten minste gezorgd moeten worden, dat men zich met het geringste of

eenvoudigste een weinig had kunnen verfrisschen. Het jagtwagentje, de gebeeldhouwde prikslede, en de andere groote voorwerpen stonden hier goed. Als ze maar droog blijven bijaldien er stortregens komen. De marteltuigen had men wijsselijk wat ter zijde gezet. Gelieve dit echter niet over te brengen aan Asmodée, die er aanleiding uit nemen zou om de Commissie met slijk te werpen, even als hij dat gedaan heeft over het wegnemen van het zwaard van Oldenbarneveld, bij het bezoek der koningin, hetgeen trouwens niet eens geschied moet zijn. De Paulusstok had men intusschen wel mogen opzetten. Hij die dit voorwerp zijn plaats aanwees, heeft zeker niet geweten wat het was en waartoe het dienen moest.

't Spijt me dat ik het zeggen moet, maar in die beide laatste zalen heb ik me tamelijk verveeld. Voor een deel was het zeker toe te schrijven aan vermoeidheid. Doch mijns inziens moet er in eene Tentoonstelling vooral een zekere climax zijn. Het beste moet voor het laatst bewaard blijven, opdat de laatste indruk het krachtigst zij. Op zoo iets had ik mij ook voorbereid, toen ik verwachtte dat ik mij ten slotte omgeven zou zien, door alles wat betrekking had op den tijd van het gemis en het herstel onzer nationale onafhankelijkheid. Treffender had men eene Tentoonstelling van Nederlandsche oudheden niet kunnen besluiten. Daarentegen geleken zaal 6 en 7 veel op rommelkamers. Ze deden mij denken aan eene uitdragerij. Waar men in de andere zalen geen weg meê had geweten tengevolge der geheel verkeerde inrigting, was hier maar neêrgezet, of opgehangen, of op planken tegen den muur gelegd. En ik verzeker u dat het toch meerendeels geen prullen waren. Zoo trof ik hier drie borstbeeldjes aan van Oldenbarnevelt en de de Witten, uit de Loosdrechtsche fabriek, de eenige exemplaren van dit Hollandsch fabrikaat (No. 2361). Op een fraaijen boekenhanger waren allerlei leelijke horologiestandaards geplaatst. De schenkelbeenderen en de schoenen van den Lekkerkerkschen boer, had men zoo hoog mogelijk tegen den muur gespijkerd. Een fraai Chineesch beeld, dat van uit de hoogte neêrzag op borden, groepjes, serviezen, enz., aan zijne voeten opgestapeld, bleek mij de God Fo te moeten voorstellen (No. 1705). De daarbij behoorende leeuwen, die ik te vergeefs zocht, waren zeker om het vreemde gezelschap op den loop gegaan. Van de fijne snijwerken in ivoor van J. van Belkin (No. 3231 en '32) was er maar één zigtbaar. En, letwel, het eenig overblijfsel der beroemde Delftsche tapijtfabrieken uit de 16de eeuw, de Gobelin die op de Tentoonstelling van Amsterdam in 1858 ieders aandacht had getrokken (no. 1311) en hier eene eereplaats had moeten hebben in de 1ste zaal, hing in de 7de zaal op de slechtste plaats, die men er voor had kunnen uitdenken. Ik geloof dat men 't mij kon aanzien dat ik mij niet meer amuseerde, want terwijl ik in de laatste zaal werktuigelijk naar de Bibliotheek en de penningen en de handschriften stond te kijken, met ongeduld de terugkomst mijner tante verbeidende, werd ik met de meeste voorkomendheid aangesproken door iemand, die, zoo als ik later vernam, in Delft de betrekking van Archivaris bekleedt. Hij toonde mij de confessie van Balthasar Gerard, het zakboekje van Jan de Witt, de duivenbriefjes van Boisot, de Alba amicorum, eenige merkwaardige, getijde boeken, een Hebreeuwschen bijbel is kwadraatschrift uit de 13de of 14de eeuw, waarvan ik natuurlijk geen letter kon lezen, en een aantal andere dingen meer. Ik ben dezen heer bijzonderen dank schuldig, dat hij mij weder in mijn humeur heeft gebragt, zoodat ik toch zeer voldaan de Tentoonstelling verliet, mij geen oogenblik beklagende dat ik haar bezocht. Want eindelijk kwam ook tante weder tot mij. Zij tikte mij op de

schouders terwijl ik in een oud curieus boekje zat te lezen. Wat ik daarin gelezen heb vertel ik u misschien later eens. Nu heb ik reeds al te veel van uw geduld gevergd. Na mijn naam in het Album der bezoekers geplaatst te hebben, ging ik heen met mijne tante, die maar niet verkroppen kon, dat hare Delftsche bordjes weg waren.

Waarde Heer! Nu ik nog eens nalees, dat mij alzoo uit de pen is gevloeid, maak ik mij eenigzints bezorgd over den indruk die deze regelen zullen maken op de Hoofd-Commissie der Delftsche Tentoonstelling. Ik zie de schrijver van den Catalogus reeds op mij los stormen, omdat ik mij de opmerking veroorloofde, dat zijn werk verre van volmaakt en volledig is. Ik zie het rangschikkend lid voor mij staan, met den decorateur à la suite, gereed om mij met leidende gedachten voor goed dood te slaan. Ja waarheen ik mij wend, overal zie ik een

lid der Commissie, met een verbolgen aangezicht. Men noemt mij een ondankbare, die na het goede genoten te hebben, smaalt op het gebrekkige, dat alle menschelijke dingen aankleeft; een ontevredene, een vitter, die op het werk van anderen veel te zeggen heeft, maar zelf niets uitrigt. Neem gij mijne verdediging op u, heer Tijdspiegel. En laat mij toe dit ééne nog te zeggen. De Delftsche Commissie heeft alle oudheidminnaars, alle geschiedvorschers, alle belangstellenden, die de Tentoonstelling bezochten, ten hoogste aan zich verpligt, door deze *onderneming* alleen. Het was een stout plan, en mijns inziens is ieder Nederlander haar dank schuldig, dat zij 't heeft aangedurft en alzoo *uitgevoerd.* Men vergete niet dat het door particuliere personen is geschied, niet door eene Maatschappij, in wier werkkring het ligt dergelijke Tentoonstellingen te houden, zoo als Arti et Amicitiae en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Eere het stedelijke bestuur van Delft, dat geen oogenblik heeft geaarzeld aan finantiële bezwaren te gemoet te komen. Eere den Burgemeester, die zich volgaarne aan het hoofd heeft geplaatst van zulk eene gewigtige onderneming, om door zijn persoonlijken invloed en zijne medewerking aan de uitvoering kracht bij te zetten. Eere inzonderheid den Commissaris des Konings, wiens hulp en raad als Eere-voorzitter, nooit te vergeefs is gevraagd. Wat mij betreft, ofschoon ik der waarheid hulde heb willen doen, in warme erkentelijkheid verlang ik bij niemand achter te staan. En zoo zeer houd ik mij overtuigd van de loyaliteit der verschillende Commissie-leden, dat elk hunner, zoo ze mij ooit tegen 't lijf loopen, niet zal aarzelen de hand te drukken van hem, die zich met de meeste toegenegenheid noemt:

Uw dienst willigen dr. en vriend, *Een ronde Zeeuw.*

Bomkerke, 15 Julij 1863.

Voor een paar dagen was ik in de gelegenheid de Tentoonstelling andermaal te bezoeken. Ik acht mij verpligt u, als postscriptum bij mijn brief, nog een paar regels te schrijven. Tot mijne niet geringe blijdschap bleek mij dat enkele fouten hersteld waren. De Commissie heeft verstandig gedaan met zooveel mogelijk partij te trekken van de gegronde aanmerkingen, die gewis door talrijke bezoekers zijn gemaakt. Het scheen mij toe dat meer deskundige leden der Commissie, eene strenge revisie hadden gehouden van het werk des rangschikkers. O. a. waren in de 2de zaal een aantal voorwerpen bijeen geplaatst, die aan belangrijke gebeurtenissen en personen herinnerden. Ze behoorden dáár wel niet allen te huis, doch vroeger waren ze zoo verstrooid dat geen schepsel er iets van vinden kon. Het *tafelkleed* van Jacoba diende nog altijd voor *karpet*, ofschoon nu een hek verhinderde om het te vertrappen. Het serviesje van Piet Hein stond nu zeer zorgvuldig onder glas, ofschoon de kussens met de sleutels nog dagelijks bestoven werden. Het portret van De Ruijter hing wat beter. Het snijwerk van Vinckenbrink lag nu open. Daarentegen heb ik op mijne tweede wandeling zoovele nieuwe dwaasheden en verwarringen ontdekt, die alle het gevolg waren der zonderlinge handelwijze bij de primitieve schikking, dat ik mij de moeite maar niet gegeven heb deze voor u op te teekenen. Ik heb in een courant, mij is ontgaan welke, gelezen, dat men van plan is een soort van verslag te geven van het uitwendige der Expositie, met afbeeldingen van de zalen. Zou 't u niet raadzamer voorkomen te zwijgen over een kwade zaak, die toch door eene wanhopige verdediging niet beter zal worden?

DE UITNOODIGING TOT HET VORSTENCONGRES TE FRANKFORT.
F J. Wilhelm, doet ge meê, wij gaan een gasfabriek te Frankfort oprigten?
W. Gaauw, doe die deur toe, er komt te veel hebt in. - Dank u, ik ben juist bezig mijn lichten uit te doen

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Populaire voordragt van moderne theologie.

Wat de Moderne Theologie leert. Door A.L. Poelman, Theol. Dr. Pred. te Noordbroek. Groningen, P. van Wicheren, Hz. 1861.
Oratio de Religione Christiana par continuas Theologiae Commutationes sibi constanti et incolumi, quam habuit die 8 Febr. 1862, de magistratu Academiae decedens, Abrahamus Kuenen, Phil. Theor. Mag. Lit. Hum. Theol. Doct., in Fac. Theol. Prof. Ord. Accedit fatorum Academiae Lugduno-Batavae anno 1861-1862 enarratio. Lugdini-Batavorum apud S.C. van Doesburgh. 1862.
De Moderne Wereldbeschouwing. Brief van K. Pfeiffer aan Heinrich Lang. Uit het Hoogduitsch vertaald door G. Barger, Predikant te Utrecht. Utrecht, Kemink en Zoon. 1861.

I.

Tot de *wereld*, ten aanzien waarvan eene *Moderne beschouwing* bestaat, en verdedigd en bestreden wordt, behoort ook *de mensch* met al wat tot hem behoort, dus ook de mate van kennis, die hij als een voor hem bestemd goed mag verlangen. En de moderne wereldbeschouwing onderscheidt zich dan hierin van de oude en verouderde wereldbeschouwing, dat men de vruchten van wetenschappelijk onderzoek en nadenken niet meer alléén wil doen genieten door een klasse van bevoorregte wetenschappelijk gevormde geleerden, maar ze toegankelijk zoekt te maken voor allen, die in de algemeen menschelijke beschaving deelen. De geschiedenis van het onderwijs toont aan hoe, in den loop der eeuwen, de kring der onderwezenen en de omvang van het onderwijs steeds zijn uitgebreid geworden, zoodat nu in onze eeuw geene andere sluitboomen den toegang verhinderen tot de vruchten van menschelijk onderzoek en nadenken, dan die gelegen zijn in persoonlijke beperktheid van aanleg en gaven en in persoonlijk gemis van tijd en gelegenheid om alles aan te leeren wat te leeren is. Dit, door de moderne wereldbeschouwing erkende, gelijke regt van allen op het meest mogelijk omvangrijke onderwijs wordt door de leeraren der wetenschappen met de daad geëerbiedigd, wanneer zij de onderwerpen hunner studie zoeken te populariseren. Populaire voordragt der wetenschap is de leus van onzen leeftijd geworden; en de letterkun-

digen, die de meesterstukken, welke in niet algemeen bekende oudere of nieuwere talen geschreven zijn, door goede vertalingen en noodige ophelderingen onder het bereik brengen van de beschaafde maatschappij; of de natuurkundigen, die den sterrenhemel en het aardrijk met al wat er op en in is zóó beschrijven, dat men de uitkomsten, waartoe de studie van het heelal voor het vertegenwoordige gekomen is, kan kennen en waarderen, ook zonder zelf den alleen voor de ingewijden begaanbaren weg, die tot deze uitkomsten leidde te moeten bewandelen: die geleerden oogsten de streelende en aanmoedigende belooning in, dat hun arbeid met dankbaarheid ontvangen en op hoogen prijs gesteld wordt. Met dankbaarheid wordt hun arbeid ontvangen en op hoogen prijs gesteld: zóó dat allen, die een populaire voordragt behoeven omdat zij zelven die wetenschappen niet grondig hebben leeren beoefenen, zich als leerlingen aan de voeten dier leermeesters plaatsen en zelfs de gedachte niet in zich voelen opkomen om als regters over den geleverden arbeid te vonnissen. Deze voorspoed pleegt echter aan één lid van het koor der wetenschappen niet ten deel te vallen. Die minder voorspoedige in het onthaal dat hare populaire voordragt vindt is de wetenschap der godsdienst. Luide wordt het toegejuicht en als een van de zegeningen der moderne toestanden geroemd, dat de andere wetenschappen zich niet meer uitsluitend aan het oog van 't groote publiek vertoonen in het gewaad van de hoogste kringen der verstandige en nadenkende maatschappij en met neergeslagen sluijer, maar dat zij er zelve hare eer in stellen om ook in het kleed van de burgerklasse dier maatschappij te gaan rondwandelen en in den grootst mogelijken kring hare schatten ten toon te spreiden. Maar, ach, de arme Theologie! Zij moge zich weleens als de alleenheerschende matrone hebben aangesteld, die de andere wetenschappen niet als zusters erkende en eischte dat deze als slavinnen voor haar zouden neigen: in de werkelijkheid is zij te allen tijde door de groote meerderheid van hare vrienden en bekenden beschouwd en bejegend als eene veile deerne, met wie een ieder, al was hij ook van veel lager stand in de maatschappij der verstandigen, zonder eenig wetenschappelijk bloed of zonder eenig wetenschappelijk vermogen, mogt omgang hebben; naar wier bezit niemand behoefde te vrijen langs den weg van geestesinspanning en verstandelijk onderzoek. Vertoonde zij zich, voorheen en thans, gesluijerd voor het oog der gemeente, in het gewaad der wetenschap, aanstonds zien wij er uit den kring harer bekenden toetreden om haar den sluijer, dikwerf zeer onzacht, van 't aangezigt te rukken en den volke te verkondigen wat zij leerde; en koos zij het populaire kleed, de schare zet zich om haar aan te hooren; maar ieder gaat aanstonds als regter over hare leeringen zitten, en de luisterende schare is aanstonds een talrijke regtbank geworden, aan wier bevoegdheid om te oordeelen en te vonnissen niemand der aanzittenden twijfelt.

Die eigenaardige toestand van de wetenschap der godsdienst kan den godgeleerde weleens een naijverig oog doen slaan naar de beoefenaars van andere wetenschappen. Sedert wij den dood van het Academieleven stierven om geboren te worden voor den maatschappelijken werkkring, hebben wij het Filisterdom leeren beschouwen, niet als het kenmerk van

een bepaalden stand in de maatschappij, maar als een geestesrigting, die onder alle standen hare slagtoffers heeft; de geestesrigting namelijk, die bekrompenheid kweekt, achterdocht en wantrouwen zaait omtrent alles wat men vroeger nog niet hoorde; onvatbaarheid bevordert om zich van het eigen eenzijdige en beperkte standpunt maar even te verwijderen, ten einde te zien hoe de dingen zich anders en misschien beter aan ons moeten voordoen zoo wij ons verplaatsen op een ander standpunt; hardnekkigen waan stijft, dat het eigen ellendige zieleleven het gezondste en best ontwikkelde zou zijn, en dat het menschelijk zieleleven maar één bepaald kringetje van vormen voor zijne uitingen, maar één taal, maar ééne physiognomie zou hebben. Het maatschappelijk leven brengt ook de beoefenaars van andere wetenschappen met dat Filisterdom in gedurige aanraking; indien zij geen echte zonen der wetenschap zijn kunnen zij zelven er mede besmet worden: maar houden zij zich zelven, als echte zonen der wetenschap, van die jammerlijke kwale vrij, zij vinden dan toch in het heiligdom van 't studeervertrek, waar zij alleen met echte wetenschap omgang zoeken, dien boozen geest niet; en hij staart hen bij hunnen arbeid niet aan, zooals de godgeleerde hem voor zich moet zien, grijnzend vermanende, om bij schriftelijke mededeeling van wetenschappelijk inzigt en onderzoek, toch bedacht te zijn op het aanhoudend scheeve oordeel en het onuitroeibare misverstand van lezers en lezeressen, wier geest nog niet, of misschien nooit, geschikt is voor de frissche berglucht van de wereld des wetenschappelijken denkers, en wier hartebloed nog niet door de oefening der christelijke liefde tot dien tropischen warmtegraad is geklommen, dien de plant van ware christelijke verdraagzaamheid om te kunnen groeijen en bloeijen onvermijdelijk behoeft.

Bij eenig nadenken vindt echter de godgeleerde voldoende reden om dien lust tot jaloerschheid te verwijderen. Dat eigenaardig lot van de wetenschap der godsdienst is een gevolg van de onbetwijfelde, geheel eenige belangrijkheid die elk gemoedelijk mensch aan haar onderwerp toekent, en hangt te gelijk zamen met het karakter, dat haar inhoud gedragen heeft tot op het begin van den nieuweren tijd van twijfel en kritiek. Het wetenschappelijk zamenstel van de waarheden der christelijke godsdienst, dat met de Protestantsche kerk als 't ware herboren werd en, met weinig uitzondering, onbestreden voortleefde tot op de tweede helft der 18de eeuw, bevatte in zich, het kon niet anders, een menigte stellingen en inzigten, die op het gebied van geschiedkunde, natuurkunde en metaphysica 't huis behooren. Hetgeen echter in dien tijd binnen het gebied van die wetenschappen als algemeene waarheid gold was niet anders dan de meer naauwkeurige en iets verder voortgezette ontwikkeling van de algemeen, door geleerden en ongeleerden, aangenomen en begrepen stellingen en inzigten. De populaire denkbeelden over God en Zijn wezen en werken, over hemel en aarde, over het wezen des menschen en den weg waarlangs bovenzinnelijke en zinnelijke dingen ter zijner kennis komen, die denkbeelden golden ook en werden in zamenhang gebragt en voorgedragen op het gebied van wetenschappelijk onderzoek en nadenken. En de grondslag waarop de leeringen der godgeleerde wetenschap zoo wel als van de populaire geloofsovertuiging van de leeken moest rus-

ten: de gemeenschappelijke toetssteen van waarheid en onwaarheid, was het Bijbelsche, door God ingegeven onderwijs, waarvan eene, wat hoofdzaken betrof, gezaghebbende uitlegging in omloop was. Zoo moest de niet wetenschappelijk gevormde zich wel geroepen en bevoegd achten om als regter over de leeringen der godgeleerdheid op te treden, en de wetenschap kon, volgens haar eigen beginsel, die regtbank niet wraken.

Met zeer langzame schreden is de nieuwe toestand waarin wij ons thans bevinden voorbereid geworden. De heerschappij der theologie over de andere wetenschappen moest eindigen toen de meening voor het verstand der ontwikkelden onaannemelijk werd, dat in den Bijbel alles zonder onderscheid openbaring zou zijn van Gods gedachten, van de objectieve waarheid; zoodat b.v. in den wensch van Jozua, dat de zon zou stilstaan, als objectieve waarheid werd geopenbaard, dat de zon in den regel niet stilstaat maar draait om de aarde. De voorspoedige vaart, die geschiedkunde, natuurkunde en wijsbegeerte sedert hare zelfstandige ontwikkeling genomen hebben, heeft ze al verder en verder verwijderd van de voorstellingen en denkbeelden, die het niet wetenschappelijk gevormde, door de zintuigelijke waarneming beheerschte, verstand zich vormt. Dat verstand zegt: ‘alles wat eeuwen lang, algemeen als geschiedkundige waarheid gegolden heeft is ontwijfelbaar waar, en zoo ik niet *alles* voor waar kan houden is er dan wel *iets* waaraan ik historische zekerheid kan hechten; *alles* of *niets*:’ en de geschiedkunde leert deze vrij algemeene meening en hare gevolgtrekking ontkennen en handhaaft die ontkenning door historische kritiek. Dat verstand zegt: ‘de dingen zijn zooals zij zich aan mij voordoen; de aarde blijft onbewegelijk op hare plaats en de zon beweegt zich van 't oosten naar het westen; het wezen van den mensch is zooals ik mij zelven onmiddellijk waarneem; ik ben zoo vrij als ik mij gevoel; ik verkrijg mijne voorstellingen en gedachten op de wijze en langs den weg als ik mij verbeeld; in mijne denkbeelden over Gods wezen en de onzienlijke dingen meng ik niets van mij zelven in; dat is alles buiten mij zooals het in mij voor mijn geest staat:’ en beide de natuurkunde en de wijsbegeerte leeren hoe groot verschil er is tusschen het afschijnsel dat de waarheid der dingen doet vallen in de gewone menschelijke bewustheid en die waarheid zelve; en met nadruk leeren beide, dat wij geenszins zooveel waarlijk weten als wij meenen te weten. Die groote afstand tusschen de voorstellingen en denkbeelden, die het niet wetenschappelijk gevormde, door de zintuigelijke waarneming beheerschte, verstand zich vormt, en de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek en nadenken doet de noodzakelijkheid van een *populaire* voordragt dier wetenschappen ontstaan, waarin de uitkomsten en maar zeer weinig aangaande de wegen waarlangs men tot die uitkomsten geraakt wordt opgenomen, omdat voor de *waardering* van die uitkomsten en *de bewandeling* van die wegen het niet wetenschappelijk gevormd verstand de vatbaarheid mist.

Vooral door den populairen vorm waarin zij meer en meer verbreid werden hebben de uitkomsten van de nieuwere geschiedkunde, natuurkunde en wijsbegeerte grooten invloed uitgeoefend op de meer ontwikkelenden en beschaafden onder de leden der gemeente. De moderne, van die in de eeuw der hervorming heersch-

ten zeer onderscheiden denkbeelden en inzigten over Gods betrekking tot de wereld en de wijze zijner in alles voorzienende werkzaamheid, over de natuur en over 's menschen aard, aanleg en bestemming, zijn tot zeer velen in meer en mindere mate doorgedrongen; de moderne menschkunde, die hemelsbreed verschilt van de oud-kerkelijke beschouwingswijze, vond vooral ingang door het licht, dat dichterlijke geniën, een Shakespeare, Göethe en Schiller, en de schrijvers van onze meesterstukken uit de roman-literatuur lieten schijnen, en met behulp waarvan men de ervaringen van het eigen en anderer zieleleven en ook de menschenbeschouwing van Jezus en de Apostelen beter leerde verstaan en doorgronden. Dus vormde zich dat gedeelte der gemeente, dat de nieuwere godgeleerdheid, de zoogenoemde Moderne Theologie, met ingenomenheid ontvangt en haar als aan zijne behoeften bevredigend tegemoetkomende, waardeert.

Die Moderne Theologie is de vrucht van het einde der afhankelijkheid waarin de andere wetenschappen onder de heerschappij der godgeleerdheid hadden geleefd. Het godgeleerde stelsel zag zijne bestanddeelen, die het van geschiedkunde physica en metaphysica ontleend had, door die wetenschappen niet meer als hare leeringen erkend of voortaan met belangrijke wijzigingen voorgedragen worden. Nu splitste de theologie zich in een behoudende, de lessen dier andere wetenschappen geringschattende of ignorerende rigting, en in eene liberale rigting, die in geschiedkunde physica en metaphysica op de hoogte van den tijd zocht te blijven; maar dezen toeleg met de erkenning van het onbepaalde schriftgezag poogde te vereenigen, vooral door het accommodatie-stelsel en de zoogenoemde natuurlijke bijbelverklaring. Deze liberale rigting, het oude rationalismus, zou eindelijk, door hare toenemende miskenning zoowel van de eischen der wetenschap als van het wezen der christelijke godsdienstigheid, het veld voor de behoudende rigting hebben moeten ruimen, en te weeg hebben gebragt, dat alle deelnemenden aan de wetenschappelijke beschaving van hunnen leeftijd uit de christelijke gemeente moesten uittreden, indien Schleiermacher haar niet had opgebeurd, of liever, niet opgetreden was als de hervormer der godgeleerdheid. Hij legde den grondslag voor de beschouwing van het wezen des Christendoms als *leven, Godgewijd leven in den geest van Christus*, en dus den grondslag voor de overtuiging, dat de christelijke godsdienst in haar wezen en kracht niet onlosmakelijk gebonden is aan de bepaalde historische physische en metaphysische stellingen en inzigten, die in eenig tijdperk van de ontwikkeilng dier wetenschappen in de stelsels der theologie zijn ingeweven. Uit dezen door Schleiermacher gelegden grondslag, ontwikkelde zich geleidelijk de Moderne Theologie. Zijne overtuiging, dat de godsdienst, volgens haar wezen, zich niet maar alléén met één bepaald stelsel van godgeleerdheid huwt, werd in overeenstemming bevonden met den inhoud van 't Nieuwe Testament, de bron voor de historische kennis van 't wezen des Christendoms, en aangenomen door bijna alle theologanten na hem. En de Moderne Theologie streeft nu naar de wezentlijke toepassing van het onweerlegbare en zuiver christelijke beginsel, dat de godsdienst niet onafscheidelijk verbonden en één is met de leeringen van eenige bepaalde historische natuurkundige en wijsgeerige

school, door als hare grondstelling te handhaven, dat de wetenschap der godsdienst in overeenstemming moet zijn met de wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomsten van alle andere wetenschappen. In 't voorbijgaan zij herinnerd hoe uit deze grondstelling geenszins volgt, dat de voormalige heerscheresse nu geheel slavin zou willen worden. Er is in de zusterenrei der wetenschappen geen heerschzucht of slavernij maar zelfstandige dienende liefde. De Moderne Theologie eischt als haar regt, en vergeet in ieder geval bij den opbouw van haar eigen stelsel niet, dat hetgeen bij haar ten aanzien van het wezen der godsdienst wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomst is, mede in den kring der andere wetenschappen dien invloed uitoefene, waarop het overeenkomstig zijn aard aanspraak heeft.

Ik keer terug tot het punt van waar ik met deze breede schets van den oorsprong der moderne rigting scheen af te dwalen. Die schets moest dienen om de veranderde verhouding te doen kennen waarin de nieuwere godgeleerdheid tegenover het niet wetenschappelijk gevormde deel der gemeente staat. De uit de geschiedkunde, natuurkunde en wijsbegeerte ontleende bestanddeelen van een stelsel van Moderne Theologie zijn niet meer, gelijk vroeger, de algemeen geldende voorstellingen en begrippen van het niet wetenschappelijk gevormde, door de zintuigelijke waarneming beheerschte, verstand, maar gebragt in geleerden vorm en zamenhang. Nu de Moderne Theologie de wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomsten van de andere wetenschappen, voor zoover die op de verklaring en beschrijving van het wezen, den oorsprong, den ontwikkelingsgang, de uit- en inwendige verschijnselen en de waarde van de christelijke godsdienst invloed moeten hebben, in zich opneemt en gebruikt, gaat bovendien ook deze kenmerkende eigenschap van de andere wetenschappen, dat zij opzettelijke opleiding tot de bewandeling van hare wegen eischen en in hare wetenschappelijke uitbreiding boven het bereik van de vatbaarheid der groote menigte liggen, op de Moderne Theologie over. Dit laatste wordt misschien toegestemd ten aanzien van de elementen in het theologisch systeem, die ontleend moeten worden uit het gebied der wetenschappelijke geschiedkunde en der wijsbegeerte, of metaphysica; maar ten aanzien van de natuurkundige, waaronder ik ook de physiologische versta, en de sterrekundige bouwstoffen van een systeem van theologie zou men kunnen aanmerken, dat godgeleerden, behoudens zeldzame uitzondering, de wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomsten der hedendaagsche physica zich moeten eigen maken door het volgen eener reeks populaire voordragten over physica. Ongetwijfeld: maar behalve de herinnering, dat de godgeleerde, die geregtvaardigde uitkomsten van de physica zal opnemen in zijne wijsgeerige bespiegeling, wel iets meer van physische wetenschappen, dan een zuiver populaire voordragt geven kan, dient te weten; merk ik op, dat de populaire voordragt van de physische wetenschappen nog altijd boven de bevatting is van een zeer belangrijk gedeelte der christelijke gemeente.

Deze opmerking brengt mij nu geleidelijk tot de vraag, van wier regt en belangrijkheid mijne tot dus ver ontwikkelde beschouwingen de gronden blootleggen. Zij is deze: *kan de Moderne Theologie gepopulariseerd worden, in hoe verre, en welke is dan de heste methode dier po-*

pulaire voordragt? Algemeen wordt toegestemd, dat de wetenschappen, die zonder gestreng wetenschappelijke opleiding en methode niet beoefend kunnen worden, niet anders dan wat hare uitkomsten en de meest algemeene gewoonten van hare beoefening betreft ter kennis van het algemeen kunnen gebragt worden, en dat wel alleen door middel van *populaire* voordragt en ontwikkeling. Wij hebben gezien, dat in een stelsel van Moderne Theologie de wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomsten van geschiedkunde, physica, anthropologie en metaphysica, zooals die heden ten dage zijn, worden opgenomen en worden ingeweven, gelijk vroeger met de oudere uitkomsten van die wetenschappen geschiedde, in de beschrijving en handhaving van het wezen der christelijke godsdienst Het antwoord dat op onze vraag gegeven moet worden schijnt nu zeer eenvoudig. Ja, eenvoudig en aanstonds gereed zou dit antwoord zijn, indien het groote publiek, ten behoeve waarvan het schoolsche in den strengen stijl der wetenschap aangelegde kleed moet afgelegd en met populair gewaad verwisseld worden, bij de theologie hetzelfde was als bij die andere wetenschappen. Maar het is, volgens het algemeen heerschende gevoelen, niet hetzelfde. Natuurkunde en wijsbegeerte - proeven van populaire voordragt der wetenschappelijke geschiedkunde hebben wij nog niet ontvangen, althans niet zooals ik mij die als wenschelijk voorstel: eene toepassing van historische kritiek op het een of ander onderwerp uit de algemeene, liefst niet bijbelsche geschiedenis, waarbij de eigenschappen van logische redenering, van zielkunde en van menschenkennis, die het wetenschappelijk oordeel in ieder bijzonder geval vormen en leiden, breedvoerig en bevattelijk werden blootgelegd en gehandhaafd - natuurkunde en wijsbegeerte worden onder ons ook populair behandeld; en dan merken wij op, dat de kring der beschaafde in die wetenschappen niet naar eisch geoefende lezers tot wie men zich wendt enger en enger getrokken wordt in verhouding van den omvang en de diepte, die door een meer of minder afdalen tot in bijzonderheden, aan dergelijke voordragt wordt gegeven. Het publiek echter, waarvoor men de populaire ontwikkeling van de leeringen der Moderne Theologie bestemd acht en ook wil zien bestemmen is de gansche gemeente. Maar zij het nu ook, dat wij onder de gemeente niet uitsluitend de weinig of niet verstandelijk ontwikkelden en beschaafden uit hare leden verstaan: - zooals men echter gewoonlijk doet en te kennen geeft door phrasen als: ‘de gemeente toont zich afkeerig van het hedendaagsche oordeel over den bijbel’, ‘afkeerig van de moderne rigting’, ‘de gemeente wil niet dat men haar voordrage wat geheel of gedeeltelijk met hare denkbeelden en overtuigingen in strijd is’ (dit laatste is de kenmerkende eigenschap van bekrompenheid en eigenwijsheid: een waarlijk ontwikkeld mensch kan ook wel iets anders dan de echo van zijn eigen gevoelen met kalme opmerkzaamheid aanhooren): - al meenen wij dat de gemeente ook onder haar leden telt de nadenkenden en doordenkenden, de deelnemenden aan de hoogere maatschappelijke en intellectuele beschaving van den tegenwoordigen tijd, toch maken de weinig of niet verstandelijk ontwikkelden en beschaafden een zeer belangrijk deel van de gemeente uit.

Voor die gansche gemeente acht men de populaire ontwikkeling van de leerin-

gen der Moderne Theologie bestemd en wil men haar ook zien bestemmen. Wij kunnen ons dien eisch zeer goed verklaren. Hij is een gevolg van den invloed der kerkelijke traditie. Wij zagen boven hoe er, vóór de zelfstandige ontwikkeling der andere wetenschappen, een tijd geweest is, dat de niet wetenschappelijk gevormde leden der gemeente zich geroepen en bevoegd moesten achten om als regters over de leeringen der godgeleerdheid op te treden en de wetenschap die regtbank niet wraken kon. De herinnering aan dien tijd leeft voort en laat zich gelden in bovengenoemden eisch, waarin de meening ook opgesloten ligt, dat de gemeente niet slechts moet hebben één Heer, één geloof, één geest, maar ook heden ten dage één godgeleerd stelsel, als de wetenschappelijk geordende en zamenhangende ontwikkeling van *aller* denkbeelden en voorstellingen over goddelijke en menschelijke dingen. Aan de magt dier kerkelijke traditie schrijf ik het ook toe, dat nog altijd bij openbare godsdienstoefeningen zuiver kritische en wijsgeerige geschilpunten worden besproken en wel zóó, dat de gemeente, zooals zij daar gezeten is, gerekend wordt binnen zeer korten tijd als in éénen adem niet alleen te kunnen begrijpen wat de zaak is waarover op het gebied van kritiek en wijsbegeerte strijd wordt gevoerd, maar ook te kunnen medegaan met het betoog dat de spreker voert ter verdediging of ter bevrijding, zonder dat die gemeente de gelegenheid heeft, die de man van wetenschap voor zich als een regt en eene behoefte vraagt, om zelve na te denken en bij herhaling de denkbeelden die worden voorgedragen te wikken en te wegen. Het regt evenwel van een eisch, die door de magt der kerkelijke traditie wordt gedaan en gehuldigd, mogen wij onderzoeken; en mij komt 't dan voor, dat de veranderde verhouding waarin tegenwoordig een stelsel van Moderne Theologie staat tegenover de historische en physische en wijsgeerige grondstellingen en inzigten, die sedert een drietal eeuwen populariteit hebben en het oordeel van 't algemeen beschouwen, een populaire voordragt van zoodanig stelsel ten behoeve van de gansche gemeente onmogelijk maakt. - Onder een stelsel van Moderne Theologie versta ik niet een volkomen ontwikkeld en in allen deele afgewerkt wetenschappelijk geregtvaardigd en geordend systeem. Voor de voltooijing van zulk een systeem zijn thans de bouwstoffen nog niet genoegzaam afgewerkt en gereed. Maar ik bedoel met een stelsel het zamenhangend geheel van de denkwijze van een modern theologant.

Het zamenhangend geheel. Ik ontken derhalve niet, dat de Moderne Theologie *gedeeltelijk* zou kunnen gepopulariseerd worden voor de gansche gemeente. Haar onderwerp is geen ander dan dat van de orthodoxe theologie en van het Evangelie zelf. Hoe men den inhoud van het Evangelie van Christus ook omschrijve verkrijgen wij in den grond der zaak dit, dat die inhoud is deze waarheid, ‘dat het Godgewijde zieleleven overeenkomstig den geest van Christus de weg is tot 's menschen behoud en zaligheid.’ Tot de leeringen der Moderne Theologie behoort dus in de eerste en voornaamste plaats de ontwikkeling van het wezen der godsdienst in het algemeen en der christelijke godsdienst in het bijzonder. Meer dan vroeger leeft tegenwoordig bij alle theologische rigtingen de overtuiging, dat de christelijke godsdienst en alles wat onmiddelijk met haar zamen-

hangt niet begrepen en gewaardeerd kan worden dan op grond van eigen christelijke ervaring. De natuurlijke mensch begrijpt de dingen niet die des geestes Gods zijn; wie den wil van God doen wil zal kunnen oordeelen over den oorsprong van het onderwijs van Jezus. Hiermede is tot algemeene overtuiging verheven wat in 't bijzonder de Moderne Theologie op den voorgrond stelt, dat de kennis en de waardering niet alleen van het Christendom maar ook van de persoonlijkheid en den geest des stichters moet verkregen worden langs empirischen weg. De beoordeelende en waarderende ontwikkeling van het wezen der godsdienst bestaat hierin, dat men over de ervaringen, de herinneringen, de neigingen, de uitzigten en de krachten van het christelijk zieleleven licht verspreidt, dat alles in oorsprong en geaardheid aanschouwelijk maakt, en alzoo hetgeen den geestelijken mensch, den christen, empirisch in eigen hart gegeven is tot den grondslag maakt van zijn inzigt in de christelijke waarheid. Nu is het voor den Modernen Theologant allezins mogelijk om de beginselen van een populaire christelijke zielkunde voor te dragen. Hij heeft niets anders te doen dan licht te verspreiden over hetgeen des christens ervaring en de inspraak van zijn geweten behelst, en in die verschijnsels van 't zieleleven orde en zamenhang te brengen. Aan die positief christelijke ervaringen en verschijnsels van 't zieleleven, die, omdat zij in den waren zin des woords menschelijk zijn, ook verstaanbaar en aantrekkelijk beginnen te wezen voor wie heilbegeerig maar nog niet christelijk zijn, kan de ontwikkeling van veel, hetwelk tot natuurkunde en wijsbegeerte behoort, worden vastgeknoopt en den godgeleerde derhalve iets verder doen gaan dan de populaire voordragt alléén van het wezen der godsdienst. Ik denk hier aan het inzigt in het denkbeeld van natuurzamenhang, van organiesch leven en van zamenhang en wisselwerking tusschen natuur en geest, hetwelk aan de hand van vele gelijkenissen van Jezus kan verschaft worden, door middel van het licht dat over 't eigen zieleleven is opgegaan. Ik denk hier aan de religieuze overtuiging van de alomtegenwoordigheid Gods; aan de religieuze behoefte om in ieder gebed uitdrukkelijk of stilzwijgend de bede op te nemen ‘niet mijn wil maar uw wil geschiede;’ aan de standvastige en uit de natuurwetten volkomen verklaarbare verschijnsels van zons op- en ondergang, van regen, van prachtigen plantenbloei, waarin Jezus de hand Gods wilde opgemerkt hebben, als aan zoovele populaire grondslagen voor de ontvouwing van die bestanddeelen der Moderne Theologie, die aan de hedendaagsche natuurwetenschap en wijsgeerige bespiegeling over het wezen en werken van God ontleend zijn. Maar, een ieder weet het, zoodra wij den bodem van het christelijke bewustzijn bij de ontwikkeling van het wezen der godsdienst maar even verlaten en, van de ervaringen en inzigten van 't christelijk zieleleven uitgaande, een weg zoeken tot algemeen verstaanbare ontvouwing van de natuurkundige en wijsgeerige bestanddeelen der Moderne Theologie, wij nemen dan niet alleen een bedenkelijk uitgangspunt voor natuurkundige en wijsgeerige stellingen, maar zien ons ook aanstonds verlaten worden door de aandacht van gemeenteleden, in wier gedachtenkring niets anders omgaat dan de herinnering van hetgeen eenmaal in

de jeugd werd aangeleerd, en niets nieuws door voortgezet nadenken en doordenken wordt opgenomen. Zelfs onze, door de toegenomen verlichting en beschaving verrijkte taal verstaan zij niet. Zoo kan een populaire voordragt van Moderne Theologie de oppervlakte die voor ieder christelijk oog, zij het kortzigtig of scherp- en ver ziende, zigtbaar is niet maar even openen, om de grondslagen en de onzienlijke krachten en werkingen, waardoor die oppervlakte zóó is als zij is, te doen kennen en waarderen, of het blijkt aanstonds dat die populaire voordragt zich onmogelijk kan uitstrekken tot de gansche gemeente en van zelve uit haren aard bestemd wordt voor den kleineren kring van de meer ontwikkelden in de gemeente. De Moderne Theologie moet dus allen, die eischen dat zij zich bij de gansche gemeente regtvaardigen zal en aan hare beoordeelende waardering de leeringen die zij verdedigt zal onderwerpen, niet ontvankelijk verklaren in dezen eisch. In een Protestantsch kerkgenootschap moet meer dan ééne rigting van godgeleerdheid gevonden worden, in overeenstemming met het verschillend karakter en gehalte van intellectuele ontwikkeling, dat onder de leden der gemeente bestaat. Ik weet niet wat tegen deze uitkomst van het gevoerde betoog, ter omschrijving in deze stelling, dat de christelijke gemeente tegenwoordig niet bezitten kan en ook tot haar leven en haren wasdom niet noodig heeft één, voor allen te populariseren, godgeleerd stelsel, zou kunnen pleiten. Wil men zich nog beroepen op den naauwen zamenhang tusschen een populaire voordragt van Moderne Theologie en de openbare Evangelieverkondiging uit het moderne standpunt, en inbrengen, dat nu ook de algemeene strekking van deze laatste wordt ontkend en daarmede het christelijk karakter van de Moderne Theologie geoordeeld is? Inderdaad zijn de grenzen tusschen de eene en de andere naauwelijks aan te wijzen. Eene Evangelieverkondiging uit het moderne standpunt, die voor een meer ontwikkeld gehoor bestemd is en naar diepte en degelijkheid streeft, verkrijgt van zelve hier en daar het karakter eener populaire voordragt van moderne Theologie. Maar de openbare Evangelieverkondiging heeft reeds lang in dien zin geen algemeene strekking meer, dat zij bestaan zou in de telkens gewijzigde rangschikking en zamenkoppeling van officiëel geijkte algemeen verstaanbare termen en gedachtenreeksen. Algemeen wordt ingezien en verlangd, dat zij de actualiteit van de hedendaagsche maatschappij in aanmerking moet nemen, en taal en inhoud aan het werkelijk leven ontleenen. Maar zoo men nu, gelijk behoort, onder die actualiteit iets meer en iets anders verstaat dan de invoeging van eenige voorbeelden uit het dagelijksche leven en van eenige zinspelingen op de onderscheidene bedrijven werkkringen en standen tusschen officiëel geijkte gemeenplaatsen in: zoo men onder die actualiteit dit verstaat, dat de spreker inga in - en aanknoope aan hetgeen het verstand en het gemoed zijner hoorders vervult en beweegt, dan zal eene Evangelieverkondiging in de stad of op het land in den regel van zelve eene andere zijn; eene die bestemd is voor een hoofdkerk in de grootste steden zal onverstaanbaar zijn voor de gemeente van een visschersdorp, en eene die aan de behoeften van eenvoudige dorpelingen beantwoordt, zal in den regel voor de meer ontwikkelde klassen der

maatschappij vervelend en derhalve onstichtelijk wezen. Indien dan uit het eigenaardig karakter van Moderne Theologie de stelling ontwikkeld wordt, dat zij, ook in populaire voordragt, maar binnen het bereik van de bevatting der meer ontwikkelde gemeenteleden kan liggen, en niet kan gerekend worden bestemd te zijn voor de behoeften en het wikkende en wegende oordeel van de gansche gemeente, er wordt dan slechts uitgesproken wat reeds sedert lang stilzwijgende gehuldigd wordt in de praktijk der Evangelieverkondiging, dat leden der gemeente alleen met elkander gemeen kunnen hebben één en denzelfden Geest, maar zeer van elkander onderscheiden zijn in aanleg, opvoeding, onderwijs lotsbedeeling en gaven, en dientengevolge niet allen de vatbaarheid voor hetzelfde voedsel voor geest en gemoed kunnen bezitten.

II.

Dr. Poelman schrijft in het voorberigt van zijn werk ‘wat de Moderne Theologie leert’ aldus: ‘De Moderne Theologie is bij de gemeente niet genoeg bekend. Bij al haren rijkdom aan wetenschappelijke werken, mist zij tot nu toe een voor aller bevatting geschikt overzigt over hare uitkomsten. Slechts weinige, slechts de meest ontwikkelde leden der gemeente weten, wat zij is en wat zij wil.’ Hieruit blijkt dat de geachte schrijver in het gevoelen, hetwelk ik ontwikkelde niet deelt, dat voor de gansche gemeente een populaire voordragt van de leeringen der Moderne Theologie niet bestemd kan worden, omdat alleen de meer ontwikkelde leden der gemeente die voordragt kunnen verstaan en waarderen. Ik geloof echter, dat Poelman, bij opzettelijke overweging, zelf zal erkennen, dat zeer veel bladzijden, die hij schreef, geenszins binnen het bereik van *aller* bevatting kunnen vallen. Ja, voor aandachtige meer ontwikkelde leden der gemeente zal nu en dan het een of ander voorkomen, dat hoogst moeijelijk is om, in den strengen zin des woords, met eigen inzigt te bevatten. Stel u iemand voor, die leest, bl. 109, ‘de zonde is een toestand, waarin de mensch niet behoort te zijn. Elke zondige daad is een daad van verzet tegen het goede;’ en verder, bij de behandeling van 't begrip van schuld, bl. 122. ‘Hij zelf (de zondaar) doet en deed deze dingen; niemand dwingt hem ooit; integendeel, men dwingt, men dwingt hem soms om 't na te laten; men mijdt, men verwijdert zelfs uit zijne nabijheid alles, wat zijne driften in werking brengen kan. Hij dwingt zich zelf; zijn eigen drift beweegt hem. Ziedaar juist de bestanddeelen van het schuldgevoel. *Ik*, *Ik* heb het gedaan; ik had het niet *behoeven* te doen: dat staat altoos vast, ook wanneer de zedelijke noodzakelijkheid der zonde erkend wordt.’ De lezer, wien we ons voorstellen, zal de beteekenis van het aangevoerde en van het gansche betoog, waarin het voorkomt wel kunnen bevatten. Maar nu herinnert hij zich wat hij vroeger gelezen heeft, dat *alles openbaring van God* is. Hij slaat bl. 35 weêr op, en leest daar onder meer: ‘elk mensch, van hem die aan het hoofd staat van het gansche menschdom tot den nederigsten en kleinsten zijner broederen; de alledaagsche, even spoedig vergeten als waargenomen gebeurtenissen in het gezin van den stillen burger, gelijk de groote wisselingen in het lot van vorsten en vol-

ken, waardoor de gedaante der wereld verkeerd wordt; alle de goddeloosheid van den godverzaker gelijk de geopenbaarde vroomheid van den Zoon van God; de woorden der dwaasheid en der wijsheid beide; alle de uitingen van het menschelijk leven op elk gebied van dat leven, 't zij goed, 't zij kwaad, 't zij groot, 't zij klein, 't zij van gewigt voor het geheel, 't zij van weinigen of geenen invloed; dit alles,.... de gansche geschiedenis in al hare volheid, van het groot geheel zoowel als van elk zijner kleinste deelen: ziedaar de gewrochten van de kracht en van de wijsheid des Heeren, die in den hemel zetelt en op de aarde woont, overal tegenwoordig is;.... uit wiens mond uitgaat het kwade en goede.' Welnu: *hier* God de hoogste oorzaak ook van het kwaad, ook van de goddeloosheid van den godverzaker; en *daar* de mensch *zelf* de oorzaak, in schuldgevoel belijdende: *ik*, *ik* heb het gedaan; ik had dat niet *behoeven* te doen. Zal ook de meer ontwikkelde dit kunnen bevatten? Alleen wie theologant is zal hier Poelman niet misverstaan; en misschien met mij alleen de opmerking willen maken, dat wij Poelman daarom niet misverstaan, omdat wij aan de bedenkelijke dooreenmenging van metaphysische en dogmatische stellingen zóó gewend zijn, dat wij den openbaren strijd die, naar de kracht en de beteekenis der woorden, tusschen het een en ander bestaat door deze stilzwijgende correctie plegen op te heffen, dat wij op bl. 35 eene te concrete en daarom onbehoorlijke toepassing vinden van een metaphysisch Godsbegrip en op blz. 122 de interpretatie van religieuze verschijnselen in het zieleleven, zooals de mensch die aan zijn geweten ging gehoorzamen, ze in zich zelven waarneemt. Het zou mij te ver afleiden, indien ik de gronden en de beteekenis van deze opmerking thans zocht te ontwikkelen en in 't licht te stellen. Het onderscheid en den zamenhang te ontvouwen tusschen hetgeen de ontologie leert en hetgeen de phaenomenologie leert zou breedvoerige ontwikkeling van de redenen wezen, waardoor reeds Schleiermacher mede zal bewogen zijn om aan te dringen op de standvastige onderscheiding tusschen dogmatiek, dat is de wetenschappelijke verklaring van het religieuze zieleleven, en metaphysica. Ik bedoel niet eene volstrekte afscheiding van beide wetenschappen. Het kan niet anders of er worden van de leeringen der metaphysica, van hare onderstellingen over het Hoogste Wezen aller wezens, over het wezen der dingen, over de voorwaarden waarvan haar zamenhang afhangt, over de gronden, waarom zij zich zóó als geschiedt aan ons voordoen, opgenomen in de dogmatiek als noodige leenstellingen; maar die invloed van de metaphysica heeft hare grenzen in het feit, dat de dogmatiek de wetenschap is van verschijnselen, die tot het leven van concrete zelfbewustheid in een physisch-psychisch organisme behooren. Dat leven beweegt zich in de kategoriën van tegenstelling en werkelijke onderscheiding van de dingen onderling. Evenmin als wij in ons zintuigelijk leven de tegenstelling tusschen dingen die in rust zijn en die in beweging zijn zouden kunnen missen, en met wezenlijke inachtneming van de ware toedragt, dat alles altijd in beweging is en ook de aarde waarop wij wonen geen enkel oogenblik eene vaste plaats bewaart, onmogelijk zouden kunnen leven en ons ontwikkelen: evenmin kan in ons religieus zieleleven de overtuiging, dat God

zich in het een of ander aan ons openbaart invloed hebben, tenzij wij datgene waarin God zich aan ons openbaart onderscheiden van iets anders waarin Hij zich op dat oogenblik aan ons niet openbaart; evenmin kan met invloedrijke kracht tegelijkertijd de overtuiging in ons zijn, dat van alles, dus ook van het kwade dat wij deden, God de hoogste oorzaak is, en dat in de religieuse opwelling van diep schuldgevoel de veroordeelende stem van God over dat kwade wordt vernomen.

Doch ik zou onwillekeurig tot de ontwikkeling dier opmerking overgaan en alzoo nog verder afdwalen van het punt waarvan ik uit ging: de onwaarschijnlijkheid, dat zelfs de meer ontwikkelde *alles*, en de zekerheid dat geenszins alle leden der gemeente het grootste deel van Poelman's geschrift waarlijk zullen kunnen bevatten. Ik weet wel, dat de mate van vlugheid en juistheid van bevatting, die de een aan een menigte van ongelijk ontwikkelde menschen toeschrijft niet volkomen gelijk zal zijn aan die welke een ander hun toekent: de bepaling dier maat is een uitvloeisel van de meer of min naauwkeurige waarnemingen onzer menschenkennis. Iemand, die dergelijke waarnemingen niet ongemerkt en als 't ware zijdelings opzamelt, maar door middel van de antwoorden die hij op de regtstreeksche, dikwerf met de tinten van ongeduld gekleurde vragen pleegt te ontvangen: ‘begrijpt gij dit,’ ‘gij hebt dit immers nu begrepen,’ deze zal ligt meer bevatting onderstellen en meenen gevonden te hebben dan een ander meer omzigtig waarnemer. Doch ten aanzien van de bevattelijkheid van Poelman's geschrift vrees ik geen tegenspraak met het boven beweerde. - Maar wie kan dan ook voor allen bevattelijk schrijven! Zeker hij niet, die de Moderne Theologie wil populariseren; en juist dit wilde ik relevéren. Maar men zij zich dan ook hiervan helder bewust, opdat de juistheid blijke van de voorstelling die men zich van *de gemeente* vormt. Wie heeft zich niet telkens verwonderd als hij de naïeve methode van logische inductie opmerkte, waardoor men van orthodoxe zijde tot de bepaling van de conscientie der gemeente pleegt te komen. Men gaat dan alleen te rade met de denkbeelden en de gewetensgetuigenissen van geestverwanten; en de talrijke menigte die nog overig is, die wettig lidmaten van de kerk zijn en zelven voor belijders van Christus gehouden willen worden, laat men bij de vaststelling van hetgeen de zin en de conscientie der gemeente zal zijn, zonder eenige wroeging van het logische geweten, buiten aanmerking. Maar zullen wij het regt behouden om dergelijke op gebrekkige inductie steunende begripsbepaling af te keuren, wij moeten dan niet zóó over de gemeente en over hetgeen voor *aller* bevatting geschikt zal zijn spreken, dat wij kennelijk de weinig ontwikkelden en ook de meer maar eenzijdig orthodox ontwikkelden voorbijzien.

Op de behoeften dier laatsten is, naar het mij voorkomt, door Dr. Poelman te weinig acht geslagen. Voor hen is de methode die Poelman meestal gevolgd is te positief thetisch en te weinig historisch. Met deze aanmerking denk ik aan de oratie van Prof. Kuenen, en nu ook daar aan, dat het tijd wordt van Poelman afscheid te nemen. Mijne opmerkingen en bedenkingen hadden voornamelijk betrekking op de vraag, of de aanleg en de inhoud van zijn geschrift overeenstemmen met den te uitgebreiden kring van lezers tot wie hij zich wilde rigten. Afgezien

daarvan breng ik hem gaarne allen lof toe. Wie in de gemeente tot de meer ontwikkelden behooren, en een geopenden zin hebben voor een onpartijdig onderzoek naar de juistheid en de waarde hunner christelijke overtuigingen, zullen door de buitengewone helderheid en aanschouwelijkheid van Poelman's betoogen veel kunnen leeren; en, zoo zij nog geen vrienden van de moderne rigting zijn, dat kunnen worden, of althans met kalmte en waardeerende beoordeeling die rigting gaan bezien. Natuurlijk niet aan alles en aan veel maar voor een gedeelte, maar toch aan zeer veel wat Poelman schreef geef ik mijne volkomen instemming. In het Februarij-nummer van dit jaar heb ik aanmerking gemaakt op den titel 'wat de moderne theologie leert,' en toen geschreven: 'Indien Dr. Poelman kon besluiten om aan zijn werk, bij de vereeniging van alle afleveringen tot één geheel, een anderen titel te geven en daarop aanwees, dat hij *zijne* dogmatiek voordraagt, hij zou dan van de bewijzen zijner ernstige veelomvattende en degelijke theologische studie meer onverdeelde waardering vinden bij zoo menigen geestverwant, die nu altijd moet aanvangen met eene onvermijdelijke verzwakking van zijn gunstig oordeel door de verklaring, dat *de* Moderne Theologie *geen stelsel* is en Dr. Poelman niet geacht mag worden gesproken te hebben in haren naam.' Die aanmerking sproot gedeeltelijk voort uit hetgeen ik meende, dat Poelman met dien titel, bewust of onbewust, bedoelen zou, en gedeeltelijk uit hetgeen ik vreesde, dat het lezend publiek er uit zou opmaken. Een dergelijke vrees is niet ongegrond zoo men bedenkt, dat het grootste deel van het lezend publiek alléén maar kent meesters en slaafsche navolgers, en geen begrip heeft van individuele verscheidenheid en wetenschappelijke zelfstandigheid ook onder hen, die eene en dezelfde rigting inslaan op den wetenschappelijken levensweg. Die aanmerking, voor zooveel zij hem betrof, wordt ontzenuwd door Poelman's herinnering (blz. 135), dat hij zocht te toonen 'hoedanige begrippen uit de toepassing der Moderne Theologie, voor dezen tijd, voortvloeiden,' en dat hij 'geen der Moderne Theologen voor zijne gevoelens aansprakelijk acht.'

In eene bespreking van de populaire voordragt van Moderne Theologie de Oratio opnemende, waarmede Dr. Kuenen, toen hij de waardigheid van Rector der hoogeschool aan een opvolger had over te dragen, zijn geleerde toehoorders bezig hield, laadt op mij den schijn als of ik die oratie niet geleerd vond en dat publiek niet wetenschappelijk gevormd. Dien schijn verdien ik echter niet te dragen. De populaire voordragt van eene wetenschap is, indien zij aan hare eischen voldoet, zóó moeijelijk, dat een geleerde die met haar gelukkig slaagt hiermede geacht mag worden de kroon gezet te hebben op echte wetenschappelijke ontwikkeling en degelijke omvangrijke studie. En al werd op dien 8sten Februarij niet één van de theologanten in en nabij Leiden, die tegenwoordig zijn kon, gemist: toch bestond de meerderheid van het aanzienlijke publiek hetwelk die oratie aanhoorde uit beoefenaars van andere wetenschappen. Met betrekking tot de theologie bestond dus de groote meerderheid uit leeken. Deze kwalificatie zullen Kuenen's ambtgenooten uit de andere faculteiten zich even gaarne laten welgevallen, als hij en de andere leden der theologische faculteit Kaiser's meesterstuk, zijne populaire verklaring van den sterrehemel,

ook voor zich geschreven zullen rekenen. In het negende stuk van de godgeleerde bijdragen dezes jaars vinden wij de volgende juiste karakterteekening van deze Rede: ‘Zij (deze bladen) behelzen eene korte en heldere verdediging der Moderne Theologie en zijn geschikt om onwetenden voor te lichten, half wetenden teregt te wijzen en mannen van het vak in een kort begrip den stand van zaken te herinneren.’ -

‘De christelijke godsdienst blijft ongedeerd aan zich zelve gelijk onder de aanhoudende veranderingen die de godgeleerdheid ondergaat;’ dit is het onderwerp der Oratie. Kuenen bewandelt dus den weg der geschiedenis. Na eene definitie wat, volgens de zekerste bronnen: de brieven van Paulus en de eerste drie Evangeliën; onder christelijke godsdienst te verstaan zij, het persoonlijke deelgenootschap aan het koningrijk Gods op aarde, waarvan Jezus de grondslagen gelegd heeft, bespreekt hij de tegenwerping van hen, die met een dergelijke bepaling niet te vreden, zekere dogmatische begrippen, behalve dien zin en wil des gemoeds tot ootmoedigheid, kinderlijk vertrouwen op God en onderlinge liefde, onafscheidelijk rekenen van het wezen der godsdienst. Aan de hand der geschiedenis toont hij nu in eenige voorbeelden aan, dat er geen dogmata zijn, die niet in den loop der eeuwen eene wezenlijke verandering hebben ondergaan. De vraag wordt daarop gedaan, hoe het toch komt, dat de leerstellingen zoo voortdurende wijziging en verandering ondergingen? Het antwoord is, dat dogmatiek is de ernstig gezochte en behartigde beschrijving van hetgeen de christen in zijne godsdienstige overtuigingen bezit, en dat men dus in iederen leeftijd de wijsgeerige natuurkundige en geschiedkundige denkbeelden, die toen gehuldigd werden, moest te baat nemen om de godsdienstige overtuigingen in oorsprong, beteekenis en zamenhang te begrijpen. Van daar dat achtereenvolgens de Alexandrijnsche, de Platonische, de Aristotesche philosophie, en, na de Hervorming, weer andere systemen op de ontwikkeling der dogmatiek een wezenlijken invloed hadden, en nu in onze dagen de magt van den vooruitgang in wetenschappelijke ontwikkeling zoo groot is, dat zelfs de meest orthodoxen de eigen dogmatiek der Reformatoren niet meer *kunnen* aannemen.

Na deze herinneringen voert Kuenen een' bestrijder van de moderne rigting sprekende in, en laat hem beweren, dat vroeger, ook bij aanhoudend verschil van meening en onder die afwisselende veranderingen der dogmatiek, *het geloof zelf* onaangetast bleef; maar dat de Moderne Theologie, nu zij, in den eigenlijken en strengen zin der woorden, het gezag der Schrift en den bovennatuurlijken oorsprong zoowel van de Christelijke als van de Israëlitische godsdienst ontkent, aan het onveranderlijk wezen onzer godsdienst te kort doet, en den naam van christelijke theologie dus niet meer verdient. - Die onderstelde tegenspraak geeft Dr. Kuenen de aanleiding om nu eerst te spreken over *het gezag der Schrift.* Door middel van een kort overzigt van de geschiedenis der uitlegkunde toont hij aan, dat men zich in vorige eeuwen wel in schijn maar niet met de daad aan *het gezag* der Schrift onderwierp; en dat in later tijd, nu men alleen aan eene *historische uitlegging*, dat is aan eene uitlegging, die de bijbelschrijvers waarlijk datgene laat zeggen wat zij hebben willen zeggen, regt van bestaan en waarde toe-

kent, eene eerlijke en onbepaalde onderwerping aan het gezag van de Schrift volstrekt onmogelijk is geworden. Immers aan dat gezag zich te onderwerpen beteekent voor waar en geldig te houden *alles* wat de bijbelsche geschriften bevatten.

Nu volgt de herinnering, dat de verwerping van het gezag der Schrift in den dogmatischen zin van het woord geenszins in zich sluit geringschatting van Jezus' discipelen, die omtrent hun meester getuigenis aflegden, en ook de godsdienst zelve onaangerand blijft, indien men menschen, die, in de innigste gemeenschap met God levende, op menschenwijze spreken, in de plaats stelt van God, sprekende door menschen als door lijdelijke werktuigen. Hierop gaat de redenaar tot de bespreking van het tweede over, dat aan de nieuwere ontwikkeling van de wetenschap der godsdienst vooral ten kwade wordt geduid: de ontkenning van een goddelijken oorsprong van de Israëlitische en Christelijke godsdienst *in dien zin*, dat zij, buiten den natuurlijken zamenhang der dingen om, op miraculeuze wijze zouden ontstaan zijn. Die ontkenning van het dogmatische supranaturalisme is een gevolg van de hedendaagsche historiestudie en den vooruitgang van het natuurkundig onderzoek. De geschiedkunde heeft de godsdiensten van Indiërs en Bactriers beter doen waarderen, en het specifiek onderscheid tusschen gewijde en ongewijde geschriften leeren opheffen; en de natuurstudie heeft in de overtuiging, dat de wettelijke orde en zamenhang van alle natuurverschijnsels, zonder uitzondering, onverbrekelijk is, een onwankelbaren grondslag voor elk redelijk onderzoek, ook voor dat van de geschiedenis, gelegd. Maar zoo de wetenschap der godsdienst nu, in de plaats eener onmogelijke tegenstelling tusschen natuurlijke en wonderbare werkzaamheid van God, ééne enkele en algemeene levende werkzaamheid van God, waardoor de tegenstelling tusschen natuurwerking en goddelijke werking wordt opgeheven, gaat leeren: zij tast de christelijke godsdienst dan geenszins in haar wezen aan, maar geeft van haren oorsprong en hare verschijnselen eene verklaring, zooals de tegenwoordige ontwikkeling van geschiedkunde en physica eischt, en welke reeds gevolgd wordt door elken vrome, die de dagelijksche verschijnselen en gebeurtenissen, wier natuurlijken oorsprong en zamenhang hij doorziet, toch aan den God zijns levens toeschrijft en aanwendt tot middelen om Gods wezen en wil geopenbaard te zien.

Uit dit korte verslag van den inhoud dezer Oratie moge de lezer hare belangrijkheid opmaken. Ik heb haren hoofd inhoud niet zoozeer door eene vertaling zoeken terug te geven, maar Kuenen's zin en bedoeling pogen mede te deelen met mijne woorden. Eene vertaling dezer Oratie zou den onbekenden met de Latijnsche taal het genot verschaffen van de grondigheid en de helderheid, waarmede Kuenen ieder onderwerp van zijne studie pleegt te behandelen. - Ook uit het oogpunt van eene populaire voordragt van Moderne Theologie, waaruit ik haar hier beschouw, is zij hoogst gewigtig en leerzaam. Dat is zij om het licht der geschiedenis waarbij de hoogleeraar zijne zaak bepleit.

Immers het is de fakkel der geschiedenis, die allereerst de duisternis van het vooroordeel moet opheffen, waarin plegen te verkeeren, die een populaire voordragt van de nieuwere theologie behoeven. Ja, wij allen, beginnen wij niet in onze ver-

standelijke ontwikkeling hiermede, dat wij hetgeen in onzen leeftijd nieuw wordt genoemd voor het eenige nieuwe houden, dat zich ooit op het gebied van kerk en godsdienst heeft voorgedaan; terwijl wij het zoogenoemde oude, datgene welks behartiging en verdediging wij aan onze ouders en grootouders hooren toeschrijven, voor iets houden, dat aldus onafgebroken, van het begin tot op dien woeligen leeftijd vol van nieuwigheidszucht, dien wij den onzen noemen, heeft voortbestaan? Zoodra de geschiedenis ons echter leert, dat dit oude ook eens nieuw is geweest, en langzamerhand in hoofden en harten, zoowel van de onontwikkelde voedsterlingen der traditie van school en katechisatie als van de nadenkenden en doordenkenden, de plaats heeft ingenomen, die langen tijd bezet was geweest door iets dat toen oud heette, doch op zijn beurt ook eens nieuw was geweest: wij verliezen dan eene illusie, waarbij men goeds moeds al wat nieuw mag heeten alleen omdat het nieuw is veroordeelen kan, en wij verkrijgen dan de vatbaarheid, die allereerst noodig is, om iets af te leeren en iets aan te leeren. Wie zóó bij het licht der geschiedenis den oorsprong van de leerstellige godgeleerdheid van iedere eeuw uit de wetenschappelijke ontwikkeling van iedere eeuw leeren inzien, zij bemerken, vooreerst, dat de tegenstelling, die men vroomelijk maakt, tusschen ‘de wetenschap’ en ‘het eenvoudige geloof der gemeente’, niets anders is dan eene tegenstelling tusschen de wetenschap der XIX^{de} en de wetenschap der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw; en vervolgens bemerken zij zooveel omtrent den menschelijken (zij het ook christelijken doch in ieder geval feilbaren) oorsprong van iedere schriftverklaring en elke leerstellige omschrijving van het een of ander onderwerp der godsdienst, dat de lust om zich aan eenig gezag te onderwerpen hun wel vergaan moet, en de eerst pijnlijke doch later bevredigende overtuiging in hen ontstaat, dat de mensch, hij zij der moderne rigting vijandig of toegenegen, zelf, ook in de hoogste aangelegenheden des zielelevens, moet oordeelen en ten volle in zijn gemoed verzekerd zijn; en dat een andersdenkende als wij, maar die het gebod van zijn rede en geweten volgt, door ons meer Gode welbehagelijk moet geacht worden dan een geestverwant, in wien rede en geweten, tengevolge van de traagheid en de onverschilligheid die het toevertrouwde talent begraven, de stem en den toon van de oude overgeleverde leer doen weêrklinken.

Een historische methode derhalve, die Prof. Kuenen volgde bij zijne aanbeveling van de moderne rigting, komt mij het beste voor bij een populaire voordragt van de nieuwere theologie, die bestemd is om de nog onkundigen en wie nog niet, door den gang van eigen ontwikkeling, aan de moderne rigting behoefte gevoelen in te lichten. De fakkel der historische methode verdrijft den nevel van bovenmenschelijke heiligheid en feilloosheid, waarin de dogmatiek der Apostolische of van latere eeuwen door de vrienden van het oude gehuld is. Wie nog niet kunnen begrijpen, dat de wetenschap der godsdienst in onze dagen moet overeenstemmen met de wetenschappelijk geregtvaardigde uitkomsten van de andere wetenschappen; zij leeren althans bij het licht der historie inzien, dat zij voor zich de wetenschap der I^{ste} of der XVI^{de} eeuw wel mogen verkiezen boven die van de XIX^{de}, maar dat zij niet mo-

gen meenen, tenzij zij willens begeeren te dwalen, dat eenige andere dogmatiek, met betrekking tot haren oorsprong, hooger waarde en meer gezag zou mogen eischen, dan de dogmatiek van moderne theologanten.

Mij blijft nog over iets te zeggen van het derde geschrift dat ik zou aankondigen: de kritiek van de wereldbeschouwing van H. Lang voor K. Pfeiffer, die uit het hoogduitsch vertaald werd door den heer Barger. Het is bekend, dat ook Dr. Krause in de Protestantsche 'Kirchen Zeitung' eene beoordeeling van Lang's populaire uiteenzetting zijner moderne wereldbeschouwing gegeven heeft, en dat de heer Hoogvliet, Pred. te Monnikkendam van die beoordeeling van Krause eene vertaling gaf. Ik zou noch met mijn lust noch met de ruime, misschien te ruime plaats, die ik reeds in *de Tijdspiegel* vroeg te raden gaan, zoo ik Lang's wereldbeschouwing ging bespreken. Er zijn op die populaire voordragt vele en gewigtige aanmerkingen te maken. Men zal deze kritiek van Pfeiffer met genoegen lezen. Ik voor mij stel Lang als kritiekus veel hooger dan als dogmatikus en wijsgeer. Hij zal, dunkt mij, op het gebied dier laatstgenoemde wetenschappen niet ligt in ons vaderland onverdeelden bijval vinden. Hij herinnert daartoe te veel aan Hegel, wiens philosophie ons te hoog boven den veiligen grondslag der empirie zweeft, en waarin eene verpersoonlijking van begrippen voorkomt, die wij liefst met allen ernst vermijden op den weg der wetenschap dien wij bewandelen. Tot proeve diene wat Pfeiffer, onder meer, uit Lang's beschrijving van het Opperwezen vertaald heeft; 'Een persoon heeft verstand, is een afzonderlijk, redelijk, zelfbewust, willend wezen; dat alles is God niet, Hij is veeleer de in de wereld zich zelf verwerkelijkende Rede.' Men kan aan woorden als deze een goeden zin hechten 'het vermogen der rede, of de rede, ontwikkelt zich in dit of dat subject *hetwelk die rede heeft*, zij verkrijgt bij toeneming een werkelijk en met hare bestemming overeenkomstig aandeel in het zieleleven van dit of dat subject,' maar 'een rede die zich zelve verwerkelijkt' is eene onjuiste dichterlijke beeldspraak, die in de logica, waarin men de taal niet in overdragtelijke beteekenis gebruikt, onzin is.

Ds. Barger schrijft in eene voorrede: 'Er is in Nederland eene Moderne Theologie, die zich op de *moderne wereldbeschouwing* grondt. Wat zij onder dit laatste verstaat, heeft zij, schoon het de sleutel tot haar stelsel en het einde van alle tegenspraak is, nog nooit beschreven. Tot heden liet zij het aan buitenlanders over, den grondslag onder het gebouw te leggen, dat zij inmiddels rustig optrekt. Voorwaar eene schitterende proef van de eigenlijke gehalte dier *wetenschap*, waarvan men hier te lande zooveel ophef maakt.... Gelukkig echter, dat er een Heinrich Lang in Zwitserland is, die deze kleine gaping in *onze* godgeleerde Literatuur aanvult.' Indien er maar twee of drie van onze moderne theologanten van eenigen naam geweest waren, die Lang's wereldbeschouwing zóó hadden begroet en omhelsd als Barger van 'de Moderne Theologie' onderstelt, ik zou dan over zijn gebrekkig inzigt in de theorie der Inductie kunnen gaan handelen; nu er echter niet één modern theologant zijne bijzondere vreugde en onverdeelden bijval over de verschijning van Lang's 'wereldbeschouwing' heeft te kennen gegeven, zou ik kunnen wijzen op de stoute vlugt van

Barger's fantasie. Maar beter laat ik die meêgedeelde zinsneden, zonder opmerkingen, voor haren ontwerper spreken. Alleen dit eene: de geschiedenis geeft niet alleen voor de ontwikkelde leden der gemeente de fakkel in de hand om ze de nieuwere godgeleerdheid te leeren beoordeelen, ook den goed gevormden theologanten beschijnt het licht der geschiedenis voortdurend en van het begin hunner studie af. Dientengevolge hebben zij, onder meer andere werken van dien aard, gewoonlijk in hunne bibliotheek een dogmen-geschichte, b.v. die van Hagenbach en den Hutterus Redivivus van Hase. Nog voor dat zij in dogmatische en wijsgeerige onderzoekingen een zelfstandig oordeel kunnen vormen en volgen, hebben zij hierdoor reeds een overzigt verkregen van de wording der moderne wereldbeschouwing, door middel van de citaten uit de in de geschiedenis elkander opvolgende dogmatici en philosophen; en de bijeenvoeging tot een geheel van hetgeen de nieuwere dogmatici en wijsgeeren over ieder bijzonder onderwerp in 't midden blijken gebragt te hebben, doet hen, ten minste de vlugsten onder hen en die met ernst studeren, van zelf een vrij goed overzigt verkrijgen van de moderne wereldbeschouwing. Dit natuurlijk gevolg eener eenigzins verstandige lectuur van eene dogmengeschiedenis als van Hagenbach of van den Hutterus Redivivus schijnt voor den heer Barger eene verborgenheid gebleven te zijn; anders zou hij, hoe weinig wetenschappelijken zin hij ook aan ‘de Moderne Theologie’ toeschrijve, toch wel voor zijn kritischen blik de gemakkelijke gissing hebben zien opkomen, dat de Professoren, Doctoren en Predikanten, die de moderne rigting volgen, waarschijnlijk reeds uit de citaten bij Hagenbach en Hase hunne stellingen hadden opgezameld, voor dat zij Lang's opstel konden lezen.

Ik haast mij nu naar het einde. Wat ik schreef over de denkbeelden en meeningen der hedendaagsche intellectuele beschaving ten aanzien van de onzienlijke en geestelijke dingen, toestanden en gebeurtenissen, die de grondslagen zijn van het zigtbare en tastbare, met andere woorden: over de moderne wereldbeschouwing, datzelfde zou mutatis mutandis, geschreven hebben in de XV^{de} en XVI^{de} eeuw. De wereldbeschouwing, welke die van de middeleeuwen verving, was ook allereerst de vrucht van de studie der geleerden, en viel in den beginne ook maar alleen binnen het bereik van de bevatting der onbevooroordeelden en eenigzins ontwikkelden, om langzamerhand opgenomen te worden in de massa der algemeene kennis. Dien oorsprong uit den eerst zeer kleinen en langzamerhand zich uitbreidenden kring van geleerden en meer ontwikkelden hebben alle voorstellingen en denkbeelden, welke in eenig tijdperk der geschiedenis het eigendom zijn van de weinig onderwezen groote menigte.

De elementen van logica, die tegenwoordig bijna behooren tot het lager onderwijs, en den indruk geven van onmiddellijke uitspraken van het eenvoudigst verstand te wezen, zijn oorspronkelijk de gedachten van Aristoteles, den diepzinnigen, later misschien geëvenaarden maar niet overtroffen wijsgeer der oudheid. Zoo zal wat nu bij de groote menigte onbegrepen, misverstaan en onverstaanbaar is, eens aller geesten eigendom zijn:..... maar dan weder aan de verst gevorderden niet meer voldoen.

Amsterdam.

F.W.B. VAN BELL.

Dec. 1862.

Natuurkunde.

Over de geschiedenis van den aardbol.

Handboek der Geologie in verband met Paleontologie, door T.C. Winkler, bewerkt naar Page's Advanced Textbook, (met houtsnee-figuren). Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon. 1863.

Onder de natuurwetenschappen die in de laatste jaren met reuzenschreden voorwaarts zijn gegaan, bekleedt de *Geologie* en de naauw met deze verbonden *Palaeontologie* eene voorname, zoo niet de eerste plaats; - de eerste is de wetenschap, die ons leert, welke veranderingen op de aarde zoowel in het organische als in het anorganische rijk hebben plaats gehad, welke bestanddeelen de aardkorst zamenstellen, hunne vorming, en rangschikking enz., terwijl *Palaeontologie* genoemd wordt de wetenschap der planten en dieren, *fossilen* genaamd, die eenmaal in de zoogenaamde voorwereld op aarde geleefd hebben.

In Duitschland, Frankrijk, maar vooral in Amerika en Engeland vindt deze wetenschap hare ijverigste en bekwaamste beoefenaars, en zelfs is het niet ongewoon in dit laatste rijk, dat vrouwen de geologische studiën beoefenen, aardlagen onderzoeken en verzamelingen van fossilen bezitten. Ik behoef hier slechts te wijzen op Miss Mary Anning, aan wie wij de eerste kennis van die merkwaardige *coprolithen* van den *ichthyosaurus* (visch-hagedis) verschuldigd zijn.

Thans is dan ook deze leer van de planeet welke ons tot woonplaats is aangewezen een tak van kennis geworden, die aan geen beschaafd mensch vreemd mag blijven.

Ook in ons vaderland is deze wetenschap in de laatste jaren meer in beoefening gekomen, vooral door het uitmuntend en uitnemend populair geschreven weik van den Hoogleeraar Harting *Voorwereldlijke scheppingen*, Dr. Staring's *Bodem van Nederland*, het *Voormaals en thands* van denzelfden geleerden schrijver, en andere uit den vreemde in onze taal overgebragte werken over *geologie.*

Geen echter dezer verschillende boeken is voldoende of geschikt als handleiding voor de geologische wetenschap in haren geheelen omvang, en daarom was het een gelukkig denkbeeld van den heer Winkler, als schrijver op het natuurgebied reeds zoo gunstig bij ons bekend, om D. Page's *Advanced textbook of Geology descriptive and industrial* omgewerkt

in een Nederlandsch gewaad te steken. Niettegenstaande de menigte in Engeland verschenen geologische werken van den beroemden Sir R. Murchison, Sir C. Eijell, Sedgwick, Sir Henri de la Bèche en anderen, heeft toch *Page's Advanced textbook* spoedig drie uitgaven beleefd.

Met ingenomenheid nam ik dit boek in handen, en mijne verwachting werd bij het doorlezen er van geen oogenblik teleurgesteld, zoodat ik, als mijne bescheiden meening mag uitspreken, dat de heer Winkler zijne taak loffelijk heeft volbragt, en dat zijn werk in eene groote leemte voorziet en ruimschoots aanbeveling verdient als een uitmuntend handboek zoowel voor gymnasiën en instituten, als voor liefhebbers dezer nuttige en aangename wetenschap, die bestemd is om de plaats in te nemen van de dichterlijke bespiegelingen over de schepping van hemel en aarde, verouderde begrippen te doen verdwijnen, ons een dieperen blik te doen slaan in het groote scheppingsplan, en die meer dan eenige andere natuurwetenschap, op eene uitstekende wijze zal bijdragen tot ontwikkeling en veredeling van het menschdom en om de Majesteit en Almagt van den Grooten Bouwheer van het Heelal heerlijker te doen uitkomen.

Een oppervlakkige schets van den inhoud van het boek zal welligt bijdragen om het meer algemeen bekend te maken en tevens mijn gunstig oordeel te staven.

In de drie eerste hoofdstukken handelt de Schrijver over *geologie* in het algemeen, over de aarde in hare toestanden en betrekkingen tot het zonnestelsel, dampkring, enz., over de veranderingen van de aardkorst door werking van den dampkring, van het water, van bewerktuigde wezens, scheikundige werking, die van het vuur, en geeft hij aan het slot van elk hoofdstuk een overzigt, bevattende ophelderingen en aanmerkingen. Zoo bespreekt hij in het overzigt van het 3de hoofdstuk op eene bevattelijke wijze de twee voornaamste theoriën over het ontstaan en de eerste toestanden der aarde nam. het *Plutonismus* en het *Neptunismus*. Niet zonder verbazing zal menigeen op blz. 43, lezen, dat onze aarde, volgens berekeningen van Bisschof, en anderen, 353 millioenen jaar noodig heeft gehad om van den staat van witgloeihitte zoo ver af te koelen, dat er organisch leven op hare korst mogelijk was.

Het 9de hoofdstuk geeft eene definitie van de *Palaeontologie* d.i. de kennis van de versteende planten en dieren, die merkwaardige overblijfselen uit een ontzettend lang verleden tijd en niet ten onregte wel eens de *gedenkpenningen der Schepping* genoemd, benevens eenige algemeene kenmerken van dieren en planten, en in het 10de en de volgende hoofdstukken worden op eene bevattelijke wijze achtereenvolgens de verschillende formatiën of stelsels beschreven, als het oudste het *silurische*, het *devonische*, het *steenkolen*- en het *permsche*-stelsel, welke vereenigd het *primaire tijdvak* wordt genoemd; vervolgens het *trias*-, *jura*- en *krijtstelsel* of het *secundaire tijdvak*, terwijl het 17de hoofdstuk aan het *tertiaire stelsel* of *tijdvak* gewijd is.

In het 18de hoofdstuk behandelt S. het *diluviale* tijdvak met de zoo merkwaardige beenderenholen, de zwerfblokken en de zoogenoemde ijsperiode waarvan de oorzaak altijd nog min of meer duister is.

In het 19de hoofdstuk spreekt S. vrij uitvoerig over de hedendaagsche of *alluviale* vormingen, waarbij hij ten slotte aangeeft,

in welke vormingen het eerst overblijfselen van ruwe menschelijke kunstvlijt en menschen-beenderen worden gevonden. Eenige zeer lezenswaardige bladzijden (306-314) zijn gewijd aan dit hoog belangrijk punt, vergezeld van eenige afbeeldingen van vuursteenen werktuigen uit verschillende deelen der aarde.

Bij het vermelden der gevonden overblijfselen van den reusachtigen *Mammouth*, die ook eenmaal onzen vaderlandschen bodem deed dreunen, verwonderde het mij eenigzins dat de heer Winkler niet met een paar regels heeft gewag gemaakt van het merkwaardigste voorbeeld hiervan gevonden bij een dijkbreuk van den Lingendijk bij Heukelom in 1820, waar een mamouthschedel uit een wiel te voorschijn kwam en waarvan men eene beschrijving en afbeelding vindt in Van Marum's verhandeling enz. in de natuurkundige verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, 13de deel, pag. 225.

De S. besluit het 20ste of laatste hoofdstuk met een algemeen overzigt van het geheele boek, en wijst daarbij op de éénheid in de werking der natuur, en op den staat en de uitkomsten van het geologisch onderzoek.

Wat de waarde van het werk, vooral ook uit een praktisch oogpunt, verhoogt is, dat men bij het einde van ieder hoofdstuk een overzigt vindt van de industriëele voorbrengselen van de verschillende tijdvakken of liever stelsels. Zoo wordt er successivelijk gewezen op graniet, kaolien of Chinesche porseleinaarde, bergkristal, zwavel, hardsteen, marmer, lei, verschillende metalen, kalksteen, steenkolen en op zoovele andere voor de hedendaagsche maatschappij onmisbare voortbrengselen.

Menigeen zal, als hij de bladzijden over de steenkolen gelezen heeft, naderhand welligt met eenige bewondering neêrzien op elk brokje steenkolen dat hij verbrandt, wanneer hij bedenkt dat dit een product is dat minstens 9 millioenen jaar oud is!

De groote menigte tusschen den tekst geplaatste vrij duidelijke afbeeldingen van gesteenten en fossilen, planten en dieren dragen er niet weinig toe bij om het aangename aan het nuttige te paren.

Beoordeelaar van dit werk zoude het als een gelukkig teeken des tijds beschouwen, indien de uitgevers spoedig verpligt waren eene tweede oplaag ter pers te leggen.

Arnhem,
Dr. v. H.
Mei 1863.

Een aangenaam maar duur geneesmiddel.

Een winterverblijf te Pau, het beste geneesmiddel voor borstlijders, teringachtige en zwakke gestellen. Brief van een te Pau gevestigd Hollander, aan Dr. W. Kiehl, te 's Gravenhage. 's Gravenhage, M.J. Visser. 1862.

Het blijkt uit dezen brief dat de Schrijver vijftien jaar geleden in bijna hopeloozen toestand Holland verliet om de baden te Ems te gebruiken. Alle kenteekenen van een vergevorderden graad van longtering deden het ergste vreezen. Te Ems, waar hij geene verbetering in zijn' toestand mogt ondervinden werd hem het mineraal water te Eauxbonnes in de Pyreneën, niet ver van Pau, aangeraden, en hij begaf zich, zonder hoop op herstel daar heen. Herhaalde bloedspuwingen lieten evenwel het gebruik van het water te Eauxbonnes niet toe en hij zag zich genoodzaakt voorloopig te Pau zijn intrek te nemen. Weldra verbeterde zijn toestand en thans, vijftien jaren later, heeft hij die plaats nog niet verlaten en verheugt zich in zijne genezing en in den terugkeer van de krachten en het vuur der beste levensjaren. Wat hij bij zich zelven had waargenomen, nam hij ook bij anderen waar, en het kan dus niemand bevreemden dat hij een verblijf te Pau als het beste geneesmiddel roemt voor borstlijders. Het kan niet anders of zoodanig getuigenis van iemand, die zelf de heilrijke gevolgen van dat geneesmiddel heeft ondervonden, moet anderen, die aan dezelfde kwaal meenen te lijden, uitlokken er gebruik van te maken voor zich zelven, en het kan daarom niet ongepast zijn het getuigenis van hem, die uit eigen ondervinding sprekende, in dit geschrift als bewonderaar quand même van Pau optreedt, aan eene bedaarde kritiek te onderwerpen en de vraag te beantwoorden, of een verblijf te Pau voor alle borstlijders zonder uitzondering heilzaam genoemd mag worden.

In zijne *Brieven over Zuidelijk Frankrijk en Italie, als verblijf voor borstlijders*, zegt Dr. P.M. Mess, onze Scheveningsche bad-arts, dat hij aan eene table d'hôte tusschen twee dames zat, van wie de eene het klimaat van Pau hemelhoog verhief, terwijl de andere beweerde, dat zij zich gedurende haar verblijf aldaar bij voortduring onwel had gevoeld. Een dergelijk verschil in de beoordeeling van verschillende, wegens haar klimaat geroemde plaatsen, ontmoet men telkens. De een prijst Venetië aan, de ander Nice, een derde Pisa of Pau of Rome, enz. Mag men daaruit niet reeds afleiden dat niet iedere plaats voor ieder bijzonder ziektegeval heilzaam is, evenmin als hetzelfde geneesmiddel iederen lijder aan dezelfde ziekte genezing aanbrengt? Dit lijdt inderdaad geen twijfel. De teringlijder met een prikkelbaar gestel, geneigd tot bloedhoesten, zal zich in de kalme, zelden door den wind bewogene lucht van Pau wèl gevoelen, terwijl de lijder aan dezelfde ziekte, bij wien de kwaal een traag beloop heeft, wiens gestel meer torpide dan prikkelbaar is, zich gezonder zal gevoelen in de heldere, drooge, opwekkende lucht van Nice. Men houdt dit zelden in het oog, wan-

neer er eene keuze gedaan moet worden van de plaats, waar een borstlijder genezing zoeken zal. Er wordt eene bijzondere kennis vereischt van de verschillende invloeden, waaraan de lijder in een of ander klimaat zal zijn blootgesteld, om in zijne keuze niet te falen, en het mag daarom hoogst onvoorzigtig genoemd worden zich door den lof van anderen over den heilzamen invloed van het klimaat, waaraan zij hunne genezing danken, te laten verleiden, want bittere teleurstelling zou er ligt het gevolg van kunnen zijn. De keus van de plaats, waarheen zich de lijder, met de meeste kans op eene goede uitkomst, te begeven heeft, blijve daarom altijd aan den geneesheer overgelaten, en deze verschaffe zich immer de meest naauwkeurige kennis van den toestand zijns lijders en van de bijzonderheden van het klimaat, dat voor dezen het meest geschikt is te achten.

Men meene echter niet dat het onze bedoeling is om aan Pau iets van den lof te ontnemen, dien deze stad als geschikt verblijf voor borstlijders verdient. Integendeel; in zeer vele gevallen verdient Pau de voorkeur boven Nice, Pisa, Rome, Venetië, Caïro, Napels en andere hooggenoemde plaatsen en moet misschien alleen voor Madera de vlag strijken, maar wij waarschuwen slechts tegen de meening dat Pau een panacé is tegen de tering en dat het verblijf aldaar nimmer schaden kan. De Schrijver van den hier besproken brief erkent dit trouwens zelf op blz. 4 waar hij zegt dat niet alle teringzieken door de lucht van Pau gered worden, ‘maar,’ laat hij er op volgen, ‘dat de gevallen van herstel menigvuldig zijn, en het klimaat alhier daarvoor gunstiger is dan eenig ander in Europa, zulks is boven allen twijfel verheven.’ Statistisch zeker is dit evenwel nog niet, al tracht de Schrijver zijne meening door de statistiek te staven. ‘Jaarlijks, ‘zegt hij,’ sterven te Pau 1 persoon van 45, te Londen 1 van 40 enz. en komt zoo afdalende tot Amsterdam waar 1 van 24 en tot Weenen waar 1 van de 22 sterft. Men wachte zich uit zoodanige statistieke tabellen gevolgtrekkingen te maken. Behalve toch dat zij niet altijd even goed te vertrouwen zijn of dat zij niet op dezelfde wijze zijn opgemaakt, doordien bij voorbeeld soms de doodgeborenen bij het getal overledenen zijn opgeteld, soms niet, zou het kunnen zijn dat er in Amsterdam of Weenen zeer weinig personen aan tering overleden en de betrekkelijk groote sterfte aan andere ziekten ware toe te schrijven, terwijl te Pau het meerendeel der overledenen aan tering ten grave daalde. Dit is nu wel werkelijk het geval niet, maar wij gaven slechts een voorbeeld om aan te toonen, dat de aangehaalde statistiek niets bewijst om het heilzame van Pau voor teringlijders te doen uitkomen. Indien men kon aantoonen, dat van 100 overledenen te Pau 5 aan de tering bezwijken, te Londen 15, te Amsterdam 20, dan eerst zou daaruit de superioriteit van Pau kunnen blijken.

De oorzaak van den weldadigen invloed van een verblijf te Pau op borstlijders zou, volgens den Schrijver, die als bijlage eenige bladzijden van Engelsche en Fransche geneeskundigen aan zijn' brief heeft toegevoegd, voornamelijk gelegen zijn in de stilte van den dampkring, in het gemis van vochtigheid der lucht en in de geringe afwisseling van temperatuur. De mistral, de sirocco en le marin, de winden die het klimaat van de plaatsen van Zuidelijk Frankrijk en van Italië be-

derven, worden te Pau niet waargenomen, dank zij de beschutting van die plaats door de omliggende bergen. De zandige bodem zou den regen, die soms in groote hoeveelheid valt, opzuigen en daardoor de lucht droog laten, omdat er weinig of geen vocht door den bodem wordt uitgewasemd. De winter duurt hoogstens drie weken en na negen ure in den morgen zou de thermometer nimmer beneden het vriespunt dalen. Volgens het getuigenis van Dr. Mess is het er zelfs des winters bij heldere lucht over dag in de zon zeer aangenaam, maar bij bedekte lucht en vochtig weder wordt er eene goede ligchaamsbeweging vereischt om matig warm te blijven. Terwijl in eene der bijlagen van den brief de lucht te Pau droog genoemd wordt, trekt Mess uit zijne hygrometrische waarnemingen de gevolgtrekking, dat de atmospheer er eer vochtig dan droog genoemd moet worden, hetgeen evenwel voor vele teringlijders, althans bij een gelijktijdig matigen warmtegraad der lucht, niet nadeelig is. Het getal regendagen bedraagt er gemiddeld 119 jaarlijks en de hoeveelheid regen 43 à 44 duim. Daar echter de regen dikwijls des avonds valt en de middagen meerendeels helder zijn, blijft er ruimschoots gelegenheid tot dagelijksche wandelingen. De afwisseling in de temperatuur moge niet snel zijn, het blijkt echter uit hetgeen Mess mededeelt dat er tusschen de warmte des zomers en des winters een groot verschil bestaat. Terwijl het er in den winter niet zelden des nachts vriest, wordt Pau in den zomer (het zijn zijne eigene woorden) om de ondragelijke hitte verlaten. De meeste lijders begeven zich dan bergopwaarts om te Eauxbonnes of te Cauterets of Bagnères eene badkuur te ondergaan.

Voor prikkelbare borstlijders schijnt een verblijf te Pau uiterst heilzaam te zijn, voor torpide gestellen is het klimaat er ongeschikt; voor dezen is het verblijf aan eene zeeplaats aan te raden en verdient vooral Arcachon, ten Zuiden van Bordeaux aan den Atlantischen oceaan gelegen, aanbeveling. De nabijheid der zee en de uitwaseming van uitgestrekte pijnbosschen geven daar aan de lucht een zachtprikkelenden invloed, die de genezing schijnt te bevorderen van hen, wier gestel meer opwekking dan bedaring behoeft.

Men vindt in den brief nog menige bijzonderheid omtrent het leven te Pau, omtrent de bevolking, de landstreek, de publieke vermakelijkheden enz. waardoor de lijder, die voornemens is zich er heen te begeven reeds vooraf eenigzins kennis kan maken met de plaats, waar hij een geruimen tijd zal vertoeven, want men meene niet dat een kort verblijf voldoende is om den ziekte-aanleg weg te nemen; minstens twee jaren moet de lijder er doorbrengen, wil hij de vruchten der reis plukken, en welligt zal hij er dan nog later moeten terugkeeren. Het is dus een geneesmiddel, dat, hoe heilzaam en aangenaam het zijn moge, niet in het bereik ligt van ieders beurs. Alleen de rijken der aarde kunnen er gebruik van maken. Als hun geneesheer het goed oordeelt raden wij het verblijf te Pau hun met den Schrijver ernstig aan en voegen er bij dat zij hun besluit niet te laat moeten nemen, want voor elken teringlijder komt er een tijd, waarop elk geneesmiddel en ook het besprokene te laat is.

Letterkunde.

De bibliotheken en letterkundige genootschappen in Nederland.

Giuseppe Valentinelli, delle Biblioteche e delle Società Scientifico-Litterarie della Neerlandia. (Aus dem Decemberhefte der Sitzungsberichte der phil. hist. Classe der kais. Acad. der Wissensch. 1861) Wien 1862.

> The standard of culture in the flourishing cities of the United Provinces was elevated, compared with that observed in many parts of Europe. Intellectual cultivation was not confined to the higher orders, it was diffused to a remarkable degree.... for the principle of association had not confined itself exclusively to politics and trade.
> MOTLEY, The rise of the Dutch Republic.

Het jaar 1848 heeft in weerwil van de verschillende herinneringen, die zich daaraan vast knoopen, zulk eene plaats in de geschiedenis ingenomen, dat de schrijvers van grootere of kleinere handboeken het niet ongepast zullen vinden, met 1848 een tijdvak te openen.

En al is het ook uitgemaakt, dat met een ander tijdperk de wereld toch niet zoo onmiddellijk veranderd voor ons staat, zoo dagteekent toch van 1848 menige nuttige verbetering. Ons vaderland immers deed toen een groote schrede op den weg van vooruitgang; de heilzame gevolgen hiervan worden zoozeer op prijs gesteld, dat men om enkele onvermijdelijke keerzijden toch niet zou wenschen naar het verlatene pad terug te keeren. Of de meerderheid in Frankrijk er ook zoo over zou kunnen denken? Of is de rekening, waarop allengs de knellende dwang van keizerlijken roem te staan is gekomen, nog niet hoog genoeg opgeloopen? En Pruissen? Maar waarom juist nu dat land genoemd, want eerlang zal toch niet eens meer die Berlijnsche spotvogel gelijk hebben, die met mij over 1848 sprekende eindigde met de woorden: ‘Ach, van al hetgeen wij toen verkregen hebben, behielden wij alleen het verlof om op straat te rooken!’ Hoe gunstig steekt Oostenrijk niet hierbij af; want, om van de staatkunde verder te zwijgen, een merkbare vooruitgang op wetenschappelijk gebied aldaar dagteekent van dien tijd.

Dat veelslachtige rijk is door het onweder van 1848 gelukkig wakker geschud, en tot eene inwendige ontwikkeling overgegaan, waarvan men de goede gevolgen mag te gemoet zien, daar het onderwijs zoo zeer is verbeterd. Of zou het onnoodig geweest zijn, dat, om slechts één voorbeeld te noemen, er iets gedaan werd in Oostenrijk aan het onderwijs in het mijnwezen, een tak van nijverheid, zeker niet te verachten voor een volk, wiens staatsschuld gedekt scheen te zijn door de onuitputtelijke bergwerken; maar ik betwijfel, of zij, die sedert lang kennis hebben aan hetgeen die metallieken afwerpen, wel weten, dat Oostenrijk mijnen heeft, die nog in onze dagen worden bewerkt zoo als vóór honderd jaren, en dat met werktuigen, die zij van eene vrouw hebben gekregen; en toch zal men gerust mogen aannemen, dat sedert de regering van Maria Theresia er meer dan ééne onbetaalbare verbetering is aangebragt op het gebied der werktuigkunde. Gelukkig het volk, dat bij zulk eene onverantwoordelijke nalatigheid van de bevoegde magten er toe kwam zelf de handen uit te steken; naast de twee berg-academies van den Staat is er een viertal in Stiermarken ten minste opgerigt.

Vooral voor het middelbaar onderwijs is er in Oostenrijk in de laatste jaren veel gedaan; het was overigens geene kleinigheid, want niet alleen de docenten voor de gymnasiën moesten gekweekt en gevormd worden, het ontbrak hun ook aan de noodige hoogleeraren. Het ligt niet in mijn plan de geleerde Duitschers op te noemen, die hunnen landaard lager stelden dan een Oostenrijksche bezoldiging, en dus met frissche kracht en jeugdigen moed toegerust er spoedig in slaagden de letterkundige opleiding behoorlijk te verbeteren; ik wil slechts aanstippen, hoeveel men reeds met een goede wet op het hooger onderwijs bereikt, en durf volhouden dat de Oostenrijksche gymnasiën betrekkelijk in een beteren toestand verkeeren dan die in Nederland, dat voor het overige op letterkundig gebied zich toch niet behoeft te schamen. Hiertoe werkt in de eerste plaats mede het groote beginsel van gelijkheid, waarmede de examens worden afgenomen aan hen, die daarna als onderwijzers zullen optreden. Het stelsel van eigen contrôle, als ik dat zoo noemen mag, door velen zoo hardnekkig verdedigd, had bij de Roomsche geestelijkheid in Oostenrijk tot niets geleid; of laat ik mij beter uitdrukken, want gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen, en op hoevele plaatsen hier te lande schuilt niet datzelfde euvel? De leerlingen van die geestelijken leerden slechts datgene, waarin hunne meesters onderwijs hadden gehad, en deze waren met de bewijzen van het geleerde, dat is met die zoogenaamde examina reeds tevreden, in plaats van te vragen, of zij wel aan hunne leerlingen geleerd hadden, wat men elders aan hen mededeelt, of zij wel wisten wat zij behoorden te weten overeenkomstig de eischen van onze dagen en van onze maatschappij; met andere woorden, of zij wel door anderen met goed gevolg konden geëxamineerd worden. Ongevoelig toch waren de meesters met hunne leerlingen door eene bekrompene onwetendheid dieper en dieper gezonken, en stonden de geestelijke onderwijzers helaas! veel lager dan de overigen; een treurig verschijnsel, waartoe men door de levend-makende kracht van wedijver en van gelijke en vreemde contrôle niet zoo gemakkelijk zal vervallen.

Niet dat ik het stelsel zou willen huldigen, dat ik tot mijne groote verwondering in Genève aantrof, waar ieder zonder afgelegd examen reeds onderwijs mag geven; omdat iemand, zoo spreekt men daar, die het niet doen *kan*, het ook niet zal doen. Zoo iets is, geloof ik, alleen bij de eerlijke Zwitsers bestaanbaar, en in een plaats, waar de grootste mededinging in het vak met de wereldberoemdheid van die onderwijzers gelijken tred schijnt te houden. Ik ben meer voor het andere beginsel; in Oostenrijk vraagt de Staat te regt of de onderwijzer, geestelijke of niet, het vak meester is, en sedert nu dit vereischte vast staat, worden de academies door litteratoren bezocht, die zich bij honderden over dat uitgestrekte rijk verspreiden, nadat zij de noodige zaken hebben geleerd, en daarvan het zekere bewijs gegeven hebben, al behooren die examina dan ook tot de meest vermoeijende taak van het hoogleeraarsambt. Overigens is het grootste getal van die doctoren bestemd voor het onderwijs in de Duitsche taal aan de staatsscholen in de kroonlanden. Want al hetgeen Oostenrijk uit de verschillende erflanden trok, werd niet met de noodige mate van Duitsche beschaving vergolden. Aan het leeren der zoo uitéénloopende talen schijnt men niet gedacht te hebben; en zoo is eerst na den laatsten Italiaanschen oorlog aan de officiers het bevel gegeven van binnen één jaar de taal te leeren van hun regiment; voor het Hongaarsch zijn twee jaren gegeven; heeft men dan toen eerst gemerkt, hoe noodig het is, dat officier en soldaat elkaar verstaan, en dat het Italiaansch, op de manier van het Latijn, in het Lombardijsch-Venetiaansche gebruikt, niet voldoet?

Maar het zijn niet alleen de examina - welke ik niet aarzel met velen een noodzakelijk kwaad te noemen - waarvan de beoefening der wetenschap heil moet verwachten. De letterkundige heeft in Oostenrijk goede vooruitzichten, hij kan opklimmen en een goeden stand in de maatschappij bekleeden; en hiertoe wordt hij geprikkeld en aangemoedigd door de gelegenheid, welke de Staat hem verschaft van eens wat van zijne studie aan den man te brengen. Om den geringen aftrek, bij het diep verval van den boekhandel daar te lande, bekostigt de Staat de uitgaaf van zulke lettervruchten; deze worden namelijk opgenomen in het tijdschrift voor de Gymnasiën of in de zoogenaamde Sitzungsberichte der Academie der Wissenschaften van Weenen, sedert dit geleerde ligchaam in 1848 met een nieuw leven bezield is geworden. Ook hier blijft evenwel de keerzijde van zulk een ondersteuning niet weg; genoemd tijdschrift doorbladerende, dat voor de kroonlanden niet alleen in de Duitsche taal is geschreven, stootte ik op menig lang gerekt stuk, dat voor rekening van den schrijver gedrukt zijnde zeker bondiger zou zijn uitgevallen. En of wel alle stukken, die in genoemde zittingbladen worden opgenomen ter aanmoediging of belooning van den goeden wil van den geleerden schrijver, het in die mate verdienen, zou ik niet durven toestemmen. Hoe het zij, wij hebben aan deze ondersteuning der Oostenrijksche regering een belangrijk werk te danken, waarmede ik het Hollandsch publiek bekend wilde maken.

De bibliothecaris van de boekerij van San Marco te Venetië, de Paduaan Giuseppe Valentinelli heeft in het najaar van 1860 ons vaderland bezocht en van die

wetenschappelijke reis een tamelijk goed gedenkschrift gegeven. Op het voorbeeld van Montfaucon's Diarium Italicum en van het Iter Italicum van Blume, schreef hij een Commentario over de Bibliotheken en Letterkundige Genootschappen in Nederland, even als hij in 1860 een lijvige verhandeling (van 177 blz.) had geleverd over de boekerijen van Spanje. Geen wonder; als iemand toch de juiste man is om aan het hoofd van eene bibliotheek te staan, die niet alleen een groote voorliefde heeft voor boeken maar ook voor boekerijen, dan is Valentinelli de beste bibliothecaris der Marciana, want hij heeft steeds zijn werk gemaakt van de geschiedenis van boekverzamelingen; een ruim veld van studie, daar wij in het onzekere zijn omtrent duizende bibliotheken, in weerwil van de vele aanteekeningen in tal van bibliographische werken verspreid; maar met dat al is het eene liefhebberij, waarmede men zich mag afgeven, naar mijne meening, wanneer men, om dit middeleeuwsche beeld te bezigen, zijne sporen verdiend heeft.

Daarom heb ik dan ook afgezien van het plan om de uitvoerige verhandeling van Valentinelli in onze moedertaal over te brengen, en die verbeteringen en toevoegselen daarin te vlechten, welke ik eisch in een behoorlijk overzicht van de vaderlandsche bibliotheken. En toch was dat plan nog zoo kwaad niet, want ik geloof, dat ik menigen Hollandschen lezer genoegen zou gedaan hebben, die nu dat Italiaansche boek niet onder handen neemt, en dat wel een boek door een deskundige, door een onpartijdigen vreemdeling geschreven, die den grootsten lof aan ons land toezwaait.

Valentinelli's verwachting was hoog gespannen; het land, zoo dacht hij, dat zoo vele geleerde mannen heeft opgeleverd, wier uitgaven der Grieksche en Latijnsche schrijvers in ribbenbanden zulk een Europeschen naam hebben verworven, kortom het vaderland der folianten en kwartijnen ‘cum notis variorum’, moest een tal van bibliotheken bezitten. En die verwachting is verre overtroffen; in kennis gebragt met mannen van het vak als Frederik Muller, Holtrop en Campbell, met de heeren Nyhoff en den archivaris Scheltema, die hem zijne schatten toonde ‘achter de 7 sloten verborgen’, om vele andere zijner Hollandsche gidsen niet te noemen, kon het wel niet anders, of Valentinelli moest ruimschoots bevrediging vinden in het bezoeken, en ik mag wel zeggen, opzoeken van onze bibliotheken op zijne kruistogten van den Helder naar Middelburg, van Breda naar Dokkum. Ik vond Valentinelli voldaan over de goede ontvangst hier te lande, toen ik hem in Januarij 1861 bezocht in zijn kamertje op de Marciana, waar ik verkleumd van het koude vergelijken van eenige handschriften, mij verkwikte aan den gezellig knappenden haard, en over onze bibliotheken zat te praten, waarvan er menigeen hier bijna onbekend is. Wat Valentinelli mij toen beloofde, is geschied; de vele catalogussen die hij hier verzameld had, en de vele berigten, welke hij hier had opgeteekend of opgevangen, leverden hem de noodige stof om een groot boek (van 250 blz.) zaam te stellen, dat voor 's lands rekening het licht heeft gezien, en voor weinige weken tot ons is doorgedrongen. Dit boek nu zou menig Hollander met groote zelfvoldoening in handen nemen, daar het is opgevuld met de schoonste loftuitingen op het krachtige letterkundige leven, dat de Italiaansche bibliothecaris bij ons op-

merkte. Hij schreef dit ‘uit dankbaar pligtgevoel voor de voorkomende beleefdheid, waarmede hem overal de deuren van die verzamelingen werden ontsloten, en voor de welwillende hulp hem bij zijne nasporingen verleend.’ En ik moet zeggen, dat hij er goed in geslaagd is; al sloeg hij soms de plank merkwaardig mis, als op blz. 102, waar Valentinelli, wiens pennevruchten in de werken eener Keizerlijke Academie verschijnen, zich streng uitlaat tegen ‘het doove bestuur hetwelk in 1851 het bestaan van het Instituut, dat palladium der Nederlandsche wetenschap, aantastte, zoodat het onderdrukt werd door de hand, die voor zijn bestaan had moeten waken; zoo werd dankzij den minister Van *Renner* een Academie van Natuurkundige Wetenschappen opgerigt, maar in 1855 brak een nieuwe bloeitijd aan door de bijvoeging der letterkundige afdeeling’, waarvan *ik* de verdienste aan den Amsterdamschen minister Van Reenen zou toeschrijven. Hoe werkzaam het Instituut was geweest, toonde Valentinelli door het afschrijven der lijst van 70 werken, die 200 deelen vulden.

Onze bibliothecaris heeft over het geheel goed gezien en zijn boek bevat op verre na zoo vele fouten of vergissingen niet als men van een doortrekkenden Italiaan zou verwachten, al is Valentinelli als Oostenrijksch ambtenaar ook vertrouwd met het Duitsch, en was hem het Nederduitsch niet geheel vreemd; Prof. van der Chijs ten minste schreef hem (blz. 80) in het Hollandsch over ‘de aanwinst van het Penningkabinet met het bijna volledige stel munten van Siam.’ Maar het geheel wordt ontsierd door honderde drukfouten, in de namen der Hollanders, die op de Staatsdrukkerij te Weenen niet verbeterd zijn.

Ik wil trachten de door deze inleiding welligt te zeer geprikkelde nieuwsgierigheid te voldoen, door een kort verslag van dit werk te geven met eenige opmerkingen, die ik bij het lezen dezer Italiaansche proeve maakte. Het boek van Valentinelli is toch niets meer dan ‘eene proeve om eene gaping in onze letterkundige geschiedenis aan te vullen (blz. 4).’ Eene volledige beschrijving der boekerijen die hier te lande bestonden en nog bestaan, zou ik niet kunnen aanwijzen, en juist daarom lachte het mij zoo toe deze schets van ruim 200 vaderlandsche bibliotheken te vertalen en aan te vullen met hetgeen mij daarvoor ten dienste staat. Maar het werk van Valentinelli is verkeerd aangelegd; ik zou er geen volledig geheel van kunnen maken, en wel omdat hij op het voorbeeld der boven genoemde meesters ook die boekerijen behandelde, welke verkocht werden of op onbekende wijze verdwenen zijn. Uit den aard der zaak is dit gedeelte van zijn werk uiterst gebrekkig, en de ter aanvulling onmisbare bouwstof laat zich niet zoo gemakkelijk bijeenbrengen; als men de bijzondere verzamelingen opneemt, die door een auctie-catalogus bekend zijn geworden, maken de nog bestaanden evenzeer aanspraak op eene vermelding; maar waar zal men dan de grens moeten stellen, want ook hier is het begrip ‘belangrijk’ zeer betrekkelijk. En zou bovendien zulk eene opsomming haar nut hebben? Ik zal de laatste zijn om iets af te dingen op Montfaucon's of Blume's verdiensten; meermalen reisde ik in Italië geheel en al op hunne aanwijzingen; in deze plaats hield ik mij op om dit werk, naar dat klooster rigtte ik mijne schreden om weder een ander boek, maar mij was het

toen om handschriften te doen, waarover de geschiedenis eener boekerij dikwerf menige nuttige aanwijzing bevat. Dat Valentinelli nu in zijn Commentaar over de Spaansche bibliotheken, ze alle behandeld heeft, is prijzenswaard, en zeker zal dat boek met vrucht geraadpleegd worden, wanneer voor Spanje eens een jaar als 1848 op wetenschappelijk gebied aanbreekt, wanneer de bekrompene bibliothecarissen aldaar hunne verzamelingen niet meer sluiten, zoo als in 1859 die van het Escuriaal met een onverbiddelijk 'ordre real' werd ontzegd aan den catholiserenden Engelschman Pusey, aan Dr. Muller prof. in het Oostersch te Munchen en aan onze landgenooten Dr. Halbertsma en van Herwerden, en dat wel onder voorwendsel, dat de Latijnsche handschriften moesten worden gecatalogiseerd, namelijk door den daartoe onbekwamen bibliothecaris.

Voor ons land acht ik het noodelooze moeite de lijst op te maken van de verdwenen bibliotheken; van de meer bekenden blijven de berigten schaarsch, als voor die van de abdij van Egmond (blz. 161) of over die van het gymnasium Delphense (blz. 58); en toch is het niet onaardig te weten, dat, toen ook ons land aan Zwitser de voordeelige gelegenheid aanbood om krijgsdienst bij wijze van ambacht uit te oefenen, de officieren der Zwitsersche garde in den Haag eene bibliotheek hadden opgerigt in 1788, waarvan de in 1794 gedrukte catalogus de herinnering bewaart (blz. 38). Voor de geschiedenis van een letterkundige schuilt er menige bijdrage in den catalogus der boeken, die hij bij zijn leven gebruikt heeft; vreemd is het dus dat Valentinelli niet eens op deze goede zijde van zijn werk wees, waarvoor hij juist zulk een geschikt voorbeeld vond in de boeken door Bilderdijk (blz. 44) gebruikt 'dum in hac patria fuerit', die in 1797 te koop zijn aangeslagen in den Haag; uit deze werken immers had deze merkwaardige man tot aan dien tijd geput, en met welke boeken hij later gewerkt heeft, blijkt uit den catalogus 'eener *merkwaardige* verzameling van boeken en handschriften, *worts* van eenige schilderijen enz. nagelaten door wijle W. Bilderdijk', welke te Amsterdam bij J. Immerzaal Jr. 1822' (zegge 1832) verkocht werden.

Van de bijzondere bibliotheken, die hier te lande openbaar verkocht zijn, noemt Valentinelli er geen tiende deel; bovendien is het moeijelijk te zeggen, welke de vermelding waard zijn; niet alle zijn ze zoo uitgezocht als die van den 'nobile *Gastringen* C. van Marle' (blz. 193), of zoo uitgebreid als de 'Bibliotheca Voorst' (blz. 146), die 'M.D.C. van Voorst aan zijn zoon *Mr.* J.J. naliet, en (*nu ook deze overleden is*), verkocht werd', of voor haren tijd zoo goed voorzien als de 'Bibliotheca *Beecker*' (blz. 227), dat is die Mr. D.H. Beucker Andreae, voornamelijk van zijn neef Prof. *Woorda* (d.i. Voorda), erfde volgens zijn levensbeschrijving door J.V. de *Crone*' (zegge de Crane), of behoorde aan zulk een geleerd man als Gijsbr. Cuper (blz. 210) 'geboren te *Hemmerden* in 1644', dat is volgens Van der Aa: te Hemmen den 14^{den} September 1644.

Even zoo is het met de bijzondere verzamelingen, die nog bestaan; waar zal men de grens vinden voor de bibliotheken, die rijk genoeg zijn om vermeld te worden? Onnaauwkeurigheid en ongelijkheid was niet te vermijden; zoo vertelt Valentinelli (blz. 97), dat de heer Bodel

Nijenhuis een bibliotheek heeft, rijk aan handschriften, terwijl diens bekende verzameling kaarten, portretten en historieprenten bedoeld zal zijn; zoo noemt hij (blz. 193) ‘de Bibliotheca Jutfaas’ dat is die van den hoogleeraar Lintelo de Geer, en laat hij (blz. 245) op de ‘Bibl. Wolter’ (zegge Wolters), volgen die van Dr. Riedel met de groote verzameling van uitgaven van Horatius, terwijl hij den titel van de lijvige Algemeene Geschiedenis van den Groningschen geleerde afschrijft, zeker bij wijze van beleefdheid. Maar Valentinelli had wel zoo goed gedaan de goed gemeende lofspraak op Dr. G.P.F. Groshans te Rotterdam achterwege te laten; in diens schoone boekerij van 4000 geneeskundige werken vond de Venetiaansche bibliothecaris den Plinius van Sillig, en nu vertelt hij ‘dat Dr. Groshans coadjuvò la publicazione’ (blz. 52), dat hij hielp aan deze uitgaaf, welke daarom aan hem werd opgedragen; Valentinelli wist dus niet, dat die eer aan Alexander von Humboldt en Friedrich Thiersch was te beurt gevallen, en zoo liet hij zich verschalken door een boekverkoopers-speculatie; de uitgever namelijk rekende op de menschelijke ijdelheid, en beloofde aan elken inteekenaar een exemplaar met zijn afzonderlijken naam waaronder het vleijende bijschrift ‘qui nomine subscripto huius operis in Germania edendi consilium adiuvit, exemplum’, en dat voor een boek van 8 dunne octavo deelen!

Waren de Nederlandsche bijzondere bibliotheken rijker geweest aan handschriften en onuitgegeven bescheiden, ik zou anders oordeelen over het opmaken van zulk eene lijst, maar dan komt men ongevoelig op het gebied der archieven. In het belang van ons publiek zou dus het werk van Valentinelli wel zoo goed moeten aangevuld worden met de opgaaf der Nederlandsche archieven, en des te meer, omdat onze Italiaan hier en daar een voet heeft gezet op dat gebied, (bijv. blz. 115), maar zoo iets wacht natuurlijk tot dat Noordziek's werk een tweeden druk zal vereischen.

In den aanhef van zijne Inleiding hangt Valentinelli (blz. 3) een zeer gunstig tafreel op van ‘Nederland, dat minder juist Holland genoemd wordt - ook in het Italiaansch deed zich ten deze het regt van den sterkste gelden - naar het grootste en bloeijendste gewest, en dat ongetwijfeld een der volkrijkste en meest beschaafde staten van Europa is. De natuurlijke gesteldheid van den bodem, uit welks onmetelijke weiden de bezadigde Nederlander een groot deel van zijne voeding trekt; de eeuwenheugende turflagen die de fabrieken van brandstof voorzien, zijne spoorwegen en stoombooten, de toenemende bloei van zijn handel, geholpen door de tallooze vaarten, die het land aan alle kanten doorsnijden; zijn zeemagt en rijke koloniën, deze allen zijn krachten, die welsprekend getuigen, voor een volk, dat even de drie millioen haalt. Maar behalve die stoffelijke middelen heeft Nederland nog krachtige elementen van beschaving in zijne staatkundige en godsdienstige vrijheid, in zijne geneigdheid tot orde en netheid, in zijne stille en volhoudende werkzaamheid, in zijne uitstekende zucht tot vereeniging, in zijn eerbied, zou ik kunnen zeggen, aan de kunst en vooral aan den landbouw bewezen, en in zijne liefde voor de studie.’

Aan Valentinelli's geschiedkundige inleiding ontleen ik nog het volgende: ‘de schaarsche berigten over de alleroudste kerk- en kloosterbibliotheken doen vermoeden, dat hier te lande de geestelijk-

heid in een staat van verval was geraakt, totdat Geert Groote zijne fraterhuizen oprigtte; in welke vruchtbare aarde de door deze school uitgestrooide zaden gevallen zijn, bewijst het verschijnsel, dat in 1439 alleen het Kapittel van Utrecht 60 conventen telde met 3000 conventualen. Hoe vele boeken heeft de noeste vlijt van zoovele overschrijvers in de stille kloostercel niet kunnen vervaardigen; met andere woorden, welke groote bibliotheken hebben zich niet reeds toen hier gevormd. Doch die boekerijen, voorboden van een niet ver verwijderd herstel van wetenschappen en kunsten, als ook van stoffelijke en zedelijke welvaart van Nederland - en hier zou niet ongepast ingevlochten zijn Guicciardini's levendige schildering van den bloeijenden toestand van ons vaderland onder Karel V - konden den geweldigen schok van de doorgezette worsteling niet weêrstaan, waartoe Nederland zich uitrustte ter verkrijging van staatkundige en godsdienstige vrijheid. De groote bewaarplaatsen van menschelijke kennis werden op allerlei wijzen verstrooid, maar zij zijn nooit geheel vernietigd; terwijl men nog voor zijne onafhankelijkheid streed, werden boeken en handschriften door steden en burgers verzameld; men rigtte scholen op, en stichtte Universiteiten, voorzien met boekerijen afkomstig van de vroegere verzamelingen, terwijl de steden en hoofdkerken hare bibliotheken bij de archieven plaatsten; de voornamen in den lande ruimden allengs de noodige vertrekken van hunne woning in voor de hulpmiddelen, die de geliefkoosde studie vorderde, of die den naam der familie zouden opluisteren: daar ontbrak het niet aan zeldzame geschriften en voorname drukken, aan prachtige uitgaven en schitterende banden. Jammer maar dat zij in verschillende handen overgingen door erfenis en vooral door openbaren verkoop, waarvan geen ander land zoo vele voorbeelden heeft als Nederland na de 16de eeuw.' Hierover moeten wij ons overigens niet verwonderen; het is alleen het bewijs van rijkdom en welvaren, dat in een tijd, toen ieder beschaafd man Latijn verstond, de kostbare uitgaven der Hollandsche geleerden zoo goed verkocht werden; de degelijke bewerking der Grieksche en Latijnsche schrijvers moest tot nadere kennismaking uitlokken, en deze weder tot meerdere beoefening aansporen. Maar nu het beschaafde publiek niet alleen in het Latijn zijn heil vindt, storen de Latijnsche namen of spreuken van genootschappen of vereenigingen, bijv. in een stad als Amsterdam, waar men van den koopman niet zou verwachten een Felix Meritis (blz. 134), een Doctrina et Amicitia (blz. 136), een Natura artis magistra (blz. 127), een Arti et Amicitiae (blz. 135).

'De bibliotheken, die van den hervormingstijd dagteekenen, bevatten hoofdzakelijk godsdienstige werken, deels omdat zij van kerken en kloosters afkomstig waren, deels omdat in die dagen het godsdienstig element overal was doorgedrongen. Ook later leverden de vele godsdienstige secten met hun twistgeschrijf de noodige boeken; men denke slechts aan de Remonstranten en Jansenisten, Maar ook de Grieksche en Latijnsche schrijvers besloegen in onze oude boekerijen eene goede plaats. Reeds in bovengenoemde broederhuizen werden de heidensche schrijvers gelezen, en vervaardigden de Broeders des Gemeenen Levens in hunne ongestoorde afzondering menig afschrift.' En hieruit leidt Valentinelli

af ‘de bijna godsdienstige eerbied voor de letterkunde en voor de kritiek der klassieke schrijvers; deze ontstond in Nederland, en tiert daar nog krachtiger dan in eenig ander land.’ Hoe ver dit juist gezien is, behoef ik wel niet te zeggen.

‘Overigens vermeerderde van het begin af bij voorkeur het getal van boeken over de geschiedenis des vaderlands. De staatkundige en godsdienstige onlusten leverden stof tot twistgeschrijf, dat in plaat- en drukwerk in groote hoeveelheid overig is. De pamfletten toch van de 16de eeuw af, vulden de bibliotheken, en de verzamelingen der Koninklijke Boekerij te 's Hage, der Thysiana te Leiden, der Remonstranten te Amsterdam, en anderen, tellen er 24,000. Dit groote getal gevoegd bij het geschiedkundig belang van die geschriften maakte de behoorlijke beschrijving van die stukken wenschelijk, waarvan P.A. Thiele er 11,000 voor Fred. Muller catalogiseerde. En toch is dit pas een begin, zoo als in menige verzameling zoo hier als elders blijkt, welke met die uitmuntende lijst behoorlijk vergeleken kan worden. Overigens geloof ik dat Valentinelli oorzaak en gevolg verward heeft; want als de pamfletten reeds zoo vroeg verzameld waren, zou het getal der zeldzamen veel geringer zijn; neen, het staatkundig twistgeschrijf vindt zijn publiek om de zaak zelf, maar dit neemt niet weg, dat het tot het eigenaardig karakter van ons land behoort en een gevolg is van de vrijheid van drukpers, dat wij op zulk eene verbazend groote hoeveelheid van zulke geschriften kunnen wijzen.

Hieraan sluiten de verzamelingen portretten en prenten, die ter opheldering van de geschiedenis van Nederland dienen; de uitgebreidheid daarvan kan men nagaan, als men weet, dat Fred. Muller begon met er 7000 te catalogiseren.’ Mij dunkt, dat ook dit voor het groote welvaren van onze voorvaders pleit, die afbeeldingen van de groote gebeurtenissen van den dag kochten, welke nu menige merkwaardige opheldering verschaffen van de wapenfeiten uit de dagen der Republiek. - Eindelijk haalt Valentinelli hier nog bij de Resolutiën der Staten, welke in een 300 banden vervat in meer dan ééne Hollandsche bibliotheek zijn aandacht trokken: minder juist noemt hij ze evenwel *plakkatboeken.*

‘De ligging van Nederland en vooral de handelsgeest wees van zelf op een strengere beoefening der aardrijkskunde, waartoe de ontdekkingen en veroveringen in andere werelddeelen en vooral de Indische Compagnies het hare bijdroegen. Van daar de vele reisbeschrijvingen en de niet te vergeten Atlas van Blauw, die in 1663 te Amsterdam verscheen; eene uitgaaf, welke de Staten nuttig en noodig oordeelden voor onze Commercie. Valentinelli wijst hierbij op de prachtige uitvoering en bewerking van die kaarten, waarvan schoon gebonden exemplaren aan buitenlandsche mogendheden werden geschonken als een sprekend bewijs voor de wezenlijke waarde van dat nationale werk. Voorname kunstenaars werden gebruikt om die kaarten te graveren, en ze op te sieren met de afbeelding der bewoners en voortbrengselen der verschillende landen, of er portretten en platte gronden bij te voegen; van daar dat dit werk soms zeer werd uitgebreid, en dat er exemplaren zijn die tot 40 deelen aangroeiden; zoo sloeg de weduwe van Van der Hem te Amsterdam in het begin der vorige eeuw voor zulk een exemplaar van 43 deelen de 20.000 gulden

af, die graaf d'Avaux haar bood, en verkocht zij het voor 30.000 gulden aan de aartshertogin van Toskane.' Maar welk ding kan onder de handen van bekwame kunstenaars niet veranderen in een prachtwerk; de laatste Fransche uitgaaf van Moeder de Gans kost een kleine honderd francs, maar die is dan ook door Gustave Doré zoo meesterlijk opgesierd.

'De overzeesche betrekkingen bragten vele Oostersche handschriften en boeken in onze bibliotheken voornamelijk te Leiden; terwijl de handel en de zendelingen voor de beoefening der Aziatische zorgden.' Valentinelli heeft het oog op de bijbelvertalingen als die van 'B.F. Matthes professor te Delft', blz. 55, dat is Dr. R.F. Matthes uit Macassar. 'Zoo werd het Chineesch en Japansch uitsluitend door Hollanders beoefend, en bezit het Museum van Siebold 525 Japansche werken in een 1400 deelen. - Eindelijk vindt men hier te lande meer Fransche, Engelsche en Duitsche boeken dan elders wegens de ligging en den handel der Hollanders', en omdat wij veel gemakkelijker, iets waartoe wij gelukkig ook verpligt worden, die talen kunnen beoefenen en spreken, dan de meeste onzer naburen; terwijl Valentinelli den grooten invloed van de Fransche réfugiés over het hoofd heeft gezien, wier werkzame ijver zoo vele Hollandsche persen bezig hield.

'De bepalingen omtrent de verpligting der uitgevers om een exemplaar aan de bibliotheken te geven, zijn niet talrijk; in 1579 gelastte Ernst van Oostenrijk, dat elk drukker een exemplaar van al hetgeen bij hem verscheen te Brussel moest afgeven; de Haagsche bibliotheek genoot ditzelfde voorregt van 1817 tot 1830; sedert werden er 3 naar den Haag gezonden, waarvan één voor Binnenlandsche Zaken. Tegenwoordig worden de drukkers uitgenoodigd aan hunne stad een exemplaar af te staan van elk werk dat zij uitgeven.' Deze opgaaf laat zeker nog al wat te wenschen over, even als over dat geheele stelsel van verpligte exemplaren veel te zeggen valt. Valentinelli schijnt onbekend geweest te zijn met de bepaling van 5 December 1679, waarbij werd geclausuleerd, dat de verzoekers van octroy, bij de Staten van Holland en West-Friesland, gehouden zijn een exemplaar van het boek, waarvoor zij octroy verzoeken, gebonden en wel geconditioneerd te brengen in de Bibliotheek van Hun Ed. Gr. Mog. Universiteit te Leyden, en daarvan behoorlijk te doen blijken, op poene van verstooken te zijn van het effect van voorsz. octroy.' Jammer maar, dat men zeer slecht de hand hieraan gehouden heeft; wel is op 30 April 1728 door de Staten dat bevel herhaald, maar de boeken, die op deze wijze gratis op de Academische Bibliotheek zouden bijeengebragt zijn, moeten altijd nog gevonden worden.

Waarom dan toch niet de bepaling gemaakt, dat elk uitgever zich van zijn regt van nadruk verzekert door een afdruk van alles, wat bij hem het licht ziet, aan de staatsverzameling te zenden; dan zal menig stukje bij tijds bewaard worden, en ontsnappen aan persoonlijke of plaatselijke veete, om niet eens van andere wegen te gewagen, langs welke de stofwisseling van het vergankelijke papier kan plaats hebben. - Menigmaal hoorde ik dien wensch uiten, en beloofde men zich gouden bergen van zulk eene bepaling. En toch ontgaat u reeds op die wijze al hetgeen voor rekening van

den schrijver gedrukt wordt; maar bij de strenge toepassing dier voorschriften lette men vooral op de gevolgen. Te Parijs hoorde ik meer dan ééne klagt van de heeren bibliothecarissen over den altijd aangroeijenden stapel der verpligte exemplaren van de vruchtbare Fransche persen; van elken druk en elke oplaag krijgt de Bibliothèque Impériale een exemplaar te bergen en op te schrijven; en hiertoe is men tegenover den uitgever en schrijver ook verpligt. Nu heeft men in weerwil van de groote verbouwingen dier boekerij er toe moeten besluiten zulke dubbelden weg te doen, en heeft men voorgesteld in verschillende wijken van Parijs eenige kleinere bibliotheken daarvoor op te rigten; ik vind het een schoonschijnenden maatregel, die de moeijelijkheid slechts verplaatst en verschuift. Te Munchen hoorde ik door de administratie der Staatsbibliotheek die bepaling evenzeer verwenschen, al drukt de langzame en goedhartige Beijer en vooral de trage Schwab op verre na zoo veel niet; het zijn juist de vele kleine, nietige boekjes die het veelzijdige werk zoo zeer vermeerderen, dat men daar liever het weinige degelijke, hetwelk die maatregel oplevert, zou willen aankoopen. Alleen in Saksen zou het wegens de Leipziger drukkerijen een zeer goed ding zijn. Opmerkelijk is het, dat in Engeland evenzoo klagten worden gehoord over den copy-tax, en hier is het niet zoo als in Rome, dat de regeringsbibliotheek slechte of onvolledige exemplaren ontvangt, maar dat de talrijke uitgevers in gebreke blijven de verpligte exemplaren op te zenden binden den bepaalden tijd. De wet wordt telkens ingescherpt, maar onder allerlei vorm bepaald ontdoken; zoo werden er bijv. aan het Britsche Museum in 1835 slechts 935 nummers gezonden en moest men er nog 2263 opvragen; eindelijk stelde men daar een ambtenaar aan, die deze werken opeischt en invordert, en nu werd het cijfer der verpligte exemplaren van 9.871 op 19.578 gebragt. Daar men de boeken niet mag aankoopen, die volgens de wet gratis in de bibliotheek moeten komen, zoo is er nog al bezwaar verbonden aan deze wet, die een soort van belasting heft van de uitgevers ten gerieve van het geheele publiek; door de nieuwe binnenlandsche boeken voor niet te krijgen, blijft het geheele inkomen beschikbaar voor den aankoop van hetgeen in het buitenland verschijnt en voor de aanvulling van het oudere gedeelte. Het moet ons overigens niet verwonderen, dat een uitgever in gebreke blijft, als het een plaatwerk is of wel een boek, dat over de honderd guldens geldt; dan is elk exemplaar er ééntje, en loopt hij van nadruk zoo spoedig geen gevaar.

Hetgeen Valentinelli vooral getroffen had, was het groote getal wetenschappelijke vereenigingen en letterkundige genootschappen, waarmede hij door zijne bibliotheken in kennis kwam; wat zou hij wel gezegd hebben, als hij de taal- en dichtlievende genootschappen van de vorige eeuw in vollen bloei gekend had? ‘In geen ander land, zegt Valentinelli waren de genootschappen zoo talrijk en zoo werkzaam. De verheven zin tot zamenwerking, in alle opzigten begunstigd door de magt van den handel, ontwikkelde zich ook op letterkundig gebied, en zoo verrezen overal in Nederland algemeene wetenschappelijke en letterkundige maatschappijen aan een of ander vak uitsluitend gewijd, aan geschiedenis of oudheidkunde, aan taal- en volkenkunde, aan godgeleerdheid of regtsweten-

chap, aan geneeskunde of natuurlijke geschiedenis, aan stel- en werktuigkunde, aan waterbouwkunde of land- en tuinbouw. Men vindt ze zelfs ten platten lande, over verschillende dorpen verspreid waar de gemakkelijke en eenige trekschuit ze zamenbrengt.' De 'battillo ad alzaja' is overigens voor Lombardijsche oogen niets vreemds, want ik zag er van Milaan meer dan één afvaren. Waarom zouden bij ons de boeken niet met de trekschuiten verzonden worden; het geldt slechts de vraag, hoe het doode kapitaal van die wetenschappelijke verzamelingen de meeste rente oplevert; ik zou zelf geneigd zijn dit stelsel verder uit te breiden, in navolging der Bernsche bibliotheek, waar elk burger in het kanton zich kan abonneeren voor twee of meer boeken, die de staatspost hem vrachtvrij bezorgt.

'Verder zijn er vele dier vereenigingen met zulk een praktisch doel opgerigt, dat men er kabinetten en verzamelingen bij aanlegde van die voorwerpen, welke daarvoor geschikt waren, dat men voorlezingen voor het volk er aan verbindt, en openbare lessen geeft op den zondag; de leden komen op bepaalde tijden bijeen, geven elkaâr vraagstukken op, of spreken over wetenschap; zij loven prijzen uit en geven de bekroonde verhandelingen uit met die werken, welke anders niet het licht zouden zien, zij ruilen hunne werken met die van zustergenootschappen, en zoo komt er daaglijks iets nieuws in hunne bibliotheek, kortom alles wordt als krachtige hefboom voor de beschaving en tot ontwikkeling gebruikt van dat onopgemerkte hoekje van Europa.' Men zal mij zeker gewonnen geven, dat deze voorstelling wat al te schoonschijnend is; de mensch is immers veel te gezellig van aard om niet nu en dan aan zijn vriendenkring iets ten beste te geven van hetgeen hij las of onderzocht, en dat vreemd of nieuw is voor hen, die het met zekere toejuiching aanhooren. Maar Valentinelli heeft niet alleen de goede bedoeling en inrigting der genootschappen geschetst; door de titels over te schrijven der werken, die door de Hollandsche maatschappijen en vereenigingen zijn uitgegeven, staafde hij zijn gunstig oordeel. De Italiaansche lezer kan uit de lange lijst der werken van het Noord-Brabantsch genootschap (blz. 167) nog niet juist oordeelen over de verdiensten van Dr. Hermans, of zal weinig stichting vinden in de opsomming der reeksen van 'Verhandelingen van *de* Genootschap tot verdediging van den Christelijken *Godsdiensttegen desselfe* heden-daagsche bestrijders' (blz. 27), evenmin als in die der 'Dissertationes latinae et belgicae ad *teologiam* naturalem spectantes pro praemio legati Stolpiani conscriptae' (blz. 69); hij zal niet veel hebben aan de titels van de werken der Maatschappij van Letterkunde (blz. 84), aan die van het wiskunstig genootschap te Amsterdam 'Een *onvermeeide* (lees: onvermoeide) arbeid komt alles te boven' (blz. 128), aan die van het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte (blz. 45), aan die van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen (blz. 122), aan die van 'de *Vereening* tot ontwikkeling van *provinciaal* Welvaart' (blz. 212) te Zwolle, om van het Friesche (blz. 221) en Zeeuwsche (blz. 164) genootschap, en van het Groningsche 'Pro excolendo iure patrio' (blz. 242) niet te spreken. Maar wij kunnen toch niet nalaten van met zeker welgevallen te zien op de vele geschriften die op deze wijze het licht

zagen. Ons land was immers ook in dit opzigt onze naburen vooruit, en voor de vele genootschapswerken die tegenwoordig bijna elke kreits van het leergierige Duitschland oplevert, doen de Hollandschen niet onder; want nu het herhaaldelijk bleek, dat de tijd voor prijsvragen voorbij is, leveren de genootschapswerken tal van geschiedkundige bijdragen, hetzij verspreid hetzij in bruikbaren vorm bijeen, zooals die door de leden van het Historisch Utrechtsch Genootschap (blz. 187) bekostigd zijn; wensch ik dat daarom, eerlang hier zal aansluiten een reeks van kritisch bewerkte geschiedbronnen, waarvan dezer dagen een voorloopig berigt verscheen; het ligt geheel op den weg van dergelijke vereenigingen werken uit te geven of aan te moedigen, die anders door beperkten aftrek ongedrukt en onbekend zouden blijven. Daarom hoop ik ook, dat het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (blz. 186) op natuurkundig gebied nog menigen schrijver en uitgever zal te hulp komen; zulk eene ondersteuning van degelijke werken acht ik hoogst doelmatig en wel zoo nuttig als de ondersteuning van regeringswege, ofschoon deze wel zoo krachtig en dus wel zoo goed werkt op sommige oogenblikken. Worden onze vereenigingen ook door de Engelschen overschaduwd, de hulp van stichtingen als die van Teyler met hare rente van ongeveer *f* 100.000 (blz. 152), van *Werner* (blz. 67) (zegge Warner) en op kleinere schaal van het legaat van Monnikhoff (blz. 123) en door de ‘Maatschappij tot *kedding von* drenkelingen’ (blz. 99) te Amsterdam, maken aanspraak op Valentinelli's loftuitingen; te regt vermeldt hij dan ook ‘De Munten der Nederlanden’ van Prof. Van der Chijs met de vele platen, en schrijft hij de titels af van 43 Arabische werken, die zonder Warner's hulp nooit zouden verschenen zijn, al bezorgt Frankrijk ons ook door de verovering van Algiers eenige lezers en koopers van die Leidsche boeken. Ik kan mij best begrijpen, dat onze Venetiaan verbaasd stond te kijken over de waarlijk groote krachtsontwikkeling der particulieren, die over het geheel zoo doelmatig werkt, daar ieder vak zijn beschermheer vond; de Koepokinenting (blz. 52) in haar Rotterdamsch genootschap ‘Ne pestis intret vigila’; de Koloniën in het Kon. Instituut voor de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Neêrland's Indië (blz. 56), en in het Indische Genootschap te 's Gravenhage (blz. 36), de Nijverheid in de maatschappij (blz. 156) ‘in 1788 onder de bepaalde bescherming des konings(?) opgerigt, de Tuinbouw (blz. 85) en de Entomologie (welke vereeniging Valentinelli in Groningen plaatst) en de Pharmacie te Amsterdam (blz. 126), de *Tonkunst* (blz. 130) en de Landbouw (blz. 129), zij hebben alle een vereeniging of maatschappij, even als de onderwijzers en de leeraren aan de Nederlandsche gymnasiën (blz. 132) enz. Met al deze inrigtingen kwam Valentinelli op zijn ontdekkingsreis van bibliotheken in aanraking; al hebben zij niet alle een boekerij, die vermelding verdient, zoo is het, om mij alleen tot de laatste te bepalen, zeer te betreuren, dat men daar vruchteloos zou zoeken naar hetgeen tot de litteratuur van het middelbaar onderwijs behoort, iets, dat bij de zoo noodige verbetering onzer gymnasiën nog wel eens te pas zou komen; of geldt hier het spreekwoord niet ‘die zich aan een ander spiegelt’?

Sprekende (blz. 129) over de Amsterdamsche Maatschappij ter Bevordering van

den Landbouw en hare werken (1778-1832), vermeldt Valentinelli de tegenwoordig bestaande provinciale maatschappijen van Landbouw, waarvan die van Holland 7000 leden telt, en verhaalt hij dat geheel Nederland aan de Landbouw-congressen deel neemt. Valentinelli woonde zoo iets te Gouda bij, en toen werd het hem duidelijk, ‘welk hoog gewigt het land aan deze vaderlandsche plegtigheid hecht; die buitengewone toevloed van menschen, zoodat men, al betaalde men er ook, op de tentoonstelling van vee en landbouwgereedschap verdrongen werd; de plegtige uitreiking der prijzen, de wapperende driekleur en vlaggen met een “hulde aan den landbouw”; harddraverijen, muzijk en illuminatie, in één woord vertoon van nationaal gevoel, het onderpand van rustigen vooruitgang.’ Deze is de eenige vaderlandslievende uitboezeming van den Venetiaan in Oostenrijksche dienst. Ik behoef aan dat gezegde niet te blijven hangen, maar gevoel het des te beter, omdat het mij de Landbouwtentoonstelling voor den geest roept, die ik te Rome in de daarvoor zoo prachtig gelegen villa Borghese bezocht; ik ving uit den mond van Pio Nono eene bewondering op van de reusachtige artisjokken, de vruchten, welke het weligst tieren in de tuinen boven op de puinhoopen van de onbewoonde wijken der gewezen meesteres der wereld! Ik zag de fiere rammen en bokken, trotsche stieren en ossen, sterke muilezels en hengsten, maar ik zocht te vergeefs naar die teekenachtige geiten, naar die schoone schapen en koeijen, juist het voornaamste deel van den Romeinschen veestapel; en toen ik zocht naar de oplossing van dit vreemde verschijnsel, werd ik gewezen op de toongevende overheid; maar zouden de geestelijke herders dan waarlijk het tegennatuurlijke caelibaat ook aan de dieren des velds willen voorschrijven? Neen, dan was de eerste Landbouwtentoonstelling in de vorstelijke hoeve der Cascine te Florence in 1858 geheel wat anders, waar de gelukkige Toscaansche boerenstand een kracht en welvaart ten toon spreidde, waarover ik verbaasd was.

Ik zou haast denken dat onze Venetiaan even zoo overdrijft, wanneer hij (blz. 123) vertelt: ‘dat niet alleen de leden der letterkundige genootschappen belang stellen in de beoefening der moedertaal, maar dat geheel Nederland ijverig deel daaraan neemt, zooals op het dezer dagen te 's Hertogenbosch gehouden congres’; ik was toen niet in het land, men zal wel zoo goed doen, van Vader Treuherz (*Gids*, Oct. 1860) daarop na te zien.

Dat onze academies met hare Annales aan het hoofd van al onze maatschappijen staan (blz. 10), is minder juist en eervol door Valentinelli aangeteekend. Den werkkring en krachtigen invloed van het Nut heeft hij opgemerkt (blz. 11) en naar billijkheid geprezen; het groote gebruik, dat van die 300 volksbibliotheken gemaakt wordt, trof hem, en wat zouden die niet nog veel meer nut kunnen verspreiden, als eenige voor dien kring van lezers geschikte boeken uit deze en gene boekenkast werden afgezonderd, waar zij meerendeels ongelezen staan.

Hoe krachtig het letterkundig leven hier te lande zich vertoont, bewees Valentinelli ook uit de 300 tijdschriften; de grootste helft daarvan zijn staatkundige bladen, maar van de 150 maandwerken en weekbladen geeft hij de tabel[*)] naar

*) Hervormde godsdienst 32, Roomsche 6, Joodsche 1, Regtsgeleerdheid 6, Handel en Nijverheid 4, Krijgskunde 3, Bouwkunde 3, Zeevaart 3, Natuurlijke geschiedenis 2, Kruidkunde en Landbouw 4, Aardrijkskunde 3, Letterkunde 18, Fraaije kunsten 2, Muzijk 2, Staathuishoudkunde 1, Belasting 1, Verschillende onderwerpen 6, Vrouwenhandwerken 6, Boekbeschrijving 3, Encyclopedie 5.

de daarin behandelde vakken. Geen wonder dat er 300 (volgens het Statist. Jaarb. 200) drukkerijen met ruim 1000 gezellen en 900 boekhandelaars hier te lande zijn. - Op die cijfers, even als op die tabel valt wel wat af te dingen; en ik zou dit niet hebben aangestipt, ware 't niet om te zeggen, dat Valentinelli bij het beschrijven der verschillende bibliotheken de titels onzer voornaamste wetenschappelijke tijdschriften inlaschte.

'Overigens houdt het groote getal der Nederlandsche bibliotheken geen gelijken tred met hare uitgebreidheid; met uitzondering van de Koninklijke boekerij en die der Universiteiten - het Amsterdamsche Athenaeum toch (blz. 104) met "zijn president H.J. Koenen" is reeds feitelijk "verheven tot eene Universiteit, omdat er in alle faculteiten onderwijs wordt gegeven" (blz. 115) - is geen van allen zeer groot en telt nog geen 20,000 nummers. Hierin ligt, dunkt mij, de verklaring opgesloten, waarom wij zelve niet gemerkt hadden, dat wij zoo rijk waren in bibliotheken, als onze Venetiaan kwam vertellen, die uit groote vooringenomenheid met zijn onderwerp de boekerij van Enkhuizen (blz. 160) beschrijft en ze nog eens onder Enschedé (blz. 216) opnoemt, en over het geheel er meer omhaal van maakt, dan die verzamelingen in ons oog verdienen. Niet, dat ik met minachting op die kleinere bibliotheken neêrzie, het omgekeerde is waar. De gewestelijke geest, die de tijden der Republiek der zeven Vereenigde Provinciën kenschetst, belette de stichting van één groot geheel; aan het maken van een vorstelijke bibliotheek of van eene staatsverzameling, zoo als wij ze in andere landen vinden, werd niet gedacht al ontbrak het niet aan de daarvoor vereischte gelden. En nu is het niet onaardig na te gaan, waartoe wij zonder de bescherming van den Staat gebragt zijn geworden.

De krachten zijn niet op één punt vereenigd geweest, maar hebben zich tot groot voordeel van de bijzondere vakken verdeeld. Met Valentinelli's boek in de hand wil ik nog even stilstaan bij de bibliotheken van Arnhem in het Duivelshuis (blz. 195) en 's Hertogenbosch (blz. 160), van Middelburg (blz. 165) en Utrecht (blz. 175-188), waar de belangen van die provincie behartigd worden, even als men te Leeuwarden (blz. 217-220) al het noodige vindt voor de beoefening der Friesche taal en geschiedenis. Voor het nasporen van plaatselijke bijzonderheden zijn stedelijke bibliotheken zoo nuttig, en ware het te wenschen, dat het schoone voorbeeld van Haarlem (blz. 149) meer navolging vond; van de rijke koopstad Dordrecht bijv. teekent Valentinelli het materialistische verschijnsel aan (blz. 61), dat de bibliotheek op het stadhuis verdween en de zaal nu voor openbare vermakelijkheden gebruikt wordt; hoe veel beter doet dan niet het kleine Gouda (blz. 60), waar de "custode Hymales" (?) jaarlijks *f* 50 krijgt, en er even zoo veel aan boeken besteed wordt door de heeren "*Fortman*, *Terpitra* en *Roorchoom*" dat is: Vorstman, Terpstra en Rooseboom. Deze, ik zou haast zeggen nationale versnippering maakt immers, dat behalve de boven reeds vermelde vakken, er vele zijn, die in een of andere boekerij bij voorkeur worden beschermd. Zoo vond

Valentinelli in die "der *Vereening* van de belangen des boekhandels" te Amsterdam (blz. 133) hetgeen hij voor de bibliographie van ons land wenschte te weten. Zoo wijst hij op den rijkdom van geschriften van 404 buitenlandsche genootschappen, maatschappijen, enz., welke hij in de Akademie van Wetenschappen vond (blz. 107), en die hij voor een gevolg van den voorspoedigen toestand van den Nederlandschen handel houdt; een uitspraak, die ik zou willen opvatten als eene zinspeling op den ruilhandel, die zulke vereenigingen tegenwoordig met hunne geschriften drijven. Even zoo is er te Amsterdam een schat van geneeskundige boeken door "het Genootschap ter bevordering der Heelkunde" (blz. 124) en "de Maatschappij tot *befordering* der Geneeskunst" (blz. 125) bijeen gebragt alsmede in "het Medisch-Lees-Museum" (blz. 126); de Maatschappij van Bouwkunde te Amsterdam (blz. 99) en het Koninklijk Instituut van Ingenieurs te Delft (blz. 54) verzamelen boeken voor die vakken, even als Arti et Amicitiae (blz. 135) de werken over kunst, terwijl voor de geschiedenis en de taal van ons vaderland, als ook voor het Hollandsche tooneel, vele hulpmiddelen te vinden zijn in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (blz. 84), waarvoor "Dr. Z.H. *Aletrijn*, (zegge Alewijn), den grondslag legde door het schenken van zijne handschriften en incunabelen"; Valentinelli voegt er bij, dat "de Secretaris en bibliothecaris L.A. *de* Winkel nu belast is met het klaar maken van een nieuw Hollandsch Woordenboek."

Voor onderzoekingen in een bepaald vak is eene bibliotheek, waar dit onverdeelde bescherming geniet, zeer veel waard, en zeker heeft men nu meer kans de zeldzaamheden en specialiteiten te vinden, dan wanneer er in het geheele land slechts ééne bibliotheek was. Wil iemand iets weten omtrent doofstommen, hij kan het vinden in de boekerij van het Groningsche Instituut (blz. 240); voor de Vrijmetselaars zorgde Prins Frederik (blz. 39) door den aankoop van de volledigste bibliotheek van dien aard van Dr. Klotz; in de "Bibliothèque Walonne" (blz. 83) op de regentenkamer van Pesijns-*hosje*' (d i. hofje) alhier zijn de geschreven en zeldzame bescheiden voor de merkwaardige geschiedenis van dit kerkgenootschap in orde gebragt door mijn ambtgenoot Dr. J.T. Bergman, secretaris 'della communita' of liever van de Commission des Archives. De gedrukte catalogussen bevorderen het gebruik van deze speciale bibliotheken, even als van de goed voorziene verzameling der Academie te Breda (blz. 172) en van den Helder (blz. 162), als ook van het Ministerie van Oorlog (blz. 31), die alle door Valentinelli bezocht zijn geworden, even als die van Marine (blz. 30); bij laatstgenoemde gewaagt onze Venetiaan met den noodigen lof van de 7 zalen met 1000 modellen; maar deze overschaduwen dan ook geheel en al het kleine museum in het beroemde Arsenaal van Valentinelli's woonplaats, waar de Oostenrijksche konstabel-majoor voortgaat met ik weet niet den hoeveelsten mast van den Bucintoro in het klein uit te venten aan de vreemdelingen, die niets liever hebben, dan hun koffer met een spaantje te bezwaren op de plaats zelve onder hunne oogen afgekapt van een mast van de prachtige galei, waarop in de gulden dagen der aristocratische republiek de roemruchtige doge de jaarlijksche plegtigheid herhaalde van den

trouwring te werpen in de Adriatische Zee, haar krachtige bondgenoot.

Zijn dus de letterkundige hulpmiddelen tamelijk wel verspreid, reeds op sommige plaatsen werden de boekerijen ten gerieve der bezoekers en der administratie onder één dak gebragt, zoo als te Amsterdam; een voorbeeld, dat elders zou kunnen nagevolgd worden, als te Leeuwarden, waar naast de provinciale boekerij de stedelijke bibliotheek bestaat (blz. 225) vooral rijk aan voortbrengselen der Leeuwarder pers, zoodat de heer Eekhoff daaruit zijn beloofde Geschiedkundige Bibliographie van Leeuwarden zal opstellen. Maar niet overal is zulk een vereeniging tot stand te brengen; zoo schijnt immers de Thysiana (blz. 80) alhier onaangeroerd te moeten blijven, daar de geleerde erflater zonder ophouden na zijn dood ons de wet voorschrijft; doch nu dit eenmaal zoo is, had ik liever gezien, dat die ouderwetsche verzameling haar eigenaardig karakter nog meer had behouden, wanneer namelijk later alleen die boeken waren gekocht, die Thysius zelf zou hebben aangeschaft.

Onze bibliotheken zijn talrijk maar klein; doch daarom konden van de meesten de catalogussen gedrukt worden, en de bijvoegsels later verschijnen. Dit viel geheel in den geest van den biblothecaris, die de Nederlandsche verzamelingen bezocht en zijne koffers met honderden van zulke doode titellijsten vulde, even als een natuurkundige met kruiden of eijeren uit een vreemd land huiswaarts keert. Maar Valentinelli heeft te regt gezien, dat onze catalogussen veel te wenschen overlaten, behoudens de billijke uitzondering van Frederik Muller, die daardoor toonde, dat boekbeschrijving ook een vak van wetenschap is. Het staat Valentinelli niet aan, dat verreweg de meeste catalogi beginnen met de namen der schrijvers, andere slechts naamregisters zijn zonder eenige bibliographische aanteekening. Maar met deze toe te laten, is de wreg geopend tot het vermelden van velerhande zaken, die in een letterkundig handboek te huis behooren, en Valentinelli spreekt zich zelven tegen door zijn afkeurend oordeel (blz. 107) over de onmisbare aanteekeningen der buitenlandsche academies in den catalogus der Akademie van Wetenschappen. Bovendien verloor onze Italiaan uit het oog met welk doel de meeste boekenlijsten vervaardigd zijn; voor het gebruik zijn zulke alphabetische registers voldoende, waarin men vinden kan of een bepaald werk op eene bibliotheek is; voor vele inrigtingen zou het een krachtsverspilling zijn de titels volledig op te nemen, of ze wetenschappelijk te schikken; hoe vele zwarigheden ontmoette ik niet in de laatste maanden bij het ordenen en aanvullen van den catalogus van Letterkunde, want zoo ergens dan geldt daar het bekende ‘variis modis bene fit.’ - Overigens staat het niet eens zoo slecht met de systematische indeeling der Nederlandsche bibliotheken, want Valentinelli geeft van genoegzaam alle zelfs de vakken aan met de hoofd- en onderafdeelingen; naar mijne meening eigenlijk onnut werk; niet de soms verouderde splitsing maar het geheel is overbodig, daar het zonder oordeel geschiedt; en om van de onvermijdelijke werken ‘van gemengden inhoud’ niet te spreken, of van eene Rotterdamsche onderafdeeling van ‘geschiedschrijvers en *andere*’ (blz. 50), wordt de Italiaansche lezer door die herhaalde opsommingen niet gebaat; of kan men de sterkte van een leger bij bena-

dering berekenen, als men de lijst der verschillende daarin vertegenwoordigde wapenen kent?

Valentinelli laat zich ontvallen, dat de beschrijving der Handschriften in de meeste onzer catalogussen veel te wenschen overlaat; ik moet tot mijne spijt die grief beämen, en beklaag er mij des te meer over, daar ik buiten 's lands zooveel vergeefsche moeite deed door de onvolledige opgaven in de catalogussen; dagen achtereen zat ik met een Jobsgeduld een handschrift te vergelijken, waarvan ik eerst later een afschrift vond, dat van beter gehalte bleek te zijn dan men had opgegeven; meer dan eens vond ik op een afgelegen kloosterbibliotheek een handschrift van veel jonger dagteekening dan de catalogus noemt, of wel men kon mij slechts weinige bladen toonen van de honderd en zooveel, die ik dacht te vinden. Ik hoop, dat eerlang de hand zal geslagen worden aan eene betere beschrijving der uitgelezene Codices Vossiani onzer bibliotheek, die de deskundige Duitschers tot grondslag legden aan de uitgaaf van meer dan éénen ouden schrijver.

De laatste grief van Valentinelli is het catalogiseren naar het formaat; en al staan de Hollandsche auctiehouders niet zoo laag als die in Rome, waar alleen van de grootte van een boek zijne plaats in den catalogus afhangt, zoo is het voorvaderlijke ‘soort bij soort’ toch af te raden, daar de vakken onnoodig gesplitst worden; gelukkig wijken de meesters van het gild reeds lang af van dien ouden sleur, welke door het papier zonder eind en de groote stoompersen ook bezwaarlijk is vol te houden.

Onze Venetiaan eindigt zijne inleiding met een woord over de weinige bronnen, waaruit hij zijne opgaven geput heeft; zonder de vele nasporingen op de plaats zelve zou hij er ook niet in geslaagd zijn zoo veel over onze bibliotheken op te teekenen. Sanderus toch beschreef in zijne Bibliotheca Belgica Manuscripta de boekerijen der Zuidelijke Nederlanden, terwijl (blz. 13) J. *Lomaier*, (zegge Lomeier), van Deutichem, in zijn werk ‘de bibliothecis’ er slechts weinigen aanstipt. Veel meer vond hij in Uffenbach's Merkwürdige Reisen durch Nieder-Sachsen und *Engelland* (1753); deze bezocht ze meerendeels en oordeelt nog al scherp over de mindere zorg, die men aan sommige besteedde. Met de Batavia Sacra en Häuel's Catalogi Librorum Manuscriptorum, met de tijdschriften van Naumann en Petzholdt, slaagde Valentinelli er in de onbeduidende 8 bladzijden over de Hollandsche bibliotheken in Edward Edwards Memoirs of Libraries (1859) geheel te overschaduwen; maar dit gaf onzen Venetiaan daarom nog niet het regt om dat kostbare Engelsche boek voor een vod uit te schelden.

De Koninklijke Bibliotheek opent niet ongepast de rei der Haagsche boekerijen, waarvan Valentinelli even als van de anderen de lotgevallen in korte trekken schetst; het getal boeken en de indeeling van den catalogus, de instructie van den bibliothecaris en het aantal artikelen van het reglement laat hij niet onvermeld; het laatste had hij naar mijne meening gerust kunnen te huis houden, al gedenkt hij zoo doende den Minister Van der Brugghen (blz. 34), die het reglement van de bibliotheek van Justitie maakte. Van bibliotheek-reglement gesproken, wil ik hier het stootende artikel uit het Oostenrijksche reglement vermelden, dat ik in de leeskamer te Venetië

zag; ik bedoel het in het oog springend verbod om te *vragen* naar Encyclopediën, die buiten Oostenrijk verschenen zijn; hoe men onnoodig de gemoederen kan verbitteren! Is de vermelding van zulk eene bepaling merkwaardig, de artikelen door Valentinelli afgeschreven hadden gerust achterwege kunnen blijven; wel zag ik vroeger veel gemak in die opgaven, wanneer een bibliotheek open is en hoe lang, maar de vreemdeling wordt meestal dadelijk geholpen; of het moet gebeuren, dat de boeken juist naar een ander gebouw worden overgebragt, zoo als ik te Laon ondervond, of wanneer de kapittelbibliothecaris op reis is en zijne ambtgenooten de kanunniken geen weg weten in de boeken, het geen mij te Verona overkwam, of wanneer zulk een bibliothecaris, zoo als te Padua, zoo vele uren van den dag dienst heeft, d.i. in het koor moet zitten, dat hem geen tijd overblijft om u in de boekerij gezelschap te houden; doch dit zijn uitzonderingen, menige monnik ontving mij met opene armen op zelfs ongelegene oogenblikken, zoo als die van San Antonio te Padua en San Marco te Florence, en bewees met openhartigen kout, dat hij trots de gelofte nog beantwoordt aan de bepaling der zoölogen, die den mensch een gezellig dier noemt.

Van de 1800 handschriften der Haagsche bibliotheek, noemt Valentinelli de vakken, waartoe zij behooren en beschrijft de voornaamsten uit elk vak; maar op deze manier vervalt hij in het zwak der meeste verslaggevers, die hier als uitstekend iets vermelden, dat elders naauwlijks de aandacht trok onder zooveel grootere en zooveel kostbaarder werken; zoo wordt dikwerf te veel eer bewezen aan de halve goden; of is het de moeite waard een Wagenaar, een Magazijn van Van Kampen, een Kerkelijke historie van Van Heussen en Van Rijn te vermelden? Op menige bibliotheek is de Voyage en Egypte (blz. 180) of de Antichità d'Ercolano (blz. 135 en 196) het mooiste en kostbaarste boek, maar daarom is het nog niet noodig ze te noemen, als men zulke werken in andere verzamelingen onopgemerkt laat.

Daarentegen slaagde Valentinelli er zeer gelukkig in, om de voornaamste Nederderlandsche uitgaven van grooteren omvang ter gelegener plaatse te vermelden; Holtrop's Monuments Typographiques, de topographische kaart van ons land, de beschrijving van het Museum van Oudheden van Leemans en Janssen; deze verzameling van wetenschappelijke hulpmiddelen liet Valentinelli niet onbezocht, en hij laat niet na dit Museum en de Nederlandsche Muntkabinetten in den Haag en te Leiden met den meesten lof te beschrijven.

Op de ‘Bibl. remonstrante’ te Rotterdam (blz. 49) waartoe de aankoop der boeken van *Hijttenbagandt* (zegge: Uyttenbogaerdt) voor *f* 1040, den grondslag legde, volgt (blz. 50) de ‘Bibl. *remonstrante*-reformata’, dat is: protestante, want Valentinelli bedoelt de genoegzaam onbekende verzameling in de Sint Laurens of Groote Kerk; daar vond hij stichtelijke boeken, die nog aan een ketting bevestigd zijn, maar in dier voege, dat zij door den lezer gelegd kunnen worden op een midden in het vertrek geplaatsten lessenaar. De middeleeuwsche gewoonte van kostbare handschriften en boeken op deze wijze tegen het stelen te vrijwaren, was vrij algemeen hier te lande in zwang; in verscheidene kerkbibliotheken in Noord-Holland komt dit

voor, even als te Alkmaar (blz. 161), waar bij het verschijnen van den catalogus ‘der H.H. Kluppel en *Pries*’ (zegge Prins) die ketenen geslaakt werden. In de eerste jaren der academische bibliotheek te Leiden lagen de boeken even als nog ten huidigen dage die in de krypt van Sint Walburg in de Groote Kerk te Zutfen als negerslaven aan hunne plaats geketend, en werden zij op den lessenaar omgeslagen en geopend. Op dezelfde manier liggen op de Laurentiana te Florence alle handschriften beveiligd en goed bewaard, maar worden zij tegenwoordig ten gerieve van den lezer losgemaakt van den ijzeren stang; als ik daar een handschrift met een rammelenden ketting op mijn tafel kreeg, kwam meer dan eens de vraag bij mij op, of men zich in vroeger eeuwen wijsmaakte, dat de dieven geen hamer of vijl bezaten, om zulk een kettingje stuk te maken. Zoo vele éénige schatten zoo te bewaren is niet doelmatig, want in geval van brand wordt de redding er niet gemakkelijker door; zoo putte Valentinelli (blz. 160) uit Noordziek de merkwaardige bijdrage, dat bij den brand van de kerk te Hoorn de geketende boeken even als weleer in de zeeslagen de Venetiaansche galeislaven op hun bank verbrand zijn, met uitzondering van ‘fol. 44-57’, (zegge 44 van de 57 bladen) der tweede uitgaaf van de Spieghel onser *behoudenisse*; als Livius ons zulk eene bijzonderheid meldde bij den brand van Rome door de Galliërs, wat zou de kritiek daarmede gespot hebben!

Hetgeen onzen Italiaan ook nog al bevreemdde, is dat de meeste bibliotheken hare boeken uitzenden; een stelsel, dat ik in weerwil van menige schaduwzijde, blijf verkiezen; de duizende boeken die men niet in zijn stil studeervertrek mag gebruiken, worden een dood kapitaal; men raadpleegt ze liever niet op de bibliotheek; zoo als ik in Italië op de meeste plaatsen zag, dat er in weerwil van een groot getal bezoekers, minder boeken gevraagd worden dan bij ons. De kosten, waartoe men door het niet uitleenen der boeken, moet komen, zijn zeer aanzienlijk; de leeszaal wordt veel grooter, en in weerwil van meer bedienden duurt het verbazend lang, eer dat het gevraagde boek wordt gegeven; te Parijs op de Bibl. Impériale bestelde ik hetgeen ik noodig had een uur vooruit, want nooit minder dan een half uur liet men mij wachten; daar moeten trouwens een goede honderd lezers geholpen worden. Dat er onder deze ook eenige zijn die vooral des winters liever op die wijze zich verwarmen op staatskosten, is natuurlijk; even als ten gerieve der Parijsche studenten de bibliothèque de la Sorbonne behoorlijk verlicht en verwarmd wordt, waarvan minder gretig gebruik wordt gemaakt dan van de zoo doeltreffend ingerigte bibliothèque Geneviève; maar daar moet men geruimen tijd vóór het uur der opening komen, wil men een van de 200 kaartjes krijgen voor de even zoovele stoelen; meer dan ééns moest ik een uur wachten in het voorportaal, tot dat de vertrekkende lezers zoo veel plaats hadden gemaakt, dat mijn nummer aan de beurt kwam. Daar zitten de studenten te werken als of zij te huis waren, en wel met eene doodsche stilte; dat is minder het geval te Milaan, waar in den winter van 1861, de ruime leeszaal van de prachtige Biblioteca Brera des avonds met gas verlicht, even als de Turijnsche bibliotheek van 6 tot 10 uur geopend werd voor honderde leergierige jongens en man-

nen, die onder het Oostenrijksch bestuur hun kostbaren tijd in de koffijhuizen zoekbragten; ook daar kwamen meer lezers dan men plaatsen kon.

Doch genoeg om de aandacht der belangstellenden gevestigd te hebben op het werk van Valentinelli; ik acht het overbodig een uittreksel te geven van zijne schets der voornaamste boekerijen, en verwijs den lezer liever naar het oorspronkelijk, daar die Italiaansche commentaar uit de Sitzungsberichte der Wiener Academie afzonderlijk verkrijgbaar is.

Leiden, Januarij 1863.

Dr. W.N. DU RIEU.

De beoefening der geschiedenis in onzen tijd.

Geschiedenis der oudheid. De Oostersche volken en Griekenland in hoofdtrekken, met gestadige verwijzing naar de bronnen door Dr. J.A. Wijnne rector van het stedelijk Gymnasium te Groningen. Groningen bij de Erven Bolhuis Hoitsema 1863.

Onze eeuw moge zich beroemen op hare groote vorderingen in de natuurwetenschappenen op de vruchtbare toepassing daarvan op de werktuigkunde en op al hetgeen met de industrie in betrekking staat. Dit valt overal waar wij onze aandacht op vestigen, op middelen van vervoer, op die van gemeenschap, op de voortbrengselen van nijverheid, zoo duidelijk in het oog, dat het geen betoog behoeft, en de voorgaande eeuw, met deze in geene vergelijking komen kan. Men heeft daarom dikwijls in onzen tijd geklaagd, dat de rigting der beschaving eene uitsluitende stoffelijke geworden is, en de hoogere belangen der menschheid te veel uit het oog verloren worden; doch deze klagt is zoo al niet geheel ongegrond, ten minsten zeer overdreven. Niet alleen worden de wis- en natuurkundige wetenschappen, niet slechts voor hunne veelvuldig nuttige toepassing, maar ook om haar zelve beoefend, om dieper in de kennis der natuur in te dringen, om een ruimer en juister blik in het heelal te kunnen slaan, en meer en meer in de geheimen der natuur te worden ingewijd. Hoe vele verrassende ontdekkkingen zijn er in de laatste jaren niet in de sterre- natuur- en scheikunde gedaan. Kunnen de twee vorige eeuwen wetenschappelijke werken aanwijzen, die met de ‘Mécanique céleste’ van Laplace en de ‘Cosmos’ van von Humboldt te vergelijken zijn? Hoe zeer men moet erkennen dat daartoe de vroegere studie en ontdekkingen in de 17de en 18de eeuw den grond legden, zijn zij het sprekendst bewijs dat in de 19de de wetenschappelijke geest verre van verflaauwd is, evenmin als de kunstzin en het gevoel voor het schoone is uitgedoofd. Nimmer werden de toon- en schilderkunst zoo algemeen beoefend als thans, nimmer vond de bouwkunst zoo ruime gelegenheid, om in het stichten van zoo vele gebouwen van allerlei aard, hare vindingrijkheid ten toon te spreiden als in onze

dagen, nimmer vond de letterkunde zoo veel bijval als tegenwoordig, en al is het dat nu dichtkunst en wijsbegeerte niet zoo veel meesterstukken leveren als vroeger, de verbeelding en de afgetrokken bespiegeling sluimeren niet. Verbeelding beide, en bespiegeling zijn in onze eeuw wel eens het spoor bijster geweest, maar zij zijn teruggekeerd op den regten weg om het ware te zoeken.

Groote geniën in poëzy en wijsbegeerte hebben wij in onze eeuw zien schitteren en ondergaan, en alhoewel zij tot nog toe weinig opvolgers gehad hebben, - want zij zijn niet zoo menigvuldig - hebben zij den smaak voor het schoone, verhevene en ware meer algemeen gemaakt. De wijsbegeerte verliest zich thans niet in hoogvliegende afgetrokkene, ijdele en onvruchtbare bespiegelingen, maar streeft naar eene vruchtbare beschouwing van het bestaande in de stoffelijke en zedelijke wereld. Zij heeft thans eenen vasten bodem gevonden, waarop zij gerust het gebouw van wereld- en menschenbeschouwing kan vestigen, en waarin bestaat deze anders dan in de Geschiedenis in de ruimste beteekenis van het woord?

De Geschiedenis is meer dan een bloot verhaal van gebeurde zaken, eene aaneenschakeling van gebeurtenissen en jaartallen. Het voorledene moet tot het begrijpen van het tegenwoordige en het vooruitzien van het toekomende dienen. Alles heeft zijne geschiedenis, zoo wel de wetenschappen als de letterkunde en de kunsten, zoo wel de godsdiensten en de wijsbegeerte als de beschaving in het algemeen; zij behandelt den oorsprong, den voortgang en de ontwikkeling van al hetgeen er bestaat, zoo wel in de stoffelijke als in de zedelijke wereld.

Ook onze aarde als hemelbol heeft hare geschiedenis, die handelt over de verschillende lagen waaruit hare korst bestaat, en de overblijfsels van onder gegane plant- en diersoorten, welke deze bevatten. Zonder de kennis van hare geschiedenis is de beoefening van iedere wetenschap eenzijdig en onvolledig; door haar alleen weet men hoe de wetenschap op de hoogte gekomen is die zij thans heeft bereikt en in welk verband zij vroeger met andere wetenschappen gestaan heeft of hoe zij daaruit is ontsproten. De godsdienstleer zelve, zonder geschiedenis, kan niet anders dan verkeerd opgevat worden, men is dan onkundig van den oorsprong en de ontwikkeling der leerstukken en waant dat het stelselmatig leergebouw waarin zij worden voorgesteld, de eenige ware vorm is. Men heeft dikwijls gezegd, en herhaald dat de Geschiedenis de leermeesteresse van vorsten en volken is. Het moge zoo zijn, maar dan hebben, de eersten zoo wel als de laatsten tot nog toe weinig gebruik van hare lessen gemaakt. Maar voorzeker is zij de fakkel die ons bij de beoefening van kunsten en wetenschappen, in de wijsbegeerte, godsdienst en staatkunde moet voorlichten, om ons voor alle overijling en dwaling te behoeden.

Juist hetgeen waarop onze tijd het meeste roem kan dragen is de beoefening der Geschiedenis. Vele oorzaken hebben hiertoe bijgedragen, maar voornamelijk het beter bestuderen der bronnen, het bekend worden van zoo vele, tot nog toe ongebruikte schatten van oorspronkelijke stukken, die den geschiedonderzoeker tot zijn gebruik ten dienste stonden. Om ons slechts tot die der Nederlanden te bepalen, zoo als: de ‘Archives de la maison d' Oranje-Nassau,’ ‘La correspondance de Guillaume le Taciturne,’ die van ‘Philippe II.’ van de ‘Regentes’

van ‘Granvelle en nog vele andere authentieke ‘Bescheiden’ en ‘Brieven’ ‘Berigten van Ambassadeurs, enz., waardoor vele tot nog toe onbekende omstandigheden en drijfveren aan het licht zijn gekomen en men in staat is gesteld om een juister en onpartijdiger oordeel over gebeurtenissen en personen te vellen.

Verder heeft men het wijsgeerig onderzoek beter op de Geschiedenis toegepast, men is teruggekomen van de manie om zoo genoemde ‘Philosophiën der Historie’ stelselmatig ‘a priori’ zamen te stellen, waarin de gebeurtenissen naar een te voren opgemaakt plan worden gewrongen, op het ‘bed van Procustes’ gelegd, en somtijds geheel verkeerd worden voorgesteld. Echter hebben de wijsgeerige tafereelen der Geschiedenis van Bossuet, Vico, Herder en zelfs van Hegel met al het eenzijdige en willekeurige dat hem mogt aankleven, aanleiding gegeven, om het geheel van de geschiedenis des menschdoms met eenen ruimeren blik te overzien, en door het willekeurige der toepassing van te voren aangenomen beginselen, door terugwerking de ‘geschiedkundige kritiek’ doen ontstaan. Deze kritiek heeft tot de verrassendste uitkomsten geleid en de groote geschiedonderzoekers en historieschrijvers onzer eeuw gevormd. Hierdoor hebben Augustin Thierry en Guizot de geschiedenis van Frankrijk eene andere gedaante gegeven, even als K.O. Müller, Niebuhr Mommsen een geheel ander licht over de geschiedenis van Griekenland en Rome deden opgaan. Groote geschiedschrijvers zijn door deze kritiek gevormd, wij behoeven hier slechts Augustin en Amadeé Thierry, Guizot, Mignet, Thiers, Ranke, Dahlmann, Gervinus, Macaulay, Prescott en Motley te noemen.

Door deze kritiek is het thans als onbetwistbaar zeker uitgemaakt dat de oude verdeeling van eene gewijde en ongewijde geschiedenis moet opgegeven worden; dat op de eene zoo wel als op de andere de wetten der historische oordeelkunde toepasselijk zijn, dat er slechts ééne Voorzienigheid is, die met ondoorgrondelijke wijsheid het lot der volken bestuurt, en het menschdom het doel van zijn bestaan doet bereiken. Hierdoor kunnen eindelijk de regelende wetten worden opgespoord die ons geslacht beheerschen, zoo als de te vroeg ontslapen Buckle in zijne ‘Geschiedenis der beschaving’ heeft gepoogd te doen.

Algemeene geschiedenissen zijn er in onzen tijd menigvuldig geschreven; het zou eene breede lijst uitmaken zelfs de voornaamste daarvan op te noemen, maar de meeste voldoen geenszins aan de eischen der kritiek. Het is als of de opstellers elkander naschrijven. Men ontmoet er telkens dezelfde voorstellingen, die lang door de kritiek als onhistorisch verworpen zijn, men vindt niet dat de oorspronkelijke bronnen zijn geraadpleegd en dat van de nieuwe ontdekkingen, in de oude en nieuwe geschiedenis gedaan een behoorlijk gebruik is gemaakt. Daar deze algemeene geschiedenissen, meestal voor het onderwijs of tot leesboeken voor het publiek geschikt zijn, dienen zij nergens anders toe, dan om de oude vooroordeelen en onjuiste voorstellingen der gebeurtenissen te doen voortduren, en de onletterkundige doch weetgierige lezers, en het opkomend geslacht, onkundig te laten van de treffende uitkomsten die de hedendaagsche historische kritiek heeft opgeleverd. Men heeft echter verscheidene uitgebreide algemeene geschiedenissen zoo als die van Becker en Schlosser in onze taal overgebragt, doch deze zijn te duur voor het groote

publiek en ook te uitvoerig om de aandacht voortdurend te boeijen. Wat de vertaalde leer- of handboeken aangaat, munt dat van Schmidt uit; het verdiende meer algemeen bekend te wezen. Het was dus hoogst wenschelijk dat er bij ons een verdienstelijk schrijver opstond om een oorspronkelijk werk over de algemeene Geschiedenis der oudheid te leveren, waarin de nieuwste nasporingen zoo wel als de oude oorspronkelijke bronnen waren geraadpleegd, waardoor wij op de hoogte van de historische kritiek werden geplaatst, en waarin den lezer de weg werd aangewezen om het onderzoek verder voort te zetten.

Om ons bij de oude geschiedenis te bepalen, hoevele ontdekkingen zijn er niet in onzen tijd gedaan, die ons een geheel ander denkbeeld omtrent de oudheid geven, dan voor eene halve eeuw? De sluijer die het Oosten en Egypte bedekte is voor een gedeelte althans opgeligt. De godsdiensten van Brahma en Bouddha, van Zoroaster en van Phenicië, zijn ons door de studie van het Sanscriet en van de Zend-taal, door de onderzoekingen van Burnouf, de Rémusat en Movers, meer bekend geworden. De jaarboeken van Egypte werden door de ontdekking van Champollion omtrent de ontcijfering der hieroglyphen gedeeltelijk ontsloten; terwijl de pogingen tot verklaring van het spijkerschrift door Rawlinson en Oppert met goed gevolg schijnen te zullen worden bekroond. De opgravingen van Botta en Layard hebben de paleizen van het oude Nineve uit den nacht der vergetelheid doen verrijzen waarin zij zoo vele eeuwen gehuld waren, en de bas-reliefs aldaar gevonden geven ons een volledigen denkbeeld van de beschaving in het Assyrische rijk, dan wij uit de spaarzame en soms tegenstrijdige berigten der oude schrijvers konden verkrijgen. Griekenlands gedenkstukken van bouw- en beeldhouwkunst, naauwkeuriger opgespoord en beschreven, hebben dieper in den edelen kunstzin van Hellas en vooral in dien van Athene doen indringen, even als de onderzoekingen der Duitsche geleerden, zoo als van K.O. Müller en Schömann, ons een volledigen tafereel der Grieksche oudheden, wat de regeringsvormen, de zeden, de godenleer, de kunsten en wetenschappen betreft, hebben geleverd.

De geschiedenis der oude volken heeft dus na Rollin eene geheel andere gedaante verkregen, en moge de vorige eeuw ook al reeds voortreffelijke historieschrijvers in Mitford, Fergusson en Gibbon hebben opgeleverd, zij worden door die van onzen tijd, door Grote, Niebuhr en Mommsen overtroffen, omdat dezen, gebruik makende van de kritiek, dwalingen hebben opgehelderd en den nevel hebben opgeklaard, die den oorsprong der verschillende staten van Griekenland en dien van het oude Rome bedekte. Men is dus tegenwoordig beter in staat gesteld om, door eene juistere kennis geleid, een getrouwer tafereel van de geschiedenis der oudheid te kunnen leveren.

De heer Dr. J.A. Wijnne, reeds gunstig bekend door zijn ‘leerboek’ en ‘verkort overzigt der Algemeene Geschiedenis,’ had zich reeds lang voorgenomen, de ‘Geschiedenis der Oudheid’ meer uitvoerig te bewerken, naar de eischen van den tegenwoordigen tijd, vooral wat de kritiek betreft. De vrucht van zijne veeljarige studie levert hij in een werk, waarvan het eerste deel is verschenen. Het handelt over de ‘Oostersche volken en Griekenland met gestadige verwijzing naar de bronnen;’ hij

belooft dat later de geschiedenis van Macedonië en Rome zal volgen.

Het boek is volgens de getuigenis van den Schrijver zelf op eene vrij breede schaal aangelegd, doch zonder in eene te groote wijdloopigheid te vervallen. De zoogenoemde ‘histoire de bataille’, zoo dikwijls met voorbijzien van gewigtiger zaken beschreven, is door hem slechts aangeroerd. Wat de tijdrekenkunde betreft, heeft hij zich alleen bij de gewigtigste vragen veroorloofd stil te staan bij het ‘waarom op dien tijd?’ Voor zoo ver hij in aanraking kwam met mythologie, oudheden en letterkunde, heeft hij zorgvuldig getracht den schijn te vermijden als of dit de onderwerpen waren waarover hij schreef, doch hij stelde zich ten taak om bij een te verzamelen, wat men daarvan ligt niet zóó bijeen vindt. Vooral heeft hij zich beijverd omtrent het staatsleven der volken, niets, wat van eenig gewigt is te verzwijgen. Op de uiteenzetting van oorzaken en gevolgen, op het verband der dingen is met een naauwlettend oog toegezien. Daarenboven is overal waar zulks noodig scheen, de bron aangevoerd, waaruit hetgeen in den tekst wordt vermeld, geput is. Van eene - gelijk men het noemt - wijsgeerige beschouwing heeft hij zich vrij gehouden. De Schrijver gelooft, te regt, dat zonder dergelijke opzettelijke beschouwingen de geschiedenis wijsheid leert. De feiten moeten zoo naauwkeurig en naar waarheid worden voorgesteld dat zij zelve spreken. De geschiedschrijver behoeft niet over alles zijn oordeel te vellen.

Men ziet hieruit dat de Schrijver zijne taak zich goed heeft voorgesteld en niet te gemakkelijk gemaakt. Wat de wijze van behandeling aangaat, bij iedere paragraaf vindt men de bronnen waaruit hij geput heeft; eerst hetgeen op de geographie betrekking heeft, dan de oude schrijvers veelal naar tijdsorde aangehaald, verder de werken, in nieuweren tijd in het licht verschenen. Hierdoor is men in staat gesteld, zich meer in bijzonderheden met hetgeen in de paragraaf behandeld wordt nader bekend te maken. Buiten de schrijvers hier opgenoemd is bij moeijelijke punten, of plaatsen waaromtrent onzekerheid heerscht, rekenschap gegeven van de gronden en bewijzen, waarop de tekst berust.

De historische litteratuur is in dit werk zeer volledig opgegeven; men mist er bijna geen geschrift hierop betrekkelijk, dat tot hiertoe verschenen is; tot bewijs van de naauwkeurigheid van den Schrijver in dit opzigt kan dienen, dat hij zijne spijt betuigt van Kuenen, ‘Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds. Eerste deel’, J. Barthélemy Saint Hilaire, ‘Le Boudha et de sa religion;’ H. Brugsch, ‘Histoire d' Egypte dès les premiers temps de son existence jusqu'à nos jours,’ 1re partie, niet te hebben kunnen raadplegen, doch hij heeft nog ‘enkele stukken’ van Renan, August Knötel ‘Cheops der Pyramidenerbauer und seine Nachfolger’ en andere, in de noten kunnen vermelden.

Intusschen verwonderde het ons, dat bij de Duitsche vertaling der ‘Zend-avesta’ van Kleuker, de latere naauwkeuriger vertaling van Stieler niet is aangehaald, en dat er bij de voorstelling der Grieksche godsdienst geen melding in de noten gemaakt is van het belangrijke en uitvoerige werk ven onzen geleerden landgenoot P. van Limburg Brouwer, ‘Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs.’ Ook schijnt de schrijver het zaakrijke werkje van J. Brandts,

‘Ueber den historischen Gewin aus der Entzifferung der Assyrischen Inschriften’ 1856, niet gekend of gebruikt te hebben.

Wij vinden in dit deel de Geschiedenis van Indië, Assyrië, Babylonië, Aegypte, der Israëlieten, van Phoenicië, Medië, Perzië, van Griekenland, in het algemeen, en van Sparta en Athene in het bijzonder behandeld, tot aan het einde der Grieksche onafhankelijkheid of het begin van het Macedonisch tijdperk.

Dr. Wijnne geeft als reden op dat de Chinezen in zijn werk niet voorkomen, dat zij volgens zijn gevoelen niet tot de oude geschiedenis behooren; het is waar, in de oudheid was hun bestaan bijna geheel onbekend, dat ook wel de reden mag geweest zijn waarom ook Niebuhr, Laurent en Duncker van dit volk geen gewag maken. Streng genomen ligt Indië om dezelfde oorzaak buiten de grenzen van de Geschiedenis der Oudheid, maar het buddhismus, dat men tegenwoordig zoo veel beter kent dan voorheen, en 't welk nog de godsdienst van een groot gedeelte des menschdoms uitmaakt, scheen den Schrijver een voldoenden grond om Indië niet geheel buiten te sluiten.

Wij moeten met volle overtuiging verklaren, dat Dr. Wijnne de helft zijner veelomvattende en moeijelijke taak met uitstekend goed gevolg volbragt heeft: dit in bijzonderheden aan te wijzen zoude ons te ver leiden. Naar ons inzien heeft hij ten volle aan de vereischten van eene algemeene geschiedenis, zoo als wij ons die voorstellen, en aan het programma dat hij zich zelf voorschreef, beantwoord. Kleine feilen en misvattingen kunnen er altijd in een werk van zulk een grooten omvang insluipen, zij doen niets af aan de waarde van het geheel. Hier ontvangen wij het eerst een oorspronkelijk werk in onze taal dat geheel aan de eischen van de historische kritiek van onzen tijd voldoet, waarin de weetgierige lezer alles vindt opgeteekend, wat hem in staat kan stellen om zich een juist en naauwkeurig begrip van de geschiedenis der oude volken te vormen, en waarin tevens de bronnen zijn aangewezen om zijn onderzoek omtrent dit onderwerp verder te kunnen voortzetten. Wij wenschen het vele belangstellende lezers toe, het geve aanleiding dat vele geschiedkundige vooroordeelen verdwijnen, dat men met een ruimer en onpartijdiger blik de wereldgebeurtenissen beschouwe. Van heeler harte wenschen wij, dat het den schrijver aan tijd noch krachten mag ontbreken om ons eerlang het vervolg te leveren; waardoor wij dan een historisch werk zullen bezitten dat wij gerust naast zoo vele kunnen plaatsen, die door Duitsche, Fransche en Engelsche schrijvers, in onzen tijd in het licht gezonden zijn. Het moge dan wel den Europeschen roem derven, die aan sommigen hunner ten deel viel, voor den heer Dr. Wijnne zal het voorzeker een streelende belooning zijn, eene degelijke historische studie onder ons te hebben bevorderd, en de geschiedenis te hebben aangewend tot de uitbreiding en bevestiging van het rijk der waarheid en tot het meer algemeen bekend worden van een groot aantal wetenswaardige zaken. Dr. Wijnne heeft door zijn werk een blijvend gedenkteeken gesticht van de naauwgezetheid en naauwkeurigheid, waarmede men in onze eeuw de geschiedenis beoefent.

J.A.B.

Al vast één duit in 't zakje.

De Tentoonstelling van Nederlandsche Oudheden te Delft. - Julij en Augustus, 1863. - Eene historische schets, met een zestal afbeeldingen der lokalen, door Dr. Wap. Delft, J.H. Molenbroek.

Waarvoor een duit? Wel voor het monument of de monumenten, die door de haagsche commissie voor de feestviering van het vijftigjarig bestaan onzer onafhankelijkheid zullen worden opgerigt. Men heeft ons officiéel verzekerd, dat de opbrengst van dit pamflet door den schrijver bij de delftsche sub-commissie gestort zal worden. Dr. Wap wilde toch, - en wij huldigen deze edelmoedigheid - de opbrengst niet voor zich houden. Hij zou dan wel het éénige lid der tentoonstellings-commissie zijn, die in deze zaak zijne finantiële rekening met een batig saldo sloot. Dergelijke ondernemingen, ik spreek uit ervaring, zijn doorgaans voor de beurzen der respectieve ondernemers niet zeer profijtelijk. Of de Schrijver echter met deze uitgave niet *een ander voordeel* op het oog heeft gehad, namelijk om *zich alleen* den lauwerkrans om de slapen te winden, is eene tweede vraag. Zoo dit werkelijk het geval is geweest, vrees ik, dat hij zich zeer heeft vergist. Niemand, die op de hoogte is om in deze zaak een oordeel te vellen, zal toch instemmen met het geen Dr. Wap op blz. 8 van zijne schets heeft gezegd: 'Er moest uit dien chaos van duizenderlei dingen (ter expositie ingezonden) eene orde opdagen, die echter ligter te verwezenlijken valt op het papier, bij eene stelselmatige indeeling der verschillende voorwerpen in groote tijdvakken, met telkens weêr kleine onderrubrieken, dan om daaraan een ligchaam te geven, dat gebouwd moet worden binnen wanden van hout en steen. Immers, een lezer en een beschouwer zijn twee scherp-onderscheiden personen, en zeker levert het heel wat minder bezwaar op, om een mortier van vijfduizend pond zijne plaats en nommer aan te wijzen in de Naamlijst eener Expositie, dan er een behoorlijke plek voor in te moeten ruimen aan den muur van een bepaald gebouw.'

Deze regels zijn merkwaardig genoeg om daarbij een oogenblik stil te staan. Maar al te duidelijk geven ze te verstaan, voor wie niet oost-indisch doof is, dat Dr. Wap zich met de *plaatsing* der voorwerpen heeft beziggehouden, dat andere handen den *catalogus* hebben bewerkt, dat de Schrijver dezer historische schets (?) op dit laatste werk tamelijk uit de hoogte neerziet, terwijl hij de rangschikking, *zijn eigen werk*, als de hoofdzaak beschouwt, en hij de vrijheid neemt op deze en de volgende bladzijden daarover de loftrompet te steken. Daargelaten dat wij dit voor het minst zeer onkiesch vinden, en alles behalve ridderlijk tegenover de overige leden der commissie, die de niet zeer benijdenswaardige rol van opperlui en figuranten zouden vervuld hebben, zoo vergeve ons de Schrijver, dat wij van hem ten eenenmale in gevoelen verschillen. Een wél overdacht en deugdelijk plan te maken dunkt ons in zake eener oudheidkundige expositie wel degelijk

de *hoofdzaak* te zijn. Orde te scheppen uit eene chaotische massa van ingezonden voorwerpen, en eene systematische verdeeling *op papier* te ontwerpen, is wel een *eerste vereischte.* Zonder dat wij ons een oordeel willen aanmatigen over den lijvigen catalogus der delftsche tentoonstelling, willen wij toch hopen dat Dr. Wap bij het maken van plan en dispositie niet geheel figurant zal zijn geweest. Is dit gewigtig werk gereed, of met andere woorden, ligt de catalogus gedrukt voor u, dan volgt de plaatsing van zelf. Wat meer is, hij die de voorwerpen rangschikt is verpligt zich te houden aan de voorschriften hem in den catalogus gegeven, en hij zal deze niet straffeloos overtreden. De bezoekers der tentoonstelling hebben alle regt dit van hem te vorderen, behoudens alle vrijheden die ze hem gaarne laten, om aan zijne fantasie toe te geven en aan den goeden smaak te voldoen. En bij eene geheele afwijking der ordening van de oorspronkelijke dispositie en indeeling, zal men dit op hem verhalen. Wij stemmen toe dat het minder bezwaar oplevert om *neer te schrijven:* ‘een mortier van vijfduizend pond uit de 17de eeuw,’ dan om zulk een gevaarte *voort te duwen*, maar ontkennen ten sterkste dat er eenige meerdere verdienste zou zijn in het aanwijzen van de plaats voor dit voorwerp, dan in het opnemen van den titel in de naamlijst. De persoon die rangschikt heeft slechts den weg te volgen, die hem is aangewezen, hij moet alleen zigtbaar en tastbaar verwezenlijken, wat inderdaad reeds op papier is volbragt. Hij is de *uitvoerende* - de catalogus de *wetgevende* magt. Hoe kan het in hem opkomen den *lezer* van den catalogus en den *beschouwer* der tentoonstelling voor twee scherp-onderscheiden personen te houden? Zijn beiden niet één? Stellen zij hem niet dezelfde eischen? Of hij moet onder de *lezers* de wetenschappelijke bezoekers en oudheid-kenners en onder de *beschouwers* het volk verstaan, dat anders voor oudheden geen hart heeft. Waaruit dan volgen zou dat Dr. Wap zich alleen heeft afgesloofd, opdat het minder ontwikkeld publiek alles *heel mooi* zou vinden, iets dat wij niet willen onderstellen.

Ziedaar wat wij aan te merken hebben op de *strekking* dezer brochure, waaraan wij zeer gaarne een ruim debiet toewenschen, én in 't belang van allen die het voorregt moesten missen van zich een catalogus te kunnen aanschaffen, die geheel is uitverkocht, én in 't belang van de aanstaande feestviering in de maand November. Terwijl toch alle sub-commissiën, na zich geconstitueerd te hebben, de slaapmutsen over de ooren trokken om weder zoetelijk in te dommelen, en er nog nergens, zoover wij weten, gelden zijn zaamgebragt om eenig plan der haagsche commissie te verwezenlijken, heeft Dr. Wap het ijs gebroken. Moge zijn boekske niet de eersteling zijn in de rei van ontelbare pennevruchten in proza en poëzij zooveler miskende geniën, ‘ten voordeele van het monument van 1813’, noch aanleiding geven tot de toepassing van het beginsel, dat onze watersnood- en brandlitteratuur in het leven heeft geroepen: het doel heiligt de middelen.

Over den *inhoud* van dit geschrift hebben wij weinig te zeggen. Geheel ten onregte noemt het zich: *eene historische schets.* Het is eene, hier en daar tamelijk opgeschroefde, *beschrijving van het uitwendige der expositie.* Het pleit niet voor Dr. Waps historischen zin op antiquarisch

gebied, dat hij, nog ná het stuk gezien te hebben, aan den gouden beker van Rijnland een ouderdom van zes eeuwen toeschrijft; dat hij door modelschepen uit de vorige eeuw ons een denkbeeld wil geven van hetgeen onze handels- en krijgsvloot was in de dagen van de Ruyter en Tromp; dat hij den gouden kop, door de Staten aan Cornelis de Witt vereerd, in éénen adem noemt met de halsketen van Van der Werff. Overigens oordeelt deze brochure zich zelve. Wij willen volstrekt niet ontkennen dat Dr. Wap, bij het arrangeren der voorwerpen, menigen kloeken greep heeft gedaan, en dat deze zijne beschrijving op enkele goede bladzijden kan roemen. Wie de expositie gezien heeft herinnere zich alleen dat gedeelte, waarvan de meesterlijke portretten van de Groot en zijne gade het middenpunt uitmaken. Maar - wij hebben deze schets eene afdoende *zelfverdediging* hooren noemen. In onze schatting is zij eene *zelfbeschuldiging.*

Le stile c'est l'homme, en de *stijl* van Dr. Wap is de onze niet. Het wemelt op deze vijftien bladzijden van bijvoegelijke naamwoorden en tusschenzinnen, van kommas en kapitale letters. Een schooljongen zou wanhopig worden, als hij sommige volzinnen ontleden moest. Dr. Wap verstaat de kunst om in een vloed van schitterende woorden toch eigenlijk niets of althans zeer weinig te zeggen. Hij die dit kan heeft veel voor. Hij behoeft nooit te zwijgen, ook niet wanneer er gehandeld wordt over onderwerpen, waarvan hij geen verstand heeft. En in de oogen van het groote publiek heeft hij bijna altijd gelijk, omdat hij 't langst en 't laatst aan 't woord kan blijven. Ook de woordenkeus van Dr. Wap is niet naar onzen smaak. Woorden als deze: ‘wortelsprank, duizelingkweekend, zwirlzwarling’ kunnen wij maar niet fraai vinden. Doch de gustibus non est disputandum.

Wij zouden schier verzuimen een der grootste verdiensten van dit boekje te memoreren. Het is versierd met een zestal afbeeldingen der lokalen. Welnu wij kunnen niet genoeg loven, dat een drietal zalen (?) *niet* zijn afgebeeld. Heeft Dr. Wap zelf gevoeld dat de derde zaal toch inderdaad smakeloos was, en dat de beide laatste lokalen ons eerder moesten doen denken aan den inboedel van een of anderen oudoom, die vóór het uitgestorven huis morgen verkocht zou worden, dan aan eene oudheidkundige tentoonstelling? Wat verder de gegeven prentjes betreft, de drie eerste zijn niet meer dan middelmatig. Bij de vierde afbeelding heeft de teekenaar zich een vrij groote dichterlijke vrijheid veroorloofd, die we hem eerder vergeven, dan dat hij op de vijfde prent het prachtig crucifix zoo jammerlijk mishandeld heeft Onbegrijpelijk onhandig was het, eene teekening van de vijfde zaal der expositie te nemen, gelijk de zesde prent ons hier te aanschouwen geeft. Al de portretten zijn mislukt, en men krijgt natuurlijk niet anders te zien dan deze. Het is de eenvoudigen van harte niet euvel te duiden, dat zij in gemoede meenen in een der beeldtenissen de sprekende gelijkenis van Dr. Wap zelven te zien. 't Is wel jammer, dat we van enkele gedeelten dezer hoogst merkwaardige expositie niet schetsen bezitten van een bevoegde kunstenaarshand.

Dr. Wap heeft dit stuk aan het Bestuur van Delft opgedragen. In den brief*)

*) Deze is niet in het boekske opgenomen, maar door de dagbladen bekend geworden.

waarbij de opdragt geschiedde wordt de wensch uitgesproken, dat deze historische schets ‘ter *eeuwige* gedachtenis van die hoogst gewigtige aangelegenheid’ (de tentoonstelling van 1863) moge strekken. Wij dachten dat men tegenwoordig te verstandig was om met het woord *eeuwig* te schermen, gelijk in de dagen der eeuwige edicten en eeuwige gevangenschappen. Was het ook ter vereeuwiging dat Dr. Wap deze verhandeling te gelijk in 't fransch heeft uitgegeven? Maar zullen wij dan nooit afleeren ons zelven bespottelijk te maken in de oogen van vreemdelingen, die zich zoo vaak te goed doen aan onze dwaasheden? Zoo de Schrijver van dit boekje meent, dat hij met deze uitgave een blijvend aandenken aan de delftsche tentoonstelling heeft gegeven, dan gelooven wij dat hij zich een illusie maakt. Doch gaarne willen wij met hem hopen, dat hetgeen de delftsche heeren met het houden dezer expositie hebben beoogd, nu en later verwezentlijkt moge worden.

Nog ééne opmerking om te besluiten. Dr. Wap heeft tot motto van dit geschrijf gekozen Spreuk. 24 vs. 4. Is dit een soort van aardigheid? Maar wie den bijbel niet beter weet te gebruiken, blijve er af. Wij ontzeggen Dr. Wap en ieder ander het regt om, op den klank der woorden af, uitspraken van den bijbel aan te halen, waarvan men blijkbaar den zin niet verstaat, en die op de zaak waarop ze worden toegepast niet de minste betrekking hebben.

's Hage, Aug.

C.

Mengelwerk.

Indische typen.
Door W.A. van Rees.
II.
Een modern Resident.

De oude Kromosmito zat bamboetjes in fijne reepen te snijden om een vogelkooi te maken.

Als men Kromosmito vroeg hoe oud hij was, antwoordde hij: ‘dat hij reeds twaalf Gouverneurs-Generaal had gekend.’

Voor vele Javanen is de regering van een Gouverneur-Generaal - een tijdvak van gemiddeld vijf jaren - de eenige maatstaf om hun leeftijd te berekenen; de meesten rekenen evenwel bij Residenten; zeven achtste der Javaansche bevolking kent den naam van den Gouverneur-Generaal niet.

Hing het baadje van den ouden man open, dan eerst zag men hoe mager hij was, mager door ouderdom. De sneeuwwitte lokken, die niet volkomen door den hoofddoek werden bedekt, waren echter nog even dik en glanzend als voor veertig jaren; aan zijn zwart, gelijk geslepen gebit ontbrak geen enkele tand. Zelfs uit zijn donkere oogen straalde bij wijlen nog een jeugdig vuur.

Met de voeten onder het ligchaam gekruisd, hield Kromosmito zich onledig met een vogelkooi te maken. Een kind van vijf jaren, wiens rond, lenig ligchaamtje nog nimmer door een kleedingstuk gekweld was en wiens eenig sieraad bestond in een ring om den enkel van het linkervoetje, zat snappend vóór hem op de bali-bali, zag den arbeid met belangstelling aan, en verbeeldde zich den oude zeer behulpzaam te zijn, door nu en dan een bamboesstokje aan te geven. Twee jongens van negen en tien jaren, tegenover elkander neêrgehurkt op den harden, effen grond onder den tjemara-boom, die een koele schaduw over het huis wierp, hielden ieder een jongen haan in de handen. Moede van het vechten en gemeenzaam met hunne

meesters, hadden die jeugdige strijders zich gewillig laten vatten om te kunnen uitrusten, en bepaalden zich voor het oogenblik, om van onder den hoogrooden kam elkander aartsvijandige blikken toe te werpen. Een oogenblik later werden de strijders weder in vrijheid gesteld en begon het gevecht met nieuwe woede. Ofschoon dit kinderspel eigenlijk beneden de waardigheid van een man was, kon een der drie Javanen, die zich aan de andere zijde der huisdeur bevonden, niet nalaten het gevecht te volgen en nu en dan een woord tot raad en vermaning te uiten; overigens zette men het gesprek nu eens zeer levendig, dan weder met groote tusschenpozingen voort, naar gelang er gedacht, een nieuw sirihblad genomen of een roko opgestoken werd.

Behalve het geklap van den weefstoel, waaraan een jonge vrouw aan den ingang der woning zat te werken, en een gelijksoortig geluid op drie, vier verschillende plaatsen in den omtrek, van buurvrouwen, die zich op dezelfde wijs bezig hielden, hoorde men niets in de dessa. De zon stond nog hoog aan den hemel en schoot hare stralen met volle kracht door de heete luchtlagen die, rijk met waterdampen bezwangerd, trillend over den aardbodem hingen.

‘Dongso heeft onzen broeder te Koetoardjo gezien,’ sprak een der drie Javanen.

De twee anderen zwegen, doch wierpen een vragenden blik op den spreker. Deze streek een weinig kalk op een frisch sirihblad, en haastte zich niet, iets meer te zeggen.

‘En welke tijdingen brengt hij van hem mede?’ vroeg eindelijk de tweede.

‘Èh!’ was de ontwijkende uitroep.

‘Heeft het “vrije arbeiden” hem nog niet rijk gemaakt?’

‘Rijk! hij is armer dan vroeger.’

‘Hoe is 't mogelijk!’

‘Hij heeft zijn vrouw verlaten.’

‘Bij Allah!’

‘Het wit zijner oogen is geel geworden, en zijn ligchaam zeer vermagerd.’

‘De vloek van Allah treffe den blanda (Hollander), die onzen broeder tot zich gelokt heeft! - Het denkbeeld van *vrij* te zijn, van slechts dán te werken wanneer het hem lust, heeft hem doen besluiten de dessa te verlaten en “vrije arbeider” te worden. Wat wil “vrije arbeid” anders zeggen! - Is het loon dan niet zoo hoog als er werd opgegeven, en bedriegt de fabrijkant hem?’

‘Het loon *is* hoog, maar wanneer wordt de geringe man niet bedrogen!’

‘Verdoemd zijn de Christenhonden!’ Sprak nu de derde, die tot hier toe had gezwegen. Aan zijn tulband en lang kleed herkende men den priester.

‘Houdt op! zóó moogt ge niet spreken, mijne kinderen!’ viel de oude Kromosmito nu in. ‘Gij weet niet wat gij zegt; Wiromongolo was nimmer een kind van mijn hart. Moest ik hem niet steeds vermanen om zijn pligt beter te betrachten? Hoe vaak moest gijlieden niet zijn taak afwerken, als hij zijn tijd bij de ronggengs had verkwist? - Slechts in de hoop om aan zijn luiheid den vrijen teugel te kunnen geven, heeft mijn zoon zich onder de vrije arbeiders geschaard; want Wiromongolo is een luijaard, een opiumschuiver, en slechts den zoodanige treft de vloek van Allah!’

Aandachtig hadden de kleinzonen van den ouden Kromosmito de woorden van hun grootvader aangehoord, zij zwegen eerbiedig. Eindelijk waagde de oudste het, een woord in 't midden te brengen:

‘Gij hebt het gezegd, vader! Wiro-

mongolo bemint de rust. Doch heeft de Loerah zelf zich niet uitgelaten over het dwaze van "vrije arbeid." Heeft de Wedono hem niet verzekerd, dat de fabrijkant magt noch gezag heeft; dat hij wel vroeger in dienst van het gouvernement geweest, maar thans vrijman (particulier) is? Zal het aantal onzer meesters en daarmede onze arbeid dan niet bij voorduring toenemen?'

Daar de oude zweeg, sprak ook de tweede op zijn beurt:

'En dan heet het, dat wij *vrijwillig* tabak planten voor den blanda die in ons district woont! - Als wij koffij planten voor het gouvernement en tabak voor den blanda-vrijman, dienen wij dan niet twee meesters! Het eerste heet heerendienst, het laatste vrije arbeid; doch wij worden tot beide *gedwongen*!'

'Wie zegt u, dat de tabaksteelt *vrijwillig* heet te geschieden!' vroeg de grijsaard met bevreemding.

'Ook dat heb ik van Dongso vernomen. Dongso beweert dat de Wedono en de Loerah's aanzienlijke sommen in voorschot hebben ontvangen van den blanda-vrijman; dat dit geld voor ons planters bestemd is geweest; en dat bij de aflevering der tabak hun andermaal veel geld wordt ter hand gesteld, om het onder het dessa-volk te verdeelen.'

De oude man schudde het hoofd.

'Onmogelijk is het niet' sprak hij tot zich zelf, en ging voort met zijn kooi in één te zetten.

'Dat is nog niet genoeg,' bragt de eerstgeborene in herinnering. 'Morgen eischt de Loerah weder een buffel voor den Regent.'

De priester wierp een gluipenden blik op den grijsaard, en zeide toen zacht maar zeer verstaanbaar:

'Het aantal uwer meesters zal vertienvoudigen, en zij zullen zich verzadigen met het zweet en het bloed der belijders van den Koran. En als het geloovige volk al te zeer onderdrukt is, zal er een profeet uit het graf opstaan om de Kaffers tot den laatsten man te verdelgen, en als....'

'Zwijg, Ali! laat geen heillooze profetie over uwe lippen gaan. Allah heeft mij een lang leven geschonken, opdat ik mijne kinderen en kindskinderen en de kinderen mijner kindskinderen zoude kunnen mededeelen hoe het in het verledene is geweest. Het is niet de eerstemaal dat ik u zeg, hoe het met ons gesteld was, toen de blanken nog geen heerschappij voerden over de landen van den grooten Soesoehoenan. Voorwaar, ik herhaal het u, toenmaals was het leven van een kebo (buffel) benijdenswaardig voor den Javaan. En toen later een deel van het overwonnen rijk onder het bestuur der blanken kwam, toen werd de Javaan tot den Kebo verheven. En naar gelang de moessons elkander opvolgden en nieuwe Gouverneurs-Generaal de ouden vervingen, kwam er ook meer orde in het land en steeg de Javaan als mensch hooger, zoo wel in het oog van den blanke als in zijn eigene schatting. - Afwisselend gaf Allah ons goede en kwade meesters, maar de slechtste waren altijd onze eigene hoofden.'

'Zeg mij', viel hij zich zelf in de rede, 'hoe spreekt men van den nieuwen heer Resident?'

'De heer Resident heeft Dongso, die een eend naar den passer bragt, op den weg aangesproken en hem gezegd, dat hij de vader en de Javaan zijne kinderen waren, en dat het aan ieder dessa-bewoner vrijstond hem te naderen en aan te spreken.'

‘Welnu! dan zal *ik* tot den heer Resident gaan en vragen of het waar is, dat de tabaksteelt vrij is en betaald wordt;

ik zal hem zeggen dat ik het niet geloof, maar dat men er over spreekt. Ik zal hem ook zeggen, dat onze dessa in één week reeds twee kebo's heeft moeten afgeven. - Ontsteekt de heer Resident in toorn, - ik, oude man, vrees dien niet meer.'

Kromosmito had zijn werk reeds op zijde gezet en stond van de bali-bali op om binnenshuis zijn hoofddoek te schikken, zijn beste sarong om de heupen te plooijen en de kris in den gordel te steken.

Weinige oogenblikken later trad hij met een toedoen op het hoofd en een staf in de hand naar buiten, groette zijn gezin ernstig, en begaf zich op weg naar de hoofdplaats.

Merto Kesoemoe was een hartstogtelijk beminnaar van vrouwen, opiumschuiven en spelen. Er behoorde een bijzonder krachtig gestel toe, om met zulke verderfelijke neigingen het gezonde uiterlijk te bewaren dat Merto Kesoemo vertoonde. Bovendien behoorde er de hooge betrekking van Regent toe, zoo uitnemend geschikt tot het opsporen en straffeloos exploiteren van duizend hulpbronnen, om bij voortduring aan die neigingen te kunnen voldoen.

Verschillende Residenten hadden elkander in het bestuur opgevolgd, zonder dat er één gronden had gevonden den Regent van A.... te beschuldigen van misbruik van gezag. Men wist wel, dat de man een liefhebber was van 'een kaartje te leggen,' en dat het in zijn dhalem van schoone vrouwen wemelde; de laatste Europesche gezaghebber had zich zelfs veel moeite gegeven om hem het opiumschuiven af te leeren - met dat gunstige gevolg, dat de Regent tegenwoordig niet meer schoof, en tot vergoeding zich met een kan jenever daags tevreden stelde, - doch over de *dienst* van het inlandsch hoofd had nimmer iemand een klagt ingediend.

Nu, de rol van Regent is ook zoo moeijelijk niet. De bevelen, die hij van den Resident ontvangt, draagt hij over aan den Patti; deze zorgt dat de distriktshoofden er mede bekend worden, en met de gedweeheid van de bevolking om blindelings te verrigten wat gelast wordt, gaat de uitvoering van zelve.

Het is bijna overbodig te zeggen, dat de Regent tengevolge van het aangenomen stelsel van erfopvolging, en niet door eigen verdiensten aan het bestuur der afdeeling A..... was geraakt. Als knaap had hij achter den stoel zijns vaders gezeten en hem de beteldoos nagedragen. Gelijk alle zonen van Hoofden had hij, op den tikar (mat) liggende, spelenderwijs een weinig schrijven en lezen geleerd, en van aanhooren: de goede en kwade eigenschappen van een paard, een kris, een haan, enz. Als jongeling had hij geleerd: twee uren te besteden met zijn hoofddoek in nette plooijen om de slapen te binden, ten einde te bevallen aan den vrouwelijken nasleep zijner moeder; verder had hij zich geoefend in het schijfschieten; bij een ceremonie de epauletten gedragen van Kommandant der lijfwacht, en op een gala-diner, in Javaansch costuum, met een servet en bord in de hand, zijn vader bediend.

Behalve de vorstelijke woning op de hoofdplaats, had de Regent nog drie steenen passangrahan's laten bouwen op verschillende punten van zijn gebied. In elk dier passangrahan's huisde een echte vrouw. Het was dus niets vreemds, dat de Regent gedurig van nachtverblijf veranderde; en daar hij gewoon was zich 's avonds na zonsondergang te verplaatsen, werd het bezwaarlijk met juistheid te kun-

nen zeggen wáár hij den nacht doorbragt. Trouwens, wie kon daar belang in stellen?

In het meest afgelegen buitenverblijf te N...., waar vaak het gebrul der tijgers gehoord werd in de wildernis, die geen vijftig ellen van de digte cactusomheining was verwijderd, zat de Regent op zekeren nacht met een viertal vertrouwden te spelen. Het lot scheen hem zeer ongunstig te zijn, want in weerwil der gewone zelfbeheersching aan ieder Javaan eigen, was reeds menige verwensching aan zijne lippen ontvloden. Er werd met gewone kaarten een soort van banco-spel (stooteren) gespeeld, aanvankelijk om contanten; doch nu bevatte het zwart verlakte blikken trommeltje van den Regent geen enkelen gulden meer. Hoopjes bankbilletten, netjes op elkander gestapeld en met eenig zilver geld als presse-papiers bezwaard, lagen voor de andere spelers.

Daar de Javaansche ernst en bedaardheid zelfs bij het dobbelen niet worden verzaakt, duurde een zet lang. Aan het schudden der kaarten besteedde men eenige minuten, het rondgeven duurde even lang, en het opnemen nog langer. Voor een Europeaan die met belangstelling het spel wilde volgen, zou het een kwelling, een pijniging zijn geweest om aan te zien hoe schijnbaar onverschillig men zijn twee kaarten voor zich liet liggen. En toch stond er een groote som op; toch brandde de speler van verlangen om te weten hoe het lot hem bedeeld had. Een zenuwachtig trillen der lippen, nog half verbloemd door het sirihkaauwen, verraadde alleen de hevige gemoedsbeweging.

Ten laatste strekt de speler zijn hand uit, neemt één kaart van de tafel en houdt die bedekt op zijn schoot. Hij vraagt een glas, een sigaar of iets anders, en ligt daarna behoedzaam de kaart langs het ligchaam op tot voor zijn gezigt. - Een aas! een schoone kaart! Gij leest het echter niet op zijn gelaat. - Om zijn kalmte te toonen, drinkt hij eens of spreekt eenige onbeduidende woorden, en.... daar tast de hand langzaam naar de tweede kaart, die op dezelfde wijs glijdende op de knieën teregt komt. Dáár wordt zij met de eerst opgenomene behoedzaam gedekt, zóó zorgvuldig, dat zelfs geen randje zigtbaar is. Eindelijk schuift hij ongeloofelijk langzaam, vervelend langzaam, de bekende kaart van de bedekte.

Duizend gulden zijn met den laatsten zet verloren. De Regent heeft reeds vierduizend gulden schuld en kan niet betalen. Hij lacht, maar zijn lach is niet aanstekelijk. De winners durven althans niet mede te lagchen zooals de etiquette het eigenlijk vorderde; zij werpen schuwe blikken op den Regent, en houden één oog op het gewonnen geld, dat ze niet durven weg nemen voor dat de zitting is opgeheven.

‘Genoeg’ zegt de gastheer, op nieuw een glas ledigende. ‘Bezorg mij morgen geld, Patti!’

‘Ja, heer!’ antwoordt deze en buigt.

De Regent staat op en geeft het teeken om ter ruste te gaan. Hij begeeft zich naar zijne vrouw, en zet zich half liggende op een mat neder, den arm op een paar kapokkussens geleund. Een kwartieruurs later ontbiedt hij den Patti, die bij hem plaats moet nemen.

‘Hoe zult ge u geld verschaffen, Patti?’

‘Ik weet het nog niet, doorluchtig heer!’

Stilte aan overdenking gewijd.

‘Kunt ge geen voorschot op den oogst mijner sawah's krijgen?’

‘De chinesche pachter heeft reeds zoo veel voorschot gegeven, dat de oogst nagenoeg betaald is’.

‘Als iedere dessa van het regentschap tien gulden opbrengt, ben ik geholpen.’

‘Ja, heer! Maar dit middel is in vijf maanden reeds tweemalen aangewend. Het is een gevaarlijk middel, omdat de Resident er ligtelijk achter zou kunnen komen. Bovendien kost het tijd.

Wachten kan ik niet; overmorgen moet den heer secretaris een vendurekening van twaalfhonderd gulden voldaan worden.’

Nieuwe stilte.

‘De zoutpakhuis-meester moet dezer dagen veel geld in kas hebben’ zegt de Patti zacht.

De Regent rigt zich half op en ziet den spreker met een veelbeteekenden blik aan.

‘Hij bergt het in zijn slaapvertrek,’ vervolgt de Patti.

‘Er zit niet anders op,’ antwoordt de Regent na eenig aarzelen, en valt weêr op de kussens neêr.

‘Dat zal dan voor den nacht van morgen zijn. Sedjo heeft thans bezigheid.’

‘Welke?’ vraagt de Regent met belangstelling.

‘Prawiro Joedo heeft een panakawan met het gewonnen geld weggestuurd; hij scheen het hier niet veilig te achten. - Sedjo is hem gevolgd.’

‘Bij God! gij zult uw deel hebben, en Sedjo zal goed beloond worden. - Hoeveel heeft de Wedono van S.... gewonnen?’

‘Omtrent vijftienhonderd gulden, heer!’

‘Slaapt hij al?’

‘Rakso zal het onderzoeken.’

Van de passangrahan naar de hoofdplaats loopt het smalle pad nog een paal langs de wildernis. Het was geen aangename taak voor Prawiro's vertrouwde, in het nachtelijk duister dien onveiligen weg te volgen. Toen hij zich met een obor (toorts) gewapend, en zijn paard gezadeld en bestegen had, liet hij het daarom een snellen telgang aannemen, ten einde zoo spoedig mogelijk in het open veld te komen.

Sedjo, die de nederige betrekking van paardenknecht bij den Patti bekleedde, en wien het dus niet moeijelijk gevallen was, iets vroeger het huis uit te sluipen, had eenige honderde schreden verder den weg op, in allerijl een stevigen tali-rottan over den weg gespannen en zich in de nabijheid onder de struiken neêr gezet. Wat hij verwachtte, gebeurde. Het paard struikelde over den rottan en de ruiter viel voor de voeten van Sedjo. Deze had den arm slechts uit te strekken om de kris door het hart van den jongeling te stooten.

Nadat hij het geld had genomen, doopte hij den hoofddoek van het slagtoffer in het bloed, scheurde een stuk van het baadje, en wierp het met den doek op den weg. Daarna sleepte hij het lijk een eind ver door de alang-alang (hoog rietgras), en bedekte het met eenige aarde. Het paard joeg hij in de rigting der hoofdplaats, en 's anderen daags was het op geheel A.... bekend, dat de veelbelovende kawan van Prawiro Joedo door een tijger was verslonden.

In de laatste tijden schijnt men alleen hen, die nimmer in Indië zijn geweest, geschikt te oordeelen voor Gouverneurs-Generaal. Indische ambtenaren en officieren deugen er niet meer voor. ‘Hoe minder een Gouverneur-Generaal van Indië weet,’ heet het, ‘hoe meer geschiktheid hij bezit om een kolonie te besturen.’

Aan dat beginsel getrouw, zijn er achtereenvolgend drie à vier Gouverneurs-Generaal benoemd, die nimmer te voren

een voet in de Kolonie hadden gezet. Of het land daarbij gewonnen heeft, weet ik niet te zeggen.

Vindt men daarin iets onbegrijpelijks, 't is aan den anderen kant niet minder vreemd dat in dienzelfden tijd de overtuiging heerscht, dat de Nederlandsche jongeling, zal hij het brevet van geschiktheid tot Indisch ambtenaar ontvangen, voldoende proeven moet geven zijner kennis van land en volk, van taal, van Oostersch regt, van staathuishoudkunde, kultures, enz.; want, zegt men, hoe meer een ambtenaar van Indië weet, hoe meer geschiktheid hij heeft om den Staat in Indië te dienen.

Dus: *de kennis die onmisbaar geacht wordt voor alle ambtenaren*, *is onnoodig*, *ja schadelijk voor den eersten ambtenaar*, *den Gouverneur-Generaal.*

Mij dunkt, dit staat gelijk met te zeggen:

de chef van een handelshuis moet rekenen noch boekhouden kunnen, om een geschikt chef te zijn;

een architect moet geen eiken- van beukenhout, geen Utrechtschen klinker van een stuk hartsteen kunnen onderscheiden, om een goed architect te zijn;

een generaal moet geen geweer kunnen laden, niet weten hoeveel patronen de soldaat kan dragen, geen vijf man van de plaats kunnen brengen, om een flink generaal te zijn;

enz.

't Is gelukkig voor Indië en het batig slot, dat men die onwetendheid alleen van den Gouverneur-Generaal vergt, en het den ambtenaren nog geoorloofd is zich vooraf te bekwamen. -

Steenman had op vijftienjarigen leeftijd reeds besloten zich naar Indië te begeven, en was een der eersten, die stelselmatig tot Indisch ambtenaar werd opgeleid. Voorzien van alle kundigheden, die hij in het moederland kon verkrijgen, kwam hij als ambtenaar der 1e klasse op zijn drie-en-twintigste jaar te Batavia. Het viel hem niet moeijelijk een keus te doen uit de verschillende wegen die hem open stonden; hij vroeg een plaatsing bij het binnenlandsch bestuur. Met den rang van controleur der 3e klasse was hij ongeveer een jaar werkzaam bij de directie der kultures, zag hoe daar ‘de vork in den steel zat’, onderscheidde zich door ijver en intelligentie, werd daarop benoemd tot controleur 2e klasse en geplaatst in de binnenlanden.

Twaalf jaren later vinden wij hem, als Resident, aan het hoofd van een der belangrijkste provinciën. Honderd oudere ambtenaren hadden gereclameerd over de laatste bevordering van Steenman ‘op grond hunner langdurige diensten;’ maar geen enkele had beweerd dat Steenman die benoeming niet verdiende. Oude Residenten hadden de schouders opgehaald en gezegd ‘dat het kinderspel werd, als men jongens van dien leeftijd aan het hoofd eener residentie plaatste,’ maar geen hunner ontkende dat Steenman ‘een knappe kerel’ was.

De Resident Steenman had iets bijzonder eenvoudigs in zijn manier van zijn, en toch kwam geen ondergeschikt ambtenaar op het denkbeeld om gemeenzaam met hem te worden. - Van redevoeringen, gezwollen oostersche toespraken, lange toasten, hield Steenman niet, doch als het er op aankwam, kon hij spreken dat zijn woorden door merg en been drongen. - Van vertoon hield hij ook niet; hij zocht zijn gezag niet in ijdele praal noch in een groot gevolg ‘zoo noodig, volgens het algemeen gevoelen,

om het prestige bij den inlander te onderhouden,' och neen! Hij preekte er ook niet tegen, schreef er geen circulaires over uit, die in de couranten werden opgenomen en hem als een 'hervormer' deden kennen, - integendeel; hij gaf slechts het voorbeeld. Als hij, de Resident, te paard uitging, slechts door één enkel politie-oppasser gevolgd, en kortweg doch beleefd voor de eerewacht bedankte wanneer hij per wagen uitreed, dan durfden de assistent-residenten en controleurs wel niet anders te doen. Bij enkele gelegenheden, bij plegtigheden bijv. waar hij als vertegenwoordiger van het opperbestuur optrad, versmaadde hij geenszins een schitterend gevolg, en dan scheen het op de menigte een dubbelden indruk te maken. - Hij trad de 'adat' met voeten, wanneer het gold, te bedanken voor hulde-bewijzen, die op het hoofd van den kleinen man neêrkwamen. Hij duldde niet, dat zijne echtgenoot een politie-oppasser achter op den wagen liet staan, wanneer zij alleen uitreed; te vaak had hij in andere residenties gezien, dat de vrouw van den resident zich zelfs den gouden pajong liet nadragen, om de eerbewijzingen daarvoor te ontvangen. - Bij zijn aankomst had hij de kemiet's (dessa-volk, dat het erf der Residents-woning in orde houdt) naar huis gezonden en vaste arbeiders in dienst genomen, van welke sommigen iets van het tuinwerk verstonden, en anderen gras voor zijne paarden sneden. - He resident had geen enkel onbezoldigd persoon in dienst; daardoor was zijne huishouding wel op eenigzins kleineren voet ingerigt, maar alles ging er niet minder ordelijk toe.

Steenman sprak het Javaansch als een Javaan, beter zelfs dan de meeste Javanen. Daardoor en omdat hij wist hoe de Javaan leefde en dacht, bezat hij voor zijn persoon meer prestige dan een ander Resident met een groot gevolg, die zich slechts door een maleischen tolk kon uitdrukken. Als hij, zonder uiterlijke kenteekenen van zijn waardigheid, onbekend, in een dessa kwam, vloog de aangesprokene naar het dessa-hoofd om te berigten, dat er een blanda was die Javaansch sprak. En als het dessavolk dan hoorde dat 't waar was, dan hurkte het vol eerbied neder, de bekel het eerst. - Steenman wist dat de kennis der taal magt geeft over den Javaan, en de hulde die hij, onbekend, ontving, was hem liever dan die hij aan zijn gouden band of pajong te danken had.

Voor geen Europeaan hadden de inlandsche hoofden ooit zooveel ontzag en vrees gehad als voor den Resident Steenman. De Regenten zelfs verloren veel van hun prestige in het bijzijn van den Resident. Van den hoogmoed, die in hun nederig gedrag gewoonlijk doorstraalt, was tevenover Steenman geen zweem te ontwaren. Al de bedenkingen, uitvlugten, beroepen op de 'adat,' die de Regenten plegen te bezigen om hun gezag te schragen en de inmenging van het Europeesch bestuur in de volkshuishouding tegen te gaan, kwamen bij iemand als den Resident Steenman niet te pas, werden bij hem althans nutteloos beproefd.

't Gaat moeijelijk te zeggen hoe de Resident den dag verdeelde; hijzelf was er nog nimmer in geslaagd zijn tijd naar een voorafgemaakt plan te besteden. Werkzaam was hij altijd, ofschoon hij de minste uren op het bureau doorbragt. Weinige dagen na de aanvaarding zijner betrekking had hij aan de regering geschreven:

'Ik beschouw het als mijn pligt, mij vóór alles - in den volsten zin des

woords - bekend te maken met mijne residentie, dat wil zeggen, niet slechts met de Europesche en inlandsche hoofdambtenaren, maar ook met ieder inlandsch hoofd, met ieder dessa-hoofd, hoe gering ook. Eerst dan zal ik in staat zijn met een onbevelden blik om mij heen te zien, en een juist denkbeeld te geven van den waren toestand der bevolking.

'De uitoefening van mijn ambt roept mij iederen dag op een ander punt van het gebied dat mij is toevertrouwd, en slechts dan in het bureau, wanneer ik een resultaat heb gekregen, belangrijk genoeg om het aan de regering mede te deelen.'

De verpligte arbeid aan periodieke stukken, aan noodelooze verslagen en tijdroovende cijferstaten was hem een gruwel, en liet hij meerendeels aan ondergeschikte ambtenaren over. Had hij een gewigtige zaak te behandelen, dan vroeg hij niet of het bureau- of etenstijd, of het dag of nacht was; dan schreef hij zijn overtuiging neder in gepasten vorm en krachtige taal, onverschillig of zijn opinie al dan niet in den geest der regering was. Geen trouwer, ijveriger dienaar dan Steenman, en geen onafhankelijker man in zijn oordeel over de belangen van den Staat. Door 'vrijen arbeid' bijv. werd er tabak geplant; de directeur der kultures dweepte met 'vrijen arbeid' en had deze residentie als voorbeeld aangehaald van de mogelijkheid, van het bestaan van 'vrijen arbeid;' welligt had hij medegewerkt tot de benoeming van den 'liberalen' Steenman; - en toch wachtte die directeur reeds twee, drie maanden op het rapport van Steenman, dat de bewering der tegenpartij: 'vrije arbeid is een wassen neus' zou ontzenuwen, dat in één woord de 'vrije arbeid' officiëel zou constateren. Tot welk inlandsch hoofd Steenman zich tot nu toe had gerigt, altijd had hij ten antwoord gekregen: 'dat de inlanders vrijwillig tabak plantten.' Toch kon hij dien 'vrijen arbeid' niet overeenbrengen met den toestand en de verstandelijke ontwikkeling der bevolking; toch bleef er twijfel in zijn gemoed. Reeds meermalen had hij, incognito, een dessabewoner ondervraagd, maar wijzer was hij er niet door geworden; de Javaan begreep of vertrouwde den onbekenden blanke niet, ontweek regtstreeksche antwoorden, zeide 'vrije arbeider te zijn' en antwoordde 'Inggéh', als hem werd gevraagd of de Loerah hem plantloon uitbetaalde. De wijze waarop dat inggeh (ja) uitgesproken werd, klonk den Resident evenwel als 'neen' in de ooren.

Op zekeren avond kwam de Resident vermoeid van een grooten rid te huis en zag niet ver van den ingang zijns erfs een ouden Javaan langzaam en moeijelijk over de keisteentjes van den grooten weg strompelen. Zijn paard inhoudende, vroeg hij den grijsaard:

'Werwaarts rigt mijn oude vriend zijne schreden nog, als het oog van den dag zich reeds lang heeft gesloten?'

'Naar den heer Resident, antwoordde Kromosmito op zijn staf leunende.

Kent gij dan den Resident?'

'Neen, heer, maar in onze dessa is iemand gekomen en heeft gezegd, dat de Resident een vader van den Javaan wil zijn. Daarom heb ik de dessa verlaten om "mijn vader" te ontmoeten.'

'Uw naam?'

'Kromosmito.'

'Van welke dessa?'

'Van dessa Moentjoe, in het regentschap A.....

Volg mij, Kromosmito,' zeî Steen-

man, die inmiddels was afgestegen.

‘Kunt gij mij tot den heer Resident brengen?’

‘Ja oude vriend! ik kan het.’

‘Heden nog?’

‘Dadelijk.’

Aan de trappen der voorgalerij zaten eenige inlanders neêrgehurkt. Een Wedono's pajong stak boven dat groepje uit.

Steenman ging het distriktshoofd voorbij, belette Kromosmito voor dien inlander neêr te hurken, ondersteunde hem bij het opgaan der vijf of zes trappen, en bragt hem in zijn bureau.

‘Zeg mij thans, Kromosmito, waarom gij den Resident wildet ontmoeten.’

De oude had zich op de mat neêrgezet en hield de oogen gevestigd op een gouden pajong, die in een hoek van het ruime vertrek in een standaard stond. Verlegen stamelde hij:

‘Gij hebt beloofd mij tot den heer Resident te brengen.’

‘Welnu, ik heb woord gehouden.’

Vol verbazing staarde Kromosmito den Resident aan, bragt toen zijne handen naar het voorhoofd om den nederigen groet te volbrengen, en vroeg vergiffenis. Verscheidene malen in zijn leven had hij residenten gezien, maar steeds omringd van een drom inlandsche hoofden, steeds met den blinkenden gouden band om het hoofd. Dagen vooruit was 't dan in de dessa bekend gemaakt dat de heer Resident zou komen; langs den weg had men dan eerebogen van kalapa-bladen vervaardigd, niet gearbeid op de velden, maar den gammelang geslagen. En de goede, eenvoudige man die hem ondersteund had, die met een vriendelijken glimlach op het gelaat daar voor hem zat en als een broeder met hem sprak, die man was de heer Resident!!

‘Gij hebt wèlgedaan tot mij te komen Kromosmito! Die u gezegd heeft dat ik de vader van den Javaan ben, sprak de waarheid. Vrees daarom niet mij uwe belangen toe te vertrouwen. Of zijt gij te vermoeid, en wilt gij eerst mijn rijst eten en uitrusten tot het morgenuur?’

Kromosmito stond ver boven den gewonen Javaan. Hij had veel ondervonden en veel gedacht; een gerust geweten maakte hem vrijmoedig.

‘De gang naar de hoofdplaats’, zeide hij, ‘was het resultaat van langdurige overdenkingen. In den staat van zaken, dien hij in de laatste jaren had waargenomen, was iets dat hem aanzette om minstens éénmaal van zijn leven persoonlijk tot den heer Resident te spreken, om uit zijn mond de verklaring van sommige duistere zaken te mogen vernemen. Tot nu toe had de vrees hem teruggehouden; maar toen hij gehoord had dat de tegenwoordige heer Resident voor iederen Javaan toegankelijk was, had hij zich geen oogenblik meer bedacht en was op weg gegaan. Welligt was het verkeerd zijne hoofden voorbij te gaan; doch als de heer Resident het hem slechts wilde vergeven, trotseerde hij de wraak der hoofden. Nu vroeg hij wat “vrije arbeid” was; nu vroeg hij, of 't waar was dat voor het tabakplanten loon betaald werd.’

De Resident hoorde Kromosmito een half uur aan, en sprak met hem als een vader met zijn zoon; van tijd tot tijd schreef hij eenige regelen op het papier. Toen raadde hij hem aan, eenige rust te nemen, daar zij den volgenden morgen te zamen naar de dessa Moentjoe zouden rijden.

Kromosmito zeide ‘inggeh’ (ja), doch bleef in diep gepeins zitten en staarde voor zich. Wat ging er om in zijn gemoed?

Als een broeder had de Resident met

hem gesproken; hij, de magtige, had zijn vertrouwen geschonken aan hem, den armen dessabewoner?

't Was alsof hij den Resident reeds honderde malen ontmoet had. Moest hij, Kromosmito, op zijn beurt ook niet een blijk van vertrouwen geven aan den heer Resident? - Hij zette zijn leven op 't spel, - meer dan dat, - hij verloor het bijna zeker, als hij sprak; want de Regent was ook magtig en bovendien nog wraakzuchtig. En toch.....

'Heeft mijn oude vriend nog iets op het hart, dat hij zijn vader wil mededeelen?'

'Ja, heer, vergeef het uw dienaar. - Toen ik in den afgeloopen nacht aan den passangrahan te N.... was gekomen, gevoelde ik mij zeer vermoeid. Daar het laat was geworden, durfde ik niet binnengaan, omdat ik vreesde de rust van den Kandjing Adipati te storen. Ik zette mij bij den pagger neder, en zag weldra iemand snel naar buiten loopen.

Toen ik opstond en dien man volgde om te vernemen of er voor den ouden Kromosmito nog een plaats op de bali-bali was, verloor ik hem door de duisternis spoedig uit het oog.

Kort daarop hoorde ik den snellen gang van een paard, en week op zijde van het pad, om den ruiter te laten voorbijgaan, die een brandenden obor in de hoogte hield. - Honderd schreden verder stortte het paard.

Daar de obor op den grond bleef liggen, vermoedde ik dat de ruiter niet was opgestaan.'

'Langzaam naderende, zag ik dat hij dood was en uitgeplunderd werd door den man, die het eerst den passangrahan had verlaten. En toen werd ik beangst voor een dergelijk lot, en verborg mij onder de struiken.

En toen zag ik hoe de moordenaar het lijk in de alang-alang sleepte, en weder te voorschijn komende het paard met zweepslagen weg joeg en daarna zelf naar den passangrahan terugkeerde.

En ik vreesde de bewoners van den passangrahan nog meer dan de tijgers in het woud. Daarom klom ik in een boom, en wachtte er den dag af om mijn weg te vervolgen.

Als ik nu het open veld bereikt had, kroop ik in een wachthuisje op het eerste sawahveld. En nog voor dat de slaap mijne oogen sloot, zag ik verscheidene ruiters en voetgangers den weg van den passangrahan afkomen, en herkende ik den Wedono van S.... en ook den Patti; en in den man, die bij het paard van den Patti liep, herkende ik den moordenaar.

Vervolgens sliep ik tot het middaguur.

Alzoo zoudt gij den moordenaar andermaal kunnen herkennen?' vroeg de Resident.

'Ik zou hem herkennen, als ik hem weêr zag, heer! - Maar ik vrees zeer hem weêr te zien.'

'U zal geen leed geschieden, Kromosmito; gij hebt uw pligt gedaan. Ik ben u dankbaar voor die mededeeling. Spreek er aan niemand over en ga thans rusten.'

Toen Kromosmito zich verwijderd en de Resident eenige oogenblikken in gedachten voor zich had gezien, liet hij den Wedono van S.... zonder gevolg binnen komen.

'De Wedono heeft den nacht niet in zijn woning te S.... doorgebragt.'

Verwonderd sloeg de Wedono de oogen op, ontmoette den doordringenden blik van den Resident, en bevestigde diens woorden met een: Ingeh sendiko!'

‘Waarom heeft zich de Wedono gisteren avond naar den passangrahan te N.... begeven?’

‘De radin Adipati had mij daar ontboden,’

‘Hoeveel geld heeft de Wedono toen met stooteren verloren?’ vervolgde Steenman op den meest natuurlijken toon.

Nog meer verwonderd, bleef de Wedono een oogenblik het antwoord schuldig. Toen stamelde hij:

‘Ik heb gewonnen, heer! maar....

Maar?

Maar het geld is mij ontstolen!’

‘En wien verdenkt de Wedono?’

Het voorzigtige hoofd zweeg.

‘Luister naar mijne woorden, Wedono! Gij zijt nog jong, en reeds op een verkeerd pad. Gij laat u door uwe neiging tot het spel medeslepen. - Tot nu toe waart gij dupe, doch eerlang zult ge een schurk zijn geworden. - Wedono van S.... beloof mij niet meer te zullen spelen.’

‘Ik beloof het, heer Resident.’

‘Uwe belofte neem ik aan, Wedono, als een heilige belofte; ik vertrouw u. - Zeg mij nu wien gij voor den vermoedelijken dief houdt.’

‘Rakso, heer! Rakso, den volgeling van den Patti.’

‘'t Is goed, Wedono. Ga nu naar uw distrikt terug en vervul uwen pligt. Gij waart steeds een ijverig dienaar van het Gouvernement. Weet, dat ik niet opgehouden heb uw vriend te zijn, maar weet ook, dat ik mijne vrienden in het oog houd. Heil zij u, Wedono!’

Een half uur later ging de Resident ongemerkt het hek uit, dat aan den achterkant zijn erf afsloot. Onder een grooten boom buiten de negorij stonden twee Javanen als gewone politie-oppassers verkleed, met hunne paarden. Steenman besteeg een derde paard en in vollen ren wegrijdende, had het drietal spoedig de hoofdplaats ver achter zich liggen.

In den vroegen morgen van den volgenden dag had de Resident een bad genomen en ontving daarna den Patti, dien hij een half uur te voren had laten ontbieden.

‘Patti’, sprak hij op ernstigen toon, ‘Patti! welk onregt had de jeugdige kawan van Prawiro Joedo bedreven?’

De bruine Javaan verbleekte zigtbaar.

‘Patti!’ vervolgde de Resident met verheffing van stem, waarom hebt gij dien jongeling door uw dienaar laten vermoorden.?’

De Patti kromp in een van ontzetting.

‘Patti! verwacht gij zegen op de gestolen penningen, die gij met den Regent deeldet?’

Een onverstaanbaar geluid kwam uit den geopenden mond van het inlandsche Hoofd.

‘Patti!’ klonk de stem vernietigend, ‘Waarom heeft Sedjo heden nacht den zoutpakhuismeester niet beroofd?’

Toen de stem des Residents niet meer werd gehoord, kwam de Patti eenigzins tot zichzelf en prevelde:

‘Een tijger heeft den panakawan verslonden.’

‘Volg mij, Patti!’ sprak Steenman en ging naar de belendende kamer. Daar trok hij den sarong van een voorwerp dat op den grond lag, - het ontzielde ligchaam van

den jongeling -; vervolgens met den vinger naar de geopende wonde wijzende, vroeg hij:

‘Pleegt de tijger zóó zijn prooi te dooden?’

‘Sedjo heeft mij bedrogen, heer! - Sedjo is een moordenaar.’

‘Gij zegt het, Patti, doch een moordenaar op *uw* last.’

‘Neen, heer, ik vraag verschooning.’

‘Mandor!’ riep de Resident.

Een politie-oppasser opende de deur en leidde Sedjo, met de armen op den rug gebonden, naar binnen.

‘Herhaal thans, Sedjo! wat gij mij heden nacht hebt gezegd.’

‘Ik volvoerde slechts de bevelen van den Patti,’ sprak deze zonder den Patti te durven aanzien.

‘En wat voerde u naar de woning van den pakhuismeester, Sedjo! waar men u dezen nacht arresteerde?’

‘De Patti had mij opgedragen de kas te ledigen.’

‘Mandor!’ riep de Resident nogmaals.

Wederom werd de deur geopend en een tweede gevangene binnengebragt.

‘Rakso! op wiens last ondernaamt gij het, om geld van den Wedono van S.... te ontvreemden?’

‘De Patti.....

Amok!’ schreeuwde de Patti plotseling, trok met bliksemsnelheid zijn kris uit de schede en wierp zich op den Resident. Maar nog sneller greep deze den dreigenden arm, ontwapende dien, en slingerde den Patti op den grond, waar een paar oppassers hem in een oogwenk bonden.

‘Breng de drie gevangenen weg’, zeide de Resident op kalmen toon, en toen allen het vertrek ontruimd hadden, schoof hij een schut weg waarachter de Wedono van S..... stond, en zeide:

‘Thans hebt gij gezien op welken weg gij den voet hebt gehad. 't Was daarom dat ik u heden nacht verzocht mij te vergezellen. - Tot ziens, Wedono!’

Te paard stijgende, reed Steenman met den ouden Kromosmito naar de dessa Moentjoe; dáár bragt hij den volgenden nacht door, nadat hij lang met den Loerah en het volk gesproken had over de pligten van het Hoofd der dessa en van iederen bewoner; over vrijen arbeid; over het verkeerde van de gewoonte der Hoofden om al het plantloon voor zich te behouden, en over de goede bedoelingen van het Gouvernement.

's Anderen daags bragt hij verscheidene uren aan de schrijftafel door; onder vele zaken schreef hij ook de volgende volzinnen:

‘In eenige gewesten van Java kan sommige arbeid door vrijwilligers worden verrigt, ik weet dit; maar *hier* bestaat die vrije arbeid nog slechts in naam. Te P..... waar ik als controleur diende, werd suikerriet geplant met Madurezen, die zich vrijwillig aanboden; bij wijze van uitzondering echter met Javanen. Als assistent-Resident te J.... zag ik orang menoempang (vagebonden), maar nimmer gezeten dessa-bewoners zich vrijwillig tot den arbeid verbinden; ik ontwaardde tevens dat eerstgenoemden gewoonlijk ontrouw werden aan het aangegaan contract met den industrieël, en door het bestuur moesten *gedwongen* worden den vrijwilligen arbeid te verrigten. Zij werden ontrouw aan de overeenkomst, omdat zij door voorschotten daartoe waren overgehaald, omdat zij geen begrip hadden van zedelijke verpligting, omdat hun eergevoel niet sprak en zij geen schaamte kenden voor de straf.

Er is hier twee jaren lang door zoogenaamde vrije arbeiders tabak geplant, zonder dat de planters wisten dat zij “vrijen arbeid” verrigtten. De Hoofden, die het plantloon ontvingen en voor zich hielden, wisten het alleen.

De Hoofden, die geen regtstreeksch belang hebben bij *vrijen arbeid*, werken dien tegen: want even als de priesters, voelen zij, voorzien zij, dat ontwikkeling aan werkelijk vrijen arbeid verbonden, met vermindering van hun gezag gepaard zal gaan.

Voor mijn rusteloos streven om den Javaan te beschaven, kan ik mij geen schooner belooning bedenken dan hem tot den vrijwilligen arbeid te *brengen.* Ik ben echter overtuigd dat de hinderpalen, die zijne beschaving nog in den weg staan,

slechts langzaam, en één voor één uit den weg kunnen genomen worden.

Vrije arbeid is mogelijk, door wijziging te brengen in de denkbeelden der inboorlingen, door hen te beschaven.

Het *invoeren van vrijen arbeid* door een bevelschrift is een ongerijmdheid.

Geen printah (bevel), al gaat het ook van het Hoofdbestuur uit, kan den Javaan als met een tooverslag beschaven, d.i. hem een begrip geven van zedelijkheid en eergevoel, - in den zin althans, dien wij aan deze woorden hechten -; kan zijne behoeften vermeerderen, noch prikkels daarstellen om naar vrijheid, grootheid en eer te streven.'

'De echte dessa-bewoner (de massa) kan zich geen zuiver denkbeeld vormen van volkomen vrijheid te genieten; wilde men hem op den weg helpen, men zou hem moeten beduiden, dat hij nagenoeg onafhankelijk kon leven van alle Hoofden, zoowel van Europesche als inlandsche, en dan zou hij luijeren, tot dat de honger hem dreef om juist zooveel te arbeiden als genoeg was om in de dringendste levensbehoefte te voorzien.

Een denkende - zoo als een beschaafd mensch denkt - een denkende Javaan is nog een uitzondering op de massa.

Neen, niet door printah's, maar door zedelijken invloed alleen, door langdurige, belanglooze, onbaatzuchtige, opofferende bemoeijingen van het ambtenaarspersoneel, van den Regent tot het geringste dessa-hoofd, van den Resident tot den jongsten opziener, kan het verstand, het eergevoel van den Javaan ontwikkeld, kan hem geleerd worden wat het is "vrije arbeider" te zijn.

Mogten die pogingen schipbreuk lijden op het bestaande geslacht, welnu, dat er dan op het aankomende gewerkt worde. In ieder distrikt, in iedere dessa rigte men scholen op, en plaatse men alleen zulke onderwijzers aan het hoofd, die van het verhevene hunner roeping doordrongen zijn en de kinderen geheel andere begrippen van eigenwaarde, van pligt, van geweten, van eer, van vrijheid inplanten, dan hunne ouders ooit gehad hebben.

De meeste dessa-hoofden zijn gewone koelies, die eigenlijk door hunne makkers uit dezelfde dessa moesten gekozen worden, maar die inderdaad door de Regenten naar willekeur worden aangesteld. Zeer weinigen kennen hunne verpligtingen. Ik heb mij onledig gehouden deze in hun taal voor hen op te schrijven en laat daarover oefeningen houden, opdat ze hunne pligten leeren kennen en verstaan. Voor zooveel de tijd 't mij veroorlooft, overtuig ik mij of zij die kennen.

Ik stel mij voor, op dezelfde wijs den Javaan een oppervlakkig begrip van *vrijen arbeid* te geven.'

Drie maanden later had het Hooggeregtshof het vonnis van den Landraad te..... bekrachtigd.

De Regent, tegen wien geen enkel bewijs was gevonden om hem voor den regter te dagen, was reeds zes weken vroeger afgezet en woonde als een vergeten burger nabij de hoofdplaats.

En de Resident?.... wel, deze gaat met de meeste zelfverloochening op den ingeslagen weg voort en arbeidt vrijwillig, doch met reuzenkracht, om den Javaan *vatbaar* te maken voor *vrijen arbeid.*

Eerste Hollandsche meeting.

Ik heb de eer slechts een eenvoudig Weltkind te zijn, en koester daarom veel achting voor iedereen, die het hoofd op durft steken, al zit er ook nog zoo weinig in. Het ijzer toch, dat weinig hout snijdt, wondt de hand wellicht des te dieper. Daarom wilde ik ook eens zien, van welke kwaliteit datgene zou zijn, hetwelk te Wolfhezen gesmeed zou worden. De gedachte, dat al woonden eenige duizenden die plechtigheid bij, nog meerderen waren t' huis gebleven en dus moeten afgaan op hetgeen derden in nieuwsbladen, enz. er van vertellen, bewoog mij den ondervonden indruk weder te geven. Want niet onwaarschijnlijk zullen zij een geheel anderen indruk gekregen hebben, dan de vrucht zou zijn geweest van eigen aanschouwen. Dit acht ik, dat ten minste zeer waarschijnlijk het geval bij diegenen zal wezen, die niet voor godsdienstige meetings gestemd, ja misschien niet eens van een zendelingsvereeniging lid zijn. Daarom dacht ik 't maar eens te moeten beproeven, hoe de pen past in mijn hand. Het ‘bezie de zaken van alle kanten en kijk uit zooveel mogelijk oogen’, zal ook hier niet geheel ongepast zijn.

Het terrein was met veel smaak gekozen, zoodat voor allen het zamenzijn vruchbaar was in aesthetisch genot. Er waren partijen bij wier aanblik de dilettantteekenaar weemoedig aan zijne schets-portefeuille dacht. Één plekje vooral was bekoorlijk, dicht bij preekstoel no. 2, waar tamelijk hooge heuvels plotseling door een diepe kloof en een helder beekje van elkaâr gescheiden werden. Aan weêrskanten lagen in de bontste verwarring en de natuurlijkste houdingen, groepen mannen en vrouwen tegen de hoogten geleund, die zich nu eens met een dikke jufvrouw, die over het beekje moest geholpen worden, of met een uitglijenden boerenjongen vermaakten, en dan weêr het oor aan den naburigen spreker leenden of een psalm aanhieven. Daar hoorde ik eerst eene toespraak van den heer Heldring. Het speet mij, dat de goede indruk, dien hij eerst op mij maakte, door hem zelf werd uitgewischt, toen hij geheel onnoodig zich waagde aan eene rechtvaardiging van Keizer Karel's bekeerings-methode en aan eene gelijkstelling van alle heidendom met barbarisme. Want het oordeel over het eerste is uit christelijk, moreel en elk ander oogpunt niet twijfelachtig. En bij de tweede uitspraak rezen twee vragen bij mij op: hoe men gewoonlijk den toestand der middeleeuwen noemt, waaruit ons protestantsch Westersch christendom zich ontwikkelde? en wie er zou durven verzekeren, dat ook de Oostersche volken zich niet hooger zullen verheffen, en zooals reeds 't fetichisme, ook hun pantheisme en supranaturalisme, zachtkens aan verfijnd, voor hoogere ontwikkeling zal plaats maken? Daarna hoorde ik de eenige speech die mij geen oogenblik verveelde, uit den mond van den heer Looman. Het ondankbaar en moeijelijk werk om een verslag te geven der op de meeting vertegenwoordigde zendingsvereenigingen was hem opgedragen. Doch hij volbracht zijn taak op waarlijk meesterlijke wijze, met zulk een afwisseling van ernst en boert,

van cijfers en vermaningen; hij sprak steeds op zulk een opgewekten, populairen toon, dat de minuten omvlogen. Zelfs een passage als deze: ‘door den goddelijken zegen, den onvermoeiden ijver, de krachtige inspanning, - parapluien neêr, het regent niet meer, - werd eene school gebouwd, een kerk gesticht,’ enz. hinderde niet. Het rondtrekken en wuiven van den kommissaris met een witten zakdoek aan een stok gebonden, het roepen van ‘*muziek*!’ aan het einde of van ‘*nog niet!*’ vóór het slot van een speech die dikwijls alles van een preek had, stootte niet. Ja, toen de heer Witteveen het ernstig onderwerp: het leven des christens moet lijden zijn, behandelde en er tusschen voegde: ze trekken me bij de panden van men rok, maar ik heb je nog twee woordjes te zeggen! en deze twee woordjes de verzekering behelsden, dat wij moed konden houden, zoolang wij een Da Costa in den hemel en een Capadose op aarde hadden, lachte wel iedereen, tot de Ermelosche ongekamde schoonen toe, maar niemand raapte den in zulke dwaasheden toegeworpen handschoen op. Juist de strenge begrippen en de dikwerf koddige vormen van vele sprekers, de ekstatische stemming van sommigen en de vrolijke blijhartigheid van anderen, de ernstige woorden, die gehoord, en de dwaze ontmoetingen, die gezien werden, veroorzaakten door hunne tegenstelling een humor, die het leven, door de nieuwe toestanden in het gemoed van velen geboren, ontzaggelijk verhoogde. Wanneer de Institutio Christiana Calvini op twee beenen in het bosch had rondgeloopen, zou haar perkamenten band geglimlacht hebben. Waren er menschen die zelfs tegenover deze prachtige eiken een kerkgezicht konden zetten, dan hebben zij waarschijnlijk hun baker er reeds mede aangekeken. Toch meenden wij hier en daar ietwat te bespeuren dat naar geestelijken hoogmoed riekte, terwijl zich elders de duidelijke kenteekenen van mysticisme en dweepzucht, die vreesselijke kwalen, vertoonden.

Een groep zal ik niet licht vergeten. De laatste speech was gehouden en de menigte verstrooide zich. Op eens hoorde ik nevens mij een psalmgezang, dat op den meest gespannen toon en met den heftigsten hartstocht werd aangeheven. Het was een dominé, sommigen zeiden een professor aan het seminarium der Afgescheidenen, die met zijne familie den hemel scheen te willen bestormen. Opmerkelijk waren: de ekstatische houding, de bevende lippen, de omhooggeslagen oogen, de trillende klanken van man en vrouw, het ongezonde gelaat van den jongen en het naïf zedige van het meisje, dat, kluchtige tegenstelling met hare geestvervoering, een waterkruik en glas droeg in de vroom gekruiste armen.

Opmerkelijk was ook het socialisme, dat onder de vrienden heerschte. Bekend of onbekend maakte geen verschil, en menig paar wandelde naar een preekstoel, of zong uit één boekje, waarvan de Veluwe de eene en Holland de andere helft leende voor dien dag. Toch kon niemand worden aangewezen, die zich zelf vergat, zelfs niet toen de karabiesen waren ontpakt en het gelagkamertje der boerderij was geopend.

Toen ik de lijst der sprekers nazag, vreesde ik niet weinig hei- en duindogmatiek te moeten slikken, ja het vermoeden, dat de meeting misschien eene demonstratie zou worden tegen de bewoners der vlakten, was mij niet vreemd. Tot mijne vreugde moet ik bekennen,

dat deze vrees ijdel was. Reeds de Heer Looman verzekerde, dat de zendingsvereenigingen, al waren er ook van allerlei kleur, één Heer hadden en één geloof. Waren er nu en dan sprekers die de zendelingen vergaten voor hunne dogmatiek, in den regel hielden zij zich, zoover ik weet, vrij wel aan hun onderwerp. En wat zij daarbij gezegd hebben over inwendige zending in huisgezin en omgeving, bleek mij later niet het minst onvruchtbare, dat verkondigd werd. Want toen ik terugkeerde naar het station, knoopte ik met dezen en genen een gesprek aan, om eenigsints te kunnen nagaan welke vruchten de meeting dragen zou. Op mijn vraag, wat hem 't meest getroffen had, antwoordde mij een burgerman, na eenig beraadslagen met zijne vrouw, met een verhaaltje, dat zij van een der dominés hadden gehoord. Hoe een oud man, die bijna lam was, tweemaal daags een trapje moest op- en afklimmen, ongeveer drie voet hoog, hetgeen hem zoo zuur viel, dat hij wenschte, maar drie voet onder den grond te liggen, waarop een buur hem had geantwoord: wie aan God gelooft, wanhoopt nooit! Drie Amsterdamsche juffertjes waren 't meest gesticht door een opmerking over de wedergeboorte. Een der heeren had nl. gezegd, dat er dan een liefde in het hart ontstond voor Jezus, zoodat men al zijn best deed om menschen te bekeeren, die maar als dieren en heidenen voortleefden. Deze staaltjes mogen ten bewijze dienen, dat er op dien dag, waarop anders, naar ik vrees, vele woekerplanten en onkruid nieuwe kracht ontvingen, ook goed zaad is uitgestrooid. Heidenen en Joden waren op den achtergrond geraakt, de Menahasse week voor de Nes. Eigen behoeften waren verlevendigd, en de oogen gevestigd op eigen kring. Waarlijk, de praktische zin van ons volk is een dikwerf niet genoeg te prijzen veiligheidsklep.

Om nog eens terug te komen op de sprekers, moet ik bekennen dat mijne vrees bewaarheid is, dat zij hunne hoorders niet volkomen juist zouden inlichten aangaande de vruchten der zending. Het is toch een feit, dat deze vergeleken met de bestede moeite en kosten, zeer kommerlijk zijn. En hoe gering moet zij niet wezen in de oogen van hen, die alleen bijdragen om het christendom uit te breiden en in het specifiek christelijke alleen waarborg vinden voor zaligheid? Of 't aan de andere godsdiensten of aan de christelijke ligt, weet ik niet, maar zeker is de methode om Buddisten en Mohamedanen tot 't christendom te bekeeren, nog niet gevonden. Trouwens zal dit onmogelijk zijn, zoolang zij voor Siddharta en Mohammed dezelfde of noch meer veneratie koesteren, als wij voor Jezus van Nazareth. En betreurt men den nadeeligen invloed, dien hun godsdienst uitoefent op hun leven, nog treuriger is het bekende feit, dat bijv. bij den Javaan menigmaal overgang tot het christendom in sommige opzichten met achteruitgang op moreel gebied gepaard gaat. Bovendien werd te Wolfhezen, gelijk meestentijds, vergeten welken indruk een Hadji daar zou veroorzaakt hebben, als hij was opgetreden met eene boodschap aangaande onze godsdienst, gelijk aan die van onze zendelingen aangaande de zijne. Dit gevolg van de ingenomenheid met eigen bezit is lichter te begrijpen en te vergeven, dan wanneer men iemand den staf ziet breken over andere godsdiensten, den beoordeelaar misschien slechts bij name bekend. Juist dit, dat men zich gelukkig gevoelt in eigen godsdienst, moest meer tot eerbied stemmen voor die, waarover een ander, al is 't ook door onkunde, zich verheugt.

NB. Mochten in deze Potpouri dingen voorkomen, die den aesthetischen smaak minder streelen, ook hierin ontvangt men een getrouwen afdruk van de schaduwzijde der meeting.

G A L G en C E L
Vloek over de maatschappij, die den vader moordde en de moeder schandvlekte met haar onnoozel kind
Mijn God! ben ik dat geweest?

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Renan voor de regtbank van zijn eigen beginselen.
Vie de Jésus par Ernest Renan, membre de l'institut. 4e edition. Paris 1863.

Eerste Artikel.

't Behoeft voorzeker wel niemand te bevreemden, dat het werk aan het hoofd dezes vermeld reeds terstond bij zijne verschijning in buitengewone mate de aandacht tot zich trok. Een *leven van Jezus:* reeds die titel moest belangstelling wekken. Dat leven beschreven door *Renan*, den Parijschen hoogleeraar in het Oostersch, lid van het Instituut, die zich niet alleen in zijn vaderland, maar ook daar buiten groote vermaardheid heeft verworven; van wien het bekend was, dat hij*), op last zijner regering, eene wetenschappelijke zending naar het oude Phenicië heeft volbragt; en die vooral blijken van grooten moed heeft gegeven om voor zijne overtuiging uit te komen. Bovendien wat al *bezwaren* zijn er niet verbonden aan zulk een arbeid! Dr. J.J. van Oosterzee mogt in zijn leven van Jezus wel eene afzonderlijke paragraaf aan de *moeijelijkheid* zijner taak wijden. Kon het wel anders of men moest, bij het vernemen dat ook Renan aan de volvoering dier taak zich had gewaagd, vol verlangen uitzien naar de wijze, waarop hij zich daarvan heeft gekweten? En dan bekend is de *rigting* van Renan. Hij heeft met zijne Kerk*) gebroken; hij is, en ook dit was niet verborgen, der moderne wereldbeschouwing toegedaan. Zijn werk mag worden beschouwd als eene *eerste* proeve om van het *moderne* standpunt een levensbeschrijving van Jezus te leveren. Wie was niet benieuwd te weten wat toch dit zijn zou? Neen! geen wonder dat dit nieuwe boek van den Parijschen Hoogleeraar reeds aanstonds nadat het in het licht was verschenen eenen verbazenden aftrek vond, die zelfs zoo groot was, dat in korten tijd ruim 35,000 exemplaren waren verkocht en weinige weken na de eerste uitgave de 4de druk werd aangekondigd.

En de beoordeeling, die het heeft gevonden?

Even spoedig als zich eene buitengewone belangstelling daarin aan den dag legde,

*) In de jaren 1860 en 1861.

*) De R. Kath.

schier even snel hoorde men de stem der afkeuring over dit werk opgaan. Bijna geen beoordeeling - voor zoo ver ik weet - verscheen, waarin het niet meer af- dan goedgekeurd werd. In *Spanje* werd door de Regering de verkoop van het origineel, als ook de vertaling er van in het Spaansch, voor het geheele rijk, verboden. In *Frankrijk* zelf vond het van den kant der geestelijkheid de hevigste verwerping. Werden reeds kort na de uitgave er van, in de ultramontaansche *Monde* zes zeer uitvoerige artikelen daartegen geschreven door een der scherpzinnigste arbeiders aan dat blad, den abt Treppel, al spoedig zag men een zeer uitgebreid mandament verschijnen tegen dit werk gerigt door den kardinaal, aartsbisschop van *Rheims*, waarin hij zijne onderhoorige geestelijken en leeken het lezen of laten lezen er van verbood; en dat wel omdat het zoo veel 'gewaagde, godslasterlijke, schandelijke, heiligschennende, goddelooze, verkeerde en kettersche stellingen, over welke de banvloek is uitgesproken,' bevatte. De aartsbisschop van *Besançon* heeft in eene latijnsche redevoering, uitgesproken bij gelegenheid der prijsuitdeeling van een voornaam katholiek collegie, Renan zelfs een spotter, en sophist, een nietswaardig mensch (homunculus), een schandvlek der maatschappij, een door hemel en aarde verafschuwd monster genoemd en gezegd dat het niet zou passen, in eene vergadering van achtbare mannen*) de woorden van dien ongelukkige uit te spreken. Ja! de bisschop *van Laval* heeft in een brief aan een pastoor, die verlof had gevraagd om het werk van Renan te lezen, dezen een *nieuwen Judas Iskarioth* geheeten, die slechts om de zilverlingen zijnen meester had verraden. Ook de regering heeft van hare afkeuring doen blijken. Immers wel heeft zij ongehinderd toegelaten dat de lasterlijkste taal tegen den heer Renan werd uitgebraakt, maar aan een zeker blad, omdat daarin eene allezins gunstige beoordeeling van zijn boek was geleverd, een zoogenaamd communiqué gezonden, met de verklaring, dat zij de 'onzinnige en gevaarlijke stellingen' van Levallois, den schrijver dier beoordeeling, in hooge mate afkeurde en, zoo dit blad zich nieuwe aanvallen 'tegen de kath. godsdienst, *welke de godsdienst van den Staat is*,' mogt veroorloven, het naar al de gestrengheid der wet zou worden gestraft. Zoo als zich liet verwachten, het boek is op den index geplaatst*).

Maar ook van eene andere zijde is over het werk van Renan het oordeel openbaar gemaakt. Zoo heeft o.a. in het Protest. Weekblad *le Lien*, de heer A. Coquerel (de zoon) - hoewel hulde doende aan de groote verdiensten van den schrijver, en erkennende, dat het wenschelijker is te twijfelen, zooals Renan, die het goede zoekt, dan te gelooven, zooals zoo velen, voor wie de godsdienst in meerdere of mindere mate geen grooter nut of hooger waarde oplevert dan de rekenkunde, of de aardrijkskunde; terwijl hij verklaart dat de Christus van Renan veel hooger staat en veel wezenlijker is dan de Christus van die geloovigen; en dat het boek van Renan reeds dáárom belangrijk moet worden geacht, omdat het dienen kan om de aandacht der wufte menigte in Frankrijk van aardsche belangen en vermaken af te trekken en op iets geheel anders te vestigen - een artikel geschre-

*) Ook burgerlijke en militaire overheden waren tegenwoordig.

*) Dit besluit is den 25sten Augustus l.l. uitgevaardigd.

ven, waarin hij tegen dat werk opkomt.

En wat ons vaderland betreft: een hoogst verdienstelijk weekblad*) heeft op de in zijn oog *voortreffelijke*, maar ook *zwakke* zijde van dit boek de aandacht gevestigd. Minder gunstige beoordeeling heeft het gevonden in eene aankondiging van het orgaan voor de Nederlandsche Hervormde Kerk†), alsmede in een evenzeer vlugtige beoordeeling voorkomende in een godgeleerd tijdschrift§), gelijk ook in een meer uitvoerige, maar toch, zooals de schrijver haar zelf heeft genoemd, nog slechts *voorloopige* toelichting door Dr. J.J. van Oosterzee**); welke toelichting den heer D. Chantepie de la Saussaye aanleiding heeft gegeven tot het schrijven eener brochure, waarin hij tegen 'den uitval' van Dr. van Oosterzee 'tegen de ethische theologie', dien hij zich in die toelichting had veroorloofd, en tegen de wijze, waarop daarin door hem Renan wordt bestreden, maar tevens tegen het boek van den Parijschen Hoogleeraar opkomt††).

Bij die verschillende stemmen, welke over het werk van Renan zijn opgegaan, wagen wij het ook de onze te doen hooren. En dat niet alleen, omdat wij hiertoe werden opgewekt door de Redactie van dit tijdschrift, die meende aan het verlangen der lezers te zullen voldoen, door ook hier een verslag te geven van dit boek, hetwelk altijd tot *de belangrijkste verschijnselen van onzen tijd* behoort; maar ook omdat, voor zoo verre ons bekend is, van dezen arbeid nog geene, of ten minste nog geene opzettelijke en eenigzins uitvoerige beoordeeling, *die uitgaat van de beginselen*, *welke de Schrijver zich heeft gesteld*, is geleverd. En dat achten wij wenschelijk en noodzakelijk. Dat is het dan ook wat men hier heeft te wachten. Waarom wij dat voor zoo wenschelijk en noodzakelijk houden, deelen wij nu nog niet mede, omdat wij daardoor nu reeds ons gevoelen over Renan's werk zouden moeten uitspreken, en wij den lezer, voor dat hij kennis maakt met dezen arbeid er noch voor noch tegen wilden stemmen. De lezer moet echter zulk een beoordeeling niet alleen verwachten. Willen wij van het boek van Renan *volledig* verslag geven, wij moeten dan ook doen blijken wat hij voor de vaststelling dier beginselen heeft aangevoerd. Ook dit zal den inhoud van ons verslag uitmaken.

Voer dat wij echter hiertoe overgaan, gevoelen wij ons gedrongen nog deze verklaring af te leggen, dat wij namelijk onze gewigtige taak aanvaarden in het bewustzijn dat het ons slechts te doen is om *waarheid.* Wij willen hier voor geene partij, voor geenerlei rigting ijveren. Zoo kalm

*) Het *Volksblad.* Zie No 30 en de drie volgende Nos.

†) De *Kerkel. Courant*, No. 33 en 34.

§) De *Godgel. Bijdragen* 1863. VII in de rubriek Berigten blz. 624 verv.

**) Historie of Roman. Het leven van Jezus door E. Renan, voorloopig toegelicht door J.J. van Oosterzee. Utrecht, Kemink en Zoon. 1863.

††) De titel van deze brochure is: hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden? Een woord over deze vraag, naar aanleiding van Prof. van Oosterzee's jongste geschrift over het Leven van Jezus van E. Renan door D. Chantepie de la Saussaye. Rotterdam, E.H. Tassemeijer. Na het inzenden van dit verslag zijn ons nog in handen gekomen de volgende geschriften, die allen tegen het werk van Renan zijn gerigt: Professor Renan en het leven van Jezus door Ernst Hello, uit het Fransch. Leyden, de Breuk en Smits. Iets over Renan's leven van Jezus door Augustin Cochin (uit 'le Correspondant'). Hoorn, F.A. Kramps. De kritische school en Jezus Christus door Dr. Edmond de Pressensé, Dordrecht. Vijfde Evangelie of Evangelie volgens E. Renan en volgens J.H. Scholten etc. door O.A. Spitzen (Pastoor te Heino). Zwolle, J.M.W. Waanders.

en zoo onpartijdig mogelijk - noch door den roem van geleerdheid, dien Renan zich vroeger verwierf, noch door de verguizing, die zijn jongste geschrift heeft gevonden, ons latende verblinden, - hopen wij ons onderzoek in het werk te stellen. Moge deze onze arbeid niet geheel vruchteloos zijn!

Bij eene juiste beoordeeling van het werk van Renan komt het, dunkt ons, vooral aan op de beantwoording van *drie* vragen:

1°. Welke zijn de *beginselen*, die de Schrijver bij zijne levensbeschrijving van Jezus zich heeft gesteld?

2°. Hoe heeft hij die beginselen (als zoodanig) *geregtvaardigd*?

3°. Op wat wijze heeft hij ze *toegepast?*

Wij willen deze 3 vragen beantwoorden. Hierbij zullen de lezers met den inhoud, den aard, den geest, de strekking, enz. van dit werk genoegzaam worden bekend gemaakt.

I.

Welke zijn de *beginselen*, die Renan bij zijne levensbeschrijving van Jezus zich heeft gesteld?

Over deze beginselen handelt Renan in de inleiding. Het is echter jammer, dat hij ze zelf niet meer opzettelijk, achter elkander en tevens naauwkeurig heeft aangegeven. Toch kunnen ze wel uit zijn werk worden opgemaakt.

Wij meenen ze tot de volgende 3 te moeten brengen.

1°. Het *eerste* beginsel betreft het *aantal* bronnen, waaruit voor de levensbeschrijving van Jezus moet worden geput[*)].

Dit beginsel zelf luidt: *als bronnen*[†)] *voor eene levensbeschrijving van Jezus moeten bijna uitsluitend beschouwd worden deze* 5:

1°. de *Evangeliën* en *in het algemeen de boeken van het N.T.*

2°. de *apocryphe boeken van het O.T.*

3°. de werken van *Philo.*

4°. die van *Josephus.*

5°. de *Talmud*[§)].

*) Men zal zich misschien hierover verwonderen dat wij ook het *gevoelen* van Renan over de *bronnen*, waaruit geput moet worden, tot zijne *beginselen* hebben gebragt; maar is een beginsel datgene wat ten grondslag der beschouwing wordt gelegd en waaruit deze laatste van zelve voortvloeitwaarom zouden wij dat gevoelen niet onder zijne beginselen mogen rangschikken?

†) Onder 't woord *bronnen* worden hier, zoo als uit het vervolg zal blijken, ook geschriften verstaan, die ons slechts met de omstandigheden, waaronder Jezus is opgetreden, of ook alleen met de denkbeelden van zijn tijd, die als de zijne mogen worden beschouwd of ten minste op hem invloed zullen gehad hebben, bekend maken.

§) Wij zijn hier en bij No. 2 wat de orde betreft waarin wij de bronnen vermelden en van Renan's oordeel daaromtrent verslag geven, Renan zelven gevolgd.

2°. Het *tweede* beginsel heeft betrekking tot de *waarde* aan die bronnen toe te kennen.

Dit beginsel is: *dit is de waarde*, welke die bronnen bezitten:

1°. *Hooge waarde* moet worden toegekend aan de werken van Philo. Renan noemt hem niet oneigenaardig den ouderen broeder van Jezus**).

2°. Bij het gebruik van de werken van Josephus moet men *zeer omzigtig* zijn. *Echt;* maar later gewijzigd, is *de bekende*

**) Philon est vraiment le frère aîné de Jésus.

plaats in zijne Oudheden XVIII, III, 3[*)]. Hoewel hij niet alle vertrouwen verdient, is hij nogtans van *gewigt* voor eene levensschrijving van Jezus.

3°. *Van veel belang* zijn ook te achten de *apocryphe boeken van het O.T.*, vooral het *joodsche gedeelte* der *sibyllijnsche boeken*, inzonderheid het *boek Henoch*, alsmede *het boek van Daniël* (door Renan ook tot de apocryphen gerekend).

4°. *Groot gewigt* moet ook worden toegeschreven aan den *Talmud*, waarop (volgens Renan) tot heden veel te weinig acht is geslagen.

5°. *Boven alles* komen *in aanmerking* de 4 Evangeliën[†)]. Zij bezitten daarom *groote waarde* omdat zijn in betrekking[*)] staan tot de personen, wier namen zij dragen en nog uit de 1ste eeuw afkomstig zijn. Het *meeste vertrouwen* verdient wat de *woorden* van Jezus betreft, *het Evangelie van Mattheüs*, ten opzigte van de *feiten* uit Jezus' leven, dat van Markus; met betrekking tot het zoogenaamde *plan van Jezus' leven* en *menig verhaal*, vooral de *lijdensgeschiedenis*, dat van *Johannes*. Het *minst geloofwaardig op zich zelf* is dat van *Lukas.* Echter moeten zij volstrekt niet, geen van allen, beschouwd worden als geschriften, wier mededeelingen maar zoo tot een geheel moeten worden bijeengevoegd. Zij verdienen alleen geloof, in zoover zij niets berigten dat met ons waarheidsgevoel in strijd is. Wij moeten als *mogelijk* aannemen, dat Mattheus wat Jezus' *woorden*, Markus en Johannes wat de *feiten* uit Jezus' leven betreft, berigten wat door Jezus niet gezegd of wat niet geschied is, en dat Lukas hier of daar naauwkeuriger is dan ieder hunner. Hierop komt alles dus eigenlijk neder: men moet betreffende deze 4 geschriften te werk gaan, gelijk men het doet met alle berigten der oudheid, of nog naauwkeuriger gezegd: neem aan of verwerp wat zij mededeelen, naar mate uw overtuiging u hiertoe dringt[†)].

3°. Het *derde* beginsel betreft den *toets*, waarnaar men heeft te beoordeelen, of men al dan niet uit die bronnen goed geput heeft.

*) Hoewel Renan deze plaats slechts aanhaalt, willen wij ze ten gevalle der lezers hier mededeelen. Zij luidt aldus: 'In dezen tijd' (d.i. blijkens het onmiddellijk voorafgaande ten tijde van Pilatus, den bekenden Romeinschen landvoogd) 'leefde een Jezus, een wijs man, indien het althans geoorloofd is hem een man te heeten, want hij volvoerde vele buitengewone daden. Hij was een leeraar van hen, die gaarne de waarheid aannemen en won vele Joden en Heidenen voor zich. Deze was de Christus' (Renan wil hiervoor als oorspronkelijk gelezen hebben: deze werd de Christus genoemd). 'Nadat Pilatus hem op de aanklagt van de voornaamste mannen onder ons ter kruisstraf had veroordeeld, verlieten zij die hem eerst hadden lief gehad, hem niet; want hij verscheen hun weder levend op den derden dag, hetgeen met duizend andere wondervolle dingen aangaande hem door de goddelijke profeten is verkondigd. Tot heden toe bestaat nog de secte der christenen die naar hem zijn geheeten.' Zoo meenen wij het oorspronkelijke te moeten vertalen. Renan zegt nog: blijkbaar heeft eene christelijke hand deze plaats veranderd, door enkele woorden er bij te voegen, zonder welke ze bijna godslasterlijk zou zijn geweest ('indien het geoorloofd is hem een man te heeten') en andere weg te nemen of uitdrukkingen te wijzigen. In de 2de eeuw - voegt hij hierbij - verscheen er vermoedelijk eene naar de christelijke begrippen verbeterde uitgave van.

†) Van de overige boeken des N.T. spreekt hij verder niet meer.

*) Welke die betrekking is, zooals Renan haar zich voorstelt, zal hier onder blijken.

†) Ik geloof dat ik op deze wijze getrouw Renans beschouwing der Evangg. als bronnen voor de levensgeschiedenis van Jezus heb wedergegeven. Ik moet toestemmen, er komen bij Renan uitdrukkingen voor, waaruit schijnt te moeten worden opgemaakt, dat hij geheel anders over deze geschriften heeft gedacht. Dat nogtans onze voorstelling juist is, zal, hopen wij, hier onder blijken.

De noodzakelijkheid om ook dit beginsel vast te stellen vloeide van zelf voort uit het voorgaande. Immers bezitten die bronnen de opgegeven waarde en zijn wij hier, ook wat betreft de Evangeliën, overgelaten aan ons eigen oordeel, dan is het de vraag: of er volstrekt geen regel, of regelen zijn aan te wijzen, waarnaar wij kunnen beoordeelen of wij het leven, dat wij met behulp dier bronnen zullen voorstellen, al of niet juist hebben weêrgegeven.

Die regelen zijn - en dit is ook het beginsel van Renan -

a. Buiten gesloten moet worden al wat tot het zoogenaamde *bovennatuurlijke* of *tegennatuurlijke* behoort. Jezus zelf, die niet buiten het gebied der geschiedenis geplaatst en in dat der metaphysische bespiegelingen mag worden overgebragt, is geen bovenmenschelijk wezen geweest. De berigten van de wonderen in de Evangeliën verdienen dan ook als zoodanig volstrekt geen geloof.

b. In het leven van Jezus moet *eenheid* heerschen.

'Een organisch geheel', zegt R., 'is het leven van een groot man, dat men niet kan weêrgeven, door eenvoudig eenige feiten aan elkander te rijgen. - Wat de wezenlijke voorwaarde van iedere schepping der kunst is, moet ook hier als vereischte worden beschouwd: een *levend geheel* moet er worden geboren, waarvan al de deelen tot elkander in de juiste verhouding staan. 't Moet een logisch verhaal zijn, dat men heeft zamengesteld, waarvan alles *waarschijnlijk* is en niets een wanklank doet hooren. De innerlijke wetten, die het leven, de feiten in hun zamenhang, de ineensmelting der schakeeringen beheerschen, moeten ieder oogenblik worden geraadpleegd. 't Is hier toch niet te doen om deze of die bijzonderheid, die men niet kan toetsen, maar om "*de ziel der geschiedenis.*" - Iedere trek, die afwijkt van de regels voor den klassieken verhaaltrant, moet ons waarschuwen, want hetgeen verhaald moet worden is *levend*, *natuurlijk*, *harmonisch* geweest.'

Hierop komen, m.i. de beginselen, die de Schrijver zich zelven gesteld heeft, neder. Wel spreekt hij aan het slot der inleiding[*)] nog van geloof aan een godsdienst, maar wat hij hieromtrent zegt heeft òf meer betrekking op de vervaardiging van het werk in zijn geheel, waarvan het leven van Jezus een onderdeel is[†)], òf ligt reeds opgesloten in het voorafgaande.

II.

Hoe heeft Renan zijne beginselen *geregtvaardigd?*

1°. Wat betreft het 1ste beginsel.

Hieromtrent hooren wij hem alleen de reden opgeven, waarom hij volstrekt geen gebruik als bron voor het leven van Jezus heeft gemaakt van de *apocryphe boeken* des N.T. Hij voert als grond daarvoor aan, dat deze geschriften volstrekt niet op ééne

*) Bl. LVIII en LIX.

†) Dit leven van Jezus is het *eerste* deel van een werk, dat Renan in zijn geheel wenscht uit te geven en dat getiteld is: *Geschiedenis van den oorsprong des Christendoms.* Het geheel zal uit vier deelen bestaan. Het tweede deel zal handelen over de Apostelen en hunne onmiddellijke opvolgers (tot en met het jaar 100). Het derde deel zal den toestand schetsen der Christenen onder de Antonijnen (de geheele 2de eeuw). Het vierde zal besloten worden met het tijdstip, waarop het christendom, door den invloed van Constanstijn, eene van staatswege erkende godsdienst wordt.

lijn mogen geplaatst worden met de kanonieke, daar zij niet anders dan platte en kinderachtige uit-

weidingen zijn, die de kanonieke tot grondslag hebben en er niets dat belangrijk is aan toevoegen.

Wij zouden hier de opmerking kunnen maken dat de Schrijver veel meer had kunnen zeggen tot zijne regtvaardiging; maar hij heeft dan toch iets gezegd, en wel meer berisping verdient hij derhalve, omdat hij geen reden heeft aangevoerd, waarom hij onder de bronnen, waarvan voor een leven van Jezus moet worden gebruik gemaakt, ook niet heeft vermeld de oude Christelijke letterkunde. Of kwam dit niet te pas? Hoe? als de *apocryphen des O.V.*, werken van *Philo*, *Josephus*, de *Talmud* moeten worden geraadpleegd, zouden dan de geschriften die de oude christelijke letterkunde uitmaken mogen voorbij worden gegaan? Dat trouwens de Schrijver dit laatste niet zal toegeven, blijkt daaruit dat hij zelf in zijn werk niet alle gebruik er van heeft buiten gesloten. Men raadplege maar blz. 180 waar hij een woord, door Clem. Alexandr. overgeleverd, Jezus in den mond legt. Hij moest derhalve voor het minst het niet rangschikken dezer geschriften onder de bronnen voor Jezus' levensgeschiedenis geregtvaardigd hebben. Of heeft hij *in de Inleiding* over die bron niet gedacht?

Wat het 2de beginsel betreft.

a. Wij hebben gezien dat Renan hooge waarde aan *Philo*, Jezus' tijdgenoot*) toekent. Deze bewering regtvaardigt hij door op te merken: dat de schriften van Philo ons met de denkbeelden bekend maken die begonnen op te komen in elk gemoed, dat zich met de groote godsdienstige vraagstukken bezig hield, en dat Philo wel in een heel ander gedeelte van het Jodendom dan Jezus leefde, maar even als hij, ook onbesmet was van de kleingeestigheden, die te Jeruzalem heerschten.

b. Omzigtig moet men zijn, vernamen wij, met *Josephus.*

Als grond hiervoor voert hij aan: dat Josephus niet altijd als berigtgever evenzeer vertrouwen verdient. ‘Zijne korte aanteekeningen over Jezus, Johannes den Dooper en Judas Gaulonitis zijn droog en kleurloos. Men gevoelt dat hij deze bewegingen, die zoo echt Joodsch in karakter en geest zijn, in een vorm tracht mede te deelen, welke voor Grieken en Romeinen verstaanbaar zou zijn. Echter hoogst belangrijk is hij in zoo verre hij ons met personen als een Herodias, Antipas, Philippus, Annas, Cajaphas, Pilatus, die in de evangelische geschiedenis zoo vaak voorkomen, zoo naauwkeurig bekend maakt.

c. Wat betreft zijn oordeel over de *apocryphe boeken van het O.T.*, dit motiveert hij, door op te merken, dat zij, inzonderheid die boeken, welke wij hem met name hebben hooren noemen, en die hij, en derhalve ook het boek van Daniël*), tot de 2de of de 1ste eeuw vóór Christus brengt, van groot belang zijn voor de geschiedenis van de messiaansche denkbeelden en voor het regt verstand van Jezus' begrippen over het koningrijk Gods; en dat vooral het boek Henoch, hetwelk in de omgeving van Jezus druk gelezen werd (brief van Judas vs. 14), ons den sleutel geeft tot de uitdrukking Zoon des men-

*) Hij telde, zegt Renan, 62 jaren toen Jezus het hoogste punt van zijn werkzaamheid had bereikt en heeft hem 2 jaren overleefd.

*) Renan zegt van dit boek, dat het de vrucht was van de groote godsdienstige beweging, die uit de vervolgingen van Antioch. Epiphanes ontstaan is. Hij voert gronden tot bewijs dezer stelling aan, die wij echter, om niet te uitvoerig te worden, moeten achterwege laten.

schen en tot de denkbeelden, welke daarmede in verband staan*).

d. Wat Renans gevoelen aangaande *den Talmud* betreft, hieromtrent zegt hij, dat daarin de juiste opvatting wordt aangetroffen van de omstandigheden, waaronder Jezus is opgetreden; dat deze bron wel eene zonderlinge verzameling is van geschriften en de meest onbeduidende scholastiek bevat, maar toch tegelijk vele kostbare mededeelingen oplevert; dat de joodsche en christelijke godgeleerdheid parallel loopen en dus de geschiedenis van de 1ste niet zonder die van de laatste kan worden begrepen, en dat ontelbare bijzonderheden van de evangeliën alleen door den Talmud voldoende worden opgehelderd. Vraagt men nu, hoe Renan geschriften zoo hoog heeft kunnen plaatsen, wier zamenstelling, volgens zijne eigene bewering, van het jaar 200 tot 500 ongeveer zich uitstrekt? Hij antwoordt: 'dat van den tijd der Makkabeën tot de 2de eeuw het onderwijs der Joden hoofdzakelijk *mondeling* was, en dat men zulk een tijd niet moet beoordeelen naar dien, waarin veel wordt *geschreven.* Zoo zijn de Vedas, de arabische gedichten eeuwen lang in 't geheugen bewaard.

Ofschoon Renan aldus zijn gevoelen omtrent den Talmud regtvaardigt, meen ik toch te moeten vragen, of hij zich omtrent deze bron niet te gunstig uitlaat. Ik wil niet zeggen, dat de Talmud niet strekken kan tot opheldering van de berigten aangaande Jezus en het N.T., maar ik geloof toch dat wij wel degelijk bij het gebruik van deze bron omzigtig moeten zijn, daar niet overal in den Talmud de omstandigheden, waaronder Jezus is opgetreden worden weder gegeven en wij geenszins regt hebben om zoo maar alles wat wij daarin aantreffen, op den tijd van Jezus toe te passen en over te brengen.

e. Bij het vermelden van hetgeen Renan heeft aangevoerd tot staving van zijn gevoelen omtrent *de Evangeliën*, hierboven opgegeven, moeten wij aanvangen met de opmerking, dat, indien ooit een schrijver, waar hij zijne opinie wilde verdedigen, juist zoo heeft geschreven dat het te doen scheen te zijn om haar te wederleggen, het Renan is geweest. Van hier ook, dat, men, wanneer men hetgeen hij over de Evangeliën zegt begint te lezen, den indruk ontvangt, als of hij eene geheel andere beschouwing ware toegedaan; iets, waaruit zich dan ook laat verklaren, hoe het mogelijk was dat onlangs in het publiek twee *geheel verschillende* meeningen omtrent Renans oordeel over de Evangeliën zijn geuit*). Dit mag ons dan wel leiden tot omzigtigheid.

Ten einde nu den lezer zelven te doen oordeelen laten wij hier een zoo beknopt mogelijk en hier en daar van onze aanmerkingen voorzien résumé volgen van hetgeen Renan betreffende de Evangeliën heeft in 't midden gebragt.

Eerst maakt hij de opmerking, die zeker geen algemeenen bijval zal vinden, dat de quaestie aangaande de zamenstelling der Evangeliën in zoo ver is opgelost, dat aan de behoefte der geschiedenis *geheel voldaan is* (!!) en dat die zamenstelling tot de 2de helft der 1ste eeuw moet worden gebragt. Dan laat hij volgen, dat, hoewel de Evangeliën ten deele uit legenden bestaan, hun daarom toch niet alle ge-

*) Op het hier beweerde aangaande de Apocr. boeken des O.V. komen we later terug. Onze aanmerkingen willen wij derhalve om noodelooze herhaling te vermijden hier achterwege laten.

*) Wij bedoelen dat van den heer C.P. Hofstede de Groot en dat van den Redacteur van het *Volksblad* in een der laatste Nos. van dit blad.

loofwaardigheid moet worden ontzegd, daar er onderscheid bestaat tusschen legende en legende en men toch niet zal beweren, dat wij niets van het leven van Franciscus van Assisi weten, al mogen wij in dat leven het bovennatuurlijke op iederen tred ontmoeten, terwijl niemand geloof hecht aan het leven Apollonius van Tyane, omdat dat lang na hem is opgesteld en een zuivere roman is; zoodat de geloofwaardigder Evangeliën afhangt van de beantwoording der vraag *wanneer*, *door wie*, *onder welke omstandigheden* zijn zij vervaardigd (dus niet *hoedanig* is hun *inhoud*?). Nu vestigt hij de aandacht op de bijzonderheid, dat aan het hoofd van ieder Evangelie de naam staat van een persoon, die òf in de apostolische òf in de evangelische geschiedenis bekend is. Die namen, zegt Renan, geven echter niet te kennen, dat Mattheüs, Markus, Lukas, Johannes van het begin tot het einde deze boeken hebben geschreven, maar de titels: het evangelie *volgens* Mattheüs, *volgens* Markus, *volgens* Lukas, *volgens* Johannes duiden slechts aan dat die Evangeliën overleveringen behelzen, welke van deze mannen*) afkomstig en met hun gezag bekleed zijn.

Het is duidelijk dat deze redenering van Renan in verband staat met zijne onderstelling dat de grieksche titels boven de Evangeliën vertaald moeten worden, zoo als we hem dat zagen doen (het Evangelie *volgens* Mattheüs, *volgens* Markus, *volgens* Lukas, *volgens* Johannes), waarop wij, - ofschoon deze opschriften, als zijnde niet afkomstig van de auteurs dezer geschriften zelven, niet zulk een waarde bezitten, als men misschien meent dat daaraan moet worden toegekend, - de aanmerking niet kunnen weerhouden, dat het alles behalve zeker is, dat wij ze zoo moeten overzetten; daar toch, om iets hiervan te zeggen, het woord door hem *volgens* vertaald, bij Eusebius in dien zin voorkomt, dat het moeijelijk in eene andere beteekenis, dan die, waarbij het *den auteur* uitdrukt, kan worden opgevat. Zoo b.v. hooren wij Eusebius*) zeggen: 'Mattheüs, schrijvende - zijn Evangelie' en hij gebruikt hier voor dat *zijn* hetzelfde woord, dat Renan door *volgens* heeft vertolkt. Men beproeve nu eens dit woord op deze plaats van Eusebius door *volgens* over te zetten: (Mattheüs schrijvende - het Evangelie *volgens hem*) en men zal gevoelen, dat dit woord wel degelijk voorkomt in die beteekenis, dat het den *auteur* te kennen geeft; zoodat het wel de vraag mag zijn of die titels niet moeten vertaald worden, zooals Vissering in zijne vertaling van het N.T. heeft gedaan door: Evangelie *van* Mattheüs, *van* Markus enz.

Indien nu - zoo gaat Renan voort - deze titels juist zijn en derhalve moet worden aangenomen, dat de Evangeliën overleveringen bezitten van die mannen, wier namen zij dragen, afkomstig en met hun gezag bekleed, dan bezitten zij, al bestaan ze ook voor een deel uit legenden, groote waarde, daar zij dan geschreven zijn in de halve eeuw, die op den dood van Jezus volgde, en twee van hen zelfs ooggetuigen zijn geweest.

Dat dit werkelijk zoo is - hiervoor tracht Renan nu het bewijs te leveren.

Het *eerst* handelt hij over *Lukas*.

En wat gronden voert hij voor Lukas aan? Met welke bewijzen staaft hij zijne wel wat stoute bewering dat 'ten opzigte van dezen evangelist twijfel naauwelijks mogelijk is'? Zijn Evangelie - zegt hij - is een regelmatig, op vroegere

*) Renan zegt: Apostelen.

*) H.E. III. 24.

bronnen rustend (I:1-4), met oordeel geschreven boek, welks auteur dezelfde is met dien van de Handelingen der Apostelen; en derhalve wel Lukas, de reisgenoot van Paulus. Maar is dan Renan geheel onbekend met de bezwaren die tegen dit laatste gevoelen zijn ingebragt*)? Zeker niet; immers hij laat volgen: ik weet dat meer dan ééne tegenwerping tegen deze redenering kan worden gemaakt; waarop hij onmiddellijk zegt, dat in ieder geval dit zeker is, dat de schrijver van dit Evangelie en die van de Handd. iemand is van het 2de geslacht uit den apostolischen tijd en dat dit voor zijn doel genoeg is†). Vraagt men nu naar het bewijs voor deze bewering; het éénige argument, 't welk Renan levert is hetgeen wij in het 3de Evangelie zelf, Hoofdstuk. XXI:9, 20, 24, 28, 32 vgl. XXII:36 aantreffen en waaruit, volgens Renan, blijkt dat dit boek geschreven is wel na, maar toch niet lang na de verwoesting van Jeruzalem; daar toch dit 21ste hoofdstuk zich niet laat afscheiden van den overigen inhoud van het Evangelie en van dezelfde hand als deze afkomstig is.

Het ware voorzeker te wenschen geweest, dat Renan niet alleen had *gezegd*, dat wij tot die gevolgtrekking geregtigd zijn, maar dat hij dit ook had *bewezen.* Doch met *bewijzen* heeft hij zich niet veel afgegeven, en dit behoort tot de gebreken van zijn boek, dat hij meestal maar beweert, zonder gronden voor zijn gevoelen op te geven*).

Wij zouden hier nu het een en ander tegen deze redenering van Renan kunnen inbrengen, maar waartoe zal het noodig zijn? Immers heeft het den schijn, alsof dit nu heel wat beteekent voor de geloofwaardigheid van den schrijver van het 3de Evangelie - 'tgeen Renan zelf eenige bladzijden verder zegt ontneemt daaraan als zoodanig alle waarde. Immers daar lezen wij o.a.: ‘de geschiedkundige waarde van het 3de Evangelie is veel geringer dan die van het 1ste en 2de Evangelie. 't Is een geschrift uit de 2de hand†). De woorden van Jezus zijn hier meer overdacht. Enkele uitspraken zijn overdreven en vervalscht (XIV:26; vooral de voorschriften voor 't apostelschap Hoofdstuk X). De plaatselijke gesteldheid wordt door hem minder naauwkeurig opgegeven, - hij heeft eene verkeerde voorstelling van den tempel, dien

*) Wij dachten hier onwillekeurig aan de woorden van den onvergetelijken auteur der Leekedichtjes,

> Doch hoe teeder gij moogt praten
> 'k Rijm den brief aan de Galaten
> Met die Handelingen nooit!
>
> Eensklaps toch schiet uit de boomen
> Storend dees' verliefde droomen,
> Reinout, met een tubingsch zwaard.

†) Renan verdeelt, blijkens blz. IV der inleiding den Apost. tijd in 2 tijdperken, die hij geslachten noemt. Zegt hij nu dat de auteur van het derde Evangelie tot het tweede geslacht van den Apost. tijd behoort, dan behoeft dit derhalve niet in strijd te worden geacht met zijne voorafgaande bewering dat dit Evangelie in de halve eeuw, volgende op den dood van Jezus, is vervaardigd.

*) Met regt kan aangaande hem gezegd worden dat hij er vaak maar ‘met den franschen slag op inslaat.’

†) Ook dit kan nog worden overeengebragt met het vroeger beweerde.

hij zich als eene kapel voorstelt, waarin men gaat bidden (II:37; XVIII:10, verv. XXIV:53)§). Hij verandert som-

§) En diezelfde Lukas is reisgenoot geweest van Paulus, en op grond van hetgeen Renan zelf zegt moet hij zich hem voorstellen als die met Paulus ook te Jeruzalem is geweest in den tempel (Hand. XVIII:21, 22; XXI)! Later blz. 212 zegt hij van den tempel dat de omgevende hoven en gaanderijen dagelijks tot een verzamelplaats van eene groote menigte strekte, zoodat deze groote ruimte tegelijk tempel, marktplaats, geregtshof, universiteit was. Wij vragen dus: kan dan de tempel ook niet een plaats zijn geweest, waar men ging bidden? En hoe noemt de Schrijver zelf blz. 214 den tempel: ‘een plaats des gebeds!’

mige bijzonderheden om eenheid in de verschillende berigten te brengen (b.v. IV:16); hij verzacht sommige trekken, die men niet wist overeen te brengen met het idee, dat men zich had gevormd van Jezus' goddelijkheid (III:23. Hij laat weg Mattheüs XXIV:36); hij overdrijft het wonderbare (IV:14, XXII:43, 44); hij begaat chronologische misslagen (b.v. wat betreft Quirinius, Lysanias, Theudas); hij weet niets van 't Hebr. (vgl. Luk. I:31 met Matth. I:21); hij verzamelt wat hij bij anderen vindt; hij heeft geen ooggetuige gezien; hij doet zijne bronnen geweld aan, om ze met elkander in overeenstemming te brengen*).

Mij dunkt het aangevoerde is voldoende niet alleen om te doen zien, op wat wijze Renan zijn gevoelen omtrent het 3de Evangelie heeft geregtvaardigd; maar ook om den lezer te overtuigen dat wij hierboven†) geene valsche voorstelling hebben gegeven van Renans oordeel aangaande dit geschrift van het N.T. De schrijver moge nu laten volgen: Luk. is biograaf van de 1ste eeuw, een goddelijk kunstenaar, die onafhankelijk van de oudere bronnen, waaruit hij heeft geput, het karakter van Jezus teekent met eene naauwkeurigheid, die noch Matth., noch Markus bezitten*), en dat hij schrijft met een talent, die den indruk van Jezus' beeld verhoogt, zonder belangrijk aan de waarheid te kort te doen, men zal, hopen wij, beseffen, dat deze gezegden ons het regt niet ontnemen om betreffende het Evangelie van Lukas het beginsel vast te stellen, dat wij hier boven ter neder schreven.

Nadat de Schrijver over het 3de Evangelie heeft gesproken handelt hij over dat van *Mattheüs en Markus.*

Het staat vast, zegt hij, dat deze Evangeliën geschreven zijn vóór dat van Lukas (derhalve vóór het tijdstip dat kort na de verwoesting van Jeruzalem moet gedacht worden). Als bewijs voor deze stelling voert hij aan dat het 3de Evangelie het kenmerk van lateren tijd vertoont. Bovendien bezitten wij daarvoor een belangrijke verklaring uit de 1ste helft van de 2de eeuw. Hij bedoelt hier de bekende getuigenis van Papias, die bij Euseb. voorkomt, en waar Papias, volgens Euseb., zegt dat Matth. in 't Hebr. (in een Semitisch dialect) eene verzameling van logia (onder welke logia Renan alleen gezegden [de gebeurtenissen daarvan uitgezonderd] verstaat) heeft geschreven en die ieder vertaalde zoo goed als hij kon; en dat Mark., de tolk van Petrus, een kort, onvolledig, onchronologisch geschrift, gebeurtenissen en gezegden van Jezus bevattende, volgens de mededeelingen en herinneringen van den Apostel Petrus, heeft vervaardigd. En die getuigenissen, zegt verder Renan, komen

*) Wij merken hier nog op dat Lukas, volgens Renan, de biographische oorkonde van Markus en de logia van Mattheüs waarschijnlijk gebruikt heeft, wier berigten hij nu eens vereenigt (van twee één makende) of uitbreidt (één tot twee uitwerkende), of in zijn eigen geest uitlegt. Verder spreekt Renan nog over den smaak en de rigting, die Lukas in zijn Evangelie aan den dag legt en beweert dat wij bij hem legenden aantreffen, die hetzelfde kenmerk hebben als de apocryphe Evangeliën. Maar dit en wat hij verder zegt hebben we niet noodig geacht bij het in den tekst opgenomene daar te vermelden; vermits het aangehaalde voor ons doel voldoende was.

†) Wij hebben hier het oog op blz. 237.

*) Boven had hij gezegd, dat Mattheüs en Markus veel objectiever te werk gaan.

zeer goed overeen met den inhoud van onze beide Evangeliën.

Wij zouden hier kunnen aantoonen dat die opvatting van Papias' getuigenis, volgens welke onder logia *alleen gezegden* zijn te verstaan, geheel valsch is; en dat dit berigt van Papias op zich zelf volstrekt geen vertrouwen verdient; doch dan zouden wij slechts herhalen 'tgeen reeds vroeger door ons in dit tijdschrift gezegd is. Hiernaar verwijzen wij daarom den lezer*). Wij doen het te meer, daar die bewering aangaande onze beide Evangeliën wel schijnt te pleiten voor de meening, dat hunne berigten reeds als zoodanig vertrouwen verdienen (die van het 1e Evangelie voor de *gezegden*, die van het 2e Evangelie voor het *historische*), maar de Schrijver door hetgeen hij verder zegt dit vertrouwen hun geheel ontneemt.

Wij moeten - zoo gaat Renan toch voort - nu niet meenen, dat wij in deze Evangeliën de oorspronkelijke werken van Mattheüs en Markus bezitten. Immers de logia, waarvan Papias spreekt, waren in 't Hebreeuwsch†) geschreven en volgens dezen kerkvader bestond er een zeer groot verschil tusschen dat van Mattheüs en dat van Markus; terwijl ons Mattheüs- en Markus-Evangelie zoo zeer overeenkomen. Neen! onze beide Evangeliën zijn naar eene oudere oorkonde vervaardigd. En dan beweert hij verder: onze twee 1ste Evangeliën zijn bewerkingen van een ander, wier leemten wederkeerig uit elkander werden aangevuld; want ieder wilde een volledig exemplaar bezitten, zoodat het Evangelie ‘volgens Mattheüs’ met bijna al de verhalen van Markus en dat ‘volgens Markus’ met een menigte van de logia van Mattheüs werd verrijkt. Bovendien putte ieder rijkelijk uit de traditie. En verder (waar hij van de Evangeliën in het algemeen, en derhalve ook van de onze spreekt): men zag geen bezwaar om in de Evangeliën het een en ander bij te voegen. De arme man die maar *een* boek bezat wenschte dat dit eene alles bevatte wat hem ter harte ging. Men leende elkander deze boekjes, elk schreef op den rand van zijn Evangelie de woorden en gelijkenissen, die hij elders vond*) en die hem troffen.

Wij vragen hier, hoe kan bij zulk eene beschouwing der Evangeliën aan hunne berigten als zoodanig vertrouwen worden geschonken? En dat Renan hun dat ook werkelijk niet heeft toegekend, in dit gevoelen kan de lezer nog versterkt worden door hetgeen wij hier onder zullen opmerken†).

*) Wij bedoelen ons beoordeelend verslag van de Études critiques sur l'Évangile selon St. Matthieu par A. Réville, voorkomende in No. 1 van dezen jaargang.

†) Ons eerste Evangelie is in 't grieksch geschreven.

*) Hierboven had hij gezegd: dat men rijkelijk uit de overlevering putte.

†) Renan zegt nog (blz. XX zijner inleiding) dat wij de logia van Mattheüs grootendeels in de groote redevoeringen van Jezus in het eerste Evangelie en dat wij de verhalen van die oudere bron, waarvan Papias spreekt, met weinig wijziging in het tweede Evangelie bezitten. Hooren wij hem (blz. XXIII ald.) vragen: wie beseft niet wat waarde zulke geschriften hebben als ontsproten uit teedere herinneringen en kinderlijke verhalen van de twee eerste Christelijke geslachten, die nog geheel vol zijn van den krachtigen indruk, door den verheven stichter te weeg gebragt en die blijkt hem lang te hebben overleefd en dat de laatste bewerker van het eerste Evangelie schijnt afkomstig te zijn uit den kring, die Jezus het naast omgaf - maar door deze gezegden moet men zich niet tot eene verkeerde opvatting van zijn gevoelen aangaande de Evangeliën laten leiden. Hij zelf zegt later dat wij in het eerste Evangelie geen enkele rede van Jezus vinden, die woordelijk echt is (blz. XLVIII ald.); terwijl wij hem hier onder aangaande onze Evamgeliën nog zullen hooren zeggen, waaruit blijkt dat wij voorzigtig moeten zijn, om aan uitspraken als we hier aanvoerden niet te groote waarde te hechten.

Het uitvoerigst is Renan, waar hij zijn gevoelen omtrent *het* 4de *Evangelie* uiteenzet en regtvaardigt.

Hij begint met aan te toonen dat dit Evangelie *in zijn geheel* niet kan zijn van hem, wiens naam het draagt*). Verder tracht hij te bewijzen, dat het vervaardigd is tegen het eind van de 1ste eeuw, en afkomstig uit de groote K. Aziat. school, die zich aan Johannes aansloot en ons eene voorstelling van Jezus' leven aanbiedt, die allezins verdient in aanmerking te komen en waaraan vaak de voorkeur moet worden gegeven.

Immers - zegt Renan - dit Evangelie bestond reeds en werd reeds aan Johannes toegeschreven tegen het jaar 150. Ten bewijze hiervoor beroept hij zich op, zoo als hij ze noemt, duidelijke uitspraken van *Just. Martyr* (Herinnerde de Schrijver zich hier niet dat hij in het voorafgaande†) had gezegd, dat waar Justinus van de Evangeliën spreekt, hij Evangelien bedoelt in een geheel anderen staat dan dien waarin wij ze bezitten? En weet hij dan niet dat Justinus nergens Johannes als den auteur van een der Evangeliën noemt, van *Athenagoras* en *Tatianus* (Het is allezins onzeker of deze twee kerkvaders van het 4de Evangelie spreken), van *Theoph. van Antiochië* (Het moet nog bewezen worden, dat deze Theoph. op de plaats, die Renan aanhaalt, van den Apostel Johannes spreekt) en van *Irenaeus* (Irenaeus zegt ook dat het Evangelie van Mattheüs geschreven is, terwijl Petrus en Paulus te Rome het Evangelie predikten en de gemeente aldaar stichtten. Verdient hij in dit laatste geen geloof, dan mag hem ook geen onbepaald vertrouwen wat aangaat zijn getuigenis betreffende het Evangelie van Johannes worden geschonken), ten betooge dat dit Evangelie van toen af betrokken was in alle godgeleerde geschillen (van die dagen) en tot hoeksteen strekte voor de ontwikkeling van het Christelijk leerstuk. Voorts beroept hij zich op de rol, die dit Evangelie speelt in het gnosticisme, en vooral in het systeem van Valentinus, in het montanisme, en in het geschil der quartodecimanen (Uit dit geschil heeft men juist opgemaakt dat ons 4de Evangelie niet van Johannes is). Ook merkt hij op, dat de school van Johannes juist die is, wier ontwikkeling men gedurende de 2de eeuw het best kan volgen en dat men die school niet kan begrijpen, als het 4de Evangelie niet als aan hare wieg wordt geplaatst. (Dit is louter subjectief). Eindelijk zegt hij, dat de 1ste brief van Johannes door *Polycarpus*, *Papias* (Polycarpus zegt niet dat die brief van Johannes is, en Papias wordt alleen op die plaats, welke Renan aanhaalt, gezegd 'getuigenissen uit den 1sten brief gebruikt te hebben' wat ook beteekenen kan getuigenissen,

*) Gronden hierover zijn 1o dat *Papias*, die tot de school van Johannes behoorde, en t.m. zoo hij geen hoorder van Johannes is geweest, dan toch veel met de onmiddellijke jongeren van Johannes heeft omgegaan en die met hartstogtelijken ijver de mondelinge verhalen van Aristion en Joh. den Presbyter (beide onmiddellijke leerlingen van Johannes) had bijeenverzameld, met geen enkel woord van een leven van Jezus door Johannes beschreven gewag maakt (Eusebius zou er anders wel melding van hebben gemaakt). Hier komt bij dat de *inhoud* van het vierde Evangelie bezwaar oplevert, als die Jezus denkbeelden toeschrijft die hem geheel vreemd zijn, die den schrijver van kwade trouw doet verdenken en den dweepzieken sectarier verraden; terwijl van Jakobus den broeder van Johannes in dit Evangelie volstrekt geen sprake is. Hoe zouden - vraagt Renan - die metaphysische bespiegelingen, hoedanige noch bij de Synoptici, noch in den Talmud voorkomen, van Johannes afkomstig zijn?

†) Zie blz. XXII van de inleiding.

welke in dien brief voorkomen) en Irenaeus.

Renan beroept zich echter vooral op den *inhoud* van het 4de Evangelie zelven (ten bewijze dat het, tegen 't eind der 1ste eeuw, uit de school van Johannes is voortgekomen). De auteur - zegt hij - spreekt overal als ooggetuige en wil voor den Apostel Johannes gehouden worden. Er zou dus aan opzettelijk bedrog moeten gedacht worden, zoo 't niet werkelijk van Johannes is, en al mogen destijds de denkbeelden aangaande de goede trouw op letterkundig gebied geheel andere zijn geweest dan die van onze dagen, van zulk een bedrog vinden wij geen 2de voorbeeld in de apost. eeuw. (Maar nu had eerst moeten bewezen werden dat dit boek uit die eeuw is en, zoo niet, dan pleit immers, om slechts hiervan te spreken, de 2de brief van Petrus voor het tegendeel? En hoe: is het hier nu op eens: het 4de Evangelie is van Johannes? Doch hooren wij den Schrijver verder en laat ons zien hoe hij dat bedoelt). Renan zegt voorts: de auteur wil niet alleen voor Johannes gehouden worden, maar bovendien schrijft hij in het belang van Johannes den Apostel; daar toch iedere bladzijde doet zien, dat hij het gezag van Johannes grooter wil maken en wil toonen dat deze de boven anderen geliefde discipel van Jezus was (XIII:23, XIX:26, XX:2, XXI:7, 20) en dat hij bij alle gewigtige gebeurtenissen de 1ste plaats innam. Daarom zegt ook Renan, dat hij wel geneigd zou zijn aan te nemen, dat Johannes op zijn ouden dag de toen in omloop zijnde evangelische verhalen lezende en daarin onnaauwkeurigheden opmerkende en gekrenkt omdat hij in Jezus' levensgeschiedenis eene niet genoeg aanzienlijke plaats bekleedde, begonnen is vele dingen te dicteren hem beter bekend dan aan de anderen en waaruit zou blijken dat hij in vele gevallen, waarin alleen van Petrus wordt gesproken, wel vóór hem had mogen genoemd worden*).

Derhalve er bestaat tusschen het 4de Evangelie en Johannes den Apostel eene zekere betrekking†).

Maar van welken aard is deze volgens 't geen Renan verder zegt?

Reeds had hij opgemerkt dat de redenen van Jezus in dit Evangelie van zulk een aard zijn, dat ze wel niet van Johannes kunnen wezen, als zijnde zoo geheel vreemd aan Jezus. Hij vestigt nog meer de aandacht op die redenen en toont nog verder aan hoe zij in strijd zijn met die, welke wij bij de synoptici aantreffen (wat toon, stijl, gang, denkbeelden betreft) ja! zoo in strijd, dat Jezus niet te gelijk zoo kan gesproken heben als hij het in het 4de Evangelie doet en zoo als hij in het 1ste spreekt, en dat alles er voor pleit dat dit laatste Evangelie boven het 4de in dit opzigt de voorkeur verdient§). Ook komen zij, zegt bij verder, geheel overeen met de denkbeelden die

*) De Schrijver haalt tot bewijs aan Joh. XVIII:15 vgl. Matth. XXVI:58; Joh. XX:2-6 vgl. Marc. XVI:7; en Joh. XIII:24, 35.

†) De Schrijver voert nog meer voor deze stelling aan, hetgeen wij, om niet te uitvoerig te worden, hier moeten achterwege laten en waarop wij ook om diezelfde reden onze aanmerkingen terug houden.

§) Betreffende het Evangelie van Johannes zegt hij nog, dat wij hier aanmatigende, lompe, slecht geschrevene uitweidingen, die in 't geheel niet tot ons zedelijk gevoel spreken, aantreffen. ‘Hier’, heet het verder, ‘een nieuwe geest, de gnosis is reeds aangevangen, het Galilesche tijdperk van het koningrijk Gods is geeindigd, de hoop op de naderende komst van Christus verdwijnt, hier de dorheid der metaphysica en het duister gebied van het afgetrokken dogma’. En ook: ‘de gezegden in het 4e evangelie zijn opgesteld, met het oogmerk, om met Jezus' gezag zekere leerstellingen te bekleeden, die aan den maker dierbaar

toen in Klein-Azië heerschten. - Aan deze vreemde bron schijnt Johannes zich gelaafd te

waren'. - 'Het zijn in zeker opzigt variatiën van den musicus op een gegeven stuk, waarbij deze zich de meest mogelijke vrijheid veroorlooft'.

hebben. Na de gewigtige gebeurtenissen van 't jaar 68, na den val van Jeruzalem, in zijne verwachting aangaande de wederkomst van den Zoon des menschen in de wolken tot andere gedachten gekomen, schijnt hij tot die denkbeelden te zijn overgegaan. Jezus als de vleesch-geworden waarheid beschouwende schreef hij hem toe wat voor hem waarheid was geworden.

Dus die redenen van Jezus in het 4de Evangelie zijn, zooals Renan hier nu schijnt te bedoelen, van Johannes zelven?

De Schrijver neemt dat weder zoo wat terug door te zeggen dat de Apostel waarschijnlijk zelf een klein aandeel had in dien overgang; dat zij meer om hem heen dan door hem plaats greep. ‘Men zon soms bijna aannemen, dat kostelijke aanteekeningen, van Johannes afkomstig, door zijne discipelen gewijzigd zijn.’

Dus 't komt eigenlijk hier op neder: wij mogen niet anders, ten minste wat de redenen van Jezus in dit Evangelie betreft, dan een zekere betrekking tusschen het 4de Evangelie en Johannes den Apostel aannemen.

Die betrekking denkt hij zich naauwer wat aangaat het *historische* gedeelte van dit Evangelie, vooral hetgeen betreffende de laatste maanden van Jezus' leven daarin wordt medegedeeld, maar ook hier zegt hij niet hoe verre die verhouding volgens zijn gevoelen zich uitstrekt.

Dat nu Renan volstrekt niet moet geacht worden aan de historische berigten van Johannes op zich zelve onbepaald geloof schenken, en dat hij werkelijk slechts in zoo ver aanneemt wat ieder van de vier Evangeliën mededeelen als het hem subjectief geloofwaardig voorkomt, 't zij wat de woorden van Jezus, 't zij wat de gebeurtenissen betreft, blijkt uit hetgeen hij aan het eind aangaande allen te zamen zegt.

‘Het zijn geen levensbeschrijvingen in den trant van Suetonius, ook niet verdichte legenden gelijk die van Philostratus; maar biographiën met legenden vermengd. Ik zou ze het liefst een plaats geven naast de legenden der Heiligen, de levensbeschrijvingen van Plotinus, van Proclus, van Isidorus, en andere geschriften van deze soort, die tot doel hebben voorbeelden van deugd te schilderen. De onnaauwkeurigheid, die de trek is van zulke verhalen, is hier zeer merkbaar enz.*).

In dit gevoelen worden wij bevestigd als wij den verderen inhoud van Renans boek buiten de Inleiding raadplegen.

Zoo b.v. geeft hij aan Lucas boven Mattheüs de voorkeur waar het een *woord* van Jezus geldt†); boven Markus wat het historische betreft.§) Hij beroept zich even goed

*) Wij hebben hier afgebroken, omdat wij niet alles kunnen aanhalen. Trouwens het werk van Renan is weldra voor ieder leesbaar, daar men bezig is er twee vertalingen van in onze taal te leveren, waarvan de eene, voor elk verkrijgbaar, op een matigen prijs gesteld is. Als men het werk zelf zal raadplegen, zal men ook zien dat Renan de verhouding tusschen den vierden Evangelist en de synoptici vergelijkt bij die tusschen Plato en Xenophon - en wat allen te zamen betreft dat hij vraagt of, indien voor 10 of 12 jaren 3 of 4 oude soldaten uit het keizerrijk, ieder uit zijne herinneringen, Napoleons leven hadden te boek gesteld, er niet groote dwalingen, groote tegenstrijdigheden in hunne mededeelingen zouden worden aangetroffen; dat hij daarbij zegt dat hij ook zoo in de Evangeliën dwalingen aanneemt; dat hunne persoonlijkheid op hun verhaal invloed heeft gehad; dat zij Jezus geideäliseerd hebben; dat vele verhalen werden uitgedacht om aan te wijzen dat de Messiaansche profetiën in hem vervuld zijn. - Later zegt de Schrijver nog: de 4 voornaamste bronnen zijn met elkander in openbaren strijd, en dat Josephus ze nu en dan verbetert.

†) Blz. 222; 2, 1.

§) Blz. 205.

op *woorden* van Jezus, als zoodanig, die bij Johannes voorkomen, als op die van Mattheüs[**)]. Wel zegt hij

**) Zie o.a. blz. 298.

in de inleiding dat de Evangelisten ons zoo treffend *het karakter* van Jezus hebben geteekend, maar in het laatste Hoofdstuk van zijn werk: dat zij ver weg van het te hebben *opgesierd* het *verkleind* hebben en dat de critiek een reeks van *mislastingen* moet verwijderen, om hem te vinden zoo als hij geweest is. Om niet meer aan te voeren.*).

Maar daarom vraag ik ook, wat beteekent toch die verklaring welke wj den Schrijver ook hooren afleggen: ik houd al de 4 kanonische Evangeliën voor *authentiek*†)? Is dat geen spelen met groote woorden?

En hebben we ook wel veel aan die authenticiteit zoo als Renan ze opvat? Hebben wij ook wel op zijn standpunt zoo heel veel aan de wetenschap dat die Evangeliën in betrekking staan tot de personen wier namen zij dragen? Stelt eens voor dat we hiervoor niet één bewijs konden leveren, maar dat toch uit den inhoud van deze Evangeliën een leven van Jezus was op te maken, dat een organisch geheel uitmaakt en zich als een werkelijk feit aan ons bewustzijn vertoont, zouden dan die 4 Evangeliën niet dezelfde waarde blijven behouden§)? Of heeft de mededeeling van een feit uit Jezus' leven, dat Renan als werkelijk gebeurd aanneemt bij Marcion (zie blz. 191, no. 2) minder waarde voor hem, omdat zij bij Marcion wordt gevonden; of de overlevering van een gezegde des Heeren, hetwelk hij voor een woord van Jezus houdt (zie blz. 180 n. 2) en die door Clem. Alex, is geschied, minder beteekenis voor hem, omdat zij van dezen kerkvader afkomstig is?

Renan had zich dan ook m.i. niet zoo veel moeite behoeven te geven. Voor een *wetenschappelijke* behandeling der hoogst moeijelijke critische quaesties, die hij bespreekt heeft hij te weinig gezegd, maar nog altijd voor zijn doel te veel omslag gemaakt. Hij heeft er volstrekt geene eere mede ingelegd. Veeleer het tegendeel. Hij heeft ons den indruk gegeven dat hij bitter weinig aan de historische kritiek van het N.T. gedaan heeft, dat hij er alleen enkele boeken over heeft gelezen*) zonder zelfstandig de bronnen te hebben nagegaan, en dat dit ook zoo wat alles is geweest wat hij er aan gedaan heeft. Nu is hem dit op zich zelf niet ten kwade te duiden. Één man kan niet alles. Maar hij moest zich, indien ons vermoeden juist is, op deze gladde baan niet gewaagd hebben. En het gevolg hiervan is geworden, dat hij een confuse voorstelling heeft gegeven, waarbij hij met de eene hand neemt wat hij met de andere

*) Blz. 450. En somme, le caractère de Jésus, loin d'avoir été embelli par ses biographes, a été diminué par eux. La critique, pour le retrouver tel qu'il fut, a besoin d'écarter une série de méprises, provenant de la médiocrité des disciples. Ceux-ci l'ont peint comme ils le concevaient, et souvent, en croyant l'agrandir, l'ont en réalité amoindri. - Blz. 156 verv. zegt hij aangaande hel vierde evangelie in 't bijzonder dat Johannes (dus Johannes) in zijnen ouderdom dit vreemdsoorevangelie heeft geschreven en daarin Jezus' *karakter* op zoovele punten heeft *vervalscht* dat hij, Jezus willende teekenen, hem anders heeft voorgesteld dan hij was, en dat hij soms doet vermoeden dat eene volkomene historische trouw niet altijd in dat geschrift regel en wet is geweest zoo ten minste geen andere handen zijn werk hebben vervalscht (alwêer dat terngnemen van het vroegere.

†) En somme, j'admets comme authentique, les quatre évangiles canoniques blz. XXXVII der Inleid.

§) Wij hebben daarom ook maar achterwege gelaten al wat hij heeft gezegd tot betoog dat schriften, hoewel het met de geloofwaardigheid hunner mededeelingen is gelegen als de schrijver 't voorstelt aangaande de Evangeliën toch niet ongebruikt mogen voorbij gegaan worden.

*) Onder anderen de Études critiques van Réville boven aangehaald, die hij ook zelf citeert onder de werken welke meer licht over zijn onderwerp verspreiden.

had gegeven, zich zelven gedurig tegenspreekt en telkens zoo onzeker zich uitlaat;
wat ik nergens anders dan hieruit

weet te verklaren, dat hij geen raad wist met de critische resultaten van anderen, die hij niet kon weêrleggen en dat hij die op gewrongen wijze met zijne eigene beschouwing in harmonie heeft willen brengen.

3°. Wat betreft het 3de beginsel.

a. Hoe heeft hij zijne bewering geregtvaardigd, die wij ook vernamen, dat het bovennatuurlijke van de levensgeschiedenis van Jezus moet worden buiten gesloten en derhalve de wonderen in het N.T. geen geloof verdienen?

Na de opmerking dat de wonderverhalen tot het gebied der legende terug te brengen niet is het verminken der feiten in naam eener theorie, maar uitgaan van de beschouwing der feiten zelve, zegt hij dat geen wonder ooit heeft plaats gehad in een tijd van wetenschappelijke ontwikkeling. De waarneming, die altijd is doorgegaan, leert dat er alleen wonderen plaats vinden in tijden en landen, waarin men aan wonderen gelooft en in tegenwoordigheid van hen die geneigd zijn er aan te gelooven. Staat geen wonder van onze dagen het onderzoek door, zou het vroeger zoo niet zijn geweest? - Wij zeggen niet 'wonderen zijn onmogelijk' wij zeggen alleen: 'nooit werd uitgemaakt dat een wonder is voorgevallen.' In naam der ervaring verwerpen wij ze. - Nooit heeft een wonder onder zulke voorwaarden plaats gehad, die geëischt zouden moeten worden om aan het wonder te gelooven*).

Wij merken hier alleen op, dat de Schrijver nog wel meer voor zijn gevoelen had kunnen bijbrengen.

b. Tot regtvaardiging van het gevoelen dat er *eenheid* moet heerschen in de voorstelling van Jezus' leven - hieromtrent hooren wij hem, buiten hetgeen wij hierboven reeds mededeelden, slechts dit nog zeggen: 'Laat ons onderstellen dat wij, de Minerva van Phidias naar de beschrijving die er van bestaat herstellende, een dor, stijf, onnatuurlijk geheel voortbragten; wat zou men daaruít moeten afleiden? Slechts dit: dat men smaak moet bezitten, om zulk eene beschrijving te verstaan, dat men zoo de verschillende trekken, die zij vermeldt, moet vereenigen, dat ze een geheel uitmaken, hetwelk al de gegevens op gelukkige wijze vereenigt. Zou men dan zeker zijn het Grieksche beeld trek voor trek weêr te hebben gegeven? Neen; maar men zou ten minste geen karikatuur hebben gemaakt: men zou den algemeenen geest van het werk hebben uitgedrukt en 't zou zoo hebben kunnen zijn.'

Hiermede, zijn wij genaderd tot de beantwoording der vraag, die wij het laatst hebben gesteld, waarbij wij tevens zullen mededeelen, welk eene voorstelling van Jezus' leven Renan heeft gegeven. Hieraan zal ons tweede artikel gewijd zijn.

*) Wat die voorwaarden betreft hooren wij hem zeggen: Dat morgen een wonderdoener optrede, met waarborgen voor zijn trouw, belangrijk genoeg om te onderzoeken. Laat bem bijv. aankondigen dat hij dooden kan opwekken. Wat zou geschieden? Eene commissie van physiologen, natuurkundigen, scheikundigen, ervarenen in de historische kritiek zoude benoemd worden. De commissie zou het lijk kiezen, zich verzekeren dat het werkelijk dood was, de zaal aanwijzen, waar de proef moest worden genomen, alle voorzorgen regelen, om allen twijfel buiten te sluiten. Had nu onder deze omstandigheden de opwekking plaats, men zou bijna tot zekerheid zijn gekomen. Men zou nu (daar herhaald moet kunnen worden wat eens gedaan is en hier van geen gemakkelijk of moeijelijk sprake kan zijn), den wonderdoener uitnoodigen zijne daad onder andere omstandigheden te herhalen. Indien nu telkens 't wonder gelukte, zouden twee dingen bewezen zijn 1°. dat er in de wereld wonderen gebeuren; 2°. dat sommige personen wonderen kunnen doen. Maar nooit is een wonder onder zulke omstandigheden gebeurd.

Zwartsluis.
H.E. STENFERT KROESE.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk. Schets der Parijsche Universiteit. (*Vervolg.*)

VI.
De Hervorming. - 't Collége de France. - Ramus.

Wie uit de gewone werken over onderwijs een levensschets van Petrus Ramus bijeen zoekt, zal onvolledig en partijdig referéren. Dat ondervond ik, toen ik in 't vorig nommer van *de Tijdspiegel*, om der waarheid wil, plotseling dit 6de hoofdstuk afbreken moest. 'Monsieur, il faut tout refaire à neuf' - gelijk Prof. Bake in 1836 tot Victor Cousin zeide - hoorde ik - tot mijn schrik - een vriend van Cousin mij onlangs toeroepen, ofschoon ik mij verbeeldde uit Théry en anderen de fata van Ramus vrij wel te hebben bijeengesprokkeld.

Théry schildert zeer levendig en ten voeten uit zijn landsman Pierre de la Ramée. 't Is een stoute figuur, met veel schoons bij veel grilligs; en ik meende haar, ontdaan van eenige onvermijdelijke Gallicismen, tot mannequin te mogen kiezen en aankleeden en, omhangen met eenige schoolinsigniën mij door de heuschheid des heeren Campbell verstrekt, voor 't oog van Neerlands volk uit te zetten.

Immers handiger dan menig ander artikel-auteur schetst Théry, regts en links citérende uit ruimte van allerlei bronnen. Zoo haalt hij in 't voorbijgaan zekeren Charles Waddington aan, die een 'Leven van Ramus' geschreven heeft, ofschoon het een werk is 'médiocrement impartial.' Op dit oordeel en op den naam afgaande, hield ik dien Waddington voor een Engelschman, welligt een protestant uit de dagen van Olim, wien het, als mij, aan veel juiste bescheiden ontbroken had. Toen ik echter, lang met het opstel gereed en op het punt het 'aus der Walze in die Presse' te laten gaan, Tholucks ongunstig artikel over Ramus (in de Real-Encyclopaedie van Dr. Herzog) las, en daarin Waddington zag aangehaald als Hauptquelle, bestelde ik voorzigtigheidshalve het werk en ontving een gr. 8o. fiks gedrukt boekdeel van 480 bladzijden onder den titel *Ramus* (*Pierre de la Ramée*) *Sa vie*, *ses écrits et ses opinions*, Paris, 1855. En daar zie ik nu uit 1o. dat CH. WADDINGTON is Franschman, verder dat hij is *Professeur agrégé de philosophie à la Faculté des Lettres à la Sorbonne*, en dat wel de éénige protestantsche docent in de wijsbegeerte in geheel Frankrijk, reden genoeg dat hij het niet ver in de wereld brengen zal - trouwens in 't officiëele Annuaire de l'Instruction Publique van 1861 figureert hij nog met denzelfden titel; - eindelijk leert ons zijn voorberigt dat hij is een vriend en protegé van Cousin, wiens rijke bibliotheek voor hem openstond en wien hij dit werk opdraagt. Een vlugtige blik in

Waddingtons doorwrochten arbeid overtuigde mij tevens van het voortbestaan sedert Ramus eener hatelijke clique, waaronder men Théry tellen kan, - mannen die, het ware geloof in godsdienst en staatkunde hebbende, op het kussen zitten, mannen die, bibberende bij *le plus leger frisson de liberté* - gelijk Guizot het uitdrukt - stelselmatig negéren - om niet met triviaal proparoxytonon te schrijven négeren - al dezulken die, als Charles Waddington, spreken van een ‘temps d'abaissement moral.’ Gewis, ware Waddington - enfant perdu als hij is in zijn Sorbonne-loopgraaf - katholiek geweest en had hij zich eens flink uitgelaten ten gunste van ‘de orde en het krachtig bewind’ die met Napoleon III als een nieuwe heilzon voor Frankrijk zijn verrezen, hij zou opgang hebben gemaakt en zijn superieur Théry achterna, ja vooruit gekomen zijn op de sporten der onderwijsladder. Want onder de werken die hij schreef, opgegeven op den omslag en waarvan het eerste ‘De la psychologie d'Aristote’ reeds in 1848 bekroond werd door de Fransche Academie, getuigt het geschrift over Ramus van degelijke studie en een helder hoofd. Charles Waddington heeft den grooten Franschen paedagoog zoo *en relief* gezet, dat al mijn Collectanea bleken flaauw te zijn, en dat de stem mijner conscientie de erinring in mij wekte der karakteristieke woorden welke Cousin bij herhaling Prof. Bake in den mond legt: ‘Monsieur, il faut tout refaire à neuf.’

Acta egi, en toch heb ik genoten bij deze nieuwe Ramus-studie. Want is het een verligting als men zich van een dwaling ontdoet; het is een genot met een auteur mee te gaan die con amore zijn onderwerp behandelt. En heeft Ramus reeds als man van het vak aanspraak op belangstelling; we laten ons medeslepen door een schrijver als Waddington die, de inspraak zijns harten volgende, in bezielde taal van 't gruwzaam vonnis der onverschilligheid, hetwelk Frankrijk over een zijner braafste burgers uitsprak, in beroep komt voor de vierschaar der Waarheid. Driehonderd, ja driehonderd jaren lang moest een edele ziel, een der grootste paedagogen, - ja de grootste! - van Frankrijk, volstrekt ongekend of miskend zijn door de zijnen! Voorwaar Ch. Dollfus had gelijk toen hij in zijn Revue Germ. uitriep: ‘het Regt is de groote martelaar der Geschiedenis!’

Het mag inderdaad vreemd heeten dat een zoo dramatisch bestaan als dat van Ramus, een persoon optredende in alle pathetische tooneelen van het Frankrijk der 16de eeuw, nergens naauwkeurig en geregeld is geteekend. Verstrooid als zijn geschriften, lagen de bescheiden over dezen heros der schoolwereld gedurende drie eeuwen in 't onbekende, wachtende op Waddingtons vriendelijke hand om ze te verzamelen en als een aandoenlijke episode toe te voegen aan de Geschiedenis.

Wat niet één zijner biographen had gedaan - nl. uit 's mans geschriften zijn denkbeelden bijeen te brengen - en hetgeen ik, zoover mij die werken ten dienste stonden, in mijn eerste schets vooral met het oog op de methodus docendi verrigtte - dat was een gedeelte der taak die Waddington aanvaardde. Hij ging uit van de historische data, vervat in de biographieën van Freigius, Banosius en Nancelius - alle drie leerlingen van Ramus en die des meesters levensloop in bijzonderheden hebben nagegaan, ‘geschriften die de zekerste en

belangrijkste feiten behelzen, maar tegenwoordig volstrekt niet meer gelezen worden en, ‘vreemd genoeg’, - dus voegt er waarlijk zonder gal Waddington bij - ‘in de menigvuldige beschouwingen over Ramus, hoogst zeldzaam zijn aangehaald.’ En résumé - zoo zegt hij aan 't slot zijner Préface - Ramus se présente à nous sous un triple aspect. Nous avons à étudier en lui le professeur, le philosophe et le chrétien: le philosophe qui a tant contribué à émanciper les esprits, qui a exercé en Europe une si longue et si salutaire influence et dont un écrivain du siècle dernier (de la Monnoye) disait qu'il a été ‘le plus grand philosophe qu'ait eu l'Université de Paris;’ le professeur à qui l'historien Pasquier rend ce beau témoignage: ‘Ramus en enseignant la jeunesse estoit un homme d'Estat;’ enfin le chrétien selon l'Evangile, qui scella de son sang sa foi en Jésus-Christ. A tous ces titres, je l'avoue, sa mémoire m'est chère, à tout ces titres aussi, je me suis senti appelé à l'honneur de faire son éloge, puisque, par un concours de circonstances que je ne puis m'empêcher de regretter, je suis en ce moment, dans l'université de France, le seul professeur protestant de philosophie.

Om der beknoptheid wil zal ik hier de tegenstrijdige berigten over Ramus, meerendeels uit afgunst of haat in omloop gebragt, niet aanroeren, maar slechts betrouwbare feiten aanvoeren, gelijk ze te voorschijn treden uit Waddingtons onbevangen kritiek.

Ramus' voorouders, tot den Luikschen adelstand behoorend, waren, sedert Luik in 1468 door Karel den Stoute in de asch was gelegd, arm naar Picardië gevlugt, waar zijn vader Jacques de la Ramée landbouwer was. 't Was in het dorpje Cuth dat Pierre in 1515 geboren werd en reeds als kind zijn vader verloor. Levendig van geest en leergierig, was hij eerlang bij zijn dorpsmeester uitgeleerd: 8 jaar oud dreef zijn zucht naar kennis hem te voet naar Parijs; maar tweemaal dreef het gebrek hem weer naar zijne moeder. Zijn oom van moederszijde, Honoré Charpentier, timmerman te Parijs, ontfermde zich zijner, doch zelf op den duur niet kunnende bestaan, moest hij zijn neef weer laten glippen, toen deze, groot en kloek van gestalte, ofschoon slechts 12 jaren oud, te goeder ure als oppasser in dienst trad bij ‘le sieur de la Brosse,’ een rijk student van 't collége de Navarre. Eenmaal van den kost verzekerd, vond Pierre ook gelegenheid de lessen der *Facultas Artium* te volgen: hij wordt dan ook door Bulaeus vermeld als student, ingeschreven in de Universiteits-registers van 1527. In later dagen terugziende op dat begin zeide hij ‘Ik heb lange jaren een harde slavernij verduurd; maar mijn ziel is steeds vrij gebleven: zij heeft zich nooit verlaagd noch verkocht.’ Zijn tijd in tweeën deelende, diende hij over dag zijnen meester en studeerde 's nachts. En tot krankwordens toe studeerde hij, bepeinzende al wat hij met zijn talrijke medescholieren (waaronder twee aanstaande prinsen der Kerk, Karel van Bourbon en Karel van Lotharingen) hoorde in de rue du Fouarre, in 't collége de Sainte-Barbe van Jan Péna (den strengen leermeester van Ignatius van Loiola) of in 't collége de Navarre zelf, waar Jan Hennuyer de wijsbegeerte, d.i. Aristoteles, doceerde. Bij knapen die sedert hun 8ste jaar geregeld voorbereidend onderwijs

hadden genoten, gevoelde de 12jarige Ramus ten volle zijn achterlijkheid, terwijl zijn dienstbaarheid hem bemoeijelijkte om de gaping in zijn kennis aan te vullen. Voor zijn vorming als geleerde zou hij het later ook bejammeren dat hij thans geen letter Grieksch leerde: want deze taal werd voor het eerst tegen het eind van 1530 aan 't Collége Royal gedoceerd. Met dat al volgde hij met onverzettelijken wil, 3½ jaar volgens de wet, den philosophischen cursus van Hennuyer - een cursus die op zijn latere loopbaan een beslissenden invloed had. 't Was daar dat hij een groote achting voor de Logica, maar een diepen weerzin opvatte in de wijs waarop zij in de scholen onderwezen werd. Vandaar zijn aanvallen op Aristoteles, van daar ook, later, zijn pogingen om 't Aristotelisch wetboek af te schaffen en een nieuwe wet, van toepassing op alle takken van kunst en wetenschap, in plaats van de verjaarde te stellen.

Wat Ramus dien tegenzin in de middeleeuwsche logica had ingeboezemd, was hare onvruchtbaarheid voor 't wetenschappelijke en het praktische leven. Quand je vins à Paris - schrijft hij in 1567 - je tombé ès subtilitez des Sophistes, et m'aprit-on les ars libéraux par questions et disputes, sans m'en jamais monstrer un seul autre ny profit ny usage. En in den epiloog van 't vierde boek zijner scholae dialecticae schildert hij zeer levendig den toestand waarin hij zich zelven, bij onderzoek, na volbragten academie-cursus vond. Moogt Gij, mijne lezers, - heet het daar - gelukkiger zijn dan ik geweest ben: want weken en maanden heb ik doorgebragt in 't geschreeuw der school, zonder een enkel woord van de toepassing der logica te hooren. Ik geloofde toen (de leerling moet gelooven, dat wil Aristoteles) dat ik mij niet bekommeren moest over de vraag wat logica is en wat zij beoogt, maar dat het luidkeels disputéren, waartoe zij gelegenheid gaf, de hoofdzaak was. Alzoo disputeerde en schreeuwde ik uit al mijne magt. Moest er op school een thesis over de categorieën verdedigd worden, dan achtte ik het pligtmatig, nooit mijn tegenpartij toe te geven, al had hij ook honderdmaal gelijk, maar de een of ander fijne distinctie op te zoeken, waarmede ik hem en de geheele quaestie in de war bragt. Was ik daarentegen opponent, dan zocht ik hem met alle geweld door eenig argument, hetzij goed hetzij kwaad, uit het veld te slaan. Zoo had men mij geleerd en afgerigt. - - - Toen ik, aan 't eind mijner studiebaan gekomen, mij zelven afvroeg, wat en waartoe mij die logica had gebaat, moest ik bekennen dat zij mij noch knapper in Geschied. en Antiq., noch welsprekender, noch geschikter, voor poëzij of voor welk vak ook, had gemaakt. Een bittere gewaarwording. Ik jammerde over eigen ongeschiktheid, daar ik, na zoo harde inspanning niet plukken, ja zelfs niet ontdekken kon die vrucht der wijsheid die - zeide men - zoo rijkelijk in de studie der logica verscholen zat. Maar ziet - mijn hand stiet op Xenophon, op Plato's dialogen! Daar zeilde ik in waarheid de zoo lang gezochte haven in. Wat ik in Plato innig lief had was de geest waarin Socrates de valsche meeningen weerlegde, was de hoofdgedachte die hem bezielde om zijn toehoorders te verheffen boven de denkbeelden en hef oordeel van 't publiek, om hun natuurlijke juistheid en vrijheid van oordeelen bij te brengen - - kortom ik begon tot

mijzelven te zeggen (ik zou het bezwaarlijk aan anderen hebben durven doen): welnu, wat belet mij eens te socratiséren en te onderzoeken, buiten de autoriteit van Aristoteles, of dat onderrigt in de dialectica welligt meer gepast is en waar? Misschien heeft 'de Wijsgeer' door zijn gezag ons misleid en dan zou ik geen reden meer hebben om verbaasd te staan over de weinige vruchten uit zijn boeken gehaald, als ze er toch geene bevatten.... Maar wat zou het wezen, als die geheele leer logen was! -

Toen dit vermoeden overtuiging geworden was, had Ramus - een echt kind der 16de eeuw - vuur en waarheidszin genoeg, om opentlijk te durven opstaan tegen wat hij ongerijmde tyrannij heette, en op zijne beurt overdrijvende, erkende hij niets goeds meer in hem wien de school als een afgod vereerde, toen hij in 1536, om den graad van magister artium te halen, de thesis stelde: *Quaecunque ab Aristotele dicta essent*, *commenticia esse.* Eerst werd deze krasse stelling toegejuicht daar men van paradoxen hield; doch toen men bij Ramus geen woordenspel maar gemoedelijke overtuiging ontdekte, werd de zaak bedenkelijker. De regters zaten geweldig verlegen. Verbeeld u de doctoren van dien tijd, gewoon op Aristoteles' woord te zweren en elken aanval af te slaan met zijn gezag alleen: hun eenigst bolwerk lag omver. Zij konden zich niet verschuilen achter teksten, wier authenticiteit juist werd aangevallen, zij konden niet meer antwoorden 'hij heeft het gezegd', omdat zij hier te doen hadden met iemand die zich onderwond op alle punten juist het tegendeel te beweren van den Meester. Te vergeefs trachtten alle peripatetici der kunstenfaculteit met vereende krachten Ramus neer te werpen. Een ganschen dag bestreden zij zijne stelling zonder grond te winnen. De jonge candidaat spreidde zooveel geest en levendigheid ten toon in zijn antwoorden, hij wist zoo vlug en handig zich uit alle verlegenheid, waarin men hem lokte, te redden, dat hij bij 't einde der zitting onder groot gejuich tot Magister Artium werd geproclameerd.

Dat was een harde slag voor de heerschende philosophie. Ramus' thesis en hare verdediging weerklonk door geheel Frankrijk ja tot in Italië. De peripatetici legden hem ondankbaarheid ten laste, daar hij den man aanviel met het wapen dat hij van hem zelven ontvangen had. Op dit verwijt antwoordde Ramus met het voorbeeld van Aristoteles zelv' aan te halen die de waarheid liever had dan Plato, zijn leermeester; terwijl hij er vastberaden bijvoegde: al was het mijn eigen vader, die mij die dwalingen had geleerd, ik zou ze niet minder krachtig bekampen.

Met het verkrijgen van den meesterstitel waren echter ook de geldmiddelen uitgeput; zijn oom Honoré had hem, zooveel hij kon, bijgesprongen, zijn moeder een hoekje grond dat ze bezat verkocht, om de kosten goed te maken, die altijd met zulk werk gepaard gaan. De arme weduwe had niet te veel gewaagd, toen ze het laatste wat zij bezat te gelde maakte voor den zoon die haar innig lief had en die haar eerlang de schatting zijner dankbaarheid onbekrompen brengen zou. Immers de graad dien hij verkreeg, en wel op zoo schitterende wijze, verzekerde hem een eervol bestaan in een aangenamen werkkring. In 't collége du Mans (in de Sorbonnestraat), welligt opvolger

van Hennuyer, die daar docent in de philosophie was geweest, gaf Ramus zijn eerste lessen; weldra echter verbond hij zich met twee geestverwante docenten der Universiteit, met Omer Talon van Beauvais, bekwaam docent in Rhetorica, die met geestdrift het plan om 't onderwijs te herscheppen en de barbaarschheid te vernietigen, had omhelsd. De andere was een knap Graecus, Barthélemy Alexandre van Champagne, blakende van begeerte om de wijsgeeren en auteurs van 't oude Griekenland in hunne taal te doen verstaan. Door broederlijke vriendschap verbonden, leefde het drietal zamen uit gemeenschappelijke beurs, onderling hunne schooltaak en 't loon der lessen die zij gaven deelend. Zij vestigden zich in 't kleine collége Ave Maria, waar ze een openbaren cursus openden onder leiding van Ramus die van stonden af op zijn collega's al het overwigt had van zijn rijker begaafden geest. Daar werden, voor het eerst in de Parijsche Universiteit, in een zelfde klasse de Latijnsche en Grieksche schrijvers gelezen, daar ook voor het eerst de welsprekendheid tegelijk met de wijsbegeerte beoefend, dichters en redenaars uitgelegd. Een onderwijs zoo afwisselend en nieuw moest wel opgang maken: bij menigte stroomden de leerlingen toe, vooral om Ramus te hooren wiens naam als redenaar sinds zijn promotie gevestigd was.

Maar was het publiek, blijkens dezen aanvankelijken voorspoed der school, tevreden; Ramus zelf was het niet over zich zelven. Hij gevoelde behoefte, al zijn studiën van den grond af op te halen en volbragt dien pijnlijken arbeid, volgens zijn eigen schatting, in niet minder tijd dan hem zijn studie zelve had gekost. Zijn groote opvolger Descartes was een der weinigen die tot die taak moed hadden: en dan nog hervatte Cartesius slechts de philosophie; terwijl in de 16de eeuw in Frankrijk alles - van de eerste beginselen der spraakleer tot wiskunde en philosophie - herziening behoefde.

Inmiddels had Ramus de logica niet vaarwel gezegd. Aangespoord door den gevierden Graecus van 't Collége Royal, Tusanus, - welligt ook opgewekt door de lessen van Sturmius, toen die van 1529 tot 1536 te Parijs dialectica doceerde - vatte hij het plan, ter verbetering der bestaande, een logica in nieuwen trant te schrijven. Door aangename, praktische voordragt, door opwekkende aanhalingen uit dichters en redenaars, zocht hij het dorre vak, dat hij doceerde, te verlevendigen, overtuigd ‘que les maistres ès arts estoient lourdement abusez de penser que les arts libéraux fussent bien enseignez pour en faire des questions et des ergos, mais que toute sophistiquerie délaissée, il en convenoit expliquer et proposer l'usage’*).

In deze overtuiging sterk zond Ramus, 28 jaren oud, in 1543 twee geschriften in het licht die, om het schoone Latijn door Jos. Scaliger geprezen, handelden over logica of dialectica, maar op zeer verschillende wijze. Het eerste, *dialecticae partitiones*, gaf in dogmatischen vorm een klein aantal elementaire voorschriften, beknopt en sierlijk, zonder eenige polemiek gesteld. Maar geheel anders was het met de *Aristotelicae animadversiones.* In dit tweede werk werd inderdaad Aristoteles' logica met een kritiek grenzende aan onregtvaardigheid ontleed: de wijsgeer werd daarin voorgesteld als een sophist, een onbeschaamde, goddelooze, zijn discipelen als barbaren, wier schreeuw-

*) Remonstrance au Conseil privé, 1567.

zieke disputen, haarkloverijen, onzinnigheden op geestige wijze belagchelijk gemaakt, of in krachtige hoog-ernstige taal werden veroordeeld.

Ramus was zich zeer wel bewust van 't gevaar dat hij met zijn Animadversiones liep. Daarom had hij ze in een humoristische opdragt onder de hoede gesteld van twee aanstaande kardinalen, zijn medescholieren Karel van Bourbon en Karel van Lotharingen. Maar te vergeefs. Nadat, op aansporen van den rector der Universiteit (Pierre Galland) Joachim de Périon, docteur en Sorbonne, en een Portugeesch regtsgeleerde, Antonio de Govéa, in onkieschen stijl tegen Ramus waren te velde getrokken, zond de volgende driemaandelijksche rector Guillaume de Montuelle Ramus' beide werken ter censuur bij de theologische faculteit in. Tevens eischte de Universiteit, geleid door haren chef, van de stedelijke overheid een arrest tot onmiddellijke cassatie der beide werken, terwijl Ramus werd gedagvaard voor den prévôt als vijand der godsdienst en der openbare rust. Nog werd bij request van Govéa*), wien men om zijn wetenschappelijken naam tot uitvoerder koos, de zaak gebragt voor de ‘grand' chambre du Parlement.’ Eindelijk, daar een langzame regtspleging onzen peripatetici niet verkieselijk scheen, werd hun klagt door tusschenkomst van bisschop Pierre du Chastel, een vriend van Galland, ter ooren gebragt van den Vorst. Koning Frans, een eind willende maken aan die geschillen, die bij den dag heviger wordende een ontzettende roerigheid in het gansche ligchaam der Universiteit verwekten, onttrok de zaak aan de kennisneming van 't Parlement en gelastte op aansporing van du Chastel een redetwist tusschen Ramus en Govéa in tegenwoordigheid van 5 scheidsregters, waarvan elk der partijen er 2 zou kiezen en de 5de door den koning werd benoemd. Door deze jury, wier meerderheid, als van zelf spreekt, Aristotelisch was, werd Ramus natuurlijkerwijs veroordeeld en in weerwil van een onregelmatigheid waartegen Ramus' arbiters opkwamen, sloeg Frans het vonnis 10 Maart 1543*), waarbij de *Arist. Animadv.* en met een de niet aangeklaagde *dial. inst.* formeel werden afgekeurd en tevens Ramus verboden ‘de ne plus lire sesdictz liures - ne lire en dialectique ne philosophie en quelque maniere que ce soit sans notre

*) Deze Govéa was een voornaam regtsgeleerde. A Cujacio mirifice praedicabatur zegt van hem de Hispan. bibl.. Bovendien schijnt hij ofschoon scholasticus - vreemd genoeg - een man te zijn geweest van smaak en belletrie. Althans wanneer Muretus, de latere med. doctor en panegyrist der bloedbruiloft, in zijn jeugd het obsequio grassari nog niet tot stelregel had.

Summe poëtarum, quos secula nostra tulerunt zoo spreekt Muretus Govéa aan in een zijner epigrammen (dat Waddington schijnt ontgaan te zijn) als hij hem zijne juvenilia poëmata ter beoordeeling zendt. Zie dezen bundel achter een der werkjes van Ramus in de Kon. Bibl. te 's Hage. Ook Eustatius Knobelsdorf - zegt Bulaeus, VI, p. 920 - bezong in suo de Lutetia Poëmate den lof van dezen gevierden poëet.

*) Deze Sententie in haar geheel te vinden bij Wadd. ll. p. 49, die haar tekst geeft herzien naar een hoogstzeldzame afzonderlijke uitgaaf in 4 bladen welke Cousin bezit. Voor den gewonen lezer merk ik hier op, wat den datum betreft, dat men in Frankrijk tot in 1568 het nieuwe jaar begon met Paschen. Zoodat dit arrest dus werd geslagen 10 Maart, 1544.
De Duitsche Tholuck ziet ‘aus seiner philosophischen Höhe’ minachtend op den praktischen Ramus neer. Om aan te toonen hoe onbekookt Tholuck drukken laat, kan ik niet nalaten hier en enkele andere malen zijn art. aan te halen. Ofschoon hij Waddington als hoofdbron citeert, schrijft hij hier eenvoudig uit Bayle na dat Ramus het jus docendi verloor.

expresse permission. Aussy de ne plus user de elles mesdisantes et inuectiues contre Aristote ne aultres autheurs anciens receux et approuvez, ne contre nostredicte fille l'universite et suppostz d'icelle.

De tusschen komst des konings in de vraag, of Aristoteles al dan niet de logica goed had gedefiniëerd en verdeeld, maakte van een schoolquaestie een staatsgeschil en 't koninklijk arrest was - natuurlijke vrucht van onwettige inmenging - de loftrompet der routine gestoken bij monde van François 1er. Vreugde heerschte er in de colléges van Parijs. 'Ik werd belagchelijk gemaakt en bespot', zegt Ramus; en Omer Talon, verontwaardigd over het schandaal - dat bvb. de studenten tooneelstukken opvoerden waarin Ramus werd gepersifleerd onder groote toejuiching der docenten - zegt niet onaardig: zie eens hoe geducht de logica der peripatetici is, daar zij zulke argumenten bezigen tegen hunne bestrijders.

Λα□ρυειν γελ□σασ□ - ons bedroeven mogen we, maar glimlagchen tevens over de sententie van François 1er, die het bloedig edict van Senlis, in 1473 door Lodewijk XI tegen de Nominalisten uitgevaardigd, in herinnering brengt, en wederom in 1624 gevolgd zal worden (onder Lodewijk XIII) door een Parlements-arrest waarbij met de *doodstraf* bedreigd wordt al wie 't systeem van Aristoteles schendt. Immers ook andere vonnissen werden geveld, als daar is het *Arrêt burlesque* van Boileau, waarin de Rede in Aristoteles' naam vogelvrij verklaard en haar uitdrukkelijk verboden wordt 'de troubler ou d'inquiéter ce très haut, très admiré et très peu entendu philosophe dans la possession des écoles òu ladite Raison n'a jamais été admise ni agrégée.' En vereerend voor den verongelijkten philosooph is het wat een der oudgasten getuigt: Toch had Ramus, in weerwil van zijne overdrijving, juist gezien, want hij had het oog geslagen op de praktische resultaten der wetenschap. Hij vroeg als Casaubonus: Qu'ont-ils conclu, je vous prie? Hem smartte dat onvruchtbare redebeleid waartoe de dialectica gedoemd scheen. Onbillijk jegens het groot genie van Aristoteles, wien hij, onbewust, veel te danken had, met meer wilskracht dan kalmte van oordeel begaafd, heeft Ramus ten minste met mannelijke hand de wonde, op den duur door de scholastiek geslagen, gepeild. Daar stelde hij zijn roem in, daar had hij zijn rust voor veil en daar zou hij - gelijk hij voorzien en voorspeld had - zijn leven voor wagen. Vermits we - zoo riep hij uit - ter liefde der Waarheid, den oorlog aan de sophisten, d.i. aan de vijanden der Waarheid hebben verklaard, moeten we niet slechts allerlei inspanning en gevaren onder de oogen zien om dat rooversnest weg te doen, maar des noods onversaagd een roemrijken dood sneuvelen. (Arist. Animadv.). En zijn eigen vijanden getuigen dat hij bereid was, ter bevestiging zijner leer, zijn hals voor 't vijandelijk staal te ontblooten. 31 jaren later zou de sombere bloedbruiloft die profetische woorden bezegelen: ook Ramus werd haar slagtoffer.

(*Wordt vervolgd*).

A.H.A. EKKER.

Alweêr zoo'n afbreker.

Niet zóó verheft gij den Javaan. Door Jhr. J.K.T.H. von Schmidt auf Altenstadt. - Breda, Broese en Co. 1863.

Onder bovenstaanden titel ontvangen we zeer bekende eenvoudige waarheden, aangaande het karakter en de eigenschappen van den Javaan, voor wien de Schrijver dezelfde sympathie koestert, welke ieder, die in de gelegenheid was deze Indianen te leeren kennen, hun zal toedragen. - ‘In de aanvallige, weeldrig liggende dorpen en dessas, zegt de Schrijver, blz. 8, waar de Javaan leeft en werkt, zult ge eene ongekende gastvrijheid aantreffen, ge zult hem daar vinden met zijne vrouw en kinderen vergenoegd en vreedzaam, de vrouw, die hem trouw is, beminnende, zijne kinderen hartstogtelijk lievende, zijn vee waardiglijk verzorgende en met het oog welgevallig gerigt op de gevulde rijstschuur. Des morgens om vijf ure, maakt hij zich gereed, om met zijn buffels of ossen naar den veldarbeid te gaan en zingende ziet ge hem de vruchtbare aarde omwerken tot zoo lang het vee weigert voort te gaan. Werken met hoofd en hart, dat doet de Javaan, het zijn geen lappen grond die hij zoo maar omwroet en ruw weg bezaait, neen! het zijn tuinen die hij aanlegt en die hij doorsnijdt en omzoomt met beken, ja tuinen, die hij als het ware aan de bergen ophangt.

‘Vaak denkt men dat kunstmatige werken het water opstuwen, en de overvloedige besproeijing en die breede watervallen zijn toch slechts het eenvoudig werk van den Javaan, die in een oogopslag de waterlijn en de kracht van den stroom weet te bepalen: de bespanning van zijn ploegvee, zijne gereedschappen, alles getuigt van zijne vaardigheid en zijn scherp vernuft op het gebied van den landbouw; wat dáár op den ontgonnen grond te aanschouwen valt, zult ge te vergeefs in menige streek van Europa zoeken. Evenzeer is dit het geval met den handel. Men doet geen vijftig passen op Java's groote of binnenwegen of men ontmoet vrouwen en mannen beladen met koopwaren, die zij dagen ver wegvoeren, om er de meeste voordeelen van te trekken. Als gij hen eenige dagen later, naar huis keerende, weder zoudt ontmoeten, dan zoudt ge hen voor een groot gedeelte evenwel nog beladen vinden, want het is niet altijd geld dat zij voor hunne waren vragen, maar andere artikelen, welke hunne landstreek niet voortbrengt of welke daar niet geteeld worden. Wilt gij u overtuigen of er werkelijk handelslust onder die inlandsche bevolking bestaat? doorkruist dan Java in alle rigtingen, hier vindt ge de markten met vee overladen, ginds met allerlei voortbrengselen van den grond, met vruchten, medicijnen, lijnwaden, landbouw-gereedschappen, voortbrengselen van allerlei aard, gouden en zilveren, koperen en ijzeren voorwerpen en al wat men slechts bedenken kan in lijfsieraden en kramerijen. Deze markten (passers) worden naar mate der localiteiten, dagelijks door duizende koopers en verkoopers bezocht.’

Zie daar eene eenvoudige, maar getrouwe schets van het leven en dagelijksch bedrijf der Javanen, waarvan niemand, die de waarheid lief heeft, iets zal willen afdingen. Is het geen liefelijk aartsvaderlijk beeld dat Schr. u te aanschouwen geeft? hoe hemelsbreed verschilt het van dat andere, u door de vrienden van den gedwongen arbeid voorgespiegeld, volgens wie ‘de Javanen vadzig en traag, te lui en onverschillig zijn om voor hun eigen belang te arbeiden, of iets voort te brengen, waartoe ze alleen door dwang en vrees voor straf zouden kunnen gedreven worden, zoo dat zij ongeschikt zijn vooreen' toestand minder drukkend en knellend dan die is waaronder zij nu leven! ‘Nog niet vatbaar en rijp om eenige weldaad der beschaving deelachtig te worden! - Bij eenig nadenken gevoelt ge ligt, dat zij die zoo opzettelijk de waarheid verkrachten, eene zóó misvormde voorstelling van den Javaan noodig hebben, om hunnen invloed, hunne privilegiën en voordeelen te behouden; want ligt zult ge hun uwen bijstand en steun verleenen, wanneer ge gelooft wat ze u dagelijks toeroepen, ‘zonder dwang, geen koffij, suiker of andere produkten voor uwen handel en scheepvaart, en ook geen batig slot!’ Eene verzekering die te gereeder ingang vindt, als ze - zoo als doorgaans - gepaard is aan de liefderijke Christelijke bijvoeging: wilt ge den Javaan weldoen en hem ontheffen van den gedwongen arbeid, sluit u dan bij ONS aan, help ons hem te beschaven en als mensch te verheffen. Op uwe vraag: wat men daartoe al heeft aangewend en hoe ver men met die beschaving reeds is gevorderd, gedurende de twee honderd en vijftig jaren, dat de Javanen aan dat stelsel van geforceerde kultuur en levering van hunne producten tegen te geringe betaling, onderworpen zijn? dan zal men u antwoorden: ‘vier à vijfhonderd millioen gulden hebben we reeds in onze staatskas als vruchten van hunnen arbeid ontvangen en de honderd millioenen of méér die ge voor de door u verlangde spoorwegen noodig hebt, zullen ze u ook leveren, wat begeert ge nog meer? Met hunne beschaving en verheffing als mensch moet men natuurlijk zeer langzaam en voorzigtig te werkgaan, slechts bij droppels mag men hun die heilzame artsenij toedienen, wil men hen niet vergiftigen; wij *alleen* weten hoe behoedzaam men daarin zijn moet, het is ons gelukt, om al de verderfelijke middelen, die de Europesche volken zoo veel jammer en schade hebben berokkend, van Java verwijderd te houden. De regtmatige klagt der Pruissische Jonkers: “Dat de regering te zeer bevordert de *stoffelijke* belangen van 't algemeen, waardoor *te veel welvaart* verspreid, en het volk bij den dag onhandelbaarder wordt,” zult ge nergens op Java vernemen. Scholen voor het volksonderwijs hebben we zorgvuldig geweerd, zoo dat de Javaan nog precies zóó beschaafd is, als voor twee en een halve eeuw; wij hebben hem weten te behoeden voor den verdorven geest des tijds, maar krachtig bevorderd zijne slaafsche onderwerping aan zijne hoofden, wie hij alles gewillig afstaat, zonder in verzet te komen, al was de roof en het onregt ook nog zóó groot en schreeuwend; hij lijdt en duldt en zwijgt eerbiedig: dat komt van het *prestige* van ons beschermend gezag! Noem ons een volk waar de veredeling en beschaving reeds zulke schoone gouden vruchten dragen. En onze middelen, zijn zoo dood eenvoudig.’ De heer Schmidt leert ze u kennen op

blz. 43 enz. Hij logeerde bij een zijner vrienden die controleur was in eene (*lekkere*) afdeeling, waar hij het al te druk had met de correspondentie, met de rapporten, de policiezaken, de kas enz. dan dat hij zich met het volk of de koffijtuinen - die 28,000 pikols opleverden - konde bemoeijen; maar hij had goede hoofden die hij vertrouwen kon, die er dan ook voor zorgden, dat de tuinen, de bruggen en de wegen net, zindelijk en goed in orde werden gehouden. De controleur wees den Schrijver op een stapel papieren volgeschreven over policiezaken; op zijne opmerking: 'Dan schijnt het hier toch niet regt pluis te zijn en er nog al wat slecht volk te loopen' - ontving hij het volgende antwoord: 'O! neen! dat gaat nog al, maar zie daar heb ik nu eigenlijk liefhebberij in. - Policiezaken, daar leef ik voor, en als gij zaturdag hier zijt, zal ik u doen zien, dat de *Jaksa* (officier van Justitie) en ik de zaken niet met woorden of bedreigingen afdoen; - ik ken maar één middeltje, om den boel in orde te houden, en dat is de rotting; - de rotting houdt de tuinen schoon; - de rotting bezorgt de koffij, - de rotting zorgt dat wij op de wegen, de veêren onzer bendie's niet breken, de rotting in één woord is het zinnebeeld van *de kracht waarmeê wij regeren*, en ik durf te wedden, dat gij in geene residentie-afdeeling van Java komt, waar de Javanen zóó onderdanig en nederig zijn als in de mijne. - Ik duld hier geene deserteurs van andere Residentiën, en krijg ik er nu en dan eens eenige in handen, die zonder pas reizen en mij willen wijsmaken, "*dat zij werk komen zoeken*", laat ik er eerst "20 optellen" en hen daarna over de grenzen brengen.' Toen hij mij, zoo vervolgt de Schrijver, eindelijk na gezegd te hebben dat zulks zijne grootste liefhebberij was, verhaalde, dat er zaturdags gemiddeld werden afgestraft 15 a 20 personen; en toen ik hem had doen opmerken, dat hij dan wel vlug werkte, als hij in een' morgen al die zaken tot klaarheid kon brengen, wees hij mij andermaal op de hoofden, in wien hij een groot vertrouwen stelde en voegde mij toe: 'Ik heb het te druk, om mij met al die *beuzelingen* te lang bezig te houden en ga dus op mijne ondergeschikten af.'

Ge ziet het, Nederlanders, het beschavingswerk der Javanen is in goede handen! Vindt ge de middelen misschien wat heroisch? vergeet dan niet, dat het een exceptioneel volk is, zoo als er geen ander op de aarde leeft, maar dat wij ons beijveren te veredelen en te verheffen; zij die daaromtrent andere denkbeelden koesteren zijn besmet met verderfelijke westersche begrippen, die in Indië niet van toepassing zijn; ook onze Schrijver - wij waarschuwen u welmeenende - is niet geheel vrij van den verfoeijelijken tijdgeest, ge zult dit ligt bemerken op blz. 49 waar hij het volgende schrijft:

'Stelt u eens voor, Nederlandsche landbouwers, dat policie-agenten het regt zouden hebben, of liever zich het regt zouden aanmatigen, op uwe velden, met allerlei gewassen bezaaid en beplant, te komen en dat zij u noodzaakten den oogst af te leveren aan den eersten den beste; of uwe paarden en koeijen opeischten tot waarborg van de nog niet rijpe veldvruchten; - stelt u voor dat die agenten u zouden zeggen: 'Wij komen dat nemen omdat gij uwe belasting niet hebt voldaan.' - Stelt u eens voor dat ge bij weigering aange

grepen en opgesloten werdt met allerlei soort van boosdoeners, in eene gevangenis die - zoo als ik er velen zag - geen licht noch lucht hadden, bij anderen weder te veel lucht, waar het dak de gloeijende zonnestralen inbragt, omdat het slechts eene groote oude mat was, die u evenmin beschutte voor zonnesteken als voor regen, waardoor gij gemakkelijk zoudt hebben kunnen ontvlugten, als men u niet, om den wil van dat geïmproviseerde dak, de beenen had vastgeklemd gehouden in het, met sterk slot voorzien, blok.

'Wat zoudt gij doen? - Gij zoudt gewis met billijke klagten u trachten te wenden tot de overheid, herstel vragen voor het u gedane onregt; maar als die noodkreet nu moedwillig gesmoord werd en nimmer ter oore kwam van uwe overheid, en in het tegenovergestelde geval als die overheid nu eenmaal het systeem aankleefde, om *quand même* en door wien ook, de belasting te doen invorderen, zonder eenig onderzoek te willen doen instellen naar uw onvermogen, en zooals thans gelukkig hier het geval is, ten minste met eenige vormen voor te bereiden tot betaling daarvan, gij u op zekeren morgen voeldet aangrijpen en boeijen en naar de hoofdplaats vervoeren, alwaar gij na weken lang in den kerker te smachten en te wachten op uitkomst, u eensklaps ziet gebragt voor de Justitie, welke u op aanklagt van veldwachters of policie-agenten, wegens het indienen van klagten jegens *hen*, hoort schuldig verklaren aan *verzet* tegen de policie, en gij deswege wordt veroordeeld tot 20 rottingslagen en drie maanden dwangarbeid in den ketting - zoudt gij na die onteerende straf, na drie maanden in uw dorp terug gekeerd, zoudt gij of uwe zonen nog vrijwillig zaaijen en planten, zoudt gij uwe erven opsieren met fijne vruchtboomen, zoudt gij zorgen voor de voortteling uwer koeijen? - zoudt gij als deze of gene stedeling, u uit uwe nachtrust kwam wekken en u gelastte, om hem onverwijld te volgen, om op uren afstands van uw huis, dagen lang voor *niet* te gaan werken aan Gouvernements-bruggen en wegen; en als ge dan afgemat, en uitgehongerd te huis gekomen, uwe vrouwen en kinderen niet meer aantreft en uw vee weg was of vermagerd terugvondt; zoudt gij, als gij den tijd hadt moeten laten voorbijgaan, om intijds de bezaaijing en beplanting van uwe akkers te bewerkstelligen, omdat gij hout en materialen hebt moeten aanslepen uit ver verwijderde bosschen, zoudt gij dan nog denken aan de voortzetting van uwen ijver voor de bebouwing uwer velden, en blijven *hechten aan bezittingen* die gij geen oogenblik zeker zijt te kunnen blijven bewaken? Ik geloof het niet! Gij zoudt hoofd en armen laten hangen, gij zoudt op wraak en zelfmoord bedacht zijn. - Gij zoudt allen moed verloren hebben, en aangezien worden als een lui, dom, onbeschaafd en wild mensch, waarvan men niets kan verwachten dat goed is. - Ziet, dat is het lot van den Javaan op vele plaatsen, en het is daarom dat hij wordt beschouwd als onwaardig en onbekwaam om op zich zelven te staan en dat men hem uitscheldt voor lui en onverschillig. Neen! de Javaan moge het aanzien daarvan hebben, maar zóó *is* hij niet als men hem *goed* bejegent; alles wat hij doet getuigt van het *tegendeel*, en wie zal mij betwisten dat ik zeg, dat hij zeer oplettend en vlijtig is als men hem zijne vrijheid niet ontrooft: op de landen in Soera-

carta en Djocjocarta, waar gij toch zeker den Javaan van den echten stempel moet zoeken, hebben wij de beste voorbeelden voor zijne goede hoedanigheden.' De Schrijver verzekert bij eigen ondervinding, dat de bevolking vrijwillig ten arbeid komt, met lust werkt en met trouw de belangen behartigt van hem voor wien zij arbeidt, zoodra zij maar ontslagen is van de onderdrukkende hand harer hoofden, onder het gezag komt van den Europeschen landheer en ondervindt dat zij billijk behandeld wordt en weet dat er voor hare belangen gezorgd en gewaakt wordt, dat er geen afzetterijen plaats hebben en dat ieder zijn deel van het werk en zijn zuiver loon ontvangt. 'Datzelfde verdrukte volk, zegt hij, beplant dan zijne velden, drijft vrolijk zijn vee langs bergen en valeijen en gevoelt zich gelukkig in het genot van eigendom en vooruitzigt op welvaart. Staat hij in de Gouvernements-residentiën, op den eersten eisch van den minsten policiedienaar, zijne have en goed af, hij weigert aan zijnen Europeschen meester in de vorstenlanden het kleinste hoekje land, dat hem als zijn deel is toegewezen. Ik beroep me op al de landhuurders in de vorstenlanden, of het mogelijk is, onregtmatig bezit te vorderen van de opgezetenen, van wat ook? En zoudt gij een hunner met geweld willen dwingen iets van het hem toebehoorende af te staan, hij zou u zulks beletten, en voor het minst genomen u onmiddellijk bij het bestuur aanklagen, en rekent er op dat hij voor zijn regt zal strijden zoolang tot hij zijne zaak wint. - Daar is het hemelsbreed onderscheid tusschen den Javaan die onder zijne eigene hoofden staat, en van hem die onder het onmiddellijk beheer van regtschapene Europeanen leeft. - Wilt ge dus den Javaan als mensch verheffen, en zijn natuurlijk regt op geluk geven, reorganiseert dan het Binnenlandsch bestuur op Java; - het zal eenige honderd-duizende guldens aan den staat kosten, maar de vruchten van overvloedige industrie en landbouw zullen dat dubbel en dubbel vergoeden; geeft hem rust, veiligheid - en bescherming tegen onregt en verdrukking - door het daarstellen van eene krachtige en uitgebreide policie, onder Europeesch toezigt.'

Zoo als wij boven zeiden, het is een lief boekje, dat wij aankondigen, kort en bevattelijk, eenvoudig en zoo natuurlijk der waarheid getrouw, zonder eenige partijdigheid. Zoo wij hopen, zal hetgeen wij er uit afschreven velen aanmoedigen om het zich aan te schaffen, ten einde zich bekend te maken met den waarachtigen toestand van een volk en eene maatschappij, waaromtrent zoovele valsche voorstellingen verspreid zijn. Op ieder beschaafd Nederlander rust de pligt de kennis niet af te wijzen die hem hier in slechts 58 bladzijden trouwhartig wordt aangeboden, aangezien hij zijn aandeel geniet in hetgeen, ook in zijn naam en op zijne verantwoordelijkheid, van de Javanen gevorderd wordt en in onze schatkist vloeit. Ieder onzer, die zich daaromtrent onverschillig betoont, is medepligtig aan de verdrukking en het lijden dat dit goede volk onder de tyrannij, de schraapzucht en inhaligheid zijner hoofden treft, die den geringen man tot een lastdier verlagen. - Ook ons finantieël belang is er in betrokken, volgens den Schrijver zouden de koffijtuinen, die onder het vaderlijk beheer van den genoemden controleur 28,000 pikols koffij opbrengen, wel 10,000 pikols méér opleveren indien ze volgens het plan

van den Graaf Van den Bosch aan partikuliere ondernemers waren verpacht; passen we dit op de gezamenlijke koffijtuinen van Java toe, dan zouden de landsinkomsten, op dit artikel alleen, met 10 à 12 millioen guldens verhoogd worden. De Natie, die zulke bronnen van welvaart bezit, diende zich met hare waarde meer bekend te maken en de exploitatie niet maar over te laten aan ambtenaren en eenige bevoorregten, wier inzigten en bijzondere belangen het mede brengen, dat stilstand en wanbestuur, dat onkunde en dwaalbegrippen blijven heerschen bij de groote menigte, ten aanzien van bezittingen, die ons wéér magtig en groot zouden maken, indien we slechts den weg wilden inslaan, dien *kennis*, wetenschap en beschaving aanwijzen.

X.

Politiek overzigt.

Voor zooverre wij onzen waarnemingscirkel niet met al te angstvallige engheid rondom ons zelven hebben zamengetrokken, heeft ons Europa in den laatsten tijd weder stoffe ter overdenking en gedachte ter ontwikkeling te over aangeboden. Bont en veelkleurig staan zij dooreen, die gebeurtenissen van den dag, als schoven op den vruchtbaren akker des tijds, welke reeds weder de kiem in zich bevatten voor latere oogsten. Gaarne gelooven wij daarbij steeds aan eene *tendenz* naar harmonie, aan een streven naar vooruitgang.

Wij bevinden ons te Frankfort, aan de oevers van de Main, alwaar wederom de verwezenlijking van een overoud ideaal zal besproken worden, en dat wel door eene vergadering van vorsten: de duitsche eenheid. Tallooze vlaggen wapperen vrolijk in de morgenzon van 15 Augustus, onder welke vooral de Duitsche kleuren, zwart, rood en goud worden gezien. Ware die eenheid met ellen vlaggedoek tot stand te brengen, er zou minder twijfel bestaan aan een goed resultaat dan nu. Even als thans echter onder al die vlaggen de Pruissische ontbreekt, zal ook straks Pruissen's koning - hoe dringend ook uitgenoodigd - te vergeefs in de vergaderzaal op zich doen wachten en slechts door zijne afwezigheid schitteren.

Behalve de menigte, die zich in Frankfort's straten langzamerhand verzamelt, is ook de officiële wereld dezer kleine vrije Duitsche republiek met al haren nasleep in agitatie om den voorzitter van het kongres, den keizer van Oostenrijk, op plegtstatige wijze te ontvangen. Zonderling verschijnsel! Een keizer van Oostenrijk, die eene vergadering van vorsten zal leiden, bijeengeroepen, ‘omdat hij besloten heeft de Duitsche natiën niet langer te berooven van de middelen, welke zouden kunnen strekken om hare politieke ontwikkeling te verzekeren!’

Wij hebben slechts weinige bladzijden in Oostenrijks geschiedenis terug te gaan om te hooren hoe eenmaal door een keizer van dat rijk aan een von Metternich, die hem verhaalde hoe zijn volk alles ten offer wilde brengen om de wor-

steling tegen Napoleon I te blijven volhouden, ten antwoord werd gegeven: ‘vriend Metternich, ik wil dat modern woord volk niet meer hooren; het riekt naar republiek en guillotine! Ik bezit slechts onderdanen!’

Die taal ruischte nog te veel in de ooren van Duitschland om een onvoorwaardelijk vertrouwen te stellen in al de schoone kongres-aanspraken van den keizerlijken voorzitter. Het enthusiasme der Duitsche volken zelven was gering, en velen, die in het kongres geen doel maar middel meenden te zien, schroomden niet, bij den terugkeer der vorsten naar hunne rijken en rijkjes, de woorden van den stervenden Rabelais te herhalen: ‘Tire la ficelle, la farce est jouée!’ De groote grieve tegen het Oostenrijksch hervormingsprogramma - voor zooverre men dit met eenige zekerheid meent te kennen - is, dat het volkselement daarbij te weinig in aanmerking is genomen. Aan het overigens vrij beneveld denkbeeld eener Duitsche eenheid ligt bij het Duitsche volk het verlangen tot grondslag om daardoor meer politieke vrijheden te verkrijgen in de staten, alwaar middeleeuwsche beginselen en vooroordeelen nog in ongestoorden vrede zetelen. In de eenheid eene sterk geprononceerde centralisatie als het bedriegelijk beeld van kracht na te jagen schijnt hun doel niet; daartoe is men te zeer overtuigd van hetgeen de beroemde Ed. Laboulaye dezer dagen nog zoo juist opmerkte: ‘La vraie politique est celle qui respecte la vie partout où elle la trouve et qui en facilite le libre jeu. Ménager l'individu, l'association, la commune, le département, la province, telle est l'oeuvre du législateur moderne. Il sait que l'Etat est un organisme vivant et que la force des membres fait la force du corps entier. Quelle folie est-ce donc que d'étouffer l'énergie d'une société? L'administration hérite-t-elle de ce qu'elle tue? - Avec la centralisation, disait Lamennais, vous avez l'apoplexie au centre et la paralysie aux extrémités. Rien n'est plus vrai que cette observation: tout homme d'Etat devrait sans cesse l'avoir devant les yeux et ne jamais oublier qu'en politique l'apoplexie se nomme Révolution.’

Vooreerst zal het Oostenrijksch hervormingsprogramma derhalve wel gelijk zoo vele andere programmata in het archief blijven berusten, door dezen als een bewijs van goeden wil bij keizer Frans Jozeph, door genen als een dekmantel voor plannen tegen Italië en Pruissen worden beschouwd. Vrij gering is overigens de troost voor den Oostenrijkschen keizer dat de Abgeordnetentag te Frankfort nog eene flaauwe uiting ten gunste van zijn hervormingsontwerp heeft gedaan door te verklaren ‘dat het als niet onaannemelijke basis te beschouwen was voor latere hervormingsvoorstellen.’

Ofschoon dus de vorstenvergadering te Frankfort het resultaat niet heeft opgeleverd, waarvan sommige euthusiasten droomden, is zij toch der pruissische regering een doorn in het oog geweest. Zij toch, die in den laatsten tijd met den heer von Bismarck-Schönhausen alle mogelijke moeite in het werk scheen te stellen om haren invloed in Duitschland te verliezen, is door het kongres als op een isoleerbank gesteld. Dit schrikt den eersten echter niet af in zijn strijd tegen de natie, daar hij immers de leuze voert: hoe meer vijanden, des te meer eer!

Bij al de strenge maatregelen tegen de liberale partij in hare verschillende

nuances, bij al zijne schendingen der pruissische konstitutie, bij al zijne franschdespotieke maatregelen tegen de drukpers, is hij toch nog te lankmoedig naar den zin der hofpartij, te Berlijn met den naam van ‘reactie in uniform’ bestempeld. De feodale partij zou wenschen dat hij al die halve maatregelen vaarwel zeide en gelijk Napoleon I bij de laatste kavallerie-charges tegen een wankelenden vijand op het slagveld een ‘il faut en finir!’ uitsprak. Den in het begin dezer maand genomen maatregel om het huis van afgevaardigden te ontbinden vergeeft zij hem dan ook slechts als eene laatste vaderlijke zwakheid jegens de ongehoorzame landskinderen.

In eene verkiezingscirkulaire doet overigens de heer von Bismarck nog eene poging om op de eerzucht der natie te werken. Hij roept haar op tegen den buitenlandschen vijand, die Pruissen bedreigt: het vorstencongres te Frankfort. Hij spoort haar aan om met het oog op dien vijand alle partijschappen te vergeten en in de verkiezingen te toonen dat haar eene onwrikbare getrouwheid aan de dynastie bezielt.

Te vergeefs dergelijke oproeping! De strijd tusschen willekeur en vrijheid moet ook in Pruissen even als in andere landen volstreden worden. Die edele vrijheidszin vertoont zich bij deze natie geenszins als eene vernuftig uitgedachte formule voor onderdrukking van anderen aard, gelijk in Frankrijk weleer het geval was; de Duitscher heeft de vrijheid lief, niet met den hartstogt van het oogenblik, niet - zoo als Heinrich Heine ergens zegt - als de Franschman zijne maîtresse; de Duitscher heeft de vrijheid lief als zijne oude grootmoeder, die nimmer te vergeefs een plaatsje aan zijn haardvuur vragen zal en dan tooververtellingen uit het verleden en voor de toekomt verhaalt.

Kalm, maar vastberaden en onwrikbaar schijnt de pruissische natie - trots allen tegenstand - den strijd niet te zullen opgeven tegen de middeleeuwsche overblijfselen van adelvergoding en burgerverguizing.

Woedender en hartstogtelijker wordt de vreeselijke kampstrijd gestreden aan de boorden van den Weichsel, alwaar de ongelukkige poolsche natie nog altijd aan de klaauwen van den noordschen Colossus tracht te ontkomen. Hoopvol flikkerden de stralen der opkomende vrijheidszon, toen Langiewicz nog blijken gaf van eenige militaire en politieke bekwaamheden, toen Europa nog op de luidruchtigste wijze sympathie te over had, toen Frankrijk, Engeland en Oostenrijk zelfs zich tot eene ligue vormden ten gunste der onderdrukte natie en de allereerste diplomatieke nota's naar de russische hoofdstad werden opgezonden!

Nog slechts korten tijd geleden, in het begin van Augustus, meende men in de vrij oorlogzuchtig geschrevene brochure: ‘keizer Napoleon, Polen en Europa’ eene uiting te zien van Napoleon's gevoelens. En thans! Waar is de dictator van Polen, waar is de sympathie van Europa, waar is de ligue der drie mogendheden?

Voorzeker hing Polen's behoud niet van Langiewicz alléén af, maar zoovelen zijner opvolgers in het bevel over poolsche opstandelingen zijn reeds na hem - en om nimmer terug te keeren - van het tooneel des opstands verdwenen. Nog onlangs sneuvelde Lelewel.

De tijd der sympathie van Europa is voorbij. De wufte publieke opinie houdt zich reeds met geheel andere vraagstuk-

ken bezig, en de natie, welke maar niet sterven wil, wordt vergeten. Men stelt zelfs geen belang meer in den strijd à coups de plume der fransch-engelsch-oostenrijksche alliantie, welke zelve in den laatsten tijd ook vrij wankelbaar is geworden. Immers, men hoorde de dagbladen eenigen tijd geleden gewagen van eene poging om toenadering tot stand te brengen tusschen Frankrijk en Rusland waarbij Pruissen het koppelteeken zou wezen. Wel heeft het ministerieel orgaan in Frankrijk, de *Constitutionnel*, toen die poging mislukt scheen, met vrij wat ophef die geruchten tegengesproken, doch het gevolg daarvan was dat zij nog dieper wortel schoten.

Intusschen had de russische minister van buitenlandsche zaken, prins Gortschakoff zijne antwoorden op de laatste notas der drie mogendheden bepeinsd en heeft ze eenige dagen geleden afgezonden. De laatste depeches van Frankrijk, Engeland en Oostenrijk zijn thans bekend gemaakt, doch verschillen weinig van den geest, waarin vroegere vervat waren: à coups de plume willen wij voor de Polen strijden, à coups de sabre nooit!

Zoo worden dan de Polen - na al die aanmoedigingen en beloften van Europa - aan hun lot overgelaten! Eh bien! - zegt de Franschman, die nog altijd eene soort van ridderlijke genegenheid voor hen heeft overgehouden - la fatalité ne se discute pas, on plie les épaules, et voila tout!.... Bittere vrucht van eigen ondervinding; ook hij buigt de schouders onder de ijzeren hand van Napoleon, die het nu en dan zelfs niet meer noodig acht haar met den fluweelen handschoen te bedekken.

Toch gelooven wij dat Frankrijk, als het des daags de schouders diep, zeer diep heeft nedergebogen, des avonds wel eens eene treurige gedachte wijdt aan eigen toestand. Misschien fluistert dan eene nevelachtige hoop hem troostend in dat het *laatste* bedrijf van het fransch revolutie-drama nog aanstaande is. Misschien vindt hij voor die gedachte dan eene uitdrukkingsformule in een der laatste raauwe wanhoopskreten, door Victor Hugo tegen den derden Napoleon geslingerd: ‘Vous ne voyez donc pas que le Deux-Décembre n'est qu'une immense illusion, une pause, un temps d'arrêt, une sorte de toile de manoeuvre.... vous regardez stupidement la toile, les choses peintes sur ce canevas grossier, le nez de celui-ci, les épaulettes de celui-là... ce mélange de caricatures et de spectres, et vous prenez cela pour des réalités! Et vous n'entendez pas au delà, dans l'ombre, ce bruit sourd! vous n'entendez pas quelqu'un qui va et vient! vous ne voyez pas trembler cette toile au souffle de ce qui est derrière!’

‘Ce bruit sourd’ wordt somtijds reeds beangstigend en schrikverwekkend! Zoo begint de fransche natie reeds minder ingenomen te worden met al die expeditiën naar de verst verwijderde oorden der wereld, naar China, Cochinchina, Mexiko, welhaast misschien ook naar Madagascar, alwaar onlangs koning Radama als slagtoffer der revolutie viel en in hem de beschermer der vreemdelingen.

Vooral Mexiko schijnt op dit oogenblik Napoleon III bezig te houden. Naauw was een zeer klein gedeelte der uitgestrekte mexikaansche republiek door de fransche troepen, ten koste van stroomen bloeds bezet, of te midden der fransche bajonnetten werd de natie - eene vergadering van een tweehonderdtal personen - omtrent den in te voeren regeringsvorm ge-

raadpleegd. Aan eene commissie van vijf leden dezer vergadering werd nu opgedragen om daaromtrent een rapport in te dienen. Een blik op de vroegere geschiedenis van Mexiko leidde de heeren Aguilar, Velasquez de Leon, Orozco, Marin en Blanco tot een vrij klerikaal gekleurd verhaal van de laatste jaren, waarin zij hunnen tegenstanders de namen van schurken, moordenaars en roovers niet spaarden. De konklusie was voorts dat er van republikeinsche regeringsvormen niets goeds meer te wachten was, tengevolge waarvan de monarchale werd voorgesteld met den aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk tot keizer. De vergadering nam deze konklusiën aan, en... de mexikaansche natie had gesproken. Of de Oostenrijksche aartshertog aan deze 'volksstem' gehoor zal leven ligt evenwel nog in het duister.

Als een bewijs nog hoe de klerikale partij zich thans in de schaduw der fransche bajonetten meester van Mexiko waant, zij hier nog opgeteekend dat de Augsburgsche *Allgemeine Zeitung* eene mededeeling uit Vera-Cruz heeft ontvangen, waaruit bleek dat het voorloopig bestuur te Mexiko het voornemen had om de monniken-orden weder in te voeren. Te elfder ure werd dit echter door den maarschalk Forey belet.

Intusschen zwerft de president Juarez van de eene naar de andere plaats in de mexikaansche binnenlanden. Zijne laatste proklamatie, waarin hij zijne landgenooten ter verdediging opriep, had dan ook iets wanhopigs, al herinnerde hij: 'dat Napoleon na de inneming van Madrid en andere steden toch geen meester van Spanje was gebleven; dat Napoleon toch uit Rusland terug moest trekken, al had hij zegepralend den intogt binnen Moskou gedaan!'

Zoekt Juarez overigens hulp bij de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, het nieuwe Mexikaansche keizerrijk tracht zich aan te sluiten bij de Zuidelijke 'rebellen.'

Dat uit deze verwikkelingen voor Napoleon III, die 'zoo belangeloos' de rol van beschaver van Mexiko op zich heeft genomen, nog een aantal moeijelijkheden kunnen voortvloeijen werd nog onlangs zeer uitvoerig door *l'Opinion nationale* betoogd, welk dagblad daarbij weder gelegenheid vond om zijn haat tegen Engeland te uiten.

'Wanneer men - zoo spreekt prins Napoleon's orgaan - zich slechts een oppervlakkig denkbeeld wil maken van al de verwikkelingen, die de Mexikaansche expeditie ons nog belooft, behoeft men zich slechts te herinneren op welken toon zij door de Engelsche drukpers besproken wordt. De Engelschen, die zooveel leven maakten toen Frankrijk, in overeenstemming met Italië, bezit nam van Savoye, - de Engelschen, die alleen bij het denkbeeld eener uitbreiding van Frankrijk aan den Rijn, ijskoud worden voor Polen en ongevoelig voor het genoegen om hunne eeuwen-oude mededingers in Azië te vernederen, - diezelfde Engelschen hebben geen oogenblik opgehouden om hunne voldoening te betuigen in onze Mexikaansche onderneming. Reeds in de eerste dagen dier expeditie voorspelde *The Times*, dat wij genoopt zouden worden om onze verovering zelf te besturen, en wel verre van zich te verontrusten over eene vermeerdering van magt, welke daaruit voor ons zou voortvloeijen, heeft zij zich zelve met onze expeditie geluk gewenscht met eene hartelijkheid en opregtheid, nimmer door ons mistrouwd. En waarlijk, zou

Engeland zich zelven niet geluk wenschen! Tot nog toe was het bijna verzekerd, bij een conflict met Frankrijk, de Vereenigde Staten tegenover zich te zien. Thans daarentegen mag Engeland teregt op hunne medewerking vertrouwen. Terwijl Engeland derhalve ziet dat wij ons zelven, zoo geheel uit eigen beweging, tot natuurlijke vijanden maken van de Vereenigde Staten, is het buiten zich zelven van vreugde en tracht ons door zijne gelukwenschingen aan te moedigen om nog dieper in den poel van jammeren te zinken, waarin wij ons zelven reeds gestort hebben. Ware er kans dat wij eenig voordeel zouden kunnen behalen, waarlijk, Engeland zou zich niet zoo vrolijk betoonen!'

De Vereenigde Staten zien dan ook met half verbeten woede het zoo dier beginsel van Monroë, waarbij alle vestiging van Europesche natiën op het vaste land van Amerika moet worden belet, door Frankrijk deerlijk geschonden. De nog altijd voortwoedende burgeroorlog, welke geld en energie blijft verslinden, is echter een groot beletsel om aan die woede bot te vieren. Waarschijnlijk zou ook Napoleon nimmer de Fransche vlag van Mexiko's wallen hebben zien wapperen, indien zich de Amerikaansche unie-boom nog fier ten hemel hief, gelijk weleer. Thans is hij echter geknakt, en aan den strijd is nog geen einde te aanschouwen, al werden reeds zoovele steden ingenomen, zoovele overwinningen behaald.

Thans is een groot gedeelte der strijdkrachten van het Noorden voor de sterke vesting Charleston, de hoofdstad van Zuid-Carolina vereenigd, terwijl elders de belegering van Chattanoga, de sleutel van de positie der geconfedereerden in oostelijk Tenessee is aangevangen. De toestand van het Zuiden is bovendien zoo hagchelijk, dat men van eene wapening der negers durft spreken, dat de meester de hulp van zijn slaaf schijnt te willen inroepen en aan Jefferson Davis het plan wordt toegedicht om met het slavernij-beginsel te transigeren, hetwelk door hem zelven eenmaal 'als de hoeksteen van den nieuwen staat' werd beschouwd. Velen gelooven echter dat eene dergelijke gedachte, dat een dergelijk voorstel door den president der confederatie met een 'non possumus' zou bejegend worden.

'Non possumus!' het wederwoord van den wereldlijken vorst op het vatikaan, die van geene transactie wil hooren. Koud en kil troont hij nog in het Europa der 19de eeuw als een anachronisme. Nu en dan klaagt hij in allocutiën aan de hooge geestelijkheid over 'de gruwelijke en monsterachtige dwalingen onzer dagen, over de minachting, welke der geestelijkheid te beurt valt, over het uitplunderen der geestelijke goederen' en zooveel meer. Toch glinsteren voor Pius IX nog eenige lichtende starren in den donkeren nacht dezes tijds, troost vindt hij in den St. Pieterspenning en in de martelaren in.... Cochinchina.

'Non possumus!' - en zoo zal het wel blijven, zoolang de bajonnetten der Fransche troepen op de zeven heuvelen blijven glinsteren.

Intusschen tracht Italië zich - ook zonder gewenschte hoofdstad - zooveel mogelijk te constitueren en de zoo verschillende elementen, waaruit het nieuwe koningrijk bestaat te doen zamensmelten. Nu en dan ontvalt echter aan koning Victor Emmanuel een man, die hem zoo gelukkig ter zijde stond in het grootsche

werk der eenheid. Zoo overleed dezer dagen Giuseppe Lafarina, aan wiens nagedachtenis het officiëel dagblad te Turijn eenige regelen gewijd heeft, welke van diepen weemoed getuigden.

Dat werk der eenheid wordt echter met kracht voortgezet en in de beteugeling der klerikale en Bourbonsche zamenspanningen verleent ook sedert eenigen tijd Frankrijk zijne medewerking. De uitlevering der roovers-passagiers op de Aunis strekte daarvan weder ten bewijze.

Terwijl Italië derhalve den goeden weg tot bloei en vooruitgang schijnt te betreden, is ook het rijk, hetwelk zoolang de volant der politieke raket van de drie beschermende mogendheden was, eindelijk tot eenige schijnbare kalmte gekomen, en verwacht het binnen kort den nieuwen koning George uit Denemarken in zijne hoofdstad. Zonder het stellen van eenige voorwaarden schijnt Denemarken echter niet een zijner zonen naar het verre Zuiden te hebben doen vertrekken; onder deze voorwaarden meent men ook de bemiddeling van Frankrijk en Engeland in de Holsteinsche kwestie te moeten stellen. Deze moeijelijke kwestie treedt in de laatste dagen weder scherper op den voorgrond.

Kan Griekenland onder George zeer zeker eene gelukkige toekomst te gemoet gaan, het ‘groote denkbeeld’ om de grenzen verder uit te breiden zal vooreerst nog wel niet ten uitvoer worden gebragt. Een volk, hetwelk zooveel moeite heeft gehad om een koning te vinden, verkeert nog niet in een toestand om een christen-keizer te Byzantium te doen troonen.

De onttroonde koning Otto woont thans te Bamberg. Treurig einde; zou het in der tijd door zijn toenmaligen medekandidaat voor de Grieksche kroon voorzien zijn geworden, toen hij - gelijk men spottend lachte - het leuvensche bier boven den nectar verkoos! Soms moge het ietwat schuimen, maar toch is België met al zijne oneenigheid en partijschap een land, hetwelk eene hoogte heeft bereikt, waartoe vele natiën eerst in latere jaren zullen geraken. Hoe vrij en ongedwongen uitte niet de katholiek zijne meening op het Congres te Mechelen, terwijl eenige dagen later niet verre van daar l'Association internationale pour les sciences sociales, als schitterend teeken des tijds, hare tweede vergadering opende. Ook eene treurige snaar werd in die openingsrede door den voorzitter aangeroerd. De namen van Verhaegen en Callier werden genoemd. Bezit België hunne personen niet meer, hunne beginselen leven evenwel steeds voort.

Middelburg, 20 September 1863.

W.A. VAN HOEK.

Letterkunde.

Een meer overbodig dan goed werk.

Handboek der algemeene geschiedenis, ook met betrekking tot beschaving, letterkunde en godsdienst door Dr. Georg Weber, hoogleeraar te Heidelberg, voor Nederland bewerkt door D^{r}. A.W. de Klerck, praeceptor aan het stedelijk gymnasium te Amsterdam, dl. I, Oude geschiedenis, stuk 1, Oostersche volken; st. 2, Grieken, st. 3; Romeinen; dl. II, st. 4, overgangstijdperk en Middeneeuwen. Amst. Gebhard en Cie. 1861-2. 8vo.

Onder de tallooze leer- en handboeken over de algemeene historie van allerlei grootte en rigting in Duitschland heeft er geen, althans van gelijke uitgebreidheid, in weinige jaren zulk een opgang gemaakt en zulk eene snelle verspreiding erlangd als dat van Georg Weber van Heidelberg. Immers terwijl met het begin van 1847 de eerste druk verscheen, zoo kwam in 1862 de negende druk uit, en telkens zeker in duizenden van exemplaren. Die snelle opeenvolging van uitgaven heeft den naarstigen schrijver niet weerhouden om telkens van het groote voorregt gebruik te maken, zijnen arbeid te kunnen verbeteren en des noodig aan te vullen. Eene andere vraag is het, of dit steeds met de vereischte maat is geschied en of ook alles met het oorspronkelijk doel in juiste overeenstemming is gebragt. De eerste uitgave bestond namelijk uit één deel van 884 pag. en de negende bevat 1753 pag. in twee boekdeelen, alles net, compres en duidelijk gedrukt. Weber had als docent aan eene *realschule* zijn werk in de eerste plaats voor zulke leerlingen bestemd, die geen gymnasiaal onderwijs genoten; daardoor was natuurlijk de Oude historie minder volledig behandeld en voor de kenners der Oudheid wat heel schraal uitgevallen. Dat heeft hij, om zijn werk nog in algemeene bruikbaarheid te doen toenemen, van lieverlede aangevuld, en daar hij telkens ook de jongste geschiedenis voortzette, zoo is zijn oorspronkelijk werk reeds meer dan dubbeld in grootte aangegroeid. Dat gaf eene natuurlijke aanleiding om ook een korter overzigt meer overeenkomstig zijn eerste doel uit te geven, waarvan in 1853 de eerste en in 1858 de vijfde druk à 400 pag. is verschenen. Intusschen heeft dezelfde volijverige schrijver ook eene algemeene geschiedenis op groote schaal op touw gezet, waarvan reeds vier zware

boekdeelen verschenen zijn, die de Oude historie omvatten en nog een groot aantal deelen voor de voleindiging van Middeleeuwen en Nieuwe historie zullen vereischen.

Die ongemeene gunst, waarmede de werken van Georg Weber in Duitschland en daar buiten ontvangen werden, in weerwil van de mededinging van ontelbare oudere en nieuwere leer- en handboeken voor de algemeene historie, moest al ligt in ons land den een of anderen ondernemenden uitgever op de gedachte brengen om zijne schriften ook in onze taal te doen overbrengen, wat dan ook reeds, meen ik, voor eenige jaren met het verkorte leerboek is geschied. Als men echter den omvang van het groote handboek en den veelsoortigen rijkdom van zijnen inhoud in aanmerking neemt, dan moet men wel tot de overtuiging komen, dat het als leerboek alleen op de hoogste klassen onzer gymnasiën en onzer toekomende hoogere burgerscholen bruikbaar is, en aldaar mag men genoegzame kennis van de Hoogduitsche taal onderstellen om eene vertaling, die in prijs het oorspronkelijk werk zal moeten te boven gaan, minder noodig te achten.

Onderzoekt men evenwel het werk van Weber meer van nabij of gebruikt men het zelf bij het onderwijs, dan vindt men, behalve waarin men van zijne beschouwingen afwijkt, in zijne inkleeding en manier van uitdrukking veel wat bij onze eenvoudiger schrijf- en spreekwijze gezocht, duister of gezwollen schijnt. Bovendien heeft Weber de gewoonte aangenomen van allerlei kortere of langere uitspraken van andere hedendaagsche geschiedschrijvers onder zijne landgenooten woordelijk in zijn verhaal in te lasschen en alleen bij langere of belangrijker stukken hunne namen daarbij te noemen. Men begrijpt reeds van zelf, hoe bont de stijl daardoor moet worden en hoe moeilijk zelfs zulke ingelaschte uit hun noodzaaklijk verband gerukte zinsneden juist te verstaan moeten zijn. Weber schijnt zijne groote verdienste daarin vooral te zoeken, dat hij van allerwege opzamelt wat de talrijke beoefenaars der historie in zijn land over haar uitgevorscht hebben, en hij voert ten bewijze daarvan en om welligt den schijn van plagiaat te ontwijken, telkens hunne eigene woorden aan. Hoe min of meer gelukkig hij dan ook in het kiezen en uitkippen van zulke plaatsen van andere schrijvers moge zijn, voor buitenlandsche lezers inzonderheid is die veelvuldige overspringing in eene vaak geheel anders ingerigte denken spreekwijze niet zelden lastig en onaangenaam, daar zij meestal in veel hoogeren en dikwijls philosophisch gekleurden stijl gesteld zijn, die naar onze meening weinig in een leerboek voegt. Soms bestaan die aanhalingen uit enkele lang en algemeen bekende feiten, en dan klinkt het al heel vreemd die b.v. met de namen van Mommsen of zijne tijdgenooten ingelascht te vinden, als of deze de oorspronkelijke historische bron of de eerste ontdekkers van die feiten waren.

Wanneer men dus om den rijkdom van Webers handboek inzonderheid ten aanzien van de in onze taal schraal voorziene leerboeken over Middeleeuwen en Nieuwe historie wenschte, dat het voor het onderwijs of voor eigen oefening in onze moedertaal kon gebruikt worden, zou men eene bewerking verlangen, die dat gebruik aanlokkender en vruchtbaarder maakte. Daarin kon men onder anderen het groote aantal dier aangehaalde plaatsen of weglaten of van haren inhoud

opnemen, wat met het overige in verband kon gebragt worden, of ook de merkwaardigste en uitgebreidste, zoo als ook reeds bij Weber dikwijls geschiedt, in de met kleiner letter gedrukte uitbreidingen en aanvullingen inlasschen.

De grootste en toch noodzaaklijk te overwinnen moeilijkheid voor eene vruchtbare overbrenging in onze taal bestaat echter daarin, dat men ten aanzien van de Middeleeuwen en vervolgens de voor eenen Duitscher verschoonbare maar voor ons geheel ongeschikte onevenredigheid behoorde weg te nemen, die er bestaat tusschen de geschiedenis van het Duitsche rijk en die der andere voor ons evenzeer of meer belangrijke landen en rijken. Zelfs de Nederlandsche provinciën, die toch in de tweede helft der Middeleeuwen een deel van het zoogenaamde heilige Roomsche rijk uitmaakten, zijn bij Weber als 't ware als een afgevallen en afgesneden lid niet overeenkomstig hare vroege politike en maatschaplijke ontwikkeling behandeld.

Als wij nu gaan onderzoeken, of Dr. A.W. de Klerck in zijne bewerking van Webers groot handboek aan de billijke verwachting heeft voldaan, dan valt ons bij het eerste openslaan der reeds afgewerkte stukken al dadelijk eene vreemde eigenaardigheid in het oog, die weinig hoop geeft, dat al het overige ingerigt zal zijn, om vorm en inhoud meer overeenkomstig met onzen landaard en behoeften te maken dan het oorspronkelijk werk ook bij grootere volkomenheid voor ons zou kunnen zijn. Immers terwijl Weber zelf even als de meeste zijner landgenooten maar weinig afwijkt van de bij ons algemeen gebruiklijke en met kracht door bevoegde autoriteiten gehandhaafde spelling van de eigennamen der Oudheid, die ook bij vele van de beste Duitsche schrijvers wordt aangekleefd, zoo ziet men daarentegen in de vertaling een geheel afschrikkend en toch dikwerf inconsequent volgehouden systeem ingevoerd; Weber wijkt namelijk alleen daarin van de Latijnsche spelling der onde eigennamen af, dat hij vooral in oorspronkelijke Grieksche namen de *k* en de uitgangen *os* en *on* gebruikt. Doch Dr. de Klerck voert in plaats van de Grieksche ypsilon overal onze *u* in: nu moest ook de Grieksche tweeklank *ov*, die bij alle beschaafde natiën, ook bij geheel verschillende uitspraak, door de Latijnsche *u* wordt uitgedrukt, door onzen tweeklank *ou* worden wedergegeven, en waar de nieuwere volken en bijzonder de Duitschers de *u* gebruiken, daarvoor geeft de Klerck onzen tweeklank *oe*, in tweestrijd met de in Latijnsche benamingen voorkomende, maar geheel anders uit te spreken *oe.* Dat de Grieksche tweeklanken *ai* en *oi* mede behouden worden, is consequent, maar zelfs de oneigenlijke tweeklanken α□ en ¸ω waarbij gewis de Grieken zelve in hun besten tijd nimmer de *jota subscriptum* uitspraken, worden overgebragt door a□i en o□i.

Volgens dat vreemde systeem van de Klerck vindt men in zijn boek van de eerste bladzijden af aan de volgende benamingen: Toengoezen, Sioux, Ouranos, Boeddha, Plouton (die ook als Haides wordt opgegeven), de Mousen en 't haar gewijd Mouseion, koning Phoel, Pelousion, Kerasous*), Oidipous, Lukourgos, Thou-

*) De ongelukkige bijvoeging: *het vaderland der Kirsjen*, herinnerde ons den beroemden geleerde Fachmann, den *afgod van Berlichingen*, en bijzonder de nymph of tiende Muse Hilfe (in plaats van *hülfe* hulp), die de dichter W.H. Warnsink meende ontdekt te hebben in de *Götter Griechenlands* van (gelijk hij zich plagt uit te drukken) wijlen zijn kunstgenoot den heer von Schiller. - Daar later van Sulla verhaald werd, dat hij den kerseboom uit Cerasus naar Italie heeft overgebragt, is deze misvatting ontdekt en zijn in de *errata* het volk *der Kirsjen* in *kersen* veranderd.

kudide□s, Surakousai, Toerkestan en later zelfs Iesous Christos. Voorts ook de Kuklikers, de Phokers, Thra□ike, Koilesuria, de Phoinikers, Oita, Athenai, Thebai, Kroisos, Phoibos, Peisistratos, Alexandros, en eindelijk ook komo□idia, trago□idia, dialektike□, ethike□, phusike□, logike□, poie□tike□. *Sed jam satis superque.*

Dat die namen en woorden door die vreemde spelling niet onkenbaar worden, is wel verhoed door de tallooze malen in meer gewone vormen bijgevoegde parenthesen; doch die vermeerderen ligt bij den lezer de verwarring, daar zij hem wel de keuze laten, welken vorm hij in zijn geheugen wil inprenten, maar hem toch willen verleiden om de eerst opgegeven spelling te volgen. Het in eene algemeene historie reeds zoo onvermijdelijk groot aantal namen wordt voorts geheel noodeloos daardoor als 't ware verdubbeld. In lexica, bijzonder van eigennamen en vreemde woorden wenscht men natuurlijk den oorspronkelijken vorm er bij te zien gevoegd, bij Oostersche of ons geheel vreemde talen in ons eigen letterschrift, maar bij Grieksche in 't hun eigenaardig alphabet, wijl ieder, die in etymologie belang stelt, verondersteld kan worden althans het Grieksch letterschrift te kennen. Alleen in zulke lexica voegt het ook de bij onderscheidene volken of tijden gebruiklijke verschillende benamingen van dezelfde voorwerpen op te geven. Ook daarin geeft de Klerck overtolligheden door b.v. onze en de Duitsche spelling van namen op te geven, al verschillen die slechts in een paar letters, of door telkens Florence als synoniem van Firenze te kenmerken. En welk een warboel zou het geven, indien dit bij alle namen consequent ingevoerd ware. Men denke slechts aan België en aangrenzende streken van Frankrijk en Duitschland, waar de belangrijkste plaatsen meestal drie verschillende namen hebben, om nu niet eens van Hongarije of het verdere Oosten te spreken.

Hoe men echter de Oostersche benamingen, die ons niet door Grieksche of Romeinsche schrijvers zijn overgeleverd, moet spellen, dat geeft veel onzekerheid. Al naar dat zij toch door Duitsche, Engelsche of Fransche schrijvers bekend zijn geworden, worden zij ook dikwijls verschillend geschreven. De geleerdste beoefenaars der Asiatische talen en oudheden beginnen zich echter te beijveren, om eenige gelijkvormigheid in de Oostersche namen te brengen, en al wie zich geen meesterschap in die vakken toekent, doet voorwaar het best, zich uit hen een leidsman te kiezen en bovenal niet zelf nieuwigheden in te voeren. Aan de oud- of nieuwgasten van ons Insulinde staat het natuurlijk vrij om eigen taalgebruik en spelling bij eigennamen aldaar in te voeren en ons over te leveren.

De prijzenswaardige naauwkeurigheid, waarmede bij Weber de prosodie der voorlaatste lettergrepen bij eigennamen en vreemde woorden genoteerd zijn, wordt in de vertaling nog overdreven door ook de laatste lettergrepen te kenmerken om daar eene lange *e* of *o* aan te duiden[*)]. Dat vermeerdert nog de nadeelen van de

*) Als verkeerd hebben wij opgemerkt Patro□klos Akademi□a in stede van 't onlangs als beter erkend Academi□a, Lusimachi□a, Nikome□dia, doch elders leest men beter Nikomedeia, Savonaro□la, wat Weber te regt opgeeft als Savanaro□la.

vreemde spelling wegens de aanleiding, die zij geeft, om eene pedante, ja wij durven zeggen eene barbaarsche uitspraak in te voeren van classike eigennamen en kunsttermen, die in hun Latijnschen vorm bij alle beschaafde menschen het burgerregt erlangd hebben. Veel liever nog zou men het voorbeeld der Italianen volgen, dat ook reeds voor een deel voorstanders bij ons gevonden heeft, om namelijk alle vreemde namen en woorden geheel naar de vaderlandsche uitspraak en spelling om te vormen. Doch daardoor zou men de duidelijkheid in groote mate benadeelen en verwarring te weeg brengen, wijl men bijna onmogelijk daarbij consequent zal kunnen zijn, en dat alles alleen om de kleine moeite te ontgaan van bij het leeren lezen aan te wijzen, hoede tweeklanken en zamengestelde consonanten in classike en vreemde namen bij ons behooren te worden uitgesproken.

Wanneer wij nu overgaan tot de beschouwing van den inhoud van Webers handboek en zijne Nederlandsche bewerking, dan gelooven wij het in de eerste plaats te mogen beklagen, dat Weber van zijn eerste plan is afgeweken, toen hij zijn werk inzonderheid voor diegenen bestemde, die op zijne *realschule* en niet op gymnasiën opgeleid werden. Door het voor allen geschikt te willen maken, heeft hij inzonderheid de Oude historie als 't ware omhangen met eene massa mythologie, antiquiteiten en historia literaria, die wel door den kleineren druk op onderscheidene wijzen van den historischen tekst afgezonderd maar voor zijne oorspronkelijke leerlingen grootendeels onnutte ballast zijn, en zelfs voor gymnasiasten veelal te zeer in bijzonderheden afdalen, die zij, waar het noodig was, elders zullen zoeken. En waar bij ons op gymnasiën het onderrigt in de historie wel geordend is, zal altijd voor de hoogste classen een nieuwe cursus en een bijzonder daarvoor ingerigt handboek voor de Oude historie een vereischte zijn, terwijl zij voor Middeleeuwen en Nieuwe historie geene andere handleiding behoeven dan ook diegenen, welke de oude talen niet beoefenen.

Weber betuigt voorts in zijne eerste voorrede: ‘was die religiösen und kirchlichen zustände betrifft, so war der verfasser bemüht, sich auf einem möglichst unparteiischen standpunkt zu halten.... nirgends wird man den verfasser von *engen* confessionsglauben beherrscht finden.’ - De laatste woorden versterkt Dr. de Klerck nog door ze onjuist te vertalen met: ‘nergens zal men den schrijver door *eenige* geloofsbelijdenis beheerscht zien.’ Met deze plegtige betuiging is zijne uitvoerige behandeling der bijbelsche geschiedenis en der vestiging van het Christendom zoo zeer in strijd, dat het gebruiken daarvan in onze openbare scholen den onderwijzer schuldig zal maken aan overtreding van art. 194 onzer grondwet*) en van 't daaruit gevolgde art. 23 der wet op 't lager onderwijs. De beschrijving namelijk van de vestiging van 't Christendom is wel over 't geheel kort en eenvoudig, en had ligt met het oog op onze grondwet en den strijd onzer dagen door het weglaten van de kerkelijk theologische uitdrukkingen zoo ingerigt kunnen zijn, dat zij aan niemand ergernis had gegeven. Het volgende uittreksel moge ons oordeel staven:

‘Toen de wereld in zonde en ondeugd verzonken was.... ging in het Oosten

*) ‘De inrigting van het openbaar onderwijs wordt, *met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen*, door de wet geregeld.’

een nieuw licht der hoop voor de menschheid op. De uitspraken der propheten, de voorspellingen der zieners - alles wees op de komst van eenen redder en koning, met wien een nieuw tijdperk van heil voor alle volken van den aardbodem zou aanbreken.... Maar de verstokte wereld erkende hem niet terstond en versmaadde ongeloovig de godsdienst der liefde. Eerst toen hij door zijnen offerdood aan het kruis het werk der verlossing bezegeld en door zijne opstanding tot de hemelsche heerlijkheid was terug gekeerd, gelukte het aan zijne jongeren en apostelen het euangelion van het rijk Gods en van den gekruisigden Christos, die, ofschoon hij zelf zonder zonde was, door zijn bloed de verlossing der zondige menschheid had gekocht, ingang te verschaffen.... Maar het lijden, dat de zondelooze stichter had ondergaan, ging op de jonge kerk over. Door vervolgingen wilden de goddelooze beheerschers van aardsche rijken het geestelijke rijk verstikken en den geloofsijver van zijne belijders door martelingen en dood verzwakken.' - Ieder ziet, welk een tal van kerkelijke dogmata in deze weinige woorden als historische feiten zijn aangevoerd. Bij de *goddelooze beheerschers van aardsche rijken* denkt ieder dadelijk aan Trajanus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius; maar die worden dan ook later uitgezonderd met deze niet zoozeer in kerkelijke woorden uitgedrukte verontschuldiging: 'De republikeinsche vormen van de eerste gemeenten der Christenen... dreigden de eenheid van den staat te ondermijnen; zoodat juist de krachtigste en bekwaamste keizers ouder de vervolgers worden genoemd'.

Nog haast minder te verdedigen is de uitvoerige behandeling der Israëlitische geschiedenis. Immers als politike natie was zij van zoo weinig gewigt voor de algemeene historie, dat eene korte vermelding voldoende moest geacht worden. Den eenigen tijd, dat hare politike magt merkbaren invloed op de wereldgeschiedenis kon uitoefenen, onder David en Salomo, kennen wij alleen uit zeer eenzijdige berigten en deze maken dus de beoordeeling van hun karakter en regering zeer onzeker. De veertig koningen van de volgende koningrijken Juda en Israël zijn toch pas noemenswaardig in een handboek voor de algemeene historie, als in zooverre zij betrokken waren in de kampstrijden der magtige rijken van Egypte, Assyrië en Babylon, wier geschiedenis toch ook maar zeer gebrekkig aan ons is overgeleverd. Hoe geringer evenwel het politiek gewigt der Joodsche natie geweest is, des te duurzamer is tot op den huidigen dag de invloed van hare religie geweest en der door haar zelve als heilige schrift vereenigde boeken. De religieuse eerbied, waarmede deze boeken nog steeds door alle kerkgenootschappen beschouwd worden, maakt het onmogelijk om zonder overtreding onzer grondwet, bij openbaar onderwijs op lagere en middelbare scholen den inhoud dezer boeken naar de uitkomsten van critiek en historische wetenschap te behandelen. Dat is echter ook gemaklijk te vermijden; immers men kan en moet onderstellen, dat bij ieder kerkgenootschap voor het onderwijs in de religie voldoende wordt gezorgd, en daaraan moet men dan de waardeering van den inhoud dier heilige schrift gerustelijk overlaten, terwijl men in eene Oude of algemeene historie zich met een eenvoudig niet beoordeelend of waardeerend verslag dier boeken vergenoegt.

De historische wetenschap met hare

niets ontziende critiek maakt het nogtans hoe langer hoe onvermijdelijker om hare uitkomsten, zoo verre als die zekerheid of hooge waarschijnlijkheid erlangd hebben, ook op hand- en leerboeken toe te passen, ten einde het oude verwijt, dat aan de historie zoo dikwijls als eene *fable convenue* gedaan is, zoo veel mogelijk uit te wisschen. Deze toepassing der historische critiek bij het openbaar onderwijs op lagere en middelbare scholen moet echter bij ons altijd geschieden ‘met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen.’ Daartoe behoeft men niet, gelijk in Webers handboek geschiedt, de historie te beginnen met het scheppingsverhaal uit Genesis, en men mag zelfs niet daarover uitweiden, als men, waar het beter voegde, vervolgens van de Hebreeuwsche literatuur moet spreken; men kan het immers als aan ieder bekend onderstellen. Dat Weber daarmede aanvangt en vervolgens de geschiedenis der Israëliten en hunner stamvaders zoowel als den oorsprong van 't Christendom op de oude wijze behandelt, is alleen toe te schrijven aan den toestand van 't onderwijs in Duitschland, alwaar niet alleen het onderwijs in de religie een der hoofdvakken op de scholen is, in stede van gelijk bij ons daarvan geheel afgezonderd te zijn; maar zij staan ook meest nog overal onder toezigt van de geestelijken, en maakte dus Weber naar hun oordeel te weinig of wat onvoorzigtig melding van de gewijde historie, dan zou zijn boek ligt gebannen geworden zijn. Dat de schrijver toch niet naar zijne overtuiging gehandeld maar zich naar de *fable convenue* geschikt heeft, blijkt overtuigend uit zijne groote *Weltgeschichte*, waar hij van het scheppingsverhaal nergens eenige melding maakt, de Israëlitische geschiedenis wel ongemeen uitvoerig behandelt, maar even als vervolgens die van het Christendom geheel volgens de jongste critiek en overeenkomstig de zoogenaamde moderne theologie tracht uiteen te zetten.

Ook in de Grieksche en Romeinsche historie is de mythische tijd niet genoeg van den echt historischen afgescheiden, wat inzonderheid het geval is ten aanzien van de Romeinsche koningen en de eerste tijden der republiek, daar het toch uitgemaakt is, dat, hoe fraai Livius ons ook al het vroegere verhaalt, eerst met of na de Samnitische oorlogen historische zekerheid in de Romeinsche geschiedenis aanvangt. Geen historicus zal wel de belangrijkheid ontkennen van mythen, sagen, legenden en anecdoten, zoowel voor die tijden, van welke ons echte berigten ontbreken, als ook ter opheldering van de toestanden en heerschende meeningen van meer historische tijden. Minder eenstemmig zal men zijn, wat en in hoe groote mate men daarvan bij het onderwijs in de historie behoort mede te deelen. In één opzigt moest men het echter eens zijn, dat men niets voor historie uitgaf en mededeelde, wat de critiek als zoodanig onherroepelijk heeft veroordeeld, noch ook het poëtische van sagen en legenden ontzenuwde, om ze door eene zoogenaamd rationalistische verklaring tot quasi-historie te maken.

Het schijnt niet in het plan van Dr. de Klerck gelegen te hebben, om vele en belangrijke veranderingen in zijne vertaling van Webers handboek te maken. Hij geeft echter meer taalkundige verklaringen van eigennamen dan Weber zelf b.v. van den Indischen god Wisjnoe: ‘de naam beteekent *doordringer* (van *wisj*) of *beschermer*, *onderhouder* (van den wortel *wi* en den uitgang *snoe*, die om

den klinker in *sjnoe* veranderd wordt.)' - 't Mag waar zijn, maar wie zoekt eene les in 't Sanskriet in zulk een handboek?

Wij gaven ook spoedig de hoop op van vele verbeteringen aan te zullen treffen, toen wij, in overeenstemming met Webers laatste editie van 1862, in de vertaling omtrent Manetho lazen, 'dat hij met verregaande onkunde en onnaauwkeurigheid is te werk gegaan.' Dit uit den aard der overgebleven fragmenten geheel onbewijsbaar oordeel over Manetho kwam ons te vreemder voor, daar nog in de jongste tijden mannen als Boeckh, Bunsen, Lepsius en dergelijke als om strijd hunne Egyptologische navorschingen met Manethoos overblijfselen in overeenstemming hebben zoeken te brengen, en ieder literator althans met hunne laatste uitgave in de Fragm. hist. Graec. vol. 2 (bij Didot 1848) bekend mogt zijn. - Weber heeft echter in zijne groote Weltgeschichte, waarvan het eerste deel in 1857 is verschenen, een beter gegrond oordeel uitgesproken door te zeggen (I, p. 61). 'Die alten AEgypter.... hatten alte reichs-und königsannalen, welche von priesterlichen tempelschreibern geführt wurden. Aus diesen verfasste im auftrage des Ptolemaeus Philadelphus in der ersten hälfte des 3 jahrhunderts v. Chr. der tempelschreiber von Heliopolis Manetho, ein in AEgyptischer und Griechischer bildung erfahrener priester.... eine AEgyptische geschichte in Griechischer sprache, die aber bis auf wenige fragmente und das nackte gerippe der einzelnen königsnamen mit ihren regierungsjahren verloren gegangen ist. Diese nach den einzelnen dynastien geordneten königslisten dagegen sind in verschiedenen recensionen auf uns gekommen, aber vielfach verschoben und aus ihrer geschichtlichen verbindung gerissen.' Weber heeft dus alleen verzuimd naar zijn beter inzigt ook in zijne laatste editie van 't handboek de korte uitspraak over Manetho te verbeteren; wat toch de Nederlandsche vertaler in 1861 wel uit eigen beweging had mogen doen ten aanzien van eene in onzen tijd zoo herhaald behandelde historische oorkonde.

Geheel verkeerd is de definitie van onze Hunnebedden: 'nu eens bestaande uit hooge, dan eens uit onbeduidende aardhoopen van eenen ronden vorm.' Dat moest een Nederlander toch beter weten, al had hij ook nimmer Drenthe bezocht. Bij Webers eigen beschrijving der *Hünengräber* loopt het niet vermelden van het kenmerkende onzer Hunnebedden met hunne reusachtige steenmassaas niet zoo zeer in het oog.

Uit de woorden: 'de bloemrijke, bekoorlijke fabel Sakoentala, of de herkenningsring van den dichter Kalidasa,' zal men een onjuist denkbeeld krijgen van dit beroemdste voortbrengsel der Indische poëzij. Het moest niet *fabel* maar drama of tooneelstuk genoemd zijn. In de kunsttaal heet wel ook *fabel* de stof of het verhaal, waaruit een drama geput is, maar het stuk zelf kan niet zoo genoemd worden. Webers Duitsche woorden geven wel aanleiding tot de misvatting, maar zijn toch beter te verdedigen dan de vertaling.

Wanneer men leest: 'de beschaafde volken, die door wetgeving en instellingen in staten en rijken verdeeld zijn, en zich door zeden en wederkeerige overeenkomsten *(convenientia)* tot vreedzaam verkeer, tot een zedelijk geheel hebben vereenigd,' moet men wel daaruit opmaken, dat *convenientia* een wetenschaplijke

term van 't oude natuur- of staatsregt is, te meer, daar het woord later andermaal als zoodanig voorkomt. Weber heeft in niet zoo gelatiniseerden vorm *gegenseitige übereinkunft* (*convenienz*), en wij laten het aan zijne verantwoording over, of die woorden in Duitschland synoniem zijn, waaraan wij echter zouden twijfelen, als wij in Krugs Philos. lexicon lezen op het woord *convenienz*: 'angemessenheit zu gewissen absichten oder handlungsweisen.' Wij durven echter beweren, dat *convenientia* in den aangehaalden zin een geheel ongepaste en ongebruiklijke kunstterm is.

Het is algemeen aangenomen, de schrijvers, die vóór den vader der historie Herodotus verhalen en legenden in prosa opteekenden, *logographen* te noemen, ofschoon het Grieksche woord zelf eene veel algemeenere beteekenis heeft, en niet alleen 'geschied- of chroniekschrijvers' zoo als wij hier lezen, maar alle prosaschrijvers en bijzonder ook de opstellers van pleitredenen voor anderen omvat. Weber spreekt in zijn handboek van *logographie* als eene bijzondere soort van geschiedenis-beschrijving, en zijn vertaler doet dit als een bijzonder genre door zijne latiniseering als *logographia* nog sterker uitkomen; maar in zijne groote Weltgeschichte onthoudt Weber zich te regt van dit onwettig kunstwoord, en spreekt alleen naar de gewoonte van alle historici van *logographen* als voorgangers van Herodotus.

Als men leest van de 'gemeenheid en ijdelheid, die reeds Sokrates door het gat van den mantel van Diogenes zag doorschijnen,' mag men zich billijk ververwonderen, dat Dr. de Klerck die anecdote aan Socrates toeschrijft, want Weber noemt den zegsman niet: immers Diogenes werd geboren omstreeks 412 en Socrates stierf in 399, toen dus Diogenes naauwlijks 14 jaar oud was en gewis Sinope nog niet verlaten had. - Het is echter bij de duizenden anecdoten, die van Diogenes en zijne volgelingen verhaald worden, niet der moeite waard te onderzoeken, wie de ijdelheid van den een of anderen Cynicus door zijn gescheurden mantel heen kon zien.

Onder de vele lofprijzingen van Thucydides leest men toch ook op korten afstand van elkander van 'zijne in een gedrongene moeijelijk te begrijpen taal en zijnen moeijelijken stijl,' en weinige regels later; 'zijne gedrongene en duistere kortheid, waarin men slechts den strijd van eenen overvloed van ideën met de nog weinig beschaafde taal kan aanschouwen,' en verder: 'zijne ingevlochtene redevoeringen, die om hare fijne toespelingen dikwijls moeijelijk te begrijpen zijn.' Door zulke bewoordingen zal menigeen bang worden om den grootsten aller geschiedschrijvers te gaan bestudeeren. De Hoogduitsche woorden van Weber klinken lang zoo afschrikkend niet en lokken veeleer uit om de enkele zwarigheden te overwinnen. Doch Webers woorden *die wenig ausgebildete sprache* en de nog sterkere van de vertaling: *de nog weinig beschaafde taal* van Thucydides geven al een wonderlijk denkbeeld van het Grieksch te Athene in de eeuw van Pericles, toen Sophocles en Aristophanes hunne tooneelstukken in eene taal voortbragten, die in volkomenheid van vorm de nimmer overtroffen kunstgewrochten van Phidias evenaarde. Men had, zoo men dat namelijk hier ter plaatse noodig of nuttig achtte, moeten te kennen geven, dat het Attisch dialect in prosaïsche werken bij Thucydides nog niet de hoogste

fijnheid bereikt had, die een Isocrates, Xenophon en Plato met hunne volgelingen dat deden bereiken.

Demosthenes wordt de beroemdste leerling van Isocrates genoemd. Het is zoo goed als uitgemaakt, dat Demosthenes nimmer leerling van Isocrates geweest is; alleen beweert men, dat hij zich zijne voorschriften voor de rhetorica heeft verschaft. Hunne karakters even als hunne welsprekendheid liepen ook hemelsbreed uiteen.

Van den redenaar Lycurgus wordt gezegd: ‘zijne nog voorhanden redevoeringen behooren niettegenstaande hare theatrale kleur tot de beste werken der oude welsprekendheid.’ Wij bezitten, gelijk ook Weber zegt, maar eene enkele redevoering van Lycurgus, welker beoordeeling de onlangs bewerkte uitgave van Dr. van den Es voor ieder uitlokkend en gemaklijk heeft gemaakt, ofschoon zij naar ons oordeel niet zoo uitstekend en onberispelijk is, als Lycurgus zelf als staatsman en bestuurder van Athenes finantiewezen vele jaren lang was.

Dat de vertaler niet zelden ongelukkig geweest is in het wedergeven der philosophisch-aesthetische phrasen onzer geleerde naburen in ons eenvoudig Nederlandsch, moge blijken uit de volgende staaltjes.

‘De Homerische gezangen.... gingen bij de Grieken door voor den spiegel van hun nationaal charakter, van heldenmoed, evenals van list en bedrog.’ - In het Hoogduitsch staat *verschlagenheit*, dat is *loosheid* en niet *bedrog*.

‘De latere eeuwen vereerden die gezangen als de verhevene klanken van den Europaeschen geest.’ In 't Hoogduitsch leest men: ‘Die nachtwelt feierte sie als den ersten hohen laut des Europäischen geistes.’

‘In de Grieksche bouwkunst heerschte vooral evenredigheid en overeenstemming van alle deelen, zoodat elk bouwwerk een schoon geheel met organische geledingen vormt, dat met plegtigen ernst den aanschouwer tot zich trekt en hem de heilige beteekenis van maat en wet levendig voor oogen stelt.... Rondom den tempel, het goudrijke, ver stralende huis van den god, liepen zuilengaanderijen en aan de oostzijde bevond zich het voorportaal met het brandofferaltaar tegenover het aangezigt der godheid, om de enge woning van den god met de gelukkige buitenwereld te verbinden. Vrolijk in den overvloed van hare kracht, elastisch levendig verrezen deze zuilen en omgaven het binnenste van het godshuis.’ - Vooral de van anderen door Weber ingelaschte en bezwaarlijk in onze taal over te brengen woorden geven aan deze en dergelijke beschrijvingen een voor ons zoo vreemd en dwaas voorkomen.

Bij Weber leest men: ‘Persepolis, die hohe Pforte der Achaemeniden,’ in toespeling op den naam, die naar Oostersch gebruik nog steeds aan het hof of paleis van den Turkschen keizer wordt gegeven: de vertaling spreekt dus geheel verkeerd van ‘Persepolis, de hooge poorten der Achaemeniden.’

Door het Duitsche woord *kämpfe* met *gevechten* te vertalen schijnt het, alsof de Plebejers te Rome nog vóór de wetgeving der Decemviri een burgeroorlog voerden. ‘De Plebejers, wier arm de veldslagen moest winnen, hadden weinig lust hun bloed te storten om hunne onderdrukkers magtiger en rijker te maken..... Heete gevechten voerden zij daarentegen in de stad.’

‘M. Cato werd.... de stichter der zoogenaamde *basilicae*, groote voor prach-

tige winkels en voor openbare doeleinden geschikte zuilengaanderijen.' 't Is mogelijk, dat men sommige basilicae eenigzins met onze koopmansbeurzen zou kunnen vergelijken, maar met prachtige winkels zeker niet.

Sallustius laat C. Marius zeggen (de b. Jug. c. 85): Neque litteras Graecas didici parum: placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. Bij Weber worden die woorden dus overgebragt: 'Auch ist mir die Griechische literatur nicht bekannt, ich hatte wenig lust sie kennen zu lernen, weil sie die lehrer derselben mannhaft zu machen nicht vermochte.' De geestige satire op de toenmalige Grieksche leermeesters (de Graeculi) der fatsoenlijke Romeinen, die bij Weber reeds niet heel duidelijk is, gaat in de Klercks vertaling geheel verloren: 'Ook ben ik niet bekend met de Grieksche letteren, ik had weinig lust er mede kennis te maken, daar zij den leeraar niet weerbaar kunnen maken.'

Sullaas veldslag bij Sacriportus is vrij onkenbaar geworden door 'gevecht bij de haven van den Sacer.'

De twist van Pompejus met Metellus over het oppercommando op Creta ten tijde van den oorlog met de zeeroovers wordt zeer onjuist voorgesteld door de woorden: 'Zelfs de Cretensische steden gaven zich over, maar werden door den aristokraat Metellus nog verder beoorloogd.'

Waar Weber teregt als Duitscher en als nabuur van de *Drususgraben* aan den Taunus melding maakt, mogt een Nederlander toch ook wel van onze Drususgracht in Gelderland gesproken hebben.

Het meest bekende werk van den kerkvader Augustinus wordt hier 'de belijdenis van Augustinus' genoemd. Weber en alle andere schrijvers laten aan die Confessiones het meervoud *belijdenissen* behouden, gelijk ook Rousseau de zijne *Confessions* heeft betiteld.

In Bömund of Boemond zal men niet ligt den vermaarden Noorman en kruisvaarder Bohemond herkennen. Ook de Joanniterorde ware bij ons onbekend, als niet sedert eenigen tijd de vertalers uit het Hoogduitsch van Johanniter-orde en van Johanniters gewaagden, die in ons land van ouds de orde van St. Jan en St. Jans ridders geheeten hebben, en ook als ridders van Rhodus of sedert keizer Karel V als ridders van Malta bekend zijn.

Heeft iemand ooit van Romeinsche dichters gehoord na 't jaar 1184? Die moeten toch bestaan hebben naar de volgende woorden: 'Nadat Frederik (Barbarossa) zoo al zijne vijanden had bedwongen, rigtte hij..... een luisterrijk krooningsfeest aan, van welks luister en pracht zoowel Germaansche als Romeinsche dichters nog lang daarna verhaalden.' Weber echter maakt zich niet schuldig aan zulk een anachronismus, als hij zegt: 'von dessen glanz und herrlichheit die dichter Germanischer und Romanischer zunge noch lange zu erzählen wussten,' en daarmede toespeling maakt op de verzen van een der Troubadours in de Romaansche of Provençaalsche taal, waarin van dat krooningsfeest melding wordt gemaakt. - Eene gelijksoortige misvatting heeft vervolgens plaats gevonden ten aanzien van Ierland, waaraan een *Gallische voortijd* wordt toegeschreven in plaats van *Gaelische.* Beide misvattingen kunnen drukfouten zijn, namelijk *Romeinsche* voor *Romaansche* en *Gallische* voor *Gaelische.* Eene even grove misstelling ten aanzien van Napels moet echter aan den vertaler

worden toegekend; ‘maar de hardvochtigheid der Aragonsche koningin maakte hare heerschappij gehaat.’ Weber spreekt te regt van Aragonische koningen, want van eene hardvochtige Aragonsche *koningin* spreekt de historie nergens.

Twee andere plaatsen zeggen juist het tegenovergestelde van 't geen bedoeld moest zijn en bij Weber zelf goed uitkomt: ‘Deze meeningen..... vonden een hevigen bestrijder in keizer Frederik II, wiens regering een aanhoudenden strijd tusschen keizerschap en pausdom aanbiedt, uit welken hij echter later zegevierend te voorschijn trad.’ Het pausdom namelijk behaalde de zege. - ‘Ook in Italië verdrong den Franschen invloed de keizerlijke magt meer en meer,’ ten tijde namelijk van keizer Maximiliaan I verloor het Duitsche rijk haast allen invloed in Italië.

Het oorspronkelijk rijk van Hugo Capet, Franciën of Isle de France wordt geheel oneigenaardig door *Frankenland* vertaald, welke naam bij ons alleen aan een Duitschen kreits toekomt.

Van koning Hendrik II Plantagenet, hertog van Anjou enz. wordt gezegd: ‘hij verstond vele talen en sprak behalve zijne moedertaal, ook de Fransche taal en Latijn.’ Men zal vragen, wat was dan toch zijne moedertaal?

Daar in een handboek voor geene karakterschilderingen of beredeneerde oordeelvellingen plaats is, zoekt men dat niet ongepast door welgekozen epitheta eenigzins te vergoeden. Ook daarin is de vertaler van Weber niet gelukkig, b.v. ‘Het polytheïsmus ontwikkelde zich *het helderst* bij de Grieken.’ Weber zegt *am heitersten* en bedoelt daarmede gewis geheel iets anders. - Wien hindert het ook niet den eenigen beminlijken Spartaan en (volgens Thucydides althans voor een Spartaan) welsprekenden Brasidas te zien betitelen: *de dappere en trotsche Brasidas*. Evenzoo heeten de edele maar ongelukkige hervormers van het diep gezonkene Sparta, Agis III en Cleomenes III, *twee trotsche koningen*, en zoo wordt vervolgens van de trotsche Scipiones, Marcellus, Flamininus gesproken, waar Weber telkens de epitheta *hochsinnig* en *hochherzig* gebruikt. - Attalus III van Pergamus wordt een *kunstlievend maar valsch vorst* genoemd. Weber zegt: ‘ein kunstliebender aber grausamer und verkehrter fürst’ wat men van dien welligt half waanzinnigen koning eerder gepast zal vinden, dan dat men hem *valsch* noemt. - Als Weber den zoon en opvolger van Theodosius den Grooten *willen- und thatlos* noemt, spreekt de Klerck *van den onverschilligen Arcadius*, wat geheel onverstaanbaar is. - Ook klinkt *wel bewaterde weiden* wel wat viesch.

Aan leelijke soms naauwlijks verstaanbare composita ontbreekt het in deze vertaling ook niet: b.v. *hemelkennis* voor astronomie, *heerschertalent*, *worstelscholen*, *palengrachten*, *uitgestrekte vorstenkamers*. Ten aanzien van 't laatstgenoemde geven de *herscherräume* van Weber ook geen helder denkbeeld van het paleis of serail der Mooren te Cordova. - *Synoden* wordt door *zendregtbanken* verklaard. - ‘Aan zijne spoedige *inmenging* dankte de keizer (Sigismond) zijne overwinning.’

Bij de geleerde verklaringen der eigennamen uit het Sanskriet en andere vreemde talen had men toch niet kunnen verwachten, dat de grammatica onzer moedertaal zoo dikwijls uit het oog was verloren. B. v. ‘De Persen noodigden hunnen aanvoerder Klearchos, een bekwamen veldheer,’ in plaats van *een bekwaam veldheer;*

wie heeft toch niet reeds als knaap in zijne leeslesjes het onderscheid geleerd tusschen *een goed koning* en *een goeden koning?* - Al te grammaticaal maar onuitsprekelijk is: ‘Thebai ging door hem (Sulla) zijnen volkomenen ondergang te gemoet.’ - ‘Slechts enkelen dier jeugdige pelgrims kwamen weder bij de *hunnen* terug.’ Wie deze woorden hoort lezen, denkt het naast aan de Hunnen van Attila. - Duister of dubbelzinnig is: ‘Al verhieven zich rondom de volken in het gevoel hunner nationaliteit,’ of: ‘Overigens maakten de regtsstudiën de Romeinen niet meer gebonden aan regt en wet, de humaniteitsstudiën hen niet menschelijker en zedelijker.’ - In *uitgebreidde legende* en *besteedde sommen*, in stede van *uitgebreide* en *bestede*, zijn imperfecta gebruikt als participia praet.; evenzoo is adjectief met substantief verwisseld in *geldtrotsch* voor *geldtrots.* - Het vele malen gebruikte *halve broeder* en *halve zuster* voor *halfbroeder* en *halfzuster* klinkt ons haast even belagchelijk als *schoone vader* en *schoone moeder* zijn zou.

Dat bij iets onzekers of fabelachtigs het Duitsche *sollen* verkeerdelijk door ons *zouden* wordt overgebragt, zoo als ‘door welke zijne eerste gemalin zou zijn verscheurd (die van keizer Wenceslaus namelijk),’ vindt men ook in niet vertaalde geschriften.

De meeste fouten zijn echter begaan ten aanzien van de geslachten der naamwoorden. Reeds dadelijk vindt men *eene rei. Rei = chorus* is ml., *rij = series*, dat hier gebruikt moest zijn, een vr. nw. Een philoloog behoorde toch een rei van Sophocles of Aristophanes te onderscheiden van eene rij boomen of steenen. - *Bijzit* wordt van een man en als ml. nw. gebruikt. - ‘Te vergeefs vaardigde de paus een hevigen bul (dus een stier) tegen de Hussiten uit.’ De *bul* of *bulle* van den paus is een vr. nw. - Voorts vindt men nog *den bron*, *roemrijken loopbaan*, *den schuim*, *den toevlugt.*

Bij deze onverschoonbare achteloosheid ten aanzien onzer moedertaal heeft de vertaler daarenboven aan Dr. Kappeyne van de Copello eene slechte dienst bewezen, door hem openlijk dank te betuigen voor den hem bij de herziening der drukproeven verleenden bijstand.

De door Dr. de Klerck aan het einde der Middeleeuwen bijgevoegde paragraaf *de Nederlanden* betreft alleen het graafschap Holland, en draagt dus een verkeerd opschrift. Immers even min als wij thans altemaal Hollanders willen heeten, omvatte het graafschap Holland in de Middeleeuwen het hedendaagsche Nederland. Ten aanzien van het graafschap Holland vult deze paragraaf voor het overige vrij goed aan wat bij Weber geheel gemist wordt.

Op den inhoud daarvan willen wij, om niet te uitvoerig te worden, alleen deze aanmerking maken. Bij gelegenheid dat keizer Hendrik IV Holland aan den bisschop van Utrecht wilde schenken, leest men: ‘Govert V met de bult kwam zegevierend 's keizers wil ten uitvoer brengen. Doch hij werd door eenen verrader onder zijn eigen hofgezin vermoord (1076).’ Nergens wordt iets anders van dien Govert gemeld, en toch behoorde hij even als zijn vader Godfried tot de magtigste en invloedrijkste mannen van dien tijd en beide hadden als hertogen van Nederlotharingen, waartoe ook bijna alle Nederlanden behoorden, eigenlijk naast den keizer de suprematie over alle graven en heeren dezer landen. Godfried de vader was de gemaal van Beatrix markgravin

van Toscanen, en een tijd lang in Italië zoo magtig, dat hij zijnen broeder Stephanus IX tot paus kon maken en tot 1065 alle keizerlijke regten in Italië uitoefende. Zijn zoon Godfried of Govert met de bult trouwde, als voorzoon van zijn vader, met de voordochter zijner stiefmoeder Beatrix, de beroemde groote gravin Mathilde. Maar terwijl deze even als hare moeder Beatrix de onscheidbare vriendinnen van Hildebrand of paus Gregorius VII waren, werd Govert de trouwste aanhanger van Hendrik IV, en leefde ook geheel afgezonderd van zijne gemalin, met welke hij alleen uit politiek een huwlijk gesloten had. De erfgenaam van Govert met de bult was zijn zusterszoon de beroemde Godfried von Bouillon.

De slotsom onzer beoordeeling over Dr. de Klercks bewerking van Webers alom gevierd handboek kan niet anders dan ongunstig zijn, zoodat wij het gebruik van 't oorspronkelijke boven de vertaling blijven aanbevelen, ook in de verwachting, dat de telkens herhaalde Duitsche uitgaven ook telkens verbeteringen zullen aanbrengen; terwijl van de Nederlandsche bewerking niet zoo ligt nieuwe drukken of omwerkingen te verwachten zullen zijn.

Dr. H. RIEDEL.

Eene derde editie van een oorspronkelijken Nederlandschen roman.

Hermine. Door Elise. Met een voorwoord van Dr. G.D.J. Schotel. Derde druk. Te Arnhem bij D.A. Thieme, 1863. 2 Deelen (No. 37 en 38 der Guldens-Editie).

Eene tweede en derde, soms zelfs eene vierde ja vijfde uitgaaf van een oorspronkelijken Roman, voorheen in ons vaderland eene zeldzaamheid, zoo niet iets ongehoords, mogen onder de gunstige teekenen van onzen tijd worden geteld. Onze uitgevers beginnen het belang te begrijpen van zich zelven, het lezende publiek en de schrijvers; zij houden zich niet meer aan de ééne, dure, conventionele Octavo-editie. Och, dat zij die onhebbelijke groote en zware boeken, voor betrekkelijk zoo ligte lectuur, voor goed wilden afschaffen!.... In eene kleine dameshand past een klein boekformaat; en van Nooten had gelijk, toen hij Elise's Hermine, spoedig na hare eerste verschijning, ten tweeden male en wel in prachtbandjes uitgaf. Thieme doet dit thans voor de derde maal in zijne prettige Guldens-Editie; en ik haast mij, op verzoek van de Redactie van *de Tijdspiegel*, dit aan te kondigen.

Dat dit boek in betrekkelijk korten tijd drie oplagen beleeft, terwijl de schrijfster nog steeds onze letterkunde met nieuwe pennevruchten van hare hand verrijkt, mag als een sprekend bewijs worden aangemerkt voor de goede opname door het groote lezende publiek; en tot waardeering van een zoo zeer in den smaak van dat publiek vallenden Roman weet ik niets beters te doen, dan op te geven welke hiervan, naar mijn inzien,

de oorzaken moeten zijn. In Hermine zelve, of liever in het boek, dat zoo genoemd wordt, moet toch, dunkt mij, naar de reden gezocht worden, waarom het zulk een grooten opgang heeft gemaakt. Ik wil daarom hiervan het een en ander aangeven, dat voor ieder, die met Hermine nog niet bekend is en dit Nommer van *de Tijdspiegel* in de hand neemt, tevens dienen kan tot aanwijzing wat de Roman behelst. Eene eigenlijke beoordeeling van een zoo dikwijls reeds besproken en in tijdschriften behandeld werk, als het voor de derde maal wordt aangekondigd, is ook overbodig.

Als eerste reden, waarom het groote pukliek Elise's Hermine bij herhaling zoo gunstig ontving, komt, dunkt mij, in aanmerking, dat het een Roman is, waarin voor het romantische goed gezorgd werd. Een op een sterfbed geopenbaard geheim, zamengeweven uit winzucht, onderkruiping, woeker, misdaad en zelfmoord, dat op het geweten brandt van hem, die er de aanleiding toe gaf; de onschuldige slagtoffers van het een en ander tot elkander gebragt, opdat uitkome, 'hoe het door menschen gedachte kwade door God ten goede wordt bestuurd'; een schurkachtige knecht, die het ongeluk van den beroofden zoon des zelfmoordenaars voltooit; Italiaansche wraakgierigheid, niet te overwinnen al is de Roomsch Katholiek tot het ware (modern orthodoxe) Christendom bekeerd; een onder de matras van een gestorvene gevonden kistje met belangrijke familiepapieren; en behalve dit alles andere scènes vol hartstogt, wild en woest, akelig en tragisch voor de dupe van een schijnheiligen boef - - o meer dan genoeg voor de verbeelding van het groote aantal gewone romanlezers!....

Wat in de tweede plaats den grooten opgang van Hermine begrijpelijk maakt is - de stijl! Eere, wie eere toekomt! In verband met den geheelen vorm is Elise's taal, zoo als Dr. Schotel teregt aanmerkt, 'niet waterachtig, gelijk die der meeste zedelijke' (en vaak onzedelijke) 'romans, maar krachtig, kernachtig, mannelijk.' Menige boeijende beschrijving, die aanschouwelijk maakt wat de Schrijfster met het oog der verbeelding zag; menige schoone bladzijde, waarop de treffendste gedachten in uitgezochte woorden, opgesierd door allerlei beeldspraak, worden ontwikkeld; menige dichterlijke ontboezeming, waarbij de stijl zich tot poëtisch proza verheft, - en soms regt behaaglijk op stelten loopt!.... Waarlijk! Wie zoo de pen weet te voeren moet veel lezers vinden en tal van bewonderaars!

In ons landje zou echter de keurigste noch de schitterendste stijl voldoende zijn, om een boek aan het algemeen te doen behagen. Neen, 'wij zijn eene godsdienstige natie', zegt de een; en de ander vertolkt dit in 'eene theologische natie.' Schrijf daarom stichtelijk, theologizeer veel, en men zal u lezen, ook al ware uw stijl 'waterachtig.' Welnu in Elise's boek wordt veel, zeer veel getheologizeerd; zelfs eene theologische questie - namelijk: wat de zondeschuld niet slechts vergeeft maar uitdelgt, maar vernietigt; - wordt hier uitgemaakt, en wel door aan te toonen, hoe God ten zegen doet worden in stede van kwaad, wat de misdadiger aan anderen berokkend heeft.... Die zegen is een geestelijke zegen; en daar 'eene schets te geven van enkele godsdienstrigtingen onzer dagen' - 'zielsziekten', door de Schrijfster genoemd - onder de hoofdbedoelingen behoort van dezen Tendenz-roman, zoo heeft het geheele boek eene zeer godsdienstige kleur.

Een groot deel van zijn opgang schrijf ik daarom in de derde plaats aan deze theologische of godsdienstige strekking toe, en misschien evenveel in de vierde plaats hieraan, dat er in Hermine veel gepreekt wordt. Het groote publiek houdt veel van preken-lezen en preken- hooren; en Elise voldoet ruimschoots aan dezen smaak. Niet alleen preken de in haar boek optredende personen, ieder op zijne beurt, waarbij zij zich in den regel van bijbeltaal (liefst Oud-Testamentische) bedienen; maar de Schrijfster mengt ook gedurig preekjes op hare eigen hand er tusschen in; zij maakt het denken den lezer gemakkelijk, door hem de toepassing van het gelezene met zoo vele woorden er bij te geven; anders gezegd: zij grijpt iedere gelegenheid aan tot eene godsdienstige vermaning of zedekundige les - - regt stichtelijk!

Geheel in den geest van het groote publiek - en daarom zeker eene vijfde aanbeveling van haar boek - is, wat Elise zelve aan het einde heeft gezegd: 'Ik heb geene poging gedaan op uwe lachspieren.' Dit kwam ook niet te pas bij eene wereldbeschouwing, als die hier ten grondslag ligt, noch bij 'al de moeite en smart van het ondermaansche', die geschilderd worden. De Genestet toonde zijne menschen te kennen, toen hij schreef:

> Wee u, zoo ge in taal of toon
> A a r d i g wordt bevonden!
> Geestigheid heet spotterny
> Ongodisme, kettery; enz.

Ook Elise kende het publiek; en, dat zij het volstrekt niet verveeld heeft met verliefde praat, noem ik als eene zesde reden, waarom men haar eersteling zoo hoog heeft geschat. 'Men' is oververzadigd van Romans, waarin de liefde, als hartstogt opgevat, de hoofdrol speelt. Elise begreep dit; en hare personen blijven onder hunne verliefdheid dood bedaard, zeer rationeel, ter naauwernood kan men het aan hen merken. Een oogenblik mag men meenen, dat Gideon een echte premier amoureux worden en op het lot van Hermine invloed uitoefenen zal; gij ziet spoedig dat gij mis hebt. Hij vat eventjes vuur; maar het gaat spoedig weder uit, niet juist als een nachtkaars, maar als een voetzoeker of zwermer; trouwens *ein Schwärmer* is ook de geheele jonge mensch, een godsdienstige dweeper, gelukkig van de meest onschadelijke soort. Ik vond het een meesterlijken greep van de Schrijfster, hem als zendeling naar de Dajakkers te sturen; daar zal hij wel een beetje bekoeld zijn....

Wat eindelijk wel het meest zal hebben toegebragt aan de verheffing van Hermine tot den rang van die boeken, die waarde behouden tot lang na hun eerste verschijnen, is, naar mijn oordeel, de hoogst voortreffelijke wijze, waarop Elise juist dien Gideon geschilderd en in het geheel de treurige werking met hare gevolgen van godsdienstige dweepzucht en geestdrijverij voorgesteld heeft. Ik acht dit eene groote verdienste; en om deze reden alleen zoude Hermine reeds verdienen gelezen en herlezen te worden. Ik raad hierom die lezing ten dringendste ieder aan, die belang stelt in de godsdienstige woelingen onzer dagen. Maar in weerwil hiervan mag ik mijn spijt niet ontveinzen, dat de begaafde Schrijfster bij deze derde uitgaaf niet gedacht schijnt te hebben aan tal van lezers, die in smaak eenigzins met het groote publiek verschillen, en aan schrijfsters en schrijvers hooger eischen doen dan de gewone romanlezers.

Wat zij voor 13 à 14 jaren schreef had zij thans wel eens mogen nazien, om veel gemaniereerds te verbeteren, maar vooral, om wat zij ware godsdienst noemt in hare kracht beter te doen uitkomen. Zij zal toch wel zelve, evenzeer als in de kunst van schrijven, in godsdienstig-, bepaald theologisch-denken zijn vooruitgegaan. Het zou beleedigend zijn ook maar te onderstellen, dat zij bijv. het onderscheid tusschen godsdienstig geloof (la foi) en het voor waarheid houden van geloofsbegrippen (la croyance) thans niet beter zoude kennen, dan toen zij hare Hermine schreef, waarin het een en ander onophoudelijk met elkander verward wordt. Zij, die met haar werk geen ander doel beoogde, dan het eerste te bevorderen, en toonde zoo goed te beseffen *wat* het ware geloof eigenlijk is, zij zoude zeker daar, waar het aannemen van eenige stellingen er mede gelijk gesteld wordt, dit thans hebben verbeterd, als zij zelve haar vroeger arbeid gerevideerd had. Haar boek zoude hierdoor veel gewonnen hebben en stellig meer ingang vinden bij hen, die nu eenmaal niet meer de godsdienst van het al of niet gelooven aan zekere theologische waarheden kunnen afhankelijk stellen. Het ware Christendom, dat Elise in haar boek voorstaat: de godsdienst der liefde, die het hart reinigt, het leven heiligt en den mensch tot zijne bestemming geleidt; het ware Christendom spreekt de taal van orthodoxen en liberalen - moderne orthodoxen en moderne liberalen zoowel als antique -, in onze dagen spreekt het, als het welgemeend, diep in het hart werkzaam is en den ganschen mensch met God vereenigt, ook de taal der negentiende eeuw; en heeft het woord ‘Onze Vader die in de Hemelen zijt!’ het burgerregt in ons negentiende-eeuwsch spraakgebruik, Elise zal het dan nu ook wel met mij eens zijn, dat een tegenwoordige Herder, die avondmaal heeft gevierd met zijne Gemeente, in zijn dankgebed liever van dit woord, dan van ‘Heer der legerscharen’ zich zoude bedienen...

Misschien heeft piëteit voor haar eersteling de hand van zulk eene revisie afgehouden; en dit zouden wij eenigzins - hoewel niet ten volle - kunnen plaatsen; maar ik herhaal, het spijt mij, omdat ik Hermine op nieuw in veler handen wensch. De onderwerpen, die men hier behandeld vindt, mogen nog wel dagelijks besproken en het ware Christendom, door het in zijne heerlijke uitwerking voor te stellen, aangeprezen worden; terwijl het nog volstrekt niet overtollig is te waarschuwen voor alle orthodoxisme - en een heelen boel-*Ismen* meer die men nog onophoudelijk met de godsdienst van Jezus verwart of op ééne lijn plaatst.... Maar ik mag niet meer ruimte, voor deze aankondiging vergen. Ik eindig met den dubbelen wensch, dat deze 3de editie spoedig op nieuw uitverkocht worde, en dat, als Hermine eene vierde uitgaaf beleeft, het der gevierde Schrijfster behagen moge den raad van haar vriend Dr. Schotel op te volgen: ‘hier het snoeimes toe te passen, ginds nog wat uit te werken, nu een tintje te leggen, dan de kleuren wat te verzachten’; waarbij ik als den mijne voeg, dat zij daarbij gebruik make van hare steeds toenemende theologische kennis ja, maar vooral van de ervaring in het leven des geloofs, welke zij zelve, zoo als ieder zelfdenker en waarachtig Christen, dagelijks meer opdoet.

Kampen, Junij 1863.

J. HOEK.

Vertalingen en herdrukken.

Een schooljongen, of Van kwaad tot erger. Naar het Engelsch van F.W. Farrar (Eric or little bij little). Uitgegeven door J. Kneppelhout. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1862.

‘Het hart van menigeen sloeg snel gedurende de thee op dien avond, toen zij opmerkten, dat een aantal jongens, in plaats van al hun brood op te eten, er de korsten afsneden en ze in groote stukken braken. De thee afgeloopen zijnde, sprak Mr. Rose de dankzegging, en ging toen spoedig aan zijn lessenaar zitten lezen. Het bepaalde teeken was het toevallig laten vallen door Brigson van een bord. (Lees: Brigson zou het sein geven door, kwasi toevallig, een bord te laten vallen.’ Of iets dergelijks in plaats van 't Engelsch-Nederlandsch der vertaalster.) De groote jongens verlieten intusschen de kamer en begaven zich naar hunne studeercellen.

‘Krak! - daar viel een bord in stukken op den grond. Onmiddellijk gingen de vier kaarsen uit, en liepen allen haastig naar de deur, *met een gefluister van stemmen.* - Nu dan, zeide Brigson halfluid, wat ben jullie toch voor een lamme troep! Daar gaat hij!

De meester, *ontzet* door de plotselinge schemer en verwarring, keek even op, niet begrijpende wat er aan de hand was. Brigson's korst trof hem bij die beweging gevoelig tegen het voorhoofd. Oogenblikkelijk sprong hij verschrikt op, en vlogen hem, terwijl hij van de lessenaar naar de deur ging, tien of twaalf korsten tegelijk voorbij of raakten hem tegen het hoofd.’

Levendig alles en aanschouwelijk! 't Is een regt prettig boek die ‘Schooljongen.’ Wie ooit kostschoolleven leerde kennen, zal er al lezende van moeten getuigen, dat 't meer dan prettig is, dat 't waarheid zegt en waarheden aan vele ouders verkondigt, die ze wel zullen doen met ter harte te nemen. Die ouders - ze hebben alle van schooljongensstreken gehoord; van ‘grappen,’ zoo noemt men ze zeer euphemistisch, als deze, die we, om nog eens op de litterarische verdienste des schrijvers te wijzen, hem laten vertellen. ‘Eindelijk begon de preek, en Lewellijn, die een sprinkhaan in een papiertje verstopt hield, liet hem er eensklaps uitspringen. De eerste sprong deed hij boven op de bank, de tweede bragt hem op den schouder van de dikste dame. Duncan en Lewellijn lachten harder, en zelfs Eric kon een glimlach niet weerhouden. Maar toen de dame, iets op haren schouder voelende, hare hand *verhief* en de sprinkhaan van schrik een sprong nam in het midden van het groene gebladerte, dat de hoed der dame omkranste, konden geen van drieën het meer uithouden en kregen zij zulke aanvechtingen van lagchen, dat zij *te vergeefs* (?) moeite deden om er niet in te stikken, door met hunne hoofden te bukken en hunne vuisten in den mond te steken.’

Magtig levendig en aardig verteld. En zoo als de aangehaalde gedeelten, zoo is 't gansche boek. Welke pagina ik opsla, ik lees ze met genot nog eens weer. Slechts heb ik hier en daar, en nog al dikwijls, een anglicisme te slikken, een kleurling-Nederlandsch,

een lapsus calami, zou ik haast zeggen; want over 't geheel genomen is de vertaling voortreffelijk. Men zou niet zeggen, dat 't eene dame is (zoo als blijkt uit Kneppelhout's voorberigt), die de krachtige ontboezeming van een doldriftigen jongen zoo krachtig en juist in goed Nederlandsch weet weêr te geven. ‘God almagtig, dat is al te veel! riep hij uit, terwijl hij woedend op den grond stampte; wat heb ik jullie ooit gedaan, kleine lammelingen! om mij aldus te behandelen? Ben ik ooit een trijter geweest? Heb ik jullie ooit kwaad gedaan? En jij nog wel, Vernon Williams!’

Maar niet daarin dat 't alleraangenaamst geschreven, noch daarin dat 't grootendeels uitstekend vertaald is, ligt de groote verdienste van ‘Een schooljongen.’ 't Boek is vooral zoo mooi, omdat zijn inhoud zoo waar is. 't Geeft een trouwe afspiegeling van 't kostschoolleven, ook bij ons. Ik twijfelde er aan, of hier te lande ooit iets dergelijks plaats had of gehad had als 't geen Farrer ons meedeelt bijv. van groote slemppartijen, behoorlijk door de jongens van Roslijn georganiseerd, bacchanaliën in een gemeene kroeg, waar zich kereltjes van vijftien aan rum etc. te buiten gaan. Een kennis van me wist me van een kostschool te vertellen (hij was er zelf geweest), waar sekondanten en jongens gemeene zaak maakten en 's avonds, in plaats van naar bed te gaan, door een achterdeur en over een muur heen hun weg naar de kroeg wisten te vinden. Man en paard wist hij me te noemen; in Nederland gebeurd! En zulk een schandaal laat zich nog vertellen. Maar leg eens den vinger op de eigenlijk-zeere plek, op den kanker, die, ja, ook in gewone dagscholen, maar uit den aard van de zaak veel dieper in kostscholen invreet. Ge zijt au bout niet van uw Latijn, maar van uw moedertaal, zoo ge op kiesche wijze over masturbatie wilt spreken. De heer Naber behandelt dat onderwerp, en we *kunnen* hem haast geen ongelijk geven, in 't Latijn*). Ook Farrar heeft omschreven en aangeduid, niet met ronde woorden durven spreken, toen hij op dit thema kwam. ‘Gij zult als God wezen, kennende het goed en het kwaad. Dit was de verleiding, welke de jongens der slaapplaats No. 7 aanporde en Eric ook. Ball was de verleider. Bedektelijk en van lieverlede deed hij hunne gewillige ooren het vergif zijner bezoedelende kennis indruppelen.’

‘Ik zal mij niet lang bij dit zoo pijnlijk onderwerp ophouden,’ zoo gaat Farrer voort. ‘Ik vermeld het slechts in het voorbijgaan, maar zal ik de mijzelven opgelegde taak, om een waar beeld van wat het schoolleven somtijds is te schetsen, ten uitvoer brengen, dan moet ik dit toch niet geheel en al voorbijgaan.’ Ook wij wenschen niets liever dan de zaak maar even aan te stippen en met een: Sapienti sat er van af te gaan.

Eigenlijk pleit *alles* tegen kostscholen en *niets* er voor. Alleen reeds dit: dat een jongen ouderlijk huis en ouderlijk toezigt mist, juist op den leeftijd, waarin zijn karakter zich begint te vormen, zijn hartstochten zich in volle kracht gaan openbaren; dat hij dan buiten bereik van een scherpziende moeder, van eenen naauwgezetten, verstandigen vader is, 't is al voldoende om die groote verzamelbakken van jeugdig plantsoen, onrijp, halfrijp, helaas! ook wel vaak overrijp, te doen veroordeelen. Niet straffeloos laat zich de orde der natuur, de heilige

*) Zie ‘De Gids’ van Januarij, 1863.

instelling van het huisgezin, schenden. Maar - we weten, dat *moeten* een van de levenskrachtigste is der begrippen, die we abstrakt blieven te noemen. Men woont op een dorpje; men wil zijn kind, neen, men *moet* zijn kind laten leeren, wat de tijd, wat het ‘beschaafd man zijn,’ wat Breda of Delft of Willemsoord, wat Leiden of Utrecht eischt. Geen goede opleiding, geen vooruitkomen in de wereld. Ge *moet* uw zoon, uw dochter ter kostschool zenden, al zoudt ge er u zelf voor moeten bekrimpen. Geve de Hemel, dat ge uw kinderen herkent, als ze uit den vergaarbak op uw dorpje terug komen!

We gaven één voorbeeld; honderd zijn er te vinden, waarin de kostschool een behoefte, een uitkomst, een noodzakelijk kwaad is. De ouders N. vinden hun Keesje zoo onhandelbaar, dat ze hem de kuur doen ondergaan, ter kostschool zenden. Zoo hebben ze immers rust van den jongen; en ‘'t is wel eens heel goed voor hem, onder vreemden te komen en te zien, dat hij die niet naar zijn pijpen kan laten dansen.’ Kareltje is allerliefst, maar zoo lui, dat er de enden van weg zijn. 't Ontbreekt mama aan kracht, en papa aan tijd of lust, of aan allebei, om den jongen ‘achterna te rijen.’ 't Jongentje gaat naar de kostschool te G. De chef is onverbiddelijk streng. Zulk eenen moest papa juist hebben; en mama vindt 't idée wel ijselijk maar schikt zich. Laat ons niet verder opsommen. Waarschijnlijk zullen er altijd dorpen althans blijven, waar de opleiding zeer onvoldoende is, waarschijnlijk zullen er altijd ouders blijven met een matig inkomentje, die zich de luxe van een gouverneur niet kunnen veroorloven. Waarschijnlijk zullen er ook altijd ouders blijven, die geen besef van opvoeding hebben, die *zelf* eerst wat beter opgevoed moesten worden, die dat opvoeden te lastig of te vervelend vinden, ja, ouders, wier voorbeeld op hun kinderen veel nadeeliger werkt, dan een kostschool dat in den regel doet. De kostscholen blijven dus behoefte voor velen. Maar hoogst nuttig is 't, dat men wete wat althans zeer vele er van zijn, dat men verneme, wat er alzoo wordt gedaan, gesproken, gedacht, dat men zoo leere, de uiterste behoedzaamheid te gebruiken bij de keuze, 't scherpste toezigt op wie men er heenzendt. We kennen uitmuntende pensionnaten in ons land; we kennen er ook, waar 't afschuwelijk en gruwelijk toegaat.

't Boek van den heer Farrar is in tamelijk sterk piëtistischen geest geschreven. *Rooken* is een halve doodzonde. We hopen, dat wie 't in handen neemt, niet door de soms wat keutelige moraal van verder lezen zal worden afgeschrikt. Men neem 't met de bekrompen denkbeelden van een hedendaagsch Engelsch roman-moralist toch voor lief, om 't vele goede en schoone, dat hij op den koop toe geeft.

Ons betoog kreeg ongemerkt een andere strekking dan Farrar's boek. Hij *schetst* 't kostschoolleven. *Wij* trokken uit zijn schets een waarschuwing er tegen. We raden ieder, die hem nog niet kent, den ‘Schooljongen’ ter hand te nemen. De lectuur is amusant en leerzaam tevens. Druk en papier - laat ons in een goed oud-Hollandschen stijl eindigen - zijn voldoende; de correctie laat wel wat te wenschen over; de vertaling is, zooals we boven reeds zeiden.

A.H.W.

Mengelwerk.

De stedennamen in de Vereenigde Staten.

Als men jaarlijks, ja bijna wekelijks de opgave ziet van het getal dergenen, die hun vaderland verlaten om Amerika, of zooals die arme landverhuizers meenen, een beter vaderland op te zoeken, dan springt het als van zelve in het oog uit hoevele verschillende natiën die zwermen trekvogels zijn zamengesteld; bijna geen land in Europa is er, mogelijk zelfs Turkije niet uitgezonderd, hetwelk aan die gestadige landverhuizing zijn kontingent niet heeft geleverd, en het is derhalve niet te verwonderen als men in de groote steden van Noord-Amerika van Johnson en Williams, van Lecourt en Leroij, van Janssen en van Leeuwen, van Gonzaga en Gusman, van Wrangel en Benigsen, van Wolff en Müller, enz. enz. hoort, die ons de meeste groote natiën van Europa door hare individuën doen kennen. En is er reeds zulk een mengelmoes van geslachtsnamen in de Vereenigde Staten op te merken, hoe moet het dan wel niet zijn met de namen der steden en dorpen, welke niet alleen de herinnering bevatten van al die landen, waaruit de inwoners, die ze stichtten, afkomstig waren, maar daarenboven dikwijls getuigenis geven van haren Indiaanschen oorsprong, of bij den eersten oogopslag doen zien dat natuur of ligging, nijverheid of handel, wetenschap of kunst eene groote rol bij de zamenstelling gespeeld hebben. Het kan niet anders of eene menigte namen moeten geheel hetzelfde zijn, en daarbij zal wel niet betoogd behoeven te worden tot welke verwarringen en koddige misvattingen zulks somtijds aanleiding heeft gegeven en nog geeft; men kan dus niet te voorzigtig zijn met het juist opgeven der namen op de adressen van brieven, terwijl het een vereischte is dat de staat of het distrikt waarin, de rivier of de berg waarbij de bedoelde plaats ligt, naauwkeurig worden opgegeven. In een zeer aangenaam geschreven Duitsch werk van Theodoor Griesinger, die zelf Amerika bezocht, en daarover eene menigte flinke schetsen schreef, komt er ook een tafereel voor van hetgeen bij de vorming van de Amerikaansche stedennamen op den voorgrond heeft gestaan, en met zijn boek en eene goed uitgewerkte kaart in de hand willen wij trachten de lezers van dit tijdschrift een denkbeeld te geven van het ontstaan dier tallooze namen.

Het is ligt na te gaan, dat er in de Vereenigde Staten nog eene menigte plaatsnamen gevonden worden, welke niet uit den vreemde herkomstig, maar, zooals men zegt, tot de Urtaal des lands behooren; de oorspronkelijke bewoners toch, dat ongelukkige Indianen-ras, dat voor de Europesche beschaving als sneeuw voor de zon verdwijnt, gaven b.v. de namen van Appomatox aan een dorpje in Virginia, van Appoquinimink aan een stadje in Delaware. Zoo zijn er behalve velen, die wij niet willen opnoemen, niet minder dan zes plaatsen die Cherokee heeten, welke nog altijd als eene herinnering aan het eenmaal zoo magtige volk der Cherokezen daar staan. En onder de vele aanzienlijke plaatsen noemen wij Chicago, dat meer dan 100,000 inwoners telt, hoewel het voor weinige jaren nog een onaanzienlijk vlek was. Bij die namen van Indiaaansche afkomst zijn er eene menigte, welke om den klank of de zamenstelling bijzonder opmerkelijk zijn, hetwelk de beoefening der aardrijkskunde in de Vereenigde Staten gewis niet zeer gemakkelijk zal maken. Zóó ligt er in den staat Maine een stad Damariscota, welke echter slechts uit een molen en eenige pachthoeven bestaat; nog prachtiger is de naam Ichepuckesassa in Florida, en toch is het slechts een enkel huis, waar men een poststation vindt; even onbeduidend is het dorpje Ichaway-Nochaway in Georgia, terwijl daarentegen Kalamazoo in Michigan eene stad met eene schoone toekomst genoemd kan worden, want er zijn naauwelijks twintig jaren verloopen dat de eerste kolonisten zich daar neêrzetten, en toch telt de stad nu 5,000 inwoners. Van Indiaanschen oorsprong zijn ook: Kaskaskia, dat in 1673 door de Franschen in Illinois gesticht werd, en alzoo de oudste stad in dien staat is; Keokuk in Jowa aan de Mississipi, dat in 1840 gesticht, thans reeds 7,500 inwoners telt; Kinchafoona; drie Kewaunee's allen in Wisconsin, Lackawanna, Michilimachinac en verscheidene Milwaukee's, waarvan één eerst in 1835 gesticht werd en thans reeds 40,000 inwoners heeft. De naam Missisippi is een der beroemdste in Amerika, want het is de naam van de trotsche rivier, welke als eene kleine bron op de zoogenaamde Hauteurs de Terre op de grenzen van Engelsch Amerika ontspringt, en na een' loop van 3160 Eng. mijlen zich als een stroom van eenige uren breed in de golf van Mexico stort, waarom de Indianen ook volkomen regt hebben hem de Missisippi d.i. ‘het groote water’ te noemen. Een der groote staten draagt eveneens dien naam, doch een stadje, hetwelk Missisippi genoemd werd en aan de golf van Mexico ligt, is tot nog toe slechts een klein nest, met een poststation en eene haven die zeer weinig bezocht wordt, omdat zij te veel in de nabijheid van Nieuw-Orleans gelegen is. Geheel op dezelfde wijze is het met den Indiaanschen naam Missouri gelegen, want eene belangrijke rivier, een groote staat en een klein stadje in Arkansas dragen dien naam; in omgekeerde verhouding staat hier tegenover de naam Mobile, waarmede een klein riviertje, doch ook eene stad van ruim 25,000 inwoners aan de golf van Mexico worden betiteld. Onder de namen van Indiaanschen oorsprong treft men tien Montezuma's in Noord-Amerika aan, en onder diegene, welke Nash of Nashville heeten niet minder dan zeventien! Eveneens zijn er die Natchez en één Natchitochez; vreemdklinkende namen zijn ook nog Nisqually in

Washington, Occoquan in Virginia, Oconomewoc in Wisconsin en Oglethorpe in Georgia. Iedereen kent Texas, het groote aan Mexico ontnomen gebied, van hetwelk vele landverhuizers, als van een tweede Duitschland droomden, doch niet elkeen weet dat er nog negentien kleine plaatsen zijn, welke denzelfden naam dragen; opmerkelijk is het hierbij dat geen dezer plaatsjes in het gebied Texas liggen.

Uit een en ander blijkt dat er in Noord-Amerika eene menigte plaatsen zijn, die zoo niet haren oorsprong dan toch den naam aan de oorspronkelijke bewoners des lands te danken hebben. De meesten zijn onbeduidend, enkelen slechts worden meer belangrijke steden en eenige weinigen zullen in 't vervolg waarschijnlijk eene groote rol spelen. Over het geheel echter verdwijnen de Indiaansche namen voor die van lateren oorsprong, en het zal waarschijnlijk niet ondienstig zijn eens na te gaan, waaraan deze hunnen oorsprong te danken hebben.

Evenals in de meeste landen der oude wereld het geval is, zoo vindt men ook in de Vereenigde(?) Staten eene menigte namen, welke aan de natuur ontleend zijn; het getal dorpen en steden, welke dan ook genoemd zijn naar het uiterlijke aanzien of de voortbrengselen van de landstreek waarin zij gesticht werden, is niet gering. Alligator is de naam van eene soort van groote hagedis, welke men in de oude wereld krokodil noemt, en waarom werden nu drie kleine plaatsen in Florida, Louisiana en Zuid-Carolina zóó genoemd? Zeker om geene andere reden als omdat zij in eene moerassige streek liggen waar Alligators gevonden worden. Evenzoo is het gesteld met verscheidene koloniën, waarvan de namen met het woord Apple (appel) zijn zamengesteld, waarbij een naam vooral zonderling is, namelijk die van een dorp in Pennsylvanië, Apple-Bach-Ville genaamd, welke naam uit een Engelsch, een Duitsch en een Fransch woord is zamengeflansd. Namen als die van Bearbone, Bear-branch, Bear-camp en de talrijke Bear-mont's doen denken aan den tijd dat dáár nog vele beeren huisvestten, evenals het geval is met Beaver-brook, Beaver-creek, Beaver-dale, enz., die aan de bevers, en de vele dozijnen Buffalo's, welke aan de buffels herinneren.

Er zijn in Noord-Amerika niet minder dan 37 Buenavista's, en ofschoon geen van allen zich beroemen kan, een groote stad geworden te zijn, zoo liggen zij toch in prettige valleijen en verdienen even goed haren naam als de acht Belleview's en vier Bellevue's, om van eene menigte steden niet te gewagen die Belle-air, Belle-fontaine, Belle-mont, enz. heeten. Vele namen zijn ook zamengesteld met Cascade (waterval, 7)*), Cedar (cederboom, 92), Cherry (kers, 38), Coal (steenkool, 15), Cold (koud, vele dozijnen), in het zuiden vooral met Cotton (katoen), met Cow (koe). Cross (kruisweg), Cypress (cypres), Dark (donker), Deep (diep), Dry (droog), Eagle (Adelaar, 39), Elk (Eland, 49), Forest (woud, 46), Mount (berg, alléén 37 Mount-pleasant's), Oak (eik, bijv. 28 Oak-land's). enz., enz.

Al is het getal namen groot, die uit de natuur genomen zijn, zoo zijn er misschien wel tien- of twintigmaal meer plaatsen, welke naar groote mannen gegedoopt zijn; men behoeft daarvoor slechts een' blik op eene vrij uitvoerige kaart van Noord-Amerika te slaan om aanstonds van de waarheid hiervan overtuigd te zijn.

Het zijn echter niet alleen beroemde Amerikanen, ofschoon men aan deze den

*) Het cijfer achter iederen naam duidt het aantal dusgenoemde steden of dorpen aan.

voorrang heeft toegekend, maar ook de aanzienlijkste personen uit de oude wereld, die even goed hunne namen hebben moeten leenen, en dit niet slechts uit den laatsten tijd maar ook uit lang vervlogen eeuwen. Ja, men zon met regt kunnen beweren dat er bijna geen naam overgeslagen werd, welke eenig historisch gewigt heeft, en dikwijls deed men in dit opzigt eer te veel dan te weinig. Zoo zijn er bijv. eene groote menigte Adams' of Adamsville's (vermoedelijk niet minder dan 58) wel te verstaan niet Adam maar Adams, want al deze plaatsen kregen genoemden naam niet als herinnering aan onzen stamvader, maar ter eere van twee vroegere presidenten John en John Quincy Adams; de eerste stierf in 1826, de tweede in 1848. Eveneens heeft ook de Engelsche dichter Addison zijne vereerders in de Unie, want er zijn elf dorpen naar hem gedoopt. Er is maar één Alba, ofschoon de ‘ijzeren hertog’ in ons land eene al te belangrijke rol gespeeld heeft. Misschien is de beroemde stad Albany, de hoofdstad van den staat New-York, hem echter haren naam verschuldigd, ofschoon het waarschijnlijker is dat het woord uit het Indiaansche Aul-ba-ne verbasterd is. Wij vinden 2 Alexander's, en 16 Alexandria's en alle deze plaatsen verkregen dien naam ter verheerlijking van den grooten Macedonischen veroveraar; slechts ééne er van is eene belangrijke stad geworden, namelijk Alexandria in Virginia aan den regteroever van den Potomac, die aanzienlijken handel drijft en ongeveer 10,000 inwoners telt. Zeer gezocht was de naam Anderson, want er zijn er niet minder dan 22, zonder dat echter ééne dezer plaatsen eene bijzondere uitbreiding heeft verkregen; naar Bonaparte zijn slechts twee kleine dorpen genoemd, het eene in Jowa, het andere in Illinois; talrijker zijn de Bolivar's, waarvan men in slechts vier staten een geheel dozijn aantreft, terwijl er 31 Burlington's zijn, van welke evenwel slechts drie op den naam van stad aanspraak kunnen maken. Ter eere van den dichter Byron kregen tien plaatsjes haren naam, terwijl de oude Cato het niet verder bragt dan twee, van welke het ééne daarenboven slechts uit eenige weinige huizen bestaat. De redenaar Cicero heeft ijverige vereerders gehad, want er werden vijf steden naar hem genoemd, van welke eene in New-York zelfs eene vrij aanzienlijke plaats is. En de partijdigheid der Amerikanen komt duidelijk voor den dag als men bedenkt, dat er ter eere van een man, die in de verte met Cicero niet vergeleken kan worden, namelijk van den thans nog levenden Noord-Amerikaanschen staatsman Lewis Cash, meer dan twintig plaatsen naar hem Cash of Cashville gedoopt zijn. Ook de naam van den zoo hoog geprezen L. Quinctius Cincinnatus wilde niet regt gedijen; want er zijn in de gansche Unie slechts drie Cincinnatus' en vijf Cincinnati's, en van die acht is er slechts ééne stad, die wezenlijk in aanmerking verdient te komen: zij werd eerst 26 December 1788 aan de Ohio gesticht, groeide in weinige tientallen van jaren op eene reusachtige schaal aan en telt nu evenveel inwoners als Amsterdam. Vrij wat meer eer bewees men den bekenden Amerikaan Henry Clay, want niet minder dan 55 plaatsen dragen zijnen naam; zij zijn echter geene van allen meer dan gewone dorpen. In geheel Amerika vindt men slechts één Colbert in den staat Mississipi, en nog vreemder is het dat men slechts één Colon aantreft; doch men

maakte die onbillijkheid weder goed door 27 plaatsen Columbus, en 53 Columbia te noemen, terwijl er verscheidene van deze niet weinig belangrijk zijn geworden, zooals eene stad in Pennsylvanië, eene andere in Georgia, welke eerst in 1828 gesticht werd, en vooral de hoofdstad van Ohio, die 28,000 inwoners heeft.

Ofschoon James Cook een van de beroemdste ontdekkers is, zijn er slechts drie plaatsen naar hem genoemd, doch jegens Cooper is men vrijgeviger geweest daar er niet minder dan 28 plaatsen zijn' naam dragen; niet minder geëerd was de bekende staatsman Crawford, want niettegenstaande hij, terwijl hij in 1849 en 1850 Minister van Oorlog was, den staat voor meer dan 1¼ millioen gulden bedroog, doopte men toch 26 dorpen en steden naar hem. De naam van onzen beroemden landgenoot De Ruijter komt slechts eens in den Staat New-York voor, en het dusgenoemde dorp is nog maar een erbarmelijk nest. Het zal waarschijnlijk nog vrij wat meer verwondering baren dat de niet minder beroemde Bartholomeo Diaz, die de Kaap de Goede Hoop ontdekte, geheel vergeten werd, doch wie kan ook aan alle menschen denken, zeiden de Amerikaansche stedebouwers. Een ander onzer landgenooten Johan de Witt genoot de eer van zijn naam aan negen plaatsen te moeten leenen, en de vroeger veel gelezen Engelsche dichter John Dryden, die in 1701 overleed, werd in drie stichtingen herdacht. Het is twijfelachtig of de vele Douglas', die in de Unie gevonden worden, tot vereeuwiging of herinnering van het bekende Schotsche gravengeslacht of tot aandenken van den onlangs overleden Amerikaanschen Senator John Douglas zóó genoemd zijn. Ook Abd-el-Kader ziet zich in Amerika vereeuwigd, want een Yankee, die in den staat Jowa aan de Turkey-rivier (zoogenoemd van de daar ter plaatse aanwezige kalkoenen) een' molen bouwde, gaf daaraan den naam El-Kader, terwijl een zijner landgenooten, een groot vereerder der Grieksche oudheid, eene door hem digt bij de Hudson gestichte volkplanting Esopus noemde; evenzoo moest de Grieksche wiskunstenaar Euklides zijn naam voor twee dorpen leenen.

Veel talrijker zijn de steedjes Essex, waarvan er verscheidene reeds in de 17de eeuw werden gesticht, doch van welke er geen zich eenigzins wist te verheffen, en geheel hetzelfde geldt van de 75 plaatsjes, die ter eere van den Franschen generaal Lafayette den naam van Fayette en Fayetteville, of Lafayette en Lafayetteville kregen; geen wonder dat het aantal van dusgenoemde plaatsen zoo groot is, want het aandeel, hetwelk de Fransche generaal in den bevrijdingsoorlog der Vereenigde Staten nam, zal door de Yankees zeker wel het allereerst op hoogen prijs worden gesteld. - Weinig aanzien hebben ook de vijf plaatsen Fabius, welke naar den grooten Draler genoemd werden.

Een der laatste presidenten, Millaard Fillmore heeft 20 plaatsen naar zich zien noemen, maar er is geen enkele onder die zelfs maar duizend inwoners heeft. Mogelijk zal eens Fillmorecity, eene volkplanting midden in de woestijnen van Utah, tot grooter aanzien komen, als de naar den Stillen Oceaan ontworpen spoorweg daar langs loopt, doch nu bestaat de gansche stad slechts uit twee winkels en twee herbergen, wier voorspoed slechts afhangt van de reisgezelschappen, die er op hun togt naar Californië langs trekken. Oneindig

veel talrijker dan de Lafayettes en Fillmores zijn de Franklins, want er zijn er niet minder dan 143, zoodat er in iederen staat vier of vijf, in Ohio alleen 21, voorkomen. Men wilde namelijk den grooten Benjamin Franklin, die zich zóó verdienstelijk jegens de Unie gemaakt had, hoog vereeren, en meende dit niet beter te kunnen doen, dan door bijzonder veel nieuwe koloniën naar hem te noemen; maar men was in die keuze zóó ongelukkig, dat de meeste dezer volkplantingen, niettegenstaande den beroemden naam, waarmede zij betiteld werden, geheel zonder eenig belang gebleven zijn. Velen bestaan slechts uit eene groep ver van elkander liggende huizen, en al zijn er nu ook enkelen onder, die 1800 à 2000 inwoners tellen, zoo hebben zij toch nog niet het uiterlijk aanzien eener stad. Zoo is het ook al weêr met de 38 Fultons die den naam dragen van den uitvinder der stoomscheepvaart. Onder de talrijke persoonsnamen komen ook nog voor een Guttenberg en een Herman, dit laatste naar den bevrijder van Duitschland gedoopt, en beiden in 1837 door Duitsche landverhuizers in Jowa en Missouri gesticht. Het lot van beide laatstgenoemden deelen ook Hannibal en zijn landgenoot Hanno, naar den eerste heeten twee dorpen, naar den laatste een klein stadje. Geheel anders is het met den naam Harrison, want William Henry Harrison was een geboren Amerikaan, maakte als luitenant een paar veldtogten tegen de Indianen mede, streed later als overste in 1812 tegen Engeland en werd dertig jaar daarna president der Vereenigde Staten. Geen wonder dus dat er niet minder dan 89 steden en dorpen zijn' naam dragen, want zulk een verdienstelijk man moest toch bijzonder vereerd worden! Na Harrison stuiten wij op Hecker, den bekenden Badenschen afgevaardigde en revolutionair, die in 1849 naar Amerika vlugtte en zich in den staat Illinois eene pachthoeve kocht; men bewees hem namelijk de eer om een poststation in dien staat naar hem te noemen, en elders behoort hij ook onder de notabiliteiten, die de Yankees onsterfelijk hebben willen maken, doch het zal nog wel vele jaren duren voordat het eenzaam staande posthuis, of liever de herberg, zelfs maar tot een dorpje is aangegroeid. Dan ziet er het met den held Hector, den dappersten in het leger der Trojanen, toch anders uit, want hem ter eere dragen drie plaatsen dien naam, en ééne er van in New-York is reeds eene vrij aardige stad geworden. Nog meer eer viel den bezinger zijner daden, namelijk Homerus, ten deel, want dertien malen werd diens naam aan even zoovele plaatsen gegeven. De naam van Humboldt komt vijfmalen voor, en zelfs driemalen in Californië alléén. Een naam, die evenwel alle anderen in glans overtreft, is die van den beroemden Andrew Jackson, den held van New-Orleans, die tweemaal president der Unie was, en om wien alle Noord-Amerikanen den rouw aannamen toen hij op zijn landgoed bij Nashville den 28sten Julij 1845 overleed. Men heeft aan 187 steden en dorpen dien naam geschonken, doch geen van allen heeft veel te beteekenen: de grootste van allen is de hoofdstad van Mississipi, die evenwel slechts 4000 inwoners heeft. Bijna evenzoo gaat het met de vele plaatsjes, welke den naam van Jefferson, den derden president der Amerikaansche republiek, die in 1776 de bekende onafhankelijkheidsverklaring opstelde: 109 maal komt zijn naam in de

Unie voor; de grootste plaats telt echter slechts 3500 inwoners.

Zelfs zijne Majesteit Koning Jerôme van Westfalen, die, zooals bekend is, in zijne jeugd eene Amerikaansche dame Elisabeth Patterson huwde, heeft zijne vereerders gehad, want er zijn twee dorpen Jerôme en één Jerômeville. Terwijl de Poolsche vrijheidsheld Kosciusko, die ook in Amerika streed, slechts in den naam van een klein gehucht vereerd wordt, beijverden zich de Amerikanen om den nog levenden Kossuth, den held van Hongarije, te huldigen, zij noemden tien plaatsjes naar hem; natuurlijk zijn deze, als eerst in de laatste jaren gegrondvest, nog betrekkelijk klein en slecht bevolkt. Ook de dappere Leonidas werd niet vergeten en komt in Michigan tweemaal voor, en derhalve even dikwijls als de naam van den groeten hervormer Luther. Met meer schijnbaren roem omgaf men James Madison, die van 1809-1817 president was; er werden 81 plaatsen naar hem genoemd; slechts twee hebben iets te beteekenen; één in Indiana, en het andere in Wisconsin aan het zoogenaamde Fourth Lake, dat zelfs voor groote stoombooten bevaarbaar is. In 1836 stond hier slechts een enkel houten huis, en nu is het reeds eene stad van ruim 4000 inwoners, welke daarenboven aan het hoofd staat van den staat waarin zij gelegen is. In 87 plaatsen wordt de naam van Monroe bewaard. Deze was in 1817-1825 president; de jongste van de dusgenoemde steden is die aan het meer Erie, welke eerst in 1835 gebouwd werd, en welker inwoners ieder jaar met twintig percent en zelfs nog meer toenemen.

Niemand zal gewis onbekend zijn met den naam van de hoofdstad der afgescheiden Zuidelijke Staten; het is eene van de 29 plaatsen, die den naam van Montgomery dragen; zij is de hoofdstad van Alabama en ligt aan den linkeroever der rivier van denzelfden naam; de handel bloeit er zeer, zoodat het getal inwoners, niettegenstaande de stad nog van betrekkelijk jonge dagteekening is, reeds bijna 10000 is. Ook de naam van Morgan behoort in Amerika te huis, want er zijn 21 dusgenoemde plaatsen; of men hiermede evenwel de beroemde Engelsche schrijfster, of den beruchten vrijbuiter bedoelt, die in 1670 de stad Panama verwoestte en door alle zeeroovers als de grootste man van zijne eeuw vereerd werd, is onbekend. Eenigzins spaarzamer gingen de Yankees met den naam Napoleon om, want er zijn slecht zeven plaatsen naar hem genoemd, en zelfs de hooggeëerde admiraal Nelson bragt het ook niet verder dan dat zijn naam tien maal bedacht werd. Nog slechter kwam de groote Ovidius er af, want er zijn maar zes dorpen van zijn' naam; zooveel te talrijker daarentegen zijn die plaatsen, wier naam met Penn begint. William Penn, de beroemdste onder alle Kwakers, was de grondlegger, ja zelfs de wetgever van die magtige kolonie, welke hem ter eere Pennsylvania (het woud van Penn) genoemd werd, en waarom zouden er dan geene tientallen van Pennsville's, Pennsgrove's enz. enz. bestaan? Even dikwijls bijna treffen wij den naam van Pitt aan, en wij behoeven er niet aan te twijfelen dat al die plaatsen naar den grooten Engelschen staatsman zóó genoemd werden; onder deze is vooral bekend de groote fabriek- en handelsstad Pittsburg in Pennsylvania, welke reeds 120.000 inwoners telt; gelukkiger ligging kon eene stad ook niet gemakkelijk krijgen, want zij is

gebouwd aan de zamenvloeijing van twee kleine riviertjes, die daar vereenigd den naam van Ohio aannemen, en den besten handelsweg opleveren, welken men voor fabrieken en warenvervoer slechts eischen kon. In het begin der 18de eeuw was deze geheele streek aan de Ohio in handen der Franschen, en deze hadden op de plaats, waar nu Pittsburg staat, eene vesting gebouwd, aan welke zij den naam van Fort du Quesne gaven; toen de Engelsche generaal Forbes deze plaats in 1785 stormenderhand veroverde, gaf hij haar den naam van Pittsburg, ter eere van William Pitt, graaf van Chatam, den beroemdsten staatsman, dien Engeland ooit gehad heeft, en van dat oogenblik af nam de stad zoo snel in uitgebreidheid en aanzien toe. Bijna zonder eenige beteekenis zijnde vier plaatsjes die Plato, vier die Racine, en negen die Raleigh (naar den zeeheld Walter Raleigh) heeten; evenzoo is het met de 19 Seneca's gelegen: bij dezen laatsten naam is op te merken, dat deze niet is afgeleid van den leermeester van Nero, die op last van den tyran zich de aderen opende, doch veel waarschijnlijker van een' Indianenstam, die in vroeger tijden in het westen van den staat New-York woonde, en zich den stam der Seneca's noemde.

Twee dorpen dragen den naam van Virgil naar den dichter van de Aeneis, en drie heeten Swift. Onmiddellijk daarop valt ons in de alphabetische orde Steuben in het oog, en daar zonder dezen held de Amerikanen in den vrijheidskamp gewis niet zoo spoedig over de Engelschen zouden gezegevierd hebben, zoo zou men meenen dat uit dankbaarheid daarvoor op zijn minst 50 of 100 plaatsen naar hem zouden genoemd zijn; ook was dat zeker gebeurd, als Steuben in Amerika geboren was, maar hij was een Duitscher en moest zich nu met een half dozijn pas gestichte koloniën vergenoegen, van welke eene thans ongeveer 8000 inwoners telt. Dan vereerde men den held George Washington geheel anders, want niet alleen gaf men aan 170 dorpen en steden den naam Washington of Washingtonville, maar men noemde ook naar hem de hoofdstad der Unie, welke een tweede Rome worden moest. Bovendien zijn er eene menigte plaatsen Georgetown, naar zijn' voornaam genoemd, van welke eene in de nabijheid van de bondshoofdstad door de menigte valsch papierengeld, dat men er vervaardigde, berucht genoeg geworden is.

Tegenover de vereering, welke men den bevrijder van Amerika bewijst, staat zonderling over de herinnering, welke in de namen van vele plaatsen nog bewaard is gebleven aan sommige koningen van Engeland, de vroegere onderdrukkers der Unie; om daarvan bewijzen bij te brengen zal het genoeg zijn als genoemd worden Charlestown, de groote zeehaven van Zuid-Carolina, Williamsburg, vroeger (vóór 1779) de hoofdstad van Virginia; - ook treft men den naam van Lodewijk XIV aan in Louisiana en de stad Louisville; in Kentucky zelfs vinden wij de namen van den Griekschen held Ypsilanti en van den kardinaal Wiseman in een paar plaatsen herdacht.

Deze weinige voorbeelden kunnen ons overtuigen dat de Amerikanen bijna alle beroemde namen der wereld opzoeken, om die aan hunne steden en dorpen te geven; als iets zonderlings moeten wij er evenwel nog bijvoegen dat het niet alleen wezenlijk geschiedkundig beroemde zijn, maar ook zulke, die in werkelijkheid niet bestaan, welke aan de Ameri-

kaansche steden gegeven worden. Zoo zijn er bijv. drie Romeo's aldus naar den held van Shakespeare, genoemd; ook komt de naam Hamlet tweemalen voor, en vier andere stadjes voeren den naam Pelham, zonder twijfel uit achting voor Bulwer en zijn' roman van dien naam. Er bestaan niet minder dan dertien Waverly's, zoodat Walter Scott alle reden heeft om met de Yankees tevreden te zijn. Wie denkt evenwel niet onwillekeurig als hij zulke namen hoort, aan de uitspraak van dien schooljongen, die Karl Moor (uit Schiller's Räuber) voor den grootsten man der achttiende eeuw hield, of aan het beweren van een ander dat Rinaldo Rinaldini de dapperste man van de wereld was? Nog zonderlinger is het dat zelfs de eerste letter van het grieksche alphabeth namelijk het woord Alpha tweemaal in de Unie als plaatsnaam voorkomt, terwijl zelfs in Californië eene kolonie Yreka (ε□ρη□α) heet. Doch het meest verwonderen wij ons zeker over den naam van Ça-ira, zonder twijfel tot vereeuwiging van het Fransche revolutie-lied, terwijl toch de Marseillaise met geene enkele lettergreep herdacht werd. Wij vragen onwillekeurig, wanneer wij zulke dolle namen aan de steden in Noord-Amerika zien geven, hoe dat het dan komt dat zoo weinig vrouwennamen voorkomen, terwijl het vrouwelijke geslacht bij de Yankees toch eene bijna goddelijke vereering geniet? Evenwel zijn er niet minder dan zeventien Charlottes en Charlottevilles, allen zóó genoemd naar de vrouw van koning George IV, die haar zoo smadelijk behandelde; verder zijn er ruim dertig plaatsen, die Elisabeth of Elisabethcity of Elisabethtown heeten, en daaronder zelfs zeer aanzienlijke; men kan wel nagaan dat zij allen naar de ‘maagdelijke koningin’ aldus gedoopt werden, ter wier eere ook de staat Virginia dien naam ontving. Er zijn verscheidene Marysvilles ter herinnering aan de koningin Maria, dochter van Hendrik VIII, terwijl de staat Maryland ook naar haar heet; verder vindt men nog onderscheidene Helena's, naar de vrouw van Menelaus genoemd, en wel te onderscheiden der St. Helena's, aldus naar Napoleons verbanningsoord genoemd. Behalve nog den naam van de beruchte Dubarry vindt men geene andere vrouwen in de Unie herdacht; men zou daaruit òf het besluit kunnen trekken dat het met die hooggeroemde vereering der vrouwen bij de Yankees nog zoo ernstig niet gemeend is, òf dat er zoo weinig beroemde vrouwen in de wereld zijn.

Eene rijkere bron, waaruit de Noord-Amerikanen hunne namen putten, is het Oude Testament. De vroomheid behoort in Noord-Amerika te huis en de verschillende godsdienstige sekten konden niet nalaten haren bijbelschen ijver te toonen; zoo kreeg een ellendig dorp in Virginia den trotschen naam Ararat, zonder dat er zelfs een berg in den omtrek gevonden werd; Bethlehems zijn er wel achttien, hoewel er geen van eenige betpekenis is; het grootste telt slechts 3000 inwoners, allen zijn echter zindelijk en welvarend, hetwelk onwillekeurig aan de Hernhutttergemeenten in Amerika herinnert; zij zijn dan ook inderdaad bijna zonder uitzondering hunnen oorsprong verschuldigd òf aan de volgelingen van graaf Zinzendorf, òf aan de Kwakers, die er ook smaak in vonden om aan hunne koloniën vrome namen te geven; eerst na eenigen tijd vestigden zich daar ook ‘andersdenkenden.’ Hetzelfde heeft plaats bij de 27 Bethels, want ook deze wer-

den allen door godsdienstige genootschappen of sekten, of door afgescheidenen gesticht, zoodat er zelfs in den beginne vele geestelijke instellingen mede verbonden waren; het zijn meestal Duitschers, welke deze gemeenten hebben tot stand gebragt, en enkelen daarvan hebben eene vrij aardige hoogte bereikt zoowel in handel als in fabriekondernemingen. Het dorpje Bethabara in Noord-Carolina is eveneens zijn aanzijn verschuldigd aan eene vereeniging van Duitsche afgescheidenen die zich onder hunnen aanvoerder en geestelijken herder Tobler hier nederzetten; ook werden de 15 Bethania's in het leven geroepen door menschen, die met de staatskerk ontevreden waren en een eigen hemel wilden bezitten. Ja, sommigen er van, zooals bijv. Bethany in Virginia dat door den Doopsgezinden predikant Alexander Campbell gesticht werd, bezitten eene eigene inrigting om zendelingen op te leiden, die de wereld tot de Doopsgezinde leer bekeeren moeten. Ephrata's zijn er slechts twee, welke beiden oorspronkelijk niet anders waren dan bedehuizen voor de zoogenaamde ‘heiligen van den zevenden dag’ of ‘indompelaars’, die in 1719 met hun' opperpriester Koenraad Beissel uit Duitschland overkwamen; deze dweeper had eerst verscheidene jaren in het zoogenaamde slangenhol in Pennsylvania als kluizenaar doorgebragt, totdat zijne aanhangers hem eindelijk uitnoodigden het eerste der twee genoemde plaatsjes te stichten. De 17 Kanaäns hebben eveneens aan geestdrijverij hun aanzijn te danken; het getal Carmels is nog één meer, en ieder van die 18 dorpen is er trotsch op eene betere godsdienst te hebben dan de geheele overige diep verdorven wereld; vooral is Carmel in Illinois hoovaardig op zijne groote heiligheid, en toen het in 1848, terwijl de cholera in den naasten omtrek op vreeselijke wijze woedde, wegens de gezonde ligging, alléén van de besmetting verschoond bleef, schreven de inwoners het daaraan toe dat zij ‘bij God zoo goed aangeschreven stonden.’ Men vindt in Amerika 6 plaatsen, die Ebenezer of Ebenezerville heeten, van welke eene, die in het begin der vorige eeuw door Hernhutters gesticht werd, eene van de oudste gemeenten der Unie is; evenmin ontbreekt het aan Edens of Mount-Edens, want niet minder dan 21 plaatsen dragen dien naam, doch het blijft de vraag of een van allen inderdaad een paradijs op aarde is. Dorpen met den naam Ephraim zijn er slechts twee, even zooveel met die van Emmaus, doch talrijker zijn de Gosens; er zijn er zelfs 24 en verscheidene daarvan zijn vrij aardig ontwikkeld; dit is niet het geval met 13 Hebrons, de 9 Jericho's, de 6 Jeruzalems en de 10 Jordans. Er zijn wel 25 Libanons, waarvan er vier geheel onder de geestelijkheid der methodisten staan, en voortreffelijke inrigtingen voor onderwijs en opvoeding hebben. Het is vreemd dat er slechts één Nazareth is, hetwelk door de Hernhutters werd gesticht, doch men kan 17 Olive's (olijfberg) tellen, en niet minder of meer dan 63 plaatsen, welke den naam Salem dragen; twee van deze laatste zijn vrij aardige steden geworden, het ééne in New-Yersey met 5000, het andere in New-York met 4000 inwoners; zij hebben waarlijk het aanzien eener stad, en steken daardoor uit dat zij vele kerken bezitten, en met de uiterste strengheid op het vieren van den zondag op puriteinsche wijze aandringen; het beroemdste van allen is echter Salem in Messachussets, want deze stad heeft 25000

inwoners, en bezit zooveel scholen dat Boston er naauwelijks mede kan wedijveren; hier werd in 1629 de eerste Anglikaansche kerk in de Unie gesticht, terwijl men er in 1692 niet minder dan 19 heksen verbrandde, voorwaar een fraai bewijs voor den godsdienstijver en de verdraagzaamheid der inwoners!

In de geheele Unie is er één enkel Mount-Sinaï, daarentegen vijf Tabors of Mount-Tabors. Eene vrij aanzienlijke stad is Zebulon in Georgia, waar men eene regtbank, drie kerken en twee akademiën met een zoogenaamd 'College' vindt. Behalve deze stad is er nog een ander klein plaatsje van denzelfden naam. Even onbeduidend zijn de 12 Zions of Mount-Zions, welke men in de Vereenigde Staten vindt; echter hebben zij nog in zóóverre eenige beteekenis dat het eene eene kweekschool voor jonge theologanten heeft.

Men ziet hieruit dat niet weinige plaatsen bijbelsche namen dragen, doch het is zonderling dat men zoo weinig acht heeft geslagen op de namen der aartsvaders en op de heiligen uit het Nieuwe Testament. Zoo vindt men geen enkel Mozes, terwijl de namen van Aaron, David, Noach, Joshua, Marcus, Lucas, en dergelijke slechts zelden voorkomen. Evenwel zijn er eene menigte plaatsen, wier naam met Sanct begint; behalve kleinere steden en dorpen die Sanct-Andrew (2)*), Sanct-Augustin (3), Sanct-Charles (7), Sanct-Clair (12), Sanct-George (4), Sanct-Helena (3), Sanct-John (9), Sanct-Louis (2), Sanct-Mary (15), Sanct-Paul (5), Sanct-Peter (2), Sanct-Thomas (2), Sanct-Fé (7), enz. kent iedereen de hoofdstad van Californië, San-Francisco, welke in 1849 slechts 1500 inwoners telde, en er nu bijna 100,000 heeft.

Met veel grooter voorkeur gedachten de Amerikanen de steden, welke in de oude wereld van eenige beteekenis waren, en zij beijverden zich, hare namen aan nieuw gestichte volkplantingen te geven of zij daarvoor pasten of niet. Zoo ligt er in Mississipi een klein nest van eenige weinige huizen, dat den trotschen naam van Aberdeen draagt, terwijl er nog drie andere dorpjes met dien beroemden Schotschen stadsnaam zijn gedoopt. Er zijn zes Amsterdams, hoewel allen zeer klein, en van de drie Antwerpens bereikte er geen het getal van 1000 inwoners. Even nietig zijn de 8 Argyles en de beide dorpen Austerlitz. Baden in Pennsylvania telt nog geen 200 inwoners en Barcelona is wel is waar eene landingplaats voor stoombooten doch overigens een onbeduidend nest. Er is eene stad Batavia met 3000 inwoners, maar behalve dat nog zeven niets beteekenende dorpjes van dien naam, die als een paskwil op de hoofdstad onzer O.I. bezittingen daar staan. Nog meer is zulks het geval met Bavaria, want daar staan slechts twee huizen, eene herberg en een winkel. Er zijn niet minder dan 23 Bath's, en elk dezer plaatsen meende in vervolg van tijd met de beroemde Engelsche badplaats te kunnen wedijveren, omdat allen eene of meer gezondheidsbronnen hadden; doch geen van allen bereikte eene aanzienlijke hoogte. De naam Berlijn komt 41 maal voor en daaronder zijn gehuchten, welke zelfs geene 100 inwoners tellen. In de elf plaatsen, die Bern, Bernville of New-Bern heeten, zijn de inwoners voor drievierde gedeelte van Duitschen oorsprong. Aan Birminghams ontbreekt het evenmin, want er zijn er

*) Het cijfer achter den naam duidt hier weder het getal plaatsen aan die zóó heeten.

niet minder dan 18, van welke mogelijk een dozijn slechts uit een' molen en een paar pachthoeven bestaat, zoodat zij veel hebben van eene satyre op de groote Engelsche fabriekstad van dien naam. Er zijn 10 steden die Bremen en 29 die Bristol heeten; toen er zich voor weinige jaren eene troep Magyaren onder aanvoering van een hunner na den opstand van 1848 gevlugte generaals in Jowa vestigde, noemden zij hunne kolonie New-Buda, doch dit zal zeker nimmer op de Hongaarsche hoofdstad gelijken, evenmin als het nog kleinere Calais in Ohio, of het slechts 150 inwoners bevattende Calcutta op de steden van dien naam. Cadiz in Ohio is echter wat meer van beteekenis geworden, daar het vijf kerken, drie opvoedingsgestichten, enz. bevat; het werd eerst in 1803 gesticht. Er ligt in den staat New-Hampshire een gehucht dat 34 inwoners telt, en waaraan men, als ware het eene bespotting, den hoog beroemden naam van Cambridge gegeven heeft; er is nog eene andere stad van dien naam, waar zich de beroemde Havard-Universiteit bevindt, welke in naam ten minste, vóór den noodlottigen oorlog, met de hoogeschool in de Engelsche hoofdstad kon wedijveren.

Behalve al de genoemde vindt men in de Unie nog plaatsnamen als Cordova (2), Delhi (9), Denemark (6), Dover (41), Dresden (10), Dublin (15), Elba (6), Edinburg (16), Exeter (12), Florence (19), Genève (11), Frankfort (28), Hamburg (20), Hannover (34), Heidelberg (4), enz. In het geheel zijn er 24 steden die Lexington heeten, naar de plaats, waar op 19 April 1775 de eerste groote slag voor de onafhankelijkheid geleverd werd; in Kentucky vindt men nog eene stad van dien naam met ongeveer 15000 inwoners en de beroemde Transylvania-Universiteit. Lissabon (27), Leiden (4), Liverpool (12), Lodi (18) zelfs werden in Amerika herdacht; men kan wel nagaan dat de namen van London, New-London en Londoncity veel voorkomen, doch er zijn er onder, die niets anders zijn dan een postwagen-station, en slechts uit een paar huizen bestaan. Zelfs vindt men drie plaatsjes, die Loretto gedoopt zijn; doch hier ontbreekt ‘la casa santa’, dat de engelen in 1295 in een' nacht ter eere der moeder Gods van Nazareth naar Italië overbragten: het is evenwel gemakkelijk te begrijpen dat er in ieder der drie genoemde plaatsjes een wonderdoend Mariabeeld staat, welke evenwel tot heden nog niet bij magte zijn om de geloovigen tot zich te lokken. Er zijn vier plaatsen, die Lunenburg heeten, en drie welke den naam van Madrid dragen; hoe men aan den laatsten naam kwam is niet regt duidelijk, daar er in geen enkel dier plaatsjes een enkele Spanjaard woont; mogelijk is derhalve die naam geheel toevallig daaraan gegeven. Men vindt 32 steden en dorpen met den naam Manchester: zij zijn allen onbeduidend, behalve eene stad in New-Hampshire waar in 1839 de eerste molen gebouwd werd, en welke plaats nu ruim 30000 inwoners heeft, terwijl zij meer spinnerijen telt dan eenige stad in Nieuw-Engeland. De zes Mannheims welke door Duitschers gesticht werden, staan in zindelijkheid en welvaart lijnregt tegenover de vier Mantua's, die zeer vuil en armoedig zijn. De 10 Marengo's dragen natuurlijk dien naam tot herinnering aan de beroemde overwinning van Napoleon. Slechts éénmaal komt de naam van Mekka voor. Medina's zijn er echter eene menigte, zelfs graafschappen dragen dien naam. Namen als Mi-

laan, Mühlhausen, Monterey, Moskau, Norfolk en Orleans komen veel voor, zelfs zijn daaronder beroemde steden: men behoeft slechts aan de groote koopstad New-Orleans aan de golf van Mexico te denken. Ruim twintig meestal ellendige en niets beteekenende plaatsjes dragen den naam Parijs en zes die van Pekin, en er zijn er onder die slechts uit twee of drie schamele hutten bestaan, waaruit men ter naauwernood een poststation zou kunnen maken. Dat namen als Petersburg, Portsmouth en Portland niet vergeten zijn is ligt te denken. Behalve de vrij aanzienlijke hoofdstad van Virginia zijn er nog 27 plaatsen die Richmond heeten, welke grootendeels dorpen of nog minder zijn. Riga's zijn er drie, en 22 Rome's; ook de naam Salzburg is niet vergeten; het is een dorp in Pennsylvania, waar vele zoutbronnen gevonden worden, zoodat het zijn' naam met regt draagt. Waarom er een plaatsje New-Smyrna heet is onbekend; Elsasser kolonisten hebben daarentegen drie dorpen Straatsburg in 't leven geroepen, Duitschers stichtten het New-Trier, en eenige onzer landgenooten in New-York New-Utrecht, terwijl de Yankees zelve New-Tripoli en Trapezunt te voorschijn bragten. Namen als die van Vienna (20), Turin (1), Utika (1), Verona (met 12 inwoners), Warschau (14), Waterloo (24), Wurtemburg (2) en York (15) sluiten de alphabetische lijst van die plaatsen en koloniën, wier namen de herinnering aan steden in de oude wereld levendig houden.

Hieruit ziet men duidelijk dat bijna alle groote of beroemde steden van Europa althans in naam terug gevonden worden, en dat dikwijls op eene wijze dat men zich zeer verwonderen moet, waarom deze of gene plaats zulk een' beroemden naam draagt. Nog eigenaardiger schijnt het dat de Amerikanen nu en dan de namen aan beroemde bergen of rivieren uit de oude wereld ontleenden, terwijl aan eene dusgenoemde kolonie dikwijls niet de minste schijn van gelijkenis met zulk een punt te vinden was. Zoo zijn er bijv. elf Etna's, in welker nabijheid van geen' vuurspuwenden berg sprake is; evenzoo is het met de twee plaatsjes Hekla gelegen, want er is zelfs geen heuvel in de buurt te vinden, laat staan een vulkaan; verder vindt men twee dorpen Ganges, beiden aan een beekje, dat in de verte geene gelijkenis heeft met den stroom van dien naam. Kortom men kan er in Amerika dikwijls onmogelijk wijs uit worden, waarom sommige steden de namen dragen, waaronder wij ze kennen, en ellendige, armzalige dorpen somwijlen naar de beroemdste, doch reeds verdwenen steden uit de oude wereld genoemd zijn; zoo vindt men bijv. in New-York een Babylon, doch hoe ziet er dat uit? Welnu, het is eene kleine pleisterplaats met eene kerk, twee winkels, eene herberg, en zoovele huizen dat er ternaauwernood 100 inwoners een verblijf kunnen vinden. Nog treuriger ziet Bagdad er uit, en van de zeven Karthago's bevat het grootste naauwelijks 500 inwoners; even ellendig ziet het er met de 6 Korinthe's en de 7 plaatsjes Damaskus uit; waarom die koloniën echter zoo genoemd worden kan natuurlijk niet uitgemaakt worden, evenals het wel een geheim zal blijven waarom een dorpje in New-York Delphi heet. Er zijn drie onbeduidende plaatsen, welke Marathon heeten, even zoovele Memphis, een vierde evenwel is het vrij uitgestrekte Memphis, met 15000 inwoners dat aan den Mississipi ligt. Ninive (6),

Palmyra (25), Syrakuse (3), Troje (43), Sidon en Athene zijn namen, welke nog als bewijs strekken hoezeer men op oude namen gesteld is; het laatste plaatsje in Virginia gelegen, is waarlijk eene satyre op de beroemde Grieksche stad van dien naam, want de geheele bevolking bestaat slechts uit een twintigtal Negers en een enkelen winkelier!

Men is vrij wat meer bevredigd, als men andere Amerikaansche plaatsnamen hoort noemen, welker beteekenis duidelijk genoeg het doel aanwijst, waarmede zulke koloniën gesticht zijn; zoo stichtten bijv. sentimentele Kwakers, om steeds aan den pligt van broederliefde herinnerd te worden, zeven steden met den naam Amanda; evenzoo is het gesteld met 14 plaatsen, welke Amity heeten. Ook is het doel der stichting duidelijk merkbaar in Commerce (4), Concordia (43) en Factory (7). Een goed Katholiek stichtte Corpus Christi in Texas; Cottage (13) gaf zonder twijfel te kennen dat er op die plekken vroeger slechts een enkel landhuis gestaan had; namen als Felix, Felicity en Prosperity moeten als een ‘bonum omen’ beschouwd worden. Plaatsen wier naam met Fort begint zijn talloos, de gewaande of wezenlijke sterkte van zulk egg plek speelde daarbij gewis de hoofdrol. In Freedom, Freetown, Harmony (23), Independence (27), Mission (2), Liberty (97), Patriot (3), Philadelphia (7), Providence (17) en Union of Uniontown of Unionville (198) is evenzeer de bedoeling van het geven van diergelijke namen duidelijk genoeg.

In zulke benamingen is een zin en eene beteekenis te vinden, doch hoe geheel anders is het gelegen, wanneer wij op namen stuiten, die aan Grieksche of Romeinsche fabelleer ontleend zijn en ons aan eene heidensche wereld doen denken? Dan toch kan men moeijelijk de reden opsporen waarom eene plaats zóó, en niet anders heet; zoo ligt er in Pennsylvania een dorpje Apollo, elders een Aurora; verder zijn er drie, welke Ceres, drie welke Flora, één dat Mars, vijf die Minerva, twee welke Parnassus, eenige anderen die Pallas, en Phoenix heeten; geen van allen echter is tot zeker aanzien gekomen, zoodat het des te bespottelijker luidt, wanneer men dergelijke armzalige plaatsen met hoogklinkende namen hoort noemen.

Vele steden en dorpen dragen ook de namen der stichters; zoo heeft men Conns-Creek, Daniels-Mill, Davis-Store, Dutch-Settlement, Dutchmannsburg, Farmersville, Shepherdstown (gesticht in 1762 door den Duitschen overste Schäfer), Fishersville, Frankenlust, Germantown, Harpersferry, Harveytown, Johnson, Hagermannsmill, Weissenburg, enz., enz. Een enkele naam verdient daarbij nog bijzondere vermelding: Zekere Nathanael Rochester bouwde in 1812 digt bij het meer Ontario in eene toenmaals geheel onbewoonde streek een molen, om welke later eenige huizen werden gebouwd, hetgeen aanleiding gaf tot het ontstaan eener stad, welke nu 50,000 inwoners heeft, en door handel en nijverheid zeer bloeit. De vrouw van den stichter beleefde het nog dat de naar haren echtgenoot genoemde stad in aanzien toenam, en als ‘city’ in de Unie bekend stond.

Op deze wijze ontstonden de namen der ontelbare plaatsen, steden en dorpen in de Amerikaansche Unie. Opmerking verdient hier nog dat sommige steden behalve haren eigelijken naam nog een' bijnaam hebben, welke later in gebruik kwam, toen die steden reeds eene

zekere uitgebreidheid, of een zeker karakter gekregen hadden; zoo heet bijv. de bonds-hoofdstad Distancecity; New-York heet Empirecity, zonder twijfel wegens hare majestueuse grootte; Philadelphia draagt den naam van ‘Kwakerstad’, Baltimore wordt ‘de stad der monumenten’ bijgenaamd, Buffalo ‘de koningin der Meeren’, Boston heet ook Nativecity, omdat de inboorlingen daar voornamelijk te huis zijn. Wegens haren vorm heet New-Orleans ‘de halvemaanstad’, Cincinnati wordt Porkopolis genoemd, om de menigte varkens, welke er geslacht worden, Chicago ‘de koningin van het Westen’, Sanct-Louis ‘de stad der grafheuvels.’ Het zou zelfs eene ware weldaad zijn wanneer iedere stad of plaats haren bijnaam had, want daardoor zouden vele dwalingen voorkomen worden, welke maar al te veel plaats hebben. Men denke slechts aan de menigte gelijkluidende namen en vrage zich dan af of het mogelijk is, brieven, pakjes, enz. altijd aan het juiste adres te bezorgen? Men onderzoeke of het een' reiziger mogelijk is altijd den regten weg in te slaan, als er 21 Bostons, 48 Buffalo's, enz. zijn? Men let er in Amerika zeer op of op het adres van brieven of paketten, behalve de naam der plaats, ook die van den staat of het graafschap voorkomen: staat dit er niet bij dan wordt zulk een brief of pakje dikwijls door de halve Unie medegevoerd totdat het eindelijk, geheel verkneuterd, verscheurd of vuil op de plaats der bestemming aankomt. Hoe dikwijls gebeurt het dat een vreemdeling, die een' bekende of vriend in den staat Maine wil opzoeken, naar eene gelijkluidende plaats in Missouri of Michigan reist, en op die wijze een' weg van vele honderde mijlen te vergeefs aflegt. Over zulke vergissingen zou men boeken vol kunnen schrijven, omdat zij somwijlen tot de dwaasste verwarringen, doch ook tot de grootste verliezen en ongelukken aanleiding geven; het is evenwel niet noodig hier ter plaatse verder daarover uit te wijden, genoeg zij het hier te hebben medegedeeld op welke wijze de meeste der Amerikaansche plaatsnamen ontstaan zijn.

H.

t.o. 305

AANVAL OP DE NEDERLANDSCHE STOOMKORVET MEDUSA in de binnenzee van Japan, den 11 Julij 1863.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

November 1813.

Juich Nederland! Laat uwe vreugdetoonen hooren! De dag is aangebroken waarop, eene halve eeuw geleden, uwe verloren onafhankelijkheid werd hersteld en het juk der vreemde overheersching, waaronder gij gekromd laagt, werd verbroken. Tachtig jaren streden onze voorvaderen voor hunne vrijheid, op eens werd ze ons teruggegeven. Zien wij met een dankbaar gemoed op het verleden terug. Bekransen wij ons hoofd met eikenbladen en laten wij de feestbokaal onder ons rondgaan, terwijl de palmtak des vredes boven ons is opgehangen en de hoorn des overvloeds voor ons nog niet al zijne schatten heeft uitgeput. Doch vergeten wij niet het gebeurde aan het tegenwoordig geslacht algemeen kenbaar te maken; dat de jeugd, de jongelingschap, en zelfs mannen van rijperen leeftijd, van de verlossing wier halve eeuwfeest wij thans vieren, van haren aard en gevolgen worden ingelicht, tot versterking van hunnen nationalen geest, en van hun liefde voor den geboortegrond, tot opwekking van hunne geestdrift voor de onafhankelijkheid en een vrij volksbestaan.

Zeggen wij hun, dat Nederland eerst getrapt en verguisd, toen door den werelddwinger als een nietig aanslibsel met zijn groot rijk ineengesmolten werd; dat handel en scheepvaart, de groote bronnen van ons bestaan en onze welvaart, geheel werden verstopt; dat de jongelingen van hunne ouders en betrekkingen werden weggerukt, om tot slagtoffers voor de heerschzucht van den overweldiger te dienen, dat hun gebeente onder de gloeijende Zuiderzon van Spanje en op de besneeuwde steppen van Rusland verbleekt en vermolmd is; dat Neêrlands taal en kunst en wetenschap gevaar liepen van de aarde te verdwijnen, en het Nederlandsche volk een bastaardras stond te worden, zonder naam, zonder geschiedenis, zonder vaderland. Spreek hun van de allengs toenemende armoede, van het stil staan van handwerken en bedrijven, van het verkwijnen der eertijds

welvarende steden, van het vervallen van weldadige en nuttige instellingen, maar vooral van den doffen moedeloozen geest die ons met een zedelijken dood bedreigde erger dan den stoffelijke, door gebrek en kommer veroorzaakt.

Doch voegen wij hierbij, dat te midden van ons ongeluk wij echter nog niet van ééne der deugden van ons voorgeslacht waren ontaard; dat gedurende den druk der tijden, toen een geduchte ramp door kruidontploffing over eene aanzienlijke stad dood en verwoesting verspreidde, en een verschrikkelijke ijsgang en overstrooming de bloeijendste streken van ons vaderland trof, de niet uitgedoofde menschlievendheid dadelijk medeelzaam gereed was om de geslagen wonden zoo veel mogelijk te heelen. De giften waren toen niet minder dan later, wanneer wij, bij herhaalde volksrampen, in staat waren door den vernieuwden bloei van handel en scheepvaart, ruimer giften te schenken, dan toen zij bijna stil stonden en de vroegere welvaart schier geheel verdwenen was.

Toen in eene graauwe en nevelachtige herftslucht, weder voor het eerst de geliefde vaderlandsche dwarsgestreepte driekleur, die men smadelijk had nedergehaald, zich in sierlijke golvingen ontrolde, steeg er een vreugdekreet op, uit het diepst der ziel van allen opgeweld. Een verjongend lentevuur verwarmde op nieuw aller harten. In onbeschrijfelijke aandoening vielen de vrouwen in elkanders armen en de mannen drukten elkaâr de handen met een vochtig oog. Op aller gelaat was eene innige en ongeveinsde vreugde te lezen, die de sporen van het doorgestane lijden wegstreek. Velen zagen hierin met innige dankbaarheid den vinger Gods, die aan de overheersching paal en perk gesteld had. Alle sporen van vroegere partijschappen en verdeeldheid waren als op eens geheel verdwenen. Men woelde en danste in verwarde reijen door elkander, kinderen sprongen, jongelingen, meisjes en vrouwen huppelden onvermoeid in immer uitgebreider kringen, en de juichtoonen des daags weerklonken nog in den nacht.

Toen allen zich aan eene mistroostige vertwijfeling overgaven, wanhooptet gij niet aan de toekomstige verlossing des vaderlands, gij edele van Hogendorp, met uwe vrienden Van der Duijn van Maasdam en van Limburg Stirum! Tijdens de legioenen van den veroveraar naar de onafzienbare vlakten van Moskovie oprukten, zat Gij in uw stil studeervertrek, de schets van de toekomstige grondwet voor den eerlang herboren Staat te ontwerpen, door een zeker voorgevoel geleid, dat die legioenen daar hun graf zouden vinden en de zou van den voorspoed des overheerschers daar zoude ondergaan.

Toen de dwingelandij week en ons land aan zijn lot, overliet, toen alles in de grootste verwarring verkeerde, greept Gij moedig met uwe twee vrienden de teugels van het voorloopig bewind op, om eenheid en zamenwerking aan den tegenstand te geven en de openbare rust te handhaven. Door weinigen krachtig ondersteund, maar door mannen als Kemper en Falck met geestdrift bijgestaan, wist gij spoedig den Vorst tot ons te doen overkomen, die door het volk als de

redder des vaderlands werd ingeroepen. Edele mannen, gij waart de grondleggers van den nieuwen staat, die uit de puinhoopen van den ouden herrees, gij die met roem in verschillende betrekkingen het Vaderland bleeft dienen.

Moedig volksvertegenwoordiger als onbaatzuchtig beminnaar van het vorstenhuis, versmoorde van Hogendorp zijne waarschuwende stem niet, al mogt die van het gevoelen der regering verschillen. Allen vereenigden zij de onbekrompenste vrijheidlievende gevoelens met de liefde voor Vorst en Vaderland! Echte staatsburgers in eenen tijd waarin er zoo weinige gevonden werden; vaak miskend en verkeerd begrepen, nu hooggewaardeerd en in hunne handelingen en geschriften geraadpleegd. Al mogen er nog geene standbeelden voor u opgerigt zijn, eene eerezuil duurzamer dan marmer of metaal is u door van der Palm's welsprekendheid in zijn ‘Gedenkschrift van Nederlands verlossing’ gesticht. Uwe nagedachtenis leeft in onze harten en worde door het nageslacht nimmer vergeten. Uwe namen, in gulden letteren op een vaderlandsch gedenkteeken uitgebeiteld, zijn voor de vereeuwiging uwer grootmoedige zelfopoffering genoeg!

De adelaar die ons als zijne prooi met de klaauwen omvat hield, was in zijne wijd uitgestrekte vleugelen getroffen en gedwongen ons los te laten. De oude leeuw, reeds lang in een doodslaap vervallen, opende op eens zijne oogen en rekte de forsche leden uit, waaraan de kluisters ontvielen. Een nieuw leven bezielde hem weder, doch hij herkreeg niet op eens zijn' ouden moed. In de velden van Waterloo schudde hij echter grimmig zijne manen, te Hasselt en te Leuven deed hij de kracht zijner klaauwen gevoelen; doch hij is thans vreedzaam geworden, en rust zacht onder de schaduw van den grondwettigen troon. Onze vorsten hebben hem lief en ontzien hem, zij ontleenen aan hem hunne magt, waarvan zij geen misbruik zullen maken, omdat onze vrijheden en belangen aan zijne waakzaamheid zijn toevertrouwd. Niet aan hem zal het nageslacht met bitteren wrevel vragen: ‘Wat hebt gij met Nederland gedaan?’

Eene halve eeuw is daar heen gevlogen en twee geslachten zijn elkander opgevolgd; toch leven er nog velen die de herrijzenis van Nederland hebben aanschouwd. De herinnering daarvan, bij sommigen bijna uitgewischt, is op nieuw krachtig in hunnen geest verlevendigd. De toen onverwachte en heilrijke gebeurtenissen zien zij weder voor hunne verbeelding plaats grijpen; het is of hunne krachten worden verjongd, en de verzwakking des ouderdoms wijkt voor de herdenking der verlossing in hunne jeugd beleefd.

Wij verheugen ons thans niet in onzekere stoffelijke voordeelen die de toekomst ons schijnt te beloven, maar verblijden ons over eene menigte voorregten van een' hoogeren zedelijken en verstandelijken aard, die ons gedurende eene halve eeuw te beurt vielen. Een nieuw leven, eene nieuwe veerkracht verkreeg onze natie, die als ontzenuwd daar nederlag. Wij zagen niet alleen onzen handel, onzen landbouw, onze fabrieken en nijverheid

weder bloeijen; maar hetgeen meer zegt, onze taal werd voor verbastering beveiligd, onze geschiedenis door nieuwe bronnen opgehelderd en met ijver beoefend. De kunsten en wetenschappen namen weldra eene hoogere vlugt, en wij volgden hierin niet zonder roem onze naburen, zonder onze eigenaardige oorspronkelijkheid te verzaken.

Nederland, door Europa's staatkunde tot een groot koningrijk verheven, spatte in twee deelen, ter ontijdiger ure met elkander zamengesnoerd, weder uit een, om zich ieder van zijne zijde zelfstandig te ontwikkelen. Godsdienst, zeden, gewoonten en belangen liepen te veel uit een, om de vereeniging innig en duurzaam te maken. De schim van Willem den Zwijger bleef voor het Noorden altijd heilig en dierbaar, voor het Zuiden strekte zij tot een voortdurend verwijt dat het den bevrijder niet krachtiger bijgestaan had, tot afschudding van het juk van Spanje, waardoor het met het Noorden reeds meer dan twee eeuwen vroeger tot één volk ware zamengesmolten.

Sporen wij thans onze landgenooten aan om zich de toenmaals herkregene voorregten hoe langer hoe meer waardig te maken, door het beoefenen dier burgerdeugden welke het bestaan der maatschappijen en staten bevestigen. De onze moge in Europa de rol niet meer vervullen van eertijds, toen onze Republiek den evenaar van het staatkundig evenwigt bemagtigd had. Maar hoewel klein in vergelijking met de rijken die het omringen, kan Nederland nóg groot zijn, door den vrijen onafhankelijken geest die het bezielt, door zijn handel, nijverheid en noeste vlijt, door zijn vorderingen in kunst en wetenschap; maar vooral door het handhaven van zijn echt liberale staatkundige instellingen, even ver verwijderd van eene toomelooze regeringloosheid als van een willekeurig dwangbestuur. Dat wij daardoor aan het geschokt Europa het voorbeeld geven van eene vrijheid gegrond op het gezag der wetten en de gehoorzaamheid aan de overheden die ze doen uitvoeren. Hierdoor is een Staat, hoe gering ook in omvang, sterk en magtig.

Dat wij de schatten die ons sedert jaren ten deel vielen weten te waarderen. Waanden wij ze niet voor altijd verloren? Maken wij er geen misbruik van. Wij traden toen weder in het bezit van een eigen volksbestaan, van onze taal, van onze zeden, van onze staatkundige en godsdienstige vrijheid, maar daarom is het ons als een pligt opgelegd, om de deugden die vroeger onze voorouders versierden, te behouden, aan te kweeken en te verhoogen: standvastigheid, volharding, maar vooral eerlijkheid en goede trouw. Laten wij ons niet wegslepen door den tuimelgeest der eeuw. Streven wij moedig, maar voorzigtig voorwaarts! Hoeden wij ons voor overijlde stappen, en zoeken wij de vrijheid niet in het onbezonnen verwerpen van oude beproefde instellingen, in het napraten van schelklinkende doch zinledige woorden, maar in het voorstaan van hetgeen regt en billijk is, en in het verkrijgen van hetgeen den roem, de welvaart en het geluk des Vaderlands kan uitmaken.

Het feest dat wij vieren moge voor ons Vaderland het begin van een nieuw tijdperk van voorspoed en welvaart zijn! Dat burgerdeugd en vrijheidszin, zucht voor den roem van Nederland, liefde voor zijne onafhankelijkheid, waarvoor wij alles, ons leven zelfs, veil moeten hebben, ons steeds blijven bezielen; dan zal eens het nageslacht, wanneer het Eeuwfeest der Verlossing wordt gevierd, met dankbaarheid op onze pogingen terug zien, en erkennen dat ook wij niet van de deugden onzer voorvaderen waren ontaard, en andere beoefenden die zij niet kenden; dan zal de nakomeling zich niet schamen over hen die toen het feest der bevrijding van het Napoleontische juk vierden, even als wij nog met eerbied op de helden staren, die eenmaal het juk van Filips verbraken.

J.A.B.

Het middelbaar onderwijs in Frankrijk. Schets der Parijsche Universiteit.

VI.
De Hervorming. - 't Collége de France. - Ramus.
(*Vervolg.*)

> Inter spem curamque, timores inter et iras, Omnem crede diem tibi diluxisse supremum: Grata superveniet, quae non sperabitur, hora.

Met deze regelen van Horatius wist eerlang Ramus zich in zijn lot te troosten en zijn vrienden die hem kwamen beklagen glimlagchend te beantwoorden.

In 't collége Ave Maria doceerde hij volijverig voort met zijn veel getrouwe Omer Talon en Barthélemy Alexandre, in plaats van de logica thans, om der sententie wil, wiskunde en welsprekendheid kiezende. Ook thans verdedigt hij in zijn openingsrede de vereeniging der literarische en philosophische studiën, en zinspelende op 't geen hem is wedervaren zegt hij: de slag, mij toegebragt, was hard, doch hij trof slechts mij. Talon (Audomarus Talaeus) deed in stoutmoedigheid niet onder voor zijn vriend. In 1545 zijn Rhetorica in 't licht zendende - een werk dat zeer hoog aangeschreven bleef tot in de 17de eeuw - verklaarde hij daarin opentlijk dat Ramus' zaak ook de zijne was, dat zij beide vastbesloten waren de philosophie uit de duisternis en barbaarschheid te redden en dat geen onregt hunnen ijver zou doen verflaauwen voor 't heil der Hoogeschool en 't verbreiden van haren roem. Onze eenige wraak - zeide hij - zal zijn

voor immer alle onregt te vergeten. In 't zelfde jaar 1545 droeg Ramus de twee eerste boeken van Euclides, door hem op school verklaard, in 't Latijn vertaald aan Karel van Lotharingen op, die zijn eenige beschermer te midden der beproevingen geweest was, ofschoon ‘Monsieur de Lorraine’ toen nog den invloed, dien hij later bezitten zou, niet had*).

Nog in 't zelfde jaar zou Ramus de behulpzame hand bieden aan de ongeregte Universiteit. De pest woedde in Parijs: veel leeraren waren bezweken, de anderen en alle studenten vlugtten weg. Ook Ramus toefde ver van de hoofdstad, waarschijnlijk te Cuth bij zijne moeder.

Daar schreef Lesage, de hoogbejaarde chef van 't collége van Presles, aan Ramus, hem uitnoodigend om door zijn lessen 't onderwijs in die school op te beuren. Hij kwam en nam de leiding der school op zich, met dat gevolg dat het ledige collége in weinig dagen vol leerlingen was. De oude heer Lesage leefde op hartelijk en voet bij hem tot aan zijn dood. 't Collége van Presles is sedert het vaste uitgangspunt, de woonplaats van Ramus gebleven tot aan zijn dood. Nancelius daar onderwezen, getuigt: 't was een der drukst bezochte scholen van Parijs. Grandement désireux de nouveautés (gelijk Pasquier hem noemt), was Ramus niettemin, als hoofd van 't collége van Presles optredende, politiek en omzigtig; gewoonten waaraan men gehecht was schafte hij niet eensklaps af, bvb. het tragoedie- en comoediespel der discipels, in weerwil der Jezuïten, door hem afgekeurd. Krachtiger legde hij de hand aan eene hervorming in 't onderwijs. Had Karel van Lotharingen naar zijn nieuwe Academie te Reims hem Barth. Alexandre afgetroond, hem bleef Omer Talon, zijn alter ego, om met hem het Grieksch en Latijn in denzelfden geest te onderwijzen en de beoefening der rhetorica te verbinden met die der philosophie. Ramus nam voor zich tot taak de verklaring van Quintilianus en vreemd voorwaar! hij ploos hem na, of erger nog kritiseerde hem somwijlen. Hij dreef de vrijheid zelfs zoover, naar 't zeggen zijner tegenstanders, dat hij aanmerkingen maakte op Cicero! Van daar klagten en de ontsteltenis der andere docenten ‘dat zelfs de Classici niet ontsnapten aan Ramus' kritiek’.

Steeds het koninklijk vonnis nalevend verdeelde hij met Talon den dag zoo, dat deze des morgens een cursus over philosophie en hij zelf 's namiddags rhetorica gaf, aantoonende in dichters, redenaars, in allerlei auteurs, die hij aan zijn leerlingen voordroeg, het gebruik en de onderscheiden toepassing der on-

*) 19 werken tel ik met het bijschrift ad Carolum Lotharingum Cardinalem. Charles de Lorraine, op zijn 8ste jaar aartsbisschop van Reims, werd, te naauwernood uit het collége de Navarre gekomen, door zijn oom, den Kardinaal Jan van Lotharingen, aan koning Frans voorgesteld en door dezen voor den dauphin Henri tot onderwijzer gekozen. Ofschoon jonger dan zijn koninklijke discipel wist Karel echter spoedig diens vertrouwen te winnen. Toen Frans I in 1547 stierf, zag Hendrik II, die hem opvolgde, slechts door de oogen van Diana van Poitiers en van Karel van Lotharingen, zijn voormaligen leermeester en den vriend der schoone hertogin. Van de troonsbestijging van Hendrik dagteekent de grootheid der Guises en bepaaldelijk van Karel van Lotharingen, die den dag nadat hij den Vorst te Reims had gezalfd, den kardinaalshoed ontving, en als Cardinalis Guisianus bekend, wederom van zijn oom bij diens dood in 1550 den naam Lotharingus en onmetelijke beneficiën overnam. Aanvankelijk van milde denkwijze en inderdaad Ramus' ‘Mecoenas,’ was hij later staatkundig partijman en 't hoofd der Ligue.

veranderlijke regels van de logica. In 1546 en 47 herhaalde grieven der collega's, die, begaan met de school van Presles, Ramus aanklagen als bederver - turbatorem gelijk Duboulay schrijft - collegii Praellei. Voorwaar een aandoenlijke bezorgdheid voor een school die nog nooit zoo gebloeid had als nu. Maar waarheid is het dat deze bloei zamentrof met het verloopen van sommige routinescholen en dat haar chefs niet vriendelijk waren jegens Ramus. Door Petrus Gallandus wederom tot voor 't Parlement vervolgd, had Ramus zijn vrijspraak te danken aan den aartsbisschop van Reims, die zelf ter vergadering verscheen.

Ja nog meer deed de alvermogende prelaat. Vriend van onderwijs-vrijheid*), onpartijdig in zijn bescherming en - ook als commilito van Navarre - Ramus niet ongenegen zonder opentlijk de tegenpartij te veroordeelen, maakte de Guise gebruik van de troonsbestijging van Hendrik II om het vonnis over Ramus door Frans geveld te doen vernietigen.

Te allen tijde - sprak hij tot den vorst - is men in de wijsbegeerte vrij geweest zijn vrienden en tegenstanders te kiezen: anders is philosophéren een onding: Plato en Aristoteles hebben in de eerste plaats die natuurlijke vrijheid genoten. De koning was edel genoeg om het schoone der redenering te beseffen; hij herriep het arrest. Opregtelijk dankbaar voor dit vorstelijk gunstbewijs zegt Ramus 20 jaren later in zijn Remonstr. au Cons. pr.: Dieu réserva la définitive de ceste cause au bon roy Henry, lequel ayant entendu ceste controverse me délia et la langue et les mains, et me donna pouvoir et puissance de poursuivre mes études.

Terwijl Omer Talon onder den titel van Academia een levendig en roerend verslag van 't wedervaren zijns hartevriends aan den Kardinaal opdroeg, maakte Ramus thans een nieuwe uitgaaf gereed der Animadv. Arist., op sommige punten verzacht en tot 20 boeken uitgebreid. Bovendien hadden hem de lessen die hij gaf over Plato's brieven, de rhetor. van Cicero en de Inst. Or. van Quintilianus stof tot verschillende uitgaven verschaft. Zijne Brutinae quaestiones in Oratorem Cic., reeds in 1547 verschenen, gaf hij op nieuw met zijn Rhetoricae distinctiones in Quintilianum in 1549 uit; en in 't volgende jaar een hoogst merkwaardige commentarie en noten op Cicero's De fato en andere stukken.

Ramus eischte in deze geschriften niet alleen voor de rhetorica een meer humanen, methodischen vorm, maar hij kritiseerde ook Cicero en vooral Quintilianus. Tegen deze onbeschaamdheid, gelijk zij het noemden, kwamen zijn oude bekenden Périon en Galland wederom op. Hadden zij zich vroeger in 't harnas gezet tegen een logicus die Aristoteles aanrandde, thans ergerde hen een aanval van den rhetoricus op Quintiliaan. 't Was niet vreemd. ‘Deze vereeniging van wijsbegeerte en welsprekendheid - zegt Gaillard in zijn Histoire de Franç 1 - was iets nieuws: want zeer zeker was de scholastiek niet welsprekend en het denkbeeld van Ramus was een gevolg van zijn systeem: een gevolg der oorlogsverklaring die hij aan de scholastiek had gedaan.’

Ramus had de gewoonte nooit te re-

*) In 1552 verleende hij zijn tusschenkomst aan pater Viola die Koning Hendrik de toelating der Jezuïten-orde en 't stichten van een collége in de hoofdstad verzocht.

plicéren*). Hij liet dus Gallands weinig galante uitdrukkingen voor 'tgeen ze waren. Weldra echter kwam er een gevaarlijker antagonist opdagen in den persoon van Jacques Charpentier. Voormalig kweekeling van Galland, docent in de philosophie aan 't collége van Boncours, van een rijke en bekende familie (Duboulay noemt 6 Charpentiers die professoren waren vóór 1550), had Jacques Charpentier magtige beschermers, vooral bij de geestelijkheid, en vroeg uitgeleerd in alle universitaire kuiperijen wist hij zich in 1550, naauwelijks 25 jaren oud, benoemd te zien tot Rector der Hoogeschool. Terstond stelde hij als zoodanig, namens de Universiteit, hatelijke vervolgingen tegen Ramus in, hem van, meest alle, verzonnen misdrijven betichtend en hem verwijtende dat hij bij zijn onderwijs de schoolreglementen schond. Ramus hopende dat zijn aanklager, tevens zijn regter, hem tijd en gelegenheid geven zou, zich te regtvaardigen, vroeg dat door deskundigen een onderzoek in 't collége van Presles en een examen van zijn discipelen zou worden ingesteld, alsmede dat men hem naauwkeurig de punten zou aangeven, waarin verandering werd gewenscht. Maar twee dagen later nam de rector, in een zitting met eenige professoren zijner keuze, een besluit, waarbij de leerlingen van Presles vervallen werden verklaard van de privilegies en ongeregtigd tot alle graden der Universiteit. - De arme scholieren, die 't niet gebeteren konden, kwamen tegen dit vreemde vonnis in verzet. Hun beroep werd door de vergadering der docenten in de philosophie aangenomen, en zij vrijgesproken op voorwaarde dat hun docent onder eede verklaren zon de voorgeschreven werken op school te hebben gelezen. Deze om der herinnering wil hatelijke formaliteit werd door Ramus verrigt. Maar hiermede was het niet gedaan. Charpentier greep nu, met terzijdeschuiving der leerlingen, de drie docenten Omer Talon, Nicolas Charton en Ramus aan. Werkelijk werd, 15 Januarij 1551, de Universiteit opgeroepen ten einde te beslissen tusschen den heer Rector die haar verdedigde en Petrus Ramus ‘Universitatis hostem.’ Hier betoogde Charpentier dat het met de statuten en reglementen streed, met de lectuur van Aristoteles die van dichters en redenaars te vermengen. Toen de discussie was opgeloopen tot een geweldigen woordenstrijd, werd de decisie opgedragen aan 6 afgevaardigden, 2 uit iedere der hoogere faculteiten. De medici waren het oneens en vonden de zaak twijfelachtig: de juristen waren zelfs van oordeel dat de geschorste lessen van Presles moesten hervat worden; maar de theologen gaven Charpentier gelijk. Ofschoon dus eigentlijk de meerderheid voor Ramus was, handhaafde Charpentier den reeds genomen maatregel, die de school eerlang ongelukkig zou hebben gemaakt. Gelukkig was er hooger regt te vinden. 't Parlement van Parijs stelde zich als beschermer, ook van die leden van 't onderwijzend corps die zich verkort achtten in hun regt. Ramus aarzelde niet: slechts was hij - denkende aan 't verloopen zijner school - wanhopig bij de gedachte hoe langzaam de gang dier formeele regtspleging wezen zou: toen

*) In zijn Fransche Dialectique, 1555 (fol. 5) zegt hij: J'espère par cette philosophique persévérance rapporter nouvelle victoire, sans respondre à injure aucune, ains endurant toutes choses adverses.

te goeder ure zijn goede Genius te hulp kwam.

Sedert eenige maanden Kardinaal van Lotharingen, met een rijken nasleep van beneficiën waardoor hij zoowel zijn krediet in de Kerk als zijn magt in den Staat grootelijks zag vermeerderen, kwam Karel juist van Rome terug, waar hij den nieuwen Paus Julius III had helpen kiezen, toen het hier besproken feit tegen Ramus voorviel. De partijen niet kunnende verzoenen, bewerkte hij bij den eersten Parlementspresident dat de zaak van Ramus spoedig voorkwam: 'tgeen ook werkelijk geschiedde, reeds den 17^{den} Februarij, 1551. Dat was de dag der regtvaardiging. Ramus werd eindelijk in de gelegenheid gesteld voor wezentlijke regters zijne denkbeelden over 't onderwijs te ontwikkelen in een redevoering waarop wij later zullen terugkomen. Zijn welsprekendheid, ondersteund door die zijner advocaten Fabricius en de Thou, de onpartijdigheid van den advocaat-generaal Séguier, de tegenwoordigheid van den Kardinaal van Lotharingen, alles liep zamen tot een schitterende voldoening. De uitspraak was, dat de bij de wet gestelde auteurs op de gewone dagen en uren mdesten worden verklaard; dat is, men stemde Ramus feitelijk toe alles wat hij vroeg; want er werd vrijheid bij gegeven, die auteurs op ruimer en vrijer voet te behandelen en niet woord voor woord, zooals Charpentier wilde: bovendien magtigde men hem naar goedvinden te docéren alle buitengewone en vacantie-dagen (en deze waren 200 in getal) alsmede op de gewone dagen buiten de bezette uren. - Ramus hervatte kalm en vrij zijn lessen.

Wij zien uit deze bijzonderheden hoe Charpentier te werk ging in een vijandschap, die 20 jaren duren zou en eindigen in een ontzettende misdaad, maar die aanvankelijk haar doel miste, ja voor Ramus de bron werd van een ongehoopt geluk.

Grata superveniet quae non sperabitur hora.

Niet ongunstig gestemd omtrent Ramus' hervormingsplannen wat de vrije kunsten, vooral wat de logica betreft, ingenomen met Ramus' methode - wiens Grieksche docent immers tot hoogleeraar der nieuw gestichte Reimsche Universiteit was benoemd - besloot Karel van Lotharingen, ontsticht door al het sarren en kwellen dat men Ramus deed, zijn ouden makker voor goed te helpen. Hij wist Koning Hendrik te bewegen, in 't Collége Royal een nieuwen zetel daar te stellen voor Ramus, opdat een man van zoo groote verdienste en zoo ourspronkelijken geest, voortaan gevrijwaard mogt zijn tegen ellendige streken, waarmede men den vooruitgang stremde in de letterkunde en philosophie. De vorst, den voorslag inwilligend, rigtte zelf een schrijven tot Ramus in opwekkende en vleijende termen, waarbij hij hem meldde dat hij voor hem een zetel voor welsprekendheid en wijsbegeerte in 't Collége Royal had opgerigt, met verlof tevens, dat hij zijn studiën zon voortzetten volgens het door hem zelven geschetste plan. Over 't geheel werd Ramus' benoeming met welgevallen vernomen door de studenten der hoogeschool en vooreerst althans zweeg de nijd.

In Augustus tot Koninklijk Lezer benoemd aanvaardde hij zijn ambt een maand later. Het openen zijner lessen was een merkwaardigheid. De Universiteit, 't Parlement, de Geestelijkheid trok in massa derwaarts, en Ramus had ein-

delijk een plegtige gelegenheid om, voor 2000 toehoorders uit alle rangen der maatschappij, zijn onderwijs en zijn persoon, beide verongelijkt, te regtvaardigen. Eerst bragt hij hulde en den dank zijns harten aan Koning Hendrik en den Kardinaal*). Toen doorliep hij in hoogst edele taal de reeks van grieven die men tegen hem had gehad: men had hem tot zelfs zijn ongeluk verweten. Omdat hij niet alle denkbeelden van Aristoteles omhelsde, had men hem beschuldigd de godsdienst en zedeleer te ondermijnen. Omdat hij poogde de ruwe taal der middeleeuwen te verzachten door de beminnelijke wijsheid van een Socrates en Plato in herinnering te brengen, bejegende men hem als scepticus, heette men hem atheïst, vijand der maatschappij en van 't vaderland. Na die aantijgingen te hebben afgewezen met evenveel handigheid als waardigheid, zonder iemand aan te vallen of te noemen, zette hij zijne eigen denkbeelden uiteen met een welsprekendheid, die het handgeklap der vergadering, waarin hij menig tegenstander telde, uitlokte. Zijne rede, herhaaldelijk herdrukt, is een meesterstuk van sierlijkheid, eenvoud, waardigheid; men zal in de geheele 16de eeuw vruchteloos een polemisch geschrift zoeken, waarin zooveel beschaafdheid en adel van uitdrukking met zooveel warmte en leven is gepaard.

Met deze regelen als opdragt zond hij zijne rede aan Karel van Lotharingen:

'Ik zend U de openingsrede mijner lessen. Zij werd uitgesproken te midden van zulk een toeloop van hoorders, dat onderscheiden personen, half gestikt, buiten de zaal moesten gedragen worden, en dat de spreker zelf, in de groote hitte door een hoestbui overvallen, zelf op het punt was van te stikken. Gij zult dus meer dan ééne bijzonderheid lézen die 2000 toehoorders, opgekomen om Uwen lof te hooren verkondigen, niet hebben gehoord.'

Aan dit schitterend begin - dat Abélard en den berg Genovefa in herinnering brengt - beantwoordde geheel het openbaar onderwijs van Ramus. 'Zijn stem - zegt een schrijver onzer dagen - tot dusver binnen de schoolwanden beperkt, weerklonk opentlijk in Parijs en lokte een ontelbare schare rondom zijnen zetel. Van dit oogenblik af hadden de natuurlijke logica en 't gezond verstand een orgaan en 't onderwijs in de philosophie trad een nieuw tijdperk in*).

Rijzig van gestalte, schoon van gelaatstrekken, met donkeren baard, breed voorhoofd, adelaarsneu zwarte, levendige oogen, vaste gelaatskleur, met fraai gesneden mond, 't zij hij zich tot een glimlach plooide of tot gestrengheid zette, met een stem die krachtig was en hoogst welluidend, in manieren, kleeding, uiterlijk eenvoudig maar toch smaakvol, in houding, gang, in al zijn doen de geboren edelman, was Ramus zich ten volle bewust van de kracht des levenden woords waar het gold onder de schare nieuwe denkbeelden voort te planten. Wat Plutarchus van Demosthenes meldt, getuigt

*) Ook in de voorrede zijner Dialectica uit hij zich in denzelfden dankbaren zin. Bij alle hatelijkheden mij aangedaan - zegt hij daar tot den Kardinaal - tu quidem certe nos amanter fovisti ac defendisti: regium denique professorem Henrico regi nominasti. De praefaties en opdragten zijn om hun zwierig Latijn en tot het leeren kennen van den ethischen Ramus vooral merkwaardig. Ook deze Dial. is op de Kon. Bibl. te 's Hage.

*) Guillemin, le Cardinal de Lorraine.

Nancelius van Ramus: voor zijn lessen in 't Collége Royal oefende hij zich zeer naauwlettend, zijn gebaren en houding beschouwende in een ronden spiegel, terwijl hij ook zijn kweekelingen, die hij veel om zich had, en zijn vrienden uitnoodigde hunne aanmerkingen te maken. Ramus besefte volkomen, dat in den persoon, in de viva vox vooral de toovermagt van den paedagoog, van den leeraar gelegen is, en hij ontwikkelde die gaven, hem door God geschonken, als talenten waarmede hij woekeren moest voor wetenschap en waarheid.

Hoe uitnemend hij daarin slaagde getuigen zijn tijdgenooten, zelfs zijn vijanden. Behalve het woord van Estienne Pasuier reeds boven aangehaald ‘Ramus en enseignant la jeunesse, estoit un homme d'Estat’, schrijft Brantôme, de schrijvers en letterkundigen onder Hendrik II nagaande, ‘Monsieur Gallandius en l'art d'oratoire; mais Monsieur Ramus, son ennemy, le passoit, qui estoit un fort disert et éloquent orateur; et peu s'en est-il veu de semblables: car il avoit une grâce inégale à tout autre, qui secouroit davantage son éloquence.... Monsieur Turnebus fut aussi un très scavant homme en grec et en latin, mais non qu'il eust telle piaffe de parler en seigneur, comme Ramus.’ Schitterend als vóór 400 jaren Abélard, overschaduwde hij dan ook terstond zijne medelezers-de oorzaak van den wrok bij velen hunner - en de faam zijner welsprekendheid, voortklinkende over de grenzen, lokte tal van vreemdelingen naar Parijs. Dan vooral was hij bewonderenswaardig - zegt zijn leerling Scaevola van Sainte-Marthe - als hij voor een digte massa toehoorders, met grooten adel van taal en gebaren, de hoofdschrijvers in 't Latijn, vooral Cicero, verklaarde. 't Is met dezen laatste dat hij zijn cursus aan 't Collége Royal begon.

Op veel oraties van Cicero gaf Ramus commentaren: hij had zelfs het plan ze alle te verklaren, doch bragt dat niet ten uitvoer, en overgaande van de welsprekendheid tot de poëzij, commentarieerde hij op zijne eigenaardige wijze de Buc. en Georg. van Virg. en het 1ste boek der Aeneis. Ook hield hij lezingen over Caesar, die hem de stof opleverden tot 2 werken welke schier populair werden, het eene over de zeden der oude Galliers, nog in 't zelfde jaar door een bekend diplomaat Michel de Castelnau, het andere over Caesars krijgskunst, later, door een raadsheer P. Poisson, sieur de la Bodinière, in 't Fransch vertaald (beide werkjes in de Kon. bibl. te 's Hage). Nog schonken zijn lezingen de geboorte aan een in de geleerde wereld geliefkoosd geschrift. Den Brutus van Cicero lezende, hield hij 8 of 10 dagen lang eene reeks van beschouwingen over den Ciceroniaanschen stijl, welke toen zoo en vogue was onder de geleerden en humanisten. Waarachtige welsprekendheid ruischte er van zijn katheder: onder de toehoorders die zich verdrongen was ook Karel van Lotharingen. Ramus trok zijn denkbeelden zamen in een werkje ‘Ciceronianus’ dat herhaaldelijk, vooral in Duitschland, werd herdrukt.

Toch was het zijn plan niet, de eigentlijk gezegde literatuur te behandelen. Philosooph en logicus bovenal was hij geheel vervuld met het denkbeeld om de studie der Vrije Kunsten gemakkelijker en praktischer te maken. Hij gevoelde dat de beminnaars der waarachtige beschaving de oogen op hem hadden geslagen: dat

bewustzijn schraagde zijnen moed en verdubbelde zijn inspanning om aan hunne verwachting te beantwoorden: in zijn lessen over welsprekendheid en wijsbegeerte verhief hij zich dan ook verre boven den gezigtskring des gewonen docents. Zoo hij thans, in 't volle genot zijner vrijheid, lezingen hield over dichters en redenaars, 't was vooral om de juistheid zijner denkbeelden over logica aan te toonen, wier wetten hij geëerbiedigd vond in ieder werk van den geest. Een auteur verklarende, had hij meestal eenig vak voor oogen, waarop zijn lessen doelden. Zoo waren de redevoeringen van Cicero en de Fato de tekst, waarnaar hij 't onderwijs in rhetorica en dialectica hervormde. Bij de Georg. hield hij zich met physica, bij 't Somnium Scip. met sterrekunde bezig. Hij hield veel van die wijze van doceren, omdat ze hem toescheen de studie der toen zoo duistere exacte wetenschappen door eene meer feitelijke toepassing te verligten. Zijn zucht voor het nuttige en praktische deed zijn vijanden hem den naam geven van Usuarius.

't Collége Royal was voor Ramus een veilige wijkplaats, waar hij, verscheiden jaren lang, naar eigen overtuiging, de philosophie onderwees en zijn nieuwe methode onbeschroomd op letteren en sciences in praktijk bragt. Verbonden aan de Universiteit als hoofd van 't collége van Presles, hing hij slechts van den Koning af als Koninklijk Lezer. Hij gevoelde levendig al de voorregten die zulk een stelling hem schonk, en nooit liet hij eene gelegenheid voorbijgaan om zijn erkentelijkheid te betuigen aan den vorst, die hem, in 't genot der vrijheid, boven de aanvallen zijner vijanden verheven had. Hoe zoude ik zoo ondankbaar zijn te zwijgen! (schrijft hij in 't voorberigt zijner scholae rhetoricae) Toen onze peripatetici mij hadden gekneveld, waart gij het, o vorst, die mij bevrijddet, opdat ik in vrede naar mijn geliefde studiën terugkeeren, opdat ik over de vrije kunsten schrijven en philosopheren kon. ‘Terstond na koning Hendriks goedheid - zegt hij in de Remonstrance au Cons. Priv. - zette ik mij volijverig neer, om de wetenschappen op Socratische wijze te behandelen, door de toepassing er van te zoeken en aan te toonen, door de overtollige regels en voorschriften weg te snijden. In deze sterke en moeijelijke inspanning heb ik dag en nacht gewerkt, om onderwijs te geven en meer orde te brengen in de Grieksche en Latijnsche spraakkunst, de Rhetorica en vooral in de Logica. De eerste jaren mijner betrekking heb ik aan die eerste wetenschappen besteed; daarop is geregeld gevolgd de mathesis in getallen en grootheden d.i. de cijfer- en meetkunde, en quoy ay présentement du tout occupé mes veilles et labeurs, et s'il plaist à Dieu me donner la grâce de tirer ceste charue encore quatre ans, je m'asseure de rendre bon compte de la tasche qui m'a esté assignée par le bon roy Henry, et au bout des vingt ans, d'avoir satisfait par tout debvoir à la profession des artz liberaux.’ (Waddington III, 415).

Als we de lange reeks, de meer dan 60 geschriften van Ramus nagaan met de menigvuldige verbeterde herdrukken der meeste, gelijk Waddington ze in zijn III^{de} deel als disjecta membra poëtae beproefd heeft naar tijdsorde te catalogiséren, dan rijst van zelve de vraag: hoe heeft de veelbewogen man, die bovenal gymn. rector en paedagoog was, zooveel kunnen schrijven? Zoek 't antwoord op die

vraag in de eerste plaats in zijne vlugheid van geest, zoodat hij zich met Napoleontische snelheid zette in 't hart van eenig wetenschappelijk gebied, waar een gewoon geleerde zich met veel moeite en na langen tijd zou weten te vestigen. Een heerlijke gave die wij met diepen eerbied begroeten zoo dikwijls we haar bij landgenoot of vreemdeling waarnemen - een goddelijke gave die, gepaard aan probiteit, tot het Pairschap der hoogste geboorte adelt en in den wezentlijk constitutioneelen staat meer dan landbezit haren eigenaar tot de koningen der natie verheffen moet. Ramus was ‘een man van penetratie’; maar hij had bovendien den onmisbaren factor tot vorming zijner grootheid - wilskracht. Een krachtige wil, meer waard dan stapels geleerdheid - dat orgaan, door de Fransche opvoeding verkracht, door de Duitsche miskend, door de Engelsche zoo gelukkig gekweekt, - de wil, ontwikkeld en ten goede geleid, het summum bonum waar de docent naar streven moet, omdat het een vademecum is, den ontslagen discipel meer waard dan alle wetenschappelijke noties der Latijnsche schoolkraam - Ramus had reeds als knaap een krachtigen, onverzettelijken wil, waarmede hij - tot halsstarrigheid toe - in alles de waarheid achtervolgde. Hij zág en wílde de waarheid en - wij mogen het er bijvoegen - hij heeft haar onder de ongunstigste omstandigheden bereikt.

Als man van wetenschap heeft Ramus ons de aandoenlijkste levensoogenblikken, zielverheffend en bemoedigend, te aanschouwen gegeven. Tegenvoeter van 't kleinmoedig genie van Rotterdam, dat zich zelf kenschetste met de woorden ‘non amo seditiosam veritatem,’ heeft Ramus gestreden en geleden - een strijd waarin hij slechts God en zijne eerlijke conscientie met zich had - een lijden dat bitter was, omdat hij den boozen daemon der scholastiek niet kon uitdrijven, omdat hij apostel en dus martelaar eener nieuwe waarheid was.

Als man van wetenschap behoort Ramus tot de patronen van 't studieuse nageslacht en zijn beeld onder de penaten van 't stille studeervertrek: want als die imagines van Maximus en Scipio, waarvan Sallustius spreekt, zal het den aanschouwer ontvonken tot al wat edel is en groot. - Augustin Thierry, de blinde, de lijdende, maar die verklaarde het lijden dezer wereld niet te achten bij 't genot dat de wetenschap hem bood, heeft een waardig zielsverwant in den kloeken Ramus. Want ook Ramus bewoog zich in hooger spheer, in de bel-étage des intellectueelen levens, waar hij het slijk der rez de chaussée vergat.

Paedagoog met hart en ziel en daarom ongehuwd gebleven, onberispelijk kuisch van levenswandel, walgend van alle triviale gesprekken en onbeduidende aardigheden, waarin de vernuftige kringen zijner eeuw zoo rijk waren, leidde Ramus een streng, puriteinsch leven. Hoewel hij eerlang zijn jaarlijksch inkomen tot 2000 pond tournoois (10,000 fr. tegenwoordig) stijgen zag, liet hij het geldelijk beheer grootendeels over aan Omer Talon, meer dan 20 jaren zijn broederlijken vriend. Soberder in zijn huisraad dan zelfs de Horatiaansche wijze - cui paternum Splendet in mensa tenui salinum - sober ook in zinnelijke genietingen die hij als de pest van een studieus leven beschouwde, teerde Ramus het grootste gedeelte zijner inkomsten op door de kostelooze verzorging van een

twaalftal knapen uit het land der Suessiones, - zijn en Talons geboorteland - knapen die hij opmerkte als hij in de zomervacantie zijne moeder en zijn zuster Françoise bezocht, en die hem op hunne beurt weer dienden tot voorlezers en copiïsten. Virgilius' woorden ‘Labor omnia vincit Improbus,’ om het numerus omgezet en door hem op een strook papier geschreven toen een Duitsch toehoorder, terugkeerende naar zijn vaderland, hem om een souvenir vroeg, deze woorden, ‘Labor improbus omnia vincit’ waren het parool zijns levens, waarmede hij, winter en zomer, te 4, 5 uren in den morgen, van zijn leger van stroo waarop hij steeds sliep verrees. Zijn krachtig gestel onderhield hij, bij alle inspanning van nadenken, lezen en schrijven die hij er tot 10 uren in den avond van vergde, door diëet en ligchaams-oefening. Twintig jaren achtereen proefde hij geen wijn, tot dat hem deze door een geneesheer voorgeschreven werd. Een wandeling, het kaatsspel met zijne leerlingen - voor wie hij een afzonderlijke speelzaal had doen bouwen - en de muziek waarmede zij hem 's avonds laat verpoosden, waren de hulpmiddelen tegen de veelvuldige slapeloosheid waaraan hij leed. - Voor studiewerken ontzag hij geen geld: kostbare handschriften bevatte zijn bibliotheek die, op een waarde van 1,000 gouden kroonen geschat, door Louys Jacob in zijn Traicté onder de merkwaardige particuliere boekerijen beschreven wordt. Even onbekrompen besteedde hij wel 2,000 gouden kroonen aan een herbouw van 't collége van Presles dien hij voor zijne rekening nam, zeggende dat hij Augustus navolgde die een houten Rome vond en een marmeren Rome achterliet. - Ramus las steeds met de pen in de hand om de gedachten die hem, lezende, invielen aan te houden: zijn schrift, vlug maar onleesbaar, was slechts voor zijn vertrouwde leerlingen te ontcijferen: de limae labor, door Horatius aanbevolen, was een pligt, dien hij bij den herdruk zijner werken, zorgvuldig verrigtte. Is dat niet tabernaculum vitae ponere in literis? Is dat niet ‘den tijd uitkoopen,’ belangeloos en met al zijne magt?

Onwillekeurig komt ons op dit punt een andere heldenfiguur voor den geest. Honderd jaren na Ramus pleitte Arnauld tegen de Sorbonne. Renverser Arnauld - zegt Bordas Demoulin, c'était abattre Port-Royal. Il en était l'âme, moins encore par la supériorité du talent et du savoir, que par celle du caractère. Inflexible, ardent, infatigable il avait toutes les qualités d'un chef de parti doctrinal. La cour de Rome le redoutait; Bossuet le respecta. Un jour Nicole, lassé de tant de luttes, parlait de se reposer. Vous reposer! s'écrie impétuesement Arnauld; eh! n'aurez-vous donc pas l'éternité entière pour vous reposer? - - Zie eens de punten van overeenkomst dezer twee coryphaeën der schoolwereld, en gevoel in dagen van zwakte 't versterkende van den aanblik hunner beeldtenis. Scilicet non cera illa, maar de spreuk ‘Labor improbus omnia vincit’ die aan den mond des eenen ontzweeft, en de woorden, aan uwe conscientie ontstolen door den ander ‘N'aurez-vous pas l'éternité entière pour vous reposer?’ zijn aangrijpend.

Onverdroten bleef Ramus ijveren om het onderwijs te hervormen en de Pleiaden-

groep der vrije kunsten in nieuwen luister te doen stralen. Dat hij in schier elk dier vakken stuitte op tegenkanting, dat hij herhaaldelijk opschudding verwekte, was natuurlijk. 't Geschil over de rhetorica met Galland, waarin de theologische faculteit formeel en schriftelijk haar zegel hechtte aan de grofheden en logens door dezen geüit. hield wel twee jaren de universitairen in rep en roer, nam eerst schier een tragischen keer, maar eindigde in blijdschap voor Ramus en in een klucht voor 't publiek. Immers Galland had de onvoorzigtigheid gehad Ramus' gunstig ontvangen werken te vergelijken met de ‘grove aardigheden van Pantagruel.’ Nu was Rabelais gansch niet verlegen; en in 1552 een nieuwen prologue voor 't 4de boek van Pantagruel schrijvende, nam hij de vrijheid in den strijd een woordje mede te spreken, dat min of meer de uitdrukking was van 't publiek. Hij geeft Jupiter den raad, met Petrus Ramus en Petrus Gallandus te doen, wat hij weleer met den hond en den vos had gedaan. Het noodlot had bepaald, dat de vos niet kon gegrepen worden en dat de hond alle dieren grijpen moest die hij vervolgde. Nu gebeurde het, dat deze twee elkander ontmoetten. Om die twee tegenstrijdige bestemmingen te rijmen, had Jupiter toen geen ander redmiddel geweten dan beide, vos en hond, in steen te veranderen. A cestuy exemple - ziedaar de raad dien de Satiricus aan Jupiter, d.i. aan den Franschen monarch geeft, in 't belang der ocieux écoliers - ie suis d'opinion que petrifliez ces chien et regnard. La metamorphose n'est incongrue: tous deux portent le nom de Pierre. - Joachim du Bellay, zich den Witz toeeigenende, dichtte er een Pétromachie van, waarin Galland 't gelag betaalde en Ramus, buiten wien alles omging, den eerepalm wegdroeg van 't verstandig publiek.

Onder de algemeene vrolijkheid afgetrokken, hield Galland zich voortaan schuil. Zijn opvolgers Charpentier en Muretus rigtten wel is waar in 1552 en 53 klagten over 't schoolonderwijs van Presles zoowel tot de Universiteit als het Parlement; maar hoe gegrond de theologische faculteit die achtte, 't Parlement handhaafde zijn eenmaal genomen besluit. En daarbij bleef de zaak, terwijl eveneens een vuil geschrift van Charpentier, onbeantwoord gelaten, zijn werking miste. Slechts ééns geraakte Ramus in vuur, het was, toen de begaafde Turnebus hem aanviel. Toen gaf hij - doch op Talons naam - een Admonitio ad Turnebum (binnen twee dagen gesteld en gedrukt) in 22 quarto bladen, waarin hij op waardige, flinke wijze Turnebus kapittelde, hem aantoonende dat zijne plaats niet was naast een Charpentier, maar dat hij liever de voetstappen drukken moest van den grooten Tusanus, wien hij was opgevolgd in 't Collége Royal.

Inderdaad gaf Ramus zelf een goed voorbeeld. De jaren 1555 en 56 waren vruchtbare jaren. Was er in 1554 een prachtige editie der Institutiones dialecticae verschenen; in 1555 verscheen de ‘Dialectique, à Charles de Lorraine, cardinal, son Mécène (in 4°, 140 p.) d.i. het belangrijkste werk over wijsbegeerte hetwelk er in de Fransche taal vóór Descartes' Discours de la méthode bestaat. En terwijl Ramus met onbegrijpelijke veelzijdigheid de Bucolica in 55, de Georgica in 56, beide praelectionibus suis illustrata uitgaf, verschenen wederom als het ware gelijktijdig zijn Arithmeticae libri tres (in 4°, 110 blz. met een voor-

rede aan Karel van Lothar.). Van dit werk schrijft Waddington 21 hem bekende edities af, daaronder 3 cum commentariis Willebrordi Snellii van 1613. Eindelijk besloot Ramus 't jaar 1556 met de uitgaaf zijner Latijnsche Dialecticae libri duo, Audomari Talaei praelectionibus illustrati, in 8°, 283 pag. (Dit werk alsmede de Arithmetica van Snellius en de Bucolica in de koninklijke Haagsche boekerij). Deze Latijnsche dialectica, toen meer ad captum vooral buiten Frankrijk, werd vóór 1588 volgens Nancelius 20 maal in Frankrijk en volgens de Bibl. Class. meer dan 20 maal alleen in Duitschland herdrukt. Zij voldeed inderdaad, naar boekverkoopersstijl, aan een lang gevoelde behoefte. Want Ramus had er, duidelijk en klaar, in geformuleerd en toegepast, wat Valla, Vivès en anderen vóór hem duister hadden gevoeld. Met een weerzin in alle onvruchtbare geschilpunten - zooals hij er in zijn Oratio pro philosophica disciplina een menigte uit Aristoteles opsomde - was hij doordrongen van 't nut dat, bij 't ouderwijs, de logica stichten kon, door niet alleen in verband met de literatuur en andere vakken, - maar ook, later, in toepassing te treden in het werkelijke leven. Ramus grijpt naar de eenvoudigste voorbeelden rondom zich en uit de onmiddellijke nabijheid zijner leerlingen, bvb. Membrum est pars integri. Sic Grammatica in Etymologiam et Syntaxin, Rhetorica in Elocutionem et Actionem, Dialectica in Inventionem et Judicium dividitur. Hij kiest zijn toelichting bij voorkeur uit dichters en prozaschrijvers, gelijk hij in de literatuur der classici de onveranderlijke wetten der logica nawees: - 't werd heerlijk gevonden door zijn leerlingen, 't werd hem euvel geduid door zijn bekrompen ambtgenooten: dat zij zoo, maar in onze dagen heeft Tholuck geen regt meer, om van den docent van Presles minächtend te schrijven: Er glaubte van der Philosophie keinen besseren Gebrauch machen zu können, als zur logisch-rhetorischen Erklärung der rhetorischen und poetischen Meisterschriften des Alterthums.

Meen echter niet, lezer, dat de pers den paedagoog absorbeerde of dat het vorstelijk ambt een sinecuur werd. Presles bloeide prachtiger dan ooit en 't College Royal ging juist in dezen tijd voorbeeldig. Lambinus, Turnebus, Ramus - vooral Petrus Ramus - waren flonkersterren wier gloed door geheel Europa werd bewonderd. Ramus' openbaar onderwijs was, al de jaren die hij het gaf, degelijk en schoon, en iedere les een triumf. De groote zaal van 't Collége Royal, ruim genoeg voor 2000 personen, kon bijna nooit de toehoorders bevatten die de welsprekende redenaar trok. Sinds de dagen van Abélard - dit getuigen zelfs zijn vijanden - bestond er geen voorbeeld van zulk een schitterend en zoo aanhoudend succès.

Wel had Ramus gelijk, toen hij na 't vonnis van 1544, in 't gymnasium Marianum zijn lessen openende, zeide: Rigten we onzen geest op 't wiskunstig gebied, waar de gedachten altijd vrij zijn (Tres orat.). Trouwens ook daarom heerschte er vrijheid op dat gebied, omdat Ramus daar kwam, ut qui quondam in vacua venerunt: zooals Cicero schrijft in de Off.. Brandend van verlangen om zijn logica ook op de ernstiger wetenschappen, vooral de mathesis, toe te passen, moest

Ramus deze wetenschap leeren, en hoe haar leeren zonder grondige kennis van het Grieksch? - Bewonderen wij 's mans ‘philosophique persévérance’ waarmede hij den koninklijken weg betrad. - Het eerste jaar dat ik bij hem was (1548) - schrijft Nancelius - zag ik geregeld, met het krieken van den dag, een mannetje Jan Baugerie de poort van Presles inkomen. - Jo. Baugerius was docent, en 't was voor de vierde maal dat Ramus zich zelven onder handen nam in 't Grieksch: met Baugerie declineerde, conjugeerde en doorliep hij, scherp toeziende, de minste grammaticale oefeningen.

Ramus was in der tijd een der beste discipels geweest van Orontius Fineus, den eersten docent die ooit te Parijs mathesis had onderwezen*). Gesteund door dat onderwijs nam hij in 1544, nog in zijn Ave-Maria-school, de verklaring op zich der 6 eerste boeken van Euclides met den bol. Tien jaren later kwam hij op de mathesis terug en met zooveel vuur, dat hij zegepraalde over alle hindernissen die zij in die eeuw aanbood. Hij verhaalt zelf zijn werken in de oratio de sua professione van 1563. Vier jaren lang - schrijft hij - legde ik mij toe op vakken die de Parijsche hoogeschool steeds verwaarloosd had en die, meest alle, door niemand vóór mij in dezen katheder waren gedoceerd. Ik had ondernomen de logica toe te passen op de 15 boeken van Euclides... Ik zette mij aan 't werk, onbekommerd over de ontzettende duisterheid der wiskunde en kwam vlug aan het 10de boek. Maar daar stuitte ik, in weerwil van de geleerde commentaren van Petrus Mondoreus, - waarom zou ik het verhelen in dezen katheder die getuige is van mijne studien? - daar stuitte ik op zooveel zwarigheden dat ik eens, na lang een bewijs dat mij ontsnapte te hebben gezocht, terwijl ik een uur bewegingloos zat, een soort van verdooving in mijn nekspieren voelde, zoodat ik, lineaal en passer wegsmijtende, opsprong vol wrevel tegen de wiskunde die zoo grievend is jegens hen die haar liefhebben. Doch een oogenblik later schaamde ik mij over mijn zwakheid en tot mijn pligt terugkeerend verslond ik het 10de boek en zette de studie door der pyramiden, prismen, cuben, spheeren, kegels en cylinders. Nog meer. Toen ik eenmaal de eerste klippen te boven was en de beginselen van Euclides had gedoceerd, las ik in hun geheel de sphaerica van Theodosius, de cylindrica van Archimedes. Reeds was ik op weg met Apollonius, Serenus en Pappus, en binnen weinige maanden zou ik de laatste verborgenheden der meetkunde doorgronden, toen mijn studie afgebroken werd door een gevaar dat mijn leven bedreigde.

Mogt in onze dagen iemand met een acte van toelating volgens art. 72 willen meesmuilen over zooveel onnoozelheid, we zouden hem verzoeken, eerst nog even Malebranches Recherche de la vérité open te slaan. Daar kan hij lezen dat, meer dan een eeuw na Ramus, een Engelsch mathematicus meende der wetenschap een groote dienst te hebben bewezen door 't verklaren der 9 eerste proposities van Euclides. Zoo moeijelijk sloeg die studie wortel in Europa! Wat nu dagtaak is voor een 15 jarigen knaap, was in Ramus' eeuw reuzenwerk. Want men bedenke wel: er waren boeken noch meesters: om iets

*) Bul. VI, p 966. In mathematicis excelluit, libros 5 de Sphaera edidit, a Rege Francisco I Prof. Reg. constitutus in Math. a^{o}. 1532. † 1551 vel 1555.

te weten, moest men lezen of liever ontcijferen de toen hoogst zeldzame werken der Grieksche wiskundigen, waarvan men volstrekt geen vertalingen, maar slechts gebrekkige uitgaven had. - Aan dat harde werk sloeg Ramus de hand, nu eens alleen, dan weer met enkele zijner kweekelingen, die hij als pépinière eener nieuwe mathematische school, onder zijn oog en leiding zich ontwikkelen liet. Uitstekend - het zij hier ter loops aangestipt - slaagde Ramus in deze opleiding. Jan Péna, zijn geliefde kweekeling, bekwam in 1556 bij vergelijkend examen, op 25 jarigen leeftijd, een zetel van Mathesis in 't Collége Royal, doch stierf tot 's meesters diepe smart, overwerkt, reeds in 1557. Voorts Forcadel, auteur eener geachte cijferkunst, Fredrik Reisner, die 't eerst den zetel door Ramus gesticht bekleedde, en d'Ossat, de toekomstige kardinaal, waren, alle van Presles, als mathematici beroemd.

Overal zocht Ramus hulp en raad en onderhield daarvoor briefwisseling met alle Europesche wiskundigen: wat wonder dat hij eerlang teregt den naam kreeg van den besten mathematicus van Frankrijk? Door Péna's vroegen dood verviel zijn plan om dezen schitterenden jongeling 't mathematisch gedeelte van 't vrije onderwijs te laten uitwerken en zelf aan de Physica te gaan. Hij bleef dus in de Grieksche literatuur nasporingen doen omtrent die onbekende wetenschap die nog bestaan en wettigen vorm miste. Eerst in '59 vangt hij zijn lessen in de wiskunde aan in 't Collége Royal en een cyclus van wiskundige werken verschijnt nog later in de jaren 1566, '67 en '69[*)].

(*Wordt vervolgd*).

A.H.A. EKKER.

Renan voor de regtbank van zijn eigen beginselen.
Vie de Jésus par Ernest Renan, membre de l'institut. 4e edition. Paris 1863.

Tweede Artikel.

III.

De lezers, die wel notitie hebben willen nemen van ons artikel over Renans Vie de Jésus in het vorige No. geplaatst, zullen zich herinneren, dat wij daarin twee vragen hebben beantwoord: 1o *welke* zijn de *beginselen*, die Renan bij zijne levensbeschrijving van Jezus zich *gesteld* heeft, en 2o. op wat wijze heeft hij die beginselen *geregtvaardigd?*

Wij hebben beloofd, dat wij ons ant-

*) In 1565 verschenen zijne Scholarum physicarum libri 8. In 1566 schol. metaphys. l. 14. Te Bazel op zijn vlugt gaf hij uit Geom. libr. 27, in 4o, 190 p. met de Arithm. in 2 boeken, en Schol. Mathem. libr. 31, beide in 't jaar 1569 bij de firma Episcopius; terwijl Eus. Episcopius in 't zelfde jaar eene encyclopaedische uitgaaf bezorgde onder den titel: P. Rami Scholae in liberales artes, quarum elenchus est proxima pagina (Grammaticae libri XX, Dial. I. XX, Phys. 1. VIII, Metaph. 1. XIV, Mathem. separato opere, in fo., 1166 kolommen). Als appendix nog verscheiden oraties.

woord ook op deze vraag zouden doen hooren: hoe heeft Renan die beginselen *toegepast?*

Hieraan willen wij deze bladen wijden. We gaan derhalve - want hierop komt deze vraag, zoo als wij haar bedoelden, neder - aanwijzen 1°. welk eene *voorstelling* van Jezus' leven heeft Renan in zijn boek geleverd? en 2°. *in hoe verre* is deze *in overeenstemming* met de *beginselen*, die hij zich zelven gesteld heeft?

1.

Welk eene voorstelling van Jezus' leven heeft Renan geleverd?

Wij willen deze vraag beantwoorden door een *overzigt* te geven der levensbeschrijving van Jezus door Renan. Natuurlijk kan dat overzigt slechts *beknopt* zijn. Wij zullen dan ook dat alles achterwege laten 'tgeen voor het doel, dat wij ons voorstelden, niet noodzakelijk is. Echter mag het niet *al te kort* wezen, daar wij de lezers in staat willen stellen een zelfstandig oordeel over Renans boek te vellen. Wij hopen dat, in zoo verre het moet strekken, om ons doel te bereiken, dit overzigt den naam van *volledig* zal verdienen.

Jezus, die eene geheel *éénige plaats in de wereldgeschiedenis inneemt*[*)], hierin bestaande, dat hij door zijn zedelijken moed en de liefde, die hij wist in te boezemen, de stichter is geworden eener nieuwe godsdienst, tot welke de edelste volken der oudheid zijn overgegaan, en dat in hem de schoone verwachtingen haar tolk vonden, welke reeds vóór hem werden gekoesterd, waarbij men gevoelde dat iets onbekends op handen was, en die ook onder de heidenen[*)], maar vooral onder Israël[†)] waren ontwaakt - Jezus, wien te regt de naam van Zoon van God is geschonken, daar hij

*) Renan heeft het 1e Hoofdstuk van dat gedeelte van zijn werk, dat volgt op de Inleiding, uit 28 Hoofdstukken bestaat, en de levensbeschrijving van Jezus bevat, gewijd aan de beantwoording der vraag *welke plaats Jezus in de wereldgeschiedenis* inneemt, waarbij door hem een blik wordt geworpen op de godsdiensten der oude wereld en vooral op de godsdienstige ontwikkeling van Israël. - Onze opmerkzaamheid trok bij het lezen van dit Hoofdstuk de bewering dat de aanraking waarin Israël is gekomen met Egypte strekte om het afkeer van de afgoderij in te boezemen. Wij hadden die stelling wel nader toegelicht willen zien.

*) Renan wijst tot staving van deze bewering op Virgilius, en zegt van dezen ‘teederen en helderzienden’ dichter, zoo als hij hem noemt, dat hij ‘als door een geheimzinnig echo antwoord geeft op den tweeden Jesaia,’ dat ‘de geboorte van een kind droomen van eene algemeene wedergeboorte in hem deden geboren worden’ (Vergel. Virgil. Bucolic. Eclog. 4).

†) Wat de verwachting onder Israël betreft, Renan zegt hiervan dat ten gevolge van de vervolgingen van Antiochus Epiphanes, ‘woede en wanhoop de geloovigen in eene wereld van visioenen en droomerijen hadden verplaatst. De 1e apocalypse, het boek Daniël, verscheen. Nu was de Messias niet meer een Koning, gelijk David en Salomo; maar de Zoon des Menschen, komende op de wolken, een bovennatuurlijk wezen in menschelijke gedaante, hetwelk de wereld rigten en in de gouden eeuw heerschen moet.’ En die geestdrift nam nog toe onder de regering van de laatste Asmoneërs en van Herodes; terwijl allerwege, maar vooral onder Israël, de grootste verwachtingen werden gekoesterd.

de godsdienst tot eene ontwikkeling heeft gebragt, waarmede niets kan en waarschijnlijk niets zal kunnen vergeleken worden - Jezus werd *geboren* te *Nazareth*[§].

§) Vraagt men, wat Renan als bewijs heeft aangevoerd voor zijne bewering, volgens welke Jezus niet, overeenkomstig het gewone gevoelen, te Bethlehem, maar te Nazareth is geboren, en hoe het verhaal, of zoo als hij het noemt, de legende bij Mattheüs en Lukas, volgens welke de geboorte van Jezus in de stad Davids heeft plaats gegrepen, is onstaan - Renan zegt nog blz. 18 en verv., blz. 237, 238 dat Jezus gedurende geheel zijn leven *Nazarener* werd geheeten (Markus I:24, Lukas XVIII:37; Joh. XIX:19, Hand. II:22; III:6) en wijst op het *ongeloofwaardige* van het *berigt* aangaande Bethlehem als *geboorteplaats*, door aan te toonen, dat de volkstelling, waarmede de legende de reis naar Bethlehem in verhand brengt, ten minste eerst 10 jaren later dan het tijdstip, waarop Mattheüs en Lukas de geboorte van Jezus plaatsen, is voorgevallen. (Immers - zegt Renan - de twee eerste Evangeliën laten Jezus geboren worden onder Herodes (Matth. II:1, 19, 22; Luk. I:5). Nu had de volkstelling, of beschrijving, eerst plaats na de afzetting van Archelaüs, derhalve 10 jaren na Herodes' dood'; terwijl men te vergeefs heeft trachten te bewijzen dat er 'twee volkstellingen' hebben plaats gehad en 'in ieder geval zulk een telling zich slechts tot dat gedeelte van het Joodsche land, hetwelk een Romeinsche provincie uitmaakte' en derhalve niet tot Galilea, waar Jozef en Maria woonden, zou hebben uitgestrekt. Ook merkt hij op dat de aanleiding, die wordt opgegeven voor de gewaarde reis naar Bethlehem bewijst dat *die togt onhistorisch* is; daar Jezus toch niet uit het geslacht van David was (dit toch was waarschijnlijk sinds lang uitgestorven) en het onbegrijpelijk mag geheeten worden, dat zijne ouders zouden genoodzaakt zijn, enkel om aan een maatregel van kadastralen en finantiëlen aard te voldoen, ter beschrijving naar eene stad zich te begeven, waaruit hunne voorouders vóór 1000 jaren afkomstig waren; iets waardoor de Romeinsche regering zeer in haar eigen nadeel zou gehandeld hebben. Nog voegt hij hierbij dat het ontbreken van het verhaal Matth. II: I verv. Luk. II:1 verv. bij Markus en de twee parallele plaatsen Matth. XIII:54, Mark. VI:1, waar Nazareth als 'het vaderland' van Jezus voorkomt, genoegzaam bewijzen, dat een soortgelijke legende in 't geheel niet in het oorspronkelijke stuk werd aangetroffen, waaruit de verhalen van onze beide eerste Evangeliën geput zijn; dat, eerst tegenover vaak herhaalde tegenwerpingen, in het begin van het 1e Evangelie een verhaal zal zijn opgenomen, hetwelk met het vervolg niet in zoo scherpe tegenspraak was (Renan zal bedoelen geacht werd te zijn), dat men 't voor noodzakelijk hield die plaatsen te veranderen, welke eerst uit een geheel ander oogpunt waren geschreven; dat Lukas daarentegen, die meer nadacht, terwijl hij schreef, om zich gelijk te blijven IV:16 eene verzachtende uitdrukking heeft gebruikt; en dat Johannes niets weet van de reis naar Bethlehem; en voor hem in twee gevallen, waarin 't van het hoogste gewigt zou zijn geweest aan zijne geboorte te Bethlehem te herinneren, Jezus eenvoudig is 'van Nazareth' of 'Galilea' (I:45, 46; VII:41, 42).

Men kan niet met juistheid bepalen *wanneer* zijne geboorte heeft plaats gevonden. Dit alleen mag worden aangenomen dat zij is voorgevallen onder de regering van Augustus, omstreeks het jaar 750 na de stichting van Rome, waarschijnlijk eenige jaren vóór onze jaartelling. Hij droeg eenen *naam*, die eene verbastering van Jozua en tegelijk een zeer gewone was, maar waarin men later eene toespeling heeft gezien op zijne bestemming. Welligt heeft die naam in Jezus, als zoodanig aan alle mystieken gelijk, reeds het voorgevoel gewekt van de groote taak, die hij had te volvoeren. Daar de *bevolking* van *Galilea* van *gemengden* aard was, als tellende ouder zijne bewoners velen, die geene Joden waren, is het niet mogelijk *Jezus' afkomst* op te geven en te zeggen *welk bloed* door de aderen van hem is gevloeid, die er het meest toe heeft bijgedragen, om het verschil, dat uit geboorte ontstaat onder de menschen, weg te nemen. Hij behoorde tot de *volksklasse.* Zijn vader Jozef en zijne moeder Maria waren menschen uit *dien stand*, in welken men leeft van zijnen arbeid (Matth. XIII:55, Mark. VI:6, Joh. VI:32) en noch weelde noch armoede kent. Bij zulk een *levenswijze*, als wij bij de ouders van Jezus moeten onderstellen, heeft men geene behoefte aan de gemakken des levens, is men vrijwillig arm, maar heerscht ook een volslagen

gemis aan kunstzin en smaak voor het bevallige, zoodat zelfs de woning van hem wien niets ontbreekt er armoedig uitziet[*]. Het *gezin*, waarvan hij een lid uitmaakte en dat uit één of meer dan één huwelijk was gesproten, was *zeer talrijk*; hij had *broeders* en *zusters* (Matth. XII:46 verv. XIII:55 verv. Mark. III:31 verv. VI:3, Luk. VIII:19 verv. Joh. II:12, VII:3, 5, 10. Hand. I:14), van wie hij de oudste schijnt geweest te zijn. Die broeders en zusters zijn echter onbekend gebleven[†].

Zijne *eerste jaren* heeft hij doorgebragt te *Nazareth*, een stadje van 3000 à 4000 inwoners. Hier, waar het klimaat gezond was, en de omstreken heerlijk waren[*], omringd door eene natuur zoo lagchend en tevens zoo grootsch, te midden van eene bevolking, die vriendelijk en opgeruimd was, is Jezus *opgevoed.* Wat die *opvoeding*

*) Dat morsige - zegt Renan - en walgelijke niet medegerekend, 'twelk het Islamisme overal met zich brengt, zal Nazareth van die dagen misschien er ongeveer zoo als nu hebben uitgezien. De straten, waarin Jezus gespeeld heeft, zien wij in de steenachtige paden, of die steegjes, welke de verschillende woningen scheiden. 't Huis van Jozef had zeker veel van die arme hutten, welke het licht door de deur ontvangen, waarin tegelijk gewerkt, gekookt, geslapen wordt, met een mat tot ameublement, eenige kussens op den grond, een of twee leemen potten en een koffer.

†) Renan meent dat de 4 personen, welke gewoonlijk Jezus' *broeders* worden geheeten en van wie ten minste Jacobus in de eerste jaren des Christendoms een man van gewigt is geweest, volle *neven* van Jezus waren, zonen van de zuster der moeder van Jezus, welke even als deze (misschien onnaauwkeurig tengevolge der gewoonte om alle Galilesche vrouwen Maria te noemen), Maria wordt geheeten en die de vrouw was van Alpheus of Cleopas. Die neven van Jezus hingen hem aan (terwijl zijne broeders tot zijne tegenpartij behoorden (Joh. VII:3 volgg.)) en kregen den titel van ‘broeders des Heeren,’ welke benaming in de eerste Kerk een zekeren voorrang te kennen gaf, niet ongelijk aan dien van Apostelen (zie inzonderheid 1 Kor. IX: 5). Eerst na Jezus' dood zouden zijne eigenlijke broeders, even als Maria, zijne moeder, in aanzien zijn gekomen (Hand. I:14); maar stonden toch nog niet zoo hoog in de schatting der Christenen aangeschreven als hunne neven; ja! hun naam was zoo onbekend, dat, als de Evangelist de inwoners van Nazareth Jezus' eigenlijke broeders laat noemen, de namen der neven zich terstond voor zijnen geest plaatsen. Daar de Evangelist - zoo meent Renan - die 4 zonen van Cleopas ‘broeders des Heeren’ hoorde heeten, heeft hij bij vergissing Matth. XIII:55 (Mark. VI:3) hunnen naam in plaats van die der eigenlijke broeders geschreven.

Als bewijs voor dit zijn gevoelen voert Renan aan, dat de 4 personen, die (Matth. XIII:55, Mark. VI:3) als de zonen van Maria, Jezus' moeder, voorkomen, (Jakob, Joseph of José, Simon en Judas), geheel of ten naastenbij worden teruggevonden als de zonen van Maria en Cleopas, (Matth. XXVII:56, Mark. XV:40, Gal. I:19, Jak. I:1, Judas 1, Euseb. Chron. ad ann. R. DCCCX, H.E. III:11, 32, Constit. Apost. VII:46); terwijl alleen met deze onderstelling het bezwaar vervalt, waartoe men komt, als men aanneemt dat 2 zusters 3 of 4 zonen van gelijken naam gehad hebben en dat Jakobus en Simon, de beide eerste Bisschoppen van Jeruzalem en ‘broeders des Heeren’ geheeten, werkelijk broeders van Jezus zijn geweest, die begonnen zijn met Jezus vijandig gezind te wezen en later zich hebben bekeerd.
Wat Jezus zusters betreft, Renan beweert dat zij te Nazareth huwden, hij wijst hier op Mark. VI:3.

*) Het stadje zelf had, volgens Renan, even als al de Joodsche vlekken een onbehagelijk aanzien; maar de tuinen waren er frisch en groen, en de omstreken zoo bekoorlijk, dat geen plekje ter wereld geschikter was om er van volkomen geluk te droomen. Bovendien zegt Renan van Nazareth dat het middelpunt van het leven en de vrolijkheid der kleine stad de fontein was, waar Maria bijna iederen dag kwam met de waterkruik op de schouders. Was de gezigteinder der stad beperkt, een weinig hooger, boven op den bergtop, was het uitzigt (waarvan Renan een beschrijving geeft) verrukkelijk. - Nog roemt hij zeer de schoonheid der vrouwen van dit stedeke.

zelve betreft, wij moeten ons voorstellen, dat Jezus bij den voorlezer der synagoge, die tevens onderwijzer was, lezen en schrijven heeft geleerd, en dat

wel volgens de methode in het Oosten in gebruik, welke hierin bestond, dat het kind een boek in handen kreeg en dat met zekeren dreun met zijne makkers zoo lang achtereen opzeide, tot hij het van buiten kende. 't Is te betwijfelen of Jezus wel *hebreeuwsch* heeft gekend. (De aanhalingen, welke hem in den mond worden gelegd zijn in 't Arameesch Matth. XXVII:46, Mark. XV:34). Ja van al wat men *geleerd* onderwijs noemt, is hij verstoken geweest. Toch moet men niet meenen dat hij was 't geen wij *een onwetende* noemen. Immers de toestand van het Oosten en in 't algemeen die der oude wereld was geheel anders dan de onze. De beschaving gaat daar uit van het onderling verkeer, en de onkunde, die bij ons den mensch op een lagen trap plaatst, is daar de voorwaarde voor iets groots en van hooge oorspronkelijkheid. Ook het *Grieksch* zal Jezus niet hebben gekend; want die taal was weinig in gebruik, behalve onder hen, die aan de regering deelnamen en in de steden door Heidenen bewoond (zoo als Cesarea). De taal, die hij sprak was het *syrisch* dialect vermengd met het Hebreeuwsch, 't welk destijds in Palestina werd gesproken*). Maar hij was niet alleen onbekend met de grieksche taal, ook met alles w'at behoorde tot de *Grieksche beschaving.* En geen wonder: immers deze was door de Palestijnsche leeraars in den ban gedaan en in elk geval in Nazareth niet doorgedrongen†). Hij droeg alleen kennis van het *Jodendom*, en zijn geest behield juist daardoor die *frischheid* en dat *ongekunstelde*, waarvoor altijd eene uitgebreide wetenschap nadeelig is.

Wij moeten echter niet meenen, dat die kennis van Jezus zich tot *al de deelen van het Jodendom* uitstrekte. Zoo was hij onkundig van het ascetisme der *Esseërs* of *Therapeuten*, van de schoone proeven van godsdienstige wijsbegeerte der Joodsche school te *Alexandrie**), als ook van de zonderlinge *scholastiek*, welke te *Jeruzalem* werd onderwezen. Wel zal hij echter kennis hebben gedragen van de beginselen van *Hillel*, die 50 jaren vóór hem korte leerspreuken had geuit, die eene groote overeenkomst hadden met de zijne.

Moet dit invloed op hem hebben uitgeoefend, bovenal moeten wij dien toekennen aan de lezing van het *O.T.*, bij welks verklaring hij de allegorische wijze van uitleggen van zijnen tijd volgde. De ware poëzij van den Bijbel, die voor den kleingeestige en geleerde van Jeruzalem verborgen bleef, openbaarde zich in al hare volheid aan zijn heerlijk genie. De Wet schijnt weinig aantrekkelijks voor hem te hebben gehad, maar zooveel te meer de Psalmen, die gedurende zijn geheele leven zijn voedsel en zijn steun bleven. Zijn ware leermeesters waren de Profeten, vooral Jesaïa en de Deutero-Jesaïa. Ook las hij zeker veel de *apocryphe boeken*, inzonderheid het boek van Daniël, welks auteur, uit den tijd van Antiochus Epiphanes, in de wereldgeschiedenis en in de opeenvolging der verschillende rijken een gang van ontwikkeling had opgemerkt, die, naar zijne voorstelling, geheel ondergeschikt was aan de bestemming, welke Israël had te vervullen. Met de grootsche verwachtin-

*) Matth. XXVII:46, Mark. III:17, V:41, VII:34, XIV:36, XX:34.

†) Hij - merkt Renan op - die zijn zoon de grieksche wetenschap leerde, lag onder dezelfde vervloeking, als hij die varkens groot bragt, en de grieksche studiën werden als gevaarlijk en laag beschouwd.

*) Men denke hier aan Philo.

gen, die de schrijver van dit boek aan den dag legt, was hij reeds vroeg vervuld. Ook de boeken van Henoch*) en soortgelijke schriften zullen door hem gelezen zijn. En, als de vrucht van deze lectuur, was de komst van den Messias met de daarmede verbonden heerlijkheid en verschrikking, de natiën de een op de ander nederstortende, de verwoesting van hemel en aarde, het gewone voedsel zijner verbeelding, en, daar deze omkeeringen nabij werden geacht, kwam hem dit bovennatuurlijke voor als iets dat heel natuurlijk en zeer eenvoudig was.

Hij had volstrekt geen kennis van den *algemeenen toestand der wereld.* De aarde stelde hij zich voor als verdeeld in rijken, die elkander beoorlogen. Geheel onbekend, naar 't schijnt, met den romeinschen vrede en den nieuwen maatschappelijken toestand, die met zijne eeuw begon, ontbrak het hem volkomen aan een helder begrip van de romeinsche heersschappij, waarvan alleen de naam van Caesar tot hem schijnt te zijn doorgedrongen. De kunstgewrochten der Herodessen, die hij in sommige steden van Galilea en de omstreken (Tiberias, Julias, Diocesarea, Cesarea, Sebaste) aanschouwde, en die voor hem als eene 'rue de Rivoli' te Parijs waren: dat noemde hij de koningrijken der wereld en al hunne heerlijkheid†). Maar van hier ook, omdat hij geen regt denkbeeld had van de wereld, dat men in zijne gelijkenissen zoo vele 'bekoorlijke onmogelijkheden' aantreft. En in dit opzigt moeten wij ons Jezus voorstellen, als een jongen dorpeling*), die de wereld beziet door het prisma zijner naïviteit.

Nog minder moet hij gekend hebben *het nieime denkbeeld* (de vrucht van de grieksche wetenschap), volgens hetwelk alles in de wereld *naar vaste wetten gebeurt* en dat dus *het wonder buitsluit.* Dit denkbeeld was wel reeds een eeuw vóór hem door Lucretius geuit; ook was het doorgedrongen tot al de groote scholen van alle landen, waar de grieksche ontwikkeling niet gemist werd†); maar Jezus kende het niet. Hij leefde slechts in het bovennatuurlijke. Zelfs geloofde hij aan het bestaan van den *duivel*, dien hij als een soort van geest des kwaads zich voorstelde, terwijl hij meende dat de ongesteldheden van zenuwachtigen aard het gevolg waren van diens invloed op den lijder. Het *bovennatuurlijke* was hem echter het *gewone.* 't Was voor hem geen uitzondering maar regel, en hetgeen wij bovennatuurlijk heeten beschouwde hij gelijk alles als het uitvloeisel van den vrijen wil der Godheid: iets wat hieruit moet verklaard worden, dat het hem geheel ontbrak aan de kennis der physica. Nogthans bleef hij bewaard voor de afdwalingen, waartoe de groote hoop door het geloof aan eene bijzondere werkzaamheid der Godheid wordt geleid; terwijl

*) Die boeken - zegt Renan - vereerde men evenzeer als de kanonieke (Brief van Jud. 14 verv. 2 Petr. II:4, 11); terwijl 'het boek van Henoch' nog een gedeelte uitmaakt van den Ethiopischen Bijbel.

†) Hierin, voegt Renan er bij, schepte hij echter geen behagen, maar vond dit alleen in de dorpen van Galilea en 'tgeen de natuur daar te aanschouwen gaf.

*) Haast hadden wij in den tekst geschreven: als een boeren jongen; want het verschilt niet veel of Renan stelt Jezus zoo voor. Tot bewijs dat J. de wereld niet kende haalt hij Matth. XI:8 aan, waar hij het hof der koningen 'voorstelt als een plaats, waar de lieden fraaije kleederen dragen' en Matth. XXII:2 verv.

†) Volgens Renan was dit denkbeeld ook in Babylonie en in Perzie niet geheel onbekend.

zijn geloof in verband stond met een zeer diepe opvatting van de innige betrekking tusschen den mensch en God en een overdreven geloof aan de magt van den mensch. En ja! dat waren dwalingen, maar juist daardoor heeft hij zoo veel invloed op de wereld uitgeoefend.

Bij dat alles toonde Jezus zich reeds vroeg *weerspannig* aan het *ouderlijk gezag.* Trouwens *familiebetrekkingen* schijnen voor hem weinig waarde te hebben bezeten. Ja! weldra zou hij al wat menschelijk is, de banden des bloeds, liefde, vaderland met voeten treden, om voor een denkbeeld, dat hij als den volmaakten vorm van het goede en ware beschouwde, slechts hart te hebben.

Toen Jezus opgroeide heerschten er *onder de Joden zeer grootsche verwachtingen.* De bestemming der menschheid met zijne eigene in het naauwste verband brengende, vreemd aan de theorie der individuële vergelding, hield dit volk zijn verlangen slechts gerigt op de toekomst der *natie.* Aangaande die toekomst, welke door hem zou worden verwezenlijkt, verwachtte het, dat de Messias als regter en wreker der volken zou komen, en eene geheele vernieuwing, waarbij de aarde zou worden het onderste boven gekeerd, zou tot stand brengen. Natuurlijk, indien dit volk derzoogenaamde spiritualistische leer, volgens welke de mensch in twee deelen: ligchaam en ziel, is gescheiden en, terwijl het ligchaam vergaat de ziel blijft leven, ware toegedaan geweest, dan zou dat uitzigt en de woede, die er mede gepaard ging, onverklaarbaar zijn. Maar deze leer, die uitgegaan is van de grieksche wijsbegeerte, zocht men te vergeefs in de overleveringen van het Jodendom. Hierbij kon men echter op den duur geen vrede vinden. En van hier ook, dat terwijl sommigen vasthielden aan eene zoogenaamde wijsgeerige onsterfelijkheid[*)], anderen, inzonderheid de Farizeërs de toevlugt namen tot het leerstuk der opstanding: de regtvaardigen zullen ligchamelijk herleven om deel te erlangen aan het rijk van den Messias, om koningen en regters te worden en om den triumf hunner denkbeelden en de vernedering hunner vijanden te aanschouwen. Dit geloof nu moet niet verward worden met dat aan de onsterfelijkheid der ziel. 't Was ook werkelijk iets nieuws. De Sadduceër, die het verwierp, was in waarheid getrouw aan de oude leer (het zijn trouwens de ijveraars van wie het nieuwe komt); hoewel dit geloof een zeer natuurlijk uitvloeisel was van het vroegere volksgeloof en den toestand des volks. Misschien dat eenige elementen er van aan Perzië ontleend zijn. Hoe dit echter ook zij, dit geloof, zich vereenigende met de verwachting aangaande den Messias en eene aanstaande vernieuwing aller dingen, deed die apocalyptische theoriën geboren worden, welke, zonder geloofsartikelen te zijn (het orthodoxe Sanhedrin van Jeruzalem schijnt ze niet aangenomen te hebben) aller verbeelding deden ontvlammen en in de geheele Joodsche wereld eene buitengewone gisting te weeg bragten[†)].

*) 'Die van Griekenland onder den naam van onsterfelijkheid der ziel was uitgegaan.'

†) Renan merkt hierbij nog op dat, daar er geen dogmatisch scherp afgebakende bepalingen bestonden, er begrippen konden bestaan, die zelfs op een zoo gewigtig punt met elkander in strijd waren. Nu eens toch heette het dat de regtvaardige op de *opstanding* moest wachten (Joh. XI:24); dan weêr: hij zal *terstond na zijnen dood* in Abrahams schoot worden opgenomen (Luk. XVI:22). Nu eens geloofde men aan eene *algemeene* opstanding (Dan. XII:2); dan weder aan eene, die slechts *den geloovigen* zou ten deel vallen (2 Makkab. VII:14). Nu eens meende men dat met haar eene *vernieuwing der aarde* en een *nieuw Jeruzalem* zou gepaard gaan; dan weder verwachtte men dat eene *vernietiging* van het *heelal* zou voorafgaan.

Van die denkbeelden nu, welke in geene school werden geleerd, en die als 't ware den dampkring, waarin Jezus ademde, was hij *reeds vroeg doordrongen.*

Wat verder datgene betreft, hetwelk op Jezus' *ontwikkeling* of de *rigting*, die hij heeft genomen, *invloed* heeft uitgeoefend*), wij hebben hier nog te denken aan den bekenden tijdgenoot van Jezus, den zeloot *Judas den Galileêr* of *den Gauloniter*†). Dezen toch zag hij waarschijnlijk; hij kende ten minste de school, welke door hem is gesticht§). Het voorbeeld nu door dezen gegeven oefende juist een *weldadigen* invloed op hem uit. Immers, vermoedelijk als reactie van diens dwaling, uitte Jezus het bekende gezegde over de schattingmunt**). Vreemd aan iederen opstand, afkeerig van de oproerige bewegingen van zijn tijd, die tegen de bestaande regering waren gerigt, trok hij voordeel uit den misslag van zijn voorganger en droomde hij van een ander rijk en van eene andere verlossing.

Voorts komt hier in aanmerking het bekoorlijke landschap van *Galilea*†). De verrukkelijke natuur aldaar moest wel hartverheffend op hem werken†). Vooral waren de bergen geschikt om verhevene gedachten te verwekken. Jezus werd hier dan ook het meest geïnspireerd (Matth. V:1, XIV:23, Luk. VI:12). Hier had hij een geheimzinnig verkeer met de oude Profeten. Hier vertoonde hij zich reeds als een verheerlijkte in de oogen van zijne discipelen (Matth. XVII:1 verv. Mark. IX:1 verv. Luk. IX:28 verv.). - In dat Galilea werd een eenvoudig, vrolijk natuurleven geleid§). Hierdoor is ook de geschiedenis van het Christendom in zijn ontstaan een bekoorlijk herdersgedicht**) geworden. Een Messias op een bruiloftsmaal, de overspelige vrouw en de noodiging van den goeden Zacheüs tot zijne feesten, de stichters van het koningrijk der hemelen als een stoet speelnooten des bruidegoms, ziedaar wat

*) Voor dat Renan wijst op 'tgeen we hier mededeelen zegt hij nog dat Jezus weinig gewigt hechtte aan de *staatkundige geheurtenissen* van zijnen tijd; dat hij daar ook weinig van zal hebben geweten; dat hij de dynastie van Herodes slechts bij naam zal gekend hebben.

†) Van hem wordt gesproken Hand. V:37.

§) Josephus - herinnert Renan - noemt hem den stichter eener 4e school, parallel aan die der Farizeërs, der Sadduceërs, der Esseërs (vgl. Jos. B.J.H. XVII:8 en verv.)

**) Renan noemt hem ‘den penning van den keizer’. Hij denkt hier ontwijfelbaar aan Matth. XXII:21.

*) Indien vrees voor te groote uitvoerigheid in in ons overzigt van Renans levensbeschrijving van Jezus ons niet had weerhouden, zouden we hier hebben weêrgegeven de schoone beschrijving van Galilea, die hij heeft geleverd. Misschien dat wij later er nog op terug te komen.

†) Renan zegt: de natuur moest er wel toe bijdragen om den geest minder gestreng, minder scherp monotheïstisch te doen zijn en aan de droomen een dichterlijk en liefelijk karakter geven.

§) Er heerschte, volgens Renan, welvaart en vrolijkheid. De Galileërs moeten krachtig, moedig, werkzaam zijn geweest. Vooral bestonden deze uit landbouwers. Wel waren zij ontbloot van alle gevoel voor kunst of weelde, geenszins aesthetisch ontwikkeld; maar hun leven moet heerlijk zijn geweest. Er was overvloed van frissche waterstroomen en vruchten. De groote pachthoeven stonden in het lommer van wijngaarden en vijgeboomen; de tuinen waren bezet met bosschen van citroen-, granaat-, oranjeboomen. De wijn was er ongetwijfeld voortreffelijk.

**) Une délicieuse pastorale.

Galilea heeft ondernomen en de wereld doen aannemen.

Nog strekten tot ontwikkeling de *feestreizen*, die hij bijna ieder jaar deed naar Jeruzalem (Luk. II:41) en die niet alleen voor hem de bron van een zoet genot waren, maar ook aan den eenen kant hem in aanraking bragten met den geest van zijn volk, aan de andere zijde reeds hem een afkeer inboezemden van de gebreken der officiëele vertegenwoordigers van het Jodendom.

Men wil (Luk. IV:42, V:16) dat hij reeds vroeg *in de woestijn* heeft getoefd en dat dit voor hem een andere school was. Maar de God dien hij er vond was niet de zijne; maar op zijn hoogst die van Job, gestreng en vreeselijk, die aan niemand rekenschap geeft van zijne daden. Soms kwam de satan hem hier verzoeken. Maar dan keerde hij naar zijn geliefd Galilea terug en vond daar zijn hemelschen Vader weder, te midden van goene heuvels en heldere fonteinen, onder de scharen van kinderen en vrouwen, die met een vrolijk gemoed en 't lied der engelen in hun harte, het heil van Israël verbeidden.

Nu moeten wij echter niet meenen dat Nazareth alleen de plaats was, waar hij een gedeelte van zijne jeugd meestal heeft doorgebragt. Na den dood van Jozef keerde Maria, nu het hoofd des gezins geworden (van hier dat Jezus meestal 'de zoon van Maria' wordt geheeten, welke uitdrukking bij Markus - hij kent Jozef niet - wordt gevonden, VI:3 vgl. Matth. XIII:53); terwijl Johannes en Lukas de voorkeur geven aan de uitdrukking 'zoon van Jozef'[*)] (naar *Kana* terug, van waar zij afkomstig was. Ook hier schijnt Jezus gedurende eenigen tijd zijn verblijf te hebben gehad[*)].

Alhier oefende hij het *beroep* uit *van zijnen vader* (Mark. VI:3), 't geen echter niet als vernederend werd beschouwd (vgl. Hand. XVIII:3). Al de kracht zijner liefde rigtte zich echter op 't geen hij als zijne hemelsche *roeping* beschouwde. Daarom huwde hij ook niet. Ook werd de toewijding aan deze bestemming niet belemmerd door zijn uiterst kiesch gevoel voor de vrouwen. Diegenen onder de laatstgenoemden, welke even als hij voor zijn werk hart hadden (ofschoon zij hem meer dan zijn werk zullen hebben lief gehad en hij sterker werd bemind, dan hij beminde), behandelde hij, gelijk een Franciscus van Assisi en Franciscus van Sales dat deden, als zusters; hij had zijne heilige Claras, zijne Franciscas de Chantal. En wat betreft zijne intieme en vrije verstandhouding met vrouwen van een dubbelzinnig gedrag, deze is te verklaren uit zijn hartstogtelijken ijver voor de eer van zijn Vader, welke hem met een soort van ijverzucht vervulde voor alle lieftallige schepselen welke daaraan bevorderlijk konden zijn.

Vraagt men nu: hoe ontwikkelden zich de *denkbeelden* van Jezus in dat zoo weinig bekende tijdperk zijns levens en met welke *overdenkingen* deed hij zijne eerste schrede op zijne profetische loopbaan? 't antwoord moet zijn: wij weten 't niet.

*) Luk. III:23, IV:22, Joh. I:46, VI:42.

*) Cana was, merkt Renan op, eene kleine stad, 2 of 2½ uur van Nazareth verwijderd. Het uitzigt, minder grootsch dan dat van de laatstgenoemde, en dat zich uitstrekte over de geheele vlakte van Asochis, werd op de schilderachtigste wijze begrensd door de bergen van Nazareth en de heuvelen van Sephoris. - Alhier, zegt Renan, hadden Jezus eerste opzienwekkende daden plaats, (Joh. II:11, IV:46).

Echter zal zijne ontwikkeling wel volgens vaste wetten hebben plaats gehad. Hij bezat een verheven begrip van de Godheid, dat hij niet dankte aan het Jodendom, maar dat geheel oorspronkelijk was, tot hetwelk noch de Jood noch de Muzelman zich heeft verheven en dat in zeker opzigt het beginsel was van al zijne kracht. Hij was noch deïst, noch pantheïst; evenmin als het een Çakya-Mouni, Plato, Paulus, Franciscus van Assisi, Augustinus waren, die omtrent de physische en metaphysische bewijzen voor 't bestaan van God onverschillig zouden gebleven zijn. Zij gevoelden het goddelijke in zich zelven. Op den eersten rang van deze groote familie der ware zonen Gods moet. men Jezus plaatsen. Hij had geene visioenen. God sprak tot hem niet als een wezen buiten hem; God was in hem; hij was zich bewust met God te zijn; hij nam uit zijn eigen hart wat hij zeide van zijn Vader. Hij was in den schoot van zijn Vader door eene voortdurende gemeenschap met hem; hij zag Hem niet, maar hoorde Hem; zonder het ratelen des donders en het brandend braambosch als Mozes, eenen openbarenden storm als Job, een orakel als de oude grieksche wijzen, een beschermgeest als Socrates, een engel Gabriel als Mahomed te behoeven. Bij hem treft men niet aan de inbeelding en zinsbegoocheling van een heilige Theresia; ook niet de overdrijving van den Soufi, die zich Gode gelijk noemt. Jezus uit nooit het godslasterlijke denkbeeld dat hij God is. Wel meende hij in regtstreeksche betrekking tot God te staan; hij beschouwde zich als Zoon van God. Het verhevenste Godsbewustzijn dat ooit een menschelijken boezem heeft vervuld, was het zijne. Zijn God is niet die willekeurige meester, die ons doodt, veroordeelt, behoudt, als 't Hem behaagt, ook niet die partijdige despoot, die Israël tot zijn volk heeft uitverkoren, en het tegen al de anderen beschermt; maar Hij is de God der menschheid; Hij is aller Vader. En aangaande zichzelven, geloofde hij en dat wel, hoewel hij niet op eens de hoogte heeft bereikt waarop hij stond, van zijne eerste schreden af, dat hij tot God in de betrekking stond als die van een zoon tot zijnen Vader.

Het geloof in God als *Vader*, hetwelk bij hem zijne geheele theologie was, wilde hij grondvesten*). Om nu de hervorming uit te drukken, die hij wilde invoeren in de wereld, bezigde hij bij voorkeur de uitdrukking *koningrijk van God* of *rijk der hemelen*†). Aangaande dit rijk koesterde hij wel later het denkbeeld dat het zigtbaar door eene spoedige verandering der wereld tot stand komen zou; maar dit was ongetwijfeld niet zijne eerste gedachte (Matth. VI:33, XII:28, XIX:12, Mark. XII:34, Luk. XII:31). Die opvatting van de komst van het godsrijk is maar een wolk geweest, een voorbijgaande

*) Renan merkt nog op, dat Jezus geen bespiegelend wijsgeer, noch scholastiek godgeleerde was, en dat het geloof, waarvan hier boven wordt gesproken, geen theoretisch beginsel was, of een leer, die door hem werd *bewezen*, of een die hij anderen langs den weg van redenering trachtte in te prenten.

†) In de rabbijnsche taal - zegt Renan - van dien tijd was 't woord hemel synoniem met den naam God, dien men vermeed uit te spreken, vgl. Matth. XXI:25, Luk. XV:18, XX 4. De uitdrukking: rijk van God of rijk der hemelen was, volgens Renan, afkomstig van het boek Daniël, waarin men de verwachting vindt uitgesproken, dat op de 4 heerschappijen, die vernietigd moeten worden, een 5e zal volgen, welke die der heiligen zijn en eeuwig duren zal (Dan. II:44, VII:13, 14, 22, 27).

dwaling, welke de dood heeft doen vergeten. ‘Het koningrijk is binnen in ulieden’ zeide hij tot hen, die met spitsvondigheid uitwendige teekenen zochten (Luk. XVII:20, 21). Neen! het rijk, dat hij wilde stichten was dat van de zachtmoedigen en nederigen van harte. En die Jezus, die dat rijk heeft gesticht, dat is de Jezus der eerste dagen, die zoo rein waren en waarin de stem des Vaders zuiver in zijn hart weerklonk. En toen, eenige maanden, misschien een jaar, heeft God waarlijk op aarde gewoond.

De stem van den jeugdigen timmerman verkreeg eensklaps eene buitengewone liefelijkheid. Eene onbegrensde bekoorlijkheid verspreidde zich over zijn persoon. Zij, die hem tot heden hadden gezien herkenden hem niet meer (Matth. XIII:54 en verv. Mark. VI:2 en verv. Joh. VI:42).

Geen wonder dan ook, dat, hoewel nog geene eigenlijk gezegde discipelen, echter *een kring zich om hem vormde*, die noch een Kerk noch een school uitmaakte, maar waarin een gemeenschappelijke geest heerschte. Jezus' beminnelijk karakter, in vereeniging met zijne betooverende gestalte, zoo als er soms uit het Jodendom voortkomen, deden een tooverkring rondom hem ontstaan, waaraan niemand zich kon onttrekken.

Door dezen kring omgeven verkondigde hij dat de *menschen onderling broeders* en *te zamen kinderen van God* zijn, en *al de gevolgtrekkingen*, welke *hieruit voortvloeijen.* Daartoe bezigde hij korte, *kernachtige leerspreuken*, soms raadselachtig en zonderling, en waarvan sommigen waren ontleend aan het Jodendom, anderen aan wijzen van lateren tijd, vooral Antigonus van Soco, Jezus Sirach, Hillel, welke mondeling tot hem waren gekomen. Echter Jezus bragt er een hoogeren geest in. Hij vergenoegde zich niet met de pligten door de Wet en de ouden voorgeschreven; integendeel hij wilde de volmaaktheid. Ten opzigte van de regtvaardigheid was hij niet tevreden met den stelregel Matth. VII:12 (Luk. VI:31)*). Hij dreef de zaak tot het uiterste. Hij zeide: Matth. V:39*b*, 40; 29, 30, 44; VII:1; Luk. VI:37†); 36; Hand. XX:35*b*; Matth. XXIII:12§). Ten aanzien van de aalmoezen, het medelijden, de goede werken, de zachtmoedigheid, de vredelievendheid, de volkomene belangloosheid, had hij niet veel bij de leer der Synagoge te voegen. Maar hij wist er zulk eene zalving aan te geven, waardoor lang bekende spreuken nieuw weerden. Voorzeker de zedeleer van het Evangelie zou men bijna geheel uit oudere uitspraken kunnen zamenstellen, maar toch blijft zij de verhevenste schepping, die uit het menschelijk bewustzijn is voortgekomen, het schoonste wetboek van het volmaakte leven, ooit door een zedeleeraar ontworpen.

Het ongenoegzame der Mozaïsche Wet inziende, verzweeg hij dit ongenoegzame niet, hoewel hij die Wet zelve niet weersprak, Zijn woord was: Matth. V:20, 21, 22**), 31-37††), 38, 39, 42§§),

*) Hier en later hebben wij om plaats te winnen eenvoudig gedeelten van het N.T. aangehaald. zonder den inhoud weêr te geven. De lezer gelieve de plaatsen op te zoeken.

†) Renan leest hier: vergeeft en u zal vergeven worden.

§) Wij hebben de parellele plaatsen er niet bijgevoegd, ook niet vermeld waar men buiten 't N.T., volgens Renan, deze grondregels kan vinden.

**) Renan vindt hier het verbod om ook het minste harde woord te bezigen.

††) Jezus verbood - zegt Renan - elken eed.

§§) Renan is van oordeel dat hier de woeker door Jezus wordt verboden. De Wet - voegt hij er bij - verbood den woeker ook (Deut. XV:7, 8), maar niet zoo bepaald, en het gebruik wettigde dien (Luk. VII:41 en verv)

28[*)], 23, 24[†)]. En 't motief dat hij voor deze grondbeginselen van verhevene liefde bijbragt was: Matth. V:45-48.

Uit deze beginselen vloeide ook van zelf voort dat de *godsdienst*, *die hij verlangde*, eene zuivere was, eene vereering van God zonder priesters, zonder uitwendige gebruiken, slechts gegrond op de gevoelens des harten, op de navolging van God, op het gevoel van gemeenschap met God. En voor deze stoute gevolgtrekkingen geenszins terugdeinzende, was hij een revolutionair van den eersten rang. Geen middelaar wilde hij tusschen den mensch en zijnen Vader. God ziet alleen op het hart: weg met alle reinigingen en alles wat slechts het ligchaam betreft (Matth. XV; 11 en verv. Matth. VII:6 en verv.) - De overlevering, hoe heilig in de oogen van den Jood, was bij hem niets vergeleken bij het zuiver gevoel (Mark. VII:6 verv.). Hij bestrafte dan ook de geveinsdheid der Farizeën, hun bidden, hun aalmoezen geven, hunne gebaren van schijnvroomheid: Matth. VI:1-8. Afkeerig van alle vertoon van godsvrucht bad hij of liever overdacht hij op de bergen, op de eenzame plaatsen, waar de mensch altijd God heeft gezocht (Matth. XIV:23, Luk. IV:43, V:16, VI:12)[§)].

En dat alles was slechts *consequentie* van de *groote beginselen*, die het Jodendom reeds had vastgesteld[*)], maar die door de grooten des volks waren miskend. Maar Jezus *liet zich* alleen *krachtdadig uit.* Niemand was zoo weinig priester als hij, niemand ter wereld zoo afkeerig van vormen, die de godsdienst verstikken onder den schijn van ze te bevorderen[†)]. En bij heeft een volkomen nieuw denkbeeld, dat van een godsdienst, die gegrond is op de reinheid van het hart enden algemeenen broederzin, in de wereld gebragt; een denkbeeld zoo verheven, dat het, door de Christelijke Kerk vroeger verloochend, nu nog slechts enkelen vindt, die het kunnen vatten.

Door dit onderwijs[§)] verzamelde hij enkelen om zich heen[**)]. En toen waren

*) Jezus, zegt Renan, vond de wellustige begeerte even strafwaardig als de daad van overspel.

†) Jezus verlangt hier, volgens Renan, dat onbeperkte vergevingsgezindheid zal worden betoond.

§) Volgens Renan heeft Jezus zijne hooge opvatting van de betrekking, waarin de mensch staat tot God, uitgedrukt in het Onze Vader (Matth. VI:9 en verv. Luk. XI:2 en verv.). Jezus drong - merkt hij nog op - vooral aan op het beginsel: dat God beter onze behoeften kent dan wij en men Hem niets bepaalds mag vragen (Luk. XI:5 en verv.).

*) Vgl. Jes. I:11 verv., LXVIII, Hozea VI:6, Maleachi I:10, verv. Simeon de regtvaardige, Jezus Sirach, Hillel verklaarden de geregtigheid voor den korten inhoud der Wet, Philo kwam tot begrippen eener verhevene zedelijkheid, waaruit moest voortvloeijen dat men zich weinig om de praktijken der wet bekommerde, Schemaia en Abtalion waren vrijzinnige kasuïsten. Rabbi Johanan stelde de liefdewerken boven de beoefening der Wet.

†) In dit opzigt, zegt Renan, zijn wij allen zijne discipelen, zetten wij voort hetgeen hij heeft aangevangen en heeft hij een onvergankelijk fundament gelegd van de ware godsdienst. Is deze het wezen van den mensch, dan verdient hij den goddelijken rang, die hem is toegekend.

§) Renan wijst ook nog op den *vorm* van Jezus' onderwijs en zegt daarvan, dat de natuur hem ieder oogenblik sprekende beelden verschafte. Soms, zegt hij, legde Jezus in zijne aphorismen aan den dag wat wij geestigheid noemen, of de levendige vorm van dezen was 't gevolg van het gelukkig gebrui kder spreekwoorden onder het volk in gebruik (b.v. Matth. VII:4, 5).

**) Renan toont aan hoe dit in den geest van dien tijd was gelegen en voegt er de opmerking bij, dat toen zeer weinig door de leeraren werd *geschreven.*

er nog geene Christenen, maar toch het ware Christendom was reeds gesticht en 't is nooit volmaakter geweest dan op dit eerste oogenblik. Jezus zou er niets van blijvende waarde bijvoegen.

Ja, hij zal het *benadeelen.* Want ieder denkbeeld, zal het slagen, moet zich offers getroosten, en men verlaat den strijd des levens niet onbezoedeld. Om een denkbeeld tot verwezenlijking te brengen moet men *minder zuivere wegen* inslaan. Het Evangelie zou voorzeker, indien het zich tot eenige hoofdstukken van Mattheüs en Lukas bepaalde, volkomener zijn en niet zoo veel stof tot tegenwerping hebben opgeleverd, maar zonder wonderen zou het wel niet de wereld hebben bekeerd. Indien Jezus op dit moment zijns levens, waarop wij ons hier bevinden, ware gestorven, er zou in zijn leven geene bladzijde zijn, die ons hindert; maar, hoewel grooter in de oogen van God, zou hij onbekend zijn gebleven bij de menschen; hij zou verloren zijn gegaan onder de menigte der groote onbekende zielen, die boven de overigen uitmunten; de waarheid zou niet openlijk bekend zijn geworden en de wereld geen voordeel hebben getrokken van de onbegrensde zedelijke meerderheid, die zijn Vader hem had geschonken. Ook beteekent in de zedeleer het zeggen niets, maar het doen is alles. Jezus nu was magtig in woorden en in werken. Hij heeft het goede gewild en ten koste van zijn bloed het doen zegepralen. Ja! in dat opzigt is hij zonder gelijke, zijn roem blijft ongedeerd en zal altijd vernieuwd worden.

Maar *waaruit vloeide die achteruitgang*, welke bij Jezus heeft plaats gehad, dan *voort?*

In de 1ste plaats moet hier gedacht worden aan den man, die toen in de volle kracht was van zijne werkzaamheid en met Jezus van denzelfden leeftijd, te weten *Johannes den Dooper*[*)]. Immers ook tot hem kwam Jezus, daar ook tot dezen het gerucht van den Dooper was doorgedrongen. En Jezus had wel reeds een kleinen kring van hoorders om zich gevormd; maar hij bezat nog weinig gezag. Bovendien zal de begeerte hem hebben vervuld, om een meester te zien, wiens onderwijs veel overeenkomst had met zijne eigene denkbeelden.

Jezus liet zich met zijne kleine schaar door hem doopen[†)] en bleef eenigen tijd in zijne nabijheid, hoewel van Johannes gescheiden. Vele denkbeelden, met

*) Wij hebben, om niet te uitvoerig te worden, achterwege gelaten 'tgeen door Renan aangaande Joh. en dat uitsluitend tot hem in betrekking staat wordt gezegd. Hier zij nog vermeld, dat Renan den doop van Johannes beschouwt als een uitwendig teeken, hetwelk door dezen gebezigd werd om indruk te verwekken en de gemoederen op eene groote gebeurtenis voor te bereiden, en dat, volgens hem, Johannes, in de hoogste mate vol van de verwachting aangaande den Messias, zijne voornaamste handeling daarmede in verband zal hebben gebragt.

†) Renan merkt op dat de synoptici Jezus naar Johannes laten gaan, voor hij nog in 't openbaar was opgetreden (Matth. III:13 verv. Mark. 1:9 verv. Luk. III:21 verv.); dat dit echter in strijd is met de bijzonderheid dat Johannes dadelijk Jezus herkende en hem met veel toegenegenheid ontving; waaruit blijkt dat Jezus reeds een vrij beroemd leeraar moet zijn geweest; en dat bij Johannes Jezus tweemaal tot den Dooper komt, de 1e keer, toen hij dien nog onbekend was, de 2e keer met eene schare van discipelen (Joh. I:29 verv. III:22 verv.). Nu meent hij in Joh. III:22 verv. het berigt te vinden dat Jezus, vóór dat hij door Johannes was gedoopt, zich een school had gevormd en van deze mededeeling, die hij daar meent te ontmoeten, maakt hij gebruik.

elkander gemeen hebbende, met liefde jegens elkander bezield, wedijverden zij voor het publiek om elkander beleefdheden te bewijzen*).

Deze Johannes nu, dien Jezus, als zijn meerdere kende en in wiens nabijheid hij niet dan schroomvallig zijn eigen genie ontwikkelde, heeft op hem een nadeeligen invloed uitgeoefend. Want, in weerwil van zijne diepe oorspronkelijkheid, schijnt Jezus, ten minste gedurende eenige weken, Johannes te hebben nagevolgd. Hij wist toch nog niet regt welken weg hij moest bewandelen. Bovendien Jezus gaf steeds veel toe aan de heerschende meeningen en nam veel over wat niet in zijn rigting lag, of waaraan hij niet veel gewigt hechtte, alleen omdat het populair was†). Daar nu de doop van Johannes in groot aanzien was gekomen, achtte Jezus zich verpligt hem in dit opzigt te volgen. Hij doopte en zijne discipelen doopten ook; terwijl zij daarbij ongetwijfeld predikten en dat wel op soortgelijke wijze als Johannes. Dit geschiedde met dat gevolg dat Jezus spoedig zijn meester evenaarde en zijn doop zeer druk gezocht werd§). Het was echter Jezus' streven niet, om Johannes afbreuk te doen. De meerderheid van Johannes was ook te onbetwist, dan dat Jezus, die nog zoo weinig bekend was, dien zou hebben gepoogd te bestrijden. Hij wilde slechts in zijne schaduw groot worden, maar om de menigte voor zich te winnen, meende hij de uitwendige middelen te moeten bezigen, welke aan Johannes zulk een verbazenden opgang hadden bezorgd. Werkelijk zien wij dan ook dat de eerste woorden die men Jezus in den mond legt, en die hij, toen hij na de gevangenneming van den Dooper weder begon te prediken, zou hebben gesproken, slechts eene herhaling zijn van eene der gewone uitdrukkingen van Johannes (Matth. III:2, IV:17), terwijl verscheidene andere gezegden woordelijk in zijne redenen worden teruggevonden (Matth. III:7, XII:34, XXIII:33).

Door den invloed, dien Johannes op Jezus uitoefende, en die meer nadeelig dan voordeelig was, werd Jezus in zijne ontwikkeling gestuit. Uit alles blijkt, dat toen Jezus zich naar den Dooper begaf, hij denkbeelden koesterde welke boven die van Johannes verheven waren, en dat hij een oogenblik toegaf en tot den doop overhelde. Misschien zou Jezus, indien de Dooper, aan wiens gezag hij zich moeijelijk had kunnen onttrekken, niet zijn vrijheid had verloren, het juk van plegtigheden en uitwendige gebruiken niet hebben kunnen wegwerpen, en in dit geval zou hij een onbekend joodsch sectehoofd zijn gebleven; daar toch de wereld niet de eene uitwendige plegtigheid voor de andere zou hebben verworpen; terwijl het Christendom juist door het aantrekkelijke eener godsdienst, die vrij van allen uitwendigen vorm, de verhevene geesten tot zich heeft getrokken*).

*) Dat het tusschen Jezus en Johannes zoo wel bleef verklaart Renan ook hieruit, dat Jezus en Johannes beiden nog jong waren. Johannes was - zegt hij - niet zijn geestelijke *vader*, maar zijn geestelijke *broeder*, terwijl men op jeugdigen leeftijd tot alle zelfverloochening bereid is. Die gunstige verhouding tusschen beiden is, volgens Renan, oorzaak geworden dat de Evangelisten aan Johannes' getuigenis het bewijs ontleenden voor Jezus' goddelijke zending.

†) Alleen - voegt Renan er bij - dit bijkokomende deed geen kwaad aan zijn hoofdgedachte en was er altijd aan ondergeschikt.

§) Hieruit, merkt Renan op, ontstond jaloezij bij zijne discipelen en die van Johannes (Joh. III; 26, IV:1), maar de twee meesters toonden zich daarboven verheven.

*) Renan zegt nog dat Jezus, toen Johannes gevangen was genomen, weder geheel onafhankelijk kon werken.

Dit had echter Jezus aan Johannes te danken, dat hij van dezen lessen ontving in de predikkunde en de wijze waarop hij moest werkzaam zijn om zich ingang bij het volk te verschaffen*), terwijl hij door 't verkeer met dien grooten man, die zoo zeer van hem verschilde, tot het besef was gekomen van zijne eigene oorspronkelijkheid.

Wij hooren Jezus dan ook, *naar Galilea teruggekeerd*, *met veel meer kracht prediken*, en *grooter* is ook het *gezag* dat hij op de menigte uitoefent (Matth. VII:29, Mark. 1:22, Luk. IV:32). Want hebben wij ons Jezus voor te stellen als tot op de gevangenneming van Johannes, die approximatief in den zomer van 29 moet worden geplaatst, de omstreken der Doode zee en van de Jordaan niet hebbende verlaten, op het vernemen van de tijding dier gevangenneming keerde hij naar Galilea terug (wat zou hij ook langer zich ophouden in een streek, die hem half vreemd was? terwijl hij misschien ook vreesde, dat langer vertoef gevaarlijk voor hem zou zijn).

Vooraf echter toefde hij nog in *de woestijn van Judea.* Want men geloofde algemeen, dat het verblijf aldaar eene voorbereiding voor groote dingen, een soort van afzondering vóór het optreden in het publiek was. En door anderen hierin voorgegaan schikte zich Jezus naar hun voorbeeld en bragt aldaar 40 dagen door zonder ander gezelschap dan de wilde dieren; terwijl een streng vasten door hem werd in acht genomen†).

Met Jezus' terugkomst in Galilea waren zijne *denkbeelden* aangaande het *koningrijk der hemelen* tot *rijpheid* gekomen. Van nu aan is ‘de blijde boodschap,’ de verkondiging dat het rijk Gods nabij is, zijn wachtwoord (Matth. I:14, 15). Jezus zal niet meer slechts een voortreffelijk moralist*) zijn, die in eenige levendige en korte leerspreuken verhevene zedelessen wil geven, maar hij is de verhevene revolutionair, die de wereld wil hervormen en op aarde het ideaal verwezenlijken, dat hij zich heeft gevormd. ‘Het rijk Gods te verwachten’ zal hetzelfde zijn als zijn discipel te wezen (Mark. XV:43). Aan de uitdrukking: koningrijk Gods of koningrijk der hemelen, reeds lang onder de Joden in gebruik, gaf Jezus eene zedelijke beteekenis en eene maatschappelijke strekking, waaraan de auteur van Daniël naauwelijks had durven denken.

En welke was nu *de voorstelling*, die Jezus zich *van dat rijk* vormde? Deze:

In de wereld heerscht het kwade†),

*) Dit meen ik is de bedoeling van Renan, als hij zegt (p. 115); la seule chose qu'il dut à Jean, ce furent en quelque sorte des leçons de prédication et d'action populaire.

†) Dit verblijf gaf, volgens Renan, veel stof aan de verbeelding van Jezus' discipelen. Men geloofde dat hij in die streek, welke door weinigen in woestheid en afschuwelijkheid wordt geëvenaard, met vreeselijke beproevingen had te worstelen, dat de duivel hem schrik had willen aanjagen en door schoone beloften bekoren. en dat de Engelen waren neêrgedaald om hem tot loon voor zijnen behaalden triumf te dienen (Matth. IV:1 verv. Mark. I:12, 13. Luk. IV:1 verv.). In weerwil der treffende overeenkomst van dit verhaal met soortgelijke legenden van den Vendidad en den Lalitavistara, gelooft Renan toch, dat een werkelijk feit den grondslag heeft uitgemaakt van die ‘legendaire ontwikkelingen’ en dat het eenvoudige en korte verhaal van Markus de oorspronkelijke redactie bevat.

*) Un délicieux moraliste.

†) Satan - voegt Renan er hij - is de ‘koning der wereld’ (Joh. XII:31, XIV:30, XVI; 11 vgl. 2 Kor. IV:4, Ef. II:2), wien alles gehoorzaamt. De koningen dooden de profeten. De priesters en leviten doen niet wat zij anderen bevelen. De regtvaardigen worden vervolgd, en het éénig erfdeel van de braven is te weenen. De wereld is dus Gods en der heiligen vijandin (Joh. I:10, VII:7, XIV:17, 22, 27; XV:18 en verv. XVI:8, 20, 33, XVII:9, 14, 16, 25).

maar de goddeloosheid heeft haar toppunt bereikt; de heerschappij van het goede zal nu volgen. Dit zal met eene groote omwenteling gepaard gaan. De wereld zal in een toestand worden gebragt geheel tegenovergesteld aan dien, waarin zij zich nu bevindt. De eersten zullen de laatsten zijn[*)]. Het goede en het kwade, nu vermengd, zal gescheiden worden[†)]. Jezus zelf zal dit rijk grondvesten[§)]. Alles, de hemel, de aarde, de gansche natuur, de waanzin, de ziekte, de dood, ja! álles zal tot verwezenlijking van dit doel medewerken: hij beschouwt zich als almagtig. De aarde, zoo zij niet wil gehoorzamen, zal vernietigd worden, gezuiverd door de vlammen en den adem Gods. Een nieuwe hemel zal geschapen en de geheele wereld met Gods engelen bevolkt worden[**)].

Jezus' grondgedachte was dus eene algeheele omkeering, die zich zelfs tot de natuur zal uitstrekken. Maar die omwenteling was geene *staatkundige*[††)], hoewel zijn helderste inzigten met veel duister waren vermengd en soms vreemde verzoekingen hem bestormden[*)] en hij zichzelven welligt meermalen de vraag voorlegde: of het rijk Gods zou verwezenlijkt worden door geweld of door zachtheid, door opstand of door geduld[†)]. De verandering, die hij bedoelde was eene *zedelijke.* Hij wilde op menschen werken door menschen[§)]. En derhalve had hij ook nog wel een ander denkbeeld dan dat van de nabijheid des laatsten oordeels. Anders zou hij ook niet de schoonste zedeleer in 't leven hebben geroepen en zich om de verbetering van den mensch hebben bekommerd.

't Was echter geen *bepaald* en *vast plan*, dat hem voor oogen stond. Er bleef veel zwevends in zijne gedachte bestaan.

*) Matth. XIX:30, XX:16, Mark. X:31, Luk. XIII:30.

†) Renan wijst hier op de gelijkenis van het onkruid in de tarwe en die van het vischnet (Matth. XIII:24 verv., 47 verv.). Hij zegt nog; de kiem van deze groote omwenteling zal (volgens Jezus) eerst onmerkbaar zijn en herinnert daarbij aan de gelijkenis van het mosterdzaad (Matth. XIII:31 verv. Mark. IV:31 verv., Luk. XIII:19 verv.) en het zuurdeeg (Matth. XIII:33, Luk. XIII:21). Het verrassende van deze plotselinge gebeurtenis, de schijnbare onbillijkheden daaraan verbonden, haar onvermijdelijk en bepaald karakter vindt Renan uitgedrukt in de gelijkenissen; Matth. XIII (geheel) XVIII:23 verv. XX:1 verv. Luk. XIII:18 verv.

§) Immers - zegt Renan - de eerste gedachte van Jezus was, dat hij was de zoon van God, de vertrouweling van zijn Vader, de uitvoerder van zijn welbehagen.

**) Matth. XXII:30.

††) Het voorbeeld - merkt Renan op - van Judas den Gauloniter had hem tot het inzigt van de nuttelоosheid van volksoproeren gebragt. Zijne onderwerping aan de gevestigde magten, hoewel in den grond daarmede spottend, was wat den vorm aangaat volkomen. Hij betaalde schatting aan den keizer om aanstoot te vermijden. De vrijheid en het regt behoort niet tot deze wereld, waarom zich het leven door ijdele pogingen te verbitteren? De aarde verachtende, daar hij overtuigd was dat de tegenwoordige wereld niet verdient dat men zich om haar bekommert, zocht hij zijn toevlugt in zijn ideale koningrijk.

*) Daar hij - zegt Renan - onbekend was met de kracht van het Romeinsche rijk, kon hij, bij de bestaande geestdrift in Judea en die weldra zou uitloopen op een zoo geduchten militairen tegenstand, verwachten, dat hij door de stoutmoedigheid en het aantal van zijne aanhangers een rijk zou kunnen stichten.

†) Eens, - voegt Renan er bij - zegt men, wilden de eenvoudige bewoners van Galilea hem koning maken (Joh. VI:15). Maar Jezus ontweek hen naar het gebergte en bleef daar eenigen tijd alleen. Door zijne edele natuur werd hij voor de dwaling behoed, die van hem een oproermaker of een hoofd van muiters zou gemaakt hebben.

§) Hij was - zegt Renan - nog zoover niet gekomen, dat hij tot verwezenlijking dier omwenteling op de hulp der engelen en het laatste trompetgeschal zich verliet.

En meer dan door zulk een plan werd hij door een edele geestdrift aangezet tot de volvoering van het verheven werk, 't welk hij heeft tot stand gebragt, hoewel het op een geheel andere wijze is verwezenlijkt, dan hij zich heeft voorgesteld.

Nogtans is hij geworden *de stichter van het rijk des geestes*. En zoo hij in den schoot des Vaders de vrucht van zijn werk, in de geschiedenis openbaar geworden, aanschouwt, zoo kan hij naar waarheid zeggen: dit heb ik gewild; want hij heeft gesticht*) de leer van de vrijheid der zielen. En ja! vroeger had men ook over deze vrijheid schoone gedachten gekoesterd†), maar in het Christendom is men veel losser van alle banden: De Christen is hier een zwerveling. De aarde is zijn vaderland niet. Het is hem onverschillig wie zijn heer en meester is. Voor hem is de vrijheid de waarheid§). En Jezus heeft, door de politiek voor onbeduidend te verklaren, de waarheid geopenbaard, dat het vaderland niet alles is en dat de mensch boven den burger gaat.

Ook moet men hem niet *hard vallen* om de *droombeelden*, die hij koesterde en die zich niet laten vereenigen met onze beginselen van positive wetenschap, evenmin als men dat een Columbus, een Newton of andere groote mannen, die iets nieuws hebben voortgebragt, mag doen om hunne dwalingen. Jezus was een groot moralist, een weldoener der menschheid. Dit was zijn plaats en dit zijne kracht*). Maar door denkbeelden over geluk of persoonlijke zedelijkheid alleen kan de wereld niet hervormd worden. Zou de hervorming aller dingen (Hand. III:21), welke hij bedoelde en dat het meest revolutionaire denkbeeld was, dat ooit is gekoesterd, tot stand worden gebragt, dan was hiertoe noodig de voorstelling eener nieuwe aarde en van eenen nieuwen hemel. En was zijn geloof aan een naderend einde der wereld in strijd met zijne gewone moraal, in zoo ver zij van een blijvenden toestand der mensch-

*) Die leer der vrijheid is, volgens Renan, 'tgeen eeuwig van hem zal overblijven, na aftrek van de onvolkomenheden, welke ieder menschelijk werk aankleven.

†) Zoo hadden - merkt Renan op - in Griekenland onderscheidene stoicijnen het middel gevonden om onder een dwingeland vrij te zijn - maar de vrijheid der oude wereld was over het algemeen gebonden aan politieke vormen; de liberalen heetten Harmodius en Aristogiton, Brutus en Cassius.

§) Joh. VII:32 verv. Jezus - voegt Renan hier bij - kende te weinig de geschiedenis om te beseffen hoe tijdig deze leer verscheen in een tijd dat de kleine rijken werden opgelost in de eenheid van het Romeinsche rijk; maar hij, die door zijn bewonderenswaardig gezond verstand en zijn inderdaad profetisch instinct werd voorgelicht, bezorgde een toevlugt voor de zielen te midden van de heerschappij des gewelds. Nog laat hij volgen: als beginsel aan te nemen, dat het teeken om de wettige magt te herkennen is een muntstuk te bezien; te prediken, dat de volmaakte mensch uit minachting en zonder onderzoek de belasting betaalt, dit was aan den eenen kant gevaarlijk: 't strekte tot vernietiging der republiek, tot begunstiging van de tyrannie. En werkelijk heeft het Christendom 't besef der burgerpligten helpen verzwakken en de wereld helpen overleveren aan de magt van de voltooide feiten (des faits accomplis). Maar 't heeft aan den anderen kant toch ook heilzaams gewerkt: het heeft een verbazend groote vereeniging in 't leven geroepen, die gedurende 300 jaren zich buiten de politiek heeft weten te houden.

*) In het Evangelie - zegt Renan - moet men slechts letten op de grondbeginselen, die het bevat, niet op den zonderlingen staat van geestelijke ontwikkeling, waarin het ontstaan is. De moraal van het Evangelie moeten wij blijven bewonderen, met verwerping in ons godsdienstig onderwijs van de hersenschimmen, die er de ziel van waren.

heid uitgaat, die vrij wel gelijk is aan die, welke inderdaad bestaat, 't was juist die strijd, welke aan zijn werk een goeden uitslag verzekerde. Het geloof aan het 1000jarig rijk heeft den stoot gegeven, de moraal de toekomst gewaarborgd.

Voorts hebben wij ons Jezus, in dit tijdsmoment zijns levens, voor te stellen als volkomen *idealist.* Het burgerlijk bestuur schijnt hem een misbruik. Elke regeringsvorm een natuurlijke vijand van de mannen Gods*), maar nimmer is het zijn streven zichzelven tot een magtige en rijke te verheffen. Wel wil hij de rijkdommen en de magt vernietigen, maar er zich geen meester van maken. Wel voorspelt hij aan zijne discipelen vervolging en martelingen†), maar aan gewapenden tegenstand denkt hij niet. 't Is een denkbeeld Jezus eigen, dat men alles vermag door lijdzaamheid en gelatenheid, dat men het geweld overwint door de reinheid des harten. Jezus is ook geen spiritualist. Alles loopt toch bij hem uit op eene tastbare werkelijkheid; hij heeft niet het minste begrip van eene ziel afgescheiden van het ligchaam. Neen, hij is volkomen idealist: de stof is bij hem niets anders dan de vorm van het denkbeeld en de werkelijkheid de levende uitdrukking van het onzigtbare.

Wat nu nog de vraag betreft *door middel van wie dat rijk*, hetwelk Jezus aankondigde, naar zijne voorstelling, zal worden *daargesteld*: volgens Jezus, wiens leus het was: Luk. XVI:15, zullen dat zijn de armen van geest. Geen rijken, leeraren, priesters; maar vrouwen, mannen uit het volk, geringen, kleinen*). Hij verwachtte eene groote maatschappelijke omwenteling, waarbij alle rangen zullen worden omgekeerd.

Deze denkbeelden predikte hij *in ruimeren kring* dan waaraan hij vroeger zijn onderwijs had medegedeeld. Had hij toch vóór zijn terugkeer in Galilea slechts enkele personen hierin doen deelen, nu wordt dat onderwijs openbaar. Hij kreeg nu ook volgelingen. De kleine groep, die met hem Judea had bezocht, was zonder twijfel toegenomen, en welligt waren discipelen van den Dooper tot hem overgegaan (Joh. I:37 en verv.).

Met deze eerste kern der Kerk predikte hij, nu ongeveer 30 jaren oud geworden (Luk. III:23), de '*blijde boodschap van het koningrijk.*' Hierbij verklaarde hij zich voor den '*Zoon des menschen*', dien Daniël in zijn visioen had aanschouwd als den goddelijken verkondiger der laatste en hoogste openbaring. Die uitdrukking Zoon des menschen†) was ten minste in zekere scholen§) een der titels, waarmede de Messias werd genoemd, beschouwd als regter der wereld en als koning van de nieuwe eeuw, die weldra zou aanbreken**). Jezus nu maakte hier-

*) Hij voorspelt, merkt Renan op, aan zijne jongeren geschillen met de politie, zonder eenigzins er aan te denken, dat men zich daarover zou te schamen hebben. Matth. X:17, 18. Luk. XII:11.

†) Matth. V:10 verv., X (geheel), Luk. VI:22 verv. Joh. XV:18 verv. XVI:2 verv. 20, 33, XVII:14.

*) Matth. V:3, 10, XVIII:3, XIX:14, 23, 24, XXI:31, XXII:2, verv. Mark. X:14, 15, 23-25, Luk. IV:18 verv. VI:20, XVIII:16, 17, 24, 25.

†) De uitdrukking Zoon des menschen - beweert Renan - beteekent in de semitische talen, inzonderheid in de aramesche dialecten, eenvoudig *mensch*; maar de gewigtige plaats bij Daniel (VII:13, 14 vgl. VIII:15; X:16) had de gemoederen getroffen.

§) Joh. XII:34 zijn, volgens Renan, de Joden niet op de regte hoogte van de beteekenis dezer uitdrukking.

**) Hij beroept zich op plaatsen uit het boek Henoch, verder op Matth. X:23, XIII:41, XVI:27, 28, XIX:28, XXIV:27, 30, 37, 39 44; XXV:31; XXVI:64; Mark. XIII:26; XIV:62; Luk. XII:40, XVII:24, 26, 30, XXI:27, 36; XXII:69; Hand. VII:55. De gewigtigste plaats, zegt

van de toepassing op zichzelven en verklaarde derhalve hiermede dat hij de Messias was en dat hij als regter zou komen, met de volmagt door God hem verleend (Joh. V:22, 27).

En dat woord van den nieuwen profeet maakte *opgang.* Eene schare van mannen en vrouwen, allen met eene kinderlijke en natuurlijke opregtheid en eenvoudigheid bezield, sloten zich bij hem aan en noemden hem Messias; waarvan het gevolg was, daar de Messias een zoon van David moest zijn, dat men hem ook dezen titel gaf; welke naam, hetzelfde beteekenende als Messias, Jezus zich liet welgevallen, hoewel die hem eenige moeijelijkheid veroorzaakte, voortspruitende uit zijne afkomst, en hij de voorkeur gaf aan dien van 'Zoon des menschen'[*)].

Tot het middelpunt zijner werkzaamheid in dit gedeelte zijns levens, koos hij *Kapernaum*, welke stad hem een tweede vaderstad was (Matth. IX:1, Mark. II:1). Dit geschiedde nadat hij te Nazareth eene poging had gedaan, die vruchteloos was geweest (Matth. XIII:54, verv. Mark. VI:1, verv. Luk. IV:16, verv. 23, 24, Joh. IV:44). Hierdoor liet hij zich echter niet ontmoedigen; terwijl hij uit Kapernaum de omringende kleine steden bezocht, waar hij op den sabbath in de synagogen[*)] onderwijs gaf. Hier, waar ieder vrijheid had om op te treden als lezer en uitlegger van de gewijde Schrift en derhalve de schoonste gelegenheid vond om wat nieuws te leeren en te verspreiden, stond hij op om te lezen en verklaarde hij dat gedeelte van het Oude Testament, hetwelk aan de orde was (Luk. IV:16).

Hierdoor nam *zijn aanzien meer en meer* toe - zijne woorden en zijne persoonlijkheid bekoorden de Galileërs (Matth. VII:28, XIII:54, Mark. I:22, VI:1, Luk. IV:22, 32), en daardoor vermeerderde ook zijn *zelfvertrouwen.* Zijne *werkzaamheid* was echter *zeer beperkt.* Zij strekte zich niet verder uit dan tot den omtrek van het meer Tiberias of Genesareth; waar hij zelfs aan een *bepaalde streek* van niet meer dan 3 mijlen uitgestrektheid de voorkeur gaf. Hier trof men 5 steden aan: Magdala, Dalmanutha, Kapernaum, Bethsaida, Chorazin. En dit was de kleine wereld, tot welke Jezus op dit tijdstip zijne werkzaamheid beperkte.

Nooit schijnt hij te Tiberias[†)] te zijn geweest, maar soms verwijderde hij zich van zijn geliefd oord. Hij begaf zich te

hij, is Joh. V:27, in verband met Openb. 1:13, XIV:14 De uitdrukking 'zoon der vrouw' voor den Messias wordt eenmaal gevonden in het boek Henoch LXII:5.

*) Renan merkt nog op dat deze uitdrukking, welke in den mond van Jezus voo veel was als *ik*, 83 maal in de Evangeliën, en steeds in de redenen van Jezus, wordt aangetroffen en dat men Jezus nooit met dezen titel aansprak, daar hem die eerst in den vollen zin van het woord bij zijne toekomstige verschijning toekwam.

*) Renan, die verzekert, dat nog overblijfselen van onderscheidene oude synagogen in Galilea aanwezig zijn en deze ongetwijfeld zal bezigtigd hebben, geeft van die gebouwen (uit- en inwendig) eene beschrijving. Tevens toont hij het groote belang aan, dat zij hadden voor de ontwikkeling der Joden. Zelfs schrijft hij aan de synagogen toe dat het Judaïsme gedurende 18 eeuwen van vervolging is kunnen blijven bestaan. - Het optreden in deze noemt hij een der krachtigste middelen waarvan Jezus voor zijn doel kon gebruik maken. Jezus maakte er dan ook, volgens Renan, het ruimste gebruik van Matth. IV:23, IX:36, Mark. I:21, 39, VI:2, Luk. IV:15, 16, 31, 44, XIII:10, Joh. XVIII:20.

†) Eene geheel heidensche stad - zegt Renan - voor een groot gedeelte door Hefdenen bewoond en de gewone residentie van Antipas.

scheep naar de oostelijke zijde van het meer, b.v. naar Gergesa (Matth. VIII:28)[*)]. Ook bezocht hij Paneas (Matth. XVI:13, Mark. VIII:27) aan den voet van den Hermon. Eens ging hij naar Tyrus en Sidon (Matth. XV:21, Mark. VII:24, 31). In al deze streken bevond hij zich midden in het Heidendom. Maar wat hij hier aanschouwde[†)] bezat weinig aantrekkelijks voor hem. Hij leerde ook niets op deze togten[§)] en keerde altoos tot zijn geliefden oever aan het meer terug; hetwelk hem het middenpunt was van zijne gedachten en waar hij geloof en liefde vond.

Hier[**)] ontmoette Jezus zijne ware familie en Capernaum werd hem zijne stad, waar hij het ondankbare Nazareth ligt kon vergeten. Van hier waren ook zijne meeste discipelen afkomstig[††)]. Ook door de vrouwen - waartoe Maria Magdalena behoorde eene zeer overdrevene vrouw, van welke gezegd wordt dat zij van zeven duivels was bezeten (Mark. XVI:9, Luc. VIII:2), hetgeen beteekent dat zij vroeger aan eene ongesteldheid van zenuwachtigen aard leed, maar die Jezus door zijne zuivere en zachte schoonheid tot kalmte bragt - werd hij met geestdrift ontvangen. Deze vriendinnen, van wie 3 of 4 hem altijd bij beurte vergezelden[*)], bragten in den kring een element van geestdrift en wondergeloof, waarvan men het gewigt reeds beseft[†)].

Wat verder dien kring betreft: daarin heerschte volstrekt geen eigenlijk gezegde *hierarchie* (Matth. XVIII:4, XX:25, 26; XXIII:8-12, Mark. IX:34, X:42-46). Zijne discipelen moesten allen zich als broeders beschouwen, en alleen Petrus schijnt een zekeren voorrang gehad te hebben[§)], die de jaloezij der overigen

*) Mark. (V:1) en Luk. (VIII:26) noemen het Gadara of Gerasa.

†) Onder anderen de beroemde grot van Panium te Cesarea; de marmeren tempel aldaar gebouwd door Herodes; het oude heiligdom van Melkarth te Tyrus.

§) Het monotheïsme, zegt Renan, neemt alle geschiktheid weg om de heidensche godsdiensten te begrijpen; de muzelman in een heidensch land geplaatst schijnt geen oogen te hebben.

**) Renan stelt dat oord voor als een aardsch paradijs, waar een bedrijvige, vrolijke en te gelijk eerzame bevolking woonde, waar zich, vooral te Bethsaïda en te Capernaum, belangrijke visscherijen hadden gevestigd (de zee van Tiberias was zeer vischrijk), waar de visschers-familiën in verschillende cantons van het meer, door verwantschap verbonden, een aangenaam, onderling verkeer hadden, waar de vrije tijd, dien men had, vrij spel aan de verbeelding liet, en waar de ideën over het rijk van God meer geloof vonden dan elders.

††) Renan rangschikt daaronder de 12 Apostelen. Hij zegt van Petrus dat hij gehuwd was en kinderen had en dat zijne schoonmoeder bij hem inwoonde en beroept zich hierbij o.a. op 1 Petr. V:13, verder op Clem. Alex, Pseudo-Clem. en Euseb. - Bij Petrus en Andreas moet Jezus, volgens hem, hebben ingewoond. Aangaande Mattheüs hooren wij hem zeggen, dat deze toen misschien reeds droomde van de Logia, die de grondslag zijn van 'tgeen wij weten van Jezus' onderwijs. Wat Simon den Kananeër (Matth. X:4) betreft, hij houdt het voor waarschijnlijk dat hij leerling was van Judas den Gauloniter en dat hij behoorde tot die partij der Kenaïm, welke toen is ontstaan en die weldra zoo groote rol in de bewegingen van 't Joodsche volk zou spelen. Aangaande Judas Iskarioth, of zoo als Renan hem noemt (zie o.a. pag. 173, 380), Judas van Kerioth, zegt hij, dat hij alleen geen Galileër was, en dat Kerioth, waarvan hij afkomstig was, in het Z., op de uiterste grenzen, van Juda lag.

*) Matth. XXVII:55, 56, Mark. XV:40, 41 Luk. VIII:2, 3, XXIII:49. Sommigen van haar, zegt Renan. waren rijk en stelden Jezus in staat om te leven, zonder dat hij het beroep voortzette tot heden door hem uitgeoefend.

†) Renan spreekt ook nog over de familie van Jezus en schijnt uit Joh. XIX:25-27 de gevolgtrekking af te leiden dat op geen moment van zijn openbaar leven zijne eigene broeders hem genegen waren. - Petrus in betrekking tot Jezus vergelijkt hij met Joinville bij den Heiligen Lodewijk.

§) Hij was - zegt Renan - in 't oog van anderen het hoofd van den kring: Matth. XVII:23. Jezus schonk hem herhaalde malen een zeker oppergezag in zijne Kerk (Matth. X:2, Luk. XXII:32,

moet hebben gaande gemaakt. Voor zoo verre men hen kent, waren die leerlingen visschers en een hunner een tollenaar; want wel waren de menschen van de laatste soort bij de Joden veracht, maar Jezus trotseerde de heerschende opinie. Jezus wist hunne harten voor zich te winnen, en die verovering had hij te danken aan de onbegrensde bekoorlijkheid van zijn persoon en van zijn woord. Een doordringend woord, een blik was genoeg om iemand als een vurig discipel voor zich te winnen. Soms bezigde hij daartoe een minder onschuldig middel, waarvan ook Jeanne d'Arc zich heeft bediend. Hij nam namelijk voor hem, dien hij wilde winnen, den schijn aan van iets verborgens te kennen, of wel hij herinnerde hem een voor zijn gemoed belangrijke omstandigheid (Joh. I:42, verv., 48, verv. IV:17, verv.) en terwijl hij de ware oorzaak van zijne kracht d.i. zijne meerderheid boven die hem omringden ontveinsde, bragt hij, om aan de denkbeelden van zijnen tijd te voldoen, die ook geheel de zijne waren, hen in den waan, dat eene openbaring van boven hem geheimen openbaarde en de harten ontsloot. Allen geloofden dat hij in eene bovenmenschelijke sfeer verkeerde. Men zeide dat hij op de bergen met Mozes en Elia verkeerde (Matth. XVII:3, Mark. IX:3, Luk. IX:30, 31), dat in zijne eenzame uren de engelen hem hunne hulde kwamen bewijzen en dat hieruit zijne bovennatuurlijke gemeenschap met den hemel bleek (Matth. IV:11, Mark. I:13).

Omringd door dezen kring, die uit personen bestond, welke zeer eenvoudig*) en zeer onkundig waren - zij geloofden aan spoken en geesten (Matth. XIV:20, Mark. VI:49, Luk. XXIV:39, Joh. VI:19) - maar wier hart op de regte plaats zat en wier wil goed was, verkeerde Jezus†) steeds in *de open lucht*, nu eens in een schip terwijl zijne hoorders zich op den oever verdrongen (Matth. XIII:1, 2, Mark. III:9, IV:1, Luk. V:3), dan op een berg aan het meer gezeten. En voorzeker, het moet een *vrolijk leven* zijn geweest, hetwelk door hen met Jezus in hun midden, die elken twijfel wegnam, iedere vraag beantwoordde, iedere tegenwerping soms met een lach of blik oploste, geleid werd. In alles zag men het teeken van het ophanden zijnde koningrijk. Men meende op het punt te zijn van God te zien en de meesters der aarde te worden. De tranen werden verkeerd in vreugde. De algemeene vertroosting was aangebroken. Jezus liet zijn zaligsprekingen weerklinken: Matth. V:3-10, Luk. VI:20-25. De gansche prediking van Jezus was liefelijk, vol van de natuur en den welriekenden geur der velden. Aan de bloemen, die hij beminde, de vogelen des hemels, de zee, de bergen, de spelen der kinderen ontleende hij zijne lessen. Uit korte gezegden, zonder overgang, op de wijze van den koran, die veel later door Matth. tot lange redenen zijn gevormd, maar gewoonlijk door éénen

Joh. XXI:15 verv. Hand. I, II, V enz., Gal. I:18, II:7, 8), noemde hem Kepha (een steen), waarmede hij te kennen gaf dat hij van hem een hoeksteen zijner Kerk wilde maken. (Matth. XVI:18. Joh. I:42). Eens schijnt hij hem - voegt Renan er bij - de sleutels van het koningrijk beloofd en hem het regt te hebben toegekend om op aarde beslissingen te nemen, die voor eeuwig zouden gelden.

*) De aristocratie - zegt Renan - werd er vertegenwoordigd door een tollenaar en de vrouw van een opzigter.

†) Voor hem - voegt Renan er bij - was de hemel steeds geopend en de engelen klommen op en neder op zijn hoofd (Joh. I:52).

geest bezield, bestond zijne rede. Vooral muntte hij uit op het gebied der gelijkenissen, waarvan hij nergens het model had gevonden, maar waarvan hij de schepper was. Immers dat men soortgelijke gelijkenissen in de boeken van het Bouddhisme vindt, is misschien *alleen* te verklaren uit den diepen en zachten geest, dien beiden, het wordend Christendom en het Bouddhisme, ademen.

Het eigenaardige van Galilea's klimaat moest wel leiden tot een leven, waarbij men onverschillig was voor dat alles wat wij behoeven om het leven te veraangenamen. Men heeft daar aan de natuur genoeg. Waarom, wat de weelde der kleeding betreft, gewedijverd met 'tgeen God aan de aarde en den hemel heeft geschonken? De arbeid schijnt hier overbodig. Wat hij geeft is de moeite niet waard. De dieren des velds zijn rijker gekleed dan de rijksten en zij doen niets. Waarom zal er dan gewerkt worden? Ja! hieruit moest wel een minachting van de zorg voor het overtollige, zooals men het beschouwde, geboren worden. En die minachting legde Jezus de woorden op de lippen: Matth. VI:19-21, 24-34. In overeenstemming hiermede heerschte in den gelukkigen kring, welke hem omgaf, en die, wat de vervulling der behoeften betrof, op den Hemelschen Vader vertrouwde, dan ook als eerste regel dit: beschouw de zorgen des levens als een kwaad, hetwelk de kiem van al het goede in den mensch verstikt (Matth. XIII:22, vgl. Mark. IV:19, Luk. VIII; 14). Iederen dag werd God gevraagd om het brood voor den volgenden dag[*)]. Waarom schatten verzameld? Het rijk Gods zal komen. En de Meester zeide: Luk. XII:33, 34; 16 en verv.[*)].

Ook ontmoeten wij in dien kring, wat ook een natuurlijk gevolg was van het eigenaardige van het leven in Galilea, hetzelfde *communistische element*, dat bij de Esseërs en de Joodsche secten, die het kluizenaarsleven tot grondslag hadden, werd aangetroffen. Ja in de nieuwe maatschappij was de gemeenschap van goederen eenigen tijd regel: Hand. IV; 32, 34-37, V:1 verv. De gierigheid was er hoofdzonde; Matth. XIII:22, Luk. XII; 15 verv., en men moet hierbij wel in 't oog houden, dat de gierigheid, waartegen de Christelijke zedeleer zoo gestreng is geweest, toen eenvoudig in de gehechtheid aan den eigendom bestond. De eerste voorwaarde, om een discipel van Jezus te worden was zijne goederen te verkoopen en de opbrengst aan de armen te geven. Zoo als blijkt uit het gebeurde met den rijken jongeling, werden die dat weigerden niet in den kring opgenomen (Matth. XIX:21, Mark. X:2, verv. 29, 30, Luk. XVIII:22, 23, 28). Natuurlijk moesten zich spoedig de zwarigheden doen gevoelen, welke daaruit voortvloeiden en een thesaurier moest worden aangesteld, als hoedanig Judas van Kerioth werd gekozen.

Jezus, meer te huis in hoogere dan in lagere aangelegenheden, prees soms een nog *zonderlinger gedragslijn* aan. In eene wonderlijke gelijkenis wordt een rentmeester geprezen, omdat hij zich vrienden onder de armen had gemaakt ten koste van

*) Matth. VI:11, Luk XI:3. Dit is, volgens Renan, de beteekenis van 't woord in onze Statenvertaling door *dagelijksch* overgezet.

*) Renan merkt nog op hoe zulk een beschouwing van het leven, die geheel Galileesch was, nog werd bevorderd door de struikrooverij, welke in Galilea diep was ingeworteld, waarvan, volgens hem, 't gevolg was, dat de arme, die er niet door leed, zich moest beschouwen als een door God begunstigde.

zijn meester, opdat de armen op hunne beurt hem in het koningrijk der hemelen binnen leiden. De armen, die de uitdeelers in dat rijk zullen zijn, zullen in waarheid slechts opnemen die hun gegeven hebben, en ieder die zijn welbegrepen eigenbelang bevordert zal hen dan ook voor zich trachten te winnen (Luk. XVI:1-14). Ja! Jezus heeft de verschrikkelijke gelijkenis voorgedragen, die wel die van den *slechten rijken man* wordt geheeten, maar eenvoudig die van den *rijken man* moet heeten. Deze is in de hel, omdat hij rijk is, omdat hij zijn goed niet gaf aan de armen, omdat hij lekker at, terwijl anderen aan zijne poort een slecht maal hadden (Luk. XVI:19-25). Ook heeft Jezus in een oogenblik, waarin hij, minder overdreven, de verpligting om zijne goederen te verkoopen en ze aan de armen te geven slechts als een eisch ter volmaking voorstelde, nog deze vreeselijke verklaring afgelegd: 't is ligter dat een kemel ga door het oog van een naald, dan dat een rijke inga in het koningrijk Gods (Matth. XIX:24, Mark. X:25, Luk. XVIII:25).

Voorzeker, door zoo zijne discipelen van de zorgen des levens te ontheffen, was hij gevaarlijk voor de maatschappij; maar toch is hij hierdoor geworden de ware schepper van den vrede der ziel, de groote vertrooster des levens. En hij heeft daardoor dat verhevene spiritualisme gesticht, hetwelk gedurende eeuwen in dit tranendal de gemoederen met vreugde heeft vervuld, en dat het krachtige geneesmiddel was voor de verveling van het dagelijksche leven.

Jezus zag echter spoedig in, dat deze leer niet geschikt was voor het algemeen en dat de groote wereld van zijn tijd haar niet zou aannemen. Nu *nam hij met de uiterste stoutmoedigheid zijn besluit.* Hij wendde zich tot *de eenvoudigen.* Eene groote omkeering zal er plaats hebben. Het rijk van God is bestemd 1ste voor de kinderen en die hun gelijken, 2de voor de verworpenen door de hoogmoedige wereld, 3de voor de ketters en scheurmakers, tollenaren, Samaritanen, heidenen van Tyrus en Sidon. In dezen zin droeg hij de gelijkenis voor: Matth. XXII:2 verv. Luk. XIV:16 verv. Matth. VIII:11, 12, XXI:33 verv. Zijne leer was het zuivere *ebionitisme* d.i. de leer dat de armen (*ebionim*) alleen zullen behouden worden en het rijk der armen zal komen. 't Was zijne verkondiging: Luk. VI:24, 25, XIV:12-14. En iets dergelijks bedoelde hij misschien ook met het vaak herhaalde woord, hetwelk wij bij een der kerkvaders*) aantreffen: weest goede bankiers d.i. plaatst uw geld goed in betrekking tot het rijk van God, door het aan de armen te geven, overeenkomstig het oude spreekwoord: geven aan den arme is leenen aan God (Spr. XIX:17)†).

Gelijk alle groote mannen was Jezus *een waar volksman.* Het Evangelie was volgens zijne gedachte bestemd voor de armen (Matth. XI:5, Luk. VI:20, 21). Hij gaf de voorkeur aan hen, die door het orthodoxe Judaïsme veracht werden. Uit alles blijkt zijne liefde voor het volk (Matth. IX:36, Mark. VI:34). De gemoedsgesteldheid der menschen had waarde

*) Clem. Alex. Men vindt het ook bij Origen, Hieronymus, en vele Kerkvaders.

†) Renan merkt nog op dat die leer niet nieuw was en wijst op uitspraken des O.V., en die van 't boek Henoch.

voor hem naarmate zij met liefde waren vervuld. Ootmoed na den misstap gold meer bij hem dan de middelmatigheid, voor welke het vaak geen verdienste is niet misdaan te hebben. De wereld werd zoo sterk mogelijk veracht. Hij vergaf den rijken zijn rijkdom niet, tenzij hij, ten gevolge van eenig vooroordeel, door de maatschappij was verworpen (Luk. XIX:2 verv.).

Van alle *uitwendige vertooning* was Jezus een verklaard vijand. Hij ontvlood de vreugde niet, maar nam deel aan de bruiloft. Een van zijne wonderen strekte om de vreugde van het huwelijksfeest in eene kleine stad te doen voortduren.

Het was dan ook *onafgebroken feest* toen hij Galilea doortrok. Wij hebben hem ons daarbij voor te stellen als gezeten op eene ezelin, terwijl zijne discipelen soms hunne kleederen op het lastdier of als een tapijt op zijn weg spreidden (Matth. XXI:7, 8). Trad hij een huis binnen, daar was het feest. Zelfs de kinderen liet hij tot zich komen en nam ze in zijne armen (Matth. XIX:13 verv. Mark. IX:35 verv. Luk. XVIII:15, 16). Vrouwen kwamen zijn hoofd met olie en zijne voeten met welriekende wateren zalven. Die hem hunne hulde wilden bewijzen, nam hij in bescherming (Matth. XXVI:7 verv. Mark. XIV:3 verv. Luk. VII:37 verv.); terwijl de kinderen en vrouwen hem vereerden*).

De *opkomende godsdienst* was dus in vele opzigten een *beweging* van *vrouwen* en *kinderen*, waarvan de laatstgenoemden een jeugdige lijfwacht om hem vormden, die tot inwijding strekte van zijn onschuldig koningschap en hem kleine ovaties bragt. Zij noemden hem Zoon van David, roepende Hosanna en palmen om hem heen dragende. Hij schepte hierin veel behagen. Ja! gelijk Savonarola maakte hij misschien van hen gebruik, en liet door hen zich titels geven, die hij zich zelven niet durfde toeeigenen (vgl. Math. XXI:15, 16); terwijl hij geen gelegenheid liet voorbijgaan om te herhalen, dat de kleinen ‘heilige wezens’ zijn en dat het rijk van God aan de kinderen behoort*).

Terwijl Jezus zich bewoog in dien kring, die met hem het gelukkigste leven leidde, kwam tot hem *een gezantschap van Johannes*, die in gevangenis hoorde van den opgang, welken Jezus maakte†). Later werd *het berigt van zijn dood*§) door de discipelen van den Dooper tot hem gebragt (Matth. XIV:12). Nu vertrok Jezus uit vrees voor Antipas *naar de woestijn* (Matth. XIV:13), door velen vergezeld. Ten gevolge van eene uiterste spaarzaamheid kon de gewijde kring daar het leven behouden, iets, waarin men natuurlijk een wonder zag (Matth. XIV:15 verv. Mark. VI:35 verv. Luk. IX:11 verv. Joh. VI:2 verv.).

Van dit oogenblik af sprak Jezus van Johannes slechts met een verdubbelde bewondering**); hetgeen aanleiding heeft

*) Op grond van 't Evangelie van Marcion beweert Renan dat men hem verweet dat hij deze teedere zielen, altijd bereid om te volgen, van hare familie verwijderde.

*) Renan haalt hier Matth. XVIII:5, 10, 14 en vele andere plaatsen aan.

†) Renan spreekt uitvoeriger over het uiteinde van Johannes, als ook over het doel van het hier boven genoemde gezantschap en de uitwerking, die de afvaardiging er van bij Johannes had.

§) Renan zegt dat Johannes waarschijnlijk in 't jaar 30 is gestorven.

**) Matth. XI:7 verv. Luk. VII:24 verv. Matth. XI:12, 13, Luk. XVI:16. Op grond van Matth. XI:14, XVII:10-13, Mark. VI:15, IX:10-12, Luk. IX:8, Joh. I:21-25 beweert Renan dat Jezus met zijne tijdgenooten geloofde dat Johannes was Elia uit de dooden opgestaan. Zie verder Matth. XXI:32, Luk. VII:29, 30.

gegeven tot het ontstaan der traditie, dat Jezus een bloedverwant was van Johannes (Luk. I), als ook dat laatstgenoemde, zoodra hij Jezus zag, hem voor den Messias verklaarde, dat hij zich zelven voor zijn mindere erkende, onwaardig om den riem zijner schoenen te ontbinden, en dat hij eerst weigerde om hem te doopen en volhield dat hij door Jezus moest gedoopt worden (Matth. III:14 verv. Luk. III:16 Joh. I:15 verv. V:32, 33), wat in strijd is met Matth. XI:2 verv. Luk. VII:18 verv.*).

Jezus heeft echter niet alleen in Galilea getoefd. Bijna ieder jaar deed hij tegen het Paaschfeest eene reis *naar Jeruzalem.* Was hij derhalve reeds vóór dien tijd derwaarts opgegaan†); het was echter een van zijne belangrijkste togten, dien hij (waarschijnlijk in 't jaar 31), vergezeld door onderscheidene discipelen, derwaarts ondernam. Zelf hechtte hij weinig waarde aan die togten, maar hij schikte zich naar de heerschende beschouwing; terwijl bovendien die reizen in zijn oog zijn doel konden bevorderen; daar hij toch zelf inzag, dat, wilde hij een eerste rol spelen, hij naar Jeruzalem moest gaan om daar het Judaïsme in zijn brandpunt aan te tasten.

Hier, waar alles hem ontstemde, kon Jezus zich niet te huis gevoelen. Hij verloor zich hier te midden der menigte. Zijne arme Galileërs, die hem vergezelden, maakten weinig effect. De ontwijding van het heilige, waarvan hij getuige was, kwetste zijn godsdienstig gevoel (Mark. XI:16). Eens liet hij zich zelfs door drift vervoeren (Matth. XXI; 12 verv. Mark. XI:15 verv. Luk. XIX:45 verv. Joh. III:14 verv.). Hier kwam bij het ongeloof en de gevoelloosheid der priesters *). En dan hij, die een vreemdeling was en geen vertrouwen genoot, moest zijn misnoegen bij zichzelven verborgen houden en kon zijn hart slechts aan zijne reisgenooten lucht geven.

Echter nog vóór zijn laatste verblijf aldaar beproefde hij het om zich te doen hooren. Hij preekte, men sprak van hem, men gewaagde van zekere handelingen, die men als wonderdadig beschouwde. Maar hierdoor werd geen Kerk en geen kring van discipelen te Jeruzalem geboren. De bekoorlijke leeraar, die

*) Renan zegt dat het verhaal van Jezus' erkenning als Messias door Johannes en de verklaring van dezen aangaande Jezus is voortgevloeid uit het streven, om voor Jezus' zending een getuige te doen optreden, die algemeen vertrouwen bezat. In 'tgeen wij Renan verder over Johannes hooren zeggen trof ons de uitdrukking: Johannes was het absinth dat de lippen prepareerde voor de zoetheid van het koningrijk Gods.

†) Volgens Renan zijn de bijzonderheden van ieder dezer reizen weinig bekend; daar de synoptici - hoewel zij ze onderstellen, (Matth. XXIII:37, Luk. XIII:34); zij kennen de verhouding van Jezus tot Jozef van Arimathea en Lukas zelfs de familie van Bethanië (X:28-42); vele redenen tegen de Farizeen en Saduceën, door de synoptici vermeld hebben geen zin, zoo ze niet te Jeruzalem zijn gehouden. Het verloop van 8 dagen is te kort voor alles wat tusschen Jezus' komst te Jeruzalem en zijn dood zou hebben plaats gegrepen - er niet van spreken. Wat het 4e Evangelie betreft, dienaangaande zegt Renan dat de opgaven, welke hierin worden aangetroffen zeer confuus zijn. 'tGeen de 4e Evangelist brengt tot de reis H. II:14 verv. vermeld, behoort - zegt hij - tot lateren tijd vgl. Matth. XXI:12, 13, Mark. XI:15-17, Luk. XIX; 45, 46. Johannes schijnt - voegt hij er bij - de omstandigheden van verschillende reizen onder elkander vermengd te hebben.

allen vergaf, mits men hem beminde, kon niet veel weerklank vinden in dit heiligdom van ijdele twistredenen en verouderde offeranden. Alleen knoopte hij er betrekkingen aan, die later hem voordeelig zijn geweest (Joh. III:1 verv. VII:50 verv. Joh. XIX:39).

Wat betreft de beroemde Joodsche leeraars van dien tijd: Jezus schijnt met Gamaliel (Hillel en Schammaï waren reeds overleden), die er toe behoorde, niet in aanraking te zijn geweest †), maar Jeruzalem verliet hij in het bewustzijn dat er geen verdrag mogelijk was met de oude Joodsche eeredienst en dat de afschaffing van de offers, die bij hem zoo veel tegenzin hadden verwekt, van de goddelooze en trotsche priesterschap, ja in 't algemeen van de Wet eene volstrekte noodzakelijkheid was.

Van dit oogenblik af is Jezus dan ook niet meer de hervormer, maar de *verwoester* van het *Judaïsme.* Hij is de eerste geweest, die durfde zeggen dat de Wet met hem of liever met Johannes den Dooper heeft opgehouden (Luk. XVI:16). De Wet - verklaarde hij - is slechts voor de zonen van Abraham gemaakt. Ieder mensch, wiens wil goed is, ieder mensch die hem eert en bemint, is een zoon van Abraham. Hij is geen Jood meer; hij is revolutionair in den hoogsten graad. Hij roept alle menschen tot eene vereering, die alleen gegrond is op hunne hoedanigheid als kinderen van God.

Overeenkomstig deze beginselen *verwierp Jezus* dan ook *alles wat geen godsdienst des harten was*. Om het vasten bekommerde hij zich niet veel (Matth. IX:14, XI:19). Hij gaf de voorkeur aan vergiffenis boven het offer (Matth. V:23, verv. IX:13, XII:7). Liefde tot God, tot de broeders, wederkeerige vergeving dat was zijne wet (Matth. XXII:37, verv. Mark. XII:28, verv. Luk. X:25, verv). Al wat priesterlijk was verwierp hij. Vruchteloos zoekt men in het Evangelie een bepaalde godsdienstige handeling door Jezus aanbevolen. De doop had voor hem slechts ondergeschikt belang (Matth. III:15, I Cor. I:17). Betrekkelijk het gebed heeft hij niets voorgeschreven, behalve dat het uit het hart moet voortvloeijen. Doen van het goede, dat is zijn godsdienst (Matth. VII:21, Luk. VI:46, Matth. XV:8, Mark. XII:6). De sabbath, zoo hoog door de Joden vereerd, brak hij openlijk (zie o.a. Matth. XII:1-14). Nog veel meer verwierp hij eene menigte nieuwere gewoonten, door de overlevering bij de Wet gevoegd en die den Joden zoo dierbaar waren (zie o.a. Matth. 12:34).

Het is dan ook geen wonder, dat Jezus' verhouding tot de *Heidenen* en de *Samaritanen* niet was zooals die van de Joden van zijnen tijd in het algemeen.

Wat de *eerstgenoemden* betreft, hij kende hen te weinig om van hunne bekeering zich iets goeds te beloven; terwijl hij niet zoo zeer door hunne afgoderij, maar wel door hunnen slaafschen toestand getroffen werd (Matth. XX:25, Mark. X:42, Luk. XXII:25). Hij, de Joodsche democraat, die slechts God als meester erkende, ergerde zich zeer over de eer, die den souvereinen werd bewezen. Maar buiten dit bejegende hij de Heidenen met eene groote toegevendheid. Soms schijnt hij meer hoop op hen dan op de Joden te voeden (Matth. VIII:5, verv. XV:22, verv. Mark. VII:25, verv. Luk. IV:25, verv). Het rijk Gods zal op hen overgaan (zie o.a. Matth. XXI:41). Schijnt hij aan zijne discipelen bevelen te hebben gegeven, welke daarmede in strijd waren en heeft het 't voorkomen dat hij aangaande hen

spreekt op gelijke wijze als van de Joden (zie o.a. Matth. X:5, 6, V:46, verv.), die voorschriften kunnen door de discipelen naar hunne eigene denkbeelden zijn gewijzigd, of Jezus is, wat zeer ligt mogelijk is, veranderd op dit punt.

Wat betreft de *Samaritanen*, die zoo zeer door de inwoners van Jeruzalem werden veracht (Joh. VIII:48, Matth. X:5, Luk. XVII:18), Jezus was hun, door een soort van tegenstelling, genegen. Dikwijls geeft hij hun boven de orthodoxe Joden de voorkeur. Schijnt hij zijne discipelen te verbieden om aan hen het Evangelie te prediken (Matth. X:5, 6), dat is nog zonder twijfel een tijdelijk voorschrift, waaraan de discipelen een te absoluut karakter zullen gegeven hebben. In Sichem telde hij verscheiden discipelen en bragt hij ten minste 2 dagen door (Joh. IV:39-43). Een van zijne schoonste gelijkenissen is die van den barmhartigen Samaritaan (Luk. X:30, verv).

Jezus' onderwijs vloeide steeds als 't ware over van de broederliefde in den ruimsten zin van het woord.

Wil men nu in een verhaal treffend zien uitgedrukt deze denkbeelden, welke Jezus vervulden, toen hij Jeruzalem verliet, men denke hier aan dat van zijne bekende ontmoeting met de Samaritaansche vrouw.

Voorzeker, toen Jezus tot die vrouw het woord rigtte: vrouw geloof mij, de ure is gekomen, waarin men niet meer, noch op dezen berg, noch te Jeruzalem zal aanbidden, maar waarin de ware aanbidders den Vader zullen aanbidden in geest en in waarheid (Joh. IV:21-23), was hij waarlijk Gods Zoon. Hij sprak toen voor het eerst het woord, waarop het gebouw van de eeuwige godsdienst zou rusten. Hij stichtte de zuivere godsvereering, die aan geen bepaalden tijd, aan geen land is gebonden, die tot het eind der eeuwen, door alle verhevene geesten in beoefening zal worden gebragt. Zijn godsdienst was dien dag niet alleen de goede godsdienst der menschheid, maar zij was de absolute godsdienst; en zoo op andere planeten wezens leven met rede en zedelijkheid begiftigd, dan moet hunne godsdienst dezelfde zijn als die, welke Jezus heeft verkondigd bij de bron van Jakob. Hieraan heeft de mensch zich niet kunnen houden; want men bereikt het ideaal slechts een oogenblik. En Jezus' woord was als een bliksemstraal in een donkeren nacht; 18 eeuwen zijn noodig geweest, eer de oogen der menschheid (ja! van een oneindig klein gedeelte der menschheid) daaraan konden gewennen; maar de bliksemstraal zal worden tot den vollen dag, en de menschheid zal, na alle kringen der waarheid doorloopen te hebben, tot dat woord terugkeeren, als tot de onsterfelijke uitdrukking van haar geloof en van hare verwachtingen.

Hier willen wij ons overzigt van Jezus' levensbeschrijving door Renan afbreken, ten einde het in een volgend artikel te besluiten, en daarna, met het oog op de *beginselen* van Renan zelven, onze *kritiek* daarop te leveren.

Zwartsluis.

H.E. STENFERT KROESE.

Politiek overzigt.

Naauwelijks waren in het begin van het tijdsverloop, hetwelk wij hier wederom kortelijk willen zamenvatten, de depèches der russische regering in antwoord op de nota's der drie mogendheden bekend geworden, of er brak onder de engelsche, fransche en oostenrijksche dagbladpers een hevige storm los tegen Rusland. Men kon trouwens zonder veel moeite in het russisch antwoord weder de gemoedelijkste ironie, het bijtendst sarcasme en den bittersten spot vereenigd zien. De minister Gortschakoff verklaarde aan de mogendheden - aan Frankrijk was bovendien nog een memorandum gerigt, waarin de vroeger geuite denkbeelden van Rusland nader waren ontwikkeld - dat verdere discussiën slechts zouden kunnen leiden om het bestaand verschil van gevoelen nog scherper te doen uitkomeu. Hij meende ook bij de verschillende kabinetten dergelijke gevoelens te mogen onderstellen.

Voorts betoogde de russische regering dat zij, even als de mogendheden, niets liever wenschte dan de rust in Polen hersteld te zien en al het mogelijke zou doen ter verwezenlijking van dit verlangen.

Dergelijke taal eischte volgens de meeste fransche en engelsche dagbladen bloedige wraak, en ware de winter - min geschikt voor het beoorlogen van Rusland - niet zoo nabij, dan..... zou prins Gortschakoff ook waarschijnlijk minder scherp zijn geweest.

Zeer oorlogzuchtig gestemd - thans minder uit genegenheid voor Polen dan wel uit gekrenkte eerzucht - verdiepte de parijsche bevolking zich niettemin in allerlei voorspellingen; men liet den minister van buitenlandsche zaken, Drouyn de Lhuys aftreden; men riep den franschen ambassadeur bij het engelsche hof terug en verving hem door den zoon der bekende poolsche gravin Walewska. Aan de reis van prins Napoleon naar Engeland dichtte men de strekking toe zijner reize naar Turijn bij het uitbarsten van den italiaanschen oorlog; den heer von Budberg deed men Parijs verlaten om onverwijld naar Rusland terug te keeren; de alarmisten wezen zegepralend op den Moniteur, welke een manifest van het geheim nationaal bestuur van Polen aan prins Czatoryski had opgenomen.....

Eindelijk bereikte de oorlogzuchtige stemming der fransche natie haar culminatiepunt. Men sprak over plannen tot veldtogten; men blokkeerde reeds in gedachten de kusten der Zwarte zee; men bombardeerde Odessa; men deed landingen op de russische kusten.... weldra hield echter dit oorlogzuchtig gerinkel met de wapenen op en werd de toestand van het oogenblik scherper afgeteekend. In het fransch ministerie kwam geene, in de diplomatie slechts eene kleine - voor Polen min belangrijke - verandering. Baron Gros werd door den prins de la Tour d'Auvergne als gevolmagtigd minister bij het engelsche hof vervangen en geenszins door den heer Walewski. De prins de la Tour d'Auvergne werd in zijne betrekking te Rome opgevolgd door den graaf de Sartiges, dien men te Turijn niet ongaarne zag vertrekken om plaats te maken voor den baron de Malaret, die Frankrijk tot dusverre bij het belgische

hof vertegenwoordigde en thans den markies de Ferrière le Vayer in zijne plaats zag treden.

De heer von Budberg bleef intusschen te Parijs en prins Napoleon kwam uit Engeland terug, alwaar hij zich slechts met landbouwkundige studiën had bezig gehouden. Als tegenhanger van het Poolsch manifest nam de Moniteur nu ook zelfs de rede van Keizer Alexander op, welke bij de opening van den finschen landdag te Helsingfors was uitgesproken. Weldra werd het gevest van het zwaard door de fransche natie weder geheel losgelaten. Parijs heeft overigens slechts panem et circenses noodig; straks vond het weder eene andere emotie en Polen moest het veld ruimen voor..... den luchtballon van den heer Nadar.

Had de scherpe taal van prins Gortschakoff ook in Engeland de verontwaardiging van velen opgewekt; men pleegt achter de krijtrotsen van Albion in kalmer gemoedsstemming dergelijke belangrijke zaken te bepeinzen. Bovendien heerscht bij de engelsche natie nog altijd een onoverwinbaar wantrouwen ten opzigte van den Keizer van Frankrijk. Voortdurend wijzen dan ook sommige dagbladen, waaronder The Daily News, op de tegenstrijdigheid, welke tusschen de daden en woorden bestaat van ‘den man, die de kroon heeft opgeraapt uit het bloed, waarmede de tweede December de straten van Parijs roodverwde.’ Overigens herinnert ons de taal der engelsche dagbladen nu en dan aan de artikelen tegen Napoleon I, welke ‘l'exécuteur testamentaire de la révolution’, gelijk prins Napoleon Louis Bonaparte hem in zijne Idées napoléonniennes noemt, steeds in min aangename stemming bragten.

Intusschen hooren wij toch le Courrier du Dimanche verzekeren dat Engeland eene nota aan Rusland heeft gezonden, waarbij Rusland vervallen wordt verklaard van zijne regten op Polen, voortvloeijende uit de tractaten van 1815, een denkbeeld, hetwelk men aan lord John Russell te danken heeft.

Oostenrijk betoont zich in den laatsten tijd uiterst voorzigtig. Keizer Frans Joseph is zich volkomen bewust van zijne moeijelijke positie; mogt er een oorlog uitbreken, dan hebben Frankrijk en Engeland minder te duchten dan Oostenrijk, waarvan de grenzen zich over eene lengte van een twee honderdtal mijlen langs het russisch grondgebied uitstrekken. Met het oog op alle eventualiteiten, welke uit verdere stappen der oostenrijksche regering ten gunste van Polen kunnen voortvloeijen, zou zij daarom eerst eenige waarborgen van Engeland verlangen. De engelsche regering schijnt echter daartoe minder geneigd te zijn.

Terwijl de westersche mogendheden Polen en hun eigenbelang bespreken, wordt er te Warschau en te Wilna op de afschuwelijkste wijze gefusilleerd, geexecuteerd en geëxileerd door de generaals de Berg en Mourawieff. Een aanslag op het leven van den eerstgenoemde heeft natuurlijk in de laatste dagen weder tot strenge represaille-maatregelen aanleiding gegeven. Omtrent ontmoetingen tusschen de russische troepen en de opstandelingen zijn de berigten schaarsch en partijdig voorgesteld. Men mag echter aannemen dat het oorlogstooneel meer en meer naar de grenzen van Gallicië verplaatst wordt, ten gevolge waarvan de oostenrijksche regering eenige vrees voor woelingen in dit gewest begint te koesteren. Het pruissisch ministerie schijnt daartegen omtrent den toestand in Posen

geheel gerust. Het kan zich derhalve geheel wijden aan den aanstaanden verkiezingsstrijd op 20 en 28 October; op den eerstgenoemden dag zullen de verkiezingen der ‘Wahlmänner,’ op den laatstgenoemden die der ‘Abgeordneten’ plaats hebben.

Met het oog op deze verkiezingen is op 24 September door den minister van binnenlandsche zaken eene circulaire gerigt aan de verschillende ‘Regierungspräsidenten’, waarbij hun gelast wordt om streng toezigt te houden op de politieke gevoelens hunner ambtenaren. Ieder ambtenaar - zoo wordt in dit stuk aan belanghebbenden herinnerd - die den eed heeft afgelegd ‘dem König, seinem allergnadigsten Herrn, unterthänig, treu und gehorsam zu sein’ is noch als kiezer noch als gekozene van dien eed ontslagen en als Z.M. bepaaldelijk den constitutionelen weg aanwijst, waarop zijne ambtenaren hem moeten vergezellen, dan zijn allen verpligt hem te gehoorzamen. Bovendien zijn zij, die door de Koninklijke genade en uit bijzonder vertrouwen tot belangrijke staatsbetrekkingen zijn geroepen, verpligt om de Koninklijke regering op de krachtigste wijze te ondersteunen.

Mogt de regering in andere gevallen tot toegefelijkheid geneigd wezen, thans zijn ‘die hervorgetretenen Gegensätze zu scharff und zu weit auseinandergehend’, dan dat zij afstand zou doen van de regten, welke zij op hare ambtenaren bezit.

De heer von Bismarck-Schönhausen met zijne ambtgenooten erkennen derhalve dat zij alle middelen in het werk moeten stellen om bij de verkiezingen naar de zegepraal te kampen.

Onder die middelen behoort insgelijks een besluit, in den Staats-Anzeiger vermeld, waarbij bepaald wordt dat voortaan niet meer gelijk vroeger - toen de regering zoo bijzonder gaarne ambtenaren in het huis van afgevaardigden zitting zag nemen - salaris zal worden uitbetaald, aan ambtenaren gedurende den tijd dat zij door hun lidmaatschap van dit staatsligchaam verhinderd zijn in de wa rneming hunner betrekking. Het nationaal fonds, eene instelling der liberale partij, zal echter thans daarin voorzien, want welke politieke gevoelens men ook zij toegedaan: il faut pourtant qu'on vive!

Bij het naderen der verkiezingen in Pruissen ziet men voorts nog een verschijnsel, hetwelk in de geschiedenis der staatkundige partijen niet zeldzaam is: het verbond der feodale partij met de ultra-democratische. Met het oog op een barricadenstrijd, waarvoor de heer von Bismarck weleer verklaarde niet te zullen terugdeinzen, kan de laatste een uitmuntend middel zijn in de hand der eerste.

Het pruissisch volkskarakter is echter niet spoedig vatbaar voor dergelijke uitersten. Min aangenaam is intusschen voor koning Wilhelm - die zich in den laatsten tijd geheel partij heeft gesteld en doof is gebleven voor de wenken van den algemeen geachten Koning van België - dat men hier en ginds het betalen van belasting begint te weigeren.

Eene afleiding voor de natie - eene idée napoléonnienne door den minister von Bismarck ook al van zijn franschen leermeester overgenomen - zou daarom in de tegenwoordige omstandigheden niet te onpas wezen. Zelfs eene bondsexecutie in Holstein was in dit opzigt niet te verwerpen; de holsteinsche kwestie schijnt echter weder tot eene meer vredelievende phase te zijn teruggekeerd, waarin men op het papier in plaats van op het slagveld naar eene oplossing zal trachten.

Wel heeft de duitsche bondsvergadering op 1 October het voorstel eener executie met meerderheid van stemmen aangenomen; wel hebben Hanover en Saksen zich bereid verklaard om troepen te leveren, Pruissen en Oostenrijk om de reserve te vormen, maar Engeland, Frankrijk en Rusland hebben zich daarentegen met eene bemiddeling belast.

Engeland is hierin weder getrouw aan zijne staatkunde en wenscht zooveel mogelijk een oorlog te vermijden, waarvan - volgens The Times - het gevolg zou wezen, dat alle staten van Europa zich in twee partijen schaarden. Bij die gelegenheid zeide het engelsch dagblad, misschien acutius quam verius: dat de staatslieden in Duitschland, door wier invloed de fakkel van de tweedragt is ontstoken, de bladzijden van Diodorus over Griekenland's val wel eens mogten nalezen en aan Duitschland herinneren hoe de ‘bondsexecutie’ tegen de Phocaeërs en de daaruit voortgevloeide oorlog tot den slag bij Cheronea heeft geleid en het onafhankelijk Griekenland aan de voeten van Philippus van Macedonië bragt.

Napoleon III heeft intusschen het corps législatif tegen 5 November bijeengeroepen. De staatsman, wiens welsprekende maar niet altijd overtuigende taal zoo dikwijls in vroegere vergaderingen werd gehoord en juist thans vooral geroepen zou geweest zijn om de napoleontische politiek tegen de hevige aanvallen van de bloem der Fransche oppositie-partij te verdedigen, is echter eenige dagen geleden op zijn landgoed la Gresillière bij Nantes overleden. Het sterven van Adolphe Augustin Marie Billault, de vroegere deken der orde van advocaten te Nantes, de afgevaardigde van Ancenis in de kamer van 1837, de ondersecretaris van staat bij het departement van koophandel en landbouw in 1840, het lid der constituante van 1848, de minister van binnenlandsche zaken in 1854, de vermaarde ministre-orateur en vriend des keizers in den laatsten tijd, is dan ook wel ‘une perte immense pour l'Etat et pour l'empereur, qu'il servait avec autant de dévouement que de talent et d'éloquence’, gelijk de Moniteur betuigde.

Teekenen wij hier op, dat ook de fransche Académie een verlies heeft geleden, in wier vergaderingen thans de zetel van Lucien Bonaparte, van Auger, van Etienne, welke in 1845 aan Alfred de Vigny ten deel viel, door den dood van dezen laatsten ledig staat. Deze zal echter - even als die van lord Lyndhurst, die dezer dagen aan het engelsch Hoogerhuis ontviel - gemakkelijker te bezetten zijn dan de ledige zetel van den heer Billault.

Wie thans de verschillende aanvallen der oppositie tegen de buitenlandsche en binnenlandsche politiek zal wederstaan, ligt derhalve nog in het duister. Intusschen verwacht men in de openingsrede des Keizers een woord over Japan, alwaar op de fransche vlag even als op de nederlandsche geschoten is, welke laatste aanval echter met eenige kanonskogels van de Nederlandsche stoomkorvet Medusa werd beantwoord. Voor de aanvallen der oppositie-partij in het corps législatif zal echter vooral Mexico stoffe te over opleveren. De mexicaansche deputatie toch heeft juist geen bijzonder bevredigend antwoord ontvangen van den oostenrijkschen aartshertog Maximiliaan en de fransche troepen zullen nog eerst een geheel anderen staat van zaken in het leven moeten geroepen hebben, alvorens hij zijn titel

met dien van Keizer van Mexico zal willen verwisselen.

De aartshertog heeft twee hoofdvoorwaarden gesteld voor de aanneming der kroon: een volksbesluit van alle Mexikanen en waarborgen voor de onschendbaarheid en onafhankelijkheid der monarchie. Voorts zal het volgende gedeelte van het in de fransche taal gegeven antwoord den Mexikanen wel ietwat vreemd in de ooren hebben geklonken: ‘Si la Providence m'appelle à cette haute destinée, je dois dès à présent faire connaître la ferme résolution où je suis d'ouvrir - à l'exemple de mon frère - par une Constitution, les voies du progrès, et de conclure sous la foi du serment un pacte fondamental avec la nation mexicaine, après son entière pacification.’

Daarbij voegde de aartshertog ten slotte: ‘Transmettez ces résolutions sincères à vos concitoyens et efforcez vous de faciliter à la nation les moyens de faire légalement connaître quel gouvernement elle désire.’ Met andere woorden in de taal van den duitschen prins: Ich habe das Meinige gethan, thun Sie das Ihrige!

Of de Mexicaansche heeren, in hun land teruggekeerd in hunne pogingen zullen slagen, dan wel of de voorwaarden van den aartshertog, volgens sommige oostenrijksche dagbladen, als niet te vervullen moeten beschouwd worden, kan eerst de toekomst leeren. Voorloopig bestaat daarvoor echter niet veel waarschijnlijkheid en de sympathie, welke de fransche interventie ondervindt, blijkt tot dusverre slechts uit de legerbulletins van den maarschalk Forey; dat de Franschen zelve daaraan weinig geloofwaardigheid toekennen, blijkt uit het bekende: mentir comme un bulletin. Het bevel over de fransche expeditie-troepen in Mexiko is volgens den Moniteur de l'armée op 17 Augustus aan den generaal Bazaine opgedragen, terwijl de maarschalk Forey weldra in Frankrijk wordt terug verwacht.

De president der Mexikaansche Confederatie, Juarez, tracht intusschen nog altijd hulp te erlangen van de Vereenigde Staten. De heer Lincoln kan echter aan het verlangen van Juarez tot dusverre nog niet voldoen. Hij heeft trouwens al zijne strijdkrachten noodig tegen de Zuidelijken. Bij het afzenden der laatste berigten werd de sterke vesting Charleston nog door de Zuidelijken verdedigd en de krachtsontwikkeling der beide partijen schijnt aldaar geheel in overeenstemming met het Amerikaansch volkskarakter. Het belangrijke Chattanoga, zoo uitmuntend geschikt om tot basis van krijgsoperatiën te strekken, als het ware eene centrale positie tusschen Nashville, Charleston, Savannah en Mobile, is daarentegen tot veler verwondering zonder eenige langdurige belegering aan de troepen de Noordelijken overgegeven. De generaal Rosencranz, die in eene ontmoeting met de Zuidelijken, onder bevel van den generaal Bragg eene nederlaag leed, is thans in die positie teruggetrokken. De vijand schijnt Chattanoga nu te willen insluiten en heeft de communicatie tusschen Nashville en deze vesting reeds zeer bemoeijelijkt door de inneming der beide steden Shelbyville en Macminnville, waarin hij ongeveer 15,000 man krijgsgevangen maakte. Overigens zijn er geene ingrijpende gebeurtenissen op het tooneel des Amerikaanschen oorlogs te vermelden. De verhouding der Noordelijken tot de engelsche regering schijnt voorts voor het oogenblik eenigermate verbeterd te zijn. De vertoogen der eersten omtrent het bouwen van oorlogsvaartuigen voor de Zuidelijken in engelsche

havens, hebben ten gevolge gehad dat de engelsche regering twee gepantserde schepen te Liverpool in beslag heeft genomen. Sommige dagbladen beweren dat Turkije zich bereid heeft verklaard om deze te koopen en brengen zelfs dit in verband met het groote vraagstuk van het oogenblik: de poolsche kwestie. Polen toch, zoo beweert men, zou zich ten einde raad in de armen van den ouden vijand willen werpen, eenmaal door Sobieski onder de muren van Weenen verslagen, een of- en defensief verbond sluiten met den sultan, waardoor de oostersche kwestiezich vereenigen zou met de poolsche. Meer waarschijnlijkheid bestaat er echter voor de onderstelling dat Turkije, in plaats van naar meer grondgebied te haken, zich zal wijden aan de verbetering van het bestuur over hetgeen uit de staatkundige stormen nog is overgebleven. Griekenland, hetwelk thans in de door het parlement der Ionische eilanden aangenomene annexie en in den nieuwen vorst, elementen bezit voor ontwikkeling en vooruitgang, moest Turkije daartoe ten spoorslag wezen.

Intusschen bezitten wij bij de opvoering van het groot staatkundig drama onzer dagen slechts eene zeer nederige plaats in het parterre en weten derhalve geenszins wat ginds achter de coulisses voorvalt.

Middelburg, 20 *October.*

W.A. VAN HOEK.

Mengelwerk.

Achtduizend gulden.
Door George Van Braband.

‘Daar was’ - zoo begint de vertelling van de gelaarsde kat in Moeder de Gans - ‘eens een molenaar, die drie zonen had, en voor zijn molenkar had hij een ezel, en omdat er veel muizen op het graan en meel afkwamen, hield hij eene kat. De molenaar kwam te sterven, en toen erfde de oudste zoon den molen, de tweede den ezel met de kar, en de derde de kat.’

Een' ezel had de oude Brugwijk nooit in zijn bezit gehad, maar wel een molen en eene kat. De laatste ging bij het opbreken van de huishouding na den dood van den ouden man in vollen en vrijen eigendom over aan de oude trouwe Griet, en vertrok met deze naar het hofje, waar haar heer en meester haar, in te gaan met zijn overlijden, een plaats had gekocht, levenslang, met en benevens zooveel ton turf, zooveel mud aardappelen, zooveel wissen hout, zooveel... enz. enz., zoodat de goede sloof gerust aan haar einde kon komen. Aldus werden haar de trouwe en langdurige diensten vergolden, na den dood der huismoeder dubbel gewaardeerd in de eenvoudige, op burgerlijken voet ingerigte huishouding van den hoogbejaarden rentenier, die nadat hij het rentenieren had aanvaard, zich had nedergezet in een stadje, welks naam de belangrijkheid dezer geschiedenis in 'tminst niet vergrooten zou, schoon op dien naam alleen een schooljongen zich een paar namen uit de vaderlandsche geschiedenis zou herinneren met de woorden van den Psalmist: ‘Deez' en die zijn daar geboren.’

Vroeger, maar 't was lang geleden, had vader Brugwijk een molen, aan de Zaan, een oliemolen - een vet bedrijf, waar hij 't vet bij had, vooral toen hij door een paar slagen, niet van de stampers in zijn molen, maar op de Amsterdamsche beurs, zijn matig kapitaal tot derdehalve ton had opgedreven. Zulke perziken smaakten naar meer. Maar de boog werd te strak gespannen, en op zekeren dag kwam hij zoo treurig en afgetrokken van de beurs terug, dat zijne

goede Antje niet wist wat hem schortte, totdat eindelijk, nadat zij de drie levendige bengels van jongens naar bed gedaan had, het hooge woord er uit moest, dat de speculatie was tegengevallen en hij gerustelijk op zijn inventaris de pen door een paar ton kon halen, als zijnde zijn rijkdom op een vijfde, of in koopmanstaal op twintig percent teruggebragt.

Antje, was van oordeel, dat deze schijnbare ramp een zegen was van den Heer, in zoover 't eene gevoelige les was en waarschuwing tevens om geen goed geld naar kwaad te werpen in gewaagden handel. Brugwijk zelf dacht er niet zoo over, maar schudde onmerkbaar het hoofd, toen zijn wederhelft hem beduidde, of althans trachtte te beduiden, dat het ongeluk zóó groot niet was. Zij achtte zich wel niet ervaren in handelszaken, maar was toch genoeg gewonnen en geboren Zaankantsche, om te weten dat als haar Brugwijk een rif in 't zeil wou steken en zachtjes bij 't walletje langs houden, zijn bedrijf hem onder hooger zegen het noodige zou verschaffen tot onderhoud van het gezin en opvoeding van de jongens, ook al in burgerlijke eenvoudigheid. En wat haar zelve betrof, nu zij wist dat zij een gulden een paar malen zou moeten omkeeren eer zij hem uitgaf, zou 't aan haar niet liggen; doch, ja, dat durfde zij, schoon als ouderwetsche huismoeder zich ondergeschikt beschouwende aan den man als hoofd des gezins, wel over zich nemen, in alle bescheidenheid in bedenking te geven, of 't na zulk een klap niet geraden was, zich eenvoudig tot het slaan te bepalen en geen speculaties meer te wagen in zaad of olie, moge dan de winst wat minder zijn en 't wat krapper omkomen in huis.

‘Daar zit het juist,’ antwoordde Brugwijk vriendelijker dan hij in de laatste weken geweest was. ‘Daar zit het hem juist, vrouw! 't Is bijna onmogelijk er zich af te houden, vooral als men met open oogen ziet dat hij naar boven of naar beneden moet. Zal de visscher, die een zwaren snoek ziet aanschieten, het net uit het water halen, uit vrees dat het dier misschien zijn snoeren zal stuk slaan? Geloof me, lieve, 't is niet te doen. En als men nu nog alleen was; maar men komt er in zonder dat men 't weet. Neen! ik ben vast besloten.’

Antje zag hem eenige oogenblikken sprakeloos aan, als wilde zij hem uit eigen beweging en zonder er naar te vragen laten zeggen wat dan zoo vast besloten was. Doch hij van zijne zijde scheen ook te wachten op een woord, dat hem uitlokte tot nader verklaring. En toen moeder de vrouw daarmeê niet voor den dag kwam, 't zij uit eene soort van vrouwelijken hoogmoed, 't zij om zich de handen niet te branden aan een ontwijkend antwoord, herhaalde Brugwijk, strak voor zich ziende, nog eens: ‘vast besloten!’

‘Toch niet te gaan spelen om gouden of ijzeren ketting?’ sprak zij, behendig uitvorschende. En zijn een paar seconden durend hijgen voor onheilspellend antwoord houdende, trad zij toe, legde hem vertrouwelijk de hand op den schouder en voegde er op een toon van de innigste liefde bij:

‘Brugje, Brugje, de Schrift zegt: die rijk willen worden, vallen in den strik. En wederom... doch gij weet het nog beter dan ik; laten we ons bij den molen houden; laten we’ - tot versterking van hare overredingskracht sloot de goede vrouw er zich zelve mede bij in - ‘laat ons den brui geven van de windnegotie,

waarop de zegen niet rusten kan. De Schrift zegt....'

'Ik heb geen ander voornemen,' viel de man haar in de rede - hij wist bij ervaring dat de stroom van Antje's woorden lastig te stuiten viel, als zij eenmaal aan het aanhalen van schriftplaatsen begon.

'Geen ander voornemen,' herhaalde hij. 'En om daarin niet te wankelen, zie, vrouw, ik zit nog betrokken in eenen zaadkoop op tijd met buur Cornelis van den Ooijevaar; valt die kwaad uit, dan moet ik, om 't bestaan te houden, wel blijven die ik ben. Maar lukt het, dan heb ik uitgerekend dat als de molen maar redelijk zijn geld opbrengt en zaad en olie staan blijven of niet te zwaar teruggaan, ik best doe om bij mijn verlies te handelen zoo als de vader van nicht Mietje te Leeuwarden deê na zijn winst.'

'En wat deed die dan?' vroeg Antje.

'Wat die deê? Dat zal ik u zeggen. Die was voor den handel, ik weet niet in wat, naar Aken geweest, of misschien was het Keulen, dat herinner ik mij niet regt, maar dat doet er niet toe. Hij was dan geweest waar zooveel als gespeeld wordt, in het groot, wij kennen dat hier niet, want hier spelen we maar in zaad of olie - om duizenden. Hij won vijfduizend gouden rijders op éénen avond - dat 's tabak, hé! - maar liet in denzelfden nacht postpaarden inspannen en reed halsoverkop naar Leeuwarden en ging nooit meer naar de speelbank, zooveel als dat ding heet, en zette zijn geld secuur uit en ging stilletjes leven.'

'Bewaar me, vijfduizend rijders!' riep Antje uit; zij scheen al haar Schriftuurplaatsen vergeten, die tegen 't hazardspelen konden worden aangevoerd. Doch neen! zij had een anderen pijl op haar koker, en gaf blijk hoe er menschen zijn, die den Bijbel tot alles kunnen gebruiken, in de woorden; ''t kan best zijn, want het lot wordt in den schoot geworpen, maar het beleid daarvan is bij den Heer!'

'Dat kunt gij zoo niet meenen, vrouw,' wees haar Brugwijk goedhartig te regt, 'gij die zoo even tegen het speculeren spraakt.'

Zij oordeelde het noodig, het gesprek niet verder dien weg op te laten gaan en bragt dus haren man ineens tot de orde van den dag terug door de vraag:

'Meent gij er mede, dat gij ook stilletjes woudt gaan leven?'

'Begrepen, vrouw, begrepen. Als de zaak met Cornelis buur misvalt, dan kunnen we niet goed van den intrest leven, ten minste niet als de jongens groot worden. Maar anders - als de molen maar opbrengt wat hij onder broeders waard is, en dan met het een en ander; zoo wat, laat zien, ja, matig berekend, viermaal zes is vierentwintig, vijfmaal zes is dertig, - dan zouden we zoowat zes-, zevenentwintig honderd te verteren hebben, en 't dunkt mij beter daar ergens stillekens van te gaan leven, dan te wagen dat er eens een klap komt die mij totaal doodslaat.'

'Als gij u ten minste nu sterk genoeg gevoelt om het speculeren na te laten,' merkte zij aan.

'Wat zal ik zeggen, vrouw? Ik heb het al gezegd: men komt er van zelf in, en al neemt men het zich nog zoo vast voor...'

'Ja,' nam Antje het woord, die de gelegenheid niet kon laten voorbijgaan om nog even eene Schriftplaats te pas

te brengen, ‘want ook de hond keert weder tot, je weet wel. Maar,’ viel zij zich zelve in de rede. ‘Daar valt me wat in. Er is een lief huis te huur aan de oostzijde.’

‘Met geen stok,’ riep Brugwijk uit, opspringende alsof een vergiftig dier hem gestoken had; ‘neen, hier aan de Zaankant niet, dan kom ik er weêr in.’

‘Waar zoudt gij het dan zoeken?’

‘'t Is nog zoo ver niet, eerst zien hoe de zaak met Cornelis buur afloopt.’

De speculatie, te zamen met den eigenaar van den oliemolen de Ooijevaar ondernomen, slaagde allergelukkigst, en toen vriend Brugwijk den zijnen, die meen ik ook een vogelnaam had, boven verwachting had te gelde gemaakt, hield hij plus minus zestig duizend gulden over. Nog eenige weken en de meubelen waren ingepakt; Brugwijk bragt zijn persoon, zijne vrouw en jongens, zijn inboedel en zijne effecten over naar het stadje, waar het openbare gerucht hem stoutweg voor een millionair verklaarde, die uit dwaze gehechtheid aan ouderwetsche vormen en ouderwetsche meubelen en ouderwetsche levenswijze eenvoudig leefde om op te potten, maar die ook uit christelijke liefde de weldadigheid en de mededeelzaamheid niet vergat, zoo als hem werd nagegeven door het geheele stadje, welks naam, al noemde ik dien, deze geschiedenis geen haar geloofwaardiger zou maken.

Zooveel van de kat en van den molen; een ezel had Brugwijk niet - dus nu van de jongens.

Dat zij, even als de zoons van den molenaar, de broeders van den eigenaar der gelaarsde kat, dezen zelven daaronder begrepen, drie in getal waren, was niets bijzonders. Maar wel was het iets bijzonders, en wel iets zeer bijzonders, dat zij drielingen waren. Slechts ééns in haar gansche leven had moeder Antje aan haren echtvriend de hoop gegeven van vadervreugde te smaken, maar toen was het ook eene driedubbele, een zegen waarop met wieg noch luiermand was gerekend, maar die daarom volstrekt niet minder welkom was.

‘Dat zijn de drie koningen, 't is van daag de zesde Januarij’, zeî de vroedmeester toen de derde het levenslicht had aanschouwd.

Brugwijk kon zijne oogenblikken hebben, dat er iets wonderlijks aan hem was, dat hij handelde zooals andere, meer gewone menschen misschien niet zouden gehandeld hebben. Waren hem zijne drie telgen in 95 geboren en ware hij een volbloed republikein geweest, dan zou hij misschien over zijne drie zoontjes de namen verdeeld hebben, die ik nog gedragen weet door iemand, in die dagen geboren, en wiens vader zich voorwaar geen oranjeklant betoonde door zijn kind te noemen: Liberté, Egalité, Fraternité. Maar het was niet in die dagen dat Antje aan haren echtgenoot drielingen schonk, en Brugwijk was ook zulk een politieke voorvechter niet. Wel echter was hij een liefhebber van iets bijzonders in sommige zaken.

‘De kinderen zijn op driekoningendag geboren’, fluisterde de gelukkige vader eenige uren later zijne kraamvrouw toe, ‘het zijn juist jongens - mij dunkt, als wij ze eens naar die heeren noemden.’

‘De namen der wijzen uit het Oosten staan in de Schrift niet’, antwoordde de zwakke vrouw, ‘moei me nu niet met die dingen.’

Brugwijk beschouwde dit laatste als eene procuratie, krachtens welke hij de namen naar welgevallen geven kon. En toen hij ten raadhuize aangifte deed van zijn vaderlijk geluk en de namen genoemd had, merkte de ambtenaar van den burgerlijken stand aan:

'Zooveel ik weet is er niemand in uwe familie, die zoo heet. Maar dat gaat mij niet aan. Kasper en Melchior, dat gaat goed, dat zijn bekende en gebruikelijke namen; maar Belsazar, laat zien, van *an onze*, *Nivose* - neen 't is niet *Nivose*.... Om 't even; enfin, ik geloof wel dat het kan, nu.... Belsazar dan, maar gij zijt toch een rare suikerbakker, vriend Brugwijk.'

Deze, eenige bedenkingen hoerende opperen tegen zijn plan om de drielingen te noemen naar de traditionele namen der Wijzen uit het Oosten, rekende het beneden zich den ambtenaar van den burgerlijken stand bekend te maken met de redenen, die hem juist deze namen deden verkiezen; en zoo heetten dan de spruiten van den huize Brugwijk, of zoo als de moeder hen noemde: 'de olijfplanten rondom bare tafel', respectivelijk, van den eerst- tot den laalstgeborene; Kasper, Melchior en Belsazar, of zooals langzamerhand in den huiselijken kring insloop; Kas, Mel en Bel.

Wij zullen hen niet volgen bij kattekwaad en schoolonderwijs, alleen zeggende, omdat dit tot regt verstand van het vervolg onzer geschiedenis noodig is, dat Kas eenige jaren op het kantoor van den notaris in het bewuste stadje doorbragt, edoch zonder ooit of immer de vleugelen van zijnen geest te ontplooien tot die zelfstandigheid, welke hem voor iets hoogers bruikbaar zou hebben gemaakt dan tot het letterlijk naschrijven van acten en plakbiljetten, waarin hij dan ook eene zoo verbazingwekkende naauwkeurigheid ontwikkelde, dat zijn patroon zeker kon wezen, dat elke toevallige schrijffout, tot zelfs outoerende voor onroerende goederen uit het origineel getrouw in al de afschriften overging. Maar eerlijk was Kas, eerlijk als goud, ja nog veel eerlijker, want goud bedriegt nog wel eens, maar Kas zou niet kunnen bedriegen. Als iemand hem een halven cent te veel betaald had, zou hij het doodzonde hebben gerekend, naar huis te gaan zonder eerst, al ware het 't halve stadje om en in een slagregen, het muntstukje aan den eigenaar thuis te brengen. Maar om die doodzonde te ontwijken moest hij bijna onfeilbaar in eene andere vervallen: op zijn tijd niet thuis te komen. Hij was dus in een zoo buitengewoon en dringend geval genoodzaakt om een weinig van zijnen gewonen stap af te wijken en een pruikemakersdrafje aan te nemen, ten einde eene verzoening tot stand te brengen tusschen de twee zaken; den halven cent aan den regtmatigen, maar hoogst inaccuraten eigenaar terug te brengen, en op de minuut op den stoep van zijnen vader te staan; want het derde: een minuut drie vier vroeger van het kantoor te gaan, was nog erger - zulke goddelooze dagdieverij zou hij zich tot geen prijs ter wereld hebben veroorloofd!

Alles ging bij Kas - onder dien naam wat hij door het geheele stadje bekend - met de allerstiptste punctualiteit, ook nog in later jaren nadat hij gehuwd en vader was. Zie, orde is een goed ding, maar als men een goed ding overdrijft, worden anderen tegen het goede in dat ding ingenomen, en daar de mensch eenen natuurlijken aanleg heeft om van al wat er niet gansch onvatbaar voor is, eerst

de belagchelijke, dan de verkeerde en eindelijk de goede zijde op te sporen, blijft men in den regel bij het eerste, en par contrecoup - vergeef mij het Fransche woord, ik kon het in het Neêrlandsch niet zoo kort zeggen - mijdt men wat men buiten de overdrijving navolgenswaardig zou hebben gerekend. Geloof me, menig glas boven den dorst is er geledigd uit moedwil tegenover een overbedachtzame, die een gezigt zette alsof hij met Potifar's vrouw te doen had, op het zeggen: ‘drink eens uit, ge laat 'm koud worden.’

Zoo ging het ook ten huize van vader Brugwijk. Mel - in Bel lag dit minder - zou zeker veel minder slordig zijn geweest als Kas zijn allervervelendste punctualiteit wat had ontbonden. Altijd hing zijn pet aan dezelfde knop van den kapstok, altijd stond zijne pijp - cigaren waren hem te loszinnig - op hetzelfde plekje van den schoorsteen, maar mogt er ook niet langer staan dan totdat het avondsouper - uije van Mel - werd opgedaan. Dan sloop Kas, met zijne pijp gewapend, nog even naar zijne kamer, in het donker, want hij wist alles precies, om de pijp te leggen op de tafel, met den kop naar de zijde van zijn bed, ten einde die een uurtje later op te nemen en te hangen aan een rekje, daarvoor vervaardigd, en wel zoo, dat het hieltje - om wat reden weet ik niet, maar het behoorde zoo - naar het raam en de opening naar de zijde van de deur hing. Ook nog nadat hij getrouwd en op zijne wijze heer des huizes geworden was, behield hij deze overnaauwkeurigheid, ja toen hij zijn eigen meester geworden was, ontwikkelde hij deze eigenschap op de allermerkwaardigste wijze. Dat in bijzonderheden te schilderen, verklaren wij voor eene volslagene onmogelijkheid, en we zijn er wiskunstig zeker van, dat de lezer dit nommer van dit tijdschrift uit de hand zou smijten als we hem verzekerden dat waarheid is wat we nogtans des gevorderd in regten zouden kunnen bewijzen. Letterlijke waarheid, bij voorbeeld, is het navolgende gesprek tusschen Kas en zijne wederhelft, gehouden op zekeren avond, terwijl beiden zich gereed maakten om ter ruste te gaan.

‘Hoor eens, Kato, eer wij slapen gaan moet ge mij iets beloven.’

‘Wat, Kas?’

‘Dat ge de meid de huur zult opzeggen.’

‘Christien, daar ik zoo goed van gediend ben?’

‘Goed gediend?’ vroeg Kas in eene verontwaardiging, die zich daarin uitte dat hij met zijn half uitgetrokken vest om den eenen arm stokstijf staan bleef.

‘Goed gediend, zeg je? Ik dan niet. Ik heb er niet van willen spreken, omdat ik dacht: het zal beteren. Maar ik heb’....

‘Nu, wat heb je?’

‘Zes dingen tegen haar.’

‘Vooreerst, dat zij bij het innemen van de spiegeltjes dikwijls eerst het spiegeltje naar de zijde van de wacht inneemt, en ik verkies dat zij eerst het spiegeltje naar de zijde van het stadhuis inneemt. Dat weet zij, want ik heb het dikwijls genoeg gezegd.’

‘Maar, Kas, wat doet dat er toe?’

‘Ik verkies het zoo, want ik ben het zoo gewoon.’

‘En het tweede, Kas?’

‘Dat zij, als zij de lamp heeft aangestoken, het wasje dikwijls op de linkerzijde van den schoorsteenmantel legt, in plaats van op de regter.’

‘Maar, Kas, wat doet dat er toe?’

‘Ik verkies het zoo, want ik ben het zoo gewoon. Bovendien, als ik het 's nachts eens noodig heb, bij voorbeeld bij brand, wil ik niet mis grijpen.’

‘Dat laat zich hooren,’ zegt zij, ‘er is iets van aan.’

‘Iets van aan? Neen, 't is heelemaal zoo.’

‘En het derde?’

‘De slijpplank hangt in de keuken dikwijls aan eenen verkeerden spijker. Dat verkies ik niet.’

‘Maar waarom niet, Kas?’

Kas schoof zijn vest van den linkerarm en sprak met diepe verontwaardiging:

‘Gij weet toch wel, dat ik de slijpplank altijd in den rug van mijn stoel overeind zet om mijn hoofd tegen te leggen als ik geschoren word. En ik verkies niet te zoeken. Ik zoek op het kantoor nooit. Ik heb een laadje voor lak, een laadje voor touwtjes, een laadje voor....’

‘Al genoeg,’ liet de vrouw zich hooren, die geen lust had om te luisteren naar eenen catalogus, dien zij al wel honderdmaal had hooren opdreunen. ‘Wat is het vierde?’

‘Het meubel had van avond de boenlappen vol olie gemaakt, zoodat ik de tafel in de voorkamer niet kon boenen, zoo als ik alle avonden doe, anders bederft die kostelijke tafel.’

Nu kon Kato, hoe gewoon anders aan de kruimelarij van haren gemaal, zich niet langer inhouden. Zij schaterde het uit van lagchen. Eindelijk riep zij uit:

‘Maar Kas, Kas, begrijp je dan niet dat ze 't er om doet? Wat heeft een man tafels te boenen? Daar ben ik of de meid voor.’

‘Gij en de meid - daar heb je 't weêr! Heulen met mekaar, tegen mij. Ik weet wel dat ik niets zeggen mag.’

‘Heb je nog iets over Christien, Kas?’

‘Neen, 't helpt toch niet; ik mag toch niets zeggen.’

‘En er waren zes dingen?’

‘Ik zeg niets meer; ik krijg toch ongelijk.’

Zulke gesprekken waren gewone ingrediënten ten huize van den heer Kaspar Brugwijk, wiens vrouw lang, o zoo lang werk had gehad, eer zij hare ziel zooveel in lijdzaamheid bezat om hem ‘maar te laten praten.’

Hoe bekrompen ook 's mans naauwgezetheid was, zij kwam hem uitnemend te stade in zijne zaken. Toen vader Brugwijk zich in het ongenoemde stadje nederzette, had men het daar nog niet eens zoo ver gebragt, dat er een distributie- laat staan postkantoor was. Om den anderen dag ging er een voetbode naar de naaste stad, bij wien men zijne brieven kon bezorgen, met vijf centen er bij. Zoo kwamen zij op de post en op gelijke wijze ontving men ook zijne correspondentie. Om den anderen dag, dat was al wel; men kon het er mede doen. Maar juist in den tijd toen Kas om trouwen dacht en men begreep dat hij toch wel nimmer notaris zou worden, zette zich in het stadje iemand neder, die nog al eenigen handel dreef. Deze drong er op aan dat de correspondentie volstrekt moest verbeteren. Andere ingezetenen vonden dat ook, en ofschoon Kas er zich tegen verklaarde omdat men het altijd zonder distributie-kantoor gedaan had, begreep evenwel zijn vader, dat, als het er toch kwam, het voor Kas geen zoo kwaad baantje zou zijn. Het gaf wel niet veel, maar de oude Brugwijk begreep teregt, dat

Kas wel niets zou krijgen waarvan hij behoorlijk leven kon, zoodat Kas toch zou moeten geholpen worden. De zaak gelukte en binnen eene maand was Kas distributeur, in de hoop van, nu eenmaal gelijk hij het noemde, voet in den stijgbeugel hebbende, er wel meer bij te krijgen, b.v. correspondent van een begrafenisfonds of levensverzekering en dergelijke zaken, die wel niet veel geven, maar iemand toch verheffen boven het niets zijn, vooral ook omdat er bij zijn, die eenen dunk geven van vertrouwd persoon te wezen, dat onze Kas met al zijne bekrompenheid en muggenzifterij inderdaad was.

Het vertrouwen dat hij genoot en waardig was, maakte hem later nog tot een man op zijne wijze. Want toen het geheele brievenpostwezen in 1850 op nieuw georganiseerd werd, behoorde het stadje waar Kas tot dusver distributeur was geweest, tot die waar een postkantoor werd gevestigd, en vriend Kas zag zich benoemd tot directeur van het postkantoor in het stadje, dat eenige jaren vroeger zijne brieven nog ontvangen moest per voetbede om den anderen dag. 't Behoeft niet te worden gezegd dat er in gansch Nederland geen postkantoor was, waar voorbeeldiger orde heerschte, geen waar de stempels minder vuil waren, geen waar de werkzaamheden - als men op een zoo onbeduidend kantoor van werkzaamheden mag spreken - beter verdeeld waren. Kas bleek voor postmeester in de wieg te zijn gelegd; 't gebeurt niet iedereen, zijn bestemming zoo in der mond te loopen.

Een gansch ander persoon was zijn broeder Melchior; ja 't scheen wel als had deze zich bij zijne geheele ontwikkeling ten doel gesteld, in alles de tegenvoeter te zijn van den eerstgeborene van hun drieën. Nog grooter misschien dan de afgemeten naauwkeurigheid van Kas was Melchiors slordigheid. Reeds als schoolknaap liet hij geen morgen voorbijgaan zonder de boterham te moeten inzwelgen onder 't haastig zoeken naar die schoolbenoodigdheden, welke vader Brugwijk schertsend dikwijls wapenen van Minerva noemde, gelijk het schoolgebouw den tempel dier godin. Geeft Hildebrand het als een kenmerk van eenen Hollandschen jongen op dat er een inktvlak op zijn boordje zit, - Mel droeg in den regel reeds maandags middags minstens drie zulke ridderorden, en de kleermaker verdiende aan 't verstellen van kniën in zijn broekspijpen zeker meer dan het dubbele van al het verstelwerk voor Kas. Waren er vogelnestjes uit te halen, Mel was het eerst in den boom; werd de brandspuit beproefd, Mel was het eerst doornat; was er een vreemdeling in het stadje, 't zij orgeldraaier, of poppekastman of directeur van een tweetal afgerigte honden, - Mel was de allereerste die 's mans geschiedenis kende en het geheele repertoire op zijn duimpje had van al wat hij hier ter plaatse aan den volke dacht te vertoonen. Als het begon te vriezen was Mel de eerste die bij ondervinding wist dat het nog kraakte onder de voeten en voor en achter opgolfde dat het een lust was; de laatste die 't met botte schaatsen nog eens probeerde als 't reeds een voet water had gedooid en men van de eene schol op de andere springen moest. Met de conducteurs der doorrijdende diligences was hij op eene merkwaardige wijze bevriend, en paarden mede naar de wei brengen deed hem het schooluur tot groote ergernis van den minuutwijzer Kas meermalen vergeten. Het

knikkeren moest hij dikwijls aanzien, omdat niemand met hem durfde aanleggen, zoo was hij de schrik der jongens; maar de schrik ook der boeren in den tijd dat de peren rijpten. In den notentijd waren Mel's handen bepaald ontoonbaar, en op de catechisatie was niemand zoo vindingrijk als hij in 't uitzoeken van plaatsjes, waar het vraagboekje onder zijn oog was, zonder dat de dominé 't merkte. Als hij zondags naar de kerk ging, kreeg Mel twee centen voor de zakjes; die voor de kerk was de zijne, want dat kwam er niet op aan - een steentje deed even goede dienst, maar die hem een gulden had geboden voor dezelfde praktijk ten aanzien van den diaken, dien zou hij met verachting hebben afgewezen, want voor de armen had hij eenen zoo onbepaalden eerbied, dat hij zich wel eens veroorloofde, schoenen weg te geven, die nog zeer draagbaar werden geoordeeld. Kon hij eens eenen kleinen handel in cigaren drijven, dat was een slaadje; niet om de winst, maar om 't vermaak te hebben er den een of ander een van ‘in zijn maag te douwen’ - gelijk Mel zich uitdrukte, - met een percussiedopje er kunstig in verborgen. Met vaste hand sneed hij zijn naam in schooltafels en boomschorsen; met vaste hand teekende hij den ouden onderwijzer op de voordeur, hangende aan eene galg; met vaste hand slingerde hij steentjes over de stadsvest dat ze tot tien keeren opsprongen. Naar een prijs van goed gedrag kon hij onfeilbaar altijd zijn muts gooien, maar als het op de minste fouten aankwam, liet hij zich de zege nooit ontstrijden. En zoo groeide Mel op onder 't genot van den bijnaam ‘strop’ bij velen, onder een schouderophalend: ‘hoe grooter geest hoe grooter beest’ bij anderen.

Toen Mel het zoo wat beneden zich begon te rekenen om op straat de wateremmers der schrobbende meiden om te stooten, maar niet om zich van eene glazenspuit meester te maken en haar tromp tegen de eigenares te keeren, - werd het zoetjes aan tijd te bepalen wat hij worden zou in de wereld. De komst van eenen nieuwen rector in het stadje had eenigermate de zucht voor de oude letteren doen herleven, zoodat het getal ‘latijnsche bokken,’ als die van het fransche instituut hen noemden, dat onder den ouden ‘latijnschen schoolmeester’ - uitdrukking van het publiek - doorgaans het bescheiden vier- of vijftal niet had overschreden, ineens tot een dozijn klom, waaronder twee kostjongeheeren van elders. Toen vader Brugwijk zijnen Mel aan de leiding van den nieuwen klassieken paedagoog toevertrouwde, was het niet zoozeer met het dadelijk plan om hem naar den grooten ‘tempel van Minerva’ te zenden, maar gedeeltelijk om den straatlustigen knaap van de straat te hebben, gedeeltelijk omdat Brugwijk alzoo redeneerde, dat iemand die gestudeerd had en door de heeren kurkentorens, zijnde de burgemeester, de dokter, een advokaat en den oudsten der predikanten, waardig geacht werd de jeugd voor het academieleven voor te bereiden, ook wel in staat zou zijn om een appeldief en galgebrok als Mel in toom te houden en aan zediger leven te gewennen.

Ook op de latijnsche school bleef Mel het beeld der allerinnigste vereeniging van vlugheid in het leeren en deugnieterij ter afwisseling. 't Was hem niet genoeg, geregeld ieder halfjaar onder 't genot van een prijs tot de zooveelste orde van de zooveelste klasse over te gaan, - hij

sprong ook wel eens eene halve klasse over, en reeds drie en een half jaar nadat hij op de laagste schoolbank de eerste declinatie geleerd had, werd hij met veel lof en eenen folio-prijs, hem onder toespraak van den president-curator ter hand gesteld, tot de hoogere gestoelten van het akademisch onderwijs bevorderd, nadat hij met gepaste vrijmoedigheid, zoo als de Boekzaal eenige weken later berigtte, eene latijnsche redevoering had uitgesproken over de Platonische wijsbegeerte; een onderwerp onder de leiding van zijnen rector bearbeid, nadat deze zijne ernstige en onbepaalde afkeuring had uitgesproken over eene redevoering, ten onderwerp hebbende: ‘de kwakzalverij der geleerden,’ waarin Mel het werkje van Menckenius over dat onderwerp (*De charlataneria eruditorum*) had geplunderd op eene wijze, van welke zich volgens den rector niet liet zeggen wat den boventoon had: de onbeschaamdheid of de ondeugendheid.

Lang voor den dag van folio-prijs en oratie was het een onderwerp van ernstige discussiën ten huize Brugwijk geweest wat Mel dan nu doen en worden zou, als hij het certifikaat, opgerold en met strikjes van de kleuren van het stadswapen, had ontvangen ten blijke dat hij aan de banken der latijnsche school ontwassen was. Mel zelf, die geen de minste sympathie gevoelde voor de wiskunde, had met heldhaftige lijdzaamheid de latijnsche school volgehouden, omdat er bij eene zoo volslagene ongeschiktheid tot het oplossen eener eenvoudige vierkantsvergelijking voor hem geen denken was aan de militaire academie, of wat hij nog liever zou gedaan hebben: zeeofficier. 't Gevaar om er niet door te komen deed zijn fierheid beven op het denkbeeld van een vergelijkend admissie-examen. Van de vrijheid van het academie-leven had hij zooveel gehoord en ook al aan een paar stadgenooten gezien, dat het hem van deze zijde, maar ook van deze alleen, uiterst bekoorlijk voorkwam te ‘studeren’; maar in welk vak? Zulk een wildzang predikant te laten worden, was eene volslagen onzinnigheid, zou Brugwijk gedacht hebben als het zoover gekomen was; maar reeds toen het woord genoemd werd, liet Mel zich zulke oneerbiedige uitdrukkingen, niet tegen de godsdienst maar tegen de ‘steken’ ontvallen, dat er de haren van Kas over te berge rezen, en men begreep, dit onderwerp volstrekt niet meer te moeten aanroeren. Dokter - Mel had daar tegen slechts één woord, maar dat de deur ineens toedeed, dat hij nooit of nimmer zich aan een examen zou onderwerpen, dat een haar verder in de wiskunde ging dan het algemeene, zoo als het in het voorportaal der academische studiën moest worden afgelegd. In de letteren - de rector had, des geraadpleegd, verklaard dat het zich naar alle menschelijke berekening - en eene andere berekening kende men niet - niet liet verwachten, dat de jongeheer Brugwijk immer het geduld zou krijgen om als onderwijzer in eene latijnsshe school op te treden. De wis- en natuurkundige wetenschappen vielen van zelve buiten Mel's bestek; en dus schoot er niets over dan de regten. Brugwijk vond het wel wat hoog getimmerd voor een burgerman, zijnen zoon voor advocaat te laten studeren, maar - hij deed het in allen gevalle van zijn eigen geld, zoodat niemand er den mond mede behoefde te spoelen. Misschien mengde er zich bij den gepensioneerden oliemolenaar nog een weinigje

ijdelheid onder; misschien ook - enfin, er moest dan toch iets gekozen worden, en studeerde Mel niet, dan was het latijnsche schoolgeld, drie en een half jaar lang, gezwegen nog van extraatjes, alles naar de maan. Zoodan om kort te gaan.... een paar maanden nadat Mel zijne redevoering met gepaste vrijmoedigheid had opgedreund, was zijn naam op de rolle der academie-burgers ingeschreven, had Mel een kamer gehuurd, van zijnen vader vermaningen, zegenwenschen en geld ontvangen, en ving als ‘groen’ zijne academische loopbaan aan.

Een jaar twee drie ging dat vrij goed. Zwaar studeren stond echter niet in Mel's woordenboek, zoodat hij als het van hard werken moest komen, geen vrees behoefde te koesteren onder de galg begraven te zullen worden. 't Was bij Mel als bij meer, die van één ding te weinig, en van één ding te veel hebben: te veel geld en te weinig ware studieliefde. Mel was student, omdat men op achttien- à twintigjarigen leeftijd iets dient te zijn dat tot iets worden kan; hij was student in de regten, omdat men student zijnde het in iets moet zijn; maar eigenlijk boeien kon hem het romeinsche regt even weinig als het hedendaagsche. Hij had een wetboek op zijn eigen handje dat hij vlijtig bestudeerde, namelijk dat van op eene fatsoenlijke wijze, dat wil zeggen: zonder lage uitspattingen, ongemakkelijk veel geld verteren. Hiervan had hij dan ook een uitmuntend recept, zoo zelfs, dat vader Brugwijk eerst het hoofd schudde, daarna vermaningen en waarschuwingen zond, somtijds met, bijwijlen ook zonder geld. Mel beriep er zich altijd op - en hij had in dit opzigt regt om dat te doen - dat hij zich nooit aan losbandigheden schuldig maakte; maar deze negative goede zijde zijner geldverteringen zou toch in het oog zijns vaders niet kunnen blijven opwegen tegen het honderdmaal herhaalde: ‘het kon zóó niet langer’, ware er niet eene omstandigheid tusschen beide gekomen, die aan Mel's academieleven - want studie-leven kon men het zonder grof misbruik van het woord niet noemen - voor goed een einde maakte.

Bij het begin der zomervakantie van 1830 was Mel te huis gekomen met rekeningen, welker aantal hij door de vrij onbepaalde uitdrukking: ‘eenige’ aanduidde, maar die zijn vader ‘vele’ en ‘hooge’ noemde, vooral toen zij van tijd tot tijd gevolgd waren door ‘eenige’, die Mel klaarblijkelijk vergeten had mede te nemen, maar die met voorkomende dienstvaardigheid aan hem of zijnen vader werden toegezonden. Die voddige stukjes papier, zoo de medegebragte als de nagekomene, bestempelde Mel met den gezamenlijken naam ‘beeren’ als zelfstandig naamwoord, terwijl hij de handelingen waaruit het bestaan dier voorwerpen ontsproot, met datzelfde woord als werkwoord aanduidde; een werkwoord dat als alle werkwoorden ook zijne vervoegingen had, zoodat hetgeen vader Brugwijk toornig, maar zinnebeeldig noemde, dat ‘de maat overliep’, door Mel werd overgezet door de bekentenis dat hij wel wat veel gebeerd had, maar vergezeld van de belofte, dat hij voortaan minder beeren zou. In de sociëteit gaf hij wel eens de ui ten beste, dat zoo iets in den aard der dingen lag. ‘De academie’, liet hij zich eens uit tegen een inwoner van het stadje, die uit liefhebberij een weinig aan de kennis van het planetenstelsel deed, ‘de academie is de pool, niet waar? Welnu, welke zijn de sterrebeelden die er het naast bij staan? De groote beer en de kleine beer.’

Intusschen maakte het gedurende de geheele vacantie een onderwerp van ernstige huiselijke raadplegingen uit, of men het studeren niet voor gezien en Mel voorloopig thuis houden zou. De vacantie was uit, maar vader Brugwijk bleef de beslissing nog eenige dagen slepende houden, en Mel, die zich bleef voorstellen, dat het wel gaan zou, als hij maar niet te veel doordreef, wachtte geduldig zijn tijd af, toen de dagbladen, te midden van allerhande geruchten en tijdingen uit Brussel en andere steden van het land, ook het berigt behelsden, dat de academische jongelingschap hare diensten den vaderlande had aangeboden, welke aanbieding door den koning met welgevallen was aangenomen, en stond gevolgd te worden door de oprigting van een jagercorps en oefeningen in den wapenhandel. Vader Brugwijk was een ijverig vaderlander, gloeiende van verontwaardiging over den ondankbaren afval der muiters - zoo behoorde men zich, om een ijverig vaderlander te zijn, in die dagen uit te drukken - zoodat de zaak nu ineens beslist was en Mel, fier op zijnen vaderlandschen moed, naar de academiestad terug reisde, ruim voorzien van beveiligingsmiddelen tegen de beeren en het beeren, althans vooreerst.

't Is ons plan niet, de jagercompagnie te volgen bij hare wapenoefeningen, bij haar uittrekken, in haar kantonnementen, bij het aandeel dat zij had aan den tiendaagschen veldtogt. Aangaande Mel zij alleen gezegd, dat hij, juist op den dag toen van Speijk den heldendood stierf, eenen brief ontving, die hem een kort verlof deed vragen en erlangen, ten einde zijnen stervenden vader te bezoeken. Mel kwam te laat; de brave Brugwijk was reeds overleden, en zijn lijk werd ten grave gebragt door zijne beide zonen Kas en Mel. De eerste was geen persoon voor de dienst - zooveel hart zat er niet in.

Belsazar, de jongste der drielingen, ontbrak ook bij de begrafenis: hij was buitenslands. Bel hield zoo wat het midden tusschen de stijve afgemetenheid van Kas en den loszinnigen moedwil van Mel. Maar in naarstigheid had hij meer van den eerste, en dat wel met de verdienste, dat zij degelijker was. Van zijne jeugd af toonde Bel eenen bijzonderen aanleg voor industrie en handel; van de eerste stelde zich zijne verbeelding tooverpaleizen voor, toen hij een boek gelezen had over het mijn-wezen. Hij had er het tiende gedeelte niet van begrepen, maar juist daardoor misschien te meer had het zijne verbeelding ontvlamd, en van toen af verslond hij elke reisbeschrijving waarin hij kon hopen voedsel te vinden voor een onderwerp dat zijne gansche jeugdige ziel dermate vervulde, dat hij er eten en drinken en spelen voor ten beste gaf. Eene beschrijving van het Hartzgebergte, die hij toevallig was magtig geworden, kende hij genoegzaam van buiten, en in de kopermijn van Fahlun was hij zoo goed thuis als iemand er in kan worden door oppervlakkige berigten. Als er gesproken werd over de vraag wat hij worden zou in de wereld, zweefde hem een ideaal voor den geest, waarvan de grondtoon bestond in het ratelen van ijzer, en de kleur in het zwart van steenkolenmijnen. Vraag niet hoe dat alles kon opkomen in een knaap, die nooit grooter ijzerfabriek gezien had dan eene gewone grofsmederij en nooit meer steenkolen dan bij den kolenkooper van zijnen vader; of vraag dan ook hoe het mag komen, dat jon-

gens van een heidorp, die geen schip anders kennen dan uit afbeeldingen, de zee kiezen tot hun bestemming. 't Is waarschijnlijk meer de aanlokkelijkheid van het onbekende, de illusie die geheel aan haar zelve is overgelaten waar zij geen aanknoopingspunt vindt in de bestaande omgeving. Maar wat het ook bij Bel ware, de trek was onoverwinnelijk, en geen gelukkiger dag voor den zestienjarige, dan toen een gesprek met eenen neef, die als ambtenaar in het Luiksche geplaatst was, maar toevallig in de nabijheid van Brugwijk's woonstadje komende, dezen bezocht, zijne toekomst besliste en hem het uitzigt opende op de verwezenlijking zijner stoutste wenschen. Die neef namelijk, Bel's verlangen vernemende, stelde den vader voor om pogingen aan te wenden ten einde den jongeling geplaatst te krijgen in de uitgestrekte fabrieken van Cockerill te Seraing, en hetgeen de Luikenaar verhaalde van 'tgeen daar omging en te zien en te leeren was, was wel in staat geweest om eene min levendige verbeelding dan die van Bel geheel in vuur en vlam te zetten.

Wat droomde hij dien nacht onbeschrijfelijk aangenaam! Hij zag voor zijne oogen het witgloeijend ijzer als een beek uit de smeltovens loopen; hij hoorde het klepperen van het molenrad en de zware mokerslagen der smidshamers! En toen hij des morgens wakker werd en door eenen blik op zijn slaapkamertje uit zijne droombeelden terugkwam, verkwikte hij zich aan het denkbeeld, weldra al die heerlijkheden in werkelijkheid te zullen aanschouwen en eens zulk een bedrijf het zijne te mogen noemen.

De Luikenaar hield zijn woord, de baan te zullen klaar maken; het plan kwam tot stand en Bel vertrok moedig en blijmoedig naar Seraing, ten einde daar in het vak dier industrie te worden opgeleid door als leerling te beginnen en datgene te verrigten, wat vooreerst nog binnen het bereik zijner krachten was. Ofschoon reeds toen de technische wetenschap in dergelijke werkplaatsen haren scepter zwaaide, werden echter voor ruim het derde eener eeuw theoretische, wetenschappelijke voorbereidende studiën nog niet zoo noodig geoordeeld als in lateren tijd; de leerling was toen nog meer werkjongen tevens, en de praktijk was wel niet de éénige, maar toch de voornaamste onderwijzer.

De lessen van dien onderwijzer werden door Bel met alle opmerkzaamheid ontvangen, met alle naarstigheid behartigd. Reeds had hij vrij verre vorderingen gemaakt in het machine-wezen; reeds verdiende hij ruim zijn kost; reeds was hem meermalen het opzigt toevertrouwd over eenige niet onbelangrijke gietstukken, - teen de belgische omwenteling uitbrak. Spoedig sloeg zij ook naar Luik over, en weldra werd het voor al wat Hollander en als zoodanig bekend was, gevaarlijk aldaar te blijven. Ook Bel had reeds meermalen dreigende blikken en dreigende handen als wenken kunnen aanmerken, dat het te zijnen aanzien wel eens tot daden zou kunnen overslaan. En toen hij inderdaad levensgevaar begon te loopen, gelukte het hem, op denzelfden dag dat een convooi naar de Luiksche citadel door de opstandelingen geplunderd werd, als metselaarsgezel vermomd, langs eenen omweg het fransche grondgebied te bereiken en over Calais naar Engeland te ontwijken, waar hij aan den eigenaar eener aanzienlijke steen-

kolenmijn was aanbevolen. Deze ontving hem niet alleen minzaam, maar bood hem zelfs eene opzigtersplaats aan, die Bel, na zijnen vader kennis te hebben gegeven van zijne gelukkige ontkoming en tegenwoordige verblijfplaats, gaarne aannam.

Had Bel te Seraing ruime gelegenheid gevonden om te voldoen aan zijne zucht voor machine- en fabriekwezen, hij hoopte van zijn verblijf in Engeland het beste voor de vermeerdering zijner kennis van het mijnwezen. Maar - het tegendeel was waar: zijne zucht voor dat vak werd er niet alleen uitgebluscht, maar zelfs kreeg hij er eenen zoo onoverwinnelijken afkeer van, dat hij zich zelfs geldelijke opofferingen liet welgevallen om zijne overeenkomst met den Engelschman te verbreken. De onmenschelijke behandeling van kinderen, aan welke in de kolenmijnen een arbeid wordt opgelegd, zoo zwaar en zoo wreed, als men onmogelijk zou achten in een land, dat boogt op zijne milde staatsinstellingen, in een land dat met zelfverheffing wijst op zijne wetten ter beteugeling van het mishandelen van dieren, in een land dat tonnen schats opoffert tot het verspreiden van het Christendom op de wereld, - die wreedheid omtrent kinderen stuitte hem in de kolenmijnen dermate tegen de borst, dat hij, na het onmogelijke beproefd te hebben om daaraan althans onder zijn opzigt een einde te maken, zijn ontslag nam en naar het vaderland vertrok, ter regeling ook van zijne zaken na het overlijden zijns vaders.

Na dit verrigt te hebben ondernam hij, door zijne geldmiddelen daartoe in staat gesteld, eene reis naar de Vereenigde Staten, met het bepaalde doel om daar de instellingen en maatregelen gade te slaan, door welke de kapitalen worden dienstbaar gemaakt aan eigen voordeel en openbare welvaart. Hij hield zich daartoe op in de aanzienlijkste handelsteden, maar bereisde ook die oorden, in welke de nijverheid en de landbouw zich nog eerst begonnen te ontwikkelen. Hij nam kennis van koophandel en van fabrieken, van veeteelt en stoomvaart, van jagt en allerlei bedrijvigheid.

Rijk werd daardoor Bel's kennis, rijp zijne ervaring. Hij kwam meer en meer tot de overtuiging, dat er geen beter gebruik van kapitaal te maken is, dan er de algemeene welvaart door te bevorderen. Het bleek hem in treffende voorbeelden, dat het beursspel in effecten, mogt het voor 't oogenblik nu en dan grove winsten geven, eene geldbelegging is zonder het allerminste nut voor het algemeen, vaak tot groote schade van den eigenaar.

Verachtelijke wezens werden het in zijn oog, die hun kapitalen om zoo te noemen en portefeuille hielden en om 't halve jaar hun coupons knipten, ten einde, van den verkoop te leven en kapitaal op kapitaal te stapelen. Hij leerde den ganschen handel in staatsschuldbrieven beschouwen als eene zaak, verderfelijk voor actieven handel, voor nijverheid en volksvlijt. Hij leerde inzien, dat er geen grooter kanker voor de ontwikkeling van staten en maatschappijen is, dan dat belangrijke kapitalen worden onttrokken aan den omloop, en dat hij eigenlijk teert op algemeene kosten, die zijn voortbrengend vermogen, 't zij geldswaarde of kracht, van ligchaam of van geest, niet besteedde in het algemeen belang. Het werd hem duidelijk, dat het gezond verstand en de zedelijkheid beide den staf moeten breken over elk geldelijk voordeel, dat ten koste van anderen ver-

kregen wordt. Hij leerde ten aanzien van geldelijke waarde den schijn van het wezen onderscheiden. Het werd hem eene levensvraag, nuttig te zijn voor anderen en door dit te zijn, ook eigen betamelijk voordeel te bevorderen. Met elken dag beschouwde hij het eerste meer als eene volstrekte voorwaarde tot het laatste; en gaven de staatsberoeringen dier onrustige jaren door gansch Europa, van welke zich de invloed ook op de geldmarkt in Amerika duidelijk liet gevoelen, maar al te veel aanleiding om den speculatiegeest te scherpen op één protocol den verbonden Mogendheden, - onze Bel beschouwde dat hazardspel met den kalmen blik van een wijsgeer, of laat ons liever zeggen: van den echten staathuishoudkundige.

Van die grondstellingen doortrokken sloeg hij met vaderlandlievend leedwezen de dwaasheden gade, van welke Nederland in die dagen de eene op de andere stapelde, alleen om een stelsel van volharding staande te houden, dat op de onrustbarendste wijze de algemeene welvaart ondermijnde, schatten deed verspillen en andere schatten uit 's Lands kas overstortte in de beurs van bijzondere personen, zonder dat het voor het belang des Lands eene andere uitwerking had, dan het graven van steeds grootere kuilen, ten einde de kleinere te vullen. Meermalen stond Bel op het punt om zijn verlangen naar 't betreden van den vaderlandschen bodem in te volgen; maar telkens kwamen hem weder nieuwspapieren in handen, die hem verkondigden hoe treurig de verblinding was bij zoo bewonderenswaardige vaderlandsliefde; hoe die vaderlandsliefde het vaderland zoo eng omklemde, dat het er onder stikken moest, gelijk men van de apen verhaalt, dat zij hun jongen doen; ja hoe - en dit beschouwde hij nog als het ergste - men 't een verborgen heulen met den vijand noemde als iemand de kniën niet boog voor den Baäl en de zaken durfde noemen bij haren naam. Dit laatste hield hem van week tot week, van maand tot maand, van jaar tot jaar terug om den oceaan over te steken, en eerst toen Nederland begon te bekomen van zijne jaren van dwaasheid - langer in tijd en verderfelijker van uitwerking dan het ‘jaar van dwaasheid’ tijdens den actiehandel van Law - kon Bel het met zijne beginselen, ook met zijne vaderlandsche, overeenbrengen zijne bezittingen in Amerika te gelde te maken en met vrouw en kroost - hij was er met eene nederlandsche gehuwd - naar het vaderland terug te keeren, waar hij zich voorloopig vestigde op een groot dorp, dat door de nabijheid van ontginningen en wat daarmede verbonden is, een ruim veld scheen te beloven aan zijne staathuishoudkundige en tevens philanthropische denkbeelden.

(Wordt vervolgd).

De 16de, 17de en 18de october 1813.

Vijftig jaren geleden waren de vreedzame vlakten bij *Leipzig*, als meermalen voorheen, met een tal van heirlegers bedekt. Europa had tot den beslissenden worstelstrijd voor haar onafhankelijkheid het zwaard aangegord, om roemrijk te overwinnen of met eere onder te gaan. Drie dagen streden de volken van het

Noorden en van Duitschland tegen hem, die aan zijn ijzeren wil allen voor altijd dreigde te onderwerpen. Eindelijk zegevierden zij en Europa was gered.

Eere zij der nagedachtenis van *Leipzigs* helden! Niet alleen de legers, maar Duitschlands volken waren het, die hun bloed voor de onafhankelijkheid lieten stroomen, door een edele vrijheidszucht bezield. Al moge na een halve eeuw die vrijheid voor Duitschland nog niet zijn verwezenlijkt, de schimmen der gevallen strijders voor de grootsche zaak eischen haar voortdurend. Hunne stem klinkt thans luider dan immer in het oor der vorsten, wier voorgangers, ontrouw aan hun woord, aan de volken tot heden de instellingen onthielden, die zij in de ure des gevaars zoo ruimschoots hadden beloofd.

Duur werd de zege gekocht. Even als in het Teutoburgerwoud de romeinsche legioenen door Herman werden omsingeld en verslagen, en Germanje door deze glansrijke overwinning aanvankelijk van het romeinsche juk zich had bevrijd, zoo werden nu door de Duitschers, Scandinaviërs, Magyaren en Sarmaten de trotsche fransche adelaars van hunnen geboortegrond verjaagd. Het zwaard der overwinning werd toen in de vuist des overheerschers gebroken, ofschoon hij zich nog eenigen tijd met het overschot daarvan bleef verdedigen. Met Augustus na den Hermanslag, mogt ook hij uitroepen: Varus, Varus, Duitschland, Duitschland! geef mij mijn legioenen weder!

Wij gedenken thans met innige dankbaarheid aan allen die in deze sombere maar roemrijke dagen voor de onafhankelijkheid van Europa hun leven ten offer bragten. Wij gedenken daarbij ook die beroemde krijgers, zoo vaak door de overwinning bekroond, welke drie dagen streden tegen eene driedubbele overmagt, met een heldenmoed een betere zaak waardig. Krijgsmanseer, de roem van moed en dapperheid kan aan hunne nagedachtenis niet ontzegd worden. Door een noodlottig misverstand werd de éénige weg van terugtogt, de brug van *Lindenau* over den Elster, vernield, en het treurspel van den togt over de Beresina herhaald. Velen vonden hun graf in den gezwollen stroom, Uw naam, o dappere Poniatowski, zij niet vergeten!

De overwinning bij *Leipzig*, de volkenslag in de haar omringende vlakten gestreden, de ruiterdrommen die elkander aldaar de zege betwistten, het geschutgevaarte, dat de aarde deed daveren van zijn donder, door de echo's der wouden en heuvels weêrkaatst, dit alles staat ons na vijftig jaren weder levendig voor den geest. Een heilige geestdrift vervult onze borst, wij hechten nog meer waarde aan het bezit eener nationale onafhankelijkheid, als wij de gebeurtenis herdenken waaraan wij de onze te danken hebben.

Terwijl wij een plegtig offer brengen aan de nagedachtenis der braven, die met hun bloed de onafhankelijkheid van Europa's volken bezegelden, voelen wij onze vaderlandsliefde verhoogd, en mogt eens onze geboortegrond weder worden aan-

gerand, - gelijk de strijders van *Leipzig*, zouden wij als één man opstaan om te overwinnen of roemrijk te sneuvelen; zoo als ook zij sneefden, die, toen de overwinning hunne vanen verliet, zich toch de eere niet onwaardig toonden van tot het groote leger van den beroemdsten veldheer der laatste eeuwen te hebben behoord.

Wij leggen hiermede den gouden herinneringskrans op de gedenkteekenen voor hunne dapperheid opgerigt.

J.A.B.

Brievenbus.

IV.
Eene verklaring aan d^{r}. H. Riedel en aan de lezers van 'De Tijdspiegel.'

In de tiende aflevering van dit jaar van '*de Tijdspiegel*' zegt Dr. H. Riedel, in eene beoordeeling van Dr. A.W. de Klercks Nederlandsche bewerking van het Handboek der Algemeene geschiedenis van Weber, op pag. 282, het volgende: 'Bij deze onverschoonbare achteloosheid ten aanzien onzer moedertaal heeft de vertaler daarenboven aan Dr. Kappeijne van de Coppello eene slechte dienst bewezen door hem openlijk dank te betuigen voor den hem bij de herziening der drukproeven verleenden bijstand.' Deze woorden nu nopen, om niet te zeggen dwingen, mij tot eene verklaring. De bijstand, door mij aan Dr. de Klerck bij de herziening der drukproeven verleend, bepaalde zich tot het mede nazien van ééne enkele revisie der proefbladen van het eerste stuk (Oostersche volken); van het tweede (Grieken) kreeg ik slechts hoogst zelden een proef in handen; en van de overige stukken kwam er mij nooit eene onder de oogen. De dankbetuiging, door Dr. de Klerck geplaatst in de voorrede vóór het eerste stuk, welke gedagteekend is 1 Junij 1861, is dus alleen op dat gedeelte toepasselijk. Die voorrede heb ik echter pas gelezen, toen ze reeds was afgedrukt; anders hadde ik mijnen ambtgenoot waarschijnlijk verzocht om de uitdrukking zijner erkentelijkheid voor eene zoo geringe hulp, die althans geene openlijke vermelding verdiende, achterwege te laten. Ik ben verre van mij in te beelden, dat, zoo *ik* de proeven der volgende stukken had helpen corrigeeren, het boek er beter zou hebben uitgezien; ik maak volstrekt geen aanspraak op den naam van een naauwkeurigen, knappen corrector; integendeel, ik erken gaarne, dat het mij nog nimmer gebeurd is eene correctie te leveren, die niet berispelijk was; - maar, van de fouten, die in de Klercks Handboek worden gevonden, zijn er bitter weinige voor *mijne* rekening.

N.J.B. CAPPEIJNE V.D. COPPELLO.

Amsterdam, 3 October 1863.

V.
Kronijk en kritiek.

De catalogus van de tentoonstelling van oudheden te Delft inziende, vindt men daar het n°. 3460 beschreven 'Een portret van den Burgemeester van Rotterdam van Teylingen, den *laatste* van dit geslacht, ingezonden door J.B. Hoogewegen.'

Eenigen tijd vroeger had ik in de levensgeschiedenis van Mr. C. van Lennep, beschreven door Mr. J. van Lennep te Amsterdam, gezien; dat D. van Lennep, overgrootvader van den Schrijver, in tweede huwelijk gehuwd is geweest met Magtelina van Teylingen, en dat deze vrouw, voorgevende de *laatste* van haar geslacht te zijn, NB. op het sterfbed, haar man verzocht had de papieren, haar afkomst betreffende, te verbranden, hetwelk toen niet geschied zijnde later door twee heeren van Lennep, met behulp van een spookgeschiedenis, zonder inzien dier belangrijke bundels, heeft plaats gehad; een daad die voor de geschiedenis te bejammeren is.

Ziedaar twee personen die als de *laatste* van het geslacht van Teylingen worden opgegeven, waarom velen van hetzelve, die nog in leven zijn zich verwonderen, dat zij allen levende dood zijn, en mij verzocht hebben den heer Hoogewegen en niet minder den geschiedschrijver Mr. J. van Lennep in te lichten, dat noch de Burgemeester van Rotterdam noch de aangehuwde overgrootmoeder van den heer Mr. J. van Lennep, Magtelina van Teylingen, de *laatste* van het geslacht zijn geweest.

De afkomst is zoo menigmaal beschreven, dat het voor den lezer vervelend zoude zijn zulks van den beginne af weder op te halen: genoeg is het hier, voor degenen die er prijs op stellen te herinneren: dat na den dood van Graaf Floris het huis Teylingen, tot het eedgespan der Edelen tegen gemelden Graaf behoord hebbende, uit den lande verbannen is en niet vóór de 15de eeuw in het vaderland terug kwam, als wanneer Augustinus van Teylingen, die is geweest rentmeester van Friesland, Gouverneur van Noord-Holland, met zijn oom Lucas weder naar Holland is gekomen en in 1553 overleden.

Gemelde Augustinus is de stamvader geworden van het tegenwoordige geslacht, als hebbende gehad twee zonen met name Floris en Bartholomeus, van welke Floris in Noord-Holland is gebleven en de laatste in den 8sten graad Joh. Lodewijk en Magtelina, gewoonlijk Machteld genoemd, kinderloos overleden zijnde, geen nakomelingen meer aanwezig zijn.

De broeder van Floris, Bartholomeus genaamd, heeft zich in Zuid-Holland en wel speciaal te Rotterdam, met de woon begeven, en is daarom de Rotterdamsche tak genoemd.

Van dezen was afkomstig in den 7^{den} graad Dirick gezegd Theodorus, mijn overgrootvader, die burgermeester was van Rotterdam en van welken afkomstig zijn de heeren en vrouwen van Teylingen, te Rotterdam, in Zeeland, Utrecht en elders woonachtig; en ook afkomstig was de overledene heer IJ. van Teylingen die even als zijn vader Burgemeester van Rotterdam geweest is.

Dit zal genoeg zijn om de vrienden van het geslacht van Teylingen gerust te stellen, dat alle nakomelingen van den huize Teylingen en later van Augustinus, met den dood van Magtilda, door den geschiedschrijver den heer Mr. J. van Lennep de *laatste* van het geslacht genoemd, of door den dood van den Burgemeester IJ. van Teylingen, door den heer Hoogewegen bij de beschrijving van diens portret, met voorbijzien van zijn zoon, die evenwel kinderloos is overleden, mede als de *laatste* van zijn geslacht aangewezen, nog niet van dezen aardbol verdwenen zijn.

Rotterdam, 9 September 1863.

D.G. VAN TEYLINGEN VAN KAMERIK.

Als de 20 genoodigden op een Congres zamen de vredepijp rooken, steken zij nog de kaart van Europa in brand.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - staatkunde. - opvoeding en onderwijs.

Renan voor de regtbank van zijn eigen beginselen.
Vie de Jésus par Ernest Renan, membre de l'institut. 4e edition. Paris 1863.

Derde Artikel.

In Galilea wedergekeerd*), had Jezus zijn *joodsch geloof geheel afgelegd* en blaakte van *revolutionairen ijver.* Terwijl hij thans met volkomen helderheid zich uitdrukte, liepen zijne onschuldige leerspreuken van het 1e profetische tijdperk, de schoone zedelessen van de 2e periode zijns levens uit op eene *bepaalde staatkundige rigting.* Hij, de Messias, zal de wet afschaffen en door hem, die komen zal, vergezeld van legioenen engelen, zal 't rijk Gods, dat niet zonder geweld kan worden veroverd en door scheiding en scheuring moet gevestigd worden (Matth. XI:12, Luk. XVI:16), tot stand komen.

Hij nam nu ook het eerst den titel aan van *Zoon van David*, zonder te deelen in het onschuldig bedrog, waardoor men hem dien zocht te verzekeren. Ofschoon, naar 't schijnt, het geslacht van David reeds lang was uitgestorven*), droomde men toch algemeen van een onbekenden afstammeling der oude koningen, die de natie op hare vijanden zou wreken en geloofde men, dat de Messias zoon van David zou zijn en, gelijk deze, te Bethlehem geboren worden (Matth. II:5, 6, XXII:42, Luk. I:32, Joh. VII:41, 42, Hand. II:30). Dit was niet oorspronkelijk het gevoelen van Jezus, die zich voor den *Zoon van God* hield, en had met zijn hemelsch rijk niets gemeen; maar de heerschende meening deed

*) Na die reis naar Jeruzalem, welke, volgens Renan, waarschijnlijk in 't jaar 31 heeft plaats gehad en die wij hem den belangrijksten hoorden noemen van al de togten door Jezus naar de tempelstad ondernomen.

*) Indien, vraagt Renan, de familie van David nog een kring vormde, onderscheiden van andere en algemeen bekend, hoe komt het dan, dat men nooit afstammelingen van dezen koning Israëls aan de zijde der Sadokiten, Boëthusim, Asmoneërs, Herodessen in de groote worstelingen des tijds ziet optreden?

hem geweld aan. Van de stelling: Jezus is de Messias was de onmiddellijke gevolgtrekking: Jezus is de zoon van David; en nu liet hij zich een titel geven, zonder welken hij op geen goeden uitslag kon hopen. Ja! hij schepte er, naar 't schijnt, eindelijk behagen in*); zoodat hij, gelijk hij dat meermalen had gedaan (o.a. ten opzigte van den doop van Johannes, waaraan hij niet veel gewigt kon hechten), zich schikte naar de heerschende gevoelens, die niet de zijne waren.

Hieruit ontstond eene groote zwarigheid, daar men algemeen wist dat hij te *Nazareth* was geboren. Vermoedelijk heeft hij die bedenking (waarschijnlijk werd ze in Galilea niet opgeworpen) niet bestreden. Ook zal hij wel niet door zijn stilzwijgen de geslachtsregisters (Matth. I:1 verv. Luk. III:23 verv.), verzonnen om zijne koninklijke afkomst te bewijzen hebben bekrachtigd (Jezus noemt zich nooit zoon van David). Evenmin zal hij iets hebben geweten van de legenden, die men heeft uitgedacht om hem in Bethlehem te doen geboren worden. Dit is echter zeker, dat zijne legende reeds bij zijn leven is ontstaan; gelijk twouwens nooit groote wereldgebeurtenissen hebben plaats gegrepen zonder een kring van fabelen in het leven te roepen. Jezus, indien hij het ook had gewild, zou dit niet hebben kunnen voorkomen.

Ook waren welligt reeds nu de kiemen zigtbaar van die berigten, welke hem eene *bovennatuurlijke* geboorte zouden toekennen en reeds meer dan een van die verhalen in omloop, welke in hem de verwezenlijking moesten doen zien van het Messias-ideaal (Matth. II:15, 23), dat men zich gevormd had, of beter gezegd de vervulling van de profetiën, die de allegorische uitlegging van dien tijd op den Messias toepaste; of die hem reeds van zijne geboorte met beroemde of heilige personen [Johannes den Dooper, Herodes den Groote, sterrenwigchelaars uit Chaldaea (Matth. II:1 verv.), Simeon, Anna (Luk. II:25 verv.)] in aanraking bragten; al welke verhalen na Jezus' dood zeer werden uitgebreid.

Hebben wij die verhalen geenszins op rekening van Jezus te stellen, evenmin heeft hij er ooit aan gedacht zich voor *den mensch geworden God* uit te geven. Dit was een denkbeeld geheel vreemd aan den joodschen geest, waarvan men geen spoor aantreft bij de synoptici*) en dat alleen in gedeelten van Johannes' Evangelie wordt aangetroffen, die geen weerklank van Jezus' gedachten doen hooren. Jezus schijnt zelfs die leer bestreden te hebben†). Hij beschouwt zich als meer dan gewoon mensch; maar die op oneindig verren afstand van God is verwijderd. Voorzeker hij noemt zich zoon van God; maar verklaart tevens dat alle menschen dit in verschillende mate kunnen worden§). Een enkele

*) Immers - zegt Renan - hij deed met de grootste bereidwilligheid juist die wonderen, welke men hem vroeg en waarbij men tevens hem zoo noemde (Matth. IX:27; XII:23; XV:22; XX:30, 31, Mark. X:47, 52, Luk. XVIII:38).

*) Sommige plaatsen, zoo als Hand. II:22, sluiten het, volgens Renan, geheel buiten.

†) Matth. XIX:17, Mark. X:18, Luk. XVIII:19. Zelfs - zegt Renan - komt in het Evangelie van Johannes de beschuldiging dat hij zich God of gelijk aan God zou hebben gemaakt als eene lastering voor der Joden: Joh. V:18, verv. X:33, verv. Renan wijst nog op Joh. XIV:28; Mark. XIII:35.

§) Matth. V:9, 45, Luk. III:38; VI:35; XX:36; Joh. I:12; 13, X:34, 35; vgl. Hand. XVII:28, 29; Rom. VIII:14, 19, 21; IX:26; II Kor. VI:18, Gal. III:26, in 't O.T. Deut. XIV:1, en vooral 't Boek der Wijsheid II:13, 18).

geest doordringt, volgens Jezus, het heelal; de geest van den mensch is die van God; God woont in en leeft door den mensch, gelijk de mensch in en door God (Hand. XVII:28). Waarbij in 't oog moet worden gehouden, dat zijn transscendent idealisme hem *verhinderde* een *regt helder begrip* van *zijn eigen persoonlijkheid* te hebben. Hij is zijn Vader; zijn Vader is hij. Hij leeft in zijne discipelen; hij is overal met hen (Matth. XVIII:20; XXVIII:20); zijne discipelen zijn één, gelijk hij en zijn Vader één zijn (Joh. X:30, XVII:21).

Zoon van God, of eenvoudig *zoon* was bij hem gelijkduidend met *zoon des menschen* en dit weder met *Messias*; echter met dit verschil, dat de uitdrukking *zoon des menschen* zijne waardigheid als regter der wereld, die van *zoon van God* (welke alleen bij Johannes voorkomt) zijn deelgenootschap in Gods raadbesluiten en Gods magt moest te kennen geven. De magt, die hij als zoodanig bezat, had, volgens hem, geene grenzen (Matth. XII:8, Luk. VI:5, Matth. XI:27, Joh. V:22). Zelfs de natuur gehoorzaamt hem, naar zijne voorstelling. Trouwens zij gehoorzaamt, volgens zijne meening, allen die gelooven en bidden; want het geloof vermag alles (Matth. XVII:18, 19, Luk. XVII:6)*).

Door de bewondering van zijne discipelen liet Jezus zich al *verder medeslepen.* De titel van Rabbi, waarmede hij eerst tevreden was, voldeed hem niet meer, zelfs die van profeet of Godsgezant beantwoordde niet meer aan zijne gedachte. Hij wilde als een bovennatuurlijk wezen beschouwd zijn en als iemand, die tot God in veel verhevener betrekking staat dan de andere menschen; waarbij echter moet worden bedacht, dat er voor Jezus geen bovennatuurlijk bestond, omdat er voor hem geen natuur bestond.

Ligt nu in deze beweringen de *kiem* der leer, die later van Jezus een der *personen van de Godheid* heeft gemaakt; deze leer was echter niet die van Jezus*), die zich slechts de rol van voorzitter bij het oordeel over de menschheid toekende†).

Nu moet men in die leer geen strikte eenheid zoeken. Dat zou vruchteloos zijn§); terwijl het gemis van zulk een eenheid hieruit is te verklaren, dat de behoefte van Jezus aan crediet en de geestdrift zijner discipelen tegenstrijdige begrippen met elkander verbonden. Ook moet men zich hierover niet verwonderen, dat Jezus zich door een denkbeeld zoo liet medeslepen, gelijk wij dat bij

*) Vgl. nog Matth. IX:8, IX:2 verv., Luk. VII:47, 48; Matth. XII:41, 42; XXII:42 verv. Joh. VIII:52 verv.

*) Wel heeft - merkt Renan op - Johannes de Evangelist of zijne school het bewijs trachten te leveren, dat Jezus het Woord is, en daardoor een geheel nieuwe theologie in 't aanzijn geroepen, maar zij verschilde zeer van Jezus' leer aangaande het rijk van God. (In het 4e Evangelie komt de uitdrukking het Woord alleen voor in den proloog en zij wordt door den verhaler Jezus nooit in den mond gelegd). De wezenlijke rol toch, die het Woord heeft te vervullen, is die van ‘Schepper en Voorzienigheid’; Jezus beweerde echter nooit dat hij de wereld had geschapen, noch dat hij haar bestuurde; maar dat hij haar zal oordeelen en vernieuwen.

†) Insgelijks, volgens Renan, al de eerste Christenen (Hand. X:42).

§) Tot bewijs voert Renan verschillende plaatsen uit de Evangeliën aan, waaruit blijkt dat Jezus' discipelen hem, den zoon van God, het evenbeeld van de Godheid, voorstellen als handelende volkomen gelijk een mensch, b.v. hij komt tot betere inzigten, Matth. X:5 vgl. XXVIII:19 enz.

hem aantreffen. *Zich zelven gelijk te blijven* is toch iets, dat men in het Oosten te vergeefs zoekt; terwijl bovendien voor de *opregtheid* meer dan één maatstaf bestaat en hij die 't volk wil leiden zich noodzakelijk naar de denkbeelden er van moet *schikken.* De éénige schuldige in dit geval is de menschheid, die bedrogen wil zijn*).

Uit datzelfde streven om met goed gevolg op anderen invloed uit te oefenen, hetwelk in hetgeen hierboven is vermeld, doorstraalde, moet ook verklaard worden dat Jezus, - die sinds lang de overtuiging deelde dat de profeten slechts met het oog op hem hadden geschreven, en zich als den spiegel beschouwde, waarin de profetische geest van Israël de toekomst had gelezen, - op de *profetiën* wees, als in hem vervuld en dat hij *wonderen* deed; daar toch beide èn de vervulling der profetie èn het verrigten van wonderen voor zijne tijdgenooten als bewijzen golden van iemands bovennatuurlijke zending.

Wat de laatste van deze twee bewijsvoeringen in het bijzonder betreft, hield men het doen van *wonderen* voor het kenmerk van het goddelijke en het bewijs van iemands profetische roeping*), geloofde men algemeen dat de Messias wonderen zou doen. Jezus zag zich daardoor genoodzaakt om tusschen deze twee te kiezen: òf van zijne zending afstand te doen, òf wonderdoener te worden. Hij nu koos het laatste.

Dit moet ons geenszins bevreemden, daar hij toch met de geheele oudheid (de groote wetenschappelijke scholen van Griekenland en hunne Romeinsche ingewijden uitgezonderd) aan wonderen geloofde; niet het geringste begrip had van eene natuurlijke, door wetten geregelde orde; in dit opzigt niet hooger stond dan zijne tijdgenooten; het veeleer tot een van zijne diepstgewortelde gevoelens behoorde dat de mensch door geloof en gebed alles over de natuur vermag (Matth. XVII:19, XXI:21, 22, Mark. XI:23, 24) en 't vermogen om wonderen te doen door hem voor iets werd gehouden, dat regelmatig door God aan de menschen (Matth. IX:8) werd verleend, zonder dat dit voor hem iets bevreemdends in zich had. Juist datgene, waarop wij stuiten, heeft Jezus' kracht uitgemaakt, en indien ooit zijne godsdienst zal dalen in de schatting der menschen, 't zal juist zijn door datgene, 't welk in hem heeft doen gelooven.

In die wonderen behoeft de kritiek ook volstrekt geen bezwaar te vinden.

*) Hij - voegt Renan hier nog bij - die de menschen neemt zoo als zij zijn, ook met hunne dwalingen, en op hen en met hen tracht te werken, mag geenszins gelaakt worden. Cesar wist zeer goed dat hij geen zoon was van Venus; Frankrijk zou niet geweest zijn wat het nu is, indien men niet gedurende 1000 jaren aan het heilige oliefleschje te Rheims had geloofd. Het is voor ons, onbeduidende wezens, gemakkelijk dat een leugen te noemen en, trotsch op onze benaauwde eerlijkheid, minachtend op de helden neder te zien, die onder andere omstandigheden den strijd des levens hebben aanvaard; maar eerst dan wanneer wij met onze angstvalligheid zullen hebben gedaan, wat zij met hunne leugens volbragten, zullen wij het regt bezitten jegens hen gestreng te zijn; en er heeft geene groote stichting bestaan, die niet op eene legende rust.

*) De legenden - merkt Renan op - van Elia en Eliza waren er vol van. Nog wijst hij op het voorbeeld van Simon den toovenaar (Hand. VIII:9 verv.) en op dat van Apollonius van Tyane, voor wien een reeks van wonderen werden verzonnen om te bewijzen dat zijn leven de reis van een God op aarde is geweest; ja! dat men zelfs het er voor heeft gehouden, dat de Alexandrijnsche wijsgeeren, Plotinus en de anderen, wonderen hebben verrigt.

Immers Jezus was geen wonderdoener als een van onze dagen, die, ten zij hij buitengemeen ongekunsteld is, aan zijne eigen wonderen niet gelooft, en een kwakzalver is. Ook verkeerden de stichters van het Christendom in eene poetische onkunde even groot als die van de heilige Clara en de 3 socii, zoodat zij het heel natuurlijk vonden dat kun meester zamenkomsten had met Mozes en Elia; dat hij de elementen beheerschte; dat hij zieken genas. Iedere zaak verliest bovendien van hare zuiverheid, zoodra men haar gaat verwezenlijken. De beste zaken zijn - zóó zwak is de menschelijke geest - gewoonlijk niet zonder slechte middelen tot stand gekomen*). 't Is verder waarschijnlijk, dat Jezus' omgeving meer werd getroffen door zijne wonderen dan door zijne in zoo hooge mate goddelijke prediking, en dat het gerucht, 't welk van hem uitging, vóór en na zijn dood, 't getal zijner wonderen bovenmate heeft vergroot. Voorts bieden de typen der evangelische wonderen inderdaad niet veel verscheidenheid aan; het eene is eene herhaling van het andere; zij schijnen de afdruksels te zijn van een zeer klein aantal modellen, naar den smaak van het land ingerigt. Ook moet men niet voorbij zien, dat het onmogelijk is, betreffende de wonderverhalen, waarvan de evangeliën eene vermoeijende opsomming bevatten, die wonderen, welke door de heerschende opinie Jezus zijn toeschreven, te onderscheiden van die, waarin hij werkelijk eene bedrijvige rol heeft gespeeld, en dat het vooral onmogelijk is te weten, of ook de aanstootelijke omstandigheden, die zijn wonderen zouden hebben vergezeld, t.w. die van geweldige krachtsinspanning, siddering en andere trekken, welke aan een goochelaar doen denken (Luk. VIII:45, 46, Joh. XI:33, 38) historisch zijn, dan of ze moeten worden beschouwd als de vrucht van het geloof der berigtgevers, die zeer veel gewigt hechtten aan den invloed van geesten, en, in dit opzigt, in eene wereld verkeerden, die veel overeenkomst had met de ‘spiritisten’ van onze dagen*).

En dan - iets wat ook moet worden bedacht - bijna al de wonderen, die Jezus meende te moeten doen, zijn wonderen van genezing geweest, en de geneeskunde was toen in Judea, gelijk nu nog in 't Oosten, volstrekt niet wetenschappelijk (zij was overgelaten aan de individuele inspiratie); terwijl in zulk een staat van onkunde de tegenwoordigheid van een groot man, die den zieke met zachtheid bejegent en door een of ander teeken van zijne herstelling verzekert, vaak een bepaald geneesmiddel is. Wie zal durven ontkennen, dat in vele gevallen, zonder uitwendige wonden mede te rekenen, de aanraking van een uitstekend persoon tot genezing heeft gestrekt? Het genoegen van hem te zien geneest. Hij geeft wat hij kan, een glimlach, een blijde verwachting, en 't is niet te vergeefs.

Jezus, die niet meer kennis had van eene rationele geneeskunde dan zijne landgenooten, geloofde met de geheele wereld dat de genezing door zoogenaamde

*) Zoo hebben, zegt Renan, Mozes, Columbus, Mahomet de hinderpalen, waarmede zij te worstelen hadden, overwonnen door zich te schikken naar de zwakheid der menschen en niet altijd de ware gronden der waarheid op te geven.

*) Hand. II:2 verv. IV:31, VIII:15 verv. X:44 verv. Gedurende bijna een eeuw - voegt Renan er bij - droomden de Apostelen en hunne leerlingen van niets dan wonderen. Men zie de Handl., de Brieven van Paulus, de uittreksels van Papias in Euseb. H.E. III:39 enz. Vgl. Mark. III:15, XVI:17, 18, 20.

godsdienstige verrigtingen moest worden tot stand gebragt. En dit was zeer konsekwent; daar hij toch meende, dat de ziekte niet het gevolg was van natuurlijke oorzaken, maar een straf der zonde (Joh. V:14, IX:1, verv. 34) of van den invloed van een duivel (Matth. IX:32, 33, XII:22, Luk. XIII:16) en volgens dit geloof de heilige mensch, die bovennatuurlijke magt bezit, de beste geneesheer is. Genezen werd voor eene zedelijke daad gehouden. Maar daarom moest ook Jezus, die zich van zijne zedelijke kracht bewust was, wel gelooven, dat hij in 't bijzonder met de gave der genezing was toegerust. Ook zou hij, bij de overtuiging die hij koesterde, dat de aanraking van zijn kleed (Luk. VIII:45, 46), de oplegging der handen (Luk. IV:40) een gunstigen invloed op de zieken uitoefende, hard zijn geweest, indien hij de verligting, die hem gevraagd werd en die hij kon schenken, had geweigerd; terwijl het genezen van zieken als een der teekenen van het rijk Gods werd beschouwd en altijd in verband werd gebragt met de vrijmaking der armen (Matth. XI:5, XV:30, 31, Luk. IX:1, 2, 6).

Tot de genezingen door Jezus bewerkt behoort ook het uitdrijven van booze geesten. Nu heerschte destijds overal eene buitengewone neiging om aan het bestaan van zulke geesten te gelooven en hield men het er algemeen voor, dat de demons zich van het ligchaam van zekere personen meester maakten en hen tegen hunnen wil deden handelen; terwijl men geloofde dat door min of meer krachtige handelingen de booze geesten konden worden verdreven, en het bedrijf van geestenbanner zoo gewoon was als dat van geneesheer (Matth. XII:27, Mark. IX:38, Hand. XIX:13). Jezus zal den naam hebben gehad dat hij in 't bezit was van al de geheimen der kunst om geesten uit te drijven (Matth. XVII:20, Mark. IX:24 verv.). In Judea waren, (ten gevolge van de groote, toen heerschende opgewondenheid der gemoederen) vele krankzinnigen, die, zoo als nu nog met menschen van die soort daar het geval is, ronddoolden en in ledige grafspelonken woonden. Op dezen had hij veel invloed (Matth. VIII:28, IX:34, XII:43, verv. XVII:14 verv. 20, Mark. V:1 verv. Luk. VIII:27 verv.). En nu werden duizend vreemdsoortige geschiedenissen van zijne genezingen verhaald, door al de ligtgeloovigheid van dien tijd gekenmerkt. Maar men moet ook hier de zwarigheden niet grooter maken dan noodzakelijk is. Vele zoogenaamde duivelsbezweringen betroffen dikwijls slechts zeerligte ongesteldheden, zoodat een zacht woord voldoende was om den boozen geest uit te drijven. Van zulk een aard zullen zeker de middelen zijn geweest door Jezus gebezigd. En wie weet niet of zijn roem als duivelbezweerder buiten zijn weten zich heeft verbreid?

Uit vele omstandigheden schijnt ook te blijken, dat Jezus slechts laat en tegen zijn wil wonderdoener is geworden. Vaak toch verrigtte hij zijne wonderen niet zonder er om gebeden te zijn en dan in een kwade luim; terwijl hij hun, die er hem om vroegen de botheid van hunnen geest verweet (Matth. XII:39, XVI:4, XVII:16, Mark. VIII:17 verv. IX:18, Luk. IX:41). Zonderling is het en schijnbaar niet te verklaren, dat Jezus zoo gaarne zijne wonderen in 't geheim deed en dat hij hun, die hij genas, verzocht om er toch aan niemand iets van te zeggen (Matth. VIII:4, IX:30, 31, XII:

16 verv. Mark. I:44, VII:24 verv. VIII:26). Willen de demonen hem voor den zoon Gods verklaren, hij verbiedt het hun en 't is ondanks hem zelven dat zij hem herkennen (Mark. I:24, 25, 34, III:12, Luk. IV:41). Daar bij den 2^{den} Evangelist, die bij uitstek de Evangelist is van de wonderen en geestenverbanningen, deze trekken karakteristiek zijn en Petrus de berigten heeft geleverd, die aan het 2de Evangelie ten grondslag liggen, schijnt deze Jezus lastig gevallen te zijn met zijne ingenomenheid met zijne wonderen en Jezus wien de roem van wonderdoener drukte en verveelde, tot hem dikwijls te hebben gezegd 'spreek er niet van.' Eens (Matth. XVII:16, Mark. IX:18, Luk. IX:41) legde Jezus zijn ongeduld zoo aan den dag, dat het duidelijk bleek, dat hij dat gedurig gevraag van zwakke geesten moede was. Men zoude dus soms zeggen, dat de rol van wonderdoener hem onaangenaam was, en dat hij zoo weinig mogelijk ruchtbaarheid trachtte te geven aan de wonderen, die als 't ware onder zijne voeten oprezen. Als zijne vijanden hem vragen om een wonder, vooral om een teeken uit den hemel, weigert hij dit hardnekkig (Matth. XII:38, verv. XVI:1 verv. Mark. VIII:11). Wij mogen dus wel aannemen, dat men hem den roem van wonderdoener opdrong, dat hij daar niet veel weerstand aan bood, maar ook evenmin iets deed om dien te bevorderen en in ieder geval de ijdelheid der heerschende opinie op dit punt gevoelde.

Nu moet men niet uit afkeer van de wonderen of om de eer van Jezus' karakter te redden, de wonderdaden wegcijferen. In de oogen van zijne tijdgenooten behoorden zij tot zijne hoofdplannen (Jos. Antiq. XVIII, III:3). Al de vier Evangelisten verhalen ze. Markus, de tolk van Petrus (Papias bij Euseb. H.E. III:39), dringt er zoo op aan, dat, indien men het karakter van den Christus alleen naar zijn Evangelie schetste, men hem zich zou voorstellen als een geestenbanner, die in het bezit was van bekoorlijkheden, welke eene zeldzame uitwerking hadden, en als een zeer magtig toovenaar, die met vrees vervulde en van wien men zich zou willen ontdoen (Mark. IV:40 V:15, 17, 33, 36; VI:50; X:32; vgl. Matth. VIII:27, 34; IX:8; XIV:27; XVII:6, 7; XXVIII:5, 10; Luk. IV:36; V:17, VIII:25, 35, 37; IX:34). Wij moeten dus wel aannemen dat in het leven van Jezus daden, die heden als blijken van zelfverblinding of waanzin zouden worden beschouwd eene aanzienlijke plaats hebben ingenomen.

En aan deze schaduwzijde behoeft de lichtzijde van zulk een leven niet te worden opgeofferd. Een eenvoudig toovenaar, zooals een Simon de Magiër, zou geen zedelijke omwenteling, gelijk Jezus, hebben tot stand gebragt. Indien in Jezus de wonderdoener den zedeleeraar en den godsdiensthervormer had gebannen, er zou van hem een school van geestenbezweerders, niet het Christendom zijn uitgegaan. Ook ontmoeten wij hier hetzelfde wat zich vertoont in de geschiedenis van al de heiligen en godsdienststichters; terwijl zij die voor het welzijn van hunne medemenschen het meest hebben gedaan, 't zij ze wilden of niet, wonderdoeners zijn geweest[*)].

*) Zelfs de Alexandrijnsche school, zegt Renan, die hier nog verder over uitweidt, gaf zich over aan een buitensporige theürgie. Ook Socrates en Pascal waren niet vrij van zinsbegoochelingen.

Jezus kan dus in 't algemeen gezegd worden zijns ondanks wonderdoener en geestenbanner te zijn geweest. Het grootste wonder zou ook dit geweest zijn, dat hij geen wonder had verrigt; maar de wonderen waren een geweld, dat hem werd aangedaan, een schikking door de voorbijgaande noodzakelijkheid veroorzaakt. De geestenbanner en de wonderdoener zijn dan ook voorbijgegaan, maar de hervormer der godsdienst zal eeuwig leven.

Van zijne wonderen heeft men misschien misbruik willen maken, door namelijk in zijn naam oproerige bewegingen te verwekken (Joh. VI:14, 15), maar de geheel zedelijke en geenszins staatkundige rigting van Jezus' karakter bewaarde hem voor het gevaar om zich te laten medeslepen. Zijn rijk was in zijn oog besloten binnen den kring van kinderen, die zich door gelijke kinderlijke verbeelding en denzelfden voorsmaak van den hemel rondom hem vormde en hem getrouw bleef.

Gedurende *het tijdperk*, hetwelk is verloopen *tusschen Jezus' terugkeer van Jeruzalem in 'tjaar* 31 en zijne *reis daarheen ter viering van het loofhuttenfeest*[*], en dat ongeveer 18 maanden duurde, schijnen *zijne denkbeelden met geen nieuwe elementen te zijn vermeerderd;* maar alles in hem ontwikkelde zich en openbaarde zich in een steeds klimmende mate van kracht en stoutmoedigheid.

Van den beginne af was zijn gronddenkbeeld *de vestiging van het rijk Gods.* Dit rijk schijnt hij in zeer verschillenden zin te hebben opgevat, *of* als het rijk der armen en misdeelden, waarbij hij zich zelven voor een democratisch opperhoofd hield, *of* als de letterlijke vervulling der apocalyptische visioenen van Daniël en Henoch, *of* als het rijk des geestes, waarbij hij zich de toekomstige verlossing voorstelde als de verlossing door den geest; en de omwenteling, die hij dan bedoelde, is die, welke werkelijk heeft plaats gegrepen, de stichting namelijk eener nieuwe godsvereering, veel zuiverder dan die van Mozes. Al deze voorstellingen waren te gelijk de zijne; maar de eerste schijnt hij niet lang gekoesterd te hebben; daar hij de aarde, de rijken der aarde, en de stoffelijke magt als iets beschouwde, dat de moeite niet waard was om er zich mede bezig te houden[*]. De twee andere schijnt Jezus steeds te zamen behouden te hebben. Was hij nu niets anders geweest dan een dweeper, die door de apocalypsen, waarmede de verbeelding van het volk zich voedde, zich op het dwaalspoor liet brengen, hij zou een onbekend sectehoofd zijn gebleven, die beneden hen stond, wier denkbeelden hij volgde. Ware hij slechts iemand geweest, die alleen de verlossing van den geest beoogde, hij zou zonder tegenspraak over geen gelukkigen uitslag zich hebben verblijd. Zijne twee opvattingen van 't rijk Gods steunden elkander, en dit heeft hem op zoo onvergelijkelijke wijze doen slagen.

Wat zijne *apocalyptische* denkbeelden betreft, zij kunnen in hunnen meest voltooiden vorm aldus worden zamengevat.

De tegenwoordige toestand der menschheid nadert zijn einde, 't welk zal bestaan in eene ontzaggelijke omkeering, eene

*) Joh. V:1, VII:2. Renan voegt hier de opmerking bij dat, naar Johannes, wien hij in dit opzigt volgt, het openbare leven van Jezus drie, volgens de Synoptici, één jaar duurde.

*) Men bragt, zegt Renan, Jezus wel in verzoeking om ook in dit opzigt te veranderen, doch vruchteloos (Luk. XII:13, 14).

benaauwheid aan de barensweeën gelijk, volgens Jezus' eigene uitdrukking, eene wedergeboorte (Matth. XIX:28), door vreesselijke rampen voorafgegaan en door vreemde verschijnselen aangekondigd Matth. XXIV:3; verv. Mark. XIII:4, verv. Luk. XVII:22, verv. XXI:7 verv.). Op den grooten dag des oordeels zal de zoon des menschen, de Messias, bekleed met heerlijkheid en majesteit, met trompetgeschal, door engelen omringd, zich op de wolken vertoonen, terwijl naast hem zijne leerlingen zullen troonen. De dooden zullen opstaan. De Messias zal oordeelen (Matth. XVI:27; XIX:28; XX:21; XXIV:30 verv. XXV:31 verv.; XXVI:64; Mark. XIV:62; Luk. XXII:30; 1 Cor. XV:52; 1 Thes. IV:15 verv.). Door de engelen, van dit oordeel de uitvoerders, zullen de goeden van de kwaden worden gescheiden; de eerstgenoemden, 't kleinst in aantal, in het paradijs geplaatst, de laatstgenoemden tot de gehenna overgebragt worden, terwijl beiden door een onoverkomelijken afgrond van elkander gescheiden zullen zijn (Luk. XVI:28)*).

Jezus vatte dit soms letterlijk op, zooals met eene onbetwistbare duidelijkheid blijkt uit de geschriften van dien tijd. Nogtans hield hij zich niet, gelijk de eerste christenen, onledig met naauwkeurige berekeningen†) omtrent den tijd, waarop dit oordeel zou plaats hebben (Matth. XXIV:36, Mark. XIII:32). Die tijd zal echter, volgens hem, komen, wanneer men dien niet verwacht, gelijk een dief in den nacht (Luk. XVII:20, 24; Matth. XXIV:36, verv. enz.) en deze gebeurtenis nog door het toen levende geslacht beleefd worden (Matth. X:23; XXIV - XXV (geheel), vooral 29, 34; Mark. XIII:30; Luk. XIII:35; XXI:28 verv., Matth. XVI:28; XXIII:36, 39; XXIV:34; Mark. VIII:39; Luk: IX:27; XXI:32).

Met deze apokalyptische verwachtingen, die men ook in joodsche apocryfe boeken aantreft, vereenigde hij het geloof aan het leerstuk, dat er voorwaardelijk toe behoorde: *de opstanding der dooden.* Hij vatte dit echter op in den meest idealistischen zin; want geloofden velen dat de opgewekten zullen eten, drinken, hij verwachtte wel in zijn rijk een nieuw pascha, een tafel en nieuwen wijn (Matth. XXVI:29; Luk. XXII:30); maar hij sloot het huwelijk er bepaald buiten (Matth. XXII:24 verv.; Luk. XX:34-38). Soms schijnt hij de opwekking slechts aan de regtvaardigen te beloven (Luk. XIV:14, XX:35, 36) en te gelooven dat de goddeloozen tot hunne straf geheel zullen vergaan en in het niet blijven. Vaker echter verwacht hij eene opstanding der boozen tot hunne eeuwige straf (Matth. XXV:32 verv.)

Deze theoriën nu, die men reeds in Daniël, Henoch, de sibyll. orakels aantreft, maakte Jezus tot *een* der *steunpunten* van zijn *werk* (want hij was zich van zijn eigenlijk werk te diep bewust, om het *slechts* op zulke brooze beginselen, die zoo ligt door feiten konden weêrlegd worden, te bouwen). Zulk een leer, in haren letterlijken zin genomen, kon echter

*) Renan, die veel meer plaatsen hier aanhaalt, te veel om op te geven, zegt nog dat de gehenna eene duistere vallei, vol vuurs, zal zijn, waar de verworpenen zullen branden en door de wormen geknaagd worden, en weening en knersing der tanden zal plaats hebben; en het paradijs een gesloten zaal, van binnen schitterende van licht, in 't midden dier wereld van duisternis en kwelling.

†) De Openbaring, zoo als hij meent, in 68 geschreven, stelt volgens Renan (XVII:9 verv.) den tijd van des Heeren komst op 3½ jaar.

geene toekomst hebben. Zij bleek onwaar te zijn. En indien het onderwijs van Jezus alleen in het geloof van een naderend einde der wereld had bestaan, het zou heden zeker vergeten zijn. Wat heeft het dan doen blijven bestaan? Het is de *groote ruimte van opvatting die het Evangelie toelaat*, en die veroorlooft onder hetzelfde symbool leeringen te vinden, die met zeer verschillende geestelijke toestanden overeenkomen. De wereld is niet vernietigd, gelijk Jezus het verwachtte, maar vernieuwd, gelijk hij het wilde. En omdat zijne gedachte voor tweevoudige opvatting vatbaar was, heeft zij vruchtbaar kunnen zijn.

En dat is niet eene uitlegging verzonnen om Jezus' eer te redden; want hij heeft in waarheid dat *rijk Gods*, dat *rijk des geestes* verwacht, hetwelk ieder koning en priester maakt. Dat rijk, hetwelk vergeleken kan worden met het mosterdzaad (Matth. XIII:31, 32), Jezus heeft het begrepen, gevoeld, gewild. Nevens die valsche, koude, onmogelijke voorstelling van eene verschijning met uitwendigen glans, heeft hij begrepen de ware stad Gods, de waarachtige wedergeboorte, de herstelling van al wat nederig, waar, natuurlijk is. Het beste dat in ons is zijn wij hem verpligt. Laat ons derhalve hem zijn hoop op eene ijdele apocalypse, op een komen met grooten triumf in de wolken vergeven. Welligt was 't ook meer de droom van anderen, en zoo niet, wat hindert het? daar zijn droombeeld hem gesterkt heeft tegen den dood en ondersteund in een strijd, waarin hij anders misschien zou zijn bezweken. Waarbij nog dit moet worden in 't oog gehouden, dat de opvatting van de stad Gods, het rijk des geestes, als de zuivere godsdienst, zonder plegtigheden, tempel, priester, wat hem dit rijk vooral zal geweest zijn (Matth. VI:10, 33; Mark. XII:34, Luk. XI:2; XII:31, XVII:20, 21, verv.; Mark. XII:34) de zegepraal heeft behaald op de hersenschim, die hem verblindde.

Dat Jezus in deze apocalyptische denkbeelden zich niet geheel verloor, blijkt hieruit, dat hij in 't zelfde tijdperk, waarin hij er het meest mede vervuld was, met een zeldzaam zekeren blik, *de grondslagen* legde eener *Kerk*, die bestemd was om voort te duren. Immers hij koos *twaalf apostelen* [want den dag na zijn sterven ziet men hen een afgesloten ligchaam vormen en de plaats in hun midden ledig geworden aanvullen (Hand. I:15 verv. 1 Cor. XV:5, Gal. I:10)] die een kring van bevoorregte discipelen uitmaakten, waarin Petrus een broederlijken voorrang genoot (Hand. I:15, II:14, V:2, 3, 29, VIII:19, XV:7, Gal. I:18) en aan welken Jezus de taak opdroeg om zijn werk voort te zetten; doch die niets verraadt wat aan een regelmatig georganiseerd priesterlijk collegie doet denken*).

Aan deze twaalf discipelen deelde Jezus blijkbaar geheimen mede, die hij hun verbood aan allen bekend te maken (Matth. XVI:20, XVII:9, Mark. VIII:30, IX:8); terwijl hij hun uitlegde wat hij voor anderen onverklaard liet (Matth. XIII:10 verv. Mark. IV:10 verv. 33 verv. Luk. VIII:9 verv. XII:41, Matth. XVI:6 verv. Mark. VII:17-23). Soms schijnt 't zijn doel te zijn geweest, om zijn persoon met een zeker geheimzinnig waas te omgeven, en zich slechts aan zijne

*) De lijsten, zegt Renan, der twaalve, die wij bezitten, bevatten veel wat onzeker en onderling in strijd is; twee of drie van de personen, die er op voorkomen, zijn ons geheel onbekend gebleven.

discipelen volkomen te openbaren, terwijl hij het aan hen overliet om aan de wereld later bekend te maken wie hij was (Matth. X:26, 27, Mark. IV:21 verv. Luk. VIII:17, XII; 2 verv. Joh, XIV:22).

Zij predikten reeds ten tijde van Jezus (Luk. IX:6), zonder zich ver van hem te verwijderen; terwijl hunne prediking bestond in de aankondiging, dat het rijk Gods gekomen is (Luk. X:11) en zij daarbij gebruik maakten van de oostersche gastvrijheid, die hun groote diensten bewees. Volgens den eisch van Jezus moesten zij hunne prediking aangenaam maken door vriendelijke en beschaafde manieren*).

't Was Jezus' streven om te doen gelooven dat hij en zijne Apostelen één waren†). Men geloofde dat hij hun wonderkrachten had medegedeeld. Ja! zij legden ook de zoodanige aan den dag: zij dreven de demons uit, profeteerden, vormden een school van beroemde geestenbanners§), genazen**); zij wisten, gelijk de toovenaars, met slangen om te gaan en ongedeerd doodelijke dranken te drinken (Mark. IX:37, 38, Luk. IX:49, 50).

Van dien tijd af begon zich een kiem van *Kerk* te vertoonen. Het denkbeeld aangaande de magt aan die vereeniging van menschen (ecclesia) toe te kennen, was wel het denkbeeld van Jezus. Hij verzekerde dat waar men in zijn naam zou zamen zijn, hij zich in het midden van hen zou bevinden. Aan de Kerk schenkt hij het regt om te binden en te ontbinden (d.i. sommige dingen geoorloofd of ongeoorloofd te maken), zonden te vergeven, te berispen, met gezag te waarschuwen, te bidden met de zekerheid dat men verhoord zal worden (Matth. XVIII:17 verv. Joh. XX:23); ofschoon 't mogelijk is, dat vele van deze woorden Jezus zijn toegeschreven, om een vasten grondslag aan het gezag te verleenen, dat men later in plaats van het zijne wilde stellen.

Overigens ontmoet men in Jezus' onderwijs geen *toegepaste moraal* of *eenigermate omschreven kanoniek regt.* Een enkele maal spreekt hij slechts over het huwelijk en verbiedt de echtscheiding (Matth. XIX:3 verv.). Ook zoekt men er te vergeefs theologie of geloofsbelijdenis. Ter naauwernood vinden wij eenige aanwijzingen over Vader, Zoon en H. Geest (Matth. XXVIII:19 vgl. III:16, 17, Joh. XV:26), waaruit later de leer van de drieëenheid en de vleeschwording is ontstaan, ofschoon hij echter aandrong op 't geen men in de laatste boeken van den joodschen kanon*) aantreft, dat namelijk de H. Geest is een soort van goddelijk persoon (Matth. X:20, Luk. XII:12, XXIV:49, Joh. XIV:26, XV:26); terwijl hij zijnen discipelen aankondigde, dat zij met vuur en geest zouden gedoopt worden (Matth. III:11, Mark. I:8, Luk. III:16, Joh. I:26, III:5, Hand. I:5, 8, X:47) en dat de H. Geest,

*) Jezus wilde, merkt Renan op, dat zij een huis binnentredende het met den gelukwensch zouden begroeten, en daar deze, gelijk nu, in het O. voor een teeken van godsdienstige gemeenschap werd gehouden, aarzelden sommigen dit te doen. Daarom was het Jezus' woord: Matth. X:11 verv. (Vgl. de parallele plaatsen; ook II Joh. 10:11).

†) Matth. X:40-42, XXV:35 verv. Mark. IX:40, Luk. X:16, Joh. XIII:20.

§) Matth. VII:22, X:1, Mark. III:15, VI:13, Luk. X:17. Renan voegt hier bij dat er gevallen waren, die boven hunne kracht gingen, (Matth. XVII:18, 19).

**) Mark. VI:13, XVI:18, Jak. V:14.

*) Renan haalt hier plaatsen aan uit het Boek der Wijsheid, Sirach en Judith.

de Perakleet, voor hen zou zijn, wat hij hun was geweest.

Het was ook geheel in strijd met den geest van Jezus, die zelf niet schreef (terwijl de geschriften van het apostolische tijdperk, uitgezonderd het boek der Openbaring, gelegenheidsschriften zijn), aan *een godsdienstig boek*, als wetboek voor geloof en zeden te denken.

Vraagt men nu, of er dan geen enkele *plegtigheid* bij de wordende secte werd aangetroffen? dan moet het antwoord zijn: er is er een, die volgens alle overleveringen van Jezus afkomstig was, t.w. het zoogenaamde *Avondmaal.* Hoe is dit ontstaan? Een van Jezus' lievelingsdenkbeelden was: ik ben 't nieuwe, boven het manna verre verheven brood, waarvan de menschheid zou leven. Dit denkbeeld nu moet als de kiem van het Avondmaal beschouwd worden. Soms nam het in Jezus' mond een zonderling konkreten vorm aan. Eens zeide hij: Joh. VI:32, 35, 48-51, 53-58, 63. En van dien tijd af schijnt bij de onderlinge maaltijden der secte een of ander gebruik in zwang te zijn gekomen, dat met die prediking in verband stond. Echter moet men hier niet aan eene sacramentele handeling denken, die den grondslag zou uitmaken van het Avondmaal*); maar aan iets, dat hij gewoon was te doen, en waarbij hij zeer beminnelijk en ontroerd was, t.w. het houden van het brood in de handen, het zegenen, breken, aanbieden er van aan de mede aanzittenden†).

Jezus hield gaarne maaltijd met zijne discipelen*). Het eten van hetzelfde brood werd beschouwd als een soort van gemeenschapsoefening en vormde een onderlingen band. Dit denkbeeld drukte Jezus zeer krachtig uit en 't werd later geheel letterlijk opgevat. Hij was tegelijk zeer idealistisch in zijne beschouwingen en zeer materialistisch in zijne uitdrukkingen. Wilde hij de gedachte uiten dat de geloovige slechts leeft door hem, dat hij geheel (vleesch, bloed, ziel) het leven is van den waarlijk geloovige, zoo zeide hij tot zijne discipelen: ik ben uw voedsel, m.a.w. (in figuurlijken stijl): mijn vleesch is uw brood, mijn bloed uw drank. Ja! door zijn wijze van spreken liet hij zich nog verder voeren. Aan tafel zeide hij, zelf op 't brood wijzende: ‘dit ben ik,’ en 't brood nemende: ‘dit is mijn ligchaam,’ en den wijn nemende: ‘dit is mijn bloed;’ al welke uitdrukkingen 't zelfde beteekenen als: ‘ik ben uw voedsel.’

Zoo moeten wij ons het ontstaan denken van die geheimzinnige plegtigheid, welke, waarschijnlijk reeds lang vóór de laatste reis naar Jeruzalem in zwang gekomen, reeds bij het leven van Jezus een groot gewigt verkreeg, na zijn dood het groote symbool werd der Christenheid, en wier

*) Dit onderstellen wel, zegt Renan, de synoptici en zij plaatsen de handeling aan het laatste Avondmaal, maar Johannes, aan wien wij juist het verhaal van 'tgeen in de synagoge te Kapernaum is voorgevallen te danken hebben, spreekt niet van zulk een handeling, terwijl hij een zeer uitvoerig verslag geeft van het laatste Avondmaal.

†) Wij zien ergens, merkt Renan op, dat Jezus wordt herkend aan het breken van het brood (Luk. XXIV:30, 35), als of dit voor hen, die in zijn omgang hadden gedeeld, 't meest karakteristieke van zijn persoon was geweest; terwijl na zijn sterven, de vorm, onder welken hij in de vrome herinnering zijner discipelen verscheen, die was van voorzitter aan een mystieken maaltijd, die 't brood in de handen houdt, 't zegent, breekt, uitreikt (Luk. t.a.p Joh. XXI:13).

*) Bij de maaltijden - zegt Renan - ontmoette men elkander en dus sprak Jezus met iedereen, hield het onderhoud gaande, dat door opgewektheid en bekoorlijkheid zich kenmerkte. Jezus zag gaarne zijne geestelijke familie aldus rondom zich verzameld (Luk. XXII:15).

ontstaan men in verband bragt met het plegtigst oogenblik van Jezus' leven. Men zag toch in 't inzegenen van 't brood en den wijn gaarne een laatste herinnering door Jezus nagelaten (1 Cor. XI:20 verv.) en vond Jezus zelven in deze gewijde handeling terug; te meer daar men het geheel spiritueele denkbeeld koesterde van de tegenwoordigheid der zielen, hetwelk geheel in den geest van Jezus viel (Matth. XVIII:20), die volstrekt geen vast begrip had van de individualiteit en het ligchaam niet meer mederekende.

Zulk eene maatschappij, alleen gegrond op de verwachting van het rijk Gods, moest natuurlijk *zeer onvolmaakt* zijn. En dat was zij ook. Jezus zelf schijnt eens het gedrag van hen te hebben goedgekeurd, die zich zelven met het oog op het koningrijk van God verminkten (Matth. XIX:12), wat geheel in overeenstemming is met zijn beginsel: Matth. XVIII:8, 8*). Nimmer zou dan ook deze eerste Kerk eene duurzame maatschappij hebben kunnen vormen, indien Jezus' onderwijs niet eene groote verscheidenheid van kiemen had in zich gedragen. Maar hij ontliep die eerste, geheel monnikachtige periode niet, waarin men meent ongestraft het onmogelijke te kunnen beproeven. Hij gaf niets toe aan de noodzakelijkheid. Hij predikte stout den oorlog aan de natuur, de volslagen breuk met de banden des bloeds. Hij zeide: Luk. XVIII:29, 30.

Diezelfde overdrijving ademen zijne *bevelen* aan zijne *discipelen* (Matth. X (geheel), XXIV:9, Mark. VI:8 verv., IX:40, XIII:9-13, Luk. IX:3 verv., X:1, verv. XII:4 verv., XXI:17; Joh. XV:18 verv., XVII:14). Voor anderen toegevend (Matth. IX:38 verv.) is hij voor de zijnen uiterst gestreng. Hij eischt van hen dat zij zich van de aarde geheel los zullen maken. Hij zeide tot hen: Matth. X:9, 10[a], 20, Joh. XIV:16 verv., 26; XV:26, XVI:7, 13, Matth. X:23. Ook rigtte hij tot hen hetwoord: Matth. X:16, 17, 21, 23, 24, 28-31 (Luk. XII:4-7); 32, 33 (Mark. VIII:38, Luk. IX:26, XII:8. 9). Ja hij ging zoo ver, dat hij 't vleesch onderdrukte en zijn eischen geen grenzen kenden. De stem der menschelijke natuur geheel verloochenende, vorderde hij dat men slechts voor hem zou bestaan, alleen hem liefhebben: Luk. XIV:26, 33. Men zou zeggen dat Jezus, niet meer de geestige, vrolijke moralist der eerste dagen, 't genot van te leven, te beminnen. te zien, te gevoelen had afgelegd: hij zeide: Matth. X:37, XVI:25, Luk. IX:25. Welk uitdagen der natuur zeer goed wordt geteekend door twee verhalen, hoewel deze niet historisch zijn: Matth. VIII:21, 22, Luk. IX:59-62. Waarbij echter moet worden opgemerkt, dat al het hinderlijke hiervan eenigzins wordt weggenomen door zijn woord: Matth. XI:28-30.*)

*) Het ophouden - voegt Renan hierbij - der voortplanting werd vaak voor het teeken en de voorwaarde van het rijk Gods gehouden. (Matth. XXII:30, Mark. XII:25, Luk. XX:35).

*) Renan merkt hier nog op: dat deze moraal wel voor het leven en den staat gevaarlijk en men aangaande het onmogelijke harer beoefening overtuigd moest worden, en dat ook dit het gevolg er van werd: dat er twee regels van moraal ontstonden, de eene, minder eischend, voor het gewone gros der menschen, de andere, die overdreven was, voor de volmaakten. Ook nog dat het gewone gezond verstand tegen deze overdrijving zou opkomen, maar dat dit verstand een slecht regter is, waar van iets groots en verhevens sprake is, en dat men om het mindere van den mensch te erlangen, het meerdere moet vragen; terwijl het Evangelie juist aan zijne overdrijvingen zijn onmetelijken vooruitgang te danken heeft.

In dit gedeelte zijns levens *bestond voor hem niets meer wat niet het rijk Gods was.* Wat tot de natuur behoorde: familie, vriendschap, vaderland, 't had volstrekt geen beteekenis meer voor hem. En van toen af had hij zonder twijfel *het offer zijns levens* gebragt. Soms zou men genegen zijn om te gelooven, dat hij, in zijn dood het middel ziende, om zijn rijk te grondvesten, opzettelijk 't voornemen opvatte, om zich te laten dooden (Matth. XVI:21-23; XVII:12, 21, 22). Een andere keer (welk denkbeeld eerst later dogma is geworden) beschouwt hij zijn dood als een offer, dat zijn Vader moet verzoenen en de menschen behouden (Mark. X:45). Een zonderling behagen in vervolging en martelingen (Luk. VI:22 verv.) vervulde hem. Zijn bloed was hem het water van den tweeden doop, waarmede hij moest gedoopt worden, en hij scheen reikhalzend uit te zien naar dezen doop, welke zijn dorst slechts kon lesschen (Luk. XII:50).

Hij ontveinsde zich ook den *vreeselijken storm* niet, dien hij *in de wereld* zou dien losbreken. Hij zeide: Matth. X:34-36, Luk. XII:52, 49, Joh. XVI:2, XV:18, 20.

En nu, door zulk een vreesselijken vooruitgang in zijne overspanning weggesleept, was hij *niet meer vrij.* Hij behoorde slechts der rol, die hij had te vervullen, en in zeker opzigt der menschheid toe. Soms zou men gezegd hebben dat zijn *verstand* was *verbijsterd.* Benaauwdheden en innerlijke ontroering maakten zich van hem meester (Joh. XII:27). Het groote visioen van het rijk Gods, altijd sch tterend voor zijne oogen, deed hem duizelen en zijne discipelen hielden hem soms voor krankzinnig (Mark. III:21 verv.). Zijne vijanden zeiden: hij is bezeten (Mark. III:22, Joh. VII:20, VIII:48 verv., X:20 verv.). Zijn temperament, dat zoo buitengemeen hartstogtelijk was, deed hem ieder oogenblik de grenzen der menschelijke natuur overschrijden. Daar zijn werk niet een werk des verstands was, eischte hij gebiedend: geloof (Matth. VIII:40, IX:2, 22, 28, 29, XVII:19, Joh. VI:29 enz.). 't Was zijn streven niet om verstandelijk te overtuigen, maar om weg te slepen. Hij duldde geen verzet. Zijne natuurlijke zachtmoedigheid verlaat hem. Hij is soms hard en grillig (Matth. XVII:16, Mark. III:5, IX:18, Luk. VIII:45, IX:41). Soms begrijpen hem zijne discipelen niet meer en zijn met een soort van vrees voor hem vervuld (Mark. IV:40, V:15, IX:32, X:32). En soms bragt zijn kwade luim hem, in weerwil van elken tegenstand, tot daden, die onverklaarbaar en schijnbaar ongerijmd waren (Mark. XI:12-24, 20 verv.).

Hierbij leed zijn deugd wel niet; maar zijn *worsteling* in naam van het ideaal met de werkelijkheid werd *onhoudbaar.* De hinderpalen, die die aarde in den weg stelde, prikkelden hem. Zijn begrip van zoon van God werd onzuiver en overspannen. De menschen deden hem tot hun laag standpunt afdalen. De toon, dien hij was begonnen aan te slaan kon slechts enkele maanden duren, en 't was tijd dat de dood een einde maakte aan zulk een toestand van overspanning en overdrijving, hem van een weg verloste zonder uitkomst en, terwijl hij er door onttrokken werd aan een proef, die al te lang duurde, hem onzondig binnenleidde in zijne hemelsche heerlijkheid.

Niet alleen in dat opzigt ging Jezus de behoorlijke perken te buiten, maar

ook in zijn gedrag jegens *zijne vijanden*, Geen wonder dan ook dat hij van hunnen kant den *grootsten tegendand* ondervond. Wat nu in het algemeen de tegenkanting betreft, die hem wedervoer: in het 1ste tijdperk zijns levens, hetwelk hij in Galilea doorbragt, waarin hij nog geen wonderen deed en geenerlei opgang maakte, ontmoette hij geene gezindheid, die hem ongenegen was; maar later zoo veel te meer. En dat reeds in datzelfde Galilea. Meermalen toch moest hij zich verborgen houden en vlugten (Matth. XII:14-16, Mark. III:7, IX:29. 30). Ofschoon Antipas, die zijn gewoon verblijf hield te Tiberias en dus een of twee mijlen slechts was verwijderd van het middelpunt van Jezus' werkzaamheid, hem tot heden niet had gehinderd, hoewel Jezus zich soms zeer streng over hem uitliet (Mark. VIII:15, Luk. XIII:32), werd hij echter, toen zich eens het gerucht verspreidde, dat het Johannes de Dooper was, opgestaan uit de dooden, achterdochtig en ongerust (Matth. XIV:1 verv. Mark. VI:14 verv. Luk. IX:7 verv.). Nu wilde hij Jezus van zijn gebied verwijderen en bezigde daartoe een list (Farizeën, onder den schijn van Jezus' belangen te bevorderen, kwamen hem mededeelen, dat deze Antipas hem wilde dooden), welke door Jezus, die, hoe bijzonder eenvoudig anders ook, den strik hem gespannen doorzag, werd verijdeld (Luk. XXII:31 verv.); terwijl zijn rustig gedrag den Viervorst gerust stelde en het gevaar afwendde. - Maar ook van eene andere zijde ondervond hij in Galilea wat hem niet welgevallig kon zijn. Hij vond toch niet in alle steden, die hij bezocht, dezelfde welwillende bejegening. Niet alleen over Nazareth, over zijne broeders (Joh. VII:5) had hij zich te beklagen; maar wij hooren hem ook buitendien van ongeloof en hardheid des harten spreken; ofschoon dan ook dergelijke verwijtingen wel wat overdreven zullen zijn en men bij hem datzelfde convicium seculi ontmoet, waar hij, gelijk Johannes de Dooper, zoo zeer mede op had (Matth. XII:39, 45, XIII:15, XVI:4, Luk. XI:29). Wie herinnert zich niet zijne uitspraken betreffende Chorazim en Bethsaïda: Matth. XI:21-24 (Luk. IX:12-15), Matth. XII:41, 42, (Luk. XI:31, 32). Wij hooren hem ook klagen over zijn zwervend leven, eerst zoo bekoorlijk voor hem, als beginnende lastig voor hem te worden (Matth. VIII:20). En meer en meer openbaarden zich bitterheid en nijd, die in zijn hart waren besloten. Hij sprak: Luk. XVIII:8.

Die tegenkanting kon Jezus niet verdragen met de koude onverschilligheid van den wijsgeer, en Jezus was nu wel vrij van bijna al de gebreken van het joodsche ras, hetwelk door hardheid jegens andersdenkenden (een der meest vaste eigenschappen van den semitischen geest) zich kenmerkt terwijl hij zich juist door eene onbegrensde kieschheid onderscheidde, maar toch liet hij zich, in weerwil van zichzelven, er toe vervoeren, om, gelijk een Johannes de Dooper (Matth, III:7), harde uitdrukkingen te bezigen (Matth. XIII:34, XV:14, XIII:33). Jegens de eenvoudigen zeer zachtmoedig, werd hij bitter tegen 't ongeloof, zelfs tegen 't geen zich het minst tegen hem verzette (Matth. XIII:30, Luk. XXI:23). En 't was niet meer de zachte meester der bergrede, die nog geen wederstand of moeijelijkheid had ondervonden. Wij ontmoeten bij hem een zonderlinge mengeling van zachtmoedigheid

en heftigheid: hij paste op zich toe 't woord Jes. XLII:2, 3, en toch bevatte'r vele van zijne bevelen de kiemen van een waar fanatisme (Matth. X:14, 15, 21 verv. 34 verv. Luk. XIX:27). Iets waarover men hem echter niet hard moet vallen, daar geen omwenteling zonder een weinig hardheid tot stand komt.

Bovenal kwam echter de tegenkanting van de zijde van het orthodoxe judaïsme, dat vertegenwoordigd werd door de Farizeërs. En geen wonder! Jezus toch verwijderde zich meer en meer van de oude wet. En niet alleen in Jeruzalem, maar ook in Galilea waren aanhangers van deze partij of kwamen er vaak (Matth. VII:1, Luk, V:17 verv., VII:36). En zij waren over het algemeen kleingeestig, zeer op 't uitwendige gesteld, over zichzelven tevreden, anderen verachtende (Matth. VI:2, 5, 16, IX:11, 14, XII:2, XXIII:5, 15, 23, Luk. V:30, VI:2, 7, XI:39 en verv. XVIII:12, Joh. X:16), bespottelijk wat hun doen betreft, zelfs in de oogen van hen die hen eerden, terwijl hunne gestrengheid dikwijls niets anders was dan vertooning en een dekmantel van ongeregtigheid (Matth. V:20, XV:4, XXIII:3, 16 verv. Joh. VIII:7). Jezus daarentegen wilde slechts de godsdienst des harten. Trok hij zich de geringen aan en de verworpenen van allerlei soort; hierin zagen de Farizeën eene bespotting hunner godsdienst. Een Farizeër was een onfeilbaar, zondeloos mensch, die meende gelijk te hebben, de eerste plaats in de synagoge innam, op de straten bad, als hij aalmoezen uitdeelde, voor zich uit liet trompetten, veel er van hield dat men hem groette; Jezus daarentegen verklaarde dat ieder het oordeel in Gods vreeze en ootmoed behoort af te wachten. Voortdurend was dan ook zijn strijd met de geveinsdheid dier schijnheiligen: bij welken kamp hij echter niet te werk ging, gelijk de meeste hervormers, daar deze ‘den tekst’ der gewijde boeken tegenover de overleveringen plegen te stellen; maar hij, ja! soms tegenover de valsche verklaringen of overleveringen der Farizeërs op den tekst de Schrift (Matth. XV:2 verv. Mark. VII:2 verv.), echter in het algemeen zich slechts op het geweten beriep. Met denzelfden slag trof hij tekst en verklaring. En wel toont hij het den Farizeër aan, dat zij met hunne traditie het Mozaïsme geducht vervalschen; maar nooit beweert hij zelf tot Mozes terug te keeren. Hij wil vooruit, niet achteruit. Hij is meer dan een hervormer der godsdienst: hij is de schepper van de eeuwige godsdienst der menschheid.

Vooral liep de strijd over een menigte van uitwendige verrigtingen, door de overlevering ingevoerd, die Jezus niet wilde onderhouden (Matth. XV:2, verv. Mark. VII:4, 8, Luk. V tegen het einde, VI in 't begin, XV:38, verv.). Inzonderheid trof hem de uitwendige vroomheid dier geveinsden, waarbij zij de verbetering des harten verwaarloosden (Luk. XVIII:9-14 vgl. XIV:7-11).

Hierdoor ontstond een haat, waaraan alleen door zijn dood een einde kon worden gemaakt. Een soortgelijke vijandige gezindheid had reeds Johannes zich op den hals gehaald (Matth. III:7 verv. XVII:12, 13), maar die, welke tegen Jezus gerigt was, ging nog verder. Johannes was ook geheel en al Jood, Jezus bijna niet. Jezus rigt zich altijd tot het zedelijk gevoel. Zijne uitgezochte spotternijen treffen altijd het hart. 't Zijn meesterstukken van scherts, die als met

gloeijende letteren op het vleesch der geveinsdheid en valsche godsvrucht zijn ingebrand. Ze zijn onvergelijkelijk, een Zoon van God waardig. Een God alleen weet zoo te dooden. Socrates en Molière weten slechts de huid te schrammen, maar hij wondt tot merg en been. Maar nu was 't ook regtvaardig dat deze groote meester in de ironie zijn triumf met den dood boette. Reeds in Galilea zochten dan ook de Farizeën hem ten val te brengen en poogden hiertoe de aanhangers der nieuwe staatkundige rigting, die zich had gevestigd, voor zich in te nemen (Matth. III:6); maar daar slaagden zij niet. En nu stortte Jezus zich zelf in 't gevaar; daar hij wel inzag dat het noodzakelijk was buiten Galilea te treden, en naar Jeruzalem te gaan. Hij wilde een laatste poging aanwenden om de weerspannige stad te winnen. En hij scheen het spreekwoord te willen regtvaardigen: dat een profeet niet sterft buiten Jeruzalem (Luk. XIII:33).

In den herfst van het jaar 32 ging Jezus, onder het voorgevoel van dreigende gevaren (Matth. XVI:20, 21, Mark. VIII:30, 31), *naar de tempelstad*, die hij in geen 18 maanden had bezocht, om daar het loofhuttenfeest bij te wonen (Joh. VII:2). 't Was 6 maanden voor zijn dood. Hij zou Galilea niet wederzien.

Hoe vond hij in Jeruzalem alles veranderd! Hier een wederstand, die onverwinlijk was; hier op iederen tred een hardnekkig ongeloof. Zijne discipelen*) werden hier als Galileërs veracht (Joh. VII:50 verv.). Jezus, die tot heden immer de groote steden had vermeden, smaakte ook weinig behagen in het leven in eene stad, binnen welker muren zijne verbeelding en zijn smaak voor de natuur zich beperkt gevoelde. Vele der voorschriften aan zijne Apostelen waren ook volstrekt onuitvoerbaar buiten eene eenvoudige maatschappij van geringe lieden (Matth. X:11-13, Mark. VI:10, Luk. X:5-8)*). De aanmatigingen des priesters maakten hem de voorhoven des tempels onaangenaam. Eerst toen eenigen van zijne discipelen, die Jeruzalem beter kenden dan hij, hem de schoonheid des tempels wilden doen opmerken, zeide hij: Matth. XXIV:2. Hij wilde niets bewonderen: alleen de gave der arme weduwe, terwijl hij die van de rijken, die veel gaven, verlaagde (Mark. XII:41 verv.) en de rijke priesterschap, die niets deed voor het volk, bestrafte.

Bij dit verkeer in Jeruzalem, dat hij slechts in redetwisten en met verdriet doorbragt, zocht hij eene wijkplaats, waar hij gelukkiger uren kon doorbrengen. Dan daalde hij af in de vallei van Kedron en nam een weinig verpoozing in het bekende Gethsemané (Mark. XI:19, Luk. XXII:39, Joh. XVIII:1, 2), dat voor de inwoners van Jeruzalem tot uitspanningsplaats strekte, en bragt den nacht door op den Olijfberg (Luk. XXI:37: XXII:39, Joh. VIII:1, 2). Vooral Bethanië, waar Lazarus en Maria en Martha woonden, had veel bekoorlijks voor hem. In dit gezin vond hij troost bij de twisten, die hij in Jeruza-

*) Renan zegt dat Jezus' discipelen en vriendinnen hem in Judea wedervonden (Matth. XXVII:55, Mark. XV:41, Luk. XXIII:49, 55).

*) Renan voegt er nog bij: daar Jezus volstrekt geen begrip had van de groote wereld en aan zijn beminnelijk galileesch communisme gewoon was, ontvielen hem gedurig naïve gezegden, die te Jeruzalem zonderling konden schijnen (Matth. XXI:3, XXVI:18, Mark. XI:3, XIV:13, 14, Luk. XIX:31, XXII:10-12).

lem had te voeren.*) Vaak was hij ook op den Olijfberg gezeten tegenover Moria (Mark. XIII:3). Maar het schitterend gezigt, dat de tempel hier vertoonde en dat anders met vreugde en trots vervulde, stemde hem tot diepe smart. In een van die treurige oogenblikken ontboezemde hij het bekende woord: Matth. XXIII:37 (Luk. XIII:34).

Weinigen onder hen, die hem genegen waren durfden hiervoor uitkomen; want men vreesde uit de Synagoge te worden gebannen, 't welk de grootste vernedering was (Joh. VII:13, XII:42, 43, XIX:38), en waarmede verbeurdverklaring van alle bezittingen gepaard ging (Hebr. X:34). Jezus bleef dus een verworpeling en zijn stem werd niet gehoord. Dit moest noodzakelijk invloed uitoefenen op zijn onderwijs. Zijne voortdurende aanprijzingen van zich zelven werden eenigzins langwijlig (Joh. VII:13 verv.). Hij moest redetwisten, den jurist spelen, uitleggen, als theoloog optreden. Nu werden zijne gesprekken, anders vol bevalligheid, een voortdurend disputeren (Matth. XXI:23-37), een onafzienbare reeks van scholastieke schermutselingen†), ofschoon het niet valt te ontkennen, dat hij ook een bewonderenswaardige scherpzinnigheid aan den dag legde*).

De tegenstand nu, welke hem geboden werd, kwam niet van den kant van den Hoogepriester en de Sadduceën†); maar van de Farizeën, van de schriftgeleerden, die leefden van de kennis der overleveringen en die in hunne vooroordeelen en belangen door de leer van den nieuwen meester werkelijk werden bedreigd. Vooral trachtten zij, ten einde Jezus ten val te brengen, hem in de politieke kwesties van den tijd te slepen (zij wilden hem doen doorgaan voor een aanhanger van Judas den Gauloniter). Zoo kwamen eens de Herodianen (waarschijnlijk de Boëthusim) tot hem met de vraag, of het geoorloofd is den keizer schatting te geven, waarop Jezus het antwoord gaf, dat beslist heeft over de toekomst van het christendom (Matth. XXII:15 verv.; Mark. XII:13 verv; Luk. XX:20 verv.); in welk woord zich een volslagen spiritualisme met eene zeldzame regtvaardigheid vereenigt en dat de scheiding van het geestelijke en tijdelijke gegrondvest en de basis van het

*) Volgens Renan, die nog meer over dit huisgezin uitweidt, behoorde, naar 't schijnt, ook een zekere Simon de melaatsche tot de familie en was hij eigenaar van 't huis (Matth. XXVI:6, Mark. XIV:3, Luk. VII:40, 43, Joh. XII:1 verv).

†) Zijn harmonisch genie, voegt Renan hier nog bij, vernederde zich tot laffe bewijsvoeringen omtrent de wet en de profeten (Matth. XXII:23 verv.), waarbij 't beter ware geweest, zoo hij niet de rol van aanvaller had vervuld (Matth. XXII:42 verv.). Met eene toegevendheid, die ons ergert, onderwerpt hij zich aan de strikvragen, die door twistzoekers tot hem worden gerigt (Matth. XXII:36 verv. 46).

*) Hij wist zich, zegt Renan, in 't algemeen met veel slimheid uit de verlegenheid te redden. Hoewel eenvoudig is hij spitsvondig (als de eenvoudige wil redeneren, dan is hij altijd eenigermate sofist.) Soms schijnt het dat hij er zich op toelegt dat men hem niet versta en dat het misverstand door hem opzettelijk gerekt wordt (zie vooral Joh. VIII). Zijn bewijsvoering is niet zeer logisch; maar wanneer de weêrgalooze bekoorlijkheid van zijn geest zich kan openbaren, dan zijn zijne redevoeringen zegepralend. Niet het minst zien wij zijne geestigheid uitblinken in 't woord Joh. VIII:7, dat de geveinsden zoo trof en daardoor zijn doodvonnis was.

†) De aanzienlijke priesterlijke familiën, de Boëthusim - merkt Renan op - dweepten slechts met de rust; de Sadduceën verwerpen ook de overleveringen der Farizeën.

ware liberalisme en de ware beschaving gelegd heeft.

Jezus bevond zich echter niet altijd in het midden van zijne vijanden, en was hij met zijne discipelen alleen, dan sprak hij woorden vol van bekoorlijkheid (Joh. X:1-16; Matth. XXIV:32).

Niet het minst legde zich zijne welsprekenheid aan den dag, als hij de geveinsdheid bestreed. Hij sprak: Matth. XXIII:2-7, 13-15; Luk. XI:44; Matth. XXIII:23-32, 34-36.

Eene zware bedreiging tegen de aristocratie was zijne vreeselijke leer dat het rijk van God op de heidenen in plaats van op de Joden zou overgaan (Matth. VIII:11, 12; XX:1 verv.; XXI:28 verv.; 33 verv.; 43; XXII:1 verv.; Mark. XII:1 verv.; Luk. XX:9 verv.) en de titel zoon van God, dien hij in treffende gelijkenissen (Matth. XXI:37 verv., Joh. X:36 verv.) waarin hij zijne vijanden de rol liet spelen van moordenaren der Godsgezanten, zich toekende, was een uitdaging van het wettelijk judaïsme. Nog oproeriger was zijn stoutmoedig beroep op de eenvoudigen (Joh. IX:39). Eens ontlokte zijn kwade luim hem het onvoorzigtige woord: dezen tempel, door menschenhanden gemaakt, zou ik kunnen afbreken en in drie dagen een anderen, zonder handen gemaakt, opbouwen*). 't Is niet zeker in welken zin Jezus dit heeft geuit, maar dit gezegde werd met kracht aangegrepen. Het maakte mede den grondslag uit van zijn vonnis en op Golgotha klonk het hem in de ooren.

Zulke twistredenen eindigden altijd met een storm. De Farizeën namen steenen op (Joh. VIII:39; X:31; XI:8); op een anderen tijd verklaarden zij hem voor krankzinnig, een bezetene, een Samaritaan (Joh. X:20); of zij zochten hem te dooden (Joh. V:18; VII:1, 20, 25, 30; VIII:37, 40).

Den herfst en een gedeelte van den winter bragt Jezus door in Jeruzalem, waar hij gewoonlijk wandelde in de gaanderij van Salomo (Joh. X:23). Tegen het einde van December vierde hij er het feest van de vernieuwing des tempels (Joh. X:22). Kort daarop *ondernam hij eene reis naar Perea en de oevers der Jordaan*, d.i. naar de streken, waar hij vroeger met Johannes had vertoefd (Joh. X:40, vgl. Matth. XIX:1; Mark. X:1). Op dezen togt had waarschijnlijk plaats 't geen hem wel tot vertroosting moest strekken. Onder anderen: de ontmoeting met Zacheüs (Luk. XIX:1 verv.) en die van den bedelaar Bartimeüs (Matth. XX:29; Mark, X:46 verv.; Luk. XVIII:35), die hem veel genoegen veroorzaakte door hem zoo volhardend ‘Zoon van David’ te heeten, ofschoon men hem het zwijgen wilde opleggen. De reeks der Galilesche wonderen scheen een oogenblik te herleven in dit land, dat zoo veel overeenkomst had met het Noorden.

Na dezen togt *keerde* hij *terug* naar *Bethanië*, waar een zonderling feit plaats greep, 't welk voor het eind van zijn leven beslissend schijnt geweest te zijn (Joh. XI:1 verv.). Afgemat door het slechte onthaal, dat het rijk van God in de hoofdstad vond, zagen Jezus' vrienden verlangend uit naar een buitengewoon wonder, dat het ongeloof van Jeruzalem krachtig zou treffen. Het meest overtuigend moest hun wel toeschijnen: de opwekking van iemand, die te Jeru-

*) Den meest authentieken vorm van dit woord meent Renan te vinden in Mark. XIV:58, XV:29 vgl. Joh. II:19, Matth. XXVI:61, XXVII:40.

zalem bekend was. En Jezus was niet meer zich zelf. Zijn geweten had, niet door eigene schuld maar door die der menschen, iets van zijne oorspronkelijke zuiverheid verloren. Wanhopend, tot het uiterste gedreven, bezat hij zich zelven niet meer. Hij volgde den stroom, die hem leidde. Hij onderging de wonderen meer dan dat hij ze verrigtte. Nu is het onmogelijk uit te maken, of alles wat aangaande dit feit wordt verhaald louter fictie is, dan of een wezenlijke gebeurtenis aan de verspreide geruchten ten grondslag ligt; maar het schijnt dat het wonder, waarvan hier sprake is, niet tot die behoort, welke slechts legendarisch zijn, en dat in Bethanië iets is gebeurd, hetwelk als een opwekking werd beschouwd.

Wat is er dan voorgevallen? Het gerucht kende aan Jezus reeds twee of drie wonderen van deze soort toe (Matth. IX:18 verv.; Mark. V:22 verv.; Luk. VII:11 verv.; VIII:41 verv.). De familie van Bethanië kon bijna zonder dat zij het vermoedde tot de gewigtige handeling worden gebragt, die men vorderde. Jezus werd er aangebeden. Nu schijnt Lazarus ziek te zijn geweest en Jezus, op de tijding der zusters, die in onrust verkeerden, Perea te hebben verlaten (Joh. XI:3 verv.). De vreugde over zijne komst kon Lazarus in het leven terugroepen. Misschien deed ook het brandend verlangen om den mond te stoppen, die de goddelijke zending van Jezus op beleedigende wijze ontkende, deze hartstogtelijke vrienden de behoorlijke grenzen overschrijden. Misschien liet Lazarus, nog bleek van zijne ongesteldheid, zich als een doode met doeken omwinden en in zijn familiegraf opsluiten. Zulke graven waren groote kamers in de rots uitgehouwen, die men binnentrad door een vierkante opening, welke door een uitermate grooten steen werd gesloten. Martha en Maria gingen Jezus te gemoet en, zonder hem Bethanië te laten binnentreden, geleidden zij hem naar de grot. De aandoening, welke hij ondervond bij het graf van zijnen vriend, dien hij dood waande (Joh. XI:35 verv.), kan door de omstanders voor die ontroering, die siddering (Joh. XI:33, 38) zijn gehouden, welke wonderen vergezelde; daar volgens het volksgeloof de goddelijke kracht in den mensch zich op epileptische en stuipachtige wijze openbaarde. Jezus (altijd in de bovengeuite onderstelling) verlangde nog eenmaal hem te zien, dien hij had bemind, en nadat de steen was verwijderd, kwam Lazarus uit met zijne doeken en het hoofd omwonden met een zweetdoek: welke verschijning natuurlijk door ieder als een opstanding moest worden beschouwd*).

Zoo was Jezus het offer van de wonderzucht zijner vrienden, maar de dood zou hem spoedig zijne goddelijke vrijheid weêrgeven en hem verlossen van die treurige noodzakelijkheid, welke verbonden was met eene rol, die iederen dag meer zou eischen en moeijelijker werd om vol te houden.

Dit voorval schijnt *het eind* van Jezus te hebben *verhaast* (Joh. XI:46, verv. XII:2, 9 verv. 17 verv.). Zij, die er getuigen van waren geweest, spraken er veel van in Jeruzalem. 't Werd door de discipelen met bijzonderheden verrijkt, die tot bewijskracht moesten dienen. Jezus' vijanden werden hierover zeer verbitterd. zij zochten, zegt men, Lazarus te dooden (Joh. XII:10). Dit is zeker, dat, na dit voorval, eene vergadering werd belegd

*) Hierbij werd, volgens Renan, door Jezus' vrienden volstrekt geen kwaad bedreven.

door de hoofden der priesters (Joh. XI:47 verv.) en dat in deze vergadering bepaald de vraag werd in overweging gegenomen: of Jezus en het judaïsme te zamen konden bestaan? Die vraag te stellen was haar op te lossen, en de Hoogepriester, zonder, zooals de Evangelist wil, profeet te zijn, kon zeer goed zijn bloedig axioma uiten: 'het is nuttiger dat één mensch sterft voor het geheele volk.'

Kajafas was eigenlijk de man niet, die het meest invloed uitoefende op de priester-partij, waartoe hij behoorde, maar dat was zijn schoonvader *Hanan* of *Annas*, en Kajafas deed niets dan door hem. Deze man was een Sadduceër en behoorde dus tot die secte, die, zoo als Jozephus zegt, bijzonder hard was in hare oordeelen (een van hen laat Jakobus, den broeder des Heeren, steenigen). Hij nu, met de priesterpartij, waartoe hij behoorde, en die trotsch, vermetel, wreed was, of wil men liever, deze partij, welke hij vertegenwoordigde, heeft Jezus gedood. Wat Kajafas zeide dat was het gevoelen van de geheele priesterpartij. Immers die partij was zeer tegen volksbewegingen. De godsdienstige zocht zij te stuiten, daar zij met grond voorzag, dat deze door de overdreven prediking, die er mede gepaard ging, den geheelen val der natie zouden te weeg brengen. Ofschoon nu de beweging, die van Jezus uitging, volstrekt van geen wereldlijken aard was, zagen toch de priesters in haar, als laatste gevolg, eene verzwaring van het romeinsche juk en den val des tempels, die bron van hunnen rijkdom en van hunne eer (Joh. XI:48). En dat niet zonder grond en men behoeft hier niet aan kwade trouw te denken. Van Jezus kan in 't algemeen gezegd worden, dat hij, zoo hij zijn doel had bereikt, zeer zeker den ondergang der joodsche natie zou hebben teweeggebragt. Annas en Kajafas, uitgaande van beginselen door de geheele politiek der oudheid aangenomen, waren dus in hun regt met te zeggen: 'het is beter dat één mensch sterft, dan dat het volk omkomt.' Voorzeker, wij verfoeijen die redenering, maar zij was die van de behoudende partijen sedert het ontstaan van gevestigde staten. Haar nu bragt men in betrekking tot Jezus' dood in toepassing. Wel was de beweging, aan wier hoofd hij stond, zuiver geestelijk, maar 't was toch een beweging. En derhalve moesten die mannen van orde, overtuigd dat het wezenlijke belang der menschheid vordert, dat men geen beweging veroorzaakt, wel den nieuwen geest beletten zich uit te breiden[*)].

In Februarij of 't begin van Maart werd tot den *dood van Jezus besloten* (Joh. XI:53). Hij zelf ontweek zijne vijanden eenigen tijd, zich terugtrekkende naar eene weinig bekende stad, eene kleine dagreize van Jeruzalem verwijderd, aan de zijde van Bethel, *Efraïm* of *Efron* geheeten; terwijl het bevel was gegeven hem, zoodra men hem weder in Jeruzalem zag verschijnen, gevangen te nemen (Joh. XI:55, 58).

Tegen het Paaschfeest *keerde* Jezus *naar Jeruzalem terug.* De verwachting zijner vrienden was in opgewondenheid toegenomen (Luk. XIX:11, XXII:24 verv. Matth. XX:20 verv. Mark. X:35

*) Dit was echter - zegt Renan - zoo strijdig met het doel, dat men beoogde, als men het nooit treffender heeft aanschouwd. Had men Jezus vrij zijn gang laten gaan, hij zou zich hebben uitgeput in een wanhopigen strijd tegen het onmogelijke. De onverstandige haat zijner vijanden bezorgde hem den gunstigen uitslag op zijn werk en drukte het zegel op de goddelijkheid er van.

verv.). Hij zelf was vol van gedachten aan zijn naderend einde*). Zes dagen vóór het feest (*Zaturdag*, 8 Nisan, - 28 Maart), kwam hij te Bethanië. Hier had bij Simon den melaatsche de maaltijd plaats (Matth. XXVI:6, Mark. XIV:3 vgl. Luk. VII:40. 43, 44), waaraan velen zich vereenigden, begeerig niet alleen om hem, maar ook Lazarus te zien. Maria zalfde hem daar en zij deed hem eene eer aan, tot heden onbekend, daar zij op hare knieën viel en zijne voeten met hare lange haren afdroogde†). Het geheele huis werd vervuld met den liefelijken geur der zalve. En dat was allen aangenaam, uitgezonderd den schraapzuchtigen Judas van Kerioth. In aanmerking genomen de soberheid, die in het gezelschap van Jezus heerschte, was dit ook eene ware verkwisting. Judas was er zeer over verstoord; want hij, de thesaurier, berekende hoeveel de balsem zou hebben opgebragt, zoo deze ware verkocht, en wat daardoor in de kas der armen zou zijn gevloeid. Over dit weinig hartelijk gevoel, hetwelk iets boven hem scheen te stellen, was Jezus onvergenoegd. Hij toch was gesteld op eerbewijzen: daar zij dienstbaar waren aan zijn doel en zijn titel als Zoon van David bevestigden. Hijzeide: Matt. XXVI:11. Ja! terwijl zijn zelfgevoel werd geprikkeld, beloofde hij de onsterfelijkheid aan die vrouw, welke in dat hagchelijke oogenblik een bewijs van liefde schonk (Matth. XXVI:6 verv. Mark. XIV:3 verv. Joh. XI:2: XII:2 verv. vgl. Luk. VII:36 verv.).

Den volgenden dag *(Zondag)*, ging Jezus van Bethanië naar Jeruzalem (Joh. XII:12). De tempelstad ziende weende hij, naar men zegt, en rigtte tot haar het ernstige woord: Luk. XIX:41 verv. Aan den voet van den Olijfberg, eenige schreden van de poort, werd hem nog een oogenblik van aangename zelfvoldoening bezorgd. Het gerucht van zijne aankomst was verspreid. De Galileërs, die ter feestviering waren gekomen, bereidden hem een kleinen triumftogt, Matth. XXI verv., Mark. XI:1 verv., Luk. XIX:29 verv.; Joh. XII:12 verv.

Vooral was onder de vreemdelingen de opschudding groot (Joh. XII:20 verv.). Jezus zelf bragt, volgens zijne gewoonte, den nacht door in zijn geliefd Bethanië (Matth. XXI:17; Mark. XI:11).

Ook de *drie volgende dagen* ging hij naar Jeruzalem, maar na zonsondergang begaf hij zich òf naar Bethanië òf naar de landhoeven aan den Westkant van den Olijfberg, waar hij vele vrienden had (Matth. XXI:17, 18; Mark. XI:11, 12, 19; Luk. XXI:37, 38).

Eene groote treurigheid schijnt in deze laatste dagen zijn geest, die gewoonlijk zoo vrolijk en zoo helder was, vervuld te hebben. Al de berigten schrijven hem vóór zijne gevangenneming een oogenblik van twijfel en onrust, een soort van vooraf gevoelden doodsangst toe. Volgens sommigen zou hij eensklaps hebben uitgeroepen: ‘mijne ziel is ontroerd, Vader verlos mij uit deze ure’ (Joh. XII:27). Men geloofde dat een stem uit den hemel op dit oogenblik zich deed hooren; anderen zeiden dat een engel hem was komen vertroosten (Luk. XXII:

*) Soms - voegt Renan hier bij - liet hij een somber gevoel jegens zijne vijanden doorstralen. Hij droeg de gelijkenis voor: Luk. XIX:12-27. Bij andere gelegenheden ontnam hij aan zijne discipelen hunne inbeeldingen: Matth. XX:17 verv. Mark. X:31 verv., Luk. XVIII:31 verv.

†) Renan getuigt dat hij zelf de gewoonte om de vaas, die het welriekend vocht bevat, te breken, te Sour heeft zien in praktijk brengen.

43; Joh. XII:28, 29). Volgens een zeer verspreide overlevering zou het feit hebben plaats gehad in den hof van Gethsemané, waar, zoo als men het voorstelt, gedacht moet worden het bekende voorval, dat de synoptici ons mededeelen (Matth. XXVI:36 verv., Mark. XIV:32 verv., Luk. XXII:39 verv.). Deze laatsten plaatsen het in den laatsen nacht van Jezus' leven en op 't oogenblik van zijne gevangenneming; maar wij hebben aan een ander tijdsmoment te denken (hoe heeft anders Johannes, de vertrouwde getuige dezer treffende episode, in zijn omstandig verhaal van Donderdag-avond er geheel van kunnen zwijgen; terwijl hij er bijzonder op gesteld is om de omstandigheden te vermelden, die hem persoonlijk gelden of waarvan hij alleen getuige was)*)? Dit kunnen wij echter alleen als zeker aannemen, dat in de laatste dagen zijns levens, het vreeselijke gewigt zijner zending Jezus ontzettend drukte. De menschelijke natuur ontwaakte een oogenblik. Misschien begon hij te twijfelen aan zijn werk. De vrees en de twijfeling maakten zich van hem meester en bragten hem tot een staat van magteloosheid erger dan de dood. Het beeld des doods plaatste zich voor zijn geest en riep hem toe dat alles vergeefsch was. Hier kwam welligt bij de treffende herinneringen, die ook de sterkste geesten als met een zwaard doorboren. Dacht hij welligt aan de heldere fonteinen van Galilea, waar hij zich zou hebben kunnen verfrisschen; aan den wijnstok en den vijgeboom, waaronder hij had kunnen zitten; aan de meisjes, wier liefde hij had kunnen winnen? Vloekte hij misschien zijn harde lot, dat hem verbood de geneugten te smaken, die anderen vergund waren? Treurde hij over zijn al te hooge natuur en bejammerde hij, het slagtoffer van zijne, grootheid, als hij was, dat hij niet maar een eenvoudig werkman van Nazareth was gebleven? Wij weten het niet. Maar dit is zeker, dat zij negoddelijke natuur weldra de bovenhand kreeg. Nog kon hij den dood ontwijken; maar hij wilde 't niet. De liefde tot zijn werk behaalde de overwinning. Hij nam den beker aan om dien tot den bodem te ledigen. En van nu aan vinden wij hem ‘geheel onbeneveld’ terug. De spitsvondigheden van den twistredenaar, de ligtgeloovigheid van den wonderdoener en geestenbanner zijn vergeten. Er blijft slechts over de gadeloosheid van het lijden, de stichter van de regten van het vrije geweten, het volmaakte toonbeeld, dat voor al de lijdende zielen het onderwerp ter bepeinzing zal zijn om zich te sterken en te troosten.

De intogt van Jeruzalem voltooide de verbittering van Jezus' vijanden. Eene *nieuwe vergadering* werd *Woensdag bij Kajafas* belegd (Matth. XXVI:1-5; Mark. XIV:1, 2; Luk. XXII:1, 2). Hierin besloot men tot Jezus' onmiddellijke gevangenneming, die, daar men oproer wilde vermijden (Matth. XXVI:4-6), op den volgenden dag werd bepaald, terwijl men vaststelde niet in den tempel, waar hij elken dag kwam (Matth. XXVI:55) zich van hem meester te maken; maar hem te bespieden en in een geheime plaats te grijpen. En tot die gevangenneming schijnt Judas van Kerioth te hebben bijgedragen*).

*) Joh. XIII:23 verv. XVIII:15 verv. XIX:26 verv. 35, XX:2 verv. XXI:20 verv.

*) Renan zegt dat de treurige herinnering, die het gedrag van Judas heeft achter gelaten, in de verhalen ongetwijfeld eenige overdrijving heeft doen ontstaan. Deze jonger was, volgens hem, tot heden een discipel gelijk de anderen, heette zelfs Apostel, had wonderen verrigt en duivelen uitgeworpen. De legende, die slechts sterk kleuren wil, heeft in den kring, die Jezus omgaf niet dan elf heiligen en één booswicht kunnen toelaten. Maar zoo was het in de werkelijkheid niet. De hebzucht toch, die de synoptici opgeven als motief voor de misdaad van Jezus, is niet voldoende om haar te verklaren; daar het toch vreemd zou zijn, dat iemand, wien de kas was toevertrouwd en die wist wat hij door den dood van het hoofd des gezelschaps

Des *Donderdags* (13 Nisan - 2 April) 's avonds, derhalve 's avonds vóór den dag, waarop het feest gevierd en het lam gegeten wordt, waren de discipelen reeds bezig met de voorbereiding er toe (Matth. XXVI:1 verv., Mark. XIV:12; Luk. XXII:7; Joh. XIII:29). Jezus schijnt van het verraad van Judas kennis gedragen en vermoed te hebben wat hem dreigde. Dienzelfden avond hield hij met zijne discipelen *den laatsten maaltijd*, welke echter niet het paaschmaal was, zooals men later heeft ondersteld; terwijl toen ook niet alles is voorgevallen en gesproken wat de Evangelisten daartoe brengen.

Voor ieder had Jezus, wiens teederheid geene grenzen kende (Joh. XIII:1 verv.), een woord; vooral waren Petrus en Johannes de voorwerpen zijner blijken van genegenheid. Tegen het einde zeide hij tot een van hen: ‘een van u zal mij verraden’ (Matth. XXVI:21 verv., Mark. XIV:18 verv., Luk. XX:21 verv., Joh. XIII:21 verv., XXI:20). Misschien wilde hij, die sedert eenigen tijd redenen had om Judas te wantrouwen, door dit woord uit diens blikken of bedremmelde houding opmaken, of hij werkelijk schuldig was; maar Judas wist zich goed te houden, ja! durfde zelfs, zegt men, even als de anderen vragen: ‘ben ik het Meester?’ Op een wenk, dien Petrus aan Joh. gaf, maakte Jezus aan dezen bekend, wien hij in 't oog moest houden en rigtte daarop tot den Verrader eenige woorden van zwaar verwijt, waaruit de discipelen opmaakten, dat Jezus hem bevelen gaf voor 't feest en waarop Judas vertrok (Joh. XIII:21 verv.). - Buiten de mededeeling der bekommernis,

zou verliezen, de voordeelen zijner betrekking (Joh. XII:6) zou verruild hebben voor een kleine som gelds (Johannes spreekt zelfs niet van eene geldelijke belooning). Ook is 't niet voldoende tot verklaring dat Judas in zijn eigenliefde zoo zou gekwetst zijn door de bestraffing, die hij ontving aan den maaltijd van Bethanië. Evenmin is het waarschijnlijk, wat Johannes van hem wil maken, dat hij een dief, een ongeloovige was van den beginne af (Joh. VI:65, XII:6). Liever zou men aan eenig gevoel van ijverzucht, aan eenige verborgene oneenigheid denken. De bijzondere haat, dien Johannes tegen Judas aan den dag legt (Joh. VI:65, 70, 71, XII:6, XIII:2, 27 verv.), bevestigt deze onderstelling. Minder rein van hart dan de anderen, zal Judas, zonder het zelf te ontwaren, de bekrompen gevoelens waartoe zijne betrekking aanleiding gaf, gekregen en de belangen der kas boven het werk, waarvoor zij bestemd was, hebben gaan stellen: de administrateur zal den Apostel gedood hebben. Uit zijn afkeurend woord te Bethanië gesproken schijnt te blijken dat hij soms vond dat den meester zijne geestelijke familie veel te duur te staan kwam.
Daarom, zonder te ontkennen dat Judas aan de gevangenneming van zijn meester deel heeft gehad (dat Judas echter den raad dien hij had gegeven zelf zou hebben helpen ten uitvoer brengen en zelf de bende hebben geleid, die Jezus moest gevangen nemen, zulk een goddeloosheid komt hem naauwelijks geloofelijk voor), neemt Renan aan dat er in den smaad op hem geworpen iets onregtvaardigs is gelegen en dat zijn daad meer onbehendigheid dan slechtheid was. Judas zal zich hebben laten medeslepen door een oogenblikkelijke opwelling; terwijl een klein verdriet voldoende was om van een partijganger een verrader te maken, maar, zoo al de dwaze begeerte naar eenige zilveren geldstukken hem het hoofd op hol heeft gebragt, schijnt hij dan toch niet geheel het zedelijk gevoel te hebben verloren, daar hij, de gevolgen van zijn misstap ontwarende, berouw had (Matth. XXVIII:3 verv.) en, naar men zegt, zich zelven van kant hielp.

die Jezus vervulde, en die de discipelen niet half begrepen, is er niets bijzonders aan dien maaltijd voorgevallen*). - Tegen het einde van den avond schijnen de discipelen met hetzelfde angstig voorgevoel vervuld te zijn geworden, dat hem bezielde. Een oogenblik dacht Jezus er aan om eenige voorbehoedmiddelen te nemen en sprak van zwaarden, waarop zijne discipelen hem er twee toonden (Luk. XXII:36-38). Hij gaf echter geen gevolg aan deze gedachte, wel inziende dat vreesachtige buitenlieden het tegen de gewapende magt der overheden van Jeruzalem niet zouden uithouden. Petrus, vol liefde en zelfvertrouwen, zwoer dat hij met Jezus in den dood zou gaan, waarop deze eenigen twijfel hieromtrent toonde, en volgens eene overlevering, die waarschijnlijk tot Petrus zelven opklimt, verwees Jezus hem naar het hanengekraai (Matth. XXVI:31 verv., Mark. XIV:29 verv. Luk. XXII:33; Joh. XIII:36 verv.); terwijl allen, gelijk Petrus, zwoeren dat hun moed niet zou verzwakken.

Des nachts, toen Jezus zich bevond *in Gethsemané*, werwaarts hij zich na den maaltijd had begeven, hield hij, omgeven door zijne slapende vrienden, de wacht en bad. Eensklaps vertoonde zich eene gewapende bende, voorzien van fakkels. De jongeren boden wederstand. Petrus [volgens ooggetuigen (Joh. XVIII:10)], trok het zwaard en wondde Malek een der dienaren van den Hoogepriester. Jezus stuitte dien eersten tegenstand en leverde zich zelf aan zijne vijanden over; waarop de jongeren vlugtten, terwijl alleen Petrus en Johannes den Meester volgden*).

In het regtsgeding met Jezus ging men op dezelfde wijs te werk, waarop men plagt te handelen ten opzigte van verleiders, d.i. tegen hen, die de zuiverheid der godsdienst in gevaar bragten.†) Want de misdaad, die men hem te laste legde was die van verleiding (Matth. XXVII:63, Joh. VII:12, 47). Men wilde hem overtuigen van godslastering en van schennis der Mozaïsche godsdienst, hem volgens de wet ter dood veroordeelen, en dan daarop door Pilatus het vonnis laten goedkeuren. Naar Annas, van wien het bevel om Jezus gevangen te nemen was uitgegaan, werd hij het eerst gebragt (Joh. XVIII:13 verv.). Bij de mededeeling Joh. XVIII:19-23 hebben wij niet aan Kajafas, maar aan dezen oud-Hoogepriester te denken. Ook heeft bij hem de verloochening van Petrus plaats gegrepen. Daar hij echter de magt niet bezat om het vonnis over Jezus te vellen, zond Annas hem naar zijn schoonzoon Kajafas, bij wien het Sanhedrin vergaderd was (Matth. XVI:57, Mark. XIV:53, Luk. XXII:66). Onderschei-

*) Derhalve, zoo als we ook reeds vroeger hebben opgemerkt, ook niet, naar de voorstelling van Renan, de instelling van 't Avondmaal. Als bewijs voor zijn gevoelen zegt hij hier, dat Johannes, die zich zoo ingenomen toont met denkbeelden, die tot het Avondmaal in verband staan, die den laatsten maaltijd met zoo groote uitvoerigheid verhaalt, die er zoo vele omstandigheden en gezegden toe brengt (Kap. XIII-XVII), en die onder al de Evangelische berigtgevers hier alleen de waarde van ooggetuige bezit, daarvan niets weet. In plaats hiervan maakt hij melding van de voetwassching. Maar ook deze stelt zich Renan, even min als de gesprekken door Johannes vermeld, voor als hebbende plaats gehad op den laatsten avond.

*) Renan maakt ook nog melding van 'tgeen Mark. XIV:51, 52 wordt verhaald.

†) Uit den Talmud blijkt ons, volgens Renan, hoe in dit geval werd gehandeld. Wij komen hier later op terug.

dene getuigen traden hier op. Twee van hen verzekerden dat hij had gezegd: ik zal den tempel Gods afbreken en in drie dagen dien weêr opbouwen. Dit was volgens de Joodsche wet Godslastering (Matth. XXIII:16). Jezus bewaarde daarop het zwijgen. Volgens een berigt zou de Hoogepriester daarop tot hem gezegd hebben: ik bezweer u bij den levenden God, dat gij ons zegt, of gij zijt de Christus, en Jezus daarop hebben beleden, dat hij het was en de naderende komst van zijn hemelsch rijk hebben verkondigd; maar 't is waarschijnlijk, dat hij daarop, gelijk bij Annas, heeft gezwegen (Johannes weet niets van deze scène). Dat was toch over 't algemeen in deze laatste oogenblikken de regel, dien hij volgde. Het vonnis was vastgesteld en men zocht slechts voorwendsels. Jezus bemerkte het en beproefde geene nuttelooze verdediging. Uit het oogpunt van het orthodoxe judaïsme beschouwd was hij zeer zeker een godslasteraar, een verwoester van de gevestigde eeredienst. Hij verdiende dus volgens de wet den dood (Levit. XXIV:14 verv. Deut. XIII:1 verv.). Eenparig werd hij dan ook des doods schuldig verklaard*).

Ofschoon de joodsche Raad niet het regt bezat om een doodvonnis te laten voltrekken (Joh. XVIII:31), was Jezus toch, bij de verwarring, die toen in Judea betrekkelijk het openbare gezag heerschtc, van dit oogenblik af een gevangene. Dien nacht bleef hij blootgesteld aan de mishandeling der dienaren (Matth. XXVI:67, 68, Mark. XIV:65, Luk. XXII:63-65).

Den volgenden morgen (*Vrijdag*, 14 Nisan - 3 April) vroeg, op nieuw bijeen vergaderd, bragten de leden van het Sanhedrin Jezus *naar Pilatus*, opdat hij hun vonnis zou goedkeuren. De landvoogd had naauwelijks de beschuldiging vernomen, of hij gaf te kennen, dat hij niet dan noode in deze zaak zich zag gewikkeld (Joh. XVIII:29). Hij was den Joden, die echter nog vijandiger tegen hem gezind waren, niet genegen. De ondervinding had hem geleerd, dat hij voorzigtig met hen moest te werk gaan. Niet dan zeer ongaarne zag hij zich genoodzaakt eene wreedheid ten behoeve van die wet te plegen, welke hij haatte (Joh. XVIII:35) en die hij overal als hinderpaal om iets goeds te verrigten had ontmoet. Hij zou dus Jezus gaarne hebben willen redden*). Hij ondervroeg hem welwillend en wendde alles aan wat hij kon om hem vrij te laten. De Joden beschuldigden Jezus, hoewel geheel ten onregte, als een, die zich als koning der Joden had opgeworpen en dus als een, die zich aan oproer, aan het verbod om den keizer schatting te betalen (Luk. XXIII:2, 5), aan vergrijp tegen den Staat had schuldig gemaakt. Nu ondervroeg hem Pilatus, 't welk dezen tot de overtuiging bragt, dat Jezus een droomer was, van wien geen kwaad was te duchten†).

*) De raadsleden, die hem genegen waren, merkt Renan op, waren afwezig of stemden niet (Luk. XXIII:50, 51).

*) Misschien, zegt Renan, maakte de waardige en kalme houding van Jezus op hem indruk. Volgens eene overlevering (Matth. XXVII:19), zou Jezus in de vrouw van den landvoogd steun hebben gevonden. Zij toch had den beminnelijken Galileër door eenig venster van het paleis kunnen zien. Welligt zag zij hem weder in een droom, en de voorstelling, dat het bloed van dezen schoonen jongen man zou worden vergoten, bezorgde haar de nachtmerrie.

†) Aangaande het onderhoud tusschen Pilatus en Jezus, dat het 4e Evangelie ons vermeldt (Joh. XVIII:33 verv.) zegt Renan dat de bijzonderheden er van ons niet bekend zijn, daar geen ooggetuige het aan de discipelen heeft kunnen teruggeven, maar dat Johannes het karakter van dit onderhoud goed schijnt geraden te hebben.

Ten einde nu zijn eigen wenschen met die van het dweepziek volk in overeenstemming te brengen, maakte hij gebruik van de gewoonte om op het Paaschfeest een gevangene los te laten. Hij stelde, der menigte voor om den koning der Joden los te laten. De priesters stelden er iemand voor in plaats, die in Jeruzalem zeer de volksgunst bezat en die toevallig ook Jezus heette, met den bijnaam van Bar-Abba of Bar-Rabban, en wisten haar te overreden, dat zij dien kozen. Pilatus, nog meer in 't naauw gebragt, vreezende dat al te veel toegevendheid voor een aangeklaagde, wien men den titel van koning der Joden gaf, hem in gevaar zou brengen, nam den schijn aan, alsof hij zelf dien titel belagchelijk vond, en liet hpm geesselen, in de hoop dat de Joden, daar de geesseling de kruisstraf gewoonlijk vooraf ging, hierin eene veroordeeling zouden zien en er mede genoegen nemen*). 't Was echter vruchteloos. Het rumoer vermeerderde en sloeg over tot volslagen oproer. Van alle kanten weerklonken de kreten; ‘kruis hem! kruis hem!’ De priesters, hoe langer zoo meer een dreigenden toon aanslaande, verklaarden de wel in gevaar (Joh. XIX:7). Pilatus trachtte tijd te winnen. In het regthuis gegaan, onderzocht hij uit welk land Jezus was†). Jezus bewaarde het zwijgen. Daar buiten werden de kreten al dreigender. Zij spiegelden hem 's keizers ongenade voor (Joh. XIX:12, 15). Nu bezweek de landvoogd en hij sprak over Jezus het doodvonnis uit.

't Was echter niet zoo zeer de Keizer of Pilatus, die Jezus veroordeelde - Pilatus zag er zich toe genoodzaakt door de Joden en hij is alleen van zwakheid te beschuldigen*) - maar het was de oude joodsche partij, de Mozaïsche wet. En in zoo ver die wet de wet was der natie was Jezus' dood wettig. Want zij veroordeelde ieder ter dood, die de gevestigde godsdienst poogde te veranderen (Deut. XIII:1 verv.), en het was zonder twijfel Jezus' doel om die godsdienst te vernietigen, wat de Joden vrijuit tegen Pilatus betuigden, zeggende Joh. XIX:7.

De Joden hadden weten te verkrijgen, dat Jezus als een misdadiger werd veroordeeld. De straf, die hem werd aangedaan was dus de kruisiging (ware Jezus' veroordeeling zuiver volgens de wet geweest, men zou hem gesteenigd hebben), die een romeinsche straf was en hare voltrekking werd dan ook overgelaten aan de Romeinen.

Omstreeks den middag (Joh. XIX:14) werd Jezus door de romeinsche soldaten, die hem moesten kruisigen, met de 2 veroordeelden, die een gelijk lot zouden ondergaan, *naar Golgotha* geleid. Hij moest zelf zijn kruis dragen, maar was er te zwak toe; zoodat de krijgslieden zekeren Simon van Cyrene noodzaakten om het in de plaats van Jezus te dragen†).

*) Wat Matth. XXVII:27 verv. en op de gelijkluidende plaatsen wordt vermeld houdt Renan voor onwaarschijnlijk.

†) Het berigt dat Pilatus Jezus naar Antipas zou hebben gezonden beschouwt Renan als een eerste poging om de Evangeliën met elkander in harmonie te brengen. Lukas, meent hij, zou onder zijne oogen hebben gehad een verhaal, hetwelk den dood van Jezus bij vergissing aan Herodes toeschreef. Om nu dit berigt niet geheel prijs te geven, vereenigde hij de 2 tradities, te meer daar hij misschien vaag wist dat Jezus (zoo als Johannes ons mededeelt) voor 3 autoriteiten is verschenen.

*) Maar, voegt Renan er bij, dat de regering, die in dit opzigt zonder zonde is, den eersten steen op Pilatus werpe.

†) Wat Luk. XXIII:27-31 wordt vermeld moet, volgens Renan, slechts beschouwd worden als de vrucht eener vrome en ontroerde inbeelding.

Op *Golgotha* werd hem een bedwelmende drank aangeboden, dien Jezus echter afwees*). Men kruisigde hem. Al de bitterheden met die straf verbonden smaakte hij. Een brandende dorst verteerde hem. Hij vroeg om te drinken. Een soldaat gaf hem een spons gedoopt in het vat, dat daar stond en hetwelk gemengd was met den gewonen drank der romeinsche soldaten (Matth. XXVII:48, Mark. XV; 36, Luk XXIII:36, Joh. XIX:28-30). De soldaten wierpen over zijne kleederen het lot en bewaakten hem, aan den voet van het kruis neêrgezeten (Matth. XXVII:36). Volgens eene overlevering zou Jezus dit woord hebben geuit, dat zoo niet op zijne lippen, dan toch in zijn hart is geweest: Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen (Luk. XXIII:34)†).

Het opschrift boven het kruis geplaatst ergerde de Joden; maar te vergeefs verzochten zij Pilatus het te veranderen (Joh. XIX:19-22).

Wat de berigten aangaande Jezus' vrienden betreft, het meeste vertrouwen verdient dat, volgens hetwelk de Galilesche vriendinnen op een zekeren afstand van het kruis hebben gestaan§). Maar buiten dezen vertoonden zich aan Jezus slechts de blijken van gemeenheid en domheid. De voorbijgangers bespotte'n hem (Matth. XXVII:40 verv. Mark. XV:29 verv.)*). Een oogenblik, waarop de hemel donker was en een wolk hem het aangezigt van zijn Vader verborg†), bezweek hem het hart. Hij had te worstelen met een doodsangst, duizendmaal smartelijk er dan alle kwellingen. Hij zag slechts de ondankbaarheid der menschen. Misschien berouwde het hem voor zulk een laag ras te lijden en hij riep uit; ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?’ Maar zijn goddelijke aanleg overwon. Naar mate het leven zijns ligchaams werd uitgebluscht, wakkerde zijn geest weder op en keerde allengs tot zijn goddelijken oorsprong terug. Hij herkreeg het bewustzijn zijner zending; hij zag in zijn dood het heil der wereld; hij verloor het afschuwelijk schouwspel uit het oog, dat zich aan zijne voeten vertoonde, en volkomen één met zijnen Vader, ving hij op het kruis het goddelijke leven aan,

*) Mark. XV:23. Matth. (XXVII:34), beweert Renan, heeft deze bijzonderheid vervalscht, om eene Messiaansche zinspeling op Ps. LXIX:22 te erlangen.

†) In 't algemeen, zegt Renan, zijn de laatste woorden van Jezus, vooral die, welke Lukas vermeldt, verdacht. Het doel om te stichten of de vervulling der profetiën te doen blijken verraadt zich hier. In soortgelijke gevallen hoort ook ieder op zijne wijze en de laatste woorden van beroemde veroordeelden zijn altijd op 2 of 3 verschillende manieren door de naastbijzijnde getuigen weêrgegeven.

§) De synoptici, beweert Renan, getuigen eenparig dat die vriendenschaar *ver van het kruis* stond, maar Johannes stelt ze voor als *naast het kruis*, beheerscht, als hij is, door de begeerte om zich zelven digt bij het kruis te plaatsen. Dat Maria ook aan den voet van het kruis zich zou hebben bevonden en Jezus het bekende gezegde ‘zie uw moeder, zie uw zoon’ geuit, is onwaarschijnlijk; daar de andere Evangelisten, welke de overigen noemen, die van haar, wier tegenwoordigheid zulk een treffende bijzonderheid zou zijn geweest, niet zouden hebben weggelaten; terwijl misschien de grootheid van Jezus' karakter zulk een persoonlijke teederheid niet zou hebben gedoogd op het oogenblik, waarop voor hem, alleen bezig met zijn werk, de menschheid niet meer bestond.

*) Het schijnt, voegt Renan er bij, dat de twee kruiselingen hem ook bespotte'n (Matth. XXVII:44, Mark. XV:32) en dat Lukas, zijne ingenomenheid met de bekeering van zondaren volgende, hier de traditie heeft gewijzigd.

†) De aarde, zegt Renan bovendien, was, gelijk in den geheelen omtrek van Jeruzalem, droog en somber.

dat hij in het hart der menschheid gedurende tallooze eeuwen zou leiden.

Hoewel men lang aan het kruis kon lijden, schijnt alles er echter voor te pleiten, dat eene plotselinge breuk van een der hartvaten, na 3 uren, plotseling een einde aan Jezus' leven heeft gemaakt. Eenige oogenblikken vóór zijn dood was zijn stem nog krachtig (Matth. XXVII:46, Mark. XV:34). Eensklaps slaakte hij een vreesselijken kreet (Matth. XXVII:50, Mark. XV:37, Luk. XXIII:46, Joh. XIX:30), waarin sommigen meenden te hooren: ‘Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest’; maar dien anderen, met het oog op de profetiën, vertolkten door de woorden: ‘alles is volbragt!’

Het hoofd zonk hem op de borst en hij gaf den geest.

Aldus eindigde het leven van hem, die wel nooit getreden is buiten den kleinen zeer beperkten kring, waarin hij is geboren, die onbekend was bij de heidenen, zelfs zonder invloed is geweest op het Jodendom, dat buiten dien kring lag, maar die toch den grootsten en heerlijksten invloed op de menschheid heeft uitgeoefend.

Zijn *wezenlijk werk* bestond niet in het geven van een leer (slechts eenige uitspraken, weldra bijeen verzameld en vooral zijn type van zedelijkheid en de indruk, dien hij heeft achtergelaten, dit is het eenige 'tgeen van hem is achtergebleven), maar hierin dat hij een kring van discipelen rondom zich verzameld, en hun liefde ingeboezemd en in hunne harten de kiem van zijne leer geplant heeft. En dat was zijn meesterwerk dat hij in zulk eene mate met liefde wist te vervullen, dat men nog na zijn dood hem bleef beminnen. Hij heeft, in plaats van dogma's en symbolen der wereld een nieuwen geest ingeboezemd. Zijn volmaakt idealisme is nog de hoogste regel van het reine en deugdzame leven. Hij heeft het eerst het koningschap des geestes gesticht. Hij heeft het eerst gezegd: ‘mijn rijk is niet van deze wereld.’ En na hem heeft men slechts te ontwikkelen en vruchtbaar te maken. Gelijk Socrates de wijsbegeerte, Aristoteles de wetenschap, heeft hij de godsdienst gesticht. Hij heeft voor altijd het idee van de zuivere godsvereering vastgesteld, en in dit opzigt is zijn godsdienst onbegrensd. De Bergrede zal niet overtroffen worden. Hij blijft voor de menschheid een onuitputtelijk beginsel van zedelijke wedergeboorte.

En dat alles is zijn persoonlijk werk, en wij hebben zoo weinig te denken aan zijne discipelen, aan de eerste Christenen, dat zij veeleer Jezus niet hebben begrepen en hem dikwijls verkleind, terwijl zij meenden hem te vergrooten. Hij moet geplaatst worden op het hoogste punt van menschelijke grootheid.

Natuurlijk, in zeker opzigt heeft de geheele menschheid aan zijne stichting medegewerkt. Wij vinden in hem meer dan één element, dat, zonder dat hij het vermoedde van het Bouddhisme, van het Parsisme, van de Grieksche wijsheid afkomstig was. Maar zoo is het altijd gegaan met groote mannen. Zij ontvingen alles van hunnen tijd en tegelijk beheerschten zij hunnen tijd. Jezus' godsdienst is het natuurlijk gevolg van hetgeen vooraf was gegaan. Hij kan echter niet gezegd worden alles aan het judaïsme verschuldigd te zijn. Integendeel, hoewel er uit voortgekomen, heeft hij het judaïsme verbroken. Zijn oorspronkelijkheid blijft dus in haar geheel.

Ook hebben de omstandigheden Jezus zeer in de hand gewerkt. Jezus' eeuw was een eeuw voor de godsdienst, gelijk de schoone eeuwen van Griekenland voor de kunsten en ongewijde letteren dat waren. Ook kon Jezus, tengevolge van de vrijheid die men genoot, drie jaren leven, zonder, zoo als tengevolge van onze wetten op de uitoefening der geneeskunst zou hebben plaats gegrepen, twintigmaal voor de regtbanken der politie te worden gebragt. En zoodanig was de maatschappelijke toestand dat een stichter van iets nieuws alleen zijn leven had te verliezen. En dat was goed voor Jezus. Immers men stelle zich hem voor genoodzaakt om tot 60 of 70 jaren den last zijner goddelijkheid te torschen, daarbij zijn hemelsch vuur verliezende onder de eischen van een ongehoorde rol, allengskens afnemende - maar de omstandigheden begunstigen slechts wat regtvaardig en waar is.

Hij heeft zijn geslacht tot het goddelijke het digtst doen naderen. In hem was alles vereenigd wat er goed en verheven is in onze natuur. Zonder zonde was hij niet: gelijk zijne discipelen ons niet al zijne verhevene eigenschappen hebben bekend gemaakt, zoo zullen ook vele van zijne fouten zijn ontveinsd. Maar nooit is iemand zoo onbaatzuchtig geweest. Nimmer heeft iemand zoo het belang der menschheid boven de kleingeestigheden der eigenliefde gesteld. Onvoorwaardelijk heeft hij zich gewijd aan zijn idee. Alleen Çakya-Mouni uitgezonderd, heeft niemand zoo alles verloochend. Hij leefde slechts voor zijn Vader en de goddelijke zending die hij had te vervullen.

Wij weten niet of een zoo groote oorspronkelijkheid weder zal geboren worden; maar dit is zeker: Jezus zal niet overtroffen worden en alle eeuwen zullen het verklaren dat onder de zonen der menschen geen grooter geboren is dan hij.

Hiermede zijn wij gekomen aan het eind van ons *overzigt* der levensbeschrijving van Jezus door Renan*). Wij

*) Wij hebben, daar, naar de voorstelling van Renan, volgens zijne uitdrukkelijke verklaring, het leven van Jezus eindigde met zijn laatsten ademtogt, geen verslag gegeven van 'tgeen de 2 voorlaatste hoofdstukken (*Jezus*, *in het graf* en het lot *van Jezus' vijanden*) bevatten. Volledigheidshalve zij hier medegedeeld, dat we daarin alleen het volgende, als der bijzondere vermelding waardig hebben aangetroffen:
Voor de zekerheid van Jezus' dood bezitten wij den besten waarborg niet in hetgeen (Joh. (XIX:31-35) getuigt, maar in den argwaan en den haat van zijne vijanden, die wel niet toen reeds zullen gevreesd hebben, dat men Jezus voor een opgestane zou doen doorgaan, maar toch wel zorg zullen hebben gedragen, dat hij wezenlijk dood was. - De begravenis van Jezus door de Evangelisten vermeld was slechts eene voorloopige. - De vrouwen kwamen zondag morgen, het eerst Maria van Magdala, zeer vroeg bij het graf en zij vonden noch den steen voor het graf, noch het ligchaam van Jezus op zijne plaats. Ter zelfder tijd verspreidden zich in de Christelijke gemeenschap de vreemdste geruchten. De kreet: hij is opgestaan! liep als een bliksemstraal onder de discipelen rond. De liefde deed haar gemakkelijk ingang vinden. En vraagt men nu: wat is er gebeurd? Renan zal hierop antwoorden bij de behandeling der geschiedenis van de Apostelen; terwijl hij hier alleen opmerkt: maar de indruk, dien Jezus in het hart van zijne discipelen en eenige vrienden heeft achtergelaten, was zoo diep, dat hij gedurende weken nog voor hen leefde en hen vertroostte. Of nu, zegt hij bovendien, Jezus' ligchaam is weggenomen (Matth. XXVI:15, Joh. XX:2), dan of de ligtgeloovige geestdrift al de verhalen heeft doen ontstaan, waardoor men het geloof aan de opstanding heeft willen grondvesten, zullen wij nimmer te weten komen; maar dit mogen wij aannemen dat in die verhalen de sterke verbeelding van Maria van Magdala (uit welke 7 duivelen waren gebannen) een hoofdrol speelde; zoodat men tot de ontboezeming regt heeft: goddelijke magt der liefde! heilige oogenblikken, waarin de hartstogt eener vrouw die door zinsbegoocheling zich laat beheerschen aan de wereld een verrezen God schenkt! - Nog verdient opmerking dat, volgens

kunnen derhalve nu overgaan tot het leveren der beloofde *kritiek.* Wij willen dit echter tot een volgend artikel uitstellen.

H.E. STENFERT KROESE.
Zwartsluis.

Een schoolboek, waarvan de tweede druk een verbeterde zij.

De huishouding der maatschappij; een leesboek voor de volksschool. Door J.F. Jansen, Hoofd-onderwijzer te Harlingen. Te Groningen, bij F. Folkers, 1862.

Kondigen wij het boekje, welks titel wij hierboven afschreven, aan, wij doen dat met ingenomenheid, maar niet met overgroote ingenomenheid. 't Geen ons belet dat met overgroote ingenomenheid te doen is minder eene en andere hier en daar voorkomende min juiste voorstelling van staathuishoudkundige waarheden, dan wel de geheel onwaarachtige voorstelling, welke de Schrijver heeft en geeft van de huishouding der maatschappij; en van de staathuishoudkunde.

Volgens den titel ontvangen wij hier eene beschrijving van de huishouding der maatschappij; maar tot die huishouding, even als tot iedere andere menschelijke huishouding, behooren toch zeker de middelen uit welke die huishouding is zaamgesteld, de staten, regeringen, constitutiën, en evenzeer als de stoffelijke rijkdom, de onstoffelijke en geestelijke goederen. Van dat alles vinden wij hier niets. En zoo ligt loopt de jeugd gevaar de maatschappij uit een geheel stoffelijk oogpunt te leeren beschouwen, wanneer haar 'tgeen met stoffelijken arbeid en rijkdom in naauwer verband staat als alleen tot de zamenleving in betrekking staande geschetst wordt.

Volgens de voorrede ontvangen wij hier eene staathuishoudkunde, d.i. dan zeker een leesboekje over de wetenschap der staathuishoudkunde. Maar om zóo naar waarheid genoemd te mogen worden, zou hier een en ander behandeld moeten zijn dat met diep stilzwijgen voorbij gegaan wordt. Zoo misten wij een hoofdstuk over de consumtie, een

Renan, het streven om in Judas, den verrader, de vervulling te zien der bedreigingen door den Psalmist tegen trouweloozen geuit, (Ps. LXIX en CXIX) de verhalen heeft kunnen doen ontstaan, die wij Hand. I:18, 19, Matth. XXVII:5 verv. aantreffen, als ook dat van Papias, volgens hetwelk hij aan waterzucht, die gepaard ging met walgelijke verschijnselen, en die men als een straffe des hemels beschouwde, zou zijn gestorven; en dat deze jonger welligt op zijn landgoed Hakeldama een aangenaam en stil leven leidde, terwijl zijne oude vrienden de wereld overwonnen en er de faam van zijn schandelijk gedrag verbreidden; of dat misschien de vreeselijke haat, die hem drukte uitgeloopen is op daden, waarin men den vinger des hemels zag. - En dan nog dit dat, volgens Renan, de dood van Jezus heeft plaats gehad in 't jaar 33, derhalve 5 jaren, of daaromtrent, nadat hij was begonnen te prediken, daar dit laatste in 't jaar 28 door hem wordt gesteld. Hieruit blijkt dus, dat, naar zijne voorstelling, tusschen dit laatste tijdsmoment en Jezus' optreden in 't openbaar 2 jaren zijn verloopen.

onderwerp dat met de rijkdomvorming in zulk een naauw verband staat en welks behandeling voor de jeugd zoo nuttig zou kunnen zijn.

Toch heeft dit boekje, waardoor het zich aanbeveelt. Het is het eerste in onze taal voor schoolgebruik ingerigt. Bovendien stelt het waarheden voor en ontwikkelt ze, in welke menig eerzaam burger en verlicht buitenman nog geen inzigt heeft, zoodat het ook zulken te stade kan komen, waartoe de geringe prijs van *f* 0,25 zeer kan medewerken.

Wie hier nieuwe inzigten, beter en ordelijker behandeling, dan der staathuishoudkunde doorgaans te beurt valt, zoeken mogt, zou meer verwachten dan billijk is. Maar anders kan niet ontkend worden dat de bepalingen, voorstellingen over het algemeen zóó zijn, als men ze in de beste handboeken vindt.

Enkele opmerkingen die den Schrijver bij een eventuëlen herdruk of anders den onderwijzer, die dit boekje in zijne school mogt willen gebruiken, mogelijk te stade kunnen komen, laten wij hieronder volgen.

De staathuishoudkundigen zijn gewoon de leden der maatschappij die *den stoffelijken rijkdom* voortbrengen te onderscheiden in drieën, den geleerde, den ondernemer, den werkman, ofschoon zij echter erkennen, dat deze drie betrekkingen in één en denzelfden persoon vereenigd kunnen zijn. De chemicus wijst aan, welke verbindingen zekere stoffen moeten aangaan om eene verlangde uitwerking te hebben, de ondernemer bouwt eene fabriek, koopt grondstoffen aan, en de werklieden dienen den ondernemer in het ten uitvoer brengen van zijne plannen. De geneesheer is als genees*kundige*, geleerde, vestigt zich als ondernemer ter genezing van ziekten en is als voorschrijver of menger van artsenijen werkman.

Van die onderscheiding nu, wier waarde wij weinig genegen zijn op te vijzelen, draagt de Hr. Jansen, naar ons dunkt, geene volledige of juiste kennis. Hij onderscheidt in de maatschappij twee groote klassen, waarvan de eene zich met de wetenschappen bezig houdt, en de andere de wetenschappen uitoefent of toepast. Maar houden zij, die de wetenschappen uitoefenen en toepassen, zich daarmede dan niet *bezig*? En is de Schrijver aan den anderen kant niet wat al te gereed in het toekennen van wetenschap, wanneer hij zulken, die zorgen dat de ruwe of bewerkte stoffen of voorwerpen meer algemeen verkrijgbaar worden, toepassers of uitoefenaren van wetenschap noemt? Of wie zal den jongen die u op den spoorweg couranten of lucifers aanbiedt, toepasser, uitoefenaar van wetenschap noemen? - De Schrijver onderscheidt in de maatschappij twee groote klassen, hen, die zich bezig houden met de wetenschappen, en hen die haar uitoefenen of toepassen. Maar daarna spreekt hij nog van eene op zich zelf staande klasse, die der kunstenaars, en vervolgens ook van nog andere wetenschappelijke menschen, den staatsman, den regtsgeleerde, den geneesheer, den godsdienstleeraar. Wij vragen: behooren de kunstenaar, de regtsgeleerde, de geneesheer enz. tot de geheele menschenmaatschappij? Is het antwoord bevestigend, dan bestaat die maatschappij ook uit méér dan twee grootere klassen. En voorts vragen wij ook nog: of de kunstenaar wel altijd zoo geheel op zich zelf staat, of hij niet dikwijls gerekend moet worden te behooren tot de klassen, die den stoffelijken rijkdom voortbrengen?

Bekend is 't hoe de patroonteekenaars meermalen zich een zeer ruim en fatsoenlijk bestaan verwerven, hoe de Fransche patroonteekenaars oorzaak zijn dat de Fransche industrie 't in menig opzigt de Engelsche afwint.

In ditzelfde hoofdstuk *onderscheid van arbeid*, doet de Schrijver, die verzamel- en landbouw-nijverheid als ééne klasse uitmakende voorstelt, de verzamelaars, zoo als jagers, visschers, mijnwerkers, in plaats van ze eerst te noemen, volgen op de landbouwnijveren, 'tgeen min ordelijk is; terwijl het ook wel niet strekt tot bevordering van eene duidelijke voorstelling van 'tgeen de landbouwnijveren zijn, wanneer hij hen beschrijft als behoorende tot die menschen welke de voortbrengselen der natuur verzamelen en de materialen leveren. De landbouwnijverheid, zoo als die doorgaans gedreven wordt en volgens de zienswijze welke de Schrijver zelf volgt, doet toch nog iets meer dan verzamelen.

Wanneer de Schrijver in het Hoofdstuk over *het fabriekwezen in Engeland* als een wezenlijk bezwaar, dat de arbeid der stoomwerktuigen oplevert, dìt vermeldt, dat er soms veel meer goederen aanwezig zijn dan er gevraagd worden en dan laat volgen: ‘doch, wèl beschouwd is dit bezwaar daarvan een gevolg dat de vooruitgang der beschaving in de verschillende deelen der aarde op verre na geen gelijken tred houdt’, dan is met die opheldering het bezwaar nog niet opgeheven; dan blijft het regt bestaan om te vragen: of iets, waarop zulk een bezwaar drukt, zoolang het zóó blijft als het is, wel zoo hoog geroemd mag worden als het doorgaans wordt. Bovendien bedriegt men zich als men zich zelven wijs wil maken, dat zoodra in andere deelen d.i. streken der aarde de beschaving zal doorgedrongen zijn en dus van alle zijden vragers naar Europeesch fabriekaat zullen opstaan, daardoor dan dit bezwaar zal opgeheven worden. Hoe meer vragers, des te meer crisen, des te algemeener en grooter ellende. Vermeerdert het aantal vragers, ook de fabrieknijverheid zal zich uitbreiden, en zal ter wille van haar groot vast kapitaal fabriceren en blijven fabriceren, al is 't dat zij soms met verlies moet arbeiden, tot dat de markt weder overvoerd is.

‘Een oogenschijnlijk onheil brengt dikwijls grooten zegen in de gevolgen voort.’ Wij stemmen dit, juist wegens het hier beperkend woordje *dikwijls*, gaarne toe, maar meenen anders dat het hier ter bevestiging van die waarheid bijgebragte voorbeeld niet zoo bijzonder passend is. Wij althans zien nog niet in - ondervinden doen wij 't ook nog niet - dat de Americaansche oorlog gunstig werkt of werken zal op de katoenproductie, en zoo zij dit al moge gaan doen, ligt dat de schade aan eene andere zijde eens zoo groot wordt. Dat Frankrijk de katoenteelt in Algerië met alle kracht bevordert, zij zoo, maar geschiedt dit met goed gevolg? Wegen de vruchten tegen de kosten op? Kon wat men daaraan, aan grond, kapitaal, arbeid te koste legt, niet voordeeliger besteed worden? En mogen elders klimaat en grond even gewenscht voor dien bouw zijn als die van Noord-America's Zuidelijke staten, wégen zal vooreerst toch nog wel blijven dat de kosten van vervoer, nu bij den hoogen prijs der katoen ligt te vinden, vrij wat hooger worden dan zij vroeger waren.

Het hoofdstuk *Handel* had eigenlijk ten opschrift moeten hebben: *Ruiling.* Deze beide toch zijn niet één en hetzelfde. De handel *dient* de ruiling.

‘Als men belastingwetten, die den prijs der eerste levensbehoeften drukken, opheft, wordt de volkswelvaart vermeerderd, want voor hetgeen minder aan belasting wordt betaald, kan de man uit de volksklasse, weêr meer brood, vleesch, brandstof of kleeding koopen, of hij kan zich daarvoor iets anders aanschaffen, dat hij vroeger niet kon bekomen.’ Ik heb altijd gedacht, dat als de prijs van iets gedrukt werd, men zich dat gemakkelijker kan aanschaffen, dat dus, zoo belastingwetten den prijs der eerste levensbehoeften mogten drukken, de opheffing van die wetten, uit het oogpunt van aankoop, voor den man uit de volksklasse niet gewenscht kon zijn. Maar hetgeen waarop ik hier vooral als iets verkeerds de aandacht vestige is dit, dat uit het kúnnen het zúllen wordt afgeleid. Zeker, wat de mindere man minder aan belasting betaalt kàn hij aan brood enz. besteden. Maar of hij 't doen zal, of de Hollander het doen zal, is eene andere vraag. Hij kan wat hij zoo uitwint ook besteden aan sterken drank. Waar blijft dan uw meerdere welvaart? Hij kan het besteden om zonen en dochteren over te winnen, dus om het aantal monden te vermeerderen, dus ook, om de algemeene ellende te vermeerderen. Waar blijft dan uw volkswelvaart? En niet alleen dat zij, als die gansch niet ongebeurlijke dingen plaats hebben, achterblijft, maar zij zal ook den middenstand verlaten. Wanneer gij de geringeren ontheft, en de belasting noodig is, dan moet gij die overbrengen op de middelen hoogere standen. Zoo zal de burgerman wat vroeger 25 of 50 of 100 geringeren, in zeer kleine bijdragen opbrengen moesten, nu alleen, voor zijn eigen persoon aan belasting betalen. En moge hij dit al kunnen doen, kunnen doen, zonder zich te zeer te bekrimpen, gij zult hem beletten over te leggen, te kapitaliseren, en wie het kapitaliseren belet, - grooter bestrijder van welvaart en volkswelvaart is er wel niet. Neen, een ieder betale zooveel mogelijk zijn aandeel ter bestrijding van de kosten die de Staat ook om zijnentwille maakt, en zoolang de regering geen middel of weg heeft om ieder te verpligten dat hij dit van zelf doe, heffe men de belastingen op de eerste levensbehoeften, die allen treffen, en nog dit goede gevolg hebben dat zij eene te snelle toeneming der bevolking beletten, niet op.

Even als tegen de zoo even aangehaalde woorden hebben wij ook tegen deze bezwaar: ‘omdat armoede eigenlijk niets anders is dan gebrek aan het noodige levensonderhoud, zal eene vermeerdering van de middelen van bestaan noodwendig de armoede doen verminderen.’ Het zàl verandere men ook hier in kàn, want opdat de vermeerdering van bestaansmiddelen de armoede in der daad doe verminderen, daartoe is noodig vooreerst, dat het aantal vragers naar bestaansmiddelen niet toeneme en dus ook meer of minder die bestaansmiddelen aan de behoeftigen ten deele vallen, d.i. dat de verdeeling van den rijkdom plaats hebbe op eene gewenschte wijze.....

Maar wij zouden ons misschien aan onbillijkheid schuldig maken, zoo wij voortgingen met te twisten over beweringen, die geacht kunnen worden overgenomen te zijn van bekende en van beroemde staathuishoudkundigen. Wij eindigen dus, maar met eene aanmerking die den Hr. Jansen zelven betreft. Zij is deze, dat zijn stijl en taal hier en daar nog wel eens iets te wenschen overlaten,

en soms zóó zijn, dat zij iemand in de verzoeking brengen zouden om te gelooven, dat der Hollandsche jeugd hier iets van vreemden bodem overgebragts aangeboden wordt.

Politiek overzigt.

Toen op het Kongres te Weenen in 1815 onder de tallooze oneenigheden en verwikkelingen, waarmede het ontwerpen eener nieuwe kaart van Europa noodwendig gepaard ging, de tijding werd aangebragt dat Napoleon Elba had verlaten, was de verbijstering allerwege ontzettend. Verpletterend was voor de mogendheden de climax der Parijsche dagbladen, waarin Napoleon op 28 Februarij als ‘de Korsikaan’ Elba verliet, op 7 Maart als Buonaparte’ op de kusten van Provence landde, op den 11^{den} als ‘de generaal Buonaparte’ te Grenoble binnenrukte, op den 17^{den} als ‘de Keizer’ te Lyon werd ontvangen en op den 20sten als ‘Zijne Keizerlijke Majesteit’ op de Tuilleriën werd verwacht. Het herstel van den keizerlijken troon - zoo beweerde toen Napoleon! - was voor het geluk van Frankrijk noodzakelijk en daardoor wilde hij ook Europa's rust bevestigen. ‘De krijgsroem heeft reeds lang genoeg de vaandels van de verschillende natiën verheerlijkt. Een schooner tijdperk wordt thans aan de souvereinen geopend.’ Men vertrouwde echter deze vredelievende taal niet; Napoleon's woorden van vrede werden met een angstig twijfelen bejegend en men was overtuigd dat er nimmer rust en kalmte in Europa kon zijn, als een Bonaparte in Frankrijk aan het bestuur was.

Sedert die dagen is bijna een halve eeuw verloopen en heeft men de overtuiging kunnen erlangen dat het ‘l'empire c'est la paix’ logentaal was en zoolang een Bonaparte op den franschen troon zat - ondanks al zijne vredelievende *woorden* - vrede en kalmte uit Europa zouden verbannen zijn.

Zoo heeft de troonrede van Napoleon III, op 5 November uitgesproken, weder heinde en ver angstige spanning en gisting te weeg gebragt. De Napoleon van 1863 - zoo beweert men - heeft dien van 1815 op Europa gewroken door te dekreteren: ‘les traités de 1815 ont cessé d'exister.’ Aannemelijker en meer in overeenstemming met de geheele houding des keizers, schijnt het echter dat hier slechts een feit wordt gekonstateerd, hetgeen te meer blijkt uit de daaropvolgende woorden der troonrede: ‘la force des choses les a renversés ou tend à les renverser presque partout. Ils ont été brisés en Grèce, en Belgique, en France, en Italië, comme sur le Danube. l'Allemagne s'agite pour les changer, l'Angleterre les a genereusement modifiés par la cession des îles Joniennes et la Russie les foule aux pieds à Varsovie.’ Dat keizer Napoleon niet onvoorzigtig genoeg is geweest om de traktaten van 1815 eigenmagtig te willen uitwisschen blijkt nog ten overvloede uit zijn brief aan de mogendheden van Europa om deze uit

te noodigen tot een kongres: want daartoe leiden de keizerlijke beschouwingen over de traktaten van 1815.

Meesterlijk heeft Napoleon, door het overoud denkbeeld van een algemeen kongres op te vatten, te ontwikkelen en in toepassing te brengen, zich uit de moeijelijke positie weten te redden, waarin hij zich ten gevolge der poolsche kwestie bevond. Mogt in konstitutionele landen eene politieke nederlaag worden uitgewischt door de aftreding van een verantwoordelijk ministerie: in Frankrijk is en blijft de keizer zelf verantwoordelijk en moest zich dus hier door de eene of andere kombinatie een geheel nieuwen toestand trachten te scheppen. Deze kombinatie heeft de fransche keizer gevonden in een europeesch kongres, waarbij het poolsche vraagstuk zich, als het ware, zal oplossen in de verschillende andere kwestiën, op het kongres ter tafel te brengen. ‘Deux voies sont ouvertes - roept Napoleon in zijne troonrede waarschuwend Europa toe - l'une conduit au progrès par la conciliation et la paix; l'autre, tôt ou tard, mène fatalement à la guerre par l'obstination à maintenir un passé qui s'écroule.’

Nadat de belangrijke troonrede op vleugelen der elektriciteit wijd en zijd Europa doorkruist had, bleef zij gedurende vele dagen het onderwerp der beschouwingen van de europesche dagbladpers. Naarmate daarbij deze of gene partij zich - tengevolge van haar standpunt - meer aangetrokken gevoelde door oorlogzuchtige uitingen of vredelievende betuigingen, was ook het resultaat harer onderzoekingen omtrent de troonrede: oorlog of vrede.

Zoo konden in Frankrijk La Presse, La France, Le Constitutionel, le Journal des Débats met evenveel kracht hunne vredelievende interpretatie der troonrede verdedigen, als l'Opinion nationale, Le Siècle, La Gazette de France hunne oorlogzuchtige exegetiek toepassen. De fransche natie schijnt echter nog eenigzins weifelend in hare uitspraak te zijn en tot dusverre meer het gevoelen der redactie van L' Union te zijn toegedaan, welk dagblad niet zonder scherpzinnigheid beweerde dat de keizerlijke rede eene juiste afspiegeling bevatte van de tegenwoordige tijdsomstandigheden, met al hare onzekerheid en verwarring. De troonrede herinnert dan ook weder geheel aan Talleyrand's uitspraak omtrent de taal.

Behalve het oordeel der fransche dagbladpers verdient vooral dat der engelsche eenige opmerkzaamheid. Napoleon's voorstel om een kongres bijeen te roepen, wordt te Londen door sommigen beschouwd als geïnspireerd door een onverzadelijk egoïsme, als eene soort van eerzuchtige razernij, welke zelfs niet geschroomd heeft om de hallucinatiën van een Cobden of de droombeelden van een abt de St. Pierre te willen verwezenlijken. Anderen achten daarentegen de voorstelling van een abt de St. Pierre op den troon van het despotisme, van een Cobden aan het hoofd van 600,000 man, slechts een middel om geheime bedoelingen te verwezenlijken.

Bovendien heeft men in Engeland ingezien hoe schitterend eene positie keizer Napoleon III zich aan de kongrestafel op de puinhoopen van 1815 heeft voorbereid, welke ook de uitslag der beraadslagingen moge zijn. Mogt de bijeenkomst tot eenige gunstige oplossing van enkele hangende kwestiën leiden: de man van wien het oorspronkelijk denk-

beeld van een kongres uitging, zou zich daardoor lauweren verwerven. Mogt daarentegen het kongres - hetgeen waarschijnlijker is - allerlei oneenigheden en verwikkelingen ten gevolge hebben: de verantwoordelijkheid daarvan zou geenszins vallen op den man, die zoo allergemoedelijkst aan ieder die het maar wilde hooren, verklaarde dat hij de gouden eeuw voor Europa wilde doen aanbreken.

Zou derhalve Engeland gaarne verschoond blijven van de toetreding tot het napoleontisch kongres, het wapen der troonrede tegen alle wederspannige mogendheden: ‘un refus ferait supposer de secrets projets, qui redoutent le grand jour,’ schijnt het ministerie te zullen bewegen om voorwaardelijk het voorstel van Napoleon aan te nemen. Goede resultaten verwacht men in Engeland van het kongres niet. Mogt zulks onverhoopt het geval zijn - zegt The Morning Post vrij scherp - dan mag men ook weldra eene vriendschappelijke bijeenkomst te gemoet zien van den paus, den keizer van Rusland, den aartsbisschop van Canterbury en den heer Spurgeon om één algemeen geloof tot stand te brengen.

Zal Engeland derhalve slechts noode onder het presidium des keizers en in de fransche hoofdstad aan eene kongrestafel plaats nemen, ook Oostenrijk schijnt ongaarne daartoe te willen overgaan. De toestand van dit rijk is dan ook geenszins van dien aard dat men straffeloos geheel of gedeeltelijk de pilaren van het verleden zou mogen wegrukken, waarop het oostenrijksch staatsgebouw van 1863 rust. De oostenrijksche regering zou bovendien op het kongres over Krakau, Gallicië, Venetië, Hongarije een diep stilzwijgen willen bewaren, daar toch reeds de troonrede van keizer Napoleon zooveel spanning en gisting onder de Hongaren heeft te weeg gebragt, dat keizer Frans Jozeph door een bezoek aan Hongarije de gemoederen weder tot eenige kalmte moet trachten te brengen. Pruissen schijnt ten opzigte van het kongres met Oostenrijk ééne lijn te trekken, beangst als het nog altijd is voor de fransche theorie der natuurlijke grenzen en vreezende voor den linker Rijn-oever en de provincie Posen.

Zonderlinge tegenhangers met Frankrijk en Italië - het nieuw element voor de europesche kombinatiën der toekomst, - welke beide slechts kunnen winnen bij een kongres, leveren voorst paus Pius IX en de sultan van Turkije. De eerste toch wordt op het kongres bedreigd met een bewijs van Napoleon's edelmoedige belangeloosheid jegens Europa: eene ontruiming van Rome door de Fransche troepen; de laatste is overtuigd dat zijn grondgebied zeer geschikt zou kunnen geacht worden om tot kompensatie te dienen ten behoeve van rijken, welke provinciën mogten afstaan. Noch paus noch sultan zullen daarom aangenaam verrast zijn geworden door napoleontische betuigingen van dezen aard: ‘Ayons le courage de substituer à un état maladif et précaire, une situation stable et regulière, dût-elle couter des sacrifices.’

Wanneer wij nu eindelijk met het oog op den tegenwoordigen toestand van Europa en met het oog op de geschiedenis, eene voorspelling durfden doen omtrent de resultaten van een kongres: zij zoude zekerlijk niet gunstig kunnen wezen. In 1815 toch en bij vroegere belangrijke kongressen verlangden alle partijen, uitgeput door den strijd, naar rust

en verademing. Meestal hebben kongressen een deerlijk verwarden toestand, welke niet *kon* blijven voortduren, geregeld en dit nog wel onder zeer vele bezwaren. In onze dagen zou een kongres moeten regelen, wat reeds in 1815 en nu en dan door de tijdsomstandigheden geregeld *is*, terwijl overigens de toestand der europesche natiën nog geenszins van dien aard mag geacht worden dat billijkheid meer zou gelden dan magt. Het gewigt van elke stem zou ook nog in 1863 geëvenredigd zijn aan het aantal kanonnen, waarover elk stemmende zou hebben te beschikken; even als op het kongres van Weenen - toen Talleyrand keizer Alexander wilde overhalen om afstand te doen van Polen - zou ook thans nog het toenmaals door den russischen keizer gebezigde argument onwederlegbaar wezen: 'Er zijn 200,000 man russische troepen in het hertogdom Warschau!'

Keeren wij thans weder tot Frankrijk terug, terwijl de verschillende mogendheden - Italië en Spanje hebben Napoleon's voorstel reeds aangenomen - het antwoord op den keizerlijken uitnoodigingsbrief bepeinzen.

Treden wij te Parijs het gebouw binnen, alwaar het wetgevend ligchaam zijne vergaderingen houdt en straks de openingsrede van den voorzitter, de Morny, wordt verwacht. Vergeten wij niet een blik te werpen op gindsche beambten in hun blaauw gewaad met rooden kraag, waarvan de meesten te midden van al de staatkundige wisselingen der laatste jaren in hunne nederige betrekking zijn gebleven. Vindt men in den Moniteur de officiële geschiedenis der in de zaal van het wetgevend ligchaam gehoudene vergaderingen: aan die beambten moet men de geheime geschiedenis vragen, welke zekerlijk niet minder belangrijk is. On veut des romans - zegt zeker fransch geschiedschrijver - que ne regarde-t-on de près l'histoire? - waarlijk, de herinneringen der beambten van het wetgevend ligchaam zouden wel le charme souverain de la réalité bezitten. Doch verwijlen wij niet langer bij deze levende traditiën van het verleden: ginds verschijnt de voorzitter der vergadering, tevens - geheel in overeenstemming met de hedendaagsche fransche zamenleving - lid van de Jockey-club. Twee rijen soldaten staan ter zijner eere geschaard en tusschen twee officieren met ontbloote sabels begeeft de hertog de Morny zich naar de vergaderzaal. Aan de deur groeten beide officieren met hunne sabels, waarop de heer de Morny de traditionele woorden tot hen rigt: 'mijne heeren, als gij de zitting wilt bijwonen: eene tribune is u gereserveerd.'

Wanneer ook wij thans de ruime zaal zijn binnengetreden - waarin de 450 zitplaatsen onder keizer Napoleon slechts door 280 leden bezet zijn - dan is het om een vlugtigen blik te werpen op de opvolgers van den heer Billault. Wij merken dan in de eerste plaats den heer Rouher op, wiens taak te zwaarder zal wezen, naarmate hij zich in den laatsten tijd slechts wijdde aan de vraagstukken der vrijheid van bakkerijen en schouwburgen, terwijl de stormen ontstaan in de mexikaansche streken of aan de boorden van den Weichsel op een hoofd losbarstten, waarover thans het requiescat in pace is uitgesproken. Dat er hevige oppositie-aanvallen te wederstaan zullen wezen waarborgen ons mannen als Thiers, Berryer, Jules Favre en anderen. In de nabijheid van den heer Rouher, ne-

vens de vice-presidenten van den conseil d'état Forcade de la Roquette en Chaix d'Est-Ange, bevindt zich de heer Rouland, opvolger van den heer Rouher als minister president van den Conseil d'état. De heer Rouland - zoo vonden wij onlangs in eene beschouwing over dezen staatsman opgeteekend - ‘est resté ce que le ciel l'avait fait en le jetant sur notre globe: un procureur-géneral, et c'est tout dire. Sous la simarre bordée d'hermine on contracte certaines habitudes d'esprit: le ton tranchant et dogmatique, le goût des réquisitoires, l'impatience en présence des contradictions’.... doch de debatten gedurende dit zittingsjaar zullen hem spoedig beter doen kennen; luisteren wij thans nog eenige oogenblikken naar de toespraak van den heer de Morny. Wij hooren daarin weder het thema van keizer Napoleon ontwikkelen, hetwelk wij ons nog herinneren uit de keizerlijke rede, in het begin dezes jaars uitgesproken bij het uitreiken der belooningen aan de fransche inzenders op de londensche tentoonstelling. Even als toen, hooren wij de vrijheid, gelijk zij zich in Engeland vertoont, verheerlijken en als zeer benijdenswaardig voorstellen, maar tevens den franschen afgevaardigden herinneren dat dit nog eene verbodene vrucht voor de fransche natie is en een volk eerst rijp moet worden voor eene liberté comme en Angleterre. De fransche dagbladen betoogen nu wel in antwoord op de beweringen des heeren de Morny, dat eene natie, welke rijp is voor le suffrage universel, ook rijp is voor de engelsche vrijheid, maar de keizerlijke regering is tot dus verre nog niet door hen overtuigd geworden.

Behalve bij de opening der zittingen van de groote staatsligchamen in Frankrijk zijn ook in verschillende andere rijken en rijkjes troonredenen uitgesproken. Onder deze behooren Spanje en België, twee natiën waarvan de grootste juist niet de gelukkigste of meest ontwikkelde is. Trouwens bij eerstgenoemde natie bestond nog lang de gewoonte om de geleerden met hunne boeken - en daarmede ook alle ontwikkeling - ten vure te doemen; zelfs in de allereerste jaren dezer eeuw argumenteerde men nog in Spanje tegen stellingen, welke tegenspraak ondervonden, met brandende takkebossen. Toch merkten wij in de spaansche troonrede denkbeelden op, welke van meer liberalen zin getuigden, dan wel in den laatsten tijd in dergelijke regerings-dokumenten werden verkondigd.

De troonrede van den koning van België ontleende hare merkwaardigheid vooral aan hetgeen daarin.... niet werd behandeld: het kongres-voorstel van Napoleon en de beruchte antwerpsche fortifikatiekwestie. Deze laatste smeult sedert eenigen tijd onder de asch en moge zij nu en dan eens vonken: door de gematigde handelwijze der regering was zij tot dusverre slechts een storm - zij het dan ook een hevige - in een glas water.

Stormen van ernstiger aard dreigen steeds te Berlijn, alwaar de laatste verkiezingen weder een nieuw Huis van afgevaardigden hebben zamengeroepen, waarvan de zittingen met die van het ‘Herrenhaus’ op 9 November werden geopend. Hebben de verkiezingen de liberale partij in het pruissisch huis van afgevaardigden eenigzins gewijzigd: die wijziging was zeker niet in den geest van het ministerie von Bismarck-Schönhausen, daar de scherpst gekleurde nuances dier partij thans sterker dan vroeger vertegenwoordigd zijn. Zoo zagen wij verschillende gematigd-

liberalen het onderspit delven in den verkiezingsstrijd tegen kandidaten, die gelijk dr. Jacoby in 1848 beschouwd werden als republikeinen.

De troonrede van koning Wilhelm gaf dan ook geene blijken van toenaderingsgezindheid, en ofschoon de wensch naar meer overeenstemming werd uitgesproken volgde onmiddellijk daarop de verklaring dat de koning geen budget kon aannemen, waarbij de veelbesprokene legerorganisatie niet gehandhaafd werd. Men fluistert overigens al weder van eene nieuwe ontbinding van het 'Abgeordneten-Haus,' alsof men tot elken prijs een verzet der natie uitlokken en dit middel der hofpartij om haar doel te bereiken in toepassing wilde brengen. Was de heer von Bismarck minder ingenomen met den coup d'état van zijn leermeester Napoleon en met.... zich zelven, men zou nog - met eenige weinigen - kunnen verwachten dat hij te elfder ure zou terugtreden op den weg, welke vroeg of laat tot een 1848 moet leiden; thans betwijfelen wij het. Is echter eenmaal de bestaande spanning zoo hevig geworden, dat men tot een feitelijk verzet komt en het geweervuur van de barrikaden wordt gehoord, dan zeker, willen de vorsten allerlei schoone beloften afleggen, konstitutiën verleenen.... dan galmt echter ook dikwijls - wij weten het uit de geschiedenis van zoovele europesche vorsten - een schrikverwekkend, maar niet altijd onverdiend 'te laat!' Heeft toch eenmaal de volksmassa de grenzen van eerbied voor de bestaande overheid overschreden, dan is niets in staat hare toomelooze vaart te stuiten en wordt die overheid even diep vernederd en verguisd als zij voorheen verheerlijkt werd. Om zich echter de positie van koning Wilhelm eenigzins te verklaren - die wel immer doof zal blijven voor alle vredelievende waarschuwingen der natie, tenzij hem even als weleer Constantijn eene verschijning mogt ten deel vallen: in hoe signo vinces - moet men niet vergelen in welke spheer hij voorheen steeds geleefd heeft. Exercitiën en parades of parades en exercitiën maakten vroeger bijna uitsluitend zijne bezigheden uit, terwijl de zoogenaamde konstitutionele beginselen zijner omgeving, onder het waas van een bijbelsch-staatkundig mysticisme, juist niet bijzonder veel konden bijdragen om hem tot een waarlijk konstitutioneel koning te vormen. Blijkens zijne handelingen ruischt hem dan ook nog altijd de verklaring van den vorigen koning in de ooren: 'Nimmer zal ik dulden dat een stuk beschreven papier - Zijne Majesteit bedoelde hiermede de bezworene konstitutie - zich als eene tweede Voorzienigheid dringe tusschen onzen God in den hemel en dit land, om ons te regeren met zijne paragrafen en daarmede aan de oude loyauteit afbreuk te doen.' Eindelijk leeft koning Wilhelm ook thans nog in eene omgeving, welke hem niet tot toenadering zal doen besluiten, terwijl hij bovendien nog steun vindt bij het Heerenhuis.

Wel in het belang van Pruissen zou koning Wilhem handelen, indien hij zijne dagen verder in rust ging doorbrengen en ten behoeve van zijn zoon abdiceerde. Mogt dergelijk vrijwillig genomen besluit thans welligt hier en ginds nog eene dankbetuiging aan de natie ontlokken, straks, als dergelijk besluit mogt worden opgedwongen, zou hem slechts vernedering en minachting ten deel vallen.

Bij het vergelijken van den tegenwoordigen toestand van Pruissen en de be-

ginselen des konings met die van eenigen tijd geleden komen ons de woorden van Balzac in herinnering, die het leven - ook op het staatsleven toepasselijk - eene éternelle comédie humaine noemt. Hoe lang toch is het geleden sedert koning Wilhelm den keurvorst van Hessen meer eerbied voor zijne konstitutie wilde gaan inboezemen! Deze heeft intusschen van dien groeten eerbied weder blijk gegeven, toen hij op den laatsten October den landdag tot in den nacht liet wachten op het besluit, benoodigd tot het sluiten der zittingen. De keurvorst had zich dan ook naar den schouwburg begeven en wilde zich op dat oogenblik niet met dergelijke nietigheden bemoeijen. Leve het vaderland! leve de konstitutie! was de demonstratie, welke de voorzitter van den hessischen landdag zich - des nachts ten 1 uur, toen het eindelijk den keurvorst behaagd had het vereischt besluit te onderteekenen - durfde veroorloven. De keurvorst kon trouwens daarmede instemmen in den geest van dien ouden franschen hertog (legitimistischer gedachtenisse), die met het oog op de Charte beweerde: 'gij meent toch niet dat de koning daarom niet zou mogen doen wat hij verkiest?' Waarlijk, met het oog op dergelijke feiten en toestanden kan men het den stellers van het manifest in de Rijnprovinciën niet euvel duiden dat zij, bij het herdenken van den slag bij Leipzig - juist terwijl Napoleon zijne troonrede in verband met 1815 bepeinsde - aan Duitschland hebben toegevoegd: dat men met dergelijke feestvieringen moest wachten tot dat men meer redenen zou hebben om zich in den tegenwoordigen toestand te verheugen en de vrijheid zou hebben erlangd, welke de eer en waardigheid eener natie uitmaken.

Met het oog op Duitschland moeten wij hier nog den dood vermelden van koning Frederik VII van Denemarken. Volgens de successie-wet van 31 Julij 1853 is prins Christiaan, - de vader van den tegenwoordigen koning van Griekenland, die zich thans in zijne nieuwe staten bevindt, - als Christiaan IX tot koning geproklameerd. De Sleeswijk-Holsteinsche kwestie kan thans niet alleen tengevolge der persoonlijke gevoelens van Christiaan IX een nieuw tijdperk intreden, maar ook nog door de aanspraken van den erfprins van Augustenburg op deze hertogdommen. Een tweetal kleine duitsche staten schijnen zelfs den erfprins van Augustenburg reeds als wettig vorst over Sleeswijk en Holstein te hebben erkend. De duitsche Bondsdag zal weldra geroepen worden om deze nieuwe moeijelijkheden te bespreken.

In ons vorig 'overzigt' teekenden wij de bewering op van Le Courrier du Dimanche, volgens welke Engeland afzonderlijk een depêche aan Rusland zou hebben gezonden over de poolsche aangelegenheden. Het is sedert gebleken dat dit weekblad juist was ingelicht, maar dat lord Napier, vertegenwoordiger van Engeland aan het russische hof, per telegraaf den last had ontvangen om de afgezondene depêche, nog in portefeuille, te houden. Eenige dagen later is het stuk echter ter kennisse gebragt van den russischen minister van buitenlandsche zaken. Belangrijk is overigens deze depêche slechts in zooverre als zij bewijst dat het drieledig verbond ten gunste van Polen reeds sedert 23 October tot het verleden behoorde, op welken dag Engeland de diplomatieke korrespondentie met Rusland verklaarde af te breken

Dat de engelsche diplomatie in vereeniging met de fransche en oostenrijk-

sche - even als de dokumenten van andere europesche kabinetten - aan Polen geen voordeel hebben aangebragt: lord Palmerston erkende het onlangs nog zelf op het banket van den lord-mayor te Londen. Velen gaan echter - en naar onze meening niet ten onregte - nog verder dan de engelsche minister en beweren dat de ligue ten voordeele der poolsche natie haar zeer ten nadeele is geweest. Zij immers was de oorzaak dat Polen zich voortdurend bleef voorspiegelen dat Europa de gevoelens in diplomatieke stukken verdedigd met het kanon tegen Rusland zou komen bepleiten. Zij immers was de oorzaak dat het geheim nationaal bestuur zulke hooge eischen durfde doen en de grenzen van een lang verleden terug verlangde. Zij eindelijk was de oorzaak dat de woede der russische natie nog vermeerderde tegen de Polen, tot wier bescherming Europa opkwam en derhalve ‘de vermetelheid had om zich te mengen in kwestiën van binnenlandsch bestuur, wier beslissing alleen afhing van den russischen keizer en zijne raadslieden.’ Van daar ook dat de gruweldaden van een Mourawieff te St. Petersburg slechts ‘strenge maatregelen’, de wreede onmenschelijkheden van een De Berg - sedert weinige weken niet meer ad interim maar werkelijk luitenant des keizers in Polen - slechts, ‘noodzakelijke militaire handelingen’ werden genoemd. Zoo heeft dan Europa's zoogenaamde bescherming tot dusverre slechts het gevolg gehad dat de klove tusschen onderdrukking en onderdrukten breeder is geworden.

Gruwt men overigens in Frankrijk van al de wreedheden der Russen in het rampzalig Polen en roepen de parijsche dagbladen wraak over deze gruweldaden, men behoeft slechts eenige kolommen verder te gaan in diezelfde dagbladen om te zien hoe er in naam van datzelfde Frankrijk gehandeld wordt in een gewest alwaar ‘le drapeau civilisateur’ geplant is. Terwijl men ook in de mexicaansche gewesten met dolksteek of geweerschot van partijgangers en guerillas te worstelen heeft, werd onlangs een besluit van den franschen opperbevelhebber in Mexiko bekend, hetwelk door de dagbladen van St. Petersburg met eenige ironische opmerkingen werd overgenomen. Dit bevatte onder meer andere artikelen het volgende:

‘Art. IV. De personen uit deze stad (Tlalpam), die in hechtenis genomen en naar de hoofdstad zijn gevoerd, worden verantwoordelijk gesteld voor het leven der fransche soldaten en welgezinde burgers, die zich ten gunste der nieuwe regering hebben verklaard. Voor ieder welgezind burger of voor iederen soldaat die te Tlalpam vermoord wordt, zal een der bovenbedoelde personen ter dood worden gebragt als represaille-maatregel.’

Uit dergelijke officiële besluiten kan men opmaken dat de tegenwoordige toestand van Mexiko den aartshertog Maximiliaan nog geene spoedige vervulling zijner voorwaarden belooft. Het gerucht dat hij over weinige maanden zich naar zijn nieuw keizerrijk zou begeven is derhalve als onjuist te beschouwen, tenzij de oostenrijksche prins al op zeer zonderlinge wijze mogt hebben getransigeerd met de gevoelens, welke hij bij de ontvangst van de deputatie uit de vergadering van ‘aanzienlijken’ te Mexiko ontwikkelde.

Mogt hij echter in plaats van konstistitutioneel vorst liever de rol van een

spaanschen capitano spelen en met het zwaard een keizerrijk gaan veroveren, het schijnt dat Juarez weder met een leger in het veld zal komen, terwijl insgelijks de generaal Bazaine een veldtogt naar de mexikaansche binnenlanden heeft ontworpen.

Ook in het nabijgelegen amerikaansch gewest Texas wordt thans strijd gevoerd. Eene expeditie der noordelijke staten van Amerika is daarheen gezonden om den vijand afbreuk te doen. Omtrent de krijgsoperatiën in de noordelijke streken hebben wij niets belangrijks op te teekenen, het nagaan van eenige marschen en contra-marschen bezit voor ons weinig aantrekkelijks.

Behalve Mexiko en de Vereenigde - thans van een gescheurde - Staten van Amerika is ook Japan, wegens meer onmiddellijken invloed der aldaar plaatshebbende gebeurtenissen op ons werelddeel, in den laatsten tijd eenigzins op den voorgrond getreden. Ook daar heerschen binnenlandsche twisten en partijschappen, welke oorzaak waren dat er op europesche schepen gevuurd is door japansche vorsten. Een engelsch eskader heeft daarop eene japansche stad gebombardeerd en in puin geschoten, welke ‘onmenschelijke handelwijze’ door de engelsche oppositiebladen, zoo sterk mogelijk gekleurd als grieve tegen het ministerie werd gebruikt. Een aanval der engelsche oorlogschepen in de japansche wateren op eene andere stad, schijnt voor de vlag van Albion minder roemrijk te zijn afgeloopen.

Omtrent de oorzaak dezer binnenlandsche woelingen, welke tot al deze vijandelijkheden aanleiding gaven, troffen wij onlangs in de Revue des Deux-Mondes eene beschouwing aan, waaruit wederom bleek hoe de historische wet van ontwikkeling en vooruitgang der natiën zich thans in Japan onder verschijnselen vertoont, welke ons aan europesche toestanden doet denken. ‘De japansche bevolking - zegt de heer Rodolphe Lindau - is den vreemdelingen genegen, ontkent geenszins hunne superioriteit en schijnt, als instinktmatig, in hen de mannen te zien, die bestemd zijn om de heerschappij te vernietigen, welke de feodale aristokratie op haar uitoefent. De verhouding tusschen japansche en europesche handelaars is gewoonlijk zeer vriendschappelijk geweest en heeft geene andere moeijelijkheden opgeleverd dan die, welke aan alle handelsbetrekkingen eigen zijn. Alleen hebben wij slechts vijandelijkheid en zekere stelselmatige oppositie aangetroffen bij den adel, die wel voorziet dat het binnendringen van het vreemde element eene revolutie ten voordeele der demokratie ten gevolge zal hebben en thans bij het aanwenden van pogingen tegen de beweging waarin hij zich voelt medegesleept zich als het ware in een toestand van zelfverdediging bevindt. De oppositie dezer partij zal niet ophouden dan op het oogenblik dat de liberale partij zegepralend uit den strijd zal zijn getreden welke thans het rijk in twee vijandige deelen splitst.’

Wanneer wij ten slotte nogmaals tot Europa terugkeeren, het is omdat wij dit ‘overzigt’ niet willen besluiten zonder ook hier te hebben opgeteekend dat Nederland weinige dagen geleden een historisch feit heeft herdacht, hetwelk voor vijftig jaren plaats had en zekerlijk eene herdenking overwaardig is. Onwillekeurig toch komt eene natie in dergelijke oogenblikken tot eene vergelijking van den vroegeren toestand met den tegenwoordigen. Wij zagen dan ook in

de gedachtenisviering van 17 November geene apotheose van toestanden uit een verleden hetwelk wij niet terug wenschen, maar eene herinnering aan de eerste schrede op den weg, welke na eene halve eeuw tot den toestand van 1863 heeft geleid. En nu kleure men dat verleden niet al te zwart om het heden des te schitterender op dien donkeren achtergrond te doen uitkomen: het verleden heeft de elementen opgeleverd voor het heden, en dit laatste is geenszins de geheele val van vroegere toestanden, maar ontleent daaraan juist zijne kracht en sterkte. Zoo heeft 1813 ook nog groote waarde in 1863.

Mogten overigens op 17 November niet alleen 1813 maar ook de tusschenliggende jaren en tijdperken door de natie zijn herdacht; het zou, gelooven wij, waarborg opleveren voor de toekomst, waarin misschien nog vele stormen Nederland zullen bedreigen, welke door het luisteren naar waarschuwende stemmen uit het verleden geheel of gedeeltelijk zouden zijn af te wenden.

Middelburg, 20 Nov. 1863.

W.A. VAN HOEK.

Letterkunde.

Een beter boek, dat best kan worden.

Picard. Hollandsch-Engelsch en Engelsch-Hollandsch woordenboek. Te Zalt-Bommel bij Joh. Noman en Zoon. 1862.

Als een boek, dat tot algemeen gebruik bestemd is, eene derde uitgave beleeft, kan er van afkeuring geene sprake meer zijn en moet aanbeveling onnoodig geacht worden - het publiek heeft uitspraak gedaan: het is, om zoo eens te zeggen, er door gebaat geworden en wil er meer van. Op die wijze wordt de waarde van een werk erkend en de goede naam er van gevestigd. - Dit nu schijnt, of liever blijkt geheel toepasselijk op het Engelsch woordenboek van Picard - het beleefde reeds eene tweede uitgave in 1857, en de nu voor ons liggende van dit loopend jaar 1862 kan daaromtrent geen twijfel meer overlaten. - Ook wij zijn met het boek ingenomen; het is een vooruitgang op den weg die betreden dient te worden om toch eenmaal in Nederland eens een goed Engelsch woordenboek - dat groot *desideratum* voor het Engelsch-minnend en behoevend publiek - verkregen te zien. Het is eene behoefte die zich allerwege doet gevoelen, doch waarin, onzes inziens, door het onderhavige werk al weder niet op de wenschelijke wijze wordt voorzien. Het boek evenwel, wij herhalen het, is een vooruitgang en de heeren Uitgevers hebben met deze nieuwen Editie getoond dat zij niet alleen de behoefte volkomen begrijpen, maar tevens - zich de moeite willen geven om daarin te gemoet te komen. Overtuigd toch van de *trite truth* dat niets menschelijks volmaakt is, doen zij bij elke nieuwe uitgave aan het werk de verbeterende hand leggen; en wat reeds in dit opzicht bij de tweede uitgave geschiedde gaf hoop op hetgeen wij nu bij de derde zien uitgevoerd, - terwijl deze weder op hare beurt de blijde verwachting doet ontstaan dat eene vierde of vijfde de grens der volmaaktheid zal bereiken en wellicht als in het vervolg eene zesde gevraagd mocht worden - en wij wenschen hun dit als het verschuldigde loon hunner pogingen hartelijk toe - deze het *non plus ultra* der Engelsch-Holl. en Hollandsch-Engelsche woordenboeken zijn zal. - Het is duidelijk dat wij dit verwachten mogen - het bewijs dat de

heeren Uitgevers zich zulks ten doel stellen, ligt voor de hand en wij houden ons dies overtuigd dat elke wenk die mede kan werken om hun ter bereiking daarvan behulpzaam te zijn, niet onwelkom wezen zal. Wij durven ons derhalve gerust op het werk, zoo als het daar ligt, eenige enkele aanmerkingen veroorloven en tevens hunne aandacht vestigen op een paar punten, die naar onze meening nog herziening behoeven.

Wat de Uitspraak, waarmede het werk verrijkt is, betreft, het systeem om haar naar de klanken van het Engelsch alphabet te trachten terug te geven, bevalt ons. Wat de heer Vogin, de bewerker daarvan, dienaangaande gedaan heeft verdient allen lof; bij het aandachtig doorbladeren vinden wij reden om goed te keuren. - De uitspraak is tot een stelsel van groote trekken herleid, en de bewerker is daarin goed geslaagd - ook is dit stelsel op de woorden in het woordenboek zelf voorkomende goed toegepast, en de uitspraak daarvan, voor zoo verre dit doenlijk is, vrij goed teruggegeven. Ook de wijze waarop de syllaben in overeenstemming met de uitspraak zijn afgedeeld, is in alle opzichten juist zoo als dit behoort; - het onderhavige is het eerst ons bekende Engelsche woordenboek dat dit naar eisch bezit en voorstelt. - Evenwel treffen wij in het boek nog niet *el impossibile vencido* aan. Zelfs mogen wij zoo geheel en al met de zienswijze van den bewerker niet instemmen; nemen wij bijvoorbeeld eens de woorden *other*, *mother*, *money*, *any*, *many*, - is de heer Vogin wel zeker dat de *o* daarin als *u* in *tun*, en de *a* als *e* in *met*, klinken? of de *o* in *other*, *mother*, met de *o* in *money* overeenkomt? Wij gelooven of liever weten dat hij te goed met het Engelsch bekend is, om, al bestaat er ook in andere Pronouncing Dictionaries *precedent* voor, zulks als de *zuivere* uitspraak dier klinkers in deze woorden te verdedigen of op te geven. Ook vinden wij *wun* als uitspraak van *one.* Onze *Punch* van 4 October geeft ons toevallig een paar regels van een zijner correspondenten, in wiens schrijfwijze van zijne niet zeer beschaafde spraak wij eene zelfde voorstelling aantreffen; wij willen ze hier aanhalen: ‘Wot difference is there atween drivin a Weehicle for Ire and keepin a Notell? If hoverchargin is Ixtorshun in *wun* case, is n't it jest as badd in the *uther*? To Perwent hevery body from extorshun as well as Drivers of Public Weeacles, wij not keepers of Publicouses too.’ enz. enz. - Wij onthouden ons van iets te voegen bij de commentarie vervat in deze regels, - alleen vragen wij of het niet nuttig geweest ware in de ‘*verduidelijking der klankteekens*’ eenige kleine waarschuwing tegen deze platheden te stellen? - Doch genoeg; wij zelve kennen al het moeijelijke van de zaak en willen den verdienstelijken bewerker dus gaarne absolveren van dat waarin hij zoo wel als ieder theorist, - laat ons niet zeggen, moet mistasten, maar, ondanks zich zelven moet onjuist zijn. - Het zijn een paar dier fijne *shades*, *which*, *baffle everg attempt* om op het papier terug te geven, en waarvan er zoo vele voorkomen. Er zijn geene equivalenten voor en de aanduiding kan altijd slechts approximatief blijven.

In welke woorden toch zouden er wel klanken voor te vinden zijn? Het antwoord is gereed - gewis in de betrokken woorden zelve; en ging men hiernaar te werk, dan zoude er een Homoeopathisch stelsel ontstaan dat al zeer weinig kon

baten; - maar in ernst, elk plan of stelsel om de zuivere *vernacular* uitspraak, zelfs met behulp van Engelsche klanken in andere Engelsche woorden voorkomende (hoe verkieslijk ook indien het bereikt kon worden) duidelijk te maken *moet* falen. En hiervan zelf overtuigd zegt dan ook de Bewerker terecht dat zijn boek ‘een vraagbaak en geen leerboek is, en alleen kan dienen om wenken (het woord “beslissingen” hadden wij gaarne zien weggelaten) te geven van klanken welke men reeds kennen moet,’ waarmede wij volmondig instemmen.

Met uitzondering dan van die hopelooze *nuances*, is overigens, wij herhalen het, doorloopend de opgegeven uitspraak, voor zoo verre zij op het ‘Engelsch systeem’ gegrond is, degelijk en goed en het publiek heeft reden om daarvoor den heer Vogin dankbaar te zijn, maar wij hadden wel gewenscht dat hij zich bij dit systeem bepaald hadde - zijn schema van overeenstemmende klanken in andere talen wijzigt zeer al het goede dat in zijn stelsel ligt. Hij zegt: ‘het zou wel ondoenlijk zijn de klanken van de eene taal anders dan approximatief door klanken uit andere talen aan te geven,’ - maar *approximatief* is heel wat anders dan *fautief.* Wij voor ons gelooven niet dat iemand zal identifieeren of approximatief wanen:

a in *fate* met *e* in Holl., *vleet*, of Hoogduitsch, *geht.*

Het Fransch of Engelsch *air*, met het Holl. *eer*, of Hoogduitsch *ehre.*

e in 't Engelsch *met*, en 't Fransch *mettre*, met *i* in het Holl. *wit.*

u in 't Engelsch *fur* en 't Fransche woord, *heure*, met het Holl. *heur*, en zoo al voort. - Wij zelve kunnen mistasten en zwaar falen, maar is het waar dat die klanken overeenstemmen, dan is ook waar wat zeker Franschman zegt, namelijk dat ‘als in het Engelsch geschreven staat *Solomon* men lezen moet *Nebuchadnezzar.*’

En waartoe dient toch dat schema? Het stelsel der uitspraak, zoo als het daar staat, is op zichzelf in de meeste opzichten voldoende, en behoeft het niet. - Wij bejammeren het dat dit schema in het boek is opgenomen, en vreezen daarbij dat terwijl het al het goede en loffelijke in het systeem der Engelsche klanken tot zekeren graad te niet doet, hij, die van het boek een zelf-studie wil maken, er zich duchtig door zal misleid vinden.

Als *Vocabulary* is het werk alleraanbevelingswaardigst - het bevat een schat van woorden, die men elders vergeefs zoekt - ook is over het geheel de vertaling der woorden vrij juist; in enkele gevallen echter laat dit laatste nog wel te wenschen over:

Cashier is niet afdanken.

Stable is niet stalplaats.

quickset is niet levende plant, heester.

broccoli is niet spruitkool.

Chit is niet kindtje.

Carol is niet loven; behalve in enkele voorkomende gevallen, doch in het woordenboek staat *loven* voorop.

Captious is niet misleidend (voorop).

Opstel en sprong is niet immediately, of liever het is eene armoedige vertaling.

en zoo konden wij voortgaan voelden wij ons genegen die lijst uit te breiden - doch wij bladeren slechts. Ook vinden wij *Catapult* terug gegeven met *werktuig*, *tomahawk* met *strijdbijl*, zonder meer; enz. enz.

Bij eene volgende uitgave zouden wij gaarne tevens eenige aanduiding zien, al ware het slechts met eene enkele letter, omtrent het gebied waartoe eenig woord behoort - wij slaan op '*roos*' en vinden '*rose*, *erysipelas*'. Het kan allicht gebeuren dat jongelieden die het boek bezigen, erreur begaan, en zoo als wij dit bij ondervinding weten, vertalen: 'de Roos is de Koningin der bloemen,' 'the Erysipelas is the Queen of flowers,' en dies meer.

De regering der werkwoorden en het spraakgebruik is hier en daar opgegeven, - en zoo uitstekend, dat wij er wel meer van wenschten ontmoet te hebben; - bij het werkwoord *be* vinden wij niet één enkel voorbeeld van prepositie; bij *call* maar één of twee, en bij *speak* weder niets; enz. Er zijn woordenboeken, bijv. dat van den heer Bomhoff, die in dit opzicht oneindig rijker zijn. Een Dictionnaire behoeft wel niet een Lexicon te zijn om zulk een onontbeerlijk iets te bevatten. - Met in een en ander bij een toekomstigen druk te voorzien zoude naar ons inzien de prijs toch wel niet zooveel duurder worden, terwijl de waarde van het werk er grootelijks door zoude stijgen.

En nu nog een enkel woord omtrent het werkje als boekdeel - het is een handig, gemakkelijk formaat, duidelijk gedrukt en net uitgevoerd en doet beide Drukkers en Uitgevers eer aan. Mogen er vele van verkocht worden en er spoedig eene nieuwe uitgave van noodig zijn, wanneer wij vertrouwen te zullen zien dat de wenken die wij gaven en de aanmerkingen die wij ons veroorloofden, niet te vergeefs waren.

L.S.

Florence's starrelicht, door vrouwen bezongen.

Eene star in den nacht. Schetsen uit het laatst der XVde eeuw, door Elise, schrijfster van 'Hermine'. 2 deelen, tweede druk, zijnde no. 23 van de Guldens-Editie, 1861. Te Arnhem bij D.A. Thieme, te Gent, bij W. Rogghé.

Agnes van Sorrente. Naar het Engelsch van Mvr. Harriet Beecher Stowe. 2 deelen. Te Arnhem bij D.A. Thieme, 1862.

'Italië, gij wieg en bakermat
Der schoonheid, gij, zoo rijk aan zegeningen,
En toch zoo arm aan d' allereêlsten schat,
Och, mogt het echte leven u doordringen!
Ging over uw Sint Pieters koepeltop
De volle zon der hoogste waarheid op,
Hoe anders nog zou uw warande bloeijen!
Uw docht'ren waren nooit zoo schoon geweest;
Want als de stof beheerscht wordt van den geest,
Als 't ware en 't schoon harmonisch zamen vloeijen
Verhemelt zich deez' aarde, en vieren d'Englen feest!'

Wie zegt het den dichter*) niet na, hetzij hij Italië's heerlijken bodem betreden, zijn onvergelijkelijk natuurschoon bewonderd en zijn rijke kunstschatten aanschouwd

*) Ten Kate.

heeft, hetzij hij al die pracht en die weelde slechts kent uit de verhalen der reizigers en de zangen der dichters? Wie slaakt niet den weemoedigen

zucht, die den grondtoon uitmaakt der bovenaangehaalde regels, wanneer hij de geestelijke ellende kent, waarin een groot deel van de bewoners van dat schoonste land van Europa, misschien van heel de wereld, is gedompeld? Over Italië is thans de zon der vrijheid opgegaan; immers een deel der kluisters is verbroken, waarin het edelaardige volk eeuwen lang gezucht heeft; slechts daar waar de 'sint Pieters koepeltop' verrijst, zwaait hij, die zich stedehouder noemt van den man der vrijheid bij uitnemendheid, den ijzeren, loodzwaren scepter. Maar is de staatkundige vrijheid dan de éénige, de ware vrijheid? Is het zelfs genoeg dat de geest ontslagen is van de boeijen die hem eeuwen lang knelden? Is er nog niet eene andere slavernij, vrij wat erger dan die het ligchaam knelt of den geest onderdrukt, en waarvan slechts Eén ons kan verlossen, Hij, die zoo naar waarheid gezegd heeft; 'Indien de Zoon u zal vrij gemaakt hebben, zult gij waarlijk vrij zijn'? Italië, Italië, ging dan voor u de zon der hoogste waarheid op, hoe anders nog zou uw warande bloeijen! Zoo spreekt de Christen, zoo spreken duizenden, en van heinde en ver beijvert men zich, helaas! niet altijd met even veel beleid en wijsheid, om het ware licht daar te ontsteken, waar zoo lang niet anders was dan donkere, stikdonkere nacht!

Is het wonder, dat thans, nu meer dan ooit alle blikken zijn gevestigd op het heerlijke land, dat eene nieuwe toekomst schijnt te gemoet te gaan, dat thans, nu daar wederom vrijheid wordt gekend, en het licht aan de kimmen schijnt te rijzen, dat thans, zeggen wij, én in Italië zelf, én daar buiten de herinnering wordt verlevendigd der mannen, die daar eenmaal blonken als starren in den nacht, en die thans eerst in hunne volle grootheid en waardij kunnen gekend en erkend worden? Onder dezen bekleedt zeker eene eerste plaats de Dominikaner monnik, Girolamo Savonarola, de profeet van Florence genaamd. Voorlooper der Hervorming in den volsten zin des woords, gevoelde hij reeds meer dan dertig jaren vóór Luther de noodzakelijkheid eener geestelijke verlossing. Even als de groote Wittenberger, was het de verontwaardiging over het zedelijk verval der Kerk die hem tot spreken bragt, en beoogde hij minder de hervorming der leer, dan die van het leven en den wandel. Maar ook de staatkundige vrijheid der burgerij vond in hem een vurigen voorstander en een aan dweepzucht grenzenden ijveraar. En ware zijne stem niet gesmoord, had het aan priesterlist en gekrenkte eerzucht niet mogen gelukken voor hem den brandstapel te ontsteken, voorwaar, met hem zou reeds over Italië de dageraad zijn verrezen, waarvan heden ten dage nog slechts de flaauwe schemering wordt bespeurd!

In Italië zelf heeft men zich in de laatste jaren veel moeite gegeven om de geschiedenis van den groeten martelaar, zoolang miskend schoon niet vergeten, tot klaarheid te brengen. Een tal van geschriften is over hem uitgekomen. Wij noemen slechts: La storia di Girolamo Savonarola door Pasquale Villari, 2 vol. Florence 1859, de talrijke brochures van den graaf Capponi, in wiens familie vele handschriften van den beroemden prediker berusten; voorts het bekende werk van F.P. Perrens, Savonarola, de profeet van Florence, een licht in de duisternis, ook in het Nederduitsch vertaald, door D. van Leeuwen, enz. enz. Maar

ook in andere landen, in Duitschland, in Frankrijk, in Engeland niet het minste, gedenkt men met dankbaarheid en met eerbied aan den man, die als een echt profeet uitsprak wat de geest des Heeren die over hem vaardig werd hem gaf te spreken!

Reeds voor elf jaren koos onze begaafde landgenoot, toen nog alleen bekend onder den naam van Elise, den profeet van Florence tot het hoofdonderwerp eener rei van schetsen uit de 15de eeuw, die in hem als het ware hare eenheid vonden. Met regt noemde zij hem eene star in den nacht, want het was nacht rondom hem en zijn licht schitterde helder en zuiver, maar helaas! even als de starren slechts een wijle schitteren, moest ook zijn licht gedoofd worden. Met levendige verwen schilderde zij èn de geestelijke ellende van Italië èn de grootheid van dezen Christus-bode, en met regt kon men van haar zeggen, dat haar onderwerp haar geinspireerd had! Geen wonder dus, dat haar arbeid het gunstigst onthaal vond bij het publiek, en dat haar geschrift niet alleen gelezen maar ook herlezen werd! Het komt thans ten tweedenmale uit, in de smaakvolle Guldens-editie van Thieme, en is door zijn geringen prijs voor iedereen verkrijgbaar gesteld. Wij achten het eene gelukkige gedachte om dit werk, het beste misschien van mevr. van Calcar, te herdrukken. Het zal nog leven wanneer 'De dertiende' en 'Wat Parijs mij te zien en te denken gaf' reeds lang zullen vergeten zijn. Mogten wij ééne aanmerking maken, het zou deze zijn, dat het welligt raadzamer ware geweest deze bladen nog eens te herzien, dan ze onveranderd te herdrukken. In elf jaren tijds hebben wij vorderingen gemaakt, vooral in den stijl, die stellig bij de goede schrijvers aan losheid en ongedwongenheid heeft gewonnen. Wanneer Elise nu schreef, twijfelen wij zeer of wij er nog zulke onnatuurlijke, gedwongene, opgeschroefde zamenspraken in zouden vinden, als ons nu dikwijls hinderen. Goddank! de schrijftaal begint thans iets meer de spreektaal te naderen dan vroeger. Ook ware het wel te wenschen geweest, dat de correctie wat naauwkeuriger ware; vooral in de vreemde, met name in de Italiaansche, woorden zijn grove fouten. Zoo vinden wij altijd de *signorie* in plaats van de *signoria*, zoo wordt een nonnenklooster *il monte dei fanciulli* genaamd in plaats van *delle fanciulle*, en andere minder aanstootelijke verkeerdheden. Enkele uitdrukkingen zijn ook voor verbetering vatbaar b.v. I. bl. 85: 'een jongeling, die weinig gelukkig was de gaven van innemendheid en veroverend geweld' (wat beteekent dit?), en II. bl. 173 'met welk regt versluit men mij de deuren van het volkspaleis?' enz.

Van geheel anderen aard, ofschoon hetzelfde onderwerp besprekende, is de Agnes van Sorrente van Mrs. Beecher Stowe, de welbekende schrijfster der 'Negerhut.' Ook zij gevoelde levendige sympathie voor Savonarola. En is het wonder dat de Amerikaansche, even als de Nederlandsche, beide dochteren van de klassieke landen der vrijheid, zich getrokken gevoelden tot dien echten zoon der ware, edelste vrijheid? Ook zij schilderde met levendige kleuren den geestelijken nood van Italië, en omstraalde de beeldtenis van den grooten held en martelaar met een glansrijk licht. En in dat opzigt is er tusschen haar en Elise groote overeenkomst. Maar heeft deze laatste meer getracht een historisch tafe-

reel te schetsen, waarin slechts weinig aan fictie wordt toegegeven, bij Beecher Stowe is de roman de hoofdzaak, en de historie slechts de draad die alles zamenbindt. Het werk der Hollandsche schrijfster heeft gewis meer studie gekost, dat der Amerikaansche zal echter voor de meeste lezers en vooral lezeressen meer aantrekkelijkheid hebben. Het is een zeer boeijend verhaal waarvan elke trek als waarheid tot u spreekt.

Bekend is het, welk geopend oog de schrijfster heeft voor natuurschoon en hoe voortreffelijk zij het weet te schilderen, en ook hier vinden wij van dit talent de heerlijkste proeven. Stijl en taal zijn uitmuntend, voeg hierbij den leerrijken inhoud, de uitnemend geslaagde vertaling, de nette uitvoering, en het zal niemand verwonderen, dat wij met hooge ingenomenheid spreken van dezen roman, en hem aan ieder ter lezing en herlezing dringend aanbevelen.

Savonarola! Echte zoon der ware vrijheid! Uw beeld sta uw landgenooten steeds levendig voor oogen, opdat Italië moge worden wat het naar uwe, ja ook naar onze, overtuiging eenmaal worden moet! Reeds zijn daar gunstige voorteekenen van het rijzend licht; reeds zien wij eenige uwer profetiën vervuld! Reeds behoeft uwe levensbeschrijfster niet meer te zeggen zoo als vóór elf jaren: ‘Florence's schoonste star is ondergegaan - drie en een halve eeuw vervlogen - en nog is het nacht! Weinige jaren na Savonarola blonk uit Wittenberg het groote licht waarvan hij had voorspeld - maar Italië had de duisternis liever dan het licht! - Zal dan eindelijk de morgen dagen? Zullen wij in de Madiaïs en in Angelo Garducci het eerste schemeren des dageraads aanschouwen?...’ Want zie, in datzelfde Florence, waar toen de Madiaïs in den kerker zuchtten, verheft thans de waarheid vrij hare stem, daar verrijzen bedehuizen waar het reine Evangelie wordt verkondigd, dáár is thans de theologische faculteit gevestigd der vroeger zoo verdrukte Waldenzen.... Waarlijk, het Woord Gods *zal* zegevieren, eenmaal zal er geen nacht meer zijn!

- R -

Mengelwerk.

Wat de geest al zoo getuigde in 1813.

‘Treur niet langer lieve vrinden,
Wisch de tranen uit het oog;
Eerlang zult ge redding vinden,
Wacht verlossing van omhoog.
Knellen ons de slaafsche banden,
Torsschen wij 't ondraaglijkst juk,
O! een kleine tijd voorhanden
En wij zijn bevrijd van druk.’

Zoo zong in 't voorjaar van 1813 een nog onbekend zanger als een profeet, die aan Nederland de aanstaande redding verkondigde, en als ware het hem niet genoeg *die* woorden geschreven te hebben, zoo voegde hij er nog bij dat

‘Willem en zijn zonen keeren
Zeker in het vaderland.’

't Is voorwaar vreemd dat de man, die dit schreef, zoo ver vooruitzag, doch het blijkt inderdaad dat hij, bezield van warme liefde voor zijn vaderland en het huis van Oranje, de *bemoediging aan* zijne *Oranjevrienden* als ware het eene profetie neêrschreef. Hij was trouwens niet de eenige of zelfs niet de voornaamste der gelukvoorspellers in ons vaderland; Bilderdijk verkondigde ook in October van het bevrijdingsjaar wat hij wachtte; weliswaar kon hij op dat tijdstip reeds beter in de toekomst lezen, en 't is niet onwaarschijnlijk dat hij zijne *opwekking* schreef, toen de slag van Leipzig reeds geleverd was; hoe had hij anders durven schrijven:

‘Hoe lang dan zwijgt en lijdt gij, slaven,
Op 't hart getrappeld en vertreên?’

en eenige regels verder:

‘Gij lekt de in 't bloed verkorste handen
Van d'eerlooste aller dwingelanden,’

hetwelk juist niet, onder de schoone of kiesche Hollandsche uitdrukkingen kan worden medegerekend, doch genoegzame zekerheid geeft voor de kennis, welke Bilderdijk droeg van 't geen er te 's Hage gebrouwen werd.

De donder van het geschut op de velden van Probstheyda en Breitenfeld, en zoovele andere dorpen om Leipzig, welke allen als zoovele middelpunten van den reuzenslag kunnen beschouwd worden, die donder was de eerste en diepste toon van het zegelied voor Nederlands verlossing; 't geen dáár in 't groot was geschied, werd hier in 't klein nagebootst, 't geen daar de Fransche adelaar sidderend had doen vluchten, vond hier zijn weêrklank; de Vrijheid, welke voor de onderdrukte vol-

ken van Europa het zwaard had aangegord, trok het ook voor ons, en de machtige heerscher, die eenmaal de tot losbandigheid ontaarde Vrijheid voor zich had doen bukken, moest zelf het hoofd buigen nu de fiere maagd zich op nieuw verhief, doch thans door ondervinding wijzer geworden, de volken, welke zich onder hare vanen schaarden, met zachte hand naar eene constitutioneele toekomst leidde.

Naauwelijks weêrklonk de mare van de overwinning door de verbonden mogendheden in October 1813 bevochten op dezelfde plaats, waar bijna twee eeuwen vroeger de Zweedsche held het eerst het zwaard voor de vrijheid van denken getrokken had, toen ook in Nederland een juichtoon opsteeg. Duitschland verklaarde zich na den slag geheel vrij, en zond zijne legerscharen, voor een groot deel uit vrijwilligers bestaande naar den Rhijn, dien zij trouwens eerst op nieuwjaarsdag van 't jaar '14 begonnen over te trekken; doch men mag zich bij dit alles wel in vollen ernst afvragen of Nederland het recht, of liever de macht had om te juichen? het antwoord op dit laatste moet ontkennend zijn; Nederland was nog niet krachtig genoeg om de zege te behalen op Napoleons legerscharen, welke in de onderscheidene steden in bezetting lagen en op 't tallooze heir van douanen en Fransche beambten, die zich hier, zoo 't scheen voor altijd gevestigd hadden. Van der Palm heeft het ons in zijn keurig *Geschied- en redekunstig Gedenkschrift* duidelijk beschreven met welk eene voorzichtigheid men hier moest te werk gaan om zich van het gehate juk te bevrijden; niemand weet het ook beter en sierlijker dan hij in woorden in te kleeden hoe een edel driemanschap te 's Hage in stilte werkte om Nederland als nieuw herboren, weêr het Nederland van vroeger eeuwen te doen worden. 't Was een moeijelijk te volbrengen feit, doch men zong het Bilderdijk na

> ‘Verhoort Gij! Vader van erbarmen,
> Die dwingelanden 't hoofd verplet?
> Ja, Gij ziet neder op ons kermen,
> En 't bange Neêrland wordt gered.’

Eene mogelijk nog betere bemoediging was het als hij er onmiddelijk op liet volgen dat

> ‘De overwinnende oorlogsvanen,
> De wrekers van uw bloed en tranen,
> Staan Holland, op uw grens geplant!’

‘De vrijheid daagt!’ riep hij uit, en met dat gevoel in 't hart en dat woord op de lippen, wist men zich sterk en krachtig, de worsteling ving aan, en menigeen die als tijdgenoot en ooggetuige zich die dagen voor den geest roept, behoeft het niet te worden herinnerd hoe die strijd eindigde.

Het is licht te begrijpen welk een heirleger van schrijvers in rijm en onrijm hunne snaren tokkelden of hunne pennen verschreven bij 't heugelijke van het feit. De stroom der watersnoodpoëzij in vorige jaren kan een denkbeeld geven van dien, welke gedurende de maanden November en December 1830 de boekwinkels, de leestafels en bibliotheken dreigde te overstroomen; men kan ze gevoegelijk in drie rubrieken verdeelen:

1º welke Napoleon en de Franschen,

2º die Oranje en Nederland,

en

3º die bepaalde feiten of personen ten onderwerp hebben.

1º. Men kan nagaan op welke wijze er over den gevallen keizer en zijne onderdanen gesproken werd; aan dreigende woorden, aan scheldnamen, aan verach-

telijke toespelingen ontbrak het niet; doch hoe kon het ook anders, waar mannen als van der Palm en Bilderdijk het voorbeeld gaven? De eerste beschrijft ‘zijn karakter als norsch en dwingend, waarvoor men beefde, omdat wrok, terging en onbeschoftheid hem ten dienste stonden.’ De tweede maakte gebruik in zijn' bundel bij *Hollands Verlossing* in het licht gegeven van een beeld uit de fabelleer, en bezong den Minotaurus, alias Napoleon, aldus:

‘Wat monster, tot verderf ontsproten,
Wat afgod, waar Euroop voor knielt,
Die 't al in banden houdt gesloten,
Met enkel hel en vloek bezield;
Wat duizendarmige alverwoester,
Die 't hart verknaagde van zijn voedster,
Bekleedt den throon dan van onze aard?
Aloudheid, zwijg van uw Buziren!
Geen gruwelbloed van monsterdieren,
Dat hem in snoodheid evenaart!’

En op deze wijze gaat de dichter voort, gebruik makende van beelden en vergelijkingen, waarin zijn talent om onze schoone taal naar zijn wil te kneeden, doch geenszins zijne historische waarheidsliefde, slechts partijgeest, grillig uitkomt; want dat hij overdrijft kan vooral uit zijne gedichten van genoemden bundel honderdmalen bewezen worden. 't Is b.v. zeker nog al overdrachtelijk, om geen ander woord te gebruiken, om te zeggen dat Napoleon

‘rijken, staten, volken
Verzwolg, of met zijn hand als lichte dampkringswolken
Tot bloedstroomregens kneedde;’

en 't mag vast niet te letterlijk worden opgenomen, waar hij zingt:

‘Het Gnossisch monster is gevallen,
't Gehorend hoofd heeft uitgebruld.’
.....

of:

‘Nog ruischt het schudden ons in d'ooren
De lotbus, zwanger van den dood
Der knapen, tot zijn prooi beschoren,
Wier bloed hem om de kaken spoot!’

Wat moet men van poëtasters of andere krabbelaars verwachten, als een vorst onder de dichters hem, trouwens in partijwoede, in nationalen haat, met een Masaniëllo, een Philips den Tweede, een bloedhond, een duivel en meer van dien aard vergelijkt?

In een prulvers dat ten titel voerde: *het geteisterde Nederland of bittere vruchten der zoogenaamde Fransche vrijheid* heet het van den ‘beul’

‘Het monster steeds gewoon zijn evenmensch te slagten,
Voor niet 't vergoten bloed van duizenden durft achten,
Lacht om het droef geween van echtgenoot en kind,
Dewijl zijn tijgerhart in moorden wellust vindt.’

't Is geheel een schoon stuk dat *geteisterde Nederland*, waarin wij tot onze groote verbazing kunnen lezen dat Napoleon

> ‘Door opgesmukte taal en fraai versierde woorden
> ..... zijn zetel in ons eertijds vrije oorden’

vestigde; hij slaat verder zijne ‘roovershanden aan 't zuur vergaderd goed, aan telgen en aan loten;’ de Franschen zijn 's keizers ‘schelmsche vloekgenooten, zoo snood van ziel als hij, van monsterlijk geslacht, die op 's roovers wenk zich met 's broeders bloed verzaden.’

Prachtig voorzeker is de ontboezeming van den dichter W.P. Turnbull de Mikker, wiens vers een vrij langdradigen titel voert.[*)]

*) Die titel luidt: Vloek en schande, gevolgd van redding, gadeloze blijdschap, en ontwaking der vaderlandsche heldenmoed. Mitsgaders hulde aan God! en heil-voorspelling van overwinning en bestendige zegen. Lierzang toegewijd aan Zijne Koninklijke Hoogheid, Willem Fredrik, prinse van Oranje en Nassau, souverein vorst der vereenigde Nederlanden, enz. enz. enz. door W.P. Turnbull de Mikker. Te Amsterdam bij Doorman en Comp. Warmoesstraat No. 200, 1813.

Hij heft aldus aan:

‘Gevloekte pesten! helsche snooden!
Die, vol van wrok en tuk op moord,
De wraak van Amstels volk ontvloden
Nog elders Bato's vreugde stoord.’

Later komen er tusschen zijne uitbarstingen nog meer van die fraaijigheden b.v.:

‘Beeft vrij, vermeet'le bloed-ontvoerders,
En rovers van ons goud en goed
De straf wacht u, o land-beroerders!’

En lezen wij datzelfde couplet ten einde, dan vinden wij daarin regels, die wel iets hebben van 't raadsel van den sfinx.

‘Hij die zich voelt een mensch te wezen,
Gevoel heeft om het loon te vrezen
Dat in de hooger spheren toeft,
Hij zal voor u, o moordenaren
Musketten, zwaarden, dolken gaarden
Wier staal slechts 't vuur der deugd behoeft.’

Wie het begrijpen kan, begrijpe het slechts! - De heer Turnbull spreekt nog verder van den ‘*Rijks-Tyran*, voor wien ge o kannibalen! knielde;’ dan wil hij met de Nederlandsche jongelingschap ‘op Fransche bekkenelen treden’ en ‘'t tijgerrot verbannen.’

Een andere beklimmer van den Parnassus, die zedig zijn naam onder een paar letters verbergt, geeft zijne *gedachten* aan zijne stad- en landgenoten ten beste*), en brengt hun die onder het oog. De versificatie heeft wel iets van die regels door orgeldraaijers gezongen, en ons voor een paar centen verkocht, hoort slechts:

‘'t Was nacht, toen men den kreet Napoleon moest hooren,
Toen 't kil en heesch geschreeuw zijn aanhang schudden deed.
Er scheen geen redding meer, ja alles was verloren,
Een dwingland, niet door 't volk, maar door zich zelv' verkoren
Trad onverschrokken in, toen reeds het menschdom leed.’

't Is moeijelijk van kermispoëzy te onderscheiden, en soms geheel onzin: nadat hij veel gruwelen heeft opgesomd, barst hij b.v. uit:

.... ‘Zijn hart voor roof geboren
Dult niet dat eenig vorst iets groots of heerlijks heeft.
Maar stal zelv' schepen vol, van 'tgeen hem kon bekoren,
Zelv' kabinetten leeg, die eeuwen reeds te voren,
Op 't kunstigste paneel, den schilder 't leven geeft.’

Het is alleen uit de opgewondenheid, of soms ook uit de liefhebberij van verzamelaars te verklaren, hoe zulke gedichten hun' weg nog vonden; doch het is na te gaan dat ze gereeden aftrek vonden als het ‘ten voordeele van de schatkist’ op den titel voorkwam.

*) Mijne gedachten bodgevierd en aan mijne stad- en landgenoten onder 't oog gebracht, (bij) de onverwachte verlossing der Fransche slavernij door J.... C....., voor rekening van den auteur. Te Amsterdam bij Willem Bolt.

Als bewijs hoe men met de taal wist te spelen kan eene rijmelarij dienen, welke in den vorm van een aanplakbiljet een *afscheid aan de Franschen* bevatte, en dat aldus aanving:

> ‘Landverwoesters! bloedafzuigers! menschenbeulen! rooversrot!
> Bondgenooten van den satan! die met deugd en menschheid spot;
> Heilbedervers! zieltyrannen! deugdverbastraars! helgespuis!
> Neem met uwe zaamgezwoorne mijnen vloek met u naar huis.’

Doch wiens vloek dat is wordt niet gemeld; als weêrklank op dat *afscheid*, zong de dichter ook eene *hulde aan onzen wettigen souverein*, geheel op dezelfde rijmklanken eindigde, en welk stuk zóó begon:

‘Landhersteller! lustaankweeker! rijk geschenk van Neêrlandsch God!
Telg van 't vorstelijk Oranje! door geen wreede vuist geknot;
Heilbezorger! Boeijenslaker! schrik van Frankrijks roofgespuis!
Zegen, zegen, driewerf zegen! dale op uw doorluchtig huis!’

Het slechtste, en tevens meest dwaze onder alle zoogenaamde verzen uit die dagen is zeker een stukje getiteld: *Iets ter verlossing van Nederland*, dat wij ook gerust tot de reeks der orgeldraaijers-producten mogen rekenen. De fraaiste regels zijn zeker wel de volgende:

‘De aardspriester haalt hij uit 't vatikaan van Romen,
Geen felle bliksemban kon hem in 't minst doen schromen,
Hij stoort zich daar niet aan, noch aan 't plegtig kerkgebaar,
Hij band de Cardinalen,
Verjaagd haar altemalen,
En neemt ook zelf de paus tot zijnen gijzelaar.’

En dan dit couplet!

‘Ons lieve Vaderland, ontnam hij zijn regering,
Zend ons zijn broeder toe, als Koning ter beheering,
Hij schopt hem weder weg, neemt zelf de heerschappij,
En steelt tot ons temtatie,
Van elk zijn obligatie
Twee derde parten van zijn vorige waardij.’

Nadat de ongenoemde Pegasusberijder verteld heeft dat ‘de vijf vereende magten hem het slagten en zijn dorst naar menschenbloed hebben afgeleerd’, gaat hij aldus voort:

‘Komt ridders, caveliers en andre Fransche vrindjes,
Hangt nu uw ordens, uw starren en uw lindjes,
Daar gij u voor verkocht, aan Frankrijk tot een slaaf,
Aan galgen en secreeten,
Foei, dat gij kond vergeeten,
Uw oud'ren vrijheidsmin, in vroeger tijd zoo braaf.’

Die kost is bijna niet te verduwen!

De heer Jorissen heeft het in zijne voorlezingen over 1813 terecht aangemerkt dat satyre het nijdigste wapen is geweest tegen den overweldiger, en dat de geestigen in den lande daar dan ook meesterlijk gebruik van hebben gemaakt om Napoleon in een bespottelijk daglicht te stellen: 't was een onfeilbaar middel, want zoodra de machtige man kon worden uitgelagchen was hij ook niet meer voor ons volk te vreezen. ‘Rira bien, qui rira le dernier’, was ook hier wederom waarheid; bij elken stap, dien hij hooger in macht en aanzien klom, verhelderde zich zijn gelaat, en bukten telkens weder meer volken onder zijn ijzeren schepter, doch hij bleef niet lagchen, hij was het niet die dit het laatste deed: de bergen van Spanje en de sneeuwvelden van Rusland benamen hem den lust tot lagchen, en toen de zon op den 20sten October 1813 was ondergegaan, was daarmede ook zijn laatste glimlach verdwenen; 't werd nu de beurt der onderdrukte volken, en daaronder behoorden wij, die ‘uit kleine middelen groot geworden’ ook nu wederom met geringe hulpmiddelen, onze onafhankelijkheid wisten te verwerven.

Van de tegen den keizer en zijne trawanten afgeschoten schichten zijn er verscheidene vermeldenswaard; daaronder bekleedden volksliederen, St. Nikolaaszangen (6 Dec. '13), of dergelijke eene merkwaardige plaats, omdat zij in groote menigte onder het volk verspreid werden.

‘Napoleon die groote held! ha, ha,’

zoo zong er een op de wijze van het later zoo bekende lied van Chassé:

‘Napoleon die groote held! ha, ha,
Napoleon die groote held
Kwam tweemaal t' huis van 't oorlogsveld,
Ha, ha van falderala,’
(*bis*).

en daarop toog hij aan 't vertellen van zijne mislukte togten:

‘Hij trok naar Moskou op met glans,
En keerde als een geplukte gans;
Hij retourneerde in Parijs,
En maakte toen aan 't volk wat wijs.’

Nadat hij weêr volk en geld had gekregen trok hij naar Duitschland, maar

‘Te Dresden hield hij echter post,
Zoolang totdat hij wierd gebost.
Hij werd toen weêr bijzonder vlug,
En liep gelijk een haas terug.
Nu zit hij met de hand in 't haar,
En loopt zelfs in Parijs gevaar.
Hij heeft het nu geweldig kwaad,
Zijn boel is op, hij weet geen raad!’

Het slot is niet bijzonder Christelijk gedacht;

‘Het best dat ik hem raden kan,’

zegt de liedjeszanger,

‘Is dolk of strop!... gedaan is 't dan!’

‘De Arend die ons heeft verdrukt
Wordt door de Russen kaal geplukt,’

zong een ander in een liedje *Amtels vreugde* getiteld.

In een *St. Nikolaaszang* vroegen de Nederlanders aan den patroon van 6 December:

‘Weg met de Franschen lieve Klaas!
Met hun prefect en zijn geraas,
Geeft hun vooral geen zoetigheid;
Beetwortels zijn voor hen bereid!’

‘De Franschen deden ons veel kwaad,
De valschheid lag op hun gelaat,
Breng ons daarom wat kruid en lood,
Dan slaan wij al de Franschen dood!’

‘De keizer die zit in den brand:
Wij zingen vrolijk hand aan hand,
Geef onzen kindren lekkernij
En suiker op de rijstenbrij.’

Men ziet het, eene zinspeling op het continentale stelsel, dat telkens in allerlei liederen en verzen, en onder allerlei vormen herinnerd werd, nu de handel gelukkig weder bevrijd zou worden van den knellenden band, waarin de Fransche keizer dien gekneveld had gehouden.

Aardig verzonnen is ook een *Adres van het Fransche volk aan keizer Napoleon* (waarschijnlijk vertaald uit het Engelsch), waarin wordt gezegd dat men zeer onverstandig heeft gedaan met hem bij Alexander, Caesar, Karel den Groote, Gustaaf Adolf, en dergelijke mannen te vergelijken, want.... dat er niets menschelijks in hem is! Men zegt hem, dat hoogstens de helft der bevolking zijne bloedverwanten in den krijg verloren heeft, en dat er maar 170,000 Franschen in Russische

krijgsgevangenschap zuchten, doch dat is niets; hij is toch der adressanten Mozes, Mahomet en Mango-Capac. Hij moet maar wederom mannen en schepen vragen, alles behoort hem toch! ‘Vergenoeg u niet met twee oorlogen, die gij met zooveel geluk en roem blijft voeren op duizend mijlen afstands van elkander (Rusland en Spanje), aan de beide uiteinden van uw rijk, dat onwankelbaar is omdat het berust op liefde en bewondering.. vooral sedert uwe jongste overwinningen.

Zend 150,000 man naar Spanje om de roovers in dat koppig schiereiland te kastijden, en hunne trouwelooze bondgenoten in zee te werpen.

Zend 300,000 man naar Turkije, om den zwakken sultan voor den vrede, dien hij zoo ontijdig gemaakt heeft, te straffen, en hem uit Europa te verjagen.

Zend 20 linieschepen en 50,000 man naar Sicilië, om de gehate Bourbons en de Engelschen van daar te verdrijven.

Zend 50 schepen en 100,000 man ter ondersteuning der Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Zend hetzelfde getal schepen en man-

schap, om u de heerschappij te verzekeren over de beide Spaansche Amerika's, die u aanbidden.

Zend naar de Oostzee 50 schepen, ora aldaar de zeemagt der Russen, Zweden en Engelschen te vernielen. Laat datzelfde eskader insgelijks 100,000 man landtroepen aan boord nemen, om Zweden te veroveren, en van daar dien Bernadotte te verjagen die u durft trotseren.

Laat in uwe eigene Fransche havens 50 oorlogschepen en talrijke flotillen achter blijven, en plaats langs uwe kusten 150,000 man gereed om elk oogenblik in Engeland te landen.'

Verder raden adressanten hem aan om met 600,000 man nog eens naar Rusland te trekken, en evenveel in reserve te houden, zoodat hij twee millioen soldaten en 250 linieschepen hebben moet, 'en alsdan zult gij niet alleen de oppervorst, maar de God der eeuw zijn, Napoleon.'

Een ander genre van satyre was de komedie. Een onbekende gaf in 1813 uit: *De insolvente boedel of de aftogt van de kinderen van Kea*, treurspel met zang, dans, kunst en vliegwerk, in één bedrijf; daarin komen voor de vorst Calicas met zijn zoontje Romijntje, de prins van Plaisier (hertog van Plaisance), de graaf Cellery (de Celles) en dergelijke. Romijntje knabbelt op een beetwortel, omdat, hij geen suiker van papa krijgen kan, en klaagt dat zijn toren van Babel, dien hij van den vorst als speelgoed kreeg, begint in te zakken, omdat hij in den drop stond. De vorst komt van de jacht en heeft een bok geschoten; in de gesprekken van Calicas en zijne hovelingen komen eene menichte bijtende gezegden over het continentale stelsel, de conscriptie en den Russischen veldtocht voor, en na nog eenige andere tooneelen komen de Kozakken, terwijl eindelijk een Jood en eene uitdraagster den insolventen boel van Cellery verkoopen.

In denzelfden trant is een *bezoek van Napoleon in eene herberg op den weg naar Mentz*. Napoleon komt binnen en wil koffij drinken; een Mameluk brengt gebrande garst. George de Derde, die zich echter koffij en suiker laat nadragen, gaat tegen over hem zitten, en vertelt hem dat hij hem eerstdaags weêr tot Bonaparte promoveeren en al zijne schepen ontnemen zal. Frederik van Pruissen wil niets van hem weten, aan Frans van Oostenrijk ontneemt hij zijne dochter en sluit die in zijne kamer op, doch Alexander van Rusland geeft hem een klap om de ooren, dat hij op den grond tuimelt en drukt hem de deur voor den neus dicht. Nu komt er een marskramer, die wil hem een vergrootglas verkoopen om 't overschot der Fransche armeé te zien, of nieuwe landkaarten, die onbruikbaar zijn geworden, omdat bij de Duitschers de vrijheidsliefde weêr ontwaakt, of een blaasbalg, om zijne onderdanen wat wind in te blazen, of zevenmijlslaarzen, zeer geschikt bij eene vlucht, of ouden honig, dien Napoleon vroeger den Duitschen vorsten om den mond heeft gesmeerd, doch dien zij weêr afgekrabt hebben, of een fijnen bril, om dien op te zetten ten einde het gat te vinden, waarin hij kruipen moet als de Kozakken hem te dicht op de hielen zitten. Napoleon wil echter alleen een bezem hebben om zijn onder de sneeuw begraven leger weder bijeen te vegen, doch dien heeft de marskramer niet. Afgemat vraagt nu de keizer aan zijn geneesheer om middelen tegen hoofdpijn; deze geeft hem eene Spaansche vlieg, die vreeselijk trekt, en eene Engelsche klisteerspuit, waarvan er dagelijks 1500

in den Tower gemaakt worden; ook dient hij hem een Russisch braakmiddel toe, waardoor hij hertogdommen, vorstendommen, enz. uitbraakt; als dat gedaan is biecht hij aan een priester dat hij elk der tien geboden meermalen overtreden heeft, b.v. op deze wijze: de priester vraagt hem naar het zevende gebod, waarop Napoleon zegt: ‘ik stal uit noodzakelijkheid; bij millioenen te gelijk is het geld uit alle landen in mijne kassen gevlogen en men was in de meening dat ik het opslokte.’ Op eene vraag naar het negende gebod, zegt hij: ‘Ik verzoek u daar uiet naar te vragen, want het is genoegzaam bekend dat ik niet alleen mijn naastens huis, maar ook zijn goed en bloed begeerde, en hem eindelijk nog het vel over de ooren haalde.’

In eene *vrolijke rijmcroniek* omtrent de gebeurtenissen van 1780-1816 in 225 regels, die allen op *eeren* eindigen, wordt er van 1812 en 13 gezegd:

‘Hij kon in Moscou niet, zoo hij eerst dacht, logeeren,
En daar op zijn gemak den wintertijd passeeren,
Een zee van vuur en vlam deed hem toen delogeeren,
Bagagie, paarden en geschut abandonneren;
Wel honderdduizend man moest daar van kou crepeeren.
Er was met der kozak maar niet te abboucheren,
Die door geen lanssteek viel, moest zich zien arresteren.
Gestorven paarden zag men smakelijk consumeren,
Want voor den leegen maag viel niets te requireren.
Hij zelf ontkwam den dood, door tijdig retireeren.
Vier vorsten zag men toen op 't plegtigst allieeren,
Den zetel van 't geweld te zullen attakeeren,
Al vechtende op 't snelst hun legers augmenteeren,
En in hun pogingen gelukkig reusseeren.
- - - - - - - - - -
Uit Amsterdam zag men de Franschen ook marcheeren,
En hun cabanessen al brandend ruïneren,
Prefect en gouverneur, ja alles eclipseeren;
In Woerden deden zij veel menschen massacreren,
De kindren slagten en de vrouwen snood schofferen,
De sterktens hier en daar nog ijlings usurpeeren.
Men zag toen tot one heil vorst Willem arriveren,
En als souvreine vorst van Neêrland proclameeren,
Om al ons onheil weêr in vreugd te doen verkeeren.’ enz.

Het is ontegenzeggelijk dat geene satyre geestiger en met beter gevolg werd in 't licht gegeven dan de *toonkunstige berijming des omstandigen verslags van Napoleon den Grooten*, *nopens zijne ongelukkige krijgstogt tegen de Sarmaten*, *Scythen*, *Tartaren en wat dies meer zij*, *gedaan big zijn aankomst te Moscou.* Op de wijze van het lied: *Wat d'armen man niet lijden moet*, enz. Dit vers dat ook het verslag van *Xerxes Deuteros* werd genoemd, was gemaakt door Mr. Cornelis van Marle, die daardoor de lever hartelijk deed schudden, doch aan de tot nog toe gevreesde macht van den Franschen keizer, en aan zijn aanzien onberekenbare schade toebracht.

‘Gij weet,’ zegt Napoleon als opgave van redenen voor den krijg tegen Rusland,

‘Gij weet ik ben bedaard en stil,
En zou m' uit goedheid laten villen
Maar 'k kan niet dulden, dat men wil
Hetgeen ik goedvind niet te willen.
'k Werd boos omdat dat Russisch vee
Wou suiker drinken bij de thee.’

Hij vertelt dat hij

> ‘Sloeg den Rus, reeds in gedachten;
> Gij weet ik ben een heele held,
> Wanneer 'k de baas maar ben in krachten.
> Ook ging het bijster naar mijn wensch,
> Mijnheeren, want ik zag geen mensch.’

Een weinig verder is het:

> ‘Snoeven, lieve heeren, snoeven!...
> Nooit in uw leven zoo gehoord,
> Gij kunt er mij geheel uit proeven.’

De beschrijving van de doorgestane ongemakken en koude is allerkoddigst, en eindigt met het gezegde van Kutusow:

> ‘Och bloed! wat doe je ook in de kou?’

‘Ik kwam toch over 't ijs nog vrij.’

Verhaalt de keizer verder

‘Maar om mijn plunje kon ik fluiten;
Die kousen, die mijn wijfje mij
Gebreid had met gevulde kuiten,
Die heeft een Rus nu aan zijn pens;
't Is wat te zeggen voor een mensch!’

Duizende exemplaren werden van dit gedicht in het land verspreid zonder dat men wist wie het gemaakt had, Bilderdijk nam het op in zijn bundel over Hollands verlossing, totdat de *Rijmelary* van van Marle het licht zag, waarin het als passend voorkwam.

2°. De tweede soort van stukken was die betreffende Oranje en Nederland. - Het is gemakkelijk na te gaan dat hier de voorraad nog veel grooter was; ééne soort van litterarische producten ontbreekt hier echter, namelijk de hekel-en schimpschriften, doch aan vergoding, aan aanbidding zou men bijna zeggen, ontbrak het geenszins.

Behalve zijn in 1814 geschreven *gedenkschift* slaakte de hoogleeraar Van der Palm in de eerste dagen der bevrijding eene *Vaderlandsche uitboezeming*, welke eenvoudig, doch treffend, zeker veler gedachten in dat oogenblik weêrgaf. ‘Droom of waak ik?’ vroeg hij ‘in 't midden van een eendrachtig, gelukkig volk, 't welk eensklaps juk en boeijen van hals en handen zijn afgevallen.... Oranjevlaggen wapperen van onze torens, oranje versiert aller hoofd en borst, en niemand houdt, zich schuil!’ Van der Palm dankte God voor die onverwachte redding, doch hij vergat het vaderlandlievende drietal niet, hewelk onder de grootste gevaren in stilte de omwenteling bereidde, en zonder welks onverschrokkenheid die gezegende omkeering van zaken niet zóó zou tot stand gekomen zijn, als inderdaad het geval was. ‘Heil zij den braven,’ roept hij uit ‘die onverschrokken aan het hoofd des afvals zich plaatsten, en moedig op de regtvaardigheid hunner zaak, vertrouwende op de hulp des Almagtigen met geringe middelen een’ vijand durfden trotseren, nog omringd van zijne gewapende trawanten, genesteld in onze steden, verschanst in onze vestingen, en wien duizend werktuigen tot verwoesting en vernieling ten dienste stonden!’

‘Gedankt zij de God van Nederland’, zegt hij later, ‘die de eendragt als een Engel uit den hemel zond, om in ons midden te komen wonen,’ en hij eindigt met deze woorden: ‘dat (allen) door éénen wil geleid, tot één doel gerigt, als één gelukkig huisgezin, de zegeningen eens vaderlijken bestuurs mogen smaken, en Neêrlands herboren maatschappij, in de vastheid van haar staatsgebouw, in de vrijheid van hare instellingen, in de deugdzaamheid harer burgers, in aller hartelijke verkleefdheid aan hunnen vorst, in liefde voor God en het vaderland, den waarborg vinde van haar geluk en haren roem, tot in het laatste nageslacht!’ - Zulk eene taal uit zulk een mond moest gewis weêrklank vinden; het ontbrak dan ook niet aan toespraken, preken, vlugschriften en meer geschriften van dien aard, die in beter of slechter stijl opgesteld, in dragelijk en ondragelijk rijm gedicht, als zoovele vonken waren, welke door vaderlandsliefde of eene zekere zucht ‘pour avoir l'honneur de se voir imprimé,’ uit den vuursteen des gemoeds te voorschijn sprongen. Er kwamen in het licht toespraken als *Aan het volk van Nederland*, dat ‘afschuw van de Franschen!’ tot thema en slotwoord had, eene *opwekking aan het Hollandsche volk door een vriend des va*

derlands (à 4 stuivers ten behoeve der offerkist van het vaderland), welke opwekking, wijzende op den roem der voorvaderen, het 'eendragt maakt magt' in de gemoederen trachtte in te prenten; een *hartdlijke oranjetaal aan het geredde volk van Nederland*[*)], eene taal afkomstig van denzelfden Turnbull de Mikker, van wien boven sprake was. Het kan juist niet verzekerd worden dat die taal bijzonder schoon of duidelijk was, ten minste wanneer wij daarin volzinnen lezen als deze: 'Ja ook dan, eerlang, zullen wij met eener stemme het Oranjefeest vieren, hetwelk den wil van onzen vorst, ter vermelding des blijden hallels, ons gunnen zal - en dit feest, zal het gedenkteeken vestigen, dat wij aan den Almagtige met onze, van dankbaarheid gloeijende harten zullen oprigten, en bij hetwelk de wensch vereenigd zal worden: 'dat, Oranje leve!'

Onder de prozastukken van die eerste opgewonden dagen, doch die het lezende publiek zeker niet altijd even opgewonden maakten, behoort nog een *gedenkzuil op te richten in de harten der Nederlanders wegens de omwenteling in November* 1813, geheel geschreven in den preektoon der Dortsche vaderen; verder *gedachten en gevoelens van een Nederlandsche huisvader*, ook al zoo ietwat prekerig en altijd hamerende op hetzelfde aambeeld, zonder dat er duidelijk uit blijkt wat de hoedanigheid van huisvader met het sprankje van 's mans vernuft te maken heeft; 't is geheel zoo wat zeventiende-eeuwachtig bv.: 'ook eenmaal moet de groote dwingeland der aarde betuigen met Nebukadnezar, hoe zeer ook die zijne afgoden bleef aanhangen, dat er geen God is, die alzoo verlossen kan als de God van Sadrach, Mesach en Abednego - dat er geen God is die alzoo verlossen kan als de God van Nederland!' Vooral ook is de schrijver sterk op het punt van klimax; onder anderen zegt hij: 'bemoedigen wij ons, wapenen wij ons, bestrijden wij het geweld, verbroederen wij ons eendragtelijk.'

Geheel anders was een flink geschreven boekje dat nog in 't zelfde jaar het licht zag en dat bevatte eene *vergelijking van de afschudding van het Spaansche juk in* 1572, *met die van het Fransche in* 1813 door Mr. Jacobus Scheltema. Het had tot motto: 'het zwaard is getrokken, de schede is weggeworpen,' en was in vier hoofdstukken verdeeld; de vergelijking tusschen beide genoemde jaren wordt beschreven ten opzichte van 'het regt, den aanleg, de krachten en de uitzigten' der natie. Het is over het geheel een betoog vol waardigheid en kalmte, met echte vaderlandsliefde en bezadigdheid geschreven, hetwelk niet alleen bemoedigt, maar ook in onrustige tijden opwekken en sterken kon.

En verzen.... ja die regende het; allerlei rijmelaars traden geroepen en ongeroepen in het strijdperk om de gezegende omwenteling te bezingen en wekten zich zelven op om hun land en landgenooten aan te spreken. *Aan Nederland in de maand November* 1813 vloeit niet over van schoonheid, oordeelt slechts:

> 'Braveer, braveer het aakligst lot!
> Gij strijdt voor uw geliefde panden,
> Voor 't heil der vrije Nederlanden,
> Elk uwer zij één oorlogsheld. -
> Ruk aan, veréénd van hart en zinnen:
> Gij zult het everzwijn verwinnen,
> Het monster zij door u geveld.'

*) De verdere titel was: *hartelijke*, enz. *en bijzonder aan mijne vaderstad Amsterdam*, *ter viering hunner blijdschap en aanvulling der aloude Bataafschen heldenmoed. Gesterkt door de heilrijke verwachting eener gelukkige toekomst. Den eersten van den wintermaand* 1813.

Napoleon is dus hier een wild varken; dat hadden wij nog niet gehad. Zekere Amsterdammer A.N.V.P. zong op den 25sten November in zijn gedicht *aan mijne landgenooten bij de heugelijke verlossing van het Fransche juk* onder anderen het volgende:

> ‘Dan moog de dwingland handen wringen
> En knarssetanden van de spijt,
> Dat (zonderlinge keer der dingen!)
> Gij, o, mijn vaderland, weêr vrij, ontketend zijt.
> Oranjes vorst, onze achting waardig,
> Wischt’ (zeker met een zakdoek) ‘altijd minzaam en zachtaardig,
> De tranen van onze oogen af.’

De heer J.J. van Weezelenburg zong een *lierzang aan mijne stad- en landgenooten, bij de gelukkige herstelling van Nederland.*

> ‘Ik tokkel vol gevoel de snaren,
> Mijn boezem zwelt van dankbaarheid;’

zingt hij, doch 't is niet bekend welke baten de schatkist, voor welker voordeel hij dichtte, uit de opbrengst van zijn gevoelig en dankbaar tokkelen genoot. ‘Strijden voor de onafhankelijkheid en vrijheid van Nederland’ is zijne leus, en daarin zullen zijne landgenooten geholpen worden, want

> ‘Het heir van Frits en Alexander,
> Strijdt voor uw vrijheid, Nederlander,
> Verlost u uit uw slavernij!’

Een ander Amsterdammer C. Lindeman gaf voor 4 stuivers, alweêr ten voordeele van 's lands schatkist, een gedichtje uit, getiteld *Nederlands redding toegezongen aan alle ware vaderlanders*, en dacht daarbij zeker aan den voorzang van Helmers *Hollandsche Natie*, welke in die dagen zooveel opgang maakte, want hij begon ook evenals deze met zijn knaleffectmakend

> ‘Barst los, o lang bedwongen vreugde
> Barst los, o sterk verdrukt gevoel!’ enz.

en had later zeker weêr de psalmen in zijn hoofd toen hij zong

> ‘Wie kan naar eisch, dat wonder looven!’

(namelijk dat: ‘den dwingland is zijn roof ontzeid’)

> ‘Wij zien het, maar begrijpen 't niet.
> Dit gaat het kloekst vernuft te boven!
> Dit werk is van den Heer geschied!’

Adrianus Cornelis Schenk bespeelde zijne lier *bij het opsteken der Hollandsche vlag in November* 1813, en haspelt in zijn gedicht de namen Belg, Nederlander, en Hollander zonderling dooreen: over 't algemeen laboreert zijn vers, dat overigens gloeit van vaderlandsliefde, aan bombastische uitdrukkingen; de donder en de bliksem spelen er eene groote rol in, en soms heeft men moeite te vatten wat de zanger bedoelt,

> ‘En nu - wat zou dien galm verdooven

Dat achttien jaar in 't hart gesmoord -
Dat uitgeschreeuwd: Oranje boven?
Wat zou den Belg dat heil ontrooven
Dat hem Oranje en God beloven,
Nu weêr die vlag ten hemel boort?

Triomf waarheen wij de oogen wenden
Waait Hollands vlag den omtrek rond
Als 't heuglijk eind van onze ellenden.'

Die vlag schijnt dus rond te fladderen in een grooten omtrek, en tevens de grens van de ellende der Nederlanders van die dagen te moeten aanduiden! Begrijpe het wie kan.

De eene of andere liefhebber van Vondels gedichten wist de schoone alleenspraak van Gijsbrecht van Amstel

'Het hemelsche geregt heeft zich ten lange lesten
Erbarremt over mij en mijn bedroefde vesten;' enz.

voor zijn doel te gebruiken, door die 162 regels zoodanig toe te passen op de omstandigheden onzer omwenteling dat de rijmwoorden geheel dezelfde bleven.

Die *Parodie of weêrklanken op de alleenspraak van Gerrit van Aemstel toegepast op de gelukkige verlossing van Nederland in den jare* 1813, werd een Amsterdamsch burger in den mond gelegd en begon aldus:

> ‘Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten,
> Ontferremd over ons en dees benaauwde vesten,
> Onze Amsterdamsche maagd lag dood'lijk krank te bed;
> Het slagtmes was alreeds haar op de keel gezet;
> Maar Amstels Nero is met al zijn plunderhoopen,
> Met al zijn Fransch gebroed, van zelven weggeloopen.
> - - - - - - - - - -
> Hun huisjens zijn verbrand, hun aad'laars vlogen weg,
> De Fransjes zijn gefopt ondanks hun slim beleg.’ eniz.

Bij al de vreugde, waarin het Nederlandsche volk rondtuimelde, vergat men de godsdienstige viering van de pas herwonnen vrijheid niet: nadat de omwenteling zelve bijna overal op 24 November was erkend, werd er vier dagen later (een zondag) een algemeene dank- en bededag afgekondigd; het was nu niet de Synode de Hervormde Kerk, maar de regering, welke dien dag op de wijze der vaderen bestemde om in gebede en met een danklied aan het Opperwezen, de erkentelijkheid van het Nederlandsche volk ook op godsdienstige wijze te doen uitkomen. Eene *aansporing tot viering van den algemeenen dank- en bededag* was derhalve bijna onnoodig. omdat ieder met dien wensch der regering in dat opzicht instemde; toch stond een pseudoversenmaker op en tokkelde op zijn speeltuig.

> ‘Vernedert u voor Hem die 't gansch heelal bestiert’

zoo zong hij, alsof er ook een half heelal bestond, en vervolgde toen:

> ‘Door wien ge grootsch op al uw haatren zegeviert.
> En die uw val nooit zal gedoogen
> Maar weder Neêrlands redder wierdt.’

‘God ziet *uit* zijnen troon met welgevallen neêr’ verzekerde hij en tevens dat wij geene onderdrukking te vreezen hadden,

> ‘Wanneer Uw Engel 't heir dat ons begrenst verplet.’

Ook werd er door Johannes Hazeu, alwederom ten voordeele van het vaderland, een *danklied* gezongen *aan God bij de staatsomwenteling*, en dat ook al uitmuntend was in holklinkendheid. Van God werd er onder anderen gezegd:

> ‘Noch spiets, noch zwaard, noch duizend vuurmetalen,
> Verbreken ooit uw wijsheid en uw raad!’

en wat verder:

> ‘Gij laat hem toe een zee van bloed en tranen
> Te stroomen, op dees aardsche rampwoestijn.’

En niemand zal het tegenspreken dat het volgende couplet veel heeft van een nieuwjaarslied van den torenwachter of dergerlijk persoon:

> ‘De Land- en Koop- en Zee- en Akkerlieden.

Den ambagtsman, en al wie handel drijft,
't Vlugt al tot u, en tracht het kwaad te ontvlieden,
Opdat dit heil van Neêrland duurzaam blijft!'

Zekere Q. de Flines maakte niet alleen *Hollandsche dichtregelen op de gelukkige herstelling van Nederland in den rang der onafhankelijke volken*, maar ook *Engelsche*, waarin de monarchen die den Franschen keizer ten val brachten, en de Engelsche koning niet het minst eene groote rol spelen; 't is onbekend of de dichter later ook een ridderlintje kreeg. Onder de zuivere of valsche zangers treffen wij ook een paar dames aan: vooreerst de welbekende Petronella Moens, die een vrij goed vers uitgaf getiteld *bij de verlossing van mijn dierbaar Vaderland.* Eene tweede de Wed. C. van Streek bezong *het juichend Nederland*, en de derde, juf-

vrouw Maria van Zuijlichem gaf een *lierzang aan mijne landgenooten in Slachtmaand* 1813; zij noemt de aangesproken personen hare landgenoten, en 't is goed dat er dit bijstaat, anders zouden wij haar voor eene vreemdeling houden daar zij ter naauwernood de Nederlandsche taal schijnt te kennen; 't is anders moeijelijk te beseffen hoe iemand, die verzen uitgeeft uitdrukkingen schrijft als deze:

'Waakt uit den slaap der slavernij,' in plaats van 'ontwaakt of staat op.'

> De leeuw krull' weêr zijn forsche manen
> En roept u tot de zegepraal'

Het was nog onbekend in de natuurlijke historie dat een leeuw zijne manen friseerde en iemand tot de zegepraal *roepen* kon. Andere fraaije uitdrukkingen zijn nog

> 'Het bloed van uw vermoorde zoonen,
> Op Frankrijks bloedbevel geslacht.
>
> De Gauler spotte met uw tranen,
> Hij roofde en moordde uw goed en bloed,
> Uw vlooten en uw legervanen,
> Verzwonden door zijn euvelmoed.
>
> Hij, uit den afgrond opgedolven,
> Aasde als een kudde wreede wolven, enz.
>
> Hij overstroomde land en steden,
> Met ijsselijke ongebondenheden
> Vertrad de zenuw van den staat!
>
> Toen hij (Stassart) der burgren stem dorst moorden
> Die smeekend kropen aan zijn voet.'

Van die soort zijn ze bij tientallen te vinden, en men verwondert zich bijna hoe eene zoogenaamde dichteres zóó iets in 't licht durfde geven, en hoe een publiek het slikken kon; men moet hierbij evenwel maar weêr den goeden wil voor de daad nemen, zooals in die woelige dagen zoo dikwijls het geval was.

Zij vergelijkt verder nog Napoleon bij Cartouche, en noemt hem 'keizer dwingeland der Gaulieren;' zij verzekert dat geen leeuw, geen tijger, geen moordenaars in den Bartholomeusnacht, geen Sicilianen bij den Vesper, 'zooveel bloed van de onderdanen' nemen.

> 'Als 't Fransch gebroed!'

Zij wekt allen op tot den strijd voor de vrijheid en roept:

> 'Vereenigt u, gij Schevolussen!
> Gij Fredriks! Karels, Josephussen
> Bouwt weder uwe throonen op.'

Men zou het geheele gedicht wel haast moeten afschrijven om al het dwaze er van te beseffen. - Krachtig en degelijk staat daar tegenover een dichtstuk van den welbekenden predikant J. Scharp, getiteld *November MDCCCXIII*, *lierzang.* Het gaat hier en daar wel eens mank aan overdreven uitdrukkingen of zonderling gebruikte

beelden, vooral uit de fabelleer, doch het steekt over 't algemeen gunstig af bij de meeste vorigen.

Onder de liederen meer bepaald aan Oranje gewijd vinden wij een *welkom aan Oranje* door J.H. Brouwer, de *zegepraal der Oranje-liefde*, *lierzang opgedragen aan onzen vorstelijken bewindvoerder den prins van Oranje en Nassau*, door Mr. Daniël van Staveren, een lied *ter gelegenheid der herstelling van het Huis van Oranje*, een ander getiteld *de verheugde en God loovende Amstellaren bij gelegenheid van de komst van Z.D.H. Willem Frederik Prins van Oranje*, en verder een *welkomst-groet van het blijde volk der vereenigde Nederlanden aan zijne doorluchtige Hoogheid den heere W.F.G.L. erfprinse van Oranje en Nassau*, enz. bij zijne komst te 's Hage in December 1813, en nog vele anderen, zij zijn geen van allen uitstekend, doch het tweede, de *zegepraal der Oranje-liefde*, is het minste; de aanvang reeds geeft het genoegzaam te kennen.

‘*Oranje-liefde zegepraalt!*
Het Arendsdier dat ons verschrikte,
Den staangrond van ons heil verwrikte,
Door niets in zijnen vlugt bepaald,
Is kortgewiekt - ontwrigt - verdreven -
Oranje aan '*t Hoofdbewind* verheven!
De *Staats-regering* en de *wet*
Zien wij, gelijk voorheen, herstellen!....
Geen' slaafsche banden die ons knellen;
Het monster - *dwangzucht* - ligt verplet!’

Die *dwangzucht*, alias Napoleon, wordt ons verder nog beschreven als

‘Dat giftdier van het *Rooversnest*
't *Serpent* uit de afgrond, opgedonderd.’ enz.

De dichterlijke of berijmde produkten van would-be-poëten vloeiden rijkelijk, en 't werd zeker een groot folioboekdeel vol als men slechts iets wilde mededeelen over al het rijm en onrijm dat in November en December 1813 het licht zag. Nederland wist zeker kort te voren niet dat het zoovele helden van den Parnassus rijk was; 't was alsof het gevoel spreken moest en in druk verschijnen van ieder, die maar schrijven had geleerd. Poëtische toespraken *Aan het volk van Nederland*, *Aan mijne stadgenooten*, *Aan mijne landgenooten*, *Wapenkreten voor het Neêrlandsch volk*, *voor de Nederlandsche jongelingschap*, enz. enz., kwamen er bij tientallen uit, zelfs een *krijgsdans* alsof wij in het land der negers of Indianen leefden.

3°. Over de derde rubriek der kleine geschriften kunnen wij veel korter zijn; wel is waar werden er menigvuldige personen, feiten of daden bezongen, doch het aantal dier vlugschriften is op lange na zoo talrijk niet. In de eerste plaats komen gedrukte brieven en tijdingen voor, die over dezen of genen aanval der Franschen in het licht kwamen; meestal brieven uit Alfen, Montfoort, Oudewater, Gouda, enz., allen steden gelegen om het ongelukkige Woerden, dat 23 November 1813 door eene afdeeling van het Fransche leger van den generaal Molitor, uit Utrecht daartoe afgezonden, zoo deerlijk geteisterd was; verder vindt men verslagen van hetgeen te Amsterdam 16 November plaats had, over den staat van zaken te Utrecht tijdens het verblijf van Molitor, allen van die korte stukjes, waaruit men den staat der gemoederen in die dagen uitnemend, en de gebeurtenissen vrij goed leert kennen; het laatste juist iets minder dan het eerste, omdat die geschriften in de eerste dagen van opgewondenheid en geestdrift geschreven en gedrukt werden, en zij vol van gloeijenden partijhaat de zaken veel te eenzijdig beschouwen om naauwkeurig en geheel waar te zijn.

Er kwam in die dagen ook een soort van blaadje uit dat onder het volk verspreid, gretig gelezen werd, vooral in den Haag en Rotterdam, waar het verscheen, onder den naam van *vrouwenpraatje tusschen Saartje en Mietje*, en dat telkens eenig bericht van de jongste nieuwstijdingen bevatte. Het was geheel in den volkstoon geschreven en had blijkbaar ten doel om de liefde voor het huis van Oranje aan te wakkeren.

‘Wel, vrouw,’ zegt Mietje eens, ‘wat ben ik blij, wat ben ik blij, ik weet niet waar ik ben....’ - ‘Toe Miet gaat zitten’, antwoordt hare buurvrouw, ik zal een lekker kopje koftij zetten, en laat ons dan eens regt hartelijk keuvelen met mekaêr.’ - ‘Wel lieve Saar’, zegt daarop de andere, ‘had jij dat wel gedogt dat God ons nog zou verlost hebben van dat Fransche volk, dat Carmiole goedje.’ - ‘Hoor Miet’, verzekert Saartje,

‘toe mijn man voor het eerst zijn Oranjestrik moest afdoen, toe was ik alsof ik beroert was, toe ik hoorde dat onze lieve prins Willem de Vijfde, met een schuit na Engeland

de vlugt moest nemen, toe zeide ik: nou is ons geluk weg, en toe ik hoorde dat de klokke luide over de inkomst der Franschen, toe zeide ik daar luid de doodklok, och hemel nou is alles afgedaan, wij zijn verloren.... Hoor eens Miet', zegt ze later, 'die maar een dropje Hollandsch bloed in zijn lijf heit die is voor de Prins, anders is hij geen knip voor den neus waart.... kon ik de Prins op mijn bloote voeten weêrhalen, ik deed het', en zoo gaan zij voort en eindigen met een liedje te zingen, echte straatzang, b.v.

Weg, weg, nu met Napoleon, ha, ha!
Die als een Barrabaar begon ha, ha!
Maar hij wierd in zijn loop gestuit,
Zijn norsche heerschappij is uit, ha, ha,
  Van falderara!

Dat die keuvelende dames niet altijd even kiesch in haar uitdrukkingen zijn, bewijst menig blaadje (dat telkens voor vier duiten gevent werd), en dat ze hielden van eene krachtiger hartsterking dan koffij, kan men zien in een nommer, waarin Saar aan Miet vertelt dat 'de groote schuit van graaf Beltink uit Scheveningen is afgevaren met 3 groote heeren er in om den Prins af te halen.' 'Toe geef me gaauw een slokje, want ik kan anders niet spreken', zegt Mietje, die binnenkomt. Het is waarschijnlijk eene zinspeling op het verdrijven der douanen, en de vermindering der hooge lasten op het gedistilleerd. Dit krijgt des te meer waarschijnlijkheid daar er zelfs een gedichtje verscheen dat den volgenden karakteristieken titel voerde: *Hans jenever broeder van de natte gemeente*, *in vreugd wegens het vertrek der Franschen.* Zijn motto is het bekende 'nunc est bibendum' van Horatius.

'Hoezee! het is Oranje boven!
  De Prins komt haast weêr in den Haag
Sta vast nu kannen, flesschen, glazen,
  Of ik je vegen zal van daag!
Men zou van dorst wel schier versmachten
  Bij dat verdoemde Fransche vee;
Zij plukten ons als vette ganzen,
  En namen al de veêren meê,
Voorheen kon ik een pintje drinken,
  En nu was ik al op een half,
Gij ziet het broeders aan mijn oogen,
  Ik kijk gelijk een nuchter kalf.'

Later vertelt hij omtrent de douanen:

'Men zag een tal van kelderrotten,
  Met staarten, wel van ellen lang,
Die ijvrig op de vaten loerden,
  En piepten een benaauwden zang.'

Maar de poëtaster wordt getroost, want zegt, hij:

'Gelukkig dat een heir Kozakken,
  Dat thans de rol van katten speelt,
Die rotten, die ons gruwlijk plaagden,
  (Als zijnde van een Fransche teelt)
Verjaagd heeft, en een deel gevangen.' - enz.

De vrolijke Hans onderteekent zich met het bekende pseudonym van ‘Robertus Hennebo secundus, schoonzoon van Focquenbroch.’

Het scheelt veel dat alle brochures, verzen, pamfletten, enz. dier opgewonden dagen zijn opgenoemd, dit zou bijna ondoenlijk zijn, omdat er zoovele alleen van plaatselijk belang uitkwamen, waarvan men slechts zeer enkele of dikwijls geene exemplaren kan terugvinden, en die ook zulk eene beteekenis niet hebben als de hier aangehaalde. - Het heirleger van boekjes en verzen is reeds weder in aantocht, nog een paar weken slechts en de menigte gedenkschriften en gelegenheidsuitgaven is mogelijk veel grooter dan

die van het jaar '13. Het nut dat die kleine uitgaven gehad hebben was betrekkelijk groot, zij bewerkten den geest des volks, wekten kleinmoedigen op, en waren voor de nog in enkele plaatsen van ons land verblijf houdende Franschen een bewijs van de opgewondenheid der natie en als eene vingerwijzing voor hun toekomstig lot in ons vaderland. De omstandigheden hebben ons geholpen, doch de eendracht onzer landgenoten en voorvaderen heeft hun den schoonsten lauwer doen verwerven in den strijd tegen vreemde overheersching, waarbij wij wellicht niet mogen vergeten dat in die lauwerkroon enkele blaadjes te danken zijn aan de letterkunde dier dagen.

1 Nov. 1813.

Achtduizend gulden.
Door George Van Braband.
(Vervolg.)

Onwillekeurig zijn wij den draad der geschiedenis ver vooruit geloopen; wij moeten dus onze lezers verzoeken ons te volgen op eene rugwaartsche schrede en hen uitnoodigen om met ons te willen aanhooren het voorlezen van een, en wel het voornaamste gedeelte van het testament, dat vader Brugwijk niet lang voor zijnen dood scheen gemaakt, althans vernieuwd te hebben. De zonen verwonderden er zich wel over, dat er eene uiterste wilsbeschikking bestond, daar, nu Griet verzorgd was, het naar hun meenen van zelf sprak, dat ieder der drielingen een derde van de nalatenschap bekwam. Maar zij verwonderden zich nog meer, toen zij het volgende lazen:

'Behalve de vorenstaande kleine beschikkingen is nog mijn wil als volgt: Mijn voorgevoel zegt mij, dat ik afstand zal moeten doen van mijnen wensch om mijne nalatenschap op eene effene tonne gouds te brengen. Mijne voornoemde drie zonen, Kaspar, Melchior en Belsazar, volgens het Fransche wetboek dat wij hebben meerderjarig en executeuren van dit mijn testament, zullen bevinden dat hun door mij hunnen vader wordt nagelaten de som van acht en negentig duizend gulden, zoo in roerende als onroerende goederen, alles bij taxatie, van welke, mede bij taxatie, in drie gelijke deelen verdeeld zijn negentig duizend gulden aan waarde, en dus elk deel van dertigduizend gulden. Ik begeer niet te heerschen na mijnen dood, maar ter voorkoming van alle onaangenaamheden tusschen broeders is het mijn wensch, dat zij onderling bij loting beslissen waarin ieders aandeel bestaan zal, behoudens bevoegdheid om het aan ieder ten deel gevallene onder-

ling te ruilen of te verkoopen tegen de taxatie, daarvan opgemaakt.

Ten aanzien der onverdeeld gelatene achtduizend gulden is het mijn uitdrukkelijke wil, dat die som gedurende de tien jaren volgende op mijn overlijden, zal berusten onder het beheer van mijnen zoon Kaspar als den eerst ter wereld gekomene, vervolgens tien jaren onder dat van mijnen zoon Melchior, daarna tien jaren onder dat van mijnen zoon Belsazar, en zulks voor ieder hunner onder de volgende voorwaarden:

Elk hunner respectivelijk heeft gedurende tien achtereenvolgende jaren het volle en vrije beheer over de voornoemde geldsom, met dien verstande echter, dat zijne broeders of een van hen te allen tijde bevoegd zijn om van hem onder wiens beheer de voornoemde geldsom is, de bewijzen van behoorlijke belegging op te vorderen, terwijl jaarlijks op den verjaardag van mijn overlijden rekening over het afgeloopen jaar moet worden gedaan aan de beide andere broeders of bij overlijden aan de in hun plaats optredenden, en aan ieder van hun drieën of de voor hen optredenden, staaksgewijze, een derde van de opbrengst of rente over dat jaar uitgekeerd. De tijdelijke beheerder is geheel vrij in de belegging, echter aansprakelijk voor het kapitaal.

Tevens echter is het mijn uitdrukkelijke wil, dat de tijdelijke administrateur het voormelde kapitaal gedurende de tien jaren van zijn beheer ten minste éénmaal geheel zal moeten verwisselen of op andere wijze beleggen, waaronder niet verstaan wordt verkoop van het eene effect om het andere te koopen, maar eene geheel veranderde bestemming van het kapitaal, 't zij ineens en in zijn geheel, of bij gedeelten. Alle belegging (altijd onder aansprakelijkheid van den beheerder) is geoorloofd, behalve alleen die windhandel, welke bestaat in het koopen of verkoopen op tijd, 't zij van effecten of eenig ander handelsvoorwerp, alsmede het denkbeeldig vergrooten van het kapitaal door het sluiten van beleeningen op, of verpandingen van effecten of dergelijke; en dat op verbeurte van, bij de eerste bevinding van zoodanige praktijk, het geheel aan de beide broeders of hun erven te moeten overleggen ter onderlinge verdeeling, zonder daar zelf iets van te trekken.

Indien een mijner opgenoemde zonen voor het afloopen van dit beheer en dus gedurende dat beheer komt te overlijden, zal het beheer overgaan op zijnen opvolgenden broeder, Kaspar wederom op Belsazar volgende, voor de nog overige jaren van het tiental, terwijl voorts de eerst bepaalde volgorde zal blijven bestaan, zijnde degene die buiten het genoemde tijdvak van tien jaren overlijdt, natuurlijk van het beheer uitgesloten, tenzij eenen meerderjarigen zoon nalatende, nopens wien de tot administratie geregtigden naar hun overtuiging kunnen beslissen of hij in het beheer al dan niet voor zijnen overleden vader zal optreden.

Indien gedurende de eerstvolgende dertig jaren twee mijner opgenoemde zonen komen te overlijden, behoudt de derde het beheer alleen, en ook deze overlijdende, wordt gehandeld als beschreven is in nevensgaand verzegeld bijvoegsel tot dit mijn testament, hetwelk door de dan ter mijne nalatenschap regt hebbenden moet worden geopend op den dertigsten verjaardag na mijn overlijden; en met deze mijne bepalingen inmiddels berusten bij dengene, die het tijdelijk beheer over de meergenoemde achtduizend gulden heeft, of voor het tegenwoordige

oogenblik over de acht Russische effecten, ieder van duizend gulden, daartoe in den staat mijner nalatenschap aangewezen.'

'Ik kan mij bij menschmogelijkheid niet begrijpen,' merkte Kaspar aan, 'wat onzen vader tot eene zoo allerzonderlingste wilsbepaling mag bewogen hebben.'

'Vermoedelijk zal dit eerst na eene lange reeks van jaren opgehelderd worden,' zeide Belzazar, 'want ik twijfel er niet aan of dit verzegeld papier, eerst na dertig jaren te openen, zal daaromtrent eene bevredigende en naar ik gis verrassende opheldering geven aan wie dan bij het openen tegenwoordig zijn.'

'Een hard hoofd dat het beleeft!' laat Melchior zich ontvallen.

'En toch, als ik er op nadenk,' hernam Bel, 'kan ik gemakkelijk althans ééne reden gissen, die onzen vader tot deze vreemde bepaling kan geleid hebben. Gesteld, - want daarvan moeten wij uitgaan, omdat alleen in dat geval de beschikkinghare volle uitvoering erlangt - gesteld dat wij alle drie over dertig jaren nog leven; dan zijn wij bejaarde mannen, nu nog jong. Er kan in dien tijd veel gebeuren; wij kunnen geheel van elkander verwijderd raken wat de woonplaatsen aangaat, maar ook min of meer van elkander vervreemd, nu de gemeenschappelijke band, onze brave vader, er niet meer is. Dat kapitaal van achtduizend gulden houdt ons bij elkander. Het maakt dat wij, zonder dadelijk afhankelijk van elkander te zijn, toch nog eene lange reeks van jaren eene geldelijke betrekking tot elkander behouden en eene aanleiding hebben om zoo mogelijk althans éénmaal 's jaars elkander te ontmoeten.'

Mel vond dat dit zich wel liet hooren, maar Kas kon niet nalaten op te merken, dat hij het behoudens alle respect voor de nagedachtenis van den ouden heer toch eene zeer verkeerde bepaling vond, dat ieder gedurende de tien jaren van zijn beheer het kapitaal althans éénmaal moest verzilveren - want daarop kwam het eigenlijk neder - en dan weder op andere wijze uitzetten. 'Ziedaar mij, bij voorbeeld, ik neem nu mijzelven omdat ik het eerst aan de beurt lig; ik krijg nu de Russen. Dat zijn solide effecten; gij ziet het in deze dagen. Wat maken het de Polen met hun opstand aan Rusland lastig, en toch hoe weinig, betrekkelijk altijd, zijn de Russen gedaald. Zie daarentegen eens onze fondsen - als 't nog wat aanloopt zullen ze fraai de helft staan van 'tgeen ze stonden voor het oproer in de Zuidelijke provinciën. Geen beter stukken dan de Russen; je knipt alle jaren je coupon Hope en Comp. en daarmeê uit.'

'Maar heb je dan met je kapitaal in dat jaar eenig nut gedaan?' vroeg Bel, in wien zich reeds eenigermate de denkbeelden begonnen op te doen, die zijn later verblijf in Amerika meer zou ontwikkelen.

'Ik heb mijn geld niet roekeloos gewaagd en het ook niet verzwierbold' - Mel merkte dit laatste, misschien niet ten onregte, aan als een steek op hém - 'maar het prompt bijeengehouden.'

'Precies als de dienstknecht met het ééne talent in de gelijkenis' viel hem Bel in de reden, 'die begroef het ook in den grond, zoodat er geen dubbeltje van zoek raakte en hij alles nog had toen de heer hem rekenschap afvorderde. En toch werd hij achter den bak gestuurd; en waarom? omdat hij zijn geld

niet goed gebruikt en omgezet had. Wat bliefje?'

'Man, je praat je voorbij,' antwoordde Kas een weinig levendiger dan zijne doorgaande gewoonte was. 'Met die gelijkenis wil ik je juist hebben. Wat zegt de Zaligmaker dat hij had moeten doen? Zijn geld bij de wisselaars op intrest gezet hebben; op intrest, versta je? Er staat wel woeker; maar dat kan onze lieve Heer zoo niet gemeend hebben, en ik heb ook altijd geleerd dat het intrest is. Op intrest zetten en goede effecten koopen of houden, dat zul je toch wel hetzelfde noemen, hé?'

'Ik zou voorstellen dat er niet gepreekt wordt, wij zijn niet in de kerk,' wilde Mel bemiddelen. 'En bovendien als Bel gelijk heeft, dat vader nu met dat kapitaaltje ons bij mekaar heeft willen houden, dan zou het geen houding hebben, dat we er over begonnen te kibbelen. Bel heeft gelijk, dat het een bangert is, die zijn geld niet onder de menschen durft brengen' - wilde hij den prik van zoo even aan Kas teruggeven? - 'maar Kas moet in dit geval weten wat hij doet, want volgens het testament heeft hij er tien jaren lang het vrije beheer over. En dan zullen we zien, ik wou niet dat het mijn beurt al was, want ik heb geen ziertje haast om tien jaar ouder te zijn.'

Hiermede zou nu waarschijnlijk het gesprek uit zijn geweest, maar de zanikachtige kruimelgeest van Kas scheen zijne overwinning nog niet volkomen genoeg te rekenen. Althans hij nam de beide einden van den draad des gespreks ieder in eene hand, te weten hetgeen hij gezegd had en hetgeen hij nog had willen zeggen, knoopte ze aaneen en zeide:

'Zoodat ik maar zeggen wil, dat de Russen secuur en goed en gemakkelijk zijn, en ik geen reden zie, waarom ik die niet met het notatje van de nommers er bij over tien jaar, indien de Heer wil dat wij dan leven, aan Mel zou kunnen overgeven, met een ander in de plaats als er een uitgeloot was. Als ik nu goed geld naar kwaad geld moet gooien, is 't mijn schuld niet, maar de grilligheid van vader.'

'Hoor eens Kas,' voegde hem Mel toe, 'laster de nagedachtenis van onzen braven vader niet, hoor je. Wij laten u vrij in uw beheer, maar overigens....'

''t Lijkt er niet naar, mannetje,' werd hem eenigzins sarrend toegevoegd; '*gij* laat mij daarin niet vrij, maar het testament.'

'En ik verzoek,' zeide Bel opstaande, 'dat er nu geen woord meer over gewisseld wordt, en de eerste die het doet, krijgt er van.' Het opsteken zijner vuist bewees, dat hij, de sterkst gebouwde van de drie, volkomen in staat was om de daad bij het woord te voegen; en Mel, die in den grond, even als de meesten van zijne soort, een goedhartige jongen was, stak Kas de hand toe en sprak:

'Men hand, Kas, dat ik je niet te na heb willen spreken en ik ben in men ziel overtuigd, dat je mij ook niet hebt willen op de teenen trappen.'

Kas beschouwde dit als eene soort van amende honorable en ging met zijn gesprek over de achtduizend gulden in zoo ver over stag, dat hij verklaarde, onmogelijk het beheer te kunnen en ook niet te zullen aanvaarden, indien niet ieder zijner broeders een op zegel geschreven en behoorlijk door hem onderteekend stuk in ontvang nam, inhou-

dende, dat hij Kasper Brugwijk vormelijk verklaarde, ingevolge testament enz. enz. onder zich te hebben acht stuks Russische obligatiën Hope en Comp. Nos. zooveel en zooveel; ten einde enz. enz.

'Maar kerel, dat behoeft niet,' kon Mel niet zwijgen, maar wat hij wel binnen hield was de aanmerking: 'jij zult het althans niet weghelpen.' Hij begreep dat die maar weder nieuwe olie in het pas uitgedoofde vuur zou werpen, en Kas kreeg op dit punt de begeerte zijner naauwgezetheid. Hadde 't aan hem gestaan, dan had er zekere borgtogt moeten gesteld zijn, zoo zeker, dat er de achterdochtigste woekeraar vrede mede gehad zou hebben. Maar zijne broeders deden hem begrijpen dat dit streed tegen de wilsbeschikking, en dit gelooven we op grond der onkreukbare naauwgezetheid van Kas, dat hij er eigenlijk niet aan dacht, dat in zijn voorstel wel iets lag van den schijn, alsof hij nu wel gaarne aan zijne broeders zou hebben gegeven wat hij in der tijd ook van hen zou verlangen te bezitten. En het was hem bij geen mogelijkheid uit het hoofd te praten, dat vertrouwen in zulke geldzaken niet te pas kwam, zelfs niet onder broeders. Maar - het was nu eenmaal zoo.

Aan het beheeren van een achttal Russen was nu zoo magtig veel niet te doen. Het bestond alleen daarin, dat hij de coupons jaarlijks afknipte, te gelde maakte en dat geld op den verjaardag van den dood zijns vaders zoo verdeelde, dat Mel en Bel ieder een derde ontvingen en hij zelf het overig derde behield. Doch er waren twee zwarigheden: vooreerst liet zich *f* 400, zijnde de waarde der coupons - of eigenlijk *f* 399,85, want er zou drie stuivers voor onkosten afgaan - niet precies verdeelen, waarom hij voorstelde, dat ieder zou hebben *f* 133,28, en men dan zou opraden wie het eerste, wie het tweede, wie het derde jaar en zoo vervolgens den overschietenden cent geheel zou hebben, die toch niet in drieën te verdeelen was. Mel en Bel hadden grooten lust om met dezekin derachtige kruimelarij den uitersten spot te drijven, maar beiden waren wijs genoeg om te denken: hij is nu eenmaal zoo! Mel deed echter met schijnbaar grooten ernst het voorstel om dien cent maar op den zondag na elke afrekening in het armenzakje te werpen, hetgeen Kas zeer goed vond, want 'het was hem niet om dien nog geen halven cent te doen, maar ieder het zijne. Ten behoeve van den armen echter afstaan, daartoe was ieder bevoegd en wat hem betrof, zoo karig was hij niet, dat hij zich daartegen zou verklaren.'

De andere zwarigheid was nog veel grooter. Vader was in het begin van Februarij, den 5^{den}, overleden. De verjaardag van dat overlijden was de dag van afrekening. Maar de coupons vervielen den 1sten Januarij, zoodat op den dag der afrekening 36 dagen intrest in de nieuwe coupons zaten, zijnde nog altijd *f* 39,45□. Op dien □ cent zou hij nu niet komen, maar ieder *f* 13,15. Niet dat hij het niet kon, maar het was toch van hem niet te vergen, dat hij als beheerder dit zou voorschieten, en dus wenschte hij het welmeenen van de broeders te vernemen, ten einde daaromtrent volgens onderling goedvinden te handelen.

Mel gaf in eene opwelling van regtskennis het advies ten beste, dat volgens het testament wel op den 5^{den} Februarij de jaarlijksche rekening moest gedaan worden, maar dat dit in geenen deele

insloot dat die afrekening ook tot den dag zelven loopen moest, zoodat de rendant kon volstaan met uitbetaling der opbrengst van de coupons tot en met 1 Januarij l.l.. Kas vond die onderscheiding eene procureurs-chicane, Mel deze laatste aanmerking scherp, en wederom scheen de bepaling aangaande dat geld zijne bedoeling al terstond te zullen missen, indien Bel haar juist gevat had als strekkende om de broeders bij elkander te houden; doch Bel merkte op, dat het toch wel onmogelijk anders kon. ‘Het blijft zoo niet,’ merkte hij aan, ‘en gesteld, Kas, dat gij met der tijd de Russen verkoopt en er landerijen voor in de plaats koopt, dan verantwoordt gij immers de laatst ontvangene huur. Gij betaalt met één woord die gelden uit, welke gij als gelden outvangen hebt.’

Het pak der beide zwarigheden was dus onzen Kas van de ziel gewenteld. Maar nu kostte 't hem een heelen tijd schrijvens, eenen naauwkeurigen staat van de bewuste effecten op te maken met eene nota, waarin ook weder zoo naauwkeurig als alleen Kas het kon, de bestemming van dit gedeelte der vaderlijke nalatenschap was opgegeven; van dit een en ander, met de noodige en onnoodige verklaringen vervaardigde hij drie kopijen, eene voor Mel, eene voor Bel en eene voor zich zelven, blijvende het origineel bij de afzonderlijk ingepakte effecten. Dank zij echter 's mans voorbeeldige werkzaamheid - eer Mel weder naar het kantonnement der jagers terugkeerde, was alles in orde.

Alles in orde - ja! En toch had vader Brugwijk met zijne testamentaire dispositie een heirleger van kwellingen en slapelooze nachten bij dozijnen geslingerd over het hoofd van den eerstgeborene zijner drielingen. Want dagelijks legde Kas zich de vraag voor wat hij toch zou aanvangen om de Russen tegen iets anders te verwisselen. Ware het hem nog maar vergund geweest er andere effecten voor te nemen! Dan zou hij het wel weten! Nederland toonde in dien tijd eene zoo grootsche zelfopoffering; het had kisten en kasten open tot stijving van de schatkist; de integralen stonden laag en toch was er geen kwaad bij. Maar dat mogt niet, helaas! Er kwam wel eens gelegenheid om het geld of een gedeelte er van te beleggen; maar Kas kon niet besluiten. Het eene was hem niet veilig genoeg, het andere beloofde te weinig, het derde te onzekere rente. De arme man martelde zich letterlijk af in tobberijen. Was er eene goede gelegenheid voorbijgegaan - hij beklaagde zich haar niet te hebben aangegrepen, en dat berouw tastte nieuwe kwelling op de overige; en deed zich eene gelegenheid op, dan klom zijne besluiteloosheid tot gejaagdheid, zijne gejaagdheid tot angst, zijn angst tot foltering.

Er kwam echter nog iets bij. Hij wilde de nieuwe belegging zoo doen, dat aan Mel, aan wien hij na tien jaren het beheer moest overleveren, niet al te gemakkelijk de bewuste verwisseling doen kon. ‘Mel,’ zoo redeneerde hij bij zich zelv', ‘is toch eigenlijk een losbol; 't zou me niet verwonderen als hij zijn boeltje nog eens opmaakte; en als hij eenmaal de achtduizend gulden in handen krijgt - wie weet wat er dan van wordt! Het was toch eigenlijk dwaasheid van vader, om zoo maar achtduizend gulden toe te laten vertrouwen zonder eenigen waarborg. Ik zal er niet aan komen, God bewaar me! Maar Mel! En later Bel ook al; als hij in dat Noord-Amerika blijft hangen, hoe moet het dan gaan met dat beheer, en de hemel weet of er ooit een cent van teregt komt! Het is nog lang, ja; maar een jaar is spoedig om. Vader had die dwaasheid maar uit zijn lijf moeten laten. Als Bel hier in het land was, kon het nog gaan; Bel is mij solider, maar Mel! Ik zie de toekomst donker in!’

Dat Mel in de oogen van Kas een losbol was, behoeft niemand te verwonderen. Iemand die op kamers woont, maar nu en dan weken op reis gaat; die nu eens hier eet en dan eens daar - zoo iemand leidde in de schatting van den uurwerkachtigen Kas eene levenswijze, die alle palen van regelmaat te buiten ging.

(*Wordt vervolgd.*)